

चरकसंहिता।

महामुनिना भगवतामिवेशेन प्रणीता
महर्षि चरकेण प्रतिसंस्कृता ।

चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतया आयुर्वेददीपिकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचितया जल्प-
कल्पतरुसमाख्यया टीकया च समलङ्कृता ।

कविराज श्रीनरेन्द्रनाथ सेनगुप्तेन
कविराज श्रीबलाइचन्द्र सेनगुप्तेन च
सम्पादिता संशोधिता प्रकाशिता च ।

(आद्यः खण्डः ।)

प्रथमं संस्करणम् ।

कलिकातानगर्या

कलुटोलाभ्यन्तरीणसप्ततिसंख्यकभवनस्थ-

धन्वन्तरि-श्रीम-वेदान्तदर्शने

श्रीश्रीमन्नाथदेवेन

सुत्रिता ।

प्रकाश्याः १८७९ ।

मूल्यं साष्टसहस्ररुप्यकमितम्

विज्ञापनम् ।

इह खलु निखिलचिकित्साशास्त्राणां प्राणभूताया आयुर्वेदसंहितायु
 हुकुटायमानाया गभीरायैसहस्रतया विदुषामपि दुरधिगमायाश्चरक-
 संहिताया अध्ययनाध्यापनोपयोगिनो विशुद्धसंस्करणस्य सञ्चया अभावो-
 ऽनुभूयते आयुर्वेदानुरागिभिः सुधीभिः । अस्य प्रतिकारोपायं चिन्तयन्तः
 केचन महात्मानः संस्कृतटीकया भाषाटीकया च समन्वितामेनां मुद्रयित्वा
 प्रकाशितवन्तः । परन्तु असम्पूर्णतया दृष्ट्वापतया विद्यार्थिनां मनसोऽननु-
 कूलतया च तथा शयभावाः स्वभावं नातिक्रान्तः । आयुर्वेदचिकित्सायाः
 प्रचारबहुले अस्मिन् काले कलिकातानगर्यामस्याः सर्व्वीकमुन्द्रं संस्करणं न
 ज्ञातमित्यनुज्ञोचतां चिकित्सकानामनुरोधेन साम्प्रतमस्माभिरस्याः टीकाद्वय-
 सहितं संस्करणं प्रारब्धं, सूत्रस्यानात्मकः प्रथमखण्डः प्राकाश्यं नीतश्च ।
 शेषाश्च सत्तरं प्रकाश्यन्ते ।

महामहोपाध्याय-चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्त-विरचिता आयुर्वेद-
 टीपिकाख्या टीका तथा सुगृहीतनाम्नो वैद्यगङ्गाधरस्य गङ्गापनाहवन्
 वाञ्छिताधिकफलमम्बुः विपुलविमलकृतिः जल्पकल्पतस्समाख्या व्याख्या
 अत्र संस्करणे सन्निवेशिता, सत्यप्यत्र नितरां व्ययबाहुले परिश्रमबाहुले
 च अध्यापकाध्ययनार्थिनां पठनपाठनासौकर्यार्थं सटीकचरकसंहिताया
 अभावपूरणार्थं गङ्गाधरस्य लक्ष्मणायकीर्तिरत्नार्थञ्च वयमत्र धनैः प्राणैश्च
 प्रयत्नामहे ।

साम्प्रतमाशास्महे सुसंस्कृतं चरक-संहिता विद्यार्थिनामध्यापकानाम्
 आयुर्वेदानुरागिणाञ्च चिन्ततोपलभ्युत्पादयिष्यतीति ।

एतादृशे यत्रबाहुलेऽपि मुद्रणदोषात् वैदुरतिकयन्त्रसंघर्षाच्च अस्यां
 संयुक्तेकार-उकारादीनि अक्षराणि बहूनि त्रुटितानि, त्रुटिरेषा संज्ञोपनीया
 सहृदयपाठकैः क्षन्तव्याश्च वयम् ।

उपसंहारकाले वक्तव्यम्—अस्याश्चरकसंहितायाः संस्करणे संज्ञोधने च
 मस्यदायुर्वेदविद्यालयाध्यापकेन आयुर्वेदशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन परम-
 पूज्यपादश्रीपुस्तकधिराजचन्द्रशेखरकविरत्नेन असाधारणो यत्नः भव्यश्च कृतः ।

अतो वयं तत्समीपे चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धाः स्मः । आयुर्वेदशैलीकुशलेन
कविराज-श्रीयुक्तकुञ्जविहारिकाव्यतीथे धन्वन्तरिणा तथा कविराजवर्गिष्ठ-
श्रीकात्तिकचन्द्रगुप्तेन अयं महान् भ्रमः कृतः अतस्तयोरपि सकाशे
चिरकृतज्ञाः स्मः ।

बैयाकरणकेशरी पण्डितमवरः श्रीयुक्तधीरानन्दकाव्यनिधिरपि अस्याः
संशोधनादिविषये यादृशं यत्र कृतवान् तस्मात् तमपि वयं सकृतज्ञाः स्मरामः ।

संस्करणेऽस्मिन् अस्मद्भ्रातरोऽपि अतीव परिश्रमं कृतवन्तः, तेन वय-
मानन्दसन्दोहं लभामहे ।

आयुर्वेदाब्धिगमन्यान् समभवदतुलः कौस्तुभो दिव्यरत्नं
तेने कान्तिं मनोलां जगति च चरको यजतश्चक्रपाणे ।
काले क्षीणमभो यो विव्रसतु नितरां वैद्यवंशावतंस-
श्रीमद्गङ्गाधरम्यामलततविक्रतेराश्रयान् साम्बन्तं सः ॥

तृकाल्पाः—१८४९

आत्मजी दीर्घमाप्सी ।

कविराज-श्रीनरेन्द्रनाथ-सेनगुप्तः ।

तथा

कविराज-श्रीबलाहकचन्द्र-सेनगुप्तः ।

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।		विषयाः	पृष्ठे परकी
विषयाः	पृष्ठे परकी	स्वयम्-सूत्र-काराणां नामगुण-	
दीर्घं त्रिविधोऽध्यायः	१	कर्मणि	१५२ १
आयुर्वेदस्य आशयः	२	भिष्णु-भिषक्-मयोक्तं-अजम्	२०८ १
आयुर्वेदागमहेतुः	१३	ज्ञाताज्ञानयोरीषधयोर्दीर्घगुणाः	२०८ १
आयुर्वेदस्य अर्थम्	२०	विज्ञानरूपायि दुःखदुःखरूपीयधस्य	
सुखमरवाध्वनज्ञानम्	२३	दोषाः	२०९ ०
आयुर्वेदविधयः	२९	विद्यापवादः	२१० १
आयुषः स्वपर्यायकलात्मम्	३१	अध्यायार्थोपसंहारः	२१३ १
यामाभ्यासोपयोग्यं-अजम्	३५		
आयुर्वेदविद्योपयोग्यं-निर्देशः	४५	द्वितीयोऽध्यायः	
दुःखसंग्रहः	५२	अपामार्गान्पदुर्जायोऽध्यायः	२१७ २
गुणसंग्रहः	६१	विशेषविशेषनद्वयानां निर्देशः	२१७ ५
स्वयन्वयकलात्मम्	७१	कमनद्रव्याणां निर्देशः	२१९ १
द्वय-गुणयोक्तं-अजम्	९६	विशेषनद्वयानां निर्देशः	२१९ ५
कर्मसंग्रहम्	१११	विशेषनकायानां निर्देशः	२२२ ३
आयुर्वेदस्य प्रयोगजम्	११६	अध्यायार्थोपसंहारः	२२८ ६
व्याधीयो विविधो हेतुसंग्रहः	११७		
व्याधीयान्नाशयनिर्देशः	१२९	तृतीयोऽध्यायः ।	
वादी-आत्मस्योपसंग्रहः	१६४	आरभ्यधीयोऽध्यायः	२३० २
वातादीनां गुणाः प्रसामोपसंग्रह	१७२	आरभ्यवादि-वृत्तिप्रसङ्गपूर्व-प्रवेहानां निर्देशः	२३० ३
विक्रियासूत्रम्	१७६		
स्वयन्वय कलात्मसुरपरिचयसंग्रह	१८१	चतुर्थोऽध्यायः ।	
स्वयानां संग्रहः	१८५	चतुर्विधनक्षत्राक्रियायोऽध्यायः	२४० २
विक्रियासूत्रस्य निर्देशः	१८७	चतुर्विधनक्षत्राकार्य निर्देशः	२४४ ६
स्वयन् आत्मस्योपसंग्रह निर्देशः	१९१	पञ्चकपालयोनिनां निर्देशः	२४४ ७
सुनिधी-विक्रियायोनि-कार्यानी	१९५	पञ्चविधनक्षत्राकार्यस्य निर्देशः	२४५ १
चतुर्विधनक्षत्रस्य गुणसंग्रहो	१९८	शीघ्रयोनि-वर्णः	२५१ ४
		सु-हृदीयो वर्णः	२५२ १

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ
लेखनीयो वर्गः	२५२ ४	सूत्रधिरजनीयो वर्गः	२६० १
भेदनीयो वर्गः	२५२ ५	सूत्रधिरक्षणीयो वर्गः	२६० ४
सम्प्रधानीयो वर्गः	२५२ ९	कासहरो वर्गः	२६० ७
द्वीपनीयो वर्गः	२५३ ३	भासहरो वर्गः	२६० ९
वर्ण्यो वर्गः	२५३ ७	शोषहरो वर्गः	२६१ १
वर्ण्यो वर्गः	२५३ ९	ज्वरहरो वर्गः	२६१ ४
कण्ठ्यो वर्गः	२५४ १	असहरो वर्गः	२६१ ६
हृद्यो वर्गः	२५४ ३	दाहप्रसामनो वर्गः	२६१ ९
तृप्तिनो वर्गः	२५४ ५	शीतप्रसामनो वर्गः	२६२ १
अनांशो वर्गः	२५४ ८	उर्ध्वप्रसामनो वर्गः	२६२ ४
कुष्ठयो वर्गः	२५५ १	अग्रमर्दप्रसामनो वर्गः	२६२ ६
कण्ठयो वर्गः	२५५ ३	शूलप्रसामनो वर्गः	२६२ ८
किमिश्रो वर्गः	२५५ ५	शोणितस्थापनो वर्गः	२६३ १
विषयो वर्गः	२५५ ७	वेदनास्थापनो वर्गः	२६३ ३
सम्प्रजननो वर्गः	२५६ १	संज्ञास्थापनो वर्गः	२६३ ५
सम्प्रजोषनो वर्गः	२५६ ३	प्रजीस्थापनो वर्गः	२६३ ७
शुक्रजननो वर्गः	२५६ ५	वयःस्थापनो वर्गः	२६४ ३
शुक्रजोषनो वर्गः	२५६ ७	अध्यायार्थोपसंहारः	२६५ १
स्नेहोपगो वर्गः	२५७ १	पञ्चमोऽध्यायः ।	
स्नेहोपगो वर्गः	२५७ ३	मात्राशिलीयोऽध्यायः	२७२ २
वमनोपगो वर्गः	२५७ ५	आहारमात्राविधिः	२७२ ४
द्विरेचनोपगो वर्गः	२५७ ७	द्रव्याणां मात्रावेक्षिता	२७६ १
आस्थापनोपगो वर्गः	२५७ ९	तेषां गुणकारकभेदे युक्तिः	२७७ ३
अनुवासनोपगो वर्गः	२५८ १	मात्रावर्धनोपसम्प्रदायः	२८० १
विरोचिरेचनोपगो वर्गः	२५८ ३	अनन्यरसप्रद्रव्याणां निर्देशः	२८१ ३
उर्ध्वनिग्रहो वर्गः	२५८ ७	अनन्यरसप्रद्रव्याणां निर्देशः	२८२ ३
मृष्यानिग्रहो वर्गः	२५८ ९	अग्रमविधिः	२८४ १
द्विग्रहो वर्गः	२५९ १	त्रिविधा धूमवर्षिकरूपता	२८७ १
पुरीषसंग्रहो वर्गः	२५९ ५	धूमपानगुणाः	२८९ ३
पुरीषधिरजनीयो वर्गः	२५९ ७	धूमपानप्रकाराः	२९१ १
धूमसंग्रहो वर्गः	२५९ ९	धूमपानविधिः	२९३ १

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ति
सम्यक्कृतधूमस्य लक्षणम्	२९४	१
अकाशातिरीतधूमयोर्लक्षणम्	२९४	३
धूमव्यापद्विक्रिया	२९४	५
धूमपानाद्योग्यानां निर्देशः	२९४	८
धूमनेत्रविधिः	२९७	१
नक्षत्रकर्मगुणाः	२९७	३
अधुनेलम्	३००	५
दन्तधावनविधिः	३०३	२
धूम्यवाद्येषुद्रव्याणां निर्देशः	३०३	३
मैलगण्डोपधारणगुणाः	३०४	३
मृद्धिं तैलधारणगुणाः	३०४	५
कर्मनदंशगुणाः	३०५	५
अभ्यङ्गगुणाः	३०५	७
पादाभ्यङ्गगुणाः	३०७	१
शरीरमाञ्जनगुणाः	३०७	७
स्नानगुणाः	३०८	१
निर्मलान्तरधारणगुणाः	३०८	३
गन्धमान्धननिषेधनगुणाः	३०८	५
रक्तानरणधारणगुणाः	३०८	७
शीतान्धारणगुणाः	३०९	१
केजादिच्छेदनगुणाः	३०९	३
पादत्रधारणगुणाः	३०९	५
प्रथधारणगुणाः	३१०	१
दृक्धारणगुणाः	३१०	३
अनुकम्बस्त्रविधिषु उपदेशः, उप- विधिषु प्रमादनिषेधश्च	३१०	५
अध्यायाधीपसंहारः	३११	५

षष्ठोऽध्यायः ।

तद्व्यामितीषोऽध्यायः	३१४	७
अधुनां लक्षणप्रतिपादनम्	३१५	१
विदग्धान्तरक्षणम्	३१७	१

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ति
आदानकाललक्षणम्	३२१	३
हंसन्तचर्या	३२५	१
शिपिरचर्या	३३४	१
वस्मन्तचर्या	३३६	३
ग्रीधचर्या	३३९	३
वर्षाचर्या	३४१	७
शरचर्या	३४४	१
हंसोत्कलक्षणम्	३४६	१
शोकमारमालक्षणम्	३४८	२
सायकलक्षणम्	३४८	३
अध्यायाधीपसंहारः	३४९	२

सप्तमोऽध्यायः ।

नवेमानधारणीयोऽध्यायः	३५०	२
आनवेमानां धारणनिषेधः	३५०	४
मृधनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५१	३
पुराणनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५२	१
शुक्रनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५३	१
वातनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५३	५
शुक्रनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५४	१
शुक्रनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५४	५
शुक्रनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५५	३
शुक्रनिग्रहजरोमाणां लक्षणं		
प्रतीकारश्च	३५५	५

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम्

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	
मृष्णानिग्रहजरोगाणां लक्षणं प्रतीकारश्च ३५६	१
अश्रुनिग्रहजरोगाणां लक्षणं प्रतीकारश्च ३५६	३
निद्रानिग्रहजरोगाणां लक्षणं प्रतीकारश्च ३५६	५
श्रमश्वासनिग्रहजरोगाणां लक्षणं प्रतीकारश्च ३५६	७
धारणीयवेगानां निर्देशः	... ३५८	१
विधाव्यवेगानां धारणे गुणाः	... ३५९	५
व्यायामलक्षणम्	... ३६०	१
व्यायामगुणाः	... ३६१	१
अतिव्यायामस्य दोषाः	... ३६१	३
अहितवर्जन-हितोपसेवनविधिः	... ३६२	३
वातलाग्निप्रकृतिविवरणम्	... ३६५	१
मलायनानां निर्देशः	... ३७२	१
मलानां वृद्धिक्षयज्ञानोपायः	... ३७३	१
शारीरविकारणामनुत्पत्तौ हेतुः	... ३७४	३
आगन्तुविकाराणां कारणानि	... ३७७	१
मानसविकाराणां हेतुः प्रशमोपायश्च	... ३७७	३
आगन्तुविकारानुत्पत्तौ हेतुः	... ३७८	१
मानसव्याधीनामनुत्पत्तौ उत्- पन्नानाञ्च शान्तये हेतुः	... ३७८	३
वर्जनीयानामनासानां निर्देशः	... ३७९	१
सेव्यानामासानां निर्देशः	... ३७९	५
दुधिक्षेपनविधिः	... ३८०	५
द्रव्यान्तरयोगविशेषेण दध्नो गुणाः	... ३८१	२
अध्विध्वद्रुधिक्षेपने दोषाः	... ३८२	१
अध्यायार्थोपसंहारः	... ३८२	४

अष्टमोऽध्यायः ।

इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः	... ३८४	२
इन्द्रियविवरणम्	... ३८४	४

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्तौ	
मनसः सपथ्यायलक्षणम् ३८५	
पञ्चेन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियद्रव्य-पञ्चे- न्द्रियाधिष्ठान-पञ्चेन्द्रियार्थ- पञ्चेन्द्रियबुद्धीनां निर्देशः	... ३९२	
अध्यात्मद्रव्यसंग्रहः	... ४०२	१
समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति- विकृतिहेतवः	... ४१०	१
समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति- स्थापनविधिः	... ४१२	१
सद्वृत्तानामुपदेशः	... ४१४	१
अध्यायार्थोपसंहारः	... ४३३	२

नवमोऽध्यायः ।

खड्गाकचतुष्पादोऽध्यायः	... ४३६	२
विकारशान्तये गुणवत्कारणानि	... ४३६	४
विकारस्य प्रकृतेश्च लक्षणम्	... ४३८	१
चिकित्सालक्षणम्	... ४४६	१
वैद्यगुणाः	... ४४७	१
द्रव्यगुणाः	... ४४७	३
परिष्कारकगुणाः	... ४४८	१
आनुरगुणाः	... ४४८	३
चतुष्पादेषु वैद्यस्य प्राधान्यम्	... ४४९	२
अज्ञभिषजां दोषाः	... ४५१	१
श्रेष्ठभिषजां गुणाः	... ४५२	१
वैद्यस्य शास्त्राध्ययनावश्यकता	... ४५४	३
षतुर्बिधवैद्यवृत्तेर्निर्देशः	... ४५५	३
अध्यायार्थोपसंहारः	... ४५६	१

दशमोऽध्यायः ।

महाकृत्युपादोऽध्यायः	... ४५७	२
भेषजाभेषजविकल्पे वादः	... ४५७	४
असाध्यव्याध्याद्युपक्रमे दोषाः	... ४६५	४

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुखसाध्यलक्षणानि	४६६	३
कृच्छ्रसाध्यलक्षणानि	४६८	१
असाध्यप्रत्याख्येययोर्लक्षणानि	४६९	३
अध्यायार्थोपसंहारः	४७१	५

एकादशोऽध्यायः ।

तिम्बैर्पणीयोऽध्यायः	४७३	२
तिम्बूणामेपणानां निर्देशः	४७३	४
प्राणैपणाद्याल्लयानम्	४७५	१
धर्नैपणाद्याल्लयानम्	४७६	३
परलाकैपणाद्याल्लयानम्	४७८	१
आसलक्षणम्	४९२	१
प्रत्यश्रलक्षणम्	५०१	१
अनुमानलक्षणम्	५१४	१
युक्तिलक्षणम्	५१८	१
आसारागमलक्षणम्	५४३	१
आसारागमादिभिः पुनर्भवस्थापना	५४४	३
त्रयाणामुपपद्य्मभादीनां निर्देशः	५५२	५
त्रिविधोपपद्य्मनिर्देशः	५५३	१
त्रिविधबलनिर्देशः	५५४	१
त्रीण्यायतनानि	५५५	१
रोगाणां त्रैविध्यम्	५६७	१
रोगाणां त्रिविधमार्गनिर्देशः	५६९	१
भेषजानां त्रैविध्यम्	५७२	१
भिषजानां त्रैविध्यं	५७२	२
जातमात्रस्य रोगस्य प्रतीकारार्थम्		
उपदेशः	५७३	८
अध्यायार्थोपसंहारः	५७६	२

द्वादशोऽध्यायः ।

प्रातःकलाकलीयोऽध्यायः	५७७	६
वातादिकलाकलज्ञानभधिकृत्य प्रभाः	५७८	१
वातगुणः	५७९	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
वातप्रकोपणहेतुः	५७९	४
वातप्रशमनहेतुः	५८०	३
शरीरचरस्याकुपितवायोः कर्माणि	५८२	५
शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि	५८४	३
बहिश्चरप्रकृतिभूतवायोः कर्माणि	५८४	८
बहिश्चरप्रकृपितवायोः कर्माणि	५८५	८
कुपिताकुपितपित्तान्तर्गतस्याग्नेः कर्माणि	५८८	१
कुपिताकुपितश्लेष्मान्तर्गतसोमस्य कर्माणि	५८९	१
प्रकृतिभूतानां वातादीनां कर्माणि	५९०	१
अध्यायार्थोपसंहारः	५९२	१

त्रयोदशोऽध्यायः ।

स्नेहाध्यायः	५९३	२
स्नेहविषयकप्रभाः	५९३	४
स्नेहाश्रयद्रव्याणां निर्देशः	५९५	१
स्नेहेषु सर्पिणः प्रशंसा	५९६	१
स्नेहानां पृथग् गुणाः	५९७	१
कालभेदे स्नेहपानविधिः	५९८	७
स्नेहाजुपानविधिः	६००	५
स्नेहस्य प्रविचाराणाः	६००	७
स्नेहमात्राविधिः	६०४	१
पुरुषभेदेन स्नेहपानविधिः	६०६	११
स्नेहानां निर्देशः	६०९	१
अस्नेहानां निर्देशः	६०९	३
स्नेहायोगलक्षणम्	६१०	५
सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणम्	६१०	१२
अतिस्निग्धस्य लक्षणम्	६११	१
स्नेहकर्माणि पथ्यापथ्यविधिः	६११	३
सूक्ष्मकोष्ठकूरकोष्ठयोर्लक्षणानि	६१२	५
स्नेहव्यापदः लक्षणप्रतीकारौ	६१३	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्नेहव्यापत्कारणानि ...	६१६	३	भूस्वेदविधिः ...	६४२	५
स्नेहविचारणार्हाणां निर्देशः ...	६१७	३	कृष्मीस्वेदविधिः ...	६४३	१
विविधस्नेहविचारणानां निर्देशः ...	६१७	५	कूपस्वेदविधिः ...	६४३	७
शीघ्रस्नेहनार्थ-कतन्व्योपदेशः ...	६२१	३	होलाकस्वेदविधिः ...	६४४	३
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६२२	१	अनग्नस्वेदानां निर्देशः ...	६४५	१
			अध्यायार्थोपसंहारः ...	६४६	३

चतुदशोऽध्यायः ।

स्वेदाध्यायः ...	६२३	२
स्वेदप्रशंसा ...	६२३	६
रोगान्तुदोषभेदेन स्वेदविधिः ...	६२४	३
स्वेदविषयाः ...	६२५	१
वृषणादिषु स्वेदनविधिः ...	६२५	५
स्वेदविरतिकालः ...	६२६	५
अतिस्निग्धस्य लक्षणं पनीकारश्च ...	६२७	१
अस्वेद्यानां निर्देशः ...	६२७	५
स्वेद्यानां निर्देशः ...	६२९	५
स्निग्धस्वेदद्रव्याणि ...	६३०	३
रुक्षस्वेदद्रव्याणि ...	६३०	५
नादीस्वेदद्रव्याणि ...	६३१	४
तपनाहृद्व्याणि ...	६३३	१
तपनाहृद्व्यनद्रव्याणि ...	६३३	५
उपनाहृद्व्यन-सोऽननकात्निर्देशः ...	६३४	१
त्रयोदशस्त्रेदानां निर्देशः ...	६३४	३
सङ्करस्वेदविधिः ...	६३४	७
प्रसरस्वेदविधिः ...	६३५	१
नादीस्वेदविधिः ...	६३५	५
परिपेकस्वेदविधिः ...	६३७	१
अवगाहस्वेदविधिः ...	६३७	४
जेन्नाकस्वेदविधिः ...	६३७	६
अद्भ्यनस्वेदविधिः ...	६४१	३
कपूस्वेदविधिः ...	६४१	१०
कुटीस्वेदविधिः ...	६४२	३

पञ्चदशोऽध्यायः ।

उपकल्पनीयोऽध्यायः ...	६४८	२
सम्भारसंग्रहस्य प्रयोजनम् ...	६४८	४
विविधसम्भारणामुपदेशः ...	६५२	४
वमनकर्म्मविधिः ...	६५६	६
वमनायोगायोगातियोगलक्षणानि ...	६५५	७
अनियोगायोगजापद्रवाणां निर्देशः ...	६६१	१
सम्यग्वाऽनस्वोपदेशः ...	६६१	४
वमितस्य पथ्यविधिः ...	६६२	३
विरेचनविधिः ...	६६३	७
सम्यग् विरिक्तस्य पथ्यविधिः ...	६६४	४
संशोधनगुणाः ...	६६५	१०
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६६६	१

षाडशोऽध्यायः ।

चिकित्साप्राभृतीयोऽध्यायः ...	६६७	२
सम्यग् विरिक्तस्य लक्षणानि ...	६६८	१
अत्रिविरिक्तस्य लक्षणानि ...	६६८	५
अनित्रिविरिक्तस्य लक्षणानि ...	६६९	३
संशोधनयोग्यानां निर्देशः ...	६७०	१
संशोधनगुणाः ...	६७०	५
संशुद्धकोष्ठस्य पथ्यविधिः ...	६७२	१
संशोधनातियोगायोगयोः चिकित्सा ...	६७२	५
चिकित्सालक्षणम् ...	६८१	१
अध्यायार्थोपसंहारः ...	६८३	१

सप्तदशोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्ती
कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ...	६८४	२
शिरारोगनिदानम् ...	६८६	१
शिरारोगाणां निर्देशः ...	६८७	१
वातजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८७	७
पित्तजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८८	९
कफजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६८९	३
त्रिदोषजशिरारोगस्य लक्षणम्	६८९	७
क्रिमिजशिरारोगस्य निदान-लक्षणे	६९२	१
वानजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	१
पित्तजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	५
कफजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९३	९
त्रिदोषजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९४	१
क्रिमिजहृद्रोगस्य निदान-लक्षणे	६९४	३
वानादीनां वृद्धिक्षयकृते विकल्पः	६९५	३
प्रवृद्ध-क्षीण-समदोषस्य सामान्य- लक्षणानि ...	७०२	११
रसश्रयलक्षणम् ...	७०५	३
रक्तश्रयलक्षणम् ...	७०५	५
मांसश्रयलक्षणम् ...	७०५	६
मेदःश्रयलक्षणम् ...	७०५	७
अस्थिश्रयलक्षणम् ...	७०६	१
मज्जश्रयलक्षणम् ...	७०६	३
शुक्रश्रयलक्षणम् ...	७०६	५
पुरीषश्रयलक्षणम् ...	७०६	७
मूत्रश्रयलक्षणम् ...	७०६	९
मलश्रयलक्षणम् ...	७०६	११
ओजःश्रयलक्षणम् ...	७०७	१
ओजसो लक्षणम् ...	७०७	३
ओजस उत्पत्तिक्रमः ...	७०८	१
क्षयाणां सामान्यहेतवः ...	७१०	१

विषयाः

पृष्ठ पङ्क्तय

मधुमेहनिदानम् ...	७१०	५
माधुमेहिकपिडकानां निर्देशः	७११	५
तेषां लक्षणानि ...	७१२	१
अन्तर्विद्रधिनिदानम् ...	७१३	१
विद्रधेर्निर्गन्धिः ...	७१४	१
पक्विद्रधिः लक्षणम् ...	७१४	७
विद्रधिं विद्रधानां साध्यासाध्य- लक्षणानि ...	७१५	१
अन्तर्विद्रधिलक्षणम् ...	७१५	३
पिडकापद्रवसंग्रहः ...	७२१	१
दोषाणां त्रिविधगतिनिर्देशः ...	७२१	३
दोषाणां त्रयप्रकोपप्रशमकालाः	७२२	१
प्राकृतवैकृतदोषाणां कार्याणि	७२५	१
अत्र्यायाथोपसंहारः ...	७२६	३

अष्टादशोऽध्यायः ।

त्रिशोषोऽध्यायः ...	७२८	२
त्रिविधशोथानां निर्देशः ...	७२८	४
आगन्तुशोथानां निदानम् ...	७२८	५
तेषां प्रशमोपायाः ...	७२९	५
दोषजशोथानां सामान्यहेतुः	७३०	१
वातजशोथनिदानम् ...	७३१	१
पित्तजशोथनिदानम् ...	७३१	८
कफजशोथनिदानम् ...	७३२	१
द्वित्रिदोषजशोथविवरणम् ...	७३२	६
वातजशोथलक्षणम् ...	७३३	२
पित्तजशोथलक्षणम् ...	७३३	६
कफजशोथलक्षणम् ...	७३३	१०
द्वित्रिदोषजशोथलक्षणम् ...	७३४	१
शोथानां कृत्स्नाध्यव्यक्तिलक्षणम्	७३४	३
शोथोपद्रवसंग्रहः ...	७३४	७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
उत्सेधसामान्यादुपजिह्विकादि-			निजागन्तु-रोगयोर्भेदकलक्षणम्	७६७	१
कतिपयरोगाणां सामान्य-			दोषाणां स्थानविभागनिर्देशः ...	७६७	४
लक्षणानि ...	७३५	१	शरीरश्चर-कुपिताकुपितदोषाणां		
रोहिणीरोगस्य निदानपूर्वकं			कर्मोणि ...	७६९	३
लक्षणम् ...	७३१	१	अशीतिसंख्यवानविकाराणां निर्देशः	७७०	५
व्याधीनां साध्यासाध्यत्वभेदेन			वायोरात्मरूपाणि ...	७७४	३
द्वैविध्यं, मृदुदारुणत्वादि-			वायोः कर्मोणि ...	७७४	५
भेदेन क्षुब्धिचरत्वञ्च ...	७४३	१	वायोश्चिकित्सासूत्रम्	७७६	१
तेषां रुजावर्णादिभेदेनासंख्येयत्वम्	७४४	३	चत्वारिंशत्संख्येयपित्तविकाराणां		
विकाराणां नामनिर्देशाशकौ			निर्देशः ...	७७७	३
कर्तव्यता ...	७४४	३	पित्तस्यात्मरूपाणि ...	७७८	६
दोषाणां प्राकृतकर्मोणि ...	७४६	१	पित्तस्य कर्मोणि ...	७७९	१
तेषां शयवृद्धिज्ञानार्थं सामान्य-			पित्तस्य चिकित्सासूत्रम् ...	७७५	७
लक्षणानि ...	७५७	१	त्रिंशतिसंख्येयश्लेष्मणिकाराणां		
अध्यायार्थोपसंहारः ...	७५९	१	निर्देशः ...	७८०	३
एकोनविंशोऽध्यायः ।			श्लेष्मण आत्मरूपाणि ..	७८१	६
अष्टोदरीयोऽध्यायः	७५२		श्लेष्मणाश्चिकित्सासूत्रम् ...	७८१	१३
अष्टचत्वारिंशद् रोगाधि-			चिकित्साक्रमः ...	७८२	८
करणानां निर्देशः	७५२	४	अध्यायार्थोपसंहारः ...	७८३	५
उदरादिरोगाणां संख्यानिर्देशः	७५३	११	एकविंशोऽध्यायः ।		
निज्रव्याधीनां दोषसम्बन्धनिर्देशः	७५८	६	अष्टौनिन्दितीयोऽध्यायः ...	७८५	२
निजागन्तुविकारविवृतिः	७६०	२	अष्टनिन्दितपुरुषाणां निर्देशः	७८५	४
अध्यायार्थोपसंहारः	७६२	१	एषु अतिस्थूलतिकाण्योर्विशेष-		
विंशोऽध्यायः			निन्दितत्वम् ...	७८६	१
महारोगाध्यायः	७६३	२	अतिस्थूलस्याष्टौ दोषाः ...	७८६	३
क्षुब्धिचररोगाणां प्रकृतिभेदो-			अतिस्थूलास्यस्य निदानम् ...	७८६	४
ऽधिदानभेदञ्च ...	७६४	१	तस्याष्टदोषरूपप्रकारः ...	७८६	८
प्रकृत्यादिभेदेन व्याधीनाम्			मेदस्विनलीहणाग्निश्ले हेतुः ...	७८७	५
	७६४	१	अतिस्थूलस्य लक्षणम् ...	७८८	३
निजागन्तु-विकाराणां कारणानि	७६५	३	अतिकाश्वर्यस्य निदानम् ...	७८८	७
निजागन्तु-विकारयोः प्रेरकहतः	७६६	४	अतिकृत्स्य दोषाः ...	७८८	११

विषयाः	पृष्ठेः पङ्क्ति
अतिक्रमस्य लक्षणम्	७८९ ३
अनयोश्चिकित्सासूत्रम्	७८९ ५
स्थौल्यकार्ययोः स्थौल्यस्य निन्दितत्वम्	७८९ ७
प्रशस्तपुरुषस्य लक्षणम्	७९०
अतिस्थौल्यस्य चिकित्साविधिः	७९१
अतिकाश्यस्य चिकित्साविधिः	७९३
प्रशस्तपुष्टिकराणां निर्देशः	७९४
निद्राया हेतुः	७९४
निद्राया गुणाः	७९७
अग्निधिसंवेतनिद्राया दोषाः	७९७ ३
दिवानिद्रायोग्यानां निर्देशः	७९८ १
ग्र्याप्ते दिवानिद्राविधिः	७९९ ३
दिवानिद्रानर्हाणां निर्देशः	७९९ ७
अग्निधिसंवेतनिद्राया दोषाः	८०० १
रात्रिजागरण-दिवस्वपनासान- प्रचलायितानां गुणाः	८००
विहारेषु निद्रायाः प्राधान्यम्	८०१
निद्रानाशस्य चिकित्सा	८०१
निद्रानाशस्य हेतवः	८०२
कारणभेदेन निद्राया भेदः	८०३
अध्यायार्थोपसंहारः	८०५

द्वाविंशोऽध्यायः

लङ्घनवृंहणीयोऽध्यायः	८०७ २
लङ्घन-वृंहणादीनां लक्षणानि	८०८ ३
लङ्घन-वृंहणादिद्रव्याणां विवरणम्	८०९ १
लङ्घनभेदाः	८११ १
अधिक-सध्यास्यदोषभेदेन लङ्घन- भेदः	८११ ३
वृंहणमासानां निर्देशः	८१३ ३
वृंहणीयानां निर्देशः	८१३ ५

विषयाः	पृष्ठे पङ्क्ति
सामान्यवृंहणानां निर्देशः	८१४ १
लक्षणद्रव्यानां स्वरूपकथनम्	८१४ ३
स्वरूपतः सम्भवानां निर्देशः	८१४ ९
सम्भवनीयानां निर्देशः	८१५ १
लङ्घनप्रभृतीनां पचनां कृताकृताति- कृतानां लक्षणानि	८१५ ३
अध्यायार्थोपसंहारः	८१८ १

त्रयोविंशोऽध्यायः

सन्तपगायाऽध्यायः	८१९ २
सन्तर्पणद्रव्याणां निर्देशः	८१९ ४
सन्तर्पणोन्धरोगाणां निर्देशः	८१९ ९
तेषां चिकित्साविधिः	८२० ३
अपतर्पणजरोगाणां निर्देशः	८२३ ९
तेषां चिकित्साविधिः	८२४ १
अध्यायार्थोपसंहारः	८२६ ३

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

विधिशोणितार्थोऽध्यायः	८२७ २
विशुद्धशोणितस्य गुणाः	८२७ ६
शोणितदुष्टहेतवः	८२८ १
दुष्टशोणितजरोगाणां निर्देशः	८३० १
अनुत्तररक्तजरोगाणां निर्देशः	८३१ ३
रक्तजरोगाणां चिकित्सासूत्रम्	८३१ ५
दोषभेदेन दुष्टरक्तानां लक्षणानि	८३२ ३
विशुद्धशोणितस्य लक्षणम्	८३२ ७
अपनीतरक्तस्य पथ्यानि	८४१ १
विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम्	८४२ १
मद-मूर्च्छा-सम्बासानां निदान- पूर्विका सम्यासिः	८४२ ३
घातादिजमद्रोगाणां लक्षणानि	८४४ १
घातजमूर्च्छालक्षणम्	८४५ १

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
पत्रजम्बूच्छीलक्षणम्	८४५	५	द्रव्यस्य चेतनाचेतनभेदेन द्वै विध्यं,		
कफजम्बूच्छीलक्षणम्	८४६	१	गुणाः, कर्माणि च	९२०	५
सन्निपातजम्बूच्छीलक्षणम्	८४६	५	द्रव्याणां कर्मधीर्याधिकरणकालो-		
सन्नगासस्य सूच्छीद्विभ्यो भेदक-			पायफलक्षणम्	९२७	१
लक्षणम्	८४६	७	एषां त्रिषष्टिविधरसविकल्पः	९२८	१
सम्ब्यासस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	८४७		रसादिज्ञानफलम्	९३३	१
तस्य चिकित्साविधिः	८४७		रसानुरसलक्षणम्	९३३	३
मदमूच्छीयोज्ज्विकित्साविधिः	८४९		परत्वादिदशगुणानां निर्देशः	९३४	१
अध्यायार्थोपसंहारः	८५०		तेषां लक्षणानि	९३४	५
			रसानामादिकारणम्	९४३	१
			भूतानां तारतम्यान् रसानां षड्-		

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

यजःपुरूपीयोऽध्यायः	८५१	२	विभागाः	९४३	
रोग-पुरुषयोरुत्पत्तौ मुनीनां वादः	८५२	३	रसानां भूतविशेषकृतधर्मान्तर-		
विवदमानान् मुनीन् प्रति पुनर्वर्षो-			निर्देशः	९४७	१
रूपदेशः	८७२	५	मधुररसस्य गुणकर्मणां	९४८	२
रोगपुरुषयोरभिवृद्धिकारणानि	८७७	४	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९४९	३
हिताहिताहारस्य संक्षिप्तलक्षणम्	८७९	१	अम्लरसस्य गुणकर्मणां	९४९	१०
आहारविधिविशेषाणां व्याख्यानम्	८८१	१	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५०	५
विंशतिविधगुणनिर्देशः	८८२	१	लवणरसस्य गुणकर्मणां	९५१	३
हिततमद्रव्याणां निर्देशः	८८३	४	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५१	८
अहिततमद्रव्याणां निर्देशः	८८५	५	कटुरसस्य गुणकर्मणां	९५२	६
कर्मणामौपधानाच्च स्नानबन्धद्रव्यादाणां			तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५३	३
निर्देशः	८८७	२	निकत्रस्य गुणकर्मणां	९५४	१
पथ्यापथ्यलक्षणम्	९००	५	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५४	६
भासवयोनयः	९०२	१	कषायरसस्य गुणकर्मणां	९५५	१
चतुरस्रातिप्रकारासवानां निर्देशः	९०२	५	तस्यातियुक्तस्य दोषाः	९५५	४
अध्यायार्थोपसंहारः	९०६	१	रसानामुपयोगविधिः	९५६	१

षड्विंशोऽध्यायः ।

आग्नेय-भद्रकाप्यीयोऽध्यायः	९०७	२	रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्यनिर्देशः	९५६	६
रसानां संख्याविषयको वादः	९०८	५	विपाकलक्षणम्	९६४	१
तत्र पुनर्वर्षसौमिप्रायः	९१२		वीर्यीणां नामानि संख्या च	९७१	१
			प्रभावस्य लक्षणम्	९७३	१
			तस्योदाहरणम्	९७३	३

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ		
पदसूत्रानां विशालोपायाः	...	९७७	१	उपवासान्द्रिक्लिष्टानामनुपानविधिः	११००	३	
निर्देशः विरुद्धाहाराणां	...	९८२	३	रोगभेदेनानुपानविधिः	...	११००	५
विरुद्धाहारजरोगाणां निर्देशः	...	९८८	१	अनुपानकर्मणि	...	११००	९
तेषां चिकित्सासूत्रम्	...	९८८	९	उदकानुपानायोभ्यानां निर्देशः	११०१	७	
अध्यायार्थोपसंहारः	...	९८९	६	अनुक्तद्रव्याणां नामादिनिर्णये			

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अन्नपानविधिरध्यायः	...	९९२	२
विधिविहितान्नपानानां गुणाः	...	९९२	४
द्रव्याणां गुणकर्मभिरुपदेशः	...	९९५	१
वर्गाणां संग्रहः	...	९९८	१
शूकधान्यवर्गः	...	९९८	६
क्षीरधान्यवर्गः	...	१००५	१
मांसवर्गः	...	१००९	१
वारिशयवर्गः	...	१०२३	३
शाकवर्गः	...	१०२७	१
फलवर्गः	...	१०३५	१
हरितवर्गः	...	१०४३	५
मद्यवर्गः	...	१०४७	१
अम्बुवर्गः	...	१०५२	४
गोरसवर्गः	...	१०६१	१
इभ्रविकारको वर्गः	...	१०७१	१
कृतान्नवर्गः	...	१०७७	१
आहारयोर्भा वर्गः	...	१०८९	१
शूकधान्यादीनामवस्थाभेदेन गुण- निर्देशः	...	१०९६	१
कर्जनीयमांसानां निर्देशः	...	१०९७	१
मांसगुणाः	...	१०९७	३
वर्जनीयशाक-फल-हरितानां निर्देशः	...	१०९८	३
सामान्यतोऽनुपानविधिः	...	१०९९	१
दोषभेदेनानुपानविधिः	...	११००	१

उपदेशः	...	११०३	३
अनुक्तान्नपानगुणज्ञानकारणानि	...	११०४	१
चरलक्षणम्	...	११०४	३
प्राणिनां गुरुलघुत्वे हेतुः	...	११०४	४
अवयवानामुत्तरोत्तरगुरुत्वनिर्देशः	...	११०५	१
स्वभावतो गुरुलघुद्रव्याणां निर्देशः	...	११०५	५
धानु-क्रिया-लिङ्ग-प्रमाण-संस्कार- मात्राणां परीक्षाप्रयोजनम्	...	११०६	१
हितभोजने उपदेशः	...	११०९	३
हितभोजनस्य फलम्	...	१११०	१
अन्नप्रशंसा	...	१११२	२
अध्यायार्थोपसंहारः	...	१११३	१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

विविधाशितपीनीयोऽध्यायः	...	१११४	२
विविधाशितपीनस्य पचनव्यापारः			
कर्मणि च	...	१११४	४
धात्वाहारनिर्देशः	...	१११६	१
आहारस्य द्विविधफलनिर्देशः	...	१११६	१
किष्टोप्य्याणि	...	१११६	३
रसोप्य्याणि	...	१११७	२
प्रसादाख्यधातुभ्यो मलानां विशेषः	...	११२२	३
अपररोगप्रकृतीनां निर्देशः	...	११२४	४
व्याध्यासहज्याधिसहजरीराणां निर्देशः	...	११२६	३
व्याधीनां सूक्ष्मारूपव्याधौ हेतुः	...	११२७	१
रसरसविदोषजरोगाणां निर्देशः	...	११२८	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
इन्द्रियगतदोषजरोमाणां निर्देशः	११३०	१	आयुर्वेदान्तर्गतत्वकथनम् ...	११५६	५
रनाख्यादिगतदोषजरोमाणां निर्देशः ...	११३०	३	आयुषः पर्यायः ...	११५७	१
रसादिजविकाराणां चिकित्सा- विधिः ...	११३१	१	आयुर्वेदलक्षणम् ...	११५७	२
दोषाणां शास्त्राभ्यः कोष्ठागमनहेतुः	११३२	१	सुखासुखायुषो लक्षणम् ...	११५८	३
अखिलव्याधीनां संक्षिप्त- चिकित्सासूत्रम् ...	११३३	१	हिताहितायुषो लक्षणम् ...	११५८	७
परीक्षकलक्षणम् ...	११३३	५	प्रमाणाप्रमाणत आयुषो लक्षणम्	११५९	७
प्राज्ञाज्ञयोर्निर्देशः ...	११३४	३	आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् ...	११६०	६
स्वस्थानुरहितानि	११३५	१	आयुर्वेदस्य नित्यत्वम् ...	११६१	१
अध्यायार्थोपसंहारः ...	११३६	१	आयुर्वेदस्य अप्टाङ्गनिर्देशः ...	११६०	१
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।			वैयंर्धमायुर्वेदोऽध्येतव्य-		
दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ...	११३७	२	स्मृतिर्देशः ...	११७१	१
द्विविधभिषजो निर्देशः ...	११३८	१	भिषकपरीक्षारीतिः ...	११७४	३
प्राणाभिसरभिषजो लक्षणम् ...	११३९	१	आयुर्वेदस्य पर्यायः ...	११७४	६
रोमाभिसरभिषजो लक्षणम् ...	११४२	६	तन्त्रार्थलक्षणम् ...	११७४	७
रोमाभिसरभिषग्वर्जने उपदेशः	११४५	२	तन्त्रस्याष्टसंख्यस्थानानां निर्देशः	११७५	३
प्रज्ञासनीरभिषजो लक्षणम्	११४५	८	अध्यायसंख्या	११७६	४
अध्यायार्थोपसंहारः ...	११४६	१	श्लोकस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७७	१
त्रिंशोऽध्यायः ।			निदानस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९	१
अर्थे दशमहामूलीयोऽध्यायः	११४७	२	त्रिमानस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९	४
हृदयशब्दस्य पर्यायः ...	११४७	५	शारीरस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९	८
तस्यावयवेषु प्राधान्यम् ...	११४७	६	इन्द्रियस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११७९	१३
ओजोबहसिराणां स्थाननिर्देशः	११५१	१	चिकित्सितस्थानस्याध्यायानां संग्रहः ...	११८०	५
ओजसो लक्षणम् ...	११५१	३	कल्पस्थानस्याध्यायानां निर्देशः	११८१	४
घमनी - खोत्सः - सिराशब्दानां निरुक्तिः ...	११५२	४	सिद्धिस्थानस्याध्यायानां संग्रहः	११८१	९
प्राणवर्द्धनादीनामुक्तपटतमोपायाः	११५३	७	प्रश्न-प्रश्नार्थयोर्लक्षणम् ...	११८२	१
आयुर्वेदविदो लक्षणम् ...	११५४	४	तन्त्रादीनां निरुक्तिः ...	११८२	३
			छद्मचारिभिषजां कार्यं तान् प्रति शास्त्रविदां कर्तव्यम् ...	११८३	३
			अध्यायार्थोपसंहारः ...	११८७	५

चरक-संहिता

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—यतः स्फुरन् हृत्कलः स्वचित्ते येनोक्त आयुर्निगमः प्रमाणम् ।

तमादिप्राप्तं पुरुषप्रधानं सेवामहेऽव्यक्तमहेतु तच्च ॥

वक्त्रादृष्टकलस्य यस्य परमेशेनोदितत्वादिह

प्रामाण्यं निगमेषु सिध्यति किलादृष्टार्थसामादेषु ।

सत्यं ज्ञानतम्युत्तमोत्तमतमं ज्ञानं तु सर्वेषु वा

आयुर्वेदमुपाख्याते त्रयमियं तं सर्वविद्याकरम् ॥

चक्रपाणिः—गुणव्यभिचारेण मूर्तिप्रवृत्तयेषु च ।

प्रथोभूते जितेसाय त्रिलोकीपतये नमः ॥

सरस्वती नमो नन्दाः प्रसादात् पुण्यकर्मभिः ।

सुखिर्दर्शनसंक्रान्तं जगद्व्यङ्गमीदृशते ॥

नक्षत्रआदिबैशेष्यभरद्वाजपुत्रसंशु-

दुसासायेन चरकमभ्युज्जितो ज्योतिः नमः ॥

एकैकमेकैकमुनिर्यदीयं मतं समाश्रित्य चकार शास्त्रम् ।

जयत्यसौ सोऽखिलशास्त्रविद्या-कल्पद्रुमः सर्व्वफलोदयत्वात् ॥

व्याख्यायतेऽतिविशदं मया चरक-संहिता ।

यत्नेन कविरत्नेन श्रीमद्भक्त्यधरेण तु ॥

अथ खलु सुकृतदुरितनिदानकमुखदुःखभोक्षनिदाननिखिल हलमुख्यचरम-
परमानन्दमयप्रोक्षमुख्यप्रयोजनसाधनधर्मोत्पादनराजसतामसमानससकलमल-
विशोधनविधिविहितकर्मचरणमूल्यथाभीष्टधनगणसाधनकामनासिद्धौ परम-
साधनमेव मानुषिकादिवैशेषिकदेहविधारणं तदपि दीर्घदीर्घतरजीवितमूलक-
मित्येव मनसि निहिताकृतौ विभूतभ्रमसंशयवितण्डः पण्डिताभियुक्तो
युक्तोपलब्ध्युपलब्धत्रैकालिकत्रैलोकिकसकलतत्त्वो महातपा मुनिवरचरको
भगवदात्रेय-पुनर्व्वसूपदिष्टायुर्व्वेद-ध्यास-भगवन्मुनिवराप्रवेश-व्रततायुर्व्वेद-तत्र
प्रतिसंश्रिकीर्णयाऽतिविपुलस्थूलभीषजां हृदये विधारणाय परमानुजिघृक्षया
विशद-प्रभुर-प्रसाद-गुणगणोज्ज्वल-वर्णपदमुक्ताकलजालैरशेषविशेषेणाखिलार्थ-
तत्त्वमूत्रेणं चिन्तामणिदुग्मणिकान्तकान्तरलविहारहारं शरीरमानसागन्तु-
दोष-दूषित-धातुवैषम्य-सौम्याग्नेय-विकार-निकरोपहत-विकल-कलेवर-चेतसां
स्वास्थ्यसंस्थापनोत्पादनार्थमतुलनिर्म्पलकरुणाद्रचेतसाऽग्रन्धीन् ।

तं बहुधा सुविचिन्त्य रविकान्तमिबानवशेषाद् भाष्यम् ।

चिन्तामणिमयतरलं श्लेषभाषितमप्यायमस्य ॥

पातजलमहाभाव्यवरकप्रतिसंस्कृतेः ।

मनोवाक्कावशेषाणां हर्षेऽहिपतये नमः ॥

नरदत्तगुरुदृष्ट-चरकार्थानुगामिनी ।

क्रियते चक्रदमेन टीकायुर्व्वेददीपिका ॥

सन्ध्याः ! सद्गुरुवाक्सुधाञ्जलिपरिस्कीतजुर्नान्धिमो

नालं तेष्यितुं एवोत्पयसा माग्मोनिर्विस्तुष्यति ।

व्याख्याभासरसप्रकाशमिदं त्वञ्जिन् यदि प्राप्यते

कापि कापि कणो गुणस्य तदसी कर्णे क्षणे दीयताम् ॥

इह हि धर्मार्थकाममोक्षपरिपन्थिरेणोपशामाय प्रज्ञामभ्युत्तिभिः प्रणीतायुर्व्वेदसन्धेर्व्यति-
विस्तरत्वेन सम्प्रति वर्त्तमानाख्यायुर्व्वेदसंज्ञां न सम्यगधीर्षयसा, तदुपनिषत्प्रमा-
तद्विदितार्थानामनुष्ठाने तथैवोपश्रयो कर्माणि सन्धानः परमकारुणिकोऽसममानमिषयोऽप्यायु-
र्व्वेदसामपि सुश्लेषकर्मार्थं नातिसंश्लेषविलासं कावचिकित्साप्रधानसायुर्व्वेदस्य प्रमेतुमारुध-

जल्पकल्पतरुषु निर्मितः कल्पयत्यभिचिन्तितं फलम् ।

जल्पितो हि सुधिया सुधीगणैर्लभ्यमप्यमलं रसोत्तमम् ॥

तत्र प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भप्रारम्भे तदसमापनकारणविघ्नविनाशनपरमासा-
चारपरम्परापरिभाषामङ्गलाचरणमुचितमिति तदाचरणीयत्वे प्रचुरतरविघ्नशङ्का-
शङ्कितचेतसा प्रचुरतरविघ्नप्रभाय प्रचुरतरमङ्गलमेव शिष्यशिक्षिष्यपिपया प्रत्य-
ध्यायमग्रतोऽथशब्दोपादानेनाचचार ।

तत्रादावैवोक्तसङ्ख्या दीर्घजीवितस्य अतिशयप्रयोजनकत्वात् तन्निदान-
स्थानत्वेन दीर्घजीवित्तीयध्यायस्य प्राधान्याद् व्याख्यारम्भे प्रथमं मङ्गल-
माचरति । अथातः इत्यादि ।—अथशब्दो मङ्गलार्थः । यत्किञ्चित् कर्मापक्रमे
विघ्नोपशमाय मङ्गलमेवाचरणीयमिति प्रसिद्धसिद्धान्ते भगवता जगद्विधात्रा
वर्णात्मकशब्दसिद्धया प्रेरितेन प्राणवायुना हृदिस्थितेनबोद्धं चलता कण्ठ-
स्थितोदानपवनेन मिलता प्रयत्नविशेषेणाहतादेव कण्ठादुत्पाद्यमानस्य तस्य
ओङ्कारस्य चाग्र एवाविर्भावात् ।

अत इत्येतन् नु अर्वाच्छन्ने सामीप्यावच्छिन्ने वा बुद्धिरथे शक्तायुर्व्वेदीय-
तन्त्रोपस्थापकादेतच्छब्दादधिकरणे सप्तम्यास्तसिद्धं तेन अत्र आयुर्व्वेदीयतन्त्रे
वान् । तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सिककल्पसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिल-
तन्त्रप्रधानार्थाभिधायकतया श्लोकस्थानमेवाग्रं ब्रह्म्यममन्यत । ब्रह्म्येते हि 'श्लोकस्थानं समु-
द्रिष्टं' तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । अतुष्काणां महार्याणां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः' इति ।

तत्र च मूलस्थानेऽप्युपचरोगग्रहणे खरया रोगोपशान्तिभेषजाभिधायिकतुष्केऽभिधातव्ये
निखिलतन्त्रवीजभूतहितुल्लिखीपथाद्यर्थस्य तथा तन्त्रप्रवृत्तग्रहप्रयोजनत्रयायुर्व्वेदागमादेरभिधायकं
दीर्घजीवित्तीयमध्यायमभिधातुमारब्धवान् ।

श्रोत्रजनप्रवृत्तिहेतुभिधेयप्रयोजनसम्बन्धोपदर्शकं श्रोत्रबुद्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञा-
परमण्यपदम् अष्टसंख्याया मङ्गलत्वेनादौ सूत्रं निवेदितवान् 'अथातो दीर्घजीवित्तीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः' इति । यतो निरभिधेये सप्रयोजने कचटतपादौ साभिधेये वा प्रयोजनशून्ये
वाक्यन्तीपत्नीआदी प्रोक्ष्यतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजनेऽभिधातव्ये, यदुक्तं
"अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोपमाः । श्रोत्रमरूपमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः" । अभि-
धेयवत्प्रयोजनवत्निष्कर्षाद्वाभिधेयशास्त्रयोरेभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः प्रयोजनशास्त्रयोश्च
साध्यसाधनभाक्लक्षणीऽभिधातव्यः ।

तत्रोद्दिष्टाभिधेयं हितानिवाविरूपेणायुः, ब्रह्म्येते हि "हितानि सुखं इःकमायुस्तस्य हितानि-
हितम् । मानसं तस्य वसोकसायुर्व्वेदः स उच्यते" इति । अत च सर्व्वाभिधेयाचरोधो यथास्थानमेव
व्य-करणीकः । प्रयोजनं धातुसाम्यम्, यथोक्तं "धातुसाम्यक्रिया बोधा तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्"

इत्यर्थः । किञ्च वाचनिकमङ्गलाचरणमन्तरेण मनसापि मङ्गलाचरणाद्-
विघ्नोपशमी भवतीति शिष्यशिक्षार्थं स्वयं मनसा कृताभिमतदैवतप्रणामेन
आचरितमङ्गलज्ञापनार्थम् आनन्तर्यार्थकाथशब्दमादौ निबबन्ध । तथाच अत
इत्येतच्छब्दात् पञ्चम्यास्तसिल् ; तेनातो मनसा कृताभिमतदैवताप्रणाम-
जनितमङ्गलाचरणात् अथानन्तरं दीर्घजीवितोद्यमध्यायं व्याख्यास्याम इति
योजना ।

किञ्च शास्त्रं नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेत्यत एतद्वन्धप्रणयने का सङ्गतिरित्याशङ्कायां
शिष्यजिज्ञासानन्तरमेतदीर्घजीवितोद्यमध्यायाद्यनेकग्रन्थस्योत्तरत्वज्ञापनार्थमादौ

इति । सम्बन्धोऽप्यायुःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन समसस्य
शास्त्रस्य हेतोर्पादेयज्ञानावाप्तरव्यापारस्य साध्यसाधनभावलक्षणः । तदेतत् सर्वं, दीर्घं जीवितोद्य-
मित्यनेन पदेन दीर्घं जीवितोद्यस्यसङ्गमधिकृत्य कृतप्रयोजनाद्यभिधायकं "धातुसाम्यक्रिया चोका"
इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् ।

ननु प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तन्न युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण
प्रयोजनवत्तावधारणम् विप्रलम्भकमसंसारमोचनप्रतिपादकदिशास्त्रेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयो-
जनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे—आप्तप्रयोजनाभिधानमेतत्, तत् कुतोऽवधार्यत्वम् ? ननु भोः
कथमयं प्रयोजनाभिधायी आप्तः ? तद्भिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत् ; हन्त, न यावच्छास्त्रस्य
प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वाव-
धारणम्, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य कतुरासत्त्वमवधार्यते, आप्तवा-
नवृत्तौ च कुतस्तद्भिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चक्रदमापद्यते । अथ मन्यसे मा भवतु
प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवृत्तौ भविष्यति, कृत्वादावपि हि
प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव, न हि तत्र कुर्यात्फलानां फललाभावधारणं विद्ये, अन्तरा भवद्रहादेरपि
सम्भाष्यमानत्वात् ।

कथमेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनात् शास्त्रत्वमेव प्रयोजन-
वत्तासन्देहोपदर्शकमस्यु, तथाप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवम् । न हि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः
प्रयोजनविशेषार्थिनं न तथा प्रवृत्तयति, यथाभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः, अभिप्रेतविशेष-
विषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्वरूपमन्तरा भवति, अतो ये तावदववृत्ताग्निवेशप्रामाण्यास्तेषां
धातुसाम्यत्वाधनमिदं शास्त्रं न वेत्तेवमाकारविशेषसन्देहोपादानार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानम् । ये
पुनः परमर्षैरग्निवेशस्याद्यत एवावृत्तप्रामाण्यास्तेषां तद्भिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति
युक्तं 'प्रयोजनाभिधानं', प्रयोजनाभिधायिकाद्ये तु स्वल्पप्रवृत्तौ प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव
प्रवृत्तिरूपपक्षा, न पुनरनेकसंवासरङ्गशब्दोप्ये शास्त्रं, तदेव यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिकाव-
प्रवृत्तावपि प्रयोजनभिधातव्यं तथा जानधस्येति तन्निरस्तं भवति ।

आनन्तर्यामीशशब्द निबद्धवान् । तत्र शिष्याणामियं जिज्ञासा—इह खलु लोके लोकानां सकलकलमुल्लेखे मोक्षे गवेषणीये तत्त्वज्ञानमेव मूलं, तत्र पुनर्मुमुक्षुत्वं, तत्र श्रद्धमादि, तत्र च पारत्रिकैहिकफलभोगविरागः, तत्र सत्यासत्यवस्तुविवेकः, तत्र बुद्धिः, तत्र मनःशुद्धिः, तत्र नित्यक्रिया, तत्र नैमित्तिककर्म गुरुदेवभूदेवाद्यर्चनं, तत्र धर्मं, तत्र जीवितं, तत्रारोग्यं हेतुः । तत्रारोग्यं दीर्घायुश्च कथं भवतीति जिज्ञासानन्तरं स्वस्थातुरपरायणायुर्वन्दे तदारोग्यदीर्घजीवितोपायविधिजिज्ञासोर्ह्यस्य तदारोग्यदीर्घजीवितोपायविधिज्ञानस्य विषयतया आरोग्यदीर्घजीवितोपायविधिरूपसङ्गतिमतीन्द्राभिधातव्यत्वमिति बोध्यम् : अतोऽर्थेत्यकरणान् पञ्चम्याः सप्तम्याश्च तसिल् व्याख्याद्वयेन बोध्यः । तथा चानः शिष्यप्रश्नादधानन्तरमित्येकवारमन्वितमत इति पदमावृत्त्या सप्तम्यन्तत्वेनोपलभ्यज्ञानं पुन-

अधेःयादि सूत्रे अथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीतानन्तत्वं स्वल्पायुर्मध्यसामर्थानवधारणस्य तथाभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थगुर्वाञ्जालाभयोरानन्तर्यं प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादीं स्वरूपेण मङ्गलं भवति दक्षाहरणप्रसूतोऽकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् ग्रन्थादीं मङ्गलमेवानिरन्तरायाणां ग्रन्थकत्वं श्रोतणामधिप्रोनेटलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम् । अधशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः “ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा । दृष्टं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥ शास्त्रान्तरे चादीं मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथशब्दः, यथा “अथ शब्दानुशासनम्,” “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इत्यादी । अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादीं शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टे नागिन्वेशेन कृत एव, अन्तधा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्यात् व्याख्यानान्तरायभयात्, तथा ग्रन्थविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रथमायापह्वाच्च न ग्रन्थनिवेशनम् । यथा च गुर्वाञ्जालाभानन्तरमेतत् तन्तकरणं तथा “अथ भैतीपरः पुष्यम्” इत्यादी स्फुटमेव । ग्रन्थकरणे च गुर्वाञ्जालमतिप्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत् पुनः शिष्यप्रश्नानन्तर्यार्थं वमथशब्दस्य बर्ष्यते तत्र सां धिनोति, न हि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते । श्रोतुबुद्धिस्वीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तम्, न च बुद्धिस्थीकृताः प्रष्टारो भवन्ति ।

अतःशब्दोऽधिकारप्रागवध्युपदर्शकः, अत ऊर्ध्वं यदुपदेक्ष्यामो दीर्घं जीवितं तदिति, यदि वा हेतो, येन, ब्रह्मादिप्रणीतायुर्वन्दे इतन्नाणामुक्ते न्नायेमोत्सम्बन्धावमिव †, अतो हेतोर्दीर्घंजीवितं व्याख्यास्याम इति योजनायम् ।

दीर्घं जीवितंमिष्यत् दीर्घं जीवितंशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” इति साम्राय्यः, यदि वा दीर्घं जीवितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपस्तन्तरूपो वा इत्यस्यां विवक्षायामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यधिकारात् “शिष्टग्रन्थमसभ” इत्यादिना छः । एवमन्यप्राप्येव ज्ञास्ये मन्तरयम् । अत एवपि शब्दान्तरे दीर्घं जीवितंशब्देर्नैव संज्ञा कृता, दीर्घं जीवित-

दीर्घजीवित्तियादावचेतव्यम् । तेनातः शिष्यप्रश्नादधानन्तरमतोऽस्मिन्
वक्तव्ये स्वस्थातुरपरायणायुव्वदे दीर्घजीवित्तियाद्यध्याय व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।
अथात्रोत्तरवचनप्रयोजकप्रश्नोद्देश्यज्ञानविषयो हि सङ्गतिः षोडा, यथोक्ता च—
“उपोद्घातः प्रसङ्गश्च हेतुतावसरस्तथा । निर्व्वाहकैककार्यत्वे षोडा सङ्गति-
रुच्यते ॥” तत्र प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातकत्वम्, स्मृतस्यापेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम्,
हेतुता तस्य फलरूपार्थस्य कारणत्वम्, अवसरत्वं पूर्वोक्तस्य सामान्यस्य
प्रभेदस्य चाशेषविशेषेण निरूपणादाकाङ्क्षाविरहः, अङ्गप्रत्यङ्गाभ्यां प्रकृतस्य
निष्पादकत्वं निर्वाहकत्वम्, तत्रकार्यहेतुत्वमेककार्यत्वमिति; आसु पट्म् सङ्गतिषु
मध्येष्वत्रोपोद्घात एव सङ्गतिः । स्वस्थातुरपरायणविधिवोधकवाक्यलक्षणोत्तर-
दर्शनात् पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तो वा आरोग्यदीर्घायुर्जननोपायविधेरेव जिज्ञासायां

शब्दस्यैव प्रवचनार्थो निवेशान् प्रशस्तत्वाच्च । दीर्घजीवित्तशब्दोऽस्मिन्वस्तीति दीर्घजीवित-
शब्दमधिकृत्य कृतो वेदनया व्युत्पत्त्या दीर्घजीवित्तियशब्दस्तन्मेऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन
दीर्घजीवित्तियं व्याख्यास्याम इत्यनेन तन्त्वं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्दीर्घजीवि-
तियमिति पदद्वारकगोप्यायपदसमभिव्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञां लभ्यति, इष्टज्ञानवृत्त्य
पदस्य योजनम्, यथा अपामार्गं तच्छुद्धीये गौरवे शिरसिः शूले पीनसे” इत्यर्थां “शिरसः” इति
पदं गौरवे” इत्यनेन युज्यते आवृत्त्य “शूले” इत्यनेन । अतश्च यदुच्यते अकृततन्त्रप्रतिज्ञा
अध्यायप्रतिज्ञा जनकायमाना इति तन्निरस्तं भवति; यदि वा अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु, तस्यैव
तन्त्रप्रतिज्ञापर्यलक्ष्यैव, न ह्यध्यायस्तन्त्रव्यतिरिक्तस्तेनावयवत्रयाख्याने तन्त्रस्यावयवविभक्तौ व्याख्या
भवत्येव, यथा अङ्गुलीग्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न
लभ्यते, तान्तु प्रत्यध्यायमेव करिष्यति ।

अध्यायमिति—अधिपूर्वाधिकः “इहश्च” इति कर्मणि घना साध्यम्, तेन अधीयते अस्ती
इत्यध्यायः, न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणं चतुष्कस्थानाद्विध्वनिप्रसङ्गः, यतो योगसूत्रं संज्ञा,
अध्यायस्य प्रकरणसमुद्भवित्वात् एव दीर्घजीवित्तियादिलक्षणे पङ्कजसूत्रवृत्तते, न योगमात्रेण
वर्तते, वक्ष्यति हि “अधिकृत्येयमध्यायनासंज्ञा प्रतिष्ठिता” नामसंज्ञा योगसूत्रसंज्ञेयर्थः, यद्
वा करणाधिकरणयोरर्थयोः अध्यायस्यायस्त्वावसंहारधारवायाश्च” इतिसूत्रेण निपातनात् अध्याय-
पदसिद्धिः, अधीयतेऽस्मिन्ननेन वा अर्थविशेष इत्यध्यायः, अतिप्रसन्निविधेः तत्कन्धायः ।

व्याख्यास्याम इति—व्याहृपूर्वात्ख्यातेर्लुटा साध्यं, अस्मिन्ने हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः
क्रियाफलसम्बन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्वरितजित” इत्यादिनामनेपथं स्वादिति । धीति विशेषे,
विशेषाश्च व्याससमासादयः । आहोऽयं क्रियायोगे; ये तु मर्यादायामभिविधी वा आहू प्रयोगं
मन्यन्ते, तेषामभिप्रायं न विद्यः, यतो मर्यादायामभिविधी चाहू प्रातिपदिकेन योगः स्यात्,
यथा “आत्ममुद्भिताशः” “आपाटलीपुलाद् बृहो देवः” इत्यादी, इहापि च तथा क्रियायोगविरहे

प्रकृतस्य तदारोग्यदीर्घायुर्विचिन्तानस्य विषयारोग्यदीर्घायुर्वैरूपपादकत्वात् ।
अथवा अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः, तेनात् ऊर्द्धमधिकार इत्यर्थः । कः पुनरधिकार
इत्यत आह— दीर्घञ्जीवित्तीयमिति । दीर्घञ्जीवितमधिकृत्य कृतं ग्रन्थमत ऊर्द्ध-
मधिकृत्य व्याख्यास्यामः । एवं सर्वत्राध्याये व्याख्येयम् ।

तत्रादौ स्ववाक्यस्य स्वयं वक्तुमनुचितत्वात् अपरमर्हापिवाक्यप्रतिसंस्कार-
कत्वमात्मनः ख्यापयितुमप्रिवेक्षतन्त्रे विवरीतव्ये प्रथमतस्तत्सङ्गतिमत्त्वे नायुर्व्येद-
प्रकाशाद्याश्रयत्वेन दीर्घञ्जीवित्तीयध्यायस्य प्राधान्यात् तदुपन्यस्यति दीर्घ-
ञ्जीवित्तीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । व्याख्यास्याम इत्यनेन दीर्घञ्जीवित्तीय-
ध्यायस्य स्वसङ्गितस्य ब्रह्मणा प्रोक्तायुर्वेदवाक्यानुमारीयत्वं व्यञ्जितम् ।
“एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इतिवत् शास्त्रकारिणोऽपि स्वग्रन्थे

“उपसर्गो क्रियायोगः” इति नियमात् आह उपसर्गं न स्यात्, तत्रानुपसर्गोणाहा व्यवधानात्
वेरूपसर्गता न स्यात्, येनाव्यवहितः स्वजातीयव्यवहितो वा धातोः उपसर्गो भवति, व्याहारेपि
इभयोरनुपसर्गत्वे तन्मध्यस्थोचितभूरिप्रतिपत्तिकल्पनागीर्त्वं प्रसङ्गान्, तस्मान् क्रिया-
योगिन्त्वमेवाहो न्यास्यम् । अथ, अत्, दीर्घं, जीवित्तीयं, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्य-
पदत्वम् ।

ननु खलु कथमग्निवेशः सकलपदार्थोपज्ञानव्याख्येयमायुर्वेदं व्याख्यास्यति ?
यतो न तावद्भेदजादीनामशेषविशेषः प्रत्यक्षश्चैव, सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षाविषयत्वान् ।
अन्वयव्यतिरेकान्मान् सर्वपदार्थावधारणं दुष्करमेव, यत् एकमेव मधु स्वरूपेण
जीवयति, मारयति चोष्णं समघृतञ्च, कफप्रकृतं हितमहितं वातप्रकृतं, आनूपे साऽग्न्यमसामंर
मरीं, शीते सेव्यमसेव्यं द्राप्ये, हितमघृते बुद्धे चाहितं, अल्पं गुणकरम् आबाधकरमन्युपयुक्तं, आम-
ताङ्गत्मुदरे उपक्रमविराघिःवाद्दतिविभ्रमकरम्, काकमाचीयुक्तञ्च माषकं पक्वं निकुचेन सहोपयुक्तं
मरणाय अथवा बलयर्णधीव्येतजडपघाताय भवतीत्येवमादि तत्तदयुक्तं तत्तच्छतशः करोति ।
अत एव एकस्यैव मधुनो रूपं यदानेन प्रकारेण दुरधिगमं, तदाह क्वैव कथा निखिलपदार्था-
शेषविशेषज्ञानस्य, अज्ञानंश्च व्याचक्षणं, कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोरासात् प्रतिपक्षं
प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां शङ्कां निराचिक्वीर्युं गुरुत्तानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य
दर्शयन्नाह— इति ह स्माह भगवानात्रेव इति ।

अत्र इतिशब्दो बक्ष्यमाणार्थपरामर्शकः इत्युच्यतेऽत्र भारणे, यथा “न ह वै शरीरस्य
प्रियाप्रियबोरपहतिरस्ति” इति अस न ह इति नैवेत्यर्थः । अत्र “स्माह” इतिशब्दप्रयोगेण भूतमात्र
एव लिङ्गं “एत् स्म” इति एत्, न भूतानघृतने परोक्षे, आत्रेयोपदेसास्याग्निवेशं प्रत्यपरोक्ष-
त्वान्, यथा च भूतमात्रं लिङ्गं भवति तथा च दर्शयिष्यामः । भर्गं पूजितं ज्ञानं, तद्गान्,
यथात्रम् “उपतिं प्रकथञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेति विद्यामविद्याञ्च स बाणो भगवानिति”

व्यवहारार्थं स्वाभिमतसंज्ञां कुर्युः, इत्यतः सर्वेषामेवाध्यायानामादौ यद्वाक्यं वाक्यार्थं वा वर्तते, तद्वाक्यवाक्यार्थान्यतरैकदेशेन स्वरूपपरत्वेन प्रातिपदिक-संज्ञायां तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे तद्धितत्रिधानेन शब्दबोधे ग्रन्थेऽत्राध्यायस्य संज्ञां चकार । तथा हि अध्यायादौ दीर्घञीवितमन्विछन्नित्यादि-वाक्यस्यैक-देशदीर्घञीवितेति-शब्दात् स्वरूपपरतया प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात् दीर्घञीवित-मधिकृत्य कृत इत्यर्थे छतद्धितान्तमध्यायविशेषण दीर्घञीवित्तीयमिति ।

अध्यायमिति—अधीयते सङ्गतार्थबोधको यो ग्रन्थः सोऽध्यायस्तं तथा । व्याख्यास्याम इति—स्फुटार्थी करणपूर्वकविस्तृतार्थी करणानुकूलवाक्योत्पादनाव्यापारो व्याख्यानं, तत्फलशालित्वाद्ध्यायस्य कर्मत्वम्, बहुवचनम् “एकस्मिन् अस्मदि च” इत्यनेन । ननु एतेनाप्यध्यायस्य स्वभावस्य संशयः

यदि वा भगवद्दः समस्तैश्वर्यमाहास्यादिवचन, यथोक्तं “ए इश्वर्यस्य समस्तस्य धर्मस्य यजमः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव च यत्नां भग इतीहना” ॥ अक्षरेपत्यमात्रेण, अनेन चिद्बुद्धब्रह्मणोर्दक्षितं भवति ।

अस्यान्ये वर्णयन्ति चतुर्विधं सूत्रं भवति गुरुसूत्रं, शिष्यसूत्रं, प्रतिसंस्कृतसूत्रं, एकीयसूत्रम्, तत्र गुरुसूत्रं, यथा—“नैतद् बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश” इत्यादि, प्रतिसंस्कृतसूत्रं यथा—“तमुवाच भगवान्नालेय,” इत्यादि, शिष्यसूत्रं यथा—“तेनानि भगवन् पञ्चकषाय-ज्ञतानि पूर्यन्ते” इत्यादि, एकीयसूत्रं यथा—“कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनित्तिव्यसने इति कुमारशिरा भरद्वाज” इत्यादि । तेनाद्यं व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्थग्निवेशस्य व्याख्यानोऽनधिकारत्वात्, द्वितीयसूत्रं प्रतिसंस्कृतः इतिहासदेन च प्रकारवाचिना “दीर्घञीवि-त्तीयं व्याख्यास्थानम्” इति परामृश्यते । तेनाह स्मेति, भूतानद्यतनपरोक्ष एव भवति प्रतिसंस्कृतीरं प्रस्थात्रे बोधदेशस्य परोक्षत्वात्, अनेन न्यायेन च “तमुवाच भगवान्नालेय,” इत्यादावपि लिङ्गविधिरुपपन्नो भवति । सुश्रुते च “यथोवाच भगवान् धन्वन्तरि,” इति प्रतिसंस्कृतसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिङ्गविधिरुपपादितः । अत्र ब्रूमः, दत्तात्रेयकं शिष्यस्थग्निवेशस्य व्याख्याना-नधिकारविदं गुरोः सूत्रं, तत्र, न हि जात्या गुरुत्वमस्ति, दत्तः स एवात्रेयः स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः, अग्निवेशादीनपेक्ष्य गुरुः, एवमग्निवेशोऽपि ग्रन्थकरणकाले स्वबुद्धिनिष्परीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरुरिति न कश्चिदोषः । यत् पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कृतसूत्रतया भूतानद्यतनपरोक्षे लिङ्गविधिरुपपद्यते, तत्र विश्वार्थं, किमिदं द्वितीयं सूत्रं पूर्ववाक्यैकतापन्नं, न वा, यत्क-वाक्यमुपापन्नं, तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्थानो यथोवाच धन्वन्तरिरिति दोषनीयं, तथा च व्याख्यास्थानम् इतिक्रियाकवाक्यतापन्नम् उवाचेति पदं न भिन्नकर्तृकं भविष्यतीति, तथा च कृतो लिङ्गविधिः १ अथ नैकतापन्नं तत्र गौरवः पुरुषो इतीतिवचनार्थसङ्गतिः । किञ्च दत्तु

दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुप्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥

स्यात् तावरासार्थमाह—इति ह स्माह भगवान्नात्रेय इति । ननु यथावाचात्रेय इत्यनेनैव सिद्धौ सत्यां भगवानिति यदुक्तं तेनात्रेयस्यापि तपःप्रभावजमित-
युक्तानादिभाग्यवत्त्वं ख्यापितम् । उक्तं हि ; —“उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूता-
नामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति ॥” ननु
तदा किं भगवदात्रेयस्य स्ववास्यं व्याख्यास्यते ? सोऽपि यदुवाच तत् किं
तस्य स्वीयवाक्यम् ? तथात्वं चेत् तदा तस्यापि स्ववाक्यस्य प्रमाणतया स्वयं
वक्तुमनुचितत्वं स्यादित्यत आह, इतिर्देति—इतिर्देतीत्यम्भूतलक्षणे तृतीयान्तं
पारम्पर्यापदेशेनाह स उवाचेत्यर्थः, द्वितीयान्तं वा उपदेशानेकत्वाद् वेदस्य ।
एतेनाग्निवेशोक्तवाक्योत्तरतद्वाक्यस्यात्रोक्तिर्न विरुध्यते । पारम्पर्यापदेशान-
तिक्रमेण अन्यनानतिरिक्तत्वेनायुक्त्वेदमात्रेयोऽग्निवेशायावाचेति ध्वनितम् ॥१॥

गङ्गाधरः—स च कथं पारम्पर्यापदेशं लेभ इत्याकाङ्क्षायां तदात्रेयोक्त
पारम्पर्यापदेशप्रकारं दर्शयति, दीर्घञ्जीवितमित्यादि । उप्रतपा भरद्वाजो मुनिः

जन्तुर्कर्णदी प्रतिगमस्कस्त श्रुतिगन्धोऽपि नास्ति, तत्कथं “नानाश्रुतपरिपूर्णकण्डः शिष्यो
जन्तुर्कर्णः प्राञ्जलिरधिगन्धोवाच” इत्यादौ लिङ्विधिः ? अनेन न्यायेन चरकेऽपि प्रतिलंकार्ण-
सूत्रपत्रे लङ्विधिर्नास्ति, तस्माच्चरकेऽग्निवेशः सुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, क्वचित् क्विचिदर्थं
सोऽनु निन्दितुं वा आख्यायिकारूपं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुकानुवादरूपतया किम-
प्येकीयमतानुवादरूपतया लिखति ; प्रतिसंस्कर्त्ता स्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकृत्यैव ।
लिङ्विधिसु भूतानघतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः, अन्यथा उवाचेति पदं
जन्तुर्कर्णदी न स्यात्, तत्र च हरिवंशे धीम्योपाख्याने “मामुवाच” इति, तथा “अहमुवाच” इति
च न स्यात् । यथा “स मामुवाचाञ्चुचरः कूर्मो मानुपदेहधृक् । किमाश्चर्यं मयि मुने ऋ-
श्वाग्नि कथं विभो” । तथा “स्वयम्भूत्रचनान् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः । उवाच चैनाञ्जतुरः”
इति । यदपीति हकाहेत्यत्र इतिशास्त्रेण पूर्वसूत्रं परामृष्यते, तत्र, येन दीर्घञ्जीवित्यादि सूत्र-
मात्रेण तदर्थस्य वा गुरुकत्वप्रतिपादने सति नैवोत्तरप्राग्भिधेयाभिधानेन निश्चितकल्पस्य गुरुवाङ्-
वादरूपतया कर्णं श्रोतुञ्जकारणं प्रतिपादितं जवति । भवति तु भावयितुं, यथा पुरा व्याख्यातं
तस्मात् तदेव न्याय्यमिति । अग्निवेशस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि अस्मद्ः प्रयोगात्,
बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्, साधु हि भवन्ति वनारो “वयं करिष्यामः” इति । भगवानाज्ञेय
श्रुत्यत्तु एकरचननिर्देशकृतो भगवानित्यनेनैवात्रो वस्य गुरोर्गौरवस्य दर्शितत्वात् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—ननु यथान्विशेषास्मानुष्यैरस्य दूरभिगमत्वेन प्रत्यक्षतो वाच्यव्यतिरेकात् वा ज्ञानं

दीर्घजीवितमन्विच्छन् अमरेश्वरमिन्द्रं शरण्यं बुद्ध्वा दीर्घजीवितोपायारोग्य-
 रोगप्रशमनानाम् उत्पत्युपायवक्तृत्वेन स्वल्पजीवितरोगभयात् रक्षितारं मत्वा
 उपागमत् प्राप । संयोगस्य हि संयोगिदेशप्रतिनियतमानत्वेऽपि कालवैशिष्ट्य
 न विरुध्यते । यानन्तु द्विविधं—दैशिकं कालिकञ्च । तत्र प्रतियोग्यनुयोगि-
 देशयोः यन्मानं तत् सममानं, दैशिकं यथा—हस्तमितदण्डयोः सर्वदेशे संयोगो
 हस्तमितः । तथा संवत्सरो महाकालस्तस्य यदणुत्वानुपलादिमुहूर्त्तादिदिन-
 मासाद्याहृतद्विवत्सरादिमानं तन्मानसमन्वितं कालवृत्तित्वेन यन्मानं तन्मान
 कालिकं, तदत्र शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसु संयोगस्य जीवितस्य दीर्घत्वं प्रति-
 नियतकालातिशयकालमानवैशिष्ट्यं न दैशिकमिति । ननु दीर्घत्वं परिमाण-
 भेदः, स च गुणस्तस्य च शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगलक्षणे गुणविशेषरूपे
 न सम्भाव्यते, एवमात्रे यस्यापि कथमायुर्वेदज्ञानं स्यात्, यन्मूलमग्निवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समीचीन-
 मुच्यते, इत्यङ्गाङ्गायुर्वेदस्याविरुत्तागमं दर्शयन्नाह दीर्घजीवितमित्यादि ।—जीविनं शरीरेन्द्रिय-
 सत्त्वात्मसंयोगः, तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसम्बन्धि, कालशब्दोऽयत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः,
 यथाशरीरी वैद्यमाचार्यस्य, यत् आदिमध्यान्तलोपान् कराति, ये लुप्ता अपि गम्यन्त एव,
 यथा 'आम्बानूपौदकरसा' इत्यत्र मांसशब्दो लुप्तस्तथा दिग्भविद् इत्यत्र विषयशब्दो लुप्त इत्यादि ।
 अन्विच्छन्निति अनुरूपं दीर्घमिच्छन्निति । भरद्वाज इति गोत्रनाम, उग्रतपा इति विशेषणेन
 भरद्वाजस्य मानुषस्यापि इन्द्राभिगमनशक्तिः तथा शरण्यात्प्रतीतिशक्तिश्चोपदर्श्यते ; अचिन्त्यो
 हि तपसां प्रभावो येनागस्यो महोदधिमपि तुलुकनिषेयकरोत् । न च वाच्यमुग्रतपस्वैत्र
 किमिच्छन्मायुर्वेदमपि न बुध्यते ? यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयत्वात् सर्वत्र
 शक्तिमान् ; शक्तिश्चास्य कार्योच्चेया, तेन गुरुनिरपेक्षायुर्वेदज्ञानलक्षणकार्यदर्शनात्, न तत्
 तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः ; किंवा गुरुपूर्वक्रमेणैवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमत्-
 भरद्वाजः ।

अथ कथं ब्रह्मादिध्यायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेषु इन्द्रमेवायमुपागमत् ? युक्तञ्च प्रधान-
 गुरोरेव अग्रणं, यतः शिष्यपरम्परासञ्चारिणी विद्याऽसम्बन्धग्रहणादिशेषात् पात्रपरम्परासञ्चार्य-
 मानमधुवत् स्त्रीणापि संभाव्येत, अत आह—बुद्ध्वा शरण्याममरेश्वरमिति ; यस्याद्यमेवेन्द्रोऽरुपायुः,
 स एव अग्रतस्तानां यथा शरण्या रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः ; तेन तमेवोपागमत् । अमरे-
 श्वर इत्यनेन च इन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति, राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति ।

ननु दीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्वाम्यवस्थितत्वेन कियत्कालं तद्दीर्घमभिप्रेतम् ?
 तच्च गुणानुरूपं वर्षशतं, ननु "वर्षशतं स्रष्टायुषः प्रमाणमस्मिन् काले" । एतच्च कलिकाख्यौ
 परिमाणुः, काकस्य यथा यथा क्वस्तथा तथायुषः क्षयः ; यदाह "संवासरस्यते पूर्णे वासि संवासरः
 क्षयम् । वैदिनामायुषः काले यत्र यन्मानमित्यते" ॥ एतदनुसारेण पूर्वपुनोऽप्यायुः-
 क्षयः ; यदाह जगदात्प्यासः "पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च यन्मुर्वर्षशतायुषः । कृते प्रेतादिकेऽप्येव

जीविते वृत्तिर्नोपपद्यते, इति चेन्न, समवायेन परत्वापरत्वयुक्तिसङ्गापृथक्त्व-
परिमाणसंस्काराभ्यासानां गुणादिष्वप्यवाधात् । यथा दुग्धे यन्माधुर्यं
ततोऽधिकमिष्टुषु माधुर्यं, तथा षड्दशा दश शब्दा इत्येवमादयः । अन्विच्छ-
न्निति—अप्राप्तमाप्त्यनुकूलगत्यादिव्यापारोऽन्वेषणम् । इन्द्रमिति—इदि पर-
मेश्वर्यं, इत्यस्माद्धातोरप्रत्ययान्तत्वेन राजमात्रबोधकस्य इन्द्रशब्दस्य सहस्र-
लोचनेऽत्र वृत्तिष्वापनायोक्तममरेश्वरमिति । अमरेश्वरशब्देन हरिहरब्रह्मणा-
मलाभनिरासार्थमिन्द्रमिति । अथवा इन्द्रपदेन भूतलस्थजन्तुरक्षितृत्वम्, अमरेश्वर-
पदेन देवरक्षितृत्वं ज्ञापितम् ॥

पादसो हसति कर्मात्” । कर्मणानुरूपञ्चायुर्नियतं वा अनियतं वा भवति, तत्र बलवत् कर्मोत्पत्तिं
नियतं यथायमस्मिन् काले त्रियत एव, परम् अबलवत्कर्मोत्पत्तिं त्वनियतं, तद् यदा दृष्टं विषादि-
मारकं प्रत्ययमाप्स्यद्वयति तदा सञ्जातबलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं, तदा
युगानुरूपायुःप्राप्ती युगप्रभावजर्जरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्य्येण दर्शितः
यथा—“इत्यत्रः स्वगुणोपपन्नो वाङ्ममानो यथाकालं स्वप्रमाणभवाद्येवावसानं गच्छति, स एवाङ्गो-
ऽतिभारार्थिष्ठितः” इत्यारभ्य “यावदन्तराच्यरूपमापद्यते तथा अनियतायुषः अन्तरा प्राणा
अपरान् निरुध्यन्ते” इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावात् युगप्रभाव-
नियतायुलङ्घनं भवति, यदाह “तानि यावन्ति भक्षयेत्, जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतधीवतः”
इत्यादि । न तु बलवत्कर्मनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति, यदाह “कर्मं किञ्चित् कश्चित् काले विपक्व-
नियतं महत् । किञ्चित् कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबुध्यते” । इत्यत एव तदा सर्वत्र कर्मैव कारणं
मरणे जीविते वा तथा व्याधी व्याध्यपगमे वा, तत् किमनेनायुर्भेदेन कर्मजनितफलानुविधायिना ?
तथाहि यत्तावदुच्यते नियतं कर्म, तत्र तावदायुर्भेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्मणा मिलित-
मपि दृष्टं तत्र विकलीक्रियते, यथाबलवत्कर्मोत्पत्तिं नानियतमायुरुच्यते, तदपि न भ्रष्टाधीनं,
येनादृष्टशक्तिपराभवेण दृष्टस्य कार्यकारिणां दृष्टा विवादाभ्यासितेऽपि विषयेऽदृष्टमेव कारणम्
अवधारयामः, दृष्टं त्वदृष्टाकृष्टमेव तत्र भवति, नैवम्, एवं सति सर्वानुष्ठानस्योपरमप्रसङ्गः, किञ्च
केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽदृष्टान्तपत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टान्तिष्टोमाविजम्बं,
दृष्टञ्च कारणं कर्मवादिनोऽभिमतम् । अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति, इत्यतर्हि तेनैव न्यायेन
वहनादीनामपि किमिति क्षीतापहस्वस्फोटविजनवत्वं न स्वीक्रियते ? किञ्च केवलकर्मवादिनो
दृष्टे कारणे व्याप्तिप्रहणाभावाद्दृष्टानुमानमेव न स्यात् तस्माद् दृष्टमदृष्टञ्च कारणम् । तत्र
कश्चिद्दृष्टं दृष्टेन बाध्यते कश्चिच्च दृष्टमदृष्टेनेति । तेन यत्र पुरुषे बलवत्नियतमरणकारणमदृष्टं
तत्र जीवितमरणचोरकिञ्चिकरोऽयमायुर्भेदः, किन्तु तत्रापि नियतमरणकालादभ्यां दुःस्वप्नक-
व्याधिप्रसामने व्याप्रियत एव यदि व्याधिरपि तत्र नियतकर्मजन्यो न स्यात्, यत् तु कर्मो-
नियतविषयकं भवति तन् प्रति सर्वथा प्रबोधनवदायुर्भेदोपादानं, यत्तु युगनियतमायुः,
तत्रातिबलवता कर्मणा निवृत्तं, येन रसायनप्रयोगात् तदुपाधनं दृष्टत्वाद्युमाच्यते न तु

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥
अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ २

गङ्गाधरः— ननु भरद्वाजो मुनिः किं स्वस्य दीर्घायुर्निवृत्त इन्द्रमुपागमत्
उत प्रजानामित्याशङ्काम् ; किं स्वयमुद्भूतोऽप्येन वा नियुक्त इत्याशङ्का-
निरासाय पारम्पर्यापदेशं प्रदर्शयन्नाह— ब्रह्मणेत्यादि शक्रमुपागमदित्यन्तम् ।
हि यस्माद् ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण यथाप्रोक्तं प्रोक्तमनतिक्रम्य आयुर्वेदं
निखिलेन निरवशेषेणादौ प्रजापतिर्जग्राह तद्ब्रह्मत एव अध्ययनेनेत्युक्तम् ।
ब्रह्मण आयुर्वेदं प्रजापतिर्जग्राहेति नोक्त्वा ब्रह्मणा हीत्याद्यध्ययनक्रमोपदर्शन-
रूपेण निर्देशान् ; अध्ययनक्रमो हि उपाध्यायेनादौ स्वरवर्णादिवैशद्येन यथा-
शास्त्रवाक्यमुच्चरितव्यं पश्चात् तथैव शिष्येणोच्चरितव्यमिति । प्रोक्तिग्रहण-
क्रिययोः कर्तृत्वापादानत्वाद् योर्ब्रह्मणि प्राप्तौ परकारकत्वाद्भयार्थं कर्तृपद-
साधु । प्रोक्तव्युक्त्या आयुर्वेदप्रकाशकत्वं ब्रह्मणः ख्यापितं न त्वायुर्वेदस्रष्टृत्वं,
तेनायुर्वेदस्य प्रसिद्धत्वं स्वत एवेत्युक्तं भवति । अश्विनौ तु, पुनः पश्चात् ततः
प्रजापतितोऽध्ययनेन ब्रह्मणा यथाप्रोक्तमायुर्वेदं निखिलेन जगृहतुर्न तु
प्रजापतिना प्रतिसंस्कृतमिति । अश्विभ्यां भगवान् शक्रो ब्रह्मणा यथाप्रोक्त-
मायुर्वेदं केवलं कृत्स्नं प्रतिपेदे । इच्छेद् एवार्थः । तेन प्रतिपन्नान् नतु कस्मै-
षित् दत्तवान् । ये तु एतेनाकृतशिष्यत्वेन शक्रस्य शिष्यार्थित्वेन ब्रह्माद्यपेक्षया
सुख्यहितानुरहितचिद्धिसाध्याम् । अयञ्च वादः शास्त्रकारेण स्वयमेव प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति
नेह प्रकल्पते ॥

चक्रपाणिः— कथमिन्द्र एव शरण्यां न ब्रह्मादय इत्याह ब्रह्मणा हीत्यादि ।— हि यस्मादर्थे,
प्रजापतिर्जनानाम्, प्रोक्तमिति प्रकर्षेणोक्तं प्रकर्षश्चानवशेषेणाभिधानम्, यथेत्यमेव तथाशाब्दस्य निवृ-
त्तसम्बन्धस्याकर्षणत्वात् यादृशं प्रोक्तं तादृशमेव जग्राह, निखिलेनैव निरवशेषेण । अश्विनौ तु ततः
प्रजापतेर्जगृहतुः ; अत्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन प्रतिपदं तथैव योजनीयम्, एवमश्विभ्यां भगवान्
शक्रः प्रतिपेदे हेत्यत्रापि यथाप्रोक्तमित्यादि योजनीयम् ; इन्द्रादस्त्ववधारणे, तेन प्रतिपेद एव, परं
शक्रो व तु कस्मैषिदायुर्वेदं दत्तवान् इत्यर्थः । अनेन च प्रमथेभान्यूनशिष्यायुर्वेदानामोपवर्षिकेन
यथा ब्रह्मण आयुर्वेदज्ञानं तथा इन्द्रस्यापीति दर्शितं ; तेन ब्रह्मणो वा आयुर्वेदो जगृहते इत्याहेति
न कश्चिद्बन्धो विद्यते । इन्द्रे त्विदमधिकं यद्यजस्रकामित्विधावैत शिष्याधी, यद्वा “वो

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययन-ब्रह्मचर्य्यव्रताजुषाम्* ॥

विशेषगुणयोगात् शरण्यात् व्याचक्षिरे तत्र सङ्गच्छते ; “अथ ते शरणं शक ददृशुर्ध्यानचक्षुषा” इत्यनन्तरवचनस्य आनर्थक्यात् । यदि तत्र शकस्य अकृत-
शिष्यत्वेन शिष्यार्थिखगुणयोग एव ध्यानचक्षुषा शरण्यात्वेन दर्शने हेतुगित्युच्यते,
तदा ब्रह्मादीनामपि कृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थिताभावेऽपि कृतशिष्यत्वेन शिष्य-
करणे सिद्धिभाजमत्तादिगुणयोगस्यापि हेतुत्वं कल्पितुं किं न रोचयते ? वस्तु-
तोऽत्र कृत्स्नार्थं केवलशब्दोऽवधारणे तु शब्दः, तेन कृत्स्नमेवायुर्वेदं प्रतिपेदे
न त्वेकदेशमित्यर्थः । ध्यानचक्षुषा शकस्य शरण्यात्वेन दर्शने च प्रजापालन-
कृत्त्वेनेश्वरनियोजितत्वं हेतुरिति सूचनाय भगवानिति शकस्य विशेषणमुक्तम् ।
ब्रह्मादयो हि सृष्ट्यादिकर्तारो न तु साक्षात् पालकाः । पालनमपि हि प्रजानां
परम्परया तेषां न तु काश्चित् सर्वाः प्रजाः साक्षात् प्रतिपालयति किन्तु
काश्चित् साक्षात् काश्चित् परम्परयेति तत्त्वम् । भरद्वाजो मुनिर्यस्मात् शक
गन्तुमृषिप्रोक्तस्तस्माच्छक्रमुपागमदित्यथः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजो मुनिः किं निजस्य दीर्घजीविताय ऋषिभिः
प्रोक्तोऽथवा ऋषीणां किंवा प्रजानामथवा सर्वेषामित्याशंसायामाह । विघ्नभूता
इत्यादि । तपोपवासादीनां मङ्गलजनकानां विघ्नविनाशकत्वेन तज्जुषां प्राणिनां
विघ्नभूता रोगा न भवितुमर्हन्ति इत्याशङ्क्याह, तपोपवासेत्याद्यजुषामिति ।

हि गुरुभ्यः सम्यगादाय विद्यां न प्रयच्छरयन्तेऽसिम्भ्यः स खलु ऋषी गुरुजनस्य महदेनो विन्दति -
इत्यतोऽकृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थिखगुणयोगात् ब्रह्मादिभ्यो विशेषणेन्द्र एव शरण्य इति ।
ब्रह्मणस्तु परमगुरोर्भेदितस्फुल्लवेदञ्च सर्वत्रातिरोहितमतेरायुर्वेदज्ञानं स्वतः सिद्धमेवेति न
गुर्वन्तरापेक्षा । एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शनमायुर्वेदस्याविष्टतागमोपदर्शनार्थं तथा मह-
गुरुत्सेवित्त्वेनोपादेयत्वोपदर्शनार्थञ्च, वचनं हि तत्र “यन्मन्वेत महद्द्वयसस्विपुरुपसेवितम्”
इत्यादि वाक्यत् “उपादद्याच्छात्रः” इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमाणवृत्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मा-
दिति तस्मादित्यत्र एव विशेषेण शरण्यः ॥ २ ॥

चक्रपाणिः—अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्वेदस्य मन्तृग्लोकगमने हेतुमाह, विघ्नभूता इत्यादि ।

—विघ्नभूता इत्यन्तरापेक्षरूपाः, ह्यन्तीति रोगाः, प्रादुर्भूता इत्यादिभूताः, अथञ्च रोगप्रादुर्भावः
कृतयुगात्ते बोद्धव्यः, वक्ष्यति हि “अक्षयति तु कृतयुगे” इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनपदो-
द्गमनीये, प्रादुर्भावञ्च पूर्वसिद्धस्वैवादिभावः, तेन रोगस्ताननिवृत्ताप्यविच्छेदा भवतीत्यर्थोऽर्थे

* ब्रह्मचर्य्यव्रताजुषामिति चक्रपाणिद्वयः पाठः ।

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुरायकर्म्मणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

विघ्नभूता इत्यत्राभूततद्भावे चिन्तनं सम्भवति रोगाणामुत्पत्ति एव विघ्नस्वरूपत्वेन अविघ्नस्वरूपत्वाभावात् । शरीरिणामिति जीविनां न सात्मनां बहुप्राण्यभिप्रायेण बहुवचनोपपत्तावप्यात्मानो हि पुंसां निर्विकारत्वेन नित्यत्वेन च निर्विघ्ना इति । तपेति सर्व्वेऽसन्ता अप्यदन्तास्तेन तपशब्दस्तपोऽर्थकः छान्दसत्वाद्वा सलोपो, निषिद्धविधेरनित्यत्वाद्वा विसर्गलोपे सति न सन्धिनिषेधः । तदिति । भूतेष्विति पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायलक्षणलोकेषु । अनुक्रोशः कारुण्यम् । पुरस्कृत्येत्यत्रो कृत्य । समेताः समागताः । पुण्यकर्म्मणः पुण्यं पुण्यजनकं कर्म्म क्रिया येषां ते तथा । महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशे पुण्यकर्म्मकत्व हेतुः । महर्षयो भूतेषु सानुक्रोशाः पुण्यकर्म्मकत्वात् । पुण्यकर्म्मकत्वञ्च भूतेष्वनुक्रोशेनैतदारम्भात् । शरीरिणां विघ्नभूतरोगाः समानकालिकतया महर्षीणां भूतेष्वनुक्रोशपुरस्कार-पूर्व्वकहिमवत्याश्रवसमागमे हेतव इति ॥

दशमहामूलीये वक्रव्यः । क्षीयन्त इति शरीरं तदस्यास्मीति शरीरी, तेन शरीरं च्वत एव क्षीय्यमाणं रोगसम्बन्धानु नितरां क्षीयन्त इति सूचयति । केयां विघ्नभूता इत्याह, तपोप-
वासाध्ययनेत्यादि । --रोगग्रस्ता हि शरीरिणस्तपःप्रवृत्तीनि कर्तुं न पारयन्ति विघ्नवत्त्वात्, तथा आयुषश्च मारकत्वेन केचिद् गदा विरोधिका भवन्ति । अत्र तपश्चान्द्रावणादि, उपवासः क्रोधादि-
परित्यागः सत्याद्युपादानञ्च, वचनञ्च "उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणे हि यः । उपवासः स विद्येयो न शरीरस्य शोषणम्" ॥ अध्ययनं वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे मोक्षाय चर्य्यं ब्रह्मचर्य्यम् उपस्थ-
निग्रहादि, व्रतमीप्सितकामो नियमः, आयुरुक्तं, तपोपवास इति प्रयोगः पूर्व्वप्रासिद्धविधेरनित्य-
त्वेन तपःस्कारस्थानिभूतयलोपश्च सिद्धत्वात् ज्ञेयः, यथा नोपवाया इति ; भूतेषु प्राणिषु, अनुक्रोशमित्यनुकर्म्मणः, कस्मात् ? अनेकाधत्वाद्वात्पूर्णां, पुरस्कृत्येति आहत्य । एतेन प्राणिरोग-
हरणमेव प्रधानमायुर्वेदोपगमने महर्षीणां फलम्, आयुःप्रकर्षस्तु अनुपङ्गसिद्धस्तेषां महात्मनामिति भावः । नरेष्विति वक्रव्ये यदयं भूतेष्विति सामान्यशब्दं करोति, तेन न सामान्यीयप्रवृत्तेषुमनु-
कर्म्मणः, किन्तु प्राणिवमात्रप्रयुक्तेति समवर्जितासृषीणां दृशयति । महात्मनां ते ऋषयश्च इति महर्षयः, अनेन चतुर्विधा अपि ऋषयः--ऋषिकाः, ऋषियुक्ताः, देवर्षयः, महर्षयश्च सूक्तान्ते, महर्ष्यनुगाभिरवाहपिकादीनामपि ग्रहणम् । पुण्यं पावनं कर्म्म येषां ते पुण्यकर्म्मणः, यद्गुं काशि-
सूक्तं पार्श्वे तेन पार्श्वमिव तत् पार्श्वं, शुभम् इति पदं कर्त्तव्यसमाध्यनुगतोपदर्शनार्थं, यतः शुभे हि देहो समाश्रयः प्रसीदन्ति ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः काश्यपो भृगुः ।
 आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
 पारिक्षिर्भिचुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥
 विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्त्तिर्देवलगालवौ ॥
 सांक्रत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।
 वडिशः शवलोमा * च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
 काङ्कायनः कंकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्यक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥

गङ्गाधरः—ते पुनर्महर्षयः के इत्यत आह । अङ्गिरा इत्यादि तथा चान्ये महर्षय इत्यन्तम् । काश्यपो भृगुरिति काश्यपगोत्रं भृगुर्नाम ऋषिर्न तु सप्तर्षिषु भृगुर्नाम यः । आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्वसुः । गौतमः साङ्ख्य इति बौद्ध-विशेषगौतमव्यावृत्तये साङ्ख्य इति । पुलस्त्यो नारदोऽसित इति यस्यौरसः शूद्रायां देवर्षिर्नारदो जातः । अगस्त्यो सतीदेहोद्भवः वामदेवः । पारिक्षिर्नाम भिक्षुर्देण्डी स आत्रेय एव न स्वन्यस्य पुत्रः । भरद्वाजः कपिष्ठलो न तु कुमार-शिरःप्रभृतिर्भरद्वाजः । शूनकपुत्रः शौनकः । शाकुनेयो नाम ब्राह्मणः । मैत्रेयो मैमतायनिः । बालखिल्या वैखानसा वानप्रस्थाः । तथा चान्ये महर्षय इति भद्रकाण्डादय इति ॥

चक्रपाणिः—के ते महर्षय इत्याह अङ्गिरा इत्यादि ।—बहु-पीणामत्र कीर्तनञ्च ग्रन्थादी पापक्षय-हेतुत्वेन, तथा आयुर्वेदस्वीयविधमहापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनाभ्यञ्जेति, एषु च मध्ये केचित् पापाकराः, केचिष्ठाकीर्णाः, केचिदयोनिजाः, एवमकाराश्च सर्वे मिथ्या बोद्धव्याः, भिक्षुरित्वात्रेय-

ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य * नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्नयः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
 रोगास्तस्यापहन्तारः † श्रेयसो जीवितस्य च ॥

गङ्गाधरः—तेषां महर्षीणां साध्म्यमाह, ब्रह्मज्ञानस्येत्यादि । ब्रह्मणो ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं तस्य । ब्रह्म पुनः यतोवाचेत्यादि निगमनिर्दिष्टम् तस्य ज्ञान स्वरूपज्ञानम् । यमस्य नियमस्य चेति । यमनियमौ द्वौ दशकौ । तथोक्त-
 मत्रिसंहितायां स्मृतिशास्त्रे ;—

“आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दानमाज्जवम् ।

प्रीतिः प्रसादश्चाचौर्यं माह वञ्च यथा दश ॥

शौचमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।

व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥

यमान् सेवेन सततं न नित्यं नियमान् युधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥”

इति । निधयो निश्चानस्थानानि । तपसस्तेजसा तपोजनितब्रह्मतेजसे-
 त्यर्थः । ननु तेषां महर्षीणां हिमवत्याश्रवे समागमनेन विघ्नभूतरोगेषु
 विषयेषु किमभूदित्यत आह, सुखोपविष्टा इत्यादि । तेऽङ्गिरःप्रभृतयो महर्षय-
 स्तत्र श्रुते हिमवतः पाश्र्वे पुण्यां पुण्यजनिकां भूतहितत्वात् कथां प्रबन्ध-
 कल्पनामित्यर्थः ॥

गङ्गाधरः—इमामिति यदुक्तं तदाह ;—धर्मार्थत्यादि । धर्मः पुण्यमर्था
 धनं कामोऽभिलाषस्तद्विषयः स्वर्गादिश्च । मोक्षो विषयवासनात्यागजनितसुख-
 दुःखेषु चरमदुःखत्यागपूर्वकचरमसुखसाक्षात्कारः । इति कश्चित् । तत्र
 विशेषणं, वक्ष्यति हि “तत्रेति भिक्षुरात्रेयः” इति, वैश्वानसा इति, कम्मविशेषप्रयुक्ता संज्ञा,
 बाह्यस्थित्यासु स्वल्पप्रमाणाः केचिदप्यः ; निधय इव निधयोऽज्ञयस्याकारणेन, यमो वास्तव्यम्,
 इमामित्यग्रे वक्ष्यमाणाम् ॥”

चक्रपाणिः—धारणाधर्मः स चात्मसम्भवेतः काश्चिदर्थानानुभवेत्, अथः सुवर्णादिः, काश्चित् इति
 कामो वनितापरिवृत्तादि, मोक्षः संसारविमोक्षः, आरोग्यं रोगाभावाद्वातुसाध्यं, मूलं कारणम्,

प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ।

कः स्यात् तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ॥ ३

मोक्षे सुखाभावात् । मूलमादिकारणम् । तच्चादृष्टमपि तद्वारणायाह, उत्तममिति । सत्यपि जीविनामदृष्टे मानुषिकादिशरीरित्वाभावं पारलौकिकशरीरित्वे धर्मादयो यस्माद्भोत्वयन्ते तस्मादारोग्यं मानुषिकादिकर्मकारिशरीरिव्याधिविरहः । सत्यपि व्याधितमनुध्यादीनामदृष्टे धर्मादयो नोत्पद्यन्ते रुजाकुलेन्द्रियत्वप्रतिबन्धत्वात् । धर्मादिषु आरोग्यमूलत्वं दर्शयितुमाह, रोगा इति । तस्य श्रेयसः श्रेयोन्तस्य ; अन्तशब्दलोपादिह धर्मादिचतुष्कस्येत्यर्थः । यद्वा सामीप्येन गङ्गायां घोषवत् धर्मादिषु चतुर्षु लक्षणा । अथवा प्रशस्यशब्दात् ईयसुना श्रेयःशब्दस्य प्रशस्ततमानां बोधकत्वात् प्रशस्ततमा धर्मादयश्चत्वारो लभ्याः । तत्रापि मोक्षस्य प्रशस्ततमत्वेन श्रेयःशब्दाभिधेयत्वं यांरूढिवृत्तां बोध्यम् । यद्वा तस्येत्यारोग्यस्येति योज्यम् । न केवलं रोगा धर्माद्यपहर्तारस्ततोऽधिकशोपशालिनोऽपीत्याह, जीवितस्य चेति । यद्वा रोगावसाने धर्मादयः स्युरित्याह । एतेनैतदुक्तम् । स्वयं रोगशमनं न स्याद्विना भेषजेन, यदि वा स्यात्, आयुः परिहीयते, यावता कालेन हि स्वयं वा चिकित्सया वा रोगशान्तिर्भविता, तावत्कालन्तु न धर्माद्यर्थः स्यात् । यदि वा तेन व्याधिना मृत्युः स्यात् तदा तज्जन्मनि न स्युरेव धर्मादयः । किञ्च व्याधिनां चिरसत्त्वे न दुर्बलेन्द्रियत्वादायुःक्षयादयश्च स्युरित्यतः शरीरिणामारोग्यं रोगानुत्पत्त्युत्पन्नव्याधिश्चान्त्यन्यतरत् धर्मादिषु निदानमिति । मनुष्याणां महानन्तरायो महान् विघ्नो रोगरूपः प्रादुर्भूतः । तेषां रोगार्त्तमनुष्याणां कः शमोपायो विघ्नोपशमकारणं स्यादित्युक्त्वा ते महर्षयोऽङ्गिरःप्रभृतयो ध्यानमास्थिताश्चक्रुर्बुद्धिमान्बुद्धिमत्तात् । युक्तज्ञानं हि ध्यानधारणं नापैक्षते ॥ ३ ॥

उत्तममिति प्रधानं, तेनारोग्यं चतुष्कर्णं प्रधानं कारणं, रोगगृहीतस्य क्वचिदपि पुरुषार्थेऽसमर्थत्वात्-
त्युक्तं, तत्सापहर्तार इति आरोग्यसापहर्तारः, इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं यद्वनधस्य छाया,
न युक्तव्यपको रोगः पश्चादारोग्यमपहरति भाषाभाषणोः परस्परभाषाणमकृतत्वात्, श्रेयसः जीवितस्य
चेति श्रेयोव्यभिचितं हितत्वेन युक्तत्वेन चार्थे वचनहास्युत्थीये वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितसापहर्तार
इति योक्तव्यं, अनेयः जीवितमहितत्वेन इत्युक्तेस्तथा चानुपायेवमिति कृत्वा तदपहरणमिह
नोक्तं । ननु सुखहितजीवितोपपादो धर्मापहर्तारोऽपि कश्चन, तेन चार्थं परमात्म-श्रेयःप्राप्तेषु

अथ ते शरणां शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ।

स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ ४

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥

अहमर्थे नियुज्येऽयमत्रेति प्रथमं वचः ।

भरद्वाजोऽब्रवीत् तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ ५

गङ्गाधरः—ननु ध्यानभारणेन किमभूदित्याह,—अथेत्यादि । अथ ध्यान-
वस्थानानन्तरं ते ध्यानस्था अङ्गिरःप्रभृतयो महर्षयः शक्रं मघवानं शरणं
ध्यानचक्षुषा चिन्ताशालिम्पनसा निश्चययुद्धिलक्षणचक्षुषा ददृशुः । ननु शक्रं
शरीरिणां विघ्नसमुत्पत्तां शरणत्वेन यद् ध्यानचक्षुषा ते महर्षयो ददृशुस्तत् किं
शक्रः शरीरिणां चिकित्सया विघ्नभूतरोगोपशमं करिष्यति उतान्यथा वेत्यत
आह, स वक्ष्यतीत्यादि । स शक्रश्चिकित्सया न शरीरिणां विघ्नभूतरोगोपशमं
करिष्यति, किन्तु यथावत् यथाऽपि विना व्याधेः शमोपायं वक्ष्यति । इत्यमेव
शक्र शरणं ददृशुरिति भावः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथ मुनयः किं चक्रुरिति महर्षीणां तत्र कृतेतिकर्तव्यतामाह—कः
सहस्राक्षेत्यादि । शचीपतिरित्यनेन शचीसिक्करेतसमपि शक्रं सर्वलोकपालक-
त्वादुपासितुमर्हतीति सूचितम् । सर्वेषु महर्षिषु परस्परं भाषमाणेषु प्रथमं भर-
द्वाजस्तान् महर्षीन् अत्रार्थेऽस्मिन् प्रयोजनेऽयमहं नियुज्ये भवन्निरिति वचो
यस्मादब्रवीत् तस्माद्भरद्वाज ऋषिभिरङ्गिरःप्रभृतिभिर्नियोजितः प्रेरित इति । ऋषि-
प्रोक्तो भरद्वाज इति यत् पूर्वमुक्तं तत्र ऋषिप्रोक्तिविवरणमेतद्वोध्यम् ॥ ५ ॥

सामान्येनाभ्युदयवाचिना धर्मादयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जीवितं, यतो जीवितं स्वरूपे-
नैव सर्वप्राणिनां निरुपाध्युपादेयं, वचनं हि “ आचक्रामेव च ब्रह्मण इयमात्मासीरायुष्माणभूर्वा-
सम्” इति यत्कथ्यन्तदुःकगृहीतस्य जीवितं जिहासितं, तत्र दुःकस्याप्यन्तजिहासितस्याप्यवाहातु-
मशक्यत्वात् प्रियमपि जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण । अन्तराय इति धर्माविसाधने बोद्धव्यः ।
अवमिति रोगप्रादुर्भावरूपः, तेषामिति रोगाणां, शरणागमिति रक्षितारं, शक्रावाच्छक्र वक्ष्यते,
ध्यानं समाधिबिधेःपस्तदुपलब्धिस्तदधनत्वात् चक्षुरिव ध्यानचक्षुः, तेन “स वक्ष्यति शमोपायं
यथावदमरप्रभुः” इति च ध्यानचक्षुषा ददृशुरिति बोधना ॥ ३।४ ॥

व्याख्यानः—अर्थेतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमित्यनुपागत इत्याह क इत्यादि ।—शचीपतिमित्य-
नेन शचीसिक्करोत्पासकमपि अहमुपासितुं शक्य इति भरद्वाजो दर्शयति, अर्थे प्रोक्तो, नियुज्ये
ध्यायामर्षेण, अत्र प्रकृते, अत्रेतिशब्दो यस्मादर्थे, यथा “सुनिश्चितवगात्”—वस्मात् सुनिश्

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 ददशं बलहन्तारं दीप्यमानभिवानलम् ॥
 सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तद् ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ ६ ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये ॥

गङ्गाधरः—ननु भरद्वाजः शक्रोपगमनं कथं चकार तदाह ;—स शक्र-
 त्यादि । सुराणां देवानामृषिगणः सुरर्षिगणस्तस्य मध्यग बलहन्तार बलनामा-
 सुरारि शक्रमिति यावत् । एतेन प्रजाविघ्नकरहन्तुश्च शक्रस्य दर्शितम् ।
 दीप्यमानमिति । कृततपस्त्वेन प्रसिद्धतेजोभिरिति शेष इति सूचयितुमनलस्य
 न किञ्चिद्विशेषणमुक्तम् । तस्य प्रसिद्धतेजस्तात् । एतेनानलवत् प्रसिद्ध-
 तेजस्त्वेन शक्रस्य दर्शनात् । भरद्वाजस्य क्रियमाणतपसा जायमानतेजस्त्वेन
 ब्राह्मणजातिमत्त्वेऽपि इष्यायायशिष्यभावयोग्यतोक्ता । “तपसस्तेजसा दीप्ता
 ह्यमाना इवाग्रयः” इत्यनेन महर्षीणां तपस्योत्पद्यमानतेजस्त्ववचनात् । शक्रसदनं
 गत्वा इन्द्रं दृष्ट्वा किं चकार तदाह—सोऽभिगम्येत्यादि । आशीः शुभचिन्ता-
 सूचनवाक्यं जयेतिरूपम् वाक्यमाह, व्याधय इत्यादि । सर्वप्राणीति ।
 स्थावरजङ्गमानां सर्वप्राणभृताम् । हि यस्मात् तस्मात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इति भरद्वाजवचनं श्रुत्वा शक्रः किं चकार तदाह ;—तस्मा
 इत्यादि । शतक्रतुः शक्रः । पदैरल्पैरिति अल्पाक्षरमयवाक्यप्रयोगेण विपुलं
 भरद्वाजस्य मतिं बुद्ध्वा तस्मै भरद्वाजाय परमर्षये प्रोवाच अध्यापनव्यापारेण
 ददौ । कीदृशरूपमायुर्वेदं प्रोवाचेत्यत आह—हेत्वित्यादि । हेतुरिति—हेतुः कारणं
 तस्मादागत इत्यर्थः । नियोजित इति चौराधिकोणिवृत्, न हेतौ, अनेन प्रकरणेन भरद्वाजस्या-
 युर्वेदप्रदाने विशेषेणार्थित्वात् न प्रकरणमिति दर्शितं भवति ॥ ५१६ ॥

चक्रप्राणिः—प्रोवाचैति सम्प्रगुवाच, न तु प्रशब्दः प्रपञ्चायः पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् । कस्मात्
 पदैरल्पैरित्युक्तेष्वहं मतिं बुद्ध्वा विपुलामिति, यस्याद्विपुलमिति भरद्वाजं प्रतिपन्नवान् तस्मात् पदैरल्पै-

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थानुरपरायणम् ।

त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ ७

बीजमित्यनर्थान्तरम् । स च द्विविधः—उपयोगिहेतुस्त्पादकश्च । तत्रोपयोगि-
हेतुः प्रयोजनीभूतयोर्धातुसाम्यरक्षणकरणयोर्विषये यस्योपयोगिता । स च
द्विविधः । आधारभूतः सहकारी च हेतुः । तत्राधारः शरीरं मनश्च । सहकारी
पुनः शरीरादिविशेषज्ञानमुत्पादकश्च हेतुरिति द्विधा । तत्रोत्पादको द्विधा
समवायी निमित्तरूपश्च । तत्र समवायी च द्विविधः । चेष्टावान निश्चेष्टश्च ।
चेष्टावान् द्रव्यरूपो वातादिः । निश्चेष्टो गुणरूपो दोषदृष्यस्थानसंयोगादिः ।
निमित्तरूपश्च दण्डादिः । लिङ्गं तद् येनोपलभ्यते । औषधं गुणवच्चतुष्पादरूपे,
तेषां ज्ञानं तानि ज्ञायन्ते येन तत् । ननु मुखहेत्वादिज्ञानरूपायुर्वेदवत् दुःख-
हेत्वादिज्ञानमप्यायुर्वेदरूपं किं न वा तद्धे तुलिङ्गौषधज्ञानतादित्याह, स्वस्थानुर-
परायणमिति । स्वस्थो धातुसाम्यवान् । आतुरो धातुवैषम्यवान् । तयोः
परमुत्कृष्टमायनमागमनं येन तत् तथा । वस्तुतस्तु स्वस्थानुरपरायणमिति, स्वस्थे
चातुरे च परं तत्परं तात्पर्यवद्विवक्षितमेयनं गतिवत्त्वं । स्वास्थ्यरक्षणातुर्य-
निवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः । स्वस्थस्य चातुरस्य चेति करणे
तु स्वास्थ्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमातुर्यहेतुलिङ्गौषधज्ञानमुपदेशरूपमायुर्वेदं बुबुधे इति
लभ्यते । तथात्वे हि शारीरादिष्टादिज्ञानार्थमुपदेशस्यावैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्
स्वस्थानुरपरायणमित्येवोक्तम् । एतेनायुर्वेदस्य स्वास्थ्यरक्षणातुर्यज्ञानि-
साधनहेतुज्ञानलिङ्गज्ञानौषधज्ञानकरणयावद्वस्तुपदेशवाक्यात्मकाथर्ववेदत्वमुक्तम् ।
मारणादिक्रूरकर्मादीनामुपदेशवाक्यात्मकाथर्ववेदत्वञ्च वारितम् । तथा चायु-
र्वेदे मारणाच्चाटनस्तम्भनमोहनबन्ध्याकरणगर्भपातनादीनां हेतुलिङ्गौषधानि

स्वाचेति भावः, मतिश्च बहुविधत्वेनोपचारादिपुलेत्युच्यते सा च मतिः शुभ्रूपाश्चरणग्रहणमारणो-
द्यापोहत्तन्नाभिनिवेशवतीह विपुला वीरुष्या, अत्र च इत्येव दिव्यदृशा भरद्वाजाभिप्रायमग्रत एव
बुद्ध्या आयुर्वेद उपदिष्टः, तेन भरद्वाजस्य इन्द्रपृच्छादि इह न दर्शितं, किंवा भूतमपि इन्द्रपृच्छादि
ग्रन्थविस्तरभयादिह न दर्शितम् ॥

आरक्षोऽसावस्वपदैरुपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिति ।—हेत्वादीनि ज्ञानान्ते
ज्जनेनेति हेतुलिङ्गौषधज्ञानं, यावच्च आयुर्वेदवाच्यं तावद्धेत्वाज्ज्ञानमू समित्ययः ; हेतुमन्त्रेण
अत्रिङ्गुष्टमिन्द्रपृच्छाभिहेतुग्रहणं, लिङ्गग्रहणेन च व्याधेरारोग्यस्य च इत्यनं लिङ्गमुच्यते, तेन
एतन्मन्त्रोच्ये अपि लिङ्गज्ञानवाच्ये, यत्तस्मान्म्यामपि हि तस्मिन्नेव ज्ञानमिति. “विद्यमानम्”

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्द * मायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥

पाणिनां परिहायोपदेक्ष्यमाणानि सन्ति न तु प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्त इति, सन्त्यपि न सन्तीति बोध्यम् । ननु ब्रह्मणा प्रोक्त मरणादिमूचकायुर्व्वेदं विहाय किमल्पैः परैरसम्पूर्णं शक्र एवेदशायुर्व्वेदं भरद्वाजाय प्रोवाचेत्याशंक्याह, त्रिसूत्र-मित्यादि । पितामहो ब्रह्मा त्रिसूत्रं हेतुलिङ्गोपधानि त्रीणि सूत्रान्ते येन यत्र वेति त्रिसूत्रमायुर्व्वेदं स्वस्थानुरपरायणं हेतुलिङ्गोपधानम् अत एव त्रिसूत्र-मायुर्व्वेदं तस्मै प्रोवाचेत्युभयत्र योजनीयम् हेतित्यादि पुण्यान्तम् । शाश्वत-मित्यम् । नित्यत्वश्चास्य स्वयमेवार्थे दशमहामूलीये प्रतिपादयिष्यते । शाश्वत-मिति तु हेतुः । पुण्यं जन्यतयास्त्यस्येति पुण्यवन्तं पुण्यजनकमिति यावत् । शाश्वतमित्युक्त्या यं बुबुधे इत्युक्त्या चायुर्व्वेदस्य योगध्यानाभ्यासादिवोद्धादि-प्रकाशकश्च ब्रह्मा न तु कर्त्तुं इत्यापितम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—ननु शक्रस्तस्मै प्रोवाच स चाध्येतुं शक्नोति वा न वेत्यत आह ;—सोऽनन्तेत्यादि । सोऽपि भरद्वाजो महामतिर्मुनिस्तन्मनास्तत्रायुर्व्वेदे ग्रहणार्थं मनोऽनन्यविषयकधीधारणेनैकाग्रचित्तं यस्य स तादृशः स न सर्व्वं निर-वशिष्टं तं त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रं त्रीणि हेतुलिङ्गोपधानि स्फुरन्ते गम्यन्ते येन यत्र वेति त्रिस्कन्दं त्रिसूत्रमिति यावत् । अनन्तपारं न न्तोऽन्तः शेषः पारः परतटश्च एतौ यस्य तं तथा । अन्ताभावः पाराभावे हेतुः । अचिरादतिशीघ्रं यथावद-मूलात् ज्वर एको हि लक्षणं । विषमारम्भमूलात् ज्वर एको निगद्यते ॥” इत्यादि । औषधग्रहणेन च सर्व्वपध्यावरोधः, शरीरञ्चात्र हेतौ किञ्चे चास्तमवति, सुस्थानुरयोः परमुत्कृष्टमयनं माग इति सुस्थानुरपरायणम् ।

किमन्योऽयं हेतुलिङ्गोपधानरूप आयुर्व्वेदे ब्रह्मपुत्रादायुर्व्वेदादुत्तमान्यः ? इत्यत आह त्रिसूत्रमित्यादि ।—पितामहोऽपि यं त्रिसूत्रं बुबुधे, त्रिसूत्रं प्रोवाच ; त्रीणि हेत्वादीनि सूत्रान्ते यस्मिन् वेन वा तत् त्रिसूत्रं, तत्र सूत्रान्ते सूत्रान्तात् सूत्रान्तात्सन्तः सूत्रं, एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे तथैव तं हेतुलिङ्गोपधानमित्यत्र प्रोवाचेत्यविरुद्धमगमं दर्शयति ; बुबुध इति न. कृतवान्, अतएवोक्तं शाश्वतं नित्यं इत्यर्थः, तच्च नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पाद-नीयम् ॥ ७ ॥

यशसि—अगोदित्तमायुर्व्वेदं कर्म सूहीतवान् भरद्वाज इत्याह । सोऽनन्तेत्यादि ।—अविद्य-मानावन्तपारी यथास्तावन्तपारः, अत्र पारस्तन्नेन गोबलीवद्व्यापेनादिलभ्यते, पारस्तन्नेन ह्युभयो-

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।

ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु * शशासानवशेषयन् ॥

यथाविधि उपदिष्टं बुबुधेऽधीतवान् । अनन्तपारमप्यायुर्व्वेदं त्रिभ्रुकन्दरूपेणान्त-
पारश्चालितया ज्ञातुं शक्नोति । यथामति कालाधिक्याल्पताभ्यामिति सूचितम् ।
भरद्वाजस्तु महामतितन्मनस्त्वाभ्यामचिरात् बुबुधे । तादृशोऽप्यपरोऽचिराज्जातु
शक्नोति । अतादृशस्तु चिरेण शक्नोति वा न वेति भावः । ननु काव्याद्यनुशासनादि-
शास्त्रेण स्ववाच्यबानं जन्यते यथा तथाऽनेनापि, कथमस्य पुण्यत्वं शश्वतस-
ञ्चोच्यते, इत्यतस्तत्कलमाह—तेनायुरित्यादि । पुण्यं यस्मादायुस्तस्मात् पुण्य-
जनकत्वादायुर्जनकोऽयमायुर्व्वेदः । पुण्यजनकश्चायं शश्वता परमेश्वरेण प्रोक्तत्वात् ।
यथा त्रयी । तेनेति—यथा अप्रमितमपरिमितमसद्भ्रुकर्मित यावत् । सुखान्वित-
मिति । लाभक्रियायाः कर्म, आयुरित्यस्य विशेषणं, तेन सुखममितश्चायुः
सुखान्वित यथा स्यात्तथा लेभे । सुखत्वश्चायुषां भरद्वाजस्यापितायुर्लाभे
यान्नजीव स्वास्थ्यलाभेन च तपोनिर्व्विघ्नत्वजनकत्वादस्यायुर्व्वेदोपदेशेन पुनः
शरीरिणां स्वास्थ्यसंस्थाप्यत्व-ध्याधिप्रशाम्यत्वाभ्याञ्च बोध्यम् । सज्जनानां हि
परोपकारे सुखातिशयः स्यादिति । ननु भरद्वाजस्यैवापितायुर्लाभोऽभूत्परोप-
कारित्वञ्च स्यादङ्गिरःप्रभृतीनां तन्नियोक्तृणां किं तन्नियोगमात्रं न चान्यत्
किञ्चिन् फलं लब्धमभूदित्यत आह—ऋषिभ्य इत्यादि । तु पुनर्भरद्वाजां न केवलं
सुखान्वितं यथा स्यात् तथाऽर्मितं सुखान्वितमायुर्लेभे । ऋषिभ्यश्चाङ्गिरः-
प्रभृतिभ्यश्च तथायुर्वेदमनधिकं त्रिसूत्रमेव नाधिकं कृत्वाऽनवशेषयन् सावशेषञ्च न
कृत्वा यथाधीतमिति यावत् । शशासाध्यापनेन ददौ । अध्यापनेन दानं दर्श-
यति,—ऋषयश्चेत्यादि । ननु ऋषीणामेतद्ग्रहणोपदर्शनेन शशासेत्यनेन भर-
द्वाजस्य ऋषीन् प्रति आयुर्वेदवाचनामात्रार्थलाभः स्यात् न त्वाध्यापनेन दानार्थ-
लाभ इति चेन्न । ग्रहणतोः प्रवर्षणपूर्व्वकग्रहणार्थं द्विकर्मकत्वादत्र तदभावाद-
नुग्रहेण दत्तस्य स्वीकारार्थत्वात् भरद्वाजादित्यस्यापि ध्रुवत्वादपादानत्वमिति ।

रपि नरीकुलयोर्विषयभावज्ञाद्वक्ते, किंवा अनन्तो मोक्षः पारमुत्कृष्टं फलं यस्यायुर्व्वेद-
पारः, वक्ष्यति हि “चिकित्सा तु नैष्टिकी या विनोपधाम्” इति अत्र नैष्टिकी मोक्षसाधनोक्तः ।
सद्यो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य स त्रिस्कन्धः, स्कन्धश्च स्थूलावयवः प्रविभागी वा, तत्रैवायुर्व्वेद-
ग्रहणे मनो यस्य स, तन्मनाः, मननात् ज्ञानमकर्मज्ञाफिरवात् मुनिः । * पूतेन यस्मात्पुं महामतिः,

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृह्णुस्तं प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥ ८

तनवयस्ते * ददृशुयथावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥

नन्वाङ्गिरःप्रभृतीनां भरद्वाजादायुर्वेदग्रहणं किं स्वस्वोपकाराय किं परोपकारायेत्यत आह—प्रजाहितमिति । ग्रहणक्रियायुर्वेदयोर्विशेषणतयैव योज्यमेतन्प्रजाहितपदम् । किं केवलं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृहुरित्यत आह, दीर्घमायुरित्यादि । ननु दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो महर्षयः कथं प्रजाहितमायुर्वेदं जगृह्णुस्तेन तेषां किं स्यादित्यत आह, आयुषां वर्द्धनमिति । वेदमायुर्वेदं पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या तत्परतालाभाद् वेदपदस्य अथवायुष इति पदं वेदपदवर्द्धनपदाम्नां योज्यम् ॥ ८ ॥

गङ्गावरः अथायुर्वेदाध्ययनेन ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानं निश्चयात्मकं युक्तं चक्षुर्ज्ञानचक्षुस्तेन ददृशुः । किमनग्राह—सामान्यमित्यादि । सामान्यञ्च विशेषञ्चेति चकारद्वयं मिथो भेदायम् । गुणादिभिस्त्रिभिः सह प्रत्येकमन्वयार्थन्तु कर्म चेति चकार । समवायस्य सामान्यविशेषाभ्यां सहान्वयार्थं समवायञ्चेति चकार । सामान्यविशेषाभ्यां सह प्रत्येकमन्वितगुणद्रव्यकर्मभ्यांऽपि भेदाख्यानाय च । तेन सामान्यं सामान्यस्वरूपान् गुणान् सामान्यरूपद्रव्याणि सामान्यभूतं कर्म च । विशेषं विशेषात्मकगुणान् विशेषात्मकानि

तन्मनाश्च, मुनिश्च, तेनानन्तपारमपि आयुर्वेदं हेत्वादिस्कन्धप्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदायुर्वेदमन्त्रिरादेव प्रतिपन्नवानित्यर्थः । अचिरादित्यचिरण । अत्र च यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे, यथा वेन्द्रो हेतुलिङ्गीयब्रह्मज्ञानं प्रोवाच, तथैव भरद्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं बुबुधे, इत्यनेनायुर्वेदस्याविज्ञातागम उपदस्मन्ते, तेन त्रिसूत्रत्रिस्कन्धयोर्न पुनरुक्तिः । तेनेति इन्द्राद् गृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति अमितमिथामितमतिदीर्घत्वान् । आयुःशब्दश्चायुःकारणे रसायनज्ञाने बोद्धव्यः, येनोत्तरकालं हि रसायनोपयोगान् अयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति, न ऋषिभ्य आयुर्वेदकथनात् पूर्वं, येनायुर्वेदमधीत्यानन्तरमेवायं तस्युपिभ्यो दत्तवान् न पूर्वं रसायनमाचरति स्म ; किंवा सर्वप्राम्बुपकारार्थोपीतायुर्वेदजनितधर्मवशात् तत्कालमेवामितमापुरालेभे भरद्वाज इति बोद्धव्यम् । तच्चैति श्रुतं, यदा तमिति पाठः, तथा तमायुर्वेदं ; अनवशोपपन्निति कारुंस्तेनेत्यर्थः । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामाख्यानम् ॥ ८ ॥

चक्षुषाणि—ज्ञानार्थं ज्ञानकर्म वा चक्षुः ज्ञानचक्षुः तेन ज्ञानचक्षुषा ; आयुर्वेदेन किं ददृशुरि-

समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चाप्यनित्वरम् ॥ ६

द्रव्याणि विशेषात्मक कर्म चेति । समवायञ्च सामान्यं विशेषञ्च ददृशुरित्यर्थः । अथ सामान्यादिकं षट्कं ददृशुः । प्रत्येकं भेदात् । तथा च चकारचतुष्कान्यतम-माट्टत्तत्र चकारषट्कं क्वयं प्रत्येकप्रभेदमिथाभेदयोर्ज्ञापनार्थमिति, तन्न, द्रव्यगुण-कर्मसमवायेभ्यः सामान्यविशेषयोरनतिरिक्तत्वात् तथा विवरीतव्यमुत्तरकालम् । द्रव्यस्य प्राधान्येऽपि यथास्वगुणसमुदायात्मकत्वख्यापनाय गुणानिति प्राग्द्रव्या-दुपात्तमिति यत् तन्न, मूर्त्तज्ञानां द्रव्यत्वेन गुणानतिरिक्तत्वात् । गुणकर्मश्रयत्व-ख्यापनाय तु मध्ये तयोर्द्रव्यनिर्देशात् । ननु शास्त्रान्तरे द्रव्यादीनां ब्रह्मरूप-तत्त्वज्ञानाद् व्यवहारिकसकलतत्त्वज्ञानोपायः स्यात् तेन च नि श्रेयसाधिगमस्तेन परमपुरुषोऽतिरिक्तः पदार्थः ख्यापितो वैशेषिकन्याये कणादे तद्यथा । “अथातो धर्मं व्याख्यासंग्रामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसासिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ धर्मविशेषप्रभूतान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥” ४ ॥ इति । द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानां वस्तुनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशिष्टानां यत्तत्त्वज्ञानं याथार्थ्येन ज्ञानं तद्भ्युदय-सिद्धिकारणकर्मजनितपुण्यवशात् धर्मविशेषं मिथ्याज्ञानादिनाशं सूते । तद्धर्म-विशेषसूताद् द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशिष्टानां तत्त्वज्ञानान्निः-श्रेयस भवति । बन्धो हि पुरुषस्य यदा स्थूलरूपेणारम्भो भवति द्रव्यादिभिस्त्रिभिः समवेतैः तेषां तत्त्वज्ञानात् तदारब्धपुरुषस्य मिथ्याज्ञानापायो भवति, मिथ्याज्ञाना-पायाद्दोषापायो, दोषापायात् प्रवृत्तत्रयाय, प्रवृत्तत्रयायाज्जन्मापायो, जन्मापायाद् दुःखापायो, दुःखापाये विद्योदयः ; स च ज्ञानप्रकाशः । तस्मादपवर्गा भवतीति पुरुष एवाधिकरणमस्य शास्त्रस्येति ज्ञापितम् । आन्वीक्षिकीन्याये गौतमेनास-पादेनाप्युक्तम्—“प्रमाणप्रमेयेत्यादीनां तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगमः । दुःखजन्म-प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायेऽपवर्ग इति, तेनात्मादिषु ब्रह्मज्ञानादात्मादिरूपेण ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानसंग्रामापायान्नि श्रेयसे प्राप्ते तूत्तमपुरुष-त्वाद् सामान्यज्ञेत्यादि ।—तेषामन्तरेण लक्षणं षण्णां पदार्थानां विश्वरूपाणां भविष्यति, तेनेत्य-तत्रैव व्याख्यासीयं, तदिति सामान्यादि । तन्त्रोक्तं विधिमित्यपभ्यपरिहारपभ्योपादानकर्म, धर्मं सुकं, धरमिति दुःखानाक्रान्तं, अनधरमित्यगत्धरम् ॥ ९ ॥

अथ मैत्रापरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिव्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥

अग्निवेशश्च भेलश्च जनूकर्णः पराशरः ।

हारीतः चारपाणिश्च जष्टहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ १०

रूपेणाभिनिष्पत्तिरात्मनां भवति, स उक्तमः पुरुषो द्रव्यादिषड्भ्योऽतिरिक्तः
 उति न पदपदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिश्च । पांडुशादिष्वप्येवमिति साङ्ख्ये
 कपिलेनोक्तमिति न तद् व्यवहारिकपदार्थ उक्तमपुरुषः स ह्यव्यपदेश्योऽव्यव-
 हार्योऽलौकिकः पदार्थ इत्याभिप्रायेण । ननु ज्ञानचक्षुषा सामान्यादीन् दृष्ट्वा
 ते यच्चक्रुस्तदत्र आह—तज्जात्वेत्यादि । तन् सामान्यादिकं ज्ञत्वा तत्रोक्त-
 मायुर्वेदोक्तं विधिं स्वस्थानुरपरायणहेतुलिङ्गोपधज्ञानमास्थिता आश्रिता वभूवुः ।
 आयुर्वेदेतत्रोक्तविधेरास्थायां हेतुः सामान्यस्य विशेषादेश्च समभेदस्य ज्ञान-
 जनकदर्शनम् । तद्बोधशालिनामायुर्वेदोक्तविधाने एतेव पदार्था व्यवहार्या
 इत्युक्तं भवति, तेन सामान्यविशेषो द्रव्यादिषु चतुर्ध्वन्तभूतावपि वृद्धिहासहेतुत्वा-
 देकत्वपृथक्त्वकरत्वाच्च, प्रयोजनविशेषात् पृथगुक्तौ, विशेषके बुद्धरूपेक्षत्वप्रयोजन-
 विशेषात् पृथगुक्तावेव शंयो । तेन महर्षयो न केवलं तत्रोक्तं विधिमास्थिताः परमं
 शर्मं मुख्यमनित्वरूपमनशीलम् । अनश्वरमिति पाठे त्वनाशशीलं जीवितमायुश्च
 लेभिरे । एतेनायुर्वेदस्य शाश्वतत्वात् पुण्यजनकत्वम् । पुण्यजनकत्वादायुर्जनकत्वं
 प्रजाहितत्वं सुखजनकत्वञ्चेत्युक्तम् । तन्वेवमेवमात्रं महर्षयश्चक्रुः किं तेन ? तेन
 किं भूतानुकम्पया प्रजानामित्याकाङ्क्षायाम् । आयुर्वेदो यो वक्तव्यः स किमेवमेव
 पारम्पर्येणोपदिष्टस्त्रिसूत्ररूप आत्रियांक्त उतान्यादृशो वेत्याकाङ्क्षयाञ्च ॥ ९ ॥

गङ्गापरः—तदायुर्वेदस्यातिप्रयोजनभूतश्च किमग्निवेशोक्तो व्याख्यातव्य-
 स्तस्यायुर्वेदान्तर्गतत्वज्ञापनाय ऋषीणां प्रजानुकम्पयाशालित्वेऽपि प्रजापि-
 कारायायुर्वेदस्य प्रकाशकत्वज्ञापनाय चाह—अथेत्यादि । अथ ब्रह्मणः प्रजापतेः

चक्रपाणिः—अभेद्यादिना भरद्वाजशिव्यस्यात्र यस्य पुनर्वसुपरनाम्नोऽग्निवेशादिगुरुतां दर्शयति,
 अत्र केचित् भरद्वाजात्रं ययोरर्थं मन्यन्ते, तत्र, भरद्वाजसंज्ञया आत्रं यस्य क्वचिदपि तन्मन्त्रवेत्तो-
 ऽकीर्तनात् । हारीते चात्रे वादिगुरुमत्या भरद्वाज उक्तः, “शक्राद्ब्रह्मधीतवान्” इत्यादिना “मत्सः
 पुनरसंख्येयाः त्रिसूत्रं त्रिप्रयोजनम् । अत्रात्रे वादिपर्यन्ता विद्ः सप्त महर्षयः । आत्रे वात्
 हारीतः प्राणिः” इत्यन्तेन । वाभटेन तु यदुक्तं “ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

बुद्धं विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।

तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।

श्रावयामासुरात्रं यं सर्पिसङ्घं सुमेधसः ॥

प्रजापतितोऽश्विनीकुमारयोरश्विभ्यामिन्द्रस्य इन्द्राद्भरद्वाजस्य भरद्वाजादङ्गिरः-
प्रभृतीनामायुर्वेदग्रहणानन्तरमङ्गिरःप्रभृतिमहर्षिषु मध्ये आत्रेयः पुनर्व्वसुर्मैत्रीपरः
प्रजानां मित्रतायां तत्परः सन् भूतानुकम्पया आयुर्व्वेदं पश्यः शिष्येभ्यो
दत्तवान् । अध्यापनेनेति शेषः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—के च ते शिष्याः पठिन्यत आह—अग्निवेश इत्यादि । एते-
ऽग्निवेशादयस्तन्मुनेः पुनर्व्वसोर्व्वच आयुर्व्वेदाध्यापनरूपं तस्मादेव जग्मुः ।
क्रियाप्रधानत्वादाख्यातवाक्यस्येह सम्बन्धापादानयोरुभयोः प्राप्तौ क्रियापेक्षकत्वेन
कारकस्य प्राधान्यादुभयार्थे ज्ञादानत्वम् । तन्मुनेरिति । न त्वात्र चत्वारः पठन्ततया
पुनरुपस्थितिः । तत्राग्निवेशादिषु अग्निवेशस्य बुद्धं विशेषस्तत्रकरणप्रवृत्ति-
बुद्धिरासीत् उपदेशान्तरं मुनेः पुनर्व्वसोरध्यापनरूपोपदेशान्यस्तत्रकरणार्थ-
मुपदेशो नासीत् । यथाधीतायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुर्दत्तवान् तस्य व्याख्यावाहुर्व्ये-
नोपदेशं कृतवान् न तु तत्रकरणार्थमुपदेशमिन्यर्थः । यतो यस्मात् प्रथमं
तत्रस्यायुर्व्वेदशाखाया कर्त्ताऽग्निवेशोऽभवत् । अथाग्निवेशस्यायुर्व्वेदस्याज्ञेप-
विशेषव्याख्यानेन शाखाकरणदर्शनानन्तरं भेलादयः पञ्च क्षारपाणश्रन्ता मुनयः
स्वं स्वं तन्त्रं चक्रु रित्यग्निवेशानन्तर्येण भेलादीनामग्निवेशापेक्षयाऽपबुद्धित्वं
ख्यापितम् । तेन च पुनर्व्वसुतोऽयुपदेशान्तराभावेन यथास्वमतिभिः स्वस्व-
तत्रकरणादग्निवेशतत्रापेक्षयाऽपकपंश्च भेलादितत्राणामाख्यात इति भावः ।

सोऽश्विनी तौ सहस्राक्षं सोऽग्निपुत्रादिकान् सुनीन् इत्यनेनात्रेयस्य इन्द्रशिष्यत्वं, तदायुर्व्वेद-
समुत्थानीयरसायनपादे आदिशब्देन ब्रह्ममाणेन्द्रशिष्यतायांभावात् समर्थनीयम्, तत्र हीन्द्रेण
पुनर्महर्षीणामायुर्व्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् । मैत्रीपरो मेत्रीप्रधानः, मैत्री च सर्व्वप्राणिष्व्याःसुनीच
बुद्धिः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—बुद्धं विशेष उक्तं यत् इति बुद्धेर्व्विशेषात्, स्वं स्वं तन्त्रमिति स्वस्वनामाङ्कितं
भेलातन्त्रं, जन्तुर्गणतन्त्रमित्यादिकं, कृतानि चेत्यत्र तन्त्राणीति शेषः । पुष्यमायुर्व्वेदतन्त्रकरण-
लक्षणं कर्म येषामग्निवेशादीनां ते पुष्यकर्मणिः तेषां पुष्यकर्मणाम् । सर्व्वभूतहितेषिण इति

श्रुत्वा सूत्रणामर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
 यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेतिरे ॥ ११
 सर्व एवास्तुवंस्तास्तु सर्वभूतहितैपिणः ।
 साधु * भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥
 तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
 सामगः परमर्षाणां श्रुत्वा मुमुक्षुरे परम् ॥
 अहो साध्वितिघोषश्च + लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
 नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतेरुदीरितः ॥

पदस्वप्रिवेशादिषु मध्येऽग्निवेशो विशिष्टबुद्धिमान् प्रथममायुर्व्वं देतञ्चकर्तृत्वात् ।
 अग्निवेशस्य बुद्धिर्भेदादिवृद्धरूपक्षया विशिष्टा । तथायुर्व्वं देतञ्चकरणप्राप्तम्यात् ।
 एवं पुनर्व्वमुश्रोपदेशान्तराभावकृतवानग्निवेशस्य तथा बुद्धिविशेषस्य स्वतः
 उत्पन्नत्वात् तञ्चकर्तृत्वं बुद्धिविशेष हेतुः । एवं सत्युपदेशान्तराभावे बुद्धिविशेषो
 हेतुः । ननु तानि तत्राणि प्रमाणानि भवन्ति वा न वेत्यत आह कृतानि
 चेत्यादि । आत्रियं पुनर्व्वमुं सर्पिसङ्घं बहुभिर्मर्हार्षिभिः सह वर्त्तमानम् ।
 सुपेधमोऽग्निवेशादयः । ऋषयश्च श्रुत्वा किं चक्रुरित्यत आह श्रुन्वेत्यादि ।
 पुण्यकर्मणां पुण्यजनकानाम् । अर्थानां सूत्रणं सूचनवाचयश्चन्धनकरणशब्दा
 बलिं श्रुत्वा ते पुनर्व्वमुसमीपस्था ऋषयः सपुनर्व्वसवः प्रहृष्टाः सन्तो यथाक्त्
 सूत्रितमिति ब्रुवन्तोऽनुमेतिरेऽनुमतवन्त ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः न केवलमनुमेतिरे सर्व एव तु पुनस्तं सपुनर्व्वसव ऋषयस्ता-
 नग्निवेशादीन् पण्डुनीन् अस्तुवन प्रशसां कृतवन्तः । ते यस्मात् सर्वभूत-
 हितैपिणः । सर्वभूतहितैपिणस्तानित्युभयत्र योज्यं विभक्तिविपरिणामेन ।
 ते प्रहृष्टा न केवलमस्तुवन भूतेषु साधु यथा स्यात् तथानुक्रोश इति वाच्यं समं
 अग्निवेशादिविशेषणं किंचा ऋषिसङ्घविशेषणम् । साधुशब्दोऽजहल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग एव, यथा
 वेदाः प्रमाणमिति, केचित्तु साध्वितिविशेषणस्य नपुंसकलिङ्गतानुरोधान् विशेष्यस्य अनुक्रोशमित्यपि
 नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति प्रशंसायां, स्निग्ध इति अनुकटवेनाह्लादकरत्वेन च ।

शिवो वायुर्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ १२

अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।

बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मथा धृतिः कीर्त्तिः क्षमा दया ॥ १३

युगपदुर्च्चं स्तेऽब्रुवन् । यथोर्च्चं अब्रुवन् तद्विवरितुमाह— तमित्तादि । पुण्यमिति पुण्यजनकार्यमूत्रणीयत्वात् जनकत्वसम्बन्धेन पुण्यवन्तं शब्दं दिवि स्थिताः सामग्रा देवर्षयः । परमर्षीणां पुनर्वर्षसुसमीपस्थानां तमुर्च्चं भूतं पुण्यं शब्दं शुश्रुवुरित्प्रकवाक्यम् । देवदेवर्षीणां तच्छब्दणेन किमित्ताह— श्रुन्वेत्यादि । तेषां मोदो हि तपोजपादिमिद्धिदः शुभकश्च । मोदफलमाह— अहो इत्यादि । हर्षात् भूतैर्देवयोनिभिस्तावद्भिर्नभसि उदीरितः अग्निगम्भीरोऽहो साध्विति धोश्च सर्वत्र प्रचाग्नीलो महाध्वनिस्त्रीन लोकान् अन्ववादयत् अग्निवेशादीनां पुण्यप्रकर्मकार्यमूत्रणमिति शेषः । पुण्यफलमाह— शिव इत्यादि । शिवः शुभदः सृष्टुः पृष्टगापी सृगन्धिः जीतश्चेति । सर्वा भाभिरिति नानाविधवर्णसृगन्धि-कुसुमविकश्वग्वशेन भाभिः सर्वा दिश उन्मीलिताः प्रकाशिताः दिव्याः स्वर्गीया सजलाः कुसुमवृष्टयश्च निपेतुं पतन्ति स्म ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—नन्वग्निवेशादीनामेवविधपुण्यप्रकर्मकार्यं सूत्रणशक्तिः किमायु-र्व्वंदाध्ययनवशादासीत् । मा च शक्तिः कीदृशीत्याह— अथेत्यादि । प्रमुख-मार्गं वचते, तेनाग्निवेशादीन् क्षरपाणप्रन्तान् पपमुनीन् ज्ञानदेवता ज्ञानजनिका देवता विविधः । ता आह— बुद्धिरित्यादि । अष्टौ बुद्ध्यादयः पुण्यशास्त्ररचना-धीहेतुभूता कृतिनां जक्तयः । दयया भूतद्वितशास्त्रप्रकाशने उच्यते, ततः प्रवृत्तिः, सत्यां प्रवृत्त्यां सदर्थोद्वांशो बुद्धैव, सति च सदर्थोद्वांशे क्षमया नान्यमुनिम्पति अवज्ञा, ततो श्रुत्या नियमान्मिकया काङ्क्षादिमद्वाक्यान्मकग्रन्थनक्षमया निर्म्मितिः, सत्यां निर्म्मितौ साक्षाक्षनायोग्यतासत्तिमद्वाक्यग्रन्थनसिद्धिः, सिद्धैव ष्वं शास्त्ररचनायां स्वयत्तमूलकत्वेन रचनापत्तिस्तथात्वे हि रचितस्याग्राहत्वं साधुभिः स्यादिति प्रसिद्धमूलभूतशास्त्रस्याभ्यासो मेधया चिरमभ्यस्तत्वेनाव-

शिवो वायुर्व्ववाचित्यनेन शुभलक्षणेन प्रकृतसन्तकरणस्य देवैरप्यथतोऽनुमतश्चमुपदर्श्यते । ज्ञान-देवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः । तेन ग्रन्थकरणान् पूर्वमेवाग्निवेशादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः,

तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भावाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ १२ ॥

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।

मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ १५ ॥

स्थितिधृत्यत्र तस्य मूलभूतशास्त्रस्यार्थविस्तारस्तदर्थममृत्यैवेति तदनन्तरं दया-
दिभिः सिद्धिपर्यन्ताभिर्ग्रन्थनं तेन कीर्त्ता साधुभिर्ग्राह्यविति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अग्निवेशादिकृततन्त्राणां पुनर्वचमुसमीपस्थपहर्षिभिर्ग्राह्यत्वेऽपि
प्रजानां हिताय वैद्यं गृहीतव्यं न या इत्याह—तानीत्यादि । एषामग्नि-
वेशादीनां तानि च तन्त्राणि परमर्षिभिः पुनर्वचमुसमीपस्थैरनुमतानि सन्ति
भूतसङ्गानां लोकसमूहानां भावाय स्थितये भुवि भूलोके प्रतिष्ठां वैद्यैः पूज्यतां
लेभिरे । नानिमङ्क्षपविस्तरमित्यादिभिः स्वयं वक्ष्यति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं चेदग्निवेशप्रणीततन्त्रमायुर्वेदमूलकं व्याख्यातव्यं तदा
तस्मिन् तन्त्रे पारम्पर्यापदेशेनायुर्वेदग्रहणोपदेशानन्तरं प्रजाहितं किं पार-
म्पर्यापदेशेन शास्त्रमुक्तमित्याकाङ्क्षायाम् । अग्निवेशकृतस्यायुर्वेदमूलकतन्त्र-
स्याग्निवेशकृतत्वात् किं वेदत्वं नास्ति ? वेदो हि शाश्वतः किमस्ति वा वेदमूलक-
त्वात् तत्तन्त्रमूलकत्वात्स्य तन्त्रस्यापि वेदत्वास्ति न वेति संशयं च । अभिप्रेय-
सम्बन्धप्रयोजनज्ञानमन्त्रेण न जिष्याः शास्त्रं प्रवर्तन्ते इत्यतस्तन्प्रयोजनादिकं
व्याप्यनुं प्रथमत आयुर्वेदे व्यक्तत्वे आयुर्वेदेस्वरूपत्वानमपेक्ष्यते इत्यत
आयुर्वेदे त्वभिप्रेयनायुर्निर्देशपूर्वकसायुर्वेदश्च लक्षयति—हिताहितमित्यादि ।
हितञ्चाहितञ्च द्वयोः समाहार इति हिताहितं, हितप्रहितं सुखं दुःखञ्चेति ।
चतुर्विधमायुरर्थे दशवहामूलीये स्वयं वक्ष्यते ; तद्वथा—शारीरमानसाभ्यां
रोगाभ्यामनभिद्रुतस्यानमिभूतस्य च, विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्य-

तन्त्रकरणोत्तरकालन्तु जनादरेण बृहदादिदेवतानुप्रवेश इति ; सिद्धिः साध्यसाधनज्ञानं, कीर्त्तिः
कीर्त्तनं वक्तुं ज्ञानमित्यर्थः, ननु कीर्त्तियंशोरूपा तस्या अज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानदेयताश्च इहोच्यन्ते,
भावाय स्थितये रोगानुपहतजीवितायेति यावत्, प्रतिष्ठा जनोपादेयतयावस्थानम् ॥ ११-१४ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रयायुर्वेदस्युपसिं कुञ्चन् आयुर्वेदाभिप्रेयं दर्शयति, हिताहितमित्यादि—
हिताञ्चाहितं, तथा सुखप्रयुक्तत्वात् सुखं, दुःखप्रयुक्तत्वात् दुःखं, एतच्च चतुःप्रकारमायुरर्थे दश-

यशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियाथैव लसमुद्रायस्य परमर्द्धिर्हृत्चिर्गविविधो-
 पभोगस्य समृद्धसर्वास्त्रस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुर्कृत्यते ॥ १ ॥ अमुखमतो
 विपर्ययेण ॥ २ ॥ हितैपिणः पूनभूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः साम-
 परस्य समीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेव्यं पूजाहंपूजकस्य
 ज्ञानविज्ञानोपशंसशीलस्य वृद्धोपसेविनः मुनियतरागेष्व्यामदमानवेगस्य सततं
 विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याभ्यात्माविदस्तत्परस्य लोकमिमञ्चा-
 मुञ्चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुर्कृत्यते ॥ ३ ॥ अहितमतो विपर्ययेणेति
 ॥ ४ ॥ इत्येवं चतुर्विधं यदायुस्तस्य हितहितं रक्षणवद् नभेदाद्विधमेवा-
 शैथिल्यजनकाहाराचारक्षेपजादिकं हितं हासातिहासरूपशैथिल्यजनकरूपमहितं
 च मानमायुषः परिमाणं चकारादनुक्तमप्यायुषोऽप्रमाणं तच्च मानामानमप्यायुषः
 स्वयं वक्ष्यति तत्रैव । तद्यथा प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेना-
 भिभूतस्य विकृतिलक्षणरूपलभ्यतेऽनिमित्तैः । इदमस्मान् क्षणमुहूर्त्तान् दिवसान्
 त्रिपञ्चममदशादशाहान् पक्षान्मासान् संवत्सराद्वा स्वभावमापन्स्यत इति । तत्र
 स्वभावः प्रवृत्तरूपम वरणम् अनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतो
 विपरीतमप्रमाणपरिष्ठाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चापिऽष्टमायुषः प्रमाणा-
 प्रमाणमायुर्वेदे इति । तच्च तित्तं स्वरूपलक्षणत आयुश्च इत्येतत्सर्वं यत्रोक्तं स
 आयुर्वेदे उच्यते । ननु सुखं दुःखश्चात्मनो गुणो प्रत्येकं तदेव द्वयं वा किमायुस्त
 तद्द्वयजनकं वा ? आद्यं चेदनायुषोऽपि महासुखदशनान्महायुषोऽपि स्वल्पसुख-
 महादुःखलाइत्यायुष्महायुष्मयोनिं विनिगमना । तद्द्वयं चेत् महासुखदुःखाभयस्यै-
 कत्रासम्भवादनम्भव स्यात् । विषमसुखदुःखाभयस्यैकत्वापत्तिश्च स्यात् न सुखा-
 त्मकं दुःखात्मकं वा आयुः स्यादिति । सुखदुःखान्यतरजनकं चेत् तदा सुखमात्र-
 जनकं न तप उपवासादिकं शक्यत्वात् दुःखमात्रजनकं नावैशकम्वादि भोजनादि
 सुखकत्वान् । तदुभयजनकं चेदेकत्वापत्तिर्न तु सुखलक्षणं दुःखलक्षणञ्चेति
 द्विविधं स्यात्, इति चेन्न शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुताभिभूतादीनां
 पुरुषाणामायुषः सुखदुःखगुणयोर्जनकत्वेन सुखदुःखसंशकत्वात् तथा च येनायुषा
 विशिष्टस्यादृष्टप्रयोऽय-सुखदुःखनिवृत्ति-लक्षणमाक्षस्तपोजप-शमदमादिभिर्जनित-
 महामूर्च्छाये तत्र शारीरमानसाभ्याम् इत्यादिना प्रत्येन अहितमतो विपर्ययेण इत्यन्तेन वक्ष्यति,
 तस्य हितहितमित्यायुषः पथ्यापथ्यं, मानञ्चःप्यायुष एव प्रमाणं, मायिकदृष्टिमायिकत्वेन विकृति-
 लक्षणैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृतिलक्षणैरिदमायुष्मतां कुमारानां लक्षणं अवर्तीत्यादिना वक्तव्यम् ।
 तच्चैत्यायुः स्वरूपेण "शरीरिन्द्रियसत्त्वाप्रसंयोगः" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । तेन हितहितमित्यादिना

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारिर्जावितम् ।

नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ १६

तत्त्वज्ञानादुपजायते । तदायुस्तस्य शरीरमानसव्याप्यनभिद्रुतात्त्वायुरेन्द्रिय-
मुखजनकत्वात् मुखमेवेत्यते । व्याप्यभिद्रुतादेर्लोकद्वयदुःखजनकत्वात् दुःख-
मायुरिष्यते । एवमायुषो हितत्वाहितत्वयोजनकत्वाद्दिताहितमंजा बोध्या । तस्य
चतुर्विधायुषो हितहितं स्वस्थचतुष्कादौ वक्ष्यते । मानचेन्द्रियस्थाने, तत्र
मानेनाप्यज्ञानं लक्ष्यं स्वलक्षणतस्त्वन ऊर्द्धमेव वक्ष्यते शरीरेत्यादिना । ननु
शरीरेन्द्रियमत्त्वान्मसंयोग आयुर्जावितम् । तस्य संयोगस्य गुणस्य किं परिष्कारं
कथं वा गुणो वर्तते गुणे इति उच्यते : संयोगः खलु संयोगिदेशमाननियतव्यापी
तावदेव संयोगस्य मानं कालतो देशतश्च द्विजामानं शरीरेन्द्रियमत्त्वान्मसंयोगस्य
यन् शरीरादि संयोगिदेशनियतं तद्देशिकं, तस्य दीपत्वादिकं नास्ति । कालनिव-
न्धनश्च यन्मानं तन्कालिकं कालस्य देव्याणुत्वादिना तन्मानस्य दीपत्वादिकं
व्यपदिष्यते । नित्यगस्य तु कालस्य परिश्रुत्या सङ्ख्यातिरेकाल्पत्वादिना
दीपत्वह्रस्वत्वादिकं व्यपदिष्यते । तच्च हिताहिताभ्यां दाहप्रतीतिभ्यादौ ज्ञाने
स्मृति भवति परिभाषादिगुणा गुणादिषु सत्त्वैरेव वर्तन्ते यथा पट्टसा इत्यादि ।
ब्रह्मानश्च खलु वनसरणरद्गमद्ग्रातिक्रमेण कालवैशिष्ट्यानि वभादायुषो व्यवहरन्ति
लोके ततस्तदमानामन्यायुषो मानामानयोर्व्यावस्थायां यो यदा मरिष्यति
तन्मानम् । यो मरिष्यतीतिमात्रं वक्ष्यते तत्तस्यामानमिति मानामानमायुषो
यत्र याच्यं मानमायुषो हिताहितमुखदुःखात्मकं चतुर्विधमायुः स्वलक्षणत-
श्चायुस्तस्यायुषश्च हिताहितं भेषजाहारविहागादिकमभिधेयमाप्तिरित्यायुर्वेदेन
सहायुस्ताद्दिताहितमानामानोपदेशवाक्यानामाधाराभेयता सम्बन्ध उक्तो यत्रैति
पदेन । हिताहितादिपदं तदुपदेशवाक्यपरमर्थाभिधायकं हि वाच्यं न तु तदर्थो
वस्तु वर्तते ग्रन्थे ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ लक्षणतस्त्वायुराह शरीरेत्यादि । शरीरमिह चेष्टेन्द्रियाया-
श्रयः । इन्द्रियस्य पृथगुपादानाच्च च चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमु-
आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेद इत्युक्तं स्यात्, विदधातुश्चेह ज्ञानार्थं एवाभिप्रेतः, यद्वक्ष्यति अर्थे दश-
महामूलीये 'तथायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः' इति ; लाभादयस्त्वर्था विदेरिह नोक्ताः, तेषां साक्षादायु-
र्वेदाज्जन्मस्वाप्ति भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुराह शरीरेत्यादि ।—शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसम्भूत-
मात्मनो जेनायतनं, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, सत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानप्रतिसन्धानैव, एषां सम्यग-

दायात्मकं तेन हीन्द्रियलाभे पुनरुक्तत्वापत्तिः स्यादस्तु वा वाह्येन्द्रियादि-पञ्च-
महाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरम् । इन्द्रियन्तु आभ्यन्तरं नित्यं श्रोत्रादिकं तेन
नेन्द्रियस्य पौनरुक्तं वृक्षादेरपि वाह्येन्द्रियरहितस्यायुष्मत्त्वमाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वान् ।
सत्त्वं तु मनः, आत्मा चेतनाधातुस्तेषां संयोगः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग इति
स्वरूपलक्षणमायुषः स्वरूपमुक्त्वा धर्मान्तरंगोपदेशेन लक्षणं वक्तुं पर्यायानाह—
धारीत्यादि । सत्त्वात्मशरीरेन्द्रियाणि परस्परं धारयितुं शीलं यस्य तन् धारि,
जीवनं जीवितं फलात्मकजीवशास्त्रर्थः नित्यं प्रतिक्षणं गन्तुं शीलं शिथिलीभावो
यस्य स नित्यगः, अनुबन्धः अनुपूर्वाविस्थानत्यागपूर्वकानुरूपेणांतरकालं
वद्वान्तीत्यनुबन्धः । अत्र चकारादनुक्तव्यत्रार्थं दशमहाभूतीयेऽयुक्तचेतनानु-
वृत्तिशब्दोऽपि बोध्यः । अथ शरीरं स्थूलसूक्ष्मान्यतन्तु तच्छरीरादिसंयोगश्चेदायु-
स्तदा मरणानन्तरं त्द्विद्भेदित्वेऽयायुष्मत्त्वमस्तु । उच्यते, तद्विद्भेदित्वे तत्पार-
लौकिकगुणवदुःस्वरूपस्वगोनरकभागो तच्छरीरादिसंयोगस्य हेतुत्वेन पारलौकिकायु-
ष्टया इष्टमेवेति वैचर्याख्यायते तन्निरन्तं, अरीरपदेन स्थूलशरीरपदत्वेन व्याख्या-
तवान् । शरीरान्तर्गमसंयोगत्वेनैतच्छरीरे नायुष्मत्त्वं जन्मीयायुष्वेतेतद्द्विद्विन ।
एतस्यायुषि तस्यायुर्वारणाय तत्तद्रूपेण व्याख्यातव्यमिति नन्वेवं चेद्वदादीनामि-
न्द्रियसत्त्वात्महीनानात्तायुर्नास्ति, नास्ति चेत् तद्दि सर्वदा घटादीनश्यतु किञ्चित्त-
कालं नावातृष्टताम् । अस्ति चेन्न्यूनत्वं दोष इत्यत्रोच्यते केनचित् । चिकित्-
साधिकृतत्वाभावान् तेषामायुष्वेचनेऽप्रयोजनमिति । अन्ये तु चिकित्साधिकृत-
त्वात् प्राधान्याच्च कर्मपुरुषार्थिप्रयोगेण तमायुर्लक्षणाभिन्याहः । परे तु शरीरेन्द्रिये-
त्याद्युपलक्षणं तेन समवायिसंयोग आयुर्गतिं भाषनार्थं शरीरेन्द्रियादिप्रदर्शनमिति
भाषन्ते । तन् समवायिसंयोगो हि मृतपुरुषपदेहे घटादीनामपि स्यादिति । अन्ये
तु स्वारम्भकतत्संयोगोऽदृष्टप्रयुज्य समवायिसमूहसंयोगो वा यावत्समवायि-
संयोगो वा आयुरुच्यते, घटादीनां स्वारम्भकपञ्चभूतरूपपञ्चतन्संयोगश्चेद्-
आयुर्वृक्षादीनामपि चेतनपुरुषवन् तत्त्वचतुर्विंशतिगारम्भकैव तेजोविनीपवनवारि-
सनाथवीजस्य तदारम्भकस्य तदारम्भकाले जीवात्मनस्तत्र वायुना प्रेरितस्य

दृश्यन्वितो योगः संयोगः, इन्द्रियेष्वपि यद्यपि शरीरग्रहणेनैव लभ्यन्ते तथापि प्राधान्यात्तानि पुनः
पृथक्कानि, अथवा संयोगः संयोगितः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि अणिकत्वापि सत्ताजन्मव-
शिक्लोऽयमेकतयोच्यते । तस्यः युषः पर्यायानाह धारीत्यादि । धारयतीति शरीरं पूजितां गन्तुं
न दृष्टानीति धारि, जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितं, नित्यं शरीरस्य अणिकत्वेन गच्छतीति

प्रवेशेन तत् प्रयुज्यते । तेन सृष्टुता च तेषामायुष्यत्वं कल्पते । यदादि-
 स्थावराणां कषादाद्यात्महसमवायिसंयोगो वादृष्टप्रयुज्य कल्पेनातगुण-
 विशेषो ह्यात्मनोऽदृष्टीति वृक्षादीनां सजीवानामस्ति चादृष्टमस्ति चायुरिति
 बोध्यम् । यावत् समवायिसंयोगस्तु अजीवाचेतनानां यदादीनां सजीवा-
 चेतनानां वृक्षादीनां चेतनानाश्चात्म्येव । वृक्षत्वमर्वादिरूपेण यथास्त्वत्त्व-
 परिणामे स्वं स्वं यावत् तत्त्वान्येव समवायीनि कारणानि, अदृष्टमिह समवायि-
 कारणं देहिसमवायित्वेन निमित्तं वा । यावत् समवायिसंयोगस्तु वृत्तिनिया-
 मकसम्बन्धो भूतादिद्रव्याणां तत्तदारम्भकाणां संयोगः द्रव्यगुणयोः समवाय
 उच्युभयरूपः । तार्किकास्तु अवयवावयवित्क्षणो द्रव्याणामपि सम्बन्धः स चायु-
 र्वेवेत्याहुः । उच्यं निरुक्तस्यायुः साम्यं वृद्धिर्होमश्च योक्तिकाधिकन्यूनकाल-
 विशिष्टत्वेनानुमेया आयुर्वदिभरूपदिश्यन्ते । तेन जीवितविशिष्टः कालः आयुरिति
 यदुच्यते तन्न । आयुर्होमवृद्धिकरणकम्पणा प्रसिद्धस्य कालस्य होमवृद्ध्यापत्तेः
 जीवितस्य भिन्नरूपतया वाच्यत्वापत्तेश्च । कालजीवितयोर्विशिष्ट्यमायुरित्यपि
 चिन्त्यं, जीवितं यावत् समवायिसंयोगः स च समवायः समवायसंयोगोभयरूपो
 वा तस्य च कालवैशिष्ट्यं समवेतसंयोगत्वमिति । अथ यदि येनाप्राणिप्राणि
 यावदस्तु नियतकिञ्चिन्कालमवर्तितृते स यावत् समवायिसंयोग आयुरित्यत,
 तदा नरो नश्यति तरुनश्यतीतिवत् यतो नश्यतीत्यादि सायुः तावत् नरो
 म्रियते जीवति भवतीतिवत् यतो म्रियते जीवतीत्यादिप्रयोगस्य साधुता भवतु ।
 न स्यात् नाशो हि यावत् समवायिसंयोगश्चंसो, मरणं त्वान्मशरीरसंयोगश्चंस
 इति तम्प्राज्ञाशसामान्यं प्रति नायुः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । कल्प्यते च
 मरणं प्रत्यायुः शरीरादिसंयोगस्येति, तेनेदं फलति यावत् समवायिसंयोगाभावे
 नाशः स्याच्छरीरेन्द्रियादिसंयोगरूपायुर्वसमाने मरणं स्यात् तच्च विनाशविशेषश्च
 भवतीत्यतो जीवनमरणे मिथः सविपर्यये नाशजन्मनी च । न तु नाशजीवने
 न वा जन्ममरणे यतो म्रियते जीवतीत्यप्रयोगात् । अप्राणिनामायुर्हिताहित-
 मानान्यस्मिन् वेदे निरूपयितुमनावश्यकत्वात् प्राणिनामेवायुर्हिताहितमानानि

नित्यताः, अनुब्रह्मान्यायुरपरपरशरीरादिसंयोगरूपतया इत्यनुबन्धः, पर्यायैः युक्तस्यत इति
 एकाशीभिर्वाचिभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुबन्धश्चाद्याभ्यां न क्वचिद्व्यायुरभिधीयते
 तथापि नित्यगत्वानुबन्धव्यवर्त्मक्यापनाथमेवैतत् संज्ञाद्वयं बोद्धव्यम्, धारिसंज्ञा त्वयं दशमहा-
 सूलीये भविष्यति । तनु इत्यत्र "जेतन्यानुवृत्तिरायुः" इत्यायुलक्षणं करिष्यति, इह तु शरीरेन्द्रिय-

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ १७

वक्तुमावश्यकानीति मनुष्यविभजन्मनां प्राणिनामवायुलक्षणमिदमिति यत्
तदपि न मनोरमं घटादीनामप्राणिनां वाद्याभ्यन्तरेन्द्रियाभावेनायुष्मत्त्वाभावात् ।
परन्तु नाशसामान्यं प्रति नायुषः प्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकत्वन्तु मरणमात्रं प्रतीतिः
तथा च स्वं स्वं यावत् समवायिकारणसंयोग उत्पत्तिस्तदुत्तरकालं स्वं स्वं यावत्
समवायिकारणविभागो नाशः । प्राक्काले तु स एव प्रागभावः । सर्वेषामेव
कार्य्याणां समवायिकारणमस्ति तद्वि विना कार्य्यासम्भवः कार्य्याणां तन्मय-
त्वात्, तेन घटो नरश्च जायते नश्यति चेति साधु, शरीरेन्द्रियादिसंयोग आयुः
जीवनं, तदुत्तरकालं शरीरेन्द्रियादिविभागो मरणापत्तिः पुरुषो जीवति म्रियते च
स्थूलशरीरेन्द्रियादिमत्त्वात् । एवं वृक्षोऽपि जीवति म्रियते स्थूलशरीरेन्द्रियादि-
मत्त्वात् । न तु मृतो जीवति जीवितो म्रियते मृतस्य मूर्ध्मदेहेन्द्रियादिमत्त्वेऽपि
स्थूलशरीराभावात् । न वा घटो जीवति म्रियते वा स्थूलशरीरत्वेऽपि वाद्याभ्यन्तर-
द्विधेन्द्रियादिमत्त्वाभावात् । उह चेन्द्रियं द्विधा, बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तत्र बाह्यं
स्थूलशरीराश्रितमनित्यं मूर्ध्मानित्यशरीराश्रितं पुनराभ्यन्तरं नित्यं ;
तत्तदाभ्यन्तरेन्द्रियाणि श्रोत्रादिविभिष्टानेन तत्तत्कार्य्यश्रवणादिसम्पादनान्, तु
श्रोत्रादिस्थं श्रवणेन्द्रियादिकं बाह्येन्द्रियतया तृपादित्यतः, मूर्ध्मदेहस्थमापि
स्थूलशरीरादिमत्त्वं स्थूलमुच्यते इत्याभिप्रायेण लोकोपदेशं चिन्द्रियं नोक्तम् ॥१६॥

गङ्गाधरः—अथ आयुःस्वरूपमुक्त्वा आयुश्चैव देस्य सर्व्ववेदान्कृष्ट्वमाह— तस्ये-
त्यादि ।—वेद इति त्रिद विचारणे, विद व्याप्ते, विद ज्ञाने इत्येवर्थेषु वेदयति
विन्दति वेत्ति ज्ञानेनास्मिन् वेति वेद इति सुश्रुतानुसारेण आयुष इति उभयो-
र्लोकयोर्हितोऽयं वेदो वक्ष्यतेऽभेदशमहामूलीयः । सुश्रुतेऽयुक्तः ; सनातनत्वाद्
सत्त्वात्मसंयोग इति किमर्थमुक्तम् ? अमः शरीरेन्द्रियमत्त्वात्मसंयोगजन्या चैतन्यानुकूलिर्व्यथोक्त-
संयोगाव्यभिचारित्वेन व्यक्तत्वेन चार्थेदशमहामूलीये लक्षणवेत्तेना, शरीरादिसंयोगरूपमेव त्वायुः
परमार्थतः, एवमभूतसंयोगाभावे मरणमायुरुपरमरूपं भवति । मृतशरीरे तु चेतसोऽभावादायुरूप-
संयोगाभावः ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—तस्येऽयादि । वेदयतीति वेदः, वेदविदां मत इति वेदविद्विः पूजितः ; अथ कस्या-
दायुर्वैश्लक्षण्यो वेदः पुण्यतमो वेदविदाञ्च पूजित इत्याह, वक्ष्यते इत्यादि ।—यदिति यस्मादेवमुक्तं
भवति, यद्व्ये क्तवावेदादयः प्रायः परलोकहितमेवार्थं वदन्ति तेन पुण्याः, पुण्यतमश्चायम् आयुर्वैदो

सर्वदा सर्वभावाणां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥

वेदानामक्षरत्वात् तथैव च । तथा दृष्टकृत्वत्वाच्च हितत्वादिपि देहिनाम् ॥ वाक्समप्रार्थ विस्मारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः । चिकित्सितात् पुण्यतमं न किञ्चिदपि भुञ्जुः इति । एतेनायुर्वेदमूलकत्वेनाप्रिवेशकृतस्य तथा चक्र-
प्रतिसंस्कृतस्य च तन्वस्याप्यायुर्वेदेत्वं शाश्वतञ्चोक्तमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः इत्यायुरायुर्वेदेमायुर्वेदस्योत्कर्षञ्चोक्त्वा वक्ष्यमाणस्यायुर्वेद-
प्रयोजनस्य धातुसाम्यपरक्षणस्य विषमधातूनां धातुसाम्यकरणस्य च कारणं
सामान्यविशेषादिपट्कं यत् प्रागुद्दिष्टं क्रमेण तत्पट्कमुपदेष्टुं प्रथमतः सामान्य-
विशेषयोः कार्यमुपदिशति । सर्वेऽन्यादि सर्वदा सर्वस्मिन्नावस्थिके नित्यगो
च काले । सर्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यं वृद्धिकारणं हेतुः प्रयोजक-
मित्येकोऽर्थः । समानो हि भावः समानं वृद्धयितुं प्रयुज्यते सामान्येनेति
समानानां द्रव्यगुणकर्मणां वृद्धौ प्रयोजकं सामान्यम् । एवमेव सर्व भावाणां
विशेषो हासहेतुः प्रयोजक इति । सर्वेषां भावानां द्रव्यगुणकर्मणां विशेषो
हासे हेतुः । विशिष्टो हि भावो विशिष्टानि द्रव्यगुणकर्मणि हासयितुं प्रयुङ्क्त
इति विशिष्टानां द्रव्यगुणकर्मणां हास प्रयोजको विशेषः । अनयोरुदाहरण-
मेकमेव दर्शयति । प्रवृत्तिरुभयस्य तु इति । यो भावो यस्य समानस्तयोरुभयोः
प्रवृत्तिः सामान्यं वृद्धिकारणं संख्यात एव । यो भावो यस्माद्विशिष्टस्तयोरुभयोः
प्रवृत्तिर्विशेषो हासहेतुः सङ्ख्यात एवेति । तद्यथा । पञ्चमु ब्राह्मणेपु यद्यपरः
कश्चित् ब्राह्मण आगच्छति तदा तद्ब्राह्मणत्वं सामान्यं पद्ब्राह्मणा इति संख्यात-
स्तेषां वृद्धौ हेतुर्भवति । यदि तत्र कश्चित् क्षत्रिय आगच्छति तदा तत्क्षत्रियत्वं
विशेषो न सङ्ख्यातो ब्राह्मणानां वृद्धौ हेतुर्भवति । पञ्चैव ब्राह्मणा एकः क्षत्रिय
यद् यस्मान्मनुष्याणामुभयोरपि लोकयोर्वृद्धितमात्पराशरोर्यदाधनं धम्मसाधनञ्च तद्वृद्धयते तेनातिशयेन
पुण्यतमत्वात् वेदविदाञ्च पूजित इति । कश्चिद् वक्ष्यते यः इति पठन्ति, तत्रापि हेतुगर्भमिति
न्यास्येयं ; जीवितप्रदानत्वादायुर्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यं, यत्तन्नतुल्यगमाधर्माभूतजीवितप्रदमेव
सर्वोत्तमं भवति, वक्ष्यते च "न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः सप्रवृत्तायुर्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यार्थो सामान्यस्य प्रथमसूत्रितत्वात् तथा
सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चायुर्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्यादेः सामान्यमेवापि निर्दिशति, सर्वेवेत्यादि ।—
सर्वेऽत्र सर्वस्मिन् काले नित्यगो चावस्थिके च, सर्वभावाणामित्यत्र सर्वशब्दः कृत्स्नवाची,

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ १८

इति पट्टपु च पुरुषपु सत्सु हासहेतुविशेषः क्षत्रियत्वं ब्राह्मणत्वञ्च । एकः क्षत्रियः पञ्च ब्राह्मणा इति । प्रवृत्तिर्भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वान् । "असु भुवि" भूमन्ताया-
मित्यस्तेभवन्तेर्वा रूपं भावो भवनं सत्ता । सदिति यतः सा सत्ता द्रव्यगुण-
कर्मसु । द्रव्यगुणकर्मणां यावत् सत्ता तावदनुवृत्तेरुत्तरकालं वृत्तिः स्थितिः
सत्ताया असद्भावविनाशः । तर्हि किं सत्ता द्रव्याणां गुणः कर्म वा यावद्दि
गुणो द्रव्ये वर्तते तावदद्रव्यं तद्गुणाश्चानुवृत्तन्ते तथा क्रिया । गुणकर्मसु भावात्
गुणो न कर्म । सत्ता हि गुणेषु कर्मसु च वर्तते तस्मान्न गुणो न वा कर्म
सत्ता भवति भावात् । गुणः कर्म च विभाव्यते गुणेर्नापि महत्ख्यापरिमाण-
पृथक्त्वपरम्त्वापरत्वादिनेति । तथापि न गुणो न कर्म च सत्ता सामान्य-
विशेषाभावेन च । सामान्यं न सामान्यवद्विशेषवदा । विशेषश्च न सामान्यवान
विशेषवान वा । गुणकर्मणी तु सामान्यविशेषवती । एतेन द्रव्यं व्याख्यातम् ।
द्रव्यमपि न सत्ता सामान्यविशेषाभावेन च सत्तायाः सामान्यवद्दि द्रव्यं विशेष-
वच्च । परिशेष्यात् समवायः । शेषवदनुमानं परिशेषः । त्रिविधमनुमानमुक्तं
पूर्ववच्छे पत्रत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तत्र शेषः परिशेषः कारणप्रदर्शनेनानुपपत्ति-
वचनेन यत् प्रतिषेधात्प्रतिषेद्धं यन्परिशेष्यते तन्परिशेष्यादनुमीयते । तच्च
शेषवदनुमानम् । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तान्वप्रतिषेधात् परिशेष्यते समवायः
सा सत्तेन्यनुमीयते । समवायाद्दि सदिति द्रव्यगुणकर्मसु प्रतीयते । यावद्दि
समवायिकारणानां समवायो वर्तते तावदद्रव्यं सदिति प्रतीयते गुणः सन्निति
कर्म च सदिति । सैव द्रव्यगुणकर्मणामनुवृत्तहेतुः । समवायाभावाद् द्रव्यगुण-
कर्मणां नाशः । समवायिकारणानां समवायाभावः पृथक्त्वसंयोगो यदा
स्यात् तदा नश्यतीति दृश्यते नास्तीत्युच्यते । समवायोऽस्ति चेति किं

भवन्ति सत्तामनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्मणां यथः, न तु भवन्त्युपपन्न इति भावाः,
तथा सति पृथिव्यादिपरमाणूनां निःशानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यकादि वृद्धं कारणमसंगृहीतं
स्यात्, सामान्यञ्च "सामान्यमेकत्वकरम्" इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणं, वृद्धिराधिषर्षं तत्कारणं
वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्याद्रेवृद्धिकारणस्य लक्षणात्वेन वृद्धिकारण-
मित्युक्तं, यतो न सामान्यं मांसत्वादिजातिरूपं वृद्धी कारणं भवति, तथा हि सति सामान्यं

सत्तावान् । न सत्तावान् समवायः स्वरूपेण सद्भावात् सत्तान्तरवत्ताभावात् । न हि समवायेन समवायो द्रव्यगुणकर्मसु वर्तते । तेषु वृत्तौ समवायस्य वस्त्वन्तराभावात् स्वरूपेणैव वर्तते । नित्यश्चानित्यश्च समवायः । द्रव्याणां गुणैः सह योगो नित्यः । न हि वर्तते निगुणं द्रव्यम् । सगुणमेव हि द्रव्यमल्पद्यते । लोके त्रिविधं नित्यम् । लोके त्रिविधं नित्यं व्यर्वाह्रियते । प्राकृतप्रलयपद्यत्वात् क्यन्न नटयति तत् प्राकृतप्रलयपर्यन्तस्थायित्वात् लोके नित्यं व्यर्वाह्रियते - यथा चतुर्विंशति स्तत्त्वानि । अव्यक्ताख्यान्मादीनां समवायिकारणसमवायः प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति, नटयति च प्राकृतप्रलयं जायमाने, नटयन्त्यव्यक्तान्मादीनि चतुर्विंशति-स्तत्त्वानि । तस्मात् लोके सत्यानित्यान्यपि चाव्यक्तादीनि पृथिव्यन्तानि चतुर्विंशतिस्तन्मयादि देवनगादीनि चराचराणि वस्तुतस्तु अनित्यान्यनृत्तानि भवन्ति स्वप्नविषयाभिमानादीव प्रमाणप्रमेयतयाभिमान्यानीति । द्विविधं मिथ्यात्वं । लोके सत्यत्वं वस्तुतस्त्वतृत्वं यथा स्थाणुः स्थाणुर्भवेति सत्यत्वम् । लोके मिथ्यात्वं च यथा स्थाणो पुरुष इति । एवमेवोक्तं गौतमेन न्यायशास्त्रे नैतिरीयोर्पानपन्मूलकम् स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । तत् तु अप्रधानभेदान्मिथ्याज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तेश्च इति । अव्यक्तं हि संहतं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं त्रिगुणलक्षणमिति त्रयात्मकं तेषां त्रयाणां पृथगवस्थाने लयः प्राकृतो नाम प्रकृतौ स्थितत्वात् प्रधानपुरुषयोरिति । प्राकृते तस्मिन् प्रलये जाते पृथक् व्यर्वास्थिताः प्रधानक्षेत्रज्ञकालचतुर्वेदेपरमविद्याप्रणवात्मकमदाश्रिताः सदानु-प्रविष्टा वस्तुतः सत्याः परमव्यामरूपपरमात्मशिवगायत्रावशेषनिर्वाणारूप-प्रलयपर्यन्तस्थायित्वान्मध्यमनित्याः । तस्मिन् इह निर्वाणारूपे प्रलये मांसत्वरूपं यथा वृद्धके भोज्यरूपे मरीचिस्ति तथा शरीरस्थानुरूपे वर्द्धनीयेऽप्यस्ति, तत्र च नित्यं मांसपक्षसम्बन्धादमासादानामपि मांसेन वर्द्धितम्, तस्माद् वृद्धिकारणलक्षणेन सामान्यं वृद्धि-कारणमित्युक्तम् । अत एव विशेषिकेऽप्युक्तं 'त्रयाणामकार्यवमकारणत्वत्वेति' अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा इत्यादेरेव सामान्यशब्दे-नाभिदधति तेषाञ्च मते "सामान्यञ्च विशेषञ्च" इत्यादिग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्वादिग्यसम्बन्धार्थं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तर्ह्युर्वेदोपयोगिना भ्रमैर्न निर्देशः, लक्षणस्तु "सामान्यमेकावकरम्" इति करिष्यति ; एवं द्रव्यादावपि बोधेशानन्तरं निर्देशं करिष्यति "स्वादीभ्याम्सा" इत्यादिना, ततो लक्षणं "यत्राश्रिता कर्मगुणा" इत्यादिना करिष्यति ।

ते नश्यन्तीति परमव्योमरूपपरमात्मशिवादिकन्तु सन् । न तु सद्नुप्रविष्टं सत्यं तदेवास्यां सर्गावस्थायां ब्रह्म परमनित्यं शक्तिब्रह्मावशेषमहानिर्वाणपर्यन्त-
स्थायित्वात् । शक्तिवशेषे महानिर्वाणे जायमाने तु सर्गावस्था व्यपैति शिव-
गायत्रीरूपञ्च शक्तिर्जहाति क्रियागुणव्यपदेशग्रहिता सती स्वगुणनिष्ठा भूत्वा
स्थास्यतीति सा शक्तिर्ब्रह्म सर्गप्रलयोभयावस्थिकं नित्यमसद्गतं वस्तु चोच्यते
इति । समवायश्च तेषु तथाविधस्त्रिविधो नित्यो व्याख्यातो भवति । कार्येषु
द्रव्यगुणकर्मस्वनित्यः समवायः । तेषु समवायात्मिका सत्ता समानप्रसवात्मिका
जातिः सामान्यम् । असमानप्रसवात्मिका तु सत्ता जातिर्नाम जन्म सत्ताविशेषः ।
तदुक्तं "जातिः सामान्यजन्मनोरिति" । सामान्यविशेषो हि बुद्धरूपेभावन्यत्रा-
न्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । अन्याद्दि विशेषान्त्रान्योऽन्यो विशेषः सम्भवति यमपेक्ष्य
सामान्यं स्यात् । द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यं विशेषश्च । द्रव्यत्वं सामान्यं
नवसु द्रव्येषु भावान् पृथिवीन्वायुपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः । गुणत्वञ्च
सामान्यं रूपादिषु भावान् रूपत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः । कर्मत्वञ्च
सामान्यमुत्क्षेपणादिषु सद्भावादुत्क्षेपणत्वाद्यपेक्षया सत्तापेक्षया तु विशेषः ।
अनेकद्रव्यारब्धद्रव्यत्वं चानेकद्रव्यत्वसत्त्वान् । न च तदारम्भकारिणो द्रव्याणि
द्रव्यत्वसामान्यविशेषाभावेन च कार्यद्रव्यत्वस्यापि । एतेन गुणः कर्म च
व्याख्याते । कार्यं गुणश्चानेकसंजातीयगुणारब्धः तदनेकगुणत्वसद्भावान्
तत्कार्यं गुणत्वमुक्तं श्यामत्वपीतत्वादि । न च तदारम्भका गुणास्तत्कार्यं गुणत्वं
सामान्यविशेषाभावेन च । कर्मारब्धे कर्मणि च तत्कर्मत्वसद्भावान् कर्मत्वमुक्तं
न च तदारम्भकं कर्म तत्कार्यकर्मत्वम् । इति द्रव्यारब्धेषु द्रव्येषु तदारम्भ-
कारिणो द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं यथा पाञ्चभौक्तिकत्वं शरीरान्द्रियविषयसंज्ञकानां
द्रव्याणां पञ्चभूतानि सामान्यं प्राणिनां नत्र द्रव्याणि द्रव्यसामान्यं गुणाश्च तेषां
गुणविशेषारम्भका गुणसामान्यं कर्म च तेषां कर्मारम्भकं कर्मसामान्यम् ।

सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं व्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यं, तेनामलकादिगताना-
ममलवादीनां पितृगताममलवावर्द्धकत्वमामलकगतेशिशिरस्यप्रभावविरोधित्यादुपपन्नम्, एव-
मम्बत्रापि त्रिशोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, न तु
सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनापमानादपि घृत्वात् मंधाया या च वद्धश्च वृद्धिः
प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं घृतमपित्तमेधे करोति, तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा मद्धृत्पात्
वृष्यपादयुगलेपाञ्च शुक्रवृद्धिः इत्यादि प्रभावादुपपन्नम् । सामान्यज्ञेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने
समानत्वेति गम्यते, न हि शोणितं प्रति मांसञ्च सामान्यं, किन्तु व्याघ्रतदुद्धिजनकत्वाविशेष एव ।

विशेषाश्च तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मरिम्भकास्तत्तद्द्रव्यगुणकर्म्मविशेषा इति सामान्य-
भूतं द्रव्यं सामान्यभूतौ गुणः सामान्यभूतं कर्म सामान्यभूतश्च समवायः सत्ता
जातिरिति ; तथा विशेषभूतं द्रव्यं विशेषभूतौ गुणौ विशेषभूतं कर्म विशेषभूतः
समवायः सत्ता जन्मेति द्रव्यगुणकर्मसमवायाश्चत्वारो लोके पदार्था नास्त्य-
तोऽतिरिक्तः पदार्थः । आयुर्वेदे भावानां वृद्धिहासादिकारणत्वेन सामान्य-
विशेषयोरुपयोगेन द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनम् । यथा वैशेषिके-
ऽप्येवमेव सामान्यविशेषयोर्द्रव्यादिषु चतुर्ष्वन्तर्भावेऽपि पृथग्वचनमन्तरेण यथोप-
निपत् तथा भवति । न वैशेषिकं नाम शास्त्रं स्यात् । विशेषस्योपदेशेन हि वैशे-
षिकं भवति । सामान्यापेक्षो हि विशेष इति सामान्यस्याप्युपदेशोऽपेक्षते शास्त्र-
संज्ञा तु प्रसिद्धा वैशेषिकमिति । न तु सामान्यकं तद्वक्तुं विवक्षितत्वात् ।
तद्वक्तुं त्रिधावशाद्भि संज्ञा तत्राणां भवतीति । एवमेवान्वीक्षिकीशासने
प्रमेयेऽन्तर्भूतत्वेऽपि प्रमाणसंज्ञयादीनां पञ्चदशानां पृथगुपादानमन्तरेण त्रौप-
निपदवद्भवति न त्वान्वीक्षिकीशास्त्रं भवति । वादमार्गज्ञानाथ हि प्रमाणसंज्ञया-
दीनां पृथग्वचनमिति । सर्व्वदेति नित्यगे काले, दुग्धपलं जलपलं वद्धयति
द्रवादि सामान्येन परिमाणतः । न तु पारदपलं जलपलं वैशेष्यात् । विशेषो ह्यत्र
नीक्षणत्वमदुत्वादिवर्त्नीयान् द्रवत्वादिसामान्यमवजयति । वक्ष्यते हि "विरुद्ध-
गुणसमवाये हि भूयसाल्पमवजीयते" । जैमिनिना चोक्तम् "विरुद्धधर्म-
समवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वं"मिति । एतेनात्र हासहेतुर्विशेषो व्याख्यातः ।
आवस्थिके तु कालेऽप्येवं उल्पमगुणसमं दुग्धं कणाशुष्काद्यणद्रव्यसंस्कृत-

अथ वैशेषिकोक्तानामन्त्यविशेषाणामिह शास्त्रं चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात् तद्विशेषधर्म-
व्यावर्तकत्वायोगात् सामान्यविशेषानेव विशेषान् हासकारणत्वेनाह, हासहेतुरिति । अत्रापि
सर्व्वदा सर्व्वभावाणामिति योजनीयम्, हासोऽपचयः, विशिष्यते व्यावर्त्तते इति विशेषः ।
सामान्यमेव गवेषुक्त्वं मांसादीन् प्रति विशेषः, गवेषुको हि गवेषुक्त्वेन गवेषुक्त्व्यकान्तरापेक्षया
समानः, मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद् विशेषः, न हि मांसे गवेषुक्त्वमस्ति, एवं मांसत्वं मांसा-
न्तरापेक्षयाऽनुगतत्वात् सामान्यं, शोणितारापेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद् विशेष एव । अत्रापि
हासहेतुक्त्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयं, तथा हासहेतुत्वमप्यस्ति विरोधके
सामान्योक्तत्वाद्येन ज्ञेयं, तेन मन्दूकनिकुलादीनां वातादिविरुद्धानामपि सिन्धुत्वादीनां वाताद्य-
शामकत्वं द्रव्यस्यापस्थित्यप्रभावादेव ज्ञेयम्, विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः, तेनोत्तरत्वं
विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तस्योपदेशयति, यथा—“वृद्धिः समानैः सर्व्वेषां भावानां
विपरीतैर्विपक्ष्यथः” इति । तथा "विपरीतगुणैर्वैशमात्कालोपपादितैः" इत्यादि । तथा ।

भवस्थान्तरमापन्नं कफं हासयति न तु गुणसामान्येन वृद्धयति अवजयात् । ननु कथमेवं वृद्धौ हेतुः सामान्यं हासे विशेष उच्यते आह — सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् इति । यतः सर्वदा सर्वभावाणां सामान्यमेकत्वकरं मेलनेनैकीभावं करोति : तस्मान् तेषां वृद्धिकारणमिति । यथा दुग्धजलयो-
द्रवत्वादिसामान्यं ते मेलयति मेलयन्वा च वृद्धयतीति । तथा च दुग्धजला-
रकापरत्रिशिष्टद्रवत्वापन्नत्वेनैकमेव वस्तु मद द्विपलं भवतीति । न तु पाण्ड-
जलयोस्तथा मेलनेनैकीभावस्ततो न वृद्धिर्गति । कस्मादित्यत आह. विशेषस्तु
पृथक्त्वकृदिति । “सर्वदा सर्वभावाणां विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् । पृथक्त्वं
स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता” इति वक्ष्यते । अयोगेनानेकत्वं भावानां करोति
न त्वेकत्वमिति : पारदस्य जलस्य च द्रवत्वाविशेषः पृथक्त्वमेव करोति । तयो-
द्रवत्वे सामान्ये सन्त्यपि विशेष एवास्ति तन्मध्योद्भवत्वगुणयोगमिति । एवं जातिश्च
पञ्चब्राह्मणानां परेणकेन ब्राह्मणेन सर्वैकत्वं मेलनं करोति । क्षत्रियेणापरेण
सह पृथक्त्वं तु ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वजातिविशेषः करोतीति । किं पुनः सामान्यं
कां वा विशेष उच्यते आह “तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः” इति ।
समानानाशनेकेषां भावः । न खं कः समानां भवति । सापेक्षभेदकः समानः ।
तेनानेकेषां स्ववृत्तिवस्तुभाव उच्यते । अस्तीति भावः । यो यत्र वर्ततेऽथः स तस्य
भावः । अत एव तुल्यार्थता सामान्यम । अर्थः कारणभूतं कार्यभूतञ्च वस्तु
तुल्यं येषां ते तुल्यार्थान्तेषां भावस्तुल्य एवाथः । येन समानं यत् तस्य तेन

“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मास्तः सम्प्रशाम्यति” इत्यादि । तथा जलकर्मोऽप्युक्तं समानैः सर्वभावाणां
वृद्धिर्हीतिर्विपर्ययवाद्” इति । अचिरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे वृद्धौ चाप्यकारणं, यथा
पृथिव्या अनुष्णशीतस्पर्शो वातस्य शैत्यं न वृद्धयति नापि हासयति, तथाप्यग्निशीतमाणां
धानूनाम् असमान्येनाजनकत्वान् हासकारणमिव भवति, यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो
जिनधराणां भावानाम् आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव, यथा, वहतो जलस्य पृथ्वीशनेनानु-
त्तरदेशजलस्य हासः । एवम्भूतं चाचिरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासो पश्यताऽऽचार्यैः सामान्येनैव
इहोक्तं “हासहेतुविशेषः” इति, चशब्दः सर्वभावाणामिति समुच्चिनोति ।

अथ किमसम्बन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिहासकारणं ? नेत्याह, प्रवृत्तिरभ्यस्य
द्विति, कारणमिति शेषः, उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवृत्तेन परिरेण
अभिसम्बन्ध इति यावत्, एवम्भूता प्रवृत्तिः धानुसामान्यविशेषयोर्नैन्द्रिहासे कारणमित्यर्थः,
तुल्योद्भवधारेण, तेन नामम्बद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुरुत इति दृशयति । किंचा
प्रवृत्तिरक्षिता धानुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च

सह तुल्यार्थत्वं सामान्यम् । यथा पुरुषाणां पुरुषघटकं वस्तु सत्त्वात्मशरीरं तुल्यं तन्निकं द्रव्यभूतं सामान्यम् । तत्र च यत्कृष्णवर्णादिगुणः स च गुणभूतं सामान्यम् । यत्र कर्म गमनादि तत् कर्मभूतं सामान्यम् । या तु सत्ता सदिति यतः यः खलु समवायः समानप्रमवात्मकः स समवायभूतं सामान्यमिति चतुर्विधं सामान्यम् । यञ्चोक्तम् । सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्य कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति । स चाविशेषः सामान्यमेव पदार्थं तत्रतुल्येव द्रव्यगुणकर्मसमवायेष्वन्तर्भूतं भवति नानिरीक्यम् । तत्र सदिति । अस्तीति वस्तुचयते । यन्नास्ति तदवस्तु । तद्वस्तु तत्तत्कार्य्यवस्तुनिष्ठो धर्मः । स च तत्तद्भ्रमरम्भकं द्रव्यञ्च गुणश्च कर्म च तथा समवायश्च जातिरूपो जन्परूपश्च । नित्यत्वं निरुक्तं त्रिविधं निरुक्तत्रिविधकालपर्यन्तस्थायित्वं क्रियाविशेष एव । अद्रव्यवत्त्वं पुनरद्रव्यारब्धत्वं तदपि गुणानां प्रकृतिः सत्तादिगुण एव तत्सत्त्वादिगुणप्रकृतिकगुण एवाद्वयवत्त्वम् । भूतादेस्तामसस्याहकारस्य प्रथम आरम्भः शब्दमात्रस्य ; ततः शब्दमात्रेणारब्ध आकाश एव स्पर्शमात्रस्य तत आरम्भः ; स्पर्शमात्रेण वायुगरभ्यते । ततो रूपमात्रमारभ्यमाणं ज्योतिरारभते । ततो रसमात्रमारभ्यमाणमपि आरभते । ततो गन्धमात्रमारभ्यमाणं पृथिवीमारभते । एवं कार्य्येति शेषः, तेन केवलसमानोपयोगात् धातुवृत्त्या धातुवैषम्यं, केवलविशिष्टोपयोगात् धातुश्रयाद्वा धातुवैषम्यं, युगपत् समानविशिष्टद्रव्योपयोगात् प्रवृत्तिर्धानुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षादेकद्रव्योपयोगालक्षणरूपात् व्यावर्त्तयति ।

अथ किलक्षणं तत् सामान्यं, किलक्षणो वा स विशेष इत्याह, सामान्यमित्यादि ।—एकवक्त्रमेकवक्त्रबुद्धिकरं, सामान्यं ; यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिद्व्यक्तिषु "अयं गौरयं गौः" इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत् सामान्यं, न हि भिन्नासु व्यक्तियु अभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽभ्रान्ता एकाकारा बुद्धिर्भयतीति भावः । यथापि च "अयं पाचकोऽयं पाचकः" इति तथा "अयं शुक्रोऽयं शुक्रः" इतिप्रवृत्तिषु क्रियामुणादिसामान्यादेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाभ्यवसाये हेतुः, न ह्येकस्मिन् पाचके वा क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि, किं तर्हि तज्जानीया, अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकवाप्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणं पृथक्त्वकृदिति व्यावृत्तबुद्धिकृत्, तेन यद् गोव्यक्तान्तरापेक्षया एकबुद्धिकर्तृत्वया गोत्वं सामान्यं, तत्रैव गोत्वम् अन्धाद्यपेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्तृत्वात् अन्धादीन् प्रति विशेष इत्युक्तं भवति ; तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसान्तरापेक्षया समानत्वात् बुद्धिकारणं भवति, तत्रैव तु मांसत्वं वातं प्रति विशेषरूपतया हासहेतुर्भवति, शोणितादीन् प्रति त्वविरोधविशेषत्वेन न तथा हासकारणं, गुणसामान्यात् तु वर्द्धकमपि मांसं शोणितादीनां भवति ।

त्रिवृत्त्रिवृद्भूतैस्तेजोऽञ्जनैरुपाहितं परमव्योमैव परमात्मा चक्रवद्भ्रमणशीलः
 कालो बभूवेति कालारम्भकं त्रिवृत्त्रिवृद्भूतं तेजोऽञ्जनं परमव्योम चेति । स च
 कालो निर्लिङ्ग एवाप्रमेयस्तदारब्धस्त्वयं संवत्सरः कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः
 षडङ्गकतुभेदेन काम्ये कारणसंज्ञा द्रव्यमध्येऽयं कालो निर्दिष्टः प्रमेयत्वात् । एतन्-
 कालस्य वस्तुनो वस्तुत्वं कालत्वं समवाय एव सत्ता । तत्कालस्य सत्तादिगुण-
 योगे समवायात् परिणामविशेष एव काल इति । एवं क्षेत्रज्ञानुपवेशे कालानुपवेशे
 प्रधानमभिव्यक्तसत्त्वादित्रिगुणलक्षणं भूत्वा समत्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नामायं द्रव्य-
 संज्ञा आत्मा बभूव । तदान्मत्त्वश्च समवायरूपा सत्ता कालक्षेत्रज्ञप्रधानानां हि
 समवायादव्यक्तस्वरूपनिवृत्तिरिति । एवं दिगपि वैकारिकान् सान्निष्कादहङ्कारा-
 दिन्द्रियादीनां देवतासंगं आकाशस्य देवता दिग्जाता । तथा दिशा सत्तादिगुण-
 योगादारब्धा एता दिशो दश द्रव्यमध्ये निर्दिष्टाः प्राच्यादय इति दिक्त्वमपि
 वस्तुत्वं समवाय एव सत्ता । तस्या दिशो गुणैः सहयोगेऽपृथग्भावेन परिणाम-
 विशेषा एता दिश इति । मनश्चेदं शारीरं द्रव्यमध्ये यन्निर्दिष्टं तदप्याहङ्कारिक-
 मनसः स्थूलशरीराभिनिवृत्तौ खल्वान्मना कृतैः सच्चरजस्तमोभिर्विकृतीभूतैर्गुणैः

कथमनेकामु व्यक्तिषु सामान्यमेकबुद्धिमध्यभिचारिणीं करोतीत्याह, तुल्याधता हीत्यादि ।

तुल्याधता एकसामान्यरूपाधीनुर्योगिता, एतेन यस्मात् भिन्नामु व्यक्तिषु सामान्यमेकरूपसम्यग्-
 मस्ति ततस्तदनेकार्थावलम्बा मन्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धिषु कं नि भावः ।

विशेषस्तु विपर्यय इति अनुत्थार्यता विशेषः, तेन गोगजयोरनुत्थगोस्वराजस्वरूपाधयोः
 पृथग्बुद्धिर्कं वेति दर्शितं भवति ।

अन्ये तु द्वाख्यानयन्ति, यत् त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः यथा द्रव्यगोचरो
 गुणगोचरः कर्मगोचरश्च, तत्र स्वर्गदेशादिना द्रव्यसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकवक्त्रमित्यनेन
 गुणसामान्यं, यथा—पयःशुकदोर्मिञ्जजातीययोरपि मधुरत्वञ्चदि सामान्यं तर्षकतां करोति,
 एवं विशेषेऽप्युदाहार्यं ; तुल्याधतेत्यादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते, आत्म्यारूपं कर्म न
 श्लेषणा समानमपि तु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारिभ्यान् कफवर्द्धकरूपतया आस्यापि
 कफसमानेऽप्युच्यते, एवं स्वप्नादावपि कर्मणि बोद्धव्यं ; तदेतत् महारहरिचन्द्रौष्य दूयितं,
 यतः स्वर्गदेश्यनेनैव लक्षणैत त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते ; तेनास्मिन् पक्षे "सामान्यमेकवक्त्रकर्म"
 इत्याद्यथाख्यं स्वादिति कृत्वा, अन्ये तु पश्यन्ति ; यत् त्रिविधं सामान्यम्—अन्वन्तसामान्यं मध्य-
 सामान्यमेकदेशसामान्यञ्च, तत्र "सर्वदा" इत्यादिना अत्यन्तसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकवक्त्र-
 मित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्याधता हीत्यादिना एकदेशसामान्यम्, एतदपि त्रैविध्यकथनं नाति-
 प्रयोजनमसङ्गतलक्षणञ्चेति नातिशङ्काकरम् ।

सह युक्तनापृथग्भावेन परिणामविशेषस्तदिदं मनस्त्वमपि समवायस्तेषां सत्ताभूत-
मेव वस्तुत्वमिति । एवं रूपरसगन्धस्पर्शा आहङ्कारिकत्रिगुणसमवायादपृथग्भूत-
स्वरूपेण निवृत्तास्तेषां समवायविशेषा एव रूपत्वादयः सत्ता एव । एवं पञ्चविध-
कर्मणां कर्मत्वमपि सत्तैव ; अथैषामपादानानि यानि तानि तु खलु न द्रव्यं न रूप-
रसादिगुणो नोत्क्षेपणादि कर्म च न च समवायः । पन्तु यथास्वमपादानमन्य
एव विशेषः सर्वेषां तेषामप्यन्तःप्रविष्टमेकं सर्वोपादानं सदेव ब्रह्म सर्वव्यापकं
सामान्यमिति पदं च पदार्था न तु चत्यागो द्रव्यगुणकर्मसमवायाः । सामान्य-
विशेषयोर्निखिलयोस्तेषु चतुर्वन्तर्भावाभावादिति । तर्हि कथं न पदपदार्थनियमो
न च षोडशपदार्थनियम इति कपिलवचनमुपपद्यत इति । यत उक्तं कार्य्य
कारणं सामान्यविशेषवदितिः कार्य्यं हि न प्रसिद्ध एक एव भावः कश्चिदस्ति ।
वक्ष्यते चास्मिन्सूत्रे "नैकः प्रवर्तते भावः" इति । अनेकोपादानकं हि कार्य्यं
नवद्रव्यं समदशगुणं पञ्चत्रिपञ्च कर्षति । सत्यमेतत् । यत्पुनर्विशेषिक-
शासनमक्तं कणादेन यज्ञान्वीक्षिकीशासनं गौतमेन यज्ञायुर्वेदशासनं तन्मन्त्रं
लौकिकपदार्थोपदेशशास्त्रम् । लोके तु यत्सामान्यं यच्च विशेषदिचकित्साया-
मुपयोगार्थं भवति तौ सामान्यविशेषावायुर्वेदे वृद्धा कत्वहासपृथक्त्वहेतुतया-

केचित् सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति, उभयवृत्ति तथैकवृत्ति च । तत्र मांसं मांसवर्द्धकम् उभय-
वृत्तिसामान्यात्, मांसत्वं हि पोष्यं पोषकं च गतत्वात् उभयवृत्ति, एकवृत्ति तु यथा घृत-
मग्निकरं तथा धावनादिकर्म वातकरं तथाऽऽभ्यादि कफकरम् एतद्वि सत्त्वं न वर्द्धनीयेन समानं
किन्तु प्रभावाद्बद्धकं, प्रभायश्च घृतवधावनत्यादिरिव, स चैकवृत्तिसामान्यरूपः, तेन नात्रापि
सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति द्रव्यते । अस्मिन्तु पक्षे अनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एव भवति,
तथा समानमसमानश्च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित् सामान्यस्योक्तं स्यात्, अस्मन्मते तु
सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते, न वृद्धिः सामान्य-
कारणत्वेनैवेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्होषा ।

यत्सूच्यते, कर्मसामान्यं नेह तस्यै वृद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनेन वायुः समान
इति, अत एवाचार्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं, "मांसमाप्यारयते मांसेन" इत्यादिना, तथा "सामान्य-
गुणानामाहारविकारणामुपयोगः" इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तम्, नैवं कर्मसामान्यमुक्तं,
वचनं हि "कर्मसि यद् यथ धातोर्वृद्धिकरं तत्तदा सेव्यम्" इति, न तत्र सामान्योपग्रहः
कृतः । अत्र द्रुमः— कर्मणां प्रायः प्रभावेणैव वृद्धिहेतुत्वात् सामान्यानुपग्रहः कृतः, न च कर्म-
सामान्याभावात् ; यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता द्यावामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः क्रियते
निष्क्रियतया चास्य वातस्य हासः । स्वप्नाद्यस्तु संयोगे च विभागे च" इत्यनेन वक्ष्यमाण-

ऽभिहितौ । वैशेषिके च निःश्रेयसार्थं यौ सामान्यविशेषौ भवतस्तयोरेव साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां तत्तुजानं सम्भवति । सर्वान्तर्यामि ब्रह्म तु सामान्यं तत्तत्त्वमेव
तस्य तु तत्तुजानं न सम्भवति । विकृतांशं विहाय प्रकृतांशजानं हि भावानां
तत्तुजानम् । तच्च ब्रह्मणो नास्तीत्यस्मादलौकिकौ नाभिहितौ । तौ प्रोक्तौ यौ
लौकिकौ सामान्यविशेषौ । तौ द्रव्यगुणकर्मसंज्ञायाश्चान्तर्भूतावेव । आयुर्वेदे-
ऽनुपयोगित्वाद् वैशेषिके च निःप्रयोजनत्वादलौकिकसामान्यविशेषौ नोक्तौ
निःप्रयोजनत्वाच्चैव नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाध्यहङ्कारो महानव्यक्तस्थास्त्रयो गुणाः
सत्तादयश्चोक्तास्तस्मादलोके पदेव पदार्था इत्येवं नियमो न, तथा षोडशैव पदार्था
इत्येवं नियमश्च न । धातुसाम्यवैषम्यप्रयोजनमायुर्वेदिकं निःश्रेयसाधिगम-
प्रयोजनञ्च वैशेषिकं, षट्पदार्थज्ञानेनैव सिध्यति । तथा षोडशपदार्थज्ञानेनैव
निःश्रेयसाधिगमः सिध्यतीति शेषाः पदार्था नोक्ता आयुर्वेदे वैशेषिकान्वीक्षिकीषु
न तु प्रतिषिद्धा इति न कपिलवचनं विरुध्यते । सामान्यविशेषवदिति वचनेनै-
कत्वं द्रव्यगुणकर्मणां प्रतिषिद्धं न द्रव्यमेकविधं न गुण एकविधो न च कर्मैक-
विधमिति ॥ १८ ॥

लक्षणानुक्तः अपि शास्त्रव्यवहारात् कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र स्वप्नः स्वप्नागणनेय क्षीयमानस्य
कफस्य श्लेष्मकारणशरीरपरिस्पन्दानिनिराधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु स्वप्नः साक्षान् श्लेष्म-
वृद्धिं करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र श्लेष्मकारणं चिन्तयितुं न पश्यते तत्र
प्रभाव एव वगनीयः ।

ननु मांसं मांसं वर्द्धयति सामान्याद् विदोषाच्च वानं श्रपयति । तत्र कथं युगपद्विकृष्टाय-
द्रव्यकर्तृत्वं मांसस्य ? न हि देवदत्तो यद्वैश्वं कुरमं करोति तदैव काण्डमपि, नैवं क्रियावतामयं
धर्मः, नाक्रियावतामिति ; यथा हि शब्दो युगपदनेकानेव शब्दान् एककालमारभते तथा अग्निः
दकाशदाहौ युगपत् करोति ; अत एवोक्तमाचार्येण 'तस्माद्दे पत्रं मरुप्रगवचार्यमाणं युगपदनाति-
रक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधिकमपकयति न्यूनमाप्याधयति' ।

यदुच्यते क्षीयमाणधानोर्धृद्धस्य तथा बद्धदोषस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा
प्रीप्से च मधुरादिना समानेनापि न कफादिवृद्धिरित्यादि ; तत्र प्रतिबन्धकार्दीनां जराबहुदोषव-
प्रीप्सोष्णत्यादीनां विद्यमानत्वाच्च सामान्यं वर्द्धकम्, अस्ति च विरोधकं सामान्यं वृद्धिकारणमिति
विद्वास्तः, तेन न काचिन् श्रुतिः ; किंवा वृद्धादीनां सामान्येनाहारं क्रियते एव वृद्धिः, परन्तु
बलवता श्लेष्महेतुना आर्षायमानश्लेष्मं पुरुषे सा वृद्धिर्नोपिलभ्यते ।

अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्द्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां द्रव्या-
नारम्भकत्वात्, गुणसामान्यात् तु तत्राप्राश्रयं द्रव्यमनुमीयते, तच्च द्रव्यं धातुवर्द्धकं भवति, यथा

सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यसामान्योदाहरणमायुर्वेदिक्रियाधिकरणापदेशेन दर्शयति :—सत्त्वमात्मन्यादि । सत्त्वं सत्त्वमज्ञकं मनः । आत्मा सत्त्वादित्रिगुणलक्षणमव्यक्तं नाम चतुर्विधं तत्त्वम् । शरीरं पञ्चमहाभूतत्रिकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतं तच्च शुकशोणितादिसम्भूतं स्थूलं गृह्यते न त्वाहङ्कारिकेन्द्रियादिमनसूक्ष्मं क्रियानधिकरणत्वात् । अत्र सत्त्वादिमङ्गल्यं यनिदं शेषे मङ्गल्यात्प्रभेदपि द्वयोः संयोगे लोकन्वनिरासायाह त्रयमिति । तेनैतन्नयं समस्तं संयोगान्मिलितं लोको लोकाभिधः संस्तिष्ठति स्थित्यादिक्रियासमर्थत्वेन वर्तते । लोकदीप्तौ कृद्योगे रूपासिद्धिः । लोकाभिधानात् जगन्नाम्यं ख्यापितम् । त्रिदण्डवदिति । यथा त्रयो दण्डा मिलिताः समुदायात्मको विशिष्टत्रिदण्डाख्यो भावविशेषस्तिष्ठति वस्त्वन्तराधारणादिक्रियायां स्वयमवस्थानक्रियायाञ्च समर्थत्वेन वर्तते । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा दण्डत्रयं परस्परं संयोगेन धारणावस्थानसमर्थं भवति, न च संयोगाभावात् न वा द्वयोः संयोगात् । तथा सत्त्वान्मशरीरणीति त्रयं परस्परं संयोगान्मिलितं लोकाख्यः सन् स्वयमवस्थानवस्त्वन्तराधारणादिसमर्थो भवति न संयोगाभावात् न च द्वयोः संयोगात् । मृतस्य मृदुमातिवाहिकशरीरं पारलौकिकं वैदिकक्रियाधिकरणत्वाभावात्तुक्तं शरीरेन्द्रियसत्त्वान्मसंयोगो धारि जीविनमायुक्तं तन्संयोगवान् सत्त्वान्मशरीरसमुदायो लोकइत्याधाराद्येयभावाभ्यां लोकायुक्तोर्भेदः । यच्चायुलक्षणे शरीरान् पृथगिन्द्रियमुक्तं न चात्रेन्द्रियमुक्तं शरीरग्रहणेन गृहीतं तच्च स्वत्वायुलक्षणे यदिन्द्रियग्रहणं रक्षादीन् गुणान् रष्ट्वा चित्तको वायुधिको योऽनुमितः, स च चित्तक उपयुक्तो वातं वर्द्धयति, गुणास्तु गुणान्नेष जनयन्तोऽतिवर्द्धयन्ति । सामान्यञ्च वृद्धिकारणलक्षणं, न साक्षान् वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तम् ; एवं विशेषेऽपि । अदञ्च सामान्यविशेषवादी मन्धविस्तरभयादायुर्वेदोपयुक्तधर्मप्राज्ञोक्तः, चित्तरन्ध्रस्य वैशेषिके योऽनुव्यः ॥ १८ ॥

शक्रपाणिः—सम्पति सामान्यविशेषाद्यभिधाय उद्देशकमानुरोध्यात् गुणेऽभिधातव्ये, गुणेऽपि प्रधानभूतमायुर्वेदोपकार्ये सर्वत्राशरीरसंयोगे वक्तुमाह—सत्त्वमित्यादि । लोका सामान्यविशेषाभ्यामेव हेतुलिङ्गोपधानि दर्शितानि, सामान्यविशेषयत् एव सर्वत्र कारणात् लिङ्गत्वाच्च, एतावदेव विश्वार्यमाणं लम्बं भवति, अधिकरणञ्च लोकमतः सर्वत्रादिमेलकं हेतवाद्यधिकरणमाह.

स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य तदर्थे हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ १६ ॥

तदन्तश्चेतनानां वृक्षादीनां जीववतां प्रत्यक्षाणां बहिर्गिन्द्रियाभावेऽप्यभ्यन्तरे-
न्द्रियवत्तु ख्यापनार्थं लोकत्वञ्च तेषां सत्त्वात्मशरीरवत्त्वात् । यथायुद्धक्षणे
इन्द्रियग्रहणं नाकापी त् कथं वृक्षादीनां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियवत्त्वानुमान-
मभविष्यत् । इन्द्रियग्रहणेन तु तेषां जीवनदर्शनेनाभ्यन्तरेन्द्रियमनुमीयते
मनोग्रहणवत् । वाचं प्रवर्णवन्भाभावात् न वृक्षादयो न पठयन्ति न जिघ्रन्तीति ।
मनोग्रहणेन मनयोऽप्यनुमानं वृक्षादीनामान्मग्रहणेनान्वानुमानं भवति
जीवनवित्त्वान् । घटादीनान् जीवनवित्त्वाभावान्नात्मैन्द्रियमनसामनुमानं भवति ।
आत्मैन्द्रियमनोवित्त्वाभावान् । तस्माद् ब्रह्मादयः प्राणिनोऽपि वाचावप्यग्राहक-
त्वाभावात् स्थूलशरीरमथमनसा सुखदुःखानुभवेऽपि तन्प्रतिकारार्थं
नायुर्वेदाधिकारिणां भवन्तीति ख्यापयितुमायुद्धक्षणे पृथगिन्द्रियमुक्तामिन्द्रियानु-
मेयायुद्धिक्षयनेऽर्गिग्राधिकारे इति कश्चिन् । वस्तुतस्तु मृतपुरुषस्य परलोक-
गतस्य सूक्ष्मदेहवतः सत्त्वेन्द्रियादिमत्त्वेऽप्यायुष्मत्त्ववारणार्थं सूक्ष्मदेहव्यवच्छेदार्थं
तत्र शरीरपदेन स्थूलदेहपरिग्रहार्थं मिन्द्रियं पृथगुक्तम् । अत्र तु मृतस्यापि
लोकत्ववारणार्थं स्थूलदेहपरिग्रहार्थं शरीरमुक्तं न त्विन्द्रियं पृथगुक्तमिति ।
त्रिदण्डवदिति दृष्टान्तं कर्मसामर्थ्येन न तु फलभोगादिसाधर्म्येण चेतनत्वा-
भावात् । नन्वस्तु लोकः सत्त्वान्मशरीरसमुदायान्मकस्तत्र सामान्यञ्च भवतु
प्रत्येक सत्त्वान्मा शरीरञ्च मिथः संयोगात् तेषां समुदायस्य कथं लोकाभि-
धानं लोके द्वाकाशादिकं दिश्यते गुणाश्च शब्दादयः कर्म च । पुरुषं तु सत्त्वात्म-

मत्त्वमिन्द्र्यादिः । सत्त्वं मनः, चक्षुः, समुच्चयः, संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लक्षणायां श्रयमिति
पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम्, एतदिन्द्रियनन्तरलोकनिर्देशः, त्रिदण्डः परस्परसंयोगविधृतः कुम्भादि-
धारकस्तद्वत् ; एतेन यथा त्रिदण्डान्धनमापाये * नात्रस्थानं तथा सत्त्वादीनामनगतमापायेऽपि
न लोकास्थितिरित्युक्तं स्यात् ; लोकत आलोकित इति लोकः, तेनेह जड़मो भूतमात्र उच्यते ।
संयोगान् तिष्ठतीति परस्परसंयोगाद्वात् संयोगान् स्वार्थक्रियां कुर्वन् न विशकलितं । भवति ।
अत्र तु पृथगिन्द्रियग्रहणं न कृतं शरीरग्रहणेनैव गृहीतव्यात्, नत सर्वं प्रतिष्ठितमिति अस्मिन्
लोके कर्मफलानि व्यवस्थितं, यदृश्यन्ति — अत्र कर्मफलज्ञात्र ज्ञातज्ञात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र

शरीरसमुदाये नाकाशादय उपदिश्यन्ते. दृश्यन्ते चाकाशादयस्ते कुतः सम्प-
वन्ति क्विन्ते चाशिका नरगृक्षादयश्च चेतनार्चं तना लोकः उपदिष्टाः सन्तु
मृतानां तेषामुपदेशे किं प्रयोजनमस्ति जीवितानां वा किमिन्याशङ्गाह, तत्र
सर्व्वमित्यादि । तत्र लोके सर्व्वमाकाशादिकं द्रव्यगुणादिकं प्रतिष्ठितं सन्तु
चान्मनि च शरीरे च समुदाये च प्रतिनियतं यद्यत् तत्सर्व्वं स्थितं यच्च सर्व्वं
त्रिलोक्यां तस्मादयत्तपि मिथः संयोगात् सत्तान्मशरीरसमुदायो लोकाभियां
भवति । लोकजगतोः साम्यं स्वयमेव शरीरस्थाने व्याख्यास्यते । एतेनैत-
दुक्तवाचारेण । सत्तान्मशरीरसमुदायात्मकस्त्वयं लोकः यस्माद् द्रव्यगुण-
कम्पतित्रान्मकम्पन्ममात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितं द्रव्यादित्रान्मकत्वमेवास्य न तु
द्रव्यादिचतुरात्मकत्वं द्रव्यगुणकर्मणां मेलकसमुदायेन मिलितसमुदायत्वे तद-
द्रव्यादीनां त्रयाणां मेलकत्वेन समवायस्य प्रकृतिभूतकारणत्वाभावादेव तन्मयत्वा-
भावेन काश्यत्वाभावात् । द्रव्यादित्रिभावात्मकोऽपि सत्तान्मशरीरसमुदायन्वे-
नापूर्व्वोपरिचिष्टिगुणकम्पवान् बोध्यः एवं यथावचेतनोऽपि ।

ननु कारणानुरूपं हि कार्यं तस्मात् सत्तान्मशरीरसमुदायत्वे लोके कथमिच्छा-
हेपसुखदुःखप्रयत्नचेतनाभूतिवृत्तिस्मृत्यदृक्कारकर्मकर्मफलमोहजीवितमरणादिकं
वर्तते ? सन्तु हि अणुत्वमेकत्वञ्चेति द्विगुणं क्रियावदचेतनञ्च आत्मा निर्गुणो
निष्क्रियः सत्तुरजस्तमःसाम्यलक्षण इति शरीरं चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मकं तदात्मकाकाशादीनां च भूतानां गुणा न भवन्तीच्छादयो
गुरुत्वादयश्च । इति चेन्नात्रात्मशब्देनेच्छाद्दे पादीनामाश्रयत्वेन तेषां ग्रहणादिति
काश्चित्त्रात्मनो निर्गुणत्वेनेच्छाद्दे पादीनां प्रत्यगात्मानि जनकत्वादिच्छादित्त्विक-
त्वादिच्छाशाश्रयत्वाभावादन्वथा सुखदुःखात्मकयोगारोग्ययोगात्मवृत्तित्वा-
पत्तेः । न हि तदिष्टं भवति शरीरं सत्सम्बन्धं व्याशीनामाश्रयो मतः । तथा
सुखानामिति वक्ष्यमाणवचनासङ्गत्यापत्तेः । सत्तुमात्मा शरीरञ्चेत्यादिरूपेण
पुरुषोपदेशं न कृत्वा चतुर्विंशतिशा त्वात्मा लोक इत्युपदेशेन तदर्थलाभाच्च ।

मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं प्रभा" । स पुमानिति तत् सत्त्वादित्रयं पुमानिति भण्यते,
तत्र यद्यपि सरवादित्रयं नपुंसकलिङ्गं, तथापि पुमानिति वक्ष्यमाणलिङ्गग्रहणात् स इति
पुंलिङ्गनिर्देशः ; यथा—“धेरणी यत् कर्मा णो चेत् स कस्ती” इत्यादीः ; किञ्चित्तदिति दसपि
धर्ममाननिर्देशः कृतभूतथापि तस्यैव स इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्व्वनाम्नां सर्व्वकालनिर्देशादेवाधिरोधो

तस्मान् कारणभूतसत्त्वादित्रयसमुदायात्मकत्वेन पुरुषोपदेशान् कार्थ्यभूताना-
 मिच्छादीनां तत्र एव लाभः स्थापितः । तथा—सत्त्वचेतनं क्रियावच्च प्राक्-
 प्रसिद्धम् । आत्मा खलु यः क्षेत्रज्ञः स जाश्वतो निर्गुणो निर्ऋत्यः सत्त्वभूतगुणे-
 न्द्रियैश्चैतन्ये हेतुः, स च संसारस्यानादित्वेन चक्रवदभ्रमणशीलत्वेन च यदच्छया
 वा प्रभावाच्च त्रिगुणसाम्यात्मकप्रधानेन यदा युज्यते रागात्मकेन तदा प्रवृत्तिहेतुना
 रजसा प्रवृत्तिमान् भवति, सत्त्वेन प्रकाशकेन चेतनावान् भवति, तमसा मोहात्मकेन
 आवृत्तज्ञानवान् भवतीति : स आत्मा तदा खल्वव्यक्तं नाम ज्ञः स चोदासीनः ।
 स यदा महता स्थूलविद्याबुद्ध्या युज्यते तदा सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञ उच्यते । स
 तथा बुद्ध्या यदाहर्षिति मन्यते तदा जहस्पत्या खल्वविद्यया युक्तः पञ्चमहा-
 भूतोपाधिः सन्न प्रत्यगात्मा भवति, सोऽन्तःप्राज्ञः स्वप्नस्थानो भूतात्मा मूढमगरीरी ।
 तस्य स्थूलशरीरपरिग्रहे स्थूलपञ्चभूतोपाधिज्ञः यदा च स मनसा युज्यते तदा
 मनसः क्रियया उपचर्यते, मनःक्रियोपचरित्वेनामावात्मा क्रियावानुपदिश्यते,
 तथा चोपचरितक्रियया खल्व्वात्मा मनसि चेतनां जनयति । तत्र खलु
 मनश्चैतन्येन पुनरात्माऽप्युपचर्यते, तत्रश्चात्मा प्रत्यक्तचेतनावानुपदिश्यते ।
 चेतनः स खल्व्वात्मा नियमान्तिकां धृतिं मनसि जनयति । तथा च मनोधृत्या
 पुनरात्मोपचर्यते, तस्मादात्मा धृतिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया खलु धृत्या
 पुनरात्मा मनसि समदर्शनरूपां बुद्धिं जनयति । तथा च मनःस्थया बुद्ध्या
 खल्व्वात्मोपचर्यते, तस्मादात्मा बुद्धिमानुपदिश्यते, समयोगयुक्तया बुद्ध्या च
 तथात्मा मनसि चिन्तयते कार्याकार्ये स्मरतीति यावत् । मनसि जनिताया
 च तथा स्मृत्यात्मा तदोपचर्यते, तस्मान् स्मृतिमानात्मा जर्भर्थायते । इति चैतन्या-
 दिकाः सर्वो बुद्धयो महत्तत्त्वं सत्त्वरजस्तम इति त्रिगुणवैपम्येणावृत्तपुरुषांशरूपं
 ज्ञानं विद्यार्त्तं । उक्तञ्च लिङ्गपुराणे—मनो मतिस्त्रियादिपर्यायेण । स एष
 महदुपाहित आत्मा प्राज्ञः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुख्य आनन्दमय एवानन्दभृग्
 भवतीति । तत्र त्वेताभिश्चैतन्यादिभिर्बुद्धिभिर्योगयुक्ताभिरात्मा मनसि भ्रान्ति-
 रूपं ज्ञानं जनयति, तेनोपचर्यमाणः स्वस्वरूपज्ञाने भ्रान्तो भवति, भ्रमबुद्ध्या
 तु ना धृत्यादयो बुद्धयो मिथ्यायोगयुक्ता भवन्ति, मिथ्यायोगयुक्ताभिश्च ताभि-
 धृत्यादिभिर्बुद्धिभिर्मनसा संशोते, तत्र च मनःस्थसंशयज्ञानेनोपचर्यमाणः संशय-
 मन्तव्यः, वदन्ति हि लाक्षणिकाः “प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वर्थेषु
 विद्वद्भिः सत्त्वनाम प्रयुज्यते” । चेतनमिति ज्ञानयन्, तत्त्वाधिकरणं स्मृतं तन्मतेति । अत्र

वान् भवति कोऽहमिति । तेन संशयेन ता धृत्यादयो बुद्धयोऽतियोगयुक्ता भवन्ति । अतियोगयुक्ताभिश्च ताभिर्धृत्यादिभिर्बुद्धिभिरात्मा मनसि एष देवदत्तो यज्ञ-
 दत्त एषोऽहमयमित्यादिलक्षणभेदवद्विरूपमहमिति मन्यते, सा चाहम्प्रतिस्त्रिया ।
 तत्रादौ यया मनसि तमोगुणोद्विक्ततया मोहजनिकाहम्प्रति विस्मृतिं जनयन्नात्मा
 तयाऽहम्प्रत्योपचर्यमाणो मुग्धः सन्नहमिति मन्यते । ततस्तया चाहम्प्रत्या रागा-
 त्मकरजोगुणोद्विक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि राजसं तेजसाख्यमहङ्कारांशनिश्चय-
 बुद्धिरूपं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्यमाणो दुःखजनकराजसाहङ्कारवान्
 भवंस्तेजसो भवति, यो हि स्वभावस्थायामस्मिन् पुरुषे सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो-
 ऽन्तःप्रक्षः प्रविविक्तभुग भवति । ततस्त्वेनाभिरयोगयुक्ताभिः प्रकाशात्मकसत्त्व-
 गुणोद्विक्ताभिस्ताभिर्बुद्धिभिर्मनसि सुखजनकं विवेककबुद्धिरूपं वैकारिकाख्यं
 सात्त्विकाहङ्कारं जनयन्नात्मा तेनाहङ्कारेणोपचर्यमाणः सात्त्विकाहङ्कारवान्
 भवन वैश्वानरो भवति, यो हि जागरितावस्थायामस्मिन् पुरुषे बहिःप्रक्षः
 सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुगभवति । इत्येवं भ्रमाद्यज्ञानवान् अज्ञानरूपा-
 हङ्कारत्रयवाञ्छात्मा भवति, सात्त्विकाहङ्कारवान् सन् तेजसाऽहङ्कारमाश्रित्य
 मनसि सुखाय वासनां दुःखाय द्वेषं जनयति । ततश्च तयेच्छया द्वेषेण चोप-
 चर्यमाणः सुखकामी दुःखद्वेषी भवत्यात्मा । ततश्चेच्छया यथा सुखं भवति तथा
 मनसि भूतसर्गाय प्रवृत्तिं दुःखञ्च यथा न भवति तथैवान्यथाभावाय द्वेषेण निवृत्तिं
 जनयन्नात्मा प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यप्रयत्नेन तेनोपचर्यमाणः प्रयत्नवान् भवति ।
 तेन च प्रयत्नेन खं वायुं ज्यातिरपो भूमिं क्रमेण सृजति । तैश्चेन्द्रियाणि पञ्च
 चार्थान् सृजन् कोपकारकीटवत् तदष्टादशतत्त्वमय-सूक्ष्मदेहरूपकोपेण स्वयमावृतः
 सगुणकर्मणा वायुनाऽभिप्रेर्यमाणः प्राक्तनदेवरूपेण देवनरादियोनिष्वदुष्टायां
 योनावदुष्टञ्च गर्भाक्षयमनुप्रविश्यादुष्टशुक्रशोणितसंयोगमेत्य तन्मध्यस्थानमा-
 स्थाय अणुना कालेन मनसा पूर्ववतरमैकाशं सृजत्येव क्रमेण वाय्वादिकं निर्म्माय
 क्रमेण शौक्रशोणितिकाहारज रसमयानि भूतानि मिलितानि सर्वाण्यभ्यापयन्
 वायुना तेजसा च पाचयन्ननुक्रमेण शरीरे वक्ष्यमाणेनात्मानं गर्भरूपेण सृजति,
 तस्मिंश्च शरीरे हृदि तिष्ठन् चतुर्थे मासि बाह्यवद्वीन्द्रियाण्यभिव्यञ्जयन् बाह्य-
 चैतन्यादिकं मनसि जनयति । तेन च प्राक्तनानुभूतभावाननुस्मरति, तयाऽनु-
 वेत्तमाह तदर्थं हीत्यादि ।—तदर्थमिति तदुपकारार्थं, एतेन तद्विषय प्रवृत्तिरधिकरणार्थं नाभारार्थं
 इति पर्यायति । अत्र सत्त्वमादौ कृतं, तदधीनत्वादात्मशरीरक्रियायाः । बहुकम् 'अचेतन'

स्मृत्या चोपचर्यमाणः प्राक्तनानुस्मृतिमान्, तथा चाभिलषितभावानां लाभा-
लाभाभ्यां मनसि सुखदुःख जनयन्नात्मा सुखदुःखाभ्यामुपचर्यमाणः सुखी वा
दुःखी वा भवति । ततो लोके जातः सन् प्राक्तनदेवानुरूपं जागरितस्थानः
स्थूलरूपेण सुखदुःखं समाह्न एकोनविंशतिमुख एवोपभुङ्क्ते । स्वप्नस्थानो-
ऽन्तःप्रवृत्तथाविध एव प्रविविक्तरूपेण सुखदुःखमुपभुङ्क्ते । सुषुप्तिस्थानस्तु
प्राह्णश्चेतोमुखः आनन्दमयो ह्यानन्दमात्रमुपभुङ्क्ते इति, शुभाशुभजनकञ्च
प्राक्तनदेवानुसारेणाचरति, फलञ्च तदनुरूपमिह चामुष्मिंश्च लोके मनो-
बुद्धिभ्यामुपभुङ्क्ते इति, आभ्यन्तरवाह्यावस्थात्रयं माण्डुक्ये शिष्याणां प्रत्यक्ष-
गोचरमुपदिष्टं, तदवस्थात्रयोपदेशेनान्मनोऽप्यवस्थात्रयवत्त्वमुर्जयम् । सुषुप्तौ
तु चेतोमात्रमुखः सुखमात्रमुक्त्वा तदा ह्यस्फुटचेतन्यमात्रमतिरिक्तानां बुद्ध्यादीनां
लयात् । तदुक्तं कैवल्योपनिषदि,—“सुषुप्तिकाळे सकळे विलीने तमोभिभूतः
सुखरूपमेति । पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगान् स एव जीवः स इति प्रबुद्धः” इति ।
सुश्रुतेऽपि गर्भावक्रान्तिशरीरे,—“स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुर्द्वीरयति ।
ततस्तेजोऽनिलसन्निपातात् शुकं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चात्तवेन ।
ततोऽग्नीषोषसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । श्लेष्मो
वेदयितेत्यारभ्य धाना वक्ता योऽस्त्रावित्यादिभिः पर्यायवाचकानामभिरभिधीयते,
देवयोगादक्षयोऽवपयोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वलं सत्त्वरजस्तमोभिर्देवामुरै-
रपरैश्च भावैर्वायुनाभिर्मे र्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते” इत्याद्युक्तम् ।
तत्र भूतात्मनेति तन्मात्र-पञ्चभूतादि-सूक्ष्मशरीरेण । एवमेव शरीरसर्गे पञ्चभूत-
संयोगान् गुर्वादयो गुणा जायन्ते । राशिपुरुषभावे तु सदसन् कर्म चाचरे-
दित्यतः कर्मु कर्मफलं जीवितं मरणं जन्म च मोक्षश्चेति सर्वं तत्र सत्त्वात्म-
शरीरसमुदायात्मके लोके प्रतिनिष्ठते इति तत्त्वम् । एतेन तत्संगृहीतमिति यद्-
व्याख्याय सर्वं कर्मकलादिकमिति, वक्ष्यति हि कतिशापुरुषीये,—“अत्र कर्म
फलञ्चात्र हानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता”
इति तदसमग्रवचनात् साधु । व्याख्यानमिदमस्माभिरुक्तीतं कतिशापुरुषीये
—“अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते

क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्त्यात्मनः क्रियाश्च ॥” इति ।
पूर्वे “शरीरे” इत्यादिना आयुर्कर्म, “सत्त्वमात्मा” इत्यादिना तु तदधिकरणभूतपुरुष उच्यते

विभोः क्रिया ॥” इति वचनमनुसृत्यैव । इत्थन्तु लोकोपदेशः सत्त्वशरीरयोधातु-
 साम्यासाम्यमुखदुःखलक्षणारोग्यानारोग्याश्रयत्वादात्मनो रोगारोग्याना-
 श्रयत्वाच्च । न च ब्राह्मेन्द्रियादिपञ्चमहाभूतोदिविकारसमुदायः शरीरमिव
 बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादि पञ्चभूतविकारसमुदायः शरीरं वाच्यमिति शरीरात्मेति
 द्वयं संयोगालोक इत्येवमुपदेश्यमिति वाच्यं, रजस्तमोदोषजव्याध्याश्रयो हि
 सत्त्वं बातादिदोषजव्याध्याश्रयः शरीरं तयोश्च विभिन्नं चिकित्सितं वक्ष्यते
 इति सत्त्वशरीरयोः पृथगुक्तिप्रयोजनमेकं, द्वितीयन्तु सत्त्वादित्यस्य संयोगेन
 परस्परमाश्रयाश्रितभावो न त्वेकाश्रयावपरावपरद्वयाश्रयो वकः कर्मसामर्थ्ये
 त्रयाणामेव परस्परापेक्षत्वादिन्यतस्त्रयाणां प्राधान्यज्ञापनम् । जात्याकृत्यादि-
 भावानां हि सत्त्वादिसमुदायान्यतमाश्रितत्वेनाप्राधान्यान्नैरुपदिष्टो लोकः
 सयुतसत्त्वादिसमुदायत्वेनापदिष्टलोकस्यैकतानेकत्वपरिग्रहार्थं पूर्वमेव सामान्य-
 विशेषाद्युपदिष्टो, तौ हि भावानामेकत्वपृथक्त्वपरिग्रहे हेतुः । तस्मात्
 सत्त्वादिसमुदायत्वलक्षणसामान्येन परिगृहीतानां सुरासुरनरवानरगजगो-
 ऽजसरभोरभ्रखराश्वश्वतर-तरक्षु-शशर्क्ष-मृग-मृगेन्द्रशाह-लादीनां सरासुरत्वादि-
 विशेषेण परिग्रहः कार्य इत्यतः सामान्यविशेषौ न पुरुषघटकत्वेनोप-
 दिष्टाविति ।

तदथ हीत्यादि । तस्य चेतनस्य पुरुषस्यार्थं, हि यस्मादर्थं हिताहितमुखदुःख-
 रूपायुषो हिताहितमारोग्यानारोग्यादिकं क्षणमूहर्तादिप्रमाणाप्रमाणं स्वलक्षणञ्च
 यथोक्तं तादृशोऽयमयुञ्ज्वेदः प्रकाशितो ब्रह्मणेति शेषः, तस्मात् तदेवाधिकरण
 रोगारोग्यं हि सत्त्वशरीराश्रितं, तस्मान् सत्त्वशरीराभ्यां पुरुषोपदेशः कृतः ;
 आत्मा च नाधिकरणं तस्मादात्मवान् लोक इत्युपदेशो न कृतः । शरीरेन्द्रिय-
 सत्त्वात्मसंयोगश्चायुस्तच्चास्मिन्नैव चेतनपुरुषे तत्रप्रमाणाप्रमाणञ्चात्रैव
 तस्य हिताहितञ्च सत्त्वादिसमुदायस्यैवोपसेव्यमित्येवमुक्तं यम् । अत्रात्मनः
 प्राधान्येऽपि सत्त्वात्मोपादानं यन्पूर्वं कृतं तेनात्मनः शरीरपरिग्रहे
 सत्क्रियाया हेतुत्वं ख्यापितं सत्त्वात्मनोः संयोगेनात्मनः क्रियावत्त्वेन
 देहितात् ॥ १९ ॥

इति न पुनरुक्तम् । अत्र आत्मग्रहणेनेह बुद्धग्रहणारादीनां ग्रहणम्, शरीरग्रहणेनेन्द्रियाणामभिर्भावात्
 शरीरसम्बन्धानां ग्रहणं न्याय्यमेवम् ॥ १९ ॥

खादान्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।

सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्सर्वं किन्तावदित्या-
काहायां सत्त्वात्मशरीरसमुदायस्य यद्यन्मयत्वं प्रकृतिभूततत्तत्कारणं तावद्रक्तु
प्रधानं कारणेषु द्रव्यमादौ निर्दिशति न तु पूर्वोद्दिष्टसामान्यविशेषादिक्रमेण ।
खादीनीत्यादि ।—सत्यप्यात्मनः सर्वेभ्यः प्राधान्ये श्रोत्रादीन्द्रिययोगेणैव
चेतन्यहेतुत्वादिन्द्रियाणां भूतमयत्वेनादौ भूतानां निर्देशस्ततश्चात्मनस्ततश्च
मनसोऽप्यात्मनः शरीरपरिग्रहे मनःक्रियाया हेतुत्वात् । कालदिशोः सर्वत्रैव
परिणामि-समवायि-हेतुत्वेन पञ्चानिर्देशः कृतः । खादीनीति कतिथापुरुषीये
वक्ष्यन्ते—“महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च
रसो गन्धश्च तद्गुणाः” इत्यनेन तत्रान्यनभिव्यक्तशब्दतन्मात्रमत्राकाशं विवक्षितं
न खेतदप्रतिघातस्वभावमाकाशम् । क्रमेण स्थूलाव्यक्तस्पर्शतन्मात्रचलस्वभावो
वायुः । मिलितरक्तध्वेतकृष्णसाधारणभूतम् अव्यक्तरूपतन्मात्रमयोष्णस्वभाव
तेजोऽग्निः । ततः स्थूलाव्यक्तरमतन्मात्रद्रवत्वस्वभावा आपः । अव्यक्तगन्ध-
तन्मात्रमयी स्वरत्वस्वभावा क्षितिः । इत्यन्यनभिव्यक्तशब्द इवाकाशादिषु पञ्च-
स्वेव श्रृङ्गणस्वरत्वादयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता एव सन्ति ये पाञ्चभाक्तिकेषु व्यक्ता
भवन्ति । अत्यनभिव्यक्तत्वेऽपि शब्दस्याकाशगुणत्वेनोपदेशः सगुणमेव द्रव्य-
मुत्पद्यते न तु निर्गुणमिति ह्यपनार्थम् । वैशेषिके तु नाकाशस्य शब्दगणो-
ऽत्यनभिव्यक्तत्वादुक्त इति । पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टोत्तरांतरभूतेषु वाखादिषु
स्थूलेष्वेषां प्रकृतिभूतहेतुत्वात् तानि पूर्वपूर्वानुप्रविष्टानि वाखादीनि चत्वारि
भूतान्यत्र न वाखादिशब्दवाच्यानि । आत्मा चेतनाधातुः संसारसंसवनादि-
स्वभावो निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वादियागेन चेतन्यहेतुः प्रकाशरूपोऽव्यक्ताख्यः ।
मनश्चाणु सर्वेन्द्रियचंष्ट्रहेतुभूतं स्वार्थात्मसम्पदायत्तचंष्ट्रात्तुस्वभावं सत्तुप्रधान-
त्रिगुणविकारात्मकमूर्त्तिमत् । कालश्चक्रयद्भ्रमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः
सर्वभावपरिणतिहेतुः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“कालो नाम भगवान् स्वयम्भूरनादि-

चक्रपाणिः—सम्प्रति गुणभिधानं क्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्दिशता गुणधारतया द्रव्यस्य
प्राधान्यमुच्यते,—सूत्रे च सामान्यञ्च विशेष्येत्थानीं गुणत्वादी निर्दिशता गुणानामेव रसादीनां
प्रायः शाब्दे कार्मकत्वमुपदर्शयति, अत एवात्रैवमद्रकाप्याये अपुरादिरसद्वारा सर्वगुणात् कार्मणि

मध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवनमरणे च मनुष्यादीनामायत्ते । स मृक्षमा-
मपि कलां न लीयते इति कालः, कलयति कालयति वा भूतानीति काल इति” ।
एष च कालो नाम हरिर्वासुदेवो विष्णुनामकालानुप्रविष्टादव्यक्तादव्यक्तरूपः परः
पुरुषः परव्योमरूपः शिवः सत्त्वादिगुणत्रययोगाच्छीतोष्णवर्षलक्षणः संवत्सर एव
कार्यं कारणासम्भवा । कालचक्रस्थितं हि सर्वं जगत् । तद् यथा—ब्रह्म निष्क्रियं
निर्गुणं पूर्वमासीत् तच्च प्रथमं लोहितमिव तेजो भूत्वा शुक्ला इवापोऽमृजत
ताश्चापः कृष्णमिवाद्भ्रमसृजन्त । तास्तेजोऽवन्नाख्यास्तिष्ठो देवता अनुप्रविश्य
तद्ब्रह्म प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासमाना गायत्री वाग्देवता खल्वजा बभूव,
सा चाद्धं न परव्योमरूप आदिपुरुषः शिवो महाकाल ईश्वरः सर्वत्रैव गायत्री-
रूपज्योतिष्मान् स्वाङ्गलिमानेन चतुरशीत्यङ्गलसिपात् पुरुषस्तस्य पञ्चाश-
दङ्गलिमितः पादादिनाभिपर्यन्तोऽव्याकृतदेहः तद्देशस्थ एष सत्यो वासुदेवः
कालः स एकांशेन चिद्भूत्वा चित्तसम्प्रसादः क्षेत्रज्ञो नाम द्वितीयोऽजः पुरुषो बभूव,
तच्चिदसम्प्रसादो गुणांशमिलितसमतमोरजःसत्त्वरूपप्रधानं ब्रह्मा नाम स्वयं-
बभूवति, तेन च कालेन भ्राम्यमाणं प्रधानं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं त्रिगुणतो वृद्धिलक्षणं
विषमदशमांशेनाव्यक्तसमत्रिगुणरूपं भूत्वा पुनरव्यक्तं नामानन्दमय आत्मा
बभूव, स खलु संहतरूप आत्मा द्रव्येषु पठितः । स पुनः समत्रिगुणवैषम्यरूपो
महानेव स चोच्यते, इत्येवमह इत्यादयः सर्वे भावाः कालेन सततं भ्रमता भ्राम्य-
माणाः क्रमेण परिणता आसन्निति तत्त्वम् । वैशेषिके, कणादेनाप्युक्तम् । “अपर-
स्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ।” द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुना
व्याख्यातं । तत्त्वं भावेन व्याख्यातं नित्यैवभावादनित्येषु भावात् कारणे
कालाख्येति । दिशश्च ति—दिशत्युपदिशति लोकानगमस्मात् पूर्वं पश्चादय-
मस्मादित्यादिरूपेण याभिस्ता दिश इति, तथाविधोपदेशव्यापारस्वभावा अप्रति-
घातरूपाः । बहुवचनं नियमेनापेक्षत्वेन बहुत्वख्यापनार्थम् । एतेन चैका दिक्
प्राच्यादुत्तराधिपती न नानेतिपरवचनं नानात्मा सन्नप्येक आत्मेतिवत् नियमतो
वस्त्वन्तरापेक्षत्वादिहोक्तं दिश इति । उक्तञ्च वैशेषिके शास्त्रे कणादेन । “इत
इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् । आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वार्द्धविध्यतो भूताच्च

च द्रव्यस्य नश्यति, किञ्च सर्वप्रधानं यजीवितं तदेव संयोगगुणरूपमित्यग्रे तत्र गुणग्रहण-
सूचनं, स च संयोगगुणः “सत्त्वमात्मा” इत्यादिना प्रधानमुक्त एव, विशेषगुणेषु तु द्रव्यं प्रधान-
मिति द्रव्यमुच्यते । आदीनीत्यादावाग्भ्रम कस्मात् प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः ? उच्यते—

प्राची । तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च ।” एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानीति । दिशश्चेति चकारः स्वाद्यपेक्षया समुच्चये एष इत्यर्थे वा, तेन एष द्रव्यसंग्रहः । द्रव्यन्तु स्वयमत ऊर्द्धं वक्ष्यते यत्राश्रिता इत्यादिना । तेन एष लोकस्थानां कार्यभूतानां द्रव्याणामपरिसङ्ख्येयानां कर्मगुणाश्रयसमवायिकारणसक्षपः ।

ननु नवकोऽयं द्रव्यसङ्ग्रहो न भवति श्रोत्रादीनां दशेन्द्रियाणामतिरिक्तत्वादिति चेन्न. पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामात्मकृतान्तरीक्षादि पञ्चभूतात्मकत्वेनाकाशाद्यनतिरिक्तत्वादटादीनामिव । आहङ्कारिकाणां दशानामिन्द्रियाणामिन्द्रियं क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राक्स्थूलशरीरेन्द्रियोत्पत्तेरसद्भाव इष्यते सन्त्यपि तान्यसन्तीति न द्रव्यमध्ये पठितानि । प्राक् सर्गाद् ब्रह्म यथा ह्यसदुच्यते—असद्वा इदमग्र आसीदिति । न च मनस्तद्द्वदनतिरिक्त भूतेभ्यः । प्रकाशलक्षणसत्त्वगुणबहुलरागात्मकरजोमोहात्मकतमोगुणमयत्वात् पृथङ्मन उपादत्तम् । शरीरारम्भे गर्भाशयगतं शुक्रशोणितमनुप्रविश्यात्मा यथा पञ्चमहाभूतानि सृजति तथा त्रीनपि गुणान् सत्त्वादीन् सृजति. तैर्मोहात्मकतमोगुणापकर्षत्रिगुणैः समवायेन मिलितैर्विशिष्टापूर्ववाह्येन्द्रियचेष्टाहेतुभूत-स्वार्थान्पसम्पदायत्तचेष्टस्वरूपत्वेन स्वाद्यष्टाभ्यो ह्यतिरिक्तं जातम् । तथा च सर्वप्राधान्यात् सर्वसंज्ञा च तस्येति । कश्चित्तु तु मनोऽपि पाञ्चभौतिकं परन्तु श्रोत्रादीनामाकाशादिप्राधान्यादाकाशीयत्वादिद्रव्यपदेशवन्न व्यपदेशुमाकाशीयत्वादिकं शक्यते मनसः समपञ्चमहाभूतारव्यत्वादिति सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनैन्द्रियसमवायात् सर्वेन्द्रियव्यापकत्वस्वभावेन सर्वेन्द्रियाणां स्वस्वकर्मणि चष्टाहेतुभूतत्वं न च वाह्येन्द्रियाणामुपघाते स्वयं मनस्तत्कर्मकरं भवत्याभ्यन्तरत्वात् न हि हस्तमन्तरेण दात्रमात्रेण छेदनं सम्पद्यते प्रतिनियतशक्तिकत्ताद्भावानामिति वदन्ति तन्नानुभवसिद्धं स्पर्शादिभौतिकगुणयोगापत्तेः । मनो ह्यशब्दपरमस्पर्शमरुपरसप्रगन्धमगुरु बुद्ध्यात्मवत् परमसूक्ष्मं भौतिकपरमाणुभ्य इति । न च विशिष्टापरापूर्वमूर्त्तिमत् शब्दादिगुणवदप्यतीन्द्रियं यथा श्रोत्रादिकमिन्द्रियं स्वादिगुणशब्दादियोगादपि सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियं स्वादिभ्यो नातिरिक्तञ्च ।

शरीरस्थेह इडाधारोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात् तदारम्भकादीनि स्वादीन्वेकोच्यन्ते, नात्मा, तस्य निर्धिक्कारत्वात्, वचनं हि “निर्धिक्कारः परस्यात्मा” इत्यादि ; स्वादीनि च “महाभूतानि स्वं वायुरग्निरापः श्रितिलथा” इत्यनेन क्रमेणोक्तानि भूतानि अनागतवेद्येधोर्मेवोच्यन्ते ।

समपाञ्चभौतिकत्वे मनसो ब्रह्मभौतिकवस्तुग्रहणासामर्थ्यात् ब्रह्मज्ञानादिसाधिनीं बुद्धिमुत्पादयितुं न सामर्थ्यं सम्भवति । भौतिकाभौतिकं निखिलं हि मनसो विषयः । यथा हि बुद्ध्या ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते सा च नोत्पद्यते भौतिकभावेन । भूतानि हि भूतमयानि च जगन्ति नियमतः सत्त्वरजस्तम इति गुणत्रयविवर्तित-ब्रह्ममयाणि केवलब्रह्मविरोधीनि भवन्ति, रागलक्षणेन हि रजसा प्रवर्त्तकेन सङ्ग उत्पाद्यते सङ्गस्तु खलु प्राप्तौ सत्यर्थे प्रीतिसम्पन्नताविशेषेण तत्रार्थं चासक्तिरिति द्वात्मकः । प्राप्त्याभिलाषलक्षणा तृष्णा च रजसा जन्यते । ताभ्यां खलु सङ्गतृष्णाभ्यामेवादृष्टदृष्टार्थकर्मस्वावध्यते पुरुष इति । तमश्चावरणशक्तिरूपा-ज्ञानलक्षणं चिद्गुणांशस्याप्रसादांशजं सर्वलोकपाहं जनयित्वा तेन चालस्य-निद्राप्रमादैः पुरुषानाबध्नाति । सत्त्वं पुनर्निरूपद्रवं प्रकाशकलक्षणम् स्फटिक-मणिवन्निर्मलञ्च ज्ञानमुत्पाद्य पुरुषाणां तेन च सङ्गमयति पुरुषान् । निरूपद्रवत्वे-नान्तःशान्तत्वान् तु मुखमुत्पाद्य च तेन पुरुषान् सङ्गमयतीत्यत्मान् रजस्तमोभ्यां विनिर्मुक्तत्वं जाते सति च शुद्धसत्तात्मके मनसि निर्मलत्वेनान्तःशान्तत्वप्रकाशक-त्वाभ्यां रजोजनितसङ्गतृष्णाजन्यकर्मवन्धनान् तमोजनितभ्रान्तिजन्यालस्य-निद्राप्रमादेभ्यश्च विनिर्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते इति तद्रजस्तमोविनिर्मुक्तौ हेतुः समाधिविशेषाभ्यासस्तेनोत्पद्यते परमार्थतत्त्वज्ञानं स्वादिकमिदं सर्वं द्रव्यगुणकर्मपरिहृतं यत् तद्विकारभूतं नामधेयं तस्य तस्य प्रकृतिरित्येव ज्ञानं सत्यं स्वादिसंबन्धकं सर्वं मिथ्येति । तत्त्वज्ञानात् स्वादितत्तद्विकारज्ञानं व्यवहार-तत्त्वज्ञानमेव मिथ्याज्ञानमपैति, ततो रागद्वेषमोहापायो भवति, तेषामपाये प्रवृत्त-पायो भवति प्रवृत्तपाये निःशेषा निवृत्तिर्मुक्तिर्भवति । मुच्यते ह्येवम् । य एष सम्प्रसाद आत्माऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपे-णाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति, स न द्रव्यं न गुणो न कर्म न समवायो न च सामान्यं विशेषश्चेति ।

नन्वेवमेव नवको वै द्रव्यसंग्रहो नोपपद्यतेऽसमग्रवचनान्त्वं सत्त्वात्म-शरीरसमुदायस्य चेतनाचेतनस्याप्राणिनश्च घटादंतरितिरिक्तत्वादित्यतः प्रकृत्या-त्मकत्वं विकाराणामिति ख्यापनायाह—सेन्द्रियमित्यादि । इन्द्रियाणि

आत्मादीनाञ्च तथाऽव्यवहितस्य पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीतकीत्रिवृताद्यसंख्येय-भेदभिन्नत्व कार्यं द्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।

सम्बन्धकार्यद्रव्याणामपि ध्यवस्थामाह, सेन्द्रियमित्यादि ।—निरिन्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावे

श्रोत्रादीनि बाह्यानि बुद्धिकर्मणोः करणानि दश तैर्युक्तं खादिनव-
द्रव्यारब्धं यदिदं पुरुषसंज्ञं तदपि खादिद्रव्यारब्धत्वाद् द्रव्यं द्रव्यसंज्ञं चेतनं
वृक्षादिकमचेतनञ्चान्तश्चैतन्येऽपि नरादिवद्बाह्याभ्यन्तरचैतन्याभावान् नराश-
पेक्षयैवाचेतनं न तु घटादिवच्चैतन्याभावादचेतनं तथा तथाविधं निरिन्द्रियं
यदिदमात्ममनोऽतिरिक्तं सप्तद्रव्यारब्धं घटादिकं तदपि द्रव्यं गुणकर्माश्रयत्वान्
तु घटादीनां वृक्षादीनां नरादीनाञ्च द्रव्यत्वानपायात् । ननु वृक्षाद्यचेतनानां
किमन्तश्चैतन्यमस्ति, कुतश्च तदुपलभ्यते इति, उच्यते, दृश्यते हि प्रत्यक्षं
सूर्यभ्रमणमनुभ्रमति सूर्यभक्ता । शृगालादिवसामन्वेनातिशयफलञ्च फलति
बीजपूरकम् । तथा जलदनादश्रवणाच्च फलति लवली । फलाढ्यता च
चूतानां भवति मत्स्यवसाभिषेकेण । तर्ज्वपनेनानुमीयते । तथा भवति
सुखमशोकस्य कामिनीचरणतलाभिहननेन तेन चास्य स्पर्शनमनुमीयते । तथा
“अभिवादिनस्तु यो विप्रो नाशिषं सम्पयच्छति । श्मशाने जायते वृक्षो
गृध्रकङ्कोपसेवितः” ॥ तथा “वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव तृणजातयः । तपसा
धर्मरूपेण शब्दिता कर्महेतुना ॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमाश्रिताः ।
एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मान्तैः समुदाहृताः ॥” इत्यादिवचनान् तस्मान् श्रवणस्पर्शन-
नयनरसनघ्राणानीति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि द्विविधानि नित्यानि निरावरण-
सावरणानि । तत्राभ्यन्तराणि सावरणानि तेषां शरीरारम्भे भौतिकभावे बाह्याधि-
ष्ठानश्रोत्राद्यभावान् । बाह्याधिष्ठानसंश्रये बाह्यानि च निरावरणानि न च तेभ्यः
पृथगिन्द्रियाणि भवन्ति तस्माच्चैतनमपि द्विविधमन्तश्चैतनं बाह्याभ्यन्तर-
चेतनञ्च । यद्यपि ब्रह्मादात्मैव चेतनो न तु सत्त्वं शरीरं वा इन्द्रियं वा,
यदुक्तं “चेतनावान् स्मृतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” इति । तथापि, “आत्मा
ज्ञः करणैर्यागाञ्जानं तस्य प्रवर्त्तते । तदयोगाद्भावाद्वा करणानां निवर्त्तते ॥”
इति । एवं निर्विकारः परस्तात्मेत्यादिवचनाच्छरीरेन्द्रिययोश्चैतन्यमुक्तम् । तत्र
सत्यपि वृक्षादीनामन्तश्चैतन्ये वहिश्चैतन्याभावेनाचेतनत्वव्यवहारः, वहिश्चैतन्यं
हि सुकृतदुरितसाधनवैधायैभकर्मसाधनत्वेन प्रधानम् । तच्च वहिरिन्द्रिया-
प्यन्तरेण न सम्भवति । एवं निरिन्द्रियत्वमपि द्विविधमाभ्यन्तरेन्द्रियरहितत्वं

विम्वशिकमितिषन् । अत्र सेन्द्रियं चेतनमित्येतावत्तैवाधीपसया निरिन्द्रियमचेतनमिति स्वप्ने
पुनस्तद्ब्रह्मत्वं एवम्भूताधीपचेतनैकान्तिकत्वात् बोद्धव्यं, यथा तत्रज्वरे विवास्वप्नादि निषिद्धम्,
अधीर जीर्णे अरे तर्हि भाषयंत, न धैर्यं, तत्र तेषां विवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात् ; तस्मात्

शीतं रूपञ्च शुक्र संसर्गान् । गुरुत्वद्रवत्वान्निग्धत्वमन्दत्वसखत्वसान्द्रत्वमृदुत्व-
 पैच्छिल्यगुणा अव्यक्ताः । वक्ष्यन्ते हि गुरुद्रवनिग्धशीतमन्दसखसान्द्रमृदु-
 पिच्छिलरसगुणबहुलान्याप्यानि । भूमिञ्चैकाऽव्यक्तगन्धानभिव्यक्तगुरुत्व-
 खरत्वकठिनत्वमान्द्यस्थैर्य्यवैशद्यमान्द्रत्वगुणा निसर्गान् । पूर्वभूतानुप्रवेशाच्च
 रसवती च रूपवती च स्पर्शवती च शब्दवती च. तत्र रसादयञ्चैपञ्चक्तास्तत्र
 स्पर्शः खरञ्चलनञ्चाधस्तात् स्थिरं रूपञ्च कृष्णं संसर्गान् । वक्ष्यन्ते हि
 गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । आत्मा
 पुनञ्चेतनाधानुनिक्रियो निगुणः सच्चिदानन्दः आदिरनादिः स्वतन्त्रः
 सर्वगो वशी विभुः साक्षीति. स च सच्चरणां गुणमुपाददानो जीवात्म्यः
 सुखी च दुःखी च उज्यावाञ्च द्वेषवाञ्च स्मृतिमाञ्च धृतिमाञ्च बुद्धिमाञ्च
 चेतनावाञ्चाहङ्कारवाञ्च प्रयत्नवाञ्च भवति । मनस्तु रजस्तमोर्जनिनिकृष्ट-
 सत्त्वगुणबहुलान्मकं परमसूक्ष्मं च । तच्च लोके त्रिविधं. शृद्धं राजसं नामञ्च :
 तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तर्तमयोगाच्छरीर-
 योनिविशेषेभ्यञ्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वञ्च
 शरीरम् । तत्र कर्ताचतु सत्त्वभेदाः सादृश्यान्निर्देशेन । सप्तविधं शृद्धं ब्राह्म्यादि-
 भेदान् । षड्विधं राजसमासुरादिभेदान् । त्रिविधं तामसं पाशवादिभेदादिति ।
 वक्ष्यन्ते महति गर्भावक्रान्त्यां शरीरं । कालोऽपि निक्रिया निगुणः परममहत्-
 परिमाणोऽपि कार्य्यगुणमत्वादिगुणाभावात् स च लोके संवत्सरः शीतांष्ण-
 वषलक्षणः । एवं दिर्गापि स्वादिर्म्योर्जतिरिक्ता प्रकृतिभूता वैकारिकादहङ्कारा-
 दाकाशस्याधिदेवता दिक् क्रियागुणव्यपदेशाभावादमती न च नास्ति न चास्ती-
 त्युच्यते लोकसगे त्वभिव्यज्यते प्राच्यादिरूपेण । न चायमाकाशोऽस्पर्शत्वान् ।
 स्पर्श वत्त्वाभावेऽपि इति उद्गमिति यतः सा दिगिति लिङ्गान् । न च वायु-
 रस्पर्शत्वान् वायुः पुनः स्पर्शवान् नीरूपः तन्स्यभादत्वात् नापि ज्योतिर्भवति
 अरूपत्वान् ज्योतिस्तु रूपवान् । नापि च जलं रसद्रवत्वाभावात् । जलञ्च
 रसवद्द्रव्यश्च । नापि क्षितिर्गन्धत्वान् ; क्षितिस्तु गन्धवती । नाप्यात्मा
 चैतन्यादेतुत्वान् आत्मा हि चैतन्ये हेतुः । न च मनोऽर्थाग्रहणान् मनो ह्यर्थं

इदमेव चाभ्यन्तरेतन्त्वं, यदिन्द्रियसंयोगे मति ज्ञानशालिन्त्वं, न निकृष्टस्यात्मनः चैतन्यं,
 यदुक्तम् "आत्मनः करुणयोगान् ज्ञानं तस्य प्रवर्धते" इति । अत्र सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि
 चैतन्यं बोद्धव्यं, तथा हि सूर्य्यभक्ताया यथा यथा सूर्य्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणान् इगनु-

गृह्णाति । नापि कालश्चक्रवत् भ्रमणस्वभावेन सर्वकलनाभावादिनि । चतना-
 चेतनविशिष्टद्रव्याणां प्राणिनामप्राणिनां स्वादिभ्यश्च विशेषो गुणविशेषेण कर्म-
 विशेषेण च विशेषान् । स्वादिभ्यो लोकानां चतनानामर्चतनानाञ्च विशेषो
 यथा—आकाशं निष्क्रियमपि भूतान्तरयोगेण तत्क्रियोपचरितक्रियावत् ।
 आकाशात्मकानि च द्रव्याणि माहृ वशापिष्यंलाघवकर्माण । वायुः क्रियावान् ।
 वायव्यानि च गंक्ष्यग्लानि-विचार-वैशद्यलाघवकर्माण । ज्योतिश्च सक्रिय
 तदात्मकानि पुनर्द्रव्याणि दाहपाकप्रभापकाशकर्माण । आपम्भु सक्रियाः
 आप्यानि तु द्रव्याणुप्रतके दम्भे दगन्धविष्यन्तमाहृ वषहृदकर्माण । पृथिवी च
 क्रियावती पार्थिवानि द्रव्याणि पुनरुपचयमन्धानधानुव्यहृगौरवमर्थ्य्य कर्माण
 भवन्त्याकाशीयादिगुणप्रभाविः । परन्तु "पृथिव्यम्भुगुणवाहुष्यान्मधुर" इति
 मुश्रुतवचनात् । पृथिव्यापश्च सोम्या उल्पाभिप्रेत्य स्वयमृक्ताश्च सोमगुणानिरेकान्
 मधुरो रस उल्पास्मान् सोम्यमधुरमवत् द्रव्यं सर्व्वं सोम्यञ्च कर्कं वर्द्धयति
 मयोनित्वात् । मधु पुनर्नाशयति स्वप्रभावात् । तथा पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वाद्भस्मत्तः
 रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं पित्तमात्रं वर्द्धयति मयोनित्वात् । दाहिमाम्लके त्मदे
 द्रव्ये नाशयतः स्वप्रभावात् । एवं तोयाग्निभूयिष्ठत्वाद्दृवणो रसस्तद्रसञ्च द्रव्यन्तु
 मर्च्चमात्रेयं पित्तं वर्द्धयति मयोनित्वात् । सन्धवन्तु नाशयति प्रभावात् ।
 वाग्वाग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको रसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वमात्रेयं पित्तं वर्द्धयति
 मयोनित्वात् । पिपप्लोशुष्ट्या नाशयतः स्वप्रभावात् । वाग्वाकाशातिरेकान्
 तिकां रसस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं वातं वर्द्धयति मयोनित्वात् । न तु वेत्राग्नपटोलपत्रे
 स्वप्रभावात् । पवनपृथिव्यातिरेकान् कषायस्तद्रसञ्च द्रव्यं सर्व्वं वायव्यत्वान्
 वातं वर्द्धयति पार्थिवत्वान् तु स्तम्भयति । फलत्रयन्तु नाशयति त्रिटोषं विरेचयति
 मलं स्वप्रभावात् । एवं चित्रकतुल्या दन्ती स्वप्रभावात् विरेचयति ।
 विषं विषं हन्ति माणिविशेश्च विविधञ्च कर्म करोति स्वप्रभावात् ।
 इति स्वादिभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वमूर्त्तिगुणकर्मशालित्तेन स्वाद्यारब्धमभिन्नमपि
 भिन्नमिति बोध्यम् । एवं मञ्जोर्दीप प्रतिनियततत्तद्वर्णानुपूर्व्विकत्वेन
 प्रतिनियतशुभाशुभजनकप्रभाववान् स्वघटकवर्णेभ्यो विशिष्टापरापूर्व्वस्वरूपः

मीयते, तथा लवली मेषस्तनितश्रवणात् फलवती स्यात्, बीजपूरकमपि शृगालादिवसागन्धे-
 नार्मीव फलवद् भवति, सूतानाञ्च मत्स्यवसायेकात् फलाद्यातया रसनमनुमीयते, अशोकस्य च
 कामिनीपादतलाहतिमुखिमः मवफितस्य स्पर्शनानुमानम् । स्मृतिश्चानुमानं इदयति यथा—

पृथगेवेति ज्ञेयम् । प्रभावो हि प्रकषेण स्वघटकानां समुदायत्वे भाव उत्पत्तिः स्वघटकानां भावनाभ्योऽतिशयेन भावो नाम । स्वाम्भकद्रव्यक्रिययारब्धो विजातीयक्रियाप्रभावः स्वाम्भकद्रव्यगुणकर्मभिर्निष्पादयितुमशक्यकर्मकृत् स चाचिन्त्यः स्वघटकीयभावतिशयितवान् । एष च प्रभावः सर्वास्मिन् विशिष्ट-वस्तुनि न परिणम्यते, तथात्रिभकारणविशेषायोगात् । वक्ष्यते हि स्वयमेव त्रीणि कारणानि द्रव्याणां चेतनाचेतनानां द्रव्यगुणकर्मणीति । तानि च मन्त्यपि सर्वेषां चेतनाचेतनानां द्रव्याणामाम्भकत्वेन काठविशेषेण भूत-एवचकन्यूनान्तरेकविशेषेण योगविशेषेण येषामाम्भकाणि भवन्ति, तेषामेवा-चिन्त्यप्रभावो भवतीति निष्कर्षः । ननु यावन्समवायिसमयोग उत्पत्तिः स च गुणो न कर्म कथं वृत्ते गुणकर्मणोः । द्रव्ये एव हि गुणो वृत्ते न तु गुण वा कर्मणि वा ? वक्ष्यते हि "यत्राश्रिताः कर्मगुणाः" इत्यादीति द्रव्ये हि कार्यगुणाः सार्था गुणादयः कर्म च । समवायेन परत्वादयश्चाकार्याः प्रकृतिभूता गुणा गुणे च कर्मणि च द्रव्ये च सर्वत्रैव समवायेनैव वृत्तन्ते न हि परत्वापरत्वमन्त्यापृथक्पारिमाणानि विना द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वा केवलमुत्पद्यते उत्पत्तिनाभावः स्फुटा दृश्यतेः पद्मदा इव पद्मस्य पञ्च कर्मणीति तुल्यप्रयोगमन्त्यवोधश्चानो नावन्नुभूतः पर्याप्तिसम्बन्धः कल्पयते पद्मसादो गुणे गुणवृत्तेः । समवाय एव हि सर्वत्रैव गुणकर्मसु महत्स्यादिवृत्तो सम्बन्धः सिद्धः । समुणमेव हि द्रव्यमुत्पद्यते यदा तदा गुणोत्पत्तौ समवायि-कारणपर्यास्ति द्रव्यमेव गुणकर्मणोरतः समवायिकारणसमवाय एवोत्पत्ति-स्तद्गुणकर्मणामुत्पत्तौ परत्वापरत्वमन्त्यापरिमाणेण पृथक्त्वगुणान् विना नोत्पत्तिः सम्भवति । यथा पञ्चमहाभूतानामुत्तरोत्तरोत्पत्तौ शब्दस्पर्शादीना-मप्युत्तरोत्तरोत्पत्तौ परत्वादिगुणयोगो दृश्यते । तस्मान् प्रकृतिगुणानां परत्वादीनां गुणकर्म स्वपि समवायेन वृत्तिरस्ति न तु कार्यगुणानां गुरुत्वादीनां गुणे वृत्ति-रस्तीति । एतदभिप्रायेणैव वैशेषिकेऽप्युक्तं—गुणोऽपि विभावयते गुणेनापीति । द्रव्यं गुणकर्मश्रयत्वेन मुख्यत्वान् फलनिष्पत्तौ कर्त्तुं भवति, गुणः कर्म च द्वे कारणे एव भवतो न तु कर्त्तुं शी द्रव्याश्रितत्वेन गौणत्वान् स्वातन्त्र्याभावान् ।

"अभिवादिनस्तु यो विप्रो नाशियं समग्र्यच्छति । इमं गान्ति जायते वृद्धो मुधकद्रोपसेवितः" ।
 तथा "वृक्षगुल्मं बहुविधं तत्रैव नृणजानयः । तमस्या धर्मरूपेण शश्विताः कर्महेतुना ॥
 भन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदःस्वयमभिवताः । एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मार्थः समुदाहृताः ॥ तथा

साथागुत्वाद्या बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

गुणाः प्रांक्ताः प्रयत्नादि कर्म चंष्टितमुच्यते ॥ २१ ॥

स्वतन्त्रा हि कर्ता । तत्त्वं पुनः कारकान्तरप्रयुज्यते मति कारकान्तरप्रयोजकत्वम् । गुणे क्रियापचर्यते । तेनाथर्ववेदविदो ब्राह्मणा मन्त्रेणाशुभं शमयन्ति दृष्टान् मारयन्ति उच्चाटयन्ति वशीकुर्वन्त्यवश्यानित्यादि । एवमयं मणिविशेषो विपं हन्ति प्रभावेण दाहमयमयं प्रसूते स्वर्णभार्गपत्यादिश्च प्रयोगो भवति । न काष्ठं पचति बद्धिः पचतीत्यादिवन्मणिगुणो विपं हन्ति मन्त्रो मारयतीत्यादि भवति । चैतन्याभावेऽपि काष्ठादेः क्रियावत्त्वेन स्वातन्त्र्यं विवक्षितं शक्यं । गुणकर्मणोस्तु नियमतो द्रव्याश्रितत्वेऽपि कारणकारकत्वसिद्धार्थं प्रभावाख्यव्यापारवन्नया शक्यते विवक्षितं स्वातन्त्र्यं निष्क्रियत्वेऽपि । अन्यथा कारकत्वं न सिध्यति सर्व्वं हि कारकं क्रियावत् । यत्र तु मन्त्रादिः कर्तृत्वेन प्रयुज्यते तत्र द्रव्याश्रितत्वेनामुख्ये मुख्यत्वानुपादेवेति । विशिष्टे द्रव्ये विशिष्टे गुणकर्मणी अपि कारणानुरूपः कार्यगुणो भवति । कर्म तु किञ्चित्कारणानुरूपं किञ्चित् कारणसमवायादनुरूपम् । कारणगुणप्रकृतिको हि कार्यगुणो व्यवस्थितः । यथा शुकृतन्नुकृतः पटः शुक एव । हरिद्रानुणसंयोगेन हरिद्रायाः उन्मूल्य तद्वर्णान् विमोहिना मान्द्यगुणनाशान्द्रुककृष्णापायाद्रक्तोऽभिव्यज्यते रक्तशुककृष्णवर्णा हरिद्रा । एतेन यदुच्यते मणिमन्त्रादीनां विपहरणादिकर्म यत्र तत् तु शक्तिर्नामाष्टमं वस्त्विति तन्निरस्तम् । इत्थञ्च सत्त्वात्मशरीरेति त्रयं मिलितं लोकः सेन्द्रियश्चैतनो निर्गन्द्रियोऽचेतनश्चेति द्विविधस्तत्र स्वादिद्रव्यात्मकत्वाद् द्रव्यमेव न गुण कर्म वा आश्रयत्वेन द्रव्यप्राधान्यात् चेतनाभावविधिप्रतिज्ञात् पुमांश्च वृक्षादेश्च अन्तश्चैतन्याच्चैतनत्वञ्चेति बोध्यमिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति यदुक्तं तत्र सर्व्वमिति किं स्वादिनवकमात्रमारम्भकत्वेन प्रतिष्ठितमुत किमन्यत् ? इत्यत आहः तन्मकारश्च धानस्ययान् मूकान् प्राणिनो वक्ष्यति, तेनागमसम्बलितया युक्तया चेतना वृक्षाः ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति गुणान् निर्हेत्युमाह, सार्था इत्यादि ।—अनेन त्रिविधा अपि वेदोपिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः, तत्रार्थाः शब्दरूपशरूपरसगन्धाः, यदुक्तम् "अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया

सार्था इत्यादि गुणाः प्रोक्ता इत्यन्तम् ।— गुणाः प्रोक्ता अर्थात् चेतना-
चेतनसाधारणद्रव्याणाम् । तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति वक्ष्यन्ति ।
तैः सह वर्तन्ते ये ते गुर्वादय इति सहशब्दोपादानेन शब्दादयो गुणा यथा
पञ्चभूतानामाकाशादीनां वर्तन्ते सहजत्वात्, तथैवाकाशादीनामुत्तरोत्तरेषां
क्रमेण स्थौल्यान् तद्गुणानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां क्रमेण स्थौल्यं, तत्रा-
काशगुणः शब्दोऽत्यनभिव्यक्तो यथा तथा शब्दस्पर्शादिसहचरिता इत्यक्षणा-
दयो गुणा अत्यनभिव्यक्ता सन्तीति ख्यापितम् । ते चात्यनभिव्यक्तत्वात्
महाभूतोपदेशे रूपदंष्ट्रभिर्नापदिष्टा । पूर्वभूतानुप्रविष्टवाद्यादिषु किञ्चित्-
स्थौलीभूयानभिव्यक्ताः पुनः पञ्चभूतान्मक्तद्रव्येषु गुर्वादयो गुणा अभि-
व्यज्यन्ते । यथाकाशेऽत्यनभिव्यक्तः शब्दः समुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते नागुणमिति
ख्यापनार्थं वाद्यादिषु स्पर्शादिवदुपदिष्टः । पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टवाद्यादिषु
क्रमेण स्थौलीभूयानभिव्यक्ता पुनः पाञ्चभूतिकेवभिव्यज्यन्ते इति । शब्दश्च
गुर्वादयश्च कार्यगुणा इत्यभिप्रायेण वैशेषिके कणादेन प्रकृतिगुणमध्ये शब्दो
गुर्वादयश्च गुणा न पठिता घटादिकास्यद्रव्यवन । अन्यथा किं पाञ्चभूतिक-
द्रव्यं शब्दो गुर्वादयो निरुपादाना जायन्ते इति । गुर्वादय इति गुरुलघु-
जीतोष्णास्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णास्थिरस्मरमुदुकाठिनीविशद-पिच्छल-खरघमृणस्थू-
म्भमसान्द्रद्रवा इति त्रिंशति शारीरगुणाः स्वयं वक्ष्यन्ते ।

बुद्धिरिति । यांश्चिधीयते महानिति । सममा सा च सच्चमुपादाना
व्यक्तविवर्तिता त्रिजिष्टा पूर्वस्वरूपा त्रिगुणवैषम्यप्राप्तिका, तस्याः
समयोगजनितार्थतना मिथ्यायोगजनिता चाहामिति मतिरहम्मतिरहद्द्वारा
बुद्धिः । स च त्रिविधोऽहङ्कारः तथा तैरहङ्कारैरवस्थात्रये तस्याः
समयोगजनिताः सांसारिकीधृतिधीस्मृतयश्च न्यताः सर्व्वा बुद्धिशब्देनोच्यन्ते ।
ता पुनः इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् समयोगादिभिर्जायमानचाक्षुपादयो बुद्ध्यः
क्षणिका निश्चयान्तिकाश्च भ्रमसंशयाख्याश्च न्येवमुक्तं सर्व्वमिदं ज्ञानं कार्यभूता
बुद्धिरुच्यते ।

गोचरा विषया गुणाः इति । एते च वैशेषिकाः, यतः आकाशास्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायो-
रेव स्पर्शः प्राधान्येन, एवमस्त्रादिषु रूपादयः, अन्यगुणानाञ्चान्यथ दर्शनं भूतान्तरानु-
प्रवेशात्, वचनं हि "विष्टं रूपं परेण" इति । गुर्वादयस्तु गुरुलघुजीतोष्णास्निग्धरुक्ष-

प्रयत्नान्ता इति ।—इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेति पञ्च ।
परादय इति । वक्ष्यन्ते हि परापरत्वे युक्तिश्च महत्त्वा संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽध्याय इत्येते गुणा ज्ञेयाः
परादय ॥” इति ।

गुणाः प्रोक्ता इति । गुणा निष्चेष्टसमवायिहेतवः । प्रोक्ता इति शब्दादयः
पञ्चार्थाः स्वादीनां प्रत्येकमेकैकदृशा वाय्वादिष्वपि पाञ्चभौतिकेषु च
मत्त्वं गुणा गुल्वादयश्च पूर्वभूतानुप्रतिप्रवायवायाग्धानां चेतनशरीरणां
पञ्चात्मकत्वं पाञ्चभौतिकानाञ्चाप्राणिनां यदादीनामित्यभिप्रायेण सार्था
इति पृथक् पदं गुल्वादयस्तु तेषां फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वं वीर्याणीत्यभि-
प्रायेण च सार्था इति न तु सार्थगुल्वादय इति कृतम् । पदभेदकरणान्न
बुद्धिप्रयत्नान्तानां राशिपुरुष त्वात्मालङ्कृतं पुरुषस्य च फलनिष्पत्तौ कर्तृत्वं
साथगुल्वादीनामिदं पाञ्च वीर्यत्वमित्यभिप्रायेण बुद्धिः प्रयत्नान्ता इति पदभेदः ।
परादीनां द्रव्ये गुणे कर्मणि च सहजत्वेनाक्षरकालश्च वृत्तिः फलनिष्पत्तौ
चोपायत्वं न तु वीर्यत्वमित्यभिप्रायेण पदभेदेन प्रोक्ता गुणा इत्यर्थः । न त्वेतेभ्यो-
र्द्वयोः गुणः प्रकृतिभूतो वा कार्यभूतो वा । सुश्रूते हि व्यवयी विकासीति
दो गुणावृक्तौ । तत्र व्यवयी देहमात्रं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकासी
विकसन धातुन सन्धिवन्धान विमोक्षयति । मरतीक्षणप्रकर्षो नु केश्वर तौ परि-
कल्पितौ ॥” इति व्याख्यानात् प्रकृष्टमरतीक्षणगुणत्वेनानातिरिक्ताविति बोध्यम् ।
अर्थाधर्मो हि शुभाशुभदौ वैश्वंशक्रियाजन्यो शरीरे संस्कारविशेषो सुखदुःख-
फलप्राप्तौ करणरूपो न त्वात्मगुणो । छान्दोग्यग्रहदारण्यकयोक्तुः “मृतस्य
दाहकरणाय बान्धवाः शर्वं नयन्ति यदा दहन्ति तदा तस्मान्छरीगद्वास्वादिष्ट
पुरुष उन्धाय भ्रमादिक्रमेण चन्द्रलोकं गत्वा सांभो राजा भवति परलोकं
गतस्य तदिष्टफलभोगावसाने पुनः पञ्जनीन्यमागतं तदिष्टं वर्षेण अर्ष्यं प्रविशति
तत्र अर्ष्यभुजः शुकं भवति तेन शुक्रेण पुनः स पुरुषो जायते” इति श्रूयते ।

मन्वतीक्षणगिधरसरसृदकडिनविशदपिच्छिलभ्रशेषरस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा विशन्तिः, एते च सामान्य-
गुणाः पृथिव्यादीनां आधारणात्वात् । एते च यज्ञःपुरुषीये प्राय आयुर्वेदोपयुक्तवान् परादिभ्यः
पृथक् पठिताः । बुद्धिज्ञानम्, अनेन च स्मृतिधेतनाष्टःयहद्वारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् ।
प्रयत्नोऽन्तो तेषां निर्हेतो ते प्रयत्नान्ताः, एतेन च इच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम्, वक्षन्
हि “इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना वृत्तिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमान्तः ॥”

अथार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति यन् तत्र शब्दो नाम नाकाशलिङ्गाख्यो-
 ऽपतिधातुलक्षणस्य हि मृक्षमस्याकाशस्याव्यक्तः शब्दो न श्रूयते नापि परत्वा-
 दीन्याकाशलिङ्गानि भवन्ति । लिङ्गं ह्यनुमितिमाधनं, तच्च कान्तिकत्वज्ञानमन्तरेण
 न भवति, ऐकान्तिकत्वज्ञानन्तु न प्रत्यभादीनां निश्चयग्रहणमन्तरेण भवति,
 परन्तु शब्दः शब्द इति धातुत्वनिमात्रार्थकः स्वार्थकृत्योर्गे निष्पन्नशब्दपदवाच्यः
 श्रवणेन्द्रियार्थः । श्रवणेन्द्रियामयोनित्वेन पाञ्चभौतिकद्रव्ये उदात्तादिदश-
 विधान्यतमत्वेनाभिव्यक्तत्वदशायां श्रवणयोग्यत्वान् उन्वेषमुपदेशेनैकान्तिकत्व-
 ग्रहादुदात्तादयः शब्दाः श्रवणेन्द्रियग्राह्यास्तत्प्रकृतित्वादाकाशादिप्रत्येकस्था
 अव्यक्तशब्दाः श्रवणेन्द्रियार्थाः समानयोनित्वादिकार्यगुणा उदात्तादयः
 शब्दाः स्वादिषु प्रत्येकेषु प्रकृतिशब्दाः सामान्यभूता गुणा इति । “श्रवणार्थस्तु
 शब्दोऽस्य द्रव्यं भूतानि पञ्च वै । अभिव्यक्तो विशेष च ममस्तान्येव हेतवः ॥”
 स्पर्शस्तु वायोरकाशस्यशब्दान् किञ्चिन् स्थूलः स्वभावत एव तेन ज्ञायत्मात्मक
 वाय्वादिषु विशेषेणैवदभिव्यज्यते जीतोष्णशीतस्वरत्वरूपेण । तथा स्पर्शान्
 स्वभावतः स्थूलं रूपं तेजसि प्रकृतिभूतं सामान्यं त्रायात्मकेषु तेजोऽब्भूमिषु
 लोहितशुक्रकृष्णरूपेण विशेषेणैवदभिव्यज्यते । रूपाञ्च स्थूलो रसा रस-
 तन्मात्रास्वप्नु स्वभावत एव प्रकृतिरूपः सामान्यभूत चतुर्गन्धिकास्वप्नु पञ्चा-
 न्तिकायां भूमौ चाप्यक्तमधुगन्धयुक्तलवणरूपेण विशेषेणैवदभिव्यज्यते । गन्ध-
 तन्मात्रायां भूमौ गन्धो रसात् स्वभावतः स्थूलप्रकृतिरूपः सामान्यभूतः पञ्चा-
 न्तिकायामीपदिशेषेण सौरभरूपेणैवदभिव्यज्यते । पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु
 तत्तद्गुणानां विशेषेणैव शब्दादय उदात्तादिशीतादिलोहितान्यव्यक्तमधुगादि-
 किञ्चिन्मांसभासांरभगुणाः स्थूलरूपा नानाविधा अभिव्यज्यन्ते । तत्र शब्द-
 तन्मात्राकाशे यथान्यनभिव्यक्तः शब्दो ज्ञायत्मात्मकेषु वाय्वादिषु क्रमेण स्थूल
 एवाभिव्यज्यते न उदात्तादिविशेषेण पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु उदात्तादिरूपव्यक्ता अभि-
 व्यज्यन्ते । तथा गन्धतन्मात्रादिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु गुरुत्वादयोऽत्यनभिव्यक्ताः

इति । इह तु चेतनार्दीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शरीरे तु चेतनार्दीनामपि पृथगात्मगमकत्वेन
 पृथक् पाठः, एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परादयो यथा— “परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग ए-
 च । विभागश्च पृथक्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽन्यात् इत्येते गुणाः प्रोक्ताः परादयः ॥”
 एते च सामान्यगुणा अपि नान्युपयुक्तवान् तथा बुद्धिग्राह्यान्वाचान्ते प्रोक्ताः । प्रोक्त इति
 प्रकर्षेण विशेषगुणत्वादिनोक्ताः ।

पञ्चात्मकपृथिव्यादिषु क्रमेण स्थूला एवाभिव्यज्यन्ते न तु व्यक्तस्थूलाः पाञ्च-
भौतिकेषु तु व्यक्ता जायन्ते इति ।

गुणान् निर्दिश्य कर्म निर्दिशति । प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयत्नो नाम गुण-
विशेषः प्रकृतिगुणमध्ये पठितः । स चात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिद्रूपजन्या
निवृत्तिः स आदिः कारणं यस्य तत्कर्म मनःप्रवृत्तिः प्रकृतिभूतं कर्म । तज्ज
चेष्टितं वाग्देहप्रवृत्तिः । भौतिकी च चतुर्धा वायौ सर्वतोगतिरूर्ध्वज्वलनं
तेजसो निम्नगमनमपां स्थिरगतिः पृथिव्या इति । ननु पृथिव्यां स्थूलकठिनगुरु-
त्वाद्धीराशोगमनं कर्म कथमुपलभ्यते इत्यत उक्तं कणादेन वैशेषिके । “उत्क्षेपण-
मवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनञ्च इति कर्म” इति प्रकृतिभूतं कर्मोक्त्वा नोदना-
दभिघातान् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्याः कर्म । पृथिव्यां कर्म क्रियोपलभ्यते ।
नोदनादभिघातान् संयुक्तसंयोगाच्च । तद्यथा । येन संयोगेन क्रियमाणेन ध्वनिर्न
भवति तत्संयोगो नोदनाख्यः । यथा कर्मचरणसंयोगज्ञं तत्संयोगाच्चलतीति
भ्रान्ता व्याचक्षते । संयोगो हि कर्मज्ञः कथं क्रियां विना संयोगान् कर्मोत्-
पद्यतेति तस्मान्नोदनं प्रेरणम् । प्रेरणाद्वि वेगाख्यः संस्कारस्तस्मादुत्क्षेपणेन
गच्छतां वाणस्य पाथिवस्य वेगाख्यसंस्कारापगमे गुरुत्वादधःपतनं कर्मोप-
लभ्यते । इदमुक्तं कणादेन स्वयमाचार्य्येणातः पूर्वं सूत्रद्वयेन । तद्यथा ।
नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ।
संस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनमिति । इषोः पृथिवीवहुललोहमयपार्थिवस्य
वाणस्य धनुषः क्षिप्तस्य प्रथमं कर्म नोदनात् धन्विपुरुषस्य धनुराकर्षण-
व्यापारेण प्रेरणान् जातवेगाख्यसंस्कारान् प्रथमं कर्म चलनं तत्कर्मणा
धन्विना कारिताद्वेगाख्यसंस्कारान् ततः परञ्च चलनं कर्म ततश्च तदुत्तरं
कर्म ततश्च तदुत्तरं कर्मत्येव यावद्वेगाख्यसंस्कारं ततो वेगाख्यसंस्काराप-
गमे गुरुत्वाच्च पतनमयोगमनमिति पृथिव्यां नोदनात् कर्मोत्पद्यते ।
अभिघाताच्च पृथिव्यां कर्म भवति । तद्यथा । प्रक्षिप्तस्य तस्यैवेवोर्जात-
वेगस्य चलतो वेगसद्भावेऽपि प्रतिक्षिप्ते न शरेणाभिघातादभिभूतवेगस्य वेगाभावे
गुरुत्वाच्च पतनमिति चकारादुक्तम् । संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोप-

कर्मगतं कर्म निर्दिशति प्रयत्नादीत्यादि ।—प्रयत्नं प्रयत्नः कर्मोवाद्यमात्मनः, यथा—“गुल्फा-
ऽऽस्यप्रयत्नं सवणम्” इत्यत्र व्याख्यातम् । भाविशब्दः प्रकारवाची, तेन संस्कारगुरुत्वादिजन्य-

लभ्यते । प्रतिक्षिप्तशरेणाभिभूतवेगस्य तस्यापरेणानुप्रतिक्षिप्तस्य षोः पततः पुनः
 प्रतिक्षिप्तं न शरेण वारितपतनस्यैव पुनःपुनः शरप्रतिक्षेपेण पतनं यद्दारयति
 तत्प्रक्षिप्तशरे संयुक्तस्य प्रतिक्षिप्तशरस्य संयोगाज्जातस्थितिस्थापनाख्य-
 संस्कारेण गुरुत्वादपि स इषुर्न पतति यावत् तत्स्थितिस्थापनसंस्कारम् ।
 ततस्तत्स्थितिस्थापनसंस्काराभावे गुरुत्वाच्च पतनं तस्यैषोर्भवतीति पृथिव्या
 मशोगमनमुपलभ्यते । नन्वेतदसमग्रवचनं नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्यो-
 ज्यस्मादापि भूमिकम्पो भवतीत्यत आह । तद्विशेषणादृष्टकारितम् । तत्र
 पृथिव्यां कम्पे नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगेभ्य एव भवति किञ्चित् दृष्टकारितं
 किञ्चिद्विशेषणैर्नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगैर्दृष्टं कारितं च भवति । तेन
 भूकम्पोऽदृष्टनोदनादिभिः कारितो बोध्य इति । क्रमिकत्वादप्यां कम्पे
 परीक्ष्यते । नन्वप्यां किं कम्पेत्यत आह । अप्यां संयोगाभावे गुरुत्वान् पतनम् ।
 अप्यां कम्पे प्रतिबन्धकद्रव्यसंयोगाभावे गुरुत्वान् पतनमशोगमनम् । यथा
 मेघे वपति जलं पतति भूमौ तत्र गृहादी प्रतिबन्धके संयोगाच्च गृहमध्ये
 जलपतनम् । तद्गृहाद्यभावे तल्लमो नृ जलं पतत्येव । ननु नवे घटे स्थित
 जलं प्रतिबन्धके द्रव्यसंयोगेऽपि तद्घटपाश्चादितः पततीति व्यभिचार
 इत्यत आह । द्रवत्वान् स्यन्दनम् । नवे घटादी स्थितं जलं यत्र स्रवति
 पार्श्वार्धितस्तत्र पतनं किन्तु द्रवत्वान् स्यन्दनं तदप्यप्यां कम्पे । स्यन्दनन्तु
 द्विविधं स्रावान्कम्पे वेगान्कम्पे च घटादिस्थस्य जलादेर्यत्र पार्श्वार्धितः क्षरणं तत्र
 स्यन्दनं स्रावान्कम्पे । नद्यादी जलस्य यदुच्चदेशाद्वेगेन चलत्वं तद्देगाख्य-
 स्यन्दनं प्रतिस्यन्दनञ्च द्रवमेव गुरुत्वाद्वचनबोध्यस्माद्भवति न त्वेकतः । उच्चदेशे
 स्रावमानमोरधःस्थजलस्य प्रमद्भादिति । ननु गुरुत्वादप्यां पतनं द्रवत्वगुरुत्वो-
 भयस्मान् स्यन्दनमस्तु परन्त्वप्यां कम्पेणां न समग्रवचनमिदं नल्लिकास्थजलस्य
 तिव्येद्गुर्दादिगमनादित्यत आह । नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् । नाडिका
 भ्रन्तगतानामप्यां वायुसंयोगाद् द्रवत्वादारोहणं तिर्यग्गुर्दादिगमनं जनयन्ति ।
 न वस्तुतस्तिर्यग्गादिगमनमपामस्तीति भावः । नाड्यो न केवल
 वायुसंयोगादपामारोहणं जनयन्त्यन्यस्मादपीत्यत आह । नादनापीडनान्

कृत्स्नकिंशारोपः । यद्यपि चेष्टितं प्राणिव्यापार उच्यते, तथापीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता,
 चैतिलपदेनेव सर्वकर्मलाभे सिद्धे वसनादिकर्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्नादीनि पदं सुसूक्ष्मप्रयत्न-

संयुक्तसंयोगाच्च । नाड्यो वस्त्यादिनेत्रादिगता नाड्यरूपा दीर्घाकारवस्तु-
 वन्धात्मिकास्तद्वस्त्यादिस्थानामपां नोदनाय प्रेरणाय यदा पीडनम् ततश्च
 तिर्य्यगाद्यारोहणं जनयन्ति । संयुक्तसंयोगाच्च यथा वक्रनाड्यो नोदनापीडन-
 व्यतिरेकेणापि वक्रदेशपर्यन्तं गत्वा तदंशे संयुक्तानां पुनः संयोगान्
 तिर्य्यगाद्यारोहणं भवति तथा स्थालीस्थानामपां वद्विसंयुक्तस्थालीसंयोगाद्
 ऊर्ध्वाद्यारोहणमिति । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाणामभ्यन्तर्गतोऽयःस्थानाद्द-
 गमनं स्वत एव भवति न तु नोदनापीडनं संयुक्तसंयोगो वायुसंयोगो वा
 तत्र वर्तते इत्यत आह । वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारिणम् । मूले सिक्तानामपां
 यद्वृक्षाणां सर्वाङ्गावयवेषुभिः सर्पणं तददृष्टस्य चायोः संयोगेन कारिणं
 न तु स्वतः । वृक्षादीनां जीवतां वायुर्हि चेतनसम्बन्धेन सदा वर्तते
 तस्मान्मृतानां वृक्षादीनां मूले सेचनेन नापः सर्व्वतः सर्पन्ति तेन
 नापामुद्गमनम् । द्रवमुद्गकमुक्तं दृश्यते च कम्का कठिना हिमानी च
 पुनस्तद्विलयनञ्चैति द्रवत्वव्यभिचार इत्यत आह । अपां सद्व्यातो विलयनञ्च
 तेजसंयोगान् । अपां सद्व्यातो यत्करकाहिमानीरूपो दृश्यते तत्र कारण
 तेजसंयोगः संवृतवायुस्थानतेजसंयोगः सलिलसङ्घातकारणं तन्मङ्घातस्य
 विलयनमसंवृतस्थानतेजसंयोग इत्यतोऽपां द्रवत्वमेव न तु कारिण्यमिति ।
 ननु तेजसंयोगे किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र विष्फुञ्जथुलिङ्गम् । करकाणां
 संहतिभावे तेजसंयोगे लिङ्गं विष्फुञ्जथुविदुर्जायते । अथानुमानप्रमाण-
 वदाप्तोपदेशोऽपि प्रमाणान्तरमस्ति तदाह । वैदिकञ्च । तत्र करकादिरूप-
 सङ्घातेऽपां तेजसंयोगकारणं तत्र प्रमाणं वैदिकश्चाप्तोपदेशश्चास्ति ।
 वेदश्चायम् "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् । या अग्निं गर्भं दधिरे
 सुवर्णं" इत्यादि । ननु विष्फुञ्जथु कथमुत्पद्यते इत्यत आह । अपां
 संयोगाद्विभागाच्चाद्रिस्तनायत्रोः । अद्रिः मुदाभनामा पर्व्वतः । तस्य मेघस्य
 च परस्परं संयोगाद्विभागाच्चापां विष्फुञ्जथुर्जायते । अत्रगर्भस्थं हि
 तेजोऽद्रिमेघसंयोगविभागाभ्यां विद्योतते इति विचलमानमपां तेजो विदुः ।
 ननु नोदनापीडनान् संयुक्तसंयोगाच्च वक्रनाड्यो यज्जलानां तिर्य्यगाद्यारोहणं

रूपकर्मण्यपित्वद्योतनार्थम् । अन्ये तु प्रयत्नादीनि प्रयत्नकारणमिति वृत्ते, प्रयत्नग्रहणञ्च कारणोप-
 लक्षणं वदन्ति । तेन गुरुधादिकार्यस्यापि कर्मणो ग्रहणमिति । प्रयत्नशब्दश्चायुर्व्वेदेऽपि कर्म-

जनयन्ति, श्राद्धादौ तु पुत्रादिदत्तमन्नादिकं कथं पितर्युपतिष्ठते इत्यत आह । तद्दुष्टभोजने न विद्यते । तत् श्राद्धादौ पुत्रदत्तमन्नादिकं यत्पितर्युपतिष्ठते तद्दुष्टानां पात्रानधिकारिणां ब्राह्मणानां भोजने न विद्यते ; तथा स्वभावात् । ननु के दुष्टा इत्यत आह । दुष्टं हिंसायाम् । हिंसायामित्युपलक्षणात् । अवैधहिंसादिनिषिद्धकर्मसु कृतेषु दुष्टं भवति । तस्य समभिव्याहारतो दोषः । तस्य निषिद्धकर्मकृतवतः समभिव्याहारत एकपङ्क्तिभोजनादिकृतवतो दोषः स्यात् । तद्दुष्टं न विद्यते । तद्दुष्टत्वं पापं नादुष्टं शास्त्रविहिते कर्मणि विद्यते । अदुष्टे किं स्यादित्यत आह । पुनर्विशिष्टप्रवृत्तिः । श्राद्धादौ यद्दुष्टभोजनादि स्यात् तदा विशिष्ट-प्रवृत्तियथाशास्त्रीयकलोदयः स्यादिति । कस्य श्राद्धादौ भोक्तव्यं तदाह । समे हीने वा प्रवृत्तिः । समे वर्णतो धर्मादिनश्च समाने जने श्राद्धादौ भोजनादिकं कर्तव्यमापदि हीने वा । तथा विरुद्धानां त्यागः । विरुद्धानां शास्त्रविहिताचारविरुद्धानां श्राद्धभोजनादौ त्यागः कार्यः । हीने परत्यागः । हीनवर्णधर्मादिके आपदरूपे परस्य शत्रोः श्राद्धादिभोजनादौ त्यागः कार्यः । सम आत्मत्यागः परत्यागो वा । समे स्वसदृशे शत्रौ स्वस्वात्मीयेऽपि त्यागः श्राद्धभोजनादित्यागः कार्यः शत्रोरपि चान्नभोजनादि-त्यागः कार्यः । विशिष्ट आत्मत्यागः । विशिष्टे परे शत्रौ तु श्राद्धभोजनादिकर्मस्थ्यात्मत्यागः स्यादिति । ननु दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये किं प्रयोजनमभ्युदयार्थं भवतीत्यत आह । दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय । दृष्टादृष्टप्रयोजनानां मध्ये दृष्टप्रयोजनाभावेऽभ्युदयाया-दृष्टप्रयोजनं स्यात् । दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि । अदृष्ट-प्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि । अदृष्टप्रयोजनान्याह । अभिषेचनोपवास-ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्जक्षत्रकालनियमाश्चादृष्टाय । अभिषेचनं तीर्थस्नानम् । उपवासो व्रतम् । ब्रह्मचर्यं सापान्यत एव ब्रह्मचर्याश्रमविहिताचारः । गुरुकुले वासो ब्रह्मचर्याश्रमः । वानप्रस्थ आश्रमः । यज्ञोऽश्वमेधादिः । दानं गोहिरण्यादिदानम् । प्रोक्षण

वचनो दृश्यते—“प्रवृत्तिस्तु चेष्टा कार्यार्थां सर्व क्रिया प्रयत्नः कार्यसमारम्भश्च” इति वचनात् ॥ २१ ॥

वैश्वीहिपश्वादिप्रोक्षणम् । दिक् कर्मविशेषे प्राच्यादि-दिक् । वदिके
 पूर्वमुखं कर्म करोतीत्यादि । नक्षत्रं मघादि श्राद्धादिकर्मविशेषे विहितम् ।
 कालो राहुदर्शनादिः । नियमो दशविधः । एतेऽदृष्टाय परलोकजनकफलाय
 भवन्तीत्यर्थः । एषु कर्मसु सिद्धार्थं दोषादोषावाह । चातुराश्रम्यमुपधाश्च ।
 चातुराश्रम्यं वेदविहितं कर्मादृष्टाय भवति । तत्रोपधा अनुपधाश्चास्ति
 फलाभिनिष्पत्तौ । तत्रोपधानुपधावाह । भावदोष उपधा अदोषोऽनुपधा ।
 भाव इच्छा रागः प्रमादः श्रद्धा । इच्छादयो भावास्नेभ्यो दोष उपधामंशः
 स्यात् । इच्छादिभावतोऽप्यनुपधामंशः स्यात् । कर्मप्रवचनप्रकरणान्
 पारलौकिककर्माण्युक्त्वा भूतक्रमत्वात् तेजःप्रभृतीनां शेषाणां क्रियामाह ।
 अग्निरूद्धं ज्वलनं वायोस्तिर्यक्पतनमणुनां मनसश्चादं कर्मादृष्टकारितम् ।
 अग्निरूद्धं ज्वलनादिकर्म न दृष्टकारणकारितं किन्तु सर्गकाले तदुक्षणतयैव
 जातत्वाद्गनेरूद्धज्वलनं कर्मादृष्टकारणस्वभावकारितं वायोस्तिर्यक् पतनं
 सञ्चतो गमनं कर्मादृष्टकारणस्वभावकारितम् । अणुनां तन्मात्रात्मकानां
 वाय्वादीनां ज्ञायात्मकानाश्चादं कर्म मनसश्चादं कर्म चादृष्टकारणस्वभाव-
 कारितमिति बोध्यम् । एतेनाकाशात्मकालदिशां न कर्मास्तीति बापित-
 मिति वैशेषिकः कणाद उवाच । अथ वक्ष्यन्ते अत्रियभद्रकाण्ण्ये । इह खलु
 सर्वे पाञ्चभौतिकं चेतनावदचेतनञ्चेत्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना नृक्तानि द्रव्याणि
 पार्थिवादीनि । तेषां कार्याणि यथा । पार्थिवान्युपचयसङ्घातगौरवस्थय-
 काराणि । आप्यान्युपकृ दस्नेहवन्धविष्यन्दमाह वप्रहादकराणि । पार्थिवानि
 पृथिवीबहुलपञ्चभूतविकारात्मकानि शरीरादीनि द्रव्याणि । उपचयो वृद्धिः ।
 सङ्घातः समूहः । आप्यान्यबहुलपञ्चभूतात्मकानि उपकलेदो द्रवीकरणं
 स्नेहः स्निग्धत्वं बन्धः संश्लेषः विष्यन्दः स्रावः । आग्नेयानि दाहपाकप्रभा-
 प्रकाशवर्णकराणि । वायव्यानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्वलाघवकराणि ।
 पृथा शरीरस्य दीप्तिः, प्रकाशो जाज्वल्यम् । विचारः प्रचरणमितस्ततो
 भ्रमणम् । आकाशात्मकानि मार्दवशौषिण्यलाघवकराणि । अनेनोपदेशेन
 नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद् द्रव्यमुपलक्ष्यते । शौषिण्यं शृषिरता
 छिद्रमिति यावत् । अनेन पार्थिवादुपदेशेन कर्मापदेशेन च जगति
 किञ्चिदपि द्रव्यमनौषधीभूतं नोपलक्ष्यते । सर्वं द्रव्यमेवौषधीभूतमित्यर्थः ।
 इति पाञ्चभौतिकभेदेन कार्यामुक्तं यथा तथा रसभेदादपि द्रव्याणां

कार्याणामन्यान्यपि कार्याणि वक्ष्यन्ते । अत्रैके प्रयत्नः पूर्वमेवोक्तो
 गुणविशेष उच्चाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिरिति द्विविधः स आदिः
 कारणं यस्य तन् तथा । चेष्टितं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः चेष्टितमिति भावे
 क्तः । तथा च राशिपुरुषस्यात्मनः स्वेच्चाजन्यप्रवृत्तिजनिता कायवाङ्मनः-
 प्रवृत्तयन्यतमा प्रवृत्तिः कर्म क्रियेति लोके व्यवहारात्प्रौक्तिकी क्रियेत्यर्थः ।
 द्वेषजन्यनिवृत्तिजनिता कायादयन्यतमा निवृत्तिरकर्मणाऽक्रियेति व्यवहारः
 कायादित्रयनिवृत्तिस्तु मोक्षः । तथा च कायिकं वाचिकं मानसिकञ्चेति
 त्रिविधं कर्माकर्म च द्विविधं कर्म पुरुषे चेतने निरिन्द्रियत्वाच्चन्तश्चेतना-
 चेतने तु वृक्षघटादौ सचेतनप्रयत्नप्रयुज्यचेष्टितं शरीरमात्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इति
 द्विविधे एव कर्माकर्मणी कर्मैव वाग्वादिषु चतुषु भूतेषु स्वभावान्
 प्रवृत्तिः कर्म । स्वात्मकालदिक्षु स्वभावान् निवृत्तिरकर्मणात्मकं कर्माति
 द्विविधं कर्म क्रिया चाक्रिया च । यथा द्विधा विद्या विद्या चाविद्या
 च, ब्रह्मविद्या हि विद्या, ऋग्वेदादिविद्या त्वविद्या । निवृत्तिरक्रिया
 प्रवृत्तिः क्रियेति द्विविधं क्रियाक्रियात्मकं कर्म लोके वाङ्मनःशरीरियत्विकल्प-
 नेन त्रिविधं पुरुषे यत् तत् अन्येकं द्विविधं साहाजिकं स्वहेतुजञ्च ।
 तत्रादं स्वार्म्भकहेतुद्रव्यगुणकर्मप्रतिनियतकार्यत्वेनानिर्वाच्यं विकृति-
 पूर्वकस्वार्म्भकद्रव्यगुणकर्मभिः समवायेन विपरमागन्धे समुदायप्रभावजं
 प्रभावस्तु खलु प्रकरणेण समवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां समवाये तु
 पूर्वं विकृत्या वैषम्येण समवायात्पूर्वस्वरूपेण समुदायस्य भावो भवनम् ।
 तज्जनितमेव प्रकृत्यननुरूपं कर्म भवति । यथा पुरुषे शौर्यादि,
 दन्त्याद्रोषधिषु विरेचनादिकं, मणिविशेषादौ च विषदाहादिहरणादिकम् ।
 न च शौर्यादिकं भूतकार्यं वाच्यं, सर्वपुरुषे तदापत्तेः । न हि
 भूतानामंशांशकल्पनेनापि तेषां गुणकार्यत्वेन शौर्यादिकं सम्भवति ।
 कर्मणोति चेत्, तेषामपि कर्म साहाजिकमेव न तु हेतुजं किञ्च भूतानां
 कर्म नाप्यंशांशकल्पनेन न शौर्यादिकं सम्भवति । महाकायपुरुषेऽपि
 शौर्यादिरूपकायपुरुषेऽप्यशौर्यादिरदर्शनात् । नापि मनःसत्त्वादियोगे
 च शौर्यादिकं भवति अशूरेऽपि हि पुरुषे सात्त्विकत्वमनस्यत्वादिदर्शनात् ।
 नापि चात्मनः कार्यं शौर्यादिकं, सर्वपुरुषे तदापत्तेः । आश्रयश्च
 शौर्यादे राशिपुरुष एव न त्वात्मशरीरं तस्मात् प्राग्विकृतप्रकृतिविपरम-

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणोर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ २२ ॥

समवायनापूर्वसमुदायत्वेन जन्मप्रभावस्तज्जं साहजिकं कर्म । स्वहेतुजञ्च कर्म स्वार्म्भहेतुप्रतिनियतकर्मजन्यत्वेन निर्वाच्यम् । यथा चेतने गमन-
निर्योगपनाधोगमनादि । अचेतने पार्थिवद्रव्यादौ विरेचनस्तम्भनवमनादि ।
इत्येवमचिन्त्यं चिन्त्यं द्विविधं कर्म । गुणोऽपि द्विधा अचिन्त्यश्चिन्त्यश्चैति ।
तदयथा—पुरुषे चेतनाधारी निर्गुणे सत्त्वयोगादुपाश्रितानि राशिपुरुष उच्छ्र-
प्रयत्नादिः । चिन्त्यः पुरुषे नीलपीतादिः । अचेतने मधुरादिरिति व्याचक्षते
व्याख्यानमिदं कर्मलक्षणस्य सम्भवति न तु निर्दिष्टस्य कर्मणः । नेदं
हि कर्मणो लक्षणमपि तु स्वादीन्यान्मेत्यादिवृत्तिर्दृश । तेनैकं प्रयत्नादि-
कर्मापरन्तु चेष्टितं कर्मात् नवद्रव्यवत् द्वे कर्मणी इति ज्ञेयम् ।
कर्मलक्षणन्तु संयोगे चेत्यादिना वक्ष्यते ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यगुणकर्मणो मिथः संयुक्तसत्त्वान्मशरीरत्रिकात्मकलोके-
चेतने च मेलनं परिशिष्टञ्च समवायं निर्दिष्टुं लक्षणेनैव निर्दिशति ;
समवाय इत्यादि । समवाय इति यदयुतानां पृथक् पृथक् स्थितानां
सिद्धानां कारणानां किञ्चिदाधार्यं किञ्चिदाधाररूपं भविष्यदित्येवम्भूतानां
कार्यत्वमापन्नानां तेषामिह कार्यं खल्विदमित्येवं प्रत्ययहेतुयः सम्बन्धः
स कार्यकारणयो सम्बन्धः समवाय इत्यर्थ इति वैशेषिका भाषन्ते ।
तस्य तेन स्वरूपज्ञानस्वरूपलक्षणतया निर्दिष्ट आचार्येण द्रव्यादिलक्षणवत्
समवायलक्षणं पृथङ् न वक्ष्यते । अत्र न पृथग्भावोऽपृथग्भावः, पृथग्भावो
नाम संयोगवैलक्षण्यानेकत्वानां त्रयाणां विपर्ययश्चेत् । तर्हि संयोग-
सहयोगो द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्यस्तद्विपर्ययस्तु स्वलु त्रियोगो
भागशो ग्रहश्चेति द्विधाविभागः पृथगेव गुणतया पठितः, एव वैलक्षण्यञ्च
भेदः परस्परसमवायवतामस्तीति वैलक्षण्यविपर्ययोऽभेदस्तन्मात्रं वर्त्तते ।
तथानेकताविपर्यय एकत्वं तच्चैकमात्रपरमाश्वादिष्वस्ति न ह्येकत्वमेकत्व-

अरूपपाणि—समवायमाह, समवाय इत्यादि । समवायस्य चायं निर्देश एव लक्षणं, तेनोत्तरोत्तर-
द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न कर्तव्यं ; समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, अपृथग्भाव इति लक्षणम् ।

सङ्ख्यातिरिक्तं कल्पयितुं शक्यते यदि चानेकवस्तूनामेकवस्तुत्वबुद्धि-
विषयत्वमेकत्वं वाच्यं तदा तदपि नातिरिक्तं तद्वस्तुत्वात् । तद्वस्तुत्वं हि
न तदास्मिन्कद्रव्यगुणकर्मण्योऽतिरिक्तम् । यदि वापि तादृशबुद्धिहेतुभाव
एकत्वमुच्यते तदा स भावः कस्तद्वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्मणां मेलनं
सहयोगश्चेत् तदात्वसंयोगविपर्ययः स्यादित्यापत्तौ त्वनेकताप्यपृथग्भावस्या-
नतिरिक्तत्वं स्यात् । यदि वा एकवस्तुघटकद्रव्याणां सहयोगः संयोग
स्तद्विपर्ययः पृथग्भावोऽसंयोगस्तद्विपर्ययः स एव संयोगोऽनेकताविपर्ययस्तु
वस्तुघटकानां द्रव्यगुणकर्मणां सहयोग इति नानतिरिक्तत्वसंयोगानेकतयो-
रित्युच्यते तदाविभाग एवासंयोगः स्यात् कथं पृथक्त्वं नाधिकं स्यात् । किञ्च
सामान्यविशेषयोर्लक्षणे यदेकत्वकरत्वपृथक्करत्वाभ्यामुपदेशे सामान्यकृतत्वा-
देकत्वस्यानित्यत्वं स्यात् । न च सामान्यस्य लक्षणे यदेकत्वमुक्तं तदनेक-
वस्तूनामेकीभूतत्वं सत्यनेकेकविधस्वरूपमिति वाच्यं सामान्यविशेषयोर्मिथो
विपर्ययत्वं हि पृथक्करत्वं विशेषस्य पृथक्त्वविपर्ययैकत्वकरत्वं सामान्य-
स्येति । तस्मादत्रापृथग्भावो न द्रव्याणां द्वन्द्वसव्वककर्मणः सहयोगो न
वा तादान्यं वैलक्षण्यविपर्ययः । नापि चानेकताविपर्ययैकत्वमपि तु
विभागस्य गुणान्तरतया पाठान् विभागानतिरिक्तोऽसंयोगविपर्ययो द्रव्याणां
संयोगातिरिक्तो योगः स हि संश्लेषः स च द्रव्यस्यावयवद्रव्येण गुणेन
कर्मणा च गुणविशेषस्य कर्मणश्च साधारणं गुणं परत्वादिभिः सहयोगो
मिथो मेलको भावोऽपृथग्भावः स खल्वजातस्य समवायिकारणानामनेक-
वस्तूनां द्रव्यगुणकर्मणां समुदायत्वरूपेणापूर्वविशेषैकवस्तुत्वविधानहेतुः
सुतरामेकत्वसङ्घाहेतुश्चानेकताविपर्ययः । अतः समवायोऽयं सामान्यं
विशेषश्च । अस्मादेव द्रव्यगुणकर्मणां सदितिज्ञानं भवतीति सत्ता । सैव भाव
एषां स्थितिहेतुत्वादित्यादिविस्तरेण प्रागव्याख्यातम् । एतच्च समवायात्मकं
सामान्यं जातिर्यदा हि समवायिकारणानामनवशेषाणां योगः स्यात्
तदैव जायतेऽयमित्युच्यते सोऽस्मान्प्रसवस्त्वेकवस्तुनि जातिर्जन्मेति यावत् ।
स तु विशेषः । यश्चानेकस्य कार्यभूतस्य समानस्वरूपप्रसवः समवायः

अपृथग्भावोऽयुतसिद्धिः सहैवावस्थानमिति यावत्, यथा—अवयवावयवितोः गुणगुणितोः कर्म-
कर्मवतोः सामान्यसामान्यवतोः, न ह्यवयवादीन् विरहव्यावयव्यादय उपलभ्यन्ते । अपृथग्भावमेव

सा जातिः सामान्यमनेकनिष्ठं समानजन्मेति जातिसामान्यं समानजन्म
जातिरिति बोध्यम् । उक्तञ्च जातिः सामान्यजन्मनोरिति । अत्र
जन्मासमानजन्म । एकनिष्ठत्वाज्जन्मबोध्यते च, एवञ्चेज्जातेर्नित्यत्वमनुपपन्नं
जन्मनस्तु क्षणिकत्वात्, तस्मात् तादृशकारणसमवायान् समुदायस्वरूपेणाद्र-
क्षणसम्बन्धजनकादप्रकाश एव जन्म, न तु तादृशसमवाय इति नैवं
वाच्यं, कारणत्वं हि पूर्ववन्तित्वं समवायश्च तादृशादप्रकाशात् पूर्व-
नास्ति । अस्ति चेत् तर्हि यदैव निरवशेषाणां घटककारणानां समवाय-
स्तदाऽयं जातोऽभ्युदितः प्रकाशितोऽभूदित्यादिकमुच्यते, तथावस्थानां
जन्मनैव प्रकाश इति यावतां समवायिकारणानां द्रव्याणां संयोगस्तदा
कर्मद्रव्यत्वेन निखिलानां द्रव्यगुणकर्मणां समवायश्च युगपत् सम्पद्यते
नातस्तावत्समवायिसंयोगजः समवायः कारणमपि नायं कार्यान् पूर्व-
मसत्त्वात् । संयोगो ह्यनित्यस्तद्रथा चेज्जातिस्तदा चानित्या स्यादपरापरयोगात्
नित्यत्वे संयोगस्य द्वन्द्वसर्व्वककर्मर्ज्जोऽनित्य इति वचनानथक्यं स्यात्
न हि तथाविधनित्यस्यानित्यत्ववचनमिदं तस्मादाद्रक्षणसम्बन्धोऽपि संयोगा-
न्मकत्वात् जन्मोच्यते, समवायानुकूलयावत्समवायिव्यापारस्तदुभयमुत्पत्तिः ।
स च व्यापारः क्षणिकस्तत्र यस्तत्त्वसिद्धाकृतिसम्पादकतया समवायः
स नित्य उच्येति द्रव्याणां यथा स्वघटकद्रव्यगुणकर्मणि तथैवैषां
समवायश्चेति चतुर्धा सामान्यं, चतुर्धा विशेषश्च, तत्तद्द्रव्याणां समतया
मृतानां गवादीनां घटकानां द्रव्यगुणकर्मणां तेषां समवायस्य च
समानप्रसवात्मकत्वेन ग्राह्यत्वात् । एतद् गवादितस्तद् गवादेर्भिन्नप्रमृतात्मकत्वेन
ग्राह्यत्वाच्च । इत्थञ्च घटे कार्यं नीलपीतादिगुणस्पन्दनादिकर्म मृदादि-
द्रव्याणां कारणानां सजातीयविजातीयतन्मात्रवैलक्षण्यप्रवृत्तामनेकतावताश्च
समुदायात्मके मृज्जलबालुकादीनां यो रूपरसादिगुणो यच्च कर्म तत्सर्व्वं
परस्परं मृज्जलादेः संयोगकाले मृज्जलादेर्गुणैर्गुणस्य कर्मणा कर्मणः कपालाद्य-
वयवानां परस्परसंयोगात् समुदायस्य तैर्गुणकर्मभिः सह योगोऽपृथग्भावः
समवायः तत्र नीलादीनि रूपाणि एकद्वित्रयादीनि यानि जायन्ते रसाश्च येऽपरे
परे वा यावन्तो नित्या वा तेषां रूपादीनां परापरत्वसङ्गादिभिः सहयोगश्च

विशेष्यत्वाद्, भूभ्यादीनां गुणैरुत इति । भूभ्यादीनां भूमिप्रकाराणां, भूमिश्च भूयसामाधेयत्वात्माधारः,
तेजाधारश्चोद्गाहरणार्थमुक्ताः, यतो भूमेरधोः सर्व्वे गुणाविपराधाच्च गुणास्तथा चावयविसामान्य-

समवायः परत्वाद्दौ संयोगविभागौ तु द्रव्यनियतत्वेन निर्देशाच्च गुणकर्मघट्टी
 स्यातामित्यपि बोध्यम् । एवं चेतनेऽपि बोध्यः समवायः । तस्य पूर्व
 हि निगुणं निष्क्रियञ्च ब्रह्म गुणयोगे ताकाशादिवासितशब्दादिगुणयोग-
 स्तत्राभिव्यक्तिकाले वाय्वादिषु च सहजचलत्वादिगुणैर्जातोत्तरकालं
 जातानां कर्मणां युक्ताख्यो योगो न समवाय इति सुतरामयमकार्यैः
 समवायिकारणानां द्रव्याणां परस्परसंयोगे क्रियमाणे समवायस्यापि तदैव
 सञ्जावात् । तथा हि लक्षणोदाहरणार्थं दर्शयति—भूम्यादीनामित्यादि ।
 अयन्तु लक्षणोदाहरणे सावशेषेण नित्याभिप्रायेण । केचित्तु समवायं न
 मन्यमाना ब्रुवन्ते द्रव्याणां द्रव्यैर्वा गुणैर्वा कर्मभिर्वा गुणानां साधारणानां
 परत्वादीनां गुणैर्वा कर्मभिर्वा सामान्येन परिगृहीतैर्वा विशेषत्वेन
 परिगृहीतैर्वा सहयोगो युक्ताख्यो योगः । स गुणैः सह नित्यद्रव्याणां
 नित्यः अन्यस्त्वनित्यः परत्वादयश्च नित्ये नित्या अनित्ये त्वनित्या इति
 परत्वादिसाभ्यर्भ्यञ्चानुगम्यते तेन । एवमसंयोगाख्यं पृथक्त्वञ्च न मन्यमाना
 विभाग एवान्तर्भावयन्ति । तत्र, द्रव्याणां द्वन्द्वसर्व्वककर्मजोऽनित्यः सहयोगो
 यः स संयोगः स्वसमवायेन द्रव्ये वर्त्तते । द्रव्याणां गुणैर्वा कर्मणा
 वा यः सहयोगः समवायेन तेषु वर्त्तते घटादीनान्तु द्रव्याणां स्वघटक-
 द्रव्यगुणकर्मभिर्यः सहयोग उक्तस्तेन समवायेन वर्त्ततां न च समवायाख्यत्वेन
 पृथक्स्वीकारात्तस्य तयोः समवायेन वृत्तिरस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् अपि तु
 स्वरूपतोऽवस्थानमिति । किञ्चित्तु खादीनां गुणैरिति नोक्त्वा भूम्यादीना-
 मित्युक्तायास्तस्याः प्रत्यक्षसिद्धाधाररूपत्वेन प्राधान्यात् भूमिप्रकाराधारभूतानां
 गुणैरप्रधानैर्गुणसंज्ञककर्मसंज्ञान्यतरैरपृथग्भावः आधारभियभावः सम्बन्धः
 समवाय इति निर्देशो निरवशेषेण लक्षणमप्येतत् । अत एवानेन न विरोधः
 समावायस्य वैशेषिकैरप्ययुतिसिद्धानामिन्यादिनोक्तस्येत्याह तत्र कार्यभूतद्रव्ये
 तद् घटकीभूतद्रव्यगुणादौ समवायस्यासंग्रहेण सर्व्वेषामेव समवायानां
 नित्यत्वाभावेन स नित्य इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यासङ्गतेनित्यत्वं चेत्तदा
 युतले घट इत्यादौ घटादियोगयोः समवायस्य नित्यत्वं भवतु । स नित्य
 इत्यादिवचनस्य ह्ययमर्थः—स समवायस्तत्र नित्यो यत्र हि द्रव्यमर्थाभित्य-

कर्मणां चेतनानि ; नेतरद्रव्ये यथोक्तसङ्घातसम्पत्तिः ; एतेन भूम्यादीनामित्याधारानां,
 गुणैरित्यप्रधानैराशेषैः, आशेषो ह्यधारपेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधाने च गुणत्वो यथा—“गुणीभूतो-

मन्यत्रानित्यः । ननु यत्र द्रव्यं नित्यं तत्र समवायो नित्य इत्यत्र हेतुमाह—
न तत्रेत्यादि । तत्र गुणो नानियतः प्रतिनियत एव गुणसहितमेव द्रव्य-
मभिव्यज्यतेऽवतिष्ठते च नागुणमिति नियमादित्यर्थ इति समवायस्य
नित्यत्वानित्यत्ववादिनस्वत्रापि गुणशब्दोऽप्रधानपरो द्रव्यं खादि न वान्यतमं
द्रव्यं यत्र तत्र गुणः कर्म चानियते न स्त इति ।

ननु यद्यपि कर्मणां द्रव्ये समवायो घटादिकार्यारम्भकसमवायिकारणानां
भूम्यादीनां कार्यघटादिनाशेऽपि स्वस्वकर्मसत्त्वान्नित्य इति । तथापि घटादि-
कार्यस्य नाशे तस्य कार्यस्य घटादेः कर्मणोऽसत्त्वादन्नित्य एव एवं गुणो
घटादौ चापे इयामो वह्निना पके तु पीतादिः इयामापगमादित्यन्नित्यः समवायो-
ऽन्नित्यद्रव्ये नित्यस्तु नित्यद्रव्ये इति न वाच्यं नित्यद्रव्यगुणयोः समवायस्य
नित्यत्वे सिद्धेऽन्यत्राप्येकरूपत्वेनैव नित्यत्वाङ्गीकार एतेन स्वस्वविशेषगुणसम-
वायनाशादेव द्रव्याणां नाश इति ख्यापितमिति तत्र मङ्गच्छते, यतो नित्यद्रव्याणां
गुणसमवायो नित्यः अनित्यद्रव्याणां द्रव्यगुणकर्म समवायोऽन्नित्य एव ।
अन्यथा द्रव्याणामनित्यानां नित्यत्वं स्यात् । नित्ये नित्यसमवायादनित्येऽपि
नित्यवन्नित्यद्रव्यसद्भावादन्नित्यमपि तथैव नित्य प्रसज्यतेऽन्यत्र सद्भावात् ।
समवायिकारणकार्यसमवायो हि जन्म, तस्य ध्वंसो विनाशः स च न
सम्भवन्नित्यत्वात् किञ्च युक्तग्राह्यगुणश्च न मन्यामहे इति न किञ्चिदा-
श्रयविनाशे सामान्यस्य विनाशः स्यात् यथा कतिचिद्गोव्यक्तिविनाशे
गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशो नित्यस्यैव समवायस्य कार्यारम्भक-
समवायिकारणद्रव्यसमुदाये तत्र तत्र कार्येऽभिव्यञ्जका भवन्ति व्यक्तयो
यथा सामान्यस्येति । यत्तु “योऽङ्गिनोऽङ्गेषु सामान्यविशेषगुणकर्मणाम् ।
द्रव्ये योगो विशेषस्य जातश्च गुणकर्मणोः । समवाय इति ऋयो नित्य
एव मनीषिभिः ॥” इति तन्मते परत्वादेगन्धादिषु गुणेषु कर्मसु च योगः
पर्याप्तिरतिरिक्ता स्यात्, षड्दसा द्वौ गन्धावित्यादौ पञ्च पुरुषा इत्यादिष्विव
संख्याप्रतीतिवच्छेन समवायस्याङ्गीकारो लाघवात् कर्तव्य इति । यश्च
कार्यव्यवहितमाक्षणावच्छेदे कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वं समवायत्वं यथा भविष्यता घटेन कार्येण

‘ऽयम्’ इत्यप्रधानमित्यर्थः, तेनाधारणामाधेयैर्षोऽप्यर्थभावः स समवायः सम्बन्ध इहेति ; तेन
पृथिवीत्वगन्धत्वस्वयोरप्युक्तस्वरूपोरप्याभाराधेयभावाभावात् न समवाय इत्युक्तं भवति ; अत

व्यवहितं वृत्तमानक्षणम् । यावत्कालावच्छेदेन घटो भविष्यति तत्कालो-
त्तरकालस्य प्राग्वर्तितदेतत्क्षणावच्छेदेन कार्यस्य तस्य भविष्यतो
घटस्याधिकरणे तस्मिन् प्राक्क्षणे तद्घटारम्भं करिष्यन्मृद्वालुकाजलादीनां
योगेनैकीभावप्रयोजकसंश्लेषणस्यात्यन्ताभावस्तस्य प्रतियोगि तचश्लेषण-
मप्रतियोगि पुनस्तस्मिन्त्वं यावद्वस्तु । तदवच्छेदको धर्मस्तु तद्विभक्तावद्वस्तु-
निष्ठो धर्मः तदनवच्छेदकधर्मस्तु तत्संश्लेषणत्वं तदेव समवायत्वमिह स्यात् ।
तथा - तदानीं भविष्यद्घटारम्भकतत्तन्मृदादिसंयोगस्याप्यत्यन्ताभावोऽस्तीति
तत्संयोगोऽतिप्रसङ्गः स्यात् । यदि चात्यन्ताभावोऽत्र स्वप्रतियोगितावच्छे-
दावच्छिन्नत्वेन गृह्यते तदापि तुल्यम् । इतरसंयोगस्य तदानीं सत्त्वात्
संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावासम्भवात् । वृत्तमानस्य घटारम्भक-
मृदादः संयोगेन संश्लेषस्य सत्त्वात् संश्लेषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावस्यासम्भवादित्यतस्तन्न सम्यक् ; समवायत्वरूपधर्माभावाच्च । अन्ये तु
भूम्यादीनां द्रव्याणां गुणैरपृथग्भावः समवायः । गुणेभ्यः पृथक् भूम्यादि-
गुणैरपृथग्भवतीति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरैकीभाव इति व्याप्तिनिश्चया-
दनेकविलक्षणानामैकीभावो यो भावः स समवायः कर्मणां द्रव्यस्य न
समवायः, परन्तु योगः तस्य पर्याप्त्याख्यकत्वाद्वाव्याप्तिः परम्परया समुदायेन
समुदायिनां संयोगाच्च । पर्याप्तिर्हि युक्त्याख्या गुण इति आहुः ।
वस्तुतस्तु गुणः सह भूम्यादीनां प्रकृतिभूतद्रव्याणां गुणैः सहिताना-
मर्थाद्द्रव्यगुणकर्मणां यथायथमपृथग्भावः कार्यत्वेऽपि समुदायत्वनैकीभावो
भवनं जन्मसमवायः । जातोत्तरकालं हि तत्राहितगुणादीनां योगस्तु
युक्तिरेव तत्रावस्थान्तरगमनमपि भाक्तमेव जन्मोच्यते ।

ननु कथं न तन्मुख्यमुच्यते इत्यत आह । स नित्य इति । स समवायो
नित्यः समवायिकारणानां क्रमात् संयोगाज्जातोऽपि विलक्षणानेकस्य द्रव्यादः
प्रकृतिभूतकारणस्य कार्यत्वकलसङ्ख्यावत्तासम्पादकत्वस्वभावेन समवाये
प्रकृतिभूततदनैककारणस्यैकवद्भावलक्षणस्य संसिद्धत्वात् । न ह्यन्यथा
लक्षणमस्य कदापि स्यात् तस्य स्वभावस्य नित्यत्वाच्च । न च यतः
समवायिहेतुसंयोगोऽपृथग्भावश्च भावानां युगपत् सम्भवति । पूर्व्वं हि

एवोक्तं वैशेषिके यत् — “अयुनसिद्धानाम् आधार्याधारभूतानां चः सम्बन्ध इहेति प्रत्ययहेतुः स
समवायः” इति । स नित्य इति समवायोऽविनाशी, सत्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो

शुक्रार्त्तवसंयोगः पश्चादात्मादीनामित्यतः क्रमेण हेतुसंयोगादुत्तरं समवायः स्यात्तेन समवायिकारणानां संयोगनाशानु कारयघटादेर्नाशेऽपि घटादा-
वनित्यनित्योभयविधसमवायेनैव स्वस्वरूपप्रकाशात् तदात्मकस्वभावकाय्य ल-
क्षणस्य तदपरापरसाधारणाश्रित्यः साधारणे तन्मात्रे त्वनित्यः । न हि
जन्मवन्माकार्यस्वरूपेण सम्पद्यते किञ्चित् । तस्माद्भावानां जन्मरूपः
समवायोऽयं स्वभावो नित्यः ।

ननु जानोत्तरकालमध्याधानीयगुणादीनां योगोऽप्येवं भवति न
हि तद्गुणाद्याधानं विना तदवस्थागमनं स्यादतः सोऽपि नित्यः
सम्भवतु नाप्यतिरिक्तो वास्तु, इत्यत आह, यत्रेत्यादि ।—हि यस्मान्
यत्र द्रव्यं वर्त्तते तत्र द्रव्ये गुणो गुणादिर्गोप्यान् नानिष्क एवेति,
द्रव्याणां हि गुणा विना भूतत्वस्वभावं तेन च समवायोऽनपायीति एका
नित्याऽऽधेया गुणास्तनियता धनवान्धवादिक्षयलाभादिना दुःखसुखादीनां
वद्विजलादीनामिवोप्यशीतादीनाञ्च मुहुम्मुहुर्योगायोगयोः पुरुष दर्शनात्
मुहुम्मुहुर्भङ्गोत्पत्तिभ्यां तौ तु योगायोगौ न नित्याविति । यावत्
समवायिहेतूनां द्रव्याणां संयोगात् कार्यं समवायस्योत्पत्तियु क्तिरूपैव
तत्कार्यं हि समवायस्य योजना वर्त्तत एवेति । इत्यस्य सिद्धभावस्य
अनुकूलव्यापारो जन्मार्थधात्वर्थस्तत्रातीतत्वादेरन्वयः । भवद्भूतभविष्यदिति-
भावत्रयाधाराः काला वर्त्तमानकालादयस्तदाश्रेयत्वाद्भावा अपि वर्त्तमानादयः
स्युरिति समवायस्य नित्यत्वेऽपि तन्मात्रत्वनित्यत्वादुत्पत्तिः क्षणिका किंवा
तदनुकूलव्यापाररूपा क्षणिका न तु समवायरूपेति तुल्यं वादिभिरस्माकमिति ।
अथ समवायो यद्यपृथक्त्वं तर्हि कथं समवायाख्योऽपरः पदार्थः
स्वीक्रियतेऽतिरिक्तः ? पृथक्त्वाभावो हि स्वत्वपृथक्त्वं तच्चाभावविशेष
एवेति सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्माभावा इति पठेव पदार्था भावाभावरूपेण
द्विधा भवन्ति, इत्येवं वादिवितण्डिताण्डवं परमाप्तात्रेयादिमहर्षिगणेन
ज्ञानचक्षुषा समुपदिष्टार्थतरुं । विद्वद्भिः साक्षिपातिकोन्मत्तताण्डवमित्र
मन्यमानैर्नैवालोच्यते, वैतालिकत्वादिव येनोच्यते यन्नास्ति तद्वस्तु इति ।
तद्यथा—स भावो यो भवति, भू सत्तायामित्यस्य कृद्योगे निष्पन्नो भावशब्दः

न विनश्यति, अस्त हेतुमाह, यत् हीत्यादि ।—यत्र द्रव्यं नियतं नित्यं, यथा—आकाशं, न तत्र नित्य
आकाशेऽनियतो विनाशो गुणः कश्चिदिति शेषः । एवं मन्यते—नित्ये व्योम्नि परिमाणमपि.

सत्ता पुनर्वर्त्तमानता चोत्पत्तिश्चेति द्विधा । तयोश्चोरोपि सत्तयोश्च ग्रहणात् यो वा वर्त्तते चिरं यावत्प्रलयं वा भवन्नस्ति यो । यो वा भवति वर्त्तते वा कालं कियन्तमिति भावः । यो न भावः सोऽभाव इति, तस्माद् यो नास्ति न च भवति सोऽभावः, स च वस्तु इत्युन्मत्तवचनं, यथा स्वपुष्पं कूर्मलोमं शशविषाणमित्यादि । यदि च नअर्थो विरोधस्तेन भावविपर्यय यधम्भवान् अभावस्तदा भावेभ्यो नातिरिक्तः, सविपर्यया हि भावा भगवता स्म सृज्यन्ते । तद् यथा आकाशस्य अप्रतिघातलक्षणेन विरुद्धप्रतिघातवत्यो मारुतज्योतिरबभूमय इति । समीरणस्य सततं सर्व्वतश्चलत्वधम्भेण विरुद्धोद्भवलनाधस्तिग्यगतिमन्दचलनरूपस्थिरत्वधम्भायो ज्योतिरबभूमयः, एवमव्यक्तस्पर्शगुणेन विरुद्धोष्णप्रतैक्ष्याश्रयो ज्योतिः । द्रवशीतस्निग्धमन्दसरमान्द्रमृदुपिच्छलगुणानां वायोः क्रमान् सूक्ष्मव्यक्तस्पर्शरुक्षचलत्वलघुस्वरविशदगुणविरुद्धानामाश्रयो जलं, तथा वायोलघुसूक्ष्मचलगुणविरुद्धगुरुस्थूलगुणाश्रयो भूरिति । तथा ज्योतिपस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदगुणविरुद्धानां मृदुशीतसान्द्रगुरुस्निग्धपिच्छलगुणानामाश्रयो जलम् । मन्दाव्यक्तस्पर्शस्थूलगुरुस्वरकठिनस्थिरमान्द्रगन्धगुणानां तेजसस्तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मलघुमृष्टणविशदोद्भवलनविरुद्धानामाश्रयो भूरिति । जलस्य द्रवेण विरुद्धस्य कठिनस्य स्निग्धेन रुक्षस्य शीतेनानुष्णाशीतस्य सरेण स्थिरस्य मृदुना मन्दस्य पिच्छेन विशदस्यान्यस्याश्रयो भूरिति । आत्मनश्चैतन्यविरुद्धगुणानां सर्व्वेषामाश्रयाः खादयः । मनस्तु पाञ्चभौतिकत्वाभावाद् भूतगुणासत्त्वेन सत्त्वादिगुणमयत्वेन तद्विरुद्धगुणानां खादीनामात्मानानां विरोधितम् । कालस्य सर्व्वव्यापकरूपपरममहत्परिमाणं प्रसिद्धमिति चैतन्यगुणैर्विरुद्धानामुक्तानां गुणानामाश्रयाः खादयः। एवं दिशामपीति । परस्परविरुद्धगुणवन्ति नव द्रव्याणि भवन्ति । गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयः । तेषां शब्दो वाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां स्पर्शाभ्यां, स्पर्शा वाध्यतेऽप्रतिघातसौक्ष्म्येण, रूपं वाध्यते सान्द्रस्थूलाभ्यां, रसश्च ताभ्यां, गन्धश्चापि आवरकत्वात् । गुरुत्वं लाघवेन, स्निग्धत्वं रौक्ष्येण, शीतेनौष्ण्यं, मान्द्रं तीक्ष्णेण, स्थैर्य्यं सरेण, माहृवं कठिन्येन, वैशदयः

तावन्नित्यं, यथा द्रव्याद्यमप्याकाशगतं नित्यं तथा नित्ययोराकाशात्तद्गुणयोः समवायलक्षणः समवायोऽपि नित्य एव, एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकरूपत्वात्, समवायस्त्वन्यत्रापि

न, इन्द्रक्षणत्वं स्वरत्वेन, साक्ष्यं स्थाल्यन मान्द्रण च । द्रवत्वं
काठिन्येन सान्द्रेण च, चैतन्यं तमसा गुणेन, प्रयुक्तिर्निवृत्त्या, सुखं दुःखेन,
ह्ये इच्छया, परस्वमपरस्वनेन, युक्तिरयोगेनासंयोगारूपपृथक्त्वेन वाच्यते ।
सङ्ख्याऽभ्यासेन, संयोगो विभागेन, पृथक्त्वं समवायेन, परिमाणमभ्यासेन,
संस्कारः स्वभावेन । क्रियानिवृत्त्या सामान्यं विशेषेणेति परस्परं
विरुद्धधर्माणो गुणाः क्रियाश्च कथं सम्भवति सप्तमं वस्तु चाभावात्कल्पिति ।

यदि वा नञ् अपाशब्दे, तदा सर्व्वो भावः कचिदर्थे प्रशस्तं कचिदर्थेऽप्रशस्तं
इति भावातिरिक्तः कथमभावः ? यद्यपि चाल्पार्थं विवक्ष्यते नञ्, तदापि
अल्पत्वं किं क्रियाकरणे न्यूनत्वं किं धर्मवत्त्वे ? तदापि स्वस्वक्रियायां
परस्मान्वृत्तातिरिक्तत्वमस्ति ; यथा मधुरो रसः सर्व्वशेन कर्कं
वर्द्धयति न वाऽऽलो लवणो वा, एवमन्यः सर्व्वो भावः । सादृश्यार्थं यदि
नञ् वाच्यस्तदापि सादृश्यं भेदघटितं स्वीयबहुधर्मवत्त्वं तत्र भेदः परकीय-
धर्मवत्त्वमित्यतो भावातिरिक्तः कथमभावः ? अन्यत्वं यदि नञ् यस्तिहि
चान्यत्वमपि भेदमात्रं, तच्च तादात्म्यं तरसंसर्गणावस्थानम्, अवस्थानं पुनर्यादि
आधाराधेययोर्द्वययोः संयोगः द्रव्यगुणयोरिकत्वानेकत्वे समवायपृथक्त्वं
योगो गुणो यश्च पर्याप्तिः सा युक्तिगुणकर्मणोश्च पर्याप्तिगुणसामान्ययोश्च
गुणविशेषयोश्च सैव समवायः आधाराधेयभावेन वृत्तनमुच्यते तदा तच्च
वैशिष्ट्यं यदुच्यते सत्तं ति तत्तु सामान्यं वा विशेषणं वा स्यात् सत्तातिरिक्तयोः
सामान्यविशेषयोर्द्वयगुणकर्मस्वन्तर्भावेण वृत्तनरूपयोः सामान्यविशेषयोर्द्वय-
गुणकर्मसमवायातिरिक्तत्वान् त्रिकालातीतत्वावस्थाने हि ब्रह्मणोऽस्तित्वं
प्रयोगकर्तृभावेन भूते च सर्गे त्रिकालज्ञतमपुरुषेणोच्यते सृष्टेः पूर्वं
ब्रह्मासीदिति, तदापि कालस्तद् ब्रह्मणः सर्व्वकलनाप्रभावः परन्तु जन्मिनामभा-
वेन भवद्भूतभविष्यत्त्वेन रूपदेशस्तस्य स्यादिति, तादात्म्येनाधाराधेयभावेनापि
वृत्तनलक्षणावस्थानरूपाभेदोऽपि चाधिको भावः स्यादुरीकार्यः । एवं
तादात्म्यसंसर्गणानवस्थानं भेद इति पक्षेऽयुक्तो दोष उत्पत्तः कथमभावोऽतिरिक्तः
स्यात् ? इत्थञ्च न गौर्नर इत्यादौ भेदश्चतुष्पादशृङ्गलाङ्गूलादिकमङ्गं
द्विपदादिनरात् । अयं नरपादो न गोः पादः इत्यादौ त्रिलक्षणाकृतिर्वा

नित्यत्वमेव, न चाभयद्रव्यजाते समवायविनाशः, यथा—गोष्पकविनाशो गोत्वस्य सामान्यस्य न
विनाशः, नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पार्थिवद्रव्याद्यत्त्वत्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यत्वेन

परिमाणविशेषो वा वैलक्षण्यं गुणो वा भेदः । आकृतिपरिमाणविशेषो न गोः पाद इत्यादौ गोपदस्य पाश्वभौतिकत्वं भेदः । नायं स गौरित्यत्रापि एतद्गवैतद्गवस्यास्ति कश्चिद्भेदको गुणकर्माकृतिविशेषः, स एव किं भेदस्तस्येष्टत्वे भेदभेदकयोर्भेदात् कस्य भवत्यापत्तिः, क उ कर्मणोरेकत्वे क उ प्रयोगेऽपि कर्मणोर्भेदेऽपि नात्र भेदः कर्म तत्र तद्गव इति भेदः क्रिया- तदनुकूलव्यापारशाली भेदक इत्यनुभववदिति चेत्, उच्यते—तद्गव्यः कश्चिदस्ति गुणकर्माकृतिविशेषैरेतद्गवस्य विशेषः स च भेदक एव विशेषाख्यो भावो “विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्” इति विशेषस्य लक्षणेन लभ्यते हि पृथक्त्वं गुणो भेदः पृथक्त्वकृत् भेदको विशेषाख्यो भावः । तस्माद्भेदः पृथक्त्वाख्यो गुण एव नातिरिक्तः । तेन न भावोऽभाव इति चतुर्णां भावानां मध्ये यो भावो यस्माद्भावात् पृथक्त्ववान् सोऽभावः पृथक्त्वमात्रं वैलक्षण्यं भेद इति नञ्वा बोध्यते न तु त्रिविधपृथक्त्ववेवाभावः । तदर्थं श्रौतकनञः समासासम्भवात् । नञ्त्तत्पुरुषो हि तुल्याधिकरणार्थश्रौतकत्व एव न तु भेदार्थः । तथा हि न ब्राह्मण इति विग्रह एवाब्राह्मण इति समासो नञ्वा श्रान्त्यभेदाश्रयस्य तादात्म्याश्रयो ब्राह्मण इत्यनुभवान् । न हि भवति नञ्श्रान्त्यस्य भेदस्यान्वयः प्रथमान्तब्राह्मणपदार्थं तादात्म्येन । न हि भेदो ब्राह्मण इति । यदि च ब्राह्मणस्य भेद इति विग्रहे पष्ठान्तब्राह्मणेन सह नञ् समस्यते, तर्हि पृथङ् नञ्ममामममत्रप्रणयनमनर्थकं स्यात् तच्चेदिष्यते तदा उत्तरपदस्य सम्बन्धपर्यन्तार्थं वृत्त्या गौणत्वे नासौ ब्राह्मणः अगौरः अगौरी कालीत्यादौ सर्वनामसंज्ञासामानाधिकरण्यञ्च व्याहृत्यते । एवं सति द्रव्यादिचतुर्भावान्यतमभावभिन्नोऽन्यतमो भावोऽभावः, स च यत्र वाक्ये तादात्म्येनान्वेनुपहति, अथ प्रसज्यपदार्थतया भासते, तत्र नञ्वा यन् पृथक्त्ववत्तया प्रतिपाद्यते तन् पृथक्त्वमन्योन्याभावः भावप्रधाननिर्देशः । यथा न ब्राह्मणो राजा इत्यादौ समानविभक्तिमज्जुन तादात्म्येन नञ्वेतुं प्रसज्यतया भासमानो ब्राह्मणपदार्थो राजपदार्थेन, नञ्वा चात्र ब्राह्मणात् पृथक्त्वगुणशाली राजेति गम्यते । राज्ञि पृथक्त्वस्य प्रतियोगी ब्राह्मणः,

व्यक्त्यः । अर्थस्तु नित्यानित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः, अथञ्च मन्वो भूम्यादीनां गुण-
देव यः सम्बन्धः तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इत्यादि व्याख्यासम्, सन् न व्यापकं नापि
वैशेषिकमतानुयायीति मेह प्रपञ्चितम् ॥ २२ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकश्च पृथक्त्वकृत् विशेषो मनुष्यत्वसामान्यापेक्षो ब्राह्मणत्वम् ।
 सति हि सामान्येन ग्रहे विशेषणग्रह एव पृथक्त्वग्रहे हेतुः । स चान्योन्या-
 भावस्त्रिविधः—सजातीयप्रतियोगिको विजातीयप्रतियोगिको धर्मधर्मिकश्च ।
 तद् यथा—न ब्राह्मण इत्यादौ सजातीयत्वेन क्षत्रियादिमनुष्यो नत्रा प्रत्याय्यते
 न तु गवादिः । नरान् पृथक् पशुरित्यादौ विजातीयत्वेन पृथक्शब्दः
 पश्वादिप्रत्यायको द्रव्यत्वसामान्यापेक्षपशुत्वादिप्रतियोगिताकत्वान् । पुरुषो
 न हस्तो घटान् पृथक् तद्रूपमित्यादौ धर्मधर्मिणोः पृथक्त्वान् धर्मधर्मिणोः
 परस्परं हि भावत्वप्रमेयत्ववाच्यत्वादिसामान्येन सन्त्यपि सजातीयत्वे सजातीयत्व-
 व्यवहारो विलक्षणसामान्यधर्मोर्णेन न तु सामान्यमात्रधर्मेण विजातीय-
 त्वानुपपत्तेः । सर्वो हि सर्वसजातीयस्तथात्वे स्यात् । धर्मधर्मिणोश्च
 विजातीयत्वेऽपि समवेतत्वेनैकत्वेन ग्राह्यत्व-विजातीयत्व-व्यवहारो न तु
 सजातीयत्वव्यवहारः । यत्र च वाच्ये आधाराधेयभावापन्नयोः पदाधि-
 विषयाभासमानयोराधाराधेयताघटकसंसर्गविषया प्रसज्योऽप्रसज्यो वा,
 यस्तु भावस्त्रयोर्मध्ये प्रसज्यस्य संसर्गविषया भासमानस्य भावस्य
 विरोधिनि भावेऽप्रसज्यस्य च आधाराधेयताघटकसंसर्गनया प्रसज्ये भावे
 यत्पृथक्त्वं तत्संसर्गाभावः स च विरोधिप्रसज्यश्च भाव आधाराधेयता-
 घटकसंसर्गस्तत्र संसर्गाभावनया ग्राह्यं तन् पृथक्त्वञ्च संसर्गाभाव इति ।
 स च संसर्गाभावस्त्रिविधः प्रागभावध्वंसाल्प्यन्ताभावभेदान् । तत्र प्रागुत्पत्ति-
 कालेन सह भावस्य द्रव्यस्याधाराधेयत्वे संयोगो गुणकर्मणोः परस्परया
 समवायिसंयोगो वा संसर्गः प्रसज्यस्तस्य । तद्भावात्पत्तेः पूर्वकालेन
 सह आधाराधेयतायां विरोधिविभागोऽयोगरूपपृथक्त्वं परस्परया समवायि-
 विभागो वा पृथक्त्वं प्रागभावः । यथा घटो रूपञ्च श्चो भविष्यतीत्यादौ
 घटरूपयोरुत्पत्तिकालपरदिनान् पूर्वकाले वर्तमानेन दिनेन सह घटस्य
 संयोगासम्भवात् विभागः रूपस्य चासंयोगाख्यपृथक्त्वं प्रागभावो घटरूपयो-
 रस्मिन् दिने । अनेन दिनेन सह घटरूपीयविभागपृथक्त्वयोर्बैलक्षण्यं स
 प्रागभावः । ध्वंस पुनरुत्पत्तुरुत्तरकालेन सह तत्तल्लक्षणाधाराधेयतायां
 विरोधो विभागपृथक्त्वान्यतररूपः संसर्गो वैलक्षण्यं ध्वंसः । यथा घटो
 नष्टः रूपं नश्यति इत्यादि । यद्वा उत्पत्तेः पूर्वकाले यः समवायिकारणानां
 समवाययुक्तान्यतरलक्षणोत्पत्तिविपर्ययपृथक्त्वं प्रागभावस्तत्र च वैलक्षण्यं
 प्रागभावः । उत्पत्तेरुत्तरकाले च ध्वंसः । आमे हि घटे श्यामगुणस्य

पाकात् पृथक्त्वारम्भको दृश्यते । तत्र यस्य भावो यस्तस्य प्रतियोगी स एव तत्त्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकम् । संयोगादेश्चोत्पत्तिः संयोगिषु समवाय-
युक्तान्यतरः समवायस्यानित्यत्वात् । व्याख्यातञ्च स नित्य इत्यादिना ।
वृत्ताभावस्तु खलु वर्तमाने सति काले कालेतरपदाधारे यस्याधेयतया
वृत्तौ प्रसज्यो यः संयोगसमवाययुक्तान्यतरः संसर्गस्तस्य विरोधी
विभागानेकत्वासंयोगरूपपृथक्त्वान्यतरौ भावोऽत्यन्ताभावो वैलक्षण्यं तु
तत्त्वमत्यन्ताभावस्याद्गुण्ये । यथा अथ इह भूतले घटो नास्ती-
त्यादौ भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपितघटनिष्ठाधेयताघटकसंसर्गतया प्रसज्यस्य
संयोगस्य विरोधी भूतलघटयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थः । इह घटे नीलरूपं
नास्तीत्यादौ घटरूपयोः समवायस्य विरोधि पृथक्त्वमस्तीत्यर्थः । गवि
लाङ्गूलं नास्ति इत्यादौ समवायविरोधी गोलाङ्गूलयोः पृथक्त्वं विभागो
वास्तीत्यर्थः । अस्मिन् पुरुषे मुखं नास्तीत्यादौ पुरुषमुखयोर्गविरोधि
असंयोगत्वमस्तीति । अप्रसज्यस्य तु संसर्गस्य वृत्तेरभावो यथा ; इह
भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटयोः समवायस्याप्रसज्यस्य
संसर्गस्य विरोधिवृत्तिनियामकः संयोग इति संयोगोऽत्रात्यन्ताभावः । इह
घटे संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ अप्रसज्यसंयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति
समवाय इति समवायोऽत्रात्यन्ताभावः । रूपे संयोगेन रूपत्वं नास्तीत्यादौ
प्रसज्यस्य संयोगस्य विरोधी प्रसक्तोऽस्ति समवाय इत्यापि समवायोऽत्रा-
त्यन्ताभावः । पक्वे घटे इयामो नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसक्तस्य इयामस्य
अपायात् प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगाख्यपृथक्त्वम् अत्यन्ताभावः ।
एवमामघटे लौहित्यं नास्तीत्यादौ समवायेन प्रसज्यस्य लौहित्यस्य निषेधात्
प्रसज्यस्य समवायस्य विरोधी असंयोगः पृथक्त्वम् । आकाशस्य पुष्पं
नास्तीत्यादौ चैवमेव बोध्यम् । पर्युदासनत्रा अभावबोधने प्रसज्यत्व
नापेक्ष्यते तत्समभिन्नाहृतपदार्थेतरस्त्वस्तुद्योतकत्वात् ।

अत एव नञ्निपातो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थकश्च ।
प्रतियोगिनः प्रसक्तिं कृत्वा यत् प्रतिषिध्यते स प्रसज्यप्रतिषेधः ।
परितः सञ्चतः प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यामुदास्यते - यत् प्रतिषिध्यते सः
पर्युदासः । क्रियायोगे प्रसज्यप्रतिषेधार्थो नञ् ; अन्यथा ग्रामं न
गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्मत्वादिकारकत्वानुपपत्तिः । नामयोगे धातुयोगे
पर्युदासो यथा ; अत्राङ्गणो न रूपमाकाशे आकाशं न पश्यत्यन्व

इत्यादौ पय्युदासः । अभाव इत्यत्र च नत्र उभयार्थे । अथ पटोऽयं न पटो घटत्वेनेत्यादौ घटत्वविशिष्टपट-पटत्वावच्छिन्नपटयोस्तादात्म्येन अन्वयासिद्धिः प्रसज्यताभावान् । सति हि सामान्येन तद्ग्रहे तत्पृथक्त्व-ग्रहस्तादात्म्यग्रहेणैव । न ह्यप्रसज्यघटत्वविशिष्टपटपटत्वावच्छिन्नपटयोः । सामान्यं पटत्व घटत्वविशिष्टपटपटत्वविशिष्टपटयोः पृथक्त्वग्रहो भावश्चेति । परन्तु घटत्वविशिष्टनियामकप्रसिद्धसंसर्गस्य समवायस्य विरोधिघटत्वपटयोरयोगाख्यं पृथक्त्वं तच्चाद्रयत्वाद्घटत्वस्य विभागभिक्षमेव तदेव नत्राद्योत्यं स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो यः परैरुच्यते स संसर्गाभाव एव पय्युदासनञ्च व्यधिकरणधर्मस्य प्रतिषेधान् स धर्मभावसंसर्गस्य विधानात् अत्यन्ताभाव इति । प्रतियोगितावच्छेदकस्तु समवायत्वरूपधर्माभावान् समवायिसमुदाय एव धर्मधर्मिसमवायस्य तस्य तस्य साधारणसमवायाद्ध्यवच्छेदकः, एवं सति घटत्वनिष्ठात्प्रतियोगिकतया प्रसज्यसमवायसंसर्गप्रतियोगिताकासंयोग-लक्षणपृथक्त्वशाली पट इति बोधः । न तु घटत्वप्रतियोगिकभेदवत् पटत्व-शाली पट इति बोधः । भेदवत्तया बोधे तादात्म्ये नान्वयप्रसज्यताजनक-प्रयोगस्य हेतुत्वात् । न वा पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथक्त्वाश्रयो घटत्व-विशिष्टो घट इति यावदिति बोधः । निर्घटे भूतले घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्घटत्वविशिष्टो भूतलेऽस्तीति बोधानुदयात् निर्घटत्वात् अस्तीति कर्तृविहितनिवृत्तपदस्य घटत्वेनेति विशिष्टाथतृतीयान्तेन महान्वयासम्भवाच्च । घटत्वनिष्ठाश्रयतानियामकतया प्रसज्यसमवायस्य प्रतिषेधान् । समवायप्रतियोगिकभेदवदयोगाख्यपृथक्त्ववान् पटो निर्घटे भूतलेऽस्तीति बोधनिर्हायः ।

आन्वीक्षिकीन्याये चाप्युक्तं गौतमेन—“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।” इति प्रमाणनिर्देशमूत्रस्थानुयोगमूत्रम् । “न चतुष्टयमैतिह्य-र्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ।” अस्य वात्स्यायनभाष्यम्—“न चत्वार्येव प्रमाणानि । किं तर्हि ? ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानीति होचुरिति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽर्थे यो-ऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति । किमत्र प्रसज्यते ? सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम अधिनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणा-दन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणादादृकस्य सत्ताग्रहणम् ।

आदकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी । अभूत भूतस्य । अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वायवभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् । विधारके हि वायवभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति । सत्यमेतान्यपि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि । प्रमाणान्तराणि च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते । सोऽयम् ।—शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथम् ? आप्तोपदेशः शब्द इति । न च शब्दलक्षणमैतिह्यादव्यावर्तते । सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यते इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव । अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदाय-समुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयत इति । सोऽयं यथार्थमेव प्रमाणोद्देश इति । सत्यमेतानि च प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अथार्थापत्त्यादीनां प्रामाण्यपरीक्षानन्तरमभावस्य प्रामाण्यं परीक्षितं तत्रैव । तद् यथा भाष्यम्—अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते । कथमिति ? “नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ।” अस्य भाष्यम्—“अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेवजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—अभावस्य भावविरोधिना भावस्य भूयसि प्रमेये सिद्धे सत्यपि भावानां भावलवैजात्यादवस्तुत्वाद्दुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति । अथ भाष्यम् ।—“अध्यायमर्थ बहुत्वादर्थकदेश उदाह्रियते” “लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वान् अलक्षितानां तत्प्रमेयासिद्धेः ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् ।—“तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथम् ? लक्षितेषु वासःस्वनुपादेयेषुपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाद्लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधौलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासःसु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—तस्याभावस्य प्रमेयं सिध्यति, कथमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरं लक्षितेष्वित्यादि । वासःसु वस्त्रेषु खल्वग्राह्येषु ग्रहणयोग्यलक्षणरहितेषु तल्लक्षणेन लक्षितेषु उपादेयानां ग्राह्याणां वस्त्राणां तल्लक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणेन अलक्षितानामलक्षणेनाग्राह्यवस्त्रलक्षणभिन्नलक्षणेन खल्वग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावेन लक्षितत्वात् । तस्याभावस्य

अग्राह्यवस्त्रलक्षणाभावरूपस्य ग्राह्यवस्त्रलक्षणस्य ग्राह्याणां वस्त्राणां प्रमेयाणां सिद्धिरिति । तत्रोभयस्य ग्राह्याग्राह्यस्य वस्त्रस्य सन्निधाने सति कश्चित्पुरुषं कश्चिन् पुमान् प्रेरयति । अलक्षितानि वासांस्थानयेति । अलक्षितानि ग्रहणयोग्यत्वलक्षणाभावरन्ति वस्त्राण्यनयेति । इत्येवं प्रयुक्तः प्रेरितः पुरुषो येषु वासःसु ग्राह्यलक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन ग्राह्यत्वलक्षणेन लक्षणेन प्रतिपदन्ते नेमानि ग्रहणयोग्यत्वलक्षणानीति जानीते । आत्वा तान्यानयति । ग्राह्यत्वलक्षणभिन्नलक्षणमभाव एव तद् ग्राह्यवस्त्रप्रतिपत्तिहेतुः प्रमाणमेवेति । कस्यचिद् ग्राह्यं लोहितवस्त्रं यन्न लोहितं तदानयेति प्रेरितो लोहितरहितं नीलादिकमानयतीति भावः । अत एवादिवचनमुपन्यस्य समाधत्ते । “असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यत्र लक्षणोपपत्तेः ।” अस्य भाष्यम्—“यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपदन्ते । अलक्षितेषु च वासःसु लक्षणानि भूत्वा (लक्षितेषु) न भवन्ति तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति चेन्न अन्यलक्षणोपपत्तेः । यथायमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति । नैवमलक्षितेषु । सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपदन्ते इति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् । न सन् असादिति अवस्तुभूतेऽर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते । कथं ? तत्र विवृणोति भाष्येण यत्रेत्यादि । यत्र स्थले किञ्चिद्भूत्वा भूत्वा पुनः किञ्चिन्न भवति तत्र स्थले तस्य वस्तुनोऽसद्भावोऽभाव उपपदन्ते । यथापि फले जायमाने रूपं श्यामो भूत्वा पक्व न भवतीत्यभावः श्यामस्य । वासःसु पुनः अलक्षितेषु अग्राह्यलक्षणानि भूत्वा किञ्चिन्न भवतीत्येवं न दृश्यते । लक्षितेषु वस्त्रेषु लक्षणानि न भवन्ति । भवन्ति चालक्षणानीति । तस्मादेकस्मिन् भूत्वाऽन्यस्मिन्न भवतीत्यस्मान् तेषु लक्षितेषु ग्राह्येषु वस्त्रेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति । अस्मिन् खल्ववस्तुनि अर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेत् ? नान्यलक्षणोपपत्तेः । यत्रैकस्मिन् भूत्वा तत्रैव पुनस्तत्र किञ्चिन्न भवतीति वस्तुनोऽसद्भावमात्रमभावो नास्ति खल्ववस्तुन्यर्थेऽभिधेयेऽभावशब्दो न वर्त्तते इति चेन्न । कस्मात् ? अन्यलक्षणोपपत्तेः ।

पर्युदासनञ्च भावादन्त्यः अभाव इति व्युत्पत्त्या ससमभिव्याहृत-पदार्थादन्यलक्षणो वस्तुभूतश्चावस्तुभूतश्च त्पुभयस्योपपत्तेः । यथा “अनचि च” इति सूत्रे पर्युदासनञ्च खल्वचोऽन्यस्मिन् वस्तुभूते हलि चावस्तुभूते-ज्वसाने च य र स्थाने रेफवर्जं द्वे रूपे वा भवत इति । दक्षत्रं दध्यत्रेत्यादौ हलि वाक् वागित्यादाववसाने । तथैवायं

कश्चित् वस्त्रानेता पुमान् अलोहितं वस्त्रमानयेति नियुक्तोऽप्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं लोहितान्यलक्षणानामुपपत्तिमिदं वासो न लोहित-
 रित्येवमुपपत्तिं पश्यति । नैवं लक्षितेषु । दृश्यमानेषु लोहितेषु वासःसु
 तथा खल्वलोहितलक्षणोपपत्तिं ग्रहणयोग्यतां न पश्यति । सोऽयं खलु
 स एषोऽलोहितवस्त्रानयने नियुक्तः पुमान् अलोहितलक्षणाभावं लोहितलक्षणं
 पश्यन्नभावेन खल्वलोहिताभावेन लोहितेनार्थं रक्तवस्त्रं नेतुयोग्यं प्रतिपद्यते
 उपलभते ; इति तल्लक्षणाभावज्ञानेन एतलोहितं वस्त्रं ग्रहणयोग्यत्वाभाववदित्यनु-
 मीयत इति एतद्वस्त्रमग्राह्यत्वेन प्रमेयभावस्येति । अवस्तुभूतस्वभावोऽपदाय-
 खादप्रमेयत्वान् न प्रमाणमिति तदुदाहरणमिह दर्शितमिति । अत्र वादिप्रदर्शित-
 दोषमाह । “तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् । “तेषु वासःसु
 लक्षितेषु सिद्धिविद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम् ।
 यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि
 खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहृत इति ।” भाष्यस्य चास्यानुव्याख्यानमिदम् ।—
 नन्वसति सति च वस्तुन्यभावशब्दो वचनेऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः
 हेत्वाभासः । कस्मात् ? अलक्षितेषु तत्सिद्धेः । कथमलक्षितेषु तत्सिद्धि-
 रित्यत आह । तेष्वित्यादि । तेषु लक्षितेषु वासःसु खल्वलोहितेषु सिद्धिः
 अलोहितस्य विद्यमानता येषां लक्षणानामलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतत्वादिरूपाणां
 भवति तेषु लक्षितेषु खल्वलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतत्वात् वासःसु अलक्षितलक्षणानां
 लोहितमूक्षमूत्रनिम्नतत्त्वलक्षणानां नाभावोऽस्ति । तर्हि केषामभावः
 कुत्रास्तीत्यत आह । यानि चेत्यादि । यानि च लक्षणानि लक्षितेषु
 अलोहितस्थूलमूत्रनिम्नतेषु वस्त्रेषु खल्वानेतव्येषूपपादेयेषु अलोहितस्थूलमूत्र-
 निम्नानादीनि विद्यन्ते तेषां लक्षणानामलक्षितेषु लोहितमूक्षमूत्रनिम्नतेषु
 अभावोऽस्तीति तस्मादहेतुर्न्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुः । कस्मात् खल्वलोहित्या-
 दीनामभावो लोहितेषु नाभाव उच्यते ? इत्यत आह यानि खल्वित्यादि ; यानि
 वस्तूनि खलु भवन्ति तानि भावाः, यानि भूत्वा न भवन्ति तेषां सोऽभावः, स
 चात्र व्याहृत इत्यनोऽन्यलक्षणोपपत्तेरिति हेतुरहेतुः । अत्र सिद्धान्तमाह ।—“न
 लक्षणवस्थितार्थसिद्धेः ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् ।—“न ब्रूमो यानि लक्षणानि
 भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि, अनवस्थितानि
 केषुचिन् अवक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन
 प्रतिपद्यते इति ।” भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—न खलु पयमेवं ब्रूमः ।

यानि लक्षणानि भवन्ति भूत्वा न भवन्तीति तेषामभाव इवेवं वयं न
 ब्रूमः । किन्तु ब्रवीषीति तदुच्यते । किन्त्वित्यादि । यः पुमान् केषुचिन्
 लक्षणान्यवस्थितानि केषुचिदनवस्थितानि पश्यन् येषु वस्तुषु लक्षणानां
 भावं विदग्गमानतां न पश्यति स तानि वस्तूनि लक्षणाभावेन तेन प्रतिपद्यते
 अनुमीयते तानि वस्तूनि तल्लक्षणाभावस्य प्रमेयाणि भवन्ति । इति लक्षणाव-
 स्थितवस्त्वपेक्षया स्वत्वभावस्य सिद्धेः स्यात्लक्षणापपत्तेरिति हेतुर्नादितुरिति ।
 “प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ।” सूत्रस्यास्य भाष्यम् ।—“अभावद्वैतं खलु भवति ।
 प्राक् चोत्पत्तेरविदग्गमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता । तत्र
 अलक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविदग्गमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ।”
 भाष्यस्यास्यानुव्याख्यानम् ।—अन्यलक्षणापपत्तेरिति वचनेन वैलक्षण्यं वस्तुना-
 मभावो दर्शितः । लक्षितेष्वलक्षितत्वान्तरत्वात्लक्षितानामित्यादुक्तलक्षणेण ।
 लक्षितेष्वलक्षितानां लक्षणाभाव एव वैलक्षण्यं तदेकेनादाहरणेनान्योन्या-
 भावात्यन्ताभावो द्वौ प्रदर्शितौ । अलक्षितानां वाससां लक्षणतो वैलक्षण्यं
 पृथक्त्वं नाम गुणो लक्षितेषु वासःसु । “पृथगन्यदित्यनर्थान्तरम्” इति कणाद-
 सूत्रम् । “पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता” इति चरकेणोक्तम् । तथा च ।
 लक्षितेषु वासःस्वलक्षितानां वाससां लक्षणानि न सन्तीदत्यन्ताभावः । स
 चापीह पृथक्त्वम् । वाससां ह्यलक्षितानां तल्लक्षणैः सम्बन्धः समवायः स
 स्वत्वपृथग्भावः सन्ययोगाख्यपृथक्त्वविपर्ययो मेलको भावः । तेषा-
 मलक्षितवासोलक्षणानां लक्षितवासःसु तत्समवायसम्बन्धप्रतिषेध एव
 समवायविपर्ययस्त्वयोगाख्यः पृथक्त्वमेवेति । इत्येवं द्वावभाववुपपाद्य प्राग-
 भाव उपपाद्यते । प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्चेति । नन्वेवमस्तु अन्योन्याभावा-
 त्यन्ताभावयोर्वस्तुभूतयोः प्रमेयसिद्धिराभ्यामन्यौ चाभावौ प्रागभावध्वंसौ
 प्रागुत्पत्तेर्भावानामुत्पन्नानामुत्तरकालश्च दृश्येते तयोः प्रमेयं कथं सिध्यतीत्यत
 आह भाष्यम् । अभावद्वैतमित्यादि । द्वैतं द्वितया वर्त्तते यत्तद् द्वैतम् ।
 तदग्रथा प्राक् चेत्यादि । प्रागुत्पत्तेर्भावस्य या चाविदग्गमानता अवर्त्तनं स
 प्रागभावः । उत्पन्नस्य भावस्यात्मनः स्वस्य सद्भावहेतोर्हानात् त्यागादविदग्ग-
 मानता अवर्त्तनं स ध्वंस इति, द्वैतमभावस्य । तदुदाहरति । अलोहितानि
 वासांस्यानयेति प्रेरणे तत्रालक्षितेषु वासःसु लोहितेषु प्रागुत्पत्तेर्जननः
 पूर्वकाले यदवर्त्तनं कार्यरूपेण समवायिकारणानां वत्तेनाभावः स खलु सम-
 वायिकारणानां स्वस्वरूपेण वर्त्तनं पृथक् पृथक् तत्तस्य कार्यस्य प्रागभावः ।

स खलु यद्गृह्येक्षणानि वासांसि भविष्यन्ति तेषां समवायिकारण-
समवायविपर्ययः खल्वयोगाख्यं पृथक् प्रागुत्पत्तेः काले वर्तते इति
पृथग्भावो गुण एवाविद्यमानतालक्षणानामभावः प्राग्भावो नेतर इति ।
तेन समवायिकारणानां पृथग्भावेनानुमीयते, अस्त्येषां कार्यं किमपीति
तस्य तत्कार्यं प्रमेयमिति । उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता खलु
ध्वंस एतेन व्याख्यातः । तद्यथा । लक्षितेषु तन्तुसंयोगान् यावत्काल
समवायो वर्तते तावत्कालं स्वस्वलक्षणवृत्तया तानि वासांसि अनुवर्तन्ते,
यदा तेषां तन्तुसंयोगो विभागान्निवर्तते निवर्तते च समवायः, तदा
तल्लक्षणस्यात्मनो हानान् तानि वासांसि नश्यन्तीत्यविद्यमानतैव भवति
तत्समवायनिवृत्तिरयोग एव पृथक् नाम गुणो नेतर इति । एतेनानुमीयते
तु आसीदेषां संयोगान् समवाय इति, स तस्य प्रमेय इति । अथ खलु कः
पुनः कस्य भावस्याभावो नाम भाव इत्याकाङ्क्षायां तत्रैव गौतमोक्त-
मेकान्तं दर्शयति । 'सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धः ।' सूत्रस्यास्य
भाष्यम् ।—'यावद्भावजानं तत्सर्व्वमभावः । कस्मात् ? भावेष्वितरेतरा-
भावसिद्धः । असन् गौरव्वात्मनाऽनश्वो गौः, असन्नश्वो गवात्मना
अगौरश्च इति । असत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात्
सर्व्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम् ।
अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः । पूर्व्व
सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यम् । तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः
स्यादिति ? न ज्ञातभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञानुमिति ।
सर्व्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं सर्व्वमिति मन्यसे तदभाव इति । एवञ्चैत
अनिवृत्तो व्याघातः । अनेकमशेषश्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् ।
अस्ति चायं प्रत्ययः सर्व्वमिति, तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः
सर्व्वमभाव इति ; भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा, भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः,
भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्चित्ये चेतरेतराभावसिद्धरा सर्व्वमभाव इत्युच्यते ।
यदि सर्व्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते ० ० ० इति ।" अस्य
भाष्यस्यानुवपाख्यानम् ।—सर्व्वमभाव इत्येकान्तः । यावद्भावजानं निखिल-
भावसमूहं तत्सर्व्वमभाव इति । भवतीति भावः कर्त्तरि णः, न तु भावे ऋ-
त्रिकालार्थत्वात् । यद्भूतं यद्भवद् यद्भव्यं तत्सर्व्व भावोऽभावश्च । कस्मात् ?
भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । भावेषु मध्ये यः कश्चिद्भावः कस्यचिदपरस्य

भावस्य भिन्नस्तस्य च भिन्नः सोऽपरो भाव इत्यन्योन्यमभावमिद्रे सर्वो
 भावोऽभावश्च । तद्यथा असन्नित्यादि । न सन्न असन्न गौ । सन्नित्यादि ।
 अत्रात्मना अश्वरूपो न गौरित्यनश्वो गौरित्यर्थोऽसन्न गौरित्यस्य । एवं
 सन्न गौर्न सन्नसन्नश्वो गवात्मना गौरूपो नाश्व इत्यगौरश्च इत्यर्थः । इत्येव-
 षसन्प्रत्ययस्य मङ्गिन्नप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य स्वस्वमत्पदार्थस्य गवाश्वपदार्थेन
 भावेन सह सामानाधिकरण्यादभेदादमदभिन्नो गौरमदभिन्नोऽश्व इत्यभेद-
 प्रतीत्या असन्न गौरमन्नश्च इति । अथात्र विप्रतिपत्तिमिमां दर्शयति ।
 सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये इत्यादि । सर्वमभाव इति प्रतिज्ञापदं
 भावेष्वितरेतरापेक्षमिद्रे गिति हेतुपदमित्यनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः पदयोस्तु
 व्याघातादयुक्तं सर्वमभाव इति वाक्यम् । व्याघातस्तु दर्शयति । अनेक-
 म्येत्यादि । सर्वमभाव इत्यत्र सर्वशब्दस्यार्थोऽनेकम्याशेषता । अभाव-
 शब्दस्यार्थस्तु भावप्रतिषेधः । तत्र पूर्वं सर्वमिति यदुक्तं तन्मोपाख्य-
 मुपाख्यानमहितम् । उत्तरमभाव इति यदुक्तं तन्निरुपाख्यमुपाख्यानरहितम् ।
 कृत्स्नं वस्तु भाव उच्यते । तदेव कृत्स्नं वस्तु कथमभाव उच्यते ? सम्य-
 गुपाख्यायमानं वस्तुरूपेणाख्यायमानं मध्ये कथं निरुपाख्यमुपाख्यान-
 रहितमभावः स्यादिति व्याघातः । एवं न जातु कदाचिदपि निरुपाख्यः
 अभावोऽनेकतयाऽशेषतया च शक्यः प्रतिज्ञानुमिति । कुत्रचिदेकस्याभावोऽथ
 कुत्रचिदुभयस्य कुत्रचिन् त्रयाणामित्येवमादिरूपादशक्योऽभावो निरवशेषतया
 प्रतिज्ञानुमिति च व्याघातः । भावो हि सर्वमेव । तस्य सर्वस्य प्रतिषेधे
 सर्वान्तिरिक्तं किमस्ति । किञ्चिदपि नास्तीति सर्वान्तिरिक्तं नास्ति यत्तद्वस्तु
 तस्मादनेकतयाऽनवशेषतया नाभावः शक्यो भवता प्रतिज्ञानुमिति । तत्राहो-
 त्तरम् । सर्वमेतदभाव इति । यदिदं सर्वमिति मन्यते तत्सर्वमभाव
 इति चेदुच्यते । तदेवमेवप्रकारेणापि व्याघातोऽनिवृत्त एव । तं च
 व्याघातं दर्शयति । अनेकमित्यादि । सर्वमित्यनेकमशेषञ्चेति यदनेकं
 निःशेषं च तन्नाभावप्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । कथमित्यत आह । अस्ति
 चायमित्यादि । सर्वमित्ययं प्रत्ययश्चास्ति तस्मात् प्रत्ययादभावः सर्वमिति
 न प्रत्ययः स्यात् । एकद्वित्रयादीनामभावस्थानवशेषत्वभावात् । इति
 प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः । अत्र पुनराहोत्तरम् । सर्वमभाव इत्यादि ।
 सर्वमभाव इति सर्वं न भाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञा । तत्र भावेष्वितरे-
 तराभावसिद्धेरिति हेतुः । अत्र हेतुवचने भावेष्वितरेतराभावं परस्पराभावम्

अनुभाय तमेव परस्पराभावमाश्रित्य च परस्पराभावसिद्ध्या । एको हि भावोऽपरस्तस्याभावस्तस्याभावश्च स इत्येवं परस्पराभावसिद्ध्या सर्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्वमभाव इत्युच्यते तदा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुर्नापिपद्यते । सर्वमभावः कस्येत्यनुपपत्तिरिति । तत्रोत्तरमाह, अथेत्यादि । भावानां स्वभावसिद्धेर्भावेष्वितरेतराभावसिद्धिरित्युपपत्तिः स्यादिति । अत्राप्यनुयोगमूत्रम् । न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् । अस्य भाष्यम् ।—न सर्वमभावः । कस्मात् ? स्वेन भावेन सद्भावात् । भावानां स्वेन धर्म्येण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्मो भावानाम् ? द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यं द्रव्यादीनां क्रियागुणवदित्येवमादिर्विशेषः । स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यादेरिति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात् । अस्ति द्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा । न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति । गौरगति प्रयुज्यमाने शब्दे जाति विशिष्टं द्रव्यं गृह्यते, नाभावमात्रम् । यदि च सर्वमभावः, गौरित्यभावः प्रतीयते । गोशब्देन चाभाव उच्यते । यदि च गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति । अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते, अत्रचानात् । गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः । अनश्वोऽश्व इति वा अगोः गौरगति वा कस्मान्नोच्यते, अत्रचानात् । स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्वेति विज्ञायते अव्यतिरेक-प्रतिषेधे च । भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः । अत्राव्यतिरेको-ऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा—न सन्ति कुण्डे वदराणीति । असन् गौरश्चात्मनाऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिपिध्यते । गवाश्वयोरैकत्वं नास्तीति । तस्मिन् प्रतिपिध्यमाने भावेन गवा सामानाधि-करण्यमसत्प्रत्ययस्य । असन् गौरश्चात्मनेति । यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति । कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिपिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधि-करण्यमिति । भाष्यस्याख्येदमनुव्याख्यानम् ।—न सर्वमभाव इति सूत्र-स्मरणार्थवचनं, तेन सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति न । तत्र कस्मादिति हेतुप्रश्नः । स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानामिति वार्तिकेन स्वभाव-सिद्धेरित्यस्यार्थः प्रदर्शितः । तद्वार्तिकं भाष्येण व्याख्यायते, स्वेने-त्यादि ।—स्वेन भावेन भावानां सद्भावः, स्वेन धर्म्येण भावा भवन्तीति

सद्भाव इति प्रतिज्ञा । भावा हि स्वस्वधर्मवृत्तया जायन्ते, भवन्तीति भावा एवोच्यन्ते न तु न भवन्तीत्यभावा उच्यन्ते । स च धर्म इतरेतराभावरूप-
 पृथक्त्वकृत् तद्धर्मवृत्तया भावा भवन्तीति भावा एव न त्वभावा इति प्रति-
 ज्ञायते । तत्र प्रश्नः कश्चेत्यादि । येन स्येन धर्मेण भावा भवन्तीति ।
 स स्वो धर्मः क इति पृष्ठ आह, द्रव्येत्यादि ।— वैशेषिके कणादेन
 यदुक्तं तदनुमन्य स्पृशेदमुक्तम् । तत्र तृकामिदं, धर्मविशेषसूत्रान् द्रव्यगुण-
 कर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ।
 पृथिव्यग्ने जोवायुवाकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि । रूपरस-
 गन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धय
 उच्छादं पौ सुखदुःखप्रयत्नाश्च गुणाः । उन्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं
 गमनञ्च इति कर्माणि । सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्य्यं कारणं सामान्यविशेष-
 वदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति । द्रव्यगुणकर्मणां सदादि सामान्यमेको
 धर्मः । ततो विशेषश्च पृथक्त्वकृत् । स्वो धर्मो द्रव्यादीनां क्रियागुणवदि-
 त्यादि । क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । द्रव्याश्रय्यगुणवान्
 संयोगविभागेषु अकारणमन्यापेक्षो गुण इति समवायिकारणम् इत्यनु-
 वर्त्तते । तथा । संयोगविभागेऽनपेक्षकारणं कर्मवति विशेषः । ततोऽपि
 पृथिव्यादेर्विशेषो धर्मः स्पर्शपर्यन्ता गुणाः प्राक् गीतमेनोक्ताः । गन्धरस-
 रूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थीः । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्श-
 पर्यन्ताः पृथिव्यग्ने जोवायुनामुत्तरोत्तरमेकैकमपोऽञ्जय चान्त्योऽन्त्यस्य । इति च
 पृथक्त्वकृत् स्वो धर्मः पृथिव्या गन्धो गुणो नैसर्गिकः, अपां रसः, तेजसो रूपं,
 वायोः स्पर्श इति । गन्धादीनां पञ्चानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्यग्ने जोवायुनाम् ।
 तेषामेव गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानामुत्तरोत्तरमेकैकमपोऽञ्जय च पृथिव्यग्ने जो-
 वायुनां सांसर्गिका गुणाः, तेन पृथिव्या गन्धो नैसर्गिको रसरूपस्पर्शशब्दाः
 सांसर्गिका इति पञ्चगुणा पृथिवी गुरुत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः
 क्रियते । एवमपां रसो नैसर्गिकस्तमपोऽञ्जय च रूपस्पर्शशब्दाश्च
 सांसर्गिका इति चतुर्गुणा आपः । द्रवत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः ।
 तेजसो रूपं नैसर्गिकं, तदपोऽञ्जय च स्पर्शशब्दौ च सांसर्गिकाविति त्रिगुणं
 तेजः, उष्णत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः । वायोः स्पर्शो नैसर्गिकः,
 तमपोऽह्य च शब्दश्च सांसर्गिक इति द्विगुणो वायू रौक्ष्यादीनामनभिव्यक्त-
 त्वादिह नोपदेशः । अन्त्यः शब्दोऽन्त्यस्याकाशस्य नैसर्गिक एव नास्ति

तु सांसर्गिकः । श्रृङ्खणत्वादीनामनभिव्यक्तत्वादिह नोपदेशः पाञ्चभौतिके
 तुपदेशः करिष्यते । कस्मादेवमेकैकगुणद्वयस्य अन्यत उक्तं तत्रैव । अनुप्रविष्टं
 ह्यपरं परेणेति । परेण परेणाकाशादिना हि यतोऽपरस्पूर्वं पूर्वमनुप्रविष्टं
 तस्मादाकाशगुणो वायो ज्ञात्मकश्च वायुः । तस्य द्रात्मकस्य वायोस्तेजस्यनुप्रवे-
 शात् त्रात्मकं त्रिगुणं तेजस्तस्यापस्वनुप्रवेशादापश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणास्तासां
 पृथिव्यनुप्रवेशान् पृथिवी पञ्चात्मिका पञ्चगुणा चेति । प्रत्येकञ्च पृथिव्यादीनां
 कार्थभूतानां द्रव्यगुणकर्मणामनन्तो भेदः पृथक्त्वम् । पृथक्त्वगुणयुक्त-
 धर्मवत्त्वेनोत्पत्त्या प्रसिद्धेः । एवं सामान्यविशेषसमवायानां विशिष्टा
 धर्मा गृह्यन्ते । द्रव्यगुणकर्मसमवायान्यतमात्मकस्य सामान्यस्य विशिष्टधर्मा
 सर्वभावाणां वृद्धितुल्यकत्वकर्मन्वे । तथैव विशेषस्य सर्वभावहामहेतुत्व-
 पृथक्त्वकर्मन्वे । समवायस्य तु द्रव्यगुणकर्मणां मेलकत्वं विशिष्टो धर्म
 इति । अन्येवं स्वेन स्वं न धर्मणे जातानां द्रव्यादीनां भावानां सोपाख्यत्वाद्दुपा-
 ख्यानसद्भावामस्पन्नायकोऽर्थभेदः तत्तदस्त्वरूपेण बोधको भवितुमर्हति ।
 अभावस्य निरुपाख्यत्वाद्दुपाख्यानाभावान् स्पन्नायकोऽर्थभेदो न स्यात् ।
 यदि सर्वो भाव एवाभावः स्यात् तदा सोपाख्यत्वादयं स्पन्नायकोऽर्थभेद-
 इत्यस्ति । तस्मान्न सर्वमभाव इति । अत्रोत्तरमिदम् । एवं भेदको धर्म-
 श्च न तदा विभिन्नधर्मवत्त्वेन जाताः सर्वे भावाः परस्परं भिन्ना इति भेद-
 वत्त्वान् सर्वं वस्तु चाभाव उच्यते । उक्तरूपेण परस्परभावस्य भेदस्य
 सिद्धिरिति । अश्वाभावो गोः गवाभावोऽथ इति । अन्येवं वचनं निर्गमत्प्राह ।
 अथवेत्यादि । सूत्रस्यास्यान्यप्रकारो वाऽर्थः । स्वभावसिद्धिरिति स्वरूप-
 सिद्धेरित्यर्थः । स्वरूपञ्च स्वभावश्च निमग्नश्च त्पेकोऽर्थः । कथं स्वं न
 रूपेण सिद्धिरिति तद्दर्शयति, गौरित्यादि । - गौरिति प्रयोगान् गोत्वज्ञान-
 विशिष्टमास्त्रादिमद् द्रव्यं गोस्वरूपं गृह्यते, न त्वभावमात्रमश्वाभावमात्रम् । यदि च
 सर्वमभावस्तदा गौरिति प्रयोगादश्वाभावो गौरिति प्रतीयते, गोशब्देन चाश्वाश-
 भाव उच्यते । यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्त्रादिमद् द्रव्यविशेषो न प्रतीयते
 तदाऽश्वाशभाव एव प्रतीयते । यदि च गोशब्दप्रयोगे सास्त्रादिमद् द्रव्यविशेषः
 प्रतीयते, तदा नाभावोऽश्वाशभावो न प्रतीयते । तस्मान् सर्वमभाव
 इत्ययुक्तमिति । अत्राप्येतदुत्तरम् । भावोऽप्यतरेतराभावसिद्धेरित्युक्तम्, तेन
 गोशब्देनाभावमात्रं न प्रतीयते । भावान्तरेण सह परस्परं भेदवद् द्रव्यस्वरूपेण
 जातत्वादश्वादिस्वरूपादभाव एव गौरित्यर्थं प्रतीयतेऽनश्वा गौरिति । तस्मान्

सर्वमभाव इति युक्तमित्यतः पुनराह. अथवेत्यादि । न स्वभावसिद्धेर्ग्न्यस्य अपरोऽयमर्थः । तदर्थे दर्शयति । अस्मिन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनादिति वार्तिकं भाष्येण व्याचष्टे गवात्मना गौरस्तीत्यादि । यथोच्यते सन्नश्वा नाम भावः । सतोऽभावोऽनश्वोऽस्मिन् गौरिति तथा गवात्मना गौरसन्निति कस्मान्नोच्यते ? परस्परं भेदवदद्रव्यसाम्नादिसत्त्वेन प्रतीतेर्गवात्मना गौरसन्धेवेति स्वभावसिद्धिः । अश्वात्मनाश्वोऽस्तीति । स चेदभावो भवति. तदाऽगौरगौरानश्वोऽश्व इति वा कस्मान्नोच्यते । अपि न नैवोच्यते । कस्मान् ? अवचनान् । गौशब्देनागौरश्वशब्देनानश्वस्यावचनान् । कुतोऽयवचनं तदाह. स्वनेत्यादि । यतः सन्धेरेण स्वने रूपेण द्रव्यस्य विद्यमानतेति विज्ञायते न त्वसन्धेरेण । यदि नत्राऽत्राव्यतिरेकप्रतिषेध उच्यते तत्रापि भावानामव्यतिरेक इत्यत्र व्यतिरेको भावानामसंयोगादिसम्बन्धो येन सम्बन्धेन विना षट्कानां समुदाये वृत्तिः स्यात् स सम्बन्धोऽसंयोगादिपृथक्त्वविभागादि । संयोगादिसम्बन्धेन तु षट्कानां समुदाये वृत्तिः स्यात् ततः सप्तवायादेर्कीभावेऽत्राव्यतिरेको भवत्यभेदाख्यः सम्बन्धः । तस्याव्यतिरेकस्य सम्बन्धस्य प्रतिषेध एकोऽत्र संयोगसप्तवायादिसम्बन्धप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यात् । यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति वार्तिकं व्याचष्टे अस्मिन्त्यादि । प्रत्ययार्थस्य सामानाधिकरण्यात् तदुदाहरति । यथेत्यादि । न सन्ति कुण्डे बदराणीति. सन्तीति कत्रथे (अप्रत्ययः) । तदर्थकत्तु सामानाधिकरण्यं बदराणीति बहुवचनान्तबदरसुदाये तस्य प्रतिषेधो न सन्तीति । एवम् अस्मिन् गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौरित्यर्थे गवाश्वयोरव्यतिरेकस्तादात्म्यं प्रतिषिध्यतेऽनश्वो गौरिति । गवाश्वयोरैकत्वभेदो नास्तीति । भेदस्तु पृथक्त्वमस्तीति नत्रा पृथग्भावो गुणः प्रत्याग्यते । अयमेकत्वाख्यस्तु भावः प्रतिषिध्यमानः सति तस्मिन्नेकत्वे प्रतिषिध्यमाने सन्नश्वः । स एवाश्वात्मनेवास्तीति नाश्वोऽनश्व इत्यस्यामत्प्रत्ययस्य भावेन गवा सह सामानाधिकरण्यात् अस्मिन् गौरानश्वो गौरश्वात्मनेत्यमत्प्रत्ययश्च अभावप्रतीतिश्चेत्यर्थः । अयमन्योन्याभावः । दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथा न सन्तीत्यादि । कुण्डे बदरसंयोगे कुण्डानुयोगिकबदरप्रतियोगिको यः संयोगः प्रसज्यते तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने कुण्डे बदराणि न सन्तीत्युच्यते । तेन संयोगेनाव्यतिरेकेण सम्बन्धेन कुण्डे बदराणि सन्तीति. तस्मिन् कुण्डे बदरसंयोगस्य प्रतिषेधे सद्भिर्बदरैः सहासत्यत्ययस्याभावतया प्रतीतिविषयस्य कुण्डबदरविभागस्य

सामानाधिकरथं कुण्डानुयोगिकविभागवन्ति वदराणि सन्तीति । विभा-
 गारूढो गुणोऽत्राभावः । इत्येवमव्यतिरेकप्रतिषेधपक्षेऽभेदसंयागादिसम्बन्ध-
 प्रतिषेधस्वभावो भेदविभागादिभाव एवेति भावेऽप्यतिरेकभावसिद्धिरिति
 स्वपक्षऽन्तर्भावप्रतिषिध्यानुमत्य स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानां प्रतिषिध्यते । न
 स्वभावसिद्धेरापेक्षिकत्वान् । सर्व्वमभावो न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वभावमात्र-
 सिद्धिर्भावानां नापेक्षिकत्वान् । भाष्यञ्चास्य । अपेक्षाकृतमापेक्षकं इत्यापेक्षाकृतं
 दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं इत्थं न स्व नान्मनावस्थितं किञ्चिन् । अपेक्षामामर्थ्यात् ।
 तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति । व्याहतत्वादेतदयुक्तम् । यदि इत्या-
 पेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य इत्यमिति गृह्यते । अथ दीर्घापेक्षाकृतं
 इत्थं दीर्घमन्यापेक्षिकमेवमितरेतराश्रययोगेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति
 अपेक्षान्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्वा
 द्रव्ययोगापेक्षिकदीर्घत्वइत्यत्र तस्मान्न भवतः । अपेक्षायामनपेक्षयाश्च द्रव्ययो-
 रभेदः । यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती द्रव्ये एवानपेक्षमाणे नान्यतरत्र
 भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सति अन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति । किमपेक्षा-
 सामर्थ्यामिति चेत् । द्रयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यःनेकत्र
 विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति । यच्च हीनं गृह्णाति
 तद् इत्यमिति व्यवस्यतीति । एवञ्चापेक्षामामर्थ्यामिति । भाष्यस्य चास्यानु-
 व्याख्यानम् ।—अपेक्षाकृतमापेक्षकमिति येन स्व न रूपेण भावो भवति
 तन्स्व रूपं तद्भावोत्पत्तां खन्वव्यापन्नोपादानकारणान्यपेक्षते । यथा
 भूतोपादाने गरभ्यते कार्यं तदनुगुणमेव स्व रूपमापद्यमानं निरूपयते । एकदेश-
 व्यापन्नैरारभ्यमाणमेकदेशवैकृतं कार्यं स्यादव्यापन्नैरविकृतं यथात् यथा
 जात्यन्धकाणवधिर्गादिः सर्व्वसम्पूर्णाश्च दृश्यते । एतदेवापेक्षिकस्वभावं
 किञ्चिदुदाहरति । इत्यापेक्षाकृतमित्यादि । मन्वेऽचैतद्भाष्यं तिस्रपणीये
 स्वभावकारणवादव्याख्याने व्याख्यास्यते । इति ।

वैशेषिके कणादेनाप्येवमेवोक्तम् । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१॥
 सदसत् ॥ २ ॥ असत् । क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ सच्चासत्
 ॥ ४ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृते-
 र्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ एतेनाद्यटो-
 ऽगौरधर्मश्च व्याख्यानः ॥ ८ ॥ कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥ ९ ॥ अभूतं नास्तीत्यन-
 र्थान्तरम् ॥ १० ॥ नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

इति । भाष्याणि चैषां क्रमेण । क्रियागुणव्यपदेशाभावान् प्रागसन् । यदस्त्नु
यद्रूपेण भविष्यति तदस्त्नु स्वस्वरूपेण सदापि भाविस्वरूपस्य क्रियागुण-
व्यपदेशाभावान् प्राग्भाविनोऽसदुच्यते । यथा । असद्वा इदमग्र आसीन्
नतो वै सदजायत । तदान्मानं स्वयमकुर्वन् तस्मान् तत् सुकृतमुच्यते । इति
तैत्तिरीयोक्तमन्त्रे । इदं सर्वमग्रं प्राक् सर्गादसदेवासीन् ततोऽसतः सर्गकाले
सदजायतेति । क्रियागुणव्यपदिष्टं तेजोऽवन्नलक्षणा गायत्री अजायतेति ।
न चानुपादानकं वस्तुत्पद्यते । तस्मान् ॥ १ ॥ सदसन् ॥ २ ॥ प्राक् सर्गाद्-
यदासीन् तत् सदेवासन् ॥ २ ॥ कस्मान् ॥ ३ ॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशा-
भावादधान्तरभावान् ॥ ३ ॥ सतः क्रियागुणव्यपदेशो यस्तद्विक्रियागुणव्यप-
देशाभावः प्राक् तदुत्पत्तौ गत्यर्थान्तरस्त्वन् । यथा घटादिस्वरूपेण यदस्त्नु
तत् घटादिरूपेणोत्पत्तेः पृथ्वं घटादिक्रियागुणव्यपदेशाभावादसन् घटादिरूपेण
सद्भिन्नमित्यतः ॥ ३ ॥ सञ्ज्ञामन् ॥ ४ ॥ घटादिरूपेण सदापि घटादि-
स्वरूपेण प्रागसन् । तच्च घटादिकं सदप्यसन्मृदादिसतोऽभावः ॥ ५ ॥
कथम् ॥ ६ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसन् ॥ ५ ॥ सतो घटादेर्गन्यन्मृदादिकमसन् ।
अतोऽसत एव सतो मृदादिकादन्यद् घटादिकमसदभावः इत्यर्थः । उपादाना-
भाव उपादत्त उपादत्ताभाव उपादानम । मृदाद्यभावो घटादिकं घटाद्यभावो
मृदादिकम् । अश्वो गौरश्वाभावो गौरगौरश्वो गवाभावोऽश्व इति स्वेन
रूपेण स्वभावेन भावेष्विन्तरेतराभावाभिद्धः सर्वमेव वस्तु खलु भावोऽभाव
इति ॥ ६ ॥ कथमसदिति प्रतीयत इत्यत आह । असदिति भूतप्रत्यक्षा-
भावाद्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वान् ॥ ७ ॥ अनश्वे गावश्वाभावेऽसदिति
अश्वभावात् इति प्रतीतिभूतप्रत्यक्षाभावान् । इदमग्रं ऽसदेवासीदिति अती-
तस्यासतः प्रत्यक्षाभावान् । भूतस्मृतेर्विरोधिवर्त्तमानस्य प्रत्यक्षत्वान् ।
अश्वप्रत्यक्षाभावेऽप्यश्वस्मृत्या अश्वभावो गौरिति प्रत्यक्षत्वान् । विरोधि चोक्तं
भूतमभूतस्य अभूतं भूतस्य भूतं भूतस्येति ॥ ६ ॥ कथं भविष्यतः प्रागभाव-
प्रत्यक्षमित्यत आह । तथा भाविभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ तथा भाविभावस्य
प्रत्यक्षाभावान् । भाविभावस्मृतेर्विरोधिनः प्रत्यक्षत्वाच्चासदिति प्रतीतिः ।
भविष्यतो घटस्य प्रत्यक्षाभावान् । तदुपादानसामग्रीणामायोजने भाविघट-
स्मृतेस्तत्सञ्ज्ञावाभावो विरोधी समवायिकारणकपालमालानां विभागोऽयोगो
वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते तदुपालम्भादसदिति घटप्रागभाव इति प्रतीतिः ॥ ७ ॥
एतदुदाहृतुमाह ॥ एतेनाघटो गौरधर्मश्च व्याख्येयातः ॥ ८ ॥ एतेनेत्युक्त-

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।

तद्द्रव्यं समवायी तु निष्कृष्टः कारणं गुणः ॥ २३ ॥

प्रकारेणाभावप्रत्ययेन अवष्टो गौर्घटाभावो गौरधर्मश्च गोधर्माभावो गौः परश्चातः । अतो गोः परो घटो गवाभावो घटः । तथा धर्मश्च गोः पर इति गवाभावो धर्म इति प्रतीतिः । एवं सति निर्विशेषेण प्रयोगे भावमात्रतया प्रतीतिः । यथा गौरिति गोत्वज्ञानविशिष्टसामान्यादिमन्नीलपीतादिनिखिलद्रव्य-विशेषो गौरिति भावतया प्रतीतिः । नीलो गौरिति तद्गोसामान्यान् पृथक् क्रियते नीलो गौरिति तन्नीलातिगुणवप्रतिषेधे नीलगवाभावः पीतादिगव-पीतादिगवाभावो नीलगव इत्येवं सर्व्वमभावो भावेऽन्वितरेतगभावसिद्धेरिति समम् ॥ ८ ॥ अत्र प्रश्नः । कथमन्यश्चास्तम्भश्च ॥ ९ ॥ न स्तम्भोऽस्तम्भ-स्तम्भाभावः कथमन्यश्च स्तम्भाभावादन्यश्च । स्तम्भाभावो घटादिघटादन्यश्च स्तम्भ इति । भावेऽन्वितरेतगभावसिद्धः ॥ ९ ॥ एवमव्यतिरेकप्रतिषेधे अभेदाख्यमस्वन्धाभावं दर्शयित्वा प्रागभावमुदाहरति । अभूतं नास्तीत्य-नर्थान्तरम् ॥ १० ॥ यन्नाभूत् तन्नास्तीति प्रागभावः । यन्नास्ति तन्नाभूदिति तुल्योऽर्थः ॥ १० ॥ अव्यतिरेकप्रतिषेधे प्रत्ययसामानाधिकरण्यमस्वन्धाभाव-मुदाहरति । नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधे इति । अस्तिपदसामानाधिकरणो घटः कर्तृपदं गेह इत्यधिकरणपदं कारकत्वार्थं, गेहे घटोऽस्तीति प्रयज्य प्रतिषेधयते नेति गृहे घटस्य सतो भावस्य संसर्गस्य प्रतिषेधो विभाग इति सर्व्वमभावो भावेऽन्वितरेतगभावसिद्धेरित्यनेन सममिति । पृथक्त्वाभावः समवायः समवायाभावः पृथक्त्वमित्यविरोधोऽतः कथमभावोऽतिरिक्तोऽस्तीति नाभावः सममः पदार्थ इति । अनर्थैव रीत्या घटवति भूतले समवायेन घटो नास्तीत्यादावपि सर्व्वत्र समान्वयः । इति व्याख्यातः समवायः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अर्थाद्दिष्टानां सामान्यादीनां पक्षां सामान्यविशेष-समवायानां सलक्षणं निर्देशं कृत्वा द्रव्यगुणकर्मणान्तु निर्देशमात्रं कृत्वा क्रमेण लक्षणान्याह. यत्राश्रिता इत्यादि । उह कारणमित्युक्ता कार्यामिति

चक्रपाणिः—द्रव्यलक्षणमाह यत्रेत्यादि ।—यत्राश्रिता यत्र समवेता, कर्म च गुणाश्च कर्म-गुणाः । कारणं समवायि इति—समवायि कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणां सम-

चोक्तं भवति । कार्यनारम्भमाणे यत्र कारणे कर्मगुणा आश्रिता भवन्ति कार्यं जायमाने जायमानतत्कर्मगुणाश्रयः सन् यत्कारणं समवायि तत्कार्यं समवायि भवति, तत्कारणं द्रव्यमुच्यते । समवैतुं सजातीय-विजातीयरूपेण परिणमदेकीभवितुं शीलमस्येति समवायि कार्यरूपेण परिणमदेकीभावि समवायि । कारणं—कारयति यत् तत्कारणम् । लक्षणस्यास्य लक्ष्यं प्राङ्निर्दिष्टं स्वादिनवकम् । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्मासाध्यं कर्मे न विद्यते । स्वादिद्रव्याणि स्वादिसजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते न तु स्वादीनि वाय्वादिद्रव्यान्तरम्, शब्दादिगुणं कर्म वा । गुणाश्च शब्द-स्पर्शादयः शब्दादीन् गुणान्तरानारभन्ते न तु स्पर्शादीन् गुणान् न वा स्वादीनि द्रव्याणि कर्माणि वा । इत्येवं सजातीयारम्भकत्वं द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्ध-मस्ति । कर्म तु सजातीयमात्रं कर्म नारभते न च कर्मासाध्यं विद्यते । कार्यारम्भे चिन्त्याचिन्त्यक्रियाद्वैतुभूतं तु कर्मारभते । तथा च । सक्रियाणि वायुनेजोऽम्बुपृथिवीमनांसि स्वभावसिद्धानि स्वात्मकालदिशश्च निष्क्रियाः स्वभावसिद्धाः । स्वादीनि पञ्च भूतानि सगुणानि मनश्च सगुणम् । आत्मकाल-दिशो निर्गुणाः । नवैतानि यदा देवनरादीनि आरभन्ते तदा सक्रियाणां वाय्वादीनां कर्मभिः स्वात्मकालदिशां संयोगे जाते पुनर्विभागे पुनः संयोगे पुनर्विभागे चैवं नवानां पुनः पुनः संयोगविभागाभ्यां स्वात्मकालदिशां क्रिया जायन्ते, गुणाश्चानभिव्यक्ता ये शब्दबुद्धिशीतोष्णवर्षलक्षणकूटगुणा-पेक्षाकूटगुणास्तेऽभिव्यज्यन्ते । इति तेऽनभिव्यक्ताः शब्दादयो गुणा व्यक्त-शब्दश्रृङ्गणादीनारम्भणाः स्वात्मकालदिशिभरारम्भमाणाः स्वात्मकालदिश आश्रयन्ति जायमानाः क्रियाश्चैत्येवं जायमानकर्मगुणानाश्रयन्त्यः स्वात्मकाल-दिशः कार्यं समवयन्ति । एवं वाय्वादयः पञ्च वाय्वादीनि पञ्चारभन्ते तेषां गुणाश्चाव्यक्ताश्च खरत्नादयो व्यक्ताश्च स्पर्शादयो व्यक्तानेव खरत्नादीन् स्पर्श-विशेषादीन् गुणान् आरभन्ते । क्रियाश्च क्रियान्तराण्यारभन्ते । ते च गुणाः ताश्च क्रिया जायमाना जायमानान् वाय्वादीनाश्रयन्तीत्येवं जायमानक्रियागुणान् आश्रयन्तो वाय्वादयः कार्यं समवयन्ति । इत्येवं जायमानक्रियागुणचन्त

वाधिकारणम्, समवायिकारणञ्च तत् यत् स्वसमवेतं कार्यं जनयति । गुणकर्मणी तु न स्वसमवेतं कार्यं कुरुतः, अतो न ते समवायिकारणे । एतत्कर्ममथ त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थ-

एव नव स्वादयो भावा द्रव्याणि भवन्ति । न च ते जायमानाः कर्मगुणाः स्वस्वोपादानकर्मगुणानाश्रयन्ति । नापि ते तत्तत्कर्मगुणानामुपादानभूताः कर्मगुणा जायमानकर्मगुणानाश्रयन्तः कार्ये समवयन्ति । सामान्य-विशेषौ तु सत्ताख्यौ समवायरूपौ द्रव्येषु गुणेषु कर्मसु यावन्तौ तावन्तौ तेषामेकत्वपृथक्त्वकरौ न जायमानकर्मगुणानाश्रयन्तौ कार्ये समवयतः (?) न चैवं समवायश्च एकत्वपृथक्त्वमेलकत्वकारणत्वेऽपि समवायिकारणत्वा-भावादेशं न द्रव्यत्वम् । अस्तु क्रियावत् समवायि कारणं द्रव्यमिति किपर्यं गुणेति ? वाय्वादीनां कर्माणि यदा चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुकर्माभ्यारभन्ते तदा तान्यप्येकीमूय यत्कर्मरूपेण परिणम्यन्ते तत्कर्म तत्तदुपादान-कर्मवदेव भवति । तदुपादानक्रियावत् सत् कर्मसमुदायात्मके कार्ये नरादौ चिन्त्याचिन्त्यक्रियायां कारणं समवैति । यथा स्वाद्यारब्धत्वादीनि शब्दाद्या-रब्धशब्दादयश्च समुदाये कार्ये तन्नरादौ शारीरावयवादिकारणानि समवयन्ति । तदुपादानक्रियावत्कर्मव्यावृत्तार्थं गुणेति । गुणाश्रयत्व-वचनेन जायमाना गुणाः कारणपदेन ख्यापितास्तद्गुणसमभिव्याहारेण कर्मग्रहणात् कर्मापि जायमानं ख्यापितं न त्पादानभूतं कर्म प्राप्यते । गुणशब्दानुपादाने क्रियावत् समवायिकारणमितिमात्रोक्तौ तु न जायमान-क्रिया प्राप्यते । कार्ये यत् कारणं क्रियावदिदमेवमात्रं प्राप्यते तच्च तदुपादानी-भूतक्रियावत् कर्मापि भवति । यत्कारणं कार्यमारभमाणं गुणमाश्रयत् समवैतीत्युक्तौ हि स्वस्वगुणवत्त्वसिद्धौ सत्यां तत्तद्गुणापायासम्भवात् पुनर्गुणवद्दचनं वधर्थमिति कार्यारम्भे जायमानगुणा एव प्राप्यन्ते तत्समभि-व्याहारेण निर्देशान्, कर्मापि कार्यारम्भे जायमानं गृह्यते न तु प्राक्सिद्धं कर्म गृह्यते । प्राक्सिद्धकर्मग्रहणे स्वात्मकालदिशां क्रियाभावान्न द्रव्यत्वं स्यादिति । अस्तु तर्हि गुणवत् समवायि कारणं द्रव्यमिति । नैवं भवति । यत् कारणं गुणवत् सत् कार्ये समवैति तद्द्रव्यमिति हि प्राप्यते । गुणाश्च कर्माणि च गुणान्तरं सजातीयमारभमाणा मिलित्वैकत्वमाश्रयन्तः कार्ये समवयन्ति । यथा स्वादिभिरारभ्यमाणे कार्ये तेजोऽम्बुभूमिषु सिद्धा लोहितशुक्रकृष्णवर्णाः सजातीयानि लोहितशुक्रकृष्णरूपाणि आरभमाणा

न्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु स्वजातीयव्यापकविजातीयव्यापकलक्षणकथनम्, येन कर्म-समवायो नाकारादीनां वसति, तेन लक्षणानुगतं विजातीयव्यापकं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्

मिलित्वैकत्वमापन्नाः पीतरूपत्वेन निष्पद्य कार्यं नरादिदेह समवयन्ति । इत्यत उक्त गुणोऽपि विभाव्यते गुणेनापीति कणादेन । एवमेव गुणवत् समवायि कारणं गुणः स्यात् । कार्यगुणा न हो कगुणारब्धाः स्युः । एवं कर्मापि वाय्वादीनामनेकेषामनेककर्मभिरारभ्यमाणमेकत्वमापन्नं सत् कार्यं समवैति । यथा मणिविशेषे त्रिपवारणादि कर्म । न च ते गुणाः कर्माणि च द्रव्याणि संज्ञायन्ते क्रियावत्त्वाभावान् । द्रव्याणि गुणाश्च कर्माणि च यथा द्रव्यान्तरं सजातीयं गुणाश्च गुणान्तरं कर्माणि च सजातीयविजातीयकर्मान्तर-मारभ्य कार्यद्रव्याप्यारभन्ते तद्विस्तरेणात्रेयभद्रकापीये शारीरस्थाने च व्याख्यास्यन्ते ।

अथेन्द्रियाणि मनःश्रोत्रादीनि कार्यद्रव्याणि । न प्रकृतिभूतानि स्वादीनि द्रव्याणि । उक्तं हो नन कणादेन । (ततपुनः) पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं पुनः शरीरेन्द्रियविषयसंबन्धकमिति । ननु द्रव्यारब्धत्वात् कार्यद्रव्यं, "सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्" इत्युक्तम् । मनःश्रोत्रादीनि किं स्वादिभिरनिन्द्रियद्रव्यविजातीयान्यारभ्यन्त इति चेन्न । मनःश्रोत्रादीनि ह्यात्म-कार्याणि वक्ष्यन्ते । तत्रान्मा प्रत्यगान्माच्यते यः सूक्ष्मशरीरादिसमुदायात्मको बीजधर्मा । स खलु जायापत्योः संयोगेऽदुष्टप्रच्युतशुक्रान्तवसंयोगमदुष्ट-गर्भाशयगतमवक्रम्यानुप्रविश्य पूर्वतरमाकारं स्वस्थाकाशेन सृजति, ततः क्रमेण वाय्वादिना वाय्वादीन सृजति सत्त्वादिना च सत्त्वादीन कालेनाणुना । ततः स्वकृतान्येकैकाधिकानि स्वादीनि पञ्चैव भूतानि तदात्मस्थाहङ्कारिकाणि श्रोत्रादीन्याश्रित्य शरीरे जायमाने त्वेकीभूय शारीर श्रोत्रादिकं पञ्चेन्द्रिय-रूपेण निष्पद्यन्ते । तथा कर्मेन्द्रियाणि चाहङ्कारिकाणि तदात्मकृतभूतैरा-रभ्यन्ते । मनश्चाहङ्कारिकम् आत्मकृतैस्तैः सत्त्वादिगुणैरेकैकाधिकैस्त्रिभिरारभ्यते त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति, तद्विस्तरेणात्र वक्ष्यते । इत्येव भौतिकत्वाद् दशेन्द्रियाणि प्रकृतिभूतद्रव्यानिदं शे निदिष्टानि न कृतानि । मनस्तु कार्यद्रव्यमपि न भौतिकं न कालिकं न चात्ममयं न दिङ्मयमित्यतः पृथगुक्तम् । एतद्विद्वांसो मनो भौतिकमाहुः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ; तस्य

समवायिकारणत्वञ्च बोद्धव्यं ; यदुपलभ्यते त्रयं प्रथमक्षणे निर्गुणं तदपि द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-गुणवत्सया तद्योदत्त्वाद् गुणवदिति मन्सव्यम् । वैशेषिकेऽयुच्यते "क्रियावत् गुणवत् समवायि-कारणं द्रव्यं" तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ।

यः स्थविष्ठो भागस्तन्मलं, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिगुस्तन्मनः । अन्नमयं हि सौम्यमन इति वेददर्शनात् । तन्न, सा हि श्रुतिर्जातोत्तरकालम् आहारांशेन मनःपोषणवचना न त्वारम्भकवचना इति । अथ क्रियावद्वा गुणवद्वा समवायिकारणं वा द्रव्यमित्युक्तौ घटादिसमुदायस्य क्रियागुणाश्रयत्वात् स्वस्मिन् द्रव्यत्ववारणाय समवायिकारणापिति वक्तव्यं, न क्रियावन्मात्रं द्रव्यं स्वात्मकालदिशाश्च क्रियावत्त्वाभावात् । समवायिकारणमिति न द्रव्यं गुणानां वारणाय कर्म्मोति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वगुणाः द्रव्येषु गुणेषु कर्म्मसु च वर्तन्ते, तेन गुणवद्द्रव्यमिति न भवति । कर्म्माश्रयसमवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ कर्म्मशब्देन जायमानकर्म्मणोऽप्राप्तिः स्वात्मकालदिक्षु क्रियावत्त्वाभावात् न तेषां द्रव्यत्वं स्यात् । गुणवत् समवायि कारणं द्रव्यमित्युक्तौ संख्यादिगुणवत्त्वाद् गुणकर्म्मणोर्द्रव्यत्वप्रसङ्गः । इत्थञ्च द्रव्यत्वं कर्म्मगुणाश्रयत्वसमवायिकारणत्वोभयरूपमेवेत्याहुरेके । परे तु कर्म्मेणा सहिता गुणाः कर्म्मगुणाः, न तु कर्म्म वा गुणा वा, तेन परत्वादिगुणानां कर्म्मेणा सहितत्वासहितत्वस्वभावेन समवायिकारणत्वेऽपि तदाश्रयत्वेन न द्रव्यत्वं कर्म्मरहितत्वं कर्म्मसहितत्वमात्रस्वभावगुणरहितत्वं कर्म्मवनामेन कर्म्मसहितत्वस्वभावगुणवत्त्वं न त्वन्यस्येति ख्यापितं भवति । तथा च शब्दादीनां गुण्वादीनां बुद्धेः प्रयत्नान्तानाञ्च गुणानां कर्म्मोप्यवृत्तित्वात् कर्म्मरहितत्वमात्रस्वभावानां कर्म्मरहितानामाश्रयत्वं स्वात्मकालदिशाश्चोपचारिककर्म्मवत्त्वेन शब्दाद्याश्रयत्वम् । कर्म्मसहितत्वासहितत्वस्वभावानां परत्वादीनान्तु द्रव्यगुणादिषु सर्वत्रैव वृत्तिर्न च सा नियम्यत इति । कारणं कारयति, क्रियाहेतुः, कारणं येन विना यन्न भवति, तस्य तत्तद् भवति ; तच्च त्रिविधं—जनकमात्रं समवायि चेति, तद् द्विविधं निमित्तम्,—समवायिकारणन्तु तत् यत् खादिकं शब्दादयः कर्म्म च । शब्दादिगतपरत्वादिक कर्म्मगतश्च परत्वादिकं तदेतत् सर्वं यथायथं मिलित्वैकत्वेन परिणमत्यतः कार्यरूपं विशिष्टापूर्वमेकं भवति तत्तत्सर्वं तस्य कार्यस्य समवायिकारणं यथातथं भवति ; सुतरां द्विविधं समवायिकारणं भवति । एकं समवायानुयोगिरूपं द्वितीयं समवायप्रतियोगिरूपं तयोर्मध्ये त्वेकस्मादपरं विशेषयति ।

गुणलक्षणमाह समवायीत्यादि ।—समवायीति समवायाधेयः ; तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रयेभ्य आकाशादिभ्यो गुणव्यावृत्तिः, न आकाशादयः समवायाधेयाः ; निर्गतश्चेरायाः

यत्रेत्यादि । कर्मगुणा यत्राश्रितास्तद् यद् यस्य कार्यस्यारम्भे कर्मगुणा-
श्रयीभूतं सत् समवायिकारणं तत्क्रियया विक्रियमाणं कार्यरूपेण परिणामि
भवति । तत्तस्य कार्यस्य द्रव्यं नाम कारणं भवति । तद् यथा । सत्त्वान्मशरीरेति-
त्रयात्मके पुरुषे खल्वारब्धमाणे वायुतेजोजलभूमिपनसां क्रियाभिः सव्वेषां
नवानां संयोगे तत्तत्क्रियाभिरुपचरितक्रियावन्त आकाशात्मदिककाला भवन्तो
वाग्वादिभिः सह मिलित्वा तत्तत्पुरुषरूपेण परिणमन्त एव नवैव तस्य पुरुषस्य
समवायिकारणानि भवन्तीति । खादीन्यात्मा मनः कालो दिक् चेति नवैव
पुरुषस्य द्रव्याणि । द्वितिक्रियया यद् रूपान्तरेण यत्परिणामि तत् समवायिकारणं
तस्य कार्यस्य तद् द्रव्यं नाम कारणमिति योगरूढमिदं बोध्यम् । कर्म-
न्युक्ता कार्याग्भकाणां कार्यत्वेन परिणमने स्वस्वकर्मव हेतुरिति
ख्यापितं न हि स्वस्वक्रियां विना परस्परं संयोगः स्यात् तन्संयोगार्थिनश्च
तद् द्रव्यगुणानां परस्परं समवायः कर्मणाश्च परस्परं समवायश्च स्यात्
तत्तद्रूपेण परिणामश्च लभ्यते । गुणानुक्ता तत्तत्कार्याग्भे खादीनां
प्राधान्यं न ख्याप्यते गुणार्म्भकत्वं च खादीनां सम्भाव्यते । कालदिशोः
निगुणयोश्च कार्याग्भे सक्रियवाग्वादिक्रियया शेषैः सह संयोगे तद्वाग्वादि-
क्रिययोपचरितक्रियावच्चवत् खादिगुणोपचरितगुणवच्चश्च न प्राप्यते ।
तस्मात् तदुपचरितगुणवच्चेन कार्यत्वेन परिणामार्थं गुणा इति पदम् ।
आश्रिता इति पदेन कार्याग्भे गुणकर्मणामप्राधान्यं ख्यापितम् । द्रव्यस्य
द्रव्यात्मकमूत्तारम्भे समवायिकारणत्वं ख्यापितं न तु गुणकर्म-
रम्भकत्वमिति । समवायीत्युक्त्या कार्यानाग्भकाणां कर्मगुणवनां तत्कार्यं
द्रव्यत्वं व्यवच्छिन्नम् । यथा घटादिकार्यस्य नात्मा मनश्च द्रव्यं कर्मगुणा-
श्रयोऽपि न घटारम्भे घटस्य समवायिकारणमात्मा मनश्चास्ति । इत्येवं
तुल्यकार्यकरत्वं कार्यं गुणकर्मश्रयसमवायिकारणत्वं खादीनां नवानां
सामान्यं तथाविधसमवायो वा । पुरुषाणाञ्चैतानि तुल्यनिमित्तकत्वसामा-
न्यानि । कर्म च गुणाश्च यत्राश्रितास्तत् समवायिकारणं यद्भवति तद् द्रव्यं
तस्य कार्यस्येत्यर्थः । परत्वाद्याश्रया अपि शब्दादयो गुणा न कर्माश्रयास्तेन
शब्दादीनां द्रव्यत्ववारणाय कर्मन्तिपदम् । एवं कर्मापि परत्वाद्याश्रय-

निश्चेष्टः, चेटानिर्गत्या चेह चेटाश्चान्यत्वं तथा चेटाव्यतिरिक्तत्वञ्चोच्यते, तेन चेटारूपान् कर्मणो
व्यावृत्तिः, तथा क्रियाधारत्वयोग्येभ्यो मूत्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा ; गुणस्य "कारणम्" इत्यनेन

समवायिकारणं भवदपि न कर्माश्रय इति । कालस्वात्मदिशां कर्माश्रयत्वाभावेऽपि गुणाश्रयत्वाद् द्रव्यत्वमिति । आश्रयः समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्तौ त्वाश्रयाश्रितत्वनियमाप्राप्तौ समवायिनां स्वादीनामाश्रयत्वं शब्दादीनां कर्मणश्चाश्रितत्वमित्युपदेशार्थं कर्मगुणा इति स्फुटमुक्तमित्येके यद् व्याचक्षते, तदपि प्रायेणानपवादं, परन्तु शब्दादिसमवाययोगित्वाकाशादीनां प्रसिद्धमस्ति । कार्यन्तु यत् पुरुषघटादिकं तत्राकाशादीनां शब्दादीनाश्च कर्मणश्च समवाया दृश्यन्ते न आकाशादिषु शब्दादीनां यः समवायः स पुरुषघटादिकार्ये पूर्वमेव हि शब्दादिमत्तयाऽऽकाशादीनां प्रसिद्धिरस्ति । तस्मात् समवायिकारणं द्विविधं प्रधानमप्रधानञ्च, तयोर्ज्ञापनाथमाह । यत्रेत्यादि, सर्व्वमन्यत्तुन्यमित्यपरे । अत्राप्याहुरन्ये उपदेशार्थलक्षणे त्वाभाराधेयत्वख्यापनायाधिकपदोपादाने गौरवं भवति तथा कर्मानाश्रयत्वेऽपि गुणाश्रयत्वेनात्मकालव्योमदिशां द्रव्यत्ववत्कर्मानाश्रयत्वेऽपि परत्वादिगुणाश्रयत्वात् शब्दादीनां कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः स्यादिति ; तस्मादेवं व्याचक्षते । कर्मलक्षणे वक्ष्यमाणस्य कर्तव्यमित्यस्यात्रान्वयात् कारणाप्युक्तकार्थादेव लब्धस्य कार्यस्येति बोध्यम् ।

समवायीति—समवैतुं शीलमस्येति तत् समवायि, विलक्षणानेकं यथायथं स्वादिकं तच्छब्दादिकं तत्कर्म च तच्छब्दादेस्तत् कर्मणश्च परत्वादिकं यदेतत् सर्व्वं मित्रित्वा परिणम्य कार्यत्वेनैकीभवितुं शीलं यस्य, स्वादि-शब्दादि-स्पन्दन-तत्तदीयं परत्वादि यावत्तत् समवायि । तच्च द्विविधं—कर्त्तृभूतत्वेन मुख्यम् अकर्त्तृभूतत्वेन गौणम् ; तत्र मुख्यम्य गौणाद् व्यावृत्तार्थमाह यत्रेत्यादि । यस्य कार्यस्य यद्यत् समवायि कारणं स्वाद्यादिकं तेषु मध्ये तस्य कार्यस्य समवायिकारणभूतं कर्म समवायिकारणभूताश्च गुणा यत्र समवायिकारणे आश्रिता एव न त्वनाश्रिता समवायेन वर्त्तितुं योग्यास्तत् समवायिकारणं तस्य कार्यस्य द्रव्यमित्यर्थः । यथा घटादौ पुरुषादौ च स्वादिनवकम् । कर्म च गुणाश्च परत्वादिगुणाश्रया अपि न कदाप्यनाश्रिता नियमतो यथायथं स्वादिवृत्तिकत्वान् ततः कर्मगुणाश्च न द्रव्याणि भवन्ति । स्वात्मकालदिशां गुणाश्रयत्वात् मनोवाग्वादि-

वाकारणभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा । कारणत्वन्तु विभुद्रव्यपरिमाणान्वयावयविवरूपादिषु लक्षणीयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः कारणत्वेनेह

सक्रियद्रव्यान्तरसंयोगेनोपचरितक्रियावत्त्वादपि वाय्वग्निजलभूमनसां गुण-
 कर्माश्रयत्वात् द्रव्यत्वं समन्वितं न चाधिकरणघटाद्याश्रितत्वात्तुपपन्नं घटादीनां
 मृदाद्यधिकरणानां घटादिषु समवायिकारणत्वाभावात् । इति समवायिकारणे
 इति द्वौ पदे. तेन च घटादिस्थकर्मगुणानां घटाद्याश्रितत्वनियमेऽपि तद्वटादी-
 तेषां स्वस्य समवायिकारणत्वाभावाच्च स्वस्य स्वद्रव्यत्वम् । इयामामकपालमाला-
 संयोगाज्जाते इयामामघटे वह्निना पाकादन्यतमकपाले रक्तो वर्णाऽन्यत्र कपाले
 कृष्णो वर्ण आहितः सन्नाश्रित एव समवायिकारणञ्च पूर्वं सर्वं कपालं
 घटरूपत्वे तु कार्यमेव पृथक्त्वेन कपालत्वेन ज्ञातत्वे समवायिकारणत्वेन
 ज्ञानदशायां तत्रस्थ एवाहितरक्तकृष्णादिने तद्वटादेः समवायिकारणमिति ;
 तेषु मध्ये तस्य कार्यस्य समवायिकारणभूतं कर्मगुणाच्चेति पदम् ।
 कर्मगुणाधिकरणत्वेन स्वादीनां प्राधान्यं स्वाद्याश्रितत्वनियमेन कर्मगुणानां
 गौणत्वं ख्यापितं भवति । यत्राश्रिता एव गुणा इत्युक्तौ तु गुणानामप्राधान्यं
 स्वादीनां प्राधान्यं ख्याप्यते न तु कर्मणोऽप्राधान्यं प्राधान्यं वेति मनसि
 कृत्वा कर्मगुणा इत्युक्तं, तथा यत्राश्रितमेव कर्मोऽप्युक्तौ च बोध्यम् । कर्मा-
 श्रयत्ववचनेन च द्रव्याणां स्वादीनां कर्तृत्वेन च प्राधान्यं ख्यापितं न तु
 केवलाधारत्वेन । कर्मगुणानाञ्चाकर्तृत्वेन चाप्राधान्यं ख्यापितं न तु केवला-
 श्रितत्वेनेति । कर्ता हि कारके स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुर्श्चेति । तत्र स्वतन्त्र-प्रयो-
 जकयोरधीनः कर्मरूपहेतुः कर्ता तयोरश्रितत्वादिति । तत्र स्वतन्त्रः कर्तापि
 त्रिधा—क्रियाजनकप्रयत्नवान् मुख्यः, फलजनककारकान्तरव्यापारजन्य-
 तज्जनकव्यापारवान् परः, स्वेतरसंयोगादितरव्यापारेण जनितव्यापारवत्तयोप-
 चारादपर इति ; द्वौ भाक्तौ, तेनात्मा चैतन्यात् क्रियाभावेऽपि मुख्यकर्ता,
 चैतनपुरुषश्च तद्द्रव्यवत्त्वात् मनोवाय्वग्निजलभूमयस्तु चैतन्याभावात्
 प्रयत्नाभावात् क्रियावत्त्वाच्च मध्यमा भाक्तकर्तारः । स्वकालदिशामचैतन्येन
 प्रयत्नाभावात् क्रियाभावाच्च मनोवाय्वादिसक्रियसंयोगादुपचरितक्रियावत्ता-
 दधमभाक्तकर्तृत्वमिति । कर्मगुणानान्तु चैतन्याभावे प्रयत्नाभावात् स्वाभा-
 विकोपचरितोभयक्रियाभावाच्च न त्रिधान्यतमकर्तृत्वमिति ।

अथान्ये व्याचक्षते—यत्र समुदायलक्षणे कार्य घटपुरुषादौ

भावकारणान्प्रतिष्ठायां सामान्यवत् लक्षणतया बोद्धव्यम्, तच्च सामान्यवत् सर्वगुण-
 व्यापकं सामान्यादिव्यापकत्वञ्च सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् ; किंवा विभुत्वपरि-

यत् समवायिकारणमाश्रितुः कर्मगुणास्तत्कर्मगुणाश्रयसमवायिकारणं तस्य कार्यस्य द्रव्यम् । यथा पुरुषे कार्यं शुक्रशोणितिकानि पञ्च भूतान्यात्मा सूक्ष्मशरीरी मनः कालो दिगात्मजानि पञ्चभूतानि रसजपञ्चभूतानीति क्रमिकजातकरचरणादिकं सर्वं समवायिकारणं तदाश्रिता एव तत्तदीयाः कर्मगुणाः समवायिकारणानीति तत्सर्वं तत्कर्मगुणाश्रयस्तत्पुरुषस्य द्रव्यम् । एवं घटादौ बोध्यम् । तत्र आत्मा केवलो निष्क्रियः पूर्वं ततो मनसा संयोगात् तत्क्रिययोपचारात् सक्रियः स्यान्मनश्चाचेतनं तस्य चैतन्येनोपचाराच्चेतनं स्यादिति । कालः क्षणादिः गर्भशरीरावयवोपचये समवायी सन् कारणं भवति—न हि कालप्रकर्षमन्तरेण तत्क्षणं गर्भशरीरादुपचयापचयो सम्भवतः । दिशश्च स्त्रोपाधिविशेषमाच्यवाचीप्रतीच्युदीच्यादिभिर्विशेषितदेशाधिकरणे गर्भशरीरावयववन्वर्णप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्यादिविशेषहेतुतया समवायिन्यः सत्यः कारणानि भवन्ति । एवमाकाशश्च वाय्वादिसक्रियसंयोगेन यथायुतं सूक्ष्मवृहन्मध्यमशृषिरलाघववैशद्यहेतुक्रियावत् समवायिकारणं भवतीति । यदि हि स्वात्मकालदिशागुपचारेण कर्मवत्त्वं न मन्यसे तर्हि तेषां कार्योपदर्शनमनागमं स्यादिति । कार्यस्य घटादेस्तद्गुणानाञ्च तत्कर्मणाञ्च कार्यभूतापरद्रव्यसंयोगेन जाते त्वेकीभूते द्रव्ये समवायिकारणत्वात् तेषु तदाश्रिताश्च कर्मगुणास्तद् द्रव्यं तस्य कार्यस्येति घटादिकमिति बोध्यं यथा शुष्ठीकणामरिचानां संयोगाज्जातं यदेकं विशिष्टा-पूर्वद्रव्यं तत्र समवायिकारणानि शुष्क्यादीनि । तत्र तत्र च कर्मगुणाः सन्ति तत् तच्छुष्क्यादीनि तदेकद्रव्ये द्रव्याणि तदीयकर्मगुणाश्च कर्मगुणा इति बोध्यम् । यत् तु कर्मगुणा यत्र कार्यं आश्रितास्तत्र यत् कर्मगुणेष्व्यो-ज्यन्तु समवायिकारणं तत् तस्य कार्यस्य द्रव्यमित्यर्थः । यथा पुरुषं गमनादि कर्म रूपादयश्च गुणा आश्रिताः तत्पुरुषं तद्गमनादिकर्मणो रूपादिगुणेष्वन्यथान्यद् यद् यत् स्वादिकं शुक्रशोणितपाणिपादादिकं समवायिकारणं तत् तस्य पुरुषस्य द्रव्यम् । सामान्यविशेषौ तु समवायिनावपि द्रव्यगुणकर्मरूपावेव जानिजन्मरूपौ तु समवायी समानासमानप्रसवात्मकौ न तदुत्पत्तौ कारणे अपि तु वृद्धिहासयोरेकत्वपृथकत्वयोश्च कारणे भवतः ।

मागात्यावयविरूपास्ततराणां कारणवदशंनान् विभुपरिमाणान्यवयविरूपादावपि कारणत्व-योग्यत्वमस्येवेति न भागाविद्वता कारणत्वस्य : किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विभुपरिमाणा-

समवायस्त्वपरो नास्तीति व्याख्यातं यत् तन्न । खादीनां शब्दादिगुणा वाट्वादीनाञ्च स्पन्दनादिकर्म पुरुषीयगुणकर्मप्रकृतिभूतत्वेन कार्यभूतद्रव्य-
गुणकर्मसमुदायात्मकपुरुषे समवायिकारणत्वेन द्रव्याणि स्युरिति ।

अन्यत्र । कर्मगुणा यत्राश्रिताः समवायेन वर्तन्ते स्म तत्, समवायिकारणं यत्,
तद्द्रव्यं ; घटादिषु पुरुषादिषु च यानि मृज्जलादीनि श्यामपीतगुरुलाघवादयश्च
स्पन्दनगमनादीनि च वर्तन्ते तेषां मध्ये यत्र मृज्जलादी समवायेन कर्मगुणा
आश्रिता, तन्मृज्जलादिकरूपं यत् समवायिकारणं तदेव घटादिकार्यस्य
द्रव्यम् । तथा मृज्जलादि द्रव्यं खादिकमेवेति प्राहुः । परे तु समवायि-
कारणन्तु तत् ।—यत् समवेतं कार्यं भवति गुणकर्मसमवेतन्तु न कार्यं
भवति न हि गुणकर्मणो कार्यं कुत इति, न गुणकर्मणी
समवायिकारणे भवतः, भवतश्च असमवायिकारणे, इति तयोर्न
द्रव्यत्वं यत् समवायिकारणं तद्द्रव्यमित्येव लक्षणमेकं कार्यरूपे
घटादौ द्रव्यत्वानुपपत्तिवारणाय लक्षणान्तरमाह, यत्रत्यादि । यत्र समवायेन
कर्मगुणा आश्रिता वृत्तास्तदपि द्रव्यं यथा घटादिकमित्याहुस्तन्न, दृश्यन्ते
हि मृद्वालुकादिसमवायिकारणीयगुणकर्मघटितान्येव घटादिषु गुणकर्मणि
घटादिषु गुणकर्मणाः समवायिकारणान्येव तत्समवायिकारणीभूतद्रव्याणां
गुणकर्मणि अन्यथाऽन्यथात्वेन गुणकर्मसम्भवापत्तेर्मृदादिगुणकर्मातिरिक्त-
गुणा हि न तत्र दृश्यन्ते । कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्ट इति
कणादकपिलादिसर्वविमतमिति । कश्चित् तु कर्माश्रयत्वोपदेशो द्रव्यस्य
गुणादिष्वन्वयवच्छेदार्थमात्रज्ञापको न तु सजातीयव्यावर्तनज्ञापकस्तेन स्वात्म-
कालदिशां कर्माभावेऽपि द्रव्यत्वं गुणाश्रयत्वोपदेशश्च विजातीयगुणादिष्वन्व-
व्यावृत्तिज्ञापनार्थमिति, समवायिकारणत्वञ्च सजातीयविजातीयगुणकर्मणोः
साधर्म्यज्ञापनार्थमिति । द्रव्यन्तुत्पन्नमात्रं क्षणमगुणं द्वितीयक्षणावश्यम्भावि-
गुणवदिति यदुच्यते, तदप्युत्तरक्षणे यद्गुणयोगावश्यम्भावित्वं स
गुणस्तद्द्रव्योत्पत्तिकाले कुत्र तिष्ठति किमुपादनकश्च कथं वा जातः, किं प्राग
द्रव्योत्पत्तः पूर्वं जातः किं तुल्यकालं द्वितीयक्षणजातो वाऽथ प्रसिद्ध एवाजात
इति । अथ किन्तु स्वल्पाकाशे तिष्ठति । प्राक्प्रसिद्ध एवाजातः स्वपृष्पवत्

रीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम् । एवम्भूतञ्च कारणत्वं यद्यपि सामान्यादिष्वपि कश्चिदनुगम्यते,
तथापि समवायी क्वितिपदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च युगपद्विबधिता, तेन

अथाण्डवद्वा यत्र च तिष्ठति तत एवोल्गमनेन तन् तदुत्पन्नद्रव्यमा-
विशतीति ।

अथ पुनरेतल्लक्षणं व्याचष्टे । “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि
यत् । तद्द्रव्यमिति ।” कारणवचनेन कार्यं इति ख्यापितम् । यत्र कार्यं
कर्मगुणा आश्रिता भवन्ति तस्य यन् कारणं समवायि भवति न तु निमित्तं
तस्य कार्यस्य तद्द्रव्यम् । ये गुणाः सहजभावोत्पत्तौ नाभिव्यक्ततया
जाताः सहकारिकारणान्तरयोगे तु कार्यमारभमाणान् सहजभावान् तत्कार्या-
रम्भककर्मणा कार्येऽभिव्यज्यन्ते ते कर्मगुणाः क्रियागुणा उच्यन्ते । तत्र
तामसादेव खलु भूतादेरहङ्काराज्जायमाने खे शब्दश्चक्षुःश्रवणमृक्ष्मलघुमृदुगुणा
अनभिव्यक्ततया जाता एव । वायौ च मृक्ष्मविशदखररूक्षशीतलघुगुणा
अनभिव्यक्ता जाता एव, स्पर्शस्तु साधारणो व्यक्ततया । तेजसि च विशद-
रूक्षलाघवमृक्ष्मतीक्ष्णोष्णगुणा अनभिव्यक्तत्वेन जाता एव, रूपन्तु साधा-
रणं व्यक्तं जातम् । अप्सु च जायमानासु पिच्छिलमृदुसान्द्रसरमन्दशीत-
स्निग्धद्रव्यगुणा अनभिव्यक्ता जाता एव, रसस्तु व्यक्त साधारणो जातः ।
पृथिव्यामपि स्थूलसान्द्रविशदस्थिरमन्दकठिनखरगुरुत्वगुणा अनभिव्यक्ता जाता
एव, गन्धस्तु साधारणः प्रव्यक्त एव जातः । एवमात्मन्यव्यक्तकार्यं चतुर्विंशे
तत्त्वे कालानुप्रविष्टान् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानभिव्यक्तगुणरूपात् प्रधानात् कालेन
क्षेत्रज्ञशोभणपूर्वकसङ्काचविकाशाभ्यां प्रव्यक्तमच्चरजस्तमोगुणरूपेण निष्पद्य-
मानाज्जायमाने सममच्चरजस्तमालक्षणे कालक्षेत्रज्ञप्रव्यक्तत्रिगुणप्रधानममुदाया-
त्मके संहते बुद्धिरव्यक्ता साधारणरूपा जातव । तस्माज् ज्ञ आत्मेत्युच्यते
चेतन्यं तु व्यक्तमेव जातमिति चेतनश्चोच्यते । मनसि च सात्त्विकादेव
वैकारिकाख्यादाहङ्काराज्जायमाने युगपज्ज्ञानोत्पत्तानुत्पत्तिहेतुगुणोऽव्यक्ततया
जात एव । शब्द इवाकाशस्य न हि निगुणं मनो जातमिति । काले
चाव्यक्तात् स्वान्तनिविष्टकालांशेन सत्त्वादिगुणयुक्तेन जायमाने संवत्सरे चक्रवर्ध-
भ्रमणस्वभावे भावानां प्रत्यग्रभावसमभावापचयभावकृतपरिणामविरोधकृद्गुण-
स्त्वव्यक्त एव जातः, शब्द इवाकाशस्य न हि निगुणः कालो जातः । दिशश्च
प्राच्यादय आहङ्कारिकादाकाशाभिदेवताया दिशो, जायमानासु तामु प्राच्यादिषु

समवायकेवलधारस्य विशुद्धस्य तथा समवायकेवलधेयस्य सामान्यादेश्च व्युदायः सिद्धो
भवति ॥ २३ ॥

देशनिष्ठासु तत्तद्देशाधिकरणे गभशरीराद्यवयववलवणप्रकृतिसत्त्वसात्म्य-
वागवीर्यादिविशेषहेतवो गुणा अनभिव्यक्ता जाता एव । शब्द इवाकाशस्य न
हि निर्गुणा दिशो जाता इति ।

एते खलु स्वस्वसहजातानां स्वादीनां नवानामनभिव्यक्ता ये शब्दादयो
गुणा देवनरादिचेतनाचेतनकार्य्यमाग्भमाणेभ्यः स्वादिभ्यः परस्परं पुनःपुनः
संयोगविभागाभ्यामकीभावे स्थूलाः सन्तः स्वादिभ्य एव यथास्वं शब्दादयस्ते
तत्कार्य्यारम्भककर्मणाभिव्यज्यन्ते । ते तेऽभिव्यक्ताः शब्दश्रृङ्गणादयो गुणा
देवनरादिषु स्वादिभ्यो जायमानेषु स्वादिष्वाश्रिता भवन्ति । तेषां जायमानानां
स्वादीनां समवायिकारणं प्रकृतिभूतानि स्वादीनि नव दिगन्तानि जातानां
स्वादीनां द्रव्याणि । नैते कर्मगुणाः स्पर्शादिभ्यो जातेषु शीतोष्णादिस्पर्शादिषु
आश्रिता भवन्ति । तस्माच्छीतादीनां समवायिकारणानि प्रकृतिभूतस्पर्शादयो
गुणा न द्रव्याणि, न वा कम्मसामान्यविशेषसमवाया । अत एव वक्ष्यते—
“गुणा गुणाश्रया नोक्ता” इति । देवनरादेरुत्पादकाः पित्रादयस्तु यत्र कार्य्येषु
स्वादिष्वाश्रिताः कर्मगुणास्तेषां निमित्तकारणानि न समवायिकारणानीति,
न ते पुत्रादेर्द्रव्याणि । एवं कर्मणा निष्पन्ना गुणाः कर्मगुणा इति वा
भवतु अथवा कारणवचनेन कार्य्य इति ख्यापनाद् यत्र कार्य्यं
जायमाने जायमानाः कर्मगुणा कर्मणि गुणाश्चाश्रिता भवन्ति, तेषां
जायमानकर्मगुणाश्रयाणां यद् यद् समवायिकारणं तद् तत्तस्य तस्य
द्रव्यमिति ।

पूर्ववदनभिव्यक्ता गुणा एवाभिव्यज्यमाना जायमाना उच्यन्ते । स्पशरूप-
रसगन्धा इव प्रागेव व्यक्ता एव मह्य्या परिमाणं पृथक्त्व परत्वापरत्वे संयोग-
विभागौ सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्चेत्येते गुणा जाताः सहजा एवेति, स्पशरूप
रसगन्धाः साधारणरूपाः पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशे ज्ञान्मकादिषु वाय्वादिषु
शीतोष्णस्वरस्पर्शरूपेण जायमानः स्पर्शः लोहितशुक्लकृष्णवर्णतया जायमानं
रूपं स्वादुस्वादुरूपेण जायमानो रसः सौरभरूपेण जायमानो गन्धश्च न जाय-
माना उच्यन्ते । प्राक् साधारणत्वेन व्यक्ततयैव जातत्वादनभिव्यक्ततया
जातास्तु येऽभिव्यज्यन्ते ते जायमानाः कार्य्यं जायमानेऽभिधीयन्ते । तदा
स्पर्शाः शीतादयो रूपाणि लोहितादीन्येवमन्यान्यपि पृथक्त्वगुणवन्ति
जायन्ते । न च तानि जायमानपृथक्त्ववन्ति, पृथक्त्वादयो हि प्रागेवाभि-
व्यक्ता न खनभिव्यक्ता इति ते शीतादयो न द्रव्याणि । कर्मण्यपि

शब्दश्रुणादय इवाकाशस्यात्मनः कालस्य दिशां वायुतेजोऽम्बुभूनभसाञ्च जायमानानामनभिभ्यक्तानि जातान्येव कार्यारम्भे तु सहकारिकारणान्तरयोगेऽभिभ्यज्यन्ते । न हि निष्क्रियाणि तानि जातानि । तत्र वाय्वादिषु पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशाद् द्वात्मकादिषु वाय्वादिषु सर्वतो गमनोद्ध्वज्वलनाधोगमनमन्दाधोगमनान्यभिभ्यज्यन्ते मनसोऽनवस्थितगतिः । पुनरासां स्वात्मात्मनःकालदिशां देवनरादिचेतनाचेतनकार्यारम्भे परस्परं भूयोभूयः संयोगविभागाभ्यां परिणामेन कार्यरूप आकाशे माहवशोऽपि व्यत्याघवकराणि कर्माण्यभिभ्यज्यन्ते तदारम्भकादाकाशादेव । एवं कालस्य परिणामेन प्रत्यग्रभावादिना परिणामकराणि कर्माण्यभिभ्यज्यन्ते । दिशाञ्च तदुपाहितदेशाधिकरणे गभशरीराद्यवयवबलवणप्रकृतिसत्त्वसात्म्यवाग्वीर्यादिविशेषकराणि कर्माण्यभिभ्यज्यन्ते । आत्मनश्च मनःप्रेरणादिकानि कर्माणि अभिभ्यज्यन्ते तानि कार्यरूपानाकाशकालदिगात्मन आश्रयन्तीति, तत्र आश्रितानि कर्माणि । तस्माद् यत्र कार्यं कर्माणि गुणाश्च जायमाना आश्रितास्तत्समवायि यत्कारणं तद्द्रव्यं खादिनवकमव न तधिकम् । आत्मनस्तु कार्यः प्रत्यगात्मा सक्रियः । वक्ष्यते च शरीरे - “निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम्” इति प्रश्ने । “अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निद्रिश्यन्ते विभाः क्रियाः ॥” इति ।

आत्मकालयोरारम्भकाणां कार्यं चात्मनि काले जायमानं कर्माणि गुणाश्च नाभिभ्यज्यन्ते मनोदिगाकाशवायुतेजोऽम्बुभूमीनामारम्भकस्याहङ्कारस्य कार्येषु तेषु मनोदिगाकाशादिषु जायमानेषु च कर्माणि नाभिभ्यज्यन्ते स्पर्शादयश्च गुणा वाय्वादिष्वभिभ्यज्यन्ते इति । जायमानगुणाश्रयाणां वाय्वादीनां कार्याणां गुणाश्रयत्वेऽपि कर्माश्रयत्वाभावात्तेषां नवानां समवायिकारणानि न द्रव्याणि भवन्त्यहङ्कारादीनि । यत्र कारणे कम्मगुणा आश्रितास्तत् कारणं यत् समवेति तद्द्रव्यं प्रागेव व्याख्यातम् । ये तु खादीनि नर्वैव द्रव्याणि प्रागुत्पत्तावनभिभ्यक्ताक्रियाणि जातानीत्येवं न विदन्ति पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशाद् द्वात्मकादीनि वाय्वादीनि चत्वारि सक्रियाणि कार्यद्रव्याणि विषयसंबकानि प्रकृतिभूतद्रव्याणि विदन्तो नैतद्द्रव्यलक्षणेन लक्षयितुं प्रभवन्ति व्याख्यातान्तं च बहुप्रकारेणेति ।

अथैतदधिप्रायेणैव कणादेनाप्युक्तं बशेषिके । प्रकृतिभूतानि पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि, प्रकृतिभूताः सप्तदशैव गुणाः, पञ्च कर्माणि । तद्यथा—पृथिव्याप-

स्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणं पृथक्तत्वं परत्वापरत्वे संयोगविभागौ बुद्ध्य इच्छोद्वेषौ सुखदुःखे प्रयत्नाश्च गुणाः । उत्क्षेपणमवक्षेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनमिति कर्माणि । एषां लक्षणानि ।— क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ।— द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेऽवकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । (एकद्रव्यमगुणं) संयोगविभागेऽवनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम् इति । स्पर्शश्च वायोः । दृष्टं लिङ्गमित्यनुवृत्तम् । पृथिव्या गन्धः । अपां रसः । तेजसो रूपम् । रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः । तेजो रूपस्पर्शवत् । स्पर्शवान् वायुः । त आकाशे विशन्ते । सर्वाधारतैव दिक्कालयोः । निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । अपरस्मिन् परं युगपच्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि । नित्येष्वभावादनित्येषु भावाद् कारणे कालाख्येति । इत इदमिति यतस्तद्विषयं लिङ्गम् । आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची । तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च । एतेन दिगन्तशालानि व्याख्यातानि । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरसञ्चारा वृद्धिः * सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि । प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम् । आत्मेन्द्रियाधेसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गमिति ।

व्याख्यायते च । शब्दगुणमाकाशस्य नोक्ता निष्क्रमण प्रवेशन लिङ्गमाकाशस्येत्युक्त्या आकाशस्यानभिव्यक्तशब्दसहितोत्पन्नत्वमभिप्रेत्य प्रकृतिगुणमध्येऽनभिव्यक्तत्वात् शब्दगुणो नोक्तः कार्यगुणत्वेन परीक्षितश्च । तद्वर्णयित्वायामः शब्दपरीक्षायाम् । स्पर्शश्च वायोदृष्टं लिङ्गं तेजसो रूपमपां रसः पृथिव्या गन्ध इत्युक्ता पुना रूपरसस्पर्शगन्धवती पृथिवी, रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति वचनेन संसर्गेजाः कार्यगुणा द्रवस्निग्धादयः ख्यापिताः । तेजो रूपस्पर्शवत्, स्पर्शवान् वायुरित्युक्त्या च द्रवस्निग्धादिगुणोत्पत्तौ भूतान्तरसंसर्गे हेतुः पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशः ख्यापितः । तस्मात् क्रियागुणवत्समवायिकारणमित्यस्य व्याख्यानं पूर्ववद्वद्बोध्यम् । कार्यद्रव्ये ह्यारभ्यमाणे प्राणिनि नवभिर्द्रव्यैरप्राणिनि सप्तभिरात्मनो वज्जे तेषां परस्परं संयोगविभागाभ्यां परिणामे जायमाने आकाशदाकाशः शब्दश्रुक्षणादि-

* मुद्रितपुस्तके तु सञ्चारा इत्यत्र विकारा इति पाठान्तरं दृश्यते तथा न दृश्यते बुद्धिरित्यधिकः पाठः ।

गुणशौषिर्यादिकृत्कम्पवान् जायते । इति जायमानक्रियागुणवत् समवायि-
कारणमनभिव्यक्तशब्दगुणमाकाशम् । एवं कालाज्जातः कालो जायमान-
क्रियागुणवान् जायते । तस्य समवायिकारणं कालः । एवमात्मनो जाय-
माने प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिनिवृत्ती क्रिये उच्छादेषादयो जायन्ते । तस्य
प्रत्यगात्मनः समवायिकारणमात्मा निष्क्रियः । एवं दिशो जायमानासु
दिक्षु तदुपाहितदेशेषु गर्भशरीरावयवचलवर्णादिवाग्वीर्यविशेषहेतवो गुणा
जायन्ते तासां समवायिकारणमेका दिक् लोके द्रव्यं प्राच्यादयः शारीर-
द्रव्यम् । एवं पूर्वपूर्वभूतानुप्रवेशे द्वात्मकादिषु वाय्वादिषु स्पर्शविशेषादयो
गुणा जायन्ते क्रियाः सर्वतोऽगमनादय इति । तस्य तस्य क्रियागुणवत्तः समवायि-
कारणं द्वित्रादिभूतं द्रव्यम् । क्रियागुणवदिति प्रथमान्तं चेन्मन्यते तदापि
समवायिकारणं कार्यत्वेन परिणमन् क्रियागुणवत् जायमानक्रियागुणवद्-
भवतीति लक्षणमन्वयः । जनकहेतुव्यावृत्तार्थं समवायीति । द्रव्याणां
खादीनां मनोदिशोश्च समवायिकारणमहङ्कारस्य स्वादिरूपेण जायमानत्वे
जायमानगुणवत्त्वेन जायमानत्वेऽपि जायमानाक्रियावत्त्वेन परिणामाभावान्न
द्रव्यत्वम् । तथा कालात्मनोश्च समवायिकारणं व्याख्येयम् । गुणवत्
समवायिकारणमिति वचने रूपादिभ्यः प्रकृतिगुणेभ्यो जायमानेषु लोहित-
श्वेतकृष्णादिषु पृथक् गुणो जायते । पुनः पाञ्चभौतिके तद्व्योहितश्वेत-
कृष्णमेतन्ने समवायादेकत्वं पीतत्वादिकं कार्यं जायते । तद्गुणवत् समवायि-
कारणं प्रकृतिरूपादिकमिति तेषु द्रव्यत्वप्रसङ्गः । कर्म तु न कर्मगुणाश्रय
इति न द्रव्यं तथा सामान्यविशेषसमवाया इति समं चरककणादयोरिति ।

कर्मिकत्वाद् गुणलक्षणमाह, "समवायी तु निश्चैष्टः कारणं गुणः" । कारण-
पदेन कार्योपस्थितो यस्य कार्यस्यास्यारम्भे यो भावो निश्चैष्टः क्रियाहीन
एव सन्नन्यक्रियया परिणमन् कार्यत्वमापद्यते स तस्य कार्यस्य गुणो नाम
कारणमुच्यते क्रियाहीनत्वात् कर्तृत्वाभावादप्राधान्यात् । निश्चैष्ट इत्यनेन
खादीनां नवानां व्यावृत्तिः । समवायीत्युक्त्या कर्मणां द्रव्याश्रितानां
द्रव्याश्रितगुणपरिणामहेतुत्वं न निश्चैष्टत्वेन च न गुणत्वम् । तस्मिन् कार्ये
गुणे समवायित्वाभावात् । विजातीयगुणानाञ्च विजातीयकार्यगुणे समवायि-
त्वाभावाच्च न विजातीयं कार्यं गुणत्वमिति । प्रमादिनस्तु वैशेषिके कणा-
दोक्तं गुणलक्षणं द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षो * गुण

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कत्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

इति दृष्ट्वा गुणकर्मणी असमवायिकारणे भवत इत्याहुः । तेषामयं हि प्रमादः । सूत्रकृतकणादेन क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति पूर्वस्मादनुवर्तते समवायिकारणपदं द्रव्याश्रयीत्यादि सूत्रं कृतम् । तेन द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणलक्षणं पर्यवसितम् । यदि हि गुणो गुणान्तरस्य समवायिकारणं न भवति कथं तर्हि गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते इति वचनं तत्रैव कणादेनोक्तं सङ्गच्छते ? गुणा हि द्रव्याश्रिता रूपरसादयः स्वस्वन्यापेक्षाः स्वस्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियापेक्षाः स्वाश्रयद्रव्यनिष्ठक्रियया परिणमन्तः कचिन् साधारणभूताः पृथक्त्वगुणं समवायेनाऽऽपद्यमानाः पृथग्भूय तेजोऽम्बुभूमिषु लोहितशुक्रकृष्णरूपेण मधुगम्भादिरूपेण गुणान्तरहीनाः सन्तो द्रव्याश्रयिणः सन्तश्च समवयन्ति कार्यम् । इति समवायिन एव कारणानि गुणाः । न च ते स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कारणानीति लक्षणमन्वयः । प्रकृतिगुणानां कार्यगुणेषु समवायित्वमन्तरेण निरुपादानककार्यापत्तिः स्यात् । कर्माणि तु तथैव कार्यं समवयन्ति सन्ति द्रव्याश्रयीणि च सन्ति जायमानगुणानाश्रया एव स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु कर्मान्तरानपेक्षकारणानि भूत्वापि कार्यभूतविशिष्टकर्मरूपेण परिणामे द्रव्यान्तरनिष्ठमन्यत् कर्मापेक्षमाणानि न तु संयोगविभागेष्वकारणानि तस्मान्न गुणाः । प्रकृतिभूतद्रव्याणि कार्यद्रव्याश्रयीणि संयोगविभागेषु स्वक्रियापेक्षकारणानीति संयोगविभागेषु न साक्षात् कारणानि । स्वक्रियया परिणम्य समवायीनीत्यन्यापेक्षसमवायीनि सन्त्यपि नागुणवन्तीति न गुणाः । रूपरसादिप्रकृतिभूतगुणारम्भकाण्यहङ्कारादीनि न द्रव्याश्रयीणीति न गुणाः । इति व्याख्यातं गुणलक्षणम् ॥ २३ ॥

गङ्गाश्रयः—कर्मिकत्वात् कर्मलक्षणमाह, संयोगे च विभागे चेत्यादि ।—

चकारद्वयेन कार्यमारभमाणानां द्रव्याणां संयोगे पुनर्विभागे चाथ पुनः संयोगे चाथ पुनर्विभागे चेत्पेक्षं पुनःपुनः संयोगे च विभागे च यत् कारणमन्यत्

चक्रपाणिः—कर्मलक्षणमाह, संयोग इत्यादि ।—संयोगे च विभागे च युगपत् कारणं, तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारकविभागकारणे तथा विभागे च विभागजविभागमात्रकारणे संयोग-

कर्म स्वभिन्नं कर्मान्तरं नापेक्षते तद्द्रव्यमाश्रितं कर्म कर्तव्यस्य तस्य
कार्यस्य कर्मणः समवायिकारणं कर्माच्यते । चेतनाधिष्ठितानि पृथिव्या-
दीनि निष्क्रियाण्यपि चेतनानि भूत्वा संयुज्यन्ते चेतनेनात्मना परस्परं
पृथिव्यादीनां संयोगात् प्रवृत्तेन रजोगुणेन जायमानं स्पन्दनमुत्क्षेपणादि-
पञ्चविधमेव भूत्वा पृथिव्यादीनि नवैव पुनः पुनश्चालयन् संयोजयति
विभाजयति चेत्पेवं स्वाश्रयद्रव्याणां संयोगविभागेषु नान्यकर्मापेक्षते
तत्तद्द्रव्यमेवाश्रित्य संयोगविभागो पुनः पुनः कृत्वा तानि द्रव्याणि तत्स्थांश्च
गुणान् परिणमयन् स्वयं स्वयञ्च परिणमदंकीभूय चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतु-
विशिष्टकर्मरूपेण जायमानं समवतीति कार्यस्य तत् कर्म । मण्यादीनां
विषहरणादि मदनकलादीनां वमनकृत् कर्म त्रिभृतादीनां विरेचनकृत्,
इत्येवमादिकर्म प्रतिद्रव्यमात्रेयभद्रकाण्ठीयान्नपानादिकाद्यध्यायेषु वक्ष्यते ।
तत्राचिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभाव उच्यते ; या द्रव्याणां शक्तिरभिधीयते । नैवं
द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवाया इति ते कर्माख्या न भवन्ति । द्रव्याणि
संयोगविभागेऽन्यत् स्वनिष्ठं कर्मापेक्षन्ते । न तन्न्यानपेक्षकारणं संयोग-
विभागेषु । गुणादयश्च न संयोगविभागेऽन्यपेक्षकारणानीति । वैशेषिके
कणादेन च यदुक्तं कर्मलक्षणम् । * “संयोगविभागेऽन्यपेक्षकारणं कर्म”
तत्रापि पूर्वस्मादनुवर्तते सर्वं संयोगविभागेऽन्यकारणमिति तु प्रतियोगि-
निर्देशमिमं संयोगविभागेऽन्यपेक्षकारणमिति दृष्ट्वा निवर्तते । तेन द्रव्याश्रय-
गुणवत् संयोगविभागेऽन्यपेक्षकारणमन्यापेक्षं समवायिकारणं कर्म”
इति लक्षणं पर्यवसितम् । सर्वमिदं व्याख्यातम् । अर्थतेषां खादीनां नवद्रव्याणां
देवनरादिकार्यमारभमाणानां स्व स्वमारभते वायुर्वार्युं तेजस्तेज आपोऽपो
भूमि वमात्मात्मानं मनो मनः कालः कालं दिशो दिशः ; एषाञ्च रूपं लोहितादि-
रूपं रसो मधुरादिरसान् गन्धः सौरभादीन् गन्धान् स्पशेः शीतादीन्
स्पर्शानभिष्यक्तः शब्दस्वभिव्यक्तानुदात्तादीन् शब्दान् अनभिष्यक्तं गुरुत्वं व्यक्तं
गुरुत्वं लघुत्वं लघुत्वं मृदुत्वं मृदुत्वं काठिन्यं काठिन्यं मान्यं मान्यं तैक्ष्ण्यं
तैक्ष्ण्यं स्निग्धः स्निग्धं रौक्ष्यं रौक्ष्यं स्थैर्यं स्थैर्यं सरलं सरलं पैच्छित्यं
कारणे व्यावृत्तिः सिद्धा ; द्रव्यमाश्रितमिति स्वरूपकथनं व्याख्येयं, द्रव्यन्यावृत्तित्तु “कर्म
नान्यदपेक्षते” इत्यनेन सिद्धा, अस्यायमर्थो यत्—कर्मोत्पन्नं स्वाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्ववैशेषिके

* वैशेषिकस्य आद्यव्यायप्रथमाह्निके “एकद्रव्यगुणं संयोगविभागेऽन्यपेक्षकारणमिति कर्म-
लक्षणम् ॥ इति पाठो दृश्यते ।

वैच्छिल्यं वैशद्यं वैशद्यं स्वरः स्वरं मसृणो मसृणं स्थौल्यं स्थौल्यं सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्यं सान्द्रः सान्द्रं द्रवत्वं द्रवत्वमित्येवमेषां कर्माणि सजातीयानि विजातीयानि चारभन्त ।

तत्र कुत्र कस्यानुवृत्तिः स्वरूपेणान्यरूपेण वा भवतीति उच्यते । “न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च वयति ।” गन्धमात्रादिपृथिव्यादिद्रव्यं कार्यारम्भे स्वस्वसजातीयं द्रव्यमारभमाणं यद्गन्धेनारभ्यमाणं कार्यं स्वस्वविजातीयं मूर्त्यादिकं न वयति न हन्ति । न च स्वारम्भकं कारणं त्रिगुणविकारात्मकमहङ्कारं निगुणञ्च कालक्षेत्रभयानानि वयति । स्वस्वारम्भकानुवृत्त्यैव स्वस्वसजातीयं कार्यमारभत इति । “उभयथा गुणाः ।” तत्कार्यारम्भे पृथिव्यादिद्रव्यस्था गुणा गन्धादयः खलु स्वस्वसजातीयं गन्धविशेषादिकमारभमाणा यदारभ्यमाणं स्वस्वविजातीयं कार्यं स्वारम्भकं कारणञ्चाहङ्कारादिस्थं गुणांशमुभयथा कुत्रचिद्धत्वा कुत्रचिन्न हत्वा सजातीयं गुणविशेषमारभन्ते । यथा पारदगन्धकर्म संयोगे कज्जलीभूते द्रव्ये पारदस्थः शुक्रः शुक्रविशेषमारभमाणो गन्धकस्थः पीतः पीतमारभमाणः पारदस्थतीक्ष्णेन तीक्ष्णप्रमारभमाणेन विरोधिना वध्यते । सर्वत्रैव शौक्रं सत्त्वगुणयोनिकं तमोगुणयोनिकेन तीक्ष्णेन विरोधिना वध्यते, गन्धकस्थपारदस्थो च लोहित-शुक्रो रजःसत्त्वयोनिको वध्यते । तयोः शुक्रलोहितवधे तीक्ष्णप्रसमानयोनिः कृष्णोऽभिव्यज्यते । इति पारदगन्धकोभयात्मके कार्ये इवेतपीतमेलनेन सम्भाष्यं कार्यं यदूर्णं तत्तीक्ष्णगुणेन वध्यते तत्कारणं शुक्रलोहितं हस्वति । एवं हिङ्गुले पारदगन्धकाभ्यामारभ्यमाणे यच्चविशेषे वद्धिना पच्यमाने रजोबहुलयोनिकेन तीक्ष्णेन सत्त्वतमोयोनिकौ शुक्रकृष्णौ वध्यते । पारदस्थशुक्रगन्धकस्थपीतमेलनेन सम्भाव्यं कार्यं वर्णञ्च वध्यते । रजोयोनिकलौहित्यश्चाभिव्यज्यते इति । एवं हरिद्रावर्णसंयोगेऽपि लौहित्यमभिव्यज्यते, चूर्णस्थतीक्ष्णेन हरिद्रास्थशुक्रकृष्णवधे । अथावधे यथा । हिङ्गुलवङ्गभस्मसंयोगे इवेतलोहितवर्णमेवोभयात्मकं भवति पाटलवर्णम् । न चात्र हिङ्गुलस्थं लौहित्यं वङ्गभस्मस्थं शौक्रञ्च केनापि वध्यते । एवं शुक्रमूत्रनिर्मितपेटस्य शौक्रमेवेति ।

कार्यविरोधि कर्म । कर्तव्यस्य क्रिया कर्म तु कार्यविरोधि । तत् चोत्तरदेशसंयोगे च कर्तव्ये नाम्यत् कारणं पश्चात्कालभावि अपेक्षते, द्रव्यम्नू यद्यपि संयोगविभागकारणं युगपद्भवति तथापि तदुत्पन्नं सत् यदा कर्मशुक्तं भवति तदैव संयोगविभाग-

* गन्धकस्थ अनुवृत्तिवर्णत्वात् लोहितपदसंयोगः ।

कार्यारम्भे पृथिव्याधारब्धे कार्ये पारदे यत् कम्म गन्धके च यत् कम्म तत् पारदगन्धकमेलनेन कज्जलीभूते हिङ्गुलीभूते च द्रव्ये पारदकर्मणा कर्तव्यं शरीरभेदकुष्ठादिकं कार्यं गन्धकस्थकर्मणा च कार्यं यत् तदुभयं विरोधयत् अपूर्वमेकं कम्म निर्वर्त्तते इति प्रकृतिद्रव्यस्थकर्मणा कर्तव्यकार्यस्य विरोधि कर्मारभ्यते । इति कर्मासाध्यं कम्म न विद्यते । एतेन प्रभावादिनिखिल-कम्म व्याख्यातं भवतीति ।

कथमेवं समवायो भवतीति । द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् । पृथिव्याधारब्धानां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकं द्रव्यं कारणसामान्यमेकत्वकरम् । द्रव्यारम्भकद्रव्यमपि हि तद् द्रव्याश्रितगुणकर्मणाश्च कारणमाधारभावात् साग्म्भकं कारणमिति कारणसामान्यं द्रव्यम् ।

उभया गुणः । द्रव्यारब्धानां द्रव्यगुणकर्मणामुभयथा कारणसामान्यं कार्यसामान्यञ्च गुण एकत्वकरः । द्रव्यारम्भे तदारम्भकद्रव्यस्थो गुणस्तेषां कार्येद्रव्यगुणकर्मणां कारणं गुणानां कार्य्याणां ज्वेतपीतादीनामृपादान-कारणमिव तत्कार्यद्रव्यकर्मणोरपि कारणमविनाभावात् । न हि निर्गुणं द्रव्यमस्ति, न चाद्रव्यं कर्मास्ति । ततः सहकारिकारणं द्रव्यकर्मणोरपि गुणः । कार्यश्च गुणः, सामान्यं ज्वेतपीतादिको गुणः, शब्दानां ज्वेतः सामान्यं पलाशकुमुदहरिद्राणां पीतः सामान्यमिति ।

संयोगविभागवेगानां कम्म । संयोगविभागवेगानामुभयथा कारणरूपेण कार्यरूपेण च द्रव्यगुणकर्मणां शरीरादीनां सामान्यं कारणसामान्यं कार्य-सामान्यञ्च कम्म एकत्वकरम् । संयोगादीन हि जनयति कम्म । कम्म च संयोगादिभ्यो जायते । कम्म तु द्रव्याणां सामान्यं भवति । कथं संयोगा-दीनां कारणसामान्यं कार्यसामान्यमिति ।

न द्रव्याणां कम्म व्यतिरेकात् । कार्यद्रव्याणां कम्म न कारणसामान्यं न कार्यसामान्यम् । कस्मात् ? व्यतिरेकात् । देवनरादीनां चेतनानां गमनादि बहुविधं कम्म नाचेतनानां घटादीनां वा । छागमांसञ्च यत्कम्म करोति न तत् कुक्कुटमांसमिति ।

कस्यचिद्द्रव्यस्य पुनरव्यतिरेकात् । मांसस्य मांसवर्द्धनं सामान्यं कम्म, शोणितस्य शोणितवर्द्धनमित्येवमादि । द्रव्याणां द्रव्यं कार्यम् । पृथिव्या-

कारणं स्यात् ; कम्म तूपकं करोत्येव परं संयोगविभागी न तु कारणान्तरं पश्चात्प्राप्त्यपेक्षते, संयोगविभागाश्रयं प्रत्यासत्तित्तु अपेक्षत एव, सा च पूर्वमिदं च, न च चरमभाषिकारणान्तरा-

दीनां कार्यं पृथिव्यादिद्रव्य कार्यं सामान्यम् । द्वित्वप्रभृतयः सङ्घाः
पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च । द्रव्याणां द्वित्वादिसङ्घाः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च
गुणाः कार्यं सामान्यम् । सर्वाणि द्रव्याणि द्वित्वादिसङ्घावन्ति न त्वेकानि ।
पृथक् च संयुक्तानि च विभक्तानि चेति । संयोगादीनां द्रव्यम् । संयोगादीनां
द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । अनेकद्रव्यसंयोगाद्भि सर्वाणि द्रव्याणि जायन्ते इति ।

रूपाणां रूपम् । रूपाणां कार्यंसामान्यं लोहितादिरूपम् । एतन्न
रसादयो व्याख्याताः । समवायित्वं यथाकारणमपि । यथाकारणं क्रियागुणवत्
समवायिकारणमिति समवायित्वं द्रव्यस्य सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यगुणवान्
संयोगविभागेष्वकारणमन्यापेक्षः समवायिकारणं गुण इति गुणानां समवायि-
कारणत्वं सामान्यम् । द्रव्याश्रय्यगुणवत् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमन्यापेक्षं
समवायिकारणं कर्मणि, समवायिकारणत्वमुत्क्षेपणादीनां कर्मणां सामान्यम् ।
गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् । गुरुत्वादीनामुत्क्षेपणं कार्यंसामान्यम् । गुरुणि
हि द्रव्याणि शक्यन्ते उत्क्षेपन्तुं हस्तादिप्रयत्नं न संयोगान्न तु लघूनि । संयोग-
विभागवेगाश्च कर्मणाम् । कर्मणामुत्क्षेपणादीनां कार्यंसामान्यं संयोगो
विभागश्च वेगश्चेति । कर्मणा विना संयोगो विभागो वेगो वा न जायते ।
सन्नित्यमद्रव्यवत् कार्यं कारणसामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ।
सद्रस्तु नित्यमुत्पद्य पुनर्न जायते इति । अद्रव्यवत् द्रव्यानारब्धकार्य-
मुपादाननिष्पन्नं कारणमुपादानसमवायिकारणं सामान्यं समानार्थता
विशेषस्वसमानार्थता तत्सामान्यवत् तद्विशेषवच्च सर्वं नवद्रव्यसप्तदशगुण-
पञ्चकर्म । अव्यक्तं नामान्मा कालक्षेत्ररूपप्रधानानीति त्रयोपादानकः कार्यं
एवाद्वयवांश्च न हि कारणभूतकालादीनि द्रव्याणि । कालश्च सन्नित्यश्वा-
द्रव्यवान् स्वत्वव्यक्तस्थकालांशोद्रेकं त्रिगुणविशिष्टः संवत्सर इति एव कार्यः ।
दिशोऽपि चाद्रव्यवत्यः सात्त्विकाहङ्काराज्जाता ह्याकाशाधिदेवनासत्त्वादिगुण-
योगात् प्राच्यादिरभूदिति ततश्च कार्य्या । स्वादीनि मनश्चाहङ्कारिकाणि रूपादयश्च
सप्तदश गुणा आव्यक्तिकाहङ्कारिकसत्त्वादिगुणोपादाना इत्यद्रव्यवन्तः कार्य्याश्च ।
रजोगुणोपादानानि कर्माणि पञ्चाद्रव्यवन्ति कार्य्याणि । त्रीण्येव सत्तादि-
द्रव्यत्वादिसामान्यवन्ति । पृथिवीत्वादिविशेषवन्ति चेति त्रयाणामविशेष इति ।

पेक्षता कर्मणः । अथ कर्मणश्चैत्रं वमनादीनां तथाऽऽदृश्यं तथा क्रियायाश्चाभिधीयमानत्वात् ।
कस्य कर्मणं इदं लक्षणम् इत्यत आह—कतव्यस्य क्रिया कर्मोति । एतेन क्रियाकृपस्य कर्मण
इदं लक्षणं नादृश्येदिति ॥ २४ ॥

इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अद्रव्यवत्त्वाभित्यतमुक्तम् । संयोगाद्धि स्वत्वनेकद्रव्यमेकीभूय कार्य-
द्रव्यं स्यात् तस्माद्रव्यवद् यावत् कार्यं नित्यम् । अद्रव्याणां च पादानानां
समवायो नित्यो भूम्यादीनां गुणः समवाय इव । कारणाभावात् कार्य्या-
भावः ॥ कार्य्याणामनेकद्रव्यारब्धानामनेकगुणारब्धानामनेककर्मरब्धानाञ्च
द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणसमवायाभावादभावः । नैषामुपादानानां
कार्य्यं समवायो नित्यः । संयोगाद् द्रव्याणां द्रव्यगुणकर्मसमवायः
स्यादिति ।

न कार्य्याभावात् कारणाभावः । कार्य्याणां द्रव्यगुणकर्मणामभावाच्च
तदुपादानकारणाभावः स्यात् । कार्य्यं हि नष्टमुपादानरूपमापद्यत । कारण-
लयो हि नाशः । सर्व्वं यथास्थानं विस्तरेण व्याख्यास्यते इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतदुपसंहरति, इत्युक्तं कारणं कार्य्यमिति । इति सर्व्वदा
सर्व्वभावाणामित्यादिना कर्म नान्यदपेक्षते इत्यन्तेन सामान्यं नाम कारणम् ।
तस्य कार्य्यं सर्व्वभावाणां वृद्धिरेकत्वञ्च । विशेषो नाम कारणम् । तस्य कार्य्यं
सर्व्वभावाणां शसः पृथक्त्वञ्च इयम् । समवायः कारणम् । तस्य कार्य्यं
सर्व्वभावाणां मेलनम् । द्रव्यं कारणम् । तस्य कार्य्यं गुणकर्मश्रय-
सजातीयद्रव्यं मूर्त्यादि । गुणः कारणम् । तस्य कार्य्यं निश्चैष्टसजातीयगुण-
विशेषः । कर्म च कारणम् । तस्य कार्य्यं सजातीयत्रिजातीयकर्म संयोगविभागौ
चेति सर्व्वमुक्तम् ।

अथैतदायुर्व्वेदस्याधिकरणं पुरुषञ्च कारणमुक्त्वा तत्र कार्य्यमाह—
धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनमिति ।
इह सत्त्वादित्रयात्मके पुरुषे धातुसाम्यं समधातुरक्षा तन्त्रस्यास्यायुर्व्वेदस्य
प्रयोजनमुच्यते । न केवलं समधातुरक्षा प्रयोजनं धातुसाम्यक्रिया चास्य
तन्त्रस्य प्रयोजनमुक्ता । विषमधातौ पुरुषे धातुसाम्यकरणं धातुसाम्यक्रिया ।

शक्रपाणिः—प्रकरणमुपसंहरति, इतीत्यादि ।—इति समाप्ती, तेषामाद्येषु सामान्यादिषु च
सर्व्वेषु कार्य्यत्रयस्य कारणं, न सामान्यं कारणमस्ति । कारणं सामान्येभामिधायतायुर्व्वेदोपयुक्तं
कार्य्यमाह, कार्य्यमित्यादि ।—धातुसाम्यकारणेभ्यः, अथानि हि “विशारे धातुवेषु” साम्यं
प्रकृतिसम्बन्धे । सुख्यसंज्ञकमारोगम् इत्यादि । इहोक्तयुर्व्वेदे, तेषाम्बन्धव्यपि अद्यादि

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।

द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ २६ ॥

धातुसाम्यन्तु प्रकृतिरारोग्यमित्येकोऽथः । “विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृति-
रुच्यते । सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव तु ॥” इति वक्ष्यते । अत्राय-
मभिसन्धिः—सर्वत्रैव मुख्यप्रयोजनं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च । तदुभयं न
धातुसाम्यकार्यम् । धातुसाम्यकार्यं हि सुखम् । दुःखनिवृत्तिस्तु पोक्षं
भवति । न तदा नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवति । पारमार्थिकतत्त्वज्ञानान्तु निःशेषं न
दुःखनिवृत्तिर्भवति । यदि वा यावन्न पारमार्थिकतत्त्वज्ञानमुद्रेति न तावन्मनः
समधातु भवति तस्मान् धातुसाम्यक्रियैव दुःखनिवृत्तिरिति ।

यस्तु व्याचष्टे—इत्युक्त सामान्यादिकं पद्विधं कारणमुक्तम्, इह शास्त्रे
धातुसाम्यं कार्यमुच्यते । च यस्माद्धातुसाम्यक्रियाऽस्य तन्नस्य प्रयोजन-
मिति । तन्न साधु । विषमधातोरैव हि धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । स्वस्थस्य
धातुसाम्यरक्षणं प्रयोजनमस्य तन्नस्य नोक्तं भवति । तन्नप्रयोजनाय च
स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गैषध्यानमिह शास्त्रे प्रोक्तमिति । सुश्रुते चोक्तम् । “आयु-
र्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमांसः स्वस्थस्य रक्षणञ्च” ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—धातुसाम्ये सति धातुसाम्यकरणमनुपपन्नं धातुसाम्यरक्षण-
मेवोपपद्यते । धातुवैषम्ये धातुसाम्यकरणमुपपद्यते । तन्न धातुवैषम्यं
कृतो भवति कृतो वा साम्यमित्यतः संग्रहेण तयोः कारणमाह. काल—
बुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादि ।—अत्र बुद्धिपदेन धीधृतिस्मृतयस्तत्प्रयुक्त-
वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिश्चोच्यन्ते । तथैव प्रपञ्चयिष्यति तिस्रः पणीये कतिधा-
पुरुषीये च । इन्द्रियपदेनैवार्थापादानात् वाञ्छानां श्रान्तादीनां पञ्चानां
ग्रहणम् । तेन मनोमनोऽर्थचिन्तनीयादीनां व्यावृत्तिः कृता । इन्द्रियोपक्रमे-
ऽध्याये हि पञ्च इन्द्रियाणीति वक्ष्यते । यदपि पञ्चार्था इति च तत्रैव वक्ष्यते,
अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च वक्ष्यते, तेनार्थपदमात्रग्रहणेन पञ्चानां

कार्यमुपपद्यते । इह तु किमिति तत्कार्यं नोच्यते ? इत्याह, धातुसाम्येऽर्थादि ।—विकारः हेतौ,
धातुसाम्यक्रियैव तस्मान् आयुर्वेदप्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेवोच्यते कारकम् ; अन्यसु
अविचक्षितत्वात् तथाऽप्रयोजनत्वात् तेह कारकमेवेनोच्यते ॥ २५ ॥

यकपाणिः—सम्प्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपसृष्टादरेण वक्तव्यम्, तत्र व्याधि-
कारकमेव तावत्पदेऽभिधीयते कालेऽर्थादिना सूत्रकमानुबोधत्, सूत्रमिह “हेतुलिङ्गैषध्यानम्”

प्राप्तौ यत् पुनरिन्द्रियग्रहणं कृतं तेन मनोऽर्थः पुनश्चिन्त्यामिति च यदृश्यते तद्ग्राह्यत्तिः कृता ; स्वशास्त्रे मनस इन्द्रियाभिधानाभावात् परतन्त्रसिद्धेन्द्रियत्वानु-
मतत्वेऽपि स्वतन्त्रे व्यवहारार्थं पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तम् । कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रि-
यार्थाश्चेति तेषां योगः सम्बन्धः पुरुषे मिथ्या च न जाति चेति त्रिविधविकल्पो
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः । अथवा । कालश्च बुद्धयश्चेन्द्रियाणि
च तैः सहाय्यानां योगो मिथ्या न जाति च । कालैरर्थस्य पुरुषशरीरस्य
योगः । बुद्धिभिरर्थस्य बोद्धव्यचिन्त्यादेर्योगः । इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः
स्वस्वार्थानां शब्दादीनां योग उति । मिथ्या यथार्थविवर्त्ययः । नवार्थाऽत्र
कचिदल्पतं कचिन् सर्वशः प्रतिषेध उति । अतीति अतिशयः । द्वयं शरीरं
सत्त्वसंज्ञश्चाश्रयोऽधिकरणं येषां तेषां तथा । व्याधीनामव्यवहितपूर्वार्त्तर-
कालप्रवृत्तिशीलधातुवैषम्यदुःखानां हेतुरव्यभिचारो हेतुस्तेषां संग्रहः संक्षेपः ।
मूर्धमिदं स्वयं भाष्येण तिस्रैः षणीये व्याख्यास्यते । तद् यथा—शीतोष्णवर्ष-
लक्षणाः पुनर्हीनन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स कालः । तत्रानिमात्रस्वलक्षणः
कालानियोगः । हीनस्वलक्षणः कालायोगः । यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु
कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उति । अप्र परिणामत्ववचनेन
कालस्य कारणान्तरजन्यमानभावानां परिणतिहेतुत्वस्वभावः ख्यापितस्तेन
हीनानिमिथ्याभूतः कालो वातपित्तकफरजन्ममसां वैकृतिं प्राह्लादित्तत्तद्योष-
समगुणः प्रकृतानां वैषम्यलक्षणां दुष्टिं जनयति, तथा च यथास्वलक्षणस्तु
भावानां तत्तद्रूपेण कारणान्तरजन्यमानानां परिणतिं जनयति न तु वैकृत-
वैषम्यमित्यभिप्रायेणात्र प्राह्लादिकालस्य सम्प्राप्तिं पृथगुक्ता । यद्वाऽत्र
कालस्य हीनानिमिथ्याभूतयोगानादव्यभिचारिहेतुत्वेनोक्तः । कतिधापुरुषायि
तु कालसम्प्राप्तिं यद्वैतुलं वक्ष्यति तत् तु तत्रैव तदुदाहरणदशनात् तत्तद्रूपेण
कारणान्तरोत्पाद्यमानभावानां ताद्रूप्येण परिणतिजनकत्वं बोध्यम् । यदुक्त-
मुदाहरणम् । —“निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे । अयमकोपमत्तमाः
पित्तादीनां यथा पुरा ॥ मिथ्याऽतिहीनान्निद्राश्च वर्षान्ता रोगहेतवः । जीर्ण-
भुक्तमजीर्णाश्चकालाकालस्थितिश्च या ॥ पूर्वमध्यापराह्लाश्च रात्र्या यामा-

इति । कालः शीतोष्णवर्षलक्षणाः, बुद्धिः मज्ञा, इन्द्रियायाः शब्दरूपरसस्पर्शागन्धाः, तत्त्व-
चरितानि द्रव्यगुणकर्मोन्मिन्द्रियद्वारेणपुञ्जमानानि । तेषां कालादीनां योगः सम्बन्धः । तत्र
विशेषलक्षणं विशेषणत्रयं—मिथ्या न जाति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगः, न च कोमो-
ऽयोगो इत्यर्थः, अति च बोधोऽस्ति योग इत्यर्थः । इयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम्, बुद्धय

स्वयश्च ये । येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ अन्येदुष्को
 द्रग्रहादी तृतीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥
 एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः । अनागते चिकित्स्यास्ते
 बलकालौ विजानता ॥ कालस्य परिणामेन जरा मृत्युनिमित्तजाः । रोगाः
 स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्पत्तिक्रियः ॥ निर्दिष्टं देवशब्देन कर्म यत्
 पूर्वोर्देहिकम् । हेतुस्तर्हि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ न हि कर्म महत्
 किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते । क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रथमं यान्ति
 ततश्चात् ॥ इति । इत्यञ्चापि मिथ्याहीनानि लिङ्गानि कालस्य प्रज्ञापराधादेव
 जायन्ते पापानि च । जनपदोद्भवंसनीये हि वायुरुदकं देशः काल इति चत्वारो
 भावा जनपदोद्भवंसने सामान्यहेतव उक्तास्तेषां यथाविश्वेन हेतुत्वम् । तदुक्तं—
 कालं तु खलु यथर्त्तं लिङ्गावपरीतलिङ्गमर्त्तलिङ्गं हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येदिति
 वक्ष्यते । तदुत्तरमप्रवेशमश्रः—अथ खलु भगवन् कुतांमूल्यमेषां वाय्वादीनां
 वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्भवंसयन्तीति । तमुवाच भगवानात्रेयः
 —सर्वेषामप्यप्रवेश वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधमस्तन-
 मूलञ्चासत्कर्म पूर्वकृतं तयोर्यानिः प्रज्ञापराध एवेति वक्ष्यते । तथा कतिधा-
 पुरुषीये—धीर्धृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । असात्म्यार्थागम-
 इचेति विज्ञं या दुःखहेतवः ॥ इति । रागेहेतुसंग्रहे धीर्धृतिस्मृतिविभ्रंश एव बुद्धे-
 मिथ्यादियोगः कालमिथ्यादियोगस्त्वसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूत एव न तु कर्मणा-
 मिति । कालशब्देन भावानां परिणतिर्नितिनयतः कालो मिथ्यादियोगवान्
 वा समां वा तस्य सम्प्राप्तं धर्तुर्वैषम्यजनकत्वे व्यभिचारादीनि मिथ्यातिलिङ्गस्य
 तु व्यभिचारादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भूय कारणान्तरेण जन्यमानभावानां परिणती
 हेतुत्वेन प्राकृतवैषम्यहेतुत्वेन च पृथगुपदिष्टः । तथा चार्थस्य व्यञ्जकोत्यादक-
 सस्वहेतुसंहाराभिप्रायान् । एवं कालस्य तद्देशपरिहारमन्तरेण हीनाति-
 मिथ्यालक्षणस्यापरिहारयत्नेन बुद्ध्यादेः पूर्वमभिधानमिति । प्रज्ञापराधजन्य-
 तान् विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिलक्षणकर्मण उव विषमवाङ्मनःशरीरप्रवृत्ति-
 मनःशरीरविद्यमानत्वं पृथक् च मिलितञ्च बोद्धव्यम् । त्रिभिध इत्ययोगानियोगमिथ्यायोगरूपः
 हेतुसंग्रहो हेतुसंग्रहेपः । एते च कालादीनामनियोगयोगमिथ्यायोगास्तिस्त्रीषणीये "तत्रातिप्रभावात्तम्"
 इत्यादिना प्रत्येकं तुल्यकं माध्याः । वेद विविचयने । कालग्रहणं त्रिहारी हृतं कालस्य
 उपनिवारणम् । तदनु बुद्धिरुच्यते, बुद्धपरिधयैव इन्द्रियार्थानियोगादिहेतुत्वात्, वक्ष्यति हि
 "प्रज्ञापराधादरहितमर्थोन् पञ्च निषेवते" । एवञ्च यथाप्यसात्म्येऽग्निद्यार्थसंयोगः प्रज्ञापराधे

जन्यपापस्यापि प्रज्ञापराधेऽन्तर्भाव इत्याह तद्वीजाह रन्यायेन सङ्गतम् । यश्च पापस्य कर्मजव्याधौ साक्षाद्हेतुत्वं नान्यत्र ततोऽत्र हेतुसंग्रहे संग्रहो न युज्यते । यद् तु कालपरिणामेन पापस्य रोगहेतुत्वात् कालेऽन्तर्भाव इति वदति तदपि न युक्तं सर्व्वस्यैव हेतोः कालेनार्थकरत्वात् कालेऽन्तर्भावापत्ते रोगजनकत्वाच्च ।

बुद्धिरिति । यद्यपि बुद्धिः पञ्चधा कतिधापुरुषीये दृश्यते—“चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः” इति वचनेन, तथाप्यत्र बुद्धिश्चेतना-हङ्कारवज्जं त्रिविधा धृतिबुद्धिस्मृतिभेदेन सम्भाव्यते । चेतना हि सा यया वस्तूनि पश्यन्नपि जानमात्रवाल उव न विजानीते, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्पृश्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दुग्धादीन पिबन्नपि न जानीते किमिदमिति, गन्धं जिघ्रन्नपि नावगच्छति किमिदमिति । तच्च चैतन्यमात्रं, येन बुद्धिकर्मन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुङ्क्ते न तु तन्स्वार्थविधानायेति । तथाविद्यायाश्चेतनाया भ्रंशासम्भवात् । अहङ्कारो हि त्रिविधो वैकारिकस्तेजसस्तामसश्चेति । तत्र वैकारिको जागरितावस्थायां प्रत्यक्षादिधीधृतिस्मृतिहेतुः । तैजसः स्वप्नावस्थायां प्रविविक्तोपभोगहेतुबुद्धिरन्तः-प्रज्ञानमुच्यते । तामसः सुषुप्तावस्थायामानन्दमात्रोपभोगहेतुबुद्धिः प्रज्ञाऽभिधीयते । तथाविधस्याहङ्कारस्य विभ्रंशासम्भवाच्च तद्विभ्रंशेऽजागरितोऽसुप्तोऽसुषुप्तश्च स्यात् तथाखं तु नास्ति च लोके । धृतिर्हि नियमान्तिका तस्या भ्रंशसम्भवाच्च बुद्धिर्हि समदर्शनी तस्या अपि भ्रंशसम्भवाच्च स्मृतिर्हि स्मृत्यध्याधिष्ठिता तस्याश्च भ्रंशसम्भवाच्चेति मेधा तु धारणावती बुद्धिरेवेति नाधिकत्वात् नास्या असंग्रहः । कतिधापुरुषीयेऽपि धीधृतिस्मृतिविभ्रंश इति दर्शनाच्च त्रिधैव बुद्धिर्गृह्यतेऽत्र । तामु मध्ये बुद्धिः समदर्शनलक्षणा, सा चाप्तोपदेशेन समयोगान् समां वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिं जनयति । तद्यथा—नित्यावश्यम्भावं वाच्य वाच वाचयति काले । काले चानित्ये वाच्यं वाचं वाचयत्यवश्यम्भावे प्रविशति, तथापि प्रत्यासक्तकारणत्वात्सात्त्विकेन्द्रियाद्यसंयोग एवायं पृथक् तन्त्रं सुच्यते, प्रज्ञापराधसत्त्वसात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकालवाङ्मनःक्रियापराधे वर्तते ।

अथ बाधर्मोऽपि व्याधिहेतुरस्ति, यदुक्तं “क्रियाज्ञाः कर्मजा रोगाः” इत्यादि, तस्य बाधर्मस्य कालग्रहणेनैव ग्रहणं केचिन्मन्वन्ते, तच्च, तिस्रिंशत्तमो प्रज्ञापराधेनैवाधर्मग्रहणात्, तत्र हि, अनृत-वचनानिध्यादिवाङ्मनोनिध्यापौरुषः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः, न त्वनृतवचनानीनां स्वल्पेण व्याधिकृतत्वं किञ्चधर्मोपादावान्तरव्यापाराणामेव ; तेन प्रज्ञापराधे व्याधर्मोपादावान्तर-व्यापारः कर्मजरोधेषु कारणं, योग इव धर्मोपादावान्तरव्यापारः स्वर्गः ।

हिते चावश्यम्भावे हितं वाचयति वाचं काले काले चाहितमहिते वाच्यं वाचयत्यवश्यम्भावे । नित्ये चावश्यम्भावे मनो निवेशयति काले । काले च मनो निवेशयत्यनित्येऽवश्यम्भावे । हिते च हितं मनोऽवश्यम्भावे निवेशयति काले । काले च हितं मनो निवेशयत्यहितेऽवश्यम्भावे । काले च दापयत्यादापयति देयमादेय हितं पाणी नाकाले न चाहितम् । गमयति काले चागमयति काले हितं गम्यमागम्यं पादौ नाकाले न चाहितम् । पुमांसं शाययति स्थापयत्यासयति हितं कालं नाकाले न चाहितम् । काले सृजति मूत्रं काले च शकृत् । रमयति काले हितं विहितं नाकाले न चाहितमिति बुद्धिसमयोगः मुखदेतुः । सा च हीनस्वलक्षणा चेत् तर्हि काले चाकाले हितं चाहिते च सर्वशो वाच्यं न वाचयतीति बुद्धिहीनयोगाद्वागयोगः । स्वलक्षणाति-लक्षणा तु बुद्धिः काले चातिवाचं वाचयत्यकाले च हिते चाहिते चाथ इति बुद्धरतियोगाद्वागतियोगः । स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु बुद्धिरावश्यक-ऽनावश्यकं च हिते चाहिते च वाचं सूचकयत्यनृतयत्यकालकलहे प्रियां करोति प्रलापयत्यननुकूलयति परुषयतीत्येवमादिर्वाञ्छिध्यायोगो बुद्धिमिध्या-योगाद्भवति । धृतिश्च चिन्तनियमान्तिका । सा हि पुनर्गमोपदेशेन चिन्तनियम्प्राहितादर्थोद्दिता एव वाञ्छनःशरीरप्रवृत्तीर्जनयति । तद्यथा — नियमयति वाचमर्थे हिते मनो नियम्य न चाहिते प्रवर्त्तयत्यर्थे । हिते मनो नियमयत्यर्थे न चाहिते । स्वस्वार्थे नियमयत्यर्थे हिते शरीराङ्गाणि मनो नियम्य न चाहित । इति धृतिसमयोगः मुखदेतुः । सा च हीनस्वलक्षणा चेद्वाचं काले चाकाले च हिते चाहिते च वाचयति मनोऽल्पं नियम्येति धृति-हीनयोगाद्वागयोगः । स्वलक्षणातिरलक्षणा तु धृतिहिते चाहिते चातिशयेन मनो नियम्य न वाच्यं वाचयतीति धृत्यतियोगान्निपतवागतियोगः । स्वलक्षणविपरीतलक्षणा तु धृतिरहितार्थान्मनो न नियन्तुमर्हति विषयप्रवणम् । तेन वाचमन्यथा वाचयति देवं गां गुरुं वृद्धान् सिद्धान् वृषीन् निन्दयति यद्वाचा न युज्यते यस्मिन् तथा वाचयति इति धृतिमिध्यायोगाद्वाञ्छिध्यायोगः ।

यत् न तु उच्यते कालपरिणामजायमानत्वात् कर्मजविकाराणां कालजत्वं, यदुक्तं “कालस्य परिणामेन जरासृष्टुजिमिलजाः । रोगाः स्वाभाविका इष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥” तत्र, तथा सति, भस्माग्नेन्द्रियार्थसंयोगजस्यापि किञ्चिन्कालपरिणामजायमानस्य कालजत्वं स्यात्, न च कालति-योगाद्यभिप्रायिग्रन्थे निष्पत्तौ कर्मवरोधः कथमपि प्रतिभाति ; कतिभापुलपीये तु “धीधृति-स्तुतिविधेः शः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । भस्माग्नेन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः ॥” इत्यभिप्राय

स्मृतिस्तु स्मृतव्याधिष्ठिता, सा ह्याप्तोपदिष्टान् स्मर्तव्यान्तथान् वैधान् मानसे नियमतो निधायाभ्रान्त्या तत्त्वतोऽनुभावयन्त्यनुवृत्तयन्ती च विहिता हिता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तीजनयति नातोऽविहितानर्थान् अहितानाचरितुं शक्नोति कश्चिन् स्मृतिमानिति । - तद्यथा :—देवानृषीन् गुरुन् गा नमस्यान् साधून् वाचं स्तावयति हितञ्च मधुरञ्च प्रियञ्च मृदु च नात्युच्चैर्नातिनीचैः सत्यं कालेऽनुकूलं वाचयति मनश्च तान् पूजयति भक्तिश्चद्वातिशयेन मानयति काले हिते चावश्यकं चार्थं पाणी पादादीनि च स्वस्वकर्मणि यथार्हाणि प्रयोजयति कर्तुमिति स्मृतिसमयोगः सुखं हतुः । सा पुनः रजस्तपोभ्यां परिभूता स्वलक्षणा हीनलक्षणा देवादीन् कचिदचयति नाचयति वा कचिन्मधुरां कचिन् परुषां कचिन् प्रियां कचिदप्रियां वा सत्यां वाचतां वाऽनुकूलां वाननुकूलां वा वाचं वाचयति विनष्टा च न देवादीन् वाच्यं स्तावयति नाचयति न मधुरां न प्रियां न सत्यां वा वाचं वाचयति नानुकूलामित्येवमादिः स्मृत्वयोगाद् वागयोग इति बुद्ध्यादित्रयायोगाद्वागयोगत्रयं तस्मान् सिद्धदृग्गुरुदेवब्राह्मणा प्रभृतीनामवमानेन कोपादभिशापाभिचारादितो भस्मताप्राप्तिरागन्तुज्वरादयो वा भवन्ति । कलहाभिनिर्वृत्तिर्वा जनानां कोपादिति । अथ हीनस्वलक्षणा च बुद्धिर्नावश्यकभावे निवेशयति चित्तं हिते वा नावश्यकं निवेशयत्यहिते वेति बुद्धिहीनयोगान्मनोहीनयोगः । सा पुनः स्वलक्षणाऽतिलक्षणा चेत् तद्वि नित्यावश्यकं काले चाकाले च हिते चाहिते चातिमात्रं निवेशयति चित्तमिति मनोऽतियोगो बुद्धरतियोगान् । सा पुनः स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा चेत्तदा भयशोककोपलाभमोहमानेभ्यामिभ्यादर्शनादिषु मनो निवेशयति नित्ये चानित्ये चार्थे हिते चाहिते चेति बुद्धिमिथ्यायोगान्मनामिथ्यायोगः । एवं धृतिश्च स्वलक्षणाहीनलक्षणा चेत् तद्वि चित्तमहितेऽर्थे चपत्यति न च हिते नियमयतीति धृतिहीनयोगान्मनोहीनयोगः । सा चातिस्वलक्षणा तु चित्तमर्थेऽप्यहिते काले चातिमात्रं निवृत्तयति न च हितेऽपि प्रवृत्तयतीति धृत्यतियोगान्मनोऽतियोगः । स्वलक्षणाविपरीतलक्षणा तु धृतिश्चित्तं न भीषयति भीषणादभीषणाद्वा स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानाञ्च कालज एवावरोधः कृतः । उक्तं हि तत्र “कालस्य परिणामेन जराभृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्पतिक्रियः ॥” तथा “निर्द्विष्यं देवसंज्ञन्तु कर्म यत् पौर्ण्वैद्विकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥” अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनककर्मकारणम् । कालविशेषं प्राप्य तु येषां व्याधीनामगमो भवति, ते कालमिथ्यादियोगजन्या वा भवन्तु, असात्येन्द्रियार्थाद्वा काले

विभीषयति न शोचयति शोचकादशोचकाद्वा शोचयति न कोपयति कोपनात्
 अकोपनाद्वा कोपयति लोभयत्यलोभनीये लोभनीये च न वा लोभयति न
 मोहयति मोहनादमोहनाद्वा मोहयति नाभिमानयत्यभिमानिकेऽनभिमानिके-
 वाऽभिमानयति चित्तं न चेत्प्रयतीप्येणीयायानीप्येणीयाय वेप्ययति
 द्रोहयत्यद्रोहणीयाय न द्रोहयति च द्रोहणीयायवमादिभृतिमिथ्यायोगान्मनो-
 मिथ्यायोगः । तथा स्मृतिरपि हीनस्वलक्षणा चेत्तद्दि कच्चित्तमाप्तोप-
 दिष्टार्थं हितमहितञ्च स्मारयति न वा कचिन् काले इति स्मृतिहीनयोगान्मनो-
 हीनयोगः । अतिलक्षणा तु स्मृतिरतिस्मारयति चित्तं हितमथमहितञ्च
 शोचनीयादिकर्मति स्मृत्यनियोगान्मनोऽतियोगः । स्वलक्षणविपरीतलक्षणा
 पुनहितमहितं स्मारयति स्मारयति चाहितं हितमिति । तद्यथा । शोक-
 मशोकमशोकं शोकमित्येवमादि स्मृतिमिथ्यायोगान्मनोमिथ्यायोगः । इति
 बुद्ध्यादित्रयत्रियोगान्मनस्त्रियोगतः कामशोकादिहेतुका ज्वरातिसारादय
 आगन्तवो भवन्ति ।

अथ हीनलक्षणा बुद्धिर्नावश्यम्भावे चेष्टयति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि हस्ता-
 दीनि च स्वार्थेषु शेषमद्भ्यस्यति बुद्धिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः । अतिलक्षणा
 तु योजयत्यतिमात्रेण चेष्टयति चेति बुद्ध्यातियोगाच्छरीरातियोगः । विपरीत-
 लक्षणा पुनर्वेगविधारणविषमस्वलनपतनगमनप्रहरणप्राणरोधाङ्गविन्यास-
 वेपम्यादिकं जनयतीति बुद्धिमिथ्यायोगाच्छरीरो मिथ्यायोगः । एवं धृतिश्च
 हीनस्वलक्षणा हिते शारीरकर्मणि शरीरं चेष्टयति मुहुरिति धृतिहीनयोगा-
 ईहहीनयोगः । अतिस्वलक्षणा तु हितेऽपि शारीरकर्मणि न चेष्टयत्य-
 कालेऽपीति धृत्यतियोगाईहानियोगः । विपरीतलक्षणा तु धृतिर्हिते शारीर-
 कर्मणि न चेष्टयति काले चेष्टयत्यकाले चाहिते चेति वेगविधारणादि
 स्यादिति धृतिमिथ्यायोगाच्छरीरमिथ्यायोगः । अथ स्मृतिर्यादि हीनस्व-
 लक्षणा तदाप्तोपदिष्टार्थानल्पं वा न वा स्मारयन्ती शारीरकर्मसु शरीरं
 हस्तादिकमल्पं वा न वा चेष्टयति इति स्मृतिहीनयोगाच्छरीरहीनयोगः ।

प्रवर्तन्ते, प्रज्ञापराधजन्या वा सर्वे एवाविशेषेण कालकृताः, अभिव्यक्तिसात्रपरिग्रहणात् तत्र
 कालसम्प्राप्तिजन्या इत्युक्ता गदाः । तथाहि - तत्र सन्ततादिज्वरा अपि कालजन्या एवोक्ताः,
 पचनं हि "सन्ततः सततोऽप्येषु स्तनीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां
 बलागमः ॥" इति । न च सन्ततादी कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, किन्तु
 असांभ्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधाशेष, तथा स्वाभाविकेषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः

अतिस्वलक्षणा त्वतिस्मारयन्ती अतिचेष्टयतीति स्मृत्यतियोगाच्छारीरातियोगः ।
 विपरीतस्वलक्षणा तु स्मृतिरन्यथा स्मारयन्ती चान्यथा चेष्टयतीति स्मृति-
 मिध्यायोगाच्छारीरमिध्यायोगः । इति बुद्ध्यादित्रययोगत्रयाच्छारीरकर्म-
 योगत्रयादभिघाताद्यागन्तुजा ज्वरादयः स्युरित्येव युक्ता प्रज्ञापराधादेवेन्द्रि-
 यार्थायोगमिध्यायोगातिबोगा भवन्त्येव इति चेत् तथापि शारीरेष्वङ्गेषु बाह्येषु
 मध्ये बुद्धीन्द्रियाणां बुद्धिहेतुत्वेन प्राधान्यात्तेषां व्यापत्करधातुवैषम्यहेतु-
 मसात्मेन्द्रियार्थसंयोगं पृथगुपदिदेश । तत्र सततावधानविधानार्थमिति ।
 एवं प्रज्ञापराधादेवाधर्मः स्यात् प्रज्ञापराधकृतत्वाद्धर्महेत्वसत्कर्मण इति
 न तस्य पृथगुपादानमिति । तथा च स्वयं तिस्रिषणीयेऽध्याये
 वक्ष्यति । शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः । स
 कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालातियोगः । हीनस्वलक्षणः कालायोगः ।
 यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम
 उच्यते, इति । तेनात्र कालशब्देन यथाम्बलक्षणहीनातिमिध्या-
 लक्षणत्वरूपः । तथात्वेऽपि भावानां परिणतिहेतुत्वानपायात् । न तु
 समलक्षणः कालो गृह्यते वैषम्याजनकत्वेन व्यभिचारात् । अत्र
 तु धातुवैषम्येऽव्यभिचारिहेतुसंग्रहोऽभिप्रेतः । कतिधापुरुषीये सव्वहेतु-
 संग्रहोऽभिप्रेत इति बोध्यम् । एवं तत्रैवोक्तम् । कम्मे बाह्मनःशरीरप्रवृत्तिः ।
 तत्र बाह्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिरतियोगः । सव्वंशोऽप्रवृत्तिर्योगः । मूत्रका-
 वृताकालकलहाप्रियावद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिध्यायोगः । भयशोक-
 क्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिध्यादर्शनादिर्मानसो मिध्यायोगः । वेगविधारणोदी-
 रणविषमस्वलनगमनपतनादिप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमहंनप्राणोपरोधसंक्रंश-
 नादिः शारीरो मिध्यायोग इति । एवमयोगान् योगवर्जं कम्मं बाह्मनः-
 शरीरजमहितमनुपदिष्टं यत् तदपि मिध्यायोगं विद्यादिति ।

यत् कम्मं त्रिविधं बाह्मनःशरीराणामुक्तं तद् बुद्धेरतियोगायोग-
 मिध्यायोगेभ्यः सम्यगयोगविपरीतेभ्य एव भवति । सति हि

कारणत्वेनोपलभ्यन्ते ; तस्मान्न तत्र कालमिध्यायोगादिजन्या आचार्यस्याभिप्रेताः, किन्तु
 कालमिध्याजन्याः कालजाः, अत एव च तत्र "सग्ग्राहिः कालकर्मणाम्" इति पठितं
 न तु "कालो मिध्या न चान्ति च युक्तः" इति कृतम् । किञ्च तत्रापि कालमभिधायपि कर्मणामिति
 पदं पृथक् पठितम्, कालजातः कर्मजः पृथगेव सूचितः ; किञ्च उन्माननिदाने साक्षादेवाचार्येण
 कर्मजस्य प्रज्ञापराधजत्वमुक्तम् ; वचनं हि "प्रज्ञापराधान् सम्भूते व्याधी कर्मजं भावयतः ।

सम्यग्योगे तथाविधं त्रिविधं कर्म नोपपद्यते, इति त्रिविधविकल्पं तत्र त्रिविध-
 मेष कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् । कतिधापुरुषीयेऽपि विषमाभिनिवेशो
 यो नित्यानित्ये हिताहिते । क्रियः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिहि पश्यति ॥
 विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तुमहितादथाद् धृतिहि निय-
 मात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतियस्य रजोमोहावृत्तान्मनः । भ्रमयते स स्मृतिभ्रंशः
 स्पर्त्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
 प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च
 निग्रहः । सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चातिसेवनम् ॥ कर्मकालातिपातश्च
 मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । विनयान्चारलापश्च पूज्यानाञ्चाभिर्षणम् ॥ ज्ञानानां
 स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् । परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
 अकालादेशमञ्चारौ मैत्री संक्रिष्टकर्मभिः । इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च
 वर्ज्जनम् ॥ ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः । तज्ज वा कर्म यत् क्रिष्टं
 क्रिष्टं यद्देहकर्म च ॥ यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् । प्रज्ञापराध
 तं शिष्टा ब्रवन्ते व्याधिकारणम् ॥ बुद्ध्या विषयविज्ञानं विषयश्च प्रवर्त्तनम् ।
 प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥” इति । सामान्यतो निर्दिष्ट विशेष-
 यित्वा बोध्यम् । तथार्थानामतिमात्रपटहोत्कृष्टादिशब्दानामतिमात्रं श्रवण-
 मतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादि-
 शब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गो-
 त्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, विषय-
 स्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्च ति मिथ्यायोगः । तथातिप्रभावतां
 दृश्यानाञ्चातिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वशोऽदृशनमयोगः, अति-
 मूर्क्षमातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद् भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः ।
 तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, आहारद्रव्याणां
 मतिप्रमाणानामादानमतियोगः । सर्वशोऽल्पप्रमाणानां वाऽनादानमयोगे
 अन्तर्भवति । मिथ्यायोगस्तु रसनार्थानां प्रकृतिकरणसंयोगदेशकालोपयोग-
 संस्थोपयोक्तृणामाहारविधिविशेषायतनानां सप्तानां विपर्ययेणोपयोगः । तत्र
 नाभिषंसेद्बुधो देवान् न पितॄन् न च राक्षसान् ॥” जनपदोद्धं सनीयेऽप्युक्तं “तस्य मूलमधम्मः
 तन्मूलञ्चासत् कर्म पूर्वकृतम्, तयोर्बोधिः प्रज्ञापराध एव” । तदेवं कर्मापेक्षद्वयमुपदर्शितम्,
 बलाबलान्तु विद्वांसश्च स्वयमेव निर्लोचयिष्यन्ति । इदं तत्र चिन्त्यतां,—स्वाभाविकानां ह्यु-
 पिपासादीनां तथा कालसम्बन्धयोगेऽपि जायमानानां क्षीयचयप्रकोपाणां क प्रवेशो भवतु, न

प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादि-
गुणयोगः । तद्यथा—मापमुद्गयोः शुकरीणयोः । करणं पुनः स्वाभाविकानां
द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणाभानमुच्यते । ते गुणाश्च तोयाश्रि-
सन्निकषशौचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्च
आधीयन्ते । संयोगस्तु द्वयोर्वहनां वा द्रव्याणां संहतीभावः स विशेषमारभत यं
नकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते । तद्यथा—मधुसपिपोमधुसस्यपयसां संयोगः । देशः
पुनः स्थानं द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसान्मप्रश्चाचष्टे । कालो हि नित्यग-
श्चावस्थिकश्च । तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते नित्यगस्तु ऋतुसान्म्यापेक्षः ।
उपयोगसंस्थानुपयोगनियमः । स जीणलक्षणापेक्षः । उपयोक्ता पुनयस्त-
माहारमुपबुद्धं यदायत्तमोकसात्म्यमित्याहारविधिविशेषायतनानि सप्त ।
अष्टमस्तु राशिः । एतान्यष्ट रसविमाने स्वयं वक्ष्यमाणानि विस्तरेण व्याख्या-
स्यामः ।

तथा तीक्ष्णोष्णभिर्यन्दिगन्धानामतिमात्रं घ्राणमनियोगः सर्व्वशोऽघ्राण-
मयोगः । पृतिद्विष्टामेध्यकिन्निविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं घ्राणमिथ्यायोगः ।
तत्रैक स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चतःसमवायि स्पर्शनव्याप-
व्यापकमपि च चेतस्तस्मान् सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽय-
मनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिधिविकल्पो भवत्यसान्मैन्द्रियाथसंयोगः । सात्म्यार्थो
ह्युपशयाथः । कतिधापुरुषीये च । अत्युग्रशब्दश्रवणान् श्रवणान् सर्व्वशो
न च । शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ परुषोऽज्ञीपणाशस्ता-
मियव्यसनमृचर्कः । शब्दः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥
असस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च । स्पृश्यानां संग्रहणोक्तः स्पर्शने-
न्द्रियवाधकः ॥ यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः । स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो
मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ रूपाणां भास्वतां दीष्टविनश्यति हि दशनात् ।
दर्शनाञ्चातिमृक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदशनात् ॥ द्विष्टमैरवबीभत्सदूरातिक्रिष्ट-
दशनात् । तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ अत्यादानमना-
दानमोकसात्म्यादिभिश्च यत् । रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम् ॥ अति-

तावकालजे, यतः कालो हि तत्र सम्यग्दुक्त एव, कालसम्यग्योगश्च न व्याधिकारणमिति
सिद्धान्तः । अथ कालप्रतिनियतः तत्रासांभ्येन्द्रियाथसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाप्येव सति
कालमिथ्यायोगेनादावप्यसांभ्येन्द्रियाथसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पाठ्यते; तस्मादस्मिन् मार्गे
एवं बुद्धिर्वर्णयति यत्—सहजानां विकाराणां मिथ्यानिश्चित्येनेहायोगादिजन्यत्वेनापरोक्षो न कृत

मृद्वितितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् । असेवनं सर्व्वेशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥
 पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्त्तवाः । तैर्गन्धघ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स
 उच्यते ॥ इत्यसात्मप्रार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकाणः । असात्म्यमिति तद्विद्याद्
 यन्न याति सहात्मताम् ॥ इत्येव मिथ्यायोगायोगातियोगात्मकत्रिविध-
 विकल्पितः परिणामः प्रज्ञापराधोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगश्चंति त्रिविधो द्वया-
 श्रयाणां वक्ष्यमाणं शरीरं सत्वमंशश्चंति द्वयमाश्रयो येषां तेषां व्याधीनां
 पूर्व्वोत्तरनिवृत्तिसत्वभावानां धातुवैषम्यदुःखानां परस्परं व्यतिहाय्ये धातुसाम्य-
 मुखानां हेतुमंग्रहः कालप्रकर्षापकर्षाभ्यामुत्पत्तिहेतुनाममंलपेयत्वेऽपि त्रिविध-
 कल्पनया मंग्रहः । कालस्यासमलक्षणस्य तद्दे शपरिहारमन्तरेणापरिहाय्यत्वा-
 दादावुपादानम् । बुद्धेस्तु कालायोगादिषु तथेन्द्रियार्थायोगादिषु हेतुत्वेन
 द्वयोर्मध्ये उपादानम् ; वक्ष्यते हि "प्रज्ञापराधाद्वाहितानर्थान् पञ्चानिपेयते" इति
 जनपदोद्भवमनीषे च "तयोर्यानिः प्रज्ञापराधः एव उति" । अत्र कश्चिद्
 प्रत्यासन्नहेतुत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पृथगुपादानमित्याह. तन्न मनोरमं :
 शस्त्राभियानादरेपि तर्थाविप्रत्यामन्नहेतुत्वेन पृथगुपदेशारतेः । एषां खलु
 व्याभ्युत्पत्तिहेतुनां चयादिकारत्वे सन्निकृष्टहेतुत्वं विशिष्टवाधिजनने कालप्रकर्ष-
 सहायन एव हेतुत्वं बोध्यम् । तेनात्र कालकर्मसंप्राप्तिरूपाऽपरो योऽपिका हेतुः
 कतिधापुरुषीये वक्ष्यते तदनुक्तितोऽत्र न न्यनत्वं स्व लक्षणसमविषमयोगेनापि
 कालप्रकर्षस्यैव सर्व्वेषामभिव्यक्तो हेतुत्वान् एव कर्मणामपि कालप्रकर्षतः
 समागमे हेतुत्वादिति ।

इत्थश्च बीजाद्गुणन्यायेन पूर्व्वजन्मानि कर्मवशात् धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः
 सन्नशुभं यत् कर्मे कृतवास्तदशुभकर्मजसंस्कारविशेषरूपः कर्माख्योऽधर्म-
 स्तदसम्प्राप्तो कालप्रकर्षान् तदधर्मागमे पुनरिह जन्मन्यापि धीधृतिस्मृतिभ्रंशो
 भवति. ततश्चासात्म्येन्द्रियसंयोगश्च भवति । जनपदप्रज्ञापराधात् कालश्च विषम-
 लक्षणः स्यादित्येवं सर्व्वं प्रज्ञापराधेऽन्तर्भूतम् । तेन प्रज्ञापराधः कालकर्म-
 सम्प्राप्तिश्चेति द्विविधो हेतुमंग्रहो युक्तोऽप्याचार्याणां शिष्यव्यवसायार्थं
 नानाधर्माख्यापनाय नानाप्रकारेणोपदेशो युज्यते । अत्र कालस्य दुष्परि-
 एव, कालस्वभावज्ञा अपि सहजा एव ; या त्वत्र प्रतिक्रिया कालस्वभावानामनागतानां भावि-
 धात्वुगुणव्यवहार्यरूपा तथा स्वाभाविकानाञ्च क्षुत्पिपासाजरादीनां कालभोजनरसायनादिरूपा,
 तस्या अकरणे सति कालस्वभावज्ञस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञापराधजन्य एव, उचिते हि काले
 कर्त्तव्याकरणं प्रज्ञापराध एव । उक्तं हि कतिधापुरुषीयेऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे "कर्मकालाति-

हास्यत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य शरीराङ्गेषु बुद्धीन्द्रियाणां तदिन्द्रियज-
 व्याध्युपघातेऽज्ञान्तरस्थव्याध्यपेक्षयाऽतिवैकल्यं पुंसां स्यादिति ख्यापनाथं
 पृथगुपादानम् । कतिशापुरुषीये तु कालस्य विषमशीतोष्णवर्षणान्यतमस्य
 स्पशनेन्द्रियग्राह्यत्वादसात्म्यार्थागमेऽन्तर्भावः कृतः । कालकर्मसम्प्राप्तेः सर्व-
 त्रैव हेतुत्वादभिव्यञ्जकत्वेऽपि हेतुत्वेनोपादानं कृतम् । अत एव हेतुर्द्विविध
 उत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च । चतुर्विधश्च सन्निकृष्टविषमकृष्टप्राधानिकव्यभिचारि-
 भेदात् । सन्निकृष्टो यथा—“नक्तंदिनचतुश्चुक्तांशा वातादिवैषम्यहेतवः । तं
 पुनर्न चयादिकमपेक्षन्ते ।” इति समलक्षणकालस्यापि सम्प्राप्तेर्व्याध्युत्पत्तौ
 हेतुत्वेऽपि स्वाभाविकत्वेन तद्दोषवैषम्यस्य नातिबाधकत्वेनात्र व्याधिशब्देन
 स्वाभावव्याध्यतिरिक्तव्याधिर्वाच्य इति । पूर्वार्द्धादिदृष्टिस्वभावकफादिमय-
 शरीरपरिग्रहे प्रजापराश्रयैव हेतुत्वं वा । विषमकृष्टो यथा—पौषमाघरूपे हमन्ते
 सञ्चितः कफः फाल्गुनचैत्ररूपे वसन्ते तज्जान व्याधीन् करोति । प्राधानिको
 यथा—त्रिषादि सद्यः प्राणहारि । व्यभिचारी तु यो दुब्बलत्वाद् व्याधिकरणा-
 समर्थोऽहितस्तस्य व्याध्युत्पत्तौ व्यभिचारिहेतुत्वं यथा व्यायामजनितबलवदग्नौ
 बलवति पुरुषे संयोगविरुद्धाशनं न व्याधिकारणमिति । यस्तु दोषरोगोभय-
 हेतुभेदेन त्रिविधो हेतुः । मधुरसादेयस्त्रयस्त्रयो दोषहेतवः पाण्डुरोगादि-
 हेतुम् ङ्क्षणादिः । हस्त्यश्वाद्यानागोहणादिरुभयहेतुरिति वदति । तत् तु न
 मनोरमं—विकारो धातुवैषम्यमिति हि वक्ष्यते ततो दोषवैषम्यस्यापि
 व्याधित्वात् । अथात्र मिथ्या न चातीति त्रयाणां कालबुद्धीन्द्रियार्थयोगे
 चान्वयात् विपरीतहीनातिशयशीतोष्णवर्षलक्षणस्य कालस्य योगात् सम्यक्
 शीतादिलक्षणस्यापि कालस्य निरन्तरप्रावरणाधितापादिनाऽन्यथायोगेऽपि
 कालमिथ्यायोगः । तथा तत्कालस्याख्यो योगः कालायोगः, तथा प्रावरणाद्य-
 भावेन तत्कालस्य सततयोगः कालातियोगः । एवं बुद्धेरपि सम्यक्
 चिन्त्येऽन्यथासमप्रवृत्तिर्मनोमिथ्यायोगः । सर्वशोऽप्रवृत्तिर्मनसोऽयोगः । सतत-
 प्रवृत्तिर्मनोऽनियोगः । एवं सम्यक्वक्तव्येऽन्यथा वाक्प्रवृत्तिर्वाग्मिथ्यायोगः ।
 सर्वशोऽप्रवृत्तिर्वागयोगः । सततप्रवृत्तिर्वागनियोगः । एवं सम्यक् शक्य-
 शरीरस्यान्यथाप्रवृत्तिः शरीरमिथ्यायोगः । सर्वशोऽप्रवृत्तिः शरीरायोगः ।

पातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम्” इति । अन्ये तु मिथ्यायोगादिशून्यकालविद्यमानत्वेन काल-
 एवावरोध एषां विकाराणामिति कतिशापुरुषीये वक्ष्यमाणग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थपरिग्रहाद्दणयन्ति ।
 न चेति चकारात् हीनयोगं गृह्णाति, वक्ष्यति हि “मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो व्याधिकरूपजायते”

शरीरं सत्त्वसंज्ञश्च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ २७ ॥

सततप्रवृत्तिः शरीरातियोगः । एवाभिन्द्रियाणां स्वस्वसम्पगधं स्वशक्त्यनु-
रूपेऽन्यथायोगो मिथ्यायोगः । सर्वशोऽयोगोऽयोगः । सततयोगोऽर्जुनियोगः ।
इत्येवं प्रागुक्ताश्च स्वयमेव ये तेषां सम्पगसम्पगभावानां त्रयो यागा द्विधा
बोध्या इति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु द्वयाश्रयाणामित्युक्तं द्वयं यद्वाद्याश्रयो नामोक्तं तत् कि-
मित्यत आह, शरीरमित्यादि ।—अस्य वेदस्याधिकरणं पुमानुक्तः । स च संयुक्त-
सत्त्वात्मशरीरेति-त्रयात्मकस्तस्य समानाः सुखिनश्च पुरुषस्य धातुसाम्य-
मुखरूपस्वास्थारक्षणं विषमधातोर्दुःखिनश्च तस्यातुररूपस्य धातुसाम्यमुख-
जननं तदेव धातुवैषम्यदुःखानिर्गत्तिकरणं वेदस्यास्य च प्रयोजनमुक्तमित्यत-
स्तस्यैव पुरुषस्यात्माभिष्टितं शरीरं सैन्द्रियं निरिन्द्रियं वा पञ्चमहाभूत-
विकारममुदायात्मकम् । सत्त्वसंज्ञश्च मनश्चेति द्वयं व्याधीनां धातुवैषम्य-
त्रिधादुःखयोः पूर्वोत्तरकालभूतयोरश्रयो धातुवैषम्याश्रयस्तज्जातदुःखा-
श्रयश्चेति यावत् । मनो वेदविद्धिः सम्मतः । न त्वायुर्लक्षणोक्तं शरीरमिह
शरीरं प्रकरणाभावात् । शरीरस्य प्रथममुपादानं सत्त्वात्माधिष्ठानत्वेन काय-
चिकित्साप्रधानतयाऽस्य तन्त्रस्य प्रायेण शारीरव्याधिषु प्रवर्तकत्वादिति ।
सत्त्वसंज्ञमिति सत्त्वमित्युक्त्यैव मनोलाभे यत् सत्त्वसंज्ञमित्युक्तं तत् सत्त्व-
गुणस्याशङ्कानिरासार्थम् । सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणात्मकत्वेन तस्य हि सत्त्वसंज्ञा ।
शरीरात्मसम्बन्धेनैव व्याध्याश्रयत्वं न तु केवलस्य वेदाधिकरणत्वाभावात् ।
कश्चित् आत्माधिष्ठितं शरीरं सत्त्वसंज्ञं पृथक् पृथक् व्याध्याश्रयश्चकारेण
युगलमपि व्याध्याश्रयः स्याद्यथा ज्वरकुष्ठादयः शारीरा एव व्याधयो भवन्ति,
कामशोकादयस्तु मानसा एव, अपस्मारोन्मादादयो द्वयाश्रया एवेति व्याचष्टे ।
न च ततो व्याधीनां द्वयाश्रयत्वं व्याहन्यते, किन्तु त उक्तं शरीरमानसदोषोप-
शमयोरुपदेशेन युगलस्याश्रयत्वालाभात् । उन्मादादयो हि शारीरदोषजा
इति । हीनयोगस्य तु साभ्रादपठनमयोगप्रभेदत्वात् स्वल्पयोगेऽप्ययोगो भवति, सर्वैकतण्डु-
लाभ्यवहारेऽनशानमुच्यते ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—द्वयाश्रयाणामित्यनेनोक्तमाश्रयं दशयति, शरीरमित्यादि ।—अत्र शरीरमादौ कृतं
शरीररोगाधिकारेणैवास्व तन्त्रस्य प्रवर्तकत्वात्, सत्त्वसंज्ञशब्देन मन उच्यते, किंवा सत्त्वशब्देनैव

अपि मानसत्वेन यद् व्यपदिश्यन्ते तन्मनोभ्रंशप्राधान्येन । उद्विक्तरजस्तमो-
गुणाभ्यां निकृष्टीकृतसत्त्वगुणवतो मनो हि वातादिभिर्दृष्यते तेन वातादिज-
त्वेन व्यपदिश्यन्त इति शारीरमानसोभयदोषजत्वादुभयाश्रिता भवन्त्युन्मादादय
इति । चेतनपुरुषस्यैवैतद्विदाधिकरणत्वाच्च तनाचेतनप्राप्यप्राणिनामपि शारीर-
व्याधयो ये दृश्यन्ते तेऽप्युपलक्ष्याः । यथा वृक्षस्य कोटरो जलस्य नीलिका
भूमेरूपर एवमादयः ।

नन्वस्तु द्वयमेतद् व्याधीनामाश्रयो भवत्वेतद् द्वयाश्रयाणां व्याधीनां निरुक्त
एव त्रिविधो हेतुसंग्रहः किन्त्वेषां व्याधीनां प्रतिक्रियया चारोग्यं किं सत्त्वात्म-
शरीरेति त्रयात्मकपुरुषाश्रयमथ किमात्माश्रयमथवा सत्त्वाश्रयमथवा शरीरा-
श्रयमित्याशङ्क्याह, तथा मुखानामिति । मुखानां धातुसाम्यपूर्वकोद्भवानां
प्रेमास्पदरूपाणामारोग्याणामाश्रयोऽपि तथा शरीरं सत्त्वसंज्ञश्च चतनाधिष्ठितं
शरीरं मनश्चेति द्वयम् । एतेनैतदुक्तं यत्रैव यो रोगस्तत्रैव तत्प्रशान्तौ
तदारोग्यं न तन्न्यत्रेति शारीरमानसाश्रयत्वेऽपि रोगारोग्ययोरुपचारः पुरुषे
बोध्यश्चेतनानुप्रयुक्तैः । कतिशापुरुषीये ह्युक्तम् ।—नाश्रयो न मुखं
नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् । न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि । कारणं पुरुषस्तस्मान् कारणबन्ध-
रुदाहृतः ॥ इति ।

नन्वस्त्वारोग्याणामप्याश्रयो व्याध्याश्रय एव देहो मनश्चेति द्वयम् । आरोग्य-
याणां कारणमपि किं तद्व्याधिकारणमेवेत्यत्र आह, योगस्त्वित्यादि । तु शब्दो
भिन्नक्रमे पूर्वेषां कालेत्यादीनामनुष्ठौ च । मुखानामारोग्याणां धातुसाम्य-
पूर्वकजातानां, मुखानां च कारणन्तु न व्याध्याश्रयवत् तुल्यमपि तु भिन्नं
तन् किमित्याह । योगः सम इति । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां समो योगः मुखानां
कारणमित्यर्थः । तत्र कालानां शीतोष्णवर्षरक्षणाणां षण्णामुत्तनां यथास्य
लक्षणयोगः कालसमयोगः, कालसमयोगादपि प्राज्ञादीनां हेमन्तादीनाञ्च
वातादीनां धीमत्प्रचयादिहेतुत्वं यत् तत्प्राकृतं स्वाभाविकं क्षुत्पिपासाजरा-
जन्ममरणादिवत् । समदर्शनशीला धीर्मनोनियमहेतुत्वशीला धृतिर्यथार्थस्मर्त्तव्या-
श्रयरूपा स्मृतिस्ताश्च बुद्धिसंश्लेषसमयोगः कर्तव्याकर्तव्यहिताहित-
मित्येतद्रूपेण ज्ञानं धीसमयोगः । विषयप्रवणचित्तस्य विषये नियमतो योगो
मनसि लक्ष्णे संज्ञाज्ञप्तेजाःमशरीरसम्बन्धं मन उच्यते, शरीरसामन्वन्धस्य मनसो व्याध्याना-
श्रयत्वात् । असमाम्नेन च प्रथमपि शरीरमनसोऽर्थाश्रयत्वं दर्शयति, यतः कुहादयः

धृतिसमयोगः । स्मृत्तद्व्यस्य तत्त्वतो ज्ञानाय स्मर्त्तद्व्ये योगः स्मृतिसमयोग-
इति बुद्धिसमयोगः । तस्माद्वाङ्मनःशरीराणां सम्यक् प्रवृत्तिर्भवति । यद्वक्तव्य-
त्वेनोचितं तद्वदति वागिति वाक्समयोगः । यच्चिन्त्यत्वेनोचितं तच्चिन्तने
मन इति मनःसमयोगः । यच्चेष्टितव्यतयोचितं तच्छरीरं चेष्टते इति शरीर-
समयोग इति । एवं श्रोत्र शतयनुरूपमर्थं शब्दं यच्छृणोति स शब्दसमयोगः ।
स्पर्शन तथाभूतं स्पर्शं यत् स्पृशति स स्पर्शसमयोगः । चक्षुश्च यत् तथारूप
पश्यति तद्रूपसमयोगः । रसनं यत् तादृशं रसमास्वदते स रससमयोगः ।
गन्धं च यत्तादृशं घ्राणं जिघ्रति स घ्राणसमयोगः । इति मनोवाक्कायसम्भूतं
मुखं तेभ्यो योगेभ्यो जायते इति । कतिधापुरुषीयेऽपि वक्ष्यते ।—“वेद-
नानामसात्म्यानामिन्येते हेतवः स्मृताः । सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः
सुदुलभः ॥ नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः । हेतुस्तु सुख-
दुःखानां योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न
चास्ति रक् । न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥” इति ।

अथायं भावः प्रतिसन्धेयः । यस्मान्मिथ्यायोगायोगातियोगयुक्तकाल-
बुद्धीन्द्रियाथकर्मणां मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धिहेतुकत्वात्मिथ्यायोगादियुक्तबुद्धि-
हेतुकं दुःखं तस्माच्छरीरं सत्त्वसंज्ञश्च दुःखाश्रयः, दुःखहेतुमिथ्यादियोगत्रय-
युक्तबुद्ध्याश्रयत्वात् । तथा समयोगयुक्तबुद्धिहेतुक यस्मान् मुखं तस्माच्छरीरं
सत्त्वसंज्ञश्च सुखाश्रयः, समयोगयुक्तबुद्ध्याश्रयत्वान् । यथा घटः कपालमालादीय-
गुणवान् तत्तद्गुणहेतुककपालमात्राद्याश्रयत्वान् । यथा वा घटो मृद बालु-
कादीयगुणहेतुगुरुत्वादिगुणवान् गुरुत्वादिगुणहेतुगुरुत्वादिगुणाश्रयमृद बालु-
काद्याश्रयत्वादिति । नन्वेवं तदैवोपपद्यते यदि शरीरमनसोर्गुणो बुद्धिर्भवति ।
न च बुद्धिः शरीरगुणो नापि मनोगुणः । कतिधापुरुषीये हात्मलिङ्गत्वेन
वक्ष्यमाणत्वान् । तद्यथा प्राणापानावित्यारभ्य—“इच्छा द्वेषः सुख दुःखं
प्रयञ्चश्चैतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥” इति । तथा
गौतमेनापि “इच्छाद्वेषप्रयञ्चसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥” उक्तम् । कणा-
देनापि चोक्तम् । “प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरत्रिकारा बुद्धिः
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥” प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र
लिङ्गमिति चेत् सत्यं मनसोऽपि लिङ्गत्वेन ज्ञानस्य भावाभावयोर्वक्ष्यमाणत्वेन

शरीरा एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च इयाश्रयाः । आरोग्यस्याश्रयं हेतुच्चाह, तथा
सुखानामित्यादि ।—सुखानामित्यारोग्याणाम्, वचनं हि “सुखदुःखमारोग्यं विकारो दुःखमेव

कतिप्रापुरुषीये गुण एव भवानां लिङ्गं भवति न त्वन्यदिति न यौक्तिक
 प्राणापानादीनामपि तत्रैवात्मलिङ्गत्वेनोक्तत्वात् । अथात्मनो लिङ्गं बुद्धि-
 रिच्छाद्वेषमुखदुःखप्रयत्नाश्च न च शारीरगुणा न वा मनसो गुणास्ते
 भवन्ति । उक्तं हि गौतमेन । "नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानान् ।"
 इति । न बुद्धिरिन्द्रियाणां नवार्थानां गुणस्तयोर्विनाशेऽपि तच्छ्रवणादिज्ञानस्य
 स्मरणरूपत्वेनावस्थानान् । न ह्यनुभावकस्यासत्त्वे स्मरणमध्युपपद्यते । युग-
 पज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनस इति मनसो निखिलबुद्धिमत्त्वे युगपदेकदेवानेक-
 ज्ञेयानामनुपलब्धेर्न बुद्धिर्मनसो गुणः । नन्वेवं चेत्तदात्मगुणेऽपि तुल्यमात्मनो
 युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगान् युगपदेकज्ञेयानुपलब्धिः । कथमिति चेन्न
 सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः । आत्मनो युगपदेकैन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावाद् युग-
 पज्ज्ञानानुत्पत्तेः । ज्ञानोत्पत्तौ कारणोपदेशाद् बुद्धिरात्मगुण इति चेन्न
 आत्मन इव युगपन्मनसोऽपि सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त-
 रिति । किञ्च विनाशकारणानुपलब्धेश्चात्मावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । आत्मा
 हि नित्यस्तत्र बुद्धेर्गवस्थाने तदाश्रयस्यात्मनो विनाशाभावेन बुद्धेर्विनाश-
 कारणान्तरानुपलब्धेश्च नित्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्नात्मनो बुद्धित एवात्ममनो-
 योगेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्यैन्द्रियकस्य बुद्धरन्तरस्य नाशान् । यथा
 शब्दः पूर्वस्य शब्दस्यानन्तरोत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य नाश इति । उक्तकाल-
 बुद्धरुत्पत्तिः पूर्वबुद्धिनाशे हेतुरुपलभ्यते । अथैवमस्तन्नित्यत्वं मनोगुणत्वेऽपि
 तथात्वपस्ति बुद्धेर्गुणदुत्पत्तिस्त्वात्मगुणत्वेऽपि न परिहृता भवत्येवञ्च तत्रा-
 दैकदेशी । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरिति
 ज्ञानं संस्कारकरणं यत् तत् तत् समवेतं यदात्मप्रदेशे तत्र प्रदेशे मनसः
 सन्निकर्षान् स्मृतिरुत्पद्यते कथं बुद्धिस्मृत्योर्युगपदुत्पत्तिः सम्भवतीति न
 युगपदुत्पत्तिरेतावतापि बुद्धेरात्मगुणत्वे योगपद्यमेकत्वादात्मनोऽनेकेषु युगपत्-
 प्रवृत्तभावान्न यथा सम्भवति तथा मनोगुणत्वेऽपीति तस्मादात्मगुणत्वस्थापनार्थं
 बुद्धेरपरयुक्तिमुवाच गौतमः । "अस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः ।" इति ।
 अस्य ज्ञानवत् एवात्मन इच्छाद्वेषहेतुकत्वादारम्भनिवृत्तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न मनसि
 बुद्धिः । इच्छाद्वेषौ चात्मगुणावन्यदीयज्ञानजनितौ किमात्मनि वनितुं
 युज्येते इति आत्मन एव बुद्धिरात्मन एव स्वबुद्धिजन्याविच्छाद्वेषौ ताभ्याञ्च
 तु" । तथेति शरीरं मनश्च, तत्र शारीररोगाभायरूपस्थारोपस्य शरीरमाश्रयः मानसरोगा-
 भावस्य तु मनः । योगानु समः कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्यैवा सुखानामारोग्याणां

जनितौ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणप्रयत्नौ चात्मन एवेति बोध्यम् । अत्राह चात्वाकः—
 “आरम्भनिवृत्तिलिङ्गकौ हीच्छाद्वेषौ पार्थिवादिदेहेष्वपि चेष्टा चेष्टारूपप्रवृत्ति-
 निवृत्तिमत्त्वादिच्छाद्वेषावपि वर्त्तने तौ हस्यैव भवत इत्यतो भौतिकदेहादिरपि
 नो भवतीति ।” तन्न, परदिनादिप्वारम्भनिवृत्तिदशनाद्भौतिकदेहादिप्रवृत्ति-
 निवृत्तयोः प्रयत्नजन्यत्वादप्रयत्नत्वात् । नन्विच्छाद्वेषजन्ये प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नः
 शारीरप्रवृत्तिनिवृत्तौ तु क्रिया न प्रयत्न इत्यत्र को नियम इत्यत्र उवाच
 “नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ इति ।” तयोरिच्छाद्वेषजप्रवृत्तिनिवृत्तयोः प्रयत्नत्व
 तज्जन्यशारीरप्रवृत्तिनिवृत्तयोः क्रियात्वमित्येतयोर्विशेषकौ भेदकौ चेतनाचतनौ
 नियमौ । अचतनचतनान्वनियमौ चेतने हि प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्नाख्ये
 अचतने हि क्रियाख्ये इति तन्प्रयत्नजनकौ पुनरिच्छाद्वेषौ चतनस्यैव न
 त्वचतनस्येति शरीरस्य नेच्छाद्वेषौ तयोजनकवृद्धिरपि चेतनस्यैवेति न
 त्वचतनयोः शरीरमनसोश्च तनपारतन्त्र्यात् स्वकृतकर्मणां फलभोगाय पुनः
 पुनरभ्यागमाच्च न मनसो वृद्धिरिति । परिशेषादान्मन एव वृद्धिरिच्छादयश्चेति ।
 अत्र ब्रुवते । वृद्धेरिच्छादिजनकत्ववत् सुखदुःखजनकत्वेनात्मगुणत्व वृद्धि-
 जन्येच्छाद्वेषयोस्तज्जप्रयत्नस्य तज्जयोः सुखदुःखयोश्चान्मनिवृत्तिर्नापपद्यत
 शरीरे व्याधिसद्भावदेशानात् । व्याधिर्हि दुःखं तज्जनिकयोर्निच्छाद्वेषजप्रवृत्ति-
 निवृत्तयोः प्रयत्नत्वं तज्जन्ययोर्वाङ्मनःशरीरणां प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्च क्रियात्व-
 मित्येतयोर्विशेषकौ तु चेतनाधिष्ठितानधिष्ठितशरीररूपौ नियमानियमौ ।
 चेतनाधिष्ठितशरीरे हि प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयत्न उच्यते, चेतनानधिष्ठितशरीरे
 तु क्रियोच्यते इति तज्जनकाविच्छाद्वेषौ च शरीरे तज्जनिका वृद्धिरपि शरीरे
 वर्त्तते । द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेरिति चैन्न । रूपादीनां यावद्द्रव्य-
 भावित्वं न शरीरस्य भूतविकारत्वान् । ननु घटादौ उप्यामे पाकजगुणान्तरोत्पत्त-
 भौतिकेऽपि शरीरेऽभूतगुणा बुद्ध्यादयो भवन्ति इति चैन्न पाकजानां
 गुणानां विरोधिगुणमिद्वेष्टिष्ठापत्तेः । किञ्च शरीरविशेषगुणानां शरीर-
 व्यापित्वेन केशनखादिषु सुखदुःखाभावेन गुणाभावाच्च न, बुद्धिः शरीरगुण
 इत्यत्राह । त्वक्पर्यन्तत्वं शरीरस्य न तु केशनखादिपर्यन्तत्वं न हि
 केशेऽस्त त्वगित्याहुश्चैतन्यस्य तत्रानुपलब्धेः । शरीरगुणवैभर्म्याच्च न बुद्धिः

कारणं, सुखात्मानिति सुखपदाभिधेयानाञ्च संगृहीतं, तत् किमिदं रोगाभावानां बहुत्वञ्च
 निदिष्य रोगबहुत्वादेव बोद्धव्यम्, इदमेव ह्यभावानां बहुत्वं यन्निदिष्य भावबहुत्वम् ।

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणैन्द्रियैः ।

चेतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ २८ ॥

शरीरगुणः । वहिरिन्द्रियवेषो हि शरीरगुणो बुद्धिस्त्वभ्यन्तरेन्द्रियवेषो ति स्फुट-
तयोवधम्यम् ।

अथ रूपादीनां शरीरगुणानामितरवैषम्यं रूपं हि तैजसो गुरुत्वादयो जलादे-
रिति चेन्न वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्यात् शरीरगुणानामवैषम्यमिति । एतेन
बुद्धियु द्विजन्माविच्छादेषो तज्जन्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती तज्जन्ये च सुखदुःखं चैते
गुणा न शरीरे न च शरीरेन्द्रियेषु श्रोत्रादिषु न वा मनसि वृत्तन्ते किन्त्यात्मन्येव
तल्लिङ्गत्वात्तन्ते इति पर्यवसितम् । अत्रानुभवमिदं युक्तिमिदं च दृश्यते । यस्मिन्
शरीरप्रदेशे भवति न वा भवति व्रणादिव्याधिस्तच्छरीरप्रदेश एव दुःखं सुखं
वेति लोकेऽपि प्रभाषते स स एव गात्रप्रदेशो व्यथते न व्यथते इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः - नवेवं तदेव स्याद यदि सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव त्विति
स्वीक्रियते न च सुखमारोग्यं दुःखं व्याधिर्गति मन्वामहं । मन्वामहे तु विकारो
धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिकल्पते इति । तयोर्गरोग्यरोगयोः फले सुखदुःखमिति
धातुवैषम्यरूपव्याधीनां धातुसाम्यरूपागोण्याणांश्चाश्रयो भवतु शरीरं सत्त्वसंज्ञ-
श्चैति । तयोः फले सुखदुःखं त्वान्वति वृत्तं चानुभूयते चान्वनेवेति तथा सुखा-
नामित्यत्र सुखानां सुखदेतुधातुसाम्यानामिति व्याख्येयमिति यदुच्यते तत्राह -

ननु च सुखदुःखतदेतुधातुसाम्यवैषम्यान्पकारोग्यरोगाश्रयत्वे सत्त्वशरीरयोः
सत्त्वमात्मा शरीरञ्चैत्यत्र राशिपुरुष आन्वग्रहणं निष्कलमपत्याशङ्कानिगमाथ-
श्चाह निर्विकार इत्यादि । परन्तु सत्त्वशरीरभ्यां शेष आत्मा विकारात्निर्गतः
इति निर्विकारः । कथं दुःखमात्मगुणः स्यादिति मनःशरीरगुण एवेति
यदीह विकारो धातुवैषम्यं तस्मान्निर्गत आत्मेत्युच्यते तर्हि अस्तु विकारो
धातुवैषम्यं तत्र स्वरूपतो वा गुणतो वा कर्मतो वा स्वरूपगुणकर्मतो वा
दृष्टिर्हासश्चैति द्वयं तस्वात्मनो नास्ति तुशब्दस्य भिन्नकर्मत्वात् । हि यस्मान्
परः शरीरमत्त्वाभ्यां भिन्नः । शरीरं हि पञ्चमहाभूतविकारात्मकं सत्त्वं

नन्वायुर्वैशामो हेतुरित्यादी अभ्याश्रयप्रदेशे व्याख्याश्रयो न संगृहीतः, तत् किमिदमनाथं ? न,
हेतवश्चैत्यनेन व्याख्याश्रयरूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहणम् ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः - ननु सत्त्वमात्मा शरीरञ्चैति वचनेन त्रयमुपात्तम् । अत्र शरीरमनसी व्याख्याश्रय-
तयोक्तौ, आत्मनस्तु का व्यवस्थेत्याह निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन शरीरमावमात्मनः,

तु सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणात्मकमात्मा तु न तथाभूतः परन्तु सप्तत्रिगुणलक्षण-
 श्विततम्पसाद् क्षेत्रज्ञस्तस्मान्निर्विकार इत्याह कश्चिन् तत्र शरीरभिन्नत्वान्मनसो
 मनोभिन्नत्वाच्छरीरस्य निर्विकारत्वापत्तौ तदुभयस्मान् परं उर्गुक्तनोर्गपि
 सुषुप्तौ तथाधिवखादात्मन आनन्दमात्रभोगित्वात् । अन्ये तु मनःशरीराभ्यां
 हि यस्मान् तु भिन्नकमे परः श्रेष्ठ आत्मा तस्मान्निर्विकारः । निर्वि-
 कारस्तु यस्मान्स्मान्मनःशरीराभ्यां श्रेष्ठ आत्मेति व्याचक्षते । तन्न साध्यसमत्वा-
 दहेतुत्वान् । वस्तुवस्तु निरुक्तं धातुर्वैषम्यं दुस्त्वञ्चति द्वयं विकारः आत्मे-
 त्यस्य पर इति विशेषणान्न स्वल्वात्मा केवलश्चेतनाधातुर्यं पुनरस्मिन् पुरुषे
 नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यपदेश्य-
 मध्यवहाय्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं ज्ञानं शिवमद्वैतं
 चतुर्थं मन्यन्ते । एव आत्मा स विज्ञेयः सोऽव्यक्तः सोऽव्यक्तः सोऽक्षरः
 सोऽनादिः स विद्वं सोऽव्ययः स परमात्मा द्रष्टारमुपद्रष्टा भोक्तागनुभोक्ता न
 द्रष्टा न भोक्ता तद्वि किं सः ? अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञ इत्यादिपर्यायेण शरीरे
 वक्ष्यमाणः समवत्परतन्मोऽनुभविष्ठस्त्रिगुणलक्षणः पुरुष एतस्मिन् सत्त्वात्म-
 शरीरात्मकराशिपुरुषे भवत्यात्मा । स यत्राधिष्ठाने यस्याभवस्थायां च सम्प्रति-
 ष्ठितो द्रष्टा क्रियाणां भोक्ता योगी सुखदुःखानां तदधिष्ठानस्तदवस्थ एवान्मा
 आत्मविद्विरुच्यते । स एकोऽधिष्ठानायोगपद्यात् । त्रीणि स्वत्वस्योऽधिष्ठानानि
 हृदयं कण्ठो नेत्रञ्चति । तत्र हृदयं नित्याधिष्ठानं, तत्र तिष्ठन् विभुत्वाच्छे-
 षाधिष्ठानमवितिष्ठतीति । तिस्रश्चावस्थाः सुषुप्तिः स्वप्नो जागरितञ्चति । सुषुप्तव-
 स्थाने प्रवृत्तमाने सर्वान्गीन्द्रियाणि भूतानि च सर्वाणि सर्वं चार्था मर्नासि
 लीयन्ते मनश्चाहङ्कारेऽहङ्कारो महत्त्वे प्रज्ञाने तदा प्रज्ञानं घनीभवति प्रज्ञोपा-
 हितश्चार्थं प्रज्ञानघनः सुखविति परमात्मानि शिवे सम्प्रतितिष्ठते परमो ह्यात्मा
 रमोऽमृतोऽमृतसाश्रयत्वान् । रसं ह्येवायमानन्दयन्तमेतं लब्ध्वा शुद्धसत्त्व-
 मयेन प्रज्ञानेन महत्त्वेन चेतसा सुखेनानन्दं रसं भुञ्जान आनन्दीभवतीति ।
 चेतोमुख आनन्दभुगानन्दमयः प्राज्ञ एव सुषुप्तिस्थानः । एव सर्वेश्वर एषोऽन्त-
 र्याम्यन्तर्यामिपरमात्माधिष्ठानात् । एष सर्वज्ञ एष योनिः सर्वस्य प्रभवश्चैव
 एषोऽव्ययः ।

पर इति सूक्ष्मः श्रेष्ठो वा, तेन सत्त्वशरीरात्ममेलकरूपो य आत्मज्ञानेनोच्यते तं व्याख्येयति,
 यदुक्तं "संयोगिपुरुषस्थेष्टो विशेषो वेदनाकृतः" इति । संयोगोऽपि च आत्मादीनां मनस्वेव
 वेदना भवति, सा तु मनःसंयुक्ते आत्मस्यपि सम्बन्धेरुच्यते, तेन "निवृत्ते चान्तरात्मनि"

पूर्वकृतकर्मफलयोगादपि प्रतिबुध्यमानः पुनर्महतोऽभिव्यज्यमानानि
अहङ्कारादीनि गृहीत्वा स एव पुरुषः सन प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्चायं यदा
मनसि क्लान्ते विषयेभ्यो निवर्तमानानीन्द्रियाणि लीयन्ते तदा स्वपिति,
स्वपञ्चायमास्मिन् शरीरे सूक्ष्मशरीरेणोपाहितः स्वप्नान् पठ्यन् प्रविविक्तभोगान्,
भुञ्जानः सुखदुःखभुग्भवति । स्वप्नस्थानोऽयं पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमनोबुद्धरहङ्कार-
प्रधानमयशरीरस्तरैव मुखैः सुखदुःखहेतुभोगोपभोगेन सुखं दुःखं तस्मिञ्छरीरे
धानुसात्पदैषम्यजमनुभवतीति स सूक्ष्मशरीरे प्रत्यगात्मा तैजसो नामान्तःप्रज्ञः
सुखदुःखगुणवान् अव्यक्तस्यात्मनो लिङ्गं सुखदुःखमिति, सूक्ष्मशरीरे मनः
शरीरञ्च सुखदुःखाश्रय इति गौतमकणादादिभिः सह विरोधः ।

एवं स यदा जागर्तते तदा बहिःप्रज्ञस्तरैव स्थूलैर्मुखैरिमान् स्थूलान्
भोगान् भुञ्जानः सुखदुःखगुणवान् वैश्वानर उच्यते । तत्राव्यक्तस्यात्मनो
लिङ्गं सुखदुःखं प्रत्यगात्मन्यस्मिन् देहे मनसि वर्तते इति प्रत्यगात्मनो गुणः
सुखदुःखमिति गौतमकणादादिभिः सहाविरोधः । स्थूलसूक्ष्मशरीरसत्त्वात्-
समुदायो हि प्रत्यगात्मा द्विविधो भूतात्मा वैश्वानरस्तरैजसश्च इति । प्रज्ञोपाहित-
स्वव्यक्ताख्यः क्षेत्रज्ञ आत्मा प्रज्ञया सत्त्वोद्विक्तया सुखवांस्तनो निर्व्विकारो
यदा रजस्तप उद्रेके सत्यहमिति मन्यते तदा तदहङ्कारेणाविद्यया आकाशादीन्
सृष्ट्वा तैजसो भूतात्मा भवति स्थूलभूतयोगान् वैश्वानरः । दुःखाभावात्
सुतर्गमव्यक्ते प्राज्ञं त्वात्मनि न चाधिनिन्द्यसुखत्वात् नित्यारोग्यं खलु वर्तते
इति ।

ननु गौतमोक्तं बुद्धीच्छाद्रे पसुखदुःखप्रयत्नानामात्मलिङ्गतामिव कतिधा-
पुरुषीयेऽपि स्वयमपि "उच्छा द्रेपः सुखं दुःखं प्रयत्नश्च तना धृतिः । बुद्धिः
स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥" इति वक्ष्यते : ते च तू क्षेत्रज्ञ आत्मनि न
वर्तन्ते निरुपादानाः कथं प्रत्यगात्मनीच्छाद्रे पादयो गुणा निर्व्वर्तन्ते नित्य-
बुद्ध्यादिमत्त्वात्किमुत्पत्तं वा कथमात्मन इति नाशक्यम् । क्षेत्रज्ञस्य च तनादयो-
अनभिव्यक्तास्त्रिचुबुद्धभूततैजोऽवकात्मका न सत्त्वादिगुणात्मकास्तस्मात्
लौकिकगुणाः समसत्त्वादियोगे लव्यक्तावस्थायां च तन्वाद्योऽव्यक्ता महता
योगे विद्यावद्धि, अहङ्कारयोगे चाविद्याबुद्धिव्यज्यते । राशिपुरुषभावे महद-
इति वचनं निर्व्विधे मनसीति श्यात्, तथा शरीरादावप्यात्मशब्दो वक्तव्यः, तद्व्यवच्छेदार्थं पर
इति पदम्, उक्तम् अन्यत्र ब्रह्म-द्रवाव्यग्निमनोऽतीनां कर्मस्य कीर्त्तयन्तः प्रियञ्च । तथा
शरीरस्य शरीरिणश्च स्वान्, इन्द्रादशस्त्रिजित् अत्यशब्दः ॥ ननु यथास्या निर्व्विकारस्तस्य किं

हृद्द्वाराभ्यां विद्याविद्याबुद्ध्यादयो जायन्ते इति न निरुपादाना बुद्ध्यादयः । राशिपुरुषभावेण जायमानोऽस्मिन् जायन्ते ये क्रियागुणास्वे केवलेऽस्मिन् न वचन्ते इति निष्क्रियो निगुण आत्मोच्यते । एवञ्च न्यहदहृद्द्वाराभ्यां जायन्ते तर्हि चात्मा नास्तीत्येवं मन्यामह इत्यत उच्यते—

सत्त्वेत्यादि ।—सत्त्वं मनः । भूतानि खादीनि पञ्च, गुणास्तेषां शब्दादयः पञ्च, इन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्याः श्रोत्रादीनि । तेः सह विशिष्टश्चेतन्ये कारणं राशिपुरुषे चैतन्यं जनयति । चैतन्यन्तु चेतनस्य भावश्चेतनस्तु चेतनावान् चेतना तु स्वयं प्रकाशरूपा परप्रकाशिनी सत्त्वादियोगेन पुनरात्मना तल्लक्षणेन जनितगुण-विशेषरूपा, लौकिकी चेतना बुद्धिविशेष आत्मलिङ्गत्वेनोक्ता । सा चात्र यथा बुद्ध्या चक्षुषा पर्यन्तपि भावान् जातमात्रबालक इव न विजानीते किमिद-मिति, शब्दं शृण्वन्नपि न बुध्यते किमिदमिति, स्मृत्यं स्पृशन्नपि न वेत्ति किमिदमिति, दूशादीन् पिवन्नपि न वेद किमिदमिति, जिघ्रन्नपि पशादीनि नावगच्छति किमिदमिति । यथा च बुद्धिकर्मिन्द्रियाणि स्वार्थेषु केवलं प्रयुक्ते न तु तत्तदर्थविष्णानं निष्पादयितुमलं भवति स्पन्दते क्रीडते च यथा बालक इत्येवं सति पुरुषे भवति । चेतनाशतुः खलु परप्रकाशकः प्रकाशकलक्षणः प्रकाशवानेव । यत्र हि यत्कारणं यन्न वर्तते तत्र तत्कार्यमुत्पादयितुं स कथमलं भवति । यदि हि चेतनाशतुर्न चेतति कथमितराणि तर्हि चेतयेत् यथा यदि प्रकाशो न स्वयं प्रकाशते कथमितराणि प्रकाशयेत् तद्वदिति चेतना स्वरूपतश्च तनरूपैव न सत्त्वादियोगजा चेतनेत्यत उक्तं—चेतनावान् अतश्चात्मेति । तथा हः साक्षीत्युच्यते इति, न तु लौकिकगुणरूपचैतन्याख्य-चेतनावान् न वा लौकिकगुणाख्यज्ञानवान् इत्यभिप्रायः । तथा हि चेतनाशतुः परप्रकाशकः स्वयंप्रकाशरूपः सत्त्वेन यदा युज्यते तदा सत्त्वक्रियापचयमाणः सक्रियः सन् मनसि चैतन्यं जनयति इति सत्त्वस्थचैतन्यगुणोपचयमाण-श्चेतनागुणवानर्यं जागरितस्थान इत्युच्यते, इत्येवं यावत् सत्त्वमात्मा शरीरश्चैति वचने प्रपञ्चेन व्याख्यातं तत्सत्त्वंमत्रानुससंन्यम् । तस्मात् प्राणापानादिकार्यैर्वदिच्छाद्रे पादयो गुणा अप्यात्मलिङ्गत्वेनोक्ता न तात्माश्रित-गुणत्वेन । एवमात्मा सत्त्वेन युक्तो यदा यद्गुणं शब्दादिकं जिघृक्षन्, वक्ष्यवणादिवरिन्द्रियेण युज्यते तदा तदर्थेषु तदिन्द्रियस्य चैतन्यं जनयति ; शब्दरूपो विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह सत्त्वंत्यादि ।—सत्त्वं मनः, भूतगुणाः शब्दादयः, इन्द्रियाणि च चक्षुरादीनि, मतीः कारणभूतैश्चेतन्ये कारणं भावत्याज्या, चेतन्यवशात्तानि जायते

इति तदिन्द्रियस्थचेतनागुणेनोपचर्यमाणत्वादिन्द्रियचेतनावानप्यात्मोच्यते, तदा हि स बहिर्ब्रूतनो भवतीत्येवं सगुण आत्मोच्यते इत्येवं यावत् पूर्वोक्त-प्रकारेण धृत्यादय इच्छादयश्च गुणा इन्द्रियस्था बोध्या मनःस्थाः प्रत्यागात्म-स्थाश्च । इच्छादयः प्रयत्नान्ताश्चेतनादयोऽङ्कारान्ताश्च गुणा आत्मना जनिता मनसि तथेन्द्रियेषु च प्रत्यागात्मनि चोपचारादथादिषु क्रियावत् साक्षाद्दर्शन्ते । माण्डूक्येऽप्युक्तम् ।—“तत्र जागरितस्थानो बहिःप्रक्षः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रक्षः सुषुप्तिस्थानः प्रज्ञानघनः प्राणः, स च त्रिपादात्मा राशिपुरुषावस्थायामभूत् महत्तत्त्वरूपप्रभाश्रयत्वात् प्राणः पञ्चतन्मात्रादिमूक्षमभूतेन्द्रियाश्रयत्वात् तैजसः स्थूलभूतेन्द्रियाश्रयत्वाद्बैश्वानर इति त्रिपादसमुदायस्थत्वेन बृहदादीना-पञ्चकात्मनः शरीराश्रितत्वं व्याख्यातं भवति ।”

नन्वेवञ्च त् तदि किं जागरिताद्यवस्थात्रयं मनस एव न त्वात्मन इति चेन्न सर्व-दैव हात्मा जागर्ति राशिपुरुषावस्थायां यदा सर्वाणि जाग्रति तदा जागरणा-वस्था, यदा बहिरिन्द्रियाणि मनसि लीयन्ते तदा स्वप्नावस्था मनः प्राणाश्च जाग्रति, यदा तानि सर्वाणि प्रज्ञाने महति लीयन्ते तामसराजसप्रज्ञानञ्चात्मनि सार्विकं महति तदा सुषुप्तवस्थेति ; आत्मन एवावस्थात्रयमिति । अत एव सुषुप्तवस्थायामपि चेतोमुख एवेति निर्दिष्टः क्वचिदप्यवस्थायामात्मनः सत्त्वसंयोगाभावो न भवति भवति च निर्वर्णभितरस्य तुर्यावस्थायां तस्मान् नित्यानुबन्धमनोबन्धमोक्ष एव मोक्षः । सुषुप्तौ च प्राणाऽभिहितो न ज्ञान-सायान्वाभावेन सित्यादिराजसमहदन्तसञ्चतत्त्वानां सार्विके महति विलीनत्वे ब्रह्मण्यक्तास्य आत्मा सात्त्विकमहत्तत्त्वरूपचित्तवान्, परमात्मनि शिवे रसे सम्भर्तितमृते, रसं ह्येवायं लब्धवानन्दीभवतीत्यानन्दमयः स्यात् ।

ननु यस्य ये समवायिकारणीभूतद्रव्याश्रितगुणारब्धगुणास्ते तस्य गुणा उच्यन्ते ते च शरीरे चन्द्रियेषु च पञ्च भूतानां समवायिकारणत्वं तद्गुणकर्म-णाञ्च शरीरेन्द्रियगुणकर्मसु समवायिकारणत्वमिति भातिकगुणाः शरीरेन्द्रियेषु वर्तन्ते न मनसि न चात्मनि । मनसस्तु सत्त्वप्रधानत्रिगुणाः शारीरमनोगुणस्य समवायिकारणानि शारीरस्थूलमनसि वर्तन्ते न तु देहं चात्मनि च तत् कथमात्मजा बुद्धीच्छादयो गुणा इन्द्रियेषु शरीरे च मनसि च वर्तन्ते इति पदत्र भ्रमहे ।

पञ्चकते वा । अत एव सत्त्वादीनां ज्ञानकारणानां सत्त्वप्रधानस्यैवात् सत्त्वगतेऽप्यात्मनि न सत्त्वप्र-धानेने ज्ञानं भवति ।

उक्तं तादृदनपवादम् परन्तु गुणा द्विविधाः सहजाः संसर्गजाश्च, तत्र सहजाः समवायिकारणीभूतद्रव्यगुणारब्धा इन्द्रियेषु भूतगुणा शब्दादयः शरीरे च ते शुर्वादिदयश्च परत्वादयश्च साधारणाः, मनसि सत्त्वरजस्तर्मासि प्रकृतिभूतानि तदारब्धानि सत्त्वादीनि ब्राह्मणार्पादिरूपाणि तथाणुत्वमेकत्वञ्च द्वौ साधारणौ गुणौ । संसर्गजास्तु खत्वात्मनि ये बुद्ध्यादयोऽनभिव्यक्तास्ते सूक्ष्मदेहस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्याभ्यां सहैकीभूय सूक्ष्मदेहस्थमनसि विद्याऽविद्या-बुद्ध्यादिरूपेण परिणम्यमाना वर्तन्ते । ते च पुनः स्थूलशरीरस्थमनःस्थाभ्यां महदहङ्काराभ्यां विद्याऽविद्यारूपाभ्यां स्थूलाभ्यां सहैकीभूय विद्याऽविद्याबुद्ध्यादि-रूपेण परिणम्यमानाः स्थूलदेहस्थमनसि वर्तन्ते । ते चेन्द्रियायैसबिकर्पा-ज्जाताः श्रावण्यादिरूपेण व्यपदिष्टा अस्मिन् मनसि वर्तन्ते । इत्यत इन्द्रिये च शरीरे च वर्तन्ते इति प्रोक्तं ब्राह्मणार्पादिकायसंसर्गाद्धि मनो ब्राह्मणार्पादि भवति । तथा चात्मनश्चेतनात् एषा चेतना मनसि । बुद्धितो विद्याऽविद्या-धीधृतिस्मृत्यहङ्काररूपा बुद्धिः, इच्छात इच्छा, प्रयत्नतः प्रयत्नः, सत्त्वात् सुखं, रजस्तमोभ्यां द्वेषदुःखं भवतः । न च शब्दादय आकाशादिगुणा इवात्मनो बुद्धीच्छादयो गुणाः सहजाः । आकाशादीनि हि भूतानि सगुणान्येव जातानि, आत्मा तु नित्य एव निर्गुणो निष्क्रियः पूर्वम् । मनःसम्बन्धेन सक्रियः सन् चेतनादिकान् गुणान् मनसि जनयित्वा तच्च तनादिभिरुपचरित एव सगुण उच्यते न तु वास्तवम् । स च समना आत्मा पञ्चभूतपञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च सूक्ष्मदेहमारभमाणानि सूक्ष्मदेहिनः पुरुषस्य परलोकगामिद्रव्याणि भवन्ति, तेषु च मध्ये आत्माभिष्टितसत्त्वाश्रिता बुद्धीच्छादयश्च निश्चेष्टाः समवायिन एव हेतवो गुणाख्या भवन्ति पञ्चभूताश्रिताश्च शब्दादयस्तथाविधा गुणा एव मनो-मात्राश्रितावणुत्वकले गुणौ तथेन्द्रियाश्रितौ एवं पुनस्तथाविधसूक्ष्मशरीरिपुरुषः शुक्लशोणितमात्राहारजरमगतानि पञ्चभूतानि च चतुर्ध्वंसतिकेऽस्मिन् राशि-पुरुषे समवायिकारणीभूतद्रव्याणि तत्तदाश्रिताश्च बुद्ध्यादयः शब्दादयो शुर्वादिदयः परत्वादयश्च निश्चेष्टाः समवायिनो हेतव इति ते गुणाः ।

अथात्र सूक्ष्मदेहस्थानि सत्त्वेन्द्रियाणि समवायिकारणान्यपि पुरुषेऽस्मिन् न किञ्चिद् कार्यकारभन्ते परन्त्वेषामस्य पुरुषस्यातपत्तावुपपादकत्वभावं न तु

ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तथा कयाचित् ज्ञानवान् कयाचिदज्ञ इत्यनित्यः स्वार्थिवाह, नित्य इति ।—नित्यस्याप्यात्मनो ज्ञानमनित्यम्, न च धर्मानित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्वम्, न आकाशागुणशब्दानि(देहेऽप्याकाशात्वात्पनि)नित्यम् इति भावः । नित्यत्वकारणमनः पूर्वोपर-

धातुत्वम् । वक्ष्यते हि शारीर । अस्युपपादुकं सर्वसंज्ञकं नामेति । तथतदभि-
प्रायेण च वक्ष्यते । “खादयश्चेतनाधातुषष्टास्तु पुरुषः स्मृतः” इति ।

अत्र सूक्ष्मेन्द्रियाणां मनसो भौतिकत्वाभावेन खादिष्वन्तर्भावाभावाच्च तना-
धातुश्चात्मा तत्राप्यन्तर्भावाभावाच्च । खादिषु धातुकत्वं पुरुषस्येति कश्चिन्, तन्न,
शारीरे सत्त्वादीनां सूक्ष्मशरीरस्थानां कार्यतया स्थूलशरीरे मनःप्रभृतेवेक्ष्यमाण-
त्वान् “रूपाद् विरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः” इति । ततस्तु
“धातुधेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः” इति वक्ष्यमाणेन सर्वेन्द्रियादीनां धातुत्व
समवायिकारणत्वञ्च स्थूलदेहारम्भे वक्ष्यते ; तर्हि खादयश्चेतनाधातुषष्टास्तु पुरुषः
स्मृत इति कथं षड्धातुत्वं सङ्गच्छते इति चेत्तदोच्यते । तत्र चेतनाधातुः
पुरुषः सूक्ष्मदेहीति तदन्तर्गतानि सूक्ष्ममनइन्द्रियाणि । एतदभिप्रायेण
सुभृतेऽप्युक्तं “पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः ।” इति । निमित्तमात्रत आधान-
जास्तु गुणाः शास्त्राध्ययनादिधनवान्भवादिलाभालाभादिनिमित्ततो बुद्धीच्छा-
दयो ढकादिषु वृहच्छब्दादयो लाजादिषु लघुत्वादयः । एवं परत्वादयोऽपि
बोध्या इति ।

नन्वेवञ्चैदात्मजा ये बुद्ध्यादयो गुणाः सूक्ष्ममनःप्रभृतिषु वृत्तन्त इति
भवद्भिरुच्यते, ते स्वत्वस्माभिरात्मन्येवेध्यन्ते तेन पुनः का हानिरिति चेन्न ।
बुद्धीच्छादीनां वृद्धिहासाभ्यां गुणतो वृद्धिहासावात्मनो भवतश्चेनोक्तस्य
विकारत्वदोषतादवस्थान् । न चैष चेतनाधातुरनित्यः, तस्य सूक्ष्मशरीरिणो
नित्यत्वेन स्वरूपतो गुणतः कर्मातो वा न वृद्धिहासो सम्भवतः । स्थूल-
पुरुषोत्पादेन तु तदारम्भकात्मजसत्त्वादिगुणपञ्चमहाभूतशुक्रात्तन्वीयपञ्चभूता-
न्यनुप्रविश्य विक्रियमाणैस्त्वरूपाहितानि स्थूलमनइन्द्रियशरीराणि भवन्ति,
सूक्ष्मदेहस्थानि मनइन्द्रियमहाभूतानि न च विक्रियन्ते । इति चेत् तर्हि अत्र
सत्त्वस्य पृथगुपादानमनथकं स्यादत इह परत्वात्मा स्वलु क्षेत्रज्ञः समात्रगुण-
लक्षणोऽव्यक्ताख्य इति ज्ञापनाथमुक्तम्—नित्य इति ।

तथा सति सूक्ष्मस्यात्मनोऽव्यक्तस्य समसत्त्वरजस्तमोभिरुपाहितपुरुषस्य
चेतनाधातुव्ययत्वासम्भवेन नित्यत्वाव्याघातो व्ययत्वाभावादचिनाशित्वाच्चेति ।
ततः किमात्मनो बुद्धीच्छादितो वृद्धिहासो न स्त इति चेत्, तत्रोच्यते तस्माभिः—
सूक्ष्मस्याव्यक्तस्यात्मनो नित्यबुद्ध्यादेन वृद्धिहासो महदहङ्कारविकारस्योपाधिस्तु

कस्यानुभूताद्यप्रतिस्पर्धानात् । न कानिये क्वातरि पृथ्वीनुभूतमर्थमुक्तरो ज्ञाता प्रतिस्पर्धते, न
हि वेवदत्तपुद्गलमर्थं यद्भेदतोऽवगतावेन प्रतिस्पर्धति । ननु, इत्येते ज्ञानवतः कुक्षोपसम्भो

वृद्धिहासौ तदुपाहितबुद्धेर्बुद्धिहासाबुद्ध्येते न तु फलतः । तद्बुद्धिहासवद्बुद्ध्यादित इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नादिबुद्ध्यादिगुणा जायन्ते तेन शरीरस्य तस्य नित्यबुद्ध्यादेर्बुद्धिहासाभावान्निर्विकारत्वमुक्तमिति ।

अथैवं वास्तवविकाराभावादात्मनो निर्विकारत्वं, सत्वशरीरसंयोगात् या विशेषोपलब्धिः प्रतिमाणि स च चेद्विकार आत्मन इष्यते, इष्यताम, अवास्तवविकारत्वान्नास्माभिस्तद्विकार इष्यते । नन्वध्यक्तात् पुरुषः पर इति श्रुतेरव्यक्तस्यात्मनः प्रकृतेः पुरुषस्य च वैधर्म्यमुक्तं, प्रकृतिः प्रसवधर्मिणी वहिःस्थधर्मिणी चाचेतना चैका चेति, पुरुषस्त्वप्रसवधर्मा मध्यस्थधर्मा बहुश्रुतनश्चेति ततोऽव्यक्तात् पुरुषः पर इत्युक्तमिति प्रसवधर्मतादव्यक्तस्यात्मनः सविकारत्वमस्त्येव यद्गुणवैषम्यात्मकस्तु महानासीदिति चन्न । सुश्रुते हि प्रकृतिपुरुषयोरे साधर्म्यवैधर्म्यं उक्ते, तद्यथा—“उभावप्यनादी उभावप्यनन्ता-बुभावप्यलिङ्गानुभावपि नित्याबुभावप्यपराबुभौ च सव्यगताविति” साधर्म्यम् । “एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति ।” बहुवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तो निर्गुणा अबीजधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति” वैधर्म्यम् । “तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सव्य एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तद्गुणत्वात्तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ।”

इति सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमात्रात्मिकायाः प्रकृतेः प्रसवधर्मत्ववचनादव्यक्तनामात्मा तु समसत्त्वरजस्तमोऽध्याया प्रकृत्यैवोपाहितः क्षेत्रज्ञः पुरुष एवैकचित्सम्पसादरूपपुरुषस्य न प्रसवधर्मत्वं, तद्विधायाः समसत्त्वरजस्तमोगुणमात्रमय्याः प्रकृतेः प्रसवधर्मत्वादव्यक्तस्थतत्त्रिगुणवैषम्यान्महतोऽभिव्यक्तवचनादादिश्रुतौ सिद्धोऽव्यक्तस्य तस्याचिन्त्यमहिम्नः सिद्धेरिति । उक्तं हि सुश्रुते सव्यभूतचिन्ताशरीरे ।—“सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमाखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानाम् ।” तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्कल्लक्षण एव महानुत्पद्यते इति । स्थूलशरीरारम्भे तु न खलु तथाविधवैषम्यमव्यक्तस्यात्मनोऽस्ति । महदादीनां सूक्ष्मसूक्ष्ममात्रासंयोगादेव सूक्ष्मदेहिपुरुषसर्गस्य मनुनोक्तत्वात् । निर्विकारत्वमव्यक्तस्यात्मनः परमस्य । अव्यक्तं चेत्

अपुराणलक्षणो विकारस्तथा पुःस्वोपलब्धौ च द्वेषलक्षणविकारः, तत् कथं सुखदुःस्वोपलब्धभावयम् आत्मा निर्विकार इत्याह— द्रव्या परमति हि त्रिधाः । द्रव्या साक्षी, तेन कर्तारश्च परमकर्मतः

प्रधानपुरुषोभयात्मकं तर्हि “चाव्यक्तात् पुरुषः परः” इति कठोपनिषदि मन्त्रे कः पुनः पुरुष इति उच्यते स परमः पुरुषः परमात्मा न क्षेत्रज्ञः पुरुष इति आपनार्थं सा काष्ठा सा परागतिरित्युक्तम् ।

ननु सत्त्वशरीरसंयोगाद्द्विशेषोपलब्धिरात्मनः, स विशेषो विकारो-
ज्वास्तवो वास्तवो वाऽस्तु तेन वो नश्च का हानिरिति चेन्न शरीर-
मानसव्याध्युपशमननिदानादुपदेशमन्तरेणात्मस्थव्याध्युपशमननिदानादुपदेशो
न कुत्राप्यायुर्वेदादिशास्त्रे हि दृश्यते । शरीरमानसधातुवैषम्यप्रशमनेनैव
सत्त्वशरीरसंयोगजस्यात्मस्थविशेषस्य प्रशमनात् । वक्ष्यते चात्र. “मानसो
ज्ञानविज्ञानत्रैश्वर्यस्मृतिसमाधिभि”रिति ।

नन्वात्मा तदैवैव निर्विकार स्याद्यदि सत्त्वशरीरसङ्घातात् परः स्यात्
न च सत्त्वशरीरसङ्घाताद्भ्रान्तिरिक्त आत्माऽस्ति सत्त्वशरीरसङ्घात एवात्मेत्याहु-
र्नास्तिकाः । नेत्याहासपादगौतमो यथान्यायसूत्रम् । “दर्शनेस्पर्शनाभ्यामेकार्थ-
ग्रहणात् । (३।१।१) । अस्यार्थः । दर्शनेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाभ्यामेकार्थस्य रूपस्पर्श-
ज्ञानेन ग्रहणाज्ज्ञानादात्मा सत्त्वशरीराभ्यां परः न तु दर्शनेन्द्रियस्य रूपज्ञानेन
घटाद्यर्थज्ञानं स्पर्शनेन्द्रियस्य शीतलादिस्पर्शज्ञानेन घटाद्यर्थज्ञानं यथाऽहमिमं
घट पश्याम्यहमेव स्पृशामीति सत्त्वशरीरसङ्घातात् परस्यात्मनो घटाद्येकार्थज्ञानं
भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्माऽस्ति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न विषयव्यवस्थानात् । अस्यार्थः । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणं न विषयव्यवस्थानात् दर्शनेन्द्रियस्य रूपं विषयः
स्पर्शनेन्द्रियस्य स्पर्शा हिमादिविषय इति विषयभेदव्यवस्थानात् । दर्शन-
स्पर्शनेन्द्रिययोरैव रूपस्पर्शज्ञानं तस्मात्तयोश्चैतन्ये कारणत्वं न ह्यन्तरेण
चैतन्यं बुद्धिरुत्पद्यते इति । सत्त्वशरीरसङ्घातात् पर आत्मा नास्ति, यः
सत्त्वादियोगे चतन्ये कारणमुच्यते । इति चैतन्ये कारणमिन्द्रियं सत्त्वशरीर-
सङ्घात आत्मा वेति समाधत्ते ।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः । अस्यार्थः । सत्त्वशरीराभ्यां
परस्यात्मनोऽस्तित्वस्याप्रतिषेधः । कस्मात् ? तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात् ।
तस्य दर्शनविषयस्य रूपस्य स्पर्शविषयस्य स्पर्शस्य च घ्राणविषयो
गन्धो रसनविषयो रसः श्रवणविषयः शब्द इत्येवं विषयस्य व्यवस्थात
साक्षी सन् जगतः क्रियाः सध्वाः पश्यन् न रागाद्वेषादिना युज्यते, तथापिपि बुद्धयुक्ता-
श्च पश्यन्मानोऽपि न रागादिना युज्यते । इत्यमानरागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृते बुद्धी

एवात्मनः सद्भावोऽस्ति त्वं सिद्धयति । यदेकमिन्द्रियं सर्वविषयं स्यात्तदात्मान-
मन्तरेण जानोत्यत्तिः शक्येत वक्तुम् । तस्मादस्यात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियै-
र्धैतन्धे हेतुः सत्त्वशरीराभ्यां पर । सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तात्प्रास्तित्वे
कारणान्तरञ्च ।

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सत्त्वशरीरसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मास्ति ।
कस्मात् ? सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । पूर्वपरयोर्विज्ञानयोरेक-
विषये प्रतिसन्नानं प्रत्यभिज्ञानात् । तमेवार्थमिदानीमहं जानामि यमर्थ-
मज्ञामिषं सं एवार्थोऽयमिति । तथाहि सव्येन चक्षुषा दृष्टस्यायस्य तदितरेण
चक्षुषा दक्षिणेन प्रत्यभिदर्शनम् । यमेव सव्येन चक्षुषाद्रार्क्षं तमेवेदानीं दक्षिणेन
चक्षुषा पश्यामीति स एवार्थोऽयमिति योऽद्राक्षीत् स इदानीं पश्यातीति
सव्यदक्षिणचक्षुर्व्यतिरिक्त एकः कश्चिदस्ति द्रष्टृति स एवात्मा ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । इत्येवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तदिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा
चेतनः, कस्मात् ? नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् । एकमेवेदं
चक्षुष्ये नामास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ द्वौ भागौ दृश्यमानौ द्वित्वाभिमानं लोके
प्रयोजयतः । दीपस्य कस्यचिद्दस्तुनो मध्ये व्यवहितमिव । तत्राह—

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाशङ्कत्वम् । एकस्मिन्चक्षुष्युपहते चोद्धते
वा द्वितीयं चक्षुस्त्वतिष्ठते विषयग्रहणलिङ्गमितरेण दर्शनात् । तस्मादेकस्य
व्यवधानानुपपत्तिरिति ।

तत्राहुर्नास्तिका । अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः । चक्षुष एकत्व-
प्रतिषेधे एकविनाशे द्वितीयाविनाशादिति हेतुरहेतुः । कस्मात् ? अवयवनाशे-
ऽप्यवयव्युपलब्धेः । वृक्षस्य हि शाखामु कामुचिच्छिन्नानामु स एव वृक्ष इत्युप-
लभ्यते इति । तत्राह—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः । चक्षुष एकत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न
भवति । कस्मात् ? दृष्टान्तविरोधात् । वृक्षस्य शाखानामवयवानां नाशेऽवयववि-
वृक्षस्योपलब्धिर्दृष्टान्तस्तस्य विरोधोऽयम् । यदि चक्षुर्द्वयवयवं स्यात्
तदैकावयवनाशेऽवयवविचक्षुष उपलब्धिः स्यात् । भवद्भिरुच्यते एकस्मिन्
नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानमिति तस्मादेकस्य चक्षुषो व्यवधानानुपपत्तिः ।
अनुभायत चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा चेतन इति ।

वा सांख्यदर्शनपरिग्रहात् भवतीति भावः ; सत्त्वप्रते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तःकरणञ्च
एकमेव ॥ २८ ॥

कस्मान् ? इन्द्रियान्तरविकारात् । अम्लरसद्रव्यालोहने तद् द्रव्यदर्शन-
दिना कस्यचिदम् त्रप्रशितवतस्तस्मरणेन मुखोदकस्त्रात्र इत्येकेन्द्रियग्रहणेऽपरे-
न्द्रियविकारादनुमीयते चास्त्यात्मा देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त इति न ह्यन्यदृष्टमन्यः
स्मरति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । अम्लदर्शने त्विन्द्रिया-
न्तरविकारो यस्तत्रात्मा न स्मरति । कस्मान् ? स्मृतेः स्मत्तव्यविषयत्वात् ।
स्मृतिर्हि निमित्तादुत्पद्यते, तस्याः स्मृतेर्विषयः स्मर्तव्यो भावः । तदम्लादि-
भावकृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ।

तत्राह—तदात्मगुणमद्भावादप्रतिषेधः । तस्याः स्मृतेरात्मगुणत्वे न
सद्भावादात्मा नास्तीति प्रतिषेधो न भवति । तथा चान्यदृष्टं नान्यः
स्मरतीत्युपपद्यते । इन्द्रियचैतन्येऽपि नानाकर्तृकाणां रूपादिग्रहणानां यदि-
न्द्रियं यथं गृह्णाति तदर्थस्मरणञ्च तस्यैव भवितुमर्हति न चान्यस्य,
तस्मादम्लदर्शनेनघ्राणादितो रसनस्त्रात्रो नोपपद्यत इति देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त
आत्मास्तीति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । अम्लरसप्रभावाद्दृष्ट्वाम्लं मुखस्त्रात्रो भवति न च
तिक्तद्रव्यं दृष्ट्वा । तस्मादात्मा स्मर्ता नास्तीति ।

तत्राह—अपरिसङ्ख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य । न स्मृतेः स्मत्तव्यविषयत्वादिति
यदुक्तं स च प्रतिषेधो न भवति । कस्मात् ? स्मृतिविषयस्यापरिसङ्ख्यानात् । इमे
हि खलु स्मृतिविषयाः । स्मृतिश्चैवम, अगृह्यमाणेऽर्थेऽगृमर्थमहमज्ञासिषमिति ।
एतस्याः स्मृतेर्ज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थो विषयः । न तथमात्रम् ।
अहमगृमर्थं ज्ञानवान्, असावर्थो यथा ज्ञातः । ज्ञातम् । अस्मिन्नर्थे मम
ज्ञानप्रभूदिति चतुर्विधं वाक्यं स्मृतिविषयभाषकम् समानार्थं ; सर्वत्रैव ज्ञाता
ज्ञानं ज्ञेयञ्चेति वाक्यभेदमात्रम् । या च प्रत्यक्षे वस्तुनि स्मृतिस्तया स्मृत्या
त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिस्मर्यन्ते सपानकर्तृकाणि, न नानाकर्तृकाणि,
नाकर्तृकाणि । एककर्तृकाणि यथा अगृमर्थमहमद्राक्षं यमेवेदानीं पश्यामीति ।
अत्राक्षमिति दर्शनं दर्शनेनममा च । न ह्यसंविदितेऽर्थेऽद्राक्षमिति दर्शनेनमात्रे
स्यात् । ते एते द्वे ज्ञाने । यमेवेदानीं पश्यामि तत् तृतीयं ज्ञानमिति
त्वेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यते न चाकर्तृको न नानाकर्तृकः स्यादिति । तथा
चैककर्तृकः सोऽर्थं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायते । नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मत्तव्य-
विषयत्वादिति, स्मर्तव्याथेः प्रतिषिध्यते यत तन्न स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्र-

विषयं वा । एको हि ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते ।
 अहममुमर्थं विज्ञास्याम्पमुमर्थं जानाम्यमुमर्थमज्ञासिपममुमर्थं जिज्ञासमान-
 श्विरमर्थं ज्ञात्वा व्यवस्यामि । अज्ञासिपमिति तथा स्मृतिमपि त्रिकालां सृस्पूर्वा-
 विशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते । संस्कारसन्तानमात्रे तु वस्तुनि संस्कारा उत्पद्य
 उत्पद्य तिरोभवन्ति । ततो नास्त्येवैकः संस्कारास्त्रिकाल ज्ञानं स्मृतिश्च
 त्रिकालामनुभवेत् । न ह्यनुभव विना ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमुत्पद्यते
 देहान्तरवत् । तस्मादनुमीयते अस्ति खल्वेकः सर्वविषयः कश्चिद् यः प्रति-
 देहं संज्ञापवन्धं स्मृतिमवन्धश्च प्रतिसन्धत्ते इति । यस्य देहान्तरेषु
 देवदत्तादेरात्मनो यद्दत्तादिदेहेषु वृत्तप्रभावान्न तत्प्रतिसन्धानं भवतीति
 सच्चरशरीरसङ्घातव्यतिरिक्तोऽस्त्यात्मा न तु नास्त्यात्मेति । इत्येवं
 सङ्घातवादिनास्ति के निरस्ते पुनरिन्द्रियचैतन्यवादिनो नास्ति का आहुः ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नं ज्ञानमुक्तं भवद्भिस्तत एव भवद्भिरेवाक्तं भवति
 इन्द्रियाणि चार्थाश्च चैतन्ये कारणं तस्मान्नास्त्यात्मा चेतन इन्द्रियार्थव्यतिरिक्त
 इति । तत्राह—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् । इन्द्रियाणामर्थानां
 वा न चैतन्यादिवुद्धिः । कस्मात् ? तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ।
 तयोरिन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ततो ज्ञानेऽर्थे ज्ञानस्य सद्भावात् । तथा चेन्द्रि-
 यार्थयोः श्रोत्रश्रतयोः स्पृशेनस्पृष्टयोर्दृष्टिदृष्टयोरसनरमितयोर्घ्राणघ्रातयोरनन्तर-
 विनाशे तदिन्द्रियजानायास्तदर्थेवुद्धेरवस्थानात् । तत्तदर्थस्मरणात् । न
 ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यते । इन्द्रियं नित्यमनित्यश्च, तत्र सूक्ष्मदेहस्थं
 नित्यं स्थूलदेहस्थमनित्यमित्यतः स्थूलदेहस्थेन्द्रियनाशे सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियेण
 स्मर्यते इति न वाच्यं सूक्ष्मदेहस्थेन्द्रियादेः स्वप्नावस्थायां ज्ञानकरणत्वात् ।
 स्वप्नावस्थो हि तैजसां नामात्मा स चान्तःप्रवृत्तस्याहङ्कारिकामिन्द्रियं
 स्वप्नगतभावग्रहणे करणं जागरितावस्थायां तस्य ज्ञानकरणत्वाभावात् । अस्त्वेवं
 देवदत्ताऽर्हामिदं जानामीति प्रतीतेः शरीरस्यैव चैतन्याच्छरीरस्य पञ्चभूतमयस्य
 गुणो बुद्धिस्तद्यत्ते इत्यतो नास्त्यात्मेति चाहुर्नास्तिकास्तन्निति गौतमाक्षपादः ।
 कस्मादित्यत आह सूत्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरस्य श्वरूपस्य दाहे पुरुषवधपापाभाव-
 दर्शनेन खल्व्वात्मविहीनजीवत्पुरुषस्य दाहेऽपि पातकाभावप्रसङ्गात्
 नास्त्वव्यतिरिक्तः सत्त्वशरीरसङ्घात आत्मा नित्य इति ।

तदाहुर्नास्तिकाः । तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । सात्मकस्य जीवतः पुरुषस्य प्रदाहेऽपि मनःशरीरमात्रप्रदाहादात्मनः प्रदाहाभावेन तस्य पुरुषव्यपारपस्याभावः । कस्मात् ? तन्नित्यत्वात् । भवतां मते तस्यात्मनो नित्यत्वादिति ।

तदोषं परिहरति । न कार्य्याभयकर्तृवधात् । सात्मकप्रदाहे तदभावो न । कस्मात् ? कार्य्याभयकर्तृवधात्, सात्मकप्रदाहे नित्यस्यात्मनः सद्भावेऽपि कार्य्यस्य वैधायिकार्य्यस्याभयस्याधिकरणस्य रात्रिपुरुषस्य कर्तृवधात्, तत्त्वत्वेनायत्न्यपातकस्य प्रसिद्धेः । सङ्घातेऽपि चेत्तथा कार्य्याभयकर्तृवधत पातकं स्यादित्युच्यते । तत्र ब्रूमः । आत्मा नित्यः कर्ता तस्य भोगावयवर्न शरीरं मनोबुद्ध्यादिसहितं तद्भोगविनाशे पातकम् । नात्महीनस्य सङ्घातस्य पुनरेको भोक्तास्ति । अतश्चात्मनः सर्वव्युत्पत्तौन्द्रियैर्भूतान्ये कारणत्वादात्मन एव बुद्धिरत आत्मास्तीति भावः ।

अथ बुद्ध्यादेः शरीरगुणत्वे संशयमाह—द्रव्यस्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः । द्रव्ये पाञ्चभौतिके मृदादौ स्वगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतगुणशब्दादेर्बुद्ध्यादेः, परगुणस्य स्वारम्भकपञ्चभूतानि रक्तस्वोपलब्धेरिव शरीरे शरीरा-रम्भकपञ्चभूतगुणानां शब्दादीनां परगुणानां गुर्वादीनामुपलब्धेर्बुद्ध्यादयोऽपि परगुणाः शरीरे सन्ति न चेति संशयः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—

पाञ्चशरीरभावित्वाद् रूपादीनाम् । प्रकृतिगुणानि रक्तानां नीलपीतादि-गुरुत्वादीनां पाञ्चशरीरभावित्वात् । पाञ्चभौतिकं हि शरीरं, न पञ्चभूतगुण-विकारसमवेतनादय इति चेतनादयो न शरीरगुणाः ।

अथ जीहिपाकवादी साह । न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । चेतनादयो न शरीर-गुणा इति । न पाकजगुणान्तराद्य द्रव्ये उत्पद्यन्ते । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगा-द्धौहिष्यम्, अमदकरनात्राद्रव्यसंयोगेन मधुं यदकरत्वं गुण उत्पद्यते । एवमेव पञ्चभूतारम्भशरीरेऽपि भूतगुणानि रक्तार्थजनादयः शरीरे उत्पद्यन्ते इति शरीरे चेतनादयो गुणाः । अत्रोच्यते—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । पाकजानां गुणानां निलकाना-मप्रतिषेधः । पाकजा गुणा अस्माभिर्न प्रतिषिद्द्यन्ते । कस्मात् ? प्रतिद्वन्द्वि-सिद्धेः । प्रतिद्वन्द्विर्ना परस्परविरोधिगुणानां द्रव्ये सिद्धे । जीहिगुरोः संस्काराद्गुणत्वं जानानां सिद्ध्यति न तु प्रतिद्वन्द्विनामपरेषां गुणानां सिद्धि-र्यथा त्रोगुरोः संस्काराद्गुणत्वमिव जानानां चैतन्यादिः सिद्ध्यति तथा

शरीरगुणा न चैतन्यादयः । हरिद्रावूर्णसंयोगाल्लौहित्यकन्यदशक्तिष्वच सिद्धमिति चेत्, तत्र हेतुन्तरमाह—

शरीरव्यापित्वात् । शरीरगुणानां शरीरव्यापित्वात्, शरीराव्यापका हि चैतन्यादयो न शरीरगुणाः ।

सर्वशरीरव्यापिनश्चैतनादय इति चेत्, न, केशनखादिष्वनुपलब्धेः । चेतनादीनां शरीरव्यापित्वमिति चेत् न, कस्मात् ? केशनखादिषु चैतन्यादेरनुपलब्धेः ।

एतदोषमुद्हरन्ति । त्वरूपयन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वमसङ्गः । शरीरव्यापित्वेऽपि केशनखादिषु चैतन्यादीनां न प्रसङ्गः । कस्मात् ? शरीरस्य त्वरूपयन्तत्वात्, त्वरूपयन्तं हि शरीरं न केशनखादिष्वयन्तम् । जीवस्ति हि शरीरं यच्छेदादौ सुखदुःखे जीव उपलभते । केशनखादिष्वेदे सुखमुपलभते न दुःखं तस्मान्न केशादिकं शरीरमिति ।

तत्र चैतन्यादीनां शरीरगुणत्वनिरासाय हेतुन्तरमाह—

शरीरगुणवैधर्म्यात् । चेतनादिन शरीरगुणः । कस्मात् ? शरीरगुणवैधर्म्यात् । शरीरगुणा हि द्विधा गुरुत्वादयोऽप्रत्यक्षा रूपादयः शारीरेन्द्रियवेदना न चेतनादयः किन्त्वन्तरिन्द्रियमनोवेदना इति वैधर्म्यात् ।

अत्र नास्तिकाः परिहरन्ति । न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् । शरीरगुणवैधर्म्याच्चैतन्यादयो न शरीरगुणा इति यत् तन्न । कस्मात् ? रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् । रूपादीनां चक्षुरादिवेदयत्वं न स्पर्शनेन्द्रियादिवेदयत्वं, स्पर्शादीनां स्पर्शनेन्द्रियादिवेदयत्वं न चक्षुरादिवेदयत्त्वमिति परस्परवैधर्म्याच्छरीरगुणा न भवन्तु रूपादय इति तस्माच्छरीरगुणवैधर्म्यादिति हेतुः सम्यग्भिचारः ।

अत्र समाधानमाह—ऐन्द्रियकत्वाद् रूपादीनामप्रतिषेधः । रूपादीनां परस्परवैधर्म्याऽपि शारीरगुणत्वमप्रतिषेधः, कस्मात् ? ऐन्द्रियकत्वात् । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दादीनां बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वसाधर्म्येण परस्परवैधर्म्याभावात् । चैतन्यादेस्तु बहिरिन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियाग्राह्यत्वग्राह्यत्वाभ्यां रूपादीनां शरीरगुणवैधर्म्यादिति भावः । एवं चैतन्यादेः शारीरगुणत्वे निरस्ते पुनः ।

अथात्र नास्तिका आहुः । नात्म्यमतिपक्षिहेतूनां मनसि सम्भवात् । मनस्ये नित्यत्वान्मन एव सत्त्वसंस्कृतं चैतन्ये कारणम् । चैतन्ये जाते मनसि बुद्धिस्त्वपदस्ते, बुद्ध्या स्वत्वभीष्टमिच्छत्यनिष्टं दृष्टीति बुद्ध्या मनसीच्छादो भवतः । अभीष्टेच्छया चाभीष्टं साध्यितुं प्रवृत्तते अनिष्टद्वेषेजानिष्टं साध्यितुं निवृत्तते

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जायते । ततोऽभीष्टे साधितेऽनिष्टान्निवृत्तौ प्रकापराधादनिष्टे साधितेऽभीष्टान्निवृत्तौ सुखमनिष्टे दुःख मनसि भवतीत्यात्म-
प्रत्ययहेतूनां चैतन्यबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानां मनसि सम्भवादत्वं योऽह
घटमद्राक्षं सोऽहमेव स्पृशामीत्येव दर्शनस्पशनाभ्यामेकस्यैव मनसोऽर्थग्रहणादि-
सम्भवान्नात्मन एते चैतन्यादयः प्रत्ययहेतवस्ततश्चात्मा नास्तीत्याहुनास्तिकाः ।

तत्र समाधत्ते । ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् । अस्यार्थः ।
युष्माकं मते मनसो ज्ञातुर्ज्ञानसाधनस्य ज्ञानकरणस्य चक्षुरादेरुपपत्तेः संज्ञाभेद-
मात्रम् । मनो जानातीति ज्ञातुर्मनसो ज्ञानसाधनञ्च चक्षुरादि । चक्षुषा पश्यति
घ्राणेन जिघ्रतीत्येवं ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रं भवतो मन आहुर्वैय-
मात्मानं ब्रूम इति नार्थं विवादः । यदि य एको मनसा मनुते चक्षुषा पश्यति
स प्रत्याख्यायते तदात्मैवास्ति मनो नास्तीति प्रत्याख्यायते ।

ननु रूपादिप्रत्यक्षं चक्षुरादिकरणं ज्ञातुरस्ति सव्वविषयं मतिसाधनं मनो
ज्ञातुर्नास्तीत्येवं नियमं मन एव जानाति चक्षुषा पश्यतीत्येवं सुखमनु-
भवति दुःखञ्चैति चेत् । तत्राह सिद्धान्तम् । नियमश्च निरनुमानः ।
ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः करणं चक्षुरादिकमस्ति बुद्धरादिकरणं मनो
नास्तीति नियमो निरनुमानः । कर्त्ता हि करणं विना न किञ्चित् कर्त्तुं
शक्नोति, वक्ष्यते हि शरीरेऽस्मिंस्तन्त्रे । “करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकम्पन्दि-
याणि च । कर्त्तुः संयोगजं कम्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ नैकः प्रवर्त्तते कर्त्तुं भूतात्मा
नाश्रते फलम् । संयोगाद्भवते सव्वं तमूते नास्ति किञ्च न ॥” तथा तत्रैव च
वक्ष्यते । “न च कारणमात्मा स्यात् स्वादयः स्फुरहेतुकाः । न चेषु सम्भवेज्ज्ञानं
न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ मृद्गण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ॥” इति ।
युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः । युगपज्ज्ञेयानामनुपलब्धेमनसो न बुद्धि-
गुणः । अणु चैकश्च मन एकदा नानेकेषु प्रवृत्तं ते तस्मान्नैककाला सव्वन्द्रिय-
प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । यद्यपि महाननेकश्च सूक्ष्म एकदा सव्वेषु न प्रवृत्तने
समर्थस्तथापि द्वादिषु यथाशक्ति प्रवृत्तनक्षमं इति बोध्यं, मनस्तु न आदिष्वपि
प्रवृत्ततेऽणुत्वादकत्वाच्च ।

अत्र नास्तिका आहुः । तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् । तस्या बुद्धेरात्म-
गुणत्वेऽपि तुल्यं युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न तस्यात्मनो गुणो बुद्धिः । मनो हि
यथा सूक्ष्ममेकं नानेकेषु युगपत् प्रवृत्तनक्षमं तथैवात्मा सूक्ष्म एकस्थानेकेष्वि-
न्द्रियेषु नैककालं प्रवृत्तिं तु सम्भवतीति तुल्यम् ।

तत्राह—इन्द्रियमनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः । मूर्क्षमस्यकस्य मनसो युगपन्नानेकेन्द्रियेषु सन्निकर्षासापथ्यात् युगपन्नानाविषयोपलब्धेरनुत्पत्तिः । आत्मेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि आत्मनस्तु चैतन्याद्बुद्धिरुत्पद्यते मूर्क्षमत्वादेकत्वाच्च न युगपत् । युगपज्ज्ञयानुपलब्धेरिति भावः ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । आत्मनश्च तन्यादात्मेन्द्रिय-सन्निकर्षाद् बुद्धिरुत्पद्यते न । कस्मात् ? उत्पत्तिकारणस्यानपदेशात् । येन कारणेन येन प्रकारेण बुद्धिरुत्पद्यते तद्वचनाभावात् । इन्द्रियाथसन्निकर्षात्पन्नं ज्ञानमित्युक्तयेन्द्रियाथसन्निकर्षस्य बुद्धरूपत्पत्तिहेतुत्वस्यापनान् । या यदिन्द्रियजा बुद्धिः सा तथैव व्यपदिश्यते । श्रावणी बुद्धिः श्रवणजा, स्पर्शनात् स्पर्शनबुद्धिश्चाक्षुषी बुद्धिश्चक्षुर्जा, रसनो बुद्धिस्तु रसनजा, घ्राणबुद्धिर्घ्राणजा, मानसो बुद्धिर्मेनोभवेति व्यपदेशो दृश्यते । वक्ष्यते हि शारीरेऽस्मिंस्तत्रं । “या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते । यानि मा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥” इति ।

अपरञ्च दोषमाहुः । विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।

अस्याथः । भवतामात्मनित्यत्वादात्मगुणत्वं बुद्धेरालम्ब्यवस्थाने बुद्धेर्नित्यत्व-प्रसङ्गः स्यात् । कस्मात् ? बुद्धेर्विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यस्यात्मनो गुणस्य नित्यत्वान् । गुणनाशकारणं द्वेषा आश्रयनाशा विरोधी गुणश्च, आत्मन-स्त्वाश्रयस्य नित्यस्य नाशासम्भवः । विरोधी गुणश्च नोपलभ्यते इति ।

तत्र सिद्धान्तमूत्रम् । अनित्यत्वप्रहाद् बुद्धेर्बुद्धान्तरादिनाशः शब्दवद् । एकस्यां बुद्धौ खल्व्वात्मनो बुद्धरूपादानिकायां जातायां यदा पराबुद्धिरुत्पद्यते तदा पूर्वबुद्धेर्नाशः स्यादिति बुद्धान्तरोत्पत्तिः पूर्वबुद्धिनाशे हेतुः । इति सर्व-प्राणिनां प्रतिजनवेदप्रमिदं गृह्यते बुद्धिसन्तानः । बुद्धेर्बुद्धान्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते । तत्र दृष्टान्तमाह शब्दवदिति । पूर्वशब्दस्य यथा शब्दान्तरोत्-पत्तितो नाशः स्यादिति यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधी गुण इति ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । भवता यत्किञ्चिद्दृष्टञ्च श्रुतञ्च स्पृष्टञ्च रसितञ्च घ्रातञ्चैत्येवमसङ्गेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिकारणेषु मध्ये समाने खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षे स्मृतिहेतौ वर्त्तमाने कारणायोगपदं नास्तीति कारणयोगपदत्वाद् युगपत् स्मृतयः स्युरिति ।

तत्राहुः केचित् । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः । दशमनस्पशनादिभिर्ज्ञातानां ज्ञानं यस्मिन्नात्मनः प्रदेश

भवति तत्र तज्ज्ञानजः संस्कारो वर्तते, तत्रात्मप्रदेशे मनसः सन्निकर्षात् क्रमेणाणुत्कृताभ्यां स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपत् स्मृत्युत्पत्तिर्भवति । अणु चैक हि मनः सर्वसंस्कारेषु न युगपत्प्रवृत्तये प्रभवति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशे सन्निकर्षो मनसो न । कस्मात् ? अन्तःशरीरवृत्तित्वात् । आत्मा अन्तःशरीरवृत्तिविना योगं मनसस्तत्सान्निध्यं न भवति । यदि सान्निध्यं स्यात्तदा मनसात्मप्रत्यक्षोऽथात्मप्रदेशप्रत्यक्षः संस्कारप्रत्यक्षश्च स्यात् । स्याच्चेत्तदात्मप्रत्यक्षेण सञ्चित्तरात्मनः सर्वदेवोपपदेऽत्र नानुपपन्ना स्यादिति । न च मन आत्मवदन्तःशरीरवृत्ति । स्पर्शनेन्द्रियसमवेतत्वात् । स्पर्शनस्य सर्वन्द्रियव्यापकत्वात् तत्समवेतत्वेन मनोऽपि चात्मना प्रेरितं सर्वन्द्रियं क्रमेण व्याप्नोति । तथाच । सुस्पृषया मनःप्रतिदधानः पुमान् चिरादपि किञ्चिद्दस्तु स्मरति । न चाकस्मात् । भवतां मनसो ज्ञानभावान् । तद्यथा । व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् । ज्ञातः पुमान् कण्टकशर्करादिवेधेन पादो व्यथत इति स पुनर्व्यासक्तमना गच्छन्नावेप्य कण्टकादीन् कण्टकादीनां क्रिदपादः पादव्यथनेन संयोगविशेषेणैवं समानम् । यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति भोगार्थं क्रिया हेतुरष्टं कम्प्रति चेत तुल्यं स्मृतिहेतोरपि संयोगविशेषे इति ।

तत्राहुः । प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् । सति च कारणानां संस्काराणां योगपदेऽत्र खल्व्वात्ममनःसन्निकर्षसंस्कारादिस्मृतिहेतुवत् प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामपि स्मृतिहेतूनां योगपथासम्भवाद् युगपन्न स्मरणं भवतीति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । प्रातिभक्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तं योगपथप्रसङ्गः । परोक्तवाक्यस्य श्रुतिमात्रार्थावगमशक्तिः प्रतिभा, तज्ज्ञानज्ञानवत् इदं स्मार्त्तं ज्ञानं प्रणिधानं विनैव यदि जायते तदा स्मृत्युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । बह्वर्थविषये चिन्तामबन्धे कश्चिदर्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुस्तस्यानुचिन्तनात्तस्य स्मृतिर्भवतीति ।

तत्र दोषमाह । साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षो मनसो न । अन्तःशरीरवृत्तित्वादिति यो हेतुरुक्तः स साध्यत्वादहेतुः । ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्ष आत्मप्रदेशसंयोगः स एवान्तःशरीरवृत्तिरिति साध्यत्वान्न तदप्रत्याख्याने हेतुरिति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः । स्मरतः शरीर-
धारणमुपपद्यते धारकप्रयत्नेन । शरीराद्वहिर्निःसृते हि मनसि धारक-
प्रयत्नस्याभावः स्यात् पतनञ्च शरीरस्य गुरुत्वाद्भवतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वं
मनसो वर्धेत एव स्मरतो जनस्य । आत्ममनःसंयोगजस्तु प्रयत्नः प्रेरको
धारकश्च द्विधा । प्रेरकप्रयत्नेन मनः प्रेरितं सुस्पृपया स्मत्तन्व्ये पुंसां प्रणि-
धीयते चिरादपि कश्चिदयं स्मरतीति अन्तःशरीरवृत्तित्वप्रतिषेधो न भवति ।

तत्राह—न तदाश्रुगतित्वात्मनसः । शरीरधारणस्यापपत्तितो मनसः
स्वस्वन्तःशरीरवृत्तित्वाप्रतिषेधो न । कस्मात् ? तदाश्रुगतित्वात्मनसः ।
यतो ह्याश्रुगतिः । आत्मना प्रेरितं ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशेन ज्ञानहेतुसंस्कारवता
धावन् सन्निकृष्यते स्मत्तन्व्यं सृत्वा प्रत्यागतं बहिःशरीरं धारयतीति मनस-
स्तदाश्रुगतित्वात् ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । न स्मरणकालानियमात् । मनस आश्रुगतित्वादात्म-
प्रदेशसन्निर्गमनं वाह्यशरीरागमनं न । स्मरणकालानियमात् । किञ्चित्
चिरेण स्मर्यते किञ्चित्कृतमिति शरीरसंयोगानपेक्षस्त्वात्ममनःसंयोगो न
सृष्टिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।

तत्राह—आत्ममरणमदृच्छाकृताभिश्च न संयोगविशेषः । आत्मना
प्रेरणेन मनसो बहिःशरीरात् संयोगविशेषो न स्यात् । आत्मनो यदृच्छया
(या इच्छा यदृच्छा) अकस्माद्वा न बहिःशरीरात् संयोगविशेषः स्यात् । न वा
कृतया कृता बुद्धिशक्तिस्तयापि न बहिःशरीरात् संयोगविशेषः । शरीर-
संयोगात् आत्मन एव कृतया कार्यकारण-करण-प्रयोजनान्यध्यवस्य यदृच्छया
तथा स्यादन्यथा न स्यादित्येवमभिमतं प्रेरणप्रयत्नेन मनः साधयितुं प्रेरयतीति
न मनसश्चैतन्यादयो बुद्ध्यो न वर्तन्ते ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवादिष्वप्रतिषेधः ।
पार्थिवादिषु शरीरेषु ज्ञानादयः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः ।

कस्मात् ? इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वात् । शरीरस्यारम्भकाणि पृथिव्यादीनि
भूतानि तेषां प्रवृत्तिः शरीरारम्भस्तथा प्रवृत्तेर्लोप्टादिष्वभावो निवृत्तिरिति
प्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषाभ्यां जन्येते इति पृथिव्यादिषु शरीरारम्भप्रवृत्तिदशेना-
लोप्टादौ तथा प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च । पृथिव्यादिष्विच्छाद्वेषयोगार्थं तन्यादि-
ज्ञानयोगः । ततो चैतन्यादिज्ञानादिच्छाद्वेषो न भवत इति तस्मात् सत्त्वशरीर-
सङ्गत एव पुमाश्चास्ति तद् व्यतिरिक्त आत्मेति ।

तत्राह—कुम्भादिष्वनुपलब्धेहेतुः । कुम्भादशारम्भकेषु मृदादिषु प्रवृत्ति-
निवृत्त्योरदर्शनादिच्छाद्द्वेषाभावाच्च तन्यादिज्ञानाभावात् पार्थिवादिष्विच्छा-
द्द्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वादिति हेतुरहेतुरिति ।

यदि शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्द्वेषौ यतो-
ऽवयवव्यवहस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्त इत्यत इच्छाद्द्वेषौ भूतानामिव मृदादीनामपि
प्रवृत्तिः कुम्भारम्भे ततश्चैतन्यादिज्ञानमिति चेत्तदोच्यते—

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । तयोरिच्छाद्द्वेषयोर्विशेषकौ भेदकौ
नियमानियमौ । अस्येच्छाद्द्वेषौ नाशस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तौ चेच्छाद्द्वेषनिमित्ते
न आश्रयस्तेच्छाद्द्वेषौ । तद्वि च प्रयोजको जस्तेन प्रयुज्यमानेषु करणादिष्वपि
प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्त इति न सर्वेषु तेन चात्मना ज्ञेन प्रयुक्तः पृथिव्यादिभिर्भूतैः
शुक्रशोणितादिस्थैः शरीरमारभ्यते न ज्ञेनाप्रयुक्तैः केवलैर्भूतैरिति ।

कस्मान् ? अस्येच्छाद्द्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः । जानीते स्वव्ययमनेन
मे मुखं स्यादनेन दुःखमिति मुखदुःखसाधनं ज्ञात्वा मुखसाधनमिच्छति दुःख-
साधनं द्वेषि । इच्छंश्च मुखसाधनं साधयति दुःखसाधनान्निवर्त्तव इति
ज्ञानेच्छाद्द्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तिमुखदुःखानामेकेन सहाश्रयतया सम्बन्धः । तस्मात्
अस्येच्छाद्द्वेषप्रयत्नमुखदुःखानि धर्माणि न तदस्य । प्रवृत्तिनिवृत्तौ द्विविधे
गुणारूपे कर्मरूपे च । ये अस्येच्छाद्द्वेषनिमित्तं ते प्रयत्नारूपगुणसंज्ञे । ये
तत्प्रयत्ननिमित्तं वाञ्छन्-शरीरारम्भप्रवृत्तिनिवृत्तौ ते कर्मसंज्ञे इति ।
अप्रयत्ननिमित्तत्वात् परत्वादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिदशनात् स्वतस्तदभावाद् भूतानां न
चैतन्यादिज्ञानम् ।

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च नेन्द्रियाथभूतमनसाम् । इन्द्रि-
याथभूतमनसां यथोक्तहेतुभ्यां ज्ञानादयो न वचन्ते । तत्र चेदुच्यते प्रवृत्ति-
निवृत्तयोः मुखदुःखसाधनत्वाद् दुःखानाश्रयत्वादात्मनो न प्रवृत्तिनिवृत्तौ तदा
वृषः । पारतन्त्र्यात् । परतन्त्राणीन्द्रियाथभूतमनांसि । ज्ञेन प्रयुज्यमानानि
यथास्वरूपमस्यु प्रवचन्तेऽभीष्टे निवचन्तेऽनभीष्टेभ्य इति । इति प्रत्यगात्मनि
आरम्भनिवृत्तयोः मुखदुःखभोगस्य च दृष्टत्वात् परत्रानुमानं लिङ्गत्वेन
प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तद्वेतुश्च प्रयत्न आत्मनि प्रवृत्तिनिवृत्तयोरुयो गुण
इति ।

नन्वात्मा नास्ति मन एव स्वतन्त्रं प्रयुङ्क्तं चेन्द्रियाणीति चेत् तदोच्यते ।
अकृताभ्यागमाच्च ति । आत्मना क्रियते यत् कर्म तत् कर्मफलभोगादिन्द्रिय-

भूतमनसां स्वस्वकृतकर्मफलाभ्यागमाभावात् । स्वकृतकर्मफलोपभोक्ता ह्यात्मा स्वतन्त्रः । इति ।

तहि कस्य चैतन्यादिज्ञानमित्यत आह—परिशेषाद् यथोक्तं तूपपत्तेश्चात्मनः । इन्द्रियार्थभूतमनोभ्यः परिशिष्टोऽस्मिन् राशिपुरुषे स्वत्वात्मा, तस्यैव चैतन्यादिगुणः, स एवास्य सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः सहितः संश्रैतन्ये कारणं भवतीति सत्त्वशरीराभ्यां पर आत्मास्तीति नान्मव्यतिरिक्तः, सत्त्वशरीरसंहतः पुरुष आत्मानास्तीति होवाचाक्षपादगीतयः ।

साहचर्यकपित्तेनाप्युक्तम् । शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् । संहतपरार्थत्वात् । शरीरश्चोक्तम् । पाञ्चभौतिको देहः । समदर्शकं त्तिङ्गम् । अव्यवसायो बुद्धिः । अभिमानोऽहङ्कारः । पञ्चमहाभूतानि दशेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येतेभ्यः शरीरादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमानात्मा ।

तत्राहुर्नास्ति काः । आत्मव्यतिरिक्तः शरीरादिसंहतः पुमान् नास्त्यात्मा । तत्र सांसिद्धिकं चैतन्यमिति ।

तत्राह—न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः । विनात्मानं शरीरादिसङ्घाते चैतन्यं न सांसिद्धिकम् । कस्मात् ? प्रत्येकादृष्टेः । महदादीनां त्रयोविंशतेः पुरुषारम्भकाणां प्रत्येके चैतन्यादर्शनात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यगुणो दृष्ट इति ।

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च । शरीरादिव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च, शरीरादिसंहतस्य तु प्रपञ्चमरणादिमत्त्वादनित्यत्वमिति ।

तत्राहुर्नास्ति काः । शरीरादिसंहतीभावे जायमाने संयोगादेव चैतन्यं जायते मदशक्तिवदिति ।

तत्राह—मदशक्तिवच्चैतु प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः । मद्ये या मदशक्तिर्न सा स्वत्वमदकारारम्भे निरुपादाना जायते । मदारारम्भकाणां पिष्टगुहमभवादीनां प्रत्येकेऽनभिव्यक्तरूपेण परिदृष्टे मदकरेभावे सांहत्ये तदुद्भव उद्भूतत्वं जायत इति कारणगुणपूर्वक एव कार्यगुणः स्याद्गुरुत्वादिवत् । न तनुपादानः स्यादिति । तस्माच्छरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानित्यतस्तु अस्त्यात्मा न तु नास्त्यात्मेति । कणादेनाप्युक्तं वैशेषिके । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकर्तृ साधर्म्यम् । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म कर्मासाध्यं न विद्यते इति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । यद्ये या मदशक्तिः सा किं पिष्टादिगुणकार्या ? तर्हि च केन गुणेन कृता ? कश्च गुणो मदशक्तिः ? न शब्दादिषु न गुरुत्वादिषु न परापरत्वादिषु न बुद्धीष्वादिषु कोऽपि दृश्यते मदो नाम गुणाख्या शक्तिरिति ।

तत्राह—यद्ये मदशक्तिर्न गुणः । मदप्रारम्भकाणां पिष्टगुडमध्वादीनां यद-
यस्य कर्म तैः कर्मभिरारब्धं स्वस्वकर्मविरोधि कर्म यदुच्यते प्रभाव इति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । विनात्मानं शरीरादिसङ्घातेऽपि पुरुषे महदादिभिरारब्धे महदादीनां कर्मवतां कर्मभिरारब्धं स्वस्वकर्मविरोधि कर्म चैतन्यादिकं ज्ञानमिति ।

तत्राह—चैतन्यादिकं न कर्म पुरुषस्य गुणमध्ये सर्वमहपिभिः पठित-
त्वात् । संयोगविभागेष्वकारणत्वाच्च गुणः । शरीरश्लिथलीकरणात् तु मदशक्तिः
संयोगविभागेषु कारणं कर्मवेति ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । तर्हि कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्ट इत्युक्तमुक्त-
मिति । नैवमाहुर्महपयः । गुणशब्देन कर्मगुणवचनात् । द्रव्यापेक्षया
गुणीभावात् । द्रव्याश्रितत्वाच्च । द्रव्यप्राधान्यादिति ।

अथाक्षपादगौतमश्चाह । बहुर्थापपत्तेरात्मनश्चैतन्यादिज्ञानं न शरीरादि-
संहतरूपस्य । जातिस्मरणादनुपपत्तः । अनित्यत्वात् संहतरूपस्येति ।
स्मरणत्वात्मनो ब्रह्माभाव्यात् । स्मरणश्चात्मनो गुणः । कस्मान् ?
ब्रह्माभाव्यात् । ज्ञानवत्स्वभावत्वात् । बोधि भावान् ज्ञात्वा कारणवशात्
स्मरति नाद्यो मनःप्रभृतिस्तत्रः ।

ननु स्मरणं केभ्यो हेतुभ्यः स्यादित्यत उक्तप्रणिधानलिङ्गादिकं सर्वं
बिभृणोति ।

प्रणिधान-निबन्धाभ्यास-लिङ्ग-लक्षणसादृश्य-परिग्रहाश्रयाश्रित-सम्बन्धा-
नन्तर्यवियोगैककार्य्य विरोधातिसंय-प्राप्तिव्यवधान-सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्व-
क्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः । प्रणिधानादिभ्यां निमित्तेभ्यः स्मरणमात्मनः
उत्पद्यते । तत्र प्रणिधानं मनस एकाग्रत्वं, तच्च विषयान्तरसञ्चरणाभावः
सुस्मृषया मनसि धारणम् । निबन्धं एकग्रन्वोपनिबन्धनं, यथा प्रमाणेन
प्रवेष्टादिस्मरणम् । अभ्यासः शीलनं सततक्रियेत्यनर्थान्तरम् । लिङ्गमनु-
मानकारणं संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च । लक्षण लक्ष्यसाधनम् ।
यथा कृषिध्वज्जादिरञ्जुनादेः । सादृश्यं साम्यं चिन्नादिगतप्रतिकल्पं देहादेः ।
परिग्रहः सञ्चतोग्रहः । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ ।

सम्बन्धो गुरुशिव्यभावादिः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेरुत्तरकालः । वियोगो यथा दारारिः । एककार्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेः स्मरणमन्यतरेणान्यतरस्य । अतिशयः येनातिशय उत्पादितः । उपनयनादिसंस्कारादिः आचार्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्भेनादेर्दातार स्मारयति । व्यवधानमाचरणं, यथा खड्गादेः कोशादिः । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य, ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य कारणस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया ग्रहीतव्यस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम् । अर्धत्वं दातुः । क्रिया शाखादेर्भङ्गादिक्रिया वायवादेः स्मारिका । रागात् प्रीतिः, पुत्रादेः स्मरणम् । भर्माभर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणम् । इत्येवमक्षपादगोतमेन न्यायमूत्रैर्बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नस्मरणानां यदात्मगुणत्वं स्थापितं, तदात्मनः शरीरत्वे सच्चशरीरसंयोगान्मुग्धावस्थायामुपाधिमत एवात्मनो गुणाभिप्रायेण न कैवल्ये । प्रवृत्तिमूत्रे हि प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इत्यत्र बुद्धिशब्देन बुद्ध्याश्रयत्वान्मन एवाभिर्भृत्योक्तिः । बुद्धेः कर्मवत्त्वाभावात् । एषा तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा प्रवृत्तिः क्रिया । वक्ष्यते चास्मिंस्तत्र “कर्म वाञ्छनःशरीरप्रवृत्तिरिति” एतेन सहैकवाक्यत्वाच्च । बुद्ध्यादीनामेषामुत्पन्नत्वापसारित्ववचनाच्च । तद्व्यथोक्तं न्यायमूत्रम् । कर्मानवस्थायित्त्वग्रहणात् । बुद्धिरुत्पन्नापवर्गिणी कर्मानवस्थायित्त्वग्रहणात् न कालावस्थायिनी कुम्भवत् । यथा कर्मानवस्थायि निक्षिप्तसरारद्वेगनिवृत्तौ कर्मणोऽसत्त्वात् । तथा बुद्धिरपि व्यवसायनिवृत्तौ सत्त्वाभावाच्च चिरावस्थायिनी अनप्राप्त्यन्तत्त्वमपसारित्वश्च बुद्धेः । वक्ष्यतेऽत्र तत्र शरीरे । “इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्त्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ इन्द्रियेणन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते । कल्पयते मनसात्तद् गुणतो दोषतो यथा ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका । व्यवस्यते तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥” इति ।

बुद्धरवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः । कुम्भवदवस्थायिनी चेद्बुद्धिस्तदा प्रत्यक्षत्वेन बुद्धेरवस्थानात् स्मृतिर्जायते ॥

तत्राह वादी । अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पात रूपाव्यक्तग्रहणवत् । यथा चिरानवस्थायिविद्युत्सम्पाते तद्विद्युज्जातालोकात् तु भावानां रूपस्याव्यक्तग्रहणं न तु सर्वतोभावेनाशेषविशेषधर्म्मविशिष्टरूपग्रहणम् । तथा बुद्धरनवस्थायित्वाद्भावाभावव्यक्तग्रहणमस्तु न तु भावानामशेषेण ग्रहणं भवतु ।

अत्र विदुत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति दृष्टान्तहेतुस्वीकाराद्ग्रहणप्रति-
षेधमभ्यनुजानाति । हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुष्ठा । उक्तदृष्टान्तरूपहेतु-
स्वीकाराद् बुद्धेरनवस्थायित्वाद्ग्रहणं यत्प्रतिषेद्धव्यं तस्याभ्यनुष्ठास्वीका-
रोऽस्तु । किन्तु दृष्टान्तान्तरेण बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि व्यक्तग्रहणं स्यादितिमाह—

प्रदीपार्चिः सन्त्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । बुद्धेरनवस्थायित्वेऽपि
विदुत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवद्भावानामव्यक्तग्रहणं न, किन्तु प्रदीपार्चिः-
सन्त्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्भावाभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणमेव स्यात् । यथा
प्रदीपार्चिषां सन्त्या सन्तानेन रूपाणामभिव्यक्तग्रहणं स्यात्तथा बुद्धेरनव-
स्थायित्वेऽपि ज्ञानविशेषसन्तानेन भावानामभिव्यक्तग्रहणं भवतीति सिद्धान्तः ।

नन्वेवञ्चैव कथमात्मनि बुद्ध्यादय आधीयन्ते कुत्र वा प्रसिद्धाः सन्ति जाता
इति, उच्यते । मनः सत्त्वसंज्ञकमेकं सूक्ष्मश्चाचेतनं क्रियावत् । आत्मा
पुनरेकः सूक्ष्मश्चेतनश्च निर्गुणो निष्क्रियश्च लौकिकगुणकर्माभावात् ।
सप्तसत्त्वरजस्तमोगुणा ह्यलौकिका अलौकिकगुणवत्त्वान्न सगुणत्वं व्यवह्रियते ।
तस्मान् प्रकाशकमुखयोगकृत्सप्तसत्त्वनोपाहितत्वे नित्यचेतन्यधीधृतिस्मृति-
निवृत्तप्राण्यप्रयवमुखवान् रागात्मकप्रवृत्तकसमरजःसत्त्वान् द्वेषदुःखशून्यो
नित्येच्छाप्रवृत्तप्राण्ययज्ञवान् । मोहावरणात्मकसमतमसोपाहितत्वे मोहनकृद-
ज्ञानकृच्छक्तिमान् । एवंलक्षणोऽपि स्वरूपतो निर्लक्षणो निर्गुणो निष्क्रियो
निर्व्विकार आत्मा आदिसर्गं तु यद्विषमो भूत्वा महानभूलोकावस्थायां न
चेदानीं शारीरावस्थायां गुणरिदानीञ्च नैर्व्विधो भवतीति शारीरावस्था-
भापनाय निर्गुणो निर्व्विकारो निष्क्रिय आत्मा सत्त्वशरीर-
संयोगादिशेषोपलब्धिरौपचारिकगुणविकारक्रियावानित्युपदिशति । तद्यथा
स आत्मा शरीरसर्गं मनसा युज्यते गुणग्रहणाय । वक्ष्यते हि शरीरे ।
“तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्त्तते” इति । मनःसंयोगा-
दात्मा चेतनत्वगुणेनाचेतनं मनश्चेत्यत्यात्मतो मनसि चेतनोत्पद्यते । तथा
चात्मोपचर्य्यते मनःक्रियया अतः सा चेतनात्मलिङ्गम् मनश्चेत्यन्ये जाते मनसि
स्थितो महान् प्रज्ञाविदप्रादिसंज्ञो जीव आत्मा चेतनो भवति तेनोद्विक्तमहता
विदप्राबुद्धप्रात्मोपचर्य्यते । तेन महता विबुद्धोऽर्हामिति यदा मन्यते तदा
मनसि स्थितोऽनादिरविदप्राहम्मतिरूपोऽहङ्कार उद्विक्तो भवति । वक्ष्यते
च शरीरे । “अव्यक्ताज्जायते बुद्धिर्बुद्धप्राहमिति मन्यते । परं स्वादीन्यहङ्कार
उपादत्ते यथाक्रमम् ॥” इति । तेनाहङ्कारोद्वेकेणात्मोपचर्य्यते ततोऽस्मिन् राशि-

पुरुष खल्वात्माऽविदावानुच्यते स्वसंयुक्तमनःक्रियोपचरित आत्मा क्रियावान्
 स्वप्रयत्नेन । तथा त्वविद्यया यदा व्यवसायार्थं प्रवर्तते तदा स उद्विक्तो-
 ऽहङ्कारः परिणमन्मनसि बुद्धिरूपेण जायते । सा बुद्धिस्त्रिधा धीश्रुतिस्मृति-
 भेदात् । त्रिविधा च त्रिधा सात्त्विकी राजसी तामसीति, तथा बुद्ध्यात्पोप-
 चर्यते । तेनात्मा बुद्धिमानुच्यते इत्यात्मलिङ्गं बुद्धिरहङ्कारोपादाना । तथा
 गर्वं करोति गर्वोऽभिमानोऽहङ्कार इत्येकोऽर्थः । यदा सात्त्विक्या तथा
 व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिः समयोगेनोच्यते, तदा च स्वर्गादि-
 पारलौकिकधनवान्धवादिर्जैहिकमुखजनकं वैशं कर्माचरति, यच्च यथाभूतं
 कर्त्तव्यं तच्च तथैवाचरति । यदा राजस्या व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका
 बुद्धिर्विषमयोगेनोच्यते । विषमयोगस्त्रिधा मिथ्यायोगायोगातियोगाः ।
 तैस्तु वैशकर्मार्थ्याचरति अयथावत् पारत्रिकाप्यैहिकानि च । नामस्या च तथा
 यदा व्यवस्यति तदा सा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विषमयोगेन । स च त्रिधा
 पूर्ववत् । तैश्च वैधानि कर्मार्थ्याचरत्ययथावत् पारत्रिकाप्यैहिकानि च ।
 एषा हि बुद्धिस्त्रिधा धीश्रुतिस्मृतिभेदात् चतुर्विधयोगेनानित्यमुखदुःखहेतुः ।
 यदा सात्त्विक्याज्जया बुद्ध्या नानाविधपुण्यकर्मणि कृतानि परिणतानि
 भवन्ति फलितुं तदा येन कर्मणा मोक्षोपायेन फलन्ति तदा खलु विद्यारूपा
 परिणमन्ती क्रमेण तामसी राजसी सात्त्विकी शुद्धसात्त्विकी च भवति ।
 तथा मानसदोषपरजस्तमोनाशात् शुद्धसत्त्वात्मकं मनो भवति ततो मुक्तियथोक्त-
 रूपेण । एवमनया बुद्ध्या भवत इच्छाद्वेषौ मनसि ताभ्यां चापचर्यते
 आत्मा तत इच्छावान् द्वेषवानिति लक्ष्यते । इच्छाद्वेषाभ्यां मनसि प्रवर्तते
 निवर्तते वा कर्मणि कर्त्तुमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रयत्नो मनसि जान
 उपचरत्यात्मानमित्यनित्यप्रयत्नवानात्मैति लक्ष्यते । इत्येवगौपचारिक-
 बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नवानात्मा यदा दम्पतीभ्यां जायमानो गर्भः पत्या भार्यायां
 जन्यते । पत्युर्भार्यायां च जन्यत इत्येवं लोके व्यवहारात्तभयोः पुत्रोऽपि
 पितरि जीवति प्रशाने च पितुः पुत्रतया परिचीयते कदाचिन्मातुः पुत्रतयापीति ।
 बुद्ध्यादयस्तद्वात्मगुणाः कैश्चिदुच्यन्ते कैश्चिन्मनोगुणाः, किन्तु यथा गर्भो
 मातरि वर्तते तथा मनसि बुद्ध्यादयो वर्तन्ते । नैते बुद्ध्यादयो गुणा
 मनसो लिङ्गानि चैतन्याभावात् चैतन्यात्त्वात्मनो लिङ्गानि भवन्ति ।
 वक्ष्यते चास्मिंस्तन्त्रे । “अचेतनं क्रियावच्च चेतश्चैतयिता परः ।
 युक्तस्य मनसो तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥ चेतनावान् यतश्चात्मा

ततः कर्त्ता निरुच्यते । अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ इच्छा द्वेषः
सुख दुःख प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥”
इति ।

नन्वेवञ्चेद्बुद्ध्यादयो मनसि तात्मतो नोत्पद्यन्ताम् । आत्मनस्तु स्वच्छ
स्वस्मिन्नेव जायन्तामिति चेत्, किमुपादानास्तदात्मनि बुद्ध्यादयो भवन्ति न हि
महदेहङ्कारौ वात्मनि तिष्ठतः । किन्तु मनसि वर्त्तते । उक्तं हि मनुना ।
“उद्भवर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् । मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ।
महान्तमपि चान्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च ॥” इति ।

अत्र नारायणो ब्रह्म न्यनुवर्त्तते । तत्र चेदात्मनो ये नित्यचैतन्यबुद्ध्यादय-
स्तदुपादाना भवन्तीत्युच्यते तत आह नित्य इति ।

आत्मा समत्रिगुणसमुदायात्मको नित्यः । कथं तस्य नित्यबुद्ध्यादयः
परिणता अनित्यबुद्ध्यादयः सन्तो मुहुर्मुहुर्जायन्ते निर्ध्वकारत्वात् तस्मान्नात्मा
नित्य इति चेत्तत्रोक्तमक्षपादगौतमेनात्मा नित्य इति । कस्मात् ?

प्रत्य पुनः । पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ।
आत्मा नित्यः, कस्मात् ? पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रति-
पत्तेः । जातस्य शिशोरेतज्जन्मनि हर्षादिहेतुज्ञानाभावेऽपि पूर्वजन्मन्यभ्यस्तानां
हर्षादिहेतूनां स्मृत्यनुबन्धात् हर्षादिहेतूनामुपस्थितौ हर्षादीनां सम्प्रतिपत्त-
र्षात् ।

अत्रायं तर्कः । आत्मा यदि पूर्वजन्मनि स्वत्वयं नावृत्तित्यत तर्हि
नेदानां हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते हर्षादिमानभविष्यत् ।
तस्मात् पूर्वजन्मनि यो मृतस्यात्मा तेन यत्तज्जन्मनि अनुभवेनाभ्यस्तं तस्य
स्मृत्यनुबन्धादेतज्जन्मनि च स एव हर्षादिहेतुज्ञानेऽपि हर्षादिहेतावुपस्थिते
हर्षादिमान भवतीति आत्मा नित्यः, एतेनास्ति पुनर्भव इति च ख्यापितम् ।

अथाहुर्नास्तिकाः । पञ्चादिषु प्रबोधसम्मीलनविचारवत् तद्विकारः । जातस्य
हर्षादयो ये मुखविकाशादिभिर्भवाद्भिरनुपीयन्ते न च ते मुखविकाशादयो
हर्षादिजा हर्षादिहेतुज्ञानात् हर्षाद्यसम्भवात् । किन्तु जातस्य शिशोर्मुखादि-
विकाराः, यथा पञ्चादीनां प्रबोधसम्मीलनादिविकार इति ।

तत्राहास्तिकः । नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ।
पञ्चादिषु प्रबोधादिविकारवत् तद्विकारो न । कस्मात् ? पञ्चात्मकविकाराणा-
मुष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् । पञ्चभूतात्मकपञ्चविकाराणामुष्णादिकाल-

निमित्तत्वात् प्राणिनान्तु मृत्वादिविकारो हर्षादिनिमित्त एव न पञ्चाद्यप्राणि-
प्रबोधादिविकारवत् । तस्मात् पूर्वोक्तरूपेणात्मा नित्य इति ।

अथात्मनित्यत्वे हेतुन्तरञ्चाह । प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ।
प्रेत्य मरणानन्तरं जातस्य शिशोराहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । पूर्व-
जन्मनि यद्यदाहारः कृतस्तदाहाराभिलाषः प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकः । स एवैत-
जन्मनि शिशोः स्वादुताजीवनयात्राक्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुतया स्मरणेन स्तन्य-
पानादावभिलाष इत्यत आत्मा नित्यः ।

अत्र नास्तिकाः । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् । यथायस्कान्त-
सहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिगमनं विनाभ्यासेन भवति तथा वत्सस्यापि
स्तन्यपानादौ वाञ्छया स्तनोपसर्पणमिति न तु तत्रेष्टसाधनताबुद्ध्याभिसर्पणमिति ।

अत्रास्तिक आह । नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्त-
दुपसर्पणं न । कस्मात् ? अन्यत्र प्रवृत्त्यभावात् । जीवनयात्राक्षुत्पिपासा-
शान्त्यादीष्टसाधनताबुद्ध्याऽन्यत्र मातृहस्तादौ प्रवृत्त्यभावात् । यदि लोन्ट्रादे-
रयस्कान्ताभिसरणं स्यात् तदा तद्वत् स्तन्याभिगमनं बालानां द्रव्यस्वभावात्
स्यादिति । अतएवात्मा नित्यः ।

तत्राहुर्नास्तिकाः । ननु पूर्वजन्मनि यो विगतराग आसीत्तस्य पुनर्जन्मनि
कथं स्तन्यादौ प्रवृत्तिः स्यादभिलाषाभावादिति ।

तत्राह—वीतरागजन्मादशनात् । विगतरागस्य पुनर्जन्म नास्तीति दश ना-
न्नायसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् । सरागस्यैव पुनर्जन्मनि भवतीति
प्रेत्याहाराभ्यासकृतस्तन्याभिलाषः ।

अत्राहुर्नास्तिकाः । सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः । यथा सगुणस्य गुण-
सहितस्पर्शवाकाशादेष्यटादेश्च द्रव्यस्योत्पत्तिस्तथा नित्यचैतन्यबुद्धिमत् एवात्मनो
रागविगमेऽपि सह रागेणैव भवत्युत्पत्तिः ।

अत्रास्तिक आह । न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । सगुणद्रव्योत्पत्ति-
वत् तदुत्पत्तिर्न । कस्मात् ? सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । आत्मनो नित्य-
रागादीनां कारणभूतानां नाशमन्तरेण न वाञ्छादिरूपरागादिनाशः स्यादतो
वीतरागस्य जन्माभावात् । वीतरागजनस्य स्तन्यादौ वाञ्छादयो न स्युः
स्तन्यादावभिलाषजनकानां रागादीनां मनःसङ्कल्पनिमित्तत्वादिति ।

नास्तिकानामात्मनोऽनित्यत्वबाधनिरासे सति त्वात्मनो नित्यत्वे सिद्धे चेय-
माशङ्क्य भवति । निव्विकारः परस्वात्मेति यदुक्तं तद् दुःस्वरूपविकाराभावे कथ-

मात्मनो लिङ्गानि ज्ञानेच्छाद्वेषमुखदुःखानि भवन्ति । बुद्ध्यादिसमयोगात् सुखं बुद्ध्यादिविषमयोगाद् दुःखमिति सत्त्वशरीराश्रये सुखदुःखे आरोग्यानारोग्ये पूर्वमभिहिते । यदि दुःखमपि बुद्ध्यादिविषमयोगैरात्मन एव जायते इत्यात्मगुण एव सुखञ्चात्मगुण एव बुद्ध्यादेरिवोच्यते, तदा निव्विकारत्वमात्मनो नोपपद्यत इत्यत आह—“द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः” इति । सुखदुःखाश्रयौ भूतात्मा जीवात्माऽसौ ताभ्यां परः श्रेष्ठस्त्वव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः सत्त्वशरीराभ्याञ्च परो भिन्नो निव्विकारः स हि सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैश्चैतन्ये कारणं नित्यं . स हि द्रष्टा न क्रियाकलभोक्ता क्रिया हि पश्यति ।

यथोक्तमाथर्वणिकमण्डूकोपनिषदि । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । समानवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुह्यमान । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीनशोकः ।”

इति श्लोकद्वयं व्याख्यायते यथा । द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सखाया सखायौ एवम्भूतो सन्तौ समानमविशेषितमेकं वृक्षमिवोच्छेदसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिपस्वजाते परिप्वक्तवन्तौ । अयं हि शरीरवृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽधःशाख एषोऽश्वत्थः सनातन क्षेत्रसंज्ञः सत्त्वप्राणिकर्मफलाश्रयः । तं परिप्वक्तवन्तौ यौ तयोद्वयोर्मध्येऽन्य एकः प्रत्यगात्मा शरीरं वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं मुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद् अनेकविचित्रवेदनास्वादनरूपं स्वाद् अत्ति अश्नाति जागरिते वैश्वानरः स्थूलं भृङ्क्तं स्वप्ने तैजसः प्रविचिक्तं भृङ्क्तं सुषुप्तौ प्राज्ञो जीवात्मानन्दमात्रं भृङ्क्तं तेषां भोगमन्य एकः क्षेत्रज्ञः पश्यति । यो भूतात्मनोः प्रेरयिता क्रियामु ताभ्यां क्रियमाणक्रियां पश्यन् साक्षी स तु पिप्पलं नाशनन्नभिचाकशीति पश्यत्येव । तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्तं शरीरे पुरुषो भोक्तृत्रयस्थः क्षेत्रज्ञ अविद्याकामकर्मफलभाराक्रान्तोऽद्यावदिव सार्द्रां जले निमग्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नसा कृशः स्थूलो गुणवान् निगुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययः । क्वचित् समर्थोऽयं पुत्रो मम नष्टो मृता च भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावेन मुह्यमानोऽजीशतया शोचति सन्तप्यते । मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापन्नः । स एवम्भूतस्तिर्यग्बानुप्यादियोनिषु जराजर्जरीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शृद्धधर्मसञ्चयनिमित्तं केनचित् परमकारुणिकेन दक्षितयोगमार्गोऽर्हिसासत्यव्रतब्रह्मचर्यसर्व्वन्यागशमदमादिसम्पन्नः समाहितात्मा

सन् जुष्टवनेकैर्योगमागः कम्मभिश्च सेवितमन्यं स्वंतरं शिवं परमात्मानमीश्वरं
पश्यति महिमानञ्चास्तेषु सर्वं यदा पश्यति तदा सर्वस्मान्छोकसामराद्रीतो
भवति । रसां ह्येव ईश । रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीत्यर्थः ।

एष भोक्ता भूतात्मा द्विविधः प्राज्ञश्च उक्तो माण्डूक्योपनिषदि वैश्वानर-
तैजसभेदात् ।

“अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पात् । तत्र जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकानविंशतिमुखः प्राणविक्रमुक्तं तत्रा द्वितीयः पादः । यत्र सृष्टौ न
कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्र सृष्टुस्तत्र । सृष्टुस्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दमुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । एष
सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्यस्मिन् योनिः सर्वस्य प्रवृत्तयस्यो हि भूतानाम् ।
नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्ट-
मव्यवहार्यं न्यपदेश्यमचिन्त्यमलक्षणमेकात्मप्रत्ययमारं प्रयश्चापशमं शान्तं
शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । एष आत्मा स विज्ञेयः” इति ।

नन्वर्यं वैश्वानरः किमात्मकः किं सप्ताङ्गश्चेति ? उच्यते, यथोक्तं
छान्दोग्योपनिषदि प्राचीनशाल ओषमन्यवः सत्ययज्ञः पोल्लुषिरिन्द्रघ्नो
भाल्लवेयो जनः शाकराक्ष्या बुद्धिः आश्वतराश्विरेते वैश्वानरमात्मानं श्रोतुं
कैकेयमभ्याजग्मुः ।

तानुवाच कैकेयः । ओषमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति ।

द्विवमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात् तव सुतं प्रसुतमासुतं कुटे दृश्यते । अतस्यैव पश्यसि
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचसं कुटे, य एतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्द्धा त्वेष
आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पोल्लुषिम् । प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इति ।

आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वा-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात् तव बहु विश्वरूपं कुटे दृश्यते । प्रसृतोऽश्वतरी
रथो दासी निष्कोऽस्त्यज्ञं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचसं कुटे, य
एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुस्त्वेष आत्मन इति होवाच । अन्धो-
ऽभविष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाचेन्द्रदुग्धं भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपदं कं त्वमात्मानमुपास्स इति ।

वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वत्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति पृथक् रथश्रेणयोऽनुयन्ति । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच । प्राणस्तेऽदक्रामिष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच जनं शक्रराक्ष्यम् । शक्रराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इति । आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीष्यद् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाच वृद्धिलमाश्वतराश्वम् । वैयाघ्रपदा कं त्वमात्मानमुपास्म इति । अथ एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रथिमानं पुष्टिमानमि । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेव आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेन्स्यन् यन्मां नागमिष्य इति ।

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम् । गतिभ कं त्वमात्मानमुपास्से इति । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष ते प्रतिष्ठित्वा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवचं सं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ।

तान होवाच । एते वै खलु ययं पृथग्वेवमात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽज्जमात्थि । यस्त्वेतमेवं प्रादेशपात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वान्मस्वन्नमनि । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव मुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रथिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं गाहपत्यो मनोऽन्वाहायपचन आस्यमाहवनीयः इति ।

पञ्च भूतानि पद्भ्यानि चक्षुर्मूर्द्धभेदेन तेजसां द्विधात्वात् । शोमेकोनविंशतिसु खान्येकमङ्गमिति सप्ताङ्गः स्थूलद्रोहिनः सूक्ष्मद्रोहिनश्च । दशेन्द्रियं पञ्चप्राणमनोऽहकारबुद्धिचित्तानि मुखानीति वैश्वानरो नाम भूतात्मा प्रथमः पादोऽस्याश्रयः शुक्रादिगतपञ्चभूतविकारात्मकं शरीरमिति ।

एवं तैजस आत्मा । सूक्ष्मशरीरारम्भक आदिसर्गे सूक्ष्मपञ्चभूतात्मक-
 निरुक्तसमाह्निकरुक्तकोनविंशतिमुखोऽर्तिविशुद्धत्वात्तैजसरूपो दिव्यनयनदृश्यः
 स्वप्नस्थानस्मैजसो नाम भूतात्मा द्वितीयः पादः । सुप्तं खल्वस्मिन् वैश्वानर
 आत्मनि तदेकोनविंशतिमुखैः स्वप्ने कामान् कामयित्वा प्रविचिकेत् विरले
 तथाविधसुखदुःखं उपभुङ्क्तं पश्यति तु क्षेत्रज्ञस्तन्प्रविचिकेत्भागमिति ।
 दशेन्द्रियाणीमानि खलु स्वस्यकार्याणि वृत्ता क्रान्तानि भूत्वा यदा
 विषयेभ्यो निवृत्तन्तं मनसि लीयन्ते तदापि वैश्वानरः स्वीयति जाग्रति
 च मनोऽभ्यन्तरं प्राणाश्च पञ्चाग्निहावावशाः । अस्मिंश्च तैजसे
 सुप्ते खल्वयं वैश्वानरः सुषुप्त उच्यते वाह्येन्द्रियाणि मनसि
 लीयन्ते सात्त्विकराजमतामसश्च मनः प्राणादयोऽपि सर्वे प्रबान् आत्मनि
 लीयन्ते प्रबानं च महन्नाम त्रिधा तामसराजमसात्त्विकमेदात् । तत्र
 तामसो राजसे लीयते राजसः सात्त्विके सात्त्विकस्तु महानव्यक्तोऽयस्यात्मनो
 मर्नाश्चित्तमुच्यते तत्प्रबानाविशिष्ट आत्माऽव्यक्ताव्ययः परेऽपि तस्य परमात्मनि
 रमे तुरीये पादे सम्प्रातिष्ठते शुद्धमस्वान्मकमहत्त्वेन चेतसानन्दं भुङ्क्तं
 तन् क्षेत्रज्ञः पश्यतीत्यानन्दमयश्चेतोमुख्यः प्राज्ञस्तुरीयः पादः सुषुप्तस्थानो
 रसा वै स रसं ह्येवायं लब्धवानन्दो भवति । सत्त्वं हि सुखयोगकृत् ।
 अस्मिंश्च सर्वेषां लीनत्वाद्यन्त म्रियते पुमांस्तज्जन्मान्तरकर्मयोगेण प्रबुद्धस्य
 सर्वेषां तानि वाङ्माभ्यन्तराणि पुनर्जायन्ते इत्यतोऽनेनायं वैश्वानरतैजसा
 भूतात्मानो जीवत इति जीवात्मा महान् मनुनोक्तः । अयः करोति तु
 कर्माणि म भूतात्माच्यते बुधैः । योऽस्यात्मनः कार्याता तं क्षेत्रज्ञं
 प्रचक्षते ॥ जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते
 सर्वं सुखं दुःखं च जन्ममु ॥ तावुभा भूतसंपृक्ता महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ प्रशासितारं सर्वेषामणीयांस-
 यणोरपि । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परम् ॥ अयमपि तृतीयपाद
 आत्मा भोक्तानन्दस्याति । भोक्ता त्रिविध उच्यते यत्र दं सुखं स्वस्थस्य
 शारीरधातुसाम्याज्जायते तन् सुखसंभारोग्यमानस्यं यश्च समाधिसुषुप्ता-
 जायते शुद्धसत्त्वयोगेन सर्वेषामेवैकविध आनन्दः । आनन्दहेतुपरमात्मप्राप्त-
 स्तान्नित्यं सुखमुच्यते ।

अत एवोक्तं कठवल्ल्याम् । "अतं पिबन्तो मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टो परमे
 परार्द्धे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति । लोके

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥

गुहां त्रिगुणसाम्यलक्षणां प्रवृत्तिं प्रविष्टौ द्वौ क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ क्षेत्रज्ञमहान्तौ मुकु-
तस्य स्वस्वकृतस्य कर्मणः परमे पराद्धे काले सर्वेषां प्रावृत्तप्रलयोऽस्मिन्नादित्ये
नारायणे ब्रह्मणि लये नारायणस्याव्यक्त लये सत्कर्मणः फलं सुखमात्रम्
कृतं सत्यं पिबन्तो नित्यानन्दं पिबन्तो ह्यायातपावित्र ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थः ।
एतेनात्मनः प्रतिबिम्बो जीव आत्मैति यदाहुस्तन्महत्त्वातिरिक्तो न दृश्यते
कश्चिद्भाव इति ।

नन्वेवम्भूतात्मन उपभागं पश्यतीति द्रष्टा क्षेत्रज्ञः किमन्याश्च क्रिया या
भूतात्मा करोति ता न पश्यति, न पश्यति चेत् साक्षी न भवतीत्यतो द्रष्टृत्वं
विदृणाति । पश्यति हि क्रिया इति ।

चेतनेन स्वेन चेतितस्तु भूतात्मा यां यां क्रियां करोति ताः सर्वाः
क्रिया यस्मात् पश्यति तस्मादात्मा क्षेत्रज्ञो द्रष्टा । तिसृष्ववस्थामु हि जागर्ति
तस्मात् सुषुप्तावपि यदानन्दमुपभुङ्क्त महता चेतसाऽव्यक्तात्मा तदुपभोग-
क्रियामप्येष पश्यतीति सर्व्वेदशी । इत्यश्चाव्यक्तस्य समस्त्रिगुणमहद्ब्रह्मारा-
श्रयो मनोऽत्र मनःशब्देन सूक्ष्मं भूतात्मा स्वभूतात्माश्रयः सर्व्वे
एव सङ्घातरूपो देहः शरीरशब्देनोच्यते । तत्र मनास शरीरे चारोग्यानारोग्यं
सुखदुःखमिति तच्चम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ रोगारोग्ययोः संग्रहेण हेतुनाश्रयमनाश्रयश्चापिद्वय प्रकृति-
भूतः शरीरा मानसश्च रोगो निर्दिश्यते । लक्षणतस्तुपदेक्ष्यते महाचतुष्पादे-
ऽध्याये । वायुरित्यादि ।—वायुः शरीरारम्भेषु पञ्चसु भूतेषु यद्द्वितीयं भूतं,
तत्परिणामविशेषः स एव । पित्तं तृतीयं भूतं, शरीरारम्भकतेजःप्रधानपञ्चभूत-
विकारात्मकं तेजःस्वरूपमग्निसंज्ञम् । कफश्चतुर्थं भूतमापः शरीरारम्भकसोम-
प्रधानपञ्चभूतविकारविशेषः । व्याधिप्रकरणाद्विषमत्वेन वात्रैषां ग्रहणम् ।

सकृपाणिः—सम्प्रति विकाराश्रये तथा विकारस्य व्यवहितज्ञ हेतुमभिधाय प्रत्यासङ्गं
दोषरूपहेतुमाह, वायुरित्यादि ।—अत्र प्रधानत्वादग्रे वायुरक्तः, प्राधान्यश्लाघुभूरिदाहणरोगा-
कचुत्वान्, वचनं हि “आशुकारी सुहुशरी”, तथा “कशीति वातजान् विकारान्, अस्वांसिश्च
पित्तविकारान्, विंशतिञ्च कफजान् । वक्ष्यति हि महारोगाध्याये “वातमनु पित्तं प्रधानं

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो देवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञान-धैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ २६ ॥

विकारो धातुवपम्पमित्युक्तः । तथा च विषमो वायुः पित्तञ्च विषमं विषमश्च कफ इति त्रिविधः शारीरो दोषसंग्रहः । शरीरदूषणशीलत्वा-
च्छारीरदोष एष संग्रहेण उद्दिष्टः । पञ्चात्मा हि वायुः पञ्चात्मकं पित्तं पञ्चात्मा कफ इति बहुत्वेऽपि वायुपित्तकफत्वसामान्यात् संग्रह इति । शरीरन्तु चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकम् । तच्च सौन्द्र्यं निरिन्द्रियञ्च द्विविधमपि वेदाधिकरणत्वात् देन्द्रियमत्र ब्राह्मणम् । एतेन यतो विषमा वायुपित्तकफा वातापित्तकफत्वप्रसरक्तमांसवेदाश्रित्यमज्जशु-
बसालसीकोजोरजःस्तन्यमूत्रपुरीषादयो यावन्तो धातवः सन्ति शरीरे तावद्धानुदूषका भवन्ति न तु समास्तस्माच्छारीरदोषसंबन्धाः ।

मानसः पुनर्दासंग्रहो रजश्च तपश्च व. न तु सत्त्वं शरीरत्वप्रमादिवन् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहणोद्दिष्ट इत्यर्थः । मनरत्वाद्द्वारिक-
विकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्कार-
श्रयः । एतेन सत्त्वरजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समाविपमरूपेणाद्यप्यक्तमहद-
हङ्कारमनसां प्रकृतिभूतधातवो मनसि वृत्तन्ते तेषां दूषको यतो रजस्तमोगुणो विषममेव भवता न तु समो तस्मान्मानसदोषसंबन्धाः । मनस आरम्भको ब्राह्मणिको रजस्तमोगुणो मनसि वृत्तते : यथा शरीरस्य भूतान्यारम्भकोऽपि शरीरे वृत्तते । समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्धातु-
र्वातादिश्च रजस्तमश्चेति ।

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातोरुण् कृद्गोमे वायुः । तप सन्तापे इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः, संज्ञायां वर्णागर्माविपर्ययाभ्यां पृषादरादित्वात् पित्तमिति

शरीरमूलभूताग्निहेतुत्वात् तथा कफाधिकविकारकारित्वात् तथा कफपेश्या चाशुकारित्वात् । असमासकरणन्तु पृथगपि वाखादीनां रोगकृत्वोपदर्शनायम् । शरीर इति मानसदोष-
व्यवच्छेदाय, संग्रह इति "द्वुपदवगैकोस्त्वगैः पट् स्युर्हानिमध्यादिकेश्च पट् इत्यादि वक्ष्यमाण-
प्रपञ्चस्य" संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वात्वात् संग्रहः सायुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनिर्देशः कृतः ; तत्र हेतुनिर्देशो यथा—“दाले
खानवसेखानात्” इत्यादि ; लक्षणञ्च यथा—“तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालककमन्निभम्” इत्यादि ;
रक्तविकाराश्च रक्तशं-प्रवर-रक्तपिसादय उक्ताः ; उपक्रमश्च “सावर्णं शोणितस्य तु” इत्यादिनाकः ;

रूपसिद्धिः । कफ इति कफ दानश्चाघर्हिंसामु तौदादिको हिंसार्थे संज्ञायामच्
 कश्चादेरिति कफः । एषां शारीरमानसानां पञ्चानां वातादीनां दोषत्वं, दूषेः
 कर्त्तरि अचप्रत्ययान्, साक्षाद् दूषणं वृद्धिहासलक्षणं स्वभावसंसिद्धं रसादीनां
 सत्त्वादीनाञ्च तैर्दूष्यत्वं स्वभावसंसिद्धं न तु दूषकत्वम् । शारीरमानसपदाभ्यां
 वाक्छहेत्वहिताहार देश-कालाभिचाराभिशापाभिधानाभिपङ्गादीनां साक्षाद्-
 दूषकाणां व्यवच्छेदः । साक्षात्पदेनायोगादियुक्तप्रज्ञायाः शारीरत्वेऽपि मानसत्वे-
 ऽपि च साक्षाद्दूषणकर्त्तृत्वाभावात् दोषत्वम् । अयोगादियुक्ता प्रज्ञा हि
 वाङ्मनःशरीरणामयोगादियोगेषु कारणं, तानि चायोगादियुक्त्या प्रवर्त्तयन्ति
 अहिताहारविहागवसात्मपेन्द्रियाथसंयोगश्च जनयन्ति । ते च वातादीन्
 रसादीन् सत्त्वं रजस्तपश्च दूषयन्तीति परम्परया दूषणकर्त्तृत्वादिति, ततो
 वाक्छहेत्वः प्रज्ञापरायाश्च दोषा अपि शारीरत्वमानसत्वविरहात् दोषसंज्ञयाभि-
 धीयन्ते । एवं रसादिसत्त्वादिधातूनां अयद्वृद्धिप्रतिनिधितहेतुभिः पूर्वं वातादीनां दूषणं
 क्रियते तैश्च दूषितवातादिभिस्तद्देतुप्रतिनिधितयत्वात् रसादयो यद्दूषन्ते वा
 श्वास्यन्ते, ततः शारीरणामेकत्रयुक्ता परस्परसम्बन्धान् तु यदापि दोषदूषकत्वं
 क्षीणवृद्धिरसादीनां तत्र साक्षाद्दूषणकर्त्तृत्वम् । कर्त्ता हि स्वतन्त्रः । स्वतरा-
 प्रयोज्यत्वे सति स्वतरप्रयोजकत्वं स्यात्तन्त्रं, तत्र वातादेवांश्छहेतुतो वैषम्य
 रसादिदूषणे स्वतराप्रयोज्यत्वमस्त्विति नाप्रसङ्गः । "पित्तं पङ्क्तुः कफः पङ्क्तुः
 पङ्क्तुवो मलयान्तवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥" इति चेत् ?
 तत्रायमभिमान्धिः कास्यः—पित्तकफयोर्दूष्यदूषणे वातस्य न प्रयोजकत्वं,
 तयोरेपि पाश्चभौतिकत्वेन सक्रियत्वात् परन्तु पङ्क्तुत्वं वातापेक्षया । वातस्य
 वा विषमस्य समानां वा विषमाणां चालकत्वस्वभावात् । यथा झञ्झा वायुः

तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता ; यदुक्तं "कफे वाते जितमाये पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्यति
 वातस्य क्रियमाणे चिकित्स्मिते । यथोन्मत्तस्य दोषस्य तत्र कास्ये भिषग्जितम्" इति । तथा च
 तन्मात्तरैरेपि श्लेषे शोणितं दोष-वेनाकं, "नैरेलेः शोणितचतुर्थैः" इति वचनात् । नैत्रं,
 दोषे हि स्वतन्त्रदूषणामक उच्यते यतो न वातादयो वृद्धाः किञ्चिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव,
 शोणितान्नु दृष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति, न हि शोणितं विकृतवातादिसम्बन्धमन्तरेण
 विकृतं स्यात् सध्वंदा वातादिजनकैरेव शोणितदृष्टेः, तथा सध्वंदा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य
 दृष्टत्वात्, यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य स्यात्, एतेन वातादय एव
 तत्रापि दूषणामकः । शोणितान्नु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा

पुरुषानपि चालयति । एतेन स्वातन्त्र्याण दूपकत्वं दोषत्वमित्यत्र स्वातन्त्र्यां दोषान्तरनिरपेक्षत्वं चेत् ? तदा वातस्य दोषत्वं पित्तकफयोर्वातापेक्षयान् दोषत्वमिति यद्दूषणं हेतुन्तरनिरपेक्षत्वं चेत् तदा वातस्यापि न दोषत्वं स्यात् । वायुहेत्वपेक्षत्वादित्यापि यद्दूषणं तदपास्तं, किन्तु वायुहेतूनां प्रजापराधस्य च स्वातन्त्र्याण दूपकत्वाददोषत्वापत्त्या तद्दूषणं भवतीति बोध्यम् ।

एतद्वापपरिहारायान्ये तु "प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दूपकत्वं दोषत्वं" रसादि-सत्त्वगुणादिधातुवारणाय तथा वायुहेत्वहितहागचारादीनां वारणाय च प्रकृत्यारम्भकति पदं, न हि वातादिप्रकृतिकपुरुषवद्वसरक्तादिप्रकृतिः पुरुषो-ऽस्तीति । दूपकत्वमिति पदन्तु पाश्चात्तिकप्रकृतिवादमते भूम्याकाशयोः स्वयते सत्त्वगुणस्य च वारणार्थं, दूपकत्वाभावादिषाम् । ये तु रक्तस्यापि वातपित्त-कफानामिव स्थानाशयचय-प्रकोप-प्रसरस्थानसंश्रय-प्रकोपणनिहेरण प्रशमन-साधनमेतान् दोषत्वमिच्छन्ति तदनेन निरस्तम् । "यस्मात्कृतं विना दापिन कदाचिन् प्रकुर्व्यात् । तस्मान् तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे ॥" इति मुश्रुत-वचनेन दोषान्तिरिक्तत्वदर्शनादिति, "दोषाः कदाचिदंशो दिशः समस्ताः शोणितमहिता वानकथा प्रसरन्ति" इति वचनाच्च । मुश्रुतेनाप्यस्य व्रणप्रश्नाध्याये "वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवस्तेरेवाव्यापनेरशयामयोद्गं सन्निविष्टैः शरीरमिदं धारयतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिष्ठभिरनश्च त्रिस्थूणमाहुरके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रत्ययेष्वप्य-विरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र । नत्ते देहः कफादास्ति न पित्तान्न च मारुतान् । शोणिततादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धारयते ॥" इति ।

तथा दोषधातुमलवृद्धिक्षयविज्ञानियेर्जप-दोषधातुमलमूत्रं हि शरीरं, तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र प्रस्पन्दनोद्बहनपूरणविवेकधारण-लक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागपत्तयोजस्तेजोमेषाकृत् न भवन्ति, यतो मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति, मांसदृष्टौ "मांसवाहीनि दृष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा" इत्यादि वक्ष्यति । मांसदृष्टिलक्षणं "शृणु मांसप्रदोषजान्" इत्यादिना विविधाशिलपीसीये वक्ष्यति यान् विकारांस्ते ज्ञेयाः, यत एतावानेष मांसदोष-विकारान् श्लोकोक्तिमाने, मांसदृष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । इष्टमांसविकारश्चाधि मांसाब्जुदाय उक्ताः, उपक्रमश्च "मांसजानान्तु संशुद्धः शस्त्रभारानिकर्म च" इत्युक्तः ।

पित्त पञ्चश प्रविभक्तप्रतिकर्मणानुग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणान्नहनरोपण-
बलस्थयकृच्च श्लेष्मा पञ्चश प्रविभक्त उदककर्मणाऽनुग्रहं करोति । रसः
प्रीणयति तृष्टिं रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं
शरीरपुष्टिं मेदसश्च । मेदः स्नेहस्वेदा पुष्टत्वं पुष्टिमस्थानाञ्च । अस्थि देहधारणं
मज्जा पुष्टिञ्च । मज्जा प्रीतिं उग्रं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थानाञ्च करोति ।
शुक्रं वैश्व च्यवनं प्रीतिं देहबलं हृषी बीजाशेषञ्च । पुरीषमुपप्लम्भं वाय्वग्नि-
धारणञ्च । वसिष्ठपूरणात्कृदकृन्मूत्रम् । स्वेदः कृदत्वकसोऽकुमार्यकृत् ।
रक्तवर्णप्रसात्तैवं गभकृच्च । गर्भां गभवृत्तणम् । स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजननं
जीवनञ्चेति । तेषां विधिवत् परिप्लक्षणं कुर्वीत" इति ।

एषां वातादीनां रसादीनाञ्च अथशुद्धिभ्यां हतपीडादिदृश्योत्कृशादि
यद्भवति तदापि वातादिदूषितरसादिभिः क्रियते न तु वातादिदूषणमन्तरेण ।
रसरक्तजलादिना व्यपदेशस्तु स्नेहदेहनेन दग्धे स्नेहदग्धवदित्यस्य च दर्शनाद्वा
ते हि वातादीनां शरीरादिदूषणेन प्रशंसायां शरीरादिधारणादिना च प्रशंसायां
दोषसंज्ञा न त्वप्रशंसायां दोषसंज्ञा प्रशंसायां धातुसंज्ञाचार्याणांमभिमतैति
प्रभाषन्ते । अत्र वयं ब्रमहे — अत्र वचने वातादीनां प्रकरणान् वैषम्य उक्षणे दोषे
लब्धे तत्र एव दोषसंज्ञानुभवसिद्धा स्यात् प्रकृत्यारम्भकत्वे तु नानुभवसिद्धा
भवति ।

अथ प्रकरणमत्र रोगारोग्ययोः, तेन विषमवातादीनां रोगत्वात् समवाता-
दीनामारोग्यत्वान् प्रकरणसिद्धैव प्रकृत्यारम्भकत्वदूषकत्वयोर्दोषसंज्ञेति चेन्न,
“प्रज्ञाम्यत्यापथैः पूव्वः” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेन रोगप्रशमनस्योक्त्या विषमवाता-
दीनामेव दोषसंज्ञाख्यापनात् । तत्र हि पूव्व इति शब्देनात्रोक्तारोगारोग्यपर-
शरीरदोषवातादिना सम्भाव्यते । यदि तत्र पूव्वं इति शब्देन “शरीरं
सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः” इत्यत्रोक्तशरीराश्रितो रोग उच्यते, तदात्र
शरीरमानमव्याधीनामेतदध्यायादिचतुरध्यायैः पृथक् पुनः प्रशमनहेतूपदेशस्यैव
पृथक्प्रकाशणहेतूपदेशस्यावश्यकत्वव्यापत्तिः स्यात् । तस्मादत्र दोषशब्दः
शरीरमनोऽन्यतरदूषके यागिकशुद्ध्या सङ्घेतितः कृत इत्येवमनुभूयतेऽन्यत्रापि
तस्माद् दूष्णाधिकारे दोषकृते कारये दूष्णेन व्यपदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमित्यादि, यथा—
स्नेहधारणं वक्षिणा उग्धे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडाकर्तृत्वसामान्यादक्षेपेऽपि
स्यात्, यथा—“स्वयं प्रवृत्तं न दोषमपेक्षेत हिताशनैः” इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् ।
सुधुने तु शोणितस्य दोषत्वं, ध्रुणेण प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तं ; यतः प्रवेष्टान्तरे

साम्यावस्थानां वातादीनां शरीरमनोऽन्यतरादूषकत्वदशायामपि वैषम्याव-
स्थानां शरीरमनोऽन्यतरदूषणशीलत्वेन दोषसंशानपायानर्हत्वात् लाघवाच्च ।
प्रकृत्यारम्भकत्वनिवेशेन भवतां गौरवात् । अन्यथा प्रकृत्यारम्भकत्वेन
समवातपित्तकफानामेव मिलितानां प्रत्येकशो व्याभिचारादिति । एष
च दोषलक्षणव्याध्युपदेशः सर्वेषां विशिष्टानां शारीराणां ज्वरादीनां
वातादिद्वैषम्यनिमित्तत्वात् मानसानां कामक्रोधमदमानेर्ध्यादीनां रजस्तनो-
त्रैषम्यनिमित्तकत्वाद् वातादीनां रजस्तनसोश्च वैषम्यप्रशमनेनैव प्रशमनख्यापनाथः
सूत्ररूपस्नेनागन्तुजव्याधीनामप्युत्तरकालं यथास्वदोषसम्बन्धात् तद्दोषजनक-
निदानपरिवर्जनेनपूर्वकतदोषप्रशमनेनैव प्रशमनादिति ।

स्वरूपतो रोगद्वैधमुपदिश्य तयोः पृथक् प्रशमनहेतूनाह—प्रशाम्यतीत्यादि ।
अत्र प्रशमनं न “न शोधयति यद्दोषान् समानं नोदीरयत्यपि । समीकरोति च
कट्टानं तं संशमनमुच्यते” ॥ इतिलक्षणं संशमनम् । परन्तु संशोधन-
संशमनादियाव पेण साम्यावस्था म्यात् तत्साम्यावस्थाजनकं प्रशमनम् ।
ओषधेरिति यथोक्तगुणवद्भिषगद्रव्योपस्थात्तुरोगिरूपेषु क्तियुक्तैः । पूर्वं
इति शारीरमानसदोषत्वेनोक्तयोर्मध्ये यः पूर्वमुक्तः शारीरदोषो विषमवात-
पित्तकफरूपस्तन्निमित्तकज्वरादीनां तत्प्रशमनेनैव प्रशमनात् न तु शरीराश्रितः ।
दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति दैवं भागधेयं, तेन द्वारेण व्यपाश्रयाणि विशेषेण अप
व्याधीनां वज्जनमाश्रयन्ति यानि तैरोषधैर्वा मङ्गलदानस्वस्त्ययनादिरूपैरित्यर्थः ।
अस्य पूर्वार्थाभिधानं दैवमेवाधर्माख्यमशुभकारणं ; धर्माख्यं तद्विषयव्यात
शुभकारणमिति ख्यापनाथम् । तस्य च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तिर्वीजना
दोषदूष्यमाणदेशकालवयोऽप्रिवलप्रकृत्याद्यनुरूपेण कथितादिकल्पनभक्षण-
मानादिभिः प्रयोगस्तेन द्वारेण विशेषेण अप व्याधीनां वज्जनमाश्रयन्ति यानि
तैरोषधैः संशोधनसंशमनदेशकालैरित्यर्थः । एतेन द्विविधमोषधं शारीर-
रोगाणामुक्तं भवति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्रार्थं बलिमङ्गलदान-
स्यस्त्ययनदेवभूदेवगुरुसिद्धद्रव्याद्यर्चनदिरूपम् ; यच्च कर्म दैवमुत्पादयद्दोष-
वैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं जनयति । अन्त्यं लङ्घनं कपायचूर्णगुहिकादिकञ्च
अद्रव्यद्रव्यभूतम्, यच्च शरीरे योगमुपपद्य दोषवैषम्यं नाशयद्दोषसाम्यं
प्रणप्रभे वाताख्यस्त्रय एव तत्राप्युक्ताः “वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवो भवन्ति”
इत्यादिना ; किञ्च यदि शोणितं दोषः स्यात्, तदा वातादिवत् प्रकृत्यारम्भकं स्यात्, न चारभते
तस्मात् क्व एव दोषा इति सिद्धम् । भावस्यदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि । पुन, शब्दो-

जनयति । यदि च तत्र बलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्माण्यङ्गवैगुण्याद्दैवं न जनयितुं शक्नुवन्ति, न तदा व्याधिर्मपि शमयन्ति । एवं लङ्घनकपायादीनि यदि दोषाद्यनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति, तदा व्याधिर्मपि न शमयन्ति इति बोध्यम् । व्यपाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्जनं ज्ञापितं, न हि कारणासेवने सति विशेषेण व्याधीनां वञ्चनं भवति ।

मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधिर्मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुणस्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशात् ज्ञान-विज्ञान-धैर्य-स्मृति-समाधिभिरोपधैः प्रशाम्यति । ज्ञानं बुद्धिः सा च कत्तव्याकत्तव्याहिताहितेषु तत्त्वेन सम-दशिनी । प्रबुध्यन्ते हि लोकं लोकैरध्यात्मतत्त्वपुराणेतिहासादिशास्त्रवाक्यादि-श्रवणपठनादिज्ञानैः कत्तव्याकत्तव्याहिताहितानि । विज्ञानं सदेवैकं ब्रह्मं च जगदिदमसत्यमिति तत्त्वावबोधो, न तु मोक्षे धीर्मानं, शिल्पशास्त्रयाज्ञानं विज्ञानमिति । धैर्यं धृतिमनसो विषमप्रवणस्य नियमनहेतुर्बुद्धिः, स्मृतिस्तत्त्वे-नानुभूताथस्मरणम्, अनुभूतविषयामस्मरणम् । समाधिर्यागाश्चत्तर्जित-निराशस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं, तत्र ध्यानधारणयोरैकीभावः समाधिः ।

ननु वानादिद्वैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां व्याधीनां नाशः सम्भवति ? विषमवानादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति, न हि समवायिहेतुनाशेन काट्यनाशः, यथा कपालमालामाशात् न घटनाशः स्यात् । यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वानादिजनितव्याधीं संशोधनेन दोष-निहरणमुपदिश्यते, न हि कुलालमुत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति— अत्राच्यते कैश्चित् । “आधारभूतनिमित्तकारणनाशात् नियमतः काट्यनाशः सम्पद्यते यथा जलपङ्कनाशात् पत्रकुमुदादिनाशो यथा च वृत्तितैलक्षयाक्षीप-क्षयः” इति । आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः, स्वयं हि वक्ष्यते “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारमङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । तत्र सङ्गच्छते । पित्तकफानिलेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषम-पित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं, तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते, न तु निमित्तकारणत्वं, यथा न हि मृत्कनकादिः स्वस्वमयविकारेषु

उत्पारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः, मानसदोषाणामस्मिन्मन्त्रे कायचिकित्सारूपे प्रस्तावितत्वादिति भावः । आदौ रज उक्तं प्राज्ञान्यात्, वञ्चनं हि नारजम्बं तमः” इति, एवमप्येन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमत्रधारयति, सत्त्वं ज्ञाविकारि ।

घटादिषु निमित्तकारणं भवति ; भवति च गुणकर्मश्रयसमवायी हेतुरेव, एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति, तथा तद्विश्रयसमवायिहेतुविषमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकामादीनां नाशः सम्पद्यत एव ; न घटादौ कपालमालादिवदवयवलक्षणा विषमवातादयः, किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव, न तु कुलालादिपट्टादितैर्लादिभ्यांऽपृथग्घटादिपञ्चादिदीपादयस्तस्मान्न निमित्तकारणं वातादयः । वैषम्यनिमित्तं निमित्तपदं कारणपर्यायो न तु निमित्तकारणार्थं, तेन वैषम्यसमवायिजा विकारसङ्घा इत्यर्थः । 'असमवायिहेतुनाशान्नियमेन कार्यनाशः स्यात्, यथा कपालमालासंयोगस्य कार्यणां समवायिकारणेष्वासन्नजनकलक्षणस्यासमवायिकारणस्य नाशाद्घटनाशः' इति यदुच्यते तत् प्रमादवचनं ; न हास्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्मणाम् असमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वात् । न हि कापि गुणकर्मणी असमवायिनी कार्योत्कृते । द्रव्याणि हि सजानीयद्रव्यपारममाणानि कार्ये समवयन्ति, गुणाश्च सजानीयगुणपारमणाः कार्ये समवयन्ति, कर्मणि च सजानीयविजानीयकर्मपारममाणानि कार्ये समवयन्तीति समवायिकारणानि । सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमूलकारणत्वं स्वरूपेणोक्तं, स च नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्ये कृतित्वात्, स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निश्चैष्टमसमवायिकारणत्वं न त्वसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारणमस्तीति बोध्यम् ।

ननु जानविजानादिभिर्मानमदोषोपशमश्चैतदापस्मारादिषु कथं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेदजमुपदिश्यते इति चेत् ? न, अपस्मारादेर्मानमव्याधित्वाभावात् परन्तु शारीरदोषदूषितमनःसंश्रयत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोषजन्यत्वेन शारीरव्याधित्वात्, मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत् । यद्वा कालाचरितयोगादिभिरिव वातादिभिर्मानोदोषरजस्तमसोर्दूषणात् तद्धेतुवातादिप्रशमनार्थं दैवयुक्तिव्यपाश्रयभेदजमुपदिश्यते, यथा कामादिजज्वरादि-

सम्प्रति दोषप्रशमकारणमाह - प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्व्वे इति शारीरदोषग्रहणेन तज्जन्मव्याधयोऽपि गृह्यन्ते विकृतदोषादनन्यत्वाद् व्याधीनाम् । दैवमदृष्टं तदाश्रित्य यद्वाधिप्रतीकारं करोति तदैवव्यपाश्रयं यत्किमन्तमहत्त्वादि, एतच्च प्रथममुक्तं सद्योऽङ्गुलेन च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तियोजना, शरीरभेषजयोर्हितो यो योगस्तपेक्ष संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यपाश्रयमुच्यते ।

जनयति । यदि च तत्र बलिमङ्गलादीनि दैवजनकानि कर्माण्यङ्गवैगुण्याद्दैवं न जनयितुं शक्नुवन्ति, न तदा व्याधिमपि शमयन्ति । एवं लङ्घनकपायादीनि यदि दोषाद्यनुरूपेण शरीरे युक्तानि न भवन्ति, तदा व्याधिमपि न शमयन्ति इति बोध्यम् । व्यापाश्रयपदेन कालबुद्धीन्द्रियार्थानामयोगादिकारणवर्जनं ज्ञापितं, न हि कारणासेवने सति विशेषेण व्याधीनां वञ्जनं भवति ।

मानस इति सत्त्वसंज्ञाश्रयो व्याधिर्मानसदोषलक्षणरजस्तमोगुणस्तन्नाशेन तज्जनितकामादीनामपि नाशान् ज्ञान-विज्ञान-धैर्य-स्मृति-समाधिभिरोपधैः प्रशाम्यति । ज्ञानं बुद्धिः सा च कत्तव्याकत्तव्यहिताहितेषु तत्त्वेन सम-दशिनी । प्रबुध्यन्ते हि लोकं लोकैरध्यात्मतत्त्वपुगणेतिहासादिशास्त्रवाक्यादि-श्रवणपठनादिज्ञानैः कत्तव्याकत्तव्यहिताहितानि । विज्ञानं सदैवकं ब्रह्मैव जगदिदमसत्यमिति तत्त्वावबोधो, न तु मोक्षधीर्ज्ञानं, शिल्पशास्त्रयाज्ञानं विशानमिति । धैर्यं धृतिमनसो विषयप्रवणस्य नियमनहेतुबुद्धिः, स्मृतिस्तत्त्वे-नानुभूताथस्मरणम्, अनुभूतविषयासम्प्रमापः । समाधिर्योगाश्चतुर्त्त-निर्वाहस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेष्वस्थानं, तत्र ध्यानधारणयोरेकीभावः समाधिः ।

ननु वातादिवैषम्यनाशेन कथं तज्जनितानां व्याधीनां नाशः सम्भवात् ? विषमवातादयो हि रोगाणां समवायिहेतवो भवन्ति, न हि समवायिहेतुनाशेन काय्यनाशः, यथा कपालपाल्यानाशान् न घटनाशः स्यात् । यदि च निमित्तकारणानि भवन्ति तदा कथं वातादिजनितव्याधौ संशोधनेन दोष-निहरणमुपदिश्यते, न हि कुलालमूत्रदण्डचक्रादिनाशेन घटनाशः स्यादिति— अत्रोच्यते कैश्चित् । “आधारभूतनिमित्तकारणनाशान् नियमतः काय्यनाशः सम्पद्यते यथा जल्पकनाशान् पद्मकुमुदादिनाशो यथा च वृत्तनेलक्षयादीप-क्षयः” इति । आधारभूतनिमित्तकारणमेव विषमदोषः, स्वयं हि वक्ष्यते “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारमङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानितेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । तत्र सङ्गच्छते । पित्तकफानितेभ्यो न ते पृथगिति वचनेन विषम-पित्ताद्यात्मकत्वं विशिष्टव्याधीनां ज्ञापितं, तेन समवायिहेतुत्वमेव विषमदोषाणां लभ्यते, न तु निमित्तकारणत्वं, यथा न हि मूत्कनकादिः स्वस्वमयाविकारेषु

उत्पद्यते, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शरीरदोषवत् प्रपञ्चितः, मानसदोषाणासस्मिंस्तत्रे कायचिकित्सात्वरूपे प्रस्तायित्वादिति भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, यत्नं हि नारजस्कं तमः” इति, एवमवदेन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमवधारयति, सत्त्वं ह्यविकारि ।

घटादिषु निमित्तकारणं भवति ; भवति च गुणकर्मप्रश्रयसमवायी हेतुरेव, एवं तेषां नाशाच्च तत्तन्मयविकारघटादिनाशो यथा भवति, तथा तद्विषयसमवायिहेतुविषयमवातादिनाशाच्च तत्तन्मयविकारज्वरादिकापादीनां नाशः सम्पद्यते एव ; न घटादौ कपालमालादिवदवयवव्यवस्था विषयमवातादयः, किन्तु प्रकृतिलक्षणमृदादिवत् क्रियागुणाश्रयाः समवायिहेतव एव, न तु कुलालादिपट्टादितैलादिभ्याऽगृथग्वघटादिपट्टादिदीपादयस्तस्मान्न निमित्तकारणं वातादयः । वैषम्यनिमित्तेति निमित्तपदं कारणपर्यायो न तु निमित्तकारणार्थं, तेन वैषम्यसमवायिजा विकारसङ्गा इत्यर्थः । असमवायिहेतुनाशान्नियमेन काव्यनाशः स्यात्, यथा कपालमालासंयोगस्य कार्य्याणां समवायिकारणेऽवासन्नजनकलक्षणस्यासमवायिकारणस्य नाशाद् घटनाशः' इति यदुच्यते तत् प्रमादवचनं ; न ह्यस्ति सामान्यविशेषरूपद्रव्यगुणकर्मणाम् भ्रमसमवायित्वं समवायिकारणत्वेनाभिहितत्वान् । न हि कापि गुणकर्मणी असमवायिनी कार्य्येषुक्ते । द्रव्याणि हि सजातीयद्रव्यभरणानि कार्य्यं समवयन्ति, गुणाश्च सजातीयगुणभरणानि कार्य्यं समवयन्ति, कर्माणि च सजातीयविजातीयकर्मभरणानि कार्य्यं समवयन्तीति समवायिकारणानि । सामान्यविशेषरूपस्यैव समवायस्य सर्व्ववस्तुमेलककारणत्वं स्वरूपेणाक्तं, स च नासमवायी न समवायी स्वरूपेण कार्य्यं दृष्टित्वान्, स्वरूपसमवायीत्येवमुपपद्यते इति महर्षिभिर्हि गुणानां निश्चैष्टसमवायिकारणत्वं न त्वसमवायिकारणत्वमिति समवायिनिमित्ताभ्यां नापरं कारणमस्तीति बोध्यम् ।

ननु ज्ञानविज्ञानादिभिर्मनिसदोषप्रशमश्च तदापस्मागदिषु कथं देवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजमुपादिश्यते इति चेत् ? न, अपस्मारादेर्मनसव्याश्रित्वाभावान् परन्तु शारीरदोषदूषितमनसंश्रयत्वेन मनःशरीरदोषयोर्मध्ये शारीरदोषजन्यत्वेन शारीरव्याधित्वान्, मनोऽपि हि शरीरान्तर्गतं श्रोत्रादीन्द्रियवत् । यद्वा कालाद्यतियोगादिभिरिव वातादिभिर्मनोदोषरजस्तमसोर्दूषणान् तद्धेतुवातादिप्रशमनार्थं देवयुक्तिव्यपाश्रयभेषजमुपादिश्यते, यथा कामादिजज्वरादि-

सम्प्रति शेषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्वं इति शारीरदोषग्रहणेन तज्जन्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते विकृतदोषादनन्यत्वाद् व्याधीनाम् । देवमदष्टं तदाश्रित्य यद्वाधिप्रतीकारं करोति तदैवव्यपाश्रयं शलिमन्त्रमङ्गलादि, एतच्च प्रथममुक्तं सर्वोऽहं शोभे च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तियोजना, शरीरभेषजयोर्हितो यो योगस्तदपेक्ष संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यपाश्रयमुच्यते ।

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥

व्याधिप्रशमार्थं कामादिहरणं क्रोधादिभेषजमुपदिश्यते इति हेतुप्रत्यनीकत्व
भेषजानामिति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ दैवयुक्तव्यपाश्रयभेषजानां मध्ये दैवव्यपाश्रयभेषजाना-
मचिन्त्यत्वेन तदुपदेशं न कृत्वा युक्तव्यपाश्रयभेषजानां युक्त्यर्थं कल्पनोपायान्
प्रकृतिभूतकारणरूपरोगाणां वातादीनां धर्मविज्ञानान्युपदिशति—रुक्ष
इत्यादि । भूरिदारुणविकारकरणाद् वातादीनां पूर्वपूर्वाभिधानम् । रुक्षादीनाञ्च
प्रशस्ततमत्वेन प्रागभिधानं, तेन दारुणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः । रुक्षत्वं
शीतत्वं लघुत्वं सूक्ष्मत्वं वैशद्यं खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानं । चलत्वन्तु
अस्थिरत्वं ततो दारुणत्ववेगयोर्नाभिधानम् । अत्र वायोः शीतत्वं पूर्वभूतानुप्रवेशेन
न महतो वायोरभिभाषेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत् केवल-
स्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोऽष्टद्विरूपेण शीत-
शान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतम् । इति रुक्षादिसप्त-
गुणो मारुतो विपरीतगुणैर्द्रव्यैरिति गुणशब्दोऽत्राभिधानवाची, तेन सहजगुणतो
वा रसतो वा वीर्यतो वा विपाकतो वा प्रभावतो वा रुक्षादिसप्तगुणविपर्ययैः
स्त्रिगोष्णगुरूष्णलघुमृदुपिच्छलश्लक्ष्णैः सप्त गुणा एव न तन्ये च एत च येषां
तैर्द्रव्यैः सम्प्रशाम्यति । सम्यक् शीघ्रं प्रशाम्यति यावद्गुणैः क्षीणस्तावद्-
गुणैस्तद्गुणविपर्ययद्रव्यैर्हीनोऽतिक्षीणो भवति समस्तु क्षीणो भवति दृढश्च
समो भवतीति । सुश्रुतेनाप्युक्तम् । अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रुक्षः शीतो

ज्ञानमप्यात्मज्ञानं, ज्ञानं शास्त्रज्ञानं, धैर्यमनुष्ठानिद्वेतमः, स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं, समाधि-
विषयबोध्यो निवर्त्तयामि मत्सो नियमनम् ॥ २९ ॥

सकृत्पाणिः—सम्प्रति शरीररोगाधिकारप्रकृतत्वाद्यस्य तन्तस्य शरीररोगजनकवातादिरुक्षणं
भेषजज्ञाह,—रुक्ष इत्यादि । प्रधानत्वाद्यमे वायोरभिधानं, रुक्षादीनां ज्यायस्त्वादभिधानं, तेन
दारुणत्वाद्योऽपि गुणा बोध्याः । रीक्ष्यञ्च वायोरधिकं स्नेहस्याप्यत्वाद् वायोऽर्धोऽधिकम् * अतो
रुक्षत्वमग्रेऽभिहितम् । यद्यपि वैशद्यिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापि शीतेन दृष्टिदर्शनात् उष्णेन
प्रथमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्च । यच्च पित्तयुक्तस्यो-
ष्णत्वं तद्योगवाहित्वात्, यथा पापाणस्य येन द्रव्येण शीतेनोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुविधानं

सस्त्रे हमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥

लघुः खरः । तिर्य्यगो द्विगुणश्च रजोबहुल एष च ॥” इति । अत्राव्यक्तः सूक्ष्मः, तिर्य्यग इति तिर्य्यक्चलः । द्विगुण इति शब्दस्पष्टगुणो वायुगिन्यथः । रजोबहुलः सत्त्वतमोन्यन इति विशदत्वं ख्यापितम् । एवंगुणस्य वातस्य प्रकोपणान्युक्तानि तेनैव । तद्यथा “बलवद्विग्रहातिव्यायामत्र्यवायाभ्ययन-प्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्रवनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथ-पदानिचर्याकटुकषायनिकरुक्षलघुशीतवीर्य्यशुष्कशाकवह्लर-वरकोशलककोर-दृषयामाकनीवारमुद्गममूराढकीहरेणुकलायनिष्पावानशन-विषमाशनाभ्यशन-वातमूत्रपुरीषशुक्लच्छर्दिक्षवधुद्गारवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोप-मापद्यते । स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः । प्रन्यूपस्यपराहं तु जीर्णंऽन्ने च प्रकुप्यति ॥” इति । अत्र प्रकुप्यतीति वद्धते न तु क्षयति । वद्धते च स्वयोनित्वाद्बलवद्विग्रहादीनाम् । एभिर्दृढस्य वातस्य स्त्रिधादिगुणैर्द्रव्यैः अयो द्वासो भवति, समस्य तु क्षयो भवति, क्षीणस्य चातिक्षयो भवतीत्यर्थः । रुक्ष-त्वादिगुणाविपरीताविपरीतसमप्रश्रगुणस्तु द्रव्यैः सम्प्रशाम्यति किन्तु विपरीत-गुणबहुलाविपरीताल्पगुणैर्द्रव्यैः कालविलम्बनासम्यक् प्रशाम्यन्त्येव न तु न प्रशाम्यतीति बोध्यम् । उक्तं हि “विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाल्पमवजीयते” इति । अत्रापीदमवधानत्वं—यद्द्रव्यं रौक्ष्यादिगुणाविपरीतक्रियद्गुणं रौक्ष्यादिगुणतुल्यगुणञ्च भवति तत्र विरुद्धधर्माणां मध्ये भूयसा गुणमपह-वहुलाल्पगुणसमूहोऽवजीयते, तैरल्पगुणैर्भूयिष्ठगुणाविपरीतगुणस्य भूयिष्ठगुणै-जैशो न बाध्यते तुल्यगुणस्य वृद्धिरपि क्रियते इत्येवं व्याख्यानं पित्तकृतयोरपि बोध्यम् ।

पित्तस्वरूपगुणमाह—सस्त्रे हमित्यादि । सस्त्रं हमुष्णमिति वचनेन स्त्रे हस्याल्पत्वमुष्णत्वस्य चातिशयत्वं तद्योगादिति सूचिषम् । तेन पैत्तिके तथा वायोरपि । विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुणं, गुणशब्देन चेह धर्मावाचिनो रसवीर्य्यविपाकाप्रभावाः सर्व्व एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद्वातविपरीतं तदपि गृह्यते । अन्वे त्वेकविपरीतशब्दलोपाद्विपरीतं विपरीतगुणञ्च ग्राहयन्ति, तेन, विपरीतप्रहणान् पृक्क प्रभावविपरीतं गृह्यते, गुणवैपरीत्यात् विपाकादयो गृह्यन्ते । नन्वविपरीतगुणभूमिद्वैरपि वातादीनां प्रशामो भवति ; यतो न हि सर्व्वं भेषजं वातादीनां सर्वात्मना विरुद्धं स्थान् :

व्याधौ घृतदुग्धादिकस्त्रे हशीतभेषजविधिं विरुध्यते । अतिस्निग्धत्वालपोष्ण-
त्वयोश्च पित्तस्याल्पस्त्रे हात्यन्तोष्णत्वविपर्ययात् प्रशान्तिः स्यात् । उष्ण-
तीक्ष्णद्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैत्यमान्यसान्द्रस्थिरकपायमाधुर्यगुणैः पक्वस्य
पित्तस्य प्रशमनम् । आमस्याम्लस्य विपरीतेन तिक्तेन प्रशमः । कट्टिति
तिक्तं, तेन तिक्तरसस्य पित्तस्य विदग्धवस्थायामम्लरसत्वे तद्विपरीतत्वेन
तिक्तरसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते । उक्तं हि सुश्रुते । “पित्तं तीक्ष्णं
द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुं सरश्चैव विदग्धश्चाम्लमेव च ॥”
इति । अत्र पूतित्वेन स्निग्धत्वं सूचितं, नीलं पीतमिति यदुक्तं तदत्र
प्रशमनाभावेन नाक्तम् । कट्टिति तिक्तं, विदग्धश्चाम्लमिति तत्स्वभावान् ।
एतेन तन्निगमनं यदिह तन्त्रेऽम्लत्वमुक्तं तदापि तेजःप्राधान्यात् पित्तस्य
स्वरूपस्य । सुश्रुतेनापि विदग्धस्याम्लत्वमुक्तं तद्द्रवरूपपित्ताभिप्रायेणेति ।
यद्द्राग्यातं द्रवमिति मुक्तकण्ठेन सुश्रुतेनोक्तत्वाच्च । प्रकोपणश्चास्योक्तं
तत्रैव । “क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकटुम्ललवणतीक्ष्णोष्ण-
लघुविदाहि-तिक्तैर्लापण्याककुलन्ध-सर्पपातमीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविक-
मांसदधितक्रकृच्चिं कामस्तु-सौवीरकसुराविकागम्लकलकटुगक प्रभृतिभिः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः । मध्याह्नं
चाद्गत्र च जीर्णत्वन्ने च कुप्यति ॥” इति । एभिः प्रकोपणैः प्रजापराधा-
द्यन्तर्भूतैः सस्त्रे हादिगुणं पित्तं वृद्धं सस्त्रे हादिगुणविपरीतगुणैः स्निग्धशीत-
सुदुसान्द्रकपायतिक्तस्थिरादिगुणैरेव्यैः प्रशाम्यति समं भवति, समन्तु क्षीणं
भवति, क्षीणमतिक्षीणं भवतीत्यर्थः ।

उक्तं हि “विरुद्धगुणमन्तिपाते भूयसा स्वल्पमवजीयते” । तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठस्य
ग्रहणेन ? विरुद्धगुणभूयिष्ठस्यापि विरुद्धगुणशब्देनैव ग्रहणात् विपरीतगुणभूयिष्ठे हि येऽविप-
रीता अत्या अथवा वा गुणास्ते स्वकार्योक्तृत्वान् अव्यपदेश्या एव ; किंवा सर्वथाविपरीत-
गुणैरचिका प्रशान्ता च शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दो जीघ्रसम्यक्प्रशमार्थोभिधायकौ कृतौ ।
अविपरीतगुणभूयिष्ठैर्न तथा शान्तिर्भवति, अत एव सम्प्रशब्दाभ्यां न तन् साक्षादुक्तम् । एवञ्च
व्याख्यानं पित्तश्लेष्मणोरपि कर्तव्यम् ।

सस्त्रेहमिति ईरतस्नेहं, तेन पित्तं सपिपः स्निग्धस्य भेषजत्वमुपपन्नम् । अम्लरसता
चेह पित्तस्य व्योच्यते अप्तेजःसमवायारुध्वात् पित्तस्य । सुश्रुते तु कटुत्वमेव पित्तस्योक्तम्,
अम्लता च विदग्धस्य पित्तस्योक्ता ; यदुक्तं “विदग्धश्चाम्लमेव च” । एवं सस्नेहतायामपि
पित्तस्य सुश्रुतस्य स्वरसो नास्ति ; एतच्च स्निग्धत्वमम्लत्वञ्च जलानकारुध्वात्

गुरुशीतमृदुस्निग्ध-मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ३० ॥

श्लेष्मस्वरूपगुणमाह—गुर्वित्यादि । एते गुर्वादिभ्यः श्लेष्मणः स्वाभाविका गुणाः, वृद्धास्तु विपरीतगुणैर्लघूष्णतीक्ष्णरुक्कटादिरसविशदादिभिर्द्रव्याश्रितैरेव प्रशमं समं यान्ति, साम्ये तु क्षयं यान्ति, क्षये चानिश्चयमिति । गुणानां विपरीतगुणैः प्रशमवचनेन गुणिनोऽपि प्रशमः ख्यापितः । मिलितयथास्व-गुणसमुदायो हि द्रव्यमुच्यते नातिरिक्तमिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं “श्लेष्मा श्वेता गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधुरस्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥” इति यन् तेन न विरुद्धं कुरुष्याद्विदग्धत्वे तथैव स्वभावान् लवणत्वकृत्वत्वेन लवणरसाश्रयत्वेनानुक्तवैर्ऽपि न वा न्यूनत्वमाचार्यस्य, तेन वृद्धावस्थायां वैदग्ध्ये आग्नेर्वैर्ऽपि लवणरसा नोपशेते लवणाविपरीतगुणै- वृद्धत्वे पुनरुपशेते । एवं पित्तस्याम्भलायामपि व्याकुर्येयं, वस्तुतस्तु द्रव्यवेक- रसं नास्ताति तेन बोध्यमिदं श्लेष्मणो यन्माधुर्यमुक्तं तन्मधुरपदानलवणत्वं तेन साम्यावस्थायां मधुरलवणयोः कुरुवद्रक्तमिति । तथा पित्तस्याम्भलाणु- तिक्तत्वं बोध्यं, तेन साम्यावस्थायां तिक्ता रसः स्वसमानाधिकरणश्लेष्माव- वाभ्यां वीर्यरूपाभ्यामपास्तवान्न पित्तं वद्धयति, अपि तु नाशयति तत्प्रति- नियतशीत्यवीर्यम् । भ्रमस्तु स्वरूपेण उष्णवीर्यतश्च वद्धयतीति बोध्यम् । श्लेष्मवृद्धिहेतुरुक्तः सुश्रुतेन “दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीत- स्निग्धगुरुपिच्छिलाभिर्व्यन्दिहायनकयवकनपधेन्कटमाषमहामापमोधूमतिलपिष्ट- विकृति-दधि-दुग्ध-कृशरापायसेक्षुविकारापूपौदकामांस-वसाविसमृणालकशेरुक- शृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाभ्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकापमापद्यते । स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्वार्द्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥” इति । प्रकुप्यतीति वद्धते । एभिः प्रकापरायाद्यन्तभूतैर्द्रव्यैश्च श्लेष्मणा गुर्वादि- गुणस्य विपरीतगुणद्रव्यैर्वृद्धा गुर्व्यादयो गुणा शास्यन्ति समा भवन्ति, समास्तु हसन्ति, हस्वास्वातिहसन्तीति बोध्यम् ॥ ३० ॥

पित्तस्वोपपन्नमेव । सुश्रुते तु तेजोरूपपित्ताभिप्रायेणैव तन्निरसं भवति । श्लेष्मणो विपरीत- गुणैर्गुणानां प्रशम उच्यते न पुनः श्लेष्मणः प्रशमोऽभिधीयते ; कस्मात् १ उच्यते, गुणप्रशमनेन च गुणप्रशमो गुणवृद्ध्या च गुणिवृद्धिर्भवतीति सूचनार्थं ; यत उष्णेन शीतप्रशमे क्रियमाणे शीताधारस्य उर्वकभागस्याब्रह्ममेव प्रशमः कियते ॥ ३० ॥

विपरीतगुणैर्देश-मात्राकालोपपादितैः ।

भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसम्मताः ॥

साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—तथैवं चेत्तदा प्रतिष्ठाहानिदोषः स्यात् । रोक्ष्यादिगुणैर्द्वौ द्वौ हि वानः स्निग्धादिगुणद्रव्यैस्ताद्विपरीतैरल्पमात्रैरतिमात्रैर्वा विपरीतगुणे देशे काले च साध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैरकाले पुनः सम्यङ्मात्रैश्च तथा काले सम्यङ्मात्रैश्च तुल्यगुणदेशे तथा चासाध्येषु व्याधिषु प्रयुज्यमानैर्द्रव्यैर्म प्रशाम्यति । एवं पित्तं कफश्चेत्याशंसायामव्यभिचारेण प्रतिष्ठातुमाह— विपरीतगुणैरित्यादि । रुक्षः शीत इत्यादिभिर्यथास्वोक्तज्ञानपित्तकफ- गुणानां विपरीतगुणैर्भेषजैर्देशमात्राकालोपपादितैस्तथाप्येव विपरीताविपरीत- गुणदेशानुरूपमात्राया भेषजानां मृदुमध्यतीक्ष्णत्वस्ववीर्यानुरूपेणातुरबल- शरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिदोषव्याधिवलानुरूपेण चानपायिपरिमाणेन यद्- यद्भेषजस्यापयोगे उपदेष्टव्यो यो यः कालस्तैरुपपादितैस्तथाविधे देशे तथा च मात्रया तस्मिन्नेव च काले वैदैः प्रयुक्तैः साध्यसम्मताः साध्यत्वेनोपदिष्टा विकारा विनिवर्तन्ते न त्वसाध्यत्वेनोपदिष्टरोगा इत्यर्थः । एतेनाहानेन

चक्रपाणिः—ननु विपरीतगुणैरल्पमात्रैस्तु वाऽविपरीतदेशकालादिप्रतिषेधैश्च न प्रशमो भवतीत्याह—विपरीतेत्यादि । देशो मूर्धिरातुरश्च, मात्रा अनपायि परिमाणम्, कालो निश्चयः ऋत्वादिः वाऽव्यधिको वास्यादिश्च ; देशाप्येष्वेभ्यो यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्राकालोपपादितः ; उपपादितैरिति चौरादिको गिञ्, किंवा वैद्ये नोपपादितैः । अत्र देशग्रहणात् बलशरीराहार- सात्म्यसत्त्वप्रकृतीनां ग्रहणम्, कालग्रहणात् वयसोऽपि ग्रहणम्, दोषस्तु प्रशमनीयत्वैव गृहीतः, भेषजस्तु साक्षादेवोक्तम् । एवं दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां परीक्ष्याणां द्वाविधानां सर्वेषामेव ग्रहणं भवति । साध्यत्वेन प्रामाणिकानां सम्मताः साध्य- सम्मताः ; एतेनाज्ञेनाज्ञानात् ये साध्यत्वेन गृहीतास्ते निराक्रियन्ते । यत् तु सम्यक् ग्रहणेन याप्ययापनमुच्यते तन्नानिसुन्दरं “विनिवर्तन्ते” इति वचनान्, न च याप्ययापनं विनिवृत्तिः ।

असाध्ये भेषजनिवृत्तिमाह—साधनमित्यादि । नन्वसाध्यानामपि साधनं दृष्टं, वतोऽरिष्टसं- दवश्यं सृशुगृहीतत्वेनासाध्यः, यदुक्तम् “अरिष्टज्ञापि तन्नास्ति यद्विना मरणं सम्भवत्येव । मरण- ज्ञापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्” । अयन्नारिष्टसाधनञ्च सुश्रुते उक्तं भूयन्त्वरिष्टे मरणं प्राधान्येस्तत् क्लामलैः । रसायनतपोजल्पकस्यैर्वा भिवाच्यन्ते” इति । तथा चायस्यो अगन्धानां,

साध्यत्वबुद्ध्या प्रतिपादितभेषजैरसाध्यव्याधिप्रशमाभावेन न क्षतिः । तत्र हेतुमाह—“साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते” इति ।

कश्चिन् तु सम्पत् इत्यनेन याप्यानामपि ग्रहणमाह—तत्र भद्रं याप्यानां यापनस्य त्रिनिवृत्तित्वाभावान् साधनं न त्वसाध्यानामिति वचनविरोधाच्च । असाध्यत्व हि द्विविधं याप्यत्वप्रत्याख्येयत्वभेदादिति ।

नन्वसाध्यानामपि दृश्यते भेषजम् उपदिष्टं हि भगवतागस्त्येन काला-
कालमृत्युजयभेषजम् । “रसायनतपोजप्य योगसिद्धैर्महात्मभिः । कालमृत्युरपि
प्राज्ञैर्जीयतेऽनलर्मनरैः ॥” इति । तथा सुश्रुतेनापि “ध्रुवन्त्तरिष्टे मरणं
ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः । रसायनतपोजप्य-तत्परैर्वा निवार्यते ॥” इति ।
तथान्यत्रापि “जातारिष्टोऽपि जीवतीति” । तस्मादत्र साधनमिति
रसायनवज्जं भेषजं भिषगादिपादचतुष्टयान्बतमं वा तेनासाध्यव्याध्युप-
शमकत्वेन रसायनस्योक्तिने विरुल्यते । अत्राहुरन्ये “नियतमनियत-
ञ्चेति द्विवारिष्टं तत्र नियतमरिष्टमसाध्यमनियतन्तु रसायनादिभिः साध्यते”
इति नियतारिष्टाभिप्रायेणोक्तम् । “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणा-
दते” इति तथा “अरिष्टञ्चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं भवेत् । मरणञ्चापि
तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥” इति सुश्रुतागस्त्यवचनन्तनियतारिष्टविय-
मिति । अन्ये तु सर्वमेवैवारिष्टं मारयन्त्यसति रसायनादौ रसायनादेः प्रभावेण

रसायनतपोजप्य-योगसिद्धैर्महात्मभिः । कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नाल्लर्मनरैः” । तथान्यत्राप्युक्तं
जातारिष्टोऽपि जीवति । अत्राहुरेके द्विविधमरिष्टं नियतमनियतञ्च, तत्र नियतं
यस्यसाध्यमेव, अत एवाकं “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादते” अत्र जातस्येति
वचनान् नियतरथेति दर्शयति । यत्ननियतमरिष्टं तत्र प्रति सुश्रुतागस्त्यवचनयोरर्थवत्ता,
चरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्ते यथा—“संशयप्राप्तमात्रे यो जीवति तस्य मन्यते” इति । अन्ये तु
वृत्ते संशयप्राप्तमिति उक्तिभेदमात्रमत्र, तेन सर्व्वारिष्टं मारकमेवास्ति रसायनादौ । रसायन-
तपःप्रभृतयस्तु प्रभावातिशययोगात् इतरक्रिययाऽसाध्यमानमपि साध्यन्ति, तच्च रिष्टनिवारणं
विरलेष्वेव पुरुषान्तिशयेषु नन्दिकेश्वरादिषु द्रष्टव्यं, न सर्व्वपुरुषैस्तत् शक्यमतो जातारिष्टानाम्
असाध्यत्वेन तन्त्रे प्रोच्यते । यन् तु कैश्चिदृश्यते नियतायुषो मृत्युररिष्टपूर्व्वो भवति,
अनियतायुषस्वरिष्टं विमैव मृत्युर्भवति ; तन्न, “मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्”
इति वचनान् । यद्व्यतेऽनियतायुषः सन्त्यपि रिष्टप्रादुर्भावे सम्यक्क्रियोपपादनात् जीवितेन
भवितव्यम्, यतोऽनियतायुषः पुरुषकारापरान्नादेव परं मृत्युर्भवति, सम्यक्क्रियायाञ्च पुरुष-
कारापरान्तो नास्ति । तच्च, न ह्यनियतायुषः सर्व्वदैव पुरुषकारसाध्याः, किन्तु यथोचितकालक्रिय-
माणस्वस्थातुरहितक्षेपारूपपुरुषकारसाध्याः, तेन यथोचितकाले हितसेवनादसाध्यत्वयुक्ते प्वाधी

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म * प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥

अग्निनाशकत्वात् । सर्व्वपुरुषाणामशक्यत्वेन रसायनादेर्जातारिष्टमसाध्यमेव
इत्याहुः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन
त्रिविधशिष्याणां न व्यवसायो भवति अतिमृक्षमतत्वाद् द्रव्यगुणानामित्या-
शङ्क्याह. भूयश्चेत्यादि ।—अतो वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोप-
देशादनन्तरमन्नपानादिके यथाद्रव्यं द्रव्यमनतिक्रम्य गुणकर्म गुणाश्च कर्माणि
च तन् भूयो वङ्गुतमं च प्रवक्ष्यते प्रतिद्रव्यं विस्तरेण गुणकर्म प्रवक्तव्यमित्यर्थः ।

नन्वेतावतैव वातादीनां स्वस्वगुणविपरीतगुणद्रव्यैः प्रशमोपदेशेन युक्ति-
व्यपाश्रयभेषजं किं समाप्यते इति शङ्कायां यथाद्रव्यं गुणकर्मापदेशेऽप्येव व्य-
स्थिते द्रव्याणां गुणकर्माश्रयत्वेन कर्त्तृत्वेन च सत्यापि प्राधान्ये गुणकर्मा-
पेक्षया गुणकर्मभ्यामेव शक्तिरूपाभ्यां फलसाधनयोग्यत्वादादौ गुणकर्मणो-
गुणानां प्राधान्यादुपदेशे कर्त्तव्यं गुर्वादिगुणापेक्षया शीतादिगुणस्य वीर्य-
संज्ञया प्राधान्येऽपि शीतादिवीर्यसंज्ञकस्य गुणस्य प्रायेण प्रतिनियतरसत्वात्
रसोपदेशो व्यवस्थीयते ।

“अत्र केचिदाचार्या ब्रूवन्ते द्रव्यं प्रधानम् : कस्मान् ? व्यवस्थितत्वात् ।
इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो. यथापि फले ये रसादयस्ते पक्के
न सन्ति” । ननु चेन् व्यवस्थितत्वं स्वरूपेणावस्थानं तत्र कषायादि-
कल्पितत्वदशायां नास्तीति व्यभिचार इति चेन् तदा “द्रव्यं प्रधानं
नित्यत्वात् । नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः यथा कल्कादिप्रतिभागः, स एव
सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति” । ननु नित्यत्वमविनाशित्वं
स्वरूपानुच्छेदो वा, तथातन्तु न कल्कादित्वदशायापि व्यभिचर्यते हेतुरिति
चेन्न, द्रव्यं प्रधानं “स्याजात्यावस्थानात् । यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
गच्छत्येवं शोषार्णाति ।” अतः स्वारम्भकद्रव्यजातीयत्वनानुवृत्तत्वं स्वारम्भकद्रव्य-
जातीयत्वानपायत्वं वा स्वभावसंसिद्धलक्षणं वा स्याजात्यवस्थानमिति । ननु
रिष्टे जाने किं भेषजमतीतकालक्रियमाणम् अपकाम्ने मलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति,
तस्मादसाध्यानां साधनं नोपदिश्यत इति साधु ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—किमेतान्येव गुणकर्माणि रसापराध्यापीत्याह, भूयश्चेत्यादि ।—गुणानां कर्माणि
गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन् यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्गुणकर्म तत् तत्कर्मिण्यस्मिन्

* गुणकर्माणि वक्ष्यते । इति चक्रपाणिः ।

मधुराम्ललवणादीनामपि रसानां पाञ्चभौतिकत्वेन मधुरत्वादिना ग्रहात् पृथिव्य-
म्वादिगुणवाहुल्यग्रहेण पञ्चेन्द्रियग्रहणमुपचर्यते इति चेन्न “द्रव्यं हि
प्रधानमाश्रयत्वान् । द्रव्यमाश्रिता हि रसादय इति” ।

ननु रसादीनामाश्रयत्वेऽपि द्रव्यस्य रसादिद्वारेणैव फलसाधकत्वान्न रसा-
दिभ्यो द्रव्यस्य प्राधान्यमिति चेन्न, यतो “द्रव्यं प्रधानमारम्भसामर्थ्यान् । द्रव्या-
श्रितो ह्यारम्भो यथा विद्वारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुद्र विपचेदित्येवमादिषु न तु
रसादिष्वारम्भः” ।

नन्वारम्भो मध्वारिगृहादी कालपरिणामेनाम्लादिरमस्यास्ति न ह्यारम्भ
आहरणक्षोदनादिव्यापारमात्रं किन्तु प्रयोजननिष्पत्तिहेतुसाधनमेव, तच्च
रसादिष्वस्ति इति चेन्न “द्रव्यं हि प्रधानं शास्त्रप्रामाण्यात् । शास्त्रं हि द्रव्यं प्रधान-
मुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थो चेति न रसादय उपदिश्यन्ते” इति ।

ननु रसादिद्वारेणैव द्रव्याणां कार्यविशेषमुपलभ्य योगानामुपदेशे द्रव्याण्यु-
पदिशन्ति भिषज इति । रसा एव प्रधानमिति चेन्न “द्रव्यं प्रधानं रसादीनां
क्रमापेक्षितत्वात् । रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं
सम्पूर्णाः” इति ।

नन्वेवं द्रव्यमपि क्रममपेक्षतेऽवस्थानां यथा तारुण्ये तरुणं परिणामे सम्पूर्ण-
मिति चेन्न “द्रव्यं प्रधानमेकदेशमाध्यत्वान् । द्रव्याणामेकदेशेनापि चूर्णादयः
साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षरिणेति” न रसानामिति ।

अत्र कार्यसाधकैकदेशत्वादित्यर्थस्तेन साध्येन न वैयधिकरण्यम् । एवं
क्रमापेक्षितत्वादित्यत्रापि स्वक्रमापेक्षितरसादित्वादिति व्याख्येयम् । “तस्माद्-
द्रव्यं प्रधानं, “द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति” ।

“तन्नेत्याहुरन्ये । रसास्तु प्रधानम् । कस्मात् ? आगमात् । आगमां हि
शास्त्रमुच्यते । शास्त्रं हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति,
तस्मिंश्च प्राणाः” इति ।

ननु भूनायत्ता रसा रसायत्तश्चाहारस्तस्मिंश्चेन् प्राणाः सन्ति सन्तु स च
द्रव्याधीन एवेति कथं रसस्य प्राधान्यमिति चेन्न “रसाः प्रधानमुपदेशात् ।
उपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुराम्ललवणा वार्तं शमयन्ति” इति ।

द्रव्येऽनुपानादी कृत्स्ने वा तन्त्रे वक्ष्यते आचार्यं हति शेषः । वक्ष्यते इति प्र. जो वचिरादेशात्
प्रयोगः । किंवा दधाम्ब्रव्यमिति यथाहेतु, तद्व्यथा गुरुस्वरकदिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं तेषाञ्च
पार्थिवानां गुणानां कस्मैपिचयसङ्घातगौरवादीति ॥ ३२ ॥

ननु यथा रसानां वातादुरपशमकत्वेनोपदेशोऽस्ति तथा द्रव्याणामपि यथा
 "शामलक्यादिरित्येष गणः स्रव्वज्वरापहः । चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफा-
 रोचकनाशनः" इत्यादि इति चेन्न रसाः प्रधानमनुमानात् । "रसेन ह्यनुमीयते
 द्रव्यं यथा मधुरमिति" ।

ननु रसेनानुमीयते द्रव्यं द्रव्येणापि रसनयोगेन रसमनुभवतीति द्रव्यमेव
 प्रधानं न तु रसा इति चेन्न "रसाः प्रधानमपि वचनात् । अपि वचनं हि वेदो यथा
 किञ्चिद्व्याधं मधुरमाहरेदिति" । तस्माद्रसाः प्रधानम् । रसेषु गुणसंज्ञा
 गुरुत्वादयः समानाधिकरणत्वेन व्यवस्थिताः । रसगुणेषूपदेश्यामः ।

"तन्नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानम् । कस्मात् ? तदशेनोपधकर्मनिष्पत्तेः ।
 इहोपधकर्माभ्युद्धीभोगोभयभागसंशोधन-संशमन-संग्राहकाग्निदीपन-प्रपीडन-
 लेखनवृंहणरसायनवाजीकरणभयथकरणविलयनदहनदारणमादन-प्राणघ्न-विष-
 प्रशमनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्च । अग्नी-
 पोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं म्लिग्धं रुक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु-
 तीक्ष्णञ्च त्वेतानि खलु वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षादसमाभ्यूयात्मकमम
 कुर्वन्ति । यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरमं वातं शमयेदुष्णवीर्य-
 तात् । तथा कुलथः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरश्च क्षुरसो वातं
 बद्धयेत् शीतवीर्यतात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यतात्
 अम्लमामलकं लवणं सन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं बद्धयेदुष्णवीर्यतात्
 मधुरा मन्थ्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं बद्धयेति म्लिग्धवीर्यतात् ।
 अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्यतात् । मधुरं क्षौद्रञ्चैति । तदेतत्
 निदर्शनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र । "ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु
 वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ये रसाः पित्तशमना
 भवन्ति यदि तेषु वै । तीक्ष्णोष्णरलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ये
 रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बल्यमं बद्धयेन्ति
 ते ॥" इति ।

"तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति । तन्नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति ।
 कस्मात् ? सम्यग्बिभ्याविपाकत्वात् । इह हि सर्वाणि द्रव्याण्यभ्यवह्नानि
 सम्यग्बिभ्याविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । भवन्ति चात्र । पृथक्त्व-
 दर्शनामेष वादिनां वादसंग्रहः । चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपाक्षितः ॥
 तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ३३ ॥

दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना वीर्यात् वीर्यं नास्ति विना रसान् । रसो नास्ति विना द्रव्याद् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् । अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद्देह-
देहिनोः ॥ वीर्यसंबन्धा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निगुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्य-
चिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमनोपयोज्यानि श्रेयज्ञानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणकृत्याः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौपरीहनुभिर्विद्वान् परीक्षित कथञ्चन ॥ महस्रणापि हेतूनां नाम्ब्रष्टादिविरोचयेत् ॥ तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥ इति सूत्रश्रुतेनोक्तम् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः - तेन द्रव्यप्राधान्येऽपि द्रव्यगुणकर्मणामतिवाहुल्यात् सङ्घे पणोप-
देशार्थं गुरुजीवादिगुणानां मधुरादिसामानाधिकरण्यात् प्रथमं रसोपदेशं व्यव-
स्थितं रसस्वरूपमुपदिशति - रसनार्थो रस इति । अर्थसंबन्धास्तु वस्यन्ते
“अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मनसस्तु चिन्त्यमर्थः” इति रसनस्य योऽर्थः स
रसः । अर्थो हि समानयोनिकं वस्तु तत्र यद् यद् योनिकं तत्र तस्य तद् योनिकं
वस्तु । तथा हि रसनमाप्यपिन्द्रियं रसोऽप्याप्य इति रसनार्थो रस इति
व्याप्यितुमाह - तस्य द्रव्यमाप इति द्रव्यं गुणकर्मणाश्रयसमवायिकारणं
प्रकृतिभूतकारणमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यमिति किं रसस्याश्रयरूपं कारणं किं ग्रहणे कारणमित्यत आह -
निवृत्तौ चेति । निवृत्तिरूपक्षितिः । रसस्योत्पत्तौ द्रव्यं गुणकर्मणाश्रयसमवायि

चक्रपाणिः - सप्रति दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वक्तुमुद्यतो रसलक्षणपूर्वकं
रसोपपत्तिक्रममाह - रसनार्थ इति । रसत आस्वाद्यत इति रसः, रसनार्थ इति त्रिहाप्राद्यः ।
एतच्च पञ्चामपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात् साधु लक्षणम् । तस्येति रसस्य,
द्रव्यमित्याधारकारणं, द्रव्यशब्दो व्याधारकारणवाची, यथा - “पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि” इति ।
अतिस्तथेति यथा भाष्ये आधारकारणं तथा क्षितिरपि, अपेक्षिती व्यक्तव्ये, क्षितिस्त्वमे
प्रतिबन्धनात् अतिरेधारकारणत्वमनुभूयमिति दर्शयति, येनापो हि नियमोऽपि रसवत्यः । तथा
शास्त्रे यमद्वकाण्यीये “सौम्याः खल्व्यापः” इत्यादिना जलं पृथं रसस्य व्यक्तिरिति दर्शयति ।

कारणमापः, यस्मिन् द्रव्ये जायमाने रसश्चाभिव्यज्यते तस्य जायमानद्रव्यस्य क्रियागुणवत् समवायिकारणमापः । आप एव हि रसतन्मात्रात्मिकास्तत्र यद्रसमात्रं तदेवेह किं रसनार्थपदेनाभिहितं, न हि तद्रसमात्रं रसनेन्द्रियस्य ग्राह्योऽर्थोऽतीन्द्रियत्वात् । तज्ज्ञापनार्थमाह—क्षितिरिति । पूर्वपूर्वभूतानु- प्रवेशेनैव जायमाने स्थूलजले चतुरान्मकेऽव्यक्तरसरूपेणाभिव्यज्यते, तासां चतुरान्मिकानामनुप्रवेशेन क्षितिस्तथैव रसाश्रयद्रव्यं पञ्चात्मिका, न तु गन्ध- तन्मात्रा क्षितिरिति ख्यापितम् । “कार्ये हि समवायिकारणद्रव्याण्येव गुणाश्च गुणैरारभ्यन्ते इत्यात्रेयः” भद्रकाप्यस्तु “रसतन्मात्रं जलं सूक्ष्मं निरवयवं तदेव तेजोऽनुप्रवेशेन यज्जलं जातं तत्र योऽव्यक्तरसो निष्पाद्यते स रसतन्मात्ररूपजलादनन्यः” इत्याह ; पाञ्चभौतिकद्रव्यगतरसस्य स्थूलजलं द्रव्यमिति बोध्यम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं रसविशेषविज्ञानीयेऽव्याये । “आकाश- पवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्घातेकात्तरपरिच्छेदाः शब्दस्पर्श रूपरसगन्धास्तस्मा- दाप्यो रसः” इति । सर्वभूताचिन्नाशारीरेऽप्युक्तम् “आकाशादीनां कर्मगुणा- स्तत्राप्यस्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता ईत्यं स्रं हां रेतश्चेति ।” स्वयमप्येवं वक्ष्यति । इत्थञ्च तन्मात्ररसो रसत्वं रसाभावश्च न रसनार्थस्तेषां रसनसमानयोनिक्त्वाभावाद् तत्र मधुराद्यन्यतमस्य कटाद्यन्यतमैः सह भेदेऽपि सति पृथक्त्वाख्योऽभावत्वेन ग्रहदशायां रसनार्थत्वमस्ति रसत्वमप्यास्ति इत्यनो रसाभावे रसेतरत्वाविशेषणं, यत् नूच्यते परेण “यथाश्रुतलक्षणस्यास्य रसत्वे रसाभावे चातिप्रसङ्गादतीन्द्रियरसे चाप्रसङ्गाद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तर- जातिमत्त्वं रसत्वमिति लक्षणं बोध्यामिति ।” अत्र रसनेति पदं रूपादीनां ग्राहकचक्षुरादीनां व्यवच्छेदार्थम् । वातादिदूषितरसनस्यासृचिवशाद्रसस्य रसनाग्राह्यत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय उन्द्रियेतिपदम् । रसनेन्द्रियवृत्तिरूपादि-

तत् सुश्रुतेऽप्युक्तं “तस्मादाप्यो रसः” इति । क्षितिरुपपत्तये रसेन निग्न्यानुपपत्तेन रसवतील्युच्यते, यतो नित्यः क्षितेर्जलसम्बन्धः ; वचनं हि—“द्विष्टं ह्यपरं परेण” इति, अस्त्यर्थः—स्ववाय्वग्निजलश्रितीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपूर्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतञ्च स्वादिषु गुणोत्कर्षः । रसस्य किं व्यक्तौ अपक्षिती कारणं किंवा विशेष इत्याह,— निवृत्ताविश्यादि । निवृत्तौ चाभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यज्यमानो जलश्रित्याधार एव व्यज्यत इति दर्शयति, चकाराद्विशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे अपक्षिती प्रत्ययो, तेन “सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यग्निगुणातिरेकादम्लः” इत्यादिना जलवृथिव्योरपि विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नं । विशेषे च प्रत्ययाः स्वाद्य इति मधुरादिविशेषनिवृत्तौ निमित्तकारणं सत्त्वाद्यनलाः, न

वारणाय ग्राह्ये तिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यजातेरसत्त्वादसम्भवात् तद्वारणाय
वृत्तीतिपदम् । रसनेन्द्रियग्राह्यरसवृत्तिगुणत्वजातिमत्त्वाद् रूपादीनां रसत्व-
वारणाय गुणत्वावान्तरेति । मधुरादिषु प्रतिरसं तथातीन्द्रियस्मे चाव्याप्ति-
वारणाय जातिमत्त्वमिति । प्रत्येकरसस्य जातिमत्त्वेऽपि मधुरत्ववत्तया
ग्रहणदशायां जातिमत्त्वाग्रहोऽप्रसङ्गसम्भवात् । जातिमत्त्वन्तु वृत्तिनियामक-
सम्बन्धेनैव बोध्यम् । तेन ज्ञेयत्वादिना सम्बन्धेन नातिप्रसङ्ग इति
बोध्यम् ।

नेदं साधु व्याख्यानम् । तन्मात्ररसोऽतीन्द्रियः साधारणभूत एवाव्यक्तो
गुणत्वावान्तरसामान्यभूतजातिमत्त्वाभावादनेन लक्षणैनालक्षितः । एकत्वान्
तस्य गुणत्वावान्तरसामान्याभावात् । न हि मधुरादिगतसामान्यमस्यास्ति,
मधुरादयो हि रसप्रभेदा रसत्वसामान्यवन्त एव न रसप्रभेदः साधारणत्वान् ।
तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यो यो मधुरादिरसस्तत्तद्वृत्तिगुणत्वावान्तरसामान्यभूत-
जातिने तन्मात्ररसे तस्मान् तन्मात्ररसो नैतल्लक्षणैर्लक्षित इति अतीन्द्रियरसे-
ऽप्रसङ्गसद्भाव एव न तु निवारितः स्यात् । अस्माकं मतेनेदं तन्मात्ररस-
लक्षणमिति तुल्यत्वादिष्टं क्षितिस्तथेत्युक्त्या तस्य व्यावृत्तत्वव्यापनादस्य
रसनार्थो रस इति लक्षणस्यालक्ष्यस्तन्मात्ररस इति ज्ञापितम् । तस्माद्रसनार्थो
रस इत्यस्य लक्षणस्य रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमिति
व्याख्यानमसाध । आकाशानुप्रवेशे वायुद्विगुणस्तस्य तेजस्यनुप्रवेशे तेजस्त्रि-
गुणं तस्य रसतन्मात्रास्वपस्वनुप्रवेशे चतुरान्तिका आपस्तज्जलानुप्रवेशेन श्रूयते
रसवती क्षितिर्गत्यतस्तन्मात्ररमव्यावृत्तिष्ठापनार्थमाह—क्षितिस्तथेति । 'अत्रेदं
हृदयं कतिधापुरुषीयं 'महाभूतानि खं वायुर्गगिरापः क्षितिस्तथा । शब्दः
स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः । तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे

प्रधानकारणभूताः । आद्य इत्यनेनैव त्रित्वे लब्धे 'पुनश्चय इति वचनं तेषामेव व्यस्तत्वमस्ताना-
मपि प्रायवत्त्वदर्शनार्थं, अत एव व्यस्तसमस्ताऽऽकाशादिसंमर्गान् भेदस्तु रसानां
मधुरतरमधुरतमादिरैवन्तु रसभेदश्चोपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्तावप्याकाशादीनां
निमित्तकारणत्वं दर्शयति, अक्षयति हि 'तास्वन्तरीक्षाद् भ्रष्टा भ्रश्यमानाः पञ्चमहाभूत-
गुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तारभिम्रीणयन्ति यासु पद्भिममूर्च्छन्ति रसाः'
इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकारं स्वाद्यश्चेत्यत्र योजयन्ति, तेन चकारात् काकोऽपि
विशेषेऽभिव्यक्ती च कारणं लभ्यते, साक्षात् तु कालस्वावचनेन खादिभ्योऽप्यपकृष्टं कालस्य
कारणत्वं दर्शयते । बिंबा रसस्यापो द्रव्यं क्षितिस्तथेति च पूर्ववदेव निवृत्ती च, क्षितिरेव,

परे । पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणेषु स्मृतः ॥” इति । जलानुप्रविष्टायां क्षितावपि रसोपलम्भात् क्षितिश्च सह रसेन भौतिकद्रव्यात्पक्षौ गुणकर्माश्रय-समवायिकारणमिति रसस्य निवृत्तौ च द्रव्यमिति । अत एव मुश्रुतेनोक्तं “तस्मादाप्यो रसः” इति न तु पार्थिवोऽपि रस इति, स्वयञ्च घ्राणार्थो रस इति न कृतम् ।

नन्वेवञ्च न कथं मधुरादिप्रविभागः स्यादित्यत आह, विशेषे चेत्यादि । विशेषे रसस्य प्रभेदं प्रति च खाद्यस्त्रय आकाशवाय्वप्रयस्त्रयः प्रत्यया हेतवः । निर्देशादेव त्रय इति प्राप्तौ पुनस्त्रय इत्यनेन व्यस्ताः समस्ताश्च हेतव इति दर्शितम् । तेन भूम्यम्बुगुणवाहृत्यान्मय इत्यादि वक्ष्यते । एतेनैतदुक्तं भवति नाप्यु न च क्षितौ मधुरादिरसविशेषो वनने, किन्तु रसनाथो यः कश्चिद्रसो भावो रसनेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु स खलु तेषु पञ्चभिभूतैर्जन्यमानेषु द्रव्येष्वदभ्यः क्षितेश्चैवाभिव्यज्यमानः खादिभूतत्रय-जल-क्षिति-संयोगान्मधुरादि-विशेषेणाभिव्यज्यते । इति खाद्यस्त्रयो विशेषे प्रत्यया हेतयो न तु प्रकृतिभूतकारणानि ।

ननु जलक्षित्योरिव किं पाञ्चभौतिके पूर्वमध्यक्तोऽथ व्यक्तो वा रसोऽभि-निर्वर्तते ततो विशेष इत्याशङ्क्यायां चकारद्वयं युगपद्रसस्य जलक्षितिभ्यां निवृत्तिः खादिभिर्योगे च मधुरादिविशेष इत्यर्थः । उक्तं च मुश्रुतेन रसविशेषविष्णानीये- “आकाशपवनदृढनतोयभूमिषु यथासद्भ्रमेकोत्तरपरिगृह्याः ऋदस्पशरूपरस-गन्धास्तस्मादाप्यो रसः । परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहाच्च परस्परानुपवेशाच्च सत्त्वेषु सत्त्वेषां साभिध्यमस्ति, उन्कर्षापकर्षानु ग्रहणम् । स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्द्रव्यः षोढाभिव्यज्यते । नदयथा—मधुरोऽप्यो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति ॥ ३३ ॥

निवृत्ताभिव्यक्तौ प्रत्ययो नापः । यत आयो ह्यव्यकरसा एव क्षितिरसम्बन्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते, उक्तञ्च “जङ्गमन्यावराणां भूतानां सूतीरभिप्रीणयन्ति यामु पद्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः” इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवाप्यो रसो व्यज्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारात् अप्रक्षितौ विशेषे कारणे, यद्यपि चापक्षितौ विशेषे कारणे, तथापि “सोमगुणातिरेकात् मधुरः” इत्यादौ तु खाद्य एव तथा सन्निविदन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन तत्रापि जन्येन यच्चिष्टिष्टाः खाद्य एव विशेषहेतव इति । यद्यपि चाभिव्यक्तिर्मधुरादिविशेषरक्षिता कश्चिद्रसति तथापि सामान्येन सत्त्वं अ यदभिधेयकथेऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षितिरूपं जलक्षितिरूपं वा नदभिव्यक्तिकारणं, यदनुगमात् तु मधुरादिविशेषोपलक्षिषस्तद्विशेषकारणमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।

कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥

स्वादुम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।

जयन्ति पित्तं श्लेष्मणां कषायकटुतिक्तकाः ॥ ३४ ॥ *

गङ्गाधरः— ननु विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रय इति चोक्तं, ते च विशेषाः के इत्यत्र आह—स्वादुरम्लोऽथेत्यादि । स्वादुरिति मधुर इत्यर्थः । स्वादादीनामुत्तरोत्तरापकर्षान् पूर्वपूर्वमभिधानम् षट्कोऽयमिति पदेषु, न तु सप्तकादिरित्यर्थः । पुनः सङ्गावचनात् स्वादादिविशेषस्तु स्वादियद्भूतसंयोगादेव भवति तदुक्तं मधुरतेनापि “भूम्यम्युगुणवाहुल्यान्मधुरः । तोयाग्निगुणवाहुल्यादम्लः । भूम्यग्निगुणवाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणवाहुल्यात् कटुकः । वाय्वाकाशगुणवाहुल्यात्तिक्तकः । पृथिव्यनिलगुणवाहुल्यात् कषाय इति ।”

स्वयमपि वक्ष्यन्त्यात्रेयमद्रकाप्यीये । “सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीला लघ्वाश्चाव्यक्तरमास्वन्तरीक्षादभ्रश्यमाना अष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तौ रभिप्रीणयन्ति । ताम्बु च मूर्त्तिषु पदभिर्मूर्च्छन्ति रसा, तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकान् कषायः । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषाद्भूतानाम्” इत्यादिना रसानामूर्द्धादिभाजित्वं प्रत्येकेन स्वरूपत्वं गुणकर्मादिकञ्च विशेषेण वक्ष्यति ।

चक्रपाणिः— रसविशेषानाह—स्वादुरित्यादि । अत्र सर्व्वप्रणिनामिष्टत्वादादौ मधुर उक्तः, तत्र च प्राण्यभोष्टोः कर्षकमेतैवादिनिर्देशकमो बोद्धव्यः । षट्क इति पुनः संख्याकरणं परचादिमतसप्तसंख्यत्वादिनिषेधायम् । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेदबहुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वं दर्शयति । रसानामुपयुक्ततरं काव्यमाह—स्वादुम्लेत्यादि । अत्र च वायोनीरसस्यापि

* अध्यायान्ते संग्रहश्लोकीकायां “भूयश्चात इत्यादि लवणाः कफमित्यन्तीः सार्धं चतुष्टयश्लोकैः सप्तत्ययदम्बरसा उक्ताः” इति विवृतं । गङ्गाधरेण, आदर्शपुस्तकेषु श्लोकस्वीकृत्य अनुल्लेखात् न पश्यते सा संख्या, अतः स श्लोको विनिवेशितोऽस्माभिरत्र याददृश्यमानः । यथा—

“कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम् ।

कषायकटुतिक्ताश्च स्वादुम्ललवणाः कफम् ॥” इति ।

कर्माण्याह—स्वादम्लेत्यादि । स्वादम्ललवणा वायुं जयन्ति वृद्धं समं कुर्वन्ति समं हासयन्ति क्षीणमतिहासयन्ति । नीरसत्वेऽपि वायोः स्वादादिरससहचरितः स्निग्धगुरुत्वादिभिर्मधुरः स्निग्धोष्णादिभिरम्लः स्निग्धोष्णगुरुत्वादिभिर्लवण इत्येते वातविजेतृत्वेन व्यपदिश्यन्ते । कपायस्वादुत्तिकाः पित्तं जयन्ति शैत्यगौरवाभ्यां स्निग्धशीतगुरुत्वैः शैत्यगौरवाभ्यां तिक्तस्तिक्तस्यापि पित्तस्य जयो वीर्याद्विदग्धत्वे सामत्वे च । श्लेष्माणं कपायकटुतिक्तका जयन्ति रौक्ष्येण लघूष्णरुस्रत्वं रुक्षलघुत्वाभ्यामिति क्रमेणोन्नेयम् । एषां वातादिप्रशमकत्ववचनेन कटुादीनामेभ्यो भिन्नानां वातादिकोपनत्वमुन्नेयं वा तदपुष्कं तत्राद्या मासुं प्रान्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् । कपायतिक्तमधुरा पित्तमन्ये तु कुर्वन्ते इति । अन्ये च पठन्ति “कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति समीरणम् । कपायकटुतिक्ताश्च स्वादम्ललवणाः कफम्” इति । अत्र कटुम्ललवणाः पित्तं कोपयन्ति रुक्षोष्णलघुत्वैः कटुको रसः पित्तं वृद्धं करोति उष्णतीक्ष्णकटुत्वैः क्षीणं समं वा वृद्धं वा । अम्लो रसो लघूष्णत्वाभ्यां पित्तं सममुष्णतीक्ष्णत्वादिभिवृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा । लवणो रसः उष्णत्वेन पित्तं समं वृद्धं याति उष्णत्वतीक्ष्णत्वाभ्यां क्षीणं समं वा वृद्धं वा करोति । स्वादम्ललवणाः कफं कोपयन्ति मधुरो रसः स्निग्धशीतगुरुत्वैः कफं समं वृद्धं करोति । अम्लो रसः स्निग्धत्वेन लवणा रसः स्निग्धत्वगुरुत्वाभ्यां क्षीणन्तु समं वृद्धं वा । कटुतिक्तकपायाश्च कोपयन्ति समीरणमिति कटुको रसः समीरणं लघूष्णरुस्रत्वेस्तिक्तको रसः शीतरुक्षलघुत्वैः कपायो रसः शीतरुस्रत्वाभ्यां समं समीरणं वृद्धं करोति क्षीणं समं वा वृद्धं वा इति । केचिदत्र वातपित्तकफानां क्रमेण निणयव्युत्क्रमदोषपरिहाराथश्च “कपायकटुतिक्ताश्च कोपयन्ति समीरणम् । कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादम्ललवणाः कफम्” इति पठन्ति । तदेतन्पाठोऽत्र न सङ्गच्छते, वातादीनां प्रशमनप्रकरणान् प्रकाशयोपदेशस्यापेक्षितेन सिद्धेः ।

रससहचरितस्निग्धत्वादिगुणैर्विपरीतैः प्रशमो ज्ञेयः, एवं मधुरम्यापि श्लेष्मणोऽम्ललवणाभ्यां स्निग्धत्वाभिव्यन्दिन्वादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः । अथ च ये प्रशमकत्वेन रसा वातादीनां तैकाः, ते वदं का बोद्धव्याः, यदात्र चाग्भटः “तत्राद्या मासुं प्रान्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् । कपायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वन्ते” इति । रसकर्म्मोत्तिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्म्मनिर्देशः कृत एव, यतो मधुरादिरसेनैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देश्यव्यात्रेव-भट्टकाप्यीये, “तत्र स्वादुः” इत्यादिना, तथा “कटुतिक्तकपायाणां विपाकः प्रायशः कटुः”

किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।

स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

विषमवातादिजयोपदेशेन मधुरादिरसमहचरितगुणवीर्यसंभानां गुरु-
लाघवशीतोष्णादीनां वातादिजयित्वमुक्तमाचार्येण । आत्रेयभद्रकाप्यीये हि
वक्ष्यति मधुरादिरसद्वारेणैव द्रव्याणां गुणवीर्यविपाकान् । तद्यथा—“तेषां
पणां रसानामकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकम्पाप्यनुव्याख्यास्यापस्तत्र मधुरो रसः
शरीरमान्मज्ञात्” इत्यादिभिरुक्त्वा मधुरादिरसगुणान् । ततः परम्
“शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्भं यदुष्णं च यज्ञोष्णं
कटुकं तयोः । तेषां रसोपदेशेन निर्देशयो गुणसंग्रहः । वीर्यनोऽविपरीतानां
पाकतश्चोपदेश्यते ॥” इत्यादि । तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः
कटुः । अम्भोऽम्भं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इत्यादि ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ रसद्वारेण द्रव्याणां गुणवीर्यविपाकसंग्रहणे धातुवैषम्य-
प्रशमनत्वमुक्तवापि प्रभावजकम्पणोऽसंग्रहान् रसानां द्रव्याश्रितत्वाच्च शमन-
दूषणादिकम्पणापि सर्वोपसंग्रहणाय द्रव्यभेदमुपदिशति किञ्चिदोषेत्यादि ।
द्रव्यमुच्यते इति द्रव्यशब्दस्य त्रिविधं किञ्चित्पदेशेनयः । किञ्चिदिति
द्रव्यस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने वृत्तिमतो विशेषणं द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवद्वाचकं पुनः
पाठितत्वेन भेदमन्यान्त्रं गमयति । तेन यद् द्रव्यं द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवद्
दोषप्रशमनं तद्विन्नं द्रव्यत्वव्याप्यान्यधम्मवद् द्रव्यं स्वस्थवृत्तिविहित-
द्रव्यत्वव्याप्यधम्मवच्छिन्नं च यत् तद् द्रव्यं धातुप्रदूषणमिति त्रिःपाठित-किञ्चित्-
पदेन परस्परं भेदो गम्यते नैकपाठितेन परन्त्वभेद एव लभ्यते किञ्चित् द्रव्यं
दोषप्रशमनं धातुदूषणं स्वस्थवृत्तिमित्यवगमान् । न चेष्टार्पात्तरस्तु यद्धि द्रव्यं
तथा “अम्भोऽम्भं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा । शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
तयोरम्भं यदुष्णं च यज्ञोष्णं कटुकं तयोः” इत्यादिना ॥ ३४ ॥

चक्रपाणिः ।—अतोऽुवशिष्टद्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्यभेदमाह—
किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वं, दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् ।
दोषप्रद्वारेण इष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते, तेन, द्रव्यसहिष्णा बहोपाणां इष्टानां रसादीनां
धातुनां वा शमकम् आमलकदुरालभादि तद् गृह्यते । आमलकं हि शिवत्वात् त्रिदोषहरं, दुरालभा
चापि वातपित्तक्षेप्यहरी । यद्यपि आमलकस्य “हन्ति वातं तदम्भस्ववाद्” इत्यादिना गुणद्वारा
त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथापि तत् प्रभावकृद् हित्तमेव धोक्तव्यं, यत्तस्मात्ताम्बुत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि

यस्मिन् देशे वयसि काले च प्रकृतिदोषबलस्वबलदंष्ट्रबलाद्यनुरूपमात्रयोपयुक्त यद्भातुदुष्टिप्रशमकं भवति, तदेव द्रव्यं तथा प्रयुक्तं न तद्भातुदूपकं भवति न वा स्वस्थवृत्तिहितं भवति । एवं यद्द्रव्यं यद्भातुप्रदूषणं तद्द्रव्यं न तद्भातु-प्रशमकं न वा स्वस्थहितम् । यच्च द्रव्यं स्वस्थहितं तथा प्रयुक्तं तन्न धातुदोष-प्रशमनं न वा धातुदूपकमिति ।

नन्वस्ति स्वस्थवृत्तिसम्पत्तरक्तशाल्यादीनां दोषप्रशमनत्वञ्ज्वरादौ प्रयुक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । कफदोषप्रशमनानामपि कटुककरसादीनां वातप्रदूषणत्वमिति यच्च धातुप्रदूषणं तत् कफप्रशमनमिति, किञ्च येन द्रव्येण यो धातुः साम्या-वस्थो हसति तेन द्रव्येणैव वृद्धावस्थः स धातुः समो भवति समो येन वृथ्यते क्षीणस्तेन समः स्यादिति कथं तथा व्यवस्थीयते इति चेन्न दोषप्रशमनानि हि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषं प्रशमयन्त्येव प्रतिबन्धकसत्त्वे तु कुर्वन्ति न ह्येतावता तेषां दोषप्रशमनत्वस्वभावो व्याहन्यते, यथा सति हि प्रतिबन्धके षण्मिन्त्रं बद्धिनं ददति तावता तु वृद्धेन दाहकत्वस्वभावो व्याह-न्यते । एवं धातुप्रदूषकस्यापि यदा निमित्तान्तरयोगात् धातुप्रशमकत्वं स्यात् तदा धातुप्रदूषणत्वभावेऽपि निमित्तान्तरयोगं विना धातुप्रदूषकत्वस्वभावो न व्याहन्यते । यथाग्निमन्त्रेण जलस्योष्णत्वेन शीतस्वभावो न व्याहन्यते । कैवल्ये प्राधान्येन व्यपदेशो युक्तः । यच्च धातुप्रदूषकं क्षीणं वृद्धयित्वा समकरं भव-द्भातुदोषप्रशमनं भवति, तत् तु साम्यावस्थाकारकत्वेन न दोषावह एवेति दोष-प्रशमकत्वेन न व्यपदिश्यते इत्याह कश्चिन् । अन्ये लाङ्घयत् तु वातकरं कफहरं

युज्यते स त्वामलकप्रभावाच्च स्यात् । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां सम्पत्तेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनाञ्च दूषणं किञ्चिन्, यथा—यवकमन्दकत्रियादि । मृद् अवमिष्टे नीरोगात्वेनेति स्वस्थस्तस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतयानुवर्तनं तत्र स्वस्थकृत्स्नी मतमभिमते पृजितमिति यावत् । संलभ्येयनिर्देशानेव त्रिविधे लब्धे त्रिविधग्रहणे नियमार्थं, तेन संशोधनसंशमनादीनामनेकविधानामपि तत्रैवावरोधः । रसायनवाजीकरणे तु स्वस्थवृत्तिमात्र एव,—यदुक्तं स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्द्रव्यं तद्रसायनम्” इति । प्रति प्रति तु पादे किञ्चिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिकर्मणां विभिन्नद्रव्या-श्रदित्वोपदेशानार्थम् । एककिञ्चिद्ग्रहणे तु एकमेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतञ्च स्यात्, न च तदभिमतम् । ननु सुस्थवृत्तिमदानां रक्तशालिपटिकयवादीनां दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्यादीनां ज्वरादीं प्रथेमां, तथा प्रकृतिशरीरदोषाकाल-मात्राभियुक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा—“आमलकमितिमात्रमितिमात्राय” इत्यादि श्लेषं, तथा धातुप्रदूषणमपि दोषप्रशमनं दृश्यते, यथा “विपमुदरहरम्,” तथा यदेव

पित्तकरं मरिचादि तद्दोषप्रशमनं धातुप्रदूषणञ्चेत्युभयं न ह्येतावता द्रव्यस्य त्रैविध्यहानियथा पञ्च गुल्मा इत्यादौ संसर्गजगुल्मत्रयसम्भवेऽपि न पञ्चविधत्व-
व्याघात इति, किंवा यस्योभयकरत्वं तद्रसवीर्यादिद्वारेणैव न तु प्रभावकृतामिति
द्रव्यप्रभावाधिकारे तन्नोदाहार्यं न हीदृशं किञ्चिद्द्रव्यमस्ति यत्प्रभावेणैकं
दूषयत्येकं शमयतीति, स्वयमेवैतेनोपदिष्टमिति ।

वस्तुतस्तु स्वस्थवृत्तिमतामिति स्वस्मिन् शरीरमानसधातुसाम्ये स्थितस्य
तत्त्वेन वृत्तिवत्त्वं तत्र मतं हितसेवनेनाहितवर्जनेन जीवनरक्षणमिति यद् द्रव्य
तन्न धातुदूष्टिप्रशमनं न वा धातुप्रदूषणं, किन्तु धातुदूषकत्वाभावेन धातुदूष्ट्यां
ज्वरादौ हितमेव प्रयुज्यते न तु प्रशमकत्वेन हिततया प्रयुज्यते न वा भाविदोष-
प्रशमत्वेन दोषप्रशमनामिति । यच्च द्रव्यं धातुप्रदूषकं यस्य धातोर्यां
हानिरूपां वा वृद्धिलक्षणां वा दूष्टिं जनयति यथैवोपयुक्तं तथैवोपयुक्तं
तस्य धातोस्तां दूष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति वातकरं भवतु कफकरं
पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तनेति । यच्चापि द्रव्य
दोषप्रशमनं यस्य धातोर्यां दूष्टिं हानिं वा वृद्धिं वा यथैवोपयुक्तं प्रशमयति
तथैवोपयुक्तं तस्य धातोस्तां दूष्टिं तद्द्रव्यं न जनयत्येवेति, वातकरं भवतु
कफकरं पित्तहरं वृद्धिकरं वा हानिकरं भवतु किन्तनेति । गुणतो रसतो
वीर्यतो विपाकतो प्रभावतश्च धातुप्रदूषणं दोषप्रशमनं स्वस्थवृत्तौ मतामिति
मन्दकादिदोषकरं तदेव क्षीणदोषं प्रति बृहत्तमं शाक्यां पादानेन दोषप्रशमनं स्यात् ; तदेवैव्यव-
स्थितत्वात् किञ्चिदोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम् । अतोच्यते स्वस्थवृत्तिमत्तं रक्तशाल्यादि
दोषप्रशमनमपि स्यात्, परं तद् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितवान् स्वस्थवृत्तिमत्त्वेन गृह्यते, वचनं हि
“स्वस्थस्यैजस्करं यत् तद् दूष्यं तद्गन्धायनम् । प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् ।
प्रायःशब्दो विशेषार्थः उभयं ह्युभयायकृतम् ॥” इति । दोषप्रशमनानि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादि-
प्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचरन्त्येव, प्रतिबन्धकसम्भवे तु न कुर्वन्ति ; न चैतावता तेषां
स्वस्वभावो न भवति, न चाग्निर्मणिप्रतिघ्ननेन कदाचित् न दहतीति दाहकत्वेन नोपदिश्यते ;
एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्रशमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवत् । न धातुदूषकः स्वरूपतां
हन्ति, यथा सलिलस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वं ; तस्माद् यद् यद् यस्य प्रायिकमनन्योपाधिकृतञ्च
रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दकादीनां क्षीणदोषवर्द्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं
तद्विशमानमपि कदाचित्कत्वात् तथा साम्याय ह्युत्तरकार्त्तं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते
दोषप्रशमकत्वेन । ननु यद्यप्येवं तथापि यदेकदोषहरमपरदोषकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं
पित्तकरञ्चेत्यादिवन्तु द्रव्यजातं तत् कुत्र प्रविशतु ? अत्रैके वदन्ति - यद्भयात्मकं तद्दोषहरं
दोषकरञ्च, न चैतावता द्रव्यमित्यस्ति ; यतो वातादिसंसर्गजध्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन

भेदेन त्रिविधमेव न तु संशोधनादिभेदेन चयप्रकोपकादिभेदेन वाजीकरण-
रसायनादिभेदेन चापरिसंख्येयं धातूनां शारीराणां वातादीनां रसादीनां
मलमूत्रादीनाञ्च सञ्चितानां बाह्यानामाभ्यन्तराणां वा दोषस्य वृद्धा-
त्मकस्य संशोधनेन निहरणात् हान्यात्मकस्य वद्धनात् मानसानाञ्च रजस्तमो-
ऽहङ्कारादीनां वैषम्यलक्षणस्य दोषस्य संशोधनादिना शमनं हि प्रशमनमिति
मुतरां प्रशब्दोपादानं सङ्गच्छते ।

एवं धातुप्रदूषणं हि चयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयैर्धातूनामव्यापन्नानां वाता-
दीनां रसादीनां मनःश्रोत्रास्त्रिणां शारीराणां रजस्तमःसत्त्वबुद्धप्रहङ्काराणां
मानसानाञ्च युगपत् साम्यनाश सभयवृद्धिस्थानापकर्षणलक्षणवैषम्यलक्षणां
च दृष्टिं जनयतीति । तथा स्वस्थवृत्तौ मतमपि तदयन् स्वास्थ्यं रक्षति स्थिरञ्च
स्वास्थ्यमतिमैथुनादिभिर्व्याघाताद्रक्षति जीवितादिकञ्च न हासयति उति ।

दोषप्रशमनं दोषप्रदूषणमिति न कारणे वातापत्तकफानां शारीरदोषसंज्ञया
रजस्तमसोश्च मानसदोषसंज्ञया दोषशब्देन लाभः स्यान्न तन्न्येषाम् । किञ्चि-
द्धानुप्रदूषणमिति च न कारणे रसादीनां धातुसंज्ञया लाभः स्यान्न तन्न्येषामिति
तन्निरासार्थं दोषशब्दधातुशब्दोपादानेन भावसाधनदोषशब्देन दूषकस्य कर्त्तृ-
साधनधातुशब्देन धारकस्य व्यावृत्त्याः परिग्रहान् रसादीनामपि दूषणं वाता-
दीनामपि प्रदूषणं वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति काश्चित् दोषत्वं वैषम्यवत्त्वं धातुत्व
प्रकृतिमत्त्वम् । दोषप्रशमनं विषमाणां साम्यकरणं धातुप्रदूषणं समानां वैषम्य-

यत् त्रैविध्यं रोगाणामुच्यते तत् खण्डितं स्यात्, किंवा मरिचादीनां यदभयकर्मत्वादिकं
न तत् द्वयप्रभावकृतं किन्तु हि रसादिकृतम्, तेन न द्वयप्रभावप्रस्तावे उदाहरणीयम् । न च
किञ्चिद्द्वयं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किञ्चिद्दोषं करोति किञ्चिच्छमयतीति, न दोषप्रशमन-
त्वादियभावं प्रति नियमः, अयमेव च पक्षः साधुः । ननु किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्दोष-
प्रदूषणमिति वा क्रियतां, किञ्चिद्धानुप्रशमनं किञ्चिद्धानुप्रदूषणमिति वा : नैवं, तथा सति
दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वातादिव्येव वृत्तिव्याप्तौ तथा धातुशब्दस्य रसादिवृत्तिव्याप्तौ उभयग्रहणं
न प्राप्यते । उभयपदोपादानेन द्वयं निपुणकारी तन्त्रकारो दूषणत्वधारणत्वयोरपरिग्रहान्
दोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि ज्ञेयतं त्रिविधादितपीतीयादिवक्ष्यमाणं तथा धातुप्रदूषणेन
वातादिप्रदूषकमपि निशानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति । प्रशब्दोऽत्र प्रकारे, तेन प्रकारेण मृद-
मध्यादिना प्रकोपणं तथा प्रकारेण संशोधनं संगमनादिना संगमनमुच्यते ; किंवा धात्वर्थानु-
वृत्तादेव इमौ प्रशब्दौ, यथा - श्रुतांशः परिधावतीत्यत्र धावतीत्यर्थः । आदौ दोषप्रशमनग्रहणं
तस्यैवेहाभिप्रैतत्प्रात् । ननु स्वस्थवृत्तिमतद्रूपं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव, नैवं, न हि
स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वाद्दोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते किं तद्वि समधातूनामवर्द्धकत्वेनाभय

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपाथिवम् ।
 मधूनि गोरसाः पित्तं वसामजासृगामिपम् ॥
 विरामूत्रं चर्म रेतोऽस्थि स्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
 जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ३६ ॥
 सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
 मनःशिलाले मणयो लवणां गुरिकाञ्जने ॥

करणमित्यर्थः । योगपारिभाषिकी संज्ञा हि योगवृत्त्या प्रतिवाध्यते तथा
 तल्लभात् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—यद्यपि द्रव्यामिति स्वादिनवर्कं पाञ्चभौतिकञ्च लभ्यते तथापि
 हि क्रियाविषयेण विभज्य स्वरूपेण विभजति—तत्पुनरित्यादि । तन्मृत्ति-
 मन् पाञ्चभौतिकं द्रव्यं भेदान्तरेणापि त्रिविधमस्मिंस्तन्त्रे प्रयोक्तुमर्हत्वेन बोध्यं.
 तेन वाग्वादीनाममृत्तद्रव्यत्वेनानुपदेशेऽपि न न्यूनत्वम् । तन् तु त्रिविधं विभजते
 जाङ्गमेत्यादि । जङ्गमानामिदमिति जाङ्गमम् । औद्भिदम् उद्भिद्य पृथिवी प्राणी
 जायत इत्युद्भिन् । तस्यावयवरूपमिदमौद्भिदं द्रव्यामित्यन्वयः । पृथिव्या
 अप्राणिप्राणिरूपाया विकाररूपं पाथिवं पृथिवीप्रधानमस्य विकारस्य तद्वा
 पाथिवमिति । तत्र जङ्गमश्चतुर्योनिजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदात् । तद्भिद-
 मत्रापयोजनान्नापिदश्य तद् द्रव्यभेदेषु प्रयोक्तुमर्हाणि यानि यान्यस्मिंस्तन्त्रे
 तान्याह— मधूनीत्यादि-रोचना-इत्यन्तमाह उल्लोकेन । मध्वादीन्यूनविंशति-
 द्रव्याणि जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते । प्राधान्येन प्रायश उपयोगितादेतानि निदिष्टानि
 तेनान्यान्यापि वस्त्याण्डादीनि ग्राह्याणीति बोध्यम् । आमिषं मांसं रोचनाः काले
 परिणामेन विशिष्टरूपं पित्तादि उति जाङ्गमम् ॥ ३६ ॥

यद्यपि जाङ्गमानन्तरमौद्भिदमुद्भिदमिति जाङ्गमविवरणानन्तरमौद्भिदविवरण-
 मेव युज्यते, तथाप्यस्मिंस्तन्त्रे पाथिवापेक्षया औद्भिदानां बहुप्रपञ्चत्वेन

करत्वेन च रसादिस्वोत्साहानुगुणत्वेन धातुसान्यानुवृत्तिकरमुच्यते, वचनं हि "पथ्यं पथोऽनपेतं
 यत्" इति ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यन्यथा द्रव्यभेदमाह—तत् पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यं । गच्छतीति जङ्गमं ।
 उद्भिद्य पृथिवी जायत इति औद्भिदं वृश्वादि । उक्तप्रकारद्वयातिरिक्तपृथिवीतिकारः पाथिवम् ।
 संस्वेदजस्येह किन्वादेर्जङ्गमेऽवरोधः, कुष्माण्डकारेश्च औद्भिदे । इह च द्रव्यशब्देन पाथिवद्रव्य-

भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।

वनस्पतिस्तथा वीरुद्वानस्पत्यस्तथोषधिः ॥

प्रयोगान् स्वल्पप्रयोगाच्च पार्थिवानां जाङ्गमानन्तरं वक्तुमारम्भः—सुवर्ण-
मित्यादि भौममौषधमुद्दिष्टमित्यन्तेन सपादेनैकश्लोकेन । विंशति-
भौममौषधमुद्दिष्टम् । सुवर्णं स्वर्णं पञ्च लोहाश्चेति षट्, समलास्तेषां मलरूपाणि
च षट् ; शिलाजतूनि चत्वारि सौवर्णं राजतताम्रायसानि, शिराटिका लोहमलं
मण्डूरश्चेति । पञ्च लोहा रजतताम्रत्रपुसीसकाललोहाः ससिकताः सिकता-
शकराखपरादिभिः सहिताः । सुधा दारुमृषगोदन्तादयः पार्थिवविवरूपाः ।
मनःशिला स्वनामख्याता । आलं हरितालं सपत्रं निष्पत्रश्चेति द्विविधम् ।
मणयश्चन्द्रकान्तादिमाण-मुक्ता-प्रवाल-मुक्तास्फोट-हीरक-वैक्रान्तादयः । लवणं
सैन्धवादिकम् । गैरिकं स्वर्णं गैरिकखाटिकादिका गिरिमृत्तिका । अञ्जनं
सौवीराञ्जनरसाञ्जनकाशीमादिकम् ।

औद्भिदमौषधमाह—औद्भिदन्त्वित्यादिपादत्रयेण । वनस्पतिरिति वनानां
पतिरिति समासेन पुष्पं विना फलवति उद्भिदि वाच्ये सकारागमाद्रूपसिद्धिः
पृषोदरादित्वान् । वीरुदिति विशेषेण लतापतानैर्विस्तृतीभूय वा रुपाद्भि देशमिति
वीरुन् । वानस्पत्य इति पुष्पफलाभ्यां प्रधानं वनस्पतिवृक्षो वानस्पत्यः ।
ओषधिरिति उपदाहे ओषणे भूताग्निना आफलपाकादाधीयते इति ओषधिः
फलपाकान्ता । यद्यपि औषधशब्देन जाङ्गमादित्रिविधमेव द्रव्यमुच्यते तथापि
तदेकदेशेनोद्भिदेकदेशफलपाकान्तौद्भिदयुच्यते यथा तृणशब्दस्तृणजातौ तृण-
विशेषे च वच्चेते । सुश्रुतेनायुक्तं “प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णजसाश्च । स
तु षट्सु रसेष्वायत्तो, रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः, द्रव्याणि पुनरोषधयस्ता द्विविधाः
स्थावरा जङ्गमाश्च ; तासां स्थावराश्चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति ।
तेष्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यस्तस्मिन्व्यश्च
वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमाश्चापि चतुर्विधा जरायुजाण्डज-

मेवोच्यते, तेन जलानिलाग्नपादीनामग्रहणादध्याप्तिर्न वाच्या । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरस-
मध्वाद्यक्षिं प्राणम् ; एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं वाच्यं । रोचना गोरोचना । प्लवक मध्वादि
प्राय उपयोगित्वात् प्राधान्यादक्तं, तेनाग्नवत्खादीनाञ्च ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्गमानन्तरं
बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादीद्भिदमुपदिष्टं तथाप्यबहुवक्ष्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विव्रियते,
तदन्तु बहुवचस्यमौद्भिदं । सुवर्णमित्यादि ।—पञ्च लोहा इति ताश्चरजतत्रपुसीसकृष्णलोहानां

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥

स्वेदजोद्भिजाः । तत्र पशुमनुष्यव्यात्यादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृप-
प्रभृतयोऽण्डजाः । क्रिमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डक-
प्रभृतय उद्भिजा इति ।” अत्रापि प्राणिनामाहारद्रव्यतया ओषधयो द्विविधा
इत्युक्तं, न पुनः सर्वथा द्विविधा ओषधय इति, यतस्तत्रैव सूश्रुतेनोक्त “पाथिवाः
सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवाता-
तपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासत्त्वयनसंवत्सरविशेषाः । तत्र
एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमहेतवः प्रयोजनवन्तश्चेति” ।
प्रवातादय ओषधयो याः सूश्रुतेनोक्तास्ता अस्मिन्नध्याये चरकेण नोक्ताः,
अपाश्चभौतिकत्वेनामृत्त्वेन च भिषग्भिः प्रयोक्तुमयोग्यत्वात् । इत्यतो नाचा-
र्यस्य न्यूनता बोध्या ।

अथ वनस्पत्यादिवृत्तकं लक्षयति—फलैरित्यादि । पुष्पं विना फलै-
र्विशिष्ट उद्भिन् वनस्पतिः वटोद्भ्वराश्वत्यादिः । हारीतेनाप्युक्तम्—“तेषा-
मपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृताः” इति । पुष्पैः फलैरपि वानस्पत्यः
पुष्पानन्तरफलवान् । यस्तु दृश्यते पुष्पवान् फलहीनः स च दोषकृत एव
वस्तुतस्तज्जातिः फलवानेव भवति । फलपाकादन्तो नाशो यासां ता ओषध्यः ।
सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे फलपाकान्तत्वविशेषधर्मादोषधित्वमिति बोध्यम् । एवं
सत्यपि पुष्पफलवत्त्वे प्रतानैल्लेतास्तम्बगुल्मादिभिर्विशिष्टा वीरुधः स्मृता
इति ।

उद्भिदां सभेदलक्षणमुक्त्वा तेभ्यो यद् यद् व्याधिषु प्रयोक्तव्यं तत्तदुपदेष्टु-
माह,—मूलसंगित्यादिना गण इत्यन्तेन साद्वैश्लोकेनेति । अष्टदश द्रव्याणि
मूलसंगादीनि औद्भिदां गण उद्भिद्गणः प्रयोक्तव्यो द्रव्यसमूह इति ।

ग्रहणम् । समला इति मलशब्देन शिलाजम्बूनि लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते, तच्च सुश्रुतदर्शनात्
सुवर्णरजताविभक्तं पद् विभक्तेश्च गृह्यते, सुश्रुते हि पद् विभक्तेश्च शिलाजम्बूकम् इह तु रसायने
चतुर्विधमुक्तं—“चतुर्भ्यो धातुभ्यरतस्य सम्भवः । हेतोऽथ रजतात् तास्माद्भरं कृष्णाप्रसादपि”
इति चचमात् । एतच्च चचनं रसायनाधिकारित्वं चतुर्विधस्य शिलाजम्बूनि दर्शयति, न तु
पद् विभक्तशिलाजम्बुपतियेषधरमिति न सुश्रुतेन समं विशेषः ; किंवा सुवर्णं निर्मलं समलाश्च
रजतवाग्जम्बूलोहा इति मिलित्वा पञ्च लोहाः । शिलाजम्बुपावणपद्भजप्रभृतीनाम्बु ग्रहणम् इति च-

मूलत्वकसारनिर्यास-नाडस्वरसपल्लवाः ।

चाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥

पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्धिदो गणः ॥ ३७ ॥

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ।

महाम्ने हाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।

सुश्रुतेनाप्युक्तं “तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनस्वरोमरुधिरादयः” इति । मूलं शिफा, लक वल्कलं, सारः काष्ठान्तभूतः परिणतः, निर्यासः स्वतो विनिर्गतवेष्टकं लाक्षास्वज्जरसमोचरसादि, नाडं नाडीवल्लता, स्वरसः स्वो रसः । पल्लवाः किञ्चलयाः क्षारो भस्म प्रसूनोदकृतः क्षारद्रव्यम्, क्षीरं क्षीरवन्निर्यासः, फलं पुष्पं स्पष्टं, भस्म दाहकृतभसितम् । तैलानि बीजप्रभवाः स्नेहाः, कण्टका इति स्पष्टं, पत्राणि पर्णानि किञ्चलयभिन्नानि, शुद्धा अप्रभागाः, कन्दाः फलहीनानामोषधीनां मूलरूपाः, प्ररोहा भवरोहा इति ॥ ३६।३७ ॥

गङ्गाधर—अथैषां सप्रभेदानां जाङ्गमभौमौद्धिदानां द्रव्याणामनन्तत्वेन तेषां मध्ये संशोभनत्वेन प्राशान्यात् भगवत्पुनर्व्वेमुनिदशितानि द्रव्याण्युपदेशमाह,— मूलिन्य इत्यादिना निदर्शिता इत्यन्तेन श्लोकद्वयम् ।—मूलिन्यः षोडशोऽभिदः ; मूलं प्रधानं प्रयोक्तव्यतया विद्यते यासां ता मूलिन्यः षोडश, एतेनासां मूलं प्रयोज्यमिति ज्ञापितम् । एवमेकोनविंशतिः फलिन्य उदभिदः स्मृताः ।

शब्देन सूचितं, उद्देशो ह्यतपकथनम् । सुधा गाङ्गं टिका, आलं हरिताम्रम्, कज्जनं सौवीराञ्जनं, फलैर्वनस्पतिरिति विना पुष्पैः फलयुक्ता वटोदुम्बरादयः, यदुक्तं हारीते—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति स्मृताः ।” पुष्पैर्वनस्पतयः फलैरपीति पुष्पान्तरं फलभाज इत्यर्थः । फलस्य पाकान्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते फलपाकान्ताः । अत्र केचित् फलान्ताः पाकान्ताश्चोक्तयः इति वदन्ति, तेन विनापि फलं पाकेनैवान्तो येषां दूष्वादीनां तेषुपि गृह्यन्ते । प्रसामशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते ; यदुक्तं हारीते—“लता गुल्माश्च वीरुषः” इति । मूलत्वगिाद्यादी—निर्यासो लाक्षास्वज्जरसादि, औद्धिदो गण इत्यौद्धिदसम्भूत-गणः ॥ ३६।३७ ॥

चक्रपाणिः—सस्यत्यत्रैव जाङ्गमौद्धिदपरिक्लृप्तये यत् प्रशस्तं तद्विह—मूलिन्य इत्यादि । मूलं प्रधानत्वस्य यासां ता मूलिन्यः, एवं फलिन्योऽपि, कोकोति ऋषेः । महाम्नेहा इति

अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पर्यासि च ॥
 शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्व्वसुनिदर्शिताः ।
 य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ३८ ॥
 हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृद्धोगुडा ।
 सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्षं र्णी गवाक्ष्यपि ॥

आसामपि फलप्रधानत्वान् फलं प्रयोज्यं प्रापितम् । महास्नेहाश्च चत्वार इति
 बहूनां मांसदुग्धादीनां स्नेहानां मध्येऽप्युत्कर्षस्नेहगुणत्वान्महत्त्वं बोध्यम् ।
 एवं लवणादीनामपि प्राधान्यं बोध्यम् । एते च जङ्गमा औद्भिदाश्च बोध्याः ।
 पञ्चैव लवणानि च एव व्याख्यातव्यानि । एतानि भौमानि बीयानि । अष्टौ
 मूत्राणीति जाङ्गमानि बोध्यानि । एव पर्यासि चाष्टौ जाङ्गमानि । शोधनार्थाश्च
 षड् वृक्षाः स्नुष्यादय इति यावत् ।

एषां सप्तानामौत्कर्षख्यापनाथमाह.—य एतानित्यादि । एतान् सप्त
 पुनर्व्वसुनिदर्शितान् यो भिषक् विकारेषु संयोक्तुं वेत्ति स वेदवित्
 आयुर्व्वेदेवेत्ता भवति । आयुर्व्वेदे हि संशोधनस्य कर्मपञ्चकस्य प्राधान्ये-
 नोक्तत्वात् । संशोधनविजिता हि व्याधयो न पुनर्भवन्ति संशमनप्रशान्तास्तु
 क्वचित् पुनर्भवन्ति ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—अथ मूलान्यः षोडशेत्यादि यदुक्तं तत् क्रमेण विवृणोति—
 हस्तिदन्तीत्यादिना श्लोकद्वयेन—हस्तिदन्ती नागदन्तीति ख्याता हस्ति-
 दन्तवन्मूला । हैमवती श्वेतवचा । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृत् अरुणमूला
 त्रिवृत् । अधोगुडा वृद्धदारकः । सप्तला चर्मकषा । श्वेतनामा श्वेताप-
 राजिता । प्रत्यक्षं र्णी मृषिकपर्णा दन्तीभेद एव । गवाक्षी गोडुम्बा ।
 ज्योतिष्मती लतापुटकी । विम्बी ओष्ठोपमफलम् । शणपुष्पी घण्टारवा ।

भीरमांसादीनामपि स्नेहतया स्नेहाध्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिस्नेहवत्त्वेन महत्त्वम् ।
 पञ्चैव लवणानीति विमाने वक्ष्यमाणलक्षणे लवणबहुत्वे पञ्चानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थं । एवं
 मूलादिष्वपि प्राधान्यमुक्त्वा स्वजातीयेषु । वेदविदिति आयुर्व्वेदवित् ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्ती भक्ष्यते इत्येके, ।
 हैमवती वचा, श्यामा श्याममूला त्रिवृत्, अधोगुडा वृद्धदारकः, सप्तला चर्मकषा, श्वेतनामा
 श्वेताऽपराजिता, प्रत्यक्षं र्णी दन्ती, विम्बी ओष्ठोपमफला, शणपुष्पी, घण्टारवा, विषाणिका

ज्योतिष्मती च विम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
 अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ।
 शणपुष्पी च विम्बी च छद्मने हैमवत्यपि ।
 श्वेता ज्योतिष्मतां चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥
 एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
 इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ३६ ॥
 शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।
 आनूपं स्थलजञ्चैव क्रीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥

विषाणिका मयशृङ्गी । अजगन्धा अजमोदा । द्रवन्ती दन्तीभद्रः । क्षीरिणा स्वनामख्याता स्वर्णक्षीरी ।

आसां षोडशानां मूलिनीनां कर्माप्याह.—शणपुष्पीत्यादि ।—
 हस्तिदन्त्यादीनां षोडशानां मूलिनीनां मध्ये शणपुष्पीविम्बीहैमवतीनां
 तिसृणां मूलं छद्मनेताच्छद्मनार्थं प्रयोक्तव्यमिति । श्वेताज्योतिष्मत्योस्तु
 मूलं शिरोविरेचनमतः शीर्षविरेचने योक्तव्यम् । अर्वाशिष्टा या एकादश
 हस्तिदन्ती इयामा त्रिवृत् वृद्धदारः सप्तत्या मन्थकूर्शणी गवाक्षी विषाणी
 अजगन्धा द्रवन्ती क्षीरिणी चेति तासां मूलं विरेचनेज्योभागहरणे प्रयोज्य-
 मिति मूलप्रयोगात् ता एव प्रयोज्या भवन्ति । आसामूर्द्धादिभागहरणत्वं
 स्वस्वप्रभावात् ।

उपसंहरति, इत्युक्तेत्यादि ।—नाम संज्ञा, कर्म स्वस्वप्रभावजम् । न
 त्वारम्भक-भूतानां क्रिया च ऊर्द्धादिभागहरणत्वरूपविशेषाभावात् ।

फलिनीरुनविंशतिं शृणु । नामकर्मभ्यामित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ नामानि निदिशति, शङ्खिनीत्यादि ।—शङ्खिनी
 चोरपुष्पी । त्रपुषं मायाम्बुफलम् । वन्या वनकर्कोटी । मदनानीति

आवसनी, अजगन्धा कौकान्दी काकाण्दी ख्याता, द्रवन्ती द्रवन्त्येष क्षीरितपसा, क्षीरिणी
 इक्षिका । मूलिनीनां वमनादिविनियोगसाङ्ग—शणपुष्पीत्यादि ॥ ३९

शङ्ख्याणि—शङ्खिनी श्वेतवृक्षा, क्रीतकं यष्टीमधु, अस्य तु यद्यपि मूलं सुधुने प्रशस्तं, मूलेनैव
 व्यवहारः, तथापि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम् । आसामूर्द्धा

धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।

प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ॥

अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्णयाश्च शारदम् ।

कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥

धामार्गवमथेक्ष्वाकु-जीमूतं कृतवेधनम् ।

मदनं कुटजञ्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ॥

एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ।

नस्तःप्रच्छद्ने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ॥

दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।

नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ॥ ४० ॥

मदनफलानि । कृतिकं यष्टीमधु, तच्चानूपं स्थलजञ्च द्विविधं श्रेयः । यद्यपि सुश्रुतेऽस्य मूलं प्रशस्तमुक्तं तथैव च व्यवहारस्तथाप्यस्य फलं विरेचनेऽतिप्रशस्तमित्यतोऽस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तमिति । धामार्गवो घोषकः । इक्ष्वाकुस्तिक्तालावुः । जीमूतं घोषकभेदः । कृतवेधनं ज्योत्स्निका लतापुटकीति लोके । प्रकीर्या चोदकीर्या च करञ्जद्वयम् । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः । अभया हरीतकी । अन्तःकोटरपुष्पी नीलनाम धुद्रवः । हस्तिपर्णाश्च शारद फलम् न त्वन्यकालजम् । हस्तिपर्णी मोरः । कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी, कमलागुं डीति लोके, आरग्वधः शोणालुः ; तयोरपि फलं, सुश्रुते त्वाग्धस्य पत्रमुक्तं प्रशस्तं तदतिप्रशस्तन्तु फलमित्यस्मिंस्तन्त्रे फलिनीत्युक्तम् । कुटजस्य च फलम्, इत्येकोनविंशतिः फलिन्यः १

तासां फलस्य कर्मार्थाह, — धामार्गव इत्यादि । हस्तिपर्णिन्यन्तानामष्टानां फलानि प्रभावात् वमने चास्थापने च योज्यानि, नस्तःप्रच्छद्ने शिरोविरेचने वमने च पुनः प्रत्यक्पुष्पी विधीयते । अवशिष्टानि दश यानि तानि विरेचने योज्यानि, शक्तिनी विद्धस्थलजानूपनयष्टीमधुफलं प्रकीर्या चोदकीर्या पीतघोषकः, इक्ष्वाकुः तिक्तालावुः, जीमूतो घोषकभेदः, कृतवेधनं ज्योत्स्निका, प्रकीर्योदकीर्ये करञ्जद्वयं, प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, अन्तःकोटरपुष्पी नीलबुद्धा, हस्तिपर्णी मोरः, अस्याश्च शारदकालभवमेव फलं प्राङ्, अत उक्तं “हस्तिपर्णाश्च शारदम्” इति ; कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी ।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ।

पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः ॥

स्नेहना जीवना वर्णया बलोपचयवर्द्धनाः ।

स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ॥ ४१ ॥

चाभया चान्तःकोटरपुष्पी हस्तिपर्णी कम्पिल्लकं कुटजञ्चैति दशानां फलानि विरचनार्थं योज्यानि । उपसंहरति नामकर्मभिरित्यादि ।—शक्तिन्यादिकानि नामानि, वपनास्थापनशिरोविरेचनानि कर्माणि ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमादाह चतुरो महाम्नेहान्, सर्पिरित्यादि ।—पूर्व-पूर्वस्य प्रशस्तत्वव्यापनार्थं पूर्वपूर्वमुपादानम् । सपित्तुग्धसम्भवः स्नेहः । तैलं वीजसम्भवः स्नेहः । वसा हृदयस्थमेद एव स्नेहः । मज्जा जान्वस्थि-मध्यगो धातुविशेषः स्नेहरूप एव । स्नेह इति महास्नेह उद्देशे तदुक्तं । इति नामभिरुक्त्वा कर्मभिरुपदिशति, पानेत्यादि ।—पानं द्रवद्रव्य-गलाधःकरणव्यापारः । अभ्यञ्जनं सर्वाङ्गं व्याप्य स्नेहलेपनानुकूलव्यापारः । वस्तिश्वस्त्रं पुटकस्तनुकृतत्वादास्थापनानुवासनं वस्तिशब्देनोच्यते । तान्यर्थः प्रयोजनं तं तथा । नस्यार्थञ्च नस्यं नासिकायां न्यस्याकृष्यते यत् तत्, तदर्थञ्च । योगत एव तत्तद्गोहरद्रव्याणां कल्पनया संयोगत एव न त्वकल्पनया वाप्ययुक्तित्वात् । यत् तु 'सर्पिरादिकश्चतुर्विधः स्नेहः पानादिचतुर्विधप्रयोगत एव दृष्ट इत्यर्थः' तन्न, कैवल्येऽतिदोषापहत्वाभावात्, सर्पिर्हि कफं तैलं हि पित्तं कर्द्वयति ।

तेषां कर्माणां ग्राह, स्नेहना इत्यादि ।—स्नेहयन्तीति स्नेहना रोक्ष्याप-हरणानुकूलव्यापारः स्नेहनम् । जीवना इति जीवयन्ति आयुर्बद्धयन्तीति जीवनाः । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्य कालवैशिष्ट्यातिशयानुकूलव्यापारो जीवनं, तादृशकालवैशिष्ट्यं जीवधार्यः । वर्णया वर्णाय हिता वर्णजनका इत्यर्थः । बलं सामर्थ्यम्, उपचयो देहपुष्टिस्तयोर्वर्द्धना बलवर्द्धकत्वेन वृष्यत्वमपि ख्यापितम् । स्नेहा एते सर्पिरादयश्चत्वारो हि यस्मात् योगतश्च भारस्वच्छल वर्णयपि सुश्रुतेषु पत्रं प्रधानमुक्तं तथापीह कलं प्रधानतमं ज्ञेयम् । आत्मार्थवैश्यादिना पञ्चकर्मविनिश्चये उच्यते । नस्तःप्रच्छर्दन इति शिरोविरेचने ॥ ४० ॥

शकपाणिः—महास्नेहेषु सर्पिरादौ पित्तं प्राधान्यात्, वर्णयं हि 'नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारानुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सत्यस्नेहोत्तमं मतम्' ॥ ४१ ॥

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च ।
 सामुद्रं ण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥
 स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।
 आलेपनार्थं युज्यन्ते स्त्रं हस्वेदविधौ तथा ।
 अधोभागोद्धभागेषु निरुहेष्वनुवासने ॥
 अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
 शस्त्रकर्मणि वक्त्यर्थमञ्जनात्सादनेषु च ।
 अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ४२ ॥

विहिता वातपित्तकफापहा वातादीनां वृषम्यहारका न तु केवलास्तस्मात्
 स्त्रं इनादयः स्युः । कर्माण्येतान्येषां स्निग्धत्वोष्णत्वादिभिर्ज्ञेयानि
 प्रभावाद्वा ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशकमात् पञ्च लवणान्याह—सौवर्चलमित्यादि । यद्यपि
 "सैन्धवं लवणाना"मिति वचनात् सैन्धवं सर्वलवणश्रेष्ठं, तथापि सौवर्चल-
 स्यातिरोचकत्वाद्ग्रेऽभिधानम् । औद्भिदमुत्कारिकेति लोके शाम्भरीत्यन्ये ।
 सामुद्रं करकचमिति लोके । अपराणि लवणानि ह्यस्मिंस्तन्त्रे प्रायो न
 प्रयोक्तव्यतयोपदेक्ष्यन्ते । इति नामभिरुक्तानि ।

तानि कर्मभिरुपदिशति—स्निग्धानीत्यादि । स्निग्धानि आप्यत्वात्,
 उष्णानि आग्नेयत्वात्, तथा तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च वद्विवर्द्धनेषु श्रेष्ठानि
 चेत्यर्थः ।

वातादिहरणकर्मार्थं प्रयोगविधिमाह—आलेपनार्थं इत्यादि । स्त्रं हस्वेद-
 विधौ स्त्रं हकर्मणि स्वेदकर्मणि च । अधोभागोद्धभागेषु विरेचने वमने
 च, निरुहेष्वानुवासने स्त्रं हवस्तिकर्मणि, अभ्यञ्जने सर्वाङ्गं
 वाप्य स्त्रं हादिभ्रक्षणक्रियायां, भोजनार्थं भोज्यद्रव्यसंस्कारार्थं, शिरसश्च
 विरेचने नस्यकर्मविशेषे, शस्त्रकर्मणि, वक्त्यर्थम् आनाहादौ फलवर्त्तयथम्,
 अञ्जनेषु नेत्राञ्जनयोगेषु, उत्सादनेषु उद्धर्त्तनेषु च, अजीर्णं चतुर्विधं,

चक्रपाणिः—लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं यतो वदयति "सैन्धवं लवणानाम्" इत्येवमभि-
 धारे, तथापि सौवर्चलस्य रोचनत्वप्रकर्षात् तथा सैन्धवमनु प्राधान्याख्यापनार्थमित्यग्रे पाठः ।

उक्तानि लवणान्यूद्धं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।
 मुख्यानि यानि द्यष्टानि सर्वाण्यात्र यशासने ॥
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्च यत् ।
 हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ॥ ४३ ॥
 उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुक्षं कटुकं लवणान्वितम् ।
 मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥
 युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने ।
 स्वदेष्वपि च तदयुक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥
 उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ।
 तदयुक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥

आनाहे विद् विवन्धव्याधौ, वाते वातव्याधौ, गुल्मे, शूले, तथोदरे, युज्यन्ते
 पञ्च लवणानि इत्यन्वयः । स्वस्वप्रभावात् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति, उक्तानीत्यादि ।—क्रमिकत्वान्मूत्राण्यष्टौवाह—ऊर्द्ध-
 मित्यादि । बहूनि मूत्राणि सन्ति तेषु मुख्यानि यान्यष्टौ मूत्राणि तान्युप-
 दिष्टान्यात्रेयेण तान्येव मनो निबोध । अवीत्यादि । अविमेषी तस्या मूत्रं,
 महिष्या इदं माहिषम् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—एषां सामान्यतो गुणानाह, यद्द्वारेण कर्माणि कुर्वन्ति ।
 उष्णमित्यादि । अरुक्षं स्निग्धं लवणान्वितं कटुकं लवणानुतिक्तं प्रभावान् ।
 प्रयोगप्रकारमाह—मूत्रमित्यादि । उत्सादने मूत्रमष्टविधमूत्रम् उद्धत्तेने युक्तं
 प्रयुक्तम्, आलेपने प्रलेपे, आस्थापने निरूहवस्तौ, विरेचनेऽधोभागहरणे,
 स्वदेष्विति कुम्भीस्वेदादौ, आनाहेषु मलविवन्धव्याधिषु, अगदेषु चेति योगत
 एवागदभेषज्याविधौ युक्तम्, उदरेषु वातादिजेषु, अर्शःसु पदसु, गुल्मेषु पञ्चसु,
 कुष्ठेष्वष्टादशसु, किलासिषु किलासरोगिषु पुरुषेषु अर्थात् किलासरोगेषु ।

औच्चिर्द्धं औत्कारिकालवणं, कञ्चन शाम्भरिलवणमाहुः, सामूत्रं दक्षिणसमुद्रभवं करकच इति
 वयातं, भग्नयजन इति स्नेहाम्यङ्गे, वसंतयमिति फलवसंतययमम् ॥ ४२ ॥

चक्रपाणिः—अवीमूत्रमित्यादी स्त्रीमूत्रमेव प्रशस्तं लिङ्गपरिग्रहाद्वसंतयति, यतः स्त्रीणां लवण-
 त्वाद् मूलमपि लघु, वचनं हि “लाघवं जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसाम् गौरवम्” इति । यत्कृपते

दीपनीयं विषघ्नञ्च क्रिमिघ्नञ्चापदिश्यते ।

पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं * सर्व्वथोच्यते ॥

शृष्ठं प्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।

कपेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ॥

सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् क्षिग्धं पित्ताविरोधि च ॥

आजं कषायमधुरं पथ्यं दीपान् निहन्ति च ।

एषु रोगेषु यथोपयुक्तं तदाह—तदयुक्तमित्यादि । उपनाहं उष्णवहलोप-
देहं परिपेके अवगाहयोतादिरूपेण चकारान् पानादीं योगेषु च । प्रत्येपसाध्य-
व्याधिसात्रं विहितत्वव्यापनाथमुपनाहं विन्युक्तं परिपेकसाध्यव्याधिसामान्ये
विहितत्वव्यापनाथं परिपेकं विन्युक्तम् । दीपनीयं वृद्धिदीपनं, विषघ्न-
मिति केवलमेव सूत्रं त्रिना द्रव्यान्तरयोगेण विषहरं, तेनागदेषु यौगिकत्वे-
ऽपि न पीनकृताम् । क्रिमिघ्नमिति प्रभावात् कटुत्वाद्वा । पाण्डुरोगोपसृष्टानां
सर्व्वथैव पानाहारभेषजादिकल्पनया उत्तमम् । शृष्ठं प्माणं शमयेदुष्णतीक्ष्ण-
कटुकत्वात् । पीतमिति प्राधान्यात् पानतो गुणकथनं, पीतं च मारुतमनु-
लोमयेत् उष्णरुक्षलक्षणत्वात् रुद्धं तिग्यक् च गामिनं वातम् अशो गमयेत् ।
पीतञ्च सूत्रं पित्तमधोभागं कपेत् । यत् तु यत् पित्तमधोभागं तत् पित्तं
कपेत् न तद्धं गामिन्युच्यते तन्नः सूत्रसामान्यस्य कैरेचनिकत्वात् । अधो-
भागेन कपणत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । उपसंहरति, इतीत्यादि ।—अस्मिन्
तन्त्रे इति गुणसंग्रहः सर्व्वेषु गुणोपदेशः सूत्राणामष्टानां सामान्येन मयोक्तः
स च पुनः पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते प्रत्येकं विशेषरूपेण प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—तदयथा तदाह अविमूत्रमित्यादि । सतिक्तपीपत्तिकांश्चित-
लक्षणं सरुक्षञ्च क्षिग्धं चात एव पित्ताविरोधि । सामान्यत उष्णतीक्ष्ण-
पुंसो मूत्रं शुक्रसम्बन्धान् गुह, तन्न, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्रत्वमेव तुल्यत्वात्, वचनं
हि 'यदा नारी च नार्यो च मैथुनायोपपद्यते । मुञ्जतः शुक्रमन्थोऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥'

गव्यं समधुरं किञ्चिद्दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ॥
 कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ।
 अशःशोफोदरघ्नन्तु सक्षारं माहिषं सरम् ॥
 हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ।
 प्रशस्तं बद्धविण्मूत्र-विषश्लेष्मामयाशं साम् ॥
 सतिक्तं श्वासकासघ्नमशोघ्नं चोष्ट्रमुच्यते ।
 वाजीनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।

लवणत्वेऽपि स्निग्धत्वात् पित्तेऽस्याविरोधो हासवृद्धिजनकताभावोऽस्यास्तीति
 पित्ताविरोधि । न तु वृद्धं पित्तं न विरोद्धं शीलं यस्मैति पित्ताविरोधि.
 पित्तशमकत्वाभावात् । एतच्च प्रभावात् ।

आजमित्यादि । अजामूत्रं कषायमधुरं कषायानुमधुरं सामान्यतो लवणं
 समकषायमधुरं वा सामान्येन लवणान्वितकटुकञ्च, पथ्यं स्रोतोहितं, दोषांस्त्रीन्
 निहन्ति च प्रभावात् ।

गव्यमिति । गोमूत्रं प्रकरणात् समधुरं किञ्चित् लवणान्वितकटुकं
 किञ्चिन्मधुरयुक्तं त्रिदोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् । कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्पक्
 शमयेदित्यन्वयः । दोषोदरे वातादिजोदरे हितं न तु दुष्टोदरे हितं प्रभावात् ।

माहिषमूत्रकम्प्रेगुणावाह अश इत्यादि । शोफेन जातमुदरं शोफोदरं,
 शोफश्चोदरञ्च तत्रथा वा हन्ति इति शोफोदरघ्नं प्रभावात् । सक्षारं
 लवणान्विततिक्तं क्षारान्वितम् ।

हास्तिकमिति । हास्तिन्या मूत्रं लवणं लवणप्रधानतिक्तं पुनल्लवणप्रदहणात् ।
 बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयाशसां प्रशस्तं प्रभावात् ।

ओष्ट्रमूत्रस्य गुणकर्मणी आह सतिक्तमित्यादि । सतिक्तमिति पुन-
 रुक्त्या ईषत्तिक्तपीपल्लवणम् ।

वाजीनामश्वानां तिक्तकटुकम् अत्र कटुशब्दो न तिक्ते, तिक्तस्य पुनरुक्त्या
 ईषल्लवणातितिक्तमध्यकटुकम् । कुष्ठव्रणविषापहत्वं प्रभावात् ।

इत्यादि । ननु सकमुष्ठन्तु अमङ्गलत्वान्न गृह्यते । अगवेऽप्येवनेनागद्वययोग्यौगिकत्वं ।
 विषाणमित्यनेन च केवलस्यैव विषहन्त्वन्वमिति न पौनरुक्त्यः । दार्ढ्यं चोच्यते इति आरोग्य-

खरमूत्रमपस्मारान्मादग्रहाविनाशनम् ॥

इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ ४५ ॥

अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चेपां गुणाश्च ये ॥

अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषश्च यत् ।

उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ४६ ॥

प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।

प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥

खरमूत्रमिति गृहभमूत्रम् अपस्मारोन्मादग्रहाणां विनाशनम् । अत्र ग्रहा देवादयः स्कन्दादयश्च । उन्मादो दोषोन्मादो दोषभूतोभयरूपो वा । ग्रहाः स्कन्दादयोऽर्कादयश्च न ज्योतिषाः । अत्र रसानुक्त्या सामान्यान् लवणान्वितकटुकं बोधयम् । एषां यथास्वगुणकर्मसम्भारस्तु यथास्वाहार-विहारादिभिस्तथात्वेन कोष्ठान्याशयमहिम्नाभिनिव्वर्त्तते ।

उपसंहरति—इतिहोक्तानीत्यादि । यथासामर्थ्ययोगतः यथाज्ञानवले-
न्त्ययः । एतेनोपदेष्टृषां गुणान्तराज्ञानं नोन्नेयम् । उक्तैरेव शिष्याणां
प्रयोक्तं सामर्थ्ययोगान् ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् क्षीराण्याह—अथ क्षीराणीत्यादि । क्षीराणीति
नामतः । एषां कर्म च गुणाश्च ये ते वक्ष्यन्ते । कानीत्याह अवीक्षीर-
मित्यादि । नागीनामिति हास्तनीनां, वडवाया इति अश्व्याः, स्त्रिया इति
मानुष्याः, प्रकरणात् क्षीरमिति शेषः । न तु अवीक्षीरमित्युत्तरपदेन सहा-
न्वयो वृत्तिशब्दैकदेशेनान्वयाव्युत्पन्नत्वात् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—नामतः क्षीराण्युक्तत्वात् गुणकर्मणी आह—प्रायश इत्यादि ।
सामान्येन क्षीरगुणकर्मणी बोधये । यथाक्रमं क्षीरगुणमित्यनेन पृथक्
रूपसुखकृत्त्वान्, अप्रोभागमिति अप्रोभागेण पित्तं कर्षेत, किंवा यदेवाधोगतं पित्तं
तदेव विरेचयति नोद्धृगम् । यथासामर्थ्ययोगत इति यादृशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ ४३-४५ ॥

चक्रपाणिः—प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरं, तेन क्षीरमुष्ट्रीणाामीषलक्षणं तथा छागं
कषायमित्यादी रसान्तरस्याप्राधान्येनानुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति—प्रादृश इति । बृंहणं
स्निग्धमित्येतान्यां तथा शीतमित्यनेन च सम्बध्यते तेनोष्ट्रस्य रूओष्णावाभिधानं न विरोधि ।
स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरं, मनस्करमिति प्रभावादेव ओजस्करत्वाच्च ओजोवृद्धया हि तदनु-

जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
 हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
 सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यं शमनं शोधनं तथा ।
 तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रंष्टं क्षीणक्षतेषु च ॥
 पाण्डुरोगेऽम्लपित्तं च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
 अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
 योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
 पुरीषे ग्रथिते पथ्यं ज्ञापित्तविकारिणाम् ॥

पृथक् क्षीराणां गुणकर्मणी वक्ष्यमाणे इति वक्ष्यमाणत्वान् । प्रायश इत्यनेन
 न स्त्रीक्षीरादौ मलवणत्वादिकञ्च बोध्यम् । जीतं वीर्यतस्तेन पित्तं नाज-
 यति । स्निग्धमधुरत्वाभ्यां वातं हन्ति । त्रिभिः कफं वद्वेयति । स्तन्यं
 •स्तन्याय हितं स्तन्यजननमित्यर्थः । पय इत्यष्टविधमेव पयो मधुरस्निग्धशीत-
 गुणं स्तन्यजननादिक्रियं प्रभावान् । प्रीणनं प्रीतिकरं वृंहणं देहपुष्टिकरं
 वृष्यं शुक्राहितं मेष्यं मेषाहितं वष्यं बलहितं मनस्करं सुमनस्कताकरं मनो-
 ऽनुकूलमित्यर्थः । जीवनीयं जीवनहितमायुर्वृद्धनमित्यर्थः । हन्ति शोणित-
 पित्तञ्च रक्तपित्तरोगमित्यर्थः । सन्धानं विहतस्य चेति भग्नस्य संयोगकरणम् ।
 सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यमिति यथासम्भवजातीनां अश्वपशुनिस्तन्यपानेनैव जीव-
 नान्, न सर्वप्राणभृतां सात्त्व्यं पक्षिकीटादीनां तदभावान् । परन्तु सजातीय-
 विजातीययावद् दुग्धं सर्वेषां स्वस्थानां प्राणिनां सात्त्व्यं स्यात् पीतमात्मना
 सहैकीभावः स्यादित्यर्थः । शमनं संशमनं, शोधनं मलदोषहरणं, तृष्णाघ्नं,
 दीपनीयं बर्हः, श्रंष्टं क्षीणक्षतेषु च क्षीणवन्तु क्षतवन्तु चेत्यर्थः । प्रीणनत्वान्
 वृंहणत्वान् वृष्यत्वाद् वन्यत्वादित्यादि । पाण्डुरोगे इत्यादिना विधीयते
 इत्यन्तेनान्वयः । योनिशुक्रप्रदोषे च योनिदोषे शुक्रदोषे च । मूत्रेषु चेति

विधायिनो मनसोऽपि स्वकर्मयोगार्थं स्यात्, एतदेव च नित्यमेव मनसः करणं यन्मनसः
 प्रकृत्युत्कृत्योर्विगुणकरणम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापक्षमेव शोणितपित्तं हन्ति,
 वचनं हि “कषायदोषैर्विधिवैयर्थ्योक्तं दीप्तं इतले इत्येवमिति निज्जिते च । यद्रूपपित्तं प्रकृतं
 न ज्ञानि तत्रानिलः स्वादनु तत्र कार्श्यम् ॥ छायां पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे

नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥

यथाक्रमं क्षीरगुणानेकेकस्य पृथक् पृथक् ।

अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४७ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।

स्तुत्यर्काश्मन्नकास्नेपामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥

चकारात् दुर्त्येतिवत्यर्थः । प्रदरेषु चेति चकारः प्रत्येकप्राधान्यार्थः । पुरीषं ग्रथिते ग्रन्थिलीभूते पयस्यं वातपित्तविकारिणां मधुरत्वात् स्निग्धत्वाच्च वातरोगिणां ताभ्यां शीतत्वाच्च पित्तरोगिणां पयस्यं मृतरां तेष्वो न कर्तविकारिणां पयस्यम् । एतेन श्वासकामादिविशेषव्याप्यौ च व्याधिहरत्वेन वायस्यं न तु दोषहरत्वेन ।

प्रयोगार्थं कल्पनाविधिमाह — नस्येत्यादि । सर्वत्र युज्यते इति अनुक्तानु-
वामनादिसंग्रहाथम् ।

सामान्यतो दुग्धगुणकर्मणी अभिधाय प्रत्येकं वक्तुमुचितत्वेनाह—
यथाक्रममित्यादि । क्षीरगुणानिति गुणशब्देन समानाश्रयत्वात् द्रव्यपेक्षया
गुणीभावत्वाच्च गुणकर्मणोभयमुपलक्ष्यते अन्नपानादिकेऽध्यायेऽत्रैव सूत्रस्थाने
वक्ष्यमाणे ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमप्राप्तानि अष्टावेव पर्यासि चेत्यस्यानन्तरं शोयनार्थाच्च
षट् वृक्षा इत्युक्तं तानवृक्षान् फलमूलित्वाभावेऽपि क्षीरत्वकप्रयोगार्थं पृथगुक्तान्
क्षीरित्वसामान्यात् त्रीनुपदिशति—अथेत्यादि । अथोद्दिष्टपर्यासिरूपणानन्तर-
मुद्दिष्टेषु षट्सु वृक्षेषु मध्ये त्रयो येऽपरे फलमूलिभिवृक्षाः । तनु ते किं

जले वा ।" एवञ्च यदुच्यतेऽधोभागे रक्तपित्ते सरत्वात् क्षीरमयौगिकम्, ऊर्ध्वे च कफकर्तुं तथा-
ऽयौगिकमिति लक्षिरम्भं । सर्वप्रमाणभृतां साग्वयम् इत्यत्र सर्वशब्दोऽधिकित्यतया प्रकृतभर्त्समनुष्ये-
ष्वेव वसन्ते, तेन क्षीरस्य संस्वेदजादिप्राणसाम्यत्वं नोद्भावनीयं, किंवा सर्वशब्दोऽयं
भूरिवचनः ॥ ४६।४७ ॥

चक्रपाणिः—फलमूलिभिरिति पृथक् शब्दयोगात्प्रपादाने कृतीया । अन्नमन्तको मालुयासदश-
पत्तो वृक्षः ॥ ४८ ॥

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।

क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ४८ ॥

इमारत्रीनपरान् वृक्षानाहुर्वेषां हितास्त्वचः ।

पूतीकः कृष्णागन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥

विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।

कृष्णागन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥

दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वलजीषु च ।

पद् वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ४९ ॥

षोडशमलिनीनामेकोनविंशतिफलनीनां मध्ये फलिनो वा मूलिनो वा
इत्याह—पृथग् ये फलमलिभरति । फलिनीभ्यश्च मूलिनीभ्यश्च पृथक् भिन्ना
ये पद् वृक्षाः शोधनार्था उक्तास्तेष्वपरेऽन्तगतास्त्रया वृक्षा ये स्नुषकाश्मन्तकाः
मुधावृक्षाकन्दाख्यवृक्षपाषाणभेदिनामकवृक्षास्तेषामिदं कर्म पृथक् प्रत्येकं
सृणु । तद्व्यथाह—वमनेऽश्मन्तकमित्यादि । अश्मन्तकं पाषाणभेदिनः
क्षीरं, स्नुहीक्षीरं विरेचने स्पष्टम् । क्षीरमर्कस्येत्यादि सविरेचने वमने
इति उभयतांभागहरणे ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—त्रीनुपसंहृत्यापरांस्त्रीनुपदेष्टुमाह—इमानित्यादि । इमानिति
क्षीरिणो वृक्षांस्त्रीन, अपगानिति क्षीरिमन्तान, शोधनार्थान् त्रीन वृक्षान्
आहुर्वेषां तत्रो वल्का हिताः । तानाह—पूतीक इत्यादि । पूतीकः करञ्जः,
कृष्णागन्धा शोभाञ्जनः, तिल्वको लोघ्रस्तर्करित विशेष्यः । एषां तत्रोऽर्थादेव
बोध्यम् । इति नाम्नोक्तः । कर्मवर्णन्याह—विरेचने इत्यादि । पूतीकतिल्वकतत्रो
विरेचनार्थं प्रयोक्तव्यं । कृष्णागन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु दद्रुविद्रधिगण्डेषु
कुष्ठेष्वलजीषु दोषशोधनार्थं प्रत्येकनादिविधिना प्रयोक्तव्या । उपसंहरति—
पद् वृक्षानित्यादि । शोधनानेतानित्युक्त्या कर्मपरिभूक्तवर्ध्या ॥ ४९ ॥

चक्रपाणिः—पूतीकः कष्टकाकरञ्जः, तिल्वको लोघ्रः, तथा तद्वरिति विशेषणं पट्टिकालोघ्रं
स्युदस्यति, शावरलोघ्रञ्च महाप्रमाणं तरुशब्दयोरेव ग्राहयति, किञ्च तद्विशेषणं वाकं लोघ्रं
स्युदस्यति । पद् वृक्षान् शोधनानित्यत्र यद्यपि कृष्णागन्धायाः पञ्चकर्मण्यभिधानात् न शोधनत्वं

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः झुनेहाश्च लवणानि च ।

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पट्टं य दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ५० ॥

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ५१ ॥

न नामज्ञानमात्रेण * रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्भवेदितुमर्हति ॥

गङ्गाधरः—पुनर्व्युत्पत्तिर्निर्दिशितकालिन्यादिद्रव्याण्युपसंहरति—इत्युक्ता इत्यादि ।

—इतिशब्दः समाप्तौ । फलमूलिन्य इति फलिन्य एकोनविंशतिमूलिन्यः षोडश । झुनेहा महान्नं हाश्चवारः । पञ्च लवणानि । मूत्रमष्टकम् । क्षीराणि चाष्ट । वृक्षाश्च ओषधीर्नामरूपाभ्यां पट्टं येषां दृष्टाः पयस्त्वचः । पयश्च त्वक् च प्रयोक्तव्यतया येषां ते पयस्त्वच इति । इति पुनर्व्युत्पत्तिर्निर्दिशिता ये उद्दिष्टास्ते समाप्त्या नामगुणकर्मभिरुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—तन्नु कथं नामगुणकर्मभिरुपदिष्टा नाम्ना इव उपदिश्यन्तामित्यत आह—ओषधीरित्यादि । नामरूपाभ्यां नाम्ना आरूपया येन लोके परिचीयन्ते ओषधयः रूपेण स्वरूपमूर्त्तर्ता वने हि यस्मान् अजपाश्लालपालकाश्लाल-चारका इति यावन् । अविपा भेषचारकाः गोपा गोचारकाः पयस्ये ये सन्न्यास्यादयो वनवासिनस्तं नामरूपाभ्याम् ओषधीर्जानन्ति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—ताभ्यामुपदेशेन किमुपकारो भिरजां को वा तेभ्योऽजपादिभ्यां भेदस्तेऽपि ताभ्यामुपदिशन्तीति चेत्तदा भिरजो भवन्तु व्यथश्चापदेशः स्यादित्यत आह—न नामज्ञानमात्रेणेत्यादि ।—रूपज्ञानेन वा स्वरूपमूर्त्तर्ता परिचयेनापि ओषधीनां परां प्राप्तिं परमं कर्मप्रभावं गुणाधिक्यञ्च । एतेनाजपालकाविपालकगोपालकवनवासिनां नामरूपज्ञानं तत्त्ववित्त्वं भिरकृत्वं वा बोध्यम् । तन् पुनः कस्येत्यत आह—योगविदित्यादि । योगं द्रव्यान्तरेण तथापि बाह्यलेपनेन वहिःस्थितशेषसंशोधनं बोद्धव्यं किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धया अपि शोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ५१ ॥ २० ॥

चक्रपाणिः—उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरित्यादि ; परां प्राप्तिमित्युक्त्वाद् व्यापिशरीरात्मपेक्षं सम्यग् योगं, योगो व्यापिशरीरात्मपेक्षया सम्यग्बोधना भेषजस्य । सर्वथेति नामरूपयोरीः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह—योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति

* रूपमात्रेणेति वा पाठः ।

योगविज्ञामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥ ५२ ॥

योगमासान्तु यो विद्याद् देशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञं यो भिषक्तमः ॥ ५३ ॥

यथा विषं यथा शस्त्रं यथास्मिर्शनिर्यथा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ५४ ॥

कर्मगुणाभ्यां निरूप्य मेलनं प्रयोगं वा यो वेत्ति स योगविन् । आसा-
मोषधीनां नामरूपज्ञः सन्नेव यो योगविन् स औषधीनां तत्त्वविदुच्यते
याथाध्यवेत्ता निदिश्यते । तत्रापि विशेषमाह—किं पुनरित्यादि । किन्तु
यो जनः सर्वथा प्रतिपुरुषावेक्षणपूर्वकदेशकालोपपादितयोगज्ञानं विना
नामरूपगुणरसवीर्यविपाकप्रभावज्ञानपूर्वकं द्रव्यान्तरसंयोगं तथा रोगान्तु-
सारतः प्रयोगञ्च औषधीनां जानीयात् स भिषकुच्यते । तत्रापि विशेषमाह—
योगमित्यादि ।—तु पुनर्यो जनः पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य प्रतिपुरुषं देहबलप्रकृति-
सत्त्वसारस्यदोषबलव्याधिवलाग्निबलवयोऽनुसारपूर्वकमासामोषधीनां नामरूपे
अभिजानन् देशविशेषकालविशेषचतुर्विधोषधीनामिभानपूर्वकं मात्रयोपकल्प्य
द्रव्यान्तरेण संयोज्य वा कषयादितोऽप्युपकल्प्य पानादिविधया योगं प्रयोगं
विद्यात् स भिषक्तमो भिषक्तमो ज्ञेय इत्यर्थः । एतेन नामरूपज्ञमात्राणामत्रपा-
दीनां तत्त्ववित्त्वभिषक्तत्वभिषक्तमत्वानि न भवन्ति । एवं वनेऽजपादीनां
नापरूपज्ञत्ववनेन नामरूपानभिज्ञानात् पुरुषाणां तैर्नामरूपपरिचयो विधेय
इति ज्ञापितं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते भूमिप्रविभागविज्ञानीयेऽध्याये सूत्रस्थाने—
“गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मलाहाराश्च ये तेभ्यो
भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥” इति ॥ ५२—५३ ॥

गङ्गाधरः ।—ननु द्रव्यं स्वप्रभावादेव व्याधिं शमयेत् कथमोषधीनां तत्त्वा-
दिकं ज्ञातव्यं भवतीत्याकाङ्क्षायामोषधीनां तत्त्वाद्यनभिज्ञायां दोषमाह—

देशकालकृतं, पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीप्सायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेषो भवतीति
दर्शयति । पुरुषज्ञानेन येननामात्रयोगिपुरुषोऽभिप्रैतः ॥ ५१-५३ ॥

पञ्चसिद्धिः—योगस्य औषधज्ञानार्थमन्वात् औषधीनामस्य महानधकारितां बहुभिर्दृष्टान्ती-
वंशयति—यथा विषमित्यादि । विषादिबहुदृष्टान्तेनाज्ञानं भेषजं किञ्चिद्विषयत संज्ञानामं कृत्वा

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।

विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ ५५ ॥

यथा विषामत्यादि । विषशस्त्राप्रिव्रजाणां सद्यःप्राणहरणत्वेन दृष्टान्तत्व बोध्यः । दृष्टान्तवाङ्मयं शिष्टानां सुखबोधार्थं स्तुत्यर्थश्च । औषधमोषधीमयं तत्कल्पितविकारं वा । औषधीपदं जाह्नमाद्रिदपाथिवद्रव्यवाचकं बोध्यम् । अविज्ञातं, विज्ञातमित्युपपन्नं, नामरूपगुणकर्मभिर्मिति शेषः । अमृतमिति जग-
मरणादिहरत्वेन दृष्टान्तः ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र हेतुमाह—औषधं हीत्यादि । हि यस्मात् नामरूप-
गुणैस्त्रिभिर्व्यस्त्रैः समस्त्रैर्वाऽनभिज्ञानेन प्रयुक्तमौषधमनर्थायप्रयोजनाय व्याप-
त्तये उपपद्यते उपपन्नं भवति । अत्र गुणशब्दो गुणकर्मवाची समानाश्रय-
त्वान् । एवमस्तु नामरूपगुणैस्त्रिभिर्विज्ञातव्यं, कथं योगेनेत्याह—विज्ञात-
मपीत्यादि । अपि नामरूपगुणकर्मभिर्विज्ञातमौषधं दुर्युक्तं मात्राकाल-
देशवयोव्याप्रिव्रजानुरूपेण सम्पद्यमानं विना उपयुक्तं मिथ्यायोगायागाति-
योगैर्युक्तमनर्थाय मरणान्तव्यापत्तये उपपद्यते । तस्मात्प्राणादिभिर्विज्ञातममृत-
वद्भवतीत्यर्थः ।

ननु सम्पद्यमानं युक्तं समनये भवतीति प्रतिज्ञाव्याघातः सम्पद्युक्तमपि
विषादिकं सद्यो हि प्राणान् हन्तीति शङ्कायामाह—योगादपीत्यादि ।
योगात् दोषधातुवयोव्याप्रिव्रजबलशरीरप्रकृतिसत्त्वसात्म्यव्याधिवलान्यनुसृत्य
द्रव्यान्तरेण संयुज्य देशकालमात्राभिः प्रयोगात् तीक्ष्णमपि विषं प्राणहरमपि
उत्तमं सान्द्रम्यं स्वस्थानुरपरमयणं च भेषजं भिषगजितं भवेदिति, न तु
प्राणहरणरूपेणानुव्रतते इत्यर्थः । ननु नाशकद्रव्यविकल्पितं हि दोषव्याध्युभयहरं
भेषजं भवति, तस्य च दुर्योगेण किमस्तु वा दुर्योगं उच्यते आह—भेषजं
वापीत्यादि । विषमिति प्राणहरत्वेन विषवत् ॥ ५५ ॥

मारयति, किञ्चिन्न ज्ञानवत् मर्मच्छेदं कृत्वा मारयति, किञ्चिन्नाग्निवत् स्फोटादिकं कृत्वा मारयति,
किञ्चिन्नद्याशनिवत् मयो मारयति । नामरूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति
वचनं षड्भेदज्ञाननिषेधार्थं, तेन त्रिभिरैव मिलितैर्ज्ञानं भेषजं प्रशस्तमिति दर्शयति ।

योगं स्तौति—योगारपीत्यादि । विषश्च स्वयमयोगात् भेषजं भवतीति “विषस्य तु तिकं

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिद्वादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्यान्नपितो मूर्च्छिं सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्न त्वज्जमतमोपधम् ॥ ५६ ॥
दुःखिताय शयानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥

गङ्गाधरः ।—इत्थञ्च नामादिभिरनभिज्ञानवैद्याद् द्रव्यं ग्राह्यं न भवति, युक्तिज्ञेन तु वैद्येन निर्म्मितं भेषजमयुक्तिज्ञवैद्यात् ग्रहीतुं न दृष्टं भवतित्याशङ्काह तस्मादित्यादि । तस्मान् तु द्रुयुक्तभेषजस्यापि विषोपमत्वात् युक्तिवाह्येन युक्तयनभिज्ञेन भिषजा युक्तं भेषजं युज्यते पानार्थं दीयते यत् किञ्चिद् भेषजं तदपि जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता नादेयम्, अयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तभेषजस्य विषतुल्यत्वाभिधानेन जीवितारोग्यवाहन्त्वान् । नन्वयुक्तिज्ञभिषक्प्रयुक्तं भेषजं नारोग्याय भवतु जीवितमपि किं हन्तीत्यत आह कुर्यादित्यादि । वासवाशनिगिन्द्रस्य वज्रः मद्यःप्राणहरो मूर्च्छानि पतितस्त्वं पुरुषं कदाचित् सशेषं कुर्यान्न प्राणतो हन्यात् । अन्नयुक्तमोपधन्तु नातुरं सशेषं कुर्यात् अपि तु सर्वदेवातुरप्राणान् हन्यादिति । तस्मान्न जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा धीमता युक्तिवाह्येन भिषजा युक्तं किञ्चिदोपधं नादेयमिति योज्यम् । न त्वविज्ञानमोपधमिति पाठे स एवाथः ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ युक्तयनभिज्ञवैद्यप्रयुक्तभेषजाग्राहलोपन्यासेन वैद्यस्य युक्तयनभिज्ञानं दोषः स्यापित इति वैद्यदोषः प्रस्तावितो भवति । तत्प्रस्ताव-प्रसङ्गादपरञ्च वैद्यदोषमाह दुःखितायेत्यादिभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् । यो वैद्यः प्राज्ञमानी प्राज्ञमात्मानं मन्तुं शीघ्रमस्य स भेषजमविज्ञाय भेषजस्य गुणकस्माणि न ज्ञात्वा, अवज्ञार्येति पाठे दुःखितत्वादिनावशां कुर्वन्, दुःखिताय श्रद्धधानाय रोगिणे शयानाय मुग्धाय श्रद्धधानाय वा रोगिणे प्रयच्छति, तस्य त्यक्तधर्मस्यात एव पापस्य मृत्युभूतस्य मृत्युस्वरूपस्य दुम्भतेर्वैद्यस्य सम्भाषणा-दपि स्पर्शादितस्तु तिष्ठन् नरो नररूपाती स्यात् । तदा दुःखान्तत्वेन निद्रार्त्तत्वेन च तयो रोगिणोः अद्रव्या चात्मा समर्पितो वैद्याय भवतीति विज्ञास्यतित्वादि-

त्यक्तधम्मरय पापस्य मृत्युभूतस्य दुष्मन्तः ।
 नरो नरकपार्ता स्यात् तरय सम्भाषणादपि ॥ ५७ ॥
 वरमाशीविपविषं कथितं ताम्रमेव वा ।
 पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥
 न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रतः * शरणागतात् ।
 गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ ५८ ॥
 भिषग्बुभुषुर्मतिमानतः व्यगुणसम्पाद ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा नृणाम् ॥ ५९ ॥

दोषात् । एतेन वैद्यस्य दुःखितादिगोगिणेऽपि भेषजदानेऽवहेलनं निषिध्यते
 इति सापितम् ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः ।—अथ वैद्यदोषोपन्यासप्रसङ्गं न वैद्ये निषेधनीयमुपादेश्यापरञ्च
 नन्यग्रहान् वैद्यप्रतिषेधमाह वरमाशीविपविषमत्यादि । यो वैद्यो विचार्यो
 चिकित्सति तेन वैद्येनैतद्यथाऽभ्यते न तु श्रुतवतां वेशमिन्याद्भुक्तेः, तथा
 च । आशीविपविषं सद्यःप्राणहरं कथितं वा ताम्रमेव सद्यःप्राणहरं तेन
 वैद्येन वरं पीतं दैन्यापन्नेन श्रुवात्तां पूर्वकाले पीतम् । एवमत्यग्निसन्तप्ता
 वाप्ययोगुडा सद्यःप्राणहरा लोहगुडिका तेन वैद्येन वरं भक्षिता यः स्वादर-
 भरणार्थं चिकित्सयार्थं नालभत तेन पुनः श्रुतवतां वैद्येऽपीतिनां वेशं विभ्रतः
 शरणागतान् रोगपीडितादन्नं पानं वा वित्तं वा न तु गृहीतं नाश्रुतम् ।
 उदानीमापि न गृहीतव्यापिति ख्यापितम् । अन्यस्माच्च यस्मात् गृहीतं भवति
 तद्द्रक्ष्यते । एतेनैतदुक्तं भवति, वैद्यानामुदरभरणार्थं श्रुतवद्वैशधारिभ्यः
 किञ्चिदपि न ग्राह्यं यदि क्षुभया पीडितो वैद्यो भवति प्राणा यान्ति तदा
 प्राणहरद्रव्याण्यपि भुक्त्वा प्राणान् जहादिति ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः ।—ननु तदा भिषक् किं कुर्यादित्यत आह—भिषग्बुभुषु-
 रित्यादि । अतो युक्तयनभिषवैद्यतो भेषजाग्राह्यत्वात् तथाविधवैद्यप्रयुक्तोपथस्य
 रणादं इत्यादिप्रयोगे बोद्धव्यम् । न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं किन्तु भिषजापि
 युक्त्याहो न भेषजमातुराद्य न देयमित्याह—दुःखितायेत्यादि ॥ ५८—५९ ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ ६० ॥

आतुराणां निःशेषेण प्राणहरत्वात् दुःखितादिव्याधितेभ्यः प्राग्मानितया भेषजस्याज्ञानेन प्रदानवैद्यसम्भाषणस्य नरकपातनहेतुत्वात् श्रुतवद्दं शर्धारिभ्योऽन्नादिग्रहणप्रतिषेधाच्च भिषग्वुभूषुर्जनो मतिमान् बुद्धिमान् स्वगुणसम्पत्तां बक्ष्यमाणवैद्यगुणसम्पत्तां परं श्रेष्ठं प्रयत्नं स्वगुणसम्पत्जननव्यापारमातिष्ठं-दाश्रयेदिति ।

ननु प्रयत्नस्य परत्वं किं मततानुशीलनत्वं किमुक्तयुक्तयनभिषानादि-वर्जनं ? न तावत्तद्द्वयमित्याह प्राणद इत्यादि ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः । उक्तयुक्तयनभिषानादिकं वर्जयित्वा स्थितो वैद्यश्चेदातुरान न चिकित्सति, तदा तस्य किं स्वगुणवत्तया ? यदि नृणां प्राणदो वैद्यः स्यात्, तदा वैद्यगुणसम्पत्तिरुच्यते इति वैद्यगुणसम्पदुपन्यासप्रसङ्गेन भेषजगुण-सम्पदुपन्यास्यति दृष्टान्तच्छलेन—तदेवेत्यादि । यद्भेषजमारोग्याय कल्पते किञ्च भवति, तदेव भेषजं युक्तं भवति ; यदि तु नारोग्याय भवति, तदाऽमृतमपि युक्तं भेषज्यं न मन्यते । तथा स एव भिषजां श्रेष्ठो यो वैद्यो रोगेभ्यो वै प्रमोचयेदातुरमिति शेषः । यो वैद्यो रोगेभ्यो नातुरं मोचयेत् तस्य सर्वगुण-योगेनापि किमिति भावः ।

ननु शास्त्रादितर्त्रिर्षिर्विनिर्मितमोषधं यदि नारोग्याय भवति, तदा तत् किं न भेषजं ? सर्वगुणसम्पन्नश्च वैद्यो यदातुरान न रोगेभ्यः प्रमोचयेत् तदा स किं न वैद्यः ? इत्याशङ्क्याह—सम्यक्-प्रयोगमित्यादि । कर्मणां प्रयोजनलक्षणानां सिद्धिनिर्वापत्तिः सर्वेषां वस्तूनां सम्यक्-प्रयोगमाख्याति वक्ति प्रयोजनसिद्धेयव सम्यक्प्रयोगोऽनुपीयते फलाभावेन पुनरप्रयोग इति फलसाधकत्वाभावेन तद्वस्तु न वस्तु भवति, तत्फलसाधकं हि तद्वस्तु, तत्फलसाधकञ्च तदवस्तु इति ; यथा सदपि मृदादिकं घटादिककर्मासाधकं घटादिरूपेणासत् । भेषजयनारोग्यकरं

चक्रवर्तिः—अथ सरदगुणुक्तय भेषजस्य किं लक्षणं किंवा उपदेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य लक्षण-मित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च जानपुष्यं भेषजप्रयोगेण रोगहारकार्य-

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवृत्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निणयः ॥

सम्पूर्णा कारणं कार्प्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥

यत् तदभेषजमिति भावः । एवं कर्मणामारोग्यलक्षणप्रयोजनानां सिद्धि-
निष्पत्तिः सर्व्वगुणैर्युक्तं च भिषकनमश्चाख्याति भिषक्तमत्वेन लोके आपयति ।
आरोग्यलक्षणफलनिष्पत्तौ च वैद्यस्य सर्व्वगुणवत्ताऽनुमीयते सुतरां भिषक-
तमत्वेनानुमानं भवति । अन्यथा तु गुणवत्ता वैद्यस्य नानुमीयते । न हि
विद्यावत्तया चिकित्सकत्वेनानुमातुं युज्यते विद्यावानपि हि चिकित्सया
रोगान् प्रमोचयितुं न शक्नोति : इति रोगादमांनको वैद्यः सर्व्वगुणवानपि
न वैद्य इति भावः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः अथाध्यायान्तेऽध्यायोक्तार्थं संग्रहेणाभिधातुमाह तत्र श्लोका
इत्यादि — तत्रकारणस्यैवं गीतिर्यत्र तूक्तार्थानधिकार्थसंग्रहाय वक्तमभिप्रैति-
तत्र तु तत्र श्लोकाः इति निदिश्यते । यत्र तूक्तार्थं प्रमाणीकृतुं भिच्छति न
तूक्तार्थं संग्रहोतुं तत्र तु भवति चात्र तन्निदिश्यते इति । आयुर्वेदागम
इति स्वर्लोकैर्भूलोके आयुर्वेदस्यागमनं दीपञ्जीवितमन्विच्छन्तित्यादिना
तस्माच्छक्रमुपागमदित्यन्तेन श्लोकत्रयेण । ७१ हेतुरागमस्यायुर्वेदस्य स्वर्लोकैर्-
भूलोके आगमनस्य हेतुः कारणं विघ्नभूता यदेत्यादिर्नैकश्लोकेन । ७२ प्रवृत्तन-
मित्यागमस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्वेदागमनस्य प्रवृत्तनम् तदा भूतेष्वनु-
क्रोशमित्यादिर्जीवितश्चाप्यनश्वरमित्यन्तैस्त्रयोविंशतिश्लोकैः । ७३ ततस्तु सूत्रण-
मायुर्वेदस्येत्यनेनान्वयात् आयुर्वेदस्य सूत्रणम् अथ मैत्रीपर इत्यादि-
सुमेधस-इत्यन्तश्चतुभिः श्लोकैः । ७४ ततस्तु तत् सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमृषिदेवपि-
मुच्यते, तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुर्वेशभ्यवहारो न वाच्यः यादृच्छिकसिद्धौ हि वैशो न रोगप्रमोहो
कारणं किन्तु घृणाक्षरन्वायादेवागतो भेषजस्य सम्यग्योग इति ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः — अध्यायोक्तमर्थं अध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते — आयुर्वेदागम इत्यादिना । संग्रहकथ-
नञ्च पूर्व्वोक्तार्थस्य सङ्क्षेपेण ग्रहणार्थं तथा इज्ञानप्रतिषेधार्थञ्च, यतो यत्किञ्चिदत्र इज्ञानं स्यात्
तद्विद् प्रतिपादितार्थत्वेनाभिधासम्बाधेनाश्वार्थते, वचने हि "गणोक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
 मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥
 मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पङ्क्ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
 कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥

दवादिभिरभिमतत्वम् । श्रवा मूत्रणमर्थानामित्यादि-प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे
 इत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः ।०। ततश्चायुर्वेदस्य निणय इति सप्रभेदायुर्निणय-
 सहितायुर्वेदस्य स्वरूपनिणयः । हिताहितं सुखं दुःखमित्यादि लोकयो-
 रुभयोर्हितः-इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः ।०। ततोऽनन्तरं सर्व्वदा सर्व्वभावाणामित्यादि-
 इत्युक्त कारणं कायमित्यन्तैः सपादनविभिः श्लोकैः सम्पूर्णं कारणं कायं
 मिश्ररूपेण ।०। ततः परं धातुसाम्यामित्यादि-नञ्चस्यास्य प्रयोजनमित्यन्तेन
 पादत्रयेणायुर्वेदप्रयोजनम् ।०। ततः परं कालबुद्धीत्यादि-पश्यति हि क्रिया
 इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैर्हेतवश्च व्याधीनामारोग्यस्य च जनकरूपा आश्रयरूपाश्च
 हेतव एतेन शरीरमन्वसंज्ञयो रोगारोग्याश्रयत्ववचनमात्मनश्च निर्व्विकारत्व-
 वचनम् ।०। ततः परं वायुः पित्तमित्यादिना तम एव चेत्यन्तेनैकेन श्लोकेन
 दोषाश्च व्याधीनां समवायिकारणरूपा दुष्टाश्रयाश्च हेतव इत्यन्वयः ।०। ततः
 परं भेषजं संग्रहेण च सङ्घेपेण व्याधीनां भेषजं प्रशाम्यतीत्यादिना
 समाधिभिरित्यन्तेनैकेन श्लोकेन । रुक्षः शीत इत्यादिविपरीतगुणैर्गुणा
 इत्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकैः शरीरदोषाणां भेषजम् । विपरीतगुणैरित्यादि-
 व्याधीनामुपदिश्यते इत्यन्तेन साद्दृश्लोकेन साधारणत्वेन व्याधीनां भेषज-
 मिति संग्रहेण साद्दृपञ्चभिः श्लोकैर्भेषजम् ।०। ततः परं भूयश्चात इत्यादि-लवणाः
 कफमित्यन्तैः साद्दृचतुःश्लोकैः सप्रत्ययद्रव्यरसाः, अभिव्यक्तिकारणाश्रय-
 भूतकारणैः सहिता रसाः ।०। ततश्च किञ्चित् दोषप्रशमनमित्यादिभिरौज्जिदो
 गण इत्यन्तैः साद्दृसप्तभिः श्लोकैस्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः । जाड्यमभौज्जिद-
 भेदेन त्रिविधद्रव्यसंग्रहः ।०। ततोऽनन्तरं मूलिन्य इत्यादि-स वेदविदित्यन्तेन

समनुगीयते । तद्वारिकव्यवसायार्थं द्विकृतिः सा न गृह्यते ॥” अत्र च गणोक्त इति विस्तर-
 कोपलक्षणं, तेन श्लोकोक्तस्याप्यारम्भधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविरुद्धं । व्यक्तिः स्पष्टता ।
 व्यवसायोऽवधारणम् । आगम इति दीर्घजीवितमन्विच्छन्मित्यादिना । हेतुरित्यायुर्वेदागमहेतुः,
 स च विप्रभृता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रादुर्भाव उक्तः, किंया दीर्घजीवितमन्विच्छन्मित्यादि-

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।

सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वार्ध्याये महर्षिणा ॥ ६१ ॥

साढश्लोकद्वयेन मूलिन्यादीनामुद्देशपूर्वकम्, हस्तिदन्तीत्यादि-नामकर्मभ्यां मूलिन्य इत्यन्तैः किञ्चिदधिकपादत्रयसहितैस्त्रिभिः श्लोकैर्मूलिन्य ॥ ततश्च फलिनीः शृण्वित्यादि-फलान्येकोनविंशतिरित्यन्तैः किञ्चिन्नूनैकपादेन सह षड्भिः श्लोकैः फालिन्यश्च ॥ ततः सपिस्तेलमित्यादि-कफापहा इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां स्त्रोहाश्च । सौवर्चलमित्यादि-उक्तानि लवणानीत्यन्तैः किञ्चिन्नूनैकपादेन सह चतुर्भिः श्लोकैर्लवणानि च ॥ उद्धे मत्राण्यष्टा-वित्यारभ्य यथासामर्थ्ययोगत इत्यन्तैः किञ्चिदधिकपादत्रयेण सह त्रयोदशभिः श्लोकैर्मन्त्रम् ॥ अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते इत्यारभ्य वक्ष्याम्यशेषत इत्यन्तैः साद्गाष्टभिः श्लोकैः क्षीराणि ॥ अथापरे त्रय इत्यारभ्य अपि विद्याद्विचक्षण-इत्यन्तः पञ्चभिः श्लोकैर्वृक्षाश्च षड् ये क्षीरत्वगाश्रयाः स्तुत्यादयः । एषां मूलिन्यादीनां क्षीरत्वगाश्रयषड्दृशान्तानां पुनर्वर्षमुनिर्दाशतानां सर्वेषां कर्माणि वमनचिरेचनादीनि । यागायोगगुणागुणा, यत्र यद् याक्तव्यं यत्र यन्न योज्यं यस्मिन् ये गुणास्तद्भिन्नाश्च तस्यागुणाः प्रत्येकविनिर्णये ज्ञेयानि ॥ अनुक्ता इत्यारभ्य पयस्त्वच इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन मूलिन्यादीनामुपसंहारः ॥ तत्परमोपधीर्नामरूपाभ्यामित्यारभ्य किञ्चिद्वेदितुमहतीत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां वैद्याप-वादः ॥ ततः परं यागादिदित्यारभ्य भिषक्तम् इत्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां यत्रस्थाः सर्वे भिषजां गुणाः ॥ ततश्च हागतं यथा विरामित्यादिभिर्भिषक्तम-मित्यन्तैर्द्वादशभिः श्लोकैर्भिषजामपवादा गुणाश्च मिश्रीकृताः ॥ सर्वमेतत् आयुर्वेदागमादिकं वैद्यापवादगुणान्तं त्रिंशत् साद्गाष्टाविंशत्युत्तरशतश्लोकैः पूर्वार्ध्याये दीघञ्जीवितीयाख्येऽध्याये महर्षिणाऽप्रिवेशेन समाख्यातम् उक्त-मिति । संग्रहश्लोकैश्च पञ्चभिः सह चाथातो दीघञ्जीवितीर्यामित्यादि-भगवानात्रेय इत्यन्तेनैकेन श्लोकेन साढचतुस्त्रिंशच्छ्लोकाधिकशतश्लोकीय-श्चायमध्यायः ॥ ६१ ॥

श्लोकाऽविशेषेणायुर्वेदागमस्य तथायुर्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूप, ब्रह्मणा हीत्यादिग्रन्थ-संवायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु विद्मभूता इत्यादि ग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयितुं मूलपूर्वकं स्वनामपूर्वकञ्च निबध्नाति ।—
अग्नीत्यादि । तन्त्रे आयुर्वेदतन्त्रे एकदेशरूपे न तु कृतस्नायुर्वेदरूपे
चरकप्रतिसंस्कृते । शब्दान्तरेण तदर्थकथनं प्रतिस्कारः । चरकेणाग्निवेश-
कृततन्त्रः प्रतिसंस्कृतः शब्दान्तरेण स एवार्थो विस्तरेणाक्तस्तस्मिंस्तत्र श्लोक-
स्थाने दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति वैद्यकुलावतंसपरमपण्डित-श्रीलगङ्गाधररायकविरजकाविराज-विनिष्मिने
आयुर्वेदीयचरकसंहिताजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानादप्रस्थान-जल्पाष्टक-
स्कन्धे प्रतिस्थानीयप्रन्यायजल्पमनिस्कन्धशारवे तन्प्रतिश्लोकजल्प-
प्रशारवे तत्तच्छ्लोकप्रतिपदजल्पपट्टवे परापरविदशकुमुभे लोक-
द्रयशुभकले सूत्रस्थानाख्यप्रथमस्कन्धस्य दीर्घञ्जीविती-
याख्यप्रथमाध्यायजल्पो नाम प्रथमशान्वा ॥ १ ॥

प्रवर्त्तनमिति इन्द्रादीनां भरद्वाजेन मत्तल्लोके प्रवर्त्ततमायुर्वेदप्रदगपर्यन्तम् । सूत्रगमिः प्रायुर्वेद-
तन्त्रकरणमन्तिवैशादीनाम् । अन्यनुज्ञानमिति तानि ज्ञानुमतानीत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ६१ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमश्वकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदशीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरुणि च ॥

गङ्गाधरः अथ वमनादिपाञ्चकम्पिकभेषजानां स्वस्थानुरोभयसाधारणत्वे-
नोपदेशप्रसङ्गसङ्ख्या वमनादीनामुक्तद्रव्याणां योगे पुनः पञ्चकम्पौपयोगितया
चापराणि च संशोभनद्रव्याभ्युपदेशप्रपामार्गतण्डुलीयमध्यायमारभते ।—अथात
इत्यादि । अत्राप्यथात इति पूर्ववद्द्रव्याख्येयम् । अपामार्गतण्डुलीय-
मिति अध्यायारम्भे प्रथमपामार्गस्य बीजानीति पदं, तेनापामार्गस्य
बीजीयमध्यायमिति क्तत्वे यत् तदर्थं गृहीत्वाऽपामार्गतण्डुलीयमिति कृतं
तेनैतद्गमितं तण्डुला बीजान्यपामार्गस्य यानि प्राक्षाणि तानि निस्तुपीकृत्य
तण्डुलान् गृहीयादिति । अपामार्गं तण्डुल उपयोगितया वाच्यो यत्र तदधि-
कृत्य कृत इत्यपामार्गतण्डुलीयस्तं तथा । अध्यायमित्यादत्रात्रेय-इत्यन्तं
प्राग्बद्ध्यारण्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अपामार्गस्य बीजानीति तण्डुलग्रहणयोग्यबीजानि, शिग्रूणि
शोभाञ्जनबीजानि, सर्षपानिति अनुक्तौ इवेनानि । तुम्बुरुणि स्वनाम-

चक्रपाणिः—दीर्घं त्रीवृत्तौ मूलिन्यत्र फलिन्यत्र पञ्चकम्पौरुभूता उक्ताः, अपराण्यपि च
पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पञ्चकम्पसाधनानि भवन्ति, तथा पञ्चकम्पप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः,
तेनानन्तरं शेषपञ्चकम्पौपयोगित्व्यपञ्चकम्पप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते ।
पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गोद्गीति यतः पुनरिहाभिधीयन्ते, तदाचार्यं एवाध्यायान्ते “पूर्वं मूलफल”
इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधास्यति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्राप्त्या अपामार्गतण्डुलीय
इति संज्ञाकरणं अपामार्गादिबीजादीनां निस्तुपाणामेव ग्रहणार्थम् । अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन
कृत्वापामार्गस्य बीजानीति यद्वीजशब्दं करोति, तदङ्कुरजननसमयबीजभवानामेव तण्डुलानां
ग्रहणार्थम् । यद्यपि च इहोत्सर्गतः पञ्चकम्पप्रभृतिर्वमनपूर्विकेव स्यात्, यदुक्तं “साधारणेऽनुपु-
वमनादीनां प्रभृतिर्भवति” इत्यादि, तथा सुभ्रुतेऽप्युक्तम् “अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःकस्तः
श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयति” इत्यादि । तथापि क्वचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथापि क्रमो भवति,
यथा—शरद्वृत्तिके पित्ते विरेचनावि, तथा प्राक्पि प्रबलवाते घस्यादिरित्यनियमार्थमिह जितो-

अजाजीञ्चाजगन्धाश्च पीलून्येलां हरेणुकांश्च ।
 पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकां ॥
 शिरीषवीजं लशुनं हरिद्रं लवणद्वयम् ।
 ज्योतिष्मतीं नागरश्च दद्याद्द्वीर्षाविरचने ॥
 गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धाविभेदके ।
 क्रिमिव्याधौपस्मारे घ्राणनाशे प्रमाहके ॥ २ ॥

ख्यातानि धन्याकानि वा । अजगन्धा अजमोदा कोकान्दीत्यन्ये । पीलूनि
 स्वनामख्यातानि काङ्क्षणदेशे भूमिजानि आखरोट इति लोके, तस्य
 फलानि । एलां स्थूलाम् । हरेणुकां स्वनामख्यातां रेणुकाभिः । पृथ्वीकां
 सूक्ष्मैलाम् । सुरसां पर्णासभेदम् । श्वेतां श्वेतापरारजिताम् । श्वेतां सुरमा-
 भिति श्वेतभुरमा श्वेतशेहालिकेत्यन्ये । कुठेरकः पर्णासभेदः कृष्णनुलसीति
 ख्यातः । फणिज्झकः प्रस्थपुष्पः स च मधुरजम्बीरः 'मधुर' इति लोके,
 पर्णासभेद इत्यन्ये । हरिद्रे द्वे । लवणद्वयं सौवर्चलं सैन्धवञ्च । ज्योति-
 ष्मती लतापुटकी कारवेष्टमपत्रा । एषां मध्ये श्वेताज्योतिष्मत्या मलिनीपुक्तं,
 प्रत्यक्पुष्पी फलिनीपु, तेनात्र श्वेताज्योतिष्मत्याम् लम्पामागतस्य फलं ग्राह्यम्,
 इह पुनः पाञ्चकम्पिकतोपसंहारे प्रोक्तमिति न पुनरुक्तम् । शीघ्रविरचन-
 तथा त्वेषां प्रयोगः सर्वस्मिन् व्याधौवधे किं व्याधिर्विशेषे इत्यत्र आह
 गौरवे इत्यादि । प्रमाहको मूर्च्छा इन्द्रियापातवं वा ॥ २ ॥

विरचनमादावभिहितम् । यदि वा, प्रधानाद्गिरसःशोधनत्वात् शिरोविरचनमाहो कृतम् । यदुक्तं
 "यदुत्तमाहमहानां शिरसश्चिरीयते" इति । शालाक्येऽप्युक्तं "अनामये यथा मुले वृक्षः
 सम्यक् प्रवर्द्धते । अनामये शिरस्येवं वैदः सम्यक् प्रवर्द्धते ॥" अपामागतीभिधानमाहो
 शिरोविरचनमादान्यात् । यदुक्तं "प्रत्यक्पुष्पां शिरोविरचनानाम् ।" अजगन्धा अजमोदा,
 कोकान्दीति केचित्, पाण्डु आंतरापथिकं फलं, लवणद्वयं लवणवर्मादिपठितं सौवर्चलं
 सैन्धवञ्च । अयं वर्णो व्यस्यः समस्तश्च शिरोविरचने प्रयोज्यो गणतत्वात्, यदुक्तं "परि-
 संख्यातमपि हि यद्द्वयमयोगिकं मन्येन तत्पहरेत्" इति । अन्यत्राप्युक्तं "समस्तं श्यामद्वं वा
 यथाह्लाभमथापि वा" इति । शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च सम्बध्यते । क्रिमि-
 व्याधिर्हि शिरोमात एव बोद्धव्यः तत्रैव शिरोविरचनस्य समर्थत्वान् । प्रमाहको मूर्च्छा, इन्द्रिया-
 पातत्वं वा ॥ ११२ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
 पिप्पलीकुटजेचवाकुरायेलां धामार्गवाणि च ॥
 उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
 वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग् देहमदूपयन् ॥ ३ ॥
 त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
 कम्पिल्लकं गवाक्षीञ्च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥

गङ्गाधरः—वमनद्रव्याध्याह मदनमित्यादि । मधुकं यष्टीमधु तच्च स्थूलजा-
 नूपजभेदेन द्विधा वमनादिप्रतिकर्म्मविशेषेण जीमूतं घोषकभेदः कृतवेधनं
 ज्योतिस्निका लतापुटकीति लोके । उश्वाकुस्तिक्तालायुः । एलां स्थूलैलाम् ।
 धामार्गवो घोषकभेदः । दर्शयानि उपस्थितश्लेष्मपित्तादौ देहमदूपयन्
 जरीचलादाविशेषेण वमनार्थं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । एषां मदनमधुकद्वयजीमूत-
 कृतवेधनकुटजेचवाकुरामार्गवाणां फलिनीषु पाटान् फलं ग्राह्यम् । पिप्पल्ये-
 लयोश्च फलं निम्बम्य त्वक् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः विरेकद्रव्याध्याह त्रिवृतामित्यादि । दन्ती नागदन्ती । नीलिनी
 नीली । सप्तला सातला चम्पकपति म्याना । कम्पिल्लकं कमलागुडीति
 लोके । गवाक्षी गोटुम्बा । क्षीरिणी स्वनामस्वराता । उदकीर्या नाटा-
 करञ्जः । पीलुनीति पीलुफलम् । द्रवन्ती द्रस्यदन्ती । त्रिवृतानि हिज्जल-

चक्रपाणिः—वमनद्रव्ये भारी मदनं प्राधान्यात्, उक्तं हि “वमनद्रव्ये मदनफलानि श्रेष्ठ-
 तमान्धाचक्षतेऽनपायिन्वात् । उपस्थित इति आमाशयोर्द्धं भारे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोर्द्धं शं गतम्
 इति ध्याल्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तञ्च यद्यपि साक्षात्
 वमनविषयं तथापि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसम्बन्धाद्दमनविषयं, यदुक्तं “दोषस्थानगतं
 दोषं स्थानिकम् समुपाचरेत्” इति । देहमदूपयति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथापि विरेचनादिष्वपि
 योद्धव्यम्, तथाप्यतियोगायोगमित्थयायोर्तेर्देहदुष्टिशङ्कायाः समान्त्वान् । उच्यते च न्याय-
 विज्ञिर्थत् “समानेष्वर्थेषु एकग्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनुपज्ञनीयः” इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—वमनमनु विरेचनाभिधानं शिरःपृथ्वकदेहशोधनाभिधानानुक्रमेणामाशयोर्द्धं भाग-
 शोधनानन्तरं आमाशयाधोभागस्थितपित्तहरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं कस्यभिधानेऽपि वाक्यम् ।
 त्रिवृतादावुच्यते विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात्, उक्तं हि “त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्” इति । नीलिका

पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
 पक्काशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 पाटलाश्चाग्निमन्थश्च विल्वं श्योणाकमेव च ।
 कार्शमर्थ्यं शालपर्णीश्च घृक्षिपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥
 बलां श्वदष्ट्रां बृहतीमेरुदंडं सपुनर्नवम् ।
 यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
 पलाशं कत्तृणाञ्चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
 उदावर्त्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥
 अत एवौषधगणात् सङ्कल्प्यमनुवासनम् ।
 मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकम्मिकः ॥ ५ ॥

फलानि । पक्काशयगतदोषे न तन्यत्र । त्रिवृत्तागदन्तीमप्लवागवाक्षीक्षीर्गिणी-
 द्रवन्तीनां मूलिनीषु पाठान्मूलं ग्राह्यम् । नीलिन्याश्च मूलं वचायाश्च । शेषाणां
 फलमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाभरः—आस्थापनानुवासनार्थं द्रव्याप्याह पाटलेत्यादि । दश-
 मूलं बलैरण्डपुनर्नवायवकुलत्थ-बृहद्वदर-गुडूचीपदनफल-पलाश-गन्धतृणानीति
 विंशतिद्रव्याणि । तथा चत्वारः स्नेहा घृतादयः । पञ्च च लवणानि । अयेकोन-
 विंशद्द्रव्याणि उदावर्त्तादिषु यथायोगं सङ्कल्प्यास्थापनेषु युञ्ज्यादिति ।

नीलबुद्धा, क्षीरिणी इन्धिका, द्रवन्ती दन्तीभेदः, निचुलं हिज्जलमिति प्रसिद्धम् । पक्काशय-
 आशयगतश्चेति पक्काशयगतः, तेन पिनाशय एवामाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति
 न पक्काशयगतः । दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात् पित्तं कफपित्तं वा गृह्यते, यदुक्तं
 "पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरत् । स्तनं व्रीन् मलान् यस्मिर्हरेत् पक्काशय-
 स्थितान्" । यदि वा पक्काशयसमीपगतत्वेनाधःप्रवृत्तुम्मुखो दोषः पक्काशयगत इत्युच्यते यथा
 गङ्गायां घोष इति ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—पाटलामिन्यादिनाऽनुवासनात् प्राक् निरुह्याभिधानं, निरुहस्य दोषहरणप्रधान-
 त्वान् । कत्तृणं गन्धतृणम् । स्नेहाः सर्पिलक्ष्मामज्जानः, लवणानि दैम्बवादीनि, रोमाभिषग्-
 जित्तीये वसुधार्थं मुख्यतन्पुष्कानि गणैः । अस एवेति निरुहोक्तपाटल्यादिगणान् । सङ्कल्प्यमनुवासन-

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ ६ ॥

अनुवासनं मारुतघ्नं स्नेहवस्तिभेषजमत एवास्मादेव पाटलादित औपधमणान्
सङ्कल्प्य स्नेहः साध्य इत्यर्थः । इति एव पञ्चकर्मिकः संग्रहः संक्षप-
प्रोक्तः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—एतानि शिरोविरेचन-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनानि पञ्च
कर्माणि न स्नेहस्वेदो विना कार्याणीति शर्पायतुमाह तानीत्यादि ।
उपस्थितदोषाणां तत्तत्कर्मसाध्यदोषोपास्थितौ नणां स्नेहस्वेदोपपादनै-
र्विशिष्टानां मात्राकालौ विचारयन् जरीरव्याजपेक्षया मात्रां कालञ्च
मित्यनेन स्नेहसाधनं ब्रूते, अनुवासनं हि स्नेह एव स्यात् अनुवापनाय स्नेहसाधनद्रव्यं पृथङ्गन्तः
निरुद्धोक्तभेषजगणैरेव नमित्यर्थः । मारुतघ्नमित्यनेनानुवासनवृत्तिविचार्यं प्रथयति, मारुते हस्तव्ये-
ऽनुवासनं प्रकल्पयमित्यर्थः । यदि वा पाटलादेर्मौक्तहरणं नयान् मारुतसमुदासनं तद्गुण्यसु,
अन्यत्र तु पित्तहरणतद्गणान् पित्तघ्नम्, तथा स्नेहसाधनान् स्नेहकर्मिति सूचयति । संग्रह
हृत्यनेन रोगविपातिनीये कल्पे सिद्धौ च वक्ष्यमाणपञ्चकर्मप्रपञ्चं सूचयति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चकर्मं यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानां यादि पूर्वोक्तानि ।
स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नानाविधस्नेहस्वेदोपपादनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शार्पा-
यतुमाह कौष्ठगमनेन तथा स्निग्धपरिधामेन प्रधानावस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पञ्चकर्मप्रवृत्ता-
वुपस्थितदोषपचमेव हेतुः, तद् यदि स्नेहस्वेदोपपादनन्तराणि स्यात् । यथा ज्वरे—कफ-
प्रधानानुर्गच्छन्तु दोषानामाशयस्थितान् । बुद्धा ज्वरकरान् काले वन्द्यानां वमनैर्हरन्
इति । तत्र स्नेहस्वेदावन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भवयेत् । स्नेहस्वेदोपपादनन्तु प्रायिकत्वेन
तथान्यथोपस्थितदोषोऽपि स्तोत्रमात्रया पञ्चकर्मप्रवृत्तिशोभजन्यवाततार्थं कियमाणत्वेनोक्तम् ।
मात्राकालयोर्विचारयत्वेन ग्रहणं प्रधान्यात्, तेन दोषभेषजादयोऽपि विचार्यत्वेनेह
बोद्धव्याः । यदि वा पूर्ववत् कालग्रहणादेव दोषाणां दोषार्थानामनरोधो व्याख्येयः ।
तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पञ्चानामुपस्थितदोषाणां वमनादीनां प्रवृत्तुपदेशार्थम् ।
इह वमनादिषु कर्मलक्षणं—बहिर्लिकसंध्यतायोगिदोषनिर्हरणरूपिज्यायस्त्वं, तेन तन्वन्तरेण
स्नेहस्वेदो प्रक्षिप्य सप्तकर्माणीति यदुच्यते तन्न स्यात् । न हि स्नेहस्वेदो दोषं बहिर्निःसरणं कुर्यात्,
दोषसंशमनन्तु कुर्यात् ; पञ्चकर्माङ्गत्वेन व्याप्रियमाणां स्नेहस्वेदो दोषोपस्थान एव परं व्याप्रियेते,
न हि दोषनिर्हरणे वमनादिसम्प्राप्ते । अनुवासनन्तु यथापि वमनादिशक्यं बहुदोषनिर्हरणकारणं स्यात्
तथापि पुरीपस्य पक्काशयगवातस्य च बहिर्निर्हरित्वान् कर्मलक्षणप्राप्तमेव । निष्ठीवननेताश-
मादी तु न स्नेहस्वेदादिषु बहिर्लिकसंध्यतायोगो न च बहुदोषनिर्हरणकार्यं, तेन न तत्कर्मशब्द-

मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

निष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूत्रिविधोपधाः ।

त्रिविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ ८ ॥

विचारयन् तानि पञ्च कर्माणि शिरोक्तेचनानीनि कुर्वान् विपरिगति
शयः ॥ ६ ॥

गृह्यधः—तनु कथं मात्राकालविचारः काव्यः, द्रव्यं प्रयुक्तं स्वभावादेव
स्वकार्यं कुर्यात् इत्यत आह मात्राकालेत्यादि । युक्तिद्रव्याणां योगे तत्र-
नितर्कादिमात्राकालाश्रया मात्राकालनिबन्धना । शरीरवर्त्यादिव्यवयोव्याधि-
वल्दोषवत्याद्यनुरूपया मात्रया कालविशेषे च प्रयुक्तं द्रव्यं सम्यक्
स्वकर्म कुर्वदागम्याय भवति । सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठितेति सिद्धिः
त्रिक्रियतक्रियासिद्धिः । सुतरां निष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा
इति बोध्यम् ॥ ७ ॥

गृह्यधः—अथ स्वस्थानुरग्माधारणतया पाञ्चकर्मपदद्रव्यामुपदिश्यात्
ऊर्ध्वं पञ्चकर्मद्रव्योपदेशात् परमानुगणां व्याधिविशेषनिवृत्त्यर्थमाहाररूप
भेषजत्वेन यवागूराह अत ऊर्ध्वं पित्त्यादि । अत ऊर्ध्वं पञ्चकर्मद्रव्योपदेशा-
द्दृष्टं त्रिविधोपधाः त्रिविधान्यापधानि साधनतया यामु तास्तथा यवागू-
वाचदम् । उत्तरस्मिन्नु स्नेहरूपो निरुद्धः स्नेहयन्नाषेवान्तर्भवति, यदि वेग वमनादिषु पञ्चकर्मसु
पञ्चकर्मद्रव्योपदेशो संजा, तेन न स्नेहस्येदनिष्टीयतादिषु वसन्ते ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—मात्राकालविचारफलमाह मात्राकालेत्यादि । युक्तियोजना, भेषजस्य देह-
दोषाद्यपेक्षया युक्तिं स्तीति सिद्धिरित्यादिना । सिद्धिरिति विकारोपशमस्य साध्यस्य निरूपतिः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—इतानी यमनादीनामयोमान्दोषोन्नीभूतस्य बह्वैः सन्धुक्षणार्थं तथा यमनादिषु
अप्रयोगजनितस्य शूलादेः प्रथमतार्थं प्रतिजापध्वकं यवागूत्रिभिधने अत ऊर्ध्वं पित्त्यादि । उक्तं
हि यवागूत्रिभिधनेभ्योऽप्ययोः सन्धुक्षणागो भवति क्रमेण । महान् स्थिरः सर्वपक्षस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरस्मिः इति । पित्त्याद्यादियवागूनिर्देश उपसाधितेति वचने भेषज-
पानीयतद्भूलादिपकृतिद्रव्याणामुचितपरिमाणग्रहणार्थं, साक्षात् भेषजादीनां प्रमाणसिद्धं लोकं
मात्राया अग्नादिभेदेनावस्थितत्वात् । यदुक्तं 'मात्राया नाम्बन्धनानं दोषमग्निबलं
वयः । यवाधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयाजयेत्' इति । यथाप्येवं तथापि
परिभाषादर्शनात् वृद्धवैशद्यवहारदर्शनाच्च यथा कर्तव्यं नदृश्यते—यवागूमाधनद्रव्यं

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चठ्यचित्रकनागरः ।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ६ ॥

प्रवरूपामीत्यस्य कस्मति. विविधोपधा यवागूर्वक्ष्यतीति । क्रियर्थमित्यत आह
विविधानामित्यादि । तन्माध्यानां विविधोपधयवागूर्माध्यानाम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः— तत्रादौ कोष्ठाग्रसंश्रितत्वादारोग्यस्य सच्चैभ्यः कोष्ठाग्रैः प्राधान्यात्
वाहसन्दीपनीयां यवागूर्माह पिप्पलीत्यादि । पिप्पल्यादिभिः पञ्चभिः साधिता
यवागूर्दीपनीया वाहदीपनाय हिता शूलघ्नी च । यवागूर्सु भक्तीचिततद्दुला-
ञ्चतुर्भागीकृतक्षुद्रतण्डुलान पिप्पल्यादिभिः साधनद्रव्यैः कल्कीकृतैः कर्प-
पारिमतस्तण्डुलान पद्गुणादिर्मात्रैश्च शरावचतुष्टयैः पतवा द्रवामिक्त-
समन्विता यदा भवति तदा यवागूर्ः परिभाष्यते । पद्गुणैस्सु जलैः शराव-
चतुष्टयैः पेयाभ्या यवागूर्ः । चतुष्टयगुणैस्सु मण्डाभ्या यवागूर्श्चतुर्गुणताय
विलेपी नाम यवागूर्गिति त्रिया यवागूर्ः । इति कल्कमाध्या । तथा पिप्पल्या-
दीनि साधनद्रव्याणि कपमात्राणि क्षोर्दायन्वोद्भवन्ते जलशरावचतुष्टये पतवाद्-
शिष्टेन तेन काथेन चतुष्टय-चतुष्टयगुणेन क्रमाद्विलेपीपेया-मण्डाभ्या यवागूर्ः
स्यादिति । कषायमाध्याति द्विविधसाधनमिति । त्रिविधा यवागूर्देहाशिवलाद्य-
पक्षया प्रयोक्तव्येति । यदुक्तं—सिकथकै रहितो मण्डः पेया सिकथ-
समन्विता । यथा बहुसिकथा स्याद्विलेपी विरलद्रवा इति । अत्र यवागूर्गिति
प्रकृतपदं तेन यवागूर्ः सिकथकै रहितो मण्ड उच्यते । रहित इति विकृत-
लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गः । सिकथसमन्विता यवागूर्ः पेया । बहुसिकथा विरल-
द्रवा यवागूर्विलेपी । तथा—अन्नं पञ्चगुणे साध्यं यवागूर्ः पद्गुणेऽर्थासि ।

तावद् द्विविधं—वीर्यप्रधानसोपधद्रव्यं तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यञ्च । तत्रार्थोपधद्रव्यं विविधं
वीर्यमेदान् । तादृशवीर्यं यथा श्लेष्मादि, मधुपर्वाकर्यं विज्वराग्निमन्धादि, मृदुवीर्यंश्चामलकादि ।
इत्यत्र तादृशानां कर्षः, तन्माध्यानामर्द्धपलं, मृदुनां पलमित्युच्यते । यद्गुणमग्निवेशेन “कर्षाद् वा
कणाशुष्कोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाथ्येद्युक्तया वारिप्रस्थेन चापराम्” इति ।
अत्र मध्यवीर्यीणामर्द्धपलमात्रा नोक्ता, सा मध्यप्रमाणग्रहणाद् बोद्धव्या, तथा जीवन्त्यजाजीशरी-
पुष्कराहं रित्यादिकायां पेयायां नवभिद्रव्यैः कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमद्वारान्तरं स्यात्, तत्र
मृदुवीर्याभिप्रायेणैव । “काथद्रव्यात्तलिं श्लेष्णं श्रपयित्वा जलादके । अर्द्धंभृते तु तेनाथ
यवाग्वाद्यु पकल्पयेत्” इति । अत्र चतुःपलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव, तेन “विद्धा
वराहनिर्मुहे यवागूर्द्धे हणी मता ह्याशयिथं परिभाषा बोद्धव्या । पद्गुणसाधनपरिभाषायां

दधित्थविल्वचाङ्गरी-तक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनो ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १० ॥

मण्डश्चतुर्दशगुणे विलेपी च चतुर्गुणे ॥" इति । अत्र यवागुरिति पारिशेष्यात् पेया यवाः । "सिकथकै रहिता मण्डः" इत्याहुः । "कर्पाडं वा कणा-शुक्राः कल्कद्रव्यस्य वा पत्रम् । विनीय पाचयेद् युक्त्या वाग्निप्रस्थेन चापराम्" इति । तथा "यद्गन्तु शृङ्गीनासु पद्भ्रादि प्रयुज्यते । कपमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ अद्भृत् प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति । तथा "यवा मुचिताः क्ताचतुर्भागकृतां वदेत् ॥" इत्येका यवागुः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः— दधित्थेत्यादिना द्वितीया । अत्र तक्रं जलस्थाने, दाडिमं दाडिमफलबीजम् । सवाते इत्यादिना तृतीया । पाञ्चमूलिकीति वातहर-त्वात् रुह्यश्चमूलसाधिता । शाठपार्थ्यादिपृश्निपणोन्नेन साधिता चतुर्थी । सा च दाडिमाम् वा दाडिमगेतेनामरसा । पयसीत्यादिना पञ्चमी । छागे पयसि अर्द्धादिके पार्थान्मते छागं दुग्धं तावन्मात्रादहं जडं तत्रकीकृते पद्गुणे शरावचतुष्टये वायकनीलात्पत्रशुद्धीः कण्ठमानाः कल्कीकृत्य पेया पाच्या । पष्टी तु पेया । तथा अद्भृते छागे पयसि पृश्निपार्थ्या कल्कीकृतया कर्पा-मात्रया साधिता रक्तानिमारप्नोति । केचिन् "पेयाशब्दोऽत्र प्रकरणात् पेय-त्वाच्च यवा सामान्यवाची तेन त्रिविधयवा कल्पना बोध्यति" प्राहुः । तत् न, यवा द्वि ॥ न तु पेयति । दध्यादित्यादिना सप्तमी । न चात्र पूर्वान् पयसीत्यनु-वचने कर्म्मतया निर्देशात् । तेन कल्कतया वा कपायनया वाऽर्जतिविषा-

"यद्गन्तु शृङ्गीनासु पद्भ्रादि प्रयुज्यते । कपमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि । अद्भृत् प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" इति, पेयां प्रति कर्पद्रव्याभिधानं मध्यवर्ष्येऽप्यपि पद्भ्रम्य मन्दानरुप्याभिधानेन बोद्धव्यम् । वाग्निमानस्य पद्भ्रादिपरिभाषायां कर्पद्रव्ये वाग्निप्रस्थो-द्भिहितं, तदनुसारेणान्यत्रापि जलोक्तं बोद्धव्यम् । कल्कमाध्या तु यवागुर्यत्र स्यात् तत्र सूद-शास्त्रोक्तपरिभाषायाञ्च ग्रह्यं, यदकं "अत्र पद्गुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे । मण्डश्चतुर्दश-गुणे यत्र गूः पद्गुणेऽम्भसि । एतच्च "पद्गुणे" इत्यादि तत्रुल्लेखेऽप्यनुदायात् बोद्धव्यम् । यवागुः प्रकृतिसूततद्गुलमातसु सूत्रनवचनात् बोद्धव्यम् । यदकं "विलेपीमुचिताः क्ताचतुर्भागकृतां भियग् इत्यादि, तथा "यवागुः स्यत्तत्तद्गुला" इति ॥ ६१९ ॥

चक्रवर्तिः— पञ्चमूलिकाधिता यवागुदातुच्यते, पञ्चमूलिकीयाग्निवृद्धिहेतुत्वेन । दधित्थः कपित्थः । तक्रमिह जलार्थकारकं, प्राहिणीति प्लेदः । सवाते इति सवातेऽतिसारे, यदुक्तं शारीरे

शालपर्णीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमास्ता हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥

पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीवैरात्पलनागरेः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रं सकाणिताम् ॥ १३ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूल-शिग्रुभिर्मरिचं च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी समुवाच्चिका ॥ १४ ॥

मृद्वीकासारिवालाजा-पिप्पलीमधुनागरेः ।

पिपासाघ्नी विपघ्नी च सोमराजी-विपाचिता ॥ १५ ॥

सहितं नागरसहितामर्थात् षड्गुणे जले कल्कसाधितां षड्गुणे कवायं च साधितां पेयां प्रकरणम् । सामे रक्तातिसारे यवागूं दाडिमादिरसद्वारा कृताम्लापति साम्लां दद्यात् ॥ १०-१२ ॥

गङ्गाधरः—श्वदंष्ट्रं न्यादिनाऽष्टमी । श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां कल्करूपाभ्यां कपायीकृताभ्यां वा साधितां पेयां सकाणितामनूरूपेण फाणितमद्देसम्पद्यमानं गुदं तत्र प्रक्षिप्य दद्यादिति पूर्वणान्वयः । कुत्रेत्याह मूत्रकृच्छ्रं ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—विडङ्गादिना तत्रमी । शिग्रुः शोभाञ्जनं, विडङ्गादि-मरिचान्तै-श्वतुभिः कल्कीभूतैस्तक्रसिद्धा समुवाच्चिका सौवच्चलेनानुरूपेण युक्ता यवागूः पेया प्रकरणम् तु त्रिधा यवागूः । क्रिमिघ्नी स्यात् । अत्र तक्रं जलस्थाने बोध्यम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—मृद्वीकेत्यादिना दशमी । अत्र तण्डुलस्थानं लाजाः । मृद्वीका-जन्तमूलपिप्पलीनागरेः कल्कीभूतैः कपायीकृतैर्वा यथोक्तजलेन लाजान् पक्त्वा प्रकरणात् पेया स्यात् न तु पेयाविलेपीमण्डान्यतमा । पेयाख्यां यवागूं जन्तुर्के “भ्रुवाद्यैर्वाच्यतीसारं” इति, भ्रुवादिः विदारिगन्धादिः, पृश्निपर्णी कर्तुलपत्रा सिंहपुष्पी । दाडिमास्तेति वचनेन यावता दाडिमेनाम्लत्वं स्यात् तावत्मानं दाडिमं दर्शयति ॥ १०-११ ॥

अक्रपाणिः—पयस्यर्द्धोदके इत्यादि—नागरं मुस्तं, यदकं जन्तुर्के “रक्तातिसारेऽजाबीर-कीट्पीचनजकोपलीः” इति । पृश्निपर्ण्यां चेति रक्तातीसारज्ञानवशात्तमेव । साम्नामिति दाडि-

सिद्धा वराहनिर्घृहे यवागूर्वहणी मता ।
 गवेधुकानां मृष्टानां कर्पणीया समात्रिका ॥ १६ ॥
 सर्पिष्मती बहुतिला स्त्रं हनी लवणान्विता ।
 कुशामलकनिर्घृहे श्यामाकानां विरुक्षणी ॥ १७ ॥
 दशमूलीश्रुता कास-हिक्काश्वासकफापहा ।
 यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ १८ ॥

विधाय शीतकृत्यानुरूपं मधुं प्रक्षिप्य पीता स्यात् पिपासाघ्नी ॥ विषघ्नी-
 त्यादिना त्रैकादशी । सोमराजी अवलगुजा तथा विपाचित्ता पेयाख्या यवागु-
 विषघ्नी भक्षितविषटोषं हन्ति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः— सिद्धेत्यादिना द्वादशी । वराहनिर्घृहे वराहमांसरसे ॥ गवे-
 धुकानामित्यादिना त्रयोदशी । गवेधुकानां गवेहनां बीजानीति 'देधान' इति
 ख्यातानामिति केचित् मृष्टानां यवागुः सर्पाक्षिका कर्पणीया स्थूलदेहकषणाय
 हिता, अत्र गवेधुकावीजं तण्डुलस्थाने बोध्यम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः— सर्पिष्मती बहुतिला लवणान्विता तण्डुलकृता पेया स्नेहनी
 स्नेहजननी । बहुतिलां यथोक्तविधिना यवागुं विधाय घृतसन्धवञ्चानुरूपं
 तत्र प्रक्षिप्य पीता सा स्नेहनी स्यात् ॥ कुशामलकनिर्घृहे इत्यादिना चतुर्दशी ।
 कुशमलामलकफलयोः कष मात्रयोः शरावचनृष्टयजले शृतयोरद्वाविष्टयोः कषाये
 यथोक्तविधिना श्यामाकतण्डुलान् पक्त्वा कृता पेयाख्या यवागुविरुक्षणी
 रुक्षणकरणी ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः— दशमूलीत्यादिना पञ्चदशी । स्पष्टेति, केचिदत्र श्यामाकाना-
 मित्यनुवर्तयन्ति, तत न योक्तिकम् ॥ यमके इत्यादिना षोडशी । यमके
 युतमेवेति युगले घृततैले संभ्रष्टा द्रवस्थानीयायां मदिरायाश्च सिद्धा यवागु-
 रित्यर्थः । अद्धं यमकम् अद्धं मदिरा ताभ्यां सिद्धा इति यावत् इत्यन्वे । यमके
 इति युद्धविदलं शालीनाश्च तण्डुलान् मेलायित्वा मदिरया सिद्धेति परे ॥ १८ ॥

मास्कामिति बोध्यम् । अर्धघृहे वादौ जन्कणः "पृक्षिगोकण्टकगुह्यम्" शर्पिर्वसिश्चूलनुत् ।
 सुवर्षिका सर्जिककषारः, पिपासाघ्नीति खेदः । सोमराजी अवलगुजः, गवेधुको "गुलुञ्ज", गवेधुकश्च
 तण्डुलस्थाने । श्यामाकलूणविशेषः, तस्य च बीजतण्डुला प्राज्ञाः । यमके पृथक्ते, मदिरा

शाकैर्मांसैस्त्रिलैर्मांसैः सिद्धा वर्धो निरस्यति ।

जम्ब्याम्रास्थिदधिस्थाम्ल-विल्वैः सांघ्राहिकी मता ॥ १६ ॥

चार्वचित्रकहिङ्गुम्ल-वेतसंभेदिनी मता ।

अभयापिप्पलीमूल-विश्वेर्वातानुलोमनी ॥ २० ॥

तक्रसिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्यापत्तिनाशिनी ।

तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रपिण्याकसाधिता ॥ २१ ॥

गव्यमांसग्नैः साम्ना विषमज्वरनाशिनी ।

कण्ड्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः शाकैर्ग्न्यादिना समदर्शी । समस्नैः शाकादिभिः कल्करूपैः कषायरूपैश्च सिद्धा पेयाग्न्या यवावर्धो निरस्यति वर्धः सारयति ॥ जम्ब्या-
म्रं न्यादिनाष्टदर्शी । जम्ब्याम्रयोः फलास्त्रय, दधिस्थाम्लः कृपिण्यस्य फलशस्य,
विल्वं विल्वशलाहः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः भार्गवचित्रकन्यादिर्नैकोनविंशी । भारो यवभारः । चित्रकेति
चित्रकमूलं, हिङ्गु हिङ्गुनिर्ग्यामः । अम्लवेतसश्च अम्लताम इति केचिन् तन्न
योक्तव्यं, यवश्च इति तत्त्वम् ॥ अभयन्यादिना विंशी । विश्वेर्व्यत्र विल्वेति
पाठो न युक्तो ग्राहकवेत वातानुलोमकत्वान् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः तक्रसिद्धेत्यादिर्नैकाविंशी स्पष्टा ॥ तैलेत्यादिना द्वाविंशी । अत्र
पिण्याकस्त्रिलकल्कस्तेन कल्केन तक्रद्वयेण साधिता यवाग्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—गव्येत्यादिना त्रयोविंशी । अत्र साम्ना दाहिमामलकादि-
ज्वरहरफलद्रव्याभ्या ॥ कण्ड्येत्यादिना चतुर्विंशी । यमके इति घृततैले
सम्भृष्टार्थे, यवानां पिप्पल्यामलकैः पिप्पलीकल्कामलककल्कैः कषायैश्च शृता
पका यवाग्नित्यर्थः । बहुवचनं प्रत्येकमनेकत्वाभिप्रायेण ॥ २२ ॥

द्रवस्थाने, शाकादिभिः समानैर्यवागुमंस्त्वस्था । दधिस्थाम्लशब्देन कृपिण्यस्याम्लावस्थावामेव
ग्रहणं दर्शयति । भार इति, भारो यवभारः ॥ १२—२० ॥

चक्रपाणिः—तक्रसिद्धेति तक्रकृतोत्कृष्टकार्या, पिण्याकस्त्रिलकल्कः । यमक इत्यनेन यमकं
परिभोजनं दर्शयति । यसापविदलेत्यादी तण्डुलेन माषविदलस्य तुल्यमानता, क्षीरज्ञ जलस्थाने,
घृतज्ञ परिभोजने किंवा माषप्रकृतिकवेयम् । अदशब्देन विषज-तैधिर-सद्यमदानां यवाणामपि

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समाष्विदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ २३ ॥

उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

क्षुधं हन्यादपामार्ग-क्षीरगोधारसे श्रुता ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः ।

पञ्च कर्म्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भेषज्यसंग्रहः ॥

गङ्गाधरः—ताम्रचूडेत्यादिना पञ्चविंशी । ताम्रचूडः कुकुरः ॥ समाष्विदलेत्यादिना षड्विंशी । अत्र माष्विदलं तण्डुलममं, क्षीरमत्र जलस्थाने, घृतन्तु यथायोग्यं भृष्टार्थम् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—उपोदिकेत्यादिना सप्तविंशी । उपोदिका पुटनेन लोके, सा च कल्करूपा । दधि तु जलस्थाने, मदविनाशिनी कोद्वयधन्नुगादिमदनाशिनी ॥ क्षुधमित्यादिना अष्टाविंशी । अत्रापामार्गतण्डुलान् क्षीरगोधाभ्यां सरसाभ्यां पक्त्वेत्यर्थः । न तत्र तण्डुलजले देये ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—आसां यवादानां निर्दिशप्रसङ्गादादावुपसंहारपूर्वकापामार्ग-तण्डुलादीनुपसंहर्त्तमाह—तत्र श्लोका इति । उपसंहर्त्ति । अष्टाविंशति-रित्यादि । अपामार्गतण्डुलादीनुपसंहर्त्ति । पञ्च कर्म्माणि चेत्यादि । ननु पूर्वार्थायै मूत्रिणी फलिनी च यावती निर्दिष्टा तदन्तर्गतान्यप्य-पामार्गेतण्डुलीये पुनरुक्तानीति पौनरुक्त्यामित्यत आह—पूर्वमित्यादि ।

ग्रहणमविशेषमिधानात् । क्षुधं हन्यादित्यादी अपामार्गतण्डुलास्तण्डुलस्थाने, क्षीरगोधासंसारसो तु जलस्थाने ॥ २३—२४ ॥

पञ्चकर्माणि—प्रतिलोमतन्वयकृत्वाऽप्युपाय-संग्रहं करोति, अष्टाविंशतिरित्यादि ।—दीर्घजीवित्तीये मूत्रिणीफलिनीगणपटितानामपामार्गजीमूतादीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि ।—मूत्रकलज्ञानहेतोरिति अस्य मूत्रेण व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहार इति जानुमित्यर्थः । पञ्चकर्म्मणा-माश्रयः, आश्रयश्चक्षुश्च आश्रयधानः, तेन पञ्चकर्म्माश्रयत्वे जानार्थमिति फलति । यद्यपि मूत्रिण्यश्च फलिण्यश्च दीर्घजीवित्तीयेऽपि ज्ञानपूर्वो विष्ठी वेत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्म्माश्रयत्वेना-प्युक्ताः, तथापिह मुख्यपञ्चानामिधीयमानपञ्चकर्म्माश्रयद्रव्यगणेऽभिधानात् पञ्चकर्म्माश्रयत्वेन

पूर्वं मूलफलज्ञान-हेतोरुक्तं तदौषधम् ।

पञ्चकर्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते अपामार्गतण्डुलीयो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मूलफलग्रहणज्ञापनहेतोर्यदौषधं मूत्रिणी-फलिनी संज्ञया पूर्वमुक्तं तदौषधं
पञ्चकर्माश्रयज्ञानमात्रेण निर्दिष्टमपि तदौषधं पञ्चकर्म्मसाध्यव्याधिसाधनत्व-
ज्ञानहेतोः पुनरत्राध्याये कीर्तितमिति पुनरुक्तमपि न पुनरुक्तम् ।
अत्र हेतुमाह स्मृतिमानित्यादि । हेतुयुक्तिज्ञो व्याधिसाधनभेषजकल्पनविज्ञः
युक्तिज्ञो मात्रावत्तया द्रव्यवल्गव्याधिवल्गव्याधितवल्गादनुसारेण प्रयोगविज्ञ-
श्चेत्यर्थः । जितात्मेति जित आत्मा मनो येन स भ्रमप्रमादरहित इत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिमान् यशस्वी । एवम्भूतो भिषगौषधसंयोगैर्द्रव्याण संयोज्य
चिकित्सितुमर्हतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्यायसमाप्तिमाह अग्निवेशेत्यादि । प्राग्बद्ध्याख्यातव्यम् । पञ्चत्रिंशत्-
श्लोकी चायमध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीमद् गङ्गाधररायकविरञ्जकविराजकृते प्राग्बद्धकत्रलपकल्पतरौ
द्वितीयाध्यायजल्पो नाम द्वितीयशाखा ॥ २ ॥

प्राधान्यं वाऽपामार्गदीनां सूत्रेणम्, अत उक्तं "पञ्चकर्माश्रयज्ञान-हेतोस्तत् कीर्तितं पुनः
इति । एतदध्यायप्रतिपादितार्याः पञ्चकर्म्मप्रवृत्तेर्ज्ञेयत्वेन यथाभूतेन वेदेन चिकित्सा कर्त्तव्या,
तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।—प्रतिपत्तिरूपज्ञायामापदि अदिति यथाकर्त्तव्यताज्ञानं
तद्वान् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥

इति चरकचरुचरानन-श्रीमच्छकपणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् अपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरम्बधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरम्बधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडु ची मदनं हरिद्रे ।

श्राह्वः सुगह्वः खदिरो धवश्च निम्बो विडुङ्गं करवीरकरवक् ॥

गङ्गाधरः— अथातुरहितविविधौषधयवागुप्रसङ्गसङ्कल्पा प्रदेहचूर्णात्मकान्यातुर-
हितान्यौषधानि वक्तुमारम्बधीयाध्यायमारभते अथात इत्यादि । अथात
इति प्राग्बद् व्याख्येयम् । आरम्बधीयमिति वक्ष्यमाणम्, अध्यायारम्भः आरम्बध
इति पदमधिकृत्य कृत इत्यारम्बधीयस्त्वं तथा, अध्यायमित्यादि आत्रेयान्तं
प्राग्बद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः— आरम्बध इत्यादि-सर्जा अन्यन्तैस्त्रिभिः श्लोकेरुद्धरूपैः पद्-
चर्णप्रदेहाः चूर्णाश्चैव प्रदेहाश्च भिषजा प्रयोज्याः, इति द्वयं कर्यंप्रकारेणैह
विहिता इत्यत आह—गोपितपीताः पुनरेव पिष्टा इति । आरम्बधस्य पत्रम्,
पङ्गजा चाकुन्दा इति लोके तस्य बीजम् । करञ्जस्य च बीजम् । वासापत्रम् ।

चक्रपाणिः— द्विविधं हि भेषजम् : अन्तःपरिमाज्जनं वहिःपरिमाज्जनञ्च । तत्रापामार्गत्वाद्दुर्लभ्येन
पञ्चकर्मो यवागुरूपमन्तःपरिमाज्जनमभिधायाऽवशिष्टं वहिःपरिमाज्जनं प्रलेपाद्यारम्बधीयेनाह—
अथात आरम्बधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठत्रिकित्स्वितं प्रभाञ्च चिकित्सास्थाने भविष्यति, तत्रैव
चावसरमासा एव आरम्बधादयो वक्तुमुचिताः, तथापीह पृथक् कुष्ठरोगोणाभिधानेन कुष्ठस्यानु-
बन्धित्वेन च महारोगान्तं क्वापयति । अव्यवहितो ह्यर्थः पुनःपुनरभिधीयते । इत्यत्र कुष्ठत्रिकित्सा-
ऽनारातावेक्षणतन्त्रयुक्त्या निदानस्थाने हेतुलक्षणादिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता, तेनालक्षितस्य
चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति यद्व्योच्यते तन्निरस्तं स्यात् । यद्यपि राजघश्म-
प्रसृतदोऽपि महारोगा सन्ति, तथापि न ते सूरिवहिःपरिमाज्जनविषया यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया
एव वहिःपरिमाज्जनयोगा अभिधीयन्ते, कुष्ठहर्षवहिःपरिमाज्जनोपधानेन च वातोपघाताः कोलं
कुष्ठस्थादयोऽभिधास्यन्ते । किञ्च कुष्ठहर्षवहिःपरिमाज्जनप्रयोगोणाभिर्दं स्वरूपं यच्छोभनानन्तरं
प्रयुज्यमानाः सिद्धिभाजो भवन्ति, यदकं ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निद्रि ताश्चदोषाणाम् ।
संशोभिताशयानां सद्यः सिद्धिरैवति तेषाम् ॥ तत्र पृथ्वाध्याये संशोभनमभिधायेह कुष्ठप्रयोगा-
ऽनवसरमासाऽनभिद्धता आस्वार्येण साधुग्रन्थनिवेशः कृतः । यद्यपि 'खदिरः कुष्ठहराणाम्' इति
वचनेन खदिरः कुष्ठहर्षभेषजं प्रचानं, तथापि खदिरं परित्यज्यारम्बधमादावुपदिशति—कुष्ठवहिः-

ग्रन्थिश्च भौजो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णागन्धे ।
फणिञ्जको वत्सकसप्तपर्यां पीलूनि कृष्टं सुमनःप्रवालाः ॥

वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला काशीसलोधाञ्जुनमुस्तसर्जाः ॥

इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः पट्टेते गोपित्प्रीताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ताश्चूर्णाप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥

गुडूचीनाइम । पदनस्य फलम् । हरिद्राद्वयम् । गोपित्तेन सप्ताहं भावितानि ।
यथाग्न्वधादीन्येतानि पिष्टितानि चर्णाभूतानि सन्ति भवन्ति, तदा गोपित्तमैतैः
पातं स्यादिति, तानि गोपित्प्रीताः पुनरेव पिष्टाश्चूर्णानां प्रदेहा इत्याख्या
भवन्ति । एवं सञ्चर । कथं चूर्णत्वान् प्रदेहरूपेण प्रयोज्या इत्याह परं सर्पप-
तैलयुक्ता इत्यनेन द्रवरूपत्वान् प्रदेहयोग्यत्वं सूचितम् । कस्मिन् कस्मिन् व्याधा-
विन्याह कुष्ठान्तीत्यादि । कृष्णाणि कृष्णमाध्यानि । एतान् व्याधीन् दन्तुः
प्रयुक्ताश्च त् स्युःषु व्याधिषु । इत्यस्य चूर्णप्रदेहस्य व्याख्यानवदपरे पञ्च चर्ण-
प्रदेहा व्याख्येयाः । तत्र श्राद्ध इत्यादिनाद्धेन द्वितीयः । श्राद्ध इति
नवनीतखण्डो । मुराहो देवदारुः तस्य सारं, खदिरधवयोश्च सारं,
निम्बस्य पत्रं, विडङ्गस्य तण्डलाः, करवीरस्य त्वक् इति सप्तभिर्द्वितीयः ।
ग्रन्थिश्च भौजो इत्यादिना कृष्णागन्धे इत्यन्तेन पट्टं भिद्रव्यैस्तृतीयः ।
ग्रन्थिश्च भौजो इति भूजो ग्रन्थिः । शिरीषस्य त्वक्, लोमशा भिषिः,
कृष्णागन्धा शोभाञ्जनः । ० । फणिञ्जक इत्यादिना सुमनःप्रवाला इत्यन्तेन
पट्टं भिषतुर्यः । फणिञ्जकः पर्णासभेदः, वत्सक इन्द्रियवः, पीलूनि काञ्चन-
देशीयपल्लवतजाशोडफलयानि, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः कोमला एव
ग्राह्याः । ० । वचेत्यादिना गैरिकमञ्जनञ्चेत्यन्तेन पञ्चमः । हरेणुका
रेणुकः, निकुम्भो दन्ती, गैरिकं गिरिमुत् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । ० ।
मनःशिलेत्यादिना सर्जा इत्यन्तेन नवभिः षष्ठः । आलेति हरितालं,

परिमाञ्जनभेषजेष्वारग्वधस्यैव प्रधानत्वस्थापनार्थम् । मुराहो नवनीतखण्डिरिति प्रसिद्धः,
ग्रन्थिश्च भौजो इति भूजोपत्रग्रन्थिः, सलोमशः काशीयां तमालपत्रं वा, फणिञ्जकः पर्णासभेदः,
सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः, निकुम्भो दन्ती, आलं हरितालम्, अर्द्धरूपैरित्यर्द्धश्लोकेः, गोपित्त-
प्रीता इति पीतगोपिता मयूरस्यंसकादित्वात् पूर्वनिपातनियमात् ; यदि वा गोपित्तभावतया

कुष्ठानि कृच्छ्राणि तत्रं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्रु ।
 भगन्दरार्शास्यपत्नीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिगन्नराणाम् ॥२॥
 कुष्ठं हरिद्रं सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिमुः ।
 ससर्पपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तेस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तेलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतत ।

तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः

कुष्ठानि शांफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ३ ॥

कुष्ठाभृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कार्शासर्काम्पल्लकमुस्तलोधाः ।

सौगन्धिकं सज्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक ॥

गृहधूम आगारधूमः पला स्थूलला. काशामं पुष्पकाशाम. सज्जा धूनक
 इति । अचिरान्नराणांमित्यन्तमेकं वाक्यं पठ च योगाः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः कुष्ठमित्यादि-व्रजन्तीत्यन्तमपरं वाक्यं. योगश्चैव सप्तमः पञ्च-
 दशभिद्रव्यैः कुष्ठादितक्रान्तं । अत्र तुम्बुरु स्वनामख्यातं. तदभावे धान्यकस्य
 द्विभागः पुनरुक्तवान् । वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं. चण्डां अङ्गपुष्पी. सव्वञ्चान्यत्
 स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः कुष्ठेत्यादि शान्तिमित्यन्तमेकं वाक्यं. योगश्चैकः । एषोऽष्टम-
 श्वतुईशभिः कुष्ठादि-करवीरकत्वगन्तैर्द्रव्यैः । अमृता गुडूची. सङ्गस्तुत्यकं.

पीतवर्णा गोपिर्षतीनाः । परमन्वर्थं सिद्धाः । यद्यपि सर्वत्र प्रयोगा महर्षिदण्डीताः स्वविषये
 सिद्धास्तथापीह बहूनां उक्तिरित्यानां रोगागामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते । चूर्णानि च
 प्रदेहाच्च चूर्णप्रदेहाः, यदि वा चूर्णीकृतानां प्रदेहाश्चूर्णप्रदेहाः, प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणन्वीचां
 योगानां कुष्ठहरगोमुखगोपिनादिना बोद्धव्यम् । सुरेन्द्रलुप्तमित्यलुप्तं, कुष्ठप्रहणेन लक्षणात्तस्मिन्
 किटिमद्वेषामाप्तीनां पुनरभिधानं प्रयोगाणां विशेषेण तदुद्धरणशक्तित्वापत्तार्थम् ॥ ३१२ ॥

चक्रपाणिः—तुम्बुरु स्वनामप्रसिद्धं, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी, प्रथममिति तैकाक-

तेलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादत्रचूर्णनार्थम् ।

दद्रुः सकगडुः किटिमानि पामा
विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ४ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुण्डहरः प्रदेहः ।

तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुण्डं
लाघ्रश्च तद्रत् समनःशिलं स्यात् ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं सप्रपुन्नाइवीजं युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।

करञ्जवीजं इगजं सकुण्डं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥ ६ ॥

कटङ्करी दारुहरिद्रा काशीसं पुष्पकाशीसं काम्बहृकं कपलागुर्डीति लोके ।
सौगन्धिकं कहारपुष्पं मुन्धीति लोके । सर्वं स्पष्टार्थम् । अत्रचूर्णनं येषं
तदर्थमिति तथा ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मनःशिलाले इत्यादि प्रदेह इत्यन्तेको योगः । एष नवमो
मनःशिलादि आर्कं पय इत्यन्तः पञ्चद्वयः । तैलमिति सार्धं कुण्डहरत्वात् ।
आर्कं पयः अर्कक्षीरम् । अर्कक्षीरेणैव पेषणालेपने बोध्यं न तु जलेन । ० ।
तुत्थमित्यादिना समनःशिलं स्यादित्यन्तेनैकं वाक्यम् । अत्र तद्रदिति
कुण्डहरः प्रदेह इत्यर्थः । स्यादिति । नात्र अर्कक्षीरेण पेषणातिदेशः
तस्य तत्र यौगिकत्वेनोक्तत्वात् । तेनात्र जलेन पेषणालेपने बोध्यं । एष योगो
दशमः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—रसाञ्जनमित्यादिना लेप इत्यन्तेन एकं वाक्यं । योगश्चक-
स्त्रिभिर्द्वयैरेकादशः । प्रपुन्नाई चाकुन्दा तद्बीजम् । कपित्थस्य रसेनेति
कपित्थपत्रस्वरसेन युक्तो लेप इति योज्यं । तेनात्र न जलं पेषणालेपनार्थं ।

मित्यनेन सम्बध्यते । तैलञ्च कुण्डहरप्रकरणे सार्धं बोद्धव्यम्, - अमृतासङ्गस्तुत्थकम्, कटङ्करी
दारुहरिद्रा, सौगन्धिकं गन्धनृणं गन्धको वा, आर्कं पयः अर्कक्षीरं, तद्रदिति प्रदेहः कुण्डहरः,

* अमृता मुद्गी, सङ्गः तुत्थकमिति केचित् ।

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ ७ ॥

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैद्गजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भोज्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्भृतान्यादृकसम्मितेन ।

दूर्वाप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठनिर्मूदनाय ॥ ८ ॥

किन्तु स एव स्वरसः । अत्राधिकारान् कुष्ठहर इति लेप इत्यर्थे विशेषण बोध्यम् । ० । करञ्जबीजेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनादेन दादशो योगश्चतुर्भिर्द्रव्यैः करञ्जबीजादिभिर्गोमूत्रान्तैः । अत्र गोमूत्रं पेषणात्पेषनाथम् । अत्राधिकारान् कुष्ठहर इति प्रदेह इत्यस्य विशेषणम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना विदध्यादित्यन्तेनैकं वाक्यं. योगश्चायं त्रयोदशः ।

अत्र हरिद्रे इति द्विवचनेन हरिद्राद्वयत्वात् उभे इति पदं स्पष्टायम् । सुमनः-प्रवालानिति जाल्याः कामलाह्वरिनपल्लवान् । त्वचं समध्याभिर्नि हयमारकस्य इत्यन्तेनान्वयः । तेन करवीरस्य त्वक् तस्य चास्य मज्जा च । तिलक्षारेति तिलनालभस्म तेन युतं लेपं हरिद्राद्वयादिकं विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः । लेप-शब्दस्याजहल्लित्त्वेन तस्य विशेषणानां हरिद्राद्वयादीनां तल्लक्षणत्वेऽपि न स्वल्लित्त्वात् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—मनःशिलेन्यादि-कुष्ठनिर्मूदनायैत्यन्तमेकं वाक्यं योगश्च कोऽयं चतुर्दशः नवभिर्द्रव्यैः । अत्र त्वक् कुटजादिति कुटजवल्कलं. लोमशा मौरी, ग्रन्थिश्च भोज्जो भूज्जग्रन्थिः । एतानि मनःशिलादीनि करवीरमूलान्तानि अष्टौ द्रव्याणि चूर्णानि चूर्णाकृतानि प्रत्येकेन कर्षोद्भृतानि तोयकद्रव्यापितानि तुषो-दकेन सतुषकुष्ठिनयवकृतसन्धानविशेषेण जातकाञ्जिकेनादृकसम्मितेन इत्यन्ते-नान्वयान् द्रव्येषु पौडशशरावमितेन । पलाशनिर्दाहरसेन चापि आदृक-सम्मितेनेति योजनायां. पलाशशुद्धस्य प्रधानमूलं छित्त्वा तदधः कुम्भमेकं प्रपुञ्जाद् एद्गजं, हयमारकः करवीरः तस्य त्वक् प्राज्ञा, मध्यञ्च एधग्भावेन प्राज्ञं । तुषोदकं सतुषैर्यैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् । पलाशनिर्दाहेन गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः, स च पलाशस्य प्रधानमूले छित्त्वेऽधः कुम्भं दत्त्वापस्विद्धशहात् यो गलति स्वरसः स गृह्यते ॥ ३—८ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रं ण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदेष्व ॥ ६ ॥
 कोलं कुलत्थाः सुगदारु रास्ना मापातर्सीतैलफलानि कुष्ठम् ।
 वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥१०॥
 आनूपमत्स्यामिपवेश्वारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
 स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित् प्रदेहः ॥ ११ ॥

स्यापयित्वापरि वृक्षदानेन निर्गतितेन रसेन पौद्गलशशर्वापतेन चापि द्वयेन
 साध्यानि पाच्यानि, दूर्वाप्रलेपम् आत्योद्गनदण्डलग्नं यथा स्नानथा पाच्यानि
 सिद्धानि बोध्यानि । एतन् परं कुष्ठानिमृदनाय लेपं प्रवदन्ति । यत्त्वप्र तुषोदकेन
 चतुर्गुणेन पत्याशनिर्दाहरसेन वेति वदन्ति तन्न, द्वात्रिंशद्योगाधिक-
 तात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः पर्णानीत्यादिनाऽश्वहनच्छदेष्वन्यन्तेनैकः । चतुरङ्गुलस्य
 काकमाच्याश्च पर्णानीति अश्वहनच्छदेष्वेति त्रयं, तक्रणेवेत्येको योग इति, न
 त्रयो योगास्तक्रं पेपणार्थम् । अत्र पिष्टानि चतुरङ्गुलपर्णादीनीति पञ्चदशः ॥९॥

गङ्गाधरः कोलमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनापरः, कोलादिभिरम्लान्तैर्द्वादशभि-
 र्द्रव्यैः । अत्रानर्सी मर्माणा, तैलफलानि तैलयोनिफलानीति तिलफलैरण्डादीनि,
 अम्लार्पति काञ्जिकादिःकमश्ममेव द्रव्यं पेपणालेपनार्थम्, उष्णानि वदित्ना
 कृतोष्णानि । प्रदेह एष षोडशः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः आनूपत्यादिना स्यादित्यन्तेनाद्धेन पुनरेकवाक्यम् ; एष सप्त-
 दशः । अनूपो जलप्रायदेशस्तत्र चरतीत्यानूपो वराहादिः । आनूपश्च
 मत्स्यश्च तयोराभिषं मांसं, तेन कृत्वा वेश्वाराः, तत्त् 'निरस्थि स्विन्नं पुनःपिष्ट
 गुद्गुलान्वितं पिप्पलीमरिचचूर्णाभ्यामनुरूपाभ्यां संयुक्तं वेश्वाराख्या'
 भवति । तैरुष्णैः प्रदेहः बहल उपलेपः । १० । स्नेहैरित्यादिना प्रदेह

चक्रपाणिः—चतुरङ्गुलः स्वणेहालिः, अश्वहनः करवीरः, चतुरङ्गुलकाकमाच्याश्चहनच्छदैरेकः
 प्रयोगः । शिखे हास्य द्वात्रिंशत्संख्या बध्यमाणा विरुध्यते । तैलयोनिफलान्धेरण्डफलतिलादीनि ।
 अम्लमिति काञ्जिकादियोगात् । आनूपानां खड्गादीनां मत्स्यानाञ्जामिषं मांसम् आनूप-
 मत्स्यामिषम् । वेश्वारः—'निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुद्गुलान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं
 वेश्वार इति स्मृतः' ॥ गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि तानि चागुर्वादीनि उवराध्याये

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सन्नागमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।

कुष्ठं शताह्वं सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥१२॥

उभे शताह्वं मधुकं मधुकं बलां पियालञ्च कशेरुकञ्च ।

घृतं विदारीञ्च सितोपलाञ्च कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥१३॥

रास्नां गुडूर्चां मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्पभकं पयश्च ।

घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥१४॥

इत्यन्तेनाद्धेनैकयोग एषोऽष्टादशयोगः । वा शब्दः पूर्वलेपापेक्षया द्वात्रिंशत्-
मिति वक्ष्यमाणत्वान्न तु एकश्चतुर्भिः स्नेहैर्दशमूर्त्तामश्रैरपरस्तु चतुर्भिः
स्नेहैर्गन्धौषधिमिश्रैरेलादिभियुक्तं । अत्र जलं पेपणार्थमनुक्तत्वात् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तक्रेणेत्यादिना निहन्यादित्यन्तेनैकः एष एकोनविंशः । भारं
यवधारम् । सर्व्वमन्यन् स्पष्टम् । ० । कुष्ठमित्यादिना वाते इत्यन्तेनाद्धेनैकः ।
एष विंशः । तैलमिदं वातहरन्वात् यौगिकत्वाच्च तिलानामेव । अम्लं कार्ब-
काद्यम्लं द्रवद्रव्यं पेपणार्थम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—उभे इत्यादिना सरक्ते इत्यन्तेनैकयोगो दशभिर्द्रव्यैरेष एकाविंशः ।
उभे शताह्वं मौरीशल्लुक इत्याख्ये । घृतमनुक्तत्वाद् गन्धं विदारीं भूमिकुष्माण्डं
सितोपलां सितशकराम् । भागानुक्तौ समं मतम् इति सर्व्वं तुल्यं । जलमत्र
पेपणार्थम् । सरक्ते पवन इति वातरक्ते ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनैको योगो दशभि-
र्द्रव्यैरेष द्वाविंशः । द्वे चते इवन्तीतपुष्पभेदान् अन्ये बला गोरक्षतण्डुला चेति
बलाद्वयमाहुः । पयो घृतञ्च गन्धम् । मधुशेषः मधूर्च्छिष्टं मोम इति लोके ।
अत्र घृतं साध्यं प्रस्थापितमनुक्तत्वात् । तच्च द्रवद्रै गुण्याच्छरावचतुष्टयम् । सर्पभ-
कान्तं कल्करूपं सप्तद्रव्यं घृतपादिकं । कल्कस्तु स्नेहपादिकं इत्युक्तेः । पयश्च
घृताच्चतुर्गुणं सुतरां द्रवद्रै गुण्यान् पौद्गलशरावर्षापितम् ; द्रवकार्य्येऽप्यनुक्ते तु
सन्ध्यामभश्चतुर्गुणम् इत्युक्तेः । अत्राम्भ इति द्रवमात्रोपलक्षणमिति । आभ्यां
प्रतिपाद्यानि, गन्धौषधैश्च मिद्धैरिति योत्रनीयं, तेन दशसूत्रगन्धीषध्याभ्यां स्नेहाः साधनीयाः ;
किंवा गन्धौषधैर्दशमूर्त्तमिद्धैः स्नेहपूर्त्तैरयं प्रदेहः । उशन्ति कष्यन्ति, विदारी विदारीकम्,
सितोपला सितशकरा, मधुशेषः सिन्धुकं । सिद्धमिति घृतद्रव्ययुक्तं यन्किञ्चिदेवाग्नी साधितम् ।
जले तगरपादिका, तद्भावे शीतलोच्छोषगुडको गृह्यते । प्रपौण्डरीकः पुण्डरीकं, लोहमगुड, परका

वाते सरक्तं सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।

नतोत्पलं चन्दनकुण्डयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ १५ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुण्डं यत्स्याह्वमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १६ ॥

राक्षा हरिद्रे नलदं शताह्वं द्वं देवदारुणि मितोपलाञ्च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतेलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ १७ ॥

राम्नादिसप्तद्रव्यकल्कपयोद्रवाभ्यां पाकात् सिद्धम् । शब्दे व्युत्पन्नप्रामे फेन-
स्योपरमे तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तो सिद्धिमादिशेत्' इति लक्षणलक्षितं
वस्त्रपूतमुष्णञ्च तत् मधुशेषयुक्तं प्रक्षेपतया प्रक्षेपः पादिकः काध्यात् स्नेहे
कल्कसमो मतः इत्युक्त्या घृतान् पादिकमानेन मधुच्छिष्टमिश्रं यथा स्यान्नया
विशोष्यं किञ्चिदप्रियांगेन । तच्च घृतं प्रदेहश्चेत् तदा रक्तानिलात्ति
प्रणुदेत् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—वाते सरक्तं इत्यादिना पयश्चेत्यन्तेनाङ्गेनैक एष त्रयोविंशः ।
अत्र गोलनोचितं छगलीदुग्धं घृतमनुरूपमिति बोध्यम् । ० । नतेत्यादिना
प्रदेह इत्यन्तेनाङ्गेनैकः पञ्चभिर्द्रव्यैः । एष चतुर्विंशः । नतं नगरं तदभावे
शीतलीछोषण्डः । उत्पलं नीलोत्पलं सर्वत्र ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—प्रपौण्डरीकमित्यादिना चोरकैश्चेत्यन्तेन श्लोकैर्नैकयोग एका-
दशभिर्द्रव्यैः पञ्चविंशः । प्रपौण्डरीकं पुण्डरीककाण्डं, कमलोत्पले पञ्चकिञ्जल्क-
नीलोत्पलकिञ्जल्का । लोहमगुरु । एरुका तृणविशेषः, होगोल इति लोके ।
पद्मकं पद्मकाष्ठम् । चोरकश्चोरपुष्पी । सर्वत्रानुक्तं द्रवद्रव्ये पेषणार्थं
जलम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—रास्नेत्यादिना कोष्णमित्यन्तेनैकश्लोकैर्नैकयोगः षड् विंश
एकादशभिर्द्रव्यैः । हरिद्रे द्वे हरिद्रे । नलदं जटामांसी । शताह्वे मौरी-
शल्लुफारुये । पेषणार्थं जलं, घृतं तैलञ्च तिलानां समं सर्वं प्रत्येकमिति ॥ १७ ॥

होगोलः । अयं प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चेत्यन्त एकः प्रयोगः, चोरकश्चोरपुष्पिका स्वनामप्रमितः ।
नलदं मांसी, शताह्वे इति क्षतपुष्पा-मधुरिके । तुङ्गः पुन्नागः, अमृणालमुञ्जारि, कालेयकं
कालियाकाहम् । लता मञ्जिष्ठा, पुन्नी गोश्लकशी, जलिनं कमलं, यक्षासमूलं इरुत्तभामूलं,

शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं प्रपौण्डरीकारयमृणाललोधम् ।
 प्रियङ्गु कालेयकचन्दनानि निर्व्वापणाः स्यात् सञ्चृतः प्रदेहः ॥१८॥
 सितालता वेतसपद्मकानि यष्ट्याह्मैन्त्री नलिनानि दूर्वा ।
 यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्व्वापणाः स्याज्जलमेरका च ॥१९॥
 शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठं चण्डा नतं त्वक् सुग्दारु राम्ना ।
 शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो विषं शिरोपस्तु समिन्धुवारः ॥२०॥
 शिरीषलामज्जकहेमलोध्रं स्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
 पत्राम्बुलौघाभयचन्दनानि शरीरदोर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—शैवालेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनैकेन श्लोकेनायं योगः सप्तत्रिंशः ।
 जलेन पिष्ट्वा सर्वद्रव्यसमं घृतं मिश्रयित्वा लेपः । निर्व्वापणः वाद्रिदग्धवाद्या-
 पशमनः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—सितालतेन्यादिना जलमेरका चेत्यन्तेनैकेनैकयोगो द्वादशभि-
 द्रव्यैरेषोष्टात्रिंशः । अत्र सितालता ज्वेनदूर्वा, दूर्वा तु प्रचरिता, वेतम-
 मम्बवेतसम्, ऐन्त्री गोरक्षककटी, नलिनानि पद्मकिञ्जल्काः, यवास-
 मूलं दुरालभासूलं, कुशकाशयोश्च मूलं प्रसङ्गादेकदेशान्वयाद्वा । जलं बाल-
 कम्, एरका होमाल इति नाम मञ्जिष्ठा वा तृणविशेषो वा । एतानि जलेन
 पिष्ट्वा लेपनं निर्व्वापणं स्यात् ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—शैलेयमित्यादिना प्रदेह इत्यन्तेन पादत्रयेणैकयोगः, नवभि-
 द्रव्यैरेव एकोनत्रिंशो योगः । शैलेयं शैलज, चण्डा चौरपुष्पी, नतं तगरं, त्वक्,
 सुद्वत्तक । जलेन पिष्ट्वा लेपः । ० । विषमित्यादिर्नैकपादेनैकयोग एष त्रिंशः ।
 योगस्तु द्वाभ्याम् । निहन्यादित्यन्तेनान्वयो विषमित्यस्य ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—शिरीषेत्यादिना प्रघर्ष इत्यन्तेनादेनैकयोगश्चतुर्भिद्रव्यैः । लाम-
 ज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम् । अत्र जलं पेपणार्थम् । एष एकत्रिंशो योगः । ० ।
 पत्रेत्यादिना प्रदेह इत्यन्तेनादेनैको द्वात्रिंशो योगः । पत्रं तेजपत्रम्, अम्बु

कुशकाशयोः मूलम् । अयं सितादिरेरका चेत्यन्त एकयोगः । जलं बालं, मिन्धुवारो निगुण्डी ।
 विषमित्यादिरपरः प्रयोगः । लामज्जकमुशीरं, हेम नागकेशरम्, अभयमुशीरम् ॥ १-२१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशत् सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान् विविधामयज्ञानारम्बधीये जगतां हितार्थम् ॥ २२ ॥

इति अष्टविंशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरम्बधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाल्क्यं लोचुं प्रसिद्धं लोकं, अभयमुशीरं, चन्दनमिष्टं सोमन्ध्याम् इवेतम् ।
जलमत्र पेपणार्थम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—उक्तोच्चूर्णं प्रदेहानुपसंहतुमाह तत्र श्लोक इति । इहात्रिज
इत्यादिकेः श्लोकः । इहारम्बधीयेऽत्रिजः कृष्णात्रिपुनः पुनर्व्यसुः । सिद्ध-
महर्षिभिश्च पूज्यः सिद्धत्वान् सिद्धः सन् महर्षिभिः पूज्य इति वा द्वात्रिंशत्तं
योगानुवाचेति संख्यावचनं न्यूनाधिकनिर्गमाथम् ॥ २२ ॥

अध्यायं समाप्तुमाह अर्पित्पादिना । प्राग्बन् सव्व व्याख्येयम् । अय-
ञ्चाध्यायः महाधातु इत्यादिर्न केनोनत्रिंशत्श्लोकी सह संग्रहश्लोकेन ।

इति श्रीमद्गङ्गाधररायकाचारत्रकाचारकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानजल्प-
प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायजल्पाख्या तृतीयभाष्या ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायाथसंग्रह इहात्रिज इत्यादि ।—तृणप्रदेहानिति पूर्ववद्भाष्येयम् । द्वात्रिं-
शत्तमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्यादुर्वोधनिराकरणार्थम् ॥ २२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिश्चरित्रचिन्तायाम् आयुर्वेददर्शिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां आरम्बधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

इह खलु षड् विरेचनशतानि भवन्ति । षड् विरेचनाश्रयाः ।
पञ्च कपायशतानि । पञ्च कपाययोनयः । पञ्चविधं कपाय-
कल्पनम् । पञ्चाशन्महाकपाया इति संग्रहः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वध्यातुरोभयपरायणभेषजतया संशोधनार्थपञ्चकर्मद्रव्या-
णुक्ता तथातुरपरायणनानाव्याधिहरयवाग्वादीनुक्ता तेषामन्येषाञ्च सर्वेषां
भेषजनानां कल्पनार्थं षड् विरेचनशताश्रितीयमारभते—अथात इत्यादि ।
अध्यायारम्भे प्रथमं षड्विरेचनशतानीति पदं, तत्र शतशब्दस्य शतत्व-
संख्यावत्परत्वेन तदर्थकं षड्विरेचनशताश्रितमिति पदं भवति, तदधिकृत्य
कृतोऽध्याय इति षड्विरेचनशताश्रितीयस्तं तथा । शतं शतत्वसंख्या-
माश्रयतीति कर्त्तरि क्तः न तु भावे, नानाद्रव्ययटितौषधद्रव्यवाचकत्वात् ।
अध्यायमित्यादिकं सन्ध्व प्राग्वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । तन्त्रान्तरे बहूनि द्रव्याणि सन्ति विरेचनयोगीष-
धानि तद्धारणायाह—इहेति । उह तन्त्रे खलु षड् विरेचनशतानि, न चाधिकानि ।

चक्रपाणिः—अपामार्गंतद्गुलीयेऽन्तःपरिमाज्जनमुक्तम्, आरग्वत्रीये च बहिःपरिमाज्जनमुक्तम् ।
संग्रहति पूर्वोऽध्यायद्रव्याधितिपादिनं भेषजवत्पञ्चकर्मवद्वयं तत्कल्पयमवशिष्टमुभयपरिमाज्जनभेषज-
मभियानुं षड्विरेचनशताश्रितीयोऽभिधीयते । आधीयते इत्याश्रितीयमाश्रय इत्यर्थः ।
कर्मद्रव्यात्रयिष्ठशतानि विरेचनशतान्याश्रितानि चाधिकृत्य कृतोऽध्यायः षड्विरेचनशताश्रितीयः ।
एतेन यदुक्तं—षड् विरेचनशतानि षड् विरेचनाश्रयाः, एतद् द्वयमधिकृत्य संग्रहं प्रणीतेति
मन्मथ्यम् ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—यद्यपि आध्यायादाविह स्वस्विति पदं भ्रूयते, तथापि गुणप्रधानत्वात् नाध्याय-
संज्ञापणयने निवेशितम् । इहोऽप्यग्निवेशतन्त्रेऽनितिसंक्षेपवित्तरं । एतेन वक्ष्यमाणविरेचनषड्शतानां
तथा पञ्चाशन्महाकपायानां तथा पञ्चकषाचशतानां वित्तरकल्पनायामधिकृत्यमपि भवतीति सूच्यते ।

पट्टं विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य
विस्तरेण कल्पोपनिषदनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥ तत्र—

कल्पस्थाने वक्ष्यते । तत्र दोषहरणमूर्द्धभागं वमनसंबन्धकमधोभागं विरेचन-
संबन्धकम् । उभयं वा शरीरमूर्धविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते इति वक्ष्यमाणत्वात्
विरिच्यन्ते शरीराभ्यन्तगन्मलदोषा यद्दिष्कल्पन्ते ऊर्द्धतोऽप्यस्ताच्च येनेति
विरेचनम् ऊर्द्धाभिसंशोधनरूपेण वमनाविरेचनोभयत्र योगरूढिवृत्त्या वर्तते
तेन वास्तिशरीरविरेचनं द्वै न विरेचनशब्दं लभते । विरेचनानां वमनविरेचन-
कारियोगाणां शतानि इति विरेचनशतानि, तानि त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् किं
यमाष्ट तेषामशब्दाद् परिहति । विरेचनयोगानामिह तन्त्रे षट्शतसंख्येया
विरेचनयोगा भवन्ति अन्यत्र प्रतिगोक्तैः भ्यः ।

द्रव्याणां कैरुहैः प्रयुज्यमानानां विरेचनवर्षिन्याकाङ्क्षायामाह
षट् विरेचनाश्रयाः । विरेचनपत्र भाषे लुप्तत्वेन वमनं विरेकश्चेति बोध्यं
तदाश्रया जनकतया बोध्याः । मशोधनत्वेनेह तन्त्रे वाच्यानुक्ता तेषामुप-
योगीनि संशमनानि चाह—पञ्च कषायशतानीति । कषायेष्वपरिसंख्येयेषु
कषायाणां शतानि पञ्च उह तन्त्रे वाच्यानि । ननु कषायः किं द्रव्यं रस-
विशेषो वेत्याह—पञ्च कषाययोनय इति । कषायाणां योनय उत्पत्तिस्थानानि
पञ्च । ननु तथापि कषायः किं द्रव्यं तस्योत्पत्तिस्थानानि पञ्च कस्को देश उत्पा-
काङ्क्षायामाह—पञ्चविधं कषायकल्पनमिति । ननु पञ्चविधकल्पितकषाया
षट्द्रव्यघटितत्वेन बहवा भवन्तीति ते चात्र तत्र कथं पञ्च शतानि वा भवन्ति ?
इति पञ्चाशन्महाकषायाः इति, तानि पञ्च कषायशतानि पञ्चाशन्महाकषाया
भवन्तीति, न त्वन्ये कषायाः सप्तपञ्चशतानि स्युरित्यर्थः । महत्त्वार्थेषां जीव-
नीयादिन्वादिति । इति संग्रहः सङ्क्षेपेण उद्देशः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः क्रमेणोदाहृतं विवृणोति—षट् विरेचनेत्यादि । तदिहेति । उदा-
हृत्यै संग्रहेण सङ्क्षेपेण योगपरिसंख्येयामात्रेण, विस्तरेणेति अत्रोदाहृतयोग-

भन एव वक्ष्यति कल्पे, उद्देशमात्रमेतानिद्, द्रव्यमिह षट्शतम् । स्वबुद्धैर्बुद्धं सहस्राणि क्रोडीवा
संप्रकल्पयेत् ॥ इति । तथात्रैव वक्ष्यति न हि विस्तरेण प्रमाणमस्ति इति । सङ्क्षेपेण
प्रकाशने । विरेचनशतशब्देन वमनं विरेचनस्य गृह्यते । यतो वक्ष्यति कल्पे उभयं वा शरीरमल-

परिसंख्यामनतिक्रम्य द्रव्यान्तरसंयोगेन व्याधिविशेषेण कल्पनाविशेषेण ।
 कल्पोपनिषदीति कल्पस्थाने ब्रह्ममाणे, कल्पस्य उपनिषदि त्रिषायाम्
 आयुर्वेदाङ्गे कल्पत्रिषायामित्यर्थः । सद् विशरणगत्यवसादेतिविति सद्धानुना
 क्लिप्त-कृदन्तले सिद्धमिदमुपनिषत्पदं, विद्याविद्ययोर्वेत्ते । विद्या च द्विधा
 परा चापरा च, तत्र सैव परा यथा तदक्षरमाधिगम्यते यत्तददृश्यमप्राह-
 मबर्ह्यमिति । अपरा च सवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा
 कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमिति मुण्डकोपनिषात् दृष्टव्यम् ।
 यथा विद्यया तदक्षरमुप अधिगम्यं मुमुक्षुणां पुत्राणां कल्पजु-
 सापाथव्य-शिक्षाकल्पव्याकरणच्छन्दोनिरुक्त-ज्योतिषविद्याया अपराख्याया
 अविद्यान्मिकायाः संसारप्रवचनलक्षणाया विशरणात् विनाशान् निर्निश्चयेन
 तन्निष्ठया तदक्षरस्य सद् सदनं प्राप्तिरिति सा ब्रह्मविद्या यथोप-
 निषत्, तथा लोकद्वयश्रेयोर्धिगम्यम् सवेदार्त्तविद्यया लोकद्वयश्रेयो-
 रूपज्ञानपूर्वब्रह्मत्वलक्षणाया लौकिक्या अविद्याया विशरणात्तदज्ञानं निश्चयेन
 तन्निष्ठया तन् मुख्यस्य मन सदनं प्राप्तिरिति सा द्विलोकीश्रेयस्करा त्रिविद्या-
 ख्यापि वेदादिविद्या चोपनिषदुच्यते, तेन न तु केवलं ब्रह्मविद्यामुपनिषत्-
 पदं वृत्तते । अत एव गीतायु ब्रह्मविद्यामुपनिषत्स्वित्यक्तं भगवता वेद-
 व्यासेन ॥ ३ ॥

विरचनत् विरचनशब्दं लभते इति । न च वाच्यं, योग्यत्वविरचनत् वेद् विरचनसंज्ञा,
 तेन वन्नि-दिग्दिविरचनयोरेपि विरचनसंज्ञाप्रवृत्तिः । यतस्त्वत्कारमित्येवं संज्ञा न पाठकत्व-
 योग्यमात्रप्रवृत्ता, तन्त्यकारश्च वचन-विरचनयोरेव योग्यत्वं संज्ञां विदधाति । नान्यत्र, तत् कुतोऽन्यस्य
 प्रसक्तिः ? पङ्क्तिविरचनशतार्त्तव्यादि स्वयमेवाकारार्थो व्याख्यास्यति । पङ्क्तिरूपायशतार्त्तव्यत्र
 कृपायज्ञाद्येन सधरादीनां लवशक्तोभो रजानो कृपायधेन परिभाषितानामाश्रयत्वेनोपपद्य-
 मुच्यते । कृपाययोग्य कृपायज्ञानयः कृपायागं यथोक्तदृष्टानां कल्पनमुपयोगार्थं संस्करणं
 कृपायकल्पनम् । महाकृपाया इति द्वायार्त्तव्यावच्छिन्नस्यैककास्यैकरणाधीपानयोपध्याणस्य संज्ञा,
 यद् वक्ष्यति । देशेभ्यो ज्ञानदीपानि इत्यादिता । संज्ञेभ्योऽंशमात्रेण । कल्प एवोपनिषत्
 कल्पोपनिषत्, उपनिषद्विद्ययुक्तस्यविशेषवेदाख्यानमुच्यते वेदे, तद्विद्यया कल्पस्यायु-
 युक्तत्वेन रहस्यवचनविरचनप्रयोगोपदेशकत्वात् कल्प एवोपनिषदित्युच्यते । न च वाच्यं कल्प एव
 विशरेण पङ्क्तिविरचनशतान्यभिधास्यन्ते, तेन च तदेवास्तु, अल्पमेव संज्ञेपारिभाषात्वेन सम्यग-
 बोधानुपायत्वात् । यतस्तन्वचमर्त्तुयं यत् प्रथमं सूत्राणं स्यात्, तदनु तद्विरचनं प्रपञ्चेन । उच्यते
 च न्यायविद्विः---ति ये विद्ययश्च सुसंगृहीताः स्युः, येषां समाप्तो व्यासश्च इति ॥ २-३ ॥

त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं
 फलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः ।
 पञ्चचत्वारिंशद्विद्वाकुषु
 धामार्गवः पष्टिधा भवति योगयुक्तः ॥
 कुटजस्त्रप्रादशधा योगमेति
 कृतवेधनः पष्टिधा भवति योगयुक्तम् ।
 श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं
 दशापरं च त्र भवन्ति योगाः ॥

गङ्गाधरः - तदिह संग्रहेणोदाहृत्याति यदुक्तं तद्वक्ति. संग्रहेण उदाहृत्युमाह - त्रयस्त्रिंशदित्यादि । योगानां शतं योगशतं त्रयस्त्रिंशता सह योगशतं त्रयस्त्रिंशद्योगशतम् । फलेषु सत्रफलकल्पेषु त्रयस्त्रिंशदधिकशतयोगाः । एकोनचत्वारिंशद्योगा जीमूतकेषु, धोषकषेटो जीमूतकस्तन्कल्पेषु । पञ्चचत्वारिंशद्योगा इक्ष्वाकुषु इक्ष्वाकुकल्पेषु । धामार्गवः पतिधोषको योगयुक्तः पष्टिधा भवति धामार्गवकल्पे पष्टियोगाः ।

कुटजस्त्रप्रादशधा योगमेति कुटजफलकल्पेऽप्रादश योगाः । कृतवेधनं लतापुटकीतिभ्याम् योगयुक्तः पष्टिधा भवति कृतवेधनकल्पे पष्टियोगाः । इति तपनयोगाः पञ्चपञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्याकाः कल्पस्थाने पञ्चध्याये विस्तरेण व्याख्यास्यन्ते ।

अथ विरेचनयोगाः । श्यामात्रिवृतोर्योगानां शतं श्यामात्रिवृद्योगशतं किंवा श्यामा च त्रिवृत् तयो समाहारः श्यामात्रिवृत्, योगशतं योगानां शतं यस्य तत् योगशतं : श्याममूला त्रिवृत् श्यामा, अरुणमूला त्रिवृत् त्रिवृत्, तयोः कल्पे शतयोगाः दश चापरे योगा इति दशोत्तरशतयोगाः श्यामात्रिवृतोरित्यथः ।

चण्ड्याणिः - त्रयस्त्रिंशदधिकं त्रयस्त्रिंशताधिकं, कृतवेधनयोगान्ता योगा वमनस्य, तेषु विरेचनस्य । अत्र श्यामात्रिवृतोरिति स्मर्येति श्याममूला त्रिवृत्, त्रिवृद्विअरुणमूला त्रिवृत्, पष्टिनि पष्टेच विरेचनश्रया विरेचनधिकरणानि । अत्र स्नुहीक्षीरमार्शौ कृतां तीक्ष्णविरेचनत्वान्, स्नुही - हि स्नुकपयस्माक्ष्णविरेचनानाम् इति । त्रयस्त्रिंशतेन लोभात्स्वम् गृह्यते । परमिन्कलेन इक्ष्वाकादिपत्रं, यद्वृक्ष्यति कल्पे, 'अपुष्पस्य प्रबालानां मुष्टिं प्रादेशस्यमिताम् । क्षीरस्येभ्यश्च दद्यात् पित्रोर्विक्रमकफज्वरे ॥' इति । यद्यपि क्षीरघृतेलताम्रपारशदीनां क्षीरशोषिकानामपि

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति

लोध्रं विधौ षोडशयोगयुक्तम् ।

महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः ।

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्घिन्योयोगाः ॥

अष्टाचत्वारिंशदन्तीद्रवन्त्योरिति षड् विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

षड् विरेचनाश्रया इति । क्षीरश्च मूलश्च त्वक् च पत्रश्च पुष्पश्च फलानीति ॥ ५ ॥

पञ्च कषाययोनय इति । मधुरकषायोऽम्लकषायः कटु-
कषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रं संज्ञा ॥ ६ ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधायोगमेति चतुरङ्गुलकल्पे द्वादश योगाः । लोध्रं
विधौ विरेचनविधौ षोडशयोगयुक्तम् । लोध्रकल्पे षोडश योगाः । महावृक्षः
सुधावृक्षः स्नुहीतिनामा विंशतियोगयुक्तो भवति । सुधाकल्पे विंशतियोगाः ।
एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्घिन्योयोगाः । अत्रेदमवगन्तव्यं, श्यामात्रिवृतोः
प्रत्येकं दशोत्तरशतयोगाः, तुल्यत्वेन गणयित्वा उक्तास्तेन विंशत्युत्तरदशतयोगा
मितित्वा । तथा सप्तलाशङ्घिन्योः प्रत्येकमेकोनचत्वारिंशद् योगा मितित्वा
अष्टसप्ततियोगाः । एवं दन्तीद्रवन्त्योः प्रत्येकमष्टचत्वारिंशद् योगा मितित्वा
पणवतियोगा इति विरेचनयोगानां द्वाचत्वारिंशदधिकचतुःशतमिति
सप्तनवत्याधिकसप्तशती चमनविरेचनयोगानामिति । सङ्गेषु संख्यामात्रेण
षड् विरेचनशतानि उदाहृतानि ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशं क्रमप्रामाण्यं षड् विरेचनाश्रया इति विवृणोति षड्
विरेचनाश्रया इतीति । क्षीरश्च मूलश्च त्वक् च पत्रश्च पुष्पश्च फलश्च तानि
तथा ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशं क्रमप्रामाण्यं पञ्च कषायजननीति यत्तद्विवरणद्वयं पञ्च
कषाययोनय इति यत्तद्विवृणोति त्रिष्टमुखबोधनाथम्—पञ्च कषाययोनय
विरेचनाश्रयत्वं सम्भवति, तथापि तेषामिह तन्त्रं कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानवस्थापना-
दध्यायादिप्रतिपादितेभेहजन्तरेन योगादिह पदाश्रया इत्यविरुद्धमेव ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—पञ्च कषायजननीति महाकषायं श्यामकषायं व्याख्यानव्यानि, अतस्तदङ्गुलं पञ्च
कषाययोनयोऽभिधीयन्ते—मधुरश्चासीत् कषायश्चेति मधुरकषायः, एवं शेषेऽपि । तन्त्रं संज्ञे-
त्यनेन लक्षणरसं वर्जयित्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवहियन्ते, अर्थं स्वतन्त्रसमय

पञ्चविधं कपायकल्पनमिति । तद् यथा --स्वरसः कल्कः
शृतः शीतः फाण्टश्च कपाय इति ॥ ७ ॥

इतीति । मधुरकपाय इति मधुरसद्रव्यकृतः कपाय इत्यर्थः । पत्रपत्रे-
ऽपि । कपायकपायश्चेति चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चये एवार्थे वा
लक्षणसमव्यवच्छेदार्थम् । नन्वत्र कपायशब्दः किं रमविशेषवाची । क
नेत्याशङ्क्याह—इति तन्त्रे संज्ञा । कपायशब्दोऽयं न रमविशेषवाची.
मधुरादीनां तथात्वाभावान् : किन्त्वस्मिन्नायुर्व्वेदेतन्त्रे संज्ञा रुद्धिः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः ननु मधुरादिगमवद्द्रव्यकृतत्वे यदि कपायशब्दो रूढस्तदा
पञ्चविधत्वं व्याहन्यते लक्षणकपायस्याधिकत्वापत्तेरित्याशङ्क्यायामाह—पञ्चविधं
कपायकल्पनमितीति । तद्वृत्तान्ति तद् यथेति । तन् पञ्चविधकपायकल्पनं यथा
येन प्रकारेण तदाहेत्यर्थाद्वाच्यम् । स्वरस इत्यादि । फाण्टश्चेति चकारान्
स्वरस इत्यादिभिः पञ्चभिः सह कपाय इत्यस्यान्वयस्तेन स्वरसः कपायः,
कल्कः कपायः, शृतः कपायः, शीतः कपायः, फाण्टश्च कपाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति सूचयति, नात्र परमन्तस्य व्यवहार इति । अथ किमर्थं पुनराचार्येण कपायसंज्ञा-प्रणयने
लक्षणस्य मधुरादेरिव गुणादिभिर्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकगुडिकादीं द्वौ धात्री लक्षणानि च
इत्यादिनोद्दिष्टस्य गेगभिर्गजिताये च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु तेषु मधुरादि-
वदुपदिष्टस्य परिचयागः क्रियते ? उच्यते : कपायसंज्ञेयं भेदत्रयेन व्याप्रियमाणेषु रसेष्वाचार्येण
निवेदिता । अत्र च केवलस्य लक्षणस्य च प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनान्तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति,
लक्षणान्तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते, तथा मधुरादिषु स्वरसकल्कादिलक्षणा कल्पना सम्भवति
न लक्षणे यतो न नास्ति लक्षणस्य स्वरसोऽस्ति, कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रव्येण पेपणात् क्रियते, तन्न न
सम्भवति लक्षणे, लक्षणे हि पानीययोगात् पानीयमेव भवति, यद्यपि कल्कस्यैव भेदचूर्णे, चूर्णता
च लक्षणस्य सम्भवति, तथापि लक्षणस्य चूर्णरूपता न तु पूर्व्वस्माच्चूर्णरूपतात् किञ्चित् शक्ति-
विशेषमापाद्यति, शक्तिविशेषकल्पनार्थञ्च कल्पना क्रियते इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः, तस्मा-
च्चूर्णत्वमपि लक्षणस्य कल्पनमकल्पनं वा । शृतशीतफाण्टकपायास्तु द्रव्यस्य कान्त्वेनामुपयोगस्य
तन्मत्संस्कारवशात् द्रवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवसानुप्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते, लक्षणे चैतन्न सम्भवति,
लक्षणे हि द्रवसम्बन्धे सर्व्वान्मनेषु द्रवमनुगतं स्यात्, तस्माल्लक्षणं पृथक्प्रयोगाभावात् कल्पना
ऽयमभवात्वाचार्येण कपाय-संज्ञा-प्रणयने निरस्तमिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

सकृपाणिः—कल्पनमुपयोगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत् स्वरसादि-वर्गलक्षणं, यथा—
‘स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को हृपदि पेपितः । कथितस्तु शृतः शीतः शर्व्वरीमुपितो मतः ।
क्षिप्योष्णतोषे सुदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।’ अत्र शीतकथनस्तु ‘द्रव्यादापोधितान् तोषे प्रतसे

(यन्त्रप्रपीडनाद् द्रव्याद् रसः स्वरस उच्यते ।
यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत् कल्कं परिकीर्तितम् ॥
वहौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चकित्सकाः ॥
द्रव्यादापोथितान् तोये तत् पुनर्निशि संस्थितान् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥
क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत् फाण्डं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥)

गङ्गाधरः—अत्र स्वरसादीनां लक्षणानि केचिन् पठन्ति. स्वरसादीनां
विवरीतुम् यन्त्रत्यादि । द्रव्यं कुट्टयित्वा यन्त्रेण प्रपीडित्वा तस्माद् द्रव्या-
न्निर्गतो रसः स्वरस उच्यते । एतेन लवणद्रव्यस्य न स्वरसत्वं. किट्टत्यागेन रसा-
भावान् । १० । यत् पिण्डमिति । दृशदि पिष्टानां द्रव्याणां यत् पिण्डं तत् कल्कं.
पिण्डपटेन लवणद्रव्यस्य न कल्कत्वं. पिण्डत्वं हि पेषणान्न लवणद्रव्यस्येति
कथितम् । १० । वहौ तु कथितं द्रव्यमिति द्रव्यं कुट्टयित्वा यथाविधिना द्रवं दत्त्वा
निष्पकं किट्टं विमृज्य निगतमारं शृतमाहुर्मिति । एतेन लवणस्य न शृतत्वं
सम्भवति निष्पचनत्वायोग्यत्वात् । १० । द्रव्यादापोथितान् कुट्टितान् द्रव्यान् तोये
तु निशि संस्थितान् योऽभिनिर्याति किट्टं विहाय यो द्रवरूपेण मह सार-
भागो निर्गच्छति स शीतः कषायः । अत्र तत्पुनरित्यस्य स्थाने प्रतप्तं इति
पाठः साधुस्तत्रान्तरदर्शनात् तदनुदर्शयत्ये । १० । क्षिप्त्यादि । द्रव्यादापोथिता-
दिति विभक्तिं विपरिणम्य याज्यम् । तेन द्रव्यमापोथितम् उष्णतोये क्षिप्त्वा
मृदितं यत् सारभूतं निर्याति किट्टवज्जं तत् फाण्डं कषाय इत्यर्थः । उक्तं
चान्यत्र 'स्यो रस स्वरसः प्राक्तः कल्को दृशदि पेषितः । कथितस्तु शृतः
शीतः श्वरीमुषिता मनः । क्षिप्तोष्णतोये मृदितं फाण्डमन्यभिधीयते ॥'

निशि संस्थितान् । कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ फाण्डः कषाय इति कषाय-
शब्दोऽयं स्वरसादिभिरपि सम्बध्यते, तेन स्वरसः कषायः, कल्कः कषाय इत्याद्यपि बोद्धव्यम् । तेषां
स्वरसादीनां यथापूर्वं बलाधिक्यमिति फाण्डाकर्तव्यो गुरुः शीतत्वं शृतो गुरुस्त्वयादि । यतो यथा-
पूर्वं गुरुः कषायकल्पना, अत एव व्याख्यातुरबलापेक्षिणी व्याधेरानुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह—न त्वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभागमयत्वेनार्थं गुरुत्वं दु-
कार्यकरः स्वरसो युज्यते, नायमल्पदले गुरुं रोमे वा योगवान् स्यात् ; बलभ्रं ज्ञानेयजातियोगे
दोषकृत्वादिति भावः, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । तथा न सर्वानि स्वरसादीनि सर्वत्र पुरुषे

तेषां यथापूर्ववत् बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना व्याध्या-

इति । एवमन्यत्रापि । “आहृतान् तनुजणान् द्रव्यान् क्षुण्णान् कीटादिवज्जि-
तात् । वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु रसः स्वरसः उच्यते” ॥ तथा “शुक्लद्रव्यमुपादाय
स्वरसानामसम्भवे । वारिष्यप्रमुणे माध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम्” ॥ इति ।
एवं “कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्या तद्द्रिगुणे जले । अहोरात्रोपितान्
तस्माद् रसः स्वरस उच्यते ॥ द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् ।
तदेव कल्क आवापः प्रक्षेपः संज्ञयोच्यते ॥ द्रव्यमापोधितं पक्त्वा यथा संवि-
धिना जले । प्रायेण पादः शेषद्रव्य एव काथविधिः स्मृतः ॥ क्षुण्णं द्रव्यपल-
नूर्णः पदभिर्नागपलैः प्लुतम् । निशोपितं हिमः स स्यात् तथा गीतकषायकः ॥
पदभिः पलं शतभिर्वा सलिलाच्छीतफाटयोः । आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां
पलद्वयम् ॥ इति । एवं च “जले चतुःपलेऽशीति क्षुण्ण द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मर्दयेत् फाटं तस्माच्च द्विपलं भवेत्” ॥ इति । शृतकषाये
द्रव्यजलपानं निकृत्मिते वक्ष्यमाणे काथानुसारेण बोध्यम् । तद्यथा
“कर्पादीन् पलं यावद् दद्यात् पादशिकं जलम् । तन्मन् कुडवं यावत्
तायमष्टमुणं भवेत् । चतुर्गुणमतश्चाहं प्रस्थादिश्रुतिमानतः” ॥ इति ।
एतेन लक्षणद्रव्यस्य किदाभावेन पञ्चत्रिकषायकल्पनायामयोग्यत्वेन कषाय-
योनिताभावान्न पट कषाययोनयः, किन्तु पञ्च वेति । अत एव कषाय-
शब्दोऽयं नन्वेऽस्मिन् मधुरादिपञ्चरसयोनिकस्वरसादिपञ्चत्रिकल्पनाकल्पितेषु
संज्ञासंज्ञितो रूढ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गङ्गापरः एषां पञ्चत्रिकषायाणां प्रयोगार्थं बलाबलमाह—तेषामित्यादि ।

तेषां स्वरसकल्कश्रुतशीतफाटानां कषायाणां यथापूर्ववत् पूर्वमनतिक्रम्य
बलाधिक्यं पूर्वपूर्वं बलाधिकमुत्तरोत्तरं बलालपमिति । अतः अस्मान्
कारणान् कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षणी स्वरसादिरूपेण कषायं
कल्पयितुं व्याधिबलाबलमातुरबलाबल भिषजाऽपेक्षणीयं भवति ।

योग्यानि स्युः यतः केचित् स्वरसद्विषः, केचित् स्वरसप्रियाः, केचिदितरकल्पनाद्विषः, एवमादि-
न चात्यर्थं द्विषभेषजस्य प्रयोग इत्यन्ते, तत्रक्षणवसनारुण्यादिदोषकर्मत्वात् । तथा कषाय-
कल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षणी ज्ञेयेतद्दाहरणार्थं, तेन द्रव्यापेक्षिणीत्येतदपि बोद्धव्यं, यतो
द्रव्यनियमेन कल्पनानियमं ब्रूयन्ति रसायने, यथा “मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः, क्षीरेण
यतीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडस्यास्तु समूलपुण्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु मद्गुपुण्याः ॥” इति ।

तुरवलापेक्षिणी । न त्वेवं खलु सर्व्वाणि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद् यथा— जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति पट्टकः कषायवर्गः (१) । वल्यो वर्यः

ननु यदि स्वरसादीनां पूर्वपूर्वं बलाधिक्यं तदा कस्मिन् व्याधौ कस्मिन् वा पुरुषे कः कषायो योज्य इत्यत आह— न त्वेवमित्यादि । एवं सति खलु न तु सर्व्वाणि कषायभेजानि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति । अत्रेदमवधानव्यं न हि बलवति व्याधौ वाऽऽजुरे वा मध्यबलमल्पबलं वा भेजं कर्म्मसमर्थं भवति, न वा मध्यबलेऽधिकबलमल्पबलं वा नाप्यल्पबलेऽधिकबलं मध्यबलं वेति । अथैवं चेत् तदा द्रव्याणां लक्षणवञ्जितानामप्यपरिसङ्घोयानां पञ्चविधकषायकल्पनाभिरपरिसंख्येयाः कषाया भवन्ति । कथं पञ्च कषायगतानि भवन्तीत्यत आह पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तामन्यादि । तदनु इत्यव्यवहितोत्तरम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः— तद्यथेत्यादि । जीवनीय इति जीवनाय हितः । वृंहणीयो देहवृंहणाय हितः । लेखनीयो देहवषणनेर्पाद्विदारणाय देहवषणाय लेखनाय हितः । भेदनीयो भेदनाय शरीरान्मलदोषनिहरणाय हितः । सन्धानीयो भद्रसंयोजनाय हितः । दीपनीयो ब्रह्मरुदीपनाय हितः । इति पट्टकः पट्टाभिनिष्पन्नः कषायवर्ग इति । कषायवर्गस्य पट्टकादित्वेन भेदनिर्देशः पुष्कलाभिधानार्थं छादिप्रत्ययादिवर्णान्तिन्वेन बोध्यः (१) । वल्यो बलाय हितः ।

चूर्णं कलक एवान्मजीवनीयम् । द्विविधो हि कलकः सद्रकोऽद्रवश्चेति कृत्वा ; तेन निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कलकीकृता चूर्णमयो श्रुता वा इत्यादी एवम् चूर्णपाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो नोद्भाषनीयः ॥ ७—९ ॥

चक्रपाणिः— महाकषायावृदाहरति पञ्चानदित्यादि । जीवने हितो जीवनीयः एवमम्यत्रापि । यद्भिर्निष्पारितः पट्टकः, एवं वतुष्कादिषु च बोद्धव्यम् । अत्र पट्टकादिर्महाकषायाणां परिरुद्धेः कश्चिदर्थस्यानुगमनं बोद्धव्यम् । यथा— जीवनीयादौ पट्टके ईयान्तात्वं, वलयादौ वषणयान्तात्वं, नृसिंह्यादौ द्राम्प्यत्वं, स्तन्यजननादौ स्तन्यशुक्लविषयत्वम् एवमाद्युक्तम् ; एतच्च ईयशब्दान्मन्वादिना बहुभेदकथनचैश्वित्र्येण प्रथमस्य पुष्कलाभिधानताकरणार्थम् । एतच्च शास्त्रेऽवश्यं

कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः (२) । तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः (३) । स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः (४) । स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः (५) । छद्दिनिग्रहणस्त्रुष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः (६) । पुरीषमंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रमंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कषायो वर्णाय हितः । कण्ठ्यः कण्ठस्थस्वगय हितः । हृद्यः हृदयाय मनसे हितः । इति चतुष्कः कषायवर्ग एकः । यत्प्रत्ययान्तसामान्यान् पुष्कलाभिधानम् (२) । तृप्तिघ्नस्त्रुष्णः उन्मेषविकारभेदस्तन्नाशकः । इति षट्क एकः कषायवर्गो घ्रान्तवसामान्यान् पुष्कलाभिधानम् (३) । स्तन्यजनन इत्यादि चतुष्कः एकः कषायवर्गः । जननशोधनान्त्वनेन पुष्कलाभिधानम् (४) । स्नेहोपग इति स्नेहाविशो उपगन्तुं पानाद्वारादिषु शीलं यस्य स तथा, एवं परत्रापि व्याख्यातव्यम् । (५) । छद्दिनिग्रहण इति छद्दिनिग्रहति स्तम्भयतीति छद्दिनिग्रहणः व्याधिहरणवचनेन तद्देतुदोषहरोऽपि । एवं परत्रापि । एष त्रिक एकः कषायवर्गः पुष्कलाभिधानं निग्रहणान्तसामान्यान् (६) । पुरीषमंग्रहणीय इत्यादि पुरीषमंग्रहणं पुरीषस्य स्तम्भनं तम्भं हितः । पुरीषविरजनीय इति दोषसम्बन्धस्य पुरीषस्य दोषसम्बन्धान् विगमेन रजनं रागस्तम्भं हितः पुरीषविरजनीयः । एवं मूत्रस्य च व्याख्येयम् । मूत्रकर्मेभ्यः, यदुक्तमिहैव आन्वयगुणकल्पने यथा अनवपतितशब्दमकरशब्दं पुष्कलाभिधानम् इत्यादि । जीवनीयशब्देनेहायुष्यवमभिप्रं तम् । यत्र च मधुररसगुणे आयुष्योऽपि जीवनीय इति करिष्यति, तत्र मूत्रोत्तस्य संज्ञाजनकत्वे जीवनीयत्वं व्याख्येयम् । तृप्तिः श्लेष्मविकारो, येन तृप्तमियात्मानं मन्वते तद्वत् तृप्तिघ्नम् । स्नेहोपगतीति— स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहनक्रियायां सहायत्वेनोपगच्छन्तीति स्नेहोपगानि, मूर्च्छाकादिस्नेहोपयुक्तस्य सर्पिरादेः स्नेहने प्रकृष्यतीति शक्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा वमनोपगानीत्यत्र मदनकलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीनि सहायानि भवन्तीति । एवं स्वेदोपगारी व्याख्येयम् । शिरोविरेचनोपगो मु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्यानि बोद्धव्यानि । पुरीषस्य विरजनं दोषसम्बन्धनिरासे करोतीति पुरीषविरजनीयः । एवं मूत्रविरजनीये वक्तव्यम् ।

कषायवर्गः (७) । कासहरः श्वासहरः शोथहरः ज्वरहरः श्रमहरः
इति पञ्चकः कषायवर्गः (८) । दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उद्वर्-
प्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः
(९) । शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो
वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः (१०) । इति पञ्चाशन्महा-
कषायाः, महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति ॥ १० ॥

विरेचनीय इति सूत्रस्य वचनाय हित इत्यर्थः । एष पञ्चक एकः कषायवर्गः
पुष्कलाभिधानं नीयान्तसामान्यात् (७) । कासहर इत्यादि पञ्चक एकः
कषायवर्गः इरान्तसामान्यात् पुष्कलाभिधानम् (८) । एवं दाहादिप्रशमनः
पञ्चको व्याख्येयः (९) । शोणितस्थापन इत्यादिरिकः पञ्चकः स्थापनान्त-
सामान्यात् (१०) । इति समाप्ताः पञ्चाशन्महाकषायाः, नामत एव व्याख्याताः ।
महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं लक्षणस्य पञ्चाशन्महाकषाया इति
लक्षणस्य महतां कषायाणामुदाहरणार्थमित्यर्थः । न त्ववयवत इति । एषां
पञ्चाशतो महत्त्वं स्वभावतो जीवनीयादित्त्वं स्वस्थानुरोभयपरायणत्वात्
दशदशवयवभावाच्च ॥ १० ॥

सूत्रस्य विरेचनं करीरिति सूत्रविरेचनीयः । उद्वर्गं वरटीदृष्टाकारः शोथः, तन्मशमन उद्वर्दप्रशमनः,
न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातविकारो गृह्यते, निन्दुकार्दानामुद्वर्दप्रशमनानां वातं प्रत्य-
ननुकृत्वात् । शोणितस्य दृष्टस्य दृष्टिमपहृत्स्य प्रकृती शोणितं स्थापयति शोणितस्थापनम् ।
वेदनायां सम्भूतायां तां निहत्य शरीरं प्रकृती स्थापयतीति वेदनास्थापनम् । संज्ञां ज्ञानञ्च
स्थापयतीति संज्ञास्थापनम् प्रजोपधातकं शोयं क्त्वा प्रजां स्थापयतीति प्रजास्थापनम् । वय-
स्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम् ।

उपसंहरति—इतीत्यादि । महतां कषायाणां पञ्चाशन्महाकषायाः भवन्तीत्यनेनोद्दि-
ष्टानां लक्षणं स्वरूपं जीवनीयाधीन्यस्योदाहरणं प्रपञ्चेत कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन कथिता
इत्यर्थः । यत्र वा महतां कषायाणां यद्द्वलक्षणम् अनेकैः कषायेर्मिलित्वैकार्थं जीवनीयादिसम्पादनं
तस्योदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् । एतेनान्यान्वयपि महाकषायाणि वातप्रशमन-पित्तप्रशमनभादीन्पेक-
कार्थसम्पादकान्पेकत्रयस्याणि भवन्तीति सूचयतीति । महताञ्चेति चकार उदाहरणार्थं चेत्यत्र

तेषामेकैकस्मिन् महाकपाये दशदशावयविकान् कषायाननु-
व्याख्यास्यामः । तान्येव पञ्चकषायशतानि भवन्ति । तद्
यथा—

जीवकपभक्तौ मंदा महामंदा काकोली नीर-
काकोली मुद्गमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीव-
नीयानि भवन्ति (?) ।

गङ्गाधरः—ननु संख्या पञ्चाशन्महाकपाया एव भवन्तु किं तेषां स्वरूप-
मित्याह—तेषामित्यादि । तेषां जीवनीयादिसंज्ञकानां पञ्चाशन्महा-
कषायाणामेकैकस्मिन् प्रत्येके जीवनीयादिसंज्ञके महाकषायत्वं दशदशा-
वयवस्य दशदशावयवो जीवनीयादिसंज्ञमहाकषायस्तस्यायमिति इकः
तान तथा । अथवा दशदशावयवानवयति दशदशावयविकानत्रैकैकरूपान
कषायान जीवकादिनामकान अनु अव्यवहितोत्तरं व्याख्यास्याम इति
गुतरां मिलितजीवकादीनि द्रव्याणि पञ्चकषायशतानि भवन्ति इति वचनेन
पञ्चकषायशतानीति यदुक्तं तद्व्याख्यानमारभते तदर्थेति । जीवनीयादीनां
पञ्चाशन्महाकषायाणां तद्दशावयवकत्वेन पञ्चशतत्वं यत् तदयथा येन
प्रकारेण स्यात् तदाह इति तात्पर्यम् ।

तत्र सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवानिशयप्रयोजनवचनेनादौ निदंशमारभते—
जीवकपभक्तावित्यादि । तत्र माषमुद्गपर्ण्यौ इति पर्णाशब्दो माषमुद्गाभ्यां
योज्यस्तेन माषपर्णी मुद्गपर्णी च । जीवन्ती स्वनामख्याता स्वर्णबला ।
मधुकमिति इति शब्दः समाप्तौ । एवं सर्व्वत्र । इति प्रथमो दशकः

शेषम् :—नेमाल्पबुद्धीनां व्यवहारार्थं च्छेति समुचित्त्वमिति । एतच्छ्रोत्ररत्नं स्फुटं भविष्यति । इतरत्र
यद्वक्ष्यति—“महताश्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति” इति, तत् “तद्व्येत्यादि
प्रथमस्यार्थं व्याकृतुः” किंवाऽत्र व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्तते तथा
तत्र तु “व्याख्याता” इति पदं प्रतिजीवकादिद्रव्यकथने वर्तते, तेन न पौनरुक्त्यम् । भवत्येव
एवावयवविकल्पान्त्वेव पञ्चाशन्महाकषायाणि दशावयवगुणितान्येकैकरूप्यरूपाणि पञ्चकषाय-
शतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—जीवनीयमाशङ्क्यते सर्व्वेषां जीवनहितस्यैवात्पथंमभिप्रैतत्त्वान् । मुद्गमाष-
पर्ण्यौ सुगमम् । जीवन्ती स्वनामख्याता सुवर्णवर्णाभा, मधुकं बहीसधुकं (?) । क्षीरिणी

क्षीरिणी राजक्षवको बला काकोली क्षीरकाकोली वाद्या-
यनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि वृंह-
णीयानि भवन्ति (२) ।

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचाऽतिविषाकटुरोहिणीचित्रक-
चिरविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३) ।

सुवहाकोरुवृकाश्लिमुखी-चित्रा-चित्रक-चिरविल्व-शङ्खिनी-
शकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि
भवन्ति (४) ।

मधुकमधुपर्णी-पृश्निपर्ण्यम्बुष्टकी-सप्तह्वा-सोचरसधातकी-

कषायवर्गः । (१) । क्षीरिणीत्यादि । क्षीरिणी स्वनामख्याता । राजक्षवको
दुग्धिया हाचियेति लोके । बला अतिबला गोरक्षतण्डुला ख्याता । काकोली
स्वनामख्याता, तथा भीरुकाकोली च । वाद्यायनी उन्मत्तव्या । भद्रौदनी
पीतवला । भारद्वाजी वनकार्पासी । पयस्या उन्मत्तविदारिकन्दः । पयस्यगन्धा
वृद्धदारकः । इति समाप्तो । दशेमानि वृंहणीयानि । वृंहणं शरीरोपचयस्तस्मै
हितानि भवन्ति । इति द्वितीयदशकः कषायवर्गः । (२) । मुस्तेत्यादिमृतीय-
दशको महाकषायवर्गः । अत्र चिरविल्वो नक्तमालः । हैमवती उन्मत्तवचा ।
लेखनीयानि लेखनम् उपचर्म्मविदरणं वर्षणेन तस्मै हितानि । (३) । सुव-
हेत्यादिश्चतुर्थदशको महाकषायवर्गः । सुवहा चित्तु । अर्को द्विविधः स्वतो-
ऽरुणश्च । उरुवृक एरण्डः । अश्लिमुखी भन्त्यातकः । चित्रा दन्ती । चित्रक
वह्निनाम, चित्रा इति लोके । चिरविल्वः कर्गजः । शङ्खिनी चोरपुष्पी । शकु-
लादनी कटुकी । स्वर्णक्षीरिणी स्वर्णवर्णनिर्यासा क्षीरिणी स्वनामख्याता । इति
भेदनीयानि रेचनीयानि । (४) । मधुकेत्यादिः पञ्चमो दशको महाकषायवर्गः ।
मधुकं यष्टीमधु । मधुपर्णी गृद्धची । पृश्नीपर्णी पृश्नपर्णी । अम्बुष्टकी पाटा ।

क्षीरिलता, राजक्षवक दुग्धिका, वाद्यायनी उन्मत्तवला, भद्रौदनी पीतवला, भारद्वाजी वन-
कार्पासी, पयस्या विदारिकन्दः, पयस्यगन्धा कषयजाडूलकः (२) । कटुका कटुरोहिणी, चिरविल्वः
कर्गजः, हैमवती उन्मत्तवचा (३) । सुवहा चित्तु, अश्लिमुखी लाङ्गलिया इति ख्याता, चित्रा दन्ती,
शङ्खिनी श्वेतवृद्धा, शकुलादनी कटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुष्ठप्रमा (४) । अम्बुष्टकी अकर्णचिद्रा,

लोध्रप्रियङ्गुकटुफलानीति दशैमानि सन्धानीयानि भवन्ति (५) ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचट्यचित्रकशृङ्गवेगम्लवेतसमरिचाज-
मोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशैमानि दीपनीयानि भवन्ति (६) ।

इति पट्टकः कषायवर्गः ।

पेन्दी पश्चतिरसप्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धा-स्थिरा-रोहिणी-
बलातिबला इति दशैमानि बलयानि भवन्ति (१) ।

चन्दनतुङ्गपद्मकाशीर-सधुक-सङ्घिष्टाम्नारिवापयस्याग्निता-
लता इति दशैमानि वर्ग्यानि भवन्ति (२) ।

समज्ञा वराहकान्ताः । मोक्षरसः शान्मलीवेष्टः । कटुकलं स्वनामण्यातवृक्षः ।
सन्धानीयानीति भ्रमरसंयोजीनि (५) । पिप्पलीत्यादिः षष्टौ दशको महाकषाय-
वर्गः । अत्र शृङ्गवेगं शटी, अम्लवेतमः धेकल इति लोके । दीपनीयानि
जाठराग्ने रूपापनाय हितानि (६) । इति पट्टकः कषायवर्ग इति पट्टकत्वेन निर्दिष्टो
यः प्रथमो वर्गः स्वस्थानुरोभयहितत्वसामान्यात् दशदशावर्गवकत्वेन प्रत्येकं
व्याख्यातं समाप्तम् ।

उद्दे शक्रमप्राप्तं बलयादिचतुष्ककषायवर्गं व्याख्यातुमाह पेन्दीत्यादि-
श्वतुष्कस्य प्रथमो दशको महाकषायवर्गः । पेन्दी मोक्षककटी । कषधी
शुकाशम्बी । अतिरसा शतावरी । कष्यप्रोक्ताश्च मापपर्णी । पयस्या
विदारी । अश्वगन्धा स्वनामख्याता । स्थिरा शालपर्णी । रोहिणी
कटुकरोहिणी । बला पीतबला । अतिबला श्वेतबला । बलयानि बलाय हितानि
(१) । चन्दनेत्यादिश्वतुष्कस्य द्वितीयदशकः महाकषायवर्गः । चन्दनोऽत्र चन्दने
रक्तचन्दनमित्युक्त्या प्रायेण सर्वत्र रक्तचन्दनम् । तुङ्गः पुन्नागः, पाटान्तरं पत्तङ्गः
कुचन्दनमिह वकम् इति स्वज्ञाने । पद्मकं पद्मकाष्टम् । पयस्या विदारीकन्दः ।
समज्ञा वराहकान्ताः, कटुकलं स्वनामप्रसिद्धं, सन्धानीयः संग्रहणः, सामान्येन पुरोक्ष्य संग्रहणत्वं
भिन्नमलमात्रसंग्रहणः (५) । शृङ्गवेरः शुक्री, हिङ्गुनिर्यासो हिङ्गु (६) ।

पेन्दी मोक्षककटी, कषधी शुकाशम्बी, अतिरसा शतावरी, कष्यप्रोक्ता माप-
पर्णी, अतिबला पीतबला, पयस्येह विदारिकन्दो क्षीरकाकोली वा (१) । तुङ्गः पुन्नागः, पयस्येह

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटय्यहंसपाटी-
बृहतीकण्टकारिका इति दशैमानि कण्ठ्यानि भवन्ति (३) ।

आम्राघ्रातकनिकुच-करमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलवदर-
दाडिममातुलुङ्गानीति दशैमानि हृद्यानि भवन्ति (४) ।

इति चतुष्कः कषायवर्गः ।

नागरचित्रकचव्यविडङ्गमृत्वांगुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटो-
लानी(पाटलानी)ति दशैमानि तुसिघ्नानि भवन्ति (१) ।

कुटजविल्वचित्रकनागरतिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रा-
वचाचव्यानीति दशैमानि अशोघ्नानि भवन्ति (२) ।

सिता शकरा, लता मञ्जिष्ठा । वर्ण्यानि वर्णाय हितानि (२) । सारिवेक्ष्यादि-
श्चतुष्कस्य तृतीयदशकः महाकषायवर्गः । सारिवा अनन्तमूलं, कैटय्यं
कटुकलं, हंसपाटी धुलकुडी । काट्यानि कण्ठाय हितानि (३) । आम्रे न्यादि-
श्चतुष्कस्य चतुर्थदशकः महाकषायवर्गः । निकुचो डहु, करमर्दः, करङ्गः, वृक्षाम्लं
महाद्रकं, कुवलं बृहद्वदरं, वदरं, स्वल्पवदरं, दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामघ्राता ।
हृद्यानि हृदयाय हितान्यम्लत्वात् (४) । इति चतुष्कः यकारान्तत्वेन तुल्यश्रवणेन
सुश्राव्यत्वात् चतुर्णां वन्यादिकषायवर्गाणामेकपिष्टेन पुष्कलाभिधानात्
चतुर्भिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः ।

उद्देशक्रममाप्तवृत्तिघ्रादिः पदक उच्यते । नागरेत्यादिना एकादशदशकः ।
तत्र नागरं शृण्ठी, चित्रकं वहिनामकं, चव्यं चवी, सर्व्वं स्पष्टम् । तुसिघ्नानि
कफजनितां तुसिं घ्नन्तीति (१) । कुटजेत्यादिना द्वादशदशकोऽशोघ्नः
कषायवर्गः । तत्र धन्वयासो दुरालभा, सर्व्वोप्यपराणि स्पष्टानि ।

भरिफाकोली विदारीकन्दो वा, सिता श्वेतवृक्षा, लता श्यामवृक्षा (२) । सारिवा अनन्तमूलम्,
इक्षुमूलं मोरटो वा, विदारी विदारीकन्दः, कैटय्यं कटुकलं, हंसपाटी स्वनामघ्रातिका (३) ।
आम्रातकः आम्राष्टकः, वृक्षाम्लं बृहदम्लम् (४) ।

तुसिघ्नो म्यकः (१) । धन्वयासो दुरालभा (२) । भरिफाको भ्रजातकः (३) ।

खदिराभयामलकहरिद्रामुष्करसप्तपर्णाग्निधकग्नीविडङ्ग-
जातिप्रवाला इति दशैमानि कुष्ठानि भवन्ति (३) ।

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटज-सर्षपमधुकटाम-
हरिद्रामुस्तानीनि दशैमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (४) ।

अक्षीव-मरिचगण्डीरकेवुकविडङ्गानिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रा-
वृषपर्णिकासुपर्णिका इति दशैमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति (५) ।

हरिद्रामश्लिष्टासुवहाम् चमत्तापालिन्दीचन्दनकतकशिरीष-
सिन्धुवारश्च श्लेष्मातका इति दशैमानि विषघ्नानि भवन्ति (६) ।

इति षट्कः कषायवर्गः ।

अशौघ्नानि प्रभावान् (२) । खदिरत्यादिना त्रयोदशदशकः कुष्ठघ्नः कषाय-
वर्गः । अत्रामुष्करो मल्लयतकः । जतीप्रवाला जाल्या नवपल्लवम् । कुष्ठघ्नानि
प्रभावान् (३) । चन्दनेत्यादिना चतुर्दशदशकः कण्डूघ्नः कषायवर्गः । अत्र चन्दनं
रक्तचन्दनमनुक्तत्वात् सर्वत्र बोध्यम् । नलदं जटामांसी कृतमालः शोनालुरिति
ख्यातः । नक्तमालः करञ्जः । कण्डूघ्नानि प्रभावान् (४) । अक्षीवेत्यादिना
पञ्चदशदशकः क्रिमिघ्नः कषायवर्गः । अत्राक्षीवः शोभाञ्जनकः गण्डीरः
शमठशाकं शालञ्जीति लोके । केवुकः केउ इति लोके । किणिही कटभी,
निर्गुण्डी सिन्धुवारः आसुपर्णी मूषिकपर्णी दन्ती । वृषपर्णी आसुपर्णीभेदः
फलिपत्रिकेति ख्याता । क्रिमिघ्नानि प्रभावान् (५) । हरिद्रेत्यादिना
षोडशदशका विषघ्नः कषायवर्गः । तत्र सुवहा राम्ना हाफरमाली वा,
पालिन्दी श्यामालता कतकः निम्बलीति लोके, जलशोधनकरफलम् ।
श्लेष्मातका बहुवारः । विषघ्नानि प्रभावान् (६) । इति षट्कः घ्नान्त-
त्येन तुल्यश्रवणान् सुश्राव्यतया वृषिघ्नादीनां पण्णां कषायवर्गाणामेकभिर्घ्नेन
पुष्कलाभिधानान् षड्भिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः ।

नलदं मांसी, कृतमालः सुपर्णहलिः, नक्तमालः करञ्जः (२) । अक्षीवोऽम्कः शोभाञ्जनो वा,
गण्डीरः शमठशाकं, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किणिही कटभी, आसुपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च
तद्भेदः फलिपत्रिकेति ख्याता (५) । सुवहा राम्ना हाफरमाली वा, पालिन्दी श्यामालता,
श्लेष्मातको बहुवारः (६) ।

वीरणाशालिषष्टिकेक्षुबालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रं लकटकत्तण-
मूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति (१) ।

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडु चीवत्सकफलकिराततित्त-
कटुरोहिणीसाग्धिवा इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (२) ।

जीवकर्मभक-काकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीमापपर्णीमिदा-
वृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति (३) ।

कुण्डलवालुककटुफलसमुद्रफेनकदम्बनिष्यासिन्धुकाण्डेचि-
न्तूरकवसुकांशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (४) ।

इति चतुष्कः कषायवर्गः ।

अथोद् शकमप्राप्तस्तन्य जननादिचतुष्ककषायवर्गमाह - वीरणेत्यादि । तत्र
वीरणेत्यादिना सप्तदशदशकः स्तन्यजननकषायवर्गः । अत्र वीरणमुशीरम्,
शालिहर्मन्तिकथान्यम्, पाष्टिकं पाष्टिदनभवथान्यम्, उक्षुबालिका स्वाग्नादिका,
दर्भ उल्लुया वृणम् । कुशकाशी स्पष्टी, गुन्द्रा गुडुर्वा, उल्कट उल्क इति लोके ।
पर्णां मूलं, गुडुच्यास्तु नाडुमव सम्प्रवान् । "अहं ज्यनुक्ते विदितन्तु मूलम्" इति
वचनाद्वीरणादीनां मूले लब्धे भूलपदम् उल्कटादीनामहान्तर्गनरामार्थम् ।
स्तन्यजननानि प्रभावान् (१) । पाठेत्यादिना स्तन्यशोधनोद्गादशो दशकः कषाय-
वर्गः स्पष्टः । स्तन्यशोधनानि प्रभावान् । (२) जीवकेत्यादिना शुक्रजननानि
प्रभावान्, एकोनविंशः कषायवर्गः (३) । कुण्डे त्यादिना विंशो दशकः शुक्रशोधन-
कषायवर्गः । तत्र एलवालुकमैलेयं, तेजवल् इति लोके । समुद्रफेनः स्वनाम-
ख्यातः । कदम्बो नीपस्तस्य निष्यासो वेष्टकः । उक्षुः स्पष्टः । काण्डेशुरिति
लटा इति लोके । उक्षुक्कः कोकिल्याक्षः । वसुको वसुहृद्दः वकपुष्पमिति लोके ।
शुक्रशोधनानि प्रभावान् (४) । इति चतुष्कः स्तन्य-शुक्रयोजनन-शोधनान्तत्वेन
तुल्यश्रवणेन मुश्राव्ययया चतुर्णां स्तन्यजननादीनां कषायवर्गाणामेकपिण्डेन
पुष्कल्याभिधानान् चतुर्भिस्तः कषायवर्गौ निष्पादित एकः कषायवर्ग इत्यर्थः ।

इक्षुबालिका स्वागारिका, दर्भ उल्लुयानृणं, गुन्द्रा गुडुर्वाः (१) । स्तन्यशोधनो-
ध्यकः (२) । वृक्षरुहा जनवरी, वृक्षरुहापाठपत्रं कन्दारः, जटिला वृक्षः, कुलिङ्गो उष्णदमेदः
(३) । कदम्बो बहुफलः, दक्षुरकः कोकिल्याक्षः, वसुको वसुहृद्दकः । अत्र उत्कृष्टपरिहित एलवालुकः
कटुफलस्थाने (४) ।

रास्त्रासुरदारु-विल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राभि-
मन्थश्योणाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (६) ।

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिग्रु-सर्पपापामार्ग-
तरण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि
भवन्ति (७) ।

इति सप्तकः कषायवर्गः ।

जम्बुाम्रपल्लव-मातुलुङ्गाम्लवदर-दाडिम-यव-यष्टिकोशीर-
मृल्लाजा इति दशेमानि छद्भिर्निग्रहणानि भवन्ति (१) ।

नागर-धन्व-यवासक-मुस्त-पप्यटक-चन्दन-किगततित्तक-
गुडूचोहीवैर-धान्यक-पटोलानीति दशेमानि तुषणानिग्रहणानि
भवन्ति (२) ।

फलपिन्द्रयवम् । आस्थापनोपगामि प्रभावात् (५) । रास्त्रेन्यादिना पद् विंशो
दशकोऽनुवासनोपगः कषायवर्गः । तत्र वृश्चीरः शेतपुनर्नवा । अनुवासनोप-
गानि प्रभावात् (६) । ज्योतिष्मतीन्यादिना सप्तविंशो दशकः शिरोविरेचनो-
पगः कषायवर्गः । तत्र ज्योतिष्मती लतापुटकीति लोके । श्वकाडिच्छका-
कारकः हाचियेति लोके । अपामार्गस्य तण्डुलः श्वेता श्वेतापरामिता, महाश्वेता
तद्वेदः । शिरोविरेचनोपगानि प्रभावात् (७) । यद्यप्येषां शिरोविरेचनद्रव्यगणे
पाठः पूर्वोऽध्याये कृतस्तथाप्येषां शिरोविरेचनेऽप्राधान्यमूचनार्थं शिरोविरेचनो-
पगत्वेनोक्तिरेषा बोध्या । इति सप्तकः । उपगशब्दान्तेन तुल्यश्रवणान्
सुश्राव्यतया सप्तानामेषां स्नेहोपगादीनां कषायवर्गाणामेकपिण्डेन पुष्कल्याभि-
धानात् सप्तभिः स्नेहोपगादिभिर्निष्पादित एकः कषायवर्ग उच्यते ।

अथोद्देशानुक्रमप्राप्तं छद्भिर्निग्रहणादिक्रिकं कषायवर्गमाह—जम्बु-
त्यादि । तत्र जम्बुाम्रं त्यादिनाष्ट्राविंशो दशकश्छद्भिर्निग्रहणः कषायवर्गः ।
अत्र जम्बुाम्रयोः पल्लवम् । अम्लवदरं न तु मधुरवदरम् । मृदिति सौराष्ट्री मृत् ।
छद्भिर्निग्रहणानि प्रभावात् (१) । नागरेत्यादिना एकोनविंशो दशकस्तुष्णा-

शटीपुष्करमूलवदरवीजकगटकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पलीदुगलभाकुलीरशृङ्ग इति दशेमानि हिक्कानिग्रहणानि
भवन्ति (३) ।

इति त्रिकः कपायवर्गः ।

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकटुङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्प-
पद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणानि भवन्ति (१) ।

जम्बूशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाल्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पय-
स्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति(२) ।

जम्बूवाम्र-प्रक्ष-वट-कपीतनोदुम्बराश्वत्थ-भल्लानकाश्मन्तक-
सोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति (३) ।

निग्रहण कपायवर्गः तृणानिग्रहणानि प्रभावान् (२) । शटीत्यादिना
त्रिंशो दशको हिक्कानिग्रहणः कपायवर्गः । अत्र वदरवीजमित्येकं, वृक्षरुहा
चन्द्राकः कुलीरशृङ्गा ककटशृङ्गा । हिक्कानिग्रहणानि प्रभावान् (३) । इति
त्रिकः निग्रहणान्तत्वेन तुल्यश्रवणान् सुश्राव्यतया पुष्कलाभिधानान् त्रिभि-
च्छब्दैर्निग्रहणादिभिर्निष्पादित एकः कपायवर्ग इत्यर्थः ।

अथोद्देशानुक्रमप्रामं पुरीषसंग्रहणादिपञ्चकं कपायवर्गमाह प्रियङ्-
ग्वित्यादि । तत्र प्रियङ्ग्वित्यादिना पुरीषसंग्रहण एकत्रिंशो दशकः
कपायवर्गः । तत्रानन्ता अनन्तमूलं, कटुङ्गः श्योणाकः, मोचरसः शाल्मलीवेष्टः,
पद्मा ब्राह्मणयष्टी, पद्मकेशरं पद्मकिङ्गल्कः । पुरीषसंग्रहणानि भिन्नमलमात्र-
संग्रहणानि प्रभावान् (१) । जम्बूत्यादिना पुरीषविरजनीयो द्वात्रिंशो दशकः
कपायवर्गः । तत्र शल्लकी शिहकवृक्षस्तस्यास्त्रक्, कच्छुरा शुकशिम्बी,
दुगलभा वा । शाल्मली शाल्मलीवेष्टः । श्रीवेष्टो नवनीतखोटी । भृष्टमृदप्रिना
भूर्जनेन दग्धमृत्तिका । पयस्या विदारीकन्द । तिलकणाः तिलतण्डुलाः ।
पुरीषविरजनीयानि प्रभावान् (२) । जम्बूवाम्रेत्यादिना त्रयस्त्रिंशो दशको
मूत्रसंग्रहणः कपायवर्गः । तत्र कपीतनो गन्धभाण्डः, आम्रातकः ।
अश्मन्तकोऽल्लोटकः, सोमवल्कः खदिरः, मूत्रसंग्रहणानि प्रभावान् (३) ।
मोचरसः शाल्मलीवेष्टः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका (१) । शल्लकी खनाम्बसिका, कच्छुरा शुकशिम्बी,
शाल्मली शिम्बलीभाटा, श्रीवेष्टको नवनीतखोटी (२) । कपीतनो गन्धमुण्डः, अश्मन्तकोऽल्लोटकः,

शरीरस्य शूलान्तरिक्तमृत्-स्वैगम्भिष्यकपुसदरीकशतपत्रमधुका-
 त्रियन्तु-धोतकीपुष्पाणीति । दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (४) ।

वृक्षादनाश्वदप्रवसुर्केशिशरपापागभट्टदभकुशकाशमुन्द्र
 कदमूलानानि दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (५) ।

इति पञ्चकः कपायवगः ।

श्रीचाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुद्धीकण्टकारिकावृश्चौर-
 पुननवातामलत्रय इति दशमानि कषयहराणि भवन्ति (१) ।

शटी-पुष्करमूलान्लवेतमेली-दिङ्गुगुग्गुग्गुग्गा-लीमलकी-
 जीवन्तीचण्डा इति दशमानि श्वायहराणि भवन्ति (२) ।

शरीरस्य शूलान्तरिक्तमृत्-स्वैगम्भिष्यकपुसदरीकशतपत्रमधुका-
 त्रियन्तु-धोतकीपुष्पाणीति । दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (४) ।
 वृक्षादनाश्वदप्रवसुर्केशिशरपापागभट्टदभकुशकाशमुन्द्र
 कदमूलानानि दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (५) ।
 इति पञ्चकः कपायवगः ।
 श्रीचाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुद्धीकण्टकारिकावृश्चौर-
 पुननवातामलत्रय इति दशमानि कषयहराणि भवन्ति (१) ।
 शटी-पुष्करमूलान्लवेतमेली-दिङ्गुगुग्गुग्गुग्गा-लीमलकी-
 जीवन्तीचण्डा इति दशमानि श्वायहराणि भवन्ति (२) ।
 शरीरस्य शूलान्तरिक्तमृत्-स्वैगम्भिष्यकपुसदरीकशतपत्रमधुका-
 त्रियन्तु-धोतकीपुष्पाणीति । दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (४) ।
 वृक्षादनाश्वदप्रवसुर्केशिशरपापागभट्टदभकुशकाशमुन्द्र
 कदमूलानानि दशमानि मूत्रविर्चनीयानि भवन्ति (५) ।
 इति पञ्चकः कपायवगः ।
 श्रीचाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुद्धीकण्टकारिकावृश्चौर-
 पुननवातामलत्रय इति दशमानि कषयहराणि भवन्ति (१) ।
 शटी-पुष्करमूलान्लवेतमेली-दिङ्गुगुग्गुग्गुग्गा-लीमलकी-
 जीवन्तीचण्डा इति दशमानि श्वायहराणि भवन्ति (२) ।

पाठलाक्ष्मिभ्यस्त्विष्येभाक्कर्मध्यकमटकारिकावृहती-
शीलपर्याप्तिपर्यागोत्तरका इति दशमानि शोधहराणि
भवन्ति (३) ।

नन्वशाखाशकगपाठामिच्छात्तात्त्रात्तौपीलुपुरुषकाभयामलक-
विभान्तकार्नाति दशमानि शोधहराणि भवन्ति (४) ।

नन्वश्लोष्वर्ज्यैर्विघालव्यहरटाडिमफल्गुपरुषकेत्तयवर्षाष्टिका
इति दशमानि शोधहराणि भवन्ति (५) ।

नन्वश्लोष्वर्ज्यैर्विघालव्यहरटाडिमफल्गुपरुषकेत्तयवर्षाष्टिका
इति पञ्चकः कषायवगः ।

लाजाचन्दनकार्मय्यफलमधुकशकरानालोत्पलाशीरशाख-
गुडचीहीवेराणाति दशमानि द्वादशमनानि भवन्ति (६) ।

पश्यामः ताप्लकी भूम्यामलकी चण्डा नसिपुष्पी । शालहराणि प्रभावान् । इति
पाठलेखादिना अष्टावशो दशकः श्वयधरः कषायवगः । दशमूलनामानि ।

श्वयधुराणि प्रभावान् । इति । शारिकेयादिना एकानचत्वास्त्रिंशो दशको अमर-
तस्य कषायवगः । तत्र शकरा सिता । अश्वहराणि प्रभावान् । इति । दश-
त्यक्तित्तमत्तवारिशा दशकः श्रमहरः कषायवगः । तत्र फल्गुः काष्ठाद्विभक्तः ।

श्रमहराणि प्रभावान् । इति । कासहरादिभिः पञ्चभिः कषायवगहरसन्धान-
तेन त्वन्तश्चणान् सुश्राव्यतया पुष्कटाभिप्रान्तान् निष्पादित एकः कषायवगः
इत्युच्यते ।

नन्वश्लोष्वर्ज्यैर्विघालव्यहरटाडिमफल्गुपरुषकेत्तयवर्षाष्टिका
इति पञ्चकः कषायवगः ।

लाजाचन्दनकार्मय्यफलमधुकशकरानालोत्पलाशीरशाख-
गुडचीहीवेराणाति दशमानि द्वादशमनानि भवन्ति (६) ।

पश्यामः ताप्लकी भूम्यामलकी चण्डा नसिपुष्पी । शालहराणि प्रभावान् । इति
पाठलेखादिना अष्टावशो दशकः श्वयधरः कषायवगः । दशमूलनामानि ।
श्वयधुराणि प्रभावान् । इति । शारिकेयादिना एकानचत्वास्त्रिंशो दशको अमर-
तस्य कषायवगः । तत्र शकरा सिता । अश्वहराणि प्रभावान् । इति । दश-
त्यक्तित्तमत्तवारिशा दशकः श्रमहरः कषायवगः । तत्र फल्गुः काष्ठाद्विभक्तः ।
श्रमहराणि प्रभावान् । इति । कासहरादिभिः पञ्चभिः कषायवगहरसन्धान-
तेन त्वन्तश्चणान् सुश्राव्यतया पुष्कटाभिप्रान्तान् निष्पादित एकः कषायवगः
इत्युच्यते ।

तगरागुरु--धान्यक--शृङ्गवेर-भूतीक-वचा-कण्टकारिकासि-
मन्थश्योणाकपिप्पल्य इति दशैमानि शीतप्रशमनानि
भवन्ति (२) ।

तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णाज्जुनासना-
ऽरिमेढा इति दशैमान्युदहप्रशमनानि भवन्ति (३) ।

विदारीगन्धापृश्निपर्णाबृहतीकण्टकारिकेरगडकाकोलीचन्दनो
शीरिलामधुकानीति दशैमान्यद्भ्रमह-प्रशमनानि भवन्ति (४) ।

पिप्पली-पिप्पलीमूल-चट्य-चित्रकशृङ्गवेर-मरिचाजमोढा-
ऽजगन्धाजाजीगण्डीगणीति दशैमानि शूलप्रशमनानि
भवन्ति (५) ।

इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

पूर्वोक्तं बोध्यम् । सर्वाणि दशप्रशमनानि प्रभावात् (१) । तगरैत्यादिना द्वाचत्वा
। रशो दशकः शीतप्रशमनः कषायवर्गः । तत्र भूतीको यमानी । शीतप्रशम-
नानि प्रभावात् (२) । तिन्दुकैत्यादिना त्रिचत्वारिंशो दशकः उदहप्रशमनः
कषायवर्गः । तत्र तिन्दुकः केन्दुरिति नाम्ना प्रसिद्धः कदरः खदिरः सप्तपर्णः
सप्तच्छदः अश्वकणः शालः असनः पीतशालः अरिमेढो विट्खदिरो
'गुयेवाचला' इतिनामस्वशातः । उदहप्रशमनानि प्रभावात् (३) ।
विदारीगन्धैत्यादिना चतुश्चत्वारिंशो दशकोऽद्भ्रमहप्रशमनः कषायवर्गः ।
तत्र विदारीगन्धा शालपर्णी । अद्भ्रमह-प्रशमनानि प्रभावात् (४) ।
पिप्पलीत्यादिना पञ्चचत्वारिंशो दशकः शूलप्रशमनः कषायवर्गः । तत्रा-
जमोढा यमानी, अजगन्धा फोकार्कान्ति वनयमानीति नाम्नी, गण्डीरः शमठशार्कं
शालश्चीति लोके । शूलप्रशमनानि प्रभावात् (५) । इति पञ्चकः प्रशमन-
शब्दान्तत्वेन तुल्यश्रवणान् मृश्राव्यतया पुष्कलाभिधानान् एतैर्दशप्रशमनादिभिः
पञ्चभिर्महाकषायैर्निष्पादित एक एव कषायवर्गः ।

बोध्यम् (१) । भूतीको यमानिका (२) । तिन्दुकः केन्दुरिति प्रसिद्धः, कदरो विट्खदिरः,
अरिमेढः खदिरमेढः (३) । व्यहः (४) । अजगन्धा फोकार्कान्ती (५) ।

मधुमधुकर्षिरमाचरसमृत्कपाललोध्रगेरिकप्रियङ्गुशकग-
लाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति (१) ।

शालकटफल-कदम्ब-पद्मक-तुङ्ग-मोचरसशिरीषवज्जुल्ल-
वालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (२) ।

हिङ्गुकैटर्यारिमेद-वचाचारक-वयःस्थागोलोमी-जटिला-
पलङ्कवाशोकराहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (३) ।

ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्या-सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवारिष्ठा-

अथैह शक्यमप्राप्तशोणितस्थापनादिपञ्चककषायवर्गमाह - माध्वत्यादि ।
तत्र माध्वत्यादिना शोणितस्थापन पटत्रवारिंशो दशकः कषायवर्गः ।
तत्र मधु माधुकः कर्षिरं कुङ्कुमं, मोचरमः शालपत्रोवेष्टः, मृत्कपालं भृष्टस्वपम् ।
शोणितस्थापनानि दृष्टशोणितं सम्यक् दृष्टमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति न वहि-
गमयन्ति वाहगेच्छन्न शोणितं संगृह्णन्तीति प्रभावान् (१) । शाकेत्यादिना सप्त-
त्रवारिंशो दशको वेदनास्थापनः कषायवर्गः । तत्र वज्जुल्लो वेतसः नाशोक-
स्तस्य पुनः पाटान्, पत्तर्हामनि पाट पत्तर्हं रक्तचन्दनम् । वेदनास्थापनानि
वेदनानां यत्र निवृत्तौ व्यापन् स्यान्तत्र वेदनां स्थापयन्ति प्रभावान् (२) ।
हिङ्गिन्यादिनाष्टात्रवारिंशो दशकः संज्ञास्थापनः कषायवर्गः । तत्र कैटर्यः
कटुकलम्, अरिमेदः विट्स्वदिरः, चारकश्चार्गुष्णी, वयःस्था ब्राह्मीशाकं,
गोलोमी भूतकेशी, जटिला जटामांसी, पलङ्कवा गुग्गुलुगोक्षुरको वा,
अशोकराहिणी कटुका । संज्ञास्थापनानि संज्ञां ज्ञानं दोषणान्यथाभूत यदा
भवितुमाशङ्कते तदा आ सम्यक् संज्ञाद्वयकदोषमुपहत्य प्रकृतौ स्थापयन्ति
प्रभावान् (३) । ऐन्द्रीत्यादिना एकोनपञ्चाशो दशकः प्रज्ञास्थापनः कषाय-
वर्गः । तत्र ऐन्द्री गोरक्षककटी, ब्राह्मी नाम शाकविशेषः, शतवीर्या दूर्वा,
सहस्रवीर्या दूर्वाविशेषः श्वेतदूर्वा, अमोघा पाटला, अव्यथा आमलकी

कर्षिरं कुङ्कुमम् (१) । वज्जुल्लो वेतसः (२) । कैटर्यं पश्वतनिम्बः, वयःस्था
ब्राह्मी, गोलोमी भूतकेश, पलङ्कवा गुग्गुलुः, जटामांसी वा (३) । शतवीर्या-सहस्रवीर्ये दूर्वे,
अमोघा पाटलाऽऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा कदली गुडूची वा हरीतकी वा, अरिटा

वायुपुष्पीतिप्लेकसेतकान्त इति दशमांति प्रजास्थापनानि भवन्ति (४) ।

अमृताभयाधत्री-मुक्ताश्वेता-जीवन्त्यतिस्सामयद्वक्यर्णा-स्थिरापुनर्वा इति दशमांति वयःस्थापनानि भवन्ति (५) ।

उति पञ्चकः कपायवसः

इति पञ्च कपायशतान्यभिमतस्य पञ्चाशत्सहाकपायः महतीञ्च कपायाणां लक्षणादाहरणार्थं व्याख्याता भवति ।

वृक्ष्मणा वा. शिवा हरितकी. अग्निष्ठा कटुरोहिणी वायुपुष्पी वला. विष्मकसेतकान्ता. शिखर. प्रजास्थापनानि प्रजां गभर्तुः शर्मणतं दुष्टं चेतसा तद्दुष्टितमुपहतस्य प्रकृता स्थापयन्ति प्रमादान् (४) । अकृतोपादिना वयःस्थापनं पञ्चाशो दशमाः कपायवसः । तत्र मुक्ताः रास्त्राः मुक्ताश्वेतस्य लेकदेशो मुक्ताः । श्वेता श्वेताश्चराजिताः श्वेतास्यान् श्रीमतीति कल्पि पञ्चिनाम शस्त्राविशेषः । अतिरसा अनास्त्रो । वयःस्थापनानि वयःस्थापनाद्वा पौक्री स्थापयन्ति श्वावात् (५) । उति पञ्चकः शोषितस्थापनादीभिः पञ्चाश कपायवसैः स्थापनगस्तान्तैश्च तुल्यश्रवणान् सुस्थापययाः पूष्यस्मभिश्चन्त्र निष्पादित शक्तः कपायवसः उत्ययथा । पञ्चाशत्सहाकपायाः । अति पञ्चाशत्सहाकपायाः । अत्यन्त स्यात् । वयःस्थापनं । यन्तु । अन्वयः । तनुपसंहरति — इतिवाः पञ्च कपायवसतानि दृश्यान् । अमृताश्च कपायाणां जीवन्त्यादिसंस्कानां पञ्चाशतो लक्षणोदाहरणार्थम् । अमृताश्च अन्यप्रजा लक्षणानि । श्वेतीशो । इतिश्रीमत्याश्रीमिपञ्चाशत् कृत्वाति यानि देशाः । अनास्त्रासुदाहरणार्थं चकारात् । पञ्च कपायवसतानीति च्चदहं वन्तुं कृतं । अस्यापि सूत्रस्योदाहरणार्थम् । किंवा लीक- कटुरोहिणी, विष्मकसेतकान्ता इति (५) । मुक्ता श्वेताः श्वेताश्वेताः कल्पि, शो रान्तीति (५) ।

यद्यन्वेतामेव जीवकादीन्युक्तानि प्रत्येकद्रव्यगणतया च पञ्च कपायवसतानि स्युः, तदाप्यन्वयतया लोकाश्चाशतः पञ्चाशत्कपायाः । अत्रापि कयोष्यः अयन्तीति । यद्यप्यनुपसंहरति — इतिवाः किं अत्रिष्वसंस्कृतं अनास्त्रं कपायवसोर्बुद्धौ, तद्वयवसोर्बुद्धौ । अनास्त्रासुदाहरणार्थं चकारात् । अनास्त्रोदाहरणार्थं चकारात् । अनास्त्रोदाहरणार्थं चकारात् । अनास्त्रोदाहरणार्थं चकारात् । अनास्त्रोदाहरणार्थं चकारात् ।

न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां
सामर्थ्यायोपकल्पते कर्मसु । तस्मादनतिसंक्षेपेणानति-

नीयो वृंहणीय इत्याद्यद्देशैरुक्तानां महतां कषायाणां चकारात् पञ्चकषायशता-
नाञ्च लक्षणार्थमुपदेशार्थमुदाहरणार्थञ्च इत्युभयार्थमेव जीवकर्मभकाविन्यादि-
कानि कषायार्थकानि पञ्चशतानि द्रव्याणि अभिदशशो जीवनीयादिसंज्ञकतया
समस्य संक्षिप्य पञ्चाशन्महाकषाया इति उक्तरूपेण व्याख्याता भवन्तीति प्राधा-
न्यात् महाकषाया इत्यस्य लिङ्गग्राहिव्याख्याता इति पदं प्रयुक्तं, न तु कषाय-
शतानीति पदस्येति । अत्रायं भावः—पञ्चाशदशकैः पञ्चशतानि भवन्तीति
पञ्चाशन्महाकषायवटकानि पञ्चशतानि द्रव्याणि प्रत्येकं कषायार्थानि बोध्यानि,
न तु जीवनीयादिसंज्ञकपञ्चाशन्महाकषायकृतसंज्ञान्तरतया पञ्च कषायशतानि
गन्ति इति । ननु कथं पञ्च कषायशतानीत्युद्देशः कृतः, पञ्चाशन्महाकषायैरेव
पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां लाभान् इति ? उच्यते, महाकषायत्वस्य कषायाणां
दशकल्पेणार्थास्मिंस्तन्त्रे उपदिश्यते न तु न्यूनधिकसत्त्वात्तनेति द्रष्टव्यमस्मिं-
स्तन्त्रे, इति आपत्तार्थं पञ्च कषायशतानीत्युद्देश उपसंहरणतया आचार्येण
कृत इति ।

ननु पञ्चकषायशतानां दशशो द्रव्यैः पञ्चाशन्महाकषायैर्न साकल्येन
चिकित्सोपपद्यते तस्मात् कात्स्न्येन कषायाणां वचनमुचितमित्याकाङ्क्षाया-
पाह—न हीन्यादि । प्रमाण प्रकल्पेणैव तया सार्धं सङ्गता, विस्तरस्य कषायद्रव्याणां
द्वि नास्ति, तर्हि चातोऽल्पान्युच्यन्तामित्यत आह—न चेत्यादि । यस्माच्चाति-
संक्षेपोऽपि कषायद्रव्याणामल्पबुद्धीनां सामर्थ्याय चिकित्सितुं शक्ये नोप-
पादकादिभिर्देयानि उच्यते आपत्ते जीवनीयादिमहाकषाय । महताञ्चेति चकारः पञ्चकषायशता-
नाञ्च लक्षणान्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति, तत्र जीवकाद्यैः प्रत्येकं पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्य-
रूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्तीति । यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थञ्चेति, तत्र मन्बुद्धीनां
लक्षणार्थं पञ्चकषायशत-पञ्चाशन्महाकषायशतार्थमित्यतः, बुद्धिमतास्तु उदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थ-
मतिपङ्क्तौ पार्थमित्यर्थः ।

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधीयन्तां, दृष्टान्तार्थं द्वितीया
याः तत् किमभयं "नातिविस्तरो नातिसंक्षेपः" इत्यत्राह—न होत्यादि । न हि विस्तरस्य
प्रमाणमस्ति इत्यन्तपरिच्छेदोऽस्ति, न तेन विस्तरोऽभिधायत इत्यर्थः । अतिसंक्षेपोऽपि द्वि-
लक्षणानिधानरूपो नाल्पबुद्धीनामनुमानाकुशलानां सामर्थ्याय चिकित्सितव्यवहाराद्योपकल्पते,

विस्तरेण चोद्दिष्टाः । एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय,
बुद्धिमताञ्च स्वालक्षणानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञाना-
येति ॥ ११ ॥

कल्पते । तस्मादनतिसङ्गे पेषानतिविस्तरेण पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चा-
शन्महाकषाया उद्दिष्टा न त्वतिविस्तरेण न वातिसङ्गपेण । अत्र चशब्दः
समुच्चयपूर्वकावधारणे । तद्यं वेञ्चेन् कथमल्पबुद्धिभिश्चिकित्सितव्यं कथं
वा महाधीभिरखितेन ज्ञानुभिश्चन्द्रिः कषायद्रव्याणि गुरुतः श्रूयन्ते ?
इत्यतस्तत्र हेतुमाह—एतावन्तो हीत्यादि । हि यस्मान् एतावन्तो
निरुक्ता एते ये पञ्च कषायशतान्यभि समस्य पञ्चाशन्महाकषायास्ते
एवाल्पबुद्धीनां मन्बुद्धिभिर्भेषज्यव्यवहाराय चिकित्सायां व्यवहर्तुं
हेतवो भवन्ति । न ह्यल्पबुद्धयोऽखिलं व्याधिं चिकित्सन्तु शक्नुवन्ति
यावद्गोमं चिकित्सन्ति तच्च एतावद्भिरेवोपपद्यते इति भावः । कथं महाधीभि-
रपि गुरुभिः श्रावयितुं शक्यते तदाह—बुद्धिमताञ्चेति । न पुनर्बुद्धिमतां
महामूर्खमधियां स्वालक्षणानुमानयुक्तिकुशलानामिति । जीवकादीनां दशशो
द्रव्याणां पञ्चशतानां कषायद्रव्याणां स्वालक्षण्येन स्निग्धशीतगुण्यमधुरत्वादिना
च स्वेन स्वेन लक्षणेन गुणकर्मरूपेण लोकानां जीवनादिहेतुत्वमित्यनुमाने युक्ति-
कुशलानां भूयो दर्शनेन तत्तद्गुणकर्मवतां द्राक्षादीनामपि जीवनीयत्वादि इति
युक्तौ च कुशलानां दक्षाणां भिषजाम् अनुक्तार्थज्ञानाय अनुक्तानां द्रव्याणां
जीवनीयत्वाद्यतिरिक्तार्थानां कर्मणां ज्ञानाय हेतवो भवन्ति, एतावन्तो महा-
कषायाः पञ्चाशद् येऽत्रोक्ता इति । एतेर्नैतदुक्तं भवति, जीवितवृत्तणादिपञ्चा-
शन्प्रयोजनातिरिक्तं यदेतच्छास्त्रेऽस्ति तदनेन भविष्यतीति नानो न्यूनता, यस्य
तु कषायद्रव्यस्यातिरिक्तमेव गुणकर्मस्ति तद्विशेषेणैवोपदेइयमिति ॥ ११ ॥

एतावन्तो यथोक्ताः, अलं समयोः, व्यवहारायेति चिकित्साव्यवहाराय । स्वालक्षण्यस्य भावः स्वाल-
क्षण्यं, तेनानुमानं तत्र कुशला अभिज्ञा इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवकादयो हि स्निग्धशीत-
मधुरदृक्त्वादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्वन्तीति भूयोदर्शनादुपधार्यं तद्गुणयुक्तं स्वभावि
द्राक्षाद्ययोर्विद्वारयोरी तज्जातीयत्वेन जीवनाभ्यनुमिमते तथा जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्तृ-
त्वेन महाकषायार्थं, तद्वत् पादायमङ्गादिप्रभृतीनामप्यनीयारहराणामतीत्यारहरमहाकषायार्थम् ।
अनुमानेन कृष्णमेव कषायं प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ ११ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । नैतानि
भगवन् पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते । तानि तानि ह्यं वाङ्मानि
संप्रवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ॥ १२ ॥

तमुवाच भगवानात्र यः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमप्रि-
वेश, एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् ।
तद्वयथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्

गङ्गाधरः—अत्र पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । पञ्च कषायशतानि
न पूर्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—तानि तानि हीत्यादि । हि यस्मान्
जीवनीयादिषु तेषु तेषु महाकषायेषु पञ्चाशदन्यतमेषु तानि तानि जीवका-
दीन्यहानि दशान्यतमैकानेकान्यतमानि संप्रवन्ते एकस्य महाकषायस्याङ्ग-
मेकमनेकं वान्यास्मिन् महाकषायेऽवगाहते पुनः पठ्यते इति, तस्मान् पञ्च
कषायशतानि न पूर्यन्ते न्यूनान् भवन्ति, इति पूर्वपक्ष सिद्धान्तं दर्शयति—
तमुवाचेत्यादि । तमित्यप्रिवेशम् । आत्रेय इति पुनर्वचः । किं सिद्धान्त-
मुवाचात्रेय इत्यतस्तदुक्तसिद्धान्तवचनमाह—नैतदित्यादि । एतदिति यदुक्तम्
“अप्रिवेश भवता तदेतद् एवप्रकारेण बुद्धिमता सृष्टिया न द्रष्टव्यम्” इति प्रतिष्ठा ।
कस्मादित्यतस्तत्र हेतुमाह—एकोऽपि हीत्यादि । हि यस्मान् एकोऽपि एकः
स्वरूपोऽपि अपिशब्दादनेकस्तु सुतर्गं कार्यान्तराणि कुर्वन्ननेकां संज्ञां लभते
इति हेतुः । तस्माच्च जीवनीयान्तगतजीवकादिक्षीरकाकोल्यादिरेकोऽपि जीवन-
हितः सन्नपि वृंहणं कुर्वन् वृंहणीयोऽपि भवतीति, तस्मात् जीवनीयः काको-
ल्यादिवृंहणीय एवेति प्रकारं बुद्धिमता द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु कथमेकः
कार्यान्तरं कुर्वन्ननेकां संज्ञां लभते इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि ।
पुरुष इत्येकः पुरुषो देवदत्तादिः कर्मणां क्रियाणां फलरूपाणां बहूनां
कृमभादुरात्पत्तिस्तद्दुर्लभिकृत्तिरुत्तरदेशसंयोग इत्यादीनां करणे जनकव्यापारे

चक्रपाणिः—पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । तानि तानीति जीवकक्षीरकाकोलीप्रभृतीनि,
तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयभृत्कजनमानिषु, उपप्लवन्ते पुनःपुनस्तान्येव पठ्यन्ते, एकं द्रव्यमनेकेषु
पठ्यमानमेकमेव, ततश्च न संख्या पूर्वते, इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति—नैतदेवमित्यादि । एक-
शयानेकत्वेनाभिधाने इति अन्तमाह—यथेत्यादि । एकः पुरुषः कर्मणां व्यापाराणाम् भोदनपवनकुम्भ-
करणकनिष्करणभूमिकननानां करणे समर्थो भवति, य इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यव-

यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्त्तृकरणकाव्यसंप्रयुक्तं
तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति । तद्द्रव्योपधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् ।
यदि चैकमेव किञ्चिद् द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत्
सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, वस्ततोऽन्यदिच्छेदुप-
धारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ १३ ॥

समर्था योग्यतावान् भवति, स उति पुरुषः यद्यत् कर्म फलरूपां क्रियां कुम्भा-
दुत्पत्त्यादिकां करोति, तस्य तस्य कुम्भादुत्पात्तत्वाद्दृष्टव्यक्रियुत्तरदेशसंयोगादेः
फलरूपस्य कर्मणः क्रियायाः कर्त्तृकरणकाव्यसम्प्रयुक्तं कर्त्तृकरणकाव्यादिभिः
सम्यग् युक्तं निष्पादितं तत्तद् गौणं नामविशेषं कुम्भकारादिकं कर्त्तृप्रयुक्तं
यानादिगौणं नामविशेषं करणप्रयुक्तं भृत्यादिनामविशेषं काव्यप्रयुक्तमेक एव
पुरुषो लभते ; एवमप्येकं द्रव्यं जीवनीयवृंहणीयादिकं गौणं नामविशेषं
प्राप्नोति इत्यर्थः । अत्र निगमनं गुरुरां लभ्यते । प्रतिज्ञावाक्यस्य पुनरुक्तस्य
निगमनवास्यत्वात् । तेन तस्मान्नैतदेवं वृद्धिमता द्रष्टव्यमप्रिवेश, इति
निगमनवाक्यं बोध्यम् ।

नन्वेवं चेत् तदा कथं पञ्च कषायज्ञानान्युपदिश्यन्ते, यत् एक एव धीर-
काकोल्यादिजीवनहितत्वात् जीवनीयो वृंहणाहितत्वाद् वृंहणीय इत्येवं
स्यात् इत्यत आह—यदि चेत्यादि । यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं
यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, यदेकं द्रव्यं योग्यैः सर्वेषां जीवन-
वृंहणादीनां कर्मणां करणे जनने समर्थं शक्तं स्यात्, तथागुणयुक्तं तदेकमेव
सृष्टि, यद्यत् कर्मेति ओदनपाकादिग्रहः, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्त्तृप्रयुक्तं
पाचक इति, करणसम्प्रयुक्तं खानित्रिक इति, काव्यसम्प्रयुक्तं कुम्भकार इति नामविशेषं, गुणयोग-
प्रयुक्तं गौणं, गुणयोगश्च—पाचक इत्यत्र पञ्चक्रियायां कर्त्तृत्वं, खानित्रिक इत्यत्र कर्त्तृकरणयुक्तं
स्वमनं प्रति कर्त्तृत्वं, कुम्भकार इत्यत्र कार्यकुम्भोपहितं कर्त्तृत्वमित्येभिस्त्रिभिर्गुणैरभिन्नो भिन्नो-
ऽप्यभिधीयते व्यवहियते चेति भावः ; तद्वत् तत्र पुरुषवर्दीपधद्रव्यमपि, एकमपि धीरकाकोली-
द्रव्यं जीवनवृंहणशुक्रजननलक्षणनानागुणयोगास्त्रानाजीवनीयादिशब्देनाभिधीयते व्यवहियते
चेत्यर्थः ।

अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात् तत्र तत्र पठ्यते ? सन्ति तावद्व्यवहृति
द्रव्याण्येकैकजीवनीयादिगुणानि स्वरूपतो भिन्नानि, तान्येव पृथक् कस्मात् पठ्यन्त इत्याह—
यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततो-

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यद् व्यैविरेचनशतानि पट् ।

उक्तानि संग्रहेणैह तथैवेषां पडाश्रयाः ॥

द्रव्यमासादयामः प्राप्नुमस्तदा कस्ततोऽन्यदिच्छदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्यः ? को जनस्ततस्तथागुणयुक्तात् सर्वकर्मकरणसमर्थादेकस्माद् द्रव्यादन्यत्र भिन्नमनेककर्मकरणसमर्थमनेकद्रव्यं शिष्येभ्यो बहु कर्म कर्तु-
मिच्छन्पुपधारयितुम् अभ्यासयितुम् उपदेष्टुं वा इच्छति । एतेन सर्वकर्मकरण-
समर्थमेक द्रव्यं नास्ति, परन्तु बहूनि द्रव्याणि जीवनादेकैककर्मकरणसमर्थानि
जीवनदृष्ट्यादानेककर्मकरणसमर्थानि चान्यानि बहूनि द्रव्याणि बहुकर्मकरण
समर्थञ्चकमपि द्रव्यं भवतीति सूचितम् । तेनैवंतदप्युक्तं भवति, य एते पञ्चा-
शन्महाकपाया उपदिष्टास्तेषां दशदशावयविकत्वं पटकानां जीवकादीनां
कपायत्वं जीवनीयादित्वञ्च समुदायस्य महाकपायत्वं जीवनीयादित्वञ्च । न
त्वेकशः पृथक्त्वदशायां गुडशकगदीनां कपायत्वं लक्षणस्य कपाययोनिताभावेन
यथा कपायत्वाभाव इत्याभिमत्य पञ्चाशन्महाकपायाः पञ्च कपायशतानीत्युक्त-
मिति बोध्यम् ॥ १२।१३ ॥

अध्यायाथमुपसंहृतं माह—तत्र श्लोका इत्यादि । पडावरेचनशतानीत्यादु-
द्देशानां पण्णामुपसंहारस्य तेषां निदंशेनैव आपनाल्लभ्यते न ह्यदंशं विना
निदंशोपदेशानमिति, न पृथगुद्देशोपसंहारवचनमाचार्येण निबद्धमिति । अथात
इत्यादिनेकेन श्लोकेनाध्यायारम्भः । ततो द्वाभ्यां पडैश्च शाः । ततः एकेनाव्यो-
द्देशविवरणप्रतिज्ञा । तदनन्तरं यतो यस्माद् यस्माद् व्यैविरेचनद्रव्यमदनफलादिकान्
ऽन्यदिच्छेदुपदेष्टुमुपधारयितुं वा शिष्येभ्य इति । यत्र बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादिकार्यकरण-
समर्थानि भवन्ति तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थमस्ति, तथैकमेव द्रव्यं बहु-
कार्यकर्तुं शिष्येभ्य उपदेष्टुम् उपधारयितुञ्च युज्यते, रूपप्रयत्नयोः ध्यत्वात् रूपप्रयत्नधार्यत्वाच्च, न
बहुभ्येककार्यनियतानि बहुप्रयासोपपाशब्दाद् बहुप्रयासबोध्यात् बहुप्रयासधार्यत्वाच्च, न
जीवनदृष्ट्याद्यभयोरपि पञ्चयोरविशिष्टमिति वाक्याथः । तथागुणयुक्तमनेकजीवनीयादिकार्य-
समर्थम् । तथागुणयुक्तत्वमेव विवृणोति—यत् सर्वकर्मणां जीवनीयादीनां करण समर्थं स्यात्,
ततो बहुकार्यकारकादेकस्मादन्यद् बहु प्रतिनियतकर्मकारकं क इच्छेत् ? न कोऽपिच्छेदित्यर्थः ।
उपधारयितुमावर्तनेन न्युत्पारूढं कर्तुं च । कस्तत इत्यस्यादौ तत इत्यप्याहास्यम् ॥ १२।१३ ॥

चकपाणिः—अध्यायाथसंग्रहमाह—यत इति । यतो मदनफलादेः । यावन्ति त्रयस्त्रिंशद्-
योगशतमित्यादीनि । यदैवैविरेचनशतानि यदिति—तैरेव मदनफलादिभिर्मिलितैः यदुक्तमिति

रसा लवणवज्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
 तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥
 तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
 महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्त्तिताः ॥
 पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
 लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥
 न चालमनिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पने ।
 अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥
 मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिबुद्धये ।
 पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥

यावन्ति विरेचनानि त्रयास्त्रिंशद्-योगशतमित्यादिना यैत्र व्यंमिलितैर्मदनफल-
 त्रिष्टुतादिभिः षड् विरेचनशतानि चतुर्भिः श्लोकैरुक्तानि इत्यर्थः । तथैवैषां
 पदाश्रया इति षड् विरेचनाश्रयाः क्षीरादिफलानीत्यन्तेन ।

रसा इति । पञ्चानां मधुरादीनां रसानां कषायसंज्ञा । मधुरकषाय इत्या-
 रभ्य तन्त्रे संज्ञेत्यन्तेन तस्मात्त्वणवज्जग्गमान् पञ्चधा कषायाणां योनिः सुतरा
 मुदाहृता । तथा कल्पनमेषामिति पञ्चविधं कषायकल्पनमित्यारभ्य सर्वत्रोप-
 यांगीनि भवन्तीत्यन्तेन निदं शोपदेशाभ्याम् । पञ्चाशन्महाकषाया इत्यारभ्य
 लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महताञ्च कषायाणां पञ्चाशन् परि-
 कीर्त्तिता निदं शोने प्रोक्ताः । तेषामित्यारभ्य व्याख्याता भवन्तीत्यन्तेन महतां
 कषायाणां पञ्चाशतो विभागशो दशदशावर्थावकतया विभागेन पञ्च कषा-
 याणां शतानि चापि उक्तानीति । न हीत्यारभ्यास्तीत्यन्तेन लक्षणार्थं विस्त-
 रस्य प्रमाणं न विद्यते इत्युक्तं, न चेत्यारभ्य चोद्दिष्टा इत्यन्तेनातिसंक्षेपः
 सामर्थ्याय नालं न समर्थः कल्पयते इत्युक्तम् । एतावन्त इत्यारभ्य शिष्येभ्य
 इत्यन्तेन नातिसंक्षेपविस्तरः पञ्चाशत्कोऽयं कषायाणां महाकषायाणां वर्गः
 विरेचनशतानि षड् इति । लक्षणार्थमित्यादिप्रत्ययेन तिसंक्षेपविस्तरेणोक्तपञ्चाशन्महाकषायायोगपरि-
 संग्राहकः । अलमनिसमर्थः, अल्पबुद्धेरयमिति पदमनिसंक्षेप इत्यनेन सम्बध्यते । वद्यपि
 चेदातिसंक्षेपो नास्ति तथापि बुद्धिस्थिराकृतः प्रत्यवमुच्यते । पञ्चाशत्को ह्ययमित्यत्रयमिति पदं

तेषां कर्मसु वाहेषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगश्च प्रयोगश्च यो वेद स भिषग्वरः ॥ १४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्विंशत-
शताश्रितियों नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मन्दानामल्पवृद्धीनां व्यवहागय वृधानां वृद्धिमतां वृद्धिवृद्धयेऽनुक्तार्थज्ञानायाय
पञ्चाशन्महाकषायावधारणहेतुवादमहित उदाहृतः । हि शब्द एवार्थः ।

पञ्चाशन्महाकषायोपदेशप्रयोजनमाह—तेषामित्यादि । तेषां पञ्चाशतो
महाकषायाणां यथायोग्यं स्वस्थपुरुषे वातुरपुरुषे वा वाद्येषु कर्मसु प्रलेपाव-
गाहादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु कर्मसु च विषयेषु कतल्येषु संयोगं परस्पर-
मृचितानां मेलकमयोगिकानां पृथक्करणं प्रयोगश्च कालदेशप्रकृत्याद्यपेक्षया
योजनाश्च यो वेद वेत्ति स भिषग्वर इति ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि । प्राग्बन् सव्यं व्याख्येयम् । इति
भेषजचतुष्क इति स्वस्थानुरपरायणभेषजापदेशैश्चतुर्धिरध्यायैर्निष्पन्न एकः
परिच्छेदः समाप्तः ।

इति श्रीगङ्गाधरसायकविरचिते चरकजल्पकल्पतरु सूत्रस्थानजल्पे
प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्यायजल्पाख्या चतुर्थांशाखा ॥ ४ ॥

पुस्तकमैत्रे । वाद्येषु प्रलेपादिषु, आभ्यन्तरेषु वमनादिषु, संयोगं द्रव्याणामुचितं मेलनं, प्रयोगं
कालप्रकृत्यपेक्षया योजनाम् ॥ १४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ।

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छकपाण्डितविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां षड्विंशतशताश्रितियों नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रे यः ॥ १ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ।

गङ्गाधरः—अथेदानीं स्वस्थानुरसाधारणतया भेषजचतुष्कमभिधाय स्वस्था-
तुरयोः प्रत्येकप्रतिनिवतहेतुलिङ्गोपभक्षणमूत्राणां वक्तव्यत्वे स्वस्थपरायणहेतु-
लिङ्गोपभक्षणमूत्राणामानुरपरायणहेतुलिङ्गोपभक्षणमूत्रापेक्षयात्यल्पत्वेन सूची-
कटाहन्यायेन स्वस्थविधेगातुर्येऽप्यप्रतिपद्धत्वेनातुरपरायणहेतुलिङ्गोपभक्षण
मूत्रोक्तेः पूर्वं स्वस्थपरायणहेतुलिङ्गोपभक्षणमूत्राणि वक्तव्यमभवेत् । तथाप्यग्नि-
साम्यस्य स्वास्थ्यं प्रति साक्षान् प्रधानकारणत्वाद्ग्निरक्षणकारणं मात्रावदशन-
मुपदेष्टुं मात्राशितीयोऽध्यायोऽभिधीयते—अथात् उत्पादि । अथात् इति
प्राग्बद्ध्याख्येयम् । मात्राशितीयमिति—अत्राध्यायादौ मात्राशीतिपदं यद्यपि
श्रूयते तेनाध्यायस्य संबाप्रणयने कण्टोच्चारणश्रवणभयादत्र तदर्थपरमात्राशित-
पदमधिकृत्य कृतोऽध्यायोऽयमिति । सर्व्वमन्यन् प्राग्बद्ध्यास्वायम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—मात्राशी स्यादिति ।—मात्रां मात्रावदशनञ्चाशितुमर्थान् द्रव्याणि
शीलं यस्य स मात्राशी । स्यादिति कर्त्तव्यतोपदेशो विधिः । अत्रायमशयातुः

चक्रपाणिः—द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदानुरव्याधिहरणं स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणञ्च, यदाह—
“स्वस्थानुरपरायणम्” इति, तेनेतपञ्चव्याधिप्रतिकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कमभिधाय स्वस्थ-
चतुष्कोऽभिधानव्यः, तत्रापि स्वास्थ्यपरिपालनहेतुषु मात्रावदश्च प्रधानं, यदाह “प्रसिगतां
पुनर्मूलमाहारो धत्तवर्जोऽसन्नञ्च” तच्चेह “मात्रावदश्च विधीयते” इत्यादौ मात्राशितीय
पदमभिधीयते, मात्राशितनमधिकृत्य कृतोऽध्यायोऽयमिति । यद्यपि “मात्राशी” इति
पदमनुश्रूयते तथापि “मात्राशितीयः” इति सम्प्रणयने कण्टोच्चारणभयादर्थपरपर्यायशब्देनेयं
संज्ञा कृता, यथा—“न वेगान् धारणीयाः” इत्यादिका संज्ञा ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—मात्रां मात्रावदशनमिति भोक्तुं शीलं यस्यास्ती मात्राशी, यदि वा मात्रया
भक्षितुं शीलं यस्य स तथोक्तः, तत्रेह मात्राऽनपत्तयि परिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण
आद्याप्राद्वयलेऽथेयानामभ्यवहारं वर्त्तते, तेन “मात्राशी स्यात्” इत्युक्तम् । आद्यलेऽथेयानां मात्रा-
भ्यवहरणं नोक्तमिति यस्त्वोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टक्षायमिति आद्याद्यभ्यवहारं यथा—दशमूल-

पदार्थाख्यतन्त्रयुक्तया अशन-खादन-लेह-पानभेदेन चतुर्विधाहारे वर्तते । मात्रा-
विवरणे ह्यत ऊर्द्धमाहारमात्रा पुनरिति वक्ष्यते । अशनवाचिनां द्रव्याणां
गत्याभोगमनजनकव्यापारोऽशनं. खादनं पुनः कठिनद्रव्याणां, लेहस्तु नाति-
कठिननातिद्रवद्रव्याणां त्रिद्वयाकषणपूर्वकः. पानन्वतिद्रवद्रव्याणांमिति ।
यत् तु 'खादलेहपेयद्रव्याणां मात्रायाऽभ्यवहारो नोक्तः' इति व्याख्यायते,
तदनेनापास्तम् । यद्वा कठिननातिद्रवातिद्रवान्यतमैकद्रव्यस्य सतताभ्यव-
हारे तु न समाप्तिरक्षणं स्यादिति शपनार्थमादनादिप्रशानाशनीयद्रव्यस्याशन-
प्रयोगान् खादलेहपेयानामुपकरणतया प्राधान्याभावेनाशनप्रयोगाभावान्
मात्राशी स्यादित्युक्तमाचार्येण । यथा व्यञ्जनेनान्नपश्नाति. घनावर्चित-
पयसाऽन्नमश्नाति. पयसान्नमश्नातीत्यादौ व्यञ्जनेनार्वाचितपयःपयसां खाद्य-
लेहपेयानामन्नाशनेनाभ्यवहारे सिद्धेऽप्यन्नस्यैवाशनप्रयोगो न तेषां खादन-
लेहपानप्रयोग इति ।

मात्राशनशीथेन वृत्तत्वं पुरुषस्येष्टमाशनमित्यतां मात्रयैवाश्रीयादिति
कर्मव्यतयाचार्येणोपदेशः कृतः । तत्र मात्राशनशीथेन वृत्तत्वस्य पुरुषेष्ट-
माशनत्वमिद्री तर्काय युक्तिमुपदर्शयितुं प्रथमं का मात्रा इति शिष्य-
प्रश्नमाशङ्क्याह—आहारमात्रा पुनरित्यादि । अत्र मात्रा पुनरिति नोक्त्वा
यदाहारमात्रेत्युक्तं तद्भेदजादीनां व्याख्यातुरवलापेक्षिणा व्यायामा-
दीनाश्च मात्राया निराभायम्. अशियात्वार्थविवरणार्थञ्च न पुनःशब्दः शिष्य-

हरीतक्याम् 'एकान्ततः प्राप्य तत्र लेहान् शुक्तिनिष्ठान्तं अयम्' इत्युक्तम्. तथा 'श्रीराज्ञी तं
प्रयोजयेद्' इति. इतश्चावगन्तव्यम्. अशिरयं सर्वोभ्यवहारं वर्तते, येनेतद्विवरणं सामान्येनेव
कृतमाहारमात्रा पुनरिति न पुनरतिमात्रा पुनरिति ।

मात्रां व्याकरोति—आहारमात्रादि । अग्नेयैलमुत्कृष्टं मध्यमस्य वाऽपेक्ष्यात्कृष्टा
मव्याऽव्या वा मात्रा स्यादित्यमित्यवलापेक्षिणी । पुनःशब्दो भेदजादिमात्रां व्यायाममात्राञ्च
व्यावर्त्तयितुं, तेन न सर्वमात्राऽग्निबलापेक्षिणी. यतो भेदजात्रा व्याख्यातुरवलापेक्षिणी
वक्ष्या. व्यायामस्य तु दोषश्यान्निवृद्धाद्युपादधमाद्यनुपादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या ।
यदि वा पुनःशब्दः पानःपुन्ये. तेनाहारमात्रा पुनःपुनरतिबलभेदत एतदुक्तं स्यात्. यत
एकस्मिन् पुरुषे एकदा पाऽग्निबलेन व्ययस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं स्यात्, यत ऋतुभेदेन
वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्वृद्धो भवति यथा—हेमन्ते यौवने च, कदाचिन्मन्दो भवति
यथा—वर्षीसु वाङ्मये च, तेनाग्निबलभेदात् मात्रास्यैकरूपा न स्यात्, किन्तु तत्कालभवमग्नि-
बलमपेक्ष्य पुनःपुनर्मात्रापि निश्चत इति ।

यावद्धि अस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ २ ॥

प्रश्नाशङ्काभिप्रायेण तुशब्दार्थकत्वात् । नवर्त्तस्वभावजयोवनादप्रवस्थास्वभाव-
जाग्निभेदार्थं पुनःशब्दः पौनःपुन्ये यदा यावदग्निबलं तदा तावदाग्निबला-
पेक्षणीलाभात् । आह्रियन्ते गलाद्यो नीयन्ते प्राणोदानाभ्यां यानि द्रव्याणि
नातिकठिनकठिननातिद्रवद्रवाणि तान्याहारणीति तेषां मात्रा मीयन्तेऽनया
सङ्ख्याया मानमिति यावदित्याहारमात्रा, करणे च न तु भावे, परिमिते-
र्लाभादलाभाच्च परिमितिसंख्याया इति ।

अग्निबलापेक्षणीति—आहारमात्रेत्यस्य पक्षनिर्देशस्य माध्यनिर्देशस्तेन
पक्ष आहारमात्रा अग्निबलापेक्षितावत्त्वेन माध्या यावदित्यादुक्तार्था हेतुः ।
अग्निः कोष्ठाग्निगृहप्रकरणान् तस्य बलं वरावरमध्यान्यतममपेक्षितुं
स्वप्रयोजनसाधनाविनाभावायितुं शीलं यस्याः माग्निबलापेक्षणी । जठराग्नि-
द्विधा पुरुषापेक्षित्वेनोत्तममध्यमावरभेदेन मात्रापि, प्रवगाग्निबलापेक्षणी उत्तमा,
मध्यमाग्निबलापेक्षणी मध्यमा, अल्पाग्निबलापेक्षणी अल्पा । आहारमात्राया
अग्निबलापेक्षित्वे हेतुमाह—यावदित्यादि । हि यस्मादस्य भोक्तुः पुरुषस्य यावत्
यत्परिमाणेन विशिष्टपशनं यदन्नादिकं सञ्चग्रहर्षाग्रहाभ्यां परिज्ञातं
प्रकृत्यादृष्टाहारविधिविशेषैश्च परिगृहीतं प्रादयग्वादप्रलेखयेयान्त्वं प्राडयप्रधान-
खाद्यान्न्यतमसहितं वा अशितमभ्यवहतं सत् अनुपहत्य प्रकृतिं वातादीनां
रसादीनां मलादीनां तथान्येषाञ्च शारीरगणामचिकृतानां स्थानासनशयन-

अग्निबलापेक्षित्वमेव विवृणोति—यावदीत्यादि । यावदिति यावत्परिमाणम् । हिशब्दो
हेतौ । अत्येति भोक्तुः । अशनं अनुवर्धमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तम् । प्रकृतिं वातादीनां
रसादीनाञ्च साम्यावस्थाम् । अनुपहत्य विकारमकुर्वेत्यर्थः । यथाकालमिति निशाशेषे । तावत्
इति पूर्वप्रमाणावच्छिन्नमशनं प्रत्यवश्यमिति । द्वितीयम् 'अस्य' इति ग्रहणसन्धेय प्रतिषेधार्थं ;
तेन यस्मैव यावता मात्रा निश्चिन्कारा, तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषां ; प्रतिपुरुषमग्निबलस्य
भिन्नत्वात् । यद्यपि वैकरिमन्तपि पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथाप्येकपुरुष
एकमात्रामवधारये कियन्तमपि कालं तस्यैव मात्रया अग्निबलभेदहेतुभावे सति व्यवहारो
भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रं यत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन केह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्,
अन्वया तावच्छब्देनावच्छिन्नाशनवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरन्थं
न स्यात् । ननु प्रकृतिमनुपहस्येति न कर्तव्यं विशेषणं, न ह्यहारो यो यथाकालं जरां

गमनोच्छ्वाससंकथासु सुखानुदृत्त्यादिस्वस्वक्रियावत्ता प्रकृतिस्तामनुपहत्य क्षीणां वा वृद्धां न कृत्वैति यथाकालं निशान्ते जरां जीर्णतां गच्छतीति जीण भवति तस्य पुरुषस्य तावत् तत्परिमितमदशनमन्नादिकमस्याशनस्यान्नादेर्मात्रा-प्रमाणं परिमितिकरणसंख्यायाः प्रमाणं प्रतीतिकरणं वेदितव्यं भवति बुद्धिमतेति शेषः । अनुपहत्य प्रकृतिमित्यनेन तीक्ष्णाग्निविषमाग्नीनां मात्रानिमात्राशनस्य यथाकालं प्रकृतिमुपहनन् जरायातिमात्रायामनिव्याप्तिर्वारिता सव्वग्रहपरिग्रहाभ्यां प्रकृत्याद्यष्टभिश्चाहारविधिविशेषायतनैरपरिग्रहेणाशितमपि यदशनं यथाकालं जरां गच्छति तदशनमपि मात्रावदेव न त्वमात्रं तावदशनमुपयुञ्जानो हि प्रकृत्यादिविपर्ययेणोपयोगजमशुभं प्राप्नुवन्नपि नात्रावदाहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति । न च मात्रया केवलमन्नस्याभ्यवहारादेव कृत्स्नमाहारफलसौष्टव हि लभते । तस्मादेव मात्रादारप्रशमाप्रकरणान् प्रकृत्यादिविपर्ययेणोपयोगा-दशुभं न मात्राजशोपाय भवति । एतेन तन्निरस्तं यैरुच्यते प्रकरणादेव लब्धमस्येति पदमशनमिति पदश्चाशितमिति पदश्चापि यत् पुनरुक्तं तद्विशेष-भाषनार्थम् ।

अस्येति पदेन परीक्षका भोक्ता अशनमित्यनेन प्रकृत्याद्यष्टकाविकृद्मशन-मशितमित्यनेन यथाविधि भोजनं बोध्यमिति मात्राशनाधिकारे तथाविधत्वस्य अनावश्यकत्वात् । मात्राप्रमाणं शब्देनेह तावच्छब्दवाच्याशनद्रव्यस्य सामानाधि-करण्यानुरोधेन मात्राप्रमितिकरणमुक्तं तेनाहारमात्राऽप्रवलापेक्षिणी प्रकृत्य-नुपहननपूर्वकयथाकालं जराप्राप्ताशनविज्ञे यत्वादित्यर्थः ।

तत्र प्रकृत्यनुपहननमाहारेण कुक्षरप्रपीडनेन हृदयस्थानवरोधेन पाठ्वयोरवि-पाटनेन उदरस्थाननिगोरवेण उन्द्रियाप्रीत्यभावेन क्षुत्पिपासाप्रशमनेन स्थाना-

याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति, करोति तु द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात्, यथा—मन्दक-लकुवाद्यो यथाकालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव ; न तावतापि तत्र मात्रा इष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये 'न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारफलसौष्टवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्या-दीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात्' इति, नैवं, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या—सर्वप्रहरूपा परिग्रहरूपा च, तत्र समुहितस्वाहारस्य परिमाणं सर्वप्रहः, मधुरास्ला-दीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मासया ग्रहणं परिग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणमुचिनमेव गृह्यते, आहारावयवानान् मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयव-मात्रावैषम्यात् चातुर्वैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनञ्च स्यात्, तदुक्तं प्रकृतिमनुपहस्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यायन्ति "अस्य" इति, "अशनम्" इति, "अशितम्" इति च पदत्रयं

तत्र शालिपर्णिक-मुद्गलाव-कपिञ्जलाशश-शरभशम्बरा-
दीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति ।

सनशयनगमनोच्छ्वाससंकथामु मुखानुवृत्त्या च बोध्यम् । यथाकाले जरणन्तु
सायं प्रातश्च सुखेन परिणासेन जीर्णाहारलक्षणैर्बोध्यमिति ।

यद्यप्येकस्मिन्नेव पुरुषे हेमन्तादि-यावनादिकालभेदेनाग्निबलभेदो भवति,
तथापि कियन्तमपि कालमेकमात्रावशाद्येतयैव मात्रयार्जप्रभेदेदेवभावे सति
व्यवहारो भवतीति कश्चित् । वस्तुतो यदा यथाग्निबलं तदा तथैव प्रकृत्यनुप-
हननयथाकालजरणयोग्यया मात्रयाऽक्षीयादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

गुह्याहारः— ननु शालिपर्णिकादिकं प्रकृतिलघुं द्रव्यं यत्परिमाणेनाभ्यवहन्
यावत्कालेन यस्यानुपहन्य प्रकृतिं जरां याति न तावत् कालेन तन्मृतं
पिष्टशुशीरविकारादिकं प्रकृतिगुरुं द्रव्यमजितमित्यतो गृह्याववापेक्षिष्यपि
मात्रा भवति न केवलमग्निबलापेक्षणी स्यादिति प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापना-
माशङ्क्याह तत्रेत्यादि । तत्राभ्यवहारेऽभ्यवहायैषु सर्वेषु सर्वे शालिहैम-
न्तिकशुकधान्यं, पर्णिकं पर्णिकादिनभवं वापिकं शुकधान्यं, व्यावः पर्णिविशेषः,
कपिञ्जलो गौरतिनिरिः, एणः कृष्णसारः, शशः शशकः, शरभो महाशुक्रो
हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः । इत्यादीनि प्रकृतिलघून्यप्याहारद्रव्याणि,
अपिना संस्कारलघूनि व्याजादीनि च मात्रापेक्षीणि भवन्तीति । पेयादि-
विकारोभूतानां लघूनामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीडनादिजनकपरिमाणेनाभ्यव-
हारेण यथाकालं जराप्राप्तभावान् । आदिशब्देनैवंप्रकाराभ्यान्यान्यपीति
बोध्यम् ।

प्रकरणदेव लक्ष्यते, तत्र पुनः कियते विरोधप्रतिपादनार्थं । तेन "अस्य" इत्यनेन परीक्षको
भोष्ठाऽधिक्रियते, "अजनम्" इत्यनेन च प्रजनमजनं प्रकृतिकरणसंयोगेऽशकालाविरहमुच्यते,
"अक्षितम्" इत्यनेन च यथावधि भोजनमुच्यते ; तदेवं सर्वगुणसम्पन्न आहारो माया-
वानुच्यते ॥ २ ॥

चक्रपाणिः— मायालक्षणमुपदिश्य व्यवहारेपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्राभेदं दर्शयति—तत्र
शालीन्यादि । अत्र लघुवर्ग एव प्रथमं पठ्यते पथ्यतमन्वान् ; तथाप्यादी रक्तशालिराहारद्रव्य-
प्राधान्यात् । कपिञ्जलो गौरतिनिरिः, एणः कृष्णसारः, शशो महाशुक्रो हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः ।
अमनपानविधीं शीतः गिरिश्रोऽगुरुः स्यादः" इति परिश्रुणुणकथने "अगुरुः" इत्यकारप्रक्षेपो
द्रष्टव्यः, तेनेह परिश्रुणु लघुत्वप्रतिपादनं न विरुध्यते । अपि समुच्चये, तेन प्रकृतिलघूनि
करणलघूनि च व्याजादीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लक्ष्यते । एवं प्रकृतिगुरुणि, अत्रापि संस्कार-

तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतिमापानूपौदकपिशितादीन्याहार-
द्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ३ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत । लघूनि हि
द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, पृथिवीसोमगुणबहुला-

तथा पिष्टेन्यादीनि प्रकृतिगुरुणि अपिना संस्कारगुरुणि च मात्रामेवापेक्षन्ते
न त्वपिबन्धापेक्षिणी मात्रा गुरुलाघवं द्रव्याणामपेक्षते । पिष्टकादित्रिकागणा-
मंपामाहारद्रव्याणां कुक्षिप्रपीडनादिजनकरूपेण परिमाणेनाभ्यवहृतानां यथा-
कार्त्तं जीर्णताभावान् । पिष्टं पिष्टविकृतिः भक्ष्यं, इक्षुविकृतिगुं दादिः, क्षीर-
विकृतिद्रव्यादिः । विकृतिशब्दस्य त्रिभिः पिष्टदेशरन्वयान् । आनूपौदकयोः
पिशितम् । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची, तेनैवप्रकारगुण्यपराणि शाल्यादि-
गणानिरिक्तानि ॥ ३ ॥

ननु शाल्यपिष्टकादीनि प्रकृतिलघूनि अमात्रयाऽभ्यवहृतान्यहितानि
स्युः प्रकृतिगुरुणि च पिष्टेक्षुक्षीरविकारादीनि मात्रया द्वितानि स्युस्तानि यदि
मात्रामपेक्षन्ते तदा गुरुलाघवप्रतिमंभानं द्रव्याणामकारणं स्यादित्यत आह—
न चैवमित्यादि । एवमुक्ते प्रकृतिलघुगुरुद्रव्याणां मात्रापेक्षन्त्वे उक्ते
गुरुलाघवं द्रव्याणां गुरुत्वं लघुत्वञ्च न चाकारणं कारणमेव । गुरुश्च लघुश्च
गुरुलघु तयोर्भाव इति । सुप्रशाल्यादित्वादुत्तरपदादत्राचो वृद्धौ गुरुलाघवमिति ।

द्रव्याणां गुरुलाघवस्याभ्यवहारविधावकारणताभावं हेतुमाह—लघूनि
हीत्यादि । वाय्वग्निगुणबहुल्यानि लघूनि द्रव्याणि भवन्ति । आकाश-
गुणबहुल्यानि च द्रव्याणि लघूनि भवन्त्यापि बद्धिमन्नुक्षणाय न भवन्ति
गगनस्याग्निमाद्यम्भ्यांभावादत उक्ते वाय्वग्निगुणबहुल्यानीति । इतराणि
गुरुशक्तुपिण्डादिग्रहणं वाच्यम् । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची शाल्यपिष्टकादिगणाभावात् ।
विकृतिशब्दः पिष्टेक्षुक्षीरैः सम्बध्यते । क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्ष्याः, पिशितमातूपौदकाभ्यां
सम्बध्यते ॥ ३ ॥

चक्रप्राणिः ननु यदि लघु हितमपि स्वगुणकरणमेव, मात्रामपेक्षते, गुरु चाहितमपि
मात्रापरिमृष्टीतं हितमेव स्यात् तत् किं गौरबलाद्यत्रापेक्षेनेत्याशङ्क्याह—न चैवमित्यादि ।
लघूनि यद्यप्याकाशवाय्वग्निगुणबहुलानि स्युः, तथाप्याकाशस्थान्निर्दीपने प्रति तथाविधसामर्थ्या-
भावात् वाय्वग्निगुणबहुलानीत्युक्ते, तस्मात् कारणात् लघूनि
मात्रया तावत् भग्निं दीपयन्ति, स्वगुणादपि वाय्वग्निगुणबहुल्यादग्निमन्नुक्षणस्वभावादि स्युः ।

नीतराणि । तस्मात् स्वगुणादपि लघून्यग्निमसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहित्योपयुक्तानि । गुरुणि पुनर्नाग्निमसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र व्यायामाग्निबलात् । सैषा भवत्यग्निगुरुणि पृथिवीसोमगुणवहुत्वानि भवन्ति इति सर्व्वमतसिद्धः सिद्धान्तः । तस्मान् लघूनां द्रव्याणां वाय्वग्निगुणवहुत्वान् गुरुणां द्रव्याणां पृथ्वीसोमगुणवहुत्वान् । स्वगुणान् रोक्ष्यालायवसोक्ष्म्यचलत्ववैशद्यस्वरत्नान् अपिशब्दान्मात्रयाऽभ्यवहन्तानि लघूनि द्रव्याणि अग्निमन्धुक्षणस्वभावानि अम्लरुक्षस्य च खरस्य च मृक्षस्य च लघोश्च चलस्य च विशदस्य च सामान्यात् । सन्धुक्ष्यतेऽनेनेति सन्धुक्षणः उद्दीपनकरणः स्वभावो रोक्ष्यादिगुणो धर्म्मार्थेषां तानि तथा । वह्निसन्धुक्षणस्वभावत्वात् नु सुतगमपि सौहित्योपयुक्तानि आ वृषित उपयोगे मात्राचर्यातिक्रमेऽल्पदोषाणि चोच्यन्ते न त्वतिदोषवन्ति । एवार्थे चकारः । अग्निमन्धुक्षण हि तत्रापि भवत्येवंति भावः ।

गुरुणि पुनरिति ।—पुनःशब्दो भिन्नक्रमे, तेन तस्मात् पृथ्वीसोमगुणवहुत्वत्वात् । स्वगुणादपि स्निग्धत्वाच्च गुरुत्वाच्च स्थूलत्वाच्च स्थिरत्वाच्च विशदपैच्छिल्याच्च मात्राशनाच्चापि बद्धं रोक्ष्यादिगुणस्यासामान्यात् न सन्धुक्षणः स्वभावो येषां तानि तथा । असामान्यादिति विरोधार्थं नञ् । अतः सामान्यविरहेणापि सन्धुक्षणस्वभावत्वाभावाच्च मात्राशनानि दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि चा वृषितो भोजनेन मात्राव्यतिक्रमादाग्निमन्धुक्षणस्वभावाभावाच्चातिमात्रं दोषवन्ति भवन्ति । ननु मल्लादिपुरुषाणां सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याभ्यवहारेऽपि न दोषा दृश्यन्ते कथम् ? उच्यते, अतिमात्रं दोषवन्तीत्यत आह—अन्यत्रेत्यादि । व्यायामादग्निबलमिति व्यायामाग्निबलम् । व्यायामजनितान्निबलस्याप्रतिघान्यत्वेन मात्राव्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययोर्लघुगुरुद्रव्यस्य विशेषं दृश्यति । अन्यदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, सौहित्यं मात्राव्यतिक्रमेण नृसिः । गुरुणांत्यादी पुनःशब्दो न्यायवृत्त्यर्थः । असामान्यादिति विरोधार्थं नञ्, तेनासामान्यादित्यग्निबलवृद्धौश्वीलोपगुणवहुत्व्यादित्यर्थः । अन्यसामान्यादिति पाठपञ्चेऽभ्यन्यशाब्दो विकृष्टवचन एव, तेन तथापि स एवार्थः । अतश्चेत्यादिना मात्राव्यतिक्रमे गुरी गरीयासं दोषं दृश्यति । ननु दृश्यन्ते केषुचन भारिकादयः पुरुषाः सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि निर्दोषाः, तन् किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याद्याह—अन्यत्रेत्यादि । व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम् ; यद्यपि कालाहितबलोऽग्निमौलाऽधिकगुरु-

बलापेक्षिणी मात्रा । न च नापेक्षते द्रव्यम् । द्रव्याणामपेक्षया *
च त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते । लघूना-
मपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्तार्थम् ।

हेमन्तादिकालाहिताग्निबलस्य मात्राद्रव्यगुरुक्षमत्वेऽपि न प्राधान्यं कालान्तरे
समागते प्रतिघात्यत्वात् । व्यायामं निर्वचमाणस्य पुरुषस्य चिरमेवाग्निबल-
सत्त्वाच्च । व्यायामादाग्निबलाच्चान्यत्रेति यद् व्याख्यानयन्ति तन्न द्विवचना-
पक्षेर्घ्यायामापेक्षित्वापनेश्च मात्राया इति तेन प्रतिज्ञाहानिश्च स्यादिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रतिपक्षस्य प्रतिष्ठापनां निरस्य निगमनार्थमाह—सैपत्यादि ।
साऽग्निबलापेक्षिणीति प्रतिज्ञाता मात्रा, एषा प्रतिपक्षप्रतिष्ठापनया न निराकृता
हेतुयुक्तिभ्याञ्चास्माभिः स्थापिता भवत्यग्निबलापेक्षिण्येव मात्रा न तु गुरु-
लाघवापेक्षिणीत्यथः ।

ननु भवत्वग्निबलापेक्षिणी मात्रा द्रव्यापेक्षिणी भवति । अग्नियुक्त्यर्थं हि
गुरुद्रव्याणामर्द्धसौहित्यं लघूनामपि नातिसौहित्यमुपदिश्यते इति प्रति-
पक्षान्यतरप्रतिष्ठापनानिरासायाह न चेत्यादि । न चेति चकारेण मात्रा
उपस्थाप्यते प्रकरणान् । मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इति न चाद्रव्यमेव
अपेक्षते । कस्मान्मात्रा न द्रव्यमपेक्षते इत्यत आह—द्रव्याणामित्यादि ।
चकारोऽवधारणे । मात्रापेक्षयैव द्रव्याणां गुरुणामप्रकृष्टगौरवाणां द्रव्याणां
त्रिभागसौहित्यं गुरुणां द्रव्याणां यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेरप्रपीड-
नादिकं स्यात् तावत्परिमाणेनाभ्यवहारः सौहित्यं, तदापि त्रिभागेण ।
न खलु परिमाणेन उपदिश्यते प्रकृष्टगौरवाणामर्द्धेन न खलु परिमाणेन
उपदिश्यते अग्नेयुक्त्यर्थं समानस्थित्यर्थम् । लघूनामपि च चकारः पुनरर्थेऽपि
द्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं—“पक्षा भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः” इति, तथापि व्यायामा-
हितबलो वृद्धिर्निरतं बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानपरिग्रहादुक्तः । ये तु व्यायामादिति
वाम्निबलादिति हेतुद्वयं वर्णयन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिण्यजनमात्रा स्यादिति प्रकरण-
विरुद्धोऽर्थः स्थातुः । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसम्पादितमुपसंहरति—सैपेत्यादि । सैत्यग्निबला-
पेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्यायेनात्मरपेक्षत्वेन निर्यतीहिता ।

ननु यद्यप्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत् कस्मादेकरूप एवाम्नी लघूनां द्रव्याणां
भूयसी मात्रा स्यात्, तन्त्रिभागोचिता अर्द्धा वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यथः ।
त्रिभागसौहित्यं मन्त्रां गुरुभिः । एवं गुरु गौरवप्रकर्षांपकर्षावन्वदपि कल्पनीयम् । लघूनामपि

मात्रावद्व्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा
योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ४ ॥

चार्थं च पुनर्लघूनाञ्च द्रव्याणां मात्रापेक्षयैव नातिसौहित्यमुपदिश्यते इत्यने-
नान्वयः । यावत्परिमाणेनाभ्यवहारे कुक्षेरप्रपीडनादिकं स्यात् तावत्परि-
माणातिशयेन सौहित्यं नोपदिश्यते अग्नेयुत्तर्यं, लघूनामाग्निस्तन्नुक्षणस्वभावले-
ऽपि मात्रातिशयेनाभ्यवहाराद्वायोरसश्चारादग्नेः सन्नुक्षणाभावेन सामान्य-
स्याप्यभावापत्तेः, यथा प्रज्वलितोऽप्यग्निस्तृणराशिप्रावितो नश्यति, यथा चक्षु-
स्तैजसं तेजोऽतियोगादितो विपद्यते, यथापि च प्रस्तरशिलायोगात् शब्दं
तीक्ष्णं भवति तदतियोगाद्द्रव्यापद्यते इति । तस्मान्मात्रामेवापेक्षन्ते द्रव्याणि
न तु द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा ।

ननु समाग्निरक्षणाथ मात्राशनं किं प्रयोजनमित्याह — मात्रावदित्यादि ।
हि यस्मात् मात्रावदशनमशितं स प्रकृतिं स्यात्स्थयमनुपहत्य बलादिभिर्योज-
त्युपयोक्तारमवश्यमिति बलवर्णादीनां प्रकृत्यादिकारणसमूहेष्वेकमेवैतत्
मात्रावदशनं कारणं भवति प्रशान्तिवश्यंपदेन शोषितम् । तैः कारणान्तरैः
सहकारेणायं नियम इति । तस्मान्मात्राशी स्यादिति निगमनं बोध्यम् ॥४॥

नातिसौहित्यमित्यत्र सौहित्यशब्दमृत्तिसमात्रे वसते, तेन लघूनि तृप्तरतिक्रमेण न भोक्तव्यानि,
एवं हि तेषां मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्नेयुक्तिः स्वमानावस्थितिः, तदर्थम् । ननु गुरुणां
तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निविध्यतां, येन गुरुत्वमन्यमानानि, लूनि पुनरग्निना
समानानि नन् तेषां ऋषमतिमात्रोपयोगो बद्धिमान्यमावहतीति ? अ. म. — लघूनां द्रव्याणां
सामान्यमभिभूयानिमात्रत्वमेवान्निमान्यं करानि । यथा — बहुलैर्जसं तेजःसाकृतञ्च पश्यति,
तदेव तेजोऽतियोगादुपहन्यते, तथा शस्त्रमशमयमभवम्, भद्रमयताञ्च तीक्ष्णं सम्पद्यते, भद्रमन्येव
व मित्यायोभान्त् प्रतिहन्ते स्यात्, तदुक्तं शाकाल्ये 'यत् तेजो ज्योतिषां दीप्तं शारीरं प्राणिनाञ्च
यत् । संयुक्तं तेजसा तेजः तद्विरूपानि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्मान्येव ज्योतीरप्यनि तु पश्यतः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थमथवापि विनश्यति ॥ शस्त्रस्याइमा यथा योनिर्निजितञ्च तदश्मनि । तीक्ष्णं
भवत्यतियोगात् सत्रैव प्रतिहन्यते ॥ एवं तावद्द्रव्युपादिनाऽग्निबलद्रव्यापेक्षणां मात्रा, मात्रा-
ऽन्वितञ्च बोध्यं भोक्तव्यमित्युक्तम् ।

मात्राशितत्वे को गुण इत्याह — मात्रावद्वीत्यादि । — इहावश्यमिति नियमो विरोधि-
कारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः, यतः — यद्यपि पूर्ववदशनशितोपयोक्तृपदैः प्रशान्तभोजनानि-
वाचिभिः प्रकृतिकरणादिगुणसम्पन्नमन्नं लभ्यते, तथापि कालविपर्ययप्रजापराधासाध्य-
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाः सम्पद्येवाहारतन्मबलादिविरोधकाः । यदाह सन्निहाहाराद्व्या

भवन्ति चात्र ।

गुरु पिष्टमयं तस्मात् तरङ्गुलान् पृथुकानपि ।

न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥

वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि पिसानि च ।

नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवापयोजयेत् ॥

गङ्गाधरः—आचार्याणामयमाशयः—पूर्वव्याख्यातार्थोपसंहरणार्थं “तत्र श्लोकः” इति करोति. प्रमाणाधर्मधिकार्थञ्च “भवति चात्र” इति करोति. इति व्याख्यातार्थानिरिक्तं वक्तुमाह भवन्ति चात्रेति । अत्राधिकार्थाः श्लोका भवन्ति सन्ति । केन इत्याह—गुरु पिष्टेत्यादि । पिष्टमयं पिष्टविकारः, गुरु गौरव-शालि, जातु कदाचित्, न खादेत् भुक्तवान् मात्वां खादेत् बुभुक्षितोऽर्जितमात्रया न खादेदित्यर्थः । तस्मान् गुरुत्वात् तरङ्गुलान् जातु कदाचिदपि न खादेत् ; भुक्तवान् मात्रामपि न खादेत् बुभुक्षितोऽर्जितमात्वां न खादेदित्यर्थः । पृथुकानापि चिपीट इति लोके प्रसिद्धान्, तस्मादपि गुरुत्वात् न जातु खादेत् कदापि न खादेत् ; भुक्तवान् मात्रया न खादेत्, बुभुक्षितोऽर्जितमात्रया न खादेदित्यर्थः । नन्वेवञ्चेत् तदा कदापि कोऽपि किं पिष्टमयादिकं न खादेदित्याशङ्क्याह बुभुक्षित इति । बुभुक्षितः पुरुषः मात्रामनपायिपरिमाण-संख्यां कुक्षेरमर्षादनादिलक्ष्यां खादेत् पिष्टमयादीनां गुरुद्रव्याणां बोध्यम् ।

न केवलं पिष्टमयादिकं न जातु खादेत्, वल्लूरादिकं नाभ्यसेत्, तदाह—वल्लूरमत्यादि । वल्लूरं शुष्कमांसं नाभ्यसेत् निरन्तरं नोप-युञ्ज्यात् ; कस्मादित्याह—गौरवादिति । शुष्कशाकान्यापि गुरुत्वात्, शालूकानि अपि रोगप्रकृतयः इति । तेन मात्रापरिमृष्टीताः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायो-बलादिहेतवो भवन्तीति मात्रायदाहारस्तुत्यर्थम् अवश्यम् इति कृतम् । सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखज्ञानुभूति मन्तव्यं, स्वरूपेणापि चायुर्गुण्यमिति प्राक् प्रतिपादित-मेव ॥ ३१४ ॥

भवति चात्रेति । तन्तकारस्य समयोऽयं, यत्—पूर्वव्याख्यातार्थसंघर्षार्थं यदा श्लोकेन वक्तुमारभते तदा ‘भवति चात्र’ इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः, तस्मादिति गुरुत्वात्, पृथुकाभिपिटा इति लोकेप्रसिद्धाः । न जातु कदाचित्, मात्रां खादेदित्यनपायिपरिमाणवन्तं खादेत् । वल्लूरं शुष्कमांसं, नाभ्यसेत् न निरन्तरमुपयुञ्ज्यात् । अनभ्यासहेतुमाह—गौरवादिति ।

कूचिर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमामिषम् * ।

मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ५ ॥

पष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥

कुमुदादीनां कन्दा विमानि मृत्तिकाधःस्थितक्षुद्रावरोहवन्मृणालानि गुरुत्वान्
नाभ्यसेत् । मांसं कृशं व्याध्यादिभिरपुष्टानां मृगादीनां कुशानां मांसं कृशं
मांसं कृशमम्बन्धित्वपेवानुपयोगे मांसस्य हेतुरुन्नेयः । कूचिर्चिकादींश्च न
शीलयेत् न सततमप्युज्जीत । गौरवादेवेत्यर्थः । कूचिर्चिकान् इति तक्रसहितं
पक्वं क्षीरं कूचिकः । तस्य पिण्डाकारः । किलाट आवृत्तक्षीरस्य घनो भागः
क्षीरश्च इत्याख्यः । शौकरमांसं शूकरमांसं तत्साहचर्यात् गव्यमपि आमिष-
मित्यन्वयः । आमिषशब्दो मांसं वक्तव्यं । यवकः शूकधान्याविशेषोऽतिशय-
मपप्यतमत्वेन स्वयं वाच्यः न तु यवः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—सतताभ्यास्यानाह पष्टिकानित्यादि । इहादौ पष्टिकः पठ्यते
रक्तशालिमपेक्ष्याप्राधान्येनान्यापेक्षया प्राधान्यस्वरूपनार्थम् । सैन्धवस्य सतत-
मभ्यासवचनमेतत् भोज्यव्यञ्जनादिसंस्कारकतया बोध्यमन्यथा क्षीणि द्रव्याणि
नोपयुज्जीत "पिप्पल्या लवणं क्षारः" वक्ष्यमाणविशेषविराधः स्यात् । यवानिति
यवः प्रसिद्धः न तु यवकः । आन्तरीक्षं जलामिति शेषः । पयः क्षीरं, सर्पिर्घृतं,
जाङ्गलं जङ्गलदेशभवा मृगादयो जाङ्गलास्तेषां मांसं जाङ्गलम् । मधु मार्शकम् ।
अभ्यसेत् । अमु अ दीप्तिग्रहणगतिर्भवति धातो रूपम् ।

मांसं कृशमपुष्टं रोगान्परतमृगादिसम्भवमित्यर्थः, एतन्नाम्नवृत्त्यव्यादेव निषिद्धं, न गौरवादिति
वृत्ते । कूचिर्चिकः क्षीरेण समं दधि तक्रं वा पक्ककिलाटः, कूचिर्चिकपिण्डो नक्षीरस्य घनो
भाग इत्यन्वये । शौकरमिति शूकरमांसं, शूकरसाहचर्यात् गव्यमहिषे अपि मांसे एव
सोद्वये, यवकः शूकधान्याविशेषः, वक्ष्यति हि "यवकः शूकधान्यानाम् अपप्यतमत्वेनाप्रकृतमो
भवति" इति ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यस्यान् दर्शयति पष्टिकानित्यादि । इह पष्टिरादौ पठ्यते रक्तशालिकमनु
प्रधानत्वसम्बाधनार्थम् । आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयं, पयः क्षीरं । जाङ्गलमिति जाङ्गल-
देशभवं मृगादिमांसम् । इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रयाऽभिप्रेतः, तेन "क्षीणि

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६ ॥

मात्राशनस्य स्वास्थ्यहेतुत्वेन वद्विमाभ्यरक्षणादिकरत्वेन स्वास्थ्यपाल-
नोपायोपदेश आरब्धः, स चातिवाहुल्यो वाच्यश्चेत् तदानिगौरव ग्रन्थो-
ऽयमावहतीति अनुक्तं स्वास्थ्यरक्षणार्थमुपायं सूत्रयितुमाह—तच्चेत्यादि ।
स्वास्थ्यमिति स्वः स्वीयोऽनिकृतो धर्मस्तस्मिंस्तिष्ठतीति स्वस्थस्तस्य भावः
स्वास्थ्यं स्वाभाविकत्वादिकं धातुसाम्यमिति यावत् । येनाहारेण विशुद्धेन
क्षीयमाणशरीरपोषणेन च स्वास्थ्यमनुवर्त्तते तच्च सर्व्वमुपयुञ्ज्यात् ।
यथा प्रदीपस्नेहवर्त्तितक्षयोन्मुखे प्रदीपक्षयभिया स्नेहवर्त्तितानात् प्रदीपो-
ऽनुवर्त्तते, एवं वातादिप्रत्यवायहेतुपरिहारेण स्वास्थ्यमनुवर्त्तते । तथा
अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकराः प्रज्ञापराधपरिणामासान्मेन्द्रियार्थ-
संयोगास्तेभ्योऽप्यद् यच्च तच्च सर्व्वं प्रयुञ्जीत, प्रज्ञापराधादिभिरभ्यवहारपरिहारं
कुर्यात् तेन स्वास्थ्यमनुवर्त्तते इति । अत एव कालस्वभावजदोषसञ्चयादि-
निर्हरणादिकं वक्ष्यति, नैतेन संगृहीतमिति ॥ ६ ॥

द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः इति यद्वक्ष्यति, तेन समं विरोधो न भवति तत्र
लवणानिधेयस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।

मात्राशीत्यादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते । अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तस्मै
वश्यक्यं, तत्रमेहाभिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानञ्च ग्रन्थस्य न्यूनतामापाद-
यति । अतस्तत् सूत्रमात्रेणोद्दिष्टमाह—तच्चेत्यादि । सुष्टु निर्व्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः
तस्य भावः स्वास्थ्यमुद्दे जकथातुर्ब्रह्मविरहितधातुसाम्यमित्यर्थः, तच्च स्वास्थ्यमुद्देश्या परि-
पास्यते—विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च, यथा
दोषपरिपालनं स्नेहवर्त्तितानात् पोषणेन क्रियते तथा शलभवातादिनिर्व्वीपकहेतुपरिहारेण च ।
शरीरप्रत्यवायहेतुश्च द्विविधः—बुद्धिदोषादिप्रमत्तशरीरन्यासादिर्वातदिकारकः, दुष्परिहरश्च काल-
विशेष, स्वभावादिह हेमन्तादिः कफक्षयादिकारकः, तत् श्लोकपूर्व्वार्द्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह,
उत्तरार्द्धेन तु अज्ञातानामित्यादिना स्वास्थ्यविधातकहेतुपरिहारमाह । यद्यपि अज्ञातानां
विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमानायाञ्च करोत्यर्थो मुख्यो नास्ति, तथापीद-
मेवाज्ञातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत् तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा दुष्परिहरकालविशेषजनित-
दोषहरणम् । यथा वक्ष्यति, “माधकप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव वाहयेद्
दोषरञ्जयम् ॥” तथा हेत्वन्तरनिरपेक्षात् पच्यमानबहुःश्लेष्महरणार्थमज्वनम् । एकमादि ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्य्यमभ्यञ्जनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणोः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रे ष्टरात्रे वा स्नावनार्थे रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥

गन्धधरः—अथ स्वास्थ्यपालनार्थमाहारविधिसुपदिश्य शारीरकार्य्यसुप-
दिशति—अत ऊर्ध्वं मित्यादि । अतो मात्राशनविध्युपदेशात् ऊर्ध्वं मनन्तर शरी-
रस्य चक्षुरादेः सम्बन्धे यदवश्यं कार्य्यमञ्जनादिकमपि तत् स्वास्थ्यवृत्त नाति-
स्फटधानत्वेप्येऽपि नातिबाधाभाववृत्तं न तु व्याधितवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः
कर्मणा प्रवक्ष्यते तेनास्मिन् यदञ्जनादिकं व्याधिविशेषहरत्वेनापि प्रशंसितव्यं
तन्न विरुध्यते व्याधितवृत्ततयाऽभिप्रेतत्वाभावादिति, गुणतः कर्मतः संप्रवक्ष्य-
माणत्वेन प्रतिज्ञातत्वाच्च । अत्र चक्षुषोऽङ्गेषु सर्वेषु प्राधान्यात् तत्कार्य्यमञ्जनं
प्रथममुपदिश्यत इति सौवीरमित्यादि । मृगीरा नदी तस्यां जातमञ्जनं नित्यं
प्रत्यहमक्षणोरक्षिगोलकयोः प्रयोजयेत् । कस्मादित्याह—हितमर्थादेवाक्षणोः, हित-
मिति वचनेन चक्षुस्तेजोरक्षणं न तु चक्षुर्गतदोषनिर्हरणमिति बोध्यम् ।
चक्षुर्दोषनिर्हरणार्थमाह—पञ्चेत्यादि । अक्षणोः स्नावनार्थं पञ्चरात्रे ष्टरात्रे
वा रसाञ्जनं प्रयोजयेत् । पञ्चाष्टाविकल्पस्तु चक्षुर्दोषत्रयान्वापेक्षया स्नावनार्थं
रसाञ्जनाञ्जनप्रयोगे पञ्चाष्टान्यतररात्रादूर्ध्वं मधश्च कालानियमदर्शनार्थम् ।
पञ्चदिनेऽष्टदिने वृत्ति न कृत्वा रात्रान्तत्वेन निर्देशात् स्नावनार्थाञ्जनस्य
रात्रात्रेव प्रयोग इति ज्ञापितम् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—अत ऊर्ध्वं मित्यादि । अतः स्वास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनात् ऊर्ध्वं, कार्य्यमवश्यं
कार्य्यं स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, स्वास्थ्यवृत्तानुष्ठानेऽस्यञ्जनाद्यवश्यं कार्य्यमित्यर्थः, अञ्जनशब्दो-
ऽस्यञ्जनेऽपि वर्तते, तदर्थमभ्यञ्जनामप्युक्तम् । अञ्जनमेवादानुपहितं प्रधानाद्यवचनसुःपरि-
पालकत्वात्, वक्तव्यं—चक्षुः प्रधानं सर्वेषामिन्द्रियाणां विदुर्बुधाः । धमनीहारयुक्तानां
ज्योतिर्यामिव भास्करः ॥ यदि वा स्वास्थ्यवृत्तमधिकृत्य यदञ्जनादि, तदुच्यते, रोगेषु तु यदञ्जनादि,
तत् तद्विचिक्रियामु वक्तव्यं, यद्यपि चैतदञ्जनादि रोगहरमपि वक्तव्यं, तथापि प्रत्यः स्वास्थ्य-
वृत्तमतमेतदिति स्वास्थ्यवृत्तमभिप्रेत्येयमुक्तम् । सौवीरेत्यादि—सुवीरान्वीभवं सौवीरं, नित्यं
प्रत्यहम्, अक्षणोरिति द्विवचनमभिगोलकत्रयेऽप्यञ्जनविधानार्थम् । पञ्चरात्राष्टरात्रप्रवर्ण-
वृत्तान्तरकाले नियमदर्शनार्थं, तेन दोषकास्यसंपेक्षयाऽर्थाक् मध्ये ऊर्ध्वं च कर्त्तव्यं स्नावनमञ्जनमिति
भवति ॥ ७ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ।
 दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
 विरेकदुब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
 तस्मात् स्राव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥
 ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टं प्रसादनम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधर—तत्र दिनप्रयोगे दोषं दर्शयति—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रियं तेजोमयं तेजोविकारभूतं तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य तेजोमयस्य शारीरस्य शारीर-
 दोषवातपित्तकफेभ्यो भयं भवति, तत्रापि विशेषेण वातपित्तापेक्षया चक्षुष-
 स्तैजसस्य विरोधिगुणादाप्यत्वेन श्लेष्मतो भयमपि विशेषेणाधिकत्वेन भवति ।
 तस्य च श्लेष्मणो जयार्थं संशोधनं प्रधानं, तदिह स्रावणार्थं रसाञ्जनं तीक्ष्ण-
 मञ्जनं दिवा दिनकरकिरणाधिकरणे काले नेत्रयोनं प्रयोक्तव्यम् ।

ननु दिनं तैजसं चक्षुश्च तैजसं तयोः सामान्याद्रसाञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वेन
 तयोः सामान्यान् श्लेष्मतो विपर्ययत्वेन विशेषान् श्लेष्मजये दिन एव
 रसाञ्जनस्य तीक्ष्णस्याञ्जनप्रयोगः प्रशस्यते ; कथं निषिध्यते इत्यत आह—
 विरेकदुब्बलेत्यादि । दिनरसाञ्जननेत्राणां सामान्येऽपि श्लेष्मतो विशेषेण
 विरोधित्वेऽपि दिने नेत्रयोस्तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दोषविरेचनात् दुब्बला
 भवति दृष्टिर्गिन्द्रियं तदाऽपरतीक्ष्णमादित्यं न सहते यदि च प्राप्नोति सूर्य-
 किरणसंयोगेन युक्ता स्यात् तदा तद्विन्द्रियार्थतीक्ष्णातियोगात् सीदति । तस्मात्
 विरेकदुब्बलदृष्ट्यादित्यकरप्राप्तवसाददोषात् स्राव्यं विरेचनयोग्यं श्लेष्मतो
 भयमाशङ्क्यं तैजसं चक्षुर्निशायां ध्रुवमवश्यं स्राव्यं स्रावयेत् । तु पुनरञ्जनं स्राव-
 णाञ्जनं निशायामिष्यते इति कश्चित् । वस्तुतस्तस्मादुक्तदोषात् स्राव्यं स्रावय

चक्षुरिति—स्रावणाञ्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसस्य श्लेष्मतो
 भाव्यात् तैजसविकारदोषेन हेतुना, विशेषादिति वातपित्तभयादधिकत्वेन भयं भवति ।
 श्लेष्मजये च स्रावणं प्रधानं तस्मात् स्राव्यमित्यर्थः । स्रावणाञ्जनकालं नियमयति—निशाया-
 मित्यादि । ध्रुवमवश्यं निशायामेव, अञ्जनं प्रत्यासन्नत्वात् स्रावणाञ्जनम् । जन्तुकर्णेनापि
 स्रावणरसाञ्जनं निशायामेव विहितं, यदुक्तं “सप्ताहाद्रसाञ्जनं नक्तम्” इति । शालाक्येऽप्युक्तं
 “विरेकदुब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति । रात्री सुप्तगुणाश्चापि पुष्यन्वञ्जनकथितम् ॥”
 सीबीराष्णनञ्च विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति ; तेनैतद्विवा क्रियमाणं न विरोधि ।

यथा हि कनकादीनां मलिनां * विविधात्मनाम् ।

धौतानां निम्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥

एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ।

दृष्टिर्निराकुला भाति निम्मले नभसीन्दुवत् ॥ ६ ॥

यद्भ्रमं तत् स्राव्यमञ्जनं निशायान्तु रात्रावेव सौम्यत्वेन ध्रुवमिष्यते निरपाय-
मिष्यत स्रावणानन्तरदुर्बलत्वेऽपि दृष्टेस्तेजोमय्यास्तीक्ष्णामञ्जनयोगेन जातोप-
तापविरोधिगुणत्वाञ्जनायाः सौम्याया इत्यर्थः । अन्ये तु ध्रुवमञ्जनं नित्य-
प्रयोक्तव्यमञ्जनं सौवीर्यमञ्जनम् इत्यते । यस्मान्तेजोमयं चक्षुस्तत्तस्मात् दिवा
नेत्रयोश्चक्षुर्गोचकयोस्तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोक्तव्यं, यस्मान् चक्षुस्तेजोमयं तस्य
विशेषात् यत् श्लेष्मतो भयं भवति तत् विरेकदुर्बला दृष्टिविरेकेण श्लेष्मणो
निर्हरणेन दुर्बलो दोषः श्लेष्मा यत्र सा, आदित्य तेजोमयमादित्यकिरणं
श्लेष्मविरोधिनं प्राप्य सीदति शंभवजयति । तस्मादादित्ये दिनकरकिरणे
चक्षुःस्राव्यं वमनवत् पूर्वार्द्धं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते । श्लेष्मनिहरणानन्तर
श्लेष्महर दृष्टिमसादनं प्रसन्नताकरं कम्मं हितमिष्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः - ननु कस्मान्नित्याञ्जनस्रावणार्थमञ्जने उपदिशतीत्याशङ्कायां दृष्टान्त-
पूर्वकमुक्तानित्यहितमञ्जनस्रावणार्थमञ्जनयोः कस्माद् यथा हीत्यादि । हि
यस्मान् मलिनामामन्तुभृत्यादिमलयतां विविधात्मनां कनकादीनां तेजोमयानां
तैलचेलकचादिभिरेतानां निम्मला शुद्धिस्तादृशमलाभावात् शुद्धिः स्वाभाविकी
तेजसता यथा भाति एवम्, तथा नेत्रेषु अञ्जनाश्च्योतनादिभिः । अञ्जनं
नित्यद्विताञ्जनं, स्रावणार्थमञ्जनं अलाकाञ्जनादि, आश्रयान्तं नेत्रविरेकार्थं
द्रवौषधप्रयोगः । आदिना पुटपाकादिः । तैर्निराकुला निम्मला वातादि-

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति ध्रुवं नित्यकर्त्तव्यं सौवीरमञ्जनं यत् तन्निशि कर्त्तव्यं, स्रावणमञ्जनम्
श्लेष्मोद्रेकविषये वमनवत् पूर्वार्द्धं एव कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणि - अत्र ननु गमाद् यथा हीत्यादि । शुद्धिः स्वाभाविकी साऽऽगन्तुभृत्याद्यप-
नयने निम्मला यतो भाति । आश्रयान्तं नित्यविरेकार्थं द्रवौषधदानं, तत्स्वैहानभिहितमपि
कलेक्यादभिहितम् । आदिशब्देन पुटपाकादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
 ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥
 ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुत्वग्मुश्करम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-प्रक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥
 वन्यं सज्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
 श्रीविष्टकं शल्लकीञ्च शुकवर्हमथापि च ॥
 पिष्ट्या लिम्पेच्छरेपीकां तां वृत्तिं यवमन्निभाम् ।
 अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलमसां भिषकः ॥

दोषदुःखभावात् दृष्टिर्भाति । दृष्टान्तान्तस्माद् नमनान्यादि । अनेन दृष्टान्तेन दृष्टेस्तेजोमयत्वेऽपि षण्डत्वस्य साम्यत्वापि ख्यापितं चन्द्रमण्डलवत् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथाङ्गनप्रयोगानन्तरं दृष्टेः प्रसादनं इत्येवमहरं कम्मं हितमिति यदुक्तं तन्तु शालास्येष्वुक्तम्—“तीक्ष्णाङ्गनेनाङ्गितलोचनस्य यः सम्पदृष्टो न निरेति नेत्रात् । इत्येव्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रं धूमं प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥” इति । स्वयमापि वक्ष्याति—“नावनाङ्गननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत्” इति । तेनाङ्गनानन्तरं धूममाह हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुकेति ख्याता. प्रियङ्गुः स्वनामख्याता. पृथ्वीका कृष्णजीरकं. केशरं नागकेशरं. नखं नखी. ह्रीवेरं बालकं. चन्दनमत्र इवेत्. पत्रं नेत्रपत्रं. त्वक् गुडत्वकं. पत्रा स्थूला. उशीरं वीरणमूलं. पद्मकं पद्मकाष्टं. ध्यामकं गन्धनृणं. मधुकं यष्टीमथ. मांसी जटामांसी. गुग्गुलुः पुरः. अमरुः कृष्णागुरुः. शर्करा सिता. महाहारद्वन्द्वत्वात् क्रीवमेकवचनञ्च । न्यग्रोधादीनां लोभ्रान्तानां पञ्चानां शुभा भद्रास्त्वचः बल्कलानि । वन्यं कैवत्तमुस्तकं. सज्जरसं धूनकः. मुस्तं भद्रमुस्तकं. शैलेयं शैलज. कमलोत्पले पद्मकुमुदे तयोः किञ्चलकः. श्रीविष्टकं नवनीतखोटी । शल्लकी शिलारम इति लोके. शुकवर्हं ग्रन्थिपणम् । एतानि सर्वाणि जलेनानुक्तवान् पिष्ट्या

चक्रपाणिः—इहैवाङ्गनान्ते धूमपानं विधायति—“नावनाङ्गननिद्रान्ते इत्यादिना ; अतोऽङ्गनानन्तरं धूमोऽभिधीयते, उक्तञ्च शालास्ये—“तीक्ष्णाङ्गनेनाङ्गितलोचनस्य यः सम्पदृष्टो न निरेति नेत्रात् । इत्येव्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रं धूमं प्रशान्तिं लभते क्षणेन ॥” हरेणुका-मित्यादि । - हरेणुका रेणुका, पृथ्वीका कृष्णजीरकं. केशरं नागकेशरं, पद्मकं पद्मकाष्टं, ध्यामकं गन्धनृणं, न्यग्रोधादीनां लोभ्रान्तानां त्वचस्तासां विशेषणं शुभा इति, वन्यं कैवत्तमुस्तकं, शुकवर्हं

शुष्कां विगर्भां तां वर्त्ति धूमनेत्र.पि तां नरः ।

स्नेहाक्तामग्निसंप्लुटां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १० ॥

वसाघृतमध्वच्छिष्टैर्युक्तैर्वरीषधैः ।

वर्त्ति मधुरकैः कृत्वा स्नेहिकीं धूममाचरेत् ॥ ११ ॥

शरेपिकां शरपुष्पस्य नाडी शरिकेति प्रसिद्धा तां लिम्पेत् वक्ष्यमाणां वर्त्ति यव-
सन्निभामित्याद्यनुवादात् जलपिष्टेस्नेहरेणुकादिभिर्भेषजेयवाकारा मध्यस्थूला
प्रान्तद्रवमूक्ष्मा तथाङ्गुष्ठाङ्गुलिबन् स्थूला अष्टाङ्गुलीयां वर्त्तियेथा भवति
तथा लिम्पेत् । तां वर्त्ति यवाकारादिरूपां शृष्कां शृष्कीकृत्य शरेपिकामाकृष्य
विगर्भां कृत्वा स्नेहनाक्तामभ्यज्य वक्ष्यमाणधूमनेत्रे धूमपाननलिकायां षट्त्रिंश-
दङ्गुलिमितायां त्रिकापाकलितायाम् अपिेतां तच्छिष्टे प्रविष्टमेकमग्रं यस्यास्ताम्
अग्निसंप्लुष्टामन्यास्मिन्नग्रे जग्निना दह्यमानां सुखां मुखजनिकां प्रायोगिकीं
पिबेत् । एतेन प्रायोगिकाऽयं धूमः प्रयोगः प्रतिदिनमभ्यासस्तस्यैव पंचधूमस्य
संज्ञा प्रायोगिक इति तद्गुणाय वर्त्ति प्रायोगिकीति संज्ञा ॥ १० ॥

गङ्गाधर—धूमपसङ्गान् रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नेहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि ।
वसा जन्तुस्त्रोहः घृतं सर्पिः, मधुच्छिष्टं सिक्थकं, तैर्युक्तितो युक्तैर्भिषजा
युक्त्या यथायोग्यं वर्त्तिकरणोवर्त्तिः प्रयाजिनैरिह वरीषधैरुक्तमोषधैर्मधुरकैर्जीव-
नीयगणद्रव्यैः पिष्टैः कृतां वर्त्ति स्नेहिकीं रुक्षस्य स्नेहनकारिणीम् । धूम-
माचरेत् । प्राग्बन् स्वर्नलिकापिनामप्रसंप्लुष्टामित्यनुवचते । एष धूमः स्नेहिको
रुक्षस्य स्वस्थस्य स्नेहनविधानार्थं न तु सतताभ्यासार्थम् ॥ ११ ॥

प्रन्थियर्षकं, शरेपिका शरपुष्पस्य नाडी शरिकेति प्रसिद्धा । अत्र विधानं—पिष्टैर्भेषजैः
शरिका तथा वेष्टयितव्या यथाऽप्टाङ्गुलायताऽङ्गुष्ठपरिणाहा च वर्त्तिः स्यात्, ताञ्च शुष्कां सर्तीं
वर्त्ति शरेपिकामाकृष्य स्नेहनाभ्यज्याग्निनैकस्मिन्नग्रेऽवदह्यमानां वक्ष्यमाणधूमपाननलिकायां
मूलरन्ध्रे निवेक्ष्यातो धूमः पेयः । प्रायोगिकी च नित्यपेयवर्त्तिसंज्ञा । सुखामित्यनेनाकटुकाण्ड-
मनस्ययत्पञ्च दर्शयति ॥ १० ॥

अकपाणिः—स्नेहिकधूमवर्त्तिमाह—वसेत्यादि । मधुच्छिष्टं सिक्थकं, वरीषधैरिति मधुरक-
विशेषणं, मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकर्षभकादीनि । युक्ति युक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं
कर्त्तव्यं यथा वर्त्तिः कर्तुं पाठ्येत इति दर्शयति । वर्त्तिकरणञ्च पूर्ववत् । स्नेहिकी स्नेहन
कारिका ॥ ११ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।

गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥ १२ ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसाद्धविभेदको ।

कर्णानिशूलं कासश्च हिक्राश्वसो गलप्रहः ॥

गङ्गाधरः—मूर्द्धि बद्धकफस्य स्वस्थस्य शिरोविरेचनार्थं वैरेचनिकधूम-
पानवर्त्तिं दशयति—श्वेतेत्यादि । श्वेता श्वेतापराजिता, ज्योतिष्मती
लताफुटकी, हरितालं द्विधा तत्र सपत्रमुत्तमम्, मनःशिला कुन्टी, गन्धा-
श्चागुरुपत्राद्या ज्वरचिकित्सिते अगुर्वादिनलद्रव्याणि अगुरुकुष्ठतगरपत्रत्यादि-
नाक्तानि यानि तानि अगुरुसाहितपत्रादीनि कुष्ठतगरवाञ्जनानि जलेन पिष्ट्वा
उक्तरूपा वर्त्तिः कृता मूर्द्धविरेचनधूमो भवतीति वैरेचनिकी वर्त्तिरियं शिरो-
विरेचनधूमार्था इति तां वर्त्तिं यवसान्निभामित्यादि अश्लुष्टामित्यन्तमत्राप्यनु-
वर्त्तते । अत्र कुष्ठतगरवञ्जनं मस्तुलुङ्गस्त्रावभयान् ; वक्ष्यति च “धूमवर्त्तिं
पिबेद्गन्धैरकुष्ठतगरंस्तथा” इति । शालाक्येऽपि “नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्त्ति-
प्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण ते तस्मान्नैव योजयेत् ।” सुश्रुतेऽप्युक्तम्
“पलादिना तगरकुष्ठवञ्जनम्” इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—धूमवर्त्तित्रयपाने धूमगुणान् प्राह—गौरवमित्यादि । गौरवं
नानिस्फुटवानादिवैषम्ये धातुसाम्यवद् व्यवहारात् नानिवाथाभावाच्च यच्छिरसा
गौरवशूलादयस्ते सर्व्वे धूमपानात् प्रशाम्यन्ति । एतेन धातुवैषम्ये व्याधित्व-
दशायामपि सुतरां शिरोगौरवादयः प्रशाम्यन्तीति लभ्यते । एवं सर्व्वत्र

चक्रपाणिः—वैरेचनिकधूमपानवर्त्तिं वक्ष्यति—श्वेतेत्यादि । श्वेताऽपराजिता, गन्धाः सुगन्ध-
द्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः, अगुरु च पलायाश्च अगुरुपत्राद्याः ; अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे
वक्ष्यमाणाः, ‘अगुरुकुष्ठतगरपत्रं’ इत्यादिगणा मन्तव्याः । अगुर्वाद्या इति न कृतं कुष्ठतगरयो-
रतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्त्रावभयान् परिहारार्थं, वक्ष्यति च त्रिमर्म्भे—“धूमवर्त्तिं पिबेद्
गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा” । शालाक्येऽप्युक्तं “नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं
विशेषेण तस्मान् ते नैव योजयेत् ।” सुश्रुतेऽप्युक्तम् “पलादिना तगरकुष्ठवञ्जेन” इति ॥१२॥

चक्रपाणिः—धूमपाने गुणान् वक्ष्यति—गौरवमित्यादि । शिरोरुद्धाः केशाः ; कपालाश्च शिरस

दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः * ।
 पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
 हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
 श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलशुण्डुप्रजिह्विका ॥
 खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।
 अथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहांऽतिनिद्रता ॥
 भ्रूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥
 न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्द्धं जत्रुजाः ।
 भ्रूमवक्त्रकपानस्य † व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥१३॥

स्वास्थ्यातुष्यव्याधिहरणकम्मप्रशंसायां बोध्यम् । आस्त्रावः स्रोतोघ्राणाक्षि-
 दोषज इति योज्यम् । स्रोतो मुखस्रोतो नव प्रशानरन्ध्राणि वा तत्रापि घ्राणाक्षीति
 विशेषेण नासानयनदोषजस्त्रावप्रशमनबोधार्थम् । घ्राणास्ययोगन्धः, स च
 पूतिः । केशानां पिञ्जरत्वं खर्वत्वेनातिक्लृष्टित्वं तथा पतनम् । बुद्धेर्मोहो
 मनोमोहः बुद्धिस्थानत्वेन मनसो बुद्धिशब्दवाच्यत्वात् । शिरोरुहाः केशाः,
 शिरसश्च कपालानि । तेषाम् इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां स्वरस्य चाधिक बलं
 भवतीति योज्यम् । बलिनोऽपीति बलवत्कारणजाता अपि वातकफात्मानो
 व्याधय ऊर्द्धं जत्रुजा नूर्द्धं देशकण्ठास्यकणनासाक्षिशिरोभवास्तत्रापि विशे-
 षेण शिरोगता न च स्युन तन्याङ्गजा न स्युरिति । भ्रूमवक्त्रकपानस्य भ्रूमस्य
 वक्त्रकपानं वक्त्रकेण पानं यस्य तस्य तथा । मुखेन भ्रूमं पीतवतां नासया
 बधनादिति भावः ॥ १३ ॥

एव, बलिनोऽपीति बलवत्कारणा इत्यर्थः । ऊर्द्धं अत्र जत्वेनेव शिरोगता अपि कण्ठास्यो
 पुनरधिधीयन्ते विशेषविधानार्थम् ॥ १३ ॥

* स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः इति वा पाठः ।

† भ्रूमवक्त्रकपानस्येति कश्चिन् पाठान्तरम्

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।
 वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥
 स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य च्चुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
 नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥

गङ्गाधरः— नन्विमांस्त्रीन धूमान् स्वाभीष्टतः किं पिबेत् किं कालविज्ञापेण इत्याह—प्रयोगपान इत्यादि । प्रयोगपानं प्रायोगिकधूमपानं तस्य धूमवक्रक-पानस्याष्टौ कालाः प्रकीर्त्तिता ब्रह्मादिभिरिति शेषः । कस्मादष्टौ काला इत्याह—वातेत्यादि । हि यस्मादेष्वष्टसु वक्ष्यमाणस्नानानन्तरादिषु कालेष्वेव वातश्लेष्मसमुत्कंशो लक्ष्यते न अन्यस्मिन् काले, तस्मान् स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य वमिता क्षुत्वा क्षवथं कृत्वा दन्तान् विघृष्य च, नावनाञ्जन-निद्रान्ते नावनान्तेऽञ्जनान्ते निद्रान्ते च आत्मवान् साधु मनस्वी धूमपो यथा भवेत् । इति प्रायोगिकधूमपाने काला आचार्येण मुक्तकण्ठेनोक्ताः । स्नैहिकवैरेचनिकधूमपानकालस्तु क इत्यत आह तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेणान्यस्य धूमस्येति ऊर्द्धजत्रुजा वातकफात्मानो वातात्मानः कफा-त्मानश्च रोगा न भवन्ति । तस्येत्यनेन पूर्व्वेण पेयाः स्युरित्यादिना परेण चान्वयो बोध्यः । एतेन चैतदुक्तं भवति, शैत्येन गुणेन वायुः कुप्यति चेत् तदा वातात्मानो रोगा भवन्तीति, तदैव स्नैहिकधूमां विधेयो यदा पुरुषो रुक्षः स्यात् रौक्षेण भवति सति तदैव रौक्ष्यहरस्नैहिकधूमपो भवेत्, तस्मात्—अस्नात्वा चाप्यभुक्त्वा च नोल्लेख्य न क्षवोद्भवे । निशि जागरणान्ते च रतान्ते स्नैहिकं पिबेत् ॥” इति बोध्यम् । तेन रौक्ष्यगुणकुपितवातात्मानो रोगा न भव-न्तीति, द्वयोः कौपे त्रष्टौ कालाः । कफात्मानश्च रोगास्तदा भवन्ति यदा पुरुषो-ऽरुक्षः स्यात् तदैव कफवृद्धिकाले कफहरमूर्द्धवैरेचनिकधूमपो भवेत् । तस्मात् स्नात्वा भुक्त्वेत्याद्यष्ट काला बोध्याः । एतेन तदपास्तं यत् परैः प्रायोगिकधूम एव प्रायः स्वस्यवृत्ताधिकारिको न तु स्नैहिकवैरेचनिकाचित्यत आचार्येण

चक्रपाणिः—धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः ; स्नैहिकपाने तु वातवृद्ध्युत्पलक्षितः कालो, वैरेचनिकपाने तु स्नेह्यावृद्ध्युत्पलक्षितो मन्तव्यः । प्रायोगिक एव प्रायः स्वस्यवृत्ताधिकारे, तेन तत्काल एव कष्टरवेणाभिधीयते ; यदि वा प्रयोगपाने मततपाने स्वस्थाधिकार इति यावत् । तेन धूमवक्रस्याप्येते काला भवन्ति ।

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वं जत्रुजाः ।

रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

मुक्तकालेन प्रायोगिकधूमपानकालोऽभिहितो न त्वितरधूमपानयोः" इति व्याख्यायते । यदपि च "प्रयोगपाने सततपाने स्वस्थाधिकारीयधूमपाने इति यावत् तेन धूमत्रयस्याप्यष्टौ काला भवन्त्युक्ता अत एव तथा वातकफा इत्यादि ग्रन्थो न पुनरुक्तः स्यात् । वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्चोर्ध्वं जत्रुजा रोगाः क्रमात् स्तैहिकधूमपानस्य मूर्द्धवैरेचनिकधूमपस्य प्रायोगिकधूमपस्य न भवन्ति इति व्याख्यानेन सूक्तश्च स्यादिति" व्याख्यायते तदपि न मनोरमं स्यात् अथ हि स्नानाद्यनन्तरं न केवलवातकालः तत्र च स्तैहिकधूमपानं न विधीयते तस्माद्वातकफात्मानो वातऽलैप्यिका एव न तु वातात्मानः कफात्मानश्चेति उक्तकाले हि वातकफोत्प्लेशवचनत् रक्तस्य धूमनिषेधाच्च ।

ननस्य त्रिविधधूमं पिबतो यथाकर्म धूमस्य पानमोक्षौ भवतो न वेत्यत आह—तस्य तु पेया इत्यदि । तस्य स्नात्वा शुक्ला इत्याद्यष्टानां कालानामेकस्मिन्नेकस्मिन् काले त्रिविधान्यतमधूमपस्य पुरुषस्य त्रिस्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः पेयास्त्रिवारीभूतास्त्रयः कालाः आपानाश्च पानसीमाश्च ऋः स्नानाद्यनन्तरैककालस्य धूमाक्षयपक्षेऽप्येककालेन नवसंख्ययाः पानव्याप्तधिकरणत्वेन कर्मसंख्यायां तद्वाच्ये क्षणे कृताः पेया इति पदम् । धूमः पीयतेऽस्मिन् काले इति पानः पानकालः पानादा सीमा इत्यापानाः पानकालसीमाः । त्रयस्त्रय इति वीपमायां द्विर्भावस्तेनैवाष्टमु कालेष्वेवैकैकस्मिन् काले इत्यर्थो लभ्यते । तथा च स्नानाद्यनन्तरमेकैकस्मिन् काले त्रिविधा यतम एको धूमस्त्रिवारीभूतास्त्रयो नव वाराः सन्तः पेया आपानाश्च त्रयस्त्रयः । उभयर्थैव स्नानाद्यनन्तराष्टकालानामेकैकस्मिन् काले नव वारात् धूमस्य पानं मोक्षश्च इत्यष्टादश पानमोक्षा मोक्षव्यवहितपानानि नव पानान्यभायकमोक्षाश्च नवेति फलितार्थः ।

वातकफात्मकशब्देन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च सूक्तकाले । पेयाः स्युरापानादावापाना धूमाभ्यवहारमोक्षाः, एकैकस्मिन् स्नानादिधूमपानकाले, त्रिविधा आकृतिश्रयं कर्तव्याः, ते चाकृतिश्रयेऽपि त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः, एकैकस्मिन् धूमपानकाले नव धूमाभ्यवहारमोक्षाः कर्तव्याः, त्रिस्त्रिंशत्तस्यवहारान् कृत्या त्रिविधमोक्षान् कर्तव्य इत्यर्थः ।

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ।

प्रयोगे स्नेहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिश्रतुः पिबेत् ॥ १४ ॥

ननु स्नानाद्यनन्तराष्टकालेष्वेवव पिबेन्न वेत्यत आह—परमित्यादि । त्रिविधान्यतमकस्य भूमस्य नवधा पानं नवधा मोक्षश्च नाहः कालेष्वष्टम्, परन्तु बुद्धिमान् स्वशरीरदोषोद्रेकं बुद्ध्या प्रयोगे प्रायौगिकभूमे पेषे अहः कालेषु स्नानाद्यनन्तरादिनिद्रान्तान्तेष्वष्टम् दिवाकालेषु मध्ये द्विकालपायी स्यात्, तथा च स्वशरीरवातकफोन्म्लेशानिर्गम्य बुद्ध्या स्नात्वा भुक्त्वा च वा, स्नात्वा समुल्लेख्य च वा, स्नात्वा क्षुब्ध्वा च वा, स्नात्वा दन्तान् विष्टप्य च वा, स्नात्वा नावनान्ते च वा, स्नात्वाञ्जनान्ते च वा, स्नात्वा निद्रान्ते च वा । भुक्त्वा समुल्लेख्य च वा, भुक्त्वा क्षुब्ध्वा च वा, भुक्त्वा दन्तान् विष्टप्य च वा, भुक्त्वा नावनान्ते च वा, भुक्त्वा अञ्जनान्ते च वा, भुक्त्वा निद्रान्ते च वा । समुल्लेख्य क्षुब्ध्वा च वा, समुल्लेख्य दन्तान् विष्टप्य च वा, समुल्लेख्य नावनान्ते च वा, समुल्लेख्याञ्जनान्ते च वा, समुल्लेख्य निद्रान्ते च वा । क्षुब्ध्वा दन्तान् विष्टप्य च वा, क्षुब्ध्वा नावनान्ते च वा, क्षुब्ध्वाञ्जनान्ते च वा, क्षुब्ध्वा निद्रान्ते च वा । दन्तान् विष्टप्य नावनान्ते च वा, दन्तान् विष्टप्याञ्जनान्ते च वा, दन्तान् विष्टप्य निद्रान्ते च वा । नावनान्तेऽञ्जनान्ते च वा, नावनान्त निद्रान्ते च वा । अञ्जनान्ते निद्रान्ते च वति प्रायौगिकभूमं पिबेत् ; दिवसे एव न तु रात्रौ, रात्रिस्तत्काले दोषोद्रेकाभावात् । रात्रेः कर्तकालत्व-स्वभावेन तु दोषविशेषकोपः स्यादेव स च स्वाभाविक एव न धमेन प्रशाम्यति इत्यर्थः । स्नेहिके त्वेकमिति—स्नेहिकभूमम् एकमेवार्थान् तत्कालं व्याप्य पिबेत् । स्नेहिकभूमपानकाला हि स्नानादिकास्तेषामेककालमित्यर्थः । वैरेच्यं त्रिश्रतुरिति—त्रयश्च चत्वारो वा वारा इति त्रिश्रतुरिति, न त्रींश्रतुरो वारान् । विरेच्यदोषबलापेक्षया वैरेच्यं वैरेचनिकधूमं पिबेत् । वैरेचनीयधमस्याप्यष्टौ स्नानाद्य चरकालास्तेषां मध्ये त्वेककालमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अहस्तु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् भूमे यावान् यावान् पानकाल-निवृत्तं दर्शयति—परमित्यादि । कालेषु स्नानादिकालेषु । ननु प्रायौगिकभूमे । स्नेहिके त्वेक-मिति—स्नेहिकभूम एकमेव कालं व्याप्य भूमं पिबेदिति बोध्यम् । त्रिश्रतुरिति—वैरेच्ये दोष-

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥

बाधिर्व्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥

तत्र प्लं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।

स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ १६ ॥

परन्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगहितः ।

न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ॥

गङ्गाधरः—अथैतद्धूमत्रयस्य सम्यगतियोगलक्षणमाह हृत्कण्ठेत्यादि । संशुद्धिः श्लेष्मरहितत्वं, शिरसो लघुत्वं, यथेरितानां दोषाणां यथा प्रवृत्ते-मानानां वातादीनां शमः शान्तिः । सम्यक्पीतस्य लक्षणमेतत् विपरीतमसम्यक् पीतस्य धूमस्य लक्षणमिति बोध्यमर्थान् । अतिपीताकालपीतयोर्लक्षणमाह बाधिर्व्यमित्यादि । शिरोभ्रमः शिरोघूर्णत्वम् । अकाले पीतो धूमोऽतिपीतो वा धूमः कुर्यात् उपद्रवान् उक्तबाधिर्व्यादिरूपान् परान् वा । तयोः प्रति-कारमाह—तत्वेत्यादि । तत्र धूमजे दोषे प्रकरणादकालपीतातिपीतान्यतरधूम कृतप्रकोपे दोषे सति यदि पित्तानुगो वायुः पित्तानुबन्धवान् भवति तदा सर्पिषः पानं स्नैहिकं नावनाञ्जनतर्पणं स्नेहद्रव्यघटितं कार्यम् । शीतन्तु शीतस्पर्शवीर्यवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं, रक्तपित्ते रक्ते पित्ते रक्तयुक्त पित्ते च स्यात् । श्लेष्मपित्ते श्लेष्मप्रधानपित्ते विरक्षणं रौक्ष्यगुणवद्द्रव्यघटितं नावनाञ्जनतर्पणं स्यात् ॥ १५।१६ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्व्व एव पुरुषः किं धूमपानाधिकारी न वेत्यत आह—परन्वन्त्यादि । वस्तिकर्मणीति त्रिविधे, रक्ती रक्तदोषवान्, नामं न

बलापेक्षो विकल्पः । तत्रेत्यादि—धूमज इत्यधिकप्रयुक्तधूमकृते वधि वायुः पित्तानुगो बुद्धरुदा नावनाञ्जनतर्पणं स्नैहिकं स्नेहकृतं कर्त्तव्यं, शीतं शीतकृतं कर्त्तव्यं नाधनाद्येव, विरक्षणमपि नाव-
नाद्येव ॥ १५—१६ ॥

न रक्ती न विषणात्तो न शोची न च गर्भिणी ।

न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥

न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षणे ।

न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च मान्निकम् ॥

धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ।

न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहने न च ।

न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥

एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ।

रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

चामाजीणः न जागरे इति प्रायोगिकवैरेचनिकधूमविषये प्रतिषेधः स्नेहिके तु विधिः, क्षीणे धातुक्षये क्षीणे सति, अते उरःक्षते । न मद्यदुग्धे पीत्वा न स्नेह पीत्वा न दाक्षकञ्च पीत्वा धूमं पिवेदिति पूर्वश्लोकान्वयः । पीत्वेति वचनान् केवलमथादिपानानन्तरं धूमप्रतिषेधः तेनान्नं भुक्त्वा तु न प्रतिषेध्यः पानं धूमः । न भुक्त्वा दध्ना चेति दध्ना भुक्तवतोऽन्नं धूमपानं प्रतिषेध्यं न तु दधि पीत्वा प्रतिषेधः । चकारस्वत्र न चेत्यन्वितः । अत्र पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतोऽधिकत्वेन धूमप्रतिषेधार्थम् । न रुक्ष इति स्नेहिकातिरिक्तधूमविषये निषेधः । एवं क्रुद्धोऽपि । एतदशब्दोऽत्रावधारणे, चकारः पुनस्तस्य समुच्चये । रोहिणीभिर्गोहिणी । एषु धूमपानदोषमाह एष्वित्यादि । एषु विरिक्तादिषु मध्ये यो नरो मोहाद्धूमं पिवति । अकालेष्विति धूमपानानर्हवयस्वत्र अकालः, स चाध्वान् द्वादशवत्सरात् ; तन्मन्तरे हि “न चोदद्वादशे धूमः” इत्युक्तम् । न तु स्नात्वा भुक्तवेत्यादुक्तकालातिरिक्तकालेषु तेषु पूर्वमेव “अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान्” इति वचनेन प्रतिषेधात् । तथा चाकालेषु अध्वान् द्वादशवत्सरावयसो यो नरो मोहाद्धूमं पिवति तस्य धूमविभ्रमात् धूमपानकुपितवातात् रोगाः प्रवर्द्धन्ते । यस्मिन् यस्मिन् रोगेऽरोगे वा धूमेन विरेकादिः क्रियते, तस्मिंस्तस्मिन् रोगे तेन धूमेन स च रोगो वर्द्धतेऽप्ये च रोगा जायन्ते इति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

वक्रपर्यायः—न विरिक्त इत्यादी प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम् । धूमं न भुक्तेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतो विषेधप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

धूमयोग्यः पित्तदोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।

घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ॥

आस्येन धूमकवलान् पित्तन् घ्राणेन नोद्धमेत् ।

प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥

ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्छेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ।

पित्तच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥ १८ ॥

गङ्गापरः—ननु धूमं केन प्रकारेण कः पित्तदित्यत आह—धूमयोग्य इत्यादि । घ्राणेनेत्यन्तेन च्छेदः । धूमयोग्य इति विरिक्तादिभिन्नो द्वादशवर्षादिवयाः पुरुषः स्नानाद्यनन्तरकाले शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये दोषे घ्राणेन पित्तं प्रकरणात् धूममित्यर्थः । आस्येन कण्ठस्थे दोषे इत्यनेनान्वयात्त्र कण्ठस्थेन सामीप्यादृक्षोर्जपि लक्षणे, “उरःकण्ठगते दोषे वक्रेण धूममापित्वेत्” इत्यक्तः ।

ननु घ्राणेन पीत्वा मुखेन वापि पीत्वा घ्राणेन मुखेन वा किं धूममुच्चेत् इत्यत आह—मुखेन घ्राणपो वमेत् । आस्येन पित्तं घ्राणेन न वमेत् अपि त्वास्येनैव ; नञोऽत्र पर्युदासत्वात् । आस्यपस्य घ्राणवमननिषेधे हेतुमाह—प्रतिलोममित्यादि । हि यस्मात् आस्येन पीतो धूमो घ्राणेन वमितुं प्रतिलोमं विभागं गतः स्यात् । ननु भवतु प्रतिलोमं गतः का तत्र दानिरित्यत आह—हिंस्याद्धि चक्षुषी इति । हि यस्मादाशु चक्षुषी हिंस्यात्, प्रतिलोमं गतो धूम इत्यर्थः । ननु धूमं केन प्रकारेण पित्तदित्यत आह—ऋज्वत्यादि । ऋज्ज्वानि अकृदित्यानि अङ्गचक्षुषि यस्य स तथा, अङ्गपदेन प्रायो हस्तपादादि लभ्यते, तद्वारणाय विशेषेण चक्षुरुपादक्षम् । तच्छेताः धूमपाने चेतो मनो यस्य स तथा, एतेनान्यमनस्कृतं तदानां निषिध्यते । सूपविष्टः सूपवेषेण शाली त्रिपर्ययं त्रिसङ्क्रयस्य त्रिरावृत्तिपर्यन्तं नत्र वारान् नववार-

चक्रपाणिः—धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति च्छेदः । प्रतिलोमं गत आस्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः । द्विसङ्क्रयश्च हेतुः ; तेनायमर्थः—यस्मात् प्रतिलोमं विभागं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिंस्यात् ; यस्मात् हिंस्यात् तस्मात् घ्राणेन नोद्धमेदिति ।

सम्बन्धपरिचयः सूपविष्टः, त्रिपर्ययमिति तु यद्यपि पूर्वमेवोक्तम् आपानात्मन इत्यनेन, तथापि त्रिपर्ययमिति धूमपानपर्यन्तम् ऋज्वङ्गचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलः स्याद् विरेचने ।
 द्वात्रिंशद्द्व्यङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्द्धमिष्यते ॥
 ऋजु त्रिकोपाकालितं कालास्थ्यधप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥

मोक्षव्यवहितान तथाभूत एव नासया तदेकं छिद्रं पिश्यात्मवान धूमं पिबेत् ।
 न तु धूमपानोपक्रमे ऋजुचक्षुरादिभूत्वा पानकालेऽन्यथाज्ञादिः स्यादिति
 ज्ञापनाय त्रिपर्ययमिति पुनरुक्तमन्यथा पूर्वमेव त्रिस्रयस्त्रय उच्युक्त किमथमत्र
 पुनरुच्यते । आस्थपानं तु मुतगं छिद्रं पिश्यायकं नासयाति विशेषात्त विना
 क्रमो बोध्यः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः अर्थव्यप्रकारेण धमवर्तिमेवाोक्तरूपेणाधिष्णुष्टं कृत्वा नेत्रापिनां च
 कृत्वा पिबेत् । तन्नेत्रं किम्भूतं भवति कासता वा निम्भूतं स्यादित्यत आह—
 चतुर्विंशतिकमित्यादि । नेत्रं नीयते धमोऽननेति नेत्रं नायिका । विरेचने मूढ-
 विरेचनीयधूमपाने स्त्रैः पानकामपुरस्य स्वायंरङ्गुलंश्चतुर्विंशतिकं चतुर्विंश-
 त्यङ्गुलं पूणहस्तामित नेत्रमित्यथ । स्नेहे स्नेहिकधूमपाने द्वात्रिंशद्द्व्यङ्गुलं नेत्रम् ।
 प्रयोगेऽध्यर्द्धं चतुर्विंशतिकं प्रथमानदेशेन तदाधिकारादनुवर्त्तनात् । अधि-
 शब्दोऽधिकार्योऽधिकमद्व यत्र चतुर्विंशतिकं तदध्यर्द्धं चतुर्विंशतिकं पट्त्रिंश-
 द्द्व्यङ्गुलं नेत्रं प्रायोगिके धूमपाने बोध्यामिति । उक्तञ्च जतूकर्णे "साद्धस्त्रंश-
 युतः पूर्णा हस्तः प्रायोगिकादिषु । नेत्रं कासहरे त्रंशहीनः शेषे दशाङ्गुलम् ॥"
 इति । तत्र प्रायोगिकः स्नेहिकश्च विरेचनिक एव च । कासहरे
 वामनश्च धूमः पञ्चविंशो मतः ॥ इति । अत्र तु स्वस्थवृत्तत्वेन प्रायोगिकादि-
 प्रथमत्रयमुक्तम् । कासहरे वामनधूमयोरानुरष्टत्वेनात्र पुनर्नापदेशः । कासादि-
 व्याधिषु पुनस्तां वक्तव्या इति न न्यूनता । नन्वेवमस्तु नेत्रमेतावन्मितं
 किमृजु किं वानृजु केन च द्रव्येण कार्यामित्यत आह— ऋजु त्रिकोपात्यादि ।
 पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकयापि रन्ध्रकच्छिद्रं पिश्याय पिबेत् न पुनर्नासिकयैव पिबेदिति
 नियमः ॥ १८ ॥

चक्रपाणिः—नेत्रं नायिका चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम्, अध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । इह
 वैरेचनिकनेत्रमेव चतुर्विंशत्यङ्गुलं सार्द्धं सप्त पट्त्रिंशद्द्व्यङ्गुलप्रमाणं, प्रायोगिकधूमपाने तत्र तु
 जतूकर्णप्रत्ययाद्बोध्यम्, यदाह— "साद्धस्त्रंशयुतः पूर्णा हस्तः प्रायोगिकादिषु" इति । त्रिकोपा-
 कालितमिति पार्श्वभिभिन्वैः समन्वितम् ।

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ।
 नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ १६ ॥
 यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
 कफश्च तनुतां प्रातः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ २० ॥
 अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
 स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ २१ ॥
 तालु मूर्च्छा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
 तृप्यते मुह्यते जन्तु रक्तञ्च भ्रवतेऽधिकम् ॥
 शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ।
 इन्द्रियाग्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ २२ ॥

कोषः पञ्च ऋजुभिस्त्रिभिः कोषैराकलितम् आ सम्यक् सन्धिस्थानेऽनु-
 रूपेणोत्तरमुखेण सन्धानेन निष्पादितं त्रिभङ्गमित्यर्थः । त्रिकोपस्य ऋजुत्वेन
 समुदायस्य त्रिवक्रत्वमायातम् । कोलास्थ्यग्रप्रमाणितं कोलास्थ्यप्रवेशाद्द्वि-
 युक्तस्थूलम् । वास्तनेत्रसमद्रव्यं वस्तेनेत्रस्य यद्द्रव्यं तदेव द्रव्यं घटककारणीभूत-
 समवायिकारण यस्य । तच्च द्रव्यं वक्ष्यते सिद्धिस्थाने "सुवर्णरूप्यत्रपुताम्र-
 रीति-कास्यास्थिलौहद्रुमवेणुपाठैः । नल्लविपाणंमणिभिश्च तैस्तेः कार्याणि
 नेत्राणि मुक्तणिकानि ॥" इति । यथाक्तनेत्रेण धूमपानगुणं दर्शयति - दूरा-
 दित्यादि । दूराद्विनिर्गते इत्यनेन चतुर्विंशत्यङ्गुल्यादिदीर्घत्वप्रयोजनम् । पक्वे-
 ष्विक्त्वं इत्यनेनात्र त्रिकोषाफलनप्रयोजनम् नाडीतनूकृत इत्यनेन कोलास्थ्यग्र-
 प्रमाणितमित्यस्य प्रयोजनं दर्शितम् । एतत्तृयान्यतमं त्रिना इन्द्रियबाधकत्वं
 बोध्यम् । अत्र केचिन् यदेत्यादिनैकश्लोकेन धूमस्य सम्यग् योगलक्षणमाहुः ।
 अविशुद्ध इत्यादिनैकेन श्लोकेनायोगलक्षणं, तास्वित्यादिभ्यां श्लोकाभ्या-
 मतियोगलक्षणमाहुस्तत्र । पूर्वमेव हृत्कारंतेत्यादिना सम्यगयोगानियोग-
 लक्षणानामुक्तत्वेनात्र पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ १९—२२ ॥

यथासिद्धिलिख्या पाने गुणं दर्शयति - दूरादित्यादि । केचिद् धूमसम्यक्पानादिलक्षणं
 प्रथमं वदन्ति, तत्र चोरश्चेत्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम्, अविशुद्ध इत्याद्यायोगलक्षणं,
 तास्वित्याद्यतियोगलक्षणम् । धूममिति पण्यर्थे द्वितीया, यदि वा धूमस्येति पाठः ॥ १९—२२ ॥

वर्त्मवर्षेऽणुतेलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
 प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥
 नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
 न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
 न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रुणि वा पुनः ।
 न च केशाः प्रलुच्यन्ते वर्द्धन्ते च विण्पतः ॥
 मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंघहः ।
 पीनसार्द्धाविभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥
 शिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकराडराः ।
 नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

गङ्गाधरः अथ धूमनस्ययोर्नासाञ्छ्रप्रयोगसामान्यात् नेत्रहितत्वेन नयन-
 कार्यमङ्गनमनु सर्वदेहहितत्वेनास्यनासाकाय्य धूममुक्त्वा नासामात्रकाय्यं
 नस्यमाह वर्त्मवर्षे इत्यादि । वर्त्मवर्षे वर्त्मना चक्षुषो वर्त्मना ऊर्ध्वजत्रु-
 वर्त्मभिर्वा वर्षे स्त्रावेऽणुतेलम् अणूनां स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतेलं वक्ष्यमाणं
 कालेषु त्रिषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु नभस्तले गतमेघेऽतीतमेघे नभस उपरि भूस्थ-
 लोकान् ना पुरुष आचरेन् नस्यविषयेति शेषः । नस्यकर्म गुणत आह—
 नस्यकर्मन्त्यादि । वक्ष्यति हि सिद्धिस्थानं—“नावनश्चावपीडश्च च्यवनं धूम
 एव च । प्रतिमपेश्व विज्ञेयो नस्तः कर्म च पञ्चधा ॥” इत्यादिना । तत्र
 यन्नस्यं स्नेहनावनं तत्कर्म वक्ष्यमाणं यो निषेवते तस्य न चक्षुरुपहन्यते न
 घ्राणं न श्रोत्रञ्चेति । अत्र कालजरया कालदोषेण चेति कर्त्तृपदमूलम् ।
 कपिलो वर्णभेदः । श्मश्रुणि वेति वाशब्दः समुच्चये । तेनार्थाह्लिङ्गविपरि-
 णामेन श्वेतानि कपिलानि इत्वेवं पठित्वान्वेतव्यम् । पुनःशब्दः पुनरर्थान्तरा-
 रम्भे । न प्रलुच्यन्ते न पतन्ति । मन्यास्तम्भ इत्यादिकश्च शाम्यति । शिराः
 धमन्यः । शिरःकपालानि त्रीणि । सन्धयोऽर्थान् शिरस एव । स्नायवः सूक्ष्म-
 शिराः । कण्डराः अस्थिवत्स्थूलशिराः । एते नावनप्रीणिताश्चकाराद् यस्य नावनं

शकपाणिः—धूमनस्ययोर्नासाद्वारसामान्यात् धूममनु नस्यं ब्रूते—वर्षे इत्यादि । अणूनां
 स्रोतसां हितं तैलमित्यणुतेलं, तच्चाग्रे वक्ष्यमाणम् । शिरःकपालानामेव शिराः सन्धयः स्नायुकण्ड-

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिग्धः स्थिरो महान् ।
 सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
 न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्युद्धृजत्रुजाः ।
 जीर्यतश्चोत्तमाङ्गं च जरा न लभते बलम् ॥ २३ ॥
 चन्दनागुरुणा पत्रं दाड्यात्वक् मधुकं वलाम् ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मलां विडङ्गं विल्वमुत्पलम् ॥
 हावेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्यिराम् ।
 सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम् ॥
 हरेणं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
 विचाचयेच्छतगुणं माहेन्द्रं विमलेऽम्भसि ॥
 तैलाद्दशगुणं शेषं कपायमवतारयेत् ।
 तेन तैलं कपायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ॥

सेवमानस्याभ्यधिकं बलं लभन्ते अस्य च मुखं प्रसन्नोपचितं प्रसन्नोपचितं
 चेति । सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं भवति, बलञ्चाधिकं भवति । जीर्यतश्चास्य
 नस्यं सेवमानस्य उत्तमाङ्गे मूर्द्धि जरा बलिपलितरूपा बलं न लभते ॥२३॥

गङ्गाधरः इति गुणतो नस्यकर्मोक्त्वा नस्यार्थञ्च विहितमणुतेलविधानं
 वक्तुमुपक्रमते—चन्दनेत्यादि । दाड्यात्वक् दाड्यात्वक्, प्रपौण्डरीकं
 पुण्डरीकफले, विल्वं विल्वमूलम्, अभयं वीरणमूलं, वन्यं कैवत्त-
 मुस्तकं, त्वक् गुडत्वक्, मुस्तं भद्रमुस्तं, सारिवा अनन्तमूलं, सुराह्वं
 देवदारु, सुरभिः शर्काशम्बा, पद्मस्य केशरं किञ्चलकः । माहेन्द्रे विमले-
 ऽम्भसीत्यान्तरिक्षजले तैलाच्छतगुणे विपाचयेत्, ततस्तैलादेव दशगुणं शेषं
 कपायमित्यन्वयः । तेन प्रतिवारं तैलाद्दशगुणे कपाये तैलं दशकृत्वो यथा

राक्ष । उत्तमाङ्गेति बहुवचनं शिरसोऽन्यहितत्वात् । यदि वा जरा बलिपलितद्विलक्षणा या
 सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गे मस्तकादिषु विधिष्यते ॥ २३ ॥

कृत्वाणिः चन्दनेत्यादी दाड्यात्वक् दाड्यात्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाला स्वनामप्रसिद्धा,
 सुरमी शर्काशम्बा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरं, माहेन्द्रं आन्तरिक्षे, शतगुणे तैलादिति योज्यं ;

अथास्य दशमे पाके समांशं द्यागलं पयः ।
 दद्यादेपोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥
 तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्द्धपलोन्मिताम् ।
 क्षिग्धस्त्रिघ्नात्तमाहस्य पिचुना नावनस्त्रिभिः ॥
 त्र हात् त्रहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ।
 निवानोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥

स्यात् तथा पाचयेत् । अथ दश वागन् पक्ववेतिलाभे दशमे पाके इति विशेष-
 वचनात् नत्र वागन् पक्वा दशमवागपाके काथेन सह तैलसमांशं द्यागलं पयो
 दृग्धं दद्यात् : "शीरं स्नेहसमं मतम्" इति वचनात् । अत्रयं व्यवस्था ।
 "काथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । स्नेहात्, स्नेहसमं शीरं, कल्कस्तु
 स्नेहपादिकः ॥ चतुर्गुणन्वष्टगुणं द्रवद्रव्यगुण्यतो भवेत् । अनुक्ते स्नेहपाने
 तु प्रस्थ एको विधीयते ॥ अकल्कोर्जप भवेत् स्रं द्यो यः साध्यः केवले द्रवे ॥"
 इत्येताभिः परिभाषाभिश्चन्दनादीनि द्रव्याणि तावन्मितानि काथ्यन्वेन
 ग्राह्याणि भवन्ति, तिलतैलप्रस्थे द्वात्रिंशत्पले पाच्यं चतुःशतशरावमितं
 जलप्रष्टगुणं यावद्द्रवो द्रव्येभ्यो भवति, तेन चन्दनादीनां द्रव्याणां पञ्चाश-
 च्छरावम् । उद्वले कुट्टयित्वा चतुःशतशरावे जले पक्त्वा चत्वारिंशच्छरावमित-
 काथमवतार्याकल्कामिदं तिलतैलस्य चतुःशतं पचेदित्येकः पाकः । एवं
 दशधा पाचयेत् । तत्र शेषे दशमे पाके द्यागदृग्धं शरावचतुष्टयं दत्त्वा पचेत्,
 निर्द्रवे मति अवतारयेत् : एपोऽणुतैलस्य संविधिः । तैलमिदं किमभ्यङ्गादिषु
 योज्यं न वेत्याह - नावनीयस्येति । तस्येत्युक्तस्याणुनाम्नस्तैलस्यार्द्धपलोन्मितां
 मात्राम् अशीतिरक्तकामित्तोलकचतुष्टयीं नावनस्त्रिभिर्गति वारत्रयेणार्द्धपलं
 तलं पिचुना तूलकवर्तिकया नासापुटे प्रयुञ्जीत नावनविधिना सिद्धिस्थाने
 वक्ष्यमाणेन । त्रहात् त्रहाच्च सप्ताहमिति । प्रथमस्नेहनावनदानदिनं त्रहात्
 दशगुणमित्येतदपि तैलादिति योजनीयम् । अत्र तु काथ्यभेषजं तावन्मानं ग्राह्यं यावत्
 काथार्योपपत्तिं पानीयं भेषजचतुर्गुणं भवति । "काथ्याच्चतुर्गुणं वारि" इत्यस्या अत्राधितत्वात् ।
 न तु भेषजाम् शतगुणोऽम्भसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतुकणः— पक्वाभाम्बुशतप्रस्थे दशभाग-
 स्थितेन तु । तैलप्रस्थं पचेत् तेन द्यागर्द्धादि संयुतम् ॥ इति । यदि वा तैलप्रमाणानुमानेनैव
 "स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यम्" इति परिभाषया काथ्यद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम् । पिचुनेति

तैलमेतत् त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
 प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ॥ २४ ॥
 आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेद् दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥
 निहन्ति गन्धर्वरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
 निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ २५ ॥

त्रीणि दिनानि द्वित्वा परदिनं त्रिभिर्नानैरुद्धपलं तैलं पिबुना म्लिग्घस्यन्नोत्त-
 माङ्गस्य प्रयुञ्जीत, तद्दिनमारभ्य पञ्चमदिनं पुनर्दानदिनं भवति । यतः पुनस्त्रयाश्च
 त्रीणि दिनानि द्वित्वा परं दिनं तथैव प्रयुञ्जीत । एवं सप्तादमेव अर्धाभ्यासि मासि
 नावनकम्प समाचरेत् । एतेन दिनत्रयं न दत्त्वा नावनमपरदिने दद्यादित्यथः ।
 अस्य प्रणिहिततैलस्योपचारमाह— निवानेत्यादि । यथोक्तान् यथा प्रोक्तान्,
 न स्वययीभावः ।

अथ प्रत्यासत्स्योद्धेजकार्यत्वेन च दन्तकाष्ठं गुणत आचार्य्येणोक्तं,
 किन्त्वसंगत्या प्रातःकृत्यं नोक्तं तदत्र बोध्यम् । तद्यथा— ब्राह्मं मुहूर्ते उत्ति-
 ष्ठेत स्वस्थो रक्षायमायुषः । शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्य कृतशीलविविधस्ततः ॥
 इति । “उदयात् पूर्व्वमुहूर्त्तौ ब्राह्मरीद्री क्रमाद्ददुः” इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः— आपोथिताग्रमिन्यादि । पुष्य हिंसे इत्यस्याहपूर्व्वकत्वेनापोथितं
 कुट्टितमित्यर्थः । द्वौ कालाविति प्रातः सायञ्च । अत्र केचित् “प्रातर्भुक्त्वा
 च मुद्ग्रम्” इति पठन्ति, तन्न भुक्तं त्यजेत् सायामित्यर्थलाभात् । भक्षयेदिति
 चौरादिकभक्षिः । भक्षणं चव्वणमात्रमिह विवक्षितं गलाभ-करणजनक-
 चर्चणादिव्यापारस्य भक्षायत्वेऽप्यत्र तु गलाभ-करणे विवक्षाभावात् । दन्त-
 पवनं पूयन्ते दन्ता अनेनेति दन्तकाष्ठम् । दन्तमांसातीति दन्तवेष्टनमांसानि ।
 अवाधयत्यधयन् । गुणमस्याह— निहन्तीत्यादि । दन्तविशोधनं कर्त्तुं मलं
 निष्कृष्यति सम्बन्धः । सद्यो रुचिमाधत्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तुलकपिण्डकथा, नावनेस्त्रिभिर्नारत्रयेणेत्यर्थः । ग्रहत् ग्रहादिभि एकेकं दिनमन्तरीकृत्य, सप्ताह-
 मिथ्यन्तरितदिनानि वर्ज्जयित्वा तेनैकेकरिमन् अती शयोद्ग्राहं नस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ २४ ॥

वज्रयाभिः— स्थानपरवामस्या दन्तकाष्ठगुणान् ध्वंसयति— आपोथितेत्यादि । द्विकालं प्रायं
 प्रातरिति । दन्तान् पुनर्दातीति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं ; निष्कृष्य मलमिति सम्बन्धः । ककुभो-

करञ्जकरवीरार्क-मालतीककुभासनाः ।

शस्यन्ते दन्तपवने ये चाध्येवंविधा द्रुमाः ॥ २६ ॥

धार्याण्यास्येन वैशद्य-रुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।

जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

गङ्गाधरः—दन्तपवनार्थं द्रमानाह—करञ्जेत्यादि । ककुभोऽञ्जुनः, असनः पीतशालः । एवंविधा एवंप्रसा इत्यर्थः । अत्र दन्तकाष्ठानर्हा उक्ता अन्यत्र तद्यथा—

“नायादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वराहितः ।

तृष्णास्यपाकहनेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥” इति ।

अत्र तदिति दन्तपवनमिति । अथात्र मुखकार्यत्वमामान्याजिह्वानिलखनं गुणतो वक्तुमुचितमपि ग्रन्थबाहुल्यभयान्नोक्तं, तदपि बोध्यमन्यत्रोक्तं, तद्यथा—

“सुवर्णरोष्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ।

जिह्वानिलखनानि स्युरतीक्ष्णान्यवृज्जानि च ॥

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।

सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत ॥”

“जिह्वानिलखनं शस्तं मृदु श्रुदणं दशाङ्गलम् ॥” इति ।

सुवर्णेत्यादि । त्रपु सीसकं, रीतिः पित्तलम्, अतीक्ष्णानि धाररहितानि, अवृज्जानि वक्राणि । अन्यत्रोक्तकर्म्मोपदर्शनपूर्वकतद्दिग्भाह—जिह्वेत्यादि । यद्यस्मात् मलं जिह्वामूलगतमुच्छ्वासरोधि च भवति तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत । तेन सौगन्ध्यं भजते मुखमिति शेषः । यद्वा तेनेति वक्ष्यमाणजिह्वाविनिलखनेनेत्यभिप्रायेण यच्चेति मलमित्यनेन योगः । चः पुनरर्थे ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—मुखकार्यत्वसामान्यान् ताम्बूलभक्षणरूपेण मुखे धार्याण्याह—धार्याणीत्यादि । जातीत्यादीनां फलानीत्यनेनान्वयः । जात्याः फलं जातिफलार्यं, कटुकस्य लताकस्तूर्याः फलानि, पूगस्य गुवाकस्य फलानि, लवङ्गस्य यद्यपि पुष्पवृन्तं लवङ्गमाहुस्तथापि तत्पुष्पवृन्तरूपेण यत दृश्यते तदेव ऽञ्जुनः, एवंविधा एवंप्रसा इत्यर्थः । कटुकं लताकस्तूरी, यद्यपि लवङ्गस्य वृन्तमभिप्रेतं तथापि बहूनां फलस्यैव प्राहृत्वात् अल्पितो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ २५—२७ ॥

कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
 तथा कर्पूरनिर्य्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ २७ ॥
 हन्वावर्लं स्वरवलं वदनोपचयः परः ।
 स्यात् परञ्च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा ॥
 न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनादभयम् ।
 न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥
 न शूल्यन्ते न चास्त्रेण हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 परानपि खरान् भक्ष्यान् तैलगण्डरूपधारणात् ॥ २८ ॥
 नित्यं स्नेहाद्दृ शिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥

लवङ्गस्य फलं नान्यत फलमस्तीति बोध्यम्, पत्रं ताम्बूलस्य पर्णारूपस्य तस्य विशेषणं भूमिमिति । कर्पूरनिर्य्यासः कर्पूरगत्यका निर्य्यासः इति । अत्रान्यत्रोक्तप्रतिषेधो बोध्यस्तद्यथा—“ताम्बूलं क्षतपित्तासृकरुक्षोत्रकुपित-चक्षुषाम् । विषमूर्च्छामटार्तानामपथ्यं शोषिणामपि । शस्तं सुप्तान्धिते भुक्तं न्याज्यं दन्तास्यर्गोषिणा ॥” इति ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः मुखकाय्यत्वसामान्यान् स्नेहगण्डुयं गुणत आह हन्वावरित्यादि । स्नेहगण्डुपधारणान् हन्वावर्लमित्यादि स्यात् । न चास्य कण्ठशोष इत्यादि स्यात् । न च दन्ताः क्षयं यान्ति चापि तु दृढमूला भवन्ति च पुनरन शूल्यन्ते शूल रुजायामिति भोवाटिकाऽकर्मको यः शूलधानुस्तस्य नञ्चा शाल्यते रुजापात्रो-ऽर्थः, दोषेणति शोषः, कर्मणि तिङ् । न चास्त्रेण हृष्यन्ते इत्यत्रापि कर्मणि तिङ् । परानुत्कृष्टानपि खरान् कठिनान् भक्ष्यान् भक्षयन्ति चर्षयन्ति । दोषापेक्षया तैलाद्यन्यतमो बोध्यः ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः तैलप्रसङ्गान् शिरोऽभ्यङ्गार्थं स्नेहं गुणत आह—नित्यमित्यादि-तैलनिषेवणादित्यन्तेन । नित्यं सततं, स्नेहोद्दृ शिरस इति यत् करोति, तेन, यावता तैकेनाद्दृ शिरः स्यात्

चक्रपाणिः—हन्वावरित्यादि स्नेहगण्डुपगुणः । नित्यमित्यादि निषेवणादिबन्तं शिरस्सैलगुणः । सूक्तिं तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहाद्दृ शिरस इति यत् करोति, तेन, यावता तैकेनाद्दृ शिरः स्यात्

बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वम्भवति चामलम् ।
 निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्च्छि तैलनिषेवणात् ॥ २६ ॥
 न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।
 नाच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ३० ॥
 स्नेहाभ्यङ्गाद् यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
 भवत्युपाङ्गादन्नश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥

मूर्च्छेति तैलनिषेवणात् शिरःशूलं न जायते इत्यादि । बलं शिरःकपालानां शिरसस्त्रीणि कपालानि तेषां विशेषेण बलं स्यात् दृढत्वात् । सुष्टुत्वक् अमलं पलस्याभावः स्यादिति भवेदित्यस्याः क्रियायाः अपादानं तैलनिषेवणादिति । अस्य विशेषणं स्नेहाद्रिशिरस इति । पुनश्च मूर्च्छनीतिपदं गात्राभ्यङ्गतेलसेवन-
 दात्रस्य चारणार्थं न शत्रु गात्रमात्राभ्यङ्गा विधायते । काश्चित्तु स्नेहाद्रिशिरसः पुरुषस्त्विति पाण्डुरन्तं व्याख्याय मूर्च्छेति तैलनिषेवणादित्युक्तं तत्र पुनयन् स्नेहाद्रि-
 शिरस इत्युक्तं तेनैवं स्थापितं यावता तैलेन शिरसः आद्रवं भवति तावन्मितं तैलस्य मूर्च्छेति निषेव्यत्वमिति । तन्न तैलाद्रिशिरस इति कर्णेनेव तदथलाभे मूर्च्छेति तैलनिषेवणादित्यस्यातिरिक्तत्वापत्तेः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः शिरःप्रत्यासत्त्या तैलप्रसङ्गाच्च कर्णस्य तैलतर्पणं गुणत आह—
 न कर्णरोगा इत्यादि । नित्यं सततं कर्णतर्पणात् प्रकरणान् तैलेन कर्णस्य पूरणेन तर्पणात् तृप्तिरिति इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—पुरा शरीराभ्यङ्गस्य प्रसङ्गात् गुणतो विधिमाह—तत्र दृष्टान्त-
 पूर्व्वर्कं कर्मापादशति स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि । कुम्भा घटः चर्म च यथा
 उपाङ्गात् स्नेहदानान् अक्षो रथादेश्चक्रयाजनकाष्टश्च यथा दृढः क्लेशसहश्च

तावन्मूर्च्छि तैलं सेव्यमिति दर्शयति । स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि उपाङ्गस्नेहदानम् अक्षो रथस्य
 चक्रनिक्षेपनकाष्टम् । बहुरदृष्टान्तकरणस्तु कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यति ; न हि सर्व्वं
 सर्व्वत्र प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण । यदि वा स्नेहस्य नानाकार्येणैव उपदर्शनार्थम् । स्पर्शानन्दये

तथा शरीरमभ्यङ्गाद् दृढं सुखकं प्रजायते ।
 प्रशान्तमारुताबाधं क्लृप्तशय्यायामसंसहम् ॥
 स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वगाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात् तं शीलयेन्नरः ॥
 न चाभिघ्राताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥
 सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
 भवत्यभ्यङ्गानित्यत्वाद्भ्रगोऽल्पजर एव च ॥ ३१ ॥

लिङ्गविपरिणामेन चम्यव्यपि योजनीयम् । तथा शरीरमभ्यङ्गात् दृढं सुखकं
 सुष्टुवर्मं स्यात् । बहुदृष्टान्तोपदर्शनेन शरीरमभ्यङ्गस्वावश्यकत्वज्ञापनाय स्त्री हस्य
 बहुकर्मसाधनत्वज्ञापनाय च । येन बहूनां कर्मणां सोष्टुवं दृश्यते तदवश्यं
 लोको निप कते इति ।

प्रशान्तो मारुतस्य आ सम्यक् बाधो यत्र तत् । क्लृप्तशय्यायामो सं सम्पक
 सहते यत्तत् । स्पर्शने ज्यादिना हतुपदर्शनेन तैत्याभ्यङ्गाभ्यासं विधातुमाह—
 स्पर्शने स्पर्शनेन्द्रिये च पुनर्वायुर्गणक इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि
 स्वायधिकत्वात् स्पर्शनेन्द्रियस्य चाताधिकत्वेन वातस्थानत्वात् स्पर्शनञ्च
 स्पर्शनेन्द्रियं पुनस्त्वगाश्रितं चर्मनिष्ठं त्वच्यश्च त्वचो हितः परमः पुनरभ्यङ्गो
 यस्मात् तस्मात् तमभ्यङ्गं शीलयेत् । शील्य अभ्यासे चौरादिकः एतेनाधारस्य
 त्वचो हितत्वेनाभ्यङ्गस्य त्वगाश्रितस्पर्शनेन्द्रियाय हितत्वं स्पर्शनेन्द्रियाश्रितवाता-
 यापि हितत्वमुक्तं भवति । पुनरभ्यास्यभ्यङ्गस्य कर्मन्तरमाह— न चेत्यादि । अभ्यङ्ग-
 सेविनः पुरुषस्य गात्रमभिघ्राताभिहतमपि न चात्यर्थं विकारं भजते शान्त-
 वातत्वात् । बलकर्मणि वा क्लृप्तेन निष्पादनीयकर्मणि च नात्यर्थं विकारं
 भजते अभ्यङ्गानित्यत्वात् सतताभ्यस्ताभ्यङ्गत्वात् । अङ्गमभि कृत उपचार इत्य-
 भ्यङ्गः । अभि मध्वतोऽज्यते म्रश्यते ज्यङ्गघातोर्वा रूपं भावकृता यथा ॥३१॥

वायुरधिकः, वैद्यकदर्शने पाञ्चभौतिकवादिन्द्रियस्येत्यर्थः । त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्ग इति लकारात्
 वातहितश्च त्वच्यश्च, एतेनाश्रितवाताधिकस्पर्शनेन्द्रियस्य आश्रयस्य च त्वचो हित इत्युक्तं भवति ।

क्लृप्तेन अभ्यास्यं कर्म बलकर्मं गुरुभारहरणादि ॥ २८—३१ ॥

खरत्वं शुष्कताः गौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
 सद्य एवापशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥
 जायते सौकुमार्यञ्च चलं स्थैर्यञ्च पादयोः ।
 दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्रोपशाम्यति ॥
 न च स्याद् + गृध्रसीवानः पादयोः स्फुटनं न च ।
 न शिराम्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गं न पादयोः ॥ ३२ ॥
 दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
 स्वेदवीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमाज्जनम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः अभ्यङ्गप्रसङ्गात् परिशेषाभ्यङ्गत्वाच्च पादाभ्यङ्गं गुणत आह—
 खरत्वमित्यादि । खरत्वादिकाः पादयोः सद्यः प्रशाम्यन्तीति बोधाय पाद-
 द्वादन्याङ्गव्यवच्छेदार्थञ्च प्रथमं पादयोरिति पदम् । एवं द्वितीयं पादयोरिति पदं
 कालान्तरेण पादयोः सौकुमार्यादिशोपनाय पादातिरिक्तशरीरसौकुमार्यादि-
 व्यवच्छेदार्थम् । दृष्टिः प्रसादं लभते इत्यत्र तन्वान्तरे हेतुमुच्यते— चक्षुषि
 प्रतिबद्धे हे शिरे पादगते नृणाम् । अतश्चक्षुःप्रसादार्था पादाभ्यङ्गं समा-
 चरेत् ॥ इति । वानश्रोपशाम्यति पादयोरेव स्फुटनञ्च न स्यादिति । तृतीयं
 पादयोरिति पदमङ्गान्तर्व्यवच्छेदार्थम् । चतुर्थन्तु पादयोरिति पदमङ्गान्तर-
 शिराम्नायुसङ्कोचप्रतिषेधव्यवच्छेदार्थम् । पुनः पादाभ्यङ्गनेतिपदं सततपादा-
 भ्यङ्गबोधार्थं विगमव्यवच्छेदार्थञ्च ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः अभ्यङ्गानन्तरं गात्रोद्भूतनविधानार्थमुद्भूतनमभ्यङ्गादनुपदेशयति—
 दौर्गन्ध्यमित्यादि । दौर्गन्ध्यं गात्रस्य तथा गौरवञ्च गात्रस्य कण्डूमलेऽपि स्वेद-
 वीभत्सताञ्च स्वेदेन वीभत्सतां कुन्मसतां शरीरपरिमाज्जनमुद्भूतनम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः स्वरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणः प्रथमं पादयोरिति पदं खरत्वादि-
 विशेषणार्थं ; त्रितीयन्तु शलाघेः कालान्तरोपायसूचनार्थः ; तृतीयन्तु स्फुटनविशेष-
 णार्थः ; चतुर्थन्तु शिराम्नायुविशेषणार्थं ; शिश्नु पादाभ्यङ्गनेति पदं दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य
 स्मरणार्थम् ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—अभ्यङ्गपूर्वक्याद्भूतनस्य तमनु परिमाज्जनमुद्भूतनं भूते—दौर्गन्ध्यमित्यादि ।
 स्वेदेन वीभत्सता स्वेदवीभत्सता । शरीरस्य बलेन सम्भ्रानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ३३, ३४ ॥

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
 शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ३४ ॥
 काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
 श्रीमत् पारिपदं शस्तं निर्म्मलास्वरधारणम् ॥ ३५ ॥
 वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।
 सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ३६ ॥
 धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्वासनसूदनम् ।
 हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—उत्तमानन्तरं स्नानव्यापिति शरीरपरिमाञ्जनादनु स्नानं गुणत आह—पवित्रमित्यादि । पुनतेऽनेनेति पवित्रं वृष्यमित्यादिकं प्रभावात् । शरीरबलसन्धानं शरीरं बलेन सन्दधानीत्यर्थः । ओजस्करं परमिति ओजोधातु करं श्रेष्ठम् । अत्र स्नानमाहितनेत्रास्य-कणरोमातिमारिषु । आध्मानपीन-सार्जीणभुक्तवन्तु च गदितम् इति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—स्नात्वा नामोर्षपदव्यादिति स्नानानन्तरं वस्त्रधारणं गुणत आह—काम्यमित्यादि । काम्यं कपनीयतया कामाय हितं यशस्यादिकं प्रभावात्, श्रीमत् शोभाजननं, पारिपदं परिपद इदं पारिपदं शस्तम् । अथवा श्रीमतां राज्ञां राजमात्राणाञ्च पारिपदो येन तत्, निर्म्मलपदं समलस्य व्यवच्छेदायमेतद्विषययगुणज्ञापनायैश्च ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—वस्त्रं विशाल्य गन्धमाल्यं धार्यं अतस्तयोः कम्पहि—वृष्यमित्यादि । सौगन्ध्यं सुगन्धजननं, सौमनस्यं सुष्टु मनः क्रियतेऽनेन तत्, सुमनसे हितं वा । अलक्ष्मीः दुःखजनकादृष्टकारिणी ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—गन्धमाल्यधारणानन्तरं रत्नं विष्टुयादिति ततोऽनन्तरं रत्नाभरणधारणं कम्पत आह—धन्यमित्यादि । धन्यं धनित्वमूचकं, माङ्गल्यं

वक्रपाणिः—श्रीमदिति शोभायुक्तं, परिपदि शस्तं पारिपदं, शस्तं माङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातं, रत्नवदाभरणानि, रत्नन्तु विशुद्धमणिश्चर्माकरमुक्ताफलमुवर्णादि । शोभा-

• पवित्रं वृष्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं स्नानमोजस्करं परम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ॥ ३८ ॥

पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्षणशः ॥ ३८ ॥

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।

केशश्मश्रुत्वादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ३९ ॥

चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।

वत्यं पराक्रममुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ४० ॥

मङ्गलाय हितम् । श्रीमत् शोभाकरं जनकवेनास्न्यस्यति वनुष् । व्यसनं सर्वापिशाचार्थाभिहननं मृदु आश्रवणहननयोश्चार्गादिकः । दृष्यतीति दृष्यणम्, काम्यं प्रागुक्तम्, ओजोहितमाजस्यं, रत्नघाटनमाभरणं, रत्नानि मणि-
पाणिष्यम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—अथायुष्यादिसाधर्म्यान् शौचाधानं कम्मत् आह मेध्यमित्यादि । मेध्यं मेशयाः दितं पनाजमित्यर्थस्तस्य मेशास्थानत्वात् । मत्स्यमार्गाणि द्वे अथः समं शिगमीन्यादिना वाच्यानि । शौचं शुचित्वं तस्य मृज्जत्याभ्यां जलिन चाधानमभीक्षणशः पुनःपुनर्विधानम् ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—आयुष्यादिसाधर्म्यान् केशादीनां उदनप्रसाधने गुणत आह पौष्टिकमित्यादि । शुचि शुचिजनकं, रूपविराजनमिति रूपविराजनं, कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं यथायोग्यं केशस्य नैर्मल्यादिसाधनं श्मश्रुणश्च विरलत्वादि-
साधनमिति । आदिना नामाराण्यच्छेदनादि, स्त्रीणाञ्च पादयोरत्यक्तकादिदान-
मित्यादिकम् ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—वृष्यत्वादिसाधर्म्यान् पादत्रधारणं गुणत आह चक्षुष्य-
मित्यादि । पादयोर्व्यसनं पादगताभिधातादिक्रे जः पराक्रमाय मुखं, पादत्र-
मुपानत् ॥ ४० ॥

धानं पातीयेन मृदा च, अभोक्षणशः पुनःपुनः, शौचमिति शुचिताकारकं, कल्पनं छेदनं, सम्प्रसाधनं मण्डनम्, एतच्च यथायोग्यतया योजनीयम् । केशानां प्रसाधनं सम्यग्बन्धनमिति, श्मश्रुणां कक्षपतमेव, नखस्य तु कल्पनमलक्ष्मीकालिनाशनेन प्रसाधनञ्च । आदिग्रहणेन नामारोम-
कल्पनादि मृज्जने । पादयोरेति स्पर्शनहितमित्यनेन च समबध्यते, पादर्थं पादधीं पादकामिति यावत् ; अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावान्, यदि वा पादसम्बन्धनेत्रयोपिकानाङ्गीप्रत्यङ्गायहरणा-

ईतेविधमन * वल्यं गुप्त्यावरणशकरम् ।

घर्म्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्तधारणमुच्यते ॥ ४१ ॥

स्वलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निसूदनम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दग्धधारणम् ॥ ४२ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—धार्यत्वसामान्याच्छत्रुधारणं गुणत आह ईतेरित्यादि । ईति-
भाविदुःखं तस्या विधमनं नाशनं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षणं, ताञ्चावरणञ्च
शत्रून् करोतीति तन्, घर्म्म आतपः, रजो धूलिः ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—धार्यत्वसामान्यादण्डधारणमाह—स्वलत इत्यादि । स्वलतः
शक्तिविरहेण निविन्नतो वा पततः पुरुषस्य संप्रतिष्ठानं सम्यक् प्रति स्वलत-
विपर्ययेण स्थानं घेन तन् तथा । शत्रूणाञ्च स्वानिष्टमापातत आचरताम् ।
अवष्टम्भनं बलाधानकरं, भयघ्नं भयसर्पादिभ्यः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथानुक्तस्वस्थविश्वयुपदेशाश्चमुक्तविधिषु प्रमादनिषेधाथञ्चाह—
नगरीत्यादि । नगरमधिकृततयाऽस्यास्तीति नगराधिकारी राजा यथा नगरस्य
स्वान्तनिवसतः नगरोच्छेदहेतुदुष्टजनस्य सम्वाधां वारगियतुं सदा राजन्यकृत्य-
ष्ववहितः स्यात् तथा मेधावी सत्कृत्यस्मरणशाली पुरुषः स्वशरीरस्य स्वान्त-
निवसतः स्वशरीरोच्छेदहेतोर्दुष्टवानादेः सम्वाधां वारगियतुं कृत्येष्वनुक्तेषु
चावहितोऽप्रमादशाली भवेत् । रथी च यथा रथस्य भङ्गे वाह्यहेतुं विपम-
स्थानगमनपतनादिकं वारगियतुं सदा तदुपाङ्गकृत्येष्ववहितो भवेत् तथा च
मेधावी स्वशरीरस्य बाह्यानामुच्छेदकराणामभिधानादीनां सम्वाधां वारगियतुं
कृत्येष्वनुक्तेषु चावहितो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स्वशुष्यम् । ईती रोगादिदुर्दैवं, गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षा, शंकरं कल्याणकरम्, अवष्टम्भनं
बलप्रदम् । भयघ्नं सर्पादिभ्यः ॥ ४१—४२ ॥

चक्रपाणिः—समग्रन्यनुक्तस्वस्थविश्वयुपदेशार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन करणार्थमाह—नगरी-
त्यादि । कृत्येषु करणीयेषु उक्तेष्वनुक्तेषु च नगरदधान्येनान्तरप्रत्ययायहेतुविधातकारिणि
कृत्येष्ववधानं दर्शयति ; रथदधानेन च बाह्यस्यर्थादिपरिहारके कृत्येष्ववधानं दर्शयति । नगरोच्छेदे
हान्तरो दुष्टजनसम्बन्ध एव हेतुः प्रायो भवति, रथभङ्गे तु बाह्यव्यभिचयमपतनादिश्च ॥ ४३ ॥

* नियमनमिति चक्रपाणिशूनः पाठः ।

भवति चात्र ।

वृत्त्युपायान् निषेवेत ये स्युर्धर्म्माविरोधिनः ।

शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्राश्च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गहितोऽभ्यासो येषां येषाञ्च शस्यते ॥

अङ्गनं धूमवत्तिश्च त्रिविधा वत्तिकल्पना ।

धूमवानगुणाः कालाः पाने मानञ्च यस्य यत् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रायेण प्रधानभूतया शरीरप्रत्यवेक्षणमुक्त्वा स्वस्थेन यत् कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिवर्त्तनं कतिकालावस्थानं तस्योपायान् प्राणोपणानन्तरं धर्मोपणोपायान् कृषिपाशुपाल्यादीन् तिस्रिपणीये वाच्यान् धर्म्माविरोधिनस्तानेव निषेवेत । शमं शान्तिमध्ययनञ्चैव । चकारादन्त्यान्यापि धर्मकर्मणि मोक्षोपायान् निषेवेत । एवं सन्कृत्यसंबन्धेन स्वास्थ्ये सति स्वस्थपुरुषेण वृत्त्युपायाः सेवितुं शक्यन्ते । अतः सुतगामथलाभोऽर्थं सति अनिच्छत्यभावात् शमं वेदाध्ययनं चकाराद्धर्मक्रिया मोक्षोपायाश्च सेवितुं शक्यन्ते । निश्चिन्तत्वात् । सुतगामतां धम्मः स्यात् । एवं सति सुखं समश्नुते स्वर्गापवर्गान्यतरं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति चतुर्वर्गानुष्ठानं दर्शितम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहृतुमाह—तत्र श्लोका इत्यादि । मात्रेत्यादि । मात्राणां स्यादित्यारभ्य वेदितव्यं भवतीत्यन्तेन मात्रा तत्र शालीन्यारभ्य मात्रामेवापेक्षन्ते इत्यन्तेन मात्रां संश्रित्य द्रव्याणि च न चैवमित्यारभ्यावश्यपित्यन्तेन मात्राश्च संश्रित्य गुरुलाघवम् भवन्ति चात्रत्यारभ्य न शीलयेदित्यन्तेन द्रव्याणां त्रिगहितोऽभ्यासः परिष्कृत्यारभ्य अनुत्पत्तिकरश्च यदित्यन्तेन येषाञ्च द्रव्याणामभ्यासः शस्यते । अत ऊर्ध्वं मित्यारभ्येन्दुवेदित्यन्तेनाङ्गनं,

अङ्गपाणिः—प्रधानभूतां शरीरप्रत्ययेषां कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च कर्त्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिवर्त्तनं तस्योपायाः कृष्याद्यां धर्मोपणयां तिस्रिपणीये वाच्याः । शमः शान्तिः, अध्ययनं वेदाध्ययनं निषेवेतेति सम्बन्धः । एवं सति सुखं समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृष्यादिभ्योऽर्थः, शान्त्यध्ययनाभ्यां धर्मः, अर्थधर्म्माभ्याञ्च सुखलक्षणः काम इति त्रिवर्गानुष्ठानं दर्शितं भवति ॥ ४४ ॥

अङ्गपाणिः—मायेत्यादि । अध्यायार्थसंग्रहः, मात्राणां यावद्धयस्वाशनम् इत्यादिना तथा द्रव्याणि "तत्र शालि" इत्यादिना ; मात्राञ्चाश्रित्य गुरुलाघवमिति प्रकृतिलघुभ्यपि मात्रा-

व्यापत्तिचिह्नं भेषज्यं धूमो येषां विगहितः ।
 पेयो यथा यन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥
 नस्तःकर्मगुणा नस्तःकार्यं यच्च यथा यदा ।
 भक्षयेत् दन्तपवनं यथा यद् यद्गुणञ्च यत् ॥
 यदर्थं यानि चास्थेन धार्याणि कवडप्रहं ।
 तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तेलगुणाश्च ये ॥

दृशेणुकेत्यारभ्य मूढविचन इत्यन्तेन त्रिविधा वृत्तिकल्पना. यत्र सा धूमस्य वृत्तिः स्वस्वकल्पनासहिता त्रिविधा धूमवर्तितान्यथा. गौरवमित्यारभ्य शिरोगता इत्यन्तेन धूमपानगुणाः. प्रयोगपाने तस्येत्यारभ्य रोगा इत्यन्तेन कात्या धूमपानकात्याः. तस्य तु पेया इत्यारभ्य विश्वतुः पिबेदित्यन्तेन यस्य प्रायोगिकादेर्धूमस्य यत्पानपानं चकारान् मोक्षपानञ्च, हृत्कण्ठेत्यारभ्य कुर्यादुपद्रवानित्यन्तेन व्यापत्तिचिह्नं सम्पाच्चद्रूपवृत्तं भावाभावयोरेकतरग्रहणेनाभयस्य ग्रहणान्. तत्रेष्टमित्यारभ्य विरुक्षणामित्यन्तेन धूमव्यापत्तेर्भेषज्यं. परस्त्वन् इत्यारभ्य धूमविभ्रमादित्यन्तेन धूमो येषां विगहितः. धूमयोन्य इत्यारभ्य आत्मवान इत्यन्तेन धूमः पेयो यथा । (कञ्चङ्गत्यादिना) चतुर्विंशतिकामित्यारभ्य प्रशस्यते इत्यन्तेन यस्य धूमस्य यद्विधं नेत्रं यन्मयञ्च यद्द्रव्ययदितं तत्तद्द्रव्यं चकारान् नेत्रप्रकारप्रयोजनं. दृशादित्यादि-नैकश्लोकेन. वत्सवेष इत्यारभ्य नभस्तये इत्यन्तेन तस्यकर्म, तस्यकर्मैत्यारभ्य न लभते वत्समित्यनेन गुणा अथान् तस्यकर्मणः. चन्दनेत्यारभ्य संविधिरित्यन्तेन नस्तःकार्यञ्च यत् अणुनेत्रमित्यर्थः. तस्य मात्रामित्यारभ्य नाकने-स्त्रिभिरित्यन्तेन यथा नस्तःकार्यं. चण्हादित्यारभ्य समाचरेदित्यन्तेन यदा नस्तःकार्यं स कात्याः चकारान्. निवन्तेत्यादिना गुणानित्यन्तेनाणुतेलसेवन-गुणः । आपोथितेत्यारभ्यत्रिविधाः द्रवाः इत्यन्तेन यथा यदन्तपवनं भक्षयेत् तत्तत्प्रकारः तत्कवापादिसद्रव्यम् । निहन्तीत्यादिना विशोधनमित्यन्तेन यद्गुणं ते गुणाः. यद्द्रव्यं दन्तपवनं तद्द्रव्यन्तु करञ्जेत्यादिनैकश्लोकेन, धार्याणीत्यारभ्य सूक्ष्मलायाः फलानि चेत्यन्तेन यदर्थं यानि चास्थे धार्याणि तदर्थं तानि च द्रव्याणि, इन्द्रोरित्यारभ्य गण्डूषधारणादित्यन्तेन मेवापेक्षन्ते इत्येथप्रकारेणोक्तम् ; पानस्य मात्रं पानमानम् आपानास्त्रिभयकल्पः इत्यादि ;

कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च माज्जने ।

स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥

शौचं सहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।

गुणा मात्राशितीयेऽस्मिन् यथोक्ता दण्डधारणे ॥ ४५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तैलस्य कवडग्रहे ये गुणास्ते. नित्यमित्यारभ्य मूर्द्धि, तैलनिषेवणादित्यन्तेन शिरस्तैलगुणाः. न कर्णेत्यारभ्य कर्णतर्पणादित्यन्तेन कर्णतैले ये गुणाः. स्नेहाभ्यङ्गादित्यारभ्याल्पजर एव चेत्यन्तेनाभ्यङ्गे ये गुणास्तथा खरत्नमित्यारभ्य पादाभ्यङ्गेन पादयोगित्यन्तेन पादाभ्यङ्गे ये गुणाः. दार्ढ्याभ्यङ्गादित्यारभ्य माज्जनमित्यन्तेन मात्रमाज्जने ये गुणाः. पवित्रमित्यादिनेकश्लोकेन स्नाने ये गुणाः. काम्यमित्यारभ्यैकेन वाससि वस्त्रे शृद्धे निम्पले ये गुणाः. वृष्यमित्यादिनेकेन सौगन्ध्यान्विते रन्ध्रमालये ये गुणाः. धन्यमित्यारभ्यैकेन रत्नधारणे ये गुणाः. मेध्यमित्यादिनेकेन शौचे ये गुणाः. पाण्डिकामित्यारभ्यैकेन सहरणे लोम्नां केशादीनां छेदने संप्राथम्ये च ये गुणाः. चक्षुष्यमित्यादिनेकेन पादत्रधारणे ये गुणाः. इतिरित्यादिनेकेन चक्षुष्यधारणे ये गुणाः. स्वलत इत्यादिनेकेन दण्डधारणे ये गुणाः. यथा प्राणेषणानन्तरं वर्चितव्य तच्च नगरीत्यादिभ्यां मात्राशितीयेऽस्मिन्नुक्ता आत्रं येणेति शेषः ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति, अप्रीत्यादि । प्राग्बन्धु व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानं

प्रथमस्कन्धे स्वस्थचतुष्कीयप्रथमा पञ्चममात्राशितीयाध्याय-

जल्पारव्या पञ्चमी शाखा ॥ ५ ॥

मल्लः कार्त्तव्ये वदिति "अगुर्तैलं" : यथेति "पितृना" इत्यादि, यथेति "प्रावृत्शरत्" इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ४५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमन्नृकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

अथातस्तस्यांशितायमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तस्यांशिताद्याहारो बलं वर्णश्च वद्धते ।

तस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ २ ॥

ननु मात्रावद्धि अशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवणमुखायुषा योजयन्त्युप-
योक्तारमवश्यमिति यन् प्रतिज्ञातं तद् व्याहन्यते हेमन्ताशिशरादिर्वाभि-
मताहाराद् व्याधुन्मत्तिदशनादिति । तन्प्रतिज्ञास्थापनार्थं तस्यांशितायमध्याय-
मारभते । अथात इत्यादि । शान्वद्ग्राह्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तस्यांशिताद्यादित्यादि । तस्य मात्राशिनः पुरुषस्यांशिताद्याद-
शितान् खादितान् पीतान् लीढान्नाद्यागद् बलं वर्णः चकारान् मुखायुश्च अवश्यं
वद्धते । तस्य मात्राशिपुरुषाशिताद्याहारस्य तु सात्म्यं विदितं विख्यातं लोकैः ।
ऋतौ सात्म्यम् ऋतुगुणाविपरीतगुणवत्तया । सात्म्यमुपशयः मुखजनन उपयोगः ।
तच्च यस्मान् चेष्टाहारव्यपाश्रयम् । चेष्टा व्यायामव्यवायाम्यङ्गादयः आहारा
अशितादयः । ताभ्यां चेष्टाहाराभ्यां विशेषेण अप विपर्ययेण हेमन्ताद्यतुगुण-
विपरीतगुणवत्तया आश्रयते यन् सात्म्यं मुखजनक उपयोगः । तन् चेष्टा-
हारव्यपाश्रयं ; चेष्टाव्यपाश्रयमाहारव्यपाश्रयमिति द्विधा । एतेनैतदुक्तं भवति—
मात्राशिनो यदाशितं खादितं पीतं लीढं वा आहारजानं तन् यद्धेमन्ताद्यतुगुण-
विपर्ययेण चेदभ्यवहायते तदा तद्वत्सात्म्यं तस्याहारस्येत्येकमाहारजनितमृतु-
सात्म्यं वा ; चेष्टा व्यायामादिः सा चेद्धेमन्तादिगुणाविपरीतगुणा स्यात् तदा
तद्वत्सात्म्यं तस्याश्चेष्टाया इत्यपरमेकं चेष्टाजनितमृतुसात्म्यम् । इत्यमेव तु

चन्द्रपाणिः—मात्राशिनार्थे मात्रावद्ग्राहारस्य बल्यदिहेतुत्वं प्रतिपादितं, तच्च ऋतुसात्म्यपेक्ष-
कृतस्माहारस्य भवति ; तेन ऋतुप्रविभागपूर्वकमृतुसात्म्याभिधायकं तस्यांशितायं ध्रुते । अशिता-
द्यादिति अशितपीतलीढज्वर्यात् । वर्णश्चेति चकारेण पूर्वोप्यायोक्तमुखायुषी अपि गृह्यते ; यदि वा
बलवर्णाभ्यामेव नान्तरीयं कृत्स्नं धानुसात्म्यकार्यं सुखादि गृह्यते । विदितमित्यनेन सम्यग्ज्ञान-
पूर्वकमृतुसात्म्यानुष्ठानं दर्शयति, चेष्टाप्रहणेन व्यवायव्याप्यामाभ्याङ्गादीनां ग्रहणं ; चेष्टाहार-
व्यपाश्रयं चेष्टाहारगोचरम् ॥ ११२ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तत्र
आदित्यस्योदगयनमादानञ्च त्रीनृतून् शिशिरादीन् प्रीष्मा-
न्तान् व्यवस्येत् : वर्षादीन् पुनर्हमन्तान्तान् दक्षिणायनं
विसर्गञ्च ॥ ३ ॥

सात्त्वेन मात्राशी चेत् स्यात् तदा तस्याशिनायादाहागद्वलं वणः सुखभायुश्च
वद्धते इति । आहारद्रव्येण तदनुविपरीतगुणेन तास्मिन्नेवर्त्ता पुरुषे सुखजनक
उपयोग आश्रीयते : एवं चेष्टयेति न प्रतिजाहानिदोप इति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः— नन्वेवमस्तु । ऋतुः पुनः कः । कीदृशो वा ? उच्यते— इहेत्यादि ।
इह खलु संसारे संवत्सरं षडङ्गं विद्यात् । केन केनाङ्गेनेत्याह— ऋतु-
विभागेन ऋतुभेदेन । नन्वेवमस्तु । ऋतुस्मान्मयज्ञाने हेतुमृतुं वक्तुं कथं संवत्सर
उच्यते इति चेत् ? न । संवत्सरान्तिरिक्तकालस्याभावेन संवत्सरस्यैवाङ्गानि
कृतवत् एव मन्ति न त्रिकाः इति ज्ञापनार्थं संवत्सरस्योक्तिः । न हि षडृतु-
धर्मशीतोष्णवर्षातिरिक्तः कश्चित् कालोऽङ्गं धर्मोऽस्ति । वक्ष्यति हि
“शीतोष्णवर्षावृत्तं कालः” इति ॥

तस्यावृत्त्यैव हि युगादयो व्यवहियन्ते । कृतादीनान्तु यद्यत् स्वलक्षणं
सत्यधर्मादिकं तत्रच कालस्य लिङ्गाभिः । मुञ्चते चांक्तं कालो हि नाम भगवान्
स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनः । अत्र रससम्पत्त्यापत्ती जीवितमरणं च धनुष्याणा-

वक्रपाणिः— ऋतुज्ञानमन्तरनुसाम्यज्ञानं न सम्भवतीत्यनुत्तामुपयुक्तस्वरूपज्ञानार्थमाह—
इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रभावे संवत्सरं विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृतुलाभेन मिलितानां
संवत्सरप्रतिपादनार्थं । मेलकश्च बुद्ध्या व्यवहिते न तु परमार्थतः ऋतूनां मेलकोऽस्ति । ऋतूनां
संवत्सराभकत्वं पुनःपुनस्त एवनेवः परावर्तन्ते इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इहेतीह
प्रकरणे, षडङ्गं विद्यादित्यत्र तु रोगाभिप्रेक्षणीयादौ तत्कार्यवशादन्वयापि : उक्तञ्च— “शीतोष्ण-
वर्षावृत्तं कालः” इति । षडङ्गमिति समाहारं द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण संवत्सरस्याविवक्षितत्वात् ।
यदि वा समुदायिन्योऽन्यः समुदाय इत्याश्रित्य बहुव्रीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने ।
उदक् उत्तरां दिशं प्रति अयनं गमनम् । आदहाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनाञ्च
बलमित्यादानम् । त्रीन् शिशिरादीनायनेनेव लब्धेऽपि प्रीष्मान्तत्वे प्रीष्मान्तानिति शिशिर-
स्यादिरिति विग्रहस्य तथादिशब्दस्य प्रकारवाचितायाः प्रतिषेधार्थम् । एवं हेमन्तान्तानिति
व्याख्येयम् । दक्षिणां दिशं प्रति अयनं दक्षिणायनं, विसृजति जनयत्याप्यमंशं प्राणिनाञ्च बल-
मिति विसर्गः । संश्रापणयनञ्च व्यवहारार्थं, निरुक्तिप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थञ्च ॥ ३ ॥

मायते । स सूक्ष्मामपि कलां न लीयते इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षि-
निमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपञ्चमासत्वेयनसंवत्सरयुगप्रतिभागं करोति ।
तन्त्रान्तरेऽपि “महदादिगुणान यः परिणामयति स कालो महदादिगुणपरिणाम-
स्वभावः स्वतो निव्विशेष आद्यन्तश्च्युत्याऽयमुपादायान्मानं पुरुषो विश्वरूपेण
ससज्ज । येन चाव्यक्तमूर्त्तेना ब्रह्मतन्मात्रं विश्वमिदं पृथक् प्रकाशयाम्बभूव ।
स पुनरग्रे यथाऽऽसीत् तथवाऽऽना वनते वर्त्तिष्यति चोत्तरमीदृगेव । तेन च
यावताऽयं भगवानादित्यः पर्यटन्नतिक्रामति परमाणुमात्रं देशं तावानुच्यते
परमाणुः कालः, परमाणुं द्वावणुः, षट् परमाणुवस्त्रसरेणुः स त्रयोऽणवः ।
त्रयस्त्रसरेणवस्त्रुटिः, शतत्रुटिवेधः, त्रयो वेधा लवः, त्रयो लवा निमेषः,
त्रयो निमेषाः क्षणः, पञ्च क्षणाः काष्ठा, पञ्चदश काष्ठा लघु, पञ्चदश लघूनि
नादिका, द्वे नादिके मुहूर्त्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रः, पञ्चदशाहोरात्राः
पक्षः शुक्लः कृष्णश्चेति, द्वौ पक्षौ मासः, मासो द्वावृतुः, त्रयं ऋतवाऽयनं तच्च
दक्षिणमुत्तरं, ते च संवत्सरः । इत्येवं परमाण्वादिना संवत्सरान्तेन कालेन
भगवानादित्यो ग्रहनक्षत्रादिसमवेतं कालचक्रमर्थाष्टुतः पर्यटति ; एवमेतज्जगत् ।
पुनरथ परिसंवत्सरान्ते तथैव पर्यटति इत्यादि ।

तत्र खलु परमाणुदेशस्त्वणुदेशस्याहम् । अणुस्तु त्रसरेणोऽर्तुतीयांशो
देशः । त्रसरेणु पुनर्गगनापरि वायुना त्रिनापि यद्रजो निसर्गादुद्धीयमानपतनशीलं
भूस्थानादवलीक्यते लार्कः स उच्यते । उक्तं हि “अणुर्द्वौ परमाणु स्यात्
त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । नालाकरश्मप्रवगतः स्वमेवानुपतन्नगात् ॥” इति । काला-
न्मानं पुनः पञ्चगुणकमापेण तुलितपट्-पलताम्रनिर्मितं पात्रं प्रस्थापितजलभाजनं
चतुर्माषकताम्रनिर्मितचतुरङ्गुलशलाकया कृताच्छिद्रं कालेन यावता जले निम-
ज्जाति तावान् कालो नादिकेति बोध्यम् । “पाञ्चर्गाञ्जकमापेण पट्पलं ताम्र-
भाजनम् । जलप्रस्थावकाशाह्यं चतुर्भिस्ताम्रमाषकैः । चतुरङ्गुलया श्चिद्रीकृतं
तच्च शलाकया । मज्जत्यर्भास कालेन यावता सैव नादिका” ॥ इति ।

ननु परमावादिभेदेनानन्ताङ्गं विद्यात् इति नोच्यते कथमिति नाशङ्क्यम्,
ऋतुभेदेनाक्तां ऋतुनां प्रत्येकमाहाराचारविशेषोऽत्र वक्तव्य इति प्रयोजनं
प्राधान्येन लभ्यते, दिनादीनान्तु प्रतिदिनमाहाराचारनिबन्धनसात्पर्यविभक्तता-
नियमाभावेन प्रयोजनाभावात् प्रातःकृत्यादिविभक्तता हि प्रयोजनवती सच्च-
दिनमेकरूपा विना नैमित्तिकीं क्रियां तच्च चेष्टाहारव्यपाश्रयदिनसात्पर्यमेव ।

नद्यथा—निमित्तानुरूपेण कश्चित् प्रहराद्द्द् भृङ्क्तः ; कश्चित् प्रहरद्वयादित्यादि । नित्यन्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे दिने । रात्रौ प्रहरादध्वर्गिति । तदपि स्वस्थवृत्तं भवदपि नात्र दिनादिभेदेन वत्सरस्याङ्गमुक्तम् ऋतुसात्म्यज्ञाने हेतुभूतत्त-
ज्ञानार्थमृतुभिर्वत्सरस्याङ्गभेद उपदिष्ट इति ।

ननु संवत्सरकालो यथैवत्तुभेदेन भिद्यते : दिवसश्च तथा । महाकालः शीतोष्णवर्षलक्षणं गनुमीयते ; तदावृत्त्यैव पक्षमासस्त्रयणवत्सरस्युगादय उच्यन्ते । यथा संवत्सरावृत्त्या युगादिद्विपराद्धान्तः काल उच्यते भवद्भिः । उक्तं हि सुद्धते—“तत्र पूर्वार्द्धे वसन्तस्य लिङ्गं मध्यार्द्धे ग्रीष्मस्य, अपराद्धे प्रावृषः, प्रदोषे वायिकं, शरदमर्द्धरात्रे, प्रत्यर्षसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमनं जानीयात्” इति । अत्रोच्यते—संवत्सर इव शीतोष्णवर्षलक्षणोऽपि दिवसो न महाकालतयोपलभ्यते । ग्रीष्मत्तु कदिवसस्य यथा शीतोष्णवर्षलक्षणत्वं, न तथा हेमन्तत्तु कदिवसस्य । तत्र हि शीतमधिकमुष्णत्वमलमनल्पश्च वर्षं नीहारस्येति । ग्रीष्मकदिवसातिरिक्तत्वं हेमन्तिकदिवस्येति । संवत्सरो महाकालो न दिवसः । न चैवं हेमन्तादीनां स्वलक्षणादिशयशीतोष्णादिलक्षणत्वे तस्य संवत्सरस्यातिरिक्तत्ववारणाथ कालातियोगो भवद्भिर्वेक्तव्य इवास्माभिर्हेमन्तिकदिवसस्य दिवसस्वलक्षणादिशयलक्षणत्वेन दिवसातियोगो वाच्यः, स एव कालातियोग इति वाच्यमस्माकम् । कालातियोगे हि ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तयो भवन्ति यथा, तथा युष्माकमपि स्वलक्षणयोगे भवन्तु ऋतुव्यापत्तिजा भावव्यापत्तय इत्यापत्तिः स्यात् । ननु ग्रीष्मिकदिवसस्य प्राहादीनां यथा कफादिजनकत्वं न तथा हेमन्तिकदिवसस्येति । युष्माकमिवास्माकं ते एव कालातियोगलक्षणत्वे व्यापत्तिजा व्यापयो भवन्त्येवेति चेत् न, उक्तं हि—स्वलक्षणयोगे ऋतुस्वभावजे भावानां सम्पद्व्यापत्ती ।” तद्यथा—“भाद्रपदाश्वयुजो वर्षाः कात्तिकमागशीर्षो शरत्, पौषमाघो हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ-श्रावणौ प्रावृद्धिति । तत्र वर्षास्वोपधयस्तरूप्योऽल्पवीर्याः, आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायाः । ता उपयुज्यमाना नर्भास मेधावतते जलप्रक्रिन्नायां भूमौ क्रिद्भेदानां प्राणिनां शीतवातविष्टव्यापीनां विदहन्ते, विदाहाच्च पित्तसञ्चय-मापादयन्ति, स सञ्चय शरदि प्रविरलमेवे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽककिरण-प्रविलायितः पित्तकान् व्याधीन् जनयति । ता एवोपधयः कालपरिणामान् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति, आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थ

गुर्व्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्धानोः सतुषारपवनोपष्टम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छत्याद्गौरवादुपलेपाच्च इलेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति । स सञ्चयो वसन्तेऽकरिडिमप्रविलायित इषत्स्तब्धदेहानां देहिनां इलेष्मिकान् व्याधीन जनयति । ता एवोपधयो निदाने निःसारा रक्षा अतिमात्रं लक्ष्यो भवन्ति आपश्च, ता उपयुज्यमानाः मृत्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्यालघुत्वाद्द्वैशयाच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थ-जलोपहित्वायां भूमौ क्रिच्छदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षरितो वातिकान् व्याधीन जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपे हेतुरुक्त इति ।”

भवतान्तु कालस्य दिनस्य त्रिनिगमनाभावेन मिथ्याहीनानिलक्षणजे भवतो भावानामेते व्यापत्सत्पत्नी स्वभावजे तु न स्त इति ।

यदि च समरात्रिन्दिवाहोरात्र एव समशीतोष्णस्यभावे भवतो ये भावानां सम्पद्गापत्नी ते कालस्वभावजे इत्युच्यते तदाऽस्माकमिवानियताः काल-योगानियोगामिथ्यायोगा न भवन्ति, भवन्ति च नियताः, भवन्ति च चेत् - तर्हि दिनरात्रयोश्च द्विहासाभ्यां ग्रीष्मादौ कालानियोगायोगान्यथाभावेन मिथ्या-योगश्च युगपदेव स्युः । तन्फलञ्च पिताघतितृट्टादिकं सममेवावयोरिति चेत्, तथापि दिनरात्रयोर्मानितृट्टिहासलक्षणार्वातियोगायोगावधिकौ स्वलक्षणा-निशयन्यूनताभ्यां स्वीक्रीयतां भवद्विर्गित, क्रियतां च नियतानियत-कालानियोगादीनां फलव्याध्यादापदेशः । किञ्च यदि समरात्रिन्दिवाकालो महाकालः, तस्य रात्रिदिनयोर्हासतृट्टिः कारणमर्कः अथवा चन्द्र उच्यते, तदा चन्द्राकयोगानिभेदे कोऽपरो हेतुः ? तो च चन्द्राकौ महाकालचक्रस्थितौ महाकालस्य चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन मार्गं परिगृहीतौ दर्शणोत्तरमये ते । सम-रात्रिन्दिवा एवाहोरात्रात्मकम् महाकालो न स्वान्तर्गतदिनरात्रितृट्टिहासकर-कालविशेषस्वभावमार्गप्रतिपन्नो चन्द्राकौ करोति । करोति चेत्, सर्वदैव दिनरात्रयोश्च द्विहासो स्याताम् । न ग्रीष्मादौ ग्रीष्मादिलक्षणकालभावेन ग्रीष्मादावपि समरात्रिन्दिवाहोरात्रात्मककालस्वभावमार्गानुश्रय्या वृद्धिहासा-सम्भवान्, सम्भवाच्च साम्यस्यति । तस्मान् समरात्रिन्दिवाहोरात्रो न महाकाल इति । इत्यञ्च संवत्सररूपस्य महाकालस्य चक्रवद्भ्रमण-स्वभावात् चन्द्राकवातवारिदानां बलावलगमनागमनाविर्भावतिरोभावादयो भवन्ति । तत्र विरोधिधर्माणामेकस्य बलेऽपरस्याबलत्वमिति शीतोष्णकरयोर्मिथो हीनाधिकसमबलैर्हीनाधिकसमलक्षणानि स्युरिति । एतेनार्कगमनादेश पर-

माण्वादिरोपाधिकः कालः अन्युच्यते यत् तन्निरस्तम् । गमनस्य परमाण्वादि-
मानाभावाच्च । न हि गमनं परमाण्वादिदेशसंयोगमात्रं ; नादृशपरमाण्वादि-
संयोगश्चंसन्तु कियता कालेनेति ? यावता कालेन स्यात्तावत् कालनिबन्धन-
मानसम्भवात् । मूर्त्युगमनस्य परमाण्वादिः काल एव च लभ्यते । तस्मान्नाका-
गमनं कालः । अयं स्वस्वभावजचन्द्राकमेववातवत्यावत्यादिप्रयोज्यशीतोष्ण-
वर्षान्यतमभावान् । अयं संवत्सरो महाकालः ; तथाविधशीतोष्णवर्षान्यतम-
लक्षणावयवान् । संवत्सरातिरिक्तो न महाकालः ; तथाविधशीतोष्णवर्षान्य-
तमलक्षणावयवार्तिरिक्तावयवाभावान् । स्वस्वभावजेत्यनेन जगतां न कालत्वम् ।
अयञ्च कालो नित्यः ; प्रत्यभिज्ञासिद्धनाशान्प्रत्ययभावान् । सोऽयं वैशाखीयः
परमाण्वादिर्गतिः स एवायं संवत्सर इत्यादिप्रत्याभिज्ञानस्य त्वयं संवत्सरो
न स यस्मिन् भवान् काशीमगच्छदित्यादिभेदप्रतीत्या बाधितत्वाभावान्
क्रियोपाधिभिर्यवच्छेदेषु तस्य नातिरिक्तत्वात् । यथायं युवा न स यस्य
बालकस्य भवान् प्रिय आसीदित्यादिभेदप्रत्ययेन देवदत्तादेर्बालकस्य
युवत्वेन प्रत्याभिज्ञानं न बाध्यते । स एव बालोऽयं युवत्यभेदप्रत्ययात् । तथा
स एव भवदीयकाशीगमनसंवत्सरोऽयं संवत्सरः ; भवान् यस्मिन् संवत्सरे
काशीं यस्मिन् माघेऽगच्छत् सोऽयं मात्रः पुनरागत इत्यादिप्रत्ययादिति । इत्थं
व्यवस्थितं संवत्सरमृतुभेदेन षट्ङ्गं विद्यात् । त एतच्च के. कथं वा स्युः ? इत्याह
तदिति । यः संवत्सरस्तस्येदमवयवरूपमिति । तदादित्यस्योदगयनमुत्तरायण-
मादानञ्चेत्यनर्थान्तरम् । शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्रीत् । दक्षिणायनं विसर्गश्च
इत्यनर्थान्तरम् । वर्षादीन् हेमन्तान्तान् व्रीत् । तदित्युदगयन-
लिङ्गभाजित्वान्पुंगवकम् । उदगयनमादानञ्चेति चकारो विकल्पे समुच्चये वा ।

ननुदगयनं कति दिनानि. दक्षिणायनञ्च कति दिनानीति ? अत्र आह—
त्रीनित्यादि । बहुवचनान्तत्वेन प्रत्येकमन्वयादुदगयने चादाने चादिस्यविधेय-
भावेन मिलितमिति शिशिरवसन्तग्रीष्मा उदगयनमादानञ्च भवन्ति न त्वेको वा
द्वौ बोदगयनं. द्वौ वैको वा ऋतुरादानमित्यर्थः । अन्यञ्च यस्मिन् दिने यस्मिन्नेव
परमाणुकाले भगवानादित्य उत्तरां दिशमयते तत्कालावाधि यावदुत्तरदिगयन-
मुदगयनम् । अन्यदक्षिणायनम् । एवं वर्षादीनित्यत्र व्रीनिति पदमनुवर्त्तते । बहु-
वचनेन पूर्ववद् व्याख्येयम् । एतेनादित्यस्य मकरादिराशिसंक्रमणेन पाप्रादि-
द्विद्विमासात्मका ऋतवः शिशिरादयः स्युरिति यैरुच्यते तन्निरस्तम् । उत्तर-
दक्षिणायनाभ्यामेव शीतोष्णादिकर्तुधर्मं हासप्रत्ययाद्गुत्पत्तेश्च । किन्तुत्तरायन-

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रचान्ति, इतरे पुनरादाने ।

दिनावधि एकपष्टिदिनैः शिशिरः, तत एकपष्टिदिनैर्वसन्तः, ततः एकपष्टिदिनै-
 ग्रीष्मः, ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैर्वर्षाः, ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैः शरत्,
 ततः किञ्चिन्नूतनैकपष्टिदिनैर्हेमन्तः, इति पञ्चपष्ट्याधिकत्रयशतीदिनैः संवत्सरः ।
 इति । शिशिरादीन्स्त्रीनिन्युक्तां ग्रीष्मान्तानिति लाम्बे पुनर्वचनं प्रकारार्थकादि-
 शब्दसन्देहनिरासार्थम् । एवं परत्रापि बोध्यम् । वस्तुतस्तु शिशिरादीन्स्त्री-
 नित्युक्तेष्वनद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा वसन्तग्रीष्मवर्षा इति लाभवारणार्थं पुन-
 र्ग्रीष्मान्तानित्युक्तं : वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्र वर्षादीन् पुनस्त्रीनित्युक्त-
 प्यतद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा शरद्हेमन्तांशिशिर उत्तरायणमिति लाम्बात् । एवं
 त्रान् ग्रीष्मान्तानित्युक्तं तथात्वमे पुनः शिशिरादीनिति पदं तद्गुण-
 संविधानबहुव्रीहिज्ञापनार्थम् । तेन हिमशिशिरवसन्तान्तांस्त्रीनादानमित्यर्थ-
 व्यबच्छेदः । वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तांस्त्रीनित्यत्रापि हेमन्तान्तान पुनस्त्रीनित्युक्ते
 तनद्गुणसंविधानबहुव्रीहिणा ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्ग इति लाम्बात् । यदि च
 शिशिरादीन्स्त्रीनादानं वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन् विसर्गं विद्यादित्युच्यते, तथा
 शिशिरस्यादिहेमन्तः, तान् शिशिरादीन् हिमशिशिरवसन्तानादानं विद्यात् ।
 (विसर्गं) वर्षाणामादिग्रीष्मस्तान् हेमन्तांस्ते वर्षां तान् ग्रीष्मवर्षाशरदो विसर्गं
 विद्यादिति लाभः स्यात् । तथा चादानं शिशिरादीस्त्रीन् ग्रीष्मान्तान वर्षादी-
 स्त्रीन् विसर्गं विद्यादित्युक्तावपि तथैव स्यात् । एवमादानं ग्रीष्मान्तांस्त्रीन्
 वर्षादीन् हेमन्तान्तांस्त्रीन् विसर्गमित्युक्तावपि । एवमादानं शिशिरादीन्
 ग्रीष्मान्तांस्त्रीन् विसर्गं हेमन्तान्तांस्त्रीनित्युक्तावपि स्यात् तर्थात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथत्तपद्कलानार्थं सामान्यधम्ममादानत्वं शिशिरादीनां त्रयाणां
 विसर्गत्वं वर्षादीनां त्रयाणामुक्त्वा तदादानत्वं किंतावन् विसर्गत्वञ्च ? इत्या-
 काङ्क्षायां पूव्यमुदगयनत्वेन धम्मक्रियादा प्रशस्तत्वेन प्राधान्यादग्ने आदानस्याभि-
 धाने कत्तव्यर्जप अत्र तु प्राधान्याद्विसर्गस्य प्राणवल्लजनकत्वनादावेव विसर्गत्व-
 धम्मं दर्शयति—विसर्गं पुनरित्यादि । वायवो नानिरुक्षाः किञ्चिद्दृक्त्वास्तिग्या

चक्रपाणिः—विसर्गधम्मं निर्दिशति—विसर्गे पुनरित्यादि । यद्यपि चादानमादौ पठितं तथापि
 प्रतिक्रमेतन्न्युक्तादौ विषयगुणकथनं, यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादग्नेऽभि-
 धानम्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादग्नेऽभिधानम् । नातिरुक्षा इति सौम्यविसर्ग-
 काकसम्बन्धे मन्दीकृतरीक्ष्याः प्रचान्तीति । इतरे पुनरादान इति—अप्रधान्तादित्येवभाषागमेवा-

सोमश्चाद्याहतवल्ः शिशिराभिर्भाभिर्गापृम्यन् जगदाप्याय-
यति शश्वत्. अतो विसर्गः सोम्यः ॥ ४ ॥

आदानं पुनराग्नेयम् । तावेतावकवायु सोमश्च कालस्वभाव-

रुक्षाः प्रवान्ति. रक्ष्यस्वभावान् । अतरे पुनरादाने नातिकर्त्तव्याः. आदाने
न वायवोर्जातरुक्षाः प्रवान्तीत्यर्थः । वसगिकवायुनां किञ्चिन्मिथ्यरुक्षत्वे
हेतुमाह—सोमश्चेत्यादि । विसर्ग सोमश्च यस्मात् अद्याहतवल्ः वल्पोपहनन-
कालमागमेधवानादिभिर्व्याहतवल्त्वभावेन क्रमेणोपचितवल्ः शिशिराभिः
शीताभिर्भाभिर्दीप्तिभिर्जगदाप्याययति पुष्टीकरोति शश्वदिति । अतो हेतोर्विसर्गः
सोम्यः सोमगुणबहुलः । सृतरां विसर्गं वायवो नातिकर्त्ताः सोम्यविसर्गस्य
शैत्येनाल्पकृतकत्वान् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः आदानिकवायुनामातिकर्त्तव्ये हेतुमाह आदानं पुनरित्यादि ।
पुनस्तुकार्थः भिन्नक्रमेण लभ्यते । तथा च यस्मात् सोमश्चादाने वल्पोप-
हननहेतुकाद्यमार्गिकवानादिमद्भावेनभिरेव अद्याहतवल्ः क्रमेणोष्णाभिः
दृष्टाभिः सूर्याभूपतप्यमानं जगन्नाप्याययति कालमागवानादिभिः क्रमेणोप-
चितवल्ः सूर्य उष्णाभिर्भाभिर्दीप्तिभिरुत्सोमवल् उपतापयति वा शश्वदिति ।
अतो हेतोरादानमानेयं तेजोगुणबहुलः सृतरामादाने वायवोर्जातरुक्षाः
रुक्षादानसम्बन्धेन वाद्भूतकत्वान् । ननु विसर्गादानयोः स्निग्धरुक्षत्वेन
सोमसूर्यो किं भवतः स्यातां वा. तयोर्वायोश्च बलावलहेतु पुनः को
भवतीति ? अत आह तावेतावित्यादि । तावेति प्रसिद्धो । एतावेति
विसर्गादानरूपयोः सर्वस्मरान्मकमहाकात्यायवयोर्लिङ्गानामोष्णशैत्यञ्ज्जा-
वानादीनां हेतु अकवाय । सोमश्चेति चकारेण स एव इत्यर्थात् । विपरिणामात्
स प्रसिद्धः एव विसर्गादानरूपसर्वस्मरान्मकमहाकात्यायवयोर्लिङ्गानां शैत्य

दानसम्बन्धाहितरुक्षत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण सम्बन्धते, अद्याहतवल् इति काल-
मार्गमेधवानादिभिर्मदा सूर्यस्य सोमपरिपन्थिनो हतवल्त्वत्वात् । शिशिराभिः शीताभिः, शश्वदिति
रुद्धेः । सोम्यः सोमगुणप्रधानः, आग्नेयमग्निगुणप्रधानमप्रतिहतवल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेतावर्तैवाहित्य-
वन्धवानातां बलवत्त्वमबलवत्त्वञ्च कथं भवतीत्याह तावेतावित्यादि । कालो देवतारूपः, स च
नित्यरूपोऽपि प्राणिनासदृष्टेन नानारूपेण गृहीतः सन् कदाचित् सूर्यबलवामुबलसोमबलादीन्
करोति । स्वभाषः सूर्यस्य सोम्योऽशयकसुर्त्यादिः सोमस्याप्यायनादिः वायोर्विद्वेषणादिः, मार्गो

भागपरिग्रहीताः कालर्तु-रसदोष-देहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः
समुपादिश्यन्ते ॥ ५ ॥

स्निग्धत्वादीनां हेतुः सोमश्च । एते त्रयः कालस्वभावभागपरिग्रहीताः प्राणिनां
नानारूपैरदृष्ट्यैर्गृहीतेन देवरूपेण कालेन परिग्रहीताः कालर्त्वादीनां निवृत्ति-
प्रत्ययभूता भवन्तीति स्वभावेन सूर्यः सौम्यांशक्षयादिकरत्वेन, वायुविरुक्षणा-
दिना स्वभावेन, सोमः शैत्यस्नेहादिकरत्नस्वभावेन, परिग्रहीतः कालर्त्वादि-
निवृत्तिप्रत्ययभूता भवन्ति । मार्गेण पथाः सूर्या दक्षिणेनोत्तरेण च कर्कटा-
दिना धनुस्तेन दक्षिणेन, मकरादिना उत्तरेण पथा परिग्रहीतः कालर्त्वादीनां
निवृत्तिप्रत्ययभूता भवति । वायुस्तु न भागपरिग्रहीताः अस्ति मार्गाभावात् ।
सोमश्च षेधादिमार्गेण परिग्रहीतः कालर्त्वादीनां निवृत्तिप्रत्ययभूता भवति ।
कालः संवत्सरः, भ्रमण च द्वे । जतवः शिशिरादय इत्येके व्याचक्षते, तद्-
सम्यक् कालस्य प्राणिनामदृष्ट्युद्गीतत्वे प्रमाणाभावात्, पुनः कालर्त्वे ग्रहणे
पौनरुक्त्यदोषात्, वायोश्च भागपरिग्रहाभावेन तत्र लक्षणव्याभिचारश्च, दक्षिणो-
त्तरमार्गो त्वकस्य कर्कटमकरादीनां मध्ये, कर्कटमकरसंक्रमणात् पूर्वमकस्य
दक्षिणोत्तरगमनाच्च । अन्ये तु कालर्त्तु इत्यत्र कालश्चासौ कर्तुञ्चेति, कर्तुविशेषणं
कालपदं "स्त्रीणामात्तवं व्यर्चच्छनत्ति" इति वदन्ति । तेषामत्र सन्देहं रमशब्दस्य
शृङ्गारादिवाचकत्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणस्यावश्यकत्वात् तदेवम् । वस्तुतस्तु ता-
वताविति पूर्ववद्व्याख्येयम् । तावतावकीवायू स एष सोमदर्शिते त्रयः कालस्य
महाकालस्य संवत्सरस्य चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन येन भावानां विशेषे लक्षणान्तर-
सम्पन्नापजीवनमरणफलं स्यात् । तेन चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन भ्राम्यमाणाः
कालेनैव मार्गेण दक्षिणादिगमनपथेन परिग्रहीता नीताः गृहीतस्वस्वमार्गाः
सन्तः कालर्त्तु रसदोषदेहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः स्युः । कालस्य महाकालस्य
अलक्षणस्य शीतोष्णवपुलक्षणवृत्तया निवृत्तौ तथर्त्तुनां रसानां दोषाणां देहानां
बलानाञ्च निवृत्तौ निष्पत्तौ प्रत्ययभूता यथाक्रमकारणभूताः पूर्वप्रसिद्धाः

दक्षिण उत्तरश्च । तत्र दक्षिणः कर्कटादयो धनुस्स्ताः, मकरादिरत्तरः । एते च कालस्वभावभागपरिग्रहा
यथासंभवं शोचन्त्याः, न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कश्चिद्विशेषमावहति, वायोश्च मार्गपरिग्रह एव
नास्ति । परिग्रहीताः सम्यक्काः, कालर्त्वादीनां निवृत्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारणभूताः, उप-
दिश्यन्ते आचार्यैरिति शेषः । कालः संवत्सरोऽयनद्वयश्च, जतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं
देहबलम् । अन्ये तु ऋषयो—संवत्सरस्यायनद्वयस्य च कर्तुमेककरूपवादात्प्रग्रहणेनैव ग्रहणं

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-
रुक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौद्र्य-

समुपदिश्यन्ते सम्यगव्यभिचारेणोपदिश्यन्ते । अभूततद्भावाच्चप्रत्ययाभावात्
प्रसिद्धा इति ख्यापितम् । अत्रार्कस्य प्रागुपादानात् स्व्वत्र कारणत्वम् । तथार्क-
वायु इति पृथक्पाठादादानेऽर्कवायोः कारणत्वं, तत्रार्कस्य प्राधान्यं, वायोर्मध्य-
मत्व, सोमस्याप्राधान्यम् । विमर्गे पुनः सोमस्य प्राधान्यं, चकारात् सूर्य-
वायोर्मध्यमत्वादप्राधान्यात् कारणत्वं ख्यापितमिति । केचित्तु सोमस्यैवेत्याहुः,
तत्र, वायवो नानिरुक्षाः प्रवन्तीत्युक्तं ॥ ५ ॥

गृह्णाधरः—एतल्लक्षणमुदाहरति तत्रेत्यादि । तत्र कालस्वभावेन मार्गं
परिशुद्धन रविरर्थान् तेनैवोत्तगभिमुखीभूय क्रमेण प्रखरतामापद्यमानः क्रमेण
प्रखरत्वमापद्यमानाभिर्भाभिर्जेगनुस्नेहं क्रमेणाददानस्तत्र कालस्वभावेन मार्गं
सप्तविधं परिशुद्धन्तो वायवः प्रवहादप्यः सम क्रमेण पाश्चात्यादिगर्तमापद्यमानाः
स्यतो रुक्षाः शीताश्च सन्तोऽपि रवेस्तेजोमयस्य रुक्षस्य भाप्रखरत्वनातिशयरुक्षाः
पुनः सन्तो जगतः स्नेहं यथाक्रममुपशोषयन्तः, चकारादत्र शिशिरं चोपहतवले
क्रमेण मन्दीकृतशैत्यादी चन्द्रे मति, शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं क्रमेण
शिशिरत्ववयन्तवग्रीष्मत्वस्वरूपेण परिणम्यमानेषु कालेषु यथाक्रममेव रौद्र्य-
मुत्पादयन्तोऽर्वाद्भावानां क्रमेणैव रुक्षान् कालेषु शिशिरादिषु तिक्तकपाय-
कटुकान् रसांश्च क्रमेणाभिवद्ध्यन्तो गुणां क्रमेणैव वृद्धातिक्तकपायकटुकरस-
वहेहानां क्रमेणैव तिक्तकपायकटुकरसद्रव्योपसेविनां क्रमेण रुक्षद्रोषाणां वाना-

लस्यै, कालग्रहणसूत्रविशेषणं, तेन, कालरूपं कर्तुमिति । खीणामेवानेवदर्शनं यदतुस्तद्वा-
च्यते । प्रत्ययभूता इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्ग्रहणयानयन्ति अर्कवायु इत्येकतया
पठित्वा सोमशब्देति यत् पृथक् पठति, तेनार्कवाय्वोर्मिलितयोरादानं प्रति कारणत्वं, विमर्गे प्रति
पृथगेव सोमस्य कारणत्वमिति दर्शयति । एवं बालहरणवल्करणादिव्यपि बोद्धव्यम् ॥ ५५ ॥

चक्रपाणिः—तत्रेत्यादि । आददान इत्युल्लोपयन्, जगतः स्थावरजद्रमस्य, स्नेहं सारं
सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति सम्बन्धः । तीवाश्च रुक्षाश्च
तीव्ररुक्षाः, यदि वा तीव्रं रौद्र्यं येषां ते तीव्ररौद्र्याः, एतच्चादाने तीव्रेण रविणा सम्बन्धान्
पायोर्भवति योगवाहिवद्वाहयोः । उक्तं हि—“योगवाहः परं वायुः संयोगाद्भवत्यथकृत्” इत्यदि ।
यथाक्रममिति शिशिरे रौद्र्यम् अर्थं, तिक्तं रसमल्यञ्च दौर्बल्यं, तथा वसन्ते मध्यं रौद्र्यं,
कपायं रसं, मध्यं दीर्घस्यं, तथा ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौद्र्यं, कटुकं रसं, महच्च दौर्बल्यं दर्शयति ।

मुत्पादयन्तो रुजान् रसांस्तिक्तकपायकटुकांश्चाभिवर्द्धयन्तो
नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽके कालमार्गमेघवात-
वर्षाभिहतप्रतापे शशनि चाव्याहतवले माहेन्द्रसलिलप्रशान्त-
दीनां दुष्टिद्विमतामरुक्षकफादिहासवतां क्रमेणैव दौर्बल्यमावहन्ति । यथा
क्रममिति क्रमः क्रम इति यथाक्रमं तेन, तथा क्रमस्तु उत्तरोत्तरक्रमाथ इति ।
तेनाकवायुभ्यां सोमाच्च उत्तरोत्तरशीतोष्णवर्षलक्षणतयात्तरायणस्य कालविशे-
षस्य शशिरादीनां त्रयाणामृजानां तदयनान्तर्गतानां क्रमेण शीतोष्णवर्षलक्षणानां
निवृत्तिः, तिक्तादिग्मानां निवृत्तिः, भावानां रुक्षत्वदोषस्य वायोश्वातिरुक्षत्व-
दोषस्य निवृत्तिः, नृणाञ्च देहे वातादिप्रकोपस्य निवृत्तिरेहस्याल्पचलरूपचल-
निवृत्तिरुदाहृता भवति । तस्मादादानमुच्यते ॥ ६ ॥

गुहाधरः—सोमाकवायुभ्यश्च कालर्चादुत्तरदाहरणान्तरमाह—वर्षेभ्योऽदि ।
तत्रेति पूर्वमुक्तमनुवर्त्तते । तत्र कालस्वभावमार्गे परिशुद्धीता वर्षाशरद्धमन्तेषु
तु वर्षाष्णशीतलक्षणरूपेण लक्ष्यमाणे काले पुनस्तत्र हेतुभूते दक्षिणाभिमुखेऽके
कालमार्गमेघवातवर्षनिहतप्रतापे, कालेन महाकालेन संवत्सरेण तस्य स्वभा-
वाच्चक्रवदभ्रमणान् प्रापितमार्गेण दक्षिणादिपथेन तत्कालेन च जनित-
मेघेन तत्कालेन च जनितवातेन तत्कालेन च जनितवर्षेण निहतप्रतापे,

यद्यपि च कपायो रसो रुक्षतमः, कटुकश्च रुक्षतरः, यदुक्तं "रुक्षतया कपायो रुक्षाणां प्रवरो मध्यमः
कटुः" इत्यादिः । शीत्यप्रकर्षश्च प्रथमे, मध्यमयत्नश्च शीत्यं वसन्ते । तथापि वाय्वग्निगुणयाहुत्वात्
कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले प्रोक्तकाल एवंपरिणतः । पवनपृथिव्युत्कर्षेवपि तु वसन्ते च पवन-
पृथिव्युत्कर्षेऽन्यस्य कपायस्योपरिणतः । यदुक्तं "वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकाः, पवनपृथिव्यति-
रेकान् कपायः" इति । पृथिव्यादुत्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः काल्यदेशनादुत्तरेयः । अभि-
वर्द्धयन्त इति वचनाद्, अध्यासकाले तिक्तादीनाम् अनिकृतिः सूच्यते, तेन, न तदेकरसत्वम् ।
अथ च क्रमवर्द्धीत्योपरिणतित्कादुत्तरपत्नी अपि शीत्योपरिणतौ कारणे, यत्, शीत्यमुत्पादयन्त इति
तिक्तकपायकटुकादिभिवर्द्धयन्त इति च हेतुमार्गविशेषणद्वयं कृत्वा शीत्येभ्यमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—वर्षेभ्योऽदि । तुशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्तौ, दक्षिणाभिमुखे दक्षिणाशां गन्तुमुद्यत
एवाके, तेन विपुत्रोभयोपलक्षितमध्यदेशादुत्तरं वधेमानोऽपि रथियेरेव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो
भवति नदैव श्रीयमाणबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षोहितशक्त्यप्रकर्षतया तु लोकलोककामाप-
शीयमानबलोऽपि तथा दुर्बलता न लक्ष्यते । एवमुत्तरायणेऽपि व्याख्येयम् । कालः पूर्वं
व्याख्यातः, मार्गो ह्ये दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो मेघवातः, वर्षाणां वर्षः, पूर्वैरभिहतप्रतापेऽके

सन्तापे जगत्यरुचा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽम्लत्वगामधुरा यथाक्रमम् ।
तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

क्रमादल्पाल्पप्रवरकरज्ञाने, सुतरां शशिति चाव्याहतवले क्रमेणोपचितवले
सुतरां माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति स्निग्धे मति अकृशाम्लत्वणमधुर-
रसा यथाक्रमं वर्षास्वम्लरसः शरदि लवणरसो हेमन्ते मधुररस एते प्रवर्द्धन्ते ।
रुक्षाश्च रसास्तिक्तकारायकटुका इत्यन्ति । तत्र तथाभूते मति क्रमेण बल-
मुपचीयते नृणाम् अम्लत्वणमधुररसवद्देहानां क्रमेण वृद्धाम्लत्वणमधुररसवद्-
द्रव्योपभोगिनां क्रमेणारुक्षदोषाणां कफादीनां वृद्धिमतां रुक्षदोषवातादीनां
दुष्टिहासवतामिति । न चान्यो रसोऽपि सतोयभूम्याप्रिगुणवाहुल्याल्लवण-
क्षित्याप्रिगुणवाहुल्याद्भवन्नप्यानेयः मृग्यबलस्य किञ्चिन्मान्यं सोमस्य
किञ्चिन्प्राबल्ये वर्षास्वाप्रिजलगुणवहुलोऽम्लो रसो जायते शरदि च तयो-
र्मध्यवले समे भूम्याप्रिगुणवहुलो लवणो भवति । भूमिदि जलानुप्रवेशान्
किञ्चिन्स्निग्धेति लवणोऽप्यरुक्ष इति ।

अत्र कालेनाकवायुसोमा उष्णयोगवाहित्व-ज्ञानरूपेण स्वस्वस्वभावेन च
दक्षिणादिभागेण च परिगृहीताः कालर्त्वादिप्रत्ययभूताः स्युरिति व्याख्यानं
कालर्त्वादि कालपदस्य नैरर्थक्यार्पितः । कालस्यैवाकवायुसोमानां कालर्त्वादि-
निवृत्तौ समानरूपेण कारणत्वापत्तिश्च । मुख्यामुक्त्यकारणत्वाभावे हि कालस्य
शैत्याणप्रवर्षान्यतमात्लृकस्यवाक्यादीनामपि शीतार्त्वादिङ्गकत्वं स्यात् । तथात्वे
हि अयं महाकालावयवः शिशिरावयवः क्रमेणान्पाल्पस्वस्वभावजनिताक-
प्रवरकरवातातिरोक्ष्य-तीव्रगतिसोम-स्निग्ध-शैत्यहासि-जनिताल्प-शीतोष्ण-वर्ष-
वत्त्वादित्येवं यथा तथाऽयं सूर्योऽयं वायुर्यं सोमो वा शिशिरावयवः कालस्तथा-
त्वादिति स्यात् । अकृस्वभावेनैव स्वकरप्रवरत्व-वातातिरुक्षत्व-तीव्रगति-
सोमस्निग्धत्वशैत्यादीनां जनितात्वात् । वायुस्वभावेन च स्वातिरोक्ष्यतीव्र-
गतिमूर्यप्रवरकरसोमस्निग्धत्वशैत्यादिहातानामुत्पत्तेः । सोमस्वभावेनैव च
स्वशैत्यस्निग्धत्वादिहातानिमूर्यकरप्रवरतावायुरोक्ष्यतीव्रगतीनामुत्पत्तेश्च । सूर्यो
हि तैजसस्वभाववान्, वायुर्हि वायव्यस्वभाववान्, सोमोऽप्याप्यस्वभाववान् ।

इति सम्बन्धः, वातस्त्वह मेघसम्बन्धाहितशैत्योऽर्कनापपरिपन्थी भवति, शशिनोऽन्याहमेघलवं
सूर्यस्य परिपन्थिनोऽभिहलप्रतापवाद्नुगुणमेघवातवर्षणयोगाच्च । जगति स्थावरजङ्गमे । अत्र
च पृथिव्याग्निभूमिदृष्ट्वाद्मलः सलिलाग्निभूमिदृष्ट्वात् लवण इत्युक्तं, तत्र कथं सोमो विसर्गे

तत्तत्स्वभावसामान्याद् वृद्धिः । तत्तत्स्वभावाविशेषाद् हासः । तत्तत्स्वभावावि-
र्भावतिरोभावे तु कालस्वभावो हेतुरिति चेत् ? उच्यते ; तदागम्यतां भवद्भि-
रस्यद्वाख्यानवर्त्मनि । तर्हि गतो मूर्त्यादीनां कालत्वादिनिवृत्तौ कालेनैव
स्वस्वभावमार्गाभ्यां स्वस्वधर्मपरिग्रहः कल्पयः । केवलेनैव महाकालस्वभावेन
मागपरिग्रहान् तु मूर्त्यादीनां स्वस्वस्वभावौष्णप्रादिप्रजननामिद्विः । कालेन
स्वभावाच्चक्रवद्भ्रमणान् स्वस्वमार्गेण नीताः मूर्त्यवायुसोपा इति वचनेनैव मूर्त्या-
दीनां स्वस्वमागग्रहणोक्तिसिद्धौ यत् कालस्वभावमार्गपरिग्रहीता इत्युक्तं तेनैवं
ख्यापितम् । कालस्य निर्गुणस्य निष्क्रियस्य स्वजन्यत्वेन जीतोष्णवर्षाणा-
माश्रयत्वे चक्रवद्भ्रमणमेव स्वस्वभावः तच्चक्रवद्भ्रमणस्वभावान् तत्कालचक्र-
स्थानां मूर्त्यादीनां स्वस्वमार्गप्रतिपन्नानां हेतुत्वमिति । काल गतिसहस्रसौश्रौ-
दिको धातुः । कल्पयति भूतानि भ्राषयतीति कालः । चक्ररूपे स्वस्मिन् स्थित-
गतिचक्रस्थग्रहनक्षत्रादीनां स्वस्वमार्गपरिग्रहादिनिवृत्तचक्रभ्रमणशीलः । माग-
श्राकस्य दक्षिणोत्तरगमनस्य पन्थाः । सोमस्याकसन्निकरगमने दक्षिणोत्तरयोः
पन्थाः । वायोश्च मार्गाः सप्त प्रवहनादयः । तदुक्तं महाभास्ते मेघगज्जेने भृक-
वैशम्पायनादिषु वेदव्यासेनाध्ययनान्निवारितेषु भृक उवाच । तद् यथा -

“भृको वारितमात्रस्तु कानुहलयर्षान्वितः ।

अपृच्छन् पितरं ब्रह्मण कुतो वायुर्भूदयम् ।

व्याख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्व्वविनीष्टतम् ॥

व्यास उवाच - पृथिव्यामन्तरीक्षे च यत्र सर्व्वानि वायवः ।

सप्तैते वायुमार्गा ये तान् निब्रवीशानुपूर्व्वतः ॥

तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः ।

तेषामप्यभवन् पुत्रः समानो नाम दृजजयः ॥

उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्भ्रानस्तस्याभवन् सुतः ।

अपानश्च ततो जेयः प्राणश्चापि ततोऽपरः ॥

अनपन्त्योऽभवन् प्राणो दुद्धपः शत्रुतापनः ।

पृथक् कर्माणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥

प्राणिनां सर्व्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक् ।

प्राणान्त्वेव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥

तयोश्चान्नेययोः उपाद् वृत्ति न वाच्यम् ; यतो बलप्रकर्षवतोऽस्य धीयमाणधरस्यापि विदुष-
पश्यन्तं बलवत्त्वमस्येवेति ध्युपादितमेव ॥ ७ ॥

प्रवयत्यभ्रसंवातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
 प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽर्जुनलः ।
 अन्तरे स्नहमभ्येत्य तडिद्भ्रशोत्तमदुर्गतः ॥ १ ॥
 आवहो नाम संवर्ति द्वितीयः श्वसनो नदन् ।
 उदरं ज्योतिषां शश्वत् सामादीनां करोति यः ।
 अन्तर्द्वेषु चादानं संवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
 वयन्तुभ्यः समुद्रभ्यां वायुप्रारयते जलम् ।
 उद्धृत्य ददते चापो जीभृतेभ्योऽम्बरेऽर्जुनलः ॥
 गोऽर्जुनः संवीज्य जीभृतान् पञ्चन्याय प्रयच्छति ।
 उद्धता नाम रीतिष्ठस्तुतीयः स सदागतिः ॥ ३ ॥
 संसृष्टमान्ता बहुधा येन नीताः पृथग्गनाः ।
 येषमाश्रुताग्म्भान्ते भवन्ति घना घनाः ॥
 संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
 रक्षणार्थाय सम्भूता येन त्वमुपयान्ति च ॥
 योऽगो भवति भूतानां विज्ञानानि विहायसा ।
 चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमहेनः ॥ ४ ॥
 येन वेगवता रूणा रूक्षेण रुजता नगाः ।
 वायुना सहिता मेधास्ते भवन्ति बलाहकाः ॥
 दारुणोत्पातसन्वारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
 पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ५ ॥
 यस्मिन् परिप्लवा दिव्या बहन्त्यापो विहायसा ।
 पुण्यश्चाकाशगद्गायास्तांयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥
 दूरात् प्रातिहतो यस्मिन् नैकराश्मर्दिवाकरः ।
 योनिमंथुस्सहस्रस्य येन भाति वसुन्धरा ॥
 यस्मादाप्याग्यते सोमः क्षीणः सम्पूर्णमण्डलः ।
 षष्ठः परिवहो नाम स वायुजपतां वरः ॥ ६ ॥
 सब्वेप्राणभृतां प्राणान् गोऽन्तकाले निरस्यति ।
 यस्य वर्त्मानुवत्तते मृत्युर्वैवस्यतायुर्भा ॥
 परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

आदावन्ने च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यवल्नन्ने श्रेष्ठमग्रं च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

विष्णोनिश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः ॥

सहस्रादीस्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥”

इति सप्त मार्गाः सप्त वहिश्चरा वायवः । समानादयः पञ्च शरीरचराः । उद्धृतु वहिश्चराः सप्त वायवो ज्ञेयाः । काल्त्वादिनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

गृह्यारम्भः—अथायमर्थो येन श्लोकैनाभ्यनुक्तम् वक्तुमाह— भवति चात्रेति । श्लोकमाह—आदावित्यादि । यथाक्रमं विसर्गादानयोर्दक्षिणायनोत्तरायणयोरादावन्ने च नृणां दौर्बल्यं भवति कालकृतम् । विसर्गस्यादौ वर्षाकाले तथा आदानस्यान्ते ग्रीष्मे नृणां दौर्बल्यमिति नृत्यत्वेऽपि यादिसर्गं बलमुपचीयते नृणामित्युक्तं तद्वर्षासु ग्रीष्मापचितबलस्यापचयारम्भः । ततः शरद्धेमन्तापेक्षया दौर्बल्यं ग्रीष्मापेक्षयापचितबलत्वमित्यवधेयम् । एवं विसर्गादानयोर्मध्ये मध्यवल्नं विसर्गस्य दक्षिणायनस्य मध्यवल्नो शरद्धि मध्यवल्नं बलस्यापचयारम्भान् क्रमेण बलस्यापचयो मध्यमः ततो मध्यवल्नमेव भवति । एतमादानस्य उत्तरायणस्य मध्यवल्नो वसन्ते मध्यवल्नं शिशिरे बलापचयारम्भान् क्रमेण वसन्ते बलस्य मध्यमापचय इति मध्यवल्नं भवति । एवं विसर्गादानयोश्चक्रमपन्नेऽपि च श्रेष्ठं बलं निर्दिशेत् । विसर्गस्य दक्षिणायनस्यान्ते हेमन्ते क्रमेण बलोपचयसम्पूरणप्रायात् श्रेष्ठं बलं निर्दिशेत् । आदानस्योत्तरायणस्याग्रं शिशिरे हेमन्तापचितसम्पूरणबलस्याऽऽदानेऽपचयारम्भेऽपि क्रमेण नृणां श्रेष्ठमेव बलं वक्षते । वृद्धिहासौ हि क्रमेण भवतः नैकदा सर्वथा वृद्धिहासौ भवत इति । अन्येऽवमृत्निवन्धने बलस्याल्पत्वमध्यत्वश्रेष्ठत्वभेदेऽपि वर्षादिषु त्रिषु प्रतिदिनं बलोपचयः शिशिरादिषु त्रिषु प्रतिदिनं बलापचय इति । तत उक्तं—नृणामादाने दौर्बल्यं विसर्गे बलोपचय इति । तथा चादिदिने ग्रीष्मावसाने चरमपग्रमाणुक्षणे च निःशेषेणापचयाद्दौर्बल्यस्य सीमा भवति ।

चक्रपाणि—समग्रति शिशिरादौ बलहासः प्रतिपादितो वर्षादौ च श्लोकार्थः, तत्र शिशिरे दुर्बलताः, वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्तीत्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धमाह—आदावन्ने चेत्यादि । विसर्गस्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे दौर्बल्यं प्रकृतं प्राप्तं विनिर्दिशेदिति सम्बन्धः, तथा मध्ये विसर्गस्य शरद्धि, आदानस्य मध्ये वसन्ते मध्यं नातिश्राणं नातिवृद्धं बलं विनिर्दिशेदिति योज्यम् ।

शीते शीतानिलसर्पा-संरुद्धो बलिनां बली ।

पक्ता भवति हेमन्तो मात्राद्रव्यगुरुत्तमः ॥

एवं मध्ये शरदि वसन्ते च मध्यबलं मध्यवशात् । अन्तेऽपि च विषमस्यान्ते हेमन्ते श्रेष्ठवत्प्रादानस्यापि शिशिरे च श्रेष्ठबले केषु हेमन्तावसाने चरम-परमाणुवणे शरीरमात्मभावानां कायस्वभावमानप्रतिपन्नाकवायुसामिभ्यो निःशेषणापचयमोभा भवति । वषांसु निःशेषणापचयादुपचयात्प्लव्यास्मभ इति । अथवं पट्टस्तुषु शिशिरादिषु तृणा वत्याचयापचययामात्रावनस्य केवलस्य न अनुवमनात्तदाहारीवहागभ्यामात्मवस्मभवेन वठवणंष्टुद्धसम्भवात् । तस्याशितायादाहारात् बलं वणश्च यद्धेते इति प्रतिबाहानिः स्यात् । तस्मान् पट्टस्तु आहारीवहागपयोवना माध्यागिनाऽशितायादाहारात् बलवगेऽद्विरेकान्तनेव भवतीति । अतः अनुविशेषे आहारीवहागपयोवनां विविक्तपदस्य एव भवति ॥ ८ ॥

गुहावर — तत्राहाराचारविशेषे वक्तव्ये हेमन्ताव्यपहितान्तरवेन शिशिरस्य प्रायेण तुल्याविविवाच्च शिशिरादीनांचरुष्टुत्तत्वात् हेमन्तस्य विविः प्राक् शिशिरविशेषपरिदृश्यते शीत इत्यादि । हेमन्ते सवृत्तरत्नकमहाकाशवयव-विशेषे केन शेषे इत्यत आह शीते इति । तत्रैतत्तु शीतान्तरवर्गसन्त्यापि कालस्वभावान् स्वान्यमागप्रतिपन्नत्वऽभ्यातिक्षणबलवायुसामिभ्योऽतिबलजानता-लपोष्णयानिस्त्वयवानातिशयतुणा भवति हेमन्तः । नृतरः तनातिशयतेन ह या हेमन्ता भवति । हेमन्त इति वचनेन शीतवतीति सिद्धा पुनः शीते इति

तथान्ते विषमस्य हेमन्तेऽपि च प्रथमे प्रादानस्य शिशिरे श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना । एवं मध्यमे — विसारस्योहितबलकारः पुढ्य आदानस्यापि शिशिरस्योक्तश्रीयमागबलाऽपि बलवान् भवति, यथा - प.पमावान्ताहितवृद्धिप्रकर्षां निशा मागकालानुयाः शीयमाजापि दिवसान्वाहाह्वयेव भवति ; अनेन न्यायेन वषांसु दात्वैव्यं, यस्तन्तशरदोश्च मध्यमं बलं बाह्वस्यम् । एवं कालानुसरेह्वयकारणत्वमकीर्तना व्यवस्थापितम् ॥ ८ ॥

चक्रवर्णि — गुणहारणवत्त्वमे ऋषिपिधाननिर्देशोभिवाच्यते, वर्द्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्य अभिप्रेतत्वात् तस्मात्प्रथमेशभे प्राह — शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि चानुक्ते शीत इति विशेषमे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथापि न पूर्वं कचिद्धेमन्ते शीतत्वं प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते ; यदि वा यदेव हेमन्ते शीतं महज्जयति तदेव विशेषेण बहिर्बली भवति नोपक्रममात्रेणापि, ऋषुध्यापत्तां शीततातियोग इति च शीत इति पदेन लभ्यते । हिम-

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्त्यता वायुः शीतः शीतिं प्रकुप्यति ॥

लक्षणनिर्देशः । हेमन्त इति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र वायो वायुः स्वतः शीतोऽपि कालस्वभावान् प्रायेणोत्तरभागप्रपन्नः शीतदेशसम्बन्धान् तथा शीतर्तुशैत्य-सम्बन्धादतिशीतो भवतीति शीतानिल इत्युक्तम् । तस्य स्पृशेः शीतानिलस्पर्शः । किंवा तादृशोऽनिलस्तु हेमन्ते शीते इत्युक्त्यैव हेमन्तिकत्वाद् योगवाहित्वाच्च लभ्यते । तेन शीतमतिशीतहेमन्तस्वभावजं, शीतं शैत्यं, हेमन्तिकमतिशीतानिलश्च, तयोः स्पृशेन जाठरोऽग्निमेन्दः स्यादित्यत आह—संरुद्धेति । अतिशीतहेमन्तातिशय्यातिशीतानिलयोः स्पृशेन देहसम्बन्धेन वहिरनिर्गच्छ-च्छारीरोग्मणः संरोधान् कुम्भकार्पयनाहितपङ्कलेन यथान्तर्गतवह्निवृद्धि-भवेति तथा पक्ताऽन्तर्जातग्राह्यवली भवति यत्किना हेमन्ते । कालस्वभावान् स्वस्वभागेप्रतिपन्नाकारिभिर्हेमन्तस्वभावान् निवृत्तजागीरग्नियन्मथात्वादि-योगेन निवृत्तचक्षुःशक्तिं नृणांश्रिति । तस्मान् स वली पक्ता जाठराग्निहेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः : मात्रया द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरुत्वेन्न त्वशान्यादिकं तयोर्मात्रागुरुद्रव्यगुरुः पाके क्षमः शक्त इत्यर्थः । इति क्तुस्वभावजशारीर-दोषाग्निवृद्धिनिवृत्तिमुपादित्य तत्प्राग्हारोऽप्युपादितो मात्राद्रव्यगुरुक्षम इत्यनेन ।

जाठराग्निवृद्धिरूपदोषप्राग्हारकर्णे मत्यातुर्यहेतुदोषमाह स इत्यादि । स हेमन्तिकोऽतिवली पक्ता जाठराग्निरन्धनमन्तरूपं युक्तमग्निवृत्तानुरूपं यदा न लभते तदा देहजं रसं शारीरं सांस्पर्शं हिनस्ति क्षयं नयति ।

सम्बन्धाद्विशेषेण शीतोऽनिल शीतानिलः, विशेषेण शीतत्वे वायोयोगवाहित्वात् शीतकाल-सम्बन्धादेव लक्ष्यं पुनरभिधीयतेऽग्निमगंधे हेतुत्वात्, वायुर्हि हिमत्वसम्बन्धादेव वह्निनिर्गच्छ-च्छारीरोग्मणो रोधं कृत्वा कुम्भकार्पयनाहितपङ्कलेन इवान्तरस्य वह्नेर्दृष्टिमावहति, एतेन यद्द्रव्येनेऽसमानान् शीतवानान् कथमग्निवृद्धिरिष्येतदपाम्स्तम् न दात्र शीतो वातोऽग्निश्चेन परिणमति, किं तर्हि तिर्यच्छेतेतःप्रतीर्षाकृतः, शीतानिलस्य स्पृशेः शरीरसम्बन्ध इत्यर्थः । यत्किना प्राग्गिनां हेमन्तस्वभावाद्बली भवति, अनेन प्राग्गिष्यत्वस्यग्निष्यत्वस्य हेतुरिति दर्शयति, उक्तञ्च तस्मिन्नेषके बालगजानां शीरोगात्प्रतिपादने, यथा—“अध्याह्नतादृग्निप्रायान् प्रीतिः प्रीतिर्वलं बलात् । अग्निरनेश्च धातूनां यत् • नाशस्ततो राजाम्” इति । मात्रया यद्गुरुत्वात्तन्मिथ्यर्थः, द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरु नवधान्यादि, ततक्षमः, एवम्भूतो बली वह्निर्गदा युक्तं गुरुभूतज्ञानं न लभते, तदा देहजं रसं हिनस्ति क्षयं नयति,

तस्मान् तुषारसमये त्रिभ्याम्ललवणान् रसान् ।

आदिकानूपमांसानां मध्यानामुपयोजयत् ॥

विलेश्यानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।

भक्षयेन्मदिरां मीधुं मधु चानुपिवेश्वरः ॥

गोग्मान्नुविकृतीवसां तैलं नदीहृतम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णाश्चायुर्न हीयते ॥

युक्तन्धनात्मकान्नव्याभाभावे सति देहसमक्षयात् । जरीररक्षये जाते रक्षो वायुः शीतश्च शीतगुणश्च शीते हेमन्ते कुप्यति । देहजरमाभावे देहरक्षत्वे रौक्ष्यगुणशून्या काले शून्येन शून्यगुणशून्या वायात् द्विगिति कुपितो वायुः गोगाय भवति ।

तस्माद्युक्ताहारयोगाभावेन रसत्रयभयान् प्रहरणान् तुषारसमये इति लब्धे पुनर्युक्तं तद् विशेषेण तुषारपाने मेध्यानां मेदुराणां आदिकानूपमांसानां रसान् स्वाभाविकस्त्रिधादीन् संस्कारतश्च त्रिभ्यादीनुपयोजयत् । वात-प्रकोपाय भाविमसत्रयवारणार्थम् । तेनोदकादयो हेमन्तिककफत्रयकरा अपि भाविमहात्वपचानविकारनिवृत्तार्थे विहिते इति । ओदकाः कूर्मादयः आनुषा महिषादयः । न त्वोपध्यानामादिकानूपमांसानाम् । विलेश्या भूगते शायिनां गोषादयः । प्रसहा गोशरादयः । एषां मांसानि भृतानि च शूद्रपक्षानि च यत्रया । मांसभक्षणानन्तरं मदिरादिकमनुपिवेत् । गोग्मान् दुग्धानि । उक्षुयिकृतीर्गुहादीनि । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति देहजं देहजानं भानुरूपं रसमित्यर्थः । अत इत्यनाभावे सति रसधातुक्षयान् वायुः पकुप्यति । हेमन्ते हेमन्तरमाह वातकोपे, शीतः शीत इति । यस्माद्यं शीतगुणो वायुः, तस्मात् शीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारणमायात् कुपत्यित्यर्थः । अतो वृद्धो वायुः, मेद-श्वितो यथाऽग्निवृद्धिं करोति, न तु तेषम्यमननिवृत्तवान्, तथाग्निवृद्धिमेव करोति । यदुक्तं— 'मेदसाधृतसार्गत्वाद् वायुः काले विशेषतः । चरन् सन्भुञ्ज्यत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि' इत्यादिनाऽऽशीनिन्दतीये । तस्मादिति देहजरमक्षयभयान् । प्रकरणलक्षणेऽपि तुषारसमये इति यत् पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाने विशेषेण त्रिभ्यादीनां भोजनार्थम् । मेध्यानां मेदुराणाम्, ओदिकानूपमांसानाम् च हेमन्तकालकफत्रयसंबर्द्धका अपि महात्वययवातविकारप्रति-पञ्चनेन व्यावायविककफत्रयप्रतिपक्षयुक्तद्वाराऽभिप्रेताः । ओदकाः कूर्मादयोऽस्यपाने वक्ष्यमाणाः, आनुषाः शूकरवद्गमादयः, विलेशया गोधाप्रभृतयः, प्रसहा गोशरादयः, भृतं महिषमिति

पुनर्हेमन्तग्रहणं गोरसादीनामुष्णतोयान्तानां हेमन्तं व्याप्य अभ्यासनाप-
नार्थम् । न हीयते इति तु ओ हाक त्यागे जुहोत्यादिको धातु-
विश्लेषजनकव्यापारार्थकः सकर्मकोऽत्र कर्मकर्तृकस्तेन हेमन्ते गोरसा-
दीनुष्णञ्च तोयमभ्यस्यता नरादायुस्तस्य तदभ्यासं कुर्वतो न हीयते
इत्यर्थं कर्मकर्तारि कर्मवद्भावः । हेमन्ते गोरसाद्यनभ्यस्यतस्तु पुरुषादायु-
हीयते इति प्रमज्यतातोयार्थं नञ् । अत्र च गोरसाद्यनभ्यस्यन् पुरुष
आयुज्जाति इति न प्रमज्यते । किन्तु गोरसाद्यनभ्यासादायुनरात् हीयते
विश्लेष्यते इति प्रसज्यते । गोरसाद्यभ्यासान् तु गोरसाद्यभ्यस्यतः पुरुषादायु-
विश्लेषो निविध्यते इति विश्लेषजनरूपकवाचाराभावेनागोरसाद्यभ्यासेन
बन्धवदेतनाऽऽयुःपुत्रयोर्विश्लेषोभावोपस्थाऽभ्यस्यत इत्यस्यावधितादपा-
दानत्वं न तु कर्त्तृत्वम् । विश्लेषजनकयोग्यता धात्वर्थस्तदाश्रयत्वादायुषः कर्मत्व-
मिति कर्मतुल्याक्रियत्वात् कर्मकर्तारि प्रयोगः । यत्र धात्वर्थोः फल-
व्यापारयोर्व्यापारस्य जनकाभावेन न सद्भावः स्वात्म्यादिदत्तुत्वेनैव फल-
मुत्पद्यते तत्र तद्दत्ताश्रयकर्मैव तच्छक्त्यादिमत्त्वात् कर्त्ता भवति, कर्म
च न भवत्येव ; हेतुस्वातन्त्र्यात् तु कर्त्ता । स्वतन्त्रा हि कर्त्ता । स्वातन्त्र्यान्तु
कारकान्तरव्यापाराप्रयोज्यव्यापारत्वम् । हेतुश्च तन्प्रयोजक इति पूर्वं
हेतुसंबन्धा बाधितत्वात् । तस्मान् कर्मकर्तारि कर्मवत्तिहासिः ।

एष चाशरविचिहेमन्ते भाविदेहजग्मशापाऽऽशङ्काविशेषे बाध्यः । न तु
युक्तमन्नं भुक्तवताऽर्षिदेहेजं रमं दिनस्ति । न वा वायुः प्रकुप्यति रौक्ष्येणापि ।
शीतगुणेन ईर्षान्तकानिगतत्वात् कुप्यति । तेन च रमशापाभावेऽप्येष विधि-
र्बाध्यः । एतेनादकमांसादीनां हेमन्तकाटस्य नावजक कचयकरत्वेऽपि व्यवाया-
दिना कचयपाभावेऽपि विधिस्त्युक्तम् । प्रत्युक्तः सुश्रुते हि ऋतुचर्याध्याये—
“ता एवापचयः काटपरिणामाः । परिणतवीर्या बन्धवत्यो हेमन्ते भवन्ति आपश्च
प्रसन्नाः स्निग्धा अन्यथं गुह्वराः । ता उपयुज्यमाना मन्दाकरणत्वाद्भ्रानोः
सतुपारपवनापष्टमिमतदेहानां देहनामविदग्धाः स्नहाः । शीत्याद्भारवादुपशेषाञ्च
श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति” इत्युक्त्वा पुनः तत्र “वर्षहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां
दोषाणां शरद्रसस्तप्राशद्गु च प्रकुपितानां निहरणं कर्त्तव्यम्” इत्युक्तम् । पुनश्च
तत्रैवाक्तं “तत्राव्यापन्नः श्रुतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्ति आपश्च प्रसन्नाः । ता
प्रसिद्धम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तग्रहणं, हेमन्तं व्याप्य गोरसादीनामुष्णतोयान्तानां
जेम्ताकः स्वेदनिर्गमो बध्यमाणः । गरुदहं गृह्येदधम् । हेमन्त इत्यनेनार्थे लभ्येऽपि

उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्याजस्कुर्या भवन्ति । तेषां पुनर्व्यापदोऽदृष्ट-
कारिताः । शीतोष्णवानवर्षाणि खटु विपरीतान्यापवीर्यापादयन्त्यापश्च,
तासामुपयोगाद्विधिरोगमादुर्भावो मरको वा भवेत्” इति । तेन वर्षासूत्यज्ञाना-
मोषधीनां हेमन्ते कालपरिणामान् परिणतवीर्याणां बलवतीनाञ्च तथा
प्रसन्नानामतिस्निग्धानामत्यर्थं गुर्वीणाञ्च अपामुपयोगभ्रुवतां इत्येवमणः
सञ्चयाभावे तेषु विधिः । सञ्चये वोपयोगं कुर्वतां, इत्येवमणा निदरणे नैप च
विधिर्बोध्य इति ।

एवं हि सूत्रेऽप्युक्तमुत्तरस्थाने स्वस्थवृत्ताध्याये “यस्मिन् यस्मिन् कृतौ
ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रमास्ते त विज्ञानता ॥”
इति चोक्ता पुनस्तत्रैवोक्तम्—“हेमन्तः शीतलो रक्तो मन्दमूर्ध्याऽनिलाकुलः ।
तस्तु शीतमासादा वायुन्त्र प्रकुप्यति ॥ कोष्ठस्थः शीतमंस्यर्षादन्तःपिण्डी-
कृतोऽनलः । रसमुच्छ्रापयन्त्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् ॥ हेमन्ते लवण-
क्षार-तिक्ताकटककौत्कटप । समपिस्नैत्यपहिमजनं हितमुच्यते ॥ तीक्ष्णा-
न्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितः । तैलाभ्यक्तः सुवर्षाणे च वारिकोष्ठे-
ज्वगाहयेत् ॥ साक्षारयानं * मदनं कपियास्तरणाभ्युते । शयीत
शयने तस्मैर्गृतो गभगृहोदरे ॥ स्त्रीः शिलाशङ्खुपाद्याः पीनीरु-
जयनस्तनीः । प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तपितो वृषः ॥ मधरं
तिक्तकटकमम्लं लवणमेव च । अन्नयानं तिष्ठान् मायान् शाकानि
च दधीनि च ॥ तथेक्षुविह्वलीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानापि । प्रसहानृप-
मांसानि क्रव्यादविज्ज्यायिनाम् । ओदकानां प्रवानाञ्च पादिनाञ्चाप-
योजयेत् ॥ मदनानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम् । कामतस्तग्निष्वेत
पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥” इत्युक्तम् । चरकाचार्येण तु यत् कटकतिक्तादयो
नोक्तास्तद्रायुनिवारणाभिप्रायेण, सूत्रेण तु वायुकराभयनिवृत्त्यभिप्रायेण
सर्व्वाण्युक्तानि, न प्रतिपिद्धानि बोध्यानि । अत्र स्निग्धशब्देन मधुरस्य,
लवणशब्देन क्षारस्य, मेथ्यानामिति पदेन क्रव्यादपादिनामवबोधः कार्यः ।
नवोदनपदेन वर्षासूत्यानामोषधीनां कालपरिणामेन बलवतीनां परिणत-
वीर्याणां इत्येवमसञ्चयकरीणामुपयोगा निबिध्यते । तीक्ष्णमुणञ्चेति पदेनात्यर्थ-
गुरुस्निग्धजलस्याष्णीकरणेन गुरुस्निग्धत्वे प्रतिपिद्यते । इति कालोपचयवात-

अभ्यङ्गात्सादनं मूर्च्छं तलां जेन्ताकमातपम् ।
 भजेद् भूमिगृहञ्चोष्णामुष्णं गर्भगृहं तथा ॥
 शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्रावारजिनकौप्य-प्रवेणीकुत्थकास्तृतम् ॥
 गुरुष्णवासा दिग्भाङ्गे गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥

निवृत्त्यर्थं सर्वैः स्निग्धाम्नादिविधिरविच्छेदो भवतीति बोध्यम् । उष्णञ्चेति
 चकारेण यवगोभृमादयोर्ऽपि बोध्याः ।

द्दाम्निताहारविधिमुक्त्वाऽऽचारविधिमाह - अभ्यङ्गत्यादि । उन्मादनं हरि-
 द्रादिकल्कप्रक्षणम् । जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः स्वेदाध्याये । आतपं
 रोद्रम् । भूमिगृहपिष्टकापमूर्च्छिम्पितगृहम् । गर्भगृहं तदिष्टकापमृद्वन्यतर-
 निम्मितगृहान्तर्व्यक्तिकोष्टकगृहम् । शीते इति तु—द्दाम्निक्प्रकरणाच्छुच्य-
 र्ऽपि—पुनयदुक्तं तत्र प्रायपि मेघनातवपजे शीतेर्ऽपि पतिविधानाथम् ।
 उदं स्मृत्वा तत्रापि शीते निषेव्यमिति बोध्यम् । अत एव
 सामान्यतः कालजर्जन्यनिवारणविधिरेव इति व्यापनप्रत्ययः । सुसंवृतं
 मध्यगाहनमिति गृहविशेषणं स्थानमिति वा शेषः । यानं हया-
 दिकम् । शयनं शय्या । आसनमुपवेशनस्थानं तद्विशेषणं प्राचारेत्यादि ।
 प्रावारो गुरु प्रावरणं कम्बल्यादि । अजिनं व्याघ्रादिचर्मम् । कौप्यं कोपकार-
 कीटकृततन्तुनिम्मितं वस्त्रादि । प्रवेणी वेणीति प्रसिद्धा । कुत्थकाश्चक्रकम्बलम् ।
 ष्यामिष्टनमेनाम्बृतमास्तरणीकृतम् । अत्रार्जजनपदेन व्याघ्रां कौप्यपदेन
 तूलकानामवबोधः ।

गुरुष्णवासाः पुरुषः । वामसो गुरुत्वोष्णत्वे बहुत्वकीटव्यत्वेन बोध्यः ।
 गुरुणा घनीकृतलेपेनाऽगुरुणा घ्राटेन दिग्भाङ्गे भूत्वा सदा नित्यं प्रायेण वा ।
 शयने इति उक्तं प्रावाराद्याम्बृते । पीनां निविडाञ्जुशाङ्गी प्रमदां मदन-
 मदोत्पत्तिप्रारम्भवतीं यौवनाख्यामित्यर्थः । सा च विशाला आयामेन उप-
 क्षीतेष्विति पदं वर्षाकालादावपि शीतप्राप्ते संवृतयानादिष्वेवोपदेशनार्थम् । प्रावारो गुरु
 प्रावरणं कम्बल्यादि, अजिनं व्याघ्रादिचर्मम्, कौप्यं कोपकारकीटकृततन्तुमयं, प्रवेणी वेणीति प्रसिद्धा,
 कुत्थकाश्चक्रकम्बलं, गुरुणागुरुणोश्चगुरुघनप्रलेपेनेत्यर्थः । विशालावायामेन, उपचितौ परिणातेन,

आलिङ्गागुरुदिग्धाह्नीं सुप्यात् समदमन्मथः ।

प्रकामश्च त्रिवेन मैथुनं शिशिरागमे ॥

वज्जथदन्तपानानि लघूनि वातलानि च ।

प्रवातं प्रसिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ ६।१० ॥

हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।

रोक्ष्यसादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥

चित्ता परिष्णादेन स्तनी यस्यास्तापिति यावनाह्य वप्रदशतार्थं बोध्यम् । तेनाल्प-
स्तनी यावनाह्याभवात् वाच्यम् । अगुरुदिग्भाह्नीर्जात प्रमदाविशेषणम् । समद-
मन्मथ इति पुनर्विशेषणम् । मद्रमन्मथाभ्यां सह वतमानः सुप्यात् : न केवलं
सुप्यात् प्रकामश्च यथेच्छया मैथुनं त्रिवेन । एष च मैथुनावदेशः
साधनो हेमन्तिकर्षितश्च यावेतापचीयमानकृत्तविरोधार्थः शृणुवत्यत्राच्च ।
अभ्यङ्गादिमेवनावदेशस्तु वातनिवृत्तार्थः कसमश्चयवागणार्थश्च बोध्यः । पुनः
प्रितिरागमपदं हेमन्तान्तावयवाधवाधार्थं शिशिरागमं चान्यानुर्वाच-
नाभवात् ।

वज्जनायमाह प्रवातं प्राग्वतम् । प्रसिताहारमन्वाहारम् । उदमन्थं
द्रवेणाद्यादिताः भक्तया मन्यः । स चोदकमात्रेणेति । दुग्धादिना तु न
प्रतिपिथ्यते ॥ ११० ॥

गुह्यादिः हेमन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन तुल्यावाधत्वेन च शिशिरस्य त्रिविधाह—
हेमन्तेत्यादि । तुल्ये इति सर्वान्मना तुल्यत्वव्यवच्छेदार्थमाह । शिशिरेऽल्पं
विशेषणं विशेषो भेद इति यावत् । विशेषं दर्शयति रोक्ष्यमित्यादि । आदान-
जम् आदानागमत्तुल्येनाकणं जगतः स्नेहादानाज्जायमानं रोक्ष्यं शिशिरे ।
हेमन्ते तु विमर्गान्त्यतत्वेन सोमेन स्निग्धीभाव इति भेदः । तथा भेदान्तरमाह

मैथुनस्यैवोपदेशश्चेह प्राजितो बलवत्त्वेन शीतप्रतिकारकात्वेन रीयमानकृत्तविरोधत्वेन च । सुश्रुतेन
च हेमन्ते मैथुनस्यैवोक्ता यदुक्तं "तत्रापनीतहाराश्च प्रिया नारयं स्वर्लक्ष्णा । रमयेयुर्ध्या-
कामं बलादपि मदीकृताः" इति ॥ १-१० ॥

चक्रपाणिः—शिशिरत्रिविधाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषणं विशेषः । शिशिरसादानारम्भक-
त्वेन रोक्ष्यं, तथा मेघमारुतवर्षाः शिशिरेऽधिका भवन्ति । तत्राच्च शीतमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः,

तस्माद्धैमन्तिकः सर्व्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।

निवातमुष्णत्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ ११ ॥ *

हैमन्ते + निचिताः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।

कायत्रिं बाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

शीतमित्यादि शिशिरे भेद्यवारुतवर्गाण्यधिकानि भवन्ति तेभ्यो जायमानश्च शीतं शैत्यं स्वाभाविकञ्च शैत्यमस्तीत्याधिकं शीतं न हैमन्ते इति भेदः । एतद्विद्वान् शिशिरः । तस्मादिति हैमन्तिकसम्भवत्वात् तदधिकशीतरोक्ष्यवत्त्वाच्च तद्वैमन्तिकः सर्व्वो विधिः शिशिरे श्रयते न प्रतिषिध्यते । ननु हैमन्ताद् विशेषोपदेशे शिशिरस्य किं प्रयोजनमिति ? अतो विशेषविधिमुपदिशति— निवातमित्यादि । निवातनिमित्तं निशब्दा निषेधे । अव्यक्तचलवातरहितं गृहम् । अधिकमुष्णत्वे तु हैमन्तोक्ताण्णादधिकमुष्णम् । एतेनानिशीतस्य मेवादिजस्य चारणमुक्तम् । आदानजरोक्ष्यवारुणार्थेन नान्यत् किञ्चिदुक्तम् । हैमन्तिकस्नेहसांगादुरपयोगातिशयेनैव तद्वारणव्याभात् । मुश्रुतञ्जपुक्तम् "एष एव विधिः कायस्य शिशिरे समुदाहृतः" इति । अत्र केचिच्छिशिरासेव्याथेकमेकं वचनं पठन्ति । तत्रापमिति । शिशिराख्याञ्जपुतः किञ्चिदसङ्गन्धावायु-किञ्चिदुत्पद्यमानस्वरकरवदकै-किञ्चिदपचीयमानसाम्यसामानियताल्पमेव वशीवत्त्वान् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथाव्ययद्वितीतस्नेह वसन्तस्य शिशिरविध्युपदेशानन्तरं विधिमुपदिशति—हैमन्ते इत्यादि । हैमन्ते वरामृत्पद्मानामोपधीनामुपयोगान् हैमन्तिकानिगुणस्तिग्मशीतत्रयोपयोगान् हैमन्तिकानि शैत्य-तस्मादिति हैमन्तमुच्यत्वाद् विनिरुतोक्ष्यशीतयुक्तत्वाद्धैमन्तिको विधिः । निवातमुष्णत्विकति तुनाम्भः पद्मान्तरपरिग्रहार्थः । हैमन्तोक्तनिवातमुष्णगृहशिशिरे रक्षातिशान्तिः अधिकमुष्णं गृहमाश्रये-दित्यभिप्रायः । केचिद्ग्रामेभ्यप्रतिपादकं ग्रन्थं पठन्ति स खनार्थः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—वसन्त इत्यादिना वसन्तविधिमाह । निचिता सञ्चितो वसन्तपूर्वकाले, इरितो

* इत परं केचिन् आदेशोपुस्तकेषु 'कदुतिकरुपायाणि वातलानि लघूनि च । यज्जयेत्स्न-पानानि शिशिरे शीतलानि च ॥' अयं श्लोको दृश्यते । स तु अनार्थतया तत्रभवद्भ्यां दीका-कृद्भ्यां व्याख्यानानुसारे विवर्जितः ; अतोऽस्माभिरपि विनिवेशितः पादटीकायाम् ।

+ 'हैमन्ते' इत्यत्र 'वसन्ते' इति चक्रपाणिपठतः पाठः ।

तस्माद्दसन्ते कर्म्मणि वमनादीनि कारयेत् ।

गुर्वस्तस्मिन्धमधुरं दिवाञ्चप्रश्च वर्जयेत् ॥

व्यायामोद्धत्तनं धूमं कवडग्रहमञ्जनम् ।

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमं ॥

स्पर्शान् हेमन्तकारिणम् अमेवमानस्य शिशिरानिर्गत्याच्च सञ्चित-
क्रमेणाधिकत्वमितो घृतवद्दन्तीपूतः श्लेष्मा तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तथा
शिशरोऽपि शिशिरविधिमेवमानस्य शिशिरानिर्गत्याच्च सञ्चितः श्लेष्मा
तदाप्यनिर्हृतश्चेत् तद्दि स श्लेष्मा वमन्ते शिशिरान्तये दिनकृद्भाभिः सूर्यस्य
प्रवर्त्तमानान्त्वपमध्यमप्रवृत्तकरीरितो घृतवत् प्रचरन्त्यायतः सन् द्रवीभावेण
कायाग्निं कोष्ठाग्निमेव न तु धातुग्निं वाप्ते । ततः कायाग्निं वाधित्वा
स दिनकृद्भाभिर्गर्गतः सञ्चितः श्लेष्मा वह्नन् उर्ध्वपकान् व्याधीन् प्रकृन्ते ।
अत्र हेमन्तशब्देन दक्षिणायनस्यान्तिमैकभाग उच्चरायणस्यादिमैकभाग इति
पामद्वयं जापितम् । कस्य शिशिरमुद्धृत्य वमन्तेऽर्कगर्भमिरोरित्त-
वचनान् । मृश्रुते हि स एव कालः कस्यश्चयस्योक्तः । तद्यथा
उद्धृत्य वमन्तश्च हेमन्तश्रीष्मप्रादुर्भूतः पण्डितः भवन्ति दोषापचय-
प्रकापप्रशमनामित्तम् । ते तु भाद्रपदादेरन द्विभानिकेन व्याख्याताः । तद्यथा
भाद्रपदाश्विना वर्षाः । कार्तिकमागशीषां शरत् । पापमाया हेमन्तः ।
फाल्गुनचत्रो वसन्तः । वैशाखज्येष्ठा प्रीष्मः । आषाढश्रावणा प्रादुर्भूत्या-
रभ्य "यावत् एवमेव दोषाणां मञ्जयप्रकापहेतुकः" इत्यन्तमुक्त्वा ततः परं "तत्र
वर्षाहेमन्तश्रीष्मेण सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रादुर्भूत् च प्रकृपितानां निहेरणं
कत्तव्यम्" इत्युक्तम् इति ।

तस्मादिति । निरुक्तहेमन्ते सञ्चितस्य श्लेष्मणः सूर्यरश्मिभिर्गर्गितत्तदशायां
कायाग्निवायकत्वनदुत्तरवह्न्युत्पाद्यकरणशीलत्वात् वमन्ते हेमन्तान्तांशिशरो-
त्तरकालागमनावधि एव प्राक्साञ्चिततात्कारकस्वभावाज्जश्रुत्त्वानिहरणार्थं
विलायितो वमन्ते, कायाग्निर्मिति कायानिर्ध्वंसकमग्निं जाडरं, न तु धातुग्निविशेषमात्रम् । तत
इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन, ततोऽग्निवधात्सेत्यर्थः । यदि वा ततोऽग्निवधानन्तरं
वमनादीनि वमनप्रधानानि, तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा
विरेचनास्थापनानुदासनानामपि प्रवृत्तिर्भवति । शिशोर्विरेचनन्तु कफजयार्थं कत्तव्यमेव । वसन्त-

चन्दनागुरुदिग्धाहो यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शाशमैण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥

वमनादीनि वमनं शिरोविरेचनञ्च कारयेत् । आदिना आदानमध्यखनाकस्य मध्यमतया प्रवर्त्तमानप्रखरकरैरुपचिते पित्ते विरेचनं तत्र चाल्पसञ्चित- वायौ चानुवासनास्थापने कारयेदित्यथः । तत्र श्लेष्मकरं गुर्वेम्लादिकञ्च वज्जयेत् । अत्रापि वमनादीनां विधानान् वसन्त इति पदं तद् व्याख्य- कालत्वेन वक्ष्यमाणत्वं क्रमेणात्तरायणावधिमासमेकं व्यवधाय मासद्वय फाल्गुनचैत्रावभिदधाति । तत्रापि माघवप्रथमे मासीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वन वमनाद्यहेतया चैत्रमेवाभिदधाति । तथा गुर्वादिवज्जनं तथा व्यायामादिविधौ प्रकरणप्रस्तुतत्वं बोधनार्थमुक्तरश्लोके वक्ष्यति कुसुमागम इति । उतिपदार्थाख्य- तन्नयुक्त्या व्याख्यायते केनचित् । वस्तुतोऽत्रोक्त ऋतुः प्रस्तुतो यो हेमन्तः स एव शिशिरोपलक्षितः सन्ततज्वरवत् । तत्र यावत् सम्भवात् दोषसञ्चयः स्यादेवं वसन्तपदमपि प्रस्तुतत्वं चैत्रवैशाखात्मानि वर्त्तते । तत्र स्वकालं वमनादीनि कारयेदिति प्रकृते का हानिर्गतिः ।

सुखाम्बुना उपदुष्णेन सुखजननेनाम्बुना । शीघ्रं मलमार्गादिशोच- न्नानादिविधानं । न तु पानविधिम् । पुनः कुसुमागमे उति उक्तपरमत- व्याख्यानिगमार्थं पुनरुक्तं फाल्गुने कुसुमागमाभावात् । शारभमष्टपदमृग- विशेषमांसं, लावकपिञ्जलयोर्मांसमिति तद्विधानं मांसविशेषणम् । निगद मिति ऋदः, निगदमगदम् । वसन्ते इति पुनरुक्तं श्लोकद्वयेनान्वयार्थम् । यौवनमिति स्त्रीणां काननानाञ्च । तदनुभवस्तु भ्रात्यापविहरणाभ्यां कार्यः । कफक्षयाथमल्पञ्च मैथुनं युक्तमिति बोध्यम् । सुश्रतेऽप्युक्तं हेमन्ते निश्चितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् । श्रोणशाद्रसन्ते कुपितः कुरुते च गदानं बहून् ॥ नतोऽत्रमधूरस्निग्ध-लवणानि गुरुणि च । वज्जयेद् वमनादीनि कर्मण्यपि च कारयेत् ॥ पष्टिकाञ्च यवान् शीतान् मृदुगान् नीवारकोद्वान् । लावादिचिकिरस्सर्दराद् यूर्ध्वं युक्तनः ॥ पटोलनिम्ब- शक्येन वसन्तं प्रति चैत्रो बोटस्यः, येन, दोषक्षयार्थं पञ्चकर्मप्रवृत्त्यर्थञ्चाभिधातव्यप्राहुर्वाहृतु- क्रमेण फाल्गुनचैत्रौ वसन्तो भवति, न वैशाखः, अनेनैवाऽभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निश्चित इति कृतं, न तु हेमन्ते निश्चित इति । हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिक्रमाभिहितमार्गशीर्ष- शीतान्मृक हेमन्ते प्राकृतत्वात् दोषक्षयो बुध्यते, स च नाभिप्रेतः, उक्तस्तु दोषक्षयविक्रमात्-

भक्षयेन्निगदं शीघ्रं पिवन्माध्वीकमेव वा ।

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ १२ ॥

मयूखैर्जगतः सारं॑ ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।

स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपन्निगाः ।

वृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥

वाक्ताकु-तित्तकेश्च हिमात्यये । सेवेन्मन्वासावारिष्ठान् शीघ्रं माध्वीकमाथवान् ॥
व्यायामवज्जनं यमं तीक्ष्णञ्च कवडग्रहम् । मुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेत्
कुमुदागमे ॥ तीक्ष्णरुक्कटुशारकपायं कोष्णमद्रवम् । यवमुदमधुप्रायं
वसन्ते भोजनं हितम् ॥ व्यायामोऽत्र नियुद्वाध्व-शिलानिर्घातजा हितः ।
उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च ॥ सेवेत् निर्हरेच्चापि हेमन्तोप-
चितं कटुम् । शिरोवरेकवमन-निरूहकवडादिभिः ॥ वज्जयेन्मधुरस्निग्ध-
दिवास्वप्नगुरुद्रवान् ॥ इति । इत्यश्वायं कालो वसन्तः मूर्याचन्द्रमससम-
करवत्त्वेऽपि रौक्ष्यादतिचलद्राताच्चेति दिनकृद्भाभिरितपदेन भाषितम् ।
हेमन्तशिशिरयोर्भानुकरालपत्वेन श्लेष्मप्रविलयनासामर्थ्यादिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः अथ वसन्ताव्यवहितोत्तरत्वेन वसन्तानन्तरं ग्रीष्मविधिमाह—
मयूखैरित्यादि । जगतः सारं स्नेहमित्यथः । पेपीयतेऽतिशयेन पिबति
शोषयति इत्यतिशयमयूखप्रखरत्वात् कालोऽयं ग्रीष्म इत्यनुमीयते । तदा
तस्मिन्नत्यथप्रवरकरकरणकानिपीतजगतस्नेहाकवति ग्रीष्मे स्नेहजनकत्वात्
शैत्यकरत्वाच्च स्वादादिकमन्नपानं हितम् । मन्थ इति—“शक्तवः सर्पिषा
युक्ता शीतवारिपरिप्लुता । नात्यञ्जा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”

पीषमाधात्मके हेमन्ते श्लेष्मत्रयः । सुखाम्बुना सुखोष्णाग्बुना, लावकपिञ्जलं मांसमिति
सम्बन्धः, भक्षयेदिति श्लेष्मः । अनुभवेदिति भाषया श्लेष्मभ्रयायं स्तोकेमैधुनमनु-
जानाति ॥ १२ ॥

शकपाणिः—मयूखैरित्यादिना ग्रीष्मविधिमाह—मयूखैलेजोभिः, स्नेहः सार इत्यर्थः, पेपी-
यतेऽत्यर्थं पिबति, मन्थः—“शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नात्यञ्जा नाति-

मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
 लवणाम्लकटुषणानि व्यायामश्चात्र वज्जयेत् ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥
 व्यजनैः पाणिसंस्पर्शश्चन्दनादकशीतलैः ।
 सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥

इति । तस्य विज्ञेयं शीतं सशकरम् । मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्प्रेनेति बोध्यं, नात्यथमद्यसात्प्रेन तु पुंसां न वा पेयम् । स्वभावतः पाकतश्चात्मस्य तीक्ष्णस्य च मद्यम्य ग्रीष्मतुल्यगुणत्वात् सात्प्रेमद्यत्यागाद्दुर्गे तु अथवा सुबहूदकं मद्यं पेयं, सुबहूदकसम्बन्धेन मद्यस्याम्लोष्णतीक्ष्णत्वात्पी-
 भावात् । एवं लवणादीनापि आग्नेयत्वेन तुल्यत्वाद् ग्रीष्मस्य वज्जयेत् ।
 व्यायामन्तु दुब्वलभावात् ।

दिवेति । दिवाऽतिदोष्यान् विरुध्यते निद्रा, शैत्याच्च युज्यते एव ।
 चन्द्रांशुशीतले इति गृहविशेषणं, चन्द्रांशुपदमत्र शिशिरोपलक्षणं, तंनोद्-
 मनाद्युतगृहे इत्यर्थः । प्रवाते प्रकरणे वातो यत्र तस्मिंस्तथा, एतच्च गृहहर्म्य-
 मस्तकाभ्यामन्वेतव्यम् ।

पाणिसंस्पर्शरिति दामदास्यादीनां चन्दनादकशीतलैरिति व्यजनपाणि-
 स्पर्शाभ्यामन्वेतव्यम् । आस्याद्युपवेशनामनम् । एतद्वचनन्तु मध्याह्नाति-
 प्रचण्डकरोदये विध्यभिप्रायेण बोध्यम् । सर्वोत्तरं मैथुनविरतिविधानादिव-
 विध्यभावात्त्रिंशो च मैथुनविरतिर्बोध्या । मृश्नते चाक्तम् । व्यायामगुण-
 मायासं मैथुनश्चातिशयोपि च । रसांश्चाधिगुणाद्रिक्तान् निदाये परिवज्जयेत् ॥
 सरांसि सरिता वापीवेनानि हचिराणि च । चन्दनानि पराध्याणि
 स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तालवृन्तानित्यान् हारास्तथा शीतगृहाणि च ।
 घर्मकाटे निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ शकराखण्डदिग्धानि मुगन्धीनि

सान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते । मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसात्प्रेनेन, न वेति मद्यस्य स्वभाव-
 पाकाभ्यामम्लस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन, सुबहूदकमिति मद्यसात्प्रेनेन, मद्यसात्प्रेनेन मद्यसात्प्रेनेन वाच्यं
 बहुतरपानीयं प्रक्षिप्य पातय्यमिति दर्शयति ; तेनेतत् कलति, यद्- मद्यं ग्रीष्मे न पातय्यमेव
 तावत्, मद्यसात्प्रेनां मद्यसात्प्रेनेन सात्प्रेनेनागजा रोगा भवन्ति ; तेन तस्यास्यं वा सुबहूदकं वा

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेतः सैथुनाद्विरतो नरः ॥ १३ ॥
 आदानदुर्व्वले देहे पक्ता भवति दुर्व्वलः ।
 स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥
 भूवाप्पान्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लजलस्य च ।
 वर्षास्वप्निवले क्षीणं कुप्यन्ति पवनादयः ॥

हिमानि च । पानकानि च संवेत मन्थांश्चापि सज्जगान् ॥ भोजनञ्च
 हितं शीतं मधृतं मधुद्रवम् । श्रुतेन पयसा रात्रा शकृगामधुरेण च ॥ प्रत्यग्र-
 कुसुमाकीर्णं शयने हम्प्यसंस्थिते । शयीत चन्दनाद्राहः स्पृश्यमानानिलैः
 सुर्वैः ॥ तापात्यये हितास्तस्य रसा ये गुरुस्त्रयः ॥ पयो मांसरसाः
 क्राण्णाम्नेलानि च घृतानि च ॥ वृद्धेणश्चापि यत् किञ्चिदभिष्यन्ति तथैव
 च" ॥ इति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अव्यर्वाहितोत्तरेण ग्रीष्मानन्तरं वर्षाविधिमाह आदानेत्यादि ।
 आदानदुर्व्वले देहत्वादादाने देहवर्द्धिः पक्ता दुर्व्वलः पुनः स दुर्व्वलो जाठराग्र
 वर्षास्वनिलादीनां वातापचक्रानां त्रयाणां दूषणदुष्टिर्वाध्यते दूषणैः ।

कुतोर्जनिलादीनां दोषः स्यादित्याह भूवाप्पादित्यादि । भूवाप्पान् ग्रीष्मे
 प्रचण्डकराकतापितभूमैर्वर्षामु मेघवपणजलस्पर्जनोन्धापितवाप्पान् सोष्मभावान्
 कम्पभावान् त्रयो वातादयः कुप्यन्ति । मेघनिष्यन्दादानकफो कुप्यतः तथा
 वर्षास्वभावाज्जायमाना जलस्याम्लपाकान् पित्तम् । इत्यनिलादयस्त्रयः । तथा
 त्रिपिवले उक्तरूपेण हीने आदानदुर्व्वलेहीयत्वेनाग्रवल्हानिः स्वभावात्
 त्रिमलकोषं जनयति । त्रयो म्लान्धाश्चाग्निं दूषयन्तीति परस्परं दूष्यदूषकत्व-
 मित्यतो वर्षास्वनिलादयः कुप्यन्ति ।

तेयमित्यर्थः । सुर्कं च मणिमुक्तामणिः, ग्रीष्मकाले जण्डानयं मध्याह्नं इत्यर्थः । सैथुनोपरतिस्तु
 दिवानिशां बोद्धव्या ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः—वर्षाविधिमाह आदानेत्यादि । देहस्य दुर्व्वलत्वे पक्तापि दुर्व्वलो भवति,
 देहवृत्तानुविधायित्वाद्देहः । एतच्च बलिनां बली भवतीति व्युत्पादितं । स इति दुर्व्वलो वर्द्धिः अनि-
 लादीनामित्यनिलप्रधानानाम् । वर्षासु वातादयो कुतः कुप्यन्तीत्याह भूवाप्पादित्यादि । भूवाप्पः
 प्रभावादेव त्रिदोषकोषनः, मेघनिष्यन्दो वातश्लेष्मकारकः, अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता

तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते ।
 उदमन्थं दिवा स्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥
 व्यायाममातपञ्चैव व्यवयञ्चात्र वज्जयेत् ।
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः शौद्रान्वितान् भजेत् ॥
 व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
 विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥

वर्षादोषमुपदिश्य तन्प्रतिषेधमुपदिशति तस्मादित्यादि । तस्माद्वातपित्त-
 कफदूषणात् । तेन पुनश्चाग्निदूषणादादानदुर्व्वलदेहपुरुषीयत्वेनाग्निबलहानेश्च ।
 तेषां विपरीतत्वान् साधारणो विधिर्वर्षासु काव्यः । साधारणस्तु विधिः मन्व-
 रसद्रव्योपयोगस्त्रिदोषत्रोऽग्निदोषनश्चाहाराचाररूपश्चेति बोध्यः । वज्जयमाह
 उदमन्थमित्यादि । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । व्यवयं मैथुनम् । अत्र
 वर्षासु । तत्र वातवर्षानतिव्याप्तदिनविधिमाह पानेत्यादि । पानमुदकादि-
 भोजनमन्नादि । संस्कारस्तयोः कर्षणम् । प्रायः शौद्रिणान्वितानल्पशौद्रप्रति-
 नियतयोगेन वार्षिककलेदप्रशमनार्थं कल्पितान् ।

तत्र वातवर्षानतिव्याप्तत्वेनातिशीतेऽहनि वातशान्त्यर्थं वर्षाज्जुह्वनप्रशमनाथ-
 आह—व्यक्ताम्लेत्यादि । तत्र यद्दिनं ब्रह्मवातवर्षानतिशयेनातिशीतं भवति
 तद्दिने महात्ययकारो वायुरतिवातेनातिवर्षेण सामान्याच्छीतगुणेन कुप्यति ।
 महात्ययकरस्य तस्यापाततः प्रशमनमवश्यकत्वेन्यमिति । अतस्तन्कालोपचित
 पित्तानुगुणत्वेऽपि वातातिहरत्वेनाम्ललवणावत्र व्यक्तत्वेन योज्याविति बोध्यम् ।
 व्यक्ता अम्ललवणस्नेहा यथान्नं तत् । संस्कृतैश्च तपत्रादिभिः संस्कारान् तथा-
 त्रिभ्युषो वातादिघ्नो भवति । शौद्रान्वितत्वं माथ्वीकस्य पित्तहरत्वं स्यात् ।
 तथाऽग्निदूष्यापि ; एवञ्चन्द्रेण मद्यान्तरव्यवच्छेदः । वाशब्देन मद्यातिसान्ध्यस्य

पित्तश्लेष्मकर्ता । अग्निबले क्षीण इत्यनेनाऽऽदानाहितमग्निमान्द्यमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति,
 अग्निमान्द्यज्ञापाकविपाकाभ्यां कफपित्तकारि यत्तुपोष्करसानुत्पादाच्च धातुभ्रमेण वातकारि ।
 एतेन वर्षासु बद्धिमान्द्येन वातादिकोपः, वातादिकोपेन च बद्धिमान्द्यमिति दर्शितं, यदुक्तं वाभटे—
 “भूवाप्येणाम्लपाकेन मल्लिमेन च वारिणा । बद्धिर्नैव च मन्थेन तेष्विव्यव्योन्मयवृषिषु ।
 साधारणो विधिः काव्यस्त्रिदोषत्रोऽग्निरसदीपनश्च । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । पानमुदकादि,
 भोजनं शकशाभ्यादि, तयोः संस्काराः संस्कारवस्त्यक्षपातानीत्यर्थः । शौद्रञ्च यद्यपि वातप्रकोपि

अग्निं संरक्षणावता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलेर्मांसैर्भाज्या यूपैश्च संस्कृतेः ॥

पिबन्तु क्षौद्रान्वितञ्चाल्यं माध्वीकारिष्टमम्यु वा ।

माहेन्द्रं तसशीतं वा कौषं सारसमेव वा ॥

प्रघर्षोद्वर्त्तनस्नान-गन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदङ्कदि वापिकम् ॥ १४ ॥

एवाल्पमाध्वीकारिष्टपानं नान्यस्यैतं वापितम् । स्नानं स्नानकरणजलम् ।
अङ्कदि वापिकं स्थानं भजेदिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं व्यायाञ्च दिवास्वप्नं
व्यवायञ्चात्र वज्जयेत् ॥ यवर्षाष्टकगोधूमान् आर्त्वीथाप्यनवांस्तथा । इम्येभ्यो
निवाते च भजेच्छर्यां मृदत्तगम् ॥ सविषप्राणविष्मृत्र-दालानिष्टीवननादिभिः ।
समाप्युतं तदा तायमान्तराक्षं विषापमम् ॥ वायुना विषदृष्टेन प्रादुषेण्येन
दूषितम् । तद्धि सर्वर्षापयोगेषु तास्मिन् काले विवज्जयेत् ॥ निरुहेर्वस्तिभि-
श्चान्यैस्तथान्यैर्मास्तुग्रहैः । कृपितं शमयेद्वायुं वापिकं वा चरेद्दिधिम् ॥
इति प्रादुर्दिधिः । तत्र वापिकविधिस्तु तथोक्तः । प्राकृन्नत्वाच्चरीगणां
वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्वेऽग्रे कापमायानि संहर्यान्माकृतादयः ॥ तस्मात्
क्लेदविशुद्धयै दोषसंहरणाय च । कपायान्तककटुकै रसैर्युक्तमथाद्रवम् ॥
नातिस्निग्धं नातिरुक्ष्मृष्टं दीपनमेव च । देयमन्नं नृपतये यज्जलञ्चाक्त-
मादितः ॥ तस्मात्वरतमम्भां वा पिबेन्मयुसमायुतम् । अह्नि मेषानित्वाविष्टेऽप्यथे-
शीताम्युसङ्कले ॥ तरुणत्वाद्दिदाहञ्च गच्छन्त्योपथयस्तदा । मातृमांस्तन्निमि-
त्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥ अन्यम्युपानावश्याय-ग्राम्यधर्मातपांस्तथा ।
भूवाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥ शीते साग्नां निवाते च गुरुप्रारवणे
गृहे । यायान्नागवधुभिश्च प्रशस्तागुरुभूषितः ॥ दिवास्वप्नमजीणञ्च वज्जयेत् तत्र
यत्नतः ॥ इति भाद्राश्विनयोर्विधिः ॥ १४ ॥

तथापि वापिककलेऽशमनाथं स्वल्पमात्रया क्षौद्रान्वतपदेन विहितम् । विशेषान् इति इति
हेतुगर्भविज्ञेषणम् । तेनाप्येति दिवसे यस्मान्महाप्ययश्च वातस्य कोपो भवति, ततस्तज्जयार्थं
वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तवयानुगुणयोरप्यग्ललवणयोरोपयोगः कर्तव्य इति दर्शितं
भवति ॥ १४ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहस्रैवाकरिभ्यः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥
 तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।
 पित्तप्रशमनं सद्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥

गङ्गाधरः वर्षाव्यवहितोत्तरत्वेन वर्षाविश्वुपदेशानन्तरं शरद्विभ्युपदिशति वर्षाशीतेत्यादि । “उच्च समवाये” तस्य क्तान्तपदमुचिरेति । वर्षासु काल-स्वभावाजशीतेनागत्याभ्यासेन समवेतान्यङ्गानि येषां तेषां शरदि सहसा मेघात्ययेन प्रखरकरतयाऽऽदिन्व्यस्योदये तस्य रश्मिभिः सहस्रैव तप्तानां तापानुचितानां तेषां नृणामाचितं वर्षासु र्माञ्चतं पित्तं प्रायः कुप्यति । न तु वर्षासु पित्त-सञ्चयहरविधिमाचरितव्रतामनाचितं पित्तमिति । प्रायःशब्देन वातकफयो-रप्यनुबन्धरूपेण कोपो भवति । मृष्यरश्मेर्गतरोक्ष्येण वातस्य सामान्यात् वर्षाशीतर्माञ्चतकफस्य शरदि सहसाऽकरिभ्यः प्रविलयनाच्चेति दर्शितमित्य-सम्यक् शरदि वातप्रशमनात्, परन्तुक्तीत्या कफस्यानुबन्धरूपेण कोप-स्यात् । वातस्य तु वर्षाशीतोचिताङ्गानां जन्येन कुपितस्य शरदि मेघात्ययात् सहसा प्रखरकरैः शीत्यापगमेन प्रशमनामिति बोध्यम् । पित्तन्तु शरदि तस्य चानुबन्धः कफ इति चोक्तम् ।

तयोः प्रशमनाय विधिमाह—तत्रेत्यादि । तत्र शरदि कुपितापित्तं तदनुबन्ध-रूपेण कुपितकफे च पित्तजयाथ मधुरं शीतञ्चान्नपानं कफजयाथ लघुसतिक्तक-मिन्धैवमुन्नेयम् । अत्र पित्तप्रकापे द्रवांशेन पित्ताप्लवनादप्रिमान्द्रमुन्नेयम् । तदुद्दीपनार्थञ्च लघु सतिक्तक बोध्यम् । पित्तप्रशमनामिति प्रायः प्रशानप्रशमा-दप्रशानस्य प्रशम इत्यभिप्रायेणाक्तम् । मात्रयेति प्रसृतत्वेन लब्धेऽपि यन् पुनरुक्तं तदत्राप्रिमान्द्रज्ञापनार्थं मात्राव्यतिक्रमप्रतिषेधार्थञ्च । सुप्रकाङ्क्षितै-रिति सुबुभुक्षायामाहारविश्वुपदेशः । वातप्रशमने पित्तकफयोद्रवधातुत्वेनाऽवप्रि-मान्द्रकरत्वात् । उरभ्रो मेघः । शरभोऽष्टपदः । शालीन् हंसन्तिकथान्यानि ।

चक्रपाणिः—शरद्विधिमाह—वर्षेत्यादि । उचितम् अथान्तम्, उच्च समवाये इत्यस्माद्दालोः, शीतमुचिनान्यङ्गानि शीतोचितानि । सहस्रैवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीव्रातपस्यन्वभावनस्यक्तान् पित्तप्रकोपो न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षासु । प्राय इत्यनेनैव वर्षासु तु पित्तस्यप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न भवति पित्तवयः शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति । एतच्च

लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्रान् शरभान् शशान् ।
 शालीन् सयवगोधृमान् सेव्यानाद्दुर्घनात्यये ॥
 तिक्तस्य सर्पिपः पानं विरेको रक्तमोज्जणम् ।
 धाराधरात्यये कार्य्यमानपस्य च वज्जनम् ॥
 वसां तैलमवश्यायमौदकानृपमामियम् ।
 क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्दानञ्चात्र वज्जयेत् ॥

घनात्यये इति शरदि । मेघापगमेन शीताभावप्रदर्शनार्थं प्रायेण प्रतिश्लोकं वाक्यप्रमाणाद्यञ्च शरदारम्भे चेतन् सव्वस्य कतव्यताज्ञापनार्थम् ।

मध्यमशरद्विधमाह तिक्तस्येत्यादि । धाराधरात्यये मेघानामेकान्ततो-
 ऽदर्शने मध्यशरदि प्रथमं तिक्तस्य सर्पिपः पञ्चतिक्तादिघृतस्य वक्ष्यमाणस्य
 पानम् । तेनाप्रशमे पित्तस्य विरेको विवेचनेन निहरणम् । तेन चाप्रशान्ते
 पित्ते रक्ते च दृष्टे रक्तमोज्जणमित्यभिप्रायेणैवं वचनं बोध्यम् । आतपस्य वज्जनं
 सव्वदेव । रक्तस्य दुष्टिरत्र कालस्वभावादेव स्यात् । यदाह—“शरत्काल-
 स्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदृष्यति” इति । वसादिकञ्च वज्जयेत् पित्तकर-
 प्रकापित्वात् । दिवास्वप्नन्तु कफश्लेष्मिन्निदान्यकरत्वात् । क्षारञ्च पित्तकर-
 त्वात् ।

सामान्यन्यायेन श्लेष्मणो वानस्य च त्रयप्रकापयोर्बोद्धव्यम् ; यदि वा प्रायः पित्तं प्रकुप्यति
 श्लेष्मा चानुबलत्वेनेत्यर्थः ; यदुक्तं “तस्य चानुबलः कफः” इति । लघ्वित्यग्निमन्धुक्षणार्थम्,
 अत्र बद्धोः समानेनापि पित्तेन त्रवांशसम्भवेनाग्निमान्द्यं क्रियते च, यदुक्तं ग्रहण्यध्याये—
 “आप्लावयद्दन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ।” उःसर्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावत्त्वे मात्रयेति
 वचनं मात्रातिक्रमेणैव विशेषतो भूरिशेषत्वदर्शनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितैः सुबुभुक्षितैः । उर्भो
 मेषः । घनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एव एतदुक्तविधिकरणं ग्रन्थाधिक्यात् सूत्रयत्निति
 व्याख्यानयन्ति । पश्यामः—पर्यायशब्दानां पुनःपुनः करणे यत् तु तात्पर्यं शास्त्रे प्रतीयते
 तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तात्पर्यान्तरं न प्रतीयते तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधराणां
 मेघानामत्ययोऽदर्शनम् ; तेन, प्रत्यक्षायां शरदि तिक्तसर्पिःपानं विरेकादि च कार्य्यं ; क्रमश्चात्र-
 षावर्षाभिप्रेतः, तेन प्रथमं सर्पिःपानं, तेन पित्ताप्रशान्ती विरेकः, तेनाप्यशान्ती शोणितदृष्टौ च
 सत्यां रक्तमोज्जणं, रक्तञ्चात्र कालस्वभावात् दुष्यत्येव प्रायः ; यदाह—“शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं

दिवा सूर्यांशुसन्ततं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।

कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥

हंसोदकमिति ग्यातं शारदं विमलं शुचि ।

शरदि जलप्रयोगविधानार्थं प्रशंसनमाह दिवेत्यादि । दिवापदेन सूर्यांशु-
तापे लब्धे पुनः सूर्यांशुपदे मेघाच्छन्नताभावप्रदर्शनायम् । मेघाच्छन्ने तु
दिने तथासंस्काराभावात् । सूर्यांशुपदेन दिवालाभे पुनर्दिवापदं सकलदिनं
व्याप्य सूर्यांशुतप्ततापनायम् । सूर्यसन्ततमित्युक्त्या तथात्वमिदो यदंशुपदं
तदन्यन्ताव्याहतांशुत्वापनायम् । निशि चन्द्रांशुशीतलमित्यप्येवं व्याख्येयम् ।
वस्तुतस्तु शरदजलस्य निर्दोषत्वनापनायं दिवानिगयोः संस्कारोपनिदर्शनाय-
मुक्तम् । सन्वत्त्रवत्तो दिवाकांशुतप्तं निशि च चन्द्रांशुशीतलत्वं वैषम्येण
वर्तते एव । अत्र तु तुल्यत्वेन सूर्याचन्द्रमसोऽतुल्यत्वत्वात् । वसन्ते तु
तुल्यत्वत्वेऽपि सूर्यस्य गौर्याधिक्यामिति जलस्य शोषणेनाल्पत्वेनाल्प-
वीर्याच्च । कालेन पक्वमिति वर्षाम् वर्षजन्यत्वेनाभिनवत्वं तत् पुनश्चरेण
शरदि कालस्वभावान् पच्यते । अत्र एव निर्दोषं मततवर्षजनितक्रिन्नभूमि-
सम्बन्धेन जानपच्छिल्यगुरुत्वाम्लपाकत्वादितोपरहितम् ।

ननु वर्षाम् मेघसहितचन्द्रस्यमाणकीटलूतादिविषजुष्टत्वदोषो वर्तते एवंति
चेत् कुत इति आह अगस्त्येनाविषीकृतमिति । अगस्त्योदयान् प्रभावेण
मेघसहितभुजगलूतादिसविषम्राणिसंसर्गजत्वेन सविषत्वात्प्रायात् । हंसोदकमिति
— चन्द्राकांशुभिधीयते हंसपदेन निम्नत्वत्वात् । ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदक-
मिति संज्ञा । एवंविधजलस्य हंसोदकत्वं प्रतिपादयति । विमलं शुचीति ।
विमलं—मलं गुरुत्वपेच्छिल्यकट्टेयादि तद्रहितम् । सुतरां शुचि विजडम् ।
यद्वा हंसपेयत्वाद् हंसोदकम् । हंसा हि विशुद्धतार्यं भजन्त इति ।

सम्प्रदुष्यति । दिवेत्यादि । सूर्यांशुतापादेव दिवेति लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्यार्थम् ।
सूर्यसन्ततमिति कलत्रेऽनुग्रहणं मेघाच्छन्नताश्रितांशुसूर्यग्रहणार्थं, सन्ततमित्यत्र संशयः
परितस्तापोपदर्शनायः । एवं निर्दोषादि च व्याख्येयं । चन्द्रांशुग्रहणेन च निशि सौर्यांशु-
सम्बन्धं लक्षयति । कालेनेति प्रभावेण, पक्वमिति वर्षाम्भिनवभूमिसम्बन्धजनितपेच्छिल्यव्यम्ल-
त्वादिद्रोषरहितं यतः पक्वं ततो निर्दोषं दोषाजनकमित्यर्थः । अगस्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेन
प्रभावात् वर्षाम् मेघसम्बन्धोरगलूतादिसम्बन्धान् सविषमविषं भवतीति वाच्यम् । हंसोदकमित्येवं-
भूसोदकस्य संज्ञा, हंसशब्देन सूर्याचन्द्रमसाशुभिधीयते, ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदकं, यदि

स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद् यथाऽभृतम् ॥

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।

शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्दुरण्मयः ॥ १५ ॥

तद्विधिमाह—स्नानत्यादि । अमृतमिति आरोग्यजनकत्वादाढादजनक-
त्वाच्च । आहार्याण्युक्तवाऽऽचर्याण्यह शारदानीत्यादि । शारदानीति शरत्-
कालोद्भवपुष्पचिह्नानि न त्वनार्त्तवपुष्पकृतानि । पुनः शरत्काल इति
पदं श्लोकस्य वाक्याकाङ्क्षाव्यवच्छेदाथम् । प्रदोषे चेति रात्रिप्रवर्त्तनमात्रे-
न तद् यामाह्ने शिशिरातिशययोगभयान् । अत्र पट्टम् कतुषु पूर्व्वत्तु सात्प्र-
परित्यागे क्रमोऽयमुपदिश्यते । कत्ववसानेऽर्वाशष्टे समाह्र क्रमेण तदनुविधिपरि-
हारेऽज्ञागतत्वं विधियेवा चेति तन्वान्तर्दशनान् । यदुक्तं तेन—कत्वाग्न्यादि-
सप्ताहाद्यनुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्व्वो विधिरस्याज्यः सेवनीयः परः क्रमान् ॥
इति । मृश्रुतेऽयुक्तं—सेव्याः शरदि यत्र न कपायकटुतिक्तकाः । धीरेक्षु-
निकृतिक्षौद्र-शालिमृदु-शादिजाङ्गलाः ॥ सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सव्वमेव तदा
हितम् । सरःस्वाप्स्वनञ्चैव कपलोन्यलशालिषु ॥ प्रदोषे शशिनः
पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् । तिक्तस्य सापिपः पानेऽस्मृक्सावैश्च युक्तितः ॥
वर्षामुपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः । नोपेयान् तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं
दिवातपम् ॥ रात्रिजागरणञ्चैव मेथुनञ्चापि वञ्चयेत् । स्वादु शीतजलं
मद्यं शुचिं स्फटिकानिम्बलम् ॥ शरत्कालेऽशुनित्यात्मगम्ल्योदयानिर्व्विषम् ।
प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सव्वमेव तदा हितम् ॥ सचन्दनं वा कपूरं वासश्चापलिनं
लघुम् । भजेच्च शारदं माल्यं मीथोः पानञ्च युक्तितः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च
सव्वं समाचरेत् ॥ यथापि वर्षाशरद्देवन्तवसन्तर्ग्रोष्मप्रावृष्टिनि क्रमेण पट्ट-
विधिः मृश्रुतेनाक्तः चरकाचार्येण तु हेमन्ताशशिरवसन्तर्ग्रोष्मवर्षाशरदिति
क्रमेणोक्तस्तथापि युक्तिकुशलेन संशोधनसंशमनादिभेदेन विविच्य वक्ष्यमाण-
संशोधनादिकालानुसारेणापयोजयेदित्यवशात्त्वयमिति ॥ १५ ॥

वा हंससेवायोग्यमुदकं, हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते । अवगाहेश्चरं जलावस्थानम् । शारदा-
नीति माल्यविशेषगमनार्त्तवकुसुमनिषेधार्थम् । प्रदोषे इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्ररश्मिसेवा,
नोपरि, शिशिरभयान् । अत्र पूर्व्वत्तु सात्प्रपरित्यागे भविष्यदनुसन्ध्याभ्यासश्च पूर्व्वरवन्त-
सप्ताहाद्यनुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्व्वो विधिरस्याज्यः, सेवनीयः परः क्रमान् इति ॥ १५ ॥

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।

उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते ॥

देशानामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चष्टितञ्चाद्यमेव च ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—तस्यर्त्तु सात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयमित्यस्योपसंहारार्थमाह—
इतीत्यादि । नन्वेतावर्तेवर्त्तु विधिना मात्राशिनः किं बलं वर्णः मुखमायुश्च
वद्धते ? न तावद्बद्धते । यः पुरुषः स्वभावतः क्षीणदेहः क्षीणबल्यो वा
क्षीणकफो वा तस्य चापरस्यान्यथात्मकस्य विभिन्नप्रकारस्वैकविधोपयोगे
सात्म्यप्रत्नाभावादित्यत आह—उपशेते इत्यादि । इत्येवंप्रकारेण यच्चेष्टाहार-
व्यपाश्रयरूपमृतुं प्रति मुखजनकतयोपयोगविधानमुक्तं तत्र यदाहाराचार-
विधानं यस्य पुरुषस्यौचिन्यात् स्वप्रकृत्यनुसारेण विपरीततया महात्मना
शरीरेण समवेतत्वादुपशेते मुखयति तदोकादौचिन्यात् सात्म्यमित्योक-
सात्म्यमुच्यते ।

नन्वेवमस्तु कथमानपदेशभवानां वानपदेशवासिनां वा जाङ्गलदेशभवानां
जाङ्गलदेशवासिनाञ्च एकमेवर्त्तु सात्म्यं भवति ? भवति चेदभ्यासाद्भवत् ।
सात्म्यन्तु कीदृशमित्यत आह—देशानामित्यादि । देशानामानपजाङ्गल-
साधारणानां रौक्ष्यलाघवादिभिर्गौरवस्निग्धत्वादिभिः स्निग्धरुक्षगुरुलाघवादु-
भयमिश्रैर्विपरीताः स्निग्धगौरवादयो रौक्ष्यलाघवादयो रुक्षस्निग्धलघुगौरवादु-
भयमिश्रा गुणा यत्र गुणवीर्याविपाकप्रभावा यत्र तत् स्वाद्य चतुर्विधं यच्चैष्टितं
चैव यत् स्वधनेत्याभ्यङ्गादिकं तत् सात्म्यं देशमात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वेदविदः

चक्रपाणिः—उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्याससात्म्यं दर्शयति—
उपशेते इत्यादि । उपशेते मुखयति, अपध्यमपि मद्रिकारं न जनयति कुतः इत्याह—
औचित्यादभ्यासादित्यर्थः । अपध्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विपरीतविषय नोपघातकं भवतीति
भावः । देशसात्म्यं रोगसात्म्यञ्च दर्शयति—देशानामित्यादि । देशानामानुपादीनां गुणैः
स्नेहगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं स्नेहगौरवविपरीतगुणरौक्ष्यलाघवयुक्तं धन्वजाङ्गलमांस-
मध्वादिः ; अदनीयम् आद्यं, चेष्टितञ्च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः ।
एवमाभ्यासानाञ्च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्येयम् । गुणादाद्बद्धेह धर्ममाश्रयजनः, यथोच्यते—
‘द्रव्यगुणः’ द्रव्यधर्म इत्यर्थः ; तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति । आमयशाब्देन

तत्र श्लोकः ।

कृतावृत्तौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।

तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमतु सात्म्यमेव च ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तस्या-

शितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सात्म्यज्ञा इत्यर्थः । एवमामयानाञ्च । आमया अत्र धातुवैपम्यात्मका विकारा विपमवाय्वादयः, तदाख्या ज्वरादयश्च । तेषां गुणैर्गुणवीर्यप्रभावैर्विपरीत-
गुणं यत् स्वायं चेष्टितञ्चैव नान्यत् तत् सात्व्रमामयसात्म्यमिच्छन्ति सात्व्रज्ञा
इति । तथा सति मुख्यति । न तन्यथा ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायाथमुपसंहर्तुमाह तत्र श्लोक इति । कृतावृत्ताविति
प्रत्युत् । ननु प्रत्युत् सेव्यमसेव्यं नाक्तं कथमिति नाशङ्कां विधिना प्रतिषेधो
हि लभ्यते । हेतुमादित्युपपत्तिर्साहितम् औचित्यादिरूपेणेति ॥ १७ ॥

अध्यायं समापयति-अग्निवेशेत्यादि । प्राग्द्राग्व्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकाविरचरचिते चरकजल्पकल्पतरु श्लोकस्थाने
तस्याशितीयाध्यायजल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आमयहेतुरपि ग्रहान्तर्यः ततः आमयविपरीतानाम् आमयहेतुविपरीतानाञ्च तथा प्रभाववैपरीत्यात्
तद्विपरीतायकारिणाञ्च ग्रहणं भवति, तदुदाहरणमिष्टं यथावसरं निदाने करिष्यामः । आश-
ग्रहणेनैषभाहास्योग्रहणं, चैतितस्यदेन स्वप्नाभ्यङ्गादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणि उक्तमध्यायायमुपसंहरति कृतावित्यादि । अत्र हेमन्तेऽसेव्यं कण्ठरत्रेण
यद्यपि न प्रतिपादितं तथापि स यदा नेत्रघनं युक्तं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त
एव भवति । तेन, कृतावृत्ताविति वीप्सा कृताऽथवता भवति, यदि वा कृत्रिणो गच्छन्तीति
न्यायात् वीप्सोक्तः । हेमन्तपरिहारविधिवच्च त्रिंशत्परिहारविधिव्याख्येयः । हेतुमादित्युपपत्ति-
मदीक्षित्यादिहेतुनिर्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिश्चरचितायाम् आयुर्वेददर्शापिकायां सूत्रस्थान-

ध्याय्यायां तस्याशितीयां नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमाऽध्यायः ।

अथानो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

न वेगान् धारयेद्धीमान् जानान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसां न व्रतस्य न वम्याः क्षवथोन च ॥

नाहारस्य न जृम्भाया न वगान् क्षुत्पिपासयाः ।

न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥

गङ्गाधरः ननु मात्राशिताशनस्यन्तु साम्यत्वेन स्वस्थहितत्वतः तत्परिणामे मलमूत्रविमर्गस्यापि हितत्वमिति मलमूत्रवेगधारणप्रतिषेधे वक्तव्ये वेगविधारण-
प्रतिषेधप्रसङ्गात् स्वस्थहितवेगविधारणप्रतिषेधमुपदेष्टुं न-वेगान्-धारणीयमारभते
—अथान इत्यादि । अध्यायारम्भे तु न वेगान् धारयेदिति वाक्यस्यार्थं
न-वेगान्-धारणमिति पदमधिकृत्य कृतसंज्ञोऽध्यायाऽर्थाविति सर्व्वं प्राग्बद्-
व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः न वेगान् धारयेदित्यादि । वेगाञ्च प्रवृत्त्युन्मुखता । जाना-
नित्युत्पन्नमात्रान् । अत्रादौ मूत्रपदनिर्देशः पुरीषादपेक्षया मुहुरुपास्थितत्वात् ।
मूत्रपुरीषयोः क्षुत्पिपासयोरिति समासकरणात् प्रायेणानयोः समान-
प्रवृत्त्युन्मुखत्वं बोध्यम् । न व्रतस्येत्यपानव्रतस्य गुदेन प्रवृत्त्युन्मुखस्य प्रति-
षेधस्यात्यावश्यकत्वेन प्राधान्योपदर्शनाथम् । न वाष्पस्येति वाष्पो हृषशोको-
त्पन्नोऽपसहिताथु । निश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमजनितश्वासवेगविधारण-
प्रतिषेधो न त्वन्यस्य । प्राणायामादिना हि योगेनायुर्वर्द्धते ।

चक्रपाणिः—पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः, तस्याहारस्य स्वस्थहितत्वम्
आहारपाकत्रयमूत्रपुरीषाणामविधारितवेगानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रादिवेगाधिधारणोपदेशकं
नवेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणशब्दस्याभावात् मात्वाशिताशिवत् पर्यायशब्देन
संज्ञा बोद्धव्या । जानानिति जातमात्रान्, वेगः प्रवृत्त्युन्मुखत्वं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रप्रहण-
मार्तौ मूत्रस्य पुरीषात्पेक्षया बहुवेगत्वात् । मूत्रपुरीषयोरिति क्षुत्पिपासयोरिति च समासकरणं

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।

पृथक् पृथक् चिकित्साथं तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिगोरुजा ।

विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सपिपश्चावपीडकम् ।

मूत्रं प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म च ॥ ३ ॥

प्रतिपेधाविधिमेतं सेवमानस्य प्रत्यवायान् सोपायानाह एतानित्यादि । तत्रादी मूत्रवेगविधारणदांपं सर्चिकित्सात्तमाह वस्तीत्यादि । विनामो मूत्रवेगेणाकृत्यमाणत्वेन नतगात्रत्वम् । वङ्क्षणानाहः वङ्क्षणस्य बन्धः । मूत्रतेऽप्युक्तम् "अथश्रोतुं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न वेगान् धारयेन् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषु ॥ वातविष्मूत्रजम्भाश्र-क्षवाद्धार-वमीन्द्रिय क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्ता विधारणान् व्याहृत्यमानै-रुदितैरुदावर्त्ता निरुच्यते ॥ तस्याभिधाम्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥ त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतेस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥" इत्युक्त्वा—उक्तक्रमेण लक्षणमुक्तम् । तदत्रोक्तवानेन क्रमेण लिख्यते "मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् । मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्णयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि ॥ आनद्धवस्तेश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तैः ॥" इति ।

अत्रवास्य मूत्रवेगविधारणजस्य रोगस्य चिकित्सितं भिन्नाधिकारत्वात् तन्मूत्ररूपेणोपादिशति—स्वेदंत्यादि । त्रिविधं वस्तिकर्म्येति अनुवासननिरुहो-त्तरवस्तिरूपम् । मूत्रते तस्य प्रविशेपो यथा "सर्वेष्वेतेषु विधिवद्दुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे । सौवर्चलाद्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते प्रायशोऽनयोः सहोप्यादृशनाथं । प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषिद्धगौरवोपशानाथम् । निश्वासस्य श्रमेण खेति श्रमेऽस्य निश्वासस्याविधार्यत्वं दर्शयति । एतेऽनन्तरं वक्ष्यति श्रमनिश्वास-धारणात् इति । मूत्रतेऽप्युक्तं "श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमुच्छ्राप्यथवापि गुल्मः इति ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—वङ्गेगविधारणे ये रोगात्मन्वा यश्चिकित्सितं तदल्पवक्तव्यत्वात् प्रकरणागत-त्वात् च इति—वस्तिमेहन्यादि । मेहनं शिथिलं, विनामनं विनामः शरीरस्य, अवपीडको बहुमात्रा-

पकाशयशिरःशूलं वातवच्चोनिरोधनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषं स्याद् विधारिते ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्त्तयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्च्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ४ ॥

पिवेत् ॥ एवामप्यथ मदेन शीरं वापि पिवन्नरः । धात्रीकलानां स्वरसं
सजलं वा पिवेत् त्रारुम् ॥ रसमञ्जवपुरीषस्य गर्दभस्याथवा पिवेत् । मांसोप-
दंशं मधु वा पिवेद्वा सोधगादिकम् ॥ भद्रदारु वनं मूत्रां हरिद्रां मधुकं
तथा । कालप्रमाणानि पिवेदान्तरोक्षण वारिणा ॥ दुःस्पर्शस्वरसं वापि
कषायं कुड्मस्य च । एवामूर्वाजं तोयेन पिवेद्वाऽऽवणीकृतम् ॥ पञ्चमूली-
शृते शीरं द्राधारसमथापि वा । योगांश्च वितरेत् तत्र पूर्वोक्तान्मरीभिदः ॥
मूत्रकृच्छ्रकर्म वापि कुर्यान्निरवशिष्यतः । भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्रापानोप-
शान्तये ॥” इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—कामकपुरीषवेगविधारणज्वरोगं सर्वाकार्णामितमाह—पकाशय
इत्यादि । पिण्डकोद्वेष्टनं जानुजङ्गामध्यस्थमांसवत्तयः पिण्डकाः । तद्वेष्टनं
दण्डादिनेत्र ताडनम् । मृश्रते तु—“आटापशुचौ परिकत्तनञ्च महः पुरीषस्य
तथोद्वे वातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभहते नरस्य ॥” इति ।

चिकित्सितमस्याह—स्वेदेत्यादि । वर्त्तयोऽत्र भिन्नाधिकारस्वान्नोक्ता-
स्तन्नान्तरेणानाहोक्ताश्चानुसक्तव्याः । वस्तिकर्म त्रिविधम् । अन्नपानं प्रमाथि
च वातानुलोमनं भेषजञ्च प्रमाथि तेन वैरेचनिकद्रव्यैः सर्पिस्नैलसाधनं
चूणकाथकल्कादिकल्पनया कल्पितं भेषजं बोध्यम् । मृश्रते चोक्तम्—
“पुरीषजे तु कत्तव्यो विधिगनादिको भवेत् ॥” इति । एवं तन्नान्तरोक्तानि
च—“त्रिष्टुप्तृणाहरितकयो द्विचतुःपञ्चभागिकाः । गुडिका गुडतुल्यास्ता
विद्विचिन्मगदापदाः ॥ हरितकीयवक्षार पीलूनि त्रिष्टुता तथा । घृतैश्चूर्णमिदं
पेयमुदावत्तरुजापहम् ॥ हिङ्गुकुष्ठवचास्यञ्जि विद्वच्चेति द्विकत्तरम् । पीतं
मदेन तच्चर्णमुदावत्तेहरं परम् ॥ खण्डपलं त्रिष्टुतासममुपकुल्याकपञ्चणितं
इलक्षणम् । प्राग्भोजने च मधुना विडालपदकं लिहेत् प्राणः ॥ एतद्गाढपुरीषे
प्रयोगः, मात्राधिकत्वेन हि भेषजं दोषान् पीदयतीति कुर्यात्, अन्यत्राप्युक्तम् “अथपीडकसर्पिर्भिः
कोष्ठीशृत्तनैलकैश्चाम्यङ्गैः” इति । त्रिविधमिति निरुद्धानुशासनोत्तरवस्त्यात्मकम् । पिण्डका
जानुजङ्गामध्यमांसपिण्डका, वर्त्तयो वक्ष्यन्ते ॥ ३४ ॥

मेहे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
 भवेत् प्रतिहते शुक्रं विवृद्धं मूत्रमेव च ॥
 तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
 शालिः पयो निरुहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ५ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्रमो रुजा ।
 जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥
 स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ६ ॥

पित्ते च कफे च विनियांज्यम् । स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥”
 (नाराचचूर्णम् ।) द्विज्जुपाक्षिकसिद्धार्थः पक्त्वा वर्त्तिं सृवर्त्तिनाम् । घृताभ्यक्तां
 गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ पदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
 गुडक्षारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ अगारधूमसिन्धुत्थ-तैलयुक्ताम्बु-
 मूलकम् । क्षुण्णं निर्गुण्डीपत्रं वा स्वित्रे पायो क्षिपेद् बुधः ॥ इति ॥४॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं रेतोत्रैगविशरणजरोगमाह—मेहे इत्यादि । स्पष्टम् ।
 सुश्रुते तु—“मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी
 तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । चरणायुधाः कुक्कुटाः । सुश्रुते तु—
 “वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आचारिनाशान् कथितं पीतचन्नं
 प्रकापतः । रमयेयुः प्रिया नार्थ्यः शुक्रोदावर्त्तिर्न नरम् ॥” इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वातनिरोधजरोगमाह—वातेत्यादि । जठरे. रोगाः
 स्युर्वातजाः । अन्ये उक्तातिरिक्ता इत्यर्थः । वातनिग्रहादिति गुदतः प्रवृत्त-
 मानवायुनिग्रहात् । सुश्रुते तु—“आध्मानशुनौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव
 हिकाम् । कासपतिश्यायगलप्रहांश्च बलासपित्तप्रसरश्च घोरम् । कुट्या-
 दपानोऽभिहतः स्वमार्गं हन्पात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—स्नेहइत्यादि । वर्त्तयः फलवर्त्तय उक्ताः । भोजनानि
 पानानि वस्तयश्चैवैतन् त्रयं वातानुलोमनं शस्तमित्यर्थः । सुश्रुते तु—

शक्याणि—प्रसाध्यनुलोमनं, चरणायुधः कुक्कुटः, रुजा जठर इति सम्बन्धः । ‘भोज-

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग-शोधपाण्डामयज्वराः ।
 कुष्ठहृल्लासवोसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥
 भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोज्ज्वलम् ।
 रुक्षान्नपानं व्यायामो विरोकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
 मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताद्धावभेदकौ ।
 इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद् विधारणात् ॥
 तत्रोद्धंजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
 हितं वातघ्नमायञ्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥ ८ ॥

“आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्निन्नस्य शस्यते ।” इत्युक्तेर्वस्तयोऽत्रास्थापनानि क्षारवंतरणादीनि त्रिविधं वा आस्थापनानुवासनोत्तरवस्तिषंशात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षववेगविधारणजरोगमाह—कण्डूकोठेत्यादि । कोठो बरटीदृष्टसंस्थानाकारः । व्यङ्गो मुखे श्यामवर्णमण्डलः । हृल्लास उत्कलेशः । सुश्रुते तु—“छर्दिर्विघातेन भवेत् कुष्ठं येनैव दाषेण विदग्धमन्नम् ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—धुक्तेत्यादि । व्यायामोऽत्र प्रवाहणादिरूपः । “छर्दाघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ॥ इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षवधुवेगविधारणजरोगमाह—मन्यास्तम्भ इत्यादि । स्पष्टम् । सुश्रुते तु “भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघातान्निरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्रेत्यादि । वातघ्नमाद्यं वातहरं भोज्यम् । चकारात् स्वेदादयश्च वातहराः । सुश्रुते तु “तीक्ष्णाञ्जननाम्नाभ्यां तीक्ष्ण-गन्धोपसिद्धनैः । वृत्तिप्रयोगैरथवा क्षवजे तं प्रवर्त्तयेत् । तीक्ष्णौषधप्रथमैर-रथवादित्यरत्निभिः ॥” इति ॥ ८ ॥

नामि, 'पामामि' 'वक्तय' इति त्रयं वातानुलोमनं शलामिति योज्यं ; कोठो बरटीदृष्टाकारः कोष्ठः, व्यङ्गश्च श्यामवर्णो मण्डलः, हृल्लास उत्कलेशः । भर्द्वावभेदोऽर्द्धमलकवेरणा । घातं मोक्षनमित्यर्थः, चकारात् स्वेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति । यद्यपि सुश्रुते सूत्रादीनां

हिक्का कासोऽरुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहात् तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ ९ ॥

विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जृम्भाया निग्रहात् तत्र सर्व्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १० ॥

कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ग्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।

क्षुद्धे गनिग्रहात् तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तमुद्गारविघातजरोगमाह—हिक्केत्यादि । सुश्रुते तु—
“कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कृजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः । उद्गारवेगोऽभिहतं
भवन्ति जन्तोविकाराः पवनप्रमुताः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र हिक्काया इत्यादि । सुश्रुते तु—“उद्गारजे
क्रमोपेतं स्नेहिकं भ्रममाचरेत् । सुरां सौवर्च्वलवर्ती वीजपूररसान्विताम् ॥”
इति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं जृम्भावेगविधारणजरोगमाह विनामेत्यादि । आक्षेपो
मुहुष्मुहुरङ्गानां क्षेपः । सङ्कोच पर्व्वणामाकुञ्चनम् । सुप्तिः स्पर्शानभिज्ञानम् ।
सुश्रुते तु—“मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कणरोगीः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—सर्व्वं वातघ्नमौषधम् । सुश्रुते तु—“स्नेहस्वेदैरुदावर्त्त
जृम्भाजं समुपाचरेत्” इति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं क्षुद्धे गविघातजरोगमाह—कार्श्येत्यादि । भ्रमश्चक्रस्थ-
वद्भ्रमणमिति । सुश्रुते तु—“तन्द्राङ्गमर्दावरुचिभ्रमश्च क्षुधो विघातात्
कृशता च दृष्टेः ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्निग्धोष्णेत्यादि । सुश्रुतेऽपि—“क्षुद्रिघाते
हितं स्निग्धमुष्णञ्च लघु भोजनम् ॥” इति ॥ ११ ॥

प्रयोदशानां विधारणात् प्रयोदशोदावर्त्ता अभिधीयन्ते तथापीहाष्टोदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्र-
बमिष्मबधुविघातजा एव परं षडुदावर्त्ता अभिधातव्याः, उद्गारादिनिरोधजानां वातनिरोधज
एवोदावर्त्तं अन्तर्भावाभिमायात्, यदि वा, मूत्रादिविघातज एव विकारे चरकाचार्य्यस्य
उदावर्त्तसंज्ञाभिप्रेता वाच्यवन्ति न निरोधः । मुहुष्मुहुरङ्गानामाक्षेपजमाक्षेपः, पर्व्वणामाकुञ्चनं

कण्ठास्यशोषो वाधिर्यं श्रमः सादो * हृदि व्यथा ।

पिपासानिग्रहात् तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १२ ॥

प्रतिश्यायोऽन्निरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिभ्रमः ।

वाष्पनिग्रहणात् तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १३ ॥

जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगान्निगौरवम् ।

निद्राविधारणात् तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ १४ ॥

गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नश्च क्रिया हिताः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं तृष्णाविघातजरोगमाह—कण्ठास्यशोष इत्यादि । सादोऽङ्गावसादः । सुश्रुते तु—“कण्ठास्यशोषः श्रवणाचरोधस्तृष्णाविघाताद् हृदये व्यथा च ॥” इति ।

तस्य चिकित्सितमाह—तत्र शीतमित्यादि । तपणं तपयतीति । सुश्रुतेऽपि—“तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागुं वापि शीतलाम् ॥” इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं वाष्पनिग्रहजरोगमाह—प्रतिश्याय इत्यादि । सुश्रुते तु—“आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुल्मं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि । सुश्रुतेऽप्येवम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं निद्रावेगनिग्रहजरोगमाह—जृम्भेत्यादि । सुश्रुते तु—“जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽसिजाड्यं निद्राविघातादथ वापि तन्द्रा ॥” इति ।

अस्य चिकित्सितमाह—तत्र स्वप्न इत्यादि । संवाहनं पादादिप्रदेशे सुस्वयितुं मुहुः पाणिना वाहनं मर्दनमभिहननञ्च । सुश्रुते तु—“निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्छेष्टक्यारतः ॥” इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमप्राप्तं श्रमजनितश्वासविधारणजरोगमाह—गुल्मेत्यादि । स्पष्टम् । सुश्रुते तु—“श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथ वापि गुल्मः ॥” इति ।

सङ्कोचः, सुप्तिः स्पर्शजानं, भ्रमणं भ्रमो वेग चक्रस्थितिमिवात्मानं मन्थते । सादोऽङ्गावसादः, तपयतीति तपणं, संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुस्वयमभिहननमुन्मर्दनञ्च ॥ ५—१६ ॥

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।

इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान् न धारयेत् ॥ १६ ॥

चिकित्सितमस्याह—तत्र विश्राम इत्यादि । वातघ्नश्च क्रियाः स्नेहादिकाः ।
सुश्रुते तु—“भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥” इति ॥ १५ ॥

गन्धारः—ननु सुश्रुते स्तेने त्रयोदश वेगविघातजास्तथा चापभ्यभोजनादेक
इति चतुर्दशोदावर्त्ता उक्ताः । तद्यथा—“त्रयोदशविधश्वासौ भिन्न एतैस्तु
कारणैः । अपभ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथाऽपरः ॥” इति । लक्षणमप्युक्तम्
—“वायुः कोष्ठानुगो रुक्षः कषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः
सद्य उदावत्त करोति हि ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्-कफमदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चानिवर्त्तयेत् ॥ ततो हृद्भिस्तिशूलान्तौ गौरवा-
रुचिपीडितः । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ श्वास-
कासप्रनिश्याय-डाहमोहवमिज्वरान् । तृष्णादिकाशिरोरोग-मनःश्रवणविभ्र-
मान् । लभते च बहूनन्यान विकारान् वातकोपजान् ॥” इति ।
चिकित्सितमप्युक्तम्—“तं तैललवणाभ्यक्तं म्लिग्धं स्वन्नं निरुहयेत् । दोषतो
भिन्नवच्चस्कं भुक्तश्चाप्यनुवासयेत् । न चेद्भान्तिं प्रपात्येवमुदावर्त्तः
मुदारुणः । अर्थनं बहुशः स्वन्नं युक्त्या स्नेहविवेचनैः । पाययेत् त्रिवृता-
पीलु यमानीरुम्लपानकैः । देवदाव्वेग्निकं कुष्ठं वचां पथ्यां पलङ्काम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याद्वाढकैः पचेत् । पादावशिष्टं तन् पीतमुदावर्त्तं
व्यपोहति । मूलकं शुष्कमाद्रेश्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् । आरेवतफलश्चासु
पक्त्वा तेन घृतं पचेत् । तन् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमशेषतः ॥ वचामतिविषां
कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम् । कृष्णां निदंहनीश्चापि पिवेदुष्णेन वारिणा ।
इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् । कुष्ठं क्षिप्वाग्निर्को चापि
पिबेत् तुल्यानि पूर्ववत् । मूत्रेण देवदाव्वेग्निसि त्रिफलादृहतीः पिवेत् । यवप्रस्थं
फलैः साठं कण्टकार्या जलाढके । पक्त्वाद्गमस्थशेषन्तु पिबेद्दिग्गसमन्वितम् ॥
मदनालाबुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् । संचूर्ण्य प्रथमेन्नाड्या
विश्लत्येतद्यथा गुदम् ॥ चूर्णं निकुम्भकम्पिष्ट-श्यामेश्वाकृष्णिकोद्भवम् । कृत-
वेधनमागध्यालंबणानाश्च साधयेत् । गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत् तु गुदा-
नुगाः । सद्यः शर्मकरावेतौ योगावमृतसम्भवौ ॥” इति । विरुध्यते चर-
काचार्य्येणाष्टोदरीये वक्ष्यमाणैः पद्भिर्मुत्रपुरीषवातरेतोवमिश्रवजैः । अपरे च

इमांस्तु धारयेद् वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥

लोभशोकभयक्रोध-द्वेषमानजुगुप्सित-

नैर्लज्ज्येष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥

सप्तोहारादिना इहोक्ताः किं नोदयतां भवन्तीति ? उच्यते—उत्रारादिसप्तजा-
श्ररकाचार्येण नोदावत्त्वेनाभिप्रेताः । किन्तु घृतादिव्यापत्तिवद्वेगधारण-
व्यापद एवेति बोध्यम् । तथाऽप्यभोजनजस्त्वनुक्त एव दोषलिङ्गस्त्वेन इति
परमतप्रतिषिद्धं ह्यनुमत्तं भवति न हि सर्वैः सर्वं वृत्तीति ॥ निगमनमाह
इच्छन्नित्यादि ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—ननु मृत्रादीनामिव साहसलोभादीनामप्यविधार्यत्वेनोक्तत्वेन
संशयः किं धार्या न वा साहसलोभादिवेगाः ? इत्यत आह—इमांस्त्वादि । को
धारयेत् ? हितेत्यादि । प्रेत्य मृत्वा परलोके इह च जन्मनि हितैषी । कान
वेगानित्यत आह—साहसानामिति । साहसानि कर्मयुत्साहाः । तानि सत्त्व-
सात्म्यशक्तिमात्रविषय यानि क्रियन्ते तान्यशस्तानि तेषां वेगान् प्रवृत्त्यनुस-
भावान् धारयेत् । सत्त्वसात्म्यशक्तिमालोच्य कर्मयुत्साहं कुर्यादित्यथः । केषा-
मित्यत आह—मनोवाक्कायकर्मणामिति । अशस्तानि मनसः कर्माणि दर्शयति
—लोभेत्यादि । लोभोऽनुचितविषये मनःप्रवृत्तिः, शोको धनवान्धवाद्य-
भावजन्यदुःखे मनःप्रवृत्तिः, भयमपकारकार्यानुसन्धाने मनःप्रवृत्तिः, क्रोधो
येनात्मानं प्रदीप्तमिव मन्यते तत्, द्वेषो वैरं परापकारे मनःप्रवृत्तिः, मनः-
प्रवृत्त्यनुकूलभावप्रयुक्तमनोनिवृत्तिर्वा, मानः सदसद्गुणाधारोपेणात्मन्युत्कर्ष-
प्रत्ययः, जुगुप्सितं परनिन्दा, लज्जा मनसङ्कोचस्तदभावा नैर्लज्ज्यम् । इष्या

चक्रपाणिः—वेगानामविधार्यत्वेनोक्तत्वालोभादीनामपि वेगा अविधार्याः स्युरित्याह—
इमांस्त्वादि । प्रेत्य जन्मान्तरे, इहेतीह जन्मनि । साहसा भात्मशक्तिमनालोच्य क्रियत इति
साहसं, तत् तु गजाभिमुखधावनादि । अशस्तानां निष्फलानामिति यावत् । मनोवाक्कायकर्मणा-
मित्यत्र कर्मशब्दो व्यापारवचन । अशस्तं मनसः कर्म दर्शयति—लोभेत्यादि । लोभो विषयेऽनुचित-
साधना, शोक पुलादिषिनाशजं दैव्यं, भयमपकारकानुसन्धानजं दैव्यम्, क्रोधः प्रद्वेषो वेन
प्रज्वालितमिवात्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणाधारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः, जुगुप्सितं गोपनेच्छा,
लज्जा, तदभावा नैर्लज्ज्यं ; समाने व्रज्ये परसम्बन्धप्रतिषेधेच्छा इष्या, अतिशय उचित एव
विषये पुनःपुनः प्रवर्तनेच्छा । अभिध्यायमतिमात्रेऽहरमर्ग, यदि वा परव्रण्यविषये स्पृहा ।

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
 वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद् वेगमुत्थितम् ॥
 देहप्रवृत्तिर्या काचिद् वर्तते परपीडया ।
 स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान् विधारयेत् ॥ १७ ॥
 पुण्यशब्दो विषयत्वान्मनावाकायकर्मणाम् ।
 धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखो भुङ्क्त चितोति च ॥ १८ ॥

गुणवति भावे दोषारोपणेऽत्र, अपिराग उचित एव विषये पुनःपुनर्मनः-
 प्रवृत्तिः । एतेषां मनःकर्मणावशस्तानां वेगान् धारयेत् । अभिव्यायाश्च
 परस्वविषयकस्पृहायाश्च वेगानित्यन्वयः ॥

अशस्तानि वाक्यमार्गाणि दर्शयति—परुषस्येत्यादि । परुषस्य परोद्दे-
 जकस्य ककशात्पकस्य वाक्यस्य । अतिमात्रस्य सूचकस्यातिशयेन परेषामनिष्ट-
 जनकारिभायकस्य वाक्यस्य । अनृतस्य मिथ्यात्मकस्य च वाक्यस्य ।
 अकालयुक्तस्य अप्रास्ताविकत्वेनायुक्तस्य वाक्यस्य । उत्थितं वेगं धारयेत् ।
 एवंविधं वाक्यमुपस्थितमागतं न वदेत् । कायकर्मणां दर्शयति—देहत्यादि ।
 परपीडया परपीडाहेतवे । स्त्रीभोगस्तेयहिंसा चादियेषां ते स्त्रीभोगस्तेय-
 हिंसादयः । आदिना प्रथर्षणादिः । गुर्वाद्यभिमुखपादप्रसारणादिः परपीडया
 यद्यपि न भवति तथापि प्रज्ञापराधान् तद्वर्जनेन बोध्यम् । ते जायन्ते यया
 चेष्टया तस्याः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमशस्तानां मनोवाकायकर्मणां वेगविधारणात् किं कञ्-
 मुत्पद्यते इत्यत आह—पुण्यशब्द इत्यादि । पुण्यः पावनः शब्दो वाचकत्वेन
 यस्यासौ पुण्यशब्दः । पुण्य इति लोके प्रख्यायमानः पुरुषः मनोवाकाय

अशस्तं वचनकर्मणोह—परुषस्येत्यादि । परुषं परोद्देजकं वचनम्, अतिमात्रं बहु, सूचकं
 परास्वविषयकम्, अनृतमपार्थकम्, अकालयुक्तमप्रास्ताविकम् ।

अशस्तं देहकर्मणोह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानिमित्तमित्यर्थः । स्त्रीभोगः
 परस्त्रीभोगः, स्तेयं परद्रव्यग्रहणं, हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा, आदिग्रहणात् गुर्वाद्यभिमुखपाद-
 प्रसारणादि गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—एवं कृते वदन्वति तद्वदन्वति—पुण्येत्यादि । पुण्यः पावनः शब्दो यस्यासौ

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्द्धनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥

कर्मणां विपापत्वात् पापजनकत्वाभावात् सुखी सन् धर्मार्थकामान् भुङ्क्त उत्पन्नान् । अत्रात्मनेपदमपालने भोजनवदुपभोगार्थं बोध्यम् । चिनोति च लोकाविरोधेन फलोपयोगेन जायते च : चकारात् कालान्तरेण प्रतिनियत-कारणान्तरे सति मोक्षश्च चिनोति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कायकर्मविशेषत्वेन व्यायामस्य स्वशरीरहिंसापापणकरत्व-मस्तीति तद्विधिमाह—शरीरचेष्टेत्यादि । या च शरीरचेष्टा इष्टा मनोऽपीष्टा स्थैर्यार्था स्थिरताधर्मरूपा न तु नृनातिरिक्तरूपा ततोऽनन्तरमेव बलवर्द्धनी-त्युक्तं सा देहव्यायामसंख्याता देहव्यायामसंज्ञा । देहपदेन मनोवाग्द्वयवच्छेदः । मात्रया तां समाचरेत् । यया मात्रया लाघवाद्दयः स्युर्न च भ्रमादयः स्युस्तथा मात्रयेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं स्थैर्यार्थ्या बलवर्द्धनीत्युच्यते ? प्रतिदिनमनेक-रूपेण परिमाणेनानपायेन बलवर्द्धनत्वाभावस्यापनार्थं तथा कृतम् । एकरूपयैव मात्रयाऽनपायया समाचरणे बलवर्द्धनी क्रमेण बलानुरूपेण वर्द्धते मात्रया या सा बलं वर्द्धयतीति बलवर्द्धनीति । “यत् तु चक्रमणं नाति-देहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेशान्नि-प्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥” इति सुश्रुतेनाप्युक्तम् । मात्रा स्वल्बाढ-शक्तिकी तन्त्रान्तरेणोक्तात्र वृत्त्या लभ्यमानानुसत्त्वया । “सर्व्वं पृथुषु सर्व्वं हि मर्त्तैरात्महितार्थिभिः । शक्तयद्धनं च कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽयथा । कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्मैः प्रजायते । शक्तयद्धं तं विजानीयादायतोऽङ्गुस एव

पुण्यमन्दः, भुङ्क्ते चिनोति चेति उत्पन्नानविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते, चिनोति चोत्पादयति चापरानित्यर्थः ॥ १८ ॥

चक्रपतिः—अविधार्यप्रवृत्तीन् सूत्रादीन् विधार्यप्रवृत्तीन् साहसारीन् दर्शयित्वा विधार्य-विधार्यप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि । देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहप्रहणान् मनोव्यायामं चिन्तनादि निराकरोति, संख्याता संज्ञिता, या चेष्टाऽग्निप्रोक्तात्र, तेन, भारहरणाद्या-ऽनिष्टापि कार्थवशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यते, चक्रमणरूपा तु क्रिया प्राच्यते, स्थैर्यं स्थिरता शरीरस्य तदग्नौ, मात्रयाऽनपायपरिमाणेन ; एतावती चेयं शरीरचेष्टा मात्रावति, यावत्स्या लाघवाद्दयो वक्ष्यमाणा भवन्ति ; चेष्टातिथेया वक्ष्यमाणाश्च अयमभ्यासो न भवन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यत् तु चक्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेशान्नि-प्रद-

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेश-#-सहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १६ ॥

श्रमः क्रमः क्षयस्त्रुणा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कासा ज्वरश्छद्दिश्च जायते ॥ २० ॥

व्यायामहास्यभाष्याध्य-प्राप्त्यधम्मप्रजागरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥

च । व्यायामो हि सदा पथ्यो ब्रह्मिणां म्लिग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥” इति ।

यथोक्तव्यायामफलमाह—लाघवमित्यादि । लाघवं शरीरस्य, कर्मसु सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, स्थैर्यं शरीरस्य यावनानुवृत्त्यावस्थानं, सहिष्णुता क्लेशे समुपस्थिते तत्सहनशक्तिः, दोषक्षयो वातादीनां वृद्धिहानिद्वयः । ननु व्यायामात् श्लेष्मक्षया वातपित्तयास्तु वृद्धिः कथं दोषक्षय उपजायते ? इत्यत आह—अग्निवृद्धिरिति । च यस्मान् । “व्यायामं कुर्वता नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ।” इति । एवं बद्धिबलमुपजायते । “क्षयप्रकोपो दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।” इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः अतिमात्रया कृतव्यायामदोषमाह—श्रम इत्यादि । श्रमः शरीरग्लानिः, क्रमो मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, रक्तपित्तं व्याधिविशेषः, प्रतामकः प्रतमकश्वासः, अतिव्यायामतः कायवाङ्मानसव्यायामातियोगान् । शोषं स्पष्टम् । यस्मात् श्रमादिरतिव्यायामतो जायते तस्माद् व्यायामहास्यादिकानुचितान् अपिकागदनुचितानपि, अभ्यस्ताननभ्यस्तश्च अतिमात्रया न सेवेतेति । व्यायाम उक्तदेहव्यायामो, हास्यं न वाक्चेष्टा मुखचेष्टाविशेषत्वादिति । भाष्यं वाक्चेष्टाविशेषः, अध्वाऽध्वगमनम्, प्राप्त्य-मिन्द्रियबोधनम्” । यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषक्षयोऽत्र श्लेष्मक्षयोऽभिमतः, यदि वाग्निकर्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि ; उक्तं हि—“क्षयप्रकोपो दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ । व्यायामातिमत्त्वदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्रम इह मनइन्द्रियग्लानिः, क्षयो धातुक्षयः, प्रतमक एव प्रतामकः श्वासविशेषः ॥ १९, २० ॥

वाक्चेष्टाणिः—इदानीं व्यायामानुष्यत्वेनाभ्यासप्यतिमात्रत्वेन निषेधुमाह—व्यायामेत्यादि ।

* इ.क. इत्यादि पाठः ।

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।

गजः सिंह*मिवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ २१ ॥

उचितादहिताद्धीमान् क्रमशो विरमेद्धरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥

धर्मर्षी मैथुनम् इत्येते देहव्यायामाः । प्रजागरो मनोव्यायामः, मनोमेध्या-
संयोगो हि निद्रा, तत्प्रतिकूलव्यापारो जागर इति ।

व्यायामानन्तरमेषाञ्च दोषान्तरमुपदेष्टुमाह—एतानित्यादि । एवंविधान्
साहसान् कायवाङ्मानसव्यायामानन्यान् भारहरणदर्पशिलोत्क्षेपणगानवाक्-
कलहशास्त्राशास्त्रचिन्तादीन् योऽतिमात्रं निषेवते स गज इवातिमात्रं सिंह-
माकर्षन् सहसा विनश्यति ॥ २०।२१ ॥

गङ्गाभरः—परिशिष्टानामहितानां वर्जनं हितानाञ्च सेवनविधिमुप-
दिशति ; तत्र उचितमहितं परिहर्तुं दुःशक्यते इति किं तन्न परिहाय्यं
स्यादित्यतस्तत्परिहारमुपदिशति—उचितादित्यादि । उचिताद् विधिनिषेधौ
अज्ञानता स्वेनाभ्यस्तादहितान् क्रमशो बुद्धिमान् नरो विरमेन् निवर्त्तन् न तु
हठान् । क्रमेण हितमनभ्यस्तं सेवेताभ्यस्येत् ।

यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धिस्तथापि पुनरभिधीयते अतिभाष्यादित्प्रायः तदोपश्रमकृमादि-
प्राप्त्यर्थम् । यदि वा पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिमेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि निषेधः, यदाह
नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः, अपिशब्दादनभ्यस्तानां निषेधो लभ्यते; भाषणं
भाष्यम्, अश्वशब्देनाश्वगमनं, प्राग्भ्रमो मैथुनम्, एवंशब्देन गुरुभारहरणदर्पशिलावालनादि
गृह्यते । सिंहः किल स्वल्पप्रमाणः स्वश्लोद्रेकात् गजं कर्षन् पाटयन् स्ववेहानुचित-
व्यायामात् पश्चात् वातक्षोभेण विपद्यते तेनायं दृष्टान्तः सङ्गार्थः, यदि वा सिंहोऽष्टा-
पदोऽभिप्रेतः, स च किल गजं व्यापाद्य पृष्ठे क्षिपति, ततस्तन् कोथाद्विपद्यते, तेन दृष्टान्तो
व्याख्येयः ॥ २१ ॥

शक्रपाणिः—हितस्य सेवनमहितस्य परिधाराः कर्त्तव्य इति पूर्वमुक्तं तच्च हितसेवनमहित-
परिवर्जनञ्च क्रियमाणमक्रममक्रममाचरितव्यायामादिवन् प्रत्यवायकरं परं भवति ; अतस्तत्-
क्रममाह—उचितादित्यादि । उचितादभ्यस्तात्, क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण, हितमनभ्यस्त-

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तरं ततश्चोद्धं द्वान्तरं त्रान्तरं तथा ॥

ननु कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चात्रेत्यादि । प्रक्षेपापचये ताभ्याम् अभ्यवहाय्ये खल्वहितेऽभ्यस्ते द्रव्ये कचिद् व्यञ्जनादौ हितस्य प्रक्षेपोऽहितस्य अभ्यस्तस्यापचयः कर्त्तव्यस्तास्मिन् ताभ्यामनभ्यस्ताभ्यस्ताभ्यां हिताहिताभ्याम् अनभ्यस्ताद्धितादभ्यस्तादाहिताश्च पादांशिकः क्रमो भवेत् । पादश्चतुर्थीऽंश एवांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः, किंवा पादस्य चतुर्थांशस्यांशश्चतुर्थी भागः षोडशांश इति यावत् । तेन कृतः क्रम इत्यर्थः । प्रथमपादाभ्यासे एका-न्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धं प्रथमं हितस्योपादानतया प्रक्षेपो-ऽहितस्य त्यागोऽपचयस्तयोरभ्यासादुद्धं द्वितीये हितपादद्वयप्रक्षेपाहित-पादद्वयप्रक्षेपाहितपादद्वयापचये द्वान्तरं द्वाहमन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धं हितद्विपादप्रक्षेपाहितद्विपादापचयाभ्यासादुद्धं तृतीये हितपादत्रयप्रक्षेपाहितपाद-

हितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि । प्रक्षेपो हितस्यापचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम् । पादश्चतुर्थी भागः, तदृपोऽंशः पादांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः । अन्ये तु पादस्यांशः पादांश इति षोडशां भागं वर्णयन्ति, स च हिताहितयोरुपपन्न प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तरमेकाहमन्तरा कृत्वेत्यर्थः, ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादाप-चयाभ्यासादुद्धं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये द्वान्तरं द्वाहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत् ; तथा द्वितीय-पादाभ्यासादुद्धं तृतीयपादप्रक्षेपापचये त्रहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत् ; चतुर्थपादप्रक्षेपापचये चतुरहमन्तरीकृत्य चोद्धव्यमत ऊद्धं प्रक्षेपापचयाभावात् चतुष्पादसम्पूर्णस्य पथ्यस्यानवधिसेव्य-त्वाद्यं पिण्डार्थः । अपभ्या यथकादयोऽभ्यस्तास्ते व्याज्याः रक्तशाल्यादयः पथ्या अनभ्यस्तास्ते सेव्याः, तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रयं रक्तशालीनामेकपादयोगवद् भोजनं, द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एवं तृतीये ; एवं द्वितीयपादाभ्यासो द्वान्तरो भवति ; चतुर्थे त्रयः पादाः पथ्यस्य एकौऽपथ्यस्य, एवं पञ्चमे षष्ठे च ; एवं तृतीयपादाभ्यासश्चान्तरौ भवति ; सप्तदिनप्रभृति चतुष्पादपथ्याभ्यासः ; यदि वाऽन्तरशब्दो व्यवधिवचनः, तथाशब्दात् चतुरन्तरमिति च लभ्यते ; तेनाद्यमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः पादः, द्वितीये सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं चतुर्थे, पञ्चमे तु दिने पथ्यस्य भाग एकश्चो-ऽपथ्यस्य, एवं द्वान्तरीकृती भवतः, षष्ठे पथ्यभागत्रयमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे च ; ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीभ्यहान्यन्तरीकृतानि भवन्ति ; ततो दशमे सर्वं पथ्यम् ; एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च ; चतुर्दशे तु पथ्यभागत्रयम् एकौऽपथ्य-भागः ; एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति, पञ्चदशाहात् प्रभृति सम्पूर्णपथ्य-

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकल्प्या भवन्ति च ॥ २२ ॥

त्रयापचये क्रमस्त्रान्तरं ब्रह्मन्तरीकृत्य भवेत् । ततश्चोद्धृतं हितपादत्रयप्रक्षेपाहित-
पादत्रयापचयाभ्यासादुद्धृतं चतुर्थं हितपादचतुष्टयप्रक्षेपाहितपादचतुष्टयापचये
तथा चतुरहमन्तरीकृत्य भवेदित्यर्थः । तथा सति—अभ्यस्तानां यवकादीना-
महितानां प्रस्थादीनां यावतां पादभागं त्यक्त्वा त्रिपादभागं गृहीत्वा हितानाञ्च
अनभ्यस्तानां रक्तशाल्यादीनां तद्रूपेण पादभागं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यम् । एवं
तद्दिनस्य परदिनमपीति तदभ्यासो भवति । ततस्तृतीयदिनेऽहितानामुद्धृतानां
हितानाञ्चोद्धृतानां पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परमापि दिनद्वयमिति तदभ्यासो
भवति, ततः षष्ठे दिनेऽहितानां पादत्रयं त्यक्त्वाऽर्थादेकपादं गृहीत्वा हितानाञ्च
पादत्रयं दत्त्वा पक्त्वा भोक्तव्यमेवं तद्दिनस्य परं दिनत्रयमपीति तदभ्यासो
भवति । ततः परं दशमे चतुष्पादं त्यजेदहितानां हितानाञ्च चतुष्पादं गृहीयादिति
सूत्रां लभ्यते । षोडशिकक्रमवादे तु प्रत्यंशापचयप्रक्षेपादिर्नैकैकशुद्धान्तरता
बोध्या । तन् तु नाचार्याभिमतम् । षोडशपादापचयप्रक्षेपे पक्षदिनान्तरत्वेन
तदंशाभ्याससत्त्वाद्यौक्तिकत्वाच्च । यत् खन्तरशब्दस्य व्यवधानार्थत्वेन प्रथमदिने
पथ्यपादापथ्यत्रिपादमानेन भोजनं ततः परमेकदिनं न तथा भोक्तव्यं ;
किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत् तदेव भोक्तव्यम्, यत् तदेकदिनं व्यवधाय तृतीयदिने
पथ्यपादद्वयापथ्यपादद्वयं भोक्तव्यम् । तदुत्तरं दिनद्वयं न तथा भुक्त्वा
किन्त्वभ्यस्तमपथ्यमेव भोक्तव्यम् । तद्दिनद्वयं व्यवधाय षष्ठे दिने पथ्यपाद-
त्रयापथ्यकपादमानेन भोज्यं, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोक्तव्यम् । किन्त्वपथ्य-
मात्रमेवेति । तद्दिनत्रयं व्यवधाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादभोजनमपथ्यपाद-
चतुष्टयत्यागः सूत्रार्थमिति व्याख्यायते । षोडशांशिकक्रमवादेऽप्येवञ्च बोध्य-
मिति, तदसम्यक् अहितस्याभ्यासानुवृत्तेः ।

नन्वेवमहितत्यागहिताभ्यासेन किं भवतीत्याह—क्रमेणेत्यादि । दोषा
दुष्टिकरा अभ्यस्ताहितास्तं क्रमेणापचिताः क्षयिताः सन्तस्तथा क्रमेण
गुणा अनभ्यस्ता हिता गुणाः सन्तश्चापुनर्भावं यान्ति । सहसा सात्म-
त्वेन । एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि । क्रमेणैति क्रमेणैव, दोषा इति
दोषजनकान्यभ्यस्तापथ्यानि, गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि, अपुनर्भावं यान्ति दोषा
इति लभ्यते । अत्रमेण तु सहसाऽपथ्यायागे दोषा भवन्त्येव ; यदुक्तम्—'अस्ताम्रजा हि

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।

दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥

त्यागजदोषाय न भवन्ति । असात्मप्रजा हि न रोगाः स्युः सहसा त्यागादित्युक्तैः । न च भवन्ति तथा गुणाः । अनभ्यस्ता अपि हिताः क्रमेणोपचिता वृद्धिताः सन्तोऽपुनर्भावं यान्ति असात्म्यप्रसेवनजदोषाय न भवन्ति अप्रकम्पया अप्रचाल्याश्च भवन्ति चिरस्थिता इत्यर्थः । हितमपि हि सहसोपयुज्यमान-मग्रिवधारुच्यादीन् करोति तस्माद्धितस्यापि क्रमेणोपचयेन अभ्यासः कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः— अर्थतन् सर्वमभ्यस्यमानत्वे प्रकृतिज्ञानमपेक्षते. न हि सर्वं सर्वपुरुषस्य हितमहितं वा. कस्यचिद्धि किञ्चिद्धितमहितञ्च कस्यचिन् यत्तन कस्यचिद्धितं हितञ्च इति प्रकृतिभेदेन पुरुषभेदमाह—समपित्तन्यादि । अनिलश्च पित्तञ्च कफश्चेति द्वन्द्वे पित्तस्य पूर्वनिपातः ; बहुपद-द्वन्द्वे पूर्वनिपातनियमाभावात् । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्तानिलकफा येषां ते तथा । ते समपित्तानिलकफा मानवाः केचित् गर्भादि यावद्गर्भं गर्भमारभ्य दृश्यन्ते । केचिद्गर्भादि गर्भाधानात् प्रभृति वातलाः वाताधिकाः केचित् पित्तलाः पित्ताधिकाः केचित् श्लेष्मलाः श्लेष्माधिकाः ; तथा दृश्यन्ते केचित् वातपित्तलाः केचित् वातश्लेष्मलाः, केचित् पित्तश्लेष्मला इति कश्चिद् व्याख्यातवान् । यस्मत्स्वत्र समत्वं पित्तानिल-

रोगाः स्युः सहसा त्यागशालनात् । अप्रकम्पया अप्रचाल्या भवन्ति तथा इति सम्बन्धः । पथ्यमपि ह्यनभ्यस्तं सहसोपयुज्यमानमरुच्यग्निबधादीन् जनयति ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः इह स्वस्थहितं सामान्येनैव रक्तशाल्यादि प्रतिपादितं, स्वस्थश्च प्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितानामपि नानाप्रकारत्वमुच्यते ; तेन तत्प्रतिपादानार्थं प्रकृतिभेदेमेव तावदाह—समपित्तानिलेत्यादि । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा ; गर्भादि गर्भाधानादि शुक्रशोणितर्जावसंसृष्टनादिति यावत् । वातला वातप्रधानाः, एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च ; सर्वत्र गर्भादिति योज्यम् । अत्र पित्तग्रहणमादौ चन्द्रोऽनुरोधान् यद्वा पित्तसमानस्य बह्वर्गैरवप्रदर्शनार्थम् . यदि वा प्रकृत्यारम्भे वातस्याप्राधान्यरूपानर्थ . वातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रयवरो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिग्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि प्राह्यः संयोगस्य संयोगिनामात्तराधिकत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वज्वराभिधानं, तेन रोगाभिपगजितीषोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः प्रकृतयो गृहीता भवन्ति । अन्ये तु द्वितीय-

तेषामनातुराः पूर्वं वातलाघ्याः सदातुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥

कफानां किं परस्परमवैकारिकमानवत्त्वं, किं शारीरभावाणामवैकारिकमानसम् ? उच्यते—आद्ये तु समत्रिदोषजव्याधौ परस्परमवैकारिकमानवत्त्वेन तस्य समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतित्वं स्यादन्त्ये तु मानं किं तुला ? तत् किमणुह्रस्वादि ? तुला तु गुरुत्वगुणनिबन्धना सा च वायोर्नास्ति । अण्वादि चेत्, तदा विकारो धातुवैषम्यं धातुवैषम्यस्याभावः साम्यमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेत् न । विकारो दुःखं तज्जनकमानं धातुवैषम्यं मुखजनकमानञ्च साम्यमिति । वस्तुतस्तु साम्यं तुल्यत्वं, तच्च न गुणतो वातस्य रुक्षस्य पित्तस्येपत्स्नेहस्य साम्याभावात् कफस्य च शीतादिगुणस्य पित्तनोष्णेन साम्याभावाच्च, वातेन च साम्यासाम्याच्च ; अत एव न कर्मतः किन्तु शारीरमुखमात्रहेतुमानतः । पवनो येन मानेन येन च मानेन पित्तं येनापि मानेन कफः शारीरसुखमेव जनयति न तु मानससुखामुखं न वा शरीरदुःखम् । तन्मानेन पुनर्वातपित्त-श्लेष्माणः परस्परं समास्तच्च मानं तेषां साम्यं, तथाभूताश्च ते नोपघातकरा न च धातुपघातकाः समाप्रिकरास्तु भवन्ति ।

ननु ते किं समत्रिदोषवातादयः सर्वे स्वस्था इत्यत आह—
तेषामिन्यादि । तेषां समपित्तानिलकफादीनां मध्ये पूर्वं प्रथमोक्ताः
समपित्तानिलकफा अनातुरा शारीरव्याधिहीनाः स्वस्था न तु व्याधिमात्र-
हीना मानमव्याधिमत्त्वान् ; अत एव मुश्रुतेऽप्युक्तं “समदोषः समाग्रश्च
समभानुमलक्रियः । प्रसन्नान्मिन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्याधीयते ।” इति ।
नन्वत्र कथं समाग्रिताचिह्नं नोक्तमिति मुश्रुतेन विरोधोऽस्तु इति चेत् न ।
मुश्रुतेन समदोषत्वलिङ्गत्वे समाग्रिरुक्तः, एवं समाग्रिलिङ्गत्वेन समधात्वादिरुक्तः,
समधात्वादिलिङ्गत्वेन प्रसन्नान्मादिरुक्तः इति ; समदोष इत्येवं तत्र स्वस्थ-
लक्षणमित्यविरोधः । एतेनात्रोक्तवातलाघ्याः सदातुरा इत्युक्तमप्यविरुद्धं भवति
समदोषातिरिक्तानामस्वस्थत्वात् । ननु समवातादयः पुरुषार्थं द्रजोगुणतमो-
गुणवाहुल्यात् कामक्रोधादिमन्तो भवन्ति, तर्हि कथमनातुरा व्यपदिश्यन्ते
'कचिद्'ग्रहणात् ग्रन्थाधिक्येन तद्ग्रहणं वर्णयन्ति । तेषामिति । समवातपित्तश्लेष्मप्रकृत्यादीनाञ्च
मध्ये 'पूर्वं' इति समप्रकृतयः । सदातुरा इति स्वस्वव्यवहारभाजोऽपि स्फुटिताङ्गत्व-
विशेषान्निस्वादिदुक्ता यस्मादित्यर्थः ; स्वस्था अर्प्येते कस्माद्द्रोगिण इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि ।

त्रिपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तविधिर्हितः ।

समसर्व्वरसं सत्स्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ २३ ॥

बुधैरिति चेत् ? सत्यं, सत्त्वरजस्तमोगुणानां मनःप्रकृतित्वेन मानसदोषज-
व्याधीनां विना मोक्षं विनाशाभावेनात्र समपिचानिलकका अनातुराः
शारीरस्वास्थ्यमापन्ना न तु व्याधिमात्रहीनाः । व्याधिमासान्याभावेन
अनातुरत्वस्यानभिप्रायान् शारीरव्याध्यभावेन तु स्वास्थ्याभिप्रायान् । न हि
समवातादित्वेन समसत्त्वादिप्रकृतिकत्वमपि पुरुषाणामनुमयं स्यात् । समवाता-
दिकपुरुषस्यापि कामक्रोधादिदर्शनादिति । वातलाद्या इति मनुवच्ये लक्ष ।
गर्भादिवातला गर्भादिपिचला गर्भधारणान् प्रभृति ज्येष्मलाः सदातुरा अविच्छेदे-
नातुराः । गर्भाधाने शुक्रशोणितजीवसंयोगकाले यादृशरूपेण वातादयो-
ऽनुवर्तन्ति तादृशस्वरूपेणैव तेषां समन्वे समवातादिप्रकृतिर्वातादेःकैकादि-
बहुलत्वे तु वातलादित्वमिति । नन्वेते वातलादयस्तु चेन्न स्वस्थास्तर्हि
किमेषां वातादितः प्रकृतिर्नास्तीत्येव आह—दोषानुशयितेत्यादि । हि यस्मा
देषां वातलादीनां दोषानुशयितादिवैपम्यलक्षणदुष्टिर्जनप्यमाणशरीरदूषिका
च दुष्टिस्तदाश्रयत्वेनानुशयिता गर्भाधानावधि यावन्मरणमनुवर्तन्शीलता
देहप्रकृतिरारोग्यं न तु साम्यलक्षणप्रकृतिरा गर्भाधानान् । तस्मान् ते सदा
आ जन्मतो यावज्जातोत्तरजीवनकालमातुरा अविच्छेदेनैव कदापि प्रकृतः
क्षयादिर्न भवति । “प्रकोपो बान्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां
स्वभावेन जायते तु गतायुषि ।” इति सुश्रुते फलदर्शानान् । ननु तत् किं
सा दोषानुशयिता ज्वरादिव्याध्यारम्भकाले विकृतिवन् विकृतिरेव न वा ? इत्यत
आह—देहप्रकृतिरुच्यते । तेषां वातलादीनां वातादिदोषानुशयितैव देहप्रकृतिः ।
अस्वस्थतारूपा स्वस्थता उच्यते. गर्भादिवाताद्यधिकत्वान् । देहपदं मनोव्यव-
च्छेदार्यम् । प्रकरणाद् वातादीनां दोषस्य दुष्टिरनुशयो गर्भात् प्रभृति अनुवृत्ति-
विद्यते यस्य स दोषानुशयी, तस्य भावो दोषानुशयितेत्यर्थः । एतेनैषां

दोषानुशयितोत्खणवातादिभावितोऽप्यभिचारिणीति यावत् । देहप्रकृतिर्देहस्वास्थ्यमिति यावत् ।
एतेनैतेषां वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किं तर्हि ? उपचारस्वस्था एत इति
दर्शयति । ननु गर्भादीत्यनेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गे यथाभूता वातादयः समा
विकृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्भावज्जीवमनुवर्तते रिष्टं विना, यदस्यते सुश्रुते—“प्रकोपो
बान्यथाभावो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि” ॥

मुख्यस्वस्थता नास्ति गर्भात् प्रभृति वातादिदोषानुशयितादेवौषचारिकी स्वस्थतास्तेवेति ल्यापितम् । स्वास्थ्यवृत्त्यनुष्ठानार्थमिति । ननु समपित्ता-निलकफस्य यदा स्वकारणात् वातादोषकतमस्य वृद्धिर्वा हानिर्वा भवति तदैव वातिकादिव्याधिर्भवति । वृद्धिलक्षणो हीनलक्षणश्चेत्येवं वातलादीनामपि-तन् कथं प्रकृतेः प्रकापक्ष्यान्यथाभावा न स्युरिति चेन्न । वातादिज्व्याध्युत्पत्तौ हि पुंसां समाप्रित्वादिजागरूकत्वादिस्वभावजनको यः स्वभावो वातादीनां स च न क्षयवृद्धान्यथाभावानामन्यतममापदयते । तस्मात् समाप्रित्वादिजागरूक-त्वादिस्वभावोऽपि पुंसां क्षयवृद्धान्यथाभावान्नापदयते । किन्तु वातादीनां तत्तज्ज्वरादिव्याधिजनकस्वभावो यः स एव मिथ्याहारादिभिः क्षयवृद्धान्यथा-भावान्न आपदयते इत्येके । कश्चित् तु न हि प्रकृतिभूतवातादेः वृद्ध्यादयो भवन्ति, किन्तु कारणान्तरजनितकापस्य वातादेस्तत्तद्विकारकर्तृत्वम् । प्रकृतिभूतदोषस्तु तत्रोपदर्शकः स्यात् । उक्तं हि “कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्पत्यनीकं कुरुते तस्मान् ज्ञेयः सुदुःसहः ॥” इति । वातादि-प्रकृतीनां पित्तादिरोगात्पत्तौ पित्तादिलिङ्गैः स्फुटितकरचरणादिकं प्रकृतिभूत-वातादीनां लिङ्गं न वाच्यते किन्त्वनुवचनेन एवेति । न हि क्षीणावस्थो वातादिः प्रकृतिक्रियाहीनलक्षणः शुक्रशाणितजीवसम्बन्धकाले बीजभूतस्य प्रकृतिभूत-वातादेः क्षयमापादयति ; तस्मात् प्रकृतिभूतवातादेः क्षयादयो न भवन्त्येव । सुतरां वातप्रकृतिर्न पित्तप्रकृतिर्भवन्त्येवं शेषं बोध्यमिति वदति ।

तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वां भाक्षपकादिव्यभिचारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव, यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृते-रन्यथाभावः पित्तप्रकृतिर्न भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतकर्महानि-लक्षणसदासीं प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—“कर्मणः प्रकृतेर्हानिर्द्विद्वेषोपि विरोधिनाम्” इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिसमानरोगोपत्तौ न प्रकृतिभूतस्य वृद्धिः, किं तर्हि ? हेत्यन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्तत्रोपदर्शकं भवति, यदुक्तं—“काल-दूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्पत्यनीकः कुरुते तस्मान् ज्ञेयः सुदुःसहः” । वात-प्रकृतेस्तु पित्तविकारोपत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्तथैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्वन्नास्ते, न तस्यागन्तुना पित्तविकारेण किञ्चित् क्रियते, वातादीनास्तु स्वमानान् क्षयः प्राकृतकर्महानि-लक्षणो न शुक्रशाणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमावृणोतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः, यदि वा, प्रकृतेः प्रकोष्यान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतिव्येनेति सूत्रं, तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्न भवति, वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा, विकारावस्था तु

अत्र विप्रतिपदग्रामहे । प्रकृतिभूतवातपित्तश्लेष्मातिरिक्ताः किं व्याध्या-
रम्भका वातादयः सन्ति, न च प्राणादिपञ्चात्मकत्वेन सन्तीति वक्तुञ्च शक्यते ।
ते हि पञ्च पञ्च वातादयः प्रकृतयस्तेषामशःप्रभृतिषु पञ्चात्मकपञ्चात्मकवातादीनां
वृद्धादीनां दशनात् । गर्भारम्भकशुक्रादिस्था वातादयो वै प्रकृतयस्तदारम्भाः
प्राणादयः पञ्च व्याधिकरा इति चेन्न । तदा पित्तकफसंज्ञदोषाभावात् ।
किञ्च धातुवैषम्यं विकारः साम्यं प्रकृतिरिति यद्वक्ष्यति, तत्र धातुः किं प्रकृति-
भूतशुक्रादिस्थवातादिः ? किं तद्वातादिभूतजनितवातादिः ? तत्र शुक्रादिस्थ-
वातादिभिर्भूतैरारम्भाः प्राणादयो धातुसंज्ञा धारणाच्छरीरस्येति चेत्तदा
शुक्रादिस्था वातादयो न प्रकृतयः स्युः । प्राणादिभ्योऽतिरिक्ता न वातादयः
सन्ति । ते च चेत् प्रकृतयस्तदा तेषां वैषम्यं विकारः साम्यमारोग्यमिति ।

अथ शुक्रादिस्था वायुतेजोजलधातव एव प्रकृतयो वातपित्तकफा इति
चेदुच्यते ? तर्हि, तेषां वृद्धापत्तिः । शुक्रशोणितसंयोगं गर्भाशय-
गतमवक्रान्ते खल्वात्मनि गर्भवत्या आहारजरसैः क्रमेण गभेवृद्धेः । तत्र
चेदुच्यते—पित्तजानि पञ्च महाभूतानि शुक्रस्थानि मातृजान्यात्तवस्थानि
आत्मजानि तथा मातुराहारजरसजानि गर्भारम्भकाणि तत्र वाततेजोजलानि
प्रकृतिभूतानि भवन्त्येव वातपित्तकफाख्यानि आ गभेसम्पूणेभावात् । तत्र
मातुराहारजरसस्थानि पुनर्वाय्वग्निजलानि शारीराणि वातपित्तकफत्वेन
क्षीणानि वा वृद्धानि वा भूत्वा व्याधिकराणि भवन्तीति । तत्र ब्रूमः— आत्मज-
शुक्रशोणितवातादिवत् रसजवातादिरपि तात्कालिकप्रकृतिरेवान्यथा पोषणा-
भावेन गभेतादवस्थपसङ्गः स्यात् । तत्र रसवातानलजलपरिणामजरसादि-
धातुवद्वातपित्तकफा अपि मातुराहारजरसगतवातानलजलान्यनुप्रविश्यात्मज-
शुक्रजशोणितगतान्यनिलानलजलानि परिणम्यमानानि क्रमेण भवन्ति ।
यावद् गभं सर्वाङ्गसम्पूर्णभावं तावत् प्रकृतिसंज्ञास्ते वातपित्तकफा गर्भारम्भक-
त्वात् तेषां प्रकोपादयो न स्युः । प्रभृते गभं सति बालः स्वयं यदभ्यवहरति
तत्परिणामजास्तु वातादयः स्वाहाररसगवाय्वनलजलविकारा न प्रकृतयो
गर्भानारम्भकत्वादपि तु दोषसंज्ञास्ते व्याधिकरा भवन्ति, हेतुन्तरतो वृद्धाः
क्षीणा वेति, अन्यथा समतेजोऽनिलजला इति न कृत्वा समपित्तानिलकफा
इति वचनं कथं कृतमिति समपञ्चभूतप्रकृतिरेव वा भवति । भवति च
हीमाधिकवातत्वाविलक्षणः भवतीत्यर्थः । न च वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां वृष्णात्मकानां
कथं न शरीरबाधकत्वं, सहजात्वात् तेषां विविधनाशकविकारसकृत्त्वात्, यदुक्तं सुभृते—

वातलादिवन्नापार्थिवप्रकृतिद्वयमधिकमिति । उक्तं हि सुश्रुते—“प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः, पवनदहनतौयैः कीर्त्तितास्ताश्च तिस्रः । स्थिर-विपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्, शुचिरथ चिरजीवी नाभसः स्वैर्महद्भिः ॥” इति । तत्कथं समत्रिदोषप्रकृतिर्वातलादयश्च भवन्तीति । तस्मादत्र ब्रूवन्ति । सुश्रुतेन हुक्तम्—“सप्त प्रकृतयो भवन्ति दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च । शुकशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्यात्मलक्षणं शृणु ॥” इति । पुरुषाणां जागरूकादिस्वभावरूपसप्तप्रकृतिवादिनोक्ता प्रकृतिः पुरुषाणां शीलादिस्वभावः शुकशोणितसंयोगकाले जायमानेन उत्कट-दोषेणोत्पद्यते न तु गर्भारम्भकभूतैरिति । तत्र वावोत्कटप्रकृतिकादिलक्षण-द्वयमेलनेन वातपित्तादिद्विदोषप्रकृतिको लक्षणत्रयेण त्रिदोषप्रकृतिकश्चोक्तः । स च त्रिदोषसमत्वेन स्वस्थः । उत्कटत्वे तु तत्र वातादीनां सोऽप्यस्वस्थः । तस्यापि दोषानुशयिता देहे प्रकृतयः सप्तैवापरेऽस्वस्थाश्चौपचारिकतया स्वस्था उपदिश्यन्ते । सुश्रुते वस्तुतः समदोषः समाप्रिश्चेत्यनेनोक्तस्तत्रैव स्वस्थः । स च समपित्तानिलकफत्वेन गर्भान् प्रभृति दृश्यते तदा स्वस्थ इत्युच्यते न तन्न्यथा । तेन ज्वरादौ समत्रिदोषजे यन् समपित्तानिलकफत्वं दृश्यते तद्व्यवच्छिद्यते गर्भादीत्यनेन । इत्थञ्च गर्भादिसमपित्तानिलकफा अनातुरा-स्तेषामदुष्टवाताद्यनुशयिता हि प्रकृतिरारोग्यमुच्यते । अनुशयिता तनुवर्चिता वातादीनां गर्भाधानावधि यावन्मरणं सोऽनुशयस्तद्वत्ता मानवानां देहे प्रकृतिरारोग्यम् । सा च गर्भाधानकाले जीवशुकशोणितसंयोगे मातुस्तात्कालिकाहारजरससम्बन्धेन चेतनार्थिष्ठं तं गर्भसंभं महदादि-प्रकृतिविकृतित्रयोविंशत्या च सम्मूर्च्छितं शुकशोणितं तत्तदात्मशुक-शोणिताहारजरसगतानां चतुर्विधवाय्वादिचतुर्भूताकाशान् वायुर्विभजते, तेज एनान् पचति, क्लेदयन्त्यापः, पृथिवी संहन्त्याकाशो विवर्द्धयतीत्येवं मारुताभ्यापनाहारजरसाभ्यां विवर्द्धमाने गर्भे यथाभूतैरेव भूतैश्चतुर्विधचतुर्भूत-वाय्वादग्राकाशेभ्यो भूतेभ्यः पञ्चभूतात्मकत्वेन वायुप्रधानो वायुस्तेजःप्रधानतया पित्तं जलप्रधानत्वेन कफश्चेति त्रयः परस्परं समत्वेनासमत्वेन च संजायमाना यावन्मरणमनुशेरते, इति व्युत्पत्त्या वातपित्तकफानां समत्वेन जायमानानामनु-वृत्तिकरणीभूतानि तादृशानि चतुर्विधभूतवाय्वादिगगनश्चेति पञ्च भूतानि

“विषयातो यथा कीदो विषेण न विषयते । तद्वत् प्रकृतिभिर्वैहस्यज्जातत्वात् न बाध्यते” ।
 प्रातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्निव्यवातादिविकारगृहीतत्वात् । तद्वत्तमिह “वातकायाः

धातनुशयितानि देहोत्पत्तावुपादानाख्या प्रकृतिरपि न समाप्तितादिलक्षणा देहप्रकृतिः । प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभावार्थी न तूपादानार्थः । देहे प्रकृतिविकृति-भूतानां मातापित्रोरदुष्टदुष्टशोणितशुक्रगतभूतानामारोग्यसहजज्याधिजनकतया वातादिदुष्टदुष्टानुवृत्तेरिति । तेभ्यः प्रकृतिभूतपञ्चभूतरूपेभ्यो देहे जायमाने जातानां समासमानां पिनानिलकफानां प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्ति । प्रसृतानाञ्चाहारजवातादीनाञ्च भवन्तीति निष्कर्षः । इत्यञ्च समपित्तानिल-कफपुरुषाणां वातपित्तकफानां समत्वदशायां न दोषत्वं दुष्टभावात् । किन्तु धातुत्वं शरीरधारणपोषणाभ्यां जातवालम्याहारजवातादीनां दोषत्वं दुष्टि-मत्त्वात् । धातुत्वं च धारणपोषणाभ्यामिति । यदा त्वेते दुष्टिमापद्यन्ते तदा दुष्टाश्रयत्वात् दोषत्वं शरीरदूषकत्वान्चेति बोध्यम् । किञ्च प्रसन्नात्मेन्द्रिय-मनस्वित्वादयं समधातुमलक्रियः समधातुमलक्रियत्वादयं समाप्तिः, समाप्ति-त्वादयं समवातपित्तकफः, समवातपित्तकफत्वादयं प्रकृतिमान्, स्वस्थ इत्यर्थः । इति कार्येणानुमीयते कारणमिति । एवमयं वातलक्षाद्वातप्रकृतिमानित्यादि बोध्यम् । वातलादीनान्तु दोषानुशयितायाः प्रकृतित्वापदेशस्तु, न दोषप्रकृति—र्भवेदित्यादौ कृष्णसाध्यत्वविज्ञानोपदेशार्थमौपचारिकत्वेनैव प्रकृतिपदस्य तत्र व्यवहारात् । समवातादिकम्ब तत्र प्रकृतित्वेनाभिप्रेतत्वाभावात् सर्वरोगस्य कृष्णसाध्यत्वापत्तेः । वस्तुतः समपित्तानिलकफस्यैव पुंसः प्रकृतिमत्ता न त्वन्येषां विमानस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति । अपि च शुक्रशोणितसंयोगकाले रससम्बन्धेन गर्भातिवृद्धौ यदि शुक्रादिगतभूतानां व्यापत्तिवृत्ते तदा व्यापन्नत्वेन जायमाना वातादयः प्रबलदुष्टिमापद्य जायन्ते तदा गर्भं घ्नन्ति हीनदुष्टिन्तु प्राप्य गर्भस्य विकृतिं जनयन्तीति विषमवातादीनां यथाबलं शरीरबाधकत्वं गर्भारम्भकाले बोध्यं न तु जानोत्तरकालं सततमत्यन्तबाधकत्वं, सहजत्वात् विषजकीटवत् । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“विषजानो यथा कीटो न विषेण विषद्यते । तद्वत् प्रकृतिभि-देहस्तज्जातत्वाच्च बाध्यते ॥” इति । न बाध्यते इति नातिबाध्यते इत्यर्थः ।

अत्र शारीराधिकारात् मानसप्रकृतिर्नात्का । नन्वेषां दोषानुशयिता यदि देहप्रकृतिः स्यात् तदा किमेषां स्वस्थवृत्तता नास्त्येवेत्यत आह—

सदाऽऽपुराः इति । उक्तञ्चाश्ववैद्यके—“सर्वान् प्राणभृतो हन्ति नूनन्तु कायगं विषम् । अस्मिं-ञ्चापि ससुपन्ना इश्यन्ते क्रिमयो यथा । तथा हि विषमो दोषः प्रकृतीर्नोति बाधते । न च वातादयो वृद्धास्तथा । शुक्रशोणितसंसर्गे इष्टत्वात् वातविकारवन्तं गर्भं कुर्वन्ति, तथा गर्भजनक-त्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निगमिन्ति इति वार्यं ; वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्तमानां

द्वे अधः सप्त शिरसि, खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायमानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥

विपरीतगुण इत्यादि । तेषां वातलादीनां स्फुटितकरचरणादिमतां करचरण-
स्फोटनादीनां तद्धेतूनाञ्च विकारभूतप्रकृतीनां वातादीनां रौक्ष्यशैत्यादिगुण-
विपरीतो गुणो यत्र स विधेयः । स्वस्थस्य दोषानुशयितावतो वृत्तेर्वर्तनस्य
हितविधिविधेय इत्यर्थः । ननु समापत्तानिलकफानां पुनः को विधिरित्यत
आह—समसर्व्वेत्यादि । समाः सर्व्वे रसा मधुरादयः पट् रसा यत्र तत् तथा-
तच्च सात्म्यं प्रशस्यतेऽभ्यस्यत्वेन विधीयते । समर्त्वामह रसानां कम्पणा
बोध्यं न तु मानतः । न हि यावल्लवणः कटुको वा स्वस्थानां भोजने
युज्यते तावन्मालो मधुरस्तिक्तो वेति, एष समसर्व्वरसाभ्यासविधिस्तु ऋतुविशेष-
विध्यविरोधेन बोध्यस्तेन हेमन्ते स्निग्धाम्ललवणानित्यादिवचनं तत्तद्रसप्राधान्यं
सर्व्वरसाभ्यासविधायकमिति बोध्यम् । उक्तं हि—“नित्यं सुसर्व्वरसाभ्यासः
स्वस्वाधिक्यमृतावृत्तौ” इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्वास्थ्यकारणरक्षणं उक्त्वा स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चय-
निर्हरणमुपदेष्टुं दोषसञ्चयलक्षणानि वक्तुमाह. किंवा वातादीनां साम्य
वैषम्यविज्ञानलिङ्गमाह—द्वे अध इत्यादि । द्वे अधः खे च्छिद्रे गुदोपस्थ, सप्त
शिरसि खानि च्छिद्राणि—द्वे नयने, द्वे नासिके, द्वे श्रोत्रे, मुखमकम् इत नच

नानाकारित्वान् प्रबला वातादयो विनाशयन्ति. होनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति ।
तेषामिति सदातुराणां वातलादीनां, विपरीतगुणो वातादिगतशैथिल्यादिविपरीत-
स्नेहादिकर्मप्रयुक्त इत्यर्थः । समाः सर्व्वे रसा यत्र तत् तथा; समवन्ध्वेहानुरूपत्वमभिप्रेतं न तु
तुल्यमानत्वं, न हि स्वस्थभोजने यावान् मधुरं उपयुज्यते, तावन्मानाः कटुादयोऽपीति, यदि
वा समशब्दोऽविरुद्धवचनः, ततोपोदिकामत्स्यादिप्रतिपादनीयविरुद्धरसव्यजितं सर्व्वरसमित्यर्थः ।
अयञ्च प्रकृत्यपेक्षः समधातुं प्रति सर्व्वरसोपयोगा ऋतुविहितेन “तस्मान् गुपारसमये स्निग्धाम्ल-
लवणान् रसान्” इत्यादिना विशेषविधानेन युक्तः सन् सर्व्वमेवाभ्यस्तलवणरसातिरिक्तं भोजनं
हेमन्ते फलति, वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकषायव्यजितं प्रभूतमधुराम्ललवणभोजनं हेमन्ते, एष-
मन्यत्रापि वेहप्रकृतिः कतुस्वभावपरयोः लोचनयाऽनुगुणं तर्कणीयं यत्कं वाभटेन—“नित्यं सर्व्व-
रसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृत्तौ” ॥ २३ ॥

चरकपाणिः—स्वास्थ्योपतिकारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसञ्चयनिर्हरणम् अभिधातुं
दोषसञ्चयस्य लक्षणान्प्रेष्य तावद्रक्तुमाह—द्वे अध इत्यादि । द्वे गुदलिङ्गे; खानि च्छिद्राणि

मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्येत सङ्कोत्सर्गादतीव च ॥

तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।

व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वं मात्राकालौ विचारयन् ॥ २४ ॥

स्वानि । स्वेदमुखानि स्वेदपथा लोमकूपानि इत्येतानि मलायनानि मलस्य
वर्तमानि, दुष्टैरिषमैर्मलैर्बाध्यन्ते । ननु हीनैः किमधिकैरित्यत आह—मात्राधिकै-
रिति । गोवलीवर्द्धन्यायेनेति कश्चिन् ।

ननु मलायनबाधनेन मलाधिक्यं बुध्यतां मलक्षयस्तु केन शायते इत्यत
आह—मलवृद्धिमित्यादि । मलाधिक्यं मलायनबाधनेन मलायनानां गुरुत्वेन
च बुध्येत । मलायनानां लाघवादतिलघुत्वात् मलक्षयं, मलानां वातादीनां
प्रकृतिमानादीनतां बुध्येतेति । न केवलमेतेनान्येन च तन् किमित्याह—
सङ्कोत्सर्गादिति । मलानामतीव सङ्गादप्रवर्त्तनान् मलक्षयमतीवोत्सर्गात्
प्रवर्त्तनात् वृद्धिं बुध्येतेति । अत एव मलाधिक्यक्षयाभावान् मलसाम्यं
बुध्येतेति चकारेण ज्ञापितम् । मलशब्देनेह वातादयो मूत्रादयश्च बोध्याः ।

मलानां वृद्धौ क्षये वा सति किमाचरणीयमित्याह—तानित्यादि । तान्
मलानां वृद्धिक्षयान्यतरदुष्टिमत्तया वातादीन् दोषलिङ्गैर्दुष्टिमद्वातादिलिङ्गै-
रादिश्य बुद्ध्या विविच्य तज्ज्ञान् साध्यान् व्याधीन् व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वं गुणतो
वीर्यतो विपाकतः प्रभावतो वा व्याधिविपरीतैर्हेतुविपरीतैस्तदुभयविप-
रीतैर्वा भेषजाहाराचारैरुपाचरेत् चिकित्सेत् । व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वत्वविज्ञान-
हेतुमाह—मात्राकालाविति । दोषभेषजाहाराचाराणां मात्रां दोषव्याधिप्रकोप-
त् दिनांशगत्रांशभुक्तांशकालं विचारयन् त्रैघ इति शेषः ॥ २४ ॥

मलं शिरसीति—द्वे श्रोत्रे द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणां, मुखञ्च । स्वेदमुखानिति लोमकूपानिति
मलस्वायनानि । दुष्टैरिति गोवलीवर्द्धन्यायेन अक्षिणः, मात्राधिकैरिति वृद्धेः । येनोत्तरत्र
क्षयबुद्धेर्गोरपि लक्षणं वेदयति । मलवृद्धिं गुरुत्वात् मलायनगुरुत्वयेत्यर्थः, लाघवान्मलायनानां
सङ्घर्षं मलस्य स्वमानादपि क्षयमित्यर्थः । यद्वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एतन्न सति
लाघवान्मलसङ्घर्षमिति प्रकृतिस्थालाघयान् मलक्षयमित्यधिकस्य मलस्य क्षयं प्रकृतिस्वत्वमित्यर्थो
व्याख्येयः । सङ्कोत्सर्गादतीव चेति अतीवसङ्गादप्रवृत्तेर्मलसङ्घर्षम् अतीवोत्सर्गोन्मलवृद्धिं जानीयादि-
त्यर्थः । तानिति ।—मलवृद्धिं क्षयात्मकान् मलवृद्धिं क्षयजनितानिति यावत् । दोषाणां वाता-

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।

जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ २५ ॥

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव हारयेद् दोषसञ्चयम् ॥

गङ्गाधरः—तेनेदन्तु यदातुर्यवृत्तमुक्तं मात्राशितीयादिना यच्च स्वस्थवृत्त-
मुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तद्वृत्तिसेवने फलमाह—विषमेत्यादि । विषमस्य
विषमधातुरातुरस्येति यावत् । स्वस्थस्य समाधातोश्च, वृत्तानि हितानि सन्ति
येषां ते विषमस्वस्थवृत्तास्तेषाम् । एते शरीरधातुवैषम्यनिमित्ता रोगा न जायन्ते ।
तथाऽपरे मानसागन्तुजाश्च न जायन्ते । तस्मादातुरः प्रागातुर्यात् सति
चातुर्यं स्वस्थवृत्तपरो भवेत् । तन्न तत्त्वम् । तत्त्वं हि—विषमं वैषम्येणाचरितं
स्वस्थवृत्तं येषां तेषां विषमस्वस्थवृत्तानां पुरुषाणामेते मलवृद्धिक्षयजास्तथाऽपरे
आगन्तुजाश्च रोगा जायन्ते । तस्मादनातुरः पुरुषः स्वस्थवृत्तं परस्तत्पर-
भाववान् भवेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—स्वस्थवृत्तपरतायां किमिमे रोगा न भवेयुः ? कथं न ग्युरित्याह
—माधवेत्यादि । माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः । नभस्यो भाद्रपदस्तस्य
दीनां लिङ्गैः क्षयवृद्धिसम्बन्धेरादिस्य बुद्ध्या ये माध्यास्तानुपाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः
व्याधिप्रत्यन्तकैः, हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यन्तकैः, प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरिन्तार्थकारिणामपि
ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणञ्च प्रधान्यात् ; तेन, दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यम्, यदि वा
कालग्रहण एव दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः । अनातुरशब्देनातुर्यात् प्रागेवानागतबाधेन
स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति ॥ २४ । २५ ॥

चक्रपाणिः—माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः, एवं नभस्यस्य भाद्रपदस्य प्रथमः श्रावणः, तथा
सहस्यस्य पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः । एते च मामाश्वीनश्रावणमार्गशीर्षा रोगभिषग्जितीये विमाने
शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृद्धादिऋतुक्रमेण, वसन्तप्रावृद्धशरदन्तर्गता भवन्ति । इदञ्चलसंस्कारेऽपि
पठ्यते—“प्रावृद् शुक्रनभौ जेयी शरदूर्जसही पुनः । नपस्यञ्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं
प्रति ।” सुश्रुतेऽपि ऋतुचर्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तमीदृश एव ऋतुक्रमः पठितः ।
तेन, शोधनमभिधायमानं शोधनार्थोऋतुक्रमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीनामन्तमासेषु तु वसना-
द्यभिधानं सम्पूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणोपदेशार्थम् । प्रथमेषु हि मासेषु कालानुपादाकर्तिकेषु प्रकोपः
प्रकर्षप्राप्तो न भवति, अतस्तस्य हसम्यक् प्रकुपितस्याविकीनस्य सम्यङ्निर्हरणं न भवतीति,
अत एव कपिलकलेऽपि पठ्यते—“मधी सहे नभसि च मासि दोषान् प्रवाहयेत् । वसईञ्च

स्निग्धस्विन्नशरीराणामूर्द्ध्वंश्चाधश्च नित्यशः ।

वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्तःकर्म च बुद्धिमान् ॥

प्रथमः श्रावणः । सहस्रस्यः पोषस्तस्य प्रथमोऽग्रहायणः । तस्मिंस्तस्मिन् मासे दोषसञ्चयं हारयेत् निर्हारयेत् । हेमन्ते इलेष्पसञ्चयं चैत्रे ग्रीष्मे वायुसञ्चयं श्रावणे, वर्षामु पित्तसञ्चयं मार्गशीर्षे हारयेदित्यर्थः । आपाद्श्रावणयोः प्रावृद्धत्वेन वायोः प्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वात्, आपाद् वायोः सम्पूर्ण-प्रकोपाभावात् । तत्र निर्हारेण पुनः श्रावणे कालस्वभावेन वायोः सञ्चये प्रकोपसम्भवात् । एवं कार्तिकाग्रहायणयोः पित्तप्रकोपकालतया वक्ष्यमाणत्वेन कार्तिके पित्तनिर्हारेण पुनरग्रहायणे प्रकोपाशङ्का स्यात् । तथा फाल्गुनचैत्रयोः कफप्रकोपकालत्वात् फाल्गुने कफनिर्हारेण चैत्रे पुनः कफप्रकोपसम्भवात् । एतेन तद्ग्राह्यान् प्रत्याख्यातं येन यदिदं व्याख्यायते । महस्येति सहस्रब्दो मार्ग-शीर्षवाचकोऽकारान्तः । तस्य प्रथमः कार्तिक इति । एतदनुसारेणान्येनापीदं यदुक्तं “श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाभु निर्हरेत् ॥” इति तच्चानुभवादेवासङ्गतं बोध्यम् । यत् “कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत् ॥” इति केनाप्युक्तमयुक्तम् । श्रावणात् परं त्रिमासान्तरितत्वं कार्तिकस्य, कार्तिकात् परं मासचतुष्टयमन्तरितत्वं स्याच्चैत्रस्येति त्रिमासान्तरितानित्यस्यासङ्गतैः । सहसि श्रावणे चैत्र इति पाठे तु युज्यते ।

केषामित्याह—स्निग्धेत्यादि । आदौ स्निग्धं ततः स्विन्नं शरीरं येषां तेषामूर्द्ध्वं वमनेनाभो विरेकेण निर्हारयेत्, ततोऽनन्तरं विरेकानन्तरं वस्तिकर्म परस्परपोष्यत्वेनास्थापनानुवासनेति द्वयम् । ततश्चानन्तरं नस्तःकर्म शिरो-विरेचनं, यथाक्रमं यथायोगतो यस्य यदुज्यते तथायोगेन यथाक्रमं हारयेत् कुर्यादित्युभयत्र । तेन चैत्रे ऊर्द्ध्वं श्रावणेऽभो निर्हरणम्, अग्रहायणे वस्तिकर्म

विरेकेऽत्र निरुद्धैः सानुवासनैः ॥” इति । हरिचन्द्रेण तु, सहस्रब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षेवचनस्तस्य सहस्रस्य प्रथमे कार्तिके इति व्याख्यातम् ; तन्मतानुसारिणा वाभटेन चोक्तं “श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाभु निर्हरेत् ॥” इति । “कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसञ्चितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत् ॥” इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि पठितत्वाविद्वद्भाष्येण बुद्धिमतां न व्यापारः । ऊर्द्ध्वञ्चेति वमनेन, अथ इति विरेकेण, वस्तिकर्मशब्देनाख्यापनानुवासने, एतच्च सर्वं वमनादि यथायोग्यतया, न

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्द्धं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥
 रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
 धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्तमुपैति च ॥
 विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
 निजानामितरेषान्तु पृथगेवोपदिश्यते ॥ २६ ॥

कुर्व्यादिति नार्थः, किन्तु योग्यतया वमनस्य कफहरेषु श्रेष्ठमत्वाच्चैत्रे वमनम् । अनुवासनस्य वातहरेषु, श्रेष्ठमत्वेन श्रावणेऽनुवासनं तत्सापेक्ष्यत्वादास्थापनञ्च । विरेचनस्य पित्तहरेषु, श्रेष्ठमत्वेन मार्गशीर्षं विरेक इत्यर्थः । वस्तुतोऽबोद्धं चाधश्चेति चकारद्वयेन वमनानन्तरं विरेकश्चैत्रे । मार्गशीर्षं तु प्राक् च विरेकात् वमनमिति परस्परसापेक्ष्यत्वं ज्ञापितम् । तत उति पदे वमनविरेकानन्तरं चैत्रे मार्गशीर्षं च वस्तिकर्मणं कुर्व्यादिति ख्यापितं, नस्तःकर्म चेति चकारेण वस्त्यनन्तरं शीर्षविरेचनं कुर्व्याच्चैत्रे मार्गं च । श्रावणं तु यदि चैत्रे वमनादिकं कृतमिति बुध्यते, तदानुवासनास्थापने कुर्व्यात् । न यदि कृतवमनविरेचनमिति जानीते तदा वमनविरेचने अपि कृत्वा वस्तिकर्मणं कुर्व्यात् । ततोऽनन्तरं नस्तःकर्म च कुर्व्यादिति । स्नेहनानन्तरं स्वेदः, स्वेदान् परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां वमनं, परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां विरेकः, विरेकात् परं वस्तिद्वयं, वस्तिद्वयात् परं स्निग्धस्निग्धशरीराणां नस्तःकर्म इति यथाक्रमं यथायोगं यस्य यद्वमनादीनां योगो युक्तः स्यात् तस्य तद्योगमनतिक्रम्य कुर्व्यात् । न तु चैत्रे वमनं, मार्गशीर्षं विरेकः, श्रावणे वस्तिकर्म इति यथायोग्यार्थं यथाक्रमपदमिति । सर्व्वथा सर्व्वशरीरगदोषहरणाभावात् । अत ऊर्द्ध पञ्चकर्मणः संशोधनानन्तरं सिद्धानि रसायनानि प्रयोजयेत् । रसायनानन्तरं वृष्ययोगञ्च कालवित् इत्यर्थः प्रयोजयेत् । अस्य फलमाह - रोगा उत्त्यादि । तथेति वृष्यान्तक्रियायां रसायनान्तक्रियायां वा कृतायां सत्यां धातुषु प्रकृतिस्थेषु सत्सु, विकाराः शारीर-यथासंस्थेन ; तेन वमनं मधो प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तिरिति भवति । यथाक्रमं यथानुपूर्व्वं, यथायोग्यं यद् यत्तु बुज्यते ; एतच्च पूर्व्वेण वमनादिना, उत्तरेण वा रसायनादि प्रयोक्तव्येदित्यनेन बोध्यम् । सिद्धानीति दृष्टकानि, रोगास्तथा न जायन्ते इति वमनादीनाम्बरतः । धातवश्चाभिवर्द्धन्ते इति रसायनवृष्ययोगानुपयुज्यत इति बोध्यम् ।

ये भूतविषवाय्वग्नि-संप्रहारादिसम्भवाः ।

नणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥

ईर्ष्याशोकभयक्रोध-मानद्वं पादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

दोषजाः । जरा चान्तं नाशम् । निजानामित्यन्तेन च्छेदः । निजानां शरीरदोष-
जानां परिणामासात्वेन्द्रियाथसंयोगजानाम् । इतरेषामिति प्रज्ञापराधजानान्तु
पृथगुक्तादन्यो विधिरूपदिश्यते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ आगन्तूनां हेतुमुपदिशति—ये इत्यादि । भूता देव-
ग्रहादयः । विषं स्थावरजङ्गमं वायुलोकिको अञ्ज्यादुष्टवातः । आदिना
अभिचारादि । तेषु भूतविपादिनेष्वगन्तुषु प्रज्ञा बुद्धिरपराध्यति । मिथ्या-
त्वेनान्यथात्वेन या बुद्धिर्वाधयति पुरुषं । तस्या बुद्धेः सोऽपराधः ।

न केवलमागन्तुष्वेषु रोगेषु प्रज्ञाऽपराध्यति, ईर्ष्यादिष्वपि मानसरोगे-
ष्वित्याह—ईर्ष्येत्यादि । ईर्ष्यादयो मानसकार्या न तु वातादिजाः । आदिना
लोभमोहादयः । कम्पजास्तु व्याधयः प्रज्ञापराधेन जनिता दुष्कम्पेभ्यो
जायमाना धम्मस्य कालपरिणामेनापचारात् कुपिता वातादिभ्य आगन्तुक-
हेतुभ्यो रजस्तमोभ्यश्च जायन्ते । इति शरीरागन्तुषु मानसेषु च यथायोग्य-
मन्तर्भवन्ति शरीरागन्तुज्वरादिभ्य ईर्ष्यादिभ्यश्चापृथक्तवान् ।

तेषु किं करणीयमित्याह—त्याग इत्यादि । आगन्तुमानसानां प्रज्ञापराधज-
त्वेन प्रज्ञापराधत्यागादीनां तेषां हेतुः प्रज्ञापराधविपरीतत्वेनागन्तुषु मानसेषु
रोगेषु विधिनिर्दिशितः । प्रज्ञापराधानां प्रज्ञया यद्वस्तु यथा सदसद्वा तथात्वेन न
जानाति तदज्ञानं । यद्वस्तु यथा सदसद्वा तत्तथा न ज्ञात्वा सदसन् स यथा
निजानामिति च्छेदः । इतरेषामित्यागन्तूनाम् । आगन्तवश्चेह भूतविषवातादिजन्यास्तथा
मानसा अभिप्रेताः, येनैतद् द्वितीयमप्यभिधायाऽऽगन्तूनामनुपत्तावित्यादृगसंप्रहारागन्तुकात्वेनैव
करिष्यति ॥ २६ ॥

ब्रह्मपाणिः—ये भूतेति ।—भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणाद्ब्रह्मवन्धनादीनां ग्रहणं, प्रज्ञा
बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने । एतन्मलाश्चिते भूताभिपङ्गादयः ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि निजा अपि
प्रज्ञापराधमूला एव, यदुक्तं—प्रज्ञापराधाद् रहितानर्थान् पञ्च निषेवते इति, तथापि प्राधान्यात्
प्रज्ञापराधजनितवाङ्मवातादिरक्षभोजनदिजन्मत्वेन तथाऽन्तरावातादिजन्मत्वेन प्रपञ्चे नोच्यन्ते ।

आगन्तुमूलकारणपरिहारे हेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियोपशम इन्द्रियाणां

देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ।

आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निर्दिशितः ॥ २७ ॥

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद् यदात्मनः ।

आप्तोपदेशः प्रज्ञानां * प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥ २८ ॥

जानाति अतिशयेन वा यद्वस्तु जानाति तस्याः प्रज्ञायाः स सोऽपराधस्तेषां त्यागः । इन्द्रियोपशमः विषयेभ्यो निग्रहः । स्मृतिस्तद्वस्तूनामनुभूतानामसम्भवावः । एतच्च त्रयं मानसरोगानुत्पत्तौ वर्त्म इति । प्रतिलोमतच्चयुक्त्या आगन्तुव्याध्यनुत्पत्तिमार्गं दर्शयति । देशेत्यादि इति कश्चित् । तन्न । आगन्तूनामेवैष मार्गः । प्राज्ञ इत्यादिना मानसव्याध्यनुत्पत्तिमार्गस्य दर्शयितव्यत्वात् । देशश्च सन्नसन्न वा किमित्यादिकरूपेण देशविज्ञानं, कालोऽयमसन्न सन्न न वा किमित्यादिकरूपेण कालविज्ञानं, अहमीहृत्बल ईहृग्विद्य ईहृक्सत्त्व ईहृकशक्तिरेवैवधिनात्मविज्ञानं तथाविधदेशविज्ञानात् दुःजनेन व्याघ्रदस्युर्देवादुरापहतदेशवज्जनेन तज्जन्त्यागन्तवो न स्युः । निशाष्टर्यादिरूपोऽयं काल इत्यादिना देवग्रहादिकालवज्जनेनात् तज्जुष्टत्वेन तज्जागन्तवो न स्युः । आत्मशक्त्यादिविज्ञानादभिधातादिजागन्तवो न स्युः । सद्वृत्तामिन्द्रियोपक्रमणीये बक्ष्यमाणं, तस्यानुवर्तनमाचरणं, तस्मादाभिचाराभिशापादीनां वज्जेनात् तज्जागन्तवो न स्युरिति ॥ २७ ॥

गङ्गा-रः—मानसव्याधीनामनुत्पत्तिमार्ग उत्पन्नानाञ्च प्रशान्तिमार्ग उच्यते—प्राज्ञ इत्यादि । प्रागेवेति व्याध्युत्पत्तेः पूर्वम् । उत्पन्नस्य च व्याधेः पूर्वमेवात्मनो हितं यद्विद्यात् प्रज्ञया विशेषेण जानीयात् तत् कुर्यात् । प्राज्ञ इत्यनेनापातमनाञ्चत्वेन निरस्यति । हितं विवृणोति ।—आप्तोपदेशः आप्ता स्वविषयेऽलम्बयत्वं, स्मृतिः पुत्रादीनां विनश्यत्स्वभावाद्यनुस्मरणं, यदुक्तं—“स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् इत्याद् विमुच्यते । एतच्च त्रयं मानसरोगप्रतिघातकम् ; वेदाज्ञानात् घृण्यगृहा-ट्युपसर्गागृहीतवेदाज्जनेनादि भवति, कालज्ञानात् परिणामाद्यादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिघातकक्रादि-वज्जनेन च, अज्ञानज्ञानात् स्वसक्तिपक्षोक्तोचनया प्रचरतो बलवद्भिघाताद्विपरिवर्जनेन व्याकल्पेन, सद्वृत्तामिन्द्रियोपक्रमणीये बक्ष्यमाणं, प्रागेवेत्यनुत्पन्नेष्वेव रोगेषु ।

अथ किं हितमित्याह—आप्तोपदेश इत्यादि । आप्ता ज्ञानवन्तो रागाहं चरि-

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
 मम्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥
 परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।
 निघृणास्त्यक्तधर्माणाः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ २ ॥
 बुद्धिविद्यावय शील-धैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।
 वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥

रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ता इत्यादिना वक्ष्यमाणास्तेषामुपदेश एवमिति वचनम् । प्रमानां प्रमाणसिद्धानां बद्धीनां कर्त्रीणां प्रतिपत्तिः प्रतीतिः प्रमया बुद्ध्या यत् प्रतिपद्यते सा । इति द्वयं कारणं विकाराणां पारिश्रेय्यात् मानसरोगाणामनुत्पत्तौ कारणवर्जनेनात् नोत्पत्तिर्हि स्यात्, उत्पन्नानाञ्च शान्तिश्च स्यात् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—आप्तोपदेशग्रहणार्थमाप्तानामप्रदशनायानाम्नातान् दर्शयति—पापे-
 त्यादि । पापानि पापजनकत्वेन पापवन्ति वृत्तमाचरितं वचो वचनञ्च
 सत्त्वं मनः तानि येषां ते तथा । मूचकाः खला । मम्मोपहासिनः मम्मे
 हृदयं मनःस्थानं तदुपहासितुम् उपहासेन पीडयितुं शीलं येषां ते । परवृद्धिं
 स्वैतरस्य सुखवृद्धिं द्विषन्ति । शठा धूर्ताः । चपलाश्चञ्चलधियः । रिपु-
 सेविनः शत्रूणां दासाः । निघृणा निहंयाः । त्यक्तधर्माणा धर्महीनाः । २९ ॥

गङ्गाधरः—आप्तान् दर्शयति - बुद्धीत्यादि । ये बद्धराद्यन्यतमेन वृद्धास्ते
 नाप्ता मूखवयोवृद्धानामाप्तत्वमसङ्गात् । किन्तु बद्धरादिभिः समस्तैरेव वृद्धास्ते
 आप्ताः । समाधिमतांसि पुरुषस्य क्वचिद् भ्रान्तिभवति ; कथं तादृशानां
 वृद्धानां सेव्यत्वमित्याह—वृद्धोपसेविनः आप्तोपसेवनेन सत्पशीलाः । स्वभा-

रहिताः पुरुषाः । यद्वदयति—“रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ताः” इत्यादि । प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य सम्यग्वा-
 बोधः * । एतद् द्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ हेतुवर्जनेनोत्पन्नानाञ्च शान्तये कारणं तच्चिकित्से-
 नुहातेत्येवार्थः ॥ २७।२८ ॥

शङ्कराणि—आप्तोपदेशग्रहणार्थम् अनाप्तान् वर्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना, सेव्यांआप्तान्
 बुद्धीत्यादिना दर्शयति ; वृत्तं चेशितं शरीरव्यापारः, सत्त्वं मनः ; एषां पापत्वं पापहेतुत्वात् ;

सुमुखाः सव्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
 सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ३० ॥
 आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चंह च ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेद् बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ३१ ॥
 न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
 नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥

व्रताः सव्ववस्तुनाम् । गतव्यथा अतानशाकादयः । सुमुखाः प्रसन्नवदनाः ।
 प्रशान्ता इन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तचित्ताः । शंसितव्रता ब्रह्मचारिणः ।
 सन्मार्गवक्तारः सत्यधोपदेशारः । पुण्यश्रवणदर्शनाः पुण्यवृत्तिं दर्शयितुं
 शीलवन्तः । एवंभूताः पुरुषा आप्ताः सेव्या गुरुत्वेन शिक्षितुमुपरम्या इत्यर्थः ।
 एतेनैवं ख्यापितम्—एवंविधपुरुषस्य गुरुत्वेन प्राप्त्या तदुपदेशेन मानस-
 व्याधीनां ज्ञानविज्ञानार्थव्यस्मृतिममाधिशिक्षया विनाशान्मुक्तः सन् निर्व्याधि-
 भवतीति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अस्य निगमनवाक्यं दर्शयति—आहाराचारेत्यादि । यदेवं
 हितसेवनेन भवति तस्मान् प्रेत्य च मृत्वा च उह च एतज्जन्मनि च सुखार्थी
 सुखयाचक आहाराचारचेष्टासु मध्ये यद्धिता आहाराचारचेष्टास्तासां सेवने
 परमुत्कृष्टं प्रयत्नं प्रवृत्तनमातिष्ठेदाश्रयोदिति निगमनम् । अत्राहारशतुल्लेधा-
 भ्यवहारः आचारो वृत्तानुष्ठानं, चेष्टा वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तरालापार्चिन्ता-
 गमनादिः । चेष्टान्तगतत्वेऽपि आचारस्य यज्ञायज्ञानुष्ठानस्य धर्माधिष्मंजनक-
 त्वेन प्राधान्यात् पृथगुपादानम् ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि किञ्चिदपि नाहार्यं नाप्याचर्यं नापि च चेष्टनीयं
 भवति ; न हि किञ्चिद्द्रव्यमैकान्त्येन हितमहितं वा अपि तु हिताहित-
 शताः कूरा, निर्घृणा निष्कृपाः । बुद्धगदिभिर्बुद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्या युक्ता इत्यर्थः ।
 गतम्यथा गतज्ञोकादय इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखाः, शंसितव्रता अवलम्बितनिदमाः ॥२९॥३०॥

चक्रपाणिः—आहाराचारचेष्टास्विति निर्द्धारणे सप्तमीः । तेनाहाराचारचेष्टानां मध्ये वदितं
 तस्य सेवने प्रयत्नमिति चेदिति फलति । आहारः शास्त्रविहितानुष्ठानम् ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—दध्नेऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वाद् दिह्मात्रोदाहारणार्थं दधिभोजनविधिमाह—न
 नक्तमित्यादि । अत एव न नक्तमित्यत्र नोष्णमित्यत्र च नक्तारः क्रियया सम्बन्धते, तेन निषि

- * अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वर्जितम् ।
 श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम् ॥
 न च संधुक्षयेत् पित्तमाहारश्च विपाचयेत् ।
 शर्करासंयुतं दद्यात् तृष्णादाहनिवारणम् ॥
 मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद् रक्तानिलापहम् ।
 सुरसञ्चाल्पदोपञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद् दधि ॥
 उप्यां पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत् ।

मेवास्तीत्याशङ्कयामाह—यस्मिन् यद्विनं यस्मिंश्चाहितं तत्तदाप्तोपदेशेन विज्ञाय यस्मिन् यदहितं भवति तस्मिन् यथा हितं भवति तथैवाप्तोपदेशेन विज्ञाय तत् सेव्यामिति ज्ञापयितुं दिङ्मात्रमुदाहृत्य मनेकाविधया अहितस्य दध्नः सेवनं हितं यथा स्यात् तत्तदुपदिशति न नक्तमित्यादि । अत्र नत्रां प्रसज्य-
 प्रतिषेधार्थन्वेन यदि दधि भुञ्जीत तदा रात्रीतरकाले घृतेन भुञ्जीत शर्करया सह भुञ्जीत मुद्गसूपेण भुञ्जीत क्षौद्रेण भुञ्जीत शीतलं भुञ्जीत आमलकंश्च भुञ्जीतेति रागमाप्ते प्रसज्यप्रतिषिद्धं न तु पर्युदासार्थेन नत्रा दिवादि-
 विधीयते इति बोध्यम् । नक्तमादिनिषेधवीजमाह—अलक्ष्मीत्यादि । नक्तम् अलक्ष्मीरेव दोषस्तेन युक्तत्वान् योगान् नक्तं दधि वर्जनीयं, तुश्चार्थे । दधि स्वभावतो हि श्लेष्मलं मारुतसूदनं पित्तसन्धुक्षणम् । तच्च ससर्पिष्कं चेत् तदा श्लेष्मलं मारुतसूदनञ्च स्यादेव पित्तं न च सन्धुक्षयेत् आहारश्च वह्निबलमादधत् विपाचयेत् । अल्पदोषमल्पकफकरम् । उप्यां दधि पित्तास्र-
 कृद्भवति । तदितरत् तु न पित्तास्रकृत् । दोषान् सञ्चितान् । एतेन रात्रीतरकाले दिवंति यावत् । घृताद्यन्यतमसहितं दधि भुञ्जानो यथोक्तगुणं लभते । इत्येवैकाविध्याप्तोपदेशेनाहितमपि कल्पनया हिततया सेवितव्यमिति ख्यापितम् ।

उप्यदधि सर्वार्थेव न सेव्यम् ; अघृतशर्करमित्यादी च निषेधो नत्रा सम्बन्धेन, तेनोभय-
 प्रतिषेधात् ससर्करं भुञ्जीतेत्यादि वाक्यार्थो भवति ; तेन घृतादीनां मध्येऽन्यतमसम्बन्धेनापि दध्युपयोऽयं भवति । न नक्तमित्यादिवदिहापि नकारस्य क्रियासम्बन्धे मुद्गसूपसहितस्यापि अशर्करावसथेव दध्न इत्यनुपादेयत्वं स्यात् । अतुर्कणेनापि घृतादीनां मिलितानामेवोप-

ज्वरासृक्पित्तवीसर्प-कुष्ठपाण्डामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात् कामलाञ्चोर्मां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम् ॥
उचिते चाहिते वज्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् ।
वज्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥

नन्वविधिना दधिभोजने किं दोषभाक् स्यादित्याह—ज्वरेत्यादि । मिय इति प्रीतमानित्यर्थः । प्रीतिक्रियापेक्षया पूर्वकालभाजित्वाद् हित्वेति कृत्वाप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति । 'न वेगान्' इत्यारभ्य 'श्रमेण च' इत्यन्तेन वेगाः । 'एतान्' इत्यारभ्य 'न धारयेत्' इत्यन्तेन वेगसमुत्थाश्च रोगाः । तेषां रोगाणां भेषजञ्च । 'उर्मास्तु' इत्यारभ्य 'चिनोति' इत्यन्तेन येषां वेगा विधार्याश्च ते । 'शरीरचेष्टा' इत्यारभ्य 'विनश्यति' इत्यन्तेन यदर्थं यद्धिताहितं तत् । 'उचितान्' इत्यारभ्य 'भवन्ति च' इत्यन्तेन उचिते चाहिते वज्ज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः । 'समपित्तानिलकफा' इत्यारभ्य 'प्रशस्यते' इत्यन्तेन यथाप्रकृति चाहाराः प्रकृतिश्च तदाहारश्च । 'द्वे अथ' इत्यारभ्य 'मलैः' इत्यन्तेन मलायनानि । 'मलवृद्धिम्' इत्यारभ्य 'अतीव च' इत्यन्तेन गदा मलवृद्धिदानिरूपाः । 'तान्' इत्यारभ्य 'विचारयन्' इत्यन्तेन औषधानि तेषामित्यर्थात् । 'विषम' इत्यारभ्य 'शान्तये' इत्यन्तैः भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् तत् । 'पापवृत्तम्' इत्यारभ्य 'नराधमा' योगात् दध्यसेव्यमुक्तं, यदर्थं—'नाभीयाद् दधि नक्तमुष्णं वा न पृथमपुनःकरामुज्जामलकै-र्हिना वा' इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—अध्यायार्थसंग्रहे हित्वाहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहास्यादि, भविष्यता-मनुत्पत्तौ भेषजमिति माश्रवप्रथमे मास्रीत्यादिनोत्पन्नानाञ्च क्षान्तस्य इत्यन्तेन ॥ ३२ ॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मात् तदत्रिजः ।

न-वेगान्-धारणोऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने न-वेगान्-
धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यन्तेन वञ्ज्याः पुरुषाः । 'बुद्धिम्' इत्यारभ्य 'दर्शना' इत्यन्तेन सेव्याः पुरुषाः ।
'आहाराचार' इत्यारभ्य 'सेवने' इत्यन्तेन धीमतात्ममुखार्थिना च सेव्या ये
ते । 'न नक्तम्' इत्यारभ्य 'विना' इत्यन्तेन विधिना दधि सेव्यम् ।
"अलक्ष्मी" इत्यारभ्य यस्य हेतोर्विधिना दधि सेव्यं तत् । तत् सर्वमात्रिज
आग्नेयो भगवान् पुनर्वसुरिति । अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि
पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानप्रथम-
स्कन्धस्य स्वास्थ्यचतुष्कीयतृतीयाध्याये न-वेगान्-धारणीय-
जल्पाख्या सप्तमी शाखा ॥ ७ ॥

इति चरकचतुरात्म-धीमत्सचक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां न-वेगान्-धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चन्द्रियाणि पञ्चन्द्रियद्रव्याणि पञ्चन्द्रियाधिष्ठानानि पञ्चन्द्रियार्थाः पञ्चन्द्रियवृद्धयो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारं ।

गङ्गाधरः—आहाराचारचेष्टासु यद्विदितं तस्य सेवनमुक्तम् । तत्राहारः कीदृश आहार्य आचारश्च क आचर्यश्चेष्टा च कथं चेष्टनीयाः चेष्टाहारौ च कैः कार्य्याविन्याशङ्कायां चेष्टाहारयोर्इन्द्रियाधीनत्वेनेन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायमारभते—अथात इत्यादि । इन्द्रियरूपक्रमणं व्यवहृतुंमारम्भ इन्द्रियोपक्रमणमिन्द्रियारम्भस्तमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तं तथा सर्वं प्राग्बद्धाख्येयम् ॥१॥

गङ्गाधरः—अथाहाराचारचेष्टासु विदितं यत् तस्य सेवने आहारो दधिभोजनवदाप्तोपदेशेन विदिततया इत्यव्या भवतीत्याचारचेष्टयोर्इन्द्रियाधीनत्वात् तानीन्द्रियाणि कतिथा कतीन्द्रियद्रव्याणि कति चेन्द्रियाधिष्ठानानि कति चेन्द्रियार्थाः

शङ्कराणि—स्वस्थाधिकारं आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं, तत्राहारचेष्टाः काश्चित् पृथ्वाध्यायप्रयेण प्रतिपादिताः, तेनावशिष्टस्याचारस्थाभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामति-योग-मिथ्याबोधा-परिहाररूपचेष्टोपदेशनार्थञ्च इन्द्रियोपक्रमणीयमाह, तत्रापि वक्ष्यमाणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियाद्विषयसंज्ञेनेन्द्रियादीन्वेवादावाह—इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याकृतुंमारम्भः, तमिन्द्रियोपक्रममिन्द्रिय-व्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः । इहेतीह प्रकरणे, पञ्चन्द्रियाणि, तेन प्रकरणास्तरेण दर्शनान्तरपरिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न विरोधः; यतः सर्वैवारिपरिमयं शाब्दं, तेनायुष्वेवाविस्तृष्टवैज्ञानिकसांख्यवित्प्रामाण्येन विकृतयोऽभिधीयमानो न पूर्वैवारिबिरोधमात्रवृत्तीयर्थः । मनसु यद्यपि वैज्ञानिकमतेऽपीन्द्रियं शाब्दकारेणापि प्रचुरस-प्रकाशे “यदिन्द्रियप्रसादनः इत्यभिधानादनुमतमेव, तथापीह प्रकरणे यक्षुरादिभ्यो बंधवभाणाधिकारम्येवोक्ततया नेन्द्रियमितीन्द्रियत्वेन न पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरिष्यति तत्र यक्षुः” इत्यादिना । इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रियाधिकारं पृथ्वाचार्यैरिति शेषः । एतेनान्यशाब्देऽपीन्द्रियाधिकार एतावदेवोक्तमिति कर्तव्यं ॥ १ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके ।
तदर्थात्मसम्पदायत्तचष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ २ ॥

कति चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीति शिष्यप्रश्नमाशङ्क्य इन्द्रियादीनि व्याकरोति
इहेत्यादि । इह संसारे खलु निश्चिनं पञ्चेन्द्रियाणि प्रकरणात् बुद्धीन्द्रियाणि
पञ्च बाह्यत्वात्, पञ्चैव बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेः प्राधान्यात्, कर्मिन्द्रियाणामत्रानभि-
प्रेतत्वात् । तेन तन्त्रान्तरे प्रकारान्तरेण परिन्द्रियाणीत्यादिकं यदुक्तं तन्न
प्रतिपिद्धमतो न विरुध्यते । एवं पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि द्रव्यं प्रकृतिभूतकारण
तत् तु गुणकर्माश्रयसमवायिकारणम् । पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अधिष्ठानमधि-
करणमाधारभूतकारणमिति नार्थः । पञ्चेन्द्रियस्थानानीत्यकरणात् परः
कश्चित् यत्र स्थितेनान्यत्र यत्राधिकृत्य स्थीयते तदधिकारस्थानं सूक्ष्मदेहे
स्थितेः इन्द्रियैर्जातैः स्थूलदेहे चक्षुर्गोलादिष्वधिकृत्य स्थीयते । पञ्चेन्द्रि-
यार्था अर्थाः स्वसमानयोनित्वम् । पञ्चेन्द्रियबुद्धय इति बाह्यबुद्धरभिप्रायेण
प्रमाणीभूतप्रत्यक्षाभिप्रायेण चोक्तं, न तु बुद्धिमाकल्याभिप्रायेण । बुद्धिस्त्वंकैव
आत्मगुणः प्रत्यगान्मस्था सा तु परिन्द्रियाण्याश्रित्य पद्विधिव्यज्यन्ते । प्रत्य-
गात्मिकी हेतुका मानसी चापरा द्वे आभ्यन्तरबुद्धौ । बाह्याः पञ्चेति सम ।
“बुद्धिरुपलब्धिर्मानमित्यनर्थान्तरम्” इति गौतमसूत्रम् । इत्युक्तमिन्द्रियाधि-
कारे इति । इन्द्रियाणामिन्द्रियद्रव्याणामिन्द्रियाधिष्ठानानामिन्द्रियार्थाना-
मिन्द्रियबुद्धीनां पञ्चत्पञ्चत्वमिन्द्रियाधिकारे तन्त्रान्तरे ब्रह्मादिभिरुक्त-
मप्रिवेशनञ्च च तदुक्तं तदिहापि तन्न प्रतिपिद्धं सदनुमतमिति बोध्यम् ।

ननु चक्षुरादिभिरिव मनसापि ज्ञायते इति मनोऽपीन्द्रियतया तन्त्रान्तरोक्तं
कथमिन्द्रियं मनो नोच्यते, उत्याशङ्क्य यस्मिन् यस्मिन् तन्न पञ्चेन्द्रियाणी-
न्यादिकं पञ्चपञ्चकमुक्तं मनसश्च नेन्द्रियतयोक्तियद्वर्मेण चेन्द्रियत्वमुक्तं
तन्त्रान्तरे, तद्वर्मे दशयति—अतीन्द्रियं पुनरित्यादि । पुनर्भिन्नक्रमे ।
अतिक्रान्तमिन्द्रियाणि इत्यतीन्द्रियम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां ज्ञानकारणत्व-
मतिक्रान्तं, चक्षुरादिग्राह्यत्वेन योग्यत्वाभावादिति, सूक्ष्मत्वात् इति कश्चित्
तन्न, चक्षुरादीनामप्यतीन्द्रियत्वात् । वस्तुतोऽतिज्ञयेनेन्द्रियं चक्षुरादिभ्यो

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दशयति—अतीन्द्रियमित्यादि । अतिक्रान्तमिन्द्रिय-
मतीन्द्रियं, चक्षुरादीनां परिन्द्रियत्वं बाह्यज्ञानकारणत्वं तत्रतिक्रान्तमित्यर्थः । यद्यपि
मनोऽपि सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथापीन्द्रियचक्षुरादेरभिहायकत्वविशेषादतीन्द्रिय-

यत् तदतीन्द्रियम् । चक्षुरादिभ्योऽतिशयेन्द्रियत्वम् । चक्षुरादीनां दशानां बुद्धिकर्मैन्द्रियाणां स्वस्वार्थं चेष्टाहेतुत्ववधिकार्यत्वञ्च, तदर्थत्यादिनात्रैव वक्ष्यति । मन्यतेऽनेनेति मनः । सत्त्वमित्येषा संज्ञा सत्त्वप्राधान्यात् यस्य तत् सत्त्वसंज्ञकम् । चेत इति चेतन्यनेनेति चेतः । स्वरूपलक्षणार्थं सत्त्वसंज्ञकमित्याहङ्कारिकसत्त्वविकारसत्त्वप्रधानत्रिगुणकत्वात् कर्मवतो लक्षणार्थेन्तु मनश्चेतश्चेति द्वयं ज्ञानचैतन्यसाधकतमत्वान् इति । केचित् तु दश बहिरिन्द्रियाणि चत्वार्यन्तःकरणानि चित्तमनावुद्ग्रहकारा इति । तत्र चैतन्यसाधनावस्थं शुद्धसत्त्वात्मको महाश्चेतश्चित्तमुच्यते ; बुद्धिसाधनावस्थं मनो मन एव बुद्धिः सूक्ष्मदेहस्थाहङ्कारान् स्थूलदेहं जाता मनसि तिष्ठति या स्वत्वात्प्रेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षादभिव्यज्यते पद्विधा । तन्मनमिह स्थूलशरीरनिर्णये हिता बुद्ध्याश्रयमनोवादिमतानुमन्याह—इत्याहुरेके इति । अनुमते चेन्द्रियत्वे मनसो यत् परिन्द्रियाणीति नोक्त्या पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तेनैवं ज्ञापितं नन्देऽस्मिन् यत्रेन्द्रियपदं प्रयोक्तव्यं तत्र पञ्चानामेवेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं न मनस इति पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थं स्वरूपतो लक्षणार्थञ्च । इत्याहुरेके इति कणादादयः ।

परमतोपदेशनमित्येतच्चाप्रतिषेधादनुमतं चेन्मनस इन्द्रियत्वं तर्हि कुतो हेतोर्नेन्द्रियत्वेन मनसो ग्रहणमित्यतो मनसोऽतिशयत्वमिन्द्रियेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो दर्शयति—तदर्थेत्यादि । तन्मनः खलु तस्य मनसो अर्था भावाश्चन्तनीयाः, विद्यार्याश्च । आत्मा चेतनाधानुः तयोः सम्पत् तदर्थान्मसम्पत्तदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा । तत्र तदर्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यञ्चेति कश्चित् । वस्तुतश्चिन्त्यादीनामर्थानामात्मस्पृहणीयत्वाभावाद्देव्यापद्रहितत्वं मनोऽर्थसम्पत् । सुखादयो हि न मनोऽर्था आत्मप्रत्यक्षत्वान् । वक्ष्यते हि “तत्रान्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखञ्चाद्रेपादयः” इति । आत्मसम्पन्मनोऽर्थग्रहणे चैतन्यबुद्धीच्छादिमत्त्वं शरीरत्वादात्मनः सगुणस्य शरीरमानसरोगायनभिभूतत्वञ्च । चेष्टा तु मनसः प्रवृत्तिः । सुखादिज्ञाने चित्तस्य

मित्युक्तं ; यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं इवबोध्यात् सत्त्वमित्येषा संज्ञा यस्य तत् तथा । चेत इत्याहुरेक इत्यादि परमतस्याप्रतिषेधात् स्वयमप्यनुमतं, परार्थव्यकथनं द्वास्त्रयवहारार्थम् । तस्मिन् मनः, तस्याऽर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादिमित्यद्विचार्यादिञ्च, आत्मा चेतनप्रतिसम्पात्ता, धनयोः सम्पत् तदर्थोत्पत्तसम्पत्, एतदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य तत् तथा । तत्रार्थसम्पत् सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यञ्च, आत्म-

चिन्तनादिकतर्कवितर्कादि तथा चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणश्च । चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिग्रहणे प्रवृत्तिस्तत्प्रत्ययभूतं
कारणमित्यर्थः । एतेनतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चित्त्यादयश्च विषया
भवन्ति, आत्मा च तत्र बुद्ध्यादिपूर्वकप्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये
ग्रहणार्थं प्रवर्तते । यदात्मा चेन्द्रियार्थं बुद्ध्यादिपूर्वकप्रयत्नवान् स्यात् तदा
तेन नियुक्तं मनोऽधिष्ठिति चेन्द्रियाणि । इन्द्रियाणि च तदधिष्ठितानि
सन्ति स्वस्वविषये प्रवर्तन्ते इति कश्चिदाह । वस्तुतस्तु यथा मनस्त्वर्थात्म-
सम्पदायत्तचेष्टं भवति, तथा चक्षुरादिकमपि स्वस्वार्थात्मसम्पदायत्तचेष्टं
भवति । इतीन्द्रियसामान्यलक्षणत्वादिन्द्रियत्वं मनसो दर्शितमिन्द्रियेभ्यो
दशभ्योऽतिशयत्वं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणामित्यनेन दर्शितमिति । न
चात्मन्यप्रयत्नाने स्वार्थं रूपादीं चक्षुरादिकं चेष्टते । न चात्मन्यां रूपादि-
सम्पदि प्रयत्नमानोऽप्यात्मा प्रभवति रूपादीन् ग्रहीतुमित्यर्थात्मसम्पदिति ।
अर्थात्मसम्पदि सत्याभात्या प्रयत्नमानोऽर्थं ग्रहीतुं प्रभवतीति । अति-
प्रसङ्गवारणाय—चेष्टेत्यादि । चक्षुरादेः श्रोत्रादीन्द्रियचेष्टासु प्रयोजकत्वा-
भावान्त मनःसंश्लेषिति । अत्रेन्द्रियपदं बुद्धीन्द्रियकम्पान्द्रियोभयपरम् ।
आत्मनोऽर्थाः सुखादयः, स्वसम्पदायत्तचेष्टाभावान् तु नातिप्रसङ्गः । समान-
योनिकत्वं व्यथेतम् । प्रत्यगात्मना योनिर्नास्ति, दीप्ताग्निः स्फुलिङ्गव्युद्धारवन-
महतो यथा तथात्मनो व्युद्भरन्ति महत एवात्मतः । सुखामुखादीनाञ्चात्म-
योनिकत्वमिति, जगतां सत्त्वरजस्तमोयोनित्वेन सत्त्वादियोनिकस्य मनसोऽर्था
जगदिति । सत्त्वादिपरिणामेन ब्रह्मवैवर्त्यान् न ब्रह्ममात्रयोनिकत्वं जगतः
परन्तु ब्रह्मविवर्त्तकसत्त्वादिगुणयोनिकत्वम् । भावानामाकाशविवर्त्तकवाय्वादि-
चतुर्भूतयोनिकत्ववत् । तथात्वे पाञ्चभौतिकत्वव्यपदेशवद्ब्रह्माधिष्ठितगुण-
मयत्वव्यपदेशो गुणविशिष्टब्रह्ममयं जगदिति । न च सत्त्वरजस्तमसां ब्रह्म-
योनिकत्वेन ब्रह्मयोनिकस्यात्मनो जगदर्थः । आत्मा हि ब्रह्मणोऽंशोऽविशेष-

सम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वं, मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा चिन्त्यचिन्तनादि तथा
चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणश्च, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र
प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम् । एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चित्त्यादयोऽपि विषया
भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान् भवति, तदा मनः स्वविषये प्रवर्तते, इन्द्रियाणि चाधिष्ठिति,
इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्त्वेव स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ २ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे
सत्त्वं रजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं नागवेकं •

ब्रह्मैव बह्विस्फुलिङ्गवत् । योनिस्तु रूपान्तरोत्पत्तिस्थानं न हि महतो
ब्रह्मणो रूपान्तरत्वमात्मनः परममूर्क्ष्मत्वेऽप्यात्मनः समानप्रभावत्वादिति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु मनः किमेकस्मिन् पुरुषे नाना चैकं वेत्यत आह—
स्वार्थेन्द्र्यादि । एवमुक्तलक्षणं सत्त्वं, स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च
रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे । स्वार्थस्य चिन्त्यविचार्यादे-
र्व्यभिचरणादनैकान्तकत्वात् तदनेकावस्थत्वादनैकं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषे
भवति । क्वचिच्चिन्त्यते, क्वचिन्न चिन्त्यते, क्वचिदन्यच्चिन्त्यते, इत्येवं स्वार्थं
व्यभिचारादनैकं मनः । यदा चिन्तयति तदा चिन्त्यानुभावंकं, यदा
विचारयति तदा विचार्यानुभावकमित्युपाधिभेदात् । तथेन्द्रियार्थव्यभि-
चरणाच्चानेकं मनः । क्वचिद् रूपं नीलं चक्षुर्दर्शयति तदा नीलदर्शकं, क्वचिद्रक्तं
दर्शयति तदा रक्तदर्शकमित्येवं श्रोत्राद्यर्थेऽपि व्याख्येयम् । तथा सङ्कल्पानां
कृत्नीकरणानां प्रतिपन्नानां भावानां सम्यग्दर्शमभावश्चिदमनवद्यमित्यादि
कल्पनानां व्यभिचरणाच्चानेकं मनः । क्वचिद्गुणवत्तया कल्पते क्वचिदोप-
वत्तयेति, गुणसङ्कल्पकः क्वचिद् दोषसङ्कल्पकः क्वचिदिति । तथा रजोगुण-
बहुलत्वं यदा तदा कामादिर्भवति, यदा तमोबहुलं तदा मोहभयादिकं स्यात् ।
यदा शुद्धसत्त्वबहुलं स्यात् तदा धर्मज्ञानशौचादि स्यादिति रजस्तमःसत्त्व-
गुणयोगाच्चानेकं सत्त्वमिति ।

चक्रपाणिः—इदानीं तन्मन एकस्मिन् पुरुषे उपाधिभेदादनैकं परमार्थतत्त्वेकमिति दर्शयति—
स्वार्थेन्द्र्यादि । सत्त्वं मनः, अनेकमनेकमिव, यतः स्वार्थेन्द्रियसङ्कल्पपरव्यभिचरणाच्च तथा रजस्तमः-
सत्त्वगुणयोगाच्च, चकारः परस्परसमुच्चये, स्वार्थस्य मनोऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणाच्च एवं
चिन्त्यमर्थं परित्यज्यान्वार्थस्य ग्रहणादित्यर्थः । एतेर्नैतदुक्तं भवति यत एकमेव मनो यदा
धर्मं चिन्तयेत् तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परित्यज्य कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तक-
मित्येवमादिना धर्मभेदेन भिन्नमप्यभिधीयते । एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि ; यदा रूपं गृह्णाति
तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्धग्राहकमित्यादि वाच्यम् । एवं सङ्कल्पव्यभिचरणेऽपि
व्याख्येयं ; तत्र सङ्कल्पप्रतिपन्नानां भावानाम् उपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो
दोषतो वा कल्पनम् ; एतद् व्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पनं कदाचिदोषकल्पनमिति मनोभेदा
व्याख्येयः । तथा एकपुरुष एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा क्रोधादिमज्जवति यदा
बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञानभयादिमज्जवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा सत्यशीचादियुक्तं

ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते । तस्मान्नेककाला सर्वेन्द्रिय-

नन्वेवं तर्ह्येकस्मिन् पुरुषे नानाचेत् सत्त्वं तदा चाक्षुषथोत्रादिका सर्वा बुद्धियुगपद्भवतित्याह इत्याह न चानेकत्वमित्यादि । एवमुक्तं सत्त्वमेकस्मिन् पुरुषेऽनेकमपि न तस्यानेकत्वम् । आवस्थिकानेकस्य तस्य वस्तुनो नानेकत्वम् अपि त्वेकत्वमेव । यथैको देवदत्तः पुरा बालकस्ततो युवा ततश्च वृद्ध इत्यनेकावस्थोऽप्येक एव । कस्मादित्याह - नाप्वेकं हीत्यादि । हि यस्मादप्वेकं यदणु चैकश्च भवति, तदेककालं नानेकेषु प्रवर्तते । इदमनेकं चेदभविष्यत् तदा युगपदनेकेषु प्रावर्त्तियत । यथा पञ्च वाणा रथिना क्षिप्ता युगपद्दृश्ये प्रवर्त्तन्ते । यथा वा युगपत् पतन्तो जलवृष्टिभाराविन्दवोऽनेकेषु युगपत् प्रवर्त्तन्ते इति । मनसोऽनेकत्वाभावाद्दणुत्वेकत्वाच्च युगपदनेकेषु प्रवर्त्तनाभावाच्च नेककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यथा देवदत्तो वाराणसीं गच्छन् न पुरुषोत्तमं याति । नन्वेकत्वेऽप्येकोऽकः खल्वनेकान् प्रकाशयतीति चेन्न, स हि महानकस्त्वेनेकेषु प्रवर्त्तते, मनस्वेकमणु च तस्मादनेकेषु युगपत् प्रवृत्त्यभावात् मनसा स्वाथन्द्रियार्थसाक्षिकत्वेऽपि सति नियतमनःप्रवृत्तिप्रयुक्त-प्रवृत्तिकानामिन्द्रियाणां सर्वेषां चक्षुरादीनां नेककाला प्रवृत्तिः । अनेकत्वं तु युगपत् सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्या पश्यन् शृणोतीत्यादि स्यात् । गौतमनायुक्तं "ज्ञानयोगपद्यादेकं मनो न युगपदनेकाक्रियोपलब्धेरलातचक्रदर्शनवत् तदुप- भवति । ततश्चानेकमिव मनो भवति । तदेतन् प्रतिपादितमनेकत्वं परमार्थतो न भवतीत्याह न चेति । न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः, चकारादमहत्त्वञ्च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम् - "अणुरवमथ चैकत्वं त्रीं गुणो मनसः स्मृती ।" कुतो नानेकत्वमित्याह - अनेकमेककालं प्रवर्त्तते, अनेकं यन्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु दृष्टं, तदेककालं युगपत् अनेकेषु रूपज्ञान-जडज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्त्तते, एवं दृष्टं - तद् यदि एकपुरुषेऽपि बहूनि मनोमि स्युस्तदा ताभ्यापि युगपत् एकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्त्तेरन्, न तु प्रवर्त्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः । दीर्घा शष्कुली भ्रमयती युगपत् पञ्च ज्ञानान्युपघन्त इति तु ज्ञानं युगपदुपलपप्रशतव्यक्तिभेद-ज्ञानवद् भ्रान्तं, परमार्थतो युगपत्ज्ञानोपत्तो हि सति विषयसन्निकर्षे सर्वदेव हि युगपत्-ज्ञानानि स्युः । अत एव हि कारणान् महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्-पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानात् ज्ञानोपत्तिः स्यात्, न च भवति । तस्मादेकमणु च मन इति । यस्मात्सर्वैक-पुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणञ्च, तस्मात् कारणात् नेककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिर्न युगपदिन्द्रियाणि स्वबिम्बोपलब्धी प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः, इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्त्तन्ते, तेन यदा मनश्चक्षुरधिष्ठिति तदा न प्राणादीनि ; एवं यदा प्राणमधिष्ठिति तदा न चक्षुरादीनि ।

प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्त्वं तत्सत्त्व-
मेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् * ॥ ३ ॥

लब्धिराशुसञ्चारादिति ।" तेन चाक्षुषादीनां ज्ञानानामयौगपदं प्रत्यक्षमुप-
लभ्यते । नास्ति हि प्रत्यक्षोपलब्धो विप्रतिपत्तिः ।

नन्वेवञ्चेत् सत्त्वमेकमेव भवति तस्माद् युगपदनेकेषु प्रवृत्तिरस्तु ? स्वार्थेन्द्रि-
याथेसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च । रजस्तमःसत्त्वगुणयागाच्चानेकन्तु कथं भवति ?
केषाञ्चिद्भि मनो राजसम् आगुरादिभेदान्, केषाञ्चिन् तामसं पाशवादिभेदान्,
केषाञ्चिद् ब्राह्म्यादिभेदेन सात्त्विकमित्यत आह—यद्गुणमित्यादि । सत्त्वं मनः
यो गुणा यस्य तन् । येन रजःप्रभृतिगुणेन युक्तं सद्भीक्षणं पुनःपुनः
पुरुषमनुवर्त्ततेऽनुवर्त्तति तन् तद्गुणमेव सत्त्वं मनः ऋषय उपदिशन्ति बाहुल्या-
नुशयात् । मनसस्त्रिगुणात्मकस्य सत्त्वबहुत्वात् सत्त्वसङ्कल्पकस्यैव त्रयाणां
रजःप्रभृतीनामन्यतमस्य बाहुल्यानुवर्त्तनान् । एतेन रजस्तमःसत्त्वगुणयोगेनापि
न सत्त्वस्यैकस्यानेकत्वं, यदस्य राजसं सत्त्वं कोपादिमत्त्वात्, तत् सत्त्वमधुना
तामसं मोहादिमत्त्वात्, तदेव सत्त्वं सात्त्विकं शौचधर्मादिमत्त्वादित्येक-
स्वरूपत्वानपायादिति सूचितम् । यद्गुणञ्चेति चकारेण सत्त्वं यत् स्वार्थेन्द्रि-
याथेसङ्कल्पं सन् पुनःपुनः पुरुषमनुवर्त्तते तत्सत्त्वमेवोपदिशन्त्युषयः । तद्यथा—
यदा यच्चिन्त्यते तच्चिन्तकं सत्त्वम् । यदा तत्सत्त्वं तच्चिन्त्यं स्वार्थं विहाय
विचार्यमाणमभ्यते तदा विचारकं सत्त्वं भवति । एवं सुखादिवोधकं व्याख्येयम् ।
एवं यदिन्द्रियाथग्रहणे यदिन्द्रियं मे रयति तदा तत्सत्त्वमेव तदिन्द्रियाथग्राहकं
भवति । इत्येवं यदा सत्त्वं प्रतिपन्ने शत्रो ऽयं मे शत्रुं जानामीत्येवं सङ्कल्पते
तदा तत्सत्त्वं शत्रुसङ्कल्पकम् । यद्ययं मे बन्धुर्भवतीत्येवं सङ्कल्पते तदा बन्धु-
सङ्कल्पकं भवतीत्येवमेकमेव मनो भवति । न त्वनेकमिति निष्कर्षः ॥ ३ ॥

ननु यदेकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिद्द्रव्ययुक्तं कदाचित् तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो
भवति, तत् कथमयं सात्त्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतात्याह—यद्गुणमित्यादि ।
येन गुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद्गुणम्, अभीक्षणं पुनःपुनः, सत्त्वं मनोऽनुवर्त्ततेऽनुवर्त्तति,
तत् सत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात् भूरिसम्बन्धादित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्यथे सत्त्वबाहुल्यात् सत्त्वकार्योण सत्यसौशवीनि यस्य
भवन्ति स सात्त्विक इति व्यपदिश्यते, एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ।

गङ्गाधरः—नन्वेवमस्त्वनेकावस्थमेकमेव सत्त्वम् । कथं नैककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिरिति चेत् ? न । चेष्टाप्रत्ययभूतत्वादिन्द्रियाणां सत्त्वस्त्विति, चेष्टा-
प्रत्ययभूतत्वं शरीराधिष्ठानेनात्मन इव मनसस्तेनासर्वेन्द्रियप्रवृत्तिरेककाला
भवितुमर्हतीत्याशङ्क्यामाह—मनःपुरःसराणीत्यादि । मनः पुरोऽप्रे सरति
येषां तानि । अर्थग्रहणे समर्थानि अर्थग्रहणसमर्थानि भवन्तीति । एते-
नैतदुक्तं भवति—यदात्मा बुद्ध्या गुणतो दोषतो वार्थमध्यवस्थन् वाञ्छयेत्स
ग्रहीतुं प्रयत्नवान् भवन् मनसा संयुज्यते तदा तस्मिन्नर्थं सर्वं प्रवर्त्तितुमिच्छति ।
तदनन्तरं मनस्तदर्थस्येन्द्रियेण संयुज्यते तदा मनःसंयुक्तं तदर्थस्य तदिन्द्रियं
ग्रहणे समर्थं शक्तं भवति । इतीन्द्रियाणां चष्टायां तदिन्द्रियाधिष्ठानेन
प्रयोजकव्यापारयुक्तं भवति । मनःप्रेरणमन्तरेण नेन्द्रियमर्थग्रहणाय प्रभवतीति ।
इत्यञ्च मनसो लिङ्गं युगपज्ज्ञानाजानं बोध्यम् । वक्ष्यति च कतिशापुरुषीये—
“लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च । सति ज्ञातेनेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे
न वृत्ते ॥” इति । गौतमेनाप्युक्तम्—“युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गम्” ।
इति । यदा चक्षुषा पश्यति न तदन्वयैरिन्द्रियैरुपलभ्यन्ते शब्दादीनीति ज्ञानस्य
चाक्षुषस्य भावः श्रोत्रादिकस्य ज्ञानस्याभावो युगपदेव भवति । इत्येतत् सर्वं
दशेन्द्रियचेष्टाप्रयोजकव्यापारवत्त्वं, तेन च दशेन्द्रियाणां स्वस्वकम्मसु प्रवृत्तेने
स्वपुरःसरणेन सामर्थ्यविधायकत्वञ्चाधिकाथेवत्त्वञ्चावस्थिकानेकत्वम् । अतो-
ऽतिशयत्वञ्च मनसो बुद्धोन्द्रियेभ्योऽपि च कर्मेन्द्रियेभ्यः पञ्चभ्योऽति-
शयेनेन्द्रियत्वं वैधर्म्यं दशितम् । इन्द्रियत्वन्तु खल्विन्द्रियस्यात्मनो ज्ञान-
क्रियान्यतरसाधकतमत्वम् । ज्ञानक्रिययोर्गानाक्रियान्तरसाधकतमत्वेऽपि साध्य-
त्वेन लाभात् तुल्यत्वमर्थगम्प्यमेवेति नेन्द्रियत्वम् । साधकतमत्वं हि श्रेयकार्यान्य-
तरसन्निकर्षेण ज्ञानाक्रिययोजनकत्वमिति कथितम् । स्वयं हि तदथात्म-
सम्पदायत्तचेष्टमिति लक्षणमिन्द्रियत्वाभिप्रायेण मनस उक्तम् । तेन ज्ञान-
करणयोर्महद्दहकारयोश्चेष्टावस्वाभावान्नेन्द्रियत्वम् । बोद्धव्यस्तु तयोरर्थः पञ्च-
भूतानान्तु अहङ्कारयोनिकत्वम् । “परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम्” इति
वचने यथाक्रमपदेनाहङ्कारः साक्षादाकाशमुपादत्तं । आकाशः परिणतः सन

शङ्कराणि—अहं मनश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां उद्, व्याकरोति । मनःपुरसराणि मनो-
चिह्नानि । एतेन्द्रियाणि इत्युक्तं तद्विष्णोति—तत्र अक्षुस्त्वादि । अष्टे रूपं रूपवन्तश्च

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ।
पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुज्योतिरापो भूरिति ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा
त्वक् चेति । पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥

वायुमुत्तरभूतमुपादत्ते । अन्येवमहङ्कारादाकाशमाकाशान्मरुन्मरुतोऽग्निरग्नेर्जलं
जलात् क्षितिर्गिति विरुध्यते इति भूतानामर्थो नास्ति यथा चात्पत्र इतीन्द्रियत्वम् ।
न चेत्यादिना चैकत्वमणुत्वञ्च साधर्म्यं दर्शितम् । नन्वेवंविधस्य मनसो नित्यत्वे
नात्मप्रतिपत्तिदेवतां सृष्ट्यादीनां मनस्यपि सम्भ्रान्त्यन एवास्तु नास्त्यातिरिक्तो
मनस इति चेत् ? न ; ज्ञाता ज्ञात्मा । तस्य ज्ञानसाधनं मन इति प्रतीत्या
ज्ञाता ज्ञानसाधनमिति संभाषेदारच्येन्यप्रतिगन्धाता चात्मा । मनस्तु तदुप-
पादकमिति तदर्थोत्पत्तिसम्पदायत्तचेष्टमित्यनेनात्माधीनत्ववचनेन ख्यापितम् ।

इत्येवं वैधर्म्येण पञ्चेन्द्रियाणि तथा साधर्म्येण पञ्चेन्द्रियाणि व्यवस्थाप्य
इत्येवं मतद्रयमनुसृत्य बाह्येन्द्रियाधिप्रायेण पञ्चेन्द्रियाणीति यदुक्तं तद-
व्याकरोति तत्रेत्यादि । तत्र पञ्चपञ्चक सत्त्वञ्च यदुक्तं तेषु मध्ये चक्षुर्गिति
चष्टे रूपं, प्रकाशयति बुध्यतेऽनेनेति वा चक्षुः, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्,
जिघ्रत्यनेनेति घ्राणम्, रस्यतेऽनेनेति रसनम्, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनञ्चेति ।
अत्र सत्त्वंन्द्रियेषु बहुविधयकत्वान् प्राधान्याच्च चक्षुषः प्रागुपादानम् ।
स्पर्शनस्य सत्त्वंन्द्रियव्यापकत्वाद्गन्धेऽभिधानम् । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति आत्म-
कृतानि भूतानि पञ्च समस्तानि प्रत्येकमिन्द्रियाणामेकैकप्रधानानि द्रव्याणि ।
वक्ष्यति चात्र "पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणाम्"
इति । शालाक्येऽप्युक्तम् "इन्द्रियाणि पञ्चैव । यथा श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनै-
नेत्रेणापि समन्वितः" ॥ इति ।

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि इति । यदि चाक्षिणी द्वे चक्षुषः, कर्णौ द्वौ
श्रोत्रस्य, नासिके द्वे घ्राणस्याधिष्ठानं तथाप्यक्षिगोलकत्वादिसामान्येनैकत्वेनै-
वोक्तम् । पञ्चेन्द्रियार्था इति । यद्यपि शब्दादयो बहवो भवन्ति, तथापि
प्रकाशयतीति चक्षुः, तस्त्रोभयनयनगोलकाधिष्ठानमेकमेव । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, जिघ्रत्यनेनेति
घ्राणं, रस्यत्यनेनेति रसनं, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् ।

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम् । इन्द्रियेषु चक्षुरादी निर्दिष्टं
प्राधान्यात्, यदुक्तं शालाक्ये—श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनैः क्षेत्रैरपि समन्वितः । बलवर्णाद्यपेतोऽपि

शब्दत्वादिसामान्यादेकत्वेनोक्ता इति बोध्यम् । अत्राव्यक्तशब्दादयो नार्थाः । इन्द्रियाणां शब्दतन्मात्राद्याकाशादियोनिकानीन्द्रियाणि । तानतुल्ययोनिकत्वान्न शृद्दन्ति आहङ्कारिकत्वात् । तस्माद्द्रव्यः कार्यभूता भौतिकाः शब्दादयः श्रोत्रार्थार्थाः प्रत्यक्षीभवन्ति । नाकाशो न चाव्यक्तः प्रवृत्तः आहङ्कारिकत्वात् परमाणुत्वाच्च । श्रोत्रादीन्द्रियं हि स्वल्वाहङ्कारिकेन्द्रियानुप्रविष्टाञ्चभौतिकत्वेन । ततो महत् । न हि महत् स्वस्मादणुं ग्रहीतुं शक्नोति । एवं परत्रापि व्याख्येयम् । स्पर्शाऽपि व्यक्त एवाधिसंज्ञः, नाव्यक्तः स्पर्शः । स चाहङ्कारिक एव परमाणुरूपो न प्रत्यक्षीभवति । व्यक्तश्च प्रत्यक्षीभवतीति प्राग्वत् । वायुस्तु महाभूतस्पर्शमात्रसहित एवाहङ्कारादुत्पन्नः शब्दमात्रसहिताकाशवत् । स च परमाणुरूपो नोपलभ्यते, व्यक्तश्चोपलभ्यते । रूपमपि व्यक्तमेवार्थो नाम न त्वव्यक्तमाहङ्कारिकत्वान् सूक्ष्मं नोपलभ्यते व्यक्तञ्च प्रत्यक्षं भवति । तेजो महाभूतरूपमात्रसहितमेवाहङ्कारादुत्पन्नं न प्रत्यक्षीभवति । चक्षुरर्थश्च तस्मान्न भवति । रसस्तु स्वन्दु व्यक्तः परमाणुरूपोऽव्यक्तो न रसनार्थः ; तत्र व्यक्तो रसः प्रत्यक्षीभवति, न त्वव्यक्तः । आपो हि रसमात्रसहिता अहङ्काराज्जाता न प्रत्यक्षीभवन्ति परमाणुरूपत्वान् । गन्धोऽपि व्यक्तो घ्राणार्थः सूक्ष्मो नोपलभ्यते, व्यक्तस्तु प्रत्यक्षीभवति । पृथिवी नाम महाभूतञ्च गन्धमात्रसहितमेवाहङ्काराज्जाता सूक्ष्मा तत्प्रशाना पञ्चभूतयोनिका, घ्राणमिन्द्रियमिति नाव्यक्तो गन्धोऽर्थः ।

अत्रायमभिसन्धिः पञ्च तन्मात्राण्यतिमूक्ष्माणि पूर्वतरमभवन् । ततः शब्दतन्मात्रं कालदिग्भ्यामेकीभूय स्थूलीभूतमप्रतिधातलक्षणमाकाशमभवत् । तेन व्याप्तत्वात् तदन्तर्वर्ती स्पर्शतन्मात्रवायुरेकादशैकांशाकानुप्रविष्टः स्पर्शशब्दसहित एव वायुरभवत् । तस्मादेव द्वात्प्रके स्पर्शः शीतो वायुयोनिक एव । अतो व्यक्तः स्पर्शो भवति । स्पर्शनेन्द्रियञ्च वायुयोनिकं न स्पर्शं शृद्दति, नाव्यक्तं स्पर्शं भिन्नयोनित्वात् । एवमाकाशव्याप्तवायुव्याप्तत्वात् तदन्तरवस्थितं रूपतन्मात्रं महाभूतं तद्वायुरेकादशैकानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शाभ्यां सहितमेवाभवत् । ज्योतिस्त्र लोहितमेव व्यक्तं रूपं स्पर्शत्वेनोष्णमभवत् । एवमाकाश-

नष्टकं कुण्डलसन्धिः ॥ इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु त्वादित्येन निर्देशः कृतो बक्ष्यमाणेन "महामूलाणि त्वं वायुरग्निरायः सितिस्था" इति ग्रन्थकमानुरोधेन । इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाद्ययः ; यद्यपि चाग्निर्जी कर्णो नासापुटे इ' तथाप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनेकत्वमेवेति कृत्वा "पञ्च" इत्युक्तम् ।

व्याप्तवायुव्याप्ततेजोव्याप्तत्वादभ्यन्तरस्थितं रसतन्मात्रं महाभूतं तज्ज्योतिष
एकादशैकांशानुप्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपैः सहितमेवाभवज्जलम्, ततो मिलित-
मधुरादिरसतया साधारणरसत्वेनाव्यक्त एव व्यक्तो रसः, न तन्न्योऽस्तीति ।
अत्र स्पर्शश्च शीतः रूपश्च शुकुमभिव्यज्यते द्रवत्वञ्च । एवं खव्याप्तवायुव्याप्त-
तेजोव्याप्तजलव्याप्तत्वेन तदन्तर्गतं गन्धतन्मात्रं महाभूतं तज्जलैकादशैकांशानु-
प्रविष्टं शब्दस्पर्शरूपरसैः सहितमेवाभवत् पृथ्वी । तत्र साधारणो व्यक्त
एवाव्यक्तो गन्ध इति । अत्र स्पर्शश्च स्वरः रूपं कृष्णः रसश्चाव्यक्तः साधा-
रणः दिगाकाशयोगान् स्थूलशब्दगुणविशिष्टस्वरूपमाकाशमिदं स्थूलं शब्दगुण-
शीतस्पर्शगुणैर्विशिष्टस्वरूपः पवनः । तथा शब्दोष्णस्पर्शरूपगुणैर्विशिष्ट-
स्वरूपं तेजः । तथा शब्दशीतस्पर्शशुकुरूपसाधारणरसगुणैर्विशिष्टस्वरूपा आपः ।
तथा शब्दस्वरस्पर्शकृष्णरूपसाधारणरसगन्धगुणैर्विशिष्टलक्षणा पृथिवी । इति
यथा लोके तथा पुरुषेऽपि, तस्मादित्येषां शब्दादीनां तुल्ययोनिकानि श्रोत्रा-
दीनीन्द्रियाणि ग्रहीतृणि भवन्ति न शब्दमात्रादीनामिति ।

इत्येवं तत्त्वमविद्वांस एवानुपय उदं यद्भवन्ति तत्र । तद्यथा—पञ्चानां
महाभूतानां खादीनां द्विधा विभक्तीभूतानां प्रत्येकमर्द्धांशमेकं चतुश्चतुरंशीभूतं
प्रत्येकमपराद्धांशे प्रवेशान् । अन्मकत्वे त्विदमाकाशमयं वायुरयं वह्निरिदं जलं यत्
पीयते एषा च पृथ्वी स्थूलरूपा बभूव । एतदर्थं श्लोकः कृतः—“द्विधा
विधाय चैकैकं चतुर्धा विभजेत् पुनः । स्वरवेतरद्वितीयाद्धे योजना पञ्चपञ्चता ॥”
इति । अथ पृथिव्यादिवेषु पञ्चमु गुरुत्वादयो गुणा अव्यक्ता एव वर्तन्ते ।
ततो नाचार्यरूपाऽप्यन्ते । कार्यं तारभ्यमाणेऽन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानु-
ग्रहादावर्त्तमानेभ्य एव पृथिव्यादिभ्यस्त एव गुरुत्वादयोऽभिव्यक्ता भवन्तीति ।
सर्वं विशिष्टं यद्यत्किञ्चिद् घटघटादिकं स्थावरं देवनरराक्षसादिकञ्च जङ्गमं
तेषु सर्वेगुणा वर्तन्ते । पाञ्चभौतिकानां शब्दादयः पञ्चपञ्चेन्द्रियार्था
इव न गुरुत्वादयो प्राणाद्यर्थाः । पृथिव्यादिष्वव्यक्तत्वेन वर्तनेऽपि तद्योनिक-
त्वाभावादभिव्यक्तौ गन्धरसादीनां व्यक्तत्वेन गन्धतन्मात्रपृथिव्यादिषु
सद्भावान्मधुरादिविशेषाभिव्यक्तौ खादियोगेऽपि चान्ययोनिकत्वाभावाद्रसनादि-
ग्राह्यत्वमिति । एतेन द्रव्यमत्यक्षे सन्निकर्षविशेषं कल्पयतां वैशेषिकाणां वचनं
विस्तरेण पञ्चेन्द्रियबुद्धिव्याख्याने दर्शयितव्यम् ।

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः । स्थूलग्रहणेन स्थूलस्य अपर्यायस्य च द्रव्यस्य स्पर्शकार्य-
त्वमेवेत्यस्य च परिमाणान्तेः स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् ; एवं रूपादिषु च वाच्यम् ।

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यश्चक्षुर्वुद्धादिकाः । ताः पुनरिन्द्रिये-
न्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका निश्चयात्मिकाश्च ।
इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्य इति । चक्षुर्वुद्धादिकाः—चक्षुषा सयोनिग्राह्यग्रहणाभ्यां
जाता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः । आदिना श्रोत्रबुद्धिः घ्राणबुद्धी रसनबुद्धिः स्पर्शन-
बुद्धिश्चेति पञ्चेन्द्रियबुद्ध्य इति । नन्दिन्द्रियेभ्यो बुद्ध्यः कथमुत्पद्यन्ते
इत्यत आह—ताः पुनरित्यादि । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि । इन्द्रियार्थाः
पञ्च निरुक्ताः शब्दादयः । सत्त्वं मनः । आत्मा पुनश्चेतनाश्रयः । तेषां
सन्निकर्षः सान्निध्यमतिसन्निकर्षादिराहित्यं, तस्माज्जायन्ते इति तथा ।
परमते सत्त्वस्येन्द्रियत्वानुमतत्वे स्वमते चेन्द्रियत्वाभावेन इन्द्रियेन्द्रियार्थाभ्यामुत्तर
सत्त्वस्य ग्रहणान् मनःपुरःसराणीत्यादिवचनाच्च चक्षुरादिप्रत्येकेन्द्रियस्य तदर्थ-
सन्निकर्षं सत्त्वात्मनोः सन्निकर्षाधीनत्वं ज्ञापितम् । मानसमात्रबुद्धिरत्र
नष्टा सत्त्वार्थसन्निकर्षावचनान् । स्वमते चेन्द्रियत्वाभावान्नेन्द्रियोपक्रमे निदिष्टा
मानसी बुद्धिः पृथक् च वक्ष्यते । ततो न प्रतिपिद्धा । तथा च चक्षुश्चक्षुरर्थ-
सत्त्वात्मसन्निकर्षजा चक्षुर्बुद्धिः । श्रोत्रश्रोत्रार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा श्रोत्र-
बुद्धिः । घ्राणघ्राणार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजा घ्राणबुद्धिः । रसनरसनाथ-
सत्त्वात्मसन्निकर्षजा रसनबुद्धिः । स्पर्शनस्पर्शनाथसत्त्वात्मसन्निकर्षजा
स्पर्शनबुद्धिरिति । तत्र सन्निकर्षास्तु खलु सन्निकर्षानम् । तच्च तत्तदिन्द्रिय-
तत्तदिन्द्रियार्थयोः प्रभावपरिमाणाभ्यां यावन्तं देशं व्याप्य प्रसराभिव्यक्ती
स्यातां तावद्देशाव्यवधानम् । तथा सन्निकर्षं सम्भवति चात्मनस्तदर्थग्रहणे
प्रवृत्तिजातमनःसन्निकर्षानं सन्निकर्षाः । तेन प्रवृत्तिसत्त्वस्य तदिन्द्रियाभि-
धारणं सन्निकर्षः । तेनेन्द्रियं तत्रार्थं ग्रहीतुं चेष्टत इत्येवमान्मप्रवृत्ति-
नियुज्यमानमनःप्रसारप्रजुष्टयदिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण यज्ज्ञानं जायते सा
तदिन्द्रियबुद्धिः ।

नन्वेवमुक्त इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षाः कः पदार्थ इति चेत् ? तत्र केनचि-
दुच्यते—इन्द्रियाणि द्रव्याणि पाञ्चभौतिकतान् । अर्थास्तु गुणाः । तैः

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण इत्यदिष्टा बुद्ध्यः इतीन्द्रियबुद्ध्यः ; चक्षुषासाधार-
णेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः ; एवं श्रोत्रादिबुद्धिषु वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धि-
सादाहुपदिश्यते चक्षुर्बुद्धेरथ बहुविधवत्त्वात् । इन्द्रियबुद्धुत्सापदसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि ।

सह तेषामसंयोगाख्यपृथग्भावभिन्नापृथग्भावो योनिरुक्तः समवायः । स एवेन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षः । न तु संयोगः । वक्ष्यते ह्यात्रेयभद्रकाप्यीये—
 “योगः सहसंयोग उच्यते । द्रव्याणां द्रव्यसर्व्वककम्प्रेजोऽनित्य एव च ॥”
 इति । तेन द्रव्याणां सहयोगः संयोगः । न ह्यत्रार्थसंबन्धानि द्रव्याणि शब्दादीनामर्थसंबन्धेन निर्देशः । पाञ्चभौतिकस्येन्द्रियप्रतिनियतद्रव्यस्याभावादेकेन्द्रियप्राप्त्याभावाच्च । तद्यथा घटादिकं द्रव्यं पाञ्चभौतिकं शब्दादिगगनगुणवत् स्पर्शादिवायुगुणरूपादित्तजोगुणरसादिजलगुणगन्धादिपार्थिवगुणसमुद्धान्मकं कथं पश्यति कथं वा जिघ्रति कथं रसयति कथं स्पृशतीति । तस्माद् यदा घटं पश्यतीति प्रयुज्यते तदा घटरूपं पश्यतीत्यर्थः । घटं स्पृशति घटस्पर्शं स्पृशति । रसयति घटरसम् । जिघ्रति घटगन्धम् । शृणोति घटशब्दमित्येवार्थः स्यात् । अतः शब्दादय एवार्था न तु द्रव्याणि । भूतान्यपीमानि पाञ्चभौतिकानीति न तेषां संयोगः सन्निकर्ष इति । न च त्वग्रसनयोः स्पृश्याद्ययोः संयोगे सम्भवति च नयनघ्राणश्रवणानां दृश्यत्रेयश्राव्यसंयोगः सम्भवति । अपरञ्च सर्व्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनस्याधिष्ठानत्वः संसर्गमन्तरेण शब्दस्यापि प्रत्यक्षं न भवति । शब्दप्रत्यक्षे समवाय एव सन्निकर्षः भवतां मतेऽपि सिध्यति यथा तथा रूपादिप्रत्यक्षेऽपि समवायः सन्निकर्षः स्यात् काप्यनुपपत्तिर्नास्ति । सर्व्वत्र रूपादौ चक्षुरादेः स्वसंयुक्तस्पर्शनेन्द्रियसंयुक्तत्वकूममवायः सन्निकर्षः स्पर्शप्रत्यक्षे तु स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वसंयुक्तत्वकूममवायः स्पर्शे दृश्येषां स्पर्शकृतो भावविशेषः सन्निकर्षः । त्वकूममवायः शब्दादीनां त्वचः पवनाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन स्पर्शाग्राहिता । न तु सर्व्वेषां समयोनिताभावादाधिक्येन पुनः स्पर्शग्रहणमस्पृश्यस्याप्रतिघातस्याकाशस्य च स्पर्शविपर्य्ययस्य ग्रहणम् । सर्व्वेषामर्थानां विपर्य्यया हि भावास्तदर्थेग्राहकेन्द्रियविक्रिया अनुमानेन कश्चिदाह प्रत्यक्षेण । कटादिरसस्यापि रसनावच्छेदे त्वचो ग्रहणमिति नाशङ्कम् । तेषामौष्ण्यादिस्पर्शानां कटादिरससहावस्थितानां त्वचा ग्रहणात् एतेनैव सन्निकर्षेण तद्भावस्य तद्विन्द्रियेण ग्रहणात् तद्भावविपर्य्ययस्याप्यभावस्वरूपभावस्य तत्रासत्तया ग्रहणं भवत्येव । इत्थञ्च संयोगादीनामपि चक्षुःप्रत्यक्षग्रहणमाश्रयप्रत्यक्षग्रहणपरम्परया साक्षादेव वा तेनैव सन्निकर्षेण स्पर्शनकृतेन तद्ग्रहणं भवति तथास्वभावादिति ।

सन्निकर्षः सम्बन्धः, स च कश्चित् संयोगः कश्चित्समवायः, तेन चक्षुर्वृत्तावावात्या मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, श्रोत्रबुद्धी तु श्रोत्रसंयोगः समवाय इति विशेषः ।

द्रव्यस्थानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां श्रोत्रादिसंयुक्तस्पर्शानाश्रयत्वकस्म-
वायेन प्रत्यक्षम् । तथा समवेतसमवायेन चाक्षुषप्रत्यक्षम् । “द्रव्याणां तद्-
द्रव्यगता गुणकर्मजातयस्तु तथा समवेताश्रयसमवायेन प्रत्यक्षणोपचर्यन्ते ।”
इति । गौतमैनाप्येवमुक्तम् । “गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः”
इति । अत्र तदर्था इति घ्राणादीन्द्रियार्था इत्यर्थः । अत एवाधुनिकाः प्रमादिनस्तु
“सन्निकर्षाः सहकारिणः । ते च द्विविधा लौकिकालौकिकमेदान् । तत्र
लौकिकसन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः
समवेतसमवायो विशेषणता चेति षट् । तत्र द्रव्यं संयोगेन शब्देतरगुणः
कर्म च द्रव्यगता जातिश्च संयुक्तसमवायेन भवति हि घटादिकं चक्षुरादि-
संयुक्तं तत्र समवेता रूपादिकस्पन्दद्रव्यत्वजातय इति । शब्दान्यगुणकर्मगता
जातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादिकं तत्र
समवेतं रूपादिककर्म च । तत्र समवेता रूपत्वादिकर्मत्वादिजातयः । शब्दः
समवायेन कर्णशङ्कुल्यवच्छेदेनाकाशे शब्दस्य समवायात् । शब्दगता
जातिः समवेतसमवायेन । श्रोत्रसमवेतशब्दे शब्दत्वस्य समवायात् । सम-
वायोऽभावस्य विशेषणतया तत्र संयोगसमवाययोरसम्भवान् । सा च
द्विधा—इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च । तत्रायया
शब्दाभावां गृह्यते श्रवणेन्द्रिये तस्य विशेषणत्वात् । अन्यया च भूतलादौ
घटाद्यभावः । इन्द्रियसन्निकृष्टभूतले तस्य विशेषणत्वात् । तत्रान्त्या तु
बहुधा लौकिकसन्निकर्षस्य बहुविधत्वात् । अत्र लौकिकसन्निकर्षमहत्त्वाद्
भूतरूपा आलोकात्ममनइन्द्रियार्थास्तु लौकिकप्रत्यक्षहेतवः । न तु प्रत्यक्षमात्रे
ज्ञानलक्षणादिना वस्तुमात्रस्यैव प्रत्यक्षोत्पत्तेः । प्रत्यक्षस्य लौकिकत्वं तु नेन्द्रिय-
संयोगादिजन्यत्वमात्राश्रयान् । नापि विषयजन्यत्वं ज्ञानलक्षणाद्यजन्यत्वं वा
तज्जन्यतावच्छेदकापरिचयान् । किन्तु विषयता विशेषः । जातेरांशकत्वोपगमे
चाक्षुषत्वादिकातिविशेषो वेति । ननु संयोगो न सन्निकर्षः संयुक्तसमवायेन
घटादिग्रहसम्भवात् । इन्द्रियसंयुक्तं हि कपालाद्यवयवे घटादीनां समवायादिति
चेत् ? न । आत्मनि तदसम्भवात् । आत्मनो हि न समवेतत्वमिति ।

अणिका श्वाशुसरविनाशिन्यः, न तु बीदरिजान्तवशेकक्षणापरधायिन्यः, निश्रयामिका
वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका, अणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपात्त्वेर्जलनवद् बुद्धीनामविरह-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अर्थतद्द्रव्यस्य मानसज्ञानं प्रति संयोगस्य हेतुत्वेऽपि द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुः-
सयोगादेर्हेतुत्वं न स्यात् । चक्षुरादिसंयुक्तसमवायादेव द्रव्यचाक्षुषादुरापत्ते-
रिति चेत् ? न । चक्षुःसंयुक्तसमवायो हि चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसम-
वायः । इतरथा चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवायेन द्रव्यत्वादिग्रहापत्तेः । घटादौ
महत्त्वसमानाधिकरणस्यापि तत्र सत्त्वात् । तेन च त्रसरेणुप्रत्यक्षे व्यभिचारात् ।
द्रव्येतरद्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वमिति । द्रव्य-
चाक्षुषे चक्षुःसंयोगोऽवश्यं सन्निकर्षः । एतेन संयुक्तसमवायो न सन्निकर्षः ।
संयुक्तसमवेतसमवायादेव घटरूपादीनां ग्रहणसम्भवादिति च निरस्तं ।
चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतसमवायेन परिमाणत्वादिप्रत्यक्षापत्त्या चक्षुःसंयुक्त-
महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यसमवेतसमवायोऽपि सन्निकर्षो वाच्य इति स च न
द्रव्यसमवेतचाक्षुषमात्रे हेतुः । त्रसरेणु-तद्रूपादिग्रहे व्यभिचारात् । किन्तु
द्रव्येतरसमवेतचाक्षुष एवेति । अथान्धकारस्थघटादिकं कथं चक्षुषा
नोपलभ्यते चक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षसत्त्वात् ? उच्यते । चक्षुषा द्रव्यग्रहे
महदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगः सहकारी हेतुर्न च सोऽन्धकारस्थघटे
इति । महदुद्भूतरूपयोर्हेतुत्वन्तु परमाणुतेजसि चक्षुःसंयोगव्यवच्छेदाद्ये-
मवश्यं स्वीकर्त्तव्यमिति । ननु चक्षुषा तेजःप्रत्ययो न स्यात् तत्र
तेजःसंयोगाभावात् ; प्रदीपे हि तत्प्रभासंयोगोऽस्तीति चेत् ? न । मणि-
प्रभादौ तदभावात् । दृश्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तादिमणिविशेषप्रभा ।
अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेत् ? न । महान्धकारे
सुवर्णरूपतेजःसाक्षात्कारापत्तेः । अत्रोच्यते—द्रव्यचाक्षुषमात्र आलोकसंयोगो
हेतुः । न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसंयोगस्यालोकं सत्त्वान्
तस्य तन्निरुत्वात् । न चैवमन्धकारे स्वर्णसाक्षात्कारापत्तिः, अनभिभूतरूप-
वदालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात्, सुवर्णरूपं त्वभिभूतम् अन्यथा सौवर्णरूपस्यालोक-
संयोगतो द्रव्यान्तरप्रत्यक्षापत्तेरिति । अथ यदि समवायाभावो न स्तस्तदा
विशेषणता न सन्निकर्षः स्यात् । वस्तुतो हि वर्चतेऽभावोऽप्यतिरिक्तः सम-
वायश्च सर्व्वमतमिदं एवेति । पदेव लौकिकसन्निकर्षा भवन्ति । अलौकिकस्तु
सन्निकर्षास्त्रिविधः सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण-योगजभेदात् । तत्र सामान्यं
यावद् घटादीनां सन्निकर्षं एकघटादिप्रत्यक्षेण निखिलघटादीनां प्रत्यक्षजनकं
हि तद्घटादिस्थघटत्वादिकमिति । ज्ञानं पूर्व्व यद्दृष्टवतस्तस्यैव पुरुषस्य
तद्दृष्टरहितस्य प्रत्यक्षज्ञानं तद्दृष्टज्ञानजनकमिति विशिष्टज्ञानं वैशिष्ट्यज्ञाने

सन्निकर्ष इति । योगजस्तु सन्निकर्षो द्विविधः—युक्तो युज्जानश्च । तत्र संयुक्तः सन्निकर्षो येन सर्वदेव सर्वेषां भावानां याथाऽर्थ्येनावबोधः स्यात् । येन पुनः सन्निकर्षेण ध्यानधारणादिसहकारेण सर्वेषां भावानां याथाऽर्थ्येनावबोधः स्यात् स वै युज्जानः सन्निकर्षः । इति भाषन्ते । तन्न सङ्गत्तं, प्रागुक्तरीत्या पर्यालोचनात् । इन्द्रियस्य स्वार्थं सान्निध्यं सति तदर्थग्रहणे तदर्थप्राप्तिर्हि समवायादिना भवति । तस्मात् समवायादि-स्तदर्थग्रहणे करणव्यापारो न तु सन्निकर्षः । अर्थप्राप्तिपूर्वकं तथग्रहण-मिन्द्रियाणामिति तद्विस्तरेण तिस्रं षणीये व्याख्यास्यते । गौतमाद्याप्ताक्त-तन्त्रविरोधदर्शनाच्च । तत्र हि पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रियाणि, तेषु तत्त-दिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षोत्पन्नज्ञानं, तच्चेदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यव-सायात्मकं स्यात् तदा तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमिति दृश्यते । नापि तद्वानुभविकम् । अनुभूयते हि नेन्द्रियद्रव्ययोः संयोग इति । चक्षुषाऽग्निं पश्यतीत्यादौ वाङ्-चक्षुषोः संयोगे सम्भवति चक्षुर्द्रव्यत्वप्रमङ्गः स्यात् । यदि च वह्नादिदशनेन शीताल्पतानुभवे यादृशशक्तिमत्तया वह्नादेरोष्णं यावद्देशं व्याप्नोति तावद्देशे तादृशशक्तिमत्तया तादृशयनायनवह्नादिसंयोगः स्यात् तत्र यादृशसन्निकर्षः स्यात् तादृशदाहोपलम्भः स्यादिति । तद्दि तथास्तु । द्रव्यसंयोगस्तु न सम्भवति इन्द्रियाणां तत्रा व्यवहितत्वात् । यदि चात्र व्यक्तव्यः संयोगोऽयं तु संयोगजः, संयोगः यथा तरुकुम्भकपालसंयोगेन तरुकुम्भयोः संयोग इति । तद्दि पतञ्जलं पश्यति चक्षुषा चक्षुष इत्यादौ चक्षुरवधिकविभागशान्तिजलचक्षुषोः संयोगः किं सम्भवतीति ? अतः संयोगो न सन्निकर्षः । तत्सन्निकर्षेणापि द्रव्याणां न प्रत्यक्षम् । द्रव्याणामिन्द्रियार्थत्वेन गौतमादिभिः सच्चमहविभिरनुक्तत्वादतुल्य-योनिक्त्वेनाप्रतिनियतविषयत्वप्रसक्तिदोषात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि ज्ञानं तदव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं तत् प्रत्यक्षमित्युक्तमिति । ततः सुतरां न संयुक्तसमवायोऽपि सन्निकर्षो जातेरिन्द्रियार्थत्वेन गौतमाद्यनुक्त-त्वात् । न च जातेः प्रत्यक्षम् । आकृतिर्जातिलिङ्गाख्येति गौतमोक्त्या । द्रव्यनिष्ठा हि जातिराकृत्याऽनुभूयते । अतः सुतरां संयुक्तसमवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः । कर्मसङ्गुणत्वजात्योरतुल्ययोनिक्त्वात् इन्द्रियार्थत्वाभावात् । तेन सन्निकर्षेणापि न च तयोः प्रत्यक्षम् । परन्तु अर्थापत्त्यादिना गुणत्वकर्म-त्वयोः ज्ञानादिति । व्यक्तिगुणविशेषाश्रया, मूर्त्तिस्तु द्रव्यम् । तन्निष्ठैवाकृतिर्न च मूर्त्तिः । परन्तु मूर्त्तिसंस्थारूपा द्रव्यनिचन्धना द्रव्यमव्यक्तः प्रकाररूपः

स्वरूपविशेषस्तद्रूपगतरूपदर्शनेनैव प्रत्यक्षेणोपचर्यते । व्यक्तिश्च तद्रूपादि-
दर्शनेन प्रत्यक्षतयोपचर्यते ।

अथ समवायोऽपि न सन्निकर्षः । शब्दादीनां मृदङ्गादितः पुनरभि-
व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां श्रोत्रादिषु शब्दादिसमवायस्यापि पुनःपुनरुत्पत्तिविनाशा-
पत्तेः, तथात्वे चानित्यत्वापत्तेः । नित्यत्वानित्यत्ववादेऽपि हि महान्धकार-
निशि स्वदेहदर्शनानर्हायामत्युद्धं नक्षत्रं पश्यति नात्मदेहमिति प्रतीत्या
नक्षत्ररूपचक्षुरेण समवायः सम्भवति । न हि प्रवलान्धकारेणाभिभूतं
स्वदेहरूपं तन्नक्षत्रालोकेनापि तदन्धकाराभिभूतत्वान्न द्रादुं शक्यते । न च
क्रियद्भ्रूढं चक्षुस्तः प्रसरज्ज्यातिषा किमथः प्रसरन्नक्षत्ररूपस्य समवायः
सम्भवति । यत्रश्च ज्ज्यातिषा समवायेनैकीभूतं नक्षत्ररूपं सञ्चम् । कथमन्यः
पुमांस्तन्नक्षत्रं पश्यति ? कुतो बाल्यचक्षुर्ज्यातिरन्यः पुमांस्तन्नक्षत्रं न
पश्यति ?—इति वस्तुतत्त्वं पर्यालोच्यते । चक्षुर्ज्यातिः किं चक्षुरेव ? किं
वा चक्षुषो रूपं ? न च चक्षुः । दृश्यचक्षुषोरभ्यन्तरं गच्छता कठिनद्रव्येण
चक्षुःप्रतिघातापत्तेः । नापि चक्षुषो रूपमेकजातीयगुणसमवायस्य तद्गुणा-
श्रयद्रव्यद्वयमन्तरेणासम्भवात् । सम्भवो हि कार्यारम्भकाणामनेकद्रव्याणां
संयोगेन विभिन्नगुणानां सजातीयगुणसमवायेनैव विशिष्टतत्तद्गुणं द्रव्यं
तद्द्रव्यगुणमिति । ततः प्रसरणमिन्द्रियगुणानां, किन्तु स्वस्थानस्थमिन्द्रियं स्वस्वार्थ-
ग्रहणशक्त्यधिकत्वानधिकत्वाभ्यां क्वचित् पुंसि दूरस्थमथं गृह्णाति, क्वचिच्च
पुंसि न गृह्णातीति निष्कर्षः । अथालोकमहत्त्वाद्भ्रूतत्वानां हेतुत्वकल्पने
गौरवमभिभवादिराहित्यं हि सन्निकर्ष इत्येवं व्याख्यानावश्यकत्वात् । न हि
अभिभवानिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदौर्बल्यमनोऽनवस्थानावरण-
समानाभिद्वारान् प्रत्यक्षमिति । तमसाऽभिभवाद्रूपस्यालोकाभावे प्रत्यक्षं न
स्यात् । सौक्ष्म्यान्महत्त्वाभावे च प्रत्यक्षं न स्यात् । ततोऽनुद्भूतानां न
प्रत्यक्षमिति । आलोकादित्रयवचने शेषाणामलाभान्यूनत्वमिति । मृतरां
समवेतसमवायोऽपि न सन्निकर्षः । विशेषणता तु तदा सन्निकर्षः समवायस्य
प्रत्यक्षं स्यात् । प्रकृते हि तस्य तन्नास्तीति । अतो गौतमादिभिः सन्निकर्ष
इत्युक्तम् । इन्द्रियार्थत्वाभावेन तत्रेन्द्रियसन्निकर्षेणापि विशेषणत्वेन प्रत्यक्षा-
भावात् । तस्मादतिसौक्ष्म्यतातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षाविशदद्रव्यावरणकरण-
दौर्बल्यमनोऽनवस्थानसमानाभिहरणाभिभवानां प्रतिबन्धकानां विरहे सति
सन्निधानं सन्निकर्षः, तस्मिन् सति चेत्समवायिसर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शने-

न्द्रियार्थस्पर्शकृतेन भावविशेषणार्थं इन्द्रियेण गृह्यते । ततस्तदर्थज्ञानमुत्पद्यते । इत्येवमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमुच्यते ज्ञानम् ।

अथालौकिकः सन्निकर्षो नास्ति गौतमाद्यनभिमतत्वात् । न हि सामान्यं घटत्वादिकं निखिलघटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षः । परोक्षविनष्टघटादिक-
मज्ञानतां परोक्षविनष्टघटादीनामपि प्रत्यक्षापत्तेः । तथा गाक्षुपुष्करादिजन्त्राव-
गाहनकलस्य कूपादिजलस्पर्शनेनापत्तेः, स्वदारोपगमने सध्वनाव्युपगमना-
पत्तेश्च । नापि विशेषणविशिष्टयोर्विशिष्टविशिष्टावगाहि ज्ञानं सम्बन्धविशेषेण
प्रत्यक्षे सन्निकर्षः । यतः प्राग्दृष्टः खड्गधरो यस्त्यक्तखड्गस्य तस्य दशनेन
तत्खड्गस्य स्मरणं न तु प्रत्यक्षम् । न वा तत्पुरुषान् त्यक्तखड्गान्
पूर्वतद्भयादिरुद्धमिति ।

न चापि योगजः सन्निकर्षः । सध्वभावाणां याथाव्येन प्रत्यक्षे तपोवल्-
जातयुक्तयुद्धानज्ञानं ह्याप्तानामुपदेशप्रामाण्ये हेतुः । तज्ज्ञानवत्त्वादाप्तानां प्रामा-
ण्यात् तस्मादाप्तोपदेशस्य प्रामाण्यमिति — आप्तोपदेशग्रहणेनाप्तस्य संप्रदात् । न हि
तेन सन्निकर्षेण चाक्षुषादिप्रत्यक्षं भवति किन्तु दृष्टवन्मानसज्ञानमेव ; अतो न
तत् प्रमाणान्तरम् । तज्ज्ञानं योगिनां न तु सध्वरेषां ; सध्वजनस्य तु मानस-
ज्ञानविशेषाणापनुमानादिसन्निकर्षानां प्रमाणान्तरत्वेनोक्तत्वात् । तदतिरिक्तमानस-
ज्ञानन्तु सुखदुःखादिविषयकत्वेऽसावर्षत्रिकत्वेन व्यभिचारान् प्रमाणत्वेना-
स्वीकारान् पञ्चेन्द्रियबुद्धेः प्रामाण्येन प्रत्यक्षत्वं स्वीकृतम् । मानसप्रत्यक्षस्य न
प्रामाण्यं स्वीकृतम् ; किन्तु प्रत्यक्षत्वमस्तीति तत्त्वम् । अव्यभिचारिण्य एवोक्ता
एताः पञ्चेन्द्रियबुद्धयः प्रमाणमिति बोध्यम् । वक्ष्यति च तिस्रं षण्णोयं—
“आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षान् प्रवर्त्तते । व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः
प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥” इति । अस्य तु लक्षणस्यानेन लक्षणेन तुल्यार्थो
न बोध्यः । तद्वृत्तं परीक्षाव्यवस्थस्य यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते । इदं
तु प्रमाणाप्रमाणभूतपञ्चेन्द्रियबुद्धिलक्षणमिति । तस्मिन् लक्षणे व्यक्ता इति
पदेनाव्यभिचारिणी बुद्धिलक्ष्यते । न तु भ्रमसंशयावप्रमाणत्वात् । अत्र
तु इन्द्रियबुद्धिमात्रस्यैव लक्ष्यत्वेन व्यक्ता इति नाक्तम् । एवं तदात्वे इति
दानप्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानस्मरणानुव्यवसायानां निरासः । अत्र तु
प्रत्यक्षानुव्यवसायस्य लक्ष्यत्वे तदात्वे इति नोक्तम् । अनुमानस्मरणतदनु-
व्यवसायानां मानसज्ञानानां निरासस्तु चक्षुर्बुद्ध्यादिका इति निदर्शा
लक्षणातिव्याप्तास्मरणाय कृत इति । अस्याः पञ्चवित्रबुद्धेः प्रामाण्याप्रामाण्य-

मनो मनोऽर्थो वद्धिरात्मा चैत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभा-
शुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च । तत्र द्रव्याश्रितं कर्म—यदुच्यते
क्रियेति ॥ ५ ॥

ज्ञापनायाह—क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेति । ताः पञ्च चक्षुर्बुद्ध्यादिका
इन्द्रियबुद्धयः क्षणिका आधुतरविनाशिन्य । श्रुता हि मृदङ्गवाद्यः वीणा-
वादां शृणोति वा पुत्रं पश्यतीति । एतेन तन्निरस्तं—यदुच्यते केनचिदिदं,
तद्यथा—ता भ्रमात्मिकाः संशयात्मिकाश्चेति द्विविधाः । भ्रमस्तु तस्मिन्
प्रसिद्धे भावेऽनर्त्वेनावगमः । यथा ब्रह्मणि जगद्बुद्धिः शुक्तौ रजतत्वे-
नावगमः, रज्ज्वां सपेक्षानमिति ; मयूरशब्दे विडालध्वनित्वेनावगमः,
कामिनीस्तनयुगलस्पर्शं चन्द्रकान्तमणिस्पर्शज्ञानम्, मालतीपुष्पगन्धे कुन्द-
पुष्पगन्धज्ञानम् । सहकारमभूराभ्यन्तरे मधुज्ञानम् । इत्येवमादयः । संशयश्च
रोगभिषग्जितीये वक्ष्यते । निश्चयात्मिकाश्चेति प्रत्यक्षप्रमाणसंज्ञका इति ।
भ्रमसंशयाख्ये द्वे बुद्धौ खल्वासां बुद्धीनां भ्रंशादयोगातियोगाभ्या-
योगान्यतमाज्जायते । ते च बुद्धी अप्यबुद्धी प्रज्ञापराधाख्यं भवतः । तयोः
खलु भ्रमसंशययोर्निश्चयबुद्धिसमुत्पत्तौ तद्वैवापायात् । इत्यञ्च पञ्चेन्द्रिय-
बुद्धय इन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वान्मसन्निकर्षजा निश्चयात्मिकाः प्रत्यक्षप्रमाणानीति
बोध्यमिति । मनसश्चातीन्द्रियत्वेनाभ्यन्तरत्वेन च तेषां पृथगेव ग्रहणात् ।
तच्च युक्तत्वादप्रतिषेध्यानुमत्य एकैयान्त्वतीन्द्रियत्वेनापि इन्द्रियत्वसामान्यात्
मनसो ग्रहणात् पद्विन्द्रियबुद्धय इति मतमनुमतमाह—इत्येतदित्यादि । एतद्
इति प्रागुक्तम् । अन्येकेन पञ्चसंख्यकैः पञ्चभिर्निष्पादितमिति पञ्चपञ्चकम् ।
पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चकम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—मन इत्यादि । मनः सत्त्वम् । मनोऽर्थश्चिन्त्यम् । बुद्धिर्मानसी ।
आप्तोपदेशरूपाऽनुमानरूपोपमानरूपा स्पर्णरूपानुग्यवसायरूपा च, युक्ता
युञ्जाना चेति । आत्मा चेतनाथातुश्चैतन्यप्रतिसन्धाता । चकारः पूर्वाक्तानां
समुच्चये । इत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह इति । इत्येषोऽध्यात्ममात्मानमधिकृत्य

पञ्चमणिः—मनोऽर्थो वक्ष्यमाणो “मनसस्तु चिन्त्यमर्थः” इत्यनेन । बुद्धिरिह मनो-
बुद्धिर्विबुद्धिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकैरेव ग्रहणात् । आत्मानमधिकृत्याध्यात्मम्, आत्मान-
मधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये च गुणा, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपादि-
बुद्धयः, शेषं द्रव्यम् । एतद्दुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोपकारकानां द्रव्यगुणानामर्थ संग्रहः

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रं घ्राणं त्रितिरिगणो रसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषणोपदिश्यते ॥

द्रव्याणां गुणानां संग्रहः संक्षेपः । तत्रादिमन्तु त्रिपञ्चकं मनो मनोऽर्थश्चिन्त्य-
द्रव्यमात्मा चेति द्रव्याणि । अन्त्यं द्विपञ्चकं मनोऽर्थाः सुखदुःखच्छाद्रेषप्रयत्ना
बुद्धिश्च । इत्येते गुणाः । तेषां संग्रहः संक्षेपः । शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च ।
पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म यदुच्यते क्रियेति । शुभस्य लोकद्वये मङ्गलस्य लोकद्वये
चाशुभस्य प्रवृत्तेः संसारे पुनःपुनरुत्पत्तिमरणाभ्यां गमनागमनस्य हेतुः । निवृत्तेः
संसारान्मोक्षस्य च हेतुः । किंवा शुभं दुःखहानिश्चतुर्वर्गः । अशुभं सुख-
हानिः । तयोः क्रमेण प्रवृत्तिधर्मार्थकाममोक्षाणां प्रवृत्तिधर्मार्थकामा-
मोक्षाणां निवृत्तिः । तयोर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । अथवा शुभाशुभयोः प्रवृत्तिश्च
निवृत्तिश्च तयोर्हेतुः । च पुनर्द्रव्याश्रितं कर्म शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्भवति ।
ननु कर्म किं वमनादिपञ्चकं गमनाशनस्वप्नादिकं वेति ? अत आह—
यदुच्यते क्रियेति । शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म क्रिया धर्माधर्मसंस्कार-
जनकं कर्म । जन्मान्तरकृतमस्मिन् जन्मनि च कृतं यत् तत् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः— ननु द्रव्याश्रितं कर्मैव शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरिति चेत्, तर्हि
किमर्थमिन्द्रियादिपञ्चककारिद्रव्यात्मद्रव्यगुणसंग्रह उपदिष्ट इति ? अतो येन
प्रकारेण शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कर्म भवति तमुपदेष्टुं मनसा पञ्चेन्द्रिया-
दिति योऽयं संग्रहः शुभस्य धर्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तेः हेतुर्भवति ; अशुभस्याधर्मस्यासुखस्य
च निवृत्तेः च हेतुर्भवति ; तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगः शुभस्य प्रवृत्तावशुभस्य निवृत्तेः हेतु-
र्भवति, अयोगातिशोगमिध्यायोगास्तु अशुभस्य प्रवृत्तेः च हेतवः ; यदि वा शुभस्य पूर्व-
व्याकृतस्य चाशुभस्य पूर्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य निवृत्तेः मोक्षस्य यथोक्तसंग्रहो हेतुरिति
व्याख्येयं ; तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं पूर्ववदेव व्याख्येयं ; इतीतस्तु संग्रहः संसारस्य
हेतुर्भवति तत्प्रतो ज्ञातस्तु मोक्षाय हेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणादधिकमनुक्तं
हेतुमाह—द्रव्याश्रितत्वेत्यादि । कर्म इत्युच्यमाने वमनादिष्वपि तथाऽऽस्यास्वप्नादिष्वपि
कर्मैवावधार्येषु प्रसक्तिः स्यात्, अतस्तद्गुणव्यर्थं द्रव्याश्रितत्वं, तथापि धर्माधर्मयोः कर्म-
शब्दवाच्ययोः प्रसक्तिः स्यात् इत्युक्तं यदुच्यते क्रियेति ; कर्मणः पृथक् कृत्वाभिधानं पञ्च-
कर्मोक्तिषु कर्मणोऽपि दृष्ट्यात् ॥ ५ ॥

चक्रवाणिः—सम्प्रति वैद्यकसिद्धाप्तेन पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा तेजसत्त्वादि-
व्यपदेशो भवतीति तत्राह,—तत्रेत्यादि । अनुमानेन प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि, अनुमानञ्च—

तत्र यद्दयदात्मकमिन्द्रियं विशेषात् तत्तदात्मकमेवार्थमनु-
धावति ; तत्स्वभावाद्भिमुत्वाच्च ॥ ६ ॥

णीति यदुक्तं तत्र किमिन्द्रियं केनेन्द्रियेणान्येन वा गृह्यते ? तेषामिन्द्रियाणां
द्रव्याणि पञ्चेति पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीत्यनेनोक्तम् । तेषु कस्येन्द्रियस्य किं
द्रव्यम् ? पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानीत्यनेन तेषामिन्द्रियाणां पञ्चाधिष्ठानान्यक्षिणी
कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेत्युक्तम् ; तेषु कस्येन्द्रियस्य किमधिष्ठानम् ?
पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति च यदुक्तं तत्र कस्येन्द्रियस्य
कोऽर्थः ? इति शिष्यप्रश्नमभिसन्धयाह— तत्रत्यादि । तत्र तेष्वध्यात्मद्रव्य-
गुणेषु मध्ये इन्द्रियाणां पञ्चानामनुमानगम्यानां दर्शनादिकर्मणा लिङ्गनानु-
मानबुद्धैश्च विषयतया ग्रहणयोग्यानां न तु प्रत्यक्षबुद्धयोपमानबुद्ध्या वा
अणुत्वादावरणत्वादुपमानाभावाच्च । यतः पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानां
खादीनां पञ्चानां महाभूतानां विकाराः परिणामविशेषरूपाः, तेषां समुदायः तत्र
मेलकसमवायेन मिलितो विशिष्टपूर्वः स्वरूप आत्मा येषां तेषां तथा । समुदाय-
पदेन खादेयैकैकभूतविकारात्मकत्वमिन्द्रियाणां निराकृतम् । तथाहि हि खादिभ्यो
विशिष्टापूर्वमक्रियस्वरूपत्वं नोपपद्यते । न हेतुकं कालपरिणतमपि भूतान्तरयोगं
विना पूर्वविशिष्टस्वरूपत्वमापद्यते, स्वरूपञ्च न जहाति ; यथा ब्रह्म । तथा
हि बीजधर्मिणि सूक्ष्मशरीरे यान्याहङ्कारिकाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादि-
संज्ञकानि निष्क्रियाणि नित्यानि सन्ति, तेषां चक्षुरादयैकैकमिन्द्रियं स्थूल-
शरीरारम्भे तु शुक्रशोणिते गर्भाशयगते संयुक्ते अव्यापन्ने परलोकादवक्रान्त-
सूक्ष्मशरीरिणा सूक्ष्मदेहस्थैः पञ्चभिर्महाभूतैर्विकार्यमाणैः सृष्टानां पञ्चाकाशा-
दीनां महाभूतानामेकैकभूताधिकानि पञ्चैव भूतान्यनुभविस्य तत्तदेकैकाधिक-
पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वेन जातानां सतां वस्तुरूपाणामिन्द्रियाणां
चक्षुषि पाञ्चभौतिके तेजोऽर्थादधिकं वचते, श्रोत्रे तथैव पाञ्चभौतिके स्वमाकाशो-

चक्षुर्बुद्ध्यादयः करणकार्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ; महाभूतानि खादीनि तेषां विकारः
परिणामविशेषः, समुदायो मेलकः, स आत्मा समवायिकारणं येषां तानि । विशेषेणाधिकत्वेन ।
एतदुक्तं भवति— पाञ्चभौतिकेऽपि तेजोऽधिकत्वात् चक्षुस्त्वैत्रयं व्यपदिश्यते, एवं घ्राणादिष्वपि
पृथिव्याद्यधिकत्वेन पार्यवत्वादिव्यपदेशः ।

अथ कथं चक्षुस्तैजोऽधिकं, घ्राणं पृथिव्याधिकमित्याद्युक्तध्यायत इत्याह,— तत्रेत्यादि ।
यदिन्द्रियं विशेषात् यदात्मकं, तद्भूतारब्धं तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूतारब्धक-

ऽधिकत्वेन वर्तते, घ्राणे त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिके क्षितिरधिका वर्तते, रसने चेन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिक आपोऽधिकाः, स्पर्शने त्विन्द्रिये तथैव पाञ्चभौतिकेऽनिलोऽधिको वर्तते । इत्यभिप्रेत्याह—विशेषणेति । पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वोपदेशेन चक्षुरादीनां तेजोमात्रादेरकैकभूताधिकपाञ्चभौतिकत्वं विशिष्टस्वरूपहेतुभावोक्तस्तेजोमात्राद्यैकैकात्मकत्वं तत्तदर्थग्रहणायोग्यत्वं वारितमेकैकभूतेभ्यश्च न विशिष्टस्वरूपत्वमिति ख्यापितमिति । सतामितिपदेन स्थूलशरीरविनाशेऽपीन्द्रियाणां नाशाभावस्तदधिष्ठानचक्षुर्गौलकादिनाशश्च ख्यापित । प्रत्येकमधिष्ठानोपदेशेन एकेन्द्रियवादां निराकृतः पञ्चसु स्थानेषु एकैकस्य युगपदधिष्ठानानर्हत्वान् । पञ्चधाभूयति चेत् ? न । पञ्चधाभावेऽपि उपादानान्तरापेक्षत्वान् । पञ्चधा स्वरूपेणैव प्रसिद्धेति चेत् ? तर्हि पञ्चैव भवन्ति इन्द्रियाणीति । मनोवद्रेकमेवेन्द्रियं यदधिष्ठानं यदाधितिष्ठति तदा तदर्थं गृह्णातीति चेत् ? तदा तदधिष्ठानादपगाधिष्ठानगमनेन स्वस्याधिष्ठाने सततावस्थानाभावः स्यात् नदिष्टत्वे मनोवदाभ्यन्तरेन्द्रियत्वापत्तिर्यदि तत्र वाद्याधिष्ठानाद्वाह्यत्वमुच्यते तदा स्पर्शनस्य दशनादियोगपद्यापत्तिः सत्त्वत्रैव स्पर्शनेन्द्रियसत्त्वान् । विशेषणोपदेशेन पञ्चेन्द्रियाणां समपञ्चमहाभूतात्मकत्वं निराकृतम् । तथात्वे हि पञ्चेन्द्रियाणां तुल्यः स्वभावः स्यात् ।

ननु पञ्चानामिन्द्रियाणामेकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेत् समवायीति तिस्रं पणीये वक्ष्यति. तन् कथं पञ्चेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते ? तेनैव ह्येकेन स्पर्शनेन्द्रियेण सर्वार्थानां ग्रहणं भवतीति चेत् ? न. युगपदेव पञ्चानामर्थानां ग्रहणापत्तः । मनस एकत्वेन यत्रैव स्पर्शनेन्द्रिये योगस्तद्देशवच्छेद एव स्पर्शनेन्द्रियेणार्था गृह्यन्ते । अणुत्वाद्धि मनसो नैकदा सर्वेस्पृश्यस्पर्शनं स्यादिति चेत् ? नदापि तद्देशवच्छेद एव युगपत् सर्वार्थग्रहणं स्यात्. स्पर्शनग्राह्या हि सर्वार्था इति । करचरणतलादित्वात् विशेषस्य भूतांशविशेषारब्धत्वेन वैशिष्ट्यादितराङ्गावयवत्वचो रोमकृपादिमृदुत्वकाटिन्त्यादिभिः स्वल्पानल्पस्पर्शास्पर्शग्रहणवद्भूतविशेषारब्धत्वेन चक्षुर्गौलकीयादित्वात् वैशद्यादिगुणविशेषेण विशिष्टस्वरूपाणां स्पर्शनेन्द्रियाधिष्ठानानां रूपाद्यर्थयोगाद् रूपादिग्रहणं स्यादिति न वाच्यम् । इन्द्रियार्थानां पञ्चत्वेन चक्षुरादीनामेकैकैकेन्द्रियस्यैकैकार्थग्रहकत्वान् । न हि रूपं मेव अर्थं विषयमनुगृह्णात्यनुधावति, यत् तेज प्रधानं तत् तेज प्रधानमेव विषयं गृह्णातीत्यर्थः ; एवं पार्थिव्यादित्वात्पि वाच्यम् । तत्र हेतुमाह,—तत्स्वभावान् विभुत्वाच्च, तत्स्वभावादिति प्राधान्यां रूपादीनां यः स्वभावः तैजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावादेवेत्यर्थः, विभुत्वादिति

स्पर्शति स्पर्शनमित्येवमादि । यदि च रूपादीनां नीलपीतादिभेदेन चक्षुरादेः-
कैकेन्द्रियार्थानां नानात्वदेकस्यैव स्पर्शनेन्द्रियस्य रूपाद्यर्थानां नानात्वमिति
तथापि रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामैक्यवद्रूपस्पर्शादीनामैक्यमर्थत्वादिति
यत् तन्न युक्तं भवति मनोविषयस्याप्यर्थत्वादिति । विषयत्वसामान्यात्
स्पर्शरूपादीनामक्यं भवति । रूपत्वादिसामान्येन नीलपीतादीनामिवेति
चेत् ? न । बुद्धिलक्षणानामर्थानां पञ्चत्वादिन्द्रियाधिष्ठानानां पञ्चत्वाच्च ।
तत्र पञ्चेन्द्रियाणि मूर्क्षमदेहे हृदये तिष्ठन्ति । तत्र तिष्ठतामेव प्रसारणादि
गमनावस्थानादिना चक्षुरादीनामथग्रहणाच्च । चक्षुर्हि हृदि तिष्ठन् स्वाधिष्ठान-
गोलकमधिष्ठाय वर्त्तमानं ज्योतिषः प्रसारणेनार्थं गृह्णाति, स्पर्शनं
त्वचमधिष्ठाय वर्त्तमानमेवार्थं गृह्णाति, श्रोत्रं कर्णाधिष्ठाय, घ्राणं नासिका-
मधिष्ठाय, रसनं जिह्वामधिष्ठाय वर्त्तमानमिति, गोलकाद्याकृतिविशेषण
पञ्चत्वाच्च । तैजसत्वादिजातिपञ्चत्वाच्चेति ख्यापितं पञ्चमहाभूतविकारसमु-
दायात्मकानामिति वचनेनेति । अत्रापरे चक्षुर्गोलकाद्यधिष्ठानेषु सन्तु
रूपाद्युपलब्धिरनुपलब्धिश्चासन्स्विति । अतो भूतैकैकप्रधानपाञ्चभौतिकाक्षि-
गोलककणतज्जिह्वानासिकमेवाधिष्ठानतयोक्तम् । यत् एवंन्द्रियाणि भवन्ति,
न त्वपराणि सन्ति कानिचिदिति यद्गदन्ति तदपि निरस्तं सतामित्युपदेशेन ।
न हि तिमिरादिव्याधिश्चक्षुर्गोलकादी निव्वकल्ये केनापि द्रष्टुं शक्यते
स्मद्दुं वेत्यादि ।

न च दोषदृषितत्वेनाथग्रहणमिति चेत् ? तर्हि चक्षुरादीनां द्वित्वाद्यापत्तिः
स्यात् । द्वित्वे हि सर्वेनाक्षणा निर्मीलिते च दक्षिणेर्दक्षिणं यत् तथात्वेन
पश्यता परिचीयते तथेतरेणापि । तत् सव्यं निर्मीलितेऽप्यक्षिगोलके दक्षिणे-
नाक्षणा पश्यता परिचीयते तदेवेति । अत्र केचिदेकस्मिन् नयनविनाशे तेन
दृष्टस्यार्थस्य परेणाक्षणा प्रत्यभिज्ञानं मनसा प्राक् परिचितत्वादित्यतो नयनादे-
द्वित्वमेव न त्वेकं नासिकया व्यवहिते द्वित्वेन दृष्टत्वादिति यदाहुः तन्न ।
नासिकया व्यवधानेन चक्षुषोर्द्वित्वाभिमानादेव न वस्तुतः । न चैकाक्षिनाशे
द्वितीयाक्षिनाशाभावात् कथं नेत्रस्य द्वित्वमिति वाच्यम् एकावयवविनाशे-
ऽप्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानात् ? सर्वव्यवधानामवयविनो वा नियमेन न नाशः
स्यादिति । अतस्त्वेकगोलकविनाशे सति नान्यत्वं स्यादिति । दृष्टान्तविरोध-

हत्कत्वात्, समानजातीयतैजसादिग्रहण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थः । तद्वदेन ग्रन्थेन
एतदनुमानमुपदिश्यते— एतच्चक्षुर्गोलकं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् बाह्यालोकात् ;

इचेत्, उच्यते—गोलकान्तरावस्थितावयवत्वेन चक्षुषो गोलकनाशे नाशा-
 भावाभित्यक्ताच्चेति पञ्चेन्द्रियाणीति वचनेनोपदर्शितम् । अत्र पञ्चेति
 संख्या त्विन्द्रियाभिष्ठानान्पेवेन्द्रियाणीति न युज्यते गोलकादीनि पुन-
 र्भौतिकानि दृश्यन्ते । इन्द्रियाणि तु साच्चिकात् खलु वैकारिकादहङ्कारान्
 तैजसाहङ्कारसहायादुत्पन्नान्युपदिश्यन्ते, न च भौतिकानि । चक्षुरादिभिर्हि
 मूक्ष्मत्वेऽपि मूक्ष्मं वा महद्वा वस्तु गृह्यते । सत्त्वगुणस्य प्रकाशलक्षणत्वेन
 साच्चिकाहङ्कारजत्वे साच्चिकत्वेन प्रकाशात्मकत्वात् तच्च प्रकाशात्मकत्वं भौतिकत्वे
 पुनर्न सम्भवति अणुना महतो व्यापनासम्भवात् । न ह्यव्याप्यार्थग्रहणं सम्भ-
 वतीति । तत्रोवाचाक्षपादगतौ—“रश्म्यथेसन्निकर्षविशेषान् तद्ग्रहणम्”
 इत्यर्थानामिन्द्रियेणाणुना तैजसरूपेण भूतैकैकप्रधानपाञ्चभौतिकेन रश्मिना
 सन्निकर्षविशेषादणुना महताञ्च ग्रहणमुपपद्यते । यथा भौतिकेन प्रदीपादिना-
 ऽणुना महदणु च वस्तु प्रकाशयते । अत्र “तदनुपलब्धेरहेतुः” रश्मिस्वरूपेन्द्रिये-
 न्द्रियाथेसन्निकर्षा न हेतुर्गोलकाद्यतिरिक्तस्य रश्मिरेनुपलब्धेरिति न वाच्यम् ।
 “नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः” इति । अस्यार्थः—
 अणुरूपादिष्ठानेनानुमीयमानस्य रश्मिस्वरूपचक्षुरादेरेनावृत्तस्यापि प्रत्यक्षतो-
 ऽनुपलब्धिर्नासद्भावहेतुः । कथं तर्हि नोपलभ्यते ? उच्यते—“द्रव्यगुणधर्म-
 भेदाच्चोपलब्धिर्नियमः” द्रव्यस्य गुणस्य द्रव्यगुणस्योद्भूतत्वान्द्रूतत्व-
 धर्मभेदात् तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य परमाप्त्वादिसाधारणद्रव्यगुणशोपलब्धौ
 नियमः । उद्भूतस्य प्रत्यक्षमनद्भूतस्याप्रत्यक्षमिति । ननु चक्षुरादेरुद्भूत-
 रूपमेव न कथं प्रत्यक्षमिति चेत् ? उच्यते—“कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः
 पुरुषाथेतन्त्रः” इति । अस्यार्थः—पुरुषार्थोऽदृष्टविशेषः, तत्तन्त्रस्तद्धीनेन्द्रि-
 याणां व्यूहो निर्माणविशेषः । कर्मकारित इन्द्रियारम्भकाणां कर्म-
 विशेषेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोग्यतासाधनतया कारित इति चक्षुरादीनां न
 प्रत्यक्षयोग्यपरिमाणमस्तीति । “मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिर्वत् तदनुप-
 लब्धिः” इति । यद्वा बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धिरभिभवादनभि-
 व्यक्तितोऽनुपलब्धिरिति । बाह्यालोकैरेनुग्रहाच्चक्षुरादिनार्थो गृह्यते ।
 तस्मादनभिव्यक्ता न चक्षुरादीनामुपलब्धिरिति । अथ सूर्यप्रकाशादि-
 सहकारेणार्थानां ग्रहणाच्चक्षुरादीनामुद्भूतरूपत्वेन बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् ।
 रसनमाप्यं, रूपानीनां मध्ये रसस्यैव प्रकाशकत्वात् दन्तोदकवत् ; तथा गन्धः स्वजातीय-
 गुणैकैर्बन्दिन्द्रियेणैव भूतविशेषगुणत्वात् रूपवदित्यादि ॥ ६ ॥

तिमिराद्यभिभूतत्वे तु सूर्यादिप्रकाशसहकारेणापि प्रत्यक्षजननं न स्यात् । अभिभूतस्य स्वकर्मण्यशक्तत्वादिति सर्वदाभिभावकद्रव्यान्तरकल्पनया रात्रि-चराणां विडालादीनां चक्षुषि रश्मिदर्शनेनान्येषामपि पुरुषाणां दिवार्कतेजसा अभिभूतरश्मौ चक्षुषि रश्म्यनुमानं भवतीति । तथा सति काचाद्यन्तरित-प्रदीपेनेव रश्मिसत्त्वाद्यङ्गुगदिनाऽर्थः प्रकाशयते । तेनेन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे कुड्यान्तरितार्थानां पुनरनुपलब्धिने व्याहन्यते । इन्द्रियेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्या-प्रतिघातेनोत्पत्तेः । अप्रतिघातकत्वे हेतुः वैशद्यं भावानां यथादित्यरश्मिना स्फटिकान्तरितेऽपि दाहो दाहः स्यादप्रतिघातत्वात् । ननु काचादिकमपि कुड्यादिवत् सन्निकर्षोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं परस्परं प्रतिघातकत्वधर्मादिति चेत् ? न । आदर्शदिकयोः प्रसादस्वाभाव्यात् प्रतिबिम्बरूपोपलब्धवद्धि चक्षुरादीनामर्थं सन्निकर्षोत्पत्तौ काचस्याप्रतिघातकत्वं कुड्यादेः प्रतिघातकत्वमिति । अत्र तु प्रमाणं “दृष्टान्मितानां हि नियोगप्रतिषेधो नोपपद्यते” इत्यक्षपादयौतम-वचनमपि तुल्यम् । मुश्रुतेऽपि—“इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः । नियमान् तुल्ययोनित्वात्मान्येनान्यमिति स्थितिः” इति वचनेन श्रोत्रादीनां शब्दादिग्रहणनियम एकैकाधिकपाञ्चभौतिकत्वेन तुल्ययोनित्वाच्छब्दादीनामित-रार्थग्रहणप्रसङ्गस्तु सान्त्विकादृष्टारिकत्वमात्रे भवतीति । चरकाचार्य्योऽपि तज्-ज्ञापयितुमाह—तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियमित्यादि । तत्र तेषु पञ्चसु इन्द्रियेषु मध्ये यदिन्द्रियं तेषु पञ्चसु महाभूतेषु मध्ये यदात्मकं यद्भूतमथान आत्मा स्वरूपं यस्य तन् यदात्मकं तत्तदात्मकं तद्भूतमथानमेव तदिन्द्रियं तदात्मकं तद्भूत-गुणमथ तदेकैकभूताधिकत्वेन विशेषान् प्रायेणानु लक्ष्यीकृत्य धावति ग्रहीतु-मिति शेषः ।

नन तैजससहायसात्त्विकादृष्टारिकत्वेऽप्येवमिन्द्रियाणि स्वार्थमनुधावितुं नाहन्तु कथं भौतिकत्वे एव चक्षुरिन्द्रियं रूपमिव रूपिणां मूर्त्तान् भावान् गृह्णाति नतराणीन्द्रियाणि शब्दाद्यथैवतो गगनादीन् ग्रहीतुमहन्तीति ? अत आह—तत् स्वाभाव्यादित्यादि । तेषां बाह्यानां रूपादीनां यः स्वभावस्तैजस-त्वादिस एव स्वभावो यस्य तस्य भावः तस्मात् । तथा समानयोनित्वे स्वभाषविशेषादित्यर्थः । व्याख्यानमिदं तु समग्रवचनं, तेन तत्स्वभावादिति यद्यदात्मकमिन्द्रियं तस्य विशेषान् तदात्मकार्यग्रहणाहेतासद्भावापि स्वभावादिव ; विशेषश्चायं चक्षुरिन्द्रिय तैजसमपि तैजसं रूपं विशेषादनुधावति । रूपवद्द्रव्यं तत्तद्द्रव्यमयीमाकृतिश्च कुत्सिताकृत्सितां पृथिव्याः कृष्णरूप-

प्रभामन्थकारमातपालोकवदनुभावति । आकाशश्च अप्रतिघातमरूपं तद्वत्त्वेनोप-
चर्यते । मिश्रभक्षविशदपिच्छलादिकश्च गृह्णाति न तु शब्दस्पर्शरसगन्धान् ।
स्पर्शनश्च वायव्यं स्पर्शं शीतोष्णदलक्षणस्वरादीनापि गृह्णाति । विशेषेण
स्पर्शविपर्ययप्रतिघातमाकाशं चानुभावति न च शब्दरूपरसगन्धान् ।
श्रोत्रं त्वान्तरीक्षं शब्दं गृह्णाति, न स्पर्शादिकं । न वाऽऽकाशम् । रसनमाप्यं
रसं गृह्णाति न शब्दादीन् । घ्राणं पार्थिवं गन्धमनुभावति न रसरूप-
स्पर्शशब्दादीन् इति । ननु रूपादयोऽर्थाः कथं चक्षुरादीनीन्द्रियाणि न
गृह्णन्ति तुल्ययोनित्वादितस्त्वभावादिति ? अत आह—विभुत्वाच्च ।
स्वाधिष्ठातृदेवतावत्त्वेनात्मकृतशुद्धभूतमयत्वेन च विभुत्वाद् भावनादिक्रिया-
वत्त्वादिसामर्थ्यात्, तथा च चक्षुस्तेजसं तेजसं रूपमनुभावति, श्रोत्र-
मान्तरीक्षमान्तरीक्षं शब्दमनुभावति, अनुभावति तु स्पर्शनं वायव्यं वायव्यं
स्पर्शम् । रसनमाप्यमाप्यं रसमनुभावति, तथानुभावति घ्राणं पार्थिवं पार्थिवं
गन्धमिति । न गन्धादयो घ्राणादीनि गृह्णन्ति । विशेषतो ग्रहणं बोध्यम् ।
गौतमेनाप्युक्तं—“पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्प्रधानम्” इति । पृथिव्यादीनामुत्त-
रोत्तरभूतेषु गन्धादिपूर्वपूर्वगुणहासेऽपीन्द्रियादीनां पार्थिवादीनां रसादि-
ग्रहणापत्तिर्न भवति, पूर्वपूर्वगन्धादेरकैकगुणोत्कर्षात् । घ्राणादीन्द्रियं
तद्गन्धादिप्रधानम् । तथा च पञ्चभूतगुणवत्त्वेऽपि गन्धप्रधानं घ्राणामन्द्रियम्,
रसप्रधानं रसनं, रूपप्रधानं चक्षुः, स्पर्शप्रधानं स्पर्शनं, शब्दप्रधानं श्रोत्र-
मिति । ततो घ्राणेन लवणादयो न गृह्यन्ते, रसेन रूपादय इत्येवमादि ।
गन्धादेरकैकगुणोत्कर्षव्यवस्थानं घ्राणादीनां तत्तदास्मभकपृथिव्यादीनां
भूयस्त्वात् । सगुणानां हि पृथिव्यादीनां घ्राणादीन्द्रियरूपेण परिणामादिति ।
न चाकाशं चक्षुरनुभावति । “परन्तु मूर्त्तिमदद्रव्याविपर्ययस्याकाशस्य
चक्षुरर्थाभावस्य चक्षुर्जानाभावेनाभावानुख्यप्रमाणेन स्थिरगुरुस्वरकाठिनसान्द्रादि
रूपेण ज्ञातस्य धारणासामर्थ्येन निश्चयात् कूपपतनं गच्छतो न सम्भवतीति ।
तत्र तत्र तस्य तस्याथस्य प्राधान्येन प्रकाशकत्वादिभिव्यक्तत्वाच्च” इति
कश्चित् ; एतेन कपिलोक्तसाम्यमूत्रम् आहङ्कारकत्वश्रुतेन भातिकानीति,
न विरुद्धम्, अहङ्कारकायप्रकरणाक्तानि यानि दशेन्द्रियाणि सूक्ष्मदेहस्थानि
तानि न भौतिकानि आहङ्कारकत्वश्रुतेः, सूक्ष्मदेहस्थानि तु आहङ्कारक-
तत्तदिन्द्रियाधिष्ठितात्मकृतभूतकैकाभिकपाञ्चभातिकानीन्द्रियाणि । न केवलं
तेजोऽपतपणात् तेजसं चक्षुर्वृत्तितो हृदयवस्तुतो रूपरूपवदादितश्च भौतिकत्व-

तदर्थतियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं
विकृतिमापद्यमानं यथास्त्वं बुद्ध्यापघाताय सम्पद्यते । समयोगात्
पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्त्वं बुद्धिमाप्याययति ।

सिद्धेः । प्राप्त्यर्थप्रकाशलिङ्गाच्च वृत्तिसिद्धिः । आत्मकृतभूतानामेकैकाधिक-
भूतस्य न्यूनाधिकाभ्यां भागगुणाभ्यामिन्द्रियाणां निष्पत्त्या तत्तान्तरत्वेनाह-
कारिकेन्द्रियतो विशिष्टत्वेन रूपादिवृत्तिः सिद्धा । तत्ता हि तदात्मकृतैकैक-
भूताधिकपाञ्चभौतिकता । तेन तद्भौतिकमर्थं सम्बद्धं सर्पन्ति चक्षुरादीनीति ।
न तु वृत्तिग्रहणे द्रव्यनियमः । एकैकभूताधिकमिन्द्रियमेकैकभूताधिकमेव द्रव्यं
गृह्णातीति नियमो लभ्यते, पृथिव्यम्बुगुणवहुलद्रव्ये मधुरो रसो रसनेनाम्बुगुण-
जलवहुत्वेन न गृह्यतामिति । अतो रसादिमात्रगुणनियम एव तद्गुणयोगात् ।
इत्येवमादि कपिलवचनं न विरुद्धं ज्ञयम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इत्यमिन्द्रियेन्द्रियाधिष्ठानेन्द्रिय-द्रव्येन्द्रियार्थेन्द्रिय-बुद्धिमनांसि
यथायोग्यं निदिश्योपदिश्य च तैरुपक्रमणं दर्शयति—तदर्थेत्यादि । यद्यदात्मक-
मिन्द्रियं तदिन्द्रियस्यार्थेन महानियोगात् रूपाद्यतदर्शनादितः, अयोगात्
सर्व्वंशो रूपाद्यदर्शनादितः, मिथ्यायोगात् द्विष्टभैरवादिमूत्तिदर्शनादितः । स-
मनस्कं तदिन्द्रियमात्रस्य चेष्टाहेतुत्वापन्नेन मनसा सहैव तदिन्द्रियं चक्षुःश्रोत्रादिकं
विकृतिं मनस्तदिन्द्रियचेष्टाप्रयोजकताक्रियायां चक्षुरादिकन्तु स्वाथग्रहणे चेष्टाया
वृद्धिन्यूनान्यथाभावान्यतममापद्यमानम् । यथास्वेति—तदिन्द्रियजबुद्ध्यापघाताय
सम्पद्यते इति पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यापघातेन भवन्तैरिन्द्रियकाः शारीररोगाः । रस-
नेन्द्रियार्थमिथ्यायोगात् समनस्करसनबुद्ध्यापघातेन भवन्ति सर्वाङ्गावयवग-
ज्वरादयः शारीररोगा इति । इति तु व्याधिहेतुत्वं स्वस्थाधिकारे दर्शितं
तत्परिवर्जनाथम् । सुतरां त्रिविधमिन्द्रियेन्द्रियार्थयोगं विहाय समयोगा-

चक्रपाणिः—शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति, तदर्थेत्यादि ।—तदिन्द्रियमर्थस्य
रूपादेरित्योगो रूपाद्यतदर्शनम्, अयोगो हीनमात्ररूपादिदर्शनं सर्व्वंशो रूपाद्यदर्शनम्,
मिथ्यायोगो विकृतर्थाभस्वरूपादिदर्शनं, समनस्कं मनसा सहितं, विकृतिं विकारमापद्यमानम् ।
समनस्कमिति विशेषणं कुर्व्वन् चक्षुराद्युपघातात् मनसोऽप्युद्दिग्भवद्वैर्न्यादिकृत्तणो विकारो
भवतीति दर्शयति । यथास्त्वं या यस्यात्मीया बुद्धिः, सामर्थ्ययोगात् समयोगात्, पुनःसम्प-
पुर्व्वंप्रकाशं व्यावर्तयति, प्रकृतिं स्वभावमनुपधीयमानमिन्द्रियमिति शेषः, यथास्त्वं बुद्धिमाप्याप-
यसीत्यात्मीयां बुद्धिं सातत्येन जनयतीत्यर्थः ।

• मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ७ ॥
दिन्द्रियार्थयोः समयोगात् पुनस्तु समनस्कामिन्द्रियं प्रकृतिं स्वभावमापद्यमानं यथास्वं तदिन्द्रियजां बुद्धिमाप्याययति सातत्येनानुवक्तयद् वदयति ।

अथ ब्राह्मणञ्चेन्द्रियोपक्रमणमुपदिश्य आभ्यन्तरेन्द्रियोपक्रमणमुपदिशति, अत्र मनोऽर्थं प्रागनुक्तमुपदिशति—मनसरित्त्वत्यादि । चिन्त्यमिति उक्तपञ्चेन्द्रियबुद्धिभिन्ना बुद्धिश्चिन्तात्रोच्यते, तद्विषयं चिन्त्यं, मुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नबुद्धरहङ्कारस्मृतिस्मरणीयादिकं (चिन्त्यत्वेन मनोऽर्थः । न तु ब्राह्मत्वेनात्मब्राह्मत्वात् ।) तत्र तस्मिंश्चिन्त्येऽर्थे मनसः समानातिहीनमिथ्यायोगा बुद्धेश्च शीघ्रतिस्मृतिरूपायास्ततः समनस्कादिन्द्रियाच्च जाताया बुद्धेश्च त एव समयोगादयो योगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्तीति । तत्र चिन्त्ये मनसः समानयोगादिवुद्धेश्च प्रकृतेः स्वभावस्य हेतुर्भवति । तत्र चिन्त्ये मनसोऽनियोगहीनयोगमिथ्यायोगा बुद्धेश्च । बुद्धेर्मनश्च विकृतेर्बुद्धिदान्यन्यतररूपान्यथाभावरूपाया हेतवो भवन्ति । मनसाश्चिन्त्यानामितिचिन्तनादचिन्तनान्मिथ्याचिन्तनाच्च मनोबुद्धिविकृतिमापन्नता प्रज्ञापराध उच्यते । तेन मनःकायवाचां कर्मणामतियोगायोगमिथ्यायोगेभ्यो भवन्त्यागन्तवः शारीररोगाश्च, भवन्ति च लोभमोहादयो मानसरोगा इति प्रज्ञापराधजाः ।

नन्विन्द्रियेन्द्रियार्थयोमनोमनोऽर्थयोश्चातियोगान् कदाचित्तियोगाद्वातादेव द्विरिव भवितुमर्हेति । पञ्चेन्द्रियाणां मनसश्च कुतोऽर्थग्रहणेऽन्यथाभावः स्यादिति चेत् ? सत्यं : स्वस्वार्थानामतियोगोऽयोगश्च द्विविधः । इन्द्रियाणां मनसश्च स्वस्वप्रभावान् अनल्पानतिशयितानामर्थानां सातत्येनोपयोगः । अतिशयितानाञ्च यदृच्छयोपयोगश्चातियोगः । सातत्येनानुपयोगस्त्वनल्पानतिशयितानां यदृच्छया चाल्पानामुपयोगश्चायोगः । अनल्पानतिशयितानां मनोऽननुकूलानां सातत्येनोपयोगः अतिशयमनोऽननुकूलानां यदृच्छयोपयोगश्च

पूर्वं मन उक्तं तस्य प्राणं विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्यमर्थ इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद् गृह्णाति तच्चिन्त्यं, यदि वा, इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो गृह्णाति तच्चिन्त्यम्, एतच्च प्राधान्यादुक्तं, तेन मनोऽर्थानां सुखादीनामनुपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् । त एवेति—मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथातिहीनमिथ्यायोगाश्च, प्रकृतिरिक्तकारः स्वभाव इति यावत्, विकृतिरिक्तकारः ; तत्र चिन्त्यस्य समययोगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहेतुर्भवति, अतियोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तनध्यानादिलक्षणाया

तत्र इन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृति-
भावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः । तद् यथा—सात्म्येन्द्रियार्थ-

मिथ्यायोगः । तेभ्यो भवन्तीन्द्रियाणां मनसश्च वृद्धिहासान्यथाभावाः ।
सति च तथात्वे वृद्ध्यापि पुनरिन्द्रियाणां मनसश्च नानुवृत्तते सम्यगर्थग्रहण-
शक्तिरथेनाभिभूतत्वात् । तथाभूतेनायथास्वावस्थानात् । यथास्वावस्थो हि भावः
सम्यग् यथास्वकम्पे सार्थयितुमर्लं भवति वृद्धिश्चक्षुष्यादिना चक्षुरादीनान्तु
सम्यगाहारादितः समवायेन भवति, भवति च सम्यगर्थग्रहणशक्त्यावरकदोषाप-
हरणम् । तथा चक्षुषो भास्कराद्यतितेजस्विनामुग्ररूपयोगात् तैजसांशवृद्धौ
तर्पकश्लेष्मणः क्षयात् स्वार्थस्य सम्यग्ग्रहणशक्तिः फलं हीयते । एवं श्लेष्मणा
अनुतपितं हि चक्षुस्तेजोमयं सम्यगर्थं ग्रहीतुमर्लं भवतीति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—एवं श्रोत्रानुकूलवातादीनामितिशब्दादिभिरभिभवाद् वृद्ध्यापि
श्रोत्रादीनां सम्यक् स्वार्थग्रहणशक्तिर्नानुवृत्त इति । तत्र किं कर्तव्यमित्यत
आह—तत्रेत्यादि । तत्र समनस्कानामिन्द्रियाणां स्वस्वार्थातियोगादिभिः
स्वस्वबुद्ध्युपघातः स्यात् । मनोऽर्थातियोगादितश्च मनसो बुद्धेश्चोपघातः स्यात् ।
तस्मिन्नुपघाते सति इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां पञ्चानां समनस्कानां मनःसहिताना-
मर्थान् श्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणमनसामुपनापः स्यात् । तस्मादनुपतप्तानां
पष्णां श्रोत्रादीनां स्वस्वार्थरतियोगादियोगवर्जनेनानुपतापायानुपतापार्थं
भाव्युपघातानुत्पत्तये प्रकृतिभावे स्वभावसत्तायां प्रकृत्यनुवृत्तौ एभिरव्यव-
हितोत्तर वक्ष्यमाणहेतुभिरुपायैः प्रयतितव्यं प्रयत्नवता भवितव्यं पुरुषेणेति
शेषः । स्वस्वार्थरतियोगादियुक्तैरुपतप्तानान्तु आतुर्याधिकारे वक्ष्यमाणहेतुभिः
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमित्यर्थादेव लभ्यते ।

तान् हेतुनाह तद्यथेत्यादि । सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनेति, सात्म्याना-
मिन्द्रियार्थानां सं सम्यग्योगेन हेतुना श्रवणादिपञ्च इन्द्रियाणां स्वस्वार्थाति-
विकृतेर्हेतवो भवन्तीति वाच्यम्, अचिन्तनातिचिन्तनमयानकचिन्तनेमनोऽपि विकृतं मनोबुद्धि-
मपि विकृतां जनयतीति भावः ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—तत्रैतदो कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपतापायानुपघाताय, उपघातकहेतु-
वर्जनेनेत्यभिप्रायः, प्रकृतिभावे निर्विकारत्वकरणे भेद्यजोपयोगेनेत्यभिप्रायः । सात्म्येन्द्रियार्थ-
संदेहेन इति सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन, बुद्ध्या सम्यगिदं मम हितम् इदं ममाहितमित्यथेदयावेक्ष्य,
कर्मणां प्रवृत्तीनां सम्यग् प्रतिपादनेनेत्यहितकर्मपरिचारेण हितकर्मोपरिणेन च, एतेन प्रज्ञापराध-

संयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेद्यावेद्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपाद-
नेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन च ॥

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वदा स्मृति-
मास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम् । तद्भ्रानुष्ठानं* युगपत् सम्पादय-
त्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयञ्च ॥ ८ ॥

योगाद्यनुपतप्तानामनुपतापाय बुद्ध्या युक्त्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य विविच्य प्रकृति-
भावे प्रयतितव्यम् । मनसस्तु स्वार्थानियोगाद्यनुपतप्तस्यानुपतापाय प्रकृति-
भावे बुद्ध्या युक्तबुद्ध्या इदं हितमहितमिदमितिरूपेण सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य विविच्य
कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन बाह्यमनःशरीरप्रवृत्तीनामहितानां वर्ज्जनेन
प्रयतितव्यम् । देशकालात्मगुणविपरीतानां हितानामुपसेवनेन च हेतुना
पण्णामेवेन्द्रियाणामनुपतप्तानामुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यम् । आत्मगुण-
विपरीतेति प्रकृतिगुणविपरीतेत्यर्थः । एतेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगपरिहारेण
पञ्चेन्द्रियाणां प्रज्ञापराधपरिहारेण मनसोऽनागतवाधायाः प्रतिषेधः कर्त्तव्य
इत्युक्तम् । कालगुणविपरीतोपसेवनेनेति वचनेन परिणासपरिहारेण पण्णा-
मेवानागतव्याधिप्रतिषेधः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । देशोऽत्र विशेषेण ज्ञापनार्थं
पृथगुक्त इति ।

तस्मादिति । पुंसां मान्द्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य
कर्मणां सम्यक्प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन च पञ्चेन्द्रियाणा-
मनुपतप्तानामनुपतप्तस्य मनसश्चानुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयत्नस्य विधातव्य-
त्वाद्धेतोरात्महितं चिकीर्षता सर्व्वेण पुरुषेण सर्व्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तं
सर्ज्जित्तिन्द्रियपञ्चकेन मनसा वाचा कायेन वृत्त्यतेऽस्मिन् कर्मणीति तत् सता-
मारोग्यवतां वा वृत्तं साधु वा वृत्तं सद्वृत्तमनुष्ठेयम् । इन्द्रियबाह्यमनःशरीर-
प्रवृत्तिरूपमनुष्ठेयमाचरणीयम् । सन्तः स्वल्प इह चासुप्तिंश्च लोके शान्ति-
शौचाचारादियोगजनितधर्मप्रभावात् त्रिवर्गमव्यतिरिच्य जना वृत्तन्त इति ।

मूलाहितार्थप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्तुः उपदेशः कृतो भवति । एतेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञाप-
राधपरिहाराभ्यामनगताबाधप्रतिषेधरूपचेष्टोक्ता भवति । उपसृष्टविकारप्रतिषेधोपायस्तु देश-
कालेत्यादिना कथ्यते । गुणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, भाग्यशब्देन प्रकृतिविकारयोर्ग्रहणं, तस्मात्
कर्मणां क्रियारूपाणां शाकविहिताद्येन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठानमारोग्यहेतुः तच्च कर्म हितं

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽभिवेश !

तद्व्यथा—देव-गो-ब्राह्मण-गुरुवृद्ध-सिद्धाचार्यान् चर्चयेत् ।

नन् सद्वृत्तं कस्मादनष्टेयं न त्वसद्वृत्तमित्याशङ्क्याह—तद्दीत्यादि । किञ्च तत् सद्वृत्तं किं गुणमित्यत आह—तद्दीत्यादि । हि यस्मात् तत् सद्वृत्तस्यानुष्ठानं युगपदर्थद्वयं सम्पादयति यदैवारोग्यं तदैवेन्द्रियजयम्, न तु कदाचिदारोग्यं कदाचिदिन्द्रियजयमिति । अथेद्वयं विवृणोति आरोग्य-मिन्द्रियजयञ्चेति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—तत् सद्वृत्तमखिलेन प्रायेण कान्स्थ्येन वा : यद्वा हि यस्मात् तदनष्टानं युगपदारोग्येन्द्रियजयसम्पादकं तत् तस्मात् तत् सद्वृत्तमखिलेनोप-देक्ष्याम इत्यथेः ।

इत्थञ्चाखिलेन सद्वृत्ते सत्युपदेष्टव्ये मात्राशनादिकमातुराशनाचाराश्च वेगधारणवज्जेनादयश्च ये सद्वृत्तरूपा उक्तास्तेभ्योऽवशिष्टं सार्व्वर्त्तुकं सद्वृत्तमुपदिशति—तद्व्यथेत्यादि । तत्रादौ पूज्यत्वादाह देवेत्यादि । गुरु-शब्देनात्र वर्णतोऽसवर्णानां शूद्रान्तानां पूर्वपूर्ववर्णा गुरुः । सवर्णतः पुन-र्ज्ञानतो ब्राह्मणानां, शौर्यतः क्षत्रियाणां, धनतो वैश्यानां, वयसा शूद्राणामधिका ये ते गुरवः । सच्चेषाञ्च मानापितरौ पितृव्यादयश्च सम्पर्काः । असम्पर्कास्तु सवर्णा उत्तमवर्णाञ्चेति विशेषेण वर्णतो गुरुः, कनिष्ठप्रापक्षया गरिष्ठत्वभापनार्थम् । सच्चेषां मर्त्यानां देवा गुरवः । गावश्च मर्त्यानां ब्राह्मणादीनां नृणां गुरवः । ब्राह्मणाश्च वर्णानां गुरवः । गुरवश्च वृद्धादीनां गुरवः । वृद्धाश्च सिद्धादीनां गुरवः । सिद्धास्तापसाः । ते पुनराचार्याणां गुरवः । इत्युत्तरोत्तराणां पूर्व-पूर्वाच्चैकत्वख्यापनार्थं तदैवानुपूर्व्यां निर्देशः कृतः । आचार्या ब्रह्मादौ गुरुः । एतच्चानुष्ठानं धम्मद्वारेणारोग्येन्द्रियजयसम्पादकम् ।

सद्वृत्तानुष्ठानरूपं, तस्मात् कारणान् आःमहितं कर्तुं मिच्छता स्मृतिमास्थायावधानेन सद्वृत्तोपदेशं स्मृतेःवर्थः । सतां वृत्तमनुष्ठानं देहवाहानःप्रवृत्तिरूपं सद्वृत्तमनुष्ठेदम् । इह जन्ममि जन्मान्तरे च शान्तिशौचाचारादियोगजनितधर्मप्रभायात् त्रिवर्गमव्याकुलमुपयुञ्जानास्तिप्यन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते, अधार्मिकान्तु विद्यमाना अप्यप्रशस्त्वावधानधेनासन्त इत्युच्यन्ते । सद्वृत्तानुष्ठानं दर्शयति—तद्दीत्यादि । सद्वृत्तानुष्ठानं नाम्यश्रियमभिलषेदिःयाद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यन्त्रगते, यन्त्राभ्यासात् तदिन्द्रियं जीयते इत्युक्तमिन्द्रियविजयञ्चेति ॥ ८ ॥

चक्रवाणिः—यस्मादेवंगुणं सद्वृत्तानुष्ठानं तत् तस्मात् सद्वृत्तमुपदेक्ष्यामः, अखिलेन

अग्निमनुचरेत् । ओषधीः प्रशस्ता धारयेत् । द्वौ कालावुपस्पृशेत् । मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात् । त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रु लोमनखान् संहारयेत् । नित्यमनुपहतवासाः सुमनः-सुगन्धिः स्यात् । साधुवेशः, प्रसाधितकेशो, मूर्च्छन्नातोऽभ्यङ्ग-*

अग्निमनुचरेदिति—अग्निं सायं प्रातरग्निद्वौत्रमनुप्रातरनुसायं सायमनु पुनः प्रातश्च तदाचरेदित्यर्थः । ओषधीरिति—वनजाः प्रशस्ताः । यस्मिन् यस्मिन् विगुणग्रहादौ याः शास्त्रान्तरं चायुर्वेदे चांक्तास्ता इत्यर्थः । एतच्चापि युगपदुभयार्थसम्पादकं प्रभावान् । द्वौ कालाविति—सायं प्रातरुपस्पृशेन् स्नायात् । सन्ध्यां वोपासीत । मध्याह्नसन्ध्याोपासनायां तथा कालनियमाभावात् । कालान्ययं प्रार्याश्चत्ताभावाच्च । मलायनेष्वित्यादि—“मध्यं पवित्रम्” इत्यादिना मात्राश्रित्तीयं स्वयमुक्तम् । तथागुणत्वाद्ब्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन । त्रिः पक्षस्येति—मासि पक्ष दिनानि तु षट् षट् दिनानि मध्ये विहायाष्टमे दिने श्मश्रादिसंहारे भवन्तीति व्यवस्थायाः पक्षस्य त्रिः संहारयेदित्युपदिष्टम् । द्वितीयपक्षे तु प्रथमदिनसहितमेव गणनीयम् । चातुर्थकादिज्वरदिनवत् । एतच्च मात्राश्रित्तीयं “पौष्टिकं वृष्यम्” इत्यादिगुणत्वेनोक्तत्वाद्ब्र विधीयते सद्वृत्तत्वेन गुणद्वयसम्पादनख्यापनाश्रयम् । नित्यमनुपहतवासाः मलवच्च च्छिन्नं वासो न पिदध्यात् । “काम्यं यशस्यम्” इत्यादिगुणत्वाच्चिर्मल्लाक्षणवासो विधृयात् । नित्यञ्च सुमनःसुगन्धिः स्यात् । मात्राश्रित्तीयोक्त-“वृष्यं सौगन्ध्यम्”—इत्यादिगुणत्वात् । अत्र सुमनसा सुगन्धिपुष्पेण माल्यरूपेण, मुष्टु गन्धो यस्य स तथा स्यादिति विधीयते । साधुवेशः मात्राश्रित्तीयोक्त-“दौर्गन्ध्यं गौरवम्”—इत्यादिगुणत्वात् शरीरपरिमाज्जनवान् स्यादित्यत्र विधीयते । प्रसाधितकेशः मात्राश्रित्तीयोक्त-“पौष्टिकम्”—इत्यादिगुणत्वात् केशश्मश्रुप्रसाधनवान् स्यादित्यत्र विधीयते । कालं स्वप्नेन, द्वौ कालौ सायं प्रातः, उपस्पृशेत् स्नायात्, यदि वा उपस्पृशेत् सन्ध्यामुपासीत ; त्रिः पक्षस्येति पञ्चभिः पञ्चभिर्दिनेः, यदि वा क्षारपाणेष्वेवमप्राप्त्यात् पक्षशब्दोऽयं मासे वर्त्तते, “पतति पञ्चदशान्यां मासः” इति, पञ्चदशाहः पञ्चोऽभिधीयते ; एवं “पतति ऋतुर्मासान्यां पक्षरूपाभ्याम्” इति मासेऽपि पञ्चभिर्देवः ; उक्तञ्च क्षारपाणौ “त्रिर्मासस्य रोमनखान् संहारयेत्” इति । अनुपहतवासा अस्नानवासाः, प्रसिद्धकेशः प्रसाधितकेशः, इह केशप्रसाधनभिधानात् पूर्व

पादतैलनित्यो, धूमपः, पूर्वावभाषी, सुमुखः, दुर्गंध्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृता, बलीनामुपहृता, अतिथीनां पूजकः, पितृणां पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थ-वादी, वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्य्युः, फले नेप्युः, निश्चिन्तो,

मूर्द्धस्रोतोऽभ्यङ्गपादनैलनित्यः मात्राशितीये प्रोक्त-“नित्यं स्नेहाद्रेशिरसः”-इत्यादिनापदिष्टगुणत्वान् मूर्द्धतैलनित्यः स्यात् । तथा तत्रोक्त-“न कर्ण-रोगाः”-इत्यादिगुणत्वान् कर्णतैलनित्यः स्यात्, तथाणुतैलनस्यनित्यः स्यात् । कर्णादिच्छिद्रमिह स्रोतः । अभ्यङ्गतैलनित्यः स्यात् मात्राशितीयोक्त-“स्नेहाभ्यङ्गात्”-इत्यादिगुणत्वान् तथा तत्रोक्त-“स्वस्वम्”-इत्यादिगुणत्वान् पाद-तैलनित्यः स्यात् । इत्येतेऽत्र विधीयन्ते । धूमप इति मात्राशितीयोक्त-गुणत्वान् तत्रोक्तत्रिविधधूमपः स्यादनित्यत्र विधीयते । पूर्वावभाषीति अभ्यागन्तं वा मान्यजूज्यशीलादिकं सुहृदं वा प्रथमतो दृष्ट्वा पूर्वमेवावभाषितुं कुशल-प्रश्नादिवाचा आर्त्तपितुं शीलवान् स्यात् । सुमुखः पराङ्मुखतारहितः स्यात् पराङ्मुखं हि स्वभ्यागताद्यभिज्ञापात् ।

दुर्गंध्वभ्युपपत्ता दुर्गातिपतितानामभिमुखीभूयोपपत्ता स्यात् । दुर्गाङ्गतो हि दुर्गाद्वारकमाशीभिर्गमनन्दयति । होता बलिब्रह्मादिभिर्होषकारकः स्यात् । यष्टा देवयजनकारकः स्यात् । तयोर्हि ब्रह्मा देवाश्च प्रसादन्ति । ते च ब्रह्मणा-ऽभ्यस्ताः, तेषां प्रसादेन ब्रह्मप्रसादो लक्ष्यते । दाता दीनेभ्योऽदीनेभ्यश्च ब्राह्मणादिभ्यः सज्जनेभ्यः । चतुष्पथानां नमस्कृता स्यात्, तादृशपथेऽपि नानापुण्यपुरुषगमनागमनलभ्यबहुपुण्यत्वात् । बलीनामुपहृता पूजापहाराणा-मुपहरणेन देवताप्रसादात् ; अथवा बलिर्जीविका तदुपहृता स्यात् । अतिथीनां पूजकः स्यात् बहुभस्महेतुत्वात् । पितृणां पिण्डदः स्यात् पितृलोकतृप्त्या विष्णुप्रीतेः । काले यथाकालानतीते हितं मितश्च मधुरं मनाममथवन्तं प्रयोजनवन्तं वदितुं शीलवान् स्यात् ; तथात्वे हि लोकानुरक्तो भवति । वश्यात्मा वश्येन्द्रियमनाः स्यात् । आत्मशब्देनात्र मन उच्यते, तद्वशेन केशसंहारणे वचनं तीर्थादिप्रातर्निमित्तेन कृतमुण्डनस्नातकारिदिविषयम् । पूर्वाभिभाषी प्रथम-सम्भाषणशीलः । दुर्गंध्वभ्युपपत्ता दुर्गातिपतितानां रक्षिता, यष्टा यज्ञकारकः, वश्यात्मा वश्येन्द्रियः, आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः, हेतावीर्य्युः विन्यनेन येन हेतुनायं धनवान् विद्यावान् वा जातः स हेतुर्मे कथं भवेदिति प्रयत्नयता भवितव्यमिति दर्शयति फले नेप्युः रिश्वनेन, परस्मै न धनादि-

निर्भीको, धीमान्, हीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयवृद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धा-
चार्याणामुपासिता, छत्ती, दगडी, मौनी, सापानत्को, युग-
मात्रदक् विचरेत् । नङ्गलाचारशीलः, कुचलास्थि-कण्टकामेध्य-
चक्षुरादीनामपि वश्यत्वं स्यात् ; तथात्रे हि लोभादयो न स्युरिति । एवं
धर्मात्मा धर्मो मनो यस्य स तथा । हेतावीर्यु रिति विद्याधनधर्मादिसदु-
पाज्जेनहता इर्ष्याशीलवान् स्यात् । न तु तत्पुरुषाय न वा तद्वेत्तवे, येनार्यं
विद्वानभूत् तेनाहं विद्वान् स्यामिक्त्वादिरूपेर्ष्यावान् स्यात् ; न तु अयं विद्वानभूत्
कदा मारिष्यतीत्येवम् । अयं येन विद्वानभूत् नाहं तेन विद्वान् स्याम् अन्येन पुनः
स्यामित्येवञ्च इर्ष्यावान् न स्यात् । फले नेर्ष्युः फले विद्याधनधर्मादी परेषां
फले इर्ष्युर्न स्यात् ।

निश्चिन्ता दुश्चिन्तान्पागी स्यात् । निर्भीक इति समुपस्थिते दुष्परिहार्य-
भयहेता भयं या कुर्यात्, परिहाराय शक्ये तु भये भयं परिहरेत् । धीमान्
मनाविवेचनाव्यापारेण बुद्धिं कुर्यात् । हीमान् व्यवहाराहाराभ्यामन्यत्र
लज्जाशीलः स्यात् । महोत्साहः कर्मभ्यु कर्तव्येषु मनसो महोत्सुक्यवान् स्यात् ।
दक्षः कर्मभ्यु कुशलः स्यात् । क्षमावान् भूतेषु । धार्मिक इति धर्मात्मेति पदेन
लब्धं धर्मावत्तत्त्वमत्र तु तच्चिन्तः सन् धर्ममाचरितवानुच्यते । आस्तिक-
स्तिस्त्रिपणाय वक्तव्यनास्तिकताराहितः ।

विनयत्यादि । विनयन वा बुद्ध्या वा विद्यया चाभिजनन विस्त्रव्य-
कुलत्वत्या वा वयसा वा वृद्धा ये तेषाम्, सिद्धानां तपोभिः आचार्याणां
सावित्रादायकानां गुरुणामुपासिता परिचर्यया उपासनां कुर्यात् । छत्तुति
मात्राशतायाक्ततार्थधर्माभातगुणत्वान् छत्ती सब्रह्मः । तत्रोक्तस्त्वलतः
संप्रातष्टानामात गुणत्वाद्वात्रा दण्डा स्यात् । मानो अवचनः सन्, सापानत्क-
स्तत्रवाक्तवक्षुष्य स्पर्शानाहतमित्यादिगुणत्वान् पादत्रशरणवान् सन्, युग-
मात्रदक् युगा इस्तचतुष्टय तन्मात्रमितस्ततो दशानशालः सन् विचरेत् गच्छेत् ।
मङ्गलाचारशीलः स्यात्, मङ्गलजनकाक्रियाशालः स्यात् । कुचेलं कुरित्त-
वसनम् ; अनुपहतवासा इत्यनेनापहतवाससः प्रतिषेधः, इह मालनादि-
कलसम्बन्धानवारणेष्वन कर्तव्येति दर्शयति । निर्भीक इति उपस्थितेऽपरिहार्ये भयहेतो
बोद्धव्यम्, शक्यपरिहारेषु दशादृश्यवाधहेतुषु तु भेतव्यमेव ; आभजनो विशुद्धकुलम् ;

केशतुषोत्कर-भस्मकपाल-स्नानवलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक्
श्रमाद् व्यायामवर्जो स्यात् । सर्वप्राणिवु बन्धुभूतः स्यात् ।
क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता,
सत्यसन्धः, सामप्रधानः*, परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः,
प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता ॥

नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमाददीत । नान्यस्त्रियमभिलषेत्
कुत्सितवसनप्रतिषेधः । अस्थि प्राणिनाम्, कण्ठकं वृक्षस्य, अमेध्यमनीपसनीयम् ।
केशः प्राणिमात्रस्य, लोमान्यत्राजिनादि मेध्यान्, तुषं धान्यादेः, उत्करः
शर्करा कडूर इति लोके, भस्म भस्मितं काष्ठादेः, कपालं घटादीनां खर्परं
नरशिरः कपालञ्च, स्नानवलयोभूमिः स्नानस्थानमन्यत्र जलाशयात्,
वलीभूमिः पूजापहारन्यागस्थानम्, एतेषां परिहर्ता परित्यक्ता स्यात् ।
प्राक् श्रमादद्वेषाक्तितः अद्वेषाक्तित्येन्न व्यायामं कुर्यात् ततः श्रमे जाय-
माने व्यायामं त्यजेत् । सर्वप्राणिवु बन्धुभूतः स्यात् । क्रुद्धाना-
मापाततोऽनुनेता विनयी स्यात् । भीतानामाश्वासयिता आश्वासवचन
निर्भयत्वं कुर्यात् । दीनानामभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता । सत्यसन्धः
सत्यसन्धीकृत् सत्यप्रतिषेधः । सामप्रधानः । परपरुषवचनसहिष्णुः परेषां
शत्रूणामितरेषां वा परुषस्य निष्टुरस्य वचनस्य सहिष्णुः स्यात् । अमर्षघ्नमां
हन्तीति अमर्षघ्नः क्रुद्धानां क्रोधशान्तिकृत् । प्रशमगुणदर्शी प्रशमः शान्ति-
स्तदगुणेन द्रष्टुं शीलं यस्य स तथा स्यात् । रागद्वेषहेतूनां धनादि-
विभागाधिकारार्थकलहादीनां हन्ता स्यात् ।

नानृतं ब्रूयात् असत्यं न ब्रूयादिति तु धर्माविरोधिमिध्या-
वाक्यादन्यत्र ; तेन राजयक्षिण्णां काकादिमांसानि तैत्तिरिकादिमांसान्यभि-
सर्वप्राणिवु बन्धुभूत इति तु यद्यपि राजद्विषपतितादीनामधर्मभयान् चिकित्सां न करोतीति
तथापि तेष्वपि कृद्धानां हृदयवेन मन्तव्यम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता, सत्यसन्धः
प्रतिज्ञाकार्यनिष्ठाहकः, अमर्षाऽश्रमा तां हन्तीति अमर्षघ्नः, प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं
यस्य स प्रशमगुणदर्शी ।

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्षिणि “काकांसितिरिशायेन” इत्याद्यर्थार्थभाषणोप-
देशेन विरोधो न वाच्यः, यतः—परापकारफलकमसत्यभाषणमनृतव्याहारदोषेण स्पृश्यते

नान्यश्रियम् । न वैरं रोचयेत् । न कुर्यात् पापम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयात् । नान्यग्रहस्यमागमयेत् ॥

नाधार्मिकैः नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत ; नोन्मत्तैः, न पतितैः, न भ्रूणाहन्तृभिः, न क्षुद्रैः, न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जानुसमं कटिनमासनमध्यासीत, नाऽनास्तीर्णमनुपहित-मविशालमसमं वा शयनं प्रपदेत्, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-

धायाशनार्थं मिथ्यावचनं न विरुध्यते : परापकारार्थमनृतभाषणप्रतिषेधात् । उक्तञ्चान्यत्र "स्त्रीनर्ममृदाहविधौ तथैव सर्वेषु चैव व्यसनेषु नृणाम् । प्राणा-त्यये सर्वधनापहारे पश्चानृतान्याहुःरपातकानि ॥" इति वचनम् । नान्यस्व-माददीतेति स्पष्टम् । नान्यस्त्रियमभिलषेत् रन्तुमिति शेषः एतेनन्द्रिय-जयसम्पत्तिः स्यात् । नान्याश्रयमित्यत्राभिलषेदित्यनेनान्वयः । स्वश्री-तयान्यश्रयं नाभिलषेदित्यर्थः । न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापमिति द्रव्यं सुगमम् । न पापेऽपि पापी स्यात् । पापेऽपि समुपस्थिते न च वारयितु-मापाततः शक्येऽपि न पापी स्यात् : तत् पापं न कुर्यात् । नान्य-दोषान् ब्रूयादिति सुगमम् । नान्यग्रहस्यमागमयेत् अन्येषां गुरुत्वमं नोप-देश्येदन्यत्र ।

नाधार्मिकैः सहासीतेति परेणान्वयः, संसर्गादिपापं भवति तत्परिहारार्थम् । न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत नरेन्द्रकोपसम्भवात् ; एव नोन्मत्तैः सहासीत, न पतितैः सहासीत, न भ्रूणाहन्तृभिर्भयातकैः सहा-सीत, न क्षुद्रैर्नीचैः, न दुष्टैः स्वलक्ष्यैर्गादिभिः सहासीत ; सर्वत्रान्वीयते सहासीतेति पदम् । न दुष्टयानं दुरभ्यस्ताश्चादिम् । न जानुसमं कटिन-मासनमध्यासीत पतनभयात् । नानास्तीर्णमित्यादिकं शयनविशेषणम् । अनुपहितं गिरिसोऽथो न्यस्तमुपधानं विना, अविशालमवहलम्, असम-मुच्चनीचम् । न गिरिविषममस्तकेष्वारोहेदिति गिरिषु विषममस्तकेषु

न तु परस्य जीवनाथं मन्यथाभाषणम्, उक्तञ्च "प्राणात्यये सर्वधनापहारे पश्चानृतान्याहु-रपातकानि" । आगमयेद् बुध्येत : अधार्मिकसङ्गनिषेधैव पतितारिसङ्गनिषेधे लक्ष्ये पुनस्तदभि-धानं विशेषप्रतिषेधार्थम् । भ्रूणाहा गर्भघातकः । अनुपहितमनुपधानं गण्डुकादिरहितम् ।

चरेत्, न द्रुममारोहेत्, न जलोग्रवेगमवगाहेत्, न कुलच्छाया-
मुपासीत, नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्, नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं
मारुतं मुञ्चेत्, नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्,
न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वाद-
येत्, नास्थीन्यभिहन्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न च्छिन्यात्
तृणम्, न लोष्ट्रं मृद्नीयात्, न विगुणमङ्गैश्चपेटेत्, ज्योती-
न्विग्निञ्चामेध्यमशस्तञ्च नाभिवीचेत्, न हं कुर्याच्छवम्,
न चैत्यध्वजगुरुपृथ्वाशस्तच्छायामाक्रामेत्, न क्षपारवमर-

चोच्चावचपटेशु । न द्रुममारोहेदिति सद्वृत्ताधिकारादसत्फलायेति लभ्यते ।
तेन कर्मचितिकरसायनपादे आमलकीवृक्षारोहणं न विरुध्यते । न जलोग्रेति
स्पष्टम् । कुलच्छायां सत्कुलोत्पन्नानां स्ववंशोत्पन्नानां वा च्यायां नोपासीत
पद्भ्यामिति शेषः । नाग्न्युत्पातमुल्कापातमभितश्चतुःपाद्वं कृत्वा न चरेत् ।

नोच्चैर्हसेदिति स्पष्टम् । शब्दवन्तं मारुतमथोवायुं शब्देन न
मुञ्चेत् । नासंवृतत्यादि संवृतमुखेन जृम्भां क्षवथुं हास्यम् प्रवर्तयेत् ।
तेन हठान्मुखकुटिलत्वं भवति । न नासिकां कुष्णीयादिविघट्टयेत् । न दन्ता-
नित्यादीं न किञ्चिद्दृष्टफलं दृश्यते किन्त्वदृष्टफलजनकत्वादित्थं सद्वृत्तोपदेशो
बोध्यः । नास्थीन्यभिहन्यात् । न भूमिं लिखेत् व्यर्थं भूमिालिखनं न कुर्यात् ।
न च्छिन्यात् तृणं व्यर्थं नखेन । न लोष्ट्रं मृद्नीयादप्यर्थं पदेन । न विगुणमङ्ग-
विगुणं यथा स्यात् तथा नाङ्गैश्चपेटेत् । ज्योतींषि तेजस्वतां सूर्यादीनाम् ।
तत्राग्निं चामेध्यमशस्तं चिताङ्गारास्थ्यादिकम् । न हं कुर्याच्छवमिति शेषः शवं
हं करोति तेन सोमो बहिर्निर्गस्तो भवतीत्यागमः इति । न चैत्यध्वजादिच्छाया-
माक्रामेदुल्लङ्घयेत् । चैत्यो ग्रामदेवकुलसदृशगृहम् ध्वजस्य विशेषणम् । न

न द्रुममारोहेदिति सामान्यो विधिरस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणामलकीवृक्षारोहणोपदेशेन
महाकलेन च बाधा भवत्येव ; कुष्णीयाद् विघट्टयेत् ; इह सत्कुलोपदेशे यत्र न नखान्
वादयेत्त्यादी साक्षात् दृष्टमदृष्टं वा फलं न दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं यच्चनप्रामाण्यादेव बोद्धव्यम् ।
न शवं हं कुर्यादित्यत्रागमः, —“यः शवं हं कुर्यात् तेन सोमो बहिर्निर्गस्तो भवति” इति । चैत्यो

सदनचेत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनान्यासेवेत । नैकः
 शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान्
 भजेत्, नोत्तमैविरुध्येत्, नावगनुपासीत्, न जिह्वं रोचयेत्,
 नाऽनार्य्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्नप्रजा-
 गरम्हानपानाशनान्यासेवेत, नोद्धृजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न
 व्यालानुपसर्पेत् न दांप्रूणो न विपाणिनः, पुरोवाता-
 तपावश्यायातिप्रवानान् जह्यात्, कलिं नारभेत, नानिभृतो-
 ऽग्निमुपासीत्, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगत-
 क्षपास्विति रात्रिषु, अमरसदनं, चैन्यं ग्रामस्यान्युक्तस्थानं, चत्वरमङ्गनम्,
 आयतनं यधस्थानम् । नैक इत्यादि स्पष्टम् । न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृतीन् भजेत् ।
 नोत्तमैविरुध्येत् । नावगान्निर्ति नीचान् नोपासीत् । न जिह्वं न कुटिलं रोच-
 येत् । नानार्य्यमाश्रयेदिति शूद्रं नाश्रयेत् । आगतं दूरात् पापेभ्यो गच्छ-
 तीत्यार्य्यः, तद्धिन्नोऽनार्य्यः, ब्राह्मणभत्रियवैश्ययोनिदिजभिन्नः शूद्रः ।

न भयमुत्पादयेत् कस्यापीति शेषः । न साहसेत्यादि । अत्राति-
 शब्दस्य स्वप्नादिभिः प्रत्येकमन्वयात् साहसं नासेवेत न चातिस्वप्नं न
 चातिप्रजागरं न चातिस्नानं न चातिपानं न चात्यशनम् आसेवेतन्त्यन्वयः ।
 साहसस्य न वेगान्धारणीये वर्ज्जनविधिः, अत्र सद्वृत्ततयोपदेशाथमुक्तेर्न पुन-
 रुक्तिः । नोद्धृजानुर्दण्डायमानः सन् । न व्याडानुपसर्पेत् । न दांप्रूणः सर्पेश्चर-
 गजादिवृद्धन्तान् नोपसर्पेत् समीपं न गच्छेत् । विपाणिनः शृङ्गिणः ।
 पुरोवातः पूर्वदिश आगतवातः । अतिप्रवातः अतिशयप्रवृष्टवातः । कलिं
 ग्रामप्रधानतरुः, आघातनं यधस्थानम्, अमरा नीचा, जिह्वं कुटिलम्, आरात् दूरात् पापेभ्यो
 यात् आर्य्यः, तद्विपरीतोऽनार्य्यः, अतिशब्दः स्वप्नादिभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते । इह च
 प्रकरणे साहस-नैकदिभिर्भोजनार्थिनां येषां प्रकरणान्तर एव निषेध कृतः, तानि पुनर्निषिध्यन्ते
 प्रकरणवशादेव, प्रकरणप्राप्तौ ह्यर्थः प्रागुक्तोऽपि पुनरभिधीयमानः प्रकृतप्रन्थस्य न्यूनतामुद्दिशति,
 पुनरभिधीयमानार्थं गौरवञ्च दर्शयति न पुनरुक्तदोषमावहति, यदुक्तम् "अधिकरणवशाद् दाक्याद्
 गुणदोषप्राप्तितोऽर्थं सम्बन्धात् । स्तुभ्यर्थं संशयतः शिष्यधियाञ्चाभिपृच्छवर्थम् । तन्त्रेऽस्मिन् पुन-
 रुक्तं पुनरुक्तं नेष्यते तद्धि ।" इति । उद्धृजानुर्दण्डायमानः, व्यालाः सर्पाः, असुनिभृतोऽस्मा-

कृमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशे-
दुत्तमाङ्गम्, न केशाग्राण्यभिहन्यात्, नोपस्पृश्य ते एव वाससी
विभृयात्, नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्,
न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत्, नेतराण्यनुदक्षिणम् ।

नारत्रपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा
देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो
पापमूचककम्प । नानिभृतोऽसमाहितः अगोपने इति वा । अग्निं वैतानिकं
वैवाहिकञ्च । नोच्छ्रितो भोजनावशिष्टयुक्तः सन्नग्निं लौकिकाग्निं सामान्य-
शब्दस्य व्याख्यानतोऽर्थविशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम् इति महा-
भाष्यात् । न प्रनापयेत् नाधः कृत्वा पादाधः कृत्वाग्निमित्यन्वयः । नात्रि-
ग्नकृमः श्रान्तः । न अनाप्लुतवदनः मुखं जलेनाप्लुतं यस्य स आप्लुतवदनः
तद्भिन्नोऽनाप्लुतवदनः । न नग्नः दिगम्बरः सन उपस्पृशेत् स्नायात् । न स्नान-
शाठ्या स्नातः परिहितवसनेनोत्तमाङ्गं शिरः स्पृशेत् । केशाग्राणि नाभिहन्यात्
नोपस्पृश्येति उपस्पृश्य स्नात्वा ते एव स्नानवाससी यद्वसनद्वयं पश्चिाय स्नायात्
तद्वसनद्वयं केशशरीर्गादिमाज्जनानन्तरं निष्पीड्य वाग्णिना वा न विभृयात्
परिदृश्यात् । नास्पृष्ट्वान्यादि । अस्पृष्ट्वा रत्नानि मणिमुक्तादीनि, आज्यानि
घृतानि, पूज्यानि शालग्रामादीनि, मङ्गलानि यान्यन्यानि, सुमनसः पुष्पाणि
अस्पृष्ट्वा न निष्क्रामेत् स्वभवनात् कुत्रचिन्न गच्छेत् । गृहान् कुत्रचिद्वसन एतानि
स्पृष्ट्वा गच्छेदिति भावः । न पूज्येत्यादि । पूज्यानि मङ्गलानि च शवशिवा-
पूर्णकुम्भजलादहरणाथगच्छेत् गृहीतापूर्णकुम्भव्यातिरिक्तानि अपसव्ययानं न
गच्छेत् वामे कृत्वा न गच्छेदित्यर्थः । शवादीनि वामे कृत्वा गच्छेत् । एतानि
विना इतराणि पूज्यमङ्गलेभ्योऽन्यानि अनुदक्षिणे न गच्छेत् दक्षिणे कृत्वा न

नारत्रपाणिरित्यादि नाददीतेत्यन्तमेकवाक्यम् । द्विजः पुरुषो
नारत्रपाणिः रत्रयुक्तहस्तं विना नान्नमादतीत न भुञ्जीत । न चास्नातः,
न चोपहतवासः परिहितवान्, न चाप्यहुत्वा देवताभ्यो नित्यहोममकृत्वा,
द्विजः, नाधः कृत्वा अग्निमिति सम्बन्धः । ते एव वाससी स्नानवाससी इत्यर्थः यदि वा स्नान-
कालात् पूर्व श्रुतेः अपसव्यं वामम् ।

नोपाश्रितेभ्यो नापुरयगन्धो नामालो नाप्रक्षालितपाणिपाद-
वदनो नाशुद्धमुखो नादङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचि-
क्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे
नादत्त्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणादकैर्न मन्त्रे र्नाभिमन्त्रितं न

नाजपिता गायत्र्यादिकमर्जापिता न भुञ्जीत । नानिरूप्येति पितृभ्यः श्राद्ध-
निर्व्वपणं न कृत्वा न भुञ्जीत । श्राद्धान्नदानपर्यन्तकर्मतर्पणान्यनमनिर्व्वपणं
कृत्वा भुञ्जीत । नादत्त्वा गुरुभ्यो यथाशक्ति किञ्चिद्भोज्यम् । न चातिभिक्ष्या-
द्दत्त्वा नाप्युपाश्रितेभ्यो निकटस्थाश्रितेभ्योऽदत्त्वा भुञ्जीत । नापुण्यगन्धो
ऽप्राङ्गल्यगन्धवान् न तु भुञ्जीत । नामान्दी पुष्पमाल्याभाववान् न
भुञ्जीत । न चाप्रक्षालितपाणिपादवदनः "आट्ट पादगन्तु भुञ्जानः शनं वर्षाणि
जीवति" इति चोक्तम् । नाशुद्धमुखः अनाचम्य । नादङ्मुखः उत्तराभि-
मुखो न भुञ्जीत । आकट्याहृतत्वाभावात् । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते
यशस्यं दक्षिणामुखः । धन्यं धन्यङ्मुखो भुङ्क्ते शतं भुङ्क्ते द्वाः ङ्मुखः ॥
इति महाभारतवचने । अर्धं यद्द्रव्यमाहरति तद्द्रव्यगुणमात्रकामे सत्य-
मित्यर्थः । प्राङ्मुखादिभोजने वायुप्यत्वाद्यधिकगुणत्वात् सद्वृत्तमेवने
ऽभिधानामिति । मनुवचनेनाप्युद्ङ्मुखभोजनस्याक्षगुणातिशयगुणाभावात्
उद्ङ्मुखान्यमुखभोजनस्य आयुष्यत्वादगुणानुत्त्यादिविशेषगुणस्यापि त्याभा-
दुद्ङ्मुखभोजनं निषिध्यते । धन्यमित्यत्र श्रियामिति पाठ इच्छन्निति शेषः ।
इति काश्चित् । सत्त्वमायुष्यमित्यादिकं क्रियाविशेषणम् । न विमना अन्यमना न
भुञ्जीत । नाभक्त्यादि । अभक्तपरिचरः भक्तिहीनपरिचरः अशिष्टपरि-
चरः अशुचिपरिचरः क्षुधितपरिचरः शनं न भुञ्जीत । न पात्रीष्वमेध्यासु
अमनोवाशुचिपात्रीषु न भुञ्जीत । नादेशे अग्रस्तदेशे न भुञ्जीत । नाकाले
कालो ह्यात्महितोऽभ्यासीकृतः साद्धप्रहरद्वयाद्द् दिवा रात्रौ प्रहराद्द् न
भुञ्जीत । नाकीर्णे अकीर्णं संकोणदेशे न भुञ्जीत । न आकीर्णं बहुजन-
व्याप्तं इति वा । नादत्त्वाग्रमग्नये अग्नये भाज्यस्याग्रं न दत्त्वा न भुञ्जीत ।
नाप्रोक्षितं प्रोक्षणादकैर्वेदाक्तविधिना प्रोक्षितभिन्नमन्नं न भुञ्जीत । न
मन्त्रवेदाक्तमन्त्रैरभिमाश्रितं न कृत्वा न भुञ्जीत । वेदे तु प्राक्षणाभिहननाभिमन्त्रा

कुत्सनं न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत न पर्युषित-
मन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः ॥

नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भयः । न
नक्तं दधि भुञ्जीत । न सक्तनेकानश्नीयात् । न निशि न भुक्त्वा न
बहून् न द्विनोदकान्तरितान् न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् । नानृजुः
जातव्याः । न कुत्सनं साधु वाप्यसाधु वा भवतु चान्नं किन्तु न निन्दयित्वा
भुञ्जीत । तत्र यदि कुत्सितं भवति तदापि किं न निन्दितव्यामित्याह—
न कुत्सितम् कुत्सितमन्नं नाददीत, न प्रतिकूलैः प्राणिभिरुपहितं समीपगतम् ।
अन्नमिति भोक्तव्यं तावत् । तत्र निषेधमाह—न पर्युषितमिति । तत्रापि
निषेधान्याह अन्यत्रेत्यादि । हरितमादिकादिकं शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि ।
शुष्काशुष्कफलं भक्ष्यं घृतपूरणपट्टमादिकादयः एभ्योऽन्यत्र पर्युषितं नान्न-
माददीत । अन्यत्रेति भिन्नामित्यर्थः ।

कथमन्नादानामित्याह—नाशेषभुक् स्यादिति । पात्रत्रशेषं रक्षयित्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः । निःशेषेण न भुञ्जीतेति यावत् । अन्यत्र दध्यादिभ्यः ।
दध्यादिभिन्नमन्नं न निःशेषेण भुञ्जीत । दध्यादिकन्तु निःशेषेणैवेत्यर्थः । न
नक्तं दधीत्यादि । “अलक्ष्मीदाषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वञ्जितम्” इत्युक्त-
दोषत्वेनात्र दधिभोजनं रात्रौ निषेध्यते । आगमान्तरमापि—“दिवा कपित्थे
वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाभारा कोविदारं कृतालय्या” ॥
इति । अत्र एवाह न सक्तनिति । एकान् केवलान् शकगघृतरहितान् सक्तून्
दिवा नाश्नीयात्, न चाश्नीयान्निशि सक्तून्, नापि भुक्तवाश्नीयात् सक्तून्,
न वा बहून् सक्तून्, न च द्विद्विवारं सक्तून् नाश्नीयात् । नोदकान्तरितानिति
उदकान्तरितान् सक्तून् नाश्नीयात् । न छित्त्वा । द्विजदन्तैश्छित्त्वा न भक्षयेत् ।
चञ्चयित्वा भक्षेत् । नानृजुः न कुटिलः सन् श्रुयात्, नानृजुरथात्, नानृजुः

कुत्सितं स्वरूपत एव कश्यपेन निन्दितम् ; हरितकमात्रंकादिः शुष्कशाकं शुष्क-
पत्रादिः भक्ष्या मोरकादयः ; नाशेषभुक् स्यात् निःशेषभोजी न स्यादित्यर्थः ; नक्तं
दधिमौजननिषेधे आगमः—“दिवा कपित्थे वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाभारा
कोविदारं कृतालय्या ॥ एकामिति घृतशकरारहितान्, मोदकान्तरितान्, मोदकं शुष्क-
पीलेत्यर्थः ।

चुयान्नाद्यान्न शयीत । न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात् । न वाय्वग्निस्सलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्चो-
मूत्राण्युत्सृजेत् । न पन्थानमवमूत्रयेत् न जनवति नान्नकाले
न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मशिङ्गाणकं मुञ्चेत् ।

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्,
नाधिं कुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्ट-
रूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां
नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवन-

शयीतेति बोध्यम् । न वेगितः इति स्पष्टम् । न वाय्वादिप्रतिमुखं सम्मुखं निष्ठी-
विकां मुखं स्वल्पकासादिककोद्गिरणम् । न पन्थानमवमूत्रयेत् पथि न मूत्र-
येत्, न जनवति । नान्नकाले, न जप्यादिक्रियासु च श्लेष्मसिङ्गाणकं कफं
नासिकातो मुञ्चेत् ।

न स्त्रियमवजानीतेति स्पष्टम् । तथा स्त्रियं नातिविश्रम्भयेत् अतिविश्रम्भणं
न कुर्यात् । एवं न गुह्यमनुश्रावयेत्, स्त्रियमित्यन्वयः । तथा नाधिं कुर्यात्
अधिकारिणीं स्त्रियं न कुर्यात् । न रजस्वलामित्यादिभिव्यवायं गच्छेदित्य-
नेनान्वयः । स्त्रियमित्यनुवर्तते सर्वत्र । नामेध्यामस्पृश्यां न व्यवायं गच्छेत् ।
नाशस्तां कुष्ठादिरोगेण स्वभावतो वाऽप्रशस्ताम् । नानिष्टरूपोपचारा-
मभिमतरूपरहितामभिमतोपचाररहिताञ्च न गच्छेत् । नादक्षिणामननुकूलां
वामामित्यर्थः । नाकामां स्वं न या कामयेत तां न गच्छेत् । नान्यकामामन्य-
पुरुषे कामवतीं न गच्छेत् । नान्यस्त्रियमन्यपुरुषेण विवाहितां स्वेनाविवाहिता-
मेव । नान्ययोनिमसजातीयां न गच्छेत् । योनिग्रहणेन देवनराक्षसादि-
समान्यकाराणां परिग्रहात् मनुष्यादीनां राक्षसादियोनिव्यवच्छेदः । नायोना-
चित्ति योनिं विहाय अन्यत्र पायौ स्त्रियं न गच्छेत् । न चैत्यादिषु स्थानेषु
स्त्रियं व्यवायं गच्छेत् ; चैत्यं ग्रामस्य साधारणदेवस्थानं प्रधानवृक्षो वा,

नाशस्तानुश्रुः, न सखीतानुश्रुतिं योजयन्, नातिविश्रम्भयेत्, नातिप्रश्रयवतीं
कुर्यात् ; नाधिकुर्यात् न सर्वत्राधिकृतां कुर्यात् ; अशस्तां कुष्ठादिसम्बन्धेन ; नाप्ययोनि-

श्मशानायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोः नाति
न निषिद्धतिथिषु नाशुचिः नाजग्धभेषजः नाप्रणीतसङ्कल्पः
नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न
मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासङ्कमाभिहतो नाऽरहसि
व्यवायं गच्छेत् ।

न सतो न गुरुन् परिवदेत् । नाशुचिरभिचारकर्म-
चैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्त्तयेत् । न विदुस्त्वनासेवीषु
नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्रवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे
चत्वरमङ्गनम्, श्मशानं स्पष्टम्, आयतनं प्राणिवधस्थानम् । सलिले ओषध्या-
द्यालयेषु न स्त्रियं गच्छेत् । न सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः । नाति
स्त्रियमतिव्यवायं न गच्छेत् । निषिद्धतिथिषु व्यवायं न गच्छेत् ; पूर्णि-
माष्टमीचतुर्दशीकुहूषु संक्रान्तिषु च नित्यश्राद्धदिनवर्जं श्राद्धदिनादिषु ।
नाशुचिरशुचिः सन । अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तवाजीकरणौषधः । नाप्रणीत-
सङ्कल्पः येन प्रकषेण न नीतः प्रापितो मनसि सङ्कल्पो मैथुनेच्छाकर्म
सोऽप्रणीतसङ्कल्पः । अनुपस्थितप्रहर्षः अजातमहनोच्छ्रायः । न अभुक्तवान्
भुक्तवानेव । नात्यशितः अतिभुक्तवान् । न विषमस्थः विषमस्थानस्थितः ।
न मूत्रोच्चारपीडित इति स्पष्टम् । नाऽरहसि अनिज्जने स्थाने व्यवायं न
गच्छेत् । व्यवायं मैथुनम् । स्त्रियं गच्छेदिति गमयेत् इति कश्चित् । व्याप्त्यर्थं
गम्ये भावप्रत्ययान्तस्य व्यवायस्य कर्मति भ्रमः । वस्तुतो नायोनावित्यन्तेषु
स्त्रियं न गच्छेदित्यन्वयः । न चैत्येत्यादिषु व्यवायं न गच्छेदित्यन्वयः ।

न सतो न गुरुन् परिवदेत् । न मिथ्यावादं वदेत् । नाशुचिः सन्नभिचार-
कर्म चैत्यस्य ग्राम्यसाधारणदेवस्य पूज्यस्य च पूजामध्ययनं वेदादीनामभि-
निर्वर्त्तयेत् । न विद्यत्स्वित्यादिनाध्ययनमभ्यस्येदित्यनेनान्वयः । अनार्त्तवीषु
भिन्नपुं काले विदुस्तु जातासु तद्दिने । अभ्युदितासु दिग्दाहवतीषु दिक्षु ।
अग्निसंप्रुबे ग्रामनगरादौ वक्रिना दग्धे । भूमिकम्पे इति स्पष्टम् । महोत्सवे
मित्रवस्थान्ते अभिगच्छेदिति शेषः ; अभ्यस्योतिरसवर्णा ; ओषध्यादिभिराकलयन्त्यः सम्बन्धते ;
वातिनिषिद्धि न निषिद्धासु मैथुनं प्रतिपत्पुर्णिमाप्रभृतिषु ; अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तव्यभेषजः ;
अनुपस्थितप्रहर्षोऽजातमहनोच्छ्रायः ; अरहसि अविजने । अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीषु दिक्षु ।

नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद् गुरोः नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीवं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यस्येत् ।

नातिसमयं जघ्यात् । न नियमं भिन्द्यात् । न नक्तं नादेशे चरेत् । न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात् । न बालवृद्धलुब्धमूर्खाक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्यात् । न मद्यदूत-स्वसम्पर्कं दुर्गात्सवविवाहादौ । नोल्कापाते इति स्पष्टम् । महाग्रहोपगमनं चन्द्रमूर्यग्रहणं शनिगुरुराहुकेतुसञ्चारे च । न नष्टचन्द्रायामिति कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामपावस्यायां शुक्रायां प्रतिपदि च । न सन्ध्यायोरिति च स्पष्टम् । नामुखाद् गुरोगुरोर्मुखादेव गृहीतमध्ययनं न तु स्वयं व्याख्यातमध्ययनं वैशं सद्वृत्ताचरणफलदम् । न अवपतितं वणेहीनं नातिमात्रमतिशयेन न, न तान्तं रुक्षं, न विस्वरमुदात्तादिस्वररहितम्, अनवस्थितपदं पदावस्थानरहितं, न अतिद्रुतं, न अतिविलम्बितं, न अतिक्रीवम् अतिमात्रेण बलहीनस्येवातिविलम्बो-च्चारणं, नात्युच्चैरुदात्तादिस्वरैरेवात्युच्चैर्न, नातिनीचैरनुदात्तादिस्वरैरेव नाति-नीचैरिति । अध्ययनमधीतग्रन्थमभ्यस्येत् पुनःपुनरावत्तयेत् । एषोऽध्ययनप्रका-रस्तु गृहाश्रमे क्व यो न तु ब्रह्मचर्याश्रमे । तत्र ब्रह्मचर्यविधानमेव सद्वृत्तमिति ।

नातिसमयम् । अतिनिमित्ते सति बहुभिः कृतविधारणं नियमः । न नक्तं चरेत् नादेशे च चरेदित्युभयत्रान्वयः । न सन्ध्यास्वित्यादि । यद्यपि सन्ध्ययोरभ्यवहाराध्ययनस्त्रीसेवनं पूर्वं निषिद्धं तथापि तत् स्त्रीसेवना-ध्ययनादिनिषेधवचनं सन्ध्याकालस्य क्रियायां निषिद्धं तदुपसंहृत्येह शेषसंग्रहार्थं तदुक्तमिति न पुनरुक्तम् । न बालेत्यादि स्पष्टम् । अत्र क्लिष्टो महाग्रहोपगमनं चन्द्रमूर्यग्रहणम्, अवपतितं हीनवर्णः, तान्तं रुक्षस्वरम्, अतिक्रीवमतिविल-म्बितोच्चारणम् ।

अतिसमयो मिकित्वा बहुभिः कृतो नियमः । न सन्ध्यास्वित्यादी पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु यावत्कर्त्तव्यस्य न्यूनतापरिहारार्थमुक्तः, पूर्वन्तु स्त्री यथा न सेव्या तद्विक्रियेनोपदिशता न सन्ध्ययोरित्युक्तमिति प्रकरणभेदार्थं न पीनरुक्तम् । स्त्रीको हीनस्वरः, क्लिष्टो निन्दितो रोगादिना, गणान् मिकितान् । क्लिष्टश्रित्यै भाषदि सहायः, बहिः कुर्याद्वज्रानीयात् ।

वेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् । न कश्चिद्व-
जानीयात् । नाहंमानी स्यात् । नादन्नो नादक्षिणो नासूयको
न दक्षिणान् * परिवदेत् । न गवां दण्डमुद्यच्छेत् । न वृद्धान्
न गुरून् न गणान् न नृपान् वाधिक्षिपेत् । न चातिब्रूयात् ।
न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञानं वहिः कुर्यात् ।

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात् । नाभृतभृत्यो नाविश्रब्ध-
स्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचारोपचारः न सर्वविश्रम्भी
न सर्वाभिश्ङ्गी न सर्वकालविचारी च ।

रोगादिना, क्लीवः क्लीवदल्पसत्त्वः कर्मस्वनुत्साही । न मदेत्यादि ।
मथादीनां प्रसङ्गे रुचिर्यस्य स तथा । विवृणुयात् व्यक्तीकुर्यात् । न कश्चित्
जनमवजानीयात् । अहंमानी गृह्यवान् । अदक्षः कर्मण्यपटुः । अदक्षिणः
अननुकूलः । नामयको गुणेषु दोषारोपणकारी न स्यादित्यन्वयः । न दक्षिणान्
अनुकूलान् परिवदेत् । न गवामित्यादि स्पष्टम् । न वृद्धादीन् अभिक्षिपेत्
निन्दया स्तुतिवादं कुर्यात् । न अतिब्रूयात् न अतिशयेन जल्पेत् । न
बान्धवेत्यादि । बान्धवान् न वहिः कुर्यात् स्थानुगतभावात् । न चानुरक्तान्,
न कृच्छ्रद्वितीयान् आपदि सहायपुरूपान्, न चापि गुह्यज्ञानं ।

नाधीरो न वात्युच्छ्रितसत्त्वः, अबुधो न स्यात् अत्युद्धतमनाश्च न स्यात् ।
नाभृतभृत्यः भृताः पोषिता भृत्याः पोष्या येन स भृतभृत्य एव स्यात् ।
नाविश्रब्धस्वजनः स्यात् स्वजनेष्वविश्वासं न कुर्यात् । नैकः सुखी
स्यात् मधुरादिद्रव्याभ्यवहारव्यवहारोपभोगादिनैक एव सुखी न स्यात् ।
विभज्यापरेभ्यो दत्त्वाऽभ्यवहरेत् । एवमन्यत्र । न दुःखेत्यादि । शीलं स्वाभा-
विकवर्त्तनम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपव्यवहारः, उपचारः परिच्छदः ।
एषु दुःखस्वजनवन्न स्यात् । न सर्वविश्रम्भी न सर्वान् जनान् विश्वस्यात् ।

नैकः सुखी स्वात् सुखहेतुभ्यान्नफलादीन्त्येक एवाविभज्योपयुज्जगदित्यर्थः । शीलं स्वाभाविकं
वृत्तम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषाम् नैकं दुःखहेतुवत्त्वं ;
सर्वविश्रम्भी सर्वेषु विश्वासी ।

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिविशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न चञ्चलं मनो भ्रामयेत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्, न शोकमनुवशेत्, न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेत्सिद्धौ दैन्यम् । प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् हेत्वारम्भनित्यश्च । न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ।

न सर्वाभिधाङ्गी स्यात् । न सर्वेषामेव मन्त्रे हकारि स्यात् । न सर्वकालविचारी स्यात् । स्पष्टम् ।

न कार्यकालमतिपातयेत् अतीतं कुर्यात् । नापरीक्षितमज्ञानं स्थानादिकं नाभिनिवेशं गच्छेत् । नेन्द्रियवशगः स्यात् इन्द्रियाणां वशगो न स्यात् । न चञ्चलमिति मनोविशेषणम् । हेतुन्तरेण चञ्चलं मनो न भ्रामयेत् पुनश्चञ्चलं कुर्यात् । न बुद्धीन्द्रियादि । बुद्धेरिन्द्रियाणामतिभावमतिवृत्तिम् । दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् । यादृक्क्रोधस्तादृशमुग्रकर्म न कुर्यात्, एवं यादृक्हर्षस्तादृशकार्यं न कुर्यात् । न शोकमनुवशेत् शोकवशगो न स्यात् । औत्सुक्यमतिहर्षं सिद्धौ जयादिक्रियासिद्धौ अभिमतकर्मणश्चासिद्धौ न दैन्यमत्यहर्षं गच्छेत् । प्रकृतिं स्वस्यापरस्य स्वभावं जन्मकारणादिगुणकर्मद्रव्याणि स्मरेत् : तां हि स्मरन् रागादिभिरभिभूतः स्यात् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् : शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलजनकताप्रभावादिवेदशफलं स्यात् इत्येवं निश्चितबुद्धिः स्यात् । हेत्वारम्भनित्यश्च स्यात् शुभहेतुयोगेनारम्भतत्परः स्यादित्यर्थः । न कृतमित्याश्वसेदिति कृतमिति बुद्ध्या आश्वासवान् न स्यात् । छान्दसत्वात् विकरणलोपव्यत्यये तलुक् शप् । न वीर्यं जह्यात् पराक्रमं न जह्यात् । नापवादमनुस्मरेत् स्पष्टम् ।

चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम् । बुद्धेरिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम् ; अतिदीर्घसूत्री कालैकनिपातादाङ्गी, किं वा दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न शोकमनुवशोदिति न चिरं शोकवशगः स्यात्, उत्सेकमतिगर्वम् • प्रकृतिमुपपत्तिकारणं स्मरेत्, प्रकृतिं पञ्चभूतलक्षणामनित्यां स्मरेत् न

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशसर्पपैरग्निं जुहुयात् । आत्मान-
माशीभिराशसानः, अग्निर्मे मापगच्छेच्छरीरात्, वायुर्मे
प्राणानादधातु, विष्णुर्मे बलमादधातु, इन्द्रो मे वीर्यं शिवा
मां प्रविशन्त्वापः, आपो हि ष्टेत्यपः स्पृशेत् । द्विः परिभृड्यौष्ठौ
पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि खानि चोपस्पृशेत्, अद्विरात्मानं
हृदयं शिरश्च ।

नाशुचिरित्यादि । उत्तमाज्यं गोघृतं, शुचिरेवैतैर्जुहुयादित्यर्थः ।
आत्मानमाशासान इत्यादि अपः स्पृशेदित्यन्तो विच्छेदः । अग्निर्मे मापेत्यादिना
आपो हि ष्टेत्यन्तमन्त्रैरपः स्पृशेत् स्नायात् । आपो हिष्टारभीष्टये पुरुषार्थ-
साधिनीधीर्महीत्यादि । अपः स्पृशेत् स्नायादिति कश्चित्, तत्र, द्वौ कालावप-
स्पृशेदित्यनेन स्नानस्य पूर्वमुक्तत्वात् ; तस्यैव स्नानस्यायं मन्त्र इत्यन्यस्तच्च न ;
द्विः परिभृज्येत्यादि दर्शनात् । उक्तं मनुना “उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्
समाहितः । भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यग्द्विः खानि च संस्पृशेत् ॥” अस्यार्थस्तु
द्विजो ब्राह्मणक्षत्रियादिनिव्यं ब्रह्मचर्यकाले तदनन्तरमपि उपस्पृश्य त्रिरपः
पीत्वा समाहितोऽन्नमना अन्नमद्यात् । भुक्त्वा च सम्यग्द्विरुपस्पृशेत्,
आचम्य त्रिरपः पिबेत् तदशौष्ठौ प्रमृज्य यत् कर्तव्यं तदाह—खानि चेति ।
संस्पृशेदद्विः शीषेऽपानि षडिन्द्रियाधिष्ठानानि इत्यर्थः । “ब्राह्मणेण विम-
स्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥
अहृष्टमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गलिमूलेऽग्रे देवं पित्रं तयो-
रथः ॥ त्रिराचामेद्रपः पूर्वं त्रिः प्रमृज्यान् ततो मुखम् । खानि चैव स्पृशे-
दद्विरात्मानं शिर एव च ॥ अनुष्णाभिरफेनाभिरद्विस्तीर्थेन धम्मवित ।
शौचेऽप्युः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः । हृद्भाभिः पूयते विमः कण्ठगाभिस्तु
भूमिपः । वैश्योऽद्विः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तः ॥” इति मनुवचनात् ।
अग्निर्मेत्यादिनापो हि ष्टेत्याद्यन्तेन मन्त्रेण ब्राह्मणो हृद्गम्ययोग्यमात्रा अपः

रागद्वेषादिभिरभिभूयेत् । हेतुप्रभावनिश्चित इति भस्ति शुभाशुभहेतुना शुभाशुभफलसम्बन्ध
इति निश्चयमुपेयान् नात्र कथन्तावान् स्यादित्यर्थः ; हेत्वारम्भनित्यः शुभहेतुयोभाधारम्भपरः ।

अत्र उत्तमाज्यं गोसर्पिः ; आशीभिराशासान इति श्लेदः । ‘अग्निर्मे’ इत्यादिना “आपो हि हा”

क्षत्रियः कण्ठगम्ययोग्यमात्रा वैश्यः पानयोग्यमात्राः स्वाङ्गुष्ठमूलस्याधोभागेन
 ब्राह्मणतीर्थेन कनिष्ठाग्रकृलिमूलेन प्राजापत्यतीर्थेन वा चतुरङ्गुल्यग्रभागेण दैव-
 तीर्थेन वा न तु तयोः कायदैवतीर्थयोरधोभागेन द्विविधेन पितृतीर्थेनापः पिबेत ।
 क्षत्रियवन्मूर्द्धाभिपिक्तः, वैश्यवदम्बष्ठो माहिष्यश्च ; पण्णामंषां ब्राह्मण-
 मूर्द्धाभिपिक्त-क्षत्रियाम्बष्ठ-माहिष्य-वैश्यानां द्विजधर्मिस्तात् । उक्तं हि याज्ञ-
 बल्क्येन—“विप्रान्मूर्द्धाभिपिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । जातो-
 ऽम्बष्ठोऽथ शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि वा ॥” इति । मनुनाप्युक्त
 दशमाध्याये—“ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्र-
 कन्यायां यः पारशव उच्यते । स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
 सहस्रानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् । सजातिजानन्तरजाः पद् सुता द्विज-
 धर्मिणः । शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । पुत्रा येऽनन्तर-
 स्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नस्त मातृदोषात् प्रचक्षते ॥”
 इति । मनोहोत्रयमभिप्रायः—ब्राह्मणस्य चतस्रो विवाहिता भार्याः ; एका
 ब्राह्मणकन्या, द्वितीया क्षत्रियकन्या, तृतीया वैश्यकन्या, चतुर्थी शूद्रकन्या ।
 तत्र आद्यायां जातः पुत्रो मातापित्रोरेकवर्णत्वात् ब्राह्मण एव उच्यते ;
 द्वितीयायां जातो यः पुत्रः स मातुः पितृतो हीनवर्णत्वात् पितृतो न्यूनो
 मातृतोऽधिक एव ब्राह्मणसदृशो मूर्द्धाभिपिक्तोऽभिधीयते, स च मातृवर्णनामा
 क्षत्रियवदुच्यते ; तृतीयायां वैश्यकन्यायां जातो यः पुत्रः सोऽपि पितृतो
 हीनवर्णत्वादोणन्मातुः वैश्यवर्णमातुरुत्तमपितृतो ब्राह्मणवर्णात् न्यूनरूपेण ब्राह्मण-
 सदृशोऽम्बष्ठः वैश्यवर्णनाम्नोच्यते. इत्यनन्तरनाम्नाभिधानं मनुनोक्तम् ;
 विष्णुनाप्युक्तं—“समानवर्णासु जाताः पुत्राः समानवर्णा भवन्ति, अनुलोमासु
 मातृवर्णाः पितृलोमासु आर्य्यविर्गाहिताः इति मातृवर्णनामानोऽप्येते पितृ-
 सदृशत्वात् पितृवत् संस्कारादिक्रियाः कुर्युः ।” व्यासेनोक्तं—“विप्रवद्

इत्यन्तः स्नानमन्त्रः, मैत्री सर्वभूतेष्वामनांवाप्रतिकृत्वा प्रवृत्तिः । ननु मैत्रीपरः स्यादिति विरुद्ध-
 मित्यत्र, येन, शास्त्रकार एवायं “दिग्बन्धितस्वयंमृतादिमांसपरित्यागेन वयःस्थत्वादिगुणयुक्तानां
 शृगादीनां सघसकं मांसं सेम्यत्वेनोपदिशन् साक्षात् मैत्रीविरुद्धं हिंसामेवाह ; नैवं, रागत एव
 प्राणिनां हिंसापूर्वकमांसभक्षणे प्राप्ते अयम् आयुर्वेदोपदेष्टा मांसस्य कश्चिदरोमो कस्यचित् हितत्वं
 कश्चिच्चाहितत्वम् उपदिशति, न तु मांसभक्षणं हिंसात्मकं वा विदधाति ; न ह्ययं मदिराया अपि
 स्वस्वदुष्टोरोगिदुष्टे वाहितत्वमुपदिशन् मदिरापानं प्रत्युपदेष्टा भवति ; एवञ्च रोमाधिकारे राज-

ब्रह्मचर्य-ज्ञानदान-मैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यात्
इति ॥ ६ ॥

विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत् । जातः कर्माणि कुर्वीत वैश्यविन्नासु
वैश्यवत् । वैश्यक्षत्रियविप्रेभ्यो जातः शूद्रासु शूद्रवत् ॥ इति । न चैते
वर्णसङ्कराः आनुलोम्यजातत्वात् : उक्तं हि नारदेन—“आनुलोम्येन वर्णानां
यद्यन्न स विधिः स्मृतः । प्रातिलोम्येन यद्यन्न स ज्ञेयो वर्णसङ्करः ॥”
एतेन तदयुक्तं यत् क्षत्रियतुल्यो वैश्यकन्याजन्तात् वैश्यवत् संस्कार्यो-
ऽम्बष्ठश्चिकित्सितकर्मा द्विज उच्यते । चतुर्थ्यान्तु जातः पुत्रः शूद्र एव न
द्विजधर्मा । एवं क्षत्रियस्य तिस्रो विवाहिता भार्याः : क्षत्रियकन्या एका,
द्वितीया वैश्यकन्या, तृतीया शूद्रकन्या । तत्राद्यायां जातः क्षत्रिय एव
मातापित्रोस्तुल्यवर्णत्वात्, द्वितीयायान्तु जातो मादृष्यो वैश्यवत् संस्कार्यो
द्विज उच्यते, क्षत्रियान्नग्नरूपेण क्षत्रियमदृशः : शूद्रायान्तु जातः पुत्रः
शूद्रवत् संस्कार्यत्वेन न द्विज उच्यते । वैश्यस्य द्वे भार्ये, तत्राद्या वैश्य-
कन्या, द्वितीया शूद्रकन्या, वैश्यायान्तु जातः पुत्रो वैश्य एव तुल्य-
त्वान्मातापित्रोः, शूद्रायान्तु जातः शूद्रवत्संस्कार्यत्वान्न द्विज इति निष्कर्षः ।
केचित् तु ब्राह्मणो ब्राह्मणीयेन क्षत्रियः कायतीयेन वैश्यो देवतीयेनापस्विः
पिषेदिति व्याख्यानयन्ति, तन्न, मनुना विशेषणानुक्तत्वात् । उभं त्रिजलं
पीत्वा मुखं द्विः परिमृज्याद्भिः पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि स्वानि च पद् नसासन्ये,
द्वे, द्वे नेत्रे द्वे च श्रोत्रे चाद्विरुपस्पृशेत् । स्पृष्ट्वान्मानं हृदयं शिरश्चाद्भिरैव
क्रमेणोपस्पृशेदित्यर्थः । केचिन्नाभिपंसौ च स्पृशेदित्याहुस्तच्चात्र मनो चादृष्ट-
त्वान्नावशयकम् । केचिन् तु स्वादिस्पृशनमहल्लि विशेषेणोपदिशन्ति । तन्न
नावशयकत्वेन बोध्यमत्र च मनो चादर्शनात् ।

गृहाश्रमिणां सद्वृत्तमुक्तत्रान्येषामाश्रमिणामप्याह—ब्रह्मं त्यादि । ब्रह्मचर्यं
कायवाङ्मानसैर्मथुनवज्जनं प्रथमाश्रम-चरमाश्रमयोः । गृहाश्रमे स्वशरेष्वृत्तु-

यस्मात्तौ च मांसोपदेशः तथा शरद्वृत्तचर्योर्दी “लाभान् कपिभक्तानेजान् इत्यादिग्रन्थो लावादिमांस-
द्विजयोपदेशार्थः न हिंसाविधायकः ; तेन रोगिणः स्वस्थाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव, यथा—
“इमेनेनाभिचारन् वज्रेत” इत्यन्नाभिचारस्य कामत एव प्राप्तत्वात् इमेकस्याभिचारसाधनत्वमाश्रमेव
विधिः श्रुते, तेन इमेनेनाभिचारकरणेऽधर्मो भवत्येव । अयमत्र विशेषः—यदि हिंसोपास्मित-

तत्र श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।

इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ १० ॥

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।

स समाः शतमव्याधिगयुषा न वियुज्यते ॥

कालवज्ज वानप्रस्थे गृह्यज्या ऋतुकालं वज्जयित्वा विश्वानां सर्वदैव उति । शानं शास्त्रार्थतत्त्वावबोधः । मैत्री सर्वभूतेष्वान्मीयतानुकूला प्रवृत्तिः । कारुण्यं सर्वभूतेषु दया । हर्षोऽनाढादरहितत्वम् । उपेक्षा अप्रतिग्रहः स्वयमुपस्थितधनादौ विवादादौ च । प्रशमः शान्तैन्द्रियत्वचित्तत्वेषु परस्तत्परः स्यात् । तच्च सद्वृत्तं सर्वान्तिकपत्वेनोपदिष्टं बोध्यम् । एषु च ब्रह्मचर्ये उतिकत्तव्ये यदि व्यवयं विहातुमशक्तः स्यात् तदा गृहस्थाश्रममाश्रित्य विवाह्य न रजस्वलाभिन्यादुरक्तविधिना व्यवयं गच्छन् । यदि मांसानि विहातुमशक्तः खादितुमिच्छति तदा पितृन देवान् समभ्यर्च्य खादन मांसमदोषभागिति मन्वादुरक्ता विधिना पशून हत्वा खादेत् । उक्तञ्च मनुना—“न मांसभक्षणे दोषो न मद्यं न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥” इति महाफलाभिप्रायेण ब्रह्मचर्यादिपरस्वोपदेशो बोध्य इति ॥ १॥

गङ्गाधरः—उक्तग्रन्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि । पञ्चपञ्चकमिति पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चपञ्चकम् । अतीन्द्रियमित्यादिना मनस्तदथश्च । तदर्थान्ति-योगेन्यादिना हेतुचतुष्टयं प्रकृतिहेतुरेकः समयोगः । विकृतिहेतवोऽयोगाति-योगमिथ्यायोगाश्च त्रय इति । सद्वृत्तमिति । तस्मादित्यारभ्याध्यायश्लेष-पर्यन्तवचनेन । स्वस्थवृत्तानां चतुरध्यायोक्तानां फलरूपम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—प्रशंसामाह—स्वस्थवृत्तमित्यादि । समाः शतमिति वषशतमेवा-स्मिन् काले पूर्णमासुः “अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वपशतायुषः । कृते त्रेतादिषु मांसोपयोमो विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां करोति, तदा सर्व्वत्रात्मानं गोपायीत” इति वेद्वचनविहितत्वात् तथाविधिहिंसा न प्रत्यवायहेतुः, जीवन्तोपायान्तरमभवत् तु पुष्ट्यादिप्रयोजन-हिंसा प्रत्यवायहेतुरेव । किञ्च भवतु वा आयुर्व्वेदविहिता हिंसा तथापि हिंसा दोषार्थमुच्यते, न हि आयुर्व्वेदविधयो धर्मसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्हि, आरोग्यसाधनं “धातुसाध्यक्रिया चोक्त-तन्तत्वात् प्रयोजनम् इत्युक्तेः ॥ १॥

चक्रपाणिः—संप्रभे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिध्यायोभाः । समाः शतं वर्षशतं, यद्यपि सद्वृत्तानुष्ठानेऽपि वैकल्पिकव्येनान्तरा मरणं व्याधयो वा भवन्ति, तथापि प्राधान्यात् देवकृत-

नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।

धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥

परान् सुकृतिनो लोकान् पुरायकर्म्या प्रपद्यते ।

तस्माद् वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्व्वेणा सर्व्वदा ॥ ११ ॥

हेत्रामायुर्हंसति पादशः ॥” इति मनुवचनात् कलियुगाभिर्मे तमिदं वचनम् । परे तु शतशब्दो बहुत्वपर इति वदन्ति । तत् तु न मनोरमं “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः । ईशोपनिषदि च शतवर्षमायुरुक्तम् । कठवल्याञ्च—“शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व” इत्युक्तम् । तस्मान्मनुवचने—“अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” इति युगानुरूपेण सम्पूर्णमवर्षधर्माणां धर्मपादक्षयेण चतुःशतस्य पादशः अयस्तच्च युगनियतं पूणमायुः कथ्यते । यदि हि पुरुषैस्तत्र बहुधम्मतपोजप्यरसायनतन्परः स्यात् तदाधिकपुण्यकर्मकत्वान् अधिकायुश्च स्यात् । ततो “दश वर्षेसहस्राणि दश वर्षशतानि च रामो राज्यमकारयत्” इति चाधिकायुः सङ्गच्छते । वस्तुतः सत्यत्रेताद्वापरकलियुगेषु स्वभावत एव चतुष्पादत्रिपादद्विपादैकपादधर्मत्वं संपद्यते लोकानामिति । एवं युग-द्रासानुरूपेण त्रिभिन्नधम्मप्रतिनियमस्वभावान् कृतादीनां “शतायुर्वै पुरुषः” इति उत्सर्गतो वेदोक्तमायुश्चतुषु युगेषु स्वस्थवृत्तानुष्ठानेन सम्पद्यते । तत्र कृतयुगे लोकानां तपस्तत्परत्वेन कस्याचिद्धर्मस्य येन केनाप्याचर्यमाणस्यैकस्य चतुष्पारत्वेन सिद्धश्च चतुर्गुणमायुः स्यादधिकधर्माचरणेन पुनरधिकायुश्चाचरित-धर्मानुरूपेण स्यात् तद्गणनमनियतम् । एवं त्रेतायां ज्ञानपरत्वाल्लोकानां धम्मस्य त्रिपारत्वेन सिद्धश्च त्रिगुणमायुश्च स्यादधिकधर्माचरणेन पुनरधिकायुस्तथा स्यात् । एवञ्च द्वापरे यज्ञपरत्वाल्लोकानां धम्मस्य द्विपारत्वेन निवृत्तेश्च सद-वृत्तानुष्ठानजायुर्द्विगुणं शतद्वयं वर्षं स्यादधिकधर्माचरणेनाधिकमपि तथैव स्यात् । एवं कलियुगेऽपि दानपरत्वाल्लोकानां धम्मस्यैकपादत्वेनाभिनिवृत्तेश्च स्वस्थ-वृत्तानुष्ठानकृतशतवर्षायुर्न हसति । परन्तु सममेवानुवर्त्तते । धर्माधिकाल्पा-चरणेन पुनरधिकाल्पायुः स्यादित्यभिप्रायेण मनुनाक्तं प्रथमाध्याये—“चतुष्पाद् सकलो धम्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान प्रतिवर्त्तते ॥

व्याधेः पुरापरराधाविषयत्वाद्दत्तं समाः शतमित्यादि, यदुक्तम्—“परिहारव्योजि यत्नेन सदा परिहरन् नरः । भवत्यनुजतां प्राप्तः साधुनामिह पण्डितः” इत्यादि ॥ १०११ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रं यः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्वस्थवृत्तचतुष्कः ।

इतरेष्वामाद्गर्भः पादशस्त्रवरोपितः । चोरिकानृतमायाभिर्धम्मंश्चापेति
पादशः ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षेणतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येवामायु-
हसति पादशः ॥ वेदोक्तमायुमर्त्यानामाशिषडैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं
लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् । अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान-
मृच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहर्दानमेकं कलौ युगे ॥ इति धर्माथावेति
प्राप्नोति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तसद्वृत्तमनुमन्तुमाह—यच्चान्यदित्यादि । इहायुर्वेदोप-
करणतया पूजितमनुमतम् । तद्यथा—“ब्राह्मे प्र मुहूर्त्त उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रसाय-
मायुषः ।” इत्यादिकं “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादिकं यावदिति । इति
स्वस्थवृत्तचतुष्कः । चतुर्भिर्ध्यायेनिष्पादित एकः परिच्छेदः । अध्यायं समा-
पयति अग्निवेशेत्यादि प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थाने स्वस्थचतुष्कीय-
चतुर्थाध्यायेन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायजलपाख्याऽष्टमी शाखा ॥८॥

शुक्रपाणिः—अनुक्तसद्वृत्तोपग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तमाचारः, इहायुर्वेदे-
ऽनुक्तमप्याचारोपदेशकेषु धर्मशास्त्रेषु पूजितं यथा—नाकस्माद् विक्रचो भवेत् न परशस्येषु
गां चरन्तीं घावन्तीं वा परस्य भूयान्” इत्यादि सर्व्यमात्रेयानुमतं साक्षादायुर्वेदाविषयत्वेनैतद्
ग्रन्थविस्तारभयाच्च न प्रत्युक्तमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छुक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायाम् इन्द्रियोपक्रमणीय-नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्ढाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भिषगु द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणां ज्ञं यं विकारव्युपशान्तये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु भेषजचतुष्के स्वस्थातुरोभयविषयास्तावन्त उपदिष्टाः । स्वस्थचतुष्के स्वस्थाविषयास्तावन्त उक्ताः । एषां प्रयोगे सिद्धौ के भावा हेतवो भवन्तीत्यतः स्वस्थचतुष्कानन्तरं निर्देशचतुष्क आरभ्यते । विस्तार-वचनं हि निर्देशः । निर्दिश्यते विस्तरेणोच्यते प्रयोगसिद्ध्यादिहेतुरस्मिन्नध्याये इति निर्देशः । प्रयोगसिद्धिहेतुविस्तरवचनाधिकरणं तैश्चतुर्भिरध्यायैः कृत एकः परिच्छेद इति निर्देशचतुष्क इत्यर्थः । तत्रापि प्रधानहेतूनां निर्देशं कर्तुं खुड्ढाकचतुष्पादमध्यायमारभते—अथात इत्यादि । प्राग्बद्धाग्वेद्यम् । खुड्ढाक-शब्दोऽल्पार्थः । चतुष्पादशब्दोऽत्रायुर्वेदशास्त्रव्याख्यानाभिकारात् चिकित्साथ पादचतुष्टयं बोध्यम् । खुड्ढाकं वक्ष्यमाणनिर्देशापेक्षया स्वल्पनिर्देशेन निर्दिष्ट चतुष्पादं यत्राध्याये तं तथाध्यायम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तत्र चतुरः पादानुद्वेष्टं प्राधान्यात् भिषगादिक्रमेण उद्दिशति—भिषगित्यादि । त्रिभ्यो भिषजः प्राधान्यं स्वयं वक्ष्यति । वैद्यस्य व्याधि-प्रज्ञमकत्वेन प्राधान्यम् । करणीभूतानां द्रव्यादीनां प्रयाणां मध्ये द्रव्यस्य प्राधान्याद् द्रव्यमनु परिचारकस्याप्यातुरात् प्राधान्यं बोध्यम् । उपस्थाता परि-

चक्रपाणिः—स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्थातुरयोरुभयोरपि हिनत्येन निर्देशचतुष्कोऽभिधीयते ; स्वस्थातुरहितं वैद्यभेषजादि निर्दिशतीति निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्थातुरहितं तु प्रधानभूत-चिकित्साश्रवैद्यादिपादचतुष्टयमभिधायकत्वेन खुड्ढाकचतुष्पादोऽभिधीयते । खुड्ढाकशब्दोऽल्पवचनः, तथा—खुड्ढाका गर्भोक्कान्तिरव्येय्येः । वैद्यीयधपरिचारकरोगिणश्चिकित्सायाश्चत्वारः पादाः, चतु-ष्पादं खुड्ढाकमभिधेयतयाधिकृत्य कृतोऽध्यायः खुड्ढाकचतुष्पादः । अत्रोपस्थस्य तु प्रत्यवस्थ "अध्यायानुवाकयोर्कुक् च" इति लुक् । खुड्ढाकशब्दास्य वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादमपेक्ष ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अत्र भिषगादावुक्तः प्रधानत्वात् ; वक्ष्यति हि "प्रधानं भिषगत्र तु" इति । तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूतत्वात् । तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कर्त्त-काद्यादिसाध्यस्य तदधीनत्वात् । यद्यप्यातुराधिकरणमारोग्यं पार्श्वेः सम्पाद्यते, स एव च

चारकः । रोगीति त्रिकालार्थे घञ्, तेन त्रैकालिकरोगवान् ; भाविरोगी चातीतरोगी च स्वस्थ उत्पन्नरोगवान् आतुर इति । तेन स्वास्थ्यरक्षणेऽप्येते भिषगादयः पादाश्चत्वारो भवन्ति । पादश्चतुर्थोऽंश एषां पादसंज्ञत्वेनोपदेशेन पादभङ्गे यथाङ्गभङ्गे सति न कस्यापि पूर्णता स्यात् तथा वैद्याद्यन्यतमभङ्गे भेषजपूर्णता न स्यादिति ज्ञापितम् । विकारव्युपशान्तये विकाराणामनुत्पन्नानां वि विगमाय अनुत्पत्तये, उत्पन्नानामुपशान्तये, किंवा समविषमभ्यातुः पुरुषो रोगी तत्र समवातादिधातुकस्यापि स्वभावप्रवृत्तशून्यपासाजरामरणादिलोभमोहादिरोगवत्त्वेन नत्तद्रोगलक्षणधातुवैषम्यदुःखोभयस्य व्युपशान्तये विशेषेण प्रशमनाय भिषगादिचतुष्टयं कारणम् : न तन्यन् किञ्चिदस्ति कारणम् । ननु भिषगादिचतुष्पादमात्रस्यैव किं कारणत्वमित्याह— गुणवर्द्धति । गुणाभावे तु न कारणत्वावधारणमेषाम् । भिषगादिपादचतुष्टये व्याधिव्युपशान्तिकारणं गुणवत्त्वात् । यत्र पादे गुणोऽस्ति तत्र व्याधिव्युपशान्तिकारणत्वमस्तीत्यैकान्तिको भावो बोध्यः । ननु किं समस्तानां भिषगादीनां कारणत्वमुत व्यस्तानाम् ? उच्यते, व्यस्तानां समस्तानाञ्च स्वस्वगुणवतां भिषगादीनामेव विकारव्युपशान्तये कारणत्वमेव न तन्येषां नाप्यकारणत्वमिति । महाचतुष्पादे तु यद्वक्ष्यति—ये ह्यातुराः केवलदभेषजादते समुत्तिष्ठन्ते” इत्यादि । तत्रापि किञ्चिदाहारावहाराभ्यां गुणवद्भ्यामेव विकारापशमो बोध्यः ॥ २ ॥

वैद्यादीनामुपकार्यः, उपकार्यश्च प्रधानं भवति, तथापीह व्याधिप्रशमने साध्ये यथा वैद्यादिपादश्च यस्य स्यापारो न तथा आतुरस्येव्यप्राधान्यविवक्षया पश्चादुक्तः । पादश्चतुर्थो भागः, श्लोकादिपादवद् वैद्यादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरशैकल्येनापि चिकित्सा न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण-“श्रुते पर्यवदानत्वा”दिगुणवत् । इह च वैशादयो व्याधिप्रशमना एव विकारप्रशमने कारणं भवन्ति ; यतः, कारणत्वं कार्यं व्यापारवतामेव भवति ; तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तुषकप्रक्षेपादिक्रिययेव पाकं करोतीति गम्यते, एतेन, यदुच्यते—“अनुर्णो भिषगादीनाम्” इत्यादिना श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिश्चिकित्सा व्याधिप्रशमहेतुरभिधातव्या, इह तु वैशादय एवेति पूर्व्यापरविरोधस्तत्र भवति, इह वैशादिप्रवृत्तेर्वैद्यादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । “अनुर्णोम्” इत्यादीं श्लोके वैद्यादीनां धर्मिणां धम्मरूपायाश्च प्रवृत्तेर्भेदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः क्रियारूपायाः कथनम् । एते वैशादयो विकारशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेत एव विकारप्रशमनमिति नियमः । यतः वैशादीन् प्रत्याख्यायापि रोगशान्तिर्भवति ; वक्ष्यति हि महाचतुष्पादे—“ये ह्यातुराः केवलदभेषजादते समुत्तिष्ठन्ते” इत्यादिना ॥ २ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु को विकारः का वा प्रकृतिः किं विना क्रियां गुणवत्पाद-
चतुष्टयञ्च कारणमुक्तं तत्र भिषगादीनां के वा गुणा इत्याशङ्क्यामाह—विकार
इत्यादि । विक्रियते स्वरूपान्यथात्ममुत्पद्यते येन इति विकृतिविकारः । स च
द्विविधः स्वरूपान्च्छेदे गुणकर्माधानं स्वरूपोच्छेदे गुणरूपाद्याधानञ्च । यथा
सुवर्णं कुण्डलं भवति दुग्धं दधि काष्ठं भस्म भवतीत्यादि । तदाह धातुवैषम्य-
मिति । धातुगति चराचराणां जगतां धातुविधानधारणपोषणहेतुरव्यक्तमलक्षणं
समन्विगुणलक्षणं क्षेत्रजाधिष्ठितम् परममहच्च चेतन्यहेतुः ब्रह्म यथोच्यते तथा
प्राणिनामादिधातुरात्मा तद्रूपा च वास्तवप्रकृतिस्तस्य नित्यत्वाद्द्वैषम्यात् ।
तद्यथा । शक्तिरेव स्वप्रभावगुणनिगूढा प्राक्सर्गादेर्कैवाद्द्वितीयासीत् महा-
निर्व्वर्णैः । तत् परं ब्रह्म मूलप्रकृतिः । मगकाले सा स्वप्रभावविशेषेण
परिणामकारिणाशेषान् प्रभावान् परिणमय्य प्रथमं लोहितमिव तेजोऽभूजत् ।
तत् तेजोऽपोऽभूजत् श्रुका इव । ताः कृष्णामिवात्मममृजन्तेति तिस्रो देवता-
स्तेजोऽवन्नाख्या लौकिकतेजोऽस्पृथिवीनामाकरभूता अनुप्रविशन्ती सा शक्तिः
प्रथमं लोहितशुक्लकृष्णवदाभासा गायत्रीनामदेवता परममृक्ष्मन्वितलक्षणा
वाग्देवतारूपेण विवर्तिता बभूव । सा मगकाले परमब्रह्म । सा पुनः स्वयं
शान्तिविद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वा परमव्योमरूपः
परमात्मा शिवो बभूव । तच्चतुष्टयं एव सर्व्वशक्तिमानादिपुरुष आदि-
भूतत्वादादित्यस्तस्य ज्ञानशक्तियदृच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तिस्रः प्रधान-
शक्तयः । तस्य ज्योतिर्गायत्री स पुनर्गायत्रीस्थानि तेजोऽवन्नानि ज्ञान-
शक्त्याध्यवसाय यदृच्छाशक्त्या तथैव नियम्य क्रियाशक्त्या परिणमय्य प्रथमं
प्रणवं ततोऽकारादिवर्णात्मिका मातृकाः सृष्ट्वा तद्रूपां विद्यां ससज्ज । तदाश्रयं
सदाशिवं ब्रह्मपुरुषं ससज्ज । ततोऽपरां विद्यां सृष्ट्वा तदाश्रयान्ब्रह्मदेदीश्वतुरो
वेदान् ब्रह्मपुरुषान् ससज्ज । ततस्तान् पञ्च कियदंशैर्नकीकृत्य सदिति-नामानं
महाविष्णुं कालं ससज्ज । तत् सत् कियदंशेन विव्वभूव । तच्चितः
प्रसादांशः क्षेत्रज्ञः पुरुष आत्मा विष्णुर्बभूवेति । स आनन्दयतीत्यानन्द

वक्रपाणिः—विकारव्युत्पत्तान्तय इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह—विकारो धातु-
वैषम्यमित्यादि । धातवो वातादयो रसाद्यश्च तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहित्यमाण-

इति । आदौ सत् ततश्चित् ततः आनन्द इति स सच्चिदानन्दः । तच्चित्तो-
ऽप्रसादो गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा बभूव ।

य एष महाविष्णुः कालः स खलु चक्रवद्भ्रमणस्वभावेन सर्व्वभाव-
परिणामकृतस्वभावः प्रधानं चिदगुणांशः स क्षेत्रज्ञं नाधिष्ठितमनप्रविश्य क्षेत्रज्ञं
सञ्चाल्य तद्गुणं सङ्कोच्य विकार्य्य च प्रसादभागेन सत्त्वं नाम गुणमप्रसाद-
भागेन तमोगुणं मध्यमभागेन रजोगुणं पृथगरूपेणाभिव्यञ्जयामास । तदेव
कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं समन्त्रिगुणमिति संहतरूपमव्यक्तं नामात्मा
प्रकृतिर्बभूव । ततः कालेन तदव्यक्तं प्रधानं त्रिगुणाधिक्यरूपं वैषम्यमितं
महान् बभूव । स द्वितीयो धातुः । स चाप्येकेकगुणाधिक्येन विषम-
स्त्रिविधोऽहङ्कारो बभूव । स तृतीयो धातुः । स चाहङ्कारः पञ्च
तन्मात्राणि विषम एव बभूव । तानि च मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति पञ्च महाभूतानि । शब्दगुणमात्र-
मप्रतीघातलक्षणमाकाशम् । स्पर्शगुणमात्रश्चलस्वरूपो वायुः । रूपगुणमात्र-
मुष्णलक्षणं तेजः । रसगुणमात्रा द्रवरूपा आपः । गन्धमात्रगुणा खरूपा
भूरिति । पञ्चेति । सप्त विकाररूपाः प्रकृतयो धातवस्तथा प्राणिनां बुद्ध-
हङ्कारौ पञ्च भूतानि चेति सप्त धातवस्तत्रोत्तरोत्तरं सप्त पूर्व्वपूर्व्वधातुवैषम्या-
विकारा उत्तरोत्तरापेक्षया साम्यात्मकाः पूर्व्वपूर्व्वसप्तधातवः प्रकृतयः ।
पञ्चार्थानां दर्शान्द्रियाणाञ्च मृक्ष्माणां प्रकृतिरहङ्कारः । तत् तदपेक्षया साम्या-
त्मकत्वात् । अहङ्कारवैषम्यात्मकत्वात् तु पञ्चार्था दर्शान्द्रियाणि च विकाराः ।
इत्येवं महदादिकं सर्व्वं प्रधानत्रिगुणवैषम्यलक्षणं विकार एवेति । यथा लोके
ब्रह्मा तथा मनः । यथा चेन्द्रस्तथाहङ्कारः । यथा विराट् तथा महान् । यथा-
काशादीनि पञ्च भूतानि तथा चैतानि चतुर्व्विधानि चक्रशोणितरसात्मसम्भ-
वानि । तेषां विपरिणामेन विकाररूपाश्च धातवः । वातादयो रसादयोः पुरीषा-
दयश्च साम्यमिताः शरीरसहजाताः प्रकृतयः । यथा च लोके यथास्वलक्षणा
वाय्वकसोमा धातवो विधानधारणपोषणैस्तथा शरीरे स्वरूपेण यथास्वलक्षणा
वायुस्तेजसं पित्तं सौम्यः श्लेष्मा चैते धातवः । एवं लोके भूमियथा तथा स्थूल-
शरीरं भौमम् । तत्र मृज्जलवृक्षादिवन् रसरक्तमांसास्थयादयो यथास्वलक्षणा
धातवः । एवं हिरण्यगर्भवन्मनसो धातवो यथास्वलक्षणाः सत्त्वादयो गुणा इति ।
प्रकृतिभूता विकारा वास्तवप्रकृतिब्रह्मापेक्षयैवात्मापेक्षया वैषम्यात्मकत्वा-
त्कारणहेतोः स्वमानात् न्यूनत्वमधिकत्वं वा । साम्यं धातुसाम्यं, प्रकृतिरारोग्यम् । "बन्धते" ग्रह-

दिति । शरीरग्रहणमेव विकारो निर्व्वानमारोग्यम् । तत्रापि यथास्वल्पज्ञ-
शरीरमनोयुक्तत्वेऽपि वातादिधातुसाम्यसम्भवादारोग्यं, शरीरमानसधातु-
वैषम्यन्तु विकार इत्यभिप्रायेणोक्तं—“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते”
इति । साम्यमिति प्रकरणात् धातुसाम्यमित्यर्थः ।

ननु प्रतिदिनभोजनादिषु प्रातरादिषु च कफादिप्रकोपाद्वातादिप्रसमा-
नित्यमेव धातुवैषम्यं वर्त्तत एवेति, कथं साम्यं स्यादिति चेत् ? न, तस्य
प्रकृतिरूपविकारत्वेनेष्टत्वात् । क्षुत्पिपासानिद्राजन्मजरामरणादीनामिव लोभा-
दीनां मानसव्याधीनामिव च स्वाभाविकव्याधित्वादिति । ननु धातूनां
वैषम्यं गुणतोऽल्पाधिक्यं साम्यमन्यूनानतिरिक्तत्वम् । तच्च परिमाणाख्यो
गुणविशेषः स्यात् तत् कथं वक्ष्यमाणं “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकार-
सङ्घा बहवः शरीरे । न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो
विशिष्टाः ॥” इति वचनं सङ्गच्छते इति चेत् ? न । समवायिकारणद्रव्य-
गुणकर्मविकारः कार्य्य तदान्प्रकमेवेति विषमवातपित्तकफान्प्रकमेव तेषां
कार्य्यभूता ज्वरादयो न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथक् । तथा तेजऔष्ण्य-
रूपदहनादिसमुदायोऽग्निस्तन्कार्य्यालोकदाहादयो न वाहिनः पृथगिति । एतेन
च वातादयोऽपि स्वस्वसमवायिकारणद्रव्यगुणकर्मविकारास्तदान्प्रककार्य्यभूत-
द्रव्यगुणकर्मसमुदायरूपास्तेषाञ्च वैषम्यं द्रव्यतो गुणतः कर्मतो वा
हीना वा वृद्धा वा वातादय एव लभ्यन्ते, एतदभिप्रायेण क्वचिद्भावप्रधान-
त्वेन द्रव्यप्रधानत्वेनाचार्य्यनिहिश्यते इति । नन्वस्तु धातुवैषम्यं विकारः
साम्यन्तु प्रकृतिस्तेन प्राणिनां स्वस्थानां क्षुत्पिपासान्मरणेच्छा-
द्वेषादिस्वभावव्याधिमत्त्वे धातुवैषम्यसाम्याभावात् किं स्वास्थ्यमातुर्य्यं वा
स्यादित्यत आह—सुखसंज्ञकमित्यादि । सुखसंज्ञकमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत् ।
तथा दुःखमात्मलिङ्गत्वेन यद्वक्ष्यते तत् । एवकारेणाभेदो ज्ञापितः । विविध-
दुःखजनकतायोगात् दुःखमेव धातुवैषम्यं विकारः, सुखसंज्ञकमेव विविधसुख-
जनकतायोगात् सुखसंज्ञकमेव । धातुसाम्यं प्रकृतिर्न तन्न्यरूपो विकारोऽस्ति
प्रकृतिर्वास्ति । एतदभिप्रायेणैव सुश्रुतेनाप्युक्तम्—“तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योप-

पाद्, वैषम्यसिद्धास्ते हीनं प्रकृतिविकारमवस्था, अन्यदशनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः पोषकः,
प्रकृतिर्गुणानां साम्यावस्था अविष्यतीति दर्शयतीति । ननु रात्रिदिनभोजनानां तासु तास्ववस्थासु
कोष्णप्रकोपादिना मित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तत् कृतो धातुसाम्यमित्याह—सुखसंज्ञकमित्यादि ।
सुखसंज्ञकत्वम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखः, यतः, न दुःखं स्वाधिः, तथा हि सति न ज्वरादीनां स्वाधित्वं

करणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । “तददुःखसंयोगो व्याधिः” इति । तत्र पुरुषे दुःखसंयोगो व्याधय इत्यर्थः । तथा तेनैवोक्तम्—“प्रागभिहितं तददुःखसंयोगो व्याधिरिति । तत्र दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति ।” तस्य दुःखस्य संयोगः सम्बन्ध इति । प्राणिषु सम्बद्धं त्रिविधं दुःखं व्याधिरथवा दुःखस्य संयोगो यत्र स व्याधिर्भातुर्वैषम्यमित्यर्थः, तत्राध्यात्मिकं दुःखं तथैव सत्त्वात्मसन्निकर्षेण बुद्ध्या सत्त्वेनोपलभ्यमात्मानमधिकृत्य सत्त्वे वा शरीरे वावुनिपततीति । सुश्रुतेन चोक्तं—“तत्र त्रिविधं दुःखं सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयो यथा—आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः सङ्घातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ताः इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये भुक्तशोणितदोषान्बन्धाः कुष्ठाश्लेष्मृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च । जन्मबलप्रवृत्ता ये मातृरूपचारात् पञ्चजात्यन्धबधिरमृकमिन्मिनवापनप्रभृतयो जायन्ते । तेऽपि द्विविधा रसकृता द्रव्येणोपचारकृताश्च । दोषबलप्रवृत्ता ये भ्रातृकममुत्पन्ना पिण्याहागचारमवाश्च । तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्था पकाशयसमुत्थाश्च । पुनश्च द्विविधाः शारीरापानमाश्च । न एते आध्यात्मिकाः । सङ्घातबलप्रवृत्ता ये आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहान्तेऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत आधिभौतिकाः । कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवानवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नत्तुकृता अव्यापन्नत्तुकृताश्च । दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च । तेऽपि द्विविधा विदुदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । पुनश्च द्विविधा संसर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षत्विपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः । कालकृता अकालकृताश्च । तत्र परिंरक्षणकृताः कालकृता अपरिंरक्षणकृता अकालकृताः । एत आधिदैविकास्तत्र सर्व्वव्याधयवरोध

स्यात्, अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं “तत्र दुःखं सप्तविधेऽपि व्याधावुपनिपतति” इति । “संज्ञक”-ग्रहणान्, परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्यवहितमे, तदिह गृह्यते ; इति दर्शयति—वेन, विचारान्निभोजनावस्थादिजनितधातुवैषम्यं स्वल्पमुद्वेजकं विकाराकन्त्वेन सुखमिति व्यवहितमे, तेन, यो ह्यल्पः स तास्तेवेति कृत्वाऽप्येऽपि धातुवैषम्ये धातुसाग्यो व्यवहारसिद्धो भवति ; तथा “संज्ञक”ग्रहणेन लौकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति ; ततो वक्ष्यति “तर्ह्य कस्यप्यद दुःखम्” इत्यादि । “एव च” ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणतोपचारात् तत्कार्य-कारणतोऽप्यभिधीयते ; यतः, धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद् वक्ष्यति—“स्व

इति ।” एवं तेनैव तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । “ते चतुर्विधाः । आग-
न्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः ।
शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मान-
सास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ध्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभपभृत्तय इच्छा-
द्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्रापभृतयः । तत्र ते
मनःशरीराधिष्ठानाः” इति । एवमेव सुश्रुतोक्तदिशा दुःखवत् सुखमप्युन्नेयम् ।
तद्यथा—यद्घातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाध्यात्मिकं तद्घातुसाम्यानुपाति
तत् सुखमाध्यात्मिकं भवति । एवं यद्घातुवैषम्यानुपाति यद्दुःखमाधि-
भौतिकं तद्घातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिभौतिकम् । तथा यद्घातुवैषम्यानु-
पाति यद्दुःखमाधिदैविकं तद्घातुसाम्यानुपाति तत् सुखमाधिदैविकमिति ।

कैवल्यमपि देवबलप्रवृत्तं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षण सुखरहितमपि
क्षेत्रज्ञात्मनि यद्घातुवैषम्यनिवृत्तिरूपं परमव्योमरूपपरमान्यस्वरूपत्वेन धातु-
साम्यानुपातिमुखवत् सुखं न तु सुखमिति । सुखसंज्ञकमारोग्यं प्रकृति-
रुच्यते । इति संज्ञकेत्युक्तम् । स्वस्थानां क्षुधादिव्याधिस्तु तेषां सुखदुःखयो-
रुपाधिभेदभिन्नयोरयोगपदोऽपि प्राधान्यात् तत्सुखदुःखरूपेणवारोग्यरोगयो-
रयोगपद्यं बोध्यम् । इत्थञ्च धातुवैषम्यसाम्ययोर्दुःखसुखयोश्च नित्यम्यति-
हाय्यत्वेन धातुवैषम्यदुःखयोर्धातुसाम्यसुखयोश्चायुगपद्भावः ख्यापितः । चिना
हि धातुवैषम्यं न दुःखमुत्पद्यते । न च सुखं चिना धातुसाम्यमिति । जन्य-
जनकभावेऽपि आपाततोऽदृश्यमाने यदैव धातुवैषम्यं जायते तदैव दुःखमुत्-
पद्यते, यदैव धातुसाम्यं स्यात् तदैव सुखं स्यादित्यनुभूयते । युक्तिसिद्धात् तु
अयोगपद्याज्जन्यजनकभावः स्वीक्रियते । नृणां निःशेषेण दुःखाभावे उवरादि-
निवृत्तां सुखमारोग्यं तदपि सुखसंज्ञकम् । स्वर्गेऽपि दुःखासम्भिन्ने किमपि
दुःखं मानसं देवानामस्तीति तदपि सुखसंज्ञकमिति ।

ननु सुखदुःखयोर्मनःशरीराश्रितत्वेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे यत् सुख-
मुत्पद्यते तत् कमाश्रयति ? न हि तदा शरीरं मनो वा वर्तते । यद्यात्मान-
माश्रयति तदात्माश्रितमधिकं रोगारोग्यं वक्तव्यमिति चेत् ? न, युगपत्-
धातुवैषम्यनिमित्तज्ञा ये विकारस्तथा बहवः शरीरे इत्यादि, तथा “विकृतिजापक्षा नामाधि-
विकरिः शरीरमुपलभन्ति” इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम् “धातुशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः”
इति । अत्र पक्षे धातुवैषम्यनिमित्ता इति ; तत्पक्षे धातुवैषम्यजन्मेव विकारज्ञाना तु जनितविकारं
धातुवैषम्यं कं पविशतु, — किं विकारे, इत आरोग्ये ? न तावदारोग्ये ; यतः “इत्युक्तं कारणं

सुखदुःखविनाशे ब्रह्मरूपप्राप्ते सुखाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणो यद्रूपत्वं तद्रूपत्वं
 परमव्योमस्वरूपं प्राप्नोतीति । तैत्तिरीये तु यदानन्दो ब्रह्मेत्युक्तं तन्नानन्दधु-
 रानन्दो न वानन्दवानानन्दः परन्त्वानन्दहेतुरेवानन्दः । तत्रैव तैत्तिरीयोप-
 निषदि—“असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदान्मानं स्वय-
 मकुरुत तस्मान् तत् मुकृतमुच्यते । यद्वैतन् मुकृतं रमो वै सः । रमं
 ह्ये वायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्ये वान्यान् कः प्राण्यादानन्दो न स्याद्यदेष
 आकाशः । एष ह्ये वानन्दयतीति ।” “तद्धेतुव्यपदेशान्” इति तत्र
 शारीरकसूत्रात् । गौतमन्यायसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन चोक्तम्—“नित्यं
 सुखमात्मनो महेश्वरबन्धोऽभिव्यज्यते तेनाभिव्यक्तं नान्यन्नं विमुक्तः सुखी
 भवतीति केचिन्मन्यन्ते. तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानं
 नागमो वा विद्यते ।” इत्यादि । सांख्ये च—“नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिः”
 इति कपिलः ।

अत्र केचित् ; ननु प्रतिदिनभोजनेन प्रातरादिकालेन च श्लेष्मप्रकोपे
 नित्यं धातुवैषम्यं वर्तत एव कथं साम्यं स्यादित्यत आह—सुखसंभ्रकमिति ।
 सुखयतीति सुखं सुखजनकमिति । एवं दुःखहेतुर्दुःखं लौकिकसुखगुणहेतु-
 ज्वरादिव्याधिनिर्गच्छिः प्रातरादौ श्लेष्मादिप्रकोपे च सुखसंभ्रग्रहणान्
 परमाधत्तःऽसुखमिति स्थापितम् । एवं दुःखमिव दुःखमेव विकारो न तु
 दुःखं सन् दुःखमित्यर्थः । तथा च सुखानुपातिधातुसाम्यं प्रकृतिः
 दुःखानुपातिधातुवैषम्यं विकार उच्यते । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तद्दुःखसंयोगो
 व्याधिस्तत्र च त्रिविधं दुःखमनुपपत्ति । तत्राधिदैविकमाधिभौतिक-
 माध्यात्मिकम्” इति विस्तरेण पूर्वव्याख्यानानोपदर्शितम् । इत्यञ्च
 प्रातरादिकालस्वभावजधातुवैषम्यं दिवारात्रिभोजनमात्रादिजञ्च धातुवैषम्य-
 मवकारिकम् । तत्राल्पमुद्गं जकदुःखानुपातात् उत्कटव्याधिजनकत्वाभावान्
 प्रातिद्वैनिकत्वाच्चासुखमपि सुखतया व्यवह्रियते । यो ह्यल्पः स नास्तीति
 कृत्वा अल्पेऽपि धातुसाम्यव्यवहारात् । अत्र धातुवैषम्यशब्देन कारणे
 कार्योपचारात् धातुवैषम्यज्वरादिरपि विकार उच्यते । वक्ष्यते हि—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ इत्यनेन ग्रन्थेनारोग्यं
 धातुसाम्यम् इत्युक्तं ; न च रोगे प्रविशति रोगहेतुत्वेनैव कथितत्वात् । अथ धातुवैषम्यं भवति,
 विकारो न भवतीत्येषा दृशा नास्त्वेष ; यतः भवत्यं प्रमाणाधिको दोषः स्वलिङ्गाधिको भवति,
 क्षीणो वा क्षीणस्वकक्षय इति ; इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु. एवमयं ग्रन्थो सुखो

“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्गा बहवः शरीरे । न ते पृथक्
 पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्ते तु ततो विशिष्टाः ॥” इति । न हि
 तत्र धातुवैषम्यमात्रमस्ति इत्याहुः । अपरे तत्र विप्रतिपद्यन्ते । स्वधातुवैषम्यज-
 श्चेद्विकारस्तदा स्वत्वजनितज्वरादिविकारं धातुवैषम्यं किं रोगो किमा-
 रोग्यं ? न तावदारोग्यम् ; “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तत्रस्थास्य प्रयोजनम्”
 इति धातुसाम्यस्यैवारोग्यत्वख्यापनात् ; नापि रोगो रोगस्य निमित्त-
 स्त्वेनोक्तत्वात् तस्य धातुवैषम्यस्येति । अत्र समाधत्ते कश्चित् । धातुवैषम्यं
 तावद्वर्तते न च विकारः कश्चिद्भवतीत्येतादृशरूपा दशा न भवत्येव स्वमानाधिको
 हि दोषोऽवश्यं स्वलिङ्गाधिर्यं दशेयति, क्षीणोऽपि क्षीणस्वलिङ्गानीति ।
 धातुवैषम्यं विकारः । धातुवैषम्यजा ज्वरादयो हि विकारजन्यत्वात् विशिष्ट-
 विकारास्तत्रापि धातुवैषम्यस्यानपायात् । अन्ये तु धातुवैषम्यजो विकारो
 न तु धातुवैषम्यमिति व्याख्याय अजनिताव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं
 रात्रिन्दिवांशभोजनांशादिकृतधातुवैषम्यं चाल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य
 एवान्तर्भावयन्ति । तिलकालकमसकादीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह रोगत्वमुक्तम् ।
 दुःखत्वञ्च मनोदुःखकृत्त्वादिति कश्चित् । एके तु धातुवैषम्यं विकारो
 धातुसाम्यं प्रकृतिः । तयोः फलं सुखं दुःखञ्च । यथा गमनं पादाद्यङ्ग-
 परिस्पन्दनं तस्य फलमुत्तरदेशसंयोगस्तस्यात्तरदेशसंयोगजनकस्पन्दनादि-
 व्यापारस्य गमनत्वापेव सुखजनकधातुसाम्यस्य प्रकृतित्वं दुःखजनकधातु-
 वैषम्यस्य विकारत्वम् । यथा चोत्तरदेशसंयोगमन्तरेण गमनं न प्रतिपद्यते
 तथा च सुखदुःखव्यतिरेकेण प्रकृतिविकारौ न प्रतिपद्यते इति । संयोगो
 गमनं तज्जनकस्पन्दनादिश्च गमनमिति चत् सुखमारोग्यं सुखजनकधातु-
 साम्यञ्चारोग्यं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम् । दुःखं विकारस्तज्जनकधातुवैषम्यञ्च
 विकार इति । ज्वरादयश्च धातुवैषम्यजा विकारा विषमवातादिदोषदूषित-
 रसादिसमुदायजत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षणत्वेऽपि वातादिवैषम्यविशेषात्मका
 उच्यन्ते न ततो भिन्नाः । यथा पाञ्चभौतिकत्वेन विशिष्टापूर्व्वलक्षण-
 भवति ; धातुवैषम्यजविकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आक्षिण्यतमज्वराविप्रतिपादकत्वेन व्यव-
 स्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यञ्च धातुवैषम्यजाञ्च ज्वरादयो विकारा भवन्ति, धातुवैषम्यजादिव्यपि
 हि ज्वरादिषु धातुवैषम्यरूपताऽस्त्येव, किञ्च स्वमानक्षीणा दोषाः किञ्चिद्विकारं न जनयन्ति,
 क्षीणकृज्जं वैषम्यमेव परं यान्ति, वचनं हि “क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते”
 इति, नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति नूत्रव्यामयं पन्थाः, ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति

कनकादीनां तेजोमयत्वादिकं न तेजस्तः पृथक्त्वं व्यवह्रियते । आगन्तवस्तु
ज्वरादयो वातादिधातुभ्यो भिन्ना एव । वातादिदुष्टैः पूर्वमेव तेषामुत्पत्तेन
चागन्तुभूतादिहेत्वात्मका भवन्ति तल्लक्षणत्वादिति वाच्यम् । भूताद्यागन्तुहेतूनां
निमित्तकारणत्वेन समवायिकारणत्वाभावे च प्रकृतिविकारभावासम्भवात् ।
नन्वेवं भूताद्यस्त्वागन्तुहेतवो ज्वरादिरूपेण परिणमन्तः शरीरमाविशन्तीति
मृद्घटादिवत् प्रकृतिविकारभावसम्भवेन समवायिकारणत्वं ज्वरादिषु
भूतादीनां कारणानामिति चेत् ? न । धातुवैषम्यवत् दुःखजनकभूतादिरपि
विकार इत्युक्त्यापत्तेरिच्छापत्तौ वाचायस्य न्यूनत्वदोषः स्यात् तत्रापीच्छापत्तौ
व्याधेरनन्तकल्पनायां महागौरवं स्यात् तत्रापि यावन्तः सन्ति भावास्तावतां
कल्पनं किं गौरवमिति कृत्वा चेच्छापत्तिश्चेत् तदा उच्यते वाद्यहेतुभूताद्यागन्तु-
वत् शरीरदोषहेतुकटादिद्रव्याण्यपि भवन्तु समवायिकारणानीत्यतश्च प्रकृति-
विकारभावासम्भवादिति । ननु कटादिभिहेतुभिर्वातादिवैषम्यं जाते ततो
ज्वराद्युत्पत्तिरिव भूतादीनां ज्वराद्युत्पत्तः पूर्वं वातादिजनकत्वाभावात्
भूतादिवत् कटादीनां समवायिकारणत्वं प्रकृतिविकृतिभावश्च नास्त्येवेति
चेत् सत्यमागन्तुहेतूनां भूतादीनामपि शरीरसम्बन्धान् पूर्व न ज्वरत्वादिरूपेण
परिणामोर्जस्त परन्तु भूतादीनां देहसम्बन्धमात्रेण तेभ्यो धातुसंक्षोभस्ततस्तत्-
तद्भूतादिजदुःखश्च युगपदुत्पद्यते शरीरं मानसं वा न तदा वातादिभिरन-
वध्यते । तस्मान्न वाताद्यात्मकाः पश्चान् तु वातादिभिरनवध्यत्वेन तत्त-
द्भूताद्यनुरूपवातादिजहास्यरोदनादिविशिष्टलक्षणाः स्युरिति बलवद्धेतुप्रभा-
वात् । फलोत्पत्तौ व्यापारान्तरस्य जनकत्वाभावेन यथा विक्रित्यादिमात्रलक्षणः
पाकस्तथागन्तुजो विकारो दुःखमात्रलक्षणो दुःखहेतुदेहमनोधातुवैषम्यलक्षणो
वा । प्रातरादिदिनरात्रिशभोजनांशजधातुवपम्यन्तु विकार एव न त्वारोग्यं-
धृत्विपासानिद्रादीनां स्वामाविकव्याधित्वेनोक्तत्वात् सुश्रुतादिभिरिति वदन्ति ।
सर्वत्रैव धातुवैषम्यं त्रिविधान्यतमदुःखश्चायुगपदुत्पद्यते न तु धातुवैषम्य
विना दुःखं दुःखश्च विना धातुवैषम्यं वर्तते एवं धातुसाम्यं सुखविशेषश्चायुग-
पदुत्पद्यते । न तु सुखं विना धातुसाम्यं धातुसाम्यं विना न वर्तते सुखमिति ।
धातुवैषम्यं दुःखश्च विकारपर्यायः धातुवैषम्यं वा विकारः दुःखं वा विकारः ।
धातुसाम्यं वा प्रकृतिः सुखं वा प्रकृतिरारोग्यश्च तदिति । आगन्तुषु च रसादि-

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

धातुवैषम्यं पूर्वं भूतादितो जायते, पश्चाद्भूतादिसभर्मकतया वातादिभि-
रनबध्यते । समभर्मत्वेन भूतादीनां वातादिधातुवैषम्यकरणं ज्वरादिविशिष्ट-
व्याधिजनकत्वञ्चेत्युभयस्य यौगपद्यात् । दोषव्याध्युभयहेतुनान्तु वातादि-
वैषम्यकरणव्याधिजनकत्वयोर्यौगपद्याभावात् पूर्वपरभावाच्च भूतजादित्वेन
बलवत्कारणत्वेन व्याधिव्यपदिश्यते न वा तत्तत्कारणधर्मानुलक्षणं
धातुवैषम्यं भवतीति । रात्रिन्दिवादंशजन्तु धातुवैषम्यं विकार एव स्वाभा-
विकः दिनापाक्यजीणवत् । एवं तद्वैषम्यजवैषम्यविशेष एव ज्वरादिर्न तन्यः ।
यथा लिङ्गिलिङ्गानजन्यज्ञानमेवानुमितिर्नाम ज्ञानमित्यपरे ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—ननु गुणवत् पादचतुष्टयं विकारव्युपशान्तये कारणं
निःसम्बन्धादेव भवति किं सम्बन्धादिति ? अत आह—चतुर्णामित्यादि ।
भिषगादीनां भिषग्द्रव्योपस्थातुरोगिणां चतुर्णां मिलितानां नियमेन व्यस्तानां
यथाहं न तु नियमतः शस्तानां गुणवत्तया प्रशस्तानां धातुवैकृते समविषम-
वातादिधानां पुरुषाणां स्वाभाविकादिवलप्रवृत्तये धातुवैषम्ये दुःखे वा सति
साम्यार्था समत्वार्था सुखार्था च या प्रवृत्तिः प्रवृत्तनं क्रिया चेष्टेति यावत् सा
चिकित्साभिधीयते न तु निवृत्तिः । भिषगादीनां हि पादत्वं चिकित्सायामेव न
तच्चिकित्सायाम् । भिषजः प्रवृत्तिस्तु तवायं व्याधिरेतदान्मकोऽयं व्याधिरस्मिन्
व्याधौ तवेदं भक्ष्यमिदं पेयमिदमाचर्यमिदं भेषजमस्मिन् काले सेव्यमिदं पथ्य-
मिदमपथ्यमित्यादुरपदेशादिष्वेदनभेदनादिरूपा । द्रव्यस्य तु प्रवृत्तिरुपयुक्तस्य
स्वकाव्यकरणम् । परिचारकस्य प्रवृत्तिरौषधाभ्यादिसंस्कारातुरपरिचर्यादि-
रूपा । रोगिणः प्रवृत्तिर्भिषगुक्तप्रतिनियतानुष्ठानस्वगतज्ञापकत्वादिरूपा ॥ ४ ॥

अव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति तिलकालकमसकप्रभृतीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह चरक-
रोगार्तं व्याख्याय, दुःखहेतुत्वज्ञानेन शस्तानां मगोदुःखकर्तृत्वेन ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रधानहेतोश्चिकित्साया लक्षणमाह—चतुर्णामित्यादि ।
चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलितानामेव प्राहकम् । सप्तानामिति वक्ष्यमाणं “श्रुते पर्यव-
दासकम्” इत्यादिगुणयोगेन प्रकृतानाम् । धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिकरणमूते । धातु-
साम्यार्थाऽऽरोग्यकरणार्था इत्यर्थः । धातुवैकृत इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्थो प्रवृत्ति-
र्धातुसाम्य एव वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिर्द्वयम्—द्वयं कर्तृत्वमिदं न कर्तृत्वमित्यादिकोपदेशकत्वात्

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दास्यं शौचमिति ज्ञेयं वैदेः गुणचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

सम्पच्चति चतुष्कांऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—ननु पादचतुष्टयं गुणवत् कारणमुक्तं, भिषगादीनां पुनः के गुणा इत्याह—श्रुत इत्यादि । क्रमेण गुणानामपकर्षात् पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षख्यापनार्थं निर्देशः । श्रुतमधीनशास्त्रं तत्र पर्यवदातत्वं सद्गुरुरूपदेशेन परि सर्वतोभावेनावदातत्वं बुद्धेरवैशद्यभ्रमसंशयान्यथाव्याख्यानादिरहितत्वम् । तथात्वे हि व्याभ्युपशान्तये प्रवृत्तः कुशल भवति । बहुशो दृष्टकर्मता चिकित्सकसमूहानां रोगिसमूहानाञ्च चिकित्साकर्मदर्शनम् । तथात्वे हि क्रियापदुत्वं भवति । दास्यं चिकित्साक्रियानेककृतिमत्तया कुशलत्वं कर्मसामर्थ्याच्च । तथात्वे हि चिकित्सायाः प्रवर्तने स्फूर्तिर्भवेति । शौचमिति श्रुचिभावः । अशुचिर्हि वैद्यो न मनो जायते मनसा श्रद्धाभावात् । सञ्चैव हि श्रद्धा सिद्धिमूलमिति । अपरे च त्रैव्यादीनां जितहस्तत्वादयो गुणा अत्रानावश्यकत्वेन नोपदर्शिता एतावन्नरेव गुणैश्चिकित्साक्रियासम्पादकत्वात् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यगुणानाह—बहुतेत्यादि । बहुत्वमाधिक्यं द्रव्यस्य गुणः चिकित्सायामुपपादकः । स्वल्पं हि द्रव्यं भेषजाङ्गहानये भवति । तत्र योग्यत्वमिति । तत्र प्रतिकार्ये व्याधौ योग्यत्वं यद्वाधिषु यद्द्रव्यमुपयोऽयं तद्द्रव्यवृत्तनत्वादिगुणयुक्तं कीटजम्बुत्वादिदोषरहितञ्च । अनेकविधकल्पनेति । स्वरसकल्कचूर्णकषायादिनानाकल्पनां कर्तुं योग्यं यद्द्रव्यमाद्रूपमिति शुक्लञ्चेत्यादिरूपद्रव्यस्य रूपयोगे सति स्वकार्योत्तररूपाः परिवारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणानुरपरिचर्यादिकषा, आनुरप्रवृत्तिर्विषोष्कानुष्ठानव्याधिस्वरूपकथनादिका ॥ ४ ॥

शक्रपाणिः—पूर्वसूत्रितवैद्यगुणान् दर्शयति—श्रुत इत्यादि । श्रुतमारी श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात् । एवमन्वजापि व्याख्येयम् । पर्यवदातत्वं विशुद्धज्ञानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना, शौचमदृष्टरूपकारकं, जितहस्तादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भावनीयाः ॥ ५ ॥

शक्रपाणिः—बहुता भेषजगुणा अल्पं हि भेषजं गुणवद्व्यविद्यमानमिवासाधकत्वात् । तत्र प्रतिकार्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्र योग्यत्वं । अनेकविधकल्पना नामाप्रकारस्वरसाहृत्पुष्पकल्पनायावत्कर्मित्यर्थः । यतः, प्राणिनः केचित् स्वरसद्विषः, केचित् कुशकाद्विषः एषमादिः, एवं व्याधि-

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।

शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणाः परिचरे जने ॥ ७ ॥

स्मृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ८ ॥

सञ्च वर्त्तते तत् । सम्पञ्चेति यत्तु सम्भूतत्वेन सम्पूर्णगुणरसवीर्यप्रभावादि-
मत्ता सम्पत्तिः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—उपस्थातुर्गुणानाह—उपचारकतेत्यादि । रसकरसौदनयूष-
पेयादिकरणशीलता संवाहनस्थापनशायनादिषु विद्वता । दाक्ष्यं दक्षता
तत्तदातुरोपचारक्रियासु कुशलत्वम् । अनुरागश्च भर्त्तरीति आतुरे स्वामिनि
अनुरागः । कदा क क्वेन कथं वारोग्यस्य भवतीत्यादिरूपेण मनसानुरागः
श्रद्धा । शौचमिति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—रोगिणो गुणानाह स्मृतिरित्यादि । स्मृतिः पूर्वमाचरित-
मभ्यवहृतं यावत्तावतां स्मरणं तदाख्यानं वैद्यस्तान् कारणं विज्ञाय क्रिया-
पारब्धुं व्याधिं निरूपयितुञ्च शक्नोति । निर्देशकारित्वं वेदेन शासितस्य
कम्मणः कर्तृत्वम् । अभीरुत्वं व्याधितो वैद्यप्रयोक्तव्यकम्मंतश्चाभीतिशीलत्वम् ।
व्याधितो भीरुत्व व्याधीनां वृद्धिः उक्तं हि—विषादो रोगवद्धनानाम् इति
कर्मभीरुत्वं चिकित्सितकर्मोत्सिद्धिः । अथापि चेति शब्देनेह कचिद्भीरुत्वमपि
गुणस्तथा चास्मृतिरपि गुणः स्यात् । उन्मादचिकित्सिते—“सर्वेणोद्धृतदंष्ट्रेण”
इत्यादिना त्रासनशुक्तं, तदा यस्य भयं न स्यात् तर्हि तत् विफलं स्यात् । एवं
“ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः । तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च प्रयोगै-
स्वभावाद्पि काचित् कल्पना हिता भवति, यथा—ज्वरं कषाय इत्यादि । तनानेककल्पनायोरुपस्थात्वात्
वत् कत्र युज्यते तत्र तत्र क्रियते । सम्पत्तिरिति किमिल्लिलाशनुपहतत्वेन रसादिसम्पत् ।
उपचारज्ञता यूपरसकादिकरणसंवाहनस्थापनादक्षता ॥ ६७ ॥

चक्रपाणिः—निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम्, अभीरुत्वं गुणः भीरुत्वस्य रोग-
कर्तृत्वान्, यदुक्तं—“विषादो रोगवद्धनानाम्” इति । “अथापि च” इतिशब्देन कचिद्भीरुत्व-
मप्यस्मृतिरपि गुणो भवतीति दर्शयति, यथोन्मादे “सर्वेणोद्धृतदंष्ट्रेण” इत्यादिना त्रासनशुक्तं
चिकित्सायां, तत्र कषयप्रभीरुः स्वातुरोर्गो तदा चिकित्सा न फलति ; अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमन-
कालस्मरणशुक्तिप्रज्ञा ; यदुक्तं—“ज्वरवेगञ्च कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः । तस्येष्टैश्च
विचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत् स्मृतिम्” ॥ ६८ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥

पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रं न्धनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥

लौक्येत् स्पृतिम् ॥” इत्युक्त्वा ज्वल्येकालविस्मरणपुक्तमिति कश्चिदाह, तन्न ।
पूर्वमाचरिताभ्यवहारादीनां स्मरणस्य गुणत्वेनाकतात् उत्पन्ने तु रोगे
चिकित्सार्थे वेगादिविस्मरणस्य गुणत्वाभावात् विहारावभेषजत्वात् तथा
उन्मादे चासनस्यापि तथात्वाच्च । चापकत्वमिति पूर्वं यदाचरितमभ्यवहृतं
तत् तस्य तथातुस्यं यदा यथात्वं तस्य च चापकत्वं गुण इति ॥ ८ ॥

गङ्गा-रः—एवं गुणान् पादचतुष्टयस्य प्राच्य चतुष्पादे प्राधान्यं वैद्यस्य
दर्शयितुमाह—कारणमित्यादि । षोडशगुणं विज्ञिता पादचतुष्टयं, सिद्धौ
चिकित्सितक्रियासिद्धौ कारणं भवति । अत्र तु चतुष्पादेषु मध्ये भिषक्
प्रधानमिति प्रतिज्ञा । कस्मादित्याह—विभातेत्यादि । अत्र पक्तौ हीति हि-
शब्दो हेतो बोध्यः । तेन हि यस्मात् भिषक् विज्ञाता ओषधस्य चासिता
पथ्यादिनियमे चत्तनाय रागिणः । परिवारकस्य चेदमेवं कुरु नेदं नैवं कुरु
इत्यादिरूपेण शासनकर्ता नियोगकर्ता । योक्ता रागिण आश्यादिप्रयोक्ता ।
एवं भिषक्परतन्त्राणां द्रव्यादीनां त्रयाणां पादानां प्रवृत्तिरिति, भिषक् पुनः
स्वतन्त्र इति बाध्यम् ।

इदमेव दृष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तावित्यादि । पक्तौ पाके । यथा पक्तः
पाचकस्य पाके पात्रेन्धनानलाः कारणं पात्रमधिकरणं तथातुरः इन्धनानली
यथा करणे तथा द्रव्यपरिवारको । यथा च विजेतुजपक्रियायां भूमिरधिकरणं
तथातुरः, चतूः सेनाप्रहरणानि चास्त्रसङ्घाणि यथा करणद्वयं तथा द्रव्यपरि-

चक्रामिः—एवं वेद्यादीनाञ्चतुर्गामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्यं दर्शयति—विज्ञातेत्यादि ।
विज्ञाता औषधस्य ; शासिता परिवारकस्य, एवं कुर्वन्वं मा कुर्वन्ति ; योक्ताऽऽतुरस्य । एतेन
ईश्वरपराधीना भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः, ततश्च वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः ।

एतदेवाभ्यवहितेषां दृष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तावित्यादि । पक्तौ पाके कर्तव्ये ;
पात्रस्थानीयं चातुरः, परिवारक इन्धनरूपः, अनली भेषजरूपः ; कारणमित्युपकरणम्, भूमि-
भुङ्गाङ्गुलभेषजः । अत्रापि पूर्वमेवेषां तुरादिस्थानीयत्वं भूम्यादीनाम् ।

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥

मृद्गण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।

नावहन्ति गुणं वेद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ ६ ॥

गन्धर्वपुरवत्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।

यान्ति यच्चैतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥

चारको करणद्वयमिति, एवंरूपेणातुराद्याः प्रतिशोभतश्चयुक्ता आतुर परि-
चारक-द्रव्याणीति त्रयः पादा वैद्यस्य चिकित्सायाः सिद्धौ कारणम् । पक्वः पाके
पात्रवत् विजेतुविजये भूमिवदातुरोऽधिककरणकारणमिति । तथा वैद्यस्य
चिकित्सासिद्धौ अन्यत्रचमूत्रच परिचारकः कारणकारणसंज्ञितः । अनलवत्
प्रहरणवच्च करणकारणसंज्ञितं द्रव्यमिति बोध्यम् । निगमयति—अत
इत्यादि । अतः प्रधानं कर्तुं कारणं भिषक् इति पञ्चावयववाक्यम् ।

अन्वयेन पादचतुष्टये वैद्यस्य प्राधान्यं देहादिभिः स्थापयित्वा व्यतिरेकेण
स्थापयति—मृद्गण्डादि । यथा कुम्भकारादृते कुशले विना मृद्गण्डचक्र-
सूत्राद्याः कुम्भनिर्माणे गुणं कुम्भनिर्मितिर्मादिकरं नावहन्ति न कर्तुं मलं
भवन्ति तथा वैद्यादृते वैद्यं विना पादास्त्रयः द्रव्योपचारकरोगिणः गुणं
चिकित्सासिद्धिं नावहन्ति, तस्मान् भिषक् प्रधानं पादचतुष्टये ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां भिषजः प्राधान्यं स्थापयित्वा
एकेनैव दृष्टान्तेनान्वयेन गुणं व्यतिरेकेण दोषं दर्शयितुं गुणवदित्यस्य
व्यावृत्तिमाह—गन्धर्वेत्यादि । सति पादत्रयेऽपि द्रव्योपस्थातुरोगिषु सत्स्वपि
गुणवत्सु उपायप्रतीक्षिणः क्रियासाध्या न तस्माभ्या विवर्धयन्नोपक्रान्ताः
सुदारुणा अपि विकाराः केचित् यद्यस्मात् आशु नाशं यान्ति गन्धर्वपुरवत् ।
यथा नीहारादृतेमफेटीजालमाशु नाशं यान्ति तत्र कारणं चो भिषक् । उपाय-

सम्प्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृद्गण्डेऽद्यादिना । न वहन्ति न निष्पाप-
यन्ति ; गुणं साध्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

चक्रपणिः—अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथक् दृष्टान्तं दर्शयित्वा कीशलेनैकत्रैव दृष्टान्ते
गन्धर्वपुरवत्सु गुणं व्यतिरेके च दोषं दर्शयति, यत्र च पक्षे नाशमशु यन्तीति सम्बन्धः,
इतरेऽपरेऽनभिज्ञवैद्योपक्रान्ता गन्धर्वपुरवदाशु वृद्धिं यान्तीति सम्बन्धः । उपायप्रतीक्षिण

सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजवत्र कारणम् ।
 वरमात्माऽऽहु नोऽज्ञं न चिकित्सा प्रवृत्तिता ॥
 पाणिचाराद् यथाऽचक्षुःज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
 नौर्मारुतवशेवाज्ञौ भिषक् चरति कर्मसु ॥ १० ॥
 यद्दृच्छ्यासमापन्नमुत्ताय्ये नियतायुषम् ।
 भिषङ्मानो निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ ११ ॥

प्रतीक्षिणश्चैव खलूपायसाध्या एव दारुणेभ्य इतरे मुखसाध्या विकारा
 यद्दर्शं यान्ति, तत्र कारणमज्ञो भिषग् इति । विकारव्युपशान्तौ गुणवति
 पादत्रये स्मृतिगुणवान् ज्ञो भिषक् कारणं न तत्रा भिषक् । तथा विकाराणा-
 माशु वृद्धो कारणमज्ञो भिषद् न तु ज्ञो भिषग् इति । विकारनाशवृद्ध्याः
 क्रमेण ज्ञाज्ञो भिषजो कारणाविति । चिकित्सायामज्ञस्य प्रतिषेधमाह—
 वरमित्यादि । आत्मा आहुत आहुत आत्मा वरम् आत्माहुतिमरणं वरं,
 न तत्रेन भिषजा चिकित्सा प्रवृत्तिता । एवं यथा पाणिचारात् हस्त-
 परामर्शान् अचक्षुरज्ञानान् भीतभीतवद्भवति तथैवाज्ञेन वैदेहेन प्रवृत्त-
 चिकित्सायामातुरो भीतभीतवद्भवति । अज्ञानान् कदा किं क्रियेतेति कथं
 भीतभीतवदित्याह— नौर्मारुतेत्यादि । अज्ञो भिषक् मारुतवशा नौरिव कर्मसु
 चिकित्सासु चरति । कर्मधारहीना नोका यथा जले वायुवशेन चरति तथा
 गुणचतुष्टयहीनोऽसौ वैद्यो यद्दृच्छ्यावशगः कर्मसु चरतीति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—तथाचारे का हानिरित्याह—यद्दृच्छयेत्यादि । अज्ञो भिषक्
 यद्दृच्छ्या गुणचतुष्टयं कारणं विना समापन्नं प्राप्तमातुरं स्वगुणान् विना
 उपक्रान्तं नियतायुषमातुरं तस्य प्राप्तनशुभकर्मवशात् उताय्ये व्याधितो
 मोचयित्वा भिषङ्मानो । अभिषजमात्मानं भिषजं मन्तुं शीलं यस्य सः

इति वृद्धौ शान्तौ च आशु विकारशान्तौ ज्ञो भिषक् कारणम्, आशुवृद्धौ वाशः । अज्ञवैद्यस्य
 चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति, वरमित्यादि । न वरमनुचितैव, प्रवृत्तितेतिभाषयाऽसम्बन्धवैदेहेन
 कलात् कृतेति दर्शयति, पाणिचारात् हस्तपरामर्शान्, कर्मसु चिकित्सासु ।

यद्दृच्छयेति । वैद्यमभ्यग्ज्ञान-पूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादित्यर्थः ; समापन्नं
 स्वस्वगुणकाम्तं, निवृत्तायुषमित्यनेनातुरंलक्षितं व्याधितमुत्तीर्यमाणमित्यर्थः ; आत्मानमभिषजं

तस्माच्छास्त्रे ऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कम्मदर्शने ।

भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिपर उच्यते ॥ १२ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिषक्तमः ॥ १३ ॥

शस्त्रं शस्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।

पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १४ ॥

तथाभूतः सन्ननियतायुषां पुंसामाहुराणां ज्ञानानि चिकित्सया उपक्रम्याथु
निहन्ति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अतोऽहो भिषक् न कारणमिति निगमयति—तस्मादित्यादि ।
तस्मात् उक्तदोषास्त्रास्त्रादिचतुष्टये युक्तो निष्पादितगुणप्रकर्षो भिषक्
प्राणाभिपर उच्यते । निदेशतो लब्धेऽपि चतुष्टये पुनश्चतुष्टय इति यदुक्तं
तन्मिलितार्थं शास्त्रे शास्त्रपाठे युक्तश्चेत् भिषक् तच्छास्त्रार्थविज्ञानात् न स्यात्
तदा चिकित्सामु मुञ्चति । एवं शास्त्रेऽधीते शास्त्रस्य तत्त्वार्थविज्ञानात् च
सन्नपि यदि प्रवृत्तौ चिकित्साक्रियायां कृती न भवति तदा मुञ्चति ।
तादृशोऽपि भिषक् यदि दृष्टकर्मो न स्यात् तदापि न सर्वथा कर्मकुशलः
स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—शास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कम्मदर्शने युक्तस्य वैद्यस्य यद्भवति
तदाह—हेतावित्यादि । हेतौ रोगाणामुत्पत्तिहेतौ रोगाणां लिङ्गे रोगाणां
प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ज्ञानमिति चतुर्विधं ज्ञानं यस्य स राजाहो भिषक्तमः ।
शास्त्रार्थविज्ञानादिचतुष्टययुक्तस्य रोगहेत्वादिचतुष्टयज्ञानवत्त्वेन भिषक्तमत्वं
बोध्यं राजाहलञ्च ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—ननु सर्वे एव भिषजः प्राणाभिसरा भिषक्तमाश्च भवन्ति ।
शास्त्राध्ययनेनैव तथात्सम्भवात् किमर्थमर्थविज्ञानादि पुनरुक्तमिति चेत् ? न
इत्याह—शस्त्रमित्यादि । शस्त्रं शास्त्रं सलिलमिति त्रीणि गुणदोषप्रवृत्तये पात्रा-

भियङ्क्त्वेन मन्यत इति भिषज्ज्ञानी । अनियतायुषामिति, यत्रायुःकारणं बलवत् कर्मं नास्ति,
तत्र पुनश्चकारापरार्थेन वैद्यशोषान्तरणं भवतीति दर्शयति । शस्त्रं शास्त्रावधारणे अर्थविज्ञाने
शास्त्रार्थबोधे, प्रवृत्तौ स्वयं कर्मकरणे, युक्त इत्युक्तं रोगोपनिष्पादितगुणप्रकर्षे इति यावत् ।

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।

यस्यैते षड् गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥ १५ ॥

विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।

वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥

पक्षीणि भवन्ति । यथा शस्त्रविद्याविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्गुणं भवति न तु शस्त्रविद्यायामकुशले, तथा व्याख्यानानादिभिः स्वरीतशास्त्रं पुरुषे शास्त्रं वैश्यादिगुणं भवति, न त्वरीतमात्रं सदुपदेशदीनं शास्त्रं, सलिलञ्च स्वर्गादि-मुपात्रे सद्गुणं भवति, न नृपरमृत्तिकादौ । तथा शस्त्रविद्यास्वविशारदपुरुषे शस्त्रं सद्गुणमपि सशेषं भवति । शास्त्रञ्च कुख्याख्याननाशीतपुरुषे विपरीतार्थं भवति । सलिलञ्च सलवणादिपात्रे सलवणादि भवतीति । अतः शास्त्रं मुधियाधीनं सदुपदेशेन चेतसा गुणप्रवृत्तये भवतीति निष्कर्ष-स्तस्माच्चिकित्साय प्रज्ञां वैद्यो विशोधयेत् सदगुरुपासनेन शास्त्रमधीत्य प्रज्ञाविशोधनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—प्रज्ञाविशोधनज्ञानार्थं लिङ्गान्याह—विद्येत्यादि । प्रज्ञाविशो-धनेन विद्यादयो भवन्ति । इत्यतो विद्याभिरनुधीयते प्रज्ञाविशुद्धिरिति । विद्या तच्छास्त्रे तत्त्वेनाशीते तच्छास्त्रविद्या अत्रायुर्वेदविद्या । वितर्कः शास्त्रार्थमूलक ऊहापोहः । विज्ञानं बहुशास्त्रज्ञानेन विषयत्वम् । स्मृतिर्यदा यथा यत् कर्तव्यं यत्र यदुक्तं तत्सर्वस्य स्मरणम् । तत्परता तत्तत्क्रियायां प्रयत्नातिशयः । क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम् । यस्यैते षड्गुणा इति मिलितार्थज्ञापनार्थं न साध्यमतिवर्त्तते साध्यं व्याधिं नातिवर्त्तते असाध्यो न भवति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—न त्वेवम्भूतो यो न स्यात् स किं न वैद्यः स्यादिति ? इत्यत आह—विद्येत्यादि । विद्यायुर्वेदविद्या । मतिः स्वाभाविकविशुद्धबुद्धिः । कर्मदृष्टिः दृष्टिचिकित्सितकर्मत्वम् । अभ्यासाश्चिकित्साक्रियायां शस्त्रावधारणादि—क्रियाभ्यासः । सिद्धिः प्रायेणानंकराणि कृतारोग्यत्वम् । आश्रयः सद्गुरो-प्राणाम् गच्छतो व्यावर्त्तयतीति प्राणाभिरः । पत्रावेक्षीणीति गुणवति पात्रे सगुणानि दोषवति पात्रे दोषयन्तीत्यर्थः, विशोधयेत् सदगुरुसच्छास्त्रमेवादिभिरित्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

शक्यपाणिः—विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानं, वितर्कं शास्त्रमूलकूहापोहः, विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानम्, तत्परतेह व्याधिचिकित्सायां प्रयत्नातिशयः, क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम् । मतिः सहजविशुद्धमतिः, अभ्यासः कर्माभ्यासः, सिद्धिः प्रायेणो व्याधि-

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।

स वैद्यशब्दं सद्वभूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ १६ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।

ताभ्यां भिन्नं सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥ १७ ॥

राश्रय इत्यद एकैकं वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तौ प्रकृतवैद्यपदवाच्यत्वेन निष्पत्तौ अल्ल व्यथम् । यस्य तु एते सर्वे गुणाः शुभा विद्यामत्यादयः सन्ति न तु विद्या वितके इत्यादयः पङ्गुणा इत्यत आह—विद्यादय इति । एते पूर्व-श्लोकोक्ताः । न तु पूर्वश्लोकान् पूर्वश्लोकोक्ताः सान्निध्यान् । स सद्वभू-मसद्वभूतं वैद्यशब्दं सद्वद्यशब्दमर्हन् योग्यतां प्राप्नुवन प्राणिसुखप्रदः स्यात् । एतच्च पृथक् पृथक् वैद्यगुणकथनं भिन्नं सुयुक्तैः शास्त्रेऽथविज्ञाने इत्यादिषु गुणेषुपाज्जनेन प्रयत्नातिशयकृतेव्यताभापनायम् । चतुषु वैद्यादिषु पादेषु वैद्यस्यैवातिप्रागन्यव्यापनायञ्च । तथाविधो हि वैद्य एकः पादत्रयवैद्युष्येऽपि कल्पनागिज्ञया मन्त्रणेन सम्पाद्य चिकित्सितुं शक्नोति । न तु गुणवद्वैद्यं विना गुणवन्तोऽपि त्रयः पादाः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—वैद्यस्य शास्त्राध्ययनावश्यकत्वं दर्शयति—शास्त्रमिति । इह शास्त्रशब्देनायुर्वेदः । तत्रानुपतितमपरञ्च ज्योतिरादिकम् । लोकं दर्शन-क्रियायां यथा वस्तुनां प्रकाशार्थं ज्योतिरालोकः दर्शनं चक्षुः, तथा चिकित्सायां शास्त्रं रोगादिप्रकाशार्थम् । दर्शनं बुद्धिरात्मन इति आत्मन एव बुद्धि-दर्शनं चक्षुः नान्यस्येति । बुद्धिरित्युक्तावात्मनो बुद्धिरिति लाभे पुनर्बुद्धि-

प्रदानकत्वम्, आश्रयः सद्वगुर्वाश्रयः • इत्यर्थः, वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तादिव्यनेन पारमाधिक-वैद्यव्यभिचयताविति दर्शयति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्वश्लोकगु-ण्युदासार्थं, तन्नुदासञ्च विद्यादिव्येवान्तामोऽणीय, एतच्च प्रकृत्येन पृथक्पृथग्गुणकथनं वैद्यस्य गुणोपादाने यथातिशयं कारितुं तथा वैद्यादिभ्यः पादेभ्यो वैद्यस्यैव प्रधानतोऽप्युदासार्थं, वैद्या हि पादत्रयं त्रिगुणमपि कल्पयन्ना शिक्त्या मन्त्रणेन च • सम्पाद्य चिकित्सितुं पारयति, न तु गुणवद्वैद्यं विना द्रव्यादयः पादाः गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १५१६ ॥

चक्रपाणिः—शास्त्राध्ययनेन शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि वाद्यालोक इव प्रकाशार्थं वस्तुनां प्रकृत्येनैव तां कर्तुमिच्छति, दर्शनमपि दर्शनं चक्षुरिवेत्यर्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथाप्यात्मन इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं विना शास्त्रज्ञा बुद्धिर्ना

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद् वैद्यव्यपाश्रयाः ।

तस्मात् प्रयत्नमिति ऋद्धिः त्रिषु स्वगुणस्येति ॥ १८ ॥

मैत्री कारुण्यमार्त्तेषु शक्ये प्रीतिरुत्थणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ १९ ॥

रात्मन इति पदोपादानात् आत्मनः सहजा बुद्धिर्देजनं दर्शनमिव चक्षुर्विवेति यावत् । सहजा बुद्धिं विना शास्त्राध्ययनानिजा या बुद्धिः सा वैद्यवृत्ति न सम्पक्व चिकित्सासमर्थेति कश्चिः । वस्तुतस्त्वात्मनो निजस्य बुद्धिने तु परकीया बुद्धिर्वस्तूनां दर्शनक्रियायां दर्शनं चक्षुर्विवेत्यर्थः । ताभ्यां शास्त्राध्ययनज्योतिषु द्विभ्यां सुयुक्ताभ्यां सुयुक्तपद्भ्याम् । द्रव्यपरिचारकरागिणो वैद्यव्यपाश्रयाः वैद्यं विशेषणापाश्रित्य विकारव्याशान्तये कारणं यस्मान् तस्माद् भिषक स्वगुणस्येति श्रुते पर्यवदानत्वमित्याद्युक्तगुणसम्बद्धपाज्जेने प्रकृष्टयत्नं प्रयत्नमिति ऋद्धिश्रयेत् । वैद्यस्य गुणव्यापदि हि त्रयाणां पादानां विकारस्य प्रशान्त्यापसामर्थ्यं वैद्यव्यपाश्रयत्वादिति ॥ १७-१८ ॥

गङ्गाधरः—अथ वैद्येन यथाभूतया बुद्ध्या व्यवहृतेष्वं चिकित्सायां तदर्शयति—मैत्रीत्यादि । आर्त्तेषु चिकित्सेनीयव्यापितेषु मैत्री मित्रतया वचनम् । तेषु च कारुण्यं दुःखापशमेच्छा । शक्ये साध्यं व्याधौ प्रीतिश्चिकित्सितुं श्रद्धणम् । उपेक्षणं प्रकृतिस्थेषु । प्रकृतिः स्वभावः । स च स्थूल-देहाधिष्ठानाभावेन सूक्ष्मदेहमात्राधिष्ठानेन यादृशरूपा तादृशरूपा बोध्या । तेन प्रकृतिशब्देनेह मरणमुच्यते । प्रकृता मरणसमाप्ते तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्था आसन्नमृत्यवः । सार्थाप्यसम्पत्तान्तरुपुलनात्प्रसिद्धेः । तेष्वसन्नमृत्युषु भूतेषु उपेक्षणमुपेक्षा चिकित्साप्रदणमिति । चतुर्विधं वैद्यवृत्तिवैद्यानां वचनमिति । एषा चतुर्विधा बुद्धिर्ब्राह्मी बुद्धिर्वाध्या । वक्ष्यते चात्राध्यायाधसंग्रहे—
“अनानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा” इति ॥ १९ ॥

वैद्याधीत्यभिधीयते, सा न सम्पक्व चिकित्सासमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्ध-बुद्धिशाकाभ्यां सहजवैद्यैकबुद्धिभ्याम् ॥ १७-१८ ॥

चक्रपाणिः—वद्येन च यादृश्या बुद्ध्या व्यवहृतेष्वं, तां दर्शयति, मैत्रीत्यादि—मैत्री पूर्वमेव न्याकृता, आर्त्तेषु आर्त्तियुक्तेषु, कारुण्यं परदुःखत्रहामेच्छा, शक्ये साध्यमितुं शक्ये साध्यव्याधिगृहीत इति यावत्, प्रकृतिरिह मरणम् । यदुक्तं—प्रकृतिरुच्यते स्वभावः

तत्र श्लोको ।

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद् वैद्यस्तु यद्गुणः ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके सम्प्रकाशितम् ॥ २० ॥

इत्यभिदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने खुड्डाक-
चतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गुह्याधरः—अध्यायमुपसंहरति—तत्र श्लोका इति । चतुष्पादं प्रथम-
श्लोकेन भिषग्जितम् । द्वितीयतृतीयाभ्यां पादः पादश्चतुर्गुणः प्रत्येकपाद-
चतुर्गुणश्चतुर्थ्यादिभिश्चतुर्भिः । कारणं षोडशगुणमित्यारभ्य शतान्यनिय-
तायुषामित्यन्तैर्भिषक् प्रधानं तत्पादेभ्यः । तस्मादित्यारभ्य स्वगुणसम्पदीत्यन्तै-
र्वैद्यो यस्माद्धेतोयद्गुणो भवति तानि ज्ञानानीति मैत्रीत्यादिश्लोकेन
बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा, एतत्सर्वं खुड्डाके चतुष्पादेऽध्याये-
ऽस्मिन् सम्प्रकाशितमात्रेयेणेति शेषः ॥ २० ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्ववद्वारुण्येयम् ॥

इति श्रीगुह्याधरकविरचनविरचितं चरकजरकल्पतरु मूत्रस्थानीयनिर्देश-
चतुष्कीयसुड्डाकचतुष्पादारूपप्रथमाध्यायजरुपाभिधाना
नवमी शाखा ॥ ९ ॥

तथेदमस्मान्मुद्गुलान् स्वभावमाप्स्यते मरणमित्यर्थः, मरणसमीपगतत्वाद्ब्रूयते "मरुतिस्व" इति ; तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या, न तत्र भेषजदानादि कर्तव्यं पक्षोहान्यादिभयात् । संग्रहे
ब्राह्मी बुद्धिश्चतुर्विधा मैत्रीकादभ्यादिका ॥ १९, २० ॥

इति चरकचतुराज-श्रीमद्वैद्यपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायां सुद्धाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेजमिति भिषजो भाषन्ते ।
यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति । तद्भेजं युक्तियुक्त-
मलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरात्र यः ।

गङ्गाधरः—अथ पादचतुष्टयं गुणादिकारव्युपगन्तव्ये कारणाभिहितं यदुक्तं प्रतिष्ठातं तत्तन्प्रतिपन्नतानिरामपूर्वकस्थापनार्थं महाचतुष्पादाऽध्याय आर-
भ्यन्ते—अथात इत्यादि । पूर्ववद्ग्राह्यातव्यं सर्वम् । महान्तं चतुष्पाद-
मध्यायचतुष्पादस्याध्यायस्य महत्त्वं बहुग्रन्थवत्त्वं पूर्वपञ्चोत्तमत्युत्तरवचनैः
सिद्धान्तवचनवत्त्वञ्च बोध्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चतुष्पादं भिषगादिपादचतुष्टयम् । षोडशकलं पादस्यैकैक-
गुणस्य कलात्वाभिप्रायेणोक्तम् । षोडशगुणत्वेन षोडशकलमिति । भेज-
मिति भिषग्जितं भिषजो भाषन्ते वदन्ति इत्यनेन तन्त्रान्तरसम्मतमिति
दर्शितम् । मुतगं यदुक्तं पूर्वाध्याये षुड्डाकचतुष्पादे षोडशगुणमिति
कारणं षोडशगुणं सिद्धा पादचतुष्टयमिति वाच्यं षोडशगुणाभिहितं यत्
तद्भेजम् । तदेव षोडशगुणं चतुष्पादं भेजम् । किन्तु युक्तियुक्तमल-
मारोग्यायेति । युनक्ति इति युक्तिः प्रवृत्तवैधादीनां पूर्वाध्यायं प्राक्ता ।
तथा युक्तं प्रवृत्तमानं षोडशगुणं पादचतुष्टयमारोग्यायालं समर्थं भवताति
भगवानात्रया भाषते । इति पुनर्वसोः प्रातज्ञा इत्यर्थः ।

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहाक्षिप्य व्यवस्थाप्यत
इत्यनेनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते, महत्त्वज्ञास्य पूर्वाध्यायापेक्षया बहुग्रन्थेन पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तरूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कलाशब्दो गुणवचनः, भिषजो
भाषन्त इति श्रूयते । प्रकृतेऽर्थं तन्त्रान्तरसम्मतं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । युनक्ति इति युक्तिः
प्रवृत्तिवचनं, युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः, प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां चिकित्सारूपा पूर्वाध्याये
स्थाकृता, अलं समर्थम् । इति भगवानात्रयो ब्रूते इति शेषः ।

नेति मैत्रेयः । किं कारणं ? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरण-
वन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलेश्च भिषग्भिरनु-
ष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणाः ; तस्माद्
भेषजमकिञ्चित्करं भवति । तद्व्यथा—श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्त-

नेति मैत्रेय उति सत्प्रतिपक्षता । प्रतिविपरीतपक्षाश्रयो मैत्रेयः सत्प्रति-
पक्षो विपरीताथस्थापकत्वात् । तत्र जिन्वामा षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं
प्रवृत्तमानमारोग्याय समर्थं न भवतीत्यत्र किं कारणमिति ? तत्र हेतुमाह
मैत्रेयः—दृश्यन्ते हीत्यादि । हि यस्मान् केचिदातुरा उपकरणवन्तश्च
भेषजवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्च आत्मवन्तश्च स्मृतिनिर्देशकारित्वादिगुणवन्तश्च
कुशलैश्च श्रुते पथ्यवदातत्वादिगुणवद्भिर्भिषग्भिरनुष्ठिताः चिकित्सितुमुप-
क्रान्ताः सन्तः समुत्तिष्ठमाना रोगान् आरोग्यमापन्ना दृश्यन्ते । तथायुक्ता-
श्चापरे तेन प्रकारेण चतुश्चतुर्गुणवत्त्वात्तत्तुष्टयेन चिकित्सितुमुपक्रान्ताश्चापरे
केचिदातुरा म्रियमाणा दृश्यन्ते । तस्माद् भेषजं षोडशगुणं चतुष्पादं भवतु ।
किन्तु किञ्चित्करं न भवति किञ्चिदपि कर्तुं शील्यन्न भवति । आरोग्यायालमेष
भवतीति न वाच्यमित्यथः । अत्रेदं हृदयं—विनापि भेषजमातुराणा-
मारोग्यात् केपाश्चिन् केपाश्चिन्मरणाच्च । षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं नाल-
मारोग्याय । देवसंज्ञकन्तु कम्म भेषजं विनैवारोग्यायालमेषेति मैत्रेयस्य
तात्पर्यम् ।

तत्र दृष्टान्तद्वयमुदाहरति—तद्व्यथेत्यादि । यथा श्वभ्रे जलमात्रहीने
गर्ते प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा देवसंज्ञकशुभकम्महीने आतुरे
भेषजं न किञ्चित्करं भवति । भेषजं कुरु वा न कुरु शुभकम्महीनत्वात् म्रियतेव ।
यथा च सरसि जलपूर्णं तदे प्रसिक्तमल्पमुदकं न किञ्चित्करं भवति, तथा शुभ-

उक्तमाक्षिपति नेतीत्यादि । उपकरणं भेषजम्, अनुष्ठिताश्चिकित्सितुमुपक्रान्ताः ;
तथायुक्ताः पूर्ववच्चिकित्सितुमुपक्रान्ता इत्यर्थः ; अकिञ्चित्करमिति भेषजे सरसि यथा आरोग्यं
न भवति ; तेन, यत्रापि सति भेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि भेषजव्यतिरिक्तं कर्मैव
देवसंज्ञकं कारणं, भेषजन्तु तद्वैवागततन्निधानमकारणमेवेत्यर्थः । अश्वैवार्थे दृष्टान्तद्वयं
दर्शयति—तद्व्यथेत्यादि । श्वभ्रे गर्ते यथा जलमकिञ्चित्करमेव म्रियमाणोऽपि भेषजम् ।
यथा च सरसि जलपूर्णं तदे पूर्णं स्वल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्मिणां

मल्पमुदकं नद्यां स्यन्दमानायां पांशुधाने वा पांशुमुष्टिः प्रकीर्ण
इति । तथा परे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च
अकुशलैश्च भिषग्भिर्नुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः ; तथायुक्ता
म्रियमाणाश्चापरे । अतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति प्रतिकुर्वन्

द्वयसंज्ञकस्मात्तृतीयवत्यातुरे भेषजं न किञ्चिन्करं भवति । किञ्चित्मा क्रियतां
वा न क्रियतां देवातिशयवलेनारोग्यमाप्नुयादेवेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमुदाहरति
शिष्यहितार्थं नद्यापित्यादि । यथा वा नद्यां स्यन्दमानायां बहुजलतया
स्रोतस्वत्यां प्रकीर्णः प्रसिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चिन्करो भवति, तथैवानुरे दुरदृष्ट-
समूहे षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजं प्रवत्तमानं नात्यमारोग्यायति । भेषजं कुरु वा
न कुरु म्रियतेव स चानुरः दुरदृष्टातिशयात् । यथा वा पांशुधाने पांशुराशियुक्त-
स्थले प्रकीर्णः प्रसिप्तः पांशुमुष्टिर्न किञ्चिन्करो भवति ; यथा वा अशुभादृष्टातिशय-
वत्यातुरे भेषजं प्रवत्तमानं नात्यमारोग्याय । भेषजं कुरु वा न कुरु देवातिशय-
वलेनानुरा निर्व्यापिरेव भवति । किञ्चिदिमं दृष्टान्तं संसाधनभेषजाभिप्रायेण
व्याख्याति. किञ्चिदपतर्पणभेषजाभिप्रायेणेति : तद्द्वयं न मनोरमम् ; सच्च-
भेषजस्याकिञ्चिन्करत्वे दृष्टान्ताभावात् । भेषजस्यान्वयेनाकिञ्चिन्करत्वं स्थाप-
यित्वा व्यतिरेकेणापि स्थापयति—तथेत्यादि । तथाशब्दोऽत्र न दृष्टान्तवचनः
किन्तु समुच्चयायत्नेन तथा परे अपरे चानुराः केचित् अनुपकरणा भेषज-
द्रव्यहीनाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्च स्पृत्यादिगुणहीनाश्च भिषग्भिश्चाकुशलै-
रगुणवाद्भिर्नुष्ठिता उपक्रान्ताः समुत्तिष्ठमाना रोगादारोग्यमापन्ना दृश्यन्ते ।
तथायुक्ताश्च षोडशगुणपादचतुष्टयहीनाश्चापरे केचित् म्रियमाणा दृश्यन्ते ।
अत्रादि दृष्टान्तद्वयं बोध्यम् ।

इत्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निगमनं व्यनक्ति—अतश्चेत्यादि । अस्मात्
दर्शितकारणात् प्रतिकुर्वन् चतुष्पादेन गुणवता भेषजेन प्रतिकुर्वन्नातुरः

रोगप्रशमने जायमाने भेषजमकिञ्चिन्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति. एवं नद्यां
स्यन्दमानायां बहुमानायां पांशुमुष्टिरिति निदर्शनं शक्यत्वं, पांशुधाने पांशुराशौ पांशुमुष्टिरिति
सरोदृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । अत्र च तोयदृष्टान्तः संसाधनभेषजाभिप्रायेण, पांशुदृष्टान्तस्तु
संज्ञामनभेषजाभिप्रायेण ; ददि वा, जलं सन्तर्पणभेषजाभिप्रायेण, पांशुमुष्टिरस्वपतर्पणाभिप्रायेण
बोद्धव्या । भेषजावयवविचारं दर्शयित्वा तद्व्यतिरेकव्यविचारं दर्शयति—तथाऽपर इति ।

म्रियते, अप्रतिकुर्वन् सिध्यति अप्रतिकुर्वन् म्रियते, तत-
श्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ।

मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्र यः । किं कारणं ? ये
ह्यातुराः षोडशगुणसमुद्दितेनानेन भेषजेनापपद्यमाना म्रियन्ते
इत्युक्तं तत् अनुपपन्नम् । न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषज-
मकारणं भवति । ये पुनरातुराः केवलाद् भेषजादृते समुत्-
सिध्यति नीरोगो भवति, भेषजेन प्रतिकुर्वन्नातुरो म्रियते च । इति भेषज-
स्यान्वयेन व्यभिचारस्य निगमनम् । व्यतिरेकेण व्यभिचारस्यानिगमनमाह—
अप्रतिकुर्वन्नित्यादि । अत्रापि अतश्चेत्यास्यानुवृत्तिः । अतश्चाप्रतिकुर्वन्
आतुरा भेषजैरनुपक्रान्तः स्वयं सिध्यति भेषजैरप्रतिकुर्वन्नातुरो म्रियते च ।
अत्रातुरस्य प्रतिक्रियायां कर्तृत्वप्रयोगो न वैद्यस्याप्राधान्येन रोगोपशमकतया,
किन्तु स्वस्यारोग्याय प्रतिकारं वैद्यादीनां वृत्तिकरणे प्राधान्यात् । अथ मैत्रेय-
मतमुपसंहरति—तत इत्यादि । तस्मात् प्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात्
अप्रतिकारेण सिद्धिमरणान्यतरस्मात् भेषजमभेषजेनाविशिष्टं विशेषरहितं तुल्य-
मिति यावत् चिन्त्यते मयेति शेषः । इति मैत्रेय आहति शेषः ।

मैत्रेयप्रतिष्ठापितमिदं दृषयितुमाह—मिथ्या चिन्त्यते । अर्थान्मैत्रेयेण
इत्यात्रेय आह । अथात्र प्रश्नः । मैत्रेयेण उक्तरूपं यान्मिथ्या चिन्त्यते तत्र
किं कारणमिति जिज्ञासा । मैत्रेयस्य निरुक्तचिन्ताया मिथ्यात्वे हेतुमाह—
ये ह्यातुरा इत्यादि । हि यस्मात् ये आतुरा षोडशगुणसमुद्दितेनानेन भेषज-
नापपद्यमाना म्रियन्ते इत्युक्तं तन्नापपद्यते । कस्मात् ? इत्यत आह—
न हीत्यादि । हि यस्मात् भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं न भवति ;
ये तु म्रियन्ते भेषजेनापपन्ना अपि ते स्वत्वसाध्यव्याधिमरचान्नात्तिष्ठन्ते इत्यर्थः ।

द्वितीयस्यात्तरमाह—ये पुनरातुराः केवलात् सम्पूर्णात् भेषजादृते समु-
त्तिष्ठन्ते नीरोगा भवन्ति, न तेषामातुराणां सम्पूर्णाभेषजापपादनार्थं तत्तद् व्याधेः

प्रतिकुर्वन्नित्यन्तर्भावित्वात्, प्रतिकारयन्नित्यर्थः । यदि वा आतुर एव वैद्यारीनुत्पाद्यात्मान
प्रतिकुर्वन्निति मन्तव्यम् ।

एतेन ईशकर्मवशादेव जीवन्ति म्रियते वा रोगी भवत्यरोगो वा, न ह्यभेषज-
मत्र किञ्चिकरमिति पूर्वपक्षार्थं सिद्धान्तयति—मिथ्येति ।—केवलात् सम्पूर्णात्, न

तिष्ठन्ते, न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो-
ऽस्ति । यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो
वलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवात्तिष्ठत् तद्वत्
सम्पूर्णभेषजोपलम्भादानुराः । ये चातुराः केवलाद् भेषजादपि
स्त्रियन्ते न च सर्वे एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेन् ।

न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः । न चोपाय-

समुत्थानविशेषो निदानविशेषोऽस्ति । अस्यैव किञ्चित् भेषजोपपत्तिप्रकर्षाप-
कर्षणोपशमार्हनिदानविशेष एव । यथा हि यस्मान् पतितं पुरुषमुत्थानाय
समर्थमुत्थापयन् पुरुषोऽन्योऽस्य पतितस्य पुरुषस्य वलमादध्यात्, तत
पुरुषान्तरेणोपाहितवल् पतितः समुत्थानायाधिकसमर्थः सन् पुरुषः क्षिप्रतरं
अपरिक्लिष्ट एवाक्लेशादेवात्तिष्ठत् तद्वत् आतुराः सम्पूर्णभेषजादते समुत्थानाय
समर्था एव । तेऽपि सम्पूर्णभेषजोपलम्भात् क्षिप्रतरमक्लेशादुत्तिष्ठेरेन ।
अत्रायं भावः यद्यपि सर्वत्र दृष्टमेवेष्टसाधने कारणं भवति तथापि तत्र यदि
दृष्टं किञ्चिदपरं वलमादध्यात् तदा दृष्टादृष्टाभयवलात् क्षिप्रतरमिष्टसिद्धिर्भव-
तीति । तथापरे दृश्यन्तेऽनुपकरणोऽनेन्यादिना व्यतिरेकेण व्यभिचारपदशन-
म्यान्तरम् ।

दृश्यन्ते चातुरा इत्यादिना सम्पूर्णभेषजप्रयुक्ता स्त्रियमाणा इति
दूषणम्यान्तरमाह ये चातुरा इत्यादि । केवलान् भेषजादपि षोडशगुण-
समुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना अपि ये चातुरा स्त्रियन्ते न च सर्वे एव ते
आतुरा षोडशगुणसमुदितेन भेषजेनोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरेन ।

ननु सम्पूर्णभेषजोपपन्नाः सन्तः सर्वे कस्मान्न समुत्तिष्ठन्ते इत्याह—न
हीत्यादि । सर्वे व्याधयो न भवन्त्युपायसाध्याः, असाध्याश्च व्याधयः सन्ति,
येषां साधने तूपाया न सन्ति यस्मात् तस्मात् सर्वे सम्पूर्णभेषजोपपन्ना अपि
नोत्तिष्ठन्ते । न त्वैवं तन् कथमुपायः क्रियते साध्यानामित्यत आह—न

नास्ति, उभयनकारकरणोऽस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्टा एवात्तिष्ठन्ते
इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यद्व्येयोत्थाने कारणमिति, तथापि, यदि दृष्टमपि तत्रानुबलं
भवति, तदा दृष्टादृष्टोभयवलात् शीघ्रमेवाराग्यं भवति । सर्वे एव साध्यव्याधयोऽसाध्य-

साध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति । न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति । न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक् सुमृषु मातुरमुत्थापयितुम् ।

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति । यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्यः इवासो धनुराढायेषुमध्यस्यन् नातिविप्रकृष्टं चेत्यादि । उपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन उपायं विना न च सिद्धिर्गति यस्मात् तस्मादुपायाः क्रियन्ते ।

नन्वेवं चेत् तर्हि उपायेन न कस्मात् सर्वे साध्या वाप्यसाध्या वा व्याधयः सिध्यन्ति इत्याह — न चासाध्येत्यादि । असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो न चास्ति यस्मात् तस्मादसाध्यव्याध्यातुराः सम्पूर्णभेषजोपपन्ना नोत्तिष्ठन्ते । ननु कस्मादसाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो नास्ति इत्यने हि गुणवान् द्रव्योऽस्ति चास्ति च द्रव्यं गुणवान् गुणवांश्च परिचारकः सर्वगुणश्चातुरः ? इति । तत आह — न ह्यलमिति । ज्ञानवान् सर्वगुणवानपि भिषक् सुमृषु मसाध्य व्याधितमसाध्यव्याधिभ्य उत्थापयितुमलं समर्थो न भवति यस्मात् तस्मात् असाध्यव्याधीनां भेषजसमुदायोऽवत्रास्त्यपि नास्त्येव ।

ननु तत् कथं ज्ञानवान् भवति भिरर्गति ? अत आह—परीक्षित्यादि । परीक्ष्य व्याधीन् साध्यासाध्यत्वादिरूपेण साध्यान् व्याधींश्चकित्तस्यारब्धमसाध्यान् दातुं शीलं येषां ते परीक्ष्यकारिणो वैद्याः हि यस्मात् कुशलाः सिद्धिभाजो भवन्ति । तस्मान्मृषु व्याधितानामुत्थापनसामर्थ्याभावेऽपि भिषक् ज्ञानवान् भवति । असाध्यव्याध्यसाधने ब्रह्मनादब्राह्मणवारणाय इष्टान्तमाह—यथा हीत्यादि । हि यस्मात् इवासो धनुष्मान् योगज्ञः

व्याधयश्च सम्पूर्णभेषजोपपन्नावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्ते इति भावः । यद्यस्यासाध्यव्याधिं प्रति सम्पूर्णभेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं,—“न च असाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक् सुमृषु मातुरमुत्थापयितुम्” इति । तथापीह किञ्चिदसमर्थत्वेऽपि सम्पूर्णभेषजोपपन्ना इति ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव भेषजोपपत्तौ जीवन्तीति, असाध्यान् भेषजसम्पत्तौ बलवत्त्वोपपन्नसमीभावे सिध्यन्ते एवेति दर्शयन्नाह—न उपोषयेति । उपायेनेव दर्शयन् साध्या उपायसाध्या, इदमत्राकृतं—यद् द्विविधं कर्म बलवद्बलवच्च, तत्र बलवन्तियत्तविपाककालं,—यथेदं कर्मास्मिन्नेव काले मारयति ; अकालवच्च मारकं कर्म मारयत्येव कालानिश्चेत्,—यदा दृष्टसामर्थीमनुगुणामपथ्यसेवाकूपान्

महति काये नापराधवान् भवति सम्पादयति चञ्चकार्यम्,
 तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्म्मार्भ-
 माणाः साध्यरागमनपराधः सम्पादयत्येवानुरागोप्येण ।
 तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ २ ॥

अध्यासनिवृत्तः सततं लक्ष्यवेधकारी धनुरादाय धृत्वा उपुं वाणमध्यस्थन्
 क्षिपन् नातिविप्रकृष्टे अनतिदूरे महति काये नातिमृक्षमकायवस्तुनि नापराध-
 वान् लक्ष्यवेधासिद्धिभाक् न भवति, सम्पादयति च उष्टकार्यं लक्ष्यवेधरूप-
 मिति । तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् भेषजद्रव्यवान् वीक्ष्य
 साध्यासाध्यतादिरूपेण परीक्ष्य कर्म्म चिकित्सितमारभमाणः साध्यरागमनप-
 राधः सिद्धिभाक् सन्नानुरागोप्येण सम्पादयत्येव । निगयमयति—तस्मात्
 इत्यादि । तस्मात् सम्पूर्णभेषजं त्रिनांस्थानसमथस्यात्तस्य भेषजेन बलोपाधानात्
 सम्पूर्णभेषजेनापक्रान्तस्य मरणनिवारणोपायभेषजममुदायाभावाच्च न भेषज-
 मभेषजेनाविशिष्टं तुल्यं भवतीति ॥ २ ॥

शेषधाभाररूपाश्च प्राप्नोति तदा मारयति यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति, यदुक्तं
 जनपदोद्भवसर्वाये—“कर्म्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाकनियतं महत् । किञ्चित् त्वकालनियतं
 प्रत्ययैः प्रतिशोध्यते ॥ अस्य तत्रैव प्रपञ्चेन तत्रैव दर्शयिष्यामः । तत्र वाच्यम्—अदृष्टमेव
 सर्वत्र कारणं, तत्र नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—“नाकाले ज्ञयते कश्चिन्नाकाले क्षियते
 तथा । जगत् कालवर्षं सर्वत्र कालः सर्वत्र कारणम् ॥” इति । यतः यदिहादृष्टं तत्रैव दृष्ट-
 यागादिप्रकृत्यादिजन्यं किञ्चिद्, यद्दृष्टं नानुपपन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणिकी । यत् तु
 दाहादि दृष्टं देवाग्निमन्वन्तेनोपपद्यते, तत्र का कथाऽदृष्टस्य दृष्टकार्येभ्योऽनुपपत्तिपरिकल्प-
 नीयस्य ? तेन, य इमे दुर्बलेन कर्मणा दृष्टवलवद्रूप्यमेवाजनितदोषबलादारब्धा व्याधयस्ते
 बलवता चतुष्पादसम्पन्नेन भेषजेन दोषशयकणोपायेन परं साध्यास्तदभावे तु दुर्बलेनापि
 कर्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न नियतन्त इति । यदुक्तं—“देवैः पुरुषकारेण दुर्बलं
 द्रुपहम्बते । देवेन चेतरेषु कर्मैः विशिष्टेनोपहम्बते ॥” इति । अनुपायेनाऽभेषजेन, अथ
 भेषजसमुदायाः, समुदायः सर्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः । असाध्ये व्याधी चिकित्सां कुर्वन् वैद्य
 एव व्योक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । न ह्यलं न समर्थः । यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव,
 अथ न जानाति, तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसम्पदावश्यं व्याधिप्रशमां
 भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा हीष्वादि । हीष्वासो धानुष्कः, अस्यन् क्षिपन्, नातिविप्रकृष्टे
 साम्प्रहिते, नापराधवान् इति लक्ष्यभेदरहितः, दृष्टं कार्यं लक्ष्यवेधलक्षणम् ॥ ११२ ॥

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकि-
त्सामः । क्षाममक्षामेण कृशञ्च दुब्बलमाप्याययामः । स्थूलं
मेदस्विनमपतपयामः । शीतनोष्णाभिभूतमुपचरामः । शीता-
भिभूतमुष्णेन । न्यूनान् धातून् पूरयामः । व्यतिरिक्तान्
हासयामः । व्याधीन् मूलविषय्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ
स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्त-
तमा भवति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—भेषजस्य रोगप्रशमकत्वे उपपर्यन्तरं दशयति इदञ्चेत्यादि ।
नोऽस्माकं प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षप्रमाणस्याप्रतिहतत्वादुक्तम् । अनातुरेण
आतुर्याविपरीतेन भेषजेन चिकित्साम इति यदुक्तं तादृष्टोति—क्षाम-
मित्यादि । क्षामं क्षीणं कृशं दुब्बलञ्चाक्षामेण पोषणेनाप्याययामः सन्तपयामः ।
स्थूलं मेदस्विनमपतपयामः, अर्भोजनाद्यपतपणम् । उष्णाभिभूतं शीतनोपचरामः,
शीताभिभूतमुष्णेनोपचराम इत्यनेन सम्बन्धः । न्यूनान् धातून् पूरयामः ।
व्यतिरिक्तान् वृद्धान् हासयामः । व्याधीन् मूलविषय्ययेण कारणाविपरीतेन
गुणरसवायव्यविपाकप्रभावेण उपचरन्तो वयं प्रकृतौ सम्यक् स्थापयामः । तेन
विपरीतार्थकारत्वापि ज्ञाव्याप्तः । तेषां क्षामादीनां तथा कुर्वतां नाऽस्माक-
मयं भेषजसमुदायः कान्ततमा भवति । विना हि भेषजसमुदायं केवलं
शुभाहृष्टमात्राणां व्याधिभ्य उन्नापनाय कान्तर्वापि न कान्ततमं भवति ।
हिमान्याद्याभिभूतानां पुरुषाणामप्रज्ञातपगुरुप्रावरणादिकं शीताविपरीतमन्तरेण
केवलातिशुभाहृष्टेन शीतात्तिवारणाभावात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—भेषजस्य रोगप्रशमकत्वे उपपर्यन्तरमाह—इदञ्चेत्यादि । अनातुरेणेत्या-
तुरगुणविपरीतेन ; आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—'क्षाममक्षामेण'
इत्यादि । क्षामो निर्द्रवः, कृशञ्च दुब्बलमाप्याययाम इति सन्तपयामः, व्यतिरिक्तान्यतिरिक्तान्
इत्यर्थः ; मूलविषय्ययेणेति कारणविषय्ययेण, तच्च प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विषयकारस्य
विषेणोपचरणम् । एतन् प्रत्यक्षज्ञान्यदपगृहीतं भवति, कान्ततमो विकारप्रशमकत्वेनाभीष्टतमः,
अप्येदुर्ध्वं चरन्निपायाः कान्तः कान्ततराश्च, अथञ्च भेषजसमुदायः सर्वार्थोपेक्षकरोहरत्वेन
कान्ततमः ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यासाध्यविभागज्ञा ज्ञानपूर्व्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत् तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ४ ॥

स्वार्थं विद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

द्विविधश्चाप्यसाध्यं स्याद् याप्यं यदनुपक्रमम् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्रोक्तादधिकवचनमस्तीति तद्वक्तुमाह—भवन्ति चात्रेति । साध्येत्यादि । अधिकारात् साध्यासाध्यत्वविभागज्ञा व्याधीनाम् । ज्ञानपूर्व्वमिति व्याधीनां साध्यत्वासाध्यत्वादिज्ञानानन्तरं तदुपयोक्तव्यभेपजादिज्ञानानन्तरञ्च । काले आमपक्वादिकालविशेषे यत् कर्म योग्यं तत्र यत् कर्म चिकित्सक आरभते तत् कर्म ध्रुवं तं व्याधिं साधयति । असाध्यसाधनयोग्यं हि कर्मे नास्त्येवेत्यसाध्ये कर्मारब्धं न साधयतीति न व्यभिचारः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—असाध्यव्याधूपक्रमे वैद्यानां दोषं दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । स्वार्थं धनलाभादिकं स्वप्रयोजनम् । विद्या विद्वत्त्वम् । यशः कीर्त्तिः । एषां या हानिस्ताम् । उपक्रोशं जनापवादम् । असंग्रहं चिकित्साधं लोके रग्राह्यत्वम् । इत्यञ्च साध्ये व्याधौ प्रवृत्तिवद्यानामर्थादिलाभानुपक्रोशोपसंग्रहकरी भवतीत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र साध्यत्वासाध्यत्वज्ञानाथमुपदिशति—सुखसाध्यमित्यादि । साध्यं द्विविधम्—एकञ्च सुखसाध्यमथापि च द्वितीयञ्च कृच्छ्रसाध्यं मतम् । असाध्यमपि द्विविधम् । चकारादिविधमित्यस्योभयत्रान्वयः । यदेकं याप्यं स्यात् चकारादपरमनुपक्रमं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । भेपजेनात्यल्प-

चक्रपाणिः—ज्ञानपूर्व्वमिति भेपजादिज्ञानपूर्व्वं, यत् कर्मारभते तत्कर्म चिकित्सितरूपं, साधयति साध्यमिति शेषः । असाध्यव्याधी न प्रवर्त्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेत्यादि ।—अर्थोऽर्थलाभः, हानिः अतिः, उपक्रोशो जनापवादः । असंग्रहश्चिकित्सायामनुपादानं, यदि वा, असद्ग्रह इति पाठः, तदा चासद्ग्रहो राजदण्डेनास्तपुरुषैश्चाण्डालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ४।५ ॥

चक्रपाणिः—साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिः, तेन साध्यासाध्ययोर्भेदकथनपूर्व्वकं ब्रह्मणं वक्तुमाह—सुखसाध्यमित्यादि ।—अकिञ्चित्करत्वेनाऽविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमं,

“स्वार्थं” इत्यत्र “अर्थे” इति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति ।

विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ७ ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥

कालेनाल्पप्रयत्नेनाथु किञ्चित्कार्यत्वं प्रशाम्यत्वं वा सुखसाध्यत्वम् । बहुकालेन बहुप्रयत्नेन पुनः कृच्छ्रमाध्यत्वम् । भेषजेन प्रशाम्यत्वं साध्यत्वम् । भेषजेनानुपशाम्यत्वं न च बहुमानत्वं याप्यत्वम् । भेषजेनाकिञ्चित्कार्यत्वमनुपक्रमत्वम् । भेषजेनानुपशाम्यत्वमसाध्यत्वमिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—नत्र साध्यानां त्रिविधविकल्पमाह साध्यानामित्यादि । साध्यानां व्याधीनामल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति त्रिविधश्च विकल्पः कल्पनास्ति । न त्वसाध्यानां नियतानामनुपक्रमाणां कल्पना वृत्ते । एतेनैवं ज्ञापितं—याप्यानां याप्यत्वेनाल्पमध्यमोत्कृष्टोपायैस्त्रिविधा कल्पनास्ति । साध्यानां व्याधीनामल्पसाध्यत्वं मध्यमसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वमिति त्रिविधं साध्यस्य कल्पनम् । यदा साध्यानामल्पसाध्यत्वं बहुपायसाध्यत्वं मध्यसाध्यत्वं नात्यल्पनात्यधिकोपायसाध्यत्वमुत्कृष्टसाध्यत्वं स्वल्पोपायसाध्यत्वमिति । एतन् त्रिविधोपायसाध्यत्वभेदेन सुखसाध्यं त्रिविधम् । कृच्छ्रमाध्यञ्च त्रिविधम् । याप्यश्चापि तथाभेदान् त्रिविधमिति ज्ञापितम् । असाध्यानां नियतानां सद्यःप्राणहरत्वकालान्तरप्राणहरणविकल्पकत्वादिविकल्पने प्रयोजनाभावेन अनियमाद्यल्पादुपायैरुपशाम्यत्वाभावान् कल्पनाभावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—सुखसाध्यत्वक्षणं प्रार्थमिकत्वादाह—हेतव इत्यादि । हेतवोऽल्पाः । अल्पहेतुपसेवनेन दोषकोपादयस्य व्याधिरुत्पात्तः । ननु यस्याल्पा हेतवस्तस्याल्पा-याप्यत्वमनुपक्रमं न भवति यापनाकर्तृत्वेन किञ्चित्करत्वात् । तत्रोपक्रमस्य स्वल्पमध्यमोत्कृष्टता-ऽल्पमध्यमोत्कृष्टयोर्गोचरित्वात् । तेनल्पसाध्यप्रत्योपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदग्रहं साध्यानां भवति । असाध्यानास्तु नियतानामिति याप्यप्यतिक्रान्तानामनुपक्रमाणां, विकल्पना विकल्पः, नास्तीत्येवम्भूताऽल्पाऽसाध्यादिरूपा नास्ति, प्राणहरत्वैकव्यकृदसद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना त्यसाध्यानामस्येव, यदसाध्यं तदल्पेन च मन्वेन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव । याप्यरूपासाध्यानां स्वल्पोपायसाध्यत्वादिभेदो-ऽस्येव ॥ ६१७ ॥

चक्रपाणिः—न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याप्यारम्भको यो दोषः स तत्रकृतावुत्कृष्टो न

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरूपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवो न च ॥

दोषश्चेकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोपधत्तमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

न्येव भवन्ति पूर्वरूपाणि, कथं पुनरुच्यते ? उच्यते—स्वकारणकुपिता दोषाः सर्वेषामेव रोगाणां हेतवो भवन्ति । ते च यदा पौर्वदेहिककम्पत्रिशेषवशाद् विलक्षणां सामग्रीं तत्तलक्षणां सम्प्राप्तिपामादयन्ति तदा तत्तद्वाधिविशेषं ज्वरादिकमुत्पादयन्ति । तदानीं दूष्यस्थानादिमहकारिकारणविशेषमसर्गा-संमर्गाभ्यामन्यदेतुकुपिता अपि बहुलक्षणं बहुहेतुकुपिता अल्पलक्षणं व्याध-जनयन्तीति । अन्यत्राप्युक्तम्—एकं द्रौ व्रीनं बहुन वापि देहे धात्वादियोगतः । दशयन्ति विकारांस्तु कुपिताः पवनादयः ॥” इति । किञ्च विकृतित्रयमसम-वायेन बहुहेतुकोऽपि व्याधिरल्पलक्षणाऽल्पहेतुकोऽपि बहुरूपो भवतीति तत्त्वम् । तेनैतदेकमेव लक्षणं सुखसाध्यस्य न तु प्रत्येकम् । तथा सर्वा यस्मैकस्य व्याधिरहेतवः स्वारम्भकदोषदूष्यदूषणहेतवः कटादयः स्वहेतवश्च वस्तु-विशेषा दोषा दूष्याश्चाल्सा भवन्ति, पूर्वरूपाणि चाल्पानि, रूपाण्यपि चाल्पानि भवन्ति । तस्य च व्याधेस्तुल्यगुणो दूष्यो न भवेत् । तस्य च दोष-भारम्भको वातादिनः प्रकृतिभवेत् । गर्भादितो मानवानां विषमशक्तादिदोषानु-शयिता प्रकृतिनः भवेत् । न वा सर्वापि चानि लक्षणाः शयिता प्रकृतिभवेत् । स च व्याधिः कालगुणैः शातोष्णादिभिस्तुल्यो न स्यात् । व्याधिगन्धेन नात्र व्याध्यारम्भकदोषः प्रातरादिकालगुणेन तुल्यः सत्त्वत्रैव कफादिः स्यात् । कालो ह्यत्र कतरूपः प्रातरादिरूपश्च । तस्मैव च व्याधिदेशे उत्पत्ति-देशोऽनुपादिरूपो व्याधितपुरुषीयदेहावयवश्च, स च दुरूपक्रमो दुःखेन क्रिया-रम्भस्थाने जातो न स्यात् । तस्मैव रोगस्य गतिरेका स्यादेकमार्गः स्यात् । तिस्रो षणीये मार्गो वाच्यः । नवत्वञ्च तस्य रोगस्याल्पकालोपपत्तिः स्यात् । न तु कालविप्रकृष्टत्वं स्यात् । तेन पुराणसंज्ञकत्वेऽपि ज्वरादीनां सुखसाध्यत्वं भवेदित्यर्थः ; देशो भूमिरानुरश्च, देशो दुरूपक्रमो यथा, वातव्याधी तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्म-ध्याधावानूपः, देहश्च दुरूपक्रमो यथा, सर्वव्याधीनामेव मर्मलक्षणां देशः, तथा वातव्याधेः पक्षाशय इत्यादि । गतिरेका एको मार्गो इत्यर्थः ; मार्गोऽयमस्तु तिस्रो षणीये यत्कस्याः—शास्त्रा-सम्प्राप्तिवन्धयः कोष्ठश्च इति । एतत्सर्वोत्सर्गान्यायेनोक्तं, तेन, क्वचिद्व्याधिप्रभावादन्यथापि

निमित्तपूर्व्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
 कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥
 गर्भिणीवद्धवालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
 शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेहजम् ॥

न व्याहन्यत । तस्य च रागस्यापद्रवा न स्यात् । तस्यैव च रोगस्योत्पत्ता दोषश्चारम्भक एक एव वाताद्यन्यतमः स्यात् । तेनानन्तरमन्येनानुबन्धे तु नासुखसाध्यत्वम् । तस्य च रोगस्याधिकरणं देहः सर्व्वौषधक्षमो वपनादिनिखिलौषधप्रयोगसहः स्यात् । तस्य च रोगस्थ चतुष्पादसम्पत्तिः स्यात् । तदा तस्य सुखसाध्यस्य लक्षणं बोध्यम् । यथा वातप्रकृतिके समवातादिप्रकृतिके वा सत्कर्मणि यनि पुरुषे स्वल्पहेतुकुपितपित्तदोषरसदूष्यजो व्याधिराग्नेयः शीतकालानुपदेशामर्माद्यवयवेषु जातः कोष्ठगतोऽल्पदिनसमुत्प्रां निरुपद्रवः कालान्तरे कफानुबन्धो वा सर्व्वौषधक्षमे चतुष्पादसम्पदाल्पपूर्व्वरूपोऽल्परूपश्च सुखसाध्यः स्यात् । एषामन्यतमकादिविरहे पुनरुत्तरोत्तरं नात्युपद्रवपीडितं तदा मध्यमोत्कृष्टोपायसाध्यत्वं बोध्यम् । एतच्चोत्सर्गलक्षणं ज्ञेयम् । तेन व्याधिविशेषस्य लक्षणविशेषेऽपि सुखसाध्यत्वं न विरुध्यते । यदुक्तं “उदरे तुल्यत्वं दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥” इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—कृच्छ्रसाध्यलक्षणमुपदिशति—निमित्तत्यादि । मध्यमे बले इति बलवत्त्वं निमित्तादीनां संख्याधिक्येन वीर्य्यवेगयोराधिक्येन च भवति । तेन यस्य व्याधेर्दोषकोपकारणानि नात्यल्पानि नात्यधिकानि न चातिवीर्य्यवन्ति नात्यल्पवीर्य्यवन्ति, पूर्व्वरूपाणि च रूपाणि च तस्यैव नाधिकसंख्यानि नात्यल्पसंख्यानि नातिवेगवन्ति नात्यल्पवेगवन्ति, कालप्रकृतिदूष्याणामन्यतमस्य सामान्ये तेषां व्याधिना सह समानत्वे व्याधीनां दोषान्मकृत्वात् तद्दूष्याध्या-
 रम्भकदोषेण सहेत्यर्थः । तेषां त्रयाणां सामान्ये तु सुखसाध्यत्वम् । तं व्याधिं नात्युपद्रवपीडितं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । लक्षणान्तरमाह—गर्भिणीत्यादि ।

सुखसाध्यत्वादिलक्षणभिधानेन विरोधो न वक्तव्यः । यदुक्तं—“उदरे तुल्यत्वं दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥” इति ॥ ८ ॥

चक्रवर्तिनः—कालप्रकृतिदूष्याणामिति निर्दारणे षष्ठी, सामान्य इति दोषेण समम् । सुखसाध्यत्वसाधकानां सर्व्वं एव व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीडितमिति पूर्व्वेन

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ ६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।

लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकम् ॥

गभिणीवृद्धबालानां सर्वमेव व्याधिमसाध्यतरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एव राज्ञो राजमात्रस्य राजसेवकस्य दरिद्रस्य च सर्वमेव सुखसाध्यं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्—सुश्रुतवचनान् । लक्षणान्तरमाह—शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानां प्रायेण शस्त्रकृत्यभाजां कृतक्षारकृत्यानां कृताग्निकृत्यानां मध्ये यो व्याधिर्जायते तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । अनयं कालप्रकर्षात् पुराणमतिदीर्घकालातीतं व्याधिं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । कृच्छ्रदेहजं मर्मसन्ध्याद्यङ्गावयवजं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । नातिपूर्णचतुष्पदमेकपथमेकमार्गं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्, अतिबहुकालातीतं न चेत् । नातिकालं द्विपथं रोगं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । द्विदोषजञ्च नातिकालमपि कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्विधा असाध्यस्य लक्षणोपदेशे याप्यलक्षणमाह—शेषत्वात् उत्पादि । असाध्यं व्याधिं पथ्यसेवयाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकं सदायुषः शेषत्वावशिष्टायुःसत्त्वान् पथ्यसेवया यन् याप्यं विद्यादायुषः क्षयान् तु पथ्यसेवयापि असाध्यमेव । आयुःशेषसत्त्वेऽप्यपथ्यसेवया च साध्यमेवेति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह—लब्धाल्पसुखमित्यादि । पथ्यसेवया लब्धमल्पं सुखं यस्मिन् तं लब्धाल्पसुखम् । अल्पेन हेतुनाशु अथ प्रवर्त्तते इत्याशुप्रवर्त्तकं ।

न बीजनीयं, किन्तु स्वतन्त्रमेव, शस्त्रक्षाराग्निकृत्याः शस्त्रक्षाराग्निसाध्याः, पूर्णं यो व्याधिः तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति सम्बन्धः । कृच्छ्रदेहाजं मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं नातिपूर्णचतुष्पदमिति ; द्विपथमित्यस्य विशेषणं नातिकालम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—याप्यत्वेनैवासाध्यं, तेन, यदसाध्यमितिपदं तद्व्याप्ययापनार्थं क्रियमाणभेषजतया तत्रासाध्यत्वज्ञानिरासार्थम् । शेषत्वादायुष इति वचनं, आयुःशेषे विद्यमान एव याप्यव्याधिप्राप्तौ भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया भेषजसेवया लब्धमल्पसुखं यत् तदुल्लाल्प-

गम्भीरं बहुधातुस्थं मम्मसन्धिसमाश्रितम् ।
 नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥
 विद्याद् द्विदोषजं तदत्र प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
 क्रियापथमतिक्रान्तं सर्व्वमार्गानुसारिणम् ॥
 औसुक्यारतिसंमोह-करमिन्द्रियनाशनम् ।
 दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सागिष्टमेव च ॥ १०११ ॥

कृत्तरि प्वुल् । गम्भीरं मेदःप्रभृतिगर्भीर्यातगतं । बहुधातुस्थं रसरक्तादि-
 द्वित्रादिधातुस्थं । मम्मसन्धिसमाश्रितं । नित्यानुशायिनं सततानुबन्धं । दीर्घ-
 कालमवस्थितं द्वित्रादिवर्षं व्याप्य स्थितम् । एवम्भूत प्रत्येकं द्विदोषजं रोगं याप्यं
 विद्यात् । अनुपक्रममसाध्यमुपदिशति तद्वदित्यादि । तदत्र त्रिदोषजं गम्भीरं
 त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । बहुधातुस्थं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् ।
 मम्मश्रितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । सन्धिसमाश्रितं त्रिदोषजं
 प्रत्याख्येयं विद्यात् । नित्यानुशायिनं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । दीर्घ-
 कालमवस्थितं त्रिदोषजं प्रत्याख्येयं विद्यात् । क्रियापथमतिक्रान्तं रोग
 प्रत्याख्येयं विद्यात् । सर्व्वमार्गानुसारिणम् ऊर्द्धाभिस्तत्र्यगादिसर्व्वपथगतं
 रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात् । औसुक्यं हर्षोद्रेकः । अर्गतनवस्थितचित्ता-
 संमोहो मानसमोहः । तान् कृत् शीलं यस्य तम् । लक्षणमित्थमेकम् ।
 इन्द्रियनाशनं रोगं प्रत्याख्येयं विद्यात् । दुर्बलस्य पुंसः सुसंवृद्धमात-
 त्रयेन सम्यग्बुद्धं व्याधिं प्रत्याख्येयं विद्यात् । सम्यग्बुद्धस्तु बलवतः क्वचिद्
 याप्यः स्यात् । दुर्बलस्य तु न मिथ्यति । सागिष्टञ्च व्याधिं प्रत्याख्येयं
 विद्यात् । एवकारोऽत्र उक्तान्यव्यवच्छेदायम् ॥ १०११ ॥

सुखम्, अल्पेन हेतुनाऽऽशु शीघ्रं प्रवृत्तं यस्य तदाशुप्रवृत्तं स्वार्थं भण् । गम्भीरं मेदः-
 प्रभृतिधातुगतं नित्यानुशायी नित्यानुबन्धः । विद्याद् द्विदोषजमित्यस्तेन याप्यलक्षणम् ।
 तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्यनेन गम्भीरादिष्वप्यलक्षणयुक्तं सन् त्रिदोषजं
 प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औसुक्यं हर्षोद्रेकः, अर्गतनवस्थानलक्षणा, संमोहो मानसो मोहः ।

भिषजा प्राक् परीक्ष्येवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।

पश्चात् कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ १२ ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक् प्रतिपत्तिमान् ।

न स मैत्रं यतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

तत्र श्लोका ।

इहोपधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।

आत्रं यमैत्रं यमती मतिर्द्वे विध्यनिश्चयः ॥

गङ्गाधरः मुखसाध्यादिव्याधानपदिश्य प्रतिज्ञां स्थापयितुं निगमयति — भिषजेत्यादि । धीमता भिषजा एवमुक्तरूपेण विकाराणां स्वलक्षणं मुखसाध्य-कृच्छ्रसाध्य-याप्य प्रत्याख्येयरूपं प्राक् परीक्ष्य ज्ञत्वा पश्चात् साध्येषु व्याधिषु कार्यसमारम्भश्चिकित्सारम्भः कार्य इति । तस्मान् साध्यासाध्यविभागज्ञो यो भिषक् सम्यक् प्रतिपत्तिमान् विकल्पादिबुद्धिमान् स मैत्रो यं व्याधिं प्रति-नियमेन उपक्रमते तं साध्यन्वेद्य असाध्यव्याध्युपक्रमकत्वाभावात् । ततः साध्यं व्याधिं साधयित्वा भेषजस्य व्याधिप्रशमकत्वानुशरणद्वारा मैत्रयतुल्यानां भेषजमभेषजेनाविशष्टमिति मैत्रेयवादानुवादिनां मिथ्याबुद्धिं भेषजमभेषजेना-विशष्टमतिरूपां न बद्धयेत् नात्पादयेदित्यर्थः ॥ १२।१३ ॥

गङ्गाधरः अध्यायाथमुपसंहरति तत्र श्लोकाविति । इहोपधमिति । इति अध्याये महाचतुष्पादे । अनन्तरश्लोकोक्तानुवयः । औषधमिति चतुष्पादं षोडशकर्म भेषजमित्यारभ्य यदुक्तं पूर्वोपध्याये षोडशगुणमित्यन्ते-नोक्तम् । प्रभावो भेषजाश्रय इति तदभेषजं युक्तियुक्तमप्यारोग्यायेत्यनेनोक्तः । आत्रियमैत्रयमती द्वे । निति मैत्रेय उप्यारभ्य भेषजमभेषजेनाविशष्टमित्यन्तेन

न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्द्धयेदिति, एवंगुणा वैशः प्रतिनियमेन यं व्याधि-मुपक्रमेत् तं साध्यन्वेद्य परम् । ततो भेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति कारणद्वारा • साधने सति भेषजमभेषजेन यमानमिति मैत्रेयसदृशानां सर्ववादिनां मिथ्याबुद्धेरनुष्पाद इति भावः ॥ १० — १३ ॥

चक्रपाणिः — संसृष्टे इहेति इहाध्याये । औषधमिति चतुष्पादं, पादगुणा इति यदुक्तं

चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।

उक्ता महाचतुष्पादे येन्यायतं भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने

महाचतुष्पादो नामो दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मैत्रेयमतिः । मिथ्या चिन्त्यत इत्यारभ्य तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टं
भवतीत्यन्तेनात्रेयमतिरुक्ता । मतिर्द्वैविध्यनिश्चयस्तु इदञ्चेत्यारभ्य क्रान्ततमां
भवतीत्यन्तेनोक्तः । भवतश्चात्रेत्यारभ्य चतुर्विधविकल्पाः मुखसाध्यादि-
विकल्पाः स्वस्वलक्षणा उक्ताः ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति । अग्नीत्यादि । प्राग्बद्राग्न्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरञ्जकविराजत्रिरचिते चरकजल्पकल्पतरुं सूत्र-
स्थानीयमहाचतुष्पादाध्यायजल्पान्वया दशमो शाखा ॥ १० ॥

पूर्वाध्याये "बोद्धव्यगुणम्" इति : प्रभावो भेषजाधय इति "तद्भेषजं युक्तियुक्तं सदारोग्याय"
इति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेदसौपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशाऽध्यायः ।

अथान्तिस्त्र पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतमत्त्ववृद्धिपौरुषपरगक्रमेण हित-
मिह चामुष्मिंश्च लाके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्यष्टव्या
भवन्ति । तद् यथा—प्राणेषणा धनेषणा परलाकेषणेति ॥२॥

गङ्गाधरः—अथानेन चतुष्पादस्येन विकारव्युपशान्तये भेषजनिर्देशोपदेशः
कृतो भवति ? किमथमारोग्यामिच्छन् ? रोगेण हि मृत्युर्लोकानां केशो वा
स्यादारोग्येणापि मृत्युः कालेनावश्यं भवति । न च सुखमात्रशाली स्यादन्या-
दृशदुःखस्यानिवार्यत्वात् : सुखदुःखमयं हि जगत् । स्वस्थोऽपि मृता पुन-
र्भवति । आतुरोऽपि प्रेत्य भवति । चिकित्सया तुल्यैर्वाचिकत्सेन्याकाङ्क्षायां
तिस्रं पणीयमध्यायमाह—अथान इत्यादि । पूर्वेषु सत्त्वं व्याख्येयम् । तिस्र
एषणा अभिकृत्य कृतोऽध्याय इति तिस्रं पणीयोऽध्यायः । तिस्रं पणा इति
अनुकार्यानुकरणयोरित्यनेन तिस्र एषणाः पर्यष्टव्या इत्यस्यानुकार्य-
स्यानुकरणत तिस्रं पणा इत्यनेन शब्देन महाभेदावबध्या रोः स्थाने
कृतयत्तोपासिदो भवति पुनः संहिता ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इहेत्यादि । इहेति जगति प्रायेण भोगित्वान् पुरुषाणां भोगार्थिनां
धनेषणाभावोऽपि परलोकेषणा चास्तीति सर्वेषामेव तिस्र एषणा उपदिश्यन्ते,
यथायोग्येन बोध्याः । पुरुषेण प्राणिना तिस्र एषणाः वासनाः पर्यष्टव्याः

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततः चतुष्पादसम्पत्त्या
प्राप्तारोग्येण सता यदनुपश्ये प्राणपरिपालनसाधनं तथा धनार्जनसाधनं तथा धर्म्मार्जनसाधनं,
तद्विहेषणाप्रथमभिधीयत इत्यनन्तरं तिस्रं पणीयोऽभिधीयते । तिस्रं पणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति
मत्वर्थीयः । अत्रानुकारानुकरणयोर्भेदत्रिविधया यत्तोपामिद्वैरभावान् संहितया तिस्रं पणीय इति
संज्ञायते, अध्यायान्ते “तिस्रं पणीये मार्गाश्च” इति श्लोकपादं करिष्यति । यत्तस्येऽप्यत्र
शब्दाः सन्ति तथापि प्रधानत्वेनायं गृह्यते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे : यतः भोगार्थिपुरुषं प्रति धनेषणा सर्वथैवानुप-
युक्ता । पुरुषेणेति परं कुर्वन्, य एव पुरुष एषणाप्रथमान्यप्यति स एव पुरुषो भव्यते नान्यः

भवन्ति । ननु किं सर्वेषां पुरुषेणाथ केनचिदित्यत आह—अनुपहतसत्त्वत्व्यादि । सत्त्वं मनः, बुद्धिर्बोधः, पौरुषं दैहिकबलं, पराक्रमो मानसबलम् ; ते चानुपहता अव्याहता यस्य तेन तथा । ईदृशेन पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्येषितमर्हा भवन्ति, न त्वन्येन पुरुषेण । उपहतबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हि सत्त्ववता तामु पर्येषणा नाहेन्ति बुद्धिमता उपहतमत्त्वादिना सत्त्वबुद्धिमतोपहतपौरुषपराक्रमेण वा सत्त्वबुद्धिपौरुषवतापि उपहतपराक्रमेण वा पर्येषितमर्हा न स्युः । एतेनैषणात्रयाधिकारी भवत्यनुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमः पुरुष इत्युक्तमाचार्येण ।

ननु य एव पुरुषोऽनुपहतसत्त्वादिभवति तेनैव तिस्र एषणाः पर्येष्यत्याः किमर्थं भवन्तीति अत आह—हितमित्यादि । यः पुरुष इह जन्मनि अमुष्मिंश्च जन्मनि परजन्मनि य इह लोके पुनःपुनर्जायते म्रियते च तस्मिन्निह भूलोके-ऽमुष्मिंश्च परलोके यस्मिन् जायते न म्रियते पुनःपुनर्गति तस्मिंश्च लोके हितं कुशलं समनुपश्यता आकाङ्क्षिणा न तु तदसमनुपश्यता तथा मति यः पुरुषः सत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमैरहीनः स चेदह लोके परलोके च हितमाकाङ्क्षति तदा तेनैव पुरुषेण तिस्र एषणाः पर्येष्यत्या भवन्ति । स एव पुरुष एषणात्रयेऽधिकारी भवतीत्यर्थः । एषणा इति ज्ञयतेऽन्विष्यते हितायेच्छा क्रियते इति हितेच्छा-क्रिया, अभीष्टभावो यया क्रियया स्यात् सा क्रिया एषणा । त्रया पर्येष्यत्या अन्वेषणीया । अन्वेषणा अनुसन्धानम् ।

ननु तिस्र एषणाः का इति ? अत आह तद् यथेत्यादि । प्राणेषणा जीवितेषणा जीवितस्य हितमुखात्मकस्य दीर्घकालानुदन्वेषणा । धनेषणा धनानाम् आधिक्यानुवृत्तनेषणा । परलोकेषणा परत्र तस्मात् पुनःपुनर्जन्म-मरणोपादानलोकादन्यो लोकः परलोकः, न तु श्रेष्ठा लोकः परलोक इति । सदसत्कर्मणोरत्रैव लोके क्रियासाध्यत्वेनान्यलोकस्य तदभावात् एतल्लोकतः श्रेष्ठत्वाभावाल्लोकान्तर्गम्य । इह लोके हि कृतकर्मणा पुरुषेण लोकान्तरे तत्कर्मफलं सुखं वा दुःखं वा भुज्यते । तस्मात् तत्रास्माल्लोका-दितरस्मिन् लोके हितेषणा इति परलोकेषणा । सर्वत्रैव हिताधिकारात् पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शारीरं बलं, पराक्रमस्तु शोच्यात्पुं मानसं बलम् । इहेतीह जन्मनि, अमुष्मिन्मिति जन्मान्तरेः इत्यन्तेऽन्विष्यते साध्यतेऽनुवेष्यते, प्राणो जीवितं, तत् साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन चानयेति प्राणेषणा, पुं धनेषणा, परलोकोपकारकस्य धर्मैर्येषणा परलोकेषणा, कार्येषणा तु प्राणेषणाधनेषणोरन्तर्भावनीया, शारीरसम्पत्तिधन-

आसान्तु खल्वेषणानां प्राणेषणां तावत् पूर्वतरमापद्येत्, कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिगतुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः । तदुभय-

प्राणहितैषणा धनहितैषणा परलोकहितैषणा इति व्याख्येयम् । यद्यपि लोकातीतं मोक्षधाम तथाप्यस्माद्धांकादन्यत्वमस्ति । स चापि खल्वनुत्तमतमः स्वर्लोकः परलोकशब्देन मोक्षधामाप्युच्यते । एतेन चतुर्वर्गान्वेषणा उक्ता भवति । प्राणैषणाधनैषणाभ्यां हि कामो धनैषणार्थः परलोकैषणया धम्ममोक्षो ॥ २ ॥

ननु प्रथमं कैषणा पर्येष्टव्या इति । अत्र आह—आसामित्यादि । आसां त्रिमृणामैहिकैषणाद्वयपारलौकिकैहिकैषणानां मध्ये ऐहिकयोः पूर्वयोर्द्वयो-रेषणयोरुपादनपूर्वं यत् तत् पूर्वतरमित्यापदेशेति क्रियाविशेषणम् । तत्र शिष्यः पृच्छति—कस्मादिति ? उत्तरत्वेन हेतुमाह—प्राणन्यागे ह्येत्यादि । प्राणो जीवितं, जीवितमायुः । तदायत्ता हि प्राणादयः । प्राणस्य परित्यागे परिहाणौ, सर्वपरित्यागे सर्वेषामेव सदसनां सुखामुखानां कर्मणाञ्च हानिः । एतेन दीर्घकालहितमुखजीवनेनाल्पकालं हितमुखजीवनापेक्षया पारलौकिककर्मैहिकञ्च सुखाधिक्यम् । अतो रोगारोग्याभ्यां कालाकालेन मृत्यु-पुनर्भवान्गत्यैव तुल्यं नाशद्वयमित्युक्तं भवति । तस्यानुपालनं प्राणस्यानुरक्षणम् । प्राणशब्दो हि प्राणादिपञ्चप्राणार्थं बहुवचननियमः । न तन्वार्थे । तत्रैकं प्राणानुपालनमाह—स्वस्थस्येत्यादि । स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिः । अपरं प्राणानुपालनमात्रस्य विकारप्रशमने रोगनिवृत्तिक्रियायां चिकित्सायाभू-

यगपत्तिमाभ्यान्तान् कामस्य । यदि वा कामैषणायां स्वत एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति, नोपदेशमपेक्षत इति तदेयणोपदेशो न कृतः ॥ २ ॥

अव्ययानि—प्राणैषणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसामित्येत्यादि । अस्यानां मध्ये द्वे पूर्वो भवन्तनुत्तरीयायाः सर्वेषामपेक्षानुपूर्वत्वान्न, तेन, तयोस्तर इति न्यायान् पूर्वतरं प्राणैषण्येति साधुतरप्रयोगः । प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽप्यस्ति, यदुक्तं—प्रीण्ये-वावतनान्याद् प्राणो वेपु प्रतिष्ठते इति । तेन, प्राणप्रत्ययसर्पकं तस्य इति पदमेकवचनेन प्रयुक्तमेव । विकारान् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा, तरिमन् ; अप्रमादोऽवधानेनानु-

मेतदुक्तं, वक्ष्यते च । तद् यथोक्तमनुवृत्तमानः प्राणानुपालनाद् दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्ये त । प्राणैभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्येष्टव्यं भवति । न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्येष्टुं यतेत । अप्रमादः अवधानमेव । तदुभयमेतदुक्तं, वक्ष्यते च निखिलेन तन्त्रेणानेनेति शेषः । एते स्वस्थवृत्तिव्याधिनिवृत्त्यवधानरूपे द्वे क्रिये प्राणैषणा । प्राणैषणाफलमाह— तद् यथोक्तमित्यादि । तद् प्राणानुपालनं द्विविधं, यथोक्तं स्वस्थाधिकारे स्वास्थरक्षार्थं येन विधिनोक्तं रोगाधिकारे रोगप्रशमनार्थं येन विधिनोक्तं यद्यत्तदनुवृत्तमानः पुरुषः प्राणरक्षामिषित्वा पश्चात् विधिना तद् विविधं प्राणरक्षाकरणं सेवमानः प्राणानुपालनादायुषो रक्षया दीर्घमायुरवाप्नोति । एतेन प्राणानुपालनायुर्दीर्घायोरर्थान्तराभावेन साध्यसाधनभावो नास्तीति वादो निरस्तः । आयुषो देव्यं पूर्वाध्याये व्याख्यातम् । अतः प्रथमैषणा प्राधान्यात् प्राणैषणा व्याख्याता ॥ ३ ॥

गङ्गाधर—अथेति प्राणैषणामापानतः परीक्ष्यानन्तरं न तु यावत् प्राणैषणानन्तरं धनैषणा । धनैषणाकालेऽपि प्राणैषणानुवृत्तेः । द्वितीयां धनैषणामिति । धनैषणाया द्वितीयत्वे हेतुमाह— प्राणैभ्य इत्यादि । हि यस्माद्धनैषणा प्राणैषणानन्तरं पर्येष्येष्टव्या तस्मात् प्राणैषणां विधाय धनैषणामापद्यते । एवकारेण प्राणैषणानन्तरं परलोकैषणा निरस्ता । ननु कस्मात् प्राणैषणानन्तरं धनैषणां हित्वा परलोकैषणा न पर्येष्येष्टव्येति ? अत आह— न ह्यतः इत्यादि । हि यस्मान् । नास्तु उपकरणं मुखारोग्यधम्म-भोगसाधनं धनं यस्य तस्यानुपकरणस्य दीर्घमायुयेन यादृशं पापं पापकार्यं दुःखमतः पापतः पापजदुःखात् निर्द्दतस्य दीर्घायुर्द्रुपात् पापीयः पापज-दुःखतमं नास्ति । तस्मादुपकरणानि धनानि पर्येष्येष्टुं यतेतेत्यर्थः । धानम् । वक्ष्यते चेति निखिलेन शास्त्रेण, प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्, तेन, प्राणानुपालनदीर्घायुद्वयोरर्थोभेदान् साध्यसाधनभावो नाम्नीति यच्चोच्यते तन्निरस्तं भवति ; प्रथमेति प्रधानात् ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—अथेति प्राणैषणानन्तरं, द्वितीयांमिति हेतुगर्भविशेषणम् । तस्माद्विषये च द्वितीयां प्राणैषणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन, तत इयमेवोच्यते इत्यर्थः । प्राणैषणामनु चास्याः

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः । नह् यथा—कृषि-पाशु-
पाल्य-वाणिज्य-राजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामत्रि-
गहितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत
कर्त्तुम् । तथा कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो भवतीति,
द्वितीया धनपणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

ननु कैरुपार्यथेनान्यन्वेष्टव्यानीति अत आह—तत्रेत्यादि । धनोपाया-
निति नोक्त्वा यदुपकरणोपायानिति कृतं तेनैतत् ख्यापितं, धनस्य
प्राणोपकरणतयोपाञ्जनं कर्त्तव्यं, न तु कृपणानामवेति बोध्यम् । ननु के-
चोपकरणोपाया इति ? अत आह तदयथेत्यादि । कृषिभूमिर्विद्येखन-
पूर्वकश्चम्यजननं, पाशुपाल्यं गोमहिषादिरक्षणं, येन धनमुपाज्ज्यते ।
वाणिज्यं वणिक्कर्म, राजोपसेवा मन्त्रणादिकर्माणि नियुक्तः मन राजानमुप-
सेवते यत् सा । आदिना तत्र्यग्रहणनियमपूर्वकोत्तमणत्वादि । अत्रादिना
गहितादन्यान्यापि कर्माणि धनोपाञ्जनं किमाचर्याणि न वेति, अत
आह यानीत्यादि । अन्यान्यापि सतां मायुर्कर्मणां धार्मिकाणां
सम्बन्धे न विगहितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्, न केवलं
सतामत्रिगहितानि विद्यात् । सतामत्रिगहितानि ह्यनेकानि वृत्तिपुष्ट्योरनु-
पाञ्जनानि सन्ति । वृत्तिजीवनेन वृत्तनं, पुष्टिर्धनसम्पत्तिः । एवम्भूतानि
पुनः प्रतिग्रहाध्यापनादीनि भवन्ति । तानि कर्त्तुमारभेत । इत्थं धनपणा-
फलमाह—तथा कुर्वन्नित्यादि । तथा कुर्वन् उक्तविधिना धनपणां कुर्वन्
दीर्घजीवितं व्याप्यानवमतः लोकेऽनवज्ञातः अवज्ञया रहितः यावज्जीवं बहुभि-
र्मानैर्गृहीतः पुरुषो भवतीत्यर्थः । इति इयं द्वितीया धनपणा व्याख्याता
भवति ॥ ४ ॥

प्राधान्यं दर्शयति, प्राणेश्यो हीत्यादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते, उपकरणमारोम्ब-
भोगधर्मसाधनाभूतो धनप्रपञ्चः, स यस्य नास्वभावानुपकरणः, धनोपायानिति वक्तव्ये
उपकरणोपायानिति यत्तः करोति, तेन धनस्य भोगाद् धर्मसाधनार्थमेवोपादमिच्छान्त, न पुनः
कृपणस्यैव विनियोगान्यस्य मृत्युवर्द्धितमाप्रकरणार्थम् । अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनादीनि,
वृत्तिवर्त्तनं, पुष्टिर्धनसम्पत्तिः, अनवमतोऽनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति यावत्, दीर्घं जीवितं
जीवति धारयतीत्यर्थः अनेकार्थव्याद् धातूनां, यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्यात् तथा
जीवतीति क्रियाविशेषणेन व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापदेत । संशयश्चात्र कथं भविष्याम इतश्च्युताः, न वेति । कुतः पुनः संशयः ? इत्यत उच्यते । सन्ति हेतुके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य

गङ्गाधरः—उद्देशक्रमेण तृतीयामेषणां व्याख्याति—अथेत्यादि । अथ प्राणैषणाधनैषणानन्तरं परलोकस्यैषणा परलोकैषणा । परोऽस्माज्जन्ममरणयोः पुनःपुनरावृत्तिस्थानरूपाहोकात् भिन्नो लोकः परलोकः । तमिच्छता यया क्रियया प्राप्यते सा परलोकैषणा । तामापदेत । अस्यामेषणायां परलोकस्य अपत्यक्षस्य पुनर्भवा पुनर्भवभेदेन द्विविधस्य मध्ये स्वत्वपुनर्भवस्य कादाचित्कत्वेनान्यार्थाणां सम्मतत्वे तथा पुनर्भवस्य दुर्बलत्वेन चार्वाकादिनास्तिकानामसम्मतत्वेन अपुनर्भवस्य मोक्षस्य सर्वसम्मतत्वेन निर्विवादात् मोक्षस्तु विस्तरेण न व्याख्यातः । पुनर्भवस्य चार्वाकाद्यसम्मतस्य नास्तित्वादं निरस्यास्तित्वं प्रमाणेन व्यवस्थापयितुमस्य च निश्चयज्ञानार्थं प्रथमतः संशयमेव परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि । यदि च परलोको निश्चयज्ञानविषयः स्यात् तदा न तस्य संशयः स्यात्, यदि च संशयविषयः स्यात् तदा न निश्चितः स्यात्, यदि संशयो न स्यात् तदा निश्चयोर्जप न स्यात् ; स स एवेति विरोध्यभावे विरुद्धत्वेन ज्ञानाभावात् । तथा च निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानस्य हेतुत्वमिति बोध्यम् । न हि उत्पद्यते प्राक् संशयान्निश्चयज्ञानं, वादप्रवृत्त्यभावात् । जन्ममात्रे हि विनोपदेशं न कस्यचिन्निश्चयवृद्धिः प्रवर्तते आ हिरण्यगर्भात् । उपदेशो हि भ्रमसंशयच्छेदार्थः । तस्मान्निश्चयज्ञानं प्रति संशयज्ञानं हेतुर्भवति, इत्यत आह—संशयश्चात्रेति । अत्र परलोकैषणयोर्मध्ये पुनर्भवे संशयश्चेति, वादी वदति । कथं भविष्याम इतश्च्युताः न वेति, प्रतिवादी । इतोऽस्माहोकाश्च्युताः कथं भविष्यामो न वा भविष्याम इतिरूपेण संशयः । यद्वा इतश्च्युता इह लोके मृत्वास्माहोकाद् गताः सन्तः पुनर्गृह भविष्यामो वयं न वेति संशयः । कथमिति संशयहेतुं प्रतिवादी पृच्छति । वादी तत्र पुनर्भवे संशयहेतुं दर्शयति उच्यते इत्यादि । हि यस्मात् एकैऽन्ये मुनयः

चक्रपाणिः—परलोकैषणां व्याख्याति—अथेत्यादि । अथ च परलोकस्य दर्शयत्वेन चार्वाकादि-नास्तिकामसम्मतत्वेन च परलोके प्रमाणेन व्यवस्थापयितुं निमित्तार्थं प्रमाणप्रतुलिविषयं संशयमेव तावत् परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि । इतश्च्युता इह जन्मनि मृताः, भविष्यामो जन्मान्तरे इत्यर्थः, संशयहेतुं पृच्छति—कुतः संशयः पुनरिति ; वादिप्रतिपत्तिं

नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति
श्रुतिभेदाच्च ।

मातरं पितराञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणाम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छन्नाश्चापरे जनाः ॥

प्रत्यक्षपराः प्रत्यक्षपरेकं प्रमाणं नान्यदास्ति किञ्चित् प्रमाणमिति वादिन आहुः ।
परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाविराजत्वात् पुनर्भवस्य प्रत्यभावस्य जन्मान्तर-
स्येति वाचन् । नास्तिक्यमाश्रिताः प्रत्यक्षाधिपयत्वाज्जन्मान्तरं नास्ति ;
जन्मान्तरं हि कर्मफलत्वाद्भवति । तस्मात् स्वभावत्वादि नास्ति ; तद्धि
कर्मणा वैधेन जायते तस्मात् कर्माणि नास्ति । कर्म हि पुरुषाद्भवतो
भवति, तत्र आत्मापि नास्तीति । नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकः तस्य
भावो नास्तिक्यमाश्रिताः सन्ति वृत्तन्ते ।

नन्वेवं चेत् तदा कुतः संशयः स्यात्, पुनर्भवं नास्त्येवेति निश्चयादिति ;
अत आह सन्ति चेति ; अत्रापरे इति पूर्यम् इत्यनुवृत्तन्ते । तेनापरे आगम-
प्रत्ययादेव उपदेशप्राप्त्यात् पुनर्भवमिच्छन्तीति सन्ति चेति वादिविभक्ति-
पक्षिरेकः संशयद्वयः । अपरस्त्वाह श्रुतिभेदाच्चेति । श्रुतिः प्रतिवादिवचनम् ।
तस्माच्च संशयश्चात्रेत्यन्वयः । एके पुनर्भवस्य प्रत्यक्षाभावान् परे च श्रुति-
भेदाच्च नास्तिक्यवादिनः, अपरे नास्तिक्यवादिनः इति संशयः । मातर-
पितरावेव जन्मकारणमित्येके मुनयो मन्यन्ते, एके तु मुनय स्वभावमेव
जन्मकारणं मन्यन्ते, एके च परनिर्माणं जन्मकारणं मन्यन्ते, परे जनास्तु

संशयहेतुमाह उच्यते इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षप्रमाणाः, परोक्षत्वात् प्रत्यक्षा-
धिपयत्वात्, नास्ति पुनर्भवो नास्ति कर्मफलं नास्त्याच्चेति, नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकस्य
भाषो नास्तिक्यं, प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति, नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण
परलोकः, तस्मान्नास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति पुनर्भव इति वेदो मतं,
तान् दर्शयति सन्तीत्यादि । सन्ति चेद्यत्र 'अपरे' इति वाक्यशेषः, आगमप्रत्ययादात्म-
प्राप्त्यात्, आगमस्य पुनर्भवप्रतिपादकं दानतपोयज्ञ इत्यादि दर्शयिष्यत्वमे । इच्छन्तीत्यत्र
'वे' इति वाक्यशेषः ; एवंभावत्वादिविभक्तिपक्षिरेका संशयकारणं दर्शिता । संशयहेत्वन्तरमाह
श्रुतिभेदाच्चेत्यादि । अच्यते इति श्रुतिः, प्रतिवादिवचनमेवं ग्रन्थनिबद्धम् । एतानि च
मातरपितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि पुनर्भवप्रतिषेधकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति

इत्यतः संशयः, किं नु खल्वस्ति पुनर्भवां न वेति । तत्र
बुद्धिमान् नास्तिक्यवृद्धिं जह्यात् विचिकित्साश्च : कस्मात् ?

यदृच्छामेव जन्मकारणं मन्यन्ते । अतः पुनर्भवस्यास्तिक्यवादे संशयः ।
कीदृश इति आह किं नु खल्वन्यादि । किं नु भाः पुनर्भवोऽस्ति
वा नास्ति इति मे संशय इत्यर्थः । इत्यञ्च पुनर्भवः संशयत्रयः प्रत्यक्षमात्र-
प्रमाणादिवादिमुनिभिः प्रत्यक्षाविषयत्वेन प्रमेयत्वाभावान्नास्तित्वेनागमप्रमाण-
वादिभिर्मुनिभिर्गमप्रमाणेन प्रमेयत्वाच्चास्तित्वेन च मन्यमानत्वान् । इति
पुनर्भवे संशयस्य स्थापना बोध्या ।

अत्र पुनर्भवस्यास्तिक्यपक्षस्य सावृत्तेर्नाश्रत्योपदिशति तत्रेत्यादि । तत्र
पुनर्भवस्य नास्तिक्यास्तिक्यसंशयवृद्धिषु मध्ये वृद्धिमान् प्रशस्तवृद्धिमान्
नास्ति परलोक इति नास्तिवादेनाचरणीं वृद्धिं जह्यात् । ननु परलोकोऽस्तीति
मन्यापहे । संशयश्चास्तीति । अत आह विचिकित्साश्च जह्यात् संशयश्च जह्यात् ।

पुनर्भव इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रपत्तिरूपतयैव संशयकारणं भवतीत्यत उक्त-
मुपसंहारं 'अतः संशयः इति । एके मन्यन्ते जन्मकारणमिति । जन्मकारणमितिपदं मातरं
पितरं तथा स्वभाव' परतिस्मरणमितिपदस्येव सम्बन्धेन, यदृच्छाज्ञापरे जना इत्यत्र मन्यन्ते
जन्मकारणमितिपदं सम्बन्धेन, मातापितरयैवान्मान्तरगतिरपेक्षावप्युपादाने कारणम्, तेन,
पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रह रूप आत्मनः परलोकं गच्छतीति प्रथमतःदिनः पक्षः ।
परिदृश्यमानपृथिव्यादिभावानामेवायं स्वभावः यतः, संयोगविशेषान्मिलिताः सन्तइत्येतत्
पुरुषादिलक्षणं कार्यविशेषमारभन्ते, यथा सुरार्थात्प्रादुर्भूतं प्रायेकमदकारणान्यपि मदकरं
मद्यमारभन्ते, नात्र कश्चिदात्मा विद्यते, यस्य परलोकः स्वादिति स्वभाववादिनो भावः । पर-
पेश्वर्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसारयोःमनियेक्षिणा निम्नोणं परतिस्मरणम्, तत्रापि
परस्यैवैश्वर्यादिगुणयुक्तस्य आत्मविशेषस्य प्रभावाद् भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरमस्तीति परलोक-
भावः । यदृच्छा कारणाप्रतिनियमेनोपादेः, न कारणप्रतिनियमेन कार्योपादोऽवधारयितुं
शक्यतेऽवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यान्वधारणान्, तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वास्त्य-
मिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः ।

पुनर्भवस्तिक्यपक्षं गृहीत्वा आह तत्रेत्यादि । बुद्धिमानिति प्रशस्तवृद्धिमुक्तः,
नास्तिक्ये परलोक इति विपर्ययज्ञानं नास्तिक्यवृद्धिस्तां जह्यात्, परलोकविषयो यत्र विपर्ययो
धर्मावुत्थानं प्रति विरोधक, तथा लोककमेणाम्नि परलोको न वेति संशयोऽपि धर्मावुत्थानं
प्रति विरोधक इत्याह विचिकित्साश्चेति । विचिकित्सां जह्यादिति सम्बन्धः, विचिकित्सा

प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभि-
रुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति
चाप्रत्यक्षाणि ।

अत्र वादी प्राह कस्मादिति । तत्र हेतुमाह—प्रत्यक्षमित्यादि । प्रत्यक्षपरा
पुनर्यो यदि प्रमाणान्तराण्यनुमानादीनि न मन्यमाना प्रत्यक्षमेव प्रमाणं मन्य-
मानाः पुनर्भवो नास्तीति वदन्ति । तज्जज्ञान् तन्न ग्राह्यम् । हि यस्मात्
प्रत्यक्षमल्पं ; पञ्चविधं चाक्षुषं श्रावणं स्नाचं गसनं प्राणजामिति । अनल्प-
मपस्मिंस्त्वयमप्रत्यक्षमस्ति वदन्ते । नन्वप्रत्यक्षं यदनल्पं भवद्विरुच्यते, तत्
अप्रमेयमास्तीति । अत आह—यदित्यादि । आगमानुमानयुक्तिभिः प्रमाणैर्यदुप-
लभ्यते तदप्रत्यक्षं वस्तु यावदनल्पमागमादिप्रमाणैः प्रमेयमास्ति इति भावः ।
एतेन तथैवाव्यभिचारिणोऽव्यपदेश्यस्य व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्येन्द्रियार्थ-
सत्त्वात्मसन्निकर्षात्पन्नस्य प्रमाजनकत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वं भवति, तथैवाव्यभि-
चारिप्रमाणकत्वेनागमादीनि प्रमाणान्येव भवन्तीति आप्तम् ।

नन्वप्रत्यक्षं यदागमादिप्रमाणैः प्रमेयाणि वस्तूनि सन्तीत्युच्यते, तानि
न सन्तीति मन्यामाह इति व्यापयितुमाह—यदित्यादि । यैरेवेन्द्रियैश्चक्षु-
रादिभिस्तावत् प्रत्यक्षं रूपादिकमुद्भूतमुपलभ्यते ज्ञायते भवद्विर्यतस्ततस्तान्येव-
इन्द्रियाणि सन्ति च वदन्ति एव । ननु न सन्तीति वक्तुं अक्यते भवद्विः
प्रत्यक्षाभावान् तानि चाप्रत्यक्षाणि । किन्तु प्रमेयाणि सद्भावात् । तस्माच्चक्षु-
रादीनां प्रमेयत्वासिद्धप्रथमागमादीनि प्रमाणानन्तराण्यवश्यमन्वयानि भवन्ति ।
ननु प्रत्यक्षं पञ्चविधं मानसनं सह चाक्षुषादीनि इति मुखदुःखादिवदिन्द्रिया-
दीनि मानसप्रत्यक्षाणि भवन्ति । मनसो हि चिन्त्यमथ इति चेत् न । चक्षुरादि-
प्रमाणानान्तरावगतानामेवानुबोध्यस्य चिन्त्यत्वात् न तत्रवगतस्य । ननु

सन्देशः । सा चेह प्रकृतत्वात् परलोकाविषयत्वं । अत्रेव हेतुप्रभपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादित्यादि ।
अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवादिमतं वृषयति प्रत्यक्षमित्यादि । यथा प्रत्यक्षं
प्रमाणमव्यभिचारिप्रमाजनकत्वेन, तथा आगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाजनकत्वात् प्रमाणान्त्येव
ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्वं व्यकथय्यते तन्न युक्तमिति प्रकरणार्थः ।
पुनर्भवसाधकानि आगमादीन्यपि वक्ष्यमाणानि सन्त्येवेति भावः । आगमादीनि लक्षणतोऽप्रे-
क्ष्यत्वात् । प्रायश्चाविषयत्वेऽपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तावदाह—यैरेवेत्यादि । प्रायश्च-
मिति प्रत्यक्षाविषयो घटादिः । सन्तीतीन्द्रियोपक्रमणोक्तानुमानगम्यादिति बोद्धव्यम् ।

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षात् आवरणात्
करणदौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादति-
सौदम्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इन्द्रियस्य प्रत्यक्षाः सुखादयश्चात्मप्रत्यक्षा इव प्रत्यक्षाण्ये-
वंन्द्रियाणीति । यतश्चक्षुरादीनि गोलकादिरूपाणि । न हि गोलकादिभ्यो
भिन्नानि सन्त्यप्रत्यक्षाणि कानिचिदिन्द्रियाग्न्यानीति न वाच्यम्, इन्द्रियोप-
क्रमे तस्य निरस्तत्वान् । वातादिदोषानुपहताधिष्ठानानां वातादुपहतेन्द्रियाणां
प्रत्यक्षत एव प्रत्यक्षज्ञानाभावाच्च । तस्माद्दधिष्ठानव्यतिरिक्तानि सन्त्यप्रत्यक्षा-
णीन्द्रियाणि चक्षुरादीनीति ।

तथा मति चाह—सताञ्चेत्यादि । नास्तिकस्य प्रत्यक्षविषयीकृतत्वेन
वर्तमानानां रूपाणां शब्दादीनामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षात् प्रत्यक्षानुपलब्धिः
प्रत्यक्षेण न ज्ञानं दीपस्येव चक्षुरादेस्तेजःप्रभृतीनामतिसन्निकृष्टे देशे
प्रसारणाभावान् । यथा नयनापितकज्जलपक्षमादीनामदर्शनं तथातिविप्र-
कर्षादतिदूरत्वान् चक्षुरादेर्ज्योतिरादेर्गन्धभावान् प्रत्यक्षानुपलब्धिः । यथा
अन्यद्गुगतानामुडडीयमानानां पक्षिणामदर्शनम् । तथा तेषामावरणादाच्छाद-
नाच्चक्षुरादीनां सञ्चाराभावेनालोकनाभावान् प्रत्यक्षोपलब्धिः । यथा
जलदाद्यन्तर्गतानामदर्शनं तथा तेषां करणदौर्बल्याच्चक्षुरादिकरणानां काले-
नाल्पशक्त्या प्रागभावात् पूर्वं यथाभूतानां रूपादीनां प्रत्यक्षमुपलब्धिस्तथा-
भूतानां न प्रत्यक्षोपलब्धिः । यथानेन दूरस्थं दृष्टवता वाद्वक्त्ये दशहस्तदूरेषापि
न दृश्यते वस्तु, तथा मनोऽनवस्थानान् एकेनेन्द्रियेण अर्थान्तराभिनिविष्टस्य
मनसोऽन्यत्रार्थेष्वभिनिवेशाभावान् तेषां तदन्यचाक्षुषादीनां रूपादीनां

इतञ्च प्रत्यक्षानुलब्धिर्न वस्त्वभावनिश्चयकारिकेत्याह—सतामित्यादि । सतामित्ये-
वक्ष्यमाणामतिसन्निकर्षाद्यभावे प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः । प्रत्यक्षानुप-
लब्धिर्विषयव्यतिरिक्तमितिसन्निकर्षादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बध्यते, अतिसन्निकर्षानुपलब्धिर्विषया नवन-
गतकज्जलादेः, अतिविप्रकर्षाद् यथा दूराकाशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद् यथा तद्यादिविहितस्य
वटादेः, करणदौर्बल्याद् यथा कामलादुपहृतस्य चक्षुषः पटसीकृपाद्यप्रतिभाषं, मनो-
ऽनवस्थानाद् यथा काम्तामुल्लिखितेन्द्रियप्रहितमनसः पार्श्वगतानां वचनानवबोधः, समानाभि-
हाराद् यथा विल्वराशिप्रविष्टस्य विल्वस्येन्द्रियसम्बन्धस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवाद् यथा
अध्वान्दिने वल्कायास्तस्य सौदम्याद् यथा त्रिचतुर्दशप्रमाणवेदावर्तिनः किमिविकोपकिम्यादेरग्रहणम् ।

तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति ।
श्रुतयश्चैता न कारणां युक्तिविरोधात् ।

प्रत्यक्षानुपलब्धिः, यथा वीणादिवाद्यश्रवणासक्तचित्तस्य पाद्वर्षस्थानां वाक्याश्रवणम्, कान्तामुखप्रेक्षणासक्तचित्तस्य वा पाद्वर्षस्थपुरुषाणामदर्शनम् । एतेन नास्तिकस्य मनःसन्निकर्षमन्तरेण प्रत्यक्षोपलब्धिवादो निरस्तः । ननु यद्यतिसन्निकृष्टानां ग्रहणयोग्यसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तदातिविप्रकृष्टानां ग्रहणाहसन्निकर्षेण प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा चावरणाच्छन्नानामावरणोद्घाटेन प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । तथा च चक्षुरादिदौर्बल्ये ग्रहणयोग्यसन्निकर्षेण रूपाणां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तथा मनोऽवस्थानदशायाञ्च पाद्वर्षस्थानां प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । भवतु । किन्तु कलायादिराशिप्रविष्टानां कलायादीनां रूपाणां ग्रहणाहसन्निकर्षेण नातिसन्निकर्षेण नातिविप्रकर्षेण अनावरणेन करणादौर्बल्येन मनसोऽवस्थानाभावेन च समानाभिहारात् समानस्वरूपतया भेदशानाभावादयं कलायो मम नायं ममेति निश्चयप्रत्यक्षोपलब्धिर्न स्यात् । यदि च समानाभिहतानामिन्द्रियसन्निकर्षेण प्रत्यक्षमुपलब्धिर्न स्यात् कलायत्वादिरूपेणैव न मदीयादितत्कलायत्वेन तस्मात् तदप्रत्यक्षं निश्चयत्वाभावात् । किन्तु मध्यन्दिनादितनत्रादीनां सतां रूपाणां मूर्त्यकरादिनाभिभवान्न प्रत्यक्षोपलब्धिः । यद्यभिभवाभावं प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् तदस्तु । किन्त्वतिसूक्ष्माणां लिखादिक्रिमीणां द्रणुकादिलक्षणानां सतां रूपाणामतिसौक्ष्म्यात् चक्षुर्मानतोऽन्यप्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् । दर्पणविशेषेण पुनः प्रत्यक्षत्वेनोपलब्ध्यां तेषां प्रमेयत्वसत्त्वात् । द्रणुकात्मकानां हि दर्पणादिविशेषेण असरेण्वादिस्वरूपेण प्रत्यक्षोपलब्ध्यां सत्यां परमाण्वात्मकानान्तु द्रणुकात्मकत्वेनैव प्रत्यक्षोपलब्धिः स्यात् न तु असरेण्वादिरूपेण प्रत्यक्षजनकदर्पणविशेषोऽस्ति । तेन दर्पणविशेषेणापि परमाणोः परमाणुत्वेन प्रत्यक्षोपलब्धिर्न सिध्यति ।

अथ निगमयति—तस्मादित्यादि । पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्यक्षाभावात् सताञ्च भावानामतिसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षानुपलब्धेश्च प्रत्यक्षमेवास्ति, “नान्यदस्ति प्रमाणम्” इति वचनमपरीक्षितं परीक्षकैरप्रमाणीकृतं भवति । इत्यञ्च

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत् ।

द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्वो वावयवेन वा ॥

सर्व्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।

निरन्तरं, नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥

प्रत्यक्षानिरिक्त प्रमाणमवश्यं स्वीकार्यं भवति । आगमप्रत्ययादेव ये पुनर्भव-
मिच्छन्ति, तदागमतो भिन्नश्चतिरप्यस्ति—नाप्रत्यक्ष प्रमाणमिति । ततो
नास्ति परलोक इति यदुद्दानि तद्दूषणायाह— श्रतयश्चेना उन्यादि । “मातरं
पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्” इत्यादयः श्रतयश्च न कारणं परलोक-
नास्तित्वस्थापनायाम् : कस्मात् ? युक्तिविरोधान्, बहुकारणोपपत्तिनस्तत्त्व-
ज्ञानार्थमूहविरोधान् ।

युक्तिविरोधं दर्शयितुमाह आत्मा मातुरिन्यादि । “मातरं पितरञ्चैके
मन्यन्ते जन्मकारणम्” इति यां श्रुतिमाश्रित्य ये त्विदमाहुः । “सिद्धैव चेतना
बीजपुरुषा अनेके वैको वायमाहुर्गादिन्यमादिभूतत्वान्, स एवाद्धेन नारी
भूत्वा तस्यां विराजमसृजन” इत्येवं पारम्पर्यजाता इमे मातापितृभ्यां जायन्ते
संहतरूपा न चैषां मन्यात्मानः । जायमानेष्वान्मसञ्चाराञ्चैतन्त्यादयो भव-
न्तीति चेत् तदा यदि मातुय आत्मा यो वा पितृगत्मा स एवापत्यं सञ्चरेत्,
तदा द्विविधं यथा तथा किमात्मा सञ्चरेत् ? तत्र किं सर्व्व एवात्मा
सर्व्वींशेनैव सञ्चरेत् ? अथवावयवेन कियदंशेन सञ्चरेत् ? चेत् सर्व्वींशे-
नात्मापत्यं सञ्चरेत् तदा मातुश्चेदात्मा सर्व्वींशेन सञ्चरेत् ततो मातुर्मरणं
भवेत्, यदि पितृगत्मा सर्व्वींशेन सञ्चरेत् तदा पितुर्वा मरणं भवेत्
इत्येको युक्तिविरोधः । अपरश्चायं युक्तिविरोधः । यद्यवयवेन कियदंशेन
युक्तिविरोधादुपपत्तिविरोधान् । अयस्यशरीरे मातापित्रोः कारणत्वमनुमतमेव, यत्तत्त्वाविधौ
मातापित्रोः कारणत्वे सत्यापि चैतन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रत्येभावोऽव्यङ्गित
प्वेति ।
चैतन्यमपत्यस्य, मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुयं आत्मा तत्र एव भवतीति यो मन्यते, तं प्रत्याह,
आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं द्विप्रकारं, सर्व्व इति मातरं पितरं परिगृह्यापत्यं गच्छेत् ; अ-
व-
कथेनेति पूर्व्वोऽवयवो वा आत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्, अन्यस्यैकदेश आत्मनोऽपत्यं
गच्छेत् । प्रथम-पक्षे दूषणमाह—सर्व्वश्चेदित्यादि । निरन्तरमिति ऋतेः, निरन्तरं तत्काकमेव,
यदि मातुरात्मा अपत्यं सञ्चरेत्, तदा तत्कारकं मातुर्मरणं, यदि तु पितुरात्माऽपत्यं सञ्चरेत्,
तदा तत्कारकमेव पितुर्मरणं स्यादिति । द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्य

बुद्धिर्मनश्च निर्णति यथैवात्मा तथैव ते ।

येषाञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥

आत्माऽपन्यं सञ्चरेदित्युच्यते तदा तदमम्भवः । कस्मात् ? मूक्ष्मस्य च यत् आत्मनो निरन्तरमेव कश्चिदवयवो नास्ति । कथमवयवेनात्मापन्यं सञ्चरेदिति ? परमाणुसंयोगे हि भवन्यवयवः स खण्डः परमाणुस्तु अखण्डः ।

यदि चात्मसञ्चारं नोक्त्वा बुद्धिमनसोरन्यतरस्य सञ्चाराच्चैतन्यादयो भवन्तीत्युच्यते तत्राप्युच्यते बुद्धिरित्यादि । बुद्धिमनश्चेति द्वे यथात्मा मूक्ष्मो निर्णति आप्तैस्तथैव बुद्धिमनसो मूक्ष्मे निर्णति । तयोरन्यतर-सञ्चारेऽपि सर्वशोभेन सञ्चारे निर्व्युद्धित्वं निर्मनस्त्वं वा पातः पितृर्वा स्यात् । अवयवेन सञ्चारस्तु न सम्भवति मूक्ष्मत्वेनावयवाभावात् । इत्यपरो युक्तिविरोधः । एवमपश्च युक्तिविरोधोऽयम्—येषामित्यादि । येषामेषा "मातापितरौ जन्मकारणम्" इत्येवं मतिस्तेषां प्राणिजन्मनि चतुर्विधा योनिर्नास्ति । जगत्खण्डस्वेदोद्भिद्भेदाच्चतुर्विधा प्राणिनां मुत्पत्तौ योनिरुक्ता । जरायुजानां देवनरादीनामण्डजानां पक्ष्यादीनाञ्च स्तो मातापितरौ न तु स्वेदजोद्भिज्जानामित्येवं युक्तिविरोधात् प्राणिजन्मनि मातापितरौ कारणम् । "नान्मास्ति कारणम्" इति श्रुतिः परलोकनास्तित्व-स्थापने कारणं न भवति ।

इत्यस्यूलस्य, मूक्ष्मानां पृथिव्यादीनामवयवा भवन्ति न तु मूक्ष्माणामाकाशकालमनोबुद्धि-प्रभृतीनां । ततश्चावयवाभावादात्मनोऽवयवेन सञ्चरणं दूरमपानमित्यर्थः । अथ शङ्कते मा आत्मा मातापितरौ सञ्चरतु बुद्धिस्तु तयोर्मनो वाप्यस्य सञ्चरतु अत एवापत्यस्य चैतन्यं भविष्यतीत्याह—बुद्धिमनश्चेत्यादि । निर्णति व्यवस्थापिते प्रमाणेन, किञ्चूतेनेत्याह, यथैवात्मा निरवयवत्वेनावयवसञ्चरणप्रसक्त्या तत्कालमेव मातापितृपरित्यागप्रसङ्गेन कार्त्स्न्येनापि सञ्चरितुमशक्यः तथा ते अपि बुद्धिमनसो निरवयवत्वात् नैकदेशेन सञ्चरेयातां, मातापितृलोककालमेवाऽबुद्धिमत्त्वात्मनस्त्वरूपसङ्गाच्च न कार्त्स्न्येन सञ्चरेयातामिति भावः । वृषणान्तरमाह—येषामित्यादि । मातापितरौवाप्ये चैतन्यकारणमित्येवंरूपाः चतुर्विधा योनिरिति जरायुजाण्डजसंस्वेदजोद्भिज्जलक्षणा एव मन्यन्ते संस्वेदजानां मशकादीनां तयो-किञ्चानां गच्छूपदादीनां चेतनानां मातापितरौ न विद्यन्ते ततस्तेषामचैतन्यं स्यात्, माता-पितृचैतन्यकारणयोर्भावादिति ।

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च विभागे च तेषां कम्मैव कारणम् ॥

अथापरा श्रुतिरियम् । प्राणिनां जन्मकारणं स्वभाव एव ; नात्मास्ति जन्मकारणम्, तस्मान्नास्ति परलोकः । स्वभावादेव हि जायमानेषु प्राणिषु चैतन्यादयो जायन्ते—इति ये वदन्ति, तत्र युक्तिविरोधं दर्शयति, विद्या-दित्यादि । प्राणिनामुत्पत्तां कारणं पदेव धातवः—पञ्च महाभूतान्यात्मा चति । तेषां षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणं तत् स्वाभाविकं स्वभावजं विद्यात् । अनभिव्यक्तशब्दश्चक्षुण्मूक्ष्मलघुमृदुगुणमाह्वशीपित्त्यलाघवकर्म्मकृलक्षणमाकाशं स्वभावसिद्धं न तु चैतन्यादिकर्म्मकृलक्षणम् । वायुः पुनरनभिव्यक्त-लघुशीतरक्ष-खरविशद-मूक्ष्माभिव्यक्तस्पर्शगुणरोक्ष्यग्लानि-विचारवैशद्यलाघव-कृलक्षणः स्वभावसिद्धः न तु चैतन्यादिकृलक्षणः । तेजस्वनभिव्यक्त-तीक्ष्णोष्णमूक्ष्मलघुरुक्षविशदाभिव्यक्तरूपगुणदाह-पाकप्रभाप्रकाशवर्णकृलक्षणं स्वाभाविकं न तु चैतन्यादिकृलक्षणम् । आपश्चानभिव्यक्त-द्रवस्निग्ध-शीत-मन्द-सर-सान्द्र-मृदु-पिच्छलाभिव्यक्त-रसगुण-स्नेहोपक्लेश-बन्धविष्यन्द-माह्वमहादकृलक्षणाः स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृलक्षणाः । पृथिवी चानभिव्यक्तगुरुवरकटिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलाभिव्यक्तगन्धगुणसंघातोप-चयगौरवस्यैर्यंकृलक्षणा स्वभावसिद्धा न तु चैतन्यादिकृलक्षणा । आत्मा तु चेतनालक्षणः सत्त्वभूतगुणेन्द्रिययोगाच्चैतन्यादिकृत्स्वभावसिद्धः । तत्रात्मान-मन्तरेण केवलपञ्चभूतारब्धे प्राणिनि कथं चैतन्यादयः स्युरिति ? तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—पाञ्चभौतिकशुक्रशोणिताहारजरससंयोगे पञ्चभिरेव भूतैर्जायमाना देवनरादयः खलु देवनरादिस्वभावेन चेतनाः, षटादयस्तच्चेतनाः

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपञ्चं दूषयति—विद्यादित्यादि । स्वभावकृतं स्वाभाविकं, षण्णां धातूनामिति पृथिव्यप्लेजोवाक्त्राकाशात्मनां, एषाञ्च धानुष्वं शरीरधारणात् जगद्धारणाच्च ; स्वलक्षणमाह्वीबन्धभिचारि लक्षणं, यत्च पृथिव्याः काठिम्यादि, ज्वां द्रवरवादि, तेजस व्यम्बादि, वायोऽल्पव्यग्गामनादि, आकाशस्याऽप्रतिघातादि, आत्मको-ज्ञानादि ; एतेन, एतदेव परमेयां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदापरहितानामेषाञ्चैतन्यमपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति, ततश्च यन् प्रत्येकं भूतानां न सम्भवति तन्मिहितानामपि न सम्भवति चैतन्यं, यतः, भूतानामपि संयोगादपि चैतन्यसम्भवे बहूनि चेतनानि स्युर्वाक्वा-वस्थादेवत्, ततश्च ज्ञान्मेवम् प्रतिस्पृशानानुपपत्तिरिति भावः, आत्मसम्बन्धेन तु चैतन्यं

घटादिस्वभावेन जायन्ते । इति नास्त्यात्मा, ततो नास्ति परलोकः, नास्ति च पुनर्भव इति । तत्राभिधीयते—न स्वभावमात्रसिद्धिर्भावानामापेक्षकत्वात् । अपेक्षाकृतमापेक्षकम् । भावानां स्वेन भावेन जन्मसिद्धिर्न भवति कारणान्तरापेक्षकत्वात् । स्वो भावो धर्मः स्वभावः । कः पुनः स्वो धर्मो भावानाम् ? यद्यत् स्वस्वलक्षणयुक्तमाकाशादीनां तथान्येषाञ्च यद्यत् स्वस्वलक्षणं तत्तत् सर्व्वं तस्य स्वभावः । तेषां स्वल्वाकाशादीनां विनात्मानं चैतन्यकृतस्वभावाभावाद्देवनरादिषु तैरारब्धेषु चैतन्यादिसम्भवो न स्यात्, अपेक्षते च चैतन्यहेतुमात्मानमेव । तत्राहुः स्वभावकारणवादिनः—भावानां स्वभावः स्वरूपम् । स्वं रूपं देवनरादिरूपं चेतनं तत्स्वरूपेण देवनरादयो जायन्ते विनात्मानं पञ्चभिर्देव भूतैरिति स्वभाव एव जन्मकारणं नात्मा । तस्मात् नास्त्यात्मा नास्ति परलोको नास्ति च पुनर्भव इति । तत्राह न स्वभावसिद्धिर्भावानामापेक्षकत्वात् । स्वभावस्तत्र चेतनानां जन्मसिद्धौ किमपेक्षते, इत्यत आह संयोगे चेत्यादि । चेतनस्यारम्भे विनात्मानं पञ्चभिर्भूतैः अचेतनैस्तेषां पञ्चानां संयोगे च त्रिभागे च पुनःपुनः संयोगविभागाभ्यां देवनरादिस्वरूपस्य निर्माणे तेषां कर्मैव तत्संयोगविभागे कारणमपेक्षणीयं भवति । सत्यपि भूतानां क्रियावत्त्वे तेषामचेतनत्वात् प्रवृत्त्यसम्भवो विना चैतन्यहेतुमात्मानमिति । तत्र चेदुच्यते—यथाकाशादिवनभिव्यक्तादलक्षणत्वादयो गुणास्तथा चैतन्यादयोऽप्यनभिव्यक्ताः सन्ति । कार्य्यारम्भे पञ्चानां संयोगे श्रृङ्खलादिवदभिव्यज्यन्ते । ततः कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्ट इति । नैवम्, अनभिव्यक्तश्रृङ्खलादिगुणवदाकाशादीनां कस्याप्यनभिव्यक्तचैतन्यगुणानामाप्यैरुपदेशस्याभावात् । तत्रापि चेदुच्यते—पृथिव्यादीनामुपचयसंघातादिकर्मभिरारभ्यमाणे देवनरादौ कार्य्यविरोधित्वात् कर्मणः स्वविरुद्धं कर्म चैतन्यादिकारम्भकत्वं मदशक्त्यारम्भकत्ववदगुडादीनां मद्यकरणापिति । तत्र चेदमुच्यते—चैतन्यादीनां कर्मजत्वेन कर्मत्प्रसङ्गो गुणत्वञ्च न स्यात् । द्रव्यगुणयोर्हि सजातीयारम्भकत्वं द्रव्याणि हि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं, कर्मासाध्यं कर्म न विद्यते । तस्मात् आत्मनाधिष्ठितानि पञ्च भूतानि चेति तानि स्वस्वकर्मभिः कृतसंयोग-

सम्भवात्तमेव, चरं; तत्रापि गर्भोत्पत्ती भूतानामात्मप्रसङ्गश्चे तथा मरणे भूतानामात्मनो विद्येते कर्म जन्मान्तरकृतं कारणं, नात्मात्, यद्गतत्तद्, तत्संयोगकारणजन्मान्तरकृतकर्मस्वीकारात्

अनादेशचेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥

विभागाभ्यां चेतनान् देवनरादीनामभन्ते इति युक्तिविरोधाज्जन्मकारणं स्वभाव-
मेवेति श्रुतिनं कारणं परलोकनास्तित्वस्थापनायामिति ।

अथ परनिर्माणवादिन आहुः—स्वभावमात्रं जन्मकारणं नास्तु । पर-
निर्माणन्तु जन्मकारणम् । परो हेतुकः कश्चित् पुरुषः प्रसिद्धोऽमितसङ्कल्पोऽस्ति
स्रष्टा । स एव स्वल् मनः शरीरं निर्माति यथा तथा चात्मानमपि निर्माय
चेतनं सर्व्वं देवनरादिकं निर्माति सङ्कल्पादेव । तस्मान्नित्य आत्मा नास्ति ; य
इतः प्रेत्य परलोकं गतोपिवा भोगावसाने पुनरिह भवतीति । तन्नित्यस्यात्मनो
नास्तित्वाच्चास्ति परलोको नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलं नास्ति प्रेत्यभाव
इति । अत्र युक्तिविरोधं दशयति अनादेरित्यादि । अनादिः खलु चेतनाधातु-
ख्यक्तं नाम मदमदान्तकं नित्यम् । स आत्मा नित्यस्तस्य परनिर्मिति
नेष्यते नोपपद्यते । यदि हि पूर्व्वप्रसिद्धः स आत्मा न वृत्तते परन्तु पुरुषः
किमुपादानमात्मानं निर्माति यतश्चेतन्यादीनि जायन्ते न च भूतैरचेतनैश्चेतनं
स्रक्तोति निर्मातुं भूतानां चेतन्यादिलक्षणत्वाभावात् । संघाते च मदशक्तिवश
कार्य्यविरोधिना कर्मणा सविकृद्दं कर्मपदार्थश्चेतन्यादिगुणत्वात् । स च परः
पुरुषः खलु नात्मा कथं चेतनः सम्भवति इत्यत आह पर आत्मनेत्यादि ।
परश्चेत्नेह खल्वान्मा स एव निर्मातीति हेतुश्चेद्विष्टः स्याद् भवतां तदास्माकं
मतेऽप्यस्तु परनिर्मितिः । तस्मादान्मास्ति नित्यः । स एव काले स्थलामदं
शरीरं विहायेतः प्रेत्य लोकान्तरं गतोपिबह कृतकर्मणः फलमुपभुञ्ज्य
तत्र भोग्यभोगावसानेऽत्र भोग्यभोगार्थामह पुनर्भवतीति सिध्यति । तस्मा-
दस्त्यान्मा नित्यः । कर्म चास्ति । कर्मफलश्चास्त्यस्ति च परलोकोऽस्ति च
पुनर्भव इति ।

प्रेत्यभावः स्वीकृतो भवतीति भावः । परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अत्र पर-
निर्माणपक्षे शरीरस्यात्सरहितस्य परेण निर्माणं वाभिप्रेतं स्यात्, आत्मनो वापि परेण निर्माण-
मभिप्रेतं स्यात् ; तदात्मनः परनिर्माणं दूषयति—अनादेरिति । नित्यस्य चेतनाधातोर्नित्यात्मनः,
नेष्यते नित्यस्योत्पादककारणाभावादिति भावः, नित्यत्वञ्चात्मनः शरीरं प्रतिपादयिष्यति । अथ
शरीरमात्रस्य निर्माणमभिप्रेतं तदनुगतमेव, परेणात्मना धर्म्मोधर्म्मसङ्घातेन तस्य क्रियमाण-
त्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिति शरीरोत्पादे हेतुरिति इत्यर्थः, अस्तु परनिर्मितिरीदृशी

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणां न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छापहतात्मनः ।

पातकेभ्यः परञ्चेतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥

इत्येवं परनिर्माणवादानिरासे प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छामाहुरपरं ये जनास्तत्रापि युक्तिविरोधं दर्शयति—न परीक्षेत्यादि । अपरे ये जना भाषन्ते प्राणिनां जन्मकारणं यदृच्छति । या उच्छा यदृच्छा नाम यथा यस्य जन्म तथा तस्य जन्म स्यादकारणं देवनरादीनां स्वस्वलक्षणचैतन्यादिमन्वेन जन्म स्यादितरेषामचेतनत्वेन । नास्ति तु तत्र कारणमाकस्मिकमेव जन्म सर्वेषामिति । तत्रायं युक्तिविरोधः । यदृच्छापहतात्मन उपहत आत्मा नास्यात्मेति यस्य तस्य नास्तिकस्य न परीक्षास्ति, प्रमाणं नास्तीति चेत् तदा परीक्ष्यमपि नास्ति, परीक्षणीयाभावात् तु मातृपितृदुहितृभगिनीदारगुरुवृद्भिसिद्धादिरूपेण परीक्षणाभावे यदृच्छाचरणप्रसङ्गः स्यात् । नास्ति च तस्य कर्म यत् कृत्वा शुभाशुभं फलं प्राप्नोति । नास्ति हि तस्य कर्मफलं शुभमशुभं वा ।

प्रत्येकभावावबोधिनोति भावः एवं मन्यते, परलोभय्यादिगुणयुक्तं नामविशेषेणैतच्च शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूतानतिरिक्त्वात्मसम्बन्धमन्तरा चेतनायुक्तं कर्त्तुं न पाठ्येत, घटादिवत् अचेतनत्वप्रसङ्गात्, चेतनाहेतुश्रयसा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन जन्मान्तर-सम्बन्धिनमात्मानं गृह्णात्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति स्वीकर्णायम् । एवमपि चेश्वर-श्रित्वादिजगद् वैश्वित्र्यदर्शनात् आत्मनो धर्म्मो धर्म्मयोगवैश्वित्र्य कल्पनीयम् । तथाच सत्यात्मन एव धर्म्मो धर्म्ममहायता अवश्यं स्वीकर्णया, तस्मात् स एव शरीरादुत्पत्तौ कारणमस्तु, किमपरणेहात्मविशेषकल्पनेन ; यदि वा, एवमात्मन्यनेकजनसम्यन्धिनि संसारहेतुधर्म्मो धर्म्म-गुणसाक्षिनि सिद्धे अस्तु सोऽप्यात्मा विशेषकारणमनो न काचित् क्षतिरिति ।

यदृच्छावादिमतं वृषयति—न परीक्षेत्यादि । यदृच्छावादी स्वदेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, तत्र तस्याप्रामाणिकत्वात् प्रमाणं विनैव यत् किञ्चिद् भ्रुवतो न शब्देयं वचनं भवति, तस्मादुपेक्षणीयमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छयाऽपरिस्थितपञ्चतयोपहत इहलोक-परलोकानुपयुक्त आत्मा यस्य स यदृच्छापहतात्मा, तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतूनां प्रमाणानामभावादिष्यर्थः, परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणाभावादेव ; एवं कर्त्तापि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वीकारादिति भावः । तथा सर्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न सम्भवन्तीत्यभिधानेन नास्तिकस्य बज्जर्नयत्वं दर्शयति ; पातकेभ्यो ब्रह्मधादिभ्यः परं श्रेष्ठं,

तस्मान्मतिं विमुच्येताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथम् । इति ॥ ५ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सञ्चासच्च । तस्य चतुर्विधा परीक्षा—

यतस्तस्य कोऽपि कर्ता नास्ति यः कर्म करोति यत् कर्म परत्र शुभाशुभ
फलति । यतश्च यदृच्छया सर्वं भवति तस्मान् किमपि कारणं नास्ति ।
कारणाभावाद् यथेष्टाचरणे मुकृतदुरिताभावाद् देवार्पिसिद्धादीनां पूज्यापूज्या-
नाम् अभावात् । कथं न मातापित्रादिषु सदसत्कर्मणां चरति । तस्य हि
नास्तिकस्यात्मैव नास्ति य इतः प्रेत्य परलोकं गत्वा शुभाशुभञ्च फलं
प्राप्नुयान् । वदति च नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति कुरुते च मातरि
दुहितरि भगिन्यां दारेषु मात्रात्वादिव्यवहारं न यथेष्टाचरणमिति तस्मादेप
यो नास्तिकग्रहः । एतत् खलु पातकेभ्यः परमुत्कृष्टं पातकम् । तस्मादेताम्
अमार्गप्रसृतां सज्जनगतिपथभिन्नपथप्रगतां नास्तिकस्य मतिं बुधो विमुच्य सतां
जनानां बुद्धिप्रदीपेन यथातथं सर्वं पश्येदिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः— एवं नास्तिकानिरासे सति सतां कीदृशी बुद्धिर्यया प्रदीपभूतया
खल्वालोककारिण्यालोके सति यथातथं सर्वं पश्येदिति । अतः प्रथमतः
परीक्षामाह— द्विविधमन्यादि । सर्वमिति प्राङ्मुहानिर्वर्णप्रलयाद् यदासी-
च्छक्तिरेव परं ब्रह्म तदादेतदन्नं निखिलं द्विविधमेव प्रतीयमानं
भवति । कथमिति तदाह सञ्चासच्चेति । अस्तीति सदस्तु परीक्ष्य-
मपरीक्ष्यञ्च । तत्रापरीक्ष्यमलौकिकं वस्तु शक्तिब्रह्म सदेव । ततो जातं
लोहितमिव तेजः शुद्धा उवापः कृष्णमिवान्नं । तद्लोहितशुक्रकृष्ण-
वदाभासतेजोऽवन्नोपाहिता सा शक्तिः परममृक्षमन्वयवर्द्धा लोहितशुक्र-
नास्ति परलोक इत्यादिको ग्रहो नास्तिकग्रहः । नास्तिकबुद्ध्या हि उच्छृङ्खलप्रायः पुरुषः सर्वमेव
पातकं करोतीति भावः । नास्तिकतापरित्यागेन यथाकर्तव्यमाह— तस्मादित्यादि । एतामिति
नास्तिकबुद्धिम्, अमार्गं अश्रम्ये प्रसृता अमार्गप्रसृता, बुद्धिरेव प्रदीपो बुद्धिप्रदीपः, तेन प्रत्यक्षादि-
प्रमाणेन पश्येदित्यर्थः, यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ ५ ॥

शङ्कराणिः— समप्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणान्बतारयति—
द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चित्प्रमाणप्रतीयमानं, तद् द्विविधम् । तद् द्वैविध्यमाह—
सञ्चासत्त्वम् । सदिति द्विविध-प्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधद्विषय-प्रमाणान्बतारय-
अभावरूपं, परीक्ष्यते व्याख्याप्यते बलुस्वरूपमनयेति परीक्षा, प्रमाणान्बाह्योपदेशाद्बतारयन्ते

आप्तोपदेशः प्रत्यक्षम् अनुमानं युक्तिश्चेति । आसास्तावत्—

कृष्णवदाभासा गायत्री भगवती दुर्गा सा पुनर्विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा
निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूर्लकीभूय परमव्यापकरूपः परमात्मा शिवो
बभूव । तस्य ज्योतीरूपा सा गायत्री तेजोऽवनांशेन तस्यैव ज्ञानशक्त्याध्यव-
सितं यहच्छया शक्त्याभीप्सितं क्रियाशक्त्या परिणमन्ती विद्याविद्या भूत्वा
विद्याश्रयं सदाशिवमविद्याश्रयांश्चतुरो वेदान् मृते । ते नियतिर्नाम । तच्छक्त्या-
देवतदन्तं सर्व्वमपरीक्ष्यं प्रमाणागम्यत्वान् । ते चैकीभूय सद्बभूव । स च
कालो महाविष्णुः सन् पुनः कियदंशेन चिद्वभूव । चिच्च संप्रसादांशेन
क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुर्वभूव । स आत्मा । चित्तस्तु खल्वमप्रसादो गुणांशो
ब्रह्मा नाम बभूव । तत् प्रधानं प्रकृतिश्चेत्यनर्थान्तरम् । त्रय एते खलु
नापरीक्ष्या न परीक्ष्याः स्वरूपतो भवन्ति । तेन हि कालेन महाविष्णुनानु-
प्रविष्टं प्रधानं क्षेत्रज्ञाभिष्टितं महोच्चविकाशाभ्यामभिव्यक्तसत्त्वरजस्तमोगुण-
रूपमव्यक्तं नामात्मा बभूव । तदव्यक्तस्थत्वं कालादयस्ते परीक्ष्याः प्रमाण-
गोचरत्वादिति । तदव्यक्ताज्जावं यनर्काश्चन् तन्मव्वं ब्रह्माण्डस्थं परीक्ष्यं ;
तच्च सर्व्वं द्विविधमहं चिदाशतं सामान्यविशेषभूतं द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यम् ।
द्विविधमाह सच्चासत्त्वेति । अस्तीति सत् वस्तुभावश्चेत्येकोऽर्थः । तेषु
सप्तसु खलु भावेषु मध्ये पुनस्तिरेतरभेदाद्द्वन्द्वं सर्व्वं सामान्यविशेषभूतं
द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यमसच्चाभाव इत्येकोऽर्थः । यथा गौरश्वो मेपो महिष
इत्येवमादि सन् । तेषु पुनस्तिरेतरभेदाद्गौरश्वोऽश्वान्मना गौर्न भवतीत्यश्वभावो
गौस्तथाऽश्वः सन् भाव एव गवान्मना न भवत्यश्व इत्यगौरश्वो गवाभाव इति ।
तस्य भावाभावरूपेण मिदस्य सर्व्वस्य द्रव्यगुणकर्मसमवायाख्यस्य सामान्य-
विशेषभूतस्य परीक्षा परीक्षणहेतुश्चतुर्धा भवति । का केति तां विवृणोति—
आप्तोपदेश इत्यादि । आप्तैरुपदिश्यते यदिदमेवमिदं नैवमित्युपदेश
आप्तोपदेशः । शब्दः परीक्षा प्रमाणं शक्यतेऽनेनेति शब्दः । प्रत्यक्षमिति
अक्षस्येन्द्रियस्य प्रतिविपर्यं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा
हि सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः । यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः
फलमिति । अनुमानमिति मितेन लिङ्गेनानु पश्चादर्थस्य मानमनुमानमिति ।
युक्तिश्चेति युज्यते यथा बुद्ध्या तर्क्यते सा तर्कात्मिका बुद्धियुक्तिरिति ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥

उपलब्धिसाधनं ज्ञानं परीक्षाप्रमाणमित्यनर्थान्तरं समाख्यानिवचनसामर्थ्यात् । परीक्ष्यते यथा बुद्ध्या सा परीक्षा साधनं परीक्षा । प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्दः । एषां चतुर्णां परीक्षात्वं प्रमाणत्वमभिर्यदुपलभ्यते तदुपलब्धिव्यापारः । स चाप्तोपदेशोक्तिराप्तोपदेशत्वम् । इन्द्रियाथसन्निकर्षजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वम् । लिङ्गलिङ्गसम्बन्धजन्यत्वमनुमानत्वम् । बहुकारणोपपत्तिकरण युक्तत्वमिति । न त्वाप्तोपदेशादिचतुष्कान्यतमत्वं प्रमाणत्वं तदन्यतमत्वस्य तत्तदेकैकवृत्तित्वेन चतुष्कवृत्तित्वाभावात् । अथ न परीक्षाचतुष्कमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावानामपि परीक्षात्वान् । नैवमैतिह्यस्याप्तोपदेशेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भावात् । एषां प्रामाण्यं दर्शयिष्यते । पूर्वं परीक्षैव परीक्ष्यते । आप्तोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः । आप्तोपदेशादीनां प्रमाणत्वं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः । प्रमेयाणां पूर्वकालपरकालसहभावकालवृत्तरनुपपत्तेः । पूर्वं प्रमेयात् प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियाथसन्निकर्षान् प्रत्यक्षोत्पत्तिः । गन्धादिविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षं यत् तद् यदि प्रमेयात् पूर्वं पश्चाद्गन्धाद्विषयसिद्धिस्तदा उदं गन्धाविषयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्नोत्पद्यते, पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयासिद्धिः । प्रमेयात् पश्चात् प्रमाणं सिद्धमिति चेत् तदा प्रमाणेऽस्त्वत्वमिति केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् ? प्रमाणेन हि प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति सिध्यति । युगपत्सिद्धो प्रमाणप्रमेययोः प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् । यदि प्रमाणं प्रमेयमिति द्वयुगपद्भवतः तर्हि च गन्धादिविषयिन्द्रियाथेषु ज्ञानानि प्रतिविषयनियतानि युगपत् स्युरिति ज्ञानानां प्रतिविषयनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा घ्राणजादिबुद्धयः क्रमेणार्थेषु प्रवर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति व्याघाततश्च युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमिति मनो ह्यणु चैकं न युगपदनेकैष्विन्द्रियेषु प्रवर्तते तस्मात् क्रमवृत्तित्वं बुद्धीनां ततो विषयाणां युगपद्भावेन प्रमेयत्वमनुपपन्नमिति ; तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवति

निर्मुक्तः, तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोभिर्मुक्ती कारणत्वेन बोधनीयं, त्रिकाकमिति अतीतानागत-
वर्तमानविषयम्, अमलमिति यथार्थं प्राहित्वेन, अव्याहृतमिति क्वचिदपि, विषयेऽकुण्ठितकण्ठिभवेन ;

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नीरजस्तमसो मृषा * ॥ ६ ॥

इति । अत्रोच्यते—उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वपरसह-
भावाद्यथा दर्शनं विभागवचनम् । क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धि-
विषयः । यथाद्वित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम् । क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषयः
पश्चादुपलब्धिहेतुर्यथावस्थितानां प्रदीपः । क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च
सह सम्भवतो द्वौ । यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं
नाम परीक्षा प्रमेयन्परलब्धिविषयः परीक्ष्यः । एव प्रमाणप्रमेययोः
पूर्वपरसहभावे खल्वनियतेऽर्थो यथा दृश्यते तथा विभज्य वाच्य इति ।
त्रैकाल्येन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त
इति समाख्याहेतोर्हानोपादानोपेक्षावृद्धिजनकव्यवसायप्रवचन्या बुद्धेस्त्रैकाल्य-
योगात् । तथाभूता समाख्या । यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन
प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति । प्रमाणामित्येतस्याः समाख्याया
उपलब्धिहेतुत्वं व्यवसायप्रवचनेनाधर्मो निर्मितं तस्य त्रैकाल्ययोगः । उपलब्धि-
मकार्षीन् । उपलब्धिं करोति । उपलब्धिं करिष्यति । इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्य-
योगात् समाख्या तथाभूता । प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यत इति
प्रमाणम् । प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यति
अस्मिन् हेतुत उपलब्धिः प्रमास्यतेऽयमर्थः । प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति ।
त्रैकाल्यानभ्यनुष्ठानं च व्यवहारानुपपत्तिः । यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य
पाचकमानय पक्ष्यति लावकमानय लविष्यति इति नोपपद्यत इति ।

अथाप्तोपदेशादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्येन प्रमाणप्रति-
षेधे खल्विदं भवान् प्रष्टव्यः । अनेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति ? किं
सम्भवः प्रमाणानां निवर्त्तते । अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? यदि तत्सम्भवो निव-
स्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । यो हि घटं दृष्ट्वा आह अयं
घट इति तत् प्रमाणमेव न त्वघटः स इति तत्प्रतिषेधो निष्फलः । अथ यद्यसम्भवो

आप्तं रजस्तमोरूपदोषभयः, तद् युक्ता आप्ताः, शासति जगत् कृत्स्नं कार्याकार्यप्रवृत्ति-
निवृत्त्युपदेशेनेति शिष्टाः, बोद्धव्यं विनोपेयं बुद्धमेतैरिति विबुद्धाः ; आप्ताः शिष्टाः विबुद्धा

भाष्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तद्धि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति ।
 किञ्चातः त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धेः प्रमाणप्रति-
 षेधस्यानुपपत्तिस्त्रैकाल्यासिद्धेः । पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धौ खल्वसति प्रति-
 षेधेऽनेन किं प्रतिषिध्यते ? पश्चान् प्रतिषेधसिद्धौ प्रतिषेध्यामिद्धिः प्रतिषेधा-
 भावात् । युगपत् प्रतिषेधप्रतिषेध्याः सिद्धाभ्यनुष्ठानादनर्थकः प्रतिषेधः प्रति-
 षेध्यप्रमाणस्य सिद्धेः । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धमाप्तोप-
 देशादीनां प्रामाण्यमिति । सर्व्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रमाणप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
 कथमिति चेत् ? तदोच्यते—त्रैकाल्यामिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्दुदाहरणमुपादीयते
 तदा हेत्वर्थस्य त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते
 भवता दर्शयितव्यमिति । तद्धि दृष्टान्तोपन्यासकरणे प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं
 न भवति । तद्यथा प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमध्युदाहरणं नाथ
 साधयिष्यतीति सोऽयं सर्व्वप्रमाणव्याहृतो हेतुरहेतुः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं
 त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्दुदाहरणं भवतोपादीयते तदा हेत्वर्थस्य प्रत्यक्षा-
 दीनामप्रामाण्यसाधकत्वं दृष्टान्ते भवता दर्शयितव्यमिति । तद्धि दृष्टान्तोपन्यासे
 प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं न भवति । दृष्टान्तेन खलुदाहरणप्रदर्शने स एव दृष्टान्तः
 प्रत्यक्षप्रमाणमन्यद्रा प्रमाणमेव भवति । न हि क्वत् प्रमाणादन्यः कोऽपि दृष्टान्तः
 कर्त्तुं शक्यः स्यात् । यदेतन्नप्रमाणीभूतदृष्टान्तेनोदाहरणमुपादीयते तदा
 तदुदाहरणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमथ न साधयिष्यति तस्यैवाप्रामाण्यात् ।
 इत्युदाहरणादिभिः सर्व्वरवयवैः प्रमाणव्याहृत एव त्रैकाल्यासिद्धेरिति हेतुरहेतु-
 भवति । अयं हि विरुद्धाख्योऽहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी हि विरुद्धः
 इति वाक्यार्थो ह्यस्य विरुद्धाख्यस्याहेतोलक्षणस्य सिद्धान्तः । स च वाक्यार्थः
 खलु यं सिद्धान्तं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमभ्युपेत्य क्रियते तं सिद्धान्तं
 विरुणाद्भि । यदि पञ्चावयवान्नोपादीयन्ते तदा प्रतिषेधो नोपपद्यते हेतुत्वा-
 सिद्धेरिति । तत्प्रामाण्ये वा न सर्व्वप्रमाणविप्रतिषेधः । स्ववाक्ये प्रत्यक्षादीना-
 मप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यादिप्रतिषेधलक्षणे पञ्चावयवभूतानां प्रत्यक्षादीना-
 मप्रामाण्ये सति परवाक्ये खलु प्रत्यक्षादिप्रामाण्यवादिनां वाक्येऽभ्यनुष्ठाय-
 माने प्रत्यक्षादीनामवयवभूतानां प्रामाण्यं प्रसज्यते चाविशेषादिति । एवञ्च

इति संज्ञाप्रयोगाज्ञानां लोके प्रसिद्धिं दर्शयति । तेषामाज्ञानां प्राकृत्यमसंशयं निश्चितं सत्यं
 यथार्थमित्यर्थः । तद्वाक्यस्यार्थे हेतुमाह—वक्ष्यान्त ते कस्मात्स्वार्थं नीरजस्तमा इति । तस्य

तत्राप्राप्ये सव्वाणि प्रमाणानि न प्रतिषिध्यन्ते इति विप्रतिषेधो न स्यादिति ।
 त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दाद्यातोद्यसिद्धिवत् तत्सिद्धेः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्य-
 साधने त्रैकाल्यस्य प्रतिषेधो न युक्तः । तत्रैकमुदाहरणं दर्शयति—शब्दा-
 द्यातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पश्चात्सिद्धेन शब्देन पूर्वं सिद्धमातोद्यमनुमीयते ।
 साध्यश्चातोद्यं साधनं शब्दः । अन्तर्हिते ज्ञानोद्यं स्वनतोऽनुमानमातोद्यस्य
 भवतीति । वीणा वाद्यते वंशी पूर्यते इति शब्दविशेषेणातोद्यविशेषः प्रतिपद्यते ।
 तथा पूर्वसिद्धं वस्तुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते । एवं शेषमुदाहृतव्यमिति ।
 इत्येवमाप्तोपदेशादीनां प्रामाण्यं सिद्धेऽपि प्रमेयत्वं न सिध्यति । यदि प्रमाणं
 न तत् प्रमेयं भवितुमर्हति स्वज्ञानसाधनत्वाभावान् स्वस्येत्यत उच्यते ।
 प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् । गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाप्रमाणं ज्ञान-
 विषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते
 तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं तुलान्तरं द्रव्यं प्रमेयमिति ।
 एवमेकेन प्रमाणेनापरं प्रमाणं यदा प्रमीयते तदा प्रमेयं यदा तेन किञ्चित्
 प्रमीयते तदाप्रमाणमिति । तद्यथा प्रमेयेष्वान्मा पठित इच्छादिभिर्बुद्धि-
 रनुमीयते । स एव घटादुरपलब्धो प्रमाणा यथा घटं पश्यतीत्येवमादि । एव
 बुद्धिश्च प्रमेयेषु पठिता । सा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाऽव्यभिचारिण्य-
 व्यपदेश्या व्यवसायात्मिका प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तथा हि प्रमीयते घटादिरिति ।
 उपलब्धिनिवृत्तत्वात् तु प्रमेयमुभयाभावान् प्रमितिरित्येकया बुद्ध्या बुद्धिरपरा
 प्रमीयत इति प्रमाणमपि प्रमेयमिति वात्स्यायनाक्षपादौ ।

अथाप्तोपदेशादीनत्वान् प्रत्यक्षादीनां प्रथममाप्तोपदेशं निरूपयितुमाप्त
 लक्षयति—आप्तास्तावदित्यादि । रजस्तमोभ्यामिति । तपस्तपस्या ज्ञानं
 योगसमाधिसिद्धिज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तदेव बलमिति । तपोज्ञानबलेन ये
 रजस्तमोभ्यां निम्मुक्ता निःशेषेण मुक्ताः । एवं येषां त्रिणापि तपोज्ञान-
 बलं त्रैकालममलमव्याहृतं ज्ञानं सदा वृत्तं, ते तपोयोगसमाधिसिद्धा महर्षयो
 ब्रह्मादयश्च आप्ता उच्यन्ते : शिष्टा विबुद्धाश्चेत्यनर्थान्तरम् । वात्स्यायनश्चाह
 ऋषेः—“आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्म्मा यथादृष्टमर्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त
 उपदेष्टा । साक्षात्कारणमथस्याप्तिः, तथा प्रवृत्तं इत्याप्तः । ऋष्याद्य-
 म्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां लोके व्यवहाराः प्रवृत्तन्त

इति ।" शिष्टा इति । स्वशक्तिबलेन कार्याकार्यं हिताहिते नित्यानित्ये प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशस्य चिकीर्षया प्रयुक्ता यथार्थशासनमर्थस्य शिष्टिः, तथा प्रवर्तन्ते इति शिष्टाः । एवं विबुद्धा इति । विशिष्टा यथार्थभूता बुद्धिस्तया प्रवर्तन्ते ये ते विबुद्धा इति । तत्र प्रश्नः—सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादिति । तत्रोत्तरम्—नारजस्तमसो मृषा । तपोज्ञानबलेन सहजत्वेन च रजोस्तमोभ्यां निम्मुक्त्वा दरजस्तमसो जनस्य न मृषा मिथ्यावचनमस्ति । 'नीरजस्तमसो-मृषा' इति पाठेऽपि स एवायं । अमृषा इति बहुवचनान्तपाठे नीरजस्तमसो जनाः । अमृषा नास्ति मृषावचनं येषां ते । 'असत्यं नारजस्तमाः' इति पाठे अरजस्तमाः पुरुषा नासत्यं वक्ष्यन्ति । अतिशयेनारजसः पुरुषा अरजस्तमाः पुरुषा असत्यं न वक्ष्यन्ति । रजसो निवृत्तौ तमोनिवृत्तेन हि तमो विना रजो वर्तत इति । ननु येषां रजस्तमोमयशरीरत्वेऽपि रजस्तमोनिम्मुक्तं सहजं सहजमेव चित्तं तेषां त्रैकालमव्याहतममलं ज्ञानं सत्यवचनञ्च भवतु । ये पुनस्तपोज्ञानबलेन रजस्तमोभ्यां निम्मुक्तास्ते कथं सत्यमेव वक्ष्यन्तीति चेत् ? न । तपोयोगसमाधिसिद्धौ परमेश्वरसाक्षात्करणेन तदुज्ज्वलितचित्तत्वात् । सांख्ये कपिलेनाप्युक्तम्—'योगिनामवाद्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः' । योगिनां योगसमाधौ बाह्यवृत्तिनिरोधेऽप्यवाद्यानामाभ्यन्तराणामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वाच्च प्रत्यक्षलक्षणे न्यूनत्वदोषः । 'लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा' । योगिनां योगकाले तत्र तत्र संयमदेशे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तद्वस्तुनि लब्धौ योऽतिशयोऽर्थस्तत्सम्बन्धाच्चित्तस्य तदाकारोल्लेखेवाद्ब्रह्मानस्य योगज्ञं नाम प्रत्यक्षमुच्यते । तस्माद्वा प्रत्यक्षलक्षणं न न्यूनत्वदोषः । तद्दि योगिनामीश्वरे संयमादीश्वराकारेणाभिनिष्पत्तौ द्रष्टुरभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति चेत् ? न । 'ईश्वरासिद्धेः' योगिनां समाधौ खल्वीश्वरे संयमात् पृथिव्यादीनां मनसि मनसश्च प्रज्ञानं लयं प्रज्ञानस्य तामसस्य महतां राजसे महत्तरे लये राजसस्य महतः सात्त्विके महति लये सात्त्विको महोऽक्षितमिन्यात्मनोऽभिधीयते । तेन प्रज्ञानेन प्राण एव आत्मा खल्वव्यक्तास्त्रयः समन्त्रिगुणलक्षण ईश्वरं रसमेव लब्ध्वानन्दी भवति, न त्वीश्वररूपेणाभिनिष्पद्यते । 'मुक्तवद्व्यङ्गरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः' । योगिनामीश्वरे संयमादीश्वरसाक्षात्करणे मुक्तवद्व्यङ्गरन्यतरा-

पुरुषे तमो भवति, यत्क—'नारजस्तमः तमः' इति, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं ? न कस्मादर्पीकार्यः ; असत्यं मिथ्याज्ञानाद्वाऽभिधीयते, सम्यग्ज्ञानेऽपि रागद्वेषाभ्यां वाभिधीयते ; तच्च त्रितयमपि

भावान्न तदीश्वररूपेणाभिनिष्पत्तिसिद्धिः । तदा हि स योगी न मुक्तो देह-
सद्भावात्, न वा बद्धो बन्धकारणाविवेकाद्यभावात्, नोभयथाप्यसत्कारत्वम् ।
योगसमाहित ईश्वरसाक्षान्करणे खलु मुक्तत्वाभावं बन्धाभावं चासत्कारत्वं न
भवति । यतः, “तत्सन्निधानादधिष्ठितत्वं मणिवत्” जवाकुमुमादि-
सन्निधानाद् यथा स्फटिकादौ मणौ तत्कुमुमाभाधिष्ठितत्वं भवति तथा
योगसमाहित ईश्वरसाक्षान्करणेन तदीश्वरसन्निधानात् तदीश्वरेणाधिष्ठितत्वं
तस्य योगिनः स्यात् । “तेन हि विशेषकार्यमिति जीवानाम्” सिद्धयोगसमा-
धीनां जीवतां जीवानां विशेषकार्यमिति प्रशम्भा । विशेषकार्यन्तु तेषां “सिद्ध-
रूपबोद्धत्वाद् यथार्थापदेशः” । सिद्धयोगसमाधियोगिनां जीवतामीश्वर-
सन्निधानादीश्वराधिष्ठितत्वात् सिद्धरूपाणां यद् यदस्ति यद्रूपं तत्तद्रूपाणां
याथाव्ययं बोद्धत्वात् सर्वेषां भावानां यथार्थापदेशः कार्यविशेषः सिद्धयोग-
समाधेरिति । एवं यथार्थापदेशशक्तस्तु सिद्धयोगानाम् । “अन्तःकरणस्य
तदुज्ज्वलितत्वाद्गोहवत्” ईश्वराधिष्ठानेन सिद्धयोगानामन्तःकरणस्य खलवात्मनो
मनसो महत्त्वस्य रजस्तमसोरपनयनात् केवलसात्त्विकत्वे तत्सात्त्विक-
महताधिष्ठितत्वात्मनसोऽपि रजस्तमसोर्व्यपगतत्वाद्गुज्ज्वलितत्वाद्दत्त एव रज-
स्तमोभ्यां निष्पृक्ता योगिनो भवन्ति । लोहवत् । स्पर्शमणिस्पर्शनेन
यथा लौहस्य मलापहरणेन सुवर्णभावाद्गुज्ज्वलितत्वं तीक्ष्णत्वं वा तथान्तः-
करणस्येति कपिलवचनेन स्पष्टं रजस्तमोभ्यां निष्पृक्तत्वमिति ।
त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये च वक्ष्यते । तत्रोपदेशो नामाप्तवचनम्,
आप्ता ह्यवितकेस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनः । तेषामेवंगुणयोगाद्
यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनस्ततोन्मत्तमूर्खवक्तृदृष्टादृष्टवचनमिति ;
आप्तवचनं वेदादिकामिह वक्ष्यते । कपिलेनाश्रपादेन चोक्तम्—
“आप्तोपदेशः शब्दः” इति । तत्र शब्दगते उपदिश्यते योऽर्थः
स शब्द इत्यविरोधः । यत् पुनर्वक्ष्यते रोगभिषगजितीये—शब्दो नाम
वर्णसमाम्नायः । स चतुर्विधो दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र
शब्दगतेऽर्थे उपदिश्यतेऽनेन वर्णसमाम्नायेनेति शब्द इत्यविरोधस्ताभ्या-
मिति । अथात्र विपतिपद्यन्ते—अस्तु दृष्टार्थश्चैव सत्यः शब्द आप्तोपदेशः
प्रमाणमर्थस्यावधारणात् । अनृतश्च दृष्टार्थादृष्टार्थः शब्दो यो वेदादिः ।

निष्प्राज्ञानरागद्वेषरूपं रजस्तमोनिष्पृक्ते सत्त्वगुणोद्वेकादमलविज्ञाने न सम्भवतीत्यर्थः ; यदि वा,

ःतदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तिदोषेभ्यः' पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु । तस्य वेदादेर्न प्रमाणत्वम् । कस्मात् ? अनृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ, पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति । नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थवाक्यस्यानृतत्वाद्दृष्टार्थमपि वाक्यमनृतमग्रिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि । विहितस्य हवने व्याघाताच्च तस्य वेदादेरप्रामाण्यम् । व्याघातश्चायम् । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युषिते होतव्यम्—इति विधाय विहितं व्याहन्ति । श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति । शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति । श्यावशबलो वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाभ्युषिते जुहोति । अभ्युषिते खलुदितानुदिताधिककाले इति । व्याघाताच्च दृष्टार्थस्याप्यप्रामाण्यम् । चिकित्सिते हि प्रयोगस्याति-योगायोगमिध्यायोगैः क्रियाया अस्मिद्धिरिति । पुनरुक्तिदोषाच्च वेदादेरप्रामाण्य-मभ्यासे । पदाट्टित्तरभ्यासः पदावर्त्तने देश्यमाने खलु वाच्यमाने त्रिः प्रथमा-मन्वाह त्रिरुत्तमामिति पुनरुक्तो दोषः । पुनरुक्तं हि प्रमत्तवाक्यमिति । तत्र सिद्धान्त उच्यते—वेदादिशास्त्राणामप्रामाण्यं "न कर्मकत्त साधनवैगुण्यात् ।" अनृतदोषो हि न वेदादेः । पुत्रकामेष्टौ हि यत्र कर्मकत्त साधनवैगुण्यं भवति तदा न पुत्रजन्म स्यात् । सम्भोगो दम्पत्योः कर्मकर्तारो दम्पती, इष्टिः करणं साधनम् । त्रयाणां गुणयोगान् पुत्रजन्म, वैगुण्याद्विपर्ययः । पुत्रेष्टिकरणेऽपि सम्भोगस्य कर्मणो वैगुण्यं—पाठवाभ्यां श्यानायामनुत्तानायां वा निषेकः समीहा भ्रंशश्च । कत्त वैगुण्यम्—अविदान याजकः कपूयाचरणश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहृतमित्येवमादि । न च व्याघातः । "अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ।" न हि हवने व्याघातः । योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽप्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते । श्यावोऽस्याहुति-मभ्यवहरति य उदिते जुहोतीत्यादि । तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनम् । न च पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे । "अनुवादोपपत्तेश्च ।" अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्त उच्यते । अथवास्तु खल्वभ्यासोऽनुवादः । न पुनरुक्तः उपपत्तेः । सोऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवादो ह्युपपद्यते-ऽथैवस्वात् । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वर्जुण अववाथे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्य इति । पञ्चदश सामिधेनीर्वर्जु मन्त्रोऽभि-

वदति, तदभ्यासमन्तरेण न भवति । त्रिवचनेन ह्यस्मिन् मन्त्रे प्रथमोक्त-
मयोरिति योऽस्मान् द्वेष्टीति प्रथमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगवदितमन्त्रः । तस्यान्-
वाद उक्तमिति । यश्च वयं द्विम इत्युत्तमपुरुषयोगे तिङ्प्रयोगवदितमन्त्र-
स्त्रिरन्वाह त्रिः पठेदित्यभ्यासे पुनरुक्तदोषो न भवति अनुवादस्यार्थवत्त्वात् ।
एवम् । “वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणान्” न पुनरुक्तदोषः । यथा लोके प्रमाण
शब्दस्तथा ब्राह्मणात्मकवाक्यानां विभागश्च त्रिविधः । तस्यार्थग्रहणान् पुनरुक्त-
दोषः । “विध्यर्थवादानुवादवचनत्रिनियोगात्” वाक्यविभागस्त्रिविधः ।
ब्राह्मणात्मकवाक्यानि त्रिविधानि त्रिनियुक्तानि - त्रिविधवचनानि अथेवाद-
वचनानि अनवादवचनानीति । “विधिविधायकः” । यद्वाक्यं विधायकं कर्मण-
श्चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनज्ञा वा । विधिं ब्रूवन्ति यानि वाक्यानि
तानि विधिवचनानि । तैस्त्रिनियोगः क्रियते । यथाग्रहोत्रं जुहुयान् स्वर्गकाम
इत्येवमादि । वाक्येष्वेषु नियुज्यः स्वर्गकामः पुरुषस्तस्य प्रवृत्तिजनकव्यापारः
प्रवृत्तेना प्रचोदनेत्यनर्थान्तरम् । स एव विधानकर्त्ता । विधायको विधि-
स्तस्मिन्नर्थे लिङ्गार्त्तलिङ्गं विधानान् तर्त्तत्तदोऽर्थः स्वर्गकामपुरुषस्य प्रवृत्ति-
जनकव्यापारः । स्वजन्यत्वेन पुरुषप्रवृत्तौ सोऽन्वेतव्यः प्रवृत्तार्थार्थक्रियाया-
मन्वेतव्यः । तथा च प्रवृत्तिजनकव्यापारजन्यानिनियोगजन्या या स्वर्गकाम-
पुरुषाश्रया प्रवृत्तिस्तन्माभ्यांऽग्रहोत्रकर्मको होमः । अत्र नियोक्ता वेदः ।
यथा लोके खल्विहाद्य भुञ्जीत भवानिन्यादौ नियोक्ता वक्ता । स च विध्यर्थ-
लिङ्ग इत्येव इति । अथार्थवादवचनवाक्ये चतुर्द्धा । “स्मृतिनिन्दा परकृतिः
पुराकल्प इत्यर्थवादः” । विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा नामाशीः सा स्मृतिः
सम्प्रत्ययार्था । स्तुयमानमर्थं श्रद्दशीतेति प्रवृत्तिका च । फलश्रवणाद्धि प्रवृत्ते ।
यथा—सर्वजितो वै देवाः सर्वमजयन् सर्वम्याप्तेः सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैते-
नाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादि । अनिष्टफलवादो निन्दा, वञ्जनार्थः ; निन्दितं
न समाचरेदिति । यथा—स वा एष प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यातिष्टोमो य
एतेनानिष्टाऽन्येन यजेत, स गत्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येवमादि । अन्य-
कत्तु कस्य व्याहृतस्य विधेर्व्यादः परकृतिः । यथा—हुत्वा वषामेवाग्ने-
ऽभिधारयन्ति, अथ पृषदाज्यम् । तदुह चरकाश्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्ने ऽभिधार-
यन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि ।

एतिहासमाचरितो विधिः पुराकल्पः । यथा—तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोममस्तौषण । यो मे यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादि । कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति नाशङ्काम् । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद् विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवादाविति । “विधि-विहितस्यानुवचनमनुवादः ।” विध्यनुवचनञ्च विहितानुवचनञ्च अनुवादः । विध्यनुवचनं शब्दानुवादः । विहितानुवचनमर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि द्विविधः । अधिकारार्थं हि विहितमनूयते । विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वाच्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते । विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् । लोकेऽपि च विधिरथ-वादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् । आयुर्वचो बलं मुखं प्रतिभानश्चान्ने प्रतिष्ठितमित्यर्थवादवाक्यम् । पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः, क्षिप्रं पच्यतामिति वा । अङ्ग पच्यतामित्यभ्येषणार्थम् । पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनाथग्रहणान् प्रमाणत्वं, तथा वेदवाक्येऽपि विभागेनाथग्रहणान् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति । अथ खल्वेवमपि वेदस्य प्रमाणत्वं न स्यात् । यतः—“नानुवादपुनरुक्तयो-विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ।” पुनरुक्तं दोषत्वादसाधु । साधुर्नु-वादो निर्दोषत्वादिन्येष विशेषो नोपपद्यते शब्दाभ्यासोपपत्तेः । उभयत्र हि प्रतीतिार्थः शब्दोऽभ्यस्यते । चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासात् उभयम-साधु—इति । “शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ।” अनुवादपुन-रुक्तयोरविशेषो न भवति । विशेष एवास्ति, अभ्यासान् । अथवदभ्यासस्या-नुवादत्वं समानेऽभ्यासे पुनरुक्तन्वमनर्थकं पुनरुक्तमर्थवाननुवाद इत्येवं विशेषः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यता-मिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । एवमन्योऽप्यभ्यास ऊहः । पचति पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सा । परि परि त्रिगत्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्ज्जनम् । अश्वधिकुट्टं निषण्णमिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिषु अधिकाराथता विहितार्थता चेति । वेदस्यानृतव्याघातपुनरुक्तदोषाभावाभ्याप्रापामाण्यमिति ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ ७ ॥

तत्राह वादी—न खलु प्रतिषेधहेतुद्वारात्प्राप्तादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं सिध्यतीति ।

तत्राह सिद्धान्तम्—“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्” यदायुर्वेदेनोपदिश्यते—इदं कृत्वष्टमाप्नोति वर्जयित्वा चेदमनिष्टं नाप्नोति—तथानुष्ठाने तथैव स्यात् सत्याथत्वात् । अतोऽन्यथा विपर्ययः स्यात् । मन्त्रप्रदानाञ्च प्रयोगे संपराक्षसमत्रादीं तदर्थस्य प्रत्यक्षदशनाञ्च प्रामाण्यमाप्तवचनप्रामाण्यकृतं । तद्वन्नित्खिलवेदाद्याप्तवचनस्य प्रामाण्यमाप्तानां प्रामाण्यात् । आप्तप्रामाण्यं समाधिसिद्धिजनितसर्वार्थबोद्धव्यथार्थोपदेशत्वं तेषां स्वयमेव बुध्यमानानामुपदेशादन्यन्नावगोशकारणमस्ति । तैरुपदिश्यमानं श्रुत्वा प्रतिपन्ना हेयं हास्यन्त्यधिगम्यमेवाधिगमिष्यन्त्युपेक्ष्यमुपेक्षिष्यन्ते चेति त्रिविधेनाप्तोपदेशेन त्रिविधेनैवाप्तप्रामाण्येन परिशुद्धीतोऽर्थोऽनुष्ठीयमानोऽर्थसाधको भवतीत्याप्तोपदेशप्रामाण्यादेवासाध प्रमाणमेव । नाधिकं तदन्तर्भूतत्वात् । दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेन मन्त्रेणायुर्वेदेन चाथर्वान्तर्भूतेन वेदभागेनादृष्टार्थोऽपरो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति । दृष्टार्थादृष्टार्थयोरेकस्य वेदस्यैव द्वयोर्भागयोरुपदेशः समानत्वादिति । एवमाप्तोपदेशेऽन्तर्भूतस्य लोकेऽप्युपदेशस्य प्रामाण्यात् तदाश्रयो व्यवहारः । एष खल्वमुष्य पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः एतद्दोत्र एतन्प्रवर इत्येवमादि । प्रत्यक्षमपि च दृश्यमानमनुपदिष्टं न निश्चेतुं शक्नोति । वर्तते च किमिदं दृश्यत इति तस्मादुपदेशतो ज्ञानमन्तरेण प्रत्यक्षप्रमाणमपि न सिध्यति । तस्माद्देवानां वेदमितिहासपुराणमपि समानोपदेशत्वात् प्रमाणं मधुब्राह्मणेऽप्युक्तम्—तस्याथर्वीङ्गिरसानि मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पमित्यादि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—इत्याप्तोपदेशाज्ज्ञातमेवार्थम् प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यत आप्तोपदेशानन्तरमुद्दिष्टं प्रत्यक्षं लक्ष्यते—आत्मेत्यादि । आत्मा चेतनाधातुरव्यक्तं नाम क्षेत्रधारिष्ठं कालानुप्रविष्टं प्रधानं सत्त्वरजस्तपोलक्षणं मनसा

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति सम्बन्धात्, स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, तद्विशेषण-विशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमयार्थबुद्धिं संशयञ्च निरा-

नित्यातुबन्धं सत्त्वभूतगुणेन्द्रिययोगाच्चैतन्ये कारणमिति । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि प्रागुक्तानीन्द्रियोपक्रमणीये, बुद्धिहेतुत्वात् । न तु कर्म्मैन्द्रियाणि पञ्च पाखादीनि, पाखादिसन्निकर्षे ज्ञानानुत्पत्तेश्च । तेषां स्वस्वार्थग्राहित्वं मनःपुरःसरत्वेन प्रागुक्तम् । मन इति सत्त्वसंज्ञकं, तदपि प्रागिन्द्रियोपक्रमणीये व्याख्यातम् । अर्थाश्च तत्रैवोक्ताः पञ्च शब्दादयः । न तु मनोऽर्थाश्चन्त्यादिः प्रमाणाधिकारान्मानसप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात् । मानस-प्रत्यक्षा हि वक्ष्यन्ते—चिन्त्याविचार्यादयो मनोऽर्था इति । आत्मप्रत्यक्षास्तु ज्ञानेच्छाद्वेषमुखदुःखप्रयत्ना इति । तेषां येन कश्चित् किमपि यादृशं चिन्तयति विचारयत्यपरोऽन्यथा चिन्तयति विचारयति तथा येन कश्चित् सुखमनुभवति शत्रुमरणेन तेन तच्छत्रुवान्यत्रा दुःखमनुभवन्तीति साधारणविषयत्वाभावात् न तन्मानसप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षश्च प्रमाणम् । योगिनां योगसमाधौ यत् प्रत्यक्षं तदपि तेषामेव न सर्वेषां जनानां प्रत्यक्षं सम्भवति । तैरुपदेशश्चाप्तोपदेश इति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षमान्मप्रत्यक्षं, प्रत्यक्षज्ञानमेव न प्रमाणम् । अतोऽत्रार्थाः पञ्च शब्दादयः । तेषां ग्रहणार्थमिन्द्रियाणि मनः पुरःसरति संयोगाय यदा तदा तैर्मनःसंयुक्तरात्मनाभीप्सतः शब्दादिरर्थः सन्निकृष्यते, तदा खल्वात्मना स्वाभीष्टार्थमभीप्सता मनो नियुज्यते । तेन नियुक्तञ्च मनस्तदर्थग्राहकमिन्द्रियं स्पशनेन्द्रियवत्पना गच्छति । मनोयुक्तञ्च तदिन्द्रिय स्वार्थं सन्निकृष्टमेव गृह्णाति । सन्निकर्षश्चावरणाद्यभावे सान्निध्यं यावन्मात्रव्यवधानेनार्थो ग्रहणमर्हति तावन्मात्रम् । पूर्वमुक्तमिन्द्रियार्थसत्त्वात्म-सन्निकर्षजाशुबुद्ध्यादिकाः क्षणिका निश्चयान्मिकाऽचेति । तेन कतिधा-पुरुषीये वक्ष्यते—या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोवुद्धिः प्रवर्त्तते । याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ इति । परिदृशा बुद्धयः । तासु मध्ये या बुद्धिरात्मना नियुज्यमानमनःसंयुक्तश्रोत्राद्यन्यतमेन्द्रियाणां स्वार्थेन सह सन्निकर्षात् तदात्वे तात्कालिकी व्यक्ता खल्वव्यभिचारिण्यव्यपदेश्या व्यवसायात्मिका प्रवर्त्तते सा प्रत्यक्षं नाम परीक्षा प्रमाणं निरुच्यते । स्मृत्यनुमानादीनां तदात्वाभावान्न प्रत्यक्षतम् । पूर्वानुभूतार्थस्य हि स्मरणं स्मृतिः । प्रत्यक्षपूर्वं हि ज्ञानमनुमानमिति । अनेन प्रत्यक्षज्ञानेन जन्यते या ज्ञानोपादानोपेक्षान्यतमा बुद्धिः सा प्रमा । वक्ष्यते च कतिधापुरुषीये—इन्द्रियाभि-

करोति ; तदात्वे तद्व्यक्षणम्, अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणञ्च परस्परभा

ग्रहः कर्म मनसस्त्वस्य निग्रहः । ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणोन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते । कल्पयते मनसा नृद्धं गुणतो दोषतो
यथा ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिनिश्चयान्मिका । व्यवस्यते तथा वक्तुं
कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥” इति । इन्द्रियेणाभीप्सितमर्थं जिष्टुं मन-
स्तदिन्द्रियमभिमुखीभूय गृह्णातीतीन्द्रियाभिग्रहो मनसः कर्म । तदर्थस्य
तदिन्द्रियेण ग्रहणानन्तरमस्य तदिन्द्रियस्य तदर्थान्निग्रहो निवृत्तस्तु मनसः
कर्म । ततोऽनन्तरं तस्मिन् गृहीतेऽर्थे उद्भूतक इदमेवमेवंगुण इत्येवमादि-
विचारश्च मनसः कर्म । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ।

तत्र यथा—समनस्केनेन्द्रियेण तदिन्द्रियार्थो गृह्यते । ततः ऊर्हं स गृहीतोऽर्थो
गुणतो यथा स्यात् दोषतश्च यथा स्यात् तथा मनसा कल्पयते । तत्र विषयेऽर्थे
तथा गुणतो दोषतः कल्पनया स्वल्हविचाराभ्यां या निश्चयान्मिका बुद्धिर्जायते
तथा निश्चयान्मिकया बुद्ध्या बुद्धिपूर्वकमृहविचारपूर्वकं वक्तुं कर्तुं वा व्यव-
स्यते । इति सा निश्चयान्मिका बुद्धिव्यवसायसाधिका व्यवसायात्मिका-
ऽभिधीयते । तत्र या व्यवसायात्मिका बुद्धिगन्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय नियुक्त-
मनसा युक्तेनेन्द्रियेण सहाथस्य सन्निकर्षान् प्रवर्तते सा प्रत्यक्षं नाम् । प्रमाणं
पञ्चविधं—चाक्षुषं श्रावणं त्वारं रासनं घ्राणजामिति । तद्दानींबुद्धिर्दोषतो
विचारेण । गुणतो विचारेणोपादानबुद्धिः । उपेक्षाबुद्धिस्तु गुणदोषो-
भयाभावतः कल्पनया भवति सा प्रमा । इन्द्रियोपक्रमणीये सन्निकर्षो
व्याख्यातः । इत्यमेवाक्षपादगतमेनाप्युक्तम् । तद्यथा—“प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाः प्रमाणम्” इत्युद्दिष्टम् । अथ तद्वृक्षणं क्रमेणोक्तं सपरीक्षम् ।
तद्यथा—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययपदेऽयमव्यभिचारि व्यवसाया-
त्मकं प्रत्यक्षम् ।” घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । पृथि-
व्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादि-
गुणास्तदार्थाः । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन—इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षात्
उत्पद्यते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । तद्दानीनीमिदं न भवति । आत्मा मनसा सह
स्वयमेव संयुज्यते । मनश्च स्वयमेवेन्द्रियेण सह संयुज्यते, तदिन्द्रियं चार्थेन
सह स्वयमेव युज्यते इति । नेदं कारणावधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति ।
एतावत् प्रत्यक्षकारणमिति । किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत् प्रत्यक्षज्ञानस्य

विशिष्टकारणं तदुच्यते । यत् तु समानमन्मानादिज्ञानस्य न तन्निरवर्त्यत इति । मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्तः । आत्ममनःसंयोगदिग्देशकालाकाशानि ज्ञानस्य सर्व-स्यैव सामान्यकारणानि वर्तन्त एव । आप्तैर्येन येन वाक्येनोपदिश्यते श्रुत्वा तद्वाक्यमर्थमवगम्य जानाति घट एष पट एष इति श्रावणं ज्ञानं, शब्द-भिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वान् प्रत्यक्षं प्रसज्यते । यावन्तो ह्यर्थास्तावन्त एव नामधेयशब्दा यदाद्यर्था घटादयः शब्दाः, तैर्घटादिशब्दैर्घटादयोऽर्थाः सम्प्रतीयन्ते ; अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्र खल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नं घटादिवस्तुज्ञानं रूपमिति वा रस इति वा शब्द इति वन्त्येवमादि । रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं, तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते इति नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् खलु शब्दं ज्ञानं प्रसज्यते । तत आह—व्यपदेश्यमिति । शब्दार्थसम्बन्धे तत्तत्पयुक्तं यदिद-मथेज्ज्ञानं न तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते । गृहीते च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति । यदा तु स एव रूपादिरर्था गृह्यन्ते, तत्र पूर्वं रूपमिदं रसोऽयमित्येवमाप्तोपदेशतो यज्ज्ञानं तज्ज्ञानाच्च रूपादिदशनज्ञानं विशिष्यते । तदाप्तोपदिष्टरूपादिज्ञानं रूपादिदशनज्ञानमेव भवति । तस्य अर्थज्ञानस्य चाक्षुषादेः समाख्याशब्दो नास्ति येन शब्देन प्रतीयमानोऽर्थो व्यव-हाराय कल्पेत । न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः स्यात् । तस्य खल्वज्ञेय-स्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकतव्यतायुक्तेन निदिश्यते । रूपमिदमिति ज्ञानं रसोऽयमिति ज्ञानमिति न तु व्यपदिश्यते । चक्षुरादिभिः रूपादीन् न गृहीत्वा तत्तदथज्ञानकाले समाख्याशब्दो न व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्माद् शब्दभिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमथेज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यव्यपदेश्यविशेषणे-नोक्तम् । अथाव्यभिचारीति विशेषणेन ग्राप्ते मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा मन्त्रिकृष्यन्ते । तत्रन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्बुद्धकमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो वाच्यते । यदतस्मिंस्तदिति तद् व्यभिचारि । यत् तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।

अथ दूराच्चक्षुषायं पुरुषोऽर्थं पश्यन्नावधारयति । धूम इति वा रेणुरिति वा वदेत् । तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानमव्यभिचारि भवदपि

प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत उक्तं व्यवसायात्मकमिति । व्यवसायो हि गुणतो दोषतः कल्पनया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या भवति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन् नावधारयति मनसा हीन्द्रियेणोपलब्धमर्थमुपलभते । एवमिन्द्रियेणानवधारयन् मनसा नावधारयति । यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तद्दिशेषापेक्षं विमशमात्रं संशयो न प्रत्यक्षमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुर्गिन्द्रियेणार्थग्रहणाद्बुद्धौ गृह्यविचाराभ्यां गुणतो दोषतो वा कल्पनया निश्चयज्ञानाद् व्यवसायः पश्चान्मनसा तदनुव्यवसायः । उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावात् । एवं सति आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् । तद्भूतानिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति चेत् ? तदोच्यते — मन एव मनस इन्द्रियत्वेऽपीन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् कृता न त्विन्द्रियत्वमिति शक्यम् । भातिकानीन्द्रियाणि गन्धादिनियतविषयाणि सगुणानाञ्च घ्राणादीनामिन्द्रियत्वं गुणाश्च तेषां गन्धादयः । मनस्तु अभीतिकं सर्वविषयं न चास्य गन्धादिगुणवत्त्वेनेन्द्रियभावः । सर्वेन्द्रियचेष्टाप्रत्ययभूतश्च मन इति धर्मभेदः । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे मनसः सन्निधिमसन्निधिश्च युगपज्ज्ञानानुपपत्तिकारणं वक्ष्यते इति ।

तर्हि किं मनसचेन्द्रियभावान्न लक्षणान्तरं वाच्यमिति ? तन्नान्तरसमाचाराच्चैतन् प्रत्येतव्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति । तन्नयुक्तिरिति चेत् ? तदोच्यते — यदिदेन्द्रियपदेन मनो शृण्वते तर्हि चास्य प्रत्यक्षलक्षणस्य परोक्षार्थां वक्ष्यमाणानाम् । “प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ।” “नात्ममनसो सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिर्गति ।” तत्र सिद्धान्तमूत्रम् । “ज्ञानाल्लिङ्गादात्मनो नानवरोधः ।” “तदयोगपर्यलिङ्गत्वाच्च न मनसोऽनवरोधः” इति मूत्रवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादिह प्रमाणाधिकारं प्रमाणीभूतस्य प्रत्यक्षज्ञानस्येदं लक्षणं न तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्य । तस्मात् तन्नान्तरसमाचारादात्मादिसुखादिप्रत्यक्षार्थं लक्षणं बोध्यम् । उह प्रमाणाधिकारं मानसप्रत्यक्षलक्षणं न वाच्यमिति । ज्ञानलिङ्ग आत्मा युगपज्ज्ञानानुपपत्ती मनसो लिङ्गमित्यात्ममनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षज्ञानकारणम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्ष इति समानः । प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानः । इत्यसमानत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणादिह कृतम् । युगव्यासक्तमनसाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् । एकदा खल्वयं

सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृह्यते भवति, तत्र हि हेतुचतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु

सुप्तः प्रबोधकालं प्रणिशाय तत्प्रणिधानवशान् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रणिधानमन्तरेण प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थ-सन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते । तत्र न ज्ञानुर्धनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति । किन्तु तर्हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन तदा मनः प्रेरयतीति । एवमेकदा स्वल्पसं विषयान्तरसंसक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नान् प्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीति । यदा तु स्वल्पस्य निःसङ्कल्पस्य निःजिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो वाद्यविषयोपनिपतनान् ज्ञानमुत्पद्यते, तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्यात् उन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणमिदं कृतम् । कार्यगुणत्वान्नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एवमिन्द्रियार्थग्रहणस्य प्रयोजनञ्च । तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । तैरिन्द्रियैरर्थश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । घ्राणेन सुगन्धिं जिघ्रतीति सुगन्धिविषयं घ्राणज्ञं ज्ञानम् । तथा चक्षुरा घटं पश्यतीति घटविषयं चाक्षुषं ज्ञानमित्येवं पञ्चेन्द्रियज्ञानानि व्यपदिश्यन्ते इति प्राधान्यमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षस्येति ।

ननु सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिह ग्रहणमित्यत्र स हेतुः, व्याहतत्वादहेतुः । यदि तावत् स्वल्पात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिमनसो लिङ्गम्" इत्यस्य व्याघातः । तदा मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते । मनःसंयोगानपेक्षया च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । नैवाव्याघातोऽभूत् मन्वे-विज्ञानानामात्ममनःसन्निकर्षस्य कारणत्वमिति वचनादेवाव्याघातो न स्यात् । ज्ञानकारणत्वेनात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति चेत् ? न, अर्थ-विशेषप्राबल्यात् । नास्ति हि व्याघात आत्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञान-कारणत्वव्यभिचारात् । उन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हि प्राधान्यमर्थविशेष-प्राबल्यात् । सुप्तव्यासक्तमनसां हि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भवति । अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः । तस्य प्राबल्यं तीव्रत्वपददुते । तन्नार्थविशेषप्राबल्य-मिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं, न तु सुप्तव्यासक्तमनसामात्ममनःसन्निकर्ष-

प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनेह लक्षणार्थमुपयुक्तः । इह च प्रत्यक्षकलरूपापि बुद्धिः प्रत्यक्षकलवेनाभि-धीयते तर्थात् लोकव्यवहारात्, परमार्थतस्तु यतो भयतीन्द्रियार्थेरीदृशी बुद्धिश्चात् प्रत्यक्षम् ॥ ७ ॥

विषयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति । अस्ति खल्व्वात्मनः
 प्राणिधाने मनसः सकृदप्ये चास्ति सुप्तव्यासक्तमनसां नृणां यन् प्रवक्ष्याथ तीव्र-
 वजादिध्वन्यादिमनोहररूपादिमन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं प्रबोधरूपं तत्र प्रबोधख-
 मात्मना सह तदेव तदर्थजनितमनःसंयोगो जायमानः कारणमिति । अतो
 मनः क्रिया च कारणं वक्तव्यमिति युगपत्प्रवृत्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षा मनः-
 क्रियात्ममनःसंयोगश्च भवति । यथैव ज्ञानुरिच्छाजनित एवार्थग्रहणायारम्भो
 मनसः प्रेरको ह्यात्मगुणस्तथात्मनि गुणान्तरश्च सर्व्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोष-
 जनितमस्ति येन गुणेनात्मना प्रेरितं मन उन्दिरेण सम्बध्यते । तेन गुणेन
 अप्रेर्यमाणे मनसि खल्व्वात्ममनःसंयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ सत्यामस्यात्मनः
 सर्व्वार्थिता निवर्त्तते । तस्मादात्मनि या नित्यैवानुभूता चेतना वृत्ते
 सैवास्य द्रव्यगुणकर्मभिरभिव्यज्यते । नित्यानुबन्धो हि मनस आत्मनि यदा
 सुप्तव्यासक्तमनसां प्रवक्ष्याथेन्द्रियमन्निकर्षः स्यात् तदेवात्मनश्चेतन्यं व्यज्य-
 मानं मनश्चेतर्यानि । चेत्यमानमनःक्रियया चात्प्राप्युपचद्यते युगपदिति
 सक्रियत्वमात्मन एवित्येवं भवति । अन्यथाकाशादि पृथ्वीपृथ्वीभूतानुप्रविष्टानां
 चतुर्विधानां मृक्षमाणां भूतानां मनसश्च सक्रियत्वान् ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोः
 असम्भवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नोपपद्यते । यतः अप्राप्यग्रहणं
 काचाद्यन्तस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । उन्दिरेणार्थस्याप्राप्यग्रहणं काचाद्यन्त-
 गतानां तृणादीनामप्रतिहतं दर्शनं भवति । ततो व्यवहितेनेन्द्रियेणार्थः
 सन्निकृष्यते । व्यवधानेनार्थस्य प्राप्तिर्व्याहन्यते । यदि नक्तश्चरनयनरश्मि-
 दर्शनात् तद्रश्म्यर्थसन्निकर्षोऽर्थग्रहणहेतुः स्यात् तदा न व्यवहितस्य काचाद्यन्त-
 गतस्य सन्निकर्षः स्यात् । ततोऽर्थग्रहणं न स्यात् । अस्ति च काचाद्यन्त-
 रितानां व्यवहितानामुपलब्धिर्न्यनु ज्ञापयति । अप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि
 ततश्चाभौतिकानि । प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति चेत् ? न । कुड्यान्त-
 रितानुपलब्धेरप्रतिषेधः । अप्राप्यकारित्वे यदीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितानामनुप-
 लब्धिर्न स्यात् तदा प्राप्यकारित्वेऽपि काचाद्यन्तरितानामुपलब्धिर्न स्यात्
 प्राप्ताभावात् । काचाद्यन्तरितानान्तु प्रत्यक्षे काचादिभिरप्रतिघातात् तत्-
 सन्निकर्षोत्पत्तिः । न हि काचादयो नयनरश्मिं विष्टुन्नन्ति । सोऽप्रतिहन्य-
 मानः सन्निकृष्यते । अथ भौतिकस्य नाप्रतिघात इति चेत् ? न । आदित्यरश्मेः
 स्फटिकान्तरेऽपि दाहोऽविघातात् । आदित्यरश्मेर्भौतिकस्याविघातात्

स्फटिकाद्यन्तरेऽप्यविघाताद् दाहेऽप्यविघातान्न भौतिकस्याप्रतिघातप्रतिषेधः । कुम्भस्थमुदकमादित्यरश्मिस्तापयति, तथान्यच्च गृहान्तरादिकम् । द्रव्यान्तरस्य च बह्नादेरुष्णस्पर्शप्राप्तौ शीतस्पर्शाभिभव इति । एवं स्फटिकान्तरेऽपि तृणादौ प्रकाशनीये प्रदीपादिरश्मीनामप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति । तथा भर्जनकपालस्थं द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते । तत्र भौतिकस्याप्रतिघातात् प्राप्तः प्राप्तौ हि दाहः स्यात् । न त्वप्राप्यकारि स्यात् तेज इति । अविघातादित्ययमविघातः खल्वव्युत्थमानावयवेन व्यवसायकेन द्रव्येणासर्वतो द्रव्यस्य विष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति । दृष्टं हि कलस-निषिक्तानामपां वह्निःशीतस्पर्शस्य ग्रहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शापलब्धिः । दृष्टं च प्रस्यन्दपरिभ्रातौ । तत्र काचादिभिन्नयनरश्मिः अप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह सन्निकर्षादुत्पन्नं ग्रहणमिति । अर्थं च नंतरश्मि-प्रसङ्गात् । काचादिभिरिव कुड्यादिभिरप्रतिघातः कुड्यादिभिरिव वा काचा-दिभिः प्रतिघात इत्येवमितरश्मिप्रसङ्गान्न प्राप्यार्थग्रहणमिति चेत् ? तत्र नियमोऽयम् । आदर्शादकयोः प्रमादस्वाभाव्याद् रूपोपलब्धिवन् तदुपलब्धिः । यथा खल्व्वादर्शादकयोः प्रमादस्वभावयोर्नैम्पल्यस्वधर्मयोः पश्चात्स्थितमलिन-द्रव्येण प्रतिहतपश्चात्प्रसादेन परावृत्तस्वमुखप्रतिविम्बस्य सन्निकर्ष सति प्रतिरूपोपलब्धिर्गादर्शादेविशदरूपानुग्रहान् तन्नमित्तं प्रतिविम्बग्रहणम् । तद्विशदरूपोपघाते मलाक्तं त्वादर्शादौ तत्प्रतिविम्बाभावात् । तथा कुड्यादिषु च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति । तथैव काचादिभिरविघातश्चक्षुरश्मिः प्रमाद-स्वाभाव्यात् । कुड्यादिभिस्तु प्रतिघातो मलिनस्वाभाव्यादिति ।

अपि च । दृष्टान्तानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य याथा-र्थ्येनार्थविषयत्वान्न खलु परीक्षमाणेन पुंसा दृष्टा अनुमिता वा निश्चयेन येऽर्थास्ते नियोक्तुं प्रतिषेद्धं वा न शक्या भवन्ति । यद् यादृशं दृष्टं तत् तादृशं न भवति, भवति चान्यादृशमित्येवं रूपान्तरनियोगो यथार्थरूपप्रतिषेधो वा कर्त्तुं शक्यते । दृष्टानुमिताः खल्विदमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतिघातयोरनुप-लब्ध्युपलब्धी व्यवस्थापिके भवतः । व्यवहितानुपलब्ध्याऽन्मीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः । व्यवहितोपलब्ध्या तन्मीयते काचादिभिरप्रतिघात इति । एवमेव सांख्यशास्त्रे कपिलेनापि प्राप्यार्थग्रहणमिन्द्रियाणामुक्तम् । तस्यथा । “नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वमाप्तेर्वा ।” काचाद्यन्तर्वर्तिनां चक्षुषा प्रत्यक्षेण ग्रहणादिन्द्रियाणामप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं न भवति, अप्राप्तेः ।

इन्द्रियेणार्थस्यातिसन्निकर्षातिविप्रकर्षातिसौक्ष्म्यकरणदोर्व्वल्याभिभवसमाना-
 भिहारावरणमनोऽनवस्थानंरप्राप्तेः । न वार्थस्येन्द्रियेण सर्व्वप्राप्तेः प्राप्त-
 प्रकाशकत्वम् । किन्तु प्राप्तानामेवार्थानां प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणाम् । काचाद्यन्त-
 र्वर्त्तिनामपि सन्निकर्षे सतीन्द्रियेण स्वज्योतिषा सूक्ष्मगुणेन काचाद्यन्तः
 प्रविश्य प्रकाशः क्रियते । न सर्व्वार्थप्राप्तेरिन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मं
 हि तेजो विशदं समानगुणैरावरणादिभिर्न प्रतिहननीयम् । प्रतिहननीयन्तु
 विपरीतगुणैः । तथा च काचादिभिः प्रसन्नैरावरणैरप्रतिहतं चक्षुस्तेजः सौक्ष्म्येण
 काचादिकं विभिद्यन्तः प्रविश्याथ काचाद्यन्तगतं प्रकाशयति । प्रमादगुण-
 वद्वयानुग्रहान् । अन्यकारस्थं घटादिकमिव बाह्यालोकानुग्रहान् । अपसाद-
 गुणवद्भ्रुः कुड्यादिभिश्चक्षुस्तेजोविपरीतगुणैरावरणैः प्रतिहतं चक्षुस्तेजः
 कुड्यान्तगतमथ न प्रकाशयति । कुड्यादि विभिद्यन्तःप्रवेशासामर्थ्यान् । इति ।

अथैवम्भृतं प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । वृक्षं पश्यतः खलु
 वृक्ष एव एवंगुण एवंदोष इत्येवमादि यद्विन्द्रियाथसन्निकर्षात्त्रिथयान्मक-
 मध्यपदेऽयमव्यभिचारि ज्ञानमुत्पद्यते तेनासौ हानुमुपादानुमुपैक्षितुं वा यद्वावस्यति
 तद्वावमायात्मकम् । तत् प्रत्यक्षं नाम ज्ञानं, न प्रत्यक्षं नाम प्रमाणान्तरम् ।
 किं तर्हि प्रमाणं न स्यात् ? स्यात् प्रमाणमनुमानं नाम । कस्मात् ? एकदेश-
 ग्रहणाद् वृक्षादेरुपलब्धेः । चक्षुर्हि सूक्ष्मं यावन्मितं तावन्तमेव वृक्षस्यैकदेश-
 मवयवं गृहीत्वा चक्षुषा वृक्षमुपलभते । न च वृक्षैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा
 धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तथैकदेशं चक्षुषा गृहीत्वा वृक्षमनुमिनोतीति ।

अत्र प्रश्नः— किं नु खलु वृक्षस्यैकदेशाद् गृह्यमाणादपरावयवमनुमेयं मन्यसे ?
 तत्र द्वौ पक्षौ । अवयवसमूह एव वृक्षः । तस्यैकदेशग्रहणादवयवान्तराण्यनु-
 मेयानि भवन्तान्येकः पक्षः । अपरो द्रव्यान्तरात्पत्तिरवयवसमूहसंयोगादेकं
 द्रव्यमुत्पद्यते । तानि चावयवान्तराण्यनुमेयानि तदवयवी चानुमेय इति
 द्वयमिति । तत्रावयवसमूह एवानुमेय इति चेत् ? तदा तदेकदेशग्रहणादनुमाने
 वृक्षबुद्धिर्न स्यात् । न हि वृक्षोऽगृह्यमाणैकदेशान्तरं गृह्यमाणैकदेशसहित
 एवावयवसमूहो वृक्ष इति । अथ चेदुच्यते— एकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने
 समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः स्यात् ? तर्हि सा वृक्षबुद्धिर्नानुमानं
 भवति । सति चैवं भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरात्पत्तिपक्षे पुनरवयवी नानुमेयः
 स्यात् । तस्य हेतुकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणाभावात् । अस्त्येकदेशसम्बन्धग्रहणमयं
 वृक्षस्य स्कन्ध एषा शाखा पत्रञ्चैतदित्येवमवयवावन एकदेशग्रहणेऽपि तदेक-

दशसमुदायस्याविशेषादनमेयत्वं नावयविनो भवति । तस्माद् वृक्षयुद्धिरनुमानं न भवति । इत्येवमेकदेशग्रहणप्राश्रित्य प्रत्यक्षस्यानमानत्वमनपपन्नम् ।

तथापि चेत् ? उच्यते—वृक्षस्यैकदेशग्रहणादनुमीयते वृक्षस्य सर्वावयव-सङ्घातः । तेन पुनस्तत्सर्वावयववान् वृक्ष इति चानुमीयते इति प्रत्यक्षमनुमानमेवेति चेत् ? न । प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भान् । यावदेकदेशग्रहणं भवताश्रियते तावदेकदेशस्यापि प्रत्यक्षणैवोपलम्भः । तस्मान् प्रत्यक्षं नानुमानमिति । न चैप उपलम्भो निविषयो भवति । यावच्चाश्रयानुपलम्भयते तावदेव तदुपलम्भस्य विषयः प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्तदन्वयज्ञानत्ववयवी वा समुदायो वेति । न चैकदेशग्रहणमनुमानतयोपपादायितुं तदर्थं हेतुभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानमानत्वप्रसङ्गः तन्पूर्वकत्वान् । प्रत्यक्षपूर्वकं ह्यनुमानं सम्बद्धावधिभूमौ प्रत्यक्षतो दृश्यते भूमौ तत् प्रत्यक्षदर्शनादश्रावणुमानं भवति । यत्र च सम्बन्धयोलिङ्गिर्वादिताः प्रत्यक्षं यत्र लिङ्गमात्रप्रत्यक्ष-ग्रहणं न लिङ्गिनः प्रत्यक्षं तत्र तद्विद्वद्ग्रहणमन्तरेण नानुमानस्य प्रवृत्ति-रस्ति । न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षणत्वाद् भ्रमणान्तरेण । न चानुमेयस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षादनुमानं भवति । एवमेव प्रत्यक्षानमानयोलिक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ।

साहचर्यं कपित्थेनाप्युक्तम्—अनाश्रुपाणामनुमानेन बोधो भूमिदिभिर्निवृद्ध इति ।" अथ तर्हि किं सर्वत्रैकदेशस्यैव प्रत्यक्षं न समुदायस्येति ? "न चैकदेशोपलब्धिः सवयविसङ्घातान् ।" एकदेशोपलब्धिमात्रं न प्रत्यक्षम् । तर्हि किं प्रत्यक्षम् ? एकदेशोपलब्धिस्तन्महितावधिसन्धोपलब्धिर्गति द्वयमेव प्रत्यक्षम् । कस्मान् ? अवयविसङ्घातान् । अस्ति व्ययैकदेशव्ययार्तिरिक्तोऽवयवी । तस्यावयवसङ्घातस्यापलब्धिकारणानि गन्धरसरूपस्पर्शादीनि प्राप्तस्य स्वत्वेक-देशोपलब्धौ सत्यामनुपलब्धिर्नपपन्ना भवति । अकृत्स्नग्रहणादनुपपन्नैवेति चेत् ? न । प्रत्यक्षकारणगन्धादितः स्वन्वस्यावयविन एकदेशाभावात् । न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते । अवयवेनैवावयवान्तरव्यवधानात् । नावयवी च कार्त्स्न्येन गृह्यते । नावयववेषु गृह्यमाणेषु परिममाप्त इति, संयमेकदेशोप-लब्धिर्न निवृत्तेति । कृत्स्नमिति हि निःशेषतायां सत्यां भवतीति शेषे सति तत्कृत्स्नमिति भवति । तच्चैतदवयवेषु बहुषु वृत्तेति । अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति । अथ स्वत्वे किं गृह्यमाणस्यावयविनस्त्वगृहीतं न्यते येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति ? न ह्यस्य प्रत्यक्षकारणेभ्यो गन्धादिभ्यो

भिला एकदेशः सम्भवतीति तत्रावयववृत्तं प्रत्यक्षं नोपपद्यत इति । इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियाथर्मान्निकर्पाद् ग्रहणमवयवानाम् । तैरवयवैः सहावयवी शृण्वते । येषामवयवानां व्यवधानाद्ग्रहणं तैरवयवैः स नावयवी शृण्वते । न चैतन्कृतोऽस्ति भेदः । समुदायोऽप्यशेषतावान समुदायो वृक्षः स्यात् । तत्समाप्तिर्वा उभयथा ग्रहणभावः । मूलकन्थशाखापत्ताशाटीनामशेषतावान समुदायो वृक्षः स्यात् । समाप्तिर्वा समुदायिनामिति—उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यते । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते । एवं समाप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते समाप्तिवतामग्रहणान् । तेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षवृद्धिं द्रव्यान्तरशेषता कल्पयते. न समुदायमात्र इति । यदुक्तम् एकदेशोपलब्धिवर्णाध्यायसद्भावादिति. तत्र साध्यत्वादवयविति सन्देहः । अवयविसद्भावादित्ययं हेतुः समाप्तिवतामहेतुः साध्यत्वान् । साध्यन्तु स्वल्पावयवकारणेषु द्रव्यान्तरमुपपद्यते । एकदेशग्रहणेन शृण्वते चावयवीति साध्यम्. अवयविसद्भावादिति हेतुरपि स एव । अतस्तु हेतोः साध्यत्वान् साध्यममत्ताद्हेतुत्वमुपपद्यते । तदेकदेशग्रहणशृहीतोऽवयवी तदेकदेशसमानधर्मण द्रव्यान्तरमुपपद्यते । यस्येकदेशग्रहणं तन्नोपपादितं स्यादिति । एवं सति विप्रतिपत्तिभावो भवति । विप्रतिपत्तेश्चावयवितान् संशयः—किं समुदायो वृक्षोऽप्यो वेति ।

तत्राह—सर्वग्रहणमवयवीसिद्धेः । यद्यवयवी नास्ति तदा सर्वग्रहणं नोपपद्यते । किं पुनस्तत्सर्व्व ? द्रव्यगुणरूपसमवायमाप्तान्यविशेषाः । कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद् दशनावयवो न भवतीति. अतीन्द्रियत्वादणुनाम् । द्रव्यान्तरश्चावयविवृत्तं दशनावयवो नास्तीति । दशनावयवस्थानेचेमे द्रव्यादया शृण्वते । तेन निराश्रयता न शृण्वत । शृण्वते तु कुम्भोऽयं इयाम एको महान् संवृक्तः स्पन्दतेऽस्ति मृन्मयश्चेति । सन्ति चेमेऽत्र गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्व्वस्य ग्रहणात् पदवापीऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति । एवमवयविसिद्धेः सर्व्वग्रहणम् । “धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ” धारणाकर्षणे द्वे संग्रहकारिते भवतः । संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । यथा ह्यपां स्नेहद्रवत्वपैच्छिल्यकारितं मृदादिद्रव्यान्तरेण संयोगादापे कुम्भे गुणान्तरमपि संयोगात् पक्वं तत्रैव कुम्भे पुनर्गुणान्तरगुणतीक्ष्णत्वादिकारितम् । यदि तदामे कुम्भे यद्गुणान्तरं पक्वं च पुनयेद्गुणान्तरं स एव संग्रहो नाम तत्संग्रहकारिते चेद्धारणाकर्षणे द्वे नाभविष्यतामथ ते द्वे यद्यवयविकारिते अभविष्यतां

तदा पांशुराशिप्रभृतिष्वपि ते द्वे गुणान्तरे अस्मास्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु प्राणिसंगृहीतेष्वपि धारणाकर्षणे नाभविष्यतामिति तस्मात् सर्वग्रहणमेव । अथावयविनं प्रत्याचक्षण आह—मा भूत् प्रत्यक्षलोप इति । अणुसञ्चयं दर्शनविषयमिति प्रतिज्ञातवान् किमनुयोज्य इति ? एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धिविषयम् । पश्यनुयोज्यस्तु किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया ? आहोस्विदनेकार्थविषयेति ? अभिन्नार्थविषयेति चेत्, अर्थान्तरानुष्ठानात् अवयविसिद्धिः । नानार्थविषयेति चेत्, भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः । अनेकस्मिन् एक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति ।

“सेनावनवद् ग्रहणमिति चेत् नातीन्द्रियत्वात्त्वादणुनाम् ।” यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूराद्गृह्यमाणपृथक्त्वेण एकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते, तथा परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेणैकमिदमिति बुद्धिरुपपद्यते । दूरात् अगृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनाङ्गानां वनाङ्गानाञ्च यथा च कारणान्तरतो दूरात् पृथक्त्वस्य न ग्रहणम् । तद्यथा । अगृह्यमाणजातीनां भव इति वा खदिर इति वा जातिग्रहणं दूरान्न भवति । एवमगृह्यमाणप्रस्पन्दानां सेनावनाङ्गानां दूरात् प्रस्पन्दनग्रहो न भवति । तथा च गृह्यमाणेऽप्यथैसमूहे पृथक्त्वस्याग्रहणादेर्कमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणुनाम् । तथा संघाते गृह्यमाणेऽप्यगृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययो भवति । कस्मात् ? अतीन्द्रियत्वादणुनामिति । तथा चाणुनां संघानस्यैकप्रत्ययो भवति घट इति पट इति । न त्वणुनां भाक्तोऽपि प्रत्ययो भवति सेनावनाङ्गवत् । अतीन्द्रियत्वादिनि गौतमाक्षपादः । साङ्ख्यशास्त्रे कपिलेन विवेकाद्बन्धध्वंसमुपदिश्य तद्विवेकजनकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । न केवलं प्रमाणभूतप्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । तेन योगजप्रत्यक्षमिदं प्रमाणभूतप्रत्यक्षाधिकारं चरकाक्षपादाभ्यां नाक्तमिति अविरोधः । कपिलेन यत् प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं, तद्यथा—“यत्सम्बन्धं सदयत्-तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् ।” व्याख्यानञ्चेत्तत्—यद्विज्ञानं यत् सम्बन्धं सत् । यत्रार्थयतो जायमानं जन्यत्वेन सम्बन्धयुक्तं सत् । तदाकारोल्लेखि तत् तद्विषयकत्वनञ्जन्यत्वाभ्यां नास्त्रोल्लेखयुक्तं भवति तद्विज्ञानं तस्यार्थस्य प्रत्यक्षं भवति । विशेषेण ज्ञायते येन तद्विज्ञानम् । खल्विदमेवं दोषाद्देयमिदमेवंगुणत्वादुपादेयमिदं पुनर्दीपगुणाभावेन प्रयोजनाभावादुपेक्ष्य-मित्येवं निश्चीय व्यवस्यति येन तज्ज्ञानं विज्ञानम् । यथा खल्वयं चक्षुषा घटं पश्यन् मनसा वितर्क्यायं मृन्मय एतल्लक्षण एतत्प्रयोजनाय हेय एतदर्थ-

मुपादेय एतदर्थं तूपेक्ष्य इति निश्चिनोति । तत् खलु तद्वदसम्बन्धं तद्वद-
सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यं घटविषयकं चाक्षुषं ज्ञानमित्येव नाम्नोल्लेखयुक्तं प्रत्यक्ष-
मुच्यते । तन्निश्चयज्ञानं व्यवसायलक्षणम् । तेन हि निश्चिन्य व्यवस्यति
भो ईदृशं घटमानय नेदृशमित्येवमादिव्यवसायः क्रियते । विषयाणामानन्त्याद्
विषयभेदेनानन्तमपि चाक्षुषत्वादिभेदेन पट्विषयं तदाकारेणोल्लेखान् । तत्-
तद्विषयकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं तत्तद्विषयकं घ्राणजं ज्ञानं रासनं ज्ञानं त्वाचं ज्ञानं
श्रावणं ज्ञानमिति पञ्चधा लौकिकम् । तथा सुखादिविषयकं मानसं ज्ञानञ्च
लौकिकमात्मादिविषयकन्तु योगजं मानसमलौकिकमित्युभयं मानसज्ञानं न
प्रत्यक्षमपि न प्रमाणं सान्त्वजनीनत्वाभावात् निश्चयत्वाभावाच्च । योऽयं धन-
वान्धवादिभिः सुखमनुभवति तैश्च तस्य शत्रुदुःखमनुभवतीति । यदि प्रत्यक्षमेव
प्रमाणं भवति तर्हि चानुमानादीनां मानसज्ञानत्वेन प्रामाण्ये सिद्धे पृथग्-
वचनानर्थक्यात् । यथा तथा भवत्वनुमानादिकं ज्ञानं मानसज्ञानमेवेति तस्मात्
पञ्चविधमैन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं नामप्रमाणम् । न मानसं ज्ञानं प्रत्यक्षं नाम प्रमाणम् ।
यत् तु मानसज्ञानं प्रमाणं भवति तदनुमानादिनामभेदं भवति । सुखादिकन्तु
मानसप्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वेऽपि प्रमेयमनुमानादिविषयत्वात् ।

अथैवं समाधौ योगिनामवाह्यप्रत्यक्षे तु योगजज्ञानमित्याकारोल्लेखेन
तत्तदिन्द्रियमनोभिस्तु तदाकारोल्लेखाभावात् प्रत्यक्षलक्षणस्याव्याप्तिदोषः
इति चेत् ? तदोच्यते—“योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वात् दोषः” । योगिनां समाधौ
चित्तस्य बाह्यवृत्तिनिरोधेऽपि स्वत्वबाह्यानामर्थानां मनसा प्रत्यक्षत्वात्त्वाव्याप्ति-
दोषः । कणादेनाप्युक्तम्—“आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ।
तथा द्रव्यान्तरेषु समाहितान्तःकरणानाम् । तत्समवायान् कर्मगुणेषु इति ।”
समाहितान्तःकरणानामात्ममनसोरात्मनि संयोगविशेषादात्मविषयं प्रत्यक्षं
भवति । तथा द्रव्यान्तरेष्वबाह्येषु चात्ममनसोः संयोगविशेषात् प्रत्यक्षमिति
योगजं मानसं विज्ञानमित्याकारेणोल्लेखान्न दोषः । अस्तु चैवमात्मादिप्रत्यक्ष-
मीश्वरप्रत्यक्षे पुनरव्याप्तिः । योगशासने ह्यक्तं पतञ्जलिना—“योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः । वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः । प्रमाणविपर्यय-
विकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्या-
ज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । अभावप्रत्ययालम्बना
वृत्तिर्निद्रा । अनुभूतविषया सम्प्रमोषः स्मृतिः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाः क्लेशाः । अनित्याऽधुचिदुःखानात्मसु नित्यधुचिमुक्तात्मत्वात्तिः

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालश्चानुमीयते ।

वह्निर्निगूढो धूमेन मेथुनं गर्भदर्शनात् ॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ ८ ॥

अविद्या । दृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवास्मिता । मुखानुशयी रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः । इत्येवं पञ्चधा चित्तवृत्तिनिरोधे योगे योगिनामवाह्यार्थस्य मानसप्रत्यक्षासम्भवाद्भेदं प्रत्यक्षलक्षणं भवति । तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानात् मनसश्च प्रज्ञाने लयादभावादिति दोषः । नायं दोषः । लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा । योगिनां समाधौ तत्तत् संयमदेशविशेषे यत्र लीनं चित्तं भवति तत्तल्लीनवस्तुनि लब्धोऽतिशयो वृत्तिभ्यः पञ्चभ्योऽतिरिक्त एव योऽर्थ ईश्वरपर्यन्तस्तत्सम्बन्धाद्वा प्रत्यक्षं भवति । न तत्र लक्षणान्यूनत्वदोषः । तदानीं समाधौ पृथिव्यादीनामदृष्टारान्तानां महति तत्त्वे लयान्महता तत्त्वेन चेतसा लव्यक्ताख्य आत्मा पञ्चविंशं षड्विंशं सप्तविंशमष्टाविंशमेकोनत्रिंशं दृष्ट्वा त्रिंशं परमात्मानं शान्तं शिवमर्द्धनमव्यवहार्यं पश्यति, योगसिद्धश्च भवति ; न चेश्वररूपेणाभिनिष्पद्यत इति ।

अथ वैशेषिके शास्त्रे कणादेनाप्युक्तम्—“अविद्या आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् यन्नियम्यते तदन्यत् । सङ्घाः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि, अरूपिष्वचाक्षुषाणि । अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । तत्समवायात्कर्मगुणेषु” ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रत्यक्षानन्तर्यादुद्दिष्टमनुमानं लक्ष्यते—प्रत्यक्षपूर्वमित्यादि । मानसे प्रत्यक्षे ज्ञाने यत् तु मानसं ज्ञानं प्रमाणं तदुपदेष्टुमनुमानमाह—प्रत्यक्षपूर्वमिति । प्रत्यक्षं पूर्वं यस्य तत् प्रत्यक्षपूर्वम् । त्रिविधं कारणं कार्य्य सामान्यतो दृष्टम् । त्रिकालं भूतं भवद् भविष्यच्च । वस्तु यत् परोक्षं तदनुप्रत्यक्षात् पश्चाद् यन्मीयते ज्ञायते तदनुमानम् । प्रत्यक्षपूर्वमित्यनेन ख्यापितं

चक्रवाणिः—अनुमानरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि । प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपरुक्षणार्थं, तेन, प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्वम् । त्रिविधमित्यनुमानत्रैविध्यं दर्शयति, तेन, कार्य्योपरकारणानुमानं यथा—गर्भदर्शनात्मेथुनानुमानं, तथा कारणान् कार्य्यानुमानं यथा—बीजात्

यद्यस्य कारणं यस्य च कार्यस्य यत् कारणं यस्य च सामान्यं यत्र तयोस्तयोः सम्बन्धयोर्नियतसम्बन्धस्य प्रत्यक्षेण ज्ञानं लिङ्गज्ञानं तयोः परोक्षस्य लिङ्गस्मृतिश्च परोक्षस्य ज्ञाने हेतुरिति ज्ञापयिष्यते त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीये रोगभिषगृजितीये च विमाने । अनुमानं नाम तर्कौ युक्त्यपेक्ष इति । युक्तिश्च अत्रातः परं वक्ष्यते—बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् । युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गं साध्यते यया ॥ इति । तेनात्र प्रत्यक्षपदं प्रत्यक्षादिव्यवसायात्मकज्ञानरूपप्रमाणोपलक्षितम् । अप्रत्यक्षाणामुपलब्धिकारणं लिङ्गपञ्चविधं हेतुपूर्व्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिभेदेन भवति । तत्पञ्चविधलिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धज्ञानं प्रत्यक्षादिप्रमाणं पूर्वं यस्य तस्य तत्पञ्चविधलिङ्गदर्शनादिना तलिङ्गकत्वेन तस्य च स्मृतितोऽप्रत्यक्षस्य मनसा यज्ज्ञानमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं तदनुमानम् । तत् खलु बहुकारणयोगेनोपपत्तितो यत् यथा तत् तथा प्रकाशनानन्तरनिश्चयरूपम् । तेन हि गुणतो दोषतो वा निश्चित्य हातुमुपादातुमुपेक्षितुं वा वाङ्मनःशरीरकर्मभिव्यवस्यति । सम्बन्धश्च लिङ्गलिङ्गिनोः कार्यकारणभावः संयोगः समवायश्च । तत् सम्बन्धज्ञानश्च प्रमाणावयवैः प्रत्यक्षाद्यन्यतमैकानैकैर्भवति । लिङ्गलिङ्गिनोर्द्वेषः सम्बन्ध उभयोरेकतरस्य वा नियतधर्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते । स चासकृन्प्रत्यक्षादिना निश्चीयते न सकृन्प्रत्यक्षादिना । तथा च क्रियदुदाहरति—वह्निर्निगूढो धूमेनेत्यादि । अतीतं कार्येण कारणमेवं व्यवस्यन्ति । यथा निगूढो वह्निर्धूमेनानुमीयते कुत्रचिदग्निः संवृतो वर्त्तते इति । यस्तु खलु पूर्वं दृष्टवान् धूमो जायते आर्द्रन्धनजवाद्भिन्न एव नान्यस्मान् । ततो वह्निर्धूमयोर्नियतं धूमस्य धर्मस्य वह्नी धर्मिणि साहित्यं जायते । जन्यजनकभावः सम्बन्धः । अत्र युक्तिः—न हि धूम आर्द्रन्धनजवाद्भिन्नतरेण सम्भवति । यत्र कुत्रचिद् धूमो यदि वर्त्तते तदा तेनैव धूमेन तज्जनको वाह्निरनुमीयते । गृहान्तरे य आर्द्रन्धनजो वह्निस्तस्मादुत्तिष्ठन् धूम आकाशे गृहान्तरे वा यद्वर्त्तते तयोर्वह्निर्धूमयोर्विभागवताने संयोगः सम्बन्धः । किन्तु तेन धूमेनानु-

सहकारिणान्तरयुक्तात् फलानुमानं, तथाऽकार्यकारणभूतानाञ्च सामान्यतो दर्शनादनुमानं यथा—धूमाद्दर्शमानक्षणसम्बन्धादग्निरनुमानम्, एतत् त्रिविधमनुमानं गृहीतं भवति ; त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति ; अनुमीयते इत्यत्र 'येन तदनुमानम्' इति वाक्यबोधः ; तेन, व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं मीयते सम्यक् निश्चीयते परोक्षार्थं येन तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनमित्यर्थः । त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निरित्यादि ।

मीयते वर्त्तते खलु कुत्रचिदस्य धूमस्य जनको निगृहो वद्विरिति । इति
कार्येण कारणस्य वर्त्तमानस्यानुमानम् । एवमेवान्यत् सर्व्वं बोध्यम् ।
यथा देहेन्द्रियमनःसन्तापेन ज्वरो वर्त्तमानोऽनुमीयते, ज्वरस्य रूपं
देहेन्द्रियमनःसन्ताप इत्याप्तोपदेशेन ज्वरस्य धर्मिणां धर्मस्य तत्सन्तापस्य
नियतसाहित्येन ज्ञातमसकृत् स यदा देहादिसन्तापं स्पशनेन जानाति तदा
ज्वरमनुमिनोति । स एव ज्वरो यदि गृहलिको वर्त्तते रोगान्तरतया वा
संशीयते तदा ज्वरप्रशमनैरौषधान्निविहारैः प्रयुक्तैस्तस्य व्याधेरुपशयतो हासेन
ज्ञातेन ज्वरोऽनुमीयते । अनुपशयतो वृद्ध्याऽनुमीयते रोगान्तरमिति नायं
ज्वर इति । रूपेणोपशयेनानुपशयस्वरूपनिदानेन वर्त्तमानव्याधेरनुमानम् ।
इत्येवं स्वरूपलक्षणेनानुमितस्य व्याधेर्वातादिजत्वेनानुमाने यद् यद् वातादिज-
स्वरूपं नामलिक्रमुक्तं तेषु किञ्चिदव्यभिचारि किञ्चिच्च व्यभिचारि भवदपि
तत्तदव्यभिचारिस्वरूप-लिक्रसहचरित-वातादिजाव्यभिचारि-लिक्रसहचरितत्वेन
वातादिजत्वेनानुमाने लिक्रं भवत्येव । यदा वातज्वरे कम्पः, कम्परागे च कम्पः ।
पित्तज्वरे स्वेदः वातज्वरेऽपि स्वेदः । तथा स्वेदादिरागेऽपि स्वेद इत्येवमादि-
लिक्रमेव तत्तद्व्याधिप्रतिपत्तिसाधनत्वात् । प्रतिपत्तिसाधनं हि लिक्रमिति । वक्ष्यते
च निदानस्थाने—लिक्रञ्चैकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते । बहुन्येकस्य च व्याधे-
र्बहुनां स्युर्बहूनि च ॥ विपमारम्भमूलानां लिक्रमेकं ज्वरो मतः । ज्वर-
स्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिक्रमुच्यते । विपमारम्भमूलैश्च ज्वर एको
निरुच्यते । लिक्रैरेतैर्ज्वरइवास-हिकायाः सन्ति चामयाः ॥” इति ।

इति कार्येण वर्त्तमानस्य कारणस्यानुमानमुदाहृत्यातीतस्य कारणस्य
कार्येणानुमानमुदाहरति—मैथुनं गर्भदर्शनादित्यादि । अतीतं मैथुनं गर्भ-
दर्शनादनुमीयते । एवमेतत्प्रकारेणातीतं कारणं कार्येणानुमीय बुधा व्यव-
स्यन्ति । अत्रेयं युक्तिरपेक्ष्यते । यः खल्व्वाप्तोपदेशेन ज्ञातवानेवम् अदृष्ट-
शुक्रपुरुषेणादृष्टशोणितगर्भाशयया ऋतुस्नातया सह संवसेत्, तस्य पुत्रादि-
कारणदिष्टार्थिष्ठतशुक्रं तस्या गर्भाशयगतादृष्टात्त्वेन संसृष्टं पाञ्चभौतिकं
परलोकादवक्रामति बीजधर्मा जीवात्मा । तदा तत्पञ्चमहाभूतानामात्मनश्च
संयोगात् गर्भसम्भवः स्यादिति । स खलु नाट्यां गर्भदर्शनादेवमूहति पञ्च

एतच्च व्याकृतमेव, निगृहोऽदृश्यमानः, एवं व्यवस्यत्यतीतमिति व्यवच्छेदः । बीजाविति
सहकारिकारणान्तरजलकार्येणानुमितस्य बोद्धव्यम् ; अनागतं फलं सदृशं व्यापकमस्तीति
सम्बन्धः । ‘इष्ट्वा बीजात् फलं जातम्’ इत्यनेन बीजफलयोः कार्यकारणलक्षणं व्याप्तिं

महाभूतान्यात्मा चेति षड्भानुसंयोगात् गर्भसम्भवः । षड्भानुसंयोगश्च स्त्रियाः पुंसश्चात्तवशुक्रसंयोगमन्तरेण न भवति । तयोः संयोगश्च नत्त मैथुनाद् भवतीति युक्तितः पुंसस्या मैथुनमनुमिनोत्यतीतमिति युक्त्यपेक्षस्तर्कः । इहापि गर्भमैथुनयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धो नियतधर्मसाहित्यमुभयोः क्वचित् एकतरस्य च क्वचित् । इत्येवमनुदायाः कुबेरस्य मातृगर्भदेशानात् तस्य पिता तस्या मैथुनमनुमाय विश्वश्रवसः सन्निधौ गत्वावाच कथमेषानुदा गर्भिणी बभूमात्रागता भगवान् ब्रवीतु इति । स होवाच मद्रचनाम् न तु पुंसंयोगादिति त्वाप्तोपदेशेनापि तस्या गर्भां ज्ञात इति मैथुनाद् गर्भानुमानं न व्यभिचरति, तत्पित्रा हि पूर्वं तस्या गर्भदेशानाम्मैथुनमेवानुमितमिति । गर्भकारणत्वेन मैथुनस्य साधारणतया लोके प्रसिद्धेः । उभयोर्नियतधर्मसाहित्यमदुष्टशुक्र-पुंसोऽदुष्टात्तवगर्भाशयया सह मैथुनं यत्र तत्र गर्भे एकांतेन, यत्र गर्भस्तत्र तथा मैथुनञ्चैकान्तेनेत्येवमेकतरस्य वा यत्र धूमस्तत्र वह्निः न तु यत्र वह्निस्तत्र धूमो भञ्जनकपालादावभावात् ; इतिवत् ।

अथ कारणेन भविष्यतः कार्यस्यानुमानमुदाहरति—एवमित्यादि । बीजात् फलमनागतमिति । अनागतं भविष्यत् फलं बीजादनुमाय व्यवस्यन्तीति योजना । तत्र युक्तिः—क्षेत्रकषणं जलमृतुर्वर्षादिवीजञ्चेति-चतुष्कसंयोगात् फलमस्य शस्यं भविष्यति । यदिदं कृष्टायां भूमौ बीजं वपति तद्रूपेणादिजलं चेलुभेत तदाङ्कुरं जनयिष्यत्यथ वद्विष्यते, न चेज्जलं लभेत शोषमापत्स्यते— इति युक्त्या तर्कयति । यदि शोषं नापत्स्यते जलं लब्धा वद्धते तदा शरदादौ काले फलिष्यतीति युक्त्यपेक्षस्तर्कोऽत्रानुमानम् । एवमेव व्याधेस्तस्य तस्य निदानसेवनदेशेनात् स स रोगो भविष्यतीत्यनुमीयते । तथा पूर्वरूपदेशेन भविष्यद्वाधिः सम्प्राप्तदेशेन तु जायमानो व्याधिरनुमीयते । यथा गर्भदेशेन जायमानो बालोऽनुमीयते, तथापशयेन च स स एव व्याधिरनुमीयते । यथा वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानेनोपशयाद्वातिकज्वरो भविष्यतीत्यनुमीयते, तथा जायमाने रोगे चोपशयादनुमीयते स स एव रोगो जायत इति । एवं सर्वत्र कारणेन भविष्यत्कार्यानुमानं स्यात् । तत्रासामान्यतो दृष्टञ्च भूतं भवद् भविष्यच्च कार्यमनुमीयते तदुदाहरति । दृष्टा बीजात् फलं जातमिहैव दर्शयति । यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतः, नावश्यं बीजसहाये फलं भवति, तथापि सहकारिकारणात्सद्युक्तं बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणत्वामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ ८ ॥

वर्शयति । यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतः, नावश्यं बीजसहाये फलं भवति, तथापि सहकारिकारणात्सद्युक्तं बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणत्वामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ ८ ॥

जलकर्षणावीजर्तु-संयोगाच्छस्यसम्भवः ।

युक्तिः पट्टधातुसंयोगाद् गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥

मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पाद-सम्पद्व्याधिनिवर्हणी ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।

परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ ६ ॥

सदृशं बुधा व्यवस्यन्तीति योजना । आम्रबीजादुष्पादं यत् फलं जातं तत्तदाम्रबीजसदृशं दृष्ट्वा बुधा व्यवस्यन्ति—यादृशं बीजं तादृशं फलं भवति भूतं भविष्यति चेत्येवमनुमाय यत् फलमभीप्सति तद्वीजं वपनीत्येवं व्यवस्यन्ति । बीजसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यफलमिति युक्तिः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—न केवलं बीजान् सदृशं फलं भवतीति फलने कारणान्तरं दर्शयन्ननुमाने युक्तिमुदाहरति—जलकर्षणेत्यादि । व्याख्यास्यते युक्ति-व्याख्याने इति । एवमेव गौतमेनाक्षपादेनोक्तम्—“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” । इत्युद्दिश्य प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्, ततः परम्—अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । व्याख्यातञ्चेदं लक्षणं वात्स्यायनेन ; अर्थेति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दतो भावानां ज्ञानानन्तरम् । तैः प्रमाणैस्तेषु भावेषु यस्य येन सह कार्यकारणभावः संयोगः समवायो वा तस्य तस्य तादृशरूपेण ज्ञातस्याप्रत्यक्षस्य येन सह सम्बन्धस्तस्य प्रत्यक्षादिपूर्वं यस्याव्यपदेश्याव्यभिचारिव्यवसायात्मकज्ञानस्य तत् । अथ तत्पूर्वकं व्यवसायात्मकं ज्ञानमनुमानम् । इति । अथ शब्देन पूर्वं प्रमाणैर्भावानां ज्ञानं सम्बन्ध्यते । तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनश्चाभिसम्बन्ध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन च लिङ्गस्मृतिरभिसम्बन्ध्यते ।

शकपाणिः—युक्तेः प्रमाणस्थान्यशास्त्रप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावदर्शयति ; उदाहरणे ज्ञाते युक्तैर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण, जलकर्षणेत्यादि । कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिः गृहणे, जलकर्षणबीजानुसंयोगात् क्षयस्य सम्भवो भवतीति वज्रज्ञानं तद्व्युत्तिरिति योजनायम् ।

पूर्वजातानां सम्बन्धानां स्पृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । पूर्व-
 वदिति—यत्र कारणेन काव्यमनुमीयते; यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति ।
 शेषवत्, तद्—यत्र कार्येण कारणमनुमीयते; पूर्वोक्तविपरीतमुदकं नद्याः
 पूणेत्वं शीघ्रतश्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते—भूता वृष्टिरिति । सामान्यतो दृष्टं तद्
 यदन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति; यथा कस्यचिद्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्य
 प्राणिणोऽन्यत्र दर्शनम् । तथा चादित्यस्य । तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य
 व्रज्येति । अथवा पूर्ववदिति । यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शननान्यतरस्य
 अप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नामपरिशेषः । स च प्रसक्त-
 प्रतिवेधेऽन्यत्रापसङ्गात् शिष्यमाणस्य सम्प्रत्ययः । यथा—सन्नित्यमित्येवम्,
 आदिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्विभक्तस्य
 शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यगुणकर्मसंशये न द्रव्यं शब्द एकद्रव्यत्वान्, न कर्म
 शब्दान्तरहेतुत्वात् । यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः ।
 सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन सामा-
 न्यात् अप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते; यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः । गुणाश्च
 द्रव्यसंस्थानास्तद्देशां स्थानं स आत्मैति । एवं विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति
 सिद्धे त्रिविधवचनं—महतो न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं
 मन्यमानस्यास्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः । तथा चायमित्यम्भूतवाक्यविकल्पेन
 प्रवृत्तः । सिद्धान्ते च्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति । सद्विषयश्च
 प्रत्यक्षं । सदसद्विषयश्चानुमानम् । कस्मान् ? त्रैकाल्यग्रहणात् । त्रिकालयुक्ता
 अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते । भविष्यतीत्यनुमीयते, भवतीति चाभूदिति च ।
 असञ्च खल्वतीतमनागतञ्चेति । अथेदमनुमानं परीक्षितं, तद् यथा—
 “रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ।” रोधादिभ्यो व्यभि-
 चारादनुमानं नाथस्य प्रतिपादकं कदापीत्यप्रमाणम् । रोधादपि नदी पूर्णा
 गृह्यते । तदा चोपरिष्ठाद् वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम् । नीड़ोपघातादपि
 पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति, तदा च भविष्यति वृष्टिरित्यनुमानं मिथ्येति ।
 पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुरुरोति, तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भव-

वद्भातुसंयोगात् पञ्चमहाभूतात्मसंयोगात्, “तथा शब्दो युक्तिरित्यतिकर्षति । * मध्यं मन्थन-
 काव्यमन्थकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठभ्रामणम्; किंवा मन्थक इति पाठः, मन्थानं भ्राम्य-

तीति । तत्राह—“नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ।” नायमनुमान-
व्यभिचारः । अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः । कथं ? नाविशिष्टो लिङ्गं
भक्तितुमर्हेति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षादिकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेन-
फलपर्णकाष्ठादिवहुलञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरिष्ठाद् दृष्टो देव
इत्यनुमिनोति । नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति
दृष्टिरित्यनुमीयते । न त्रासान् कासाञ्चिदिति । नैवं मयूरवासितं तद्-
सदृशोऽयं शब्द इति विशेषपरिज्ञातान्मिव्यानुमानमिति । यस्तु सदृशाद्विशिष्टात्
शब्दात् विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गम् ।
यथा सर्पादीनामिति । सोऽयमनुमानुरपराधः, नानुमानस्य । योऽर्थविशेषेणानु-
मेयमथेमविशिष्टाधदेशेन बुभुत्सत इति । अथ त्रिकालविषयमनुमानं
त्रैकाल्यग्रहणादिति यदुक्तं । तत्र च—“वर्त्तमानाभावः पतनः पतित-
पतितव्यकालोपपत्तेः ।” वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यद्दृ-
स पतितोऽश्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः । योऽशस्तात् स पतितव्योऽश्वा
तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः । नेदानीं तृतीयोऽश्वा वत्तते, यत्र पततीति
वत्तमानः कालो गृह्यते । तस्माद्वत्तमानः कालो न विद्यत इति ।
तत्राह—“तयोरप्यभावो वत्तमानाभावं तदपेक्षत्वात् ।” नाश्वव्यङ्ग्यः कालः,
किन्तु क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति । यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः
पतितकालः । यदा तु पतितव्यति स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वत्तमाने
क्रिया गृह्यते, स वत्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वत्तमानं पतनं न गृह्णाति
तदा कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते । पतितः काल इति भूता
क्रिया । पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया । उभयोः कालयोः
क्रियाहीनं द्रव्यमथः पततीति क्रियासम्बद्धम् । सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं
गृह्णाति वत्तमानः कालस्तदाश्रयो चेतरो कालो तदभावे न स्यातामिति ।

अथापि—“नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः ।” यद्यतीतानागतावित-
रेतरापेक्षौ सिद्ध्येतां, प्रतिपदेत्प्रहि वत्तमानविलोपनम् । नातीतापेक्षाऽनागत-
सिद्धिः, नाप्यनागतापेक्षाऽतीतसिद्धिः । कया युक्त्या केन कल्पेन वा
कथमतीतानागतयोरिति । तन्नोपपद्यते विशेषहेतुभावात् । दृष्टान्तवत्-
माणकालं, संयोगान् मेलकादिति बोद्धव्यं, यतः मन्थनस्य क्यारूपस्य संयोगो न सम्पद्यते,
किंवा मन्थनशब्देन मन्थनरज्जुह्वयते । युज्यते सम्बध्यतेऽनयेति युक्तिः, तथा युक्ता युक्तिबुक्ता ।
चतुष्पाद इति वक्तव्ये सत्पद्ग्रहणं गुणवक्तुष्पादग्रहणार्थम् ।

प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शा गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिध्यते । एवमतीतानागताविति । नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धेति । यस्मादकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यदेतकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा ? यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरैकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावेऽन्यतरानु न सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वत्तमानः कालः—विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य वर्त्तमानाभावे सर्वग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तः ।” प्रत्यक्षमिन्द्रियाथसन्निकृपत्तं, न चाविद्यमानं सदिन्द्रियेण सन्निकृप्यते । न चायमविद्यमानं किञ्चित् सदनुजानाति । प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नापपद्यते । प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वादानुमानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलापे सर्वग्रहणं न भवतीति उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते ; क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः—यथास्ति द्रव्यामिति, क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः—यथा पचति छिनत्तीति । नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति । स्थान्याथश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलारोपणमग्न्यभिज्वालनं दूर्वाघटनं मण्डसावणमधोऽवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यासः । उग्रम्याद्यम्य परशुं दारुणि निपातयंश्छिनत्तीत्युच्यते । यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानश्च तत् क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे—कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तुभयथा ग्रहणम् ।” यदा क्रियासन्तानोऽनारब्धाश्चकीर्षितः सोऽनागतः कालः—पश्यतीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालः—अपाक्षीर्षितः । आरब्धः क्रियासन्तानो वत्तमानः कालः—पचतीति ; तत्र योपरतता सा कृतता, या चिकीर्षितता सा कर्त्तव्यता, या विद्यमानता सा क्रियमाणा । तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः । पचति पच्यते इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते । क्रियासन्तानस्यात्राविच्छेदा विधीयते, नारम्भो नोपरम इति । सोऽयमुभयथा वत्तमानो गृह्यते, अपट्टकणो व्यपट्टकणश्च अतीतानागताभ्याम् स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यामिति । क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः—पचति—छिनत्तीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषुभ्रंक्षितव्यः । तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति ।

सम्प्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्भावान् पश्यति विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहुपपत्तियोगः, जनिधायं ज्ञानार्थं, तेन, बहुपपत्तियोगशेषमानानर्थान्

अथ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युद्देशे—न चतुष्टयमैतिह्यार्था-
पत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । प्रमाणानां चतुष्टयेति न यथार्थम् । ऐति-
ह्यादीनामपि प्रामाण्यात् न्यूनवचनात् । तत्राह. सत्यमेतान्यपि
प्रमाणानि भवन्ति । न तु प्रत्यक्षादिभ्योऽतिरिक्तानि । तस्माच्चत्वार्येव
प्रमाणानि भवन्ति । कस्मात् ? शब्द ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावादनुमाने-
ऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । आप्तोपदेशः शब्द इति ।
न च शब्दलक्षणमैतिह्याद् व्यावर्त्तते । सोऽयमभेदः सामान्यात् संगृह्यत
इति वेद आप्तोपदेश इव लोक आप्तोपदेश ऐतिह्यमिति । प्रत्यक्षेण
अप्रत्यक्षस्य लिङ्गसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः
संगृह्यन्ते । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमर्था-
पत्तिरनुमानमेव । वक्ष्यते च रोगभिषगजितोये—“अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रकेनार्थेन
उक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः । यथा नार्थं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिः
इत्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवाभोक्तव्यमित्युक्तं
भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ।” सुश्रुतेनाप्युक्तम्—“यदकीर्त्तितमर्थान्
आपद्यते सार्थापत्तिरिति ।” इत्येवं समाख्यायोगादर्थान्दित्यनेन यदकीर्त्तितं
शब्दादापद्यते तच्छब्दयोर्न्योऽर्थो व्यावर्त्तते । यथा न गच्छतीति नत्रा योन्यः
प्रतिषेधो नार्थादापद्यते । एवं प्रकरोतीत्येवमादिषु प्रकर्षार्थोऽर्थान्नापद्यते.
स च शब्द एव ।

आग्नेये महापुराणे चाग्निना वासिष्ठायोक्तम्—“प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुति-
राक्षेप इत्यपि । तस्या भेदो श्रुतिस्तत्र शब्दं स्वार्थसमर्पणम् ॥”
इत्यादिना श्रुतिमुक्तवाक्षेप उक्तः । “श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भानि स
चेतरः । स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ शब्देनार्थेन
यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध उवेष्टस्य यो विशेषाविधि-
त्सया ॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः । अधिकारादपेतस्य
वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ॥ यत्रोक्तं गम्यतेऽन्योऽर्थस्तन्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता सङ्घे पाथतया बुधैः ॥ अपह तिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थ-
सूचनम् । पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥ एषामेकत्र सङ्गे च
समाख्या ध्वनिरित्यतः ॥” इति । व्याख्यायते चेदं सर्व्वम् । प्रकटत्व-
का बुद्धिः पश्यति, ऊहलक्षणा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता ; एवमनेन भवितव्यमित्येवं-
कथ ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते ; सा च परमार्थतोऽप्रमाणभूतापि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहाय-

मित्यादि । शब्दानामर्थस्य प्रकटत्वं प्रकाशकत्वमभिव्यक्तिः । तस्या द्वौ भेदौ—श्रुतिराक्षेप इत्यापि । तत्र मुख्य्या वृत्तिलेक्षणा वृत्तिगोणी वृत्तिरिति त्रिधा । श्रुतिमुक्तवाक्षेपं लक्षयति । श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थोऽप्यस्माद्भाति स चेतः । स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ इति । श्रुतेर्निरुक्तायास्त्रिविधायाः श्रुतितो न लभ्यमानो यः श्रुत्यर्थादितरोऽर्थः स यतो भाति प्रकाशते स आक्षेपो नाम शब्दस्याभिव्यक्तिः । स एव ध्वनिनाम स्याद् यतो ध्वनिना वर्णान्मकशब्दभिन्नशब्देन व्यज्यते ध्वन्यते तस्माद् ध्वनिव्यङ्ग्यो ध्वनिरिति । स चाक्षेपो निर्देशादेव षड्विधः । स्तुतं स्तोत्रं समामोक्तिरूपहृतिः पर्यायोक्तं समाख्या चेति । तत्र स्तुतं लक्षयति । शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिव्यक्त्या ॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः । अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ॥ इति । यत्राक्षेप शब्देन स्वयं मुख्यया श्रुत्याभिहितेनार्थेन द्वाराऽर्थमुपाज्जनं कृत्वा इष्टस्याभिमतस्याभिव्यक्त्याऽभिधानेच्छया प्रतिषेध इव यो विशेषस्तमाक्षेपमत्र स्तुतं नाम्ना ब्रुवन्ति । तद्यथा—निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टगगोऽथरो नेत्रं दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तथेयं तनुः । मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥” इति । इह मिथ्यावादिनीति सम्बोधनेन बान्धवजनस्याज्ञातपीडागम इत्यनेन च सखेदत्वं बान्धवपदेन व्यञ्जितम् । इष्टस्य स्वसङ्गमाकाङ्क्षया कान्तस्यानयनार्थं दूती-प्रं पणस्य विवक्षया दूत्याः स्वसङ्गमस्य प्रतिषेध इव विशेष उक्तः—वापीं स्नातु-मितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यनेनेति । मम सङ्गमार्थं कान्त-सन्निधाने त्वामहं प्रंरीरम् । त्वया तु स्वयं तेन रमिताऽभूरिति—नोचितमिति प्रतिषेध इव विशेषो व्यज्यते इति स्तुतं नामार्थप्राप्तिः ।

इदं पुनर्वक्ष्यमाणं स्तोत्रं नामाक्षेपः । “अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।” यत्राक्षेपेऽधिकारादपेतस्यान्यस्य वस्तुनो या स्तुतिस्तत्स्तुतिकरण-माक्षेपः । स्तोत्रं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरेव । यथा—“धन्यासि या कथयसि प्रिय-सङ्गमेषु विस्मयचादृकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहितेऽपि करे

त्वेन ज्याप्रियमाणत्वात् तथा तथैव ऊहूरूपया प्रायो लोकानां व्यवहारादिह प्रमाणत्वेनोक्ता ; अत एव प्रवेशान्तरे युक्तिं यिना यथोकं प्रमाणत्रयं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा परीक्षा सहोपदेशेन”

प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदहं स्मरामि ॥” इति । इह मुरतविद्याधि-
कारादपेतानामन्यासां नारीणां स्तुतिरियं धन्यासीति । नीवीं प्रति प्रियस्य
करप्रणिधाने स्मरणमात्राभाववचनेन मुरतमुखानुभवे नैपुण्यमात्मनोऽर्थादापद्यत
इति स्तोत्राक्षेपोऽर्थापत्तिः ।

अथ समासोक्तिमाह—“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽथस्तत्समानविशेषणः । सा
समासोक्तिरुदिता सङ्गपार्थतया वृषैः ॥” यथायं उक्ते मति यदि तत्समानविशे-
षणोऽन्योऽर्थो गम्यते तदा सङ्गपार्थतया सा समासोक्तिवृषैरुदिता । यथा—
“क्षिप्तो हस्तावल्ग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं गृह्णन् केशेष्वपास्त-
श्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन् योऽव्युत्सिपुस्युवतिभिः साश्र-
नेत्रोत्पलाभिः कार्मीवाट्पराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्रिः ॥”
इति । इह कार्मीवेति वचनेन क्षिप्त इत्यादिसमानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते ।
स व्यङ्ग्योऽर्थः खल्वर्थापत्तिः समासोक्तिर्नामाक्षेपः ॥

अथापह्नि लक्षयति—“अपह्नि तिपरपह्नि त्व किञ्चिदन्यार्थमूचनम् ॥” यत्रापि
किञ्चिदस्तु अपह्नि त्व खल्वपह्नि वं कृतान्यार्थमूचनं क्रियते स आक्षेपोऽपह्नि-
र्नामार्थापत्तिरुच्यते । तदयथा—“कस्य न वा गोपः स्यात् सन्नपमभरं प्रियायाः
समीक्ष्य । सभृङ्गपद्माघ्रायिणि वारित्वामेऽधुना सदस्य ॥” इति । अत्र नायका-
न्तरेणाभरं दष्टमपह्नि त्व सम्भ्रमपद्माघ्राणे तदभ्रमदष्टाभर इत्यर्थादापद्यते इति
अपह्नि तिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः ।

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति—“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥”
अन्येन प्रकारेण यदाभिधीयते स आक्षेपः पर्यायवचनान् पर्यायोक्तं त्रिपर्य-
योक्तं नामार्थापत्तिः । यथा—“कान्ते कर्त्यापि वासराणि गमय त्वं मीर्त्वायत्ना
दृशो स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः । आयाता
वयमागमिष्यथ मुद्गद्रगस्य भाग्योदये सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु
तोयाञ्जलिः ॥” इति । भक्तः प्रवासगमने मरणं भाविष्यतीति प्रकारान्तरेण
अभिहितमिति पर्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति ।

समाख्यानामाक्षेपमाह—“एषामेकत्र सङ्गे च समाख्याञ्चनिरित्यतः ॥” इति ।
एषां स्तुतस्तोत्रसमासोक्त्यपह्नि तिपर्यायोक्तानामाक्षेपाणामेकत्र सङ्गे मेलने

इति वचनान् । तथा, उपमानं गृहीत्वा रोमाभिषग्जितीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्यभिधास्यति ।
त्रिकाला वर्तमानासीतानागतविषया त्रिकालविषया, त्रिकालविषयश्चास्यास्त्रिकालानुमान-

इत्यतः सम्यगाख्या इत्यस्माद्धेतोः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिः स्यात् । तद्वथा—“हन्तालि सन्तापिनवृत्तयेऽस्याः किं तालवृत्तं तरलीकरोपि । उक्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतभ्रवो न व्यजनापनोद्यः ॥” इति । इह वैदेहेनष्टस्य कामिन्याः कामजनापजन्मकथनस्य विवक्षया किं तालवृत्तं तरलीकरोपीत्यनेन प्रतिषेध इव विशेषः कृत इति स्तुनं नामाक्षेपः । तथा शान्त्याधिकारादपेतस्य कामात्कण्ठितचित्तस्य स्तुतिरुक्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुरित्यनेन कृता, तेन स्तोत्रं नामाक्षेपः । न व्यजनापनोद्य इति व्यजनापनोद्यो नायमुक्ताप इत्यर्थे नृक्ते नव्यजनापनोद्य इति समानविशेषणोऽन्योऽर्थो गम्यते नवयोवनान्वितजने-नापनोद्य इति समासोक्तिराक्षेपः—तथा कामजमनोद्व्याकुलत्वमपहृत्यान्तर-दाहजनितो दाहः सूचित इति अपहृतिर्नामाक्षेपोऽर्थापत्तिः, प्रकारान्तरेण कामजनापाभिधानात् पर्यायोक्तं नामाक्षेपोऽर्थापत्तिरिति । एषां पञ्चानाम् आक्षेपाणामेकत्र सङ्गो भवतीत्यतः समाख्या नाम ध्वनिराक्षेपोऽर्थापत्तिरिति । अन्येवं षड्विध आक्षेपोऽर्थापत्तिः षड्विधैवेति ।

इमामर्थापत्तिं परीक्षते गौतमः । “अर्थापत्तिप्रमाणमनैकान्तिकत्वात्” व्याख्यातमिदं दान्त्यायनेन—असत्सु मेषु वृष्टिर्न भवति सन्सु भवति इत्येतदर्थोदापद्यते. सन्स्यपि चेकदा न भवति । मेयमर्थापत्तिप्रमाणमनै-कान्तिकत्वादिति । अनैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः । “नानर्थापत्तावर्थापत्यभि-मानात् । असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थोऽर्थादापद्यते । अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति सोऽर्थं कार्योत्पादः । सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति । न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते । तस्मान्नानै-कान्तिकी । यत् तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यं नोत्पद्यत इति. कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम् । किं तर्हि अस्याः प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति. एतदस्याः प्रमेयम् । एवञ्च सति. अनर्थापत्तावर्थापत्यभि-मानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यत इति । दृष्टश्च कारणधर्म्मो न शक्यः प्रत्याख्यातु-मिति । “प्रतिषेधाप्रामाण्यश्चानैकान्तिकत्वात्” । अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनै-

विषयोपदेशकत्वेनेव ; त्रिवर्गसाधकत्वञ्च त्रिवर्गसाधनादेव ; ऊर्हरेव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति ; प्रमाणपरिच्छेदेन तु प्रचारो विरल एव । यत् तु बहुकारणजलकर्षणवीजत्तु-

कान्तिकत्वादिति प्रतिषेधस्य चाप्रामाण्यमनैकान्तिकत्वात् । अर्थापत्तिने प्रमाणमित्यनेनार्थापत्तेः प्रामाण्यप्रतिषेधो भवति, न त्वर्थापत्तेः सद्भावप्रतिषेधः स्यात् । एवं हि स प्रतिषेधोऽनैकान्तिको भवति । अनैकान्तिकेनाप्रमाणेन प्रतिषेधेन न कश्चिदर्थः प्रतिषेद्धः स्यात् । तत्रापि यदि मन्यसे—नियत-विषयेष्वर्थेषु मध्ये स्वविषये व्याभिचारो भवति, न तु विषयान्तरे । तेनार्थापत्तेः प्रामाण्यं प्रतिषेधविषयः, न त्वर्थापत्तेः सद्भावोऽत्र प्रतिषेधविषय इति । तर्हि च—“नत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम्” । प्रतिषेधप्रामाण्ये वा सति नार्थापत्तेरप्रामाण्यम् । अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादनेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः, न च कारणधर्मा विषयः । असत्सु मेषु न वृष्टि-भवतीत्युक्ते भवत्यर्थापत्तिः सत्सु मेषु वृष्टिर्भवति निमित्तप्रतिबन्धाभावे सति । निमित्तप्रतिबन्धान् न तु कश्चिच्च न भवतीत्यव्यभिचारः । एवमर्थादापद्यते योऽन्योऽर्थः स चेदार्थापत्तिः प्रमाणं भवति, तर्हि शब्दादापद्यते योऽर्थः स चाप्तोपदेशो नाम । “शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्” । शब्दोऽनुमानं प्रमाणं न तु प्रमाणान्तरम्, शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् । तदनुमेयत्वं तु प्रत्यक्षतोऽर्थस्यानुपलब्धेः । यथाऽनुपलब्धयमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्ज्ञायते—इत्यनुमानम् । एतन्मिह मितेन खलु ज्ञानेन शब्देन पश्चात् प्रीयतेऽनुपलब्धयमानोऽयमर्थ इत्यनुमानं शब्दः । यथा लोके कश्चिदाह घट-मानय पुत्रकेति प्रपुक्तः पुत्रो यादृशं वस्तु घटेति वृद्धानयति तद्वस्तु घटत्वेन ज्ञानं पूर्व्वमभूत्पदेशेन । तदुपदेशेन खलु शब्देनायं घट इति विज्ञायतेऽनुमानेन इति उपदेशः शब्दोऽप्यनुमानमिति । न केवलमर्थस्यानुमेयत्वादनुमानं शब्दः । “ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तत्वात्” । शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः स्यात् । यथानुमानं तैकप्रकारोपलब्धेरन्यप्रकारोपलब्धिः, प्रत्यक्षे शब्दे तु यथोप-देशात् प्रवर्त्तते उपलब्धेरनुमानेऽपि तथा प्रवर्त्तते तस्मादद्विप्रवृत्तत्वादुपलब्धेः” शब्दोऽनुमानमेव । तत्र चेदुच्यते— अनुमाने लिङ्गालिङ्गिनोः सम्बन्धयोः सम्बन्ध-प्रतीतो लिङ्गोपलब्धितो लिङ्गग्रहणम् । तत आह—“सम्बन्धाच्च” । शब्दार्थयोः सम्बन्धाच्च शब्दोऽनुमानम् । सम्बद्धयोरेव शब्दयोः सम्बन्धप्रतीतो शब्दोपलब्धितोऽर्थग्रहणमिति शब्दोऽनुमानमिति । तत्राह—“आप्तोपदेश-

संबोगात् भाविसास्यज्ञानं युक्तिरुच्यते, तच्चानुमानं, नार्थान्तरभूतं, तत्रानुमानाद् भेदो दुष्कर इति नाद्रिधामहे, विद्वद् कारणेभ्यः कार्यं प्रतीयमाणं न कदापि वर्त्तमानं प्रतीयते, ततश्च

सामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययः ।" स्वर्गोऽपरम उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः
सप्त समुद्रा लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्ययस्यार्थस्य न शब्दमात्रान्
प्रत्ययः । किन्तु आप्तैरयं शब्द उक्त इत्याप्तोपदेशमामर्थ्यादेव स्वर्गादि-
शब्दादर्थसम्प्रत्ययः स्यात्—अस्ति स्वर्गादिर्भावः । विपर्ययेण सम्प्रत्यया-
भावात् । यथाप्तः स्वर्गोऽस्तित्येवमादिकं नाह कस्तहि स्वर्ग इत्येवमादिकं
सत्यमिति सम्प्रत्ययं गच्छत् । न त्वपनुमाने । तत्रापि लिङ्गलिङ्गनोराप्तोप-
देशेनैव बह्वेयद्वित्वेन धूमस्य धूमत्वेन जानाद्बहिर्धूमयोनि यतधम्मसाहित्यं
सम्बन्धो जायत इति । यदुक्तमुपलब्धेरद्विप्रवृत्तत्वादिति—तन्न । अयमेव
हि शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः । आप्तोपदेशमामर्थ्यादेवास्य शब्द-
स्यायमर्थ इति प्रसिद्धिं जातवता प्रयुक्ताच्छब्दादर्थस्य सम्प्रत्ययः स्यात् अनुमाने
च तदुपदेशेन जानानां यस्य येन काव्यकाव्यभावाः संयोगः समवायो वा
नथा दशनेन तस्मिन्त्या पुनरप्रत्ययस्य तस्य लिङ्गनो लिङ्गदशनेनोपलब्धिगिति
द्विप्रवृत्तत्वमेवोपलब्धेः । सम्बन्धाच्चेति यदुक्तं तत्राम्नि च शब्दाथयोः
सम्बन्धोऽनुमतः प्रतिषिद्धश्च । अस्येदमिति पृष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्याथ-
विशेषोऽङ्गीकृतो वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः । "मिद्धे शब्दाथसम्बन्धे" इति
कात्यायनवाचित्कान् । प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दाथयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । येन
सम्बन्धेन सम्बद्धयालिङ्गलिङ्गयोर्लिङ्गज्ञानेन लिङ्गी गृह्यतेति । स च सम्बन्धो
नास्ति । "प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ।" प्रत्ययतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिः
अतीन्द्रियत्वान् । रूपद्रव्यस्य रूपोपलब्धेस्तत्समवायान् संयोगप्रत्यक्षम् । अरूप-
स्याप्रत्यक्षमिति । यथा येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तादिन्द्रियविषयत्वमतिकान्तो-
ऽर्थो न तेनेन्द्रियेण गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियो विषयभूतोऽयमर्थः । स च
नानेनेन्द्रियेण गृह्यते । प्राप्तिलक्षणे तु सम्बन्धे गृह्यमाणे शब्दाथयोः किं
शब्दस्यान्तिकेऽर्थः स्यात् ? अथवार्थान्तिके शब्दः स्यात् ? अथोभयं वाप्युभयत्र
स्यादिति । यदेवामन्यतमेन प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः शब्दाथयोरङ्गीक्रियते
तदा—"पूरणप्रदाहपाठनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ।" स्थानकरणाभावाच्च ।
शब्दान्तिकेऽर्थे इति चेदनुमानेनोपलभ्यते तदा कण्ठतालवादिस्थानकरणत
उच्चारणे कण्ठादिस्थः शब्दस्तदन्तिके चार्थेऽच्चेदत्ते तदा अन्नाप्रप्रतिसब्दो-

त्रिकालेति पराहतं स्यात् ; अत्र ज्ञान्तरक्षित-कमलशीलाभ्यां युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तावुक्तौ "यस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवत्येतत् युक्तिरेवाभि-

चारणे मुखपूरणप्रदाहपाटनानि शृङ्खरन् । न च मुखपूरणादीनि विज्ञायन्ते ।
 अग्रहणान्नानुभेयः प्राप्तिलक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । अर्थान्तिके
 शब्द इति चेत् तदा स्वर्गस्तु यत्र न तत्र शब्दः ; उच्चारयितुमुखे हि शब्दः ।
 यदि स्वर्गान्तिके स्वर्गशब्दस्तदा कण्ठताल्वादिस्थानकरणाभावादनुच्चारणम् ।
 इत्येवमुभयप्रतिषेधाच्च नोभयमुभयत्रति । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति । तत्राह—
 “शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः” । शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुधीयते
 व्यवस्थाकरणं शब्दार्थसम्बन्धोऽस्तीति । असम्बन्धे हि यत्तच्छब्दप्रयोगाद्यथेष्टार्थ
 प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माच्छब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न कर्तुं शक्यत इति । तत्,
 “न सामायिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य” । शब्दार्थव्यवस्थानं न सम्बन्धकारितम्,
 किन्तु समयकारितं तद् ब्रूमः । अस्येदमिति पृष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो-
 ऽङ्गीकृतः । प्राप्तिलक्षणस्तु सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । समयं तत्रावाचाम । कः पुनरयं
 समयः ? अस्य शब्दस्येदमर्थेजातमाभयमित्यभिधानाभिधेयनियमयोगः ।
 तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि
 तदर्थप्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनोऽपि शब्दार्थयोर्वाचकवाच्यभावसम्बन्धं
 ब्रूयात् न तु प्राप्तिलक्षणम् । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च लौकिकानां समयोपयोगः ।
 समयपालनार्थञ्च खल्वदं पदलक्षणाया वाचाऽन्वाख्यानं व्याकरणं वाक्य-
 लक्षणाया वाचात्यर्थं लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवम्
 अप्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽपि शब्दार्थव्यवस्थानं नानुमाने
 हेतुर्भवति, प्राप्तिलक्षणस्यानुमानहेतुतयोक्तत्वात् । अस्येदं कारणं कार्यं
 संयोगि समवायि चेति लौकिकमित्युक्तं कणादेन । अस्ति चानुमानमप्राप्ति-
 लक्षणेन सम्बन्धेन । यथा दूरान्तगरे दग्धेऽस्मिन् वा ग्रामान्तरेषूढुं धूमो दृश्यते
 वह्नेरसम्बन्धस्तेन चानुमीयते कापि वह्निर्भूत इति चेत् ? न । तत्र संयोग-
 समवायाभावेऽप्यस्ति कार्यकारणभावः सम्बन्धः, न त्वप्राप्तिलक्षणः
 शब्दार्थयोरिव । अर्थास्तु शब्दार्थयोरप्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः । नास्तु तेनानु-
 मानम् । प्रत्ययस्तु शब्दादर्थस्य स्वाभाविक इति चेत् ? न । शब्दार्थ-
 प्रत्ययो हि सामायिकः । “जातिविशेष चानियमात्” ऋष्याय्येच्छानां
 जातिविशेषे च यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते । नास्ति

धीमते । प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमानमियं यस्माद् दृष्टान्तोऽत्र न
 विद्यते ॥ एतत् शान्तरक्षितवचनं कमलशैलेन व्याख्यातं—“तद् भावभावित्वेन यत्कार्यता-

च तत्र नियमः । यथा ऋषयः संस्कृतं भाषन्ते ब्राह्मणादय आर्याः स्वस्वदेश-
वचनं भाषन्ते म्लेच्छाश्चानार्यदेशवचनम् । स्वाभाविकस्तु भावः सर्वत्र समानः
स्यात् । यथाप्रिरूपणः शीतं जलमन्येवमादि सर्वत्र तुल्यं न जातिविशेषे
व्यभिचरतीति । शब्दो नानुमानम्, किन्तु प्रमाणान्तरमेव । वैशेषिके
कणादेनाप्युक्तम्—“शब्दार्थावसम्बन्धौ । सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः” इति ।
अथैवमर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाववत् सम्भवस्यापि प्रामाण्ये प्रमाणान्तरत्वं नास्ति
अनमानेऽनर्थान्तरभावान् । अविनाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनोः
समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव । यथा द्रोणस्य समुदायस्य
सद्भावग्रहणेनानुमीयते प्रस्थादिमानं समुदायि । न हि प्रस्थादिकसद्भाव-
मन्तरेण द्रोणः सम्भवति । वक्ष्यते च रोगभिषगजितीये,—अथ सम्भवः ।
सम्भवो नाय यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा पट्ट्यान्तवो गर्भस्य,
व्याधेरहितं, हितमारोग्यसंघति । न ह्यात्मानं पञ्च च मद्राभूतानि विना गर्भः
सम्भवति । समुदायेन गर्भेणानुमीयन्ते समुदायिनो धातवः पट् । एवमहितं
विना व्याधिने सम्भवति, समुदायेन व्याधिनाऽनुमीयते, अहितमस्याचरित-
मिति । तथा हितमाचरितमारोग्येणानुमीयत इति ॥२॥ एवमभावोऽपि प्रमाणं न
प्रमाणान्तरमनुमानेऽनर्थान्तरभावान् । कणादेन चोक्तम्—“कार्यं कार्यान्तरस्य,
विरोधि अभूतं भूतस्य, भूतसंभूतस्य, भूतो भूतस्य ।” इति । तत्राभूतं भूतस्याभावः
विरोधित्वान् । तथा च—अस्मिन् सतीदं नोपपद्यते इति विरोधित्वे प्रसिद्धे
तत्कार्यं नोत्पद्यते । तेनानुमीयते कारणस्य प्रतिबन्धकं किमपि विरोधि वर्तते
इति । सत्यं प्रमाणचतुष्टयान्तर्भूतान्येतानि प्रमाणानीति । अत्राह वादी—
—“नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः” । अभावस्य न प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ।
प्रमाणेन प्रमीयते यत् तत् प्रमेयम् । तच्च नाभावस्यास्ति । तस्मान्नाभावः प्रमाणं
भवति । तत्रोत्तरमाह—“लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः” ।
तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । लक्षितेषु लक्षणैरलक्षितत्वादलक्षितानाम् । यथा
सर्व्वमभावो भावेऽधितरेतराभावसिद्धेः । तथा च गवाभावोऽश्वः एवमश्वभावो
गौरिति परस्पराभावसिद्धेः सर्व्वं भावजातमभाव इति । अतोऽश्वस्य भावस्य
भावलक्षणेन लक्षितस्य यलक्षणं तेन लक्षणेनालक्षितो गौरभाव इति गौरश्वा-
भावस्य प्रमेयमश्वः । गवाऽनुमीयतेऽश्वो भावः । एवं नीलं वस्त्रमानयेत्युक्ते
प्रतीतिरियं युक्तिः । इदञ्च सविकल्पवान् प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात् ; तथाहि—
दृष्टान्तेऽप्यत एव तन्नावभावेत्वात् तत्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तीऽन्वोऽन्वेषणीयः,

यस्मिन् वस्त्रे नीललक्षणं न पश्यति तन्नीललक्षणाभावेनानुमीयते नेदमानेतु-
मुक्तवानिति । यत्र नीललक्षणं पश्यति तत्रानीललक्षणालक्षितं पश्यन् नेतुं
प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिहेतुत्वादभावः प्रमाणं प्रमेयसिद्धीरिति । तत्राह वादी—
अभावस्तस्य तत्रोपपद्यते यत्र किञ्चिद् भूत्वा न भवति । तत्र यद् भवति स
भावः । स एव यत्र भूत्वा न भवति सोऽभावः । यथापि कले ज्यामता भूत्वा
पक्वे पुनर्न भवति स ज्यामभावोऽभावः न तु यद् नास्ति सोऽभावः ।
यथा निम्बे मधुरो नास्तीति । यथा वासःसु खल्वलक्षितेषु लक्षणानि भूत्वा
सन्ति तानि तत्रैवाल्लक्षितेषु न भवन्तीत्येवं न दृश्यते । लक्षितलक्षणस्तु
नास्तीति दृश्यते तस्मात् तस्मिन् । “असत्यर्थे नाभाव इति चेत् नान्यलक्षणोप-
पत्तेः” । यथा खल्वयमन्येषु वासःसु नीलवासांस्थानयेत्युक्तस्तन्नील-
लक्षणानुपपत्तिं पश्यति । नैवं नीललक्षणलक्षितेषु । सोऽयमन्येषु नीलेषु
नीललक्षणाभावं पश्यन्भावेनार्थं प्रतिपद्यत इति । तत्राह वादी—
“तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः” । तेषु लक्षितेषु वासःसु सिद्धिविद्यमानता येषां
भवति न तेष्वभावोऽस्त्यलक्षितलक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते
लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभावः इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो
व्याहत इति । “न लक्षणावस्थितार्थसिद्धेः” न वयं व्रमः
यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिदलक्षणान्यव-
स्थितानि । अनवस्थितानि च केषुचिन्, अवेतमायां येषु लक्षणानां भावं न
पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते । “प्रागुत्पत्तेर्भावोपपत्तेश्च” अभावद्वैतं
खलु भवति । प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता । उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्य-
मानता च । तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणाना-
मभावो नेतर इति । अभावस्य प्रमेयसिद्धेः प्रामाण्यं सिद्धमिति ।

अथ तर्का न प्रमाणासंगृहीतो न प्रमाणान्तरम् । प्रमाणानावयुग्राहकस्तत्त्व-
ज्ञानाय कल्पन इति वात्स्यायनेनाक्षपादाभिप्रायो व्यञ्जित । तेन प्रमाणा-
संगृहीतोऽपि तर्को नाप्रमाणं तत्त्वज्ञानाय कल्पितवान् । तर्कापेक्षस्तर्को ह्यनु-
मानम् । तद्वान्तरीयत्वेन तस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । आप्तोपदेशान्तरीयत्वेन
आप्तस्य प्रामाण्यसिद्धिवत्प्रमाणे संग्रहो न कृतः । अन्यथाप्यनस्यापि प्रमाणा-
संगृहीतत्वादप्रामाण्यं भवतु । तदप्रामाण्ये हीष्टे “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात् तस्मात् प्रमाणान्तरं युक्तिः । एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य वृत्तिं—
यत्—कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सङ्गता । तस्मादस्यां न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्वैतः ।

तन्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यान्" इति स्ववचनानुपपत्तिः स्यात् । प्रतिपत्ति-
हेतुर्हि प्रमाणमिति चोक्तं वात्स्यायनेन । इत्याभिप्रायेणास्मिंस्तन्त्रे युक्तिः
प्रमाणत्वेन पृथगुक्ता तत्त्वज्ञानसाधनत्वादिति, अतो न विरोधश्चरकाक्षपादयो-
रिति । अथ वैशेषिके साङ्ख्ये योगशास्त्रे च त्रिविधं प्रमाणमुक्तं—प्रत्यक्षमनुमानं
शब्दश्च । गोतपेनाक्षपादेन चतुर्विधं महोपमानेन । अस्मिंस्तु सह युक्त्या
ततो विरोध इति चेत् ? न । वैशेषिकादिषु स्वस्वाभिप्रेयत्वात् पदपदार्था-
दीनां वादमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशास्त्रे वादप्रवृत्तौ न्यायवाक्यस्य पञ्चा-
वयवानां पञ्चाश्रितयोः स्वस्वरक्षसाधनत्वादुपमानस्य पृथगभिधानमक्षपादेन
कृतम् । तत्र प्रतिज्ञा रूपदेशः हेतुरनुमानम्, दृष्टान्तः प्रत्यक्षम्, उपनय
उपमानम्, इति चतुभिः प्रमाणैः साध्यायत्वात् तदुपसंहारो निगमनेनेति
वादोपयोगित्वादुपमानं पृथगुक्तमक्षपादेन । प्रवेयानगतत्वेऽपि प्रमाणसंज्ञया-
दीनां पञ्चानां पृथगुपादानवदिति । वैशेषिकादौ तु तद्वादमार्गोपदेश-
शास्त्रं प्रसिद्धं यद् तद्व्याक्षपादप्रकाशितं तन्प्रतिज्ञावादमार्गोपदेशशास्त्रं
कणादकपिलानादिचरकादिभिः सचरमहापिभिः अङ्गोक्त्य तद्वादमार्ग-
मनुसृत्य स्वे स्वे तन्त्रेऽभिहितस्याश्रयस्य परीक्षायां तरेव पञ्चभिरवयवैः
परीक्षा कृता दृष्टान्तप्रदर्शनात् । तद् यथा वैशेषिके—“असदिति भूत-
प्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ।” इति सूत्रे विरोधिप्रत्यक्षवदिति
दृष्टान्त उक्तः । अत्रोपदेशः प्रतिज्ञा गवाभावेनाश्वेन गोः प्रतीतिः । असदिति
भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेरिति हेतुः । विरोधिप्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त उपमान-
मिति । तथा साङ्ख्येऽपि कपिलेनोक्तः—“स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्-
भृत्यवत्” इति सूत्रे । प्रधानस्य स्वभागस्थानभिसन्धानात् पुरुषार्थं चेष्टित-
मित्युपदेशः प्रतिज्ञा । स्वभावादिति हेतुरनुमानम् । भृत्यवदिति दृष्टान्त
उपमानमिति । इत्येवं वादे न्यायवाक्यस्य पञ्चावयवानङ्गीकृत्य स्वे स्वे तन्त्रे
प्रमाणोपदेशे तूपमानं पृथङ्नोक्तं कणादकपिलादिभिः । एवमस्मिंस्तन्त्रेऽपि
चोपमानमिह प्रमाणप्रकरणेऽनुमानेऽन्तर्भूतमिति मत्वा न पृथगुक्तम् । वाद-
मार्गोपदेशे तु रोगभिपगजितोपे पृथगुपमानं वक्ष्यते—वादोपयोगिन्यायवाक्या-
वयवार्थम् । यथा—अथ हेतुः । हेतुर्नामोपपत्तिव्यकारणम् । तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमोपम्यमिति । तस्मान्नेपां विरोध इति । साङ्ख्ये वैशेषिकेऽप्याप्तोपदेशे
तत्रावयवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने । सङ्केतकालविशालो विद्यतेऽर्थो निदर्शनम् ॥” एतद्
व्याख्यातं कमलक्षीलेन—“युक्ता न साध्यसाधनयोर्भेदः, अत्र तत्रावभाविता हेतुः, कार्यकारणता

खल्वैतिहस्यान्तर्भावमनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावमनुमाना-
वान्तरीयत्वेन तर्कस्य प्रामाण्यमाप्नोपदेशवान्तरीयत्वेनाप्तस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्वे
स्वे तन्त्रे प्रत्यक्षानुमानाप्नोपदेशास्त्रय एव प्रमाणान्युक्ता इति । तत्र वैशेषिके-
ऽनुमानमुक्तम् । यथा—“हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं करणमित्यनर्थान्तरम् । अस्येद-
मिति बुद्धरपेक्षितत्वात्” । अस्येदं कार्यकारणं संयोगि च समवायि चेति
लौकिकम् । “अस्येदं कार्यकारणं सन्बन्धश्चावयवाद्भवति” । “अभूदित्यपि ।
सति च कार्यदेशेनात् । एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् । एकदेश इत्येक-
स्मिन् शिरःपुष्टमुदरं कर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः । कारणमिति द्रव्ये कार्यं
समवायात् । योगाद्वा । कारणे समवायात् कर्माणि । तथा रूपं कारण-
कार्थसमवायाच्च । कारणसमवायात् संयोगः । कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डा-
वयवे वर्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते । संयुक्तसमवायादग्ने-
वैशेषिकम् । दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः दृष्टाभावे ।
तद्वचनादात्रायप्रामाण्यम्” इति ।

व्याख्यातान्येतानि क्रमेण । तदयथा—हेतुरपदेशो लिङ्गमनुमानं कारण-
मित्यनर्थान्तरमिति हेत्वादिकं सर्वमेकार्थकम् । हेतुरुपलब्धिविशेषस्य कारणं
न तूपलब्धिसामान्यस्य । तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमुक्तमपदेश इति । अनेन
कारणेनैवमित्यपदेश इति मुश्रुतः । ततो लिङ्गं लिङ्गप्रत्येऽप्रत्यक्षाऽर्थाऽग्नेनेति
लिङ्गम् । यथा धूमनाग्निः पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टः पश्चात् परोक्षोऽनुभूयते । अत
एवानुमानं पूर्वं प्रमाणेनोपलब्धमर्थजानमनु पश्चान्मीयते ज्ञायतेऽनेनेत्यनु-
मानं लिङ्गज्ञानेन लिङ्गज्ञानमनुमितिः । तत्करणं यद्यपि लिङ्गज्ञानमनुमानं
तथापि तज्ज्ञानस्य स्वरूपानुपपत्त्या यद्विषयं तज्ज्ञानं तदपि लिङ्गमनुमानं
करणमित्येकोऽर्थः । कस्मान् तेनानुमितिः स्यादिति ? अत आह—
“अस्येदमिति बुद्धरपेक्षितत्वात्” । अस्येदं कार्यकारणं संयोगि सम-
वायि चेति वक्ष्यते । तदबुद्धरपेक्षितत्वाल्लिङ्गेनानुमितिः स्यात् । पूर्वं हेतुषा बुद्धियत्र
भवति । वह्निना काष्ठे दह्यमाने धूमो भवति, नाङ्गारे धूम इत्येवं पश्यन्
उद्दहयति विचारयति च—भवति नाग्निमन्तरेण धूमः, काष्ठमन्तरेण चाङ्गारे
धूमाभावात् । तस्मादाद्रेन्धनाग्निजो धूम इति तर्काद् बुद्धिः, पश्चात् परोक्षे स्थित-
वह्ने धूमदर्शनेन मीयते—अस्ति खल्व्वाद्रेन्धनाग्निरमुत्र देशे इति तर्क्यते । इति
च साध्या, न आग्नेयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायत्वात्, गृह्णतानवत् । अथ मनं, न कार्यकारणता
साध्यते किं तर्हि ? तत्रावयवव्यवहार इति, तत्रोक्तं—‘तत्रावयवव्यवहारे’ इत्यादि ; तस्मा हेतुकलताया

तर्काधिकारक एवानुमानमिति । अस्येदमिति वृद्धिं दर्शयति । अस्येदं कार्य-
कारणं संयोगि समवायि चेति लौकिकमिति । अस्येदं कार्यकारणमस्येदं
कार्यं यथाप्रकार्यं धूम इति, लोके तेन धूमेनाग्निरनुमीयते । अस्येदं कारण-
मिति फलस्यास्येदं बीजं कारणमिति । बीजेन कारणेन फलमनुमीयते ।
अस्येदं संयोगीति बुद्ध्या खल्वाकषण्डेन दृश्यमानेनाकषणेन परोक्षो वृक्षोऽनु-
मीयते । अस्येदं समवायि चेति बुद्ध्या घटावयवदशनेन घटानुमानं तत्सम-
वायादिति । कुत एवं ज्ञायत इति ? अत आह—अस्येदं कार्यकारणं
सम्बन्धश्चावयवाद् भवति । अस्येदं कार्यम्, अस्येदं कारणम्, अस्येदं
सम्बन्धश्च संयोगः । समवायश्च ज्ञानानां प्रमाणानामवयवादन्यतमस्माद् भवति ।
तद्वर्शयति—अभूदित्यापि सति च कार्यदर्शनात् । यद्भूदवत्तमानं बह्नादिकं
तदापि सति वत्तमाने च कार्यदर्शनात् कार्यकारणज्ञानं स्यात् । धूमदर्शनेनातीतो
वर्द्धवत्तमानश्च कार्यकारणभावज्ञानादनुमीयते । कस्मादिति ? अत उक्तम् ।
“एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्” । एकार्थमन्वये कार्ये घटादौ समवायि
कारणं भूः । तत्कार्यमूर्त्तिदर्शनेन यथा भूरनुमीयते तदुपादिकं कृष्णादिकं तथा
तद्वत्समवायिकारणजलादिभूतान्तरेषु तत्कार्यरूपादीनां दृष्टत्वात् कार्य-
दर्शनाद्भूदिति सिद्धिर्ज्ञेयं चानुमीयते । न हि घटोऽयं कृष्णः श्वेतरक्तकृष्ण-
मिलितस्तु वर्णविशेषः । तस्मात् तथात्रिधघटात्मककार्यदर्शनात् तद्वत्समवायि-
कारणानि पञ्चैव भूतान्यनुमीयन्ते इति ।

ननु तर्हि कथमेकदेशोऽनुमीयते शिरस्पदादिरिति ? अत आह—एकदेश
इत्येकस्मिन् शिरःपृष्ठमुदरं मर्माणि, तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्य इति । एकस्मिन्
नरादौ कार्यं तद्विशेषस्तस्यैव नरादेर्विशेषः शिरःपृष्ठादिकमेकदेश इत्यनुमीयते
तद्विशेषेभ्यः । मनुष्यस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्यो वानरस्य शिरःपृष्ठादिविशेषेभ्य
इत्येवमादि शेषं बोध्यम् । शिरःपृष्ठादिकं संयोगीति बुद्ध्या तदनुमानम् ।
कथं समवायीति बुद्ध्यानुमीयते ? तदाह—कारणमिति द्रव्ये कार्ये समवायात्
घटादौ द्रव्ये कार्ये समवायीनि पञ्चभूतानीति कार्ये द्रव्ये समवायादनु-
मीयन्ते । घटदर्शनेन तत्समवायिपञ्चभूतानि । ननु मृन्मयोऽयं घट आयसो वा
सौवर्णो वा सर्व्व एव पार्थिव इत्यनुमीयते । नास्ति विशेष इति । अत आह—
योगाद्वा । योगोऽन्वयः । स खल्वनुप्रवेशः । पृथिव्यनुप्रवेशेन मृत्सौवर्णाना-
भावकत्वात्, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन्
योग्यता मूर्त्तं प्रतिस्थाप्यते ; ये यद् व्यापारानन्तरनियतोपलम्बस्वभावास्ते तत्कार्यव्यवहारयोग्याः ;

मुत्पत्तेर्गृहादिकाकार्यविशेषदर्शनेन मृन्मयादिरूपेण ज्ञानान्मृदाद्यनुमानसहचरित-
 पृथिवीभूतमनुमीयते तद्व्यागात् । एवं द्रव्यानुमानमुक्त्वा कर्माणुमानमाह—
 कारणे समवायात् कर्माणि । कार्यद्रव्यस्य घटादेः कारणे द्रव्ये मृदादौ
 समवायान्मृदादिकर्माण्यनुमीयन्ते । कथं गुणा अनुमीयन्त इति ? अत
 आह—तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च । तथा रूपे कारणद्रव्याणां रूपादौ
 गुणे कारणैकार्थसमवायाच्च । मृन्मयादौ घटे ये उपापरूपादयो गुणास्तेषु
 मृदालुकादिकारणस्य कस्मिन्नर्थे समवायादनुमीयन्ते । कर्माणि येः कर्मभिः
 मृदादिस्थं रूपादिकं सजातीयरूपाद्यन्तरमारभते । तानि कर्माणि मृदादौ
 कारणे वर्तन्ते । मृदादिकारणं रूपादि कारणञ्च द्वयमप्येकस्मिन्नर्थे घटादौ
 रूपे समवायेन वर्तते इति । कारणैकार्थसमवायेन गुणे रूपादौ कर्माण्यनु-
 मीयन्ते । एवं मृदालुकादीनां संयोगश्च कथमनुमीयत इति ? अत आह—
 कारणसमवायान् संयोगः । घटादिकास्य कारणमृदादिसमवायान्मृदालुकादेः
 संयोगोऽनुमीयते । सोऽयं संयोगः पुनः कारणसमवायाच्च तूलकपिण्डावयवे
 वर्तमानः प्रचयाख्यं तूलकपिण्डमहत्त्वमारभते । तूलकपिण्डावयवे यत् कर्म
 यश्च तत्तूलकपिण्डावयवस्यसंयोगस्तयोः कारणं यद्यद्द्रव्यं तत् तूलकपिण्डाव-
 यवस्य कारणमिति । कारणस्य यास्मिन्नर्थे समवायवर्तास्मिन्नर्थे कर्मणः संयोगस्य
 समवाय इति कारणैकार्थसमवायसम्बन्धेन कर्मणा तूलकपिण्डावयवे वर्त-
 मानस्तूलकपिण्डावयवसंयोगस्तत्तूलकपिण्डमहत्त्वं प्रचयाख्यं समवायाच्चारभते ।
 तेन तत्रापि संयोगः कारणसमवायादनुमीयते । संयुक्तसमवायादग्नेर्वशेषिकम् ।
 गन्धकादिद्रव्याविशेषस्याग्निना संयुक्तस्य समवायान् तदग्नेर्वशेषिकं रूपादीन्यनु-
 मीयते । नीलोऽयमग्निर्गन्धकसंयोगात् । इत्येवं दृष्टानां दृष्टप्रतिपादनाय
 प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः । अयं लौकिकस्यानुमानस्य प्रपञ्चो दृष्टानां प्रत्यक्षाणां
 भावानां कियतां यः कृतः स खलु निखिलानां दृष्टानामनुमानरीतिप्रतिपादनाय
 द्रष्टव्य इति । दृष्टाभावे तद्वचनादाप्त्यायप्रामाण्यमिति । यो यो भावो न प्रत्यक्षस्तेषां
 दृष्टालङ्घाभावे तद्वचनान् तस्य लिङ्गस्य वचनादुपदेशादनुमाने सम्बन्धब्राने आप्ना-
 यस्य प्रामाण्यं वेदादिशास्त्रं प्रमाणमिति । आप्नाये ह्यगमो दृश्यते । यद्विदुषस्य
 कार्यं कारणं संयोगि समवायि चेति तद्वचनादनुमीयेत । तद्व्या—

तद्व्या—सङ्घे तकालानुभूताः कुलालादिध्यापारानन्तरोपलम्भस्वभावघटादयः, तथा च
 ताश्वादिध्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति । स्वभावो हेतुः, ततश्च स दृष्टान्त-

प्राकृतप्रलये क्रमेण स्वस्वकारणे कार्याणां लयादव्यक्तस्यान्मनश्च पुनः कालानुप्रविष्टं क्षेत्राधिष्ठितं प्रधानमेकीभूय त्रिगुणलक्षणं संहरूपं पृथग्भूतं कालः क्षेत्रज्ञः प्रधानञ्चेति त्रयं वर्तते । तदा तेषां लिङ्गाभावाद्नुनातुरभावाच्च नानुमानं स्यात् । ततः प्राकृतप्रलयस्थितिकालात्यये पुनः सर्गारम्भे कालः प्रवृत्तमानः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठित प्रधानमनुप्राविश्य तं क्षेत्रज्ञं चात्ययित्वा प्रधानं सङ्कोच्य विकारय च सत्त्वरजस्तमोगुणानभिध्यज्य चैकीभूतं सत्त्वमव्यक्तं नामात्मा चतुर्विंशत्त्वं बभूव । तस्मान्महान् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारान् भूतादितः पञ्च शब्दतन्मात्रादीनि सात्त्विकान्मनोऽधिष्ठितदेवतागणश्चाभून् । तेजसादहङ्कारान् सात्त्विकसहायादिन्द्रियाणि दश बभूवुः । ततः कालदिग्-योगाच्छब्दमात्रमाकारं संहरमभून् । तत्पुनर्वायुं स्पर्शमात्रमनुप्राविशन् । द्विगुणो वायुभूत्वा रूपमात्रं तेजोऽनुप्राविशन् । तत्रस्त्रिगुणं तेजो भूत्वा रसमात्रा आपोऽनुप्राविशन् । ततश्चतुर्गुणा आपो भूत्वा गन्धमात्रां पृथिवीमनुप्राविशन् । पञ्चगुणा पृथिवी बभूव । तेभ्यः पञ्च शब्दादयोऽभिध्यज्यन्त इति । ततश्चैषा पाञ्चभौतिकी पृथिवी कार्यरूपा । तया गन्धमात्रामनुमीयेत् । अद्भिस्तु रसमात्रान् । तेजसा रूपमात्रं तेजः । वायुना स्पर्शमात्रं वायुम् । स्थूलेनाकारेण शब्दमात्रमाकारमाति । तेरिन्द्रियैर्चेन्द्रियाण्यनुमीयेत् । तन्मात्रेश्च महा-भूतस्तापसमहङ्कारमनुमिनोति । सूक्ष्मेरिन्द्रियै रजसं मनसा देवतागणैः सात्त्विकमिति । अहङ्कारेण महान्तम् । महता चाव्यक्तमिति । तदव्यक्तं संहरम् । तेन पुरुषश्च क्षेत्रज्ञं तत्रस्वप्नमिनोतीति । नात ऊर्द्धमनुमानमस्य लिङ्गा-भावादिनि । एवमुक्तश्च सांख्ये कथयेत् । तद्यथा — अत्राक्षुपाणामनु-मानेन बोधो बुधादिभिरियं वदते । स्थूल्यान् पञ्चतन्मात्रस्य । स्थूलपञ्चतन्मात्र-स्यानुमानेन बोधः । वायाभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य । वाह्येनेन्द्रियेणानुमित-मूक्ष्मेन्द्रियेणाभ्यन्तरेण स्थूलमनोऽनुमितेन सूक्ष्ममनसा तैः पञ्चभिस्तन्मात्रैः आकाशादिभिरहङ्कारस्यानुमानेन बोधः । “तेनान्तःकरणस्य” । तेनाह-ङ्कारेण महतः स्वल्वात्मनोऽव्यक्तस्य मनसोऽनुमानेन बोधः । “ततः प्रकृतेः” ततो महतः प्रकृतेरव्यक्तस्यान्मनोऽनुमानेन बोधः । “संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ।” प्रकृतिः संहतपरार्था कालक्षेत्रज्ञप्रधानानीति सषुदायान्तिका । न तु प्रधान-मात्रपरार्था । तस्मादव्यक्ताख्यायां संहतरूपायां प्रकृता स्थितस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वाद्नुमानादभेदो युक्तः । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्वभूतयुक्तस्वीकारादेव प्रति-विशेषी ।

पुरुषस्य तन्महत एवानुमानेन बोधः । तत्पुरुषस्य कार्यत्वात् । न हेरकेन गुणरूपेण प्रधानेन कर्तुं शक्यते महानात्मा । परन्तु संहतरूपेणाव्यक्तैः । तस्मादुभयं महतानुमीयते । “महदाख्यमादं कार्यं तन्मनः ।” अव्यक्तस्यादं कार्यं महदाख्यं तत्तस्याव्यक्तस्यात्मनो मनः । न तु देवनरादिस्थूल-पुरुषाणाम् । “चरमोऽहङ्कारः ।” अव्यक्तस्यात्मनो महदाख्यमादं कार्यम् । तन्महदनुप्रवेशादहमित्ति मननादहङ्कारो द्वितीयः कार्यः । “तत्कार्यत्व-मन्येषाम् ।” पञ्चमहाभूतमनोदशेन्द्रियपञ्चार्थानामहङ्कारकार्यत्वम् । तेन तेन कार्येषैवमुपदिष्टेन कारणस्य तस्य तस्यानुमानम् । तर्हि कीदृशमनुमान-मिति ? अत उक्तम्—“प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम् ।” येन प्रति-नियमतो यं वध्नाति स प्रतिबन्धनहेतुः । प्रतिबन्धो लिङ्गम् । यं वध्नाति स प्रतिबन्धो लिङ्गी सम्बन्धीति प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः प्रतिबद्धयोः प्रतिबन्ध-दग्निः प्रतिबन्ध्यस्य सम्बन्धिनो ज्ञानमनुमानं भवति । प्रतिबन्ध्यं पुन-स्त्रिविधं—प्रसिद्धं भूतं भवद्भविष्यच्च । तदपि कार्यं कारणं सामान्यतो दृष्टञ्च प्रसिद्धमिति तेषां प्रतिबन्ध्यानां प्रतिबन्धस्य लिङ्गस्य । “न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ।” प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोर्भूयोग्रहणात् सम्बन्ध-निश्चयसिद्धिर्भवति । न सकृद्ग्रहणात् संशयच्छेदाभावान् । भूयो ग्रहणन्तु प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशान्यतमेनैकेनानेकेन वा यदा स्यात् तदा त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः । प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धज्ञानसिद्धिस्त्रिभिः प्रमाणैः प्रत्यक्षानुमानाप्तोपदेशैर्भवति । सम्बन्धस्तु—“नियतधर्मसाहित्यमुभयोरैकतरस्य वा व्याप्तिः ।” प्रतिबन्धप्रतिबन्ध्ययोः सम्बन्धो नामोभयोरैकतरस्य वा नियत-धर्मसाहित्यं व्याप्तिरुच्यते । धर्मेण साहित्यं धर्मसाहित्यम् । नियतमेकान्तेन धर्मेसाहित्यं नियतधर्मसाहित्यम् । साहित्यं द्विविधं—पृथगपृथक् च । यथा पुत्रेण सहागत इति पृथक्साहित्यम् । वालुकाभिः सह मृत्पिण्डो घटो जात इत्यपृथक्साहित्यम् । तस्य नियतत्वं तत्र तस्यावधारणेन वर्त्तनम् । यद्व्यतिरेकेण यस्य वर्त्तनं नास्ति तत्र तस्य तद्व्यतिरिच्य वर्त्तनं व्याप्तिः । तद्व्याप्तिसद्व्याप्यं प्रतिबन्धः । तद्व्याप्तिजनकव्यापारवान् व्यापकः प्रतिबन्ध्यः । तत्रोभयोनियतधर्मसाहित्यम् । यथा फलबीजयोरुभयमव्यतिरिच्यैवोभयस्य जन्यजनकभावेन धर्मेण सह वर्त्तनं साहित्यं पृथग्रूपम् । फलस्य हि बीज-

वपसंहरति—प्रेत्यादि ।—नास्त्यन्येतिवचनेनाधीपत्तयसम्भवादीनामन्यतन्मत्तानां प्रमाणाणां निषेधं करोति । प्रस्तुते परीक्षां प्रबोजयति—“तथा चास्ति उपरुभ्यते च पुनर्भवः” इति ॥ ९ ॥

जन्यत्वधर्मेण बीजाव्यतिरेकतो बीजसहितं बीजे व्याप्तिः सम्बन्धः । ततः फलेन कार्येण बीजमनुमीयतेऽतीतम् । फलं हि व्याप्यं प्रतिबन्धः । बीजन्तु तद्व्यापकं प्रतिबन्ध्यम् । तद्व्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात् फलं व्याप्नोति बीजमिति बीजस्य कर्तृत्वात् । तथा बीजस्य फलजनकत्वधर्मेण फलाव्यतिरेकतः फलसाहित्यं फले व्याप्तिः सम्बन्धः । ततो बीजेन कारणेन भविष्यत्फलमनुमीयते । इह हि बीजं प्रतिबन्धो लिङ्गं व्याप्यम् । फलन्तु प्रतिबन्ध्यं व्यापकं बीजवृत्तिव्याप्तिजनकव्यापारवत्त्वात् । बीजं व्याप्नुवन्ति फलानिति फलानां कर्तृत्वात् । यद्बीजेन न फलस्योत्पत्तिस्तन्न बीजमुच्यते । बीजभावाभावात् । तत् तु पण्डबीजमबीजमुच्यते तद्व्यावृत्तये धर्मस्येति । इत्युभयोर्धर्मेण नियतं साहित्यं फलबीजयोः ।

एवं काण्डवृक्षयोरपि बीजफलयोरिव व्याप्तिः । धर्मेण साहित्यस्य नियतत्वं तद्धर्मस्य तदन्यावृत्तिकत्वम् । जन्यजनकभावधर्मस्य हि बीजफलाभ्यामन्या वृत्तिः । न ब्राम्णवीजस्य पनसफलजनकत्वम् । पनसफलस्य वा आम्रवीजजन्यत्वम् । न ह्यन्यस्माद्वीजादन्यत् फलमुत्पद्यते, न चावीजात् । उभयोरित्यनेनाभिहितं कार्येण कारणस्य कारणेन कार्यस्यानुमानमिति । धूमेन कार्येण कारणमाद्रेन्धनवद्द्विरनुमीयते, नियतजन्यजनकभावसाहित्यात् । तथाद्रेन्धनयोगे भविष्यति वह्निना भविष्यद्भूमोऽनुमीयते । न हि केवलो वह्निर्धूमस्य जनकः । आयसगोलके भज्जनकपालेऽङ्गारे चाग्नेर्निर्दुर्मत्तदशेनात् । तत् केवलवह्निव्यावृत्तये धर्मेतिपदम् । एकतरस्य वेति वचनेन सामान्यतो दृष्टमनुमानं ख्यापितमिति । त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमानम् । एकतरस्य यथा— शैत्येनानुमीयते परोक्षं जलम् । वायुसामान्यतो दृष्टेन । अत्र हि जलशैत्ययोरेकतरस्य जलस्य शैत्यं नियतं समवायधर्मस्य साहित्यं व्याप्तिः, न तु शैत्यस्य जले व्याप्तिः, वायो शैत्यसद्भावात् । इति सामान्यतो दृष्टेन वत्तमानानमानम्, कार्येण वत्तमानातीतानुमानम्, कारणेन भविष्यदनमानमिति । वाष्पजधूमेन जलहृदादिषु निगूढतेजोऽनुमेयमेव । जलानुभवेषि हि तेजो वाष्पमुद्भिरति, न तु जलमात्रम् । तत्परमाणुचयो वा न धूमरूपेणोद्भरति । पलालादितुणराशितो धूमोत्थानदशेनात् । परन्तु जलपरमाणुवह्निपरमाणुभयविकारविशेषो धूम इति । अधान्ये लाहुः— तत्त्वान्तरं व्याप्तिः । तस्य भावस्त्वर्त्वं धर्मः । यस्य यो धर्मस्तत् तस्य तत्त्वं, तस्य तत्त्वान्तरं तत्तद्धर्मान्तिरिक्तो धर्मः । तस्य तत्त्वं सा व्याप्तिः । यथा धूमस्य तत्त्वं धूमत्वं

नियतो धर्मः । तद्धर्मादन्तरं धर्मस्तु बह्वव्यतिरेकेण वर्त्तनं व्याप्तिः, न तु बह्वे धृमे ; धूमव्यतिरेकेण बह्वे रयोगोलकादौ वर्त्तनात् । बह्वित्वं तु बह्वे नियतो धर्म इत्येव तत्त्वान्तरं व्याप्तिरिति । तत्राह—“न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः” । उक्तरूपं तत्त्वान्तरं प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोर्व्याप्तिर्न भवति । कस्मात् ? वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः । तत्त्वान्तरन्तु तद्धर्मातिरिक्तो धर्मः तस्य वस्तुत्वेन कल्पनाप्रसक्तेः । धूमाभावेन बह्व्रभावानुमाने धूमाभावस्य गवाश्वादिनिखिलस्य धूमाभावत्वं धम्मः कल्पनीयः । तच्च धूमाभावत्वं गवाश्वादिनिष्ठैकरूपेणासम्भवान्न वस्तु । तत्रावस्तुनि वस्तुत्वेन कल्पना प्रसज्येतेति । तदाभावत्वधर्मातिरिक्तश्च धर्मोऽपि धूमाभावस्य कल्पनीयः । धूमाभावो यद्यवस्तुभूतो विवक्ष्यते तदा तदवस्तुनोऽप्यवस्तुत्वातिरिक्तो धम्मः किमपरो वर्त्तते ? न च वर्त्तते । अवस्तुनोऽवस्तुत्वं तदतिरिक्तो वा धर्मः कश्चिद्वस्तुभूतः । यदि धूमाभावो वस्तुभूतो विवक्ष्यते तदा धूमातिरिक्तः सर्वो भावो धूमाभावः । तस्मिन् सर्वस्मिन् भावे धूमाभावे यत्त्वं नियतं घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्येवं धूमातिरिक्तं धूमत्वादिकनिखिलं धूमाभावस्तत्र धूमत्वस्य तत्त्वं किं वस्तु ? तत्त्वान्तरं वा किं वस्तु तदपि कल्पनीयं भवति । न च धूमत्वस्य धम्मः कश्चिच्छक्यते कल्पयितुमिति । तस्मान् तत्त्वान्तरं न व्याप्तिः ।

अथ “निजशक्त्यद्भवमिन्याचार्याः” । प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोरुभयोरैकतरस्य वा निजशक्त्यद्भवं तत्त्वान्तरं व्याप्तिरित्याहुर्गचार्या आनुमानिकशास्त्रस्य । यो यस्य नियतो धर्मो बह्वे बह्वित्वं धूमस्य धूमत्वमित्येवमादिः, तत्तद्धर्मादन्तरमन्यो धर्मो यो निजशक्त्यद्भवः स खलु तस्यान्यवस्तुनि व्याप्तिः । यथा धूमेन बह्व्रनुमाने । धूमस्य धूमत्वं तत्त्वं धूमत्वधर्मादन्तरं धम्मन्तु बह्वीतराजन्यत्वं बह्व्रव्यतिरेकेण वर्त्तनञ्च धूमस्य निजशक्त्यद्भवं बह्वे व्याप्तिः । बह्विव्यतिरेकेणाकाशे वर्त्तनञ्च धूमस्य वायुशक्त्यद्भवं न निजशक्त्यद्भवमिति । धूमाभावेन बह्व्रभावानुमाने । धूमाभावो यद्यवस्तुभूतो विवक्षितः स्यात् तदा तस्यावस्तुनो निजशक्तिरप्रसिद्धा । न चावस्तुना लिङ्गेनावस्तुनो लिङ्गिनोऽनुमानं सम्भवति । तदि वस्तुभूतो धूमाभावो बह्व्रभावश्च वस्तुभूतो विवक्षितुं युज्यते । तथाविवक्षायां धूमाभावस्य लिङ्गस्य दर्शनमपेक्षते । यथा घटस्य अदर्शनं दर्शनाभावो दर्शनस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नो गुणविशेषः, तथा धूमाभावो धूमस्य निवृत्तिर्नाम प्रयत्नविशेषो गुणः । तस्य तत्त्वं निवृत्तित्वं धम्मः । तद्धर्मादन्तरं धम्मन्तु बह्विनिवृत्तिजन्यत्वं धूमनिवृत्तेर्निजशक्त्यद्भवं बह्विनिवृत्तिरूपे

वद्भ्रभावे व्याप्तिः सम्बन्धः—इत्याचार्या आहुः । तत्राह कपिलः—“निज-
शक्तिः” इति । निजस्य शक्तिः सा स्वरूपविशेष एव न त्वतिरिक्ता । तथा
सति “न स्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादप्रसक्तेः” । निजशक्तिः स्वरूप-
शक्तिरेव । न त्वतिरिक्ता—इत्येवं नियमो न क्रियते । यथा वह्नर्दाहिका
शक्तिधूमस्य मालिन्यकारित्वादिशक्तिरित्येवं स्वरूपशक्तिवचने वद्भ्रधूमस्य
व्याप्तिर्भवति । मालिन्यकारित्वादिस्वरूपशक्तितो धूमो न वह्निना व्याप्यते ।
तद्व्याप्तिसिद्धयर्थं पुनः शक्त्यन्तरवचनप्रसङ्गः स्यात् । तस्मान्निजशक्तिर्न
केवलस्वरूपशक्तिः । यत्र यथा शक्त्या धूमोन्तरमुद्भवति तत्र सा शक्तिर्निज-
शक्तिरिष्यत इति । कुतः पुनर्वादप्रसक्तिरिति ? अत उक्तम् । “विशेषणा-
नर्थक्यप्रसक्तेः” । स्वरूपशक्तिरेव निजशक्तिरिति वचने पुनर्वादप्रसक्ति-
विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः । निजस्य शक्तिर्निजशक्तिः—इत्यत्र शक्तेर्विशेषणं
निजस्येति—तस्यानर्थक्यं प्रसज्यते । स्वरूपशक्त्युद्भवमित्युक्त्या तत्सिद्धेः ।
स्वरूपेति स्वशब्देन यदुक्तं तदेव निजशब्देनोच्यते । तेन निजस्वरूप-
शक्त्युद्भवमिति वचने पुनरुक्तिप्रसङ्गः निजस्य स्वरूपशक्तिरित्यर्थात् न केवलं
विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गः । “पल्लवादिष्वनुपपत्तिश्च” । वृक्षादीनां पल्लवादिकमपि
स्वरूपं छायादिकर्मकृच्छक्तिकम् । पल्लवादिस्वरूपाणां शक्त्युद्भवं छायादि ।
वृक्षेण कारयेणानुमेये तद्दीजे कारणे छायादिकरणं पल्लवादेर्व्याप्तिर्भवति । न
वृक्षस्येति । ततोऽनुमानस्यानुपपत्तिरिति ।

तत्रापि “आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात्” । यस्याधेयं
यत्स्वरूपं तस्याधेयस्य शक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगोऽस्ति । समानन्यायात् ।
पल्लवाद्याधेयस्य छायादिकर्मकरणे शक्तिसिद्धौ वृक्षस्य निजस्य च शक्ति-
योगोऽस्ति । यथा वह्नेर्निजस्य दाहिका शक्तिर्वह्निर्दाहतीति । यदुष्णगुणो वह्नेः
काष्ठादिदाहकर्म करोति तत्र वह्नेर्निजस्य दाहिकायाः शक्तेर्योगोऽस्ति । द्रव्यं
हि यत्किञ्चित् कर्म करोति । तत्र किञ्चित् स्वप्रभावेण किञ्चिद्गुणप्रभावेण
किञ्चित् कर्मप्रभावाच्च । यद्यपि तत्र गुणप्रभावात् कर्मप्रभावाच्च यत्किञ्चित्
करोति तत् तु द्रव्यस्य स्वप्रभावयोगश्चास्ति । तथापि द्रव्यप्रभावमन्तरेणापि
गुणकर्मप्रभावात् तत्तद्भवति शक्तिरूपेण समानन्यायात् ।

तस्मादुक्तदोषान्निजस्य स्वरूपशक्त्युद्भवं तरवान्तरं न व्याप्तिरिति साङ्गे
कपिल उवाच—तत्रानुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानानामन्तर्भावान्न न्यूनत्व-
मिति । तत्रोवाचाक्षपादगौतमो वादमार्गोपदेश आन्वीक्षिकीशासने—“प्रसिद्ध-

साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।” प्रजातेन सामान्यात् प्रजापनीयस्य प्रजापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते ? यदा स्वत्वयं गवा समानधर्म प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपात्तरूपमानार्थे इत्याह—यथा गौरेवं गवय इति उपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियाथसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासङ्घिसम्बन्धं प्रतिपद्यते । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी—इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् संज्ञासङ्घिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधिं भैषज्यायाहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुद्ध्युत्सितव्य इति । परीक्षितं चैतलक्षणं तत्रैव । अत्यन्तप्रायस्कदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः । अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चैवं भवति । यथा गौरेवं गौरिति । प्रायसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि भवति यथानङ्गानेवं महिष इति । एकदेशसाधर्म्यात् उपमानं न सिध्यति । न हि सर्वेण सर्वमुपमीयते । एकदेशसाधर्म्यं सर्वस्य सर्वत्रैवास्तीति । तत्रोत्तरम् । ‘प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ।” न साध्यस्य कात्स्न्यप्रायात्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते । किन्तु प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते । यत्र चैतदास्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धं शक्यम् । तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति । अस्तु तर्हि चोपमानमनुमानम् । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य बह्वर्द्रहणमनुमानम् । एवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति । नेदमनुमानाद्विशिष्यते । तत्र विशिष्यत इत्याह । कया युक्त्या ? नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति । यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं गोसमानमर्थं पश्यति तदायं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते, न चैवमनुमानमिति । परार्थं चोपमानं यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियते । यथा बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति । परार्थमुपमानमिति चेत् ? न, स्वयमध्यवसायात् । बलिवासवयोर्युद्धं बलिवासवयोरिवेति स्वयमध्यवसायते, न तूपमा भवति । भवति च भोः स्वयमध्यवसायः । यथा गौरेवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते । उपमाने तु तन्न भवति । ‘प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।” न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यते । तथापि तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविज्ञेयः । तथेति वादे न्यायवाक्ये

पञ्चावयवे य उपनयस्तदुपमानम् । तत्र यथा । पुरुषो नित्यः, अकृतकत्वात् । यथाकाशः । यथाकाशोऽकृतकस्तथा पुरुषोऽकृतक इति । तथेत्यनेन समान-धर्मापरसंहारादुपमानं सिध्यति । नानमानमिति । वादेऽवयवार्थं पृथगुपमानं प्रमाणमिष्यते । इत्ययमनयोविशेषः—इति कपिलादिभिरपि चाङ्गीकृत्य स्वस्वतन्त्रे वादानभिधानात् प्रमाणेऽभिधेयेऽनुमानेऽन्तर्भावितप्रुपमानमिति न विरोधः । इत्यनुमानं व्याख्यातम् ।

अथानुमानं तर्कौ युक्त्यपेक्ष इति युक्त्यपेक्षत्वादानुमानान्तरीयत्वेऽपि युक्तेः सिद्धे प्रामाण्ये बहुकारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थं पृथगेवेहोक्ता । तामुदाहरति—जलेत्यादि । जलं यथर्त्तं शिशिरवर्षणसेचनादिना सिक्तम् । कर्षण क्षेत्रस्य । बीजं बीजधर्मकम्, न तु निर्वर्जांशयुक्तं बीजं पुलाकादि । ऋतुर्यस्य बीजस्य यः प्ररोहकालादिफलोत्पत्तिपर्यन्तः कालः । तेषां चतुर्णां सान्निध्यादेकान्तेन शस्यसम्भवः स्यादित्येका युक्तिभविष्यद्दशिनी भविष्यन्ती नाम । अपरा तु षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां सम्भव इति । यथा दोपरहितायां भूमौ कृष्टायाददोषं बीजमुप्तं यथादेजलोपसिक्तं यथर्त्तं कालेऽङ्कुरं जनयति— तथा दोपहीने गर्भाशये क्षेत्रे दोपहीनशुक्रात्तवजलमेके बीजधर्मा मूक्ष्मदेहि-जीवात्मा यदावक्रामति ऋतुकाले तदात्मा शुक्रात्तवीर्यपञ्चमहाभूतानीति षड्धातुसंयोगाद्भवं गर्भाणां सम्भवः स्यादिति वक्ष्यमानदशिनी बुद्धियुक्तिवक्ष्यमाना । अपरा तु—मध्येत्यादि । मध्यमन्थनमन्थानसंयोगादप्रिसम्भवः । मध्यं मन्थनार्थमथःस्थकाष्ठपरणिर्नाम, मन्थनमृद्धं स्थकाष्ठं येन घृष्यति, मन्थानः कर्त्ता ; एषां संयोगान्मन्थनक्रिययावश्यमप्रिसम्भव इति भविष्यन्ती युक्तिः । अपरा तु तेषां संयोगादप्रिसम्भवो दृष्ट इत्यतीता । तथा युक्तियुक्ता चतुष्पाद-सम्पत्—अविगुणभिपगद्व्योपस्थातृभेषजानि युक्तियुक्तानि साध्यव्याधि-निवर्हेणानि भवन्तीति युक्तिः ।

ननु कासो युक्तिरिति ? अत आह—बुद्धिरित्यादि । सा बुद्धिबहुकारणयोगजान् बहुविधकारणोपपत्तितः खल्वविष्णततत्त्वान् भावानर्थान् तत्त्वज्ञानार्थं पश्यति सा बुद्धियुक्तिर्नाम । सा त्रिकाला त्रिकालमर्थं पश्यतीति विज्ञेया । यया युक्त्या बुद्ध्या त्रिवर्गं धम्मेश्चार्थश्च कामश्चेति वगैर्त्रयं साध्यते इति त्रिवर्गसाधिनी त्रिकाला तत्त्वज्ञानसाधिनी युक्तिस्तक इत्यनर्थान्तरम् । तथा चाभिहितस्तर्कौऽक्षपादगौतमेन—“अविष्णततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तकः” । व्याख्यातं वात्स्यायनेन । तर्कौ

न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते । तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्तते ? आहोस्विदकृतकेन ? अथाकस्मिकमिति ? एवमविभातेऽर्थे कारणोपपत्त्या तत्त्वज्ञानार्थमूहः प्रवर्तते । यदि कृतकेन हेतुना निवर्तते जन्म तदा हेतुच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतुच्छेदस्याशक्यत्वादनूपपन्नोऽयं जन्मच्छेदः । अथाकस्मिकमित्यकस्मान्निवर्तमानं जन्म न पुननिर्वस्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते । तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कस्मैनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते । तत्त्वज्ञान-विषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपलम्भाय वार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयेऽन्तर्भूतो-ऽपीति । अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति । अथ जिज्ञामितव्यस्य वस्तुतो व्याहृतो धर्मो विभागेन विभ्रजति । किं स्वदित्यम् आहोस्विन्नन्त्यमिति ? विमृश्यमानमर्थे धर्मयोगिकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति । सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति । कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति । तत्र निदजनं योऽयं ज्ञाना ज्ञानव्यमर्थं जानीते तत्र भो जानीयेति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मको वेति विभ्रजः । विमृश्यमानेऽज्ञाततत्त्वे-ऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति । यद्ययमनुत्पत्ति-धर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाना । दुःखत्रयप्रवृत्तिदोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणम् । उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-भावादपवर्गे इति स्यातां संसारापवर्गे । उत्पत्तिधर्मके ज्ञाने पुनर्न स्याताम् । उत्पन्नः खलु ज्ञाना देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्भवत्यत इति । नास्पृष्टं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् । उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतस्य कर्मणः फलोपभोगो नास्ति । तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादि-वियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति सोऽयम् । एवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति ? धनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्म कारणोपपत्त्या न त्वधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोत्येवमेवमिदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति ? तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणा अनुग्राहोद्भावितान् प्रसन्नादनन्तरप्रमाण-सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थस्तर्कः । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे तूपदिष्ट इत्यविज्ञान-

तत्राप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्देवार्थाद्विपरीतः
परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः
स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्या-

तत्त्वमनुजानातीति । यथा सोऽर्थो भवति तस्य तथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो
याथातथ्यमिति ।

इति चतुर्णामाप्तोपदेशादीनां लक्षणान्युक्त्वा तदुपसंहरति—एषेत्यादि ।
एषा चतुर्विधैव परीक्षा न त्वतिरिक्ता खल्वन्या परीक्षास्ति । यतो
यथा चतुर्विधैव परीक्षया सच्च परीक्ष्यते । सर्वमिति यत् परीक्ष्यते तत्
परीक्ष्यं सच्च सदसच्चैव भावोऽभावश्चेति सच्चैम् । न तु किञ्चिदिति ।
तस्मात् तथा चतुर्विधया परीक्षया पुनर्भवोऽस्त्ववेति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिप्रभृतीन् नास्ति कान निरस्य पुनर्भवस्य
अस्तित्वं चतुर्विधया परीक्षया स्थापयितुं पृथ्वमाप्तोपदेशेन स्थापयति—
तत्र आप्तागमस्तावदित्यादि । तावद्देव कृगयज्ञःसामाथर्ववेदः सेतिहास-
पुराणः सपद्मश्चाप्तागमः यश्चान्योऽपि कश्चिद्देवार्थाद्विपरीतः । वेदार्थ-
विपरीतस्तु न प्रमाणम् । कथं वेदार्थाविपरीततया ज्ञायते ? शिष्टानुमतः
शिष्टैरर्पितैः श्रुत्वानुमतो यः शास्त्रवादः परीक्षकैः प्रणीतः । वेदवाक्याथ एव
वाक्यान्तरं प्रकाशितः । तत्र लोकानुग्रहधम्मकर्मादिप्रणयनेन वर्तते यः स
लोकानुग्रहवृत्तः । स च शास्त्रवाद आप्तागम इति । एतेनैतदुक्तम्—सग्यजुः-
सामाथर्वान्तर्गता ज्योतिर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदायुर्वेदाः शिक्षाकल्पव्याकरण-
च्छन्दानिरुक्तज्योतिर्वेदास्ते पुनर्महापिभिः परीक्षकैः प्रणीताः शाखादिसंज्ञा
आप्तागमाः प्रमाणानीति । तस्मादागमादुपलभ्यते खलु यत्तदाह—दानेत्यादि ।
दानादीन्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । आप्तागमे श्रुतं दानादिकर्मभिः
अभ्युदय इह शुभपारत्रिकस्वर्गपुनर्भवादि शुभं भवति । तथा दानादि-

चक्रवाणिः—तत्र शब्दस्य पुनर्भवान्तिपादकत्वं दर्शयति—तत्राप्तागम इत्यादि—प्रथमं
वेदं प्रदर्शयन् वेदस्य निरस्तविभ्रमाशाङ्कं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपि त्यनेन प्रन्धेन वेदार्था-
विपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्भेदस्मृतिशास्त्रादीनि दर्शयति, शास्त्ररूपो वादः
शास्त्रवादः, आप्तागमादिति वेदात्, यशोऽग्निष्टोमादिः, महावर्यसुप्रस्यसंयमनादि, अभ्युदयः
स्वर्गः, निःश्रेयसं मोक्षः, अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य मोक्षस्य च कारणं बोद्धव्यम् ।

ऽहिंसाब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । न चानति-
वृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते । धर्म-
द्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः
कर्मविद्धिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभि-
र्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवश्येत् * ॥ १० ॥

विशेषैनिःश्रेयसं भवतीति । दानादिविपरीतकर्मभिरभ्युदयनिःश्रेयसविपरीतं
चाशुर्भं भवतीत्यर्थादापद्यते । तेनाशुभेन दुःखभोगपूर्वकनरकयातनां परत्र
शुक्त्वा पुनरिह दुःखभोगाहजन्य प्राप्नोति । तद्दि चेदानादिधर्मद्वारेषु
निःश्रेयसं भवतीत्यतः पुनर्भवो नास्तीत्यत आह— न चेत्यादि । अनतिवृत्त-
सत्त्वदोषाणाम्—अतिवृत्तावुपशान्तौ सत्त्वदोषो मनोदोषो रजस्तमोगुणौ येषां
तेऽतिवृत्तसत्त्वदोषाः । नातिवृत्तसत्त्वदोषास्तेषाम् । येषां मनोदोषरजस्तमो-
निवृत्तिर्नाभूत्तेषामपुनर्भवो निःश्रेयसमदोषराप्तैर्दानादिषु धर्मद्वारेषु कर्मसु
नोपदिश्यते । तद्दि तेषां दानादिषु धर्मद्वारेषु किमुपदिश्यत इति ? अत आह—
धर्मद्वारेत्यादि । धर्मद्वारेणावशानवाद्भस्तु व्यपगतभयादिभिर्ब्रह्मपरैर्ब्रह्म-
विद्धिराप्तैः कर्मविद्भिर्भयं कर्मणा यद्भवति तन् तथा जानद्भि-
रनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः सत्त्वस्य बुद्धेश्च प्रचारो येषां नोपहतस्तैः
पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्यागचक्षुर्भिर्दृष्टा तेषामनतिवृत्तसत्त्व-
दोषाणां प्राणिनां पुनर्भव उपदिष्ट इत्यस्ति पुनर्भव इत्याप्तागमाद्व्यव-
स्येत् ॥ १० ॥

एतेन जन्मान्तरभोग्यस्वगनिकजन्मलभ्यमोक्षोपदेशेनात्मनः परलोको भवतीति भावः ।
आगमान्तरमाह—न चेति । अनतिवृत्तावुपशान्तौ सत्त्वदोषो मा स्तो रजस्तमोरूपौ येषां ते
तथा, तेषामपुनर्भवो मोक्षः, धर्मद्वारेषु धर्मशास्त्रेषु, अर्थापैर्महर्षिभिर्दृश्यते तेनेति
सम्बन्धः, तेन पुनर्भव उपदिश्यते इत्यर्थः । आगमान्तरमृत्पवचनमाह—धर्मद्वारेत्यादि । ब्रह्म
अभ्यात्मज्ञानं तत्परैः, कर्मविद्धिरनुष्ठातव्ययागाधिकर्मविद्धिः, अनुपहतसत्त्वगुणबुद्धेः प्रचारो
बोधलक्षणो येषां ते तथा ; एतेन विशुद्धबुद्धिस्त्वं दर्शयति ; दिव्यमसीन्द्रियार्थदर्शिं चक्षुः
समाधिकरूपं ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुस्त्वैर्दृष्टोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः ; इतिशाब्दो
।, पूर्वमित्यागमेन ॥ १० ॥

एव पुनर्भव प्रत्यक्षमपि चापलभ्यते । मातापित्रो-
 विसदृशान्यपत्यानि तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धि-
 भाग्यविशेषाः प्रवरावरकुलजन्म. टास्येश्वर्यं. सुखासुखमायुः.

गङ्गाधरः - आप्तोपदेशप्रमाणेन पुनर्भवाऽस्तीति स्यापयन्तं नास्तिक आह -
 कस्क. खलिवह मत्वा परलोके गत्वा पुनरिह भवंतु ? शुक्राक्षवादिपञ्चभूत-
 विकारसमुदायां हि प्रमान पागभिहित इति नास्त्यात्मा योऽसौ मत्वा पर-
 लोके गच्छति तत्र भोगं भुञ्ज्या पुनरिह भवतीति । अत आह - एवं पुनर्भव
 इत्यादि । अन्यक्षमाप चापलभ्यते पुनर्भव आत्मानिन्यत्वात् । न ह्यात्मान-
 पन्तरेण शुक्राक्षवाद्यादिभिः पञ्चभिर्महाभूतजायते जन्तु कश्चिन् । भूतसंयोगे
 नैतन्यसम्भवाभावान् । भूतेषु अन्यैकमदृश्यं चैतन्यस्य सङ्घाते तदसम्भवात्
 कारणगुणपूर्वको हि कान्यैगुणो भवति । कान्य मदर्शकित्वन्न चैतन्यं
 कारणकर्मसम्भूत म्यात् चैतन्यं हि गुणः । गुण एव गुणान्तरमारभते.
 न कर्म गुणमारभते इत्यादि विस्तरं दर्शितं पूर्वाध्याये ।
 तस्मादस्त्यात्मा नित्यं संमारी स एव पुनरिह जायते । अन्यक्षेण तदुप-
 लभ्यते कथमिति । अत आह मातापित्रोर्गिन्यादि । वि-सदृशानां-
 मानि विभिन्नस्वरूपाणि अन्यक्षेण दृश्यन्ते । मानि च मुरूपादीनि ।
 मानि च कुरूपादीनि तादृशरूपाणि खलु मातापित्रोः शुक्राक्षविविशेषेण
 सम्भवन्तीति । अत आह - तुल्यसम्भवानामिन्यादि । तुल्याभ्यां माता-
 पितृभ्यां तयोः पूर्ववच्छुक्राक्षवाभ्यां सम्भवो वर्णस्वरादि-
 विशेषा अन्यक्षेण दृश्यन्ते । या चैकस्यापन्यस्य माता यश्च पिता सा च स
 चापरस्यापन्यस्येति । कस्मान् तस्य तस्यापन्यस्य कारणात् स्वस्वर्णादि-
 विशेषाः । आत्मजा हि वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यानां विशेषाः । न हि
 तेषु पञ्चभूतसम्भवत्वंऽपि वर्णस्वराकृतीनां विशेषा भाग्यविशेषादन्ते सम्भवन्ति ।
 भाग्यविशेषश्च सत्त्वबुद्धिविशेषेण पूर्वदेहकृते कर्मभिर्जायते । भाग्यविशेषाच्च
 सत्त्वबुद्धौ विशेष म्यात् । एवं भाग्यविशेषादेव प्रवरावरकुले जन्म । कस्य

वररूपाणि - अन्यत्र च यद्यपि पुनर्भव न गृह्णाति तथापि तत्र पुनर्भवमाहकानुमानस्य लिङ्ग-
 ग्रहणं यथा स्यात्प्रयत्नं तथा दर्शयति - अन्यत्रमपीत्यादि । विसदृशानांति कश्चित् कुरूपः कश्चित्
 मुरूपः तुल्यसम्भवानां तुल्योत्पादकारणानां, कश्चित् गौरः कश्चित् कृष्णः, एवं स्वरादावपि विशेषो
 नोद्वेद्यः - शान्तेश्चर्यमिति कस्यचिहास्य कस्यचिद्वैश्वर्यम् । एवमपरप्रापि विपर्ययः पुरुषभेदेन

आयुषो वैषम्यम्, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानाञ्च रुदित-
स्तनपानहासत्रासादीनाञ्च प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्म-

च दास्यम् । कस्य चापत्यस्यैश्वर्यम् । सुखं चायुः कस्याचित् । कस्यचित्
असुखमायुः । तथैवायुषः कस्य च देह्यम् । केषाञ्चाल्पत्वमिति भाग्यादेव
भवति । न चैतानि मनोबुद्धिभ्यां कृतैः कर्मभिरान्मानं विना जाताद्भाग्य-
विशेषान् सम्भवन्ति । न हि मनो वा बुद्धिर्वा वैशेष्यं स्वयमापद्यते विनान्मानं
येन विशेषेण कर्मविशेषः क्रियते । यदि च सत्त्वमनविधीयते शरीरं शरीरं
चानुविधीयते सर्वमिति शरीरविशेषयोगान् सर्वविशेषः स्यात्, ततो बुद्धि-
विशेषः, ताभ्यां कर्मविशेषः क्रियते, ततो भाग्यविशेषः स्यादित्युच्यते ।
तत्राह—इहाकृतस्यावाप्तिर्गिन्यादि । यदि पूर्वजन्म नास्ति तन् पूर्वजन्म-
कृतकर्मफलेन मनोबुद्धिभाग्यविशेषा न स्युः । तदि कथामह जन्मानि यत्
कर्म न कृतं तदिहाकृतस्य कर्मणः फलावाप्तिः कस्माद् भवति ? तस्मादस्त्यात्मा
नित्यः सत्त्वस्य कर्ता ।

य इह पूर्वजन्मनि यत्किञ्च कर्म चकार शुभं वाशुभं तस्मैतत् फलं
यदिहाकृतकर्मणो न फलम् । तद्यथा—अशिक्षितानाञ्चेत्यादि । जातमात्रस्य
शिक्षोने शिक्षितानि शिक्षाकर्मभिन कृतानि रुदितादीनि यानि तेषामवाप्ति-
रिति । गौतमेनाप्युक्तम्—पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्ज्ञानस्य हर्षभयशोक-
सम्प्रतिपत्तेः । व्याख्यातमिदं वान्स्यायनेन—जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन्
जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकादिहेतुषु हर्षभयशोकादीन् प्रतिपद्यते लिङ्गानु-
मेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते, नान्यथा । स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासम्
अन्तरेण न भवति । पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि मति भवति । नान्यथेति ।
तस्मादस्त्यात्मा नित्यः संसारी । यः पूर्वदेहे कर्मोण कृत्वा रुदितादि-
हेतून् उपलभ्याभ्यस्य परलोकं गत्वा पुनरिह जातमात्रं तान् रुदितादिहेतून्
स्मृत्वा रोदिति स्तन्यं पिबति हसति त्रस्यति विभेति हृष्यति शोचति ।

बोद्धव्यः ; सुखामुखमिन्यायुषो विशेषणम् । रुदितादयोऽसौ अत्युत्पन्नबालगोचरतया बोद्धव्याः,
एते च रुदितादयो यथायोगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवान्त—स्मरणञ्च पूर्वज्ञानं विना न
भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमानान् परलोकानुमायका भवान्त ; पूर्वप्रतिपादितञ्च विसदशस्वादि-
वैचित्र्यामुत्तरत्र प्रतिपादनीयञ्च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरं दर्शने सति पूर्वजन्मकृतकारणानु-
मायकमिति परलोकानुमायकं मन्तव्यम् । लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रिकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्-

इत्येवमेषामाशिक्षितानां रुदितादीनां प्रवृत्तिदर्शनादस्ति पुनर्भव इति । तत्राहुर्नास्तिकाः—नास्ति पुनर्भवः । जानमात्रशिशोर्हि पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवृत्तद्विकारः । यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति स्वभावान्, एवमनित्येषु शिशुषु तत्तदात्मनोऽप्यनित्यस्य भूतमयस्य हृषभयशोकरुदितस्तनपानहासत्रासादयो विकाराः सम्प्रतिपद्यन्ते । तत्रोच्यते—नेदं युक्तं हेत्वभावात् । अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इतिवदनित्यस्य भूतमयस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति । न ह्यत्रोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुरस्ति न वा वैधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुरस्ति । इति हेत्वभावादसम्बन्धार्थकमपार्थकमुच्यते । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्य न निवृत्तिर्भवति । या च खल्वियमसेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिप्रबोधसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवृत्तते । यथा चेयं न निवृत्तते तथा जातस्यापीति । क्रियाजानो च पर्णविभागसंयोगौ पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलने उच्यन्ते । क्रियाहेतुश्चानुमेयः । एवं मति दृष्टान्ते किं प्रतिपिच्यते ? तत्राह—निनिमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति । तथा शिशोरपि निनिमित्ता रुदितादयो विकारा इति चेत् ? न । उष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वान् पञ्चात्मकविकाराणाम् । न निनिमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इव शिशोजानमात्रस्य हर्षादयो विकारा निनिमित्ताः । पञ्चात्मकविकाराणामुष्णादिकालनिमित्तत्वात् । उष्णादिषु सन्सु भावादसम्बन्धभावात्तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निवृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकाराः निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति, न निमित्तमन्तरेण । न चात्मनो दृष्टान्तादुत्पत्तिनिरोधः कारणानुमानं भवति । न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिर्नोष्णकालादिवाग्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादीनाम् । तस्माद्युक्तमेतत् । एवमितश्चास्ति नित्य आत्मा चैतन्यकारणम् । प्रेत्याहाराभ्यासकृतान् स्तन्याभिलाषाज्जातमात्रस्य शिशोः प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासं भवति । कया युक्त्येति चेत् ? दृश्यते हि शरीरिणां श्लथया पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः । न च पूर्वशरीरमन्तरेण जातमात्रस्य शिशोरुपपद्यते सः । तेन स्तन्यपानाभिलाषेणानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेन शिशुनाहारोऽभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमिदमापन्नः श्लथीरिति पूर्वोऽभ्यस्तं श्लथिवृत्तिकरमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषन् पिबति । तस्मात्

सामान्य * कलाविशेषः । मथा कञ्चित् कञ्चित् कर्मण्यमथा ।

दहभदान्नात्मा भिद्यत । भवन्यन्वप इति कर्तुं दहभदादीति । तस्मादस्यान्त्या
नित्यः संसारी चैतन्यहेतुः । तस्मादस्ति प्रत्यभाव इति । तत्राह पुनर्भवो
नास्तीति वादिनः । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवनदुपसर्पणम् । यथा
खल्वयोऽभ्यासमन्तभणायस्कान्तमुपसर्पति एवमभ्यासमन्तरेण जाला जात-
मात्रं स्तन्यमभिलाषति । किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तम्
अथ निमित्तादिति । तत्राह निर्निमित्तं तावादीति चतुः । न अन्यत्र प्रवृत्त्य-
भावात् । यद्ययसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तं स्यात् तदा लोप्टादयो
ऽय्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः । न जानुपसर्पन्ति । तत्र नियम कारणमस्तीति । अथ
तर्हि निमित्तात् ? तच्च निमित्तं केनापलभ्यत इति ? तत्रान्यत्र क्रियालिङ्ग
क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः । क्रियाहेतुः कारणपूर्कं
क्रियालिङ्गं तत्र क्रियाविशेषमाश्रयकतमत्वादिव्यापारनियमलिङ्गं कारण-
कारकादिनियमः । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः अयसोऽयस्कान्त एव प्रवृत्ति-
र्नान्यत्र । जालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिलाष-
लिङ्गमाहागभ्यासकृतान् स्मरणानुचय्यादन्यान्निमित्तं दृष्टान्तनोपपद्यते । न
चास्ति निमित्तं कस्यचिदुत्पत्तिः स्यात् । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतु-
वाधते । तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनं न दृष्टान्त इति । अयसः खल्वपि
नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति । न जान्वयो लोप्टमुपसर्पति किं कृतोऽस्यानियम-
इति । यदि कारणनियमा सर्वक्रियानियमलिङ्गा एव जातमात्रजालक-
स्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमादभावित्ममर्हति । तच्च कारण-
पथ्यस्ताहागस्मरणमन्यद्वेति इत्यत्र विशिष्यते । इत्यो हि शरीरिणामभ्यस्त-
स्मरणादाहागभिलाष इति । अक्षपादगतमप्यत्राच तथाऽन्यस्यापि कल-
स्येहाकृतकर्मणोऽवाप्तिर्यथा ।

लक्षणोत्पत्तिः । कस्यचिद् दह गजाचह कस्यचिद् दारिद्र्याचह महव-
जायते । न च तत्र पूर्वदैहिककर्मफलमन्तरेण सम्भवति ।

अथान्यस्यापीहाकृतकर्मणः फलावाप्तिर इत्यने कर्ममामान्ये इत्यादि ।
द्राभ्यां बहुभिर्वा पुरुषे समाने कर्मणि कृते क्रियमाणे च फलविशेषो न तुल्य-
रिति । कर्मसाहच्ये सत्रसाहच्ये, मेधा कश्चिन् कर्मणि चित्तलक्षणाकाञ्चिन्वादी । जगत्तरतीताया

जातिस्मरणम् । इहागमनमित्तञ्चानानाञ्च भूताना समदर्शनं प्रियाप्रियत्वम् ।

अत एवानुमीयते यत् नत् स्वकृतसर्पाहाराद्यमविनाशि पौर्वदेहिकं देवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म । तस्येतत् क्लमिति श्रान्यद्भविष्यतीति कलाद्वीजमनुमीयते क्लञ्च वीजात् ।

कल भवति । तत्र कारणं पौर्वदेहिकं कर्म तत्रापि इहाकृतस्य कर्मण क्लमन्यत्र दृश्यते । यथा क्वचित् कर्मण पुंसांशुभं वा शुभं वा क्वचित् कर्मण्यमंशा कस्यचित् मन्वस्य न तथा । तत्र हेतुः पौर्वदेहिकं कर्मण कस्य च पुंसो जातिस्मरणं पुंस्वजनमृत्तान्तस्मृतिवलेन । भूतानामित्तञ्चानानाञ्च पुनरिहागमनं स्वस्यापि पुनरागमनं येन स्मरति तज्जातिस्मरणं कस्यचित् दृश्यते । तत् न शुभकर्मकृतमनादीपरजस्तमानिष्टत्वा मत्यां जायते । तन्न जातमात्राशिषो सम्भवति । एवं समदर्शने वस्तुनि क्वचिदेकस्य प्रियत्वमन्यत्र अप्रियत्वमन्यस्य तत्राप्रियत्वमन्यत्र प्रियत्वमिति । तत्र कारणमिहाकृतं कर्मण ईति । तस्मादस्त्यात्मा नित्यं समसारी कृता ए कर्म करोति । तस्य च फलमृपमुद्धत्तं । तस्मादास्ति पुनभव ईति प्रत्यक्षणोपलभ्यते ।

अथानुमाननाप्युपलभ्यते तदाह अत एवानुमीयते इत्यादि । पाता पित्रोवि सदृशान्यपत्यानांन्यादिव्य समदर्शने प्रियाप्रियत्वमित्यन्नेभ्यो लिङ्गेभ्यो अनुमीयते तत् यत् नत् स्वकृतसर्पाहाराद्यं भोगादने चाविनाशि पौर्वदेहिकं पुंस्वजनमिति कृतं देवसंज्ञकं देवं दिष्टं भाग्यमित्यादिसंज्ञमानमिति नित्यमानु बन्धिकं कर्म । तस्य यस्येतत् फलं पातापित्रोवि-सदृशापत्यादिकं फलमिति क्लेन वीजं वक्षमानं देवमात्मानुबन्धमनुमीयते । तश्चान्यत् फलं पुनर्जन्य

स्मरणं जातिस्मरणं तदेत स्मरणं दर्शयति । इहागमनमित्तञ्चानानामिति । इह कृतं जन्तोऽस्मि इतश्च कलादागताऽस्मान्मेवमाकारं जातिस्मरणं कर्तव्यम् । यदि च इह तन्मिति न्यतानामिह जन्मिति पुनरागमनम् । अतः च श्रान्यत् । प्रमपूरयेनातस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने तुल्याकारे क्वचित् पुरुषे । यथाच क्वचित् इतरपितृत्वमिति । समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । यत् नाश्वस्तानुमानमपि विस्तरमयाकं दर्शयते । एवं प्रत्यक्षणं लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वा अनुमानमाह । अतः शक्यादि । स्वकृतमात्मना कृतम भविताशांशुपभाणं विनाशविनाशि पौर्वदेहिकं पुंस्वकृतं तस्यात्पराका नृगाद्यहतांशुबन्धिकम् । यत्नत् फलमिति । तस्यदर्शापत्यादादिफलम् । एतच्च

युक्तिश्चैषा षड्धातुसमुदायाद् गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया. कृतस्य कर्मणाः फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलं नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ ११।१२ ॥

भविष्यतीति बीजात् फलं भविष्यदप्यनुमीयते । यतः फलञ्च बीजादनुमीयते । अन्यनुमानेनापि पुनर्भवोऽस्तीत्युपलभ्यते । अत्रानुमाने युक्तिश्चैषा षड्धातुसंयोगाद्गर्भजन्म पञ्चमहाभूतगरीरिसमवायादेव चेतनस्य जन्म । न तु पञ्चमहाभूतमात्राद्विनात्मानमिति युक्तिः । तद्दि षड्धातुसंयोगः कथं स्यादिति ? अत आह—कर्तृकरणसंयोगान् क्रिया भवति । यथा काष्ठाग्निजलादिकर्तृसंयोगान् पाकादिक्रिया भवति । तथा कर्त्ता परलोकस्य आत्मा, करणं तस्य दैवम्, तन्नियमादिह स्त्रीपुरुषबीजसंयोगः क्षेत्रे गर्भाशये, ततस्तदवक्रमणमात्मनः, ततो जन्म । यच्च कम्म पूर्ववदेव कृतं तस्येतन् फलम् न त्वकृतस्य कर्मणः फलमस्ति । यथा नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्, बीजादेवाङ्कुरोत्पत्तिः, तथा कृतादेव कर्मणः फलं श्रुभमश्रुभं वोत्पद्यते । कम्मसदृशं फलं यत्फलकं यत् कम्म तत् फलं तस्मादेव कम्मणः स्यात् न त्वन्यस्मान् कर्मणोऽन्यत् फलं स्यात् । यथा नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिः स्यात् न हि जम्बूबीजादाप्रस्योत्पत्तिरिति युक्तिः । तस्मादन्यात्मा नित्यः संसारी कर्त्ता चैतन्यहेतुः, अस्ति च कम्म श्रुभाश्रुभं यत् फलति, अस्ति कम्मफलं येन तस्य फलं भोक्तुं पुनर्गृह्ण जायते : तस्मादस्ति पुनर्भव इति ॥ ११।१२ ॥

सङ्घे पादस्युत्पादितमेव । इत्युच्येतीह जन्मनि कृतान् कर्मणः, अन्यदिति भावित्तन्मान्तरं भविष्यतीत्यनुमीयते इति सम्बन्धः । कथमनुमीयते इत्याह फलादिःपादि । फलान् फलसदृशापत्यदर्शनात् बीजे पूर्ववत्सकृते कर्म्मोदि कारणमनुमीयते, तथा फलञ्च भावित्तन्मान्तरसुखदुःखादिवीजादिह जन्मकृतान् कर्मणोऽनुमीयते इति योजनम् ।

तत्करूपयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति युक्तिश्चैषेत्यादि । षड्धातुसमुदायाद्गर्भजन्मेति धृत्वा आत्मसम्बन्धमन्तरा चेतना गर्भस्य तोषणने, आत्मा च परलोकसम्बन्ध एवेति परलोकसत्त्वादे युक्तिरुपदर्शयते । कर्त्तृकरणसंयोगान् क्रियेति आत्मानं कर्त्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना योगादिलक्षणा न भवतीति । आत्मन उक्तं दर्शयति—कृतस्येत्यादिनाऽबीजादिःपद्यन्तेन, परिदृश्यमानदास्यैश्वर्यादिफलान् जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः कारणभावं दर्शयति, कम्मसदृशं फलमिति पूर्वकृतश्रुभकर्मणः श्रुभं पुनर्भवनादिकलम् । अत्र दृष्टान्तमाह नान्येत्यादि । नान्यबीजात् शालितांजादन्यदय यवाङ्कुरस्योत्पत्ति-

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टं पुनर्भवे धम्मद्वारेष्ववधीयेत ।
तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने ब्रह्मचर्यायां दारक्रियायाम्
अपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां
तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टं देहेन्द्रियमनोऽर्थ-
बुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्यापि

गङ्गाधरः उति परलोके चतुर्भिः प्रमाणैः स्थापिते यथा परलोकपणा
कृतव्या. तदाह एवमित्यादि । एवमित्युक्तप्रकारेण चतुर्भिर्गोपदेश-प्रत्यक्षानु-
मान युक्तिभिः प्रमाणैर्गाम्पुरुषैरुपदिष्टं पुनर्भवे सति धम्मद्वारेष्ववधीयेत ।
कथं धम्मद्वारेष्ववधानं कुर्यात् ? तदाह तदयथेत्यादि । धम्मद्वारेष्वत्यस्य
विशेषणं प्रत्येकं गुरुशुश्रूषायामित्यादि । प्रथमाश्रमे स्वल्पनयनानन्तरं गुरु-
शुश्रूषायां तथा वेदादीनामध्ययने धम्मद्वारे ब्रह्मचर्यायां धम्मद्वारे कायवाङ्-
मनोभिर्मथनत्यागो ब्रह्मचर्या—तदङ्गानि भक्ष्यचर्यादीनि । ततः सर्ववेदादि-
शास्त्राध्ययनानन्तरं समावृत्य गृहाश्रमे कतव्ये दारक्रियायां विवाहकर्मणि
धम्मद्वारे ततोऽपत्योत्पादने धम्मद्वारे जाने क्षपत्ये षण्मुक्तिः स्यात् । भृत्यभरणे
मातापित्रादीनां भृत्यानां भरणे धम्मद्वारे । तथा अतिथिपूजायामतिथिभोजनादौ ।
दाने नित्यं काञ्चिद्यथाशक्तिदानक्रियायाम् । अनभिध्यायां परस्ववाच्छावर्जने ।
ततो वानप्रस्थाश्रममाश्रित्य तपसि तपस्यायाम् । अनसूयायां परगुणेषु दोषारोपण-
कर्जने । तथैवाक्लिष्टं देहवाङ्मानसे कर्मणि धम्मद्वारेऽवधीयेत । ततश्चतुर्थ-
माश्रममाश्रित्य देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां स्वतः देहपरीक्षायामिन्द्रिय-
परीक्षायां मनःपरीक्षायामर्थस्य विषयस्य शब्दादेः परीक्षायां बुद्धिपरीक्षाया-
मात्मपरीक्षायाश्च धम्मद्वारेऽवधीयेत । तथा मनःसमाधौ योगे धम्मद्वारे-
ऽवधीयेतेति ।

रित्यर्थः । युक्तिमुपसंहरति इति युक्तिरिति । अत्र बहुवचन्ये प्रमेये तथाविधोपयोगाभावात्
विस्तरभयाच्च विस्तरो न कृतः ॥ ११३१२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह एवमित्यादि ।—धर्म-
द्वारेषु धर्मसाधनद्वारेषु, इह चातिथिपूजादीनि सद्वृत्तान्तान्यपि प्रकरणप्राप्तवेनोदाहरणार्थं
पुनरभिधीयन्ते ; देहादिपरीक्षायामवधीयेत इति वचनादवधानोपदर्शनेन देहादीनां क्षयित्वादि-
धर्मनिरूपणेनोपजायमानां सति विषयानभिपङ्क्तं जायमानमिच्छन्ति ; विषयेषु प्रसक्तिं

एवंविधानं कर्माणि सतामात्रगहितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टि
 करणि विश्रात तान्यारभत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव
 यशो लभते प्रत्ये च स्वर्गमिति उताया परलोकैषणा
 व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥

अथ खलु त्रय उपष्टम्भाः त्रिविधं बलम्, त्रोग्या-
 यतनानि, त्रयो गंगा, त्रयो गंगामार्गा, त्रिविधा भिषजः
 त्रिविधमौषधमिति ॥ १४ ॥

अथानुक्तानि कर्माण्यनुमन्यते यानि चान्यानान्यादः स्वर्ग्याणि स्वर्ग-
 हितानि वृत्तिपुष्टिकरणि तथा काठ्यादिवासादीनि भूभानि विश्रात तान्य-
 आरभते कर्तुम् । तस्याशिषमाह तथा हीन्यादिः इह यशो लभते
 इत्ये स्वर्गं चकारान्मनःसमर्थासङ्घो मोक्षश्च लभते इति इति तृतीया
 परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥

गङ्गाधर - इत्येवं तिस्र एषणा व्याख्याय त्रित्वसामान्यादन्यानि त्रिकारिण
 व्याख्यातुमाह अथ खल्वन्यथाह । त्रय उपष्टम्भा इति । ये शरीरमुपगत्य
 स्तभ्नन्ति त उपष्टम्भा शरीरधारणक्रियान्मन्मास्त्रय इति । त्रिविधं बलं
 बल्यथानं द्युपष्टम्भा । यथा गृहभक्षणार्थं स्तम्भादिकं गृहबल्यथानं तथा
 शरीरभक्षणार्थमुपष्टम्भत्रयम् । त्रोग्यायतनानि कारणानि । यथा लोके
 कारणाशीनं बल्यमवलञ्च तथा शरीरादिवल्यवलं युक्तायुक्तकारणत्रयाशीनं
 तत्रायोगकारणाशीनास्त्रयो गंगा गंगाणाश्च त्रयो मार्गा । तेषां गंगाणां
 प्रतिकारकास्त्रिविधा भिषजः । प्रतिकारमाधनानि त्रिविधमौषधमिति ।
 इत्येव समानां त्रिकारणामुद्देश ॥ १४ ॥

पनसो वारिकिन्वाऽऽमिति यथाधानं पनःसमर्थाय अत्र ॥ अत्रवशाद्यधायतनि मरुत्स्थ
 स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकरणाणि यावन् वृत्तधेनस्य पुष्टिः वृत्तिपुष्टिः अर्म्मैषणायाह
 इतिपुष्टिकरानिषाध अर्म्मैषेनना वृत्तिहृत्विशिराधनास्त्रयोपदेशार्थम् । यशो लभते धार्म्मिको
 ऽधर्मिषेकमादित्पतिरूपम् । परलोकैषणाः उतायेव, यतश्च पुनस्तर्तायेति एव । अर्म्मैष्य प्रण
 यनकारणत्वेन अर्म्मैषणायाः प्रायःधनेयणाच्च प्रसक्तिप्रतिपेधाथम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः - स्वर्गमिति त्रिगन्ध्यावन्निर्गन्धोवाहनेनान्यान्यपि त्रिमत्स्यावच्छिन्नानि स्वर्ग-
 पुरहितान्येनेह अर्म्मैषणायाः अत्र । अस्त्रिगन्ध्यानि । एषणायाः अर्म्मैषणायाः अर्म्मैषणायाः

त्रय उपष्टम्भा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति । एभि-
स्त्रिभिर्युक्तियुक्तरूपष्टम्यमुपष्टम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोप-
चितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारात् । * संस्कारः स हिन-
मुपसेवमानस्य य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशानन्तरं तेषां निर्देशेन विभागः क्रियते—त्रय उपष्टम्भा
इत्यादि । आहारोऽत्राशितखादितपीतलीङ्गभेदेन चतुर्विधोऽप्यभ्यवहारसामान्या-
देक एवेह गण्यते । जिह्वया व्याहरणमाहारः । स्वप्नोऽपि सृष्टिसृष्टिभेदेन द्विविधो-
ऽपि, तथा—“तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च । आगन्तुकी
व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभावा च निद्रा ॥” इति भेदेन षट्त्रिविधोऽपि
वद्विश्चैतन्याभावहेतुत्वेन स्वप्नत्वसामान्यादेक एव गण्यते । ब्रह्मचर्यमिति
कायवाह्पनाभिर्भयुनवर्जनसामान्यादेकमेव गण्यते । इत्युपष्टम्भत्रयं निर्दिश्य
तेषां प्रयोजनान्याह—एभिरित्यादि । एभिस्त्रिभिराहारस्वप्नब्रह्मचर्यरूपष्टम्भै-
र्युक्तियुक्तैः समयोगयुक्तैः प्रयोगोक्तैराचरितैरुपष्टम्यं दृढीभूतं शरीरं बल-
वर्णोपचितं सदनुवर्तते । तथात्वे हि शरीरस्य पुंसामिह परत्र च शुभं
सम्पद्यते । कियन्तं कालमिति ? अत आह—यावदायुषः संस्कारादिति ।
यावदायुषः शरीरानुवर्तनं संस्कारात् । त्रिभिरुपष्टम्भैरायुः संस्क्रियते ।

धारकत्वेन, तदनु बलमुपष्टम्भाहारादित्यन्वयात्, तदनु रोगायतनानि बल-विरोधकर्तृत्वेन,
तदनु रोगास्तज्जन्वयेन, तदनु तन्मात्रज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारण-
वैद्याभिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन भैषज्यम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—अन्येन स्तम्भमानं धार्यमाणमुप सर्वापि प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भयति
धारयतीत्युपष्टम्भः ; यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमापवर्त्ती तद्बलाधायक उपष्टम्भः,
तथेहापि शरीरस्यायुःसंवर्तकेन कर्मणा द्विदमाणस्याहारादयो धारकत्वेनोपष्टम्भा इत्युच्यन्ते ।
आयतनानि कारणानि रोगस्येति शेषः । ब्रह्मचर्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्म-
ज्ञानानुगुणा गृह्यन्ते ; आहारादयश्चेह प्रधानकल्पतया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते, तेन, विरूपकाहारा-
दीनां शरीरानुपष्टम्भकत्वं नोद्भावनीयम् ; अत एव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति ;
युक्ता प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः । ब्रह्मचर्यस्यायुक्तिरनभ्यासादितिमात्रेन्द्रियसंयमनादिरूपा,
सा हि मनःशोभादिहेतुर्भवति । उपचितं युक्तम् ; आयुःसंस्कारादायुःकारण-धर्माधर्मावसानं
यावदित्यर्थः, संस्कारशब्दः कारणवचनः ; आहारादयश्च प्राधान्येनोक्ताः, तेन अभ्यङ्गादीनां

* संस्कारमहितमनुपसेवमानस्येति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतञ्च । सहजं पुनस्तद् यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतञ्च । युक्तिकृतं पुनस्तद् यदाहारचेष्टायोगजम् ॥१६॥

संस्कारः करणं गुणाधानम् । हासगुणनिवृत्त्याख्यगुण आशीयते । आयुस्तु प्राक्तनकर्मफलजनितनियतकालप्रमाणं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपम् । कः पुनरायुषः संस्कार इति ? अत आह—संस्कार इत्यादि । स हि संस्कार आयुषः । तमुपष्टम्भमुपसेवमानस्य खल्विह शास्त्रे य उपदेक्ष्यते आहारदिसम्यग्योगेनायुषो हासनिवृत्तिगुणाधानरूप इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमोद्दिष्टं बलं निर्दिशति—त्रिविधं बलमतीत्यादि । सहजमिति जायमानस्य यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं स्वाभाविकं गर्भारम्भकाले यादृशप्राक्तनकर्मजनितशुभाशुभफलवशाद् यादृशपदधातुयोगे यादृशरसाहारसंवमानाया मानुषिपक्वसेन च प्रकृत्या सह शरीरसत्त्वाभ्यां जातं बलं तच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं बलं सहजं बलमुच्यते । कालकृतं बलमृतुविभागजम् । सहजबलस्य पदनुकालस्वभावाज्जातं वृद्धिमध्यहासरूपं बलं प्रागुक्तम्—आदावन्ते च दीर्घवर्त्यं विसर्गादानयोर्नुणाम् । मध्ये मध्यबलं खन्ते श्रेष्ठमग्रं च निर्दिशेत् ॥” इति । वयःकृतञ्चेति बाल्ययौवनवाद्भेदस्यकृतम् । यन् प्राकृतबलस्य हासवृद्धिमध्यरूपं बलं तदपि कालकृतमुच्यते । युक्तिकृतञ्चेति युक्तिकृतं पुनस्तत्तदाहारचेष्टायोगजम् । बलादलकारिभ्य आहारेभ्यो युक्तियुक्तेभ्यो जातं तथा चेष्टाभ्यश्च जातं तथा वाजीकरणयोगेभ्यश्च जातं बलं युक्तिकृतमिति ॥ १६ ॥

शरीरधारकत्वेऽधिरद्धत्वमेव । नन्वाहारादीनि सम्यगाचरतोऽपि विशेषैरत्याग्नेन्द्रियार्थसंयोगादि-जन्मैर्बोधिमिरन्तरापि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि । संस्कारं कारणम् अहितं शरीर-स्वेति शेषः, य इहेवोपदेक्ष्यते इति “त्रोष्णपायनानि” इत्यादिना प्रत्येन ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—युक्तिराहारचेष्टयोः सम्यक् शरीरेण योजनाः सत्त्वं मनः, मनसो बलं यद्यत्साहचर्यतैः, प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृद्ध्या हेतुवन्तरनिरपेक्षं वृद्धं, दृश्यन्तं हि केचित् स्वभावादेव बलिनो दुर्बलाश्च कश्चित् । अतुविभागजम् “आदावन्ते च दीर्घवर्त्यम्” इत्यादिकम् । आहारस्य मांससर्पिरादेः, चेष्टाया उचितविश्रामव्यायामानेत्र्यौग आहारचेष्टायोगः, अन्ये तु योगक्षन्नेन रसायनप्रयोगं प्राहयन्ति ॥ १६ ॥

त्रीण्यायतनानीत्यर्थानां कर्मणाः कालस्य चातियोगायोग-
मिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनम्
अतियोगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिसूक्ष्माणाञ्च *
तथातिविप्रकृष्ट-रात्रभैरवाद्भुतद्विष्ट-बीभत्सविकृतादिरूप-दर्शनं

गङ्गाधरः क्रमिकत्वात् त्रीण्यायतनान्याह त्रीण्यायतनानीति । अर्थानां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च वाद्यास्तेषाम् अतियोगायोगमिथ्यायोगा एक-
मायतनम् । कर्मणश्चातियोगायोगमिथ्यायोगा अन्येकमायतनम् । कालस्य
चातियोगायोगमिथ्यायोगा अन्येकमायतनम् । कारणं रोगाणामिति त्रीण्याय-
तनानि रोगाणां कारणानि । अतियोगायोगमिथ्यायोगानामसम्यग्योगत्वेनैक-
त्वादेकतया गण्यत इति त्रीणि । न तु नव ।

तत्रादितोऽर्थानामतियोगादिपूदाहर्त्तव्येषु प्राशान्यात् प्रथमं चक्षुरर्थानि-
योगादीनुदाहरति तत्रेत्यादि । तत्र तेषु त्रीण्यायतनेषु मध्ये अतिप्रभावतां
मूर्यादीनां देवर्षिगन्धर्वादीनाञ्च दृश्यानामतिमात्रं दर्शनं चक्षुरर्थानामति-
शयेन योग इत्यतियोगः । दृश्यानामित्यधिकारः । दृश्यानां सर्वशोऽदर्शनं
चक्षुरर्थानामयोगः । अतिमुक्ष्मादीनां चक्षुरर्थानां दृश्यानां दर्शनं सम्यग्दृश्य-
त्वाभावान्मिथ्यायोगः । अतिविप्रकृष्टं रूपमतिदूरस्थं मूर्त्तम् । रौद्रमुष्टं रूपम् ।
भैरवं भीमं मूर्त्तम् । अद्भुतमाश्चर्यं मूर्त्तम् । द्विष्टं द्रष्टा यद् रूपं द्वेष्टि तद् रूपम् ।
बीभत्सं विडादिरूपम् । विकृतं कर्णादिदीनं मूर्त्तम् । आदिपदेनामनोह-
मूर्त्तमिति । रूपशब्देन रूपगुणवद् द्रव्यमुच्यते । इति त्रिधाविकल्पश्चक्षुरर्थ-
स्यासान्म्ययोग एकः ।

चक्रपाणिः — अर्थानामिन्द्रियार्थानाम्, कर्मणाः कायवाक्यानप्रवृत्तेः, कालस्य शीतोष्णवर्षरुक्ष-
णस्य । अतिप्रभावतामातपाग्निप्रभृतीनाम् । अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन सर्वशो इत्यु-
क्तम्, एवमन्यत्रापि सर्वश इति व्याप्येयम् । अदर्शनश्चातिप्रभावतामेव बोद्धव्यम्, अप्रभावताञ्च
घटादीनां दर्शनमतियोगादपि न दोषकरम् । अतिश्लिष्टं मयनप्रत्यासक्तम्, अतिविप्रकृष्टमति-
तूरवर्षिं, रौद्रमज्जतकारणात्मकं, भैरवं भयजनकम् अद्भुतमपि ध्यानादि, द्विष्टं यद् यस्य द्वेष्यं,
बीभत्सवं मनस उद्देगकारकं, विकृतं हीनाङ्गारि, वित्रासनं इति भयजनकम्, आदिग्रहणात्
अमेत्यादीनां ग्रहणम् । रौद्राद्यो यद्यपि न रूपं किन्त्वाकृतिविशेषाः, तथापि रूपैकार्थसमवायेन
चक्षुरर्थो एव, न चेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्वमेव व्याख्यातं, यतः,

अतिश्लिष्टेति चक्रपाणिः

मिथ्यायोगः । तथातिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानाम्
अतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्ट-
विनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः ।
तथातितीक्ष्णोप्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः,
सर्वशोऽघ्राणमयोगः, प्रतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणप-

अथापरानुदाहरति - तथेत्यादि । अतिमात्रस्य स्तनितादिषु सर्वत्रान्वयः ।
अतिमात्रस्य स्तनितस्य मेघशब्दस्य । अतिमात्रस्य पटहशब्दस्य ढक्काशब्दस्य ।
अतिमात्रस्योत्क्रुष्टस्योच्चैःशब्दस्य । आदिना वीरुर्पसिंहनाडादीनामतिमात्राणां
शब्दानामतिमात्रं श्रवणं श्रवणार्थस्यातियोगः । अनतिमात्रस्तनितादीनां
शब्दानामतिश्रवणमप्यतियोगः । सर्वशो ध्वनीनामश्रवणं श्रवणान्निवृत्तिः
श्रवणार्थस्यायोगः । परुषादीनां शब्दानां श्रवणं श्रवणार्थस्य मिथ्यायोगः ।
परुषशब्दोऽपनोन्नशब्दः । उष्ट्रविनाशशब्दः पुत्रधनादिविनाशध्वनिः । उपघात
इष्टस्यैव पुत्रादेरुपघातशब्दः । प्रधर्षणशब्दो दुर्वचनशब्दः । भीषणशब्दो
भयानकशब्दः । यन्नामग्रहणेन यस्य भयं स्यात् तच्छब्द उह भीषणः, न
स्तनिमात्रस्तनितादिशब्दः । आदिनातिमृक्षमत्रिकृष्टकलहशब्दादीनां ग्रहणम् ।
इति त्रिविधविकल्पः श्रवणार्थस्यासाम्ययोग एकः ।

गन्धस्याल्पत्वेन प्राग्रसस्पर्शाभ्यां त्रिविधयोगं दर्शयति— तथातीत्यादि ।
अतितीक्ष्णगन्धो मरिचादीनाम् । अन्युग्रगन्धश्चम्पकादीनाम् । अत्यभिष्यन्दि-
गन्धो ज्योतिष्मतीक्ष्वकादीनाम् । तेषां गन्धानामतिमात्रं घ्राणं ग्रहणं नासया
घ्राणार्थस्यातियोगः । साधुगन्धानामप्यतिमात्रं घ्राणं घ्राणार्थस्यातियोगः ।
सर्वशोऽघ्राणं गन्धानां घ्राणार्थस्यायोगः । पृत्यादीनां गन्धानां घ्राणं घ्राणार्थस्य
मिथ्यायोगः । पूतिर्दुर्गन्धः । द्विष्टगन्धो यं घ्राता द्वेष्टि । अमेध्यगन्धोऽपवित्रवस्तु-
गन्धः । क्लिन्नगन्धो वस्तूनां क्लेदाभावे जाते यो गन्धः । विषगन्धोऽथ पवनानीतो
गन्धः । कुणपगन्धः शवगन्धः । आदिना विस्त्रगन्धादीनां ग्रहणम् ।

स्पर्शनरसनयोः सम्यग्योगोऽसम्यग्योगो च बहवः स्पर्शनस-व्यतिरिक्ताः स्नानाभ्यङ्गादयः प्रकृति-
संयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः ; अतिमात्रस्तनितं प्रकृतौ मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः,
उत्क्रुष्टं दपौदतिमात्रं शब्दितं, प्रधर्षणं तिरस्कारः ; तीक्ष्णो गन्धश्चक्षुर्विरेचनकारकः, यथा—
कृष्णवीरकादीनाम्, उग्रो वमनकारको वचादीनाम्, अभिष्यन्दी लीमिष्यकारकः काणितसुरासवा-

गन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः । तथा रसानामत्यादानमतियोगः,
अनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवज्जंघ्राहारविधिविशेषायत-
नेषु उपदेक्ष्यते । तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्-

भक्षणादिकर्मणा बहुकार्यहेतुत्वात् प्राक् स्पर्शाद्रसातियोगादीनाह—तथे-
त्यादि । रसानां मधुरादीनामत्यादानं भोजनादिना सन्ननं ग्रहणं रसनार्थस्याति-
योगः । रसानामनादानमयोगः ; सर्व्वशो रसानामशनभक्षणपानव्येहाभावः ।
मिथ्यायोग इति—रसानां मिथ्यायोगो राशिवज्जंघ्राहारविधिविशेषायतनेषु
विमानस्थाने रसविमानेऽध्याय उपदेक्ष्यते । तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोग-
देशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त राशीनामाहारविधिविशेषायतनानामष्टानां मध्ये
राशिं वज्जयित्वा प्रकृत्यादीनां सप्तानां विपर्य्ययेणाहारस्योपयोगः रसनार्थस्य
मिथ्यायोगः । राशेः परिमाणलक्षणस्य विपर्य्ययेणोपयोगोऽतियोगः स्यात् ।
सर्व्वशोऽनादानमल्पमात्रेण वा रसानामादानमयोगः स्यात् । अतो मिथ्या-
योगासम्भवादाह—राशिवज्जयित्वा । राशिवक्ष्यते—राशिस्तु सर्व्वग्रहपरि-
ग्रहो मात्राऽमात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । तत्र सर्व्वस्याहारस्य प्रमाण-
ग्रहणमेकपिण्डेन सर्व्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाणग्रहणमेककल्पेनाहारद्रव्याणाम् ।
सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः । सर्व्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ।” इति रसानां
करणादिना योगवदाहागदिना च योगः स्यादिति । अत आहारमात्रस्य
योगो नोक्तः ।

पारिशेष्यान् सर्व्वेन्द्रियव्यापकत्वाच्च स्पर्शनेन्द्रियस्यार्थेन सह त्रीन्
रीनां, पूति अर्थस्निग्धं, विषयुक्तः पवनो विषयवनः, कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां
द्रव्याणाम् । इहानादानमिति कुर्वन् । हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति : आहार-
विधिविशेषायतनामि रसविमाने वक्ष्यमाणानि “प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोप-
योक्तृत्वानि” ; तत्र राशिवज्जंघ्राहारविधिवचनेन राशिं पृथक् करोति,—राशेराहारस्य परिमाणरूपस्य
यो दोषः—हीनमाश्रयमतिमाश्रयं वा, तस्यातियोगायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्, न मिथ्यायोगो
राशेः सम्भवति : उक्तं हि—“राशिः पुनर्मात्राऽमात्राफलविनिश्चयार्थः” इति । प्रकृत्यादीनान्तु
दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं सम्भवति, यतः प्रकृतिविरुद्धानां मापादीनां भोजनं मिथ्या-
योग एवाहारस्य भवति ; एवं संस्कारविरुद्धशक्तुपिण्डकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा संबोग-
विरुद्धसमष्टमधुमर्षिरूपयोगेऽपि, एवं कालादिविरुद्धोदाहरणमपि रसविमाने प्रति-
पादितं सर्व्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषामयोगातियोगानिरपेक्षाणामेव दोषकर्त्तृत्वात् ।
शीतोष्णादीनामित्यादि ।—यद्यपि शीतोष्णादीनामभ्यङ्गादीनाञ्च हीनयोगोऽपि रोगकरस्तथापि

सादनादीनञ्चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः,
 * विषम-स्थानाभिघाताशुचि-भूत-संस्पर्शादयश्चेति मिथ्या-
 योगः ॥ १७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियव्यापकं चेतःसमवायि स्पर्शन-
 व्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः ।

योगानुदाहरति—तथेत्यादि । अतिशब्दस्य शीतोष्णाभ्यां सहान्वयः । स्पर्शाना-
 मिति न कृत्वा स्पृश्यानामित्युक्त्या ज्ञापितञ्चेदम्—शब्दादयो ह्यर्था द्रव्यधर्मा
 नान्तरेण धर्मिणं वर्तन्ते । तस्माद्धर्मिणामुपादानेनोपचारान् तदिन्द्रिय-
 ग्राह्याणामर्थानां ग्रहणं मिद्धमिति । अतिशीतात्युष्णानां स्पृश्यानां स्पृशेन-
 मात्रमतियोगः । स्नानादीनामपि चानिमात्रमुपसेवनं स्पर्शनेन्द्रियार्थस्याति-
 योगः । सर्वशः स्पृश्यानामसेवनमयोगः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य । विषमस्थान-
 स्याभिघातस्याशुचिद्रव्यस्य भूतानाञ्च स्पर्शादयः स्पर्शाः स्पर्शनेन्द्रियार्थस्य
 मिथ्यायोग इति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—उत्पेवं पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्चभिः स्वस्वाथः सह त्रिविध-
 योगस्यैकां संज्ञामाह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पञ्चभिर्गिन्द्रियैः सह पञ्चानामर्थाना-
 मतियोगायोगमिथ्यायोगेषु खल्विन्द्रियाणां पञ्चानां मध्ये त्वेकं स्पर्शनेन्द्रियं
 त्वगिन्द्रियमिन्द्रियव्यापकम् । शेषाणां चतुर्णां श्रवणरसनयनघ्राणानां
 पायुपस्थहस्तपादवागिन्द्रियाणाञ्च व्यापकं तानि सर्वाणि व्याप्य वर्तते ।
 तच्च चेतःसमवायि—चेतो मनस्तस्य समवायो योगो विद्यतेऽस्येति—
 तत् स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य सर्वव्याप्तेस्तत्समवायि चेतोऽपि
 स्वरूपत एकत्वाद्युक्तगुणत्वेनाव्यापकञ्च व्यापकं भवति ।

सर्वशोऽनुपसेवनमितिवचनं सर्वशोऽनुपसेवनस्य भूरियव्यक्तविकारकर्तृत्वाभिप्रायेण ; अननु-
 पूर्या दद्योक्तकमलङ्घनेन, यथा—स्नात्वा उत्सादनं, तद्योष्यपीडितस्य सहसा शीतलपानीवाच-
 गाहनसेवादि । अभिघातः स्वङ्गाहननादि, भूताः प्राणिनः पिशाचकल्पप्रभृतयः ; आदि-
 ग्रहणान् यत् किञ्चित् स्पर्शनसम्बद्धं शरीरोपघातकप्रयोगातिचोग्यतिरिक्तं, तद् गृह्यते ॥ १७ ॥

शङ्कराणि—ननु चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः पञ्चासाध्येन्द्रियार्थ-
 संबन्धाः, तत् कथमेकोऽसाध्येन्द्रियार्थसंबन्ध इत्याख्यायत इत्याशाङ्क्य स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रिय-

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः,
सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थ-
संयोगः । सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः ॥ १८ ॥

तस्मादित्यादि । तस्मान् सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रियसमवायित्वाच्चेतसः
खल्वात्मनाभीप्सितार्थग्रहणाय प्रेरितेन स्पर्शनेन्द्रियवर्त्मना प्राप्तस्य तदर्थ-
ग्राहकस्येन्द्रियस्य तस्मिंस्तस्मिन् स्वे स्वेऽर्थे सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्य स्पर्श-
नेन्द्रियस्य स्पर्शकृतो यो भावविशेषः स तु तदिन्द्रियस्य तदर्थप्राप्ति-
निवृत्त्यन्यतरलक्षणः स्पर्शनेन्द्रियस्पर्शनेक्रियाकृतो मेलकामेलकसमवाय-
पृथक्त्वान्यतर एव तदिन्द्रियस्थशब्दादिभिः सहार्थानां शब्दादीनां मेलनं यः
करोति स च समवायः । यस्त्वमेलनं करोति तन् पृथक्त्वमिति उभयमेव
संशयवहेन्द्रियार्थसंयोग उच्यते । द्रव्यस्था हि शब्दादयो गुणास्तदिन्द्रियगुणे
तदर्थगुणस्य मेलने तयोर्वाश्रयद्रव्यसंयोगमन्तरेण न सम्भवतीति । स च
द्विविधः—सात्म्योऽसान्म्यश्च । य उपशने स सात्म्यः । यो नोपशने
सोऽसात्म्य इति अतस्त्रिविधो विकल्पः पञ्चविधः । सोऽयमिन्द्रियेणार्थस्य
अतियोगायोगामिथ्यायोगात्मकः संयोगोऽनुपशयाद्धेतोरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः
संज्ञया भवति । तस्मादयोगोऽपि लभ्यते । कस्मादसान्म्येति ? तत्राह—
सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः । हि यस्मान् सात्म्यमित्ययमर्थ उपशयार्थः ।
विकल्पः पञ्चविधः । यदात्मना सहकृतां याति तन् सात्म्यम् । असात्म्यार्थो-

व्यापकत्वं दर्शयित्वा सर्वेन्द्रियानुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्शयति, ततश्च तस्यैकत्वं
असात्म्येन्द्रियार्थेन संयोगादुपपन्न एकरूपोऽसात्म्येन्द्रियार्थ-संयोग इति दर्शयति तत्रैकमित्यादिना
सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इत्यन्तेन । एके स्पर्शनेमिति स्पर्शनेमेव नापचक्षुरादि इन्द्रियाणामिति
निर्द्देशेण पट्टा इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि व्याप्नोतीतीन्द्रियव्यापकम् । स्पर्शने हि सर्वेन्द्रियेभ्यो
अस्ति अत एव स्पृष्ट्वैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति । तर्हि न कथं सर्वदार्थग्रहणं स्यादित्यत आह
चेत इत्यादिना । श्रोत्रज्ञासमद्दर्शने पाञ्चभौतिकं कर्णशक्नुलीगतनभोरूपं, तेन,
तस्यापि स्पर्शोऽस्ति ; चेतःसमवायि मनःसम्बन्धि, मनःसम्बन्धकथनेनार्थग्रहणं प्रति समर्थत्वं
स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽधिष्ठितानामिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्वात् । तन् किमणुपरिमाणेन मनसैकत्र-
स्थितेनैव स्पर्शानस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य सम्बन्धात् सर्वेन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते, तथा सति युगपत्
पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्शनेन्द्रियव्यापकेऽप्येकमपि चेत इति । स्पर्शनेन्द्रियाणां
ध्याप्तिः स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तिः, तस्याश्चेतोऽपि व्यापकम्, एतदुक्तं भवति—यावति प्रदेधे स्पर्शने

ऽनुपशयार्थः । इत्येकमायतनं रोगाणां व्याख्यातम् । नैष सर्व्वरोगस्य हेतुः । वक्ष्यते हि कतिचिापुरुषीये—“अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च । शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जङ्घाः ॥ परुषोद्गीपणाशस्ता-
प्रियव्यसनमूचकैः । शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ असंस्पर्शा-
ऽतिसंस्पर्शा हीनसंस्पर्श एव च । स्पृश्यानां संग्रहणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥
यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः । स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शा मिथ्यायोगः
स उच्यते ॥ रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात् । दर्शनाञ्चाति-
मूर्क्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥ द्रिष्टभैरववीभत्स-दूरानिर्दिष्टदर्शनात् । ताम-
सानाञ्च रूपाणां मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ अत्यादानमनादानमोक-
सात्म्यादिभिश्च यत् । रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दृषणम् ॥ अति-
मृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् । असेवन सर्व्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनाचवाः । तैर्गन्धघ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः
स उच्यते ॥ इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दांपकोपनः । असात्म्यमिति तद्-
विद्यात् यन्न याति सहात्मताम् ॥ मिथ्यात्ययोगहीनेभ्यो यो व्याधिरूपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरेन्द्रियको बुधैः ॥” इति । असात्म्यार्थसेवनन्तु
न खलु बुद्धिभ्रंशमन्तरेण सम्भवति । ततो बुद्धेरतियोगायोगामिथ्या-
योगेष्वन्तर्भवन्त्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो नियमन एव ऐन्द्रियकव्याधीनां हेतु-
रित्यतः पृथगुक्तः ॥ १८ ॥

तिष्ठति, तावन्तं देशं मनोऽपि भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन, यस्मिन् यदा प्रदेशे मनो वसति,
तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरदिरूपेणार्थं गृह्णाति, न श्रुगपत्रज्ञानोपतिः, प्रकृते योजयति—
तरामदिश्यादि । व्यापकश्चासौ स्पर्शश्चेति व्यापकस्य संस्नेन कृतस्तन्निश्चयनं, सर्व्वेन्द्रियाणां
भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणोभूतः स्पर्श इत्यर्थः, यमधिकृत्योक्तम्—“स्पर्शनेन्द्रिय-
संस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । त्रिविधमुखदःखानां वेदानां प्रवर्त्तकः ॥” इति, अत्र श्लोके
स्पर्शनसम्बन्धकृतः सर्व्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियः-संस्पर्श-शब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शस्त्रियेन
विषयेण सतापि सम्भवतीति तत्रैव व्याख्येयम् । विशेष इत्यत्रास्तीति शेषः, सोऽयमेकस्त्वेन्द्रिय-
व्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽप्यारभ्येन्द्रियार्थसंयोगः । अनुपशयादिति दुःखकर्मत्वात्, पञ्चविधः
सन् चक्षुरसाख्येन्द्रियार्थसंयोगो घ्राणाम्नाख्येन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः पुनस्त्रिविधविकल्पो
भवति । अयोगातियोगामिथ्यायोगानेति भावः, एकस्यैकप्रकारस्त्रिप्रकारस्तथा पञ्चप्रकारः
असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति । अनुपशयाशब्देन चक्षुराद्यनुपशयविशेषः, अत्रासाख्ये-
न्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधस्य हेतोरुपदेशात् बोद्धव्यम्, न हेतुकस्योऽनुपशयः पञ्चविधस्य

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीराति-
प्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः, सूचकानृता-
काल-कलहाप्रियावडानुपचारपरुष-वचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः ।

गङ्गाधरः—शेषाणां व्याधीनां हेतुस्तु बुद्धिभ्रंशाज्जातस्य कर्मणोऽति-
योगायोगमिथ्यायोगात्परकः प्रज्ञापराय इत्यनोऽनन्तरं कर्मणोऽतियोगादीन
उदाहृतं कर्म चाह—कर्मत्यादि । वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः कर्म क्रिया ।
तत्र वाग्देहप्रवृत्तिश्चेष्टा । न तु मनःप्रवृत्तिः । गीतमश्वाश्रपाद उवाच—
“प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” व्याख्यातश्चेदं सूत्रं वात्स्यायनेन—मनोऽत्र
बुद्धिरित्यभिप्रेतम् । बुद्ध्यन्तेऽनेन बुद्धिः । सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा
मनसा च पुण्यः पापश्च दर्शयिष्यते । तत्र वाचाचर्यते यत् सत्यं हितं
प्रियं स्वाध्यायश्चेति चत्वारि कर्माणि येनारम्भेण स वाचारम्भः शुभः ।
शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्चेति त्रीणि कर्माणि येनारम्भेण स
शरीरारम्भः । मनसा चाचर्यते । दया चास्पृहा च श्रद्धा चेति त्रीणि
कर्माणि येनारम्भेण स मानस आरम्भः शुभः । इति दर्शयिष्यते पुण्य
आरम्भः । पापस्तु वाचारम्भः खल्वनृत्परुषमूचनासम्बन्धवचनादीनाम् ।
शरीरारम्भस्तु हिंसास्तेयप्रतिषेद्धर्मधुनादीनाम् । मनसारम्भः पुनः परद्रोह-
पस्त्रव्याभीष्टानान्तिक्यादीनाम् । इति पापानां कर्मणोऽहेतुर्वाग्देहमनसा-
मतिप्रवृत्तिः कर्मणोऽतियोगः । तेषामेव सर्वशोऽप्रवृत्तिः कर्मणोऽयोगः ।

एषां प्रत्येकं मिथ्यायोगमाह—सूचकत्यादि । सूचकं स्वर्लोक्तिः । अनृत-
मसत्यवचनम् । अकालवचनं यस्मिन् काठे यद्वक्तव्यं तन्नोक्त्वा तदितरकाठे
वचनम् । कलहवचनं स्फुटम् । अप्रियवचनं कट्टक्तिः । अवद्वचनमसम्बन्ध-
वचनम् । यस्मिन् यद् वचनं नाहति तस्मिंस्तद्वचनं सततमेव वावचनम् ।
असाधेर्गन्धिवार्धस्य कर्तुं समर्थः । यतश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतान्येकोपघातकान्यतिभास्वरूपादीनि,
ततश्च स्पर्शेन्द्रियव्याप्त्यापि नेकस्पर्शनेन्द्रियस्य चक्षुरादीनाम्, एकत्रैव हेतुकेन्द्रियोपघातक-
मन्धेषामनुपघातकं स्यादिति मन्तव्यम् । साध्योपशययोरेकर्धतां दर्शयति—साध्यार्थो ह्युप-
शयार्थ इति । एतेन, अनुपशयेनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वाऽसाधेर्गन्धिवार्धसंयोग इति संज्ञा-
करणमविवक्ष्यमिति दर्शितं भवति ॥ १८ ॥

अङ्गपाणिः—अर्धानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—कर्मत्यादि । अत्र
यद्यपि भूरिप्रधानशारीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं शारीरमेव कर्मासाध्यसभिधातुं युज्यते, तथाप्यस्य-

भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः । वेगविधारणोदीरण-विषमस्खलनगमन-पतनाङ्गप्रणि-
धानाङ्गप्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो
मिथ्यायोगः । संग्रहेण चांत्यागायोगवज्जं कर्म बाहुमनः-
शरीरजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥१६॥

अनुपचारवचनं प्रतिकूलवचनम् । परुषवचनं ककशोक्तिः । आदिना
प्रलापादिवचनम् । इति बाहुमिथ्यायोगः । भयेत्यादि मनोमिथ्यायोगः ।
मोहोऽज्ञानम् । मानश्चित्तोन्नतिः । मिथ्यादर्शनं नास्तिक्यबुद्धिः । आदिना
अतत्त्वज्ञानम् । इति मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः । शारीरमिथ्यायोगमाह—
वेगविधारणेत्यादि । वेगानामविशार्याणां सूत्रपुरोपादिवेगानां प्रवृत्तानां
धारणमनुपस्थितानामुदीरणम् । विषमशब्दस्याङ्गप्रणिधानान्तैः सहान्वय ।
विषमस्खलनं समस्थाने विषमपतनं विषमगमनमथवावद्गमनम् । विषम-
पतनबुच्चःस्थानान् । विषमाङ्गप्रणिधानं वैषम्येणाङ्गविक्षेपादिकम् । अङ्ग-
प्रदूषणमिति ऋड्यनादिभिः प्रदोषः । अङ्गप्रहारो दण्डादिभिरुपधातः । अङ्गाव-
मर्दनमङ्गविमर्दः । प्राणोपरोधो निश्वासप्रश्वापधारणम् । संक्लेशं संक्लेशो
व्रतापवासादिभिः । आदिना विषमवृत्त्यादीनां ग्रहणम् । इति शारीर-
कर्मणो मिथ्यायोगः । अनु कपिथ्यायोगमुपम इति—संग्रहेणेत्यादि । उक्त-
वाङ्मनःशरीरानि रोगायोगवज्जं यदाहितमिह च परत्राहितं य पापस्य कारण-
मनुपदिष्टं तच्च सर्वं कर्मणा मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ १९ ॥

एतेन वाङ्मानसे कर्मणी एतंमुक्ते । प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधान्यात् शारीर एव मिथ्यायोगः
प्रथमं दर्शितः ; अत्रानियोगरूपानियुक्तिसंस्थाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कथ्यवाङ्मनःकर्मणां
बोद्धव्या, अविहितचरणस्य तु सम्बन्धस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्यत्वात् । वेगोदीरणमप्राप्तवेगो-
दीरणम् ; विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधानान्तैः संबध्यते, अङ्गदूषणमतिकषणदूषणादिभिः ; संक्लेशं
मद्यातपजलसेवादिभिः ; अवद्गमनम् अयम्बद्धमसत्यवाक्यं यावत् तावत् कीर्तनम् ; अनुपचार-
मननुकूलवचनम् ; इह चानुनवचनादयोऽधर्मद्वारेण रोगकराः ।

अनुकमिथ्यायोगसंग्रहणार्थमाह—संग्रहेणेत्यादि । अहितमिह जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन
परकोकेऽधर्महेतुनया पापकारकं परदारमेवादि ग्राहयति, एतेन यदुच्यते—अधर्मस्य
अग्रहात् स्युन्मत्तदयतनमिति, तच्च भवति ; शारीरमानसिकवाचनिककर्ममिथ्यायोगोभैवाधर्मोत्प-
त्तादावांतराध्यापारेणैवाधर्मजन्मानां विकारानां क्रियमाणत्वात्, यथाऽग्नौमेव कर्ताः क्रियते

त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति
व्यवस्येत् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः— अस्य संज्ञामाह । त्रिविधेत्यादि । एतदतियोगायोग-
मिथ्यायोगविकल्पो यस्य तं त्रिविधविकल्पं, त्रिविधमेव वाङ्मनःशरीर-
प्रवृत्तिरूपं कर्म वाचा कृतं मनसा कृतं शरीरकृतञ्च प्रज्ञापराध इति संज्ञं
व्यवस्येत् । प्रज्ञाया अपराधो धीधृतिस्मृतिभ्रंशस्तन्मूलत्वादेतत् त्रिविधं कर्म
च प्रज्ञापराध उच्यते । यथा आम्राज्जान आम्र एवोच्यते । एतत् प्रज्ञापराधाख्यं
त्रिविधं कर्म यत् पापं जनयति तत् खलु किञ्चित् सद्यःफलं गादोहनवत्,
किञ्चित् कालान्तरफलं वृक्षमूत्रे जलरोचनवत् । तत्र कालान्तरफलं पर-
लोकाहितं पापं जनयति पुनर्जन्मादितश्च । यत् सद्यःफलं तदिदं जन्मनि
पापं जनयति । तत्पारमपि प्रज्ञापराधमूलकत्वात् प्रज्ञापराध एव उच्यते ।
कालान्तरफलन्तु यदिह जन्मनि पुनर्जन्मनि परलोके चाहितं पापं जनयति
तत् पापं न प्रज्ञापराध उच्यते । कालान्तरे परिणामतोऽशुभजनकत्वात्
परिणाम एवोच्यते । न तु सच्च पापं प्रज्ञापराधेऽथवा परिणामेऽन्तर्भवति ।
त्रिविधन्तु खल्वेतत् कर्म वाङ्मनःशरीरवृत्तिरूपं प्रज्ञापराधाख्यं यथा पापं
जनयति तथा खल्विदं पुनर्जन्मनि च व्याधिं जनयति । यत् तु तत्र
पुनर्जन्मनि यं व्याधिं जनयति तत् कर्म देवसंज्ञकं, स च व्याधिः कर्मज
उच्यते । यत् तु यं व्याधिपिह जन्मनि जनयति स व्याधिः प्रज्ञापराधज
आगन्तुप्रभृतिरुच्यते । वक्ष्यते च शारिरे कतिधापुरुषीये— धीधृतिस्मृति-
विभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥
उदीरणं गतिपतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः । सेवनं साहसानाञ्च नारीणा-
ञ्चातिसेवनम् ॥ कर्मप्रकालानिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । विनयाचार-
लोपश्च पूज्यानाञ्चाभिर्भर्षणम् ॥ भानानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
धर्मोत्पाराशान्तरस्यापारेणैव , अन्ये तु कालमिथ्यायोगोऽधर्मं क्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव
कलति न तत्कालमिति कृत्वा ; एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ १९ ॥

अरूपणिः— एतदिति कर्मसम्यग्योगः प्रज्ञापराधमूलत्वात्, प्रज्ञापराध एव उच्यते इति
त्रिविधमित्यादिना दर्शयत्, यदुक्तं पूर्वहेतुप्रयकथने—“असाधेगान्द्रयार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः
परिणामश्च इत्यस्याविरोधं दर्शयति ; एवं यदग्रे वक्ष्यति—“कालः पुनः परिणाम उच्यते”
तत्रापि पूर्वोक्तविरोधोपशान्तं व्याख्येयमिति । त्रिविधविकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ २० ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स
कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणाः कालः कालातियोगः, हीन-
स्वलक्षणाः कालः कालायोगः, यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणास्तु

परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संकृष्ट-
कर्मभिः । इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥ इर्ष्यामानभय-
क्रोध-लोभमोहमदभ्रमाः । तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यत् देहकर्म च ॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् । प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रूवते व्याधि-
कारणम् ॥ बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्तनम् । प्रज्ञापराधं जानीयात्
मनसो गोचरं हि तत् ॥” २० ॥

गङ्गाधरः—अथ कालातियोगायोगमिध्यायोगानुदाहरति—शीतेत्यादि ।
वर्षणे यद्यपि शीतोष्णे द्वे विदेयते तथापि मिश्रलक्षणत्वेन प्रत्येकतो भेद-
मादायोक्तं वषति । लक्षणं लिङ्गं क्रमेण बोध्यम् । हेमन्तः शीतलक्षणः ।
ग्रीष्म उष्णलक्षणः । वर्षास्तु वर्षलक्षणाः, एवं त्रिलक्षणहेमन्तग्रीष्मवर्षान्मकः
संवत्सरः कालः । नैतस्मादतिरिक्तः कालोऽस्ति । तमेव संवत्सरमावृत्य
द्विपराधकाल आद्युत्रैश्चविष्णादीनामुपदिश्यते । स महाकल्पः, शीतोष्ण-
वर्षलक्षणानिरिक्तलक्षणकालाभावात् । शिशिरस्य हि शीतलक्षणत्वेन हेमन्तेन
ग्रहणम् । वसन्तस्योष्णलक्षणत्वेन ग्रीष्मेण ग्रहणम् । शरदो वर्षलक्षणत्वेन
वर्षासु ग्रहणमिति ।

तस्य कालस्य योगत्रयमुदाहरति—तत्रातिमात्रेत्यादि । अतिमात्रस्वलक्षणः
हेमन्तादिः कालः कालातियोगः । अतिमात्रशीतलक्षणो हिमश्च शिशिरश्च
हिमशिशिरातियोगः । अतिमात्रोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च वसन्तग्रीष्माति-
योगः । अतिमात्रवृष्टिलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षाशरदतियोगः । तेषामतिमात्र-
शीतोष्णवर्षणानामतियोगात् ते काला उक्ता अतियोगा इति । हीन-
स्वलक्षणेत्यादि । हीनस्वलक्षणस्तु हेमन्तादिः कालः कालायोगः । कालस्य
सर्वत्रशो योगाभावासम्भवाद्धीनयोग एव कालायोग उक्तः । हीनशीतलक्षणो
हेमन्तः शिशिरश्च तयोरयोगः । हीनोष्णलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मश्च तयोरयोगः ।

चक्रपाणिः—कालातियोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि ।—अतिमात्रस्वलक्षणोऽतिमात्र-
शीतादिः, यथास्वलक्षणम् शीतादेः विपरीतलक्षणं, यथा—हेमन्ते वर्षणं वर्षासु शीतमित्यादि ॥२१॥

कालः कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम
उच्यते ॥ २१ ॥

हीनवर्षलक्षणा वर्षाः शरच्च तयोरयोगः । यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु
कालः कालमिध्यायोगः । अन्यनातिरिक्तशीतलक्षणः स्वलक्षणः कालो
हेमन्तः शिशिरश्चातिलक्षणोऽतियोगः, हीनलक्षणोऽयाम्, ताभ्यां विपरीत-
लक्षणस्तु हिमे शिशिरे चोष्णवर्षान्यतरलक्षणो हिमशिशिरमिध्यायोगः ।
एवं वसन्तग्रीष्मयोः शीतवर्षलक्षणान्यतरलक्षणो वसन्तो ग्रीष्मो वसन्त-
ग्रीष्ममिध्यायोगः । तथा शीतोष्णलक्षणान्यतरलक्षणा वर्षाः शरच्च वर्षा-
शरन्मिध्यायोग इति ।

एषां सामान्यधर्मेण संशयमाह कालः पुनरित्यादि । काल
इति कलयति कलयति वा भूतानीति । समयोर्गातियोगायोगमिध्या-
योगयुक्तः सर्वैः कालः । परिणमयति भूतानीति परिणामहेतुत्वान् परिणाम
उच्यते । नितरामेवैतन्निवृत्तिविकल्पोऽपि कालपरिणामसंज्ञ उच्यते । एष
हि कालः सर्वार्थेण श्रुभाश्रुभानि कर्माणि परिणम्य धर्माधर्मरूपेण
परिणामसंज्ञ एव भवति । तस्माद् धर्माधर्मावपि परिणामाख्यत्वान् कालेन
गृह्यते न तु प्रज्ञापराधेन । सद्यःफलकर्मणः फलन्तु प्रज्ञापराधेन गृह्यते,
कालान्तरे परिणामाभावादिति । वक्ष्यते च कतिधापुरुषीये—“निदिष्टा
कालसम्प्राप्तिर्याशीनां हेतुसंग्रहे । चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः । जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्न-कालाकाल-
स्थितिश्च या ॥ पूर्वमध्यापराह्वाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये । येषु कालेषु
नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ अन्येदुराको द्रष्टव्याही तृतीयकचतुर्थकौ ।
स्वे स्वे काले प्रवृत्तन्ते काले देव्यां बलागमः ॥ एते चान्ये च ये केचित् कालजा
विविधा गदाः । अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालो विज्ञानता ॥ कालस्य
परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो
निष्प्रतिक्रियः ॥ निदिष्टं देवशब्देन कर्म यत् पौर्व्वदेहिकम् । हेतुस्तदपि
कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ न हि कर्म महत् किञ्चिन् फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाप्लाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः
सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् । असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥”
इति ॥ २१ ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पाः कारणां विकाराणाम् । समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ २२ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगाति-योगमिथ्यायोगात् समुपलभ्येते । यथास्वयुक्तपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—इत्यसात्म्येत्यादि । इति पूर्वोक्ता असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रयः स्वत्वतियोगायोगमिथ्यायोगविकल्पा विकाराणां कारणं भवन्ति । एभ्योऽन्यो यः समययोगः स कस्य कारणमिति ? अत आह—समयोगेत्यादि । समययोगयुक्तास्तु स्वत्वन्द्रियार्थसंयोगबुद्धि-संयोगकालसंयोगाः प्रकृतिहेतवः स्वास्थ्ये हतवा भवन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—कस्मादिति ? अत आह—सर्वेषामित्यादि । सर्वेषामिति सर्गावस्थायां यावन्तो भावास्तावतामेव भावानां वस्तूनां भावाभावौ । यथास्व-स्वरूपेण वर्तनं भावः, अन्यथारूपेण वर्तनमभावः । एतौ द्वौ न कालयुद्धीन्द्रियार्थानां समययोगायोगातियोगमिथ्यायोगान्तरेण विना समुपलभ्येते । कस्मादिति ? अत आह—यथास्वेत्यादि । भावाभावौ हि यस्माद् भावानां यथास्वयोगापेक्षिणौ । कालादीनां समययोगापेक्षी भावानां भावः । तेषामेवाति-योगायोगमिथ्यायोगापेक्षी भावानामभाव इति । तदुक्तं कतिथापुरुषीये—
“विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये द्विधाहिते । ज्ञेयः स बुद्धिर्विभ्रंशः समं

चक्रपाणिः—आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि । विकाराणां हेतवो भवन्तीति सम्बन्धः । तथा समययोगयुक्ताः सम्यग्योगयुक्ताः प्रकृतिहेतवो भवन्तीति योज्यम्, प्रकृतिरोग्यम् ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं धातुसाम्यवैपर्ययहेतुत्वेन सम्यग्योगायोगौ च प्रतिपाद्य बाह्यानामपि बुद्धयदादीनां सम्यक्स्थिति-विनाशयोः सम्यग्योगायोगावेव कारणमिति इष्टान्तार्थं भावस्वरूप-ज्ञानार्थञ्चाह—सर्वेषामित्यादि । भावः सम्यगवस्थानम्, अभावोऽसम्यगवस्थानं विनाशो वा ; योगात् सम्यग्योगाद् भावः अयोगादिभ्योऽभावः ; यथास्वं युजित्वा यस्य भावश्चाभावस्य वा बुद्धिः स्वकारणबुद्धिसदपेक्षिणौ भवत इति सम्बन्धः ; यथा बुद्धस्य भावेऽवस्थानेऽन्यवस्थ-पानीययोगादिबुद्धिः, अभावे तु बुद्धस्य पानीयात्पारित्योगायोगी तथा वज्रपातनादिबुद्धिः, तदवस्थपेक्षी बुद्धस्य भावाभावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ २३ ॥

त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीर-
दोषसमुत्थः, आगन्तुभूतविषवाय्वग्निसम्प्रहारादिसमुत्थः ।
मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्यापजायते ॥ २४ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सता बुद्ध्या
हिताहितमवेद्यावेद्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने
हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् । न ह्यन्तरेण लोके

बुद्धिहि पश्यति ॥ विषयप्रवर्णं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तुमहिता-
दर्थाद् धृतिरिति नियमात्मिका ॥ तत्त्वज्ञाने स्मृतियस्य रजोभोगादृतात्मनः । भ्रश्यते
स स्मृतिभ्रंशः स्पृह्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥” इति प्रथमाध्यायोक्तस्य काल
बुद्धीन्द्रियार्थानामित्यादिवचनस्य प्रपञ्चोऽयमिति ॥ २३ ॥

गङ्गावरः—अथ क्रमपान्नं त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । निज-
स्वार्थं निजः शरीरदोषसमुत्थः । शरीरदोषवानपित्तकफवैषम्यं तत्कृतञ्च
ज्वरादिनिजः । आगन्तुरिति भूतादिसमुत्थः । भूता देवप्रहादयः । विषं
म्यावर जङ्गमञ्च तयोर्पविषञ्च । वायुः सामुद्रो विषजुष्टादिश्च दुष्टवायुः ।
अग्निश्लोकिकाग्निः । सम्प्रहारः शस्त्रास्त्रम्, आदिना दण्डमुष्ट्यादिकम् ।
मानसो रोगस्तु इष्टस्यालाभादनिष्टस्य लाभाच्च उपजायते । क्रोधशोक-
कामादिर्मानसदोषस्य रजसस्तपसश्चानिग्रहात् । यदि तयोर्निग्रहो भवति सर्वं
चोद्विक्तं स्यात् तदा नानिष्टलाभादिष्टस्यालाभाच्च क्रोधादयो भवन्ति ॥ २४ ॥

गङ्गावरः—अथास्मिंस्तन्त्रे निजागन्तुव्याधीनामुपायस्य विस्तरेण वक्ष्य-
माणत्वमभिप्रेत्य तयोरुपायमिदं नोक्त्वा मानसव्याध्युपशमोपायमाह—
तन्त्रेत्यादि । बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिमत्पुरुषेण प्रशस्तया बुद्ध्या हिताहितमवेद्य
मानसव्याधिविपरीतेन लोभमोहक्रोधादिविपर्ययेण सता साधूना कर्मणा
धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानाञ्च धर्मार्थकामानामुपसेवने प्रयति-

शङ्कराणि—रोगानाह—त्रयो रोगा इति । इष्टलाभाजायते कामहर्षादिः, अनिष्ट-प्रिय-
विद्योगादिलाभाच्च शोकादयः ; यदि वा, इष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्येति पाठः, अत्र तु पाठे
शकारानिष्टलाभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

शङ्कराणि—सम्प्रति मानसव्याधिविपरिस्ताया अल्पवक्तव्यत्वेनेहैव तच्चिकित्सामाह—तत्रे-
त्यादि । मानसव्याधिविपरीतेनापीत्यविज्ञानेन शरीरव्याधयुक्तानापि वक्ष्यमाणमनुपसेवमिति

त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा, तस्मा-
देतच्चानुष्ठेयम् । तद्विद्यवृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम्
आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्छेति ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भेषज्यं त्रिवर्गस्यान्वेषणम् ।

तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्वशः ॥ इति ॥ २६ ॥

तव्यम् । कस्मान् ? न ह्यन्तरेणत्यादि । हि यस्मान् । लोके त्रयमेतद्धर्मार्थकाम-
मन्तरेण मानसं सुखं वा दुःखं वा किञ्चिन्न निष्पद्यते, तस्मादेतच्च हितमेव
धर्मार्थकाममनुष्ठेयं वृद्धिमता । हिताहितं वृद्ध्यावेत्येव को धर्मो मम हितः
कोऽहितः, कथार्थो हितः कोऽहितः, कः कामश्च हितः को वाप्यहित इति
हितानामुपसेवनेऽहितानामनुपसेवने प्रयतितव्यम् । तथा तद्विद्यवृद्धानां
चोपसेवने प्रयतितव्यम् । तेनात्महिताहितान् धर्मार्थकामान् वेदितुमर्हति ।
एवमात्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्च प्रयतितव्यं तद्विद्यवृद्धोपसेवनेनेति ।
तद्विद्यवृद्धोपसेवनेन हि भवत्यात्मज्ञानं देशज्ञानं कालज्ञानं बलज्ञानं शक्तिज्ञानं
यथावत् । यस्यात्मनि यः कामोऽर्थो धर्मो वा हितोऽप्यहितो वा, यस्मिन्
देशे च यो धर्मोऽर्थो वा कामो वा हितो वाऽहितो वा । यस्य धर्मस्याथस्य
कामस्य यादृशं बलं हितमहितं वा यस्य यादृशी शक्तिहिता वाऽहिता । तत्
सर्वं तद्विद्यवृद्ध उपसेवनेन तुष्ट उपदिशेदिति मानसव्याधिप्रतीकारोपाय
उक्तः । तत्र प्रमाणं श्लोकमाह भवति चात्रेति । मानसं प्रतीत्यादि ।
मानसं व्याधिं प्रति भेषज्यं त्रिवर्गस्य धर्मस्यार्थस्य कामस्य चान्वेषणम् ।
तद्वेषणार्थमुपदेष्टुस्तद्विद्यस्य सेवा । तद्विद्योपसेवनेन चात्मादीनामात्म-
देशकालबलशक्तीनां विज्ञानं स्यादिति ॥ २५, २६ ॥

सूचयति । त्रयमेतद्धर्मार्थकामरूपं, मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यत इति योन्यम् ;
तद्विद्य इह मानस-व्याधि-भेषजवेदी । आत्मदेशेत्यादि ।—कोऽहं, किं मे हितमित्यात्मज्ञानम् ।
को देशः, अस्मिन् किमुचितमिति देशज्ञानम् ; एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

प्रमाणम् :—सम्प्रत्यमुमेवार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि । मानसं विकारम्
इति भावः । त्रिवर्गस्य धर्मार्थैः ॥ २६ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा मर्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च ।
 तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च स वाह्यो रोगमार्गः ।
 मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्द्धादीनि ; अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगाः
 तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः स मध्यमो रोगमार्गः ।
 कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-

गङ्गाधरः—अथ “त्रयो रोगमार्गाः” इति यदुक्तं, ते तु शाखा च मर्मास्थि-
 सन्धयश्च कोष्ठश्चेति पृथक्पदेन द्वैकैको मार्ग उक्तः । तत्र शाखा रक्तादयः
 पद् धातवस्त्वक् चेति सप्तक एको मार्गः । त्वक् चेति पृथक्पदेन त्वग्गतस-
 श्लोपलक्ष्यते । तेनाहारपरिपाकजो हृदयस्थो रसो व्यावृत्ते, तस्य कोष्ठस्थ-
 त्वेन कोष्ठान्तर्भूतत्वात् । एवं प्रीटियकृद्गतस्य कोष्ठान्तगतत्वान्न शाखा-
 संज्ञा । एष वाह्यो रोगमार्ग एकः । मुखसाध्यत्वख्यापनाथमंतदुपदेशः ।
 मर्माणि पुनरित्यादि । वस्तिहृदयमूर्द्धादीनीति । समोत्तरं मर्मशतम् ।
 तत्र प्राधान्याद्वास्तिहृदयमूर्द्धासुपादानमादिना शेषाणां चतुरुत्तरं मर्मशतस्य
 ग्रहणम् । तद्विस्तरेण शरीरे व्याख्यास्यते । अस्थिसन्धय इति किमस्थि च
 सन्धयश्चेति किमस्थनां सन्धय इति ? तत्राह अस्थिसन्धय इति अस्थि-
 संयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः । स्नायुः सूक्ष्मसिराः, कण्डरा
 अस्थिवत् स्थूलसिराः । इति मर्मादीनामेकमार्गत्वेनोक्तिप्रयोजनमाह—स
 मध्यमो रोगमार्ग इति । मध्यममार्गत्ववचनेन तद्दोषाणां कृच्छ्रसाध्यत्वं
 ख्यापितम् । तृतीयं मार्गं व्याचष्टे—कोष्ठः पुनरित्यादि । शरीरमध्यमुदरादि-
 महास्रोतोमहासर्पण्डिलद्वं महानिम्नं महागर्तमामपकाशयश्चेति पर्यायशब्दः ।
 तन्मान्तरे चोक्तम्—“स्थानान्यामाग्निपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डकः

चक्रपाणिः—अथ प्रतिरोगमार्गानाह—त्रय इत्यादि । मर्मास्थिसन्धिव्यामेको मार्गः ।
 अथ शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां धातूनां शाखाभिधेयानां वृक्षशाखानुत्पत्त्येन
 वाह्यत्वज्ञापनार्थम् । त्वक् चेति त्वक्शब्देन तद्वाधयोऽपि रसो गृह्यते ; साभात् तु रसानभिधानं
 हृदयस्थापिनो रसस्य शाखासंज्ञाप्यवच्छेदार्थं, तस्य हि कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम् । अनेन न्यायेन
 यदुक्तं प्रीटिहाभिमतञ्च लोणितं कोष्ठत्वेनैवाभिप्रैतमिति बोद्धव्यं सामान्यन्यायत्वात्, उक्तञ्च कोष्ठ-
 विवरणे—“स्थानान्यामाग्निपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभि-
 धीयते ॥” अस्थिसन्धिविवरणम्—अस्थिसंयोगा इति ; तत्रेति, अस्थिकण्डरा इह तन्त्रे स्थूल-

पञ्चाशयश्चेति पर्यायशब्देः तन्त्रं । स रोगमार्ग आभ्यन्तर इति ॥ २७ ॥

तत्र गरुडपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमशककुष्ठ-
व्यङ्गादयो विकारा वहिर्मागजाश्च वीसर्पश्वयथुगुल्माशो-
विद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः । पक्षवधग्रहा-
पतानकाहित-शोष-राजयक्ष्मास्थि--सन्धि--शूल--गुदत्रंशादयः
शिरोहृद्दस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ।
ज्वरातीसारच्छर्द्द्वलसक-विमूचिका-कास-श्वास-हिकानाहोदर-
प्लीहादयोऽन्तर्मागजाश्च । वीसर्पश्वयथुगुल्माशोऽभ्यन्तर-
विद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ २८ ॥

फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ इति । अस्य प्रयोजनमाह—स इत्यादि । स आभ्यन्तरो रोगमार्गस्तृतीयः । एतन्मार्गगतरोगाणां मुखदुःखयाप्यासाध्यत्वं यथालक्षणं भवतीति न्यायितम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतन्त्रिमार्गप्रतिनियतविशिष्टव्याधीनुर्वादशति तन्त्रत्यादि । गण्डो व्रणशोथो न गलगण्डः । आदिनाऽजगल्लिकादीनां ग्रहणम् । वीसर्पा-
दयश्च शाखानुसारिणो रक्ताद्यनुसारिणोऽपि भवन्ति । कोष्ठानुसारिणश्च भवन्तीति वक्ष्यते । तेषां ये रक्ताद्यनुसारिणस्ते तु न कोष्ठानुसारिणः । कोष्ठानु-
सारिणो ये तेऽपि न शाखानुसारिण इति भेदः । मध्यममार्गानुसारिणस्तु रोगाः पक्षवधपक्षग्रहापतानकादयः स्युः । पक्षशब्देन सह यथग्रहयोः प्रत्येक-
मन्वयः । आदिना हिक्यादयः शिरोहृद्दस्तिरोगादय इति । पुनरादिशब्देन वृषणवृद्ध्यादयः ।

कोष्ठानुसारिणो रोगानाह—ज्वरातिसारेत्यादि । ज्वरोऽतिसार इत्यादयो स्नायुः ; आमस्य पक्षस्य चाशय आमपक्काशयः ; एतच्च मार्गभेदकथनं तदाश्रितव्याधीनां सुखसाध्यव्यादिज्ञानार्थम् ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—सम्यग्नि यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र गण्डेत्यादि—
वहिर्मागजादयेति विसर्पादीनां विशेषणं, विसर्पादयोऽन्तर्मागजाजोऽपि सम्भवन्त्यतस्तत्पुन-
साध्यम् । पक्षशब्दो पक्षग्रहाभ्यां सम्बध्यते, शोषो धातुविशेषः । ज्वरो यद्यपि सर्वशरीरस्य

त्रिविधा भिषज इति ।—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।

सन्ति वैद्या गुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥

वद्यभागदोषधेः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।

लभन्ते ये भिषकशब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥

श्रीयशोज्ञानसिद्धीनां व्यपदेशादतद्विधाः ।

वद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञं यास्ते सिद्धसाधिताः ॥

प्रयोगज्ञानविज्ञान-सिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिपरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥२६॥ इति ।

रोगा अन्तर्मागजाः कोष्ठानुसारिणः । विमर्षादयश्च कोष्ठानुसारिणोऽन्त-
र्मागजा एव भवन्तीति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधा भिषज इति यदुक्तं तद्ग्राह्यं—भिषक्छद्मचराः
सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥
इति न स्वर्लोकैः । वैद्यप्रभेदोपदेशप्रयोजनं वैद्यानामातुरैर्हेयतोपादेयता च ।

त्रिविधवैद्यलक्षणमाह—वैद्यभाषेत्यादि । वैद्यानां भाण्डमौषधाधारपात्रम् ।
पल्लवैरवलोकनरिति विस्तारतश्चातुर्य्यावलोकनैः एवंप्रकारेण ये वैद्यशब्दं
लभन्ते ते वैद्यप्रतिरूपका भिषक्छद्मचरा अज्ञा आतुरैर्हेया इति ।

अथ सिद्धसाधितवैद्यलक्षणमाह—श्रीन्यादि । अन्यत्र चिकित्साया श्रियं
यशो ज्ञानं चिकित्साक्रियासिद्धिं लभन्ते इत्येवं व्यपदेशं कुर्वन्ति य आत्मनः ।
किन्तु ते तद्विधा न स्युः । तादृशा ये वैद्यशब्दं लभन्ते ते सिद्धसाधिता वै
ज्ञं यास्तेऽप्यातुरैर्हेया इति ।

अथ सदगुणवैद्यलक्षणमाह—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगमौषधप्रयोगकरणम्,
ज्ञानं शास्त्रज्ञानम्, विज्ञानं लोकव्यवहारज्ञानम्, सिद्धिः सर्वत्र चिकित्सा-
एव तथापि विशेषेणामाशयसमुत्पत्त्वादिहोच्यते, अन्तर्मागजाश्चेति विमर्षादिविशेषणम् । अशं
वहिर्यत्त्याश्रितं शास्त्रागतम्, अन्यच्च कोष्ठगतम् । वहिर्मागजो गुह्यः, यो वहिरुत्पिडित उप-
सन्त्यते वहिश्च पच्यते, स ज्ञेयः, अन्यस्तु सर्व्वः कोष्ठगत एव ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—भिषक्छद्मचराः भिषग्वैद्यचराः, सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिताः सिद्धसाधिताः,

• वैद्यगुणैरिति चक्रपाणिभृतः पाठः ।

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वाव-
जयश्चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गल-
• नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्ति-
व्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना । सत्त्वावजयः—
पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ३० ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायश्चित्त्रिविधमौषध-
कर्मणः सिद्धिः । ताभिः सिद्धा प्रख्याता ये व्याधितानां सुखप्रदान्ते
प्राणाभिपरा वैद्या उच्यन्ते । तेषु वैद्यत्वं भवत्यर्वास्थितम् । इति । जीवितायायुषे-
ऽभिमुखीभूय सरन्तीति जीविताभिपरास्ते व्याधितरूपादेया इति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ त्रिविधं भेषजं व्याचष्टे—त्रिविधमित्यादि । त्रिविध-
मौषधमिति यदुक्तं तदैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्चेति । दैव-
युक्तिव्यपाश्रयं पूर्वाध्याये व्युत्पादितमिह निर्दिशति । तत्र मन्त्रौषधिप्रभृति
दैवं विशेषेणापाश्रित्य व्याधीन् प्रशमयतीति दैवव्यपाश्रयम् । अत्रौषधिः—
प्रशस्तवृक्षादिधारयत्वेन विहिता या । मङ्गलं शुभकृतं कर्म । आदिना स्तोत्र-
पाठादि । युक्तिव्यपाश्रयं पुनरिति । युक्तं योगं विशेषेणापाश्रित्य यदौषधं
व्याधीन् प्रशमयति तदाहारस्यौषधद्रव्याणाञ्च योजना इति । आहारपदं
विहारोपलक्षणम् । सत्त्वावजयः पुनरित्यादि । सत्त्वं मनः । अस्यार्थेभ्यो-
ऽहितेभ्यो निग्रहः सत्त्वावजय उच्यते ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—एषु यदौषधं यत्र व्याधौ विधेयं तदाह—शरीरित्यादि । शरीर-
दोषाणां वातपित्तकफानां प्रकोपे निजागन्तुव्याधिषु शरीरमेवाश्रित्य त्रिविध-
वैद्यभाण्डं बन्धिनेत्रादि, प्रतिरूपका वैद्यसदृशाः, व्यपदेशोऽन्यमन्मन्धेन कीर्तनम्, अतद्विधा
ज्ञानहीनाः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—दैवमदृष्टं तद् व्यपाश्रयं, तच्च यद्दृश्यजननेन व्याधिप्रत्यर्नाकं मन्त्रादि, यदि वा,
दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रय यदुपकरोति तद् तथा, मन्त्रादयो हि देवप्रभावादेव
व्याधिहराः, बह्युपहारादिप्रोक्ताश्च देवा एव प्रभावाद् व्याधीन् हन्ति ; अत्र दैवव्यपाश्रय-
मादावुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन, प्रणिपातो देवादीनां शरीरो नमस्कारः, गमनं विदूरदेवादि-
गमनम् ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविध्यमाह—शरीरित्यादि । प्रायःवाच्यः

• बह्युपहारोऽयं इत्यधिकः पाठश्चकसम्मतः ।

मिच्छन्ति । अन्तःपरिमाज्जनं वहिःपरिमाज्जनं शस्त्रप्रणिधानं
चेति । तत्रान्तःपरिमाज्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहार-
जातव्याधीन् प्रतिमार्ष्टि । यत् पुनर्वहिःस्पर्शनमाश्रित्याभ्यङ्ग-
स्वेदप्रदेहपरिषेकांस्मर्दनादीरामयान् प्रमार्ष्टि तद् वहिःपरि-
माज्जनम् । शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारण-
लेखनोत्पादनप्रच्छनसीवनपणञ्चारजलौकाश्चेति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने वाद्ये नाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥

मौषधमिच्छन्ति । सत्त्वावजयेनापथ्यवज्जनं स्यात् । ततः सत्त्वावजयोप-
योगित्वमुपपद्यते । प्रायश इत्युक्त्या कचिद्व्यभिचारिस्वविधस्य द्रष्टव्यः ।

तत्र युक्तिव्यपाश्रयं त्रिविधमाह—अन्तरित्यादि । तत्रान्तःपरिमाज्जनं
तदौषधं यच्छरीरस्याभ्यन्तरमनुप्रविश्याहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि । तथा यत्
पुनः शरीरस्य वहिःस्पर्शनेमाश्रित्याभ्यङ्गादीभिः कर्मभिस्तेत्यादिकं यदामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमाज्जनमिति । संशोधयति संशमयति चेत्युभयार्थः
प्रमाज्जनम् । आशयपदेनावगाहनादीनां ग्रहणम् ।

अथ शस्त्रप्रणिधानमाह—शस्त्रेत्यादि । छेदनं द्विधाकरणम् । भेदनम्
आशयान्तःप्रवेशनम् । व्यथ आशयान्तिरिक्तस्थानेऽन्तर्भेदः । दारणं विदीर्णभावः ।
लेखनं खननम् । उत्पादनम् अन्तःशुपिरादुद्धरणम् । प्रच्छनं पाठीनदंष्ट्रादिना
किञ्चिद्विदरणम् । सीवनं मूत्रादिना सन्तानीकरणम् । एषणं नाडीगत्यनु-
सन्धानम् । क्षारो द्रव्याणां भस्मनः क्षरणजः सारभागः । जलौका रक्तपा
इति । इतिशब्दः समाप्तौ ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अत्र प्रमाणश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । प्राज्ञ इत्यादयः
श्लोकाः । प्राज्ञो बुद्धिमान् रोगे समुत्पन्ने सति वाहेन वहिःपरिमाज्जनेन
कर्मणा, आभ्यन्तरेणान्तःपरिमाज्जनेन वा कर्मणा, शस्त्रोपक्रमणेन वा
शरीरदोषकोप इत्यनेन सम्बध्यते, तेन, मानसदोषजेऽप्युन्मादापस्मारादावज्जनादि भवतीति
दर्शयति ॥ ३१ ॥

शकपणिः—वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म सुखमारोग्यमिति

बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
 उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ३२ ॥
 अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद् विवर्द्धते ।
 स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥
 न मर्त्यो लभते श्रद्धां * तावद् यावन्न पीड्यते ।
 पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
 अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
 सर्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥
 तथाविधश्च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥

कम्मणा शम्भ लभते । वाङ्माभ्यन्तरशस्त्रोपक्रमणानि देवव्यपाश्रयमित्यादिना
 व्याख्यातानि । बालस्तु खल्वप्राज्ञो मोहाद्वा प्रमादाद्वा शत्रुमिवात्पद्यमानं
 रोगं न बुध्यते । यतो न बुधः ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—कस्मान्छत्रुरिविति ? अत आह—अणुर्हीत्यादि । हि यस्मात् ।
 रोगः प्रथममणुः सूक्ष्मो भूत्वा पश्चाद्विवर्द्धते । वृद्धस्तु स रोगो जातमूलः सन्
 दुर्मतेस्तस्याबुधस्य बलमायुश्च मुष्णाति ।

प्रथमं कस्मान्न बुध्यत उति । अत आह—न मत्तत्र इत्यादि । मर्त्यो
 यावन्न रोगेण पीड्यते तावच्छ्रद्धां प्रतिकारार्थं न लभते । यदा पीडितो भवति
 तदा पश्चान्मतिं व्याधिनिग्रहे कुरुते ।

व्याधिनिग्रहे मतिं कृत्वा यन् करोति तदाह—अथेत्यादि । अथ व्याधिनाति-
 पीडितः सन् तद्रूपानिग्रहे मतिं कृत्वा पुत्रान् दारान् ज्ञातींश्चाहूय
 भाषते । किं भाषते ? सर्वस्वेनापि मे मम सम्बन्धे कश्चिद्भिषगानीयतामिति
 भाषते । ततः परं तथाविधं व्याधिपीडितं दुर्बलं कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं गतायुषं
 को भिषक्त्रातुं शक्तः ? ततः स बालोऽबुधस्त्रातारं भिषजमनासाय जीवितं
 याचते । प्रमादो बुद्ध्यापि रोगमप्रतीकारः, संज्ञा सम्यग्ज्ञानं—व्याधिरथं त्वरया प्रतिकर्तव्य
 इति । पूर्वमाकारं त्रातारं वैद्यमनासाय ; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोपसर्पतीति भावः ।

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।

गोधा लाङ्गुलवद्धेवाकृष्यमाणा वलीयसा ॥

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।

भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ३३ ॥

त्यजति । कथम् ? गोधेत्यादि । लाङ्गुले वद्धा गोधा यथा वलीयसा जननं आकृष्यमाणा जीवितं त्यजति ।

तस्मादित्यादि । तस्माद्धतोः य आत्मनः सुखमिच्छेत् स खलु प्रागेव रोगेभ्यो जनिष्यमाणेभ्यो रोगेभ्यः पूर्वं दोषं चये प्रकोपे वा प्रसरे वा स्थान-संश्रये पूर्व्वरूपे वा भेषजैस्तत्रयादीनि प्रतिकुर्वीत । रोगेषुत्पन्नेषु तरुणेषु अजातमूलेषु भेषजैस्तान रोगान् प्रतिकुर्वीत । इति । उक्तञ्च सुश्रुतेऽपि एक-विंशतितमे व्रणपश्चात्त्याये सूत्रस्थाने "तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धरूप-कोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वं पश्चेति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र प्रथमः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं प्रकोपणानि वक्ष्यामः" इत्यादिभ्य "तेषां प्रकोपान् कोष्ठतोदमश्चरणास्त्रिकापिपासापरिदाहोऽन्नद्वेष-हृद्योत्कलेशश्च भवन्ति । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं प्रसरे वक्ष्यामः । तेषामेभिरतद्भविशेषः प्रकुपितानां पथ्यु पित्तकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गतिमत्तान् प्रसरणहेतुः । सत्यप्यर्चन्त्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवृत्तं सव्वभावाणाम् । यथा महानुदकसञ्चयो-र्जितद्वद् संतुमवदीर्यापरणोदकेन व्यामिश्रः सञ्चतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा— वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितम् । वातपित्तं वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वात-शोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि वातपित्तकफाः । वातपित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति । कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपिता भृशम् । दोषो विकारं नभसि मेघवत् तत्र वपति ॥ नात्यर्थं कुपितश्चापि लीना मार्गेषु तिष्ठति । निष्पत्यनीकः कालेन हतुमासाद्य कुप्यति ॥ तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः । पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत् । कफस्य वातस्थान-

वाकोऽङ्गः । गोधादृशमेव जीवितार्थं यत् कुर्वन्त्यपि विपद्यत इति दर्शयति । कुर्वीत यत्नम्

तत्र श्लोकी ।

एषणाः समुपष्टम्भा बलकारणमामयाः ।

तिक्तैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥

गतस्य वातवत् । एष क्रियाविभागः । एवं प्रकुपितानां प्रसरताश्च वायो-
विमार्गगमनाटोपौ । उपाचोपपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचका-
ऽविपाकाङ्गसादाश्छद्दिच्छेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रिया-
कालः । अत ऊर्द्धं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-
प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा
गुल्मविद्रध्युदराप्रिसङ्गानाहविमूचिकानिसारप्रभृतीन् जनयन्ति । वस्तिगताः
पमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन् । मेदगता निरुद्धप्रकशोपदंशशुकदोषप्रभृ-
तीन् । गुदगता भगन्दराशःप्रभृतीन् । वृषणगता कृद्धीः । ऊर्द्धं जत्रुगतास्तूर्द्धं जान् ।
त्वक्मांसशोणितस्थाः क्षुद्रोगान् कुष्ठानि विसर्पाश्च । मेदोगता ग्रन्थ्यऽव्वुद-
गलगण्डालजीप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगता
श्रीपदवानशोणितवातकष्टकप्रभृतीन् । सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगादीन् ।
तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्व्वरूपप्रादुर्भावः । तन् प्रतिरोगं वक्ष्यामः ।
तत्र पूर्व्वरूपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं व्याधिदशनं वक्ष्यामः ।
शोफान्वुदग्रान्धविद्रधिर्विसर्पप्रभृतीनां प्रत्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाश्च ।
तत्र पञ्चमः क्रियाकालः । अत ऊर्द्धं मेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां
षष्ठः क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाश्च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रति-
क्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति । भवन्ति चात्र । सञ्चयश्च प्रकोपश्च प्रसरं
स्थानसंश्रयम् । व्यक्तं भेदश्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेन्निरपक् ॥ सञ्चये-
ऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः । ते तृत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥
सर्व्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्राभ्यामेकेन वा पुनः । संसर्गं कुपितं कृद्धं दोषं दोषो-
ऽनुधावति ॥” उति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोकाविति । त्रित्वेनाष्टाविति ।
एषणादयस्त्रिका अष्टौ । कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रिपुत्रेण पुनर्व्वसुना । शक्तेन

इति शेषः । संग्रहे धीमता भावा इति च्छेदः । अष्टौ भावा इति सम्बन्धः । भावेषु विषयेषु
सत्त्वैकताप्रसक्तं न, येषु एषणाविश्वरसु । सर्व्वमिति धर्मोर्थकामाः ॥ ३०—३४ ॥

त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।

भावाभावेषु शक्तेन * येषु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

समर्थेन । येष्वष्टसु त्रिकेषु एषणादिषु सत्सु चासत्सु च भावाभावेषु सर्व्वं वस्तु प्रतिष्ठितम् । ते त्रिका अष्टौ समुद्दिष्टा इति ॥ ३४ ॥

अध्यायं समापर्याति । अप्रीत्यादि । पूर्व्ववद्ग्राह्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीय-
तिस्रैषणीयाध्यायजल्पाख्या एकादशी शाखा ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथान्तर्बहिःपरिमाज्जनशस्त्रमणिधानैयद् व्याधिप्रशमं भिषक्
कुर्व्यात् तत्र शारीरदोषाणां वातादीनामंशांशानामन्तरेण न स्यात् इत्यतो वात-
कलाकलीयमारभते—अथात् इत्यादि । अस्याध्यायस्य प्रथमोपात्तवातकला-
कलेतिपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायः स वातकलाकलीयः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इत्यादि सर्व्व पूर्व्ववद्ग्राह्येयम् । कला च कला चेति आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावे
कलाकले । वातस्य कलाकले वातकलाकले तयोर्भानं तत् तथा ॥ १ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमद्भक्तपालिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेदोपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोऽध्याये रोगाः स्वरूपमार्गवाह्यकारणभेदजैरभिहिताः, उपयुक्तज्ञानाः तत्कारण-
वातादयो बहुवाच्यत्वात्प्रोक्ताः, अतः सम्प्रति पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये ;
तत्रापि प्राधान्यात् वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः, यद्दुक्तं—“योद्दशकलम्” इति । अकला

* भावाभावेष्वसक्तेन इति चक्रपाणिः ।

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञास-
मानाः समुपदिश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यम् । किंगुणो
वायुः किमस्य प्रकोपणमुपशमनानि वास्य कानि ? कथं
चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रको-
पयन्ति प्रशमयन्ति वा ? कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीरा-
शरीरचस्य शरीरेषु चरतः कर्म्मणि वहिः शरीरेभ्यो
वेति ? ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अधिकारात् प्रसङ्गतः पित्तादीनां कलाकलाज्ञानाय यद्वक्ष्यते
तदपि परिगृह्यते । वातकलाकलेत्यादि । वातकलाकलाज्ञानं वातस्यांशांशयोः
ज्ञानमधिकृत्य महर्षयः सांक्रुत्यायनकुशादयः समुपवेश्य परस्परमेतानि वक्ष्य-
माणानि किंगुणो वायुरित्यादीनि जिज्ञासमाना वातुमिच्छन्तोऽन्योन्यं परस्परं
पप्रच्छुः । यानि पप्रच्छुस्तानि क्रमेण दर्शयति—किंगुण इत्यादि । को गुणो
यस्य स किंगुणो वायुर्गिति प्रथमः प्रश्नः । किमस्य वायोः प्रकोपणं प्रकोपय-
तीति नन्यादित्वात् युच । वायोः प्रकोपकारणं किं भवतीति द्वितीयः प्रश्नः ।
एवमस्य कुपितस्य वायोरुपशमनानि कानि भवन्तीति तृतीयः प्रश्नः ।
कथमित्यादि । कथञ्च केन प्रकारेण स्वत्वेन कुपितं वायुमसङ्घातममूर्त्त-
मनवस्थितं सततचलस्वभावदस्थिरं ततो न ग्रहणाहम् । अतोऽनासाद्य न
प्राप्य प्रकोपणानि कथं प्रकोपयन्ति प्रशमनानि वा कथं प्रशमयन्तीति चतुर्थः
प्रश्नः । अथास्य च वायोः शरीराशरीरचरस्य शरीरचरस्य लोकेषु चरस्य च
कुपितस्य चाकुपितस्य च खलु शरीरेषु चरतः कानि कर्म्माणि, शरीरेभ्यो
वहिर्लोकेषु चरतो वा कानि कर्म्माणीति पञ्चमः प्रश्नः ॥ २ ॥

गुणविक्रदो दोष, वातकलाकलायो वातगुणदोषीय इत्यर्थः । यदि वा कला सूक्ष्मो भागः,
तस्यापि कला कलाकला तस्यापि सूक्ष्मो भाग इत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्रपाणिः—अज्ञानेकपिबन्धनरूपतया वातादिगुणकथनं, यद्वापिसम्मतिदर्शनार्थं तन्म-
ध्यमैतिहायुक्तवचनार्थञ्च । असङ्घातमिति पित्तश्लेष्मवद्वयवत्सङ्घातरहितम्, अनवस्थितमिति
चक्रस्वभावम्, अनासाद्येति चक्रत्वेनाऽभिबिज्ञावयत्वेन चेति मन्तव्यम् ॥ २ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्गृत्यायनः, रुक्षलघुशीतदारुणाखर-
विशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत् श्र त्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच, एवमेतद्
यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भवन्ति । स त्वेवंगुणै-
र्द्रव्यैः एवंप्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते ।
समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—एषामुत्तराणि क्रमेण दर्शयति—अत्रोवाचेत्यादि । अत्र एषु
प्रश्नेषु मध्ये प्रथमप्रश्नोत्तरं साङ्गृत्यायनः कुशो महर्षिर्वाच—तद्यथा,
रुक्षेत्यादि । रुक्षादय इति गुणवचनाः शब्दाः शुक्रादिवत्, मत्वर्थीयप्रत्ययलापे
धर्मिपराश्च भवन्ति, तथैवाक्तं पूर्वाध्याये रुक्षः शीता लघुरित्येवमादि-
वचने; न च लक्षणया तथा प्रयागः साधुः स्यात् । शुक्रादयो गुणे हि पुंसि
वत्तेन, तेषां गुणिलक्षणायापि स्वलिङ्गत्यागाभावाद् गुणिलिङ्गानुपपत्ति-
भवति । ततः शुकः षटः शुकः साटी शुकः वस्त्रमित्येवं न भवति । पूर्वाध्याये
सप्तगुणो वायुरुक्तः । तत्र सूक्ष्मश्लथोक्तः । इह तु नोक्तः । परन्तु दारुणो
गुणोऽधिक उक्तः । षडिमे वातगुणा इति चोक्तम् । तेन न विरुद्धमाशङ्काम् ।
प्रश्नेऽनवस्थितवचनेन चलत्वं कर्म प्रसिद्धमिति मत्वा नेहोक्तम् । सूक्ष्मत्वञ्च
प्रश्नेऽसङ्घातवचनेनोक्तम् । तदप्यनुमत्येह नोक्तमिति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः इति साङ्गृत्यायनकुशस्य वातगुणवचनं वाक्यं श्रुत्वा कुमारशिरा
भरद्वाज उवाच—एवमेतदित्यादि । भगवान् भवान् यथैवमेतद् रुक्षलघु-
शीतेत्यादयो गुणा वातस्येत्युवाच, एत एव रुक्षादयो वातगुणा भवन्ति ।
तथाविधगुणस्य वायोः प्रकोपणानि स्वत्वेवं भवन्ति । तद्यथा—स
खेवमित्यादि । स तु रुक्षलघुशीतादिगुणो वायुरेवंगुणै रुक्षलघुशीताद्यन्यतमा-
नेकद्रव्यैः प्रकगुणैर्द्रव्यैरेवंप्रभावै रुक्षादिगुणजनकधर्मजनकप्रभावैर्धावनरात्रिजाग-
रणादिभिः कर्मभिश्चानेकद्रव्यैः प्रकगुणतः प्रकोपमापद्यते । कस्मात् समान-
गुणाभ्यासो हि यस्माद् धातूनां वृद्धिकारणमिति । कस्मिन् न रौक्ष्यादयो

वक्रपाणिः—रुक्षादयो भावप्रधानाः, तेन, रुक्षत्वादयो गुणा मन्तव्याः, दारुणत्वं चलत्वं
चलत्वात् यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वात् काठिन्यं करोति, दीर्घनीवितीयोक्तं च स्वमुक्तं
भवति । कुमारशिरा इति भरद्वाजविकीर्णमात्रेणैकद्रव्यैः प्रकगुणाज्जिमेऽर्थम् । एवंप्रभावि-

तत् श्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो वाहीकभिषगुवाच, एव-
मेतत् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति ।
अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोप-
विपर्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ५ ॥

तत् श्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच, एवमेतद् यथा
भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति । यथा
हेनमसहातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोप-

गुणा वर्तन्ते । रुक्षत्वादिधर्मजनकप्रभावास्तु कर्मसु वर्तन्ते । प्रभावोऽचिन्त्य-
शक्तिः । कर्मापि निश्चेष्टसमवायिकारणत्वेन गुणशब्देन गुण इवाभिधीयते ।
तेन समानगुणाभ्यास इति समानगुणकर्मभ्यासः । नैकवारोपसेवितः
समानगुणः कर्म वा वृद्धिकारणं भवतीति सूचनार्थमभ्यास इत्युक्तमिति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि । एवमुक्तं कुमारशिरसा वाक्यं श्रुत्वा काङ्कायनो
वाहीकभिषगुवाच—भगवान् भवान् यथाह एतदेवमीदृशं भवति । यत एता-
न्येव भवदुक्तानि वातप्रकोपणानि भवन्ति । अतो विपरीतानि रुक्षादि-
विपरीतानि खलु म्लिग्धगुरुष्णमृदुश्लक्ष्णपिच्छलस्थूलस्थिरगुणद्रव्याणि तत्-
प्रभावाणि च कर्माणि अस्य प्रकुपितस्य वातस्य प्रशमनानि भवन्ति । कस्मात् ?
प्रकोपणविपर्ययो हि यस्माद् धातूनां प्रशमकारणमिति । एकद्वित्रयादिगुणतो
यथा प्रकोपः स्यात् तथैकद्वित्रयादिगुणद्रव्यैस्तथैवप्रभावाः कर्माधिधानानां प्रशमः
स्यादिति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वेत्यादि । काङ्कायनस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा धामार्गवो वडिशो
महषिरुवाच—एवमित्यादि । भगवान् भवान् यथा वातप्रशमनान्युवाच, एतदेवम्
ईदृशमेव भवति । यत एतान्येव वातप्रकोपस्य प्रशमनानि भवन्ति ।
यथा हीत्यादि । यथा खल्वेनं वायुं रुक्षादिगुणमसहात सूक्ष्ममनवस्थितं
चलं रुक्षादीनि प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति । यथा च तद्गुणविपरीतानि

रिति प्रभावाद्द्रोषादिकारकैर्धातुनजागरणादिभिः, प्रभावाभिधानञ्च कर्मणा निगुणत्वात् ;
अन्वयस्यमात्रैरिति न स्फुटप्रयुक्तैः ॥ ३१४ ॥

चङ्गपाणिः—शरीराणामिति शरीरावयवानां, शुषिरकराणि रन्ध्रकराणि, भाजवमिति

यन्ति प्रशमयन्ति वा । तथानुव्याख्यास्यामः ;—वात-
प्रकोपणानि खलु रुक्षलघुशीतदारुणस्वरविशदशुषिरकराणि
शरीराणाम् । तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्य-
मानः प्रकोपमापद्यते । वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरुदण-
श्लक्ष्णामृदुपिच्छलघनकराणि शरीराणाम् । तथाविधेषु
शरीरेषु वायुरासज्जमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ६ ॥

तत् श्रुत्वा वडिश्वचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच
वायोर्योविदो राजर्षिः, एवमेतत् सर्वमनपवादं यथा भगवानाह ।

प्रशमनानि प्रशमयन्ति तथानुव्याख्यास्यामः । तद्व्यथा—वातप्रकोपणानि
खलु रुक्षादीनि द्रव्याणि रुक्षादिशुषिरान्तकराणि शरीराणां भवन्ति ।
तथाविधेषु शरीरेषु रुक्षादीन्यामेवमानानां जनानां रुक्षादिगुणवत्सु शरीरेषु
शुषिरान्वितेषु वायुराश्रयं गत्वावकाशं प्राप्याप्याय्यमानो विवद्रेमानश्चल-
स्वभावः सव्यत्रातिशयेन चलति । शरीरेष्वकाशलाभात् सुतरां प्रकोपम्
आपद्यते अन्युच्यते । वातप्रशमनानि पुनरिति । रुक्षादिगुणविपरीतानि खलु
स्निग्धगुरुदण्णादीनि घनकराणि मेवमानानां जनानां रुक्षादिभिः शुषिरमापन्नेषु
शरीरेषु स्निग्धादिभिर्वनीभूतेषु शुषिरग्रहितेषु वायुरवकाशमलब्ध्वा खल्व्वासज्ज-
मानः स्थिरो भवंश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते । इति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत् श्रुत्वादि । एवमुक्तं धामार्गववडिश्वचनं तत्र स्थितै-
र्ऋषिगणैरवितथं बुद्धानुमतं तच्छ्रुत्वा वायुर्योविदो राजर्षिरुवाच—भगवान्
भवान् यथाह एतत् सर्वमनपवादमपवादवचनहीनमेवमेव भवति । एवमेव
प्रकोपणानि प्रकोपयन्ति । एवमेव च प्रशमनानि वातं प्रशमयन्तीति ।

समानगुणस्थानम्, आप्याय्यमानश्चाप्यमानः, दारुणविपरीतो मृदुः शुषिरविपरीतो घनः, आसज्य-
मानोऽनवतिष्ठमानः क्षीयमाणावायव इति यावत् ; एतेनैतदुक्तं भवति,—यद्यपि वायुना वात-
कारणानां वातप्रशमनानां वा तथा सम्बन्धो नास्ति, तथापि शरीरसम्बद्धैस्त्वैर्वातस्य शरीरधारिणः
सम्बन्धो भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगात् बुद्धिर्विपरीतगुणयोगाच्च हास उपपन्न
एवेति ॥ ५१६ ॥

यानि तु स्वलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि वहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति । तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः सार्धयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः ॥ ७ ॥

वायुस्तन्त्र-यन्त्र-धरः प्राणोदान-समानव्यानापानात्मा प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च मनसः ।

यानि त्वित्यादि—पञ्चमप्रश्नोन्धापनम् । कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-चरस्य वायोः शरीरेषु चरतां यानि कर्माणि शरीरेभ्यो वहिर्लोकं चरतश्च वायोर्यानि कर्माणि भवन्ति पृष्ठानि, वायवे नमस्कृत्य तेषां कर्मणाम् असंख्येयत्वेन कात्स्न्येन अक्षयत्वादवयवान् कतिचित् यानाप्तोपदिष्टांस्तान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः प्रमाणैः सार्धयित्वा यथाशक्ति प्रवक्ष्यामो व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—वायुस्तन्त्रत्यादि । तन्त्रं शारीरधातूनां यस्य यो नियमस्तस्य धारणकृद्वायुः । यन्त्रधरश्च यन्त्रमस्य शरीरस्य धातूनां यथा यत्र यस्य चलनस्थानभ्रमणादिव्यापारो येन भवति तद् यन्त्रं तस्य धारणकृत् प्राणादिपञ्चरूपः । तत्र चोक्तम्—“स्थानं प्राणस्य मूर्द्धारः कण्ठजिह्वास्य-नासिकम् । प्थेवनं श्वभ्रुहार-श्वासकासादिकम्पृष्ठम् ॥ १ । वृषणा वस्तिमेदुश्च श्रोण्यरुवङ्क्षणं गुदम् । अपानस्थानमेतत् तृ शुक्रमूत्रशकृत्क्रियः । २ । समानोऽग्निप्रसमीपस्थः कोष्ठे चरति सच्चतः । भुक्तं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति । ३ । उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च । वाक्पृष्ठत्तिश्च यत्रोजो-बलवर्णाग्निकर्मकृत् । ४ । देहं व्याप्नोति सर्व्वेन्दु व्यानः सर्व्वगति-वृणाम् । गतिप्रसारणाक्षेप-निषेधादिक्रियः सदा । ५ ।” इति । उच्चावचानां प्रवर्तक इति । उरुचैश्च नीचैश्च चेष्टानां सर्वासां प्रवर्तकः प्रेरकः । मनसो

चक्रपाणिः—शरीराशरीरचरस्येति वातस्वरूपकथनं, तेन, शरीरेषु चरत इति वहिः शरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति ; अत्रावयवानिति वचनं, कात्स्न्यमभिधामप्रशक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति दृष्टव्यमिति ; सार्धयित्वा प्रतिपाद्य, तन्त्रं शरीरं, यदुक्तं—“तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽस्मिं प्रवि-बद्धताम्” तत्रैव यन्त्रम्, यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः । प्राणाद्यात्मा प्राणादित्त्वरूपः, चेष्टा-विशेषणम्—उरुचावचानां विविधानाम् इत्यर्थः, किंवा शुभशुभानामित्यर्थः ; नियन्तापुनोचितो

सर्वेन्द्रियाणामुद्द्योतकः • सर्वेन्द्रियार्थानामतिबोद्धा सर्व-
 शरीरधातुव्यूहकरः सन्धानकरः शरीरस्य प्रवर्तको वा † ।
 अतः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं हर्षोत्साहयो-
 र्योनिः समीरणोऽग्नेर्दोषसंशोषणः क्षेप्ता वहिमलानां
 नियन्ता प्रणेता च । मनो यस्मिन् प्रवर्ततेऽथ न प्रवर्तते तत्र नियमकृद्वायुः ।
 मनो यत्र गच्छति न वा गच्छति तत्र प्रणेता नायको वायुः । सर्वेन्द्रियाणां
 दशानां श्रोत्रादीनामुद्द्योतकः प्रकाशकः । सर्वेषामिन्द्रियार्थानां शरीरगतानां
 शब्दादीनामतिबोद्धा । सर्वेषां शरीरधातूनां व्यूहं सङ्घातं करोति ; रचना-
 कृदिति । शरीरस्य सन्धानकरः शरीरावयवसंयोजनकृत् । प्रवर्तको वा
 शरीरस्येवेति । शरीरावयवानां स्वस्वक्रियायां प्रवर्तकः प्रेरकः । अतः
 शरीरगतयोः शब्दस्पर्शयोः प्रकृतिर्वायुरेव न वाकाशः । शब्दानां मूल-
 प्रकृतिस्त्वेऽप्याकाशस्य शब्दाभिव्यक्तिन वाकाशाद्भवति, न वाकाशीयशब्दो
 हेतुन्तरेणाभिव्यज्यते ; आकाशानुप्रवेशेन वायौ यः शब्दः स च तदनुप्रवेशेन
 च तेजःप्रभृतिषु यः शब्दः स स च पाञ्चभातिके शरीरधातो सर्वे एकीभूय
 स्थूलशब्दा जातः, स एव वाय्वभिहननेनाभिव्यज्यते, इति शब्दप्रकृति-
 वायुन तु वायुरेव न तन्नयति नियमः । तथा स्पर्शस्य प्रकृतिर्वायुः । वायोरनु-
 प्रवेशानु तेजोऽनुवृथिवीपृष्णशीतखरस्पर्शाः स्पर्शविशेषा अपि स्पर्शस्य मूल-
 प्रकृतिर्वायुः । अतः श्रोत्रस्पर्शनयोरिन्द्रिययोर्मूलं कारणम् । यद्यपि चाकाश-
 बहुलपाञ्चभातिकं श्रात्रं तथापि चाकाशवद्वायुरापि तदाकाशात् न्यूनः श्रात्रे
 तेजःप्रभृतिभ्याऽधिकः क्रियाहेतुत्वात् । अन्यथा श्रात्रं शब्दग्रहणक्रियाया
 अनुपपत्तिः । हर्षोत्साहयोर्योनिः । हर्ष आहादः, उत्साहः कार्य्येषु मनस
 उद्योगः ; तयोर्योनिरभिव्यक्तिकारणम् । समीरणोऽग्नेः जाडराग्नः सन्धुक्षण-
 विषये प्रवर्तमानस्य मनसः ; प्रणेता च मनस एवेत्सितेऽर्थे उद्द्योतकः किंवा, उद्योगकारक-
 इति वा पाठः, सोऽप्यभिन्नार्थः । अभिबोद्धेवाभिबोद्धा सर्वेन्द्रियग्रहाहकत्वेन, तच्छास्य वायुमयेन
 स्पर्शान्निवृत्त्येण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वोऽध्यायप्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्यूह-
 करः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् ; प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणस्य च वायोर्नित्यमाकाशात्तु-
 प्रवेशात्, उक्तं हि सादीन्यभिधाय—“तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे” इति ; पुनरुक्तं
 सादीन्यभिधाय विष्टं ह्यपरं परेण इति । अत्रणमूलत्वं वायोः कर्णशक्नुकीरचनाधिकोपे

स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता कर्त्ता गर्भाकृतीनाम् । आयुषो-
ऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥ ८ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति
बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । मनो व्याहर्षयति सर्व्वेन्द्रिया-
ण्युपहन्ति । विहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं
धारयति । भयशोकमोहदैन्यानिप्रलापान् जनयति प्राणां-
श्चोपरुणद्धि ॥ ९ ॥

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति ।

प्रेरकः । दोषसंशोषणः शरीरक्लेददृष्टौ दोषे संशोषकरः । क्षेप्ता वहि-
मेलानां मूत्रपुरीषादीनां क्षेप्ता वद्विष्करणकर्त्ता । स्थूलाणुस्रोतसां स्थूलानां
मूक्ष्माणाश्च स्रोतसां भेत्ता गलनामिकादिषु च्छिद्राणां निर्माणकर्त्ता ।
कर्त्ता गर्भाकृतीनां देहावयवानां निर्माणकर्त्ता । आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतः
शरीरवायुगमनेनायुषोऽनुवृत्तिरनुमीयते । इत्येवंभूतो भवत्यकुपितो वायुः
शरीरचरः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुपितस्य शरीरस्य कर्म्माण्याह—कुपितस्तु खल्वित्यादि ।
तुल्यध्वेन शरीरचरो वायुरनुवर्त्तते । खलु वाक्यालङ्कारे । शरीरचरो वायुः
कुपितः सन नानाविधैर्वैरादिभिव्याधिभिः शरीरमुपतपति । ततो बलवर्ण-
सुखायुषामुपघाताय भवति । मनो व्याहर्षयति ग्लायति । सर्व्वेन्द्रियाणि
दग्नेन्द्रियाणि उपहन्ति । गर्भान् विहन्ति । गर्भान् विकृतिमङ्गवैगुण्यमापादयति
प्रापयति । गर्भान्तिकालं प्रसवकालमतीत्य धारयति । भयादीन् जनयति ।
प्राणांश्चोपरुणद्धि मारयति । इति कुपिताकुपितस्य शरीरचरस्य वायोः कर्म्माणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरेभ्यो वहिलोके चरतोऽकुपितस्य वायोः कर्म्माणि
व्याख्यायन्ते । तद्यथा—प्रकृतिभूतस्येत्यादि । प्रकृतिभूतस्याकुपितस्यास्य
वायोलोके चरतः समस्तकन्धस्य तस्याश्रित्ये दर्शितस्य प्रवहावहोद्गहसंबह-
व्याश्रित्यभिव्यक्तान्, मूलं प्रधानकारणम् ; उरसाहः कार्य्यैर्पूद् योगो मनसः, योनिरभिव्यक्तिकारणं,
दोषसंशोषणः शरीरक्लेदसंशोषणः, भेत्ता कर्त्ता,—एतच्च शरीरोपतिकाले भूतवायुः स्वरूप-
वचनः, उपघातावेति श्लेदः, गर्भानिति विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयतीत्यनेन च सम्बध्यते ।

तद्व्यथा—धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनम् आदित्यचन्द्र-
नक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिश्च मेघानाम्
अपाञ्च विसर्गः प्रवर्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाम्चाभिनिव्वर्तन-
मुद्भेदनञ्चौद्भिदानाम् ऋतूनां प्रविभागः विभागो धातूनां
धातुमानसंस्थानव्यक्तिः बीजाभिसंस्कारः शस्याभिवर्द्धनम्
अविक्लेदोपशोषणमवैकारिकविकाराश्च इति ॥ १० ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि
भवन्ति । तद्व्यथा—उत्पीडनं सागराणामुद्भत्तं सरसां

विवहपरिवहपरावहा इति सप्ततमनः कर्माणीमानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।
तद्व्यथेत्यादि । तेषां सप्तानां कर्माणि साधारणत्वेनाह—धरणीधारण
मित्यादि । धरणीधारणं भूगोलधारणम् । ज्वलनस्याग्नेर्ज्वलनम् । आदित्या-
दीनां ग्रहगणानां धारावाहिगतिविधानमित्यावहस्य कर्माणि । सृष्टिश्च
मेघानाम् । अपां विसर्गः । स्रोतसां प्रवर्तनम् । पुष्पफलानामभिनिव्वर्तनम् ।
औद्भिदानामुद्भेदनमित्युद्भेदस्य कर्माणि । ऋतूनां प्रविभागो धातूनां विभागो
धातूनां मानसंस्थानव्यक्तिश्चेति प्रवहस्य कर्माणि । बीजानामभिसंस्कारो
गुणाधानं शस्याभिवर्द्धनं विक्लेदहीनानामुपशोषणम् । अवैकारिकविकाराश्च
संवहस्य कर्माणि । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि यानि व्यासोक्तानि मात्रा-
शिक्षीये दर्शितानि ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रकुपितस्य लोके चरतोऽस्य सप्तस्कन्धस्य प्रवहाद्यात्मकस्य
कर्माणीमानि भवन्ति—तद्व्यथा. उत्पीडनमित्यादि । लोके चरतो वायोः
प्रकोपकारणमुक्तं व्यासेन—“विष्णोनिश्वासतो वातो यदा वेगसमीरितः ।
सहस्रोदीप्यते तात जगत् प्रव्यथते तदा ॥” इति । एवं प्रकुपितस्य सप्तस्कन्धस्य
बहिष्करस्य वायोः कर्म । सागराणामुत्पीडनमुत्प्लावनम् । सरसामुद्भत्तैनमधिक-

आदित्यादीनां सन्तानेनाविक्लेदेन गतिविधानं सन्तानगतिविधानं, स्रोतसामिति नदीनां,
प्रविभागो विभागलक्षणं, धातूनामिति पृथिव्यादीनां, धातवः कार्थद्रव्याणि प्रस्तरादीनि, मानं
परिमाणं संस्थानमाकृतिसप्तयोर्व्यक्तिभिस्यक्तिः कारणमिति वायव्यं ; बीजस्य शाल्याद्यैः, अभि-
तंस्कारोऽहुरजननस्यक्तिः, अविक्लेदः पाककाकादुर्घागविक्लिन्नत्वम्, उपशोषणञ्च पाकेन वधा-

प्रतिसरणमापगानाम् आकम्पनञ्च भूमेराधमनमम्बुदानां
शिखरिशिखरावमथनमुन्मथनमनोकहानां नीहारनिर्हाद-
पांशुसिकतामत्स्यभेकोरगद्धाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापा-
दनञ्च षण्णामृतूनां शस्यानामसङ्घातो भूतानाञ्चोप-
सर्गो भावानाञ्चाभावकरणम् । चतुर्युगान्तकराणां मेघ-
सूर्यानलानां * विसर्गः ॥ ११ ॥

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भावाभावकरः
सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्व-
जलवर्द्धनाद्दुर्ध्वं प्रवर्तनम् । प्रतिसरणमापगानां नदीनां विपरीतस्रोतोगमनम् ।
भूमेराकम्पन कम्पः । अम्बुदानां मेघानामाधमनमतिशब्दजननम् । शिखरि-
शिखरावमथनं पर्वतानां शृङ्गभङ्गनम् । उन्मथनमनोकहानां वृक्षाणां भङ्गनम् ।
नीहारादीनां विसर्गः । निर्हादो ध्वनिः । क्षारो भस्मादिः । रुधिरं रक्तम् ।
अग्निं क्षुद्रप्रस्तरम् । अशनिवज्रः । एषां विसर्ग आकाशादृषणम् । व्यापादनञ्च
षण्णामृतूनां व्यापज्जननप्रतियोगायोगमिध्यायोगलक्षणकरणम् । शस्यानाम्
असङ्घातोऽर्षुष्टिकरणम् । भूतानाञ्चोपसर्गः राक्षसादीनामुपद्रवः । भावानां चाभाव-
करणं वस्तूनामभावकरणम् । चतुर्युगान्तकराणां मेघादीनां विसर्गः प्ररणम् ॥११॥

गङ्गाधरः—कस्मादेवं करानि कुपितो वहिश्चरो वायुरिति ? अत आह—
स हीत्यादि । हि यस्मात् स भगवान् वायुः प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां सुखा-
दीनामाधमामेव विकलेदोपशोषणं, शस्यानामेवावैकारिकविकारेण सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृति-
रूपकारणत्वं ब्रूते । शिखरी पर्वतः, अनोकहो वृक्षः, ऊर्ध्वं वर्तनमुन्नमनं, प्रतिसरणं प्रतीपगमनम् ;
विसर्जनं विसर्गः, स च पृथङ्नीहारादिभि सम्बध्यते ; नीहारः शिखिरसमूहः, निर्हादो मेघं विना
गजिर्जतम्, अगनिर्वज्रभेदोऽग्निः, अमङ्घानोऽनुत्पादोऽनुपचयो वा, उपसर्गो मारकादिप्रादुर्भावः,
मेघसूर्यत्वादी विसर्गं सृष्टि, वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन तस्य भूतरूपचतुर्युगान्त-
करानिककरणकिक्रमं भविष्यत् ; एवं यद्व्यदप्यनुपपद्यमानं वायोक्तदपि देवतारूपत्वेनैव
समाधेयम् ॥ *—११ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सामान्येन पुनः कुपिताऽकुपितश्च वायोः स्वरूपमुच्यते—स हि
मग्न्यामित्यादि । प्रभवः कारणम्, अव्ययोऽव्ययः, भूतानामित्युत्तरेण सम्बध्यते, सूर्युर्वमादि-

* मेघसूर्यानलानिकानामिति पाठश्चक्रपाणिसम्मतः ।

कर्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां विधाता भावाना-
मणुविभुर्विष्णुश्च क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥१२॥

तत् श्रुत्वा वायोर्योविदवचो मारीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत्
किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्-
विद्यायाम् ? भिषग्विद्यां वा विकृत्य कथा प्रवर्त्तते ? १३ ॥

वायुर्योविद उवाच । भिषक् पवनमतिबलमतिरुषमति-
शीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपित-
मतिप्रयतः कथमग्रे ऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्यय-
भयादिति ? वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोऽन्याय बलवर्ण-
वृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय
चेति ॥ १४ ॥

सुखयोश्च भावाभावकरः । विधाता मृत्युयमो नियन्ता प्रजापतिरदिति विश्व-
कर्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां नियमानां विधाता । भावानामणु-
विभुर्विष्णुर्लोकानां क्रान्ता सर्व्वलोकक्रमणकर्त्ता । वायुरेव भगवान्
इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तदित्यादि । इति पञ्चमप्रश्नोत्तरं वायुर्योविदराजर्विचः ।
तत् श्रुत्वा मारीचिरुवाच यद्यप्येवमित्यादि । यद्यपि वहिश्चरस्य कुपिताकुपितस्य
वायुरेवंविधमेतत् कर्म तथापि अस्यायस्य वहिश्चरस्य वायोः कुपिताकुपितस्य
भिषग्विद्यायामायुर्व्वेदवचने उक्तो विज्ञाने वा किं सामर्थ्यमस्ति, भिषग-
विद्याश्चाधिकृत्यास्य वायोः कथा किं प्रवर्त्तते इति ? तत्र वायुर्योविद
उवाच—भिषग्विद्यायामस्य वहिश्चरस्य वायोर्वचनेन चेत् पवनमतिबल-
मित्यादिकरूपेण नानुनिशम्येत् तदा भिषक् प्रकुपितं तथाविधं पवनं प्रागेव
त्ययभयादभिरक्षितुं कथं सहसाभिधास्यति ? तस्मात् भिषग्विद्यायामस्य वहि-

भेदाङ्गाने शेषाः, सर्व्वतन्त्राणां सर्व्वकर्माणां, तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—
“विकृत्याणां” कर्मणामित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

मारीचिरुवाच, अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमुष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णं शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि इन्द्रादीनि इति ॥ १५ ॥

अस्य वायोर्वचनं विज्ञानञ्च समयोजनं भवति । तथा वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्यादिनिमित्तायेति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—मारीचिरुवाचेति । तद्वायुर्योविदवचनं श्रुत्वा मारीचिरुवाच । यदुवाच तदाह—अग्निरेवेत्यादि । न केवलं वायुः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । यथा वायुस्तथाग्निस्तेजोभूतं पित्तान्तर्गतं ज्ञाभूतबहुलपञ्चभूतविकार-समुदायात्मकं हि पित्तं पञ्चात्मकं तदन्तर्गतोऽग्निः पञ्चसु पित्तेषु वर्तमानः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । न तु तदन्तर्गतानि वाय्वादीनि । वाय्वादीनि वा इत्येवशब्देन व्यावर्त्तयते । पित्तेनेत्युक्त्या धातन्तरस्थानामुष्मणां व्यावृत्तिः कृता । कानि शुभानि कानि चाशुभानि करोतीति, अत आह—तद्यथेत्यादि । यथाहं पत्तयपत्तयादिकं करोति । अकुपितो वह्निः पित्तान्तःस्थः पक्तिं दर्शनमुष्मणो मात्रां देहादेः प्रकृतिवर्णं शौर्यं हर्षमेवमादीनि शुभानि करोति । कुपितस्तु पित्तान्तःस्थो वह्निरपक्तिमन्नानामदर्शनमुष्मणोऽप्यात्रत्वं देहादेर्विकृतिवर्णं भयं क्रोधं मोहमेवमादीनि त्वशुभानि कर्माणि करोति । इति । सुश्रुते चैकविंशतितमोऽध्यायेऽभिहितम्—“अत्र जिज्ञास्यम्—किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति ? अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते । आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निरुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरित्यादि । क्षीणे ह्यग्निगुणे तन्समानगुणद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्चाहृहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नं पचति

वक्ष्यामिः—नश्चुम्बेत्यादि सुगमम् । वृष्वस्वित्त्वं तेजस्वित्त्वम् । पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्वालादियुक्तवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य वहेः सत्रात्रं दर्शयति, न तु पित्तावभेदं, पित्तेनानिमान्वास्य ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिणोऽग्निवर्द्धनत्वेनोक्तत्वात् । पक्वामपक्तिमित्येविकृतिविकृतिभेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म, दर्शनादर्शने तेजसात्स्यालोचकस्य, उष्मणो मात्रामात्रत्वं वर्णभेदे च त्वग्तस्य आजकस्य, भयशीर्षादीनो हृदयस्थस्य साधकस्य ;

तत् श्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप उवाच, सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तद्यथा—दाहं शैथिल्यमुपचयं काश्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादीनि इति ॥ १६ ॥

विवेचयति च रसदोषमृत्रपुरीषाणि । तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकम्मणाऽनुग्रहं करोति । तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । यत् तु यकृत्प्रीहोः पित्तं तस्मिन् रज्जकोऽग्निरिति संज्ञा । स रसस्य रागकृदुक्तः । यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति संज्ञा । सोऽभिप्रायितमनोरथसाधनकृदुक्तः । यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा । स रूपग्रहणेऽधिकृतः । यत् तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा । सोऽभ्यङ्गपरिष्कारवगाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ताच्छायानाञ्च प्रकाशक इति ॥ इह च पत्तयर्पाक्तभ्यां पाचको जाठराग्निरुक्तः । दर्शनादर्शनाभ्यामालोचकोऽग्निः । उष्मणो मात्रामात्रताभ्यां भ्राजकोऽग्निः । प्रकृतिविकृतिवर्णाभ्यां रज्जकोऽग्निः । शौर्यादिभिस्तु साधकोऽग्निरुक्तः । अपराणि द्वन्द्वादीनि मुखदुःखादीनि ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अर्थतन्मारीचिवचः श्रुत्वा काश्यप उवाच—सोम एवेत्यादि । शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः सोम एव धातुगणो नाम भूतं कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति, न तु वायुर्वाग्निर्वा । सोमबहुलपञ्चभूतात्मकस्तु श्लेष्मा । तत्रस्थः सोमोऽध्यातुः, न तन्नयोऽध्यातुः । कानि शुभानि कानि चाशुभानि करोतीति ? अत आह—तद्यथेत्यादि । अकुपितश्लेष्मान्तर्गतसोमो धातुः शरीरदाह्यमुपचयमुत्साहं वृषतां ज्ञानं बुद्धिमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वादिषु शुभानि करोति । धैर्यं सुखादीनीत्यादिना गृह्यते । कुपितश्लेष्मान्तर्गतस्तु सोमो धातुः शरीरस्य शैथिल्यं काश्यमालस्यं क्लीवतामज्ञानं मोहञ्चेत्येवमादिषु द्वन्द्वादिषु अशुभानि अशैर्येदुःखादीनि च करोतीत्यादिशब्देनोक्तम् । सुश्रुते चोक्तम्—“श्लेष्मा तु पञ्चधा, वलेदकोऽवलम्बको

रज्जकस्व तु बहिरस्फुटकार्थोऽर्शनाद्दाहरणं न कृतम् ; सोमो जलदेवता, यदि वा, अग्निः ॥ १५१६ ॥

तत् श्रुत्वा काश्यपवचो भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच,
 सर्व्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात् । सर्व्व
 एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं
 बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति । सम्यगिवा-
 चरिता धर्म्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च
 रोधकस्तर्पकः श्लेषकश्चेति । तत्रामाशयस्थः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्-
 प्रत्यनीकत्वादद् गतितान् तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य । स चतुर्व्विधाहारस्याधारः ।
 तेन च तत्रादकगुणैराहारः प्राक्निनो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ।
 माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात् तथैव च । आमाशयं सम्भवति श्लेष्मा
 मधुरशीतलः ॥ स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शोषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य
 चोदककम्पणानुग्रहं करोति । उरःस्थस्तु त्रिकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरस-
 सहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्य-
 त्वात् सम्यग्रसङ्गाने वसन्ते । शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्म-
 वीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सच्चसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वं
 सन्ध्यनुग्रहं करोतीति ।” एषां कोपाकोपाभ्यां दाह्यादीनि भवन्तीति ॥१६॥

गङ्गाधरः—तन् श्रुत्वेत्यादि । काश्यपस्य तद्वचः श्रुत्वा भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय
 उवाच । यदुवाच तदाह—सर्व्व एवेत्यादि । भगवन्तो भवन्तो महर्षयः सर्व्व
 एव वातादेःकैकस्य यदाहुस्तन् सम्यगाहुः । अन्यत्रैकान्तवचनात् । प्राणिनां
 शुभाशुभयोः कारणस्यैकान्तवचनादव्यभिचारिवचनादन्यत्र । वातादेःकैकस्य
 कुपिताकुपितस्य निखिलशुभाशुभयोः कारणत्वाभावात् । सम्यगाहुरित्यनेन
 वातादेःकैकस्य यथा यथा यद् यत् कुशादिभिरुक्तं तत् सर्व्वमनुमत्य निखिल-
 शुभाशुभयोः कारणत्वाभावाद् व्यभिचारश्चाह स्मान्यत्रैकान्तवचनादित्यनेनेति ।
 तदि किमेकान्तवचनमिति ? अत आह—सर्व्व एव खल्वित्यादि । सर्व्व
 खलु समस्ता एव वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूता अकुपिता अठ्यापन्नेन्द्रियं बल-
 वणसुखोपपन्नं महतायुषा चोपपादयन्ति पुरुषम् । सम्यगिवेत्यादि दृष्टान्तः ।
 यथा धर्म्मार्थकामाः सम्यगाचरिता महता निःश्रेयसेन श्रुभेन पुरुषमिह लोके

चक्रपाणिः—एकान्तिकवचनादित्यवधारणादित्यर्थः । निःश्रेयसेन सुखेन, ज्ञतवकल्पः इति
 श्रीतोष्णवर्षकक्षणाऋतुमसिने जतुना, उपघातकाल इति दोषोच्छेदे काले ॥ १७१८ ॥

लोके, विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ।
 ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले ।
 इत्येतदृषयः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य
 भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

चापुष्यिंश्च लोके उपपादयन्ति । विकृतास्त्रित्यादि । विकृतास्तु खलु कुपिता
 वातपित्तश्लेष्माण एनं पुरुषं महता विपर्ययेण व्यापन्नेन्द्रियं बलवर्ण-
 सुखानुपपन्नमल्पेनापुषा चोपपादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—ऋतव इत्यादि ।
 विकृतिमापन्नास्त्रय ऋतव उपघातकाले लोकमशुभेन यथोपपादयन्ति तथा ।
 इतीत्यादि । इत्येतन् पुनर्व्वेमुक्तं वचनं सर्व एव कुशादय ऋषयोऽनुमेनिरे ।
 अभिननन्दुश्च तेन वचनेनेति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र वचनं दर्शयति—भवति चात्रेत्यादि । तदात्रेयेत्यादि ।
 ऋषयोऽत्र कुशादयः । यथेन्द्राचनं श्रुत्वा सर्वं देवा अनुमन्यन्तेऽभिननन्दुश्च तथा ।
 नन्वेवमस्तु सर्व्वमनपवादं न चास्ति खल्वान्त्रेयवचनेऽप्यैकान्तिकत्वं, यत्
 एतदुक्तं सुश्रुतेन—“वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवे हेतवः । तैरेवाव्यापन्नै-
 रधोमध्योद्धसन्नित्प्रैः शरीरमिदं धार्य्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्त्रिभुभिः,
 अतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव
 शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र ।
 “नसं देहः कदादास्ति न पित्तान्न च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं
 देह एतैस्तु धार्य्यते ॥” इति । एवं “शोणितस्य स्थानं यकृतप्रीहानौ, तच्च
 प्रागभिहितम् । तत्रस्थमेव शोषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति । भवति
 चात्र । अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वणतः । शोणितं गुरु विसं स्यात्
 विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥” इति । एवं “पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्ध-
 गुरुभिश्चाहारैर्दिवा स्वप्नक्रोशानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यक्षनादिभिरसृक्
 प्रकोपमापद्यते”—इति चेत्, सत्यं “शोणितचतुर्थैः” इति वचनेन “त्रिस्थूणमिति”
 वचनेन च शोणितस्य वातपित्तश्लेष्मपरतन्त्रत्वं ख्यापितम् । न तु त इव
 स्वतन्त्राः स्वतन्त्र स्वकोपनैः कुपितमकुपितञ्च प्रकोपणविपर्य्ययैः किञ्चिदशुभं

तत्र श्लोकौ ।

गुणाः षड्विधो हेतुविविधं कर्म तत् पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सव्व संप्रकाशितम् ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वात-

कलाकलीयो द्वादशाध्यायः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कम् ।

शुभं वा कर्तुमलं भवति । भवतु । न च भवति रसमांसादिधातुरिवासञ्चिता-
प्रसारि चाप्रकोपि चानिर्हाय्यं प्रकोपकालवज्जर्मित्यभिप्रायेण तत्रैवोवाच
मुश्रुतः—“यस्मादृक्तं विना दोषेन कदाचित् प्रकुप्यति । तस्मात् तस्य यथा-
दोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे ॥” इति । भगवतः पुनर्वसोरात्रयस्य वचन-
मैकान्तिकमेवातिशयग्राह्यमिति ख्यापनाथंमृपिगणानुमतत्वमुपदर्शयितुं श्लोक
उक्तः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थामुपसंहर्तुमाह—तत्र श्लोकौ इति । गुणाः षडिति
वातगुणाः कुशोक्ताः । विविधो हेतुरिति वातप्रकोपणहेतुः । कुमारशरो-
भरद्वाजप्रोक्तः प्रथमहेतुः काङ्कायनप्रोक्तः बृहिशप्रोक्तश्च । वायाविविधं चतुर्विधं
कर्म कुपिताकुपितशरीरचरबृहिश्वरस्य । कुपितस्य शरीरचरस्य कर्म विविधम् ।
अकुपितशरीरचरस्य कर्म विविधम् । कुपितस्य बृहिश्वरस्य कर्म विविधं ।
अकुपितस्य बृहिश्वरस्य कर्म विविधमिति चतुर्विधं कर्म । शेषं सुगमम् ॥१९॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नि्यादि । इति निर्देशचतुष्कः ।
विस्तरवचनं निर्देशः । निर्देशानां चतुर्भिर्निष्पन्न एक इति निर्देशचतुष्कः ।
इति निर्देशचतुष्कव्याख्या ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ मूत्रस्थानीय-
वातकलाकलीयद्वादशाध्यायजल्पकाख्या द्वादशी शारवा ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे गुणाः षडिति रुभादयः, द्विविधो हेतुरिति वातप्रकोपहेतुर्वातप्रथमहेतुः,
विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव वायोः कर्म यत् कुपिताकुपिताऽशरीरशरीरचरभेदेन भवति,
तद्वृत्तमिति योजनीयं, न हि चतुर्विधम्यतिरंकेण वायोः पृथग्विधं कर्मोक्तम् ॥ १९ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

निर्देशचतुष्कः समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह स्माह
भगवानात्र यः ॥ १ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्ब्रह्मम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ ब्रह्मेशः स्वसंशयम् ॥

गङ्गाधरः—अर्थपां कुपिताकुपितानां शरीरचराणां वातपित्तदलेध्मणां स्वस्थेषु पुरुषेषु धातुसाम्यस्थापनस्यानुगेषु त्रिपमधातुसाम्यहरणस्य चोपायानां प्रधानतमानां संशोधनानां नियतापेक्षणीयस्नेहस्वेदयोः पौर्वापर्यनियमान् प्राक् स्वेदाद् वातादिनिर्देशाच्चानन्तरं स्नेहाध्यायमारभते—अथात इत्यादि । स्नेहोऽधिकरणयोगायोगादिज्ञानत्रिपयतयाऽधीयते यत्र स स्नेहाध्यायः । सर्व-मन्यत् पूर्ववद्ग्राख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रश्नाः स्नेहविषये उत्थाप्यन्ते—सांख्यैरित्यादि । संख्या सम्यगनुस्तुतत्त्वज्ञानं तेनाचरन्तीति साङ्ख्याः । तैः सङ्घातसंख्येयैः । सङ्घातं सम्यग्ज्ञानं सङ्घर्षं सम्यग्ज्ञेयमात्मादितत्त्वं यस्तेस्तथा विज्ञात-चिन्तयैः ।

सङ्कपाणिः—निर्देशवातकलाकलीये वातादयोऽभिहिताः, तेषां भेषजं यथा कल्पनीयं, तदुप-देष्टुं कल्पनाचतुकोऽभिधीयते । भेषजानां कल्पना भेषजकल्पना, सा च कल्पना आश्रयद्रव्याभि-धानं विना न पार्यते कल्पयितुम्, अतः स्नेहादिद्रव्यगोचरा स्नेह-स्वेद-वमन-विरचनकल्पनेहाभि-धीयते, वस्तिकल्पना तु बहुवक्तव्यत्वात्नोक्ता । अत्रापि वमनादिद्रव्यसौ स्नेहस्यैव प्रथमं विधीय-मानतया तथा दोषप्रधानस्य वातस्य प्रधानभेषजत्वाच्च तत्प्रतिपादक एव स्नेहाध्यायोऽभिधीयते । स्नेहस्य प्रतिपादकोऽध्यायः स्नेहाध्यायः ॥ १ ॥

सङ्कपाणिः—संख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्याः, संख्यातं ज्ञातं संख्येयं ज्ञेयं यैस्ते तथा ; यदि वा, संख्यातसंख्येयमिति पाठः, तदा पुनर्ब्रह्मसुविशेषणमेतत्, अर्थस्तु समानः ; सांख्यैः सहावस्थानदर्शनमात्रेयस्य कर्तव्यपञ्चानुगुणमनःसमाधानोपदर्शनार्थम् । संशयमिति संशयेन विषयिणा विषयं लक्ष्यति, तेन संशयविषयमित्यर्थः ।

किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
 कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥
 कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
 कश्च केभ्यां हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥
 स्नेह्याः के के च न स्नेह्याः स्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
 किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णं किञ्च हिताहितम् ॥
 के मृदुक् रकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
 अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥
 विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ।
 स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥२॥
 अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्व्वसुः ।
 स्नेहानां द्विविधा सौम्य ! योनिः स्थावरजङ्गमा ॥३॥

स्वसंशयविषयानाह—किंयोनय इत्यादि । स्नेहाः किंयोनयः का योनि-
 येषां ते किंयोनय इति । स्नेहविषये स्नेहानां का योनिगत्यादिकान्
 पञ्चविंशतिप्रश्नान् कृत्वाप्रवेश उवाच—हे गुरोऽमितविज्ञान प्रभो स्नेहस्य
 तज्ज्ञानं वेदितुमिच्छामि ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथैवमप्रवेशेन पृष्ठः पुनर्व्वसुस्तन्संशयच्छेत्ता क्रमेण प्रत्युवाच—
 तद् यथा—स्नेहानामित्यादि । किंयोनयः स्नेहा इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ।
 हे सौम्याप्रवेश स्नेहानां योनिर्द्विविधा स्थावरा योनिर्जङ्गमा च योनिः ।

किं योनयः किं वा आश्रयकारणाः कालश्रानुपानम् कालानुपाने, विचारणा
 इत्यान्तरासंयुक्तस्नेहपानं वज्रयिष्या स्नेहोपयोग, कथंमानाः कीदृग्मानाः का चेति मात्रा, प्रकर्षः
 कालप्रकर्षः, स्नेहने स्नेहयुक्तिविधया, के न चेति के न च स्नेह्याः, किं पानात् प्रथमं पूर्वं हिता-
 इहितं, किञ्च पीते तु स्नेहे तथा जीर्णं च स्नेहे हिताहितमिति योज्यम् ; सिद्धयो व्यापत्साधनानि
 भेदज्ञानि । अच्छ इति पृथक्निर्देशात् गोबलीवर्षेभ्यामेव संज्ञामन इति भवति । वृत्तिरिति,
 वृत्तिविचारविधानं, ज्ञानं शास्त्रम् ॥ २।३ ॥

तिलः पियालाभिषुकौ विभीतक-

श्चित्राभयैरगडमभृकसषपाः ।

कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी-

निकोठकान्नोडकरञ्जशिग्रुकाः ॥

स्नेहाश्रयाः * स्थावरसंज्ञितास्तथा

स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः सपञ्चिणाः ।

तेषां दधि नीरघृतामिषं वसा

स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ४ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

बलार्थं स्नेहने चाप्रमैरगडन्तु विरेचने ॥ ५ ॥

तत्र तिलादयः स्थावरसंज्ञिताः स्नेहाश्रया योनयः स्युः । अभिषुक औत्तरा-
पथिकः, चित्रा रक्त एरण्डः गोरक्षकर्कटीबीजं जयपालबीजं वा, अभया
हरीतकी, अरुकः अरुकरः भल्लातकफलम्, निकोठकः क्षुद्र आक्षोडः
आक्षोडः पञ्चतस्थ आक्षोडः । जङ्गमस्नेहयोनिमाह—स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः
पक्षिणश्च स्नेहयोनयः । तेषां दध्यादिकं स्नेहेषुपदिश्यते न तु रोमादिकम् ।
स्थावरजङ्गमयोनिनिर्देशेनैव कति स्नेहा इति द्वितीयप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तम् । तिल-
तैलमिन्यादि भेदाः स्थावरस्नेहाः । दध्यादिभेदा जङ्गमस्नेहाः । इति ॥ ३।४ ॥

गङ्गाधरः—अथ के च स्नेहगुणाः पृथगिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—
सर्वेषामित्यादि । तिलादीनां बीजप्रभवः सर्वः स्थावरः स्नेहस्तैलमुच्यते
लोके । सर्वेषां तैलजातानां तैलसमूहानां मध्ये तिलतैलं प्रशस्तगुणतो
विशिष्यते । तदाह—बलार्थं स्नेहने च यतोऽयं तिलतैलं ततो विशिष्यते

चक्रपाणिः—अभिषुक औत्तरापथिकः, चित्रा गोरक्षकर्कटी तद्बीजमिह, यदि वा, चित्रा
लोहितैरण्डः, अतसी उमा इति क्वाता, अरुकनिकोटाक्षोडा औत्तरापथिकाः, स्नेहाश्रयाः स्नेह-
स्थानानि, एते च आभिषुकततमध्येनोक्ताः, तेन निम्बतैलादयो बोद्धव्याः, आमिषं मांसम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—तैलजातानामिति, जातशब्दः प्रकारवचनः, यथा—“यथाहारजातमग्निवेश”
इत्यादि, अत्र यद्यपि योगात् तिलभवमेव तैलं, तथापि सूत्रेण सर्वेषु एव स्थावरस्नेहास्तैलमित्युच्यन्ते,

* स्नेहाश्रया इति वा पाठः ।

सपिस्तेलं वसा मज्जा सर्व्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥

सर्व्वेषां तैलजातानां मध्ये । ऐरण्डन्तु तैल विरेचनेऽयं तस्मात् तेषां तैल-
जातानां मध्ये विशिष्यते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—स्थावरजङ्गमानां मध्ये पुनर्विशेषमाह—सर्पिरित्यादि । सर्पि-
रादयश्चत्वारः स्नेहाः स्नेहोत्तमा न तु शैषाः स्थावरजङ्गमाः स्नेहोत्तमाः । तत्रापि
विशेषमाह—एभ्यश्चेत्यादि । एभ्य सर्पिरादिभ्यश्च सर्पिरेवोत्तमम् । कस्मात् ?
संस्कारस्यानुवर्त्तनात् । सर्पिर्यथा द्रव्यान्तरैः संस्कारे तद्द्रव्यान्तर-
गुणगुणाधानं संस्कारमावहति, न तथा तैलं वसा मज्जा चेति । तदुक्तम्—
“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चिन् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व्व-
स्नेहोत्तमं मतम् ॥” इति । तथा च सर्पिर्यथा सर्व्वथैव संस्कारकद्रव्यगुणान्
स्वगुणसहितानावहति न स्वगुणपरिभवेण, न तथा तैलादयः । ते हि किञ्चित्-
स्वगुणसहितान् संस्कारकद्रव्यगुणानधिकतयैवावहन्तीत्यवधेयम् । न हि सर्पिषः
स्नेहशैत्यगुणा तद्विरोधिभ्यां संस्कारकद्रव्याचित्रकादीनां रक्षोष्णाभ्यां
गुणाभ्यां संस्कारेणाभिभूयते । तदुक्तम् “स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्य्य-
शैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दापं संस्कारान् तु जयेत् कफम् ॥” इति । त्रिरुद्राना-
यदुक्तं मुश्रुते “निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि” इति । विशिष्यतेऽतिरिच्यते । अग्र-
मित्येव च देन सम्बध्यते ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—सर्व्वस्नेहोत्तमा इत्यत्र सर्व्वशब्देन दधिर्क्षीरादयो गृह्यन्ते, सर्व्वस्नेहोत्तमत्वाच्च
सर्पिरादीनां स्नेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन ; संस्कारो गुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्त्तनमनुविधानं स्वीकरण-
मिति यावत्, एतदुक्तं भवति—यत्—न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरसंस्कृताः संस्कारगुणानावहन्ति
यथा सर्पिरिति, अत एवोक्तं—“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चिन् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः
सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥” अत एव संस्कारकद्रव्य-चित्रकादिगुणानुविधानेऽपि सर्पिर्न
स्वगुणान् स्नेह-शैत्यादीन् जहति, किञ्च, स्वगुणान् तद्गुणांश्च वहति, यतः, अनुषाब्देन
पश्चाद्वाचिना स्वगुणवर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते, अत एवोक्तं—“स्नेहाद् वातं शमयति
पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दापं संस्कारान् तु जयेत् कफम् ॥” न च वाक्यं—
रक्षोष्णचित्रकादिसंस्कारान् रक्षोष्णं सर्पिर्भूतं, ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कर्म तिष्ठतः,
यतः, सर्पिःसम्बद्धचित्रकादयवानुगतं हि रक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति विन्नाशय-
त्वात्प्रति विरोधः, इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं, यद्—गुण-विद्वद्स्यापि तस्यानुपघातेन
धारणम् । संस्कारकचित्रकादिगुणवर्त्तनेऽपि सर्पिषः शैत्यादयः कदाचिदभिभूयते संस्कारक-

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्व्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णाप्रसादनम् ॥

मपि संस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं स्वगुणानुपघातेन यत् तत् संस्कारानु-
वर्त्तनम् । एवमेव तैलादीनामल्पतरत्वेन संस्कारानुवर्त्तनं बोध्यम् । चन्दनी-
शीरादिशीतद्रव्यसंस्कृतन्तु तैलं स्वभावादुष्णमपि शीतं भवति । बाहुल्यात्
तैलञ्च दाहं शमयति । “विरुद्रगुणसमवाये भूयसाल्पमवर्त्तीयते” इति
तैलाष्णस्य संस्कारद्रव्यशैत्येनावर्जितत्वात् तत्तैलेन दाहप्रशमनमिति । ये
तु स्वगुणपरित्यागपूर्वकसंस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं संस्कारानुवर्त्तनं तच्च
सर्वथा तैलेऽपि वर्त्तते, न तु सर्पिषि : यतः “स्नेहाद्वानं शमयति पित्तं
माधुर्यशैत्यतः” इत्युक्तम्, तेन क्वचित् कस्यचिद्गुणस्यानुपघातेनापि संस्कार-
द्रव्यगुणानामावहनमित्याहुः । तन्न । निलतैलगव्यपुगणघृतादिविशेषाणाम्
अविशेषापत्तेः संस्कारेण । एतद्दोषपरिहारार्थमन्ये तु व्याचक्षते—निखिल-
स्वगुणानुपघातेन स्वगुणविरोधिसंस्कारकद्रव्यगुणानामावहनं संस्कारानुवर्त्तनम् ।
तेन क्वचित् शैत्यमाधुर्यादिगुणोपघातेन संस्कारकद्रव्यगुणावहनेऽपि स्नेहनगुणस्य
कुत्रापि नोपघातः स्यादिति निखिलस्वगुणानुपघातो वर्त्तते इति यत् तदपि
न सम्यक् । यदि हि तत्र घृतस्य शैत्यादिगुणाभिभवः संस्कारकद्रव्यगुणैः
स्नेहनगुणमात्रश्चानुवर्त्तते, तत् कथं तैस्त्रैद्रव्यैर्घृतसाधनमुपदिश्यते न तैल-
साधनम्, तैलं हि बलार्थं स्नेहने चाग्रमुष्णञ्च साधितुमुपदिश्यतां तुल्यत्वात्,
किमर्थं कफहरणाय तैलं पित्तशमनाय सर्पिरुपदिश्यते ? पित्तं माधुर्यशैत्यत
इति वचनासङ्गतिश्च स्यादिति ।

स्नेहानां पृथग्गुणानाह—घृतं पित्तानिलहरमित्यादि । ओजः सर्व्वधातु-
सारो बलाधिष्ठानमिति । निर्व्वापणमग्निदाहज्वालाप्रशान्तिकरम् । मृदुकरं
कोमलस्वरम् ।

गुणैक्यत्वादिभिर्न पुनः स्नेहगुणः, तस्य स्नेहेषु सर्व्वोपमाना व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्, अत एव
सर्पिराद्यः स्नेह-प्रधानत्वात् स्नेहा इत्युच्यन्ते, अन्ये तु संस्कारानुवर्त्तनं स्वगुणोपघातेन
संस्कारकगुणवहनं श्रुवते, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिषीति वदन्ति, सर्पिषि तु संस्कारानुवर्त्तन-
मुक्तं यत्, तत्सर्पिषि सर्व्वथा कस्यचिद् गुणस्य संस्कारगुणेन स्वगुणोपघाताद् भवति ; तथा
हि दाहप्रशामनार्थं उवरे चन्दनादिशीतद्रव्यसाधिततैलमुक्तं, यतः, शीतेन साधिततैलमुष्णमपि
स्वभावाद् शीतमेव भवतीति स्नेहगुणानभिधत्ते । घृतमित्यादि । निर्व्वापणं दाहप्रशमनम् ।

मारुतघ्नं न च श्लेष्म-वर्द्धनं बलवर्द्धनम् ।
 त्वच्यमुष्णां स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥
 विद्धभग्नाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ।
 पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥
 बलशुक्ररसश्लेष्म-मेदोमज्जविवर्द्धनः ।
 मज्जा विशेषतोऽस्थनाश्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥ ६ ॥
 सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
 तैलं प्रावृषि नात्युष्ण-शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ ७ ॥

तैलगुणमाह—मारुतघ्नमित्यादि । स्थिरकरं शरीरस्थैर्यकरणम् । तैलमिति तिलतैलादि सर्वं स्थावरयोनिकम् । तत्र तिलतलं विशिष्टगुणमिति बोध्यम् ।

वसागुणानाह—विद्धेत्यादि । विद्धे च भग्नं चाहते च भ्रष्टयोनी च कर्णरुजि च शिरोरुजि च पौरुषोपचये शुक्रोपचये स्नेहे शरीरस्नेहकरणे व्यायामे कृते वसा जन्तुस्नेहो हृदयस्थपेद उच्यते ।

मज्जगुणानाह—वलेत्यादि । मज्जा बलवर्द्धनश्च शुक्रवर्द्धनश्च रस-वर्द्धनश्च श्लेष्मवर्द्धनश्च मेदोवर्द्धनश्च मज्जवर्द्धनश्च विशेषतोऽस्थनां बलकृत् शरीरस्नेहने हितश्च भवति ॥ ६ ॥

अन्नपानादिके तैलादीनां प्रभेदगुणा विस्तरेण वक्ष्यन्ते—अथ कालानुपाने के कस्येति । कस्य स्नेहस्य कः कालः किमनुपानञ्च इत्येतयोरुत्तरमाह—सर्पिरित्यादि । शरदि काले सर्पिः पातव्यम् । माधवे वसन्ते ऋतुवचन-

मारुतघ्नमित्यादि तैलगुणः, स्थिरकरमहस्थैर्यकरणम् । विद्धेत्यादि वसागुणः, पौरुषोपचयः शुक्रोपचयः, स्नेहे शरीरस्नेहने कर्णयोः । बलशुक्रेत्यादि मज्जगुणः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—सर्पिरादिपानकालमाह—सर्पिः शरदीःयादि । माधवे वैशाखे, प्रावृषायाद्-श्रावणी, यदुक्तं—“प्रावृत् शुक्रमभी ज्ञेयो” इति । शरदि बहुपित्तत्वेन पित्तविरद्धं पृतमेव यौगिकं, साम्बस्त्रैकादिः । वसामज्जोन्तु नातिशीतोष्णत्वात्, साधारणोष्णयोस्तपोरनुपाने शीत-त्वेन बोध्यत्वेन वा निर्देशेन न कृतः “यथासखन्तु शैत्योष्णे वसामज्जे विनिर्दिशेत्” इति तु वचनेन शैत्योष्णभिधानं सामान्येन तैलसर्पिर्बहुष्णशैत्याभिधानान्न प्रकथं प्रावृषीत्योष्णत्वप्रापकं, ।

वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिके दिवा शीते पित्तं चामलभास्करे ॥ *

प्रकरणात् न तु वैशाखमात्र माधवशब्दोपादानेन चैत्रवैशाखात्मकवसन्तो
ग्राह्यः, न तु संशोधनाभिप्रायेणोक्तः फाल्गुनचैत्रात्मको वसन्तोऽत्र गृह्यते ।
एतेन शरदपि आश्विनकार्तिकात्मकः, न तु कार्तिकाग्रहायणात्मकः । एवं
तैलं प्रावृषीति । श्रावणभाद्रात्मिकायां प्रावृषि न सापादश्रावणात्मिकायाम्
इति ख्यापितम् । हिमशिशिरग्रीष्मे पुनरत्युष्णशीते समये यथाह घृतादि-
स्नेहं न पिबेत् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः तत्रापवादमाह—वातपित्तन्यादि । आत्ययिके व्याध्यावुपस्थिते
तृष्णे ग्रीष्मे रात्रौ वातपित्ताधिके वाताधिके पित्ताधिके च स्नेहं पिबेत् । वात-
श्लेष्माधिके तु ग्रीष्मे स्नेहपानं दिनेऽपि न प्रतिषिध्यते रात्रौ प्रतिषिध्यते ।
श्लेष्माधिके व्याधौ शीते हिमे शिशिरे चामलभास्करे मध्याह्ने दिवा स्नेहं नरः
पिबेत् । पित्तं च पिबेत् । वाताधिके प्रतिषिध्यते ।

अत एवोक्तः—“तैलवसामजसर्पिपान्तु यथापूर्वं श्रेष्ठत्वं वातविकारेषु भवति, यथोत्तरं पित्त-
विकारेषु” इति । तत्र उत्तरस्य सर्पिषः शैत्यात् पित्तहरत्वम्, तैलस्य तृष्णत्वात् वातश्लेष्म-
हरत्वम्, वसामज्जोम् साधारणत्वेन मध्यगतत्वमिति स्थितम् । एवं वसामज्जोः साधारण-
त्वेन तथा बल्यत्वधातुवृद्धिकरत्वाभ्यामनतिशतोष्णे तथा बलक्षयधातुक्षयामन्ने माधवे प्रायः
प्रयोगो युक्तः । वैश्रन्तु मुख्यसाधारणगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मन्तया न स्नेह-विषय इत्यनुक्तः ।

सामान्येन स्नेहोपयोगेऽशान्तं कालमाह—नात्युष्णेऽपि । नात्युष्णे ग्रीष्मे, नातिशीते हेमन्ते
सिद्धिरे च तथा वर्षजनितशैत्ये वर्षाकाले, अयञ्जानात्ययिकविकारे सति कालनियमो ज्ञेयः, अग्रे
उष्णे शीते च काले स्नेहोपदेशात् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—कालविशेषे दोषविशेषे च पानक्रमं दर्शयति—वातेऽथादिना । वातश्च पित्तञ्च
वातपित्तं तदधिको वातपित्ताधिकः । रात्राविति सायम्, उष्णे ग्रीष्मे, श्लेष्माधिकग्रहणमत्यन्त-
शीतविकारगृहीतपुरुषोपलक्षणार्थं, तेन, वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते, अत एव
सुधुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा” इति । केवलवाताधिकस्य तथा
पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादीं काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो बह्यसागो
भवति । वक्ष्यति हि—“पिबेत् संशमनस्नेहमन्तकाले” इत्यादि । अन्ये तु भुवते—वाताधिक-
ग्रहणेन केवलवातस्यापि ग्रहणं श्लेष्माधिकग्रहणपक्षेऽपि वातश्लेष्मपित्तश्लेष्मणोरपि ग्रहणमिति । शीते
हेमन्तादी, अमलः प्रबलरश्मिर्धस्मिन् दिनस्य भागे भास्करः सोऽमलभास्करो मध्याह्ने इति यावत् ।

* “श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे” इति चक्रसम्मतः पाठः ।

अत्युष्णो वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन च ।
 मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥
 शीते रात्रौ पिवन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
 आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ ८ ॥
 जलमुष्णं घृतं पेयं यूषस्तलेऽनु शस्यते ।
 वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्व्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ ९ ॥
 ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
 यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥

तत्र दोषानाह—अत्युष्णेत्यादि । अत्युष्णे ग्रीष्मे वातपित्ताधिकेन वाता-
 धिकेन पित्ताधिकेन वा नरेण दिवा पीतः स्नेहो मूर्च्छादीन् समीरयेत् ।

शीतेत्यादि । शीते हिमक्तौ शिशिरे वा श्लेष्माधिको नरो रात्रौ स्नेहं
 पिवन्नानाहादीन् समृच्छति । इति स्नेहपाने काल उक्तः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथानुपानं किं कस्येत्यस्योत्तरमाह—जलमुष्णमित्यादि । घृतं
 पीतेऽनुपेयमुष्णं जलं शस्यते । तैले पीतेऽनुपेयो यूषः शस्यते । व्यवहित-
 ज्वेति मूत्रेण व्यवधानेनानुशब्दप्रयोगश्छान्दसः । वसामज्जोस्तु पीतयो-
 रनुपेयो मण्डः स्यात् । अथवा सर्व्वेषु घृततैलवसामज्जसु पीतेष्वनुपेयमुष्ण-
 मम्बु शस्यते । भङ्गाततौवरस्नेहे शीतमेव जलं पिबेदिति वक्तव्यं तच्चान्तर-
 संवादात् । अनुपानमानं यथाह स्नेहपरिपाकयोग्यं विद्यते ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य कति विचारणा इत्यस्योत्तरमाह—ओदन-
 इचेत्यादि । ओदनादयोऽक्षतपैणान्ताश्चतुर्व्विंशतिः स्नेहस्य प्रविचारणाः

उक्तकालनियमविपर्यये दोषमाह—अत्युष्णे इत्यादि । अत्युष्णे काले दिवा
 पीतः स्नेहः श्लैष्मिकस्यापि यथोक्तविचारकरः, तथा वातपित्ताधिकेन पीतः शीतकालेऽपि
 यथोक्तविचारकरः ; एवं निशापानेऽपि वाक्यार्थः, परं निषिद्धस्य कालस्य दोषस्य च मेलकेऽप्ये-
 चोक्तविचारप्रकर्षपर्यौ तर्कणीयौ ॥ ८ ॥

शङ्कराणि—अनुपानमाह—जलमित्यादि । तैलेऽम्बित्यनुपाने, अनुपानपरिमाणम्बु सम्बन्ध-
 मेवजवाकायं क्रियमाणं भेषजाऽवैकारिकपाकेणैवोष्णेयं बृहद्वैद्यस्यबहारायच ॥ ९ ॥

शङ्कराणि—विचारणाः संख्यया स्वरूपेण चैकग्रन्थेनाह—ओदनइचेत्यादि । विलेपीं विरक्तद्रवा
 यवत्यूषैर्बहुसिक्त्तसमाश्रिता ज्ञेयाः ; सशाकपल्लवेन कृतो यूषः खडः, काम्बलिको दधिलवणतिलादि-

सक्तवस्तिपिष्टश्च मद्यं लेहास्तथैव च ।

भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चात्तरवस्तयः ॥

गण्डूपः कर्णतैलश्च नस्तःकर्म्मार्जितर्पणम् । *

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ १० ॥

भवन्ति । तत्रोदनोऽन्नं पञ्चगुणजलसाध्यम् । त्रिलेपी दरदलितक्षुद्रतण्डुलानां चतुर्गुणजले साधनेन विरलद्रवा बहुसिक्थसमन्विता यवाः । रसो मांसरसः । मांसं यथावत् पक्वं मांसम् । पयो दधि च प्रसिद्धम् । यवाः पेया दरदलित-क्षुद्रतण्डुलानां षड्गुणजले साधनेन सिक्थसमन्विता द्रवरूपा । मूपशाको चेति मूपो विदलकृतश्चतुर्दशगुणतोयं षष्टादशगुणतोयं वा पक्त्वा पादशिष्टो द्रवः । शाकः फलादिपङ्क्तिः । यूपः काम्बलिकः खड्गश्च । विदलकृतश्चतुर्दशगुणतोये-षष्टादशगुणतोये वा पक्त्वाऽर्शिशिष्टो द्रवो यूपः । काम्बलिकश्च यूपः—“तक्रं कपित्थं चाङ्गेरी मरिचाजाजिचित्रकैः । मूपकः खड्गयुष्यं यषः काम्बलिकोऽपरः । दध्यम्लो लवणस्नेह-तिलमापसमन्वितः ॥” इति ।

सक्तव इत्यादि । सक्तवो यवादिसक्तवः । तिलपिष्टं तिलशङ्कुल्यादिकं पिष्टकम् । मद्यं प्रसिद्धम् । लेहाः शकरादिना पाकात् कृता उत्कारिकाः । भक्ष्यं घृतपूरादिकम् । तथाभ्यञ्जनं गात्रे भक्षणम् । वस्तिरनुवासनविधिना । उत्तरवस्तयो योनिशिक्षपथेन वस्तिना दानम् ।

गण्डूप इत्यादि । गण्डूपोऽसञ्चार्यस्नेहमात्राया मुखे धारणम् । कर्णतैलं कर्णपूरणम् । नस्तःकर्म्म पञ्चविधम् । अभितर्पणं नेत्राभ्यन्तरे दानेनाक्षि-वृत्तिकरणम् । प्रविचारणा प्रकपेण विशेषात् चक्ष्यते भक्षणपानलेहाभ्यञ्जनादि-रूपेण उपसेव्यते यन् न तु प्रवृत्तना । ओदनादयश्चतुर्विंशतिभेदवन्ति । स्नेह-युक्ता इतरे भक्ष्यन्ते इत्येवमादय आचरणम् । न तु मन्वत्रेव जाठराग्निसम्बन्धेन व्याप्रियन्ते । अभ्यङ्गादीनि हि भ्राजकपित्तोष्मणा पच्यन्ते । तस्मात् प्रवि-चारणासंज्ञा कृता न सवचारणासंज्ञेति । ओदनादिनिर्देशेऽधिकगणना-व्यवच्छेदाय पुनश्चतुर्विंशतिरित्युक्तम् ॥ १० ॥

कृत इंपदस्तः, एतयोस्तदाहरणं यथा—“तक्रं कपित्थं चाङ्गेरी-मरिचाजाजिचित्रकैः । मूपकः खड्गयुषो-ऽपमयं काम्बलिको मतः । दध्यम्लो लवणस्नेह-तिलमापसमन्वितः शृतः” ॥ इति । लेहः शकरा-दीनां पाकात् कृतः, लिङ्गात् इति लेहः । प्रविचार्यतेऽवचार्यतेऽनुकल्पेनोपयुज्यतेऽमयेति प्रविचारणा

* नस्तःकर्णार्जितर्पणमिति शक्यपानिः ।

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ ११ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

पङ्भिस्त्रिषष्टिधा सङ्घाः प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥

एवमेवा चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

आकृत्तव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथ केवलस्नेहपानमपि विचारणा भवतीत्याशङ्क्याह—अच्छपेय-
स्त्रित्यादि । अच्छ एवानाविलतया पेयस्तु यः स्नेहस्तां विचारणां नाहुः ।
कस्मात् ? स्नेहस्येत्यादि । यतः स्नेहस्य स खल्वच्छपेयकल्पः प्राथमकल्पिको
भिषग्दृष्टः । तदनन्तरं प्रकृतिदेहदोषादीनवेत्य तथा पानाशक्तौ च
ओदनादिविचारणा कर्तव्या ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ “काश्च विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—रसैरित्यादि ।
ओदनादिविचारणासु च विचारणाः सर्पिरादि स्नेहो रसैश्चोपहिताः पङ्भिः
समासव्यासयोगिभिरुपहिता उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधासङ्घाः प्राप्नोति ।
केवलोऽनुपहितश्चैक इत्येवमेवा स्नेहानां चतुःषष्टिः प्रविचारणा आकृत्तव्याधि-
पुरुषान् जानता भिषजा प्रयोज्या भवेत् । यद्यपि खल्वच्छपेयो न विचारणा तथापि
ओदनादयः, ओदनादयश्च स्नेह-विचारणायां स्नेहयुक्ता एव बोद्धव्याः । अथ्यज्ञानादयस्तु यद्यपि
शुद्धस्नेहसम्प्राप्त्यापि जटराग्निसम्बन्धेन व्याप्रियन्त इति तन्त्रे विचारणाशब्देनोच्यन्ते ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—केवलस्नेहपानन्तु स्नेहेन शक्तिरतिशयवशेन न विचारणामंशयोच्यते, एतदेवाह—
अच्छपेय इत्यादि । अच्छपेयश्च अच्छपेयः, ओदनाद्यसम्बन्धे यति पेय इत्यर्थः, न तामाहु-
र्विचारणामिति वचनेन वैद्यपरम्परामिदोऽयं व्यवहार इति दशयति । भिषग्भिर्दृष्टो भिषग्दृष्टः ।
प्रथमे श्रेष्ठे कल्पे पक्षे भवतीति प्राथमकल्पिकः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः प्रकारान्तरं विचारणाभेदमाह रसैश्चोपहिताः । समासो रसानामन्योन्यमेलकः,
व्यासोऽमेलकः, समासव्यासवद्भिः पङ्भि रसैरोदनादिगनैरुपहितो युक्तः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां
प्राप्नोति । एकश्च केवल इत्यच्छपेयं वज्रयित्वाऽभ्यज्ञानादि-प्रयोज्यः, त्रिषष्टौ रसभेद भावेय-
भद्रकाप्यीये “स्वाद्रम्यादिभिर्योगम् इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां
चतुःषष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन सम्बध्यते, तेन, प्रविचारणेत्येक-
वचनस्युपपत्तं स्यात् । न सर्व्वविचारणा सर्व्वत्र कर्त्तव्या, किन्तु, सात्म्यसु व्याधितोषपुरुषान्
परीक्ष्य वा यत्र युज्यते तत्र सा कर्त्तव्येत्याह—आकृत्तव्यादि । ओक्तोऽभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कश्चिन्
देशोऽयं पुरुषो वर्त्तत इति परीक्षया देशोऽप्यवहको बोद्धव्यः, यदोक्तप्रभृतयश्च बोद्धव्याः ॥ १२ ॥

प्रथमकल्पविचारणा भवतीति चतुर्ष्वरुक्ता । रसानां पण्णां समासव्यास-
योगेन त्रिषष्टिविधत्वमात्रेयमद्रकाण्यीये वक्ष्यते । सुश्रुते च रसभेदविकल्पे
प्रोक्तः । तद्यथा—“यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः । पञ्चानुक्रमते
योगानम्लश्चतुर एव च ॥ त्रींशानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् । तिक्तः
कपायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥” तद्यथा—मधुराम्लो मधुरलवणो मधुर-
कटुको मधुरतिक्तो मधुरकपायः । इत्येते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण । अम्ललवणो-
ऽम्लकटुकोऽम्लतिक्तोऽम्लकपाय इत्येते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन । लवण-
कटुको लवणतिक्तो लवणकपाय इत्येते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन । कटुतिक्तः
कटुकपाय इति द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन । तिक्तकपाय इत्येकएवानुक्रान्त-
स्तिक्तं । एते पञ्चदश द्विकसंयोगा व्याख्याताः ।

त्रिकं वक्ष्यामः । “आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति । षडम्लो लवण-
स्तस्मादद्दन्त्वंकं रसः कटुः ॥” तद्यथा—मधुराम्ललवणो मधुराम्लकटुको मधु-
राम्लतिक्तो मधुराम्लकपायो मधुरलवणकटुको मधुरलवणतिक्तो मधुरलवण-
कपायो मधुरकटुतिक्तो मधुरकटुकपायः मधुरतिक्तकपाय एवमेते त्रिकसंयोगानां
दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुकोऽम्ललवणतिक्तोऽम्ललवणकपायोऽम्लकटुतिक्तोऽम्लकटु-
कपायोऽम्लतिक्तकपाय एवमेपां पण्णामादावम्लः प्रयुज्यते ।

लवणकटुतिक्तो लवणकटुकपायो लवणतिक्तकपाय एवमेपां त्रयाणामादौ
लवणः प्रयुज्यते ।

कटुतिक्तकपाय एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते । एवमेपा त्रिकसंयोग-
विंशतिर्व्याख्याताः ।

चतुष्कान् वक्ष्यामः । “चतुष्करससंयोगान् मधुरो दश गच्छति । चतुरा-
ऽम्लस्तु गच्छञ्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥” तद्यथा—

मधुराम्ललवणकटुको मधुराम्ललवणतिक्तो मधुराम्ललवणकपायो मधुराम्ल-
कटुतिक्तो मधुराम्लकटुकपायो मधुराम्लतिक्तकपायो मधुरलवणकटुतिक्तो
मधुरलवणकटुकपायो मधुरलवणतिक्तकपायो मधुरकटुतिक्तकपायः एवमेपां
चतुष्कसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुतिक्तोऽम्ललवणकटुकपायोऽम्ललवणतिक्तकपायोऽम्लकटु-
तिक्तकपायः एवमेपां चतुर्णां चतुष्कसंयोगानामादावम्लः प्रयुज्यते ।

लवणकटुतिक्तकपाय एवमेकस्यादौ लवणः प्रयुज्यते ।

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्द्धाहश्च प्रतीक्ष्यते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ।

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ॥ १३ ॥

एवमेते चतुःकरससंयोगाः पञ्चदश व्याख्याताः ।

पञ्चकान् वक्ष्यामः । “पञ्चकान् पञ्च मधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।” तद्-
यथा—मधुराम्ललवणकटुतिक्तो मधुराम्ललवणकटुकषायो मधुराम्ललवणतिक्त-
कषायो मधुराम्लकटुतिक्तकषायो मधुरलवणकटुतिक्तकषायः । एवमेषां पञ्चानां
पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुर प्रयुज्यते ।

अम्ललवणकटुतिक्तकषाय एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते । एवमेते षट् पञ्चक-
रससंयोगा व्याख्याताः ।

षट्कमेकं वक्ष्यामः । “षट्क एकः पृथक् षट् च त्रिषष्टिः स्यु रसा इति ।”
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय एवमेकः षट्को रसः । पृथक् च षट् मधुरश्चाम्लश्च
लवणश्च कटुकश्च तिक्तश्च कषायश्चरति । एवं समासव्यासयोगात् त्रिषष्टिर्भवन्ति
रसा इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य कति मात्राः कथंमाना इति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह—
अहोरात्रमित्यादि । निर्देशादेव त्रिधा मात्रा स्नेहस्य प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा च ।
क्रमेणाहोरात्रं या जरां प्रति प्रतीक्षते सा प्रधाना । या कृत्स्नमहर्जरां प्रति
प्रतीक्षते सा मध्यमा मात्रा । या चार्द्धाहं जरां प्रति प्रतीक्षते सा ह्रस्वा मात्रा
भवतीति । मात्राणामन्यतमया मात्रया चतुःषष्टिप्रविचारणानामन्यतमया
प्रविचारणया खल्वोदनादिप्रविचारणान्यतमया प्रविचारणया स्नेहस्तेन भिषजा
स्नेहः प्रयोक्तव्यो य आंकादीन् जानाति । आंकोऽभ्यास एतस्य पुंसोऽस्य
स्नेहस्याभ्यासोऽस्ति न चापरस्येत्येवं यो भिषक् जानाति । ऋतुश्च यो
जानाति । यस्याभ्यस्तस्य स्नेहस्य यस्मिन् ऋतौ विधानमविधानश्च जानाति
यः । तत्र व्याधिश्च यो जानाति । वातजो वा पित्तजः कफजोऽन्यथा वेति,
तत्र योग्यं स्नेहं तस्य कालं ज्ञात्वा प्रयोजयेत्, तत्रापि पुरुषं यथा तथा जानीयात् ।

चक्रपाणिः—मात्रायाः संख्यां प्रमाणञ्चाह—अहोरात्रमित्यादि । अहोरात्रस्योऽष्टप्रहरोपलक्षणः,
एकमहःशब्दाद्धाहर्जरां चतुःप्रहरद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहराद्यतीतेऽप्यहर्नि पीता मात्रा ययोक्त-
प्रहरकालप्राप्तया दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्णमाणा ममत्तव्या । अन्ये त्वहोरात्रशब्देन न्यूनानाञ्च
शुक्ल रात्रिप्रहोरात्रेणैवोच्यते, कृत्स्नादीही तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति, अत्र वदाहोरात्र-

तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ।
 प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ॥
 पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ।
 गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ॥
 उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ।
 पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ॥
 विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ।
 दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्व्वमार्गानुसारिणी ।
 बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ १४ ॥
 अरुक्स्फोटपिडका-कण्डूपात्राभिरर्हिताः ।
 कुण्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥

पुरुषोऽयं कस्मिन् देशे जातो वसति वा किंप्रकृतिकः किंसारः किंबयाः
 किमग्निः किंबलः किंकोष्ठ इत्येवंप्रकारेण यो जानाति पुरुषमिति ।

अर्थेषां मात्राणां का मात्रा केषु प्रयोक्तव्या इति प्रश्नस्योत्तरमाह—इति
 तिस्र इत्यादि । प्रभूतस्नेहनित्या नित्यं प्रचुरस्नेहमात्म्या ये ते तावत् स्नेहमुप-
 सेवितुं प्रभवन्ति । अतोऽन्ये च ये क्षुत्पिपासासहाः स्युस्तेऽपि प्रभवन्ति ।
 तेभ्योऽन्येषां येषां पावको जाठराग्निरुत्तमबलस्तेऽपि चोत्तमां मात्रां पातुं
 प्रभवन्ति । तेभ्योऽन्ये च ये बले भवन्त्युत्तमास्तेऽपि प्रभवन्ति । गुल्मिप्रभृतयश्च
 व्याधिवलात् प्रभवन्तीत्यत एते स्नेहस्योत्तमां मात्रां पिवेयुः । तस्या उत्तम-
 मात्रायाः पाने गुणान् शृणु । तद्यथा—विकारानित्यादि शरीरेन्द्रिय-
 चेतसामित्यन्तेन ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—अथ मध्यममात्राह पुरुषमाह—अरुक्त्वादि । अरुक्कोऽह विकार
 परिणामिनी मात्रा क्रियते, तदा तदहराहारो न कर्त्तव्यः, अत एवैतत्पानं पुरुषविशेषविषयकधने
 वक्तुं "क्षुत्पिपासासहा नराः" इति । प्रभूतस्नेहनित्याः प्रभूतस्नेहसात्म्याः, सम्यग्प्रयोजितेतिवचनेन
 महाव्यापत्तित्वमस्याः सूचयति । सर्व्वमार्गीः कोष्ठसान्धमम्मसाक्षाः, पुनर्नवकरी निःशेषदोष-
 हरत्वेन ॥ १३।१४ ॥

वक्रपाणिः—अरुक्त्वादि मध्यममात्रागुणः, अरुक्कोऽह विकारः शोधनार्थं इति शोधनार्थ-

नातिबद्धाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिवेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥
 मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥ १५ ॥
 ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्रयश्च ये ॥
 ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 स्नेहमात्रां पिवेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।
 वृष्या बल्या निरावाधा चिरश्चाप्यनुवर्तते ॥ १६ ॥
 वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुःकामाः क्षतक्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥

अरुष्कादिव्याधिस्वभावात् तदार्ताः कुष्ठमभृतयश्च स्नेहस्य मध्यमां मात्रां
 पिवेयुः । नातिबद्धाशिनो नात्यल्पाशिनश्च ये मध्यमाद्वारा इति । अस्या
 गुणानाह—मात्रैषेत्यादि । मन्दविभ्रंशा अल्पक्लेशकरी मात्रा ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ ह्रस्वमात्रायोग्यं पुरुषमाह—ये तित्यादि । वृद्धबालादयः
 स्नेहमात्रां ह्रस्वां पिवेयुः । सुकुमारा मृदुस्वभावाः । सुखोचिताः सुखजनक-
 भावाभ्यासवन्तः । येषां रिक्तकोष्ठत्वं शून्योदरत्वमहितं शून्ये सति कोष्ठे कष्टं
 स्यात् । येषां ज्वरादयो रोगाश्रित्यतास्तः । ये चावराः कनिष्ठा बले दुर्बला
 इति ।

ह्रस्वमात्राया गुणानाह—परिहार इत्यादि । एषा ह्रस्वा मात्रा स्वल्प-
 परिहारविषयत्वात् सुखा । स्नेहनी च वृंहणी च । निरावाधा व्यापत्तिरहिता,
 चिरश्च कालमेषा मात्रानुवर्तते, न शीघ्रं निवर्तते ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथ “कश्च केभ्यो हितः स्नेहः” इत्यनेन पृष्टः कः स्नेहः केभ्यो
 स्नेहकरणे, एतेन उत्तममात्रा संज्ञमने एव परं, न तु शोभनाहस्नेहे कर्तव्ये इति दर्शयति ।
 ये तित्यादि ह्रस्वमात्रायुजः, परिहारे सुस्नेह्यस्यमात्रपरिहारत्वेन ॥ १५१६ ॥

चक्रपाणिः—यः स्नेहो यत्र कार्यसमाह—वातपित्तैत्यादि । वातपित्तविकारग्रहणेनैव वातपित्त-

आयुःप्रकर्यकामाश्च बलवर्णस्वार्थिनः ।

पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥

दीप्योजःस्मृतिमेधाग्नि-बुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।

पिव्युः सर्पिरार्त्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ १७ ॥

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।

त्रिग्धश्मदणतनुत्वक्तां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥

क्रिमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्हिताः ।

पिव्युः शीतले काले तैलं तैलाचिताश्च ये ॥ १८ ॥

जनेभ्यो हित इति, तस्यान्तराह—वातपित्तत्यादि । ये वातरिक्तप्रकृतयस्तथा ये वातपित्तचिकारिणः एवं चक्षुःकामादयश्च ये दाहादिभिरार्त्ताश्च ये ते सर्पिः पिव्युस्तेषां सर्पिर्हिता इति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां तैलं हितं तानाह—प्रवृद्धेत्यादि । ये प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काः प्रवृद्धश्लेष्माणः प्रवृद्धमेदस्काश्च । चले च स्थूले च गलोदरे येषां ते । ये च बलादिकं काङ्क्षन्ति, क्रिमिकाष्ठाः तथा क्रूरकोष्ठाश्च ये । ये च नाडीभिः नाडी-वर्णैरर्हिताः, य च तैलाचितास्तलसेवनमभ्यस्तवन्तस्ते शीतले काले हिमे शिशिरे दिवा तैलं पिव्युः । तैलं प्रावृणीति पूर्वमुक्तं नात्युष्णशीते इति च तत्रातिशीत-बज्जनं तदपवादे पुनरिह शीतले काले विधिरुक्तः ॥ १८ ॥

प्रकृतिषु लब्धेषु पुनस्तद्भिधानं वातपित्तप्रकृतीनां स्तोकाश्लेष्मविकारैऽपि घृतपानोपदेशार्थम् । एवं “वातव्याधिभिराविष्टा वात-प्रकृतयश्च ये” इत्यत्र व्याख्येयम् । बलार्थिन इत्यत्र बलशब्दः स्थूत्यादिभिः सम्बध्यते ; आर्त्ताः पौडिता दाहादिभिरिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

पाकपाणिः—तैलविषयमाह—प्रवृद्धेत्यादि । शीतले काले इति तैलस्थोष्णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थः ; तेन सामान्यप्रतिषेधः—“नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः” इति न विरुध्यते ; यदि वा, सर्पिःपानकालापेक्षया शीतत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥

वातातपसहा ये च रुद्धा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निस्फीतकफमेदसः* ॥
 अस्थिसन्धिशिराल्नायु-मर्मकोष्ठमहारुजः ।
 बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥
 महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ १६ ॥
 दीप्ताग्नेयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
 वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ २० ॥
 येभ्यां येभ्यो हिता यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
 स्नेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रत्रिरात्रको ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ वसा येषां हिता तानाह—वातातपेत्यादि । भारकर्षिता
 अध्वकर्षिताश्च । संशुष्करेतसो ये, ये च संशुष्करुधिराः, ये च निस्फीतकफ-
 मेदसः । निशब्दो निषेधे । येषां कफो न स्फीतो मेदश्च न स्फीतं ते क्षीण-
 कफमेदस इति । ये चास्थ्यादिमहारुजः, अस्थ्यादिषु महारुजा येषाम् ।
 येषां खानीन्द्रियाणि स्रोतांसि चावृत्य बलवान् वायुस्तिष्ठति । येषामग्निबलं
 महत् । ये च नरा वसासात्म्यास्तेषां स्नेहयितव्यानां स्नेहार्हाणां वसापानं
 प्रशस्यत्वेन विधीयते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां मज्जा हितस्तानाह—दीप्ताग्नेय इत्यादि । घस्मरा
 अघरा बहुभोजिन इति । वातार्ताश्च ये, ये च क्रूरकोष्ठा अथ च स्नेहाः
 स्नेहार्हा न तस्नेहास्ते मज्जानमाप्नुयुः पिवेयुरिति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति येभ्य इत्यादि । अथ “प्रकर्षः स्नेहनं च कः” इति
 प्रहनस्थोत्तरमाह—स्नेहनस्येत्यादि । स्नेहनस्य द्वौ प्रकर्षौ सप्तरात्रश्च त्रिरात्रश्च

चक्रपाणिः—वसाविवयमाह—वातातपेत्यादि । संशुष्कनिष्पीतशब्दौ क्षीणार्थावेव ; महारुज
 इत्येकशब्दादिभिः सम्बध्यते ; खानि स्रोतांसि । दीप्ताग्नेय इत्यादि मज्जपानविवयः, घस्मरा
 बहुभोजकाः, आप्नुयुः कपयुः त्रिरन् ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—प्रकर्षोविवयप्रकर्ष-भूयःप्रकर्षो, तेन अल्पत्वेन त्रिरात्रिकः प्रकर्षो भूयस्त्वेन

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुन्ना वातविकारिणः ।
व्यायाममद्यस्त्रो नित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥२२॥
संशोधनादृते येषां रुन्नाणं संप्रवक्ष्यते ।
न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥
अभिव्यन्दाननगुदा नित्यं मन्दाग्रयश्च ये ।
तृणामूर्च्छ्रापरीताश्च गभिगयस्तालुशोषिणः ॥

इति । अञ्चोपसेवया क्रूरकोष्ठस्य सप्तरात्रः प्रकर्षस्तथा मृदुकोष्ठस्याञ्चोप-
सेवने त्रिरात्रः प्रकर्षः । ओदनादिविचारणया स्नेहनप्रकर्षां नानुगतस्तस्य
सक्यगलक्षणदशनन प्रकर्षां वाञ्छ्यः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ “स्नेह्याः के” इति प्रश्नस्यात्तरमाह—स्वेद्या इत्यादि । वक्ष्य-
माणा य स्वेद्याः स्वेदाहार्ताः स्वेदसाध्यव्याधिपन्तः । ये च शोधयितव्या
वृमनादिना । ये च रुन्ना ये च वातविकारिणः । ये च व्यायामादिनित्याः
नित्यं व्यायामकारिणः । नित्यं मद्यपायिनो नित्यं स्त्रीसम्भोगिनश्च । ये च
चिन्तकाः सततचिन्ताकारिणस्ते सर्वे स्नेह्याः स्नेहनाहार्ताः । तेषां स्नेहः कर्तव्य
इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ “के च न स्नेह्याः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—संशोधनादित्यादि ।
येषां संशोधनादृते रुक्षणं कर्त्तव्यं वक्ष्यते तेषां स्नेहनं न शस्तम् । ते तु न
स्नेह्यास्तेषां संशोधने कर्त्तव्यं तु स्नेहः काय्यः । उत्सन्नकफमेदसाश्च स्नेहनं
न शस्तम् । एवं ये खल्वभिव्यन्दाननगुदाः । अभिव्यन्दो स्यात् सवन्तावाननगुदौ
येषां ते । तथा ये नित्यं मन्दाग्रयः । कचिन्मन्दाग्रयस्तु न स्नेहने प्रति-
साप्तरात्रिक इति च स्यात् । एतच्च वक्ष्यमाणसद्यःस्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्यं, यदि वा,
सद्यःस्नेहप्रयोगा अपि प्राहेनेव स्नेहयन्ति, न्यून्यर्थन्तु तेषु सद्य इत्युक्तं ; यदुक्तं—“त्राहावरं
सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः । नातः परं स्नेहनमादिशन्ति साय्म्यीभवेत् सप्त-
दिनात् परन्तु” ॥ २१ ॥

अत्रपाणिः—सामान्येन स्नेह्यानाह—स्वेद्या इति ।—स्वेद्याः स्वतन्त्रस्वेदसाध्याः वातकृमात्ता-
दयः, शोधनाङ्गस्वेदसाध्यानास्तु शोधयितव्याः इत्यनेनेव गृहीतव्यात् ; चिन्तका इति चिन्ता-
बहुलाः ॥ २२ ॥

अत्रपाणिः—अस्नेह्यानाह—संशोधनादृते इत्यादि । येषां रुक्षणं वक्ष्यते लक्षणं इणीये—
“अभिव्यन्दा महावोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये । अस्नेह्याप्रभृतयो रुक्मीषा निदर्शिताः ॥” इत्यनेन

अन्नद्विषाद्भ्रूयन्तो जठरामगरार्हिताः ।

दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥

न स्नेह्या वर्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ २३ ॥

पुरीषं ग्रथितं रुजं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ २४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

माईवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ २५ ॥

पिथ्यन्ते । उद्वयन्तश्छद्दिरोगवन्तः । जठररोगामदोषगरदोषार्हिता ये । प्रतान्ता ग्लानिमन्तः । स्नेहग्लानाः स्नेहसेवनं ये ग्लायन्ति न हृष्यन्ति ते । ये मदातुराः सव्वदा मदरोगार्ता मद्यादिपानजमदनित्याश्च ते सर्व्वे जना न स्नेह्याः स्नेह-
नार्हा न भवन्ति, तेषां स्नेहो न काय्यः । नस्तःकर्मसु नस्यप्रथमनादिषु
वर्तमानेषु क्रियमाणेषु तथा वस्तिकर्मसु निरुहानुवासनकर्मसु क्रियमाणेषु
ते जना न स्नेह्याः । एषां स्नेहने दोषमाह—स्नेहपानादित्यादि । तेषाम्
अस्नेह्यानां स्नेहपानात् सुदारुणा रोगाः कफादितो जायन्ते ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ “स्निग्धातिस्निग्धलक्षणं किम्” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—पुरीष-
मित्यादि । पुरुषस्य यस्य स्नेहने कृते पुरीषं ग्रथितं ग्रन्थिभूतं वर्तते न
द्रवीभूतं स्यादेवं रुक्षञ्च तत् पुरीषं दृश्यते । वायुश्च प्रगुणो यथास्वगुणो न
भवति । पक्ता जाठराग्निर्दुमन्दः । गात्रस्य खरत्वं ककेशत्वं रौक्ष्यञ्च विकणस-
राहित्यं स्यात् तदा तस्यास्निग्धलक्षणं स्नेहायोगलक्षणं विद्यात् । प्रश्ने
स्निग्धातिस्निग्धलक्षणपदमस्निग्धेऽप्युपलक्षणात् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—वातानुलोम्यमित्यादि ।

तेषां शोथनारते स्नेहने न शक्तं, यदा च शोथने विरह्यन्ते तदा परं शोथनाह्लास्य स्नेहः
कर्त्तव्य इति भावः ; वयस्यो मृदुः कफो मेदश्च तेषां ते तथा,—एतस्य विशेषणं, विरहणीया
एवम्भूता एव भवन्तीति दर्शयति । अग्निप्यन्दो द्रवप्रधानश्लेष्मविकारी, गरा कृत्रिमं विषम्
अतिप्रतान्तोऽतिक्षीणद्रवपातुः वर्त्तमानेषु क्रियमाणेष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

चक्रवर्तिः—अस्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । मृदुरिति पक्षुर्विशेषणम् । वातानु-
लोम्यमित्यादि स्निग्धलक्षणम् । पाण्डुरित्याद्यतिस्निग्धलक्षणम् । जाठराग्निर्द्रवजडत्वम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

पाण्डुता गौरवं जाड्यां पुरीषस्याविपकता ।
 तन्द्रीररुचिरुत्कृष्टं शः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ २६ ॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
 नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥
 पिवेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।
 शुद्धार्थं पुनराहारे नैशे जीर्णं पिबेन्नरः ॥
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
 शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥

स्निग्धं वृच्वेश्वासंहतञ्च वृच्वे इति । अङ्गं माद्वं स्निग्धता च । स्निग्धानां
 सम्यक् स्निग्धानाम् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथानिस्निग्धलक्षणमाह—पाण्डुतेत्यादि । पुरुषस्य पाण्डुता च
 गौरवञ्च जाड्यञ्च गात्रे, न तु पुरीषस्येति योजना ; जाड्यासम्भवात् ।
 अविपकता तु पुरीषस्यामता अतिस्निग्धलक्षणमिति ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अथ किं पानात् प्रथमं हिताहितमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—
 द्रवोष्णमित्यादि । स्नेहः श्वः परदिने पातुमिच्छता पुंसां पूर्वं दिनं द्रवञ्च
 उष्णञ्च अनभिष्यन्दि चानतिस्निग्धञ्च असङ्कीर्णं द्वित्रादिद्रव्याणामेकीकरणेन
 निष्पन्नपाकं सङ्कीर्णं तदन्यदसङ्कीर्णमन्नं भाज्यं, परदिने तु यदा प्रकाङ्क्षा
 भोजनाकाङ्क्षा स्यात् तदान्नकाले संशमनं स्नेहं स पुमान् पिवेत् । शुद्धार्थं
 स्नेहने कत्तव्यं नैशाहारे जीर्णं प्रातःकाले स नरः पिवेत् । ततः पीते स्नेहे
 जीर्णे च किञ्च हिताहितमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—उष्णोदकोपचारीत्यादि ।
 उष्णोदकेन पानम्लानशौचादुपचारशीलः स्यात् तथा ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्यो
 स्यात् । तथा क्षपाशयः स्यात् न तु दिवाशयो रात्रिजागरणो वा स्यात् ।

चक्रपाणिः—स्नेहात् पूर्वं यत् पथ्यं तदाह—द्रवोष्णमित्यादि । असङ्कीर्णमविरुद्धवीर्यम्,
 य इत्यागामिदिने । अन्नकाले त्रिप्रहरादिलक्षणे, बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादपि, तदर्थं विशेषणं
 “प्रकाङ्क्षित” इति । शुद्धार्थं स्नेहं नैशे दिनान्तरकृत आहारे जीर्णं एव प्रातरेव पिबेदित्यर्थः ।
 संशमनार्थस्नेहो यदि जरणाम्ने प्रातरेव क्रियते तथा कोष्ठोपलेपकद्रोपस्याभयात् तेन दोषेण
 सम्बद्धो दोषोत्पल्लेशं कुर्यात् न संशमनं, संशोधनार्थस्तु दोषोत्पल्लेशं करोतीत्यपेक्षणीय एवेति
 भावः । एतच्च कालकथनसुरसर्गेण, तेन, “वातपित्ताधिको रात्रौ इत्युक्तकालविरोधो न स्यात् ।

व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

वञ्जयेत् प्रवातश्च सेवेत शयनासनम् ॥

स्नेहं पीत्वा नरे स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।

स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ २७ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रं ण स्निह्यत्यल्लोपसेवया ।

स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रं ण मानवः ॥ २८ ॥

गुडमिक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।

पायसं कृशरं सपिः काश्मर्यत्रिफलरसम् ॥

एवमुदीर्णान् शकृदादीनां वेगान् न धारयेत् । व्यायामादिकञ्च वञ्जयेत् । शयनासनमप्रवातं प्रवातगमनरहितदेशे सेवेत । स्नेहं पीत्वा त्वपरं स्नेहं प्रतिभुञ्जाने नरे स्नेहमिथ्योपचाराद् दारुणा गदा जायन्ते । हि यस्मात् तस्मात् स्नेहं पीत्वा भोजनादौ स्नेहान्तरं न भुञ्जीत इति । पीते जीर्णं च स्नेहे हितश्चाहितश्चोक्तम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—अथ के मृदुक्रूरकोष्ठा इत्यनविंशप्रश्नस्योत्तरमाह—मृदुकोष्ठ इत्यादि । यो मृदुकोष्ठ स खल्वच्छस्नेहोपसेवया विरात्रेण स्निह्यति । तथा स्नेहनदर्शनामृदुकोष्ठोऽयमित्यनुमीयेत । सप्तरात्रेणाच्छोपसेवया क्रूरकोष्ठस्तु स्निह्यतीति स्नेहनदर्शनादनुमीयेतायं क्रूरकोष्ठ इति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—एवं मृदुकाष्ठस्य लक्षणान्तराण्याह—गुडमित्यादि । गुडाद्यन्यतमं पीत्वा मृदुकोष्ठो नरो विरिच्येत इति गुडाद्यन्यतमपानेन विरेचनदर्शनादनुमीयेतायं मृदुकोष्ठ इति । उल्लोडितमालोडित दधि । कृशरं कृशरा-तिलतण्डुलमाषमयी यवाः । तदुक्तम्—“तिलतण्डुलमाषैस्तु क्रिसरा

अपायामेव स्वपितीति अपाशयः । अपवातञ्चेति शयनासनविशेषणम् । स्नेहं प्रतिभुञ्जान इति स्नेहे जीर्णोऽपि स्नेहप्रयोगानुगुणमन्यस्नेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जानः, पूनेन, स्नेहे पीते जीर्णं किञ्च हितहितमिति प्रश्नस्योत्तरमिदम्—“उपलोडकोपचारी स्वात्” इत्यादि स्यात् ॥ २६।२७ ॥

चक्रपाणिः—मृदुकोष्ठादिलक्षणमाह—मृद्वित्यादि । अन्यार्हितत्वात् कोष्ठज्ञानस्यान्यथापि तल्लक्षणमाह—गुडमित्यादि ।—उल्लोडितं दधिसरः, कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवाणः, कश्म

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।

मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥

विरिचयन्ति नै तानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणयत्युल्बणानिला ॥

उदीर्णपित्ताल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरिच्यो नरः स्मृतः ॥ २४ ॥

उदीर्णपित्ताःग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।

भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्निनेजसा ॥

क्रिशरति च ॥ काष्मर्यत्रिफलारसं काष्मर्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसः । तरुणं मद्यम् । एषां मात्रावत्पानं मृदुकोष्ठं विरिचयति न तु स्वल्पमात्रम् ।

अथ क्रूरकोष्ठलक्षणमाह—विरिचयन्तीत्यादि । एतानि गुहादीनि क्रूरकोष्ठं नरं कदाचन न विरिचयन्ति । एषां गुहादीनां यथाहमात्रया पानेन विरिचनस्यादशनेनानुमीयेतायं क्रूरकोष्ठ इति । ननु केन हेतुनेवं कोष्ठः स्यादित्यत आह—भवतीत्यादि । क्रूरकोष्ठस्य नरस्य ग्रहणी नाडी अत्युल्बणानिला भवति, तस्माद्दुर्विरिच्यः स्यात् । मृदुकोष्ठस्य नरस्य ग्रहणी नाडी उदीर्णपित्तताल्पकफा मन्दमारुता च भवति । तस्माद् गुहादिभिरुपविरिचनशक्तिभिर्द्रव्यैः स मृदुकोष्ठो नरः सुविरिच्यः स्मृत इति ॥ २५ ॥

गुहाधरः—अथ का व्यापद इत्यनेन स्नेहस्य का व्यापत्तयः स्थिरति प्रशस्योत्तरमाह—उदीर्णपित्तेत्यादि । यस्य ग्रहणी नाडी उदीर्णपित्ता प्रबलपित्ता न तु कफमारुतयुक्ता, तथाग्निबलञ्च यस्य महत्, तस्य नरस्य पीतः स्नेहोऽग्निनेजसाशु भस्मीभवति । न केवलमाशु स्नेहस्य जीर्णता स्यात् ।

हि—“निललक्ष्मणमापेसु कृदारा क्रिशरति च” । क्रूरकोष्ठानां विरिचनहेतुमाह—भवतीत्यादि । ग्रहणी कोष्ठस्थान्यधिष्ठानभूता नाडी, यदुक्तम्—अम्यधिष्ठानमन्त्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता इति । उदीर्णपित्तेत्यादि—मृदुकोष्ठमरूपकथनं, क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणीगतो वायुर्गुहादीनां सरत्वं प्रतिबध्नाति, मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्यां विरोधको वायुर्नास्ति तत्रभ्रकोऽपि श्लेष्मात्म्यः, इह त्वरसगुणञ्च पित्तं प्रबलं ; तेन, गुहादिभिः सुखं विरिचनं भवतीति भावः ॥ २४, २५ ॥

शक्याणि—सम्प्रति स्नेहव्यापदो दर्शयति—उदीर्णपित्तादि । भोजः सर्वधानुसारभूतं हृदि स्थितं, प्रक्षारयन् स्थानात् अंशयन् क्षययञ्च । शलीत्यनेन स्नेहेऽधनो बहिर्गतिरा बलवान् भवतीति

स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
 स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥
 नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ।
 यथैवाशीत्रिषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ३० ॥
 अजीर्णं यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ॥
 न सर्पिः केवले * पित्तं पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्व्वं ह्यनुचरेद् † देहं हत्वा संज्ञाश्च मारयेत् ॥

स महाबलो देहाग्निजठराग्निस्तां पीतां स्नेहमात्रां जग्ध्वा पुनर्व्वली बलवान्
 सन्नोजः प्रक्षारयन् सोपसर्गामुत्तमां प्रबलां तृष्णामुदीरयेत् ।

तर्हि तदग्निप्रशान्त्यर्थं सुर्व्वन्नमश्रीयादित्याशङ्कयामाह—नालमित्यादि ।
 स्नेहसमृद्धस्य सम्यग्बुद्धस्य महाबलस्य देहाग्नेः शमाय शान्त्यै सुगुर्व्वप्यन्नं
 भुक्तं नालं न समर्थं भवति । तदा स महाबलाग्निः स्नेहपानेन लब्धवलाग्निश्च
 पुरुषो यदि तदा सुशीतलं जलं नासादयति पानाय न प्राप्नोति, तदा
 तेनाग्निना दह्यते दाहवान् स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—यथैवेत्यादि । यथा खल्वशी-
 त्रिषः सर्पः कक्षमध्यगः संवृतस्थानमध्यगः सन् स्वविषाग्निना दह्यते । इति स्नेह-
 व्यापद उक्ताः ।

अथ सिद्धयश्च का इति प्रश्नस्योत्तरमाह—तस्मात् स तदा सुशीतलं जलमा
 पिपासाशान्तेः पिबेदिति ख्यापितम् । तत्र चान्यदाह—अजीर्णं इत्यादि ।
 यदि तु तत्र पीते स्नेहे खल्वजीर्णं तृष्णा स्यात् तदा तं स्नेहं शर्दयेद् भिषक् ।
 ततोऽनन्तरं पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नञ्च भुक्त्वा उल्लिखेत् चमेत् ।
 इति स्नेहव्यापत्सिद्धिं तान्कालिकीमुत्तवा तदकरणेऽप्या व्यापद आह—

दर्शयति, यन्नं हि—नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि । उपमां इहर्ती मात्रां, सोपसर्गां
 सोपद्रवां, कक्षः काष्ठमध्यः, शर्दयेदिति प्रथमं स्नेहेमेव तृष्णाकारकं तं स्नेहं शर्दयित्वा पुनः
 शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नञ्च भुक्त्वा उल्लिखेदिति योजनीयम् ।

तन्द्रीरुत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
 कुण्डानि कराडूः पाण्डुत्वं शोथार्शस्यरुचिस्तृषा ॥
 जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषश्च जायते स्नेहविभ्रमात् ॥
 तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रतिव्याधिबलं बुद्ध्या स्वसनमेव च ॥

न सर्पिरित्यादि । तस्मात् केवले पित्ते विशेषतः सामे पित्ते सर्पिनं पेयम् ।
 कस्मात् ? सर्वं हीत्यादि । हि यस्मान् पित्तस्य तीक्ष्णगुणमदयोगान्,
 स्नेहस्य व्यापित्तेन सर्पिः सर्वं देहमनुचरेत् । ततो विकासिगुणेन संज्ञां
 हत्वा मारयेत् इति ।

पित्ते स्नेहव्यापद उक्त्वा वातपित्ताधिके श्लेष्माधिके चान्येषु स्नेहेषु
 स्नेहमिध्यायोगेन या व्यापदो जायन्ते ता आह—तन्द्रीरित्यादि । स्तम्भः
 शरीरस्य । स्तैमित्यमात्रं वसनावगुण्डितत्वमिव शरीरं मन्यते । वाक्यनिग्रहो
 वाग्रोधः । आमप्रदोष आमविपलक्षणः । स्नेहविभ्रमान् स्नेहमिध्यापचारात् ।

आसां स्नेहव्यापदां सिद्धीराह—तत्रापीत्यादि । तत्र तानु स्नेहव्यापदेषु
 उल्लेखनं वमनं शस्तं, स्वेदः शस्तः । कालप्रतीक्षणं स्नेहदोषक्षयपर्यन्त-
 मभोजनं, यावत्कालं स्नेहो जीर्यति । प्रतिव्याधिबलं तन्द्रोत्कृष्टादि-
 प्रत्येकव्याधिबलं बुद्ध्या प्रतिस्वनं कर्त्तव्यम् । यत्र व्याधौ यत् स्वसनमहेति

न सर्पिरित्यादि । न सर्पिः सामे पित्ते पेयं, केवलमसंस्कृतं विशेषतो न पेयं
 सामपित्त एवेति योजना, एवं मन्यते—संस्कृतं तिलकादिभिः घृतं सामे पित्ते तिलकादि-पाचन-
 गुणानुयोगात् दोग्यं कदाचिद्, भवत्यप्यसंस्कृतन्तु सर्वथा चिरन्दमेव ; यदि वा, केवलमसंस्कृतं
 सर्पिः पित्ते सामान्येन सामे निरामे वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना ; एतेन,
 यत्रापि सामान्येन घृतं विहितं, यथा—अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्ताक्षरे ज्वरे । परिपक्वेषु
 दोषेषु सर्पिःपानं यथाऽमृतम् ; तत्राप्युचितभेषजसंस्कृतमेव बोद्धव्यं ; यदि वा, न केवलं पित्ते
 सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं, किं तर्हि, तैलादीन्वपि वातश्लेष्माविहितानि, तयोः सामयोगेन
 पेयानीत्यर्थः । तस्मिन् व्याख्यानेऽपेयमित्यकारणश्लेषो द्रष्टव्यः । अनुरज्जेत् पित्तवर्णं कुर्यात्,
 संज्ञा स्मृतिरुत्कृष्टमन्त्रेह व्याधिप्रभावात् । स्तैमित्यम् आर्द्रवस्त्वगुण्डितत्वमिव, आमप्रदोषा

तक्रारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।

मूत्राणां त्रिकलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेजम् ॥ ३१ ॥

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।

स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापदेत्तातिसेवितः ॥

स्नेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।

स्नेहञ्च * द्रवमुष्णञ्च त्र हं भुक्त्वा रसौदनम् ॥

तदेव तत्र क्तव्यम् । एवं तक्रारिष्टप्रयोगश्च क्तव्यः । रुक्षपानान्नसेवनं तथा मूत्राणामष्टानां सेवनं त्रिकलायाश्च सेवनमिति स्नेहव्यापत्तिभेजमुक्तं भवति ॥ ३०।३१ ॥

गङ्गाधरः—व्यापत्कारणान्याह—अकाले चेत्यादि । यस्य स्नेहस्य यः काल उक्तस्तद्विपरीतकाले योजितः स्नेहो व्यापदेत् । अहितो यो यस्य स स्नेहो याजिता व्यापदेत् । मात्रया न च योजितो यो यस्य हितः स्नेहः स चेन्मात्रया न युज्यते तदा व्यापदेत् । मिथ्योपचाराच्च यथाविधिविपर्ययेण उपयोगाच्च स्नेहो व्यापदेत् । अतियोगेन सेवितश्च यो यस्य हितः स्नेहः स व्यापदेत् । उति ।

स्नेहव्यापत्तिमद्विमप्याह—स्नेहादित्यादि । अकालादियोजितस्नेहव्यापदि जातायां स्नेहान् तन्स्नेहपानान् प्रस्कन्दनः प्रचलितः सन् स्नेहपानं विहाय त्रहं द्रवमुष्णं मांसरसौदनं भुक्त्वा त्रिरात्रोपरतस्त्रिरात्रं विश्रम्य पुनश्च स्नेहं

अलसकविस्त्रिकाट्यः, कालप्रतीक्षणं स्नेहजनितदोषशयं यावद्भोजनं ; तक्रारिष्टानाम् चिकित्सावश्यकताणामां प्रयोगः ; मूत्राणाञ्च त्रिकलायाश्च सेवनमिति समन्वयः ॥ ३०।३१ ॥

चक्रपाणिः—मिथ्योपचाराद् यथोक्तविष्यननुष्ठानान्, अतियेवितः कालप्रकर्षेण सेवितः । संशोधनस्नेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—स्नेहादित्यादि । स्नेहान् स्नेहप्रयोगान्, त्रिरात्रोपरतः त्रिरात्रं परित्यक्तस्नेहपान इत्यर्थः ; प्रस्कन्दनं विरेचनं, स्नेहोपरतस्य त्रिरात्रं एव भोजनं दर्शयति—स्नेहवदित्यादि । रसप्रधानमौदनं रसौदनम् ।

एकाहोपरतस्तद्वद् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

स्यात्तु संशोधनार्थाय * वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥३२॥

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।

क्लेशासहा मद्यनित्यास्नेपामिष्टा विचारणाः ॥

लावतेत्तिरिमायूर-हंसवाराहकौक्युटाः ।

गव्याजौरभ्रमास्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥

यवकालकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशकराः ।

दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ३३ ॥

पिबेत् । नत्र तद्वद्द्रवगुणश्च मांसस्य रसोदनं भुक्त्वा एकाहोपरतः एकाह
विरम्य प्रच्छर्दनं वमनमौषधं पिबेत् । एवंप्रकारेण वमनानन्तरं पुनरेकहं
विश्रम्य त्रिदिनानन्तरं पुनस्नं स्नेहं पिबेदिति तात्पर्यम् । इति व्यापत्-
सिद्धिमुक्त्वा “अच्छ संशा स्नेहं च वृत्तिरिष्यत” इति प्रश्नस्यात्तरमाह
स्यात् तित्यादि । संशोधनार्थाय खल्वच्छे स्नेहं पीते विरिक्तवद्वृत्तिः स्यात् ।
विरिक्तस्य वृत्तिर्वक्ष्यते ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—इति वृत्तिमुक्त्वा “विचारणाः केषु योज्याः” इति प्रश्नस्योत्तर-
माह—स्नेहद्विष इत्यादि । स्नेहद्विषादिषु विचारणा उष्ठा भवन्ति । “विधिना केन
तत् प्रभो विचारणा योज्याः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—लावत्यादि । ओदनादयो
या विचारणा उक्तास्तासु मध्ये मांसरसा लावादीनां मांसरसा स्नेहनाक्रयायां
हिताः । (वभ्र नेकुलः) । एषां रसानां संस्कारद्रव्याभ्याह—यवत्यादि । रस-

वमने स्नेहवृत्तिमाह—एकेत्यादि । एकाहोपरतः स्नेहादिति योजना, तद्वदिति स्नेहवद् द्रव-
गुणश्च रसोदनं स्नेहोपरमदिवस एव ।

संशमनविधिमाह—स्यात् तित्यादि । असंशोधनार्थे संशमने, वृत्तिरिष्यतः, विरिक्त-
वदित्यनागतावेक्षणोपकरणनीयवक्ष्यमाणं ‘सम्यग्विरिक्तं तैलम्’ इत्यादिग्रन्थप्रतिपादनीय-
मुपचारमाह, न तु पेयादिकमम् । यद्यपि वमनोक्ता एव तत्रोक्तेर्भाष्यादयो विरेचनवृत्तावप्यतिदिष्टा-
स्तथापीह वमनविधिं परित्यज्य विरेचनविध्यतिदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थः, विरेचने हि तत्र धूम-
पानवर्जम् इति कृतं, स्नेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राशीतोष्णे,—“न मद्य-दुग्धे पीत्वा च न
स्नेहम्” इत्यादिना ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—विचारणाविरिक्तमाह—स्नेहद्विष इत्यादिना । लावादिरसानामुक्तानां संस्कारम्

* स्नात्स्नोषणार्थाय इति चक्रसंग्रहः पाठः ।

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
 कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥
 फाणितं शृङ्गवेरञ्च तैलञ्च सुरया सह ।
 पिबेद्दुग्धो भृतेर्मांसैर्जीर्णैः श्नीयाच्च भोजनम् ॥
 तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
 पिबेत् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
 नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥

संयोगसंग्रहः रसानां संयोगा यैर्द्रव्यैः कार्य्यास्तेषामेव सङ्क्षेपः । यथायोग्यं
 यवादिभिः सह रसः संयोजनीय इति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—स्नेहयन्तीत्यादि । विचारणामु तिलपिष्टमिति यदुक्तं तत्र
 तिलमाह—भोजनात् पूर्वं सस्नेहफाणितास्तिलजग्धाः स्नेहयन्ति । बहुस्नेहाः
 कृशरास्तिलमापयवाण्यो भोजनात् पूर्वं जग्धाः स्नेहयन्ति । तथा तिल-
 काम्बलिकाः तिलबहुलकाम्बलिका यथाः भोजनात् पूर्वं जग्धास्तथा
 स्नेहयन्ति ।

अथविचारणायां योगमाह—फाणितमित्यादि । फाणितमर्द्धाचशिष्टरूपक
 उधुरसः । शृङ्गवेरमाद्रकम् । तत् पिष्ट्वा फाणितञ्च तैलञ्च त्रयमेकीकृत्य सुरयां
 मिश्रयित्वा रुक्षो नरः पिबेत् । तस्मिन् जीर्णं सति भृतेर्मांसैर्भोजनञ्चाश्रीयात् ।
 भृतेर्भटिप्रीकृतेः ।

अपरञ्च—तैलमित्यादि । सुराया मण्डन सह तैलं वसां मज्जानं वा
 पिबेद् वातिको नरः स्निह्यति । सफाणितं क्षीरं वातिको नरः पिबेत्, ततः
 स्निह्यति ।

अथ पयोविचारणायां योगमाह—धारोष्णं सशर्करं बहुसर्पिरादिरस्नेहयुक्तं
 पयः पीत्वा नरः स्निह्यति । सफाणितं दध्नः सरं वा पीत्वा नरः स्निह्यति ।

आह—यवेत्यादि । रसे स्नेहार्थोक्तस उचितः संयोगो येषां ते रससंयोगान्तेषां संग्रहणं
 संग्रहः ॥ ३३ ॥

फाणितमिति—पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् । तिलप्रधानः काम्बलिकतिलकाम्बलिकः । फाणितम्

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।

क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥

सर्पिस्तैलवसामज्ज-तण्डुलप्रसृतैः कृता * ।

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ३४ ॥

ग्राम्यान्पौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।

कुष्ठी शोषी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥

स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेद्विकारिभिः ।

पिप्पलीभिर्हरितक्या सिद्धैस्त्रिफलयाषि वा ॥ ३५ ॥

अपरञ्चाह—पाञ्चप्रसृतिकीत्यादि । वक्ष्यमाणा पाञ्चप्रसृतिकी पेया पीता नरमचिरान् स्नेहयेत् । माषमिश्रकः क्षीरसिद्धो बहुसर्पिरादिस्नेहयुक्त-स्तण्डुलकृतः पायसो भुक्तो नरमचिरान् स्नेहयति ।

पाञ्चप्रसृतिकीं पेयामाह—सर्पिरित्यादि । पाञ्चप्रसृतिकीति-संज्ञाबलात् । सर्पिरादीनां पञ्चानां प्रत्येकमेकैकं प्रसृतं पलद्वयं गृहीत्वा तैः पञ्चानां पञ्चभिः प्रसृतैः षड्गुणतोये कृता पेया पाञ्चप्रसृतिकी पेया । स्नेहनमिच्छता पेया पातव्या ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—अथ याभिविचारणाभियंषां स्नेहनं न कार्यं तदाह—ग्राम्ये-त्यादि । कुष्ठी शोषी प्रमेही च स्वस्य स्नेहने ग्राम्यमांसमानूपमांसपौदकञ्च मांसं गुडञ्च दधि च पयश्च तिलाश्च न प्रयोजयेत्, तद्वर्द्धकत्वात् । कैस्तु तान् स्नेहयेदिति ? अत आह—स्नेहैरित्यादि । कुष्ठाद्यधिकारे कुष्ठादिहरत्वेन यथास्वं स्वस्वहरद्रव्येण सिद्धैर्घृतादिभिः स्नेहैरविकारिभिस्तत्तद्विकार-विरोधित्वेन विकाराकारिभिस्तान् कुष्ठिप्रभृतीन् नरान् वैद्यः स्नेहयेत् । अथवा पिप्पलीभिः कल्कैः सिद्धैः स्नेहैर्घृतादिभिः हरीतक्या कल्कभूतया वा सिद्धैः स्नेहैः त्रिफलया वा कल्कभूतया सिद्धैः स्नेहैस्तान् कुष्ठिशोषिप्रमेहिणः स्नेह-येत् ॥ ३५ ॥

इत्यादी भृङ्गवेरमित्थं भृङ्गवेरसं, भृङ्गैर्भट्टित्रीकृतैः । पाञ्चप्रसृतिक्याग्रे वक्ष्यमाणाः माष-मिश्रको माषतण्डुलकृतमन्त्रं, पेया पातव्या ॥ ३४ ॥

पञ्चप्रसृतिः—पञ्चात्ममिति । यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः । सिद्धैरिति पिप्पलीभिस्तथा

* कृतेष्वत्र भृतेति वा पाठः ।

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाग्नेन साधयेत् ।

व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा क्षिणति तन्नरः ॥

यवकोलकुलस्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ।

क्षीरसर्पिश्च * तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥

तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ।

योनिशुकप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

शुद्धात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्त्रवत्यधिकं यथा ।

तथाग्निर्जीर्यति स्नेहं तथा स्रवति चाधिकम् + ॥

गङ्गाधरः—अथापरविचारणामाह—द्राक्षेत्यादि । द्राक्षायूषेणामलकयूषेण दध्ना चाग्नेन मिलित्वा चतुर्गुणेन व्योषगर्भं त्रिकटुकं पादिकं कल्कीकृत्य स्नेहं यथाहं घृतादिकं साधयेत् । तत् पीत्वा नरः क्षिणति । अपरञ्चाह—यवेत्यादि । यवादीनां प्रत्येकं रसः । बहुवचनात् त्रयो रसाः क्वाथाः । क्षीरं सुरा दधि चेति त्रयमिति पइद्रवद्रव्याणि प्रत्येकम् । क्षीरोत्थ-सर्पिः समानानि । कल्कहीनमिदं सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् । तैलेत्यादि । नैलादिचतुःस्नेहं व्यस्तं समस्तं वा यथाहमेकवद्भावेन समस्तमेव वा बदरादीनां चतुर्णां रसेश्चतुभिः प्रत्येकं स्नेहसमानैर्मिलित्वा चतुर्गुणैरकल्कं साधयित्वा योनिशुकप्रदोषेषु स्नेहनार्थं प्रयोजयेदिति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—सर्वान् प्रश्नानुत्था स्नेहसेवने मात्राधिक्यादिदोषानाह—शुद्धातीत्यादि । यथा वस्त्रं सममात्रमम्बु यथावदशुद्धाति, तत्राधिकमम्बु यथा प्रस्त्रवति : तथाग्निः सममात्रं स्नेहं जीर्यति, तत्राधिकं स्नेहं स्रवति ।

हरीतक्या तथा त्रिकलया चेति पृथग्योजनीयं, विष्यध्याविधिदस्नेहश्च कुष्ठादिषु यथासंख्यमिति केचित् । यूषेण्यदः क्वाथवचनः, व्योषगर्भं व्योषकल्कम्, अत्र त्रिभिर्द्रव्यैर्मिलित्वा वातुर्गुण्यम् । यवकोलादौ षड् द्रव्याणि स्नेहसमानि, क्षारो यवक्षारः कल्कः । तैलमज्जेत्यादि । चतुःस्नेहो-ऽकल्क एव । तैलमज्जवसासर्पिर्विद्येकवद्भावात् द्वितीयान्तः प्रयोगः ॥ ३५३६ ॥

वाक्यमणिः—सम्प्रति स्नेह उपयुक्तो यथा क्षारं संस्नेहाधिको दृश्यते, तदाह—शुद्धाती-त्यादि । तच्च शिष्येणाध्यायाद्वाचस्पत्ये शिष्ये हिततन्नामिधीयते, यथाग्नीत्वन्नामधिक इत्यर्थः । नन्वस्यधिकश्चेत् स्रवति तद्वधि च स्नेहकक्षणमुक्तं, वदन्वते—अथक्षारं स्नेह-

* क्षारः सर्पिः इति पाठमन्तरम् । † यथाग्निर्जीर्यति स्नेहकथा स्रवति चाधिकम् । इति पाठः ।

यथा वाक्के य मृत्पिण्डमासिकं त्वरया जलम् ।
 स्रवति स्रसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥ ३७ ॥
 लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
 तद्ध्रमिष्यन्त्यरुक्षञ्च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ३८ ॥
 स्नेहमघ्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ३९ ॥

न तु जीर्यति । तस्मादधिकमात्रं स्नेहं सेवमानस्य गुदतः स्रावमाणेन किं
 स्यादिति ? अत आह— यथा केत्यादि । यथाग्निमात्रां विना शीघ्रं स्नेहन-
 मिच्छता त्वरितसेवितः स्नेहो मात्राधिवयेन पीतः स्रवति गुदतः स्रसते च ।
 यथा त्वरया स्वत्वासिकं जलं मृत्पिण्डमावलेद्य उपतृक्त्विन्नं कृत्वा स्रवति
 तन्मृत्पिण्डं स्रसते गालयति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः— तर्हि शीघ्रस्नेहनमिच्छता किं कार्यमिति ? अत आह— लवणे-
 त्यादि । यावन्तः स्नेहा उक्तास्तावन्त एव स्नेहाः सैन्धवलवणेनोपहिताः
 सन्तोऽचिरात् शीघ्रं नरं स्नेहयन्ति । कस्मात् ? तद्धीत्यादि । हि यस्मात्
 तल्लवणमभिष्यन्दि चारुक्षञ्च मूक्ष्मञ्चोष्णञ्च व्यवायि च । अभिष्यन्दित्वेन
 लवणं दोषसङ्घातं विलालयति, अरुक्षत्वात् स्नेहयति, मूक्ष्मत्वात् देहान्तः
 सूक्ष्मदेशं प्रविशति, उष्णत्वात् स्नेहं पीतं शीघ्रं जरयति, व्यवायित्वात् कृत्स्नं
 देहं स्नेहसहितं व्याप्नोति । तस्मादचिरात् स्नेहयति ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः— अथास्याग्रं विधानप्रयोजनमाह— स्नेहमित्यादि । शोधने कतव्ये
 स्वत्वघ्रे स्नेहं प्रयुञ्जीत । ततोऽनन्तरं स्वेदं प्रयुञ्जीत । एवं स्नेहस्वेदोपपन्नस्य
 नरस्य संशोधनं प्रयुञ्जीत । अथवेतरत् संशमनं वेति ॥ ३९ ॥

दर्शनम् इति ; तेनैकदिन एवाधिकरतेऽपानं क्षिपतामिषाह— यथा केत्यादि । आह्वेय ईश्वर
 मन्त्रेणापत्वा ; त्वरितसेवितः स्नेहो धातुनरेहमिदं च स्रसतेऽधो भासि वावाक्, न तावता
 स्नेहनं भवतीति जल्पः ॥ ३७ ॥

अङ्गुली— स्नेहने सर्वस्नेहेषु लवणप्रयोगमाह— लवणोपहिता इत्यादि । तदिति लवणम्,
 तदिति लवणम्, दोषरुद्धत विरुद्धं, व्यवायि इति लवणं तद्विपर्ययमाह । ततो वक्ष्यते—

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नो व्यापत्सिद्धिः समेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिणा ॥४०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमाह—तत्र श्लोक इत्यादि । चान्द्रभागिणा भगवता
चन्द्रभागपुत्रेण पुनर्व्वसुनात्रेयेणेति ॥ ४० ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
स्नेहाख्यत्रयोदशाध्यायजल्पारम्भा त्रयोदशी शारदा ॥ १३ ॥

स्नेहोपकल्पनाध्याययोः सम्बन्धसूचनं स्वेदादिषु स्नेहस्य प्राग्भावमाह—स्नेहमित्यादि ।
चान्द्रभागी भागवदेशः ॥ १८—४० ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायां स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तं स्वेदेनावजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहानन्तर्यात् स्वेदस्य विधानमुपदेष्टुमारभते—अथात इत्यादि । पूर्वाध्यायवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अत इत्यादि । “स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्” इत्यतो हेतोः स्नेहानन्तरं ते स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते, यैः स्वेदैर्यथावत्प्रयोजितैः स्वेदसाध्या वातकफात्मका गदाः प्रशाम्यन्ति । न हि सर्वे वातकफात्मका गदा यथावत् प्रयोजितैः स्वेदैः प्रशाम्यन्ति । कषायमद्यनित्यादीनामस्वेद्यत्वेन वक्ष्यमाणानां वातकफात्मगदशान्त्यभाषान् । तत उक्तं स्वेदसाध्या इति । अथथावत् प्रयोगेण पित्तप्रकापमूर्च्छादिसम्भवादुक्तं यथावत् प्रयोजितैरिति । वातकफात्मका वातकफात्मकाः कफात्मका वातकफात्मकाश्चेति व्यस्तसमस्ताः ।

स्वेदाशिषमाह—यथा वातकफात्मकं गदं प्रशमयति—स्नेहपूर्वमित्यादि । प्रयुक्तेनेत्यस्याः क्रियाया विशेषणं स्नेहपूर्वम् । न सज्जन्ति पुरीषादीनि शरीराभ्यन्तरे संसक्तानि न भवन्ति, विबन्धकवातावजयात् । केवलकफजे च प्रेरकवातजयाच्च ।

वाकपाणिः—स्नेहपूर्वकत्वात् स्वेदस्य स्वेदाभ्यासोऽभिधीयते, स्वेदप्रतिपादकोऽध्यायः स्वेदाध्यायः । वातकफात्मका भ्रंससूट्वातकफजाः, वातकफजत्वेऽप्युदरादयः स्वेदेन न शान्तयन्त, अत आह—“स्वेदसाध्याः”, एतेषोदरादयोऽस्वेद्या व्यापस्वन्ते ।

स्नेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणं । न सज्जन्ति अपवृत्तानि न भवान्तर । यथाध्यायं यथापमम्,

शुष्कारण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
 नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥ २ ॥
 रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
 द्रव्यवान् कल्पिते देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥
 व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ३ ॥

वातकफजे व्याधौ स्नेहस्वेदोच्छेद्यत्वं दर्शयति—शुष्कारण्यपीत्यादि । हि यस्मात् शुष्कारण्यपि काष्ठानि जीवहीनानि नीरसानि दृडानि स्नेहक्रियापूर्वक-स्वेदनक्रिययोपपादनैरेथान्यायं क्रमेणासहसा पुरुषा नमयन्ति । चक्राणि ऋजकुर्वन्ति ऋजुनि च चक्राणि कुर्वन्ति । जीवितान् नरान् सरसान् मृदुश्च पुनयन् स्नेहपूर्वकस्वेदरूपपादितान् वैद्या नमयन्ति तत्र किं वैचित्र्यमिति ॥२॥

गङ्गाधरः—कीदृशोऽयं कार्य कुस्त इति । अत आह—रोगेत्यादि । रोगापेक्ष ऋतुविशेषापेक्षो व्याधितपुरुषापेक्षश्च । नात्युष्णो नातिमृदुश्च तत्त्व-रोगहरद्रव्यैः कल्पितः स्वेदः स्वेदेष्टे देशे कृतः कार्यकरश्चोक्तः । तत्र नात्युष्णो नातिमृदुरिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—व्याधिवित्यादि । शीते व्याधौ शरीरे च शीते महाबले पुरुषे महास्वेदस्तच्छरीरसहस्रेनासह्योष्णभिन्नः स्वेदः कार्यः । तथा शीते व्याधौ शीते च शरीरे दुर्बले पुरुषे दुर्बलः स्वेदो हितः । एवं शीते व्याधौ शीते च शरीरे मध्यमबले पुरुषे मध्यमः स्वेदो हितः ॥ ३ ॥

एतच्च स्नेहस्वेदोपपादनैरित्यनेन संश्रयते । यदि वा यथान्यायं यथासहजं नमयन्तीति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—रोगमृदुं व्याधितञ्च धलषत्त्वादिनापेक्षत इति रोगर्तुव्याधितापेक्षः । नात्युष्णो नातिमृदुतापः, द्रव्यवतिरिति दिनग्धहारादिद्रव्यवान्, कल्पित इति रोगादीनपेक्षय यथोचितेन द्रव्येण, देशे आमाशयादी यथायोग्यतया सम्पादित इति मन्तव्यम् ।

रोगापेक्षयोक्तकथनां दर्शयति—व्याधिवित्यादि । व्याधौ महाबले तथा शीते कालकृते महाबले, महानिति अमृदुताप एव पुनःपुनः क्रियमाणत्वेन मृदुस्वेदापेक्षयाऽधिकतापत्वेन ऋतुः ।

वातश्लेष्मिणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।

स्निग्धरुक्षस्तथा स्निग्धो रुक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥

आमाशयगते वाते कफे पक्काशयाश्रिते ।

रुक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नाहपूर्वव्यस्तथैव च ॥

वृषणो हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।

मध्यमं वृक्षणो शेषमङ्गावयवमिष्टुतः ॥

गङ्गाधरः अथ स्वेदावपयानाह—वातश्लेष्मिणात्यादि । स्वेदस्योष्णान् शीतगुणं वातश्लेष्मिणि रोगे स्निग्धरुक्षद्रव्यरूपकल्पितः स्निग्धरुक्षः स्वेद इष्यते । वाते वा केवलवाते स्निग्धद्रव्यरूपकल्पितः स्निग्धः स्वेद इष्यते । कफे वा केवलकफे रुक्षः स्वेदश्च रुक्षद्रव्यरूपकल्पित इष्यते ।

तत्र वाते स्निग्धः कफे रुक्षः स्वेद इति यदुक्तं तत्रापत्रादमाह—आमाशयेत्यादि । आमाशयेति क.स्थानमात्रोपलक्षणम् । पक्काशयेति वातस्थानोपलक्षणम् । तेन क.स्थानगते वाते रुक्षपूर्वः स्वेदो हितः । पूर्वै क.स्थानहेत्वान् स्नेहकम्पे न कृत्वा रुक्षन्तु क.हाहेत्वान् कृत्वा पश्चादाताहेत्वान् स्निग्धः स्वेदो हितः । वातस्थानाश्रिते कफे स्नेहपूर्वः स्वेदो हितः । पूर्वै वातस्थानानुगोचान् स्नेहकम्पे कृत्वा वातानहेत्वाद् रुक्षश्च न कृत्वा पश्चात् क.हाहेत्वाद् रुक्षः स्वेदो हितः काट्ययः । इति । उक्तञ्च—स्थानं जयेद्विपक् पूर्वै स्थानस्थस्याविरुद्धतः” इति ।

अथ यत्र यत्र स्वेदः कार्या न कारयेत्तथा यथा कारयेत्तदाह—वृषणो

दुर्बल इति च तथा मध्यम इति च व्याख्यादिषु पूर्ववद् योजनीये । स्निग्धरुक्षद्रव्यकृतः स्निग्धरुक्षः, स्निग्धरुक्षद्रव्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं मन्तव्याः । एतच्च स्निग्धरुक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोदाहरणम् । वाते स्निग्धः, कफे रुक्षः ।

नं देशविशेषमपत्येन व्यभिचारयन् देशापेक्षाञ्च कल्पनामाह आमाशयेत्यादि । आमाशयगते वाते रुक्षपूर्वश्च स्थानापेक्षया रुक्षं कृत्वा पश्चाद् वातापेक्षः स्निग्धः कार्याः, एवं पक्काशयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याप्येयः । आमाशयजग्देन क.स्थानं जयेत्, क.स्थानापेक्षया हि प्रथमं रुक्षः क्रियते, यदुक्तम्—स्थानं जयेद्वि पूर्वैन्नु स्थानस्थयाविरुद्धतः” इति ।

मृद्धिनि । स्वेदैकवापये वृषणादिगते व्याधी मृदुस्वेदव्यतिरिक्तोपामान्तरसम्भवे नृ न वेति बोद्धव्यम्, इत्यत इत्यापुरेष्ठानो वैदेगज्जातश्च । इत्यत इति भावत्तादिच्छावचनः ।

सुशुद्धैर्लक्तकैः * पिण्ड्या गोभूमानामथापि वा ।

पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेदः संवृत्य चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलेर्भाजनैरपि ।

जलाद्दे जलजेहस्तेः स्विद्यतो हृदयं स्पृशन् ॥ ४ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते माद्वि स्वेदे स्वेदनाद्विरतिमता ॥ ५ ॥

इत्यादि । स्वेदेकसाध्यवृषणहृदयद्विप्रगते व्याधी मृदु मृदुतापेन स्वेदयेत् । वृषणादीनि । विना स्वेदं क्रियान्तरसाध्य व्याधी वृषणादीनि न वा स्वेदयेत् । वंक्षणस्थे व्याधी वंक्षणौ मध्यमं मध्यमतापेन स्वेदयेत् । एभ्यः शेषमङ्गावयव-
मातुर्म्येष्टतः स्वेदयेत् ।

ननु वृषणादिषु मृदुस्वेदं कैद्वयैः कुर्यादिति ? अत आह—सुशुद्धै-
स्त्यादि । सुशुद्धेषु ल्यादिदपकद्रव्यैर्गर्हितैः । लक्तकैर्मलक्तुलकैः । गोभूमानां
पिण्ड्या वा । पद्मोत्पलान्यतरपुष्पदलैर्वा चक्षुषी संवृत्य स्वेदः काय्यः ।

हृदयं यदि मृदुस्वेदं नदि कथं स्वेदयेदिति ? अत आह—मुक्तावलीभि-
स्त्यादि । मुक्तावली बहुमुक्ता ग्रथिताः श्रेणीभवन्ति । ताभिः पुनःपुन-
जेत्यादिना चक्षुष्यद्रवेण वा सेचनेनार्द्रक्रियेय शीतलीकृताभिमुक्तावलीभिरुष्णी-
कृत्य स्विद्यतो जनस्य हृदयं स्पृशेत् । अथवा मृदु यथा म्यात् तथा स्वेदनद्रव्येण
स्विद्यतो जनस्य हृदयं मुक्तावलीभिः शीताभिः स्पृशेत् । अथवा शीतलेः
कांस्यादीनां भाजनैर्हृदयं स्पृशेत् । अथवा स्विद्यतो जनस्य हृदयं जलाद्देजलजेः
पद्मादिभिः स्पृशेत् । अथवा जलाद्देहस्तेः स्पृशेदिति वृषणस्वेदं लुक्तत्वात्
हृदयस्वेदवद् बोध्य इति । प्राधान्याद्वा हृदयपदापादानं वृषणोपलक्षणात् ॥४॥

गङ्गाधरः—ननु किन्तापन कालं स्वेदयेति ? अत आह—शीतशूलैस्त्यादि ।
शीतापगमैर्डीप शूलं वृत्तते इति । शीतशूलोभयव्युपरमे इति । तथा सति

स्वेदे क्रियमाणे चक्षुष्यः स्वेदपरिहारोपायमाह सुशुद्धैस्त्यादि । लक्तकः कर्पूरवयवः ।
स्वेदे क्रियमाणे हृदयरक्षणोपायमाह—मुक्तावलीस्त्यादि । जलजानि पदुजादीनि । एवमस्वेद्यव-
साम्प्रान्यत्वात् वृषणरक्षाप्युन्नेतव्या, प्राधान्यात् हृदय-चक्षुःपालनमुक्तम् ॥ ३१२ ॥

चक्रपाणिः—शीतशूलेत्यादी स्वेद इति स्वेदभवे धर्मैः, स्वेदनाद् विरतिमंतेत्युपदिशन् शीतादि-
व्युपरमे सति स्वेदो निवर्त्तनीयः, शीताद्यनुपरमे च स्वेदः कर्त्तव्य इति द्वयमुपदिशति । तत्रश्च इत

नपकेरिति चक्रपाणिरयमन्तः पाठः ।

पित्तप्रकोपो मृच्छ्रा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वेदाद्गदोर्ध्वल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सत्वशो विधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्य क्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ ३ ॥

कषायमद्यनित्यानां गभिगथा रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां मानिन्यागणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥

स्तम्भगौरवे च वृत्ते इत्यत आह स्तम्भगौरवनिग्रहे इति । एवं मति यावत् न शरीरं मृद् स्यात् तावत् स्वेदयेत् । शरीरस्य मादवे च सञ्जाते दोषस्य अविनिर्गमे स्वेदतो विरामे पुनः जीतशुश्रूषादिमन्भवः स्यात् । अत उक्तं—स्वेदे सञ्जाते घर्मं सम्यग्जाते स्वेदनाद्विरतिविरामो मत्ता इति स्वेदस्य सम्यग्-योगलक्षणम् । अतिस्वेदलक्षणमप्येतेन आपितम् । जीतशुश्रूष्युपरमाभावे स्वेदनाद्विरतिरसम्यग्योगलक्षणम् । स्वेदमित्यायोगलक्षणमप्यन्यथा स्वेद-कर्णामिति तयोर्लक्षणं स्वयं मुक्तकारुणोक्तम् ॥ ५ ॥

गद्गाभ्रः—अथातिस्वेदलक्षणमाह—पित्तप्रकोप इत्यादि । स्वेदाद्गदोर्ध्वल्य-मिति स्वेदानिप्रवृत्त्याद्गदोर्ध्वल्यमिति अतिस्विन्नस्य लक्षणम् ।

अस्यातिस्वेदव्यापञ्चिकत्वाभाह उक्त इत्यादि । तस्याशितीयेऽध्याये यो ग्रैष्मिको विधिः स विधिः सत्वशो यावानेव खलु मधुरः स्निग्धः शीतलश्च तावानेवानांस्विन्नस्य क्तव्यः । न तु मद्यमल्पं न वा पेयमथवा मुचद्दकमिति मद्यांशः क्तव्यः ॥ ६ ॥

गद्गाभ्रः अथ किं सत्वानेव पुरुषान् वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेदयेदिति ? अत आह—कषायमद्यनित्यानामित्यादि । कषायनित्यादीनां एव स्वेदनिवृत्तिविषयशीतलद्युपरमोत्पादः स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणं तथा जीतशुश्रूष्युपरमा-नुत्पादश्च स्वेदानिवृत्तिविषयोऽयोगलक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुदावर्तीयम् ॥५॥

चक्रपाणिः—अतिस्विन्नमितिस्मितमाह—उक्त इत्यादि । ग्रैष्मिकविधिरित्यनेन लक्षणे पुनर्मधुरः शीतल इत्यादिवचनम् । मद्यमल्पं न वा पेयम् इत्येतोऽदिसम्यगपत्तस्य प्रतिषेधार्थं मधुर-शीतादियोगविशेषत्रिधानाख्यञ्ज ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—अस्पेशानाह कषायेत्यादि । कषायइत्युक्तं मधुरं कषायमद्यम्, किंवा कषाय-शब्दोऽमधुरत्वस्य, तेन, यद्व्यते कषायनित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कषायस्य वातकारित्वान्,

विदग्धभ्रष्ट्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥

पुंसां वातश्लेष्मजे वाते कफे वा न स्वेदमवधारयेत् । कृपायानित्याः पाचनादि-
कृपायाणां नित्यमेतन्नः । मद्यनित्याः सततमद्यमेवित्तः । रक्तपित्त-
प्रभृतीनां यमनविरोचने कचत्वे संशोधनीयस्वेदवेर्जप प्रतिषेधोऽयम् । पित्तिना-
मिति पित्तप्रकृतीनां पित्तव्याधिमात्रम् । सातिसाराणामतिसारवताम् ।
मधुमेहिनामिति सव्वमेहिणां विशेषेण मधुमेहिनाम् । प्रमेहस्य देहशिथिली-
करणेन प्रमेहकृतशिथिलदेहस्य पुनर्देहाशिथिलीकरणस्वेदो न युक्तः स्यात् ।
पित्तमेहिनामिति यत् पुनरुक्तं तत् पित्तसम्बन्धे विशेषेण प्रतिषेधार्थमिति
कश्चिन् । तन्न तन्नरक्तं रभिप्रतम् । मेहिनामिति कारणैव सिद्धेः ।
तस्मात् मधुमेहिनामिति भोजसंसृष्टवायुजमधुमेहिनां कालेनाप्रतिकृतत्वे
वायुना मधुरस्याजसः प्रदुष्टा मधुरत्वापन्नसव्वमेहवतां स्वेदेन पुनरोजसो
द्रवीभावेणाधिकक्षणसम्भवे प्रतिषेधोऽयम् । पुनः पित्तमेहिनां स्वेदप्रतिषेधः ।
शेषाणां कफपित्तादिमेहानां सव्वेषां स्वेदप्राप्तां कृत इति तत्त्वम् । विदग्ध-
भ्रष्ट्रधानाम् । द्रष्टुं गुदं विदग्धं पक्वं भ्रष्टं वाहिनिकेतं वा येषां तेषां पक्व-
गुदवृत्तीनां गुदभ्रंशवताम् । मद्यनित्यानामिन्वृत्त्या मद्यामद्यकृतसव्वव्याधिषु
प्रतिषेधो मद्यनित्यानां कृतः । पुनर्मद्यविकारिणामितिवचनेनानित्यमद्यानां
मद्यकृतविकारं स्वेदप्रतिषेधः कृतः । श्रान्तानां श्रमवताम् । नष्टसंज्ञानाम्

वाते च स्वेदो विहित एव, तत्र कथं कृपायानित्यं प्रति स्वेदनिषेध इति, तन्निरम्भं स्यात्, किंवा,
कृपायानित्या रक्षानित्यवध्याया भवन्ति कृपायस्य विरक्तकस्ममकचेन ततश्च तेषां स्वेदः
पद्वभेदमावृत्तनीयतः कृपायानित्यनिषेधः । रक्तपित्तनामतिपानादेव स्वेदे निषिद्धे पुनः स्वेद-
निषेधो रक्तपित्तनां यद्यन्योऽपि स्वेदस्यापी वातश्लेष्मजो विकारो भवति तथापि स्वेदनिषेधार्थं
तथा रक्तपित्तनां यमनविरोचनाइत्यत्र प्राग्भेदप्रतिषेधनिषेधार्थम् । एवं पित्तमेहिकामन्यादिष्वपि
व्याख्येयम् । पित्तनामिति पित्तप्रकृतीनां, मधुमेहशब्देन सञ्ज्ञा एव मेहा गृह्यन्ते, मधुमेहशब्दो
हि सर्वेष्वेव मेहेषु वर्तते इति क्रियन्तःशिरस्वीये दर्शनायम्, मेहेषु च सर्वेष्वेव शरीरशैथिल्य-
प्रकृतं च विशेषतः शरीरशैथिल्यहेतुत्वेन स्वेदो न युज्यते, पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं
पित्तसम्बन्धेन विशेषप्रतिषेधतादर्शनायम्, यद्यो गुदः, मद्यविकारिणामिति मद्यनित्यस्य वात-

तृप्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
 कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाह्यरोगिणाम् ॥
 दुच्चलानिविशुद्धानां मुपक्षीणौजसां तथा ।
 भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् ॥ ७ ॥
 प्रतिश्याये च कामे च हिकारवासोऽवलाघवे ।
 कर्णमन्याशिरःशूले च्चरभेदे गलप्रहे ॥
 अहितेकाङ्गसर्वाङ्ग-पक्षाघाते विनामके ।
 कोष्ठानाहविवन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥
 पार्श्वपृष्ठकटीकृत्ति-संग्रहे शुध्नीषु च ।
 सूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च सुष्कयोरङ्गसङ्के ॥
 पादाङ्गानुजङ्गान्ति-संग्रहे श्वयथावपि ।
 खल्लीप्यासेषु शाने च वैपथौ वातकण्ठके ॥

अज्ञानानाम् । अज्ञानानाम् व्रणनताम् । उक्तदृष्टिभ्यान् प्रतिषेधः । आह्य-
 रोगिणां वातरक्तरोगवताम् । एषां स्वेदैकसाध्ये महान्ययकारिणि व्याधौ
 स्वेदो न प्रतिषेधः । प्रवदान्ययापेक्षया स्वल्पान्ययदोषादेषां स्वेदे । उक्तं
 च—“भूयोविरोधे स्वल्पमन्याय्यामिष्टम्” इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—स्वेदप्रतिषेधमुक्तत्वा स्वेद्यानाह प्रतिश्याये चेत्यादि । अलाघवे
 देहगौरवे । विनामके देहविनमनकारिणि दाटापतानकादिव्याधौ । विजृम्भके
 बहुजृम्भणे । पार्श्वीदीनां संग्रहे वेदनायाम् । अङ्गसङ्के सर्वाङ्गसङ्के ।
 पादादीनामत्तो रूजायां तेषां संग्रहे विमहे च । खल्लीषु करपादादौ विमोटन-

कफजमदायये स्वेदनिषेधार्थम् । आह्यरोगीह वातरक्ताः । एषु चाग्नेश्विषयेषु यदि स्वेदैकसाध्ये
 मन्यासादिर्भवति तदा महाप्रयथायभयादल्पप्रयथायमुपेक्ष्यापि स्वेदो विषये इति न्यायसिद्धमेव ।
 यदाहुर्न्यायिदिः—“यद्भूयोविरोधे स्वल्पमन्याय्यामिष्टम्” इति ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—प्रतिश्याये चेत्यादिना स्वेद्यान् दशयति । विनामकः शरीरविनमनकारी वातः ।
 विजृम्भको बहिरायामः, जृम्भाबहृदं पाः । पादजानुजङ्गाभिरार्तिः संग्रहश्च पृथक् संवध्यते,

* अतिविशुष्कणामिति चक्रः ।

सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।

सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ ८ ॥

तिलमापकुलत्थाम्ल-धृतनेलामिषौदनैः ।

पायसैः कृशरसांसिः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥

गोखरोपृवगदाश्व-शकृद्भिः सतुषयैवैः ।

सिकतापांशुपाषाण-करीषायसपूटकैः ॥

श्लेष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वान्तिकान् समुपाचरेत् ॥ ९ ॥

रूपाम् । आमेष्वपकान्नदोषजविमूचिकादिषु । वातकण्ठके गुल्फाश्रित-
वातरोगविशेषे । सङ्कोचे वातव्याधिविशेषे शरीराकुञ्चनकारिणि वातरोगे ।
आयामोऽन्तरायामो वातरोगः । शूलं गुल्मादिजं तेषु । स्तम्भः शरीरचालन-
शक्तिनाशिरोगः । गोखं देहस्य स्तम्भकृतमेव तेनाद्याधववचनं न पुनरुक्तम् ।
सुप्तिः स्पर्शानाम् । सर्वाङ्गेषु विकारेषु च्वरादिषु वातश्लेष्मादिषु स्वेदनं
हितमुच्यते । इति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः अथ स्वेदद्रव्याण्याह तिलेन्यादि । तिल्यादिभिः स्वेदो वाते
स्निग्धस्वेदः । अन्नं भक्तमौदनः पुनर्गाणपरसकृतः । कृशरस्तिलमापकृता
यवागुः । पिण्डस्वेदम् एतेषां प्रत्येकं पिण्डाकारं कृत्वा स्वेदं प्रयोजयेदिति
स्निग्धस्वेदद्रव्याणि ।

अथ रुक्षस्वेदद्रव्याण्याह गोखरेन्यादि । गोखादीनां शकृद्दिग्दः सतुषयैः
पिण्डैः । सिकतादीनां पूटकैः पौड्र्योक्तैः । करीषं शुष्कगोमयादिकमतो न
पुनरुक्तम् । आयसं शुद्धीकृतयोद्धम् । एभिर्गौरवगदीनां शकृदादिभिः श्लेष्म-

खली हलापदावमौदनम्, वातकण्ठको गुल्फाश्रितो वातः, अत्याधन इति पूर्वमुक्तोऽपि पुनर्गौरव-
वचनमङ्गानां गुल्फान्त्वप्रतिपादनार्थम्, अत्याधनवचनन्तु लाघवप्रतिषेधमात्रप्रयोजनं नातिगुरुत्व
ब्रूते, यतः, सर्वत्र तत् विकट्टे न वचने, यतः, अरुक्षमनभिष्यान्द् व्यासीनप्रचलायितम् इत्यत्र
न ह्यरुक्षशब्देन स्निग्धत्वमभिप्रेतम्, किं नहि ? रुक्षनाप्रतिषेधमात्रमेव ॥ ८ ॥

चरकपाणिः—वक्ष्यमाणानां सङ्कोचादिस्वेदानां द्रव्याण्याह—तिलमापेषुन्यादि । पिण्डरूपः स्वेदः
पिण्डस्वेदः । करीषः शुष्कगोमयः, आयसः अयोविकारः, स चेह पुटकरणयोग्यो बोद्धव्यः,
पूर्वैरिति तिलमापादिभिः । यथास्मिन्त्वेन तिलमापाद्यो वाते, गोखरादिप्रत्योक्ताश्च श्लेष्मणि

द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥

भूगृहेषु च जन्ताकेषूप्यागभगृहेषु च ।

विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्वियति ना सुखम् ॥ १० ॥

ग्राम्यान्पौडकं मांसं पयां वस्तशिरस्तथा ।

वराहमध्यपित्ताश्टकं स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥

इत्येतानि समुत्क्राभ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।

देशकालविभागज्ञो युक्तपेन्नो भिषक्तमः ॥ ११ ॥

कान् व्याधीन् स्वेदयेत् । क्लृप्स्वेदवान् । श्लेष्मिकानित्यादि । पूर्वस्तिलादीनां पिण्डैर्वातिकान् विकारान् स्वेदयेत् स्निग्धवान् । वातश्लेष्मिकान् विकारांस्तु द्वाभ्यामेताभ्यां पित्तलाभ्यां स्वेदयेदिति । पिण्डस्वेद एव मङ्गरस्वेद उच्यते । अर्थेणां द्रव्याणां सर्वत्रैव स्वेदेष्वतिदिशति द्रव्याणित्यादि । एतानि तिलादीनि द्रव्याणि प्रस्तरेष्वपि यथास्वं वातिके तिलादीनि श्लेष्मिके गोवरादिशकृदादीनि वातश्लेष्मिके तदुभयानि शस्यन्ते ।

प्रस्तरस्वेदाविधिवक्ष्यते—तथान्येषु येषु यानि शस्यन्ते तदाह—भूगृहेषु चेत्यादि । एतान्येव तिलादीनि द्रव्याणि नैदानुवचन्ते । कस्मादिति ? अत आह—विधूमाङ्गारतप्तेष्विति । येषां काष्ठानां वातहरत्वं तेषां काष्ठानां विधूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु वातिको ना तिलाभ्यक्तः सुखं स्वियति । तथा कफहरकाष्ठानां विधूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु श्लेष्मिको ना तिलाभ्यक्तः सुखं स्वियति । ताभ्यामुभयानां काष्ठाभ्यां विधूमाङ्गारतप्तेषु भूगृहादिषु वात-श्लेष्मिको ना तिलाभ्यक्तः सुखं स्वियति । इति विधूमाङ्गारपदेन तद्योग्य-काष्ठानि स्निग्धरुक्षस्वेदद्रव्याणि ख्यापितानि ॥ १०१० ॥

गङ्गाधरः—अथान्यस्वेदद्रव्याण्यह—ग्राम्येत्यादि । वस्तशिरश्छागमस्तकम् । वराहस्य मध्यदेहः । पित्तञ्चामृक् च स्नेहवद् यावद्दीजमेण्डवीजादिकं तत्र प्राधान्यान्नस्तुपीकृत्य ग्रहणार्थं पृथगुक्तं तिलतण्डुला इति । इत्येतानि ग्राम्यमांसादीनि यथायोग्यं वातिके स्वेदनाथमुत्क्राभ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । स यो भिषक्तमो देशादिविभागज्ञः स्यात् ॥ ११ ॥

प्रस्तरस्वेदे कर्त्तव्या इति दर्शयति । भूगृहेषु भूगृहेष्विति ; उष्णगर्भगृहेष्विति कुटीस्वेदं दर्शयति । अभ्यक्त इति सम्यग्भ्यक्तः । वस्तशिरश्छागमस्तकम् । स्नेहवन्तश्चैरेण्डवीजाद्यः तिलाश्च

वारुणामृतकैरण्ड-शिग्रु मूलकसर्पपैः ।

वासावंशकरञ्जाक-पत्र रश्मन्तकस्य च ॥

शोभाञ्जनकशैरीय-मालतीसुरसाञ्जकः ।

पत्रैरुत्काश्व्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥

भृतीकपञ्चमूलाभ्यां शैरीयैः * दधिमस्तुना ।

मूत्रं रम्लेश्च सस्नेहनाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

एत एव च निर्य्यहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।

स्वेदनार्थं घृतक्षार-तैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अन्यान्यापि नाडीस्वेदद्रव्याण्याह—वारुणेत्यादि । वरुण एव वारुण इति अमृतकं गृह्णी । शिग्रुः शोभाञ्जनः । मूलकं मूलकबीजम्, सर्पपसाहचर्यात् । वासा वामकः । वंशो वेणुः । करञ्जो गोकर्जः । अकः इवतो रक्तश्च । एषां वासादीनां पत्रैरश्मन्तकस्य पापाणभेदस्य चाङ्गेर्या वा पत्रैरित्यन्वयः । शोभाञ्जनकः रक्तशोभाञ्जनोऽथवा किञ्चित् स्थूलफलः शोभाञ्जनकः । सुरसाञ्जको द्वीपर्णासभेदो । एषां वरुणादीनां यथाह त्वक्पत्रादिभिरुत्काश्व्य देशकार्त्वाविभागज्ञो भिषक्तमो युक्त्यपेक्षः नाडी-स्वेदं प्रयोजयेत् । एवमन्यान्यापि द्रव्याणि नाडीस्वेदस्याह भृतीकेत्यादि । भृतीको यमानी । पञ्चमूलं महत् वातकहृत्स्वान् । शैरीयो शिष्टी । दधो मस्तु दधिमस्तु । मूत्रगृहिः पूर्वोक्तः । अम्लैरम्लवर्गः । स्नेहघृत-तैलादिभिः सह उत्काश्व्य वातश्लैष्मिके नाडीस्वेदं प्रयोजयेद् देशादिविभागज्ञो भिषक्तम इति योज्यम् । क्रमेण त्रिविधविभागेनात्म्या वातिकादिक्रमोक्त-विकारेषु क्रमेण त्रय एते नाडीस्वेदा इति ख्यापितम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एषामतिदेशान्नान्यत्राण्याह—एत इत्यादि । एतं ग्राम्यमांसादि-काथादयस्त्रयो निर्य्यहाः क्रमाद्वातिकादिषु व्याधिषु जलकोष्ठके स्वेदे प्रयोज्या

तद्बुलाश्च स्नेहवन्तिलनदुःखाः । ग्राम्येत्यादिना वातापहो नाडीस्वेद उक्तः, वारुणेत्यादिना रूपापहः, भृतीकेत्यादिना वातश्लैष्मापहः । वारुणः वरुणः, अमृतका गृह्णी, सर्पपैरित्यत्र पत्रैरिति संबध्यते, करञ्जो वेणुः, पुनः शोभाञ्जनप्रहृत्स्वान् द्वितीयो विटपशोभाञ्जनो गृह्यते शैरीयः शिष्टी ।

* मुरयेति वा पाठः ।

गोधूमशकलेश्चूर्णैर्वानामम्लसंयुतैः ।

सस्नेहकिगवलवणेरुपनाहः प्रशस्यते ॥

गन्धैः सुरायाः किट्टं न जीवन्त्या शतपुष्पया ।

उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥

चर्मभिश्चापनद्रव्यैः सलोमभिरपृतिभिः ।

उष्णवीर्यैरलाभे तु कौश्याविकशाटकैः ॥

दशादिविभागैः । न केवलजलकोष्ठस्वेदः । कोष्ठान्तश्चाह—स्वेदनाथ-
मित्यादि । घृतादीनां कोष्ठांश्च स्वेदनाथं कार्श्यादिति । ग्राम्यभांसादि-
काथेन पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं वाते । वरुणादिकाथे पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं
इलीप्सके । भृतीकादिकाथे पक्वघृताद्यन्यतमकोष्ठं वातइलीप्सके कार्श्ये-
दिति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः अथापस्वेदद्रव्याण्याह गोधुमेत्यादि । गोधूमशकलैर्गोधुमानां
मूक्षममूक्षमखण्डैरवानां चूर्णम्लक्रांशुकादियुक्तैः सस्नेहैः सकिर्ष्वमथाकिट्ट-
सहितैर्गन्धैरुपनाहः स्वं दार्थं बहलमुपलेपं कृत्वा बन्धनं प्रशस्यते इति वातिके ।
कोष्ठे लपरश्चाह—गन्धैरित्यादि । गन्धैः सुरान्धिद्रव्यैश्चन्दनागुस्पत्रादिभिः सुरा-
किट्टेन युक्तया जीवन्त्या शतपुष्पया च कोष्ठे उपनाहयेत् । वातिके तु कुष्ठ-
तैलाभ्यां युक्तया उमया चोपनाहयेत् । बहलमुष्णं लेपायत्वा बध्नीयात् । इति ।

अनघ्नितस्यन्धेन स्वं दे प्रलेपद्रव्याण्युक्तवान् बन्धनद्रव्याण्याह—चर्मभि-
रित्यादि । अपृतिभिः पृतिगन्धवाञ्जितशुक्लैश्चर्मभिः सलोमभिरुष्णवीर्यैर्गोधुमा-
दिना बहलप्रलेपं दत्त्वोपनद्रव्यैः बन्धनीयः । इदंश्चर्मणोऽलाभे तु कौश्या-
विकशाटकैः क्रिपिकीटकृतकोपसम्भवसूत्रनिम्नतवस्त्रस्थवाविकशाटकैः कम्बलै-
र्बन्धनीय इति ।

एत एवेति नाडास्वेदोकास्त्रयोऽपि, जलकोष्ठोऽवगाहार्थं कृतं महजलपात्रम्, एवं घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च
व्यालयाताः ॥ ९—१३ ॥

शक्याणि—गोधूमशकलैर्गोधुमजूर्णैः, किम्बः सुरावीर्यम् । उपनाहो बहलं लेपं दत्त्वा
चर्मभिभिरान्ध्रव्यै व्याधियुक्तव्याङ्गबन्धनम् ; उपनाह प्रशस्यते इत्यत्र उपनाहोऽनघ्नितस्वेदो ग्राह्यः ।
गन्धैश्च सुरान्धिद्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः, उष्णवीर्यैरिति उष्णवीर्यान्प्रादिप्राणिप्रसवेः, आविक-
शाटकैः कम्बलैः ।

रात्रौ वद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।

विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ १४ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिपंकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकेव च ॥

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।

तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानुपूर्वशः ॥ १५ ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं
सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ १६ ॥

अथ बन्धन मोचनकालावाह रात्रावित्यादि । रात्रौ प्रलेपं दत्त्वा वद्धं
दिवा मुञ्चेत् विदाहपरिहारार्थम् । एवं दिवाकृतं प्रलेपं दत्त्वा बन्धनं रात्रौ
मुञ्चेत् विदाहपरिहारार्थम् । तस्य प्रकर्षस्तु शीतले काले हिमे शिशिरे च ।
इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः अथ स्वदानुपसंहरति सङ्कर इत्यादि । सङ्करादय उच्येते
त्रयोदश स्वेदयन्ति । तत्र त्रयोदश स्वेदानं सर्वाननुपूर्वशः सङ्करादुक्तक्रमेण
यथावद्भवेत् प्रकारेण तेषां विधानं तथा प्रवक्ष्यामि ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः अर्थेषां स्वेदानां तान् प्रकारानाह तत्रेत्यादि । तत्र सङ्करादिषु
त्रयोदशसु स्वेदेषु मध्ये यथोक्तैश्चतुर्माषादिभिः पिण्डैर्घाते । गोशकृ-
दादिभिः पिण्डैः कफे । तद्भयैर्मिलितैः पिण्डैर्घातकफे । वस्त्रान्तरितैरवस्त्रा-
न्तरितैर्वा यथाहमुष्णीकृतेरुपस्वेदनं सङ्करस्वेदः सङ्करेण स्वेद इति
विद्यात् ॥ १४ ॥ १६ ॥

उपनाहमेवे बन्धनमोचनविधिं दर्शयति रात्रौ वद्धमित्यादि । दिवाकृतमित्यत्र
वद्धमिति शेषः । विदाहो रक्तादिविदाहः । शीतले इत्यत्र काल इति शेषः । प्रकर्षं रक्ताद्
बन्धनकालावधिककालान्तरे बन्धनस्य ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः यस्मिन् स्वेदानां लक्षणमभिधातुं सङ्करादीन् स्वेदान् नामतस्मादवद्विशति
—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादिस्वेदाश्चायुर्वेदपरम्परासिद्धाः, तत्र कञ्चिन्नाडीस्वेदादीं नाख्या प्रणीयत
इत्यन्वयोऽप्यनुसरणार्थः, जेन्ताकादयश्चान्वयनिर्पेक्षा एव ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—पिण्डैर्यथोक्तैरिति तिलमाषादिपिण्डैः, तथा गोस्वरादिप्रन्योक्तपुटककूपैश्च पिण्डैः ;
स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ १६ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेश्वारपायसकृशगेत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयकाविकोत्तरप्रच्छदे पश्चाद्गुलेरुवृकाकपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तमध्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ १७ ॥

स्वेदद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धवल्कादीनां * मृगशकुनि-
पिशितशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथाहमस्तत्तवणा-
स्नेहोपसंहितानां मूत्रर्जादीनां वा कृम्भ्यां वाप्यमनुद्मन्त्याम्

गङ्गाधरः प्रस्तरस्वेदमाह शुक्यादि । शुकं धान्यम् । यात्रिपष्टिकाशु-
धान्ययवगोधुमादिकञ्च । शमीधान्यं मृगयोनि मृदुमापादि । पुलाकमुच्छधान्यं
नष्टुल्कीनं चिपपदरूपम् । वेश्वारः पारिभाषिकः निर्गम्यपिशितं स्थिन्नं
पिष्टं गुदघृतान्वितम् । कणामरिचमंपुक्तं वेश्वार इति स्मृतम् ॥ कृशरा च
निरुमापकृता यवाः । उत्कारिका मापादिकृतपालकाः । आदिना तिल-
मापादीनां पूर्वोक्तानां यथाहमुष्णीभूतानां प्रस्तरे विस्तृतीकृते पने काष्ठादि-
विस्तारीभूते स्थाने लेपिते कौषेयाविकवस्त्रेणोत्तरमुपरि प्रच्छाद्य शय्यारूपे
कृते । अथवा पश्चाद्गुल्यादीनां पत्ररूपेण प्रच्छाद्य शय्यारूपे कृते स्वभ्यक्त-
मध्वगात्रस्य तत्र शयानस्य यदुपस्वेदनं तन् प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् (२) ॥१७॥

गङ्गाधरः अथ नाडीस्वेदप्रकारमाह स्वेदद्रव्याणामित्यादि । स्वेदद्रव्याणां
स्वेदोपगानां दशानां मूलफलपत्रशुद्धवल्कादीनाम् । तथाच पूर्वोक्तानां ग्राम्या-
नृपौदकपांसादीनां वरुणादीनाञ्च तथा मृगशकुनिपिशितादीनामुष्णस्वभावानां
वा यथाहं यथादोषादिकमम्लत्ववणघृतादिस्नेहोपसंहितानामश्वादिपुक्तानां
मूत्रक्षीरादीनां गवादिमूत्राणां गव्यादिक्षीरदधिप्रस्तुतकादीनां तैः पूरितायां

चक्रपाणिः—पुलाकस्तुल्यधान्यकम् । उत्कारिका मापादिकृतमुषिकोत्काराकृतित्वयजनविशेषः,
प्रमीर्यते इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन स्वेदवस्तुनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छदे
कौषेयाविकपिहित इत्यर्थः । पश्चाद्गुल एरण्डभेदः ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः स्वेदनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपगगणोक्तानि, इह च
नाडीस्वेदकार्थमुक्तानि ; शिरः पत्रो मूलकम् ; वाप्यमनुद्मन्त्यामित्यनेन कथनकाले वाप्यो यथा
न निर्वाति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति ; उष्णकथितानां वाप्यं स्नेहाकगात्रः सन् नाड्या उपहरेदिति

* मूलफलपत्रभङ्गादीनामिति चक्रपाणिमतः पाठः ।

उत्कथितानां नाड्या, शरेपीकावंशदलकरञ्जाकपत्रान्यतम-
 कृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीषया व्यामाध्यर्द्धदीर्घया*
 वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वात-
 हरपत्रसंबृतच्छिद्रया द्वित्रिर्वा विनमितया वातहर्गसद्भस्नेहा-
 भ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत् । वाष्पो ह्यनूर्द्धगामी विहत-
 चण्डवेगस्त्वचमविदहनं सुखं स्वं दयतीति नाडीस्वेदः ॥१८॥

कुम्भ्यां वाष्पमनुद्रमन्त्यां तस्याः कुम्भ्या मुखे शरायादिना पिपाय लिप्ते
 सति वाष्पनिगमाभाववत्यामुत्कथितानां वाष्प शरेपीकादिकृतया नाड्या
 नलिकया तस्याः कुम्भ्या मुखे संलग्नया वातहरद्रव्यमिदंभस्नेहाभ्यक्तगात्रः
 पुषानुपहरेत् ।

तत्र नाडीप्रकारमाह शरेपीकेत्यादि । शरेपीका शराग्रभागो या सा
 ईषिका तस्याः पत्रम् । वंशस्य पत्रम् । कर्णपत्रमत्र पत्रमेषामन्यतमपत्र-
 कृतया नाड्या गजाग्रहस्तसंस्थानया त्रीस्तनः शृण्ढाग्रतुल्यशृङ्गाकारवृत्ताग्र-
 भागया । व्यामदीषया प्रसारितबाहुद्वयपुरुषपरिमितदीर्घया । व्यामाध्यर्द्ध-
 दीर्घया सार्द्धव्यामदीषया वा व्यामस्य चतुर्भागैकभागमितमूले परिणाहस्रोतो
 व्यामस्याष्टभागमितनाग्रपरिणाहस्रोतो यस्यां तया । सर्वतश्चतुर्दिग्भागे
 तस्या नाड्या यावन्ति छिद्राणि तावन्ति वातहरपत्रैरेण्डादिपत्रैः संद्रुतानि
 यस्यास्तया नाड्या द्विर्वा त्रिर्वा वक्रीकृत्य विनमितया कुम्भ्यामुखे संलग्नया
 वाष्पमुपहरेत् । द्वित्रिविनामेन वाष्पस्वनूर्द्धगामी द्वित्रिमङ्गण विहतचण्डवेगश्च
 सन् त्वचं चर्म स्वल्वाविदहनं सुखं स्वदयति नर्गति नाडीस्वेदः ।
 उति । ३ ॥ १८ ॥

सम्बन्धः । नाडीकरणविधिमाह शरेपीकेत्यादि । वंशदलो वंशविदलः, गजाग्रहस्तसंस्थानत्वं नाड्या
 अत्र एव श्रोत्रस्थे, व्यामस्त्रिर्येग्विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणं, व्यामदीर्घं नाड्या बहलस्वेदे कर्तव्यम् ।
 व्यामचतुर्भागेन व्यामाष्टभागेन च मूले अग्रे च यथासंख्यमानं नाड्या वेदितव्यं, परिणाहेन
 वेदनेन स्रोतो यस्याः सा तथा । यथोक्तनाडीकरणगुणमाह—वाष्पो हीत्यादि । विहतचण्डवेगश्च
 नाडीकाया दीर्घत्वेन चकृत्वेन च श्रोत्रस्थम् ॥ १८ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्राथैः सुखोष्णैः
कुम्भीर्विपृणिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्त-
गात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिपेचयेदिति परिपेकः ॥ १६ ॥

वातहरोत्क्राथनीरनेलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकाव-
गाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ २० ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां

मङ्गाधरः अथ परिपेकस्वेदमाह—वातिकेत्यादि । वातिकोत्तरवातिकानीति
वातिकानि केवलवातहराणि द्रव्याणि । तथोत्तरवातिकानि प्रवलयवात-
त्रिदोषहराणि च यानि द्रव्याणि तेषाम् । मूलादीनां मूलफलपत्रशुक्लका-
दीनाम् । सुखोष्णैरुत्क्राथैः शरीरसङ्कोषैः । वृणिकाः कुम्भीः पूरयित्वा
अथवा प्रनाडीं प्रकृष्टां नाडीं नालिकां निविष्टां यासु कुम्भीषु ताः पूरयित्वा
यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं यथादोषव्याधिपुरुषप्रकृतिदेशकार्यं दिनद्रव्य-
साधितघृतादिस्नेहाभ्यक्तगात्रं पुरुषं वस्त्रावच्छन्नं मध्वगात्रं वस्त्रेणाच्छाद्य
परिपेचयेत् । इति परिपेकस्वेदः (१४) ॥ १९ ॥

मङ्गाधरः अथावगाहस्वेदमाह वातहरेत्यादि । वातहराणां द्रव्याणा-
मुत्क्राथैः क्षीरं तैलं घृतं पिशितरसं उष्णसलिलञ्च तथा नाडीस्वेदोक्तो
ग्राम्यान्पीदकपांसादिक्राथो वरुणादिक्राथो भूतीकादिक्राथश्च तैः पूरितकोष्ठै-
ऽवगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः स्वेदः (१५) ॥ २० ॥

मङ्गाधरः अथ जेन्ताकस्वेदविधानमाह—अथ जेन्ताकमित्यादि । अथेत्या-
नन्तर्यार्थे । जेन्ताकं कृटागारविशेषप्रवेशजातस्वेदं चिकीर्षुः कर्तुं मिच्छन्
वैद्यस्तजेन्ताककरणयोग्यां भूमिं परीक्षेत । तत्र जेन्ताके स्वेद्यपुरुषस्य

चक्रपाणिः—परिपेकविधिमाह—वातिकोत्तरेत्यादि । वातिकानि वातहराणि, उत्तरवाति-
कानि उत्तरवाते प्रधानवाने वातश्लेष्मणि हितानीह ग्राह्याणि, वापुंलिका अल्पघटी, सहस्रधारा
हृद्यन्धे, प्रणाडी वेणुनलनाह्याद्याः । यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध इवेति, अवगाहोऽवगाह-
स्वेदः ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—जेन्ताकविधिमाह—अथेत्यादि । अथशब्दो मङ्गल आनन्तर्ये वा । पूर्वस्यामुत्तरस्यां

दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ने भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करियादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा मूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे च. सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः मूपक्रम्यादकान् प्राङ्मुखं मुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कृटागारं कारयेत्. उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश. समन्तान् सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य कृटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेद्वा कपाटात् । मध्ये च.स्य

वासग्रावान् पूर्वस्यां दिशि अथ वा उत्तरस्यां दिशि यो भूमिभागो गुणवान् भूरुहादीनां सम्यग्बलवत्त्वादिरूपेण जलितत्वेनानुपीयते प्रशस्तश्च दृश्यते मनोरमतया । तथा कृष्णमृत्तिकः सुवर्णमृत्तिको वा दृश्यते तस्मिन् भूमिभागे परीवापादीनां जलाशयानामन्यतमस्य जलाशयस्य दक्षिणे कूले पश्चिमे वा कूले । मूपतीर्थे-मुष्टु सर्वापि तीर्थे जलप्रान्तभागो यस्य तत्र । सुविभक्तभूमिभागे मुष्टु स्वल्पनुचनीचरूपेण विभक्तं भूमिभागं स्थानं ।

सप्ताष्टौचिनि । उदकान् तल्ललाशयजलमयथीकृत्य सप्ताष्टौचिनि वारत्नीः । मूपक्रम्य मुष्टु आरभ्योपरिष्ठान् पश्चिमे कूले जलाशयतीर्थमभिमुखं प्राङ्मुखं कृटागारं कारयेदथवा दक्षिणे कूले ततीर्थेजलमभिमुखीकृत्योत्तरमुखं कृटागारं कारयेत् । कृतं कृतं सुसंवृतमगारं कृटागारं जन्ताकम् । यादृशं कृटागारं कारयेत् तदाह उत्सेधेन्यादि । उत्सेधतः उच्चतः परं षोडशाऽरत्नीविस्तारतश्च षोडशाऽरत्नीव्याप्य समन्तान् सुवृत्तं गोत्याकारमनेकवातायनं बहुगवाक्षं मृत्कर्मसम्पन्नं मृत्तिकया भित्तिं कृत्वालेपनादिना सम्यङ्निस्मितं गृहं कारयेत् ।

अस्येन्यादि । अस्य कृटागारस्यान्तमध्ये भित्तेः समन्ततश्चादिशि अरत्निमात्रोच्चापरत्निमात्रविस्तारां पिण्डिकां कारयेत् । कृटागारस्यास्य कपाटद्वारपर्यन्तं मृत्तिकया पिण्डिकां हस्तमात्रोच्चां हस्तमात्रविस्तारां कारयेत् ।

वा इति प्रामाद्वोद्वयः, गुणवतीति सम्यक्प्ररोहादियुक्तत्वेन, प्रशस्तभूमिभागत्वं तुपाहारोदिरहितत्वेन, परीवापो दीर्घिका, मुष्टु च उपसर्गापि तीर्थे यस्य तस्मिन् मूपतीर्थे, अरत्निहस्ताः, प्राङ्मुखमिति पश्चिमे, उदङ्मुखमिति दक्षिणे, एवं ह्यभिमुखं तीर्थं स्थानं, कृटागारमिति वस्तुलागारम्,

कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सर्पिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमान्यवतप्तश्च केवलमग्निना तद्दग्निगृहं स्वं दयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रे नं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् । प्रवेशयञ्चेनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डकामधिकृत्य पार्श्वपार्श्वीभ्यां यथामुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमृच्छ्या-

मध्य इत्यादि । अस्य कूटागारस्य मध्ये चतुर्दिशि षोडशहस्तमिते कृते तदेकहस्ते पिण्डकयाद्येन शेषं यावत् स्थानमुदत्तेन तावत्स्थाने चतुष्किष्कु-
मात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं यथा चुष्टिकया लोकं तण्डुलादीनि भज्जति तद्वज्जनचुष्टिका कन्दुनामोच्यते । तदाकारं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमग्नि-
प्रज्वालकृतज्वलदङ्गारस्थानकोष्ठस्तम्भं कारयेत् । तस्योद्गं मुखच्छादनाथमेकं पिधानञ्च कारयेत् । तच्चेत्यादि । तच्च काष्ठस्तम्भं खादिरादीनां काष्ठानां पूरयित्वा खादिगादिकाष्ठः पूरयित्वा दीपयेत् प्रज्वालयेत् । तृप्राथेयार्गे करणे पृष्ठी विभापावचनादित् करणे पृष्ठी । स इत्यादि । स वैद्यो यदा जानी-
यात् काष्ठानि सुदग्धानि गतधूमानि अतीतधूमानि । अग्निना तवतप्तश्च केवलं कृन्स्नं तद्दग्निगृहं स्वेदयोग्येनोष्मणा युक्तञ्चेति जानीयात् । तत्रेत्यादि । तदा खल्वेनं स्वेदां पुरुषं वातहरद्रव्यसाधितस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं कृत्वा तद्गृहं प्रवेशयेत् । तत्रस्तेनं पुरुषमीदृशप्रकारेण प्रवेशयन् यदा प्रवेशयति तदा प्रविशन्तमेनं पुरुषमनुशिष्याद् यथा तद्गृहं प्रविश्याचरेत् । तदनुशासन-
माह—सौम्येत्यादि । भोः सौम्य ! प्रविशन्तद् गृहं कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्येत्यादि । प्रविश्य यथा वृत्तेन भवान् तद् वृमः । गृहमेतन् प्रविश्य चैनां पिण्डकामधिकृत्यारोहणं कृत्वा पार्श्वपार्श्वीभ्यां यथामुखं त्वं शयीथाः ।

भा कषाडादिप्यनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति, किष्कुर्हस्तः, पुरुषप्रमाणमित्यङ्गेन, कुम्भः कुम्भाकार-
ग्निस्थानम्, अङ्गारार्थं कोष्ठोऽवकाशो विद्यते यस्मिन् षोडशारकोष्ठकः स एव स्तम्भः, खादिराणाम्

परीतेनापि सता पिण्डकैषा विमोक्तव्या आ प्राणोच्छ्वासात् ।
 भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेद-
 मूर्च्छांपरीततया सद्यः प्राणान् जघ्वाः । तस्मात् पिण्डकामेनां न
 कथञ्चन मुञ्चेथाः । त्वं यदा जानीयाश्च विगताभिप्यन्द-
 मात्मानं सम्यक् प्रस्रु तस्वैर्दपिच्छं सर्वस्रोतांविमुक्तं लघुभूत-
 मपगतविवन्धस्तम्भसुसिद्दनागौरवमिति । ततस्तां पिण्डका-
 मनुसरन् द्वारं प्रपदेशथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः
 परिपालनाथं शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अथ व्यपगतसन्ताप-

एकपाश्वेन शयित्वा तन् पाश्वं परिवर्त्यापरपाश्वेन शयीथाः । इत्येवं प्रकारेण
 यथामुखं शयीथाः । न चेत्यादि । तत्र स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि त्वया सता
 पिण्डकैषा न विमोक्तव्या न न्याज्या । आ प्राणोच्छ्वासात् यावत् प्राणोच्छ्वासं
 वर्तेत । कस्मादिति ? अत आह- भ्रश्यमान इत्यादि । स्वेदमूर्च्छांपरीततया
 यद् यस्मान् पिण्डकावकाशात् त्वं भ्रष्टः स्यास्तदा भ्रश्यमानस्त्वं वहिर्गगन्तु-
 कामः स्वेदमूर्च्छांपरीततया द्वारमस्यागारम्यानधिगच्छन् सद्यः प्राणान् जघ्वाः ।
 तस्मादित्यादि । तस्मात् पिण्डकामेनां कथञ्चन न मुञ्चेथाः । न च
 तत्र स्थितो परिष्यामि । कस्मात् ? यदा त्वं जानीयात् आत्मानं निजं
 विगताभिप्यन्दं सम्यक्प्रस्रु तस्वैर्दपिच्छं सर्वस्रोतांविमुक्तं लघुभूतस्रोतांभ्यो
 विमुक्तं लघुभूतशरीरमपगतविवद्वस्तम्भादिकं स्वं जानीया यदा तदा ।
 तत इत्यादि । ततः परं तां पिण्डकामनुसरन् द्वारं प्रपदेशथाः । द्वारं
 प्रपद्य निष्क्रम्य च तस्मात् चक्षुषोः परिपालनाथं शीतोदकं सहसा शीत्पात्तेतया
 नोपस्पृशेथाः । तदि किं कर्तव्यमिति ? अत आह- अथ व्यपगतेत्यादि ।

इति पूरणे पट्टी, स इत्यत्र स्वमित्यध्याहार्यं जानीया इत्यर्थः ; किंवा जानीयादिति पाठः ;
 वनरथापि प्रपदेशेति पाठः ; एवञ्च सुगमम् । पिच्छा स्वैर्दस्यं त पिच्छलो भागः ; सर्वेषु स्रोताःसु
 विमुक्तमपगतविवन्धं सर्वस्रोतांविमुक्तम्, अपगतविवन्धम् अपगतमलविषन्धो बोद्धव्यः ; चक्षुषोः
 परिपालनाथमिति- अत्रोपतप्तस्य सदृशा शीतजन्यप्रवेगेन शीतजलपरिहत उपमा नयनोपधानं
 करोतीत्यभिप्रायः । अत्र जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसान्निध्यादयो मङ्गलाधीः ; जलसान्निध्यस्य

कूमस्तु मुहूर्त्तान् मुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्ता-
ऽश्लीयाः ; इत्येव जन्ताकः स्वेदः ॥ २१ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मर्या शिलाम् ।
नापयित्वा मासुत्रे दीर्घभिः संप्रदीपितः ॥
व्यपाद्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषियाधिकसंस्तराम् ॥
तस्यां स्वभ्यक्तमर्वाङ्गः स्वपन् स्वियति ना मुखम् ।
गोस्वाजिनकौषिय-प्रावागदः सुसंवृतः ॥
इत्युक्ताऽश्मघनस्वेदः कर्पस्वेदः प्रवक्ष्यते ।
शयानयेऽश्विनस्याधः कर्पु स्थानविभागवित् ॥

मुहूर्त्तान् मुहूर्त्तं कालं स्थित्वाऽवगतमन्तापकस्तु सन् मुखोष्णेन वारिणा
यथान्यायं परिपिक्तः स्नानोऽश्लीया अतः । एष जन्ताकस्वेदः ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथाऽश्मघनस्वेदाविधानमाह शयानस्येत्यादि । शयानस्य यः
पुरुषः शयित्वा स्वदेशेन तस्य पुरुषस्य समानप्रमाणेन दीर्घो यथाह विस्तारवताञ्च
अश्ममर्या प्रस्तरमर्या शिला घना बहलाभिप्रयन्तापेन पुरुषारोदणे तद्भागान्
यथा स्याद् यथा तथाभूतां वातत्रैदेवदाव्यादिभिर्दीर्घभिः सम्प्रदीपितैर्गङ्गना
प्रक्षालितैस्नापयित्वा सर्वानङ्गारान् व्यपाद्य दृग्गोक्ष्याोष्णवारिणा प्रोक्ष्य
अभ्युक्ष्य तत्र शिलायां कौषियवस्त्रेणाधिककम्पयेत् वा संस्तरं शय्यां कृत्वा शय्या-
युक्तायां तस्यामुष्णशिलायां पुवान् स्नेहेन स्वभ्यक्तमर्वाङ्गं सन् गोस्वाजिना-
दिभिः सुसंवृतश्च सन् शयानः मुखं स्वियति । अथाश्मघनस्वेद उक्तः (७) ॥

अथ कर्पस्वेदाविधानं प्रवक्ष्यते शयानयेदित्यादि । कर्पुं दण्डिकाकारां
मृत्तिकां । अश्विनस्याधः शयानयेत् तां दण्डिकाकारां गोलाकृतिमत्तैर्हवां कर्पुं

स्वेद्यमानस्य दशनेन दण्डैः परिवालनार्थञ्च स्यात्, तथा स्वेदति योगप्रक्रियार्थं कृदागारस्य
जलसाम्निध्ये सुखेन करणार्थञ्च ॥ २१ ॥

चक्रपाणि—कौरवं कार्पावं, कर्पूरभ्यन्तरविस्तीर्णाऽऽपमुखो गर्तः, अनत्युत्सेधविस्तारमिति

* "रौरव" इत्यथ "कौरव" इति चक्रः ।

दोषै रभूमैरङ्गारैस्तां कर्षू पूरयेत् ततः ।
 तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्वियति ना सुखम् ॥२२१३॥
 अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
 घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठादयः सम्प्रलेपयेत् ॥
 कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत् ।
 प्रावागजिनकौपिय-कुरथकम्बलगोलकैः ॥
 स हृदिङ्काभिः रङ्गा-पूर्णाभिस्ताश्च सद्वेशः ।
 परिवार्यान्तरारोहेद्भ्यक्तः स्वियते सुखम् ॥ २४ ॥
 य एवाश्मघनस्त्रेद्-विविर्भूमौ स एव तु ।
 प्रशन्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ २५ ॥

दीप्ते रभूमैरङ्गारैः पूरयेत् तत उपरि खट्वादिशय्यां स्थापयित्वा तत्र स्वप्नं
 शयानः पुमान् सुखं स्वियतीति कर्षुस्वेदः ॥ ८ ॥ २२१३ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुटीस्वेदविधानमाह—अनत्युत्सेधवत्यादि । घननीत्यनति-
 शयपरिसरामनतिप्रयात्सेरां वृत्ताकारां वत्त्याकारामलोचनां गवाक्षरहितानां
 घनभित्तिं निविडभित्तिं कुटीं स्वल्पगृहं कृत्वा तस्या अभ्यन्तरे कुष्ठादिवृक्षभि-
 रुष्णवीर्य्यद्रव्यैः सम्प्रलेपयेत् । तत्रप्रोक्ष्यते कुटीमध्ये स्वास्तीर्णां शय्यां
 भिषगुपकल्पयेत् । प्रावागदिभिः रङ्गापूर्णाभिः ह्रीषिर्दिण्डिकाभिश्च तां शय्यां
 परिवार्य्ये स्नेहाभ्यक्तः पुमान् तदन्तरा तन्मध्यमारोहेत् । तेन सुखं स्वियति ।
 इति कुटीस्वेदः ॥ ९ ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—अथ भूस्वेदविधानमाह य एवेत्यादि । शयानस्य प्रमाणे-
 त्यादिना य उक्तोऽश्मघनस्वेदविधिः स एव तु विधिः प्रशन्तायां समायां भूमौ

स्वल्पप्रमाणोच्छ्वासविस्ताराम्, अलोचनां निर्जालकां, कुष्ठादिवृक्षिणादिशब्दः प्रकारबन्धनः, तेन
 उष्णसुगन्धिवृक्षैरिति स्यात्, ह्यस्निकाऽङ्गारधानिका, परिवार्य्येति ह्यस्निकाभिरित्यनेन
 सम्बन्धते । तामिति उपकल्पितशय्यां कुटीम् आरोहेदिति सम्बन्धः ॥ २२- २५ ॥

कुम्भीं वानहरकाथ-पूर्णां भूमौ निग्वानयेत् ।
 अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥
 स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
 अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रतिपेदयसो गुडान् ॥
 पाषाणान् वाप्यपणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।
 सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहेऽनिलनाशनेः ॥ २६ ॥
 कूपं शयनविस्तारं द्विगुणश्चापि वेधतः ।
 देशे निवाने शस्ने च कुर्यादन्तः सुमाज्जितम् ॥

चोपरिशयनं । तद्व्यथा शयानस्य प्रमाणेन भूमिं शस्तां समां तथा ।
 वासयित्वा मासतप्तं दीर्घाभिः सम्प्रदीपयेत् ॥ व्यासश्च सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य
 चैकोणवाणिषा । तां भूमिं तथ कुर्वीत कोपेयाविकसंस्तराम् ॥ तस्यां निवाने
 स्वभ्यक्तः शयानः स्विद्यते सुखम् । गौर्वाजिनकोपेय-प्राचारादत्रः सुसंवृतः ॥
 इति भूस्वेदः (१८) ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुम्भीस्वेदविधानमाह—कुम्भीमित्यादि । वानहरकदेवदाब्वादि-
 काथेन पूर्णां कुम्भीं भूमौ स्वानं तत्कुम्भ्या अर्द्धं निखानं त्रिभागं वा निखानं यथा
 स्यात् तथा निखानां कुर्यात् । तत्र चोपरि खटादिकं स्थापयित्वा शयनं शय्या-
 नासनं वा नातिसान्द्रपरिच्छदं स्थापयित्वाथ तस्यां भूमौ निखानायां कुम्भ्यां
 वानहरकाथपूर्णायां सुसन्तप्तान् लोहगुडकान् बहून् पाषाणान् वा सुसन्तप्तान्
 गुडकान् प्रतिपेत् । तेनाप्यपणा तस्वस्तदुपरि स्थापितशयनासने स्थितः
 पुमान् अनिलनाशनेः स्नेहेः स्वभ्यक्तगात्रः सन् प्राचारादिना सुसंवृताङ्गः सन्
 सुखं स्विद्यति । इति कुम्भीस्वेदः (१९) ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—अथ कूपस्वेदविधानमाह—कूपमित्यादि । यावन्मात्रस्थाने
 शयनमर्हेति तावन्मात्रविस्तारं दीर्घाकाररूपं वेधतोऽधस्तान्निर्मनं द्विगुणं कूपं

शकृपाणिः—शयनं तत्र चोपरीत्यत्र कुम्भीकोपरि शयनं खटादि तथा कर्षणं यथा कुम्भीका न
 भज्यते, तत्स्थ इति यथोक्तशयनासनस्थः । कूपमिति कूपमिव कूपगम्भीरात्वेन, द्विगुणमिति

हस्त्यश्वगावरोप्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्वियति ना सुखम् ॥ २७ ॥

धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥

सुदग्धायां विधुमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

स्ववच्छन्नः स्वपन्तत्राभ्यक्तः स्वियति ना सुखम् ॥

होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।

इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥

पशुस्तं निवाने देशे कुर्यात् । तं रूपं लेपनेन सुमाञ्जितं कृत्वा तत्र हस्त्य-
श्वदीनां करीषैः शुष्कपरीषैर्दग्धपूरिते तैर्दग्धानिधु माग्नियुक्तः पूरिते रूपे उपरि
खट्वामारोप्य सुसंस्तीर्णं शयने शयनाशनैः स्नेहैर्भ्यक्तः मन प्रावागादिना
स्ववच्छन्नः संश्रयानः पुमान् सुखं स्वियति । इति रूपस्वेदः ॥ २७ ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः - अथ होलाकस्वेदविधानमाह - धीतीकान्स्वित्यादि । यथोक्तानां
गोवृगाश्वदीनां करीषाणां धीतीकां दीर्घाकृतिं वसुत्यां शयनान्तःप्रमाणेनाग्नि-
प्रश्चालनाय निर्माय संशोष्यादिना प्रदीपयेत्पुनरुचयेत् । तां धीतीकां
सुदग्धायां विधुमायां सत्यां तत्र चोपरि खट्वादिकं स्थापयित्वा यथोक्तं शय्या-
मुपकल्पयेत् । तत्र शय्यायां शयनाशनस्नेहैर्भ्यक्तः सन् प्रावागादिना
स्ववच्छन्नः स्वपन् शयानः पुमान् सुखं स्वियति । इत्येष सुखः सुखकृत-
होलाकस्वेदो महर्षिणा पुनश्चसृना प्रोक्त इति ॥ २७ ॥

उपमंहरति इतीत्यादि । अग्निगुणसंश्रय इति सङ्कादिव्रयोदशविधः
स्वेद उक्तो भवति ॥ २८ ॥

त्रिकाराद् बोद्धव्यं, वेद्यत इत्यत्र शयनप्रमाणेन, सुसंस्तीर्णं इति सुपुसंस्तीर्णं आच्छादिते, शय्यायां
खट्वेपरिस्थितायां रूप इति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः - धीतीकामिति होलाकस्वेदः, धीतीकाः शुष्कगोमयादिकृतोऽन्याशयविशेषः,
यथोक्तानामिति पूज्यो महस्त्यश्वदीभयाना, शयनान्तःप्रमाणेनेति 'धीतीका कृत्वा' इत्यप्याहार्यं
योज्यं, यथोक्तामिति नातिमान्द्रुपस्त्रिद्वयम् । उपमंहरति - इतीत्यादि । अग्नेर्गुणमुष्णत्वमादित्य
स्वेदयतीत्यग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥

व्यायाम उपणमदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।

बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणाहने ।

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणेन च ॥ २६ ॥

एकाङ्गमर्वाङ्गतः क्षिप्तो रुज्जमन्थेव च ।

इत्येतत् त्रिविधं द्रुद्धं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥

गङ्गाधरः—अथाग्निगुणाहनेऽपि स्वेदानाह व्यायाम इत्यादि । व्यायामः शरीरचेष्टा मलक्रीडादिः । उपणमदनमग्नियोगं विना वातादिशीतस्पर्शनादि-
रहितं गभेष्टम् । गुरुप्रावरणं कस्वत्वादिकम् । क्षुधा बुभुक्षा । बहुपान-
गुणानां मथादीनां बहुमात्रया पानम् । भयञ्च क्रोधिश्च तौ । उपनाहो
बन्धनम् । स च द्विविधः साग्निर्नग्निश्च । तत्र साग्निरुपनाहः स सङ्कर-
प्रलेपं दत्त्वा लोमशचर्म्माचिकवस्त्रकापियवस्त्रैर्वन्धनम् । नग्निस्तु सलोम-
चर्म्मादिना बन्धनम् । आहवो युद्धम् । व्यायामान्तर्गतत्वेऽपि विशेषार्थमस्य
पृथगभिधानम् । शरीरचेष्टानिक्रमेषु प्राणवार्थं युद्धं करोतीति । अनिन्य-
खाञ्च युद्धस्य । आतपो गौद्रम् । एतानि दश व्यायामादीनि अग्निगुणाहने स्यत
एवौष्यस्वभावान्तरं स्वेदयन्ति ।

उपसंहरति इत्युक्त इत्यादि । अग्निगुणः संयुक्त एकस्त्रयोदशविधः स्वेदः ।
अग्निगुणेन च संयुक्तोऽपर एको दशविधः स्वेदः । इति द्विविधः स्वेद उक्तः ।
स च द्विविधः पुनर्द्विविधः । एकाङ्गतः मर्वाङ्गतश्च । आद्यः सङ्कर-
स्वेदादिर्द्वितीयः प्रस्तस्वेदादिः । उपनाहादिर्चैकाङ्गतः । व्यायामादिः

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यनग्निस्वेदानाह—व्यायाम इत्यादि । उपणं मदनमग्निमग्निमन्ताप-
व्यतिरेकेण निर्जालकतया धनभित्तिया च यद्गृहं स्वेदयति, तद्बोद्धव्यम् । बहुपानमिति
बहुमद्यपानम् । उपनाहो द्विविधः साग्निरनग्निश्च । तत्र यः साग्निरुपनाहः स सङ्कर
एव बोद्धव्यः, यदुक्तं,—‘‘कालं कुलथाः सुरदाहरान्ताः इत्यादिना आरम्भेऽपि, यस्त्वनग्नि-
बलत्वेन शरीरोष्णरोधं कृत्वा स्वेदयति स ह्यह बोद्धव्यः । आतपश्च यद्यपि उपणः,
तथाप्यनिकृतं तस्योष्णत्वं न भवतीत्यनाग्नस्वेदः उक्तः । अग्निगुणाहने साक्षाद्ग्निसम्बन्धेन
‘‘ताऽप्युपवात् विना ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—सर्वं स्वेदमुपसंहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गतः सङ्करनाड्यादयः,

स्निग्धः स्वेदरूपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वज्जयेन्नरः ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा काय्यकरो हिता यभ्यश्च याद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्विन्नानिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नसंपजम् ।
अस्वेद्याः स्वेद्योग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च पट्टं स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥

सर्वाङ्गगतः । पुनश्चैव स द्विविधः स्वेदः । स्निग्धो रक्ष इति द्विविधः ।
इत्येतन् द्विविधं द्वन्द्वं सात्रिगुणोऽनग्निगुणश्च । एकाङ्गगतः सर्वाङ्गगतश्च ।
स्निग्धो रक्षश्चेति स्वेदमाह्वयं क्रीत्तितः । स्निग्ध- पुमान् स्वेदरूपक्रम्य
स्विन्नश्च पथ्याशनो भवेत् । स्विन्नगात्रस्तु पुमान् तदहव्यायामं वज्जये-
दिति ॥ २९।३० ॥

गङ्गायमः अध्यायाधेमाद् तत्र श्लोका उन्वादि । स्वेदो यथा काय्यकर
इति । स्नेहपूर्वप्रयुक्तेनेत्यादिग्रन्थः । येभ्यो यदिदो हित इति वाते स्निग्ध
इत्यादि ग्रन्थः । यत्र देशे यथायोग्य इति आपाशयतवे वात इत्यादिना
ग्रन्थेनोक्तः । देशो रक्ष्यश्च यो यमेति ग्रण्णो हृदयं हृष्टी इत्यादिना ग्रन्थे-
नोक्तः । स्विन्नेत्यादि । स्विन्नानिस्विन्नरूपान्यादीनि स्पष्टानि । संग्रहेण

सर्वाङ्गगताः प्रस्तरजेन्ताकादयः, स्निग्धो वातविहितः स्वेदः, रक्षः कफविहितः स्निग्धरक्षस्तु
वातश्लेष्मविहितोऽनयोर्न भिद्यत इति प्रथक् नोक्तः, द्वन्द्वं परस्परं विन्दं युग्मम् । स्विन्नेन
यथा कर्तव्यं तदाह - स्विन्न इत्यादि । पथ्याशनो भवेदित्यत्र यद्यपि शृङ्गमाहिकया नोक्तं,
तथापि स्वेदमनुत्तिविषयदोषश्च यत् पथ्यं तदेव मोहव्यम् ॥ ३० ॥

सकपागिः - संग्रहे स्वेदो यथा काय्यकर इति स्नेहपूर्व प्रयुक्तेनेत्यादि, येभ्यश्च यदिदं इति

स्वेदाधिकारे यद् वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्येस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेशे पुनर्वचसुः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिपत्तकृते ऋषोक्तस्थाने

स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

च पश् स्वदा इति । इत्युक्तो द्विविधः स्वेद इत्यादिना ग्रन्थेनाक्तः । स्वेदाधिकारे महर्षिणेति पुनर्वचमुपादिष्टेनाप्रवेशेन स्वेदाधिकारे यद्वाच्यं तदेतदुक्तं शिष्येस्तु तत्प्रतिपत्तव्यमिहापदेशे पुनर्वचसुरिति ॥ ३१ ॥

अध्यायं समापयति - अग्नीत्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् । इति स्वेदाध्यायः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविब्रह्मकविगणकृते चरकजल्पकल्पतरु सूत्रस्थानीय-

चतुर्दशस्वेदाध्यायजल्पान्वया चतुर्दशी शाखा ॥ १४ ॥

वति स्तिव्य इत्यादि संसृद्धानि, यत्र देजे प्रथमोत्पद्य इति आवाजवति वति सजसृज्ये इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ ३१ ॥

इति चरकसुश्रुत-श्रीमत्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं संभृत-
सम्भारं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषध-
पानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव हि
गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चोषधे व्यापदः परि-

गङ्गाधरः—स्वेदाध्याये प्रोक्तं—स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरम्
इति । ततः स्वेदाध्यायानन्तरं संशोधनयोर्वमनविरेचनयोरुपकल्पनीयमध्याय-
मारभते—अथात इत्यादि । उपकल्पनीयमिति वमनविरेचनयोः संशोधनयोः
कल्पनमूप लक्ष्यीकृत्य यत् कल्पयते तदुपकल्पनमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तमूप-
कल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादि सर्वं पूर्वैवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इह खल्वित्यादि । इह खलु लोके राजानं, राजमात्रं राजवत्
मात्रा परिच्छदो यस्य तम्, अन्यं वा विपुलद्रव्यं धनजनाद्याद्यं संभृत-
सम्भारं सम्यक् भृतपाहरणादिना धृतः सम्भारस्तत्र योग्याखिलवस्तुसमुदायो
येन तं, कृतमस्तुतदयोग्यमकलद्रव्यं पुमांसं वमनमौषधं विरेचनञ्चौषधं
पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषधपानात् वमनविरेचनौषधपानात् पूर्वं
सम्भारा वमनविरेचनयोरुपयुक्ता द्रव्यसमूहा उपकल्पनीयाः समीपे कल्प-
नीयाः क्लृप्तीकरणीया भवन्ति । कस्मान् ? सम्यक् चैव इत्यादि । हि
यस्मान् । वमनविरेचनयोरौषधे पीते सम्यक् चैव योगं गच्छति सति प्रति-
भोगार्था वमनविरेचनभोगानन्तरं पुनर्भोगार्थाः सम्भारा भवन्ति । न केवलं
प्रतिभोगार्थाः । व्यापन्ने चोषधे असम्यग्योगं गच्छति व्यापदः अयोगादि-

चक्रगाणिः—स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरमिष्यनेत्रैवोक्तात् सम्बन्धादुपकल्पनीय इति
शोधनोपकल्पनावाचको ज्ञेयः । राज इव मात्रा परिच्छदो यस्य न राजमात्रः, विपुलद्रव्यक

संख्याय प्रतीकारार्थाः । न हि सन्निकृष्टे काले प्रादु-
र्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौपधानां
यथावत् ॥ २ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । ननु
भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधानव्यं, यथा प्रति-
विहिते सिध्येदेवौपधमेकान्तेन । सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि
सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्यापञ्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता ।
अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्यति व्यापद्यते वा
अनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

योगव्यापदः परिमंङ्गाय ज्ञात्वा तत्तद्व्यापदः प्रतिकारार्थाश्च सम्भारा
उपकल्पनीया भवन्ति ।

कथमग्रे कल्पनीया भवन्ति व्यापत्प्रतिकारार्थाः सम्भाराः, न ह्येकान्तेन
व्यापदः सम्भवन्ति यदि च भवेद्युस्तदा तदर्थं आनेतव्या भवन्ति सम्भारा
इत्याशङ्क्यामाह—न हीत्यादि । हि यस्मान् प्रादुर्भूतायां व्यापदि सत्यां
सन्निकृष्टे निकृष्टे कालेऽर्थान् तत्क्षणे तत्प्रतीकारार्थमौपधानामाशु सम्भरणम्
आहरणं सत्यपि क्रयाक्रये क्रयणस्थानहृद्गादित आनयने सम्भवति न सुकरं
भवति यथावत् । गमनागमनाभ्यां व्यापद्दुर्दिः स्यादिति । तस्मान् प्रागेवौपध-
पानादुपकल्पनीयाः सम्भारा इति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रं यमप्रिवेश उवाच । तद्यथा—नन्वि-
त्यादि । ननु भगवन् गुर आदावेव भिषजा संशोधनं पारयितुकामेन पुरुषं
बलेन वयसा क्रियासहासहत्वतः कार्श्याकार्श्याभ्यां दापेण दोषबलेन प्रकृति-
विकाराभ्यां जानीयात् । तत एव ज्ञानवता तत्पुरुषयोग्यमौपधं मात्रया
तथा प्रतिविधातव्यम्, यथा प्रतिविहिते सति तौपधे तदौपधमेकान्तेन
सिध्येन्न भवत्ययोगातियोगमिथ्यायागाय । सम्यगित्यादि । हि यस्मान्
सम्यक्प्रयोगनिमित्ता सर्वकर्मणां सिद्धिर्भवतीष्टा । व्यापञ्चासम्यक्प्रयोग-
वर्णिगादिः, परिसंख्यायेति ज्ञात्वा ; क्रयः पथ्यम्, आक्रयो मूल्यम् । अनियमेनेति सम्यगारब्धञ्च
सिध्यति व्यापद्यते च ॥ १—३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शक्यं तथैव प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधम् एकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुं यथावन्न हि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदेष्टुं *मुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तं प्रयोक्तुं वा । सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीरा-

निमित्ता, कथं तद्दि व्यापत् सम्भवेत् ? यदि चैवं ज्ञानपूर्वकप्रयोग कस्य सम्यगसम्यक च समारब्धं सत् कस्यचित् सिध्यति कस्यचिद् व्यापद्यते वा स्वल्पनियमन, तद्दि च ज्ञानमज्ञानेन तुल्यं भवतीति । ततः केन हेतुना व्यापदो भावित्वाशङ्कायां तत्प्रतिकारार्थमग्रं सम्भारा उपकल्पनीया भिषजा भवन्तीति ॥ ३ ॥

गङ्गाभरः—इत्येवं पृष्ट्वा भगवानात्रेयस्त्वं पृष्ट्वन्तर्माग्निवेशमुवाच तदुत्तरम् । तद्वयथा—शक्यमित्यादि । भो अग्निवेश ! यथा प्रतिविहिते, मत्स्योषधे सिध्येत् औषधभेकान्तेन तथा त्वापद्यं प्रतिविधातुमस्माभिः शक्यं भवत्यस्मद्विधैर्वा तपोबलन रजस्तमोभ्यां विनिम्मुक्तनिम्भेलाव्याहतवृद्धा सत्वजनतया तत्त्वज्ञानवर्द्धिर्वा शक्यं भवति । यदुच्यते त्वया यथा तत्प्रयोगसौष्टवं स्यात् तथा भवतोपदिश्यतामिति तत्र द्रमः । तत्चेत्यादि । तच्च प्रयोगसौष्टवं यथावदुपदेष्टुं समर्थः कश्चित् न ह्यस्ति य एतत् प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुमुत्सहेत यो वा तत् प्रयोगसौष्टवमुपधारयितुमुत्सहेत, तादृशोऽपि कश्चिन्नास्ति ।

श्रुत्वा च तत्प्रयोगसौष्टवोपदेशमुपधारय तथा प्रतिपत्तुं वोढुं वृद्धा वा तत्प्रयोगसौष्टवार्थं प्रयोक्तुमस्योऽस्मद्विधैर्भ्यां वाच्यः कश्चिदस्ति वस्मादिति चेत् ? तदोच्यते—सूक्ष्माणि हीत्यादि । हि यस्मान् प्रतिपुरुषं दोषभेषजादीनां

चक्रपाणिः—प्रयोगसौष्टवं प्रयोगसुदुर्लभं यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभिरस्मद्विधैर्वैत योजना ; एतदिति प्रयोगसौष्टवम्, एवमिति यथावद्, उपधारयितुमिति प्रत्येन धारयितुम्, प्रतिपत्तुमित्यर्थतो गृहीतुम् । सूक्ष्माणीत्यादि ।—सूक्ष्माणोव सूक्ष्माणि इन्द्रोषधेन, तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—क्षयस्थथा वृद्धिस्थथा समत्वं, एवमुद्धृदिहगमनं तथाधोवेहगमनं तिर्यग्गमनं वा, तथा क्षास्त्राश्रयित्वं कोष्ठाश्रयित्वं मध्यमगाश्रयित्वं, तथा स्वदेशगमनं परदेशगमनं, तथा स्वतन्त्रं परतन्त्रं, तथाऽज्ञानविकल्पस्थथा धातुविशेषाश्रयित्वं, तथा कालप्रकृतिद्वयानुगुणत्वाविकृतं स्वतन्त्रप्रतिपादितं ज्ञेयानि ; एवं भेषजस्यावस्थान्तराणि—तरुणाद्यं, वृद्धत्वम्, आर्द्रत्वं, शुष्कत्वं,

हारसात्मासन्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि । यान्यनुचिन्त्य-
मानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्प-

प्रतिक्षणमवस्थान्तराणि जायमानानि सूक्ष्माणि भवन्ति । यानि सूक्ष्माणि
दोषभेषजादीनां प्रतिक्षणमवस्थान्तराण्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि
पुरुषस्य बुद्धिमाकुलीकुर्यु रल्पबुद्धं जनस्य तु किम् । यदाकुलीकुर्यु बुद्धिमल्प-
बुद्धस्तानि दोषभेषजादीनां सूक्ष्माण्यवस्थान्तराणि । तत्र दोषाणा-
मवस्थान्तराणि खलु क्षयवृद्धिसाम्यानि तथोद्भिर्भिस्त्रियगगमनानि कोष्ठशाखा-
मर्म्मास्थिसन्धिसमाश्रयणानि तथा स्वस्थानावस्थानपरस्थानप्रस्थानस्थानाकषे-
णानि च तथा स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसमतन्त्रत्वानि तथा बलाबलमध्यबलानि तथा
धातुविशेषाश्रयणधातुविशेषदृषणादीनि तथा कालप्राकृतत्वैकतत्त्वदृष्यानु-
गुणत्वादीनि चेति । एवं भेषजानामवस्थान्तराणि तरुणत्ववृद्धत्वमध्यत्वाद् तथुक्त-
जन्तुर्भाक्षितत्वाभाक्षितत्वगुदेजोत्पन्नत्वानुत्पन्नत्व-द्रव्यान्तर-मिश्रितत्वामिश्रितत्व-
स्वरसादि-कल्पनायोग्यतायोग्यत्व सम्पूर्णासम्पूर्ण-रसवीर्य-विपाक-गुण-प्रभाव-
तत्त्वपुरुषदोषानुरूपकम्पकरत्वादीनि । देशस्यावस्थान्तराणि जाङ्गलानूपसाधार-
णानि । तेषां सम्पद्व्यापदश्च । कालानामवस्थान्तराणि शिशिरादिषडृतु-
रूपाणि प्रातरादीनि च स्वल्पक्षणाक्षणातिलक्षणमिध्यालक्षणानि च ।
शरीराणि स्वाभ्यातुर्यवालयपौगण्डकैशोरयौवनमध्यवाद्द्वयादीनि च व्याधि-
गतानि पकापकत्वकालरूपाणि । बलस्यावस्थान्तराणि साहजिकत्वकालकृतत्व-
वयःकृतत्वयुक्तिकृतत्वानि । शरीरस्यावस्थान्तराणि कृशत्वाकृशत्वमध्यत्वसार-
वत्त्वनिःसारत्वादीनि मृदुत्वामृदुत्वसौकुमार्यादीनि च । आहारस्यावस्थान्तराणि
प्रकृतिकरणदेशकालसंयोगराशिप्रभृतीनि । सात्म्यस्यावस्थान्तराणि देशत-
कृतुतः प्रकृतितश्च विकृतितश्च स्वभावतश्च व्यवस्थारूपाणि । सत्त्वस्य खलु

देशान्तरसंयुक्तत्वं, स्वरसादिकल्पनायोगित्वं, रसवीर्यविपाकैः प्रभावंश्च तस्मिन् देहे दोषादी तत्त्व-
कार्यकसूत्रस्वमेवमादीनि । देशत्वानूपजाङ्गलसाधारणप्रशास्तादिभेदभिन्नः, कालावस्थान्तराणि
तु ऋतुभेदाः, पूर्वाह्नादिश्च तथा व्याध्यवस्था ज्वराशाहादय इत्येवमादीनि ; बलन्तु सहजयुक्ति-
कृतम् उत्कृष्टापकृष्टमध्यादिभेदभिन्नम् ; शरीरन्तु स्थूलवसारवत्त्वनिःसारवत्त्वादिभिः, तथा
परिपालनीयवृद्धैर्मर्माद्यवयवविषयादिभिश्च भिन्नम्, आहारन्तु प्रकृतिकरणसंयोगराशिभेदाविभि-
भिन्नः, सात्म्यन्तु देशतः कालतो व्याधितः प्रकृतितः स्वभायतोऽभ्यासतश्च भिन्नं स्यात्,
रसवन्तु भय-शौर्त्य-विपाद-द्वेषहर्षादिभेदभिन्नं स्यात्, प्रकृतिभेदात्त्वनेकप्रकारभिन्नवाताधारव्य-

बुद्धेः । तस्माद्बुभयमेतद् यथावदुपदेक्ष्यामः । सम्यक् प्रयोगं
चौपधानां व्यापन्नानाञ्च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूत्र
कालम् ॥ ४ ॥

इदानीं तावत् सम्भारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ।
तद् यथा—इहं निवातं प्रवातकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं

मनसोऽवस्थान्तराणि शोकभयलोभमोहक्रोधेयंज्याद्वं पसुखदुःखविपादादीनि,
ब्राह्मर्षादिमात्रिचक्रराजसतामसत्वानि च । वातादिदूषितत्वाद्दूषितत्वरजस्तपो-
दुष्टत्वादुष्टत्वानि च । प्रकृतेरवस्थान्तराणि सर्वापत्तानिलकफादिवेऽपि
तद्वक्षणसद्भावसद्भावक्षयादीनि । वयसोऽवस्थान्तराणि बाल्यादीनि तेषां
ताद्रूप्येण सद्भावसद्भावदीनि । एतानि दोषादीनामवस्थान्तराणि तौषध-
प्रयोगेऽपेक्ष्यन्ते । तस्मान् खल्वल्पबुद्धेर्जनस्य बुद्धेर्दोषभेदजादीनां मूक्ष्या-
वस्थान्तरैराकुलीकरणादेतद्वक्ष्यमाणमुभयं यथावदुपदेक्ष्यामः । किमुभयमिति ?
अत आह—सम्यगित्यादि । एकौपधानां सम्यक् प्रयोगं व्यापन्नानाञ्चौप-
धानां व्यापनसाधनानीति द्वितीयं सिद्धिपु सिद्धिस्थानेनः परमुपदेक्ष्याम
इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—इदानीमिहाध्याये सं शोधनमभिप्रेत्य सम्यग्योगे प्रतिभोगार्थान्
व्यापत्सु व्यापनप्रतिकाराथैश्च तावत् सम्भारान् विविधानपि समासेन
सङ्क्षेपेणोपदेक्ष्यामः । तद्यथेत्यादि । संशोधनं पार्यायनकामो भिपक् तावत्
पूर्वं वास्तुविद्याकुशलं जनं प्रशस्तं गृहमेवोपकल्पयेत् । वास्तुविद्याकुशलो
गृहकारो यद्गृहमुपकल्पेत् तं गृहकारं वैद्यो दृढमित्येवमादृशकं गृहमुपकल्पयेत् ।
इहं निवातपि प्रवातकदेशं तस्मिन् वायुर्न सञ्चरेदेकदेशे तु प्रकृष्टवायुः सञ्च-
रेत् । सुखप्रविचारं सुखेन प्रकरणेण सञ्चरणयोग्यम् ; गमनागमनप्रवेशादिपु
सुखम् । अनुपत्यकम्—अन्यस्य महतो गृहपव्वेत्तद्वैरुपत्यकासामीप्यं नास्ति

त्वेन बोद्धव्याः ; वयोभेदात्सु वाक्ययौवनवार्द्धवयाद्यवस्थाकृततत्त्वान्तरभेदाः ; एतानि दोषाद्यव-
स्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथा यथापेक्ष्यन्ते, तद्वाहरणं शास्त्रेऽनुसरणीयम् ; इह क्लिप्तमानस्य
विस्तरत्वं ग्रन्थस्यावहर्तति नोक्तम् ; उभयमेतदन्तरकालं विद्वद्पूषयेक्ष्याम इति योजना ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—विविधानपीन्यपिशब्दः समासेनार्पित्येवंरूपो जेयः, तेन गृहादयोऽपि
विस्तरणीयव्यन्ते, संश्रवणीयादयश्च समासेनेति द्वयमपि सुखं स्थान् ; यदि कौ, द्विविधानपीति

धूमात्परजसा *मनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूप-
गन्धानां सोपानोद्भवलमुपलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुपकल्पयेत् ॥५॥

ततः शीलशौचाचाराणुरागदाह्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुप-
चारकुशलान् सव्वकम्मसु पर्यवदानान् सूपौदनपाचक-
स्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेपकांश्च परिचारकान्
सव्वकम्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथा-
ख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकाल-

यस्य तदनुपत्यकम् । गृहद्गृहपव्वतादेर्देशे तद्गृहमुपकल्पयेत्, न तु
पव्वतादेः समीपे । धूमात्परजसामगम्यं तथैवानिष्टानाममनोज्ञानां शब्दादीना-
मगम्यञ्च सव्वतोभावेनागमनानर्हं सोपानादुपेतम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—प्रथममीदृशं गृहं निर्माय शीलशौचादुपपन्नानुपचारकुशलान्
तत्तत्कर्माचरणे कौशल्युक्तान् सव्वकम्मसु पर्यवदानान् सव्वकम्मकरणे
निःसन्देहं शिक्षितान् सूपौदनपाचकान् स्नापकान् स्नानकारकान् संवाहकान्
हस्तपादादिमंढकान् उत्थापकान् गात्रोत्थानकारकान् शय्यासनादिभ्यः
संवेशकान् शयनादिकारकान् औषधपेपकांश्च परिचारकानुपकल्पयेत् । तत्र शीलं
युस्वभावः । शौचं श्रुतिः । आचारः साधुव्यवहारः । अनुरागो भर्त्सरि । अनु-
रक्तिभक्तिः । दाक्ष्यं तत्तत्कर्मसु निपुणता । प्रादक्षिण्यं प्रकृष्टमानुकूल्यं वामता-
हीनम् । तथा पारिपत्यांश्च गीतादिकुशलादीनुपकल्पयेत् । गीतादिषु कुश-
लान् शिक्षया निपुणान् । गीतं गानम् । वादित्रं वीणासुरजकांस्यवंश्यादि-
वाद्यम् । उल्लापकं स्तुतिपाठः । श्लोकः काव्यादिपद्यम् । गाथा प्रबन्धः ।
आख्यायिका उपलब्धयर्था शास्त्रविशेषः । इतिहासः पुरावृत्तम् । पुराणं
पाठः, तेन भोगार्थानि तथा श्यापत्साधनानि गृह्यन्ते । अनुपत्यकं यद्, विदूरमन्यस्य महतो
गृहस्य, ऋदकं पीयते येन तदुदपानम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—प्रादक्षिण्यमानुकूल्यम्, उल्लापकं स्तोत्रम्, इतिहासोऽज्ञायमानकर्तृकासोपदेशः, मृग-

* धूमात्परजसामित्यत्र धूमात्परजलरजसामिति तथा सोपानोद्भवेत्यत्र सोपानोद्-
भवेत्यपि पाठः सव्वकम्मतः ।

विदः पारिषद्यांश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैणकाल-
पुच्छकमृगमातृकोरभ्रान्, गां दोग्धीं शीलवतीमनातुरां
जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम्, पात्राचमनीयोद-
कोष्ठमणिकघटपिठरपर्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदूर्वीकटो-
दञ्चनपरिपचनमन्थानचम्मचेलसूत्रकार्पासादीनि च शयना-
सनादीनि च. उपन्यस्तभृङ्गप्रतिग्रहाणि. सुप्रयुक्ता-

पञ्चलक्षणं शास्त्रं ब्राह्मपात्रादिमंजम् । अभिप्रायज्ञान् भर्तृरिङ्गितनाभिप्रायं
ज्ञातुमर्हान् अनुमतांश्च भर्तृर्गभिमतान् मनोरमान् । देशकालविदश्च — यस्मिन्
देशे यथा कार्यं तद्विदः । यस्मिन् काले च यथा विधातव्यं तद्विदश्च । एवं
पारिषद्यानुपकल्प्य तथोपभोगार्थे लावादीनुपकल्पयेत् । कालपुच्छो हरिणभेदः ।
एणः कृष्णसारः । मृगमातृका बृहद्बृहच्छरीरहरिणः । उरभ्रो मेघः ।

गामित्यादि । एतान् रसमांसाद्यथेषुपकल्प्य च दुग्धायथ गां दोग्धीं
दुग्धवतीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां न तु आतुरां मृतवत्सां वा । सुप्रति-
विहितं भक्षणार्थं सुप्रतिविहितं तृणं प्रति पुनर्विहितं तृणम् । तथा शरणं गृहं सुप्र-
परिष्कृतं कृत्वा प्रतिपुनःपरिष्कृतं कृत्वा विहितम् । तथा पानार्थं पानीयं
दत्त्वा प्रतिपुनर्विहितं यस्यास्ताम् । तथा पात्रादीनुपकल्पयेत् ।

पात्रीत्यादि । पात्री क्षुद्रपात्रम् । आचमनोदकोष्ठम् आचमनार्थं कोष्ठं
पात्रं तथोदकोष्ठमुदकाधारवृहत्पात्रम् । मणिको गोणकः । घटः प्रसिद्धो लोके ।
पिठरः स्थायी । पर्योगः कटाहः । कुम्भी बृहत्कुम्भः । कुम्भो इहावयवः
क्षुद्रकलसः । कुण्डः स्नानविशेषरूपपात्रम् । शराव उपटौकनम् । दूर्वी
पाकार्थं दण्डः । कटः शयनासनाद्यर्थः प्रख्यातः । उदञ्चनः पिधानार्थमुत्तर-
शरावः । परिपचनं तैलपाचनिका । मन्थानं मन्थनदण्डः । चम्मं हरिणा-
दीनाम् । चेलं जीर्णवस्त्रम् । सूत्रं कार्पासादीनाम् । कार्पासं तूलकम् ।
ऊर्णा मेघलोम । आदिना रज्जुप्रभृतीनां ग्रहणम् । तथा शयनासनादीनि
चोपकल्पयेदीदृशानि ।

मातृका धृष्टशरो हरिणः, शरणं गृहम्, आचमनीयोदकोष्ठमाचमनार्थमुदकोष्ठं, किंवा, आचम्यते
वेत् पात्रेण तदाचमनम्, मणिको गोणकः, पिठरः स्थायी, पर्योगः कटाहः, कुम्भो इहावयवो-
दस्यमुक्तो घटः, कटसृणादिरचितमासनम्, उदञ्चनं पिधानशरावः, परिपचनं तैलपाचनिका,

स्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि, संवेशन० स्नेह-
स्वेदाभ्यङ्गनप्रदेहपरिपंकानुलेपनवमनविरचनास्थापनानुवासन-
शिरोविरचनमृत्राचारकर्मणामुपचारसुखानि, सुप्रक्षालितोप-
धानाश्च सुशुद्धण्वरमध्यमा दृपदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि,
धूमनेत्रञ्च वस्तिनेत्रञ्चोत्तरवस्तिकञ्च कुशहस्तकञ्च तुलाश्च
मानभाण्डञ्च घृततैलवसामज्जौद्रफाणितलवणन्धनोदकमधु-
सीधुसुगामौवीरकतुषोदकमेरेय-मेढक-दधि-दधिमण्डादस्विह-
धान्याम्लमृत्राणि च, तथा शालिपष्टिकमुद्गमापयवनिलकुलत्थ-
वट्टमृद्धीकापरूपकाभयामलकविर्भातकानि, नानाविधानि च

उपन्यस्तेत्यादि । उपन्यस्तभृङ्गारप्रानग्रहाणि समीपे धारिता भृङ्गार-
प्रतिग्रहा येषां तानि । भृङ्गारो नात्यमुखत्रउपात्रविशेषः । प्रतिग्रहः निष्ठी-
विकादिक्षेपणपात्रम् । सुप्रयुक्तानि सुविहितानि आस्तरणमुत्तराच्छादनवस्त्र-
मुपधानञ्च यत्र तानि । आस्तरणं खदादिकम् । उत्तरप्रच्छदः खट्वादुपरि
विस्तरणार्थं घनवहलवस्त्रादिकृता शय्या । उपधानं शिरोशरणार्थं तृलक-
कृतम् । स्वापाश्रयाणि निद्रार्थं शयनशय्याः ।

शयनासनव्यतिरिक्तानि चेमान्यादिपदोक्तान्युपकल्पयेत् संवेशनेत्यादि ।
तानि संवेशनादिषु सुखानि । संवेशनमानयत्रशयनस्थानम् । स्नेहादि-
कर्मणामुपचारे सुखानि यानि कानि च तान्युपकल्पयेत् ।

सुप्रक्षालितेत्यादि । एवं सुप्रक्षालितोपधानाः शिलापुत्रा यासां तादृशपः,
श्लक्ष्णाश्च खराश्च मध्यमाश्च दृपदः प्रस्तरशिला उपकल्पयेत् । तथोपकरण-
रूपाणि शस्त्राणि कुडालपशुं कर्त्तरीदात्रादीनि ।

धूमनेत्रमित्यादि । तथा धूमनेत्रञ्चेत्यादिकमुपकल्पयेत् । उत्तरवस्तिक-
मुत्तरवस्तिनेत्रम् । कुशहस्तं रन्धनी । आद्रेद्रव्यपरिपचनमित्यन्ये । तुलां
तोलकरणायां दण्डपालीम् । मानभाण्डं मानार्थं परिमाणभाण्डम् । घृत-
तैलेत्यादि । घृतादीनि स्पष्टार्थानि । तथा शालीत्यादीनि च विभीत-
भर्त्सा गङ्गारोमाणि, सुप्रक्षालितेत्यादी उपधानः शिलापुत्र इति प्रसिद्धः । दृपदः पाषाणपट्टकाः,

स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि, तथैवोद्धृहरानुलोमिकोभय-
भागिकसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समा-
ख्यातानि चौषधानि. यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रावपदः परि-
संख्यायोपकरणं विद्यात्. यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुप-
कल्पयेत् ॥ ६।७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् ।
तं चेदस्मिन्नन्तरे कश्चिन्मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्
तीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत्. तमेव तावदस्योपावर्त्तयितुं यतेत ।
ततस्तमुपावर्त्स्य तावन्तमेवेनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपा-
चरेत् । ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्य
कानीत्यन्तानि नानाविधानीत्यादीनि च स्पृष्टानि । तथैवेत्यादि । ऊढ-
भागहरादीनि पङ्क्तिरेचनाश्रित्तीयोक्तानि समाख्यातानि संज्ञानानि । यच्चा-
न्यदप्युक्तभ्योऽन्यदनुक्तं यच्च व्यापदः परिसंख्याय ज्ञात्वा तूपकरणं वैद्यो
विद्यात् । यच्चान्यदुक्तभ्योऽनुक्तं द्रव्यं प्रतिभोगार्थं विद्यात् तत्तत् सर्वमुप-
कल्पयेत् ॥ ६।७ ॥

गङ्गाधरः—इत्युपकल्पनामुक्त्वा वमनप्रयोगमाह—ततस्तमित्यादि । तत
एवमुपकल्पनादनन्तरं तं संशोभ्यं पुरुषं यथोक्ताभ्यां यथा येन प्रकारेणोक्ताभ्यां
स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् । तच्चेत्यादि । उक्तस्नेहविधिना स्नेहयित्वा
स्वेदोक्तविधिना स्वेदयेत् । तं पुरुषं चेदस्मिन् स्नेहकर्मणि स्वेदे वा क्रिय-
माणेऽवान्तरं मानसः शारीरो वा तीव्रतरो व्याधिरागच्छेत् सहसा तदा तं
पुरुषमस्य स्नेहस्य स्वेदस्य उपोपावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं विषयं यतेत । तीव्र-
तररूपेण यदि व्याधिर्नागच्छेत् तदा नोपावर्त्तयितुं यतेतेति । तत इत्यादि ।
ततः परं तं पुरुषं स्नेहस्वेदयोरुपावर्त्तनादनन्तरं तावन्तमेव कालमेनं पुरुषं
तथाविधेन तत्तद्व्याधियोगेन कर्मणोपाचरेत् । ततो निवृत्ततद्व्याधिं तं
शक्वाणि चोपकरणार्थोतीति कुडालकर्त्तरीप्रभृतीनि, कुशहस्तकं वज्रंती, अन्ये तु आर्द्रद्रव्य-
परिपचनमभिदधति । मानभाण्डं प्रतिमानम् ॥ ६।७ ॥

यक्षुपाणिः—तन्वेत्यादावस्मिन्नन्तर इति स्नेहस्वेदकरणसमये, तावन्तमेव कालमिति यावत्-

सुखोषितं प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्रग्विणमनुप-
हतवस्त्रसंवीतं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धव्यानर्चितवन्तम् इष्टे
नक्षत्रे तिथिकरणमुहूर्ते च कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं
प्रयुक्ताभिगर्शाभिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसेन्धवफाणितोपहितां
मदनफलकपायमात्रां पाययेत् ॥ ८ ॥

मदनफलकपायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्व्वसंशोधनमात्रा-
प्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति यावद्धि यस्य
संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगा-
योगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ६ ॥

पीतवन्तन्तु खल्वेनं मुहूर्त्तमनुकाञ्क्षेत् । तस्य यदा

पुरुषं पुनः स्नहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसं स्वस्थचित्तमभिसर्माक्ष्य सुखोषितं
प्रजीर्णभक्तं पूर्व्वेदिनकृताहारे जीर्णं सति शिरःस्नातं शिरःपर्य्यन्तं सर्वाङ्गं
जले मज्जयित्वा स्नातं चन्द्रनागुर्व्वीदिष्टृष्ट्रवेणानुलिसगात्रं स्रग्विणमनुपहत-
वस्त्रसंवीतमक्षुण्णवस्त्रं वसानं संवीतञ्च कुर्वाणं देवतादीनर्चितवन्तं खल्विष्टे
शुभनक्षत्रादियुक्तकाले ज्यातिपशास्त्रोक्तकरणविधानेन प्रयुक्ताभिराशीभिरभि-
मन्त्रितां मध्वादुपहितां मदनफलकपायमात्रां वैद्यः पाययेत् । मदनफल-
कपायमात्राप्रमाणं तथा खलु सर्व्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षित-
व्यानि भवन्ति । कस्मादिति ? अत आह—यावद्धीत्यादि । अस्य पुंसो
यावन्मात्रं संशोधनमौषधं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते न चातियोगादयः,
तावदेव संशोधनौषधस्य मात्राप्रमाणं भिषजा वेदितव्यं भवतीति ॥ ८/९ ॥

गङ्गाधरः—मध्वादिकं मदनफलकपाये यथायोग्यं देयम् । एवं यथाह-
मात्रां वमनौषधं पीतवन्तमेतं पुरुषं मुहूर्त्तं कालमनुकाङ्क्षेत् । ततस्तस्य वयस्य

कालेन व्याधिप्रशमः कृतस्नातवन्तम् ; इष्ट इति शोधनकर्तुं नक्षत्रानुगुणे औषधप्रयोगार्थं विहित
इत्यर्थः, यदुक्तं उद्योतिषे—“पुण्यो हस्तस्तथा ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणाश्विनी । स्वातिः सौम्यञ्च नैपज्ये
कुर्वाद्यन्त्र वज्रंयेत्” इति । कारयित्वेति स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ॥ ८ ॥

ककपाणिः—प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीत्यनेन प्रतिपुरुषं शोधनमात्राभेदं दर्शयति—यावद्

जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेणैव दोषप्रविलयनमापद्यमानम् लोम-
हर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षि-
मनुगतं हृल्लासास्यस्रवणाभ्यामपचितोर्द्धं मुखीभूतम् । अथास्मै
जानुसममसंवाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाश्रय-
मासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् । प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत् । ललाटे-
प्रतिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने च अनपत्रप-
णीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ १० ॥

अथैनमनुशिव्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिद्वनभ्यः प्रीवामूर्द्ध-
यदा स्वेदप्रादुर्भावः स्यात् तदा दोषं प्रविलयनं द्रवीभावमापद्य-
मानं जानीयात् । लोमहर्षेणेत्यादि । लोमहर्षो यदा स्यात् तदा दोषं स्थानेभ्यः
प्रचलितं जानीयात् । यदा कुक्षिसमाध्मानं स्यात् तदा दोषं कुक्षिमनुगतं
जानीयात् । यदास्य हृल्लास आस्यस्रवणश्च स्यात् तदा दोषमपचितमूर्द्ध-
मुखीभूतं जानीयात् । अथानन्तरमस्मै वम्याय पुरुषाय जानुसमं जानुच-
मसंवाधं सुप्रयुक्तास्तरणं शय्यामुत्तरप्रच्छदेनाच्छादितमुपधानयुक्तं स्वापाश्रय-
मासनं उपवेष्टुं प्रयच्छेत् । प्रतिग्रहानित्यादि । प्रतिग्रहांश्च ये तद्भविशेषं
धारयेयुस्तानुपचारयेत् । ते यथापचरेयुस्तथा कुञ्चतः प्ररयेत् । तत्र यत्र
यत्र प्रतिग्रहणं कारयेत् तदाह—ललाटेत्यादि । तस्य वम्यपुरुषस्य जानु-
समासने नृपविष्टस्य कश्चित् परिचारकं ललाटेप्रतिग्रहे यथासुखमुपमर्दने
नियोजयेत् । कश्चित् तस्य पार्श्वोपग्रहणे कश्चिन्नाभिप्रपीडने कश्चित्
पृष्ठोन्मर्दने च । ते तु सुहृद उपचारका अनपत्रपणीया व्यपगतलज्जाः सन्तो-
ऽनुमतास्तत्र तत्र प्रतिग्रहणे तथा प्रयतेरन् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अथैनमित्यादि । अथैर्यं प्रतिग्रहणे नियुज्य भिषगेनं वाच्यमानं
पुरुषमनुशिव्यात् । भो विवृतोष्ठतालुकण्ठो भूत्वा नातिमहता व्यायामेन
हीत्यादि । माप्राप्तितीयोक्तं “यावद्दग्गसाशनम्” इत्यादिग्रन्थस्वास्थ्यानानुसारेण व्याख्येयम् ।
अनुकाङ्क्षेदिति परीक्षयन् धारयेत्, असम्बाधमित्यसङ्कोर्णम् । प्रतिगृह्णन्तीति प्रतिग्रहाः कलार-
प्रतिग्रहादया, अनपत्रपणीया अकजाविषयाः । उपवेष्टुं वेगसमीपम्, पूनेन सध्वंथाऽप्रभूते वेते

शरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् । सूपलिखितनखाभ्यामङ्गु-
लीभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालेर्वा कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं
प्रवर्त्तयस्वेति । स तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान्
प्रतिग्राहगतानवेक्षेत । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगा-
योगातियोगविशेषानुपलभते । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं
यथाहमवबुध्येत क्षणं, तस्माद् वेगानवेक्षतावहितः ॥ ११ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्
यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो
वेगकुट्टव्यापारेण उदीर्णान् वमिवेगानुदीरयन् प्रेरयन् किञ्चिदवनम्य
ग्रीवादिकम् अपवृत्तान् वमिवेगमपीपवेगान् प्रवर्त्तयन् मूर्पालिखितो नखौ
यथोस्ताभ्यां मुकृत्तितनखाभ्यामङ्गुलीभ्यां तज्जनीमध्यमाभ्यां कण्ठमनभि-
स्पृशन्पीपदभिस्पृशन् सुखं वमिं प्रवर्त्तयस्व । अथवोत्पन्नादिनालैः कण्ठ-
मीपदभिस्पृशन् प्रवर्त्तयस्वेति अनुशिष्यात् ।

स इत्यादि । ततः स पुरुषस्तथाविधं कुर्यात् । स वमनाय प्रवर्त्तमानः
पृष्ठानुक्तानुशासनप्रकारेण वमेत् । वैद्यस्तु ततो वमतः पुरुषस्यास्य प्रति-
ग्राहगतान वेगानवेक्षेत । कस्मात् ? वेगविशेषेत्यादि । कुशलो दक्षो वैद्यः
खलु वमिवेगविशेषदर्शनादयोगादिविशेषानुपलभतेऽनुमिनोति । तथानुमाने किं
स्यादिति ? अत आह—वेगेत्यादि । वेगविशेषदर्शी पुनस्तद् वेगविशेषं दृष्ट्याति-
योगादीनां भाविनां यथाहं कृत्यं प्रतिकर्त्तव्यं तन्क्षणं अवबुध्यतेति । तस्माद्
वमनवेगानवधानयुक्तः सन्नवेक्षेत ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—ननु कीदृशलङ्घनायोगादीन् बुध्यतेति ? अत आह—तत्रा-
मूनीत्यादि । अमूनि वमनस्यायोगादिविशेषविज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा—
अप्रवृत्तिरित्यादि । कुतश्चित् कारणात् सूपलिखितनखाङ्गुल्यादिना कण्ठ-
स्पर्शनादपि वमनस्याप्रवृत्तिरीपत्प्रवृत्तिर्वा । केवलस्य औषधस्य वमनार्थं पीतस्य
प्रवर्त्तनं निषेधयति । वेगविशेषदर्शनाद्धिवादिग्रन्थस्य भाविनो योगायोगादीन् वेगविषयानुपलभ्य
तर्कप्रतीत्यर्थः, किंवा, वेगिणी शुद्धिरभिधातव्या “जघन्य-मध्य-प्रवरे तु वेगाश्चत्वार इहा
वमने पद्वती” इत्यादिना, तामनेन दर्शयति ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—अप्रवृत्तिः कुतश्चिरिति सर्वस्वैवाप्रवृत्तिः, तथा केवलस्य कृतस्वस्य शोचनीय-

विवन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति । काले प्रवृत्तिः अनतिमहती व्यथा यथास्वं * दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

विभ्रंशो न दोषमहितस्य । वेगानां विवन्धश्चेति वमनायोगस्य लक्षणानि । अथ वमनस्य सम्यग्योगलक्षणान्याह काले प्रवृत्तिरित्यादि । काल इति यथाहकाले नातिशीघ्रं नातिविलम्बं वमनप्रवृत्तिः । अनतिमहती व्यथा वमनकरणे क्लेशो नातिमहान् । यथास्वं दोषहरणम् । तद्यथोक्तम्—“कृमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ।” इति । स्वयमवस्थानं निवृत्तिवमनस्येति सम्यग्योगलक्षणानि भवन्ति । तथा दोषप्रमाणविशेषेण वमनप्रवृत्तौ त्रिविधस्तीक्ष्णमध्यमृदुभेदां ज्ञेयः । सम्यग्योगलक्षणेन प्रस्थद्वयदोषनिर्गमने तीक्ष्णं वमनम् । माद्वप्रस्थदोषनिर्गमे मध्यमं वमनम् । एकप्रस्थदोषनिर्गमे मृदुवमनं विद्यात् । तथा वेगतश्च मृदुमध्यतीक्ष्णभेदा वमनस्य ज्ञेयाः । तदुक्तं—“जयन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने पश्यन्ति” इति । “वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । अर्द्धवयोदशपलं प्रस्थमाहुष्येनीपिणः ॥” वमने तु पीतमोषप्रमनीय निर्गतदोषो भवेत् स्यात् । स्वयञ्चावस्थानमिति यथास्वदोषहरणे सति स्वयमेव वमनस्यावस्थानं निवृत्तिर्भवतीति सम्यग्योगस्य वमने लक्षणानि भवन्ति । तद्योगाधिक्येन तु—फेनिलादि वमनं भवतीति वमनानियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

दोषस्याप्रवृत्तिः, तथोपधस्य विभ्रंशः प्रातिलोभ्येन गमनं, यथा—वमनस्याथ ऊर्द्धं च विरेचनस्य, एतदेव सिद्धातुक्तम्,—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न वायुं वा प्रवर्त्तन्म्” इति ; किंवा ; कुतश्चिद्वा अप्रवृत्तिः स्लोकदोषप्रवृत्तिरित्यर्थः, तथा केवलस्य चाप्योपधस्य प्रवृत्तिरिति ; यथाक्रममिति वमने प्रथमं श्लेष्मा, तदनु पित्तं, तदनु वायुः ; यदुक्तं—“कृमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग् वमितः स इष्टः” इति । सम्यग्योगोऽपि हस्तस्यदोषस्याल्पत्वमभ्यन्वोत्कृष्टत्वेन त्रिविधो भवतीति दर्शयन्नाह—योगेन त्वित्यादि । तुशब्दोऽवधारणे, तेन योगेनैव यः प्रमाणविकोषोऽस्वादिस्तेन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थः ; अयञ्च तीक्ष्णादियोगविभागः पेषाक्रमोत्-

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात् । आध्मानं
परिकर्त्तिका परिस्त्रावो हृदयोपशरणमङ्गग्रहो जीवादानं
विभ्रंशः स्तम्भः क्रम उपद्रवा इति ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेनं छद्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालित-
पाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वस्य स्नेहिकवेरेचनिकोपश्मनीयानां
धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ।
उपस्पृष्टोदकञ्चैनं निवातमगारमनुप्रवेश्य संवेश्य चानु-
शिष्यात् — उच्चैर्भाष्यमत्यासनमतिस्थानमतिचक्रमणं क्रोध-
शोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान्, यानयानं ग्राम्यधर्ममखपनं
निशि, दिवा स्वप्नम्, विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितानिहीनगुरु-

गङ्गाधरः—तत्रेत्यादि । तत्रातियोगायोगनिमित्तानुपद्रवानिमान् विद्यात् ।
आध्मानमित्यादि । आध्मानं सवेदनमुदरपूर्णता । परिकर्त्तिका गुदे कर्त्तन-
वन् पीडा । परिस्त्रावो मुखस्य वमने, गुदस्य विरेचने । हृदयोपशरणम्
उपद्रवणम् । अङ्गग्रहोऽङ्गवेदना । जीवादानं जीवरक्तनिर्गमः । विभ्रंशः
शरीरस्य स्तम्भश्च । क्रमश्चेत्युपद्रवा व्यापदः सिद्धिस्थाने विस्तरेण
वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्सिद्धयश्च अथात्राह—योगेनेत्यादि । सम्यग्योगेन छद्दित-
वन्तमेनं पुरुषमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वस्य विश्राम्य
स्नेहिकधूमादीनामन्यतमं धूमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत्
मुखादीनि प्रक्षालयेत्, न तु स्नापयेत् ।

उपस्पृष्टेत्यादि । उपस्पृष्टोदकञ्चैनं वमितं पुरुषं निवातमगारं गृहमनु-
प्रवेश्य संवेश्य च शाययित्वा अनुशिष्यात् । उच्चैर्भाष्यादीनि निशि चास्वपनं

कर्षार्थः, तथाहि वक्ष्यति सिद्धौ—“पेयां विलेपीम्” इत्यादि । तत्रातियोगेयादीं आध्मानादयः
शोषनसिद्धौ “बहुदोषस्य रुक्षस्य” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चेन वक्तव्याः, अतस्तत्रैषां योगाति-
योगजन्यो यक्षायोगजन्यः स स्फुटो ज्ञेयः ॥ १२—१३ ॥

अक्रपाणिः—स्नेहिकधूमपानविकल्पः पुरुषप्रकृत्यपेक्षः, अत एव सामर्थ्यत इत्युक्तं यद्-

विषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान् मनसाप्य-
सेवमानः सर्वमाहारमद्या इति । स तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

अथैनं सायाह्न परे वाहि सुखोदकपरिपिक्तं पुराणानां
लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्रिन्नां मण्डपूर्वां सुखोष्णां
यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य च, एवं द्वितीये तृतीये
चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालि-
तण्डुलानामुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणाम्
अल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले ।
सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्न-
दिवा स्वप्नं विरुद्धादिभोजनं मलमृत्रादिवेगसन्धारणमनुदीर्णानां मलादि-
वेगानामुदीरणम् । इत्येतान् भावान् मनसाप्यसेवमानः सर्वमाहारमद्याः
इत्यनुशस्यात् । स वमितः पुमांस्तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अर्थनामित्यादि । एवं निवातशुद्धं शयानमेनं पुरुषमथानन्तरं
सायाह्नं ज्यवा परदिने सुखोदकपरिपिक्तं शिरःस्नातं वा पुराणानां समातीतानां
लोहितशालितण्डुलानां यवागूं स्ववक्रिन्नामतिद्रवीभूतां सुखोष्णां मण्डपूर्वा-
मादौ तदुपरितनद्रवांशं पीत्वाग्निबलमभिसमीक्ष्य शेषं घनीभूतांशं पाययेत् ।
ततो द्वितीयभोजनकाले तृतीयभोजनकाले चाग्निबलमभिसमीक्ष्य तथाभूतां
यवागूं पाययेत् । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानां पुराणानां लोहितशालि-
तण्डुलानामुत्स्विन्नामतिप्रसृतां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेह-
लवणां वा भोजयेत् । उह भोजने तदुष्णोदकपानादिवचनेन पूर्वेषु त्रिषु
जलस्नेहलवणानि वर्जयेदिति शापितम् । एवं षष्ठमे षष्ठे चान्नकाले च
चतुर्थान्नवद्विधिः ।

सप्तमे इत्यादि । सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानां पुराणानां लोहितशालि-
यस्य युज्यत इत्यर्थः, अतिशयानमिति अर्थे दण्डायमानत्वेनावस्थितिः, प्रमितभोजनमेक-
रसाध्यासः, अतिहीनकं नष्टमतिकं धान्यादि, गुरुशब्देन स्वभावगुरुत्वात्कृत्रिपिडकावेर्यभोज-
मात्रयापि भोजननिषेधः ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—सायाह्नं इत्यादौ सम्यग्गन्धिद्विलक्षणे भूते सायाह्नं, क्रिच्छिलविशुद्धावपरेऽह्निः
यदुक्तं सिद्धी—वमितं लङ्घयेत् सम्यक् जीर्णलिङ्गान्यपेक्षयत् । तानि दद्याद्गु पेषादिक्रमं

मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपन्नेन मुह्यपेण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले
लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनादकलावणिकेनापि
सारवता भोजयेत् ; उष्णोदकानुपानम् । एवमेकादशे द्वादशे
चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १५ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभि-
समीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमावलिमङ्गलजन्मप्राय-
तण्डुलानां द्विप्रसृतं चतुःपलं सुखिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना खल्वघनेन
तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुह्यपेण भोजयेत् । एवंप्रकारेणाष्टमेऽन्नकाले नवमे
चान्नकाले च भोजयेत् । दशमे त्वन्नकाले लावादीनां मांसरसेनातिसारवताति-
घनेन तथोदकलावणिकेन व्यक्तोदकलवणवता पुराणरक्तशालितण्डुलाना-
मोदनं भोजयेत् । उष्णोदकानुपानम् । तत्रानुपिवेदुष्णोदकम् । एवंप्रकारेणैका-
दशद्वादशवारभोजनं कर्तव्यम् । अत ऊर्ध्वं त्रयोदशवारान्नभोजनेऽन्नगुणान्
यथाभिकामं गुरुकठिनमधुरादीन् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रतिदिनं
द्विराहारेण चतुर्दशभिराहारैः प्रकृतिभोजनं स्वाभाविकमाहारमागच्छेत्
इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—वमनविधानमुक्त्वा विरेचनविधानमाह—अथैनमित्यादि । अतः
परमेर्न वमितं जातवल्गम् । सप्ताहादूर्ध्वं पुनरेवोक्तरूपेण स्नेहस्वेदाभ्यां पूर्वं
स्नेहयित्वा स्वेदेनोपपन्नं कृत्वाऽनुपहतमनसं प्रसन्नचित्तं प्रसमीक्ष्य वैद्यः
सुखोपितं सुखेन रात्रौ कृतवासं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमादिकम् शृतिध्यादौ
कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ इति । मण्डपूर्वी मण्डप्रधानाम् अयञ्च द्वादशकालनिवर्त्तनीयः क्रमः प्रधान-
शुद्धिशुद्धं ज्ञेयः ; मध्ये त्वदानुकालिकः ; उत्तं हि—“पेयो विलेपीम्” इत्यादि । अत इत्यादि ।
अनुगुणान् मधुरादीन् गुरुकठिनादीश्च ; एतच्च संसर्जनकमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनगमनं
तदा कर्त्तव्यं, यदि वमनानन्तरं विरेचनं न कर्त्तव्यं भवति ; तत्करणे तु संसर्जनकमादूर्ध्वमेव
स्नेहपानं, यदुक्तं—“संसृष्टभक्तं नवमेऽद्धि सर्पितं पाययेद्वाप्यनुवासयेद्वा” इति । तथा सुश्रुते-
ऽप्युक्तं—“पक्षाद्विरेको वान्तस्य” इति । यदि संसर्जनकमं तथानुगुणाभ्यासञ्च कृत्वा स्नेहः
क्रियते, तदा पक्षाद् विरेको वान्तस्य न स्यात् ॥ १५ ॥

श्रित्तमिष्टतिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा
त्रिवृत्कल्कमन्त्रमात्रं यथार्हालोडनप्रविनीतं पाययेत् । प्रस-
मीक्ष्य दोष-भेषज-देश-काल-बल-शरीराहार-सात्म्य-सत्त्व-
प्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च । सम्यक् विरिक्तञ्चैनं
वमनोक्तेन ॐ धूमवज्जेन विधिनोपपादयेत् आ बलवर्णप्रति-
लाभात् । बलवर्णोपपन्नञ्चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखो-
पितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिसगात्रं स्रग्विणमनुपहत-
वस्त्रसंवीतम् अनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां
दर्शयेत् । अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा दोषभेषजादीनामवस्थान्तराणि विकारांश्च
प्रसमीक्ष्य विवेच्य त्रिवृत्कल्कमात्रां विरेचनोपधस्य मात्रां यथार्हणालोडनद्रव्येण
प्रतिविनीतमालोच्य पाययेत् ।

सम्पत्तित्यादि । सम्यग्विरिक्तञ्च खल्वैनं पुरुषं वमनोक्तेन विधिना
धूमवज्जेनोपपादयेदुपचारयेत् । तद्यथा—निवृत्ते विरेचने मृपक्षालितपाणि-
पात्रास्यमेनं निवानमगारमनुप्रवेश्य संवेश्य शय्यायामनुशिय्यात् । उच्चै-
र्भाष्यादीनि मनसाप्यसेवमानः सव्वमाहारमद्या इति । स तथा कुर्यात् ।
ततः सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिपिक्तमित्यादुक्तक्रमेणाहारविधानसेवनं
कारयेदा बलवर्णप्रतिलाभात् । सम्यग्योगायोगातियोगलक्षणञ्च । काले प्रवृत्ति-
रनतिमहती व्यथा यथास्वं दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति समयोगलक्षणानि
भवन्ति, एवं सम्यग्योगेन तीक्ष्णमध्यमृदुभेदां विरेचनस्यापि ज्ञेयः । तद्यथा—
“जघन्यमध्यप्रचरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने पङ्क्तौ । दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादद्दं कफान्तश्च
विरेकमाहुः । द्वौ त्रीन सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥”
इति । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमिति । तदतियोगनिमित्ता

चक्रपाणिः—अथैनमिति कृतसंसर्जनक्रमं, प्रतिविनीतम् आलोहितं, दोषादयः पूर्ववद-
व्याक्येयाः, विकारांश्चेति कुण्डवरादीन् विरेचनसाध्यान्, पूर्वन्तु “सूक्ष्माणि हि” इत्यादी

भवन्ति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
 यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥
 दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।
 पिवेत् काममसंभृत्य सम्भारानपि दुर्लभान् ॥
 न हि सर्व्वमनुप्याणां सन्ति सर्व्वपरिच्छदाः ।
 न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥
 यद्दयच्छक्यं मनुष्येण कर्त्तुमौपधमापदि ।
 तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥
 मलापहं रोगहरं बलवणंप्रसादनम् ।
 पात्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ १७ ॥

आध्मानादयश्चोपद्रवा व्यापदो भवन्ति । ते वमने प्रागुक्ताः । सिद्धिस्थाने
 विस्तरेण वक्ष्यन्ते सिद्धयश्च तामामिति ।

अथ वैद्यो यत् कुर्यात् तदाह—बलवणौपधमन्ञ्चेत्यादि । कामेष्ववसृजेत्
 तस्य यथाकामं कम्ममु कत्तव्येषु विधानमादिर्शेदिति ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथोपसंहरति भवन्ति चात्रेत्यादि । अनेनेत्यादि । अनेनोक्त-
 रूपेण विधिना राजा राजमात्रो वा धनवान् वा यस्य विपुलं धनमेव द्रव्यमस्ति,
 स एवविधानेन संशोधनमर्हति, न तन्यः । दरिद्रस्तु खलु यदा व्याधि-
 रूपमापदं प्राप्नोति तदा दुर्लभान् सम्भारानसंभृत्यापि काममिष्टतः पिवेत् ।
 कस्मात् ? न हीत्यादि । हि यस्मान् सर्व्वमनुप्याणां सर्व्वपरिच्छदा न
 सन्ति । न च दारुणा रोगा दरिद्रान् न बाधन्ते ? अपि च बाधन्ते । अत एव
 यद्दयद् येन मनुष्येणौपधमापदि रोगे कर्त्तुं शक्यं यथाशक्ति तत् सेव्यं तेन । तथा
 विकारो नोक्तः, तस्य परीक्ष्यन्तेनैव ग्रहणान्, किंवा, दोषग्रहणेनैव तत्र विकारग्रहणम् । कामेषु
 ईप्सितेषु, भवसृजेन्निर्यन्तणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

शक्रपाणिः—सम्प्रति दरिद्रस्य यथोक्तं सम्भारमकृत्वापि संशोधनकरणमाह—दरिद्र इत्यादि ।
 दुर्लभानिति वचनेन सुलभानि दरिद्रेणोत्पादनीयानि । संशोधनकरणमुणमाह—मलापह-
 मित्यादि ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
सम्भारा ये यदर्थञ्च समानीय प्रयोजयेत् ॥
यथा प्रयोज्या या मात्रा यद्योगस्य लक्षणम् ।
योगानियोगथोर्यञ्च दोषा ये चापुत्रपद्रवाः ॥
यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं फल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयां नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वमनादिकञ्च । मलापहं रोगहरं बलवणप्रसादनञ्च संशोषनं पीत्वा सम्पग-
योगेन पुमान् चिरमायुषा युज्यते ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तत्राध्यायार्थमाह—तत्र श्लोका इत्यादि । ईश्वराणामित्यादि ।
ईश्वरा इह राजानः राजमात्राश्च । शेषं स्पष्टमित्यस्याध्यायस्यार्थः ॥ १८ ॥
अध्यायं समापयति—अग्रीत्यादि । पूर्व्वैवद्व्याख्ययम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीयोप-
कल्पनीयान्यपञ्चदशाध्यायजल्पारुया पञ्चदशी शाखा ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे—ईश्वराः सविलासाः, तेन, राज्ञो राजमात्रस्य ग्रहणं, प्रयोजयेदिति
सम्भारानिति शेषः ॥ १८ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेदसौपिकायां सूत्रस्थान-
न्याख्यायाम् उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पांडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चिकित्साप्राभृतो विद्वाञ्छास्त्रवान् कर्मतत्परः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथर्वं संशोधने कृतेऽमम्यकृते च यद्यत् स्यात् तत् तद्वत् चिकित्साप्राभृतीयमध्यायमारभते—अथात इत्यादि । चिकित्सा प्राभृत-मुपलोकनं यस्य स चिकित्साप्राभृतो वैद्य इति कश्चिदाह । प्राभृतं प्रकपेण भृतिः प्रभृतिः । प्रभरणं सम्भाराणां । चिकित्सायां प्रभरणेन वृत्ते यः स चिकित्साप्राभृतो वैद्यः । तमश्चिकृत्य कृतोऽध्यायः । तम् । शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चिकित्साप्राभृत इत्यादि । प्रभृतिः सम्भाराणां प्रकपेण भृतिर्भरणमायोजनं प्रभृतिः, तथा वृत्ते यः स प्राभृतः । चिकित्सायां प्राभृतो यः स चिकित्साप्राभृतः । एवं विद्वान् ज्ञानवान् तथा शास्त्रवान् आयुर्वेदे विद्वानपि शास्त्रान्तराध्ययनवान् । तथा कर्मसु चिकित्साक्रियासु तत्परः कुशलः । यं नरं विरेचयति वमनविरेचनाभ्यां दोषान् देहान्निःसारयति स नरो वमनविरेचनयोः सम्यग्योगात् सुखमश्नुते । इतरवैद्यकृतसंशोधने दोषमाह—यं वैद्यमानीत्यादि । यस्तु खल्वबुधो न पण्डितः किन्तु वैद्यमानी आत्मानं वैद्रे मनुं शीलं यस्य सः । वैद्यमान्यपण्डितो वैद्यो यं नरं विरेचयति वामयति वा स मानवो वमनविरेचनयोरतियोगादयोगाच्च दुःखमश्नुते ॥ २ ॥

चरुपाणिः—पूर्वाध्यायोक्तवमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यग्योगादिलक्षणं तथा तत्प्रवृत्ति-विषयपरुपाद्यभिधानुं चिकित्साप्राभृतीयोऽभिधीयते ।—चिकित्सा प्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपडौकनीयत्वेन यस्य विद्यते स चिकित्साप्राभृतीयः । योगात् सम्यग्योगात् सुखमारोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र वामयतीत्यपि शब्दार्थं विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्तेः । सोऽतियोगादित्यादि । दुःखं विकारः, यद्वत्—‘विकारो दुःखमेव तु ।’ ननु वमनादौ कस्मान्मिध्यायोगो नोच्यते ?

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिव्याधीनामल्पता रुचिः ।
 हृद्द्वर्णशुद्धिः क्षुत् तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥
 बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मारुतस्यानुलोमता ।
 सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्नेश्चानुवर्द्धनम् ॥ ३ ॥
 ष्ठीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
 आध्मानमरुचिरुद्धिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥

गङ्गाधरः—ननु स योगान् मुखमश्नुते इति यदुक्तं तत् सम्यग्योगः कथं विज्ञायत इति ? अतो विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणान्याह—दौर्बल्यमित्यादि । विरेचनकृत दौर्बल्यम् न तु व्याध्यादिकृतम् । लाघवञ्च शरीरस्य । ग्लानिश्चाहणे शरीरस्य । व्याधीनां तेषां तेषामल्पता । एवं रुचिश्चाहारे भवति । हृद्द्वर्णशुद्धिर्मारुतस्थानवन्नसः शुद्धिरजाड्यम् । वर्णशुद्धिवेणमसन्नता । काले क्षुधा तृष्णा मलमूत्रयोः प्रवर्तनञ्च । बुद्धीन्द्रियमनसां शुद्धिः । बुद्धेदशानामिन्द्रियाणां मनसश्च शुद्धिमलापहतिः । मारुतस्यानुलोमताऽयोगतिशीलता । कायाग्नेश्च जाठराग्नेरनुक्रेमेण वर्द्धनम् । सम्यग्विरिक्तस्य लिङ्गानि भवन्ति ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विरेचनस्यायोगलक्षणान्याह—ष्ठीवनमित्यादि । ष्ठीवनं मुखेन स्वल्पोद्गिरणम् । हृदयस्याशुद्धिर्जाड्यम् । उत्क्लेश उपस्थितवमनत्वमिव

यावता यस्य वस्तुन उचितो योगः स योगः, तस्य स्वल्पो वा योगः सर्वथा वाऽयोगोऽयोग उच्यते, तस्यैवातिमात्रयोगो विकारकरोऽनियोगः । अनुचितसम्बन्धेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः, तेनेहाप्युत्कृष्टश्लेष्मादिवर्मप्रयुक्तं पुरुषे विरेचने सर्वथाऽसौगिकमेव, तच्च प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽयमयोगः, एवं वमनादिवृत्ति ज्ञेयम् । एवम्भूतस्य मिथ्यायोगस्य अयोगेनैव ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात् ते ब्रह्मस्तनः । अयोगसंज्ञं कृच्छ्रेण यदागच्छति सालशः” ॥ इति । इदं विरेचनोपपन्नस्य वमनोपयुज्यमानस्य हीनमात्रत्वातिमात्रत्वाभ्यां विना यत्र्याधिकरणत्वं तन्मिथ्यायोगादेव परं स्यात्, यदुक्तं तिस्त्रैपणीये—‘मिथ्यायोगो राशिवर्जैष्वाहारविधिविशेषायतनेपृषदेक्ष्यते’ इति । सत्यं, भेजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणरूपस्यायोग इति । एवञ्च विरेचनादायपि ज्ञेयम् । यद्यप्यत्रापि मिथ्यायोगः कथञ्चित् पार्यन्ते कल्पयितुं, तथापि प्रयोजनशून्यत्वादाचार्येण पृथक् न कृतः, दृष्ट्यादिषु तु मिथ्यायोगिनां सम्बन्धमात्रस्यापि परिहारार्थं पृथक् कृत इति ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—दौर्बल्यमित्यादि विरेचनस्य सम्यग्युक्त्यायुक्तमित्युक्तस्य लक्षणानि, अप्रीर्बल्यं

जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
 लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ४ ॥
 विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
 परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥
 निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
 तृण्यतो मारुतार्त्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ ५ ॥
 वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
 ऊर्द्धूगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ६ ॥
 चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छ्रगं नरः ।
 युञ्ज्याद् य एनमत्यन्तमायुषा च सुवेन च ॥ ७ ॥

श्लेष्मपित्तयोरेव । आध्मानश्चारुचिश्च लडिश्च तथा विरेचनकृतदौर्बल्यं न
 भवति । अलाघवं शरीरस्य । जङ्घोरुर्वाश्च सदनमवसादः । तन्द्रा निद्रावृ
 कान्तिः । स्तैमित्यमाद्रवसनावगुण्ठितत्वमिव देहस्य । पीनसस्य प्रतिश्यायस्य
 आगमः । मारुतस्य निग्रहो नानुलोपना । एतान्यसम्भग्विरिक्तानां
 लक्षणानि भवन्ति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अथ विरेचनस्यातियोगलक्षणान्याह—विट्पित्तेत्यादि । अधोभागे
 खलु विरेचने यस्य विडादीनां यथाक्रममागतानां परं रक्तं स्रवति । तन् रक्तं
 मेदोमांसोदकोपमं निःश्लेष्मपित्तं केवलमुदकं कृष्णं शोणितमेव वा स्रवति ।
 तस्य तृण्यतो मारुतार्त्तस्य मारुतलिङ्गान्वितस्य प्रमुह्यतश्च स विरेचनस्यातियोगो
 भवति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—अथ वमनातियोगलक्षणान्याह—वमनेऽतीत्यादि । वमनेऽति-
 शयेन कृते सत्येतान्येव कफपित्तानिलानां यथाक्रममागतानां परं रक्तं
 स्रवतीत्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति । अधिकश्च लिङ्गं वातरोगा ऊर्द्धूगा भवन्ति ।
 वाग्ग्रहश्च भवतीति । तस्मान् संशोधने कत्तव्ये बुद्धिमान् नरश्चिकित्सा-
 स्यौष्ठ्यानपगमः । यथाक्रममिति पठन् क्रमेणैवेति दर्शयति, यदुक्तं—“प्रासिश्च विट्पित्त-
 कफानिलानां सम्भग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।” आगतानां परमूर्द्धमिति योजना ॥ ३—५ ॥

चक्रपाणिः—अतियोगलक्षणं वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वमनातियोगो विट्पित्तकफ-

अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।

पिडकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥

आलस्यश्रमदौर्बल्यं दोग्धन्यमवस्ताऽकः ।

श्लेष्मपित्तसमुत्कृतेः निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥

क्लेश्य तन्द्रिरघुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।

बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो वृंहणैरपि ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।

ऊर्ध्वञ्चैवानुलोमश्च यथादोषं यथाबलम् ॥ ८ ॥

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाक्षिरपि वद्धते ।

व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥

प्राभृतं विद्रांसं शास्त्रवन्नं कम्मत्परं वैद्यं शरणं रतिवृत्तेनोपेयात् । तादृश-
वैद्यस्य शरणागतत्वे शुभमाह—युद्धादित्यादि । यथाकिन्माप्राभृता वैद्य एनं
संशोधकामं सम्पत्त्वमनविरचनाभ्यामत्यर्थमायुः । मुखेन च युद्धयात् ।
तस्मान्नायुः वैद्यपानिनं वैद्यं संशोधनकामः शरणमुपेयादिति ॥ ६।७ ॥

गङ्गाधरः—यस्य संशोधनं कर्तव्यं तदाह अविपाक इत्यादि । क्लमो-
ऽनायासतः श्रम इव । श्रम इति स्वल्पायासेनानिश्रान्त इव भवति । अवसादको
मनोऽवसन्नता । निद्रानाशो वातदोषेण । अतिनिद्रता कफदोषद्वारा ।
क्लेश्यं स्त्रीष्वसामान्यम् । अघुद्धितं पूर्ववर्षाद्भिस्फूर्तिदानिः । एतानि बहु-
दोषस्य नरस्य लिङ्गानि भवन्ति । संशोधनन्तु तस्मै नराय हितम् । तस्मै
किं संशोधनं हितमिति ? अत आह ऊर्ध्वञ्चैवत्यादि । अविपाकादुत्क-
लक्षणस्य यथादोषं यथाबलञ्चोर्ध्वञ्चानुकोपश्च संशोधनं हितमिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—ईदृशसंशोधनकृतमाह एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण संशुद्ध-
वातानामिति न योजनीयं, येन वमनप्रयोगे कफपित्तानिलागमरूपः क्रमो भवेत् ; यदुक्तं—
‘क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्मैति सम्पत्त्वमितः स इदः’ इति ॥ ६।७ ॥

चक्रपाणिः—संशोधनविषयबहुदोषलक्षणमाह—अविपाक इत्यादि । क्लम इत्यनायासकृतः
श्रमः, श्रमस्त्वह स्वल्पेनायासेन ज्ञेयः, अवसादको मनोऽवसादः, विद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण,
अतिनिद्रता श्लेष्मप्रधानेन ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णाश्रास्य प्रसीदति ।
 बलं पुष्टिरपत्यञ्च वृषता चास्य जायते ॥
 जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवन्नरः ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिना लङ्घनपाचनैः ।
 जिनाः संशोधनैर्य तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 दोषाणाञ्च द्रुमाणाञ्च मूलेऽनुपहते सति ।
 रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानामागतिर्भवा ॥ ६ ॥

कोष्ठस्य नरस्य कायाप्रवृद्धेर्जप व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ।
 यो गर्भादियादृशप्रकृतिः सानुवर्तते । इन्द्रियादिकश्चास्य प्रसन्नं भवति ।
 व्यादिकश्चास्य जायते । जरां बलिर्पाञ्चान्वयावस्थां कृच्छ्रेण चिरेण लभते
 चायम् । चिरञ्च कालमनामयो जीवति । तस्मादित्यादि ।—तस्मात् कायाप्रि-
 वृद्धेनादिकलकत्वान् संशोधनं वसन्निवरेचनं काले रोगोपचयकाले संशोधनाह-
 काले च युक्तियुक्तं युक्त्या यदुपयुक्तं भवति तत् तु नरः पिवेत् ।

ननु कस्मात् संशोधनं पिवेत. न संशमनमिति ? अत आह—दोषा
 इत्यादि । लङ्घनपाचनैः संशमनैर्जिना दोषाः कदाचित् पुनः कुप्यन्ति । ये तु
 दोषाः संशोधनैर्जिनास्तेषां दोषाणां पुनरुद्भवो न भवतीति । कस्मादेवं स्यादिति ?
 अत आह—दोषाणाञ्चेत्यादि । दोषाणाञ्च द्रमाणाञ्च मूलेऽनुपहते सति ।
 सति हि मूले रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानामपि भवा पुनरागतिः स्यात् । तथा च
 लङ्घनपाचनैः संशमनैर्दोषाणां मूलानुच्छेदाद्रोगजनयेऽपि कदाचित् तद्दोषकोपः
 स्यात् । यथा द्रमाणां मूले लङ्घनने सति सति हि मूले प्रसराणामङ्गराणां

समूलदोषोपहारकत्वेन संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दोषोपहरत्वे सत्यपि न संशोधनवद्
 दोषहन्त्वमित्याह—दोषा इत्यादि । कदाचिदित्युपहतेतुमाख्या, न तेषां पुनरुद्भव
 इति बलवद्दोषकारणत्वं विनोति मन्मथ्यम् । उक्तोऽर्थे ऽष्टान्तमाह—दोषाणामित्यादि । लङ्घन-
 पाचनाभ्यां रोगकारणीभूतदोषप्रकोपहरणमात्रे कृते रोगो यो निवृत्तः, स मूलभूताश्रयव्यवस्थित-
 दोषानुच्छेदाद्, यत्किञ्चिदनुगुणफलादिप्राप्त्या पुनः कुपितदोषेण भवतीति भावः ॥ ८१९ ॥

भेषजक्षयिते पथ्यमाहारैश्चैव वृंहणम् ।
 घृतमांसरसदीर-हृद्ययूपोपसंहितैः ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
 तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ १० ॥
 श्रतियोगानुबन्धानां सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥
 यस्य त्वयोगस्तं त्रिगुणं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
 मात्राकालवलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ ११ ॥

पुनरागतिर्वा भवति । भेषजक्षयिते खलु संशोधनोपधैः क्षयो मूलोच्छेदो
 जातो यस्य तस्मिन् भेषजक्षयिते दोषे सति स मंथुद्धः पुमान् पथ्यं तथाहारैश्च
 घृतादुपसंहितैर्घृतादियुक्तैर्वृंहणमभ्यङ्गादिभिश्च वृंहणं लभते । तथा शर्म
 सुखं लभते । चिरश्चायुषा युज्यते । यथा द्रमाणां मूले च्छिन्ने प्रसराः पुन-
 नांगच्छन्ति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रमादेन वैद्यमानिना त्वबुधेन कृते संशोधनेऽतियोगे निवृत्ते
 यद्यनुबन्धो वर्त्तते तदा किं कर्तव्यमिति ? अत आह—अतियोगेत्यादि ।
 येषामतियोगकृतलक्षणानुबन्धो वर्त्तते तेषां तत्तद्रापत्प्रशमनौषधस्य सर्पिष्प-
 पानम् । अथवा मधुरकैर्जीविनीर्यैर्दशाभिः सिद्धं कल्कैः साधितं तैलयनुवासनं
 प्रशस्यते । अथ यस्य त्रिक्रियायोगः स्यात् तं जनं पुनः स्नेहेन त्रिगुणं स्वेदेन च
 स्निग्धं पूर्वं यादृशमौषधं यन्मात्रं दत्तं तेन न सम्पक् युक्तमभूत् । तत्
 सर्वमनुक्रमं स्मरन् मात्राकालवलापेक्ष्य पुनः संशोधयेदिति ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—सद्यप्रति दोषनेन यथा दोषभयः तथा धातुभयोऽपि स्यात्, तेन प्रतिकारमाह—
 भेषज इत्यादि । आहारैरेवेत्येवावधारणे, तेन, भेषज्यैः वृंहणं निषेधयति, भेषजस्य वीर्य्य-
 प्रधानस्य तदा इःसङ्घात् । अनुवासनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यः, तेन अभ्यङ्गादिभिश्च वृंहणं
 पथ्यम् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—अतियोगादिचिकित्सामाह—अतियोगेत्यादि । स्मरन् पूर्वमनुक्रममित्यनेन, अः

स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।

जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ १२ ॥

जायन्ते हेतुवैषम्याद्रिपमा देहधातवः ।

हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिहेतुभावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।

केचित् तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्नेहादौ क्रियमाणे यदि समयोपाभावादयोगादितो रोगा अन्ये भवन्ति तत्र किं कर्तव्यमिति ? अत आह स्नेहन इत्यादि । स्नेहनादौ तथा शुद्धौ तथा सम्पयोगे पेयादिसंसर्जने चापार्गविहिते यथावन्माग-
विधानाभावेऽयोगान्तियोगादौ सति ये रोगा जायन्ते तेषां साधनं सिद्धिषु सिद्धिस्थाने वक्ष्यत इति शेषः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः नन्वेवं चेत् कुतो देहधातूनां वैषम्यं भवति कुतो वा साम्यं तयोश्च साम्यवैषम्ययोरनुवृत्तिः कुतः स्यात् कुतो वा निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या-
माह जायन्त इत्यादि । देहधातवो देहस्य धारका ये भावास्ते । हेतुवैषम्यात्
तेषामुत्पत्तौ स्थितौ च हेतूनां वैषम्याद्बुद्धिहान्यन्यतरस्माद्रिपमा जायन्ते । तथा
देहधातूनां ये हेतवस्तेषां साम्यात् त्रिद्विहान्यन्यतरस्माद्रिपमा जायन्ते । तथा
देहधातवः समा जायन्ते । तयोर्देहधातुसाम्यवैषम्ययोः सदेवाविरतं स्वभावोपरमः ।
स्वभावस्य स्वस्य धर्मस्य स्वस्य रूपस्य चोपरमो नाशो भवति । तत्र भावानां
स्वस्वधर्माणां स्वस्वरूपाणाञ्च सदेवाविरतप्रवृत्तौ हेतुरस्ति । सदेवाविरतनिरोधे
पूर्वमयोगे हेतुभूतः तं परिहरन्तति शिष्ययति । अमार्गविहितेऽविचिचिते साधनमित्यत्र
वक्ष्यत इति शेषः ॥ १२ १३ ॥

चक्रपाणिः सम्बन्धि यदेतत् सिद्धौ वक्ष्यमाणं तदनुपद्वेषेण च सर्वमेवजानामेष क्षणभङ्ग-
भावे पशेऽपि रोगक्षमकत्वं प्रतिपादयितुं प्रकरणमारभते जायन्त इत्यादि । तेषामिति विष-
याणां भ्रातृनां समानाञ्च स्वभावाद् विनाशकारिणां निरपेक्षादुपरमो विनाशः स्वभावोपरमः
यदेत्यखिलस्येन हेतुवैषम्यमात्र एव निरुपनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चक्रपाणिः अर्थवार्थे उपापत्तिमाह— प्रवृत्तौत्यादि । प्रवृत्तिहेतुरूपसिद्धिहेतुभावानामस्ति निरोधे
विनाशो हेतुभावानां कारणं नास्ति यस्मान् सर्वे एव भावाः प्रदीपास्त्विद्वेषत्तौ कारणोपेक्षणः
विनाशो नु द्वितीयक्षणाविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धत्वे न हेत्वन्तरमपेक्षन्ते यतः न स्वाभाविक-

एवमुक्तवार्थं*माचार्य्यमशिवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।

का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

विनाशे कारणं नास्ति । अन्यकारणं प्रतिक्षणं भङ्गः स्यादिति । तत्र केचिन्महर्षयो भावानां स्वभावोपरमेऽविरतनिरोधे हेतोरवलोकनं हेतुर्नास्तीति य एव हेतोरसद्भावस्तमेव भावानां सदा स्वभावोपरमे हेतुं मन्यन्ते ॥ १३/१४ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि । इत्येवमर्थमुक्त्वा नदन्तमाचार्य्यमात्रेयपुनर्व्वसुमभि लक्ष्यीकृत्याशिवेशोऽभाषत । तत्रोक्तवैति त्वापरन्ययः परापरयोगे । यथा—तत् सर्व्वं सृष्टानुप्राविशदिति, नदीं गत्वा पूर्व्वतोऽप्यपति, न तु पूर्व्वकाले । क्रिययोरैककत्त्वं कयोराचार्य्यकत्त्वं कक्रियान्तराभावान्, भिन्नकत्त्वं कयोरैककत्त्वं कयोर्वा । यथा यत्र क्रियाद्वयं पूर्व्वपरकालस्थं तत्र त्वा स्यादिति । तदा भवतु पूर्व्वकाले । "एककत्त्वं कयोः पूर्व्वकाले" इति मूलव्यथमेककत्त्वं कयोरिति पदमुपात्तं पाणिनिना । भिन्नकत्त्वं कयोः क्रिययोः परापरयोगाभावान् स्यात् त्वा इति । अशिवेशो नदभाषत तदाह—स्वभावोपर्यादि । भो भगवन् भावानां सदैव स्वभावोपरमे सति चिकित्साप्राभृतस्य वैद्यस्य किं कर्म ? सदैव स्वभावोपरमे विषया धातवो न श्रणमपि वृत्तन्ते । तदा कान् विषमान् धातून् भिषक् भेषजैः समीकुरुते ? सदैव च धातूनां वैषम्यस्वभावोपरमे चिकित्सा वा का स्यात् वैषम्यसमीकरणं रूपं हेतुन्तराशयं स्यात्, न ह्युपपन्नः स्वर्गः स्वाभाविकः लोकात्मिकः कारणान्तरसमवेक्षते । तदेवं सर्व्वथा भावतानामेव स्वाभाविकं नाशे, देहधातूनामपि नाशः स्वाभाविकः प्रवेति भावः । व्याधिप्रशमे च चिकित्साऽपेक्षकं प्रशान्तरसाह कर्त्तव्यमित्यादि । तथापि विनाशोऽपि हेतुकारणं, हेतोरवलोकनमिति उत्पादकहेतोरभावे मन्यन्त इति योजना, एवमपि हेतुपरम्परायाः श्रणिकत्वेन तत्कार्य्याणामपि स्वभावादेव निष्पत्तिनिहितसहेतुविनाशहेतुना न विनाशहेतुचिकित्सापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—एवमुक्त्वायां शङ्कायां गुरुं पृच्छति एवमित्यादि । किमित्याशेषे, कर्मसाध्यं, स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्यं पश्यामीति भावः । कान् समीकुरुते, विषयानाम् अदित्यख्येन साम्यं तत्र कर्त्तुं न पार्य्यते इत्याशयः । का वा चिकित्सेति रोगप्रशमं प्रत्यकारणत्वेन

* एवमुक्तवार्थमिति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

तच्छ्रुत्वा व्याजहार पुनर्व्वसुः ।

श्रुयतामत्र याः सौम्य युक्तिर्हृष्टा महर्षिभिः ॥ १६ ॥

न नाशकारणाभावाद् भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥

शीघ्रगत्वाद् यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ।

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ १७ ॥

हि चिकित्सोच्यते । यदि स एव वेपथ्योपरमः सदा भवति तदा किमथ चिकित्साकर्म विपत्ता प्रयुज्यते ? इत्यग्निवेशोऽभाषत ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोत्तरमाह शिष्यस्याग्निवेशस्य तद्वचनं श्रुत्वा पुनर्व्वसुगत्रेयो व्याजहार । किं व्याजहार ? तदाह श्रुयतामित्यादि । अत्र भावानां सदा स्वभावोपरमे महर्षिभिर्वा युक्तिर्या वृद्धिर्हृष्टा सा श्रुयतां सौम्याग्निवेशेति ॥१६॥

गङ्गाधरः—कीदृशी सा युक्तिर्गति ? अत आह न नाशेत्यादि । भावानां सदा स्वभावोपरमो यो नाशस्तस्य कारणं न ज्ञायते नाप्युच्यते । कस्मात् ? नाशकारणाभावान् । यथा नित्यगस्य कालस्य सदात्ययोऽनवरतमतीतत्वं ज्ञायते, तस्यात्ययस्य कारणं न ज्ञायते शीघ्रगत्वात् । भावानां स्वभावो हि शीघ्रगः । यथा कालस्वभावोऽपि चक्रवद् भ्रमणात्मकः स च शीघ्रगः । तस्मान्नाशकारणाभावो न नाशकारणं सम्भवति । तर्हि कथं भावानां स्वभावोपरमः सदा स्यादिति ? अत आह—यथाभूत इत्यादि । यो भावो यदा यथाभूतो वचते तदात्वेनोत्तरावस्थामारभ्य पूर्व्वावस्थानतो विपद्यते । तत्र पूर्व्वावस्थाया निरोधे तस्य कारणं नास्ति । न च तन्निरोधेऽन्यथाक्रिया पूर्व्वाभावादन्यथाक्रियोत्तरावस्थायामस्ति । यथा हेतुवैपथ्याद्धातवो वातादयो विपत्ता भवन्ति । विपत्ता एवोत्तरावस्थां तत्पूर्व्वावस्थिकविपत्तरूपेणैवारभ्य

चिकित्सा नास्तीत्यर्थः । किमर्थं वा प्रयुज्यत इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्वातु-
वैपथ्यं स्वभावान्निवृत्तमिति चिकित्साप्रयोजनं नास्ति ॥ १५ ॥

चक्रपाणिः—पूर्वोक्तहेतुविनाशं दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह न नाशेत्यादि । भावानां नाश-
कारणं न ज्ञायते, तत्र एकभावादेव, यथा शज-विपाणं, तद् वाऽज्ञानयोग्यत्वात् पृथिव्यां
निकातसुलकीलकादिवत् सवपि न ज्ञायते, इत्याह—नाशकारणाभावात् इति, नाज्ञानयोग्यत्वेन,
किं तर्ह्येवभावादेवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—नित्यगस्येत्यादि । निरोधादिरूपत्वेन नित्यगस्य,

पूर्वाविस्थविषमस्वभावनाशमुपयन्ति । न तु विषमस्वभावनाशं प्राप्योत्तरावस्थां साम्यस्वभावेनारभन्ते । तस्मान् प्रवृत्तौ खलु भावानामुत्पत्तौ कारणमस्ति न तु निराशे । वक्ष्यते च स्वयं मूर्च्छाकागर्भाविक्रान्तिशारीरे—आन्मजश्रायं गर्भे इत्यारभ्य—गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणितान्भ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मान्मानमात्मसंज्ञो हि गर्भः । तस्य पुनरात्मनो जन्मानादित्वात्नोपपद्यते । तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति । अजातो ह्यजातेन जनितः । स चैव गर्भः कालान्तरेण बाल्ययुवस्थाविरभावान् प्राप्नोति । स यस्यां यस्यामवस्थायां वृत्ते तस्यां तस्यां जातो भवति । या त्वस्य पुरस्कृतावस्था तस्यां जनिष्यमाणः । तस्मान् स एव जातश्चाजातश्च युगवद् भवति । तस्मिंश्च एतदुभयं सम्भवति जातवच्चैव जनिष्यमाणत्वञ्च । स च जातो जन्यते । स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनान्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तर-गमनमात्रमेव जन्म चोच्यते । तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् । यथा सतामेव शुक्रशोणितबीजानां प्राक् संयोगाद्गर्भत्वेन भवति । तच्च संयोगाद् भवति । यथा मतस्तस्यैव पुत्रस्य प्रागपत्यान् पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा मतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते इति । अथ—शीघ्रगत्वाद् यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते इति । भावः किं प्राणी चाप्राणी चोच्यते ? तेषाञ्च शीघ्रगत्व किं कारणास्ति ? तत्रोच्यते केनचिन्महर्षिणा—प्राणी चाप्राणी च सर्वो भावः क्षणिकः शीघ्रगः । पाञ्चभौतिकत्वेऽपि सर्वेषां दिक्कालोपादानकलाचक्रवद्भ्रमणस्वभावेन कालेऽविरते भ्रामितत्वादिनि वाटमाथित्य वादिवचनमक्षपादगतमनोक्तम्—स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम् इति । व्याख्यातञ्चैतद्वान्स्यायनेन—स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमानः । कस्मान् ? स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः । स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुभ्यन्ते इति, कथम् ? क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम् । क्षणश्चाल्पीयान् कालः । क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः । कुतः पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति ? उपचयापचय-प्रवन्धदर्शनाच्छरीरादिषु । पार्त्तानिष्टं तस्याद्धाररसस्य शरीररुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रवन्धेन प्रवृत्तते । उपचयाद् व्यक्तीनामुत्पादोऽपचयान्निरोधः । एवञ्च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरेण गृह्यत इति । एवं मन्यते—नित्यगः कालो यथा बिलधरत्वे न हेत्वन्तरं विनाशोऽपेक्षते, तथा सर्वं एव भावाः, यद्वि-यस्य हेत्वन्तरापेक्षं, न तस्य तदवश्यमभावि, यथा—पदस्य रागः, हेत्वन्तरापेक्षी चेद

सोऽयमुपचयापचयप्रवन्धो व्यक्तित्वात्तं वेदितव्य इति । तत्रोवाच गौतमः—
 “नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ।” व्याख्यातञ्च तद्वान्तस्यायनेन—“पदा-
 र्थानां सर्व्वामु व्यक्तित्पचयापचयप्रवन्धः शरीरवदिति नायं नियमः । कस्मात् ?
 हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्माद् यथा-
 दर्शनमभ्यनुज्ञा । यत्र यत्रोपचयापचयप्रवन्धो दृश्यते, तत्र तत्र व्यक्तीनाम्
 अपरापरोन्पत्तिरूपचयापचयप्रवन्धदर्शननाभ्यनुज्ञायते : यथा शरीरादिषु । यत्र
 यत्र न दृश्यते, तत्र तत्र प्रत्याख्यायते : यथा प्रावप्रभूतिषु । स्फटिकेऽप्युप-
 चयापचयप्रवन्धो न दृश्यते । तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरात्पत्तिरिति ।
 यथा चाकस्य कट्टाकस्त्रा सन्वेद्रव्याणां कट्टाकिमानमापादयेत् तादृगेतदिति ।” तत्र
 चोवाचापरः कश्चन “यथाशेषनिर्गथेनापूर्व्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यमन्ताने
 क्षणिकानां मन्यते ।” क्षणिकानां भावानां द्रव्यमन्ताने द्रव्यस्योपचयापचय-
 प्रवन्धे खलु निःशेषेण निर्गथेनापचयेनापूर्व्वस्योपचयस्योत्पत्तिस्तत्र पूर्व्वभावा-
 न्वयो नास्तीति मन्यानः कश्चनोवाच—“नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ।”
 नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा । न सन्वेत्रैव प्राण्यप्राणिष्वभ्यनुजानीहि ।
 कस्मात् ? उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । प्राणिषु शरीरवत् उत्पत्तिकारणं
 तावदुपलभ्यते । अप्राणिष्वपि यथावयवोपचयो बल्मीकादीनाम् । विनाश-
 कारणञ्चोपलभ्यते यथा यदादीनामवयवविभागः । यस्य त्वपचितावयवं
 निरुध्यते, स्वरूपमनुपचितावयवञ्च स्वरूपमुत्पद्यते तस्याशेषनिर्गथे निरन्वये
 तपूर्व्वोत्पादे च न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यते इति । तत्र सिद्धान्तमुवाचाक्ष-
 पादगौतमः—“क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ।”
 यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते, तथा
 स्फटिकेऽप्यपरापरासु व्यक्तित्पु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायमिति ।

तत्राह वादिवचनम्—“लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ।” क्षीरविनाश-
 लिङ्गं दध्युत्पत्तिः । ततः क्षीरविनाशकारणं गृह्यते । तथा शरीरावस्थान्तरोत्-
 पत्तिः पूर्व्वविस्थाया लिङ्गम् । ततः पूर्व्वविस्थाया विनाशकारणं गृह्यते ।
 ततो विनाशकारणस्य नानुपलब्धिर्गतिः । तत्रोवाच पुनर्व्वैसुः—विनाश-
 कारणाभावात् भावानां नाशकारणम् । न जायते यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ॥
 इति । न हि क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिर्भवति ।

विनाशः स्यात्, नावश्यमभावात् स्यात् : एतद्विपर्य्यायाच्चानपेक्षत्वं विनाशस्य सिद्धम् । सम्प्रति
 अहेतुको विनाश उत्पत्त्यन्तरमेव स्यात्, पश्चात् स्थिरत्वेन संस्काराधानमपि भावेपु न पार्य्यते

क्षीरदधोः प्रकृतिविकृतिभावाद् यथाभूतो भाव उत्तरावस्थायां तथा भावः पूर्ववस्थायां विपद्यत इति । अत्र दृष्टान्तत्वाभावात् क्षीरदधोः पूर्वानुरूपेण उत्तररूपोत्पत्तौ पूर्वभावो हि हेतुः न पूर्वभावविनाशः । ततो विक्रियमाणं क्षीरमेव दध्युत्पत्तौ हेतुः न क्षीरविनाश इति । अतः क्षीरविनाशल्लिङ्गं न दध्युत्पत्तिः । भवन् वा दध्युत्पत्तिः क्षीरविनाशल्लिङ्गम् । तेन लिङ्गेन क्षीरविनाश एव गृह्यते न तु क्षीरविनाशकारणं गृह्यते । तस्माद्दिनाशकारणानुपलब्धिर्नरिति पुनश्चेमुः । अर्थं चेत् तदा न सर्वभावाणां क्षणिकत्वम् । स्फटिकादिषु द्रव्येषूपचयापचयाभावादपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमुपचयापचयप्रबन्धोऽस्ति । तस्माद् यथादशनमभ्यनुज्ञा । इति वात्स्यायनव्याख्यानम् । तत्र कश्चित् परिहारमाह "न पयसः परिणामो गुणान्तरप्रादुर्भावात्" पयसः परिणामो दधिः न विनाशः । अन्येक आहुः । परिणामश्च अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधम्मनिवृत्तौ धम्मन्तिरोत्पत्तिर्गति । गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आहुः । गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरौत्पत्तिर्गति । स खल्वेकपक्षीभावे इव ।

अत्र तु प्रतिषेधः— "व्यहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदशनं पूर्वद्रव्यानिवृत्तेरनुमानात् ।" मन्मच्छनलक्षणादवयवव्यहान्तराद् द्रव्यान्तरे दन्तुत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्व पयोद्रव्यमवयवविभागोभ्यो निवृत्तिमित्यनुमीयते । यथा मृदवयवानां व्यहान्तराद् व्यहान्तरस्थाल्यामुत्पन्नायां पूर्व मृत्पण्डद्रव्यं मृदवयवविभागोभ्यो निवृत्तत इति । मृदुत्वावयवाञ्चयः । पयोद्रव्योर्नाशोपनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो वरते इति ।

अथाभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादञ्च प्रतिषेद्धमुच्यते— "कचिद्दिनाशकारणानुपलब्धेः कचिन्नोपलब्धेरनेकान्तः ।" क्षीरदधिवत् निष्कारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादिव्यक्तीनामिति नायमेकान्तः । कस्मात् ? हेत्वभावात् । नात्र हेतुर्गतिः । अकारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादिव्यक्तीनां न पुनर्विनाशकारणाभावात् । कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणाभावादुत्पत्तिः । एवं स्फटिकव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावाद्दिनाशोत्पत्त्यभावः प्रतिक्षणमिति । निर्गन्धान् अत्र दृष्टान्तवचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः । क्षीरविनाशकारणानुपलब्धेर्वद् दध्युत्पत्तिवच्चेति तु न गृह्यते । तस्मान्निर्गन्धानोऽयं दृष्टान्तः । इति । अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्य कर्तुं सिन्धाह— यथा भूत इति । यादृश उपपन्नः, तथेति तादृश एव । पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं

अनुत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुष्ठानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न
 निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामित्यभ्यनुष्ठयोऽयं दृष्टान्तः
 प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत् तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं
 दृष्टान्तः प्रतिषेद्धं कारणतो विनाशोत्पात्तदशनात् । क्षीरदधौविनाशोत्-
 पत्तौ पश्यता तत्कारणमनुमेयम् । कार्यलिङ्गं हि कारणमित्यक्षपादगीतमः ।
 भ्रजोवाच भगवानात्रेयः पुनर्वचमुः जायन्ते हेतुवैपम्याद्विषमा देहधातवः ।
 हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ उत । प्राणिनां देहधातवो
 वातपित्तकफरसमधिरादयो हेतुवैपम्यात् कालवृद्धीन्द्रियार्थानामतियोगायां ग-
 मिथ्यायोगाद्विषमा जायन्ते इति । समानानां तेषां कालादीनामतियोगादितः
 समानां धातूनामुपचयोऽपचयोऽसमानां वैपम्येण । तेषाञ्चैवासमानहेतूनाम्
 अतियोगादितोऽपचयोऽसमानधातूनां वैपम्येणोपचयः समानामिति । एवं
 हेतुसाम्याद्देहधातवः समा जायन्ते इति । तेषामेव कालादीनां हेतूनां सम-
 योगात् समानां धातूनामुपचयः । विशेषाणामपचयो भवति साम्येनैव ।
 तत्र विषमाणामुपचयापचययोः समानाञ्चापचयापचययोस्तत्तद्विषमोपयुक्ता-
 हाराचारादिभिर्जातरमेन मतेन च फलेनाद् देहसमादिमलादीनामुपचयापचयो
 यद्भवतस्तत्र पूर्वावस्थायां यथाभूतो देहधातुः समो वा विषमा वा तथा-
 भावेनैवोत्तरावस्थायां तं तं धातुभागभ्याकारणं विपद्यते । उत्तरावस्थाप्रयुक्तौ तु
 तत्तदाहाराचारादिरसमलसंयोगः कारणाविति । निरन्तरमाहागादिजनितरस-
 पलानुयुक्तेनिरन्तरमेव तेषां धातूनां समानां विषमाणां वा स्वभावोपरमः
 स्यात् । तत्रान्यथाक्रियापूर्वावस्थायां यथाभूतः । ततोऽन्यथाक्रियोत्तराव-
 स्थायां नैवास्ति शीघ्रगत्वाद्भावानाम् । सर्वो हि भावो लोके कालानु-
 प्रविष्टः प्राणी । तत्र नवद्रव्यान्मकडचेतनः । अप्राणी तु आत्ममनोवर्जसत्त-
 द्रव्यान्मक । तस्माद्विरतभ्रमणस्वभावकालान्वयाच्छीघ्रगत्वस्वभावः । यथा-
 सावात्मा वीजधर्मा मानुषशुक्रात्तैवसंयोगं मानुषगर्भाशयगतमुपेत्य प्रथमादिषु
 कललादिरूपावस्थान्तरं प्रतिक्षणं प्राप्तः सत्त्वंसम्पूर्णाङ्गः कालेन मनुष्यविग्रहेण
 प्रसृतो जायते । गवादिशुक्रात्तैवसंयोगं गवादिगर्भाशयगतमुपेत्य तथैव
 गवादिविग्रहेण जायते । जातश्च शिशुरूपेणाहारादिरसपोषणमवाप्य रस-

तथा शीघ्रगत्वहेतुसाधितमसत्कार्यत्वमुपसंहरति -- निरोध इत्यादि । अन्यथाक्रिया अन्यथाकरणं
 संस्काराधानमिति यावत् ॥ १६।१७ ॥

रक्तादिधातुपुष्टिं प्रत्यग्रस्वभावां प्रतिक्षणं प्राप्नो यौवनपर्यन्तं प्रतिक्षणमुत्तराव-
 स्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यामवस्थान्तरमुपेत्य वृद्धिमुपैति । स्वैर्यस्वभावात् तु
 धातूनां मध्यावस्थायां तथाविधाहारादिरसपोषणे स्थिरभावेण वर्तते । प्रति-
 क्षणमुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यामवस्थान्तरञ्चोपैति । तथा ततः परं
 हासस्वभावाद्घातूनां वाद्भवे तथाविधाहारादिजनितरसपोषणेऽपि प्रतिक्षण-
 मुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थाविनाशाभ्यां क्रमेणावस्थान्तरमुपेत्य हासमुपैतीति ।
 शैशवातिक्रमेण परिणामं कारणं शरीरारम्भकः कालः । इत्येवं पूर्वपूर्वव्यूह
 उत्तरोत्तरव्यूहमारभ्य नश्यति, मनुष्यभावश्च न जहाति । गवादिभावश्च
 न प्राप्नोति । तस्मात् क्षणभङ्गे व्यहान्तगद्व्यहान्तरोत्पत्तिः, न तज्जातीय-
 भिन्नद्व्यहान्तरोत्पत्तिः । पूर्वद्व्यहानिर्गत्तर्गपि पूर्वव्यहानिर्गत्तत्तन तज्जान्यारम्भक-
 पूर्वद्व्यहानिर्गत्तः । उत्तरमपि तज्जानिदशान् । यथा गर्भाशयगतं जीवाधि-
 ष्ठितं शुक्रात्तत्र कालातिक्रमेण प्रतिक्षणमुत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशाभ्यां
 सव्वसम्पूर्णाङ्गो वादनिःसृतो जायते मनुष्यादिः शिशुः, तथा शीर्गविनाश-
 कारणानुपलब्धिवद्व्युत्पत्तिवच्च भावानां पूर्वपूर्वावस्थानाशकाणानुपलब्धिरुत्त-
 रोत्तरावस्थागमनमुत्पत्तिः प्रतिक्षणम् । शीर्गं हि कालेन परिणमतु खलूत्तरो-
 त्तरावस्थामारभ्याकारणं विनश्यति । तन्कारणमुपलब्धभावात्त्वास्त्येव । एवं
 प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां सव्वभावेण काले दधि
 जायते । ततो जातस्य शिशोः शैशवादिवाद्भव्यावस्थान्तरावस्थान्तरगमनं
 जन्म यथा प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां भवति । तथा
 जातस्य दध्नोऽपि प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां मग्ना-
 म्लान्यम्लानिस्वरूपेण तरुणमध्यपुगणत्वावस्थान्तरमापद्यते दधित्वश्च न
 जहाति । तत्र पूर्वव्यूहस्य काश्यमुत्तरोत्तरावस्थारम्भपूर्वपूर्वपूर्वावस्थानाशाभ्यां
 मुत्तरोत्तरव्यूहः । अतो न पूर्वव्यूहनाशस्य विद्महे न तु पूर्वव्यूहनाशस्य काश्य-
 मुत्तरोत्तरव्यूहः । अतो न पूर्वव्यूहनाशस्य विद्महे दधिः । तस्मात् तन्नाशकारणं न
 जायते इत्यतो नास्ति । एवमजीविषु सव्वेषु स्फटिकादिपचयापचयकारणं
 कालादि । तत्तदारम्भकश्च वाश्च । यदा पचते सजीवे स्फटिकादिकं
 जायते तदा तत्तत्पच्यतादुपचयापचये तस्य तस्याहारादिपोषणेन जाते प्रति-
 क्षणमेव तथैवोत्तरावस्थारम्भपूर्वावस्थानाशा भवतः कालेन परिणामात् ।
 पच्यतादानीते स्फटिके निज्जीवे त्वाहारवत्पोषणकारणामावालोपचयः
 वाक्कालादिभ्यस्त्वपचयो वा भवति । कालेनैव वायवाग्निजलादिभिरवस्था-
 न्तरमाप्तं दृश्यमानश्च लोके स्फटिकादिकमुच्यते । नूतनमिदं मध्यममिदं

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विपजां मतम् ॥ १८ ॥

पुराणमिदमिति । वर्त्माकादीनामवयवोपचयकारणमाहारसवद्वल्मीककीटो-
द्धृतमृदूप्यस्ति । तद्वद्वल्मीकोपचयेऽपि तदुद्धृतमृदा मेलनेन पूर्ववल्मीकमृदुर्द्धिं
प्राप्योत्तरावस्थामारभ्य पूर्वार्वास्थकरूपेण नश्यतीति । तत्र कारणं नास्तुप-
लब्धभावात् । यदादीनां विनाशकारणमवयवविभागो न परावस्थारम्भक-
पूर्वार्वास्थव्यहनाशे कारणमिति । एवञ्च प्राण्यप्राणिनां सर्वेषामुत्तरावस्था-
रम्भ-पूर्वार्वास्थानिष्कारण-विनाशयोः नियमहेत्वभावाद्व्यथादर्शनमभ्यनुष्ठावचनं
नाद्रियते । शरीरवत् सर्वामु व्यक्तियु कालकृतावस्थान्तरदर्शनात् । प्राण्य-
प्राणिषु सर्वत्रैव प्रतिक्षणमवस्थान्तरदर्शनादेव च प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरव्युहारम्भा-
कारणपूर्वपूर्वव्यहनाशप्रवन्धः । क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिदुपलब्धेञ्च
नानेकान्तः । उत ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं भावानां स्वभावोपगमे प्रवृत्तिहेतुं निरग्धि कारणाभावस्य
युक्तिमुक्त्वा स्वभावोपगमे कर्म चिकित्साप्राप्तस्य किमिति ? प्रश्नोत्तरमाह—
याभिरित्यादि । विषमधातूनां प्रतिक्षणं विषमा धातव उत्तरावस्थां विषमधातुका-
मारभ्य नश्यन्ति । इत्येवं विषमधातुप्रवन्धे शरीरे याभिः क्रियाभिस्ते विषमा
धातवः समा जायन्ते सा क्रिया विकाराणां विषमधातूनां चिकित्सा । तदेव
चिकित्साक्रिया विपजां कर्म मतम् । एतेन विपजेविषमान धातून् कान्
समीकुरुते विषगित्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति । विकाराणामिति वचनेन प्रतिक्षणं

चक्रपाणिः— एतेन विषमे धातो साम्यं संस्कार आधीयतामित्येवंरूपापि चिकित्सा निरस्ता
मन्तव्या, एवं व्यवस्थिते पूर्वार्वाशे चिकित्सितं समादधति याभिरित्यादि ।—“सा चिकित्सा”
इत्यनेन “का वा चिकित्सा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कर्म तद्” इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेपः
परिहृतः । “इत्यर्थे क्रियते क्रिया इत्यनेन “किमर्थे वा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कान् समी-
कुरुते” इत्याक्षेपस्तु, “समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्” इत्यादिना परिहृतः । विषमेषु धातुषु याभिः
क्रियाभिः समा धातवो जन्मन्ते सा चिकित्सा ; एवं मन्यते—यद्यपि धातुवैषम्यं विनश्वरम्,
तथापि विनश्यदपि तद्घातुवैषम्यं स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एवं सोऽप्यपरं विषममिति
न धातुवैषम्यसन्ताननिवृत्तिर्धातुसाम्यजनकत्वहेतुं विना ; यदा तु धातुसाम्यहेतुरुपयुक्तो भवति,
तदा तेन सहितं वैषम्यसन्ततिरहितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते, यथा सुत्ररभहार-
सहितो घटपरमाणुसन्तानो विसदृशं कपालसन्तानमारभते ॥ १८ ॥

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ १९ ॥

त्यागाद्विषमहेतूनां समानाञ्चोपसेवनात् ।

विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥

समेस्तु हेतुभिर्यस्माद् धातून् संजनयेत् समान् ।

चिकित्साप्राभृतस्तस्माद् दाना देहसुखायुषाम् ॥ २० ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।

दाना सम्पद्यते वैद्यो दानाद् देहसुखायुषाम् ॥ २१ ॥

वैषम्येणारब्धोत्तगवस्थाप्रबन्धानां विकाराणां सा चिकित्सेत्युक्तः । का वा चिकित्सेत्यस्याप्युत्तरं सा चिकित्सेति वचनम् । किमर्थं वा प्रयुज्यते इति प्रश्नस्योत्तरमाह—कथमित्यादि । विषमधातूत्तगवन्धो वैषम्यं कथमपि धातूनां शरीरे न भवेदित्यर्थं समीकृतेषु च धातूत्तगवन्धः समानामेव स्यान्न तु विषमाणांमिति चाथे चिकित्साक्रिया क्रियते ॥ १९/१९ ॥

गङ्गाधरः ननु याभिः क्रियाभिर्गति काभिर्गतिः अत आह—त्यागादित्यादि । विषमहेतूनां कालवृद्धीन्द्रियार्थानामतियोगायोगमिथ्यायोगयुक्तानां त्यागात् । समानां समययोगयुक्तानां तेषामेव कालवृद्धीन्द्रियार्थानामुपसेवनात् विषमा धातवो न जायन्ते न चानुबध्नन्ति समाश्च जायन्ते । अथैवमाचरणं सर्व एव किं स्वयं स्वयं कतु महेतीति ? अत आह—समेस्त्यादि । यस्माच्चिकित्साप्राभृतो वैद्यः समैः समययोगयुक्तैस्तु हेतुभिर्धातून् समानं संजनयेत् तस्माद्देहसुखानामायुषाञ्च दाना भवति न त्वनुषो वैद्यमानी ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—देहसुखायुषां दानाद्यच्च फलं लभते तदाह धर्मस्येत्यादि ।

चक्रपाणिः—एवं व्यवस्थिते, “कथं शरीरे” इत्यादिप्रश्नो व्याख्येयः । वैषम्यं न भवेत् नोत्पदेत्येत्यर्थः । समानाञ्चानुबन्ध इति सन्तत्योपादः । विषमा नानुबध्नन्ति इति हेत्वभावात् विषमसन्तानस्योपादो न भवति । समानाञ्चोपसेवनादिति समहेतूनां सेवनात् ॥ १९/२० ॥

चक्रपाणिः—देहसुखायुषां दानात् धर्मादीनां दाना भवति, देहस्यसिसाध्यत्वाद् धर्मादीनामपीति भावः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।

योगायोगातियोगानां लक्षणं सिद्धिसंश्रयम् ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमात्रञ्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥

या च युक्तिश्चिकित्साया यञ्चार्थं कुरुते भिषक् ।

चिकित्साप्राभृताध्याये तन् सर्वमवदन्मुनिः ॥ २२ ॥

इति कल्पनाचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

वैद्यो तुलोकस्य नरस्य जनस्य देहसुखायुषां दानान् धर्मस्याथस्य कामस्य दाता सम्पद्यते । तस्मादुभयस्य च सुखायुषाश्च धर्मादित्रिवर्गस्य च दाता सम्पद्यते । न केवलं सुखायुषाम् । धर्मादयो हि सुखायुषामावताः । इति ॥ २१ ॥

अध्यायार्थमाह तत्र श्लोका इत्यादि । चिकित्साप्राभृतो विद्वानित्यादिना चिकित्साप्राभृतस्य वैद्यस्य गुणः । इतराश्रयो वैद्यमान्यबुधवैद्याश्रयो दोषश्च यं वैद्यमानीत्यादिनोक्तः । दोषान्यमित्यादिना सम्पद्योगादिलक्षणमुक्तम् । अविपाक इत्यादिना बहुदोषस्य लक्षणमुक्तम् । एवं विशुद्धकोष्ठम्येत्यादिना संशोधनगुणा उक्ताः । अतियोगानुबन्धानामित्यादिना शुद्धिव्यापत्तिसंश्रयं चिकित्सासूत्रमात्रमुक्तम् । जायन्ते इत्यादिना या च युक्तिरित्यादुक्तम् ॥२२॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्वबहुराल्लेख्यम् । इति कल्पना-चतुष्कः । स्नेहस्वेदोपकल्पनीयचिकित्साप्राभृतीयश्चतुभिः कल्पनाध्यायै-निष्पन्नः कल्पनाचतुष्कः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरककल्पकल्पतरो सूत्रस्थानीय-

षोडशाध्यायचिकित्साप्राभृतीयस्य जल्पाख्या षोडशी शाखा ॥१६॥

चक्रपाणिः—संग्रहे सिद्धिसंश्रयञ्च व्यापत्तिसंश्रयञ्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ; तत्र सिद्धिसंश्रयं सिद्धिसंस्थानसंश्रयेण, व्यापत्तिसंश्रयम् 'अतियोगानुबन्धानाम्' इत्यादिनोक्तम् ॥२२॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।

कति वाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडुकाः कतिधानघ ।

गतिः कतिविधा प्रोक्ता दोषाणां दोषमूढन ॥ २ ॥

हुताश्वेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुव्रवीत् ।

पृष्टवानसि यत् सौम्य तन्मे शृणु सविस्तरात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजस्वस्थानिदेशकल्पनाचतुष्कचतुष्टयैः संक्षेपेण रोग-
निदानभेषजचिकित्सा अभिहितः । अधुना विस्तारवचनेन सूत्ररूपेण रोगानभि-
धातुं रोगचतुष्के वक्तव्ये तत्राप्यङ्गानां मर्मणां सप्तोत्तरशते शिरोहृदययोः
प्राधान्यात् तद्वतरोगानभिधातुं प्रथमं कियन्तःशिरसीयमध्यायमारभते । अथात
इत्यादि । “कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा” इति वाक्यस्याध्यायादिस्थस्यैकदेशं
कियन्तःशिरसीतिपदमधिकृत्य कृतोऽध्यायः कियन्तःशिरसीयः । तं तथा ।
सर्वमन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—कियन्त इत्यादि—प्रोक्ताः प्रवचनेनोपदिष्टा इति । तेन संख्यया
वातादिजत्वादिना च ज्ञानुमेते प्रश्ना अभिवेशेन कृताः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—हुताश्वेशादि—गुरुव्रवीत् पुनश्चमूढहुताश्वेशस्य तद्वचः श्रुत्वा-
ऽब्रवीत् । हे सौम्याभिवेश ! त्वं यत् पृष्टवानसि तन्मे सविस्तराच्छृणु ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—पूर्वचतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितम्, सम्प्रति तद्विषयरोगाभिधानार्थं रोग-
चतुष्कोऽभिधातव्यः ; चिकित्सा च विधेयस्वेनैव प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किञ्च दर्शितञ्चायं
प्रथमाध्याय एव सम्बन्धः ; एवञ्चछात्रेषु मर्मसु च प्रधानभूतशिरोहृदयरोगाभिधायकत्वेन
कियन्तःशिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—अयस्थानशुद्धयो दोषमानं, तस्य विकल्पो दोषान्तरसम्बन्धासम्बन्धकृतो भेदः ।

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां द्वाधिका पष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रथमप्रश्नः कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा इति तस्योत्तरमाह—

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगा इति । हृदि च देहिनां कियन्तो रोगाः प्रोक्ताः इति प्रश्न-
स्योत्तरं पञ्चैव हृदयामया इति । कति वाप्यनित्यादीनां रोगा मानविकल्पजा
इति प्रश्नस्योत्तरम्—व्याधीनां द्वाधिका पष्टिर्दोषमानविकल्पजा इति । सर्वेषामेव
व्याधीनां ज्वररक्तपित्तादीनां दोषमानविकल्पजा द्वाधिका पष्टिर्दोषमैदाः ।
तत्रापि ज्वरादीनां दृढदोषजानां स्वस्थाधिकारे निदिष्टसंख्यायु कल्पनीयाः ।
तेन पञ्चत्रिंशदशिरोरोगा अपि पञ्चत्रिंशदविधाः कल्पनीयाः । एवं हृदयामयादयः
सर्वे बोध्याः । क्षयाः कति समाख्याताः ० इत्यस्योत्तरं—दशाष्टौ च क्षया
इति । अष्टादश क्षयाः । एते च पञ्चत्रिंशदविधा कल्पनीयाः । पिडकाः
कतिथानय इत्यस्योत्तरं सप्त पिडका माधुमेहिका इति प्राधान्यात् अन्या-
श्रामह्यकलेन कतिचिन्न वक्ष्यन्ते । गतिः कतिविधा चोक्ता इत्यस्योत्तरमाह—
दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गति । तांश्च सर्वान् विस्तरं प्रकारभेदेन निदानादि-
वचनेन च वक्ष्यामीति ॥ ४ ॥

माधुमेहिका इत्यत्र माधुमेहशब्दः सामान्येन प्रमेहवचनः, यतोऽत्रैव सामान्येन वृत्ते—“विना
प्रमेहमप्येता जायन्ते दुःखेदमाः” इति । अन्यथा हि “विना माधुमेहम्” इति कृतं स्यात्, तथा
चिकित्सिते वक्ष्यति सामान्येनैव, यत् “प्रमेहिणो याः पिडका यथोक्ताः, रोगाधिकारे
पृथगेव सप्त” इत्यादि, तथा माधुमेहपिडकानां चिकित्सितोपदेशाच्च सर्वमेहभवत्वं पिडकानां,
माधुमेहभवत्वेन हि माधुमेहस्यैवाऽसाध्यत्वात् न तद्वदपिडकानामुपक्रमणीयत्वमस्ति, किञ्च,
प्रदेशान्तरेऽपि माधुमेहशब्देनायं सर्वप्रमेहानुक्तवान्, यथा—“गुल्मी च माधुमेही च राजबहमी
च यो नरः । अचिकित्सया भवत्येते बलमांसपरिश्रये ॥” इति । अत्रापि यदि वातिको माधुमेहः
अभिप्रेतः स्यात्, तदा तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वेन ‘बलमांसपरिश्रये सति’ इति विशेषणमनर्थकं
स्यात् ; सुश्रुतेनापि च सामान्येन प्रमेह एवेताः पिडका दर्शिताः यदुक्तं—“तद्वच्च वसामेदोभ्या-
मभिवक्तस्य शरीरस्य शोषेश्चानुगतघातोः प्रमेहिणः पिडका जायन्ते” इत्यादि ; सर्व एव प्रमेहा
यस्माद् देहं माधुरीकृत्य जायन्ते तस्मान्माधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—“पट्टपदपिपीलिकाभि-
सरणम्” इति, तथा च वाभट्टः, “माधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मधिवच मेहति । सर्वं हि मधु-
मेहाख्या माधुर्याच्च तमोरतः ॥” विस्तरत इति शृण्वित्यनेन सम्भवत्येव ॥ २—४ ॥

सन्धारणाद् दिवास्वप्नाद् रात्रौ जागरणान्मदात् ।
 उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥
 गन्धादसात्स्यादाघानाद् रजोभूमानिलातपात् ।
 गुर्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ॥
 शिरोभितापाद् दुष्टामाद् रोदनाद् वाष्पनिग्रहात् ।
 मध्यागमान्मनस्तापाद् देशकालविपर्ययात् ॥
 वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यक्षञ्च दुप्यति ।
 ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥
 प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
 यदुत्तमाङ्गमहानां शिरस्तदभिधीयते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः— अथ विस्तरेण शिरोगोगमाह — सन्धारणादित्यादि । अविशार्याणां
 मूत्रादिवेगानां सन्धारणात् । मदान्मदकरद्रव्यातिसेवनेन मत्तभावात् ।
 हरितमादकमरिचधन्याकादि । गुर्वम्लहरितानामत्यादानात् । शीताम्बुनश्च
 अतिसेवनात् । शिरोऽभितापाच्छिरसोऽभिहननात् । दुष्टामात् दुष्टामाजीर्णात् ।
 उष्णामादिति पाठे उष्णाद्यामाजीर्णाच्च । देशकालविपर्ययात् देशस्य पूर्व्वस्थिते-
 विपर्ययात् । तथा कालस्य कृतोविपर्ययात् । तेन कालातिर्यागमिथ्या-
 योगयोः शिरोगोगहेतुत्वं व्यावृत्तिमिति । तथातिमैथुनादित्यनेन मैथुनायोग-
 मिथ्यायोगयोर्व्यावृत्तिः कृता । गुर्वम्लहरितानाञ्चान्यादानाञ्चानादान-
 मिथ्यादानयोश्च व्यावृत्तिः । एभ्यो व्यस्तसमस्तैभ्यो हेतुभ्यो वातादयः पृथक्
 समस्ताश्च शिरसि प्रकुप्यन्ति । अस्मिं रक्तञ्च एभ्यो हेतुभ्यो दुप्यति शिरस्येवेति ।
 सर्व्वेस्मिन्नेव शिरोगोगे रक्तदोषश्च वृत्तेत एव । ततो वातादिभ्यः सह दुष्ट-
 रक्तभ्यः शिरसि विविधलक्षणा वक्ष्यमाणा अर्द्धविधेदकादयो रोगा जायन्ते ।
 ननु किमिदं शिरः कणभ्रूभ्य ऊर्द्धम् अथ मुखकर्णाक्षिश्रोत्रमहितं सर्व्वम् ? यदि
 सर्व्वं तदा मुखदिर्गोशाश्च शिरोगोगा भवन्तीति : अत्र आह — प्राणा इत्यादि ।

चक्रपाणिः— सन्धारणादिति वेगसन्धारणात्, हरितमादकादि अतीति पूर्व्वेण परेण च
 शीताम्बुसेवनादित्यनेन सम्बध्यते, दुष्टामात् किंवा उष्णामादिति पाठः, तत्रोष्णात्त्वामाच्च
 इत्यर्थः । देशकालविपर्ययादित्यत्र देशविपर्यय उपसर्गगृहीतत्वं देशस्य ; अरुञ्ज प्रदुप्यतीत्य-

अर्द्धविभेदको वा स्यात् सर्व्व वा रुज्यते शिरः ।
 प्रतिश्यामुखनासाग्नि-कर्णरोगशिराभ्रमाः ॥
 अर्हितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाश्रापरे गंगा वानादिकृमिसम्भवाः ॥ ६ ॥
 पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
 शिरोगदास्ताञ्जृणु मे यथास्वहेतुलक्षणैः ॥ ७ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्येभ्यस्तीक्ष्णाघ्राणात् • प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद् व्यायामाद् † वेगनिग्रहात् ॥
 उपवासाद्भीघाताद् विरेकवमनादिति ।
 वाष्पशोकभयत्रासाद् भारमार्गानिकर्षणात् ॥

यत्र प्राणाः श्रिताः प्रतिश्रिताः । हृदयादिषु स्वस्थानेषु स्थितिः प्राणानां यदायत्ता । मन्वन्द्रियाणि पञ्च कुट्टीन्द्रियाणि यत्र श्रितानि स्वस्थाश्रितानवर्तानि यत्र श्रितानि । यदङ्गानां मध्ये उत्तममङ्गं तदङ्गं शिर इत्यभिधीयते ॥५॥

गङ्गाधरः— तेन किं पञ्चेन्द्रियाश्रितानवज्जेमुत्तमाङ्गं शिर उच्यते ? इत्यत आह— अर्द्धविभेदको वेत्यादि । वाशब्देन अनन्तवातादीनामनुक्तानां ग्रहणम् । क्रिमिसम्भवा इत्यन्तैर्ये रोगास्ते सर्व्वे शिररोगाः । तेभ्यः पृथग् ये पञ्च शिरोगदाः परमर्षिभिर्दृष्टान्तान् स्वहेतुलक्षणैर्मृणु ॥ ५—७ ॥

गङ्गाधरः— उच्चैर्भाष्येत्यादि । तीक्ष्णानामाघ्राणात् वक्ष्यमाणेन वमनादतीत्यतिशब्देन सह तीक्ष्णाघ्राणादीनामन्वयः । एभ्य उच्चैर्भाष्यादिभ्यो हेतुभ्यो

भिदधानः सर्व्वशिररोगे रक्तदृष्टिं दर्शयति । प्राणा हृदादिनाङ्गेषु शिरःप्राधान्यं दर्शयन् प्रकृत-शिररोगाणामेवायहितत्वं दर्शयति । तेन नोऽसूत्रं शिरःप्राधान्याभिधानं । श्रिता इव श्रिताः शिर-उपघाते उपधातात् । उपरिऽदृष्टमुत्तमाङ्गम् ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः— प्रकृतान् शिररोगानाह— अर्द्धेत्यादिना क्रिमिसम्भवा इत्यन्तेन । एतच्च “जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः” इत्यस्य विवरणम् ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः— शिररोगतत्त्वेन नासादिरोगेषु प्राप्तेष्वपि तान् विहायैवाष्टोदरीये प्रोक्तास्तानेव शिरःशूललक्षणान् रोगान् प्रपञ्चेन वक्तुमाह— पृथगित्यादि । संग्रहेऽष्टोदरीये, तेन

शिरोगता वै धमनीर्वायुराविश्य कुप्यति ।
 ततः शूलं महत् तस्य वातात् समुपजायते ॥
 निस्तुदेयते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च तपतीवातिवेदनम् ॥
 वध्यते स्वनतः श्रोत्रं निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
 स्फुरत्यतिसिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 स्निग्धाणामुपशंते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ ८ ॥
 कटुस्ललवणान्धार-मद्यक्रोधातपानलैः ।
 पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥

वायुः शिरोगता धमनीर्वायुश्च कुप्यति । ततः शिरोगतधमनीप्रविष्टात् कुपिताश्च
 वातात् तस्य जनस्य शिरसि महच्छूलं समुपजायते । तच्छूलं यथा—निस्तुदेयते
 इत्यादि वातजशिरःशूलक्षणम् । शङ्खौ द्वौ भृशं निःशेषतस्तुदेयते मृचीभिर्गन्ध-
 द्ययेते । तथा घाटा सम्भिद्यते सम्यग्भिन्नवन् पीड्यते । भ्रुवोर्मध्यं
 ललाटञ्चातिवेदनं यथा स्यात् तथा तपतीव तापयुक्तमतिवेदनायुक्तञ्च भवति ।
 द्वौ श्रोत्रे वध्यते । स्वनतः सततशब्देन सम्बध्यते । निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 द्वौ चक्षुषी स्थानान्निगते इव भवतः । सर्वं शिरः कण्ठाद्दृढं सर्वं घूर्णतीव ।
 तथा सर्वं शिरः सन्धिवन्धनान्मुच्यते इव श्लथीभवति । शिरसि यावत्यः
 सिरास्तावत्सिराजालमतिस्फुरति स्पन्दतेऽतिशयेन । शिरोधरा प्रीवा स्तभ्यते
 स्तब्धा भवति । स्निग्धाणामुपशंते वातहरत्वादिति । एतल्लक्षणमनिलात्मके
 शिरोरोगे भवति ॥ ८ ॥

शङ्खाधरः—अथ पित्तजशिरःशूलमाह—कटुस्लेन्यादि । स्पष्टम् । दक्षत इत्यादि ।

भास्विकादयोऽत्र प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते, शिरोरोगशब्दस्य शूल एव हजाकरे वृत्तत्वात् ।
 तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमद्यपानं, किंवा तीक्ष्णं मदिरादि, बध्येत इव बध्येत इत्यर्थः पीडायुक्त-
 स्तेन ॥ ७—८ ॥

दह्यते तुद्यते तेन शिरः शीतं सुपृथते ।
 दहेते चक्षुषी तृणणा भ्रमः स्वदश्च जायते ॥ ६ ॥
 आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभाजनैः ।
 श्लेष्मा शिरसि संदृष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥
 शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ।
 भवत्युत्पद्यते तन्त्रीगलस्यमरुचिस्तथा ॥ १० ॥
 वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद् दाहो मदस्तृषा ।
 कफाद् गुरुत्वं तन्त्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ ११ ॥

दह्यते तुद्यते च शिरः । तेन दाहतोदेन शिरः शीतं सुपृथते काङ्क्षति ।
 सुप्तसंगेण सुयतेरिच्छाद्यः । चक्षुषी दहेते । भ्रमो तृणनं चक्रस्थित-
 स्येव ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कुरुजशिरःशूलपाद आस्यासुखादयः । आस्यासुखादयः
 कुरुजशिरःशूलकारिकरुस्य हेतवः । तद्वक्षणमाह शिर इत्यादि । तेन शिरसि
 दृष्टकफेन मन्दरुजं शिरो भवति । सुप्तश्च भवति । स्तिमितश्च भारिकश्च
 भारान्वितं शिरो भवति । उत्पद्यते तन्त्रीश्चार्कचश्चालस्यञ्चेति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—त्रिदोषजशिरःशूलवक्षणमाह वातादिव्यादि । वातजादिशिरो-
 रोगाणां सत्त्वेवक्षणव्यावृत्त्यर्थं लक्षणमिदमुक्तम् । हेतुश्च नोक्तः सत्त्वेद्वन्नामनुमत
 त्वाथमिति । ननु पित्तजशिरःशूत्रे भ्रम उक्तः । कथमत्र वाताद्भ्रम उच्यते ?
 अथोच्यते—भ्रमस्तु रजःपित्तानिबद्धवति । तत्र पित्तज इह वातज इति ।
 मदो मत्तता । उक्तानां वातादिजानां पृथग्वक्षणेषु मदस्यानुक्तः त्रिदोषजे-
 ऽस्मिन्नद्वावभेदकानन्तवातमूर्यावर्त्तानामन्तभावः । उक्तं हि सुश्रुते शिरो-
 रोगविज्ञानीयेऽध्याये—शिरो रुजति पत्स्यानां वातापित्तकफस्त्रिभिः । सन्नि-
 पातेन रक्तं क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ मूर्यावर्त्तानन्तवाताद्वावभेदकशङ्कैः ।
 एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति
 तीव्रा निशि चातिमात्रम् । वन्योपतापंश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स

अकृपाणिः—शीतं सुपृथते शीतमिच्छन्ति । स्वप्नसुखमनुचितदिवास्वप्नेन ज्ञेयं, सुप्तमिष
 सुप्तं प्रबोधरहितत्वेन, भाराकान्तमिव भारिकम् ॥ ९—११ ॥

समीरणेन (१) ॥ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो भूमवती च नासा ।
 शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् (२) ॥ शिरो
 गलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिपृथ्मथो हिमश्च । भूनाक्षिकूटं वदनञ्च यस्य
 शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् (३) ॥ शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि
 लिङ्गानि समुद्भवन्ति (४) ॥ रक्तान्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं
 शिरसां भवेच्च (५) ॥ वसावत्यासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह
 संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेद्गुरुजाऽतिमात्रम् ॥ संस्वेदन-
 च्छर्दनभ्रमनस्यैरसृग्निमोक्षश्च विवृद्धिमिति (६) ॥ निस्सुयते यस्य शिरो-
 ऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छन् सलिलं सरक्तं
 शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोराः (७) ॥ यस्योदरं या प्रतिमन्दमन्दमक्षि-
 भ्रुवं रुक समुपैति गाढम् । त्रिकद्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनि-
 वृत्ते च ॥ शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च ।
 तं भास्करावत्तमुदाहरन्ति सर्वान्मकं कष्टतमं विकारम् (८) ॥ दोषास्तु
 दुष्टास्त्रय एव मन्यां संरीड्य घाटां सरुजां सुतीत्राम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुव-
 शङ्कदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ गण्डस्य पाठ्वे तु करोति कम्पं
 हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् । अनन्तवानं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोन्तं शिरसां
 विकारम् (९) ॥ यस्योत्तमाङ्गाद्भवतीव जन्तोः संवेदनाद्भ्रमभ्रुव्युक्तम् ।
 पक्षाद्दशाहादथ वाप्यकस्मान् तस्याद्भेदं त्रितयाद्रवस्पेत् (१०) ॥ शङ्काश्रितो
 वायुरुदीणवेगः कृतानुमात्राः कफपित्तर्क्तः । रुजः सुतीत्राः प्रतनोति मृष्टि-
 त्रिदोषतश्चापि हि शहयास्तु ॥ सुकष्टमेतं खलु शङ्कामयं महपयो वेदावद-
 पुराणाः । व्याधि वदन्व्युद्धतमृत्पुक्तस्य भिषक्सहस्रं र्गप द्दिनिवाग्म् (११) ॥
 उति ।

निमित्तस्तु राजा विदेह उवाच — हिमशीतात्मको नित्यं संहिता कक-
 मारुतो । कुर्वन्ति वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वार्द्धे एव च ॥ आदित्यतेजसा
 युक्ते विनिवृत्तं तु भास्करे । स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः उल्लेष्माधिगच्छति ॥
 उत्थितो मातरिश्वा च स्वभार्गं प्रतिपद्यते । तस्मान्मध्यन्दिनाद्दृष्टं वेदनात्र
 प्रशाम्यति ॥ उति । सूर्यावित्तस्य यद्वातश्लैष्मिकत्वमुक्तं तद्वातमध्यकफोत्-
 कटपित्तालपसन्निपातजत्वेन व्याख्यातम् । तदसाध । यतो विदेहेनैवोक्तं—
 “—सूर्यापवृत्तविषय्येयस्य । तत्र वातानुगं वित्तं चिरं शिरसि तिष्ठति । मध्याह्ने
 तेजसाऽऽकस्य तद्दृष्टं शिरसो रुजाम् ॥ करोति पित्तिकीं घोरां संशाम्यति

दिनक्षये । अस्तं गते प्रभाहीने सूर्ये वायुनिवत्ते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति
ततः शाम्यति वेदना । एवं पित्तानिलकृतः सूर्यावत्तविपर्ययः ॥” इति ।
सूर्यावत्तनाद्विपर्यययोस्तुल्याचिकत्माभिधानान् पित्तोक्तमध्यवायुस्वल्पक-
रूपमग्निपातकृतः सूर्यावत्तविपर्यय इति व्याख्यातम् । मग्निपातहरत्वेन
तुल्याचिकत्मा नु दोषवत्त्वात् तद्वैव कार्यति अनन्तवातश्च सव्वरेव
महपिभिस्त्रिदोषजः पठितः । अद्भभेदस्तु विदेहेन पठितः—“शिरसोऽन्यतरे
पाठवं कुपितो मारुतो यदा । उद्येष्पणा कथ्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदालनैः ॥
श्लेष्वावदारणं गार्दमद्द्रुं तदवकथ्यते । नयनश्चावदीर्यते सोऽद्भभेदः कफा-
नित्यान् ॥ द्रव्यान् च दान् सपश्चादान् पञ्चान्नामाच्च देहिनाम् ॥” इति यन्
कफानिलजः पश्यते तदपि मध्यकफवान्प्राधान्ये पित्तल्पतया मग्निपातिक-
त्वेनैवाभिप्रैतम् । यच्चाप्यन्यत्र पठितम्—“रुक्ताशनात्यध्वजन प्राग्वातावश्य-
मथूनैः । वेगमन्धारणाग्राम-व्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ केवलः सकफो वापि
गृहीत्वा शिरसो वली । मन्याभ्र शङ्करणांशिल-लटाद्धेऽतिवेदनाम् ॥ शम्भारणि-
निभां कुर्यात् तीव्रां सोऽद्भभेदकः । नयनं नाथवा श्रोत्रमतिशुद्धो
विनाशयेत् ॥” इति यद्वातकफज्वलनोक्तं तदपि वातोक्तमध्यकफाल्प-
पित्तज्वलेन मग्निपातिकत्वग्न्यापकमिति । शङ्कस्तु विदेहेन पठितः—
“चीयते नु यदा पित्तं शङ्खयोग्नियोरितम् । निरुणद्धि ततो मम्मं परि-
शोपितमप्पणा ॥ ततः शो विभज्यते दहेतं इव वहिना । मूचीभिरिव
तुदेतं निकृन्वते ध्वारया ॥ शङ्को नाम शिरसि व्याधिरेष मुदारुणः ।
तृष्णामूर्च्छाञ्जरकरत्रिगत्रान् परमन्तकृत ॥ कुशलेन द्रुपकान्तस्त्रिरात्रादेव
जीवति ॥” इति वातापित्तज्वलेन यन् पठितं तदपि पित्तप्रधानमध्यवायुस्वल्प-
कफज्वलेन मग्निपातिकत्वग्न्यापनाथम् । यतोऽभिहितम् “योऽधिकस्तेन
निर्देशः क्रियते रमदोषयोः” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—“पित्तरक्तानिला दुष्टाः
शङ्कदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ स
शिरो विपवद्दं गी निरुध्याथु गलं तथा । त्रिगत्राज्जीवितं हन्ति शङ्को नाम
नामतः ॥ त्रहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥” इति च यदुक्तं
तदपि शोथादिलिङ्गेन कफानुबन्धः सूचितः । सव्वत्रैव यद्रक्तसम्बन्धो
विदेहादिभिरुक्तः स चरकवचनात् तत्रापि व्याख्येय इति सव्वैतत्राविरोधः ।
सुश्रुतेन रक्तज-क्षयजो यो शिरोरोगावुक्तो तो पुनश्चरकेण सव्वत्र शिरोरोगे
रक्तदुष्ट्याः सद्भावात् प्रवलरक्तजस्यापि पित्तलिङ्गक्रियाभ्यां तुल्यत्वात् पैत्तिक-

तिलक्षीरगुडाजीर्ण-पूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 क्लृप्तं दोऽस्तृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥
 ततः शिरसि संक्लृप्तात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीभत्सलक्षणम् ॥
 छेदव्यधनस्कृग्दृ-शोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणं च * ॥ १२ ॥

शिरोरोगे अतजस्य वातकफैत्तिकाशिरोरोगेऽन्तर्भावः कृतः । विदेहे ह्युक्तम् --
 "शून्यं भ्रमति तद्रेत शिरो विभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छा चाह्लावसादथ शिरो-
 रोगे अयान्मके ॥" इति । चक्षुष्येणाप्युक्तम् "स्त्रीप्रसङ्गादभीषातादथ वा
 देहकषेणात् । शिरसं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः अयात्मकः ॥ वातपित्तान्मकं
 लिङ्गं व्यामिश्रं तत्र लक्षयेत् ।" इति । पृथगवातजपित्तजशिरोरोगालिङ्गं
 व्यामिश्रं तत्र लक्ष्येर्दात न पृथगुक्तः । अयात्मकः शिरोरोग इति न न्यूनत्व-
 मिति सर्वत्र दोषनिर्देशे बोध्यम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रिमिजशिरोरोगमाह । तिलेत्यादि । संकीर्णभोजनादिति --
 बहुद्रव्याणि मेलयित्वैकविधत्वेन नापन्नस्य भोजनात् । दोषलस्य बहुसाञ्चित-
 दोषवतः पुंसः । कफरक्तमांसानि क्रियन्ति । पापकर्मणोऽधर्मवतस्तस्य ।
 ततस्तस्मात्कफमांससंक्लेदाच्छिरसि जाताः क्रिमयः वीभत्सलक्षणं घ्राणादि-
 रन्ध्रेण पूयादिप्रवृत्तिलक्षणं शिरोरोगं जनयन्ति । पापकर्मण इत्यनेन शिरसि
 क्रिमिरोगोऽतदुःखदो भवत्यधर्मत एवेति सूचितम् । रूपमाह—छेदश्छेदन-
 वत् पीडा शिरसि भवति । व्यधनं विद्ववत् पीडा । स्कृ सामान्यतो वेदना ।
 क्रिमीणां लक्षणेन क्रिमिरोगोक्तलक्षणेन । इति पञ्च शिरोरोगा विस्तरेण
 व्याख्याताः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—सङ्कीर्णभोजनं विरुद्धाहारः, दोषलस्य बहुदोषमयः । पापकर्मण इत्यनेनाधर्मवत
 एवायमतिदुःकरिक्रिमिरोगो भवतीति दर्शयति -- वीभत्सलक्षणमिति । घ्राणादिभ्यः पूयादि-
 मवृत्तिः ॥ १२ ॥

शोकोपवासव्यायाम-रुज्जशुष्काल्पभोजनैः ।
 वायुर्गविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥
 वेपथुर्वष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता भ्रमः * ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ १३ ॥
 उष्णाम्ललवणक्षार-कटुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधानपेशाशु हृदि पित्तं प्रकुर्व्यात् ॥
 हृदाहस्तिक्तता वक्तुं पित्ताम्लोदिरणं क्लमः ।
 तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ १४ ॥
 अत्यादानं गुरुभिन्धमचिन्तनमचष्टनम् ।
 निद्रासुखञ्चाप्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥
 हृदयं कफहृद्रोगं सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ पञ्चैव हृदयामया इति यदुद्विष्टं तस्य विस्तरं प्रवक्ति—
 शोकेत्यादि । शोकेत्यादिनाद्देश्योक्तेन वातहृद्रोगनिदानम् । वायुरित्यादिना
 सम्प्राप्तिः । आविश्य हृदयं हृदयं गत्वा रज्ज् इष्यति । वेपथुरित्यादिना
 लोकश्रोकेन वातहृद्रोगालङ्गम् । वेष्टनमुद्रेष्टनवत् वक्षोदवर्दिका ॥ १३ ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—उष्णाम्लेत्यादि । उष्णाम्लेत्यादिना पित्तहृद्रोगस्य निदानम् ।
 प्रकुर्वतीत्यनन्तरं तत आविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजामित्यनुवच्य
 व्याख्यातव्यम् । हृदाहेत्यादिना पित्तहृद्रोगालङ्गम् ॥ १४ ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अत्यादानमित्यादि । अत्यादानमित्यादिना कफहृद्रोगनिदानम् ।
 अत्यादानमतिमात्रया भोजनम् । अचिन्तनमल्पचिन्तनं वा । कफहृद्रोग-
 कारणमित्यतोऽनन्तरं कफ आविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजामित्यनुवच्य
 व्याख्यातव्यम् । हृदयमित्यादिना कफहृद्रोगालङ्गम् । स्तिमितभारिकमिति

चक्रपाणिः—शोकोपवासव्यादि हृद्रोगलक्षणं वेष्टनमुद्रेष्टनमिव, दरो दरदरिका, अचिन्तनं

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
हृद्रोगः कष्टदः कष्ट-साध्य उक्तो महर्षिभिः ॥
त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुर्गत्मा निषेवते ।
तिलक्ष्मीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्यापजायते ॥
मम्मैकदेशे संक्रेढं रसश्चास्योपगच्छति ।
संक्रेढान् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ।
मम्मैकदेशे ते जाता सर्पन्ता भक्षयन्ति च ॥
तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिर्ग्वि मन्यते ।
च्छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डं महारुजम् ।
हृद्रोगं क्रिमिजं द्विद्यादेनं वैद्यः सुदारुणम् ॥ *

आर्द्रवसनावगुण्ठनवद्दारेणाक्रान्तम् । अश्माघृतं प्रस्तरशिलाक्रान्त
मिव । (३) ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—हेतुलक्षणेत्यादि । हेतुलक्षणेन्यादिना सान्निपातिकहृद्रोगस्य
निदानादीनि अतिदिष्टानि । ४ । क्रिमिहृद्रोगं वक्तुं तन्निदानमाह—
त्रिदोषेत्यादि । आदिशब्देनाजीर्णपूतिसंयोगविरुद्धभोजनादीनां ग्रहणम् ।
ग्रन्थिरन्यादिना क्रिमिहृद्रोगस्य सम्प्राप्तिः । मम्मैकदेशे हृदयैकदेशे । ग्रन्थिः
ग्रन्थिवदपकरसकृत उपजायते । रसश्च रसमयश्च रसग्रन्थिरस्य पुंसः
संकलेदमुपगच्छति । अस्योपहृतात्मनः । दुष्टस्वभावेनाप्रतिकर्तुं मनसोऽस्य
नष्टस्वभावस्य रसमयग्रन्थेः संकलेदान् कफस्थानं मम्मैकदेशे हृदयैकदेशे क्रिमयो
भवन्ति । मम्मैकदेशे जातास्तु ते क्रिमयो हृदयं सर्पन्तो भक्षयन्ति च ।
तत्क्रिमिहृद्रोगलक्षणमाह तुद्यमानमित्यादि । स इति उक्तरूपेण हृदयैक-
देशजप्रसवेत्क्रिमिर्भक्षितहृदयः पुमान् सूचीभिर्ग्वि तुद्यमानं हृदयं मन्यते ।
शस्त्रैश्च च्छिद्यमानं यथा तथा हृदयं मन्यते । विद्वानान्मवानानातुरः प्राणः ।

स्वरूपचिन्तनम्, अश्माघृतमश्माक्रान्तं, ग्रन्थिर्ग्वि ग्रन्थिः, स च रसदोषकृतः, मम्मैकदेशे
हृदयैकदेशे, द्वितीयं मम्मैतिपदं कर्मतापक्षम् ॥ १३ -- १६ ॥

हृद्रोगं क्रिमिजन्त्वेनेलिङ्गं बुद्ध्या सुदारुणम् ।

त्वरेत जंतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ १६ ॥

द्रुल्वणैकोल्वणैः पट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च पट् ।

समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ १७ ॥

शीघ्रकारिणं शीघ्रमरणकारकम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् — “वेगाघातोष्णरुक्षान्न-
रतिमात्रोपसेवितैः । विरुद्राध्यशनाजीणरसात्म्यैश्चापि भोजनैः ॥ दृषयित्वा
रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । कुर्वन्ति हृदये वाधां हृद्रोगं
तं प्रचक्षते ॥ चतुर्विधः स दोषश्च पञ्चवः क्रिमाभिस्तथा । पृथग् लिङ्गं
प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥ आयम्यते मारुतजे हृदये तुद्यते तथा ।
निम्भेद्यते दीप्यते च म्फोद्यते पाच्यतेऽपि च ॥ १ ॥ तृष्णोपा-
चोपदाहाः स्युः पित्तिके हृदयकम् । धमायनञ्च मूर्च्छा च स्वदः शोषो
मुखस्य च ॥ २ ॥ गौरवं कफसंभ्रावोऽर्क्षचिः स्नम्भोऽग्निमाद्भवम् । माधुर्यमपि
चास्यस्य बलाभावतत हृदि ॥ ३ ॥ उन्म्लेश्च श्ठीवनं नोदः शूलो हृत्लासक-
स्नपः । भ्रक्षचिः श्पावनं वत्वं शोपश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ४ ॥ भ्रमकम्पौ सादशोषो
मं यान्तेषामुपद्रवाः । क्रिमिजे क्रिमिजातीनां उल्लैप्सिकाणाञ्च ये मताः ॥ ५ ॥
इति । अत्र त्रिदोषजहृद्रोगस्यानुक्तवार्तादिर्त्रिविधहृद्रोगहेतुलक्षणोऽभिर्भूतः ।
इति पञ्चविधहृद्रोगस्य विस्तराभिधानं पुनश्च चिकित्सिते कारिष्यते ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः — अथ “व्याधीनां द्वाधिका पाष्टदोषमानविकल्पजा” इत्येतद्विस्तरे-
णाभिधीयते—द्रुल्वणत्यादि । यथा वृद्धैरित्यादिवक्ष्यमाणवचनान् वृद्धानां
वातपित्तकफानां संसर्गतः सन्निपाता विकारास्त्रयोदश भवन्ति । तत्र
द्रुल्वणैस्त्रयो विकारा एकोल्वणवृद्धदोषैस्त्रयः सन्निपाता इति ते पट्
सन्निपाताः स्युः । तद्यथा—वातपित्तोल्बणः सन्निपातो वातकफोल्बणः पित्त-
कफोल्बणश्चेति त्रयो वृद्धद्विदोषोल्बणाः सन्निपाताः ॥ ३ ॥ वृद्धैक-
दोषोल्बणाश्च सन्निपातास्त्रयो वृद्धवातोल्बणो वृद्धपित्तोल्बणो वृद्धकफोल्बणः
सन्निपात इति पट् सन्निपाताः ॥ ६ ॥ हीनमध्याधिकैश्च वृद्धदोषैः पट्
सन्निपाताः स्युः । तद्यथा—वृद्धवातवृद्धतरपित्तवृद्धतमकफ इत्येवं संसर्गेण

चक्रपाणिः—“कति चाप्यनिलादीनाम् इत्याहुक्तस्योत्तरं—द्रुल्वणैरित्यादि । हीन-
मध्याधिकैरिति वृद्धवृद्धतरवृद्धतमैः । संसर्गे नवेति षष्ठेऽः, अस्त्वैव विवरणं “पट् तेभ्यः” इत्यादि ।

संसर्गणा नवते पङ्कवृद्ध्या समैस्त्रयः । *

पृथक् त्रयश्च तैवृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ।

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणदोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ १८ ॥

वृद्धिजन्यकृतश्चान्यो विकल्प उपदिश्यते ।

एकः सन्निपातः । वृद्धवातवृद्धतरकफवृद्धतर्मापित्तज इत्येवं द्वितीयः । वृद्ध-
पित्तवृद्धतरकफवृद्धतमवातज इत्येवं तृतीयः । वृद्धपित्तवृद्धतरवातवृद्धतम-
कफज इत्येवं चतुर्थः । वृद्धकफवृद्धतरगपित्तवृद्धतमवातज इत्येवं पञ्चमः ।
वृद्धकफवृद्धतरवातवृद्धतर्मापित्तज इत्येवं षष्ठः । इति षट् सन्निपाताः स्युः । (६)
इति द्वादश सन्निपाताः । (१२) । वृद्धैः समैस्त्रिभिर्दोषैश्च सन्निपात एक
इति त्रयोदश तै सन्निपाताः स्युर्गतिः । (१३) ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः— अथ द्विदोषभेदानाह संसर्गेण नवते पङ्कवृद्ध्या समैस्त्रय
इति । वृद्धानां वातपित्तकफानामन्यतमाभ्यां द्वाभ्यां संसर्गेण जाता विकारा
नव भवन्ति । एते द्वन्द्वा एकैकदोषवृद्ध्या षट् । समैर्वृद्धैर्द्वन्द्वैस्त्रयः । इति
नवधा । वृद्धवाताधिकवृद्धपित्तज इत्येवं वातपित्तज एकः । (१) । वृद्ध-
पित्ताधिकवृद्धवातज इति द्वितीयो वातपित्तजः । (२) । वृद्धवाताधिकवृद्ध-
कफज इत्येवं वातकफज एकः । वृद्धकफाधिकवृद्धवातज इत्येवं द्वितीयो
वातकफजः । (३) । वृद्धपित्ताधिकवृद्धकफज इत्येवं पित्तकफज एकः । वृद्ध-
कफाधिकवृद्धपित्तज इत्येवं द्वितीयः पित्तकफजः । (४) । इत्येवमेकैकवृद्ध्या
षट् द्वन्द्वाः । (६) । समैर्वृद्धैर्द्वन्द्वैर्दोषैस्त्रयः । यथा वृद्धसमवातपित्तजः ।
वृद्धसमवातकफजः । वृद्धसर्मापित्तकफजः । इति त्रयः । इत्येवं नव संसर्गजा
विकाराः । (९) । पृथक् त्रयश्च तैवृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिर्गतिः । वृद्धैस्त्रै-
र्वातपित्तकफैर्दोषैः पृथक् जाता रोगास्त्रयः । वृद्धवातजो वृद्धपित्तजो वृद्ध-
कफज इति त्रयः । इत्येवं वृद्धैर्दोषैर्जाता व्याधयः पञ्चविंशतिज्वेरादयो
भवन्ति । स्वस्वाधिकारे सद्गत्या भेदाः कल्पनीया एव । न तु ततोऽधिक-
प्रकृतिसमवेतदोषजाः इति । (२५) । इति वृद्धावस्थायां दोषाणां पञ्चविंशति-
भेदवृद्धीनावस्थायाश्च पञ्चविंशतिभेदानाह—यथा वृद्धैरित्यादि । वृद्धैः
समैस्त्रय इति वृद्धैः समैः । वृद्धिअयकृत इत्यस्य विवरणं वृद्धिरकस्येत्यादि । अत्र च यद्यपि
समतापि वृद्धिअयविकल्पे पठ्यते, तथापि समतायां स्वातन्त्र्येण विकाराकृतत्वात् वृद्धिअयकृत

* "संसर्गे नव षट् तैभ्यस्त्रैकवृद्ध्या समैस्त्रयः" इति चक्रधृतपाठः ।

वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।

द्वन्द्ववृद्धिः त्रयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः त्रयः ॥ १६ ॥

दोषैर्यथा पञ्चविंशतिव्याधयो भवन्ति तथा क्षीणदोषैः स्वमानतः क्षयावस्थैः दोषज्जाताः व्याधयः पञ्चविंशतिः स्युः । क्षीणदोषैर्लवणैस्त्रिभिर्दोषैस्त्रयः सन्निपाता रोगाः । क्षीणैर्कोल्बणैस्त्रिभिर्दोषैर्जातास्त्रयः सन्निपाता रोगाः । इति षट् स्युः । एवं क्षीणहृनिमध्याधिकदोषैर्जाताः षट् सन्निपाता रोगाः । इति क्षीणदोषजा द्वादश सन्निपाताः स्युः । एवं क्षीणदोषैः समैर्जात एकः सन्निपात इति त्रयोदश क्षीणदोषजाः सन्निपाताः । क्षीणदोषजाश्च नव द्वन्द्वजाः । एकैकक्षीणदोषद्वया षट् । समैः क्षीणदोषैस्त्रयः इति नव । एवं क्षीणदोषैः पृथग्जानास्त्रयो रोगा इति क्षीणदोषैर्जाताः पञ्चविंशतिः भवन्ति । एवं क्षीणदोषजा न ज्वरादयो व्याधयो यावन्तो वक्ष्यन्ते वृद्धदोषैर्द्विज्वरादयो भवन्तीति । यथास्वाधिकारं सम्प्राप्तौ वक्ष्यन्ते ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—शेषान् दोषभेदानाह वृद्धिक्षयकृतश्चेत्यादि । दोषाणां

वृद्धिक्षयोभयकृताऽन्यां निरुक्तपञ्चाशतोऽन्यः । तद्यथा—वृद्धिस्तियादि । वातादीनां त्रयाणामेकस्य वृद्धिः । एकस्य समता । अपरस्य क्षयः । इत्येवं वृद्धसमक्षीणदोषैर्जात एकविंशो रोगः षड्विंशो भवति । तद्यथा—वृद्धवात-समपित्तक्षीणकफज एकः । (१) वृद्धवातसमकफक्षीणपित्तजो द्वितीयः । (२) । वृद्धपित्तसमवातक्षीणकफजस्तृतीयः । (३) । वृद्धपित्तसमकफक्षीणवातज-श्रुतुथैः । (४) । वृद्धकफसमवातक्षीणपित्तजः पञ्चमः । (५) । वृद्धकफ-समपित्तक्षीणवातजः षष्ठः । (६) । इति षट् । द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्येति त्रिभ्य एकस्त्रिविधः । तद्यथा—वृद्धवातपित्तक्षीणवातज एकः । (१) । वृद्धवातकफक्षीणपित्तजो द्वितीयः । (२) । वृद्धवातपित्तक्षीणकफजस्तृतीयः । (३) । इति त्रयः । इति नव । (९) एकवृद्धिर्द्वयोः क्षय इत्येवं त्रयः । तद्यथा—वृद्धकफक्षीणवातपित्तज एकः । (१) । वृद्धपित्तक्षीणवातकफजो द्वितीयः । (२) । वृद्धवायुक्षीणपित्तकफजस्तृतीयः । (३) । इति त्रयः । इत्येवं द्वादश भेदा इति । पूर्वैः पञ्चाशता सह द्वात्रिंशका षष्टिव्याधीनां दोषमानविकल्पजा इत्युक्तम् । वृद्धिरेकस्य समता चैकस्य संक्षय इत्यनेन षड्विकाराः ; द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्य इत्यनेन त्रयः ; एकवृद्धिर्द्वयोः क्षयस्तेन त्रयः ; एवं द्विषष्टिप्रकारा भवन्ति ॥ १७, १८ ॥

चक्रपाणिः—वृद्धिरेकस्योऽयादेस्ताहरणं—“प्रकृतिरथं यदा पित्तम्” इत्यादि । अत्र केचिदेतत्

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणाः क्षये ।

स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥

तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवेत् तस्य श्रमा दौर्बल्यमेव च ॥ २० ॥

भवतीति । ६२ ॥ नन्वेवम्भूता द्विपट्टिभवन्तु । सम्भवन्ति चैभ्योऽधिका विकल्पाः । तद्यथा—एकस्य वृद्धिः समता द्वयोश्चेति त्रयस्तथा । द्वयोर्वृद्धिश्च समता चैकस्येति त्रय इति ॥ तथा पट्टिधा कल्पना वृद्धावस्थायां पृथग्जेषु द्वन्द्वजेषुक्ताः । तथा, शयश्चक्रस्य समता द्वयोश्चेति त्रयस्तथा । द्वयोः क्षयश्च समता चैकस्येति त्रय इति पट्टिधा कल्पना क्षयावस्थायां पृथग्जेषु द्वन्द्वजेषु चोक्तैवाविकृतत्वादिति चेत् ? तदा वृद्धिरेकस्य, समता चैकस्य, एकस्य संक्षयः—इति पण्णामपि चानुप-
पत्तिः । वृद्धिक्षयव्यतिरिक्तस्य समस्याविकृतत्वादिकर्त्तव्यः शयश्चैकस्ये-
त्येवमेव पट्टि भवन्तु—इति चेत् ? प्रकृतिस्थं यदा पित्तमित्यादिना-
समस्यापि दाहादिकार्यवचनान् वृद्धक्षीणदोषाकण्णाद् दृष्टिवचनान् । नैवम् ।
यत एकस्य वृद्धिः समता द्वयोश्चेत्यादिषु च समावस्थस्याकर्षणादि-
दृष्टिसम्भवात् । अत्रोच्यते—समदोषस्य दृष्टदोषसंसर्गाभावे पृथग्ज-
द्वन्द्वज्ञानामभिधानं वृद्धैकदोषजे समयोः शेषयोर्न हि तत्संसर्गा-
दुष्टिर्भवति, न वा वृद्धदोषद्वयेने समस्य शेषस्य दृष्टिर्भवतीति ख्यापनाथ
वृद्धिक्षयकृतव्याधिषु यस्यैकस्य वृद्धिरपरस्यैकस्य क्षयस्तदेव समस्याकण-
दुष्टिर्भवति नियमेन, तत्स्वभावादिति च ख्यापनार्थमिहोक्तम्—“वृद्धिरेकस्य
समता चैकस्यैकस्य संक्षयः” इति । ननु तद्वि-कथयुक्तम्—“एकः प्रकृतिपित्तो
दोषः सर्वानिव प्रकोपयेत्” इति ? उच्यते सर्वानिव यत् प्रकोपयेदित्युक्तं,
तदेवं नियमेन प्रकोपयेत् न तु सर्वत्रैव प्रकोपयेदित्यभिप्रायेणोक्तमिति ।
अथ “वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः” इति त्रीनुदाहरति—प्रकृतिस्थ-
मित्यादि । प्रकृतिस्थं स्वमानस्थं पित्तं उच्छ्वप्सणः क्षये पारिशेष्याद् वृद्धो वायुः
स्थानान् पित्तं स्वस्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति तदा तत्र तत्रानव-
प्य परमुदाहरणं दृष्टान्तायं पठन्ति, शेषोदाहरणन्तु कृष्णे तन्त्रे बोद्धव्यम् । केचित् तु—
—वृद्धिक्षय-विकल्पस्य दुर्बोधत्वेन सर्वेषामेव द्वादशानामपि विकल्पानामाचार्येण लक्षणं कृत-
मिति कृत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्थे पित्ते कथं तदा दाहश्चेति सङ्गर्भं भवतु, न हि

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।

कर्षन् कुर्व्यात् तदा शूलं शैत्यस्तम्भनगौरवम् ॥ २१ ॥

स्थितो भेद इव पीडा वातेन कदाचिन् कदाचिन् पित्तं दाहः । तथा गात्रदेशे श्रमोऽनायामेन वातात्, वैश्वर्यञ्च तस्य भवतीति । अत्र जिज्ञास्यम्—दुष्टिस्तु खलु दोषाणां किं विकृतिः, किं प्रकृतिसहिता विकृतिः ? यदि विकृतिरेव दुष्टिः, तदा स्वप्रमाणाद्दृष्टिर्दानिश्चावस्था दुष्टिर्भवति : ततः स्वप्रमाणस्थं पित्तं ज्वेप्येणः तस्य वृद्धवायुना नीतं यत्र तत्र यद्दाहं करोति तत् किं स्वमानस्थमदुष्टं पित्तं करोति ? न ह्यदुष्टस्य पित्तस्य कार्य्या दाहः । अथ तर्हि प्रकृतिसहिता विकृतिः : सा च प्रकृतिः समानावस्था । तस्यां विकृतिर्दृष्टिर्वा दानिर्वा । तत्रेयं दृष्टिलक्षणा दुष्टिर्दातात् कार्य्यादनुमेया । वातेन रज्जुकस्योदरस्थस्य पित्तस्यैकदेशाकर्षणात् कथं दृष्टिस्तक्यते, दानिरेव हि तस्यां स्यात् । तत्राहुरेके—गात्रेषु यत्र यत्र पित्तं वातेनाकृष्यते तत्र तत्र स्थितं भ्राजकं पित्तं सर्वशरीरं यत् तत्तेन सह संयुक्तं वृद्धं भवति । तदेव दाहं करोतीति । तत्रान्ये ब्रुवन्ते—यतः स्थानस्थात् पित्तादाकृष्यते तत् पित्तं तर्हि दहति । तत् पित्तदासकृतं कर्म च तदा भवतु, भवत्येव तत् । उदाकृष्टपित्तकार्य्यप्रकरणे भगवता नोक्तम् । तस्मात् तस्य पित्तस्य क्षीणत्वात् पित्तस्य वृद्धस्य भ्राजकस्य हासकण्यार्थं न विरेचनं विहितम् । विरेचनेन हि कोष्ठस्थरज्जुकापित्तस्य निहरणं स्यात् । उह च तत् पित्तं क्षीणमिति । तस्मादाकृष्टपित्तस्य स्वस्थाननयनं विहितम् । वृद्धभ्राजक-हासाथमभ्यङ्गावगाहनादिकं वा प्रयोक्तव्यमिति । स्थानाकृष्टिरपि वृद्धि-क्षयविशेषरूपा दुष्टिः । न वृद्धिज्ञयव्यातिरिक्तेति । एवमन्यदुदाहार्य्यमित्येके ब्रुवन्ते न चात्र पठान्ति ॥ ११२० ॥

गङ्गाधरः—अन्ये तु तान्यप्युदाहरणानि पठान्ति, तद्यथा प्रकृतिस्थं कफ-मित्यादि । बली वृद्धो वायुः प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते सति यदाकर्षेत् तदा शूलं वायुः कुर्व्यात्, शैत्यस्तम्भनगौरवं कफः कुर्व्यादित्याकृष्टकफकार्य्यं शैत्यादिकमिति । व्याध्यारम्भात् पूर्वं कफः प्रकृतिस्थ एव । व्याध्यारम्भे तु

प्रकृतिस्थो दोषो विकारकारी, न च वायोर्दाहः सम्भवति, उच्यते—यत्र यत्रेति वचनात् : यत्र कुपितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानास्थतमपि पित्तं वृद्धमेव । यतस्तस्मिन्

प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिक्षये ।

संरुणद्धि तदा दाहः शूलञ्चारस्योपजायते ॥ २२ ॥

प्रकृतिस्थं कफं पित्तं यदा वातपरिक्षये । *

संनिरुन्ध्यात् तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ २३ ॥

प्रकृतिस्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिक्षये ।

संनिरुन्ध्यात् तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ २४ ॥

खल्वाकृष्टां दोषस्तत्स्थानस्थतदोषसंयोगाद्बृद्ध एव भवतीति, अन्यथा शैत्यादिकं न सम्भवतीति : एवं सव्वत्र स्थानाकृष्टसप्तदोषवर्धयम् । कुपित-
दोषेण समदोषस्याकषणं स्थानस्थावयवहासे स्थानान्तरस्थावयवमेलनेन वृद्धौ
कारणं न तु समदोषस्य दुष्टिगिति बाह्यहेतुव्यापारवत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थमित्यादि । कफपरिक्षये वृद्धं पित्तं प्रकृतिस्थं वातं
यदा संरुणद्धि तदा पित्तेनास्य दाहः क्रियते । शूलन्तु पित्तानिरुद्धवातः
करोतीति । यदि स्थानाकृष्टदुष्टि विशेषेण ज्वरते तदा तद्वत् संगोषश्च दुष्टिविशेषो
भवतु । न ह्यस्ति पित्तकफयोगकषणशक्तिः पक्वत्वात् ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं कफमित्यादि । प्रकृतिस्थं स्वप्रमाणे स्थितमकुपितं
कफं वातपरिक्षये वृद्धं पित्तं संनिरुन्ध्यात् तदा कफकाय्यतन्द्रागौरवसहितं ज्वरं
पित्तं कुर्यादिति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं यदेत्यादि । प्रकृतिस्थं वातं पित्तपरिक्षये वृद्धः श्लेष्मा
यदा सन्निरुन्ध्यात् तदा वातकार्यं शीतकं स्वकार्यं गौरवं ज्वरश्च कफः
कुर्यात् ॥ २४ ॥

एतदेषो तावान् पित्तसम्बन्धे उच्यते न भवत्येवेत्यधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एवम्

प्रकृतिस्थमित्यादौ तु —

* श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।

निर्षीकुर्येत् तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥

प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।

रुन्ध्यात् तदा प्रकृतीति शीतकं गौरवं ज्वरम् ॥

समीरणे परिक्षीणे कफं पित्तं समत्वगम् ।

कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्गमित्त्वं शिराप्रदम् ॥ इति चक्रसम्मतः पाठः ।

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंज्ञकं ।
 संनिरुन्ध्यात् तदा कुर्यान्मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
 निद्रां तन्द्रां प्रलापञ्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 नखादीनाञ्च पीतत्वं पृथिवीं कफपित्तयोः ॥ २५ ॥
 हीनवातरस्य तु श्लेष्मा पित्तं सहितञ्चग्न् ।
 करोत्वरोचकापाको सदने गौरवं तथा ॥
 हृल्लासमारस्यस्त्रवणं सदाहं पाण्डुतां मदम् ।
 त्रिरेकरस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलरस्य च ॥ २६ ॥
 हीनपित्तरस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैत्यञ्च तोढञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥
 गौरवं मृदुतामग्नेभक्ताश्रद्धाञ्च वैषम्यम् ।
 नखादीनाञ्च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—प्रकृतिस्थं यदेत्यादि । यदा मारुतसंज्ञये वृद्धः श्लेष्मा प्रकृतिस्थ
 पित्तं मग्निरुन्ध्यात् तदा पित्तकार्यं प्रलापं स्वकार्यन्तु मृद्वग्नित्वं शिरोग्रहं
 निद्रां तन्द्रां हृद्रोगं गात्रगौरवं कुर्यात् । नखादीनां पीतत्वं पित्तकार्यम् ।
 कफपित्तयोः पृथिवीं तद्भयस्य कार्यं भवेत् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ वृद्धवृद्धिः अयञ्चैकस्थेत्यम्योटाहरणत्रयमाह हीनवात-
 स्पेत्यादि । पित्तं वृद्धेन सहितो वृद्धः श्लेष्मा हीनवातरस्य स्वप्रमाणतः
 क्षीणो वातो यस्य तस्य देहे चरन्नरोचकाद्यनलवैषम्यान्तं करोति । तत्रास्य-
 स्त्रवणान्तं कफकार्यम् । शेषं पित्तकार्यम् ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः हीनपित्तस्पेत्यादि । मारुतेन वृद्धेनोपसंहितो वृद्धः श्लेष्मा
 स्तम्भादीनि जनयेत् । अनवस्थितं तोढं वातो वृद्धः स्वकार्यं वैषम्यञ्च गात्र-
 पारुष्यञ्च जनयति ॥ २७ ॥

अन्यत्रापि प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारे व्याख्येयम् । अन्ये तु प्रवृत्ते—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां
 इष्टदोषसम्बन्धाद् विकारकारित्वं स्यात्, यथा रक्षादीनाम् ॥ १९—२५ ॥

मारुतस्तु कफे हीने पित्तञ्च कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥
 भ्रममुद्वेष्टनं तादं दाहं स्फुटनत्रेपने । * * *
 अङ्गमर्दं परीशोपं हृदये धूपनं तथा ॥ २८ ॥
 वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधद् भृशम् ।
 चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छाञ्च वाक्सङ्गञ्च करोति हि ॥ २९ ॥
 वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्वंसयेच्चरत् ।
 ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृणानां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥३०॥
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुमर्म्माण्यभिनिपीडयन् ।
 प्रणाशयति संज्ञाञ्च त्रेपयत्यथ वा नरम् ॥ ३१ ॥
 दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—मारुत इत्यादि । कफे हीने वृद्धो मारुतः पित्तञ्च वृद्धमिति
 द्वयं कुपितं यानि लिङ्गानि करोति तानि समासतः शृणु । भ्रममित्यादि ।
 इति द्वन्द्ववृद्धेः कक्षयोदाहरणानि त्रीणि ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथैकवृद्धिद्वन्द्वक्षयोदाहरणान्याह त्रीणि । वातपित्तक्षय इत्यादि ।
 श्लेष्मा वृद्धः । अपिदधदाल्छादयन ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—वातश्लेष्मक्षय इत्यादि । देहौजश्चरत् पित्तं स्वंसयेत् क्षय
 येत् ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—पित्तश्लेष्मक्षय इत्यादि । वायुवृद्धो मर्माण्य हृदयादीनि ॥३१॥

गङ्गाधरः—इति वृद्धिद्वयोभयकृतानां द्वादश दोषविकल्पानुत्त्वा शिष्याणा-
 माशङ्कामुद्धान्याह—दोषा इत्यादि । दोषाणां द्विषष्टिविकल्पाः । वृद्धप्रस्थायां

चक्रपाणिः—हीनघातस्येत्यादि द्वन्द्ववृद्धिः क्षयवैकल्येऽयस्योदाहरणं, देहौजो देहसारः, किंवा
 देहश्च ओजश्च देहौजः ॥ २९—३१ ॥

चक्रपाणिः—दोषाणां वृद्धिसाम्यक्षयलक्षणानि पृथगाह—दोषा इत्यादि । स्वं लिङ्गमिति

* स्फुटनत्रेपने इत्यत्र स्फोटनमुत्तमम् तथा हृदये धूपनमित्यत्र दूयनं धूपनमिति च
 पाठान्तरम् ।

पञ्चविंशतिः, अथावस्थायां पञ्चविंशतिः, वृद्धिक्षयावस्थायां द्वादश । इति य उक्तास्तत्र वृद्धानां क्षीणानां कानि कार्याणीति शिष्याणामाशङ्क । तत्राह— प्रवृद्धा दोषा यथाबलं स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति । प्रकुपितलक्षणं वक्ष्यते त्रिशोथीये— “दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम्” इति । वातकलाकलीये चोक्तं प्रत्येकं प्रकुपितलक्षणम् । तद्यथा— “कुपितस्तु खलु वायुः शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णमृन्वायुपामुपघानाय । मनो व्याहर्षयति सर्वेन्द्रियाणि उपहन्ति विहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयति अतिकालं वा धारयति । भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति । प्राणांश्चोपरुणद्धि ।” इति । वक्ष्यते च महारोगाध्याये— “स्वसन्नशल्यासङ्गभेदहृषणतथैकम्पावमर्दे- चालतोदव्यथाचेष्टादीनि । तथा खरपरुषविशदशुपिरारुणकषायविरममुखशोप- सुप्तिसङ्कोचनखज्वलादीनि वायोः कर्माणि” इति ।

अथ कुपितस्य पित्तस्य च वातकलाकलीये— “अपक्तिरदर्शनममात्रावस्व- मुष्मणो विकृतिवर्णो भयं क्रोधमोहावित्पेवमादीन्यशुभानि यानि ।” तथा महारोगाध्याये च पित्तकर्माणि । तद्यथा— “दाहोष्णपाकस्वेदकलेदकोथ- स्त्रावरागाः । तथा यथास्वगन्धवर्णरसादिनिर्व्व नं पित्तकर्माणीति ।” एवं कुपितस्य कफस्य वातकलाकलीये— “शैथिल्यं काठर्यमालस्यं क्लीवतामृष्टानं मोह इत्येवमादीनि यान्यशुभानि तानि कुपितस्य कफस्य कर्माणि ।” महा- रोगाध्याये च— “श्वेत्यशैत्यगौरवस्नेहमाधुम्येस्यैर्यैर्पिच्छित्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण

वैकारिकम्, यथाफलमिति— अतिवृद्धेरतिवृद्धं मध्यवृद्धेर्मध्यवृद्धमित्यादि । लिङ्गं स्वं जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृतिलिङ्गक्षयव्यतिरिक्तं विकारकर्तृत्वं नास्तीति दर्शयति, यतः वृद्धा उन्मार्गागामिनो दोषा दृष्यं दृष्यन्तो उवरादीन् कुर्वन्ति, न क्षीणाः, स्वयमेव दृग्स्थितत्वात् । स्वं कर्मेति प्राकृतं कर्म । एते च द्विषट्भिर्देहा भाविष्कृततमन्वेनोक्ताः, तेरेकदोषक्षये द्विदोषवृद्धौ वृद्ध- वृद्धतरभेदादिभ्योऽधिकत्वं नोद्भावनीयम् । तनु भवत्येवं संख्या यदि सञ्जिपातो दोषाणां स्यात्, स तु न भवितुमर्हति, यतः वातादीनां परस्परं विरुद्धाः सन्ति गुणाः, विरुद्धगुणानान्तु परस्परोपघातो भवति, यथा— वह्नितोषयोः । नैवं, विरोधो हि भावानां कार्यान्नेयः, नान्यतो दृष्टमात्रेण कल्पयितुं पार्यते ; यतः, अन्यत्र तोषदहनयोर्भेद उपलब्धः, तत् किं पाञ्चभौतिक- द्रव्यारम्भेऽपि तयोर्विरोधात् पाञ्चभौतिकं द्रव्यं न स्यात्, तोषामिन्गुणातिरेकाद्वास्वरसो न स्यात् ; तस्मादनुपलब्धत्वाद्दोषसंसर्गं विरोधस्य स्वभावपर्यनुयोगो न युज्यते ; अथ मन्यते । एवं विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुणसञ्जिपाते भूयसाऽल्पमवजीयते” इति, तथा “हासहेतुविशेषस्तु” इति वचने तर्हि निरर्थके, न, अनयोः प्रभावात् प्रतिपादितविषयव्यतिरेके चरितार्थत्वात् ; प्रभावश्च तयोर्विरोधको भवत्येव ; यथा— त्रिदोषकरलिङ्गगता गुणा समान्

आत्मरूपाणि । कर्माणि च—इवैत्यशैत्यकण्ठस्थैर्यात्सेभगौरवस्नेहसृष्टि-
 क्लेदोपदेहवन्धमाधुर्यलवणचिरकारित्वादीनि श्लेष्मणः कर्माणि ।” इति
 प्रवृद्धानां दोषाणां लिङ्गम् । क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्त
 इति । स्वं प्राकृतं कर्म लिङ्गं क्षीणा दोषा जहति । त्रिशोथीये वक्ष्यते—
 “वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणः प्रकृतादानिर्गृह्णित्वापि
 विरोधिनाम् ॥” इति । तन् प्राकृतन्तु स्वं कर्म समानां दोषाणां स्वं स्वं कर्म ।
 तच्च तत्रैव त्रिशोथीये—“उत्साहोच्छ्वासनिश्वास-चेष्टाधातुर्गतः समा । समा
 मांशो गतिप्रतां वायोः कर्माविकारजम् (१) । दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुन् तृष्णा
 देहमाइवम् । प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् (२) । स्नेहो वन्धः
 स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् । क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् (३) ॥”
 इति । वातकल्पाकलीये चोक्तम्—“शरीरेषु चरतो वायोरकुपितस्य कर्माणि ।
 वायुस्तत्रयश्चरः । प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा । प्रवक्तकश्चेष्टानामुच्चा-
 वचानाम्, नियन्ता प्रणता च मनसः, सव्वान्द्रियाणामुद्योतकः, सव्वान्द्रियार्था-
 नाम् अतिवाढा, सव्वशरीरधातुव्यहकरः, सन्धानकरः शरीरस्यै, प्रवक्तको
 वा, अतः प्रकृतिः स्पशंशब्दयोः, श्रोत्रस्पशनयोर्मूलम्, हर्षोत्साहयोः
 यानिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षमा वाहपत्यानां, स्थूलाणु-
 स्रातसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ।”
 इति । पित्तस्य चाकुपितस्य कर्माणि—“पित्तदेशनं मात्रावचसुष्मणः प्रकृति-

दोषान् कुर्वन्ते परं, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरणं कुर्वन्ते, त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात् । तथा आम-
 लकंश्लेष्मणं वातं हन्ति, माधुर्यशैत्ये तु पित्तं, श्लेष्माणञ्च कटु-वतिकत्वै, अम्लं कषायशैत्याभि-
 भूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यशैत्ये वास्त्वान्नाभिभूते पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद् दोषाणां
 प्रभावाद्यं दृष्टत्वादवधारयते,—यत् न ते परस्परमुपहन्ति । एवमभूतप्रभावत्वे तु तेषामदृष्ट-
 मेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकं दृष्टत्वेन नेऽविरोधेन निवेश्यन्ते, अत एव वक्ष्यति—“विरुद्ध-
 र्त्वि न त्वेते गुणेऽहन्ति परस्परम् । दोषाः सहजस्यान्वत्त्वाद् घोरे विषमहीनिव ॥ सहजं
 देववशान् स्वाभाविकं स्यान्म्यात्वम्, अनेन व्याख्यानेन “यथा दोषा अन्धोन्मं नोपहन्ति, तथा
 रसरक्तादीनिपि नोपहन्त्युः” इत्यादि यदुच्यते कैश्चित्, सत्यं तन्निरस्तम् । ननु कालदृष्यप्रकृतिभि-
 दोषस्तुल्यो हि सन्ततं, निष्प्रत्यनीकं कुरुते” इति चिकित्सने वक्ष्यति, तेन प्रकृतिदोषस्य
 प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तम् । प्रकृतिश्च जन्मप्रभृतिवृद्धो वातादिरुच्यते,—“दोषानुशापिता ह्येषां देह-
 प्रकृतिरुच्यते” इत्यादिवचनात् । तद्यं प्राकृतेन दोषेण दोषस्य विरोधः कथं तर्हि वपपन्नः ?
 उच्यते—तत्र प्रकृतेः प्रत्यनीकता इत्यर्थगुणात्वेन मन्तव्या ; समानां हि प्रकृतिं प्राप्य दोषः प्रवृद्ध-
 बलो भवति, असमानान्तु प्राप्य तथा बलवान् न म्यात्, न समानया प्रकृत्या हन्यते, एवम्

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
 क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं सर्वांगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 घटते सहते शब्दं नाचैर्द्रवति शूलति ।
 हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥
 परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग् रुन्ना रक्तसंक्षये ।
 मांसक्षये विशेषेण सिक्नगर्भाघोदरशुष्कता ॥
 सन्धीनां स्फुटनं श्लानिच्छणोगयास एव च ।
 लक्षणं मेदामि जीर्णं तनुत्वञ्चोदरस्य च ॥

वर्णः शीत्यं हृष्यं क्षयेषवादीनि यानि शुभानि । अथाकुपितस्य कफस्य कर्माणि
 दाह्यं सुपचयं ज्वरादो यानि ज्वरानि बुद्धिस्तेषवादीनि यानि शुभानि ।
 एतानि प्राकृतानि कर्माणि क्षीणा वातादीनां जर्दति । प्राणादिभेदेन वातादीनां
 प्राकृतकर्माणि वातकलाकालीये व्याख्यातानि ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अथ दश चाष्टौ क्षया इत्यादिष्टं विस्वर्गं प्रवाक्तुं वातादीना-
 मित्यादि । वातादिभ्यामिदं दशनाचुक्ष्ममयादीनामाजनञ्च क्षया अष्टादश ।
 तत्रानिलादीनां क्षीणा जर्दति तद्वद् व्ययनसंक्षीणलक्षणमुक्तम् ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—समानां रसादीनां क्षयान् सप्ताहं प्रकृतं ज्ञेयादि । रसस्य संक्षये
 हृदयं घटते विद्योद्भयते । तथोच्चैः कर्षं न सहते हृदयम् । तथा हृदयं द्रवति
 शान्ते प्रकथनं करोति शब्दान् शूलयुक्तं भवति । ताम्यति च गम्यति ।
 स्वल्पचेष्टस्येत्यनेन स्वल्पचेष्टा भवति (१) । परुषेत्यादि । रक्तसंक्षये त्वक् परुषा
 च स्फुटिता च म्लाना च रुन्ना च भवति (२) । मांसक्षये विशेषेण सिक्नगादि-
 शुष्कता । तेभ्योऽन्यत्र च शुष्कता स्वल्पा । ३ । सन्धीनामित्यादि । मेदसि
 क्षीणे सन्धीनां स्फुटनम् । अक्षणोग्यानिः । आयासो देहः । उदरस्य तनुत्वं

अन्यथायुनेयम्, अतिवृद्धेन वायुना धरे समणो दुर्बलस्य इत्येतादृ विरोधो भवत्येव, कच्चिन्नेता-
 वता संसर्गसंनिपातासम्भवः ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—सप्तप्रत्यष्टादश क्षयानाह वातादीनामित्यादि । अत्र मलानामित्यनेन मूत्र-
 पुरीषयोः पञ्चेन्द्रियमलानाञ्च प्रहणम् । विशेषेणेतिवचनाद्व्यग्राघ्राणामपि शुष्कता लभ्यते ॥३३॥

चक्रपाणिः—सन्धीनामित्यादि मेदःक्षयलक्षणम् । केशोत्यादि अस्थिक्षयस्य । बाधते वास्येति

केशलोमनखश्मश्रु-द्विजप्रपतनं श्रमः ।
 ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं सन्धिर्गैथिल्यमेव च ॥
 शीयन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
 प्रतनं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि निर्दिशेत् ॥
 दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुता सदनं भ्रमः* ।
 क्लेशं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥
 क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुक्षस्योन्नमयेत् कुक्षिं तिथ्येगृह्णञ्च गच्छति ॥
 मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवेवण्यमेव च ।
 पिपासा बाधते चास्य मुखञ्च परिशुष्यति ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्काणि च लक्षयन्ते यथास्वं मलान्तवधे ॥

कृशत्वमिति लक्षणम् (४) । केशेत्यादि । अस्थिक्षये केशादीनां प्रपतनम् । श्रमस्तु
 अनायासे । सन्धिर्गैथिल्यञ्च लक्षणं ज्ञेयम् (५) । शीयन्त इत्यादि । मज्जनि
 क्षीणेऽस्थीनि शीयन्त इव । तथा दुर्बलानि लघूनि चास्थीनि भवन्ति । प्रतनं
 सतनं वातरोगयुक्तान्याप्यस्थीनि मृगः । तथा निर्दिशेत् (६) । दौर्बल्यमित्यादि ।
 सदनमङ्गावसादः । भ्रमो गात्रवर्णनम् । दौर्बल्यं स्त्रीप्यर्थात् । शुक्रस्य चानि-
 सर्गः स्त्रीसंसर्गेऽप्यविसर्गो वा । क्षीणशुक्रस्येतन्नलक्षणम् (७) । मूत्रे च क्षय-
 लक्षणानि वातादीनामुक्तानि । मूत्रक्षये मन्देऽप्येतन्नपत्राक्तमलधर्मे-
 मृदुसंभता च (१) । पित्तक्षये मन्दाप्याग्निता निध्रमलञ्च (२) । श्रेष्मक्षये
 रुक्षतान्तर्दाहः । आमोक्षयेतमजशिरसां शून्यता । सान्धिर्गैथिल्यं तृष्णा
 दौर्बल्यं प्रजागरणञ्चेति (३) । अथ मत्स्यानां सप्तानां क्षयलक्षणान्याह—क्षीणे
 शकृतीत्यादि । क्षीणे पुरीषे रुक्षस्य मारुतो वृद्धः सन्नन्त्राणि पीडयन्निवोद्-
 नमयेत् कुक्षिञ्च तिथ्येगृह्णञ्च गच्छति (१) । मूत्रक्षये इत्यादि । मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रा-

* भ्रमणि शेषलक्षणा यद्वा । मलायनानांत्यनेन पद्मेन्द्रियाभिष्टानानां मुखनासिकाचक्षुःकर्णानां

त्रिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

दुश्छायो दुर्मना रुचः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ३४ ॥

हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत् सर्पातकम् ।

ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशात्रा विनश्यति ॥ ३५ ॥

दीनि भवन्ति (२) । प्राधान्यात् पुरीषमूत्रक्षयलक्षणानि पठित्वा शेषाणां पञ्चानां श्रोत्रमलत्वल्गलनेत्रमलरसनापलनासिकामलानां सङ्क्षेपेण लक्षणानि ब्राह्म—मलायनानि चेत्यादि । यथास्वं मलसंक्षयात् श्रोत्रादीनां स्वस्वमल-संक्षयात् मत्रपुरीषायतनाभ्यामन्यानि मलायनानि, श्रोत्ररन्ध्रे द्वे त्वगधिष्ठानं त्वगन्तलोमकूपमात्रं चक्षुषोर्जिष्ठानं चक्षुर्गोले द्वे रसनाधिष्ठानं जिह्वा घ्राणाधिष्ठानं द्वे नासार्न्ध्रे । एतानि मलायनानि शून्यानि च लघूनि च विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते । इति श्रोत्रादिमलक्षयलक्षणानि (५) । पारिषेप्यात् ओजसः क्षयलक्षणमाह—त्रिभेतीत्यादि । ओजसः क्षयेऽहेतुं त्रिभेति । दुर्बलः स्यात् । अभीक्ष्णं ध्यायति । सर्वेन्द्रियेषु व्यथा पीडा भवति । दुश्छायो मन्दच्छविः । दुर्मना दुर्बलेमनाः । क्षामः क्षीणदेहः । इति ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः ओजसः क्षयलक्षणमुक्त्वा तस्योजसो लक्षणमाह—हृदीत्यादि । हृदये तिष्ठति यच्छुद्धं शुक्लवर्णमीपत्कं सर्पातकमीपत्पीतवर्णं तच्छरीरे ओजः संख्यातम् । तस्योजसो नाशान्ना पुरुषो विनश्यतीत्युक्तया त्विदमष्टविन्दुमान-मोजः ख्यापितम् । तदवयवनाशमात्रान्ना नश्यति । तन्नान्तरे चोक्तं—“प्राणा-श्रयस्योजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः” इति । शरीरे च वक्षते—“तावच्चैव इत्येवमणश्चैजसः” इति अनेनार्द्धाञ्जलिमानं यदोजः तस्यैवेदं लक्षणम् । न हि तस्यावयवनाशे वर्णां निशमतां मरणम् । अस्यार्द्धाञ्जलिमितस्योजसः क्षये त्रिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णमित्यादिलक्षणं भवति न तु मरणमिति । कश्चित् तु—“अष्टविन्दुमितन्तु प्रधानं हृदि तिष्ठति” इत्यादिलक्षणमिति । तस्याष्ट-व्यगिन्द्रियाधिष्ठानभूतानाञ्च लोमकूपप्रजननानां यथाम्बं मलायनानि गृह्यन्ते ; यदुक्तं जवृक्षणे—“शेषाणां धातूनां ओजोमूत्रशकृदिन्द्रियमलायनानामष्टादश क्षयास्ते लक्ष्याः स्वगुणक्रिया-नाशात्” इति । ओजःक्षयलक्षणमाह—त्रिभेतीत्यादि ।—दुर्मना मनोबलविहीनः । ओजसो इजंयत्वेन लक्षणमाह—हृदीत्यादि ।—शुद्धमिति शुक्लम्, रक्तमीपदिति किञ्चिदुक्तं, सर्पातकमिति ईपत्पीतकं, तेन शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीतौ तु वर्णावत्रानुगतौ, किंवा, ईपदियरूपप्रमाणं, तेन अष्टविन्दुमोज इति दर्शयति, यदुक्तं तन्नान्तरे—“प्राणाश्रयस्योजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः”

प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।

सपिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ३६ ॥

विन्दुमितस्योजसो नाशान्ना पुरुषो विनश्यति. अर्द्धाञ्जलिमितस्य (ओजसः) क्षये तु न नश्यतीति व्याचष्टे. तन्न । सुश्रुते चार्द्धाञ्जलिमितस्य ओजसस्त्रिविधः क्षय उक्तः । विस्रंसो व्यापत् क्षयश्चेति । तत्राद्ययोश्चक्रित्सितमुक्तम् । क्षये परणमुक्तं तदनुपपत्तैः । तस्माद् यदेवार्द्धाञ्जलिमितं तदेवाष्टविन्दुमितं भवति । विन्दुशब्देनात्र कषः । कर्पाष्टकमर्द्धाञ्जलिर्भवेति । तस्यार्द्धाञ्जलिमितस्य स्थानं हृदयम् । तच्च शुद्धमीपद्रक्तं सपीतकम् । तस्योजसः क्षये विस्रंसं व्यापदि च विधेतीत्यादिलक्षणं भवति । द्विषा हि विस्रंसं व्यापदि च लक्षणं भवति । तत्रैकविधमिहोक्तं सुश्रुतेऽन्याविधमुक्तम् । न हि सर्वैः सर्वं वक्तीति । तदोजसस्तु नाशान् सर्व्वजः क्षयान्ना पुमान् विनश्यति । इति द्वयो-
रविरोधः ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—तस्योजस उत्पत्तिक्रममाह—प्रथमं इत्यादि । रसादीनां सर्व्वेषां यत् परं तेजस्तदेवोजः प्रथमेऽस्मिञ्छरीरे शरीरिणां सपिर्वर्णं मधुरसं जायते । ततो लाजगन्धि प्रजायते । इति । सुश्रुते चोक्तं—“तत्र रसादीनां शुकान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् स्ववोजः । तदेव बलमित्प्रच्यते स्वनाम्नसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्व्वत्रेष्टास्वप्रतीघातः स्वरवणप्रसादो वायानाम् आभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवेति । भवन्ति चात्र—ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुकं पीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्मन्श्च प्राणायतन-
युक्तमम् ॥ देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीयन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ अभिघातात् क्षयान् कोपाज्जोकाङ्गानाञ्छ्रमात् श्रुधः । ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ॥ तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनाम् ॥ तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य इति ; एतन्नाष्टविन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्द्धाञ्जलिपरिमाणस्तु यदोजसप्रधानम् । अञ्जलरीरे बहवति—“तावच्चैव स्नेहस्य ओजसश्च प्रमाणम्” इत्यनेन ; तस्माद्द्विविधमिहोजः ; अत एव अर्थेदशमहा-
सूत्रीये बहवति—तत् परस्योजसः स्थानम् इति ; परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्योपर्य्यः ; इह च क्षयलक्षणमर्द्धाञ्जलिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्ववयवनाशोऽपि मृत्युर्भवतीति “हृदि” इत्या-
दिना ग्रन्थेन दर्शयति ; एतन्नोजः सर्व्वधातुसमुदायरूपं, तेन सप्तधातुज्जैवावहदमिति नाष्टमधातुत्वादिप्रसक्तिः ; अत एव सुश्रुतेऽयुक्तं—“रसादीनां शुकान्तानां तत् परं तेजस्तत्

भवन्ति । सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च
 विस्रंसे । स्तब्धगुग्गात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च
 व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये । भवन्ति चात्र—
 त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः । विश्लेषमादौ गात्राणां दोष-
 विस्रंसनं श्रमः ॥ अपानुस्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम् । गुस्त्वं स्तब्धता-
 ङ्गेषु ग्लानिवर्णस्य भदनम् ॥ तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम् ।
 मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च
 बलक्षये ॥ इति । तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैः
 बलमास्थापयेत् । नष्टमंजामनश्च वञ्जयेत् ॥ तन्त्रान्तरेऽपि—“भ्रमरैः
 फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संहियते नृणाम् ॥”
 इति । तदेव यथा जायते तदुक्तं प्रथमे जायते द्यौः इत्यादिना । एते
 चाष्टादश क्षया भाषिष्कृततयैवोक्ताः न तु निस्वशेषेण । सन्ति हि शरीर-
 भावास्तेभ्योऽधिकाः स्वेदात्तवस्तन्यगर्भस्यगदकादयः तेषाञ्च क्षया उन्नेयाः ।
 उक्तञ्च मुश्रुते—“तेजोऽप्याद्यं क्रमजः पच्यमानानां धातूनामभिनिवृत्त-
 मन्तरस्थं स्नेहजातं रसास्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति । तेन माद्वसोकुमार्य्य-
 मृद्वल्पलोमतोऽसादृष्टस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति । तत् कषायतित्त-
 शीतरक्षविष्टम्भवेगविघातव्यथाय-व्यायावव्याधिकषेणश्च विक्रियते । तस्यापि
 पारुष्यवर्णभेदतोऽतिप्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति । काठ्यमन्दाप्रिनाथस्तिर्य्यक्-
 च्युतिर्व्यापत्तौ । दृष्टप्रिवलहान्यनिलप्रकोपमरणानि क्षये” इति । तथा
 स्वेदक्षयलक्षणमप्युक्तं—स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वकशोषः स्पर्शवैशुष्यं
 स्वेदनाशश्च । तत्राभ्यङ्गस्वेदोपयोगश्च । १ । आत्नेवक्षये यथोचितकालादशन-
 मल्पता वा योनिवेदना च । तत्र संशोधनमाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुप-
 योगः । २ । स्तन्यक्षये स्तनयोर्ग्लानिता स्तन्यासम्भवोऽल्पता वा, तत्र
 श्लेष्मवद् नद्रव्योपयोगः । ३ । गर्भक्षये गर्भस्य अस्पन्दनमनुन्नतकुक्षिता च,
 तत्र प्राप्तवास्तकालायाः क्षीरवास्तप्रयोगो मेध्यान्नोपयोगश्चेति । ४ । स्वर-
 खल्वोजः” इति । अन्यत्राप्युक्तं—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो
 गुणैः संहियते नृणाम् ॥ इति । प्रथमे जायते इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एतेऽप्यादश क्षया
 भाषिष्कृततयैवोक्ताः, तेन उदकक्षयस्वरक्षयाद्यनभिधानं नोद्भावनीयम्” उक्तं हि—“स्वरक्षय-
 सुरोरोगम्” इति । तथोदकक्षयलक्षणं, यथा—‘तास्त्वोष्टकभङ्गोमसंशोधं पिपासाञ्च दृष्ट्वा उदकवहा-
 न्यस्य दुःपदान्तीति जानीयात्” इति ॥ ३४—३६ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रुक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
 वातातपो भयं शोको रुक्षपानं प्रजागरः ॥
 कफशोणितशुक्राणामतिवर्त्तनमोक्षणम् ।
 कालो भूतोपघातश्च विज्ञेयाः क्षयहेतवः ॥ ३७ ॥
 गुरुस्निग्धास्तलवणान्यतिमात्रं निषेविणाम् ।
 नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च ॥
 त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोषनमकुर्वताम् ।
 श्लेष्मा पित्तञ्च श्लेढश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते ॥

क्षयश्च स्वरभङ्गरोगलक्षणे बोध्यः । ५ । उदकक्षयस्तु ताल्वोष्ठकण्ठक्रोमसंशोष-
 पिपासादिभिल्लेक्षणैरुदकवहानि स्रोतांस्यस्य दृष्टानीति स्ववस्येत् । इति ॥३६॥

गङ्गाधरः—क्षयलक्षणानि अष्टादशानामुक्त्वा तेषां क्षयनिदानानि आह—
 व्यायाम इत्यादि । अल्पाशनं मानतः प्रमिताशनम्, अनशनं लङ्घनम् । कफ-
 शोणितशुक्राणामतिवर्त्तनमतिप्रवृत्तिः, वमनादियोगेन कफस्य । शोणितस्याति-
 मोक्षणं सिराव्यथादिभिः । शुक्रस्य अतिमोक्षणमतिमैथुनादिना । कालो
 वाढेक्यातुर्यादिः । भूतोपघातः पिशाचाद्यभिपङ्कः । एते क्षयहेतवो
 विज्ञेयाः । ननु व्यायामादिकं वातपित्तप्रकोपकं कथं क्षयहेतुरिति चेत् ?
 न । साधारणतया क्षयहेतुत्वेनोक्तया यथाह हेतुतया व्याख्येयं । यद्यस्य
 विशेषवत् तस्य क्षयहेतुस्तीति व्यायामेनानियुक्तं कफक्षयः स्यात् । वात-
 पित्तक्षयस्तु अतिस्निग्धाद्यशनादिना स्यादित्येवं यथाहता अत्र बोध्या ॥३७॥

गङ्गाधरः—इति क्षयानुक्त्वा सप्त पिडका माधुमोहका इति यदुद्दिष्टं तस्य
 विस्तरं प्रवर्त्ति—गुरुस्निग्धेत्यादि । निद्रामास्यासुखानि च भजतामिति शेषः ।
 मेहिनामित्यर्थादापद्यते । मेहिनां गुर्वाद्यश्रतां निद्रास्यासुखभजतां त्यक्त-

चक्रपाणिः—सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमिताशनम् एकरसान्यासः,
 अतिवर्त्तनमतिप्रवृत्तिर्द्विर्गमनमिति दाद्यत, कालो वाढेनयमादानञ्च, भूतोपघातः पिशाचाद्यु-
 पातः । अत्र वातक्षयहेतुनेकां विलक्षणत्वात्, स आक्षिप्तनिद्रास्वपनादिर्ज्ञेयः, किंवा
 भ्रमशानात् किङ्कभावात्, ततश्च विदूरुपस्य वातस्थान्यनुपादान् क्षयो ज्ञेयः ॥ ३७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति सप्त पिडका यक्तव्याः, अतस्मात्सां प्रधानहेतुत्वेन प्रमेहान् तावत्सिदानादि-

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
 यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥
 स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुम्मूहुः ।
 दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः ॥ ३८ ॥
 उपेक्षयास्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
 मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्वपि च सन्धिषु ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
 अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ३९ ॥

व्यायामादीनां श्लेष्मादिकं प्रवर्द्धते । तैः प्रवृद्धैरावृतगतिर्वायुयेदा तु ओज
 आदाय वस्तिमागच्छति तदा तेषां सव्वएवमेहः कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यो मधुमेहः
 प्रवर्तते मधुमेहरूपेण परिवर्तते । स मधुमेहः मुहुमुहुः कदाचित् मारुतस्य
 कदाचित् पित्तस्य कदाचित् कफस्य आकृतिं दर्शयति, मुहुमुहुः क्षयं गच्छति,
 क्षयं गत्वा च पुनराप्यायते वृद्धिमाप्नोति । अकारणमेवैवं स्यादिति ॥३८॥

गङ्गाधरः—अस्य मधुमेहस्य उपेक्षया अचिकित्सया प्रतिकाराकरणे दारुणाः
 सप्त पिडका जायन्ते । मांसलादिषु मात्रावकाशेषु । तथा चोक्तं—मधुमेहे मधुसमं
 जायते स किल द्विधा । क्रुद्धं धातुक्षयात् वायां दोषावृतपर्येऽथवा । आवृतो
 दोषलिङ्गानि सोऽग्निमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्र-
 माध्यताम् ॥ इति । स एवायं कृच्छ्रसाध्यो मधुमेहः । अस्मिन् उपेक्षिते
 सप्त पिडकाः स्युः । यश्चासाध्यस्तत्र न पिडकाः स्युरिति । मुश्रुते तु
 प्रमेहहृणो दश पिडका भवन्तीति यदुक्तं, तत्र पुत्रिणीममूरिकाविदा-
 रिकाणां तिसृणां नातिपीडाकरत्वेन गणनयात्र नोपदेशः कृतः । तासाञ्च
 पिडकानामुपसंहारार्थमथान्याः पिडकाः सन्तीत्यादि वक्ष्यते । पिडकाना-
 मुत्पत्तिप्रदेशमाह—मांसलेष्वित्यादि । ताः सप्ताह—शराविकेत्यादि । शरा-
 विकादिषट्संज्ञा यौगिक्यः स्वस्वलक्षणे स्फुटीकृताः । अलजी तु रुद्धि-
 संज्ञा ॥ ३९ ॥

क्रमेणाह—गुर्भित्यादि । नवं पानमिति नवं मद्यम् । निद्रामास्यासुखानि चेत्यत्रान्ते भजतामिति
 दोषः । ओजः प्रसादो धातुनामिति यावत् ; कृच्छ्र इति कृच्छ्रसाध्यः, उपेक्षमाऽचिकित्सय ;

अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यामा क्लेदरुगन्विता ।

शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ४० ॥

अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।

श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥ ४१ ॥

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्वावा महाश्या ।

रुजा निस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ४२ ॥

पिडका नातिमहती त्रिप्रपाका महारुजा ।

सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवंत् ॥ ४३ ॥

दहति त्वचमुत्थाने तृणामोहज्वरप्रदा ।

विसर्पत्यनिशं दुःखाद् दहत्यग्निशिवालजी ॥ ४४ ॥

अवगाढरुजाक्लेदा कुण्ठे वाप्युदरेऽपि वा ।

महती विनता नात्ता पिडका विनता मता ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—शराविकाकल्पमाह—अन्तोन्नतेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—अवगाढेत्यादि । अवगाढेत्यादिना कच्छपिका ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—स्तब्धेत्यादि । स्तब्धेत्यादिना जालिनी सिराजालवती जाला-
कारेण सिरासमूहवती । ततो जालिनीति संज्ञा ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—पिडकेत्यादि । सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकाभिश्चिताऽधिष्ठिता
व्याप्तित्यर्थः । तेन सर्पपीति संज्ञा ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—दहतीत्यादि । दहतीत्यादिनालजी । त्वचं चम्पे । उत्थाने
पिडकोद्गमकाले । विसर्पति स्थानान् स्थानान्तरं व्रजति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—अवगाढेत्यादि । अवगाढरुजेत्यादिना विनता विनम्रभाव-
मापन्ना विनता ततो विनता संज्ञा मता ॥ ४५ ॥

शराविकादि-संज्ञान्वयो विवरणे स्फुटः । अलजीसंज्ञा रुदा ; पृताश्च प्राधान्यादुक्ताः ; तेन सुशुक्ले-
ऽपि पिडकाधिक्यमुक्तं यत्, तत्र विरोधि । सिराजालं सिरासमूहः, चिताऽधिष्ठिता ॥१६—१५॥

विद्रधिं द्विविधामाहुर्वाद्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
 वाह्या त्वक्स्नायुमांसोन्था कण्डराभा महारुजा ॥ ४६ ॥
 शीतकान्नविदाहुर्ध्वाण-रुद्धशुष्कातिभोजनात् ।
 विरुद्धाजीर्णसंक्रिष्ट-विषमासात्म्यभोजनात् ॥
 व्यापन्नबहुमद्यत्वाद् वेगसन्धारणाच्छ्रमात् ।
 जिह्वव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥
 अन्तःशरीरे मांसासृक् प्रविशन्ति यदा मलाः ।
 तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥
 हृदये क्लोमि यकृति प्लोहि कुक्षौ च बुक्कयोः ।
 नाभ्यां वड्छणयोर्वापि वस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥४७॥

गङ्गाधरः—विद्रधिमित्यादि । विद्रधिमित्यादिना विद्रधिः । अस्यास्तु
 द्वैविध्येऽपि विद्रधित्वसामान्यात् पिडकानां न सप्तत्वव्याघात इति । त्वक्-
 स्नायुमांसोन्था यतो गम्भीरश्चानुममुत्था । तस्माद्वाह्या कण्डराभा स्थूलस्नायु-
 प्रकारा ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—वाह्याभ्यन्तरविद्रधेर्वातादिजविद्रधितुल्यलक्षणत्वेऽपि आभ्य-
 न्तरविद्रधेर्वाह्यविद्रधितो गरिष्ठत्वेनान्तरविद्रधीमुपलक्ष्योपदेष्टुं तन्निदान-
 माह—शीतकेत्यादि । शीतकान्नादीनां प्रत्येकमतिभोजनेत्यनेनान्वयः ।
 विरुद्धादीनाञ्च प्रत्येकं भोजनेत्यनेनान्वयः । संक्रिष्टं दोषलम् । व्यापन्नं
 गुणसम्पद्रहितम् । बहु पीतं मद्यं येन तस्य भावः तस्मात् व्यापन्नबहु-
 मद्यत्वात् । जिह्वं काटिल्येनावरितं व्यायामशयनं व्यायामश्च शयनश्च
 तत् तस्मात् । अतिशब्दस्य भारादिभिः प्रत्येकमन्वयः । अन्तःशरीरे शरीरा-
 भ्यन्तरे । मांसासृक् मांसश्चासृक् च तद्द्रव्यमभ्यन्तरे यदस्ति यदा तद्देव
 प्रविशन्ति मला वातपित्तकृहास्तदा ग्रन्थिर्ग्रन्थिरिवाकृत्या गम्भीरस्थः
 अत्यन्तावगाढमूलः सुदारुणः कष्टो जायते । अभ्यन्तर उत्पत्तिस्थानान्याह—

चक्रपाणिः—विद्रधिं द्विविधामित्यनेनाभ्यन्तरविद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिडकानां सप्तत्वे-
 ऽपि शरीरे इति दृशंयति । कण्डराभा स्थूलस्नायुवाकारा । अन्तर्विद्रधेर्गोरीयस्त्वेन निदानान्माह—
 शीतकेत्यादि । संक्रिष्टं दोषलम्, व्यापन्नञ्च बहु च मद्यमुपयुक्तं यः स व्यापन्नबहुमद्यः ।

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।

ततः शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधीत्यमिधीयते ॥ ४८ ॥

व्यधच्छेदभ्रमानाह-शब्दस्फुरणसर्पणैः ।

वातिकीं पैत्तिकीं तृष्णा-दाहमोहमदज्वरैः ॥

जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्म-शीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।

सर्वासु तु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ४९ ॥

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोल्ककैरिव दह्यते ।

विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ ५० ॥

तनु रुक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।

तिलमाषकुलत्थोद-सन्निभं पित्तविद्रधी ॥

श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं वहलं पिच्छिलं बहु ।

लक्षणं सर्वमेवैतद् भजते सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

हृदये इत्यादि । क्लोत्रीति कण्ठोरसोः सन्धिरूपे स्थाने यत् परिशोषान्
पिपासा भवति । कुक्ष्यावुदरगदरे । युक्तयोवक्षोऽथःपाद्वयोः । संहतरूपो-
ग्रन्थिः । शीघ्रं विदह्यते पच्यत इत्यर्थः । शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधीति पृषादरादि-
त्वात् रूर्पासद्धिः ॥ ४७।४८ ॥

गङ्गाधरः—तस्य लक्षणमाह—व्यधत्यादि । व्यधो विद्धवत् पीडा । छेदः
धुद्रखड्गादिच्छेदनवत् पीडा । भ्रमो घूणनवत् पीडा । आनाहो मर्लविवद्धता ।
शब्दस्फुरणसर्पणानि तु विद्रधौ । एतैर्व्यधादिभिः सर्पणान्तैर्वातिकीं विद्रधीम्,
तृष्णादिभिर्ज्वरान्तैः पैत्तिकीम्, जृम्भेत्यादिभिः श्लैष्मिकीं विदुः । शीत-
मेव शीतकम् । सर्वासु विद्रधीषु सामान्यलक्षणं महच्छूलम् ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—पक्वलक्षणमाह—शस्त्रेत्यादि । शस्त्रविशेषेण भेदच्छेदवत् पीडा ।
उल्काग्निदाहवद् दाहश्च । इति वातादिजविद्रधेः पकाया लक्षणम् । विद्रधी
व्यम्लतां पक्तां याता वृश्चिकैरिव दश्यत इति पक्वलक्षणम् ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—विदीर्णत्वे च पूयसावभेदं दर्शयति—तन्वित्यादि । तन्वित्यादिना
सावभेदलक्षणम् । तिलादीनां मत्त्येकमुदशब्दस्यान्वयः । उदकार्थं दुग्दन्शब्दो-
भक्तःशरीर इति कोष्ठे, मला दोषाः, ग्रन्थिरिव ग्राम्यः । स इति ग्रन्थिः, व्यधावधो व्यधा-

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषविज्ञानार्थं स्थान-
कृतलिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां
हृद्घटनतमकप्रमोहकासाः । क्रोमजायान्तु पिपासामुख-
शोषगलग्रहाः । यकृज्जायां श्वासः । ग्रीहजायामुच्छ्वासोपरोधः ।
कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम् । वृकृज्जायां पार्श्वपृष्ठ-
कटीग्रहः * । नाभिजायां हिक्का । वञ्जणजायां सकृत्सिद्धः ।
वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वम् । पक्वप्रभिन्नासूर्द्धजासु
मुखात् स्रावः, अधोजासु तु गुदात्, उभयतस्तु नाभि-
जासु । आसां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च

ऽप्यस्ति । बहुशब्दो बहुत्ववाचकोऽपि यदातिशयार्थं प्रयुज्यते न तु
संख्यायां तद्वैकवचनान्तोऽपि विशेष्यानुरूपलिङ्गवचनविभक्तिनियमात्
विशेषणस्येति । वातजादीनां विद्रधीनां तिसृणां लक्षणस्रावावुत्त्वा
तदतिदेशेनाधिकलक्षणस्रावाभावात् सान्निपातिकविद्रधेलेक्षणं स्रावश्चाह—
लक्षणमित्यादि । लक्षणं सर्वमिति व्यर्थाद्वातवेदनाविशेषतन्वादिस्रावविशेषौ
वातविद्रधेलेक्षणं तृष्णादितिलादुदकसन्निभस्रावौ पैत्तिकविद्रधेलेक्षणं
जम्भादिबहलश्वेतबहुपिच्छलस्रावौ श्लैष्मिकविद्रधेलेक्षणं सर्वासाश्च मह-
च्छूलं शस्त्रवधेदनमुल्काग्निदाहवद् दाहश्च पक्वे वृश्चिकवदंशनञ्चेत्येतत्-
सञ्चलक्षणं सान्निपातिकी विद्रधी भजते ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि । तत्र प्रधानमर्ममिति हृदयम् । तत्र जातायां तमकः
श्वासविशेषः, प्रमोहोऽत्रेन्द्रियमात्रमोहः । यकृदित्यादि । कुक्षिपार्श्वान्तरांस-
शूलं कुक्षौ पार्श्वान्तरे अंसे भुजोपरिदेशे च शूलम् । पक्वप्रभिन्नासूर्द्धजासु
हृदयक्रोमयकृत्प्रीहकुक्षिषु जातासु मुखात् स्रावः । अधोजासु बह्वण-
वस्तिजासु पक्वप्रभिन्नासु गुदात् । नाभिजासु उभयत इति मुखात् गुदाच्च ।
स्थानकृतलिङ्गविशेषप्रदर्शनप्रयोजनमाह—आसामित्यादि । हृन्नाभिवस्तिजाः

प्रकाराः, शीतमेव शीतकम्, व्यम्लतां याता विद्रहं प्राप्ता । तमकः श्वासभेदः, कुक्षिपार्श्व-
न्तरांसशूलमिति कुक्षिपार्श्वान्तरांसेषु शूलम् । हृन्नाभिवस्तिजासु सान्निपातिकी पृथक् पठन्,

मरणाय । शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकम्
आसाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्प-
विदुग्दप्रितुल्यां स्नेहस्वेदविरेचनैश्चोपक्रमेत । सर्व्वशो गुल्म-
वच्चेति ॥ ५२ ॥

परिपक्वा मरणाय । प्रागेवोत्पन्नमात्रं परमकुशलभिपजा आदौ पाकं
वारयितुकामेन गुणवता गुणवदानुरस्य चेदुपक्रान्ता न पक्तुं पार्य्यन्ते । तदा
न मरणायेति—परिपक्वा इति वचनेन ज्ञापितम् । सान्निपातिकी च पक्वा
चापक्वा च यत्र तत्र जाता मरणाय । अत्रापि हन्नाभिवस्तिजा इत्येक-
वचनान्तयानुवच्यन्वेतव्यम् । पृथक् पाटात् परिपक्वा इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
सान्निपातिक्याः सामान्येनोक्त्या पक्वायाश्चासाध्यलोक्तेर्लाभात् । उदन्तु वचनं
हृदयनाभिवस्तिजा सान्निपातिकी विद्रधी कुशलेनापि भिपजा गुणवदानुरस्य
अप्यादौ पाकं वारयितुकामेनाप्युपक्रान्ता पच्यते । यदि वा कस्यचित् न पच्यते
तदापि मरणायैति ख्यापनार्थमिति । शेषाः पुनरिति—परिपक्वहन्नाभि-
वस्तिजाभ्यः सान्निपातिक्याश्चान्या क्रोमयकृतग्रीहकुक्षिबुकवह्णजा वाता-
दिजाः । हन्नाभिवस्तिजा अप्यपक्वा वातादिजाः कुशलादिकं वैद्यमासाद्योप-
शाम्यन्ति । कुशलमाशुप्रतिकारिणमिति विशेषणद्वयेन पुनरेतत् ख्यापितम् ।
हन्नाभिवस्तिजा अपरिपक्वा सर्व्ववातजादयः परिपक्वा ऊर्द्धं मुखान् सूति-
शीला असाध्याः सन्योऽपि कुशलेनोपक्रान्ताः शरीरवाह्यतो विदीर्णाश्चेदास्त्रावं
भवन्ति न तु मुखान् । तदा कदाचिदुपशाम्यन्ति, इति ज्ञापितम् ।
सर्वासाञ्च कष्टसाध्यत्वमुक्तमिति । “हन्नाभिवस्तिजास्तु खलु वाह्यशरीरतः
प्रभिन्ना अपि कुशलेनोपक्रान्ता न सिध्यन्ति” इति पूर्व्वमुक्तम् ।

तस्मादित्यादि । सर्वासामेव कष्टसाध्यत्वात् कष्टत्वादिकं दर्शयति—
शस्त्रेत्यादि । शस्त्रवच्छेदकत्वम् । सर्पवदाशु संहारित्वम् । विदुग्दप्रिवैज्याभिः,
तद्ददाशुमारकः । ननु मुश्रुते हृदयादिवद्गुदजापि विद्रधी उक्ता । तद्यथा—
“गुर्व्वेसात्म्यविरुद्धान्न-शुष्कसंक्रिन्नभोजनात् । अतिव्यवायव्यायाम-वेगाघात-
विदाडिभिः ॥ पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवत्

सान्निपातिकीं पक्वामपक्वासाध्यां दर्शयति । आसादित्वात्तत्रयात् साध्यत्वमस्मिन्कष्टत्वं
सर्पवदाशुसंहारित्वं, विदुग्दप्रिवैज्याशुमारकत्वं ज्ञेयम् ॥ ५१—५२ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ बह्वणयो-
स्तथा । बुक्योः ग्रीहि यकृति हृदये क्लोमि वा तथा ॥ तासां लिङ्गानि जानीया-
द्वाद्यविद्रधिलक्षणैः ॥” इत्यादि । गुदजायास्तु तत्रैव लक्षणमुक्तं—“गुदे वात-
निरोधश्च” इतिमात्रम् । एवम्—“स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥ अपि सम्यक् प्रजातानामस्यक् कायात्
अनिःसृतम् । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मकल्लसंज्ञितम् । समाहान्नोप-
शान्तश्चेत् तसोऽसौ संपपच्यते ॥” इति । रक्तविद्रधी च वातादिविद्रधिवदुक्ता ।
तथा वाद्यविद्रधी च वातपित्तकफसन्निपातजक्षतजरक्तजभेदात् षोढा उक्ता ।
तत्र वातादिजानामभ्यन्तरविद्रधीनाञ्च लक्षणान्येव वातादिजवाह्यानाम् । क्षत-
जायास्तु—“तैस्तैर्भाविर्गर्भहते क्षते चापश्यसेविनः । क्षतोपमा वायुविमृतः सरक्तं
पित्तमीरयेत् ॥ ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । एष विद्रधिरागन्तुः
पित्तविद्रधिलक्षणः । कृष्णस्फोटोद्युतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः । पित्तविद्रधि-
लिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” इति । कथमत्राचार्येण नोक्ता इति चेत् ? न ।
आभ्यन्तरविद्रधौ गुदजातविद्रध्या आक्षेपजविद्रध्या वस्तिजायामन्तर्भावात् ।
वस्तिशब्देन वस्तिसामीप्याद्गुदं वस्तिमुखश्च गृह्यते । तत्र गुदजायां कृच्छ्र-
पूतिवातवर्चस्त्वं वस्तिमुखजायां कृच्छ्राल्पपूतिमूत्रवर्चस्त्वमिति वस्तिजायां
कृच्छ्रपूतिमूत्रत्वमिति वचनस्य व्याख्यानम् । मुश्रुतेऽप्युक्तं—“गुदे वात-
निरोधश्च वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता” इति । अत्रापि वातनिरोधः कृच्छ्रवातत्वं
तेनापि कृच्छ्रवर्चस्त्वं गम्यते । रक्तजाभ्यन्तरविद्रध्याश्च रक्तजगुल्मेऽन्त-
र्भावाच्च । समाहानन्तरपाकित्वेन तदारम्भकवातजत्वेन वातजायामन्तर्भावाद्वा ।
आविष्कृततमत्वेन सूत्ररूपत्वेन वात्रानुक्तत्वदोषाभावाच्च । सर्व्वशो गुल्म-
वक्षोपक्रमेदित्युक्त्या गुल्मविद्रध्यन्यतरत्वेन विज्ञानादेरप्रयोजनस्य व्याधिनिव-
र्त्तनस्यानपायाच्च ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—ननु मुश्रुते प्रमेहिकपिडकाव्यतिरिक्ताश्च दश पिडका उक्ताः ।
कथमत्र माद्युमेहिका एवेति ? अत आह—भवन्ति चात्रेति । विनेत्यादि ।

चक्रपाणिः—प्रमेहं विनाप्युक्तपिडकासम्भवं दर्शयति—विनेत्यादि ।—एतेन च पिडकानां

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहा ।
जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ ५४ ॥
सर्षपी त्वलजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः ॥ ५५ ॥
मर्मस्वसे गुदे पाप्यर्योस्तले सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिङ्गकाः स प्रमेही न जीवति ॥ ५६ ॥
तथान्याः पिङ्गकाः सन्ति पीतरक्तासितारुणाः ।
पारादुराः पारादुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥

प्रमेहं विनापि दुष्टमेदस एता जायन्ते । याः पिङ्गका भवन्ति तासामेव माधुमेहिकपिङ्गकावल्लिङ्गसाध्यासाध्यत्वादिकं बोध्यम् । वास्तुपरिग्रहः स्थानस्य परि सञ्चेतो ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—आसां दोषदृष्यनियममाह—शराविकेत्यादि । दुःसहाः कष्टद-
त्वात् । प्रभूतश्लेष्ममेदस इत्यनेन (विना प्रमेहं प्रभूतश्लेष्ममेदसः) कफ-
मेहिनामेव गुरुस्निग्धादिमेवनेन माधुमेहत्वे शराविकादिकास्तिस्रो भवन्ति ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वन्यमेहिनां सर्षपीत्यादिकाश्चतस्रः पित्तोल्बणा अल्पमेदसो
भवन्तीत्यनेन पित्तमेहिनां गुरुस्निग्धादिमेवनेन माधुमेहत्वे एव भवन्ति
सपप्यादयश्चतस्रो न तुल्यमेहिनामिति । अत्र विद्रधी वाक्वा न ताभ्यन्तरा,
तस्य दोषादिविशेषोक्तत्वात् । आभ्यन्तग हि विद्रधी यस्य यन्मयप्रमेहस्तस्य
तन्मयी भवति, यद्यपि माधुमेहत्वे त्रिदोषकत्वं तथापि पूर्वप्रमेहदोषाधिक्येन
माधुमेहत्वेऽपि तद्व्यपदेशात् । पूर्वप्रमेहकृद्दोषस्याप्राधान्येनोल्बणात्रिदोषजत्वेन
माधुमेहत्वे त्रिदोषजा विद्रधी भवति । सुतरां सुश्रुतेनोक्तम्—“ये यन्मयाः स्पृता
मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ।” इति ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—प्रमेहमात्रे पिङ्गकाया असाध्यत्वमाह—मर्मस्वित्यादि । बहु-
वचनात् समोत्तरे मर्मशते । तले हस्ततले ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः—ननु सुश्रुते दश पिङ्गकाः प्रमेहिणामप्रमेहिणाञ्चोक्ताः । अत्र तु
माधुमेहिकत्वं अत्र पूर्वमुक्तं तत् प्रायिकत्वेन ज्ञेयम् । वास्तु स्थानं, विद्रधी चेति वाक्-
विद्रधी ॥ ५३—५६ ॥

चक्रवर्तिनः—पिङ्गकाप्रसङ्गेनान्यासामपि पिङ्गकानामाविष्कृतानां लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या

मृदाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापगः ।

मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजाः ॥

सप्तैति विरोध इति ? अत आह—तथान्या इत्यादि । सप्त पिडका आविष्कृततम-
तयोक्ताः अन्याश्च पिडकाः सन्ति । ताः कीदृश्य इति ? अत आह—पीतेत्यादि ।
अत एव सुश्रुतोक्ता—“महत्यल्पचिता ब्रं या पिडका सा तु पुत्रिणी । ममूरसम-
संस्थाना ब्रं या सा तु ममूरिका । विदारीकन्दवदवृत्ता कठिना च विदारिका ॥”
इति तिस्रोऽन्तर्भाव्याः । पाण्डुरा धूसराः । पाण्डुवर्णाः रुक्षपाण्डुवर्णाः । भस्माभाः
श्यावाऽनुश्वेतवर्णाः । मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः । सुश्रुतेऽप्युक्तं नाम-
विशेषेण—“स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोन्थिता ब्रं या
वालानामजगल्लिका ॥ यवाकारा मुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिडका
श्लेष्मवाताभ्यां यवप्ररुयेति सोच्यते ॥ घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अत्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥ विवृतास्यां महादाहां पको-
इम्बरसन्निभाम् । विवृतामिति तां विद्यात् पित्तोन्थां परिमण्डलाम् ॥ ग्रन्थयः
पञ्च वा पङ्क्वा दारुणाः कञ्चपोन्नताः । कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात् तां
कञ्चपीमिति ॥ पाणिपादतले सन्ध्यां ग्रीवायामृद्धं जत्रणि । ग्रन्थिवल्मीक-
वद् यस्तु शनैः समुपचीयते ॥ तोदकं दपरीदाह-कण्डूमाद्भिन्नं णैवृ तः । व्याधि-
वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥ पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समा-
चिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्यात् वातपित्तोन्थितां भिषक् ॥ कर्णां परि-
समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् । शाल्कवन् पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्म-
वातजाम् ॥ (हनुमन्यो समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम् । पापाणगर्दभं
विद्याद्वलाशपवनात्मकम् ॥) विसर्पेवत् सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः
इवयथुः पित्तात् स ब्रं यो जालगद्दभः ॥ बाहुपाश्र्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां
सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् सम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ अग्नि-
दग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । क्वचित् सव्वत्र वा देहे स्मृता विस्कोटका
इति ॥ कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वर-
करा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ सप्ताहाद् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥ विदारीकन्दवदवृत्तां

इत्यादि ।—पाण्डुरा धूसराः, पाण्डुवर्णालु रुक्षपाण्डुवर्णा श्यावाः, मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः ।

ता बुद्धा मारुतादीनां यथास्वं हेतुलक्षणैः ।

ब्रूयादुपाचरेदाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ५७ ॥

कसारंक्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सव्वलक्षणाम् ॥
 माप्य मांससिराम्नायुः श्लेष्मा मेदस्तथानिलः । ग्रन्थिं कुर्व्वन्ति भिन्नाऽसौ
 मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यासावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य
 ग्रथितां शकरों जनयेत् पुनः । दुग्न्थं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः । स्रवन्ति
 सहसा रक्तं तं विद्याच्छकराव्वदम् ॥ पामाविचच्छ्यौ कुष्ठेषु रकसा च
 प्रकीर्त्तिता । शकरोन्मथिते पाद्रे क्षते वा कण्टकादिभिः ॥ मेदोरक्तानुगैश्चैव
 दोषैर्वा जायते नृणाम् । सकीलः कठिनो ग्रन्थिनिघ्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
 कोलमात्रः सरुक् स्रावी जायते कटरस्तु सः ॥ अरूँपि बहुवक्त्राणि बहुक्रेदीनि
 मर्द्धनि ॥ कफामृक्क्रिमिकोपेण नृणां विद्यादरूपिकाम् । दाहज्वर-
 रुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तविश्वेयास्ता
 मसूरिकाः ॥ शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिङ्का
 यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥ कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमतु पाण्डु मण्डलम् ॥
 पद्मिनीकण्टकप्रखरस्तदार्यं कफवातजम् ॥ अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु
 दृश्यते । मापवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान् मशकं विदुः ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं
 करोत्यर्शस्त्वचो वहिः । कीलोपमं स्थिरकरं चम्पकीलन्तु तद्विदुः ॥ वातेन
 तोदपारुष्यं पित्तादसितवक्त्रता । श्लेष्मणा स्तिमितं तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥
 शकृन्मूत्रसमायुक्तं ध्यौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्थिन्नस्याम्नाप्यमानस्य कण्डू रक्त-
 कफोद्भवा । कण्डूयनात् ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतां व्रणैर्घोरान्
 तां विद्यादहिपूतनाम् ॥ स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः । प्रक्रियते
 यदा स्वेदात् सकण्डू जनयेत् तदा ॥ तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च
 जायते । प्राहुर्वृषणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ इति ।

सव्वैमुपसंहर्तु माह — ता इत्यादि । उपाचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरिति ।
 प्रागुपद्रवदर्शनादिति पिङ्कायामुपद्रवोत्पत्तेः पूर्व्वमेवोपाचरेदित्यर्थः । उपद्रव-
 सहिता हि पिङ्काः साध्या अपि कृच्छ्रा भवन्ति इति ज्ञापितमिति ॥ ५७ ॥

उपाचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरित्यर्थोक्तवति ; प्रागुपद्रवदर्शनादित्यनेन उपद्रवयुक्ता पिङ्का-
 ऽसाध्वेति दर्शयति ॥ ५७ ॥

तृट्स्वासमांससङ्कोच-मोहहिक्रामदज्वराः ।

विसर्पमम्मसंरोधाः पिङ्गकानामुपद्रवाः ॥ ५८ ॥

क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।

ऊर्द्धञ्चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधापरा ॥

त्रिविधा चापरा कोष्ठ-शाखामर्मास्थिसन्धिषु ।

इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—उपद्रवानाह—तृडित्यादि । मम्मसंरोधो वक्ष-उपरोधः ॥५८॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टदोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिरपि विस्तरेणाह—क्षय इत्यादि । गतिरवस्था प्रकारश्च । स्वस्थानुरसामान्येन वातादीनां त्रिधा गतिः । तत्रातुराणां वातादेः क्षयश्च वृद्धिश्च क्षयवृद्धिप्रथमम् । क्षयवृद्धिसहचरस्थानञ्चेति चतुर्धापि त्रिवेव । ततो नातिरेकात् । स्वस्थानान्तु स्थानं साम्यमेवेत्यर्थः तात्पर्यतो व्याख्येयः । तत्र क्षयस्त्वयवोपचयः, न च ध्वंस एव । स्थानं समत्वेनावस्थानम् । वृद्धिरवयवोपचयः । स च द्विधा स्वस्थानस्थो नान्यो दूषक एव, यस्तु चय इत्युच्यते । द्वितीयस्तु स्वस्थानात् प्रसारी दूष्यदूषको विशिष्टव्याधिजननान्मुखो यस्तु प्रकोप इत्युच्यते । क्षयलक्षणान्युक्तानि प्राक्, वृद्धिलक्षणान्येषाम् सुश्रुते—यथा वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनात्युप-सेवनाद्भवति । तत्र वातवृद्धौ तक्पारुष्यं काश्यं काण्ड्यं गात्रस्फुरणमुष्ण-कामिता निद्रानाशांश्लष्वलत्वं गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविष्णूत्र-नेत्रत्वञ्च । श्लेष्मवृद्धौ शौकल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थि-विश्लेषश्चेति” त्रिविधम् । गत्यन्तरमाह—ऊर्द्धमित्यादि । अत्रापि गति-रित्यनुवर्तते । एषा गतिरूर्द्धादिगमनरूपैवावस्था प्रायेण वृद्धव-स्थायामेव ॥

गत्यन्तरमाह—त्रिविधेत्यादि । अत्र चकाराव्गतिरनुवर्तते । तेन कोष्ठे गतिरेका, शाखासु गतिरेका, मर्मास्थिसन्धिषु गतिरेका, कष्टसाध्यत्व-

वाक्यपणिः—सङ्कोचः पूतिभावः ॥ ५८ ॥

वाक्यपणिः—सम्मति दोषाणां गतिं विष्णोति—क्षय इत्यादि । स्थानं स्वमानावस्थानं, गतिः

* सङ्कोच इति वा पाठः ।

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ६० ॥

ख्यापनायोक्ता । एताश्च तिस्रो गतयः तिस्रुपणीये त्रिविधरोगमार्गव्याख्याने विस्तरेण व्याख्याताः । गतिमुपसंहरति—इत्युक्त्यादि । विधिभेदेनेति—विधिस्तु प्रकारः । अन्वयवान् प्रकारः, निरन्वयो भेद इति । तेनाभिन्नजातीयानामेव कस्यचिद्धर्मान्तरस्य योगः प्रकारः समाने भावे वर्तते । संख्यावन्मात्रे तु भेद इति । विधिभेदेन क्षयादेकप्रकारेण ऊर्द्धादेकप्रकारेण कोष्ठादेकप्रकारेण विधेरपि भेदेन त्रिविधा गतिरित्युक्ता ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—क्षयादिप्रकाराणां चयत्वादिप्रकारत्वाभावात् पुनर्गतिप्रकारं पृथगाह—चयेत्यादि । चयेति प्रचयः प्राधान्येन चयः । प्रकोपश्च प्राधान्येन कोपः । प्रश्नमोऽपि प्रकषेण शम इति बोध्यम् । अभ्रागमो वर्षाः । तदादिषु षट्सु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट्सु कालेष्वृत्तुषु । पित्तादीनामिति पित्तकफवातानामेकैकशो अयोगपट्टेन पृथक् पृथगित्यर्थः । यथाक्रमं प्रचयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ।

तेन प्राग् दक्षिणायनादेको मासः आवाहः परश्चको मासः श्रावणः ; तो प्रावृट् । ततो वर्षासु भार्द्राश्विनयोः पित्तं प्रचीयते । शरदि कार्तिकाग्रहायणयोः प्रकुप्यति । ततः प्रागुचरायणादेको मासः पौषः परश्चको मासो माघ इति हेमन्ते पौषमाघयोः प्रशाम्यति । श्लष्मा तु पौषमाघयोर्हेमन्ते प्रचीयते । फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्ते प्रकुप्यति । वैशाखज्यैष्ठयोर्ग्रीष्मे प्रशाम्यति । वातः पुनस्तत्र वैशाखज्यैष्ठात्मके ग्रीष्मे प्रचीयते । आपाहश्रावणान्मिकायां प्रावृषि प्रकुप्यति । भार्द्राश्विनयोर्वर्षासु प्रशाम्यति । अभ्रागमादिष्वत्यत्रादिशब्देन तद्गुणसंविधानवद्ग्रीहिणा पूव्वपूव्वस्य प्रशमकालमादायैवोत्तरोत्तरस्य प्रचयादौ कालत्रयं विवक्षितमाचार्येण । तेनोक्ता व्याख्या न व्याहन्यते । सुश्रुते तु ऋतुचर्याध्याये सूत्रस्थान—इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट् षडृतवो प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशाम्येतिरुसनिर्दिष्टः, तेन प्रकुप्यचयः, एवं प्रश्नमोऽपि ; एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकुप्यश्रयां भवतीति दृश्यते, इतरदोषस्यापि च सौक्यमात्रेण चयो यथासम्भवं सूच्यते ; तेन शरद्यनुबलत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि गृहीतं स्यात् ॥ ५९ ॥

चक्रपाणिः—यथाक्रममिति वर्षाशरद्धेमन्तग्रीष्मप्रावृट्क्रमेण, किंवा यथाक्रममिति यथायोग्यत्वात् । पित्तादीनामिति पित्तकफवातानाम्, एकैकश इति अयोगपट्टेन, पृथक् प्राधान्येनैव

भवन्ति दोषोपचयप्रकोपप्रशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्यं न द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्विनौ वर्षाः । कात्तिकमार्गशीषौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृष्टः इत्यादि । तस्याशीतीयव्याख्याने सर्वं लिखितमिति । षट्स्वृतुष्विति नोक्त्वा षट्सु कालेष्वभ्रागमेतिरूपेणोक्तया संवत्सर इव षड्भुक्तोऽहोरात्रोऽपि शीतोष्णवर्षलक्षणः पूर्व्वेरात्रप्राधात्मकवर्षादिषड्भुक्तुल्लिङ्गकः पित्तकफवातानां प्रचयप्रकोपप्रशमहेतुः ख्यापितः । तद्यथा—रात्रौ प्रथमदशदण्डात्मकवर्षासु पित्तमुपचीयते । मध्यरात्रे शरदि प्रकुप्यति । रात्रिशेषे हेमन्ते प्रशाम्यति । इलेष्मा तु तत्र हेमन्ते रात्रौ शेषदण्डदशकरूपायां वपत्तुल्लक्षणायां प्रचीयते । पूर्व्वार्द्धे प्रकुप्यति वसन्तलक्षणे । मध्याह्ने ग्रीष्मलक्षणे प्रशाम्यति । सुश्रुतेऽप्युक्त-
 सुतुचर्याध्याये "तत्र पूर्व्वार्द्धं वसन्तस्य लिङ्गम् मध्याह्ने ग्रीष्मस्य अपरार्द्धे प्रावृषः प्रदोषे वाषिकम् शरदमद्गरात्रे प्रत्यर्षसि हेमन्तमुपलक्षयेत् एव-
 महोरात्रमपि संवत्सरमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषचयप्रकोपप्रशमैर्जानीया-
 दिति ।" प्रचयादिषु प्रशब्दोपादानेन प्राधान्येन चयप्रकोपप्रशमाः ख्यापिताः । तेन वर्षासु कफस्य किञ्चिच्चयः शरदि किञ्चित्प्रकोपः, शान्तिहेमन्ते । हेमन्ते च पित्तस्य किञ्चिच्चयः, वसन्ते च किञ्चित्प्रकोपः, शान्तिर्ग्रीष्मादौ । ग्रीष्मो-
 त्तरे च पित्तस्य कफस्य किञ्चिच्चयः, प्रावृषि च किञ्चित्प्रकोपः, वर्षादौ शान्तिः । न वर्षान्ते । तत्र पुनश्चयः स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पित्तादीना-
 मिति पूर्व्वं पित्तस्य ग्रहणं विसर्गाभिप्रायेण । चयस्य च प्राथमिकत्वेन तदनु-
 रोधान्न चयस्य तु कफस्याप्यादानप्रथमत्तौ च सम्भवात् । यथाक्रममिति चयादि-
 क्रमेण पित्तादीनां वर्षादिषु षट्सु एकैकशः प्रत्येक एवत्तौ यथाक्रमं भवन्तीत्यर्थः ।
 एषा कालकृता मिथ्यायोगातियोगायोगव्यतिरिक्तसमयोगयुक्ता प्राकृता काल-
 कृता गतिश्चयाद्या पुनश्चोच्यते । तेन उक्तञ्चान्यत्र— "चयप्रकोपप्रशमा वायो-
 र्घ्मर्मादिषु त्रिषु । वर्षादिषु च पित्तस्य कफस्य शिशिरादिषु ।" कफस्य चयो
 वातस्य प्रकोपः । भाद्राश्विनादिद्विद्विमासरूपवर्षादिषु त्रिषु क्रमेण यथा पित्तस्य
 चयप्रकोपप्रशमाः, कफस्य चयप्रकोपप्रशमाः, वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति,

शेयम्, तेन प्रावृषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचारः । षड्भुक्तम्— "वर्षास्वनिबले हीने
 कुप्यन्ति पवनादयः" इत्यत्र हि पवनादय इति पवनप्रधानाः, एवं वसन्ते वातपित्तप्रकोपे
 व्याख्येयम् । अत्र च षट्सु ऋतुषु पित्तश्लेष्मवातानां प्रबलचयादयः विभज्यमानत्वेन पित्तचयकाले
 वातस्य कोपः, शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशमः, हेमन्ते पित्तप्रशमः, कफस्य चयः, वसन्ते

गतिः कालकृता चैषा चयाद्याः पुनरुच्यते ।

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती तथा ॥ ॥

तथा पुनः फाल्गुनचत्रादि-द्विद्विमासात्मकवसन्तादिषु त्रिषु क्रमेण पित्तस्य चय-
प्रकोपप्रशमाः, कफस्य चयप्रकोपप्रशमाः, वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा
सति षट्सु वर्षादिषु पित्तस्य प्रथमा द्वितीयाश्चयप्रकोपप्रशमाः । वर्षाषु पित्तस्य
चयः शरदि प्रकोपो हेमन्ते प्रशमः । पुनर्वसन्ते चयो ग्रीष्मे प्रकोपः प्रावृषि
प्रशमः । एवं कफस्य हेमन्ते चयो वसन्ते प्रकोपो ग्रीष्मे प्रशमः । पुनः
प्रावृषि चयो वर्षासु प्रकोपः शरदि प्रशमः । तथा वायोर्ग्रीष्मे चयः प्रावृषि
प्रकोपो वर्षासु प्रशमः । पुनः शरदि चयो हेमन्ते प्रकोपो वसन्ते प्रशमः ।
उत्पेकैकशः षट्सुतुषु द्विधा गतिः प्राकृती वैकृती च दृष्टा पूर्वाश्चयप्रकोपप्रशमाः
प्राकृती गतिः । शेषा वैकृती गतिरिति । एवमहोरात्रेऽपि षट्सु भागेषु द्विविधा
गतिः प्राकृती वैकृती च द्रष्टव्या । एवन्तु प्रकृतिस्यः कात्रोऽपि हेतुर्निजानां
व्याधीनां न तु मानसानां कालादीनामित्यतस्त्रिविधहेतुषु नोक्तः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रावृषि पित्तस्य शरदि कफस्य वसन्ते वातस्य प्रशमहेतु-
स्तर्हि “वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्चेत्पमान्वितो ज्वरम् । कुर्व्यात् पित्तञ्च शरदि
तस्य चानुबलः कफः ॥ कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥” इति
वचनद्वयं कथं संगच्छते इत्याकाङ्क्षायामाह—गतिः कालेत्यादि । एषा उक्त-
रूपा चयप्रकोपप्रशमात्मिका गतिः कालकृता ऋतुस्वभावादेव भवति । न तु
निदानान्तरमपेक्षते । निदानविशेषात् पुनरतो विपर्ययेणापि भवतीति
कालकृता चेति चकारेण भाषितम् । तथा सति कात्तिकाग्रहायणात्मिकायां
शरदि कालस्वभावात् प्रकुपिते पित्ते सति काले स्वभावात् शान्तोऽपि कफः
किञ्चित्तुपारपतनान्निःशेषेण न प्रशाम्यति, अनुबन्धरूपेणावतिष्ठते वायु-
श्चयारम्भान्मध्ये । एवं वसन्ते च कालस्वभावात् हेमन्तसञ्चितः प्रकोपमाकण्डः
कफः प्रबलः, वायुस्तत्र शान्तोऽप्यादानस्वभावेन मूर्ध्यसन्तापरोक्ष्यात् निःशेषेण न
प्रशाम्यति । सशेषतमापन्नोऽनुबन्धरूपेण कुप्यति । तत्र चयारम्भेण मध्यमं

कफप्रकोप एव परं, तथा कफप्रशमके ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । वातं परित्यज्य पित्तादीना-
मित्यभिधानं विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वचन्यवात् कृतम्, विसर्गं च पित्तचय एव स्यादिति
कृत्वा ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः—गतिभेदात्तरमाह—गतिश्चेत्यादि ।—अत्र पित्तमादौ कृतं करीरस्वितिहेतुनि-

पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।

पित्तञ्चैव प्रकृपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ६२ ॥

प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते ।

स चैवौजः स्मृतं काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ६३ ॥

भवति । एवं प्रावृषि च ग्रीष्मसञ्चितो वायुः कालस्वभावान् भूवाप्पादितः प्रकोप-
मापन्नः प्रबलस्तत्र च पित्तमपि शान्तिमापद्यमानं भूवाप्पमेघनिप्यन्द्नादिभ्यः
कालस्वभावान्निःशेषेण न प्रशाम्यति. सशेषमापन्नमनुबन्धरूपेण कुप्यति ।
कफश्च तत्र चयमापद्यमानः कालस्वभावान् भूवाप्पादितो मध्यमं कुप्यति
इति । कालकृतापि निदानविशेषकृता कालकृतैव गतिर्वाध्या ।

अस्यास्तु चयाद्यनेकगतेविधिभेदमाह—चयाद्या पुनरित्यादि । उक्तरूपा
चयाद्या तु पित्तादीनां गतिः प्राकृती वैकृती चेति द्विधोच्यते । पित्तस्य वर्षादिषु
त्रिषु चयाद्या गतिः प्राकृती वसन्तादिषु त्रिषु वैकृती । कफस्य हेमन्तादिषु त्रिषु
चयाद्या गतिः प्राकृती. प्रावृडादिषु त्रिषु वैकृती । वायोः पुनर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु
चयाद्या गतिः प्राकृती शरदादिषु त्रिषु वैकृतीति । उक्तञ्च—“वर्षाशरद्वसन्तेषु
वाताद्रेः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥” इति ।
तथेत्यादि । तथा पित्तादीनां चयाद्या प्राकृती वैकृती द्विधा गतिर्दृष्टा ।
प्राकृती स्वास्थ्यावस्था वैकृतीत्वातुर्यावस्था इति । द्विधा पित्तादीनां गति-
रित्यर्थः । तदद्वयमुदाहरति—आहारेत्यादि । अत्रापि पित्तस्यादावुपादानमग्नेः
शरीररक्षणहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् । पक्तिः पाको भुक्तानामिति शेषः । पित्तं
पाचकारुण्यमपि रूपं वातः समानारुण्यः पक्तृपुरुषवत् । कफः क्लेदकारुण्यो जलवत्
एभिस्त्रिभिः पाकः सम्पद्यते यथा लोके पुरुषाग्निजलैस्त्रिभिरिति । पित्तवात-
कफानां स्वास्थ्यावस्थारूपा प्राकृती वैकृती गतिर्दाहादिभिः । पित्तञ्चैवेत्यादि
बहूनिति ओषचोपादीन् ॥ ६१।६२ ॥

गङ्गाधरः—कफस्योदाहरणमाह—प्राकृतस्त्वित्यादि । प्राकृतः प्रकृतिगति-
माश्रितः । बलमोजोरूपस्य श्लेष्मणः कर्म बलमिति बलहेतुः । मल इति

कर्मत्वेन, पक्तिः पाकः, बलमिति बलहेतुत्वेन, मल इति शरीरमलिनिकरणात्, ओज इति
सारभूतं, यदि वा द्वितीयश्लेष्मिकीजोहेतुत्वेनोजः, वदयति हि शरीरे—“तामश्चैव श्लेष्मिकी-

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणाः प्राणिनां स्मृतः ।
 तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ६४ ॥
 नित्यं सन्निहितामित्रं परीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
 नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्तरम् ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः सहृद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
 क्षयाश्च पिङ्गकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥

मालिन्यकारः मन्दाग्र्यादिविकारहेतुरुच्यते । नन्वाोजःकम्पे बलं कथं प्राकृत-
 श्लेष्मा कुरुते इति ? अत आह—स चेति । बलकृदेव यः प्राकृतः श्लेष्मा स एव
 काये ओजः ख्यातामिति । वक्ष्यते च शरीरे—“तावदेव श्लेष्मणश्चोजसः
 प्रमाणम् ।” इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं “सौम्यमोजः सर्वधातूनां तेजः ।” इत्युपचारात्
 स वैकृतः श्लेष्मा पाप्मा रोगः ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—सर्वा हीत्यादि । वातेनेति प्रकरणात् प्राकृतेन । सर्वा चेष्टा
 इति प्राकृतक्रिया गमनादयः । तेनेति वैकृतेन उपरुध्यते मार्ग्यते हन्यते
 इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं तदा किं कर्त्तव्यमिति ? अत आह—नित्यमित्यादि ।
 सन्निहितामित्रं स्वशरीरस्थत्वेनातिनिकटस्थान्यमित्राणि शत्रवो वैकृतपित्ता-
 दयो यस्य तं तथाभूतमान्मानमात्मवान् प्रशस्तमनाः परीक्ष्य युक्त आत्महिताव-
 हितचेताः सन् नित्यगमनशीलमायुरनित्तरमगमनशीलतया नित्यमिच्छन्
 परिचरेदिति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्रेत्यादि । शिरोरोगा इत्यादिश्लोक-
 द्वयं स्पष्टम् ॥ ६६ ॥

कसञ्च प्रमाणम् इति । उक्तेहेतुत्वात् पाप्मा । सर्वा हि चेष्टा इत्यविकृतगमनाद्याः, उपरुध्यते
 शिष्ये ॥ ६३—६४ ॥

कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।

ज्ञानार्थं भिषजाञ्चैव प्रजानाञ्च हितैपिणा ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्ववद् व्याख्यातव्यम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ

सूत्रस्थाने कियन्तःशिरसीयसप्तदशाध्यायजल्पख्या

सप्तदशी शाखा ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—आर्यभानिति प्रशासायां मनुप्रत्ययः ; युक्त इत्युक्तः ; अनिस्वरम्
अगस्वरम् ॥ ६५।६६ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । ते पुन-
र्द्विविधा निजागन्तुभेदेन । तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षण-
भञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहारवधबन्धनव्यधनपीडनादिभिर्वा

गङ्गाधरः—अथ शिरोरोगहृद्रोगयोः सप्रभेदयोरुक्तत्वे दोषमानविकल्पज-
विकाराणां विशिष्टव्याधिषु ज्वरादिषु हेतूनां क्षयाणां गतीनाश्च विस्तरवचने-
ऽपि च विशिष्टव्याधिविशेषाणामुत्सेधलक्षणानां पिडकानां मध्ये या अन्याः
सामान्यत उक्तास्तासां विस्तरेण वक्तुं त्रिशोथीयमध्यायमारभते—
अथात इत्यादि । अध्यायादौ त्रयः शोथा इति वाक्यस्यार्थेत्रिशोथमधिकृत्य
कृतोऽध्याय इति त्रिशोथीयस्तं तथा सर्व्वं पूर्वाध्यायवद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः— यद्यप्यत ऊर्द्धं त्रिभिर्भेदो वक्ष्यते तथाप्यादौ चिकित्सार्थं
प्राधान्याच्च प्रतिवातादिजलेन त्रिविधानाह—त्रय इत्यादि । ननु वातपित्त-
श्लेष्मनिमित्तास्तु खलु निजा एव तिस्र्षणीयं ह्युक्तम् । तत्र निजः शरीरदोष-
समुत्थः । आगन्तुः भूतविषादुत्थः । कथमत्र ते वातपित्तकफनिमित्तास्त्रयः
शोथाः पुनर्द्विविधा भवन्ति निजागन्तुकभेदेनेति चेत् ? न । शोथा वातादिज-
लेन यदा ज्ञातव्यास्तदा त्रय एव. अन्यथा तु निजागन्तुभेदेनेति ।

ननु वातादिजा एव शोथाः पुनर्द्विविधाः ते इति पदेन सामान्यतः शोथा
इत्यस्मादनुवृत्तेर्द्विविधा प्रतिलोमतन्नयुक्त्यादावागन्तुशोथस्य निदानलिङ्गचिकित्सा-
मूत्राप्याह—तत्रागन्तवश्छेदनेत्यादि । छेदनं द्विधाकरणम् । भेदनमाक्षयाव-
दारणम् । क्षणनं चूर्णनम् । भञ्जनं जजर्जरीकरणम् । पिच्छनमस्यर्थपीडनम् ।

विक्रमणिः—पूर्वाध्याये पिडका उक्ताः, ताश्च शोथरूपाः, तेन शोथाधिकारात् त्रिशोथीयोऽभि-
धीयते । वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विद्यमानेऽपि वातादिकृतत्रिधाभिधानमग्रे वातादिकृतस्वैव
प्राधान्यात्प्राधान्यम् । भेदनमाक्षयविदारणं, क्षणनमस्त्रिचूर्णनम्, भञ्जनं जजर्जरीकरणं, पिच्छन-

भङ्गातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाऽहितपत्रलता-गुल्म-
संस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणां सविषाविष-
प्राणिवृष्ट्यादन्तविषाणनखनिपातनैर्वा सागरविषवातहिमदहन-
संस्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ २ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुजैर्व्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः, व्रण-बन्ध-मन्त्रागद-प्रलेप-प्रतापनिर्वा-
पणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥३१॥

उत्पेषणं शिलयेवोत्पेषणवत् । वेष्टनं सर्पादिवद्ग्रन्थिवन्धनम् । व्यधनं शिद्धवत्
कण्टकादिना । आत्मगुप्तायाः शूकः । क्रिमीणां शूकवतां शूकः क्रिमिशूकः ।
अहितपत्रादिः वृश्चिकालयादीनां पत्रादिः । स्वेदनत्यादिना विषिणामित्यनेना-
न्वयः । ते पुनरिति च्छेदनाद्यागन्तुजाः शोथा आदौ यथास्वं हेतुजैः खड्गादि-
हेतुभैर्व्यञ्जनं लक्षणं निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः शारीरदोषजलक्षणेभ्यः । आग-
न्तुनामैकदेशेन ईपलक्षणेन निजो रोगः पूर्वमेव वातादिभिरन्वीयते । आगन्तुहि
व्यथापूर्वा जायते, पश्चात् निजैर्दोषैरनुबध्यते इति । किञ्चिद्विपरीतैरादौ
प्रथममुपलभ्यन्तेऽर्थात् उत्तरकालं वातादिभिरनुबध्यन्ते इत्यर्थः । उक्तं हि—
“आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः” इति । आगन्तुशोथस्य
हेतुलक्षणे उक्त्वा क्रियोपक्रममूत्रमाह—व्रणेत्यादि । व्रणे बन्धो व्रणबन्धः ।
बन्धमन्त्रादयो यथायोग्यं विधेयाः । आदिना शोधनरोपणादीनां ग्रहणम् ।
चकारस्तुकारार्थः न तु समुच्चये । पूर्वमुपक्रमभावात् ॥ २—४ ॥

अन्वयपीडनं, उत्पेषणं शिलोत्पेषणमिव, वेष्टनमग्रन्थिवन्धनं सर्पादिभिः, शूकवतां क्रिमीणां शूकः
शूकक्रिमिशूका, स्वेदनादिभिर्विषिणामिति योज्यम् ॥ ११२ ॥

चक्रप्राणिः—आदावुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकालमागन्तोरेपि निजमुत्पत्तां भूते, यदुक्तम्—
'आगन्तुरन्वेति निजं विकारम्' इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजलक्षणेभ्य आगन्तुना-
मैकदेशेन विपरीतो भवति, स च वातादिजन्यस्यावर्णविकारत्वाज्ज्ञेयः, किंवा, आगन्तु-
र्भ्यापूर्वा भवति पश्चात् वातादिभिरनुबध्यते, निजस्तु पूर्वं वातादिलक्षणीयुं ज्येते, पश्चात् स्वेदनाद्या
त्यादित्येकदेशविपरीतम् । व्रणेऽरिष्टबन्धो बन्धः, बन्धादयश्च यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ११४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरो-
विरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्द्दिरालसक-
विसूचिका-श्वास-कासातीसारशोष-पाण्डुरोगोदर-•-प्रदरभग-
न्दराशौविकारातिकर्षणाद्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्द्दि-
क्ष्वथूद्वार-शुक्र-वात-मूत्र-पुरीषवेगविधारणैर्वा कर्मरोगोप-
वासातिकर्षितस्य वा सहसातिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाक-
रागदधिहरितक-मद्य-मन्दकविरुद्धनवशूकशमीधान्यानूपौदक-
पिशितोपयोगात् मृत्पङ्कलोष्ट्रभक्षणाञ्जवणातिभक्षणाद्भ-
संपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारादुदीर्ण-
दोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्तीत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—निजशोथानां हेतुलिङ्गक्रियामुत्राप्याह—निजाः पुनरित्यादि ।
अयथावदित्ययोगात् । मिथ्यासंसर्जनादिति स्वेदादीनां यस्य यत् पथ्यमुक्तं
तद्विपरीतपथ्याहारात् । छर्द्दिरालेगातिकर्षणं शोथहेतुर्भवति । आदिना-
स्पथ्यादेर्ग्रहणम् । छर्द्दिप्रभृतीनां वेगविधारणानि शोथहेतवः । कर्मैति पञ्च-
कर्मणां रोगाणामुपवासस्य चातियोगैः कर्षणञ्च शोथहेतुः । अत्रानुक्त-
रोगातिकर्षणोपसंहाराय पुनर्वचनम् । सहसा तु अतिगुर्वम्लआदिभक्षणं शोथ-
हेतुः । अत्र रागो रागघादिवः । मन्दक मन्दजातम् । विरुद्धमङ्क रितम् । नव-
नूतनञ्च शूकधान्यम् तथा शमीधान्यञ्च । मृदादेर्भक्षणं शोथहेतुः । प्रजातानाञ्च
मिथ्योपचारादिति नवप्रसूतानां पथ्यविपरीतसेवनात् । उदीर्णदोषत्वाद्वात्तादीनां
स्वकारणकुपितत्वात् किंवा स्वस्वकारणं विनैतेभ्यः कारणेभ्य उदीर्णत्वात् तेन ।
एते हेतवो दोषं कोपयन्तः शोथं जनयन्तीति दोषव्याध्युभयस्यैव हेतुत्वमेवामिति
बोध्यम् ॥ ५ ॥

कक्याणि—छर्द्दियः पुराणा एव शोथहेतवः । कर्मैत्यतिकर्षितस्य तु सहसातगुर्वादि-
लेखनं शोथहेतुः । कर्मैति पञ्चकर्म । विरुद्धमन्दशमी शूकशमीधान्यदि कोपकव्याजयो, प्रजाताना-
निरवधिरप्रसूतानाम् ॥ ५ ॥

अयन्त्वत्र विशेषः । शीतरुचलघुविशदधूमोऽपवासाति-
 कर्षणक्षपणादिभिर्वायुः कुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय
 शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, तथा
 श्यावारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा । चलनः स्पन्दनः खरपरुष-
 भिन्नत्वग्रोमा । क्लिद्यत इव † भिद्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते ।
 पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते । सपंपकल्कावलिप्त इव चिमि-
 च्चिमायते सङ्कच्यते आयम्यते इति त्रातशाथः ॥ ६ ॥

उष्णतीक्ष्णकटुक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च
 पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति ।
 स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति । कृष्णनीलपीतताम्रावभास
 उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा । स उष्यते दूयते धूप्यते उष्मा-
 यते खिद्यते क्लिद्यते । न च स्पर्शमुष्णं सुषूयते इति पित्त-
 शोथः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—वातादिविशेषहेतुमाह—अयमित्यादि । शीतेत्यादि । शीतादीनि
 द्रव्याणि । धूमः । उपवासातिरुषणम् । क्षपणं वमनादिभिर्दोषक्षपणम् ।
 आदिना ह्यायामादीनां ग्रहणम् । तस्य रूपमाह—स इत्यादि । प्रकृतिवर्णो
 मात्रसवर्णः । चलनः वृद्धिहासाभ्यां संक्रमणः । स्पन्दनः स्फुरणः । सह
 इत्याहुश्चनवान् । आयम्यते इत्यायतो भवति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—पित्तशोथस्य सहेतुलिङ्गमाह—उष्णेत्यादि । कपिलेति पित्तल-
 वर्णः । उष्यत इति पाश्वस्ववह्निनेव दहते । दूयते तप्यते । धूप्यते धूम-
 मिबोद्धमति । उष्मायते वहिरुष्णो भवत्यन्यैरप्युष्णतयोपलभ्यते । खिद्यते
 घस्मन्वान् भवति । क्लिद्यते पाकात् संकलेदो भवति । न चोष्णं स्पर्शं सुषूयते न
 सहते ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—अपणं वमनादिभिः, प्रकृतिवर्णो वेदममानवर्णः, चलः संक्रमवान्, स्पन्दनः
 स्फुरणः । उष्यते पाश्वस्ववह्निनेव वह्निना दहते, धूप्यते धूममिबोद्धमति, उष्णायते वह्निः परैः

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिश्च श्लेष्मा प्रकृपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं जनयति । स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति । पारादुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानः शुक्लाप्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद् द्विदोषजास्त्रयः शोथा भवन्ति । यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एक एवं सप्तविधो भेदः । प्रकृतिभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधः शोथ उपलभ्यते । स पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कफशोथस्य सहेतुलिङ्गमाह—गुर्वित्यादि । कृच्छ्रोत्थानप्रशम इति चिरेणास्योत्पत्तिः प्रशमश्च स्यात् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—शोथस्य वातादिजत्वेन त्रिविधत्वेऽपि संसर्गतोऽपि भेदं दर्शयति—यथास्वेत्यादि । स्पष्टम् । ननु तद् द्वि त्रिविधत्वाद्यनियमो भवतीत्युक्तसंख्याधिक्यमपि भवतीति ? अत आह—प्रकृतिभिरित्यादि । प्रकृतिभिरित्युपादानकारणैस्ताभिस्ताभिरिति दोषागन्तुरूपाभिः पृथग्दोषरूपाभिः संसृष्टदोषरूपाभिः सन्निपतितदोषरूपाभिः, द्विविध इति प्रागेव स्वनिदानकुपितदोषहेतुकत्वेन प्रागेव दोषसम्बन्धाभावेन च्छेदनादिहेतुकत्वेन भेदाद् द्विविधः शोथः । पुनः स एव द्विविधः शोथ उत्तरकालं यथास्वदोषानुबन्धेन प्रागेव च दोषसम्बन्धेन त्रिदोषाविनाभावात् वातजत्वादिभेदेन त्रिविधः । स एव त्रिविधः शोथः पृथग्दोषसंसृष्टदोषभेदेन चतुर्विधः । संसर्गा हि द्वाभ्यां त्रिभिश्च भवति । स च पुनः पृथग्दोषद्वन्द्वदोषसन्निपतितदोषजत्वभेदेन सप्तविधश्च भवति । दोषाणां पृथग्द्वन्द्वसन्निपतितत्वे तु मानविकल्पेन द्विषष्टिविधत्वान्तर्भाव इति बोध्यम् । उत्सेधसामान्यादिति उच्यते तत्सामान्यात् ॥ ९ ॥

अप्युष्णस्वेनोपकृष्यते, स्निपति स्वेदनवान् स्यात् । न सुषूयते न सहते, स्पर्शनञ्च न सहते, वक्ष्यञ्च न सहते । स कृच्छ्रोत्थानप्रशम इति चिरेणानुपशमः, प्रकृतिभिरिति कारणैः, उत्सेधः इत्यन्तरवद् ॥ ९—९ ॥

भवन्ति चात्र ।

दूयन्ते* यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।

पीड़ितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥

यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।

स्नेहोष्णमर्दनाभ्याश्च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १० ॥

यः पिपासाज्वरार्त्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।

स्विद्यते क्लिद्यते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥

यः पीतमुखनेत्रत्वक् पृथ्वं मध्यात् प्रमूयते ।

तनुत्वक् चातिसारो च पित्तशोथः स उच्यते ॥ ११ ॥

यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।

यः पीड़ितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥

यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्त्तते ।

कृच्छ्रेण पिच्छां स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एषां लिङ्गान्युक्तवापि पुनः प्रायोभावीणि लिङ्गान्याह—भवन्तीत्यादि । दूयन्ते इत्यादिना वातशोथस्य लिङ्गानि । स्वपन्तीवेति निर्व्वेदनानि । रुजन्ति व्यथन्ते । तेन कदाचिद्वायोर्निश्चलत्वात् न व्यथन्ते, चलत्वात् तु कदाचिद्वायन्ते गात्राणि शोथप्रदेशे न तन्पत्र । एवं शोथप्रदेशे गात्राणि पीड़ितान्याशुन्नमन्ति । नक्तं प्रणश्यतीति प्रशाम्यति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—यः पिपासेत्यादिना पित्तशोथस्य । दूयते इतीह विदाहादिना । वातिके तु वेदनादिना दूयन्त इति बोध्यम् । गन्धीति पाकान् क्लेदेन पूयगन्धवान् भवति । मध्यादिति पूर्व्वं मध्यशरीरमारभ्य प्रमूयते पित्तेन दोषेणेति शेषः । मध्यदेशप्रसवेन पित्तानुमानान् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—यः शीतल इत्यादिना कफशोथस्य ॥ १२ ॥

शकपाणिः—दूयन्ते इत्यादि पुनः श्लोकेन पुनर्लक्षणाभिधानं प्रायो भाविलक्षणदर्शनार्थम् । स्वपन्तीवेति निर्व्वेदनः, एतेन, वायोश्चलत्वेन क्षणाच्च रुक्, क्षणाच्च तदभाव इति शेषम् । मध्यादिति शरीरमध्यात् । सक्तगतिरविसारी, लिङ्गादिति च्छेदात् ॥ १०—१३ ॥

* दूयन्ते इति वा पाठः ।

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्रयथुः स्याद् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्रोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १३ ॥

यस्तु पादाभिनिवृत्तः शोथो गुर्वङ्गो * भवेत् ।

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ १४ ॥

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १५ ॥

छर्द्दिः श्वासोऽरुचिस्तृण्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।

सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—निदानेत्यादिना द्रवजानां शोथानाम् । सर्वाकृतिरित्यादिना सान्निपातिकस्य ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—एषामसाध्यत्वादिजानाथमाह—यस्त्रित्यादि । पादाभिनिवृत्त इति पादमभि लक्षणीकृत्यादौ जातः । गुर्वङ्गः सर्वाङ्गः इत्यर्थः । पादादिक्रमेणादावधोदेहे जातमात्रं लघुदेहे जातत्वेऽपि शोथो न प्रतिकर्तुं शक्यते । स यदा गुरुमूर्द्धदेहं गच्छति तदा जेतुं न शक्यतेऽसाध्य इत्यर्थः—सुकष्ट इति पदेन ख्यापितः । प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च य इति स्त्रिया विशेषणोक्तत्वादेव पुंसो जन्तोरसाध्यशोथोपदेशः । स्त्रिया मुखमादावारभ्य यो गुर्वङ्गो भवेत् स स्त्रियाः सुकष्टोऽसाध्य इत्यर्थः । उक्तं हि—“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्धं पुंसां गुरुस्तथा ।” इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—स्त्रीपुंसयोरुभयोरसाध्यशोथलक्षणमाह—यदचेत्यादि । गुह्यप्रभवः गुह्यान् प्रसूत इत्यर्थः । अत्रापि कष्टतमपदेनासाध्य उच्यते । उपद्रवपुक्तत्वेऽप्युभयस्य शोथस्यासाध्यत्वम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—उक्तानुपद्रवानाह—छर्द्दिरित्यादि । अधोत्सेधसामान्यादिकर्देक्षिकानां शोथानां सम्प्राप्तिवचनेन स्वरूपमाह । दोषभेदे लक्षणञ्चात्र भिन्नाधिकारादिस्मरेण न वक्ष्यते यथास्वदोषलिङ्गैर्जातव्यत्वादिति ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—पादाभिनिवृत्तः पुरुषाणां लघावधोदेशो जातः सन् यदा न जीयते, तदा गुरुमूर्द्धदेशं गतः स च न पार्यते जेतुम्, यो हि लघो प्रवेशे जेतुं न पार्यते गुरुप्रवेशगतो क्लृप्तमेव न पार्यते ; एवम्, प्रसूतः स्त्रीमुखाच्च य इत्यपि ज्ञेयम्, वचनं हि—“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्द्धं पुंसां गुरुस्तथा” इति । उक्तानुपद्रवानाह—छर्द्दिरित्यादि ॥ १४—१६ ॥

* सर्वाङ्गः इति चक्रः ।

यस्य श्लेष्मा प्रकृपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छ्रोत्रं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १७ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकृपितः काकलेष्ववतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छ्रोत्रं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ ८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकृपितो गलवाहोऽवतिष्ठते ।

शनैः संजनयेच्छ्रोत्रं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्येत्यादिना उपजिह्विकालक्षणम् । सुश्रुते त्वेनमधिजिह्वमाह । तद्यथा—“जिह्वाग्ररूपः श्वयधुः कक्षात् तु जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् । ऋयोर्ऽर्थाजहः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥” इति । तेनात्राशु संजनयेदित्यनेनाशुकारिरक्तसंसर्गोऽत्र कफस्य भाषितः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । अत्रापि आशुसंजनयेच्छ्रोत्रमिति वचनेन आशुकारिरक्तसंसर्गः कफस्य सूचितः । (इदं गलशुण्डीलक्षणम् । अत्र काकलं तालुमूलम् ।) सुश्रुते तु—“श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीपः शोथो ध्यातवस्तिप्रकाशः । तृणाकासश्वासकृत् तं वदन्ति व्याधिं वैद्या गलशुण्डीति नाम्ना ॥” इति । “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।” इत्यस्याप्यत्रावरोधः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । पुनयस्येत्यादिना गलगण्डलक्षणम् । एषोऽत्र दोषभेदेन नोक्तः पदाधिकारान् । सुश्रुते हि स्वाधिकाराद्विस्तरेणोक्तः । तद्यथा—“वातः कफश्चापि गले प्रवृद्धो मन्ये तु संसृत्यं तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खालिङ्गः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्गः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु । मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालात् भवेत् प्रदिग्धे च गलेऽरुजश्च ॥ पारुष्ययुक्ताश्चरुद्रापाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ॥ स्थिरः सवर्णाऽल्परुग्प्रकण्डूः शोथो महाश्चापि कफात्मकस्तु । चिराभिवृद्धिं कुरुतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ॥ माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः । स्निग्धो मृदुः फण्डुरनिष्ठगन्धो मेदःकुतो नीरुगयातिकण्डूः ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युत्प्रेषसामान्यान् प्रादेशिकान् शोधानाह—यस्येत्यादि । काकलं तालुमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दीपाद्विरक्तिया भवन्ति । गलगण्डादी चाशुकारिणो

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।

आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २० ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।

शोथं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २१ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तंऽवतिष्ठते ।

शोथं सरागं जनयेत् पिडुका तस्य जायते ॥ २२ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।

तिलकाः पिप्रवो व्यङ्गो नीलिका तस्य जायते ॥ २३ ॥

प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूला देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः । म्लिग्धास्यता तस्य भवेच्च
जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ कृच्छ्राच्छुसन्नं मृदुसव्वगात्रं संवत्सरा-
तीतमरोचकात्तम् । क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरञ्चैव विवर्जयेत् तु ॥
निबद्धः श्वयथुयस्य मुक्कवल्लम्बते गले । महान् वा यदि वा ह्रस्वस्तं गण्डपिति
निर्दिशेत् ॥” इति गलगण्डाधिकारः ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितः श्लेष्मा स्थिरः सन्नन्तर्गले तिष्ठति,
तस्य तदन्तर्गले स आशु शोथं संजनयेत् । स च शोथो गलग्रहो नाम जायते ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
तत् सरक्तं पित्तं त्वचि सरागं शोथं जनयेत् । तस्य स तु शोथो विसर्पि नाम
जायते । विसर्पिऽयं विस्तरेण चिकित्सिते वक्ष्यते ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं त्वचि स्थिते रक्तेऽवतिष्ठते ।
तत् पित्तं रक्तस्थिरक्तावस्थितं सरागं शोथं जनयेत् । स च शोथः पिडुका
नाम जायते ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति
शोषयति, शोषणविशेषात् तस्य तिलकस्तिल इव प्रतिकृतिस्तिलकाल इति नाम
जायते, पिप्रवो जतुमणिर्नाम च जायते । व्यङ्गो मुखदेशे न्यञ्छो जायते ।

दोषा भवन्ति । विसर्पस्य पिडुकायाश्च तुल्यकारणत्वेऽपि विसर्पे सर्पणशीलो दोषः पिडुकायाश्च
स्थितो दोषः, अत एव पिडुकासंप्राप्ती “भवतिष्ठते” इत्युक्तम् ॥ १७—२० ॥

चक्रवर्तिः—यस्य पित्तमित्यादी पित्तं प्राप्य शोणितं कर्तुं शुष्यतीति योजनीयम् । पिप्रवो

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।

श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २४ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।

ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ २५ ॥

वातः प्रीहानमुद्ध्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।

शनैः परितुदन् पार्श्वं प्रीहा तस्याभिवर्द्धते ॥ २६ ॥

यस्य वातः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।

शोथं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥

नीलिका नाम च जायते । सुश्रुते क्षुद्ररोगाधिकारे विशेषेणैते रोगा उक्ताः । तद्वथा—“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विधात् तिलकालकान् ॥ नीरुजं समष्टुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषञ्च श्लेष्मणं जनुमणिं विदुः ॥ क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सहसा मुखमागम्य मण्डलं विमृजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥” इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं द्वयोः शङ्खयोरवतिष्ठते, तस्य तयोः शङ्खदेशयोर्दारुणः श्वयथुः शङ्खको नाम जायते ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—यस्य पित्तमित्यादि । यस्य प्रकुपितं पित्तं ज्वरितस्य कर्णमूलेऽवतिष्ठते तस्य ज्वरान्ते कर्णमूले ततः शोथो जायते । स दुर्जयोऽन्ताय भवति ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—वात इत्यादि । यस्य कुपितो वातः प्रीहानमुद्ध्य तिष्ठति, तस्य बामं पार्श्वं शनैः परितुदन् प्रीहा नाडी अभिवर्द्धते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातो गुल्मस्थाने गुल्मनिदानोक्ते स्थानेऽवतिष्ठते, तस्य स वातः सशूलं शोथं गुल्माख्यं जनयन् जनयति । तस्य स गुल्म उपजायते ॥ २७ ॥

जटुका इति प्रसिद्धाः । दारुणोऽनुपक्रमादाशु मारकः । दुर्जयोऽन्तायेति दुर्जयो वा यथाक्रम-
नुपक्रममात्राणः, अन्तायेति मित्योपक्रमाद् वेति मन्तव्यम् । अयमेव शोथोऽन्वत्राप्युक्तः—“सन्नि-
पातज्वरस्वाम्ने कर्णमूले सुदारुणः । शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते” इति ॥२१—२५॥

यस्य वातः प्रकुपितः शोथशूलकरश्चरन् ।

वङ्क्षणाद् वृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ २८ ॥

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

शोथं सजनयेत् कुक्षावुदरं तस्य जायते ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—यस्य वात इत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातो वङ्क्षणे शोथ-
शूलकरः संश्वरन् वङ्क्षणाद्वृषणौ याति, तस्य वृद्धिर्नाम रोग उपजायते
इति । सुश्रुतेऽयं वृद्धिरोगः प्रपञ्चेनोक्तः । तदयथा—“वातपित्तश्लेष्म-
शोणितमेदोमूत्राच्चनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्राच्चनिमित्ते वृद्धी वात-
समुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतरः । अथः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोषबाहिनीरभिप्रपद्य धमूनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति, तां वृद्धिमिति
आचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटिमुष्कमेदेषु वेदना मारुत-
निग्रहः फलकोषशोफश्चेति । तत्रानिलपरिपूर्णा वस्तिमिवाततां परुषाम्
अनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते । १ । पकोद्भ्रमरसङ्घाशां ज्वरदाहोष्णवर्ती
चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिम् । २ । कठिनामल्पवेदनां शीतां कष्टमतीं
श्लेष्मवृद्धिम् । ३ । कृष्णस्फोटवृतां पित्तवृद्धिर्द्विधा रक्तवृद्धिम् । ४ । मृदु-
स्निग्धां कण्डमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् । ५ । मूत्रसन्धारण-
शीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति, गच्छतोऽस्य पूर्णा वृत्तिरिव क्षुभ्यति । मूत्रकृच्छ्र-
वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयाश्वापादयति, तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । ६ । भार-
हरणत्रलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिश्चायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूला-
न्नस्येतरस्य चैकदेशं विगुणमादायाधो गत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य द्रन्धिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कं शोफमापा-
दयति । आध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीप्यः शोफो भवति । सस्रग्दमव-
पीडितश्चोद्धमुपैति । विमुक्तश्च पुनराधमति । तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते । ७ ॥
इति । अत्र वङ्क्षणसन्धिस्था यदा तदासाध्यात ऋयम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—यस्य वात इत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः
सन् शोथं जनयेत्, तस्य स कुक्षावुदरं जायते ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—गुस्मादयो विकारवक्ष्यन्ते अपि इहोत्सेवसामान्यात् केशत उच्यन्ते । शोथ-
संग्रह इति शोथकेनोत्सेवकत्वेन संग्रहः शोथसंग्रहः ॥ २९—३१ ॥

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमात्राय्य तिष्ठति ।

नाथो व्रजति नाप्यूर्द्धमानाहस्तस्य जायते ॥ ३० ॥

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसाब्जुदादयः ।

विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—अस्य भेदो वक्ष्यते—यस्येत्यादि । यस्य प्रकुपितो वातः कुक्षिमात्राय्य तिष्ठति, नाथो नाप्यूर्द्ध व्रजति, तस्य स आनाहो नाम रोगो जायते ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—रोगा इत्यादि । इह शोथसंग्रहे उत्सेधसामान्यात् अन्ये येऽधिमांसाब्जुदादयो रोगास्ते नामरूपाभ्यां विशिष्टा निर्दिष्टा बुद्धिमद्भिः । तद्यथा सुश्रुते—गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः समुच्छिन्ता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिर मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धरूपाकम् । कुर्वन्ति मांसोपचयञ्च शोफं तमम्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च । तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि समादिशन्ति ॥ दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्त्वपाकम् । सास्त्रावमुन्नहति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ स्रवत्यजस्र रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतदरुधिरात्मकं स्यात् । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुभवेदम्बुदपीडितस्तु ॥ मृष्टिप्रहारादिभिरहितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम् । अवेदनं स्निग्धमनन्यवणमपाकमशोपममप्रचाल्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गादमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ मांसाब्जुदन्त्वेतदसाध्यमक्तं साध्येष्वपीमान्यपि वर्जयेत् तु । संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेद्चाल्यम् ॥ यज्जायतेऽयन् स्वलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यम्बुदमम्बुदम् ॥ यद्दन्दजार्तं युगपत् क्रमाद्वा द्विरम्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ न पाकपायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु । दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां सर्वाब्जुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ग्रन्थिश्च सुश्रुते यथा—“वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कठानुबन्धम् । वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ आयम्यते व्यध्यत एति तोदं प्रभ्रश्यते कृत्यत एति भेदम् । कृष्णोऽप्यदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्त्रमच्छम् ॥ दन्दवते धूप्यति चातिमात्रं पापक्यते प्रञ्ज्वलतीव चाति । रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताग्निः स्रवेदुःखणतीव दुष्टम् ॥ शीतो विषर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहन-

नोपपन्नः । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेद्रक्तघनश्च पूयम् ॥
 शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः । मेदःकृतो गच्छति
 चातिभिन्ने पिष्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः ॥ व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य
 वायुर्हि सिराप्रतानम् । सम्पीड्य सङ्कोच्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नत-
 माशु वृत्तम् ॥ ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो महांश्च मर्म्मौत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥” इति । अपची
 चात्र द्रष्टव्या सुश्रुतोक्ता । तद्यथा—“हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषूप-
 चितन्तु मेदः । ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ तं
 ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मन्वस्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्यवर्णरूपचीय-
 मानं चयापकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्ड्युतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति
 नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानु-
 वन्धि ॥” इति । गण्डमालापची च नात्रोक्ता । “कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
 कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला
 बहुभिश्च गण्डैः ॥ ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति
 चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥” इति ।
 पाकं प्राप्ता गण्डमालैवापचीत्यर्थः । श्लेष्मिपदमुक्तं सुश्रुतेन यथा—“कुपितास्तु
 दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽथः प्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्गास्त्रतिष्ठमानाः काला-
 न्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोकं जनयन्ति । तत् श्लेष्मिपदमित्याचक्षते ।
 तत् त्रिविधम्—वातपित्तकफनिमित्तमिति । तत्र वातजं खरं कृष्णं परुष-
 मनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुशः । पित्तजन्तु पीतावभ्रसमीपन्मृदु
 ज्वरदाहप्रायश्च । श्लेष्मजन्तु इवेनं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकमिति
 महाग्रन्थिकं कण्टकैरुपचितश्च । तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकजात
 प्रसूतमिति वर्जनीयानि । भवन्ति चात्र—त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लेष्मिपदानि
 कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वश्च महत्त्वश्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ पुराणोदक-
 भूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लेष्मिपदानि विशेषतः ॥
 पादवद्धस्तयोश्चापि श्लेष्मिपदं जायते नृणाम् । कर्णाक्षिनासाशिशने च केचि-
 दिच्छन्ति तद्विदः ॥” इति । ब्रध्नरोगश्चान्यत्र दृश्यते—“अत्यभिष्यन्दि-
 गुर्व्वाम-सेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥
 ज्वरशूलाङ्गदाहाद्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥” इति । एवं शिलाजुमभृति-
 गलरोगादयः स्वाधिकारे वाच्याः ॥ ३१ ॥

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
 जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥
 जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
 तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिदिशेत् ॥
 त्रिरात्रं परमश्वास्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
 कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं सम्पद्यते सुखी ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—प्राधान्यादाशुकारित्वाच्च गलगतरोहिणीमाह । अथास्य गलश्लोथ-
 विशेषमाह—वातेत्यादि । यस्य पृथग्वातपित्तकफाः युगपच्च कुपितास्त्रयो
 वातपित्तकफाः समुच्छ्रिताः प्रवृद्धा जिह्वामूलेऽन्तर्विदहन्तोऽवतिष्ठन्ते, तत्र
 भृशं शोथञ्च जनयन्ति । पृथग्विधाः प्रतिदोषजा वेदनाश्च जनयन्ति । त
 जिह्वामूले जातं शोथं शीघ्रकारिणं शीघ्रमारकं रोगं रोहिणीति नाम्नादिशेत् ।
 वातपित्तकफा इति पृथक् पुनरुच्येति वचनात् युगपत् कुपिताश्च त्रय इति
 वातपित्तकफाः सन्नपतिता इत्यर्थः । शीघ्रकारित्ववचनात् रक्तमप्यत्र बोध्यम् ।
 समुच्छ्रिता इति अतिवृद्धाः । भृशमतिदुःखदम् । शीघ्रकारिणं मोचनहननान्य-
 तरत् शीघ्रं कर्तुं शीलं यस्य तं तथा । उक्तं हि—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात्
 प्रक्षमं याति हन्ति वा” इति । शीघ्रमारकत्वं दर्शयति - त्रिरात्रमित्यादि । परमं
 जीवितमित्याद्युः परमायुरित्यर्थः । अस्य जन्तोस्त्रिरात्रं परमायुर्भवतीत्यर्थः । इति
 लक्षुशलभिषजोपक्रान्तत्वेऽनुपक्रान्तत्वे च बोध्यम् । कुशलेन तु भिषजा क्षिप्रमनु-
 क्रान्तश्चिकित्सितुमारब्धः रोहिणीमान् पुमान् क्षिप्रं सुखी आरोग्यवान्
 सम्पद्यते । इत्युभयत्रैव क्षिप्रशब्दान्वयः । एतेनाविरुद्धा सुश्रुतेनाप्युक्ता वातादि-
 भेदेन रोहिणी । यथा—“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च
 तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्गरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु
 रोहिणी ॥ जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्गराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।
 तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥ क्षिप्रोद्गमा
 क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् । स्रोतोनिरोधिन्त्यपि
 मन्दपाका गुर्भ्वी स्थिरा सा कफसम्भता वै ॥ गम्भीरपाक्यप्रतिवार्यवीर्या

वाङ्मयः—समुच्छ्रिता अतिरिक्तप्रमाणाः, भृशमत्यर्थदुःखकारणम् । क्षिप्रमित्यनुपक्रान्त
 इत्यनेन संबन्धते, तेन त्रिरात्राशुकारित्वं यस्य तस्य कथं शीघ्रप्रकार इति बोध्यं नोक्तिरुक्ते, किंवा,

सन्ति चैवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्पत्ताः ।
 ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ३३ ॥
 साध्याश्चैवापरे सन्ति व्याधयो मृदुसम्पत्ताः ।
 यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३४ ॥
 असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
 सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३५ ॥
 सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
 अपि यत्नकृतं * वैदेन तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

त्रिदोषलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् । स्फोटाचिता पित्तसमानलिङ्गाऽसाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥” इति । पञ्च रोहिण्यः स्युरिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं शीघ्रकारी किमेष एव रोगोऽस्ति, न तन्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—सन्ति चेत्यादि । एवंविधा इति शीघ्रकारिणो रोगाः ज्वरान्त-जातकणशोथवल्यादयः । साध्या दारुणसम्पत्ता इति दारुणत्वं विवृणोति—ये हन्युरित्यादि । कुशलेनोपक्रान्तत्वे साध्यत्वम् । अकुशलेनोपक्रान्तत्वे तथा चानुपक्रान्तत्वे ये हन्युस्ते दारुणत्वेन साध्यतया सम्पत्ताः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदुत्वादिकमप्याह—साध्याश्चेत्यादि । मृदुत्वं विवृणोति—यत्नायत्नेत्यादि । कर्म इति कर्तृपदम् ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—साध्यस्य दारुणत्वमृदुत्वभेदावुक्त्वा असाध्यस्य भेदमाह—असाध्या इत्यादि । याप्यसंज्ञिता इति विवृणोति । येषु रोगेषु सुसाधुरूपेण कृतं कर्म चिकित्सा यात्राकरं कालक्षेपणकरयापनाकृदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—असाध्यस्य भेदान्तरमाह—सन्तीत्यादि । न सिध्यतीत्यसिद्धत्वं विवृणोति । अपीत्यादि । कुशलैरपि वैदेयैश्चकृतमपि कर्म येषु न सिध्यति

क्षिप्रं सम्पद्यते सुखीति व्याधिमहिम्ना भवति, व्याधेरैवेतन् स्वरूपं यत् क्षीघ्रं इति क्षीघ्रं प्रक्षाम्यतीति ; यदुक्तं “स क्षीघ्रं क्षीघ्रकारित्वान् प्रक्षामं याति इति वा” इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—एतदेव शीघ्रकारित्वम् अन्येष्वपि ज्वरान्तकणशोथवल्यादिव्याधिलिङ्गाह—सन्ति हेज्वसित्यादि । दारुणा इति सम्पत्ता दारुणसम्पत्ताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदुत्वादिभेदानप्याह—

* बाहैरिति पाठान्तरम् ।

साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
 मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ३७ ॥
 त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
 रुजावर्णसमुत्थान-स्थानसंस्थाननामभिः ॥

प्रयोजनसिद्धिं न करोति ते रोगाः प्रत्याख्येया इत्यर्थः । विद्वानिति साध्यता-
 साध्यतादिसव्वप्रकारेण व्याधिं तदुपक्रमञ्च सर्व्वर्थैव विदितवान्, तान-
 नोपाचरेत् ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—एवं मृदुदारुणभेदेन साध्यस्यासाध्यस्य च भेदानुपसंहरति—
 साध्याश्चैवैत्यादि । मृदुदारुणभेदेनेति मृदुसाध्या दारुणसाध्या मृदुसाध्या
 दारुणासाध्या इति चतुर्विधा भवन्ति । अत्रासाध्यानां मृदुत्वं याप्यत्वं
 दीर्घकालेन मारकत्वम् । दारुणत्वन्तु प्रत्याख्येयत्वं सद्यःप्राणहृत्त्वञ्चेति
 कश्चिद्, तन्न । कालान्तरेण मारकत्वेऽपि च दारुणत्वात् । तस्य हि
 प्रत्याख्येयत्वमस्त्येवेति । त एवेति चतुर्विधा एव रुजा वातादिकृतवेदना
 चिमिचिमादिरनेकः । वर्णा अपि वातादिकृताः श्यावादयो बहवः । समु-
 त्थानानि वातादीनां कारणानां कारणानि । रुजजागरणादीनि तथा स्वस्व-
 व्याधीनां स्वस्वकारणानि बहूनि सन्ति । स्थानानि व्याधीनाञ्च तानि
 तानि बहूनि गात्रप्रदेशरूपाणि सन्ति । संस्थानानि वातादिभिः सम-
 विषमसमवायारब्धत्वेन कृतानि रूपाणि अपरिसंख्येयानि नामानि
 उवररक्तपित्तादीनि अपरिसंख्येयानि तैर्भिद्यमानास्ते चतुर्विधा व्याधयो-
 ऽपरिसंख्येया भवन्ति ।

साध्याश्चैवैत्यादि । यात्राकरं यापनाकरं, बालैरङ्गैः, असाध्ये अज्ञा एवोत्साहात् प्रवर्तन्त
 इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं वाप्यप्रत्याख्येयभेदेन, तथा सद्यःप्राणहर-कालान्तरप्राणहर-
 त्वादिति च ॥ ३६—३७ ॥

पदप्रमाणः—रुजावर्णेत्यादि ।—समुत्थानभेदा हेतुभेदाः,—रुजभोजनरात्रिजागरणादिभिन्नहेतु-
 जन्यो हि वातो भिन्नोपकमसाध्यञ्च भवतीति भावः ; स्थानभेदा भासाशयादयो रसाद्यञ्च ;
 संस्थानप्रकृतिः, यथा—गुह्याण्युदादिः ; नामभेदो यथा—एकस्मिन्नेव राजपक्ष्मणि राजपक्ष्म-

व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।

तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥

विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।

न हि सर्व्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥३८॥

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥

नन्वेवं चेदपरिसंख्येयत्वं व्याधीनां कथं चिकित्सितुं व्यवहत्तैव्यमिति ? अत आह—व्यवस्थेत्यादि । तेषां परिसंख्याविहीनानां व्याधीनां चिकित्सायं स्थूलेषु रोगेष्वष्टोदरीयोक्तेषु यथा संग्रहः सङ्घोषो व्यवस्थाकरणं संख्ययोक्तायमुपदिश्यते तथा संख्ययाऽनुक्तेषु विकारेषु प्रकृतिसामान्यं समताकारण-समानतान्यवस्थाकरणमुपदिश्यते । प्रकृतिभूतकारणवातादिसामान्यं हि सर्व्वेष्वेव व्याधिषु वृत्तते । तद्भेदेन सर्व्वेषां व्याधीनां संख्या व्यवस्था कर्त्तव्येति भावः । विकारेष्वपि दृश्यते इति पाठेऽपि तुल्यायः । वक्ष्यते अष्टोदरीये “सर्व्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवृत्तन्ते” इति ।

ननु रुजावर्णादिभेदेन ज्ञातत्वे चिकित्साविशेषान् तस्य ज्ञानमावश्यक-मन्यथा तद्रोगस्य रुजावर्णनामाद्यज्ञाने प्रतीकारो न भवतीति ? अत आह—विकारनामेत्यादि । विकाराणां ज्वररक्तपित्तादिनामभेदेनाविदितवान् चिकित्सितुमिति शेषः । लज्जाभावे हेतुमाह—न हीत्यादि ॥ ३७।३८ ॥

गङ्गाधरः—कुतो नामतो न ध्रुवा स्थितिरिति ? अत आह—स एवेत्यादि । स एव ज्वरादितत्तद्वायारम्भक एव दोषः पुनः समुत्थानविशेषतः अतीसारा-

क्षोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्साव्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति ये ये स्थूला उदरमूत्रकृष्णद्वयः तेषु संग्रहोऽष्टोदरीयरोमासंग्रह इत्यर्थः । स्थूलेषु विकारेषु अष्टोदरीये संग्रहोऽनुक्तेषु कथं व्यवस्थाकरण-मित्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता, तेन अनुक्तेषु साक्षाद् व्याधिषु, वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति तथा रसजोऽयम् रक्तजोऽयमित्यादिका चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था कर्त्तव्येति भावः ; अत एवाष्टोदरीये वक्ष्यति—“सर्व्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवृत्तन्ते” इति । ज्वररक्तपित्तादिवन्मासाज्ञानेऽपि वातादिजन्यदशजानेनैव प्रचरितव्यमित्याह—विकारेत्यादि । स्वान्तरगतश्चेत्यत्र चकार एकस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति, यतो वक्ष्यति—

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ३६ ॥

यो ह्येतत् त्रितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।

ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ४१ ॥

दीनां कारणविशेषतश्च नामतः स्थितिरस्ति । ततोऽन्येषां स्थानान्तरगतः सन् चकारात् तनुस्थानस्थोऽपि वा बहून् विकारानतीसाररक्तपित्ताव्यतिरिक्तान् कुरुते । ततो नामभेदतः स्थितिर्न भ्रवास्ति ।

ननु नामाशाने सति कथं चिकित्सितव्यामिति ? अत आह—तस्मादित्यादि । तस्मादिति व्याधीनां नाम्नः स्थितेरप्रवक्ष्यात् । विकारप्रकृतीर्व्याधीनां समवायिकारणानि वातादिदोषान् रसरक्तादिद्रूप्यांश्च तेषां कार्यं दृष्ट्वाऽधिष्ठानान्तराणि च बुद्ध्वा कर्म चिकित्सितं समाचरेत् । नन्वामाशयगतपकाशयगतवातयोः रुक्षस्वेदं स्नेहपूर्वस्वेदं न प्रयुज्य सर्वत्र रुक्षो वा स्निग्धो वा स्वेदः प्रयुज्यतामिति ? अत आह—अधिष्ठानेति । आशयान्तराणि । ननु मृत्तिकाजपाण्डुरोगादीनां प्रकृतिर्वातादीनां विज्ञानेन न प्रथमो भवतीति तत्र का गतिरिति ? अत आह—समुत्थानेत्यादि ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—एतत्त्रितयविज्ञानपूर्वककर्मकरणे फलमाह—यो हेतुदित्यादि । ज्ञानपूर्वमिति व्याधीनां प्रकृत्यधिष्ठाननिदानविशेषज्ञानानन्तरं तत्र यस्य यत् प्रतिक्रिया तस्याः क्रियाया ज्ञानपूर्वकं यथान्यायं यस्मिन् व्याधौ यत् कर्मे शास्त्रोक्तं तस्मिन् व्याधौ तत् कर्म यो भिषक् आरभते स भिषक् कर्मसु व्याधिप्रतिकारकर्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं सति व्याधीनां प्रकृत्यादीनां ज्ञानस्यावश्यकत्वे के

“करोति गुरुमाहितः । कण्ठोद्ध्वंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम्” इति । अधिष्ठानान्तराणि ज्ञानान्तराणि, ज्ञानपूर्वमिति चिकित्साज्ञानपूर्वकं, यथान्यायं यथागमम् ; एवं मन्यते—कथं वातारुधिरादिज्ञानमेव कारणं रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानन्तु व्यवहारमात्रप्रयोजनार्थं, न स्वकृतेण चिकित्सायामुपकारीति ॥ ३८—४० ॥

शक्यपाणिः—सम्प्रति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपौद्धारतेन, वातादीनां प्रकृति-

उत्साहोच्छ्वासनिश्वास-चेष्टा धातुगतिः समा ।

समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४२ ॥

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत् तृष्णा देहमाह्वयम् ।

प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ४३ ॥

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ४४ ॥

चावश्यविक्रिया भवन्तीति ? अत आह—नित्या इत्यादि । वातपित्तकफा-
स्त्रयः समस्ता एव न तन्यतमः । विकृताः क्षीणा वा वृद्धा वा ये क्षीणवृद्ध-
संसृष्टसमाना वा । प्रकृतिस्था वा । क्षीणा वा वृद्धा वा क्षीणवृद्धसंसृष्टा वा
ये केऽपि भवन्तु ते केनचिद्रूपेण प्राणभृतां देहे नित्या एव सततसम्बन्धा
एव सन्तः सञ्चक्रियाहेतव एव भवन्ति । पण्डितस्तान् विकृतान् वा प्रकृति-
स्थान् वा वातपित्तकफान् बुभुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ प्रकृतिस्थानां लक्षणान्याह—उत्साहोच्छ्वासेत्यादि ।
चेष्टेति यथार्थभूता वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः समा चेष्टा । धातुगतिः परपरधातु-
पोषकतया गमनमवस्था वा समा अविकृता । गतिमतां मूत्रपुरीषादीनां समो
मोक्षो यथाकालं यथामानं वहिर्माचनम् ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथ पित्तकर्माण्याह—दर्शनमित्यादि । दर्शनमित्यादिषु
पित्तस्य प्राकृतकर्माणि । पक्तिभ्युक्तानां पाकः । उष्मा देहे स्वाभाविकमौष्ण्यं
पाचकाग्निर्वा । प्रभा देहकान्तिः । प्रसादो मनःप्रसन्नता ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—स्नेह इत्यादि । स्नेह इत्यादिना कफस्य प्राकृतकर्माणि ।
स्नेहः शरीरस्य चैकण्यम् । बन्धः सानुबन्ध इति कश्चिन् । शरीरावयव-
सम्धीनां बन्ध इति युक्तः । स्थिरत्वमशियलत्वम् । देहस्य गौरवं देहस्य

स्थानाम् अप्रकृतिस्थानाञ्च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या—इत्यादि । बुभुत्सेत ज्ञातु-
मिच्छेत् ॥ ४१ ॥

चक्रपाणिः—चेष्टेत्यविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं प्रति गमनम् ।
गतिमतामिति पुरीषादीनां वहिर्भिःसरताम्, प्रसादो मनःप्रसादः, बन्धः सन्धिबन्धः, स्थिरत्वम
अशौचित्वम्, गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम्, क्षमा सहिष्णुता, धृतिर्मेतसोऽचाञ्चल्यम्, अमाद्यञ्च

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्बृद्धिर्वापि विरोधिनाम् ॥ ४५ ॥

स्वाभाविकगुरुता । वृषता पुंस्त्वशक्तिः । क्षमादयस्त्रयः प्रभावाः कफकर्मणि । बलमोजःकृतम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—वातादीनां प्राकृतकर्मण्युक्त्वा विकृतकर्मण्यह—वात इत्यादि ।

अत्र कश्चित् तु वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति वाताद्यन्यतमक्षयेऽन्यतमवृद्धिर्भवतीति व्याचष्टे, तन्न । युगपत्त्रयाणां क्षयानुपपत्तेः पित्तवृद्धौ श्लेष्मणः सर्वशोभेन विनाशापत्तेश्च । वस्तुतस्तु 'क्षीणा जहति लिङ्गं स्वम्' इत्युक्त्या इदमेव बोध्यम् । तद्यथा 'कर्मणः प्राकृताद्धानिः' इति वातस्य प्रकृतिस्थस्य प्राकृतं कर्म उत्साहादिकमुक्तं यत् तस्माद्धानिरपचयः । अल्पोत्साहोऽनुत्साहः अल्पोष्णसोऽल्पनिश्वासः । अल्पचेष्टा । रसादीनामुत्तरोत्तरभातुपोषकत्वमल्पम् । मलादीनामल्पमोक्ष इति क्षीणवातस्य कर्म । अथवा प्राकृतादुत्साहादिककर्मणो विरोधिनामनुत्साहादीनां वृद्धिरिति तत्तदेव कर्म लभ्यते । क्षीणे वातस्येति तुल्यमेव क्षयलक्षणमुभयथैव भवतीति वाशब्द उपात्तः । एवं पित्तस्य प्रकृतिस्थस्य यद् यत् प्राकृतं कर्म दर्शनादिकमुक्तं तस्माद्धानिरपचयस्तस्माद्वा विरोधिनामदर्शनादीनां वृद्धिः पित्ते क्षीणे लक्षणमुच्यते । तथा च पित्तक्षयेऽल्पदर्शनमदर्शनं वा । अल्पपक्तिरपक्तिर्वा । अल्पोष्मानुष्मा वा । अल्पक्षुधा अक्षुधा वा, अल्पतृष्णा चातृष्णा वा, देहमाईवमल्पं न वा, अल्पप्रभा अप्रभा वा, मनसश्चाल्पप्रसादोऽप्रसादो वा, अल्पमेधा चामेधा वेति भवतीति । एवं कफस्य प्रकृतिस्थस्य प्राकृतं कर्म स्नेहादिकं यद्यदुक्तं तस्मात् तस्मात् कर्मणो हानिरपचयस्तत्कर्मणो विरोधिनां रौक्ष्यादीनां वृद्धिर्वा कफे क्षीणे लक्षणमुच्यते । तथा च श्लेष्मक्षये देहस्याल्पस्निग्धत्वं रौक्ष्यं वा, शरीर-

श्लेष्मणः प्रभावाद् क्रियन्ते, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । कर्मणः प्राकृतादिति वातादिप्रकृतिकर्मत्वेषोक्तानुत्साहादेः, हानिरपचयः । वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति—उक्तप्राकृतलक्षणविरोधिनां कर्मणो वृद्धिः, अथा—वातक्षये उत्साहविरोधिने विषादस्य वृद्धिः, पित्तक्षयेऽदर्शनापक्त्वादीनाम्, श्लेष्मक्षये रौक्ष्यादीनां वृद्धिः, इह प्राकृतकर्महानी सत्याम् नावश्यं विरोधिकर्मवृद्धिरत उक्तं वृद्धिर्वात्यादि, न ह्यवश्यमुत्साहानावरूपप्राप्त्यां सत्यां विषादो वर्द्धते, अलोभम्यूनत्वे वा मनाक लोभो वर्द्धते ; किंवा, उत्साहाद्यभावेनाभावमुख्येन ज्ञानार्थं 'कर्मणः प्राकृताद्धानिः' इत्युक्तम्, विषादवृद्ध्या तु विधिमुख्येन ज्ञानार्थं 'वृद्धिर्वापि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् ; यदुच्यते—वृद्धिर्वापि

दोषप्रकृतिवेशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिवृद्धिश्चैव परीक्ष्यते ॥ ४६ ॥

सन्धीनामल्पबन्धनमबन्धो वा, देहमांसाद्यवयवस्याल्पशैथिल्यं शैथिल्यं वा, देहेऽल्पगुरुत्वं लघुत्वं वा, स्त्रीसंसर्गशक्तिरल्पा न वा, अल्पबलमबलं वा, अल्पक्षमा अक्षमा वा, अल्पधृतिरधृतिर्वा, अल्पलोभोऽलोभो वा भवतीति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—वातादीनां प्राकृतकर्मणां भावाभाववचनेन क्षयलक्षणमुक्त्वा वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । दोषाणां वातपित्तकफानां प्रकृतिः स्वभावः रौक्ष्यादिकम् । तस्य विशेष्यमाधिक्यमेवात्र विवक्षितम्, न त्वल्पत्वाधिक्ये । पदार्थाख्यतन्नयुक्त्याऽल्पत्वस्य क्षयलक्षणत्वेनोक्तत्वात् तदितरवृद्धिलक्षणे वक्तव्ये तदितरस्याधिक्यमात्रस्यैव विशेष्यपदेन लब्धत्वात् । तथा च वातस्य प्रकृतिस्थस्य रौक्ष्यशैत्यलाप्रवसौक्ष्म्यचलत्ववैशद्यस्वरत्नानां प्रकृतीनामाधिक्यं वातस्य वृद्धिलक्षणम् । तस्य रौक्ष्यशैत्याद्याधिक्यं न पित्तकफयोर्वृद्धिलक्षणम्, पित्ते कफे च तत्तद्धर्मस्यानियतत्वात् । सत्यपि हि पित्तस्य रौक्ष्यं कफे च शैत्ये रौक्ष्यादिसहचरितसौक्ष्म्यशत्यादयश्च न पित्ते कफे चन्ति नियतत्वाभावः । नियतत्वं हि तद्दन्त्यावृत्तिकत्वं याद्रूप्येण यस्य यद्वृत्तिकत्वं ताद्रूप्येण तदितरावृत्तिकत्वमिति रूपेण ग्राह्यम् । एवं पित्तस्य प्रकृतिस्थस्य सस्नेहोष्णत्वतीक्ष्णत्वद्रवत्ताम्लकद्रुत्वसरत्नानां प्रकृतीनां धर्माणां विशेष्यमाधिक्यं पित्तस्य वृद्धिलक्षणम् । तथा श्लेष्मणश्च प्रकृतिस्थस्य गौरवशैत्यमृदुत्वस्निग्धत्वमाधुर्यस्यैर्ष्यपिच्छिल्यानां प्रकृतीनां धर्माणां विशेष्यमाधिक्यं श्लेष्मणो वृद्धिलक्षणमिति कश्चिद्ग्राह्ये । तन्न मनोरमम् । वातस्य रौक्ष्यशैत्यादीनां पित्तस्य सस्नेहोष्ण्यादीनां कफस्य गुरुत्वशैत्यादीनां विज्ञानार्थं लक्षणान्नुं वक्तव्यत्वावश्यकत्वेन न्यूनत्वदोषादिति । तस्मादत्र व्याख्यास्यामः । प्रकृतिः स्वमानस्थस्य रौक्ष्यादिगुणः प्राकृतं कर्म च प्रकृतिस्थत्वे हि वातादीनां रौक्ष्यादिधर्मजनितमपि कर्म

विरोधिनामिति—विरोधिदोषाणाम्, यथा—पित्तवृद्धौ तु श्लेष्मण्यो जायते, इत्येवमादि; तन्न, यतः अन्यदोषवृद्धावन्यस्यावश्यं न कृपायो भवात्, तथाहि सति, पित्तवृद्धौ सत्त्वां सर्वदा श्लेष्मण्यः स्यात्, न च दोषाः परस्परघातकाः इति प्रागेव प्रतिपादितम्, प्रदेहान्तरेऽपि दोषाणां स्वलक्षणहानिरेव परं क्षयलक्षणं “क्षीणा जहति लिङ्गं स्वम्” इत्यनेनोक्तम् ॥ ४२—४५ ॥

चक्रपाणिः—वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावस्तस्य विशेष्यमाधिक्यं, श्लेष्मणः स्नेहशैत्यमाधुर्यादिव्यां प्रकृतिस्तस्या रत्नघातिशैत्यादिमाधुर्यादि दैर्घ्यं वृद्धिलक्षणम् ।

तत्र श्लोकाः ।

सङ्घा निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यता न च ।

तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥

रौक्ष्यादिवत् प्रकृतिर्भवति । तेषां वैशेष्यम् । तेषां विशेषोऽत्र पदार्थाख्यतन्त्रयुक्त्या
आधिक्यं न तु हानिः । तस्माज्जानं प्रकृतगुणजकर्मणामधिकवलेनानुवृत्ति-
सहितातिरिक्तं यद्यत् कर्म आध्मानादिकं तत् सर्व्वं दोषप्रकृतिवैशेष्यम् । तत्
तु वृद्धिलक्षणमित्यर्थः । उक्तं हि—“दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथा-
बलम्” इति । इत्थञ्च वातादीनां रौक्ष्यादिगुणवृद्ध्या जनिताध्मानादिभिर्लिङ्गैः
रौक्ष्यादीनां वृद्धानुमानेनैव वातादीनामपि वृद्धानुमानं सिध्यति । तत्तद्गुणसमु-
दायविशिष्टो हि वातादिः न त्तिरिक्त इति । उक्तञ्च महारोगाध्यायोक्तकर्माणि
प्रतिसंस्कृत्य—“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकर्मप्रतोदाः, कण्ठोद्धंसा-
वसादौ भ्रमकविलपनं स्रंसभूलप्रभेदाः । पारुष्यं कणनादौ विषयपरिणति-
ञ्च शदृष्टिप्रमोहाः, विस्पन्दोद्धट्टनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोन्नामौ
विपादौ भ्रमपरिपतनं जृम्भणं रोमहर्षा, विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता च्छेदनं
वेष्टनञ्च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडपि च महती स्वापविश्लेषसंज्ञा, विद्यात्
कर्मण्यमूनि प्रकृपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च ॥ विस्फोटाग्लकधूमकाः
प्रलपनं स्वेदस्र, तिमूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विसरणं पाकोऽरतिस्त्वृद्धभ्रमौ ।
उष्माऽऽसितपःप्रवेशदहनं कटुम्लतिका रसाः, वर्णः पाण्डुविवज्जितः कुथितता
कर्माणि पित्तस्य वै ॥ तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यम् ।
स्नेहापक्त्युपलेपाः शैत्यं कण्डूः प्रसेकश्च ॥ शोफो निद्राधिक्यं द्वावेव रसौ पदु-
स्वाद । वर्णः श्वेतोऽलसता कर्माणि कफस्य जानीयात् ॥” इति । एवमपि
महारोगाध्याये वक्ष्यन्ते । नन्वेतैः प्राकृतहानिवृद्धिलक्षणैः किं स्यादिति ?
अत आह—दोषाणामित्यादि । अर्थादेतैरविकारजैः कर्मभिर्दोषाणां प्रकृतिः
स्वभावेनावस्था परीक्ष्यते परीक्षकैः । एतैः क्षीणलक्षणैर्दोषाणां हानिः परीक्ष्यते ।
एतैश्च वृद्धिलक्षणैर्दोषाणां वृद्धिः परीक्ष्यतेऽनुमानादिभिः ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थसंग्रहायाह—तत्रेत्यादि । त्रयः शोथा इत्यादिना

नियतमिति प्रतिनियतम् । यद्यस्य प्रकृतिलक्षणं तत् वृद्धं सत् तस्यैव वृद्धिलक्षणमित्यर्थः, अन्ये
तु निमित्तमित्याहुः ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे शोथानां साध्यतामिति स्नेहीष्णज्वरनाश्याञ्च प्रणश्येत्, स च वातिकम्

विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणां हानिवृद्धिषु ॥

शोथानां सङ्घा । छेदनेत्यादिना आगन्तुशोथानां निमित्तम् । ते पुनरित्यादिना च रूपं बहुवचनात् । व्रणवन्धेत्यादिना क्रियामूत्रञ्च । निजा इत्यादिना दोषजशोथानां निमित्तं सामान्यत उक्तम् । अयन्त्वत्र विशेष इत्यादिना दोषविशेषवातशोथानां निमित्तं बहुवचनात् । (प्रदीप्तिस्त्वित्यादिना सम्प्राप्तिम्) । स क्षिप्रोत्थानेत्यादिना रूपञ्च । उष्णतीक्ष्णेत्यादिना पित्तशोथानां निमित्तम् । प्रकुपितमित्यादिना सम्प्राप्तिम् । स क्षिप्रेत्यादिना रूपञ्च । गुरुमधुरेत्यादिना कफशोथानां निमित्तम् । प्रकुपित इत्यादिना सम्प्राप्तिम् । स कृच्छ्रेत्यादिना रूपञ्च । यथास्वेत्यादिना द्रन्द्रजशोथानां निमित्तं रूपञ्च । पुनयथास्वेत्यादिना सान्निपातिकशोथानां निमित्तं रूपञ्चोक्तम् । प्रकृतिभिरित्यादिना पुनः सङ्घा । बहुवचनादुक्ता बोध्या बहुवचनाच्च । भवन्ति चात्रेत्यादिना वातादिजानां शोथानां पुनरधिकरूपञ्चोक्तमिति बोध्यम् । स्नेहोष्णमर्दनाभ्याञ्चेत्यादिकमपि दृश्यं बहुवचनाद्विधात् । यस्तु पादाभिनिर्वृत्त इत्यादिना तेषां तेषां विकाराणां वातादिजानां शोथानामसाध्यतावचनेन तदितरेषां साध्यता । तेषाञ्च न च साध्यता उक्ता । एतेन यस्तु स्नेहोष्णमर्दनाभ्यामित्याद्य पश्यवचनं साध्यतापरतया व्याचष्टे तद् दूषितं भवति । छर्दिरित्यादिना तूपद्रवाश्च न साध्यतावचनेन बोध्याः । यस्येत्यादिना सम्पद्यते सुखीत्यन्तेन ऐकदेशिकांस्तांस्तान् पूर्वजान् प्राक् शोथरूपेण जातान् पश्चादुपजिह्वादित्रणादिरूपेण भाविनः शोथान् निमित्तसम्प्राप्तिरूपसहिताऽचैर्कैकश्लोकेन त्रिभिस्तु रोहिणीरोगञ्चोक्तवान् । इति यथोक्तक्रमेण सङ्घानिमित्तरूपाणि बोध्यानि न तु यथाक्रमेण । सन्ति चैवेत्यादिनाऽधिमांसभेदम् । विकारनामाकुशल इत्यादिना त्रिविधो बोध्यसंग्रहः । विकारविज्ञानार्थं बोध्यानां प्रकृत्यधिष्ठानान्तरसमुत्थान विशेषाणां संग्रहः । उत्साहेत्यादिना वातादीनां प्राकृतं कर्म ।

इत्युक्तं शेषम् ; न चेति न च साध्यताम्, यथा—“यश्च पादाभिनिर्वृत्तः” इत्यादि । तेषामित्युक्तं जह्वादीनाम् । शोथान् पूर्वजानिरयमिदधानः, उपजिह्वादिषु पूर्व्यं शोथो भवति, पश्चादुपजिह्वादिरेगस्यतिरिति दर्शयति, कस एव “आशु सज्जनेत् शोथम्” इत्युक्त्वा “जायतेऽस्योप-

वीतमोहरजोदोष-लोभमानमदस्पृहः ।

व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्व्वसुः ॥४७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रिशोथीयो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वाते पित्ते इत्यादिना दोषाणां हानिवृद्धिषु लक्षणम् । एतत् सर्व्वं व्याख्यात-
वानित्यस्य कर्मपदम् ॥ ४७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्वचद्व्याख्येयम् । इति त्रिशोथी-
याध्यायः । इतिशब्दः समाप्तिवचनः ।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीयः
अष्टादशाध्यायत्रिशोथीयजल्पाख्या अष्टादश शाखा ॥ १८ ॥

जिह्विका” इत्युक्तम् । बोध्यो बोद्धव्यो विकारप्रकृत्यादिः, तस्य त्रिविधं संग्रहमिति, “तस्माद्
विकारप्रकृतीः” इत्यादौक्तं त्रयम् ॥ ४७ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेदीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां त्रिशोथीयो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥१॥

इह खल्वष्टावुदराणि । अष्टौ मूत्राघाताः । अष्टौ क्षीर-
दोषाः । अष्टौ रेतोदोषाः ।०। सप्त कुष्ठानि । सप्त पिडकाः ।
सप्त वीसर्पाः ।०। षड्दतीसाराः । षडुदावर्त्ताः ।०। पञ्च गुल्माः ।
पञ्च ग्रीहदोषाः । पञ्च कासाः । पञ्च श्वासाः । पञ्च हिक्काः ।
पञ्च तृण्णाः । पञ्च च्छर्द्दयः । पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि ।
पञ्च शिरोरोगाः । पञ्च हृद्रोगाः । पञ्च पाण्डुरोगाः । पञ्चो-
न्मादाः ।०। चत्वारोऽपस्माराः । चत्वारोऽक्षिरोगाः । चत्वारः

गङ्गाधरः—अथ शुद्रव्याधीनां व्यवस्थाकरणं स्थूलव्याधिवदुक्तम्, ननु स्थूल-
व्याधीनां व्यवस्थाकरणञ्च च किं तावदित्याकाङ्क्षायां त्रिशोथीयानन्तरमष्टो-
दरीयमाह—अथात इत्यादि । अध्यायादौ अष्टावुदराणीति वचनस्याथमादाय
अष्टोदरमिति पदमधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यष्टोदरीयस्तम् इति सर्व्वं प्राप्स्यत्
व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—उदररोगस्यापि शोकरूपत्वेन त्रिशोथीयानन्तरं प्रथममेकादि-
सङ्काकसन्न्यासादीन् विहायाष्टसङ्काकोदरस्य ग्रहणं बोध्यम् । तत्सामीप्यात्
सप्तादिसङ्काकव्याधीनामपि निर्देशश्चात्रोद्देश इति । सप्त कुष्ठानीति प्राधान्यात्
महाकुष्ठानि । भक्तस्यानशनस्य स्थानानि आकररूपाणि अरोचककारणम्

चक्रपाणिः—पूर्वाध्याय उक्तं 'व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः' इति, तदनु जिज्ञासाया-
मष्टावुदराणीत्यादि यथास्थूलं संग्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरसंज्ञा, उदराभिधान-
जानी पूर्वाभ्यायोक्तशोधसामान्यात्, उदराणि उरसे भसामान्यात् शोधप्रभेदा एव ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—इहैकादिसङ्कागपरित्यागाद्दसंग्रहणमादौ कृतम्, अष्टसङ्कागया बहुत्वेन
प्राधान्यात् । विंशतिसङ्काग मेहादीनम् ऊनविंशत्यधःसङ्कागानुपूर्वीप्रासंगभावात् कृतम् । प्रथमं
चिन्नेतः ; यद्यपि चिकित्सिते अष्टादश कुष्ठानि, तथापीह महाकुष्ठाभिप्रायेण सप्तोच्यते । षड्दतीसर्पा
इत्यत्र न वेगान्धारणीबोक्तव्यायेन उच्चारानिमित्तोपजाय्य उदावर्त्ता इहोच्यन्ते । गुल्मीर्न्यास्याता इति

कर्णरोगाः । चत्वारः प्रतिश्यायाः । चत्वारो मुखरोगाः ।
 चत्वारो ग्रहणीदोषाः । चत्वारो मदाः । चत्वारो मूर्च्छायाः ।
 चत्वारः शोषाः । चत्वारि क्लेश्यानि ।०। त्रयः शोथाः । त्रीणि
 किलासानि । त्रिविधं लोहितपित्तम् ।०। द्वौ ज्वरौ । द्वौ त्रणौ ।
 द्वावायामौ । द्वं गृध्रस्यौ । द्वं कामले । द्विविधमामम् । द्विधा
 वातशोणितम् । द्विविधान्यर्शांसि ।०। एक ऊरुस्तम्भः ।
 एकः संन्यासः । एको महागदः ।०। विंशतिः क्रिमिजातयः ।
 विंशतिः प्रमेहाः । विंशतियोनिव्यापदः ।०। इत्यष्टचत्वारिंशद्
 रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि । तानि यथोद्देश-
 मभिनिर्दिश्यन्ते ॥ २ ॥

अष्टाबुदराणीति—वातपित्तकफसंनिपातप्रीहवद्धच्छिद्रा-
 दकोदराणीति ।०। अष्टौ मूत्राघाता इति—वातपित्तकफ-
 संनिपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितनिमित्ता इति ।०। अष्टौ
 क्षीरदोषा इति—वैवर्ग्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो
 रौच्यं गौरवमतिस्नेहश्चेति ।०। अष्टौ रेतोदोषा इति—तनु
 शुष्कं फेनिलमश्वेतं पृत्यतिपिच्छिलमन्यधातूपहितमवसादि
 चेति ॥ ३ ॥

इत्यथः । कारणस्य काव्यरूपत्वेनाभिनिवृत्त्या पञ्चारोचका उति लभ्यत्वान्न
 रोगाधिकरणे कारणवचने दोषः । अन्यष्टचत्वारिंशत् स्थूलरोगाधिकरणानि ।
 क्षुद्ररोगाधिकरणान्यप्यनया दिशा उद्दिष्टव्यानि बुद्धिमता भवन्ति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—यथोद्देशं रोगसङ्ख्या निर्दिशति—अष्टाबुदराणीतीत्यादि । एषां
 याद्रूप्येण यया सङ्ख्याया उपदेशे चिकित्सायामुपयोगितास्ति ताद्रूप्येण प्रभेदा-
 सङ्ख्यापदर्शनं बोध्यम् । तेन द्वन्द्वजादीनां चिकित्सामेलकेन प्रयोजनसिद्धेर्न

यथा गुह्यभेदस्वभावीह । पञ्च तुष्णेति संभोजनस्नेहादिजनितानामपि वातादिजन्य एवावरोधात्,

सप्त कुष्ठानीति—कपालोडुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीक-
सिध्मकाकणानीति । ७। सप्त पिङ्का इति—शराविका कच्छ-
पिका जालिनी सर्षप्यलजी विनता विद्रधी चेति । ७। सप्त विसर्पा
इति—वातपित्तकफाग्निर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः ॥ ४ ॥

षड्तीसारा इति—वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः । ७।
षड्दुदावर्त्ता इति—वातमूत्रपुरीषशुकच्छर्दिचवथुजाः ॥ ५ ॥

पञ्च गुल्मा इति—वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः । पञ्च
ग्रीहदोषा इति—गुल्मैर्व्याख्याता भवन्ति । ७। पञ्च कासा
इति—वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च श्वासा इति—महोर्द्ध-
च्छिन्नतमकक्षुद्राः । ७। पञ्च हिक्का इति—महती गम्भीरा
ध्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च । पञ्च तृष्णा इति—वात-
पित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः । ७। पञ्च च्छर्दय इति—द्विष्टान्न-
संयोगवातपित्तकफसन्निपातोर्द्ध कार्मिकाः । ७। पञ्च भक्तस्यान-
शनस्थानानीति—वातपित्तकफद्वे पायासाः । ७। पञ्च शिरोरोगा

द्वन्द्वजत्वादिना उपदेशः । सान्निपातिकस्य विकृतिविषमाम्भाच्चिकित्सा
विशेषोपदेशाथं पृथगभिधानमिति सच्चेत्र बोध्यम् । उदराध्यायेऽष्टोदराणां
पृथक् लक्षणानि दर्शयितव्यानि ॥ ३ ॥

गुग्गाधरः—सप्त कुष्ठानीतीत्यादि । सप्त कुष्ठानि लक्षणतो वक्ष्यन्ते । सप्त
पिङ्काः क्रियन्तःशिरसीये दर्शिताः । षड्दुदावर्त्ता नवगानधारणीये दर्शितवेग-
धारणलक्षणैर्बोध्याः ॥ ४।५ ॥

गुग्गाधरः—पञ्च गुल्मा इत्यादि । पञ्च ग्रीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याता
इति—वातपित्तकफसन्निपातशोणितजा इति । ग्रीहशब्देनात्रोपलक्षणान्
यद्दोषा अपि पञ्च तथैव बोध्याः । क्रियन्तःशिरसीये शोफसामान्यादुक्तः
ग्रीहदोषोऽत्र सङ्घाया व्यवस्थाकरणाथेषुपदिष्टः । पञ्च शिरोरोगा इत्यादि ।

स्थानमिष स्थानं कारणं, तेन भनशनस्थानान्प्ररोचकानीत्यनेन कारणेन कार्यान्प्ररोचकानि

इति—पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः।०।
पञ्च हृद्रोगा इति—शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डु-
रोगा इति—वातपित्तकफसन्निपातमृजाः ।०। पञ्चोन्मादा
इति—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ६ ॥

चत्वारोऽपस्मारा इति—वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ।०।
चत्वारोऽन्निरोगाश्चत्वारश्च कर्णरोगाश्चत्वारः प्रतिश्यायाः
चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो
मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः ।०। चत्वारः शोषा इति—
साहससन्धारणत्रयविपमाशनजाः ।०। चत्वारि क्लेश्या-
नीति—वीजापघातात् ध्वजभङ्गाजरायाः शुक्रत्रयाच्च ॥ ७ ॥

त्रयः शोधा इति—वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । त्रीणि
किलासानीति रक्ताम्रशुक्लानि ।०। त्रिविधं लोहितपित्तमिति
ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागश्च ॥ ८ ॥

द्वौ ज्वरावित्युष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थः, शीताभिप्रायश्चोष्णा-
पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तःशिरसीयोक्तानां पञ्चशिरोरोगाणामुद्देशमभि-
लक्ष्यीकृत्य समस्याद्वावभेदकाद्यन्तर्भावेण सङ्क्षिप्य । शिरोरोगैर्गित वातपित्त-
कफसन्निपातक्रिमिजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—चत्वारोऽक्षिरोगा इत्यादि । अपस्मारैर्व्याख्याता इति अक्षि-
रोमकर्णरोगप्रतिश्यायमुखरोगग्रहणीदोषमदमूर्च्छानां सप्तानां चतुश्चतुर्विधत्व-
मपस्मारवत् वातपित्तकफसन्निपातजत्वभेदादित्यर्थः ॥ ७।८ ॥

गङ्गाधरः—द्वौ ज्वरावित्यादि । शीतसमुत्थ इत्यनेनैवोष्णाभिप्रायत्वस्य
लाभेऽपि यत् पुनरुष्णाभिप्राय इत्युक्तं तन्निदानविपरीतज्वरितस्य भवतीति

गृह्यन्ते ; तेन संग्रहे कारणाभिधानमन्याय्यमिति न भवति । पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तः-
शिरसीये विलसोक्तान् संक्षिप्य, किंवा कियन्तःशिरसीय एव 'अर्द्धावभेदको वा स्वाद्' इत्यादि
उद्दिष्टानभिसमस्य परित्यज्य शिरस्येव रुजारूपा ये पञ्चोच्यन्ते । साहसं सन्धारणं त्रयो विपमा-
शनमिति पादे कारणेन कार्यस्य चतुर्विधः शोष उच्यते । द्वौ ज्वरावित्यादौ शीतसमुत्थेनैव

समुत्थः ।०। द्वौ व्रणाविति—निज आगन्तुश्च ।०। द्वावायामौ
इति—वाद्यश्चाभ्यन्तरश्चेति ।०। द्वे गृध्रस्याविति—वाताद्
वातकफाच्च । द्वे कामले इति—कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च ।०।
द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका च । द्विविधं वात-
शोणितमित्युत्तानं गम्भीरञ्च ।०। द्विविधान्यर्शांसीति—
शुष्कारयाद्राणि च ॥ ९ ॥

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामत्रिदोषसमुत्थः ।०। एकः संन्यास
इति—त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठान इति ।०। एको महा-
गद इत्यतत्त्वाभिनिवेशः ॥ १० ॥

विंशतिः क्रिमिजातय इति—युकाः पिपीलिकाश्च द्विविधा

बापनार्थम्, एवं शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थ इत्यत्रापि बोध्यम् । किंवा शीत-
समुत्थ इत्यत्र किं शीतत्वं समुत्थस्य पित्तस्यापि उष्णाभिलाषजनकत्वमस्तीति
तद्वारणाय शीतसमुत्थज्वरस्य लक्षणविधया विशेषणमुक्तमुष्णाभिप्राय इति ।
एवमुष्णसमुत्थस्य लक्षणविधया विशेषणं शीताभिप्राय इति बोध्यम् ।

द्विविधमाममिति त्रिविधकुक्षीयविमानेऽन्नविषाण्यस्यान्मकेऽन्तर्भावात् ।
अन्ये तु अन्नविषस्य विषान्तरत्ववदत्र न ग्रहणं विपत्तादित्याहुः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—एकः संन्यास इत्यादि ।—मनःशरीराधिष्ठान इति युगपदुभया-
श्रयः एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेश इति लक्षणः सच्चसामारिकदुःखरूपः
कामक्रोधादिसकलमानसव्याधिरतत्त्वाभिनिवेशत्वमामान्यादेक एव वर्ण्यते ।
महागदत्वञ्चास्य प्रायेणापहाय्यत्वात् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—विंशतिरित्यादि ।—विंशतिः क्रिमिजातय इति जातिभेदेनोप-
उष्णाभिप्रायता लक्ष्या, यतः निदानविपरीतमिच्छति ज्वरी, तद्गृह उष्णाभिप्रायताविशेषणं शीतनु-
समुत्थात्वेन वैत्तिकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्थात्वनिरासार्थम्, एवं शीताभिप्रायेऽपि कर्तव्यम् ।
द्विविधमाममिति आमविषस्य त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणस्यालसक एवान्तर्भावात्, अन्ये त्वामविषस्य
विषत्वेनान्यविषतन्त्रविषयत्वादिहाग्रहणमिति श्रुवते । अतत्त्वाभिनिवेशो मानसो विकारः, स च
सर्वसंसारिदुःखहेतुमया गद इत्युच्यते ॥ ९—१० ॥

चक्रपाणिः—क्रिमीणां संज्ञा प्रायो कृच्छ्रा ज्ञातव्या । पिपीलिका किलयाः । दोषस्य दृष्ट्वेन

बहिर्मलजाः ।०। केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा
 औडुभ्यरा जन्तुमातश्चेति षट् शोणितजाः ।०। अन्त्रादा
 उदरावेष्टा हृदयचराश्चुरवा दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदा-
 श्चेति सप्त कफजाः ।०। ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूल-
 सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजा इति ॥ ११ ॥

विंशतिः प्रमेहा इति—उदकमेहश्चक्षुवालि कारसमेहश्च
 सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीत-
 मेहश्च शनैर्महश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश
 श्लेष्मनिमित्ताः ।०। चारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च
 लोहितमेहश्च मञ्जिस्टामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्त-
 निमित्ताः ।०। वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेह-
 श्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः । इति विंशतिर्मेहाः ॥ १२ ॥

विंशतियोनिध्यापद इति—वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी
 सान्निपातिकी चेति चत्वारो दोषजाः ।०। दोषदूष्यसंसर्ग-
 प्रकृतिनिर्देशैर्वशिष्टाः षोडश निदिश्यन्ते ।०। रक्तयोनि

देशस्तु बहिर्मलशोणितकफपुरीषजत्वभेदोपदेशेन चिकित्सासिद्धौ क्रियप्रकार-
 दर्शनेनापि मलशोणितादिजन्यत्वाविधानार्थः । पिपीलिका इति लिख्याः ।
 बहिर्मलजा इत्यादि स्थानभेदकथनं चिकित्साविशेषार्थम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—विंशतिः प्रमेहा इति विवृणाति । उदकमेहश्चेत्यादि । उदक-
 मेहादिनाम्नोपदेशः कफजत्वादिना चोपदेशश्चिकित्साविशेषार्थं साध्यत्वादि-
 नानार्थञ्च ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—विंशतियोनिध्यापद इति । वातिकीत्यादिभेदेन चतुर्विधत्वोप-
 देशस्तु वातादिदोषहरचिकित्सार्थम् । दोषेत्यादि—दोषस्य वातादे-
 रक्तादिना दूष्येण संसर्गः दोषदूष्यसम्बन्धः । प्रकृतिर्हेतुस्तैर्निर्देशा विस्तरोक्तयः

रक्तादिना संसर्गो दोषदूष्यसम्बन्धः ; प्रकृतिः कारणं, तत्र दोषदूष्यसंसर्गनिर्देशेन रक्तयोन्यादयः,

श्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता
च परिप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी
च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्डयोनिश्च महा-
योनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति ।०। इति केवल-
श्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति ॥ १३ ॥

सर्व एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्योऽभि-

तद्यथा । एतेन रक्तयोन्यादीनां षोडशानां दोषदूष्यसंसर्ग निदानश्चावेक्ष्य
चिकित्सा कर्तव्येति सूचितम् । केवलश्चेत्यादि । अयमष्टावुदराणीत्यादिः
केवलः कृत्स्न उद्देशः । कश्चिदत्र मदात्ययरोगस्य मदरूपत्वेन मदेऽन्तर्भावं
व्याचष्टे, तन्न । मदात्ययो हि मद्यपानात्ययः । मदस्तु वातादिदोषकृतो
विधिशोणितिके वक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु पानात्ययपरमदपानविभ्रमभ्रूलाम्लपित्त-
स्वरभेदादीनामनुक्तानां संग्रहाद्यं व्यवस्थाकरणमिति वचनं पूर्वाध्याये
उक्तम् । एषामुदरादीनां प्राधान्येन चिकित्सापयांगिभेदकथम्भेण संख्या
उक्ताः । प्रकारान्तरेण तु भेदकथम्भान्तरेण चिकित्साप्रकारान्तरख्यापनाद्यं
स्वतन्त्रे तन्त्रान्तरे च यः संज्ञाभेदः कृतः सोऽप्यनेनाविरुद्धो बोध्यः । स च
प्रतिरोगव्याख्यानं दक्षयिष्यामः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भ्रूलाम्लपित्तस्वरभेदपानात्ययादीनामनुक्तानां तथा त्रिज्ञो-
धीयोऽस्मिंश्चाध्याये उक्तानां महारोगाध्याये च वक्ष्यमाणानां रोगाणां निजाना-
द्युपसंहारार्थमाह—सर्व एवेत्यादि । सर्वे इत्युक्ता अनुक्ता वक्ष्यमाणाश्च सर्वे
एव निजा दोषजा विकारा वातपित्तकफेभ्योऽन्यत्र हेतो नाभिनिर्व्वर्तन्ते ।
यदि चागन्तवोऽपि पश्चाद्दोषसम्बन्धेन व्यभिचरन्ति तथाप्यागन्तौ दोष-

प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयो योनिव्यापतिचिकित्सितं वीक्ष्य व्याकसंख्याः । अत्र मदा एव मदा-
त्ययरूपतां यान्तीति कृत्वा मदात्यया पृथक्कोकाः । इह षोडशानां रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तरेण
अन्यथापि संख्या स्यात्, तथाहि—अष्टौ ज्वराः, द्वावुष्मादी निजागन्तुकमेतेभ्योऽपि, तथापि
प्रधानविवक्षया एत एव भेदा गृहीताः । प्राधान्यज्ञ स्वधिकारे रोगाणामनुसरणीयम् ॥११—१३॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्यष्टोदरादीनां तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथापानुक्तानामिह तन्त्रे
रोगाणां निजानां वातपित्तश्लेष्माण एव रक्ताः रक्ता वा कारणं भवन्तीत्येतद्वचं रोगाणां
चिकित्सापयांगि सूत्रं दर्शयितुमाह—सर्वे इत्यादि ।—सर्वे इत्युक्ता अनुक्ताश्च । यथाप्यागन्तुः

निर्व्वर्त्तन्ते । यथा हि शकुनिः सर्व्वा दिशः परिपतन्
स्वां छायां नातिवर्त्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः
सर्व्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते । वातपित्तश्लेष्मणां
तु खलु स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषान् समीच्य तदात्मकानपि
सर्व्वविकारांस्तांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ १४ ॥

प्रत्यनीकचिकित्सा न कार्य्येति ज्ञापनाय निजा उच्युक्तम् । अत्र दृष्टान्त-
माह—यथा हीन्यादि । शकुनिः पक्षी । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्व्वेषाञ्च व्याधीनां
वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वाद्दृष्ट्वात्त्वत्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं
विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितं मत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्य वर्त्तन्ते,
एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्त-
श्लेष्माणो वर्त्तन्ते” इति । तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ता इति स्वपदेन वाताद्य-
न्यतमज्वरादीनां पित्तादिव्यतिरिक्तत्वं ख्यापितम् । धातुपदेन वाह्यहेतु-
व्यायामादिकटादिगुरुभृशदीनां वाह्यहेतूनां निरासः । उक्तं हि “जापन्ते
हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः” इति । वैषम्यपदेन साम्यनिमित्तानामृत्साहा-
दीनां दशनादीनां स्नेहादीनाञ्च निरासः । निमित्तपदेन न पश्चात् धातु-
वैषम्यजनकानामागन्तूनां दण्डाद्यभिघातादीनां निरासः । न हि दण्डाद्यभि-
घातेन जाताः क्षतादयः पूर्वं धातुवैषम्यनिमित्ता भवन्तीति । एवं सर्व्वे
विकारा इति ज्वरादिरूपाः न तु वानादिवैषम्यरूपाः । इति च निमित्तपदेन
ख्यापितम् ।

ननु ग्रीहोदरादयः पूर्व्वमेवागन्तुं विनव स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः पृथङ्-
निर्दिष्टाः किं दोषागन्तुभ्यामतिप्रोच्यन्ते इति ? अत आह—वातपित्तेत्यादि ।
ग्रीहादयो हि पूर्व्व वाताद्यविनाभूता भवन्ति । वातेत्यादि । वातादीनां
स्थानं रसादि पकाशयादि, संस्थानं त्रिङ्गम्, प्रकृतिः समवायिकारणं
रौक्ष्यादिगुणः, तेषां विशेषान् प्रभेदानभिसमीक्ष्य तदात्मकान् धातुस्थान-
भपि दोषसम्बन्धो न व्यभिचरति, तथाप्यागन्तो रोगे दोषापेक्षया न चिकित्सेत्यागन्तुव्युदासार्थं
निजा इत्युक्तम् । स्वज्वदेनागन्तुकृतं धातुवैषम्यं निराकरोति ; ननु यदि वातादिजन्या एव
सर्व्वविकारास्तत् किमर्थमन्यधातुदरादयः ग्रीहज्वत्वादिभिः निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि ।
—स्थानं रसाद्यो वसत्याद्यञ्च, संस्थानमाकृतिलक्षणांमिति यावत्, प्रकृतिः कारणम्, एषां
विशेषानभिसमीक्ष्य तांस्तानुपदिशन्ति “अष्टावुदराणि” इत्येवमाहुः उपदिशन्ति ; तदात्मकानपीति

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्घा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥

संस्थानप्रकृत्यात्मकत्वेन तांस्तान् वातादिजानेवांदरादीन् सर्वविकारान् बुद्धिमन्त उपदिशन्ति । वातपित्तकफसन्निपातप्रीहवद्धच्छिद्रोदकोदराणीत्यष्टा-
बुदराणीति एवमादीन् । स्थानविशेषेण नाम रक्तगुल्मादुरपदेशः । संस्थान-
विशेषेणोपदेशस्तु इक्षुरसमेहादिव्यपदेशः । प्रकृतिविशेषेण व्यपदेशस्तु प्रीहो-
दरादीत्यन्ये । तन्न । स्थानविशेषत्वात् प्रीहादेः । परन्तु शीतज्वर उष्ण-
ज्वर इत्यादि रसज्वररक्तज्वरेत्येवमादिरूपेण । किन्तु वातादिहेतुलक्षणवशाद्
वातादिजा एव ते सर्वे रोगा बोध्या इति ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अत्राधिकार्थप्रदर्शनायमाह— भवतश्चात्रन्यादि । अत्रापि स्वधातु-
वैषम्यनिमित्तजा इति पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र बहुव्रीहिः अत्र कर्मधारयः
स्वधातुवैषम्यपदस्य निमित्तपदेन सह । ततो जनेड इति तु धात्वर्थः । प्रकरणाद्
बहव इति बहवो रोगास्ते च विकारसंघाः स्वस्वलक्षणरूपविकारसमूहवन्तः ।
एतद्विशेषणेन स्वस्वलक्षणस्यापि स्वधात्वात्मकत्वं लयापितम् । शरीरे इति पदं
मानसव्याध्यागन्तुव्याधयोव्यवच्छेदायम् । पित्तकफानिलेभ्यो न पृथङ्नान्ये
वर्तन्ते इत्यर्थः । अत्र पित्तस्यादायुपादानं छन्दोऽनुरोधान् । वाताद्यात्मका एव
नान्यात्मकाः, यथा मृदात्मका एव घटादयः इति । आगन्तवस्तु ततो वाता-
दिभ्यो विशिष्टा अन्ये एव ।

वातादिजनितानपि । तत्र स्थानविशेषोपदेशो यथा— ऊरुमन्मरक्तयोनिकामलाप्रभृतयः, संस्थान-
विशेषात् पित्तकागुल्मप्रभृतयः, प्रकृतिविशेषात् श्लेष्मप्रीहोदरप्रभृतयः । अन्ये तु ध्याख्यायन्ति—
यतस्तानेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति, तदात्मकानपीति यथोक्ताद्यादिसंख्यायुक्तानपि,
यद्यपि प्रीहादिकारणान्तरेण भिन्ना अपि रोगास्तथापि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षण-
युक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातत्वेन वातादिजा एव सर्वविकारा इति वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

शक्यपाणिः—अमुमेवार्थं श्लोकेनाह— स्वधात्विद्यादि ।—स्वधाद्योऽमे वैषम्यमाणशरीरापेक्षः,
तेन शरीरधातुवैषम्यं गृह्यते, मानसस्तु प्रतिक्षिप्यते ; धात्वर्थे न स्वरूपेण रोगकारणमिति
वैषम्यपदं कृतम् । आगन्तवो हि रोगा अभिधातज्वराद्यो धातुवैषम्यजा भवन्ति, भवन्तद्द्वयुदा-
त्तार्थं निमित्तपदम्, आगन्तुषु वैषम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते अप्रधानत्वात् ।
किन्वागन्तुरेव लघुवादिप्रकारात् चिकित्साविशेषप्रयोजककारणं ; निजे तु वैषम्यमेव चिकित्सा-

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिञ्च सम्यग् ज्ञात्वा ततः कर्म समाचरेत् ॥१५॥

ननु कथं त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्तास्ते पुनर्द्विधा निजागन्तुभेदेनेति वचनेनागन्तोर्वाताद्यत्मकत्वं सङ्गच्छते इति ? अत आह— आगन्तुरित्यादि । निजमिति वातादिदोषवैषम्यरूपं पूर्व्वमागन्तुदण्डाद्यभिघातजनितो भूतादिजनितश्च, उत्तरकालं निजं वातादिदोषवैषम्यरूपमन्वेति । अतिप्रवृद्धश्चेत् बहुकालेन च शरीरप्रायो भवतीति बोध्यः । तथा निजः वातादिदोषजो व्याधिरतिप्रवृद्धः कालान्तरेणानुबन्धादतिवलवान् आगन्तुरत्र भूतादिकमन्वेति । तस्मादागन्तुरपि वाताद्यनुबन्धरूपान्मकत्वेनोत्तरकालं नातिवृत्तते । ननु कामज्वरादीनां मानसव्याधीनां किमागन्तुकत्वम्, किं मानसत्वम् इति चेत् ? न । कामादीनां मानसव्याधित्वान् तज्जानां ज्वरादीनामागन्तुजत्वात् । ननु तत्रोत्तरकालं वातादिप्रत्यनीकं कर्म किं कर्तव्यमिति ? अत आह— तत्रेत्यादि । प्रकृतिं कामशोकादिकारणं वातादिकारणञ्च सम्यक् बलावलत्वेन ज्ञात्वा । किंवा अनुबन्धमप्रधानम्, प्रकृतिं प्रधानम् । यदुक्तं “स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानोपगमो भवत्यनुबन्धः । तद्विपरीतोऽनुबन्ध इति” ॥ १५ ॥

प्रयोजकम् । ‘निमित्तज्ञाः’ इति च स्वधातुवैषम्यपदस्य कर्मधारयत्वेन, बहुव्रीहियुक्ते त्वनर्थक एव स्यात् । विकारसङ्घा इत्याशाबुदराणोप्यादयः । बहुवचनेनैव बहुत्वे लक्ष्णे पुनः ‘बहुवः’ इति वचनं बहुवचनस्य त्रिवचनान्तेन चरितार्थत्वनियेधार्थम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथगिति पित्तकफानिला एव ते तृप्यादिविशेषभाज इत्यर्थः ; इह पित्तमादी कृतं छन्दोऽनुरोधत्, किंवा प्राधान्यानिषमज्ञापनार्थं कृतम् । अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो नोक्तः, तस्य वातादिवैषम्यरूपत्वेन सिद्धत्वादेव ; यन्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वरादिरूपः, स इह शिष्यं प्रति विकृतवाताद्यभेदेन प्रतिपासते । तत इति पूर्वोक्तविकारसङ्घात् । विशिष्टा इति पित्तकफानिलस्यतिरिक्ताः ।

सप्रति भिन्नयोर्निजागन्तोः सम्बन्धमाह— आगन्तुरित्यादि । निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारमागन्तुभूतादिजन्मो विकारोऽप्येवमुत्पन्नगतो भवति, यथा दोषज एव ज्वरे उन्मादे वा पश्चाद् भूतनिवेशोऽपि भवति, तथागन्तुसुत्पन्नमभिघातजं ज्वरं भूतजज्जोन्मादं पश्चाद्धेतुमासाद्य निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो गदो भवति । ‘अपि प्रवृद्धः’ इति वचनेन आगन्तवस्थाधामपि निजदोषो बुद्धोऽस्त्येष, परं प्रवृद्धोऽसौ न भवति स्वलक्षणकामृत्येनेति दर्शयति । अपिशब्देन तु निजरथ निजेन तथागन्तोरप्यागन्तुना अनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजागन्तोरनुकार्यमाह— तत्रेत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कालजातः, प्रकृतिर्मुक्तभूतः सम्यग्ज्ञात्वेति बलवत्त्वा-

तत्र श्लोकौ ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणामध्याये सम्प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोदरीयो नाम एकोनविंशाऽध्यायः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाधेमाह—तत्र श्लोकाविति ॥ १६ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । इति पूर्ववद्ग्राख्येयम् । इत्याष्टोदरीयः ।
इतिशब्दः समाप्तिवचनः ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरु मूत्र-
स्थानीयकोनविंशाष्टोदरीयाध्यायजल्पाख्या
एकोनविंशी शाखा ॥ १९ ॥

बलवत्त्वादिना ; किंवा, अनुबन्धोऽप्रधानः, प्रकृतिरनुबन्ध्यः प्रधानमित्यर्थः ; यदुक्तं—“स्वतन्त्रो
व्यक्तलिङ्गः स्वचिह्नितप्रज्ञमश्रानुबन्धोऽतो विपरीतस्त्वनुबन्धः” इति ॥ ११॥१६ ॥

इति चरकचमुरानन-श्रीमदचक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां मृगशाल-
व्याख्यायाम् अष्टोदरीयो नाम ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथाता महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः, इतिह
स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति, आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः ।
तेषां चतुर्णामपि च रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति रूक्-
सामान्यात् । द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् ।

गङ्गाधरः—अथ त्रिष्वध्यायेषु तावन्तः सामान्यतो वातादिजा उक्ताः ।
सम्प्रति परिशिष्टान् वातादेःकजान् नानाव्याधीनुपदेष्टुं महारोगाध्याय-
माह—अथात इत्यादि । रोगस्यात्र महत्त्वमेकैकजनानात्वमिति महा-
रोगाणां विद्वान्नायाध्यायस्तं तथा इति कश्चित् । तन्न । संग्रहश्लोके सम्यक्-
महति रोगाणामध्याये तत्त्वदशनेति स्ववचनविरोधात् । तेन रोगाणामध्यायः
रोगाध्यायः । महान्क्षयो रोगाध्यायश्चेति महारोगाध्यायः । पूर्वध्याया-
पेक्षयास्य महत्त्वादिति । सर्वं पूर्वध्यायवद्भाग्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—चत्वार इत्यादि । यद्यपि तिस्रं पर्णाय त्रयो रोगा इति निजा-
गन्तुमानसा इत्युक्तं, तथापि मानसव्याधिरागन्तुत्वख्यापनार्थं पुनरिहोच्यते—
आगन्तुरित्यादि— इति कश्चित् । तन्न । वचनमिदं हि शारीरव्याध्यभिप्रायेण ।
तत्र हि शारीरमानसोभयाभिप्रायेण तद्वचनमुक्तम् । तेषामित्यादि । रूक्-
सामान्यादिति धातुर्वपम्यसामान्यात् दुःखद्वसामान्याद्वा । प्रकृतिः समवायि-
कारणं स्वभावो वा । आगन्तुत्वं पूर्वसञ्चयदोषानपेक्षत्वे सति दुःखजनकत्वम् ।
मानसव्याधिकामादिदण्डाद्यभिघाताभ्यां जानज्वरादेश्च जनकयोर्मानसदोष-
दण्डाद्यभिघाताद्योः पूर्वसञ्चयापेक्षाशीलत्वाभावादागन्तुत्वम् । पूर्वार्द्धादि-
कालिककफादेः शेषरात्रादिसञ्चयापेक्षप्रकोपेण ज्वरादिव्याधिजनकत्वम् । न

चक्रपाणिः—पूर्वं सामान्येन वातादिजन्या उक्ताः, सम्यक्त्यवशिष्टान् केवलवातादिजन्यान्
अभिधानुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते । आगन्तोरुक्तस्यापि त्रिस्तोथीये पुनरिह विशेषेण
कक्षणाद्यभिधानार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मन शरीरविशेषादिति आगन्तोरपि मनः
शरीरव्याधिदानम्, एवं निजस्यापि ; आगन्तुग्रहणेन च मानसोऽपि कामादिर्गृह्यते ।

द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनः

तु सञ्चयनिरपेक्षप्रकोपेणेति नागन्तुत्वम् । तिस्रं षणीये तु यदुक्तमागन्तुत्वं भूतविषवाद्यवग्निसम्पहारादिसमुत् इत्यनेन तत्रागन्तुशब्देन विरुध्यते । तत्र हि मानसनिजागन्तुजास्त्रिधा व्याधय एवोक्ताः । अत्र तु निजागन्तुजावेव शारीर-
व्याध्यधिकाराभिप्रायेणागन्तुनिजभटादित्युक्तौ । द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनः-
शरीरविशेषादित्युक्तेर्न चानुपपत्तिः । शारीराणां कामभयादिजञ्ज्वरादीनां मनो-
ऽधिष्ठानाभिप्रायात् । न तु मानसकामादिव्याधेरधिष्ठानाभिप्रायेण मनःशरीर-
विशेषादित्युक्तम् । अथापस्मारोन्मादादीनामुभयाश्रयत्वं तदा किं तेषां
मानसत्वम्, किं शारीरत्वं ? न तावन्मानसत्वं शारीरदोषजन्यत्वात् न वा
शारीरत्वं मनःसंश्रयत्वात् । किन्तु मानसातिरिक्तशारीरातिरिक्तत्वाभ्यामत्र
मानसव्याध्यतिरिक्तत्वमेवास्तीति । मानसव्याध्यतिरिक्तव्याध्यधिकारोऽयं
रोगचतुष्क इति च नाशङ्क्यं चतुर्णांमपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति
रूक्षामान्यादिति वचनानुपपत्तः । यदि चागन्तुवातपित्तकफनिमित्तानां
चतुर्णां रोगत्वं रूक्षामान्यादेकविधत्वमन्यत्र रूक्षामान्यसत्त्वे कथं व्याहन्यत
इति ? तर्हि द्विविधञ्चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषादित्यत्र मनःशरीरविशेषा-
दित्युक्तापत्तिः स्यादिति कश्चिन् । तन्न । तत्र केवलमानसव्याधेरनधिकरण-
त्वाभिप्रायेणैवोक्तं—चत्वारो रोगा भवन्तीत्यादि । एषां चतुर्णान्तु द्विविध-
मधिष्ठानं शारीराभिप्रायेण मनःशरीरविशेषादित्युक्तम् । यद्यप्यपस्मारोन्मादादे-
रुभयाश्रयत्वं तथाप्यपस्मारोन्मादाद्यारम्भकदोषस्य वातादेः प्राक्मत्त्वाल्पभावे
रजस्तमसोराश्रय्ये अपस्मारोन्मादादिजनकत्वात् शारीरत्वेऽपि क्षीणसत्त्व-
मानसत्वप्राधान्यान्मनस एवाधिष्ठानत्वात् । अधिष्ठानं हि न केवलमाशरवस्तात्मा
तूच्यते । किन्त्वाधेयवस्तुनां यः स्वस्वधर्मस्तेनावच्छिन्न आधार उच्यते । यथा
बह्नाधारकषु महानसादिवैद्विधर्मोष्णत्वावच्छिन्नकषु त्वादिमान् तथा चात्र
दृश्यत्वे सत्यधिकरणत्वमधिष्ठानत्वमिति बोध्यम् । सर्वेषामेव हि रोगाणा-
मागन्तुनिजानां स्वजनितदुःखस्य मनोऽनुभूतत्वाच्च मानसत्वम् न वा
मनोऽधिष्ठानमिति । अत उद्धञ्च घृस्वानि तु स्वल्वागन्तोरित्यादिना
चागन्तोः कारणोपदेशे केवलमानसव्याधेर्दोषरजस्तमसोरदृष्टत्वाच्च । त्रिशोथीये
“त एवापरिसंख्यया भिद्यमाना भवन्ति हि । रुजावणसमुत्थान-

अपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषाणाम्
अपरिसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

मुखानि तु खल्व्वागन्तोनखदशनपतनाभिघाताभिषङ्गाभि-

स्थानसंस्थाननामभिः ॥” इत्यनेनापरिसंख्येयत्वस्योक्तत्वेऽपि पुनरिहा-
परिसंख्येयत्ववचनं रोगपरिसंख्योपदेशप्रकरणत्वात् पुनरुक्तं बोध्यम् ।
किंवा उक्ततत्पकारा विविधप्रकारेणात्रापरिसंख्येयत्ववचनमिदं समग्रो-
पादानार्थमिति न पुनरुक्तम् । अत्र हि प्रकृतिः समवायिकारणम् ।
प्रकृतिभूतद्रव्यं वातादिः । अधिष्ठानमपि दृष्यत्वेनावस्थानं रसरक्तादि ।
लिङ्गं लिङ्गीभूतज्वरादीनां लिङ्गम् । आयतनं वातादीनां पक्वाशयादि । तथा
चात्रोक्तानां तत्रोक्तानाञ्च प्रकृत्यादीनां रुजावर्णादीनाञ्च विकल्पविशेषाणा-
मपरिसंख्येयत्वादिकारा अपरिसंख्येया इति पर्यवमितोऽर्थो बोध्यः ।
तद्यथा—दोषदृष्यलिङ्गीभूतलिङ्गपक्वाशयादीनां रुजावर्णवाह्येतुरात्रिजाग-
रणादिगात्रप्रदेशविशेषलिङ्गनाम्नाञ्च विशेषाणां विकल्पेन तद्भेदे भवन्त्यपरि-
संख्येया रोगा इति निष्कर्षः । दोषा हि संसर्गोशांशविकल्पेनापरिसंख्येयाः ।
दृष्याश्च रसादयः शरीरावयवाः परस्परमेलकाल्पत्वाधिकत्वादिना विभज्यमाना
अपरिसंख्येयाः । लिङ्गानि च लिङ्गीभूतानां ज्वरादीनां प्रत्येकशश्चापरि-
संख्येयत्वानि तन्त्रे लाचार्येणाविष्कृततमान्युपदिश्यन्ते । आयतनानि च
वातादीनां शरीरप्रदेशेऽपरिसंख्येयान्याचार्येणाविष्कृततमानि कतिचिदुप-
दिश्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—एषाम् अत्यवहितपूर्ववर्तिकारणान्याह—मुखानीत्यादि । यद्यपि

विकारा इत्यादि । पुनरिति बक्ष्यमाणप्रकारस्तरण, प्रकृतिः प्रत्यामन्नं कारणं वातादि,
अधिष्ठानं दृष्यं, लिङ्गानि लक्षणानि, आयतनानि वाह्यहेतवो इहाहाराचाराः, एषां विकल्परूपो
विशेषो विकल्पविशेषः । तेषामपरिसंख्येयत्वादिति—अत्र दोषाः संसर्गोशांशविकल्पादिभि-
रसंख्येयाः, दृष्यास्तु शरीरावयवा ऽणुशः परस्परमेव मेलकेन विभज्यमाना असंख्येयाः ;
लिङ्गानि कृत्स्नविकारगतान्यसंख्येयान्येव आविष्कृतानि तु तन्त्रे कथितानि ; हेतवश्चावान्तर-
विशेषात्संख्येयाः, प्रत्यक्षा एव विकाराः । केचित् पुनरेषामिति पठन्ति, स तु पाठो नानुमत-
स्तावत्, यदि च स्यात्, तदा देहमनःप्रत्ययमपेक्षम्—‘एषाम्’ इति पदम् । बहुवचनन्तु मनः-
शरीरयोर्बहुत्वविषयः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—मुखानि कारणानि यथा “रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखाणाम्” इति । प्रेरणमिति

चाराभिशापवध-बन्धनव्यधन-वेष्टन-पीडनरज्जुदहनशस्त्राशनि-
भूतोपसर्गादीनि । निजस्य तु खलु मुखं वातपित्तश्लैष्मिकं
वैषम्यम् ॥ ३ ॥

द्वयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रं रणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः
प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । सर्वेऽपि खल्वेते प्रवृद्धाश्चत्वारो
रोगाः परस्परमनुवधन्ति । न चान्योन्येन सह सन्देह-
मापद्यन्ते ॥ ४ ॥

तिस्रैः पणीये भूतविषवास्वप्रीत्यादिनागन्तुकारणान्युक्तानि तथाप्यत्र प्रकरणात्
भाष्यरूपेण तद्विषयवसायार्थं पुनरुक्तान्यपुनरुक्तानि भवन्ति । निजस्येति
शरीरदोषसमुत्थस्य विशिष्टस्य ज्वरादिरूपस्य धातुवैषम्यस्य निजत्वे तस्य स्व
हेतुत्वासम्भवान् वैषम्यं प्रत्येकशो हानिराधिक्यञ्च संसृष्टानामपि सन्निपतितानां
इत्यवृद्धसंसृष्टास्यञ्च । एतानि खल्वागन्तुनिजयोः कारणानि कर्तुं भूतानि
सन्निकृष्टानि । प्रेरणमिति प्रं रयतीति कर्त्तारं कृत्वा प्रयोजकमित्यर्थः । तेन
नखादिपातनादेर्वातादिवैषम्यस्य च प्रयोजकमसान्मेन्द्रियार्थसंयोगादिव्रयं
बोध्यम् । ज्वररक्तपित्तादीनां प्रतिनियतकारणमित्याहारादीनां वातादिप्रं रक-
त्ववत् ज्वरादिजनकत्वमप्यस्तीति न्यूनत्वदोषो नाशङ्क्यः । तत्रापि मिथ्याहारा-
दीनां प्रतिनियतज्वराद्यारम्भकतया वातादिप्रं रकत्वं न तु व्याधिजनकत्वम् ।
साक्षादेव यत्र तु बाह्यहेतूनां वातादिप्रं रकत्ववत् साक्षाद्राधिजनकत्वं तत्र
तज्जत्वेनैवाचार्यैर्व्याधयो व्यपदिश्यन्ते । यथा मृत्तिकाजपाण्डुरोगादयः । एतेन
रक्तादिजत्वेन गुल्मादीनां व्यपदेशो व्याख्यातो भवति । अनुवधन्तीत्यनु-
गच्छन्तीति । अष्टोदरीये यदेतदुक्तम्— आगन्तुरन्वेतीत्यादिना तदागन्तुनिजयोः
परस्परानुबन्धकत्ववचनमप्यत्र वातजादीनामन्यतमानुबन्धकत्वस्वरापनार्थमत्र
पुनरुक्तम् । नन्वतिवृद्धत्वे वातजपित्तजकफजागन्तुजानामन्यतमानुबन्धकत्वे
मिश्रीभावेणागन्तुनिजयोनिजागन्तुजान्यतमत्वेन सन्देहः स्यादिति चेत् १ नेति ।
अर्थमाह—न चेत्यादि । तथात्वेनान्योन्येन ते रोगा न सन्देहसमापद्यन्ते
परस्परानुबन्धत्वे ॥ ३।४ ॥

कारणम्, अनेकार्थत्वाद्वातानाम् । अनुबन्धनमथनुगच्छन्ति । न सन्देहमापद्यन्ते इति न सन्देह-
विषयतामापद्यन्ते । मित्रोभूता अपि प्रतिस्मिन्नेकैश्चोर्भेदा ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ३।४ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां
वैषम्यमापादयति । निजे तु वातपित्तश्लेष्मणाः पूर्व
वैषम्यमापद्यन्ते, जघन्यं व्यथामभिनिव्वर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभागमनु-
व्याख्यास्यामः । तद् यथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटी
सकृथिनी पादावस्थीनि च वातस्थानानि । तत्रापि पक्षाश्यां

गङ्गाधरः—तत्र हेतुमाह—आगन्तुर्हीन्यादि । जघन्यमिति पश्चात् । वैषम्य
मापादयतीति वातादिवैषम्यपरं रको भवति इत्यर्थः । पूर्वं व्याधावर्षनिपतति
दुःखं प्राक् व्यथाया जघन्यमुत्तरकालं वातादिवैषम्यमापादयति । निजे तु
वातादयः पूर्वं पश्चाद्द्वयां तत्रोत्पादयन्ति परं दुःखमाधिदैवमाधिभौतिकमाध्या-
त्मिकं वा । इति आगन्तुर्निजयो पूर्वोत्तरकालं व्यथादोषवैषम्यदोषवैषम्य-
व्यथात्मकभेदकलक्षणम् । अत्र वातजस्य पित्तजानुबन्धकत्वे मिश्रीभावे को भेद
इति नाशङ्काः तयोमिश्रीभावे स्वस्वलक्षणमेव भेदकमलं तदुक्तंनेति । अथ
प्रकृत्यधिष्ठानसमुत्थानं ज्ञान्वा कर्माचरणमुपदिष्टम् । तत्रागन्तुर्वादि-
प्रकृतिरुक्ता ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—असात्मेन्द्रियाद्यसंयोगादिसमुत्थानमुक्तम् अधिष्ठानन्तु कि
तावद्वातादीनामित्यत्र आगन्तोर्वातादीनान्तु स्थानेषु वक्तव्येषु तत्रागन्तोः
स्थानप्रतिनियमभावेन वातादीनान्तु स्थाननियमाद्वातादीनां स्थानान्याह—
तेषामित्यादि किंवा वातादीनां मिश्रीभावे सन्देहनिरासायं भेदकस्थाना-
न्याह—तेषामित्यादि । त्रयाणामपीत्यपिशब्दः समुच्चये । निजागन्तुभेद उक्तः,
त्रयाणाञ्च दोषाणां मिश्रीभावं सन्देहनिरासायं स्थानविभागमनुव्याख्यास्याम
इति भावः ।

तद्यथेत्यादि । वातस्थानानीति प्राणादिभेदेन हृत्कण्ठवह्निपायुसर्वाङ्गेषु
पक्षाशये च नित्यं स्थितस्य वातस्य शीर्षादिविशेषसञ्चारस्थानवदेतानि वस्त्या-

चक्रपाणिः—आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमाह—आगन्तुर्हीन्यादि । आगन्तुर्लुपन्नः सन्,
व्यथापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा पश्चाद्दोषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तम्,—स्वलक्षण-
कारकान्तु वैषम्यमागन्तोत्पादितः प्रभृति विद्यमानग्रन्थकिञ्चिन्करमिति भावः ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—आगन्तुर्निजयोर्भेदकं लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थम्

विशेषेण वातस्थानम् । स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशय-
श्चन्ति पित्तस्थानानि । तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्त-
स्थानम् । उरः शिरो ग्रीवा पट्वार्यामामाशयो मेदश्च

दीनि व्यानापानवातयोः सञ्चारस्य स्थानानि वैशेषिकाणि । तत्रापि
पक्वाशयो विशेषेण बोध्यः । समानापानवधानानां त्रयाणामभिष्ठानत्वात् प्रायेण
वस्त्यादिषु स्थानेषु वातविकारा भवन्ति । एषु च स्थिते वाते जिते सव्व-
वातविकारजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तान्येतानि स्थानानि । उक्तं हि
मुश्रुते—“तत्र समानवातः श्रोणिगुदसंश्रयः, श्रोणिगुदयोरुपर्य्यथो नाभेः
पक्वाशय इति । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था
मारुताः पश्च यापयन्ति शरीरिणाम् ॥ वायुर्यौ वक्तुसञ्चारी स प्राणो नाम
देहभृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो
द्विकाश्वासादिकान् गदान् ॥ उदानो नाम यस्तद्दृ मुपैति पवनोत्तमः । तेन
भाषितगीतादि विशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्ध्वं जत्रगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्
विविनक्ति हि । गुल्माग्रिसङ्गातिसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥ कृन्म्रदेहचरो
व्यानो रमसंवाहनोद्यतः ॥ स्वेदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥
क्रूढश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सव्वदेहगान् ॥ पक्वाभानालयोऽपानः काले
कर्षति चाप्ययम् । समीरणः शकृन्मूत्र-शुकृगर्भात्तवान्यथ ॥ क्रूढश्च कुरुते
रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् । शुकृदोषप्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजाः ॥
युगपत् कुपिताश्चापि देहं भिन्दुरस्मंशयम् ॥” इति वचनैः वातिकस्थानान्युक्तानि ।

पित्तस्थानान्याह—स्वेद इत्यादि । लसीका देहोदकस्य पिच्छाभागः ।
तत्राप्यामाशयः पित्तस्य विशेषेण स्थानम् पाचक-रञ्जक-भ्राजकानां त्रयाणा
मभिष्ठानत्वात् । प्रायेणैतेषु स्थानेषु स्थितस्य पित्तस्य जितत्वे सव्वपित्त
विकारावजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तानि । आमामाशयः पक्वामाशयमध्यम् ।
मुश्रुते हि पक्वामाशयमध्यं पित्तस्येन्युक्तम् ।

दन्त्रेष्वप्यः स्थानान्याह—उर इत्यादि । अत्रामाशय इत्यामामाशयस्योर्द्धा-

आह—तेषामित्यादि । पुरीषाधानं पक्वाशयः । यद्यपि प्राणाग्निभेदभिन्नत्वे वायोः पृथगेव
स्थानानि वक्ष्यन्ति, तथा,—“स्थानं प्राणस्य शरीरैरःकण्डजिह्वास्वकर्णनासिकाः” इत्यादि, तथापीदं
वैशेषिकं स्थानं ज्ञेयं, यत्, अत्र प्रायो वातादिविकारा भवन्ति, भूताश्च इज्जवाः । अत्र च विहिते

श्लेष्मणाः स्थानानि । तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मणाः स्थानम् ॥ ५ ॥

सर्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तश्लेष्माणां हि सर्वस्मिन् शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति । प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयत्रलवणप्रसादादीनि । अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञकानि । तत् विकाराः सामान्यजा वयत्रभागः । अत्राप्युरो विशेषेण इत्येष्मणः स्थानमिति । क्लेदकावल्बकइत्येष्मणां त्रयाणामधिष्ठानत्वात् । प्रायेणेषु स्थानेषु स्थितस्य क्लेदस्य जये सर्वइत्येष्मविकारवजयः स्यादित्यभिप्रायेणोक्तान्येतानि स्थानानि । सुश्रुते तु इत्येष्मणः स्थानमाशय इति यदुक्तं तत्राप्यामाशयोद्धृ भागाभिप्रायेण बोध्यम् । अथवा पाचकपित्तस्थानाभिप्रायेण । सुश्रुतेनोक्तं—पकामाशयमध्यं पित्तस्येति । अत्र त्वामाशयः पित्तस्थानतया यदुक्तं तद् रज्जकपित्ताभिप्रायेणेति बोध्यम् । आमाशयः इत्येष्मणः स्थानं यत् सुश्रुतेनोक्तं तत् क्लेदकश्लेष्मस्थानाभिप्रायेण । अत्र त्वपि तदभिप्रायेणेति न विरोधः । एवमेव स्थानभेदेन लक्षणप्रभेदेन परस्परानुबन्धवातादीनां मिश्रीभावे सन्देहस्पर्शं न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—स्थानभेदवचनस्य प्रयोजनान्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वशरीरचरत्वमेषां त्रयाणामेव पञ्चपञ्चात्मकत्वेन बोध्यम् । न केवलं व्यानभ्राजकइत्येष्ममात्रेण । तथात्वे तु कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्तीति वचनस्थानकान्तिकत्वप्रसङ्गात् प्राणादिपाचकादिक्लेदकादीनामपि कुपिताकुपितानां शुभाशुभकर्तृत्वात् । सर्वस्मिन् हीति हिशब्दाद्यस्य यस्मादित्यस्य ततो विकारा इत्यत्र तत् इत्यनेन सहान्वयः । किंवा एवार्थं हि सर्वस्मिन्नेव शरीरे इत्यर्थः । तत् इति तत्रेत्यर्थः ।

कुपिताकुपिताः शुभाशुभानीत्यस्यानुलोपतत्रयुक्तयान्वयशब्दानिरासार्थं शुभाशुभानि च विवरितुमाह—प्रकृतीत्यादि विकारसंज्ञकानीति ।

वाते सम्बन्धाविकारावजयः ; क्लेदकोदकस्य पिच्छाभागः, पित्तस्थाने आमाशय इति आमाशयाधोभागः, श्लेष्मस्थानेष्वामाशय आमाशयोद्धृ भागः ॥ ६ ॥

चक्रपाणिः—सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्मन्ते । नावात्मजा इति

नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजाः पृथ्वमष्टोदरीये
 व्याख्याताः । नानात्मजास्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः ।
 तद् यथा—अशीतिर्वातविकाराः । चत्वारिंशत् पित्तविकाराः ।
 विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ ७।८ ॥

तत्रादित एव वातविकाराननुव्याख्यास्यामः । नखभेदश्च
 विपादिका च पादशूलश्च पादभ्रंशश्च पादसुप्तता च वात-
 खुड्गता च गुल्फग्रहश्च पिण्डकोद्वेष्टनश्च गृध्रसी च जानु-
 भेदश्च जानुभ्रंशश्चोरुस्तम्भश्चोरुसादश्च पाङ्गुल्यश्च
 गुदभ्रंशश्च गुदात्तिश्च वृषणाक्षेपश्च शेफःस्तम्भश्च वङ्क्षणा-

विकारान् विवृणोति—तत इत्यादि । तत इति तत्रोपचयत्रयादिरूपाणि
 भ्रुमानि । विकारसंस्कृतीति । विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति
 द्विवेति शेषः । तत्र सामान्यजा इति सामान्येन तत्तद्व्याधितरूपेण जायन्ते
 वाताद्वा पित्ताद्वा कफाद्वा द्वन्द्वाद्वा सन्निपतिताद्वाऽन्यस्माद्वा ये ते सामान्यजाः ।
 नानात्मजा इति नानात्मकत्वेन बहुव्याधितरूपेण जायन्ते वाताद्वा पित्ताद्वा
 कफाद्वा ये ते नानात्मजाः । ज्वरादयो हि ज्वरत्वावच्छिन्नाः प्रत्येकं वातादिव
 पित्तादितोऽपि जायन्ते । नखभेदविपादिकादयश्च केवलादेव वातात् बहु-
 व्याधिन्नावच्छिन्ना जायन्ते । न तु वातादिव पित्तादित इति बोध्यम् ।
 तत्रेति सामान्यजनानात्मजविकारेषु मध्ये सामान्यजा इति स्थूला उदरादयः
 मूर्ध्नाश्च व्यवस्थाकरणमित्यादिना व्याख्याना इत्यर्थः । उहाध्याये तु
 नानात्मजान् व्याख्यास्यामः । तदर्थेत्यादि । तत्रादित एवेत्यत्र भूरिदाकण-
 विकारकृत्त्वादिति हेतुस्त्वयः ॥ ७।८ ॥

गङ्गाधरः—नखभेदश्चेत्यादि । नखभेदः कुनखः । विपादिका पाणिपाद-
 स्फुटनम् । वातखुड्गता चालुक इति लोके । पिण्डका जान्वभोर्मांसपिण्डः ।
 तस्योद्वेष्टनं दण्डादिनेत्र ताडनम् । अत्र कश्चिदाह गृध्रसी गृध्रसीशूलम् । ऊरुस्तम्भ
 ये वातादिभिर्दोषान्तरासंयुक्तैर्जन्यम् । विपादिकाः पाणिपादस्फुटनं, पादभ्रंशः पादस्वारोप-
 विषयवेत्तादन्यत्र पतनम्, सुप्तिः पादयोर्निद्रियत्वात् स्पृहाकृता वा, वातखुड्गता चालुक इति
 हस्तं प्रसिद्धः । गृध्रसीवाद्येन गृध्रसीशूलं गृह्यते, ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भजनमात्रं वातजन्यत्वेन

नाहश्च विड्भेदश्च श्रोणिभेदश्चोदावत्तश्च खञ्जत्वञ्च वामन-
त्वञ्च त्रिकप्रहश्च पृष्ठप्रहश्च पार्श्वमर्दश्चोदरावेष्टश्चोन्मादश्च
हृद्भवश्च वक्षोषश्च वक्षउपरोधश्च वक्षस्तोदश्च बाहुशोषश्च
प्रीवास्तम्भश्च मन्यास्तम्भश्च कण्ठोद्वंसश्च हनुभेदश्चौष्ट-

ऊरुस्तम्भनवातः । कर्णाक्षिशूलादयश्च वातातिसारे विड्भेदश्चेत्यादि वात-
जन्यत्वेन गृह्यते न तु गृध्रस्पादिरोगाः । तेषां पित्तिकादिप्रभेदादित्युक्त्वा
दोषान्तरसम्बन्धस्तत्रानुबन्धरूप इत्याह । तत्र मनोरमम् । यतोऽत्र नखभेदो
नखभङ्गरो, न तु कुनखः । विपादिका वातव्याध्युक्ता पाणिपादस्फटनम् ।
पादुशूलः स्वनामा । गुल्फग्रहो गुल्फशूलः । पिण्डकोट्टं घृनमुक्तम् । गृध्रसी वात-
व्याध्युक्ता । तत्र वातादातकृत्वात् तन्त्रेति यत् कफसम्बन्ध उक्तः स च
नारम्भकत्वेन किन्तुत्तरकालम्, नातोऽस्याः सामान्यजत्वम् । जानुभेदः जानु-
भङ्गः । जानुक्षिण्णो जानुमन्थिशीथिल्यम् । ऊरुस्तम्भश्चेति नोऊरुस्तम्भाख्यो
व्याधिः श्लेष्मभेदःप्रधानजः, किन्तुरुस्तम्भनमात्रं वातकृतमन्यदेकम् । पाङ्गुर्न्यं
पङ्गता वातमात्रजव्याधिर्विशेषः, न तामवातादिकृतपाङ्गुल्यमात्रलिङ्गम् ।
पाङ्गुल्यस्य वातकर्मत्वोऽपि रोगान्तरलिङ्गत्वे रोगत्वाभावात् । बक्ष्यते हि “ब्रह्मनाथ
यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहं । व्याधयस्ते तदात्वे हि लिङ्गानीष्टानि
नामयाः ॥” इति । अनर्थं दिशा एष्वशीतिवातव्याधिषु उन्मादाद्याख्या ये
सामान्यजा दृश्यन्ते तेऽत्र न वातव्याधिषु बोध्याः, किन्तु केवलवातजमनो-
मत्तत्वमात्रादिरूपेण तत्तत्सम्प्राप्तिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः । वातरोगाध्याये यावन्तो
रोगा उक्तास्तावन्तस्तु वातनानात्मजा एव । तत्र तत्र हि पित्ताद्यावरणादित्वेन
आरम्भकत्वं वातस्यैव, न तु पित्तादेः । अत्र एव विड्भेदो न वातातिसारीय-
विड्भेदः परन्तु अतीसारग्रहण्यादिसामान्यजव्याधीनां सम्प्राप्तिं विना केवल-
वातजद्रवपुरीषातिनिःसरणं विड्भेदः । उदरावेष्ट इत्युदरस्या समन्ताद्वेष्टनवत् ।
हृद्भव इति हृदयस्य द्रुतिः स्फुरणम् । बाहुशोषोऽवबाहुकः । मन्यास्तम्भश्च
वातरोगाधिकारे वाच्यः । कण्ठोद्वंस इति शृङ्गकासः । राजयक्ष्मणि कफ-
लिङ्गत्वेन य उक्तः स च कफमिश्रवातानुबन्ध एव ; स चात्र न बोधेयः । हनु-

भेदश्चाग्निभेदश्च दन्तभेदश्च दन्तशैथिल्यञ्च मूकत्वञ्च
 गद्गदत्वञ्च वाक्सङ्गश्च कषायास्यता च मुखशोषश्चारस-
 ज्ञता च कणशूलश्चाशब्दश्रवणञ्चोच्चैश्श्रुतिश्च बाधिर्यञ्च
 कर्मस्तम्भश्च वर्त्मसङ्कोचश्च तिमिरञ्चान्निशूलञ्चान्निव्युदा-
 सश्च भ्रूव्युदासश्च शङ्खभेदश्च ललाटभेदश्च शिरोरूक् च
 केशभूमिस्फुटनञ्चादितञ्चैकाङ्गरोगश्च सर्वाङ्गरोगश्चान्तरकश्च
 दण्डकश्च भ्रमश्च भ्रमश्च वेपथुश्च जृम्भा च हिक्रा च विपादश्च

भेदो हनुस्तम्भः । ओष्ठभेद ओष्ठस्तम्भः । अक्षिभेदोऽक्षिगोलकभ्रमणाभाव-
 रूपोऽक्षिस्तम्भः । दन्तभेद इति दन्तभङ्गः । दन्तशैथिल्यं चलदन्तत्वम् । वाक्-
 सङ्को जातोत्तरकालं वाक्प्रवृत्त्यभावः अस्फुटवचनत्वं वा । अरमज्ञता रसज्ञाना-
 भावः । असब्दश्रवणमल्पसब्दश्रवणम् । न तुच्चैः । उच्चैःश्रुतिवृद्ध्यनि-
 श्रम्य न तल्पध्वनः । बाधिर्यं स्वल्पवृद्ध्युभयशब्दाश्रवणम् । वर्त्मस्तम्भ
 इत्यक्षिबन्धव्यचलनाभावः । वर्त्मसङ्कोच इत्यक्षिबन्धव्यन्यतरस्य सङ्घ चित्तत्वं
 विस्कारणाभावः । तिमिरमिति लिङ्गनाशः पट् तथान्ये च । अक्षिभूलमक्षि-
 वेदना । अक्षिव्युदास इत्यक्षिभ्रष्टता, नेत्रस्य स्वस्थानच्युतता । भ्रूव्युदास
 इति भ्रूवोः स्वस्थानादधो निपतनम् । शङ्खभेद इति ललाटेकदेशः शङ्खः तस्य
 भेदो वेदना भङ्गो वा न तु शङ्खरोगः । ललाटभेद इति मध्यललाटे वेदना भङ्गो
 वा । शिरोरुगिति केवलं शिरःपीडा, न तु पञ्चशिरोरोगा ये उक्ताः । केशभूमि-
 स्फुटनं विदरणम् । अद्वितादयः पट् चातरोगाध्याये वाच्याः । तमोऽन्धकारप्रवेश-
 मात्रम् । भ्रमो गात्रशिरोवृणनम् । हिक्रंकेत न पञ्च हिक्राः ये सामान्यजा

सामान्यजनं, यथोक्तातद्गुण्यं केवलवाहजम्भवत्वात्, उदरस्यावेष्टनमिबोदरस्यावेष्टनं, अक्ष्य-
 श्रवणं शब्दाभावेऽपि शब्दश्रवणम्, उरुः श्रुतिस्मात् स्वस्मात्प्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु
 सर्वथैवाश्रवणम्, बाधिर्यं शब्दमात्रस्यैवाश्रवणम्, तिमिरः तु चातजमेव, दोषान्तरसम्बन्ध-
 स्तानुबन्धक्यः, एकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति उदरादिषु उभ्यात्वज्ञीतत्वादीनां कदाचित्केकाङ्-
 ग्यापकभेदेऽकाङ्गरोगः, तेषामेव कदाचित् सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः, दोषान्तरसम्बन्धोऽपि
 यथाप्यव्याप्ती वातकृते एव, "वातुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्पन्ति मेघवत्" इति वचनान्, तथा
 अनेक वातिकः स्फुटिमोहक्यः, अत्र कस्म्यचित्प्रत्यय प्रादादेः शूलाद्योऽभिहिताः, न हलादीनां

प्रलापश्च ग्लानिश्च रौच्यञ्च पारुष्यञ्च श्यावारुणावभासता
चांस्वप्नश्चानवस्थितचित्तत्वञ्च * इत्यशीतिर्वातविकाराः । वात-
विकाराणामपरिसङ्ख्यानामाविष्कृततमा एव व्याख्याताः ।
सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारपृक्तैः अन्येषु चानुक्तेषु
वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणम् । यदुप-

उक्ताः, किन्तु द्विक्रममात्रं द्विगतिशब्दप्रवृत्तिः । विपादो मनोदैन्यम् । अति-
प्रत्यापञ्चेति वातकृतः । प्रत्यापस्तु पित्तकृत इति प्रत्यापयोर्भेदान् न
सामान्यजलम् । ग्लानिरद्वयः । अनवस्थितत्वं क्षणिकस्वभाववैपर्ययत्वम् ।

ननु वातरोगाध्याये वक्ष्यमाणस्वर्वाभिन्विनादीनां किं न वा नानात्म-
जन्वमिति ? अत आह—इत्यशीतिरित्यादि । आविष्कृतत्वं प्रायोभावित्वम् ।
तेनान्येऽपि वातरोगाः गन्ति ।

नन्वेवामुक्तानामनुक्तानाञ्च वातरोगाणां कथं ज्ञेयत्वमिति ? अत
आह—सर्वेष्वित्यादि । वायोरिदमात्मरूपमपरिणामीति—आत्मरूपं सम्बन्धा-
श्रयन्नादुपाधिव्यतिरिक्तं अपरिणामि सहजसिद्धं लिङ्गमकुपितवायोरिदं
स्वाभाविकं लिङ्गमित्यर्थः । स्थानान्तगादिस्वन्धोपाधिना हि परिणामि-
लिङ्गन्तु यथाकरं बोध्यम् । कर्मणश्चेति चकारेण वायोरिदमपरिणामीत्यनु-
वर्त्तते । विकाराधिकारात् वायविकारिकत्वमर्थादेव लभ्यते । तेन वृद्धस्य वायोः
कर्मणश्च स्वलक्षणमिदमपरिणामि पित्तादुपाधिव्यतिरिक्तं स्वरूपतः सिद्धम् ।
स्वं रूपं लिङ्गं कर्म हि वायोः क्रिया । तस्य लिङ्गं श्रमादिकं वक्ष्यते । न तु तस्य
लिङ्गानि वक्ष्यन्ते । कर्म पुनः प्रवृत्तिरनुक्षेपणादि पञ्चविधमाहुरन्ये । तन्न,
बहुविधत्वान् । कीदृशं प्रायोर्वातविकारेषु स्वीयं रूपं ? तस्य च कर्मणश्च

तत्र येऽभिहितस्ते प्रधानभूताः प्रायोभावित्वेन, अनुक्तास्तु वातविकाराणामपरिसङ्ख्येयत्वेन
प्राज्ञाः ।

वायोरिदमित्यादी वायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम्, अपरिणामीति सहजसिद्धं
नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विकृतस्य वायोः कर्मणः, स्वलक्षणमित्यादीनां लक्षणम् ।

* उन्मादश्चेत्यत्र हनुमोहस्तथा हनुभेदश्चेत्यत्र हनुनापुस्तथा हिक्का चेत्यत्र विपादः इति चक-
सम्मतः पाठः ।

लभ्य तत्तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति
कुशलाः ॥ ६ ॥

तद्वयथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं विशदता गतिरमूर्त्तित्वञ्च
वायोरात्मरूपाणि । एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षण-
मिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः । तद्वयथा—

स्वलक्षणं कीदृशमिति ? अत आह—यदुपलभ्येत्यादि । वातविकारेषु वायो-
रथात् वृद्धस्य संसर्गाद्यन्तरेण स्वाभाविकं यदात्मरूपं कृत्स्नं तत्तदवयवं वा
एकदेशं वोपलभ्य विमुक्तसन्देहाः वातविकारत्वेन संशयपरिहीणाः कुशला
भिषजः वातविकारमेवाध्यवस्यन्ति । न तु पित्तादिविकारत्वेन वासन्देन
कृत्स्नमिति लभ्यते । एतच्च यदिनिपदस्य कर्मणश्च स्वलक्षणमित्यनेन
अप्यन्वयः । तेन वातविकारेषु वृद्धस्य वायोः कर्मणश्च स्वाभाविकं यत्
कृत्स्नं स्वलक्षणं तत्तदवयवं वोपलभ्य विमुक्तसन्देहा वातरोगत्वेनैवाध्यव-
स्यन्ति न तु पित्तादिरोगत्वेनेत्यर्थो बोध्यः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—ननु वातविकारेषु वायोरथात् वृद्धस्यापरिणामि किमात्मरूपं
किञ्च तस्य कर्मणोऽपरिणामि स्वलक्षणमिति ? तत्तदाह—तद्वयथेति ।
गतिश्चलत्तम् । अमूर्त्तित्वं सूक्ष्मत्वम् न तु परमाणुत्वम् । किन्तु वृद्धत्वेऽपि
सूक्ष्मानुसारित्वाभिधायकगुण इति यावत् । एतानि चात्मरूपाणि वायोः
साम्यहान्यवस्थयोरपि भवन्त्यपि मानाधिक्येनात्र बोद्धव्यानि । वृद्धत्वस्थ-
त्वाद् वायोरथवा हीनस्य वा समस्य वा वृद्धस्य वा बह्वेकगुणत्वं वर्त्तमानमेवाल्पं
वा समं वा वृद्धं वा भवति । तेन चोष्णत्वेन किञ्चिद्दहति, समञ्च दहति, अधिकं
वा दहतीतिवत् अत एवाह एवंविधत्वादिति । वृद्धरौक्ष्यादिरूपत्वादस्य वृद्धस्य
वायोस्तं तं शरीरावयवमाविशतः कर्मणश्च स्वलक्षणमिदं भवति । शरीराव-
यवापेक्षया हि कर्मविशेषः स्यात् । स्याच्चापान्नयादिपित्तादिसम्बन्धेन
कर्म च प्रवृत्तिः ।

अत्राप्यपरिणामोति पित्तदोषसम्बन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपेक्षमिति, यतः, प्रुते—“तं
तं शरीरावयवमाविशतः” इति; अत एव च स्वसादीनां शरीरावयवापेक्षत्वेन न सर्वत्र
कर्म; एवञ्च पित्तदोषसम्बन्धेन वायोरुपादि व्याख्येयः ॥ ७—९ ॥

कर्मणः—अमूर्त्तत्वमित्यदश्वरत्वम्, एवंविधत्वादिति रौक्ष्यादिदुत्तरवाद्यायोरिति लक्षणम्

स्रंसं श्र-व्यासङ्गभेद* हर्ष-तर्षकम्पावमर्हचालतोदव्यथाचेष्टा-
दीनि । तथा खरपरुवविशदशुषिरारुणकषायविरसमुखशोष-
सुप्तिसङ्कोचनखज्जतादीनि च वायोः कर्म्मणि । तैरन्वितं वात-
विकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १० ॥

सा च वायोरत्र वृद्धचलत्वादिगुणेन भवतीति अभिप्रायेण वृद्धवायोः
कर्म्मणो लिङ्गमिदमस्य भवतीति यदुक्तं तदाह—तद्व्यथेत्यादि । स्रंसं
इति स्वस्थानतोऽप्यस्तात् स्थानान्तरचलनमदूरतः । अंशः स्वस्थानतो दूर-
गमनम् । व्यासङ्ग इत्यन्यासक्तिरित्यर्थः । भेद इत्यङ्गभेदोऽङ्गभङ्गवत्पीडा ।
हर्षेत्यङ्गस्य । तेनाङ्गहर्षो लोभाश्च । कश्चि वायोः प्रभावात् हर्षो हृष्ट-
चित्तत्वमाह । तत्र : च उत्वगुणकाय्यमध्यत्वात्माह चर्यादनुभवाकोशलात् ।
कम्पो वेपथुः । अवमर्होऽङ्गवेदना । चालः स्पन्दनम् । तोदः मृचीवद्ध्यथा ।
व्यथा पीडा । चेष्टा गमनक्षेपणादि । अत्रादिपदप्रयोगेण पृथक् पदकरणं
वायोश्च उत्वगुणस्य प्रागन्यात् । तज्जन्यकर्म्मणो लिङ्गान्येतानीति स्वप्राप-
नार्थम् । खरत्वादिगुणजन्यकर्म्मणो लिङ्गान्याह—तथा खरेत्यादि । खरस्त्व-
गुणेन वृद्धवायोः कर्म्मणो लिङ्गं खरत्वम् पुंसः शरीरस्य ककेशत्वम् । परुषत्वं
अचैक्यम् शरीरस्य निःस्नेहतेत्यर्थः । रौक्ष्यगुणेन वृद्धवायोः कर्म्मणः विशदत्वं
देहेऽपैच्छिल्यं विशदगुणेन वृद्धस्य वायोः कर्म्मणो लिङ्गम् । सूक्ष्मगुणेन
वृद्धस्य वायोः कर्म्मणो लिङ्गं शुषिरत्वं देहेऽघनत्वम् । वायोर्भातिकत्वेन पाञ्च-
भौतिकशरीरसम्बन्धेन चारुण्यणः । वैशद्यगुणेन वृद्धस्य वायोः कर्म्मणो पैच्छिल्या-
भावः । कषायरसता विरसता च तथा व्याख्याता । रौक्ष्यगुणेन वृद्धस्य
वायोः कर्म्मणो लिङ्गं मुखस्य कषायरसता रसाभिव्यक्तौ च दृश्यते । वाय्वा-
काशवाहुल्यात् कषाय उत । विरसता स्वभावरसवैपरीत्यं मुखस्य रौक्ष्यसैत्यञ्च
भवति वा । शोषस्तु रौक्ष्यलाघवगुणाभ्यां वृद्धस्य कर्म्मणो लिङ्गम् । सुप्तिः
अस्पर्शानं लाघवचलत्वागुणाभ्यां वृद्धस्य कर्म्मणो लिङ्गम् । सङ्कोचनं सैत्य-
गुणेन वृद्धस्य चलत्वागुणेन चलनकर्म्मणो लिङ्गम् । खज्जत्वं लाघवरौक्ष्याभ्यां
वृद्धस्य शोषणकर्म्मणः कर्म्म । आदिपदेनाध्यानादिकं बोध्यम् । वायोः
स्रंसः किञ्चिदवस्थानसञ्चलनं, अंशस्तु दूरगतिः, व्यासो विस्तरणं, हर्षो वायोरन्यवस्थितत्वेन

* भेदेऽनन्तरं सारत्वात् सङ्कोचनेत्यनन्तरं साभनमित्यधिकः पाठश्चकरोत्कृतः ।

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमेत । स्नेहस्वेदास्थाप-
नानुवासननस्तःकम्म-भोजनाभ्यङ्गोत्सादन-परिपेकादिभिर्वात-
हरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । तत्रास्थापनानुवासनन्तु
खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्धि आदित एव पकाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं
च्छिनत्ति । तत्रावजिते वातेऽपि शरीरान्तर्गतवातविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा वनस्पतेर्मूले छिद्यन्ते स्कन्ध-

कर्मणीति वृद्धवायोः कर्मणः कर्मणि कर्मभूतलिङ्गानि । एतैः कर्मभिरनु-
मितेन कर्मणानुमेया भवन्ति । वातस्य वृद्ध्या रौक्ष्यादयो गुणा लिङ्गभूताः ।
तैश्च गुणैर्वातो वृद्धोऽनुमीयते इति । ततः सुतर्गं तैः स्रंसादिभिरन्वितं विकारं
वातविकारमेव वातरोगत्वेनैवाध्यवस्येत् न तन्यविकारत्वेनेति ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—प्रसङ्गादस्य वातस्य प्रथममूत्रमाह—तमित्यादि । तं वातरोगं
मधुरादिभिः रौक्ष्यादिगुणविपरीतैः स्निग्धोष्णैर्गुणैः स्निग्धलोष्णत्ववृद्धिस्तैला-
दिभिः उपक्रमेतेति विवृणोति स्नेहेत्यादि । मधुरादिभिः स्नेहादिपरिपेका-
द्यन्तोपक्रमाणां रौक्ष्यादिविपरीतत्वान् वातहरत्वम् । मात्रां कालञ्च प्रमाणी-
कृत्येत्यस्य मधुरादिभिः स्नेहादिभिश्च सहान्वयादुपक्रमेतेत्यस्य चोभयत्रान्वयः ।
आस्थापनानुवासनन्तु इत्येकवचनम् आनुपूर्विकत्वेन युगलत्वाभिप्रायात् ।
सर्वोपक्रमेभ्यः स्नेहस्वेदादिभ्यो मध्ये वाते प्रधानतमम् न तु पित्तादौ ।
प्रधानतमत्वं दर्शयितुं हेतुमाह—तद्धीत्यादि । आस्थापनानुवासनं हि आदित
एव वातरोगे प्रयोगमात्रं शीघ्रमेव वैकारिकं वातमूलं न तु प्राकृतं, छिनत्तीति
वापोयन् स्थानसमाश्रयणेन तत्तद्विकारकृत्त्वं तत्स्थानसंयोगमुच्छिनत्ति ।
तदुच्छेदेन कथमन्यत्रगतवातविकाराः प्रशाम्यन्तीति ? अत आह—तत्रेत्यादि ।
तत्र वैकारिकमूलभूतस्थानसंयोगे वातस्यावजिते शरीरान्तर्गतवातविकारा

प्रभावाद् वा क्रियते, वक्तुं लीकरणं वर्तते, आलः स्पन्दः, रसवर्गो वायुना रसवर्णरहितेनापि
प्रभावाद् क्रियते ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—प्रस्तावागतत्वेन चिकित्सासाह—मधुरेत्यादि । आदित एवेति शीघ्रमेव, केवलं
वैकारिकमिति सकलविकारकारकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाश-
स्तद्वत् ॥ ११।१२ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतोऽत ऊर्ध्वं मनुष्याख्यास्यामः । तद्-
यथा—ओषश्च प्रोषश्च दाहश्च द्रवधुश्च धूमकश्चाम्लकश्च
विदाहश्चान्तर्दाहश्चोष्माधिक्यञ्च अतिस्वेदश्चाङ्गस्वेदश्चाङ्ग-
गन्धश्चाङ्गावदरणश्च शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च
त्वगवदरणञ्च चर्मदलनञ्च * रक्तकोटश्च रक्तविस्फोटश्च
रक्तमण्डलञ्च रक्तपित्तञ्च हरितत्वञ्च हाग्द्वित्वञ्च नीलिका च
इतरस्थानगता अन्ये लिङ्गभूता विकारा अपि प्रशान्तिमापद्यन्ते । तत्र दृष्टान्त-
माह—यथेत्यादि ॥ ११।१२ ॥

गङ्गाधरः क्रमिकत्वात् चत्वारिंशत् पित्तविकारानाह—पित्तेत्यादि ।
तद्ग्रथेत्यादि । ओषश्चेति ओषः पाश्वस्थितेन वह्निनेव उष्मा
पीडा । प्रोषः किञ्चिद्दहनमिव । दाहः सर्वाङ्गदहनमिव । द्रवधुः
धूमधुकीति लोके । धूमको धूमोद्गमनमिव । अम्लकोऽम्लो-
हिरणमिव । विदाहो युक्तानामद्गपरिपाकः । अन्तर्दाहः अभ्यन्तरे-
ऽप्युष्मत्वात् । उष्माधिक्यञ्च बहिरोष्णाधिक्यम् । अङ्गस्वेदः सर्वदा किञ्चित्-
किञ्चित्स्वेदः । अङ्गगन्धः इति गात्रेऽव्यक्तगन्धः । अङ्गावदरणं गात्रप्रदेश-
विशेषे विदीर्णता । त्वग्दाहः शरीरवाह्यतश्चर्मज्वालामात्रम् । त्वगवदरणं
वाह्यत्वह्मात्रविदीर्णता । चर्मवदरणं सप्तत्वचां विदीर्णता । रक्तकोटश्चेति
यदुक्तं—“वरटीदृष्टनीकाशो लोहितोऽस्रकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः
कोट इति निगद्यते तज्ज्ञैः” इति । रक्तविस्फोटश्चेति सुश्रुते क्षुद्ररोगाधिकारे—
“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्ततः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे स्मृता
विस्फोटका इति ॥” रक्तमण्डलश्चेति पकोडुम्बरवद्रक्तवर्णत्वात् रक्तमण्डलः ।
सुश्रुते परिमण्डलाख्य उक्तः—“विवृतास्यां महादाहां पकोडुम्बरसन्निभाम् ।

चक्रपाणिः—ओषः पाश्वस्थितेनेव वह्निना पीडा, प्रोषः किञ्चिद्दहनमिव दाहः, सर्वाङ्ग-
दहनमिव द्रवधुः धूमधुगिकेति लोके क्याता, धूमको धूमोद्गमनमिव, त्वगवदरणं वाह्यत्वह्मात्राव-
दरणम्, चर्मवदरणन्तु चर्मावदरणं, रक्तपित्तं दोषान्तरासंपृक्तं रक्तपित्तिकं ज्ञेयम् ;

* चर्मवदरणमिति चक्रः ।

कक्षा च कामला च तिक्तास्यता च लोहितगन्धास्यता च पूति-
मुखता च तृष्णाधिक्यञ्च अतृप्तिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-
पाकश्च गुदपाकश्च मेढूपाकश्च जीवादानञ्च तमःप्रवेशश्च
हरितहारिद्रनेत्रवर्चस्त्वञ्च । इति चत्वारिंशत् पित्तविकाराणा-
मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वनुक्तेषु चान्येषु
पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणम् । यदुप-
लभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति

विष्टतामिति तां विश्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ इति । रक्तपित्तञ्चेति
रक्तसंसर्गेण रक्तीभूतं पित्तं रक्तपित्तम् । न तु रक्तपित्ताभ्यो य उच्यते तस्य
यवकोलादिकारणैः पित्तं प्रकुप्य रक्तञ्च विष्टुं यकृन्मूत्रिहपभवरक्तवहस्रोतो-
ऽभिगम्य दूषयित्वा रक्तपित्तं जनयतीति रक्तप्रदोषान् भेदान् किञ्चा तस्यापि
वातादिसंसर्गेत्वादारम्भे पित्तस्यैव कर्तृत्वान् सामान्यजत्वाभावाच्च नानात्मज-
त्वम् । तदेवात्र शृण्वते । हरितत्वं रक्तवर्णत्वम् । हरिद्रत्वं हरिद्रावर्णत्वम् ।
नीलिका क्षुद्ररोगे सुश्रुतांक्ता त्रिशोथीये लिखिता । कक्षा चेति सुश्रुते—
“बाहुपाश्र्वांसकक्षामु कृष्णस्फोटांसवेदनाम् । पित्तप्रकोषान् सम्भूतां कक्षांमिति
विनिर्दिशेत् ॥” इति । कामला चेति कामला पित्तपाण्डोरुवस्थाविशेषः । कामला
बहुपित्तैषा बोध्या । पाण्डोहि सामान्यजत्वेऽपि पित्तपाण्डौ पित्तलाहागत
व्याध्यन्तरत्वेन कामला भवति । तस्मान्न कामलायाः सामान्यजत्वम् । तिक्ता-
स्यता तिक्तमुखत्वम् । लोहितगन्धास्यता मुखे रक्तगन्धत्वम् । पूतिमुखता
दुर्गन्धमुखता । तृष्णाधिक्यं केवलतृष्णातिशयः न तु तृष्णास्यरोगविशेषः,
तस्य सामान्यजत्वात् । अतृप्तिः सदा बभ्रुक्षा । जीवादानं विरेचनव्यापद्विशेष
उक्तो यो जीवरक्तनिगमः । हरितेत्यादिना एक एव रोगः । इतीत्यादि
सर्वं पूर्वैवद् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—सर्वेष्वित्यादि । पित्तस्यात्मरूपेषु वर्णश्चाशुकसदृशः । गन्धश्च

एवं तृष्णायाश्च तृष्णामात्रं, कक्षा कक्षदेशगतमांसदर्शनं, स्फोटाः सुश्रुतक्षुद्ररोगोक्ताः, गन्धो विश-
द्वस्थामगन्धः, अथास्त्वमित्यामगन्धवर्णसदृशम्, अग्निमद्गृहमग्निगृहम् ॥ १३—१७ ॥

कुशलाः । तद्वयथा—औष्ण्यं तेजस्य द्रवमनतिस्नेहो वण-
श्चाशुक्लो* गन्धश्च विस्त्रो रसो कटुकाम्लौ सगश्च पित्तस्यात्म-
रूपाणि । एवंविधत्वाच्चास्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमेतस्य भवति
तं तं शरीरद्वयवमाविशतः । तद्वयथा—दाहोष्ण्यपाकस्वेद-
क्लेदकोथ † स्रावगगाः यथास्वगन्धवर्णरसादिनिर्व्वर्त्तनं पित्तस्य
कर्मणा । तेरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १४।१५ ॥

तं मधुरतिक्तकपायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरेचन-
प्रदेहपरिपेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य ।
विरेचनन्तु सत्वोपक्रमेभ्यः पित्तो प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ।
तद्धि आदित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूल-
मपकर्षति । तत्रावजिते पित्तो शरीरान्तर्गतपित्तविकाराः

विस्त्र आमगन्धः । एवंविधत्वाच्चेति औष्ण्यदिगुणवत्त्वात् । वृद्धपित्तस्य
औष्ण्यदिगुणजनितस्य कर्मण इदं वक्ष्यमाणं दाहादिकं कर्म स्वलक्षणम् ।

कर्मणो लक्षणान्याह—एवमित्यादि । पूर्व्वमिदं व्याख्यातम् । दाहेत्यादि ।
पित्तस्य औष्ण्यतीक्ष्णताभ्यां वृद्धस्य कर्म वद्धं रिव दाहादिकं तेन कर्मणा
शरीरे दाहोष्ण्यपाकादिरागान्ता औष्ण्यतीक्ष्णताभ्यां सहचरितद्रवानति-
स्नेहाभ्यां भवन्ति पित्तस्य दहनादिकर्मणो लिङ्गानि । यथास्वगन्धवर्णत्यादि ।
अशुक्लानावर्णगुणेन वृद्धस्य पित्तस्य कर्मणश्चिह्नमशुक्लास्तावन्तो वर्णाः
शरीरस्य । गन्धश्च शरीरस्य विस्त्रः । रसश्च शरीरे कटुरसेन वृद्धस्य कटुक-
श्चास्त्ररसेनाम्लः । सर्व्वं पूर्व्ववद्व्याख्येयम् ॥ १४।१५ ॥

गङ्गाधरः—प्रसङ्गादागतत्वात् पित्तिकरोगाणां क्रियासूत्रमाह—तमित्यादि ।
शीतैति स्पष्टतः पाकतो वीर्य्यतश्च । उपक्र. णाह—स्नेहेत्यादि । आमाशयमिति
पक्वामाशयमध्यस्थानस्योद्धृत्म् । ततःप्रभृति पित्तस्याधोभागगमनेन यावद्-
वैकारिकमूलस्थानसंयोगं छिनत्तीत्याभिप्रायेणाह—अपकर्षतीति छिनत्ति ।

* वर्णञ्च शुक्लावर्णवर्जं इति चक्रस्वीकृतः पाठः ।

† कोथेत्यनन्तरं कण्ठ इति पाठः ।

प्रशान्तिमापद्यन्ते ; यथाग्नौ व्यपगते केवलमग्निगृहं शीती-
भवति तद्वत् ॥ १६।१७ ॥

श्लेष्मविकारान् विंशतिमत उद्धं व्याख्यास्यामः । तद्-
यथा—तृप्तिश्च तन्द्रा च निद्राधिक्यञ्च स्तौमित्यञ्च गुरुगात्रता
च आलस्यञ्च मुखस्त्रावश्च मुखमाधुर्य्यञ्च श्लेष्मोद्विरणञ्च
बलाशकश्चापक्तिश्च हृदयोपलेपश्च कराटोपलेपश्च धमनी-
प्रविचयश्च गलगण्डश्च अतिस्थौल्यञ्च शीताग्निता चादृशश्च
श्वेतावभासता च श्वेतनेत्रमृत्रवर्चस्त्वञ्च । इति विंशतिः

व्यपगते व्यपोढे केवलमग्निहीनमपिसन्तप्तमात्रम् अग्निगृहमग्निमद्-
गृहम् ॥ १६।१७ ॥

गङ्गाधरः—उद्देशक्रममाप्तान् श्लेष्मिकान् विंशतिं रोगानाह—श्लेष्मेत्यादि ।
तृप्तिश्चेत्यादि । येनात्मानं तृप्तमिव मन्यते सर्वदा सा तृप्तिः । बलाशको
बलक्षयः । कश्चित् तु—“नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्गः
श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलाशकी ॥” इत्याह, तन्न । वातश्लेष्मारब्धत्वेन
नानात्मजत्वाभावात् । धमनीप्रविचयो धमन्युपलेपेन धमनीनां पृष्ठता ।
गलगण्डस्तु कफारब्ध एव वातानुबन्धेन कफेनारब्धत्वं हि वातजकफजमेदोजल-
व्यपदेशोऽनुबन्धत्वेन तेषामाधिक्यात् । न पुनवस्तुनो ज्वरादिवत् वातजादिः ।
शीताग्निता मन्दाग्निता । उदहश्चेति तन्त्रान्तरे द्रुक्तो यथा—“शीतमारुत
संस्पर्शान् प्रदृष्टो करुमारुतौ । पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ पिपासा-
रुचिहृष्टाम-देहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ वरटी-
दष्टमस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सपाण्डुस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥
उदहमिति तं विद्याञ्छीतपित्तमथापरे । वानाधिकं शीतपित्तमुदहश्च कफा-
धिकः ॥” इति । एत्रमन्यत्रापि—“सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्ठमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः करुजो व्याधिरुदह इति कीर्त्तितः ॥” इति । एष एवात्र विवक्षितः । पूर्व्वेश्च
कफाधिकत्वेन यो निरुक्तस्तस्य वातमात्रादिजत्वाभावेन सामान्यजत्वाभावात् ।

चक्रपाणिः—तृप्तिर्येन तृप्तमिवात्मानं सर्वदा मन्यते, बलाशको बलक्षयः, बिंघा श्लेष्मो-
द्वेकामन्दजित्वम् स्थलाङ्गता वा बलाशकः, धमनीप्रविचयो धमन्युपलेपः, शीताग्निता,

श्लेष्मविकाराः, श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा
व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषु चाप्यनुक्तेषु
चान्येषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्व-
लक्षणम् । यदुपलभ्य तदवयवं विमुक्तसन्देहाः श्लेष्मविकार-
मेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः । तद् यथा—श्वेत्यश्लेत्यगौरवस्नेह-
माधुर्यस्थैर्यपेच्छित्यमात्सर्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि ।
एवंविधत्वाच्चास्य कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं
शरीरावयवमाविशतः । तद् यथा—श्वेत्यश्लेत्यकरदृस्थैर्योत्-
सेध-गौरव-स्नेह • सुप्ति-क्लेदोपदेहवन्धनमाधुर्यचिरकारित्वा-
दीनि श्लेष्मणः कर्माणि । तैरन्वितं श्लेष्मविकारिणमेव
अध्यवस्येत् ॥ १८।२० ॥

तं कटुतिक्तकफायतीक्ष्णोप्यारुच्यैरुपक्रमैरुपक्रमेत् । स्वेद-
पित्तवातारब्धत्वे तु वातादिजत्वव्यपदेशाभावात् । इतीत्यादि । सर्वं पूर्व-
वद्व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—श्वेत्येत्यादि । पूर्वोऽध्याये श्वेतवर्णानुपदेशस्तत् कथयितुमना-
वश्यकत्वात्तत्र तु विज्ञानाय श्वेतवर्णोपदेशः । मात्स्न्यं मृत्स्नावन्मसृणत्वरूपं
मृदुत्वं वा । श्वेत्यादीनि शरीरस्य । तेन कफस्य वृद्धस्य कर्मानुमानात् । तेन
कर्मणा कफस्य वृद्धाः श्वेत्यादयोऽनुमीयन्ते । तैश्च वृद्धः कफोऽनुमीयते । अत्र
सुप्तिः कफकर्मलक्षणं, वाताशीतिरोगेषु पादमुप्तता यद्यपुत्रता तथापि कफस्य
शैत्यगुणकर्मणा सुप्तिर्भवतीतिवन् वातस्यापि शैत्यगुणकर्मणा मुप्तता भवितु-
महतीति वातस्थाने पादे मुप्तता उक्ता । कफस्थाने तु कफजा इति भेदेन
बोद्ध्या । गन्धश्च नानाविधः । आदिना शोफलवणरसादीनां ग्रहणम् ॥१९।२०॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि । तमित्यादि पूर्वदिशा व्याख्येयम् । आदित

मन्दाग्निता, मात्स्यं मसृणता, श्लेष्मकर्मसु सुप्तिर्निष्क्रियत्वेन, पाते तु रपज्ञानेन ; भन्नाभावात्

• स्नेहोत्पत्त्यान्तरं स्तम्भ इत्यधिकः पाठश्चकसम्मतः ।

वमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिश्च श्लेष्महरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । वमनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः । तद्धि आदित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकश्लेष्ममूलमूद्धं मुक्तिपति । तत्रावजिते श्लेष्मणि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवपट्टिकादीनि अनभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ २१।२२ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥ २३ ॥

एवामाशयमित्यामाशयस्योर्द्धावयवस्य विशेषेण श्लेष्मस्थानत्वात् । अत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानमिति वचनेन वक्षसः श्लेष्मणः प्रधानस्थानत्वेऽपि श्लेष्मणः सर्वेषु स्थानेष्वामाशयरूपेष्वथ आशयस्त्वामाशय एव । ततःप्रभृति ऊद्धं हरणेन सर्व्वाशयश्लेष्महरणं भवतीति भाषनाय हि ऊद्धं मुनक्षिपतीत्युद्धं-श्लेष्महरणेन श्लेष्मणः आमाशयेन वैकारिकमूलसंयोगमारभ्य वक्षःप्रभृति-संयोगं छिनत्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा भिन्ने इत्यादि । अम्भसा अनभिष्यन्दमानानीत्यन्वयः ॥ २१।२२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वाताद्यात्मरूपकर्मलक्षणानां विज्ञाने किं प्रयोजनामित्यत आह पदत्रय—भवन्तीत्यादि । रोगमित्यादि । आदौ रोगं परीक्षेतेति चेत् सुतरां रोगपरीक्षायां वातादित्तिङ्गज्ञानमपेक्षते इति भावः । तत औषधं परीक्षेत इत्यन्वयः । औषधपरीक्षा हि व्याध्यपेक्षिणी भवतीति । अतो रोगपरीक्षानन्तरं भेषजपरीक्षा उपपद्यते । अत एव सुतरां रोगपरीक्षाभेषजपरीक्षानन्तरं प्रतिक्रिया भवतीत्याह—ततः कर्म आस्थापनादुरपक्रमणम् । ज्ञानपूर्व्वमिति अन्यत्र

अनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थानेष्वामाशयस्य प्राधान्यम्, एवंन्तु “तत्रापि उरो विशेषेण” इति वचनेनोरः प्रधानम्, एवमुभयमपि तुल्यं ज्ञेयम् ॥ १८—२२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रोगज्ञानस्य चिकित्सायामुपयोगमाह—रोगमित्यादि । औषधं परीक्षेतेति

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्म्मार्णयारभते भिषक् ।
 अर्धोषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २४ ॥
 यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकांविदः ।
 देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संग्रहः प्रकृतिदेशो विकारो मुखमीरणम् ।
 असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २६ ॥
 दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
 रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २७ ॥

कृतास्थापनादिकर्मदर्शनादिजनितज्ञानपूर्वम् । रोगविज्ञानं विना कर्म्मार्भमे
 दोषमाह—यस्त्वित्यादि । यदृच्छयेति । यदि कदाचिन् व्याध्यन्तुरूपेण देवान्
 कर्म्म भवति तदा सिद्धिरपि भवतीति न त्वेकान्तेन । एकान्तेन सिद्धिं दर्शयितु-
 माह—यस्त्वित्यादि । तस्य कर्म्मण्यारम्भमाणे सिद्धिरित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्रेत्यादि । संग्रह इति चत्वारो रोगा
 इत्यादिना व्याधीनां संक्षेपः । प्रकृतिरिति द्विविधा पुनरित्यादिना । देश इति
 द्विविधश्चैषामित्यादिनाधिष्ठानम् । विकाराश्च मुखानि च तत्तथा । विकारा
 इति विकाराः पुनरित्यादिना विकारापरिसङ्ख्यानम् । मुखमिति मुखानि खित्या-
 दिना सन्निकृष्टकारणानि । ईरणमिति द्वयोस्तु खलित्यादिना मुखानां प्रेरणं
 त्रिविधमुक्तम् । असन्देह इति न चान्योन्येत्यादिना । अनुबन्धश्चेति सर्व्वे-
 ष्वित्यादिना च्छन्दोऽनुशोधेन असन्देहवचनान् पुर्व्वं कृतोऽत्र परं निरूपितो
 बोध्यः । तेषां त्रयाणामित्यादिना दोषस्थानानि । नानात्मजा रोगाणां गणाः
 इति सर्व्वशरीरचरास्त्वित्यादिनारभ्य नखभेदश्चेत्यादिना निदेशेन दोषाणां
 पृथक् प्रत्येकं रूपम् । सर्व्वेष्वपीत्यारभ्य रौक्ष्येत्यादिना वातस्य पुनः सर्व्वेषु
 सम्बन्धः, औषधपरीक्षा रोगापोभिर्णा, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः ; अतः कर्म्मैति
 विकिरसात्, ज्ञानपूर्व्वमिति कर्म्मदर्शनजनितज्ञानपूर्व्वम् ॥ २३—२५ ॥

षकपाणिः—संग्रहे “संग्रह इति चत्वारो रोगाः” इत्यादि संक्षेपोक्तिः, प्रकृतिरिति “द्विविधा
 पुनः” इत्यादि, देश इति “द्विविधन्वैषामधिष्ठानम्” इत्यादि, विकाराश्च मुखञ्च विकारमुक्तं,

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ् महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २८ ॥

इति रोगचतुष्कः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगो नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

इत्यारभ्य ओषधेत्यादिना पित्तस्य, पुनः सर्व्वेष्वित्यारभ्य श्वेत्येत्यादिना
कफस्य स्वकर्म्मणो रूपम् । पृथक्त्वेन दोषाणां समुपक्रमा इति तं मधुराम्बे-
त्यादिना वातस्य, पुनस्तं मधुरतिक्रमेत्यादिना पित्तस्य, पुनस्तं कटुतिक्रमेत्यादिना
कफस्योपक्रमाः । रोगाणां महति अध्यायेऽस्मिन् निर्दिष्टास्तत्त्वदर्शिना
पुनर्व्वसृनेत्यर्थः ॥ २६—२८ ॥

इति रोगचतुष्को रोगाणां विज्ञानायाध्यायचतुष्क इत्यर्थः ।

अध्यायं समापयति — अग्नित्यादि । महारोगाध्याय इति समाप्तिवचनम् ।

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकविब्रह्मकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्र-
स्थानीयमहारोगाध्यायजल्पाख्या विंशी शाखा ॥ २० ॥

तत्र विकाराः "विकाराः पुनः" इत्यादिना "मुस्तानि" इत्यादिना मुखम्, "इयोस्तु" इत्यादिना
ईरणम्, अमन्देहः "न चान्योन्ये" इत्यादिना, "सर्व्वेषु" इत्यादिना अनुबन्धः, नानामजाः सर्व्वे
दोषान्तरासंगुक्तदोषजन्या उक्ताः ॥ २६—२८ ॥

इति रोगचतुष्कः ।

इति चरकचतुरानन-श्रीमन्नृकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां महारोगो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति, तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिगौर-श्चातिकृष्णश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चन्ति ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—रोगनिरूपणानन्तरं भेषजरोगयोर्ध्यायोजनं कर्तव्यं तदुपदेष्टुं योजनाचतुष्कारभते । तत्र प्रायेण व्याधि विशेषे भेषजयोजनायां शरीर-विशेषमेवापेक्षत इत्यतः इल्लेपिकनानात्वज्ञेषु चातिस्थूल्यञ्चोक्तम् । तत्र भेषज-योजनाधमष्टौनिन्दितीयमारभते—अथान इत्यादि । अस्याध्यायस्यादौ अष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति इत्यस्य वाक्यस्याष्टौनिन्दितेतिपदमधिकृत्य कृतो-ऽध्याय इति तथा । सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयं भवति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—इह खलु भोः शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषा भवन्ति । मनोऽधिकृत्य च ये निन्दिताः पुरुषाः खलुशठादयस्तेऽस्मिंस्तन्त्रे शारीरव्याधि-विहितसाप्रधानत्वान्नोपदिष्टाः । अतिदीर्घादयः पद्भिह निन्दिताः प्रस्तावान् शरीरनिन्दाधिकाराच्चोक्ताः कुब्जकाणभङ्गगदयश्चैकदेशनिन्दितत्वान्नोक्ताः । निन्दितत्वं न दृश्यत्वेन कुत्सितत्वम्, आकृति सौष्टवादिदीर्घादीनामपि सौन्दर्यात् । किन्तु क्रियाविशेषेऽसाधुत्वम् । तथा सत्यनिदीर्घादीनां पण्णां कुत्रचित् क्रियाविशेषेऽसाधुत्वेनानतिनिन्दितत्वात् तदपणं नोक्तं तदुन्नेयम् ॥ २ ॥

सकपाणिः—रोगचतुष्के रोगा उक्ताः, भेषजश्च भेषजचतुष्के, रोगभेषजयोस्तु योजना यथा कर्तव्या तद् वस्तुं योजनाचतुष्कोऽभिधीयते ; सा च योजना रोगेण समं भेषजानां प्रायः शरीर-भेषापेक्षत इति शरीरभेदप्रतिपादकोऽष्टौनिन्दितयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

सकपाणिः—शरीरमधिकृत्येति वचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अर्थास्मिंस्कदर्यादयः, तानिहानुपयुक्तान् निराकरोति ; अतिदीर्घादयश्च पद्भिह निन्दितप्रस्तावाइत्यन्ते ; निन्दितत्वञ्च तेषां लोकाधिगानादेव ; अतिदीर्घादयश्चादिषकारः कुब्जादिनिन्दितग्रहणार्थम् ॥ २ ॥

तत्रातिस्थूलातिकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जरोपरोधः कुच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः । तदिदमतिस्थौल्यम् अतिसंपूरणाद्गुरुमधुरस्निग्धोपयोगात् अव्यवायात् अव्यायामाद् दिवास्वप्नाद् हर्षनित्यत्वात् अचिन्तनाद्बीजस्वभावाच्चोपजायते ॥ ३ ॥

तस्य ह्यतिमात्रं मेदस्विना मेद एवापचोयते, न तथन्तरे धातवस्तस्मादस्यायुषो हासः । शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जरोपरोधः । शुक्राल्पत्वान्मेदसावृतसागत्वाच्चास्य कुच्छ्रव्यवायता । दौर्बल्यमसमत्वाद्भ्रान्ताम् । दौर्गन्ध्यन्तु मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च । मेदसः श्लेष्म-

गङ्गाधरः—अष्टमु मध्ये पुनर्गतशयेन क्रियाविशेषोऽतिस्थौल्यातिकार्ययो- निन्दितत्वं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादि । भूय इति अतिदोषोपपन्नयैव भूयिष्ठं यथा स्यात् तथाऽपरे निन्दितविशेषाः क्रियासु निन्दाविषयधर्माविशेषा भवन्ति । तानाह—अतिस्थूलस्येत्यादि । अष्टौ दोषा इति निन्दितक्रियाविशेषहेतुत्वात् । अतिस्थौल्यहेतुमाह—तदिदमित्यादि । बीजस्वभावादिन्यातिस्थूल- मातापितृशोणनशुक्रस्वभावात् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—एभ्यो हेतुभ्योऽतिस्थूलत्वोद्भवे तदष्टौपञ्चमप्रकारमाह—तस्य ह्यतीत्यादि । अतिमात्रमेदस्विन इति वचनाथविवरणं मेद एवापचोयते इत्यादि । तस्मादतिमेदस एवानिद्रुद्रान्यधातुनामथोपचर्याद्विषयमातुत्वात् । दौर्बल्यञ्चा-

चक्रपाणिः—तत्रातिस्थूलकृशयोश्चक्रिन्संयुक्तं विशेषं वक्तुमाह—तत्रेत्यादि । भूय एवेत्यतिदोषोदितुल्यलोकविमानादधिक्या निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषाः । अति- स्थौल्यस्य हेतुमाह—तदिदमित्यादि । अति संपूरणमतिभोजनम् । बीजस्वभावादिनि स्थूलमाता- पितृजन्यत्वात् । सम्प्रति स्थूलस्य साधारणादप्याहाराद् भूरिमेदोऽन्त्याह—तस्य हीत्यादि । मेदस्विन इति हेतुगर्भविशेषणं, तेन यस्मादतिस्थूलकारीरे मेदो वेद्व्यापकत्वेन लब्धव्यत्वात्तत्त्वेव प्राप्नोति वर्द्धते, नान्ये यस्मादतिस्थूलत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषयमातुत्वात् । मेदोदोषादिति

संसर्गाद् विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद् * व्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः ।
तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदन्तिमात्रं पिपासाति-
योगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसावृतमागत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुन्नयत्यग्निमाहारं शोपयत्यपि ॥

तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।

विकारांश्चाश्नुते घागन् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥५॥

एतावुपद्रवकरो विशोपादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदात्रो वनं यथा ॥ ६ ॥

समधातुत्वात् । दोगन्ध्यन्तु मेदोदोषान् । मेदो हि दुष्टदुग्न्धिमत् दुग्न्धाय भवति ।
दुष्टमेदसो दुग्न्धित्वे हेतुमाह मेदसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्चोति । पुंसः स्वेद-
जनकत्वे हि मेदसः स्वभाव एव हेतुः । स्वेदातिशयाच्च गात्रे दोगन्ध्यं स्यादिति
भावः । स्वेदाबाध इति स्वेदस्यानिवृत्तिः । तत्र हेतुमेदसः श्लेष्मसंसर्गः ।
श्लेष्मा हि विष्यन्दी स्नेहगुणात् । तत्संसर्गेण मेदसोऽपि विष्यन्दनं बहुत्वात् ।
बहुमेदा हि श्लेष्मसंसर्गेण सुतरां विष्यन्दते । व्यायामासहत्वाच्चेति
व्यायामासहत्वं ह्यतिस्थूलस्य देहशीथिल्यात् सांकुमार्यात् देहगुरुत्वात्
दोष्वेल्याच्चेति पूर्वोक्ता हेतवोऽत्राप्युन्नेयाः । तीक्ष्णाग्नित्वं हि पित्ताद्
भवति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अत्र तु प्रभूतकोष्ठवायुत्वमुक्तमित्यतः प्रभूतकोष्ठवायुत्वेऽपि
तीक्ष्णाग्नित्वं दर्शयितुमाह भवन्तीत्यादि । स इति मेदस्वी । कालव्यति-
क्रमात् वयसः कालाधिक्यात् ॥ ५ । ६ ॥

इष्टमेदोदुग्न्धयुक्तं भवति, स्वभावादिति स्वभावादपि मेद आमगन्धित्वेन दुग्न्धम्, स्वेदक-
त्वाच्चेति सति च स्वेदे दुग्न्धतानुभवसिद्धैवेत्यर्थाः, श्लेष्मसंसर्गादिभ्यो हेतुभ्यः स्वेदावरोधो
ज्ञेयः ॥ ३।४ ॥

चक्रपाणिः—मेदसेत्यादौ वायोरनतिवृद्धत्वेनाग्निसन्धुक्षणत्वम्, न वैषम्यापाद्कत्वम्, यतः,
अतिवृद्धो हि वैषम्यं बह्वैः करोति वायुः ; स इति मेदस्वी ; कालव्यतिक्रमादिति भोजनकालाति-

मेदस्यतीवसंबृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ७ ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अथथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ८ ॥

इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं वच्यते वाच्यमतिकार्यं त्वतः परम् ॥ ९ ॥

सेवा रुचान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च निद्रावेगविनिग्रहः ॥

रुन्नस्योद्धर्तनस्नानस्याभ्यासः प्रकृतिजरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १० ॥

व्यायाममतिर्साहित्यं क्षुत्पिपासामथोपधम् ।

कृशो न सहते तद्दतिशीतोष्णमैथुनम् ॥

गङ्गाधरः—मेदोऽतिवृद्धौ दोषान्तरमाह—मेदस्यतीवन्त्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—ननु मेदस्वी कथं विनायत इति ? अतोऽतिस्थूललक्षणमाह—
मेदोमांसेत्यादि । इति निर्दिष्टमित्यन्वयः । अतिकार्यं तु दोषा हेतवो
रूपमेव च इति यत्तत् वाच्यं वक्तव्यं नोक्तमतः परमूर्द्धं तद्दक्ष्यते इत्यर्थः ॥८।९॥

गङ्गाधरः—तत्रादौ हेतूनाह—सेवेत्यादि । प्रमितस्य स्तोत्रस्य मात्राल्प-
स्याशनमिति प्रमिताशनम् । क्रियातियोगो वमनादिसंशोधनक्रियाणामति-
योगः । निद्राया रात्रौ स्वभावतः प्रवृत्ताया विनिग्रहो न तु दिने वेगनिग्रहः ।
उद्धर्तनञ्च स्नानञ्च तत्तस्य रुन्नस्य स्नेहनीलादिहीनस्य अभ्यासः सततं क्रिया ।
प्रकृतिरतिकृशमातापित्रोः शोणितशुक्रस्य स्वभावः । जरा वादक्यम् ।
विकारानुशयो व्याधेश्विरानुश्रुतिः ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अतिकृशस्य दोषानाह—व्यायाममित्यादि । व्यायामाद्यसदृत्वे

क्रमात् । अतिस्थूललक्षणमाह—मेदोमांसेत्यादि । वाच्यमभिधेयम् किंवा, वाच्यमिति निन्दितम्
अवधमिति यावत् ॥ ५—८ ॥

चक्रपाणिः—प्रमितस्य स्तोत्रस्याशनं प्रमिताशनम्, क्रियातियोगो वमनातियोगः, प्रकृतिर्वेद-

प्रीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
 कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ ११ ॥
 शुष्कस्फिगुदरप्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
 त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपट्वा नरो मतः ॥ १२ ॥
 सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
 सततञ्चोपचर्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि ॥ १३ ॥
 स्थौल्यकार्श्यं वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ ।
 यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १४ ॥

कृशस्यातिस्थूलस्यैव हेतुन न दर्शितवान् दौर्बल्यदोषस्य दृश्यमानत्वान् ।
 अतिकृशस्यातिदौर्बल्ये यत्किञ्चिदाहारादेवातिगुर्वाहाग भवन्ति. सुतरां
 तीक्ष्णाग्निदोषा न भवन्ति इति भावः । प्रीहादयश्च रोगा अतिकृशं
 धावन्ति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः— अतिकृशस्य रूपमाह— शुष्कस्फिगित्यादि । स्थूलपट्वा स्थूल-
 ग्रन्थिः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः— अनयोः क्रियामुत्रमाह सततमित्यादि । सततं हि अतिस्थूले
 कर्षणोपचारः । अतिकृशे सततं बृंहणोपचारः कर्तव्यः । तत्र हेतुः सततं
 व्याधितावित्यादि । सततव्याधितत्वञ्चातिस्थूलस्य देहस्य शैथिल्यादि ।
 शुक्राल्पत्वदौर्बल्यदौर्गन्ध्यादिन्वञ्च कृशस्य सततव्याधितत्वं व्यायामाद्य-
 सहत्वम् ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः— अनयोरप्यतिनिन्दितत्वं दर्शयति— स्थौल्येत्यादि । स्थौल्य-
 कार्श्यं इति निन्दारूपे सममी । वरमिति किञ्चिदष्टम् । वरत्वं दर्शयति—
 समोपेत्यादि । हि शब्दो हेत्वर्थः । समोपकरणौवपि तावुभौ अतिस्थूलाति-
 कृशौ यस्मात् व्याधिः सहसा आगच्छेत् । आगच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ।
 जनकं बीजम्, अनुशयोऽनुबन्धः । कृशस्य लक्षणम्— शुष्कैत्यादि । त्वगस्थिशेष इति दृश्यते इति
 शेषः, स्थूलपट्वा स्थूलग्रन्थिः ॥ १—१२ ॥

वक्रपाणिः— कर्षणैर्बृंहणैरिति यथासंख्यम् । वरमिति मनागिष्टम्, स्थूलमेवातिपीडयेदिति
 स्थूलस्य बृहत्पक्षमत्त्वान् । यतः स्थूलस्य सन्तर्पणमतिस्थौल्यकारम्, उपतर्पणञ्चायं प्रवृत्ताग्निस्त्वाम्
 सोढुं क्षमः, उबले तु सन्तर्पणं योऽभ्यसेवेति भावः ॥ १५१५ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।

दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १५ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १६ ॥

गुरु चातपणञ्चष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।

कृशानां बृंहणार्थन्तु लघु सन्तर्पणन्तु यत् ॥ १७ ॥

नतु अतिकृशमतिपीडयेत् । अतिकृशस्य गमनागमनादिष्वतिस्थूलतः किञ्चिदधिकयोग्यत्वात् । सन्तर्पणापनर्पणादिषु च किञ्चिन् भवत्वम् । समोपकरण-
त्वञ्चानयोः अतिव्यायामव्यवायक्षुत्पिपासातिशीतोष्णत्वासहन्त्वम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः— निन्दितपुरुषप्रमाणान् प्रशस्तपुरुषं दर्शयति समेत्यादि । किञ्चिदत्र “मांसशब्देनोपचयः स्तद्विपर्ययश्च विवक्षितस्तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा” इति व्याचष्टे । तन्न ; अतिदीर्घादिः समोपचयप्रमाणत्वेऽपि निन्दितत्वात् । वस्तुतस्तु समं मांसप्रमाणे यस्य स तथा । मांसस्य समत्वं यथायोग्यं नातिस्थूल्यं नातिकार्ष्यामित्यर्थः । प्रमाणस्य समत्वं नातिदीर्घ्यं नातिदृढस्त्वं यथायोग्यमित्यर्थः । समसंहननः समं यथायोग्यं शरीरमांसादीनां सन्निवेशो दाढ्यं नातिशीथल्यं नातिदाढ्यमित्यर्थः । दृढेन्द्रिय इति दृढदृष्ट्यादिः । तथा सति स नरो देहे जानानां विकाराणां बलेन नाभिभूयते । तथा क्षुधादिमहस्यान् । समपक्तादिश्च मतः ॥ १५, १६ ॥

गङ्गाधरः— अतिस्थूलस्य यत् कर्षणमुक्तमतिकृशस्य च यद्वृंहणमुक्तं तयोः सूत्रे आह— गुरु चेत्यादि । स्थूल्ये तीक्ष्णाप्रिन्वप्रभूतकोष्ठवायुन्वाभ्यां गुरुद्रव्यं यदतर्पणं तदिष्टमप्यपोपकृत्वान् कर्षणं स्यात् । न तु यद्द्रव्यं सन्तर्पणं तद्वृंहणं कृशानां भवति । अतर्पणमिति येन न तृप्तिः स्यात् तदतर्पणम् । तर्पणद्रव्यश्च

चक्रपाणिः— सग्रति प्रशस्तपुरुषमाह— समेत्यादि । मांसशब्देनेहोपचयस्तद्विपर्ययश्च विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा । संहननं मेलकः । अपरमपि सममांस प्रमाणगुणानाह— अदित्यादि ॥ १५, १६ ॥

चक्रपाणिः— एवं स्थूलक्षुण्ठी प्रतिपाद्य तथोर्ध्वोजनीयं भेषजमाह— गुर्वित्यादि । गुरु चातर्पणञ्च, यथा मधु । एतद्धि गुरुत्वाद् बृद्धमग्निं यन्पयति अतर्पणत्वात्मेवो हस्ति । एवं प्रशातिकाप्रभृतीनामतर्पणानां संस्कारादिना गुरुत्वं कृत्वा भोजनं देवम् । कृशानान्तु कषु तर्पणं देवम्, तद्धि

वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।

रुक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रुक्षाग्युद्धतनानि च ॥

गुडचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रै फलस्तथा ।

तकारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो मान्निकस्य च ॥

श्लेष्मसंसृष्टमेदस्त्वादिष्टमिषतः प्रशान्तिकायवादीनामनपणानां संस्कारेण च गुरुणां लघुत्वं विशय भोजनम् । तथा गुरुणां संस्कारेणातपणत्वं विशय भोजनं स्थूलानां कषणं प्रतीष्टं भवति । अनिस्थूलस्य ज्वरादौ व्याधौ दुरुपक्रमत्वान् । न हि तस्य सन्तपणं स्थाल्यकरत्वाद्विषतम् । नाप्यतपणमतिशूद्राप्रिवायुत्वान् सखं स्यादिति । कृशानां वृंहणार्थं लघु यद्द्रव्यं भवति अप्रिहृगन्वात् तदतिकृशस्याल्पाग्नित्वादिष्टवपि तत्रावृंहणत्वात् चष्टं गुरुत्ववृंहणविष्टरप्रिवायुत्वपेक्षया देयम् । यच्च सन्तपणं द्रव्यं तदीप पुष्टिकरत्वादिष्टमिषतः । इत्यञ्च गुरुत्वापनपणत्वोभयं यत्र तदिष्टं स्थाल्ये । लघुतामन्तपणत्वोभयं यत्र तदिष्टं कार्ज्ये । एवं सति स्वभावगुरुत्वं संस्कारेणापनपणं कृत्वा स्थाल्ये स्वभाव लघु च द्रव्यं संस्कारेण लघु च कृत्वा स्थाल्ये प्रयोक्तव्यम् । तथा कार्ज्ये स्वभाव लघु यद्द्रव्यं तन् संस्कारेण सन्तपणं कृत्वा स्वभावगुरु च यद्द्रव्यं तदीप संस्कारेण गुरु कृत्वा प्रयोजयेदित्यर्थः । लघुत्वस्यापनपणत्वं गुरुत्वस्य सन्तपणत्वमिति । तत्रादौ स्थाल्ये गुरु चातपणं कषणमिति सूत्रं विशृणोत्यत्रैव चिकित्सास्थाने विवरणानभिप्रायान् ॥ १७ ॥

गृह्णापरः वातघ्नत्यादि । वातघ्नानिति गुरुस्त्रिभ्योष्णानि । श्लेष्ममेदोहराणीति रुक्षोष्णलघुनि च अन्नवानानीत्यन्वयः । एतदपि भाष्यरूपेण सूत्रम् । "रुक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णाः" इति वास्तयान्तीक्ष्णाणामिति वचनात् स्नेहद्रव्यनिर्मितत्वाद्गस्नेः सत्त्वेभ्यो एव । सति च वातहरत्वे तीक्ष्णरुक्षोष्णद्रव्ययोगेण तथात्वविधानान्नेदःश्लेष्महरत्वं बोध्यम् । एवं कस्यद्रव्यकृतोद्धतनञ्च जलोपसेकेन गुरुत्वात् वातहरत्वापनपणत्वञ्च बोध्यम् । गुडचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रिदोषहरत्वात् लाघवादिनिवृत्तिकरं सन्तपणत्वाच्च पुष्टिकृत् । एतच्च द्वितयमप्यभौष्टतमत्वेनोक्तम् । तेन मेदस्विनो यल्लघु चातपणं प्रशान्तिकाप्रियहादि, तच्च कर्त्तव्यम् । तथा कृशस्यापि नवान्नादि गुर्वपि सन्तपणं कर्त्तव्यम् । परं लाघवं गौरवञ्च तत्संस्कारादिना प्रतिकर्त्तव्यम् ॥ १७ ॥

चक्षुषाणि—माक्षिकस्येति मधुन, न च मधुनो दृष्यप्रयोगेषु दृष्टत्वाद् वृंहणत्वं वाच्यम्, यतः योगवाहि मधु यदा दृष्येण युज्यते तदा दृष्यत्वं करोति, लेखनयुक्तानु लेखनकरम्, तथा

विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णस्य प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 विल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥
 प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
 जूर्णाद्वा कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्च मुकुष्टकाः * ॥
 आढकीनाञ्च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
 भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानु मधूदकम् ॥
 अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेढोमांसकफापहान् ।
 अतिस्थौल्यविनाशाय प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

तथा त्रैफलप्रयोगोऽपि तथा तक्रारिष्टप्रयोगश्च । माशिकस्य मधुनः प्रयोगस्तु
 तस्य योगवाहित्वेन वृष्यप्रयोगे दृष्टत्वेऽपि केवलस्य वृष्यत्वाभावात् स्वभावेन
 रौक्ष्यादिगुणयोगाच्च कर्षणमिति बोध्यम् । उक्तं हि “नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च
 योगवाहि परं मधु ॥” इति । विडङ्गादीनान्त्योपभ्रिद्रव्याणां गुल्मत्वाभावेऽपि
 प्रभावात् स्थौल्यकषणत्वम् । काललोहरजस्तीक्ष्णलोहस्य जारितमारितचूर्णः ।
 मधु इति पुनः पाठान् विडङ्गादीनां सहयोगेन प्रयोगो बोध्यः । पूर्वं हि केवलस्य
 माशिकस्य प्रयोग उक्तः । विल्वादिक्षौद्रसंयुत इत्येको योगः । प्रयोगः
 सततोपसेवनमित्यर्थः । शिल्याजत्वित्यारभ्य साग्निमन्थरस इत्यन्तोऽत्रैको
 योगः । अथ गुरु चापतपणत्वमाह प्रसातिकेत्यादि । प्रशातिका ओद्दिधान्य-
 मिति लोके प्रसिद्धा । प्रियङ्गुश्चेति प्रियङ्गुनामथान्यविशेषः । श्यामाका इति
 श्यामवासबीजानि । यवकाः स्वल्पयवाः । यवा बृहदयवाः प्रसिद्धाः ।
 जूर्णाद्वा जुनारा इति लोके । आढकी तुवरी । मधूदकमिति मधुमिश्रोदक-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वरूपेणापि रक्षादिगुणयोगात् कर्षणं, वचनं हि—“नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।”
 विडङ्गादिप्रयोगो गौरवनिरपेक्ष एवान्तिस्थौल्यहरः प्रभावात् । प्रशातिका उद्दिर्केति प्रसिद्धा । यवकाः
 स्वल्पयवाः, चक्रमुद्गक अपिमुद्गक इति प्रसिद्धः, आढकी तुवरी ॥ १८ ॥

अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवृद्धयेत् ॥
 स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निवृत्तिः शमः ।
 चिन्ताव्यवायव्यायाम-विरतिः संप्रहर्षणम् * ॥
 नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यान्पौदका रसाः ।
 संस्कृतानि च मांसानि द्वि सर्पिः पयांसि च ॥
 इक्षुवः शालयो माषा गोधूमा गुडवेकृतम् ।
 वस्तयः क्षिग्धमधुरास्त्रैलाभ्यङ्गश्च सर्व्वदा ॥
 क्षिग्धमुद्धर्त्तनं ज्ञान-गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
 शुक्रं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥
 रसायनानां वृथ्याणां योगानाञ्चोपसेवनम् ।
 हत्वातिकार्य्यमाभ्यन्त नृणामुपचयं परम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अतिस्थौल्यप्रतिक्रियामुत्तनातिक्रमस्य प्रतिक्रियामाह—अस्वप्न-
 मित्यादि । अस्वप्नादिकं क्रमेण वर्द्धयितुं स्वप्नादिकं क्रमेण वर्द्धयेत् ।
 स्वप्न इत्यादि । सुखा शय्या सुखदशय्या । मनसो निवृत्तिः अनिवृत्त्य-
 भावः । शमः शान्तिमनस एवेत्यन्वयः । चिन्तादिभ्यो विरतिर्निवृत्तिः ।
 ग्राम्यान्पौदकमांसानां रसाः ग्राम्यान्पौदका रसाः । संस्कृतानि
 च मांसानीति वचनेन मांससामान्यस्य संस्कारेण लघुत्वमुत्पाद्य प्रयोगः
 काश्येन पथ्यं बोध्यामिति ज्ञापकेन नवान्नादीनां सर्व्वेषां गुरुसन्तपेणानामपि
 संस्कारेण लघुत्वभावाय काश्येन प्रयोग इति ज्ञापितम् । तथा प्रकृतिलघूनामपि
 सन्तपेणत्वभावाय प्रयोगः काश्येन बोध्यः । प्रकृतिलघूनां तथा प्रकृतिसन्तपेणानाञ्च

चक्रपाणिः—काश्येनचक्रिसामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु नवान्नादीनां
 गुरुणां संस्कारादिनाऽपीरथं प्रतिकर्त्तव्यमग्निमान्द्यभयात्, तत् किमिति लघुभ्येव रक्तशाब्दादीनि
 तथा न क्रियन्ते, तानि हि प्रकृत्या लघूनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ? न, उभयस्याभिप्रेतत्वात्,
 प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्तशाब्दादि, संस्कारदिलघु च नवान्नादि सन्तर्पणकरणमिति ; एवं पूर्व्वोक्त-

* विषदर्शनमिति चक्रपाणिः ।

अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ २० ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २१ ॥

रक्तशाल्यादीनां सुतरामनुक्तानां प्रयोगः काश्यं हितो लघुसन्तर्पणन्तु यदिति सूत्रेणैव प्रतिपादितो भवति । वस्तुय इत्यस्य विशेषणं स्निग्धमधुरा इति । गन्धमाल्यादीनां मनःप्रहर्षणत्वात् पुष्टिकरत्वम् । यथाकार्त्तं यस्य दोषस्य यश्च यः कालस्तस्मिन् काले चीयमानस्य तस्य दोषस्यावरोचनं निहरणमपचय-करणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

गङ्गाधर—प्रशस्ततमान्याह—अचिन्तनाच्चेत्यादि । कार्याणामिति पदेन सत्कर्मकरणेऽपि चिन्ताव्यवच्छेदार्थं चिन्तामात्रस्यैव कृषणत्वात् । वराह इत्यनेन पुष्टिकरणे प्रशस्ततमत्वं ख्यापितम् । स्वप्नप्रसङ्गादिति सततनिद्रया-ऽतिमात्रनिद्रया चेत्येताभ्यां स्वप्नप्रस्तावात्रिन्द्रायाः स्थौल्यकाश्रयोः प्रधान-भेषजत्वेन विशेषादुपदेशं कर्तुं मारभते—यदा क्लियादि । मनसीति चेतसि । क्लान्ते इति क्लमान्विते । क्लमस्तुक्तः सुश्रुते “योऽनायामश्रमो देह प्रवृद्धः इवास-वज्जितः । क्लमः स इति विषय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” इति, देहक्लमाभिप्रायेण उक्तस्तदनुसारेण मनःप्रभृतीनां निश्चेष्टता क्लमः । कर्मात्मान इन्द्रियाणि । कालस्वभावान् श्रमादिहेतुःतरतो वा मनसि चेष्टाहीने मनःप्रयुज्यानीन्द्रियाणि क्लमान्वितानि भूत्वा विषयेभ्यः शब्दस्पर्शादिभ्यो निवर्तन्ते यदा तदा मानवो राशिपुरुषः स्वपितीत्यतो न परमात्मा सुप्तोऽनुमीयते । एतेन समनस्केन्द्र-याणां विषयतो निवृत्तिनिद्रात् ख्यापितम् । तस्याश्च भेदाः—“तपोभवा” इत्यादिनात्रवाध्याये वक्ष्यन्ते इति । कश्चित् तु—एकस्तु स्वप्ना निरिन्द्रियपदेशे मनोऽवस्थानमित्याह, परे तु मध्यामनःसंयोगो निद्रा स्वप्नः । पुरी तन्मनः-संयोगो निद्रासुषुप्तिरित्याहुः । तदमूलकम् । वस्तुतस्तु कर्मात्मान इत्यनेन

प्रकाशिकादावप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनाच्चेत्यादिना प्रकृतं वृत्तकारणमुच्यते, स्वप्नप्रसङ्गो नित्यं स्वप्नमतिमात्रम् ॥ १९।२० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्रस्तावानुगतं स्थौल्यकाश्यधिकित्वाप्रधानभूतं स्वप्नं निद्राकर्म सत्त्वंतो निरूपयति—यदा क्लियादि । मनसोरयन्तःकरणे, किंवा मनोयुक्त आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन्

आत्मबुद्धरहकाराणां व्यवच्छेदः । बाह्यानां दशानामिन्द्रियाणाञ्च ग्रहणम् ।
 मनसश्च क्लान्तिः स्वस्थानस्य हृदयस्य तमसावरणेन निमीलनाद्भवति ।
 मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चेषामप्रत्येयस्य क्लमान् सर्वेन्द्रियाणां क्लमो निश्चेष्टता
 भवति । सुतरां सर्वेन्द्रियाणि विषयेभ्यो निवर्तन्ते । यतः स राशि-
 पुरुषस्य स्वापो निद्रेत्यर्थः । समनस्केन्द्रियाणां विषयतो निवृत्तिस्तु राशि-
 पुरुषस्य वस्तुतो निद्रा । किन्तु राशिपुरुषस्य सर्वेवाह्येन्द्रियाणां विषयतो
 निवृत्त्यां नानुमीयते आत्मनो निद्रा । सा चात्मनि नीरजस्तमोऽन्यतरसंयोगः
 तैजसतामसाहकारान्यतरसंयोग इति यावत् । तत्संयोगे तु हेतुस्तमआत्ममनः-
 स्थानश्रद्धेः समनोदोद्वेगपादिः । तमःश्रद्धेःप्रादिना हि उद्विक्तरजस्ककेवलान्यतर-
 त्वेन तमस उद्रेकान् सत्त्वस्य लाघवाद्दुद्विक्तरजस्केन केवलेन वाद्विक्तेन तमसा
 हृदयावरणम् । हृदयावरणेन हि मनश्चेतयितुमान्मा नालं भवति, चैतन्या-
 भावान् प्रकाशाभावाच्च । सक्रियमपि मनो बाह्येन्द्रियाणां स्थानेषु न गन्तु-
 महति । नानश्चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु प्रयांक्तुमर्हति । तनश्चेन्द्रियाणि न
 स्वविषयान् ग्रहीतुमर्हन्ति । सुतरां विषयेभ्यो निवर्तन्ते इति । बाह्येन्द्रियाणां
 विषयतो निवृत्त्या गानवानां बाह्येन्द्रियकार्यज्ञाने कर्माभावेनानुमीयते
 आत्मनो राजसतामसाहकारान्यतरसंयोगः । सा च निद्रा द्विधा । तत्र तैजसा-
 हकारयोगः स्वप्नः । तामसाहकारयोगः सुषुप्तिः । अत्र तु निद्रा सृष्टिः सुषुप्ति-
 श्रोच्यते । तयोस्तमोभवेत्यादिना विवरणान् स्वप्नस्य पुनरिन्द्रियस्थाने विव-
 रितव्यत्वम् । मनोवहानां पूर्णत्वाद् दोषैरतिवर्लैस्त्रिभिः । स्रोतसां दारुणान्
 स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥ नातिप्रसृप्तः पुरुषः सकलानकलांस्तथा ।
 उन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं
 तथा । भाविकं दोषजञ्चैव स्वप्नं पञ्चविधं विदुः ॥ इत्यादि । तत् स्वप्न-
 दशेनस्य विवरणं न तु स्वप्नस्य निद्रारूपस्य । सुप्तिमुषुप्त्योल्लिङ्गन्तु देहिनी
 बुद्धिकर्मेन्द्रियकार्याभावः । तत्र बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नातिकार्याभावः
 स्वप्नस्य लिङ्गम् । अनिशयेन कार्याभावस्तु सुषुप्तेः । इवासोच्छ्वासप्राणा-
 पानादिकन्तु न बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां कार्यम् । आत्मलिङ्गत्वादात्मकार्यं
 सुखादिवत् । उक्तं हि माण्डूक्योपनिषदि "स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः समाह
 क्लान्त इति निष्क्रिये, कर्मात्मान इतीन्द्रियाणि, क्लमान्विताः क्रियाहितः, विषयेभ्यो रूपादिभ्यः,
 मनसोऽप्रवृत्त्येन्द्रियाण्यपि न प्रवर्तन्ते इति भावः । तदा स्वपितीति स्वप्नगुणयुक्तो भवति,
 स्वप्नश्च निरिन्द्रियसप्रवेशे मनोऽवरधानम् । विषया, कर्मात्मान इति संसारपीमानः । इत्यसि क्लान्ते

एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न च कञ्चन स्वप्न पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रधानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राक्स्तृतीयः पादः ।" इत्यादि । सुषुप्तिकाले केवलमनोमात्रयुक्तत्वात् तदितरतत्त्वानां लयान् पुनर्जन्मान्तरसंस्कारतः सर्व्वतत्त्वसम्पूर्णः स एव जीव इति बुद्धिमान् जागरितः स्यात् । उक्तं हि कैवःयोपनिषदि—“स एव माया परिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्व्वम् । स्त्रियाभूपानादिर्विचित्रगोमैः स एव जाग्रत् परितृप्तमेति ॥ स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पित-विश्वलोके । सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥ पुनश्च जन्मान्तरकम्मयोगात् स एव जीवः स इति प्रबुद्धः ॥" इत्यादि । प्रथमः पादस्तु जागरितस्थान आत्मा । तमःश्रमाद्यभावे सत्त्वोद्रेकान् तमसात्ममनःस्थानहृदया-वरणाभावेन उद्विक्तसत्त्वेन प्रकाशान् सात्त्विकादृद्धारोद्रेकः । प्रवर्त्तको हि सत्त्वम् । अतस्तेन चाद्विक्तसात्त्विकादृद्धारोण प्रवर्त्तकेनात्मा मनश्चेतयितुमर्हन् मनश्चेतयति । तच्चेतितश्च मनः श्रोत्रादीनां स्वस्वस्थानेषु गन्तुमर्हन् गच्छच्च श्रोत्रादीनि चेतयित्वा स्वस्वकम्ममृषयुद्धत्कं । प्रयोजितानि पुनः श्रोत्रादीनि स्वस्व-विषयान् गृह्णन्तीति जागरणं सात्त्विकादृद्धारान्मसंयोगः । तस्य लिङ्गानि वाद्येन्द्रियकम्पाणि । माण्डूक्येऽप्युक्तं—“जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तद्दृढयं विशेषेण चेतनास्थानम् । अतस्त्वस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र । पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥ निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति । सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति । तत्र यदा संभावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति । रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम् । सर्व्व-भूयिष्ठानामद्धरात्रे । क्षीणश्लेष्मणामनिलवहृलानां मनःशरीराभितापवनाश्च नैव सा वैकारिकी भवति । भवन्ति चात्र । हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम् । तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥ निद्राहेतुस्तमः सर्व्व-बोधने हेतुरुच्यते । स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्यते ॥ पृथ्वदेहानु-

आत्मानः क्लान्ता भवान्त, मनोऽधीनप्रवृत्तित्वादात्मनां, तमश्च मनोनिवृत्त्या आत्मानोऽपि न विषयान् गृह्णन्ति, इन्द्रियाणि चात्मनोऽप्रवृत्तयै न प्रवर्त्तन्ते ॥ २१ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलावलम् ।
 वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २२ ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
 सुखायुषी न वा कुर्यात् कालरात्रिरिवागता ॥
 सैव युक्ता पुनर्युङ्क्ते निद्रा देहसुखायुषा ।
 पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ २३ ॥

भूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शृषाशुभान् ॥
 करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते । अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसृप्त इव चोच्यते ॥”
 इति । अस्वपन्निति वैकल्याभिप्रायेण प्रसृप्त इति । तैजसनामसाहङ्कारयोगाभि-
 प्रायेणोक्तम् ॥ २०२१ ॥

गङ्गाधरः—अथ निद्राफलमाह—निद्रायत्तमित्यादि । निद्रायत्तं सुखं दुःख-
 मित्यादि भावाभावरूपं निद्रायाः समययोगयोगमिथ्यायोगातियोगयुक्ताया
 आयत्तमधीनम् । तत्र समययोगयुक्तनिद्रायत्तानि सुखपुष्टिवलवृषताज्ञान-
 जीवितानि भवन्ति । इतराणि दुःखार्दीनि मिथ्यायोगादियुक्तनिद्रायत्तानि
 भवन्तीत्यर्थः । न चेत्यजीवितमल्पजीवितञ्च ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—प्रतिलोमतन्मयुक्तया नद्द्वयमुदाहरति—अकालेऽतीत्यादि । अकाले
 इति दिनाद्यविहितकाले निषेविता निद्रा मिथ्यायोगयुक्ता भवति । अति-
 प्रसङ्गात् निषेविता निद्राऽतियोगयुक्ता भवति । न च निषेविता निद्रा अयोग-
 युक्ता भवति । एषा त्रिविधा निद्रा सुखायुषी नैव कुर्यात् । वाशब्द एवार्थे ।
 कालरात्रिः काल एव यम इति यावत् । अथवा सकलकालिकी निद्रा काल-
 रात्रिः । सैवेति निद्रा युक्ता समययोगयुक्ता सुखायुषा सुखेनायुषा च पुरुषं
 युङ्क्ते । योगिनं योगवन्तं यथा सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ २३ ॥

चक्रपाणि—सम्प्रति विधिना सेविताया निद्राया गुणम् अविधिना च शेषमाह—निद्रायत्त-
 मित्यादिना न वेद्यस्तेन । अत्र च सुखादि विधिसेवितनिद्राफलम्, दुःखादि त्वविधिनिद्रा-
 फलम् । एतदेव विभजते—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनादी निद्रां प्रति निषेधे काले ।
 अनेन च मिथ्यायोगो निद्राया उक्तः, कालरात्रिः कालोपा, सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ २२—२३ ॥

गीताध्ययनमद्यस्त्री-कर्मभाराध्वकर्षिताः ।
 अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथावलाः ॥
 तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
 पतिताभिहतोन्मत्ताः श्रान्ता यानप्रजागरैः ॥
 क्रोधशोकभयक्रान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
 सव्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥

गङ्गाधरः—निद्रायाः कालमाह—गीतेत्यादि । गीतादिकर्षितानां रौक्ष्य-
 विरोधी म्लिग्धदिवास्वप्नो देहपुष्टिकरो रौक्ष्यहरश्च भवतीत्यारोग्यं तेषां भवति ।
 अजीर्णिन इति जीण एव भुञ्जीतीति वचनादजीर्णं सति भोजनाभावादभुक्त-
 वत एवाजीर्णिनो दिवानिद्रा तदजीर्णपरे प्राकान् भवति । एवं क्षतादीना-
 मपि बोध्यम् । उक्तं हि सुश्रूते “सव्वत्सु पु दिवास्वप्नः प्रतिपिद्धोऽप्यत्र ग्रीष्मान् ।
 प्रतिपिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितभ्रतक्षीणमच्चित्तियानवाहनाध्वकर्मपरि-
 श्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णनाश्च मुहूर्त्त दिवा-
 स्वपनमप्रतिपिद्धम् । रात्रावपि जागरितवतां जागस्तिकाद्यादौर्द्धमप्यते दिवा-
 स्वप्नः” इति । तस्मान् मेदःस्वेदक्षीणाः कृशा एव भवन्ति । रक्तक्षीणशब्देन रक्त-
 क्षीणशब्देन च पुनरवलाः । दिवास्वप्नश्च तृद्शूर्द्धाहकाजीर्णातिमारिणामित्यनेन
 वाच्यत्वाच्च न्यूनता । तथा पतिता अभिहता उन्मत्ताः क्रोधक्रान्ताः शोकक्रान्ताः
 भयक्रान्ताश्च कफक्षीणा एव । यानप्रजागरैरिति बहुवचनं प्रत्येकं बहुताभिप्रायेण ।
 प्रजागरो रात्रिजागरणम् । दिवास्वप्नोचिताः सव्वत्सु पु अश्वस्तदिवास्वप्नाः ।
 सुश्रूतेऽप्युक्तं “दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्स्यीकृता तु यैः । न तेषां

चक्रपाणिः—सम्प्रति दिनेऽपि क्षेन्द्रा मेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह गीतकर्षितानां
 दिवास्वप्नाद् घानुपुष्टौ सत्यामारोग्यम्, अतीसारदिषु च प्रभावादिवपि निद्रा हिता, अजीर्णिनस्तु
 अजीर्णपाकार्यं दिवानिद्रा, निद्रा हि स्रोतोऽयरोधेनाग्निबलं कृत्वा शीघ्रमाहारं पचति ;
 दिवास्वप्नताश्चानां सहसा तत्परिन्यासे शोष एव स्यात् ; रात्रौ जागरितानाञ्च तज्जनितवात-
 क्षीभशमार्थं दिवास्वप्नः, स च श्रावपाणिवचनेन कर्तव्यः, इदम्—“यावत्कालं न सुप्तः
 स्याद् रात्रौ स्वप्नाद् यथोचितम् । ततोऽर्द्धमात्रं तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते ॥” अथञ्च
 दिवास्वप्नोऽभुक्तवतामेव, यदुक्तं हारीते—“भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत सुरथोऽप्यमुन्निही भवेत् ।
 अभ्यत्राप्युक्तं व्यायामादिषु दिवास्वप्नविधाने—“नरान् निरशानान् कामं दिवा स्यापदेत्” इति ।

धातुसाम्यं तथा हेमपां बलञ्चाध्युपजायते ।

श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ २४ ॥

ग्रीष्मे त्वादानरुक्षाणां वर्द्धमाने च भास्करे ।

रात्रीणाञ्चातिसङ्क्षेपाद् दिवा स्वप्नः प्रशस्यते ॥ २५ ॥

ग्रीष्मवर्द्धयंषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकृष्यतः ।

श्लेष्मपित्तं दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते ॥

मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणाः ।

दूर्वाविपार्ताश्च दिवा न शरीयन् कदाचन ॥ २६ ॥

स्वपनां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥ इति । साव्वेकालिकं साव्वेत्तुकं न तु भुक्ते वाप्यभुक्ते वा । एषामभुक्तवतां दिवास्वप्न इत्यमाह—शक्तित्यादि ॥२४॥

गङ्गाधरः—ननु साव्वेत्तुकमभुक्तवतां गीतकर्षणादीनां दिवास्वप्नो भवत्वेवं भुक्तवतां किमन्यथा स्यादिति ? अत आह—ग्रीष्मे इत्यादि । साव्वेकालिकमिन्यनेन गीतकर्षणादीनामभुक्तवतां दिवास्वप्नो विहितः । ग्रीष्मे तित्यादिना साव्वेषामेव स्वस्थानुराणां भुक्तवतामभुक्तवताश्च विहितः । केचिदभुक्तवतामेवेत्याहुः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—ग्रीष्मवर्द्धयंषु कालेषु पुनरभुक्तवतां गीतकर्षणादीनां दिवास्वप्नस्य विहितत्वात् तेषां भुक्तवतामन्येषां भुक्तवतामभुक्तवताश्च ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवास्वप्नो निषिद्धो बोध्यः । तस्मादिति श्लेष्मपित्तप्रकोषात् । अन्येषु ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु । दिवा स्वाप्यानुत्वा दिवा न स्वाप्यानाह—मेदस्विन इत्यादि । एते कदाचन कस्मिंश्चित् कालेऽपि दिवा न शरीरन् । तेनैषां भुक्तेऽभुक्ते च ग्रीष्मे च ग्रीष्मेतरे च ॥ २६ ॥

साव्वेकालिकमिति ग्रीष्मं परित्यज्यापि । 'रात्रीणाञ्चातिसंक्षेपाद्' इत्यनेनाल्पनिद्राञ्च स्वप्न इति ॥ २४।२५ ॥

चक्रपाणिः—'न शरीरन् कदाचन' इतिवचनात् ग्रीष्मेऽपि दिवास्वप्नं मेदस्विप्रभृतीनां निषेधवति । गीतकर्षणादींषु बलाबले निरूप्य दिवास्वप्नप्रवृत्तिर्वा विधेया । विषयेष्वप्रवर्तनमिति

हलीमकं शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
 अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥
 शोफारोचकहृत्लास-पीनसार्द्धावभेदकाः ।
 कोठोऽरुः पिडका कण्डूस्तन्द्रा कासां गलामयः ॥
 स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
 इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विपवेगप्रवृत्तनम् ॥
 भवेन्नुणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
 तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्या स्वप्यात् सुखं बुधः ॥ २७ ॥
 रात्रौ जागरणं रुतं निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
 अरुत्तमनभिष्यन्दि त्वार्सानिप्रचलायितम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथाविहितदिवास्वप्ननिषेवणे दोषमाह—हलीमकमित्यादि ।
 स्मृतिबुद्धिप्रमोहः स्मृतिभ्रंशो बुद्धिभ्रंशश्चेत्यर्थः । स्रोतसां संरोधो रसादि-
 वहानां स्रोतसामन्तःशुषिररोधः । विपवेगप्रवृत्तनं दृषीविषाक्तानां सद्योविषं
 भुक्तवताश्च विपवेगः पुनर्भवति । मृश्रुतेऽप्युक्तं—“विकृतिश्चि दिवास्वप्नो नाम ।
 तत्र स्वपतामथस्मः सत्त्वंदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिदयायशिरो-
 गौरवाङ्गमर्दोचकज्वराग्निदोष्वल्पानि भवन्ति । रात्रावपि जागरितवतां वात-
 पित्तनिमित्तास्त एवोपद्रवा भवन्ति । भवन्ति चात्र । तस्मान्न जागृयाद्वात्रौ
 दिवास्वप्नश्च वज्जयेत् । ज्ञात्वा दोषकरावेतो बुधः स्वप्नं मितं चरेत् ॥ अरोगः
 सुमना देवं बलवर्णान्वितो वृषः । नातिस्थूलकृशः श्रीमान् नरो जीवेत् सयाः
 क्षतम् ॥” इति । तस्मात् गीतकर्षितादीनामभुक्तवतां ग्रीष्मे च दिवास्वप्नेन धातु-
 साम्यादिसद्भावात् तदितरथा दिवास्वप्ननिषेवणेन हलीमकादिसम्भवात् हिता-
 हितं स्वप्नं बुद्ध्या बुधः सुखं स्वप्यात् । इह स्वप्नो ह्यसुखं भवतीति । हितं स्वप्न-
 माचरेदित्यर्थः । एतेन दिवास्वप्नस्य विशेषेणोक्त्या रात्रिस्वप्नश्च लभ्यते ॥२७

गङ्गाधरः—ननु रात्रौ जागरणे दिवा स्वप्ने च को दोषो गुणो वेति ? अत
 वृषीविषाक्तानां बोद्धव्यम् ; स्वप्यात् सुखमिति सुखं यथा भवति तथा स्वप्यात्, तत्रयाहित-
 स्वप्नपरिवागेन हितस्वप्नमेवया च ॥ २६।२७ ॥

शकपाणिः—रात्रात्रित्यादिना जागरणस्य स्वप्नस्य च शक्यं स्तिग्धश्च तत्कार्यकसूत्वात्

देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः सुखा मतः ।
 स्वप्नाहारसमुत्थे तु स्थौल्यकार्यं विशेषतः ॥ २६ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं घ्राभ्यान्पौदका रसाः ।
 शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥
 मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
 चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥

आह—रात्रावित्यादि । रुक्षं रुक्षयतीति रुक्षत्वगुणजनकम् । एवं स्निग्धं स्निग्ध-
 गुणो जन्यतया विद्यतेऽस्य तन् तथा । एतेन भुक्तवतामभुक्तवतां दिवास्वप्न-
 रात्रिजागरणयोर्मिथो विपरीतत्वं ज्ञापितम् । स्वप्नविशेषत्वादासीनप्रचलायि-
 तस्य उपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रारूपस्य गुणमाह—अरुक्षेत्यादि । अनभिष्यन्दि
 अस्निग्धम् ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—विहारेषु स्वप्नस्य प्राधान्यमाह—देहेत्यादि । देहस्य वृत्तौ सुख
 इति मिथ्यायोगायोगातियोगभिन्नयोगयुक्तः । स्वप्नाहारेति अतियोगादि-
 युक्ताभ्यां स्वप्नाहाराभ्यां समुत्थं स्थौल्यम् अयोगादियुक्ताभ्यां स्वप्नाहाराभ्यां
 समुत्थं कार्यं विशेषतो भवति । स्थौल्यकार्ययोर्विशेषहेतुत्वेनोक्तिरिहाष्टौ
 निन्दिताः पुरुषा उक्तास्तेष्वतिनिन्दितत्वान् तदधिकाराच्च । एतेन समययोगयुक्त-
 नाहारेणैव स्वप्नेनापि नातिस्थूलकृशः स्यादिति सुश्रुतेन तुल्यवाक्यता
 बोध्या ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—स्वप्नस्य निमित्ततो विनष्टस्य जनकान्याह—अभ्यङ्गेत्यादि ।
 मनसोऽनुगुणा इति गन्धाः शब्दा इत्येताभ्यामन्वीयते । संवाहनानि सुखजनक-

दपचर्यते । किञ्च जागरणं रात्रौ दिने वा रुक्षमेव, परं दिवा जागरणं न विरुक्षणं शरीरे करोति
 रात्रिस्वप्नप्रस्तिगध्यात् । रात्रौ जागरणन्तु रौक्ष्यं करोति, तेन तम् रुक्षमुच्यते ; एवं दिवास्वप्नेऽपि
 वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नभेदगुणमाह—अरुक्षमित्यादि । अनभिष्यन्दास्तिग्धमित्यर्थः ।
 आसीनप्रचलायितमुपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रासंभवनम्, यदाहुर्जनाः प्रधानं विहारेषु । स्वप्नप्राधान्ये
 हेतुमाह—देहवृत्तावित्यादि । ॥२८।२९ ॥

चक्रपाणिः—सुखहेतुस्वप्नजनकं हेतुमाह—अभ्यङ्गेत्यादि । कालकथोचित इति अस्मिन्

स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।
 आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ३० ॥
 कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्चूर्द्धनं भयम् ।
 चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो * रक्तमोक्षणम् ॥
 उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वोदाय्यं तमोजयः ।
 निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥

बाहूनानि शरीरप्रदेशविशेषे सुष्टुमहानानि । स्वास्तीर्णं शयनं सुखम् । वेश्म च सुखमिति बोध्यम् । कालस्तथोचित इति—यस्य पुरुषस्य यः कालो निद्राया-
 मभ्यस्तः स कालस्तस्योचित इत्यर्थः । निमित्तत इति निद्राया अनिमित्ततो
 विनष्टाया व्यवच्छेदः । सुश्रुते ह्युक्तं—निद्रानाशोऽनिलात् पित्तान्मनस्तापात्
 क्षयादपि । सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकः प्रशास्यति ॥ निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो
 मूर्द्धि तैलनिषेवणम् । गात्रस्योद्भूतञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥ शालिगोधूम-
 पिष्टान्न-भक्ष्यैरैक्षवसंस्कृतैः । भोजनं मधुरं म्लिग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
 रसविलेखयानाञ्च त्रिष्किराणां तथैव च । द्राक्षासितेषुद्रव्याणामुपयोगो
 भवेन्नृत्तिः ॥ शयनासनयानानि मनोबानि मृद्नि च । निद्रानाशं तु कुर्वन्ति
 तथान्यान्यापि बुद्धिमान् ॥” इति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अथ निद्रानाशस्य हेतूपदेशादतियोगयुक्तनिद्राप्रतिषेधमाह—
 कायस्येत्यादि । असुखा शय्या सुखस्याजनिता शय्या । सत्त्वोदाय्यं
 सत्त्वगुणभूयिष्ठता । तमोजयस्तमोगुणस्य योगाभ्यासादिना जयः ।
 निद्राप्रसङ्गमहितमिति अहितनिद्राप्रसङ्गोऽतियोगयुक्तनिद्रा । सुश्रुतेऽप्यति-
 निद्राप्रतिषेध उक्तस्तद्व्याख्या—“वमेभिद्रातियोगे तु कुर्व्यात् संशोयनानि
 च । लङ्घनं रक्तमोक्षश्च मनोव्याकुलनानि च ॥” इति ॥ अतियोग-

काले निद्रा पुरुषेणाम्यन्ता, स कालस्तस्योचितः । निमित्ततः प्रनष्टेति वचनमरिष्टजनितनिद्राभा-
 वप्रतिषेधार्थम्, अरिष्टं ह्यनिमित्तमुच्यते ॥ ३० ॥

चक्रपाणिः—३ प्र निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायस्येत्यादि । सत्त्वोदाय्यम् सत्त्वभूरित्यम् ;

* तथा ह्यस्यैव कथा इति पदं व्याख्यान इत्यत्र स्वभावे इति चक्रसम्मतः पाठः ।

एत एव च विज्ञं या निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ३१ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥

युक्तनिद्रावारकस्य समयोगयुक्तनिद्रानाशकत्वं दर्शयति—एत एव चेत्यादि । निद्रानाशस्य स्वस्थपुरुषस्य [समयोगेन सेव्याया अपि निद्राया नाशस्येत्यर्थः । आनुरस्य तु सुश्रुतोक्तनिद्रानाशोऽनिलादिना दक्षितः । आचार्येणापि दृश्यते—कार्यमित्यादि । स्वस्थातुरोभयपरतया कार्यकालप्रकृतयो बोध्याः । कार्यं कर्म । क्रियासक्तो हि न निद्राति । कालो वाङ्मयम् । तमोभूयिष्ठस्य श्लेष्मजयं । विकारो ज्वरादिः । वृद्धो हि वाङ्मयावस्थास्वभावान्न निद्राति । प्रकृतिः स्वभावः वायुर्वायुप्रकृतिः न तु समावस्थो वायुनिद्रानाशहेतुः ; विषमस्य तु वायोविकारपदेन लाभात् । वायुप्रकृतिको हि जागरूकः स्फुटितकरचरणादिक उक्त इति । एतेन प्रकृतिः स्वभावः वायुविशेषेण निद्रापहारक इति भाषनार्थं पुनरुक्तं इति यद्व्याख्यातं तददूषितं भवति । जागरूकत्वस्वभावस्तु पुंसां न निसर्गतः स्यात्, प्रकृति-भूतवायुना हि भवति । सुश्रुते दिवानिद्रावद्रात्रिजागरणमपि रोगविशेषे हितमुक्तम् । तत्र्यथा—“कफमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितम् । दिवा-स्वप्नश्च तृशूल-हिक्राजीर्णानिसारिणाम् ॥” इति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—निद्राविधिमुक्त्वा निद्रायाः कारणभेदेन भेदानाह—तमो-भवेत्यादि । तमोभवेति आत्ममनःस्थानहृदयपद्मस्य तमोगुणावरणमन्तरेण

तमोज्वलतमोगुणजयः स च योगाभ्यासादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बोद्धव्यम् । निद्रातिप्रसङ्गे सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भवान्त । अपरानपि निद्रानाश-हेतूनाह—कार्यमित्यादि । कार्यमित्ति कार्यासक्तो न निद्रां याति । काल इति वाङ्मयं, वृद्धा हि स्वभावत एव जागरूका भवन्ति । विकारो व्याधिः द्यूलादिः । प्रकृतिः स्वभावः, स्वभावा-देव केचिदनिद्रा भवान्त । विकारप्रहणेनैव वाते लब्धे पुनर्वातग्रहणं विशेषेण वायोनिद्राप-हारकत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—निद्राविशेषोपायाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमोगुणोद्रेकभवा, मनः-

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतरात्री * प्रवदन्ति निद्राम् ।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ३२ ॥

निद्रा कापि न भवतीति, तस्य तमसो निद्रासाधारणकारणस्य श्लेष्मादि-
हेतुव्यतिरेकेण यः स्वतो भवत्युद्रेकस्तस्य यन्निद्राजनकत्वं सा निद्रा तमोभवा ।
एषा पुनरघस्य मूलतयाऽत्रैव वक्ष्यते । सुश्रुते तु—“तामसी नामोक्ता सा
प्रलयकाले भवति । तदन्या चेयं श्लेष्मसमुद्भवा केवलवृद्धेन श्लेष्मणा
द्वितीया निद्रा । मनःशरीरश्रमसम्भवा तु मनसो वा शरीरस्य वा श्रमेण यदा
न च मनो न चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तन्ते तर्हि ततो निद्राति, न तु
श्रमेण । वायुवृद्ध्या निद्रानाशः स्यात् तात्कालिकः । कालान्तरे तु ततो
वाताग्निद्रानाश एवोच्यते । आगन्तुकी रिष्टरूपा निद्रा, न तत्र तमःश्लेष्मा-
दिको हेतुः । ज्वराग्निद्रादिलक्षणं हि—“शेते निपतितोऽपि वा” इत्यादि
व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातिकज्वरादौ । रात्रिस्वभावात् प्रभवति या सा
रात्रिस्वभावप्रभवा । सा तु न तमसा न वा श्लेष्मणा न वा मनःशरीरश्रम-
सम्भवा न वा आगन्तुकी नापि व्याध्यनुवर्तिनी । दिवा तु या निद्रा सा
तमःश्लेष्मादिसम्भवा । हेतुव्यतिरेकेण न भवतीति भावः ।

एतासु च निद्रासु प्रकृतां निद्रामाह—रात्रिस्वभावेत्यादि । भूतानि रात्रि
ददातीति भूतरात्री, तां तथा । आसु चातिनिन्दितनिद्रामाह—तमोभवा-
मित्यादि । अघस्य मूलमिति तमोगुणवाहुल्येन सर्वैव निद्राकालान्तस्य सवृत्ताद्य-
नुष्ठानाभावेन पाप जायते इति भावः । शेषा इति व्याधिषु स्वभावप्रवृत्तादि-
व्याधिषु । रात्रिस्वभावप्रभवाया हि निद्रायाः स्वभावव्याधित्वात् क्षुत्पिपासा-

शरीरश्रमसम्भवा तु निद्रा मनःशरीरयोः श्रमेण क्रियोपरमे सति चेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु
प्रवृत्तन्ते, ततश्च निद्रा स्यात्, श्रमश्चायमनतिवृद्धो भूरिवाताप्रकोपकोऽभिप्रैतः, तेन श्रमस्य वात-
जनकत्वेन निद्रानाशः किमिति न भवतीति न वाच्यम्, हरञ्चैतम् मत्—आन्तानामनिद्रा न
भवतीति । आगन्तुकी रिष्टभूता, व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातिकज्वरादिकार्या, रात्रिस्वभारान्
प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवाप्रभवतीति तु निद्रा तमःप्रवृत्तिभ्यस्त्रिभ्य एव स्यात् ।

आसु निद्रासु प्रकृतां निद्रामाह—रात्रीत्यादि । भूतानि प्राणिनो दधाति पुण्या-
तीति भूतधात्री, धात्रीव धात्री । अघस्य पापस्य मूलमिति कारणम् । तमोगृहीतो हि

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रानिद्रयोश्च * भेषजं यद्वा च या ॥

जन्ममरणादीनामिव । मनःशरीरश्रमभवापि हि निद्रा व्याधिरूपा भवत्येव ।
तदा धातुवैषम्यात् ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथसंग्रहाय श्लोकानाह—तत्रेत्यादि । उह खल्वित्या-
रभ्यातिकृशदचेत्यन्तेन निन्दिताः पुरुषाः । तत्रातिस्थूलेत्यारभ्य भवन्तीत्यन्तेन
तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ । अतिस्थूलस्येत्यादिना द्रोषा इत्यन्तेनातिस्थूलस्य
दोषाः । तद्विदमित्यादिना निर्विष्टमित्यन्तेन कारणम् । वक्ष्यते वाच्य-
मित्यादिनातिकृशं नरमित्यन्तेन कारणम् । व्यायाममित्यादिना मन
इत्यन्तेनातिकृशस्य दोषाः । मतनमित्यादिना प्रयोजयेदित्यन्तेन स्थौल्य-
भेषजम् । अस्वप्नमित्यादिना पुण्यतीत्यन्तेन कृशस्य भेषजम् । यदा त्वित्या-
दिना बुद्धिरिवागतेत्यन्तेन निद्रायाः सामान्यतो हितत्वमुत्तवा गीताध्ययनेत्या-
दिना नेष्यत इत्यन्तेन येभ्यो यदा हिता निद्रा । मेदस्त्वन इत्यादिना कदा-
चनेत्यन्तेन येभ्यो यदा अहिता सा सदोषा । हलीमकेत्यादिना विशेषत
इत्यन्तेन अभ्यङ्गादित्यादिना निमित्तत इत्यन्तेन अनिद्राय अनिद्रपुरुषाय
भेषजं निद्राजननाय इति । कायस्येत्यादिना अतिनिद्राय पुरुषाय भेषजम् ।

सदा निद्रासमकालेनानुप्येयं सद्बुद्धं न करोति, ततश्चाधर्मोपादः । व्याधिविनि शरीरव्याधिषु,
श्लेष्मादयो व्याधय एव, तेषु च भूता निद्रा व्याधिरूपैव । आगतुर्को चासाध्यव्याधिभवा च
स्वयमप्यसाध्यभूता व्याधिरूपा, तेन साश्च व्याधिषु मध्ये निदिशन्ति ; किंवा व्याधिषु
आधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

* अतिनिद्रानिद्रयोश्चेत्यत्र अतिनिद्रायानिद्राय तथा वा वा यथा यत्प्रभवा इत्यत्र वा वा
यथाप्रभवा च इति चकचतः पाठः ।

या या यथा यत्प्रभवा निद्रा तत्सर्वमत्रिजः ।

अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽष्टौ

निन्दितो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तपोभवेत्यादिना यद्भवा पुरुषाय या या निद्रा । रात्रिस्वभावप्रभवेत्यादिना
यथाप्रभवा या निद्रा तत्सर्वं सामान्यत उक्तम् ॥ ३३ ॥

अध्यायं समापयति — अग्नीत्यादि । सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविगजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ

मूत्रस्थानीयाष्टौनिन्दितोपाख्येकविंशाध्यायजल्पाख्या

एकविंशी शाखा ॥ २१ ॥

अष्टौनिन्दितः — संग्रहे अनिद्रायति अविद्यमाननिद्राय पुरुषाय । यथाप्रभवा इति भूतधात्री-
त्यादिबर्जितप्रभावा ॥ ३३ ॥

इति चरकसुश्रुत-श्रीमच्छत्रपाण्डित्यविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायाम् अष्टौनिन्दितो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्र यः शिष्यसत्तमान् ।

पद्मिवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥

लङ्घनं वृंहणं काले रुन्धणं स्नेहनं तथा ।

स्वेदनं स्तम्भनञ्चैत्र जानीयात् स भवेद् भिषक् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तमात्रं यमग्निवेश उवाच ह ।

भगवन् लङ्घनं किं तल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ॥

वृंहणं वृंहणीयाश्च रुन्धणीयाश्च रुन्धणम् ।

के स्नेहाः स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद् गुरो ।

अथ पुरुषे भेषजयोजनायां शरीरद्वैत्यस्थौल्यायपेक्षावत्क्रियाविशेषलङ्घन-
वृंहणादिषु योग्यताऽयोग्यताज्ञानमप्यपेक्षणीयं भवतीत्यनोऽष्टोनिन्दितीयानन्तरं
लङ्घनवृंहणीयोऽभिधीयते अथात इत्यादि । लङ्घनं वृंहणमितिपदद्वयार्थ-
मधिकृत्य कृत इति लङ्घनवृंहणीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—तप इत्यादि । तपःस्वाध्यायनिरतानग्निवेशप्रमुखान् पद्म-
सत्तमान् अग्निवेशभेलजतृकणपराशरहारीतक्षारपाणीन् परिचोदयन्स्वाध्यापनविधौ
पूर्वं गुरुन् यात् शिष्यं प्रति पठेति प्रं रणवाक्यम्, इति प्रं रणवाक्यं ब्रवन्नुक्त-
वान् । किमुक्तवान् तदाह—यदुक्तं लङ्घनमित्यादि । काले इत्यस्य लङ्घनादिभिः
प्रत्येकमन्वयः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तमित्यादि । अग्निवेशस्य पद्म शिष्येषु विशिष्टबुद्धिमत्त्वाद्ग्रे

शङ्करपाणिः—योजनापेक्षणीयशरीरमभिधाय लङ्घनादिविषयत्वात् योजनाया लङ्घना-
दीनि पृथ विषयतः स्वरूपतश्च वक्तुं लङ्घनवृंहणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥

लङ्घनप्रभृतीनाञ्च पराणामेषां समासतः ।
 कृताकृतातिवृत्तानां * लक्षणं वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥
 तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥
 वृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत् तच्च वृंहणम् ।
 रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात् तद्वि रुक्षणम् ॥
 स्नेहनं स्नेहविष्यन्द-मार्दवक्लेदकृन्मतम् ।
 स्तम्भगौरवशातन्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
 स्तम्भनं स्तम्भयति यत् गतिमन्नं चलं द्रवम् ॥ ४ ॥

तत्प्रश्नेनैवान्येषां प्रश्नसिद्धेन प्रश्नान्तरं तेषां दशितम् । कृताकृतातिवृत्ताना-
 मिति कृतं सम्यक् कृतम् । अकृतप्रसम्पद्मिध्याभ्यां कृतम् । अतिवृत्तमति-
 योगयुक्तम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकप्रश्नोत्तरमाह यत्किञ्चिदित्यादि । देहे लाघवकर-
 मित्युक्तैव सिद्धौ यत् पुनर्यत्किञ्चित्पदं तदयोगातियोगमिध्यायोगयुक्त-
 त्वेऽपि लङ्घनत्वव्यापनाथमिति बोध्यम् । यत्किञ्चित्पदं वृहत्त्वादिभिः सर्वैः
 सम्बध्यते । तेन यत् शरीरस्य यत्किञ्चित्पदं वृहत्त्वं जनयेत् तच्च वृंहणमित्यादि-
 रूपेण केचिद्राचक्षते । तन्न यत्किञ्चित्पदं देहे लाघवकरं भवति तल्लङ्घनं
 स्मृतमित्यर्थः । तेनैवायोगादेर्लाभान् । रौक्ष्यमित्यादि प्राधान्येन रौक्ष्यम् ।
 खरत्ववैशद्ये तनुगते इति कश्चिद्राचक्षते । रौक्ष्यमितिमात्रोक्त्यैव रुक्षणलक्षण-
 सिद्धौ खरत्ववैशद्ये पुनर्यदुक्ते तद्रौक्ष्यानुमानार्थं लिङ्गत्वव्यापनाथम् । देहे हि
 रौक्ष्यं खरत्ववैशद्याभ्यामनुमीयते, न तु प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न च रौक्ष्यं
 जिग्मत्साभावो देहे प्रत्यक्षमेव हि दृश्यते : खरत्वं वैशद्यञ्च रौक्ष्यकार्यमिति ।
 स्नेहविष्यन्दः शरीरस्य स्नेहविलयनं शरीरात् स्नेहक्षरणमिव । स्नेहविष्यन्दा-
 दिभिरनुमीयते देहे स्निग्धत्वमिति । स्वेदकारकमिति घर्षकारकमित्यर्थः ।

चक्रपाणिः—परिचोदयन्निति ज्ञानार्थं प्रेरयत् । कृतेऽप्यारी कृतं सम्यक्कृतम् ॥ २।३ ॥

चक्रपाणिः—रौक्ष्यमित्यादी रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यम् ; खरत्ववैशद्ये तु तदनुगते । विष्यन्दो

* कृताकृतातिवृत्तानामितिपाठश्चकृतः ।

लघुष्णतीक्ष्णविशदं रुक्षं सूक्ष्मं सरं खरम् ।

कठिनञ्चैव यद् द्रव्यं प्रायरत्नलङ्घनं स्मृतम् ॥ ५ ॥

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं वहलं स्थूलपिच्छिलम् ।

प्रायो मन्दं स्थिरं श्रुद्धणं द्रव्यं वृंहणमुच्यते ॥ ६ ॥

रुक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।

प्रायशः कठिनञ्चैव यद् द्रव्यं तद्धि रुद्धणम् ॥ ७ ॥

स्तम्भगौरवशीताभावधम्मरनुमीयते दह स्वदः । स्तम्भयतीति स्थिरीकरोति ।
गतिमन्तमिति प्रव्यक्तगतियुक्तम् । चलं किञ्चिद्गतिमन्तम् । द्रवमकठिनं
मृत्तिमन्तम् । तेन वातस्य प्रव्यक्तगतियुक्तस्तु चलद्रवमहचारतस्य स्तम्भक-
द्रव्यं स्तम्भनं भवति । न तु केवल्ये । किंवा स्तम्भनलक्षणमेवैतत् । तत्र ।
तस्मात् केवलवातस्तम्भवे वातस्य वृद्धा भवति । एषां हि लङ्घनादीनां सम्यक्-
प्रयोगादिभिः शुभाशुभे क्रियन्ते । तदर्थे भिद्यन्वदितो भवति । तस्मात् यत्-
किञ्चित् वस्तु प्रव्यक्तगतियुक्तं वा किञ्चिद्गतिमन्तं द्रव्यं वा भावं स्तम्भयति
रुणादि तद्वस्तु स्तम्भनामित्यर्थः । लङ्घनादिषदादिस्तु कर्त्तारि कृत्यत्ययेन
बोध्या न तु भावे लुपटा । लाघवकर्त्तारिति स्तम्भयतीत्यादि कृत्त्रिणचोः
प्रयोगदर्शनान् ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—लङ्घनादिद्रव्यं क्रमेण विवृणाति लज्जित्वादि । लघ्वादिनव-
गुणयुक्तद्रव्यं देहं लाघवकरत्वालङ्घनं स्मृतम् ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—गुरु शीतामित्यादि । एतल्लघ्वादिनवगुणविपरीतगुरुशीतादिनव-
गुणवद् द्रव्यं वृंहणम् । लघोविपरीतो हि गुणो गुरुः । उष्णस्य शीतः । तीक्ष्णस्य
मन्दः । विशदस्य पिच्छिलः । रुक्षस्य स्निग्धः । सूक्ष्मस्य स्थूलः सान्द्रश्च ।
सरस्य स्थिरः । खरस्य श्रुद्धणः । कठिनस्य मृदुः । प्राय उच्यन्तेन मन्दगुणस्य
आधिक्यं यस्मिन् द्रव्ये तद् द्रव्यं चिरकारित्वाद् वृंहणम् । क्वचित्तीक्ष्णगुणवद्-
द्रव्यस्यापि पिप्पल्यादेवृंहणत्वं ख्यापितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—रुक्षमित्यादि । रुक्षमित्याद्यष्टगुणयुक्तं द्रव्यं रुक्षणम् । लङ्घनं
विलयनम् । स्वेरकारकं धम्मकारकम् । स्तम्भयतीति विरुणद्धि ; चलमिति किञ्चिद्गतियुक्तं,
गतिमन्तमिति प्रव्यक्तगतियुक्तम्, एतत्प्रवातिसारसोणितत्पुतिषिपदाहवेदनादिषु बोद्धव्यम् न तु
केवलवाते गतिमन्तं प्रति, स्तम्भकस्य बद्धकत्वात् । गुर्वित्यादौ वहलं घनम्, मन्दमिति

द्रवं स्निग्धं सरं स्थूलं * पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।

प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ ८ ॥

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रुतं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद् वै स्वेदनमुच्यते ॥ ९ ॥

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं सूक्ष्मं रुतं द्रवं स्थिरम् ।

यद् द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १० ॥

हि सरगुणयुक्तम्, रुक्षणन्तु स्थिरगुणयुक्तमिति भेदः । भेदश्च लघुरुक्षणगुणा-
धिक्येन लङ्घनरुक्षणयोरिति बोध्यम् । बोध्यश्च लङ्घनेनापि रौक्ष्यमल्पं देहे
लाघवमधिकं रुक्षणेन रौक्ष्यमधिकं लाघवमल्पमिति । तथा द्रव्याद्रव्यभूतत्वं
लङ्घनस्य । रुक्षणस्य तु द्रव्यभूतत्वमिति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—द्रवमित्यादि । द्रवादिनवगुणयुक्तं द्रव्यं स्नेहनम् । अत्रापि
मन्दगुणस्याधिक्येन स्नेहनं क्वचित् किञ्चित्तीक्ष्णत्वेऽपि स्नेहनत्वस्य न
व्यवच्छेदः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—उष्णमित्यादि । उष्णादिभिः सप्तभिर्गुणैः स्वेदनम् । उष्णादि-
सप्तगुणसहचरितः स्थिरो वा सरो वा स्थिरसरान्यतरमाहितैः स्निग्धरुक्षान्यतर-
माहितैश्च स्निग्धो वा रुक्षो वा गुणो यस्य तद्द्रव्यं स्वेदनमिति भावः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—शीतमित्यादि । शीतादिनवगुणयुक्तं स्तम्भनम् । प्रायःपदेन
प्रभावात् क्वचिदन्यस्यापि लङ्घनवृद्धणत्वादिकं बोध्यं लक्षणतो लङ्घना-
दिकम् ॥ १० ॥

चिरकारि । स्थूलं संहतावयवं लघुद्रव्यैश्चैकैः । विरक्षणव्यकथने यद्गुणमेव लङ्घन-
द्रव्यमुक्तं तद्गुणमेव विरक्षणं यद्यच्छुक्तं, तथापि रुक्षणगुणस्यात्र प्राधान्यम्, लङ्घने तु लघुगुण-
प्राधान्यं ज्ञेयम्, तथा लङ्घनमद्रव्येणोपवासेनापि क्रियते विरक्षणन्तु द्रव्यकार्यतर्कैव प्राधान्यात्
उक्तम्, तेन लङ्घनविरक्षणयोर्निष्कता ; यत् तु यद्यपि लङ्घनामिच्छायाः यद्यद्विहिते तद्विरक्षिते
इति, तत् प्रायोवादान् । विरक्षणस्य हि मुख्यः स्नेहाभावः, लङ्घनस्य तु गौरवाभाव इति स्फुट
एव भेदः प्रतिभानि ॥ ८ - १० ॥

चक्रपाणिः—स्वेदगुणकथने स्निग्धं रुक्षमिति स्निग्धं वा रुक्षं वेद्यर्थः । एवं सरस्थिरावपि
विरक्षयेन ज्ञेयी । विपासेति विपासानिग्रहः ; माकरो यद्यपि सोमसम्बन्धान् तथा लङ्घनं न भवति,

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ ११ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्ताम्र-मलाः संसृष्टमारुताः ।

बृहच्छरीरा वलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः— लङ्घनादिद्रव्यमुक्त्वा स्वरूपतो लङ्घनादिकं वक्तुमादौ लङ्घनस्य प्रभेदानाह—चतुर्गिन्यादि । चतुष्प्रकारा संशुद्धिरिति वमनविरेचनास्थापन-शिरोविरेचनानीति । अनुवासनस्य वृंहणत्वात्तद्रावच्छेदाय चतुष्प्रकारेति । पिपासेति—पिपासानिग्रहस्तृष्णावेगभारणमिन्यथः । मारुतेति—वायुर्बाह्यः प्राकृत एव लङ्घनं स्यात् देहे लाघवकरत्वात् । न तु विकृतः प्रागादि-दिग्गुण्यदिसोपसम्बन्धेन लाघवकरत्वाभावात् ग्रीष्मादौ चानपसम्बन्धेन वैकृतस्य देहलाघवं प्रत्यकुशलत्वाच्च । आतपश्च लङ्घनं सर्वदैव देहलाघव-करत्वात् । पाचनानीति—आहारान् पाचन्तं जाठरमग्निं सन्धुक्षयन्ति तद्वर्द्धयन्ति च । यानि पाचयन्ति तानि पाचनानि वायव्यगुणवहुलानि सैन्धव-परिचारीनि द्रव्याणि । लौकिकोऽयश्च वदिरपि पाचनः । उपवासस्तु जाठराग्निसन्धुक्षणेन बलदानेन च आहारपाचनोऽपि द्रव्यमप्यत्ताभावान् पृथगुपदिष्टः । आतपान्तास्तु सप्त न पाचना जाठराग्निसन्धुक्षणत्वाभावेन, देह-लाघवकरत्वात् न पृथगुक्ताः । एवञ्च व्यायामोऽप्यद्रव्यभूतत्वात् पृथगुक्तः न तु पाचनत्वेन संगृहीतः । अत एव लङ्घनस्य द्रव्याद्रव्यसाधणत्वख्यापनाय लङ्घ-नलक्षणे यन्किञ्चिदित्युक्तम् न तु द्रव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः— शिष्यपृष्टलङ्घनीयोपदेशार्थं लङ्घनप्रभेदान् दशोक्त्वा तद्विशिष्य-लङ्घनेषु प्रति लङ्घनयोगमाह—प्रभूतेत्यादि । विशुद्धिभिरिति चतुर्भिः संशोधनेः यथास्वाधिकारोक्तवम्यविरेच्यास्थाप्यशिरोविरेच्यत्वेनोक्ता ये ते प्रभूतश्लेष्मा-दयः संशोधनीया इत्यथे ॥ १२ ॥

तथापि स्वरूपेण लङ्घनमेव । पचन्तमग्निं प्रतिपक्षक्षणेन बलदानेन च यत् पाचयति तत् पाचनं, तच्च वायव्यगुणभूषिष्ठम् । चतुष्प्रकारा संशुद्धिरित्यनुवासनं वृंहणित्वा, तस्य वृंहण-त्वात् ॥ ८—११ ॥

वाकपाणिः— वक्तव्यं दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि । आदाविति वक्तव्य-

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
 छद्दतीसारहृद्रोग-विसूच्यलसकज्वराः ॥
 विवन्धगौरवोद्गार-हृल्लासारोचकादयः ।
 पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥
 एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
 पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥
 रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामात्पमारुतैः ।
 बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥

गङ्गाधरः— अधिकबलदोषविषयकलङ्घनमुत्तवा क्रमिकत्वात् मध्यबलदोष-
 विषयकलङ्घनयोग्यानाह येषामित्यादि । मध्यबला इत्यादिविशेषणं छद्दतीसा-
 राराश्वराचकादय इत्यन्तस्य । प्रायेणादाविति वचनेन मध्यबलपित्तश्लेष्मज-
 च्छद्दिज्वरादिष्वदौ उपवासविधानं न विरुद्धमिति स्थापितम् । न च लङ्घन-
 मत्र पाचनशब्देनोच्यते पृथगुक्तत्वात् । क्रमिकत्वात् अल्पबलदोषविषयकलङ्घन-
 योग्यानाह— एत एवेत्यादि । एत एव श्लेष्मपित्तसमुत्थिता छद्दतीसारा-
 दयो यथोद्दिष्टा गदा अल्पबलाः । अल्पबलत्वेन येषां जायन्ते तेषां पिपासा-
 निग्रहरूपवासैश्च तान् श्लेष्मपित्तसमुत्थितान् छद्दतीसारादीनल्पबलान् गदान्
 जयेन् संशमयेत् । जयेदित्युक्त्या प्रभूतश्लेष्मजादिच्छद्दतीसारज्वरादीन्
 पुनरादावेवापवासेनोपक्रम्य पश्चात् संशोधनपाचनादिभिजयेदिति स्थापितम् ।
 अल्पबलानामेषां पिपासानिग्रहोपवासाभ्यामेव जयः स्यात्, न संशोधनाद्य-
 पेक्षा भवतीति भावः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः— रोगानित्यादि । रोगानिति बलिनां पुंसां छद्दतीसारादीन्
 मध्यबलानादावुपवासैः तथा पाचनैरुपक्रम्य पश्चात् व्यायामात्पमारुतैर्जयेत् ।
 पुनर्येषां रोगाणां बलमवरं बलिनां पुंसां तेषां रोगाणां व्यायामात्पमारुतै-
 र्जये किम् ? अर्थादितिमुखेन तान् जयेदिति भावः ॥

मन्ते च्छद्दतीदीनां निरामाणां संशमनां यत्त्वान् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान्, बलिनामिति पुं-
 बलवतामेव व्यायामादित्येवाविधानार्थं, मध्यबलानामप्येतेनाल्पबला एव गदा व्यायामादिविषया
 इति भावः ।

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां * स्निग्धाभिव्यन्दिवृंहिणाम् ।
 शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ १४ ॥
 अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयःस्थं सात्म्यचारिणाम् ।
 मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं वृंहणमिष्यते ॥ १५ ॥
 क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्व्यन्ता नित्यमध्वगाः ।
 स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥
 शोषाशोषहृणीदोषैर्व्याधिभिः कपिताश्च ये ।
 तेषां क्रव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः ॥

नन्वेवमस्त्रेषामन्येषां पुंसां त्वग्दोषप्रपेदवातजगोमादीनां किं न लङ्घन-
 साध्यत्वमिति ? अत आह—त्वग्दोषिणामित्यादि । स्निग्धाभिव्यन्दि इति
 अतिस्निग्धत्वे गुदादिनां श्लिष्यन्द्वातस्नेहानाम् । वृंहिणां वृंहणयुक्तानाम् ।
 शिशिरे इति पोषमावयोस्तत्र पुंसामतिव्यत्यात् संशोधनेतलङ्घनं, कात्तिकप्र-
 हायणयोस्तु संशोधनरूपं लङ्घनं, तयोः संशोधनकालत्वेनोक्तत्वात् । न तु
 शिशिरगुणयुक्ते हेमन्तशिशिररूपत्वे द्वये चानुस्त्रीसकलङ्घनमिति दशविध-
 मेवोक्तम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः— लङ्घनानन्तर्यात् वृंहणं द्रव्यं पृथ्व लक्षणत उक्तमधुना स्वरूपत
 उपदिशति—अदिग्धेत्यादि । दिग्धेन विषाक्तशरादिना विद्धमिति दिग्ध-
 विद्धम् । न तददिग्धविद्धमिति । अक्लिष्टं रोगाद्यविकृतम् । वयःस्थं यूनं
 सम्बन्धे । किंवा वयःस्थामिति पाठः पृष्ठीवद्वचनान्तत्वेन बोध्यः । सात्म्य-
 चारिणामिति सात्म्यदेशे ये चरन्ति ते सात्म्यचारिणस्तेषाम् ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः— वृंहणीयाश्च कीदृशाः ? इति प्रश्नोत्तरमाह—क्षीणा इत्यादि ।
 ग्रीष्मे चेति क्षीणादिभिन्ना अपि वृंहणीया इति बोध्यम् । शीघ्रवृंहणीयानाह—
 शोषेत्यादि । क्रव्यादमांसानां मांसभक्षकमृगादीनां व्याघ्रकुम्भीरमृषादीनां

वृंहिणा वृंहणयुक्तानां, लङ्घनं शस्तमिति दशविधमपि । शिशिर इति शिशिरगुणयुक्ते हेमन्ते
 शिशिरे च । अथ च लङ्घनं बलवत्यात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १४—१४ ॥

चक्रपाणिः— अदिग्धविद्धमिति विषाक्तशरादिविद्धम् । सात्म्यदेशे चरन्तीति सात्म्यचारिणः ।

स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
 शर्कराक्षीरसर्पाणि सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ १६ ॥
 कटुतिक्तकपायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
 खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनाञ्च रुक्षणम् ॥
 अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
 ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः ॥ १७ ॥
 स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
 स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ १८ ॥
 द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
 स्वादुतिक्तकपायश्च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥

मांसानां रसा लघवः स्वभावतो लघवः । श्वेनादीनां मांसानां रसाः स्वभावतो
 गुरुवश्च । संस्कारेण लघुकृता वृंहणाः शीघ्रं वृंहणा इत्यर्थः । सर्व्वपुरुष-
 साधारणवृंहणान्याह—स्नानमिन्यादि । सर्व्वेषां पुंसां सर्व्वेषिणं वृंहणं
 विद्धीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अथ पूर्वं लक्षणत उक्तं रुक्षणद्रव्यं स्वरूपत आह—कटुित्यादि ।
 स्त्रीष्वसंयम प्रायेण स्त्रीसेवनम् । खलिप्रभृतीनां मध्वादीनाञ्च सेवनमित्य-
 न्वयः । खलिनिःस्नेहसंपखलिः । पिण्याको निःस्नेहतिक्तखलिः, किंवा
 पिण्याकशकविशेषः । जादिना भृष्टचणकादयः । रुक्षणीयाश्च कीदृशाः ?
 इति प्रश्नस्योत्तरमाह—अभिष्यन्दा इत्यादि । अभिष्यन्दाः स्रयमाणाक्षि-
 नासादयः, महादोषा व्याधयः । प्रभृतिशब्देन प्रमोहादयः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अथ के स्नेहाः ? इत्यादिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरे वक्तव्ये लक्षणतः
 स्नेहस्वेदावृक्तौ प्रागिहाध्याये स्वरूपतः सविस्तरं तथा स्नेहाः स्वेद्याश्च के ?
 इति प्रश्नस्योत्तरमाह—स्नेहा इत्यादि । स्वेदाख्ये चेति स्वेदाध्याये ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—अथ स्तम्भनं कीदृशम् इति प्रश्नोत्तरे वक्तव्ये पूर्वं लक्षणतः
 लघव इति संस्कारेण लघवः, किंवा कृष्यानां ये लघवः श्वेनादयः, तन्मांसरसा
 इत्यर्थः ॥ १५।१६ ॥

यक्राणिः—मध्वादीनाञ्च सेवनमिति सम्बन्धः ; खलिः सर्व्वपखलिः ; पिण्याकं तिक्तखलिः,

पित्तचाराग्निदग्धा ये च्छर्द्दतीसारपीडिताः ।

विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथापरे ॥ १६ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्य-शुद्धौ तन्द्राक्रमे गते ॥

स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासाऽसहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निव्यथे चान्तरात्मनि ॥ २० ॥

स्तम्भनद्रव्यमुक्तमनुना स्वरूपत आह—द्रवमित्यादि । सान्द्रमपि द्रव्यं घृत-
दुग्धादिकं द्रवं भवतीत्यत आह—तन्विति । तनु अवहल्यमसान्द्रमित्यर्थः ।
असरमिति यत्र सरति तदसरं स्थिरगुणयुक्तम् । शीतीकरणं स्पृशता वीर्यतश्च
यद्द्रव्यमशीतं शीतं करति, यद्यपि पूव्व शीतं मन्दमित्यादिभिर्गुणलक्षणतो
द्रव्यं स्तम्भनमुक्तम् । पुनश्चात्र द्रवतन्वादिगुणः स्वरूपतोऽत्र स्तम्भनद्रव्यमुप-
संहाराथमुक्तं तद्द्रव्याणामपरिसंख्येयत्वात् । स्वाद्वित्यादिरसनिदेशेन वीर्यतो-
ऽशीतीकरणस्वादादिरसद्रव्यं न स्तम्भनं भवतीति ज्ञापनायम् ॥

गङ्गाधरः—स्तम्भनीयाश्च कीदृशा ? इति प्रश्नस्योत्तरमाह—पित्तत्यादि ।
पित्तादिदग्धानां दाहस्तम्भः काय्यः । विषार्तानां विषवंगस्तम्भः काय्यः । स्वेदो
यम्मस्तस्यातियोगे स्तम्भः काय्यः । परे इति रक्तपित्तादय इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—अथ लङ्घनप्रभृतीनां पण्णां कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तु-
मर्हसि, इति प्रश्नोत्तरं क्रमेणाह—वातमूत्रत्यादि । तन्द्राक्रमी सुश्रुतेनोक्ता ।
रुचौ चापि जातयापि लिङ्गविषय्येषणान्वेतव्यम् । क्षुत्पिपासाऽसहोदये
क्षुधातृणयोर्गुणपदुदये इति काश्चित् । तत्र : “सृष्टमारुतविष्मूत्रं क्षुत्पिपासा-
सहं लघुम्” इत्यादि सुश्रुतवचनदशेनात् । क्षुधापिपासयोरसहादयः । असह-
त्वन क्षुधातृणयोः समस्तयोरुदये इत्यर्थः । समाहारसूत्रसमासात् । कृत-
मिति सम्यक्कृतम् । अन्तरात्मनीति मनसि । इति सम्यक्कृतलङ्घनस्य
लक्षणम् । इति लक्षणविपरीतलक्षणञ्च अकृतलङ्घनलक्षणं सुतरां बोध्य-
मिति ॥ २० ॥

किंवा पिण्याकशाकम् । प्रभृतिप्रहणादाय्यवातप्रमेहादयो प्राणाः । तन्वबहलम् । सरति
गच्छतीति सरं, न सरमसरं स्थिरमित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

शक्यपाणिः—क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरभ्येभोदयः क्षुत्पिपासहोदयः, न तु क्षुत्पिपासयोर्गु-

पक्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
 मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्धवातस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ २१ ॥
 बलं पुष्ट्यापलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।
 लक्षणं वृंहितं स्थौल्यमति चात्यर्थवृंहिते ॥ २२ ॥
 कृतातिकृतचिह्नं यत्प्रकृते तद्विरुद्धे । *
 स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अतो नोक्तातिकृतलङ्घनलक्षणमाह—पक्वभेद इत्यादि । क्षुत्-
 प्रणाशोऽत्र क्षुत्प्रदानान्तरं क्षुत्प्रशासः । अरुचिश्च । मनसः सम्भ्रमो भ्रान्ति-
 रेव । ऊर्द्धदेहे वातो वायुः कुपितत्वेन लक्ष्यते इत्युद्धवातः । ऊर्द्धगतिमान्
 वातः । तमो हृदीत्यन्यकारप्रवेशवत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अथ वृंहणस्य कृताकृतातिवृत्तस्य लक्षणमाह—बलमित्यादि ।
 पुष्ट्यापलम्भः शरीरपोषणारम्भज्ञानम् । कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये
 दोषा व्यायापाद्यसहत्वादीनि तेषां विवर्जनं विशेषेण सम्यग्ववर्जनमित्यर्थः ।
 वृंहिते सम्यग्वृंहिते । इति सम्यक्कृतवृंहणलक्षणमेतलक्षणविपरीतलक्षणन्तु
 अकृतवृंहणलक्षणं मुत्तममतो नोक्त्वातिवृंहणलक्षणमाह—स्थौल्यमतीति ।
 अतिस्थौल्यमित्यर्थवृंहणलक्षणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ लक्षणस्य कृतादिलक्षणमतिदेशेनाह—कृतातीत्यादि ।
 लङ्घनस्य मुक्तकण्ठेन कृतातिकृतचिह्नमुक्तम् । अतो लक्षणस्यापि तथाविधेन
 कृतातिकृतचिह्नं नार्थापत्त्याऽत्राप्यकुनलक्षणलक्षणं बोध्यमिति न प्रश्नोत्तरोक्तौ
 न्यूनता । एवं स्नेहाध्याये स्निग्धस्य, स्वेदाध्याये स्वेदस्य कृताकृतातिवृत्तस्य
 लक्षणमुक्तमिति । अतोऽत्र न पुनरुक्तमिति बोध्यम् । स्तम्भनस्य कृता
 कृतातिवृत्तस्य लक्षणमाह—स्तम्भित इत्यादि । स्तम्भित इति सम्यक्-
 पदव्ययः, अत एव सुश्रुते—“वृष्टमास्तविषमृश-क्षुपिपासामहं लघुम्” इत्यादि । अन्तरायमतीति
 मनसि । मनसः सम्भ्रमो भ्रान्तिरेव, ऊर्द्धं काये वात ऊर्द्धवातः ॥ २०—२१ ॥

चक्रपाणिः—कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये दोषाः दीतोष्णासहत्वाद्यः, तेषां वर्जनम् ।
 बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरुषो भवति । यथोक्तैरिति “पित्तक्षाराग्निदग्धा ये” इत्याद्यभि-

* कृताकृतस्य लिङ्गं यत्प्रकृते तद्विरुद्धे इति चक्रधृतः पाठः ।

श्यावता स्त्वधगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंप्रहः ।

द्वृद्धर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तिम्भितलक्षणम् ॥ २४ ॥

लक्षणञ्चाकृतानां स्यात् पराणामेषां समासतः ।

तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥

इति षट् सव्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।

साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्तेऽप्युपक्रमाः ।

षट्त्वन्तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ २६ ॥

स्तम्भितः । बले लब्धे इति स्तम्भनीया पित्तक्षारामिदृग्धाद्यामयजयेन यदा पुरुषो बलवान् भवति तदा इत्यर्थः ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—एतत् सम्यक्स्तम्भितलक्षणविपरीतलक्षणन्तु अकृतस्तम्भनलक्षणं बोध्यमिति नोक्तवानिस्तम्भितलक्षणमाह—श्यावतेत्यादि । उद्वेगः सम्य-
गान्मत्ताभावः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—विस्तरण सम्यक्कृतलङ्घनादीनां लक्षणेनार्थापर्यायं मिथ्याकृत-
लङ्घनादीनां लक्षणलाभेऽपि शिष्यानुकम्पया समासेन षण्णामेकलक्षणम्
अकृतानामाह—लक्षणमित्यादि । तदौषधानामिति तलङ्घनादिकं यद् यदौषधं
येषां ते तदौषधा व्याधयः । धातूनामिति दोषाणाम् दोषाश्च धातुसंबन्धा
भवन्ति । तेन लङ्घनादिसाध्यतत्तद्वाध्यारम्भकदोषाणामशमो न शान्तिश्च
पुनश्च द्विरेव भवति । अल्पमात्रकृतत्वे दोषशोभात् । उपसंहरति—इतीत्यादि ।
इति षट् विदित्वा सव्वरोगाणां सम्यगुपक्रमाः किंवा यथायोग्यत्वेऽपि संशोधनस्य
सव्वेव्याधिशिषयत्वाच्च सव्वरोगाणामिति वचनं विरुध्यते । साध्यानामित्यसाध्य-
रोगव्यपश्छेदाय । सिद्धा इत्युपक्रमविशेषणम् । मात्राकालावनुरोध साध्या-
नामपि कशादीनां साधनाय न स्युरिति ज्ञापनाथमाह—मात्रेत्यादि ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—ननु षाणां लङ्घनादीनामेकैकेनोपक्रमेण क्रियेकैकव्याध्युपशमो
मिथेवै, उद्वेग उद्वेगो वातरेगो, किंवा भेषज्यामभिलषः । तदौषधानामिति लङ्घनादिसाध्यानाच्च,
वृद्धिरेव चेति लोकमात्रकृतलङ्घनादिक्रियया, दोषशोभमात्रस्य कृतत्वाच्च, धातूनामिति दोषाणाम्,
"दोषा अपि धातुसंबन्धं लभन्ते" इति वचनात् ॥ २२—२५ ॥

चक्रपाणिः—सम्यगुपक्रमाणां विकारपर्येक्षया संसर्गमाह—दोषाणामित्यादि ।

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिन् लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षड् उपक्रमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घन-
वृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भवति ? भवति च किं व्यस्तसमस्तेन ? ततश्च षट्स्वमित्याशङ्क्याह—
भवति चात्रेत्यादि । दोषाणां वातपित्तकफानां बहुसंसर्गात् द्विशस्त्रिसश्व
हीनाधिकमध्यक्षयवृद्धिभिः संसर्गात्, सुतरां बहुत्वम् चित्त्वन्तु नाति-
वत्तेन्ते, तथा लङ्घनाद्रीनापेकैकश उपयोगेन न व्याधुपशमो भवतीति
लङ्घनादयोऽप्युपक्रमाः सङ्कीर्यन्ते मिलिता भवन्त उपयोक्तव्या भवन्ति ।
यथा कुत्रचिन् सन्निपातञ्जरादौ लङ्घनस्वेदने कुत्रचिन् वृंहणस्वेदनादि
कचिन् स्नेहनचमनादि ज्येष्ठादयः । एवञ्च लङ्घनादयः सङ्कीर्णा अपि षट्स्वं
नातिवत्तेन्ते । यथा वातादयस्त्रयो दोषाः द्विषष्टिया भवन्तोऽपि त्रित्वं
नातिवत्तेन्ते । परस्परं संसृष्टा अपि मधुघृतवत् स्वस्वकार्यारम्भकत्वान्न तु
स्वस्वकार्यातिरिक्तकार्यारम्भकत्वादतिवत्तेन्ते इति भावः ॥ २६ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोक इत्यादि एकश्लोकेन । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

अध्यायं समापयति अग्नीत्यादि । पूर्वैवद् व्याख्यातव्यम् ।

इति श्रीमद्भाष्यरक्तविरक्तविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ मूत्रस्थानीय-
द्वाविंशलङ्घनवृंहणीयाध्यायजल्पाख्या द्वाविंशी शाखा ॥२२॥

दोषाणां वस्मात् संसर्गो बहुवस्तस्मान् तत्साधनार्थमुपक्रमा अपि सङ्कीर्यन्ते मिश्रतां वाञ्छन्ति ।
यथा—कचिलङ्घनस्वेदने, कचिद् वृंहणस्वेदने, एवमादि । षट्स्वन्तु नातिवत्तेन्ते इति संसृष्टा
अपि लङ्घनादिस्वरूपं न जहति, लङ्घनादयः परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवन्त प्रकृतिगुणान-
पेक्षकार्यन्तरमारभन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रित्वमित्यादि । अथञ्च दृष्टान्तः
संसर्गिसंख्याऽपरिधागमात्रकः ॥ २६।२७ ॥

इति चरकचतुराननम-श्रीमद्वैद्यकपाणिदक्षविरचितायाम् आगुश्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां लङ्घनवृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तपर्णाद्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

सन्तर्पयति यः स्निग्धर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।

नवान्नेनैवमदैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥

गोरसैर्गौडिकैश्चान्यैः • पौष्टिकैश्चातिमात्रशः ।

चेष्टाद्दोषी दिवास्वप्न-शय्यासनसुखे रतः ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहपिड्काकोठ-कण्डूपाण्डामयज्वराः ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।

तन्त्रा क्लेश्व्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥

गङ्गाधरः—अयोक्तानां पण्यां लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापत्तपणत्व-
भेदेन पुनद् द्विव्यादनन्तरं सन्तर्पणीयोऽध्यायोऽभिधीयते—अथात इत्यादि ।
सन्तर्पणपथिकृत्य कृत इति सन्तर्पणीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—सन्तर्पयतीति तृप्तसन्दीपनप्रीणनयोरिति विभाषितचौरादिको
धातुः सन्तर्पयतीत्यर्थः न तु सन्तर्पणमाचरतीत्यर्थः । तदर्थं प्रयोगासाधुत्वात् ।
सन्तर्पणं हि द्विविधम् ; स्निग्धं कृशञ्च । “सक्तूनां पौष्टशृणो भागः
सन्तर्पणं पिवेत्” इति वक्ष्यमाणवचनदर्शनात् । तत्र स्निग्धसन्तर्पणोत्थ
व्याधीनाह—स्निग्धैरित्यादि । स्निग्धादिभिर्नवाद्यादिभिर्द्रव्यैश्चेष्टादिभिः
अद्रव्यैश्च यः सन्तर्पयति चेष्टाद्दोष्यादिश्च यः तस्य सन्तर्पणं शीघ्रमप्रतिकुर्वन्तः
सन्तर्पणनिमित्तजाः प्रकरणान् स्निग्धसन्तर्पणनिमित्तजा रोगा उप-
जायन्ते । ते रोगाः के इति ? अत आह—प्रमेहेत्यादि । आमप्रदोषा

चक्रवाणिः—व्याख्यातपदुपक्रमाणांमेव सन्तर्पणापत्तपणभेदेन द्विविधानां द्विविधविषये
प्रकृतिं दृष्टवितुं सन्तर्पणीयोऽभिधीयते । सन्तर्पयति सन्तर्पणमाचरति । स्निग्धैरित्यादिवचनम् ।
अस्निग्धादिभिरपि शक्तप्रभृतिभिरतृप्तिमात्रकारकत्वेन सन्तर्पणनिषेधार्थम् । भवति हि तृप्ति-
कारके सन्तर्पणकारकप्रयोगः, यथास्निग्ध सन्तर्पणप्रयोगे—“सक्तूनां पौष्टशृणो भागः सन्तर्पणं

इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
 शोथश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ २ ॥
 शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥
 सन्नौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुचान्सेवनम् ।
 चूर्णप्रदेहा ये प्रोक्ताः कण्डूकोटविनाशनाः ॥ ३ ॥
 त्रिफलारग्वधं पाटा सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥
 तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ४ ॥

विमूच्यादयः । इन्द्रियस्रोतसां चक्षरादीनामधिष्ठानगोलकादीनामतिमलेन
 तेषां स्रोतोलेपो बोध्यः । बुद्धेर्मोह इति मनोमोहः । बुद्धेरस्फूर्त्यनुमेयः ।
 प्रमीलकः सञ्चंदा अभ्यानम् । एवंविधाश्चान्ये प्रतिश्यायादयः ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—तेषां प्रमेहादीनां जन्मनः पूर्वं तत्प्रतीकारार्थं क्रियामूत्राभ्याह—
 शस्तमित्यादि । उल्लेखनं वपनम् । उल्लेखनविरेकरक्तमोक्षणव्यायामोपवास-
 धूमस्वेदसौद्रान्विताभयाभक्षणरुक्षाभसेवनादीनां स्निग्धसन्तर्पणविपरीतत्वात्
 तन्निमित्तकप्रमेहादिप्रशमकत्ववचनेन अरुक्षसन्तर्पणनिमित्तजमूर्च्छाभ्रमादि-
 व्याधिप्रशमकत्वं स्निग्धादीनामुक्तं भवतीति ये चोक्ता इत्यारग्वधीये ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—त्रिफलेत्यादि । समदनमिति मदनफलकल्कं वपनार्थं युक्तया
 प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः । शपनार्थन्तु तुल्यमानेन ग्राह्यम् । तेनेति त्रिफलादि-
 कथितपानेन । अयमुल्लेखनार्थमपि योगः ॥ ४ ॥

पिबेद्' इति । शय्यासनसुखेरतःचेरीष चेराद्रेषिषे लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितत्वापि
 गीताङ्गनालनादिचेष्टानिवेचार्थम् ; आमप्रदोषा विमूषिकादयः, प्रमीलकः सततं प्रभ्या-
 नम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—सन्नौद्रश्चाभयाप्राश इति सन्नौद्रेण सह हरीनकीप्राशः, सिंहा भगस्यहरीतक्यादि-
 प्राशः । ये चोक्ता इत्यारग्वधीये । तेनेति कार्थेन करणभूतेन अभ्यस्यतोऽभ्यासं कुर्वन्निष्ठ, सिंहा
 तेन कार्थेन त्रिफलादीन्वन्वस्यत इति योग्यता ॥ ११४ ॥

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रा * त्वक् च वत्सकात् ॥
 रसमेपां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
 सन्तर्पणाकृतैः रुढैर्द्वैर्द्याधिभिः सम्प्रमुच्यते ॥
 एभिश्चोदृत्तनोदघप-स्नानयोगोऽयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यन्ति तथा स्नेहोऽसंहितैः ॥ ५ ॥
 कुण्डं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चस्थि त्र्यम्बकं वचा ।
 वृषकले श्वदंष्ट्रा च खराहा चाश्मभेदकः ॥
 तक्रैण दधिमण्डेन बदगम्लरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहञ्च पीतमेतद्व पाहति ॥ ६ ॥
 तक्राभयप्रयोगेश्च त्रिफलायस्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगेश्च यान्ति मेहादयः क्षयम् ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—मुस्तमित्यादि । मुस्तेत्यादित्रिरेकाथ योगः । त्वक् च वत्सकात्
 कुटजत्वमित्यर्थः । यथादोषमिति दोषप्रमाणापेक्षया मानेन । एभिरिति
 मुस्तादिभिः । उदृत्तनमभ्यक्तगात्रे भ्रक्षणम् । उदघपस्त्वनभ्यक्तगात्रे भ्रक्षणम् ।
 स्नानार्थंकाथोऽपीत्येवंरूपयोगेनोपयोजितैः । त्वग्दोषाः कण्डादयः । स्नेहोप-
 संहितैः स्नेहानां सपिस्नेहादीनां साधनरूपेणोपयुक्तरैभिश्च मुस्तादिभिः कल्कैः
 कदुर्तेलादिकं पतवाभ्यङ्गयोगेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—कुण्डमित्यादि । गोमेदको मणिविशेषः । क्रौञ्चेति क्रौञ्च इति
 ख्यातः पक्षी । खराहा खुरासिनी अजमोदा ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तक्राभयेत्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

चक्रपाणिः—यथादोषमिति दोषप्रमाणापेक्षया गृहीतमात्रम् । उदृत्तनमभ्यङ्गपूर्वकम्,
 उदघपस्त्वनभ्यङ्गपूर्वकः । स्नेहोपसंहितैरिति स्नेहसाधनेनोपयुक्तैः । गोमेदको मणिविशेषः,
 क्रीडाः पक्षी, क्रौञ्च इति ख्यातः पक्षी । खराहा, अजमोदा । लोहोदकाङ्गुतः इत्यगुरुकाङ्गुतः,

त्र्यषणं त्रिफला क्षौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदकः ।
 मन्थोऽयं सक्तवः * सपिहितो लोहोदकाप्लुतः ॥ ८ ॥
 व्योषं विडङ्गं शिग्रुणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाटामतिविषां स्थिराम् ॥
 हिङ्गुकेवृकमूलानि यमानीधान्यचित्रकान् ।
 सौवर्चलमजाजीश्व हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतक्षौद्र-भागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिवेत् ॥
 प्रयोगादस्य शाभ्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यशांसि कामलाः ॥

गङ्गाधरः—त्र्यषणमित्यादि । लोहोदकाप्लुत इति षडङ्कपरिभाषया
 अगुरुकाथमर्द्धशृतं कृत्वा तद्गुदकोपहितः सन् मन्थो भवति । अत्रानन्तरव्योष-
 मित्यादियोगनिर्दिष्टप्रमाणसाहचर्यान् त्र्यषणादीनामपि मानं बोध्यम् । तेन
 त्र्यषणत्रिफलाक्रिमिघ्नमजमोदानां मिलितानां तावन्मानं तावन्मानं क्षौद्रस्य
 तावच्च सपिपः । चूर्णादीनां सर्वेषां षोडशगुणमानं सक्तूनामित्येवं सर्व-
 मर्द्धशृतागुरुकाथेनाल्लोह्य पानं सन्तर्पणं रुक्षमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—व्योषमित्यादि । यमानीति वनयमानी । अजाजी जीरकम् ।
 हवुषामिति खनामख्याताम् । चूर्णयेदिति व्योषादिहवुषान्तानां चूर्णानां
 मिलितानां तावन्मानं तावन्मानं तिलतैलम् । तावच्च क्षौद्रम् । तावच्च घृतम् ।
 सक्तूनान्तु चूर्णापेक्षया षोडशगुणो भाग इत्येवं सर्वं द्रवानुक्तयार्द्धशृतजलेन
 आल्लोह्य सन्तर्पणं पिवेत् । सन्तर्प्यन्तं प्रयुङ्क्ते यत्तन् सन्तर्पणं सन्तर्प्यतेऽनेन
 वा तत्तथा । एतच्च रुक्षसन्तर्पणमप्यपतर्पणं बोध्यम् । स्निग्धसन्तर्पणप्रत्यनीक-
 त्वेनोक्तत्वात् । सन्तर्पणोत्थिता इति स्निग्धसन्तर्पणोत्थिताः । चूर्णतैलेति
 उदककरणञ्च षडङ्कविधानेन । इह प्रयोगे वक्ष्यमाणव्योषाणु कथमागेन साहचर्यान्चूर्णादिमानं
 ज्ञेयम् ॥ ५-८ ॥

चक्रपाणिः—सन्तर्पणमिति जलालोहितशक्त्वरूपतया, तेन सन्तर्पणसंज्ञकस्याप्यपतर्पणता

ग्रीहा पाण्डामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासगलग्रहाः ॥
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्रां स्थौल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यन्ते चाग्निः स्मृतिवृद्धिश्च वर्द्धते ॥ ६ ॥
 व्यायामनित्यां जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
 सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यन्ते ॥ १० ॥
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
 वदयन्ते सौषधाश्चार्द्धमपतर्पणजा गदाः ॥ ११ ॥
 देहाग्निबलवर्णोजः-शुक्रमांसपरिन्धयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जहोऽत्रिकसंश्रयम् ॥
 पृष्ठास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वत्र जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ १२ ॥

वचनन्तु अपतर्पणरूपरुक्षसन्तर्पणार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सच्चत्र
 सन्तर्पणमेतयैव दिशा कार्यमिति । इत्रैत्रं भित्रित्वम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—संग्रहेण सन्तर्पणप्रतीकारमाह—व्यायामेत्यादि । उक्तमित्यादि ।
 सन्तर्पणोत्थानामिति स्निग्धसन्तर्पणोत्थानाम् । अपतर्पणमिति स्निग्धसन्तर्पण-
 विपरीतं तर्पणमपतर्पणमित्यर्थः । न तु तर्पणमात्रविपरीतमपतर्पणम् ।
 त्रूपणादिव्योपादियोग्योः सन्तर्पणाख्यया स्वयमुक्तत्वात् । अपतर्पणजा
 इति रुक्षसन्तर्पणजाः स्निग्धसन्तर्पणविपरीततर्पणजा इत्यर्थः । स्निग्धतर्पण-
 विपरीततर्पणन्तु द्वित्रिभम् : उपवासाद्यद्रव्यभूतं रुक्षादिद्रव्यभूतञ्च ॥ १०।११ ॥

गङ्गाधरः—अपतर्पणजाः के गदा इति ? अत आह—देहाग्नीत्यादि । ऊर्ध्व-
 वातादय इति आसादयः, किंवा “अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च ।
 ज्ञेया । इत्रैत्रं भित्रित्वम्, श्वैत्यमिति पाठे श्वेतावभासता । ऊर्ध्ववातादय इति पृष्ठा-
 ध्यायोक्ताः—“ऊर्ध्ववातात्मनो हरि” इत्यादि, ऊर्ध्ववातः आसादिर्ब्रह्मोर्ध्वं वायुर्वाति, किंवा

तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत् तदर्थे * समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥
 सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
 नर्त्ते सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ १३ ॥
 देहाग्निदोषभेषज्य-मात्राकालानुवृत्तिना ।
 कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥
 हिता मांसरसास्तस्मे पयांसि च घृतानि च ।
 स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ १४ ॥

करोत्यनिशमुद्गारमृद्धं वातः स उच्यते ॥” इति तन्त्रान्तरोक्त ऊर्द्धं वातः । आदिना
 भ्रमादयः । अपतर्पणात् स्निग्धसन्तर्पणविपरीतलङ्घनादिरुक्षसन्तर्पणात् ॥१२॥

गङ्गाधरः—अपतर्पणजव्याधिप्रज्ञान्यर्थं चिकित्सामूत्राण्याह—तेषामित्यादि ।
 सन्तर्पणं स्निग्धसन्तर्पणं यदौषधमाख्यातमुक्तं तद्व्यत् तत्तद्व्याधिं प्रशमयितुं
 सद्यः समर्थं स्यात् तदर्थं तद्व्याधिप्रशमहेतुसन्तर्पणार्थं तदिष्यते । अथ सद्यः
 प्रशमने समर्थं न स्यात् तत्र व्याधौ तदेवौषधमभ्यासे उप्यते । सद्यस्तर्पणाभ्या-
 सयोविषयमाह—सद्यः इत्यादि । सद्यःपदं * सम्राहाद्यन्तपरं तपणेन सद्यः
 उपचीयते । किं पुनः सद्यः सन्तर्पणेनेत्युभयत्र तर्पणोपचययोः सद्यः-
 पदान्वयः । नर्त्ते इति वचनेन सद्यस्तर्पणस्य चिरक्षीणतपणकरणव्यवच्छेदा-
 दित्यर्थः । तस्माद्देहाद्यनुवृत्तिना सन्तर्पणेन अभ्यस्यमानेन चिरनिर्षेद्यमाणेन
 चिरदुर्बले भेषजं चिकित्सनं कार्यम् । न तु शीघ्रदेव्यमानेन । शीघ्रसेव्य-
 मानं हि सन्तर्पणं देहाग्न्यादुत्पत्तायाय भवतीति भावः ।

सन्तर्पणमाह—हिता इत्यादि । तस्मा इति चिरक्षीणाय । वस्तय इति
 स्नेहवस्तयः । तर्पणास्तर्पणा इति तर्पणसंज्ञा, ये स्निग्धतर्पणाः शर्करापिप्पली-

तन्त्रान्तरोक्ता रोगविशेषा वृत्तं यथा—ऊर्ध्वः प्रतिष्ठतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च । करोत्यनिश-
 मुद्गारमृद्धं वातः स उच्यते इति ॥ १२—१३ ॥

वक्तव्यमिति—सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयोर्ध्वयभेदमाह—सद्य इत्यादि । अथरमाणेनेति वचनेन

ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
 तृप्यतामृद्धवातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ १५ ॥
 शर्करापिप्पलीतैल-वृतचौद्रैः समांशकैः * ।
 सक्तुर्द्विगुणितो वृध्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 सक्तवो मदिरा चौद्रं शर्करा चैति तर्पणम् ।
 पिबन्मासुतविण्मूत्र-कफपित्तानुलोमनम् ॥ १७ ॥
 फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तहरं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मन्थः खज्जूर्मृद्रोका-वृक्षाभ्लाम्लोकाङ्गिमैः ।
 परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १९ ॥

त्यादिनात्रैव वक्ष्यन्ते । न तपतपणाः, ये कश्चिन्तपणत्वात् तपणसंज्ञकाः
 पूर्वं श्रूयणमित्यादिना व्योषमित्यादिना चोक्ताः ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः— इति तपणांस्तपणान् वक्तुं विषयोपदेशपूर्वकमाह—ज्वरंत्यादि ।
 तपणा इति स्निग्धतपणत्वेन तपणसंज्ञकाः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—शकरेत्यादि । शकरादिसर्वद्रव्याद् द्विगुणितः सक्तुर्मन्थः ।
 अत्राप्यालोडनाथम् अनुक्तं केवलादशृतजलं बोध्यम् । सक्तवस्तु सर्वत्रैव
 दोषापेक्षया भृष्टयवलाजादीनां बोध्याः । एतच्च वचनं स्निग्धसन्तपणरूप-
 तपणसाधनार्थं परिभाषारूपं बोध्यम् । तेन सर्वत्रैवानेन वचनेनोक्तपानेन
 यत् स्नेहद्रव्यप्रधानं साध्यते तत् स्निग्धसन्तर्पणं भवति मन्थसंज्ञा । तेषामिति
 ज्वरकासादीनामुक्तानाम् ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—अपरमाह—सक्तव इत्यादि । अत्र मदिरादिभ्यस्त्रिभ्यो द्विगुणाः
 सक्तवः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—अपरं तपणमाह—फाणितमित्यादि । अत्र प्रत्येकसमफाणि-
 तादिसम्बन्धिगुणाः सक्तवः । किंवा प्रत्येकं समं समफाणितसर्पिर्भ्यां द्वाभ्यां
 द्विगुणः सक्तुः, सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकैरालोडनं बोध्यम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—मन्थ इत्यादि । मन्थ इत्यादिनापरं तर्पणम् । खज्जूरुदीनां
 शिरसुर्जले त्वरया क्रियमाणमग्निवशादिदोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति सन्तर्पण-

* शर्करापिप्पलीमूल-वृतचौद्रसमांशकैरिति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रुक्ष एव वा ।

सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्य्यवर्णबलप्रदः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

सन्तर्पणीयो नाम त्रयाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रत्येकं समानानां पिष्टानां कल्केयुक्तः सर्वद्विगुणसक्त्तिरिति सन्तर्पणानां सक्त-
योनिताल्लभ्यते ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—सद्यस्तर्पणमाह—स्वादुरित्यादि । स्वादुः शकरामन्वादियोगात् ।
अम्ल इति दाडिमामलकादियोगात् । जलकृत इति जयेनालोडितः । सस्नेहो
घृतादियोगात् स्नेहसक्तमयो मन्थः । रुक्ष एव वेति घृतादियोगं विनापि रुक्ष-
सक्तमयो वा मन्थः द्रवशैत्यविकाशित्वैः सद्यः सन्तर्पयतीति भावः । एवञ्च
लङ्घनादीनां पण्णामुपक्रमाणामरोगत्वे संव्यमानानां व्याधितुलमुक्तं भवति ।
यतस्तु वृंहणस्नेहनयोः सन्तर्पणत्वमुक्तं तज्जानानाञ्च व्याधीनामपतर्पणं यमन-
विरेचनव्यायामोपवासरुक्षान्नस्वेदनादिकमुक्तम् । अत एव वृंहणस्नेहने द्वं
सन्तर्पणे भवतश्चत्वारि लङ्घनादीन्यपतर्पणानि भवन्तीति द्वैविध्यं पण्णामिति
बोध्यम् ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाद्यमुपसंहर्त्तुमाह तत्रत्यादि । स्पष्टम् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—अग्निवेशेत्यादि ॥

इति वैद्यश्रीगङ्गाधरकाविरक्तकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरु सूत्रस्थानीय-
त्रयोविंशोऽध्यायमन्तर्पणीयजल्पाख्या त्रयोविंशी शाखा ॥ २३ ॥

कारकमन्धादयः, तेन दृढ संज्ञामात्रेण ये तर्पणा अपतर्पणकारका व्योपादयस्ते न प्राज्ञा, किन्तु
दाकरापिप्पलीत्यादिग्रन्थयाख्याः शर्करादिमन्थोक्तमानेनापरैर्दृष्टेः अस्या प्राज्ञाः ॥ १३—१९ ॥

चक्रपाणिः—स्वादुरम्लेत्यादिना सद्यस्तर्पणमाह—अम्ल इति अम्लदादिमादियोगात् ; अत्र
रुक्षसक्तकृतस्यापि मन्थस्य द्रवत्वमैत्यपेहानुसारित्वैः सद्यस्तर्पणत्वं भवत्येव, अत एव सद्य
इत्युक्तम् ; स्नेहादिवृंहणद्रव्ययोगात् तु कालान्तरतत्कृत्यमपि भवति ॥ २०।२। ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिश्वाविरचितेऽध्यायस्य आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-

व्याख्यायां सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्माह भगवानात्र यः ॥ १ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः सम्प्रकाशितः ॥ २ ॥

तद्विशुद्धश्च रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।

युनक्ति प्राणिनां * प्राणः शोणितं ह्यनुवत्तते ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनाकलव्यतायां पुंसां देहे शोणितमपि धातुषु प्रधानत्वाद्भेषजनीयं भवतीत्यतोऽनन्तरं विधिशोणितोऽध्यायमाह—अथात इत्यादि । अध्यायादौ विधिना शोणितमिति पदस्यार्थतो विधिशोणितेति-शब्दप्रतिकृत्य कृतोऽध्याय इति विधिशोणितोऽयम् तथा । सर्वं पूर्ववत् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विधिनेत्यादि । विधिना तेन सम्यगाहाराचारभ्यां देहिनां देहे जातं शोणितं शुद्धमदुष्टमेव भवति । केन विधिना तदाह देशेत्यादि देहिनां विशेषणम् । विधिर्यः सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये देशकालौकसात्म्यानां देहिनामाहाराचारयोर्विधिः सम्यक् प्रकाशितस्तेनैव विधिना कृताहारज-रमाज्जातमिति योज्यम् ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—ननु तस्य च विशुद्धरुधिरस्य किं फलमिति ? अत आह—तद्-

चक्रपाणिः—सम्प्रति प्राणादिवद्बहुविकारकृत्येन शोणितस्य शोणितविकाराणां पूर्वोक्तान् एवोपक्रमान् लक्षणवृत्तानां विधौषेण दर्शयितुं विधिशोणितोऽभिधीयते । इत्यस्यार्थ-परा संज्ञा । विधिनेति सम्यगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र भवति विद्यत इत्यर्थः, इत्यादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन विधिनेत्याह—देशेत्यादि । सात्म्यशब्दस्य देशादिभिः प्रत्येकमन्वयः । औकसात्म्यमभ्याससात्म्यम् । सम्प्रकाशित इति तस्याशीतीये । सम्प्रकाशित इत्यत्र तेनेति शेषः, अतो यः सम्प्रकाशितो विधिनेन विधिनेति सम्बन्धः । अन्ये उपाख्यानयन्ति—शोणितं जातं तावद् भवति, तच्च कारणान्तरदृष्टं सद् विधिना यथोक्तेन पुनः शुद्धं भवतीति योजनीयम् । विशुद्धं शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन विधिना विशुद्धं

प्रदुष्टं बहुतीक्ष्णोष्णमद्यै रन्यैश्च तद्विधैः ।

तथातिलवणक्षारैस्त्रैः कटुभिरेव च ॥

इत्यादि । विशुद्धञ्च तद्विधैः बलादिभिर्यु नक्ति । हि यतः प्राणिनां प्राणः शुद्धमशुद्ध वा शोणितमनुवर्त्तते । शोणितव्यतिरेकेण प्राणो नानुवर्त्तते इत्यर्थः । वक्ष्यते च “दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खी मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौ-जसी गुदम् ॥” इति । सृश्रुतेऽपि सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयाभ्याये प्रोक्तं— “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानम् । स हृदयाच्चतुर्विंशतिभमनीरनु-प्रविश्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिनीश्चतस्रस्तन्यगंगाः कृत्स्नं शरीरमहरह-स्तपयति वृद्धयति धारयति यापयति जीवयति चाहृष्टहेतुकेन कम्मणा । तस्य शरीरमनुभावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिर्वर्त्तते । तस्मिन् सत्त्वं-शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा—किमयं तैजसः सौम्य इति ? अत्रोच्यते ; स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतपणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वायो रसो यद्वृत्तुष्टीहानी प्राप्य रागमुपैति । भवत-श्चात्र—रञ्जितास्तेजसा तापः शरीरस्थेन देहनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसकं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशा-दुद्धं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आत्तत्रं शोणितन्त्वाग्नेयमग्नीषामीयत्वाद् गभस्य पाञ्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः । विस्मृता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥” इत्यादि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धिहेतुमुक्त्वा शोणितस्य दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टमित्यादि । प्रदुष्टता शोणितस्य वस्तुनः प्रकृतिविपर्ययः । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टं बहु-तीक्ष्णोष्णैः । अन्यैरिति पानकादिभिः । अन्नैरिति पाठो वा । अनिलवणक्षारैः तद्विशुद्धम्, किंवा तदिति शोणितम् । प्राणः शोणितं अनुवर्त्तते इति शोणितान्बन्धविधैरेक-मनुविधीयते, यदुक्तं—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खी मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्” इति ॥ १—३ ॥

चक्रपाणिः—शुद्धिहेतुमभिधाय विशुद्धिहेतुमाह—प्रदुष्टेऽप्यादि । प्रदुष्टं स्वप्रकृतिविपरीतम् ।

कुलत्थमाषनिष्पाव-तिलतैलनिषेवणात् ।
 पिण्डालुमूलकादीनां हरितानाञ्च सव्वशः ॥
 जलजानूपवैलानां प्रसहानाञ्च सेवनात् ।
 दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥
 विरुद्धानामुपक्लिन्न-पूतीनां भक्षणैश्च ।
 भुक्त्वा दिवा प्रस्वपतां द्रवक्लिग्धगुरुणि च ॥
 अत्यादानं तथा क्रोधं भजताञ्चातपानलौ ।
 ह्रीर्विभंगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥
 श्रमाभिघातात् सन्तापादजीर्णाध्यशनात् तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं सम्प्रदुष्यति ॥ ४ ॥

इति केचिद्भेषजतया व्याचक्षते तन्न, अन्नप्रकरणान् । अन्नैरित्यस्य विशेषणं
 कटुभिरित्यन्तम् । निष्पावः श्वेतशिम्बा । पिण्डालुः पिण्डाकारालुकः ।
 हरितानां मरिचादीनाम् । वैलानामिति विदेश्यानाम् । विरुद्धानां संयोग-
 विरुद्धानाम् । उपक्लिन्नपूतीनां क्लेदीभूतानां पूतिगन्धीनां द्रव्याणाम् । द्रव-
 क्लिग्धगुरुणि भजतामित्यनेनान्वयः । अत्यादानमित्यर्थादाहारद्रव्याणामति-
 भोजनम् । भजतां क्रोधमातपानलौ च भजतामित्यन्वयः । अयुक्त्या क्रोधादि-
 सेवनादित्यर्थः । काले चेति शोणितस्य दृष्टस्य यदावसेचनं कर्त्तव्यं तदानीम् ।
 अनव सेचनात् अमोक्षणात् । अजीर्णं सति अधि चाशनमजीर्णाध्यशनम्
 अजीर्णं भोजनम् । अध्यशनञ्च पूर्वार्द्धभुक्तशेषे यत् भोजनम् । तदुक्तं—
 “भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” सम्प्रदुष्यतीति शोणितस्य
 दुष्टिः स्वभावान्यथार्थं क्षयो वृद्धिश्चेति ॥ ४ ॥

अन्वैकं तद्विधैरिति प्रदुष्टपानकारिभिः, किंवा “अन्नेः” इति पाठः । “तथाऽतिलवजकारैः
 इत्यादि केचिद् भेषजविषयं वर्णयन्ति । तद्विधैरिति वचनेनाहपानस्यातिलवजादेवृ हीतत्वात् ।
 निष्पावः श्वेतशिम्बा, अत्यादानं तृप्तिमतिक्रम्य भोजनम्, काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले ।
 अजीर्णैऽप्यशनमजीर्णाध्यशनम्, किंवा अजीर्णस्यापक्वपाशनम्, अध्यशनन्तु पूर्वार्द्धशेषे यद्-
 भुज्यते, यदाह—“भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” ॥ ४ ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखनासाक्षिपाकश्च * पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥

गुल्मोपकुशवीसर्प-रक्तपित्तप्रमीलकाः ।

विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥

वैरस्यम् + अग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

सन्तापश्चातिद्रौर्बल्यमरुचिः शिरसोऽतिरूक् ॥

विदाहश्चान्नपानस्य तिकास्त्रोद्गिरगां क्रमः ।

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरत्तयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥

गङ्गाधरः—तत इत्यादि । उपकुशो मुखरोगविशेषः । उक्तं हि सुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेन दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो मदः ॥” इति । प्रमीलका इति सततप्रथानम् । क्रम इति सौश्रुतो—“योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्ध आसवज्जितः । क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥” इति । बुद्धेः सम्मोहो मनःसम्मोहः । लवणास्यता यद्यपि लवणा रसः कफकम्प तथापि रक्तस्यापि पाश्चात्तिकत्वेन लवणरसस्य प्रवृत्तौप-लब्ध्या कफकम्पत्वद्रक्तकम्पत्वं न विरुद्धम् । स्वेदो घर्मः । मदो मत्तता । तन्द्रानिद्रातियोगश्चेति । तत्र तन्द्रा तु “इन्द्रियार्थेष्वसंविच्छिन्नो रव जम्भणं क्रमः । निद्रात्तस्यैव यस्यदा तस्य तन्द्रा विनिश्चिन्ता । तपोवातकहातु तन्द्रा निद्रा इत्येवमतमोभवा ॥” इत्यन्यत्र दर्शनात् । रक्तस्य च तपोबहुलत्वात् तपो-गुणबहुलतन्द्रानिद्रयोरतियोगः स्यात् । अत एव च तमसोऽन्वकारस्यातिमात्रस्य दर्शनं भवति । कण्डूः कण्डूयना । उन्काठः । पिडका त्रिशोथीये दर्शिता ।

चक्रपाणिः—उपकुशो मुखरोगविशेषः, यदुक्तं सुश्रुते—“वेष्टेषु दाहो भवति तेषु दन्ता-श्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो मदः ॥” इति । कृष्णहृत्कृष्णवर्णस्य चर्मरक्षाभिधानं विज्ञेयार्थम् । शोणितश्रवा इतिभाषया शोणितस्य वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकृत्यं निश्च-

कण्डूस्तुकोटपिडका-कुण्डचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ ५ ॥

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यै रूपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांसान् विनिर्दिशेत् ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमनुवासश्च स्त्रावणं शोणितस्य च ॥ ६ ॥

कुण्डचर्मदलादय इति कुण्डोक्तो पुनश्चर्मदलादय इति विशेषेण रक्तदुष्टित्वाप-
नार्थं शूद्रकुण्डचर्मदलादीनामस्मिन् संप्रष्टे अनुकन्वेन सप्तकुण्डातिरिक्तानां तेषाम्
अज्ञाभापत्या लाभाश्च । शोणिताश्रया इति वचनेन शोणितस्य वातादिवन्-
कत्त्वाभावः कुर्यापित ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः अनुक्तभूरशोणिताश्रयव्याध्युपसंहाराधमाह - शीतोष्णादि । आदि
ग्रहणान् वक्ष्यमाणशोणितव्याधिप्रतीकारोपक्रमभिन्नलङ्घनग्रहणादुपक्रमाणां
ग्रहणम् । सम्यगुपक्रान्ता इति सम्यग्यम् । ननु शीतोष्णादुपक्रमैः
किं न रक्तप्रसमः स्यादिति ? अत आह कुर्यादित्यादि । अत्रायं
भावः शोणिताश्रयव्याधीनां वातादिवन्त्यन्वेऽप्याश्रयस्य शोणितस्य
प्राप्त्या । तन्निरहरणं विनादितो येषां साध्यानां रोगाणां केवलवातादि-
प्रशमनशीतोष्णादुपक्रमेन सम्यक् सिद्धिर्भवति तान् रक्तजान्
व्याधीनादिशेत् । रक्तस्य स्त्रावणं ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्तपित्त-
हरीरक्तपित्तसंशमनी क्रिया कुर्यात् । न ततो रक्तपित्तहरणवपनक्रियाम् ।
न त्वादितो रक्तपित्तसंशमनी क्रिया ततो विरेचनं ततोऽनुवासनं ततो रक्त-
विस्त्रावणमिति ॥ ६ ॥

करोति । अनुक्तभूरिशोणितरोगसहसार्धमाह शीतोष्णेऽप्यादि । आद्यग्रहणान् तीक्ष्णशूद्रादीनां
ग्रहणम् । सम्यगिति पूर्व्वेण योजनार्थम् । तत्र शीतोष्णस्निग्धरुक्षादेरिति शोणितदुष्टिमनपेक्ष्य
वातादिजयार्थमात्रप्रयुक्तरिति मन्तव्यम्, येन शोणितव्याधेरपि शान्तिबन्धस्यमागरक्तपित्तहर-
क्रियादिभिः शीतोष्णस्निग्धरुक्षादिक्रियाप्रविष्टेषु, तत्र शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरेव
शोणितप्रतिक्रियाभिः प्रसामो भवति । प्रबुद्धशोणिताश्रयास्तु वाताद्यः स्वाश्रयप्रभावाः स्वचिकित्सा-
मात्रेण न प्रशाम्यन्ति । रक्तपित्तहरक्रियादयो यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ५ । ६ ॥

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्त्रावयेज्जन्तोरशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ ७ ॥
 अरुणाभं भवेद्वातात् फनिलं विशदं तनु ।
 पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण च ॥
 ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद घनम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ८ ॥
 तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
 गुञ्जाफलसवणञ्च विशुद्धं विद्धि शांणितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—शांणितस्य विस्त्रावणं यथा क्तव्यं तदाह—बलदोषत्यादि । बलस्यातुरबलस्य शांणितरूपदोषस्य च प्रमाणात् परिमाणमनुसृत्य जन्तो रुधिरं स्त्रावयेत् । किंवा रुधिरस्य दुष्टस्य विशुद्ध्या विशुद्धिं यावत् वीक्ष्य विस्त्रावयेत् । यावद्दुष्टरक्तनिर्गमः स्यात् तावत् विस्त्रावयेत् । विशुद्धरक्तदर्शने तु सति रक्तं स्तम्भयेदिति भावः । आश्रयरक्तजव्याधिस्थानं समीक्ष्य वा रक्तं विस्त्रावयेत् तद्वाश्याश्रयस्थानस्य रक्तवणनादौ विनष्टे रक्तं स्तम्भयेदिति भावः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यदुक्तं कथं रक्तं दुष्टत्वेन विशुद्धत्वेन वा वेत्यं स्यादिति । अतः शांणितदुष्टविशुद्धिलक्षणानि क्रमेणाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्रायत्यौष्णाच्चिरेण चेति पित्तदुष्टरक्तमौष्णवादधिकोष्णत्वाच्चिरेण स्त्रायति घनीभवति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—विशुद्धरक्तलिङ्गमाह—तपनीयं न्यादि । तपनीयं वह्निना द्रवत्सुवर्णः । इन्द्रगोपः खनाम्ना प्रसिद्धः कीटविशेषः । अत्र नानावर्णता रक्तस्य वातादिनानामकृतिपुरुषोपत्तान् । शांणितस्य दुष्टविशुद्धयोः सुश्रुतवचनानि

चक्रपाणिः—उक्तशांणितस्त्रावणप्रमाणमाह—वलेत्यादि । बलदोषप्रमाणादिति बलस्य तथा दोषस्य शांणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य, दोषनाशदो ह्ययं रोगो वर्तते । विशुद्ध्या रुधिरस्य वेति यावत्ता स्त्रावणेन शांणितं शुद्धं स्यात् । आशयं स्थानं दुष्टशांणितशायमिति यावत्, यथा स्वल्पे कुष्ठे लोकोमेव विशुद्धार्थमुपादेयम्, महति कुष्ठे बहु स्त्रावणोपयम्, यदुक्तम्—“प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिरावधनम्” । एषु च पक्षेषु यद् वचनान्ययं भवति तत् तत्र ग्राह्यम् ॥ ९ ॥

चक्रपाणिः—दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाभमित्यादि । स्यादिति घनं भवति । विशुद्ध-

च यथा शोणितवर्णनीये — तत्र केनिलप्ररुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि
 च वातेन दृष्टम् । नीलं पीतं हरितं इयावं विस्रपनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणा-
 मस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धशीतलं बहलं पिच्छिलं
 चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टञ्च । पित्तवृत्तेनातिकृष्णञ्च । द्विदोषलिङ्गं
 संश्लष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः । इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च
 प्रकृतिस्थं जानीयात् । विस्राव्याप्यन्यत्र वक्ष्यामः । अथाविस्राव्या सञ्चार्क-
 शाक्तः क्षीणस्य चाम्भोजननिमित्तः । पाण्डुरोग्यशसोदरिशोपिगभिणी
 नाञ्च श्वयथवः । अथान्यत्रेति अष्टविधशस्त्रकम्पण्येऽध्याये, तद्यथा—
 “स्राव्या त्रिदशयः पञ्च भवेयुः सव्वजाहते” इति । “तत्र शस्त्रविस्रावणं
 द्विविधम् । प्रच्छानं सिराव्यधनञ्च । तत्र ऋज्वसङ्घीणं मृक्षं सममनवगाह-
 मनुत्तानमाशु च अस्त्रं पातयेन्मर्मसिरास्नायुसन्धीनाञ्चानुपघाति । तत्र
 दुर्दिने दुष्चिद्रे शीतवातयोर्स्वन्नेऽभुक्तवतः स्कन्नत्वाच्छोणितं न स्ववत्यल्पं
 वा स्रवति । भवति चात्र । मदमूर्च्छाश्रमात्तानां वातविभ्रमसङ्घिनाम् ।
 निद्राभिभूतभीतानां तृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ तददृष्टं शोणितमनिद्रियमाणं
 कण्डूशोफरागदाहपाकवेदनां जनयेत् । अत्युष्णानिस्विन्नातिविट्प्वक्त्रं विस्रा-
 वितमतिप्रवर्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभिनापमान्ध्यमधिमन्धं तिमिरप्रादुर्भावं
 धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षापातमेकाङ्गविकारं तृष्णादाहो हिकां कासं श्वासं पाण्डु-
 रोगं मरणञ्चापादयति । भवन्ति चात्र । तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने
 नातितापिते । यवारप्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ सम्यग् गत्वा
 यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शृङ्गं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥
 लाघवं वेदनाशान्तिव्याभेदंगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो
 मनसस्तथा ॥ लम्बापा ग्रन्थयः शोका रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षण-
 शीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ स्वल्पप्रवृत्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाटाभद्रदारुविडङ्गचित्रक-
 त्रिकटुकागारधुमहरिद्राकार्कङ्गरक्तमालकलंयेथालाभं त्रिभिश्चतुभिः समस्तैर्वा
 चूर्णाकृतैः सघण्टैल्लवणप्रगाढं व्रणमुखमवघण्टयेद्वैवं सम्यक् प्रवर्तते । अथाति-
 प्रवृत्ते लोभमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गैरिकसञ्जेरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाप

रक्तलिङ्गे नानावर्जता जामावालादिप्रकृतिव्याध मनुष्याणाम् ; तपत्रायं लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः
 स्वयाममशिरः कीटविशेषः ॥ ४१९ ॥

यवगोभूमचूणः शनैः शनैः व्रणमुस्त्वमवचर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसज्जाङ्गु-
नारिपेटमेपभृङ्गधवधन्वनलग्भिर्वा चूणिताभिः क्षौमेण वा ध्यापितेन समुद्रफेन-
लाक्षाचूर्णवा यथाक्तव्रणवन्धनद्रव्यैर्गाढं बधीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः-
शीतैः परिषेकप्रदं हेथोपाचरेत् । क्षारेणाग्निना वा दहंत । यथोक्तव्यथनादनन्तरं
वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिकाथं वा शकरामधुमधुरं
पाययेत् । एणहरिणोरभ्रशशमाह्वपवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः सुस्निग्धैश्च
अदनीयात् । उपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् । भवन्ति चात्र । धातुक्षयात् सूते
रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोषं याति तस्मान् मयवतः । तं
नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवद्धनैः । इषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपा-
चरेत् ॥ चतुर्च्चिथं यदेतद्दि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं
दहनं तथा ॥ व्रणं कपायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचयेद्भस्म
दाहः सङ्कोचयेत् सिराः ॥ अस्कन्दमाने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् । सन्धाने
भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥ कल्परेतस्त्रिभवंशः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चेतुषु दाहः परम उच्यते ॥ सशेषदोष रुधरे न व्याधिरति-
वृत्ते । सावशेषे ततः स्थेयं न च कुर्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं
रुधिरेणैव धार्यते । तस्माद् यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ स्वतरक्तस्य
सेकादौः शीतैः प्रकुपितेऽनले । शोफं सतादं कोण्णेन सपिपा परिषेचयेत् ॥
इति ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विधेद् याः सिरा भिषक । वैकृत्यं मरण-
श्चापि व्यधात् तासां धुवं भवेत् ॥ सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धि-
मान । पट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च मूढानि ॥ शाखामु पादश सिराः
कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु । पञ्चाशज्जत्रुणश्चाद्भवेऽथाः परिकीर्त्तिताः । तत्र
सिराशतमेककस्मिन् सकृद्येन भवति तासां जालधरात्वेका । तिस्रश्चाभ्यन्तराः ।
तत्रोर्ध्वसिंहे द्वे लाहिताक्षसंज्ञा चेका । एतास्त्ववेद्याः । एतेनतरसकृथबाहू च
व्याख्यातौ । एवमशस्त्रकृत्याः पादश शाखामु । द्वात्रिंशत् श्रोण्याम् । तासामष्टौ
अशस्त्रकृत्याः—द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च । अष्टानष्टावककस्मिन् पादश्वे,
तासामेककामूढगां परिहरेत् पादशसन्धगतं च द्वे । चतस्रो विंशतिश्च
पृष्ठवंशमुभयतः । तासामूढगाभिन्यां द्वे द्वे परिहरेत् वृहती सिरैः । तावत्य एयां
दरे । तासां मेढोपरि रामराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत् । चत्वारिंशदक्षसि-
तासां चतुश्शाशस्त्रकृत्याः—हृदये द्वे । द्वे द्वे स्तनमूले । स्तनराहितापलाप-

स्तम्भेभ्यमतोऽप्यौ । एवं द्वात्रिंशदशसङ्ख्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति । चतुःषष्टि-
सिराशतं जत्रुण ऊढं भवति । तत्र पट्पञ्चाशच्छिरोधरायाम् । तासामष्टौ
चतस्रश्च मम्पेसंखाः परिहरन् । द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विभुरयोः । एवं ग्रीवायां
षोडशाध्याः । हन्वारुभयतोऽष्टावप्यौ । तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् ।
पट्त्रिंशज्जिहायाम् । तासामधः षोडशाशस्त्रीकृत्याः— रसवद् द्वे, वाग्वद् च द्वे ।
द्विद्वादश नासायाम् । तासामोपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत् । तासामेव च तालु-
न्येकां मृदानुदेशे । अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोः । तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ।
कणयादेशे । तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत् । नासानेत्रगतास्तु
ललाटे पष्टिः । तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः । आवतयोरैकैका, स्थपन्या-
ञ्चैका परिहृत्तव्या । द्वादश मष्टि । तासामृक्षेपयोर्द्वे परिहरेत्, सीमन्तेष्वेकैका-
मकामधिपताविति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊढं मिति । भवति चात्र ।
व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः । प्रतानाः पश्चिनीकन्दादिसा-
दीनां यथा जलम् ॥

अथानः सिराव्ययविधिशारीरं व्याख्यास्यामः । बालस्थविररुक्षभतक्षीण-
भीरुपरिश्रान्तस्त्रीमथाध्वकपितमत्तवान्तविरिक्तामथापितानुवासितजागरितक्लीव-
कृशगभिणीनां कामश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपलाघातोपत्रासपिपासामूर्च्छा-
प्रपीडितानाञ्च सिरा न विध्येत् । याश्चाव्यध्याः व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायश्चिता
यश्चिताश्चानुत्थिता इति । शोणितावसेकसाध्यास्तु विकाराः प्रागभिहितास्तेषु
चापकं प्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विध्येत् । प्रतिपि दाना-
मपि च विषोपसर्गे आन्यायिकेषु सिराव्यधनमप्रतिपिद्धम् । तत्र स्निग्धस्निग्ध-
मातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवाणं पीतवन्तं वा यथाकाल-
मुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानवाधमानो बह्वपट्टचर्मन्तर्वल्कललतानामन्य-
तमेन यश्चायत्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं
गृहीत्वा सिरां विध्येत् । चैत्रातिशीते नात्युष्णे न प्रजाते न चाश्रिते ।
सिराणां व्यधनं काट्येमरोगे वा कदाचन ॥ तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्य
मुखमग्निसात्रोच्छिन्नं उपवेशयामने सकृन्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूपेरसन्धिद्वय-
स्योपरि हस्तावन्तु द्वाद्दृष्टकृतमुष्टौ मन्ययोः स्थापयित्वा यत्रणशाटकं ग्रीवा-
मुप्योरुपरि परिसिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटका-
न्तद्वयं ग्राहयित्वा वैद्यो ब्रयाद्दक्षिणहस्तेन सिरात्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं
यत्रमावेष्टय इति । असृक्त्वावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडय इति । कर्म-

पुरुषश्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेत् । एष उत्तमाङ्गतानामन्तर्मु खवज्ज्यानां सिराणां व्यधने यन्त्रविधिः ॥

तत्र पादव्यधिसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वा न्यं पादमीपत् सङ्घ चित्तमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधःशाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपी-
ड्यागुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गलं प्रोतादीनामन्यतमेन वद्धां पादसिसं
विध्येत् । अधोपरिष्ठादस्तां द्वाङ्गुलकृतमुष्टीं सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोप-
विष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं वद्धा हस्तसिरां विध्यत् । शृङ्गसीविभन्धयोः सङ्घ चित्त-
जानुङ्गपरः स्यात् । श्रोणिपृष्ठस्कन्धे भूमितगुष्ट्यावाक् शिरस्कस्योपविष्टस्य
विस्फज्जितगुष्टस्य विध्येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नामितशिरस्कस्य
विस्फज्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेदस्य
मेदः । उन्नामितविदष्टनिद्धाग्रस्याधोनिद्धायाम् । अतिव्याप्ताननस्य तालुनि
दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रापायानन्यांश्च सिरात्थापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीर-
वशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यात् ।
अतोऽन्येष्वद्वेयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेण । अस्थनामुपरि कुटारिकया
विध्येदद्वेयवमात्रम् । भवन्ति चात्र । व्यध्नं वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु
शीतले । हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृता ॥ सम्यक्शस्त्रनिपातेन
धारया या स्रवंदसृक् । मुहुत्तमूर्द्धात् तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥ यथा
कुमुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका । तथा सिरामु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृपितस्य च । न वर्हन्ति सिरा विद्धास्तथा-
नुत्थितयन्त्रिताः ॥ क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च । भूयोऽपराहं
विस्त्राग्या सापरेदुस्त्राहर्षि वा ॥ रक्तं सशोपदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
न चानिप्रस्र तं कुर्याच्छ्लेषं संशमनैजेयत् ॥ बालिनो बहुदापस्य वयःस्थस्य
शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शाणितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्पाविसपेवातशोणितवातकण्टकविचच्चिका-
पाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमग्गेण उपरिष्ठात् द्वाङ्गुले व्रीहिमुखेण सिरां विध्येत् ।
श्रीपदे तच्चिकित्मते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखड्गपङ्कलवातवेदनासु
जङ्गायां गुल्फस्यापरि चतुरङ्गुले । अपस्यामिन्द्रवस्तरधरतात् द्वाङ्गुले । जानु-
सन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले शृङ्गस्याम् । ऊरुमूलसंश्रतानात्तु गलगण्डे । एतेन-
तरसकृत्वाद्वा च व्याख्यातो । विशेषतस्तु वामबाहो कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो
बाहुमध्ये ग्रीहि कर्नाष्टकानामिकयार्धमध्ये वा । एवं दाक्षिणबाहो यकृत्वाल्के

कफोदरे चैतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव त्रिभुव्याम् । श्रोणिं प्रतिसमन्ताद् दृग्गले प्रवाहिकायां भूलिन्याम् । परिकृत्तिकोपदंश-शुकदोषशुक्रव्यापत्सु मेट्मध्ये । वृषणयोः पार्श्वे मूत्रवद्द्राम् । नाभेरथश्चतुरङ्गले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे । वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्यौ पार्श्व-शूत्रे च । बाहुशोपावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंमयोरन्तरे । त्रिकमन्धिमध्यगतां तृतीयके । अथःस्कन्धमन्धिगतामन्यतरपाद्वसंस्थितां चानुधके । हनुमन्धि-मध्यगतामपस्पारे । शङ्खके केशान्तमन्धिगतामुरोऽपाङ्गलज्जटेषु चोन्मादेऽपस्पारे च । जिह्वारगेऽवयोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च । तान्दुनि तालव्येषु । कणयो-रुपरिसमन्ता । कणशूत्रे तद्रोगेषु च । गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे । तिमिराजिपाकप्रभृतिप्लामयेषूपनासिके । अन्यत्र्यामपाङ्गलाञ्चैता एव शिरो-रोगाधिमन्धप्रभृतिषु रोगेष्विति ।

अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यथनमनुष्णाख्यास्यामः । तत्र दुर्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिता अपस्मृता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कृणिता वेपिता-ऽनुत्थितविद्धा शङ्खहता नित्यग्निविद्धाऽपविद्धाऽव्याध्याविद्धता धेनुका पुनःपुन-विद्धा सिराम्नाऽर्वास्थिमन्धिमम्सु चेति विंशतिर्दुष्टव्यथाः । तत्र या मूष्म-शङ्खाविद्धा न व्यक्तममृक् स्रवति रुजाशोकवती च सा दुर्विद्धा (१) प्रमाणाति-रिक्तविद्धायामन्तःपविशति शोणितं शोणितानिप्रवृत्तिवाप्यतिविद्धा (२) कुञ्चितायामप्येवम् (३) । कुण्ठशङ्खप्रमथिता पृथुलीभावभापन्ना पिच्चिता (४) । अनासादिता पुनःपुनरन्तयाश्च बहुशः शङ्खाभिहता कुट्टिता (५) । शीतभय मूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अपस्मृता (६) । तीक्ष्णमहामुस्रशङ्खाविद्धा अत्युदीर्णा (७) । अल्परक्तस्राविष्यन्तेऽभिहताविद्धा (८) । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का (९) । चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कृणिता (१०) । दुःस्थानवन्धनाद्भेपमानायाः शोणितसम्प्रोहा भवति सा वेपिता (११) । अनुत्थितविद्धायामप्येवम् (१२) । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शङ्खहता (१३) । नित्यरुक्पाणहितशङ्खा किञ्चिच्छेया नित्यग्निविद्धा (१४) । बहुशःक्षता हीनशङ्खपाणिधाननापविद्धा (१५) । अशङ्खकृत्या अव्याध्या (१६) । अनवस्थितविद्धा विद्धता (१७) । प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोहव्यथा मुहुर्मुहुः शोणितस्रावा धेनुका (१८) । मूष्मशङ्खव्यथनाद्बहुशा विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा • (१९) । स्नाय्वास्थिसिरासन्धिमम्सेषु विद्धा वा रुजां शोषं वकल्यं मरणं वापादयति (२०) । भवन्ति चात्र । सिरामु श्वासतो नास्ति चला हेरताः

स्वभावतः । मत्स्यवन् परिवर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥ अजानता गृहीते तु शस्त्रं कायनिपातिते । भवन्ति व्यापदश्चैता ब्रह्मश्चाप्युद्रवाः ॥ स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनेरपि । यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्पक् विराव्यशात् ॥ विराव्यवश्विहित्वाद्द शल्यवन्त्रे प्रकृतिवः । यथा प्रणिहितः सम्पक् वस्तिः कायचिकित्सायाम् ॥ तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तिरिक्तस्थापितानुसमितसिराविद्वैः परिहृतव्यानि क्रोशायामसैथनविस्वप्नवाग्द्वयायामयानोत्थानासनचक्रमणशीतवातातपविकृद्वासान्म्याजीर्णान्या बललाभान्वासनेके मन्थन्ते । एतेषां निस्तरमुपरिष्ठाद्दश्यन्ते । भवतश्चात्र । सिगाविपाण स्वैस्तु जलोकाप्रच्छन्नैस्तथा । अवगाढं यथापूर्व निहोद्दृष्टाणि तम् ॥ अवगाढे जलोका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितम् । सिगाक्वपापके रक्तं शृङ्गोऽन्नावस्त्वचि स्थिते ॥ इत्येवं शोणितस्त्रावणाय वैद्यः स्वधिगतसत्त्वंशास्त्रार्थाऽपि शस्त्रावचारणे योग्यां कुर्व्यात् । उक्तं हि मुश्रुते — “सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति । तत्र पुष्पफलात्वाच्च कालिन्दकत्रपुणैर्वाकुरुकर्करुप्रभृतिषु च्छेद्यविशेषान् दशयेदुक्ततनपरिकत्तनानि चोपदिशे । हतिवस्तिमतेकप्रभृतिपृदकपङ्कणेषु भेद्ययोग्याम् । सरोणिण चम्पेयातने लेख्यस्य । मृतपशुसिरामृतपलनालेषु च व्यध्यस्य । घृणोपहतकाष्ठवेणुतं (नल) जनालीशुक्लात्वाच्चमुखेऽप्यस्य । पनसत्रिम्बीत्रिल्वकलमज्जमृतपशुदन्तेऽन्वाहाद्यस्य । मधुच्छिष्टोपलिप्तं शाल्मलीतलके विस्त्राव्यस्य । मूक्षमधनवस्त्रान्तयोमृदुचम्पान्तयोश्च मील्यस्य । पुस्तमयपुरुषाद्दप्रत्यङ्गविशेषेषु वन्धयोग्याम् । मृदुमांसपेशीवृत्पलनालेषु च कणसन्धिवन्धयोग्याम् । मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदकगुणघटशश्वस्रोतस्यलावृमृखादिषु च नेत्रप्रणिधानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यापिनि । भवतश्चात्र । एवमादिषु मेधावो योग्याहेषु यथाविधि । द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ तस्मान् कोशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्रिकर्मसु । यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥” इति । एवं कृतयोग्यो वैद्योऽष्टविधशस्त्रावचारणाय शस्त्राणि विंशतिं जानीयात् । उक्तं हि मुश्रुते — “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा — मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमृद्रिकोत्पलपत्रकाद्धारमूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चककुटारिकात्रीहिमुखारावेतसपत्रकवाडिशदन्तशङ्खपण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां च्छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमृद्रिकोत्पलपत्रकाद्धारानि च्छेदने भेदने च । मूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तम्मुखत्रिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुटारिकात्रीहिमुखारावेतसपत्रकानि व्यधने मूची च । वाडिशो दन्त-

शङ्खश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म-
 प्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्मसु
 वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तकलसाधारणे भागे वृद्धीयाद्देदनान्वेवं सर्वाणि ।
 वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रश्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशास्त्रचार्यम् । वृन्ताग्रे
 चित्सावणानि । विशेषेण बालवृद्धमुकुमारभीरुनारीणां राक्षां राजपुत्राणाञ्च
 त्रिकूचकेन चित्सावरेत् । तत्रप्रश्चादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां त्रीह्रिमुखम् ।
 कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठविष्टब्धयाऽभिहन्यात् ।
 आराकरपत्रैपप्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं वृद्धीयात् । तेषां नामभिरेवा-
 कृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैपयावष्टङ्गले । सूच्यो वक्ष्यन्ते ।
 बहिशो दन्तशङ्खश्चानताग्रे तीक्ष्णकाटकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गट्टपदा-
 कारमुखी । प्रदेशन्यग्रवन्ददेशतमाना मुद्रिका । दशाङ्गुला शरीरमुखी सा
 कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि मुल्लोहानि
 सुधाराणि मुख्याणि मुसमाहितमुख्याग्राणि अकरालानि चोत शस्त्रसम्भत् ।
 तत्र ब्रह्मं कुण्डं खड्गं खरशरमानस्थूलमत्यल्पमतितीव्रमतिह्रस्वमित्यादौ शस्त्र-
 दोषाः । अतो विपरीतगुणमादर्शत अन्यत्र करपत्रात् तद्धि खरशरमास्थि-
 च्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामद्धमासूरी । व्यथनानां
 चित्सावणानाञ्च केशिकी । छेदनानामद्धकेशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा-
 क्षारोदकर्त्तलेषु । तत्र क्षारपायनं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायनं मांस-
 च्छेदनभेदनपादनेषु । तैलपायनं सिराव्यथनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशाणार्थं
 श्रृङ्गशिला माषवर्णा । धारामस्थापनाथ शालमलाकलकामति । भवति चात्र ।
 यदा मुनिशितं शस्त्रं रामश्चादि मुसंस्थितम् । सुशुद्धोत्तं प्रमाणेन तदा कर्मसु
 योजयत् ॥ अनुग्रहाणि तु लक्ष्मणस्तहाटककाचकुर्वावन्दजलाकाग्निसारनख-
 गाजीशकालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरुणां शस्त्रा-
 भावे तु योजयत् । लक्ष्मणादिचतुर्व्यग छेदत्र भेदत्र च बुद्धिमान् ॥ आहार्ये-
 च्छेद्यभेदेषु नखं शस्त्रेषु योजयत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवाहजलौक-
 साम् ॥ य स्युमुखगता रागा नयवत्प्रेगताश्च ये । गाजीशकालिकाशाक-पत्रै-
 चित्सावयत् तु तान् ॥ एष्येषु त्वपणालाभे बालाङ्गुल्यङ्गुला हिताः । शस्त्राप्येतानि
 मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ॥ कारयेत् करणैः प्राप्तं कर्म्मार् कर्मकाविदम् ।
 प्रयोगव्यस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात् परिचयः कार्यः शस्त्राणा-
 मादितः सदा ॥ इति ।

अथातो जलौकावचारणीयाध्यायो व्याख्यायते । तदुक्तं सुश्रुतेन—
 “द्रुपाद्यवालस्थविरभीरुदुब्बलनारीमुकुभाराणामनुग्रहाथं परमसुकुमारोऽयं
 शोणितमवसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं
 यथासह्यं शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत् । स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि
 सर्व्वर्वा । भवन्ति चात्र । उष्णं समथरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् । तस्माद्
 वातोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मथुरा जलौका वारिसम्भवा ।
 तस्मात् पित्तपमृष्टे तु हितं सा खवसेचने ॥ अलाबु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च
 परिकीर्तितम् । तस्मात् श्लेष्मोपमृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ तत्र प्रच्छित्ते तनु-
 वस्त्रपटलावनहनेन शृङ्गण शोणितमवसेचयेदा चूपणात् । सान्तर्दापियाऽलाब्धा ।

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलपासामायुरिति जलायुकाः । जलपासा-
 मोक्त इति जलौकसः । ता द्वादश । तासां सविपाः षट् । तावत्य एव
 निव्विपाः । तत्र सविपाः कृष्णाः कब्जु रा अलगर्हा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका
 गोचन्दनादचेति । ताम् अज्जनचणवर्णा पृथुशिराः कृष्णा वाम्ममत्स्यवदायता
 छिन्नान्नतकुक्षिः कब्जु रा । रोमशा महापाश्वी कृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुध-
 वदूढ राजिर्भाश्चित्रा इन्द्रायुधा । उपर्दासतपीनिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा
 सामुद्रिका । गावृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति । ताभि-
 दष्टे पुरुषे देशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूम् च्छी ज्वरो दाहश्छाद्यमदः सदनमिति
 लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननम्यकम्पादिषपयाज्यः । इन्द्रायुधा-
 दष्टमसाध्यम् । अन्येताः सविपाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निव्विपाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मृषिका पुण्डरीकमुखी साव-
 रिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वीभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्रवर्णा
 कपिला । किञ्चद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्गर्णा शीघ्र-
 पायिणी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मृषिकाकृतिवर्णाऽनष्टगन्धा च मृषिका ।
 मुद्रवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णा दशाङ्गल-
 प्रमाणा च सारिका, सा च पश्चर्य । अन्येता अविपा व्याख्याताः । तासां
 यवनपाण्ड्यसद्यपतनादीनि क्षेत्राणि तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिण्यो
 महाशना निव्विपाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीट्टदुर्गुरमृत्रपुरीष-
 कोथजाताः कलुषध्वम्भःसु च सविपाः । पद्मोत्पलनालिनकुमुदसौर्गान्धक-
 कुबलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निव्विपाः । भवति
 चात्र । क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णवारिण्यो

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तंऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थिताऽृगन्निशेषेण चरन्तितथ्यः ॥ १० ॥

न च पद्मे शयाः सुखाः ॥ तासां मग्नहणमाद्रचम्पेणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैनां नवे महति घटे सरस्तङ्गागोदकपङ्कजावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासा-
मुपहरेच्छैवालं बल्लरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य । शय्यार्थं तृणमौदकानि च
पत्राणि । द्रव्यात् त्रहाञ्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् । सप्तरात्रान् सप्तरात्राच्च
घटमन्यं संक्रामयेन् । भवति चात्र । स्थूलमध्याः परिक्रिष्टाः पृथ्व्यो मन्द-
विचेष्टिताः । अग्राहिष्योऽल्पपायिन्यः सविपाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽत्रसेकसाध्यव्याधितमुपवेऽय संवेऽय वा विकृत्य चास्य तमव-
काशं मृद्गोमयवर्णयैश्चरुनं स्यात् । गृहीताश्च ताः सपेपरजनीकल्कोदकप्रदिग्ध-
गात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्रमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेन् ।
श्लक्ष्णशुक्राद्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयात् । अगृह्णन्त्ये क्षीरविन्दु-
शोणितविन्दुं वा दद्यात् । शस्त्रपदानि वा कुर्वन्ति । यदेवमपि न गृहीयात्
तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशते अश्वक्षुरवदाननं कृतोन्नम्य च स्कन्धं
तदा जानीयात् गृह्णातीति । गृह्णन्तीश्चाद्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च ।
दंशे तोदकण्डूमादूर्भावे जानीयात् शुद्धमियमादत्त इति । शुद्धमाददानामप-
नयेन् । अथ शोणितगन्धन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सन्धवचूर्णेनार्वाकरेत् । अथ
पतितानां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां
गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमाज्जयेत्
आ मुखात् । वामयेत् तावन् यावन् सम्यग्वान्तलिङ्गानि । सम्यग्वान्ता
सलिलसरकपस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्वान्ता,
तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ
सुवान्तां पूर्ववत् सन्निदध्यात् । शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्
मधुनाबध्दयेत् । शीताभिरद्रिश्च परिषेचयेत् । बध्नीत वा व्रणं कपायमधुर-
स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिद्यादिति । भवति चात्र । क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं
सावचारणम् । जलौकसाश्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्ददानिति ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—अथापनीतरक्तपुरुषस्य हिताशमाह—नात्युष्णेत्यादि । ननु
कृतो हेतोर्नात्युष्णशीतलघुदीपनीयाशमवसेचितरक्तस्य हितमिति ? अतस्तत्र

पत्राणिः—नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तथेय्यादि । अतिशीतमग्निमान्यं करोते,

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थमिच्छन्तमव्याहतपक्तिवंगम् ।

सुखान्वितं पुष्टि * -बलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥

हेतुमाह—तदेत्यादि । हि यस्मात् तदा तात्कालिकं शोणितारवसेचने कृते सति तस्मिन् काले तत्पुरुषस्य शरीरमनवस्थितासृक् प्रचलद्रक्तम् । तत्रात्युष्णमन्नं पानञ्च प्रचलद्रक्तं प्रचालयति । अतिशीतमन्नपानमायु स्तम्भयति । तदा कोष्ठाग्निश्च दुर्बलः स्यात् । स च विशेषेण रक्षणीयः । तञ्चातिशीतगुब्बदीपनीयान्नपानं मन्दीकरोति । तस्मात् नात्युष्णं नातिशीतं लघु दीपनीयञ्चान्नं पानञ्च हितमित्यर्थः । ततः प्रचलद्रक्तमाक्रमेण स्तम्भनं बह्विबलवद्धेनञ्चेति बोध्यम् । पूर्वं तपनीयेत्यादिना शोणितमोक्षणकाले विशुद्धरक्तदशनं यावत् रक्तमोक्षणं कर्तव्यमुक्तं तदर्थं रक्तविशुद्धिलक्षण-मुक्तम् ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—सम्प्रति शोणितविशुद्ध्या अनुमानलक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहतः पक्वग्राहारपाको वंगश्च मूत्रपुरीषादीनां यस्य तं तथा । पुष्टिर्देहस्य ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—अथ शोणितदुष्टिजव्याधिप्रसङ्गतः शोणितवहस्रोतोदुष्टिजगोगान् आह—यदेत्यादि । रस आहारजनित आद्यधातुः । संज्ञा बुद्धिः । तदाश्रयत्वात् केवलबुद्धिः स्रोतसाञ्चाभावाद्ब्रह्म संज्ञाशब्देन मन उच्यते । यत् तु रससंज्ञाधातु-मावहन्तीति रससंज्ञावहानि रसरहस्यमनीस्थानं हृदयम्, तदुपजाताच्च मनो-विशोभान् संज्ञाया अपि मोहाकुल्लादिकमुपपद्यते इति तन्न । सन्न्यासे प्राणायतनमाश्रिता इत्युक्त्या सर्वत्रैव बुद्ध्यायतनाश्रयं विना मनःशोभवृद्धि-अत्युष्णञ्च प्रचलस्यासृजो नितरं प्रचलतां करोति, मत्समात्तात्युष्णज्ञातम् । लघु दीपनीयञ्चाग्नि-दीपयार्थमेव ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति शोणितारवसेचनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—प्रसन्नेत्यादि । अव्याहृतौ पक्तिश्च वंगश्च पुरीषादीनां यस्य स तथा । सम्प्रति रक्तवाहिसमनीदृष्ट्या ये व्याधयो भवन्ति, तानाह—यदा स्वित्यादि । संज्ञावहन्तीति संज्ञाहेतुमनोवहानि, मनसस्तु केवलशरीरम्

• पुष्टीत्यत्र तुष्टीति वा पाठः ।

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
 प्रतिहत्यावतिष्ठन्ने जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
 मदमूर्च्छायसन्न्यासास्त्रेषां विद्याद् विचक्षणः ।
 यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ १२ ॥
 दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
 मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत् तदा ॥
 पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन्तृणाम् ।
 संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र कथ्यते ॥ १३ ॥

मोहाद्यसम्भवान् । हृदयमात्रोपघाते हि चतन्याभावो न सम्भवति, सम्भवति च चैतन्याल्पता । मला इति दुष्टवातपित्तकफानां संज्ञा । यदुक्तं—“शरीर-
 दूषणादोषा मलिनीकरणान्मला । धारणाद्वातवो ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ॥”
 इति ।

वातादीनां दुष्टहेतुमाह—मलिनेत्यादि । मलहेतवो मलिनाः, ते च रज-
 स्तमोवातादिदुष्टिजनका ये आहारा भवन्ति तच्छीलस्य । रजोमोहेति रज-
 स्तमोभ्यामावृत आत्मा मनो यस्य तस्य तथा । मोहहेतुत्वात् मोहश्चेदने तम
 उच्यते । मानसदोषो हि रजस्तमश्च । स्वस्वहेत्वाहाराद् दुष्टाभ्यान्तु ताभ्यां
 दूषितमनसः पुनर्वातादिहेत्वाहारात् पृथक् पृथक् वातादयः समस्ता वा मलाः
 सरक्तमनोवहस्रोतांसि प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते यदा तदा मदमूर्च्छायसन्न्यासा
 व्याधयो जायन्ते । तेषां मदादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु एकरूपासु यथोत्तरं
 बलाधिक्यं विचक्षणो विद्यात् । मदे तु हेतुल्पबलत्वाल्लिङ्गाल्पबलत्वं ततश्च
 शान्तिक्रियाया अप्यल्पबलद्रव्यसाध्यत्वं नाधिकद्रव्यसाध्यभेज्जापेक्षा । ततो
 मूर्च्छायै हेतुबलाधिक्याल्लिङ्गबलाधिक्यम् । ततः शान्तिक्रियायामधिकबल-
 भेज्जापेक्षा ततोऽपि सन्न्यासे इति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—एतच्च सूत्ररूपं भाष्येण स्वयं व्याकरोति—दुर्बलमित्यादि ।
 दुर्बलमिति रजोमोहावृतात्वेन, चेतसः स्थानं हृदयं दुर्बलं यदा कुपितो वायुः
 प्रतिपद्यते तदा जन्तोर्भनो विक्षोभयन् संज्ञां मोहयेत् । पित्तमेवमिति
 भवतीभूतम्, यदुक्तम्—“सत्त्वादीनां पुनः केवलं शरीरमयनीभूतम्” इत्यादि ; किंवा रत्नसंज्ञं

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलरखलितचंष्टितम् ।
 विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षश्यावाहणाकृतिम् ॥
 सक्रोधं परुषाभाषं सम्प्रहारकलिप्रियम् ।
 विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
 स्वल्पसम्बन्धवचनं * निद्रालस्यसमन्वितम् ।
 विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रायानतत्परम् ॥
 सर्वाण्येतानि लिङ्गानि सन्निपातकृते मदे ।
 जायन्ते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
 यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विपजो रौधिरश्च यः ।
 सर्व एते मदा वातपित्तकफाश्रयात् † ॥ १४ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कुपितं पित्तं पक्तिं प्रपद्यते तदा जन्तोर्मनो
 विक्षोभयत् संज्ञां मोहयेत् । कफश्चैवमिति दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा कफः
 प्रतिपद्यते तदा नृणां मनो विक्षोभयन् संज्ञामाकुलतां नयति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र विशेषमाह—सक्तेत्यादि । सक्तमव्यक्तमनत्वं बहु द्रुतं
 शीघ्रम् आभाषते यस्तम् । पित्तमदे परुषाभाषं परुषं कफशं ब्रूते यस्तम् । कफजे
 मदे स्वल्पसंज्ञामाकुलतां नयेत्, असम्बन्धवचनं स्वल्पमालापः । सर्वाणीत्यादि ।
 मदस्य स्वरूपमाह—जायते इत्यादि । मदः क्षिप्रन्तु जायते क्षिप्रं शाम्यति
 यथा मदो मद्यमदाकृतिरिति । अथ रौधिरमदप्रसङ्गात् मद्यविपजयोरपि
 मदयोर्भेदमाह—यश्चेत्यादि । यश्च मद्यकृतो यश्च विपजो यश्च रौधिरो मदः ।
 एते सर्वे मदा वातपित्तकफाश्रयात् वातात् पित्तात् कफाहते न भवन्ति ।

धातुमावहन्तीति रमसंज्ञावहानि । रसबहधमनीनान्तु हृदयं स्थानं, तदुपधाताच्च मोह इत्यपञ्च-
 पद । मका इति इष्टदोषसंज्ञा, यदुक्तम्—“मस्तिनीकरणाभ्रमलाः” इति । यद्योत्तरं किङ्गाधिक्यं
 मदमूर्च्छायसन्ध्यास्येषु मोहरूपं ज्ञेयम्, मदेऽपि हि स्तोको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव
 मोहः ॥ ११ - १३ ॥

चक्रपाणिः—परुषं ब्रूत इति परुषाभाषः । मद्यस्वरूपमाह—जायते इत्यादि । मद्य-
 प्रसङ्गेन मद्यविपजयोरपि । मदयोर्जातुर्भिर्भ्यमाह—यश्चेत्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वातात्

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥

वेपथुश्चाङ्गमदश्च प्रपीडा हृदयरय च ।

कार्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ १५ ॥

रक्तं ह्रितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सस्त्रेदः प्रतिबुध्यते ॥

सविपातः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणाः ।

संभिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १६ ॥

एते-इति-पदेन पूगकोद्रवादिमदव्यवच्छेदः, तेषां न त्रैविध्यमिति भावः । एतेन मद्यविषजयोरपि मद्योरस्य गंधिरस्य लक्षणवत् लक्षणानीति सूचितम् ॥ १४ ॥

गङ्गापरः—कमिकत्वान् मूर्च्छायलक्षणान्याह—नीलमित्यादि । यद्यपि आकाशस्य वस्तुतो रूपाभावान्न चाक्षुषं भवति तथापि वातादिद्रुत्या नयने जातं नीलादिरूपमधिकं तदधिकं नीलादिरूपमाकाशं व्याप्नोतीत्याकाशं नीलादिकं पश्यति । यथा ज्योत्स्नानपतमांस्याकाशं व्याप्नुवन्तीति ज्योत्स्नाद्यन्वित-माकाशं पश्यति तथा । न तु शुकौ रजतदर्शनवद् रज्ज्वां सर्पदर्शनवद्वा । पैत्तिके कफजे चैवं बोध्यम् । वायोश्चलत्वेन शीघ्रं प्रतिबोधः । श्यावारुणा च्छायेति श्यावच्छायारुणच्छाया । वातजा चेर्यं मूर्च्छा श्यावारुणा च्छाया क्लेशमरणाय भवतीति कश्चिदाह—“वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा” इति वचनान्, तन्न । वायुकृतश्यावारुणच्छाया नारिष्टम् । किन्तु या श्यावारुणप्रतिच्छाया स्यादनिमित्ता तस्या अरिष्टत्वमेवेति बोध्यम् ।

पित्तान् कफान् वातपित्तकफाच्च एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति भावः ॥ १५ ॥

अक्षयानिः—मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये श्यावारुणा च्छाया रिष्टरूपत्वामरणाय स्याद् वायव्यत्वादिति बोधेन कुर्वीमन्त, उक्तं हि—“वायव्या सा विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा” इति ; तत्र, अनिमित्ता हि च्छाया रिष्टं विनाशयति, न तु इत्यज्ञान-निमित्ता ; इह च वातसम्बन्धो दृश्यत एव निमित्तम् ; किंवा “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्रंण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहह्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १७ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १८ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु * देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशान्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ १९ ॥

रक्तमित्यादि पित्तमूर्च्छायलक्षणम् । मेघेत्यादि । मेघसङ्काशमित्यादिकफज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अत्र तमोघनैरिति तमोभिश्च घनैश्च तमोवद्घनैर्वा ।
चिरादिति कफस्य चिरकत्वात् । सर्वाकृतिरित्यादिना सन्निपातज-
मूर्च्छायलक्षणम् । अपस्मार इवागतस्तमःप्रवेशकालेऽपस्मारे यथा भवति
तथा सान्निपातिकमूर्च्छाये स्यात् । विशेषमाह—विनेत्यादि । बीभत्स-
चेष्टितानि फेनोद्रमनदन्तरादनाङ्गविक्षेपणनेत्रवैकृतादीनि भवन्त्यपस्मारे तानि
तु न सान्निपातिकमूर्च्छाये भवन्तीति भेदः । स सान्निपातजमूर्च्छायः ।
एतेनास्यासाध्यत्ववचनेनान्येषां साध्यत्वं बोध्यम् । मदस्य मद्यमदाकृतित्वेन
अल्पतमःप्रवेशो मदे भवति मूर्च्छाये च तमःप्रवेश एव भवतीति भेदो
दर्शितः ॥ १५—१८ ॥

मद्गाधरः—मदमूर्च्छाययोः साध्यत्वादि साधर्म्यञ्च दर्शयन् संन्यासे वैधर्म्यं
दर्शयति—दोषेष्वित्यादि । रतवेगेषु अतीतवेगेषु । वृत्तवेगानां दोषाणां
वेगकरणकाले अल्पबलत्वेन स्वल्पवद्गतमःप्रवेशनकारित्वं वेगापगमे तु दोषाणां
श्रान्तकृद्धपुरुषवत् दुग्बलत्वात् मदाश्च मूर्च्छायाश्च स्वयमेवोपशान्यन्ति ।
दौर्बल्ये हि न वेगहेतुर्दृश्यते लोके इति मदमूर्च्छाययोः साधर्म्यं, संन्यासे
तनयोर्वैधर्म्यमाह—संन्यासो नौषधैर्विनेति ॥ १९ ॥

वचनादेव वाक्यव्यञ्जनायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः, किंवा तमोभि-
रेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति मन्तत्वाद्नाङ्गविक्षेपणादिकं विना ॥ १५—१८ ॥

व्यक्तपाणिः—संन्यासस्य मूर्च्छाविम्बो भेदकं लक्षणमाह—दोषेष्वित्यादि । कृतवेगेऽपि

* इतवेगेषु तथा कृतवेगेषु इति वा पाठः ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ २० ॥

दुर्गोऽम्भसि यथा मज्जन्नाजनं त्वरया बुधः ।

एह्लोयात् तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ २१ ॥

अङ्गनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥

ननु विनोपधे संन्यासः किं स्वभावादेवातीतवंगेषु दोषेषु स्वयं नोपशाम्यति इति ? अतस्तत्र स्वभावो न हेतुरित्यभिप्रायेणाह—हेतुं वाग्देहेत्यादिकम् । अतिबला इति मला वातादयो दोषा मदमूर्च्छायकरा यादृशबलेन भवन्ति—तदधिकबलेन कुपिताः मृतरां वाग्देहमनसां त्रयाणामेव चेष्टामाक्षिप्य निरस्याबलं दुर्बलं पुरुषं संन्यस्यन्ति सन्निक्षिपन्ति सम्यक् तमसि प्रवेशयन्ति । न तु बलवन्तं पुरुषम् । अतः सोऽधिकबलान्नद्विकुपितप्राणायतनाश्रितदोषवान् दुर्बलो ना पुमान् संन्याससंन्यस्तः सन् मृतरां काष्ठीभूतो निस्पन्दमानो भवति च मृतोपमो मृतवन् । श्वासोच्छ्वासादिप्राणलिङ्गैर्नोपलभ्यते । ननु तदि किं मृत एव भवतीति ? अत आह—प्राणैरित्यादि । संन्यासकाल एव यदि सद्यःफलाः प्रयोगमात्रेण प्रबोधरूपफलजनकाः क्रिया न कुर्यात् तदा प्राणैर्विमुच्यत एव इति मृतोपम इत्युच्यते । अत एव दोषाणामतिबलवतां वगापगमो न भवति । जन्तोर्दुर्बलत्वेनातिमवलकुपितदोषाश्रितप्राणायतनत्वान् अतिक्रान्त्या स्वयं न प्रतिबोधो भवति । मदमूर्च्छाययोश्च दोषा नेदृशमबला न च जन्तुरबल इत्यतः स्वयं प्रतिबोधः स्यात् ।

ननु प्राणविमोचनजनकदोषवंगोपहतपुरुषाः किं क्रियाविशेषेण प्राणान् न त्यजन्तीति ? अत आह दुर्गत्यादि । एतेन प्राणमोचनात् पूर्वं सद्यःफलाः क्रियाः कार्या इति आपितम् । सद्यःफलाः क्रिया आह—अङ्गनानीत्यादि । वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति, यदुक्तं विपमञ्जरे—“कृत्वा वेगं गतबलाः” इत्यादि, संन्यस्यन्त्यबलेषु दुर्बलेषु, प्राणायतनमिति हृदयम्, मुक्त्वा त्वमाप्य, सद्यःफलमिति सद्यःप्रबोधनकारिका तीक्ष्णज्ञानादिकारं, तस्त्रैरिति च तीक्ष्णेन सम्बन्धते ।

लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥
 समृच्छितानि तोक्षणानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ २२ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत् सौवर्चलं दद्याद् युक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैः ॥
 हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
 प्रबुद्धसंज्ञमन्नेश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादित्रैः शब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥
 स्वसनोल्लेखनैश्च मंत्रजनैः कवड्ग्रहैः ।
 शाणितस्यावसेकैश्च वषायामोद्घर्षणैस्तथा ॥

अञ्जनानीति प्रबोधफलकत्वात् तीक्ष्णानि । मृचीभिस्तोदनं शस्त्रैश्च तोदनमित्य-
 न्वयः । दाहो वह्निना । पीडा नखान्तरे । लुञ्चनमुत्पाटनं केशानां लोम्नाञ्च ।
 तस्यावबोधने संन्याससंन्यस्तस्य सद्यः प्रबोधने । सद्यः फलयोगान्तराख्याह—
 समृच्छितानीत्यादि । तीक्ष्णानि विविधानि मद्यानि समृच्छितानि
 मिलितानि कृत्वा तस्यास्ये यत्नेन मुहुर्गालयेत् । प्रभूतकटुयुक्तानि च
 समृच्छितानि तस्यास्ये मुहुर्गालयेत् ॥ २०—२२ ॥

गङ्गाधरः—मातुलुङ्गत्यादि । मातुलुङ्गरसं महौषधयुक्तमित्यास्ये गालयेत् ।
 तद्वदित्यादिकमप्यास्ये मुहुर्गालयेत् । सौवर्चलमित्यत्र सौवीरमिति केचित् ।
 हिङ्गिति क्रीवल्लिङ्गम् । उषणसमायुक्तं हिङ्गु मद्याम्लकाञ्जिक इत्यर्थः । अथवा
 हिङ्गुपणयुक्तं मद्याम्लकाञ्जिकैश्च युक्तं सौवर्चलमित्येको योगः । प्रबुद्धसंज्ञं
 प्रबोधयुक्तमनसं लघुभिर्न्नैरुपाचरेत् ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—विस्मापनैरित्यादि । तथा विस्मापनैरित्यादिभिस्तमुपाचरेत् ।

समृच्छितानीति मिलितानि । गालयेदिति यत्नेन मुहुः प्रक्षिपेत् । सौवर्चलं केचित् सौवीरमाहुः ।

प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपाचरेत् ।
 ततः संरक्षितदोषो * हि मनःप्रलयहेतुतः ॥ २४ ॥
 स्नेहस्वेदोपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।
 पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ २५ ॥
 अष्टाविंशत्योषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः पट्टपलस्य च ॥
 त्रिरुलयाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौम्भरस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥

ननु प्रबुद्धचित्तं संन्यासिनं कुतः पुनरेतैरुपाचरदिति ? अत आह—प्रबुद्धे-
 त्यादि । संन्याससंन्यस्तः पुमान् प्रतिबुद्धोऽपि संन्यासकरदोषानुबन्धवान्
 तस्मात् तदनुबन्धदोषप्रशमनार्थं प्रबुद्धसंज्ञमपि विस्मापनादिरुपाचरेत् । नन्वस्तु
 अनुबन्धो दोषाणां तेन किमित ? अत आह—तत इति । ततोऽनन्तर-
 मपि संन्यस्तो भवितुमर्हेति तदारम्भकदोषानुबन्धात् । अतो हि यस्मात् ततो-
 ऽनन्तरं मनःप्रलयस्य हेतुतः संन्यासरूपमाहतः स पुमान् रक्षितव्यः
 पुनर्मानःप्रलयो यथा न भवितुमर्हेतीति भावः ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मदमूर्च्छयोः संन्यासस्य दोषनिम्मूलताहेतुक्रिया आह—स्नेह-
 त्यादि । पञ्च कर्माणि वमनादीनि प्रकरणात् । संन्यासे लब्धे मदमूर्च्छायेषो-
 रप्येकविधत्वात् तुल्या क्रिया योग्येत्यत आह—मूर्च्छायेषु मदेषु चेति ।
 अष्टाविंशत्योषधस्य पानीयकल्याणघृतस्य । तिक्तस्य सर्पिष इत्यस्य महतः
 पट्टपलस्येति चान्वयः । तेन महातिक्तघृतस्य पट्टपलतिक्तघृतस्य च प्रयोग-
 स्तद्वत् अष्टाविंशत्योषधस्य प्रयोगवत् शस्यते । तिक्तपट्टपलमहातिक्तघृते कुष्ठ-
 चिकित्सिते वक्ष्यमाणे । सघृतक्षौद्रशर्करस्त्रिफलायाः प्रयोगः । शिलाजतुः
 केवलस्य शुद्धस्य प्रयोगः रक्तिद्वयादिक्रमेणापयोगः सघृतक्षौद्रशर्कर एव ।
 पयसोऽपि सघृतक्षौद्रशर्करः प्रयोगः क्रमेणापयोगः । पलमानमारभ्यति बोध्यम्
 अनुबन्धं सततम्, प्रक. हेतुत इति मोक्षहेतुतः । अष्टाविंशत्योषधस्येति पानीयकल्याणस्य ;

* संरक्षितव्यमिति चक्रः ।

रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।

सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशान्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धश्चाविशुद्धश्च शोणितं तस्य हेतवः ।

रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चोषधम् ॥

मदमूर्च्छायसन्न्यास-हेतुलक्षणभेषजम् ।

विधिशोणितिकेऽध्याये सत्त्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

विधिशोणितो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

इति योजनाचतुष्कः ।

आहारद्रव्यत्वात् । पिप्पलीनां प्रयोगः पयसा पिप्पलीवर्द्धमानयोगः । चित्रकस्य वा पयसा रक्तिक्रयादिक्रमेण पिप्पलीवर्द्धमानवद्वा प्रयोगः । रसायनानाम् अभयापलकादीनां प्रयोगः । कौम्भस्य दशाब्धिकस्य शताब्धिकस्य वा । रक्तावसेकादिति पुनर्मदमूर्च्छायामित्यभिप्रायेण सुश्रुते रक्तमोक्षणे मूर्च्छितस्य यः प्रतिषेधः कृतस्तत् रक्तमोक्षणे यो मूर्च्छति तस्यैव बोध्यः । सतां शास्त्राणां वेदपुराणादीनां पुण्यजनकानां सेवनादिति श्रवणपठनपाठनादितः । सतां सत्त्ववतामपि सार्विकसत्पुरुषाणां सेवनात् शुश्रूषणसङ्गादिति इति ॥ २५।२६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थोपसंहारार्थमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । स्पष्टम् । योजनाचतुष्क इति चिकित्सायां भेषजयोजनायै चतुष्कश्चतुर्भिरध्यायैर्निष्पादित इत्येकः प्रकारः ॥ २७ ॥

अग्नीत्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो मूत्रस्थानीय-
चतुर्विंशविधिशोणितोऽध्यायजल्पारूपा चतुर्विंशी शारवा ॥२४॥

तिक्तस्य महत्तत्त्वात् तिक्तस्य घट्टपक्षस्येति सम्बन्धः । एते च तिक्तघट्टपक्षमहत्तिक्तघट्टे कुड-
किक्तित्ते वक्तव्ये । कौम्भं दशाब्धिकम् ॥ १९—२४ ॥

इति योजनाचतुष्कः ।

इति चरकचतुरानन-धीमन्कृपाण्डित्सविरचितायाम् आयुर्वेदरीपिकायां मूत्रस्थान-
व्याख्यायां विधिशोणितो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रे यः ॥ १ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।

उपासतां * महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—अथ भेषजयोजनायां लङ्घनवृंहणादुरपक्रमा न विना हिताहार सिध्यन्तीत्यतो योजनाचतुष्कानन्तरमाहारस्य द्रितत्वाद्वितत्त्वविज्ञानार्थम् अन्नपानचतुष्क आरभ्यमाणे समासेनान्नपानगुणोपदेशार्थं यज्ञःपुरुषीयोऽभिधीयते—अथात इत्यादि । अत्र प्रश्नादौ किन्तु भोः पुरुषो यज्ञ इति पदस्यार्थं यज्ञःपुरुष इति अधिकृत्य कृतोऽध्याय इति यज्ञःपुरुषीयोऽध्यायः । शेषं सर्व्वं पूर्व्ववद्वाराख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—प्रश्नावतारार्थमाह—पुरेत्यादि । प्रत्यक्षधर्माणामिति तपः-प्रभावात् साक्षात्कृतो धर्मो यस्य तम् । उपासतां उपासीनानां, निडः परस्मै-पदसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्गामपि परस्मैपदत्वादिह शत्रुप्रत्ययः । प्रादुरासीत् प्रादुरभूत् । इयं कथा बक्ष्यमाणरूपा । किंविषया सा कथा ? तदाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं प्रत्यक्षभूतो राशिः

चक्रपाणिः—य इमे योऽन्नचतुष्के पदपक्रमा अभिहितास्तेऽन्नपानापेक्षैव न्याधिहरणे समर्थाः, अतोऽन्नपानचतुष्केऽभिधीयते, तत्रापि सङ्क्षेपेणान्नपानगुणाभिधायको यज्ञःपुरुषीयोऽभिधीयते । तत्रापी पुरुषप्याधिकारणनिश्चायकप्रकरणन्वाहारगुणप्रभावतारार्थं तथा पूर्व्वोक्त-पदपक्रमणीयारोगकारणज्ञानार्थञ्च 'यज्ञः पुरुष' इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः-पुरुषीयो ज्ञेयः । यद्यपि "पुरुषो यज्ञः" इति प्रश्नक्रमः, तथापि प्रश्नार्थाऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—प्रत्यक्षधर्मत्वं तपःप्रभावात्, इत्यमित्यग्रे बक्ष्यमाणा, कथा तत्त्वज्ञिज्ञासार्थम् अन्योन्वयवृत्त्या । राशिरनेकक आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसमुच्चय इत्यर्थः, अस्य राशोरामयानाञ्चोत्पत्ति-विनिश्चये उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

तदन्तरं काशिरतिर्नामको वाचमर्थवित् ।
 व्याजहारिंसमितिमभिष्टुत्याभिवाद्य च ॥
 किं नु भोः पुरुषो यजस्तज्जास्तरयामयाः स्मृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥
 सर्व एवानितज्ञान-विज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
 भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजरय संशयम् ॥ ३ ॥

संघातः खलु पुरुषसंघो देवनरादिसाधारणस्तस्य प्रागुत्पत्तिविनिश्चयेऽस्या-
 मयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—कस्तां कथां पपच्छेति ? अत आह—तदन्तरमित्यादि ।
 तदन्तरं राशिपुरुषस्य तस्य चामयानां प्रागुत्पत्तिविनिश्चये कथायामुप-
 स्थितायां मध्येऽर्थवित् काशिपतिर्नामको नाम राजर्षिर्ऋषिसमितिपृषीणां
 समवायं समूहमभिवाद्याभिष्टुत्य च वाचं व्याजहार । कां वाचमिति ? अत
 आह—किंनित्यादि । नु भो यजः पुरुषो यस्मात् कारणात् पुरुषो राशि-
 संघको देवनरादिर्जायते तस्य पुरुषस्यामयाश्च तज्जास्तस्मात् कारणाज्जाताः
 किं न वेति भवद्भिः स्मृता इति नरेन्द्रेण चामकेन काशिराजेनोक्तः पुनर्वसु-
 र्ऋषीनन्यान तत्र समवेतान् प्रोवाच । किं प्रोवाचेति ? अत उच्यते—सर्व
 एवेत्यादि । भवन्त ऋषयः सर्व एवानितज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नसंशयाः
 काशिराजस्य संशयं छेत्तुमर्हन्ति । इति ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—तामेव परस्परप्रश्नरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि । अन्तरशब्दः
 कालवचनः, यथा—“अपस्माराय कुर्वन्त वेगं किञ्चिदधान्तरम्” इति, किञ्चित्कालमित्यर्थः,
 तेन तदन्तरमिति कथारम्भकाल इत्यर्थः ; काशी वाराणसी, तस्याः पतिः ; तेषां बहुत्वाद्
 विशेषणं ‘वामकः’ इति । यस्माज्जातो यजः, तत एव पुदपजनकान् कारणाज्जातास्तजाः ;
 न वेति अन्यतः पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः ; नरेन्द्रेणेति काशिपतिनाम्ना
 राजर्षिणा ।

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा ; “भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति
 काशिराजस्य संशयम्” इति पाठः सुगमः ; “भवन्तोऽर्हन्त नश्येत्तुं काशिराजे च संशयम्”
 इति तु पाठे,—नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः, पूतेन स्वपक्षे काशिराजे न व्यालोक
 वचनं वक्ष्यमिति शिक्षयति ; चकारेणाम्येषाञ्च ऋषीणां संशयं समुच्चिनोति ; अन्ते तु,—

पारीक्षिस्तरारीक्ष्याने मौद्गहयो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगा आत्मजाः कारणं हि सः ॥

स चिनोत्पुपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तद्वचनं श्रुत्वा यो य ऋषियेदुवाच तद्दर्शयति—पारीक्षि-
रित्यादि । राशिपुरुषस्य देवनरादेश्वनुविशतितत्त्वविकारसमुदायस्य प्रागुत्प-
त्तौ यावन्ति कारणानि तस्य पुरुषस्य रोगाणाञ्च प्रागुत्पत्तौ यावन्ति कार-
णानि तावतां कारणानामेकैककारणवादमाश्रित्य शेषा ऋषयः प्रत्युचुः । तत्र
तेषु ऋषिषु मध्येऽग्रे मौद्गल्यः पारीक्षिस्तत्पुरुषरोगयोः प्रागुत्पत्तौ कारणं
परीक्ष्य विचार्य वाक्यमब्रवीत् । यदब्रवीत् तदाह—आत्मज इत्यादि । आत्मा
चेतनाधातुस्थूलं नाम महता जीवेनात्मना प्रथयोपाहितः प्राणः, स स्वच्छ-
अहङ्कारादिभिर्द्वाविंशत्या सूक्ष्मैस्तावद्भिरुपाहितः सूक्ष्मशरीरी तैजसः, स पुनः
पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टपञ्चभूतोपाहित एव वैश्वानर इति त्रिधा । तस्मा-
देवात्मनः एष एष देवनरादिराशिपुरुषो जायत इत्यात्मजः पुरुषः । तस्य
पुरुषस्य रोगाश्चात्मजास्तस्मादेवात्मनोऽजायन्त इत्यात्मजा इति यज्जःपुरुष-
स्तज्जा एव तस्यामयाः । कस्मात् ? कारणं हि स इति । हि यस्मात् स
आत्मैव कारणं भवति । कथं ? स चिनोतीत्यादि । स आत्माऽव्यक्तं
चेतनाधातुस्थूलपञ्चभूतोपाहितः सन् वैश्वानरो नाम जागरितस्थानः सप्ताह्न
एकोनविंशतिमुखः स्थूलमिदं शरीरं गृहीत्वा कर्म धर्माधर्मसाधनं कर्म
वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिमयोगातियोगमिध्याययोगसमयोगीर्बुद्धियागेन चिनोति
चर्यं करोति । तत् कर्मफलानि चोपभुङ्क्ते । जागरितः स्थूलं सर्वं विषयं
सुखासुखानि बुद्धिसमयोगेन वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिं समां कराति तेन धर्मैः
नोऽस्माकं संशयं काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति,—संशयद्वये वैकोऽत्र ऋषीणाम्
“आत्मेन्द्रिय” इत्यादिना श्लोकेन दर्शितः संशयः, स च पुरुषस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिं प्रथमो-
पत्तिं प्रतीति व्याख्यानयन्ति । द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त एव ॥ ३ ॥

शङ्कराणिः—आत्मजः पुरुष इत्येतावपि प्रश्नद्वयस्योत्तरम्, तत्र पूर्वप्रश्नस्य, पुरुषस्यात्मजा-
नाञ्च कुल कल्पकारित्वेयैरूपस्य प्रश्नस्योत्तरम्—आत्मजः पुरुषो रोगाश्चैति, काशिपतिस्यप्रश्नमात्रे-
ऽप्युत्तरमेतत्—यत् एवात्मनः पुरुषो जायते तत् एव रोगा इत्यनुस्येयम्; प्रश्नोत्तरता त्वस्य
प्रत्यक्ष सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—स चिनोतीत्यादि । चिनोति कर्म, कर्मफलानि च

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।
 योजयेद्व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥
 रजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
 शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ५ ॥

स्यात् तत्फलानि सुखादीनि उपभुङ्क्त । बुद्धिविषमयोगेण यां वाङ्मनः-
 शरीरप्रवृत्तिमाचरति तद्विषमयोगकृतकर्मफलमधर्मः शरीरमानसदोषवैषम्यञ्च
 रोगस्तत्फलानि दुःखान्युपभुङ्क्ते । एवं तत्फलानि स्वप्नेऽपि स एवा-
 व्यक्ताख्यश्चेतनाधातुरात्मा त्रयोविंशतितत्त्वोपाहितस्तैजसो नामान्तःप्रज्ञः
 सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रवित्रिक्तः सुखानि दुःखानि चोपभुङ्क्ते इति ।
 नन्वहिताहाराचारादितो दुःखानि हिताहाराचारादितः सुखानि भवन्ति,
 कुत आत्मजानि भवन्तीति ? अत आह—न ह्यत इत्यादि । हि यस्मात्
 चेतनाधातुरात्मन ऋते सुखदुःखयोः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्न भवति । यदि बुद्धि-
 समयोनात् कर्म करोति ततो धर्मश्चारोग्यञ्च सुखं जायते । यदि विषम-
 योगेण बुद्ध्या कर्म चाचरति तदा कर्मणां वैषम्यादधर्मो धातुवैषम्यं
 चातुर्यं दुःखं जायत इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—शरलोमेत्यादि । तच्छ्रुत्वा पारीक्षितवचनं नेत्याह शरलोमा
 ऋषिः । आत्मजः पुरुष इति यदुक्तं तदसम्यक् । तस्य रोगाश्चात्मजा इति
 यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा दुःखद्वेषी स
 आत्मना निजेनात्मानं स्वं दुःखैर्व्याधिभिः कदाचन न योजयेत् । तस्मात्
 नात्मजा रोगा इत्यन्ते न च पुरुष आत्मज इति । तर्हि भवता कुतः पुरुष-
 प्रागुत्पत्तिः कुतस्तस्य रोगाणामुच्यत इति ? अत आह—रजस्तमोभ्या-
 मित्यादि । सत्त्वसंज्ञकं मनो रजस्तमोभ्यां परीतं सत् पुरुषशरीरस्य समुत्-
 पत्तौ कारणं तस्य विकाराणाञ्च समुत्पत्तौ कारणं भवति । रजो हि
 प्रवर्षकं तमो मोहात्मकम् । यदा तु रज उद्रिक्तं भवति तदा

शरीरारोग्यविकारादीनि भुङ्क्त इति योजना, कर्मसहाय्युत्थात्मनः शरीरविकारादिकर्तृत्वात्
 कारणत्वमिति भावः ; एतदेव व्यतिरेकेणाह—न ह्यत इत्यादि । चेतनाधातुरात्मा, सुख-
 दुःखयोरेति सुखदुःखसाधनयोः नीरुक्तशरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

बहूपनिः—मन इत्युक्ते मन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आत्मापि साङ्गते, तदुक्तं—“सत्त्वसंज्ञकम्”

वाय्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नर्त्त शरीराङ्गारर-रोगाणां मनसः स्थितिः ॥

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्चापृथग्विधाः * ।

आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ ६ ॥

बुद्धिसमयोगेन समयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनो वाग्देहाभ्याञ्च करोति तत्फलं धर्मः सुखश्चारोग्यं भवति । यदा तम उद्विक्तं भवति तदा बुद्धि-विषमयोगेन विषमयोगयुक्तानि कर्माणि स्वयं मनः शरीरवाग्भ्याञ्च करोति । तत्फलमधर्मो दुःखश्चातुष्यञ्च भवतीति । यदा तु मनः सत्त्वसंभक्तं जीवस्पृक् ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां परलोकं पुरुषं नीत्वा तत्र भोगावसाने पुनर्धर्माधर्माभ्यां ताभ्यां मूक्ष्मशरीरिणं परलोकादवक्रामयद्दर्भाशयमनुभवेशयति तदा राशिपुरुषो जायते इति यन्मनोजः पुरुषस्तन्मनोजा रोगा इति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—तच्छरलोमवचनं श्रुत्वा वाय्योविदो राजपिस्तन्नेत्याह । मनसः शरीरस्य प्रागुत्पत्तिर्विकाराणाञ्च प्रागुत्पत्तिरिति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ?—न हेतुकं कारणं मनः । हि यस्मादेकं मनो न शरीरप्रागुत्पत्तौ कारणम्, न च रोगाणां प्रागुत्पत्तौ कारणम् । कारणान्तरादुत्पत्तौ मन उपपादकम् । ततः कारणान्तरमस्ति । तच्च किमिति ? अत आह—नर्त्त इत्यादि । स्थूलादस्माच्छरीराहते शरीररोगाणां न स्थितिः न च मनसः स्थितिः । तर्हि कुतः पुरुषो जायते कुतश्च रोगा इति ? अत आह—रसजानीत्यादि । देवनरादिभूतानि प्राणिनो रसजानि मातापित्रो-राहारजरससम्भूतशुक्रशोणितगर्भिण्याहाररसेभ्यो जायन्ते । भूतानि प्राणिन-स्तेषां व्याधयश्चापृथग्विधाः शुक्रदोषशोणितदोषाहाररसजा एव । ननु रस-नार्थो रसः कथमुपयुज्यते इति ? अत आह—आपो हीत्यादि । हि यस्मादापो रसवत्यस्ता एवापः पाञ्चभौतिकरसस्य निर्वृत्तिहेतवः । तत्पञ्चभूतारब्धेऽन्धय एव मधुरादयो निर्व्वर्त्तन्ते । इति ॥ ६ ॥

इति । नर्त्त शरीरात् शरीरा वातादिजन्याः शोषादयस्तिष्ठान्त, तथा न मनसः स्थितिर्वा ऋते शरीरादिति बोध्यम् ; रजस्यः परीतत्वं हि मनसो नित्यं शरीर एव स्थितिः ; यत् तु निर्दोषं मनः, तत् तु पुरुषस्य नापि च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्वृत्ति-हेतव इति व्याधिपुरुषयोः ; एतेन व्याधिपुरुषजनकरसकारणत्वेनापः कारणकारणतया पुरुष-

हिरण्याक्षस्तु नेत्याइ न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नार्तीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥

षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।

राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैर्गणैः परीक्षितः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—हिरण्येत्यादि । तच्च श्रुत्वा वाय्वादिदवचनं कुशिको हिरण्याक्षस्तन्नेत्याह । रसजानि भूतानि रसजाश्च तेषां विकारा इति यदुक्तं तन्न । कस्मादिति ? अत आह—न ह्यात्मेत्यादि । हि यस्मादात्मा न रसजो न च मनश्चातीन्द्रियं रसजं न च सर्वं रोगा रसजा यतो रोगाः शब्दादिजाश्च सन्ति इति ।

तहि कुतो जायते पुरुषः कुतश्च तस्य रोगा जायन्त इति ? अत आह—षड्धातुजस्त्वित्यादि । पञ्चमहाभूतानि खं वायुर्जातिरापो भूरिति आत्मा च चेतनाधातुरव्यक्तं नामेति षड्भ्यो धातुभ्यो यः पुरुषो जातः स षड्धातुजः पुरुषः, तस्मादेष राशिः पुरुषो जायते । तथा तस्य रोगाश्च षड्धातुजाः षड्धातुपुरुषाज्जायन्ते । तहि कुतो बुद्ध्यादयोऽस्य जायन्त इति ? अत आह—राशिरित्यादि । एष राशिश्चतुर्विंशतेस्तत्त्वानां सङ्घातो यस्मात् षड्धातुज एवादेव साङ्ख्यैर्महर्षिभिः परीक्षितः । वक्ष्यते—“खादयश्चेतनाधातुपक्षाश्च पुरुषः स्मृतः” इति । तद्यथा—प्राक् सर्गादिदं तपोभूतं यदासीत् तत् खलु मूलं मूलानां मूलाभावादमूलम् । तदसत् । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । सदेवासत् । प्राक्सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् सतः क्रियागुणव्यपदिष्टादर्थान्तरत्वात् । न तसदेवासत् । न तसतः सदुत्पद्यते । उपादानपञ्चमृदेव सतः प्रादुर्भावप्रसङ्गात् । न हि स्वपुण्यादुत्पद्यते फलम् । उपादानमपमृदेव प्रादुर्भावनिवयमात् । यथा बीजमपमृदेव वाङ्मुरो जायते । जनिष्यमाणोऽङ्गुरो हि बीजमपमृद्य प्रादुर्भवति । क्रमनिर्देशाच्च । क्रमश्चायं बीजं परिणमयत्यहान्तरेण जायते, साक्षाप व्यहः पूर्वव्यहविनाशे व्यहान्तरत्वेन जायत इत्येवं पूर्वव्यहविनाशानन्तरं काट्यरूपेण प्रादुर्भवतीति नासतः सदुत्पत्तिः । सैवासत् खलु सदेव शक्तिरेव मूलं ब्रह्म सर्वेषां काट्याणां यानि मूलानि तेषां मूलम् । विकारयोः कारणं भवति ; किं वा, आपो निष्पत्तिहेतव इति रसानां, किं वा वस्मात्, रसवत्त्वभावात्, तस्मात् सा निष्पत्तिहेतव इति योजना ॥ ५१६ ॥

वक्ष्यामिः—न ह्यात्मेत्यादी नालीन्द्रियं मनो रसजं स्मृतमिति योजना, वक्ष्यामतीन्द्रियं मन

तस्याः शक्तेर्मुलाभावादमूलं तद्ब्रह्म । सा शक्तिः प्राक् सर्गात् स्वप्रभावैर्गुणांशै-
 निर्गुदासीत् । तस्या अतिपरमव्योमरूपो मुख्यांशोऽपरिणामी । गुणांशस्तु
 प्रभावः परिणामी । क्षीरवत् । यथा क्षीरस्य स्नेहांशोऽपरिणामी मुख्यः ।
 स्नेहातिरिक्तो द्रवांशः परिणामी गुणांशः । तद्गुणीभूतद्रवांशविशिष्टो मुख्यांश-
 स्नेह एकमेव क्षीरं न द्वितीयम् । तथा शक्तिरेवासद्ब्रह्म सदेव तद्गुणाख्य-
 प्रभावविशिष्टमतिपरमव्योममुख्यांशभूतमेकमेवाद्वितीयम्, यथैवा लोककृत प्रभाव-
 विशिष्टं ब्रह्मादीनां रूपमेकमेवाद्वितीयम् । न हि रूपादतिरिक्त आलोक-
 कृत प्रभात्रः । न हि स प्रभावो द्रव्यं क्रियागुणाभावात् । न वा रूपादन्यो
 गुणो गुणे रूपे वृत्त्यसम्भवात् । न वा कर्म रूपे गुणे वृत्त्यदशनान् । न च सम-
 वायो मेलकत्वासामर्थ्यात् । तस्माद् रूपादन्य एवालोककृत प्रभावो घनाघन-
 ताभ्यां रूपालोकाख्याभ्यां व्यपदेशः । तथातिपरमव्योमप्रभावयोरपृथग्प्रभावा-
 देकत्वं न च विजातीयद्वैतत्वं मुख्यांशभूता च शक्तिगुणांशभूतप्रभावश्च
 तच्छक्तिरिति शक्तित्वेन विजातीयत्वाभावान्मुख्यांशगुणांशत्वाभ्यां द्वैतत्वेऽपि
 सजातीयत्वादेकत्वं शक्तित्वात् ततो न द्वितीयमिति । सगकालरूपे तस्याः
 प्रभावविशेषे समुद्रिके सति सा शक्तिरेव सद्ब्रह्म प्रसुप्तादुत्थितमिव किमपि
 नास्तीति दृष्ट्वा बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । ततस्तत्तैजोऽसृजत ।
 तच्च लोहितमिव न तु लोहितं रूपं सर्व्वेषां तेजसां मूलं तेजः उष्णत्वं क्रमेण
 स्थूलं सत् तेजसि त्रात्मके भूतेऽभिव्यक्तं लोहितं रूपं भवति । तच्चक्षुर्ब्रह्म ।
 तत्तैज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोचयाश्चकार । तदपोऽसृजत । ताः
 पुनः शुक्रा इव न तु शुक्ररूपं सर्व्वसामपां मूलं क्रमेण स्थूला भूत्वा चतुरा-
 स्मिकास्त्वप्स्वभिव्यक्ताः शुक्ररूपं भवति । ता अमृतं मधुररस इव न तु मधुरो
 रसः सर्व्वस्य मधुररसस्य मूलं क्रमेण स्थूलं भूत्वा पाञ्चभौतिके भूम्यवगुणबहुले-
 ऽभिव्यक्तो मधुररसो भवति । ता आपः प्राणो ब्रह्म । ता आप ऐक्षन्त बहु
 स्याम प्रजायेमहीति । बहु स्याम प्रजायेमहीत्यालोच्य ता आपोऽन्नमसृजन्त ।
 तन्बान्मं कृष्णमिव न तु कृष्णरूपं सर्व्वेषामन्नानां मूलमन्नं पृथिवीतत्त्वं
 क्रमेण स्थूलं सत् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यामभिव्यक्तं कृष्णरूपं भवति । तदगन्ध
 इव न तु गन्धः सर्व्वेषां गन्धानां मूलं क्रमेण स्थूलं सत् पृथिवीबहुले पाञ्च-
 भौतिकेऽभिव्यक्तं गन्धो भवति । तदन्नं ब्रह्म । आभिस्तेजोऽब्रह्माख्याभि-
 स्तिसृष्टिर्देवताभिरेकीभूताभिर्विशिष्टा सा शक्तिर्ब्रह्म लोहितशुक्रकृष्णवत्
 आत्मा चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसजी, रसादि जायमानं कारणगुणानुविधानाद्वैन्द्रियकं स्वादित्यर्थः ;

आभासमाना हिरण्यवदाभासा गायत्री नाम देवता परमसूक्ष्मध्वनिभिरवरुद्धाति-
परव्योमरूपा बभूव । सा वाक् सा सरस्वती सा दुर्गा सा सावित्रीत्येवमादि-
समाख्याभिरभिहिता । सा शक्तिः स्वयमेवैतत्तेजोऽन्नं तत् संहतरूपा गायत्री
चेत्येवं सर्वं सदजायतेत्यभिहितम् । “असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद-
जायत ।” इति । सेयं देवता गायत्री पुनरेव स्वस्थानि तेजोऽन्नानि परि-
णमयन्ती विद्या शान्तिः प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूत्वैकीभूय परम-
व्योमरूपश्चतुर्व्यूहः प्रथमो जीव एव पर आत्मा बभूव स स्वयः मुष्टु अयः
शुभावहविधिरूपस्तस्मात् तत् सुकृतं कारणीभूतधर्मरूपमुच्यते । राशिपुरुषे
हेष शुभाशुभकर्मणा धर्माधर्मरूपो भवति । तदुक्तं—“तदात्मानं स्वयमकुरुत्
तस्मात्तत् सुकृतमुच्यते” इति । एष सर्वं मन्वानो मनो ब्रह्म । सा गायत्री
वाग्ब्रह्मतया वदन्नयश्च वाग्ब्रह्म । गायत्रीस्थमन्नं ब्रह्म यत्तेनायं विद्वं
बिभ्रदन्नं ब्रह्म । याश्चापो गायत्रीस्थास्ताः प्राणो ब्रह्म तेन प्राणेनायश्च
प्राणन् प्राणो ब्रह्म । यत्तद् गायत्रीस्थं तेजश्चक्षुर्ब्रह्म । तेन चक्षुषा चार्यं
पश्यंश्चक्षुर्ब्रह्म । या च सा प्राक् सर्गादेका शक्तिरासीत् क्रियागुणव्यपदेशाभावा-
दसत् खलु शून्यमिवातिपरमव्योम तच्छ्रोत्रं ब्रह्म । तेन चार्यं शृण्वन् श्रोत्रं
ब्रह्म त्यात्मपट्क एष पुरुषः प्रथमसंहतरूपः इति षड्धातुरादिपुरुषः । तस्मा
जातश्चेतनाधातुरव्यक्तं नामात्मा ।

स च खादयश्च पञ्चेति षड्धातुजानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि तैजसाख्यः
सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषः । तद्यथा—सेयं गायत्री देवी खल्वेवं पर
आत्मा स्वयं सुकृतं परमव्योम व्योमेव प्रतिकृतिरीशो व्योमकोऽन्नन्तशक्तिमान
भूत्वा पुनर्हन्ताहमिमास्त्रिस्तो देवतास्तेजोऽन्नानाख्या अनेन जीवेनात्मना
परमव्योम्ना व्योमकेशेनानुप्रविश्य निखिलस्य नामरूपे व्याकरवाणीति ।
तासां तिसृणां देवतानां तेजोऽन्नानामेकैकां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतं करवाणीति
चालोचयाश्चकार । ततः सा तेनैकीभूय तस्य परमव्योम्नः शिवस्यादि-
जीवस्यादिभूतज्ञादादित्यस्य परमपुरुषस्य ज्योतिः स्वरूपेणावर्त्तत । स हि
सर्वं तया मूते इति सविता । सा च सावित्री तत् सवितुर्वरेण्यम् । तदमृतं
तत् परं ब्रह्मैह सर्गावस्थायामिति । स खलु परमव्योम परमपुरुषः शिवो-
ऽन्नन्तशक्तिमानजः स विष्णुर्ब्रह्मा सोऽग्निरिन्द्रः स्वाङ्गुलिपरिमाणेन
हेत्वन्तरमाह—सन्तीत्यादि । अहितशब्दरूपादिजन्थे विकारे न रसः कारणमित्यर्थः । भारता
पृथिव्यादीनि च पञ्च षड्धातवः ; यदुक्तं—“खादयश्चेतनापञ्च धातवः पुरुषः स्मृतः” ॥ १ ॥

चतुरशीत्यङ्गुलिपरिमितस्त्रिधाविभागकल्पनया भूर्भुवः स्वरिति त्रिपात् पुरुषः । तस्याधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलिपरव्योम भूः । तद्दृढं चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरव्योम भुवः । तद्दृढं दशाङ्गुलिमितपरमव्योम स्वरिति । तत्र भूर्लोकैः षोडश लोकाः । एतत्सप्तपातालसहितभूर्लोकः । आन्तरीक्षन्तु भुवर्लोकः । स्वर्लोकस्तु इन्द्रादिदेवलोकः । महर्लोको जनलोकः तपोलोकः सत्यलोक-
 इवेति सप्तलोकाद्दृढं प्रकृतैः परं विष्णुलोकोऽष्टमो लोकः । इत्यष्टलोकी भूर्लोकः प्रथमः पादः । तत् पञ्चाशदङ्गुलिमितपरव्योम उद्दं चतुर्विंशत्यङ्गुलि-
 परिमित परव्योम कौमारलोकः । पञ्च ब्रह्मपुरुषा ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदा-
 थर्ववेदसदाशिवानां स्थानं भुवर्लोको द्वितीयः पादः । इति द्वौ पादौ विश्वानि भूतानि । तत उद्दं दशाङ्गुलं स्वर्लोकः सा त्रैस्तृतीयः पाद इति त्रिपात् परमव्योमैव शिवः परमपुरुषः परमात्मा हिरण्यमयः षष्ठः कोषः । तस्य हृदयातिपरमव्योमि तस्य चात्मा सा शक्तिरजा तिष्ठति यास्यां सर्गावस्थायां तेजोऽबन्नलक्षणा गायत्री तस्य ज्योतिः स्वरूपेण भाति सा खल्वमृतं तस्मिन् परमे व्योम्नि सव्वेतो वृत्ततऽभ्यन्तरतश्च वाद्यतश्चाधस्ताच्चोद्दं तश्च पूर्वतश्च दक्षिणतश्च पश्चिमतश्चोत्तरतश्चेति । सा चतुर्थः पाद इति गायत्रीविशिष्ट-
 त्रिपात्पुरुषश्चतुष्पाद्ब्रह्माऽस्यां सर्गावस्थायाम् । प्राक् सर्गान्महानिर्वाणाव-
 स्थायां सैका शक्तिमूलं ब्रह्म, यदुक्तम् “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति, न तदा पादव्यपदेशो भेदकाभावात् । उक्तञ्च—“एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति । अत्र पाद इति औस्थाने सृष्टिः, पादावित्यर्थः । उक्तञ्च तथा—“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सव्वेतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥” इति । अत्र सहस्रपादेनासङ्कतत्वं विवक्षितम् । तत उक्तम्—“सव्वेतः पाणि-
 पादं तत् सव्वेतोऽक्षिशरोमुखम् । सव्वेतः श्रुतिमल्लोके सव्वमावृत्त्य तिष्ठति ॥” इति । शीर्षाक्षिपादादिकं नास्य लोकवद्व्याकृतम् । तदुक्तं—
 “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सव्वेन्द्रियविवर्जितम् । सव्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं ब्रह्म ॥” सव्वेन्द्रियगुणाभासत्वात् सव्वेन्द्रियाभावेऽपि सव्वेन्द्रिय-
 कस्मैकच्छक्तिमत्त्वमुक्तम्—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तम् ॥” इति । एवंविधसहस्रशीर्षादियैः पुरुषस्तस्याव्याकृतं परमव्योमरूपं (सर्वार्द्रं) स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलमधस्तात्सप्तत्यङ्गुलिपरव्योमज्ञा स भूमिमहलोकी-

भूर्लोकसहितं भुवर्लोकं सव्वतो वृत्त्वावृत्त्य स्वाङ्गुलिमानेन दशाङ्गुलं स्वर्लोको भूभुवर्लोकादतिशयेनावृत्तत्वेनोत्कृष्टत्वेनातिष्ठदिति । तत्र दशाङ्गुलिमितायां दिवि त्रिपादस्य पुरुषस्य तृतीयपाद परव्योम्नि अमृतं ज्योतिःस्वरूपा गायत्री चतुर्यः पाद इति ।

अथ यथास्य द्वा पादौ विश्वानि भूतानि बभूवुयथा च स भूमिं भुवर्लोक-मावृणोत् । तद्यथा—तस्यैव परमव्योम्नः पुरुषस्य स्वाङ्गुलिमानेन चतुरशीत्यङ्गुलिपरिमितस्य यद्दृष्टं दशाङ्गुलं तच्छिरोग्रीवमिवोच्यते । तद्दशाङ्गुला-दधस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं कण्ठादिनाभिपय्येन्तमन्तराधिरिवोच्यते भुवर्लोकः । तत्र कण्ठादधस्ताद्द्वादशाङ्गुलं हृदयं तदभ्यन्तरे यदतिपरमव्योम तत्र पञ्च देवसुषयः । ऊर्ध्वमेका सुषिः पूर्वेस्मिन्नेका दक्षिणस्मिन्नेका पश्चिमे चैका उत्तरस्मिंश्चैका मध्ये यदतिपरमव्योम सा शक्तिर्ब्रह्म तस्यात्मा वर्तते । तदुक्तं—“हिरण्ये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुः ॥”

इत्येवं स्वयमेवाभूत् स इति स्वयंभूयथा ससृज्ज । तदुक्तं मनुना—“ततः स्वयंभूमंगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादितृत्तौजाः प्रादुरासीत् तपो-नुदः ॥” इति । तद्यथा—अथासौ भगवानव्यक्तः स्वयंभूः परमव्योम-रूपोऽनन्तशक्तिमानुत्तमपुरुषोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेयेति । ततः स तपो-ऽतप्यत् । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत् । यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सञ्च त्यञ्चाभवत् । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च । निरुच्यनश्चानिरुच्यनश्च । विज्ञानश्चाविज्ञानश्च । सत्यश्चानृतश्च । सत्यम् अभवत् । यदिदं किञ्च तत् सत्यमाचक्षत इति । तद्यथा—असौ स्वल्पनन्त-शक्तिमान् परमव्योम परमात्मा व्योमकेशस्तत् तपोबलेन स्वशक्तिषु प्रधानानां तिसृणां ज्ञानशक्तियदृच्छाशक्तिक्रियाशक्तीनां प्रथमज्ञानशक्त्या करिष्यमाणानाञ्च यत् प्रयोजनं यत् कारणं यत् करणञ्च तदेवाध्यवसाय यदृच्छया शक्त्या बुद्ध्याध्यवसितं तदेवमेव स्यान्नैवं स्याद्वित्येवमभ्यनुमन्यत् । ततस्तस्य क्रिया-शक्तिस्तस्य दशाङ्गुलादधस्ताच्चतुःसप्तत्यङ्गुलिमिते परमव्योम्नि ज्योतिःस्वरूपेण स्थिताया अतिसूक्ष्मध्वनिरूपाया वाचो गायत्र्या यास्तेजोऽबन्नाख्यास्तिस्रो देवता परिणामिनीस्ताः शोभयामास । तेन त्रिवृत्तिष्टदेकैका भूत्वैकीभूय तत् परमावृत्तवागेव किञ्चित् स्थूलीभूय नादोऽभूत् । पुनस्तं नादं सा क्रियाशक्तिः शोभयामास । तेन नादात् शोभ्यमाणाद्भिन्दुर्बभूव । बिन्दोश्च पुनः क्रिया-

शक्त्या क्षोभ्यमाणादोमिति ध्वनिरभूत् । तदोङ्कारस्तु सत् । तभिरुक्तं तस्याकारोकारमकारयोगेण संहितायां निरुक्तिरुक्ता । तस्मादोङ्कारात् क्रिया-
शक्त्या क्षोभितादकारादयो मातृकावर्णध्वनयो बभूवुरिति मातृकावर्णास्त्यत्
तदोङ्कारविपर्ययेयं तदेवेति न्यत् । नैषामकारादीनां निरुक्तिरस्ति ततोऽनि-
रुक्तम् । इति । सैषा प्रणवमातृकात्मिका देवी श्रुद्धा परा विद्या तस्य पुरुषस्य
वागीश्वरी नाम शक्तिः । सैवेयं बभूव । तदुक्तं—“पञ्चाशल्लिपिभिविभक्तमुखदो-
पन्मध्यवसःस्थलां भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनवक्षोरुहाम् । मुद्रामक्ष-
गुणं सुधाढ्यकलसं विद्याश्च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्-
देवतामाश्रये ॥” इति ।

तत्तदोङ्कारादिवर्णात्मकध्वन्याश्रयो यावानसौ परमव्योमभागः स एव
सदाशिवो नाम महाभूतः प्रथमो ब्रह्मपुरुषो बभूव । तद्विज्ञानं नाम सत् । एष
तत् परमपुरुषस्य हृदये यद्दृढं सुषिस्तद्विद्वारपालः शिवस्योदानो नाम प्राणः ।
एष एव लोके त्रिगुणविशेषयोगादयमाकाशोऽभूदयश्च वायुरभूत् । पुरुषे चास्य
हृदयस्य मध्ये य आकाशः स आत्मा. पञ्च च तद्विच्छिद्राणि सन्ति । तत्रोद्ध-
च्छिद्राद्विहिरुदानो नाम प्राणस्तिष्ठति । अथासां या श्रुद्धविद्या सा पुनः क्रिया-
शक्त्या क्षोभ्यमाणा परिणमन्ती अकारादीनामनन्तसंयोगात् कला विद्या
तच्छ्रुद्धविद्याविपरीतविद्या खल्वविद्या नाम बभूव । इति । कलां विद्यामविद्यां
स्पृष्ट्वा ममजत् । सा चतुर्धा—ऋग्विद्या यजुर्विद्या सामविद्याऽथर्वविदेति ।
तत्र प्रथमा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययागमादिरूपा ऋग्विद्या बभूव । ततः सुप्तिरुन्त-
पदरूपा यजुर्विद्या । ततो गीतभूतवाक्यरूपा सामविद्या । ततो वाक्यभूताथर्व-
विद्या च बभूवेति तत्रान्तर्भूतानि पदङ्गानि । सा च निरुक्तिमती चानिरुक्ति-
मती च । सच्च त्यच्च । एतच्चतुर्धाविद्याश्रयास्तत्परमव्योमभागा ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदा बभूवुरिति । वेदाश्चत्वारो ब्रह्मपुरुषा विज्ञानविपरीता
अविज्ञानरूपास्त्यदित्युच्यन्ते । नियतिर्नाम हि वेदचतुष्को नियमकरत्वात् ।
तस्माभियतिर्न ब्रह्म । स्वभावश्च यस्य यो भवति तं यदृच्छया बुद्धिशक्त्याध्यव-
सितो नियतः कृत इति स्वभावो न ब्रह्म । यदृच्छा च न ब्रह्म । ब्रह्मणः शक्ति-
विशेषत्वात् । उक्तञ्च “द्वे ब्रह्मणी ब्रह्मपरे तनन्ते विद्याविदेः निहिते यत्र
गृहे । सरन्त्वविद्या अमृतन्तु विद्या विद्याविदेः ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥” इति ।
चत्वार एते वेदा ब्रह्मपुरुषास्तस्य हृदयस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरसुषिषु क्रमेण
द्वारपालाः । तद्व्यथा—“योऽस्य पूर्वसुषिस्तस्माद्वहिःस्थितो द्वारपाल ऋग्वेदः ।

शिवस्य तस्य प्राणः स एवास्मिन् लोके एष आदित्यः पुरुषे देवनरादौ वाङ्म-
चक्षुश्च अभूत् । प्राणश्च हृदयस्य पूर्वसुषुप्तद्वारे । १ । योऽस्य दक्षिणसुषुप्तस्माद्बहिः-
स्थितो द्वारपालो यजुर्वेदः । स तस्य शिवस्य व्यानो नाम प्राणः । स एत-
स्मिन् लोके चन्द्रमाः पुरुषे च देवनरादौ हृदयस्य दक्षिणसुषुप्तौ व्यानारुह्यः प्राणः
श्रोत्रञ्च । २ । योऽस्य प्रत्यङ् सुषुप्तस्माद्बहिःस्थितो द्वारपालः सामवेदः ।
स तस्य शिवस्यापानो नाम प्राणः । स एवास्मिन् लोकेऽग्निः पुरुषे देवनरादौ
हृदयस्य पश्चिमसुषुप्तद्वारेऽपानो नाम प्राणो वाक् चेति । ३ । अथ योऽस्योदङ्
सुषुप्तस्माद्बहिःस्थितो द्वारपालोऽथर्ववेदः । स शिवस्य समानो नाम प्राणो
मनश्च । स एवास्मिन् लोके पञ्चम्यो वर्षणोऽथतमेषः । पुरुषे च देवनरादौ
हृदयस्योत्तरसुषुप्तद्वारे समानो नाम प्राणो भवतीति । ४ ।” इत्येवं पञ्चसदा-
शिवर्वेदादीन् कुमारान् सावित्री सुषुप्तेऽनः सावित्री परमव्योम च शिवस्तया
सुषुप्तेऽनः सविताऽभिधीयते ।

अथैषां पञ्चानां यज्ञस्तेजइन्द्रियवीर्याभार्यं पुनर्गृह्णादयस्तपस्तेषुः । तद-
यथा—“तस्य हृदयाभ्यन्तरे स्थितं गायत्रीस्थं यत्तेजोऽवन्नमेवामृतं तत्र या
आपो मधुररस इव यो रसस्तत् पुष्पम् । स एव खल्वत्र च ऋग्वेदमभ्यतपन्नृचः
ततस्तस्यर्वेदस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यञ्चेत्येतेषु जातेषु पुष्पञ्च परिणमन्न-
मम्ल इव रसोऽजायत । तद् यत् पूर्वसुषुप्तद्वारादक्षरत् । तज्ज्योतीरूपेण तदा-
दित्यं हृदयेऽभितो मण्डलरूपेणाश्रयत् । तदेव सत्त्वगुणयोगादेतदादित्यस्य मण्डले
शुक्लरूपं सदस्ति । १ । एवं यजूंषि यजुर्वेदमभ्यतपन् । ततस्तस्य यजुर्वेदस्य
यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् लवण इव रसोऽन्नाद्य-
मजायत, तद्यदक्षिणसुषुप्तद्वारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवं हृदयेऽभितो ज्योतीरूपं
मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले रजोगुणयोगाद्भक्तं
रूपं सदस्ति । २ । एवं सामानि सामवेदमभ्यतपन्स्ततस्तस्य सामवेदस्य यज्ञ-
स्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स एव च रसः परिणमन् कटुक इव रसो-
ऽन्नाद्यमजायत । तद् यत् पश्चिमसुषुप्तद्वारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो हृदये
ज्योतिःस्वरूपेण मण्डलाकारं भूत्वाश्रयत् । तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले
सत्त्वतमोगुणयोगात् श्यामरूपं सदस्ति । ३ । अथाथर्वोङ्गिरसा इतिहासपुराण-
मभ्यतपन् । ततस्तस्येतिहासपुराणस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमजायत । स
एव च रसः परिणमन्स्तिक्तरस इव रसोऽन्नाद्यमजायत । तद्यदुत्तरसुषुप्तद्वारेण
अक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपेण हृदये मण्डलाकारेणाश्रयत् । तद्वा

एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डले तमोगुणयोगात् परं कृष्णरूपं सदस्ति । ४ । अथ
गृह्णा एव देवताः सदाशिवं ब्रह्माभितपन्नभितप्तस्य तस्य ततो यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमजायत । रसश्च स एव परिणमन् कषाय इव रसोऽज्जनाद्यमजायत ।
तद् यद्दृढं सुषिद्धारेणाक्षरत्तदादित्यं शिवमभितो ज्योतीरूपं सन्मण्डलाकारेण
हृदयेऽश्रयत् । तत्रा एतद् यदेतदादित्यस्य मण्डलमध्ये क्षोभत इव
वक्षते । ५ । इति ।

इत्येवं भेदकैर्देशाङ्गुलात् स्वर्लाकादथस्ताद्भ्रुवर्लाको नाभिपर्यन्तं विशि-
ष्यते । २ । इत्येवं विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सृष्ट्वा स परमात्मा समण्डलः सन्
वृक्षौजाः सन् प्राक् सर्गाद् यत्तम आसीत् तन्नुनोद । अथ नाभेरथस्तात् पञ्चाश-
दङ्गुलिमिते परमे व्योम्नि सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । तथाभूतः सन् सर्वभूत-
मयो भूत्वा स परमव्योम पुरुष उद्दिदीपे । तदुक्तं मनुना “योऽसावतीन्द्रियो-
ऽग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवौ ॥”
इति । तद्यथा—अथस्तात् पञ्चाशदङ्गुलं परमव्योम विद्याविद्याश्रयपञ्चब्रह्म-
पुरुषैरावृतं यत्तत्र स्वल्बोद्धारादिवर्णमयो देवस्त्रिधा भूत्वा ऋग्यजुःसामवेदेषु
प्रविवेश । तथैवाथर्ववेदस्त्रिधा भूत्वा शान्तिभागेनर्ग्वेदमनुमाविशत् । पौष्टि-
कांशेन यजुर्वेदमाभिचारिकांशेन सामवेदमित्येवं त्रयी बभूव । तच्चैकीभूतं
सदाख्यं वस्तुभूतमेकं बभूव । तत्सदेव द्विधा भूत्वाऽर्द्धेन चित्रबभूवाऽर्द्धं सदेव स
महाविष्णुः कालो नामाक्षरपुरुषादुत्तम इति पुरुषोत्तमः । तत्र योऽंशः परम-
व्योम्नः स रुद्र इति । हरिर्महदादिसंहरणात् । चिच्च सम्प्रसादो मुख्यांशो-
ऽसम्प्रसादो गुणांश इति भेदेन द्विधा अभवत् । तत्र चिन्मुख्यांशः सम्प्रसादः
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः स कूटस्थः सन्नानन्दतीति आदौ सत् ततश्चित् तत आनन्द
इति सच्चिदानन्दो विष्णुः । परमव्योम्नस्त्रयस्तादक्षे जातत्वादधोऽक्षजश्चोच्यते ।
स हि परमात्मनो ब्रह्मस्य परव्योम्नो योऽंशश्चित्प्रसादांशेनावृत्तस्तावानंश इति
चित्प्रसादांशोपाधिना भिद्यते । अत्र स ~~चित्प्रसादांशो~~ योऽंशस्तत्तत्पुरुषो नाम ।
चित्रगुणांशः पुनरसम्प्रसादो ब्रह्मा नाम प्रधानमुच्यते । तत्र परमव्योम्नो
योऽंशः स ईशानो नाम शिवः । एतद् कालक्षेत्रज्ञप्रधानमिति त्रयं
सत्यमेव सत् । सदनुप्रविष्टत्वात् । ततस्तत् प्रधानं क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं
कालमनुप्रविश्य क्षेत्रज्ञं क्षोभयन् प्रधानं सङ्कोच्य विकाश्य त्रीन् सत्त्वरज-
स्तमोगुणान् क्रमेणाविद्या नाम कलाविद्याऽभिव्यञ्जयन्ती तत् त्रिगुण-
लक्षणं कालानुप्रविष्टं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानं संहतीकृत्याव्यक्तं नामात्मानं

ससज्ज । यो व स स्वयंभूर्भगवानव्यक्तः परमव्योमैव व्योमकेशः प्रथमसंहत-
रूपः । स एवेत्थं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषादेरतत् प्रधानान्तसंहतरूपः सन्नव्यक्तं
नाम सदसदात्मकमात्मा बभूव । एष द्वितीयः संहतरूपः पुरुषः ।

एतदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वानि तथैतच्चतुर्विंशतितत्त्वमयं लोकं
पुरुषश्च देवनरादिकं सर्वं सत्यमनृतं प्रायेणाचार्या नव्याः साङ्ग्या उपदिशन्ति,
न तु प्रधानान्तानां सर्गम् । आदौस्तु साङ्गैस्तत् सर्वमेषोपदिष्टम् । तद्यथा
सुश्रुते—“सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य
जगतः सम्भवहेतुरव्यक्त नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र
इवोदकानां भावानाम् । तस्मादेव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितादव्यक्तात् तल्लक्षण एव
महानुत्पद्यते ।” इत्यादिकमुपदिष्टम् । पराशरेणाप्येतदुपदिष्टं तद्यथा—
“गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते । कालः स्वरूपं रूपं
तद्विष्णोर्मन्त्रेण वष्यते ॥ ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगः
सर्वभूतेशः सर्वमात्मा परमेश्वरः ॥ प्रधानं पुरुषश्चापि प्रवेश्यात्मेच्छया हरिम् ।
क्षोभयामास सम्प्राप्तो समकाले व्ययाव्यये ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः
क्षोभाय जायते । मनसो नोपकृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ स एव क्षोभको
ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः । स सङ्कोचविकाशाभ्यां प्रधानस्य व्यवस्थितः ॥
गुणसाम्यात् नतस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्गुणे । गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले
द्विजोत्तम ॥ प्रधानतत्त्वसम्भूतं महान्तं तत् समावृणोति । सार्विको राजसश्चैव
तामसश्च त्रिधा महान् ॥” इत्यादि । शेषं सर्वं समानम् । लैङ्गे च—“गुण-
साम्ये ततस्तस्मिन् सृष्टिभागे तमोमये । सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य
वै ॥ गुणभावाद्ब्रह्म आत्मा महान् प्रादुर्बभूव ह । मूर्क्षेण दृहता सोऽथ
ब्रह्मण्यक्तेन समावृतः ॥ सत्त्वोद्विक्तो महानग्र सत्त्वमात्रः प्रकाशकः । मनो महास्तु
विषयेमेकं तत् कारणं स्मृतम् ॥ समुत्पन्नं लिङ्गमात्रं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितन्तु तत् ।
धर्मादीनि च रूपाणि तस्य लोकैर्यथेतवः ॥ मनो महान् मतिब्रह्मा पूबुद्धिः
स्यातिरीश्वरः । प्रजा चित्तिः स्मृतिः संविज्ञानं विश्वरमेव च ॥ महान्
सृष्टिं विकृष्टे चोद्यमानः सिसृक्षया । सङ्कल्पो व्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं
स्मृतम् ॥ त्रिगुणः स तु विषयः सात्त्वराजसतामसः । त्रिगुणाद्राजसोद्विक्ता-
दहङ्कारस्वतोऽभवत् ॥ महता चावृतः सोऽभूत् भूतादिर्वाङ्मतस्ततः । तस्मादेव
तमोद्विक्तादहङ्कारादजायत ॥ भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः । भूता-
दिस्तु विकृष्टाणः शब्दमात्रं ससज्ज ह ॥ आकाशं शृषिं तस्मादुत्पन्नं शब्द-

लक्षणम् । आकाशं शब्दमात्रञ्च भूतादिश्चावृणोत् पुनः ॥ शब्दमात्रं तदाकाशं
 स्पर्शमात्रं ससज्जं ह । बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शां गुणो मतः ॥ आकाशः
 शब्दमात्रस्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् । वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं
 ससज्जं ह ॥ ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते । स्पर्शमात्रस्तु वायुर्वै
 रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससज्जं ह ।
 सम्भवन्ति ततश्चापस्ता वै सञ्चरसात्मिकाः ॥ रसमात्रा अपस्तास्तु रूपमात्रो-
 ऽग्निरावृणोत् । आपश्चापि विकुर्वन्त्यो गन्धमात्रां ससज्जिरे ॥ संघातो
 जायते ताभ्यस्तस्य गन्धो गुणो मतः । अद्भिः समावृता भूमिगन्धमात्रगुणा
 तथा ॥ तस्मिंस्तस्मिंस्तु सा मात्रा तेन तन्मात्रता स्पृता । अविशेषवाचकत्वात्
 अविशेषास्ततस्तु ते ॥ एषान्वधोराऽमूढत्वाद् विशेषास्तु ततश्च ते । भूततन्मात्र-
 सर्गाऽयं विज्ञेयस्तु परं परम् ॥ वैकारिकादहङ्कारात् सत्त्वोद्भिक्तात् तु सार्चिकः ।
 वैकारिकस्तु सर्गाऽयं युगपत् संभवत्ते ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च
 कम्पन्द्रियाणि च । सतैजसान् साधकानि देवा वैकारिकाइश ॥ एकादशं
 मनस्तत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् । श्रोत्रं तक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
 पञ्चमी ॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि बक्ष्यति । पादो पायुरूपस्थश्च
 हस्तौ वाक् पञ्चमी भवेत् ॥ गतिर्विसर्गां ह्यानन्दः शिल्पो वाक्यश्च कम्मं तत् ।
 आकाशः शब्दमात्रस्तं स्पर्शमात्रं तदाविशत् ॥ द्विगुणस्तु तदा वायुः शब्दस्पर्शा-
 त्मकोऽभवत् । रूपमात्रञ्चाविवेश शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । त्रिगुणस्तु तत-
 स्त्वग्निः सशब्दस्पर्शरूपवान् ॥ शब्दस्पर्शरूपगुणो रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा ह्यपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसा गन्धमात्र-
 मथाविशन् । संहता गन्धमात्रेण आचिन्वस्ते महीमिमाम् ॥ तस्मात् पञ्च-
 गुणा भूमिः स्थूला भूतेषु शब्द्यते । शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते
 स्पृताः ॥” इति । इत्येतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि खल्वधस्तात् परमव्योम्नि
 पञ्चाशदङ्गलेऽसौ परमात्मा स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तः शिवस्तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूप-
 सर्व्वभूतमयो देवो भूतोद्भौ । एवञ्च लोकं सृष्ट्वा तद्देकान् पुरुषान्
 सिसृक्षुः स सर्व्वभूतमयः पुरुषः स्वादव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयाञ्छरीरा-
 दादावपः ससज्जा । ततस्तास्वप्सु तानि चतुर्विंशतिं तत्त्वानि बीजान्यसिपत् ।
 तत्र तैर्बीजैरेकमण्डमभवत् । तस्मिन्नण्डे प्रथमः शरीरी पुरुष एको बभूव । स
 नारायणो नाम । तदुक्तं मनुना—“सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विबिधाः
 मजाः । अप एव ससज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्दीमं

सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति
कीर्यते ॥ तस्मिन्नष्टे स भगवानुपित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्
तदष्टमकरोद् द्विधा ॥ ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निम्पमे । मध्ये
व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानश्च शाश्वतम् ॥ उद्बर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ महान्तमपि चात्मानं सर्वाणि त्रिगु-
णानि च । विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ तेषान्त्ववयवान्
सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेशयात्ममात्रासु सर्वभूतानि निम्पमे ॥
यन्मूर्त्तवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति पट् । तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य
मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः । मनश्चावयवैः
सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्वायम् ॥ आद्याद्यस्य गुणन्तेषा-
मवाप्नोति परः परः । यो यो यावत्तिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ सर्वे-
षान्तु सनामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
निम्पमे ॥ कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽऽजत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाश्च
गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥ अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि
ग्रहांस्तथा । सरितः सागरान शैलान् समानि विषमाणि च ॥ तपो वाचं
रतिश्चैव कामांश्च क्रोधमेव च । सृष्टिं ससज्जं चैवमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥
कर्माणाश्च विरेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् । द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखा-
दिभिः प्रजाः ॥ अष्वगो मात्रा विनाशिन्यो दशाद्वानान्तु याः स्मृताः । ताभिः
सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वेशः ॥ यन्तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुह्क्त प्रथमं
प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः । हिंस्राहिंसे मृदुकूरे धर्मा-
धर्मावृत्तानृते । यद् यस्य सोऽद्घातं सगं तत् तस्य स्वयमाविशत् ॥ यथर्तुं लिङ्गा-
नृतवः स्वयमेवर्तुं पर्यये । स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥
लोकानान्तु विष्टद्धर्तं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रश्च निर-
वचयत् ॥ इति । इत्युक्तया रीत्याऽण्डमध्याज्जातोऽसौ नारायणो नाम
महान् ब्रह्मा सर्वतत्त्वमय आदिभूतत्वादादित्यः । सर्वमेवं सूक्ष्मं सुषुबे
तस्मात् सविता । तद्यथा—तस्य दक्षिणपार्श्वात् प्रधानं नाम योऽसौ ब्रह्मा

स रजोगुणमाश्रित्य सरस्वत्या सह चतुर्भुज एव सत्यलोकस्थो ब्रह्माविर्बभूव ।
योऽसौ क्षेत्रज्ञः पुरुषो विष्णुः स एव सत्त्वगुणमाश्रित्य लक्ष्मणा सहैव
वैकुण्ठस्थो विष्णुश्चतुर्भुज आविर्बभूव । कल्पान्तमहाकल्पान्तप्राकृतप्रलयेष्वस्य
हृदयाद् रुद्राधिदेवतः कालो महाविष्णुर्हरिराविर्भूय रुद्ररूपी सन् संहृत्य जना-
र्हिनो नाम विष्णुः सन्नहिपर्यङ्के शयानो वर्त्तते । इत्येष एव त्रयो देवा
इत्युक्तम् । अथैव नारायणो महान् ब्रह्मा तदूर्ध्वं द्विधा कृत्वा तस्योर्ध्वनाण्ड-
कपालेन सुवर्णमयेन स्वर्गलोकमथोऽण्डकपालेन सप्तपातालसहितां भूमिं
निर्ममे । मध्ये दिक्कालाभ्यां सहैकीकृत्य यदिदं आवापृथिव्योरभ्यन्तरमन्तरीक्षं
यद्व्योम तद्भुवर्लोकं निर्म्ममे । या दिक् महाभूतस्याकाशस्याधिदेवता
सात्त्विकादहङ्काराद्बभूव तां कालेन नभोभागैरेकीकृत्याष्टौ दिशश्च निर्म्ममे ।
शाश्वतञ्चापां स्थानं सोममण्डलं निर्म्ममे । एवं निर्म्माय सध्वेतत्त्वमयात्
स्वस्य शरीरात् मन उज्जहार । तद्धि सदसदात्मकं सात्त्विकाहङ्कारसम्भूत-
सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणानुप्रविष्टपञ्चब्रह्मपुरुषग्वेदादिमयत्वात् । पञ्च ब्रह्म-
पुरुषा मनःक्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । त्रिगुणन्तु सदिति । एव-
मुक्तं मनोमयकोषव्याख्याने—“तस्य यजुरेव शिर ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः
पक्ष आदेश आत्माऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” अत्रादेशः सदाशिवो
विद्याश्रयः पुरुषः । तस्मान्मनसश्चाभिमन्तारमीश्वराधिदेवतमहङ्कारमुज्जहार ।
ततश्चैव महान्तमप्यात्मानं जीवसंज्ञमव्यक्तात्मानुप्रविष्टमव्यक्तस्थत्रिगुणानु-
प्रविष्टविद्याश्रयसदाशिवात्मकं प्रज्ञानमुज्जहार । विज्ञानमयकोषव्याख्याने
चोक्तं—“तस्य श्रद्धैव शिरः सत्यं दक्षिणः पक्ष ऋतमुत्तरः पक्षो योग आत्मा
महः पुच्छं प्रतिष्ठेति ।” विषयाणां ग्रहीतृणि श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
सर्वाणि खल्वाहङ्कारिकत्रिगुणमयानि शनैः क्रमेणोज्जहार । एवमुद्धृतेषु
तेषु मनोऽहङ्कारमहत्पञ्चबुद्धीन्द्रियेषु मध्ये तेषां षण्णाममितौजसामहङ्कारपञ्च-
बुद्धीन्द्रियाणां सूक्ष्मान् सूक्ष्मानेकैकानवयवान् तास्वात्ममात्रास्वव्यक्तानुप्रविष्ट-
प्रज्ञानमात्रासु मध्ये लेकैकस्यामात्ममात्रायां सन्निवेश्य सर्वभूतानि सूक्ष्म-
शरीरिणो निर्म्ममे । एषां संज्ञामाह—यद् यस्मात् षट् तेषामहङ्कारादीनां
षण्णां सूक्ष्मा मूत्तवयवा इमानि वक्ष्यमाणानि महाभूतादीनि आश्रयन्तीति
तस्मात् तस्य मूर्त्तिं तस्य शरीरमित्याहुः । यदा षण्णां सूक्ष्मानवयवान् खल्वात्म-
मात्रासु सन्निवेशयामास तदा महान्ति पञ्च भूतानि सर्वभूतकृदव्ययं मनश्च
सूक्ष्मावयवैः सूक्ष्मैश्चावयवैः कम्पेभिः पञ्चेन्द्रियैः पाय्वादिभिः सह विशन्ति ।

तदुक्तवन्तं काशकमाह तन्नेति शौनिकः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥

पुरुषः पुरुषं गौर्गामश्चोऽश्वन्तु प्रजायते ।

मातापितृभवाश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ ८ ॥ *

इति पञ्चमहाभूतमनःपञ्चकम्मंन्द्रियपञ्चबुद्धीन्द्रियाहङ्कारा इति सप्तदशकं लिङ्गं महत् आत्मनः सूक्ष्मशरीरमव्यक्तस्यात्मनः सह महताष्टादशकं लिङ्गमिति । पञ्च शब्दादयश्च महाभूतसहचरितत्वाच्च पृथगुक्ताः । अत एव तेषां महौजसां सप्तानां बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चानामहङ्कारस्य महतोऽव्यक्तानुप्रविष्टमहत्त्वात्मनश्च सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः खल्वव्ययादस्मात् सूक्ष्मशरीराद्वयं स्थूलशरीरं सम्भवतीति । तदव्यक्तानुप्रविष्ट एव महानात्मशब्देनोच्यते । स हि चेतनाधातुः पञ्च महाभूतानीति षड्धातवः पुरुषस्योत्पत्तौ कारणानि रोगाणाञ्च कारणानि । इत्येवमाद्यः साङ्ख्यैः परीक्षितः । इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—तदित्येवमुक्तवन्तं कुशिकं हिरण्याक्षं शौनिकिराह । तन्नेति । तत्र प्रश्नमाह—कस्मादित्यादि । सूक्ष्मशरीरी षड्धातुः पुरुषो भवतु बीजधर्म्मा । तस्मादेव केवल्यात् मातापितृभ्यां विना कस्मादेष राशिः स्थूलपुरुषो जातो भवेत् ? मातापितृभ्यां विना स्वेदजा उद्भिज्जा जायन्त इति दृश्यते इति चेत् तत्राह—पुरुष इत्यादि । न खलु सर्वं प्राणिनः स्वेदजोऽद्भिज्जवद् विना मातापितृभ्यां जायन्ते । पुरुषो देवनरादिस्तद्विधमेव पुरुषं प्रजायते उत्पादयति । न तु गामश्वं वा । गौश्च गां प्रजायते न देवनरादिपुरुषमश्वं वा । अश्वश्चाश्वं प्रजायते न देवनरादिपुरुषं गां वाग्न्यं वेति । तस्मान्मातापितृभवाः पुरुषा रोगाश्च मेहादयो मातापितृभवा उक्ताः । अत एव तौ मातापितरौ खल्वत्र पुरुषोत्पत्तौ रोगोत्पत्तौ च कारणम् । तद्यथा—मातापित्रोः

चक्रपाणिः—कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादित्याशेषे, मातापित्रनवेक्षित्वे सर्वं प्राणिषु षड्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन नरगोऽश्वदिभेदो न स्यादिति भावः । हेरबन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति,—पितृतोऽपत्यं गच्छन्तीति पित्र्याः, आदिशब्देन कुट्टार्थः प्रभृतयो ग्राह्याः ; स्वपक्षं दर्शयति—तावत्र कारणमिति, तौ मातापितरौ ॥ ८ ॥

* पुरुषः पुरुषाद् गौर्गामश्चोऽश्वः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ इति चक्रवर्त्मनः पाठः ।

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते ।

मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिन जायते * ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

न ह्यरते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ ६ ॥

अदुष्टार्त्तवरेतसोः ऋतुकाले मातुरदुष्टगर्भाशयायाः पित्रा सह संयुक्ताया गर्भाशय-
गतं रेतो यदात्तवेन संयुक्तं भवति तदा षड्धातुः सूक्ष्मशरीरी वीजधर्मान्त-
गर्भमवक्रम्य प्रविश्य पूर्वमाकाशादीन् पञ्चमहाभूताख्यान धातून् सृजति ।
ततः पितृजशुक्रगतपञ्चमहाभूतमातृशोणितगतपञ्चमहाभूतमातृशुक्रगतपञ्चमहा-
भूतानि चेत्येवं चतुर्विधपञ्चाकाशादिधातवः सूक्ष्मशरीरी चात्मेति षड्भ्यो
जायते पुरुषस्तेभ्य एव च रोगा आदिबलप्रवृत्ताः कुष्टाशःप्रभृतयः शुक्रशोणित-
दोषान्धयाः पितृजाश्च मातृजाश्चेति द्विधा ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—इति शौनकिवचनं श्रुत्वा भद्रकाप्यस्तु तन्नेत्याह । कस्मात् ?
न ह्यन्धोऽन्धं प्रजायते इति । हि यस्मादन्धो नान्यं पुरुषः पुरुषं गौर्गाम्भो
वाश्वं प्रजायते । तस्मान्न मातापितृभवा राशिपुरुषाः । अपि च ते तव माता-
पित्रोः प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते । तयोरपि मातापितरौ, तयोरपि मातापितरा-
वित्येवं वीजभूतयोस्तयोरमातापितृभवत्वमन्तरेणोपपत्तिर्न स्यादिति । सत्यम् ।
वीजभूतौ मातापितरौ न मातापितृजौ भवतः । तदुक्तं मनुना तत्र नारायण-
स्योत्पत्तिरण्डमध्यतो दक्षिता तेन नारायणेन च सृष्टानि शूद्रान्तानि सूक्ष्माणि
दक्षितानि स्थूलपुरुषसर्गश्चोक्तः—“द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं
पुरुषो विराद् । तं मां वित्तास्य सर्व्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥” इति ।
एवं तर्हि चामातापितृजश्च स वीजपुरुषो नारायण इत्यनेकान्तो नाशङ्क्यः स
हि न राशिसंघः पुरुषः । विराढादयस्तु राशिपुरुषा इत्येवमुपपत्तौ चाह—
(देवनरादि विशेषोपपत्तिर्न स्यात् तस्मादुच्यते) कर्मजस्त्वत्यादि । जन्तुस्तु

चक्रपाणिः—न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः स्यादित्यर्थः । हेत्वन्तर-
माह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ निःशरीरिणि
मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्, सर्गादौ निःशरीरिण्यादिभूतयोर्मातापित्रोरभावाद्भावाद्गोपपन्न इति
भावः ॥ ९ ॥

* युज्यते इति द्वितीयः पाठः ।

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥

सर्व एव कर्मजः शुभाशुभकर्मफलदैवजः । तस्य च रोगाः कर्मजा एव । कस्मात् ? तत आह—न हृत इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः शुभाशुभ-लक्षणाद्वाङ्मनःशरीरारम्भाद् वैधावैधादते पुरुषस्य रोगाणां वा न जन्म स्यात् । कर्म हि सद्यःफलं कालान्तरफलञ्च । सद्यःफलमाहाराचारादि कालान्तरफलञ्च तथा यज्ञादिवैधमवैधञ्च पापकर्मणि ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—तद्भद्रकाप्यवचनं श्रुत्वा तन्नेत्याह भरद्वाजः कुमारशिराः । कस्मात् ? कर्ता पूर्वं हि कर्मण इत्यादि । हि यस्मात् कर्मणः पूर्वं राशिपुरुषः कर्तास्ति स कुतो जातः ? नन्वस्त्यकृतं प्रसिद्धं कर्म ततः पुरुषो जायत इति चेत् तत्रोच्यते—दृष्टमित्यादि । यस्य कर्मणः फलं पुरुषः स्यात् पुनज्जन्म पुरुषस्य स्यात् तत् कर्म न स्वकृतं योगिभिर्दृष्टं कर्मणः कर्तृस्तस्य जन्म कुतः कर्म स्यान्न च किमपि पूर्वं तत् पुरुषेणाकृत-मस्ति । तस्मान्न कर्मजः पुरुषः । सत्यञ्चैतत् । यः पुरुषः प्रथमो जातस्तस्य तत्प्रथमजन्मनो हेतुनारायणकृतमेव देवं न स्वकृतम् । तत्र जन्मनि यत् स्वकृतं कर्म तत्फलं तस्य पुनज्जन्म । तस्मात् कर्मजः पुरुषः । उक्तञ्चैतत् मनुना तद्दशितमग्रे—“सर्व्वंपान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्” इत्यारभ्य “कर्मणाञ्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत्” इत्यादिना । तथा चासौ नारायणो महान् ब्रह्मा सूक्ष्मशरीरिणः परुषान् सृष्ट्वा पृथक् पृथक् नामानि देवनरपशुपक्षिप्रभृतीनि तेषां नामानि कर्माणि देवानां नराणां पशु-पक्ष्यादीनां पृथक् पृथक् जिम्मेमे । तत्र हिंसाहिंसामृदुक्रूरधर्माधर्मसत्यानुतादि-द्वन्द्वकर्माणि सृष्ट्वा यस्मिन् कर्मणि यं सूक्ष्मं पुरुषं तत् प्रथमसर्गकाले नियुक्तवान् । स पुमान् पुनःपुनर्जायमानः स्वयमेव तत् कर्म भजते । तन्न कर्म तं स्वयमाविशति । तत् कर्मणाञ्च फलस्य विवेचनार्थं धर्माधर्मौ स नारायणो विवेचयाञ्चकार । इति तन्नारायणब्रह्मणा कृतकर्मविशाजातः पुरुषो देवनरादि-

चक्रपाणिः—कर्ता पूर्वं हीत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता भवतीति शेषः, येन कर्मणा स पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषपूर्वभाविक्तत्वात् कारणत्वं स्वीकर्तव्यम्, ततश्च स चेत् विना कर्मं पुरुषोऽभूत्, कथं पुरुषस्य कर्मं कारणमिति भावः ; अथ शङ्कते—अकृतमेवादी-पुरुषजनकं कर्मं भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं प्रमाणेन नोपलब्धम्

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खरद्रवचलोऽणत्वं तेजोऽन्तानां तथैव हि ॥ १० ॥

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।

भवेत् स्वभावाद् भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव च ॥

सृष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।

चेतनाचेतनस्यायं कारणं * सुखदुःखयोः ॥ ११ ॥

योनिषु ब्राह्मणादिवर्णतया जातोऽपि कश्चिद्विंसुः कश्चिद्विंसुः कश्चिन्मृदुः कश्चित् क्रूरः कश्चिद्दाम्भिकः कश्चिदधाम्भिकः कश्चित् सत्यवादी कश्चिन्मिथ्यावादीत्येवमादि विशेषो भवति । इत्येवञ्चेदुच्यते तत्राह—भावहेतुरित्यादि । योऽसौ प्रथमसर्गे नारायणेन हिंसाहिंसादिभिर्यो नियुक्तः स खलु हिंसादिको धर्मः स्वभाव उच्यते । न कर्म । स एव स्वभावो नाम पुरुषस्य भावहेतुर्व्याधीनाश्च भावहेतुरिति । तत्र दृष्टान्तः—खरेत्यादि । हि यस्माद् यथैव तेजोऽन्तानां भूजलानिलतेजसां क्रमेण खरत्वादयः स्वभावाः आदिसर्गे तथैव सृष्टत्वात् ॥१०॥

गङ्गाधरः—तद्भरद्वाजवचनं श्रुत्वा काङ्कायनो तन्नेत्याह वाङ्मोक्षविषक् । कस्मात् ? तत आह—न ह्यारम्भेत्यादि । हि यस्माद्दिह पुरुषेणारभ्यते यद्यत् कर्म तस्य तस्यैवारम्भस्य शुभस्याशुभस्य वा तथाविधं शुभमशुभं वा फलं भवेत् । न स्वभावादेव भावानां शुभाशुभानां सिद्धिरसिद्धिर्वा भवेत् । तस्मान्न स्वभावजः पुरुषः स्वभावजा व्याधयः । किं तर्हि तयोः कारणमिति ? अत आह—सृष्टा त्वित्यादि । अमितसङ्कल्पो ब्रह्माऽसौ नारायणः प्रजापतिरपत्यं सृष्टा यथा सूक्ष्मशरीरिणां सृष्टा तथा राशिसंज्ञमपत्यञ्च सृष्टा इत्यर्थः, यस्मात् शुभाशुभकर्म क्रियाजन्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः ; भावहेतुकपत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेत्यादि । तेजोऽन्तानामिति 'खरद्रवचलोऽणत्वं भूजलानिलतेजसां' इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—स्वभावादित्यत्रादी 'यदि' इत्यध्याहर्तव्यम्, तेन यदि स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्धयसिद्धी भवतः, तदा आरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद् भावानाम् ; य इमे लोकसाकसिद्धा यागकृष्यध्वजयाधारम्भास्ते निष्प्रयोजना भवेयुरकारणत्वादित्यर्थः । खरेत्यादी—जगतः सुखदुःखयोश्च सृष्टा प्रजापतिरिति योजना ; स च ब्रह्मणोऽपरयम् ; अमित-

तन्नेति भिक्षुरात्रे यो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युऽयादसाधुवत् ॥

कालजः पुरुषस्त्रेव कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ १२ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्व्वसुः ।

मैवं रोचत तत्त्वं हि दुष्प्राप्यं * पञ्चसंश्रयात् ॥

प्रथममर्द्धेन नारी भूत्वाद्धेन पुरुषो भूत्वा विराजमसृजदित्येवं प्राग्दक्षितं मनुक्त-
मिति । तथा चेतनाचेतनस्य देवनरादेष्टृक्षादेश्च जगतः सुखदुःखयोश्चायं ब्रह्मा
सृष्टा । सुखमारोग्यं दुःखं विकारः । तन्मनुक्तं प्राग्दक्षितम्—‘द्वन्द्वैरियोजय-
च्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः’ इति । प्रथमसर्ग एव सुखदुःखादियुक्ताः
प्रजाः सूक्ष्मा ब्रह्मणा सृष्टा इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—तत् काङ्क्षायनवचनं श्रुत्वा आत्रेयो भिक्षुस्तन्न इत्याह ।
कस्मात् ? तत आह—न ह्यपत्यमित्यादि । प्रजाहितैषी प्रजापतिर्ब्रह्मा
हि यस्मादसाधुवत् सततमपत्यं दुःखैर्न युज्यात् । यच्च मनुनोक्तं द्वन्द्वैः
सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा अयोजयदिति, तदादिसर्गे सक्षमश्चरीरिप्रजाः
सुखदुःखादिद्वन्द्वभाकशीलताभिरयोजयदिति । यो हितमाचरेत् स सुखं
भुञ्जीत यस्त्वहितं स दुःखमिति । तस्मात्तु ब्रह्मा प्रथममपत्यं विराजं विना
नान्यदपत्यं सृजति न च रोगस्य कारणमिति । तर्हि कस्मात् पुरुषो जायते
कस्माद्वा तस्य रोगा इति ? अत आह—कालज इत्यादि । पुरुषः कालजः
कालविशेषाज्जायते । तस्यामयाश्च कालजाः कालाज्जायन्ते । जगत् सर्वं
कालवशम् । तस्मात् सर्वत्रैव कालः कारणं भवति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—तथर्षीणां विवदतां निरुक्तरूपेण विवदमानानामृषीणां
पारीक्षिमभृतीनां विवादं श्रुत्वा पुनर्व्वसुरात्रेय इदमुवाच । किमुवाच तदाह—
सङ्ख्य इति युगपदपरिमितस्थावरजङ्गमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरिमितजननसङ्ख्य इत्यर्थः ।
असाधुवदित्यसाधुरिवापत्यद्रोहकरी ॥ १११२ ॥

चक्रपाणिः—पञ्चसंश्रयादिति रागतः पञ्चसंग्रहात् ; निश्चितानिवेति परमार्थतोऽनिश्चिता
एव, परं पञ्चरागात् बुद्धिप्रकषीभिर्निश्चिता इवामिथीयन्ते पञ्चा इत्यर्थः । पञ्चाप्तमिति सङ्ख्यायौ-

* रोचत इत्यत्र रोचत तथा दुष्प्राप्यमित्यत्र इत्यापम् इति चक्रः ।

वादान् सप्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितानिव ।
 पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥
 मुक्तवैवं वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
 नाविभूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥
 येषामेव हि भावानां सम्पत् संजनयेन्नरम् ।
 तेषामेव विपद्ग्राहीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ १३ ॥

वैवं रोषत । एवं भवन्तो मा रोचत । कस्मादिति ? अत आह—तत्त्वं हीत्यादि । हि यस्मात् तत्त्वं याथाव्ययं पक्षसंश्रयात् दुष्प्राप्यं भवति । कस्मादिति ? अत आह—वादानित्यादि । यस्माद् वादिनः सप्रतिवादान् वादांश्च निश्चितानिव वदन्तो नैव पक्षान्तं गच्छन्ति । तिलपीडकवद्गतौ । यथा तिलपीडकस्तिलानां गतौ नैवान्तं गच्छति । तस्मादेवं वादसंघट्टं तमः-स्कन्धकार्यं मुक्त्वाऽध्यात्म्यमात्मानमधिकृत्य भवद्विरनुचिन्त्यताम् । कस्मा-दिति ? अत आह—नाविभूत इत्यादि । हि यस्मादविभूते तमःस्कन्धे सति तमःस्कन्धे ज्ञानं न प्रवर्तते । प्रवर्तते तु खलु विभूत एव सति तमःस्कन्धे । इति ।

इत्येवमुक्त्वा पुनर्ध्वंसुः स्वयमत्र तत्त्वमाह—येषामित्यादि । येषां भावानां सम्पत् खल्वैगुण्यं नरं संजनयेत्, तेषामेव भावानां विपत् खलु वैगुण्यं विविधान् व्याधीन् समुदीरयेत् संजनयेत् । अद्यापन्ना हेतु भावाः खलु नरं संजनयन्ति । आत्मा च मनश्च रसश्च पहशातुकश्च पातापितरो च कर्म च स्वभावश्च ब्रह्मा च कालश्चेति । व्यापन्नाश्चेति तस्य नरस्य विविधान् व्याधीन् संजनयन्ति । न त्वव्यापन्न एषामेकैको भावो नरं संजनयति । व्यापन्नो वाप्येकैको व्याधीन् संजनयतीति । तत्रात्मनः सम्पत् खलु पर-लोकभोगावसानं जन्मकारणीभूतकर्मफलपरिणामश्च । ततो जातस्यात्मनो व्यापत् खल्वशुभकर्म फलाक्रमजातस्वभावविशेषः । ततश्च प्रज्ञापराभाद् धीभूति-धारणकर्म पक्षान्तम् ; तिलपीडकस्तैकार्यं यन्त्रोपरिस्थितो मनुष्यः, तिलपीडको यथा,—गतौ गच्छते सति गन्धदेहाप्राप्त्या चान्तं नासावपति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात् ; तथा—पक्षसंश्रयाद् वादिनोऽपीवैवं ; तद्वद्दोऽन्वेषपीडको मेलकः ; अथशरं तत्त्वम् ; स्कन्धः समूहः ; पक्ष-रामावैव तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन 'तमःस्कन्धः' वच्यते । सिद्धत्वात्माह—येषामित्यादि । येषा-

स्पृतिभ्रंशादयथार्थमिच्छा भवतीत्येवमात्मनो व्यापदि मनोऽप्यापदयथावत्-
प्रवृत्तिर्भवति । आत्मसम्पदि तु यथावत् मनःप्रवृत्तिः स्यादिति मनसः सम्पत् ।
रसव्यापत् पुनरसात्म्याहारकृतदोषः । पद्धातुकपुंसो व्यापत् खल्वादिर्गर्ग-
हिंसाहिंसादिस्वभावयोगः परलोकभोगानवशेषप्रयुक्तगर्भानवक्रान्तिप्रभृतिः ।
मातृव्यापत्—दुष्टाक्षवर्गर्भाशययोनिभावः । अपत्यजननकर्मफलस्याप्यभावा-
सौष्ठवे । पितृव्यापत् ते दुष्टशुक्रता च । कर्मणो व्यापत् तु—असम्यक्-
कृतता पूर्वजन्मनि । स्वभावव्यापत्—पूर्वकृततत्कर्मफलव्यापज्जात-
स्वभावता । विधातुर्व्यापत्—अयथावत्कृतपूर्वजन्मकर्मफलायत्तता । काल-
व्यापत् पुनः—कृतयुगादिस्वभावात् क्रमेण वस्तूनां रसवीर्यविपाकप्रभावहास-
कृतस्वभावस्तत्स्वभाववैपरीत्यश्च । ततः क्रमेण पुंसां बलवीर्यपराक्रम-
शीलाचारशौचविद्याबुद्धिदेहेन्द्रियशक्तिप्रभृतीनां हानिर्भवति । अशुभक्षणता
च कालव्यापत् । इत्येवं व्यापनेष्वात्मादिषु व्यस्तेषु समस्तेषु यथाहं
व्याधयः स्युः । अव्यापनेषु तेषु सत्त्वेसम्पदुपेतः पुरुषो जायते । समस्तेषु
व्यस्तेषु तु यथातथं सम्पदुपेतः स्यादिति यज्ञः पुरुषो न तज्जास्तस्य व्याधय
इति सिद्धान्तः ।

अथात्र त्रयमाशङ्कामहे । श्रूयते यद्यज्ञेवेंदीयतेत्तिरीयशाखायाम् उप-
निषदि भृगुवल्ल्याम्—इश्वरादेव खलु व्योमकेशान् परमात्मनो ब्रह्मणो भूतानां
जन्मादि । न च तस्य व्यापदस्ति । कथम् ? तर्हि येषां भावानां सम्पन्नं
संजनयेत् तेषां व्यापद्विधिना व्याधीन् संजनयेदिति । तद्यथा भृगुवल्ल्यां
श्रुतिः—“भृगुर्वै वारुणिवरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तस्मा एतन् प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं होवाच
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभि-
संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वाऽन्नं
ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धेयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन
जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा प्राणो
ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्धेयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन
जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव
वरुणं
मित्ति यज्जातीयानां, ते च महामृतारदयः ; तेन महामृतत्वेनैव ज्ञातादीनां प्रदणम् ; सम्पदिति

पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजि-
 ञ्णासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा मनो ब्रह्मेति
 व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते मनसा जातानि
 जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितर-
 मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।
 तपो ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।
 विज्ञानाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ।
 विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ।
 अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो
 ब्रह्मेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दा-
 द्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं
 प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्
 प्रतिष्ठिता । य एवं वेदेत्यादि । अत्र परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्युपसंहारवचनेन
 भुक्तशोणितारम्भकालप्रमाणमनोविज्ञानानां भूतजन्मजीवनादिकारणत्वं निरा-
 कृत्य परव्योमरूपस्य परमात्मन ईश्वरस्य व्योमकेशस्योक्तेस्तस्य निर्व्विकारस्य
 व्यापन्नं सम्भवति । कथं यज्जः पुरुषस्तज्जा न तस्य व्याधय इति
 स्यात् । इति तस्माकमाशङ्केति ।

अत्रोच्यते तत्रविद्भिः । उक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“न तस्य कार्यं
 करणञ्च त्रियते न तत्समश्चाप्यधिकञ्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैश्च
 श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।” इति । तथा—“निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं
 निरवयवं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दर्शन्धनमिवावलम्बम् ॥” शरण-
 महं प्रपद्ये इति पूर्व्वोक्तानन्वयः । इति । तस्य परमव्योमनः शिवस्य
 परमात्मनः खलु कार्यभावात् निष्क्रियत्वात् । वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरूप-
 क्रियभावात् तस्य कार्यभावात् उक्तः । पुनश्चोक्तस्तत्रैव—“स विश्वकृद्विश्व-
 विदात्मयोनिर्ज्ञः कालकारोऽगुणी सर्व्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
 संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥” इति मन्त्रे विश्वकृदिति । तथा तत्रच—
 “छन्दांसि यज्ञाः कवयो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । यस्मान्मायी
 सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायाया सन्निरुद्धः” । इति मन्त्रेण मायाविशिष्ट

मन्त्रकृतशुद्धिः ; नरमिति संबन्धिगुरुरूपम्, विपदिति वैगुण्यं, समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषाञ्च
 कविवादानां कथनं पूर्व्वंप्रसिद्धान्तप्रवचनेन सिध्यत्यन्तेहमिदृशपर्यम् ॥ १३ ॥

एतद्विश्वं सृजते इति चोक्तम् । तस्मात् स्वयं किञ्चिदपि न करोतीति तस्य न कार्य्यमस्ति । ज्ञानबलक्रियाभिः शक्तिभिर्विश्वं क्रियत इति तच्छक्ति-
 मत्त्वाद्द्विश्वकृदित्युक्तम् । तद्व्यथा—अतिपरमसूक्ष्मध्वन्यादिप्रभावगुणवती
 अतिपरमव्योमरूपा शक्तिरेव मूलं ब्रह्म । तत् प्राक् सर्गात् क्रियागुणव्यपदेशा-
 भावादसदेव सत् । तत् तेजोऽसृजत् । तत्तेजोऽपोऽसृजत् । ता आपोऽन्नम्
 असृजन्त इति तिस्रो देवताः सृष्ट्वा ताभिर्विशिष्टाऽसावजा शक्तिर्लोहितशुक्ल-
 कृष्णवदाभासाऽतिसूक्ष्मध्वन्यवरुद्धाऽतिसूक्ष्मव्योमरूपा वाग्बभूव । सा खलु
 सर्वाणि गायति च त्रायते च संसारादिति गायत्री नाम महामाया शक्तिः ।
 सा पुनः शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा निवृत्तिरिति चतस्रः शक्तयो भूर्त्वीक्रीभूय
 तच्चतुर्व्यूहः परमव्योमरूपः परमात्मा व्योमकेशः शिवो बभूव । स चानन्त-
 शक्तिमान् । तस्य स्वाभाविक्यस्तिस्रः शक्तयो ज्ञानशक्तिरिच्छाशक्तिः क्रिया-
 शक्तिश्चेति । ततः परमात्मा शिवः परमव्योमरूप आत्मयोनिब्रह्मयोनि-
 श्चेत्युक्तम् । तथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—“ब्रह्मवाहिनो वदन्ति । किं
 कारणं ब्रह्म कृतः स्म जाता जीवाम केन क च सम्प्रतिष्ठिताः । अधिष्ठिताः
 केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्यम् ॥ कालः स्वभावो नियतियदृच्छा
 भूतानि योनिः पुरुषेति चिन्ता । संयोग एषां न तु आत्मभावादात्माप्यनीशः
 सुखदुःखहेतोः ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तं स्वर्गुर्निर्गुडाम् ।
 यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥” इति
 कालादीनामेकैकस्य जन्मादिकारणत्वाभावेन ब्रह्मत्वं निराकृत्य देवस्य परम-
 व्योम्नः शिवस्यात्मा या शक्तिस्तस्याः सर्व्वेषां जन्मादिकारणत्वाद्ब्रह्मत्व-
 युक्तम् । सैवाजा सर्व्वं ससज्जेति चोक्तम्—“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
 बहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुन्वेते जहात्येनां
 भुक्तभागामजोऽन्यः ।” इति । छान्दोग्योपनिषदि चोक्तम्—“गायत्री वा इदं
 सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग्वै गायत्री वाग्वै सर्व्वभूतं गायति च त्रायते
 चेति ।” तद्व्यथा तदप्युक्तं तत्रैव—“सेयं देवतेऽसत हन्ताहमिमास्तिसो देवता
 अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुत-
 मेकैकां करवाणीति च । सेयं देवतेमास्तिसो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
 प्रविश्य नामरूपे व्यकरोत् तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकामकरोदिति गायत्री शिवे-
 च्चर्त्वीक्रीभूय शिवेन सह सर्व्वं ससज्जेति ।” नन्वेवं तर्हि गायत्र्याः परमात्मादि
 सर्व्वं जातं कथं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि विद्या परमे व्योम्नि

आत्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि वामकः
काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयम् । भगवन् ! सम्पत्तिनिमित्तजस्य
पुरुषस्य विपत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणं
भवतीति ? तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एक
एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति, ऋहिताहारोपयोगः पुन-
र्व्याधिनिमित्तमिति ॥ १२ ॥

परमात्मनि प्रतिष्ठां गच्छतीति चेत् ? न । परमव्योम्नो हि जन्मादिव्यवच्छेदाथम्
इमानीत्युक्तम् । इमानि हि भूतानि गायत्र्या विशिष्टात् परमव्योम्नः शिवा-
जायन्ते । एतज्ज्ञापनार्थं पूर्वमुक्तम् । तस्मा एतत् प्रोवाच—अन्नं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । शक्तिब्रह्म हि अतिमूक्षमध्वन्यादिमदतिपरम-
व्योमरूपत्वान् श्रोत्रं ब्रह्म तेजश्क्षुरापः प्राणोऽन्नमन्नं गायत्री वाक् स्वयं मन
इति संहतरूपं परमव्योम खल्वन्नेन सर्वं विश्वदन्नं विश्वम्भरः प्राणेन
प्राणन् प्राणश्चक्षुषा पश्यंश्चक्षुः श्रोत्रेण शृण्वन् श्रोत्रं स्वयं मन्वानो मनो वाचा
वदन् वाक् परमात्मेति । तस्य तेजोऽवकान्यंशः परिणामिनस्तेषां वैशुष्य-
मधर्माद्भवति सम्पत् पुनधर्मान् । तस्मात् यज्जः पुरुषस्तज्जा न तस्य
व्याधय इति ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतद्वचनं भगवत आत्रेयस्य पुनर्व्वसोः श्रुत्वा काशिपति-
वामकः पुनरप्युवाच भगवन्तमात्रेयं पुनर्व्वसुम् । भगवन् भोः पुनर्व्वसो
तावदुत्पत्तिकारणानाम् सम्पत्तिनिमित्तजस्य पुरुषस्याभिवृद्धिकारणं किं
भवति ? तथा तावत् कारणानां व्यापत्तिनिमित्तजानाञ्च रोगाणामभि-
वृद्धिकारणं किं भवति ? इति ।

एवं पृष्टवन्तं तं काशिपतिं वामकमात्रेय उवाच । तद् वचा—हिता-
हारेत्यादि । एक एव हिताहारोपयोगः पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति ।
एक एवाहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधीनामुत्पत्त्यभिवृद्धिनिमित्तं भवतीति ।

ब्रह्मपालिः—हिताहारोपयोग एक एवेत्यत्रकारणेनान्याप्राधान्यं दर्शयति, नान्यप्रतिषेधम् ।
आहारस्य स्वप्नादेः कारणत्वेन तथा हावदादीनामपि कारणत्वात्, व्याधिनिमित्तमिति व्याप्यभि-
वृद्धिनिमित्तं मध्यपदलोपाज्ज्ञेयं, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्टत्वात्, तथाहिताहारस्य चद् व्याधि-
निमित्तत्वं, तस्य "क्षेपाशेष विपद्, प्याधीन् विविधाद् समुदीरयेद्" इत्यनेनैवोक्तत्वात्, किञ्च

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीयाम । हितसमाख्यातानाञ्चैव ह्याहारजातानामहितसमाख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

तथा च गर्भिण्या हिताहारोपयोगादरोगमेव पुरुषोत्पत्तिरभिवृद्धिश्च । अहिताहारोपयोगात् सरोगं गभस्याभिवृद्धिर्भवति । एवं जातस्य हिताहारोपयोगादरोगं पुरुषोऽभिवृद्धते रोगाश्चाहिताहारादुत्पद्यन्तेऽभिवृद्धन्ते चेति ॥१४॥

गङ्गाधरः—एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयं गुरुं पुनञ्चैमुमग्निवेश उवाच । कथमित्यादि । भगवन् गुरो हिताहितानामाहारजातानामनपवादं लक्षणमपवादहीनं लक्षणं कथं वयमभिजानीयामेति । अथ येन हितं भवति तद्धितलक्षणं येनाहितं स्यात् तदहितलक्षणमिति ।

कस्तत्र संशय इति ? अत आह—हितसमाख्यातानाञ्चैवेत्यादि । हितसमाख्यातानाञ्चैवाहारसमूहानामहितसमाख्यातानाञ्च मात्रादिषु विपरीतकारित्वमहितकारित्वमुपलभामह इति । तत्रयथा—रक्तशाल्यादिमुद्गादीनाम् एकान्तहितानाञ्च हीनातिमात्राभ्यामुपयोगात् । कालान्तरेषु नवत्वातिपुराणत्वाकालेषूपयोगात् । क्रियान्तरेषु विरेचनक्रियादिषूपयोगात् । भूम्यन्तरेष्वानूपदंशभूम्यूपरभूमिषु जातानामुपयोगात् । देहान्तरेषु लङ्घनीयदेहेषूपयोगात् । दोषान्तरेषु शुलाघारम्भकदोषेषूपयोगात् । पुरुषान्तरेषु लङ्घनीयादिषूपयोगात् । अवस्थान्तरेषु मुमूष्वान्यवस्थायामहितकारित्वमुप-

व्याधिनिमित्तज्ञानेन सामान्येन जनको बद्धंश्च हेतुदृश्यते । अनपवादमित्यव्यभिचारि । हिताहारइत्थानताहेतुमाह—हितसमाख्यातानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं मात्रादिवत्साद् भवति, तत्र पथ्या रक्ताशयादयोऽतिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या भवन्ति ; तथा कालवशात् त एव शास्यादयो लघुत्वाद् बलवदग्नीनां हेतुन्ते न हिताः ; कालज्ञानेन चेह निव एव कालो गृह्यते, भावस्थिरकस्य पुरुषावस्थान्तरेण गृहीतत्वात् । क्रिया तु संस्करणं, तेन च रक्ताशयादिरसम्यकस्निग्धात्वाप्रकृतत्वादिना भोदमदोषेणाहितो भवति ; तथा स एव भूमिसम्बन्धादानूपवेत्तवः सन् अपथ्यो भवति, तथा देहावैष्यः मेदस्त्रिनो रक्ताकारिर्लघुत्वात् न हितो भवति, तदुक्तम्,—“गुरु चातर्पणान्धेष्टं स्थूलानां कर्मानं प्रति”

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेशं समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोत्येतद्धितं विद्धि । विपरीतमहितमेतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति । एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन् न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वाभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

लभामह इति । एवमहितसमाख्यातानाञ्चाहारजातानां मात्राकालाद्यन्तरेषूपयोगाद्विपरीतकारित्वं हितकारित्वमुपलभामह इति ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—एवमुक्तवन्तं तमग्निवेशं भगवानात्रेयो हिताहितानामाहारजातानामनपवादलक्षणमुवाच । तद्यथा—यदाहारेत्यादि । भो अग्निवेश ! यदेव आहारजातं सम्यगयुक्तं समान् शरीरधातून् प्रकृतौ साम्यावस्थायां स्थापयति विषमांश्च शरीरधातून् समीकरोति, तदाहारजातं हितं विद्धि । यच्चैतद्विपरीतमाहारजातं सम्यगसम्यक् च युक्तमपि समान् शरीरधातून् विषमीकरोति विषमांश्च शरीरधातून् न समीकरोति तदहितं विद्धि । इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति । नास्ति ह्येतदप बज्जेयित्वाऽप्यो वादोऽस्य कश्चिदित्यनपवादः । सामान्यतो विशेषवचनमपवादः । (एवमित्यादि । यदाहारजातमित्यादिनोक्तवन्तमात्रेय-पुनर्वचमुमग्निवेश उवाच) नन्वेवमपि चोपदेशमात्रेण किमाहारजातं द्रव्यतो गुणतः कम्मतः सर्वावयवतश्च सर्वेभिषगभिर्विदिनं भवतीति ? अत उच्यते—न त्वेतदित्यादि । भूयिष्ठकल्पाः प्रायेण सर्वेभिषज एतदाहारजातं हितमहितमेवंप्रकारेणोपदिष्टं न हिताहितं विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

इति ; तथा स एव दोषे वायावहितः, दोषशब्देन व्याधिरपि प्रहीतव्यः । तथा पुरुषस्य वास्यावस्थायां श्लेष्मप्रधानायां तिक्तादि पथ्यम्, तत् तु वादक्ये वृद्धवाते न पथ्यम् । भवस्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ; एवमहितस्यापि मात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुन्नेतव्यम् ॥ १७१५ ॥

चक्रपाणिः—सिद्धान्तयति—यदाहारजातमित्यादि । अनेन च ग्रन्थेन हिताहितत्वं न स्वरूपेण भाषानाम्, किन्तु मात्रादिसम्बन्धेभ्योऽस्मिन् दर्शितं स्यात् । न त्वित्यादि ।—एतदिति हिताहितम् ; एवमुपदिष्टमिति “यदाहारजातम्” इत्यादिलक्षणोद्दिष्टम् ; विज्ञास्यन्ति न त्विति सम्बन्धः ; एतकिम् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तरज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हितानां रक्तवास्यादीनामहितानां यवकादीनाञ्च ज्ञानं पारदर्शते, मात्राद्यवस्थायाञ्च इर्जामत्वेन सर्ववैद्या ज्ञानमभाम इति ॥ १६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां हि विदितमाहारजातमग्निवेश
गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवश्च मात्रादयो भावास्त
एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् । यथा तु खल्वेतदेवमुपदिष्टं
भूयिष्ठकल्पाः सर्व एव भिषजो विज्ञास्यन्ति तथैव तदुप-
देक्ष्यामः । मात्रादीन् सर्वानुदाहरन्तु * । तेषां हि बहुविधा
विकल्पा भवन्ति ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि चैवमुपदिष्टं के भिषजो हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र
उच्यते—येषां हीत्यादि । येषां भिषजां गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वा-
वयवश्चाहारजातं विदितं, विदिताश्च येषां तस्य मात्रादयो भावा मात्राकाल-
क्रियाभूमिदेहदोषपरुषावस्थान्तराणि, ते भिषज एवंप्रकारेण समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति यदाहारजातं तद्वितं तद्विपरीतमहित-
मित्येवंप्रकारेणोपदिष्टमेतद्विदाहितं विज्ञातुमुत्सहेरन् । येषां गुणादितो न
विदितं ते कथं हिताहितं विज्ञास्यन्तीति ? अत्र उच्यते—यथा त्वित्यादि ।
भूयिष्ठकल्पा ये सर्वेभिषजस्ते खल्वेवमुपदिष्टं यदाहारजातं समान् धातुन्
प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोति तद्वितं तद्विपरीतमहितमित्येतद्-
प्रकारेणोपदिष्टमेव तद्विदाहितं ते गुणादितो यथा विज्ञास्यन्ति तथैव तद्विदा-
हितमुपदेक्ष्यामः । तर्हि किं तस्याहारजातस्य मात्राद्यवस्थान्तराण्युपदेक्ष्यन्ते
इति ? अत्र उच्यते—मात्रादीनित्यादि । ये सर्वेभिषजो गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वावयवश्चाहारजातं न विदन्ति ते भूयिष्ठकल्पाः मात्रादीन्
सर्वान् मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपरुषावस्थाविशेषान् कर्मकाले दृष्ट्वा
विविच्योदाहरन्तु । कस्मादिति ? अत्र उच्यते—तेषां हीत्यादि । हि यस्मान् तेषां

चक्रपाणिः—एतदेवासर्वभिषगुज्ञेयत्वं लक्षणस्याह—येषामित्यादि । गुणत इतीह प्रकारेण
गुणमुत्सहेरन्तुः ; द्रव्यत इति कारणतः, यथा—“इदमाप्यमिदमाग्नेयम्” इत्यादि । किंवा
द्रव्यत इत्याहारद्रव्यान् रक्तशक्याद्यैः ; कर्मतः कार्यतः, यथा—“इदं जीवन्मिरं
दुं हव्यम्” इत्यादि ; सर्वावयवसश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावेभ्यः ; मात्रादयश्चान्यतरोक्ताः
पुष्पादयश्चान्यतरोक्ता येषाः । आहारतत्त्वञ्च गुणादिव्यो विदितम्, मात्रादयश्च विदिता इति
कोशतः ; किंवा गुणस्येव रसवीर्योदीनामपि ग्रहणम् ; सर्वोदयवत्सश्चेति मात्रादिज्ञानेन
कारणतोः । सर्वोत्पादी फलविति हिताहितम् ; भूयिष्ठकल्पा नानाप्रकारा इत्येतान्यन्यतरोक्ता इत्यर्थः ।

* मात्रादीन् सर्वान् भावानुदाहरन्तः इति शकः ।

आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतः सर्व्ववयवतश्चानु-
व्याख्यास्यामः ; तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविधप्रभावो
हिताहितोदकविशेषात् । चतुर्व्विधोपयोगः, पानाशनभक्षलेहो-
पयोगात् । षड्रास्वादः रसभेदतः षड्विधत्वात् ॥ १८ ॥

मात्रादीनां प्रतिपुरुषमवस्थाविशेषे बहुविधा नूनाधिक्यादयो विकल्पा भवन्ति ।
तानुपदेष्टुमपरिसङ्गतान्न प्रभवाः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तस्मादाहारविधिविशेषांस्तु लक्षणतो गुणादितोऽवयवतश्च
व्याख्यास्यामः । ततस्ते गुणादितो हिताहितं विहास्यन्ति । तद्यथेत्यादि ।
आहारत्वमित्यादि आहारस्येति । आहार्य्यते जिहया दन्तैश्चाधो
गलान्नीयते यः स आहारः । तस्याहारत्वं जिहया सह दन्तैश्च गलादधो-
नयनमेकविधम् । कस्मात् ? अर्थाभेदात् । अथस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य जिह्वा-
दन्तकरणकगलाधोनयनव्यापारजन्यगलाधोगमनस्य भेदाभावात् । सञ्चत्रैष
आहारेष्वपरिसङ्गेषु । स पुनराहारो द्वियोनिर्द्विप्रभवः । स्थावरजङ्गमात्मक-
त्वात् । स एवाहारो द्विविधप्रभावः, द्विविधः प्रभावो वीर्य्यं यस्य ।
कस्मात् ? हिताहितोदकविशेषात् । हितश्चाहितश्चौत्तरकालिको हि फलोदयो
यस्ततस्तस्य विशेषात् । आहारेऽभ्यवहृते दुर्त्तरकालं विपाकादुत्तरं हितत्वा-
हितत्वभेदः प्रभावस्य । स पुनश्चतुर्व्विधोपयोगः । चतुर्व्विध उपयोगः प्रयोगो
यस्य सः । कस्मात् ? पानाशनभक्षलेहोपयोगात् । पानं द्रवद्रव्यगलाधो-
नयनम् । अशनं गलाधोगमनजनकचूर्वणव्यापारः । भक्षो भक्षणमिह तु

भूयिष्ठकल्पा इति कृत्वा सर्व्वग्रहणमुत्तमादीनामेव श्रेष्ठश्रेष्ठमादिभेदग्रहणार्थम् ; किंवा
कल्पाद्यदाङ्गाभ्यामिदेषामग्रहणार्थम् ; किंवा भूयिष्ठकल्पा इति विशालभूरिहिताहितोदाहरणः ;
अग्रजाधिकारेण बहु हिताहितं वक्ष्यम्, तन्नाल्पमुदीनां म्यवहाराय भवति, प्रकृष्टमुदीनाञ्जु-
शामावैति आहः ॥ १७ ॥

पञ्चपाणिः—कल्पयत इति, लक्षणम्—आहारत्वस्थावरजङ्गमादि, एतच्च “तद्यथाऽहारत्वम्”
इत्यादिना “करणबानुकत्वात्” इत्यन्तेन वक्ष्यति ; अवयवत इत्येकदेशतः, एकदेशाच्च कोहित-
पानिकाद्यः, ते हि “तत्रयथा कोहितकास्याद्यः” इत्यादिना वक्ष्यन्ते ; अर्थाभेदादित्यम्बचद्वियमान-
त्वाभेदात् ; द्वियोनिरिति द्विप्रभवः ; हितरूपोऽहितरूपो बोधको हिताहितोदकः, स एव

विंशतिगुणः—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिर-
सरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानु-
गमात् ॥ १६ ॥

पिष्टकादिद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । लेहो जिह्वामात्रेण
घनद्रवद्रव्यगलाधोगमनजनकचूर्वणचूषणव्यापारः । इत्येवं चतुर्विधया
यस्योपयोगः क्रियते स चतुर्विधोपयोगः । स पुनराहारः षडास्वादः ।
षडास्वादाः स्वादुताभजनानि यस्य सः । रसभेदतः षड्विधास्वादास्वादस्य ।
मधुरास्वादोऽम्लास्वादो लवणास्वादः कटुकास्वादस्तिक्तास्वादः कषायास्वाद-
श्चेति षडास्वादाः ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारो विंशतिगुणः । विंशतिगुणा यस्य सः
गुरुलघुत्वाद्यनुगमात् । आहारस्य हि गुरुलाघवादयो गुणा अनुगता
एकान्तेन । रूपादयो गुणास्तु नैकान्तेनानुगताः । संन्यामादौ मलिनाहार-
योगस्य हेतुत्वाद् गभेस्य वर्णकरणार्थं तत्तद्व्योपयोगाच्च सत्त्वंत्रोप-
योगाभावात् । एवमेव गुरुलाघवादीनां द्वन्द्वानामेकैकस्यैवानुगमो न
द्वन्द्वानामिति चेत् ? सत्यम् । स्वस्थानां हितोपयोगेऽहितवज्जनन
मलिनाहारवज्जनलाभे । तदुपयोगेऽनुगमाभावान्मलिनगुणस्य । सुश्रुते
चेमे गुणा लक्षणतः प्रोक्ताः । तद्यथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्म-
विस्तरम् । कर्मभिस्तनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ङादनः स्तम्भनः
शीतो मूर्च्छातृट्स्वेदाहनिज् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥
स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्
स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विज्ञदो
विपरीतोऽस्मात् कृदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदु-
रन्यथा । सादोपलेपबलकृत् गुरुस्तपेणवृंहणः । लघुस्तद्विपरीतः स्याद्धोखनो
रोपणस्तथा ॥ दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैवान्यान्
प्रवक्ष्यामि द्रव्यादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रकृदेनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्ध-
कारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्यैः ककेशो विशदो यथा ॥ सुत्वानु-

विशेषः, इदं उक्तकालीनं कथम् । गुरुलाघवादयो गुणाः परस्परविरोधिनो ज्ञेयाः, अनु-
गमादिबन्धुगतत्वाविति ; मात्रेयमद्रकाप्यीये कथ्यमाणाः परत्वापरत्वाद्बो गुणा न तथात्रोप-

अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगसंस्कारादिकरणबाहु-
ल्यात् । तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपकल्प्यन्ते
भूयिष्ठकल्पनाश्च मनुष्याणांश्च प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहित-
तमाश्च तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः । तद्वयथा—लोहित-
शालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः

बन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्दृष्टासारुचि-
कारकः ॥ सरोऽनुन्नोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायो चाखिलं
देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशन्नेव सन्निबन्धान् विमोक्षयेत् ।
आशुकारी तथाशुलाद्वात्पम्भसि तैलवत् ॥ सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्नात-
स्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परिकीर्त्तिताः ॥ इति ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स पुनराहारोऽपरिसङ्ख्येयविकल्पः । अपरिसङ्ख्येयः संख्यातु-
महेत्तरहितो विकल्पो यस्य सः । द्रव्याणां संयोगस्य करणस्य संस्कारस्य च
बाहुल्यात् । इति । तर्हि किमसङ्ख्येयविकल्पानां द्रव्याणां क्वात्स्नोपदेशः
कारिष्यते इति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्याहारस्य ये ये विकारा
अवयवाश्च भूयिष्ठं प्रायेणोपकल्प्यन्ते, एवं ये ये भूयिष्ठकल्पना आहारस्य
विकारा यथावदावयवाश्च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाथवाहिततमाश्च
भवन्ति तांस्तानाहारस्य विकारानवयवान् यथावदुपदेक्ष्यामो न कृत्स्नान् ॥

तद्वययेत्यादि । लोहितेत्यादि । लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्य-
तमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । लोहितशालय इति रक्तशालयः । शूकधान्याना-

कारका इति नेहोष्यन्ते, ये तु तत्र संयोगकरणे आहारविधौ भूय्युपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन
स्वपरिसंख्येयविकल्पहेतुत्वेनैव निवेक्षिते, परिमाणन्तु मात्रा, सा चेहानुदाहरणीयत्वेन प्रतिज्ञाता
“मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः” इति वचनेन । द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यादिति—द्रव्यं शूक-
धान्यादिकं संयोग आहारद्रव्याणां मेलनं, करणं संस्कारः । विकारावयवा इति प्रकारैकदेशाः,
भूयिष्ठकल्पनामिति किञ्चिन्मूलवस्तूनां, कल्पनाद्यो ह्यदमीपदसमापचयः, यथा—“राजकल्पः”
इति ; एतेन प्रायशो वस्तूनां ये हिता अहिताश्च त उच्यन्त इत्यर्थः ; अन्ये तु भूयिष्ठकल्पना-
मिति समानधामुप्रकृतीनामिति वृत्ते ; प्रकृत्येति न संयोगकरणादिना, किन्तु स्वभावेन ।

लोहितशाकी रक्तशाकिः, शूकधान्यानामित्यादी निदर्शने यद्वा ; पथ्यतमत्वेन
इति तमप्रयोगः सजातीयेभ्यः प्रकृत्येन श्रेष्ठतमा इति तमप्रत्ययं स्वार्थिकं, यथा—“भूयिष्ठिः

शमीधान्यानाम्, आन्तरीक्षमुदकानाम्, सैन्धवं लवणा-
नाम्, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, ऐण्यं मृगमांसानाम्,
लावः पक्षिणाम्, गोधा विलेश्यानाम्, रोहितो मत्स्यानाम्,
गव्यं सर्पिः सर्पिणाम्, गोक्षीरं क्षीराणाम्, तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम्, ब्राह्मवसा आनूपमृगवसानाम्, चुलुकीवसा मत्स्य-
वसानाम्, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गमवसानाम्, कुक्कुट-

मिति निर्द्धारणे षष्ठी । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र बोध्यम् । पथ्यतमत्वेनेति
पथ्यानां हितानां मध्येऽतिशयेन पथ्यास्तत्त्वेन तद्धर्मवत्त्वेन श्रेष्ठतमाः
प्रशस्यातिशया ये तेषां मध्येऽतिशयेन प्रशस्यातिशया इति । एतन्मूत्रस्थं
पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्यधिकृतमुत्तरत्र सर्वत्रानुवत्तनीयम् । तथा च—
सुद्धाः शमीधान्यानामित्यादौ पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा इत्येवमादि योजना
कार्या । शमीधान्यानि सूपयोनयः । आन्तरीक्षमुदकमेकविधमेन्द्रकारक-
तोषारहैमनभेदेन चतुर्विधत्वेऽप्यान्तरीक्षत्वेनैक्यात् ।

सैन्धवं लवणानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममिति यथाह लिङ्गचचनविपरि-
णामादन्वयात् । जीवन्तीशाकं शाकानां स्वस्थातुरोभयत्र पथ्यतमत्वेनातुर-
हिततमकाकमाच्यादिभ्यः श्रेष्ठतमम् । ऐण्यं मृगमांसानामिति मांस-
जातितः पृथक्करणदिणस्य कृष्णसारस्य मांसं न तु चर्मादिकं पथ्यतमत्वेन
श्रेष्ठम् । लावः पक्षिणामिति पक्षिणां मांसानामित्यनुवृत्त्या लावमांसं पक्षि-
मांसानां श्रेष्ठतमम् । एवं गोधा सुवर्णगोधामांसं विलेश्यानां मांसानां
श्रेष्ठतमम् । रोहितो मत्स्यानामिति । मत्स्यानां मांसानां मध्ये रोहितमत्स्यमांसं
श्रेष्ठतमम् । गव्यं सर्पिः सर्पिणाम् । गोक्षीरं क्षीराणाम् । तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानाम् ।

ब्राह्मवसानूपवसानाम् । चुलुकीवसा शिशुमारवसा, मत्स्येषु चुलुकी
व्यवह्रियते शास्त्रे । हंसवसा जलचरविहङ्गवसानां न तु जलचराणां सर्वेषां

श्रेष्ठतमः कुक्कुटम्” इति, तथा “अन्यतमं जिह्वावैपरिकम्” इति । श्रेष्ठतमा इति प्रशस्याः ।
यद्यपि काकमाषी त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथापीह जीवन्ती स्वस्थहितवप्रकर्षादुच्यते, स्वस्व-
हितवप्रकर्षहेतुवत् वचनादेव लभ्यते; एवमन्यत्रापि व्याख्येयम्, काकमाष्यास्तथैव त्रिदोष-
घ्नम्—काकमाषी पशुं पिता मरणाय; यद्यपि गोधारोहिती ककपित्तवर्द्धनी, वचनं हि—“मूत्राया

वसा त्रिष्किरशकुनिवसानाम्, अजमेदः शाखादमेदसाम्, शृङ्गवेरं कन्दानाम्, मृद्रीका फलानाम्, शर्करा इक्षुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

अत ऊर्द्धमहिततमानप्युपदेक्ष्यामः । यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानाम्, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानाम्, सर्षपशाकं शाकानाम्, गोमांसं मृगमांसानाम्, काणकपोतः मध्ये । कुकुटवसा त्रिष्किरशकुनिवसानां श्रेष्ठतमा न तु सर्वेषां शकुनीनां वसानाम् । हृन्मेदस्तु वर्षावसेत्यभिधीयते । अजमेदः शाखादमेदसां श्रेष्ठतमम् । मेदः सर्वधानुस्नेहः । शृङ्गवेरं कन्दानाम् । मृद्रीका फलानाम् । शर्करा इक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्या स्वभावेन हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—प्रकृत्यैव अहिततमान्यप्याहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि उपदेक्ष्यामः । अहिततमानीति प्रतिज्ञावचने निर्देशान् । पूर्वस्मादनुवृत्तेषु पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति । एषु मध्ये पथ्यतमत्वेनेतिपदं प्रतियोगिपदमहिततमानीति दृष्ट्वा निवृत्तम् । तेनाहिततमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति लब्धम् । स्फुटमाह—यवका इत्यादि । अपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्तीति परत्र सर्वत्रानुवृत्त्यम् । यवका वेणुयवा । माषाः शमीधान्यानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमाः । वर्षानादेयं वर्षासु नदीजलम् । ऊपरं लवणानामिति—ऊपरमृत्तिकासम्भवं लवणं लवणानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमं भवति । सर्षपशाकं शाकानामपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतममतिशयेनापथ्यतमम् । गोमांसं मृगधारिकाताञ्च कफपित्तद्विवर्द्धनाः इति, तथापीह सजातीयेषु पथ्यतमप्रकर्षेणोद्देश्यते, तथा किञ्चिद्दोषकरस्यापि धातुभेदेन पथ्यतमं भवत्येव, किञ्चित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य पृथगेव गुणः दोषकर्तृत्वं दोषकृत्यं वापेक्षते, यदुक्तम्—“किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद् धातुप्रदूषणम् । स्वस्थकृत्तौ मत्तं किञ्चिद् द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” ॥ कुल्लुकी “शुशु” इति वयातः, पाकहंसः स्वेतहंसः ॥ १८—२० ॥

चक्रपाणिः—प्रकृतम इति तमप्रयोगः पूर्ववत् स्वार्थिकः, यद्यप्यपथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृतत्वं प्रतिपादितं, तथाप्यपथ्यतमानां बहुतां मध्ये प्रकर्षरूपापनार्थं “प्रकृतमः”

पक्षिणाम्, भेको विलेश्यानाम्, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविक्षीरं क्षीराणाम्, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम्, महिषवसा आनूपमृगवसानाम्, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम्, काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम्, हस्तिमेदः शाखादमेदसाम्, मूलकं * कन्दानाम्, निकुचफलं फलानाम्, फाणितमिक्षुविकाराणाम् । इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृत्यैवाहिततमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २१ ॥

मांसानाम् । काणकपोतः पक्षिणां मांसानां मध्ये काणकपोतमांसमप्यथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमम् । काणकपोतः काणाकोया ।

भेको विलेश्यानां मांसानां भेकमांसम् । चिलिचिमो मत्स्यानां मांसानां मध्ये अनरोहितमत्स्यमांसमप्यथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमम् । आविकं सापः सर्पिणाम् । अविक्षीरं क्षीराणाम् । कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम् । महिषवसानूपमृगवसानाम् । कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम् । कुम्भीरोऽपि शास्त्रे मत्स्येषु व्यवह्रियते । काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, काकमद्गुः पानीयकाकः । चटकवसा विष्किरशकुनिवसानाम् । विष्किरसंज्ञा वक्ष्यते ।

हस्तिमेदः शाखादमेदसां मध्येऽप्यथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमम् । मूलकं कन्दानाम् । निकुचफलं डहुफलं फलानाम् । फाणितमर्द्धावचित्त इक्षुरसः, इक्षुविकाराणां मध्येऽप्यथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीति ।

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ २१ ॥

इति पदम् ; वर्षासु नादेयं वर्षानादेयम् ; ऊपरदेशभवमूषरम्, काणकपोत इत्यत्र काणकपोतोऽङ्गवचनः यथा—“काणो मेघः” इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितभेदः, आनेय-भद्रकाप्यीयेऽपि रोहितभेदमेव चिलिचिमं वक्ष्यति ; काकमद्गुः पानीयकाकिका ; चटकः प्रच्छिदः ॥ २१ ॥

इति हिताहितावयवो व्याख्यातः आहारविकाराणाम् ।
अतो भूयः कर्म्मोपधानाश्च प्राधान्यतः सानुबन्धानि
द्रव्यादीन्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां

गङ्गाधरः—इति हितेत्यादि । आहारविकाराणामित्येष हितोऽवयव
एकदेशो रक्तशाल्यादिरहितोऽवयवो यवकादिव्याख्यातः । अतः परं भूयः
पुनरपि कर्म्मोपधानाश्च चिकित्सिते यानि कर्म्माणि यान्योपधानि क्रियन्ते
तेषां द्रव्यादीनि प्राधान्यतस्तत्तत्कर्म्मणि चोपदेशे प्रधानानि कर्म्मान्तरेऽप्यनौपधे
सानुबन्धवन्ति अप्राधान्यरूपेणोपयोगीनि तानि अनुव्याख्यास्याम इति ।
नन्वेतदपृष्टं कथमनुव्याख्यास्यते इति चेत् ? न ; हिताहितस्यानपवादलक्षणस्य
प्रश्नेनैवाहारातिरिक्तानाश्च हिताहितत्वं पृष्टं, तदुत्तरमिदं—यथाहारजातं हिता-
हितं तथा कर्म्पेसु चोपदेशे च हिताहितं द्रव्यं भवतीति नापृष्टमनुव्याख्यास्यते ।

तद्यथेत्यादि—अन्नमित्यादि । अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममित्यारभ्य
मायाः श्रेष्ठमपि तज्जननानामित्यन्तः कर्म्मेणां स्वस्थातुरोपयोगिद्रव्याणि ।
ततो मदनफलामित्यारभ्य वृष्णातियोगप्रशमनानामित्यन्तरोपधानां द्रव्याणि
व्याभ्युपयोगीनि । ततोऽतिमात्राशनमित्यारभ्य एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकरणा-
मित्यन्तः कर्म्माणि । ततो गभशल्यमनाहार्याणामित्यारभ्य सव्वसंन्यासः
सुखकराणामित्यन्तः कर्म्मेणां द्रव्याणि व्याख्यातानि । तथा च अन्नं
वृत्तिकराणां श्रेष्ठतममिति यतो यन्नद्विद्यं तद्धम्मवत्त्वेन तच्छ्रेष्ठतममिति
सव्वन्न बोध्यम् । तेन वृत्तिकराणां वत्तेनहेतूनां मध्येऽन्नं चतुर्विधं वृत्ति-

षड्भ्यामिः—हिताहितावयवमित्यादि—अन्नाशवितिशब्दोऽप्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयव-
माहारविकाराणां व्याख्यातं भवतीति पूर्वैर्जैव योजनीयम् ; अतो भूय इति, अत इति हेतौ, यस्मात्
हिताहितावयवकम्, न तु तेषां कर्म्मैरर्थः ; भूयःशब्दः पुनरर्थः, कर्म्मैति कार्यम्, तेन अतो भूय
आहारविकाराणां कर्म्म, यथा—“अन्नं वृत्तिकराणाम्” “उदकमाश्रासकराणाम्” इत्यादि, तथोप-
धानाञ्च कर्म्म, यथा—“त्रिकुत् सुखविरेचनानाम्” इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्यनेन सर्वेषा-
माहारविकाराणामोपधानाञ्च कर्म्माभिधातव्यम्, किन्तु, यथाप्रधानमिति दर्शयति ; सानुबन्धानीति
सप्रयोजनानांति, यथा—“अजीर्णमुदाख्याणाम्” इत्यादि ; अजीर्णज्वरादिकर्म्मकथनं हि चिकित्-
सोपयोगि वक्तव्यमेव ; द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—“जलं स्तम्भानानां” “बायुः संज्ञा-
प्रदानहेतुनाम्” इत्यादि ; द्रव्याणीत्युपलक्षणम्, तत्र सानुबन्धानीत्यस्य विशेषणम्, तेन,
अद्रव्यमपि सानुबन्धमुच्यते, यथा—“शाकसहितकार्कः साधनानाम्” इति ; किंवा हिताहिता-

श्रेष्ठतमम्, उदकमाश्वासकराणाम्, सुरा श्रमहराणाम्, क्षीरं जीवनीयानाम्, मांसं वृंहणीयानाम्, रसरतर्पणीयानाम् । लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानाम् । कुक्कुटो बल्यानाम्, नक्ररेतो वृष्याणाम्, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम्, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम्, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम् ।

करत्वेन श्रेष्ठतमं भवतीत्यर्थः । एवं सव्वत्र । श्रेष्ठतममित्यधिकारः । उदकं सव्वमेव माहेन्द्रनादियादिकम् । आश्वासकराः सन्ति बहवो भावाः सान्त्वचचनधनदानादयस्तेषां श्रेष्ठतममुदकम् । सुरा श्रमहराणां व्यजनानिलच्छायासनादीनां मध्ये सुरा श्रेष्ठतमेति लिङ्गविपरिणामेन ।

जीवनीयानां शीतवातजलाब्जजीवकषेभकादीनां श्रेष्ठतमं क्षीरम् । वृंहणीयानां मधुरादीनां श्रेष्ठतमं मांसम् । तर्पणीयानां दध्यम्लकोलवदरादीनां मध्ये मांसस्य रसः श्रेष्ठतमस्तर्पणः । अन्नद्रव्यरुचिकराणां मरिचार्द्रकाम्लादीनां मध्ये लवणं श्रेष्ठतममन्नद्रव्यरुचिकरम् । हृद्यानां भोजनादिषु मनोहानां दुग्धदधिशर्करादीनां पद्मसद्रव्याणां मध्येऽम्लरसद्रव्यं श्रेष्ठतमं हृद्यम् । बल्यानां बलहितानां घृतदुग्धादीनां मध्ये कुक्कुटो रसमांसादिविधया श्रेष्ठतमो बल्यः । वृष्याणां परुषत्वशक्तिजननानां दुग्धादीनां मध्ये नक्ररेतः श्रेष्ठतमं वृष्यम् । नक्रः कुम्भीरः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनानां स्वस्थातुरयोः श्लेष्मपित्तप्रशमनानां यवगोधूमादीनां मध्ये मधु श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तप्रशमनम् । दुरालभा तातुरस्य श्लेष्मपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठतमा वक्ष्यमाणा नैतेन विरुध्यते । वातपित्तप्रशमनानां दुग्धादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातपित्तप्रशमनं सर्पिः । वात-

वयवमिति कर्मविशेषणम्, तेन हिताहितैकदेशरूपं कर्माहारविकाराणामिति स्वात् ; तत्र हितं कर्म—“अन्नं वृत्तिकाराणाम्” इत्यादि, अहितं कर्म,—“आधिकं सर्पिर्हृद्यानाम्” इत्यादि, जीवधानां कर्म,—“शिशुत्वं सुखविरचनानाम्” इत्यादि व्याख्यानां पूर्ववदेव ।

वृत्तिकाराणामिति शरीरस्थितिकाराणाम्, अन्नद्रव्यरुचिकाराणामिति लवणमन्नेन संयुक्तं सपन्ने हविं करोतीत्यर्थः । अम्लं हृद्याणामिति हृद्याणामिति, अम्लमपि स्वयमेव रोषते । मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति व्रजद्रव्येषु, दुरालभा त्वीषद्रव्येषु, तेन वृत्तकलाया

वमनं श्लेष्महराणाम्, विरेचनं पित्तहराणाम्, वस्तिर्वात-
हराणाम्, स्वेदो माद्वकराणाम्, व्यायामः स्थैर्यकराणाम्, क्षारः
पुंस्त्वोपघातिनाम्, तिन्दुकमनन्यद्रव्यरुचिकराणाम् । आम-
कपित्थम् अकण्ठ्यानाम् आविकं सर्पिरहृद्यानाम्, अजाक्षीरं
शोषघ्न-स्तन्यसात्म्यदोषघ्न-सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् ।

श्लेष्मप्रशमनानां पकतिन्तिदिकादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं वातश्लेष्महरं सञ्च
नैलम् । इति स्वस्थातुरयोर्गंधासम्भवं वृत्र्यादीनां कर्मणां द्रव्याणि
न्याख्यातानि ।

अथ स्वस्थातुरयोः कर्मणां कर्माण्याह—वमनमित्यादि । श्लेष्महराणां
कर्मणामुपवासादीनां मध्ये वमनं कर्म श्रेष्ठतमं श्लेष्महरम् । विरेचनं
पित्तहराणां कर्मणां पानाशनादीनां मध्ये श्रेष्ठतमं पित्तहरम् । वातहराणां
स्नेहनादिकर्मणां मध्ये वस्तिः कर्म श्रेष्ठतमं वातहरम् । माद्वकराणां
मर्दनादीनां मध्ये स्वेदः कर्म श्रेष्ठतमो माद्वकरः । व्यायामः स्थैर्यकराणां
शरीरदाह्यकराणां पानाशनादीनां कर्मणां मध्ये व्यायामः कर्म श्रेष्ठतमः
स्थैर्यकरः । इति ।

कर्मणां कर्माण्युक्त्वा कर्मणां द्रव्याणि स्वस्थातुरयोरहितान्याह—क्षार
इत्यादि । पुंस्त्वोपघातिनां चणकादीनां द्रव्याणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठतमः पुंस्त्वोप-
घाती । तिन्दुकं तिन्दुकफलम्, अनन्यस्य स्वस्यैव रुचिकराणां जाम्बवादीनां
मध्ये तिन्दुकफलं श्रेष्ठतमं स्वरुचिकरम् । अन्यद्रव्यारोचकं श्रेष्ठतमं तिन्दुक-
मिति । अकण्ठ्यानां कण्ठस्याहितानां कषायरसद्रव्याणां वकुलफलादीनां मध्ये
आमकपित्थफलं श्रेष्ठतममकण्ठ्यम् । अहृद्यानामाहारद्रव्याणामुष्ट्रीक्षीरादीनां
मध्ये आविकं मेषीसर्पिः श्रेष्ठतममहृद्यम् ।

अथातुरस्य कर्मणां हितानि श्रेष्ठतमानि द्रव्याण्याह—अजाक्षीर-
मित्यादि । शोषघ्नानां स्तन्यानां सात्म्यानां सांग्राहिकाणां रक्तपित्त-
प्रशमनानाञ्च मध्येऽजाक्षीरं श्रेष्ठतमं शोषघ्नं स्तन्यहितं सात्म्यं सांग्राहिकं
रक्तपित्तप्रशमनमिति ।

मधुमे श्लेष्मपित्तप्रशमनभ्रष्टवाक्धारणं न विरोधि । वस्तिरित्यचित्तोपादात्त्वापनानुवासाने ।

अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानाम्, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानाम्,
मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, गवेषुकान्नं कर्षणीयानाम्,
कोदालकान्नं रुक्षणीयानाम्, इक्षुमूर्त्रजननानाम् । यथाः
पुरीषजननानाम्, जाम्बव् वातजननानाम्, शङ्कुल्यः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, कुलत्थोऽम्लपित्तजननानाम्, माषाः श्लेष्म-
पित्तजननानाम्, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगि-

श्लेष्मपित्तजननानां द्रवद्रव्याणां मध्ये श्रेष्ठतमं श्लेष्मपित्तजननमविषीरं
मेषीक्षीरम्, न तु कठिनानां द्रव्याणाम् । कठिनानां हि वक्ष्यतेऽत्र—माषाः
श्लेष्मपित्तजननानामिति शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति च । महिषीक्षीरं
स्वप्नजननानाम् । मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणामिति । शरीरधातुक्लेदकरण-
पूर्वकस्त्रावकराणां मध्ये मन्दजातं दधि श्रेष्ठतममभिष्यन्दकरम् ।

कर्षणीयानां द्रव्याणां मध्ये गवेषुकान्नं जूषान्नं श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् ।
विरुक्षणीयानां मध्ये कोदालकान्नं वनकोदवान्नं श्रेष्ठतमं रुक्षणीयम् । मूत्र-
जननानां मध्ये इक्षुः श्रेष्ठतमो मूत्रजननः । परीपस्य बहुमलस्य जननद्रव्याणां
मध्ये यथाः श्रेष्ठतमा बहुपुरीषजननाः ।

वातजननानां मध्ये जाम्बवफलं श्रेष्ठतमं वातजननम् । श्लेष्मपित्तजननानां
भक्षणाणां मध्ये शङ्कुल्यः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजननाः । न तु कठिनानां
द्रवाणां वा मध्ये । कठिनानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानामिति वक्ष्यते ।
द्रव्याणामविषीरं श्लेष्मपित्तजननानामित्युक्तम् । अम्लपित्तजननानां मध्ये
कुलत्थः श्रेष्ठतमोऽम्लपित्तजननः । श्लेष्मपित्तजननानां कठिनानां मध्ये
माषाः श्रेष्ठतमाः श्लेष्मपित्तजनना न तु द्रवाणां भक्षणाणां वा मध्ये । तदुक्तम्
अविषीरं श्लेष्मपित्तजननानां शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानामिति । 'श्रेष्ठ-
तमत्वेनैकद्रव्योपदेशप्रतिभावेन त्रयाणां श्लेष्मपित्तजनने श्रेष्ठतमस्रवचनं न
दोषवद्' इति यो ध्याचष्टे तद्ग्राह्याने अविषीरशङ्कुलीमाषाः श्लेष्मपित्त-
जननानामित्येवं पाठापत्तिः ।

इति कर्मणां द्रव्यादीन्युक्ता औषधानां द्रव्यादीन्याह—मदनफलमित्यादि ।

अविषीरं पित्तश्लेष्मजननानामिति वेषेषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्मजननानामिति मोक्षेषु, शङ्कुल्यः
पित्तश्लेष्मजननानामिति भक्षेषु मध्ये, किंवा त्रयन्नेतद् पित्तश्लेष्मजननं प्रति सामान-

नाम्, श्लिष्टं सुखविरेचनानाम्, चतुरङ्गूलं मृदुविरेचनानाम्,
 स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्, प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम्,
 विडङ्गं क्रिमिघ्नानाम्, शिरीषो विषघ्नानाम्, खदिरः
 कुष्ठघ्नानाम्, रास्ना वातघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानाम् ।
 हरीतकी पथ्यानाम् । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् ।
 पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम् । उदीच्यं
 निर्व्वापणीयदीपनीयपाचनीयच्छर्द्दरतीसारहराणाम् । कटुङ्गं
 सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् । अनन्ता सांग्राहिकदीप-

वमनादिक्रतामौषधानामुपयोगीनि यानि द्रव्याणि तेषां मध्ये मदनफलं श्रेष्ठ-
 तमं वमनोपयोगि आस्थापनोपयोगि अनुवासनोपयोगि च । सुखविरेचनानां
 द्रव्याणां मध्ये त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठतमं सुखविरेचनम् । मृदुविरेचनानां द्रव्याणां
 मध्ये चतुरङ्गूलवीजं सम्पाकवीजं श्रेष्ठतमं मृदुविरेचनम् ।

तीक्ष्णविरेचनानां मध्ये स्नुक्पयः स्नुहीक्षीरं श्रेष्ठतमं तीक्ष्णविरेचनम् ।
 शिरोविरेचनानां द्रव्याणां मध्ये प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गवीजं श्रेष्ठतमा शिरो-
 विरेचनी । विडङ्गं क्रिमिघ्नानां श्रेष्ठतमम् । शिरीषो विषघ्नानां श्रेष्ठतमम् ।
 खदिरः कुष्ठघ्नानां श्रेष्ठतमः कुष्ठघ्नः । रास्ना वातहराणाम् श्रेष्ठतमा वातहरी ।
 आमलकं वयःस्थापनानां श्रेष्ठतमं वयःस्थापनम् । हरीतकी पथ्यानां मध्ये
 श्रेष्ठतमा पथ्या । एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् । वृष्याप्यथ च वातहराणि
 यानि तेषां मध्ये एरण्डमूलं श्रेष्ठं वृष्यवातहरम् । रास्ना तु न वृष्या । ततो
 न दोषः । पाचनीयानां दीपनीयानामानाहप्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमं
 पिप्पलीमूलं दीपनीयं पाचनीयम् आनाहप्रशमनञ्च । उदीच्यं निर्व्वापणीयानां
 दीपनीयानां पाचनीयानां छर्द्दहराणामतिसारहराणां मध्ये उदीच्यं बालकं
 श्रेष्ठतमम् । दीपनीयत्पाचनीयत्साभ्यां श्रेष्ठतममपि पिप्पलीमूलं न निर्व्वाप-
 णीयत्सादिभिस्तेन न दोषः । कर्म्मन्तरैः पृथक्श्रेष्ठतमत्सेनोक्तम् । कटुङ्गं
 श्वोनाकं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् मध्ये श्रेष्ठतमं । अनन्ता अनन्त-

नीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीय-
 गुदशूलशोथहराणाम् * । पुष्करमूलं हिकाश्वासकासपार्श्व-
 शूलहराणाम् । मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम् ।
 अमृता सांग्राहिकदीपनीयवातहरश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमना-
 नाम् । विल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् । अति-
 विषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकदोषहराणाम् । उत्पलपद्मकुमुद-
 किञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम् । दुरालभा पित्त-
 श्लेष्मप्रशमनानाम् । गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमना-
 नाम् । कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानाम् ।
 काश्मर्यफलं † सांग्राहिकशोणितपित्तप्रशमनानाम् । पृश्नि-
 पर्णी सांग्राहिकदीपनीयवातहरवृष्याणाम् । विदारिगन्धा
 वृष्यसर्वदोषहराणाम् । बला सांग्राहिकबल्यवातहराणाम् ।

मूलम् । चित्रकमूलं न तु पत्रादिकम् । पुष्करमूलम्—पुष्करं वृक्षविशेषस्तस्य
 मूलं न तु कुण्डम् । मुस्तं भद्रमुस्तकम् । अमृता गुडूची । सांग्राहिकाणां
 दीपनीयानां वातहराणां श्लेष्मशोणितयोर्विबन्धप्रशमनानाञ्च । विल्वमाम्बिल्व-
 फलम् । न तु मूलादिकम् । अतिविषा घृणप्रिया । उत्पलस्य पद्मस्य कुमुदस्य
 किञ्जल्कः केशरः । दुरालभा यवासः । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । शोणितपित्तस्य
 रक्तपित्तरोगस्य रक्तानिप्रवृत्तिप्रशमनानां श्रेष्ठतमः ।

कुटजत्वक् श्लेष्मणः पित्तस्य रक्तस्य च सांग्राहिकाणामुपशोषणानाञ्च
 मध्ये श्रेष्ठतमा श्लेष्मादिसांग्राहिकी श्लेष्मादुरुपशोषणी च । काश्मर्यफलं
 सांग्राहिकाण्यथ च रक्तपित्तप्रशमनानि च यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् ।
 पृश्नीपर्णी सांग्राहिकाणां दीपनीयानां वातहराणां वृष्याणाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमा ।
 विदारिगन्धा शालपर्णी वृष्याणां सर्वदोषहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । बला
 श्रेष्ठम् ; मन्दकमिति मन्दजातम् ; उहालको वनकोद्रवः ; गुदशोथोद्भांसः ; गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव ;

* दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्श्वःशूलहराणामिति वा पाठः ।

† रक्तसांग्राहिकेति वा पाठः ।

गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम् । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीय-
दीपनीयभेदनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । अम्ल-
वेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणाम् । याव-
शूकः स्वसनीयपाचनीयार्शोग्नानाम् । तक्राभ्यासो ग्रहणी-
दोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानाम् । कट्यादमांसाभ्यासो
ग्रहणीदोषशोफार्शोग्नानाम् । वीरघृताभ्यासो रसायना-
नाम् । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्योदावर्चहराणाम् । तैल-
गरडूपो दन्तबलरुचिकराणाम् । चन्दनोदुम्बरं दाहनिर्वाप-
णानाम् । रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् ।
लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम् । कुष्ठं

सांप्राहिकाणां बल्यानां वातहराणाञ्च श्रेष्ठतमा । गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्र-
हराणामनिलहराणाञ्च श्रेष्ठतमः । हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयानां दीपनीयानां
भेदनीयानामानुलोमिकानां वातकफप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः । अम्लवेतसो
भेदनीयानां दीपनीयानामानुलोमिकानां वातश्लेष्महराणाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
यावशूकः स्वसनीयानां पाचनीयानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः । तक्राभ्यासो
ग्रहणीदोषप्रशमनानामशःप्रशमनानां घृतव्यापत्प्रशमनानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्रव्यादमांसाभ्यासो ग्रहणीदोषघ्नानां शोषघ्नानामार्शोग्नानाञ्च मध्ये श्रेष्ठतमः ।
क्षीरोत्थं घृतं न तु दध्युत्थम्, तस्य घृतस्याभ्यासो रसायनानामनौषधद्रव्याणां
मध्ये श्रेष्ठतमः । न तु रसायनौषधानां सोमादीनाम् । सोमादयो श्लोषथय
पर्ककशो रसायनतमाः (औषधानि) । समघृतसक्तुकाभ्यासो वृष्याणामुदावर्च-
हराणां श्रेष्ठतमः । तैलगरडूपो मुखे धृतो दन्तबलकराणां रुचिकराणाञ्च
श्रेष्ठतमः । चन्दनमुदुम्बरत्वक् च व्यस्तं समस्तञ्च दाहनिर्वापणार्थं प्रलेपनानां
श्रेष्ठतमम् । रास्ना चागुरु च व्यस्तसमस्ते द्वे शीतापनयनार्थप्रलेपनानां
श्रेष्ठतमे भवतः । लामज्जकं सुगन्धि वीरणमूलम् । निर्गन्धवीरणमूलमुशीरम् ।
द्वे व्यस्तसमस्ते दाहत्वग्दोषस्वेदानामपनयनार्थं प्रलेपनानां श्रेष्ठतमे ।

वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनाम् । मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्य-
 कण्ठ्यवरायबल्यविरजनीयरोपणीयानाम् । वायुः प्राणसंज्ञा-
 प्रदानहेतूनाम् । अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्धेपनप्रशमना-
 नाम् । जलं स्तम्भनीयानाम् । मृदुमृष्टलोष्टनिर्वापित-
 मुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानाम् । अतिमात्राशनमाम-
 प्रदोषहेतूनाम् । यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानाम् । यथा-
 सात्त्व्यं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानाम् । कालभोजनमारोग्य-
 करणाम् । तृप्तिराहारगुणानाम् । वेगसन्धारणमनारोग्य-

कुप्यं स्वनामख्यातं न तु पुष्करमूलम् । वातहरयोरभ्यङ्गोपनाहयोरुपयोगिनां
 श्रेष्ठतमम् । मधुकं चक्षुष्याणां वृष्याणां केश्यानां कण्ठ्यानां वण्यानां बल्यानां
 विरजनीयानां रोपणीयानाञ्च श्रेष्ठतमम् । वायुर्वाहो व्यजनादिकृतश्च प्राण-
 प्रदानहेतूनां संज्ञाप्रदानहेतूनाञ्च श्रेष्ठतमः । अग्निर्वाह्य आमप्रशमनानां स्तम्भ-
 प्रशमनानां शीतप्रशमनानां शूलप्रशमनानामुद्धेपनप्रशमनानाञ्च श्रेष्ठतमः ।
 जलं स्तम्भनीयानां श्रेष्ठतमम् । मृदो लोष्टं भृष्टं सज्जले निक्षिप्तं तदुदकं
 तृष्णाया अतियोगप्रशमनानां श्रेष्ठतमम् । इत्यौषधानां द्रव्याण्युक्त्वा हिता-
 हितानि द्रव्याणां कर्माण्याह—अतिमात्रेत्यादि । आहारद्रव्याणामति-
 मात्राशनमामप्रदोषस्यालसकादेहेतूनामशनानां मध्ये श्रेष्ठतमम् । यथाग्न्य-
 भ्यवहारो मात्रयाऽभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानामभ्यवहारानां श्रेष्ठतमः ।

यथासात्त्व्यं चेष्टा चाभ्यवहारश्च सेव्यानां क्रियाणां श्रेष्ठतमः । काल-
 भोजनं यस्य यः कालोऽभ्यस्त आहारे तस्य तत्कालभोजनमारोग्यकराणां
 कर्मणां श्रेष्ठतमम् । भोजनकालस्तु सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे प्रथमाहारस्य,
 द्वितीयस्याहारस्य कालस्ततः परं सार्द्धप्रहरद्वयाभ्यन्तरे रात्रावर्त्तानेकयामात् ।

वेचनम् । उक्त्वासात्त्व्यंस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत् पृथक्, “उदकमास्वात्कराणां” तथा,
 “जलं स्तम्भनानाम्” इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि अलस्याग्न्यसाधारणतां दर्शयति । त्रिक्रिया
 गुणवादे बुजमयकर्मकर्तृत्वे हेतव प्राधान्यं स्यात् । एतन्मन्त्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य प्राधान्य-
 मुक्तं दिग्बलीमूलादी, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वे हेतव प्राधान्यं शेषम्, न तु पृथक्-
 कर्मणि । कामकरोतीरम् वशीरद्वयम् सगन्धसगन्धश्च युक्तौ । एकस्तनवीर्यमिलितैककाल-

कराणाम् । मद्यं सौमनस्यजननानाम् । मद्याक्षेपो धीधृति-
स्मृतिहराणाम् । गुरुभोजनं दुर्व्विपाकानाम् । एकभोजनं
सुखपरिणामकराणाम् । शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणाम् ।
स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोचकराणाम् । परायतनम् * अन्नाश्रद्धाजनना-
नाम् । अनशनमनायुष्कराणाम् † । प्रमिताशनं कर्षणीया-
नाम् । अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानाम् । विषमाशन-
ममिवैषम्यकराणाम् । विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधि-
कराणाम् । प्रशमः पथ्यानाम् । आयासः सर्वापथ्यानाम् ।

यामादृष्टं यामद्वयी रात्रिर्महानिशा । वृत्तिराहारगुणानामाहारस्य कर्मणां
श्रेष्ठतमा । वेगसन्धारणं मूत्रपुरीषादीनामनारोग्यकराणां श्रेष्ठतमम्, न तु
धार्म्याणां वेगानां सन्धारणम् । मद्यं यथामात्रं पीतं सौमनस्यस्य जननानां
श्रेष्ठतमम् । मद्याक्षेपोऽतिमात्रमत्तता धीधृतिस्मृतिहराणां श्रेष्ठतमः । गुरु-
भोजनं गुरुणां द्रव्याणां मात्रया भोजनं दुर्व्विपाककराणां श्रेष्ठतमम् । एकं
भोजनं सुखपरिणामकराणां भोजनानां श्रेष्ठतमम् । शुक्रवेगनिग्रहः शुक्रवेग-
धारणं पाण्ड्यकराणां श्रेष्ठतमम् । स्त्रीष्वतिप्रसङ्गोऽतिमैथुनं शरीरस्य शोष-
कराणां श्रेष्ठतमम् । परायतनं परगृहं भोजने कत्तव्येऽन्नेष्वश्रद्धाजननानां
श्रेष्ठतमम् । अनशनमुपवासोऽनायुष्कराणां श्रेष्ठतमम् । प्रमिताशनमल्प-
मात्रयाऽशनं कर्षणीयानां श्रेष्ठतमं कर्षणीयम् । अजीर्णाशनं सति चाजीर्णं
भोजनं ग्रहणीनाडीदूषणानां श्रेष्ठतमम् । विषमाशनं कदाचिदल्पमात्रं कदाचि-
दतिमात्रमशनं अमिवैषम्यकराणां श्रेष्ठतमम् । विरुद्धवीर्याणां द्रव्याणामशनं
निन्दितव्याधिकराणां पामाविचर्च्चिकादिकराणां श्रेष्ठतमम् । प्रशमो मनः-
प्रवृत्तिजकामादिभ्यो निवृत्तिः पथ्यानां श्रेष्ठतमः । आयासः परिश्रमः सर्वेषाम्

भोजनम्, अनेन सुखपरिणाममात्रमुच्यते, न द्वितीयान्नप्रतिषेधः क्रियते, एतेन द्विर्भोजनेऽपि
अप्याहृतान्नितान्निद्रादयः सुखपरिणामकारणं ज्ञेयाः । शोषकराणामिति शोषकारणानाम् ।
परायातनं बन्धस्थानं, बन्धमानप्राणिदंशनादि घृणया तान्ने अन्ना स्वात् । “यथा सितम्”
इति केचित् पठन्ति, तन्नातिसाधुः प्रमिताशनमतीतकालभोजनम्, शोचभोजनं वा ; विषमाशनं

* परायातनमिति शक्यः ।

† आयुषो हासकराणामिति पाठान्तरम् ।

मिथ्यायोगो व्याधिकराणाम् । रजस्वलाभिगमनमलदमी-
 मुखारणाम् । ब्रह्मचर्यमायुष्यारणाम् । सङ्कल्पो वृष्यारणाम् ।
 दौर्म्मनस्यमवृष्यारणाम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोप-
 रोधिनाम् । विषादो रोगवर्द्धनानाम् । स्नानं श्रमहरारणाम् ।
 हृषः प्रीणनानाम् । शोकः शोषणानाम् । निवृत्तिः पुष्टि-
 करणानाम् । तुष्टिः * स्वप्नकारणाम् । अतिस्वप्नस्तन्द्राकरा-
 णाम् । सर्वरसाभ्यासो बलकारणाम् । एकरसाभ्यासो
 दौर्ब्वल्यकरणानाम् । गर्भशल्यमनाहार्यारणाम् । अजीर्ण-
 मुद्गाय्यारणाम् । बालो मृदुभेषजीयानाम् । वृद्धो याप्या-
 नाम् । गर्भिणी तोक्ष्णोपध्वयत्रायव्यायामवर्जनीयानाम् ।

अपथ्यानां श्रेष्ठतमः । मिथ्यायोगः स्नेहस्नेहादीनां सर्वेषां शोधनशमनादीनां
 कर्मणामयथावद्योगो व्याधिकराणां श्रेष्ठतमः । रजस्वलास्त्रीभिगमनं
 व्यवायो-अलक्ष्मीमुखारणाम् अलक्ष्मीदोषकलिकलहाकालमरणादिदोषारणाम् ।
 मुखानि साक्षात्कारणानि यानि तेषां मध्ये श्रेष्ठतमम् । ब्रह्मचर्यं वाक्-
 कायमनोभिर्बुधनवज्जनमायुष्यारणां श्रेष्ठतमम् । सङ्कल्पो मनसा व्यवायार्थं
 स्वाधीष्टकामिन्यादिचिन्तादिकर्म वृष्यारणां श्रेष्ठतमः । दौर्म्मनस्यमवृष्यारणां
 श्रेष्ठतमम् । अयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां श्रेष्ठतमः । विषादः सर्वदा
 मनःस्वेदः रोगवर्द्धनानां श्रेष्ठतमः । स्नानं श्रमहरारणाम् । हृषः प्रीणनानां
 श्रेष्ठतमः । शोकः शोषणानां श्रेष्ठतमः । निवृत्तिर्वाक्कायमनसां प्रवृत्तितो
 विरामः पुष्टिकरणानां श्रेष्ठतमम् । तुष्टिः स्वप्नकारणाम् । पुष्टिरिति क्वचित्
 पठ्यते । अतिस्वप्नस्तन्द्राकारणाम् । सर्वरसाभ्यासो बलकारणां श्रेष्ठतमः ।
 एकरसाभ्यासो दौर्ब्वल्यकरणानां श्रेष्ठतमः । गर्भशल्यमनाहार्यशल्यानां
 श्रेष्ठतमम् । अजीर्णमुद्गाय्यारणामुद्गरणीयानां श्रेष्ठतमम् । बालो मृदु-
 भेषजीयानां श्रेष्ठतमः । वृद्धो याप्यानां कालयापनीयानां श्रेष्ठतमः । गर्भिणी
 प्रकृष्टिकरणादिविद्यमानम् ; नित्यवृत्त्याधिः त्रिष्वङ्गुहादिः ; अलक्ष्मीमुखारणामलक्ष्मीकरणानाम् ;
 मिथ्यायोगः सम्यग्योगाद्व्यक्रियेद्यो योगः ; सङ्कल्पः स्त्रीसङ्गसङ्कल्पः ; ज्वरो रोगाणामिति कदा-

सौमनस्यं गभधारणानाम् । सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम् ।
 आमो विषमचिकित्स्यानाम् । ज्वरो रोगाणाम् । कुष्ठं दीर्घ-
 रोगाणाम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । प्रमेहोऽनुपक्लि-
 णाम् । जलौकसः शस्त्राणाम् • । वस्तिस्तन्त्राणाम् । हिम-
 वानोपधिभूमीनाम् । सोम ओषधीनाम् । मरुभूमिदेश
 आरोग्यदेशानाम् । अनूपोऽहितदेशानाम् । निर्दशकारित्वम्
 आतुरगुणानाम् । भिषक् चिकित्साङ्गानाम् । नास्तिको-
 ऽवर्ष्याणाम् † । लौल्यं क्लेशकराणाम् । अनिर्देशकारित्व-
 मरिष्टानाम् । अनिर्व्वेदोऽधार्त्तासारलक्षणानाम् ‡ । वैद्य-
 तीक्ष्णौषधप्रयोगे व्यवाये व्यायामे च वज्जनीयानां मध्ये श्रेष्ठतमा । सौमनस्यं
 स्त्रीणां गभधारणहेतूनां श्रेष्ठतमम् ।

सन्निपाततो व्याधिदुश्चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । आमोऽलसकादिविषम-
 चिकित्स्यानां श्रेष्ठतमः । ज्वरो रोगाणां श्रेष्ठतमः । कुष्ठं दीर्घरोगाणां
 श्रेष्ठतमम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानां श्रेष्ठतमः । रोगो धातुवैषम्यम् । तद्भातु-
 वैषम्यनिमित्तो ज्वरादिव्याधिर्नारोगात्मकलिङ्गत्वेन रोगसमूह उच्यते ।
 न तु धातुवैषम्यं रोगसमूहः । अथवा रोगसङ्करत्वेन रोगसमूह उक्तः ।
 प्रमेहोऽनुपक्लिणां रोगाणां नित्यसंलग्नीभूतानां श्रेष्ठतमः । जलौकसः शस्त्राणां
 श्रेष्ठतमाः । वस्तिस्तन्त्राणां नियताधीनकर्मणां मध्ये वस्तिकर्म्यं
 श्रेष्ठतमं तन्त्रम् । हिमवानोपधिभूमीनां श्रेष्ठतमः । सोमो विंशति-
 विधो ओषधीनां श्रेष्ठतमः । मरुभूमिदेशः आरोग्यदेशानां श्रेष्ठतमः । अनूपो
 देशोऽहितदेशानां श्रेष्ठतमः । निर्दशकारित्वमातुरगुणानां श्रेष्ठतमम् । भिषक्
 स्वस्वष्टाङ्गायुर्वेदवित् चिकित्साङ्गानां चतुर्णां श्रेष्ठतमः । नास्तिको-
 ऽवर्ष्याणामश्रेष्ठानां मध्ये श्रेष्ठतमः । लौल्यं क्लेशकराणां श्रेष्ठतमम् । अनिर्देश-
 कारित्वमातुरस्यारिष्टानां श्रेष्ठतमम् । अनिर्व्वेदो वैराग्यादितो मनःखेदो
 कर्तृणाम् ; अनुपक्लिं पुनर्भाषी, तन्त्राणामिति कर्मणां ; सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वा ;

* जलौकसोऽनुपक्लिणांमिति द्वितीयः पाठः ।

‡ वज्जनीयामिति पाठान्तरम् ।

† धार्त्ताङ्गणामिति वा पाठः ।

समूहो निःसंशयकराणाम् । योगो वैद्यगुणानाम् । विज्ञान-
मौषधानाम् । शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानाम् । संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम् । * अव्यवसायः कालातिप्रतिपत्ति-
हेतूनाम् । दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम् । असमर्थता
भयकराणाम् । तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानाम् । आचार्य्यः
शास्त्राधिगमहेतूनाम् । आयुर्वेदोऽमृतानाम् । सद्रचन-
मनुष्ठेयानाम् । असम्बन्धवचनमसंग्रहणसत्त्वाहितानाम् † ।
सख्य सन्न्यासः सुखकराणामिति ॥ २२ ॥

निर्व्वेदः, वैराग्यादितो मनःस्वेदाभावोऽधार्त्तस्याधृतिभावस्य लक्षणानां
श्रेष्ठतमः, असारलक्षणानाञ्च श्रेष्ठतमः, वैद्यसमूहोऽष्टाङ्गायुर्व्वेदविदां समूह-
चिकित्सायां रोगादितत्त्वज्ञाने निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमः । योगो भेषजानां
सम्पत्त्योगो वैद्यगुणानां श्रेष्ठतमः । विज्ञानं (आयुर्व्वेदादिशास्त्रेषु) तत्त्व-
ज्ञानं शारीरमानसव्याधेरौषधानां मध्ये श्रेष्ठतममौषधम् ।

शास्त्रसहितस्तर्क उहः साधनानां कर्मसिद्धिनिष्पत्तिकराणां श्रेष्ठतमं
साधनम् । सम्प्रतिपत्तिः सम्पत् ज्ञानं कालज्ञानस्य प्रयोजनानां मध्ये श्रेष्ठतमं
कालज्ञानप्रयोजनम् । अव्यवसायो व्यवसायाकरणं कालस्यातिप्रतिपत्तेः
प्रतिपत्त्यतिक्रमस्य हेतूनां श्रेष्ठतमः कुर्व्यवसायातिप्रतिपत्तिहेतुः ।

दृष्टकर्मता दृष्टं चिकित्सितकर्म्ये येन तस्य भावो दृष्टकर्मता चिकित्सा-
कर्मणि निःसंशयकराणां श्रेष्ठतमा निःसंशयकरी । असमर्थता भयकराणां
श्रेष्ठतमा । तद्विद्यसम्भाषा समानशास्त्राधीतवतां परस्परवादो जल्पवितण्डे च
बुद्धिवर्द्धनानां मध्ये श्रेष्ठतमा बुद्धिवर्द्धनी । आचार्य्यः शास्त्राणामर्थाधिगम-
हेतूनां श्रेष्ठतमोऽर्थाधिगमहेतुः । आयुर्व्वेदोऽमृतानां श्रेष्ठतमोऽमृतः । 'वेदा
समृता' इत्युक्तं छान्दोग्योपनिषदि । सद्रचनं साधुवाक्यमनुष्ठेयानां मध्ये
श्रेष्ठतममनुष्ठेयम् । असम्बन्धवचनम् असंग्रहणानां बहुभाषणानां सर्व्वस्य

वार्त्तकज्ञानानामित्यारोम्यकज्ञानानाम् । ज्ञानमिच्छीषधविज्ञानं, साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम्,
संप्रतिपत्तिः यथाकर्त्तव्यतानुष्ठानम्, तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणज्ञानम्, प्रज्ञाकर्त्तव्यवचनः । एक-

* तृप्तिराहारगुणानामित्यधिकपाठश्च ।

† असंग्रहणं सर्व्वविज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

भवन्ति चात्र ।

अग्रगणां शतमुद्दिष्टं यद् द्विपञ्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ २३ ॥

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं काव्यकर्तृत्वेऽवरत्वञ्चाप्युदाहृतम् ॥ २४ ॥

अहितानाञ्च श्रेष्ठतमसंग्रहणं सर्व्वीहितञ्च । सर्व्वसन्न्यासः सर्व्वेषामारम्भाणां प्रवृत्तीनां सम्यक् निक्षेपस्त्यागः सुखकाराणां श्रेष्ठतमः सुखकर इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—एषां संग्रहश्लोकानाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । अग्रगणा मित्यादि । इति अग्रगणां श्रेष्ठतमानां यद् द्विपञ्चाशदुत्तरं शतमुद्दिष्टं संक्षेपे-
णोक्तं तदैतद्विकाराणां विघातायालं समर्थमुपदिश्यते । एषां विघानतो जातसामर्थ्यः पुरुषोऽन्येषामपि कर्मगुणनिर्देशसमर्थो भवति । तेनानुक्ताना-
मपि कर्मोपधानां द्रव्यादीनि ब्रूयान्न चैतावन्मात्रं श्रेष्ठतमं परिसमाप्तम् ।
ये तर्थाः समानकर्मकारिणस्तेषां श्रेष्ठतमस्य लक्षणं ज्यायस्त्वं श्रेष्ठतमवरत्वञ्च

रसाभ्यासः कर्त्तानामित्यपवादं वज्रंयित्वा, तेन घृताभ्यासो रसायनानामिति न विरुध्यते ।
अमृतानामिति जीवितप्रधानहेतूनाम्, सर्व्वसन्न्यासः सर्व्वक्रियात्यागः, स हि परमसुखमोक्षहेतुः
शारीरे वक्तव्यः ॥ २२ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणामित्यादौ अग्रशब्दः श्रेष्ठवचनः, अलमिति समर्थम्, अत्र उवर-
प्रमेहादयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुपपन्निकत्वादिना ज्ञाताः सन्तः चिकित्सायामुपयुक्तं भवन्तः,
अतो उवरादिज्ञानमपि विकाराणां विघाताय समर्थं भवति, अग्रगणाञ्च विकारशमकरवामिधानं
प्रदान्यादुच्यते, स्तुत्यर्थं वा, तेन यदुच्यते—एत एव चेदग्रगणिकारे विहिता विकारान् शम-
यन्ति, तन् किमपरचिकित्साभिधानेनेति तस्मिन्नेतः । विकारविघातश्चेत्तेष्वन्नामाङ्गीकथोपयोगेन
तथानुत्पन्नानां स्वास्थ्यपरिपालनेन श्रेयः ॥ २३ ॥

चक्रपाणिः—अग्रगणिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि । शारिःस्तुल्यकर्मणः ;
श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणम्, लक्षणमिह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं लक्ष्यते ज्ञायते
इत्यर्थः ; ज्यायस्त्वं बृहत्त्वम्, तथा प्रशस्तगुणबृहत्त्वं श्रेयम्, अत एवाहिताधिकारकथने श्रेष्ठतम-
कर्मत्वं एवञ्च "अप्यथतमत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति" इत्युक्तम्, तेन, श्रेष्ठस्य लक्षणमिति एतन्नाम्ना-
दीनां हिताहारणां श्रेयम् ; ज्यायस्त्वञ्चाहिताहारणां धवकदीनामप्यथतमत्वे प्रकर्षसाक्षित्वम् ;
आदर्शकर्तृत्वे अरस्त्वञ्चेति कर्मणि चोत्कृष्टत्वं, तच्च "अन्नं वृत्तिकारणम्" इत्यादिनोक्तं श्रेयम् ।

वातपित्तकफानाञ्च यद्दयत् प्रशमने हितम् ।
 प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्द्व्याधिहामुत्तमम् ॥ २५ ॥
 एतन्निशम्य निपुणाश्चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
 एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ २६ ॥
 पथ्यं पथोऽनपेतञ्च यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
 यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

काव्यकत्तुत्वेऽप्युदाहृतम् । एवं वातपित्तकफानां प्रशमने यद्दयद्वितं प्राधान्यत-
 स्तन्निर्दिष्टम् । तथा व्याधिहरं यदुत्तमं तदपि निर्दिष्टम् । इति ॥ २३—२५ ॥

गङ्गाधरः—एषां विद्वानप्रयोजनमाह—एतदित्यादि । निपुणो वैद्य एत-
 दुत्तमं द्विपञ्चाशदुत्तरं शतं निशम्य चिकित्सायां प्रयोजयेत् । एवञ्च कुर्वन्
 चिकित्सायामेषां प्रयोगं कुर्वन् वैद्यो धर्मश्च कामश्चाश्नुते ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—ननु हितं पथ्यमहितमपथ्यं कथमभिधीयते इति ? अत आह—
 पथ्यमित्यादि । पथः शरीराणां वातपित्तकफरसरक्तादीनां धातूनां
 सञ्चारमार्गात् स्रोतोरूपादनपेतमनपगतम् । सर्व्वस्रोतोगतमपायकरं न
 भवति । यच्च मनसः प्रियं मुखानुभवकरं तत् पथ्यं कट्टाद्यास्वादनेन मनसो-
 ऽप्रियत्वेऽपि परिणामे मुखजनकत्वान्न मनसोऽप्रियं भवति । यच्चापाततः
 परिणामे च नियतं मनसोऽप्रियमपथ्यञ्च तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

वातपित्तकफेभ्यश्चेत्यादी “वह्निर्वीतहराणाम्” “विरेचनं पित्तहराणाम्” “बमनं श्लेष्महराणाम्”
 “आस्वापनं वातहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । यद्द्व्याधिहरमिति “स्वरिरं कुष्ठहराणाम्”
 “पृष्णरसूलं हिक्काश्नासपाश्वंशूलानाहहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् ; किंवा, “भवरत्वम्” इति
 पाठः, तदा, भवरत्वम् अत्यर्थानभिप्रेतकर्तृत्वम्, तच्च “रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुख्याणाम्” इत्यादि
 ज्ञेयम् ; अथेष्टत्वज्यात्वस्वाभ्यां प्रज्ञस्ताप्रज्ञस्तकर्मणासपि प्रहणं न्यासयेयम् ॥ २४—२६ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरनाम्नो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि । पथः शरीर-
 मार्गात् स्रोतोरूपादनपेतम्, अपेतमपकारकमनपेतमनपकारकमित्यर्थः ; पथिग्रहणेन पथो बाह्यतो वा
 धातवश्च, तथा पथो निवर्तका धातवो गृह्यन्ते ; तेन हृत्पथमेव शरीरं गृहीतं स्यात्, ततश्च
 शरीरानुपधाति पथ्यमिति स्यात् ; किंवा स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरग्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः,
 तस्मादनेपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपधातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति,
 मनसोऽतिप्रतीत्याभिलषितं, तेन मनसो हितमिति प्रियार्थः ; तेन प्रसन्नशान्ताभीष्टत्वाद्यो गृह्यन्ते ;
 एतेन तत्र शरीरानुपधाति पथ्यमिति पथ्यलक्षणमतपवादमुक्तं स्यात् ; अन्ये तु पथ्याकारण-

मात्राकालक्रियाभूमि-देहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

तदात्रै यस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्त-
मात्रे यमप्रिवेश उवाच — यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो
भगवता श्रुतस्त्वस्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं
लक्षणमनतिसंज्ञेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—मात्रेत्यादि । ये ये लोहितशाल्यादयः श्रेष्ठत्वेनोक्तास्ते ते
भावा मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणावस्थान्तरं तत्तत् प्राप्य तथा तथा
भवन्ति । न तु तत्तद्गुणान्तरव्यतिरिक्तापरभावमापन्ना हिता अहिता भवन्ति
अहिता हिता भवन्ति । तस्माद्धिताहितत्वस्वभावो लोहितशाल्यादीनां
निर्दिष्टः । तत्र तथा हितत्वाहितत्वयोगाश्रयो मात्रादिमात्राकालक्रियाभूमि-
देहदोषावस्थान्तरमिति तन्मात्राद्याश्रयं हिताहितमुभयमपेक्ष्य सिद्धिमिच्छता
चिकित्सायां पानाशनादिकं कर्म प्रयोज्यमिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमनपवादं हिताहितलक्षणं श्रुत्वाप्रिवेशः पुनर्यदपृच्छत् तदाह
—तदात्रैयेत्यादि । भगवता यथोद्देशमयं केवलः कृतस्तोऽर्थोऽभिनिर्दिष्टः ।

इयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च—“यत्रैवं लक्षणं स्यात्, तदा ज्वरादिषु त्रिषु भेषजं मनसो-
ऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्, एतच्चानुमतमेव,—यद् ज्वरे त्रिषुप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं,
न वैतावता शरीरं प्रत्यपथ्यात्वं स्यात्, अतः यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकारकर्तृत्वात्
तद् व्यपदेश्यमेव ; किंवा तावन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकारकर्तृत्वादव्यपदेश्यमेव ;
तदेतदपथ्यत्वं किमाहाराचाराणां नियतमस्ति ? नेत्याह—तच्चेत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव
सर्व्वदेवमपथ्यमेव सर्व्वदेवैवैरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेत्यादि । गुणान्तर-
शब्दो मात्रादिभिः सम्बध्यते, तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम्, ते ते इति हिताहिताहाराचाराः, तथा
तथेति हितोक्ता अथ हिता अहिताश्च, तथाऽहितोक्ता अहिता हिताश्च ; एवं प्रियमपि मधुरादि
अप्रियम्, तिक्ताचप्रियमपि प्रियम् ; अत्रोद्धारणं यथा—पथ्यं तावद् दृष्टम्, तदतिमात्रमपथ्यं
स्यात् काले च वसन्तेऽपथ्यम्, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यम्, भूमौ चानूपायामपथ्यम्,
एवं देहेऽतिच्छेदे, एवं दोषे कषेऽपथ्यम् ; अपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं स्यात्, यथा वदते

तमुवाच भगवानात्रेयः । धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्ड-
पत्रत्वचो भवन्त्यासद्योनयोऽग्निवेशाष्टौ संग्रहेण शर्करानव-
मीकाः । तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्य-
तमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध ॥ ३० ॥

तद्यथा सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड्
धान्यासवा भवन्ति । मृद्धीकाकाशमर्य्यस्वर्जूरधन्वनराजादन-
इदानीमासवद्रव्याणामनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानमनपवादं लक्षणं शृश्रुवाप्त
इत्यग्निवेश उवाच ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—ततस्तमुवाचात्रेयः । धान्यफलेत्यादि । धान्यादयोऽष्टावासवानां
योनयो भवन्ति । शर्करानवमीकाः शर्करा नवमी योनिर्यास्वष्टमु योनिषु ताः
शर्करानवमीकाः । धान्यादिवदोषधिजात्यभावाच्छर्करायाः पृथक् अभिधानं.
धान्यस्य तृणफलत्वेन फलस्य वृक्षजफलविवक्षाणापनार्थं पृथग्बचनम् ।
तास्वेव नवस्वासवयोनिषु द्रव्यसंयोगकरणतः पुनरपरिसङ्ख्यायासु योनिषु
पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं योनीः निबोध ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—सुरेत्यादि । सुरादयः षड् धान्यासवाः । सुरा तन्दुलकृता,
सौवीरकं निस्तृषयवकृतं, तुषोदकं सतृषयवकृतं, मैरेयं सुराकृतसुरा, मेदको
जगलाख्या श्वेतसुरा, धान्याम्लं काञ्जिकर्मिणि । मृद्धीकादीनां
शङ्खिन्यन्तानां षड्विंशतः फलानामैकैकेषामासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति ।
द्विपस्य लिलं दद्यात् इत्यादिः, एवमन्यदप्युद्धम्, यस्मान्नेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं,
प्रायोवाद्पथ्यता तु निश्चिता, तस्मान् स्वभावो निरिष्ट इति,—पथ्यानां रक्तशाख्यादीनाम्
अपथ्यानाञ्च यवकादीनामित्यर्थः, स्वभावः प्रकृत्या पथ्यताऽपथ्यता च, तथा मात्रादिराभव
इति निरिष्ट इति सम्बन्धः, मात्रादिमात्राकालक्रियादिः, आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः,
मात्रादीन्याभित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वञ्च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः, उभयमिति स्वभावो
मात्रादिश्च ॥ २७—२९ ॥

चक्रपाणिः—इदानीमप्राधिकारादासत्रेष्वनन्तेषु य आसवा अग्रगण्य इत्यन्ते । धान्यादी-
न्येकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करां पठन्ति, धान्यादीनामग्रान्तरजातिमन्वान्, शर्करावास्त्वन्तर-
जातिर्मिक्तिः, तस्यु शर्करा नवस्यासवकारणतया भ्रूयते ; मधुशर्करा तु मन्वन्तरनिविष्टैव ; मधु
तु नासवयोनितया पृथक् पठितम्, येन तत्कृतस्यासवस्य धान्यसम्बन्धत्वात् धान्यासवैवैव
प्रकृतम् ; एवं गौडासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । इत्यञ्च संयोगश्च करणञ्च प्रव्यसंयोगकरणञ्च, ततो-

तृणशून्यपरूपकाभयामलकमृगलगिडकाजम्बीर- *कपिस्थकुवल-
वदरककंधूपीलुपियालपनसन्यप्रोधाश्वत्थप्रक्षकपीतनोडुम्बराज-
मोदाभृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति । विदारि-
गन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धशतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्ती-विल्वो-
रुवूकचित्रमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति । शालप्रियकचन्दन-
स्यन्दन-खदिर-कदरसप्तपर्णाश्वकर्णाज्जुनाशनारिमेद-तिन्दुक-
किणिहिशमीशुक्तिपत्रशिशपाशिरीषवञ्जुलधन्वनमधूकसारासवा

धन्वनो वृक्षविशेषः । राजादनं पियालभेदः । तृणशून्या (न्यं) केतकी
तस्याः फलासवः । मृगलगिडका विभीतकी तस्याः फलम् । कुवलं वृहत्फल-
वदरी । बदरं स्वल्पफलवदरी । ककंधूः मृगालकोली । पीलु उत्तरापथिकं
गुडफलम् । प्रक्षः पकटी । अजमोदा यमानी । शङ्खिनी चौरपुष्पीति ।
विदारिगन्धेत्यादि । विदारिगन्धादिचित्रमूलान्तैरेकादशभिरेकैकस्य मूलेन
कृत आसव इति मूलासवा एकादश भवन्ति । विदारिगन्धा शालपर्णी । कृष्ण-
गन्धा शोभाञ्जनः । श्यामा श्याममूला त्रिगुन् । दन्ती नागदन्ती । द्रवन्ती क्षुद्र-
मूला दन्ती । एषां मूलानि । शालेत्यादि । शालादीनां मधूकान्तानां सारै-
रासवा विंशतिर्भवन्ति । शालस्त्रिविधः । तत्र वृहद्वृक्षः शाल इह विवक्षितः ।
मियकः मियकवृक्षः । चन्दनं रक्तचन्दनम् । स्यन्दनस्तिनिश्वृक्षः । खदिरो
बन्वोलः । कदरः इवेतखदिरः । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । अश्वकर्णो वृहत्पत्रह्रस्व-
शालवृक्षः । अज्जुनः स्वनामख्यातः । अशनः पीतशालः । अरिमेदो विट्-
खदिरः । किणिहिः स्वनामख्यातो वृक्षविशेषः सारवान् न त्वपामागोः सारा-
भावात् । शुक्तिपत्रं बदरीवृक्षः । वञ्जुलोऽशोकवृक्षः । धन्वनो धामनीवृक्षः ।

उपरिसंख्येयाः स्युः । सौवीरं निस्तुपयवकृतं, मेरेवं सुरासवकृता सुरा, मेवकः इवेतसुरा जग-
काख्या धाम्नाम्बु काजिकं, तृणशून्यं केतकी, मृगलगिडका विभीतकम्, कुवलमिति
स्वूकवदरी, ककंधूः मृगालवदरी, कदरः इवेतखदिरः, अश्वकर्णः शालभेदः, अरिमेदो विट्खदिरः

विंशतिर्भवन्ति । पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिकपुरण्डरीकशत-
पत्रमङ्कप्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति । इक्षुकाण्डे-
द्विचक्षुवालिकापुरण्डकचतुर्थाः काण्डासवाः । पटोलताडकपत्रा-
सवौ द्वौ भवतः । तिल्वकलोध्रै लवानुकक्रमुकचतुर्थास्वगा-
सवा भवन्ति । शर्करासव एक एवेति ॥ ३१ ॥

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंसृष्टानामासव-
द्रव्याणामुपदिष्टा भवन्ति । एवामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा ।

पद्मोत्पलेत्यादि । पद्मादीनां धातक्यन्तानां दशानामेकैकस्य पुष्पैः कृता
आसवाः पुष्पासवा दश । पद्मरविन्दं कमलम् । उत्पलं नीलोत्पलम् ।
नलिनं स्वल्पदलपद्मम् । तचाष्टदलं द्वादशदलञ्चारुणवर्णम् । कुमुदं श्वेत-
पुष्पनालीपुष्पम् । सौगन्धिकं श्वेतपुष्पं कडारम् । रक्तपुष्पञ्च । पुण्डरीकं
श्वेतपद्मम् । शतपत्रमरुणवर्णशतदलपुष्पपद्मम् । प्रियङ्गु वृक्षस्य पुष्पम् ।
उक्ष्वित्यादि । इक्षुप्रभृतीनां चतुर्णां काण्डानामासवाश्चत्वारः । इक्षुः कृष्ण
इक्षुः । बहुधा । काण्डेषुः कठिनोऽल्परस इक्षुः स्वात्त्रिया इति
लोके । इक्षुवालिका लटा । पुण्ड्रकः श्वेतैक्षुः । पटोलेत्यादि । द्वौ
पत्रासवौ । पटोलपत्रस्य ताडपत्रस्य च । ताडस्तालपत्रवृहत्पत्रवृक्षः ।
तिल्वकेत्यादि । तिल्वकादीनां चतुर्णां तत्रा कृता आसवाश्चत्वारः ।
तिल्वकः श्वेतलोध्रः । लोध्रो रक्तलोध्रः । एलवालुक एलेयवृक्षः । क्रमुको
गुवाकवृक्षः । शर्करासव एक एवेति । इति चतुरशीतिरासवाः ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—एषामासवसंज्ञा खल्वामृतत्वान् कालान्तरेण सन्धानभावात् ।
नन्वेव चतुरशीतेद्रव्याणामेव किमासवा भवन्ति नान्येषामिति ? अत उच्यते
एवमेषामित्यादि । परस्परेणासंसृष्टानामेषामेकैकेषामासवानां द्रव्याणां चतुर-
किणिदी अपामार्गाः शुक्तिवन्दी पद्मं सरकमष्टदलपद्मम् । नलिनं श्वेतमष्टदलपद्मम्, पुण्डरीकं
श्वेतशतपत्रपद्मम्, शतपत्रमरुणवर्णम् । इक्षुकाण्डासवस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधानमासवं इति
तस्य प्राधान्यत्वापत्तायम्, क्रमुकं गुवाकम्, तिल्वकः सावरलोध्रः । आसुतत्वादिति
सन्धानरूपत्वात् । द्रव्यसंयोगविभाग इत्यादी 'एषाम्' इतिपदेन प्रत्येकं धात्यादिद्रव्यकृता
आसवा इत्याः, तेषाम् विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वादिति, तन्न, तेषामपि स्वजातीयद्रव्यविभागक

द्रव्यसंयोगविभागविस्तरस्त्वेषां बहुविधविकल्पः संस्कारश्च ।
यथास्त्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं स्वं कर्म्म
कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

संयोगसंस्कारादौ देशकालमात्रादयश्च भावाः । तेषां
तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमी-
क्ष्येति ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

मनःशरीरान्निबलप्रदानाम्
अस्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवानाम्
अशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ३४ ॥

शीतिरुपदिष्टा भवन्ति, तेषामासवानामुक्तानुक्तद्रव्यैः संयोगविस्तरौ द्रव्यविभाग-
विस्तरश्च बहुविधविकल्पः संस्कारश्च बहुविधविकल्पः । तत्र येन येन द्रव्येण
संयोगाद् यस्य यस्य द्रव्यस्यासवा ये भवन्ति, येन येन च द्रव्येण च संस्कारात्
संस्कृताश्च भवन्ति तत्तद् यथास्त्वं द्रव्यस्य संस्कारस्य गुणकर्मभ्यां ते त
आसवाः स्वं स्वं कर्म्म कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—तत्तद्द्रव्यसंयोगविभागादौ संस्कारे च असंस्कारे च यद्यत्
कर्म्म कुर्वन्ति बुद्धिमद्भिस्तेषां तेषामासवानां तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य विविच्य
मात्रादयश्च भावास्तेषां तेषां ते ते मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषप्रकृत्यवस्थान्तर-
भावाः समुपदिश्यन्ते । इति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—भवति चात्रेत्यादि । मनःशरीरेत्यादिना श्लोकेनासवानाम्
उपसंहारः ॥ ३४ ॥

त्रिचिदानन्वात्, किञ्च संस्कारद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात् ; न हेतुकैव द्रव्येण सुरादयः
क्रियन्ते, प्राधान्यात् तु धान्यादयोऽभिधीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना ।
संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्त्वमित्यादि । यथास्त्वमिति यद् युज्यते ; देहो भस्मराशि-
धान्यराश्यादिः सम्भानेषु वक्ष्यमाणः ; कालस्तु पक्षमासादिः ; स्थापनमात्रा सम्भानद्रव्यमात्रा ;

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयाय * ।

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन् मुनिस्तथाग्र्याणि वरासवांश्च ॥३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोक इत्यादि । शरीररोगेत्यादिनैकेनाध्यायायः शरीरप्रकृतौ रोगप्रकृतौ चोपादानकारणे तत्त्वेन मुनीनां मतानि आहार-विनिश्चयाय यानि हिताहितानि तथाग्र्याणि श्रेष्ठतमानि तथा वरासवांश्चास्मिन् यज्जःपुरुषादिकेऽध्याये मुनिरात्रेयपुनर्वेष्टुरुवाचेति ॥ ३५ ॥

अग्नीत्यादि । सव्व पूर्व्वेवन् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
पञ्चविंशयज्जःपुरुषीयाध्यायजल्पाख्या पञ्चविंशी शाखा ॥२५॥

भादिग्रहणाद् द्रव्यस्वभावेनिकर्तव्यतासंग्रहणम् , तत्तत्कार्यमिति देशकालशरीरदोषादिभिन्नं हितस्वम् । मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्त्या पीतस्यासवस्य ज्ञेयम् ॥ ३०—३५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पड़विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यान्श्च कौशिकः ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः शठानघः * ।
श्रीमान् वाप्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥
निमिश्च राजा वेदेहो वडिशश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च वाहीको वाहीको भिषजां वरः † ॥

गङ्गाधरः—द्रव्यादीनां हिताहितत्वयोराहारादिविधयोपयोगापेक्षत्वेनाभ्यव-
हृतानि द्रव्याणि तानि तानि यद्गन् कर्म कुर्वन्ति तद्रसादिद्वारेणैवेत्यत-
स्तदुपदेशार्थमात्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायमारभते—अथात इत्यादि । अध्यायस्यादौ
आत्रेयो भद्रकाप्यश्चेति वाक्यार्थमात्रयभद्रकाप्यमधिकृत्य कृतोऽध्याय
इत्यात्रेयभद्रकाप्यीयोऽध्याय इति । शेषं सर्वं पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—आत्रेय इत्यादि । आत्रेयः पुनर्वसुः । भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयो
ब्राह्मणः । मौद्गल्यः पूर्णाक्षः । कौशिको हिरण्याक्षः । कुमारशिरा भरद्वाजः
शठानघः । मतिमतां वरो राजर्षिः श्रीमान् वाप्योविदः । विदेहो मैथिलो
निमिर्नाम राजर्षिः । महामतिर्वडिशो धामार्गवः । भिषजां वरो वाहीको

चक्रपाणिः—हितारहितैकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञानार्थं रसवैर्यविपाकाभि-
धायकात्रेयभद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि विपाकादीनामपि त्सेनैव प्रायो लक्षणीयत्वात्

* स नामघ इति वा पाठः ।

† वाहीको भिषजां वरः इत्यत्र वाहीकभिषजां वर इति पाठः ।

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महषयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमथवती कथा ।

वभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ २ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाव्यः । यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वाविषयभावमाचक्षते कुशलाः । स पुनरुदकादनन्य इति ॥ ३ ॥

बाह्यदेशवासी बाह्यीकदेशीयश्च काङ्क्षायनऋषिः । इति निमिवाय्यीविदयो राजर्षित्वादेते दश महषयः श्रुतेन वयसा च वृद्धा विजिहीर्षवो विहत्तु-
मिच्छवश्चैत्ररथे नाम्ना रम्ये वने समीयुः संगता वभूवुः । तत्र वने खलूप-
विष्टानां तेषां पुनश्चेमुप्रभृतीनामर्थविदामियं वक्ष्यमाणा रसाहारविनिश्चये-
ऽर्थवती प्रयोजनवती कथा वभूव ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—का सा कथेति ? अत उच्यते—एक एवेत्यादि । तेषां मध्ये भद्रकाव्य ऋषि एक एव रस इत्युवाच । कोऽसावेको रस इति ? अत उच्यते—यं पुनरित्यादि । कुशलाः पण्डिता यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतम-
मेकतमं जिह्वेन्द्रियवैषयिकं भावमाचक्षते स रस एक एव न तु द्विविधादिः
जिह्वेन्द्रियविषयत्वसामान्यात् । जिह्वावैषयिको भावश्च शीतोष्णमृदुकठिनादिश्च
भावस्तत्र प्रसङ्गवारणाय । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मध्ये यो यो भावोऽन्य एकः
परस्परविभिन्नः श्रोत्रादिग्राह्यत्वेन भिन्नभिन्नधर्मा तेषु मध्ये जिह्वेन्द्रिय-
वैषयिको यो भावः स रसः । शीतोष्णादिस्तु स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नः ।
जिह्वायां हि त्रीणीन्द्रियाणि वर्तन्ते । वागिन्द्रियं रसनैन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियञ्च

रसप्रकरणमादौ कृतम् । मुनिमतैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थापनं क्षिप्यन्मुपापत्यर्थम् ।
रसेसाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः, किंवा, “अयं रसविनिश्चयः तथापरञ्चातो विपाकानाम्”
इत्यादिराहारविनिश्चयः ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—एक एवेत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति जिह्वारणे पटी । अन्यतममित्येकम्,
अन्यथाद्यो ह्ययमेकवचनः, यथा “अन्यो दक्षिणेन गतः, अन्य उत्तरेण,” एक इत्यर्थः, तमसाद्यः

इति । तत्र जिह्वास्थं त्वगिन्द्रियं शीतोष्णादिस्पर्शं गृह्णाति । मधुराम्लादिकं रसनेन्द्रियं गृह्णाति न शीतोष्णादिकम् । प्रागुत्पत्तौ हि यदा भूतादिसमाख्यात-
तामसादहङ्कारात् पञ्चशब्दतन्मात्रादीनि गगनादीनि पञ्चमहाभूतानि जायन्ते,
तदैव सहोदकेन भूतेन जातो रसः साधारणरूपः । तमेव भूतान्तरसंयोगेन संहते
द्रव्ये जायमानेऽभिव्यक्तं जिह्वेन्द्रियविषयं भावं कुशला आचक्षते । तस्मादेक
एव रसो नानेकः । तद्यदुदकं प्रागजातं तदुदकात् पुनः स रसोऽनन्यो नान्य
इति । तथा च रसनार्थो रस इति प्रागभिहितम् । नातोऽतीन्द्रिये तस्मिन् रसे
लक्षणाप्रसङ्गः । यो हि भावोऽभिव्यक्तः सन् ग्राह्यो भवति स एवाथसंज्ञो
भवति नानभिव्यक्तो भावोऽथ उच्यते इन्द्रियस्य योऽभिव्यक्तो रसनेन
इन्द्रियेण गृह्यते स रसनार्थो रस उच्यते । न चातिप्रसङ्गो लक्षणस्य रसत्वे
रसाभावे च जिह्वेन्द्रियार्थत्वाभावात् । न हि रसनेन्द्रियेण रसत्वं रसाभावो
वा प्रत्यक्षमुपलभ्यते । रसेनैव ह्यनुमीयते रसत्वम् । रसाभावश्च भावरूपो
गन्धादिर्न रसनेन्द्रियार्थः । अवस्तरूपश्चाभावस्तत्तद्रसस्यासत्ता । (तस्या-
भावस्य भाव इति पदेन तद्ग्राह्यत्तिः) स हि रसनेन्द्रियेणोपलभ्य
रसमनुपलब्ध्याऽनुमीयते । नास्त्यत्र निम्बे मधुरो रस इति ।
तस्माद्रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं रसत्वमित्येवं न तल्लक्षणं
व्याख्यातव्यम् । तस्मिन्नतीन्द्रियस्य रसस्य रसत्वं न जातिः साधारणैकरूप-
त्वात् । जातिद्वयनेकव्यक्तिसमवायिनी । स एवाभिव्यक्तो यदानेकरूपो भवति
मधुरादिविशेषस्तदा विशेषे रसत्वं जातिर्भवति न त्विशेषे । तस्मिन्नविशेष
रसे रसत्वन्तु शब्दादितन्मात्रात्तापेक्षो विशेषः पदार्थः । तन्मात्रात्वं शब्दादीनां
पञ्चानां सामान्यमाकाशादीनां हि शब्दादिः सा सा मात्रेति तन्मात्रा । सुश्रुते
चोक्तम् 'आप्यो रस' इति । अनया रीत्या शब्दादीनामपि लक्षणान्यनुक्तानि
वाच्यानि । श्रवणार्थः शब्दः । योऽभिव्यक्तः सन् श्रवणग्राह्योऽर्थो भवति
सोऽर्थः शब्दः । स्पर्शनार्थः स्पर्शः । योऽभिव्यक्तः सन् स्पर्शनग्राह्यो भवति स
स्पर्शनार्थः स्पर्शः । नेत्रार्थो रूपम् । योऽभिव्यक्तः सन् नेत्रग्राह्योऽर्थो भवति स
नेत्रार्थो रूपम् । घ्राणार्थो गन्धः । योऽभिव्यक्तः सन् घ्राणग्राह्योऽर्थो भवति
स घ्राणार्थो गन्धः । इति ॥ ३ ॥

स्वार्थिकः । जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाग्राह्यम् । रसाभावोऽपि जिह्वा गृह्यते, अत आह भावमिति ;
उदकादन्य इति रसोदकयोरेकत्वस्यापनार्थं पूर्वपक्षत्वाद् ; इष्टः पूर्वपक्षश्च कापिलमतेन—

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः । छेदनीय उपशमनीय-
श्चेति ॥ ४ ॥

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः । छेदनीयोपशमनीय-
साधारणाः ॥ ५ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः । स्वादुहितश्च
स्वादुरहितश्च अस्वादुर्हितश्चास्वादुरहितश्च ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—द्वौ रसा इति । शाकुन्तेयो ब्राह्मणः खलु योऽभिव्यक्तः सन्
रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः संस्तु योऽर्थो
भवति स पुनश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति द्विधाऽभिव्यज्यते । तस्माद् द्वौ रसा-
वित्युवाच । शरीरदोषादिच्छेदनेन वर्त्तत इति च्छेदनीयः । शरीरदोषादेरुप-
शमनेन वर्त्तत इत्युपशमनीय इति । अम्ललवणकटुभिः शारीरकलेदादि-
दोषश्छिद्यत इति हि दृश्यते मधुरतिक्तकषायैरुपशाम्यत इति च दृश्यते ।
इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—त्रय इत्यादि । पूर्णाक्षो मौद्गल्यः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः
सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तः खलु
पुनर्योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स पुनश्छेदनीयोपशमनीयो साधारणश्चेति
त्रिधाऽभिव्यज्यते तस्मात् त्रयो रसा इत्युवाच । तयोर्मिश्रीभावे च्छेदनोपशमने
दृश्येते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—चत्वार इत्यादि । हिरण्याक्षः कौशिकः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः
सन् रसनग्राह्योऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन्
योऽर्थो रसनग्राह्यो भवति स तु स्वादुहितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वा-
दुरहितश्चेति चतुर्धाऽभिव्यज्यते । तस्माच्चत्वारो रसा इत्युवाच । रक्तशालि-
यवगोधूममूत्रादिः स्वादुश्च हितश्च । मापादिस्तु स्वादुश्चाहितश्च । चुलुकी-
वसादिरस्वादुहितश्च आविकघृतादिरस्वादुश्चाहितश्चेति ॥ ६ ॥

ये हि "रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रम्" इत्यादिवाचनेन गुणव्यतिरिक्तद्रव्यमिति ब्रूयते । छेदनीय
इत्युपशमनीयकारकाः, उपशमनीय इति वृंहणः ; साधारण इत्याग्नेयसीम्बसामान्यापुमनोरपि लक्षण-

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः । भौमौदकाग्नेय-
वायव्यान्तरीक्षाः ॥ ७ ॥

षड्रसा इति वाय्व्योविदो राजर्षिः । गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ ८ ॥

सप्त रसा इति निमिर्विदेहः । मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायक्षाराः ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—पञ्चेत्यादि । शतानयः कुमारशिरा भरद्वाजः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स पुनर्भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरीक्षभेदेन पञ्चधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् पञ्च रसा इत्युवाच । वक्ष्यते च सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः उति । पूर्वार्थाय च अभिहितम्—“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा । निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः ॥” इति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—षड्रित्यादि । अथ वाय्व्योविदो राजर्षिः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । सोऽभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षभेदेन षड्धाऽभिव्यज्यते । तस्मात् षट् रसा इत्युवाच । कश्चिद्धि रसो गुरुक्षिरेण पच्यते, कश्चिलघुः शीघ्रं पच्यते, कश्चिच्छीतः शैत्यं जनयति, कश्चिदुष्ण औष्ण्यं जनयति, कश्चिन् स्निग्धः स्नेहयति, कश्चिद् रुक्षो रुक्षयतीति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—सप्तेत्यादि । अथ निमिर्विदेहो राजर्षिः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । स खलु अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षारभेदेन सप्तधाऽभिव्यज्यते । तस्मात् सप्त रसा इत्युवाच । इति ॥ ९ ॥

वृंहणयोः कर्ता, परस्परविरोधात्कर्ता वा । स्वादुरित्यभीष्टः, हित इत्यावत्पत्रनपकारी । भाषीयत इत्याधयो द्रव्यम् ; गुणाः सिग्धगुर्वादेयः, कर्म धातुवर्द्धनक्षपणादि ; संस्वादो रसानामवात्सरभेदः, एषां विशेषाणां भेदानामित्यर्थः ; तत्र द्रव्यभेदादाधारभेदेनाभितस्त्यापि रस्वर भेदो भवति, भाषयो हि कारणं, कारणभेदात्तत्र कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः ; गुर्वादिगुणभेदात्तथा कर्मभेदाच्च रसकृता एव ; ततश्च कार्यभेदादवश्यं कारणभेद इति पूर्वैपक्षाभिप्रायः । संस्वाद-

अष्टौ रसा इति वडिशो धामागवः । मधुराम्ललवण-
कटुकतित्तकषायचारव्यक्ताः ॥ १० ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो वाङ्कीकभिषक्,
आश्रयगुणकम्मसंस्कारविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ११ ॥

षडैव रसा इत्युवाच भगवान् पुनर्व्वसुमधुराम्ललवण-
कटुकतित्तकषायाः । तेषां षण्णां रसानां यानिरूढकम् ।

गङ्गाधरः—अष्टावित्यादि । अथ वडिशो धामागवः खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् यो रसनग्राहोऽर्थो भवति स खलु मधुरादिपूर्व्वसप्तविधोऽभ्यक्तश्च इत्यष्टभाऽभिव्यज्यते । तस्मादष्टौ रसा इत्युवाच ॥ १० ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येया इत्यादि । अथ काङ्कायनो वाङ्कीको भिषक् खलु यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । यस्तु अभ्यक्तो रसनग्राहोऽर्थः स आश्रयादिविशेषाणामपरिसंख्येयत्वेन अपरिसंख्येयतयाभिव्यज्यते । अभिव्यक्ताश्चाश्रयगुणकम्मसंस्कारविशेषाणाम् अपरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येया रसा इत्युवाच । रसानामाश्रया द्रव्याणि खलु अपरिसंख्येयानि न समानरसानि गुणास्तेषां समानाधिकरणा गुरुत्वादयस्तींश्च त्रिभिन्नाः । कर्माणि च धातुवद्धेनादीनि समानाधिकरणान्यपरिसंख्येयानि । संस्कारः पुनः करणं रसान्तरकरणद्रव्यक्रियान्तरेण रसान्तरभावा अपरिसंख्येया इति ॥ ११ ॥

गङ्गाधरः—षडैवित्यादि । भगवानान्नेयः पुनर्व्वसुः खलु नवानां महर्षीणां वचनं श्रुत्वा यो ह्यव्यक्तो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसनग्राहोऽर्थो भवति स रस एक एवेति सत्यम् । अभिव्यक्तस्तु सन् रसनग्राहो योऽर्थो भवति स खलु मधुराम्ललवणकटुकतित्तकषायभेदेन षड्विध एवाभिव्यज्यते । तस्मात् षडैव भेदस्तु—एकस्यामपि मधुरजात्याविश्वगुहादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते, स तु संस्वादभेदः स्वसंवेद्य एव, यदन्तं—“इक्षुभीरगुहादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथापि नास्मात् सारस्वत्यापि शक्यते” ॥ १—११ ॥

चक्रपाणिः—सिद्धान्तं पुनर्व्वसुवचनतोनाह—षडैवेत्यादि । पूर्व्वपक्षोक्तरीकर्यादिव्यवस्था-
माह—तेषां षष्णामित्यादि । योनिराधारकारणं, कार्य्यकारणयोश्च भेदात् सिद्धं उद्भवत् रसभेदः

छेदनोपशमने द्वे कम्मणी । तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वम् ।

रसा इत्युवाच । न त्वभिव्यक्तः सन्नको रसो न वा द्वौ रसौ न च त्रयो रसा न च चत्वारो रसा नैव पञ्च रसा न च गुरुत्वादयः षड् रसाः न च सप्त रसा नैवाष्टौ रसा नाप्यपरिख्येया रसाः । न च स पुनरुदकादनन्य इति । कस्मादिति ? अत उच्यते—तेषामित्यादि । यो भावोऽभिव्यक्तः सन् रसन-
ग्राहो यो योऽर्थो भवति रसनग्राहः स सोऽर्थो नोदकादनन्यः, तेषां षण्णां रसानां योनिरुत्पत्तिस्थानमुदकम् । वक्ष्यते ह्यत्र—सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्ष-
प्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाव्यक्तरसास्त्वन्तरीक्षाद्भ्रश्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्च-
महाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तिरभिप्रीणयन्ति । तासु मूर्तिषु षड्भिमृच्छन्ति रसाः । तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः । भूम्यप्रिभूयिष्ठत्वादम्बुः । तोयाप्रिभूयिष्ठत्वाद्ब्रवणः । वाय्वप्रि-
भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः । पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । इत्येवमेषां षण्णां रसानामभिव्यक्तः षट्त्वेनैव नातिरिक्तत्वेन । तस्मान् षट्त्वमुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव स्थावर-
जङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्कतुकत्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेष इति । तन् पाञ्चभौतिकीषु मूर्तिषु यत् सोमगुणाद्यतिरिक्तत्वे मधुरादयोऽभिव्यज्यन्ते तन् तेषु पञ्चसु महाभूतेषु खलु यदुदकमव्यक्तरसं तस्मादुदकादेव तस्याव्यक्तो रसो भूतान्तरसंयोगे सति स्थूलः सन् मधुरादिभावम् आपन्नोऽभिव्यज्यते इति तेषां रसानां योनिरुदकम् । (तेषां योन्यव्यक्त-
रसाश्रयत्वात्) न पुनरुदकादनन्यो रस इति ।

अत एव द्वौ रसाविति यत् शाकुन्तयेनाक्तं तन्न । कस्मान् ? यतस्तेषां षण्णां रसानां द्वे कम्मणी छेदनोपशमने । तत् षड् रसाश्रयद्रव्याणि हि अम्बुलवणकटुभिः शारीरकं दादीनि च्छन्दन्ति मधुरतिक्तकषायैरुपशमयन्तीति ते रसौ न भवतः ।

नितरां त्रयो रसा इति यत् पूर्णाक्षेणोक्तं तन्न । साधारणत्वं हि तयो-
श्छेदनीयोपशमनीययोर्मिश्रीभावाद् भवति तदपि तेषां कम्मे । तस्मात् न त्रयो रसा इति ।

मन्वञ्ज एवेतिभावः । अित्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोनित्वात् "रसनाभौ रसस्तस्य" इत्यादी विद्वत्तमेव दीर्घजीवितोये, तयोर्मिश्रीभावाविति, कम्मणोरमूर्त्तयोर्मिश्रीभावानुपपत्तो

स्वादुः स्वादुताभक्तिः द्वौ हिताहितौ च प्रभावौ । पञ्च-
महाभूतविकारास्त्राश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकाल-
वशाः ॥ १२ ॥

हिरण्याक्षेणापि चत्वारो रसा इति यदुक्तं तत् न । कस्मात् ? यतः स्वादुः
हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादुरहितश्चेत्येतेषु स्वादुः खलु तेषां मधुरा-
दीनां षण्णां रसानां स्वादुता आस्वादनं भक्तिः । हिताहितौ द्वौ प्रभावौ
तेषामचिन्त्यशक्तिविशेषौ तस्मात् न ते चत्वारो रसा इति ।

कुमारशिरसा भरद्वाजेन च भौमादिभेदेन पञ्च रसा इति यदुक्तं
तत् न । कस्मात् ? यतः पञ्चभूतविकाराः खलु कार्यभूतद्रव्याणि
भौमान्याप्यानि तेजसानि वायव्यान्यान्तरीक्षाणि । तेषां षण्णां
रसानामाश्रया न तु रसा इति । ननु सोमगुणातिरेकात् मधुरो रसः ।
भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वाद्म्ल इत्यादुरक्त्या कथमाश्रयाः पाञ्चभौतिक-
द्रव्याणीनि ? अत उच्यते—प्रकृतीत्यादि । प्रकृतिविकृतिविचारणा
देशकालवशाः । प्रकृतिविकृतिविचारणा चैयम्—देशविशेषात् कालविशेषाच्च
चेतनयोगात् सचेतनैः पञ्चभिर्महाभूतैर्न्यूनातिरेकांशेन संयुक्तैः कार्य
द्रव्ये घटादावारभ्यमाणे वाय्वादीनां कर्मभिरन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्य-
गुणमेलनादन्योन्यक्रियामेलनाच्च विक्रियमाणाः प्रकृतयः पञ्चभूततद्गुणान्
सजातीयान् द्रव्यान्तरगुणान्तररूपान् विकारानारभन्ते । प्रकृतिराकाशः
सुषिरादिकं विशिष्टमाकाशान्तरं वायुविशिष्टवाय्वन्तरं तेजो विशिष्टं तेजो-
ऽन्तरमुदकं रसरक्तादिद्रवान्तरं पृथिवी मृत्तिम् । तेषाञ्च गुणाः शब्दादयो ये
तेषां शब्दो दशविधं शब्दान्तरमारभते । षडजपभगान्धारमध्यमपञ्चभवेवतनिपाद-
कष्टाकष्टसाधारणभेदान् । स्पर्शश्च स्पर्शान्तरं शीतोष्णश्लक्ष्णखरादिभेदात् ।
रूपश्च विशिष्टं रूपान्तरं लोहितशुक्लकृष्णनीलपीतारुणादिभेदात् । रसश्च
विशिष्टं रसान्तरं, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायभेदात् । गन्धश्च विशिष्टं गन्धान्तरं
तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिश्रीभावादिति बोद्धव्यम् । साधारणमिति साधारणकार्ययोगित्वम् ; भक्ति-
रितीच्छेद्यर्थः ; तेन, यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरस्वादुरितर इति पुरुषायेर्जी धर्म्मो न रस-
भेदकार्यविकार्यर्थः । पञ्चमहाभूतेश्चारी 'तु' शब्दोऽवधारणे, तेन आश्रया एव न रसा इत्यर्थः ;
किम्भूता भौमादयो भूतविकारा आश्रया इत्याह—प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकालवशा इति,

तेष्वाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षाः ॥ १३ ॥

सौरभपूनिविस्त्रादिभेदात् । अन्येवं द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । कर्म च कर्मासाध्यं न
विद्यते । विक्रियमाणं हि स्वतस्त्वनद्याद्यादीनां कर्म च परस्परं मिश्रीभूतं
स्वविरोधिकर्मान्तरं सजातीयं विजातीयं वा चिन्त्यमचिन्त्यमारभते, यत्
उच्यते—प्रभाव इति । कणादेनोक्तं “तस्मिन् पञ्चमहाभूतविकारे द्रव्ये मधुरादयो
रसा आश्रिता अतो न भौमो रस आप्यो वा तैजसो वाऽथ वायव्यो वान्तरीक्षो
वेति” ॥ १२ ॥

गङ्गापरः—तेष्वाश्रयेष्वित्यादि । अथ चाय्याविदराजपिणा गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरुक्षा इति षड् रसा इति यदुक्तं तदपि न । कस्मात् ? यतस्तेषु
आश्रयेषु पञ्चमहाभूतविकारेषु द्रव्येषु गुणा गुरुलघुवाद्याः । गन्धतन्मात्रादि-
पृथिव्यादिस्था अनभिव्यक्ता ये गुर्वादयो रसातिरिक्ताः प्रकृतिभूता गुणास्तेषां
पञ्चभूतान्योन्यानुपवेशान् कार्या अभिव्यक्ता गुर्वादयो गुणा न तु रसाः,
रसानारब्धत्वात् । आदिशब्देन मन्दतीक्ष्णमृदुकठिनश्लक्ष्णखरविशदपिञ्जल-
स्थूलसूक्ष्मास्थिरमरसान्द्रद्रवाः । शब्दादयश्च ॥ १३ ॥

वशाशब्दोऽधीनार्थः, स च प्रकृत्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः, प्रकृतिवशा यथा—मुद्राः कषाया
मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या लघवः, एतद्वि लाघवं न रसवशं, तथा हि सति, कषायमधुरत्वाद् गुरुत्वं
स्यात्, विकृतिवशाच्च ब्रीहेर्लाजानां लघुत्वं तथा सक्तुसिद्धपिण्डकानाञ्च गुरुत्वम्, विचारणा
विचारो द्रव्यान्तरसंबन्ध इत्यर्थः । तेन, विचारणावशं यथा—मधुसर्पियो संयुक्ते विषम्, तथा
विषमहागद्युक्तं स्वकार्यव्यतिरिक्तकार्यकारि । देशो द्विविधो भूमिरानुरश्च—तत्र भूमी ‘श्वेत-
कपोती च बस्तीकाधिक्या विषहरी’, तथा “हिमवति भेषजानि महगुणानि भवन्ति”, शरीर-
देशे यथा—“सक्थि मांसाद् गुल्मरं रक्थकोदशिरस्पदाम्” इत्यादि ; कालवशान्तु यथा मूलक-
मधिकृत्वोक्तं—“तद्बालं वीषहरं वृद्धं त्रिशोषम्”, तथा “यधत्तुं पुष्पकः माददीत” इत्यादि ;
अत्र चैकप्रकरणोक्ता येऽनुकास्ते चकारान् स्वभावान्तरन्तर्भावणीयाः, यदुक्तम्—“चरः शरीरावयवाः
स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते” । तत्र, चर-
शरीरावयवधाम्नां देशेन ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविसति, दोषं स्वभावे, तयो रसविमाने वक्ष्यमाणञ्च
अत्रापविद्यमाहारविशेषाद्यतममन्तर्भावणीयं यथासम्भवम् ; स्निग्धरुक्षाद्या इत्यत्र भादि-

चरणात् चारः, नासौ रसः द्रव्यं हि । तदनेकरससमुत्-
पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियाथसमन्वितं करणा-
भिनिवृत्तम् ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—क्षरणादित्यादि । अथ निमिना विदेहेन राजपिणा मधुराम्ल-
लवणकटुतिक्तकपायक्षारा इति सप्त रसा इति यदुक्तं तच्च न । कस्मात् ? यतः
क्षरणात् क्षारः स्यान्नासौ रसो भवति । तर्हि किमिति ? अत उच्यते—
द्रव्यम्, भस्मीभूतद्रव्यारब्धत्वात् । यतस्तदनेकरसद्रव्यभस्मसमुत्पन्नमनेक-
रसम् । किं किं रसमिति ? अत उच्यते—कटुलवणभूयिष्ठम्, कथं
विज्ञायते ? अनेकेन्द्रियाथसमन्वितम् रूपरसस्पर्शगन्धादियुक्तम्, तस्माद् द्रव्यम् ।
नन्वेवं तन्स्थस्तु कटुलवणभूयिष्ठो यो भावः स खलु मधुरादिभ्यः षड्भ्यो-
ऽतिरिक्तत्वादपरो रस एवेति । अत उच्यते—करणाभिनिवृत्तमिति । करणात्
क्रियातोऽभिनिवृत्तते तद्भस्मीभूतद्रव्यात् तस्मान् तन्स्थोऽपि कटुलवणभूयिष्ठो
यो भावः सोऽपि तन्करणादेवाभिनिवृत्तते । न तु मधुरादिवत् प्रसिद्धद्रव्य-
प्रादुर्भावे । तस्मान्मधुरादिन्यूनकटुलवणभूयिष्ठानेकरसमेलनेन कृत्रिमो रसो
मधुरादिभ्यः षड्भ्योऽतिरिक्तः । यथा सैन्धवनम्बादिमेलनाद् रसो नातिरिक्त
इति ।

अथ धामार्गवेण वदित्सेन मधुराम्ललवणकटुतिक्तकपायक्षाराव्यक्ता
इत्यष्टौ रसा इति यदुक्तं तन्न । कस्मात् ? क्षारो यथा नातिरिक्तो
रसस्तद् दर्शितम् । अव्यक्तस्तु रसो यथा नातिरिक्तस्तथोच्यते ॥ १४ ॥

ग्रहणेनानुक्तः अपि तीक्ष्णमृदादयो न रसाः, किन्तु, द्रव्यगुणाः पृथगेवेति दर्शयति । क्षरणा-
दुधोद्यमलक्रियायोगात् क्षारो द्रव्यं, नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियानुपपन्नेत्यर्थः,
क्षरणात् क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः—“क्षारं स्वावयामः” इति,
नास्मिन् “क्षित्वा चित्वाज्ञानात् क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यर्थः” इति । हेत्यन्तरमाह—द्रव्यं
तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुख्यकारणामागीन्द्रिय उत्पन्नमनेकरसोत्पन्नम्, यतश्चानेक-
रसोत्पन्नमत एवानेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वात्, कार्य्यगुणस्येति भावः ; अनेकरसत्वज्ञाह—
कटुकलवणभूयिष्ठमिति भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसान्तरसम्बन्धोऽस्तीति दर्शयति ; हेत्यन्तरमाह—
अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति,—क्षारो हि स्वर्शेन गन्धेन चाम्बितः, तेन द्रव्यम् ; रसे हि गुणे न
स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः ; हेत्यन्तरमाह—करणाभिनिवृत्तमिति, करणेन भस्मखात्पानिना-
ऽभिनिवृत्तं स कृतमित्यर्थः, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः ॥ १२—१४ ॥

अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यणुरसेऽणुरस*सम-
न्विते वा द्रव्ये ॥ १५ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनन तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषा-
परिसंख्येयत्वाद् युक्तम्, एकैकोऽपि ह्यं पामाश्रयादीनां भावानां

गङ्गाधरः—अव्यक्तीभावस्त्वित्यादि । रसानां मधुरादीनाम् अव्यक्तीभावस्तु
स्वल्प प्रकृतौ रसनन्मात्रामु अप्यु भवति वत्तेने । ननु क्षीरेक्षुरसविकारादिषु
माधुर्यविशेषोपलब्ध्याऽनुमीयते क्षीरेष्विषुरसविकाराणां माधुर्यान्माधु-
र्याल्पीभावोऽव्यक्तरसान्तरयोगादेवेति । अत उच्यते—अणुरसे इति । अणुः
सूक्ष्मो यो मधुराद्यन्यतम एव रसस्तीस्मिन्नेवाव्यक्तीभावो न मधुरादिभ्यो-
ऽतिरिक्ते भावे । तदणुरससमन्विते स एवाणुरसोऽव्यक्तो रसो न मधुरादिभ्यः
षड्भ्योऽतिरिक्तः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अपरिसंख्येयत्वात् । अथ काङ्क्षायनवाहीकभिपजा पुनः
आश्रयाद्यपरिसंख्येयत्वात्परिसंख्येयत्वा रसा इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—एकैकेत्यादि । हि यस्मादेषां मधुरादीनां
षण्णां रसानामेकैकोऽपि रस आश्रयाविशेषान् गुणविशेषान् कर्म

चक्रवाणिः—अव्यक्तरसपक्षं निषेधयति—अव्यक्तीत्यादि । अव्यक्तीभाव इत्यभूततद्भावे चिद-
प्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव कविशाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्नां मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ;
रसानामिति मधुरादीनां षण्णाम् प्रकृतावित्यादि—प्रकृतौ कारणे जल इत्यर्थः ; अव्यक्तरसस्य रस-
सामान्यमात्रोपलब्धिर्मधुरादिविशेषाद्यन्या, सा च जले स्यात्, यत उक्तं जलगुणकथने सुश्रुते—
“व्यक्तरसता रसदोषः” इति । इहापि च “अव्यक्तरसस्य” इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्यक्तरसं
द्रव्यमाख्याय वक्तारो वदन्ति—“जलस्वेवाप्य रसो न कश्चिन्मधुरादियुक्तः” इति ; विशेषमधुरा-
द्यनुपलब्धिश्चानुद्भूतत्वेन, यथा—दूराद्विश्रायमानविशेषवर्णे वस्तुनि रूपसामान्यप्रतीतिर्भवति,
न शुक्लत्वादिविशेषबुद्धिरिति ; तथाऽणुरसेऽव्यक्तीभावो भवति, प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतो-
ऽव्यक्त्वेनेत्यनुरसः, यथा—वेणुषु मधुरे कषायोऽनुरसः, यदुक्तम्—‘रक्षः कषायानुरसो
मधुरः कफपित्ता’ इति ; अनुरससामान्यत इति सर्वानुरसयुक्तं, यथा—विषे, वचने हि—
“वृष्णमनिर्हृस्वरसम्” इत्यादि ; किंवा, अणुरससामान्यत इति पाठः, तेन, अणुरसेनैकेन
मरिचेन युक्ते शर्करापानके कटुत्वमव्यक्तं स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं वृषयति—अपरीत्यादि ।
तेषामिति रसानामपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्, आश्रयादीनां भावानामित्याद्यगुणकर्मसंस्वादानां,

• अनुरसेऽनुरसेति वा पाठः ।

विशेषानेवाश्रयते * न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते । परस्पर-
संसृष्टभूयिष्ठत्वात् ॥ १६।१७ ॥

न चैषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति ।

विशेषान् संस्कारविशेषानाश्रयते । यथा खल्वेको मधुरो रस इक्षिबु-
बालिकाकाण्डेषुप्रभृतीनाश्रयविशेषानाश्रयते । एवमम्लो बदरदाहिमामलका-
दीन् । लवणः सैन्धवसौवर्चलादीन् । कटुकः पिप्पलीमरिचशुठीचव्या-
दीन् । तिक्तो निम्बपटोलपत्रवेत्राग्रादीन् । कषायो हरीतकीविभीतकी
प्रभृतीन् । न च तस्मान्मधुरादम्लादीनां वाऽन्यत्वमन्यरसत्वमुपपद्यते उप-
गच्छति । कस्मात् तत्र तत्रेक्षिबुबालिकादिषु मधुरभेद उपलभ्यते
इति ? अत उच्यते—परस्परेत्यादि । तत्र तत्रापररसस्य कस्यचिन् कस्य-
चिदम्लदेः परस्परसंसृष्टे मधुरादिभूयिष्ठत्वान्मधुरादिरेव रस उच्यते न तस्मा-
दन्यो भवतीति । एवं गुणकर्मविशेषानपि तद्रसान्तरसंसर्गादाश्रयते ।
संस्कारद्रव्यविशेषसंसर्गादपि न ततोऽन्यो भवति ॥ १६।१७ ॥

गङ्गाधरः—ननु चैवं चेत् तदा पुनरिक्षुकाण्डेषुप्रभृतीनामारम्भकाणां
भावानामंशान्नाधिक्यादितस्तदुत्पत्तावेव तथा तथा मधुरादिभावोऽभिनिर्वृत्तेन
इति तथाविधस्तथाविधो रसः पृथक् पृथगेव भवति ततोऽपरिसंख्येया रसाः
षट्त्वञ्चातिवत्तेने । इति । अत उच्यते—न चैषामित्यादि । एषां मधुरादीनां
विशेषापरिसंख्येयत्वादित्याश्रयादिभेदस्यापरिसंख्येयत्वात्, अत्र हेतुमाह—एकैकोऽपि हीत्यादि ।
एषामाश्रयगुणकर्मसंस्कारानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिराश्रयते, न च तस्मान्नाश्रयादि-
भेदादन्यात्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति, एवं मन्वते—यद्यपि शालिसुहृत्तक्षीरादयो मधुराश्रया-
भिन्नास्तथापि तत्र मधुरत्वजात्याकान्त एक एव रसो भवति यथाकाशीरकापांसादिषु शुद्धवर्ण
इवेति ; तथा गुणानां गुरुपिच्छिलस्निग्धादीनाम् अन्वत्येऽपि कर्मणां वा रसादिषुर्जनायुर्जनन-
वर्णकरणादीनां भिन्नस्ये सति न मधुररसस्यान्यरसः यतः, एक एव मधुरत्वमद्रगुणयुक्तो भवति
तत्कर्मकारो चेन्न को विरोधः, तथा, मधुरस्याशान्तरास्वादभेदेऽपि मधुरत्वजात्यतत्तिक्रमः,
कृष्णवर्णावास्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः । ननु सैवं भवावपरिसंख्येयत्वं रसानां परस्पर-
संयोगात् तु य आस्वादविशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि, न हि रसमधुरास्तेन क्रियते, तन्मधुरेण
वास्तेन वा शक्यम्, अतः, तेन परस्परसंयोगेनापरिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्परेत्यादि ।
संसृष्टमिति भावे कः, तेन संसर्गभूयिष्ठत्वादेर्या मधुरत्वादीनामभिनिर्वृत्तेर्भेदं च गुणप्रकृतीनाम्
असंख्येयत्वमिति योजना । अयमर्थः—यद्यपि रसाः परस्परसंसर्गेणातिभूयसा युक्ताः सन्तोऽपि-

* विशेषापरिसंख्येयत्वात् इत्यधिकः पाठश्चक्रे ।

तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धि-
मन्तः ॥ १८ ॥

तच्चैव कारणमवेक्षमाणाः पश्याणां रसानां परस्परेणा-
संसृष्टानां लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः । अग्रं तु तावद् द्रव्य-
भेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः ॥ १९ ॥

पण्णामभिनिवृत्तौ प्रधानभूतानां प्रकृतीनां सोमगुणानिरिक्तपञ्चभूतानां
प्रधानत्वे तत्र तत्र गुणीभूतरसानां प्रकृतयो या अल्पांशभूता भूम्यग्नि-
गुणऋत्यादिभूतद्वन्दास्तासामपरिसङ्के त्रयत्वं न भवति । पञ्चानामेव भूतानामंश-
न्यूनाधिक्यादिविशेषान् तथाविधापररतोत्पत्तेः । इति । तस्मान् संसृष्टानां
रसानां कर्म बुद्धिमन्ता नोपदिशन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—तच्चैत्यादि । तच्च कारणं प्रधानरसानामुत्पत्तौ गुणीभूत-
रसानामपि प्रकृतय एवांशल्पाधिकभावेन संसृष्टा गुणीभूतरसानुत्पादयन्ति ।
पञ्चैव भूतानि नापरिसंङ्के त्रयाः प्रकृतय इत्येवं कारणमवेक्षमाणा वयं
परस्परेणासंसृष्टानां पण्णामेव रसानां लक्षणं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः । न
परस्परेण संसृष्टानां पृथक्त्वमप्यनेन तेषां गुणीभूतानामभिज्ञानसिद्धेः । अग्रं
तु तावद् द्रव्यभेदमभिप्रैत्य किञ्चिदभिधास्यामः पश्चाद्रसम् । इति ॥ १९ ॥

निष्कृता घृतधीरादीं द्रव्ये भवन्ति, तथापि न तेषां गुणा गुरुलघ्वादयः प्रकृतयो वा मधुरादीनां वा
या आयुष्यत्वरसादिवर्द्धकवाद्यास्ताः असंख्येया भवन्ति किन्तु, य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः
प्रकृतयश्च उद्दिष्टाः, त एव मिथा भवन्ति ; किं वा गुणप्रकृतीनामिति मधुरादिषु गुणस्वरूपाणाम्
इत्यर्थः ; तेन रसस्य रसान्तरसंसर्गे दोषाणामिव दोषान्तरसंसर्गे रसानां नापरिसंख्येयत्वम्
इत्यर्थः ; प्रकृतिशब्देन कर्म बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः ; मधुरादीनामवान्तरास्ताम्
अविशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः । यत एव हेतो रसानां संसृष्टानां नान्ये गुणकर्मणी
भवतः, अत एव संसृष्टानां रसानां पृथक् कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह—तस्मादित्यादि ।
कर्मशब्देनेह गौरवलाघवादिकारकत्वाद्यो रसरक्षादिजननाद्योऽपि बोद्धव्याः ; न केवलमन्व-
शास्त्रकारे रसानां संसृष्टानां कर्म नोपदिष्टं, किन्तु षडपि नोपदेक्ष्याम इत्याह—
तच्चैवेत्यादि । तच्चैव कारणमिति परस्परसंसर्गेऽपि रसानामनधिकगुणकर्मत्वं ; लक्षणेन
पृथक् लक्षणपृथक् ; लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्—“अतस्तु मधुरो रसः” इत्यादिना ग्रन्थेन,
तथा “स्नेहनप्रीणनह्लादन” इत्यादिना यद् वाच्यं, तन् सर्वं गृह्यते ; किं वा, लक्षणशब्देन
“मधुररस” इत्यादिग्रन्थवाच्यं लक्षणमुच्यते ; पृथक् च, रसे भेदज्ञानार्थं षडवच्यते—

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमित्यस्मिन्नर्थं तच्चेतनावदचेत-
नञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म
पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूल-

गङ्गाधरः—तदयथा सर्वमित्यादि । सर्वं पृथिव्यादिकार्यं द्रव्यं
शरीरेन्द्रियविषयसंबन्धकम् । पाञ्चभौतिकं पञ्चभिर्भूतैर्निष्पादितं पञ्चभूत-
पकृतिकम् । अस्मिन् पाञ्चभौतिकेऽर्थे तन् सर्वं द्रव्यं चेतनावदचेतनञ्च ।
तत्र "सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्" इति पूर्वोक्त्यायेऽभिहितम् ।
तत्र भूतानि पञ्च खल्वनभिव्यक्तशब्दमात्र आकाशोऽभिव्यक्तस्पर्शमात्रो वायु-
रभिव्यक्तरूपमात्रं तेजोऽभिव्यक्तरसमात्रा आपोऽभिव्यक्तगन्धमात्रा पृथिवीति ।
तस्य गुणा इति । तस्य पाञ्चभौतिकस्य चेतनावतोऽचेतनस्य च गुणाः कार्य-
भूताः शब्दादयस्ते दशविधशब्दशीतोष्णादिस्पर्श-लोहितादिरूप मधुरादिरस-
सोरभादिगन्धाः । गुर्वादयश्च द्रवान्ताः कार्यगुणा यज्ञःपुरुषीयेऽभिहिता गुरु-
लघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्द-तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशद-पिण्डिलक्ष्णस्वर-
मूर्धस्स्थूलसान्द्रद्रवा इति । कर्म च कार्यभूतं वमनादि पञ्चविधमुक्तमग्र-
प्रथमाध्याये ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तत्रापरिसङ्घे त्रयमपि पाञ्चभौतिकं द्रव्यं संग्रहेण परिसङ्घातुमाह—

"स्नेहनप्रीणन इत्यादि, तद् गृह्यते । अग्र इत्यादि । रसेषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिधेय प्रतिपाद-
नीयतया परिगृह्य रसानां द्रव्यज्ञानाधीनज्ञानत्वात् द्रव्याभिधानमग्रे कृतमित्यर्थः । किञ्चिदिनि
आमुर्ध्वेदोपयोगि द्रव्यस्वरूपं न सर्वमिति, अप्रसङ्गदोषादिति भावः ॥ १९—१९ ॥

चक्रपाणिः—सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम्, अस्मिन्नर्थेऽस्मिन् प्रकरणे । द्रवान्ता इति
वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह ; अत्र परस्वापरत्वादीनामिहानभिधानेन चिकित्सायां
परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति, येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अर्थ-
चिकित्सापयोगिनोऽपि, न ते पार्थिवान्द्रव्याणां शब्दादिवत् सांसिद्धिकाः, किं तर्हि, आधेयाः,
अत इह वैसर्गिकगुणवचने नोक्ताः ; उक्तमित्यपामार्गतत्तदुक्त्याये ; एतच्च प्राधान्यादुच्यते, तेन,
बृंहणाद्यपि बोद्धव्यम् ; बहुलशब्दो गुर्वादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, किंवा, गन्धेनैव ; यतः,
गन्धगुणबहुला पृथिव्येव भवति, अत एव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽन्त एव पश्यते—
"रसगुणबहुलानि" इत्यादि, तेन, तत्रापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो बोध्यः ; सर्वकार्यद्रव्याणां
पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्यात्पूर्वत्वेण पार्थिवत्वादि श्रेयम्, सङ्घातः काश्चित्, स्थैर्यमविद्याव्यम्,

गन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि । तान्युपचयसङ्घातगौरवस्थैय्य-
कराणि स्युः ॥ २१ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दस्पर्सान्द्रमृदु-पिच्छिलरस-गुणबहुलानि
आप्यानि । तान्युपकृं दस्नेहबन्धविष्यन्दमाहवप्रह्लाद-
कराणि ॥ २२ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूप-गुणबहुलानि आग्ने-
यानि । तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि स्युः ॥ २३ ॥

लघुशीतरुक्षत्वरविशदसूक्ष्मरसगुणबहुलानि वायव्यानि ।
तानि रौच्यग्लानिविचारवेश्यलाघवकराणि ॥ २४ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पाञ्चभौतिकेषु द्रव्येषु चेतनावत्स्वचेतनेषु च मध्ये
गुर्वादिनवगुणबहुलानि द्रव्याणि पार्थिवानि पृथिवीबहुलपञ्चभूतात्मकानि ।
शेषाणां भूतगुणानां द्रवादीनामबहुलत्वमेष पार्थिवेषु द्रव्याष्विति ख्यापितम् ।
तेषां पार्थिवानां कर्माण्याह—तान्युपचयेत्यादि । तानि पार्थिवद्रव्याणि
खलूपयुक्तानि शरीरादीनामुपचयसंघातगौरवस्थैय्यकराणि भवन्ति ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—द्रव्येत्यादि । तत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । द्रवादिरसान्तनव-
गुणबहुलानि द्रव्याण्याप्यानि भवन्ति अब्वहुलपाञ्चभूतात्मकानि, तेनाव्वहुल-
भूतगुणा अपि गुर्वादयः शेषभूतगुणा अब्वहुलतया सन्तीति ख्यापितम् ।
तेषामाप्यानां कर्माण्याह—तान्युपेत्यादि । तान्याप्यानि द्रव्याणि खलूप-
युक्तानि शरीरादीनामुपचयेदस्नेहबन्धविष्यन्दमाहवप्रह्लादान् कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—उष्णेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । उष्णादिसप्तगुण-
बहुलानि द्रव्याण्याग्नेयानि तेजोबहुलपञ्चभूतात्मकानि । एतेनाव्वहुलभूतानां
गुणा अपि शेषा ये तेऽप्यब्वहुलत्वेनाग्नेयेषु वर्त्तन्ते । इति ख्यापितम् । तेषा-
माग्नेयानां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याग्नेयानि द्रव्याणि उपयुक्तानि
शरीरादीनां दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णान् कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—लघुशीतेत्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्त्तते । लघ्वादिसप्त-
गुणानां परस्परबोजनसम्बन्धः, प्रह्लादः शरीरंन्द्रियतर्पणं सूक्ष्मं सूक्ष्मघ्नोऽनुसारि, प्रभा वर्ण-
प्रकाशित्वी दीप्तिः, यदुक्तम्,—“वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका” इत्यादि । विचारणं

मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि । तानि
मादेवशौषिर्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

गुणबहुलानि द्रव्याणि वायव्यानि वायुबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति । बहुलेतिवचनेन तु खल्वत्रबहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते चात्रावहुलत्वेन वृत्तेन्त इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तानि वायव्यानि द्रव्याण्युपयुक्तानि शरीरादीनां रौक्ष्यगलानिविचारवैशद्यलाघवानि कुर्वन्ति । विचारो विचरणं सर्पणम् ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—मृद्वित्यादि । अत्र द्रव्याणीत्यनुवर्तते । मृदादिपञ्चगुणबहुलानि द्रव्याणि आकाशात्मकानि आकाशबहुलपञ्चभूतात्मकानि भवन्ति । अत्रापि बहुलवचनेनावहुलभूतानां गुणा अपि ये शेषास्ते च अवहुलत्वेन वृत्तेन्ते इति ख्यापितम् । एषां कर्माण्याह—तानीत्यादि । तान्याकाशात्मकानि द्रव्याणि उपयुक्तानि शरीरादीनां मादेवशौषिर्यलाघवानि कुर्वन्तीति । मुद्गते चोक्तं—“पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद् द्रव्याभिनिवृत्तिरुत्कषस्त्वभिव्यञ्जको भवति । उदं पाथिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति । तत्र स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरस्वरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायोमधुरमिति पाथिवम् । तत् स्थैर्यबलसंघातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति । ० शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यम् । तत् स्नेहनप्रहादनक्लेदनबन्धनविध्यन्दनकरमिति । ० उष्णतीक्ष्णमृक्ष्मरुक्षस्वरलघुविशदरूपगुणबहुलमीषदम्ललवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोद्धृगतिस्वभावमिति तैजसम् । तद् दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावणकरमिति । ० मृक्ष्मरुक्षस्वरशिशिरलघुविशदस्पर्शबहुलमीषत्किं विशेषतः कषायमिति वायवीयम् । तद् वैशद्यलाघवग्लपनविरक्षणविचारणकरमिति । ० श्लक्ष्णमृक्ष्ममृदुव्यवायिविक्ताव्यक्तरसशब्दगुणबहुलमाकाशीयम् । तन्मादेवशौषिर्यलाघवकरमिति । ० तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णो आग्नेयो शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्तम् । वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरण-

विचारो गतिरित्यर्थः ; शौषिर्यं रभ्रबहुलता ; अत्राकाशाबहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरात्म-

गुणभूयिष्ठं वैशद्यमिति ।" ननु सर्वं पाञ्चभौतिकमित्युक्तं तत्र पञ्चभिर्भूतैः
 आरभ्यमाणे कार्यं पार्थिवादीनि द्रव्ये कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वाद्द्रव्य-
 गुणयोः सजातीयारम्भकत्वस्वभावात् विजातीयारम्भकत्वाभावाच्च गुर्वादयो
 गुणाः किमुपादाना उत्पद्यन्ते ? न हि पञ्चसु भूतेषु कापि गुरुत्वादयः सन्ति ।
 वर्णते च पृथिव्यां गन्धोऽप्यु रसो रूपं तेजसि स्पर्शा वायावाकाशे शब्दः ।
 पञ्चैते त्विशेषास्तेषां विशेषारत्वेवं बभूवुः । तद्यथा—तच्छब्दैकगुण आकाशो
 दिक्कालयोगात् किञ्चित्स्थलीभूयैकादशांशस्यैकांशेन स्पशमात्रं वायुमनुमावि-
 शत् । तद्द्रव्यमेकीभूतो द्वात्मको वायुरभूत् तत्र शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत्
 स्पशश्च शीतोऽभूत् । स च द्वात्मको द्विगुणो वायुरेकादशांशस्यैकांशेन
 अविशेषरूपगुणमात्रं तेजोऽनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूतं त्रात्मकं तेजोऽभूत् ।
 तत्रापि शब्दः किञ्चित्स्थूलोऽभवत् । रूपञ्च साधारणं लोहितरूपमारभे ।
 स्पर्शश्चोष्णं कथमुत्पद्यते ? तच्च त्रात्मकं तेजस्त्रिगुणमेकादशांशस्यैकांशेन
 रसैकगुणा अपोऽनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूताश्चतुरात्मिका आपो बभूवुः ।
 तत्रापि शब्दश्च रमश्च पूर्वतः किञ्चित्स्थूलोऽभूत् । स्पर्शश्च शीतः शुक्रश्च रूपं
 कथमुत्पद्यते ? अथैताश्चतुरात्मिकाश्चतुर्गुणा आप एकादशांशस्यैकांशेन
 पृथिवीं गन्धैकगुणामनुमाविशत् । तद्द्रव्यमेकीभूता पञ्चात्मिका पञ्चगुणा पृथिवी
 बभूव । तत्रापि शब्दरसगन्धाः किञ्चित्स्थूला बभूवुर्न व्यक्ताः । स्पर्शश्च
 तत्र स्वरः कृष्णश्च रूपं कथमुत्पद्यते ? तथैषु पञ्चस्यपि भूतेषु न गुर्वादयो गुणाः
 सन्ति, तैरारब्धे द्रव्ये पार्थिवादिनि पाञ्चभौतिके किमुपादाना गुर्वादयो जायन्ते
 किं निरुपादानाः स्युः ? कर्माणि च कथं जायन्ते किमुपादानानि ? न हि
 भूतेषु पञ्चसु कर्म किञ्चिदुक्तमिति चेत् ? सत्यम् । तत्र ब्रह्मः । पूर्वं
 प्रथमाध्यायेऽभिहितम्—सार्था गुर्वादय इति । तत्रार्था गुर्वादय इति नोक्त्वा
 सार्था इतिवचनेन ख्यापितम् । यदा भूतादेरहङ्कारादनभिव्यक्तशब्दमात्रमाकाशश्च
 सहैवाभूत् तदा तच्छब्दसहिता मृदुलघुमूक्ष्मक्षरक्षणाश्चत्वारोऽत्यनभिव्यक्ता
 आकाशेऽजायन्त । एवं यदाभिव्यक्तस्पर्शश्च वायुश्च सहैवाभूत् तदा तत्स्पर्शसहिता
 अत्यनभिव्यक्ता लघुरुक्षस्वरविशदमूक्ष्माः पञ्च वायावजायन्त । तथाभिव्यक्तं
 साधारणं रूपं तेजश्च सहैवाभूत् । तदा तद्रूपसहिता अत्यनभिव्यक्ता उष्णतीक्ष्ण-
 मूक्ष्मलघुरुक्षविशदाः षड्गुणास्तेजस्यजायन्त । एवं रसोऽपि साधारणः आपश्च
 त्वेन भूरिव्यक्ताकाशत्वेन च ज्ञेयम्, यदेव भूरिशुभिरं तन्माभसम्, किञ्चा आकाशगुणबहुकत्वे
 नाभसं ब्रह्ममित्युच्यते ॥ २०—२५ ॥

यदा सहव बभूवुस्तदा तद्रससहिता अत्यनभिव्यक्तद्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्र-
मृदुपिच्छिलाः अष्टौ गुणाश्चाप्स्वजायन्त । तथा साधारणो गन्धश्च पृथिवी च
यदा सहवाभूत् तदा तद्रन्धसहिता अत्यनभिव्यक्ता गुरुखरकठिनमन्दस्थिर-
विशदसान्द्रस्थूलाश्चाष्टौ गुणाः पृथिव्यामजायन्त ।

एवमेषामाकाशादीनां कर्माणि पञ्चात्यनभिव्यक्तानि तद्देवाकाशादिषु
अजायन्त । न चैतान्यत्यनभिव्यक्तत्वादाकाशादिषूपदिष्टान्याचार्यः । आचा-
र्याणां हीयं रीतिः— आद्रुत्पत्तौ ये भावा नाभिव्यज्यन्ते न ते तदा निहि-
श्यन्ते नाप्युपदिश्यन्ते, यदाभिव्यज्यन्ते तदा निहिश्यन्ते । तथा च सगुण-
क्रियमेव द्रव्यमुत्पद्यते न तु निगुणक्रियमिति चोक्तम् । एवं सत्याकाशस्य
भूतान्तरसंयोगे तत्क्रियाभिव्यक्तिस्वभावं कर्मात्यनभिव्यक्तं तदा बभूव,
तस्मान्निष्क्रियमुच्यते स्थोव्येऽप्यभिव्यक्तकर्माभावान् । वायोः सर्व्वतो-
गतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्म बभूव । तेजसश्चात्यनभिव्यक्तमृद्धं ज्वलनस्वभावं
कर्म बभूव । अपामभोगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूत् । पृथिव्या
धीरगतिस्वभावमत्यनभिव्यक्तं कर्माभूदिति । तथा च दिक्कालयोगात् स
आकाशः किञ्चित्स्थूलो यथा स्यात् तथा शब्दादयश्च गुणाः किञ्चित्स्थूला
भवन्ति । कर्म च किञ्चित्स्थूलं स्यान्न चाभिव्यज्यन्ते कापीति सर्व्वदेकांशो-
ऽनभिव्यक्तशब्दश्च निष्क्रियश्चोच्यते । तस्यानुप्रवेशाद् द्वात्मके वायो शब्दः
किञ्चित्स्थूलः स्यात् । स्पशश्च शीतत्वेनाभिव्यज्यते नाभिव्यज्यन्ते लघ्वादयः ।
कर्म च सर्व्वतोगतिरूपेणाभिव्यज्यते । तस्य द्वात्मकस्य वायोरनुप्रवेशान्
त्रात्मके तेजास शब्दः किञ्चित्स्थूलो धक्धगति रूपोऽव्यक्त एव भवति ।
स्पशश्च वायोः शीतो वायोः क्रिययाऽत्यनभिव्यक्तोऽणस्पशः प्रव्यक्तः प्रदीप्तः
स चाभिव्यज्यते । एवं तीक्ष्णादयः किञ्चित्स्थूला भवन्ति न चाभिव्यज्यन्ते ।
साधारणश्च रूपं तदा लोहितं भवति । तस्यैव त्रात्मकस्य तेजसोऽप्यनु-
प्रवेशाच्चतुरात्मिकास्वप्सु शब्दः पूर्व्वतः किञ्चित्स्थूलः कलकलरूपः साधा-
रणोऽव्यक्तः स्यात् । स्पशश्च शीतो वायोऽव्यक्तो जलस्यानभिव्यक्तः शीत
इति द्वयमेकीभतं तेजस औष्ण्यमभिभयाभिव्यज्यते शीत एव । द्रवादयो
नाभिव्यज्यन्ते किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपश्चात्यनभिव्यक्तं शौक्रे लोहित-
संसर्गादभिव्यज्यते शौक्रेमेव । रसश्चाव्यक्तो वर्त्तते किञ्चित्स्थूल एव । एवं
तासां चतुरात्मिकानामपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पञ्चात्मिकायां पृथिव्यां शब्दः
पूर्व्वतः किञ्चित्स्थूलोऽव्यक्त एव जायते । स्पशश्च खरोऽभिव्यज्यते

अनेनोपदेशेन नानौपधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुप-
लक्ष्यते तां तां हि युक्तिमर्थश्च तं तमभिप्रैत्य । न तु केवलं
नाभिव्यज्यन्ते गुर्वादयो गुणाः किञ्चित्स्थूलाश्च भवन्ति । रूपञ्च शुकुलमपां
तद्गन्धमात्रपृथिव्या अत्यनभिव्यक्तकृष्णेन मिश्रीभूतं व्यक्तकृष्णत्वेनाभि-
निर्व्वर्त्तते । रसश्चाव्यक्त एव किञ्चित्स्थूलो वर्त्तते । गन्धश्च किञ्चित्स्थूलो
वर्त्तते । इत्येवमेकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानां पञ्चानां भूतानां कार्यारम्भे यथा
पृथिव्यादिद्रव्यात् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते तथा शब्दादिभ्यो गुणेभ्यः सजा-
तीयं गुणान्तरमभिव्यज्यते । पञ्चानां शब्दादिदशविधः शब्दविशेषः । वाय्व-
म्बुनोः स्पर्शाभ्यां शीतस्तेजसः स्पर्शादुष्णः पृथिव्या वायोश्च अत्यनभिव्यक्त-
स्वरात् स्वरः आकाशस्यात्यभिव्यक्तश्रृङ्गणाद् व्यक्तः श्रृङ्गणः । भूजलयोरत्यनभि-
व्यक्तान्मानान्मानान्यम् । सान्द्रात् सान्द्रः । जलाकाशयोरत्यनभिव्यक्तात् माह-
वात् माहवम् । भूतेजोवायूनामत्यनभिव्यक्ताद् विशदाद्विशदः । तेजोऽनिलयो-
रत्यनभिव्यक्ताद् रुक्षाद् रुक्षः । तेजोवाय्वाकाशानामत्यनभिव्यक्ताद्द्रवत्वाद्व्युत्सम् ।
सौक्ष्म्यात् सौक्ष्म्यम् । इत्येवं पृथिव्या अत्यनभिव्यक्ताद् गुरुत्वाद् गुरुत्वम्
काठिन्यात् काठिन्यम् स्थैर्यात् स्थैर्यम् वैश्याद् शयम् स्थौल्यात् स्थौल्यमभि-
निर्व्वर्त्तते । तथैवापामत्यनभिव्यक्ताद् द्रवत्वाद् द्रवत्वम् क्लिग्धत्वात् क्लिग्धत्वं
सरत्वात् सरत्वं पैच्छिल्यात् पैच्छिल्यमभिनिर्व्वर्त्तते । एवञ्च तेजसोऽत्यनभि-
व्यक्तात् तैक्ष्ण्यात् तैक्ष्ण्यमभिनिर्व्वर्त्तते । तथा वायोरत्यनभिव्यक्तादुक्ता
लघ्वादयः । आकाशस्याप्युक्ता मृदुत्वादयः । इति पार्थिवादिषु पाञ्चभौतिकेषु
द्रव्येषु गुरुत्वादयो गुणा विंशतिर्नानुपादाना अभिव्यज्यन्ते । तस्माद् द्रव्याणि
सजातीयद्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च सजातीयगुणान्तरं न तु विजातीयम् । ततः
कारणगुणपूर्व्वकः कार्यगुणो दृष्ट इति । कर्माणि तानि तानि चोत्क्षेपणाव-
क्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमनान्यारभन्ते यथायथं सजातीयविजातीयानि । इति
तत्त्वम् ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं पाञ्चभौतिकानां पार्थिवादीनामुपदेशेन किं स्यादिति ?
अत उच्यते—अनेनेत्यादि । अनेनोपदेशेन खल्वनौपधीभूतं किञ्चिद्रूपि द्रव्यं
जगति नास्तीत्युपलक्ष्यते । कस्मात् ? अत आह—तां तामित्यादि । तं

शङ्कराणि—अनेनेति प्रतिनियतद्रव्योपदेशेन यत् पार्थिवादि द्रव्यं यद्गुणं, तद्गुणे हेहे
सम्पाद्ये भेदज्ञं भवतीत्यर्थः । तत्त्वं पार्थिवादि द्रव्यं न सर्व्वथा न च सर्व्वस्मिन् व्याधी भेदज्ञम्

गुणप्रभावादेव द्रव्याणि काम्मुकाणि स्युः । द्रव्याणि हि द्रव्य-
प्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले
तत्तदधिकरणमासाद्य तां ताञ्च युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य

तमर्थं प्रयोजनं व्याधीनां कारणानाञ्च यस्य यद्द्रव्यगुणादिमत्त्वं तत्तद्
गुणादिविपरीतगुणं द्रव्यमुपयुज्यमानं साधयतीति तां तां युक्तिमभिप्रेत्य
अनौषधीभूतं जगति किञ्चिन्नोपलक्ष्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधमुपलक्ष्यते ।
तर्हि किं द्रव्यं गुणप्रभावात् कर्म करोतीति चेत् ? तदा उच्यते—न त्वित्यादि ।
द्रव्याणि न केवलं गुणप्रभावादेव काम्मुकाणि कर्मकारीणि भवन्ति ।
कस्मादिति ? अत उच्यते—द्रव्याणि हीत्यादि । हि यस्माद् द्रव्याणि
कचिद्द्रव्यप्रभावात् कचिद्गुणप्रभावात् कचिद्द्रव्यगुणोभयप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन्
काले यत् काले यत् समर्थं स्यात् तत्तत् काले तत्तदधिकरणं यत्र यत्र
व्याध्यादिषु यद् यत् प्रयोजनमभिप्रेत्य प्रयुक्तानि भवन्ति तत्तदधिकरणं
व्याध्यादिकमासाद्य तं तमर्थं प्रयोजनं वपनचिरेचनास्थापनसंशमनादिकम्
अभिप्रेत्य तत्तद्ग्राध्यादिविपरीतानि प्रयुक्तानि कम्म कुर्वन्तीति काम्मुकाणि
भवन्ति । तत्र यत् कुर्वन्ति द्रव्याणि तां तां युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य
प्रयुक्तानि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य द्रव्यप्रभावात् गुण-

इत्याह—तां तां युक्तिमित्यादि । युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्येति अधिकृत्य,
तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने किञ्चित् द्रव्यमौषधं स्यात्, न सर्वत्र, तेन, यदुच्यते—
वैरोधिकानां सर्वदाऽपथ्यत्वेन 'नानौषधं द्रव्यम्' इति वचोविरोधि, तन्न स्यात् ; वैरोधिकानि
संयोगसंस्कारदेशकालाद्यपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु पथ्यान्यपि क्वचित् स्युः ;
यान्यपि सर्वदापि स्वभावादेव विषमन्न्दकारान्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि क्वचित् पथ्यानि
स्युः, यथा—“उदरे विषस्य तिलं दद्यात्” इत्यादि । यत्,—गुणपांशुप्रभृतीनि नोपयुज्यन्ते,—
अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते, तन्न, तेषामपि भेषजस्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वान् ।

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुत्तरादिगुणयोगाद् भेषजत्वमुक्तं, तेन गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति
सङ्गां निरस्यन्नाह—न तु केवलमित्यादि । द्रव्यप्रभावाद् यथा—दन्त्या विरेकत्वं, तथा मणीनां
विषादिहृत्त्वमित्यादि, गुणप्रभावाद्, यथा—ज्वरे तिक्तको रसः, क्षीतेऽग्निरित्यादि ; द्रव्यगुण-
प्रभावाद् यथा—कृष्णाग्निनस्योपरीति, अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽग्निनञ्च द्रव्यमभिप्रेतम् ; यथा
च—जम्बूजैतैरुपस्य तस्या एव पयः शृतं ; तत्र मण्डलगुणयुक्तस्यैव जातरूपस्य काम्मुकरवम् ।
कथं कुर्वन्तीत्याह—तस्मिंस्तस्मिन् इत्यादि । तां तां युक्तिमासाद्येति तां तां धोजनां प्राण्य ;

यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्द्रोण्यम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलम् ॥ २६ ॥

प्रभावादुभयप्रभावात् यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन कुर्वन्ति तद्द्रोण्यम्, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्, यदा कुर्वन्ति स कालः, यथा कुर्वन्ति स उपायः, यत् साधयन्ति तत् फलमिति । तदयथा द्रव्याणि स्वप्रभावात् काम्बुकाणि दृश्यन्ते—यथा दन्तीमूलं कटुकं रसे पाके च तथा चित्रकमूलम् । तयोश्चित्रकं न विरेचयति दन्तीमूलन्तु स्वभावाद्द्विरेचयति । तथा मण्यादयश्च विषं घ्नन्ति स्वप्रभावात् । गुणप्रभावात् तु घृतादिकं म्लिग्धं रुक्षं वातं शमयति, स्वप्रभावादायुर्वद्वयति । गुणानां प्रभावास्तु सुश्रुतेनोक्ताः । तद्व्यथा—“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कम्मविस्तरम् । कम्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ डाहनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छात्तृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्ताद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥ स्नेहमाईवकृत् म्लिग्धो बलवणकरस्तथा । रुक्ष-स्ताद्विपरीतः स्याद्विशेषान् स्तम्भनः खरः ॥ पिच्छिलो जीवनो बल्यो सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥ दाहपाक-करस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तपेणवृंहणः ॥ लघु-स्ताद्विपरीतः स्यात्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कम्मतः प्रोक्तास्तेषां कम्म विशेषणैः । दर्शवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान् निबोध मे ॥ द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्यकारकः । श्रृक्ष्णः पिच्छिलवज्रह्वयः ककेशो विशदो यथा ॥ गुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्दृष्टासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवयी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाशी विकशत्येव

यत् कुर्वन्तीत्यादायुद्राहरणं यथा—शिरोविरेचनद्रव्याणि २७ शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तत् शिरोविरेचनं कर्म ; येनोष्णवादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तदवीर्यम्, वीर्यं सक्तिः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा ; यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तदधिकरणं शिरः ; नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं स्याद्विस्तर्यः ; यदेति वसन्तादौ शिरोगीरवावियुक्तं च काले, एतेन, अकाले शीतान्तौ शिरोविरेचनं सारुधत्वात्न काम्बुं कं, किन्तु, स्वकाल एव, यथा येन प्रकारेण—प्रथमनाव-पीडनादिना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तमं प्रायने संस्कारास्तुते । ईषत्प्रकम्बशिरसं संवेद्य बाहुतेभ्यः पाम ॥” इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः ; इत् साधयन्ति शिरोगीरवच्छूलाच्छुपरमं, तत्

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्
भवति । तमुपदेक्ष्यामः ॥ २७ ॥

खादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥

सन्धिवन्धं विमोक्षयन् । आशुकारी तथाशुत्वाद् धावत्यम्भसि तैलवन् ॥ मूक्षमस्तु
सौक्ष्म्यात् मूक्षपेषु स्रोतःखनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावन् परि-
कीर्त्तिताः ॥ २६ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकत्वभेदेन द्रव्याणां पञ्चविधं भेदमुक्त्वाऽपरं भेद-
माह—भेदश्चैषामित्यादि । एवामपरश्च भेदस्त्रिषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्य-
प्रभावाद्भवति देशप्रभावात् कालप्रभावाच्च । द्रव्यप्रभावात् यथा—सोम-
गुणातिरेकान्मधुर इत्येवमादिः । देशप्रभावाद् यथा—आम्रफलादि देशविशेषे
मधुरमायं देशविशेषेऽम्लप्रायम् । कालप्रभावाद् यथा—कदलफलादि ग्रीष्मे
मधुरं हिमे सकषायम् । एवमावस्थिककालप्रभावाच्च यथा—बालाम्रफलं
सकषायाम्लं मध्यमम्लं पक्वं मधुराम्लमिति । एष त्रिषष्टिविधरसः सहज
एव द्रव्याणां न तु द्रव्यान्तरसंयोगादिजः कारणत्वेन तत्संयोगादेवमुक्तत्वात् ।
नं त्रिषष्टिविधरसविकल्पाद् द्रव्याणां भेदमुपदेक्ष्यामः । इति प्रतिज्ञा ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—तद्वयथा—खादुरित्यादि । द्विरसानि द्रव्याण्येतानि पञ्चदश
भवन्ति । कस्मात् ? हि यस्मात् खादुर्मधुरो रसः शेषैरम्लादिभिः पञ्चभिः

फलम्, ककमुदेक्ष्यम्, कर्म कार्यम्, उद्देश्यं फलं यथा,—योगनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म,
तज्जन्यस्तु स्वर्गादिकुद्देश्यः फलम्, एवं वचनादिष्वपि कर्मवीर्याधिकरणादुत्पन्नेयम् ॥ २६ ॥

चक्रपाणिः—सस्मति द्रव्यमभिधाय विद्वत्तानां रसानामेव भेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि ।
प्रभावाद्भवतो द्रव्यदेशकालैः प्रत्येकं युज्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाद् यथा—“सोमगुणातिरेकान्मधुर-
इत्यादि, देशप्रभावाद् यथा—“हिमवति द्राक्षादिदिमादीनि मधुराणि भवन्त्यनरात्मलानि”
इत्यादि ; कालप्रभावाद् यथा—“बालाम्रं सकषायं तृणमम्लं पक्वं मधुरं”, तथा हेमन्ते
“श्लेषयो मधुरा वर्षास्मलाः” इत्यादि । अग्निसंयोगादयो येऽप्ये रसहेतवः तेऽपि काले द्रव्ये
वाप्यवर्तयन्तीयाः ॥ २७ ॥

चक्रपाणिः—भेदमाह—खादुरित्यादि । तत्र खादुरम्लादियोगात् पञ्च, शेषैरिति षादि-
“लेनेषुसुक्तान्द्वीः, तेनाम्लस्य कवणादियोगात्षारि ; एवं कवणस्य कटादियोगात् त्रीणि, कटुकस्य
सिकषाययोगाद् द्वे, सिफस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश द्विरसानि ।

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

एकैकशो योगं यान्ति । ततो द्विरसानि पञ्च भवन्ति । मधुराम्लो मधुर-
लवणो मधुरकटुको मधुरतिक्तो मधुरकषायश्चेति । अम्लादयः पञ्च चैकैकशो
रसाः शेषैश्चतुस्त्रिंशकैः सह योगं यान्ति । ततो द्विरसानि द्रव्याणि दश
भवन्ति । तद्व्यथा—अम्ललवणोऽम्लकटुकोऽम्लतिक्तोऽम्लकषायश्चेति चत्वारः ।
लवणकटुको लवणतिक्तो लवणकषाय इति त्रयः । कटुतिक्तः कटुकषाय इति
द्वौ । तिक्तकषाय इत्येकः । इति दश पूर्वैः पञ्चभिः सह पञ्चदश द्विरस-
द्रव्याणि ।

त्रिरसान्याह—पृथगित्यादि । पृथगम्लादियुक्तस्य मधुरस्य शेषलवणा-
दिभिश्चतुर्भिः पृथग योगश्चतुर्विधः । मधुराम्ललवणो मधुराम्लकटुको मधुराम्ल-
तिक्तको मधुराम्लकषायश्चेति । आदिना मधुरस्य लवणादियुक्तस्य शेषैः कटु-
दिभिर्योग इति । यथा—मधुरलवणकटुकः मधुरलवणतिक्तः मधुरलवणकषायः ।
मधुरकटुतिक्तः मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः । इति मधुरयोगाद् दश ।
तथा म्लस्य पृथग्लवणादियुक्तस्य शेषैः कटुदिभिः पृथग्योगः स्यादिति । यथा
—अम्ललवणकटुकः अम्ललवणतिक्तः अम्ललवणकषायः । अम्लकटुतिक्तः
अम्लकटुकषायः । अम्लतिक्तकषायः । इति अम्लस्य योगात् षट् । तथा लव-
णस्य पृथक्कटुदियुक्तस्य शेषैस्तिक्तकषायाभ्यां योगो भवेत् । यथा—लवण-
कटुतिक्तः लवणकटुकषायः लवणतिक्तकषायः । इति त्रयः । कटोस्तथा
तिक्तयुक्तस्य शेषेण कषायेण योगो भवेदिति । कटुतिक्तकषाय इत्येकः ।
इति दश । इति विंशतिद्रव्याणि त्रिरसानि यथासंख्यमुक्तानि ।

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्याम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषै-
र्लवणादिभिर्योगो भवति ; तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य लवणलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य
लवणयुक्तस्य कटुदिभ्योऽपि त्रीणि, तथा कटुयुक्तस्य तिक्तादियोगाद् द्वे, तथा तिक्तयुक्तस्य
कषाययोगादेकम्, एवं मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कटुदियोगात्
त्रीणि, तथा कटुयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद् द्वे, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकं, एवमम्लस्य
षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव, एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ।

स्वाद्वम्लौ सहितौ युक्तौ लवणाद्यैः पृथग्गतैः ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कटादिभिः पृथक् ।

युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूपणौ तथा ॥

कटाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।

यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट्ट तथा ॥

अथ चतुष्केण रसेन दश पञ्च च द्रव्याणि वक्ष्यन्ते, तद्यथा—स्वाद्वम्ला-
वित्यादि । स्वाद्वम्लौ सहितौ मिलितौ सन्तौ द्वौ रसौ पृथग्गतैलवणाद्यैः
लवणकट्टित्तकषाययुक्तौ पुनः शेषैः कट्टित्तकषायैरेकैकशो योगं यात-
श्चतुष्करससंख्यया षड् द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुराम्ललवणकट्टः
मथुराम्ललवणतित्तः मथुराम्ललवणकषायः मथुराम्लकट्टित्तः मथुराम्ल-
कट्टकषायो मथुराम्लतित्तकषायश्चेति षट् । सहित्वावित्यादि । सहितौ
मिलितौ स्वादुलवणौ द्वौ रसौ तद्वत् पूर्व्वत् कटादिभिः पृथगेकैकेन
युक्तौ सन्तौ पुनः शेषैस्तिक्तादिभिः पृथगेकैकेन योगं यातः प्राप्नुतश्चतुष्क-
रससंख्यया त्रीणि द्रव्याणि भवन्ति । तद्यथा—मथुरलवणकट्टित्तः
मथुरलवणकट्टकषायः मथुरलवणतित्तकषायः । इति त्रीणि । स्वादूपणौ
तथेति । मथुरकट्टित्तकषाय इत्येकं चतुष्करससंख्यया द्रव्यमिति
चतुष्करसद्रव्याणि दश मथुरादिकानि । कटाद्यैरम्ललवणाविति ।
अम्ललवणौ द्वौ रसौ मिलितौ कटाद्यैः पृथक् एकैकशो युक्तौ सन्तौ शेषै-
स्तिक्तादिरैकैकशो योगं यात इति चतुष्करससंख्यया त्रीणि द्रव्याणि
भवन्ति । यथा—अम्ललवणकट्टित्तः अम्ललवणकट्टकषायः अम्ल-
लवणतित्तकषाय इति त्रीणि । शेषैरम्लकट्ट तथा युज्येते इति । अम्ल-
कट्टित्तकषाय इत्येकम् । एवं युज्येते तु कषायेण सतित्तौ लवणोपणौ ।
इति लवणकट्टित्तकषाय इत्येकमिति पञ्च च । इत्येवं चतुष्करससंख्यया

चतुरसे स्वाद्वम्लादिस्थितौ लवणादिभिरैकैकश्येन युक्ती शेषैः कटादिभिर्योगात्
षट् भवन्ति ; स्वादुलवणौ सहित्वावित्स्थितौ, कटादिभिरिति कट्टित्तकाम्यां पृथग्युक्ती ; शेषैरिति
तिक्तकषायाभ्याम्, तेन इह बहुवचनं जाती बोद्धव्यम्, एवं त्रीणि ; एवं स्वादूपणौ तथेत्येतेन
स्वादुकट्टित्तकषायरूपमेकम् ; कटाद्यैरित्यादावपि बहुवचनं जाती, अम्ललवणौ संयुक्ती कट्टणा

युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोपणौ ।

पट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥

पट् चैवैकरसानि स्युरेकं पट्समेव च ।

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥

त्रिषष्टिः स्यादसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां * संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २८ ॥

द्रव्याणि दश पञ्च चेति । पट् त्वित्यादि । पञ्चरसानि द्रव्याणि पट् खलु पण्णां रसानामेकैकस्य रसस्यापवर्जनादाहुः । तद्यथा—मधुराम्ललवणकटु-
तिक्तः अम्ललवणकटुतिक्तकषायः लवणकटुतिक्तकषायमधुरः कटुतिक्त-
कषायमधुराम्लः तिक्तकषायमधुराम्ललवणः कषायमधुराम्ललवणकटुः । इति
पञ्चरसानि द्रव्याणि पट् ।

पट् चेत्यादि । एकरसानि द्रव्याणि पट् भवन्ति । मधुराम्लं लवणं
कटुकं तिक्तकं कषायमिति पट् एकरसद्रव्याणि । एकं पट्समेव च द्रव्यम् ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायम् । इत्येवं त्रिषष्टिविधरसयोगात् त्रिषष्टिभेदा
द्रव्याणां भवन्तीति । उपसंहरति—इतीत्यादि । रसानुरसकल्पनादसंख्येया
रसाः स्युः, हि यस्मात् तरतमाभ्यां ते रसाः संख्यामतिपतन्ति ॥ २८ ॥

सहितौ शेषाभ्यां योगाद् द्वे, तथा म्ललवणौ तिक्तयुक्तौ शेषयोगादेकम् ; अम्लकटू तथेत्यनेनाम्ल-
कटुतिक्तकषायरूपमेकं, युज्येते त्वित्यादिना चैकम् ; एवं पञ्चदश चतुरसानि । अपवर्जनादिति
त्यागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन् द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ।

रससंख्येय प्रकारान्तरेणापरिसंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्यादित्यादि । अनु-
रसोऽग्रे बक्ष्यमाणः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मकरसे रसानुरसकल्पना नास्ति केवलस्य मधुरादेरप-
वर्जनात्, तेन यथासम्भवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविशेषं रसानां रसकल्पनं शक्यम् ; किंवा
एकरसेऽप्यनुरसोऽस्ये शाश्वतदेश्यः । प्रकारान्तरेणाप्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्या-
मित्यादि । मधुरमधुरतरमधुरतमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः ; किंवा, रसानु-
रसत्वेनैव यासंख्येयता, तत्रैवायं हेतुः—रसास्तरतमेत्यादिः ॥ २८ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २९ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।

दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ३० ॥

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।

रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—संयोगा इत्यादि । तेषु त्रिषष्टिविधेषु मध्ये सप्तपञ्चाशद्रस-
संयोगाद् द्वित्रिचतुःषड्विधताः । पृथक् पृथक् चेति त्रिषष्टिधा कल्पना । तत्र
योग्यत्वाद्रसानां वातादिकल्पना रसचिन्तकैः कल्पिता ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—कथमिति चेत् ? तदोच्यते—कचिदित्यादि । कचिद्दोषौषधा-
दीन् संचिन्त्यावेक्ष्यावेक्ष्य तदेकदोषजादौ व्याधौ तद्दोषव्याधिविपरीत एको
रसः कल्प्यः स्यात् सिद्धिमिच्छता । क्वचित् संयुक्तदोषादौ व्याधौ दोषौ-
षधादीन् संचिन्त्य तद्द्विदोषत्रिदोषन्पुनाशिकादिभावमवेक्ष्य संयुक्तास्तत्तद्दोष-
व्याधिविपरीताः संयुक्तरसाः कल्प्याः स्युः सिद्धिमिच्छता भिषजा ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—कस्मात् ? तत आह—द्रव्याणीत्यादि । यतो गदान् प्रति बुधा
बुध्या द्विरसादीनि द्रव्याणि संयुक्तांश्च द्विरसादीन् रसान् एकैकशो वापि रसान्
कल्पयन्ति ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—एवमसंख्येयः खेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साध्यवहारार्थमिहाचार्यैः
कल्पिता इत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्यत्वादिति,—तत्र स्वस्थानुरहितचिकित्सा-
प्रयोगेऽनितिस ह्येपिबिलारूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

चक्रपाणिः—तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । भग्नादिग्रहणाद् देशकाल-
बलादीनां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तरसकल्पने भिन्नरसद्रव्यमेलकात्त्वानेकरसैकद्रव्य-
प्रयोगादेकरसद्रव्यप्रयोगाद् वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसादीन्पुनाशिसिद्धि-
द्विरसत्रिरसादीनि—द्विरसं यथा—कषाय मधुरो मुद्गः ; त्रिरसं यथा—“मधुराम्लकषायश्च
विष्टिभगुरुक्षीतलम् । पित्तश्लेष्महं भक्ष्यम् इत्यादि ; चतुरसलिलः, यदुक्तम्—“स्निग्धोष्ण-
मधुररसिकः कषायः कटुकलिलः ।” पञ्जरसन्वामलकं हरीतकी च “शिवा पञ्जरसा” इत्यादि-
वचनात् ; व्यक्तपद्मस्तु द्रव्यमिहानुक्तम् ; विषण्वध्यकषयसंसर्गकम् ; हरीति तु—एणसांसं

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
 न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ३२ ॥
 व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
 विपर्ययेणाणुरसो रसो नास्तीह सप्तमः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—एतेन किं स्यादिति ? अत आह—यः स्यादित्यादि । यो वैद्यो रसविकल्पज्ञः स्यात् स्याच्च दोषविकल्पवित् स वैद्यो दोषं विकल्प्य न्यूनाधिकाद्यंशं प्रविचिष्य रसं नदुपशान्तिहेतुं विकल्प्य प्रयुज्य विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु न मुह्येत् भ्रान्तिमान् न स्यादिति ॥ ३२ ॥

गङ्गाधरः—ननु रसाणुरसौ कथं विजायेते इति ? अत आह—व्यक्त इत्यादि । मुखे क्षिप्तस्य शुष्कस्य द्रव्यस्य व्यक्तो रस आदौ लक्ष्यते । तस्य द्रव्यस्याद्रीभावे पुनस्तद्वान्तरसविपर्ययेणाणुरसो लक्ष्यते न त्वनिरिक्तो रसो लक्ष्यते । तस्मादिह जगति सप्तमो रसो नास्ति । इति ॥ ३३ ॥

व्यक्तपदसमंयुक्तमुक्तम् । एवं द्विरसाद्विद्रव्ययोगाद् द्विरसादुपयोगः । तथा संयुक्तांश्च रसानिति,— एकैकरसाद्विद्रव्यमेलकात् संयुक्तान् रसान् तथैकैकज्ञः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदान् प्रतीति प्राधान्येन, तेन स्वरूपवृत्तेऽपि योद्धव्यम् ; किंवा, द्विरसादिभेदो गद् एव, स्वस्थे तु सर्वैरसप्रयोग एव, यदुक्तम्—“समसर्व्वस्यं साम्यं समधातोः प्रशस्यते” । एवञ्च व्याख्याते सति “कचिदेकरसः” इत्यादिना समसस्य न पौनरुक्तम् । किंवा, “कचिदेकरसः” इत्यादिना स्वमतमुक्तम्, अत्रैवार्थे “द्रव्याणि द्विरसादीनि” इत्यादिना आचार्यान्तरसम्मतं दर्शयति अत एवाचार्यान्तराभिप्रायेण “कल्पयन्ति” इत्युक्तम्, तेन न पौनरुक्तम् ॥ ३०३ ॥

चक्रपाणिः—रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञानादेव व्याधिहेतु-द्रव्यज्ञानं कृतस्वमवहदम्, रसज्ञानेनैव प्रायः सकलद्रव्यगुणव्यवक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानात्च लिङ्गज्ञानम्, यावद्वि लिङ्गं, तत् सर्व्वं दोषविकल्पसम्बद्धम् ; रसदोषविकल्पज्ञानान् तु भेषजज्ञानम्, यतः, रसतः स्वरूपज्ञानं भेषजद्रव्यस्य, दोषश्च भेषजप्रयोगविषयविज्ञानम् ; किंवा, रसविकल्पाच्च तथा दोषविकल्पाच्च हेतुविज्ञानं पृथगेव उक्तव्यम्, रसभेदाद्वि तत् कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते ; हेतुभेषजविज्ञानम् रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यम्, यतः रसभेदवद्द्रव्यमेव विकाराणां हेतुर्भेषजज्ञं भवतीति, एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य समानं हेतुं प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्यं भेषजमिति ; तद् युक्तमुक्तम् ‘न स मुह्यं द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु’ इति ॥ ३२ ॥

चक्रपाणिः—पूर्व्वोक्तसानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति चकारानाद्रस्य च, आदौ चेति चकारान्ते च ; तेन शुष्कस्य वा आद्रस्य वा प्रथमजिह्वारसम्बन्धे वा आशवास्वादान्ते वा यो व्यक्तत्वेन मधुरोऽपाम्लोऽपिमिष्यादिना विकल्पेन गृह्यते, स व्यक्तः । यस्तुक्तावस्थावतुह्ये-

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।

विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च ॥

संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।

सिद्ध्युपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ३४ ॥

देशकालवयोमान-पाकवीर्यरसादिषु ।

परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या तु युज्यते ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं रसानां विकल्पने क उपाय इति ? अत्र आह—परा-परत्वे इत्यादि । इत्येते परादयो दश गुणाश्चिकित्सायाः सिद्धानुपायाः यथा कुञ्चन्ति स उपाय इति ज्ञेयाः । तान् परादीन् लक्षणैः प्रवक्ष्यते व्याख्यास्यते ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमेण लक्षणमाह—देशेत्यादि । देशादिषु परापरत्वे युज्यते । परश्चापरश्च तयोर्भात्र इति परापरत्वे परत्वापरत्वे । परत्वं प्रथमादुत्तरत्वम् । अपरत्वं तत्परतः परत्वमिति परं परस्य परम् । तच्च देशादिषु युज्यते । देशस्तु

ऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं तर्हि, अध्यपदेभ्यनया च्छायामात्रेण कार्थमात्रेण वा मीयते, सोऽनुरस इति वाक्यार्थः ; यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वाव्यक्तत्वाभ्यां रसानुरसरूपाः, अतः अभ्यक्तनामा सप्तमो रसो नास्ति ; अयद्द्वयार्थः—पूर्वं प्रतिषिद्धोऽयनुगुणरूपदहेतुप्राप्त्या पुनर्निषिध्यते, अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां यो व्यक्तः, स रस उच्यते, यस्त्वार्द्रावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां नानुयाति, नासौ रसः, किञ्चनुरसः ; यथा—पिप्पल्या भार्द्राया मधुरो रसो व्यक्तः, शुष्कायाः पिप्पल्याः कटुकः, तेन कटुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वनुरसः ; यस्तु द्राक्षादीनामार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायाच्च मधुर एवेति, तत्र विप्रतिपत्तिरेव नास्ति, तेन, तत्र मधुर एव रसः । निष्पार्द्रप्रयोज्यानास्तु काजिक-तक्षादीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते, स रसः, अनु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसः, युक्तिकत्वादि-स्त्यार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽनुरस इति, किञ्चार्द्रापि पिप्पली मधुरससैवेति पश्यामः, यतः वक्ष्यति—'श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वा स्निग्धा च पिप्पली' इति । मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुवश्लेष्मकचतृत्वानुपपन्नानि ; तेन भार्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधुरानुरसेति युक्तम् ॥ ३३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति पृथक्पृथक्गुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दश गुणान् रसधर्म-त्वेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तच्च परत्वं प्रधानत्वम्, अपरत्वमप्रधानत्वम् ; तद्विचरणं देश-कालेत्यादि । तत्र देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः ; कालो विसर्गः परः, आशान्नपरः ; वय-

भौमः शारीरश्च । अयमस्मान् परो देशोऽयमस्मात् परतोऽपि परो देश इत्येवं लोके व्यवह्रियते । भौमदेशे शरीरदेशे च । तथा कालेऽपि व्यवह्रियतेऽयमस्मान् परः कालो वत्सर ऋतुयन्तरो वेत्येवमादिः प्रातरादिश्च कालो दृश्यते । तथायमस्मादपरः कालः परतः कालादपि परः काल इति । एवं वयसि च युज्येते । यथा इदमस्य वयसः शैशवात् परं पौगण्ड्यं पौगण्ड्याच्चापरं कैशोरं यौवनञ्चापरमित्येवमादिः । नायं काले व्यवहारः । तस्मिन् हि काले कस्यचिच्चैशवं कस्यचिन् पौगण्ड्यं कस्यचिन् कैशोरमिति । तथा मानेऽपि परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । यथा ह्रस्वरीर्षादिमानं पुरुषस्य बाल्ये ह्रस्वत्वात् परं दीर्घं यौवनेऽपरश्च ततः परमिति । अयमस्माद् ह्रस्वोऽय दीर्घ इति । एवं पाकेऽपि परत्वापरत्वे युज्येते । अयमभ्यवहृतस्यान्नस्य जाडराग्निना पाकात् परो रसपाकस्तत्परश्चापरो रक्तपाक इति । एवमभ्यवहृताः पृथुकाः परं पच्यन्तेऽपरश्च लड्डुका इति । तथा वीर्येऽपि परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । आमलकस्य शीतवीर्यान् परं शीतं वीर्यम् । आमनारिकेलोदकस्य ततश्चापरं शीतं वीर्यमितरेषामिति । एवं रसेऽपि परापरत्वे व्यवह्रियेते । आम्रे फले पूर्वम् आम्रः सकपायोऽम्लो रसः परश्चाभ्यस्ततः पकस्यापरो रसः । इति । आदिना प्रभावोत्पत्त्यादिषु सर्वेषु भावेषु परत्वापरत्वे व्यवह्रियेते । परत्वापरत्वयोस्तु परत्वापरत्वाभावः । कार्यगुणे कार्यगुणाभाववत् । प्रकृतिभूतौ हि गुणौ परत्वापरत्वे कार्यगुणेष्वपि वर्तन्ते । तस्मान्मानपाकवीर्यरसादिषु युज्येते । परापरत्वादयः प्रकृतिभूतगुणा न कार्यगुणकर्मणस्तु प्रतिषिद्धा इति । "यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यन्" इत्युक्त्वा कार्यद्रव्यस्यैव कर्मगुणाश्रयत्वम् उक्तम् न तु कार्यगुणस्य गुणाश्रयत्वमुक्तमिति । अथ युक्तिं लक्षयति—
युक्तिस्त्वित्यादि । युक्तिस्तु योजना नाम सा या तु युज्यते, युज्यते इति योजना युक्तिरुच्यते । यत्र यद् याद्रूपेण याग्य भवति तत्र तस्य ताद्रूपेण योगो युक्तिर्न तु तर्कः । तस्य प्रमाणत्वेन बुद्धिविशेषत्वात् । इयं हि तर्कपूर्विका योजना न बुद्धिः । न चैषा युक्तिः संयोगादिवन्तर्भवति । युक्त्या

स्वरूपं परम्, अपरमित्यत्र ; मानञ्च शरीरस्य यथा वक्ष्यमाणं शारीरे परं, ततोऽन्यदपरम् ; पाकवीर्यरसास्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, भौमिकास्त्वपराः ; 'आदि'ग्रहणात् प्रकृतिकलादीनां ग्रहणं ; किंवा परत्वापरत्वे वैशेषिकोक्ते ज्ञेये, तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेश-सम्बन्धिनमपेक्ष्य विदूरदेशसम्बन्धिनः परत्वं, सन्निकृष्टदेशसम्बन्धिनि चापरत्वम् स्वात् ; एवं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थिरे परत्वं भूमि चापरत्वं स्यात् ; वयःप्रभृतिषु परत्वापरत्वं

संख्या स्याद्गणितं योगः सहेसंयोग उच्यते ।

द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैक-कर्मजोऽनित्य एव च ॥

हि द्रव्यं संयुज्यते परिमीयते संस्क्रियते । न समवायेऽप्यन्तर्भवति । स
हपृथग्भावो भावानामियन्तु योजना न तथा । पृथग्भूतानामपि
योजना पदानां दृश्यते । तस्मात् तेभ्यः पृथगुक्ता युक्तिः । योजनायान्तु
युज्यते इति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—अथ सङ्ख्या—सङ्ख्यात्यादि । सङ्ख्या स्याद्गणितम् । गण्यते
ह्येवं लोके । अयमेक इत्यभ्यासनिरपेक्षा खल्वेकत्वं संख्या । सैवाभ्यास-
गुणवती द्वित्वादिश्च संख्याभिधीयते । यथा पुनरयमेकोऽपरश्चैक इति द्वौ ।
तथायमेकोऽपरश्चैकः परश्चैक इति त्रयः । इत्येवमभ्यासगुणः परापरत्ववती
सैकत्वसङ्ख्या द्वित्वादिः संख्या । द्वावेतावेक एतौ चापरौ द्वावेक इति द्वौ ।
तौ द्वौ तथा चैते त्रय एकस्त्रयश्चापरे द्वे ते एक इति द्वौ त्रयः । एवं त्रयस्त्रयः ।
त्रयश्चत्वार एकश्चत्वार एतेऽपरे त्वेकश्चत्वार इति द्वौ चत्वारः । इत्येवं संख्यावती
च संख्या द्वित्वादिन त्वेक एक इति । एकत्वस्यैकत्वाभावात् । कणादेन
चोक्तं—“पृथक्कैकत्वयोरेकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः” इति ।
पृथक्त्वस्यैकत्वपृथक्त्वाभावः । एकत्वस्य चैकत्वपृथक्त्वाभावो न तु पृथक्त्वस्य
एकत्वाभाव एकत्वस्य पृथक्त्वाभाव इति यथासङ्गम् । यथाणुत्वमहत्त्वयोरणुत्व-
महत्त्वाभावः । अणुत्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभाव इति । तथा
चैवं न प्रतीयते द्वित्वात् पृथगेकत्वं न वैकत्वमेकमिति । तथा पृथगन्यतः

वधासम्भवं कालदेशकृतमेवेहोपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतः गुणे मानादौ न गुणान्तर-
सम्भवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषाद्यपेक्षया भेदजस्य तर्माधीनकल्पना, अत एवोक्तम्—
'या तु युज्यते',—या कल्पना यौगिकी स्यात्, सा तु युक्तिरुच्यते, अयौगिकी तु कल्पनारि सती
युक्तिर्नोच्यते पुत्रोऽप्यपुत्रवत् । युक्तिश्चेयं संयोगपरिमाणसंस्काराद्यन्तर्गतत्वात्पुत्रपुत्रत्वात्
पृथगुच्यते ॥ ३५।३५ ॥

चक्रपाणिः—संख्यां लक्षयति—संख्या स्याद्गणितमिति । गणितमिहैकद्वित्रीत्यादि । संयोग-
माह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्रव्याणां योगः प्राप्तिरित्यर्थः, सहेत्यनेनेद्वाकिकश्चरं
परस्परसंयोगं निराकरोति । तद्भेदसाह—द्वन्द्वेत्यादि । तत्र द्वन्द्वकर्मजो यथा—द्रुष्यमानयो-
र्नेवयोः, स्वयंकर्मजो यथा—आग्ने प्रक्षिप्यमाणानां माषाणां बहुलमापक्रियायोगजः, एककर्मजो
यथा—बुद्धबावसयोः, अनित्य इति संयोगस्य कर्मजत्वेनानित्यत्वं दर्शयति ।

विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।

पृथकत्वं स्यादसंयोगो त्रैलोक्यमनेकता ॥

पृथक्त्वमेकस्येति । यतः पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमित्युक्तं कणादेन । तथा चैकत्वातिरिक्ता सङ्ग्रामो वत्तेते सङ्ग्रामे । तथा च पाणिनीयसूत्रं “संख्यया-
व्ययदूरासन्नाधिकसङ्ग्रामः संख्येये ।” इति बहुव्रीहौ सङ्ख्येयेऽर्थे गम्येऽव्ययादयः
संख्यया सह समस्यन्ते । इति । द्वौ त्रयो येषां ते द्वित्राः, षट् गावः, पञ्चपा-
स्त्रिंशद्वटाः । त्रिपञ्चारे पीठे इति त्रयः पञ्च आराणि कोणाः यस्य पीठस्य
तत् त्रिपञ्चारं पीठम् । पञ्चदशकोणं पीठमिति । लक्षणां पञ्च लेभे चेत्यादयः
प्रयोगा दृश्यन्ते । सहस्राणां दशैव तु । तस्मादा दशभ्यः संख्याः संख्येये
ततः परं सङ्ग्रामः संख्येये सङ्ग्रामे चेति प्रमादिभिरुक्तं तदयुक्तमिति ।

अथ संयोगः । द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वकर्मजः सहयोगोऽव्यवधानेन
मेलनं संयोग उच्यते । स चानित्य एव च । न तु गुणानां कर्मणां न वा
गुणकर्मणाः कर्माभावात् । न च द्रव्यगुणयोर्द्रव्यकर्मणोर्वा तदेकस्य
कर्मसञ्जावे तद्गावृच्यथ द्रव्याणामिति । ततः समवायादस्य भेदः । समवायो
हि द्रव्यगुणकर्मणां सहयोग उक्तः । द्रव्याणां द्वन्द्वस्य कर्मजः सर्वेषां
संयोगाभिजातानां कर्मजः । एकस्य कर्मजः सहयोगो नैकस्य सम्भव-
तीति द्विबहूनां द्रव्याणां सहयोगः । द्वन्द्वकर्मजो यथा—योधमानयोर्वेषयोः
सहयोगः । सर्वकर्मजो यथा यत्रे पीठप्रमानानां तिलानां सर्वेषां सहयोगः
समकालम् । उत्तरकाले सहयोगस्तु संयोगजः संयोगो न प्रकृतिभूतः संयोगः ।
एकद्रव्यकर्मजो यथा—वृक्षपक्षिणोः सहयोगः । स च स्वल्वनित्य एव न तु
नित्यः कर्मजत्वात् । यस्तु विदेशादागतस्य सुहृद्भिः संयोगः स नैव संयोगः
व्यवधानात् परन्तु योजना नाम युक्तिगुणः । संयोगविभागयोश्च संयोग-
विभागाभावः सुतरां द्रव्यत्वाभावात् ।

अथ विभागः । विभागस्तु विभक्तिर्द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वकर्मजोऽनित्य
एव चेति योजना । तस्य पर्यायो वियोगो भागशो ग्रहश्च । द्रव्याणामिति

विभागमाह—विभागस्त्वित्यादि । विभक्तिर्विभजनम् । विभक्तिमेव विदुषोति—वियोग
इति ; संयोगस्य विगमो वियोगः ; तत् किं संयोगाभाव एव वियोग इत्याह—भागशो ग्रह
इति, अज्ञातो विभक्तत्वेन ग्रहणं ततो भवतीति भावः, तेन विभक्तिरित्येवा
भावक्या प्रतीतिः, न संयोगाभावमात्रं स्वान्, किं तर्हि, भावक्यविभागगुणयुक्त इत्यर्थः ।

परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।

भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥

अनेन पृथक्त्वाद्भेदः । योगाद् विगमो वियोगो वियुक्तिर्भागशो ग्रह इति विभिन्नो भागः । द्वन्द्वकर्मजो यथा—युध्यमानयोः मेषयोरन्योन्यापसरणं वियोगः । सर्वकर्मजो यथा—पीड्यमानानां तिलानां संयोगोत्तरं वियोगः पुनर्यागः इत्येवमादिः । एककर्मजो यथा—वृक्षं त्यजति खग इत्यादि । इति । गुणानां कर्मणां गुणकर्मणोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यकर्मणोश्च न विभागः स्याद् द्रव्याणामित्युक्तः ।

अथ पृथक्त्वम् । “पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ।” असंयोग इति संयोगविपरीतो द्रव्याणां विभागः, एष तसंयोगः सम्यग्योगाभावः संयोगसम-वायविपरीतः । यथा मेषयोः संयोगात् पृथक्त्वयोर्विभागः सम्यग्योगरहितः । न हि संयोगविभागयोः सम्यग्योगोऽस्तीति पृथगुच्यते । संयोगात् पृथग्-विभागः विभागात् पृथक् संयोगः । तयोश्च वैलक्षण्यं भेदः । तयोश्चानेकता च वृत्तते । इति । त्रिविधं पाथक्यमयोगो भेदोऽनेकत्वमिति द्रव्यगुणकर्मणु वृत्तते । भेदमात्रमभिमत्य कणादेनोक्तं—“पृथगन्यदित्यनर्थान्तरमिति । पृथक्त्वस्य पृथक्त्वै-कत्वाभावः । यथा द्रव्यगुणकर्मणां मेलकः समवायेन तस्य तेषु समवायः स्वरूपेण वृत्तनात् तथा रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति पृथक्त्वं पृथक्त्वस्वरूपेण वृत्तनात् पृथक्त्वस्य पृथक्त्वमिति । अनेकत्वस्वरूपादेकत्वञ्च नास्ति । द्वित्रादि-निष्ठं ह्यनेकत्वं सदैवानेकं न कदाप्येकं भवतीत्येकत्वाभावः पृथक्त्वस्य ।

अथ परिमाणं—परिमाणं नाम पुनर्मानमिति । मीयतेऽनेनेति मानं पञ्च-पृथक्त्वन्तु—इदं द्रव्यं पटलक्षणं घटात् पृथगित्यादिका वृद्धिर्यतो भवति, तत्र पृथक्त्वं स्यात्, तस्माच्चार्यस्त्रैविध्येनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् सर्वथाऽसंयुज्यमानयोरिव मेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वम्, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम् ; तथा संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं त्रिजातीयानां महिषवराहादीनां, तदाह—वैलक्षण्यमिति, विंशष्टलक्षणयुक्त्वात्वेन लक्षितं त्रिजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः ; तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां माषाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वक्या भवतीति भावः ; किंवा पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोकटयवहारार्थमसंयोगवैलक्षण्यानेकता-रूपमेव ।

यद्योदाहृतं पृथक्त्वं दर्शयति मानं प्रस्थादकादि तुलादिभेदम् । करणं गुणान्तरा-धायाकर्ष्यं संस्करणमित्यर्थः, यद् वक्ष्यति—“संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते” । भाष्ये

विद्यम्, महदणुह्रस्वदीर्घपरिमण्डलभेदात् । महतो विपरीतमणुः । अणुत्वमह-
 च्वयोः अणुत्वमहच्चाभावः कम्मगुणं व्याख्यातः । कम्म हि द्रव्याश्रितं कर्मान्त-
 रानपेक्षं संयोगविभागकारण समवायीत्युक्तम्, न तु कर्माश्रितं गुणाश्रितं
 वोक्तम् । गुणश्च द्रव्याश्रितोऽप्यगुणवानुक्तः । तेन व्याख्यातोऽणुत्वस्याणुत्व-
 महत्त्वाभावो महत्त्वस्याणुत्वमहत्त्वाभावः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु । दीर्घं महत्त्व-
 रङ्गुलाद् दारुणः । पञ्चाङ्गुलादणु ह्रस्वश्च चतुरङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलस्य दारुणो महत्त्वं
 दीर्घं द्वित्र्याद्यङ्गुलस्य दारुणोऽणुत्वं ह्रस्वमिति । अणुत्वमहत्त्वयोर्द्रव्यमासपरिमाण-
 मस्तीति उक्तमणुत्वमहत्त्वाभाव इति । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । यथाणुत्व-
 महत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावो व्याख्यातस्तथा दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावो
 व्याख्यातः । यथा पञ्चाङ्गुलं दारु दीर्घं सच्च द्वित्र्याद्यङ्गुलं ह्रस्वमणु चेति
 पञ्चाङ्गुलदारुणो दैव्य महत् द्वित्र्याद्यङ्गुलस्य दारुणो ह्रस्वत्वमणु भवतीति दीर्घत्व-
 ह्रस्वत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभावः न तु महत्त्वाणुत्वाभाव इति । अत्र वात्स्यायन
 उवाच—भावानां स्वभावसिद्धिर्नापेक्षकत्वात् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दैव्यं दीर्घा-
 पेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्मनावस्थितं किञ्चित् अपेक्षासामर्थ्यात् । तस्मान्न
 स्वभावसिद्धिर्भावानामिति । व्याहृतत्वादेतदयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं
 दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते ? अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घं तर्हि
 चानापेक्षिकम् । एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावानुभयाभाव इति
 अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः परिमण्डलयोर्द्रव्ययोः
 आपेक्षके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः ? अपेक्षायामनपेक्षायाम् च द्रव्ययोः
 अभेदः । यावती द्रव्येऽपेक्ष्यमाणे तावती द्रव्ये एवानपेक्ष्यमाणे नान्यतरत्र
 भेदः । आपेक्षकत्वे तु सति अन्यतरत्र तु विशेषोपजनः स्यादिति । किम्
 अपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् ? द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र
 विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तदीधेमिति व्यवस्यति । यच्च हीनं गृह्णाति तच्च
 ह्रस्वमिति व्यवस्यति । एवञ्चापेक्षासामर्थ्यमिति । एवमणुत्वमहत्त्वयोरपि
 बोध्यम् । इति । कणाद् उवाच—अनित्येऽनित्यं नित्ये नित्यम् ।
 नित्यं परिमण्डलमिति । अणुत्वमहत्त्वदीर्घह्रस्वनित्ये वस्तुन्यनित्यं
 नित्ये नित्यं नित्यं परिमण्डलं नित्ये पूर्व्वतोऽनुवृत्तत्वात् । परिमण्डलमाकाशं

पश्चिक्त्वैव्यायामावेत्याभ्यसनमभ्यासः, अभ्यसनमेव लोकासिद्धाभ्यां पश्येवाभ्यां चित्तुणोति—
 शीलनं सततक्रियेति, यं लोकाः शीलनसततक्रियाभ्यामभिधत्ति, सोऽभ्यास इति भावः ;

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्व्वे परादयः ।

चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥

सर्व्वतोमण्डलं तच्चाकाशनित्यत्वाभित्यम् । तथा परिमण्डलं सर्व्वपं तत्रा-
नित्यं पारिमाण्डल्यम् । न च परिमण्डलं महत्त्वाणुत्वविशेषः । परि सर्व्वतो
मण्डलं परिमण्डलम् । सर्व्वतो वर्त्तुले द्रव्ये गगने महत् सपेपे तणु ।
तस्मात् परिमण्डले परिमण्डलाभाव इति न तणुमहदीर्घह्रस्वताभाव
इति । अथ तद्दि वंशीसपेपयवरक्तिमापकशाणकोलकषेथुक्तिपलप्रसृतकुड्वादि-
परिमाणं किं न परिमाणमिति चेत् ? सत्यम् । तत् परिमाणं हि गुरुत्वनिबन्धनं
तुल्यक्रिययानुमेयं गुरुत्वमेव सपेपादिसंज्ञं परिमाणम् । न तेतत् प्रकृतिभूतं
परिमाणम् । सपेपादिकाणुमहत्परिमाणनिबन्धनत्वाद् गुरुत्वस्यैव परिमाण-
संज्ञा बोध्येति ।

अथ संस्कारः । संस्कारः करणं मत इति । वक्ष्यते च रसविमाने—
करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारः । संस्कारो हि गुणाधान-
मुच्यते । ते गुणास्तोयाप्रिसन्निकषेणोचमन्थनदेशकालवशेन भावनादिभिः
कालप्रकषेभाजनादिभिश्चाधीयन्ते । इति व्याख्यास्यते चैतद्विस्तरेण तत्रैवेति ।

अथाभ्यासः । भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रियेति । भावाना-
मभ्यसनमभ्यास आवृत्तिः । शीलनं पुनःपुनरनुष्ठानं सततकरणं
क्रियासातत्यम् । येन देहमनोभ्यामेकीभूयाहाराचारविशेषफलं चिरमवतिष्ठते
सोऽभ्यासः । यथा यदभ्यबहूतं, प्रतिदिनमन्नमभ्यस्तं देहेन सहैकीभूतं
तत्फलं चिरमवतिष्ठते । यथा च श्लोकादिकं सततमुच्चारितं वाचा मनसा
सहैकीभूतस्तद्रणात्मकध्वनिश्चिरमवतिष्ठते इति तत् पुनरुच्चार्य्यते स्मृत्वेति । तत्
संस्कारहेतुरभ्यास इति । यत् आहाराभ्यासेन शरीरं संस्कृतं भवति, शास्त्रा-
ध्ययनेन मनः संस्कृतं भवति बुद्धिश्च संस्कृता सती निर्मला भवतीति ।

इतीत्यादि । इति परादयः सर्व्वेऽभ्यासान्ता दश गुणाः
स्वलक्षणैरुक्ता यैर्देशभिर्गुणैरविदितैर्यथावत् चिकित्सा वैद्यान् प्रवर्त्तते । इत्येतेः
विदितैरेव गुणैर्वैद्याश्चिकित्सा यथावत् प्रवर्त्तते । ननु व्यवायिविकाशिनौ
द्वौ गुणौ नोक्ताविदेति चेत् ? न । तीक्ष्णगुणविशेषत्वात् तयोस्तीक्ष्णेऽन्त-

अथ च संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपपुनरुत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत्
प्रवर्त्तते इति । वचनेन ज्ञानादिषु च गुणैर्वैद्याश्चिकित्सा यथावत् प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद् रसगुणान् भिषक् ।

विद्याद् द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥

र्भावात् । ननु च कणादेन सप्त गुणाः परत्वादयः पठिताः, न तु युक्ति-
संस्काराभ्यासास्त्रयः इति चेत् ? सत्यम् । परत्वादयः सप्त गुणाः प्रकृति-
गुणा न तु कार्य्यगुणाः सर्वत्रैव द्रव्यगुणकर्मण्यु वतन्ते इत्यभिप्रायेण प्रकृति-
गुणपाठे पठितोक्तम्—“पृथिव्या गन्धः, अपां रसः, तेजसो रूपम् । एतेन
गुर्वादयो द्रवादय उष्णादयश्च व्याख्याताः” कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यादौ
पाकजाः । पृथिव्यादिषु रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादित्याः । एतेन
नित्येषु नित्या उक्ताः । “सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायान्नाक्षुषाणि” । “अरूपिष्वचाक्षुषाणि”
संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । गुणो
विभाव्यते गुणेनापि । इति परत्वादि सप्तगुणेनापि प्रकृतिगुणः कार्य्यगुणोऽपि
विभाव्यते । न तु पाकजगुणेन गुरुत्वादिना गुणो विभाव्यते । इति गुरुत्वादयः
संस्काराभ्यासयुक्तयश्च कार्य्यगुणास्तस्मात् कणादेन नोक्ता गुणपाठे ।
इति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अथ द्रव्यभेदानुत्तवा रसान् वक्तुं यथा वक्तव्यास्तं प्रकारमाह—
गुणा इत्यादि । गुणा इति प्रकरणादिद् पाथिवादीनां द्रव्याणां कार्य्यभूतानां
कार्य्यगुणा गुरुत्वादयो “यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् । तद्द्रव्यम्”
इत्यनेन द्रव्याश्रिता एवोक्ताः । न तु कार्य्यगुणाश्रया उक्ताः । तस्मात् कार्य्य-
गुणगुरुत्वाद्याश्रयत्वेनोपदेक्ष्यमाणानां रसानां मधुरादीनां गुणान् गुरुत्वादीन्

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथा चाऽप्रे स्निग्धत्वादिगुणो वाच्यः,
स च गुणरूपसे न सम्भवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यः, तदाह—गुणा इत्यादि ।
गुणा गुणाश्रया नोक्ता इति । दीर्घाक्षितीये “समवाधी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः” इत्यनेन,
रसगुणानिति रसे स्निग्धत्वादीन् गुणान् निर्दिष्टान् तद् रसाधारद्रव्यगुणानेव विख्यात् । ननु,
यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणवेनोच्यत इत्याह—कर्तुं रिति तन्तकर्तुः, अभिप्राया
इति । तत्र तत्रोपचारेण तथा सामान्यज्ञानादिप्रयोगेण तन्तकरणबुद्धयः, सामान्यज्ञानोपचारादि-
प्रयोगज्ञ प्रकरणादिवशादेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनवशाच्च क्रियते ; तच्च प्रकरणादि, “अतश्च
प्रकृतं बुद्धा” इत्यादौ दर्शयित्वाः ; इह च द्रव्यगुणानां रसेषु यदुपचरणं, तस्यायमभिप्रायः—
त्वत्—मधुरादिनिर्देशोरेष स्निग्धत्वादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यव्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा
भवन्तीति न मधुरत्वं निर्दिश्य स्निग्धत्वादिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ।

अतश्च प्रकृतिं* बुद्धा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

षट् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३८ ॥

कार्यगुणान् तद्रसाश्रयद्रव्यगुणान् विद्यात् । ननु किमर्थमेवमुपदेक्ष्यन्ति
रसांस्तत्तद्द्रव्याणां तांस्तान् गुणान् रसांश्च तांस्तान् पृथक् पृथगेवोपदेष्टुं
नेष्टेदिति ? अत उच्यते—कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः । इति । यो यत्तन्नस्य
कर्त्ता तस्य तस्याभिप्रायाः पृथक्पृथक्प्रकारा भवन्ति न त्वेकप्रकाराः । यो
हि यथाकरणे तन्नस्य सुरचनां बुध्येत स तथा रचनां करोति । तस्मात् तन्नस्य
प्रकृतिं प्रथममुपक्रमे या प्रकृतिर्भवति तां प्रकृतिं प्रकरणं यद्देशान्तरे यत्-
कालान्तरे तत्तन्त्रोपदेशस्तद्देशान्तरं कालान्तरञ्च बुद्ध्वा ततस्तत्तन्नकर्तुरभि-
प्रायानुपायांश्च तन्नयुक्ती बुद्ध्वा तन्नस्यार्थं व्याख्याता बुध आदिशेत् । इति ।
तस्मादस्य तन्नस्य कर्तुरेवमेवाभिप्रायो बोध्यः । रसगुणोपदेशेन द्रव्यगुणा
उपदेक्ष्यन्ते । इति । तथैव चोपदेक्ष्यमाणे रसे प्रतिभाते प्राक् तच्चैव कारण-
मवक्ष्यमाणः षष्ठां रसानां परस्परैणासंस्पृष्टानां लक्षणं पृथक्त्वमुपदेक्ष्याम
इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदुपदेष्टुमाह—षडित्यादि । रसानां विभक्तीर्विभागान् षट्
प्रवक्ष्यामि । यथा च पञ्चभूतप्रभवाः षट् रसाः सङ्ख्याताः तत्प्रकारांश्च
प्रवक्ष्यामि । इति ॥ ३८ ॥

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बौद्धव्यस्तदाह—अतश्चेत्यादि । तत्र
प्रकृतं बुद्ध्वा यथा—“क्षाराः क्षीरं फलं पुरणम्” इत्यत्र उद्भिद्रागणय प्रकृतत्वात् “क्षीरम्”
इति स्तुष्ट्यादिक्षीरमेव क्षीरशब्देन वदेत् ; देशान्तरं बुद्ध्वा इति यथा—शिरसि बोधनेऽभिधीयमाने
“क्लिमिव्यापी” इति, तत् शिरोगतक्लिमियाभावेव भवति ; कालान्तरे यथा—वसनकाले-
ऽभिहितं “प्रतिग्रहांक्षोपहारयेद्” इति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु ग्रहणं प्रतिग्रहः ;
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं । रसेषु गुणारोपणे तद्बोद्धव्यम् ; उपायानिति शास्त्रोपायान्
तन्त्रयुक्तिरूपान् इति ; अर्थमभिधेयम् ; दद्यापि प्रकृताद्योऽपि तन्त्रकर्तुरभिप्राया एव,
तथापि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते, तत्र तन्त्रकर्तुरभिप्रायात्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

शकपाणिः—षट् विभक्तीरिति । मधुरादिषट् विभागानित्यर्थः ; षट् पञ्चभूतप्रभवा इति

सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्च
अव्यंक्तरसास्वन्तरीक्षाद् भ्रश्यमानाः । अष्टाश्च पञ्चमहाभूत-
विकारगुणसमन्वितजङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च मूर्त्तिषु षडभिमूर्च्छन्ति रसाः । तेषां
षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । भूम्यग्नि-

गङ्गाधरः—तद्यथा पञ्चभूतप्रभवत्वमादावाह—सौम्या इत्यादि । सोमश्चन्द्रमा-
स्तस्येमा इति सौम्याः । आपः खल्वन्तरीक्षप्रभवा आकाशादाद्यमकाशाः
प्रकृत्या स्वभावेन शीताः । लघ्व्यश्च प्रकृत्यैव गुरुत्वनिबन्धनतोलव्यवहारे यतो
यतो यद् यद्गुरु ततस्ततस्तत्तद् यल्लघु भवति तोलव्यवहारे तथाविधा लघ्व्यो-
ऽन्त्या अपकृष्टगुरुत्ववत्यः । न तु वायुतेजोवल्ग्व्य इति । एतदभिप्रायेण
केचिज्जले गुरुत्वम् आहुः । अव्यंक्तरसाः षण्णां रसानां साम्येन मेलनाद्-
यथाभूतो रसः स्यात् तथाभूताव्यंक्तरसाः । ईदृशाः सौम्या आपोऽन्तरीक्षात्
सोममण्डलान् प्रच्युता आकाशाद् भ्रश्यमानास्ततः क्रमेण अष्टा भूमावपतन्त्य
एवान्तरीक्षे स्थिताः पञ्चमहाभूतगुणविकारगुणसमन्विताः । तत्काले पञ्च-
महाभूतानां विकारभूता एतदाकाशपवनाकचन्द्रास्तथा सनतमाकाशे समुड्डीय-
माना भोमास्त्रसरेणवस्तेषां गुणगुरुत्वादिस्मन्विताः सत्यस्तदयोगानां
सेन्द्रियाणां प्राणिनां मनुष्यादीनां स्थावराणाश्च वृक्षादीनां मूर्त्तिरभि-
प्रीणयन्ति । तासु च जङ्गमस्थावराणां मूर्त्तिषु ताभिरद्भिः प्रीयमाणसु ताभ्य
एवाद्भ्यः षड्रसा अभिमूर्च्छन्ति व्यक्तीभावनापद्यन्ते । कथमिति ? अत
उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां षण्णां रसानां मध्ये मधुरो रसः सोमभूत-
गुणातिरेकान् पञ्चमहाभूतगुणसमवाये सोम्योदकप्रीणने सति जलभूम्योः
पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथांकेन प्रकारेण “सोमगुणातिरेकाद्” इत्यादिना संख्याताः षट्संख्या-
परिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि । सौम्याः सोम-
देवताकाः ; भ्रश्यमाना इति वदता भूमिसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तरीक्षेऽरितीः पृथिव्यादिभिः
परमाष्वादिभिः सम्बन्धो रसात्प्रभको भवतीति वक्ष्यते ; मूर्त्तिरिति व्यक्तीः, अभिप्रीणयन्तीति
सर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति ; अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्तिं यान्ति ; अत्र आन्तरीक्षमुदकं
रसकारणत्वे प्रधानत्वाद्भक्तम्, तेन अतिरिक्तमपि स्थावरजङ्गमोरपक्षी रसकारणं भवत्येव ।

सोमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेष्वेव रसेषु सर्वभूतस्य सान्निध्यमस्ति,

भूयिष्ठत्वादम्लः । तोयाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्नि-
 सौम्ययोगुणाधिक्यादुदकभूमिस्थाद्रसाद्विक्रियमाणादभिव्यज्यते । प्राक्चाभि-
 हितं—“रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा” इति जलभूम्यो रसानां
 यानित्वेनोक्त्या तयोर्द्रयोराधिक्ये शेषाणां त्रयाणां योगे मधुर एवाभि-
 व्यज्यते । सुश्रुते चोक्तं—पृथिव्यम्बुगुणवाहुल्यान्मधुर इति । भूम्यग्नि-
 भूयिष्ठत्वादम्ल इति । या मूर्त्तिभूम्यग्निवहुलपञ्चभूतारभ्यमाणा सौम्योदक-
 प्रीयमाणा भवति तत्र भूमिस्थानामपामेवाधिक्यादुदकस्य भूतस्याल्प-
 ताच्छेषभूतयोगान् तदल्पोदकाधिकभूम्या रसाद्विक्रियमाणादम्लो रसो
 नाम विशेषोऽभिनिर्व्वर्त्तते । इति । सुश्रुते तु—तोयाग्निगुणवाहुल्यादम्ल
 इत्युक्तम् । तत्र तोयं भूम्यनुप्रविष्टमभिर्षतं न तु तोयाख्यं भूतम् । अथवा
 रसस्योदकं योनिरित्यभिर्षेत्य सत्त्वंत्रोदकं भूतं प्राह्वयति । भूम्यम्बुनो-
 भूतयोर्वेतोयगुणो रसोऽव्यक्तस्तस्याग्निगुणयोगेनाम्लीभावान् । न्यूनांशेन
 स्वादियोगाद्विशयोऽम्लो रसोऽभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तोयाग्निगुण-
 भूयिष्ठत्वाल्लवण इति । तोयभूतं तेजोभूतञ्च यत्र बहुलं शेषास्यो न्यूनास्तत्र
 मूर्त्तो सौम्योदकप्रीयमाणायां पाञ्चभौतिक्यां तोयगुणोऽव्यक्तोऽधिकस्तथाग्नि-
 गुणोऽधिकः शेषाणामल्पो गुण इति तोयगुणोऽव्यक्तरसोऽग्निगुणाधिकयोगात्
 लवणभावमापद्यमानोऽभिव्यज्यते । सुश्रुते तु पृथिव्यग्निगुणवाहुल्याल्लवण
 इत्युक्तम् । तत्रापि रसस्य योनिरुदकम् । तस्यापि भूवावनुप्रविष्टस्य गुणो
 योऽव्यक्तो रसः स एवारम्भकाणां शेषाणामन्वाराकाशानां न्यूनत्वेनाग्नि-
 गुणस्याधिक्येन विक्रियमाणा लवणत्वेनाभिव्यज्यते । इति न विरोधः । तथा

कश्चित् कस्यचिद् भूतगुणस्यातिरेकान् रसविशेषो भवतीति दर्शयति, एतच्च मधुरं प्रति
 अमृगुणातिरिक्तत्वं विशेषोत्पत्तौ कारणत्वेन ज्ञेयम् ; यस्माद्धारकारणत्वमपि, तत् सर्व्वसाधारणम् ;
 एवं लवणेऽल्पतां कारणत्वं ज्ञेयम् ; लवणस्तु सुश्रुते पृथिव्यतिरेकान् पठितः, अस्मिन् विरोधे
 कार्यविरोधो नास्त्येव । ननु, उष्णशीतान्यामग्निसलिलाम्यां कृतस्य लवणस्याप्युष्णशीतत्वेन
 भवितव्यम्, तद्वर्णं कथमुष्णं स्यात् ? नैवम् ; यतः भूतानामयं स्वभावः—यद्ये कश्चित् प्रकारेण
 साम्प्रविष्टानि कश्चिद् गुणमारभन्ते, न सर्व्वम् ; यथा—मुकुटकेऽग्निर्मधुरी रसः कियते, न
 स्नेहः ; तथा सैन्धवे षड्विनापि क्षोष्णत्वमारभ्यते ; अम्लं मृगानां सन्निवेशोऽदृष्टमभावकृत
 पृथ, स च सन्नियेषः कार्यदर्शानोन्मेषः ; तेन च त्र कार्यं दृश्यते, तत्र कस्यचिद्, यथा—लवणे
 उष्णत्वात्सर्व्विष्यन्दिवापच जलमनुमीयते ; भागमवेदनीयस्त्रयमर्थो नास्मद्विधानां कस्यना
 प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयवत् पृथिव्यादसोऽपि किञ्चित् पृथग् रसान्तरं न कुर्वन्ति, तथा

भूयिष्ठत्वात् कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तकः ।

चाम्ले द्रव्येऽग्निगुणबाहुल्ये जलभूम्योः साम्येनोभयसाम्यः । लवणे द्रव्ये-
ऽप्यग्निगुणबाहुल्ये भूमिगततोयधृतगुणरसबाहुल्यादुदकरसस्याल्पत्वे लवणः
स्यादिति भेदः । अत एवापामल्पत्वादृश्यते । उष्णानामुष्णत्वाद्भवणः परो
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्य इति । अम्लो द्विशोदकस्याधिक्यादग्निगुणस्य तत्-
समत्वान्मध्योष्ण इति । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुक इति । रसस्य योनि-
रुदकं तस्माद् भूम्याकाशन्यूनोदकमध्यवाय्वग्निगुणबाहुल्यादुदकभूमिगतरसः
सौम्योदकप्रीयमाणो विक्रियमाणोऽल्पोष्णवीर्यत्वेन कटुक उत्पद्यते । सुश्रुते-
ऽप्येवमुक्तम् । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात् तिक्तक इति । रसस्य योनिरुदकम्
इत्युक्तम् । तस्माद् यस्यां पाञ्चभौतिक्यां मृत्तौ तदारम्भकाणां पञ्चानां
भूतानां द्वे तेजोभूमौ न्यने उदकं मध्यमं वाय्वाकाशौ बहुलौ तस्यां जायमानायां
सौम्योदकप्रीयमाण उदकस्याव्यक्तो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते तिक्तक
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तम् । पवनपृथिव्यतिरेकान् कषाय इति । अत्रापि
रसस्य योनिरुदकमिति । यस्यां मृत्तौ पञ्चभिभूतैरारभ्यमाणायां सौम्यो-
दकप्रीयमाणायाम् आकाशतेजसौ न्यने मध्यममुदकं पवनपृथिव्यावतिरिक्ते
तस्यां जायमानायां तदुदकभूमिगतो रसो विक्रियमाणोऽभिव्यज्यते कषाय
एव । सुश्रुतेऽप्येवमुक्तमिति । एतेन बाह्ये तोयाप्रयोगाल्लोऽप्राप्रियोगाच्चाम्ल-
लवणभावोपपत्तिरस्मा आरम्भाभावात् सौम्योदकप्रीयणनाभावाच्च ।

अथैवमन्तरीक्षप्रभवसौम्योदकस्य रसाभिव्यक्तौ यद् हेतुत्वमुक्तं तन्न गर्भं
बाह्यकशरीरस्य रसोत्पत्तौ । तत्र मातुराहारगतमुदकं कारणम् । अनयैव रीत्या
व्याख्येयम् । विषादिष्वव्यक्तैरसाभिनिवृत्तौ तथाणुरसाभिव्यक्तौ चैतया
रीत्या भूतानां न्यूनाधिकतया संयोगे तदुदकस्य रसो हेतुरुन्नेयः । यथा
प्राधान्येनाग्नें पक्वे मधुरो जायते सोमगुणातिरेकात् तथाम्लोऽपि न्यूनांश-
भूम्यग्निगुणबाहुल्यादल्पो जायत इति । समानरूपेण षट्सु रसेषु जायमानेषु
मेलनाद् विषादावव्यक्तरूपेण वर्त्तन्ते षड्रसानां न तु षड्भ्योऽतिरिक्त उक्तः ।
अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवति । अणुरसेऽणुरससमन्विते वा द्रव्ये
इति । यत्र सोमगुणातिरेकान्मधुरो जायते तत्र चेन्न्यूनत्वेन भूम्यग्निगुणबाहुल्यं

सौम्यतादिसंयोगादिभ्यः किमिति रसान्तराणि नोत्पद्यन्त इति, तदपि भूतत्वभावापर्यनु-
योगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुरत्वादिभिर्दोष एव निमित्तकारणत्वम्

पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां पण्डाणां रसानां षट्त्व-
मुपपन्नं न्यूनातिरेकविशेषान्महाभूतानाम् । भूतानामिव
स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः । षड्तुकत्वाच्च काल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ३६ ॥

वर्त्तते तदाम्लश्च जायते । यदि तोयाग्निगुणबाहुल्यपवराणां वर्त्तते तत्र
लवणश्च जायते । तत्र चेद्वाय्वग्निगुणबाहुल्यं वर्त्तते तदाणुकटुको जायते ।
इत्येवं त्रिपट्टिधा रसः सम्पद्यते । इति । तदाह—एवमेषामित्यादि ।
एवमुक्तरूपेण महाभूतानामारम्भकाणां न्यूनातिरेकविशेषात् प्राधान्यमध्यम-
न्यूनादिविशेषात् षण्णां रसानां प्रधानाप्रधानानां षट्त्वमेवोपपन्नं भवति ।
तत्र इष्टान्तः—भूतानामिवेत्यादि । यथा स्थावरजङ्गमानां भूतानां प्राणिनां
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषाभानावर्णाकृतिविशेषो जायते तद्वत् । कुत एवं
भूतानां न्यूनातिरेकविशेषः स्यादिति ? अत उच्यते—षड्तुकत्वादित्यादि ।
कालस्य षड्तुकत्वात् तु महाभूतानां तत्र तत्र रसोत्पत्तौ न्यूनातिरेकविशेषः
स्यात् । हेमन्तः सौम्यः शिशिरश्च सौम्यः । सौम्याग्नेयो वसन्तः । आग्नेयो
ग्रीष्मः । वर्षाश्च सौम्याग्नेयवायव्याः । शरत् सौम्याग्नेयी । इति । तेषां
विशेषश्च वाय्वकसौम्यो भवति । तेषां बलावले हेतुश्चक्रवर्ध्रमणस्वभावः
काल इति प्रागुक्तं तस्याशित्ये—तावतावकवायू सौमश्च कालस्वभाव-
मागपरिशृङ्गीताः कालत्वे रसदोषदेहवर्त्तनिवृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ।
इति ॥ ३९ ॥

उच्यते, तेन नारसानामपि हि दहनादीनां कारणवमुपपन्नमेव स्युःपादितम् । रसभेदं
इष्टान्तेन साधयकाह—एवमित्यादि । रसानां षट्त्वं महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात्
सौम्यगुणातिरेकपृथिव्यग्नेयतिरेकादेः षड्त्वात्कारणादुपपन्नम्, षड्भ्यः कारणेभ्यः षट् कार्याणि
स्युरिति युक्तमेवमिति भावः । भूतानामिवेति । भूतानां यथा नानाकृतिवर्णविशेषो महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषात् तथा रसानामपीति । भूतानां यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—षड्तुकत्वात्
इत्यादि । षड्तुकत्वेन कालो नाना हेमन्तादिकल्पतया किञ्चित् भूतविशेषं कश्चित् वर्द्धयति, स
चात्मकार्य्यं रसं पुष्टं करोति, यथा—हेमन्तकाले सौम्यगुणातिरेको भवति, शिशिरे वायवा-
काहोतिरेकः, एवं तस्याशित्येवोक्तसौम्यादिकमेव वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः, षड्तुकत्वात्
चकारेणाहोरात्रकृतोऽपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयस्तथाऽहर्षकृत्वञ्च, तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः कश्चिद्
वस्तुमुपपन्नो भवति, यद्यपि च ऋतुभेदेऽपि भूतोत्कर्षविशेष एव कारणं, यदुक्तम्—“तावतावर्क-

तत्राग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोद्धृभाजः । लाघवात्
प्लवनत्वाच्च वायोरुद्धृज्वलनत्वाच्चाग्नेः । सलिलपृथिव्यात्म-
कास्तु प्रायेणाधोभागभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च
उदकस्य । व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाजः ॥४०॥

गङ्गाधरः—एवं रसवतां द्रव्याणां पाञ्चभौतिकानां मध्ये यत्र द्रव्य
वचनेऽग्निमारुतात्मका रसाः कटुकाः प्रायेणोद्धृभाजः, कस्मात् ?
वायोरुद्धृज्वलनत्वाच्च । प्लवते य उपरि उद्वृच्छति स प्लवनस्तत्त्वान्, अग्ने-
श्चोद्धृज्वलनत्वाच्च । प्रायेणेत्युक्त्या कचिद्द्रव्ये ऊद्धृभाजो न भवन्ति ।
सलिलत्वादि । ये च सलिलपृथिव्यात्मका मधुरा रसास्ते तु प्रायेणाधो-
भाजो विरेचकाः कस्मान् ? पृथिव्या गुरुत्वादुदकस्य निम्नगत्वाच्च ।
प्रायेणेत्युक्त्या कचिन्नाधोभाजः । व्यामिश्रात्मकाः पुनरम्ललवणा भूम्यग्नि-
भूयिष्ठतोयाग्निभूयिष्ठाः तिक्तकषाया वाय्वाकाशभूयिष्ठवायुपृथिवीभूयिष्ठा
उभयभागभाज ऊद्धृभागाधोभागभाजः । एतेन वायोः कस्मै प्लवनं तेजस ऊद्ध-
ज्वलनमपां निम्नगमनं पृथिव्याः शनैर्गमनमिति ख्यापितम् । ननु यथा सोम-
गुणातिरेकान्मधुरः भूम्यग्निगुणवाहुल्यादम्ल इत्येवमादयः षड्रसा द्विद्विभूत-
गुणाधिक्यात् तथान्येऽपि द्विद्विभूतगुणाधिक्यात् सम्भवन्ति रसाः । तद्यथा—
भूम्यम्बुगुणवाहुल्यादेकः । वाय्वम्बुगुणवाहुल्यादेकः । तोयाकाशवाहुल्यादेकः ।
वह्नाकाशवाहुल्यादेकः । भूम्याकाशवाहुल्यादेकः । भूमिवायुवाहुल्यादेकः ।
इत्येवं रसाः षड्भ्योऽधिकाः कथं न भवन्ति ? अत्रोच्यते—भावस्वभावनित्य-
त्वान्मधुरादयः षडेव रसास्तथाभूतद्विद्विभूतगुणाधिक्याद्भवन्ति । न तन्न्यथा
द्विद्विभूतश्चतुश्चतुर्भूतगुणाधिक्ये । इति ॥ ४० ॥

वायुं इत्यादि, तथापि धीजाहुरकार्यकारणभाववत् संसारानादित्यैव भूतविशेषकारणोः
कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ३९ ॥

चक्रपाणिः—भूतविशेषकृतं रसानां धर्मान्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्रायेणेति न सर्वे,
रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि ; प्लवनत्वादिति गतिमात्त्वान्, यद्यपि गैतिरथोऽपि स्वात्,
तथापि कहुस्वपरिगतिरिह वायोः ऊद्धृमेव गमनं करोति, यथा—शास्त्रमालीतृलानाम् । इत्यन्तर-
माह—ऊद्धृज्वलनत्वात्वागैरिति, अग्नेरुद्धृगतिरवादिशयः ; निम्नगत्वमधोभागमेव ॥ ४० ॥

तेषां पण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्म्मण्यनु-
 व्याख्यास्यामः । तत्र मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांस-
 मेदोऽस्थिमज्जौजःशुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो
 बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनः त्वच्यः कण्ठ्यो
 केश्यः प्रीणनः जीवनस्तर्पणो वृंहणः स्थैर्यकरः क्षीण-
 क्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठोष्ठजिह्वाप्रहादनो दाहमूर्च्छा-

गङ्गाधरः—इत्येवं भौतिकभावेन रसानामूर्द्ध्वं उभयभागमे रणकर्म्मण्युक्तत्वा
 यथाद्रव्यं यस्य रसस्याश्रयो यद्रव्यं तद्रव्यस्य गुणकर्म्मण्यभिप्रेत्य षण्णां
 रसानामेकैकस्य रसस्य गुणकर्म्मण्यनुव्याख्यास्यामः इति प्रतिजानीते—
 तेषां षण्णामित्यादि । रसानामेकैकस्त्वं गुणकर्म्मणि खलु तद्रसाश्रयद्रव्यस्य
 गुणकर्म्मणि ।

तत्रेत्यादि । तेषु षट्सु रसेषु मध्ये मधुरो रसः श्रेष्ठत्वादादौ
 कर्म्मते उच्यते । शरीरसात्म्यात् शरीररसस्य समानतया शरीरेण सहात्मी-
 भावस्वभावाद्रसादिसप्तधात्वोजसां वद्धेत्तः । येन रसेन द्रव्यमेतानि वर्द्धयति
 स रसो रसादिवर्द्धनः । आयुष्यः प्रभावात् । षडिन्द्रियप्रसादनः । मनस
 इन्द्रियत्वेनाप्रतिषेधादनुमतत्वादिह षडिन्द्रियेत्युक्तम् । बलवर्णकरः । पित्तविष-
 मारुतघ्नः । तृष्णाप्रशमनः । प्रीणयतीति प्रीणनः प्राणकरः । जीवन इति
 जीवयतीत्यायुष्यत्वोक्त्या न पुनरुक्तम् । इह हि मूर्च्छाद्यभिभूतानां सद्यो
 जीवनरक्षणं जीवनमायुष्यत्वं कालप्रकषेणायुषो हितत्वम् । तर्पणस्तृप्तिकरः ।
 क्षीणस्य क्षतस्य च सन्धानं करोति भ्रमसंयोगं करोति । घ्राणादीनां प्रहादनः ।
 दाहमूर्च्छाप्रशमन । षट्पदादीनामिष्टतमः इति (यदुक्तं तन्मूत्रशरीररसपरीक्षार्थम्)

चक्रपाणिः—यथाद्रव्यमिति । यद् यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्तद्व्यतिक्रमेण, एतेन रसानां गुण-
 कर्म्मणी रसाधारद्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्शयति । तत्रेत्यादिना मधुर आदावुच्यते प्रसात्तायुष्यादि-
 गुणतया प्रायः प्राणिप्रियतया च ; षडिन्द्रियाणि मनसा समग्र, जीवकोऽभिघातादिमूर्च्छितत्व
 जीवनः ; आहुष्यस्त्वायुःप्रकर्षकारित्वेन, क्षीणस्य सन्धानकरो धातुषोषकत्वेन, किंवा क्षीणशाली
 क्षतश्चेति ; तेन क्षीणक्षतस्य चरःक्षतं सम्बोधयति ; षट्पदाक्षीकत्वगुणकर्म्मणं द्रव्यैर्द्रव्यैरुपादि-

प्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो
गुरुश्च ॥ ४१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यमाईवा-
लस्यातिस्वप्नगौरवम् अनन्नाभिलापम् अग्निदौर्बल्यमास्य-
कण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिम्, तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसक-
विसूचिका-शीतज्वरानाहास्य-माधुर्य-वमथु-संज्ञा-स्वर-प्रणाश-
गलगण्डगण्डमाला-श्लीपद-गलशोथ-वस्तिधमनी-गलोपलेपा-
क्ष्यामयाभिप्यन्दान् इत्येवंप्रभृतीन् कफजान् व्याधीन्
आपादयति ॥ ४२ ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयति अग्निं दीपयति देहं वृंहयति

कर्माणि । गुणास्तु—स्निग्धः शीतो गुरुश्चेति । मधुररससमानाधिकरणाः
स्निग्धादयस्त्रयो गुणा रसादिवद्धेनादीनि च कर्माणि । तेन मधुररसद्रव्य-
गुणा ये ते गुणाः कर्माणि चतानि विद्यात् ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—अस्यातियोगे दोषानाह—स एवंगुण इत्यादि । एवमुक्ता
गुणा गुणकर्माणि यस्य स एवंगुणोऽपि मधुरो रसोऽत्यर्थमुपयुज्यमान एक
एव स्थौल्यादीन् कफजान् व्याधीन् आपादयति । न तु सम्यग्योगेनायोगेन
मिथ्यायोगेन वा, नवा अन्यरससहातिमात्रयोगेन । आस्यकण्ठयोर्मांसाभि-
वृद्धिम् । शीतज्वरः शीतयुक्तज्वरः । संज्ञास्वरयोः प्रणाशः । गलशोथो गले
उत्सेधमात्रं गलशुष्क्यादिकं न तु गलगण्डः । वस्त्यादुत्पलेपः । अक्ष्यामया अक्षि-
रोगाः । अभिप्यन्दो मुखनासादिस्त्रावो न तु नेत्राभिप्यन्दो नान रोगविशेषो-
ऽक्ष्यामयवचनेन तस्योक्तत्वादिति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—प्रहादसाधर्म्यात् हृदयतर्पणमम्लरसं कर्मगुणाभ्यामाह—अम्लो

शानोपयुक्तं, यदुक्तम् "मूत्रेऽभिभावति पिपीलिकाश्च" इति, तथा रिष्टे वक्ष्यति—"मञ्जिका-
कान्तम्" इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते, अक्ष्यामयेनैवाभिप्यन्दे लक्ष्णे विशेषोपादानार्थं
पुनर्वचनं, किंवा, अभिप्यन्दो नासादिव्यपि ज्ञेयः ॥ ४१॥४२ ॥

कफपाणिः—द्रव्यं तर्पयतीति हृदयो भवति, शुभ्ररूपकर्षयतीति सारवति, बलेदयति तथा

ऊर्जयति मनो बोधयति इन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च
 वर्द्धयति वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयति आस्यमास्त्रादयति
 भुक्तमपकर्षयति क्लेदयति जरयति प्रीणयति लघुरूष्णः
 स्निग्धश्च ॥ ४३ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति
 तर्पयति संमीलयत्यक्षिणी संबीजयति रोमाणि कफं विलाल-
 यति पित्तमभिवर्द्धयति रक्तं दूषयति मांसं विदहति कार्यं
 शिथिलीकरोति क्षीणक्षतदुर्बलानां * श्वश्रुमापादयति । अपि
 च क्षताभिहतदृष्टदग्धभग्नशूलप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितच्छिन्न-

रस इत्यादि । ऊर्जयति संन्यासादिभिरचेतनस्य मनसः प्रबोधनपूर्वकजीवनं
 स्थापयति । मनो बोधयति मूर्च्छादिभिरचेतनं मनो बोधयति । इन्द्रियाणि
 दृढ । स्वेषु कर्मभ्यु । बलञ्च वर्द्धयति मनोबोधकत्वात् पाथिवत्वाच्च । वातमनु-
 लोमयति पाथिवत्वेन गुरुत्वात् । हृदयं तर्पयति हृदयस्थमनस्नपेणात् । आस्य-
 मास्त्रादयति आग्नेयत्वेन तीक्ष्णत्वात् । भुक्तमपकर्षयति स्वप्रभावादभस्तात्
 नयति, भुक्तं क्लेदयति भुक्तं जरयति । प्रीणयति प्रीणनं करोति । इत्येवं
 कर्मैः । अम्लो रसो लघुरूष्णः स्निग्धः । लघुरूष्णस्निग्धसमानाधि-
 करणः । लघ्वादयो गुणास्त्रयोऽम्लरसद्रव्ये वृत्तन्ते । भक्तरोचनादीनि च
 कर्माणि ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—अतिमात्रोपयोगे दोषमाह—स एवंगुण इत्यादि । सोऽम्लो
 रसः सम्यग्योगयुक्त एवंगुणोऽपि एक एवायमम्लरसोऽत्यर्थमुपयुज्यमानो
 दन्तान् हर्षयति । अक्षिणी संमीलयति मुद्रीकरोति । लोमानि संबीज-
 यति उद्गमयति । कफं विलालयति गालयति । पित्तमभिवर्द्धयति । रक्तं
 दूषयति । मांसं विदहति । कार्यं शिथिलीकरोति । दुर्बलानां श्वश्रु-
 मापादयति । अपि च क्षतादीनि पाचयति आग्नेयस्वभावात् ।

अरयति भुक्तमेव । अवमूत्रितं मूत्रविपैर्जन्तुभिः, परिसर्पितञ्च स्पर्शविपैः कारण-
 दिभिः ॥ ४३ ॥

भिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयति, आग्नेयस्वभावात्
परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्च ॥ ४४ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्च्यवनश्छेदनो भेदन-
स्तीक्ष्णः सरो विकार्यधःस्त्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्ध-
संघातविधमनः सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यमास्त्रावयति कफं
निष्यन्दयति मार्गान् विशोधयति सर्व्वशरीरावयवान् मृदू-
करोति रोचयत्याहारयोगी नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति
रक्तं वद्धयति तर्पयति मृच्छयति मोहयति तापयति दारयति
अवपूत्रितं मूत्रविप्रमाणभिः त्रयं यत्र गात्रप्रदेशे । परिसपितं सविप-
माणभिः स्पृष्टं छिन्नं त्रिधाभूतं शस्त्रण । भिन्नं शङ्कुनाशये विद्धम् ।
विश्लिष्टमभियातादिना विभक्तरूपम् । उद्विद्धमृद्धं तो विद्धं कण्ठकादिना ।
उत्पिष्टं शिलादिभिरुपरिष्ठात् पिष्टम् । तथाग्नेयस्वभावान् कण्ठं परिदहति
हृदयञ्च परिदहतीत्यम्भानियोगनिमित्तं कम्पम् । समानहीनमिथ्यायोगेभ्यस्तु
नैवम्, न वा रसान्तरसहितोपयोगाच्चति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—आग्नेयत्वसाधर्म्याल्लवणस्य कर्मगुणानाह—लवणो रस
इत्यादि । च्यवनः स्त्रावकरः । विकाशी तीक्ष्णप्रभेदः—“विकाशी विकसत्येव
सन्निवन्धं विमोक्षयन्” इति । अधःस्त्रंसी विष्यन्दनशीलः । अवकाशकरः
स्त्रावादिकरणादाकाशाशप्रकाशकरः । स्तम्भादिविधमनः विनाशनः । सर्व्व-
रसप्रत्यनीकभूतः सर्व्वेषां रसानां परिभवकरः । दृश्यते हि यत्र लवणोऽपि-
मात्रस्तत्र रसान्तरस्य न व्यक्तता । आहारयोगी आहारद्रव्यसंस्कारकरत्वेन
उपयोगशीलः । इति लवणरसद्रव्यस्य लवणरसद्वारा कर्माणि । गुणास्तु
नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—अस्यात्यर्थापयोगे दोषमाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्-
योगेनैवमुक्तप्रकारगुणकर्मापि स लवणो रस एक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं
कोपयति । रक्तं वद्धयति । तर्पयति । मृच्छयति तमः प्रवेशयति । मोहयति

वक्त्रपाणिः—विकाशी क्लेदश्छेदनः, अधःस्त्रंसी विष्यन्दनशीलः, सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत इति

कुष्णाति मांसानि प्रगालयति कुष्ठानि विषञ्च वद्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तांश्च्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति इन्द्रियाण्युप-
रुणद्धि बलिपलितस्खालित्यमापादयति । अपि च लोहितपित्ता-
म्लपित्तविसर्पवातरक्तविचर्च्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारान् उप-
जनयति ॥ ४६ ॥

कटुको रसो वक्तुं शोधयति अग्निं दीपयति भक्तं शोषयति
घ्राणमास्त्रावयति चक्षुर्विरेचयति स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अल-
सकश्वयथूपचयोदर्शाभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति रोच-
यत्यशनम् कण्डूं विलालयति व्रणानवसादयति क्रिमीन्
हिनस्ति मांसं विलेखयति शोणितसङ्घातं भिनत्ति बन्धान्

वैचित्र्यं जनयति । मांसानि कुष्णाति हिनस्ति । कुष्ठानि प्रगालयति ।
विषं भुक्तं शरीरस्थं वद्धयति । शोफान् स्फोटयति विदारयति । दन्तांश्च्याव-
यति च्युतान् करोति । बलिः शिथिलीभूतं चम्पं । पलितं केशभृङ्गता ।
स्खालित्यं केशोन्मूलिभावो 'नेन्द्रलुप्तं' नाम । अपि च लोहितपित्तादीन्
विकारानुपजनयति । अम्लपित्तन्तु अष्टोदरीये यद्यपि नोक्तं तथापि महा-
रोगाध्याये पित्तव्याधिष्ववगन्तव्यम् । उन्द्रलुप्तं स्खालित्यं नाम रोगविशेषो न
तु केशोन्मूलनमिति ॥ ४६ ॥

गङ्गापरः— लवणस्याग्नेयत्वसाधर्म्यान् कटुकमाह—कटुको रस इत्यादि ।
वक्तुं शोधयति सुखगतकृदं छेदयति । भक्तं भुक्तं शोषयति । घ्राणं
घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानम् । इन्द्रियाणि स्फुटीकरोति प्रवयक्तानीन्द्रियाणि करोति ।
अलसकादीनुपहन्ति । उपचयः सञ्चयः । स्नेहं शरीरादेः म्लिग्धत्वम् । कण्डूं
विलालयति विलीनां करोति । व्रणान् अवसादयति अवसन्नान् करोति । मांसं
विलेखयति विलिखनं खननविशेषः । शोणितसंघातं भिनत्ति दृक्तीकरोति ।

यत्र मात्रातिरिक्तो लवणो भवति तत्र नाम्नो रस उपकल्पते ; आहारयोर्गीत्याहारे सत्रा युज्यते,
मोहयति वैचित्र्यं कुस्ते, मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ ४५।४६ ॥

छिनत्ति मार्गान् विवृणोति श्लेष्माणं शमयति लघुरुष्णा
रुक्षश्च ॥ ४७ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्
पुंस्त्वमुपहन्ति रसवीर्यप्रभावात् मोहयति ग्लपयति सादयति
कर्षयति मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परिदहति
शरीरतापमुपजनयति बलं विवृणोति तृष्णाञ्छोपजनयति । अपि
च वाय्वग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवमथु- * कम्पतोदभेदैश्चरण-
शुज्जपीलुगृष्ठपार्श्वप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति ॥ ४८ ॥

बन्धान् परस्परसंश्लिष्टान् छिनत्ति विच्छेदं करोति । मार्गान् विवृणोति
स्फटीकरोति । श्लेष्माणं शमयति । इत्येवंकर्मा कटुको रसः खलु द्रव्या-
श्रितः सन् भवति । अस्य समानाधिकरणो गुणश्च लघुरुष्णो रुक्षश्च ।
इति ॥ ४७ ॥

गङ्गाधरः—एवंगुणकर्मा सम्यग्योगेन कटुको रसोऽत्यर्थयोगेन यथा
स्यात् तदाह—स एवंगुण इत्यादि । सम्यग्योगयुक्तस्त्वेवंगुणः स कटुको
रस एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः पुंस्त्वमुपहन्ति विपाक-
प्रभावात् । मोहयति रसवीर्यप्रभावात् कटुरसप्रभावात् रुक्षोष्णप्रभावाच्च ।
कटुरसस्य कटुविपाकस्तत्प्रभावात् पुंस्त्वोपघाती न तु रसप्रभावाद् वीर्य-
प्रभावाद्वा । कणाशुष्योर्हि रसतः कटुत्वेऽपि विपाकतो माधुर्याद्बुध्यत्तम् ।
रसवीर्यप्रभावात् तु सत्त्वंत्रैव द्रव्ये स्थितो मोहयति । सत्त्वंत्रैव विपाकप्रभावाच्च
वृष्यत्वावृष्यत्तमवभाष्यम् । ग्लपयति हर्षं नाशयति । सादयत्यवसादयति ।
कर्षयति शरीरधातूनपकृष्टान् करोति । मूर्च्छयति अन्धकारमिव दन्तबन्धितो
हरति । नमयति गात्राणि । तमयति किञ्चिद्ग्लानिं जनयति । भ्रमयति
शरीरम् । कण्ठं परिदहति । शरीरतापमुपजनयति । बलं विवृणोति हिनस्ति ।
अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुको रसः पुनरत्यर्थमेक एवोपयुज्यमानः
खलु भ्रमादिभिच्छिद्भ्रमणादिषु मारुतजान् रोगानुपजनयति । पीलु

कर्मणिः—विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकञ्च कटुना कटुरेव, रसस्य वीर्यस्य
च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः, अथवा कस्यमाने सत्त्वंत्रेण ; चरणादीनां सात्त्वाद एवम्, कर्त्तव्य

* अमदवमथु इति चकः ।

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णारोचकघ्नो विषघ्नश्च क्रिमिघ्नो
 मूर्च्छादाहकराडुकुष्ठतृणाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो
 ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदावसा-
 लसीका-पूयस्त्रेद-मूत्रपुरीष-पित्तश्लेष्मोपशोषणा रुक्षः शाता
 लघुश्च ॥ ४६ ॥

स एवंगुणाऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्
 खरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि
 उपशोषयति स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते कषयति
 ग्लपयति मोहयति भ्रमयति वदनमुपशोषयत्यग्यांश्च वातजान्
 विकारानुपजनयति ॥ ५० ॥

हरततलम् । अग्नेरपि रुक्षोष्णलघुगुणैर्वातगुणसामान्याद् वातवडकत्व-
 मिति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—अथ कटुकस्य वायवीयत्वसामान्यात् तिक्तसरमाह—तिक्तो रस
 इत्यादि । स्वयं तिक्तो रसो न रोचिष्णुने रोचतेऽथचारोचकं रोगं हन्ती-
 त्यरोचकघ्नः । शरीरस्थविषघ्नश्च क्रिमिघ्नश्च । मूर्च्छादिप्रशमनः । त्वङ्मांसयोः
 स्थिरीकरणः स्थैर्यकृत् । लेखनः किञ्चिद्विदरणः । क्लेदादिशोषणः । इत्ये-
 तानि तिक्तसरद्रव्यस्य कर्म्मार्णि गुणाश्च तद् रससमानाधिकरणा रुक्षः शीतो
 लघुश्चेति त्रयः ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग्योगाद् एवगुणकर्म्मार्णिव स तिक्तो
 रसोऽत्यथमेक एव रसान्तरेणासंसृष्टः उपयुज्यमानः रौक्ष्यात् रौक्ष्यसहाव-
 स्थानाद् बलमादत्ते दृह्णाति । खरविशदस्वभावाच्च खरविशदसहावस्थान-
 स्वभावाच्च पुनः रसादीन्पुपशोषयति । ततश्च स्रोतसां खरत्वमुपपादयति ।
 बलश्चादत्ते दृह्णाति । कषयति शरीरम् । मोहयति चित्तम् । भ्रमयति
 गात्रम् । वदनमुपशोषयति । अपि चान्यान् वातजांश्च रोगानुप-
 जनयतीति ॥ ५० ॥

प्रायो वातविकारभावात्, अत्र च विपाकपनादादिकथनमुदाहरणार्थम्, तेन सधरादप्यु विवा-

कषाया रसः संशमनः संग्राही संधारणः पीडनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तशमनः शरीरक्लेदस्यापयोक्ता
रुक्षः शीतो गुरुश्च ॥ ५१ ॥

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति
हृदयं पीडयत्युदरमाध्मापयति वाचं निगृह्णाति स्रोतांस्यव-
बध्नाति श्यावत्वमुपपादयति पुंस्त्वमुपहन्ति विष्टभ्य
जरयति * वातमृत्ररेतःपुरीषाण्यवगृह्णाति बलमादत्ते कर्षयति
म्लापयति तपयति स्तम्भयति खरविशदरुक्षत्वात् पक्षवध-
ग्रहापतानकादितप्रभृतींश्च वातजान् विकारानुपजनयति ॥५२॥

गङ्गाधरः—वायवीयत्वसाधर्म्यात् कषायरसमाह—कषायो रस इत्यादि ।
संशमन इति—“न शोषयति यद् दोषान समान नोदीरयत्यपि । शमीकरोति च
क्रद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥” इति । संग्राही चलद्रवधातुसंक्षेपकारी ।
सन्धारणश्चलत्स्तम्भनकारी । पीडन आकृष्य सङ्कोचकरः । रोपणः व्रणस्य
मांसादिपूरणः । शोषणः क्लेदादीनां शृष्कताकरः । स्तम्भनः स्वलतां
चलतां वा भावानां स्थिरीकरणः । श्लेष्मपित्तरक्तानां प्रशमनः । शरीर-
क्लेदस्योपयोक्ता आचूषणः । इत्येतानि कषायरसद्रव्यस्य कर्माणि । गुणाश्च
तद्रससमानाधिकरणा रुक्षः शीतो गुरुश्चेति त्रयः ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—स एवमित्यादि । सम्यग् योगादेवंगुणकर्मापि कषायो रसः स
एक एव रसान्तरयोगमन्तरेणात्यर्थमुपयुज्यमानः । आस्यं शोषयति । हृदयं
पीडयति । वाचं निगृह्णाति कण्ठबन्धात् । स्रोतांस्यवबध्नाति रुणद्धि । श्यावत्व
शरीरादेरुपपादयति । पुंस्त्वमुपहन्ति कटुत्रिपाकप्रभावात् । विष्टभ्य भुक्तान्तरं
जरां गच्छति । वातादीनवगृह्णाति । बलमादत्ते गृह्णाति । कर्षयति शरीरधातून् ।
म्लापयति कान्तिक्षयं करोति । स्तम्भयति द्रवचलान् भावान् । अपि च
खरादित्वात् पक्षवधादीन् वातजान् विकारानुपजनयति । इति । इत्येवं
कारि कार्मैरुन्नेयम् । म्लपयति हृष्यक्षयं करोति । पीडनो व्रणपीडनः, शरीरक्लेदस्योपयोक्तेति
आचूषणः, शीतो कषुश्चेत्यकारप्रश्लेषात्कषुः, अवगृह्णातीति बद्धानि करोति ॥ ५०—५२ ॥

एवमेते षड् रसाः पृथक्त्वेनकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुप-
युक्त्यमाना उपकारका भवन्त्याध्यात्मलोकस्य, अपकारकाः
पुनरतोऽन्यथा भवन्ति उपयुज्यमानाः, तान् विद्वानुपकारार्थ-
मेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद् द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्भं यदुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः * ॥

द्विद्विभूताधिकद्रव्याणि पृथक् षड् सभेदेनोक्तानि । षट् च शीतोष्णगुरुलघु-
स्निग्धरूक्षाः प्राधान्येनोक्ता यथारसं यथाभूतगुणाश्च प्राधान्येन स्वरविज्ञदादयो-
ऽनुक्ता अपि तत्तद्द्विद्विभूतगुणा उन्नेयाः । य उक्ता एकैकपृथिव्यादि-
भूतबहुलपञ्चभूतात्मकानां पाथिवादीनां पञ्चानां द्विरसादीनां द्रव्याणाञ्च
गुणा यथारसं भूतगुणा उन्नेयाः ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—एवमेत इत्यादि । एवमुक्तप्रकारेणैते षड् रसाः
पृथक्त्वेनैकैकशो मात्रया मात्रया स्वल्पयुज्यमाना एकत्वेन वा मिलितत्वेन वा
मात्रशः उपयुज्यमाना अध्यात्मलोकस्यात्मानमधिकृत्य वर्तमानस्य लोक-
स्वोपकाराय भवन्ति । अपकारकाः पुनरतोऽन्यथा स्वल्पमात्रया तैक-
त्वेनातिमात्रादित उपयुज्यमाना भवन्तीति तान् विद्वान् भासा उपकारार्थमेव
मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—अथैषां द्रव्याणाम् आरम्भकभूतन्यूनमध्याधिकतरतमादिभेदेन
जसङ्घेऽप्यानां गुणकर्म्मोपदेशो यथा कर्तव्यस्तत्राह श्लोकान्—भवन्ति चात्रेति ।
शीतमित्यादि । यद् द्रव्यं वीर्येण शीतं रसपाकयोर्मधुरं तस्य गुणसंग्रहो रसोप-

अधिकारिणिः—पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वा मात्रशः ; एकत्वेनेत्येकीकृत्य समुप्यं मात्रश इत्यर्थः ;
मात्रश इति मात्रया ; तन्वैकीकरणं द्विव्यादिभिः तन्वैकीकृत्य ; अध्यात्मलोकस्येति तन्वैकीकृत्य-
सम्बन्धः ; अन्वयेति अन्वयमात्र ॥ ५३ ॥

अन्वयपरिणिः—सम्प्रति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्येणमाह—शीतमित्यादि । षट्द्रव्यं एते
पाके च मधुरम्, तन्वीर्यं वीर्येण श्रेयम्, तथा तथोविति रसपाकयोर्मधुरं द्रव्यम्, तद्व्यं
वीर्येण ; तथा एव द्रव्यं तथोविति रसपाकयोः कटुककटुकम्, तन्वोष्णं वीर्येण ; तथाविति
लोका ; शिवा तन्वोष्णं कटुकं तथोविति पाठः ; अत्र षट् रसतो मधुरं तद्वीर्येणः शीतमितिति

* षट् द्रव्यं कटुकं तथोविति चकलप्रस्ता पाठः ।

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतो विपरीतानां * पाकतश्चोपदेश्यते ॥

देशेन मधुरमित्युपदेशेन निर्देश्यो निर्देशः कक्षव्यो बुद्धिमन्निः । सोमगुणातिरेकात् पञ्चभूतारब्धद्रव्ये मधुरो रसोऽभिव्यज्यते इत्युक्त्या तन्मधुररससहचरितास्तु नियता गुणाः क्लिग्धगुरुशीताः । स्वादुमधुरं पच्यते इति च वक्ष्यते, तेन मधुररसोपदेशेन शीतवीर्यमधुरविपाकौ ज्ञेयौ । पृथिव्यामम्बुप्रवेशे तदुभयाज्जाता गुणा गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धास्तथापां द्रवक्लिग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिला गुणा इत्येषां गुणानां संग्रहो निर्देश्यो भवति ।

तथा यद्द्रव्यं तयो रसपाकयोरम्लं वीर्येणोष्णं तस्यापि रसोपदेशेनाम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः । भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्लः स च लघुरुष्णः क्लिग्ध इत्युक्त्या तथा अम्लोऽम्लं पच्यते इत्युक्त्याम्ल इति रसमात्रोपदेशेनोष्णवीर्याम्लरसपाकलघुक्लिग्धा ज्ञेयाः । तथापि भूम्यग्न्योरनभिभवाच्च शेषा गुणा ये भूमेर्गुरुस्वरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धाः, अग्नेश्च ये उष्णशीक्षण-सूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूपाणि गुणास्तेषामपि गुणानां संग्रहो निर्देश्यः ।

एवं यच्च द्रव्यं वीर्येणोष्णं तयो रसपाकयोः कटुकं मरिचादिकं तस्यापि कटुरसोपदेशेन गुणानां संग्रहो निर्देश्यः । वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः, स च लघुरुष्णो रुक्षश्चेत्युक्त्या कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुरित्युक्त्या च कटुकमितिमात्रोपदेशेन लघुरुष्णोष्णवीर्येकटुरसपाका ज्ञेयाः । तत्रापि शेषाणां वाय्वग्निगुणानां वायोलेघुशीतरुक्षस्वरविशद-

वक्तव्ये यद् रसपाकयोरिति करोति, तन्मधुररसोचितपाकस्यैव द्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम् ; पच्यमानकटुकयोरेपि वाच्यम् ।

तेषामिति मधुरपाकादीनाम्, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतः विपाकोऽपि रसत एव प्रायो ज्ञायते, यद् वक्ष्यति—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादि ; यत्तच्च न सर्वत्रोक्त्याह—वीर्यतो इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञापकं, यद् रसविकल्पवीर्यतामाह, तथा—महापक्वभूलादीनाम्, न केवलं रसेन, किं तर्हि पाकत उपदेश्यते । गुणसंग्रहः—“शुक्लहा क्लिग्धमधुरो विपाको वातलः कटुः” इत्यादिना, स च वीर्यतोऽविवक्षितो विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं विरोधि स्यात्, तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात् ; किंच, पाकतज्ञातविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलक्षयो निर्देश्यः, * यत्पास्तु निष्पत्त्याः

* वीर्यतोऽविपरीतानामिति चकः ।

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५४ ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं रयात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत् पञ्चमूलं यथा वानूपमामिषम् * ॥

सूक्ष्मस्पर्शगुणानामग्नेरुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुकृशविशदरूपगुणानां मेलनेन यादृश-
लघुत्वादयो भवन्ति तादृशानां तेषां गुणानां संग्रहो निर्दिश्यः । विपरीतानां
वीर्यतः पाकतश्च विपरीतानां मधुराम्लकटुकानां वीर्यतः पाकतश्चोपदेक्ष्यते
गुणसंग्रह इति । यच्च व्याख्यायते—यद्द्रव्यं रसपाकयोर्मधुरं तद्वीर्येण शीतं
यच्च रसपाकयोर्म्ल तद्वीर्येणोष्णं, यच्च रसपाकयोः कटुकं तद्वीर्येणोष्ण-
मिति । तदयुक्तम् । तेषां रसोपदेशेन निर्दिश्यो गुणसंग्रह इति वचन-
स्यासङ्गतेः ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—तथा च शीतवीर्यमधुररसमधुरपाकद्रव्याणां मधुररसोपदेशेन
गुणसंग्रहः—यथा पयो यथा च सर्पिमधुरं स्निग्धगुरुशीतादिकम्, एवमुष्ण-
वीर्याम्लरसाम्लपाकद्रव्याणामम्लरसोपदेशेन गुणसंग्रहो यथा—भक्ष्यं
चालिताफलमम्लं तेन लघूष्णस्निग्धत्वासंग्रहः, एवमुष्णवीर्य-
कटुरसकटुपाकद्रव्याणां कटुरसोपदेशेन शेषगुणसंग्रहो यथा—चव्यचित्रकौ ।
तत्र चित्रकः—“कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः” इति वक्ष्यते । तेन
लघूष्णरसादीनामपि संग्रहः । एवमादीनि चान्यानि शीतवीर्यमधुररसमधुर-
पाकाणि द्रव्याणि मधुररसतो यथा तथोष्णवीर्याम्लरसाम्लपाकानि द्रव्याणि
चाम्लरसतस्तथोष्णवीर्यकटुरसकटुपाकानि द्रव्याणि कटुरसतो भिषग् गुणतो
निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—वीर्यतो विपाकतश्च विपरीतानां मधुराम्ललघुकटुतिक्त-
कषायाणां वीर्यतश्च पाकतश्चोपदेशो यथा तदाह—मधुरमित्यादि । किञ्चिद्द्रव्यं
यथानूपमामिषं मधुरं वीर्यत उष्णं तद्वीर्यतो रसतश्च निर्दिश्यम् । तथा
कटुकया अपि विपरीतमधुरपाकित्वम्, न तत्र कटुरसवेगोष्णत्वमित्यर्थः ; अस्मिन् पत्रे
“उपदेक्षते” इति “यथा पयः” इत्यादिना सम्बन्धते । ताम्बेवाविपरीतवीर्यविपाकात्पदाह—
यथा पय इत्यादि । पयःअधुतीनि हि द्रव्यगुणकथनेनाविस्तरीर्यविपाकात्पुपदेशेऽप्यानि ॥ ५४ ॥

चक्रवर्तिः—सम्यक् इति यत्र विस्तरीर्यविपाकरसेगोष्णत्वादि निर्दिश्यं तदाह—मधुरमित्यादि ।

लवणं सैन्धवं नोष्णामम्लसामलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामौष्ण्यमुच्यते ॥ ५५ ॥

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥

पिप्पलीनागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥

किञ्चित् द्रव्यं कषायं तिक्तमेव च किञ्चित् द्रव्यं यथा वृहत्पञ्चमूलं वीर्यत
उष्णं तद्दीर्यते उपदेक्ष्यते । कषायतिक्तो शीतावृक्तौ । ननु तिक्तकषाययोः
पाक एकान्तेन कटुस्तेन तयो रसोपदेशेन गुणसंग्रहो निर्देश्यः कुतो नोक्त इति
चेत् ? न ; रसपाकवीर्याणामसामान्यात् । प्रायेण हि तिक्तकषाययोः शीतं
वीर्यं कटुः पाक इति । अपरमुदाहरति—लवणमित्यादि । सर्व्वं लवण-
मत्यर्थं गुरु स्निग्धमुष्णं सैन्धवन्तु लवणं नोष्णवीर्यम् । तथा सर्व्वमम्लमुष्णं
लघुस्निग्धमामलकमम्लं नोष्णमिति वीर्यतो विपरीतं वीर्यतो निर्देश्यम् ।
तथा र्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामौष्ण्यवीर्यं न शीतं सर्व्वं तिक्तं शीतमुक्त-
मिति । वीर्यतोऽर्कादय उपदेश्याः ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—इति वीर्यतो विपरीतान्युदाहृत्य पाकतोऽप्युदाहरति—
किञ्चिदम्लमित्यादि । अम्लस्याम्लपाके सृष्टविष्मृता कर्म । तत्र
किञ्चिदम्लं द्रव्यं संग्राहि यथा कपित्थं फलं संग्राहि, तेनानुपीयते कपित्थ
कटुपाकम् । वक्ष्यते हि—“शुकहा वद्धविष्मृत्रो विपाके वातलः कटुः” इति
तस्मात् पाकत उपदेक्ष्यते द्रव्यम् । आमलकञ्चाम्लं भेदि शीतञ्च तस्मात्
पाकतोऽविपरीतं वीर्यतो विपरीतं वीर्यत उपदेक्ष्यते । एवं सर्व्वं कटु द्रव्यं
कटुपाकादुष्णशुकघ्नसादवृष्यम् । पिप्पलीनागरन्तु वृष्यम् तस्मान्मधुरपाकञ्च ।
पाकतो विपरीतं पाकत उपदेक्ष्यते । कषायः सर्व्वः स्तम्भनः शीतञ्च ।

किञ्चिदकषायोष्णं तिक्तोष्णमिति योजना, कषायतिक्तलवणादीनामुदाहरणमसूक्तानामपि
प्रकरणानु कृतम् ; महत् पञ्चमूलं विस्वादि पञ्चमूलमिह, एतच्च तिक्तस्य कषायस्य चोष्णताया
वदाहरणम् ; अज्ञानुपासिकन्तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वेन ॥ ५५ ॥

शक्याणि—वीर्यप्रसङ्गवक्ष्यद्वयस्कादीनां विरुद्धगुणमाह—किञ्चिदित्यादि । अभयायामतो-

तस्माद् रसोपदेशेन न सर्व्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५७ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रुक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णः श्लवणः परः ॥

कटुपाकात् स्तम्भनः । सोमगुणः स्तम्भनश्च शीतश्च । अभयायां हरीतक्यां विपर्य्ययो रेचनशोष्णश्च । इति वीर्य्यतो विपरीता कषाया हरीतकी पाक-
तश्च विपरीता रेचनत्वात् । तस्मात् सर्व्वं द्रव्यं न रसोपदेशेनादिशेत् । यत्तु
शीतवीर्य्यमधुररसमधुरपाकं तन्मधुररसोपदेशेन आदिशेत् । यच्चोष्ण-
वीर्य्याम्लरसाम्लपाकं तदप्यम्लरसोपदेशेनादिशेत् । एवं यदुष्णवीर्य्यकटु-
रसकटुपाकं तदपि कटुरसोपदेशेनादिशेदिति निगमनम् । इति ॥ ५६/५७ ॥

गुणाधरः—अर्थां मधुरादीनां गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षाणां न्यून-
मध्याधिक्यानि सन्ति न वेति ? अत आह—रौक्ष्यादित्यादि । रुक्षाणाम्
उक्तानां कषायकटुतिक्तानां मध्ये कषायो रसो रौक्ष्यादुत्तमो रुक्षः । पवन-
पृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः स्वाग्न्यम्बुधिरधिकाभ्यां
पवनपृथिवीभ्यामारभ्यमाणे कार्य्यं भूयसात्पावजयात् भूयस्योश्च पवनपृथिव्योः
पृथिव्या विरोधिगुणाभावान्, पवनस्य रौक्ष्यगुणस्यावजयाभावात् पौषणाच्च
रौक्ष्यमधिकं कषायरसद्रव्ये भवतीति । कटुस्तु तेषां रुक्षाणां कषायकटु-
तिक्तानां मध्ये रौक्ष्यान्मध्यमो रुक्षः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र
हि न्यूनैः पृथिव्यम्बुगगनैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे कटुरसद्रव्ये भूयि-
ष्ठाभ्यां वाय्वग्निगुणाभ्यामल्पानां शेषाणां गुणावजये भूयिष्ठयोर्द्वयोरेव वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यगुणावेकीभूय मध्यमो रौक्ष्यगुणो भवति । कथं नाधिकः स्यात् ? उच्यते
भूयिष्ठयोर्वाय्वग्नोरुभयो रौक्ष्येऽपि मूत्तलापावेनाल्पत्वात् स्निग्धगुणानामपाक्
अंशस्यात्र पृथिव्याकाशाभ्यामधिकस्य स्निग्धगुणस्य निःशेषेणावजये वाय्वग्न्यो
रौक्ष्यं मध्यमं भवति । कषायद्रव्यारम्भे तु पवनपृथिवीभ्यां भूयसीभ्याम्
अमूत्तमूर्त्ताभ्यां प्रबलाभ्यामपां स्नेहावजये शेषोऽधिक एव रौक्ष्यगुणो वर्त्तते ।
इति । तेषामेव रुक्षाणां कषायकटुतिक्तानां मध्ये तिक्तो रसो रौक्ष्यादवरः,

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्निरुच्यते ॥

वाय्वाकाशातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिव्यप्लेजोभिरधि-
काभ्यां वाय्वाकाशाभ्याश्चारभ्यमाणे तित्तरसद्रव्ये भूयसा वायुनाल्पानां
गणावजयेऽपि स्नेहावजयशेषोऽल्पो रक्षो वृत्ते । तत्राकाशस्यामूत्तस्य
साहाय्ये वृत्तलत्वादिति । अथोष्णा लवणाम्लकटुका उक्तास्ते किं तुल्या
उष्णा न्यूनाधिका वेति ? अत उच्यते—तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः । इति ।
उष्णानां लवणाम्लकटुकानां मध्ये लवण उष्णत्वात् परः श्रेष्ठः, तोयाग्निगुण-
भूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैः पृथिवीवाय्वाकाशैर्भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्नि-
भ्याम् आरभ्यमाणे लवणद्रव्ये भूयिष्ठाभ्यां तोयाग्निभ्यां न्यूनानां शेषाणाम्
अनुष्णानामवजयादुष्णो गुणोऽधिको वृत्ते । तोयगुणेनापि तुल्येन शीतगुणेन
अवजयाभावात् । तेषामुष्णानां मध्येऽम्लस्त्रुष्णत्वान्मध्यमः । भूम्यग्निभूयिष्ठपञ्च-
भूतारब्धत्वात् । तत्रापि न्यूनैराकाशवायुतोयैरधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यामारभ्य-
माणेऽलरसद्रव्ये भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयगुणावजयतो मध्यम
उष्णोऽनेवृत्तते नाधिक इति । कटुकश्चान्त्यः । तेषामुष्णानां लवणाम्ल-
कटुनां मध्ये कटुकोऽन्त्य उष्णत्वादल्प उष्णः, वाय्वग्निभूयिष्ठपञ्चभूतारब्ध-
त्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशाम्बुपृथिवीभूतैरधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यामारभ्यमाणे
द्रव्ये कटुरसे वाय्वग्निभ्यां शेषाणामवजये तोयस्य शैत्येन सह वायोः शैत्यमग्नि-
गुणोष्णस्य तुल्यमेकीभूतं प्रबलं भवति । तेन प्रबलेन शैत्येनाग्निगुणोष्ण्यं
किञ्चिज्जितावशिष्टमल्पं वृत्ते न त्वधिकम् । अथ तर्हि मधुराम्ललवणाः
स्निग्धा उक्तास्तेऽपि किं तुल्या अथ किं न्यूनमध्याधिका वृत्तन्त इति ? अत
उच्यते—स्निग्धानां मधुरः पर इति । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये
मधुरो रसः स्नेहात् परः उत्तमः स्निग्धः, सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् ।
तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वग्निभूमिगुणैरारभ्यमाणे मधुरसद्रव्ये भूमिगततोया-
धिकभूतगुणाभ्यामेकीभूताभ्यां प्रबलाभ्यामधिकस्निग्धाभ्यां शेषाणामवजये
वाय्वादिरोक्ष्यस्याबलस्यावजयादधिकः स्नेहो वृत्ते । मध्योऽम्लो रसस्तेषां
स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्येऽम्लो रसः स्नेहगुणता मध्यः स्निग्धः ।
भूम्यग्निगुणभूयिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाशवाय्वम्बुभिरधिकाभ्यां
रक्षतमः, तिक्तो रक्षः, कटुस्तु मध्यो रक्षतरः ; पृथगन्यत्रापि । कटुकत्वान्न ह्यववर ह्यर्थः ।

तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः * ।

स्वादुर्गु रस्तादधिकः कषायाञ्ज्वणोऽवरः ॥

भूम्यग्निभ्याश्चारभ्यमाणेऽस्तरसद्रव्येऽधिकाभ्यां भूम्यग्निभ्यां शेषाणामवजये भूमिगततोयस्नेहेन सह तोयभूतस्य न्यूनस्य च स्नेह एकीभूतोऽग्निभूतस्य भूमिष्ठस्य रुक्षगुणेन प्रवलेनाल्पावजये मध्यमः स्नेहो वर्तते । लवणस्त्वन्तो रसः स्नेहाग्निरुच्यते । स्निग्धानां मधुराम्ललवणानां मध्ये लवणो रसः स्नेहात् अन्त्यो जघन्यः, तोयाग्निभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनैराकाश-वायुपृथिवीभूतैरधिकाभ्याश्च तोयाग्निभ्यामारभ्यमाणे लवणरसद्रव्ये तोया-ग्निभ्यां शेषाणां नूनानामवजये तोयस्नेहोऽग्ने रुक्षस्य तुल्यत्वेन भूमिगततोय-स्नेहेन युक्तोऽधिकबलः सन्नल्पः स्नेहो वर्तते इति ।

अथ तिक्तकषायमधुराः शीता उक्तास्ते किं तुल्या नूनमध्याधिका वा स्युरिति ? अत उच्यते—“तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः” इति । शीतात् तिक्ताच्छीततरः कषायो मध्यमशीतः । परो मधुर उत्तमः शीतः । कस्मात् ? सोमगुणातिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वान्मधुरस्य । भूवायुभूमिष्ठपञ्च-भूतारब्धत्वात् कषायस्य । स्ववायुगुणभूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वात् तिक्तस्य । तत्र हि सोमभूतगणशीतस्य तोयवाय्वो भूमिगततोयस्थस्याधिरयान्मधुरद्रव्येऽधिकं शैत्यम् । कषायरसद्रव्ये पवनस्य शैत्यं बलवद् भूगततोयशैत्यं मध्यं तोयभूतस्य शैत्यमल्पमिति बह्वे रूपणावजये मध्यमशैत्यं वर्तते । तिक्तरसद्रव्ये तु वायोः शैत्यं प्रबलं तोयस्य भूगततोयस्य च शैत्यमल्पमेकीभूतमग्नेरुष्णावजये तल्पं शैत्यं श्रेयं स्यादिति । एवं तर्हि मधुराम्ललवणा गुरव उक्तास्तेऽपि एक तुल्या नूनमध्याधिका वा वर्तन्ते इति ? अत उच्यते—स्वादुर्गु रस्तादधिक इति । गुरुणां मधुराम्ललवणानां मध्ये स्वादुर्मधुरो गुरुतादधिकः सोमातिरिक्त-पञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि तोयस्य भूमितो लघोर्वाय्वग्न्याकाशेभ्यो गुरोः भूमेश्च गुरोर्गौरवैक्यादधिकमेव गुरुत्वम् । कषायाञ्ज्वणोऽवर इति—कषायो गुरुत्वान्मध्यमः पवनपृथिव्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि नून-भूतावजये भूमिगततोयस्यालघुत्वाद् गुरुत्वरूपं गुरुत्वं भूमिगरुत्वेन मिलितं प्रबलं

कषणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अस्मात् कटुरित्यादावस्मात् कटुर्गुणुः, ततो कटुकात् कापवेन अस्मात्कृत्वात् तिक्तो कटुः श्रेयोऽसौत्तमः, उक्तमात् कटुकात्कृत्वात्तमः ।

* “मधुरात्कषायस्यः शैत्यम् कषायस्यादितिक्तम्” इति पाठान्तरम् ।

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।

केचिद्विज्ञघनामवामि च्छन्ति लवणं रसम् ।

गौरवे लाघवे चैव सोऽवारसूभयोरपि ॥ ५८ ॥

सत्त्वानिलानलानाममूर्तानां लघुत्वमवजित्य मध्यमं गुरुत्वं वक्तव्यं । तस्मात् कषायादवरो गुरुत्वबलः तोयान्यतिरिक्तपञ्चभूतारब्धत्वात् । तत्र हि न्यूनभूतानां लघुत्वावजये तोयस्याल्पगुरुत्वं भूमिगुरुत्वेनैकीभूतमप्यल्पं वक्षते । इति ।

तर्हि चाम्लकटुतिक्ताः लघव उक्तास्ते किं तुल्या न्यूनमध्याधिका वेति ? अत उच्यते—“अम्लान् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः” इति । अम्लो रसो लघुत्वरः । तस्मादम्लालुघोरुत्तमो लघुः कटुः । उत्तमालुघोः कटुकादुत्तमो लघुस्तिक्त इतुत्तमोत्तमो लघुस्तिक्तः । तत्र हि भूम्यग्निभूमिष्ठ-पञ्चभूतारब्धत्वादम्लरसद्रव्ये न्यूनभूतानां भूम्यग्निभ्यां जये भूमिगुरुत्वमग्ने-लघुत्वम् । तयोस्तुन्ययोरवजयाभावालुघुत्वमल्पम् । कटुरसद्रव्ये च वाय्वग्नि-भूमिष्ठपञ्चभूतारब्धत्वान्यूनभूतावजयऽधिकाभ्यां वाय्वग्निभ्यां लघुभ्यां मध्यमं लघुत्वं वक्तव्यं । यत आकाशात् स्थूलोऽग्निरिहारम्भकः । वाय्वाकाशातिरिक्त-पञ्चभूतारम्भान् तु तिक्तोऽतिलघुः । बहिराकाशान् स्थूल इति वाय्वाकाशाारब्ध-त्वादतिलघुस्तिक्त इति । अत्र केचिद् यदाहुस्तत् दशयति—केचिदित्यादि । अमूनां लघूनां मध्ये लवणमवरं लघुं केचिदिच्छन्ति न त्वम्लमवरं लघुमिच्छन्ति । ततो गुरुणामवरमम्लमिच्छन्तीति तथात्वेऽपि न विरोधः स्यात् ॥ ५७ ॥

कस्मादिति ? अत उच्यते—गौरवे इत्यादि । अस्माकं सोऽम्लो गौरवेऽवरः सन् लाघवे चैवावरो भवेदित्युभयोरपि सोऽम्लो लवणश्चावर इति । तथा च यथाऽम्लो गुरुस्तथा लवणो गुरुयेथा चाम्लो लघुस्तथा लवणो लघुरिति गुरुलाघवे तुल्या भवतोऽम्ललवणाविति । तथा सति—कषायकटुतिक्त-लवणाम्लमधुरा उत्तरोत्तरं स्नेहाधिकाः पूर्वपूर्वं रुसाधिकाः । लवणाम्ल-कटुतिक्तकषायमधुराः उत्तरोत्तरं शीताः पूर्वपूर्वमुष्णा अधिका इत्येवं

एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । एकीयमतं वचनमङ्गुला स्त्रीकुर्वन्नाह—गौरव इत्यादि । एतेन गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्त्रीकुर्वन् गौरवेऽवर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तेभ्यो गुरुत्वं स्वीकरोति लवणस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तेभ्यो लघुत्वोऽल्पं लाघवं लवणस्य स्वीकरोति, न च चावरम्,—अम्ले पृथिवी कारणं लवणे तु तोयं, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यत्वं

परञ्चातो विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ।

कटुतिक्तकषयाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५६ ॥

कस्मान्नोक्तमिति चेत् ? न । यथा हि लवणाम्लौ गुरुलाघवे तुल्यौ तथा तिक्तलवणौ रुक्षस्निग्धाभ्यां तुल्यौ कटुतिक्तौ शीतोष्णाभ्यां तुल्यौ भवत इति तस्मात् क्रमभङ्गः । एवमपि कषायकटुतिक्तानामल्पात्यल्पस्निग्धत्वं प्रसज्यते । मधुराम्ललवणानामत्यल्पादिरुक्षत्वम् । लवणाम्लकटुकानामत्यल्पादिशीतत्वं प्रसज्यते । कटुतिक्तकषयाणामत्यल्पादुरणत्वमिति । न च तत्तद्गुणस्तत्र तत्र वृत्तते । तस्मादुक्तप्रकारेणोपदिष्टम् ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेते मधुरादयो यद्गुणकर्मण उक्ताः कथं तत्फलमभिनिष्पद्यत इति ? अतो विपाकमाह—परञ्चात इत्यादि । अतः परञ्च विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते यैः पाकैः फलमभिनिष्पद्यते । तद् यथा—कटुत्यादि । विपाक इति पाकः पचनं द्रव्याणां स्वरूपरसयोः परा वृत्तिः । सा च स्वरूपान्तरत्वेन रसान्तरत्वेन च परिणतिः । तस्या विशेषो विपाकः । जाठराग्नियोगेन भुक्तानां द्रव्याणां पाकेन जायमाने किट्टमारूपेण पृथक्त्वे यः सारभागो द्रव्यरूप आद्यो रसाख्यो धातुः किट्टभागश्च मूत्रपुरीषरूपो मलधातुश्च तद्रसमलधातुभूतरसान्तरवद्रव्यान्तरत्वेन भुक्तानां परिणतिविशेषोऽत्र विपाकः । उक्तञ्च—“जाठरेणाग्निना योगाद् यदुद्देति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥” इति । कस्य रसस्य किं रसान्तरत्वेनोदयः परिणामः स्यादिति ? अत आह—“कटुतिक्तकषयाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इति । भुक्तानां द्रव्याणां यः कटुस्तिक्तः कषायो वा रसः स स रसः खलु जाठरेण अग्निना पच्यमानान्नां भुक्तानां द्रव्याणां रसाख्यधातुरूपेण परिणामे तत्पाकेन पच्यमानः सन् प्रायशः कटुविपाकः स्यात् । कटुश्च कटुविशेषेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसाख्ये धातौ वृत्तते । तिक्तश्च रसः कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातौ वृत्तते । कषायश्च कटुविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातौ

कषयस्त्वैव काषयमुचितमिति, यतः न भूतनिवेशेन गौरवलाघवे शक्ये अत्रधारयितुम्, तथा हि—
तोषाविकेकान्तो मधुरः पृथिव्यतिरेककृतात् कषयात् गुरुर्भवति ॥ ५६—५८ ॥

कञ्चनारिः—सम्प्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वाद्भक्षणमाह—परमिषादि । प्रायोमृगणात्

वर्त्तते । प्रायश इत्यनेन कणाशुण्ठादीनां कटुनां कटुरसस्य मधुरः
पाकः । पटोलपत्रवेत्राग्रादीनाश्च तिक्तानां तिक्तरसस्य च मधुरः पाकः । तथा
हरीतक्यादीनां कषायद्रव्याणां कषायरसस्य मधुरः पाको न विरुध्यते ।
एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते । प्रायशोऽम्लो रसोऽम्लविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः
संस्तत्र रसधातौ वर्त्तते । प्रायश इत्यनेनाम्लकस्याम्लस्याम्लो रसो मधुरः
पच्यते । इति न विरुध्यते । तथा स्वादुमधुरं लवणस्तथा । स्वादुमधुरो रसः
प्रायशो मधुरं यथा स्यात् तथा विपच्यते । मधुरविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र
रसाख्यधातौ वर्त्तते । तथा लवणश्च रसो मधुरं यथा स्यात् तथा प्रायशः
पच्यते । मधुररसविशेषरूपेणाभिनिष्पन्नः संस्तत्र रसधातौ वर्त्तते । प्रायश
इत्यनेनातसीतिलं मधुरीम्लं विपाके कटुकमिति । पांशुजं लवणं कटु । इति
रसोपदेशेन कटुपाकश्चोक्त इति विरोधः । अथ सुश्रुते दृश्यते तद्यथा—
“तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचिन् त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्च
इति । तन् तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्च अम्लविपाको नास्ति । पित्तं हि
विदग्धमम्लतामुपैति अग्नेमन्दतान् । स यदेवं लवणोऽप्यन्यः पाको
भविष्यति । इत्येव हि विदग्धो लवणतामुपैति । मधुरो मधुररसस्याम्लो-
ऽम्लस्य । एवं सर्व्वं वामिति केचिदाहुः । दृष्टान्तञ्चोपदिशन्ति यथा—तावन्
धीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात् तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः
स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परिप्यजन्तीति तद्वत् । केचिद्दन्ति अवलवन्तो
बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे हि
द्विविध एव पाको मधुरः कटुश्चेति । तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति ।
तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वै विध्यं भवति गुणसाधर्म्यान् गुरुता लघुता
च । पृथिव्यापश्च गुरुव्यः शेषाणि लघूनि । तस्मात् द्विविध एव पाक इति ।
भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ इति ।” तन् कथमत्राम्लविपाकवचनं
सङ्गच्छत इति ? अत्रोच्यते कैश्चिन्—ब्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते
पित्तकोपलिङ्गेन । तथाम्बुपृथिवीगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या मधुरः पाको
गुरुरक्तः । तेजोवाय्वाकाशगुणानामाधिक्येनाभिनिष्ठं स्या कटुकः पाको लघुः
पिप्पलीकुलत्थादीनां रसानुगुणपाकितौ वशमिति ; कटुकादिसङ्गेन तदाधारं द्रव्यमुच्यते, धतः
न रसाः पच्यन्ते, किन्तु द्रव्यमेव ; लवणस्तु तथेति लवणोऽपि मधुरविपाकप्राय इत्यर्थः ;

इति चेत् तर्हि कः पाकोऽम्लस्य तोयाम्निगुणभूयिष्ठस्य ? भूम्यग्निगुणबहुलस्य
 सुश्रुतोक्तस्य लवणस्य कपायस्य तु पवनपृथिवीगुणबहुलस्य च कः पाक इति ।
 मधुरकटुपाकव्यतिरिक्तपाकस्वीकारमन्तरेण नोपपत्तिः स्यादिति । य एवाम्ल-
 पाकश्चरकेणोक्तः स सुश्रुतेनोष्णवीर्यमुच्यते ततस्तत्रकारयोर्न विरोधः ।
 सुश्रुतेनाम्लपाको यत् खण्डितः पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेमेन्दतात्,
 तदनभ्युपगमान्निरस्तमिति । एष सिद्धान्तो न मनोरमः स्यात् । यदि
 हे व्रीहिकुलत्थादीनामम्लपाक उपलभ्यते तदा पाकस्य त्रैविध्ये सिद्धे
 सुश्रुतोक्तद्वैविध्यं व्याहन्यते । तदथमम्लपाको वीर्य्यमुष्ण इति वचनमयुक्तम् ।
 वीर्य्यंण रसत्रिपाकाभिभवात् । लवणकटुकद्रव्ययोरपुष्णवीर्य्यमस्ति किमर्थं
 तद्विपाकः स्वीकृत इति ? अथात्र ब्रूमः । बह्वे मान्देन विदग्धस्य पित्तस्य
 अम्लत्वे भुक्तानां पट्टसानामम्लः पाकः । स चेद्विदग्धस्तदा कफस्य विदग्धस्य
 लवणत्वे भुक्तानां पट्टसानां लवणः पाकश्चतुर्थ एव स्वीकार्यः स्यादिति वच-
 नेन भूतगुणादागमाच्चेति वचनेन च तेषां त्रिविधपाकः प्रत्याख्यातः । ये केचित्
 पट्टसस्याहारस्य प्राकृतवैकारिकसाधारणत्वेन त्रिविधः पाको मधुरोऽम्लः कटुक-
 श्वेत्स्याद् ; ये चैके प्रतिरसं पाक इत्याहुः ; न तु पट्टसस्याहारस्य भुक्तस्य
 पण्णां रसानां मध्ये कटुतिक्तकपायाणां प्रायशोऽवैकारिकः कटुविपाकोऽम्लस्य
 अम्लो मधुरलवणयोर्मधुर इति पाकत्रयं प्रत्याख्यातम् । जलकर्मणाप्युक्त-
 कटादीणां कटुविपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुर इति । तथा च
 पट्टस्युं द्रव्येषु भुक्तेषु येषु पच्यमानेषु भ्रष्टपृथिव्योर्गर्व्याग्निणा गुरुखरादयो
 द्रवाद्योऽधिका व्यक्तत्वेनाभिनिवृत्तन्ते सजातीयरूपान्तरत्वेन निष्पद्यन्ते,
 तत्र द्रव्येषु स पाको मधुरो नामाच्यते स गुरुः पाक उच्यते, गुरुगुण-
 साधर्म्याद्भ्रष्टपृथिव्योः । तस्मादत्र मधुरशब्दो गुरुपाके पारिभाषिको न तु
 मधुररसालये पाके । त्रयो हि रसा मधुरकपायलवणा गुरु उक्ताः । उत्तम-
 मध्यमावरास्ते तत्तद्रसद्रव्याणि तथैव गुरुणि तथैव चिरमध्यावरकाले पच्यन्त
 इति गुरुपाक उक्तः, न तु मधुरलवणयोः रसमात्रयोः पाको मधुर उक्तः ।
 इह तु मधुररसद्रव्यलवणरसद्रव्ययोः पच्यमानयोर्मधुरो रसो लवणश्च रसो
 मधुरविशैरूपेण पच्यते । तत्र मधुररससहचरिताः स्निग्धगुरुशीताश्च तद्विशेषेण
 नितरां पच्यन्ते । लवणरससहचरितास्तु गुरुः स्निग्ध उष्णश्चति त्रयोऽपि
 विपाकलक्षणस्तु अत्राग्निधोगादाहारस्य निष्ठाकाले यो गुण इत्यमते, स विपाकः वचनं हि
 “आहारेणान्निमत्र योगाद् बहुवेति रसात्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक इति रघुतः” इत्यत्र

मधुरत्वेन पाकान्मधुररससहचराः क्लिग्धगुरुशीता विशेषेण पच्यन्ते, न तूष्णत्वम् औष्ण्यविशेषेण पच्यते । इति लवणस्य गुरोर्गुरुपाके पृथिवीगुणानां सजातीयतयाधिक्येनाभिनिवृत्तौ नोष्णगणसजातीय उष्णो न भवति मधुर-
रसपाकात् । लवणारम्भकाग्निगुणविनाशे भूमितायगुणाद्रेकात् । निःसारत्वाद्
वह्नेः । भूमितोययोः ससारत्वादुद्रेके शेषाणां भूमितायगुणानामाधिक्येनाभि-
निवृत्तिर्भवतीति द्वयोः अविरोधः । एवं कषायरसद्रव्यं पच्यमाने कषायो रसः
कटुरसविशेषरूपेण पच्यते । तत्र कषायरससहचरा रुक्षशीतगुरवस्तु गुणाः
पाकान् अमृत्तस्य वायोरपगमे तद्गुणस्य शीतस्यापगमे पाथियगुणा अधिकत्वे-
नाभिनिव्वेत्तन्ते । तस्माद्यं गुरुः पाको रसपाके कटुरपि मयर उच्यते । एवं
लघुपाकस्य संज्ञा कटुरुक्तः—“तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।
निव्वेत्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥” इति । तथा च—अम्लकटु-
तिका अधममध्यमोत्तमा लघव उक्तास्तानस्तत्तद्रसद्रव्याणि तथैव लघूनि ।
तथैवावरमध्यमोत्तमकाले पच्यन्ते । इति लघुपाक उक्तो भूतगुणपाक एव ।
न तु अम्लकटुतिक्तरसानां पाक उक्तः । इह तु कटुतिक्तकषायाणां
कटुरसपाकोऽम्लस्याम्लरसपाक उक्तः । तस्मादम्लकटुतिक्तद्रव्येषु पच्य-
मानेषु स्वत्वम्लरसद्रव्यपाकेऽत्राग्निगुणानामम्लरसव्यातिरिक्तानामाधिक्येन
अभिनिवृत्तिर्भवति । अतोऽथमलघुपाक उक्तः । तत्राम्लो रसस्तम्ल एव
पच्यते विशेषरूपेण तत्राम्लो रसो न तोयगुणो न वाग्निगुण उभयगुण-
योगे हि तोयस्याव्यक्तारसः परिणम्याम्लः पूर्वजातः पश्चादम्लविशेष-
रूपेण पच्यत इत्यतोऽयं लघुपाकरूपः कटुपाको भूतगुणानामम्ल
रसस्य पुनरम्ल एव पाक इत्यत्रोपः । कटुतिक्तद्रव्याणां पाके
तिक्तस्य कटुरूपेणाभिनिवृत्तिः पाकता हि तिक्तस्याकाशस्थाप्रतिघाता-
मृत्तित्वेन तद्गुणपरिणामाभावेन प्रतिघातामृत्तिमतो वायोगणपरिणामे
तेजोगुणयोगात् कटुभावनित्तिरिति । इत्यञ्च रसपाकाभिप्रायेण त्रिधा
पाक उक्तः । सुश्रुते भूतगुणपाकाभिप्रायेण द्विधा पाक उक्तो गुरुश्च लघुश्चेति
क्रमेण मधुरसंज्ञः कटुसंज्ञः । इति । इत्थं भूतगुणपाके रसपाके चाबलवन्तो
बलवतां वक्ष्यमाणमाना नाभिव्यज्यन्ते । बलवन्तश्चाबलवतोऽवजित्याधिक-
त्वेनाभिव्यज्यन्ते । इति सन्नेमतानि साधूनि । बक्ष्यते हि “विरुद्धगुण-
समवाये भ्यसारूपमवजीयते” इति । इमे मधुराम्लकटुरूपेण रसानां त्रयो
विपाकाश्चरमपरिणामा रसाख्या आद्यघातो गणा भवन्ति । न तु पाकारम्भ-

मधुरो लवणाश्लौ च स्निग्धभावात् त्रयो रसाः ।
 वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥
 कटुतिक्तकषयाश्च रुक्षभावात् त्रयो रसाः ।
 दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातत्रिणमूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥
 शुक्रहा वद्धत्रिणमूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
 मधुरः सृष्ट्रिणमूत्रो विपाकः कफशुक्लः ॥

चरमपर्यन्तं पच्यमाने षड्सदृश्ये प्रथममध्यमचरमास्त्रवस्थासु मधुराश्लकटु-
 रूपाः, ते च वक्ष्यन्ते ग्रहण्यध्याये—“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः ।
 मधुराख्यात् कफो भावात् फेनभाव उदीर्यते ॥ परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
 स्याश्लभावतः । आशयाच्चयवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पकाशयन्तु
 प्राप्तस्य शोण्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपकस्य वायुः स्यात् कफभावतः ॥”
 इत्यादि । एवं पकस्याहारस्य प्रसादपाको रमो नाम धातुः । किट्टपाको
 मूत्रपुरीषकफपित्तवाना इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—अथ विपाकानां प्रभावमुपदर्शयित्वा तत्कारणरसानां प्रभावमाह—
 मधुर इत्यादि । स्निग्धभावाद्दुत्तममध्यमाश्लमस्निग्धत्वाद्वातादीनां प्रमोक्षे प्रायः
 क्रमेणोत्तममध्यमाश्लमरूपेण सुखाः सुखकरा मताः । प्रायःपदेन कपित्थादीना-
 मश्लालदिरसा ग्राहिणः । कटुत्वादि । कटुतिक्तकषयाश्चेति कषयायकटु-
 तिक्तास्त्रयो रसा रुक्षभावाद्दुत्तममध्यमाश्लमरूपत्वाद्वातादीनां मोक्षे क्रमेणोत्तम-
 मध्यमाश्लमरूपेण दुःखाय दृश्यन्ते । अतिग्राहिणः कषया मध्यग्राहिणः कटुका
 अल्पग्राहिणस्तिक्ता इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—अत एव विपाकस्य प्रभावमाह—भुक्रहत्यादि । कटुर्विपाकः

चक्रपाणिः—सप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणं मधुराश्लकषयायोर्वैतमूत्रपुरीषानवरोधकरत्वे
 तथा कटुर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्धकरत्वे हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराश्लकषणा
 विपाकनिष्ठाः पाकं गता अपि सन्तः स्नेहगुणयोगात् वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुखेन कुर्वन्तीति
 वाक्यार्थः ; तेन मधुराश्लकषयायोरेतत् समानं लक्षणम् ; एवं कटुतिक्तकषयायेऽपि विषयवैशिष्ट्येऽपि
 वाक्यार्थः ॥ ६० ॥

चक्रपाणिः—सप्रति विपाकलक्षणं हेतुपुराहितं भुक्रहत्यादिविशेषयुक्तं वक्तुमाह—भुक्रहा
 इत्यादि । अतोऽन्यथेति कटुः ।

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः रयान्मधुरः कटुकाप्लावतोऽन्यथा ॥

विपाकलक्षणस्याल्प-मध्यभूयिष्ठतां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवेशेष्यान् तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६१ ॥

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो वातलक्ष । एवं कटुरसस्य ये पूर्वोक्ताः कर्मविशेषा
वक्तुं शोधयतीत्यारभ्य लघुरूणो रुक्षश्चेत्यन्ताः । मधुरो विपाकः श्रेष्ठस्नेह-
भावान् श्रेष्ठः सृष्टविण्मूत्रकफशुक्रलः पूर्वोक्तमधुररसगुणश्च ।

अथाम्लः पाकः स्नेहभावस्य मध्यत्वान्मध्यमरूपेण सृष्टविण्मूत्रः शुक्रनाशनश्च
मध्यमः । पित्तकृत् । एवं पूर्वोक्ताम्लरसगुणश्च बोध्यः । इति ।
ननु विपाकादेव यदि द्रव्यगुणोदयः स्यात् तदा एषां रसानां गणः
कथं स्यादिति चेत् ? न । प्राग्विपाकाद्वि रसकार्यं भवति पाकादुत्तरं
विपाककार्यं भवति । अथैषां त्रयाणां विपाकानां संज्ञान्तरमाह—तेषा-
मित्यादि । तेषां मधुराम्लकटुविपाकानां मध्ये मधुरः पाको गुरुः स्यादतो
गरुतोऽन्यथा लघुपाको कटुकाप्लो । तथा हि सुश्रुताद्विरोधः । एषां
विपाकलक्षणस्य शुक्रहन्त्यादिकर्मणः स्वल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति द्रव्याणां

सम्प्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे क्वचिदल्प-त्वं क्वचिन्मध्यम-त्वं क्वचिन्ना-
कृष्टत्वं यथा स्यात्, तदाह—विपाकस्यादि । विपाकलक्षणस्याल्पभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रति-
प्रतिद्रव्याणां गुणवेशेष्यान् हेतोरिभ्यर्थः । एतेन द्रव्येषु यथा वैशेष्यं मधुरत्वमधुरतरत्वमधुर-
तमत्वादि, ततो हेतोरविपाकानामल्पत्वादयो विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचित् ब्रुवन्ते—
प्रतिरसं पाको भवति, यथा—मधुरादीनां एषां पश्चमधुरादयः पाका इति । क्वचिद् ब्रुवन्ते—
बहुवतां रसानामथलवन्तो रसा वशात्तां यान्ति, ततश्चानवस्थितः पाकः ; तत्रैतद् द्वितयपाक-
व्यवस्थाकरणमनाहत्य सुभूतेन द्विविधः पाकः—'मधुरः' 'कटु'श्चाङ्गीकृतः ; द्वैविध्यञ्च—एष-
भूतासकं द्रव्ये पृथिवीतोयातिरेकानमधुरपाको भवति, शेषलघुभूतातिरेकान तु कटुकः पाको भवति,
बहुत्वम्—'द्रव्येषु पश्यमानेषु येषु स्युः पृथिवीगुणाः । निर्व्वसन्तेऽधिकस्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥
तेजोऽग्निजाकाशगुणाः पश्यमानेषु येषु तु । निर्व्वसन्तेऽधिकस्तत्र पाको कटुक उच्यते ॥' इति ;
प्रतिरसपाकं तथानवस्थितपाकं च द्रव्यं रसगुणैरेव तुल्यं पाकावस्थायामपि स्यात्, तेन कश्चित्
विशेषो विपाकं न तत्र बुध्यत इति सुभूतेन तत् पक्षद्रव्यमुपेक्षितमिति साधु कृतम् ; नृतीयाम्ल-
पाकनिरास, पुनर्दोषमावहति, यतः वीहिङ्कुलत्वादीनामम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ
मध्यमे—वीह्यादेरुष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् ; तत्र मधुरस्य वीहिलस्यमते च मधुर-

गणवैशेष्यादल्पमध्यश्रेष्ठत्वात् तत्र तत्र विपाककर्मसु स्वल्पमध्यमश्रेष्ठत्वमुप-
लक्षयेत् । तेन मधुररसविपाको मधुरः श्रेष्ठो विष्मूत्रमोक्षे कफशुक्रवृद्धौ च ।
लवणरसविपाको मधुरस्त्वल्पः सृष्टिविष्मूत्रः कफशुक्रलक्ष्णः । अम्लश्च
मध्यमः सृष्टिविष्मूत्रः शुक्रनाशनश्च मध्यमः । तिक्तकटुकपायाणां तिक्तरस-
विपाकः कटुरल्परूपेण शुक्रहा वृद्धविष्मूत्रो वातलक्षः । कटुरसविपाकः

विपाकस्योष्णधीर्यतायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकभ्यामेवस्य वीर्यस्य बाध-
नीयत्वात् ; किञ्च, अम्लपाकवाद् वीर्यादेः पित्तमस्यगुणमुपपद्यते । यदि तु तदुष्णधीर्यताकृतं
स्यात्, तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात् । दृश्यते च वीर्यमक्षणादम्लं द्वारादिना अम्लगुणभूयिष्ठ-
तैवेति ; किञ्च, पृथिवीसोमगुणातिरेकान्मधुरपको भवति वायव्याकाजातिरेकाच्च कटु-
भवंतीत्यपेक्षया यदा व्यामिश्रगुणातिरेकता स्यात्, तदा सोमगुणामकस्याम्लरसोपादः कथं
प्रतिक्षेपणीयः ? अथवा तन्त्रकारयोः विमनवीर्येण वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यम् ? यतः
षडम्लपाकं चरको धृते, तत् सुधृतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चित् द्रव्यगुणे
विरोधः ; यत् तु सुधृते अम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते — “पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैति”
इत्यादिना, तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु लवणस्य मधुरपाकिवे पित्तकारिकाकर्तृत्वमनुप-
पन्नं, तथा तिक्तकपाययो कटुपाकिवे पित्तद्वन्द्वमनुपपन्नम् ईदृशं, सत्यपि लवणस्य मधुर-
पाकिवे तत्र लवणे रस दृग्गच्छ वीर्यं दृढस्ति तेन तु पित्तकारिकारकत्वम् ; विपाकस्तु तत्र
पित्तकहरणलक्षणे कार्यं बाधितः सन् ‘सृष्टिविष्मूत्रः’ इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन,
पदव्युत्पत्तेः—लवणे मधुरो विपाकश्चेत्, रसवीर्योष्णमि बाधितः सन् स्वकारणं करो न स्यात् तत्
किं तेनोपदिष्टेनेति तद्विरस्तं स्यात् । यतः अग्रेयं सृष्टिविष्मूत्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकियं
लक्षणीयम् ; अनया दिशा तिक्तकपाययोऽपि पूर्वपक्षपरिहारः । अग्रे तु दोषभयात् लवणोऽम्लं
पचयत इति व्याख्यानयन्ति “लवणस्तथा” इत्यत्र तथा पदेन विषकृत्स्याम्लस्य कर्षणादिति ;
तत्र, “कटादीनां कटुकां विपाकांऽम्लोऽम्लस्य दोषयोर्मधुरः” इति जतुकर्णवचनात् ; न च वाच्यम्,—
कस्मात् प्रय एव विपाका भवन्ति, न पुनश्चिन्तादयोऽपीति, यतः भूतस्वभाव पूर्वैव, येन मधुरा-
दयस्यैव एव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चापर्यन्तयुज्यन्ते । ननु, यच्च रसविपीतः पाकः—कथा—
लवणस्य मधुरः, तिक्तकपाययोश्च कटुः, स उच्यताम्, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्य
अम्लः कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनम् ; यतः रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि
ज्ञास्यते ; ईदृशं, येन, लवणादिवत्विस्तरकारस्मात्तरोःपादकाङ्कानिरासार्थमपि तत्रानुगुणोऽपि
विपाको वच्यत एव, विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो विपाकविच्छेदः
परिणामकारकं वज्रैरिवा ज्ञेयः तेन, पिपपद्या, कटुकरसत्त्वमादीं करस्वाश्लेषोपेणमुक-
शोबनादिकर्तृत्वेन सप्रयोजनम्, मधुरविपादयन्तु परिणामेन सृष्टत्वज्ञापनेन सप्रयोजनम्,
तथा यत्र विपाकस्य रसाः समानगुणतयानुगुणा भवन्ति, तत्र बलवत् कार्म्यं भवति ;
विपार्यये तु दुर्लभमिति शेषम् ; एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं ग्रहण्यभावे वक्ष्यमाणाहारावका-

मृदुतीक्ष्णगुरुत्वु-स्निग्धरुचोः ण शीतत्वम् ।

वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद् द्विविधतास्थिताः ॥

शीतोः णमिति वीर्यवन्तु क्रियते येन या क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वं वीर्यकृता हि सा ॥

कटुमध्यमरूपेण । कषायरसविपाकः कटुरुतमरूपेणति । इत्येवं द्रव्याणां स्नेहरीक्ष्यादिगुणत्रयेऽथादल्पमध्यश्रेष्ठत्वादुपलक्ष्य ब्रूयान् ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—ननु स्नेहादयो गुणाः किं कुर्वन्ति कदा वन्ति ? अत आह—
 मृद्वित्यादि । मृदादिकमष्टविधं वीर्यमास्थिताः केचिदपरे केचिच्छीतोष्ण-
 मित्येव द्विविधं वीर्यमास्थिताः । इति । सुश्रुते चोक्तं—“तत्र वीर्यं द्विविधम्
 उष्णं शीतञ्चाप्रीयोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं शीतं स्निग्धं
 रुक्षं विगदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च इत्येतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्
 रसविभूयात्प्रकल्प्य कुर्वन्ति । इति ।” तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्ण-
 स्निग्धरुक्षमृदुतीक्ष्णविगदापिच्छिलास्तेषां तीक्ष्णोष्णात्मानयो शीतपिच्छिला-
 वस्तुगुणभूयिष्ठः पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । वायुत्रिभूयिष्ठं रीक्ष्यम् ।
 तोषाकाशभूयिष्ठं मृदुत्वम् । शितविभूयिष्ठं वीर्यम् । गुरुत्वविपाका-
 वृत्तगुणौ । तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छलाः पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरुक्ष-
 विगदाः श्लेष्मघ्नाः । गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदु-
 शीतोष्णतीक्ष्णाः स्पृशघ्नाः । पिच्छिलविगदौ चक्षुस्सर्शाभ्याम् । स्निग्धरुक्षौ
 चाक्षुषौ । शीतोष्णौ सुखदुःखोत्सादननेति । अत्र पिच्छिलविगदौ न
 वीर्यसंज्ञयोक्ते गुरुत्वु च वीर्यसंज्ञयोक्ते । सुश्रुते विपाकावृत्ताविति । तत्र
 स्वमतपाह—वीर्यवन्तित्यादि । क्रियते येन या क्रिया तस्यां क्रियायां तस्य सा
 क्रिया साधनं वीर्यं भवति । तदि किं द्रव्याणां गुणाः कर्माणि च
 चित्पान्यचित्पानि प्रभावाख्यानीति सर्वं वीर्यं भवतीति ? अत
 आह—नावीर्यमित्यादि । किञ्चिदप्यवीर्यं वस्तु न किञ्चित् कर्म
 पाकान् भिन्नमेव, तत्र ह्यविशेषेण सर्वेषामेव रसानामरसावतान् प्रथमः पाका वाण्याः ‘अन्नस्य
 भुक्तनाशस्य पदरसस्य प्रपाकतः’ इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ६१ ॥

शकटाणि—एकीयमतेन वीर्यसंज्ञकमाह—मृद्वित्यादि । एतच्चैकीयमतद्वयं पारिभाषिकीं
 वीर्यसंज्ञां प्रकल्प्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रसविपाकावृत्तव्यतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे
 “वीर्यम्” इति संज्ञा, तेन अष्टविधवीर्यवादिमते पिच्छिलविगदाद्यो गुणा न रसादिविपरीतं

रसो निपाते द्रव्याणां त्रिपाकः कम्मनिष्ठया ।

वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६२ ॥

कुरुते । कस्मात् ? सर्वा क्रिया हि यस्माद्वीर्यकृता द्रव्येऽप्यारोप्यते ।
सुश्रुतेऽप्येवम् । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति तथा त्रिधा वीर्यमष्टधा
वीर्यञ्चानयोद्द्योषतेऽन्तर्भूतं भवति । ननु सुश्रुते चोक्तम्—“तद्
द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण मेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं
हन्ति करोति वा ॥” इति । स्वयञ्चात्राध्याये पूर्वमुक्तं—तत्र किञ्चिद्रव्याणि
गुणप्रभावादेव काम्युक्ताणि भवन्ति । द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावान्
यत् कुर्वन्ति तत् कम्म इत्यादि । तत् कथं नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्य-
कृता हि सा इति मङ्गल्यते ? उच्यते—तद्द्रव्यमात्मना किञ्चिदिति
यदुक्तं तदात्मना स्ववीर्येण प्रभावेणेति च द्रव्यस्य वीर्येणेति ततो
नानुपपत्तिः ।

यद्यप्येवं द्रव्याणां स्वभावो वीर्यं गुणाश्च रसादयः सर्वाणि
वीर्याणि तत् कथं रसादीनां भेद उपलभ्यत इति ? अत उच्यते—रसो निपात
इत्यादि । द्रव्याणामभ्यर्थाह्यमाणानां मुखे रसनायां निपाते रसो मधुगदिः

कारणं प्रायः कुर्वन्ति । तेन तेषां रसाद्यपदेशेनैव ग्रहणं । सुश्रुतीनास्तु रसाद्यभिप्रायकत्वमस्ति,
यथा—पित्तवत्यां कटुरसकार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्गते मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत इति,
तथा कषाये तिक्तानुरमे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातकोपनमभिभूय उष्णेन संस्पृशेण तद्विरुद्धं
वातशमनमेव क्रियते । तथा मधुरेऽपीधौ शीतवीर्येणैव वातवृद्धिरित्यादि । यदुक्तं सुश्रुते—
“एतानि खलु वीर्याणि स्वयल्लगुणोऽर्थात् रसमभिभूयात्मकम्मं दर्शयन्ति” इत्यादि । शीतोष्ण-
वीर्येणैव तद्विषयं भ्रमरानामोक्षेयत्वाजगतः शीतोष्णयोरेव प्राधान्यात्प्रज्ञेयम्, इत्यत्र—नामा-
त्मकमपि द्रव्यमनीषोऽसौ महाबली । व्यकाशकं जगदिव नातिक्रामति जगत्कित् ॥ एतच्च
मतद्रव्यमप्याचार्यस्य परिभाषामिदमनुमतमेव, येन उत्तरत्र “रसवीर्यविपाकानां सामान्यं
यत्र लक्ष्यते इत्यादी पारिभाषिकमेव वीर्यं निर्दिशति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन
तु शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं शक्तिः इत्यादि । तं स्वमिति शक्तिः, येनेति रसेन
वा विपाकेन वा प्रभावेण वा गुणोद्दिपरत्वादिभिर्वा गुणैर्या क्रिया तर्पणह्लादनशमनादिकृपा कुरन्ना
क्रियत इत्युपदिश्यते, तस्यां क्रियायां तद्रसादि वीर्यम्, अत एवोक्तं सुश्रुते,—“येन कुर्वन्ति
तद् वीर्यम्” इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धासुपपत्तिमाह—वावीर्यमित्यादि । अवीर्यमशक्ति-
विशेषः, वीर्यं कृतेति वीर्यकृता कृता वीर्यकृता ।

रसादीनामेकद्रव्यनिविष्टानां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—रसो निपात इत्यादि ।

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्याणां चित्रको मतः ।

तद्गृहं दन्ती प्रभावात् तु विरंचयति मानवम् ॥

उपलभ्यते । न तु सर्वं वीर्यम् । तद्दि विपाकोऽपि वीर्यं निपाते द्रव्याणां
नोपलभ्यते । कथमुपलभ्यते ? तदाह—विपाकः कर्मनिष्ठयेति । द्रव्याणां
भुक्तानां यावन्ति कर्माणि तावतां कर्मणां निष्ठया परिसमाप्ता विपाक
उपलभ्यते । तद्दि रसविपाकयोर्वीर्ययोर्दुपलब्धिकारणमुक्त्वा ज्ञेयं यावद्दीर्यं
संज्ञं तदुपलब्धिमाह वीर्यं यावदित्यादि । द्रव्याणां रसनायां निपातान्
प्रभृति शरीरेऽधीवासाद् यावदुपलभ्यते । कदाचित् कस्यचित् रसस्योपलब्धि-
निपाते विपाकस्य कर्मनिष्ठया ज्ञेयाणां यथाहमिति ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः ननु द्रव्याणां गूणाः कर्माणि च दृश्यन्ते पदार्थाः । द्रव्यप्रभावश्च
कीदृश इति ? अत्र उच्यते—रसेत्यादि । यत्र वस्तुनि रसवीर्यविपाकानां
सामान्यं यस्य रसस्य यन् कार्यं यस्य विपाकस्य च यन् कार्यं यस्य वीर्यस्य
न यन् कार्यं तत्रस्य सामान्यं यत्र वस्तुनि लक्ष्यते तत्र कर्मणाञ्च यो विशेषो
लक्ष्यते स कर्मणां विशेषस्तस्य वा वस्तुनः प्रभावः स्मृतः । तदुदाहरति—
कटुक इत्यादि । चित्रकः कटुको रसे पाके च कटुकः । वीर्यं चोष्णः । तस्य
निपात इति रसनायोगे, कर्मनिष्ठयेति कर्मणां निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रिया-
परिसमाप्तिः रसोपयोगे सति योग्यस्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुक्राभिवृद्ध्यादि-
लक्षणः, तेन विपाको निश्चीयते, अधीवासः महावस्थानं, यावदधीवासादिति यावच्छरीरनिवासान्
एतच्च पाकान् एव निपातारब्धौ ज्ञेयम् । निपातारब्धेति शरीरसंयोगमात्रात्, तेन किञ्चिद्
वीर्यमधीवासादुपलभ्यते, यथा—आनूपमांसदेहलक्षणम् किञ्चिच्च निपातादेव लभ्यते यथा—
मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादि, किञ्चिच्च निपाताधीवासाभ्याञ्च यथा—मरीचादीनां दीपनीयादीनाम्
एव ; एतेन रसः प्रत्यक्षेणैव विपाकस्तु नित्यपरोक्षस्तत्कार्येणानुमीयते, वीर्येणु किञ्चिदनु-
मानेन, यथा—सैन्धवगतं सैन्धवम् आनूपमांसगतं वा भीष्क्यं, किञ्चिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव यथा—
राजकागतं तीक्ष्णं घ्राणेन, पिच्छलविषादस्निग्धरुक्षादयः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां निश्चीयन्ते इति
वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमञ्च ज्ञेयम् ; एतच्च यथासम्भवं गुरुलघ्वादिषु बौध्देषु
लक्षणं ज्ञेयम्, द्रव्याणामिति उपयुक्तमानद्रव्याणाम् ; एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकमेव ॥ ६२ ॥

चक्रपाणिः—प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्येत्यादि । सामान्यमिति तुक्पटा, विशेषः कर्मणाम्
इति द्रव्याद्याभवाणां विरेचनत्वादीनां ; सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यथाव-

विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद् विविधात्मकम् ।

तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ६३ ॥

तस्य काय्य सामान्यं कटुरसस्य यत् काय्यं कटुपाकस्य यत् काय्यंमुष्ण-
वीर्यस्य च यत् काय्यं तत्तल्लक्ष्यते न चाधिकं कर्म लक्ष्यते । तद् यद् दन्ती
रसे कटुका पाके कटुका वीर्यं चोष्णा तत्तद्रसपाकवीर्याणां कर्माणि
शुक्रहननविष्मूत्रवन्वादीनि यानि तेषु मध्ये सर्वं सामान्यं लक्ष्यते
विशेषस्तु विरेचनं कर्म लक्ष्यते यत्तन् प्रभावान्मानवं विरेचयति ।
अपरञ्च—विषमित्वादि । विषं विषघ्नं यदुक्तं जङ्गमविषघ्नं
स्थावरविषं, स्थावरविषघ्नं जङ्गमविषं विपरीतगतित्वात् । जङ्गमविषमृद्गं
स्थावरविषमभोगमिति परस्परं गतिविपरीतत्वेन मिथो नाशकमपि यद्गति-
विपर्येयः स प्रभावादेवेति । यच्चोर्ध्वानुलोमिकं द्रव्यं मदनानि विघ्ननादिकं
तदपि प्रभावप्रभावितम् । एवं चन्द्रकान्तादीनां मणीनां ग्रहपीडादिशान्त्यर्थ-
मपामागंमूलादीनां धारणीयानां यथाहविपादिग्रहपीडादिप्रशमनादिकं विवि-
धात्मकं कर्म दृश्यते तेषां प्रभावकृतं तत्तत् कर्म न तु रसपाकवीर्यकृतं
भवति । न तु येन या क्रिया क्रियते तस्यां क्रियायां तस्य तद्वीर्यमुक्तम् ।
ततो वीर्यमेव प्रभावः कथं वीर्यसामान्ये कर्मविशेष एव प्रभावोऽतिरिच्यते
इति ? अत आह— प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते इति । येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति

धारयितुं शक्यते काय्य, तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—'प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते' ।
रसवीर्यविपाकतयाचिन्त्य इत्यर्थः । अस्मिन् इरभिगतमन्वाद्वाहणानि बहुव्याह—कटुक
इत्यादिना । तद्दहन्ती विषघ्नकसमावृणुणा, विषघ्नमुक्तमिति 'तस्माद्, इन्द्राविषं मौलम्'
इत्यादिना ; ऊर्ध्वानुलोमिकमिति युगपत् उभयभागहरम् ; दिवा, ऊर्ध्वं हरं तथानुलोमकरञ्च ।

कर्मं यद्विविधात्मकमिति विषहरणशूलहरणादि ; एतत्त्वोदाहरणमात्रम् ; तेन, जीवन-
सेध्याद्विद्रव्यस्य रसाद्यचिन्त्यं सर्वं 'प्रभावः' इति शेषम् ; प्रभावइवेह द्रव्यशक्तिरभि-
प्रेता, सा च द्रव्याणां सामान्यविशेषः—दन्तीवादिशुक्राद्यक्तिरेव, यतः शक्तिर्हि स्वरूपमेव
भावात्तानाम्, नातिरिक्तं किञ्चिद्व्यभिचारं भावानाम् ; एवं प्रवेशान्तरोक्त्युक्तप्रभावेष्वपि वाच्यम्,
यथोक्तं—'द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद्' इत्यादि ; न च वाच्यम्—'दन्त्यादिवरेव

किञ्चिद् रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ।

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ॥

साधारणलक्षणेन रसपाकशब्दस्पर्शादिगूहलाद्यवादीनि कर्माणि च सर्वाणि वीर्याणि भवन्ति । तत्र यस्य यत् कर्म तत् तस्य चिन्तया निव्वक्तुं शक्यं तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यस्य यत् कर्मविशेषः सोऽचिन्तयः तच्चद्रसपाकगुणकर्मभिः कार्यतया चिन्तयितुमशक्यस्ततः प्रभावः शक्तिविशेष उच्यते । प्रभवं प्रभावः सामर्थ्यं स्वस्वारम्भकद्रव्यसंयोगे समवेतानां तेषां द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वात् तत्र द्रव्यान् सजातीयद्रव्यान्तरं जायते गुणात् सजातीयगुणान्तरं जायते । कर्मणान् सजातीयकर्मारम्भकत्वनियमाभावात् कर्मासाध्यकर्मभावाच्च यत्र विजातीयं कर्म तदारम्भकद्रव्याणां कर्माण्यारभन्ते । तद्विजातीयं कर्म खन्वचिन्त्यं स प्रभाव उच्यते । कार्यभूतं कर्मैतं कर्मपदार्थः प्रभावः । कार्यद्रव्यं दन्तग्रादिकं तत्कर्मविशेषेण स्वीयेन प्रभावेण विरेचनादि कर्म करोतीति ॥ ६३ ॥

गङ्गाशरः—तथा चोच्यते—किञ्चिदित्यादि । द्रव्यन्तु रसेन किञ्चिद् कर्म कुरुते । अपरं किञ्चिद् कर्म वीर्येण वीर्यसंबन्धेन गुणाष्टकेन कुरुते । किञ्चन कर्म गुणेन रसवीर्यसंबन्धगुणव्यतिरिक्ते न गन्धादिस्थिरसरादिना कुरुते । किञ्चन कर्म पाकेन कुरुते । किञ्चन कर्म स्वस्य प्रभावेण कुरुते । इति प्राधान्याद्द्रव्यप्रभाव उदाहृतः । रसादीनां खलु मधुरादीनामपि यत् स्वस्वलक्षणं स्वभावसिद्धं तत् तस्य तस्य प्रभावकृतमुन्नेयम् । यथाग्ने रूपां प्रकाशयति भूमे रूपां तपो न प्रकाशयति । औष्यं दहति शैत्यं शीतयतीत्येवमादि सर्वं प्रभाववदेव नाप्रभावं किञ्चिदस्ति द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वेति ।

स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति जलाद्युपहता इत्सी न विरेचयतीति ; प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्वैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहतायां दन्त्यां जलोपघातः प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् ; नैवाधिकज्ञाकिशारे—या च विषस्य विषजत्वे उपपत्तिरुक्ता अद्भौगामित्वविरोधकप्रणा, साम्प्रभागात्वात् प्रभावादेव इत्यात् ; एवमूर्द्धानुकोमिकत्वादी पार्थिवत्वादिकप्रणेतृपि वाच्यम् ॥ ६३ ॥

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।

गुणसाम्ये * रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

पराणां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ६८ ॥

ननु मृदुतीक्ष्णादयोऽष्टौ गुणाः कथं वीर्यसंज्ञया पृथगुपदिश्यन्ते इति ?
अत उच्यते—रसमित्यादि । द्रव्ये यो रसो वर्त्तते यदि पाकश्च स एव
रसः स्यात् तदा न विरोधः स्यात् । यत्र द्रव्ये रसपाकयोर्विरोधो वर्त्तते यथा—
तिक्तः पित्तशमनस्तस्य पाकः कटुः पित्तवद्धनस्तत्र विपाको रसमपोहति
स्वबलगुणोत्कर्षात् । तिक्तस्तु प्राग्विपाकात् स्वकर्म करोति पाके तु कटुः
सन् तिक्तकर्म न कृत्वा कटुककर्म करोतीति । वीर्यन्तु मृदुतीक्ष्णादिगुणाष्टकं
तौ रसविपाकौ विरोधिनो अपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथाकारु-
गुहूचीनां तिक्तं रसं कटुश्च विपाकमुष्णवीर्यमपोहति । निपातावधि यावदधी-
वासं तिक्तकार्यकटुपाककार्यं न कृत्वोष्णवीर्यकार्यमर्कादीनि कुर्वन्ति ।
प्रभावस्तु तानि रसविपाकवीर्याण्यपोहति स्वबलगुणोत्कर्षात् । यथा दन्ती
कटुरसकार्यं कटुपाककार्यमुष्णवीर्यकार्यञ्च निरस्य प्रभावकार्यं विरेचनं
करोति । कुत एवं बलाबलं रसादीनामिति ? अत उच्यते—गुणसाम्य इत्यादि ।
रसादीनां रसविपाकवीर्यप्रभावाणां गुणकर्मतया विशेषे मन्यपि द्रव्यस्य
कार्यभूतस्य द्रव्यगुणकर्मसमुदायान्मकस्यारम्भकाणां द्रव्याणां प्राधान्याद्
द्रव्यांशस्य प्राधान्यं गुणकर्मणामारम्भकाणामप्राधान्यात् तदारब्धगुणकर्मणा-
पि रसविपाकवीर्यसंज्ञप्रभावाणां गुणीभावाद् गुणसंज्ञा तद्गुणभाव-
साम्येऽपि खल्वतिबलं रसादधिकं बलं विपाकस्य विपाकादीर्यस्य वीर्यान्
प्रभावस्य यन् तन्नैसर्गिकं स्थाभाविकं स्वभावसिद्धं न तु कारणजमिति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—एतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षात् रसमभिभूयात्मकम्
कुर्वन्ति । यथा—तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं चान् शमयेदुष्ण-
वीर्येत्तात् । तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुर-

पराणां—विजायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

* बलसाम्ये इति वा पाठः ।

स्नेहनप्रीणनाह्लाद-माईवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव च ॥

इक्षुरसो वातं वद्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वात् । अम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वद्धयति उष्णवीर्यत्वात् । मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वद्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रुक्षवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेवं निदशनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र । ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रीक्ष्यन्नाश्वशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥ ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्योष्णयत्पुनाश्चापि न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वद्धयन्ति ते ॥ तस्माद्दीर्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति । कस्मान् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वान्, उह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्तीति । पाको नास्ति विना वीर्यादीर्यं नास्ति विना रसान् । रसो नास्ति विना द्रव्यान् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्याोन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद् देहदेहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न पट्टसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्तानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोऽन्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥ प्रत्यक्षलक्षणकलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीहेतुभिर्विद्वान् परीक्षन्त कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्ब्रष्टादि-विरेचयेत् । तस्मान् तिष्ठेत् तु प्रतिमानागमे न तु हेतुषु ॥” इति ।

अथोपसंहरति—समर्पागत्यादि । अतः परं विपाकवीर्यप्रभावाणामुदाहरणात् परम् । विज्ञानं विज्ञानसाधनं स्वरूपतो लक्षणम् ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—स्नेहनेत्यादि । मधुरो रसो मुखस्थः सन् स्नेहनादिभिः कर्मभिस्तु रसनन्दिरेणोपलभ्यते । अम्लोऽप्येभिरुपलभ्यते । तद्भाष्येणार्थम् आह—मुखस्थः इत्यादि । मुखस्थः सन्नास्यं व्याप्नुवन् लिम्पतीव मुखमुपलभ्यते । न तन्ये रसा आस्यं व्याप्नुवन्त आस्यं लिम्पन्तीवोपलभ्यन्ते ।

दन्तहर्षान्मुखस्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।
 प्राश्यैवाम्लरसं विद्याद् विदाहाच्चास्यकण्ठयोः ॥
 प्रीणयन्* क्लेदविष्यन्द माद्वं कुरुते मुखे ।
 यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥
 संवेजयेद् यो रसनां निपाते मुह्यतीव† च ।
 विदहन् मुखनासाक्षि-संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥
 प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदने न च ।
 स तिक्तो मुखवैशद्य-शोषप्रहादकारकः ॥

अम्लविज्ञानमाह—दन्तेत्यादि । अम्लं रसं प्राश्यैव तद्रमद्रव्यं दन्त-
 हर्षादितो विद्यात् । दन्तहर्षश्च मुखस्त्रावश्च स्वेदनश्च मुखप्रबोधनश्चास्य-
 कण्ठविदाहश्चाम्लप्राप्तने स्यादिति ।० एवञ्च लवणप्राप्तनेऽपि स्यात्
 तद्ग्राह्यथमाह—प्रीणयन्न्त्यादि । यो रसः प्राश्यमानः खलु प्राणि-
 तारं जनं प्रीणयन् मुखे क्लेदादीनि कुरुते शीघ्रं न तु दन्तहर्षं कुरुते
 स रसो मुखस्य विदाहाच्च लवणो ज्ञेय इति । मधुरस्य मुखविदा-
 हादिकर्माभावाद्मल्लवणाभ्यां भेदः, दन्तहर्षाभावाल्लवणस्याम्लतो भेदः ।

तर्हि मुखविदाहश्च कटुकादपि भवतीति ? अत आह—संवेजयेदित्यादि ।
 यो रसो मुखे निपाते रसनं संवेजयेदुद्वेजयेत् । मुह्यतीव मोहयतीव
 यः । मुखनासाक्षि विदहन् यो मुखनासाक्षि स्यात् स कटुकः स्मृतः ।
 इति पूर्वार्थाभ्यां भेदः ।

तिक्तरसविज्ञानमाह—प्रतिहन्तीत्यादि । यो रसो मुखे निपाते
 रसनं प्रतिहन्ति न च स्वदते । रसनस्य तदा स्वादनक्रियायामनुत्साहः
 प्रतिघातः । स्वदते हि न । लवणकटुकयोरेवं रसप्रतिघातकत्वे तद्धारणार्थं
 स्वदते न चेति । यथा मधुराम्लो स्वदते न तथा लवणकटुकाक्षिति तद-

कण्ठपाणिः—प्रलीयन्निति बिलीनो भवन्, संस्त्रावयतीति संस्त्रावी । विक्रासीति हृदय-
 विक्रान्तकीलः, उक्तं हि सुश्रुते—“हृदयं पीडयति” इति ॥ ६५ ॥

* प्रीणयन्ति—प्र प्रलीयन् इति पाठान्तरम् ।

† मुह्यतीवैवम् तुर्वतीवेति वा पाठः ।

वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद् रसः ।

वध्नातीव च यः कण्ठं कण्ठयः स विकारयथ ॥ ६३ ॥

एवमुक्तान्तं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच ।

भगवन् ! श्रुतमेतद्विधितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्य-
गुणकर्माधिकारे वचः । परन्तु आहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणमनतिसंज्ञेणोपदेश्यमानं शुश्रूषामहे इति ॥ ६६ ॥

तमुवाच भगवानात्र यः, देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि
देहधातुभिर्विरोधनापद्यन्ते—परस्परगुणविरुद्धानि कानिचित्

व्याप्यस्येयमाह—मुखेत्यादि । मुखस्य लेपस्त्राविविष्यन्दकरणमन्तरेणवापेच्छित्यं
वैशद्यम्, शोषः शुष्कीभावः, अपहादः आहादाभावः । स तिक्तो रसः स्मृतः ।

कषायविज्ञानमाह—वैषम्येत्यादि । यो रसस्तु मुखे निपतितः
सन् रसनं वैषम्यस्तम्भजाड्यैर्योजयेत्, कण्ठञ्चातीव च वध्नाति, विक्राशी च
सन्धिवन्धं विमोक्षयन् विकर्षति स कषायो रसः स्मृतः । मुभृते तर्कं
हृदयं पीडयतीति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—एवमित्यादि । एवमित्याहारविनिक्षेपे द्रव्याणां रसविपाक-
वीर्यप्रभावानुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयं गुरुर्माप्रवेश उवाच । यदुवाच तदाह—
भगवाञ्छित्यादि । भगवन् ! भगवतः श्रुतमेतद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे यथा-
वद्विधितथमर्थसम्पद्युक्तं वच उक्तम् । परन्तु स्वल्वाहारविकाराणामोदन-
व्यञ्जनादीनां वैरोधिकानामनतिसंज्ञेण भगवतोपदेश्यमानं लक्षणं भगवतः
शुश्रूषामहे वयमिति ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—तमुवाचेति । तं तथा पृष्टवन्तमग्निवेशं भगवानात्रेय उवाच ।
यदुवाच तदाह—देहधातित्यादि । देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां

कषयाणिः—संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुविरोधं कुर्वन्तीति
वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं—वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव ; "यत् किञ्चिदोष-
माशान्तरम्" इत्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

कषयाणिः—देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वातादीनाञ्च प्रकृतिस्थानं

कानिचित् संयोगात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभि-
श्चापराणि तथा स्वभावादपराणि । द्रव्याणि तत्र यान्याहार-
मधिकृत्य भूयिष्ठम् उपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकम् अधि-
कृत्य उपदेक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्. उभयं ह्येतन्मधुरं
मधुरविपाकान्महाभिष्यन्दि. शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्ध-

रसादीनां पुरीषमूत्रवातपित्तकफादीनां स्वेदादीनाञ्च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीक-
भूतानि गुणविपरीतगुणयोगेन नाशकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिः सह
विरोधमापद्यन्ते न समानगुणानि । इत्याहारविकाराणां वैरोधिकानां
लक्षणम् ।

ननु देहधातुप्रत्यनीकानि कानि द्रव्याणि कथं भवन्तीति ? अत उच्यते—
परस्परैत्यादि । कानिचिद् द्रव्याणि देहधातुसमगुणान्यपि द्रव्यान्तरसंयोगात्
परस्परं गुणतो विरुद्धानि भवन्ति । अपराणि कानिचिद् द्रव्याणि संस्कारात्
परस्परगुणविरुद्धानि भवन्ति । एवमपराणि कानिचिद् द्रव्याणि देशकाल-
मात्राप्रकृतिवयोऽवस्थादिभिर्यागेनैकदेशोऽपि विरुद्धगुणानि भवन्ति । तथा
स्वभावादपराणि कानिचिद् द्रव्याणि स्वरूपत एव देहधातुविपरीतगुणतया
गुणविरुद्धानि भवन्ति । तानि देहधातुप्रत्यनीकानि द्रव्याणि । तत्राहारमधि-
कृत्य यानि द्रव्याणि यथाभूयिष्ठं यथा म्यान् तथोपयुज्यन्ते तेषां
द्रव्याणामेकदेशं कियद्द्रव्यं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः । इति प्रति-
ज्ञातम् ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तद्यथा—न मत्स्यान्तित्यादि । मत्स्यान् निखिलान् पयसा
सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? उभयमित्यादि । हि यस्मादुभयं मत्स्याञ्च
पयस्येत्युभयं रसे मधुरं मधुरविपाकाच्च महाभिष्यन्दि भवति । पयसः शीत-
वीर्यत्वान्मत्स्यस्योष्णवीर्यत्वान् विरुद्धवीर्यं तस्माच्छोणितदूषणाय तत् पयसा

प्रत्यनीकस्वरूपाणि, विरोधमापद्यन्ते इति देहधातुनां विरोधमाचरन्ति कृष्यन्तीति वाच्यं ;
यथाभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि कानिचिदित्यादि ।
तत्र परस्परविरुद्धानि यथा—“न मत्स्यान् पयसाभ्यवहरेद्मथ क्वचिद् इत्यादिनोक्तानि ;

वीर्यत्वाच्छोणितदूषणाय महाभिष्यन्दिस्त्वान्मार्गोपरोधाय
चेति ॥ ६८ ॥

तदन्तरमात्रे यद्वचनमनु भद्रकाप्योऽप्रिवेशमुवाच । सर्वान-
नत्र मत्स्यन् पयसा सहाभ्यवहं दन्यत्रे कस्माच्चलिचिमात् ।
स पुनः शकली सर्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ
च ति । तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्निसंशयं शोणितजानां
विरुद्धजानाञ्च * व्यधीनामः यत्रममथवा मरणमवाप्नु-
यात् ॥ ६९ ॥

सह मत्स्यभोजनं महाभिष्यन्दिस्त्वान्मार्गोपरोधाय च तद्भवतीत्यनेन व्यापितम् ।
रसपाकतस्तुल्यानां संयोगेऽतिमात्रं तद्रसमानं भवति । रसतस्तुल्यानि पाकतः
चिद्भ्रान्तिनि स्युस्तेषां संयोगान्न तथातिमात्रं विरुद्धत्वम् । पाकतस्तुल्यानां
रसतो भिन्नानाञ्च संयोगेऽपि न तथातिमात्रं विरुद्धत्वमिति ॥ ६८ ॥

गङ्गापरः—तदनन्तरमित्यादि । भद्रकाप्यो यदुवाच तदाह—सर्वानेव
इत्यादि । एकं चिलिचिमं मत्स्यं विना सर्वानेव मत्स्यान् पयसाऽभ्यव-
हरेत् । कः पुनश्चिलिचिम इत्यत आह—स पुनः शकली नान्दालिमत्स्य इति
ख्यातो भवति । सर्वतः सर्वपार्श्वं रोहितवणराजी रोहितमत्स्याकारश्च
प्रायो भूमौ चरति । तं चिलिचिमं चेत् पयसाभ्यवहरेत् तदा निःसंशयं
संयोगविरुद्धं यथा—“तदेव निकुचं बकं न मायं इत्यादिनोक्तम्, यत्र संस्कारादिविरुद्धगुण-
कथनं विना साहित्यमात्रेण विरुद्धसुर्यते, तत्र संयोगविरुद्धम् ; मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि सहोप-
योगो विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाप्यस्मिं गुणविरुद्धत्वेन कथित इति गुणविरोधकस्यैवोदाहरणम् ; विरोधश्च
विरुद्धगुणधेः सरयपि कश्चिदेव द्रव्यप्रभावात् स्यात्, तेन पदसाहारोपयोगे मधुराम्लयोर्विरुद्ध-
शीतोष्णधीर्ययोर्विरोधो न भावनीयः ; संस्कारविरुद्धं यथा—“न कपोतान् सर्पपतैलमृष्टान्”
इत्यादि । देशो द्विविधः—भूमिः शरीरञ्च ; तत्र भूमिविरुद्धं यथा—“तदेव भस्मपांशुपरि-
ध्वस्तम्” किंवा “यत् किञ्चिद्गोचरभूतम् तद्देशविरुद्धम् ; शरीरविरुद्धं यथा—“उष्णास्य
मधु मरणाय” ; कालविरुद्धं यथा—“पच्युपिता काकमाषी मरणाय” ; मात्राविरुद्धं यथा
—“समपृते मधुसर्पिणी मरणाय” ; अदिप्रदूषणाद् दोषमकृत्यादिविरुद्धानां ग्रहणं ; स्वभावविरुद्धं,
यथा—विषम् ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वाण्येव मत्स्यन् न पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमम्* सहि महाभिष्यन्दि वत्
स्थूललक्षणभवानेतान् व्याधीनुपजनयति मत्स्यमुदीरयति
च ग्राभ्यान्पौदकानि पिशितानि च मधुगुडलिपयमाष-
मूलकमपि विरुद्धान्यंश्च नैकध्यमाददात ; तन्मूलं
हि वाधिर्ग्रान्ध्यं + जाड्यविकलमूकतामभिन्यमथवा मत्स्य-
मवाप्नोतीति । न कपोतान् सपतलभृष्टान् मधुपयोभ्यां
शोणितजानां विरुद्धाहारजानाञ्च व्याधीनामन्यतमं व्याधिमाप्नुयात् । मरणं
वाप्नुयात् ॥ ६९ ॥

गङ्गाधरः—इति भद्रकाण्डवचनं निशम्य नेत्यात्रेय उवाच । कस्मान्नेत्युच्यते
तत्राह—सर्वाण्येवत्यादि । सर्वाण्येव मत्स्यान् पयसा नाभ्यवहरेत् । विशेषतस्तु
चिलिचिमं पयसा नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? स हीत्यादि । हि यस्मान् स
चिलिचिमो महाभिष्यन्दी यतस्ततः पयसा सह संयोगेऽतिमहाभिष्यन्दी भूत्वा
स्थूललक्षणभवान् स्थूलाहारजलक्षणैरुपश्रानेतान् विरुद्धाहारजान् शोणित-
दुर्गुहजान् व्याधीनुपजनयति तथा मत्स्यमलमकमुदीरयति चेति तत्त्वम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सर्वांश्च मत्स्यान् पयसा विशेषेण चिलिचिमं नास्नीयात्”
इति । अथापरमाह—ग्राभ्येत्यादि । ग्राभ्याद्यन्यतममांसं मत्स्याद्यन्यतमंश्च सहकार्यं
नाददीत, कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि । हि यस्मान् तद्ग्राभ्यादिमांसमत्स्यादि-
संयोगविरुद्धाहारमूलमान्द्यादिकमथवा मरणञ्च । जाड्यमव्यक्तवचनं, विकलं
मनसो वैकल्यं व्याकुलत्वं, मूकता वाग्दृढित्वं, मैन्यन्यं सानुनासिकवचनत्व-
मिति । सुश्रुते च—“न विरुद्धान्यं वसामधुपयोगुडमाषर्वा ग्राभ्यान्पौदक-
पिशितादीन्यभ्यवहरेत्” इति । न कपोतानित्यादि । न कपोतान्

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुद्दिश्य, शीतोष्णत्वादिति—पयः शीतम् उष्ण-
वीर्योश्च मत्स्याः, शेषं मधुरत्वादि समानम् ; एतच्च द्वय-प्रभावादेव विरोधि । “स पुनः
शकली” इत्यादिना नान्यनिमित्ति क्वातो मत्स्य उच्यते ॥ ६७—६९ ॥

चक्रपाणिः—ग्राभ्यपिशितादीनि मत्स्यादीनामन्यतरेणापि विरुद्धानि ; कलमुक्तेति कल-

* महाभिष्यन्दिमत्स्यादिति वा पाठः ।

+ इत्थं परं लेपयति अत्रिक, तथा ‘विकलमूकता’ इत्यत्र ‘कलमूकता’ इति चक्रसम्भवात्
पाठः ।

सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्दधमनी-
प्रविचयापस्मारशङ्खकगलगराडोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा
मरणम् । तथा न मूलकलशुनकृष्णागन्धाज्जकसुमुखसुरसर्दानि
भक्षयित्वा पयः सेव्यं कृष्ठावाधभयात् । न जातुशाकं
न च निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् । एतद्वि मर-
णायाथवा बलवणनेजोवोर्यापरोधाय अलघुव्याधये पण्ड्याय
चेति । तदेवं निकुचं पक्वं न मापसूपगुडसर्पिर्मिः सहोप-
भोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथाप्राप्नातकमातुलुङ्गनिकुचकरमई-
मोचदन्तशटदरकोषाम्रभव्यजाम्बवकित्तिन्तिन्दीपारावता-

सषपतैलभृष्टान मधुपयोभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । कस्मात् ? तन्मूलं हीत्यादि ।
शोणिताभिष्यन्दनं धमनीप्रविचयः धमनीनां विस्तारभावः । एषामन्यतमं
प्राप्नात्यथवा मरणमिति । सुश्रुते चोक्तं—“न मधुपयोभ्यां कणोतान सषप-
तैलभृष्टानयात्” इति । तथेत्यादि । मूलकादीनामन्यतमं भक्षयित्वा न पयः
सेव्यम् । कृष्णागन्धा शोभाजनम् । अज्जकं पर्णाशभदः । सुमुखस्तुलसी-
भेदः । सुरसः पर्णाशः । कस्मात् ? कृष्ठावाधभयात् । न जातुशाकमित्यादि ।
जातुशाकं वंशतिका । पक्वं निकुचं दहूः । पयोमधुभ्यां नोपयाज्यं नाश्नीयात्,
एतद्वि यतस्तन्मरणायाथवा बलवणवीर्यतेजसासुपरोधाय, अलघुव्याधये गुरु-
व्याधये पाण्ड्याय चेति । तदेवमित्यादि । एवं तन्निकुचं पक्वं मारादिभिः
सह नोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । तथाप्रेत्यादि । आम्राद्यम्लं सध्वं द्रवमद्रवञ्च
पयसा सह विरुद्धम् । अम्लञ्चेत्युक्त्या मधुराम्रादीनां न पयसा सह विरोधः ।
काषाम्रं बालाम्रम् । करमईः पानीयामलकम् । पारावतो जम्बीरविशेषः ।

सूक्ता अभ्यक्त्वचनता ; पौष्करादीनां मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः ; पौष्करं पुष्करपत्ररूपं
छाकं, राहिणी कटुराहिणी, धमनीप्रविचयः सिराजप्रान्थः ; जातुशाकं वंशपत्रिका ; वैरोधिक-
त्वादित्यनेन प्रकरणकल्पस्यापि वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्त्याप्युक्त्यादिव्याधिकत्वं तोप-
द्वकंनार्थम् ; एषामन्यतमपि सामान्येऽपि वैरोधिकत्वतात्राभिधाने वक्तव्यम् ; तथास्मेत्वात्वी 'अम्लं'
प्रत्ययेन कल्पस्याप्युक्तादानामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् ; सर्वप्रथमेऽथ प्रजापतौ
प्राप्ते पुनर्वाचावचनं 'सर्वं'शब्दस्य प्रजापतौकाल्पार्थताप्रतिपादनार्थं, भवति हि प्रकरणत्

चोड़पनसनारिकेलदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानि
सर्व्वश्चाम्लं द्रवमद्रवश्च पयसा सह विरुद्धम्, तथा कङ्क वरक-
मुकुष्ठककुलत्थमापनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ॥ ७० ॥

पञ्चोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं
वातश्चातिकोपयति । हारिद्रकः सपपत्तलभृष्टो विरुद्धः पित्त-
श्चातिकोपयति । पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणश्चाति-
कोपयति, उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका
वारुण्या सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसाभृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसम् परण्डसीसकान्निप्लुष्टमेरण्डतैल-
युक्तं सद्यो व्यापादयति । हारीतकमांसं हरिद्रान्निप्लुष्टं
आक्षोढः आखरोटः । तथेत्यादि । कङ्कः कामनिस्तृणधान्यभेदः । वरको
वनकोद्रवः ॥ ७० ॥

गङ्गाधरः—पञ्चोत्तरिकेत्यादि । पञ्चोत्तरिकाशाकं कुमुम्भशाकं, शार्करो
मैरेयः शकराकृतो मैरेयः, मधु चेति त्रयं सहोपयुक्तम् । हारिद्रकः पक्षि-
विशेषः । पायस इति पायसं भुक्त्वा मन्थं द्रवणमलादितं सक्तुकमनुपिबति
यस्तस्य स पायसो विरुद्धः । उपोदिका पुदिना तिलकल्कलिप्ता पक्वति-
सारस्य हेतुः । बलाका काणवकी वारुण्या सह विरुद्धा, कुल्माषैः कान्जिकैः
सहापि विरुद्धा, सर्व्वेति बलाकैव शूकरवसायां भृष्टा । मयूरमांसमेरण्डसीसका-
वसक्तमेरण्डपत्रवृन्तनालावलग्नमेरण्डकाष्ठाग्निना प्लुष्टं दग्धं पुनरेरण्ड-
तलयुक्तं भक्षितम् । सुश्रुते च—“कपिञ्जलमयूरलावतिचिरिगोधाश्चैरण्ड-

एकत्रैशोऽपि सर्व्वान्यषट्शः, यथा—“सर्व्वान् भोजयेत्” इति, किंवा, सर्व्वग्रहणमरुपाकानामपि
धीष्णादीनां ग्रहणार्थम् ; पयसेति तृतीययैव सहार्थं लभ्ये पुनः ‘सह’ इत्यभिधानं केवलकादि-
युक्तस्यैव विरोधितोपदर्शनार्थम्, तेन अम्लपयःसंयोगे गुदादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं न इत्याद्यादी-
नाम् ; वनको वनकोद्रवः, पञ्चोत्तरिका कुमुम्भः, शार्कर इति मैरेयवितरणम्, अति वातं
कोपयतीतिवचनेन पित्तकफाश्लयं कोपयतीति बाधयति, एवं पित्तकफातिकोपयति कफश्चाति-
कोपयतीत्येतयोरपि वाच्यम् ; हारिद्रको हरिताल इति क्यातः पक्षी ; बलाका वारुण्या सह

सद्यो व्यापादयति । तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सन्नौद्रं मर-
णाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा काकमाची
मधु च मरणाय । मधु चोष्णमुष्णात्तस्य च मधु मरणाय,
मधुसर्पिणी समधृते, मधु वारि चान्तरीक्षं समधृतं, मधु पुष्कर-
बीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः
कम्पिलकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूलयो भासश्चेति
विरुद्धानि इत्येतद् यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ७१ ॥

दार्वप्रिसिद्धा परण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्" इति । हारीतकः पुनर्हारीद्रपक्षि-
विशेषस्तस्य मांसं हरिद्रानालादिकृताग्निप्लुष्टम् । पूर्वं सापपतैलधृष्टं
विरुद्धमुक्तमिति न पुनरुक्तम् । तदेव हारीतकमांसं हरिद्राग्निप्लुष्टं भस्मपांशु-
परिध्वस्तं क्षौद्रयुक्तं मरणाय भवति । मत्स्यनिस्तालनं मत्स्यभञ्जने क्रियमाणे
निगतं यन्मत्स्यस्यैव तैलं तेन पक्वाः पिप्पल्यो भक्षिता मरणाय स्युः । तथा
चोक्तं जनूकर्ण—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति । तथाच काकमाची
मत्स्यनिस्तालनसिद्धा मरणाय । तथाच मुश्रुते—“मत्स्यपरिपचने सिद्धां
शृङ्गेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं नाद्यात्” इति । तथाच मधु मत्स्य-
निस्तालनयुक्तं मरणाय भवति । मुश्रुते तु “गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं
गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धम्” इति । मधु चोष्णं कृतं मरणाय । अन्त्या-
तपादिना तूष्णेनात्तस्य नरस्य मधु पीतं मरणाय भवति । समधृते समानमान-
मिते मधुसर्पिणी मिलिते भक्षिते मरणाय भवतः । समधृतं मधु चान्तरीक्ष-
जलञ्च मिश्रितं पीतं मरणाय भवति । मधुपुष्करबीजं पद्मबीजसहितं मधु
पीतं मरणाय । मधु पीत्वोष्णजलं पीतं पीत्वा चोष्णजलं मधु पीतं मरणाय
भवतीति । “मधु चोष्णोदकानुपानम्” इति मुश्रुतः । भल्लातकोष्णोदकं संयुक्तं
मरणाय । तक्रसिद्धः काकम्पिलो मरणाय, पर्युषिता पक्वा काकमाची

विरुद्धा, तथा कुबमाचीञ्च बलाका विरुद्धा; परण्डसीसकावसकसिति, सीसको हि भद्रिकारण-
काष्ठमुष्णते; तदेवेति हारीतकमांसम्; मत्स्या निस्ताल्यन्ते प्रथम्यन्ते वसिमन् तन्मत्स्यनिस्तालनम्,
किंवा निस्तालनं वसा, जदुर्कण्ड्युक्तम्—“मत्स्यवसासिद्धाः पिप्पल्यः” इति; काकमाची मधु
चेति संयोगविरुद्धम्; भासो गोष्ठकुट्टः ॥ ७०।७१ ॥

भवन्ति चात्र ।

यत्किञ्चिदोषमुत्क्रिश्य * न निहंरति कायतः ।

आहारजातं तत्सर्व्वमहितायोपदिश्यते ॥ †

पय्युषिता मरणाय, अङ्गारशूलयो भासश्चेति भासो गोष्ठकुक्कुटः स चाङ्गा-
राग्निना शूलविद्धः पक्वो मरणाय भवतीति ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—भवन्ति चात्रेत्यादि । यत्किञ्चि-
दित्यादि । आह्रियते जिहया गलाधः क्रियते इत्याहारस्तस्य जातं समूहः ।
औषधादीनामप्याहारत्वमतो बोध्यम् । यत्किञ्चिदाहारजातमशितस्वादितपीत-

चक्रपाणिः—अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आह्रियत इत्याहारो भेषजम्

* यत्क्रियतेऽत्र आह्राप्य इति चक्रसम्मतः पाठः ।

† इतः परं श्लोकाश्चेतऽष्टादश क्वचिदधिका दृश्यन्ते । यथा—

यश्चापि देशकालाग्नि-साध्यासाध्यानिलादिभिः । संस्कारतो वीर्य्यतश्च कोष्ठवस्याक्रमैरपि ॥
पारहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च । विरुद्धं तच्च न हितं ह्यसंपदिधिभिश्च यत् ॥
विरुद्धं देशतलावद् रक्षतीक्ष्णादि धन्वनि । आनुषे स्निग्धशीतादि भेषजं यक्षिष्येव्यते ॥
काष्ठतोऽपि विरुद्धं यच्छीतस्त्रादिसेवनम् । शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥
विरुद्धमन्ते तद्बद्धपानं चतुर्विधे । मधुसर्पिः समघृतं मात्रया तद् विरुध्यते ॥
कटुकोष्णादिसाम्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् । यत्तत्र साम्यविरुद्धन्तु विरुद्धस्वनिलादिभिः ॥
या समानगुणाभ्यास-विरुद्धः शीतपथ्या । संस्कारतो विरुद्धं तद् यज्ञोऽयं विषवद् भवेत् ॥
प्रण्वसीसकारुक् शिकिमांसं तथैव हि । विरुद्धं वीर्य्यतो ज्ञेयं वीर्य्यतः शीतलाभक्षम् ॥
तत् संयोज्योष्णवीर्य्येण द्रव्येण सह सध्यते । शूरकोष्ठस्य चाऽयत्नं मन्दवीर्य्यमभेदनम् ॥
सूक्ष्मकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु । एतत् कोष्ठविरुद्धन्तु विरुद्धं स्यादयत्नया ॥
श्रमव्यवायव्यायाम-सक्तस्यानिलकोपनम् । निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥
यश्चानुत्सृज्य विष्मम्रं भुङ्क्ते यश्चाबुभुक्षितः । तच्च क्रमविरुद्धं स्याद् यश्चातिभुङ्क्षानुगः ॥
परिहारविरुद्धन्तु वराहादीन् । नरेभ्य दत्त । संवेतोष्णं शूतादींश्च पीवा शीतं निषेदते ॥
विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्हारसाधतम् । अपकतश्चुल्लार्य्य-पकदग्धश्च यद् भवेत् ॥
संयोगतो विरुद्धं तद् यथाशक्तं पयसा सह । अमनोदक्षितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ॥
सम्यद्विरुद्धं तद् विद्यादसंज्ञातरसन्तु तत् । अतिहान्तरसं वापि विपक्वरसमेव वा ॥
ज्ञेयं विधिविरुद्धन्तु भुज्यते निभृतेन यत् । तदेवविधमन्नं स्याद् विरुद्धमुपयोजितम् ॥
सतस्मतोऽल्पतया वापि क्षीप्तान्नेरतदणस्य च । श्लेष्मद्यामसकालो विरुद्धं दितयं भवेत् ॥ इति
एतानां श्लोकानां चक्रसम्मता टीका तु—“यश्चापि देशकालाग्नि इत्यादिमन्थं केचिद्
पठन्ति ; तद् व्यक्तमेव ॥” इति ।

लीढं दोषघ्नत्क्रिश्य कायतो न निहरति न बहिः करोति, तत् सर्वमाहारजातम् अहितायोपदिश्यते । एतेनान्यत्रोक्तान्यनुमतानि । तथाच मुश्रुते यान्यधिकानि तद्दृश्या—“काकमाची पिप्पलीमरिचाभ्याम् । नाडीभङ्गशाककुवकुटुदधीनि च नैकध्यम् । पित्तेन वा मांसानि । मुराकृशरापायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशङ्कुलीम् । मत्स्यैः सहेशुविकारान् । कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा । निकुचफलं पयसा दध्ना मापमूपेन वा मधुना घृतेन च । प्राक् पयसः पयोऽन्ते वा इति संयोगादहितानि ।” संस्कारकर्मतो यथा—
“कपिञ्जलमयरलावतित्तिरिगोधाऽचैरण्डदाब्वेप्रिमिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यपात्रे दशरात्रपयुं प्रपितं सर्पिः । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । नारिकेलेन ब्राह्मवसापरिशृष्टां बलाकाम् । मानविरुद्धां यथा—स्नेहो मधुस्नेहो जलस्नेहो वा विशेषादान्तरिक्षोदकानुपानौ । अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि यथा—तत्र मधुराम्लौ रसवीर्येविरुद्धौ । मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सव्वतः । मधुरतित्तौ रसविपाकाभ्याम् । मधुरकपायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याम् । अम्लतित्तौ अम्लकपायौ च सव्वतः । लवणकटुकौ रसवीर्याभ्याम् । लवणतित्तौ लवणकपायौ च सव्वतः । कटुतित्तौ रसवीर्याभ्याम् । कटुकपायौ तित्तकपायौ च रसतः । तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुक्षानतिज्जिग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीनि विवर्जयेन् । भवन्ति चात्र । विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्विधाहितम् ॥ सात्प्यतोऽल्पनया वापि दीप्मान्नेस्तरुणस्य च । जिग्धव्यायामचलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांशापि महाशनश्च । आप्नोति रोगान् न विरुद्धजातानभ्यासतश्चाल्पनया च जन्तुः ॥” इति । अर्थेषु मध्ये पयसा मत्स्यादीन् संयोगान् । सांपर्तैलभृष्टकपोतादीन् संस्कारान् । भस्मपांशुपरिध्वस्तहारीतकमांसादीन् भूदेशतः । उष्णात्तस्य मधु चेत्यादीन् शरीरदेशतः । पयुं प्रपितकम्पिलकादीन् कालतः । मधुसर्पिपी समधुते इत्यादिना सात्रातः । आदिना दोषव्याधिप्रकृतिभ्यस्तु वाते कपायरसादीन् रसतः । एवं प्रकृतितश्च । पिण्डालुकादीन् गुल्मादिव्याधितः । विपादीन् स्वभावतो विरुद्धान् विद्यादिति । यानि खलु द्विरसादीनि द्रव्याण्युक्तानि यथायथं द्विदोषादिषुपयोज्यानि तानि भवि, दोषमाद्याभ्येति दोषानुत्क्रिष्टरूपान् जनयित्वा न निहरतीति ; अनेन समनविवेचनद्रव्याणि निराकरोति, तानि हि दोषानाद्यास्य निर्हराम् ।

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥
 किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
 शोफास्त्वपित्त-•-ज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ ७२ ॥

एषां खलु परेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे
 भावाः प्रतीघातकरा भवन्ति । यथा वमनं विरेचनं

द्रव्यसङ्गान्येवोपयोज्यानि न संयोगादित उपयोक्तव्यानि रसद्रव्यादीनां विरुद्ध-
 त्वान् इति । न तु तत्र सत्त्वंमहितायोपदिश्यत इति यदुक्तं, तन् कस्मै कस्मै
 अहितायेति ? अत उच्यते—पाण्ड्यान्ध्येत्यादि । पाण्ड्यं क्लेश्यं चतुर्विधं
 कस्यते । सन्तानदोषस्येति—मृतवत्सादिदोषस्य तथान्यविषदोषस्य । एषां
 वैरोधिकानां द्रव्यान्तरयोगात् न विरुद्धता भवति । यथा घृतमधुशकरा
 इति त्रयं न विरुद्धम् ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु वैरोधिकाहारजव्याधीनां प्रतीकाराः के भवन्तीति ? अत
 उच्यते—एषामित्यादि । एषां पाण्ड्यान्ध्यादीनामपरेषामनुक्तानाञ्च वैरोधि-
 काहारनिमित्तानां व्याधीनां प्रतीकारा इमे वक्ष्यमाणा भावा वमनादयो भवन्ति ।
 इमे के भावा इति ? अत उच्यते—तद्यथेत्यादि । संशोधनाय वमनं विरेचनञ्च ।

पाण्ड्यं ननु सक्ता, सन्तानदोषो मृतवत्सात्वादि, एतच्च वैरोधिककथनं विशेष-
 वचनेन बाध्यते तेन लभ्युमस्य क्षीरेण पानं कर्षयन् विरोधि, यदुक्तं—“साधयेच्छुभ्रशुभ्रक
 लभ्युमस्य चतुर्विधम् । क्षीरेणकेऽहगुणिते क्षीरेणैव पाययेत् ॥ तथा 'मूलकस्वरसं क्षीरम्'
 इत्यादिप्रयोगेषुमेवम्, किंवा अनेकद्रव्यसंयोगात्त्र विरोधिनामविरोध, विरोधिमात्रसंयोग एव

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः
पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ ७३ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनञ्चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ ७४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षाणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥

तद्विरोधिनाश्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः । यद्यद्विरुद्धं द्रव्यमुपयुक्तं भवति
तद्विरुद्धद्रव्याणां विरोधीनि यानि द्रव्याणि भवन्ति तेषामुपयोगः प्रयोगः
कत्तव्यः । तथाविधैश्च द्रव्यैस्तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यैरभ्यवहृतैः शरीरस्य
अभिसंस्कारो भावविरुद्धद्रव्याहारजदोषहरगुणाधानमिति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रमाणश्लोकः । भवति चात्र । विरुद्धेत्यादि । पूर्वं वा
हितसेवनं शरीरस्य तत्तद्विरुद्धद्रव्यविरोधिद्रव्यसेवनेन पूर्वमभिसंस्कार इति
व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायाथसंग्रहाथेमाह—तत्र श्लोका इति । मतिरिति
रसविनिश्चये भद्रकाप्यादीनां रसस्यैकत्वादितिः । एक एवेत्यारभ्य उप-
देक्ष्याम इत्यन्तेन । ततोऽग्रेत्यारभ्य तत्फलमित्यन्तेन गुणकर्मभ्यां द्रव्याणि ।
ततो भेदश्चैषामित्यारभ्य संख्यामतिपतन्ति हीत्यन्तेन रसाश्रया त्रिपष्टिरसभेदेन

विरोधी भवति ; यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन संयुक्तस्य मदनफलाद्विद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थमुक्त-
मयकामनादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसम्बन्धविरोधित्वेन, यतः विषान्धयं मधु, विषस्य
क्षौण्णं विरोधि ; लक्षुनादीनास्तु द्रव्यान्तरसंयोगे सत्येष मेलको विरुद्ध इति शास्त्रवचनान्
बन्धीयते । तद्विरोधिनामिति याश्चकादिहराणाम्, तथाविधैरिति विरुद्धाहारजन्यव्याधिर्विरुद्धैः ;
अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन शरीरभावनम् ; किंवा तथाविधैरिति रसायनप्रयोगैः ; एतत्पञ्च
अनागतध्याधिधिकिसितं ज्ञेयम् ॥ ७२—७४ ॥

ककषाणिः—संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति भेदश्चैषाम् इत्यादिना, रससंख्या हि पर-

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥
पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।
ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद् रसाः ॥
पण्णां रसानां षट्त्वे च अतिभुक्ता विभक्तयः ।
उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥
प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यं संख्याविनिश्चयः ॥
षण्णामास्त्रायमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
यद् यद्विरुध्यते यस्माद् येन यत्कारि चैव यत् ॥

द्रव्यसंख्या त्रिषष्टिः । ततः संयोगाः सप्तपञ्चाशदित्यारभ्य हेतुलिङ्गोपशान्तिषु
इत्यन्तेन रससंख्यायाः कारणम् । व्यक्त इत्यादिना रसो नास्तीह सप्तम
इत्यन्तेन रसानामनुरसानाञ्च लक्षणम् । ततः परापरत्वे इत्यारभ्य प्रवर्तते
इत्यन्तेन परादीनां गुणानां सप्रयोजनानि स्वरूपनिर्देशलक्षणानि पृथक् पृथक् ।
चकारात् गुणागुणाश्रया नोक्ता इत्यारभ्याधेमादिशेदित्यन्तेन तन्त्रव्याख्या-
नोपदेशः । षट् विभक्तीरित्यारभ्य न्यूनानिरेकविशेष इत्यन्तेन पञ्चात्मकानां
रसानां भूतद्वयाधिभवेन पाञ्चभौतिकत्वं षट्त्वं तस्य हेतुश्च । ततस्तत्रेत्यादिना
पुनरुभयतो भाज इत्यन्तेन यद्गुणातिशयाद्रसा ऊर्ध्वानुलोमभाजः । तवां
षण्णामित्यारभ्य सम्यग्गुणयोजयेदित्यन्तेन पण्णां रसानां षट्त्वे अतिभुक्तानाम्
एकैकस्यातिमात्रभुक्तानां विभक्तयो विभागाः । शीतं वीर्येणेत्यारभ्य द्रव्याणां
गुणकर्मणि उद्देशश्चापवादश्च । चकारात् तदुदाहरणानि । ततो रौक्ष्यादिति
आरभ्य सोऽवस्तुभयोरपीत्यन्तेन रसानां गौरवादिषु प्रवरावरमध्यत्वम्, परञ्चात्
इत्यारभ्य तत्रोपलक्षणेदित्यन्तेन पाकस्य लिङ्गम्, ततः परं मृदुतीक्ष्णेत्यारभ्य
वीर्यसंख्या, वीर्येभित्यारभ्य कृता हि सेत्यन्तेन वीर्यम्, रसो निपात इत्या-
रभ्य रसपाकादिज्ञानं, रसवीर्येत्यारभ्य उदाहृत इत्यन्तेन सोदाहरणं प्रभाव-
लिङ्गम् । पण्णां रसानामित्यारभ्य सविकाशय इत्यन्तेन पण्णामास्त्रायमानानां

मात्रं तो द्रव्यसंबद्धैव त्रिगुणत्वाद् रसानामित्यर्थः । कारणं रससंख्याया इति "रसानां तत्र

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधञ्च यत् ।

आत्रेयभद्रकाप्यीये तत् सव्वमवदन्मुनिः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

रसानां स्वस्वलक्षणं यत्तत् । तत एवमुक्तमित्यारभ्य सव्वमहितायोपदिश्यत
इत्यन्तेन यस्माद्धेतोयद्येन सह विरुध्यते यच्च करोति । ततः पाण्ड्येत्यारभ्य
हेतुमित्यन्तेन वैरोधिकद्रव्यनिमित्ता व्याधयस्तेषाञ्च व्याधीनामौषधञ्च यत्तत् ।
एषां स्वस्वित्यारभ्य द्वितसेवनामित्यन्तेन तत्तत्सव्वमस्मिन्नात्रेयभद्रकाप्यीयेऽध्याये
मुनिरात्रेयः पुनस्वसुरवदादिति ॥ ७५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अप्रीत्यादि, पूर्ववत्, इत्यात्रेयभद्र-
काप्यीयोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरचकविराजकृते चरकजलभकल्पनरो मूत्रस्थानीय-
षड्विंशात्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायजलपाख्या षड्विंशी शाखा ॥२६॥

वाग्वाक्वाद् इत्यादिना ; विभक्तयो भेदाः "तत्र मधुरः" इत्यादिना ; उद्देशो द्रव्याणां, "स्त्रीतं
वीर्येण" इत्यादिना, अपवादो द्रव्याणाम्, "मधुरं किञ्चिद्" इत्यादिना ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरानन-श्रीमच्छक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याख्यायाम् आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणि-

गङ्गाधरः—अथाहारद्रव्याणां प्रभेदरससहचरितगुणकर्मवीर्यविषाकप्रभा-
वान् सामान्यत उक्त्वा प्रतिद्रव्यं विशेषत उपयोगार्थं वक्तुमन्नपानविधिम्
अध्यायमारभते—अथात् इत्यादि । अन्नमशनखादनं चञ्चणसामान्यात् ।
पानं पानलेहरूपं द्रव्याणां गलायःकरणसामान्यात् । अन्नञ्च पानञ्च
पाने विधीयते अस्मिन्ननेन वेति अन्नपानाविधिरिति कश्चित् । तन्न, यतो-
ऽस्मिन्नध्यायेऽन्नपानयोर्विधानमस्ति । तस्मादन्नपानयोर्विधयतः उपदेशतः
सोऽन्नपानविध्युपदेशस्तमधिकृत्यकुतोऽध्याय इति । अन्नपानविधिमत्र तद्वि-
लुक् । सर्वं पूर्ववद्व्याख्यातव्यम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—कोऽन्नान्नपानविधिरुपदेशव्य इति ? अत उच्यते—इष्टेत्यादि ।
इष्टाः प्रायेण सर्व्वजनाभिमतान् वर्णगन्धरसस्पर्शा येषां द्रव्याणां तेषां विधिना
इन्द्रियोपक्रमणीयोक्तेन नारन्नपाणिरित्यादिना वक्ष्यमाणरसविमानोक्तेन
तदाहारविधानमित्यादिना विहितं कृतमन्नञ्च पानञ्च प्राणिनां स्थावर-

चक्रपाणिः—सप्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्त्यनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायोप-
योगिद्रव्यस्य विज्ञिष्टगुणकर्मकधनार्थमन्नपानविधिरप्यायोऽभिधीयते ; अयोऽप्यस्य उग्रस्यस्य
लुक् ; अत्रान्ने काटिन्विसामान्यात् खाद्यम्, पाने च द्रवत्वसामान्यात् लेह्यमयत्वं शैत्यम् ; अन्न-
पानं विधीयते विज्ञिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽभेदेऽन्नपानविधिः, द्रव्याणां गुणकर्म-
कधनमेव चान्नपानविधिः, यतः तद्वि श्लाक्वान्नपानं विधीयते ॥ १ ॥

चक्रपाणिः—किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमभिमतं हितञ्च, किंवा इष्ट-
मिति प्रियं हितञ्च, विरोधि ह्यप्रियम् ; हितन्तु विधिविहितपात्रेणैव प्राप्यते ; विधिर्वक्ष्यमाण-
रसविमाने—‘तदेतदाहारविधानम्’ इत्यादिग्रन्थवाच्यः ; तयेन्द्रियोपक्रमणीये च “नारन्नपाणिः”
इत्यादिनोक्तं विधानं, तेन विधिना विहितं विधिविहितम् ; अत्र वर्णादिषु शब्दात्प्राणमन्नपाने
प्रायःशब्दस्यविद्यमानत्वात् ; वर्णादिषु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत् पूर्व्वमुक्तम् ; रसस्तु
स्पर्शस्य पञ्चाङ्गगुणगणोऽपि प्राधान्यक्यापनाय स्वर्णस्पर्शे कृतः ; प्राणिनामित्यनेनैव कश्चेऽपि

संज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शनात्
तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिस्तत् सत्त्वमूर्जयति । तच्छरीर-

जङ्गमानां वृक्षादिमनुष्यादीनां चेतनाचेतनानां मध्ये प्राणिसंज्ञकानां चेतनानां
प्राणं प्राणहेतुत्वात् । आयुर्घृतमिति च । वृक्षादयो हि प्राणिनोऽपि न
लोके प्राणिसंज्ञयोच्यन्ते । तस्मादुक्तं प्राणिसंज्ञकानामिति । न च तेषाम्
अपीष्टवणेगन्धरसस्पर्शपृथिवीरसपानेन वाप्याप्यन्ते प्राणा न तु विहितान्नपानेन
विधिहि शास्त्रेऽन्नपानयोरुपादिष्टः न तु यस्य यथाऽन्नपानाभ्यां शरीरमविकलम्
आप्याप्यते स तस्यान्नपानविधिः । भवतु वा न चास्ति वृक्षादीनामचेतनप्राणि-
नाम् अन्नमिति । बुभुक्षमाणानां प्रथमतोऽन्नपानीययारिष्टवणेदशनेन मनसा
श्रद्धेयत्वं स्यात् । श्रद्धापूर्वकान्नपानयोश्चैतत् प्राणहेतुत्वमिति ख्यापितम् ।
एवं गन्धरसस्पर्शानामपि तत्रापयोगित्वं ज्ञेयम् । पूर्वं खल्वन्नं पानं वा
दृश्यते ततो गन्ध उपलभ्यते ततः स्पृश्यते ततश्च रस्यते रस इति क्रमेण वण-
गन्धस्पर्शरसमित्यानुपूर्विकं युज्यमानमपि स्पृशस्य किञ्चिदनिष्टत्वेऽपि न
प्राणहेतुत्वहानिराहारस्य भवति । रसस्य त्वनिष्टत्वं बहुतरप्राणहेतुहानिरन्न-
पानयोरिति स्पृशति प्राधान्यख्यापनाथं रसस्य पूर्वमुपादानं कृतमाचार्येण ।
पञ्चानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामर्थानामन्नपानीयद्रव्येषु वृत्तावापि शब्दस्य
इष्टत्वानिष्टत्वारन्नपानस्य प्राणहेतुत्वे तूपयागत्वाभावात्प्रादानं कृतमिति ।
ननु कृता इताः कुशलास्तथाविधमन्नपानं प्राणमाचक्षते इति ? अत उच्यते,
प्रत्यक्षफलदर्शनात् । अत्रान्नपानयोश्च कपीतयोर्लौकिके प्रत्यक्षेण प्राणजनकत्वं
दृष्ट्वा कुशलास्तथाविधान्नपानं प्राणमाचक्षते इति । ननु तथाविधान्नपानयोः
प्राणदृष्टः फलं कथं स्यादिति ? अत उच्यते । तदिन्धनत्वात् । तत्तथाविधान्न-
पानं लौकिकाग्निस्थितिकारणमिन्धनमिन्धनं यस्या अन्तराग्निस्थितेः सा

‘प्राणिसंज्ञकानाम्’ इति वचनं स्थावरप्राणिप्रतिषेधार्थम्, वृक्षादयो हि वनस्पतिवर्गानुकारोपदेक्षात्
शास्त्रे प्राणिन उक्ताः, न तु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किं तर्हि ? अत्रमा एव ; इह च मनुष्यस्वैव
अधिकृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुत्वात् आहारकथनं मनुष्यस्यतिरिक्तेऽपि प्राणिनि
आहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् ; प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्, यथा—“आयुर्घृतम्” । अथ
कथं तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति, प्रत्यक्षेणैव आहारं विचिन्वा कुर्वन्तां प्राणा
मनुष्यवन्त इति तथा निराहाराणां प्राणा न ह्यवतिष्ठन्त इति दृश्यते इत्यर्थः ; प्रत्यक्षसन्दर्भेह
सकलप्राणिने वरन्ते, यतः प्राणानामकार्यत्वं मनुमानगम्यमेव ; अकार्यत्वं एव प्राणानां हेतुम्

धातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीत-
महिताय सम्पद्यते । तस्माद्धिताहितावबोधनार्थमन्नपान-
विधिमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तथा । उक्तं हि “बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” इति, एतेन तथा-
विधान्नपानयोः प्राणहेतुत्ववदन्तरग्निस्थितिहेतुत्वं चापितं भवति । तयोः
कर्मान्तरमाह—तदित्यादि । येन यथोक्तमुपसेव्यमानमन्नपानं तत्सत्त्वं तस्य
मन ऊज्जयति बलवत् करोति, चौरादिक ऊज्जं बलजीवनयोरिति । कर्मान्तर-
माह—तच्छरीरेत्यादि । तदन्नपानं येन पुंसा यथोक्तमुपसेव्यते तस्य तदन्न-
पानं शरीरधातुव्यूहबलादिकरं शरीरस्य धातवो रसरक्तादयस्तेषां व्यूहं संघातं
बलञ्च वर्णञ्च इन्द्रियप्रसादञ्च करोति । विपरीतं यथोक्तविधिविपर्ययेणोप-
सेव्यमानमन्नपानमहिताय प्राणाग्निस्थितिसत्त्वबलशरीरधातुव्यूहबलवर्णे-
न्द्रियप्रसादानां विपर्ययाय सम्पद्यते । तस्माद्धेताहिताहितानामबोधार्थम्
अन्नपानयोर्विधिं विधायकमत्यन्ताप्राप्तस्योपयोगप्रकारस्य प्रापकं नियोगमुप-
देक्ष्याम इति व्याचष्टे कश्चित् तन्न । विधिर्हेतुत्र प्रकारवचनो न विधायकवचनः ।
तस्मादखिलेनान्नपानप्रकारमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेशेति । यद्यप्यत्र वक्ष्यते अन्न-
पानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपर्यागिकः इति तथाप्यनुक्तानां द्रव्यगुणकारणोपा-
संहारवचनेन निखिलेनोपदेशे नानुपपन्नः ॥ २ ॥

आह ‘तदिन्धना’ इत्यादिना, अग्निहेतुश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राणा इति भावः, उक्तं हि—
“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नी प्रतिष्ठिताः” किंवा पूर्वमन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तम्,
‘तदिन्धना हि’ इत्यादिनाग्निहेतुत्वं वक्ष्यते; सन्नमुज्जयतीति मनोबलं करोति; धातुव्यूहो
धातुसङ्घातः; विपरीतम् अविधिस्थितम् । अन्नपानं विधीयते येन ज्ञानेन तं विधिं द्रव्यगुण-
कर्म्मरूपम्, तथा, चरशरीरावयवादिरूपञ्चाखिलेन कस्मैर्नोपदेक्ष्यामः, यद्यपि चेह द्रव्यं
प्रतिप्रतिगुणकर्म्मभ्यां न निरूप्यति वक्ष्यति हि—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपर्यागिकः”
इति, तथाप्यनुक्तानां द्रव्याणामपि चरशरीरावयवाद्गुणवैशेष्येन, तथा पूर्वोपार्थायोक्त्याधिष्ठादि-
द्रव्यगुणकल्पेन च तद्विधानामप्युक्तं स्वादित्यत उक्तम्—‘अखिलेन’ इति, वक्ष्यति हि—“यथा
मानौषधं किञ्चिद्वेदज्ञानां बन्धो बन्धा । द्रव्यन्तु तत्तथा वाप्यमनुक्तमिह यत् भवेत् ॥” तथा, “चर-
शरीरावयवाः” इत्यादि; किंवा, विधिसम्बोधितपरीतलीङ्गादितप्रकारवाची, तेन चाक्षिताद्वयः
सर्वं पूर्वोक्तलेन वाच्याः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्तास्यादीन्वेकदेशोक्तानि, अग्नी
वक्ष्यति—“अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः” इति ॥ २ ॥

तत्स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं वृंहयति, रसः प्रीणयति, सुग जर्जरीकरोति, सीधुरव-

गङ्गाधरः—तथान्नपानयोः साधारणयोगुणकर्मण्यभिधाय तदुपयोग प्राधान्यात् गुणकर्मभिद्रव्याण्युपदिश्यन्ते—तदित्यादि । तत्स्वभावादिति वक्ष्यमाणानामिहोदकादीनां यद्यत् कर्म वक्ष्यते तत्तत्कर्मकृदेव स्वभावः । स्वस्वतत्स्वभावात् । तथाच उदकं यत् क्लेदयति तत्तत्क्लेदकृद्द्रव्यत्वस्वभावात् । इहान्नपानप्रकरणान् उदकस्यान्नपानसाधनं यत् कर्मणः प्राधान्यं तदुपदेशेन श्रेष्ठतमोपदेशे यदुक्तम् उदकमाश्वासकराणां जलं स्तम्भनानामिति तन्न व्याह्रियते । यदि चान्नसाधने बह्वेरपि प्राधान्यमुदकवत् तुल्यं तथाप्याहारे बह्वे रूपयोगाभावादुदकस्याभ्यवहृतानामपि क्लेदकत्वादादावुपदेशः । क्लेदोऽवयवसंयोगकाठिन्यविनाशजन्यद्रवीभावस्तज्जनकव्यापार उदकस्येति । लवणं द्रव्यं विष्यन्दयति तत्स्वभावात् स्रावयति स्रावजनकव्यापारो लवणस्य सन्धवादेरिति अन्नोपकरणव्यञ्जनद्रव्यसाधनोपयोगित्वेनोदकाद्राधान्यं लवणस्य । क्षारः पाचयतीति । क्षारो भस्मीभूतद्रव्यकृतविकारविशेषो यवक्षारादिः यत्किञ्चित् पचन्तम् उपमाणं प्रेरयति तत्स्वभावात् । सैन्यवादिभ्योऽप्राधान्यात् तदनुवचनकचिदुपयोगात् । मधु सन्दधाति मंश्लेषं करोति तत्स्वभावात् मधु चाहारोपयोगितर्यैवेहोक्तम् । सर्पिः स्नेहयति तत्स्वभावात्—देवादिक विष्णिह लृ प्रीतिस्नेहनयोः । प्रयोजके णिच् । सर्पिषोऽप्युपकरणं व्यञ्जनादिर्मस्कारत्वेन वचनम् । क्षीरं जीवयति तत्स्वभावात् । आयुर्जीवनं तत् करोति । शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगं द्रवयति । मांसं वृंहयति तत्स्वभावात् । भौवादिको

शक्यपाणिः—भक्षपाने च वक्तव्ये यद्व्यस्यं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेण गुणमुपप्रेषयति ; इदं कामिधानज्ञापे कृतमुदकस्यान्ने पाने च द्वापि यमाणात्वात् ; तदित्युदाहरणम्, किंवा, स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावस्तस्मान् क्लेदस्वभावादिरर्थः ; यद्यपि “उदकमाश्वासकराणां” “जलं स्तम्भनानाम्” इत्युक्तं, तथापि इहानुक्तक्लेदकर्मणांभिधानार्थं पुनरुच्यते ; इह जलकवणादीनां यत् कर्मोच्यते तत्तेषामितरकर्मण्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अग्रगणिकारे तु तत्कर्मण्युत्पन्नव्याप्तरप्रकालता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं प्रेरयति, तेन पाचयतीति हेती णिच् ; स्नेहयतीत्यादी तु “तत् करोति तत्राचष्टे” इति णिच् ; सन्दधातीति विशिष्टाणि

धमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं
जनयति, पिण्याको * ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलस्तु माषसूपः,
दृष्टिशुक्रघ्नः चारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्,

वृद्धि ध्वनिवृद्धोरिति—मांसं वृंहत् प्रेरयति । रसो मांसस्य रसः प्रीणयति
तत्स्वभावात् । प्रीण तर्पणे । तर्पयति तृप्तिं जनयति । सुरा जञ्जरी-
करोति तत्स्वभावात् । शरीरशैथिल्यं करोति रक्तमेदोबाहुल्यात् । तदुक्तं
हारीतेन—सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात् । सीधुरवधमति तत्स्वभावात्
अवधमति विलिखति शरीरं धातूनामनेकाथत्वात् । सीधुरवधमति व्याघ्राग्नि-
प्रबोधनादिति हारीत उवाच । द्राक्षासवो दीपयति तत्स्वभावाद्ग्नं प्रज्वल-
यति । फाणितमाचिनोति तत्स्वभावाद्दोषाणामाचिर्न करोति । दधि शोफं
जनयति तत्स्वभावात्, दोषजं शोफम् । पिण्याको ग्लपयति तत्स्वभावात्,
तिलकल्कः हर्षक्षयं करोति । प्रभूतान्तर्मलो माषसूपस्तत्स्वभावात् । प्रभूतो
बहुलोऽन्तर्मलः पुरीषं भवति यस्मात्, स तथा माषसूपः । माषो बहुमल इति
माषविकारसामान्यस्य बहुमलकरत्वात् तदेकस्य विकारस्य सूपस्यापि पुन-
रिद्वानुवादः । दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारस्तत्स्वभावात् । पाचकत्वं कम्पं प्रागुक्तम्
अन्तर्वाणप्रयोगाभिप्रायेणैह पुनर्विपाके दृष्टिशुक्रघ्नः तत्स्वमुक्तम् । प्रायः पित्तलम्
अम्लमन्यत्र दाडिमामलकात् तत्स्वभावात् । प्रायोऽम्लं द्रव्यं पित्तलं
तत्स्वभावात् । पाके रसे वीर्यं चाम्लोष्णत्वात् । दाडिमामलकन्तु वीर्येण

त्वह्मांसादीनि संश्लेषयति ; रसो मांसरसः, प्रीणयतीति प्रीणान्, पुष्पाति न त्वतिवृद्धं करोति,
तेन मांसकम्पेणा वृंहणेन समं नेक्यम् ; जञ्जरीकरोति श्लथमांसाद्युपचयं करोति, बहुकम्प
हारीते—“सुरा जञ्जरीकरोत्यसृग्मेदो बाहुल्यात्” इति, तथाहरीशोफकम्—“सुरा कृत्वादीनां
पुष्ट्यर्थम्” इति ; अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थात्वाद्धानूनाम्, वचनं हि—“लेखनः
शीतरसिकः” इति, तथा हारीतेऽमुक्तं—“सीधुरवधममति वास्यग्निप्रबोधनात्” इति ।
आचिनोति दोषमिति शेषः, तत्रान्तरवचनं हि—“वातपित्तकफांस्तस्मादाचिनोति च फाणितम्”
इति । पिण्याकमिलकल्कः, निघण्टुकारश्चाह—“पिण्याको हरितक्षिप्तः” ; ग्लपयति हर्षक्षयं
करोति ; प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्त्ता प्रभूतान्तर्मलः, यद्यपि “माषो बहुमलः” इति वक्ष्यति,
तथापि माषविकृतेः सूपस्वेह गुणकथनम्, तेन न पुनरुक्तम्,—न चावश्यं प्रकृतिधर्मी विकृतिम्
अनुगच्छति, यतः शकूनां सिद्धापरिष्कारा गुरवः स्युः, तस्मान्माषविकृतावपि प्रकृतिधर्मानाथम्

प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमाच्च, प्रायः-
स्तिक्तकं वातलमवृष्यश्च अन्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं
वातलमवृष्यश्च अन्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात्, प्रायः कषायं
वातलमवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः, प्रायो
लवणं श्लेष्मलमवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवात् ॥ ३ ॥

शीतं स्वभावः । रसविपाकावपोष्य पित्तं शमयति न पित्तं वद्धयति । प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाद् यवगोधूमात् तस्वभावात् । प्रायो मधुरं
द्रव्यं श्लेष्मलं तत्स्वभावात् । रसे हि मधुरं पाके च मधुरं वीर्यं च शीतम् ।
तत्र मधु दृग्णवीर्येण मधुररसविपाकावपोष्य श्लेष्माणं शमयति । पुराणश्च
यवो गोधूमश्च न हिमः नवस्य हिमत्वान् । विपाके च कटुस्तम्भान् श्लेष्मलः ।
प्रायस्तिक्तं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र वेत्राग्रपटोलपत्रात् । तिक्तद्रव्यं प्रायो वातलम्
अवृष्यञ्च रसे तिक्तत्वान् पाके कटुत्वान् वीर्यं शीतत्वान् । वेत्राग्रं पटोलपत्रञ्च न
वातलं नावृष्यं पाके हि मधुरं रसमपोष्य वातं शमयति वृष्यञ्च भवति । शीतं
वीर्यञ्च पित्तं शमयति वृषयति च । प्रायः कटुकं वातलमवृष्यञ्चान्यत्र
पिप्पलीविश्वभेषजात् । कटुकं द्रव्यं मरिचादिकं प्रायो वातलमवृष्यञ्च रसे
पाके कटुत्वादीर्यं चोष्णत्वात् । पिप्पली विश्वभेषजश्च मधुरपाकाच्छीतवीर्याच्च
कटुरसमपोष्य न वातं वद्धयति नावृष्यत्वञ्च करोति । प्रायः कषायं वातलम्
अवृष्यं स्तम्भनं शीतञ्चान्यत्र हरीतक्याः । कषायद्रव्यं प्रायो वातलमवृष्यं
स्तम्भनं शीतञ्च । कटुपाकात् वातलमवृष्यं स्तम्भनञ्च शीतवीर्यादल्पवृष्यम् ।
हरीतकी दृग्णवीर्यात् प्रभावाच्च न स्तम्भनी वृष्या च । प्रायो लवणं श्लेष्मलम्
अवृष्यञ्चान्यत्र सैन्धवादिनि सैन्धवं हि नोष्णं पित्तं शमयति वृष्यञ्च प्रभावात्
एतदभिधानम् । आरस्य पाचनत्वगुणोऽभिहितः, इह तु, 'हरिश्चक्रप्रत्व'—दोष इति वृथगुच्यते ।
प्रायः पित्तलमिति विशेषेणान्येभ्यो लवणकटुकेभ्योऽग्लं पित्तलम् ; एवमन्वत्रापि 'प्रायः'-
शब्दो विशेषार्थो वाच्यः, किंवा, 'प्रायः'शब्दोऽग्लेन सम्वध्यते, अत्र पित्तमादावग्लजन्वत्तयोक्तं
दोषप्राधान्यत्वानियतत्वाद्, उक्तं हि—'न ते पूथक् पित्तकफानिलेभ्यः' इति, तथा, 'सप्तपित्त-
कफानिलाः' इति, किंवा पित्तोष्मा वद्विः, स चेहाह्वानपचने प्रधानम्, यदुक्तम्—'यदन्न
वेहधातुजोऽवृष्योऽपिपोषकम् । तत्राग्निर्हैतुराहारान् न कपकाद् रसादयः ॥' इति ; तेनेह वद्वि-
कारणपित्तजनकमेवाश्चुच्यते, यतश्च पित्तजनकमग्रे वक्तव्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो जादी
वक्तः ; मधुन इति विशेषरूपादेन नवानवस्य मधुनः कफाकर्तृत्वं दर्शयति ; इह च पदरसस्यैव

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ;—

शूकधान्यशमीधान्य-मांसशकफलाश्रयान् ।

वर्गान् हरितमद्याम्बु-गोरसेक्षुविकारकान् ॥

दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणाम् ।

रसवीर्याविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

रक्तशालिमहाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।

चूणको • दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥

कफं न वृद्धयतीति । केचिदत्राम्लमधुरकटुकानि पठन्ति न तित्ककपाय-
लवणानि ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—इत्येतत् किञ्चित् साधारण्येनान्नपानविधायुपदिश्यात् पर
यदुपदेक्ष्यति तत् प्रतिजानीते—परमत इत्यादि । वर्गतः संग्रहेण संक्षेपेणाहार-
द्रव्याण्यतः परमुपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञा । तत्र वर्गान् निदिशति—शूकेत्यादि ।
शूकधान्यवर्गश्च शमीधान्यवर्गश्च मांसवर्गश्च शाकवर्गश्च फलवर्गश्च हरितवर्गश्च
मद्यवर्गश्चाम्बुवर्गश्च गोरसवर्गश्च गोरसविकारवर्गश्च उक्ष्वर्गश्च उक्षुविकारवर्गश्च
इति दश वर्गौ अपरौ च द्वौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिणां कृतान्नवर्गेश्चाहार-
योगिवर्गश्चेति द्वादशवर्गं रसवीर्यविपाकप्रभावरूपदेक्ष्यते । इति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र क्रमेण शूकधान्यवर्गादीनुपदिशति—रक्तशालिरित्यादि ।
अत्राहारविधौ शूकवर्ता धान्यानां प्राधान्यादादावुपदेशः कृतः, शेषाणां तदुप-
कथनमेतत्, प्रवेगैवानुत्थानं कवणतित्ककपायणामपि पाकद्वारा प्रहृणात्, यतः, कवणः पाकान्
प्रायो मधुरः, तित्ककपायो कटुको पाकतो भवतः । 'प्रायः सर्वं तित्कम्' इत्यादिस्तु ग्रन्थो
हारीतीयः, इह केनापि प्रमादाद्विज्ञितः ॥ ३ ॥

चक्रपाणिः—धर्मेण शूकधान्यादीनां संग्रह आहारद्रव्याणां वर्गसंग्रहः । रसवीर्येत्यादी
प्रभावोऽस्त्वविवक्ष्यतया पृथक् पठितः, रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया शेषः, तेन, न सर्वद्रव्ये
सर्वरसाद्यभिधानं भविष्यति ; अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात् । शूकवन्ति धान्यानि
शूकधान्यानि ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं
नास्त्येवमन्वेद्यमपि टीकाकृताम्, तेन देशान्तरेभ्यो नाम प्रायसो ज्ञेयम्, यद्यु प्रचरति गीर्दे,

सुगन्धकालोहवालाः शरीराख्याः प्रमोदकाः ।

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥

शीता रसे त्रिपाकेऽत्र मधुराः स्वल्पमास्ताः ।

वद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्तस्थानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥

करणत्वात् । उहाभिहितानां शुकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तानि सर्वानि न सर्वं पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति । तस्माद्देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसन्धाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति । रक्तशालेः शुकधान्येषु श्रेष्ठत्वात् पूर्वमुपादानं, रक्तशालिः प्रसिद्धो रक्तवर्णो हृमन्तिको धान्यविशेषः । महाशालिमगधदेशे प्रसिद्धो हृमन्तिकः, कलमो गौडदेशे प्रसिद्धः । शकुनाहतः श्रावन्तीदेशे प्रसिद्धः । एवं शेषाः ज्ञातव्याः । ये चान्ये शालयः शुभा इति हृमन्तिका येऽन्ये शुभाः शुकधान्यविशेषाः, कदमकपाण्डुकपुष्पाण्डकपुण्डरीकशीतभीरुकलोध्रपुष्पककाञ्चनकर्माहपमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः ।

एषां सामान्यतो गुणकर्माण्याह—शीता इत्यादि । एते रक्तशाल्यादयः सर्वे वीर्येण शीताः रसे पाके च मधुरास्तस्मात् पित्तघ्नाः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रमूत्रलाः सन्तोऽपि स्वल्पमास्ता वद्धाल्पवर्चसश्च मभावात् । सुश्रुते तु लोहितशालीत्याख्या महादूषकप्रभृतयः शालयः,—मधुरा वीर्ययतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा वद्धाल्पवर्चसः । इति । अत्र लघुपाका इति न कटुकपाकाः किन्तु येऽन्ये मधुररसा यथा गुरुपाका न तथते रक्तशाल्यादयो गुरुपाकास्ततो लघुपाका इत्यभिप्रायेणोक्ताः ।०। तत्र विशेषेणाह—रक्तशालि-रित्यादि । तेषां रक्तशालि-महाशालिप्रभृतीनां मध्ये रक्तशालिवेरः श्रेष्ठोऽस्तत्कर्मकरणे प्राधान्यं करोति एवं तृष्णाघ्नः । त्रिमलापह इति स्वल्पमास्ता इत्युपसर्गस्यापवादः । सुश्रुते च—तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वर्णवल्कल स्वर्ग्यो हृद्यः श्रमापहः । अण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषा-

तल्लेखिषामः, अन्यदेशप्रसिद्धश्च किञ्चित्, कलमो वेदाप्रहारेषु खनामप्रसिद्धः, शकुनाहतः अजन्त्यां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः, रक्तशालिः प्रसिद्ध एव, महाशालिर्मगधे प्रसिद्धः, अत्र शालि-हृमन्तं धान्यम्, पण्डिकादयश्च त्रैप्यिकाः, भीरुयः सारदा इति स्थवस्थाः, रक्तशाल्यादीनां मधुर-

यत्रका हायनाः पांशु वाप्यो नैषधकादयः ।

शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ ५ ॥

शीतः स्निग्धोगुरुः ॥ स्वादुस्त्रिदोषत्रः स्थिरात्मकः ।

पष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥

पहः ॥ तस्मादल्पान्तरगुणः कलमः शालयोऽपराः । इति । एतच्चाह—महां-
स्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे । इति । रक्तशालितोऽनु अल्पान्तर-
गुणो महान् शालिस्तस्यानु अल्पान्तरगुणः कलमस्ततः परे शकुनाहृतादयः स्तप-
नीयान्ताः । इह रक्तशालितोऽल्पान्तरगुणो महाशालिः, सुश्रुते कलमः कलमा-
दनन्तरकष्टमकादिभ्यः षड्भ्यः स्वल्पान्तरगुणो महाशालिरित्येवं यत्किञ्चि-
दल्पान्तरगुणवचनभेदो नाद्रियते कुशलेरिति । यत्रका इत्यादि । यत्रकाः
शालिधान्यविशेषास्तथा हायनकाः वाप्या नैषधकाप्रभृतयः शालय एव
शालीनां रक्तशाल्यादीनां गुणागुणानुकारं कुर्वन्ति । एते पूर्वपूर्वतो-
ऽनुगुणाभावाद् पृथगुक्ताः सर्वे हि शाल्यनुकारेण गुणागुणान् कुर्वे-
न्तीति ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—हैमन्तिकानां शुकधान्यानां गुणानुत्तवा पष्टिकानां गुणानाह
शीत इत्यादि । द्विविधं शुकधान्यं सुधान्यकुधान्यभेदात् । तत्र सुधान्यं
त्रिविधं शालिपष्टिकत्रीहिभेदात् । तत्र शालिगुणानन्तरं पष्टिकजाति-
सामान्यादेष गुणसंग्रहः । पष्टिकः प्रवरः पष्टिकेषु मध्ये प्रवरः श्रेष्ठः पष्टिक-
नामा गौरः पष्टिकः । शीतश्च स्निग्धश्चागुरुश्च स्वादुश्च त्रिदोषघ्नश्च स्थिरात्मकश्च
स्थैर्यकृञ्च (ग्राही च) । यः प्रवरः पष्टिकः गौरः पष्टिकः शुकपष्टिकः । ततोऽनु

पाकित्वे बद्धवचस्त्वं प्रभावादेव, महान्तस्यान्विति रक्तशालेरनु, तेन रक्तशालिगुणात् महा-
शालेरनागत्याः, एवं तस्यानु कलम इत्यत्रापि वाप्यम्, तस्येति महाशालेः, ततः पर इति
शकुनाहृतादयः, शुकरोत्तरमरुपगुणा इत्यर्थः ।

गुणागुणैरिति । शालीनां रक्तशाल्यादीनां ये गुणास्तृष्णाप्रभवप्रिमलापहत्वाद्यः,
तेषामगुणैस्तत्रगुणविपरीतवैधैः यत्रकाद्योऽनुकारं कुर्वन्ति, ततश्च यत्रकास्तृष्णाप्रिमलादिकरा
इति स्तुः ; गुणशब्दश्चेह प्रकाशयाम्, पष्टिकगुणैऽकारप्रक्षेपाद्यगुरुरिति बोधव्यम्, मात्रा-

वरकोदालकौ चीन-शाटोदाल-दहुरः ।

गन्धलाः कुरुविलाश्च + पष्टिकालान्तरा गुणैः ॥

मधुरश्चाभ्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोऽग्निस्त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ६ ॥

अल्पगुणः कृष्णगौरः पष्टिकः, वरक उदालकश्चीनः शाटोदालो दहुरः गन्धलाः कुरुविलाश्चेत्येते पष्टिकाः पष्टिकनामपष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः । अल्परूपाः शीताः स्निग्धा गुरवः स्यादवस्त्रिदोषघ्नाः स्थिरान्मकादचेति । सुश्रुते चोक्तं—पष्टिककाङ्कमुकुन्दकपीतक-प्रमोदक-काकलकासनपुष्पक-महापष्टिक-चूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः पष्टिकाः । रसे पाके च मधुराः शमना वात-पित्तयोः । शालीनाश्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ॥ पष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । मधुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकृद्बलवर्द्धनः ॥ त्रिपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः । शेषाः स्वल्पान्तरगुणाः पष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥ इति ।

अथ व्रीहियुगानाह—मधुरश्चेत्यादि । व्रीहिराशुधान्यस्य संज्ञा । व्रीहिः आशुधान्यजातिमधुरश्चाभ्लपाकश्च पित्तकश्च गुरुश्च बहुमूत्रश्च बहुपुरीषश्च बहुष्मा च भवति । तत्र पाटलः पाटलरणी व्रीहिस्त्रिदोषकृद्भवतीति । सुश्रुते च—कृष्णव्रीहि-शालामुख-जनुमुख-नन्दोमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक् टाण्डक-पारावतक-पाटलप्रभृतयो व्रीहयः । कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः पष्टिकैर्बद्धवचसः । कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥ इति । इह पाके मधुरा इति अभ्लपाकाश्चेत्यनेन विरोधो नाशङ्क्यः । सुश्रुतेऽभ्लपाकं नोक्त्वा मधुरकटुपाकौ गुरुलघुपाकयोः संभया तूक्तौ । तेन पृथिव्यम्बुगुणाधिक्याभिनिवृत्तिकषाको मधुरो नाम गुरुपाको न तु मधुररसे पाको मधुरपाकस्तस्मादभ्ले रसे पाकस्तु भूमिगुणाधिक्याभिनिवृत्तिक इति न विरोध इति । एषां शालिषष्टिकव्रीहीणां क्षेत्रविशेषे जानानां गुणविशेषा उक्ताः सुश्रुते—दग्धायामवनौ जाताः शालयो-लघुपाकिनः । कषाया बद्धविष्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकषणाः ॥ स्थलजाः कफ-शिरीषे पष्टिको लघुः पठितः, ततोऽपु चेति गौरपष्टिकादल्पान्तरगुणः । वरकोदालकादयः पष्टिकविशेषाः, केचिन् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति । व्रीहिरिति शाटवाशुधान्यस्य संज्ञा ।

• शाटोदालकैति वा पाठः ।

† गन्धलाः कुरुविलाश्च इति चक्रोक्तपाठः ।

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
 वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः शीतसंग्राहिशोषणः ॥
 हस्तिश्यामाकनीवार-तोयपर्णीगवेधुकाः ।
 प्रशातिकाम्भःश्यामाक-लोहिताणुप्रियङ्गवः ॥
 मुकुन्दो भिन्डिरमुखो वरुकावरकस्तथा* ।
 शिविरोत्कटजूर्णाल्याः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ ७ ॥

पित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः । किञ्चित्सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥
 कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवहेणाः । इप्लकपायाल्पमला गुरवः
 कफशुक्रलाः ॥ रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अशहिनो
 दोषहरा बल्या मूत्रविबद्धनाः ॥ शालपर्णिल्लन्नरूढा ये रुक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
 तिक्ताः कषायाः पित्तघ्नाः लघुपाकाः कफापहाः । विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालि-
 वर्णो हिताहितः ॥ इति । इह शालिशब्दः शालिपर्णिकर्त्रीहिवचनः । न
 केवलहैमनिकभान्यवचनः । शालिवर्गशब्दस्य शालिशब्देन शाल्यादीनां त्रयाणां
 संग्रहादिति ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अथ कुभान्यगुणानाह—सकोरदूष इत्यादि । कोरदूषः कङ्कः
 श्यामाकः श्यामाघासस्य बीजं, कषायमधुरः, कषायलघुत्वाद्वातलः, श्लेष्मघ्नः
 शीतकषायमधुरत्वान्, पित्तघ्नः, लघुवीर्यत्वाद्वातलः, श्लेष्मघ्नः शीतवीर्यत्वात्
 पित्तघ्नः, कषायलघुत्वाद् ग्राही च शोषणश्च । हस्तिश्यामादयस्तु गुणैः
 श्यामाकसदृशा भवन्ति । हस्तिश्यामाको वृहच्छ्यामाघासबीजम् । नीवारः
 तोयपर्णी गवेधुकः प्रशातिका अम्भःश्यामाकः लोहिताणुः प्रियङ्गुः मुकुन्दः
 वाकसतृणः भिन्डिरमुखी वरुका वरकः शिविरः उत्कटः जूर्णाल्याः
 पाटलो मीहिविशेषः तन्नाम्नरे पश्यते—‘त्रिदोषस्त्रेव पाटलः’ इति । सुश्रुते पाटलशब्देन
 एतदप्यतिरिक्तो धाम्यविशेषो ज्ञेयः, तेन तद्गुणकथनेन नेह विरोधः ॥ ५१६ ॥

अक्षयामिः—कोरदूषादयः कुभान्यविशेषाः, कोरदूषः कोदूषः, कोरदूषस्य केवलस्य श्लेष्म-
 पित्तघ्नत्वं, तेन, यदुक्तं रक्तपित्तनिदाने—‘यदा जन्तुर्भवकोहाकककोरदूषयायापयन्मानि भुङ्क्ते’
 इत्यादिना पित्तकर्तृत्वम् कोरदूषस्य, तन् तत्रैवोक्तनिष्पावकाग्निर्कावियुक्तस्य संयोगमाह्वाना
 बोद्धव्यम् । श्यामाकाद्योऽपि तुषभान्यविशेषाः । हस्तिश्यामाकः श्यामाकमेव एव, नीवार

* “मुकुन्दो शिष्टिगर्भुंटी वाटकवरकास्तथा” इति कश्चिद् पाठान्तरं दृश्यते ।

रुक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद् यवः ।

स्थैर्यकृत् सकपायश्च बल्यः श्लेष्मविकारजित् ॥

सर्वे तृणसम्भवाः । सुश्रुते च अथ कुशान्यवर्गः—कोरदूषकश्यामाक-
नीवार-शान्तनु-तुवरोद्दालकमियङ्ग-मधूलिका-नान्दीमुखीकुरुविन्द-गवेधुकवरुक-
तोयपर्णीमुकुन्दक-वेणुयवप्रभृतयः । उष्णाः कपायमधुरा रुक्षाः कटु-
त्रिपाकिनः । श्लेष्मघ्ना बद्धनिःश्यान्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥ कपायमधुरास्तेषां
शीताः पित्तापहाः स्मृताः । कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥
कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च इवेनाइवेव मियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः स्यु रुक्षाः
कफहराः स्मृताः ॥ मधुली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी
तत्र भृगिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ॥ रुक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्य्योष्णाः कटु-
पाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः ॥ इति । अथ शुकथान्येषु
यवादीनामोदनकल्पनानहतादोदनकल्पनार्हान् शाल्यादीनुक्त्वा यवादीनाह—
रुक्ष इत्यादि । यवो रुक्षश्च शीतश्च वीर्य्येण रसे स कपायः स्वादुमधुरः । बहु-
वातशकृत् । अशोवायुसरणं बाहुल्येन भवति, शकृत्सरणश्च बाहुल्येन प्रभावात् ।
बल्यश्च । त्रिपाकोऽस्य मधुर एव कपायसहितत्वाद् यथान्येषां केवलमधुराणां
मधुरो त्रिपाको न तथा, तेन मध्यलग्नुपाकः शीतवीर्य्यात् पित्तजित् ।
श्लेष्मविकारजयश्च प्रभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—यवः कपायो मधुरो हिमश्च
कटुत्रिपाके कफपित्तहारी । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बहुवात-
वर्षाः ॥ स्थैर्य्याप्रिमेषास्वरवणेकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च । मेदो-
मरुत्तद्दृढरणोऽतिरुक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ इति । अत्र कटुः पाके-
ऽर्नातिलघुः ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—यवविशेषो वेणुयवो गुणकर्मभ्यामुच्यते—रुक्ष इत्यादि । रुक्षो-

ओदिका, गवेधुको धुलुष्ठाः—स ग्राम्यावपभेदेन द्विविधः, प्रशातिका ओदिकैव स्थलजा
रक्तशुका, अम्भःश्यामाका जलजा ओदिका लोके सरा ह्युच्यते, मियङ्गुः कापनीति प्रसिद्धा,
मुकुन्दो वाकजमृग इति, बाहकः सामशीजम्, वरुकः सामशीजम्, शिविरस्तीरभुक्ती सिद्धक
ह्युच्यते, जूनाङ्को जोमार इति कथातः ॥ ७ ॥

यकपाणिः—यवस्य गुरोरपि बहुवातत्वं रुक्षत्वात् । किंवा, सुश्रुते यवो लघुः पठितः,

रुन्नः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बहयो वेणुयवो मतः ॥ ८ ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥

नान्दीमुखी मधुली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्येवं शुकधान्यानां पूर्वो वगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

अतिरुक्षः । कषायानुमधुरो रसोऽस्य । पाके च मधुरः कफपित्तहा रुक्ष-
वीर्यान् । मेदःक्रिमिविषघ्नः प्रभावान् । बल्यश्च । अपरे च यथा एतद्गुणानु-
सारेण गुणकर्मभ्यामुन्नेया आन्यामप्राधान्यादनुकत्वेनाभ्यां किञ्चिन्न्यून-
तरगुणा वाच्याः । उक्तञ्च सूत्रे—एभिर्गुणैर्हानतरांश्च किञ्चिद्
विशाद्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—गोधूममाह—सन्धानकृदित्यादि । गोधूमः सन्धानकृद् भ्रशानां
संश्लेषकृत् । वातहरः प्रभावान् । स्वादुशीतलत्वाच्च पाके च मधुरः । तस्माज्जीव-
नश्च वृंहणश्च वृष्यश्च । स्थैर्यकरः स्थिरगुणत्वान् । गोधूमविशेषाणाञ्च गुणानाह
—नान्दीमुखीत्यादि । गोधूमविशेषौ द्वौ नान्दीमुखी-मधुलिके मधुरे स्निग्ध-
शीतले भवतः । सूत्रे तु कुधान्यमध्ये पठित्वा सामान्यत उक्ताः—उष्णाः
कषायमधुरा रुक्षाः कटुविपाकिनः । इत्येवमत्रा चट्टनिष्यन्दा वातपित्त-
प्रकोपणाः ॥ इति । ततो विरोधः परिहास्यः कुधान्यविशेषौ हिते नेमे द्वौ
गोधूमप्रकरणे पठितत्वादिति । वगः समाप्यते—इत्ययमित्यादि । पूर्वो वगः
शुकधान्यवगः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शुकधान्यवर्गः । १ ।

तेन भत्राप्यगुरुरिति मन्तव्यम्, बल्यञ्च श्रोतःशुद्धिकरत्वात् प्रभावाद् वा । अस्य च शीत-
मधुरकषायत्वेनानुकर्मपि पित्तहन्त्वं लभ्यत एव, तेन सूत्रे—“कफपित्तहन्ता” इत्युक्त-
मुपपन्नम् ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपसंगान् श्लेष्मकसुत्वं भवत्येव, अत एव
सूत्रे—“श्लेष्मकरः” इत्युक्तम् । यत् तु बसन्ते कफप्रधाने यवगोधूमभोजनम् इत्युक्तं, तत् पुराण-
गोधूमविशेषेण, पुराणश्च गोधूमः कफं न करोतीत्युक्तमेव “प्रायः श्लेष्मलं मधुरम्” इत्यादिना
ग्रन्थेनाश्रीवाश्याये । नान्दीमुखी यविका, मधुली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र ‘इति’ प्रकारार्थः ।

कषायमधुरो रुचः शीतः पाके कटुलघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोऽण्णमधुरो गुरुः ।

वल्ग्यो बहुमलः पुंस्त्वं मापः शीघ्रं ददाति च ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् शमीधान्यवर्ग उच्यते । सूपयोनिः शमीधान्यमुच्यते । तत्र प्राधान्यादादौ मुद्गगुणानाह—कषायमधुर इत्यादि । सूप्योत्तमो मुद्गः कषायमधुरो रसे वीर्ये रुचौ लघुश्च शीतश्च । पाके कटुः प्रभावात् । श्लेष्मपित्तप्रशमनश्च तस्मादुक्तप्रशमनश्च । सूपस्यार्थं सूप्यः । सुश्रुते तु—मुद्गवत्तमुद्गकलाय-मुकुष्ठकमसूरमङ्गन्यचणकमतीनत्रिपुटरुदरेण्वाहकीप्रभृतयो वेदन्त्याः । कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः । बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ नात्यर्थं ज्ञानत्यास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृता ॥ इति । अन्यत्र च कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरहरितपीतकाः । इवेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्वतः ॥ इति । एवंगुणविशेषा अपि मुद्गजातितः किञ्चिद्दो नाद्रियते कुशलैः । तस्मान्मुद्गसामान्यगुणा इहोक्ता न विशेषाणाम् ।

वृष्य इत्यादि । परमुत्कृष्टं वृष्यो मापस्तस्मात् पुंस्त्वं शीघ्रं ददाति । परमुत्कृष्टं वातहरश्च स्निग्धोऽण्णमधुरत्वात् गुरुत्वाच्च । वल्ग्यश्च तस्मात् । बहुमलश्च प्रभावात् । सुश्रुते च—“मापो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोऽण्णवृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः । सन्तपणस्तन्यकरो विशेषाद् वल्गपदः शुक्रकलावहश्च” ॥ इति । शुक्रवृद्धिविकृष्टिदिति कश्चिदाह । परं वृष्य इत्युक्त्या शुक्रस्रुतिवृद्धिकरवृष्यत्वं मापस्योक्तम् । वृष्यं हि त्रिविधमुक्तं तस्मान्तरे—शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥ इति । समाह इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत् करोति, तेन ज्ञापयति—यत् बहुवृष्यत्वाच्चायं समाप्तो गुणः, किन्तु यथाकथञ्चित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते, एवमन्यत्रापि पठ्यो वर्गः समाप्यत इत्यादीं व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

इति शूकधान्यवर्गः । १ ।

शूकधाणिः—धान्यात्वेन शमीधान्यवर्गे निरूपयितव्ये प्रधानत्वात् मुद्गो निरुच्यते, सूप्यं सूपयोर्व्यं शमीधान्यं, तत्रोत्तमः सूप्योत्तमः । वृष्य इत्यादिमापगुणे, स्निग्धोऽण्णमधुरत्वादिगुणयोर्भावे च वातहरत्वे लक्ष्ये पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्त्वप्रतिपादनार्थम् ; एवमन्यत्राप्येवं ज्ञातीये व्याख्येयम्, पुंस्त्वं शुक्रं, शीघ्रमितिवचनेन शुक्रस्रुतिकरत्वलक्षणमपि वृष्यत्वं मापस्य

राजमापः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् ।
 तत् स्वादुर्वातलो रुचः कषायो विशदो गुरुः ॥
 उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
 कुलत्था ग्राहिणः कास-ह्रिक्राश्वासांसां हिताः ॥
 मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुचशीतलाः ।
 मुकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥

माषजात्या राजमाषगुणमाह—राजमाषो वरवतीति लोकेऽलसात्राभियानान्त-
 रम् । सरः सारकः । गुरुस्वादुत्वेऽपि रुक्षविशदवीर्याद्वातलः । द्वे हि वीर्यं गुरु-
 वीर्यविरोधिनी वलवती । स्वादुकषायत्वान्मधुरपाकः । स्वल्प इतरमधुर्द्रव्या-
 पेक्षया । सुश्रुते तु—कषायभावात् न पुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य हर्ता ।
 स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्त्रः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च । आरुष्यमाणा गुणतः
 प्रदिष्टा रुक्षाः कषायाश्च विदाहिनश्च । इति । अलसात्रो राजमाषः ।

उष्णा इत्यादि—कुलत्था उष्णाः कषायरमाः पाके अम्लाः प्रभावात् ।
 कफशुक्रानिलापहाः । ग्राहिणः । कासादिहिताः । सुश्रुते तु—उष्णः कुलत्थो
 रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः । शुक्राऽमरीगुल्मनिमूदनश्च मंग्राहकः
 पीनसकासहायी ॥ आनाहमेदोगुदकीलह्रिका-श्वासापहः शोणितपित्तकृत् ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । मुकुष्टकाः कृष्णमुद्गा न तु वनमुद्गाः । सुश्रुते—प्रधाना
 हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः । मुकुष्टकाः क्रिमिकरा इति पृथक् पाठात् ।
 मुकुष्टका रसपाकयोर्मधुरा अपि प्रभावादीर्यतो रुक्षशीतलाः । तस्माद् ग्राहिणः ।
 रक्तपित्तादिषु तस्माच्छस्यन्ते ।

दर्शयति, शुक्रसुनिकरणञ्च शून्यशब्देनोच्यते एव, वचनं हि—“शुक्रसुनिकरं किञ्चित् किञ्चित्पृथक्-
 विवर्द्धनम् । सुनिकृदिकरं किञ्चित् त्रिविधं शून्यमुच्यते ॥” तदेवं सम्पूर्णकृष्णत्वं माषे बोद्धव्यम् ।
 राजमाषगुणकथने तस्माद्वाविति माषवत् स्वादुः, किंवा, कषयनेत्यादि पाठान्तरम् । उष्ण इत्या-
 दिना कुलत्थगुणः, कुलत्थश्च शुक्रकृष्णक्षित्रलोहितभेदेन यतुर्विधो भवति, तथा प्राग्बन्धभेदेन
 च द्विविधोऽपि, अत एव तन्मान्तरे—“वन्यकुलत्थस्तद्वच्च विशेषतः नेत्ररोगमुद्” इत्युक्तम् ।

चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
 लघवः शीतमधुराः सकषाया विरुद्धाः ॥
 पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते मूषेष्वालेपनेषु च ।
 तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परः ॥
 स्निग्धोष्णो मधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
 त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तघ्न ॥

चणका इत्यादि—खण्डिका वक्तुलकलायाः । हरेणवश्च वक्तुलकलाय-
 भेदा न तु सतीनः । स च वक्तुलकलायविशेषो न तु त्रिपुटकलायः । मुश्रुते
 सतीनहरेणवोः पृथक्पाठात् । तद्यथा—वातलः शीतमधुराः सकषाया विरु-
 क्षणाः । कफशोणितपित्तघ्राश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥ हरेणवः सतीनाश्च विभेया
 बद्धवच्चेसः । मूषेष्वालेपनेषु च शस्यन्ते, आलेपनेषु व्रणादीनामिति । चणका-
 दीनां मध्ये मसूरकलाययोविशेषमाह—तेषामिन्यादि । तेषां चणकखण्डिक-
 मसूरहरेणूनां मध्ये मसूरः संग्राही, कलायः खण्डिको वातलः परः । मुश्रुते च
 —कषाया मधुराः शीताः कटुवाका परुकराः । बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरा-
 स्तथा ॥ मूत्रादिसामान्यगुणास्तत्र विशेषगुणाः । विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा
 बद्धवच्चेसः । मुकुटकाः क्रिमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः । आदुकी कफ-
 पित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥ इति ।

शमीधान्यत्वान् तिलगुणमाह—स्निग्ध इत्यादि । तिलः कृष्णादिजातिः ।
 स्निग्धश्चोष्णश्च वीर्यान्, रसतप्तु, मूर्तिक्तकषायकटुकः । त्वच्यस्त्वचे हितः,
 केश्याय हितो बलाय हितश्च प्रभावान् । तिक्तकषायकटुकत्वेऽपि स्निग्धोष्ण-
 वीर्याद्वातघ्नः । तथात्वेऽपि प्रभावान् पित्तकफघ्न । स्निग्धेन कफकृत्व-
 बद्धुष्णत्वेन कफघ्नत्वापरत्यास्तथोष्णत्वेन पित्तकरत्वान् स्निग्धत्वेन पित्तघ्न-
 त्वापरत्याश्च । मुश्रुते तु—ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकर-
 स्तथोष्णः । तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥

मुकुटको मोठ इति ख्यातः ; चणकः प्रसिद्धः ; खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेणुवर्तुलकलायः ।
 कलायो वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः, तथापि प्रधाने कृष्णतिले
 शेषः, वक्तुं हि मुश्रुते—“तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो हीनतरास्ततोऽभ्ये” इति ।

मधुराः शीतला गुठ्यो बलघ्न्यो रुक्षणात्मिकाः ।

सस्नेहा बलिभिर्भक्ष्या विविधाः शिम्बिजातयः ॥

शिम्बी रुक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपनी ।

न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥

आदुकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।

अवलगुजः सैद्गजो निष्पावो वातपित्तलाः ॥

काकाण्डोमात्मगुप्तानां मापवत् फलमादिशेत् ।

द्वितीयोऽयं शमीधान्य-वर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ १० ॥

[इति शमीधान्यवर्गः । २ ।]

दन्त्योऽग्निभेदाजननोऽल्पमूत्रः स्त्वच्योऽथ केशयोऽनिलहा गुरुश्च । तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ इति ।

शमीधान्यत्वाच्छिम्बगुणानाह—मधुरा इत्यादि । विविधाः शिम्बिजातयो मधुराश्च शीतलाश्च गुठ्यश्च बलघ्न्यश्च रुक्षणात्मिकाश्च । ताः सस्नेहाः स्नेहेन संस्कृता बलवद्भिर्भक्ष्या गुरुत्वाच्च । मुथुने च—रुक्षः कषायो विपशोकशुक्र-वशाशट्टिअयकृद् विदाही । कटुविपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविष्मारुत-पित्तलश्च ॥ सितासिताः पीनकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः । यथादितस्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूणा रसपाकयोश्च ॥ सहाद्वयं मूलक-जाडश्च शिम्बाः कुशिम्बवल्बीप्रभवास्तु शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवहणाश्च ॥ विदाहवन्तश्च भृशश्च रुक्षा विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिल-प्रदाश्च । रुचिप्रदाश्चैव मृदुज्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकाश्च शिम्बाः ॥ इति ।

शिम्बीगुणमाह—शिम्बी वैदलयोनिमुद्गादीनां शिम्बी अपरिणताच-स्थिकी शिम्बीत्युच्यते । विदाहवन्तश्चेत्यादिना प्रोक्ताः ।

शिम्बत्वादादुकीगुणमाह—आदुकीत्यादि । कफवातयोर्मिलितयोर्नीदिनी-नातिवातला । अवलगुजः सोमराजीशिम्बः । सैद्गजस्य शिम्बः । निष्पावः शिम्बश्च । एते वातपित्तलाः ।

काकाण्डेत्यादि । काकाण्डः कृष्णशिम्बः । उमा अतसी, आत्मगुप्ता विविधाः शिम्बिजातय इति, कृष्णपीतरक्तश्चेतकुशिम्भिभेदा इत्यर्थः । शिम्बी रुक्षेत्यादि केचित् पठन्ति । आदुकी तुवरी, वातघ्नेति शब्देः, कफवातनुदिर्यवलगुजसैद्गजयोर्वीजत्व गुणः ।

गाखराश्वतरोप्राश्व-द्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।

वृकश्याघ्नौ तरक्षुश्च वभ्रुमाज्जार्गमृषिकाः ॥

लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्रापवायसौ ।

श्रुकश्मिवा । एषां फलं गुणकर्मभ्यां मापवदादिशेत्, सुश्रुते तु—माषैः समानं फलपात्रगुप्तमुक्तश्च काकाण्डफलं तथैव । उष्णतसी स्वादुरसानिलघ्नी पित्तोत्थणा स्यात् कटुका विपाके । इति । कश्चित् स्वतन्त्रं काकाण्डोमात्म-गुप्तयोरिति पठति । तन्न सुश्रुते काकाण्डफलमिन्पुक्त्या काकाण्डोमा-शब्दमावक्षणस्य भ्रान्तिः स्फुटीभवति । सुश्रुते शिम्बप्रकरणात् सिद्धार्थ-सम्बन्धसुम्भशिम्बगुणा उक्ताः । तद्यथा—पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी । तीक्ष्णोष्णरुक्षः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासित-सम्बन्धोऽपि । कटुविपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुम्भः । इति । श्रुकभान्यशमीधान्यानां नवतानवत्वे प्रशस्त्याप्रशस्त्यादिकमुत्तरकालं वक्ष्यते । वगं समापयति । द्वितीयोऽप्यभिन्यादि । षडपिणा पुनर्व्वेमुना ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

ऋषिकल्पान्मांसवगमाह—गाखरेत्यादि । अस्मिंस्तन्त्रे व्यवहाराय गवादि-कुररान्ता मृगपक्षिणः प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहाख्या उच्यन्ते । तत्र खरो गर्भभः । अश्वतरः खचरः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, ऋक्षो भल्लुकः । वृको व्याघ्रविशेषः, वृहत् कुकुरसदृशः । पशुहिंसकः प्रायेण कचिन्मनुष्यं हिनस्ति । व्याघ्रो वृहद्-व्याघ्रः । तरक्षुः प्रायेण मृगभक्षको व्याघ्रविशेषः । वभ्रु रतिलोमशः कुकुरः पच्यते भवति । लोपाकः क्षुद्रशृगालः । जम्बुकः शृगालः । वान्तादः कुकुरः । श्येनश्चञ्जमेतदन्ता मृगाः । श्येनः पक्षिविशेषः, वाज इति लोके शिकरापक्षीति द्वौ भेदौ । चासः किङ्गा इति लोके पक्षिविशेषः, वायसो द्विविधः काकः ।

निष्पाको बह्वः । काकाण्डः शुकुरशिम्बिः, उमा भनसी, जर्गपाठे तस्वीदीर्गो, शमीधान्यवर्गो इति शमी शिम्बिस्तन्त्रगतं धान्यम् ॥ १० ॥ इति शमीधान्यवर्गः । २ ।

वृकश्याघ्नौ—सूत्रानन्तरं मांसस्य व्यञ्जनत्वे प्राधान्यात् मांसवर्गाभिधानम् । खरो गर्भभः, अश्वतरो वेगतरः, स चाश्वतो खराजातः । द्वीपी चित्रव्याघ्रः, ऋक्षो भल्लुकः, वृकः कुकुरानु-कारो पशुमनुः, तरक्षुस्त्रीश्वैरकारण इति क्वातः, वभ्रु रतिलोमशः कुकुरः पच्यतेपकच्ये भवति, केचिद् वृहत्कुकुरमाहुः । लोपाकः स्वल्पशृगालो महाकाङ्कः, श्येनः पक्षी प्रसिद्धा,

शशघ्नी मधुहा भास-गुध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुनीमृगः ।

कूर्चिका चिल्लिटो भेको गोधा शलकगण्डकौ ।

कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ १२ ॥

सृमरश्चमरः खड्गो महिषो गत्रयो गजः ।

न्यङ्कुर्वराश्चानूपा मृगाः सर्वे रुरुस्तथा ॥ १३ ॥

शशघ्नी पक्षिभेदो जाडिरिति ख्यातः । मधुहा मधुभा नाम पक्षिभेदः । भासो मत्स्यपक्षः चिल इति ख्यातः पक्षी । कुलिङ्गको वयड इति ख्यातः पक्षी हरिद्रावर्णमस्तको वनचटकः । धूमिका चटकः । कुररः कुरा पक्षी, यस्तु नखेन विद्धा मत्स्यान् जलाद्दुदरति । इति वान्तादवज्जे श्येनादयः पक्षिणः । इति प्रसहजातिः ॥ ११ ॥

गङ्गाभरः—श्वेतादयो भूमिस्रयसंज्ञाः, भूमौ गर्त्ते शरते इति, उच्यन्ते विलेशया इति । श्वेतवर्णः स्वनामख्यातः । श्यामः सामापक्षी । चित्रपृष्ठः स्वनामख्यातः, देशविशेषे ख्यातः । कालकः शूद्रचटकः । काकुनीमृगः कार्जुनमृगः । कूर्चिका कूर्चियामत्स्यः । चिल्लिटो लोके चियाड इति । शलकः सेजाड इति लोके । गण्डकः स्वर्णगोधा । कदली कदलीहृद् । नकुलः । श्वाविष शलकमभेदः वृहत्सेज्जड इति । इत्येते भूमिशया विलेशयाः गुहाशयाश्चोच्यन्ते । इति भृशयवगः ॥ १२ ॥

गङ्गाभरः—सृमर इत्यादि । सृमरादिरुरुपच्यन्ता मृगा आनूपाः, अनूपदेशे चरन्तीति आनूपसंज्ञा भवन्ति । तत्र सृमरः महाशूकरः, चमरः केशवल्गाङ्गुलः, वान्तादः कुङ्कुरः, भासः (चापः) कनकवायस इति ख्यातः, क्षशाघ्नी पाडिरिति ख्याता, भासो मत्स्यवर्णपक्षी, चित्ताचान् प्रसहादः, कुलिङ्गः कालचटकः ॥ ११ ॥

चक्रपाणिः—काकुनीमृगो मालुवासपं इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादयश्चत्वारो भेदाः, कूर्चिका शङ्खः, चिल्लिटश्चियारः, शलको महाशलकः, शल इति ख्यातः, गण्डको गोधाभेदः, कदली कदलीहृद् इति ख्यातः, श्वाविष सेज्जड इति ख्यातः ॥ १२ ॥

चक्रपाणिः—सृमरो महाशूकरः, चमरः केशवल्गुः, काको गण्डकः, गत्रयो गवाकारा, न्यङ्कुर्विणः, वर्कवृन्दो हरिणः ॥ १३ ॥

कूर्म्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।

शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीर-चुलुकीमकरादयः ।

इति वारिशयाः प्रोक्ताः— ॥ १४ ॥

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्रवः ॥

शरारी पुष्कराह्वश्च केशरी माणतुण्डिकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डिकः ॥

खड्गो गण्डारः गवयो गोसहस्रः पशुः, न्यङ्गु हरिणः । कूर्बहुमृङ्गो हरिणः ।
इति सर्व्वे मृगा आनुपाः । इत्यानुपवर्गः ॥ १३ ॥

गङ्गाधरः—कूर्म्म इत्यादि । कूर्म्पादयो वारिणि जायन्ते शेरत इति वारिशया
उच्यन्ते । तत्र कूर्म्मो द्विविधस्त्रिविधो वा कमठधुद्रकपठकच्छपभेदात् ।
कर्कटकः ककटः । मत्स्यो रोहितादिः । तिमिङ्गिलः स्वनामख्यातः समुद्रजः ।
शुक्तिशङ्खौ मसिद्धौ । उद्र उद्विङ्गलः प्रायो मत्स्यभुक् । चुलुकी वृहच्छिशुमारः ।
आदिना ग्राहादयः । इति वारिशयाः प्रोक्ताः । इति वारिशयवर्गः ॥ १४ ॥

गङ्गाधरः—अथ वारिचारिणो वक्ष्यन्ते—हंस इत्यादि । हंसादयः स्वगा
वारिणि चरन्तीति वारिचारिणो वारिचरसंज्ञा भवन्ति । तत्र हंसो राजहंसादि-
चतुर्विधः । क्रौञ्चो नाम वृहद्रकः कौञ्च इति ख्यातः । बलाका काणवकी ।
वकः शेतवकः । कारण्डवः पानीयकौड इति ख्यातः । प्रवो भेयापक्षी । शरारी
पक्षी मसिद्धः । पुष्करारी नारालीपक्षी । केशरी दीर्घालीति लोके पक्षी ।
माणतुण्डिकः मातुण्डी पक्षी । मृणालश्च मद्गुश्च पानीयकौडीप्रकारपक्षिविशेषः ।

चक्रपाणिः—शिशुमारो गोतुण्डिकः, तिमिङ्गिलः सामुद्रो महामत्स्यः, शुक्तिमुं तपप्रभो
जम्बुः, उद्रो जलविङ्गलः, कुम्भीरो घटिकावान्, चुलुकी शुशु इति ख्यातः । शिशुमारादीनां
मत्स्येन ग्रहणे प्राप्ते विशेष्यबहाराधं पुनरभिधानम् ॥ १४ ॥

चक्रपाणिः—हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंसादिप्रोक्तः, क्रौञ्चः कोञ्च इति ख्यातः, वकः पान्दुरपक्षः,
बलाका शुक्रा, कारण्डवः काकपक्षः, प्रवः स्वनामप्रसिद्धः, शरारिः शरालीति लोके, मद्गुः

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुकुटी ।
 आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥
 रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकस्तथा चान्ये खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ १५ ॥
 पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृकः ।
 शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥
 चारुष्को हरिणैर्णौ च सम्बरः कालपुच्छकः ।
 ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ १६ ॥

कादम्बस्तादृशपत्नी । काकतुण्डकः श्वेतपानीयकौडी । उत्क्रोश उच्चक्रोशकृत-
 वृहच्चिल इति लोके । पुण्डरीकाक्षः पुण्डरियापक्षिभेदः । मेघरावो मेघनादपत्नी ।
 अम्बुकुकुटी जलकुकुटी । आरा पक्षिविशेषः स्वनामख्यातः । नन्दीमुखी
 वाटी च पक्षिभेदौ स्वनामख्यातौ । मृमुखाः सहचारिणश्च रोहिणी च काम-
 काली च पक्षिभेदा देशविशेषे तत्तन्नामानः । सारसः प्रसिद्धः । रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकप्रकारः चक्रवाकः प्रसिद्धः । तथान्ये कर्ममखचादयः । इति वारिचर-
 पक्षिवगः ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—पृषत इत्यादि । पृषदादयो मृगा जाङ्गलसंज्ञा भवन्ति । तत्र पृषत
 हरिणविशेषः । शरभ उष्ट्रप्रमाणमहाशृङ्गपशुभेदः । रामो हिमालये महामृगः ।
 श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धमृगः । मृगमातृकः पृथुदरगवाकृति
 वृहद्धरिणः । शशः प्रसिद्धः । उरणः शशकविशेषः । कुरङ्गो हरिणविशेषः ।
 गोकर्णः गाम्वाहरिणः । कोट्टकारश्च चारुष्कश्च हरिणश्च हरिणभेदाः ।

पानीयकाकः, कादम्बः कलहंसः, काकतुण्डकः श्वेतकारणधरः, उत्क्रोशः कुरल इति ख्यातः,
 पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः, मेघरावो मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यन्ये, तत्र, तस्य वारिचरखाभावान्,
 अम्बुकुकुटी जलकुकुटी, आरा स्वनामख्याता, नन्दीमुखी पत्राटी सारसः प्रसिद्धः, रक्तशीर्षकः
 सारसभेदो कोहितसिराः, अम्बुचारिण इति जले प्लवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

चक्रवाणिः—पृषतश्चिहरिणः । शरभोऽष्टपाद उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः पृथुदरगवाकृतिः
 काश्मीरे प्रसिद्धः, रामः हिमालये महामृगः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कार्तिकपुरे प्रसिद्धः, मृगमातृका
 स्वस्या पृथुदरा हरिणजातिः, कुरङ्गो हरिणभेदः, गोकर्णो गौमुखहरिणविशेषः, हरिणस्ताम्रवर्णः,

लावो वर्त्तिरकश्चैव वार्त्तिकः सकपिञ्जलः ।

चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तिकः * ।

लावाद्या विष्किरारश्चेते— ॥ १७ ॥

—वक्ष्यन्ते वर्त्तिकादयः ।

वर्त्तको वर्त्तिका चैव वर्हीं तित्तिरिक्कुवकुटौ ॥

कङ्कशारपदेन्द्राभ-गोनर्द्गिरिवर्त्तिकाः ।

क्रकरोऽवकरश्चैव + वारङ्गाश्चेति विष्किराः ॥ १८ ॥

एणः कृष्णसारः । सम्बरः कालपुच्छकः ऋष्यश्च वरपोतश्च हरिणभेदाः । सुश्रुते शशो विलेशयत्वेनोक्तो गुणभेदाद्यः । इति जाङ्गलमृगवगः ॥ १६ ॥

गङ्गाधरः—जाङ्गलपक्षिणां संबन्धान्तरमाह—लाव इत्यादि । लावाद्या एते विष्किरा विष्किरसंज्ञा विकीर्य्य भक्षयन्तीति । विष्किरा द्विविधाः गुणविशेषार्थं भिद्यन्ते । लावाद्याश्च वर्त्तिकादयश्च । तत्रैते लावाद्याः । लावश्च वर्त्तिरकश्चेत्यादयो रक्तवर्त्तिकाः । तत्र लावः प्रसिद्धः । वर्त्तिरः कपिञ्जलविशेषः । वार्त्तिकश्च कपिञ्जलभेदः । कपिञ्जलः इवेतित्तिरिः । चकोरः प्रसिद्धः । उपचक्रश्चकोरविशेषः । कुक्कुभः कुकुया । रक्तवर्त्तिकः रक्तवर्णवटेर इति लोके । इत्येते लावाद्या विष्किरा उक्ताः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—वर्त्तिकादयो विष्किरा अत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते । तद्यथा । वर्त्तक इत्यादि । वर्त्तको वटेरः पक्षी । वर्त्तिका क्षुद्रवटेरः । वर्हीं मयूरः । तित्तिरि-रुक्ताङ्गिभः तित्तिरिः । कुक्कुटो वन्यश्च ग्राम्यश्च । कङ्कः कोक इति लोके । शारपदेन्द्राभो मल्लकङ्कः । गोनर्द्गौ दौडकङ्कः । गिरिवर्त्तकः पञ्चेतस्थवटेरः ।

एणः कृष्णसारः, ऋष्यो नीलाशको हरिणः, चारुकादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु सुश्रुते विलेशयेषु पठितः, तद् गुणान्तरार्थम् ॥ १६ ॥

चक्रपाणिः—लावः प्रसिद्धः, वर्त्तिरः कपिञ्जलभेदः, कपिञ्जलो गौरितित्तिरिः, वार्त्तिकश्चटकभेदः सहासचारी, उपचक्रश्चकोरभेदः कुक्कुभः प्रसिद्धः, रक्तवर्त्तिक इति कुक्कुभविशेषणम्, तेन स्थूल-कुक्कुटो गृह्यते ॥ १७ ॥

चक्रपाणिः—वर्त्तकः वर्हीं इत्याद्या, वर्त्तिका स्वल्पप्रमाणजात्यन्तरमेव, केचित्तु वर्त्तकस्त्रियं वर्त्तिका वदन्ति, अस्याश्च ग्रहणं कीलिकभेदेऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थम्, अन्यथा, कीलिक-

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
 कैरातः कोरूलोऽत्यूहो गोपपुत्रः प्रियानुजः ॥
 लट्टालट्टपकौ वभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः ।
 जटी दुन्दुभिधाङ्कोर-लौहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
 कपोतशुकसारङ्गाश्चिरटीकङ्कुयष्टिकाः ।
 शारिकाः कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ।
 पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ १६ ॥

क्रकरः कयेर इति लोके । अयकरः क्रकरभेदः । वारडाश्च क्रकरविशेषाः ।
 इति वत्सेकादयो विक्रिसंज्ञा भवन्ति ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—शतपत्रेत्यादि । शतपत्रादयः पानविकान्ता द्विजाः प्रतुदसंज्ञा
 भवन्ति । तत्र शतपत्रः काष्ठकुठारिकः । भृङ्गराजः प्रसिद्धः भ्रुकपक्षिसमवर्णाकृतिः ।
 कोयष्टिः कोरूक् इति ख्यातः । जीवजीवकः विपदशने मृत्युः । कैरातकः
 कोकिलभेदः । कोकिलः प्रसिद्धः । अत्यूहः डाउकः । गोपपुत्रः स्वनामख्यातः ।
 प्रियानुजो देशभेदे ख्यातः । लट्टा लटापक्षीति ख्यातः । लट्टपकः लाटषा
 पक्षीति ख्यातः । वभ्रुः पिङ्गलपक्षी । वटहा वडहा पक्षी । डिण्डिमानकः
 स्वनामख्यातः । जटी जडापक्षी । दुन्दुभिधाङ्कोरः दुधुयापक्षी । लौह-
 पृष्ठश्च कुलिङ्गभेदः । कुलिङ्गकः वायड इति लोके । कपोतो घुघुः । शुकः
 प्रसिद्धः । सारङ्गश्चातकः । चिरटी चिटाइ पक्षी । कङ्कुः काउन पक्षी । यष्टिका
 याइड पक्षी । शारिका शारिक-मयना-गाङ्गशारिकभेदात् त्रिविधा । कल-
 विङ्को गृहचटकः । चटको वनचटकः । अङ्गारचूडकः बुल्बुल इति लोके । पारा-
 वतः कपोतः । पानविकः कपोतभेद इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा
 द्विजाः पक्षिणः उक्ताः । इति प्रतुदवगः ॥ १९ ॥

वर्षिकाद् वर्षिकाया लाघवं स्यात्, यर्ही मयूरः, शारपदेश्चामो मल्लकङ्कः, गोगर्ही घोडाङ्क
 इति ख्यातः, क्रकरः प्रसिद्धः । लावाविर्षिकादिमण्डपकथनं गुणभेदार्यम् ॥ १८ ॥

वक्रपाणिः—शतपत्रः काष्ठकुठकः, भृङ्गराजः प्रसिद्धो भ्रमरवर्णः, कोयष्टिः कोडा इति
 ख्यातः, जीवजीवको विपदशानमृत्युः, अत्यूहो डाउकः, दाम्पूड इति प्रसिद्धः पाठः, कट्टा कोडाको
 रकुण्डाचोभाराः, लट्टपकोऽपि तत्रैव, डिण्डिमानक डिण्डिमवत्पक्षी इति, कुलिङ्ग इति वन-

प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन संज्ञिताः ।

भूशया विलशायित्वादानूपासंश्रयात् ॥

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ।

स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥

विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुघ प्रतुदास्तथा ।

योनिरष्टविधा तेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—अथ येषां प्रसहादिसंज्ञा कृता, तदाह—प्रसहेत्यादि । प्रसह्य इत्यादाय भक्षयन्तीति गवाद्यस्तेन प्रसह्य भक्षणेन प्रसहाः संज्ञिताः ॥ १ ॥ भूशया विरे शायित्वादिति भुवि गतं शयितुं शीलमेवामिति विलशायित्वं तस्माच्छागादयो भूशयाः संज्ञिताः ॥ २ ॥ आनूपोऽनूपसंश्रयात् । अनूपो जलसमीपदेशस्तत्र संश्रयाचरणस्थित्यादिकरणात् सृभरादिरानूपः संज्ञितः ॥ ३ ॥ जले निवासाज्जलजा इति, जले जाता निवसन्तीति कूर्मादयो वारिजा वारिशयाः संज्ञिताः ॥ ४ ॥ जले चर्याज्जलेचरा इति । स्थले जाता एव जले चरन्तीति जले चरणशीलत्वात् ईसादयो जलेचरा वारिचारिणः संज्ञिताः ॥ ५ ॥ स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता इति । स्थले जायन्ते इति जाङ्गलसंज्ञिताः पृषदादयः प्रोक्ताः, यतस्तं मृगा जङ्गलचारिणः जङ्गले चरन्ति ॥ ६ ॥ विकीर्य विष्किराश्चैवेति । मण्डूकप्लुत्या भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । विकीर्य चञ्चुचरणाभ्यां विसिष्य ये भक्षयन्तीति ते लावादयो वत्तकादयश्च विष्किराः संज्ञिताः । वर्णागमाद्विष्किरेति रूपसिद्धिः ॥ ७ ॥ प्रतुघ प्रतुदास्तथेति भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । प्रतुघ बहुधा चञ्चुचरणाभ्याम् अभिहत्य ये भक्षयन्ति ते शतपत्रादयस्तेन प्रतुदाः संज्ञिताः ॥ ८ ॥ इति तेषां गवादीनां मांसानामष्टविधा प्रसहादिभेदेन योनिः परिकीर्तिता । सुश्रुते तु मांसवर्गश्चोपदिष्टः । तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा

चरकान्तरः पीतमसकः वाग् इति कोके, ककविहो ग्राम्यचटकः, चरकस्तु देवकुलचटकः स्वल्प-प्रमाणः । ग्राम्यजानुक्तग्राम्यप्रसिद्धानि तानि तद्विद्योपदेशान्तरिभ्यो ज्ञेयानि ॥ १९ ॥

चक्रपाणिः—प्रसहादिसंज्ञामिहकृत्वा कक्षजमाह—प्रसह्येति इत्यात्, आनूपानूपसंश्रयादिति पूर्वज्ञासिद्धि विधेरनित्यत्वादानूपानूप इत्यत्र कोपस्य सिद्धत्वेनैव संज्ञिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिनामेव ईसादीनां जले चरणमात्रं बोद्धव्यम् । स्थलजा इत्युक्तोर्जादित्यपि स्थल-

जाङ्गलाश्चेति षष्ठांसवर्गाः, तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनः
द्विविधाः—जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गाऽष्टविधः, तद्यथा—जङ्गला
विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पणमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति । तेषां
जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ, तत्रैणहरिणप्यङ्कुरङ्करालकृतमालशरभश्चदंष्ट्रा-
पृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः ॥ १ ॥ लावतिसिरिकपिञ्जल-
वर्तीरिवत्तिकावत्तेकनप्तृकायातीकचकोर-कलविङ्क-मयूरककरोपचक्रक-कुङ्कुट-
सारङ्गशनपत्रककुतिलिरिकुरराहकयवलकप्रभृतयो जाङ्गला विष्किराः ॥ २ ॥
रूपोतपारावत-भृङ्गराज-परभृत-कोयष्टिककुलिङ्ग-गृहकुलिङ्ग-गोक्षोदक-डिण्डि-
मानकशतपत्रक-प्रातृनिन्दकभेदाश्लिथुकासारिका-अवल्गुलीगिरिशालकालमुष्टी-
खञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुसद्दीपि-
माज्जार-शृगालमृगेर्वाकक प्रभृतयो गुहाशयाः ॥ ४ ॥ काककङ्कुररचाप-
भास-शशयात्पुलकचिद्विद्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥ ५ ॥ मद्गुमृषिकवृक्ष-
शायिकाऽवकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पणमृगा ॥ ६ ॥ श्वाविच्छलक-
गोश-शश-वृषदंश-लोपाक-लोमश-कर्णकटली-मृगप्रियकाजगरसर्पमृषिकनकुल-
महावभ्रु प्रभृतयो विलेशयाः ॥ ७ ॥ अश्वश्वतरगोखरोप्युवस्नोर-अभेद-
पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥ ८ ॥ जाङ्गलानामेवमष्टभाभेदकथनं वर्गशो गुण-
भेदोपदेशार्थम् । तद्यथा—जङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघ्वो वातपित्तहराः
नीक्ष्णा ह्या वस्तिशोधनाश्च ॥ १ ॥ विष्किरा लघ्वः शीतमधुराः कषाया
दोषोपशमनाश्च ॥ २ ॥ प्रतुदाः कषायमधुरा रुक्षाः फलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥ ३ ॥ गुहाशयाः, मधुरा गुरवः
स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः । उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुणविका-
रिणाम् ॥ ४ ॥ प्रसहाः, पने सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः । रस-
वीर्यात्रिपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ५ ॥ पणमृगाः, मधुरा गुरवो
वृष्याश्लक्ष्ण्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासाश्लेःश्वासनाशनाः ॥ ६ ॥
विलेशयाः, वर्षी मूत्रं संहतं कुर्य्यु र्ने, वीर्य्यं चोष्णाः पूष्वं वत् स्वादुपाकाः ।
वातं हन्युः श्लेष्मपित्तञ्च कुर्य्युः, स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहाश्च ॥ ७ ॥ ग्राम्या
वातहराः सर्व्वे वृंहणाः कफपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना
बलवर्द्धनाः ॥ ८ ॥ इति । इत्यष्टविधा जाङ्गलाः । आनूपास्तु पञ्चविधा उक्ताः ।

जातेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह—जाङ्गलचारिण इति । विकीर्य्येत्तत्र मध्ययन्तीति शेषः । एवं
प्रतुदात्वञ्च अपि, प्रतुदोति बहुधाऽभिहितम् ॥ २० ॥

प्रसहा भूशयानूप-वारिजा वारिचारिणः ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः ॥

वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्द्धनाः ।

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्तामयश्च ये ॥

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।

जीर्णांशोऽप्रहर्णादोष-शोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

तद्यथा—आनूपवगस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः पुत्राः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिपरुचपरसुपररोहितवराहखड्गि-गोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः । ० । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥१॥ हंससारसक्रीडचक्रवाक-कुररकादम्बकारण्डवजीवजीवकवकबलाका-पुण्डरीक-प्रवशरारीनन्दीमुखीमद्गत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षथुकाक्षपुंकरशायिकाकोनाल-काम्बुकुरकुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः पुत्राः संघातचारिणः । ० । रक्तपित्त-हराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुजितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥२॥ शङ्खशङ्खनखथुक्तिसम्बूकभल्लुकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ ३ ॥ कृष्णकुम्भोरककटक-कृष्णककटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । ० । शङ्खकूर्मादयः स्वादु-रसपाका मरुन्मुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्तं वञ्चस्थाः उन्मेषपित्तलाः ॥४॥ मत्स्या बक्ष्यन्ते । इत्येवंगुणशेषकथनायं गणश्च एव सामान्येन विशेषतस्तु पुनरुपदेक्ष्यते । इति । अस्मिंस्तु तन्त्रे प्रसहभूशयजाङ्गलविष्किरप्रतुदवगभेदेनोक्तास्ते सुश्रुते जाङ्गलसामान्यादष्टय विशेषादुक्ता जाङ्गलादिभेदेन । ये चास्मिंस्तन्त्रे आनूप-वारिशयवारिचरवर्गा उक्तास्ते सुश्रुते आनूपत्वसामान्यात् पञ्च विशेषाः कूल-चरादित्वसामान्येनोक्ता इति न विरोधः । तत्तन्सामान्येनैतन्सामान्येन ये केचिद् गुणकर्मभेदास्ते च यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यान्नाद्रियन्ते कुशलैः ॥ २० ॥

गङ्गापरः—तथा चाष्टयोनीनां वगेशो गुणकर्मोप्याह—प्रसहा इत्यादि । प्रसहादयः पञ्च वर्गाः । गुरूष्णस्निग्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः । वृष्याश्च परसृष्टकृष्टं वातहराः, कफपित्तविवर्द्धनाश्च । व्यायामनित्येभ्यो हिताः, ये च नरा दीप्तामयस्तेभ्योऽपि हिताः । इति पञ्चवगेशसामान्यगुणकर्मणि ।

चक्रवाणिः—प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याघ्रश्वेतादयः, तथा भर्मासादाश्च गवादयः, तेन

लावाद्यो वैष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।

लघवः शीतमधुराः सकषया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ २२ ॥

विष्किः । वत्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥

मांसं मधुरशीतत्वाद् गुरु वृंहणमाविकम् ।

विशेषतस्त्वाह—प्रसहानामित्यादि । मांसाशिनां प्रसहानां द्वीपिसिंहवृक-
व्याघ्रादीनां मांसं भिषक् जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां विशेषेण
प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

गङ्गाधरः—लावाद्य इत्यादि । लावाद्यो वैष्करो वर्गो न तु वत्तकादिः ।
प्रतुदाश्च जाङ्गलाश्च मृगाः सत्त्वं लघवः शीताश्च मधुराश्च सकषयाः पित्तोत्तरे
वातमध्ये कफानुगे सन्निपाते नृणां हिताः ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—विष्किरा इत्यादि । वत्तकाद्यास्तु विष्किराः प्रसहाल्पान्तरा
गुणैरल्पभेदाः । गुरुष्णेत्यादिभिरुक्तैः प्रसहस्य गुणैः किञ्चिदल्पगुणाः ।

अष्टानां वर्गाणां गुणानुक्त्वा ञ्जागगुणानाह—नातीत्यादि । आमं मांसं
नातिशीतं नातिगुरु नातिस्निग्धमदोषलञ्च । नृणां शरीरधातुभिः सह
सामान्याद् गुणसामान्यादनभिष्यन्दि च वृंहणञ्च । सुश्रुते तु—नातिशीतो
गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । लगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥
इति । तेषां ग्राम्याणां मध्ये । मन्दपित्तकफत्वेऽपि दोषलक्षणयायातो नेष्यते ।
प्रश्नस्त्रोषं लाति इत्यर्थान् ।

मांसमित्यादि । आविकं मांसं मधुरशीतत्वात् गुरु वृंहणमिति । सुश्रुतेऽपि
चोक्तम्—वृंहणं मांसमोरञ्चं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुष्कोद्भवं वृष्यमोरञ्च-

मांसानां विशेषमाह—प्रसहानामित्यादि । जीर्णत्वेनांशःप्रभृतीनां चिरानुबन्धं दत्तवति ।
प्रतुदा इत्यत्र, तथा, जाङ्गला इत्यत्र चकारो कुसनिर्दिष्टः ; कफानुगे इति खड्यः ॥ २१।२२ ॥

चक्रपाणिः—शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांससमानत्वात्, एतेन शीतगुणस्निग्धत्वेन
सुक्तमन्वाहमांसं शरीरधातुसाम्यात् कफं न करोतीत्युक्तं स्यात्, आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन

योनावजावी व्यामिश्र-गोचरत्वादनिश्रितौ ॥
 सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ २३ ॥
 केषाञ्चिद् गुणवैशेष्याद् विशेष उपदेक्ष्यते ।
 गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवणबलप्रदाः ॥
 वृंहणाः शुक्रलाश्रोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ।
 दर्शनश्रोत्रमेधाग्नि-वयोवर्णस्वरायुषाम् ।
 वर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्रलः ॥

सदृशं गुणैः । इति । मंडःपुच्छो मेषविशेषः, पुच्छे यस्य स्थूलपांसपिण्डं वर्तते ।
 इति ।

नन्वष्टविधयोनिव्यतिरिक्तावेतावजावी किं भवत इति ? तत्राह—योनाव-
 वित्यादि । द्वावजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद् ग्राम्यारण्यचरणशीलत्वाद् योनाव-
 वनिश्चितौ न ग्राम्यौ न जाङ्गला इत्यतः पृथगष्टभ्य उक्तौ ।

नन्वष्टयोनीनां गणशः सामान्येनोक्ता गुणा एव किं सन्ति न विभवेणेति ?
 अत आह—सामान्येनेत्यादि ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—केषाञ्चिन्न तु सर्वेषां गुणैर्विशेष उपदेक्ष्यते । तत्रादौ वारिचरे-
 पच्यते—गुरुष्णेत्यादि । गुरुष्णस्निग्धमधुरा इति बहुवचनात् राजहंसमल्लिक-
 धात्तराष्ट्रशुद्रहंसभेदेन हंससामान्यस्यैवते गुणाः ख्यापिताः । सुश्रूतेऽपि
 गुरुष्णमधुरस्निग्धः स्वरवणबलप्रदः । वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥
 इति आनुपवर्गं संघातचारिप्रवेपक्तम् ।

दक्षेनेत्यादि । वत्तंकादिविष्करेषु मध्ये वर्ही दक्षेनादीनां हिततमः ।

पित्तहरमपि बोद्धव्यम्, अन्न एव शरदविभावप्युक्तम्—“उरभशरभान्” इति । रक्तपित्तनिदाने तु
 “वराहमहिष” इत्यादिना प्रव्यान्तरसंयुक्तस्यैवाविक्रमांसस्य रक्तपित्तकर्तृत्वं ज्ञेयम् । योनाविति
 प्रसङ्गाद्यविधजाती ; मिश्रगोचरत्वादिति कदाचिद्वानुपसेवनात्, कदाचिद् धम्वसेवनात्,
 कदाचिद्वन्यसेवनात्, अजाभ्योरनिश्चितयोनिवमित्यर्थः ; अत्र, ‘अनिश्चिते’ इति योनिविशेषणम्,
 किंवा, अजा च अवी च एते अनिश्रिते ; ननु यद्येवं, तथा तिसिरिरपि धम्वानुपसेवनात् विष्करगणे
 पठनीयः, नैवं, तिसिरिजातिविशेषस्य धम्वानुपयोर्नियमेन निषेधेनात् गुणनियमः पार्यते कर्तुंम् ;
 धम्वजलोस्तु नियमोऽयं नास्ति, यतः, केचिद्जावी धम्वमात्रचरे, केचिद्वानुपमात्रचरे, केचिद्धोमय-
 मात्रचरे ; तेन, तयोर्नियमचरकृतो योनिभेदः कर्तुं न पार्यते ॥ २३ ॥

कषपाणिः—केषाञ्चिदिति बक्षमाणमयूरादीनां ; गुणवैशेष्यादिति विशिष्टगुणसाहित्यात् ।

स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ।
 बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणाद्युधाः ॥
 गुरुष्णो मधुरो नाति-धन्वानुपनिषेवणात् ।
 तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननिलोत्वणान् ॥
 पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
 मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥
 लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ॥ २४ ॥

वातघ्नो मांसशुक्रलश्च । सुश्रुतेऽपि विष्किरवर्गे—मयूरः स्वरमेधाप्रितक्-
 श्रोत्रेन्द्रियदादेककृत् । स्निग्धोष्णोऽनिलहा गृण्यः स्वेदवणबलावहः ॥ इति ।
 अन्यत्र च । वर्ही इक्षुश्रोत्रमेधाप्रि-वयोवणेस्वरायुषाम् । हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो
 वातघ्नो मांसशुक्रलः । इति । तथान्यत्र च । हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं
 हि मायूरमुगन्ति मांसम् । उष्णो हि वर्ही विषभोजनत्वादर्पाशरद्ग्रीष्म-
 मुखेष्वपथ्यम् । चरणायुधाः कुक्कुटाः आग्न्याः प्राग्न्याश्च । वत्तकादिविष्किरेषु
 मध्ये । सुश्रुते च विष्किरवर्गे—वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद् प्राग्न्यो गुरुस्तु सः ।
 वातरोगक्षयवमी-विषमज्वरनाशनः ॥ इति ।

तित्तिरिरित्यादि । वत्तकादिविष्किरेषु स तित्तिरिः । त्रिदोषान् वातो-
 ल्वणान् शीघ्रं जयेत् । सुश्रुतेऽपि—विष्किरेषु. ईषद्गुरुष्णमधुरो वृष्यो
 मेधाप्रिवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वणप्रसादनः । द्विकाश्वासानिल-
 हरो विशेषाद् गौरतित्तिरिः । पित्तश्लेष्मेत्यादि । लावादिविष्किरेषु मध्ये
 कपिञ्जलाः शैत्यमाधुर्यलाघवात् सरक्तेषु मन्दवातेषु पित्तविकारेषु श्लेष्म-
 विकारेषु च शस्यन्ते बहुवचनात् । सुश्रुते च विष्किरवर्गे—रक्तपित्तहरः शीतो
 लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्पेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥ इति ।

लावा इत्यादि । लावादिविष्किरेषु लावाः कषायमधुरा अपि कटुपाकाः
 मयूरस्य गुरुत्वस्निग्धत्वं वर्तकादिगणपरित्यागेनैव लघवं सन् पुनरुच्यते विज्ञेयार्थम् ;
 एवमन्वपि गणोक्तगुणकथनेन लघवस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणायुधः
 कुक्कुटाः ; धन्वानुपनिषेवणानिति हेतुकथनेन च एव धन्वाऽपनिषेवी तित्तिरिः स एव कथोक्त-
 गुण इति ज्ञेयः ; एवमन्वपि ये गवाद्बो धन्वाऽपनिषेवित्यनेऽपि तित्तिरिसमानगुणाः शुभ्रः

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
 वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धनी ॥
 श्लक्को मधुरोऽम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ।
 वातपित्तकफघ्नश्च श्वासकासहरस्तथा ॥
 कषाया विशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
 विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥
 तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
 शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मृदुतराश्च • ते ॥

प्रभावात् । सुश्रुते च—विष्कियमध्ये, संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः । लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजित ॥ इति ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—गोधित्यादि । भूयण्येषु मध्ये गोधा रसे कषायकटुका अपि विपाके मधुरा प्रभावात् न तु कटुका । सुश्रुते च—विशेष्येषु, गोधा विपाके मधुरा कषाय-कटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवद्धनी । द्विधा गोधा, स्वर्णगोधिका वन्यगोधिका चेति, द्वयोरेवेते गुणाः । श्लक्को इत्यादि । विशेष्येषु श्लक्को रसे मधुराऽम्लश्च प्रभावाद्द्विपाके कटुकः । रक्तपित्तादिहरश्च । सुश्रुते च—विशेष्येषु, श्लक्कोः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विपापहः । इति ।

कषाया इत्यादि । प्रतुदेषु मध्ये कपोताः पारावता गृहवासि वनवासि-भेदाद् द्विविधाः । तत्र गृहवासिनः पारावताः कषाया विशदाश्च । कषाया रसेऽपि प्रभावाद्द्विपाके मधुराः । तेभ्यो गृहवासिपारावतेभ्यः किञ्चिल्लघुतरा वनवासिनः । पारावता ये कपोतास्तेभ्यो मृदुतरास्ते शीताः स्वल्पं संग्राहिण-श्चैव भवन्ति । सुश्रुते च—प्रतुदवर्गे, रक्तपित्तप्रशमनः कषायो विशदोऽपि च । विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ इति । पारावतसामान्यस्य गुणा उक्ताः । काणकपोतगुणाश्चोक्ताः, कषायस्वादुलवणो गुरुः काण-तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरिः साभाद्रकः ; किंवा, तित्तिरेव एवंगुणस्ते धन्वानुपनिदेवणं हेतुः, सामान्यं गवात्रेरनूपदेसादेरिति शेषम् ॥ २४ ॥

कषायाणि—कपोता गृहवासिन इति पारावता । कटुका मधुरा इति केचित् पठन्वेव,

शुकमांसं कषायाम्लं विपाके कटु शीतलम् ।
 शोषकासन्नयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥
 चटका मधुराः स्निग्धाः कफशुक्राभिवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतरय च ॥
 बलवीर्य्यकराश्चैते क्लीवत्वमुपहन्यते ।
 कषायो विशदो रुन्नः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥
 शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।
 मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ।
 लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कपोतकः । इति । काणः क्षुद्रः कपोतो पुत्रुरिति ख्यातः । प्रतुदेषु भेदाशिनो
 गुणाश्चोक्ताः सुश्रुते—सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः । इति । तेषामिति
 प्रतुदानां मध्ये । शुकमांसमित्यादि । प्रतुदेषु शुकमांसं विपाके यथासम्भवात् कटु
 तस्माच्च संग्राहि लघु चोपपद्यते । प्रतुदेषु सुश्रुते—कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफ-
 शुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेद्यम कुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः ॥ इति । कुलिङ्गश्चटकः ।
 तद्गुणमाह—चटका इत्यादि । चटका इति बहुवचनेन जातिमात्रं ख्यापितं,
 तेन कुलिङ्गचटकयोरेष गुणसंग्रहः । कफशुक्राभिवर्द्धना अपि मिलितत्रिदोष-
 शमनाः प्रभावान् । मारुतस्य च शमनाः ।

कषाय इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु शशः स्वादुः कषायो रसे लघुरुक्षविषद-
 शीतो वीर्य्यं पाके कटुः सन्निपाते वातावरे शस्यते । सुश्रुते—विलेप्येषु,
 कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतलवीर्य्यत्वाद्वाते साधारणो
 मतः ॥ इति ।

मधुरा इत्यादि । जाङ्गलमृगेषु एणाः कृष्णसारा रसे मधुराः पाके च
 मधुराः, त्रिदोषशमनाः संसृष्टानां त्रयाणां दोषाणां शमनाः । शिवा मङ्गलाः ।
 लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्च वीर्य्येण । सुश्रुते च—जङ्गलानां, कषायो
 मधुरो ह्यः पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेवो ज्वरा-
 पहः ॥ मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः । शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धि-
 ने तु न परन्ति, तेषां रसे चटकस्य प्रतुदसामान्यगुणलक्षणं नृष्यत्वं "वृत्तिं चटकमांसानां रक्तका

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।

शुष्ककासश्रमात्यग्नि-मांसत्रयाहितञ्च तत् ॥

गुरूष्णा मधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ।

मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

हरिणो लघुः ॥ एणः कृष्णस्तयोर्बन्धो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥ उति ।

गव्यमित्यादि । प्रसङ्गेषु गव्यं मांसं केवलवातादिषु हितम् । इति । सुश्रुते ग्राम्यवर्गे—भासकासप्रतिश्याय-विषमज्वरनाशनम् । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥ अश्वदिमांसानां गुणाश्चोक्ताः । औरश्रवन् सलवणं मांस-मेकशफोद्भवम् । अल्पाभिव्यन्त्रयं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ दूरे जलान्त-निलया दूरे पानीयगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिव्यन्दिनो मताः ॥ अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभि-व्यन्दिनस्तु ते ॥ उति ।

गुरूष्णा इत्यादि । वारिशयवर्गेषु । मत्स्या गुरूष्णा मधुराश्च रसे पाके च मधुराः । उष्णाः प्रभावान् । पवनापहाः स्निग्धत्वात् । बहुदोषा नाना-व्याधिकाराः । सुश्रुते पञ्चविधा आनूपा उक्ताः—कूलचराः । प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र मत्स्यास्तु द्विविधाः नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेया रोहितपाठीनपाटलाराजीवर्वाम्भगामत्स्यकृष्णमत्स्यवागुद्गारमुरलसहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयः । नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवच्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्पशंवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः । पाठानः श्लेष्मला वृष्यो निद्रालुः पिशिता-शनः । दूषयत्यम्भपित्तन्तु कुष्ठुरोगं करोत्यसौ ॥ मुरला वृंहणा वृष्यः स्तन्य-श्लेष्मकरस्तथा । सरस्तदागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसास्तथा । महाहृदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्पबलाः स्मृताः ॥ इति । तथान्यत्र च । मत्स्यास्तु वृंहणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्द्धनाः । बल्याः स्निग्धोष्णमधुराः कफपित्तकराः स्मृताः । व्यायामाध्वरतानाश्च दीप्ताग्नीनाश्च शस्यते । मत्स्याशिनो न वाश्नन्ते प्रायशो वातजा गदाः । महाप्रमाणा गुरवः शुक्रला बद्धवच्चसः । शुद्रमत्स्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणीहिताः । कृष्णमत्स्या लघुस्निग्धा वातघ्ना बह्विवर्द्धनाः ।

कोऽप्युपिबेद्य पक्वः इत्यादियुष्यप्रयोगादेव कथ्यते ; मधुरादीनास्तु बहवो गुणा गणोत्तरगुणाधिका

पाण्डरा दोपलाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः । इल्लिशो मधुरः स्निग्धः पित्त-
 श्लेष्मप्रकोपणः । नृणां व्यायामनित्यानां हितो वह्निप्रदीपनः । एलङ्गः
 स्निग्धमधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः । अन्यत्र । एलङ्गो मधुरो वृष्यः संग्राही
 कफपित्तजित् । पव्वतो वातहा स्निग्धः शुक्रलो बलवर्द्धनः । तन्त्रान्तरे ।
 पव्वतो मधुरः स्निग्धः कपायानुरसो गुरुः । शिलिन्दः श्लेष्मलो
 बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो वृष्य आमवातहरो मतः ।
 शकुलो मधुरो वृष्यः कपायो विशदो लघुः । अन्यत्र च । शकुलो मधुरो
 ग्राही रुक्षः पित्तामजिद्गुरुः । भाङ्गटो मधुरो वृष्यः कपायानुरसो गुरुः ।
 वम्पिमत्स्यस्तथा वृष्यो मधुरो रसपाकयोः । तन्त्रान्तरे तु । वम्पिमत्स्यो
 गुरुवृष्यः कपायो रक्तपित्तहा । वम्पुपो वातहा स्निग्धो ग्रहणीदोपनाशनः ।
 कुलिशो मधुरो हृद्यः कपायो दीपनो मतः । शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्म-
 प्रकोपिणी । अन्यत्र तु । शृङ्गी स्वादुरसा स्निग्धा वृंहणी कफकोपिनी ।
 मद्गुरो मधुरो वृष्यो विपाके मधुरा गुरुः । अन्यत्र च । मद्गुरो मधुरः
 स्निग्धः संग्राहो शुक्रलो गुरुः । कवय्यः स्निग्धमधुरा बल्यो वातकफापहाः ।
 चल्दङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रोचनः । गङ्गो मधुरो रुक्षः कपायः
 शीतलो लघुः । शकली रोहिताकारा प्रायो भूमो चरत्यसौ । मत्स्य-
 श्लिचिमो नाम बलवीगङ्गसमा गुणैः । सव्वेवातकरश्चैव कफनाशन
 उत्तमः । बलवीगङ्गो लघु रुक्षोऽनभिष्यन्दी च पूव्वतः । गुच्छमत्स्यो गुरुः
 स्निग्धः श्लेष्मलो वातनाशनः । आङ्गिमत्स्यो गुरुः स्निग्धो वातश्लेष्म-
 प्रकोपणः । वायुपो मधुरो वृष्यो वृंहणा धातुवर्द्धनः । भेकाटो मधुरः शीतो
 वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । गगरो मधुरः स्निग्धो वातपित्तविनाशनः । चिबकलो
 गुरुः स्वादुः स्निग्धो वृष्यो बलप्रदः । फलो स्वादुगुरुः स्निग्धो बलकृच्छ्रक-
 वर्द्धनी । नन्यावत्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः । वाचः स्वादुगुरुः स्निग्धः
 श्लेष्मलो वातपित्तजित् । चिङ्गटस्तु गुरुग्राही मधुरा बलवर्द्धनः । भेदः
 पित्तामजिद्वृष्यो रोचनश्च कफप्रदः । चिङ्गटी मधुरा हृद्या वातघ्नो श्लेष्मला
 गुरुः । स्निग्धास्यकफरोगघ्नी श्रेष्ठा मोष्ठी प्रकीर्त्तिताः । मोष्ठी तिक्ता कटुः
 स्वादुः शुक्रला कफवातजित् । चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।
 दण्डिकः कफजित् तिक्तो वातपित्तहरो लघुः । चम्पकुन्दो गुरुवृष्यो मधुरो वात-
 पित्तजित् । त्रिकण्टः पित्तहा रुक्षो दीपनः कफजिल्लघुः । खलिषः कषयितो
 इति पृथक् पाठः कृतः । "मांसं वृंहणानाम्" इत्यनेनैवाप्रागधिकारवचनेन मांसला वृंहणत्वे

बल्यो वातहरो वृष्यश्चतुष्यः श्लेष्मवर्द्धनः ।
 मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म्म उच्यते ॥
 स्नेहनं वृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।
 वाराहं पिशितं प्रल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥

ग्राही कषायो वातकोपनः । रुशो लघुः शूउहरः किञ्चिदाभावनानशनः ।
 गरा चाजीर्णजननी गुर्वी श्लेष्मकोपणी । गुर्वी पाके च मधुरा भोजिका
 दोषकोपनी । पोताथानास्तु सर्वेषां मुस्निग्धा गुरोचनः । मत्स्यकूर्म्मे-
 स्वमाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कट्टपाकीनि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि
 च । कुयिता दोषला मत्स्याः शुक्या विष्टम्पिदुज्जराः । लवणीर्भाविता
 मत्स्याः कफपित्तकराः सराः । इति । सामुद्रास्तु मुश्रुते—तिमि-तिमिङ्गिल-
 कुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकपकरगगरकचन्द्रकमहापीनराजीवप्रभृतयः
 सामुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या
 वरुचस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विन्नेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ।
 समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुरुतराः । तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्डरकोप्यो
 गुणोत्तरो । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया
 गुरवो मध्ये यस्मान् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तङ्गागजानान्तु विन्नेषेण शिरो
 लघुः । अदूरगोचरा यस्मान् तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेश-
 पत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजास्तु ये । उरो-
 विचरणात् तेषां पूच्वमर्द्गं लघु स्मृतम् । इति मत्स्याः ।

बल्य इत्यादि । वारिशयेषु कूर्म्मा जातिः, बल्यो वातहरः इत्येवमादि-
 गुणकर्म्मा प्रभावात् । शोषघ्नो राजयक्ष्मघ्नः । शोषघ्न इति भ्रान्ताः पठन्ति
 ग्राम्याञ्जानूर्प पिशितलवणमित्यादिना शोषं निदानतया वज्जनवचनात् ।
 शुभ ते तु—शुककूर्म्मादयः स्वादु-रसपाका मरुद्भुदः । शीताः स्निग्धा हिताः
 पिशे वरुचस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कुष्णः ककटकस्नेषां बल्यः कोष्णोऽनिला-
 परः । शुकः सन्धानकृत् सृष्ट-विष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ इति ।

स्नेहनमित्यादि । आनूपेषु वाराहं पिशितं वृंहणमित्यादिशुणम् ।

कण्ठे “शरीरवृंहणे मत्स्यद्” इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यैवार्थस्य दास्यार्थस्य
 अर्थस्य ॥ २५ ॥

स्निग्धोष्णां मधुरं वृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
 दाढं बृंहत्वमुत्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यपि ॥
 धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि स्युरसडानि च हितानि च ॥
 रेतःश्लैणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
 मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ॥
 शरीरबृंहणं नान्यदादं मांसाद् विशेष्यते ।
 इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

[इति मांसवर्गः । ३ ।]

स्निग्धोष्णमित्यादि । तर्पयति तर्पणं माहिषं मांसं प्रकरणात् । सुधृतं
 च—गजगवयादयः कूलचरा आनृपाः पशवः । वातपित्तरा वृष्या मधुरा
 रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ॥ विरुक्ष्णो
 लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः । स्वाद्रम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥
 गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि व्यवायस्य तु
 वर्द्धनम् ॥ स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः । निद्राप्तुं स्वबलस्तन्युं
 वर्द्धनो मांसदादं कृत् ॥ रुक्मांसं समधुरं कषायानुरसं स्पृतम् । वातपित्तोपशमनं
 गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरश्चापि
 वातपित्तप्रणाशनम् । सुमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्पृतम् ॥ वातपित्तोप-
 शमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥ स्नेहनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं
 श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् ॥ कफघ्नं स्वर्गुगिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
 पिष्यं पवित्रपायुष्यं वद्धमूत्रं विरुक्षणम् ॥ गोकणेमांसं मधुरं स्निग्धं वृद्-
 कफापहम् । विपाके मधुरश्चापि कफपित्तविनाशनम् ॥ इति ।

सन्ध्वेमांसस्य विशेषफलमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृंहणे मांसादन्यत्
 आद्यं स्वाद्यं न विशिष्यते इति । वर्गं समापयति, इतीत्यादि ॥ २५ ॥

[इति तृतीयो मांसवर्गः । ३ ।]

पाठा शुषा शटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् प्राहि त्रिदोषघ्नं वच्चोभेदि च वास्तुकम् ॥
 त्रिदोषशमनी वष्या काकमाची रसायनी ।
 नास्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥
 राजस्रवकशाकन्तु त्रिदोषशमनं लघु ।
 प्राहि शस्तं विशेषेण महण्यशोविकारिणाम् ॥
 कालशाकञ्च कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
 लघूष्णां वातलं रुक्षं कालीयं * शाकमुच्यते ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वान्मांसवर्गानन्तरं शाकवर्गमाह—पाठेत्यादि । वक्ष्यते
 बर्गसमाप्तौ । चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रय इति । तेन शाकं गुण-
 कर्मभ्यां वक्तुं पाठादीनां यत्र पत्रादिविशेषेणोपदेश्यते तत्र यथायोग्यं
 पत्रादिकं विद्यात् । यद्यप्यन्यत्रोक्तम् । पत्रं पुष्पं फलं तालं कन्दं संस्वेदजं
 तथा । शाकं पत्रविधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद् यथोत्तरमिति । तथापि सुश्रुते—
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः इति वचनेन यथायथं
 फलपत्रपुष्पाणां पूर्व्वं पूर्व्वं लघु परं परं गुरु विद्यात् इह तु गुणकथनं सामान्यत
 एव बोध्यम् । पाठा आकनिधिः । शुषा कासमहः । शटी हरिद्रापत्राकृतिः ।
 वास्तुकं बधुयाशाकम् । सुनिषण्णकं निद्रालुः तेषां पत्राणां वास्तुकवज्जं
 प्राहिलात् सर्व्वेषां त्रिदोषघ्नत्वं विद्यात् । वास्तुकन्तु वच्चोभेदि ।
 त्रिदोषेत्यादि । * कुष्ठनाशिनीत्यन्ताः काकमाचीगुणाः । नास्युष्णशीत-
 वीर्या मध्यवीर्या । अस्याः पत्रमेव शाकम् । राजस्रवकेत्यादि । राजस्रवकं
 दुग्धिकापत्रम् । कालशाकमित्यादि । सुश्रुतेऽपि—दीपनं कालशाकन्तु
 गरदोषहरं कटु । लघूष्णमित्यादि । कालीयशाकं लघूष्णरुक्षत्वाद्वातलम् ।

शङ्कराणि—शाकानामपि स्वस्वत्वेनामन्तरमुपदेशः । शुषा कासमहः, शटी स्वनाम-
 प्रसिद्धा, वास्तुकं दृक्वास्तुकम् । नास्युष्णशीतवीर्येति गोष्णत्वं प्रकर्षप्राप्तमस्या नापि सीतत्वम
 इत्यर्थः ; अत एव सुश्रुते "तिका काकमाची वातं शमयत्युष्णवीर्यत्वाद्" इत्युक्तं, तद्दीर्घवादि-
 क्त्वेन, अत एव शङ्करगुणे सुश्रुतेऽपि नास्युष्णशीतमेव पठितम् । राजस्रवको दुग्धिका, काकशाकं

दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशोहिता च सा ॥
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्द्धिनी ।
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ॥
 रुक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तरडुलीयकः ॥
 मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतिक्तकम् ।
 कर्कोटकावल्युजकौ पटोलं शकुलादनी ॥
 वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा केवुकं सकठिल्लकम् ।
 नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकी तिलपर्णिका ॥
 कौलकं कार्कशं निम्बं शाकं पारपटकञ्च यत् ।
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥

दीपनीत्यादि । अम्लचाङ्गेरी अम्लरोलीति ख्याता । मधुरेस्यादि ।
 उपोदिका पुदिनापत्रम् । रुक्ष इत्यादि । मण्डुलीयकोऽपमारिषः ।
 मण्डूकपर्णीत्यादि । मण्डूकपर्णी मन्थुमणी । वेत्राग्रं वेत्रस्य कोपलाग्रम् ।
 कुचेलापत्रम् । वनतिक्तकं उबेतबहला । कर्कोटकं कौकरोलाख्यस्य फलम् ।
 अवल्युजं वागुजीपत्रबीजम् । पटोलं पत्रं फलञ्च । शकुलादनी कटुरोहिणीपत्रम् ।
 वृषपुष्पाणि वासकपुष्पाणि । शाङ्गेष्टा काकतिक्तिका । केवुकं केउफलम् ।
 कठिल्लकः कारबेल्लः । नाडी नाडीशाकं दौडा इति लोके । कलायं चर्बुल-
 कलायपत्रम् । गोजिह्वा दूर्वीशाकम् । वार्त्ताकुः प्रसिद्धा । तिलपर्णी
 एङ्गजापत्रं फलञ्च । कौलकं पटोलफलम् । कार्कशं स्वल्पकर्कोटक-
 फलम् । निम्बं निम्बपत्रम् । पारपटकञ्च शाकं क्षेत्रपपटीपत्रम् । सर्वमिदं
 कफपित्तहरमित्यादिगुणं तत्र विशेष उन्नेयः ।

कार्लिमा इति ख्यातम्, कार्लिख्यमिति कार्लिमाकमेवोच्यते पुनः, कथ्ये तु "कार्लिमा" इति
 पठन्ति । मण्डूकपर्णी मणिमणि ख्याता, कुचेला अकर्मविदिकामेदः ; वनतिक्तकं पञ्चसुन्दरम्,
 अवल्युजो वागुजी, शकुलादनी कटुरोहिणी, शाङ्गेष्टा काकतिक्ता, कठिल्लकः पुनर्नवा, नाडी नाडीक,

सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जी चिल्ली कुतुम्बुकः ।
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ॥
 शणशास्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ।
 निष्पावः कोविदारस्य पत्तूरश्चुञ्चुपर्णिका ॥
 कुमारजीवो लोहाकः पालङ्करो मारिषस्तथा ।
 कलम्बुनालिकासूर्य्यः कुसुम्भवकभूमकौ ॥
 लक्ष्मणा च प्रपुन्नाडो नलिनीका कुठेरकः ।
 लोणिका यवशाकश्च कुण्माण्डकमवलगुजम् ॥

सर्वाणीत्यादि । सूप्यस्य सूपयोनिमुद्राणांकादेः शाकानि पत्राणि ।
 फञ्जी ब्रह्मयष्टीपत्रम् । चिल्लिगौ इवास्तुकम् । कुतुम्बुकः द्रोणपुष्पीपत्रम् ।
 सर्वाण्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकादीनि सपत्राणि तेषां पत्राणि ।
 कठिञ्जरः कुठेरकपत्रम् । कर्बुदारपुष्पम् । सुवर्चला सूर्य्यभक्तापुष्पम् । कोवि-
 दारस्य काञ्चनस्य निष्पावः शिम्बाफलम् । पत्तूरः शालिञ्चः । चुञ्चुपर्णिका
 चैत्रुयाशाकं लोके प्रण्डपर्णीत्युच्यते । कुमारजीवो जीवशाकम् । लोहाको
 लुटयाशाकम् । पालङ्कः ख्यातो लोके । मारिषः डौडालटिया ।
 कलम्बुः कलमीशाकम् । नालिका गोलाइचिः । सूर्य्यः सुरीः राजी तस्याः
 पत्रं राइशाकम् । कुसुम्भः प्रसिद्धः । वृकभूमकः भूमिमारिषः । लक्ष्मणा
 खनामख्याता तस्याः पत्रम् । प्रपुनाड एङ्गजा तस्य पत्रं, फलन्तु शमीधान्ये
 प्रागभिहितम् । नलिनीका पद्ममृणालम् । नलिनीकेति पाठे नीलीपत्रम् ।
 कुठेरकः पर्णासभेदः । लोणिका लुण्णशाकम् । यवशाकं क्षेत्रवास्तुकशाकम् ।

ककामं वसुं लककावम्, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोविहा शालिपर्णिका, कुलकः कारवेलकः,
 केचिद् वृ कुलकं पटोकेभेदमाहुः, कर्बुदारः स्वस्यकर्बोटकः ।

सूप्यशाकानि माषपर्वादीनि, फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका, चिल्ली गौइवास्तुकं, कुतुम्बुको
 द्रोणपुष्पिका, आलुकादीनि पिण्डालुकादीनि, कर्बुदारः काञ्चनः, सुवर्चला सूर्य्य-
 भक्ता, केचिद् कककमाहुः, पत्तूरः शालिञ्चः, चुञ्चुपर्णिका नाडीभेदः, कुमारजीवो जीवशाकं,
 लोहाको कोहामारिषः, शालिका गोलाइचिः, आसुरी राजिका मण्डको वा, वृकभूमको भूमिशिरीषः,
 लक्ष्मणा खनामख्याता, नलिनी पद्ममृणालं, नीलिनीपाठपत्रे बुद्धा, यवशाकं क्षेत्रवास्तुकं,

यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
 शाकं गुरु च रुक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥
 मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ।
 खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढं तत् प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥
 न्यग्रोधोडुम्बराश्रत्थ-प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
 कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ।
 श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रञ्च वातनुत् ॥
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकञ्च यत् ।
 पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥

कुष्माण्डकं प्रसिद्धम् । अवलगुजं सोमराजीपत्रम् । यातुकः शृङ्गशालपर्णीपत्रम् ।
 शालकल्याणी शालिञ्चप्रमेदः । त्रिपर्णी हंसपदी । पीलुपर्णी नोबटकः ।
 पर्णा सूर्यादीनां शाकं गुरु च रुक्षञ्च शीतवीर्यत्वात् कफकरम् । तत् सर्वं
 खिन्नं कृत्वा निष्पीडितरसं स्नेहाढं बहुस्नेहपत्रं चेत् तदा प्रशस्यते ॥ २६ ॥

गन्धधरः—एषु शणादीनां पुष्पस्य विशेषगुणमाह—शणस्येत्यादि ।
 शणादीनां पुष्पं गुरुक्षमित्यादिगुणं विशेषतो ग्राहि रक्तपित्ते प्रशस्तञ्च ।
 न्यग्रोधेत्यादि । आदिना कञ्चटादेः पल्लवाः । वायुमित्यादि । वत्सादनी
 गुडूची पल्लवरूपा प्रकरणात् । गण्डीरः शमठस्तस्य पत्रम् । चित्रकञ्च
 पत्ररूपः । श्रेयसी गजपिप्पली । विल्वपर्णी विलाज्जकं तेषां पत्रं विल्वपत्रञ्च
 वातनुत् । भण्डीत्यादि । भण्डी भौटीति लोके । तस्याः पत्रं शतावर्याञ्च पत्रं
 शाकम् । बला वाट्यालकस्य पत्रम् । जीवन्तिकञ्च यच्छाकं पत्रम् । पर्वण्यां

कुष्माण्डः सर्वेष्टप्रम, अवलगुजमिरधवसगुजमेदः, यातुकः शुङ्गाशाकपर्णी, शालकल्याणी शालिञ्च-
 प्रमेदः, त्रिपर्णी हंसपादिका, पीलुपर्णी मोरटकः ॥ २६ ॥

कल्याणिः—गण्डीरः शमठः, विल्वपर्णी विल्वार्जकम् । भण्डी लतामन्वता, पर्वण्यां पर्व-

लघु भिन्नशकृत् तिक्तं लाङ्गुलिक्युल्लूकयोः ।
 तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ।
 रुक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥ २७ ॥
 त्रपुषैर्वाशुके स्वादु-गुरुविष्टम्भिशीतले ।
 मुखप्रियञ्च रुक्षञ्च मूत्रलं त्रपुषन्त्रति ॥
 एर्वाशुकञ्च संपक्वं दाहत्पणाङ्कमार्त्तिनुत् ।
 वर्धोभेदीन्यलात्रनि रुक्षशीतगुरुणि च ॥

पर्वशाकं पर्वपुष्पी कुङ्कुटी पथ्यशाकं पत्रम् । लघ्वित्यादि । लाङ्गुलिकी
 चिप्रीरण्डपत्रम् । उरुवृक एरण्डपत्रं तिक्तम् । तिलस्य वेतसस्य च शाकं
 पञ्चाङ्गुलस्य क्षुद्रैरण्डस्य पत्रं शाकं वातलमित्यादिगुणम् । रुक्षाम्लमित्यादि ।
 पूर्वं कुसुम्भपत्रगुण उक्त इह पुनस्तस्य फलं रुक्षाम्लमित्यादिगुणम् ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—त्रपुषेत्यादि । त्रपुषमपक्वं मायाम्बुफलम्, एवमेर्वाशुकमपक्वं
 फलम् । इं स्वादुनी गुरुणी विष्टम्भिनी शीतले च । तयोर्मध्ये त्रपुषन्तु संपक्वंम्
 अतिमृत्त्वमित्यादिगुणम् । एर्वाशुकञ्च संपक्वं दाहादिनुत् । एर्वाशुकं
 ककटीफलम् । सुश्रुते च—त्रपुषैर्वाशुकर्काशु-शीणैरुन्तमभृतीनि । गुरुविष्टम्भि-
 शीतानि स्वादूनि कफकुन्ति च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥
 बालं मुनीलं त्रपुषं तेषां पित्तहरं स्मृतम् । तत् पाण्डु कफकुञ्जीर्णमम्लं वात-
 कफापहम् ॥ एर्वाशुकं सकर्काशु सम्पक्वं कफवातहृत् । सक्षारं मधुरं रुच्य
 दीपनं नातिपित्तलम् ॥ सक्षारं मधुरञ्चैव शीणैरुन्तं कफापहम् । भेदनं दीपनं
 हृद्यमानाहाष्टीलनुल्लघु ॥ इति ।

वर्धोभेदीनीत्यादि । अलात्राः फलानि वर्धोभेदीनि । अन्यत्र च । चिर्ध-
 देत्यादि । चिर्धटो गोहम्बाफलं द्विविधं क्षुद्रफलं बृहत्फलञ्च । एर्वाशुकं

शाकं, पर्वपुष्पी कुङ्कुटी, पञ्चाङ्गुलचिप्रीरण्डः, एर्वाशुकं राजककटी, कुसुमाण्डकं सुश्रुते वास्वाय-
 वस्याभेदेन पठितं तदप्यविद्यमेव, यत्नः, शाकमध्यपोरुणः पित्तहरत्वं कफकरत्वाद्यौक्तं, तदप्रीह
 पित्तोत्तरे कफोत्तरे क्षुद्रपले बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥

चिर्भटव्वारुके तद्वद् बर्धोभेदहिते तु ते ।
 कुष्माण्डपक्वं सक्षारं मधुराम्लं तथा लघु ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्व्वदोषनिवर्हणम् ।
 केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥
 विशदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोष्यते ॥ २८ ॥
 उत्पलानि कषयाणि पित्तरक्तहराणि च ।
 पौष्करान्तु भवेद्वीजं रक्तपित्तत्रयापहम् ॥
 तथा तालप्रलम्बञ्च उरःत्रतरुजापहम् ।
 खज्जूरं तालशस्यञ्च रक्तपित्तत्रयापहम् ॥

सुदककटीफलं कर्काशनाम । तद्वत् । हलशीतगुरुणी । बर्धोभेदे अहितं तु ते ।

कुष्माण्डमित्यादि । पूर्वं कुष्माण्डकमवल्लुजमिति वचनेन कुष्माण्डप्रगुण उक्त इह तु तस्य फलं सक्षारादिगुणम् । सुश्रूते तु—पुष्पफलालाबुकलिन्दकप्रभृतीनि । पित्तघ्नान्यनिलं कुय्युस्तथा मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि तु ॥ पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कफावरम् । पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोथनम् । सर्व्वदोषहरं हृदयं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ॥ इति ।

केलूटञ्चेत्यादि । केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतल इति शरीरवचनम् । कदम्बं कलम्बिकामिति केचित्, स्वल्पकदम्बमित्यन्ये । नदीमाषकवर्द्धमानकः । ऐन्दुकं निखाइ इति लोके ॥ २८ ॥

गुवापरः—उत्पलानीत्यादि । उत्पलानां कन्दानि बीजानि । पौष्करमित्यादि । पौष्करं पद्मबीजम् । तालप्रलम्बं तालाहरः । खज्जूरं तालशस्यञ्च फलम् । सुश्रूते च—तालनारिकेलखज्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः—स्वादुपाकरसानाह रक्तपित्तहरांस्तथा । धुकलाननिलघ्नांश्च कफवृद्धिकरानपि ॥ अन्यत्र तु । गुवाकस्य शिरस्तद्वेदेकं मयकारकमिति ।

अथवाग्निः—केलूटे शरीरवचनं—“केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतलः” इति । कदम्बं कलम्बिका वदन्ति, केचित् तु स्वल्पकदम्बकमाहुरः, नदीमाषकः वर्द्धमानक इति क्वाताः, ऐन्दुकं

तरुटं विसशालूकं क्रौञ्चादनकसेरुकम् ।
 शृङ्गाटकाङ्गलोड्यश्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
 कुमुदोत्पलनालाश्च सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।
 शीताः स्वादुकषायश्च कफमारुतकोपनाः ॥ *
 बल्यः शीतो गुरुः त्रिग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ।
 वातपित्तहरः स्वादुवृष्या मुञ्जातकः परः ॥
 जीवनो वृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।
 विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥

तरुटविसेत्यादि । तरुटं कडारकन्दः । विमं पद्मादीनां क्षुद्रमृणाळम् ।
 शालूकं पद्मादीनां कन्दः । क्रौञ्चादनं वेञ्चुलिका । कसेरुकं द्विविधं—
 क्षुद्रं चिञ्चोटकं, ग्रहत् तु राजकसेरुकम् । शृङ्गाटकं पानीयकलम् । अङ्गुलोड्यं
 हस्वोत्पलकन्दः । सच्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् । कुमुदंत्यादि । कुमुदोत्-
 पलयोर्नालाः पुष्पाणि च फलानि च शीतादिगुणानि । बल्य इत्यादि ।
 मुञ्जातक औत्तरापथिकः कन्दः । बल्य इत्यादिगुणः । जीवन इत्यादि ।
 विदारीकन्दो जीवन इत्यादिगुणः । सुश्रुते तु—मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः
 स्वर्ष्याऽतिमूत्रलः । विदारिकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥ इति ।
 विदारिकन्दो द्विविधः स्वल्पबहुक्षीरभेदात् । तत्राल्पक्षीरो हिस्तिपाद इति
 लोके, बहुक्षीरस्तु दीपकन्दः, भूमिकुष्माण्ड इति लोके । (+ तथा सुश्रुते—
 वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । महती च व ह्या च
 मेधाग्निबलवर्द्धिनी । ग्रहण्यर्शविकारघ्नो वृष्या शीता रसायनी ॥ इति ।)

निर्धारः । ताकप्रकम्बस्तालाङ्गुलः, शाल्यसग्नेनेह मस्तकमजा गृह्यते । तरुटः कडारकन्दा,
 क्रौञ्चादनं चिञ्चुलिका, कसेरुकसग्नेन चिञ्चोटिका राजकसेरुकञ्च गृह्यते, अङ्गुलोड्यं हस्वोत्पल-

* इतः परं श्लोकेऽयं केचुचित् पुस्तकेषु दृश्यते—

कषायघ्नीपद् द्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।

पौष्कण्यु भवेद्दीपं मधुरं रसपाकयोः ॥

+ सुश्रुतीकारवचनं शतावरीविषयकः श्लोकः दसकलिखितायां पुस्तके दक्षनाय भवेत्
 विभिन्नेति श्लोकेऽस्माभिः ।

अम्लीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशोहितो लघुः ।
 नास्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥
 त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं सार्षपं शाकमुच्यते ।
 तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ॥
 सर्पच्छत्रकवज्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ।
 शीताः पीनसकर्तृश्च मधुरा गुब्ध्य एव च ॥
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ २६ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

अम्लीकाया इत्यादि । अम्लीकाया अम्लाद्रकस्य कन्दः । त्रिदोष-
 मित्यादि । सार्षपं शाकं सपपत्रम् । तद्वदित्यादि । पिण्डालुकः पिण्डा-
 कारः कन्दः तं, तद्वत् त्रिदोषं बद्धविण्मूत्रं विद्यात् । कन्दत्वाच्च मुखप्रियं
 विद्यात् । अत्रापरेषां कन्दानां गुणाः उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्थूल-
 शूरणमाणकप्रभृतयः कन्दाः श्वेतकषायाः कटुका रुक्षा विष्टम्बिनो
 गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च । माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-
 त्तितम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां
 कन्दा मारुतकोपनाः । कषायाः पित्तशमनाः विपाके मधुरा हिमाः ॥
 वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठक्रिमिहरो बन्धो वृष्यो
 रसायनः ॥ इति ।

सर्पच्छत्रकेत्यादि । सर्पच्छत्रकं मृतसर्पदेहभूतभूभागे जातमुद्भिज्जं छत्रा-
 कृतिकं छत्रं, सर्पच्छत्रकं वज्जैयित्वा अन्या बह्व्योऽछत्रजातयः उद्भिजाः
 शीताः पीनसकर्त्राश्च मधुराश्च गुब्ध्यश्चेति । सुश्रुते च—उद्भिदानि पलालेशु-
 करीषवेणुसित्तजानि । तत्र पलालजातं मधुरं मधुरविपाकं रुक्षं दोष-
 शमनञ्च । श्वेतं मधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च । तद्वद्वेदोषं

कन्दः । मुञ्जातक भीतरापथिककन्दः । अम्लीका स्वल्पविट्पा प्रायः कामरूपादी भवति ।
 सर्पच्छत्रं सर्पफलाकारं छत्रकम्, अन्धशरच्छत्रजातयः करीषपलाकाविजा बहुला शेषाः । पत्रकन्द-
 कताञ्च इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाश्रयत्वमपि शाकवर्गस्य शेषम् ॥ २६।२९ ॥

[इति शाकवर्गः । ४ ।]

तृष्णादाहज्वरश्वास-रक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 वातपित्तमुदावृत्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥
 तिक्तास्यतामास्यशोषं कासञ्चाशु व्यपोहति ।
 मृद्धीका वृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥
 मधुरं वृंहणं वृष्यं खज्जूरं गुरु शीतलम् ।
 त्रयेऽभिघाते दाहे च वातपित्तं च तद्धितम् ॥
 तपणं वृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 परूपकं मधूकञ्च वातपित्तं च शस्यते ॥
 मधुरं वृंहणं चल्यामात्रातं तर्पणं गुरु ।
 सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥

कारीर्यं कषायं वातकोपनञ्च । वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च । भूमिजं
 गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः । इति ।

वगं समापयति—चतुर्थे इत्यादि । पत्रकन्दफलाश्रय इति प्रायेण तत्-
 पुष्यगुणकथनं नानुपपन्नमिति ॥ २९ ॥

इति शाकवर्गचतुर्थः । ४ ।

गङ्गाधरः—अथ शाकफलाश्रया इति वगक्रमनिर्देशाज्जाकवर्गानन्तरं फल-
 वगमाह—तत्र श्रष्ट्वात्द्राक्षागुणमाह—तृष्णेत्यादि । मृद्धीका द्राक्षाफलं पक्वं
 न त्वामं मधुरत्वाभावात् । मधुरमित्यादि । खज्जूरं खज्जूरस्य पकं फलं स्वल्प-
 शस्यं बहुन्नस्यञ्च द्विविधम् । तर्पणमित्यादि । फल्गु कोठोढम्बुरफलं पकम् ।
 तच्चामं शाकत्वान्नात्राभिहितम् । परूपकमित्यादि । परूपकफलं पकं, पकमेव च
 मधूकफलं न त्वामम् । सुभ्रूते च—द्राक्षाकाऽमर्ष्यमधूकखज्जूरमभृतीनि । रक्त-
 पित्तहराप्याहुर्गुरुणि मधुराणि च । तेषां द्राक्षा सरा स्वर्ष्या मधुरा स्निग्ध-
 शीतला । रक्तपित्तज्वरश्वास-तृष्णादाहक्षयापहा ॥ इयं मूत्रविबन्धघ्नं पित्ता-
 मृज्वातनाशनम् । केऽयं रसायनं मेध्यं काऽमर्ष्यं फलमुच्यते ॥ इति । मधुर-
 मित्यादि । आम्रातमात्रातकस्य पकं फलं मधुरमामन्तु अम्लं शाकत्वात् तस्य

चक्रपाणिः—फलामामपि केषाञ्चिद्व्यक्तवृष्ययोगात् फलवर्गमाह । मृद्धीकाऽप्रेऽभिधीयते
 श्लेष्मगुणत्वात् । फल्गु भीहुम्बरम् । मधूकसाधनेन समानगुणत्वात् फलं कुसुमञ्च शोथम् । परूपकमिह

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 वृंहणस्निग्धशीतानि वल्यानि मधुराणि च ॥
 मधुराम्लकषायञ्च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
 श्लेष्मपित्तकरं भव्यं प्राहि वक्तृविशोधनम् ॥
 अम्लं परुषकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धूनि कुचानि च ॥
 नात्युष्णं गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
 संवृंहणं शीघ्रजरं नातिदोषलमारुकम् ॥
 द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च ।
 गुरु पारावतं ज्ञेयमस्त्यत्यग्निनाशनम् ॥

गुण इह नोक्तः । तालशस्यानीत्यादि । सिद्धानि पक्वतालफलानि सिद्धान्येव
 पक्वानि नारिकेलफलानि । अत्र च, विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्त-
 ज्वरदाहमोहम् । इति । मधुराम्लेत्यादि । भव्यं पक्वं कर्म्मरङ्गफलम् ।
 अन्ये तु त्वक्संघातरूपं चालित्रफलं पक्वमाहुः । श्लेष्मपित्तकरमम्लत्वात् ।
 अम्लमित्यादि । द्रिधा परुषकं द्राक्षा च मधुराम्लभेदात् ; तत्र मधुरयोगुणा
 उक्ता अम्लयोरिह वचनमिदम् । आरुकाणि कात्तिकपुरं प्रसिद्धानि । वदराणि
 कोलानि वृहत्फलानि । कर्कन्धूस्तु क्षुद्रफलवदरम् । तत्रारुकस्य विशेषमाह ।
 नात्युष्णमित्यादि । आरुकम् आलुबोखरमिति लोके । तच्च द्विविधं शीत-
 मुष्णञ्च मधुरं शीतमम्लमुष्णमिति । सुश्रुते—कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्त-
 कफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ पुरातनं तृदशमनं
 श्रमर्जनं दीपनं लघु । सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ इति ।
 गुर्वित्यादि । पारावतं कामरूपे प्रसिद्धम् । तदपि द्विविधं, मधुरं
 मधुरपरुषकं श्रेयम् । आत्रातम् आमडा इति त्व्यातम्, आम्रफळसदृशमिति चान्द्रका, एतच्च
 द्विविधं—मधुरमम्लञ्च, अत्र मधुरस्यैव गुणः, अम्लस्य बध्यमाणस्वात् । ताकशल्यामीनि
 ताकफलानि, यथा—“इतीतव्यादीनां शस्त्वानि” इति फळमेव शक्यमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि,
 तेन पक्वतालस्य ग्रहणम् । भव्यं कर्म्मरङ्गं फलं, केचित् त्वक्संहतिफलं वदन्ति । आरुकं कात्तिक-
 पुरं प्रसिद्धं ; कर्कन्धुः शृगाळवदरी, कर्कन्धूनि कुचयोर्बिष्णुष्य पादे न नित्यं पित्तश्लेष्मकरुं त्वं

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथैवाल्लान्तरगुणं तूदमम्लं परूपकात् ॥
 कषायं मधुरं टङ्कं वातलं गुरुं शीतलम् ।
 कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥
 मधुराम्लकषायवात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥
 विल्वन्तु दुज्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफवानजित् ॥
 रक्तपित्तकरं * वालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्वाम्ब्रं जयेद् वायुं मांसशुक्रवलप्रदम् ॥
 कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

शीतमम्लमुष्णम् । रसनिर्देशे वीर्यप्राप्तौ तामलकस्याम्लस्य शीतवीर्य-
 दशनाद् वीर्यान्तराशङ्कानिवारणाथ पुनः शीतमुष्णमित्युक्तम् । भव्यादित्यादि ।
 भव्यफलस्य ये गुणाः उक्ता मधुराम्लकषायविष्टम्भितगुरुशीतलश्लेष्मपित्त-
 करत्वग्राहित्वक्तृशोधनत्वानि. तंभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । हृद्यमित्यादिना मुश्रुतोक्तगुणाः पूर्वं दर्शिताः । तथैवेत्यादि ।
 तूदफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं परूपकादल्पान्तरगुणम् । परूपकस्य गुणाः पूर्वं-
 मुक्ताः पित्तश्लेष्मप्रकोपित्ताम्लत्वादयस्तेभ्योऽल्पान्तरा अल्पभेदा गुणा यस्य
 तत् । कषायमधुरमित्यादि । टङ्कं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । कपित्थमित्यादि ।
 आममपक्वं कपित्थफलम् । तदेव सिद्धं पक्वं कपित्थफलम् । विल्वन्वित्यादि ।
 सिद्धं पक्वं विल्वफलम् । तद्वालमामं स्निग्धोष्णादिगुणम् । रक्तपित्तेत्यादि ।
 आम्रमाम्रफलं वालं रक्तपित्तकरमसम्पूर्णमामं मध्यमपक्वं पित्तवर्द्धनम् ।

तयोर्गर्भंयति । परूपकादीनास्तु मधुराम्लभेदेन द्विरूपाणां य एव परूपकादयोऽग्लास्त एव
 पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः कामरूपप्रसिद्धः अत्र यो मधुरः स शीतः, यश्चाग्लः स उष्णः
 इति शेषम् ; एवं रसनिर्देशेनैव धीनये लक्ष्येऽपि पुनः वीर्यान्तानम् अग्लस्य आमलकस्य शीतता-

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥
 मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तै न च विरुध्यते ।
 कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ॥ ३० ॥
 गाङ्गेरुं करीरञ्च विम्बी तोदनधन्नम् ।
 मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
 संपक्कं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ॥

पक्वं वायुं जयदित्यादिगुणम् । जाम्बवमित्यादि । जाम्बवमिति सामान्यात्
 बृहत्फलजाम्बवं राजजाम्बवं क्षुद्रफलजाम्बवं भूजाम्बवं वनजाम्बवं काक-
 जाम्बवं सर्व्वं कफपित्तघ्नमित्यादि । मधुरमित्यादि । मधुरं बदरं सौवीर-
 बदरं, सुवीरा यमुना नदी, तस्या यस्मिन् देशे स्थितिः, तद्देशजं बदरं सौवीर-
 मिति सुश्रुतोक्तं दक्षितम् । सौवीरं बदरं स्निग्धमित्यादिगुणम् । तच्छुष्क-
 मिति तद्बदरमिहानुवृत्ते न तु सविशेषणमनुवृत्ते । तेन सर्व्वं बदरं शुष्कं
 कफवातघ्नं न तु पित्ते च विरुध्यते । कषायेत्यादि । सिम्बितिकाफलं स्वनाम-
 ल्यातम् । सुश्रुते च—कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलम्, इति ॥३०

गङ्गापरः—गाङ्गेरुकमित्यादि । गाङ्गेरुकी नागवला तस्याः फलम् । करीरो
 परुजद्रुमस्तस्य फलम् । विम्बी ओष्ठोपमफलम् । तोदनं फलविशेषः । धन्वनं
 धन्वनवृक्षस्य फलम् । मधुरमित्यादिगुणम् । संपक्कमित्यादि । पनसं कण्टकि-
 फलम् । मोचं कदलीफलम् । राजादनफलं पियालफलम् । पक्वान्येतानि
 स्वादूनीत्यादिगुणानि । सुश्रुते तु—पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं
 गुरु । मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं वृष्यं
 रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुकषायञ्च राजादनफलं गुरु । इति ।

वसोनाद् बोद्धव्यम् । त्वम् भीतरापयिकफलम् । टङ्गं काश्मीरमसिद्धम् । सिद्धमिति कालवशात्
 पक्कं ; कपित्थविह्वलाभ्राजामकस्थामेतेन गुणवचनं तस्यैविरथासु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदरं
 मध्यप्रमाणं तद्वि मधुरमेव स्वादु । गाङ्गेरुकं नागवलाफलम्, करीरो मरुतो मुनः, तोदनं

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 अवदंशक्षमं हृद्यं * वातलं लवनीफलम् ॥
 नीपं शतारुकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
 प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥
 ऐह्रुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तिन्दुकं करुपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ॥
 विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
 स्वेदमेदःकफोत्क्लेद-पित्तरोगविनाशनम् ॥ †
 अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
 स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं करुपित्ताविरोधि च ॥

कषापेत्यादि । लवनीफलम् कषायविशदसौगन्ध्यारुचिकरम् । अवदंशक्षमं
 भोज्यद्रव्यान्तरक्षणणे रोचकत्वक्षमम् । नोयालीति ख्यातम् । नीपमित्यादि ।
 नीपं पक्वं कदम्बफलम् । शतारुकं खनामग्न्यातम् । पीलुफलम्
 गुडफलम् । तृणशून्यं केतकीफलम् । विकङ्कतं वैड्य इति ख्यातम् ।
 प्राचीनेत्यादि । प्राचीनामलकं पानीयामलकफलम् । ऐह्रुदमित्यादि ।
 ऐह्रुदं पुत्रजीवकफलम् । तिन्दुकं तिन्दु इति ख्यातम् । विद्यादित्यादि । लवण-
 वर्जितान् पञ्च रसान् । तदामलकं स्वेदादिनाशनम् । अम्लमित्यादि ।
 द्विधा दाडिमं मधुरफलमेकमपरमम्लफलम् । तत्राम्लावरं कषायमधुरमम्लप्रवरं
 कषायमधुरम् । स्निग्धोष्णमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—कषायानुरसं तेषां
 धन्वनभेदः । राजाशनं क्षीरि । अवदंशक्षममिति लघ्वलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचि-
 भवति । नीपं कदम्बकम्, शतारुकफलं शरका इति तद्यतम्, पीलु भौतरापथिकम्, तृण-
 शून्यं केतकीफलम्, प्राचीनामलकं पानीयामलकम् । ऐह्रुदं पुत्रजीवकफलम् । तिन्दुकं
 केन्दुः । इतिमगुणे कफपित्ताविरोधीत्यम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरन्तु कफाविरोधि, तेन
 त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नम्, यदुक्तं सुश्रुते—द्विविधं तत् तु विशेषं मधुराम्लमेव च । त्रिदोषघ्नन्तु
 मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥” इति ।

* कक्षमिति कश्चिन् पाठः ।

† इति परं श्लोकीयं ग्रन्थान्तरेषु दृश्यते—

धमं खाद्य कषायार्कं करुपित्तहरं परम । रसाम्लकमोसमेरोजान् दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥

रुक्षाम्लं दाडिमं यत् तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥*
 वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥
 अम्लीकायाः फलं पकं तस्माच्चाल्पान्तरं गुणैः ।
 गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्वम्लवेतसम् ॥
 शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्रवे ।
 हिक्राश्रासे च कासे च च्छद्दिवच्चोगदेषु च ॥
 वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्व्वजेषूपदिश्यते ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ †

दाडिमं नातिपित्तम् । दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वृक्षौ विबन्धनम् ॥ द्विविधं
 तत् तु विभेयं मधुरश्चात्ममेव च । त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ इति ।
 वृक्षाम्लमित्यादि । वृक्षाम्लं तित्तिङ्गीकं, मुश्रुते च — वातापहं तित्तिङ्गीकमार्गं
 पित्तत्रलाशकृत् । ग्राह्याणं दीपनं रुच्यं सम्पकं कफवातनुत् ॥ अम्लीकाया
 इत्यादि । द्विविधं तित्तिङ्गीकं वृक्षाम्लमम्लीका च । तत्र यस्य वृक्षो-
 ऽप्यम्लः स वृक्षाम्लः, यस्य फलमम्लं साम्लीका । तस्याः पकं फलं
 तस्मात् किञ्चिद्गुणरन्तरं भिन्नम् । तस्या आमफलमपि तित्तिङ्गी-
 कामफलवत् । तदुक्तं मुश्रुते — अम्लीकायाः फलं पकं तद्वद् भेदि तु केवलम् ।
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोषाम्नफलमुच्यते । इति । गुणैरित्यादि । वृक्षाम्लस्य
 गुणै रुक्षोष्णवातश्लेष्महरतैः संयुक्तं ग्राहित्वज्जं भेदनश्चात्मवेतसं धैकर इति
 ल्यातम् । शूलेऽरुचादित्यादि । मद्यविप्रवे मद्यविक्षेपं, शूलादिवातश्लेष्मसमुत्थ-
 सव्वगदेषु मातुलुङ्गस्य केशरमुपदिश्यते, लघु चोपदिश्यते । शेषं केशरातिरिक्तं
 तगादिकमतोऽन्यथा गुणान्तरमुपदिश्यते । तद्यथा मुश्रुते — लघ्वम्लं दीपनं
 हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् । लक्त्तिका दुर्ज्वरा तस्य वातक्रिमिकफापहा । स्वादु
 शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मास्तपित्तजित् । मध्यं शूलानिलच्छदि-कफारोचक-

वृक्षाम्लं महार्द्रकम्, अम्लीका तित्तिङ्गी । शेषमिति त्यक्त्वांस्य, अतोऽन्यथेति

* “मधुरं पित्तनुत् तेषां पूर्व्वं दाडिममुत्तमम्” इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

† इतः परं श्लोकोऽप्यमादृशान्तरे दृश्यते —

रोचनो दीपना हृद्यः सुगान्धस्त्वगतिसिद्धिर्जितः ।

कर्पूरः कफवातघ्नः श्वासद्विकारघ्नो हितः ॥

सुगन्धि मधुरं साम्लं विशदं भक्तरोचनम् । *

दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥

वातामाभिषुकाक्षोड्-मुकूलकनिकोचकाः ।

गुरुष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥

वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ।

पियालमेषां सदृशं विशादोष्णयं विना गुणैः ॥

श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।

श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोठफलमग्निजित् ॥

नाशनम् । दीपनं लघुं संग्राहि गुल्माशौधन्तु केशम् । शूलाजीणविवन्धेषु
मन्दाग्रौ कफमारुते । अरुचौ च विशषेण रसस्तस्योपदिश्यते । इति ।
सुगन्धीत्यादि । नागरङ्गफलं कपलालिम्बाकं साम्लं मधुरं सुगन्धि
च विशदश्च । सुश्रुते च अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् । वातघ्नं
दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ इति ।

वातामेत्यादि । वातामस्य फलम्, अभिषुकस्य अभिषुकनाम्ना ख्यातस्य
फलम् । आक्षोडस्य आखरोट इति ख्यातस्य फलं, मुकूलकस्य फलं, निको-
चकस्य पञ्चतीयाखरोटस्य फलम्, उरुमाणस्य च फलम् । फलरूपा एते वाता-
मादयो गुरुष्णस्निग्धमधुरा इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च वाता-
माक्षोडाभिषुकनिकोचकुरुमाणप्रभृतीनि । पित्तश्लेष्मकराण्याहुः
स्निग्धोष्णानि गुरुणि च । वृंहणान्यनिलध्नानि बल्यानि मधुराणि
च ॥ इति । पियालमित्यादि । पियालस्य फलं द्विविधं, राजादनं पियालश्च ।
तत्र राजादनगुणा उक्ताः । पियालस्य चचनमिदम् । एषां वातामादीनाम्
औष्ण्यं विना शेषैर्गुणैः सदृशं पियालफलं विद्यात् । सुश्रुते—पियालमज्जा
मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । इति । श्लेष्मलमित्यादि । श्लेष्मातकं शैलुफलम् ।

गुरु, किंवा, श्लेष्मलमित्युक्तकेशरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरापथिकाः । पियालोऽयं
मगधप्रसिद्धः ।

* मधुरं । कश्चिदम्लञ्च हृद्यं भक्तरोचनमिति चक्रधृतः पाठः ।

गुरूष्णं मधुरं रुक्षं * केशघ्नञ्च शमीफलम् ।
 विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥
 आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमईकम् ।
 रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥
 वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्त्ताकं कटु तिक्तकम् ।
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पकटकीफलम् ॥
 पित्तश्लेष्मघ्नमम्लञ्च वातलञ्चाक्षिकीफलम् ।
 मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च । †
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष-न्यप्रोधानां फलानि च ॥ ३१ ॥

श्लेष्मलमित्यादि । अङ्कोठफलम् आखरोटविशेषः । गुरूष्णमित्यादि ।
 शमीफलं पकं रुक्षं गुरूष्णञ्च । केशघ्नं केशानामुपघातकरम् । विष्टम्भयती-
 त्यादि । कारञ्जं काटकिफलमिति कश्चित् । करमईफलमित्यन्ये । पित्त-
 श्लेष्मविरोधित्वं प्रभावात् । आम्रातकमित्यादि । आम्रातकं द्विविधं मधुर-
 ञ्चाम्लञ्च । तयोर्मधुरं पूर्वमुक्तं मधुराम्लमुच्यते । दन्तशठं जम्बीरफलं
 कागजीतिख्यातम् । करमईम् अम्लकरञ्जफलमैरावतकमम्लनागरकफलञ्चाम्लं
 रक्तपित्तकरं विद्यात् । सुश्रुते च — आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवद्धनम् ।
 वृष्णाशूलकफोत्क्लेश-च्छिद्भिश्वासनिवारणम् ॥ वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं
 गुरु पित्तकृत् । अम्लं वृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत् करमईकम् ॥ वातघ्नमित्यादि ।
 वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खायते । तच्च कटु तिक्तकम् । वातलमित्यादि ।
 पकटकीफलं पकटस्य पकं फलम् । पित्तश्लेष्मघ्नमित्यादि । अक्षिकी लता
 तस्याः फलम् आक्षिकं पकं फलम् । मधुराणीत्यादि । अश्वत्थादीनां पकानि

दन्तशठो जम्बीरः, कश्चिद्म्लोटं वदन्ति । इह आम्रातकमम्लं प्राणम् ; पूर्वमु-
 मधुरमाम्रातकमुक्तम् ; करमईं द्विविधं आम्रजं वनजञ्च, एरावतमम्लतकम्, किंवा,
 नागरकम् ।

वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खायते, यत्रोष्ठवार्त्ताकसंज्ञकं, तस्येह गुणः ; किंवा

* रुक्षमित्यत्र शीतमिति वा पाठः ।

† मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च इति चक्रसम्मतः पाठः ।

कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ।

भल्लातकान् यमिसमं* त्वङ्मांसं स्वादुशीतलम् ।

पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ३२ ॥

इति फलवर्गः । ५ ।

रोचनं दीपनं वृष्यभाद्रकं विश्वभेषजम् ।

वातश्लेष्मविवन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिमुखबोधनः ।

जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिहा भुक्तपाचनः ॥

फलानि मधुराम्लत्यादीनि प्रभावात् अम्लपाकीनि । कषायेत्यादि । भल्लात-
कानि फलानि कषायमधुराम्लानि पकान्येव । तेषां फलानां त्वङ्मांसं त्वग्गतं
शस्यमग्निसमं स्वादु च, शीतलन्तु वीर्येण, स्पर्शे तु वह्निसमं दाहकरमिति ।
वर्गं समापयति—पञ्चम इत्यादि । प्रायोपयोगिक एव न तु कृत्स्नः ॥३१३२ ॥

[इति पञ्चमः फलवर्गः । ५ ।]

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद्धरितवर्ग उच्यते—रोचनमित्यादि । आद्रकम् अशुष्कं
विश्वभेषजमिति, तदेव रोचनादिगुणम् । तस्याद्राद्रकस्य रसो वातश्लेष्म-
विबन्धेषूपदिश्यते । सुश्रूते तु—कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवाद्रकं स्मृतम् ॥ शुष्कस्य गुण आहारसंयोगवर्गं
वक्ष्यते । रोचन इत्यादि । जम्बीरः पर्णासभेदः पुंस्त्वात् । कफवातघ्नः
क्रिमिहा भुक्तपाचनश्च । सुश्रूते च—जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्रिमिवात-

फलवदसिद्धस्यैव प्रार्त्तिकस्योपयोग्यस्यायं गुणः । आक्षिपी लता तस्याः फलमाक्षिकम् । अनु-
पाकि अनुया इति ख्याता । अग्निसममिति स्फोटादिजनकरवात् ॥ ३०—३२ ॥

[इति फलवर्गः । ५ ।]

चक्रपाणिः—हरितानामप्याद्रकादीनां फलवदग्निपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्छीप-
योगात् फलमनु हरितकथनं, फलेषु पश्चादभिधानं हरितस्य तृप्यनाभायकत्वात् । आद्रकमिति विशेष-
णं शुष्कीध्वावृत्त्यर्थम्, शुष्कीगुणश्चाहारसंयोगवर्गे भविष्यति ; जम्बीरः पर्णासभेदः, जम्बीरफलं

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
 स्निग्धस्विन्नं विशुष्कञ्च मूलकं कफवार्ताजित् ॥
 हिकाकासविषश्वास-पार्श्वशूलविनाशनः ।
 पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः प्रतिगन्धहा ॥
 यमानी चाज्जैकश्चैव शिग्रु शालेयनृष्टकम् * ।
 हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्श्लेशयन्ति तु ॥

कफापहः । सुरभिदापनो रुच्यो मुखवश्यकारकः ॥ इति । बालमित्यादि ।
 मूलकं बालं दोषहरं, वृद्धं मूलकं त्रिदोषं, तदेव स्निग्धं स्नेहेन पक्वं स्विन्नं
 मारुतापहम् । तदेव विशुष्कं कफवातजित् । सुश्रुते च—सर्वदोषहरा लघ्वी
 कण्ठा मूलकपोतिका । महत् तद् गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥ तदेव
 स्निग्धस्विन्नन्तु पित्तनुत् कफवातजित् । त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥
 विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ इति । हिकेत्यादि । सुरसः
 पर्णासः हिकादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते कफानिलविषश्वास-कासदौर्गन्ध्य-
 नाशनः । पित्तकृत् पाश्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः । यमानीत्यादि ।
 यमानी वनयमानी । आज्जैकः श्वेतपर्णासः । शिग्रु वोजम्, शालेयं चाणक्य-
 मूलं मगधे प्रसिद्धम् । नृष्टकं राजिका । एतानि हृद्यादीनि । सुश्रुते च—
 कफघ्ना लघ्वो रुक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः । कटुपाक-
 रसाश्चैव सुरसाज्जैकभूस्तृणाः । कटुः सक्षारो मधुरः शिग्रु स्तिकोऽथ
 सुगन्धिः । बालं दोषहरमिति तरुणावस्थायामव्यक्तसर्वायां त्रिदोषहरम् ; तन्प्राप्तारवचनं
 हि—“वावद्धि चाव्यक्तसन्निवृत्तानि नवप्रकृत्यानि च मूलकाणि । भवन्ति तावद्गुरुदीपनाणि
 पिक्वानिलश्लेष्महराणि चैव ॥” इति त्रिदोषमिति, तदेव प्रकृतम्, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य
 श्लोकः,—“मूलकं कन्दानामपथ्यैः प्रकृतमम” इति । मारुतापहं त्रिदोषासदमिति सामान्येन
 वाकं वृद्धञ्च ; “शुष्कानि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्रन्थेदेव शुष्कमूलकरस्य कफवात-
 हन्तृत्वे लक्षणे पुनर्वचनं प्रकृतप्राप्यर्थम् ।

प्रतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनाद्यर्मासस्य प्रतिगन्धता इति । आज्जैकः श्वेतपर्णासः,
 शिग्रुमिटपं सोभाजनम् ; शालेयञ्चाणक्यमूलां मरी प्रसिद्धम्, किंवा शालेयमिति
 मिस्तेयं पाटक्यप्रसिद्धम्, वचनं हि—“चाणक्यमूलमिस्तेये शालेयानिश्चया जगुः” इति ; वृष्टकं

जलपिप्पलिगण्डीर-शृङ्गवेर्यथ तुम्बुरु ।
 तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षाणि कफत्रातहराणि च ॥
 पुंस्त्वघ्नः कटुरुक्षोष्णो भूस्तृणो रक्तशोधनः ।
 खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥
 धान्यकञ्चजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
 सुगन्धा नातिकटुका द।पानुत्क्लेदयन्ति च ॥
 ग्राही गृह्णनकम्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्षसां हितः ।
 स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तमपिप्तिनाम् ॥

पित्तलः । मधुशिग्रूः सरास्तक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः । जलेन्यादि । जले
 पिप्पल्याकारा जलपिप्पली । गण्डीरः समष्टीत्या । स च शुक्रो रक्तश्चेति
 द्विविधः, तत्र शुक्रो जलजः शाकवर्गे पठितोऽकटुत्वान् । कटुत्वान् तु रक्तोऽत्र
 हरितवर्गे पठित इति न द्विरक्तः । शृङ्गवेरी शृङ्गवेराकृतिः । उक्तञ्च—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाष्यते । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि
 वदन्ति हि । पुंस्त्वत्यादि । भूस्तृणो गन्धतृणः । पुंस्त्वघ्नः । खराश्वेत्यादि ।
 खराश्वा पारसीययमानी खराशिर्नाति लोके । धान्यकमित्यादि । धान्यकं
 कुस्तुम्बुरुः । सश्रुते च—आर्द्रा कुस्तुम्बुरुः कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यदृवताम् ।
 सा शुक्रा मधुरा पाके म्लिग्ना तृदाहनाशिनी । दीपनी कटुका किञ्चित्तिका
 स्रोतोविशोधनी । इति । अजगन्धा क्षेपयमानी । सुमुखा पर्णासभेदः । सुश्रुते
 च—कफानिलविषश्वास-कासदोर्गन्ध्यनाशनः । पित्तकृत् पाण्डवशूलघ्नः सुरसः
 समुदाहृतः । तद्वत् तु सुमुखो ष यो विशेषाद् गरनाशनः ॥ इति । एवं तत्रैव
 चोक्तं—तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवद्धेनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं
 गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् । कारवी करवी तद्वद्विषं या सोपकुञ्चिका । भक्ष्यव्यञ्जन-
 भोज्येषु विविधेष्ववचारिता । इति । ग्राहीत्यादि । गृह्णनको मौजोर इति
 लोके । तं गृह्णनकमपिप्तिनां स्वेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत् तु पिप्तिनाम् ।
 राक्षिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शुकञ्च, तत्र यो रक्तः, स कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते,
 वस्तु शुक्रो जलजः, स शाकवर्गे पठित इति वैकल्य वर्गद्वये पाठः । जलपिप्पली जले पिप्पल्या-
 कारा खराश्वा । शृङ्गवेरी गोजिहिका, किंवा शृङ्गवेरी आर्द्रकाकृतिः यदुक्तं—
 शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता । कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरुणि वदन्ति च ॥ भूस्तृणो गन्धतृणा, खराश्वा

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तकृत् ।
 आहारयोगे बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥
 किमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
 स्निग्धश्चोष्णश्चवृष्यश्च लशुनः कटुको रसः ॥
 शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
 हरितानामयञ्चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

श्लेष्मल इत्यादि । पलाण्डुः श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च ईषत्पित्तलक्षाल्पार्थत्वात् नवः ।
 स च द्विविधः, पलाण्डुः क्षीरपलाण्डुश्चाहारयोगे बल्यश्च गुरुश्च वृष्यश्च रोचनश्च ।
 सुश्रुते च—नात्युष्णवीर्य्याऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।
 बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निश्च विविद्धयेच्च ॥ स्निग्धोऽरुचिघ्नः
 स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिकृत् । स्वादुगुरुः शोणितपित्तघ्नः
 स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥ इति । किमीत्यादि । लशुनो रसोनः
 क्रिम्यादिनाशनादिगुणः । सुश्रुते च—स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः
 स्थिरः स्वादुरसश्च बल्यः । वृष्यश्च मेधा-स्वरवर्णचक्षुभेदास्थिसन्धानकरो
 रसोनः ॥ हृद्रोगजीणज्वर कुक्षिशूल-विवन्धगुल्मारुचिकासशोफान । दुर्नाम-
 कुष्ठानलसादजन्तु-समीरणश्वासकफाश्च हन्ति ॥ इति । शुष्काणीत्यादि । एतानि
 गृह्णनकादीनि शुष्काणि कन्दानि कफवातघ्नानि भवन्ति । एषां गृह्णनकादीनां
 फलानि च कफवातघ्नानि भवन्ति । इति केचित् । परे त्वेतानि हरित-
 वर्गाक्तान्याट्टेविश्वभेषजादीनि । शुष्काणि कफवातघ्नानि, फलानि चैषां कफ-
 वातघ्नानि । एवमादिगुणा द्रष्टव्याः तद्यथा सूश्रुते—कटुन्युष्णानि रुष्यानि
 वातश्लेष्महराणि च । कृतानेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ इति वर्ग
 समापयति—हरितानामित्यादि । एषां हरितानामयं षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥३३

[इति षष्ठो हरितवर्गः । ६ ।]

कृष्णजीरकम् । अजगन्धा यमानी सुमुक्तः पर्णसमेदः, अयञ्च धान्यकादीनाम् आर्द्राणां गुणः,
 शुष्काणाम्ब्वहारबोधिगमे "कार्थ्योपकुञ्जिका" इत्यादिना गुणं निर्दिशति । गृह्णनकः स्वल्प-
 नाकवन्नः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गाक्तानि ; शुष्काणीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि
 कुष्ठीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथापि विदे,वगुरु,कफनाशं पुनस्तद्विधानमाहारबोधि,वर्गो
 भवितव्यतीति न र्वात्तत्तम् ॥ ३३ ॥

[इति हरितवर्गः । ६ ।]

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णाम्लञ्चोक्तं विपाकतः ।
 सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
 कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
 सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥
 हिकाश्वासप्रतिश्याय-कासवच्चौग्रहारुचौ ।
 छद्मानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥
 शूलप्रवाहिकाटोप-कफवातार्शसां हितः ।
 जगलो प्राहिरुक्षोष्णः शोधघ्ना भुक्तपाचनः ॥

गङ्गाधरः—अथान्नतदुपकरणानन्तरं पानं वक्तुं क्रमिकत्वान्मद्यवगं उच्यते—
 प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्येति स्वभावान् । सर्वं मद्यं सामान्यतो रसेऽम्लमुष्णन्तु
 वीर्यं विपाकतश्चाम्लमुक्तम् । तस्य मद्यस्य विशेष उपदेक्ष्यते । यद्यपि
 रसपाकयोरम्लत्वं वीर्यत उष्णं लभ्यते तथापि पुनरुष्णमिति वचनेन
 तीक्ष्णत्वादयो गुणाः ख्यापिताः । सूत्रे चोक्तं—सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं
 दीपनरोचनम् । भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् । पाके लघु विदाहुर्युष्णं
 तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि मृष्टविष्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणम् ॥ इति ।
 कृशानामित्यादि । सुरा पैष्टिकी अनुद्भूतमण्डा कृशादीनां प्रशस्ताः
 स्तन्यादिक्षयेषु च प्रशस्ताः । सूत्रे च—कासारशौग्रहणादोष-मूत्राघाता-
 निलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ॥ इति । हिकेत्यादि ।
 मदिरा श्वेतवर्णा सुरा हिकादिषु हिता वातघ्नी च । सूत्रे च—
 कासारशौग्रहणीश्वास-प्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्य-रक्तपांस-
 करी सुरा ॥ इति । शूलेत्यादि । जगलो भक्तकिण्वभूता सुरा शूलादीनां
 हिता । शोधघ्नः प्राही च वीर्यतो रक्षक्षोष्णश्च भुक्तपाचनश्च । सूत्रे च—
 प्राहुर्युष्णो जगलः पक्ता रसस्तुद्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोप-दुजोमानिल-

चक्रपाणिः—अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यम् । अत्रापि पानप्रधानमपि पानीयमुल्लङ्घ्य हर्षादि-
 कर्तृत्वात् ज्ञानानां मुख्यवेदात्वाच्च मद्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात्, यद्यपि च मद्यं पीयमाने
 नाम्भारस्तता प्रतीयते व्यक्तं, तथापि दन्तहर्षमुष्णत्वावाचम्लकार्यकर्तृत्वाद्ग्लमेव, वचनं हि—
 “अम्लकानि चाम्लप्रभावाणि चाम्लमेव कुर्यादपेदेक्ष्यामः” इति, तेन अम्लप्रभावात्त्वात्भारस्तत्वेव,
 अत एवोक्तम्—“सर्वेषां मद्यमम्लानामुपयुत्परि वरते” इति ; विपाकत इति तृतीयायां

शोषार्शोमहणीदोष-पाण्डुरोगाहचिञ्चरान् ।
 हन्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् दीपनपाचनः * ॥
 सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिदोषनुत् ।
 जरणीयः परिणतो हृद्यो वण्यश्च शाकरः ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शोसा हितः ।
 स्नेहश्लेष्मत्रिकारध्नो बल्यः पकरसो मतः ॥
 जरणीयां विबन्धनः स्वरवणविशोधनः ।
 कर्षणः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शोसाम् ॥
 सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तपणदीपनः ।
 पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चान्निकी मता ॥

शोषहृत् ॥ अपरञ्च—छद्दरौचकहृत्कृत्ति-शुक्तादप्रमहनी । प्रसन्ना कफवाताशो-
 विबन्धानाहनाशिनी ॥ इति । शोषेत्यादि । ओषधिकायादिः सन्धानेन काले
 जातरस एवारिष्टस्तस्य सामान्यत एष गुणसंग्रहः । शोषादीन् कफकृतान्
 रोगान् हन्ति दीपनः पाचनश्च । इति । तद्विशेषमाह । सुखप्रिय इत्यादि ।
 शाकरोऽरिष्टः सुखप्रियादिगुणः । सुश्रुते च—शाकरो मधुरो रुच्यो दीपनो
 वस्तिशोधनः । वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ तद्वत् पकरसः
 सीधुबलवर्णकरः परः । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्माशोसा हितः ॥ इति ।
 अस्य पकरसस्य गुणमाह—रोचन इत्यादि । पकरसो नाम सीधुः
 इक्षुरसं पतवा कालेन जातरसः सीधुभवति । स च रोचनादिगुणः ।
 जरणीय इत्यादि । शीतरसिक इक्षोः शीतनापकेष्वेव रसेन निर्वृत्तोऽरिष्टः
 जरणीयादिगुणः । कर्षणः शरीरस्य । सुश्रुते च—कर्षणः शीतरसिकः
 श्वयधुदरनाशनः । वणकृज्जरणः स्वर्यां विबन्धोऽशोसा हितः ॥ इति ।
 सृष्टेत्यादि । गौड इति गुडकृत एवारिष्टः । सुश्रुते च—दीपनः
 सृष्टविष्णुत्रो विशदोऽल्पमदो मुकः । कषायो मधुरः सीधुर्गोडः पाचनदीपनः ॥

पक्षिः । सुरा अनुदत्तमण्डः, मदिरा तु सुरामण्डः, जगको भक्तकिञ्चकता सुरा, भरिर्
 शीघ्रवृत्तमण्डवितो बह्वभाषी बल्यमयारिष्टादिः, शाकरः शर्कराप्रकृतिक भासकः, पकरसो

सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥

धातक्यभिपुतो रुन्नो हृद्यो रोचनदीपनः ।

माहीक-^{*}-वल्ल चरपुष्णो मृद्वीकेश्वरसासवः ॥

पाण्डुरोगेत्यादि । आक्षिपी विभीतकफलकृता सुरा । सूश्रुते च—
आक्षिपकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः । कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नो-
ऽष्टकप्रसादनः ॥ जाम्बवो वदनिपान्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ इति ।
सुरासव इत्यादि । सुरासवः सुरया द्रवकाय्य यत्रासवे क्रियते स सुरासवः,
सुतरां तीव्रमदः । सूश्रुते च—तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
मुखप्रियः स्थिरमदो विन्नो योऽनिलनाशनः ॥ इति । छेदीत्यादि । मध्वासवो
मधुकृत आसवः । सूश्रुते च—लघुमध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः । तिक्तः
कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ॥ तीक्ष्णः कषायो मदकृद् दुर्नाम-
कफगुल्महृत् । क्रिमिमदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः । इति । मध्वासव-
मैरेपयोस्तीक्ष्णत्ववचनादिह तीक्ष्णशब्दो मध्वासवेऽन्वितः पुनरावृत्तमैरेये-
ऽप्यन्वेतव्य इति । मैरेयो यथा—आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं
तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयाश्रयम् । इति । धातक्यभिपुत इत्यादि । धातकीपुष्पकृत
आसवो धातक्यभिपुतः । माहीकविदित्यादि । मृद्वीकाकृतमदो माहीकं
तद्वन्नाल्पुष्णो मृद्वीकारससहितेश्वरसासवश्च भवति । मृद्वीकारसेश्वरसयो-
र्मिलितयोरासवो मृद्वीकेश्वरसासव इत्येक आसव इति न पुनरुक्तम् । माहीक-
मद्यगुण एतेन उद्यापितः । सूश्रुते च—माहीकमविदाहितान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं वृद्धेन प्रतिपिध्यते ॥ मधुरं तद्वि रुक्षञ्च कषायानुरसं लघु ।
लघुपाकि सरं शोष-विषमज्वरनाशनम् ॥ माहीकाल्पान्तरं किञ्चित् स्वाज्जूरं
धातकोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कषणं लघु ॥ इह स्वाज्जूरमद्यगुणो-
वः कफपित्तेश्वरसेन क्रियते ; शीतरसिकस्तु शीतेभुरसकृतः । गीदो गुणप्रकृतिकः । सुरासवो
यत्र सुरसैव तोषकार्यं क्रियते । मधुकुपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—
आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद् विज्ञानीयात् मैरेयमुभया-
श्रयम् । इति । धातक्याऽभिपुतो धातकीकटासवः, माहीकं मधुमधानम्,—रोचनं दीपन-

* माहीकविदिति वाक्यान्तरम् ।

रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघ्वल्पमास्तम् ॥
 सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥

अनभिहितोऽप्युन्नेयः । रोचनमित्यादि । मध्विति । मधुकृतं मदं माध्वीकं
 रोचनादिगुणम् । सुरेत्यादि । सुरा पेंष्टिकी, सा तु समण्डा रुक्षोष्णा, पूर्वन्तु
 मण्डहीना सुरा कुशानामित्यादिनोक्ता न ततः पुनरुक्ता । यवानां सुरा
 यवकृता सुरा वातपित्तला । मधुश्रुते च—पित्तलान्पकफा रुक्षा यवीर्वातप्रकोपणी
 इति । गुर्वीत्यादि । मधूलिका सुरा मधूलकफलकृता गुर्वी विष्टभ्य च जीर्यति
 श्लेष्मला च । मधुश्रुतेऽपि—विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ।
 रुक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी । स्मृता । त्रिदोषो भेषवृष्यश्च
 कोहलो वदनमियः । बकसो हृतसारत्वाद्द्विष्टम्भी वातकोपनः । सीधुमधुक-
 पुष्पोदयो विदारणप्रबलप्रदः । रुक्षः कषायः कफद्रातपित्तप्रकोपणः ।
 निर्विषेद्रसतश्चान्यान कन्दमूलफलासवान् । अरिष्टो द्रव्यसंयोग-संस्कारादधिको
 गुणैः । बहुदोषहरश्चैव दोषाणां नपनश्च सः । दीपनः करुवातघ्नः सरः
 पित्ताविरोधनः । शूलाध्यानोदरप्लीह ज्वराजीर्णांशसां हितः । पिप्पल्यादि-
 कृतो गुल्म-कफरोगहरः स्मृतः । चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।
 अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास्वं संस्कार-
 मवेक्ष्य कुशलो भिषक् । इति ।

दीपनमित्यादि । सौवीरं काञ्जिकं धुक्तकृतं तुषोदकं सतुषयवकृतं
 काञ्जिकम् । मधुश्रुते च—ग्रहण्यशोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा । तुषाम्बु
 दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् । इति ।

मित्वादि बक्ष्यमाणं, तद्रन्ध्रदीपकेभुरसाग्नां मिलितान्नां कृत आसवो ऋचः । सध्विति मधु-
 मशान् आसवः । सुरा समण्डेति पचतमधुकृता कोहणा, विरज्येति विष्णोदः, मधुश्रुते

दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद् वातकफापहम् ।
 विकम्पध्नमवस्त्रं सि दीपनञ्चाम्लकाञ्जिकम् ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोधनं जीणं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हर्षणं प्रीणनं वर्यं भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्य्यप्रतिभा-तुष्टिपुष्टिवलप्रदम् ॥

दाहेत्यादि । अम्लकाञ्जिकं धान्याम्लं धान्यकृतं भक्तकाञ्जिकञ्च
 दाहादिहरम् । सुश्रुते च धान्याम्लं धान्ययोनिताद् दीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात् पानात् तु पवन-कफतृष्णाहरं लघु । तीक्ष्णयाच्च निहरेदाशु कफं गण्डूष-
 धारणात् ॥ मुखवीर्यस्यदौर्गन्ध्य-मलशोषरूपापहम् । दीपनं जरणं भेदि हित-
 मास्थापनेषु च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ॥ इति । इह
 शुक्तादिगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—रक्तपित्तकरं शुकं छेदि मुक्त-
 विपाचनम् । वैस्वर्यं जरणं इलेष्म-पाण्डुकिमिहरं लघु ॥ तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं
 हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च । तद्वत् तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥ गौडानि
 रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराप्यभिष्यन्दकराणि
 च ॥ इति ।

अथेदानीं मद्यानां नवत्वाद्यवस्थायां गुणविशेषमाह—प्रायश इत्यादि ।
 दोषसमीरणं दोषत्रयप्रकोपणम् । सुश्रुते च—नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादि-
 कोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ॥ जीणं मद्यगुणमाह—स्रोतसा-
 मित्यादि । जीणं पुराणं मद्यं स्रोतसां शोधनं स्फुटीकरणमित्यादिगुणम् ।
 सुश्रुते च—सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु किमिनाशनम् । स्फुटस्रोतस्करं जीणं
 लघुवातकफापहम् ॥ इति । प्रागल्भ्येत्यादि । सात्त्विकैर्मानवीर्युक्त्या मात्रया
 विधिवत् सभक्तादिकं पीतं तज्जीणं मद्यं प्रागल्भ्यादिमदं स्याद् यथा चामृतं
 तथा स्याच्च । तदुक्तं सुश्रुते—सात्त्विके शौचदासिष्य-हर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्य-सुरतोत्साहकृन्मदः । राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाह-
 सम् । कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥ अशौचनिद्रापात्सर्व्यागव्यागमन-
 लोलताः । असत्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि तामसे मदः ॥ तस्यानेकमकारस्य

सात्त्विकैर्विधिवद् युक्ता पीतं स्यादमृतं यथा ।

वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

इति मद्यवर्गः । ७ ।

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥

मद्यस्य रसवीर्येतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूढं मागतम् । विश्वोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् । चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद् वातिके दृष्टः पैंत्तिके शीघ्रमेव तु । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् । अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् । तद् वज्ज्यं सर्व्वेदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत् । तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुज्जेरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूति क्रिमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोष-प्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेच्यं मदावहम् । इति । वर्गं समापयति—वर्गोऽयमित्यादि । मद्यमधिकृत्याग्निष्ठादीनामपि गुणाश्रय एव सप्तमो वर्गः प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

इति सप्तमो मद्यवर्गः । ७ ।

गङ्गाधरः—पानविशेषत्वादभ्युवग उच्यते—जलमित्यादि । सर्व्वं जल-मेकविधं धारकारकहैमनतोपारभेदेन चतुर्विधमपि ऐन्द्रतसामान्यादेकविधं नभस्तलाभभस उपरिष्ठात् सोममण्डलात् पतति । तदैन्द्रं जलं पतत् पतितञ्च

गोधूमभेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम् ; अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमित्यादि—सीवीरनुषोदक-गुणः ; अग्लकाग्निमिति काग्निमेवाग्लगुणम् ॥ ३४ ॥ [इति मद्यवर्गः । ७ ।]

सम्प्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्व्वमिति सुशुतप्रतिपादित-धारकारहैमसौषधमपि, एकविधमिति “जायाः कृत्वापः” इत्यादिनोक्तगुणम्, तथा ‘शीतं शुचिं’ इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम्, ऐन्द्रमिति प्राच्यहरचकोनेन्द्रमस्तिम् ; एकविधावेऽपि तस्य भेदमाह— इत् पतदित्यादि । पतदेशमाकाशगतभूतरूपं, काशञ्च शीतोष्णादिरूपं, तथा पतितञ्च

खात् पतत् सोमवाय्वकैः स्पृष्टं कालानुवर्त्तिभिः ।

शीतोष्णस्निग्धरुक्षादौ र्यथासन्नं महीगुणैः ॥

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु पद्गुणम् ।

प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥

देशकालावपेक्षते । तत्र पतत् तु यथा—खादित्यादि । दिव्यं च लोकीयम् उदकं प्रकृत्या शीतादिपद्गुणं खात् सोममण्डलात् पतदेव तत्रैवान्तरीक्षे सोम-वाय्वकैः कालानुवर्त्तिभिः शीताद्यनुदिनरात्रानुवर्त्तिभिः, गुणविशेषं दधद्भिः स्पृष्टं सद् भ्रष्टं यथासन्नं पात्रं यत्र देशे पतितं स्यात् तद्देशं भूमिगुणैः शीतोष्ण-स्निग्धरुक्षाद्यैरपेक्षते । जलन्तु खलु शीतं शुचि मृष्टं शुद्धं विमलं लघु च इति पद्गुणं स्वभावात् । ततः खात् पतनकाले यथाकालानुवर्त्ति-सोम-वाय्वकैर्गुणस्पृष्टं गुणविशेषप्रमापद्य भूमौ पतितं तद्भूमिगुणमापद्यते ।

भूमिविशेषरूपं देशं, कालञ्च तदैवापेक्षते; गुणदोषसम्बन्धे इति शेषः । एतमेव देशकाल-सम्बन्धमाह—खादित्यादि । सौम्यत्वात् पृथिव्या अपि गगनागतधूलीरूपायास्तथा मेघसहचरितलूनादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यम्, किंवा वायुग्रहणादेव वायुना नीयमानाया पृथिव्या ग्रहणम्, स्पृष्टं भवतीति शेषः । कालानुवर्त्तिभिरिति कालपरार्थानैः कालग्रधानैरिति यावत्, एतेन काःकृतसोमादिसम्बन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकिञ्चित्करता; पतितजलस्य देशकालसम्बन्धमाह—शीतोष्णेत्यादि । यथा-सन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां मद्यां ये गुणाः शीताद्य उद्भिक्ता भवन्ति, तैः स्पृष्टं जलं भवति; एतेन सुश्रुते प्रतिपादितगाङ्गसामुद्रभेदो गुणदोषसम्बन्धमात्रकृत एव दिव्यजलस्येति दर्शयति; तेन यद् विषादिजुष्टं तत् सामुद्रसमानगुणत्वात् सामुद्रम्, यद् धूल्यादिना विषादिना च रहितं, तत् तद्गुणत्वाद् गाङ्गमित्युक्तं सुश्रुते; आश्विने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीविषादिसम्बन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना, भवन्नपि वा न जलं तथा दूषयति, अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तत्र पातव्यं मासादाश्वयुजाद् विना” इति, अतः हारोतवचनात् कार्तिकाप्रहायणयोरप्यान्तरीक्षं जलं ब्राह्मणैव भवति, यदाह—“प्रवृत्तायां शरशरमात् पश्चाद् वाते प्रवात्यपि । हेमन्ते वापि गृह्णीयात् तज्जलं मृन्मयैर्दटैः ॥” इति; तेन “आश्वयुजाद् विना” इति वचनं आश्वयुजात् प्रभृति जलोपादेयतोषदर्शनार्थम्, न (वाहित एवोपादेयतोषदर्शनपरम्; अन्ये त्वाहुः—“आश्विन एव परमान्तरीक्षं ब्राह्मणम्” इति; जलपूर्णवचनस्तु—“वर्षासु चरन्त धनैः सहोरगा वियति च कीट-लूताश्च । तादृषजुष्टमपेयं खजलमगश्चोदयात् पूर्वम्” ।

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति कस्याणकरत्वेन, स्पृष्टमिति वदनमित्येव, वदमात्रगुणविशेषहेतुमाह—भ्रष्टमित्यादि । पात्ररूपेण त इति यथादि-

श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे खात् तु तिक्तकम् ।

कपिले क्षारसंसृष्टमूपरे लवणान्वितम् ॥

कटु पर्वतविस्त्रावे * मधुरं कृष्णमृत्तिके ।

एतत् पाङ्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य तु ।

तथाव्यक्तरसं विद्याद्रेन्द्रं कारं हिमञ्च यत् ॥ ३५ ॥

यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टज्वोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ।

तद्रेन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपेयं सलिलप्रधानम् ॥ ३६ ॥

तद् यथा । अत्र केचित् पठन्ति । श्वेत इत्यादि । श्वेते भूमिदेशे पतितं तज्जलं कषायं भवति, पाण्डुरे भूमिदेशे भ्रष्टं तिक्तकं भवति, कपिले भूमिदेशे भ्रष्टं क्षारसंसृष्टं भवति, ऊपरे भूमिदेशे भ्रष्टं लवणान्वितं भवति । पर्वत-विस्त्रावे भूमिदेशे पतितं कटु भवति, कृष्णमृत्तिके देशे पतितं मधुरं भवति । इत्येतत् पाङ्गुण्यं महीस्थस्य जलस्य व्याख्यातम् । तत्रैन्द्रं जलं यद्देवो वषेति, यत् कारं करकासम्भवं जलं, हिमञ्च यद् द्विविधं दैमं हिमानीसम्भवं, तौषारं तौषारसम्भवं तत्सर्वमव्यक्तरसं विद्यात् । तत्रैन्द्रं जलमाह—यदन्तरीक्षादि-त्यादि । इन्द्रसृष्टं यज्जलमन्तरीक्षात् पतति तदम्भ एन्द्रमित्येवं धीरा वदन्ति । तज्जोक्तैः पात्रैः परिगृह्यते तत् सलिलप्रधानं नरेन्द्रपेयमिति । अपरे चैतत् श्वेत इत्यादिकं न पठन्ति । न हि तत् सम्यगिति । सञ्च ते च—पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तपेण धारणमाश्वासजननं श्रमघ्नं कृमिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च । तदेवावनी-पतितमन्यतरं रसमुपलभते । स्थानविशेषान्नादीनदसरस्तडागवापीकूपच्छण्डी-प्रस्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहित-कपिलपाण्डुपीतनीलशुक्रैः पवनप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते । तत् तु न सम्यक् । तत्र पृथि-व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण । तत्र स्वगुण-भूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुण-

पात्रविशेषसम्बन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद् भवति, एतच्च, यद्यपि 'देशकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्णम्

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मविशदं लघु ॥

अरुचमनभिष्यन्दि सर्व्वं पानीयमुत्तमम् ।

गुर्ब्वभिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ॥

तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ।

तत् तु ये सुकुमाराः सुगः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भक्ष्ये च भोज्ये च लेह्यं पेये च शरयते ॥

भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च, आकाशगुण-
भूयिष्ठायामन्यक्तरसम्, अव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमन्यक्तरसत्वात् तत्पेय-
मान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधं, तद्यथा—धारं कारं तौपारं ह्येनमिति ।
तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत् पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-
युजे मासि प्रायो वर्षति । तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत । शाल्योदनपिण्ड-
मकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निःकुर्वीत, स यदि गृह्यते
स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्, वर्णान्यत्वे सिक्थ-
रुदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं
गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीनाश्वयुजे मासि शुचिशुक्लवितत-
पट्टैकदेशच्युतमथवा हम्पेतलपरिभ्रष्टमन्यर्वाशुचिभिर्भाजने गृहीतं सौवर्णं
राजते मृन्मये वा पात्रे निदध्यात् तत् सर्व्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमं,
तच्चाकाशगुणबहुलं ; तत् पुनः सप्तविधं, तद्यथा—कोपं नादेयं सारसं
ताडगं प्रास्त्रवणमोद्भिदं चोण्ड्यमिति । तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमोद्भिदं वा सेवेत
महागुणत्वात्, शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात्, हेमन्ते सारसं ताडगं वा, वसन्ते
कोपं प्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं, प्रावृषि चोण्ड्यमनवमनभिवृष्टं संस्कृतं वा
सर्व्वञ्चेति ॥ ३५।३६ ॥

गङ्गाधरः—अथोत्तमजलमाह—ईषदित्यादि । ईषत्कषायमधुरादिकं सर्व्वं
भौममैन्द्रञ्च पानीयमुत्तमं भवति । सुसूक्ष्मं सूतनुकम् । गुर्व्वित्यादि । वार्षिकं
वर्षाकाले सर्व्वं पानीयमभिष्यन्दि च गुरु च । शरदि तु प्रायस्तनु लघ्वनभि-
ष्यन्दि पानीयं वर्षति । तत् तु शरदि वृष्टं पानीयं ये सुकुमारादयस्तेषां
सुकोकम्, तथापि कालापेक्षया वेदविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् ।
केचित् तु "श्वेते कषायं भवति" इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, स तु जातिप्रसिद्धः ॥ ३५—३७ ॥

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।
 किञ्चित् ततो लघुतरं शिशिरे करुवातजित् ॥
 कषायमधुरं रुक्षं विद्याद् वासन्निकं जलम् ।
 ग्रष्मिकन्त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत् तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥
 राजभी राजमात्रैर्वा सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥
 ऋतावृताविहाख्याताः सर्व्व एवाम्भसां गुणाः ॥ ३७ ॥
 नद्यः पाषाणविच्छिन्न-विक्षुब्धविमलोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवपिसेविताः ।

भक्ष्यादौ शस्यते । हेमन्त इत्यादि । हेमन्ते सर्व्वं सलिलं सिग्धादिगुणम् ।
 शिशिरे ततः किञ्चिद्लघुतरं सर्व्वं सलिलम् । वासन्निकं जलं सर्व्वं कषाय-
 मधुरादिगुणं विद्यात् । ग्रष्मिकं सर्व्वं जलमनभिष्यन्दीत्येव निश्चयः ।
 विभ्रान्तेष्वृत्यादि । षट्शतषु कालेषु विभ्रान्तेषु विपरीतलक्षणेषु तोयदा
 यत् सलिलं प्रयच्छन्ति वर्पन्ति, तत् तु सलिलं त्रिदोषाय नानादोषाय
 च युज्यते तत्र न संशयः । राजभिरित्यादि । राजादिभिः शरदि गृहीतास्तान्त-
 रीक्षा आपो विशेषतः सर्व्वेष्वृतषु प्रयोक्तव्याः । ऋतावृता चाम्भसां सर्व्वे
 एव गुणा इहाख्याताः । इति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—तदलाभे तैरपरैश्च यत् तोयं प्रयोक्तव्यं तदथेमाह—नद्य
 इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं स्रोतोवेगेन चलज्जलं यासां नदीनां गर्भस्थैः
 पाषाणैर्विच्छिद्यते च क्षुब्धते चोत्प्लुत्यात्प्लुत्य गच्छति विमलञ्च ताः
 पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धविमलोदका नद्यः । हिमवत्प्रभवाश्च या गङ्गा-

चक्रपाणिः—आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विक्षुब्धम्
 अभिहतस्रोतकं यासां तासां पतेन, आभत्यकाप्रभवा एव हिमाकवे नद्यः पथ्या इका भवन्ति,

नद्यः पाषाणसिकता-वाहिन्यो विमलोदकाः ॥

मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निम्नलोदकाः ॥

प्रायो मृदुवहा गुर्वो याश्च पूव्वसमुद्रगाः ।

पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च यः ।

शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्ठीपदस्य च ॥

यमुनादयो नद्यः । ता देवर्षिमेविताः पुण्याः पथ्यास्तासां जलं पथ्यम् ।
याश्च हिमवत्प्रभवा नद्यो न पाषाणविच्छिन्नविशुद्धविमलोदकास्ता हृद्रोगादीन्
जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोग-
श्लीपदगलगण्डान् जनयन्ति इति न विरोधः । पुनश्च इत्यादि । पाषाण-
सिकतावाहिन्यो नद्यो विमलोदका निर्दीपा भवन्ति । मलयेत्यादि । मलय-
प्रभवा याश्च नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकास्तासु जलमृतोपमं,
तदन्यास्तु या मलयप्रभवास्ताः क्रिमीन् जनयन्तीत्यभिप्रायेण सुश्रुत उवाच—
मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्तीति । तत्रासामपवादश्चोवाच—नद्यः शीघ्रवहा
लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः । इति । पश्चिमेत्यादि । या नद्यः पूव्वस्या दिशः
पश्चिमां गच्छन्ति ताः पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः, यतो निम्नलोदकाः । शेषा-
स्तपथ्याः । सुश्रुते च—तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात्, पूर्वाभि-
मुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः
साधारणत्वात् इति । मृदुवहा नद्यस्तु गुल्म्य इत्यनेन शीघ्रवहा लघ्व्य
इत्यर्थादापद्यते । याश्च पूव्वसमुद्रगा नद्यस्ताश्च गुल्म्य इत्यर्थादापद्यते ।
दक्षिणाभिमुखा उत्तराभिमुखाश्च नद्यः साधारणत्वान्नातिदोषलाः इति ।
पारिपात्रेत्यादि । पारिपात्रपञ्चेतप्रभवा या नद्यः पूव्वसमुद्रगा याश्च
विन्ध्यपञ्चेतप्रभवाः सह्यपञ्चेतप्रभवा नद्यस्ताः शिरोरोगादीनां हेतुरिति । याः

नोपत्यकाप्रभवाः ; यतः, अधित्यकाप्रभवास्त्वेव पाषाणविच्छिन्नत्वादि, अतः, सुश्रुते बहुकम्—
“हिमवत्प्रभवा हृद्रोगादीन् जनयन्ति,” तदुपत्यकाप्रभवाभिप्रायेणेति न विरोधः ; यत् तु, अन्व-
योक्त—“मलयप्रभवाः क्रिमीन् जनयन्ति” तदुपत्यकाप्रभवाभिप्रायेण, इह “पाषाण-
सिकतावाहिन्यो विमलोदकास्तासु जलमृतोपमम्” इति न विरोधः ; यत् तु, पारिपात्रप्रभवाणां शिरोरोगादिकर्तृत्वम्,
तद् पारिपात्रदरीभवदरीजकाभिप्रायेण, सुश्रुते तु पारिपात्रतद्वागभवदरीजलाभिप्रायेणोक्तम्—

बहुधा * कीटसर्पाखु-मलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

वापीकूपतडागोत्स-सरःप्रस्रवणादिषु ।

आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥

पारिपात्रभवा न पूर्व्वसमुद्रगास्ताः पथ्या बलारोग्यकार्य्य इत्युक्तं सृश्रुते—
विन्ध्यभवाश्च सर्व्वा नद्यः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च जनयन्ति, सप्तभवास्तु कुष्ठं
जनयन्ति, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि जनयन्तीति प्रायिकत्वाभिप्रायेण
सृश्रुतेनोक्तम् । बहुधेत्यादि । बहुधा कीटादिदूषितोदका नद्यस्तथा वर्षा-
काले जलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥ ३८ ॥

गङ्गाभरः—वापीत्यादि । वापी दीर्घिका पुष्करिणी च । कूपः प्रसिद्धः ।
तद्गागस्तटादागच्छति पर्व्वतव्यतिरिक्ततटादिस्थलप्रभवः सर्व्वी जलाशयः ।
स पुनरुच्चदेशात् पतञ्जलवेगेन जातः । सरो देवस्वातम् । प्रस्रवणं निर्झरः ।
आदिपदेन उद्भेदचुण्डविकिरकेदारनदीनां यज्जलम् । तथानूपधन्व-
देशचन्द्रकान्तादिर्मणशैलानां जलाशयेषु यज्जलं तद्गुणदोषैस्तत्तद्देशस्य
गुणदोषैर्विभावयेत् । सृश्रुते चोक्तम्—वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु

“पारिपात्रभवाः पथ्याः” इति, तदुक्तम् विश्वामित्रेण—“तद्गागजं दरीजञ्च तद्गागाद् यत्
सरिज्जलम् । बलारोग्यकरं तत् स्याद् दरीजं दोषकं मतम्” ॥ प्रायोग्रहणान् “पूर्व्वसमुद्रगाः” इति,
पूर्व्वसमुद्रगमनेऽपि गङ्गं पथ्यं भवति, किंवा, यथोक्तलक्षणहिमालयभवात्वादेव गङ्गं पथ्यम् ;
पारिपात्रादयः पर्व्वताः स्वनामप्रसिद्धाः । वर्षासु जलं बहन्तीति वर्षाजलवहा, यदुक्तमत्राधिकारे—
“वर्षानादेशसमुद्रकानाम्” इति, तस्यैवपथ्यत्वे उपपत्तिवर्णनमिति न पौनहक्यम् । प्रस्रवणादिभिर्विनि-
जलमिति शेषः, वाप्यादयोऽनूपदेशधन्वदेशहिमालयादिपर्व्वतादिषु भवन्त्यतश्चानूपादि-
जलगुणैरेव तद्गुणनिर्देशः कर्त्तव्यः । पश्चिमाभिमुखनदीजलपूर्वाभिमुखनदीजलानूपजलसम्भव-
जलपर्व्वतजलगुणाश्चोक्ता एव, तेन, तद् गुणातिशयो वाप्यादिषु बोद्धव्यः, उक्तञ्च हारीतेन—आनूप-
देशे यद् वापि गुरु तत् श्लेष्मवर्द्धनम् । विपरीतमतो मुच्यं जाङ्गलं लघु चोच्यते ॥”
सृश्रुतेऽपि वाप्यादीनां पृथगेवोक्ता गुणाः । स चेह कूपादीनां संस्कारादिः प्रथमरुदो ग्रन्थ-
विकारभयावोक्त एवेति मन्तव्यम् । वापी इष्टकादिबद्धतीर्था दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तदात्
भागो गतिर्यस्य स तद्गागः, स पुनरुच्चदेशाद्गागच्छजलवन्धनाद् भवति, अन्ये तु पुष्करिणीं तद्गागम्
आहुः ; इत्सा निर्झरान्तिहृज्जलस्थानम् ; सरो दिव्यं स्वतं पुरुषव्यापारं विना, तद् पुनः पथ्यादि ;

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्मैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धिं न हितं जलम् ॥

पित्तलम् । सक्षारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु । ताडगं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु । कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रसवणोद्भवम् । मधुरं पित्तशमनमविदाहोद्भिर्दं स्मृतम् । चौण्ड्यमधिकरं रुक्षं मधुरं कफक्लृन्नं च । वैकिरं कटुसक्षारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् । कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद् दोषलन्तु तत् । नादेयं वातलं रुक्षं दीपनं लघु लेखनम् । नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् । अनेकदोषमानूर्यं वाय्येभिष्यन्दि गहितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलम् । पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् । दीपनं स्वादु शीतञ्चूतोयं साधारणं लघु । रक्षोघ्नं शीतलं छादि ज्वरदाहविषापहम् । चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् । मूर्च्छापित्तौष्यदाहेषु विषे रक्तं मदात्यये । भ्रम-
कमपरीतेषु तमके वमथौ तथा । ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते । पाश्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः-
शुद्धे नवज्वरे । हिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवज्जयेत् । कफमेदो-
ऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत् काथ्यमानं निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं लघु । चतुर्भागावशेषन्तु तत् तोयं गुणवत् स्मृतम् । न च पर्य्युषितं देयं कदाचिद् वारि जानता । अम्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे । मथ्यमानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते
[तथा । सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते । शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छिभ्रमेषु च । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । मन्दाग्ना-
वदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मध्मेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् । इति ।

पिच्छिलमित्यादि । क्रिमिलं कीटयुक्तं जलं, क्लिन्नं कर्मैमादिकलेदेन क्लृदयुक्तम् । इत्यादिदोषवत् जलं न हितं भवति । सुश्रुते च—कीटमूत्र-
पुरीषाण्ड-शबकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णात्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् । योऽवगाहेत

प्रसवणो निर्भरः । अन्ये तु हृद्धारालजलानीति पठन्ति, तत्र हृदो नदीस्थजलप्रवेशो गम्भीरो जलाशयः, धारा तु पर्व्वतादेव जलधारारूपा पतन्ती, आदिग्रहणात् कैदारचुष्कादीनां ग्रहणम् ।

विस्त्रं त्रिदाषं लवणमम्बु यद् वारुणालयम् ।

इत्यम्बुवगः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ ३८ ॥

[इत्यम्बुवगः । ८ ।]

वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाग्नाभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्र-
मेव तु । इति । विस्त्रमित्यादि । वारुणालयं सामुद्रं यत् तोयं तद् विस्त्रं
त्रिदोषं लवणञ्च न हितमिति । सुश्रुते च—सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्व-
दोषकृत् । इति । अत्र जलानां व्यापत्सम्पन्नानुक्ताप्युन्नेया । तद्यथा—
सुश्रुते—तत्र यच्छैवालपङ्कटतृणपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिमूर्यकिरणानिलै-
र्नाभिजुष्टम् गन्धवणरसोपमृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पश-
रूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः पट् संभवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्तग्राहिता च स्पशदोषाः । पङ्कसिकताशैवलबहुवणता रूपदोषाः । व्यक्त-
रसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूल-
कफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्नाति
वा स विपाकदोषः । इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति । व्यापन्नानामग्नि-
कथनं मूर्यान्पतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वर्षणं प्रसादनञ्च
कसेव्यम् । नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति । तत्र
सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद् यथा—कतकगोमेदकविसग्रन्थिशवाल-
मूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति । पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद् यथा—
फलकं त्रष्टकं मुञ्जवलय उदकमश्रिका शिक्यश्चेति । सप्त शीतीकरणानि
भवन्ति । प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं
बालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनश्चेति । सौवर्णं राजते ताम्रं कांस्ये मणिमये
तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा मृगान्धि सलिलं पिबेत् । व्यापन्नं वज्रयेन्नित्यं
तोयं यद् वाप्यनासवम् । दोषसञ्जननं हेतुन्नाददीताहितन्तु तत् । व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् । इत्यथुं पाण्डुरोगञ्च लग्दोषमवि-
पाकताम् । आसकासप्रतिश्याय-शूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान्
रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च । दिवाकृत्किरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ।
अरुक्षमन्नभिष्यन्दि तत् तुल्यं गगनाम्बुना । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं शुहीतं यत्

क्लिन्नं पर्णादिभिर्जुप्तं सहाय्यर्थः, वरुणालये समुद्रे, विस्त्रमात्रगन्धिः । सुविनिश्चित इति सर्व-
जकगुणकथनात् ॥ ३८।३९ ॥

[इत्यम्बुवर्गः । ८ ।]

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।

गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥

सुभाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ तत्र सर्व्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्युषसि, तत्र ह्यमलत्वं शैत्यश्चाधिकं भवति ; स एव चापां परो गुण इति । निगन्धमव्यक्तसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ इति । तथा । कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् । हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥ जतृकर्णं च । वर्षासु चरन्ति यनैः सहोरगा विद्यति कीटलताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥ शुक्रागस्त्यत्रयोदश्यां भाद्रस्यान्ते शरद्यथ । अद्य दत्ता लगस्त्याय गृहीयाद् गगनोदकम् ॥ इति । अत्र पानीयसाधम्पर्जाजलत्वाच्च नारिकेलादि-जलगुणा उन्नेयाः । तद् यथा सुश्रुते—स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्ति-शोधनम् । तृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ इति । अन्यत्र च । नारिकेलोदकं तृष्यं स्वादु स्निग्धं हिमं गुरु । हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् । नारिकेलजलं जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तकृत् । बालकमुक-तोयञ्च तृष्णापित्तास्रजिद् गुरु । तालाम्बु पित्तजिच्छक्र-स्तन्यवृद्धिकरं गुरु ॥ इति । वर्गं समापयति—इत्यम्बुवर्ग इत्यादि ॥ ३९ ॥

इत्यम्बुवर्गः । ८ ।

गङ्गाधरः—अथ द्रवत्वसामान्याज्जीवनीयत्वादिसाधम्प्याश्च जलानन्तरं तत्रोद्देशकमिकत्वाच्च क्षीरवर्गमारभते । तत्र पूर्वाध्याये तूक्तम् ; अथ क्षीराणि बक्ष्यन्ते कम्म चेषां गुणाश्च ये । अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् । उष्ट्रीणामथ नागीनां बहवायास्तथा स्त्रियाः । प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् । प्रीणनं वृंहणं तृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् । जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् । हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च । सर्व्वेषाणिभृतां सात्मीयं शमनं शोधनं तथा । तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च । पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे । अतिसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः । योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च । पुरीषे प्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् । नस्यालेपावगाहेषु वमना-

चक्रपाणिः—जीवनीयसामान्याज्जकमनु क्षीरमुच्यते ; क्षीरजत्वाद् दम्भादय उच्यन्ते ; प्रसन्न-मिति निर्दोषम्, तर्होपता तु प्रसन्नत्वेन गुण इत्युच्यते, किंवा, गुणानामसंश्लेषत्वेन प्रसन्नत्वं

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवद्ध्येत ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहानूरनमनिद्राणामत्यग्निभ्यो हितञ्च तत् ॥

स्थापनेषु च । विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते । यथाक्रमं क्षीरगुणा-
नेकैकस्य पृथक् पृथक् । अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ इति ।

तदुद्दिष्टं खल्ववीक्षीरादिकं गुणतः कर्मतश्च पृथक् पृथक् वक्तुं प्राधान्यात्
आदौ गोक्षीरमाह—स्वादित्यादि । गव्यं पयः स्वादुत्सादिदशगुणं, कर्मे
चास्याह—तदेवमित्यादि । तद् दशगुणं गव्यं पय एवंगुणञ्च स्वादुत्सादि-
दशगुणमोजश्च सामान्याद् गुणसाम्यादभिवद्ध्येत । जीवनीयानां मध्ये प्रवरं
जीवनीयं क्षीरं पूर्वमुक्तं रसायनञ्च । इति । सुश्रुते च—गव्यमार्जं तथा
चोष्प्राविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेष्णाश्च यत् पयः ।
तत् तनेकौषधिरस-प्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं शीतं सरं
मृदु । सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्परं क्षीरमिहोच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणि-
नाम् अप्रतिपिडं जातिसान्ध्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धं जीण-
ञ्चर-कासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छा-भ्रममददाहपिपासा-हृद्वस्ति-पाण्डु-
रोग-ग्रहणीदोषार्शः-शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्त्रावरक्तपित्तश्रम-
रुमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं बाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं
वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनविरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनम्
इति बालवृद्धक्षतक्षीणानां श्लुद्धवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरम्
अनभिव्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
जीवनीयं, तथा वात-पित्तघ्नं परमं मृदुम् ॥ इति । यद्यपीह सर्वदुग्धकर्म
ओजसो वर्द्धनमुक्तम्, अत एव गव्यस्यापि तद्वचनं न विरुद्धमिति माहिषादि-
ध्वप्यनुक्तमपि वक्तव्यमिति । महिषीणामिति । महिषीणां पयो गव्यात्
पयसः शीततरं गुरुतरञ्च स्नेहान्यूनञ्च तथा नष्टनिद्राणां हितं निद्राकरम्
गुर्वाक्षयदिकमपि गुण एवेति श्रेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणं, सामान्यादिति
सामान्यत्वात् । महिषीक्षीरगुणे स्नेहोन्मिति महिषीक्षीरं गव्यक्षीराल् स्नेहोन्, गौरवसैत्याभ्यान्तु
तदधिकमिति केचिद् मृदुते, तत्र, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं दृश्यते, तथा, जल-
कर्णेऽप्युक्तम्,—“गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिकमतिवस्धं वृंहणसामयम्” सुश्रुतेऽप्युक्तं “गव्यात्

रुक्षोष्णां क्षीरमुष्णीणामीषत् सलवणां लघु ।
 शस्तं वातकफानाह-क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
 बल्यं स्थैर्य्यकां सर्व्वमुष्णमेकशकं पयः ।
 साम्लं सलवणां रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥
 छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं त्र्यकासज्वरापहम् ॥

अत्यग्निभ्यश्च हितं तत् । सुश्रुते च—महाभिव्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ।
 निद्राकरं शीततरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥ इति । रुक्षोष्णमित्यादि । उष्णीणां
 क्षीरं रुक्षोष्णामीषत्सलवणं मधुरं लघु च । वातकफादीनां शस्तम् । सुश्रुते
 च—रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्टं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं
 क्रिमिकुष्ठविषापहम् ॥ इति । बल्यमित्यादि । ऐकशकमेकशकानामश्वादीना-
 मेकसुराणां सर्वासां पय इति सर्व्वमिति विशेषणेन ख्यापितम् । यद्यप्युद्देशे
 बद्धवाया इत्युक्तं तथापि च सामान्याद् गुणवचने अधिकत्वदोषो न भवतीति ।
 उष्णमिति गव्यादिक्षीरापेक्षया । साम्लं सलवणं मधुरमेव सामान्यवचनात् ।
 रुक्षञ्च गव्यादिक्षीरापेक्षया न तु निःस्नेहम् । शाखावातहरं रक्तादिधातु-
 गतवातहरं, लघु गव्याद्यपेक्षया । इति । सुश्रुते—उष्णञ्चैकशकं बल्यं
 शाखावातहर पयः । मधुराम्लरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥ इति । छाग-
 मित्यादि । छागं पयः कषायमधुरादिगुणम् । सुश्रुते च—गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं
 विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुद् ।
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बपानात् व्यायामात्

स्निग्धतरम्' इति, तेन 'स्नेहान्मूत्रम्' इति पाठः । तेन, स्नेहादधिकमित्यर्थः, किंवा,
 'स्नेहान्मूत्रम्' इति स्नेहपूर्णमित्यर्थः । उष्णीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरानुरसत्वेन बोद्धव्यम्,
 मधुरस्तु रसः प्रधान एव, दीर्घञ्जीवित्थे—'प्रायशो मधुरम्' इत्युक्तम्, न तु सर्व्वथा
 मधुरमेव । ऐकशकमिति बद्धवायाः । केचित् तु सर्व्वज्ञत्वेन स्ववेगसरयोरपि क्षीरत्वात्
 गुण इत्यपि वदन्ति ; इष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन, सामान्यगुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं
 भवति, यतः कथूतमात्र तिक्तरसाद् गुरुषु कटुर्लघुरेवोच्यते मधुराद्यपेक्षया, एवं शीतत्वमात्र
 इतरक्षीरादुष्णमिति ; बद्धवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्राद्यपेक्षया भवति ; एवं रुक्षमित्येवदपि

हिक्राश्वासकरन्नूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥

जीवनं वृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।

नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चान्निशूलिनाम् ॥ ४० ॥

सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥ इति । हिक्रकेत्यादि । आविकं मेषीदुग्धम् । सुश्रुते च—आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । इति । हस्तिनीनामित्यादि । हस्तिनीनां पयो बल्यादि-गुणम् । सुश्रुते च—हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरमं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥ इति । जीवनमित्यादि । मानुषं पयो जीवनादिगुणं रक्तपित्ते नावनं नस्यम् । अक्षिशूलिनां नेत्रे तर्पणम् । सुश्रुते—नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरमं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ इति । इत्यष्ट क्षीराण्युत्तवा कालविशेषे गृहीतानां तेषां गुणानाह, सुश्रुते—प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराहिकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै श्रुतम् । वज्जयिता स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवानिश्रुतं सर्व्व गुरु वृंहण-मुच्यते । अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं त्रिसञ्च यत् । वज्जं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् । इति । अन्यत्र च । गवां प्रत्यर्षसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । तस्मादभ्युदिते मूर्खे यामं यामाद्धमेव वा । समुत्तीर्य्ये पयो ग्राहं तत् पथ्यं दीपनं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोषलपीरितम् । जस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि । इक्ष्वादा मापपर्णादा ऊर्द्ध शृङ्गी च या भवेत् । तासां गवां हितं क्षीरं श्रुतं वाऽश्रुतमेव वा । क्षीरं पय्यु पित्तं सर्व्वं गुरु विष्टम्भि दुज्जरम् । प्रायोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं श्रुतोष्णं कफवातजित् । श्रुतशीतञ्च पित्तघ्नं धारोष्णममृतं पयः । इति ॥ ४० ॥

व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिक्षीरादीनि शास्त्रे प्रयोगेषु नोक्तानि तथापि कथितगुणं कुवा तन्न तन्न प्रयोगानि ॥ ४० ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।

पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

गङ्गाधरः—इत्यष्टक्षीरशुक्लः । तद्विकारमाह—रोचनमित्यादि । सर्वेषां क्षीराणां सुजातं सर्वं दधि रोचनादिगुणम् । सत्यपि रुचिमत्त्वे पुरुषेभ्योऽभ्यव-
हियमाणं रोचयतीति रोचनमरुचौ च रोगे शस्यते । उष्णवीर्यत्वात् स्नेहन-
त्वाच्च वातघ्नं तस्मान् पीनसादौ शस्यते । सुश्रुते च—दधि तु मधुरमम्लमत्यम्ल-
ञ्चेति । तन् कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरानिसारारोचकमूत्र-
कृच्छ्रकाश्र्यापहं वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यञ्च । महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदो-
विवर्द्धनम् । कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥ दध्याजं
रक्तपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् । दुर्नापश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तमसादनम् । बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्
दधि माहिषम् ॥ विपाके कटु सक्षारं गुरु भेष्योऽपि दधि । वातमशीसि
कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ॥ कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं
दधि । रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ॥ दीपनीयमचक्षुष्यं बाह्वं
दधि वातलम् । रुक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ॥ स्निग्धं विपाके
मधुरं बल्यं सन्तपेणं गुरु । चक्षुष्यमग्न्यं दोषघ्नं दधि नाट्या गुणोत्तरम् ॥
लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् । कषायानुरसं नाग्या दधि
वरुचौविवर्द्धनम् ॥ दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् । विक्षेपेषु
सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ।
कुट्याव् भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सपरिस्रूतम् ॥ शृतात् क्षीरात् तु यज्जातं
गुणवद् दधि तत् स्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धातुप्रबलवर्द्धनम् ॥ इति ।

चक्रपाणिः—दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वापि “अरुचौ” इति
वचनमर्थविहरत्वेन, रोचनता तृपयोगत्वात् एव वासवरुचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोगादि-
कुशलं बृंहणम्, कार्श्ये चेति सहजकार्श्यं शस्यते इति बोद्धव्यम्, तेन न पीनरक्तम् । पीनसे
चतुर्विधेऽपि प्रभाषाद्वितम्, किंवा, पीनसपाचकत्वात् सर्वत्र हितम् ; यच्च—वृष्यशीत-

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितञ्च तत् ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।

सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ ४१ ॥

शरदित्यादि । प्रायश इति गव्यस्य पित्तकरत्वाभावाच्चरद्ग्रीष्मयोर्न गहित-
त्वम् । वसन्ते तु वाइवं दधि न गर्हितं कफहरत्वादिति । रक्तपित्तकफोत्थेषु
विकारेषु तद् दधि न हितमिति । ततोऽर्थादाप्यते हिमशिशिरवर्षासु न
दधि गहेयत इति । सुश्रुते च—शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि
गर्हितम् । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रस्यते ॥ इति । त्रिदोष-
मित्यादि । मन्दकमल्पजातं दधि त्रिदोषं मिलितत्रिदोषकरमिति ।
सुश्रुते च—त्रिदाहि सृष्टविष्मत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् । इति । यदा क्षीरं विक्रिय-
माणं न सम्यग्दधिभावं याति तदा मन्दकं जातमुच्यते । यदा तु सम्यग्
दधिभावं गच्छति क्षीरं स्वरूपमुत्सृज्य मधुरमीपदम्लञ्च घनञ्च भवति तदा
जातमुच्यते । तज्जातं दधि वातघ्नं शुक्रलं भवतीति । तस्य सारहीनक्षीर-
जातस्य दध्नस्तु गुण उक्तः सुश्रुते—दधि तसारं रुक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि
वातलम् । दीपनीयं समधुरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ इति । सर
इत्यादि । प्रकरणाद् दध्न एव सरः श्लेष्मानिलघ्नो न तु क्षीरस्य ।
तथा दध्न एव मस्तु ततो निःसृतं जलवद् द्रवं स्रोतोविशोधनं भवति ।
उक्तञ्च सुश्रुते—दध्नः सरो गुल्बुत्प्यो विद्धे योऽनिलनाशनः । वह्नेर्विधमनश्चापि
कफःशुक्रविवर्द्धनः ॥ तृणाक्रमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषायं
करञ्चहितत्वादि दधिगुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानमिह रस्यते, तन् प्रभावाद् बोद्धव्यम् ; यच्च
गुणान्तरादेवाभ्युत्थोत्पत्तिस्मिन्नभ्यालभ्यमानमपि वातघ्नत्वं पुक्कुर्यते, तत् प्रकषायं, तथा,
अम्लत्वादियुक्त्यापि वातघ्नत्वादिष्वभिचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् ; व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातमण्डादीन्यनुसर्तव्यानि ; न्यायश्चायं सर्वोक्तपानगुणकथने यथासम्भवं वर्षासीमः ;
अन्धप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तु वयं नोद्गात्रयामः । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गर्हितत्वं शरदादावपि प्रकृत्यादिवक्षाद् गर्हितत्वं दर्शयति ।

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामापन्नं घनत्वं याति, तदा तन्मन्दकम्, जातं
वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्सृज्य घनतया जातं सन् मधुरमीपदम्लञ्च भवति, तदा
वातघ्नं विशेषेण भवतीत्यर्थः ; पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्ताः स्युः बोद्धव्याः । शुक्रकः

शोफाशोमहणीदोष-मूत्रमहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्द गरेषु च ॥ ४२ ॥

संप्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

प्रहण्यशोविकारघ्नमद्वितारुचिनाशनम् ॥

मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥ प्रहादनं प्रीणनञ्च भिनच्याथु मलञ्च तत् ।
बलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥ इति ॥ ४१ ॥

गङ्गाधरः—शोफेत्यादि । अथ दधिभवत्वेन तक्रं गुणकर्मभ्यामाह ।
शोफादिषु तक्रं दद्यात् तत्तद्धरत्वमेतेनापद्यते तक्रस्येति । सूत्रे च—तक्रं
मधुरमम्लं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुक्षमग्निदीपनं गरशोफातिसारग्रहणी-
पाण्डुरोगार्शः-प्रीहगुल्मोदरारोचक-त्रिपमज्वर-तृष्णाच्छिप्रसेक-शूलमेदःश्लेष्मा-
निलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापत्प्रशमनमवृष्यञ्च । मन्यनादि-
पृथग्भूत-स्नेहमर्द्धादिकन्तु यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं साद्रम्लं तुवरं रसे ॥
यत् तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते । इति । अन्यत्र तु—ससारं निज्जलं
घोलं तक्रं पादजलान्वितम् । अर्द्धादिकमुदश्विन् स्यान्मथितं सारवज्जितम् ।
घोलं पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदश्विन् श्लेष्मलञ्चैत्र मथितं
कफपित्तनुत् । इति । वक्ष्यते चात्र चिकित्सिते । रुक्षमर्द्धाद्धितस्नेहं यत्
आनुद्धृतं घृतम् । तक्रं दोषाप्रिवलवित् त्रिविधं सम्प्रयोजयेत् । इति । त्रिविधं
ससारस्रीरजातदधिमन्यनर्जं कटुकमुच्यते । असारदुग्धजातदधिमन्यनर्जं तक्रं
नैर्बगुणमुच्यते । सूत्रे तु द्विविधमन्यथा चोक्तम् । तत् तु पुनर्मधुरं श्लेष्म-
प्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अम्लं वातघ्नं पित्तकरञ्च । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं
स्वादु पित्ते सप्तकरम् । पित्रेत् तक्रं कफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ तक्रं
नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुग्धेले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
इति ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—क्षीरविकारतया गोरसत्त्वाभवनीतमाह—संग्राहीत्यादि । नवोद्धृतं
मन्यनादुत्थितमात्रं नवनीतं सामान्यतो गव्यादि सव्वं संग्राहीत्यादिगुणम् ।

सर इति श्लेष्मः ; सरो दधुपरिस्नेहः ; शुक्लः शुक्रसूतिवृद्धिकरः ; अत एव सुधृते सरगुणे—“वृष्यः
शुक्रविवर्द्धनः” इति पदद्वयोपादानं कृतम् । मण्ड इति प्रकरणत्वाद् दधिमण्डो मलियत्पर्यः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति—ज्ञाकोर्यादि तक्रगुणा, मूत्रमहो मूत्रकृच्छ्रजि, गरोऽकृत्रिमविषम् । संग्राहीत्यादि

स्मृतिबुद्धाग्निशुक्रौजः-कफमेदोविवर्द्धनम् ।

वातपित्तविषोन्माद-शोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ४३ ॥

सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्य्यं विधिवद् घृतं कम्मसहस्रकृत् ॥

मदापस्मारमूर्च्छाय-शोषोन्मादगरज्वरान् ।

अलक्ष्मीदोषापहं प्रभावात् । द्विविधमेतत् किञ्चिदल्पान्तरगुणं दध्युत्थं क्षीरो-
त्थञ्च । तदुक्तं सुश्रुते—नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघुं सुकुमारं मधुरं
कषायमीषदम्बलं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यम्
अविदाहि क्षयकासश्वासत्रणार्शोऽर्हितापहं गुरु कफमेदोविवर्द्धनं बलकरं वृंहणं
शोषघ्न विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं
माधुर्य्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्य्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसा-
दनञ्च । इति ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—गोरसत्वाद् घृतमाह । सर्व्वस्नेहोत्तममित्यादि । घृतं सामान्यत
एतद्गन्धादि सर्व्वं सर्व्वेषु स्थावरजङ्गमेषु स्नेहेषुत्तमं विधिवत् तत्तद्ग्राधिहरदोष-
हरौषधिसंस्कृतं सहस्रमसहस्रवीर्य्यं भवन् कम्पेसहस्रकृद् भवति । शुद्धन्तु जीर्णं
पुरातनं घृतं मदापस्मारादीन् रोगानपोहति । जीर्णं वक्ष्यते चोन्माद-
चिकित्सिते—उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थित घृतम् । आक्षारससमं
शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ इति । संवत्सरातीनमपि जीर्णमुच्यते । तथा चोक्तं
हारीतेन—यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात् तथा तथा । इति । तथा
कौम्भं सर्पिः शतान्दिकमिति । सुश्रुते च—घृतन्तु मौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु
मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तान्मादापस्मारशूलज्वरानाह-वातपित्तप्रश्लेषनम्
अग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौन्दर्य्यौ जस्तंजोबलकरमायुष्यं
नवनीतगुणः । नवोद्धृतं सद्यस्कं, नवोद्धृतमिति वक्ष्यनादभिनवस्यैव नवनीतरथ यथोक्तगुणाः
प्रकर्षवन्तो भवन्तीति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ ४२।५३ ॥

चक्रपाणिः—उत्पादक्रमगतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि ।—सहस्रवीर्य्यमिति भूरि-
सक्तिकम् ; कयं सहस्रवीर्य्यमित्याह—विधिवदिति, विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च
नामाकर्म्मकारिभिर्न्यैः संस्कारा संयोगश्च, अत एवोक्तम्—“नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कार-
मनुवर्त्तते”, तथा तन्प्रान्तरे “घृतं योगवादि” इति, तस्मात् सहस्रवीर्य्यतः कम्मसहस्रकृदिति
योज्यम् ; यत तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु त्रिदोषापकर्षणमिति पठन्ति, तत्संस्कारेण

योनिकणशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ।

सर्पिं प्यजावीमहिषी-क्षीरवत् स्वादु * निर्देशत् ॥ ४४ ॥

वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्यालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च । क्षीरघृतं पुनः सर्प्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाक त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदउन्मादोदरज्वरगरशोफाप-
स्मारयोनिश्रोत्राक्षिशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषुपदिश्यते । भवन्ति चात्र । पुराणं तिमिरश्वास-पीनसज्वरकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्माद-ग्रहाप-
स्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् । पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात् तिमिरापहम् । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥ इति ।

ननु दध्यादिकं सर्व्वं क्षीरविकारमृतं क्षीरन्तष्टविभक्तं पृथग्गुणं दध्यादिकन्तु किं न पृथग्गुणं भवतीत्यत आह—सर्पिं पोत्यादि । सर्पिं पि इति बहुवचनात् दधितक्रनवनीतघृतानीति अजावीमहिषीतिपदत्रयोपादानात् पूर्व्वोक्ताष्टथा क्षीरयोनिः ख्यापिता । गव्याद्यष्टविभक्षीरवत् तत्तत्क्षीरसम्भव-
दधितक्रनवनीतघृतेषु स्वादु स्वादादिकं निर्देशत् । तदुक्तं पृथग्घृतगुणादिकं म्भ्रूते—विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् । चक्षुष्यमग्न्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिगुणोत्तरम् ॥ आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ मधुर रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥ औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमि-
विषापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ पाके लघ्वाविकं सर्पिनं च पित्तप्रकोपणम् । कफेऽनिले योनिदोषे शोफे कम्पे च तद्धितम् । पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् । दीपनं वद्धमूत्रञ्च विद्यादैकक्षफ-
घृतम् ॥ चक्षुष्यमग्न्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादघृतोपमम् । वृद्धिं करोति

कफहरणादिति श्लेषम् । मदेत्यादि ।—जीर्णन्तु दक्षवर्षातीतम्, वचनं हि—“पुराणं दक्षवर्षं स्यात् मपुराणमतः परम्” इति ; यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षः तथा तथा गुणोत्कर्षो श्लेषः, उक्तं हि हाहीते—“यथा यथा जरा वाति गुणवत् स्यात् तथा तथा” इति । अनुक्तसर्पिगुणावतिदिसति सर्पिं क्षीर्यादि ।—सर्पिं पि स्वानीति सम्बन्धः, तेन अजाक्षीरवत्जातसर्पिर्निर्दिशोदिति ; एवं

पीयूषो मोरटञ्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एव सुखप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पचनापहाः ॥
 विशदा गुरवो रुक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति दुग्धवर्गः । ९ ।

देहाग्नौलघ्नपाकं विषापहम् ॥ कषायं बद्धविष्णुत्रं तिक्तमप्रिकरं लघु । इन्ति
 कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥ इति ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—पीयूष इत्यादि । क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पीयूषमिति मञ्जितम् ।
 सप्तरात्रात् परं क्षीरमप्रसन्नञ्च मोरटम् । किलाटा इति नष्टक्षीरपिण्डा इति
 कश्चित् तन्न तक्रपिण्डकास्वन्तर्भावात् । तर्हि किलाटा घनावचित्तदुग्धकृताः
 क्षीरञ्च इति ख्याता । विविधा इत्युक्ता । दुग्धस्य सरः घृतस्य मण्ड इत्यादयो
 नापिताः । दीप्ताग्नीनां सुखप्रदा यतो गुरव इत्यादिगुणाः । सुश्रुते च—गुरुः
 किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरो वृंहणो वृष्यो तद्वत्
 पीयूषमोरटौ । सन्तानिका पुनर्वातघ्नो तपणी बल्या वृष्या स्निग्धा
 रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तपसादनी गुर्वा च । इति ।
 विशदा इत्यादि । तक्रपिण्डकास्तक्रकूर्चिका विशदादिगुणाः । सुश्रुते
 च—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुग्जरा तक्रकूर्चिका । तक्रालुघ्नतरो मण्डः
 कूर्चिका दधितक्रजा । इति । अत्रैव तक्रपिण्डकायां दधिकूर्चिका स्वतो
 नष्टक्षीरपिण्डयोरन्तर्भावः । तप्ते पयसि तक्रस्य संयोगात् तक्रकूर्चिका ।
 दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद् दधिकूर्चिका । सुश्रुते—सर्पिमण्डस्तु मधुरो
 योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । विकल्प एव
 दध्यादिः श्रेष्ठो गन्धोऽभिवर्णितः । विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात् समा-

शेषयोरपि वाच्यम् ; अनेन च न्यायेन इत्यादिसर्पिसर्पि बोद्धव्यम्, इत्यादिसर्पिर्बन्धवहारा-
 भावात् साक्षान्बोक्तम् ॥ ४४ ॥

शङ्कराक्षिः—पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरं ; तदेव यावत् न परतोऽप्रसन्नतां याति,
 तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामिच्छाद् । विशदः इत्यादि

वप्यः शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।

श्लेष्मलो भक्षितेसेरन्नोर्यान्त्रिकस्तु विदहते ।

शौर्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद् वंशको वरः ॥४६॥

दिशेत् ॥ इति । वर्ग समापयति—गोरसानामित्यादि । गोरसानामिति प्राधान्यादुपलक्षणाद् गवादिरसानामयं नवमो वर्गः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति नवमो गोरसवर्गः । १ ।

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादिभुविकारकवगमाह । तत्र श्रेष्ठत्वाच्चवितस्येक्षो रस-
गुणमाह—वृष्य इत्यादि । भक्षितस्य दन्तचवितस्य पौण्ड्रकादिजातिविशेषण
परिमृहीतस्य सामान्यस्येक्षो रसो वृष्यादिगुणः । यान्त्रिकस्तु खलुऽक्षोयेन्व-
निष्पीडितो रसो विदहते । सुश्रुते च—इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः
शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः क्रिमिकफकराश्चेति ।
ते चानेकविधाः । तद् यथा—पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः । कान्तार-
स्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचीपत्रकः । नेपालो दीघपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ सुशीतो मधुरः स्निग्धो
वृंहणः श्लेष्मलः सरः । अविदाही गुरुवृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः । वंशच्छतपोरस्तु किञ्चिद्गू-
न स वातहा । कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः
स तु वातप्रकोपणः । सूचीपत्रो नीलपोरो नेपालो दीघपत्रकः । वातला-
कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः । कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्त-
तकपिण्डगुणः, तक्रपिण्डरक्तकृच्छिकाया एव सुतद्गवो घनो भागः । गोरसानामिस्यत्र 'आदि'-
शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रव्यः, तेन, महिषीक्षीरादीनामपि ग्रहणम्, किंवा, प्राधान्यात् गोरस-
निर्देशाद् गोरसतया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव क्षीरदधितकारयो गृह्यन्ते, लोके हि सर्वेष्वेवैषु
गोरससंज्ञा माधुर्यसामान्यात् ॥ ४५ ॥

इति गोरसवर्गः । १ ।

चक्रपाणिः—इक्षुविकृतिप्रायो वर्ग उच्यते—भक्षितस्येति दूतपोहितस्य, यान्त्रिक इति
बन्धनीहितः, विदाहकास्य प्रायशस्वगुणान्धियुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा कालान्तरमव-
स्थानाच्च, वचनं हि—'त्वगमन्धिसंयोगात् यान्त्रिकस्तु विदहते' उक्तञ्च दृश्यते—'व्यापित्वात्
सुकुमारो हि रसो बन्धननिपीडितः । सौक्ष्मात् स्पृशेत्निलार्कान्भ्यां भृशं काये विदहते ॥' तत्र
व्यापित्वाविति त्वगमन्धियुक्तभुक्त्वाद्भवत्वाद्, यदुच्यते—विदाहित्वे यान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृव-
सुकं विदहते, यथा—'मधुरकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ।' तन्न, यतः,

प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्-मेदोमांसकरो गुडः ।

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ।

रसो गुरुर्यथा पूर्वं धौतस्वल्पमलो गुडः ॥ ४७ ॥

ततो मत्स्यण्डिका खण्डः शर्करा विमला पशुम् ।

यथा यथेषां त्रैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥

क्षयापहः । अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च । अग्नेष्वसिषु विषये
शुष्कां लवणो रसः । अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः । वक्तृप्रहादनो
वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः । गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ।
इति ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—इक्षुरसविकारानाह—प्रभूतेत्यादि । गुड इति प्रसिद्धः । प्रभूत-
क्रिमिपादिकरः । पाकादतिसान्द्रत्वमापन्न इक्षुरसो गुडः । स च त्रिविधः
चतुर्थभागावशेषित इक्षुरसस्तु गुड उच्यते । त्रिभागावशेषित इक्षुरसः क्षुद्र
उच्यते । अर्द्धविशेषित इक्षुरसस्तुगुडः फाणितमित्युच्यते । तेषु यथापूर्वं
पूर्वः पूर्वो गुरुः । तत्राल्पमलः पाककालेऽथवोत्तमकाले मलापहरणेन यो गुडो-
ऽल्पमलः स्यात् स धौत इत्युच्यते । ततो धौताद्विमला मत्स्यण्डिका
नाम्नाभिधीयते । ततः पुनर्मत्स्यण्डिकातो विमलः खण्ड उच्यते । खण्डाद्विमला
शर्करा नामाभिधीयते । परं यथा यथा चेषां त्रैमल्यं भवेत् तथा तथा शैत्यं
शीतगुणत्वमेषां भवेत् । सूत्रं च—गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्र-
रक्तशोधनो नातिपित्तनिद्रानघ्रो मंद क्रिमिकफकरो वल्यो वृष्यश्च । पित्तघ्नो

दन्तनिष्पीडितस्त्रैवाविदाहिनो रक्तपित्तप्रहणं भविष्यति ; किंवा, यान्त्रिकोऽपि विदाहकारक-
त्वादिस्त्रयोमास्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च त्यागं कृत्वापयोगः कर्तव्यः ; “यान्त्रिकस्तु विदहते”
इतिवचनं प्रायोवाचमाश्रित्य बोद्धव्यम् ; अन्ये तद्दोषभवाद् विदहते इति शीघ्रं पश्यत इति
व्याख्यानयन्ति ॥ ४६ ॥

चक्रपाणिः—प्रभूतक्रिम्यादिकारणत्वात् प्रभूतक्रिम्यादिकरो गुड उच्यते । क्षुद्रगुडस्याथा
चतुर्भागत्रिभागार्द्धविशेषितः ; रस इत्यत्र चकारकोषो द्रष्टव्यः, तेन, क्षुद्रगुडस्तुर्भागव-
शेषितादृखाद् गुरुत्वात् त्रिभागस्तुर्भागवशेषितो गुरुत्वादि शेषम् ; अत्र क्षुद्रगुडोऽस्ति-
इत्युच्यते ; फाणितत्वं तन्मूलीभावाद् भवति । धौतः स्वल्पमल इति मलावशेषेण शीतोऽल्प-
मलो भवति, तेनाल्पक्रिम्यादि भवतीति भावः । तत इति धौतगुडात्, मत्स्यण्डिका खण्ड-

वृष्या क्षीणचतुहिता सस्नेहा गुडशर्करा ।
 कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥
 रुक्षा च्यर्द्दगतिसारघ्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।
 तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ ४८ ॥

मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः
 स्मृतः ॥ (पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत्, फाणितं गुरु
 मधुरमभिष्यन्दि वृंहणमवृष्यं त्रिदोषकृच्च ।) मत्स्यण्डिकाः खण्डशर्करा विमल-
 जाता उत्तरोत्तरं शीताः स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रसादनाः
 तृष्णाप्रशमनाश्च । यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-
 शैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां
 स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः । सारस्थिता सुविमला
 निक्षारा च यथा यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा वृष्यैः ॥ इति ।
 अस्याः शर्कराया गुणमाह—वृष्येत्यादि । गुडशर्करा खण्डान्निर्मला शर्करा
 यथा यथा निर्मला तथा तथैव शैत्यादियुक्ता वृष्यादिगुणा भवति । खण्डगुण-
 ध्यान्यत्रोक्तः, खण्डो वृष्यतमो वल्यश्चक्षुष्यो वृंहणस्तथा । शर्कराप्रसङ्गादपर-
 शर्करामाह—कषायेत्यादि । यासशर्करा दुरालभारसकृतशर्करा । सुश्रुते
 च—यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । रुक्षेत्यादि ।
 मधुशर्करा काले स्वत एव मधुनः शर्करा भवति, सा रुक्षादिगुणा । सुश्रुते
 च—मधुशर्करा पुनश्छद्दगतीसारहरी रुक्षा च्छेदनी प्रहादनी कषायमधुरा
 मधुरविषाका च । इति । सर्वासां शर्कराणामासां सामान्यतो गुणानाह—
 तृष्णासृगित्यादि । सर्वशर्करा गुडशर्करा यासशर्करा मधुशर्करा चेति । सुश्रुते
 च—यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्छद्दि-
 मूर्च्छावृषापहाः । रुक्षं मधुकुण्डुपोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं
 पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥ इति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

मध्ये पाकात् क्षीणमूला मत्स्याण्डनिभा भवति ; विमलाः परमित्युत्तरोत्तरं विमलाः, भवेच्छैत्यं
 तथा तमेति मत्स्यण्डिकापादश्च खण्डः शीततरः, ततश्च शर्करा शीततमेत्वर्यः ।

गुडशर्कराति यासमधुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् ; यासशर्करा दुरालभाकायकृता शर्करा ; मधुशर्करा
 तु मधुमन्त्रेषु शर्करा भवति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
 माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥
 माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।
 क्षौद्रन्तु कपिलं वर्णं श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥
 वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तककारहम् ।
 सन्धानं छेदनं रुचं कषायं मधुरं मधु ॥

गङ्गाधरः—मधुशर्करामसङ्गादिह पुनर्मधुभेदादीनाह—माक्षिकमित्यादि ।
 माक्षिकादयश्चतस्रो मधुजातयः । माक्षिकादिप्राणिसम्भवत्वाज्जाङ्गमत्वाच्चेहोप-
 दिष्टाश्छात्राद्यौ दालदालानां स्थावरत्वादिह नोपदेशः कृतः । तत्र
 माक्षिकाः पिङ्गलवर्णास्तत्कृतं मधु माक्षिकम् । भ्रमरास्तु वृहन्माक्षिका-
 स्तत्कृतं मधु भ्रामरम् । क्षुद्रा माक्षिकास्तत्कृतं मधु क्षौद्रम् ।
 महत्यः पिङ्गलास्तु माक्षिकाः पुत्तिकास्तत्कृतं मधु पौत्तिकम् । तेषां
 मधूनां मध्ये माक्षिकं मधु प्रवरं, भ्रामरन्तु विशेषाद् गुरु, सर्वेषां लघुत्वेऽपि
 तत्र भ्रामरस्य गुरुत्वम् । तेन क्षौद्रपौत्तिकयोर्मध्यगुरुत्वं ख्यापितम् ।
 माक्षिकादीनां ज्ञानार्थं लक्षणान्याह—माक्षिकमित्यादि । तैलवर्णं
 तिलतैलवर्णं माक्षिकं, गव्यघृतवर्णं पौत्तिकं, कपिलवर्णं क्षौद्रं, श्वेतवर्णं
 भ्रामरमिति । एषां सामान्यतो गुणानाह—वातलमित्यादि । सर्वं मधु वात-
 लादिगुणं भवति । सुश्रूते चोक्तम्—मधु तु मधुरं कषायानुरमं रुचं शीतमपि-
 दीपनं वष्यं वलयं लघुं सुकुमारं लेखनं हृदयं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं
 संग्राहि चक्षुःप्रसादनं मूश्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमहद्विकृष्टवासकासाति-
 सारच्छादितृष्णाक्रिमिविषप्रशमनं ङादि त्रिदोषप्रशमनञ्च । तत् तु लघुत्वात्
 कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं
 माक्षिकं छात्रमेव च । आर्ष्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ विशेषात्
 पौत्तिकं तेषु रुक्षोष्णं सविषयान्वयान् । वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि
 मदकृन्मधु । पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्ताद् भ्रामरं गुरुमञ्जितम् । क्षौद्रं विशेषतो

चक्रपाणिः—मधुशर्करामसङ्गेन मध्वभिधानम्—माक्षिका पिङ्गलाः, तत्रच माक्षिकम् ; भ्रमराः
 प्रसिद्धाः ; क्षुद्रमाक्षिकाभवं क्षौद्रम् ; पिङ्गलामाक्षिका महत्यः पुत्तिकाः, तत्रच पौत्तिकम् ; छात्र-
 दयश्चतस्रो मधुभेदाः सूक्ष्मोष्णः सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेयाः, विंशति, भ्रमराकृत्वादिह गोष्णाः,

हन्यान्मधुष्णामुष्णार्त्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुरुजकपायत्वाच्छ्रैर्याञ्चाल्पहितं मधु ॥

इयं शीतलं लघु लेखनम् । तस्मात्पुत्रं रुक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।
 श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद् विशेषतः । स्वादुपाक गुरु हिमं पिच्छलं
 रक्तपित्तजित् । श्वित्रमेहक्रिमिहरं विद्याञ्छात्रं गुणोत्तरम् । आर्घ्यं मध्वति-
 चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कपायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवानकृत् ।
 औद्दालकं रुचिकरं स्वर्ग्यं कुष्ठविपापहम् । कपायमुष्णमम्लञ्च पित्तकुन् कटुपाकि
 च । छद्दिमेहप्रशमनं मधु रुक्षं दालोज्ज्वम् । इति । अन्यत्र चोक्तम्—कीर्त्तने
 तन्मधु च्छात्रं वरटीञ्छत्रसम्भवम् । तपोवने जरत्कारोराध्यं मधु तरुज्ज्वम् ।
 औद्दालकन्तु बल्मीक-कीटकारिविनिम्मितम् । दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृक्ष-
 कोटरकीटजम् । इति । अथ मधुपयोगानहमाह—हन्यादित्यादि । मधु शीत-
 वीर्यमपि सविषान्वयात् सविषमणिमभूतत्वादुष्णविरोधि प्रकृत्यैवोष्णं
 पुरुषमथवा स्वेदातपादिभिरुष्णात्तं पुरुषं सेवमानं हन्यात् । उष्णोष्णार्त्ताभ्याम्
 अन्यत्र पुरुषे तु मधु गुरुत्वादित्यात् शैत्याच्चाल्पहितं भवति । मृश्रुते च—तत् तु
 नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भव-
 ताच्चानुष्णोपचारम् । उष्णविरुध्येते सर्वं विषान्वयतया मधु । उष्णात्तमुष्णै-
 रुष्णे वा तन्नहन्ति यथा विषम् । तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां
 रससम्भवाच्च । उष्णविरुध्येत विशेषतश्च तधान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ उष्णेन
 मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् । अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ इति ।

केचिन् 'माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्' इत्यादि श्लोकं पठन्ति । उष्णार्त्तमथवेति भाषया यथा उष्णं
 मधु श्ल्यात्, न तथा उष्णार्त्तमिति सूचयति ; तथैव हेतुमाह—सविषान्वयादिति, सविषमयापि
 नामापुष्पाणि, किंवा, सविषा एव मक्षिकादयोऽन्वया उपपत्तिस्थानानि यस्य तत् सविषान्वयं
 मधु, तेन, सविषान्वयाद् विषानुगतस्योष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनुगमो भवति, न तु
 सविषत्वस्य ; तथा सत्युपगमपि मारकं स्यात्, किंवा, 'अथवा' इति सविषान्वयादित्यनेन
 सम्बध्यते, तेन, सविषान्वयादन्वयतश्च शैत्यात् सौकुमार्याच्च उष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो
 भवति, उक्तं हि द्वारिते—'नानापुष्पप्रकाराणां रससारात्मकं मधु । तच्छैत्यात् सौकुमार्याच्च
 सर्वैरुष्णैर्विरुध्यते' ॥ सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्याद्' इत्यादि ।
 अथस्य मधुनो हितत्वे हेतुमाह—गुर्धिरादि । गुहत्यात् मध्यामकारकं भवति, रुक्षं कपायं
 शैत्यन्तु महत्त्वयं वातकरमिति भावः ।

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामं तद्धि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।

इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ ४६ ॥

(इतीक्षुवर्गः । १० ।)

नात इत्यादि । आममपक्व मधु यथा कष्टतमपतः कष्टतमं न किञ्चिदाम-
मस्ति । कस्मान् ? तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तदामं मधु उपक्रमविरोधि-
त्वात् सद्यो यथा विषं हन्ति तथा सद्यो मानवं हन्ति । सर्व्वं ह्याममुष्णभेषज-
साध्यं मधुनि तु तदुष्णं विरुद्धं नोपयोक्तुं युज्यते इत्यत उपक्रमे चिकित्सा-
रम्भे त्वाममधु पीतवत् उष्णक्रिया विरुद्धा भवतीत्युपक्रमविरुद्धत्वम् । आमन्तु
मधु तदुच्यते यन्मधुकोषेऽल्पकालमारब्धमम्लं भवति भूरिकालेन परिणतन्तु
कषायानुमधुरं पक्वमुच्यते । तथाविधन्तु कोषाद् ग्रहणकाले परीक्षितव्यं
कालान्तरे त्वम्लत्वेनामत्ताभावात् । उक्तञ्च सुश्रुते—दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं
त्रिदोषकृत् । मध्वामात् परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते । विरुद्धोपक्रमत्वात्
तन् सर्व्वं हन्ति यथा विषम् ॥ इति । उह्याममम्लमिति वचनेन तद्भ्रान्त-
व्याख्यानं विहायते येनोच्यतेऽग्निसम्पकेण पक्वं मधु पक्वमन्यदाममिति,
मधुनश्चोष्णविरोधित्वाच्च ।

मधुनो योगवाहित्वाह—नानेत्यादि । मधु योगवाहि, येन सह युज्यते
तद्गुणमावहति । कस्मान् ? नानाद्रव्यात्मकत्वादिति । सुश्रुते चोक्तम्—
तद् युक्तं विविधैर्यौगैर्निहन्यादामयान् बहून् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योग-
वाहि परं मधु ॥ इति । वर्गं समापयति—इतीत्यादि । इति एष इक्षुविकृति-

मध्वामस्य महाप्ययतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरोधित्वं मध्वामे यथा—
आमे तूष्णं पक्वं, तन्मधुनो विरुद्धम्, यन् तु मधुहितं शीतम्, तदामे विरुद्धम् । मधुनो
योगवाहित्वाह—नानेत्यादि । यस्मान्नाहारसादिवीर्यदिग्भ्यः पुष्पेषु ऽप्यन्नं तन्मधु, तेन
अनभिष्यक्तनानाशक्तिकमेव ; ततश्च, येन द्रव्येण वामनीयेनास्थापनीयेन वा कृप्येण कार्यान्वा-
कारकेण वा युज्यते, तस्यैव कर्म करोति समानानुकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तित्वादिति भावः ;
चकारोऽत्र हेत्वन्तरन्मुच्यते, तेन प्रभावाच्चेति बोद्धव्यम् ; तेन, सत्यपि नानीपधिसम्भवत्वे
प्रभावान् न क्षीरमद्यादयो योगवाहिनः, तथा, अनानात्मका अपि क्षिलाऽऽतुतैकादयो योगवाहिनो
भवन्ति ; यो, वाहिनेऽपि मधु र्मेहने न प्रयुज्यते, वाते रक्षादिगुणयुक्तत्वात् ; नानाद्रव्यात्मकत्वाच्चे-

क्षुत्तृणाम्लानिदौर्व्यत्य-कुन्निरोगज्वरापहा ।
 स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥
 तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
 मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातश्चाभ्यनुलोमयेत् ॥

प्राय इक्षुविकारः प्रायो यत्र वग स इक्षुविकारप्रायोऽयं दशमो वर्गो
 मत इति ॥ ४९ ॥

इति दशम इक्षुविकारको वर्गः । १० ।

गङ्गाधरः—अथाहारार्थं शूकधान्यादीनि द्रव्याणि गुणतः कर्मतश्चोक्त्वा
 शूकधान्यादीनि यथाकृतान्यन्नानि यद्गुणानि भवन्ति. तथाकृतानामन्नानां
 गुणकर्मणि वक्तुं कृतान्नवर्गमारभते । तत्रातुर्गदितत्वादादौ द्विविधेष्वन्नेषु
 यवाग्वोदनभेदेन भिन्नेषु यवागुणानाहः त्रिविधा खलु यवागुभवेति पेया-
 विलेपी-मण्डभेदान् । यवागुमुचिताद् भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् । यवागु-
 स्त्रिविधा ज्ञेया द्रवसिक्थसमन्विता । सिक्थकं रहितो मण्डः पेया सिक्थ-
 समन्विता । यवागुवह्नासिक्था तु विलेपी विरलद्रवा । अन्नं पञ्चगुणे साध्यं
 विलेपी च चतुर्गुणे । मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागुः षड्गुणेऽम्भसि ।
 इति प्रसिद्धत्वात् तत्रादौ पेयागुणमाह- क्षुत्तृणेत्यादि । पेया नाम
 यवागुः क्षुदाद्यपहा स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी च । सुश्रुते च—
 स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । क्षुत्तृत्थमग्लानिहरी पेया
 वातानुलोमनी ॥ इति । तर्पणीत्यादि । विलेपिका नाम यवागुः तर्पणीत्यादि-
 गुणा । सुश्रुते च—विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी यलवर्द्धिनी । वृष्या स्वादु-
 रसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥ इति । मण्डस्त्वित्यादि । मण्डोऽग्निं

ऽपि मधु रक्षकषायान्यां द्वाभ्यामेवाविभूतं स्यात्, प्रायेण रक्षकषायगुणाधिकानामेव मधु-
 मक्षिकर्णाच्च करणादिति बोद्धव्यम् ; अनेन न्यायेन, नानाद्रव्याःमकालेन सर्व्वगुणता मधुनो
 निरस्ता भवति ; सुश्रुतेऽप्येवमेव योगवाहित्वं "तस्य नाना" इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् ।
 इक्षुविकृतिप्राय इति इक्षुविकृतिप्रधानः, तेन, यासशर्करादिकथनमप्यग्राविश्वसिति
 भावः ॥ ४९ ॥

[इतीक्षुवर्गः । १० ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रति शूकधान्यादिवर्गीयथासम्भवं सम्पादितस्य कृतान्नस्य पेयावेगुणान्
 वक्तुं कृतान्नवर्ग उच्यते ; ते च पेयादीनां गुणाः केचित् संस्कारसंयोगादिजाः, केचित् प्राकृता
 अपि ज्ञेयाः ; न च वाच्यम् — पेयादीनामेव गुणेन वापिहासात् शूकधान्यादीनां पृथग्गुणो न

मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
 लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहे च तृप्यताम् ॥
 दीपनत्राह्लघुत्राच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
 तृष्णातिसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥
 लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ।
 मन्दाग्निविषमामीनां बालस्थविः योपिताम् ॥
 देयः स्यात् सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
 क्षुत्पिपासापहः * पथ्यः शुद्धानन्तु मलापहः ॥
 श्रुतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजोऽम्लदाडिमैः । †

दीपयतीत्यादिकर्मा लङ्घितादीनां दीपनत्वादिभ्रमणं प्राणधारणः । एवं
 तृष्णातिसारशमनः धातुसाम्यकरः शिवश्च । सुश्रुते च—हृद्यः सन्तर्पणो वृष्यो
 वृंहणो बलवद्धनः । मण्डस्तृष्णातिसारघ्नो धातुसाम्यकरः स्मृतः । शकमांस-
 फलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुज्जराः । इति । यवाग्वस्ताः पेयाविलेपीमण्डात्मिकाः ।
 इति । लाजमण्ड इत्यादि । अग्निजननादिगुणो लाजमण्डो मन्दाग्रादीनां देयः
 स्यात् । सुकुमाराणां तु सुसंस्कृतो लाजमण्डो देयः स्यात् । शुद्धानन्तु
 वमनविरेचनादिना शुद्धकोष्ठानां क्षुत्पिपासापहः पथ्यो भवति । पिप्पली-
 शुण्ठीभ्यां श्रुतो लाजः पुनरम्लदाडिमैर्युक्तो मलापहः स्यादिति । सुश्रुते
 च—लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः । वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पली-
 वाचश्च इति, यतः, पेयादयो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन कृतावस्य
 गुण उच्यते, स यदि रक्तसास्यादिप्रकृतावपि भवति, तदा बलवान् भवति, अथ प्रकृती
 विपरीतो गुणो भवति, तदा कृतावस्यगुणव्यापत्यं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र अस्थानुरहित-
 त्वेनादौ पेयोच्यते, पेया बहुव्रवा यवागुः, विलेपी विरलव्रवा यवागुः । पेयादिक्रमेणान्ने
 वकथ्ये प्रथमतोपद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम्, दीपनलघुत्राभ्यामग्निं वरमान् करोति,
 तस्मादङ्घ्रितादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम्, सुसंस्कृत इति धन्याकपिप्पल्यादिसुसंस्कृतः ;
 शुद्धानां मलापह इति सम्यक्, शुद्धाभामपि कोष्ठोपलेपकदोषापहरत्वेन, यदुच्यते—
 शुद्धानामिति ईषकद्रवामाम्, तेन ईषकद्रव्या शोषनोपसम्बन्धान्मलापह इत्युपपन्नम्, तथा

* क्षुत्पिपासापह इति चक्रोक्तः पाठः ।

† मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं काप्यनुलोमयेत् इत्यधिकः पाठः क्वचित् दृश्यते ।

सुधौतः प्रसृतः स्वन्नः सन्तसश्चौदनो लघुः ॥

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ५० ॥

मांसशाकवसातैल-घृतमज्जफलोदनाः ।

बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो वृंहयन्ति च ॥

नागरायुतः । इति । तथा सिकथैर्विरहितो मण्डः पेया सिकथसमन्विता । विलेपी बहुसिकथा स्याद् यवागुविरलद्रवा । इति । यवागुः सिकथैर्विरहितो मण्डः, सिकथसमन्विता यवागुः पेया, बहुसिकथा विरलद्रवा यवागु-विलेपीति त्रिथैव यवागुने तु मण्डादिभ्योऽतिरिक्ता यवागुः पृथकतद्गुण-वचनाभावात् । इति । यवागुमुक्त्वा ओदनमाह—सुधौत इत्यादि । सुधौततण्डुलः पक्वः स्वन्नः प्रसृतो निःशेषेण गालितमण्डः सन्तसः सन्तस ओदनो नाम लघु-भैवति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं गरादिष्विच्छन्ति । अधौततण्डुलकृत ओदनो गुरुः । धौततण्डुलकृतोऽप्योदनोऽप्रसृतश्चेत् तदा गुरुः स्यात्, धौततण्डुल-कृतो निःशेषेण प्रसृतोऽपि चेदस्विन्नः स्यात् तदा गुरुः स्यादेवं धौततण्डुल-कृतः प्रसृतश्च स्वस्विन्नश्च मन्नापि शीतश्चेद्भवति तदा गुरुः स्यादिति ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—अस्योदनस्याभ्यवहारे तूपकरणं सह गुणमाह—मांसेत्यादि ।

मांसादिसहिता ओदना बल्या इत्यादिगुणाः ।

सुधौतेऽपि, "लात्रमण्डो विशुद्धानाम्" इत्यकरोत् विशेषादीपञ्चुद्धानामिति बोध्यम् ; नञ् सन्, ईपद्बिशुद्धे पेया निषिद्धेव, वचनं हि—"कफपिते विशुद्धेऽल्पे मद्ये वातपैलिके । तर्पणाधिकमः कार्यः पेयाभिष्यन्दयेद्वितान्" ।

अत्र इत्युत्स्त्रिभ्रान्यतण्डुलकृतः, किंवा, सम्यक्स्विन्नत्वेन मृदुभूतः, सन्तस इति सहजेनोत्पन्ना, न तु पुनस्तापनेन, वचनं हि—"विवर्जयेत् स्थिरं शीतमज्जमुष्णीकृतं पुनः" इति । भृष्टतण्डुलकृतमोदनं भृष्टतण्डुलम् । अधौतोऽधौततण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वादि-गुणविक्षिप्तस्वीदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते, तत् स्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥

चक्रपाणिः—सन्तर्पणा इति तदाख्येऽपि बलकरा मांसादिसंयोगसाधिताश्च ओदना एव बोध्याः ; अत्र हृद्याभ्यां शाकमुकुटकाभ्यामपि संयुक्तस्वीदनस्य बल्यात्वादि संशोभामहिम्ना तथा पुतादिसंस्कारावप्य लोकाभ्यवहारक्रियमाणत्वाद् बोध्यम् । यद्यपि तण्डुलोदकसिक्त-

तद्वन्माषतिलक्षीर-मुद्गसंयोगसाधिताः ।

कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥

खिन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौष्यगौधूमयावकाः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरु लाघवम् ॥

अकृतं कृतयुषश्च तनु संस्कारितं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लश्च गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥ ५१ ॥

तद्वदित्यादि । माषादिभिर्व्यस्तीः समस्तीर्वा सह संयोगात् साधिता
 ओदनास्तद्द्रव्याः सन्नपणा ह्या गुरवो वृंहयन्ति च । कुल्माषा माषविदु-
 सहिततण्डुलाः पक्वा ओदना गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसश्च । सुश्रुते च—
 धीतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः सम । स्वन्नः सुप्रसूतसूपो विशद-
 स्तोदनो लघुः । अथौतोऽप्रसूतोऽस्वन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः
 कफहा विषो यो भृष्टतण्डुलः । स्नेहमांसैः फलैः कन्दैर्वदलाभ्लैश्च संयुताः । गुरवो
 वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ।
 कफपित्तकरी बल्या कृमिरानिलनाशिनी । स्वन्नेत्यादि । सूप्या मुद्गमाषादयः
 गोधमाश्च यवाश्च स्वन्नाः पुनर्ये भक्ष्याः क्रियन्ते ते सौष्या गौधूमा यावका भक्ष्या-
 स्तेषां यथाद्रव्यं गुरु लाघवं भिषक्वुद्वादिशत् । अथ सूपमाह — अकृतमित्यादि ।
 सस्नेहलवणं सञ्चमकृतं कटुकैर्विना । लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतमुच्यते ।
 चतुर्दशगुणे ताये अष्टादशगुणेऽथवा । ईषद्भृष्टन्नु विदलं पक्त्वा यषो-
 ऽद्वैशेषितम् । पादशिष्टी भवत् सूपः साम्बोऽनम्लश्च स द्विधा । तत्र
 पुनरकृतं यषं कृतयषं तनु च संस्कारितञ्च मांसरसं साम्बं सूपमनम्लं
 सूपञ्च यथोत्तरं गुरु विद्यात् । सुश्रुते च—सुस्विन्नो निस्तुपो भृष्ट
 ईषत्सूपो लघुहितः । इति । मांसरसश्च त्रिविधः । तनुतरस्तनुः सान्द्रश्च ।
 तदुक्तं—पलानि द्वादशपस्थे घनेऽथ तनुके च षट् । मांसस्य वटकं
 कुर्ष्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ सुश्रुते तु—मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बल-
 वर्द्धनम् । स्नेहगौरसवान्याम्बु-फलाम्बुकटुकैः सह । सिद्धं मांसं हितं बल्यं
 रोचनं वृहणं गुरु । तदेव गौरसादानं सुरभिद्रव्यमंस्कृतम् । विद्यात् पित्त-
 मीक्षुस्त्रिजलमूर्षीकृतं कुल्माषमाहुः । स्विक्रमक्षया इत्युत्सनेदेन मक्षयकृता इत्यरिकायुषः ;
 यथाद्रव्यमिति वदन्नम्यथ प्रकृतिगुणोपमर्शकलाजाशक्तिव न गुणात्तरोदय इति दर्शयति ;

कफोद्भे कि बलमांसाग्निवर्द्धनम् । परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृषणं प्रीणनं गुरु ।
 रोचनं बलमेधाग्नि-मांसो-जःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोल्मुसपिष्टत्वादुल्मुसमिति
 पाचकाः । परिशुष्कगुणैयुक्तं बह्वः पकमतो लघु । तदेव शुलिकाप्रोत-
 मङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उल्मुसं
 भज्जितं पिष्टमतसं कन्दुपाचितम् । परिशुष्कं प्रदिग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् ।
 मांसं यत् तैलसिद्धन्तु वीर्योष्णं पित्तकृद् गुरु । लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं
 दृष्टिमसादनम् । अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोहं घृतसाधितम् । प्रीणनः
 प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः । वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ।
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । भर्वाविश्लिष्टसन्धीनां कुशाना-
 मल्परेतसाम् । आप्यायनः मंहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः । स दाडिमयुतो वृष्यः
 संस्कृतो दोषनाशनः । यन्मांसमुद्धतरसं न तत् पुष्टिवलावहम् । विष्टम्भि दुर्जरं
 रुक्षं विरसं माल्नावहम् । दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु पर गुरुः ।
 मांसं निरस्थि सुस्वित्रं पुनदृ पदि चूणितम् । पिप्पलीशुष्कमरिच-गुडसपिः-
 सपन्वितम् । ऐक्यं पाचयेत् सम्यक् वेशवार इति स्मृतः । वेशवारो गुरुः
 स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः । प्रीणनः सव्वेशातूनां विशेषान्मुखशांषिणाम् ।
 क्षत्तुष्णापहरः श्रेष्ठः सौरारः स्वादुशीतलः । कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां
 व्रणिनामपि । ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूपः कृताकृतः । स तु दाडिममृद्रीका
 युक्तः स्वाद् रागपाहवः । चक्षुष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् । ममूर-
 मुद्गगोधूम-कुलत्थलवणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी स्याद् वातव्याधौ च शस्यते ।
 मृद्रीकादाडिमयुक्तः स एयोक्तोऽनिलाहिते । रोचनो दीपनो हृद्यो लघु-
 पाकगुर्पादहृद्यते । पटोलनिम्बयूपौ तु कफमेदोविशोषिणौ । पित्तघ्नो दीपनो
 हृद्यो क्रिमिकुष्ठज्वरापहो । श्वासकासप्रतिश्याय-प्रसेकारोचकज्वरान् । हन्ति
 मूलकयूपस्तु कफमेदोगलाभयान् । कुलत्थयूपोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
 तूणीमूणीकासार्शो-गुल्मोदावत्तनाशनः । दाडिमामलकैर्यूपो हृद्यः संशमनो
 लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छा-मेदोघ्नः पित्तवातजित् । मुद्गामलकयूपस्तु
 ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकुलत्थानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः । सर्व-
 धान्यकृतस्तद्द्रव्यहणः प्राणवर्द्धनः । स्वइकाम्बलिको हृद्यो तथा वातकफे

अकृतकृतयूपक्षयम्—“अस्नेहलक्षणं सर्वमकृतं कटुकैर्जिना । विशेषं लवणस्नेहकटुकेः
 संस्कृतं कृतम्” ॥ इति । तनुमिति स्वरमांसत्वेनाद्यनम्, संस्कारिकमिति बहुमांसादि-
 संस्कृतत्वाद् घनम् ॥ ५१ ॥

शक्तवो वातला रुद्धा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्योबलाश्च ते ॥
 मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृष्णाच्छर्दिज्वरापहाः ॥

हितो । बल्यः कफानिलो हन्ति दाहिमाम्लोऽग्निदीपनः । दध्यम्लः कफ-
 कुट्टल्यः स्निग्धो वातहरो गुहः । तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विपरक्तप्रदूषणः ।
 खड्गः खड्ग्यवापश्च पाहवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते
 वैद्यवाक्यतः । अस्नेहलवणं सञ्चमकुतं कटुकं चिना । विषं यं लवणस्नेह-
 कटुकं संस्कृतं कुतम् । अथ गोरसधान्याम्ल-फलाम्लैर्गन्धतश्च यत् । यथोत्तरं
 लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिपस्त्वम्लसिद्धस्तु ययः काम्बालकः स्मृतः ।
 तिलपिण्याकविकृतिः शुकशार्कं विरूढकम् । शिण्डाकी च गुरुणि स्युः
 कफपित्तकराणि च । तद्वच वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च । लघवो
 वृंहणा वृष्या इद्या रोचनदीपनाः । तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना राग-
 पाहवाः । रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बलया च रोचनी ॥ इति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—शक्तव इत्यादि । शक्तव इति सामान्यतः सर्वे वातलादिगुणाः ।
 तेषु शालिसम्भवाः शक्तवो मधुरा लघवः शीताश्च ग्राहिणश्च रक्तपित्तादि-
 हराश्च । मुश्रुते च—शक्तवः सपिपाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा
 नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते । मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
 साम्लस्नेहगुहो मूत्र-कृच्छ्रोदावत्तनाशनः । शकरेशुरसद्राधा युक्तः पित्त-
 विकारनुत् । द्राक्षामधुकसंयुक्तः कफरोगनिवहणः । वगत्रयेणोपहितो मल-
 दोषानुलोमनः । शक्तवो वृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः । पीताः सद्यो-
 बलकरा भंक्तिः पवनापहाः । गुर्वा पिण्डी खरात्यथं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
 शक्तूनामाथु जीर्यन्ते मृदुत्वादवलेहिका । लाजाश्छर्दशतिसारघ्ना दीपनाः
 कफनाशनाः । शन्याः कपायमधुरा लघवस्तृष्णामलापहाः । वृद्धर्दिदाह-
 यर्मान्ति नुदस्तसक्तवो मताः । रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ इति ।

पद्मप्रति—सक्तूनां रुद्धवेऽपि वातकल्पाभिधानं तकरव रुद्धत्वापि वातहरित्ववर्तनात्,
 पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति, लघोबलाः

हन्याद् व्याधीन् यवापूपो यावको वात्य एव च ।

उदावर्त्तप्रतिश्याय-कासमेहगतग्रहान् ॥

धानासंज्ञाश्च ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात् तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुज्जराः ॥

विरुद्धधानाः शङ्कुल्या मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।

पूपाः पूपलिकाश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥

हन्यादित्यादि । यवापूपो यवकृतोऽपूपः । यावको यवकृतो मण्डः । वात्यो भृष्टयवमण्डः । उदावर्त्तानीन् व्याधीन् हन्यात् । सुश्रुते च—उदावर्त्त-
हरो वात्यः कासपीनसमेहनुत् । इति । धानेत्यादि । धाना भृष्टयवस्तत्कृता
ये भक्ष्या लेखनात्मका इषट्प्रणस्वभावाः । शुष्कत्वात् तर्पणाप्लव्णा-
जननाः । सुश्रुते च—धानोलूमास्तु लग्नः कफमेदोविशोषणाः । इति ।
विरुद्धधानेत्यादि । विरुद्धा अङ्कुरिता यवा भृष्टा विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः
प्रसिद्धाः पिष्टपिण्डगर्भे तिलकल्कादिकं दद्यात् वेष्टयित्वा पकाः । सपिण्डका
मधुक्रोडा गोधूमपिण्डमध्ये मधु पूरयित्वा घृते पकाः सपिण्डका मधुक्रोडाः ।
पूपा माषादिपिष्टकृता वटकाः । पूपलिका तु—विमृष्ट समिताचूर्णं मृदुपाकं
गुदान्वितम् । घृतावगाहे गुडिकां पकां भाण्डे सशकरे । क्षिपेत् सौगन्धि-
वासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः ॥ इति । एषा संयावधोऽव्यते । समिता-
मम्बुदुग्धेन मर्दयित्वा सुशोभनाम् । पचेद् घृते क्षिपेत् खण्डान्विते भाण्डे
नवे च ताप् । संयावोऽसौ युतश्चूर्णैस्त्वगोलापरिचार्द्रकैः ॥ इति । आयसश्चेन
घृतपूरादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं सुश्रुते—भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृष्या ह्याः
सुगन्धयः । अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः । तेषां प्राणकरा ह्या
घृतपूराः कफावहाः । वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः । मर्दिता

तदाश्वेनैव वाजीकरणवद् बलकराः, एतेन, परिणामेन बलापहत्वमप्युक्तं भवति । यवकृतो
वाटयो वावको वाटयः, वाटयो भृष्टयवीदनः । धाना भृष्टयवाः अङ्कुरितस्य यवस्य
धाना विरुद्धधानाः । शङ्कुल्यः शालिपिष्टाः सतिलासैलपकाः कियन्ते । मधुक्रोडाः
पाकघनीभूतमधुगर्भाः । सपिण्डका इति मधुक्रोडा एव सपिष्टकपिण्डाः, अतस्त्वाह—
'विमर्दं समिताचूर्णं' मृदुपाकं गुदान्वितम् । घृतावगाहे गुडिकां घृतां पकां सकेतराम् ।
सौगन्धिकार्थवासाञ्च कुर्यात् पूपलिकां बुधः । स एव खण्डसंयावः सितान्नातकप्रियः ।

फलमांसवसाशाक-पल्लवजौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो वृंहणारमकाः ।

वेश्वारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥

समिता क्षीर-नारिकेलसितादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ।
 वृंहणा गौड़िका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः । अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः
 कफवर्द्धनाः । मधुमस्तकसंयावाः पूषा ह्येते विशेषतः । गुरवो वृंहणाश्चैव
 मोदकास्तु सूदुर्जराः । रोचनो दीपनः स्वर्ग्यः पित्तघ्नः पवनापहः । गुरुर्मृष्ट
 तमउच्च सङ्कः प्राणवर्द्धनः । हृद्यः सुगन्धिधुरः स्निग्धः कफहरो गुरुः ।
 वातापहस्त्रुप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः । वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या
 बल्यास्तु सामिताः । हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः । मुद्गादिवेस-
 बाराणां पूर्णा विष्टम्भनो मताः । वंसवारः सर्पिशितः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ।
 पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः । वीर्यौष्णाः पैष्टिका
 भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः । विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
 वैदला लघवो भक्ष्याः कपायाः सृष्टमालताः । विष्टम्भनः पित्तसपाः श्लेष्मघ्ना
 भिन्नवच्चसः । बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया मापसाधिताः । कूचिका
 विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः । विरुद्धकृता भक्ष्या गुरवोऽनिल-
 पित्तलाः । विदाहोर्द्धं शजनना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणाः । हृद्याः सुगन्धयो वृष्या
 लघवो घृतपाचिताः । वातपित्तहरा बल्या वणदृष्टिप्रसादनाः । विदाहिन-
 स्तेलकृता गुरवः कटुपाकिनः । उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तकप्रदूषणाः ।
 फलमांसेषु विकृति-तिलमाषोपसंस्कृताः । भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा
 हृद्यप्रियाः । कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः । सुपकास्तनवश्चापि
 भूयिष्ठं लघवो मताः । सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः । कुल्माषा
 वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवच्चसः । इति । पैष्टिकाः ताडुर्लापष्टकृता भक्ष्याः परं
 गुरवो भवन्ति । फलेत्यादि । फलादिभिः संस्कृता यावन्तो भक्ष्या हृद्याश्च बल्या-
 श्चेत्यादिगुणाः । वेश्वार इत्यादि । निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुहघृता-
 न्वितम् । कणामरिचसंयुक्तं वेश्वार इति स्मृतः । एवं स्विन्नञ्च पिष्टञ्च मुद्गादि

मातृशुक्रत्वया चैव वेष्टितो मधुशीर्षकः इति ; मधुशीर्षक एव मधुकोदः । पूषाः पित्तिकाः ।
 पूषिका वापिकेति कथ्यता । पल्लवं तिलचूर्णम् । वेश्वारः—सूदशास्त्रे—“मांसं निरस्थि
 सुस्निग्धं पुनर्वशादि वैपितम् । पिष्टकीलाङ्गारमरिच-गुहसर्पिसमिश्रितम् । गुरुष्वं विपद्येत् सम्यग्

गुरवस्तपणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसंपूपकाः ॥
 सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
 भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परन्तु गुरवः स्मृताः ॥
 सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तपणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥
 संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।
 धानापपेटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत् तथा ॥ ५२ ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
 या वा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥

चेद् गुडान्वितम् । कणामारिचाज्ययुक्तं वंसवारः स चापरः ॥ तद्वे सवारगर्भास्तु
 भक्ष्या उक्ताश्च सुश्रुते । गुरव इत्यादि । क्षीरेक्षुरसाभ्यां मदिता समिता वा
 पिष्टं वान्यद्वा घृते पक्त्वा पूपाः कृताः गुरवस्तपणा वृष्याश्च भवन्ति । सगुडा
 इत्यादि । समिता तण्डुलीपिष्टं वान्यद्वा गुडनिलपिष्टक्षीरक्षौद्रशर्कराभिः
 सह मेलयित्वा घृते पक्त्वा कृता भक्ष्या गुरवश्च बल्याश्च वृष्याश्च स्मृताः ।
 सस्नेहा इत्यादि । सस्नेहा घृतादिस्नेहयुक्ता एवं स्नेहसिद्धाः घृतादिषु पका
 विविधलक्षणा भक्ष्याः, गौधूमिका गौधूममया गुरव इत्यादिगुणाः ।
 ते च संस्काराल्लघवश्च सन्ति गौधूमिकाः पैष्टिकाश्च भक्ष्याः । धानेत्यादि ।
 धाना भृष्टयवाः पपटाः पूपाद्यास्ते यद्द्रव्यमयाः क्रियन्ते तान् बुद्धा
 निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—पृथुका इत्यादि । पृथुकाश्चिपिटा गुरवस्तान् भृष्टानल्पशो
 भक्षयेत् । याः पृथुका वा सरसा अपरिणतार्द्रधान्यकृतास्ता विष्टभ्य

वेशधार इति स्मृतम् । क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादी 'सक्षीराः' इति
 क्षीरयोगमात्रम्, न क्षीरप्रधानतेति न पीनरूपम् । सस्नेहा इति पिष्टावस्थायामेव स्नेहयोगाद्
 गुरवेषोक्तानामपि भूर्वग्निस्वयोगादिना संस्काराल्लघव इति । बुद्धा निर्दिशेदिति संस्कारगुणं
 तथा प्रकृतिगुणञ्च बुद्धा यथोचितं गुणं निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिः—पृथुकाश्चिपिटाः । यावा इति यवत्रिपिटाः, अन्ये तु गान्धारदेहाप्रसिद्धान्

सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रुक्षशीतलाः ।
 सकटुस्नेहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्नेऽप्यतिक्रान्त पाकाः पुष्टिवलप्रदाः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
 भक्ष्यणामादिशेद् बुद्ध्वा यथास्वं गुरुलाघवम् ॥
 नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्त्वा वहिषु भर्जितः ।
 विमर्दको • गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ ५३ ॥

जीव्यन्ति भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति इति । सुश्रुते च—पृथुका गुरवः
 स्निग्धा वृंहणाः कफबद्धेनाः । बल्याः सक्षीरभावाद् तु वातघ्ना भिन्न-
 वच्चेसः ॥ इति । सक्षीरभावात्परिणताद्रधान्यकृताः पृथुकाः सक्षीरत्वात्
 वातघ्ना भिन्नवच्चेसश्च भवन्ति । सूप्यान्नेत्यादि । ये सूप्यविकृताः शमीधान्य-
 विकृता भक्ष्या भृष्टमुद्गचणकादयो भृष्टा इत्यादयश्च अन्नाविकृताः शूकधान्य-
 विकृताः भक्ष्याश्च ते वातला रुक्षशीतलाश्च । तान् मरिचादिकटुनेत्रादिस्नेह-
 सैन्धवादिलवणयुक्तानल्पशो भक्षयेत् । मृदुपाकाश्चेत्यादि । ये सूप्यान्नविकृता
 भक्ष्याः स्थूलाः कठिना मृदुपाकाश्च भवन्ति ते गुरवः । व्यतिक्रान्तपाकाः
 खरपाकाः स्थूलाः कठिनाश्च ते पुष्टिवलप्रदा भवन्ति । उपसंहरति—द्रव्ये-
 त्यादि । यैर्द्रव्यैर्बन्धुभक्ष्या भवन्ति तेषां भक्ष्याणां द्रव्यसंयोगं संस्कारं
 द्रव्यमानश्च पृथक् बुद्ध्वा यथास्वं गुरु लाघवञ्च बुद्ध्वा गुरु लाघवमादिशेत् ।
 सुश्रुते च—द्रव्यसंयोगसंस्कार-विकारान् समवेक्ष्य तु । यदा कारणमासाद्य
 भोक्तॄणां छन्दतोऽपि वा । अनेकद्रव्ययोनिताच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ।
 इति ॥ ५३ ॥

सपिष्टसंज्ञानाहुः, सरसा भवृष्टाः । सूप्यविकृता इति मुद्गमापादिविकाराः । मृदुपाकाः
 लोकाग्निसंयोगसाध्याः, व्यतिक्रान्तपाका इति विरेण जरां गच्छन्ति । अनुकमुणातिदेशार्थमाह—
 द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां मध्ये कस्य कियमानमिति
 बुद्ध्वा, यथास्त्वमिति वक्ष्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बलवत्त्वमिति तं निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥

• "नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्त्वा भर्जितः । विमर्दकः इति बलवतः पाकः ।

रसाला वृंहणी कृप्या त्रिग्धा बलया रुचिप्रदा ।
 स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥
 द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परुषकाणां क्षौद्रस्य यच्चक्षुविकृतिं प्रति ॥
 तेषां कटुम्लसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।
 द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्माणि निर्दिशेत् ॥ ५४ ॥
 कटुम्लस्वादुलवणा लघवो रागपाइवाः ।
 मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥

गङ्गाधरः—रसाद्येत्यादि । रसाला नाम शिखरिणी । तदुक्तम्—सचातु-
 र्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुघृष्टं ससरं दधि ।
 सुश्रुते च—रसाला वृंहणी बलया त्रिग्धा कृप्या च रोचना । इति । स्नेहन-
 मित्यादि । सगुडं दधि स्नेहनादिगुणं स्यात् । सुश्रुते च—स्नेहनं गुडसंयुक्तं
 हृद्यं दध्यनिलापहम् । इति । द्राक्षेत्यादि । द्राक्षादीनां व्यस्तसमस्तानां कृतं
 पानकं गुरु विष्टम्भि च । द्राक्षादीनि पिष्ट्वा जले गालयित्वा वस्त्रयुतं कृत्वा यत्
 पानाहं करोति तत् पानकम् । एवं सञ्चर । एवं परुषकाणां पानकं यच्च
 क्षौद्रस्य पानकं यच्च पानकमिक्षुविकृतिं प्रति शकुरादिकृतं तेषां पानकानां
 कटुम्लसंयोगाल्लिम्पाकदादिमाद्यम्लमरिचादिकटुद्रव्यसंयोगात् पृथक् पृथक्
 द्रव्यं मानञ्च तत्तद्द्रव्याणां विज्ञाय गुणकर्माणि तेषां पानकानां निर्दिशेत् ।
 सुश्रुते च—गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् । तदेव खण्डमृद्धीका-
 शकरासहितं पुनः । साम्लं सुतीक्ष्णं सुद्विमं पानकं स्यान्नरत्ययम् । मार्द्विकन्तु
 श्रवहरं मूर्च्छाहाहतं रावहम् । परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वत । पानकानां यथायोगं गुरु लाघव-
 मादिशेत् ॥ इति ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः—कटुम्लेत्यादि । रागपाइवा इति । कथितन्तु गुडोपेतं सहकार-
 फलं नवम् । तिलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो रागपाइवः ॥ इति नलः । अथवा,

पक्षपाणिः—रसालाकथनम्,—“सचातुर्जातकाजाजि सगुडाद्रिकनागरम् । रसाला स्याच्छिख-
 रिणी संयुक्तं ससरं दधि ॥” रसालापसहेन सगुडं दधिगुणमाह—स्नेहनमित्यादि । पानकानामपि
 कृताकृतौ भेदात् तद्गुणमाह—द्राक्षेत्यादि । यच्चक्षुविकृतिं प्रति पानकमिति सम्बन्धः ।

आत्रामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
 रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्व्यगौरवात् ॥
 बुद्धा संयोगसंस्कारान् द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।
 गुणकर्मणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ ५५ ॥
 रक्तपित्तकफोत्स्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
 कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्वद् विद्यात् तदासुतम् ॥
 शिण्डाकी चासुतश्चान्यत् कालाम्लं राचनं लघु ।
 विद्याद् वर्गं कृतान्नानामेकादशमिमं भिषक् ॥ ५६ ॥

(इति कृतान्नवर्गः । १११ ।)

सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिक्या-
 न्वितः ॥ इति । पाद्वस्तु मधुराम्लद्रव्यकृत इति कश्चिद् तन्न । रागशब्देन
 रागपाद्वस्तु अभिधानात् । आम्रेत्यादि । आम्रामलकलेहाडचेत्यादि । आम्रा-
 मलकयोः पृथक् स्वरसेन सशक्रेण घनाः क्रियन्ते ये ते तल्लेहाः । स्नेह-
 माधुर्व्यगौरवात् वृंहणादिगुणा इति । बुद्धेत्यादि । लेहानां तेषां तेषां द्रव्याणां
 संयोगसंस्कारान् प्रत्येकं बुद्धा मानञ्च तत् स्मृतं कृत्वा यथा गुणकर्मणि तथा
 गुणकर्मणिष्यादिशेत् ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—रक्तपित्तेत्यादि । शुक्तं नाम चुक्रं सन्धानविशेषः । यन्मस्तादि
 शुची भाण्डे सगुहक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ विरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
 इति । कन्देत्यादि । यत् कन्दं यन्मूलं यत् फलं यच्च पुष्पादिकं यद्गुणं
 तदासुतं तत्कन्दादिकृतासवं तद्वत् तद्गुणं विद्यात् । शिण्डाकीत्यादि । शिण्डाकी
 स्वनामख्याता । अन्यच्चासुतं यत् किञ्चनकालाम्लं कालेन जातरसमम्लं
 रागपाद्वं केचित्त्रेवं वदन्ति—“कथितन्नु गुहोपेतं सहकारकलं नवम् । तैलमागरसंयुक्तं विश्वेद्यो
 रागपाद्वः ॥” इति । किंवा, “सितारुचकसिद्धार्थः सवृक्षाम्लपरूपकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो
 रागो राजिक्यान्वितः ॥ पाद्वस्तु मधुराम्लद्रव्यकृताः । आम्रामलकलेहास्तु तयोः पृथक् कथनेन
 सशक्रेण घनाः क्रियन्ते । अनुकपालकगुणातिवेशार्थम् आह—बुद्धेत्यादि ।—अस्य “द्रव्यसंयोग”
 इत्यादिषुद्भ्याख्यानम् ॥ ५५।५५ ॥

सकपालिः—शुक्तलक्षणम्—“यन्मस्तादि शुची भाण्डे सगुहक्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्य-
 राशौ विरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥” तदासुतमिति शुक्तमभ्यस्यितं मुक्तककुम्भाद्यादि ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।

—पित्तलं वद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥

वातघ्नमुत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।

तेलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥

तेलप्रयोगाद्ज्वरा निर्व्विकारा जितश्रमाः ।

आसन्नतिवलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ ५७ ॥

भवति तत् सर्वं रोचनं लघु च । सुश्रुतं च—शिण्डाकी गुरुक्ताऽत्र तु लघुः । तेन नातिगुरुर्नातिलघुरिति विद्यात् । वर्गं समापयति—विद्यादित्यादि । इमं कृताञ्जानां वर्गमेकादशं भिषग् विद्यात् ॥ ५६ ॥

इत्येकादशः कृताञ्जवर्गः । ११ ।

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादाहारयोगिकवर्गमाह—तत्र संस्कारे तैलस्य प्राधान्यादादावाह गुणकर्माणि । कषायेत्यादि । तैलं तिलप्रभवस्नेहः । कषायानुरसं व्यवायीति व्यवायी देहमाखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । स च काय्यगुणस्तीक्ष्णगुणसम्भूतो नानिरिक्तः । संयोगसंस्कारादिति । तैलस्याभ्यवहाय्यद्रव्येण संयोगः, संस्कारो भेषजद्रव्येण पाकादितो गुणान्तराधानम् । ततः सर्वरोगापहं तैलं मतम् ।

तत्र पुरावृत्तमाह—तैलेत्यादि । वह्नो दैत्याधिपतयः पुरा तैलप्रयोगात् तैलाभ्यङ्गादितः अजरादयो भूत्वा सङ्घेय युद्धेऽतिवला आसन् । सुश्रुते च—तैलन्नाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं लक्ष्मसादनं मेधामाह्वमांसस्थेय्यवणबलकरं चक्षुष्यं वद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलाशक्षयकरं क्रिमिघ्नमक्षीतपित्तजननं योनिशिरःकणशूलप्रशमनं गर्भाक्षयशोधनञ्च । तथा श्लिष्णभिन्न-विद्धोत्पिष्टस्युतमथित-क्षतपिच्चित्तभयस्फुटित-क्षाराग्निदग्धविश्लिष्ण-शिण्डाकी कृताञ्जमसिद्धा तीरमुक्ती । भासुतज्ञान्यदिति सन्धानान्तरं, कालाभ्लमिति चिर-कालावस्थानादर्थकं न त्वम्बुद्रव्यसंयोगात् । कृताञ्जानामिति करणनिष्पादितमण्डपेयादीनाम् ॥५६॥

इति कृताञ्जवर्गः । ११ ।

कषयाणि—आहारमभिधाय तद्योगिद्रव्यमुच्यते ; तत्र सर्वेषु उक्तत्वात् तैलमेवास्त-संस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयोगाच्च संस्काराच्चेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारः

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 वातासृग्गुल्महृद्रोग-जीर्णज्वरहरं परम् ॥
 कटूष्णां सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं कण्डूकुष्ठविनाशनम् * ॥
 आतस्यं मधुराम्लन्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥
 कुसुम्भतैलमुष्णञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
 विदाहि च विशेषेण सव्वरोगप्रकोपणम् ॥

दारिताभिहतदुर्भुप्रमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिधेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं
 प्रशस्यते । तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे । अन्नपानविधौ
 चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ इति । एरण्डतैलमित्यादि । सुश्रुते च—एरण्डतैलं
 मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपायानुरमं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं स्रव्यं वृष्यं
 मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं
 वातकफहरमधोभागदोषहरञ्च । इति । कटूष्णमित्यादि । कण्डूकुष्ठविनाशनमिति
 प्रभावात् । सुश्रुते च—निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्क-
 कम्पिलकहस्तिकर्ण-पृथ्वीकापीलुकरज्जेडुदीशिग्रु सर्षपसुवच्चल विडङ्गज्योति-
 प्पतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि
 सराप्यनिलकफक्रिमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति । क्रिमिघ्नं सार्षपं तैलं
 कण्डूकुष्ठापहं लघु । कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ इति ।

आतस्यमित्यादि । अतसीभवमातस्यं तैलमित्यनुवर्त्तते । सुश्रुते च—
 वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहम् । कटुपाकमचक्षुष्यं म्लिग्धोष्णं गुरु
 पित्तलम् ॥ इति । कुसुम्भेत्यादि । कुसुम्भवीजस्य तैलं विशेषेण सव्वरोग-
 प्रकोपणमिति प्रभावात् । सुश्रुते च—विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं सव्वदोषकृत् ।
 रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ क्रिमिघ्नमीडुदीतैलमीपत्तिकं

तैलस्य भेषजैः पाकः, संयोगास्त्वचचारणायां ज्ञेयः । संख्ये युद्धे । आतस्यं वमातैलम् ।

पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवृद्धनम् ।

हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधौ ।

युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद् यथा फलम् ॥ ५८ ॥

तथा लघु । कुष्ठामयक्रिमिहरं दृष्टिभ्रुकबलापहम् ॥ इति । पियालेत्यादि । पियालबीजस्य तैलं मधुरादिगुणं नात्यौष्ण्याद्वातपित्तयोः संयोगे हितमिच्छन्ति तज्ज्ञाः इति । सुश्रुते च—किराततित्तकातिमुक्तकविभीतकनारिकेलकोलाक्षोद्जीवन्ती पियालकव्बुं दार-मूर्यबल्ली-त्रपुषैर्वास्क-कर्कारु-कुष्माण्ड-प्रभृतीनां तैलानि मधुराणि । मधुरविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्याण्यभिष्यन्दीनि सृष्टविष्मूत्राणि अग्निप्रसादनानि चेति ।

अनुक्तफलतैलान्युपमंहरति—फलानामित्यादि । यानि च अन्यानि फलानि तेषां यानि तैलानि आहारादिविधौ युज्यन्ते तानि तस्य तस्य फलस्य यानि गुणकर्मणि ताभ्यां तानि तैलानि ब्रूयादिति । तथा च सुश्रुते—मधुककाशमय्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि च । तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये तित्कानुरसे वातकफकुष्ठमेदोमेहक्रिमिहरे उभयतोभागदोषहरे च । सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपाशुरुसारस्नेहास्तित्तकटुकषाया दुष्टत्रणशोधनाः क्रिमिकफकुष्ठानिलहराश्च । तुम्बीकोशाम्र-दन्ती-द्रवन्तीश्यामा-सप्तलानीलिका-कम्पिलुक-शङ्खिनीस्नेहास्तित्तकटुकषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टत्रणविशोधनाश्च । यवतित्कतैलं सर्व्वेदोषप्रशमनमीषतित्तमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च । एकेपिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिवृद्धनञ्च । सहकारतैलमीषतित्तमतिमुग्न्धि वातकफहरं रुक्षं कषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च । फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् । गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत् तानि निदिशेत् ॥ यावन्तः स्थावराः स्नेहाः सयासात् परिकीर्त्तिताः । सर्व्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्व्वे चानिलनाशनाः ॥ सर्व्वेभ्यस्तिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते । निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥ ५७।५८ ॥

अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थमाह—फलानामित्यादि । फलानामित्युपलक्षणम्, तेन, सारस्नेहा अपि सुश्रुतोक्ता बोद्धव्याः ; यथाफलमिति वादशगुणं फलम्, तादृश एव तस्नेहोऽपीत्यर्थः ॥५७।५८॥

मधुरो वृंहणो वृष्यो वल्यो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वन्तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिदिशेत् ॥५८॥
 स्नेहनं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
 विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी त्रिधा च पिप्पली ।
 सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्मता ॥

गङ्गाधरः—इति तैलमुत्तवा मज्जानं वसाञ्चाह—मधुर इत्यादि । मज्जा मधुरादिगुणः तथा वसा च मधुरादिगुणा । तयोर्वेसामज्जोः शैत्यौष्ण्ये यथासत्त्वं यस्य सत्त्वस्य जन्तोर्षी मज्जा या वा वसा तस्य शैत्यं चेच्छैत्यं विनिदिशेदौष्ण्यं चेदौष्ण्यं विनिदिशेत् । सुश्रुते च—ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरूष्णमधुरा वातघ्नाः । जाङ्गलकशकक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः । प्रतुदविष्कराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च । इति ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—आहारयोगस्नेहानुत्तवा शेषानाह—स्नेहनमित्यादि । विश्वभेषजं शुष्की । सुश्रुते च—नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥ इति । श्लेष्मलेत्यादि । आर्द्रा पिप्पली श्लेष्मलेत्यादिगुणा । सा पिप्पली शुष्का कफवातघ्नीत्यादिगुणा । सुश्रुते च—पिप्पली-परिच-शुङ्खेराद्रे क-दिङ्ग-जीरक-कुस्तुम्बुरु-जम्बीरक-सुमुख-मुरसाञ्जक-भूस्त्वण-सुगन्धक-कासयदेक-कालमालकुठेरकक्षवक-खरपुष्प-सिन्धु-मधुसिन्धु-फणिज्जक-सषेप-राजिका-कुलाहलवेणु-गण्डीर-तिलपणिक-वर्षाभू-चित्रकमूलकपोतिका-लसुन-पलाण्डुकलायमभृतीनि । कटून्वृष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च । कुतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्काराधमनेकथा । तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा

वक्षयानि—यथासत्त्वमिति, यः प्राणी भ्रान्प्रादिहृष्यन्त्योष्णः, यस्तु प्राणी जाङ्गलादिः शीतकृत्स्व शीत इत्यर्थः, सामान्यतस्तु वसामज्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा स्नेहान्वाये एवम् प्रोक्तं ॥ ५९ ॥

नात्यथमुष्णां मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
 छेदित्वाच्छोषणात्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥
 वातश्लेष्मविवन्धघ्नं कटूष्णां दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ ६० ॥
 दीपनं रोचनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥
 सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 सौवर्चलं विवन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥

कफावहा । शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी ॥ इति । नात्यथ-
 मित्यादि । शुष्कमेव मरिचं नात्यथमुष्णमवृष्यादिगुणञ्च छेदित्वाच्छोषणात्वाच्च
 कफवातजित् । सुश्रुते—स्वादुपाक्याद्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च । कटूष्णं
 लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो
 मरिचं सितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः । जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः
 क्रिमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः । कफानिल-
 विपश्वास-कासदौर्गन्धनाशनः । पित्तकृत् पाचनशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ।
 तद्वत् तु समुत्थो ज्ञेयो विशेषात् गरनाशनः । कफघ्ना लघवो रुक्षाः
 स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः । कटुपाकरसाश्चैव सुरसाज्जकभूस्तृणाः । मधुरः
 कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोषनः । विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥
 इति । वातश्लेष्मेत्यादि । हिङ्गु हिङ्गुनिर्यासः । सुश्रुते च—लघूष्णं पाचनं हिङ्गु
 दीपनं कफवातजित् । कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीणविवन्धनुत् ॥
 इति ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—दीपनमित्यादि । सैन्धवं लवणेयूत्तमम् । सुश्रुते च—सैन्धव-
 सामुद्रविहसौवर्चलरौमकोद्भिदमभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि
 कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । चक्षुष्यं
 सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वमिदीपनम् । स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्न-
 मुत्तमम् ॥ इति । सौक्ष्म्यादित्यादि । सौवर्चलं नाम लवणं सौक्ष्म्यात्

कफघ्नाणि—सौक्ष्म्यादित्यादि सौवर्चलकगुणः । तीक्ष्म्यादित्यादि विडगुणः । भीष्मिदमुत्-

तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वायित्वाद् दीपनं शूलनाशनम् ।
 ऊर्द्धंश्चाधश्च वातानामानुलोभ्यकरं विडम् ॥
 सतिक्तकटु सचारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चोद्भिदम् ।
 न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥
 सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटु पांशुजम् ।
 रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्वस्यनिलापहम् ॥ ६१ ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्रीहानाहगलग्रहान् ।
 कासं कफजमर्शांसि यावशूको व्यपोहति ॥

औष्ण्यालघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् । सुश्रुते च—लघु सौवर्चलं पाके
 वीर्यरौष्णं विद्मदं कटु । गुल्मभूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् । इति ।
 तैक्ष्ण्यादित्यादि । विडं नाम लवणं तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद् व्यवायित्वाच्च दीपन-
 तादिगुणम् । सुश्रुते च—सक्षार दीपनं रुक्षं भूलहृद्गोनाशनम् । रोचनं
 तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम् ॥ सतिक्तेत्यादि । ओद्भिदं नाम लवणं
 तीक्ष्णमुत्क्लेदि च । सुश्रुते च—लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोम-
 नम् । सतिक्तं कटु सक्षारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥ इति । न कालेत्यादि ।
 सौवर्चलस्य ये गुणास्ते तु गुणाः सर्वे काललवणे वृत्तन्ते न तु गन्धः सौवर्च-
 लस्य यो गन्धः स न काललवणे वृत्तते इति । सामुद्रकमित्यादि । सामुद्रकं
 करकचं नाम लवणं सतिक्तकं समधुरञ्च । पांशुजञ्च लवणं सतिक्तं कटु ।
 सर्वलवणमुपमंहरति—रोचनमित्यादि । सर्वमुक्तमनुक्तञ्च लवणं रोचनं
 पाकि च स्वसि चानिलापहञ्च । सुश्रुतेऽपराणि लवणान्युक्तानि । तद् यथा—
 रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च । वातघ्नं लघु विष्यन्दि
 सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् । कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् । दीपनं
 पाचनं भेदि लवणं गुटिकाहयम् । उपसृतं वालुकेलं शूलमूलाकरोद्भवम् । लवणं
 कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥ इति ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—इदित्यादि । यावशूको यवक्षारः हृद्ग्रहादीन् कफजं कासम्
 कारिकाश्लवणम् । काललवणं सौवर्चलञ्चैवागण्यं दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति । सामुद्रं
 करकचम्, पांशुजं पूर्वसमुद्रजम् ॥ ६०।६१ ॥

चक्रवर्तिनः—क्षारतण्डुलस्य लवणरसत्वात् क्षारगुणमाह—इदित्यादि यवक्षारगुणः । लवण-

तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।

दहनो दीपनश्चेत्ता सव्वंचारोऽग्निसन्निभः ॥

कारव्यः कुञ्चिकाजाजी-यमानीधान्यतुम्बुरु ।

रोचनं दीपनं वात-कफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

आहारयोगिणां भक्ति-निश्चयो न तु विद्यते ।

पूर्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिणाम् ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

अग्नीसि च व्यपोहति । सुश्रुते च—यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिपटङ्गणक्षाराः ।
 गुल्माक्षौग्रहणीदोष-शकराश्मरिनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वं रक्तपित्तकराः
 स्मृताः ॥ क्वेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशुकजौ । शुकश्लेष्मत्रिवन्धाक्षौ-
 गुल्म-प्लीहविनाशनौ ॥ उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊपक्षारो बलापहः । मेदोघ्नः
 पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥ विरुक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्त-
 दूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपुङ्गवः क्षार उच्यते ॥ इति । सव्वंक्षार-
 म्रुपसंहरति—तीक्ष्णादिगुणः इत्यादि । सव्वंक्षारो यो यो द्रव्यभस्मकृतः क्षारः
 सर्व्व एव तीक्ष्णादिगुणः । दहनो दाहकरः । अग्निसन्निभ इति । कारवीत्यादि ।
 कारवी कुण्णजीरकम्, कुञ्चिका स्वल्पकुण्णजीरकम् । अजाजी जीरकम् ।
 यमानी द्विविधा, धान्यं धन्याकं, तुम्बुरु धन्याकसदृशम्, रोचनादिगुणम् ।
 आहारयोगिणां द्रव्याणां भक्तिनिश्चयो नास्ति युक्तितस्तूपयोजयेदिति भावः ।
 सुश्रुते च—तीक्ष्णोष्णं कटकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिल-
 हरं गन्धाद्यं जीरकद्रव्यम् । कारवी करवी तद्वद् विष्णोया सोपकुञ्जिका ।
 भक्ष्यभ्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता । आर्द्रा कुस्तुम्बुरी कुर्यात् स्वादु-
 सौगन्धग्रह्यताम् । या शुकका मथुरा पाके म्लिग्धा तृद्दाहनाशनी । दोषघ्नी
 कटुका किञ्चित्-तिक्ता स्रोतोविशोधिनी । इति । वर्गं समापयति—पूर्यते
 इत्यादि । आहारयोगिणामयं द्वादशवर्गः पूर्यते इति ॥ ६२ ॥

इति द्वादश आहारयोगी वर्गः । १२ ।

क्षार इति स्वर्जिकाक्षारपटङ्गणक्षारारिः । कारवी कुण्णजीरकं, कुञ्चिका स्थूलजीरकम्, अजाजी
 मूलमजीरकम् । उक्तात् सैकारत्रयद्रव्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारयोगि
 भक्तिर्भिन्ना इत्येति वाच्यम्, किंवा, भक्तिरिच्छा, तेन पुरुषेष्ठानामनियमादकमपि किञ्चित्

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥
यद् यदागच्छति क्षिप्रं तत् तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूष्यं लघु विपच्यते ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—अथेषां शूकधान्यादीनामवस्थाभेदेन गुणविशेषानाह—शूकधान्य-
मित्यादि । शूकधान्यं रक्तशाल्यादिकमुक्तं यत्, यच्च शमीधान्यं मुद्गादिकमुक्तं
तत् सर्व्वं समातीतं संवत्सरातीतं प्रशस्यते । तत् ऊर्द्धं द्विवर्षातीतं पुराणं
शूकधान्यं शमीधान्यञ्च प्रायशो रुक्षं शेषगुणकर्म तु नातिवर्त्तते । प्रायेणाभिनवं
षष्मासानतीतं शूकधान्यं शमीधान्यं गुरु वर्त्तते शेषगुणकर्म तु वर्त्तत एव ।
सुश्रुते च—अनात्तैर्वं व्याधिहतमपर्यागतमेव च । अभूमिर्जं नवञ्चापि न
धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ नवं धान्यमभिव्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् । विदाहि
गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ इति । यद्यदित्यादि । यद्यच्चूकधान्यं
शमीधान्यञ्च क्षिप्रमागच्छति जायते तत्तद्धान्यं लघुतरं स्मृतम् । सुश्रुते
च—रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः । अदाहिनो दोषहरा बल्या
सूत्रविन्दनाः ॥ शालयच्छिन्नरूढा ये ये रूढा वद्धवर्चसः । तिक्ताः कषायाः
पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः ॥ इति । निस्तुषमित्यादि । सूष्यं सूषयोनि
मुद्गादिकं युक्तितो भृष्टं निस्तुषं पक्वं लघु शीघ्रं विपच्यते । सुश्रुते च—
सुखिन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुहितः । इति ॥ ६३ ॥

प्राय आहारयोगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाम्नपेषिकायाहारसंयोगि भवतीत्युक्तं
भवति ॥ ६२ ॥

[इत्याहारयोगी वर्गः । १२ ।]

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यद्युक्तगुणं तद् वक्तुमाह—शूकधान्य-
मित्यादि ।—समातीतमित्येकवर्षातीतम्, प्रशस्यत इति लाघवात् हेमन्ते त्रयधान्यविधानलक्ष्य-
वादः । भागच्छति क्षिप्रमिति वसं सत् क्षिप्रं भवति ; तेन पट्टिकाः सर्व्वधान्येषु लघवः,
ते हि पट्टिरात्रेण भवन्ति ; अस्मिंश्च व्याख्याने, श्रीहेः शारदस्य च हेमन्तं वार्षिकं प्रत्यक्षकालत्वेन
लघुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव शीघ्रागमनं लाघवहेतुरिति वाच्यम् ; किंवा, भागच्छति
क्षिप्रमिति युक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्तिभृष्टमीषदभृष्टमिति यावत् । सूष्यं सूषया योग्यं
सुप्रमापादि ॥ ६३ ॥

मृतं कृशममेध्यञ्च * वृद्धं बालं विषेहतम् ।
 अगोचरभृतं व्याङ्ग-सूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥
 ततोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवद्धनम् ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परः ॥
 शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
 बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्याद् यथामृतम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
 विद्यात् स्वयं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥

गङ्गाधरः—मृतमित्यादि । मृतं काले स्वयं मृतस्य मांसं कृशं निराहारादितः कृशस्य मांसम् । अमेध्यं न मेधाहितम् अमेदुरम् । वृद्धस्य मांसं बालस्य मांसं विषविषालिप्तशरादिहतस्य मांसम् अगोचरे भृतम् असात्मप्रदेशादिषु पुष्टं व्याङ्गसूदितं सर्पादिदष्टं मांसं त्यजेत् । तत इत्यादि । ततो मृतादिभ्योऽन्यथा मांसं हितमित्यादिगुणम् । सुश्रुते च—तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसपेहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्मप्रचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि । यस्माद् विगतव्यापन्नापहतपरिणतान्पासम्पूणवीर्यत्वाद् दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रतिशयायं गुरु शुष्कं करोति तत् । विषव्याधितं बालं मृतं छर्दिं प्रकोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदापं व्याधिदूषितम् । क्लिन्न-मुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम् ॥ एभ्याऽन्येषामुपादेयं मांसमिति । प्रीणन इत्यादि । स्वयंमृतादिव्यातिरिक्तानां मांसरसः प्रीणन इत्यादि-गुणः । शुष्यदादीनां पुंसां मांसस्य रसं यथामृतं तथा विद्यात् । सर्व-रोगाणां यथास्वं यस्मिन् व्याधौ यद् विहितं तथा यथास्वमापथैविहितं साधितं मांसस्य रसं प्रशमनं विद्यात् । वयोबुद्धीन्द्रियायुषां बलकरं वृद्धिकरञ्च विद्यात् ।

चक्रपाणिः—मृतमिति स्वयं मृतम्, मेघं मेदुरम्, कृशप्रहणेन शुष्कमपि ग्राह्यम् ; अगो-चरभृतम्, यथा—भानूपं धन्वदेशे पुष्टम् ; व्याङ्गं व्याङ्गादयः, किंवा व्याङ्गः सर्पः ; विषहतन्तु विषदिरभक्ष्यप्रविद्धम् । मांसरसगुणः—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्वरोगोद्दे-

* कृशममेध्यञ्चैवत्र कृशातिमेधमिति क्वचित् पाठः ।

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
 नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ६४ ॥
 क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनात्तवम् ।
 शाकं निस्नेहसिद्धञ्च वज्ज्यं यच्चापरिस्त्रुतम् ॥
 पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्याड्ग्रहिमातपैः ।
 अदेशाकालजं क्लिन्नं जह्यात् फलमसाधु तत् ।
 हरितानां यथा शाकं निर्देशः साधनादने ॥ ६५ ॥

व्यायामेत्यादि । व्यायामनित्यादयो ये नरास्ते नित्यं मांसरसाहाराश्चेद्-
 भवन्ति तदा नातुराः न वा दुर्बलाः स्युः ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—क्रिमिः कीटः, कीटवातानपहतादिकं शाकं
 वज्ज्यं वज्जयेत् । स्विन्नं निष्पीडितरसं बहुस्नेहं शाकं ब्राह्मम् ।
 सुश्रुते च—पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् । ककेशं
 परिजीणञ्च क्रिमिजुष्टमदेशजम् । वज्जयेत् पत्रशाकं तद् यदकाल-
 विरोधि च ॥ स्विन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहमंस्कृतम् । इति

पुराणमित्यादि । पुराणं बहुकालस्थिरं फलमामपकञ्च फलं संक्लिष्टं
 क्रिम्यादिभिः अदेशजमकालजञ्च फलं क्लिन्नं क्लेदीभूतं फलं जसाद्यथा
 पुमानसाधुं जनं त्यजेत् । सुश्रुते च—फलेषु परिपकं यद् गुणवत् तदुदाहृतम् ।
 बिल्वादन्यत्र विद्धं यमामं तद्धि गुणोत्तरम् । ब्राह्मणं दीपनं तद्धि कषाय-
 कटुतिक्तकम् । व्याधितं क्रिमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् । वज्जनीयं फलं
 सञ्ज्वेमपर्यागतमेव च ॥ इति । अपर्यागतमपरिणतमिति । हरितानामित्यादि ।
 यथा शाकं वज्जयेत्तु तथा हरितानां वज्जने निर्देशः काव्यैः साधनादने

भूरिबन्धनः, एतेन उष्मादादीं मांसनिषेधो न विरोधवान् भवति । उक्तं हि—उष्मादे “निवृत्ता-
 मिक्यमद्यो वः” इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्याघ्रेषु विहित इति, तादृशं रसम् ॥ ६४ ॥

चक्रवर्तिनः—स्नेहेन विना सिद्धं निःस्नेहसिद्धम् । आममित्यपकम्, एतन्म बिल्वादीन्
 विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमित्यनुचितवेशभवम्, अकालजमनात्तवम् । साधनादने इति
 हरितानामात्रं कपलाक्षुप्रभृतीनां निःस्नेहसिद्धानामपि तथा परित्यक्तानामपि निर्देशव्यमित्यर्थः ।

मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ।

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।

अन्नानुपानं धानूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥

आसवानां समुद्दिष्टामशीनिं चतुरुत्तराम् ।

जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिवेद्धितम् ॥

शाकसाधनं हि स्वन्नं निष्पीडितरसं प्रभूतस्नेहसाधितसूक्तं, हरितानान्तु तथा साधनं न कार्यमिति । अत्र कन्दानामपि वज्जनमुन्नेयम् । तद्यथा सुश्रुते—वाळं खनात्तत्र जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम् । कन्दं विवज्जेयेत् सर्व्वं यो वा सम्यङ् न गोहति ॥

कृतान्ने वज्ज्यधान्यादीन्युक्त्वा भोजनादनु यत् पेयं तदाह—प्रदेयत्यादि । मद्यादीनां द्रव्याणां स्वे स्वे वर्गे यस्य यद्गुणस्य विनिश्चयः कृतः, तत्र यत् पुनराहारद्रव्यगुणैर्विपरीतगुणं स्यात् तत् तस्याहारस्यानु पानमिष्यते । यच्च धातूनामविरोधि स्यात् तदप्यन्नानुपानमिष्यते । अन्यनुपानं सामान्यतोऽभिहितम् । अपरञ्च—आसवानामित्यादि । आसवानां चतुरुत्तरामशीनिं समुद्दिष्टां जलञ्चोद्दिष्टं, तत्र पेयमपेयञ्च परीक्ष्य हितमनुपिवेत् । सुश्रुते च—अम्लेन केचिद्दिहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति । तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ शीतोष्णतोयासवमद्यपूष-फलाम्लधान्याम्लपयो-रसानाम् । यस्यानुपानन्तु हितं भवेत् यत् तस्मै प्रदेयन्तिह मात्रया तत् ॥ व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरं द्रेव्याणि भोज्यानि च यानि तानि । सर्व्वानुपानेषु परं वदन्ति मेऽयं यदम्भः भुचिभाजनस्थम् । लोकस्य जन्यप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्व्वैरसाश्च दृष्टाः । संक्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं

विनिश्चयः कृत इति शेषः, तथा च मद्यानाम्—“प्रायश्चोऽभिनवम्” इत्यादिना गुणद्रव्यकथनं कृतमेव, एवं जलेऽपि “पिच्छिलं क्रिमिलम्” इत्यादिना ; गोरसकृतावाहारानु-संयोगिकोऽपि तु दधोऽप्यनुपानमव विपरीते विपरीतगुणमनुमेयमिति भावः ॥ ६५ ॥

वाक्यानि—समम्लेषां यदनुपानं कर्त्तव्यं तदेवाह—प्रदेयत्यादि । आहारगुणैरिति शीत-स्नेहमधुरादिभिः, विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपेयम् ; एवं दधोऽम्लस्य मधुरं शीरं तथा पायसस्य काजिकाऽनुपानं इत्यादित्वाह—धातूनां यच्च विरोधि चेति ; एवञ्चाम्ले पयोऽनुपेयमिति विद्वत्त्वाद् धातुविरोधेन प्रादुर्कं भवति, एवमावदपि विशदं वेदस्यम् ; समुद्दिष्टमिति वक्तः-

स्निग्धोष्णां मारुते शस्तं पित्तं मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रुक्षोष्णां क्षये मांसरसः परम् ॥

उपवासाध्वभाष्यस्त्री-मारुतातपकर्मभिः ।

क्रान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।

काश्यार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥

अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयकर्मैः ।

मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानु शस्यते ॥ ६६ ॥

अथोदकानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति प्रीणयति

विस्तरतोऽभिधास्ये ॥ इति । स्निग्धोष्णमित्यादि । स्निग्धञ्च यदुष्णं यत् पेयं द्रवद्रव्यं तन्मारुते व्याधौ शस्तम् । मधुरञ्च यच्छीतलं तत् पित्ते व्याधौ शस्तम् । रुक्षञ्च यदुष्णं तत् पेयं द्रवद्रव्यं कफेऽनुपातुं शस्तम् । क्षये धातुक्षयेऽनुपानं मांसरसः परं श्रेष्ठं भवति । सूश्रुते च—स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रुक्षोष्ण-मिष्यते । अनुपानं हितञ्चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ इति । उपवासेत्यादि । उपवासादिकर्मभिः क्रान्तानां यथामृतं तथानुपानार्थं पयः पथ्यं भवति । उक्तञ्च सूश्रुते—क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्रीक्रान्तानाममृतोपमम् । इति । सुरे-त्यादि । सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते । स्थूलदेहानां मेदस्विनां काश्यार्थं मधूदकमनुपानं शस्तमिति । तदुक्तं सूश्रुते—सुरा कृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् । इति । अल्पाग्नीनामित्यादि । ये मद्यमांसोचिता मद्यमांसाभ्यासयुक्तास्तेषां ये चाल्पाग्रयस्तेषां ये चानिद्रास्तेषां ये च तन्द्रा-शोकभयकर्मैषु क्तास्तेषाञ्च मद्यमेवानुपानं शस्यते । सूश्रुते च—मद्यं मद्योचिता-नान्तु सन्धेमांसेषु पूजितम् । इति ॥ ६५।६६ ॥

गङ्गाधरः—अथेत्यादि । अन्नपानस्य भोजनादनु जलादिपानं कर्मं बह्व्या-मीति प्रतिष्ठा । जलमनुपानं, तत् पीतवन्तं तर्पयति तृप्तं करोति । प्रीणयति

पुष्पिणे । पेयमपेयञ्च रुद्रजगुणदोषवत्त्वात् तथा उपयुक्तभोगनावेक्षया । स्निग्धोष्णमित्यादिनापि अनुपानमाह । अनु शकामियनुपानम् । अनुपानगुणमाह—अथेत्यादि । पर्याप्तिसूक्तिः ॥ ६५।६६ ॥

उज्ज्वयति पर्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति भुक्तमवसादयति अन्न-
संघातं भिनत्ति माईवमापादयति क्लेदयति जरयति सुख-
परिणामितामाशु व्यवायिताश्चाहारस्य जनयतीति ॥ ६७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥
नोद्धाङ्गमास्ताविष्टाः न हिक्राश्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याध्ययन-प्रसक्ता नोर्गसि क्षताः ॥
पिबेयुरुदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ६८ ॥

पीतं करोति । उज्ज्वयति जीवयति बलवन्तं वा करोति । उज्ज्वं बलजीवनयो-
श्चोरादिकः । भुक्त्वा जलादिकमनुपिवतोऽनुपानं तज्जलादिकं भुक्तमासादयत्
पर्याप्तिं शरीरेण सहैकीभावमभिनिर्व्वर्त्तयति । अन्नसंघातं भिनत्ति । तद-
न्नस्य माईवमापादयति । तदन्नं क्लेदयति जरयति सुखपरिणामिताश्चाशु-
व्यवायितामखिलदेहव्यापिताश्च आहारस्य जनयति । इति ॥ ६७ ॥

गङ्गाधरः—तत्र श्लोका वक्तव्ये भवन्ति चात्रेत्याह—अनुपानमित्यादि ।
उदकमनुपानं हितं युक्तमाशु मानवं तर्पयति । आहारं सुखं पाचयति । आयुषे
बलाय च भवति । ये नोद्धाङ्गमास्ताविष्टा ये हिक्राश्वासकासिनः ये गीतभाष्या-
ध्ययनप्रसक्ता ये चोरसि क्षतास्ते सर्व्वे भुक्त्वा नोदकं पिबेयुः । कस्मात् ?
तद्धीत्यादि । हि यस्मात् तद् भुक्त्वा पीतमुदकं कण्ठोरसि तेषां कण्ठे वससि च
स्थितमाहारजं स्नेहं हत्वा भूयो भूयिष्ठं दोषाय कल्पते क्लृप्तं स्यादिति ।

कण्ठपाणिः—पैरनुपानं न कर्त्तव्यम्, तामाह—नोद्धाङ्गेत्यादि । कण्ठोरसि स्थितमित्यादिव्या-
तदुक्तं मास्तापीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव भवति नाधो वातीति दर्शयति ; स्नेहमाहारजं
हत्वाभिभूय, भूयो दोषाय कल्पते. वातलक्षणं दोषं करोतीत्यर्थः, आहारस्नेहेन वा वातप्रकृतः
कर्त्तव्यस्तं शीतप्रकर्षान् पानीयमभिभवतीत्यर्थः. एतेन यदुच्यते—अपि स्निग्धत्वेन स्नेहम-

युश्रूते चोक्तं—सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ।
 लोकस्य जन्ममृतिं प्रशस्तं तोयात्मकाः सव्वेरसाश्च दृष्टाः ॥ उष्णोदकानु-
 पानन्तु स्नेहानामथ शस्यते । कृते भ्रष्टातकस्नेहात् स्नेहात् तौबरकात् तथा ॥
 अनुपानं बदन्त्येके तैले यूपाम्लकाञ्जिके । शीतोदकं मासिकस्य पिष्टान्नस्य
 च सर्वेशः । दधिपायसमद्यात्तिविषजुष्टे तथैव च । केचित् पिष्टमयस्याहृ-
 रनुपानं सुखोदकम् । पयो मांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् । युद्धा-
 ध्वातपसन्ताप-विषमशरुजामु च । मापादेरनुपानन्तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ।
 निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् । हितं शोणितपित्तेभ्यः क्षीर-
 मिश्रुरसस्तथा । अकेशैलुशिरीषाणामासवास्तु विपार्तिषु ॥ भवन्ति चात्र ।
 सर्व्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् । सात्म्यं यस्य न यत् तोयं तत् तस्मै
 हितमुच्यते । उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् । दोषवद् गुरु वा
 युक्तमतिमात्रमथापि वा । यथोक्तेनानुपानेन मुखमन्नं प्रजीर्यति । रोचनं
 वृंहणं वृष्यं दोषसंघातभेदनम् । तर्पणं माहेवकरं श्रमकर्महरं मुखम् । दीपनं
 दोषक्षमनं पिपासाच्छेदनं परम् । बल्यं वणकं सभ्यगनुपानं सदोच्यते ।
 तदादौ कर्षयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात् पीतं वृंहयति तस्माद्
 वीक्ष्य प्रयोजयेत् । स्थिरतां गतमक्रिन्नमन्नमद्रवपायिणाम् । भवत्यावापजननम्
 अनुपानमतः पिबेत् । न पिबेच्छ्वासकासात्तौ रोगे चाप्युद्धं जत्रगे । सतोरस्कः
 प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः । पीत्वाध्रभाष्याध्ययन-गेयस्वप्नान् न शीलयेत् ।
 प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् । स्पन्दाग्निसादच्छर्शादीन्
 आपयान् जनयेद् बहून् । गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते । तथा संस्कार-
 मात्रान्न-कालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् । मन्दकर्मन्लारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता । बलिनः स्वरभक्ष्या ये ये च
 दीप्ताप्रयो नराः । कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्स्यते ॥
 इति ॥ ६८ ॥

अनुपानमिति, यत् तु मूत्रते—इति हिंसागद्योरिति वचनात् स्नेहं हत्येति स्नेहं गत्येवार्थः, तदपि
 न भवति, यतः, स्नेहमुक्तयेन कञ्चिन्मायतादिहजनमेवेत्यम्, तत् मासतद्वननवाचिकरणम् ;
 किंवा, स्नेहमिति सारम्, “यस्माद् वेहस्नेहपरिषयात् इति वेहसारपरिषयादित्यर्थः, सारजनक
 जलेनाहारजेहं वृहीत्या कण्ठोरकवकानात् अपाकात् क्रियते ॥ ६८ ॥

अनुपानैकदेशो- * - ५यमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

द्रव्यन्तु न हि निर्द्वेषुं शक्यं कात् स्न्येन नामभिः ॥

यथानामौषधं + किञ्चिद् देशजानां वचो यथा ।

द्रव्यं तत् तत् तथा वाच्यमनुक्तमिह यद् भवेत् ॥ ६६ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—अनुपानेत्यादि । कस्मात् प्रायोपयोगिको-
ऽनुपानैकदेश उक्तो न कृतस्न इत्यत्र उच्यते—द्रव्यन्तित्यादि । हि
यस्माद् द्रव्यं कात्स्न्येन नामभिर्निर्द्वेषुं न शक्यं कैरपि भवति । यथानाम
किञ्चिदौषधन्तु शक्यं स्यात् । देशजानां वचो यथा । यथा कृतस्नं वचो
निर्द्वेषुं न कैरपि शक्यं देशजानामेकैकदेशजानां वचस्तु शक्यं निर्द्वेषुमिति
तस्मादिह यदनुक्तं द्रव्यं भवेत् तत् द्रव्यं तथा वाच्यमिति ॥ ६९ ॥

चक्रपाणिः—अनुपानद्रव्यैकदेशकथनं सहनुक्तमाह—अन्नेत्यादि । अनुपानैकदेशः प्रायोप-
योगिक इति बाहुवचनेन यदुपयुज्यते, एतेन यद् बाहुवचनेनोपयुज्यते तस्य श्रद्धग्राहकतया कथनम्,
प्रायोपयुज्यमानानां श्रद्धग्राहकतयाऽल्पकथनमल्पदोषमिति दर्शयति, तथा अल्पदोषस्यापि
परिहारार्थम्, तदपि किमिति नोच्यत इत्याह—द्रव्याणांत्यादि । द्रव्याणि कात्स्न्येनेति
माकल्येन, निर्द्वेषुं नामभिरिति नामभिरपि न शक्यं, केनचिदिति शेषः, हि शब्दो यस्माद्धर्थः
एतेन सम्बन्धिनि द्रव्याणि नाममात्रेणापि ध्वस्तुं किञ्चिन्न पारयत्यतिबहुत्वात्, तत् का कथा
अतोपानुपानद्रव्यस्य श्रद्धग्राहकतया गुणकथनं प्रतीति भावः, किंवा, नामभिर्युक्तानि तानि
कात्स्न्येन निर्द्वेषुमिति गुणतः कथयितुं न शक्यं केनचिदिति योजना । अथ कथं हि अत्र
अकीर्तितानुपानस्य तर्हि गुणा निर्द्वेष्या इत्याह—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण नानौषधं
किञ्चिदिति पूर्वोध्याये प्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणानुक्तं द्रव्यं वाच्यं, गुणत इति शेषः । पूर्वोध्याये
हि “तत्र द्रव्याणि गुरुस्वर” इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिव्यादिभेदेन विशिष्टेन च कर्मणा प्रोक्तानि
द्रव्याणि, ततश्चानुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुस्वरादिना गुणेन पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य यथोपचयादिकर्म-
कर्तृकतया उपपदेष्टव्यमित्यर्थः, तदेवानिर्द्वेष्य द्रव्यस्य गुरुस्वरादि कथं शेषमित्याह—
देशजानां वचो भवेति, देशजा देशान्तरीयाः, तद्देशीयवचनान् ते ते गुरुस्वरादयो शेषा इत्यर्थः ।
किंवा, देशजा यथा तत्तद्रव्यं व्यवहरन्ति—“इदं मधुरमम्लम्” इत्यादि, तत् प्रतिपद्य, मधुर-
त्वात्स्वरादिप्रतिपद्यवृथिव्याद्यस्य कारणमिति वृथिव्यादीनां गुण्वादिगुणगणेन कर्मणा च रसोक्तेन
तद् वचनमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

* अनुपानैकदेश इति चक्रपाणिसम्मतः पाठः ।

यथानामौषधमित्यत्र यथा नानौषधमिति क्वचित् पाठः ।

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनूपजलाकाश-धन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
 जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
 गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
 लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणाः ॥

अथ मांसयोनीनां मृगपक्षिमृतीनामुक्तगुणतो विशेषगुणहेतुमाह—चर इत्यादि । चर इति भक्षणार्थं चरत्यस्मिन् इति चरश्चरणशीलदेशः भक्षणञ्च अनूपजलजङ्गलादिः । शरीरावयवाः शिरःस्कन्धादयः । स्वभाव इति मांसा-
 क्षित्तानाशित्वादिने तु गुरुलाघवादिः स्वस्वगुणनिदेशेषूक्तत्वात् । धातवः शोणितादयः । क्रिया सततगमनागमनादिरूपा । लिङ्गं पुंस्त्वादि । प्रमाणं ह्रस्वदीर्घादि । संस्कारः पाकादिषु भट्टिवादिकरणम् । मात्राऽभिबलापेक्षिणी द्रव्यपरिमाणभूता चास्मिन्ननुपानविधौ परीक्ष्यते ।

तत्र चरमाह—चर इत्यादि । अनूपजलाकाशधन्वाद्यो देशस्तत्र कङ्कर-
 मांसफलादीनां भक्षसंविधानञ्च चर उच्यते । तन् परीक्ष्यते, किमयं ? गुरु-
 लाघवज्ञानार्थम् । कथं विज्ञायते ? तदाह—जलजेत्यादि । ये सत्त्वाः प्राणिणो
 जलजा अनूपजाश्च ये च सत्त्वा जलचराः स्थलजा अनूपदेशचराश्च गुरुद्रव्य-
 भक्षास्तं गुरवो भवन्ति । ये सत्त्वा धन्वदेशजाः ये च धन्वदेशचरास्तं
 लघुद्रव्यभक्षा लघवः स्मृताः । इति चरपरीक्षाप्रयोजनम् ।

चक्रपाणिः—अपरमध्यनुक्तानुपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि । चर्यत इति चरो
 देशः, भक्ष्यञ्च सामान्येन गृह्यते ; क्रिया व्यापारः, प्रमाणं मानम्, अप्रेत्यन्नपानगुणाधिकरणे ।

चरं विवृणोति चरोऽनूपेयादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्यभक्षणम् । तत्र अनूप-
 जलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर इत्युच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर
 उच्यते ; अत्रैयोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले बालूपे वा
 गतिरेव दृश्यते, न हि जलादीं ये जलास्ते प्रायोऽनूपजावसिद्ध्यन्ते, ये स्वस्वञ्च जाता अप्यन्यत्र
 तिष्ठन्ते प्रायः काकमद्गुप्रभृतयः, तद्ग्रहणार्थमाह—'जलानूपचराश्च ये' इति, एतेन सामान्येन
 जले प्रायोऽनूपजानादिश्च जलचरत्वम्, एवमनूपचरत्वाद्यपि ज्ञेयम् । भक्ष्यरूपश्चरकृतं गुणमाह—
 गुरुभक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिणा इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रव्यः, तेन आकाश-

शरीरावयवाः सकृत्-शिरःस्कन्धादयस्तथा ।

सकृत् मांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोडशिरस्पदम् ॥

वृषणौ चर्म मेदूश्च श्रोणीबुक्के यकृद् गुदम् ।

मांसाद् गुरुतरं विद्याद् यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ७० ॥

स्वभावाक्षयवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥

अथ शरीरावयवानाह—शरीरेत्यादि । सकृत्शिरःस्कन्धादयः शरीरावयवास्तेषां परीक्षा किमर्थेत्यत आह—सकृत्त्यादि । सकृत्मांसाद् गुरुतरं क्रमेण स्कन्धक्रोडशिरस्पदम् ।

एवं मांसादपि गुरुतरत्वं येषां तदाह—वृषणादित्यादि । मांसाद् गुरुतरं क्रमेण वृषणादिकं विद्यात् । मांसाद् गुरु वृषणौ ततो गुरु चर्म ततो गुरु मेदू ततो गुरु श्रोणी ततो बुक्कं ततो यकृद् क्रीडा च । ततो गुदमिति । अस्थि च यथास्वं यस्य गुरोर्वा गुर्वर्वास्थि मध्यगुरु मध्यलघु । गुरोः सत्त्वस्यास्थि नातिगुरु नातिलघु । लघोः सत्त्वस्यास्थि नातिलघु नातिगुरु ।

स्वभावः किमर्थं परीक्ष्यत इत्यत उच्यते—स्वभावादित्यादि । स्वां भावः स्वभावः स्वरूपं निसर्गः प्रकृतिरित्येकोऽर्थः । तस्मान् स्वरूपत एव मुद्गा लघवः । तथा लघवो लावादयः स्वभावादेव । स्वभावादेव च माषा वराहादयो गुरव इति । स्वभावं परीक्ष्य तत्र चरादितो गुरुलाघवं विविच्य प्रयुञ्जीत ।

चारिणामपि ह्येवाशीनामनुकं लाघवं स्वजातिप्रसहान्तरापेक्षया बोद्धव्यमाकाशस्य लघुत्वात् ; यत् तु भूवते—आकाशचारिणो गौरवलाघवानियमादकथनमिति, तच्च तथा सत्याकाशस्याप्रयोजकत्वात् "शरोऽनुपजलाकाशधन्वायः इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् । मांसाद् गुरुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादनं, सकृत्वादिमांसाद् वृषणादि गुरुतरं विद्यादिति, यथास्वमित्यत्र शरीरसकृत्वादीनामेवैतद् गौरवादि, न स्कन्धस्य शरीरापेक्षयेति ज्ञेयम् ; मध्यमित्यन्तरादि, अस्थि इति अस्थित्वत् मांसात् । अन्ते तु मध्यमित्यस्त्वमध्यगतं मज्जानं भूवते, तच्चातिगुन्दरम्, तस्योत्तरोत्तरात्कथनेनैव कथयत्वात् ॥ ७० ॥

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद् यथोत्तरम् ।
अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।
महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

अथ धातवः किमर्थं परीक्ष्यन्ते इत्यत आह—धातूनामित्यादि । रस-
धातोराहारोपयोगासम्भवादुक्तं शोणितादीनामिति । यथोत्तरं शोणितादिकं
गुरु विद्यात् । किमर्थं क्रिया परीक्ष्यन्ते इत्यत आह—अलसेभ्य इत्यादि ।
अलसा अत्यल्पक्रियास्ते सजातीयेष्वपि लघवः सन्तोऽपि तेभ्यो विशिष्टा
लघवो ये बहुक्रिया भवन्ति । तथा ये स्वभावतो गुरवोऽलसास्तेभ्यो विशिष्टा
ये बहुक्रिया गुरवः क्रियाबाहुल्यात् तथा गुरवः स्युरिति ।

अथ लिङ्गं किमर्थं परीक्ष्यते इत्यत आह—गौरवमित्यादि । लिङ्गसामान्ये
पुंसां गौरवं लिङ्गविशेषात् स्त्रीणां लाघवमिति तर्हि किं वराहादीनां गुरूणां
स्त्रीणां लाघादिभ्यः पुंभ्यो लाघवमिति ? नैवं, लिङ्गं हि पुरस्तादिकं सामान्यं
सति वा लिङ्गे सामान्ये स्वजातौ पुंसां गौरवं स्त्रीणां लाघवमिति । एतच्च
चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यं, यत उक्तं हारीतेन । चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री
विहगेषु लघुः पुमानिति । किमर्थं प्रमाणं परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—
महेत्यादि । स्वजातौ महाप्रमाणा गुरवः स्वल्पप्रमाणा लघवो यथा
वृहच्चिह्ना गुरवः क्षुद्रच्चिह्ना लघवः । स्वजातिरिहान्त्याविशेषादन्यत्र जाति-
विशेषो वराहत्वादिलंबत्वादिन तु यत् सामान्यञ्च विशेषञ्च पशुत्वादि पक्षि-
त्वादिति । प्रमाणन्तु द्विविधं स्वभावकृतं वयःकृतञ्च । स्वभावाद्गौरवतो महान्
वयसा तु प्रथमतः क्षुद्रदेहो मध्ये महादेहः श्लेष पक्षदेह इति वयसः प्रमाणे-
ऽन्तर्भावः ।

वाक्याणि—स्वभावमिति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणम्—अलसेभ्य इत्यादि, अलसेभ्य इत्यस्य-
क्रियेभ्यः । विशिष्यन्ते इति विशिष्टा भवन्ति लघवो भवन्तीत्यर्थः । लिङ्गान्ते ज्ञान्तेऽनेनेति
किङ्गं जातिः, तेन, लिङ्गसामान्ये जातिसामान्ये, एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोध्यम्, पक्षिपु
विपक्ष्या, वराह हारीतः—चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री विहगेषु लघुः पुमान् इति, अन्त्याप्युक्तम्—
स्त्रियश्चतुष्पदे प्राणाः पुमानो विहगेषु च । पुंसाञ्च गौरवे आदर्शगुरोः शुक्लधारमकल्प

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

त्रीहर्लाजा यथा च स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ७१ ॥

अथ किमर्थं संस्कारः परीक्ष्यते इत्यत उच्यते—गुरुणामित्यादि । यथा संस्काराद् गुरुणां लाघवं विद्यात् तथा सविपर्ययं लघूनां संस्काराद् गौरवं विद्यात् । उदाहरति—त्रीहर्लाजादि । त्रीहर्गुरोर्भेज्जनन संस्काराद्वाजा लाघवः स्युः । यथा च लघूनां शक्तूनां पिण्डीकरणात् संस्कारात् सिद्ध-पिण्डका गुरुण्यः स्युरिति । सूत्रे चैवमुक्तं तद् यथा—स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीरा विशिष्टतमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीरा विशिष्टतमाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद् यथा—रक्तादिषु भुक्तान्तेषु धातुषु उत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सविथस्कन्धक्रोडशिरस्पादकरकटीपृष्ठचर्म-काष्ठेयकयकृदन्त्राणि । शिरस्कन्धं कटीपृष्ठं सविधनी चात्मपक्षयोः । गुरुपूर्वं विजानीयाद् धातवस्तु यथोत्तरम् । सर्वस्य प्राणिनो देहो मध्यो गुरुत्वाद्देहः । पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योपिताम् । उरोप्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्क्षेपात् समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाग्निनाम् । वृंहणं मांसमत्यर्थं स्वगानां पिशिताग्निनाम् । मत्स्याग्निनां पित्तकरं वातघ्नं धन्वचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकशक्तास्तथा । प्रसहा विलवासाश्च ये च जह्वालसंज्ञिताः । प्रतुदा विष्किराश्चैव लाघवः स्युयथोत्तरम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्व-मतोऽप्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातो चाल्पसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यकृतप्रदेशवर्तिनस्तानाददीत । प्रधानलाभाभावे मध्यपत्रयस्कं सद्यस्कमक्रिष्टमुपादेयं मांसमिति । भवति चात्र ॥ अरः शरीराद्यवाः स्वभावाद् धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ इति ॥ ७०।७१ ॥

भूवस्त्वं हेतुं सूचते ; किन्तु, कर्मावकाश हेतुः अपवाद इति पश्यामो विहङ्गेषु । सविपर्यय-मिति संस्काराद्गुरुणामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ; तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवञ्चाह—त्रीहे-रित्यादि । गुरोरपि त्रीहेः संस्काराद्वाजा लाघव इत्यर्थः ; सक्तूनाञ्च लघूनां सिद्धपिण्डका गुरवः ; सिद्धपिण्डका अग्निवाहिताः पिण्डाः ॥ ७१ ॥

अल्पादाने गुरुणाञ्च लघूनाञ्चातिसेवने ।
 मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥
 गुरुणां स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥
 बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नपानेन्धनेश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥
 गुरुलाघवचिन्नेयं प्रायेणाल्पवलान् प्रति ।
 मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोचितान् ॥

गङ्गाधरः—अथ किमर्थं मात्रा परीक्ष्यते इत्यत आह—अल्पादान
 इत्यादि । गुरुणामल्पादाने च लघूनामतिसेवने च द्रव्याणां
 गुरुलाघवेऽपि सति मात्राकारणं मात्रासिद्धयेऽध्याये पूर्वमुपदिष्टम् । गुरुणां
 स्वल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते तत्र द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्ते मात्रा चाग्निम्
 अपेक्षन्तेऽग्निबलापेक्षिणी हि मात्रा, बलश्चाग्नौ प्रतिष्ठितमारोग्यश्चाग्नौ
 प्रतिष्ठितमायुश्चाग्नौ प्रतिष्ठितं प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिता इति । अग्निश्चाग्निपानै-
 रिन्धनेर्दीप्यतेऽन्यथाअपानेन्धनेर्बिना शाम्यते । तिष्ठेऽपि तद्धमिच्छन्ति
 परस्मैपदिनां क्वचिदित्युक्तेस्तद् । ननु किमेवं चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता किं
 सर्वेष्वेव पुरुषेष्वहाराविधौ कर्तव्या भवति ? इत्यत आह—गुरुलाघवेत्यादि ।
 इयं मांसस्य चरादिकृतगुरुलाघवचिन्ता प्रायेणाल्पवलान् मन्दक्रियान् अनारो-

चक्रवाणिः—अल्पादानं इत्यादि मात्राविवरणम्,—गुरुणामपि द्रव्याणाम् अल्पस्व स्तोत्र-
 मात्स्वादाने यद्वाप्यं, तस्मिन् लाघवे मात्रामात्रकारणम्, न द्रव्यं, तस्य गुरुत्वात् ; एवं
 लघूनामतिसेवने गौरवं मात्राकृतम् ; उद्दिष्टमिति मात्रासिद्धये पुनरुक्तम् ; द्रव्याणि मात्राम्
 अपेक्षन्ते इति यथोचितमात्रावन्ति सुखं पच्यन्त इत्यर्थः ; मात्रा चाग्निमपेक्षते इति प्रतिपुत्रं
 प्रतिदिनह्नाग्निभेदमपेक्ष्य मात्रा महती स्वल्पा वा भवति, न प्रतिनियतमात्रा विद्यते इति
 भावः । कुतः पुनरग्न्यपेक्षया मात्रा क्रियते इत्याह—बलमित्यादि । अग्निमपेक्ष्य
 मात्रायां प्रभुत्वात् अग्न्यनासात् बलादयो भवन्तीति भावः, अग्नी प्रतिष्ठिता इति अग्न्यधीनाः,
 तथा—राजाधिपताः प्रजा इति ; प्राणा इति वायवः, किंवा, प्राणा भावयाः वाङ्मादयो एत प्राणाः ;
 इत्यर्थं वाङ्मात् । इत्यतमिदंश्रमं, तैः किंवा, अग्निदाह इत्यतमुच्यते । अन्वयेरवगतिरयम् । इयं

* अकृति ष्येति चाग्न्याया इति चक्रोक्तः पाठः ।

दीप्तान्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ७२ ॥

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च ।

दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यपि ददाति च ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सालयज्ञं पानभोजने ।

भजन्ते नामयाः केचिद् भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥

ग्यानं सुकुमारान् सुखोचितान् पुरुषान् प्रति क्रियते । ये च नरा दीप्तान्न्यादय-
स्तान् प्रति पाषादेर्गुरुलाघवं नावश्यं चिन्त्यं भवतीति ॥ ७२ ॥

गङ्गाधरः—ननु ते किं यथेष्टमाहारमश्रोयुरित्यत आह—हिताभिरित्यादि ।

समाहितः समाधिमान् पुरुषः खलु मात्राकालौ विचारयन् हिताभिरन्न-
पानात्मिकाभिः समिद्धिनित्यमन्तरग्निं जाठराग्निं जुहुयात् । ताभिर्हिताभि-
रन्नपानसमिद्धिः आहिताग्निः सन्नपि सदा प्रतिदिनं पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति च
न खल्वेकवारं हिताभिरन्नपानसमिद्धिरन्तरग्निं जुहुयान्नित्यमेव जुहुयात् एवं
सदैवाहिताग्निः अन्तरग्नौ दिवसे दिवसे पथ्यानि जुहोति च ब्रह्म चाजपायन्त्रं
जपति च निश्वासोच्छ्वासाभ्यां हंस इति मन्त्रं जपति च ददाति च ब्रह्मैव हंस
इमं मन्त्रं निश्वासेन त्यजति । एवं पानभोजने निःश्रेयसे युक्तं सालयज्ञं नरं

पराधिकृता गुरुलाघवचित्ता अस्परानिं प्रति प्राय इति दर्शयन्नाह—गुर्वित्यादि । अत्राप्यवलम्बनेन
मन्त्रकार्यैरपि बद्धिमान्द्यमेव लक्षणीयम् । खराहारा इति कठिनाहारसामर्थ्याः, महोदरत्वेनापि
मेदोऽवरोधान् महाग्निर्बलं दर्शयति, नावश्यं चिन्त्यमिच्छनेन दीप्तान्नीनामपि प्रतिस्त्रोक्षप्रयोजनवाच
गुरुलाघवचित्ता विद्यत इति दर्शयति, यतः, दीप्तान्न्यादीनामपि गुरुद्वयसंगमेः प्रतिपक्षमाहत्वेन,
समागतोऽग्निर्विद्यत ॥ ७२ ॥

शङ्कराग्निः—समिध इव समिधः, आहिताग्निरिति सात्त्वेन स्वयस्त्वापित्ताग्निः, किंवा,
आहिताग्निरिवाहिताग्निः, तेन, आहिताग्निरन्ध्रं प्रातः सायं जुहोति, तथायमपि प्रातः सायं
पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमावर्तयति; ददाति चेति यथास्तिक
दानमाचरति, तं नरं निःश्रेयसे कस्याप्ये युक्तमाभ्या न भजन्ते, भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि,
अग्रेह जन्मनि पथ्यासित्वात् भवन्ति तदा जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजपज्ञानाभ्याम् अर्चितवर्त्मप्रमाणात्

षट्त्रिंशत् सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।

जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः सताम् ॥ ७३ ॥

भाविनोऽपि केचिदामया अन्तराहते विनान्तरमवकाशं विना न भजन्ते यदा सन्तरमहितपानभोजनं प्राप्नुवन्ति तदा भजन्ते इति ।

एवं हितान्नपाने यावन्तं कालं जीवति तदाह—षट्त्रिंशत्मित्यादि । रात्रीणां षट्त्रिंशत् सहस्राणि खल्वन्तरेण दिनानि सम्भवन्तीत्यनोऽहोरात्राणां षट्त्रिंशत्सहस्राणि । त्रिंशद्दिनमासानां द्वादशभिवर्षमेकं, तेषां वर्षाणां शतं भवति, तावत्कालं हितभोजनो जन्तुरनातुरः सन् जिनात्मा च सन् सतां सम्मतः सन् जीवतीति । नन्वेवं हितमन्नपानं केन प्रकारेणाभ्यवहरेदिति चेदुच्यते, तदा तदुन्नेयम् । सश्रुते तु तदुक्तम्—अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्तान्वितमसङ्कीर्णं शुचि काय्यं महानसम् । तत्राप्लैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेत् विषक् । विषञ्चैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं कुत्सामाहारस्योपकल्पनाम् । घृतं कार्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद् वैदलेषु च । परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कट्टराणि स्वर्वांश्चैव सव्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात् ताम्रपये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः । पानीयं पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद् वैदूर्यपात्रेषु रागपाद्वसट्टकान् । पुरस्ताद् विमले पात्रे सविस्तीर्णं मनोरमं । मूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सव्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपाश्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । मद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः । स्वदान् यूषांश्च पेयाश्च सव्वये पाश्वे प्रदापयेत् । सव्वान् शुद्धविकारांश्च रागपाद्वसट्टकान् । पुरस्तात् स्थापयेत् प्राणो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं विधाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।

एव न भवन्ति ; अत एवाह—अन्तराहते इति, अन्तरादिति कारणान्न ज्ञाते विना, अवश्यक तथा अवश्यक रोगकरणभावात् तदा भवन्तीति भावः । वर्षसतामुद्गमपि हितदिभोजनाह भवतीत्याह—षट्त्रिंशत्मित्यादि । एतावतीभी रात्रिभिवर्षसतमेव भवतीति, जिनात्मा जितेन्द्रियः, सम्मतः पूजितः ॥ ७३ ॥

सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै
 रसादिभिः । मनोकं भुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् । पूर्वं मधुर-
 मश्रीयान्मध्येऽल्लवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्वव-
 चारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाहिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयाः
 ततो मोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रास्ततः परम् । घनं पूर्वं समश्रियात् केचिदाहुः
 विपर्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्ययं दोष-
 हरं फलेष्वामलकं तृणाम् । मृणालविसशालूक-कन्देक्षुमभृतीनि च । पूर्वं
 योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन-
 तत्परः । काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षिनोऽनमश्रियात्
 मात्रावद् विदितागमः । काले भुक्तं शीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते । लघु
 शीघ्रं त्रजेत् पाकं स्निग्धोष्णं बलवद्भिदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्य-
 दोषं द्रवोत्तरम् । सुखं जीयति मात्रावन् धानुसाध्यं करोति च । अतीवायत-
 यामास्तु क्षया येष्टुतुषु स्मृताः । तेषु तत्पत्त्यनीकाद्व्यं भुञ्जीत प्रातरैव तु ।
 येषु चापि भवेयुष दिवसा भृशमायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह
 प्रशस्यते । रक्तयो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः । कृत्वा समयहोरात्रं
 तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा । अपाप्त-
 काले भुञ्जानः शरीरे ह्यलयौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा
 स गच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद् विपच्यते
 भुक्तं द्वितीयञ्च न काहति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्य-
 गौरवाटोप-सादांश्च कुहतेऽधिकम् । तस्मात् सूसंस्कृतं युक्त्या दोषैरै-
 विवञ्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदोषादीन्
 कालयोरुभयोरपि । अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्ट्रवत् । द्विष्टं
 व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवञ्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं
 पुनः । अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते । यद् यत् स्वादुतरं तत्र
 विद्यादुत्तरोत्तरम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानस्य मुहुम्मूहुः । विशुद्धरसने
 तस्मिन् रोचतेऽन्नमपूर्व्वेवत् । स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तपितम् । न
 तथा स्वाद्येदन्यत् तस्मात् प्रक्षालयमन्तरा । सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हृषणं
 सुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् । भुक्त्वा च यत् पार्थयते
 भूयस्वत् स्वादु भोजनम् । अक्षितञ्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ।
 दन्तान्तरगतञ्चान्नं शोधनेन हरेच्छनैः । कुर्यादिनाह्नं तदि सुखस्यानिष्ट-

भवतश्चात्र ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।

वर्णप्रसादः सौन्दर्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

लौकिकं कर्म यद् वृत्तौ सद् वृत्तं * यच्च वैदिकम् ।

कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ७१ ॥

गन्धताम् । जीर्णंश्चेन्न वडते वायुविदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद् भुक्ते हरेन् कफम् । धूमेनापोष्य हृद्यैर्वा कपायकटुतिक्तकैः । पूगककौल-
कपूर्-लवङ्गमुमनःफलैः । कटुतिक्तकपायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः । ताम्बूलपत्र-
सहितैः सुगन्धैर्वा त्रिचक्षणः । भुक्त्या राजवदासीत यावदन्नरूपो गतः । ततः
पदशतं गत्वा वामपाश्वे तु संविशेत् । शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शाश्च मनसः
प्रियात् । भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्श-गन्धाश्चापि
जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् । शयनञ्चासनञ्चापि
नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ न प्रवनं न यानं नापि वाहनम् । न चैक-
रससेवायां प्रसज्येत कदाचन । आकाशराक्षभूयिष्ठपञ्चञ्च न समाचरेत् ।
एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद् रमान सदा । प्राग्भुक्तं त्वविरिक्तेऽप्यौ
द्विन्नं न समाचरेत् । पूञ्चभुक्तं विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं
परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः । द्विगु-
णञ्च पिबेत् तोयं सुखं सम्यक् प्रनीयते । पेयलेखायभक्षणां गुरु विद्यात्
यथोत्तरम् । गुरुणामद्सौहित्यं लघूनां कृत्स्निरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाद्यभपि भुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते । विभुष्कमन्नमभ्यस्तं न
पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्रिन्नं त्रिदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्न-
वहे पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति । त्रिदाहि भुक्तमन्यद् वा तस्याप्यन्नं विदग्धते ।
भुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि बह्विव्यापदमाचरेत् ॥ इति ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—अधिकायेमाह—भवतश्चात्रेत्यादि । प्राणा इत्यादि । प्राणभृताम्
अन्नं प्राणास्तस्माद्लोकोऽन्नं धावति । वर्णप्रसादादिमेधान्नं सर्व्वमन्ने प्रति-

चक्रपाणिः—किमर्थंमन्त्रपानविधावेतत् परीक्ष्यमित्याह—प्राणा इत्यादि । अभिधावतीति
प्रार्थयति, प्रतिभा प्रकाश, मेधा धारणाशक्ती धीः, लौकिकमित्यपरीक्षकलोके भवन्, अपरीक्षणा एव

तत्र श्लोकाः ।

अन्नपानगुणाः सामग्रा वर्गा द्वादश निश्चिताः ।

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशंपतः ॥ ७५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-

चतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रितम् । तत्र प्रतिभा श्रुतमात्रमर्थतत्त्वावबोधः । एवं वृत्तौ देहयात्रायां यत् कर्म यच्च सत्कृतमुक्तं यच्च वैदिकं कर्म यच्चापवर्गं मोक्षे कर्मयोगादिसाधन-
मुक्तं तच्चापि सर्व्वमन्ने प्रतिप्रितमिति ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथमाह—तत्र श्लोकावित्यादि । सामग्राः श्रेष्ठगुणसहिता
अन्नपानगुणाः शुकथान्यादीनां द्वादश वर्गा । अनुपानानि तेषां गुणाश्च गुरु-
लाघवयोः संग्रहः सक्त्यादीनां क्रमेण । चरः शरीरावयवा इत्यादिना तयो-
गुरुलाघवयोः परीक्ष्यमास्मिन्नन्नपानविधावुक्तमिति ॥ ७५ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो सूत्रस्थानीय-
सप्तविंशान्नपानादिकाध्यायजलपाण्या सप्तविंशी शाखा ॥ २७ ॥

हि वर्त्तमानमात्रे प्रवर्त्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारित्येव प्रायः, कर्म यद् वृत्ताविति वर्त्तमाने
साधने यत् कृत्यादि कर्म, स्वर्गताविति स्वर्गगमने, वैदिकमिति यज्ञादि, अपवर्ग इति मोक्षे,
एताश्च निमित्तसप्तम्यः, यद्वाकमिति मोक्षशास्त्रे सत्यं ब्रह्मवर्षादि अस्त्रे प्रतिष्ठितम् इति,
अन्ननिवृत्तनदेहस्थित्यभावेन सर्व्वारम्भाभावात्, यस्मादन्नं सर्व्वत्र कारणं, तत्तत्प्राव-
धात्कृतमिति ॥ ७४ ॥

अकृपाणिः—संग्रहेऽन्नपानगुणा इति इष्टवर्णम् इत्यादिश्लोकाः, सामग्रा इति "वर्दक
कृदपति" इत्यादिना, वृत्काश्चो हि कृदनादियु अमराः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इति चरकचतुरात्म-श्रीगङ्गाधरकपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्व्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
ध्याय्यायाम् अन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथा नो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्नि-

गङ्गाधरः—अथान्ने यथा वणप्रसादादिकं प्रतिष्ठितं तदुपदेष्टुमाह—अथात
इत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् । विविधाशितपीतीयमिति—अस्मिन्
अध्याये प्रथमं विविधमशितपीतेत्यादि अत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यते तत्र यत्तत्पदार्थ
विविधाशितपीतं तदधिकृत्य कृतोऽध्याय इति विविधाशितपीतीय इति । वक्ष्यते
शब्धे दशमहामूलीये । अधिकृत्यार्थमध्यायमिति ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—विविधमित्यादि । विविधमशितं शालिपर्पिकादि नानाविध
शुक्रधान्यकृतना इत्याकारभूतं प्रधानतयाभ्यवहतमन्तम् । तथा विविधं
पीतमान्तरीक्षादिनल-दुग्धदीपघृतमधुमयासवकारिञ्जकारिष्टचुकनकरानकादिकं
पानार्थं द्रवभूतम् । विविधं लीढमिति, नानाविधशुक्रधान्यविकार-
पायसशीरसमृषव्यञ्जनगुहादिरूपं नातिद्रवं नातिसान्द्रं द्रवद्रव्यसुपकरण-
रूपेणावचारितम् । एवं विविधं खादितमिति, शुक्रधान्यधान्य मांसशक-
फलादि-विकार विशेष पिष्टकापूप घृतपूगादि-फलादि कठिन-द्रव्यव्यवहारणया
कल्पितमभ्यवहतम् । तच्चतुष्कं जन्तोर्हितं चितमहितञ्च, तत्राहितवज्जं
हितमेव यद् भवति तच्चेदशितं पीतं लीढं खादितं भवति तदा तद्विविध-
मशितादिकं चतुष्कं द्रव्यं तस्य जन्तोर्न्तरग्निना पकमायं रससंशयानुभूतं

शकुराणि—पूर्वाध्याये अन्नं प्राणम् इत्युक्तम्, तेन प्रकारेणात्नं प्राणहेतुर्भवति तदभि-
धानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभिधीयते, इत्यन्वयार्थं वा संज्ञा ॥ १ ॥

शकुराणि—विविधमित्यादि । विविधमित्यनेनाशितादीनामन्तरग्नेयं दर्शयति, अशितादिषु
यो यः प्राय उपयुज्यते, स पूर्वमुक्तः, जन्तोर्हितमिति वचनम् अहितव्याशितावेर्लक्षणादि-

सन्धुक्षितवलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानं काल-
वदनवस्थितसर्वधातुपाकम् अनुपहतसर्वधातूपममारुतस्रोतः
केवलं शरीरमुपचरवलवणमुखायुषा योजयति धानून्नुर्जयति ।

तदन्तरग्निना सन्धुक्षितवलेन स्वेन स्वेनोष्मणा स्वस्वस्थितेनाग्निना
सम्यग्विपच्यमानः खलु कालवदविरतगमनशीलो यथा कालस्तथाविरत-
तेनानवस्थितः सर्वधातुनापनन्तरावस्थापारभ्य पूर्ववस्थितानाशात्मकः यथास्वे-
नोष्मणा पाको यस्मिंस्तत् केवलं कृत्स्नं शरीरमुपहतानि सर्वधातूप-
मारुतस्रोतांसि यस्मिंस्तत् । तथाविधं सदेव उपचयवलयवणमुखायुषा सह योज-
यति । अविरतसर्वधातुपाकमपि शरीरं नोपहतसर्वधातूपमारुतस्रोतो
भवति । यतः सर्वान् शरीरधातून्नुर्जयति । प्रतिदिनं यथाकालमभ्यवहृतं
क्रमेणाविरतं रसादीन् धातून् जनयित्वा सर्वधातूपमारुतस्रोतांसि पोषयद्द्वलं
जनयति ।

कृत्वाभावान् । अन्तरग्निना जटरेण वह्निना सन्धुक्षितं बलं यस्य तेनान्तरग्निमसन्धुक्षित-
बलेनोष्मणा, यथास्वेनोष्मणेति पृथिव्यादिरूपाशितादेर्यस्य य उष्मा पार्थिवान्यादिकरूपस्तेन,
वचनं हि — भीमाप्याग्नेयथायज्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान्
पार्थिवानीन् पचन्ति हि ॥ इति । सम्यग्विपच्यमानमिदंशितादिः किंवा यथास्वेनोष्मणेति
यस्य कश्चिदादेय उष्मा धातुग्निरूपस्तेन सम्यग्विपच्यमानमशितादि रसतामापन्नम्, यथा
कालो निरवगन्धेनानवस्थितः, तथा नवस्थितोऽग्निश्चान्तः सर्वधातुनां पाको यस्मिन् शरीरे तत् तथा,
तेन, स्वाग्निपाकधीयमाणधामोः शरीरस्थाशितादिना उपचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति ।
यदि हि पाकधीयमाणं शरीरं न स्यात् तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ किमशितादि कुर्यादिति
भावः ; किंवा, कालवदित्यशितादिविशेषणम्, तेन, यथोक्तकालकृतमशितादोष्यर्थः, अकाल-
भोजनस्योपचयाकारकत्वात्, तथा, अनवस्थितः सर्वधातुम् पाको यस्य तस्याशितादेरुक्तं तथा,
एतेन, कश्चिन्नुपशितादे रसरूपस्य पाकविगमनात् नोपचयादिर्भवतीति दर्शयति ; एतच्च
व्याख्यानं नातिसु-द्वरम्, अस्यार्थस्य 'अनुपहत' इत्यादिशरीरविशेषणैव लक्ष्यत्वान् पुनः
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहतत्वादि । अनुपहतानि सर्वधातुनाम् उष्ममारुतस्रोतांसि
एव तत् तथा, यत् हि एकोऽपि धातुपाककोऽग्निरुपहतो मारुतो वा धातुपोषकसवाही व्यान-
रूपः कश्चिदुपहतो भवति, तथा स्रोतां वा धातुपोषकरसवहमुपहतं स्यात्, तदाशितादिकं
धातुनामवर्द्धकत्वात्नोपचयादिकारकमिति भावः ; केवलमिति कृत्स्नं शरीरम्, किंवा, केवल-
मित्यधर्मरहितम्, अधर्ममुक्ते हि शरीरे विकृलमशितादि भवतीति ।

धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्राहारः प्रसादाख्यं रसं * किट्टश्च मलाख्यमभिनित्त्वर्त्तयति ।

किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाग्नि-

कस्मादित्यत आह—धातवो हीत्यादि । हि यस्मात् धातवो रसादयः सर्वे ये प्रसादाख्या मलाख्या उपधात्वाख्याश्च ते धात्वाहाराः पूर्वपूर्वधातुराहारो येषां ते धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते पूर्वपूर्वधातुमाहरन्तस्ते प्रथमधातुराहार मशितादिकमलभमानाः प्रकृतिस्थमेव पूर्वपूर्वधातूनाहरन्तः प्रकृतिज्ञयमुत्पादयति । न तु प्रकृतिमनुवर्तन्ते ।

तत्राद्यो रसधातुर्यदाहृत्य पुष्यति तदाह—तत्राहार इत्यादि । आहारो ऽशिताद्यः पक्वो जाडराशिना प्रसादाख्यो रसनामानवायं धातुमभिनित्त्वर्त्तयति । किट्टन्तु मूत्रपुरीषं मलाख्यमभिनित्त्वर्त्तयति । सर्वेषामेव पाके पाकव्यापाराद् द्विधा फलमभिनित्त्वर्त्तते प्रसादभागश्च मलभागश्च : तत्राहारपाके फलं प्रसादाख्यो रसो मलाख्यं किट्टं मूत्रपुरीषम् । यथा तण्डुलपाके प्रसादाख्य ओदनः मलाख्यं फेनमण्डम् इति । स खलाद्यो रसधातुरिमं रसमाहृत्य पुष्यति । किट्टश्च मूत्रमाहृत्य मूत्रं पुरीषमाहृत्य पुरीषं पुष्यति । तस्मान् पुनयद्यन् पुष्यति तदाह—किट्टादित्यादि । किट्टात् तदाहारजातकिट्टात् स्वेदादयः पुष्यन्ति । किट्टात् प्रथमं मस्नेहद्रवांशः स्वेदस्तामाहृत्य स्वेदः पुष्यति निःस्नेहद्रवांशमाहृत्य मूत्रं पुष्यति निद्रवांशमाहृत्य पुरीषं पुष्यति । पकाशयगतस्य पुरीषस्य वायुना शोष्यमाणस्य परिपिण्डतरूपस्य परिणामेन जाताद्रायोर्वायुः पुष्यति । पच्यमानादन्नादस्त्रीभूतान् स्वच्छभागात्मकं पित्तमाहृत्य पित्तं पुष्यति । भुक्तान्नपाकारम्भे यः फेनभाग उदीर्यते स श्लेष्मा, तमाहृत्य श्लेष्मा पुष्यति । इति आहारजन-

ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितानां स्वत एवोपव्यायानि, तन् किमशितादिना क्रियत इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो येषां ते धात्वाहाराः, धातवो रसाद्यो मित्वांशमाणा अशितादिजनितधात्वाहारा एव सन्तः परं व्यास्यमनुवर्तन्ते, तावद्यथार्थः । योऽसौ धातूनामाहारस्तमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्यशितादौ रसः किट्टमभिनित्त्वर्त्तयत्यन्वयः, आहारमसाद् इत्याख्या यस्य स तथा, प्रसादः सारः, किट्टमसारभागः, किट्टादिति मलाख्यात्, तेन असाद् मः किट्टाशक्तौ मूत्रपुरीषे भवतो वायुश्च, रसात् पच्यमानात् मलाकः, इमानि ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणान्यनुसर्षयामि, वक्ष्यमि हि— किट्टमस्य विष्णुं रसस्य तु

नासास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखाद्यश्चावयवाः
पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहाररसाद् रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्ज-
शुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि, शरीर-

किट्टादेते पुष्यन्ति । यथा जाडरात्रिनान्नस्य पाकारम्भे समुदीरितफेन-
भागमाहृत्य इलेष्मा पुष्यति तथा रसस्य मलमाहृत्य इलेष्मा पुष्यति । यथा च
पच्यमानादन्नान् स्वच्छभाग उदीर्यते यस्नमाहृत्य पित्तं पुष्यति तथा रक्त-
स्यापि पच्यमानस्य किट्टात् पित्तं पुष्यति । मांसस्य पच्यमानस्य किट्टात्
किट्टमाहृत्य यथायथं कर्णाक्षिनासास्यरोमकूपोपस्थमलाः पुष्यन्ति । मेदसः
पच्यमानस्य किट्टान् किट्टमाहृत्य पुनः स्वेदः पुष्यति । अस्थनां पच्यमानानां
किट्टात् किट्टमाहृत्य केशश्मश्रुलोमनखदन्तादयः पुष्यन्ति । मज्जस्तु पच्य-
मानस्य किट्टान् किट्टमाहृत्य देहस्य स्नेहः पुष्यति । त्वचः पच्यमानायाः
किट्टान् किट्टमाहृत्याश्रिविद् पुष्यतीति । मलाख्यः पाकफलम् । वस्त्वन्ते च
चिकित्सिते ग्रहणीचिकित्सिते । अन्नस्य भुक्तमात्रस्य पट्टस्य प्रपाकतः ।
प्रधुराख्यात् कफो भावान् फेनभाव उदीर्यते । परन्तु पच्यमानस्य विदग्ध-
स्याम्लभावतः । आश्रयाच्छयवमानस्य पित्तमल्लमुदीर्यते । पक्वाशयन्तु
प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वहिना । परिपिण्डितपकस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ।
सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वप्नप्रिधिः पाकं यान्ति किट्ट-
प्रसादतः । किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽमृजः । पित्तं मांसस्य
खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः स्नेहोऽक्षि-
विद्वचः इति ।

प्रसादाख्यान् तु पोषणमाह पुष्यन्ति त्वित्यादि । आहाररसान् तु रस-
रुधिरादीनि पुष्यन्ति । एवमुक्तं ग्रहण्यध्याये । रसात्कृतं ततो मांसं मांसान्मेद-
स्ततोऽस्थि च । अस्थनो मज्जा ततः भृक्कं शुक्राद् गभः प्रसादजः । इति । ओजस्तु
सञ्चधातुसारम् । एवम् आहाररसादेव प्रसादसंज्ञानि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि

कफोऽमृजः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थनो मज्जः
स्नेहोऽक्षिविद्वचः, आदिग्रहणान् स्नेहादि प्राणम् । यद्यपि वातोऽन्नशलादप्युपलभ्यते तथापि
रक्तकिट्टादिभोजनमलाशावपुपपद्यत एवेति किट्टाद् वातोऽपत्तिर्युक्तैव, न चायं नियमः, यत्—
मलादेभ्योपद्यत एवेति ध्यायामाह्वगाहादेरपि वातादिसन्नावात्, प्रजननं लिङ्गम् ।

रसपोष्यमाह—पुष्यन्ति हीयादि । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति पृथिव्यादीनि प्राणादीनिश्च-

स्वायुज्योतिरभूमयः पुष्यन्ति । आहारजरसे हि यानि विकृतीभूतानि पञ्च खादीनि तानि पक्वानि मलविकारं विहाय प्रसन्नानि भूत्वा शब्दाद्यैर्कैक-
गुणानि भवन्ति स्वाहृत्य गर्भारम्भे त्वात्मकृतानि पञ्चेन्द्रियारम्भकारिण खादीनि
पञ्चमहाभूतानि शब्दाद्यैर्कैकगुणानि पुष्यन्ति । वायुपोषणेन प्राणपोषणं ख्यापि
तम् । इह शरीरपोषणप्रकरणाद्वात्मनः पोषणं नोक्तम् । तदप्युन्नेयम् । तदुक्तं
छान्दोग्योपनिषदि त्रिवृत्करणप्रकरणे, तद्यथा—यथानु खलु सौम्येमास्तिस्रो
देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवन्ति, तन्मे विजानीहीति । अन्नमशितं
त्रेषां विधीयन्ते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तन् पुरीषं भवति । यो मध्यम-
स्तन्मांसं योऽर्णष्टस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेषां त्रिधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽर्णष्टः स प्राणः । तेजोऽशितं
त्रेषां विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यम-
स्तन्मज्जा, योऽर्णष्टः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राण-

कराणि, धातुप्रसादसंज्ञकानीति अत्यर्थंशुद्धत्वेनैव धातुप्रसादत्वेनेन्द्रियारम्भन्त इति दर्शयति ।
शरीरं वज्रातीति शरीरवन्धः स्नायुशिरादिः, आदिप्रहणादासंवलन्यादिप्रहणम्, अत्राहारेण
रसादिपोषणमेवं केचिद् ब्रुवन्ते, यद्—रसो रक्तरूपतया परिणमति, रक्तञ्च मांसरूपतया, एवं
मांसादयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ; अत्रापि च मध्ये केचिद् ब्रुवन्ते श्रीराद् यथा
सर्व्वोरमना दधि भवति, तथा कृष्णाद् रसाद् रक्तं भवति, एवं रक्तादयो मांसादिरूपा भवन्तीति,
अन्ये त्वाहुः—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणम्, तत्रास्मादप्यन्नो रसो धातुरूपं रसम्
मधिगम्य क्रियताप्यंशेन रसं वर्द्धयति, अपरश्च रसराशिसन्धे च गतः सन् शोणितमध्वर्णयुक्तत्वात्
शोणितमिव भूत्वा क्रियतापि शोणितसमानेनांशेन धातुरूपं शोणितं पुष्यति, नोपश्च भागो
मांसं याति, तत्रापि शोणितवद्व्यवस्था ; तथा मेदःप्रसृतिष्वपि ; अत एव च सुतद्यार्थोऽयं
ग्रन्थो भवति, यथा—‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदस्ततोऽरिच च । अस्थो मज्जा ततः
शुक्रं शुक्राद् यार्थः प्रसादजः ॥’ इति ; तथा शरीरेऽप्युक्तं—‘रसः सप्ताहादव्याक् परिवर्त्तमानः
श्वेतकपोतहरितहरिद्रपक्वकिंशुकालककरसप्रकृष्णाद्यं यथाकर्म दिवसपरिवर्त्ताद् वर्णं परिवर्त्तमानः
पिनोप्योपरागाच्छोणितत्वमापद्यते’ इति ; तथा, सुश्रुतेऽप्युक्तम्—‘स खल्वप्यो रस एकैकरिमन्
धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश कला भवति इन् एवं मासेन रसः शुद्धीभवति’ । अन्ये
त्वाहुः—सत्वेऽप्येतन्यायेन अयमन्नरसः पृथक्पृथक् धातुमार्गे गतः सन् रसादीन् पोषयति,
न त्वस्य धातुपोषको रसभागो धातवन्तरेण समं समन्धमप्यनुभवति ; रसादिपोषकाणि
ओत्तांसि उत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुत्ताणि त्रीर्षोणि च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद् रसं
पोषयति, एवं रसपोषणकालाद् उत्तरकालं रक्तपोषकमार्गचारित्वाद् रक्तपोषको रसभागो रक्तं
पोषयति, तथा शोणितपोषणकालाद् उत्तरकालं मांसपोषकरसभागो मांसं पोषयति विद्वत्सूक्त-

सन्धिवन्धनपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानम्

स्तेजोमयी वाग्निः । एवं रसादेव च शरीरस्य सन्धिवन्धनपिच्छादय-
श्चावयवाः पुष्यन्ति । ते सर्वे एव मलाख्याः प्रसादाख्याश्च धातव रस-
मार्गचारित्वात्, एवं मेद प्रभृतिपोषणेऽपि ज्ञेयम् ; तेन, "रसाद् रक्तं ततो मांसम्" इत्यादेरयम्
अर्थः,—यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं जायते, तथा रक्तकालादुत्तरकालं मांसं प्रजायत
इत्यादि । यच्च "रक्तं विषहमार्गेश्वान् मांसादीन् न प्रपद्ये" इति राजयक्षमणि वक्ष्यति तत् हृदय-
चारिस्रोणिताभिप्रायेण, न तु पोषकस्रोणिताभिप्रायेण । किञ्च, परिणामपक्षे, वृष्यप्रयोगस्य रक्तादि-
रूपापत्तिक्रमेणानिचिरेण शुक्रं भवतीति ; श्रोत्रादयश्च यद्य एव वृष्या दृश्यन्ते ; खलेकपोतपक्षे
तु वृष्योत्पन्नो रसः प्रभावात् शीघ्रमेव शुक्रेण सम्बद्धः सन् तदुष्टिं करोतीति युक्तम्, तथा रस-
दुष्टी सस्यां परिणामपक्षे तज्जन्मनां शोणितानीनां तर्ष्वेपामिव दृष्टिः स्यात् इष्टकारणजातत्वात् ;
खलेकपोतपक्षे तु यदानुपोषको रसभागो दृष्टः, स एव दुष्यति न तर्ष्वे, तदितरेपामदुष्टकारण-
त्वात् ; तथापि मेदोदृक्तां सस्यां पुरिकारणत्वेनास्त्यापि भूयसा भवितव्यम्, दृश्यते च मुरि-
मेदस इतरधातुपरिश्रयः, यत्रतत्र — मेदस्विनो मेद एवोपवीर्यते, न तथेतरे धातवः इति,
एवमादिपरिणामवादे वृष्यम् : एषु पक्षेषु सर्वेषामपरिणामवादे विरुद्ध एव येन, सर्वेषाम्-
परिणामे त्रिवतुरोपवासात् शरीरस्य मार्गं स्यात्, मासोपवास्ये च केरलं शुक्रनयं स्यात् ;
केदारीकुल्यान्यायस्तु तुल्यवत् एव खलेकपोतन्यायेन, यतः, यदुक्तं वृष्यप्रभावे प्रति, तत् केदारी-
कुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनधिगम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यं, यथा खलेकपोत-
पक्षेऽपि 'प्रभावाद्' इति ; यत् तु रसदुष्टी शोणितदूषणं, तन्न भवति, धातुभूतशोणितानुपोषकस्य
रसभागस्यादुष्टत्वादिति समानं पूर्व्वेण ; अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरूपशोणिततामापद्यते,
किं तर्हि, कश्चिदेव शोणितरसमानभागः शेषस्तु शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमान-
वर्णादित्वाच्च शोणितमुच्यते, अनेन न्यायेन — मेदोदृक्तां सत्याम् अस्थिवृद्धिरपि निरस्ता, यतः,
मेदसा सह अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव रसेन मेदोऽनुकारिणा ; एवमनयोः पक्षधो-
र्महाजनाहतत्वेन तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं प्रमः, बुद्धिविभयान्न पक्षबलाशक्तम्, तत्र
न कञ्चित् कार्यविरोध इत्युपरम्यते ।

नन्वाहाररसाद् रसादयः पुष्यन्तीति वदता धातुरसादाहारस्योत्पादः पृथक् स्वीक्रियते, तत्रात्र,
तस्य किं स्थानं, किंवा प्रमाणमिति नोच्यते ? न तस्याहारोत्कर्षोपकर्षोर्धेवविभ्रावुत्कर्षोपकर्षस्य
निश्चितप्रमाणत्वाभावात्, तत्स्थानं तु धमन्थ एव पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथक् रसादिधातुष्वः
प्रवेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः
सप्तधातुसाररूपम्, तेन धातुग्रहणेनैव हृद्यते, तथापि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक् पठति ; ये
तु शुक्रजन्ममोक्ष इच्छान्त, तेषामदृष्टो धातुरोजः स्वादिति पक्षे चातिवेशं कृत्वा वक्ष्यति—
'रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजस्तद् स्ववोजः' इति ।

अनुवर्त्तयन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणा-
वस्थिताश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्त्तयतः ॥ २ ॥

मलाभ्यामाहारजाभ्यां पुष्यन्तो यथावयः शरीरं स्वं मानं प्रकृतिमानमनुवर्त्त-
यन्ते । वयोऽनुरूपं यथावयस्तु शरीरं जन्मावधिप्रत्यग्रस्वभावधातुसमुदायात्म-
कम् । धातूनां हि प्रत्यग्रता स्वत्वग्रमग्रमिति प्रत्यग्रं वर्त्तते प्रत्यग्रभावस्तु
स्वभावात् त्रिंशद्वषं यावद्वर्त्तते । तत्र षोडशवषं यावदसम्पूर्णभावेन प्रत्यग्रभावः,
षोडशे तु सम्पूर्णसव्वधातुशरीरं भवति । उक्तञ्च सुश्रुते । यथा हि पुष्प-
सुकुलस्थो गन्धो न शक्यामिहास्तीति वक्तुं नैवास्तीति । अथवास्ति सतां भावा-
नाम् अभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते । स एव गन्धो विवृत-
पत्रकेशरे कुमुमे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति, एवं बालानामपि वयःपरि-
णामाच्छुक्रमादुर्भावो भवति । रोमराज्यादयोऽथात्तवादयश्च विशेषा नारीणां
रजसि चोपचीयमाने शनःशनैः स्तनगर्भाशययोर्न्याभिर्वाद्भवति । स
एवात्ररसो वृद्धानां जरापरिपकशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीर-
धारणाद्धातव उच्यन्ते इति । बालानामपि वचनेन षोडशवषपय्यन्तं ख्यापित-
मिति । ततस्तु त्रिंशद्वषं यावन् सम्पूर्णसव्वधातूनां प्रत्यग्रभावस्तेनाहाररसात्
क्रमेण शरीरं वद्धते धातुवृद्ध्या । त्रिंशद्वर्षाद्दृष्टं धातूनां स्थैर्यस्वभावः
षष्टिवषं यावत् । तेन समभावः शरीरस्य न क्षयो न वृद्धिश्च स्यात् ।
षष्टिवर्षाद्दृष्टं सप्ततिवषं यावत् हासारम्भस्वभावस्तेन हासारम्भमात्रं शरीरस्य
भवति । सप्ततिवर्षाद्दृष्टं क्षयः क्रमेण भवति वाद्भवत्येव तदोच्यते । इति
यथावयः शरीरं बोध्यमिति । एवमनेन प्रकारेण रसश्च मलश्चेति द्वौ
स्वप्रमाणान्वस्थितौ तद्रसमलयोराश्रयस्य समधातोः शरीरस्य धातुसाम्य-
मनुवर्त्तयत इति । रसतां रसादुत्तरोत्तरपोषणमुक्तं सुश्रुते शोणितवणनीये ।
तद् यथा— तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याष्ट-
विधवीर्यस्य त्रानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः
सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाद्बतुर्विर्तति

इयथावित्तभोगणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहरति—ते सम्यं इत्यादि ।—मलाख्या
अपि श्वेदसूत्रादयः स्वमानावस्थिता वैद्यधारणान् धातवो भवन्तीत्युक्तं—“धातवो मलाख्याः”
इति ; यथावयः शरीरमिति यस्मिन् कयसि वाक्यादी वाहसं मानं धातूनां, ताहसं पुष्यन्ताः ;
तथा यस्मिन् शरीरे प्रकृत्या शीघ्रं हस्ते कृते वा ह्युक्ते वा वाहसं मानं धातूनां, ताहसं पुष्यन्ता

धमनीरनुप्रविश्योद्गा दश दश चाधोगाश्चतस्रस्तिय्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहः
 तपयति वृद्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कम्पणा । तस्य
 शरीरमनुधावतोऽनुमानाद् गतिरूपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतेः ; तस्मिन्
 सध्वेशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिहामा ; किमयं सौम्यः
 तैजसो वेति ? अत्रोच्यते — स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवननपणधारणादिभिः
 विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वाप्यो रसो यकृतक्रीडानौ प्राप्य
 राममुपैति । भवतश्चात्र । रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
 अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते । रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं
 प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद् द्वादशाद्दुः याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आत्तवं शोणितन्तु
 भग्नेयमप्रीषोमीयत्वाद् गभस्य । पाश्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ।
 विस्त्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा हेने दृश्यन्ते
 चात्र शोणिते । रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि
 ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥ तत्रैषां धातूनामक्षपानरसः प्रीणयिता ।
 रसर्जं पुरुषं विद्याद् रसं रक्षेत् प्रयत्नतः । अन्नात् पानाच्च मतिमानाचागच्चाप्य-
 तन्द्रितः । तत्र रस गतो धातुः अहरहमन्त्यतीत्यतो रसः । स खलु त्रीणि त्रीणि
 कलासहस्राणि पञ्चदश च कला वैकैकास्मिन् धातावर्षातष्टन्ते एवं मासेन रसः
 शुक्रीभवति, स्त्रीणाञ्चात्तवमिति । भवति चात्र । अष्टादश सहस्राणि
 संख्या चास्मिन् समुच्चये । कल्याणां नर्षातः प्राक्ताः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥
 सशब्दाच्चित्रलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावन्येवं शरीरं केवलम् । वाजी-
 करण्यस्त्वोपधयः स्वबलगुणोत्कर्षाद् विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरे-
 चयन्तीति । अत्र कला त्रिंशत्काष्ठारूपा मतान्तरे दशमुहूर्त्तरूपा । तेन
 पञ्चाहोरात्रात् परं रक्तं भवतीत्येवमेकैकधातुपरिवर्त्तनेन त्रिंशदिनात् परं
 शुक्ररूपेण प्रव्यज्यते रसः पुंसः स्त्रिया आत्तवरूपेणैति । हारीतमते सप्त-
 दिनादूर्वागितिवचनेन कस्यचित् कदाचित् पश्चाद्देन पद्देन वा रसपरिवर्त्तनं
 भवति न त्वत् ऊर्द्धमिति ख्यापितम् । परत्रिंशदिनात् परमिति नाूर्वाक्
 शुक्रं भवतीति ॥ २ ॥

इति योजना ; पवमिवादी अपमणावस्थितो इति भलनिरिक्तावन्यूना च ; आश्रयस्येति
 शरीरस्थ, कथा पक्वं सर्वार्थं पश्चाद्दमनीभिः प्रपद्यते सर्वंशरीरमित्यर्थः ; समधातो रिति सम-
 रसादेः समस्येवमुच्चार्य ॥ २ ॥

निमित्ततस्तु क्षीणाभिवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय किदृश्च
मलानामेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनस्तुसर्गिणः शीतोष्ण-
पर्यायगुणैश्च उपचर्य्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः

गङ्गाधरः—ननु समधातोर्धातुसाम्यमनुवत्तयतो रसमलौ विषमधातुश्च पुरुषो
यदभ्यवहरति तत् किं व्यर्थं स्यादित्यत उच्यते—निमित्ततस्त्वित्यादि ।
निमित्तविशेषात् क्षीणातिवृद्धधातूनां प्रसादाख्यानां रसादीनामाहारमूलाभ्यां
वृद्धिक्षयाभ्यां साम्यमुत्पादयति रस आरोग्याय । निमित्ततो हि क्षीणानां
धातूनां वृद्धिकराहारेण रसो वृद्धिं कृत्वा साम्यमुत्पादयति आरोग्याय । तथा
निमित्ततो वृद्धानां धातूनां क्षयकराहारेण रसक्षयं कृत्वारोग्याय साम्यमुत्-
पादयतीति । किदृश्चाहारस्य निमित्ततः हि क्षीणवृद्धानां मलानामेव वृद्धि-
क्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति चकारेणानुवत्तने ।
आहारो मूलं ययोस्ताभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यामिति । क्षीणे वृद्धिकारणाहारेण वृद्धे
क्षयकारणेनाहारेण किदृं मलधातूनां साम्यमुत्पादयत्यारोग्यायेति ।

प्रसादाख्यधातुभ्यो मलानां विशेषपाद—स्वमानेत्यादि । स्वमानादतिरिक्ता
वृद्धा मलधातव उत्सर्गिणः शरीरान्निःसरणशीलाः । स्वैदमूत्रपुरीषादयस्ते
च शीतोष्णपर्यायगुणः शीतगुणमलवृद्धावृष्णगुणैर्द्रव्यैः संशोधनैरुपचर्य्यमाणा
उष्णगुणमलवृद्धौ शीतगुणद्रव्यैरुपचर्य्यमाणा उतसृष्टा वहिनिःसृताः शरीर-
धातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ।

चक्रपाणिः—निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेन अनिमित्तैरिष्टरूपे क्षयवृद्धौ
निराकरोति ; वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्ये वृद्धिक्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेन आहारविशेषकृत-
वृद्धिभयो रसः साम्यं करोतीत्यर्थः ; धातुसाम्यकारोग्यत्वे सिद्धेऽपि यदारोग्यायेति प्रकृतं, तेन
प्राकृतधातूनां श्रयेण वातिवृद्धता वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव ।
किदृश्च मलानामेवमेवेति, यथा रसस्तथा किदृमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपादितं रसकमेण
करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमानेत्यादि । उत्सर्गो वहिनिःसरणं संशोधनरूप-
मेयां ह्यास्त्रोक्तमस्ति, उत्सर्गो वा वहन्तीत्युत्सर्गिणः ; वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—
शीतोष्णेत्यादि । पर्ययो विपर्ययः, तेन शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः, तेन शीतसमुत्पद्ये मके
उष्णं तथोष्णसमुत्पद्ये शीतमुपचारो भवति, आदिसप्तध्वात्र लुप्तनिर्दिष्टः, तेन दिनग्धरा-
दीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् किंवा पर्ययगुणाःसगुणाः शीतोष्णरिन्धत्वात्, तैश्च

समुपलभ्यन्ते । तेषां मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्ययन-
मुखानि तानि यथाविभागेन यथास्वं धातून् पूरयन्ति । एवमिदं
शरीरम् अशितलीढपीतखादितप्रभवम् अशितखादितपीतलीढ-
प्रभवाश्च शरीरेऽस्मिन् व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोग-
विशेषास्तत्र शुभाशुभकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रे यमश्लिषेण उवाच । दृश्यन्ते हि

केन यथा ते पोषकाः स्युरिति ? अन उच्यते—तेषामित्यादि । तेषां मला-
ख्यानां प्रसादाख्यानाश्च धातूनामयनस्य गमनस्य मुखानि स्रोतांसि
तानि स्रोतांसि यथास्वं यस्य धातोर्यत् स्रोतस्तद्धि खलु यथाविभागेन
पूर्वपूर्वधातुना परपरधातून् पूरयन्ति । एवमित्यादि । अनेन प्रकारेणाशित-
पीतलीढखादिनाहारप्रभवमिदं शरीरं यथा तथैवाशितादिप्रभवाश्च व्याधयो-
ऽस्मिच्छरीरे भवन्ति । कथमित्यत आह—हिताहितेत्यादि । तत्र हिताहारोप-
योगविशेषाः शुभकरा आरोग्यकरा भवन्ति । अहिताहारोपयोगविशेषा अशुभ-
करा व्याधिकरा भवन्ति । इति ॥ ३ ॥

अथात्र संशयानस्याश्लिषेणस्य प्रश्नमुपन्यस्तुमाह—एवंवादिनमित्यादि ।
तत्प्रश्नं दर्शयति—दृश्यन्ते इत्यादि । हि यस्माद्गो भगवन् गुरो हित-
यथायोग्यतयोपचर्यमाणो हति श्रेयम् ; एतेन वृद्धमलानां श्लिषेणोऽप्युपक्रमो निदानवर्जितशोधन-
ानरूप उक्तो भवति, अत्र निदानवर्जनं वृद्धमले मलवृद्धिहेत्वाहारपरिधमादल्पमलाहारोप-
योगाद् वा बोद्धव्यम्, संशोधनञ्च 'उत्सर्गिणः' इत्यनेनोक्तम्, क्षमनञ्च 'शीतोष्ण' इत्यादिग्रन्थे-
नोक्तम् ।

अयनानि च तानि मुखानि चेत्ययनमुखानि, अत्रायनयनेनायनानि, स्वनामस्रोतोमुखञ्चाय-
नञ्च ; किंवा अयनस्यागमनस्य मुखानि माग्रीणि, तेन अयनमुखानि गतिमाग्रीत्वर्थः ; तानि
च स्रोतांसि मलप्रसादपरितानि । धातून् यथास्वमिति यद् यस्य पोष्यं तच्छ तत् पूरयति ;
यथाविभागेनेति—यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्येव
पुष्यन्ति, नाधिकानीत्यर्थः ; एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म ; विकृतानान्तु न्यूनातिरिक्तधातुकरण-
मस्योवेति बोद्धव्यम् ; उक्तज्ञान्यत्र—'स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना' इति ।

उपसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितादेर्विद्वयोः शरीरतदुपघातकरोगयोर्लघाम् इत्याह—
हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशितादिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्त्वशितादिविशेषो-
ऽशुभरूपविशेषकरो भवतीति । तेन नैक रूपात् कारणान् विरुद्धकार्योदय इति भावः ॥ ३ ॥

भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्तश्चैव
अगदास्तथैवाहितसमाख्यातम् । एवं दृष्टे कथं हिताहितोप-
योगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश
तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते । न च केवलं हिताहारोपयोगा-
देव सर्व्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्यनेऽप्याहारोप-
योगात् * अन्या रोगप्रकृतयः ; तद् यथा—कालत्रिपर्य्ययः
परिणामः प्रज्ञापराधः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च असात्म्याः ।
इत्येता रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन

समाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चागदाश्च दृश्यन्ते । तथा-
चाहितसमाख्यातश्चाहारमुपयुञ्जाना नरा व्याधिमन्तश्चैवागदाश्च दृश्यन्ते ।
एवं दृष्टे सति कथं हिताहितोपयोगविशेषकृतं शुभाशुभविशेषं जानीमः ?
इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्ठस्तु भगवानात्रेयस्तमग्निवेशमुवाच—नेत्यादि । हे अग्निवेश न खलु
हिताहारोपयोगिनां तन्निमित्तव्याधय आहारनिमित्ता व्याधयो जायन्ते ।
तर्हि च तेषां हिताहारोपयोगिनां ये व्याधयो दृश्यन्ते न च ते व्याधय
आहारनिमित्ताः, यतो हिताहारोपयोगादेव केवलं सर्व्वव्याधिभयमतिक्रान्तं न
भवति । कस्मादित्यत आह—सन्तीत्यादि । हि यस्मादाहारोपयोगाद्दे-
ऽप्यन्या रोगाणां प्रकृतयः कारणानि सन्ति, तन्निमित्तास्ते व्याधयस्तेषामिति ।
काः पुनस्ता आहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतय इति ? तदाह—तत् यथेत्यादि ।
कालत्रिपर्य्ययः परिणामो नाम, प्रज्ञापराध एवमसात्म्याश्च शब्दादय इति ।
इत्येता रोगप्रकृतयः खलु रसान् हिताहारान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषं

चक्रपाणिः—दृश्यन्ते हि भगवन्नित्यादीं तथैवाहितसमाख्यातम् उपयुञ्जाना व्याधिमन्त-
श्चागदाश्चेति सम्बन्धः, विशेषात्मकमिति विशेषोद्भवम् ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः ; न केवलमिति न परम् ; रोगप्रकृतय इति

व्याधिनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते
 च व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतः
 न सद्यो दोषवान् भवत्पचरः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि
 तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यवलाः, सर्वाणि शरीराणि
 न व्याधिक्षमित्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यञ्च देशकाल-
 संयोगवीर्यप्रमाणानियोगाद् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स एव
 व्याधिरूपेणाश्रुभेनोपपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि पुरुषा
 व्याधिमन्तो दृश्यन्ते । अथाहितसमाख्यातमाहारमुपयुञ्जाना ये चागदा
 दृश्यन्ते तत्र ब्रूमः । अहिताहारोपयोगिनां पुंसान्तु सोऽपचारो न सद्यो
 दोषवान् भवति कारणतः प्रतिबन्धकारणान्तरतः न सद्योऽश्रुभकरो
 भवति यावद्दोषवान् न भवति सोऽपचारस्तावत् ते लगदा दृश्यन्ते यदा
 दोषवान् स्यान् तदा व्याधिमन्तो भवन्ति । कस्मान्न सद्यो दोषवान्
 भवति सोऽपचारः ? इत्यत आह—न हीत्यादि । हि यस्मात् सर्वाण्यपथ्यानि
 न तुल्यदोषाणि भवन्ति । कानिचिन् सद्योदोषवन्ति कानिचिन्
 कालान्तरदोषवन्ति भवन्ति तत्स्वभावात् । ये च तेषामपथ्यानां दोषास्ते-
 ऽपि सर्वे दोषा न तुल्यवलाः, केचिदल्पवलाः, केचिन्मध्यवलाः, केचिन्
 प्रवलयलाः । एवं चेत् तत्रापि पुंसां शरीराणि सर्वाणि न व्याधिक्षमित्वे
 समर्थानि भवन्ति । कानिचिच्छरीराणि व्याधिसहानि व्याधिमन्त्रपि
 चाव्याधीनीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे समर्थत्वात् । कानिचिच्छरीराणि यत्-
 किञ्चिद् व्याधिमन्त्रपि प्रवलयव्याधिमन्तीव भान्ति व्याधिक्षमित्वे सामर्थ्या-
 भावात् । तथाचाह—तदेवेत्यादि । यदपचारादगदाः पुरुषा दृश्यन्ते हि यस्मात्
 तत् अपथ्यमल्पवलयं न सद्योदोषवद्भवति देशकालानियोगाद् भूयस्तरं वलय-
 रोगकारणानि ; अहिताहारोपयोगिनामित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकात्,
 तच्च कारणम्,—“तदेव ह्यपथ्य-मित्यादिष्यमाणप्रत्यक्षविपरीतं बोद्धव्यम् । सद्य इति तत्कालम्,
 अनेनापथ्यस्य रोगजननं प्रति कालान्तरविकारकर्तृत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति, अन्यथा सद्य
 इत्यनर्थकं स्यात् कालान्तरेऽपि दोषाः कर्तृत्वात् ; दोषानिति व्याधिजनकः, अपचार इति
 अहिताहारोपयोगः ; उक्तकारणमाह—न हीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोषकाराणि ; व्याधि-
 क्षमित्वं व्याधिबलविरोधित्वं व्याधुत्पानुप्रतिबन्धकारत्वमिति यावत् ; तदेवापथ्यतुल्यदोषादि
 विवृणोति—तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि कारणानि वर्णयानि,

दोषः संसृष्टयोनिविरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती भूयान् कष्टतमः त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्ट-मांसशोणितादीनि दुर्ध्वलान्यसारभ्याहारोपचितान्यल्पाहाराणि अल्पसत्त्वानि भवन्ति व्याध्यसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधि-दपथ्यं सम्पद्यते । तद्वलवदपथ्यकृतः स एव दोषः खलु यथादेशकालाद्यति-योगाद् भूयस्तरत्नापन्नापथ्यकृतो भवति । तथाविधः सन् कश्चिन् संसृष्ट-योनिर्द्वन्द्वसन्निपातव्याधेर्योनिर्भवति । कश्चित् तथा विरुद्धोपक्रमहेतुर्भवति । कश्चिद् गम्भीरधातुनुगः स्यात्, कश्चिश्चिरस्थितः स्यात्, कश्चिन् प्राणायतन-समुत्थव्याधिहेतुर्भवति, कश्चिन्मर्मोपघाती स्यात् । कश्चिद् भूयान् कष्टतमः स्यात् । कश्चित् त्रिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति ।

ननु कीदृशानि शरीराणि व्याधिक्षमित्ते समर्थासमर्थानि भवन्ति ? इत्यत आह—शरीराणि चेति । अतिस्थूलादीनि शरीराणि व्याध्यसहानि भवन्ति । अतिस्थूलादिविपरीतानि तु शरीराणि व्याधिसहानि भवन्ति । तथापि सामान्यन्यायतयाऽपथ्यशक्तिर्द्वन्द्वान्युपपद्यते,—तत्र देशादीनां योगादिति अनुगुण-देशादियोगात्, यथा—वीहिः पित्तकृत्त्वैनापथ्यः,—स यानुपदेशयोगाद् भूयस्तरमपथ्यो भवति, धन्वदेशे तु हीनबलो भवति, तथा शरकालस्यानुगुणस्य योगात् बलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः, संयोगाद् यथा—दक्षिणागितादिवुक्तो बलवान्, मध्यादिवुक्तश्च दुर्बलः ; वीर्याद् यथा—संस्कारोष्णीकृतो बलवान्, जीतसु दुर्बलः ; स एव च प्रमाणातियोगाद् बली, हीन-मात्रस्थक इत्याद्यनुसन्धेयम् । दोषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संसृष्टा मिश्रिता बहवो दोषाः कारणानि यच्च स तथा, किंवा, संसृष्टयोमिरित्यनुगुणदृष्ट्यो यथा—पित्तस्य रक्तं दृश्यम् असाध्यकरत्वं त्रिप्रकारित्वञ्च भवति ; विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारमभकम्, वचनं हि—त्वक्सांसाश्रयमुत्तमं गम्भीरत्वन्तराश्रयम् इति ; गम्भीरानुगत इति गम्भीरमजादिजातु-गत इत्यर्थः ; चिरस्थित इति देहे चिरकालावस्थानेन कृतमूलत्वात् कष्टतमोऽसाध्यः ; प्राणाय-तनसमुत्थ इत्यप्रसाध्यत्वे बध्यमाणाशङ्कादिदृशप्राणायतनाश्रयी ; मर्मोपघाती इति प्राणाबलन-व्यतिरिक्तत्रिप्रकारितमो हृदयारिमर्मोपघातकारी ; मर्मोपघातित्वेनैव मर्मविक्षेपप्राणाबलन-समुत्थत्वे कर्त्तव्यं पुनर्कष्टवचनं प्राणायतनमर्मोपघातयोः विशेषेण कष्टवप्रतिपादनार्थम् ; कष्ट-तम इति बहुदुःखकृत्त्वैनासाध्यत्वेन च ; त्रिप्रकारितम इत्यभुविप्रकारितमः ; अकाराद् संसृष्टयोमित्वादिहेतुनाप्रत्ययेन कष्टकष्टतरत्रिप्रकारिव्याधिकारित्वं दर्शयति ; स्वाध्यकारि-शरीरभ्याह—शरीराणि चेत्यादि । अमिषिरानि श्रुतमांसादीनि येषां शरीराणां तानि तथा,

सहानि । एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः निप्रसमुत्थाश्चिरकारिणो भवन्ति । अत एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता वशाधिविशेषान् अभिनिर्व्वर्त्तयन्त्यग्निवेश । तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति तांस्तान् व्याधीन् यथावत् अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

तर्हि कुतो व्याधयो मृदुदारुणादयो भवन्ति ? इत्यत उच्यते—एभ्यश्चैवेत्यादि । अपथ्याहारश्च देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगकृतोऽपथ्याहारजो दोष-विशेषश्चातिस्थलादिशरीरविशेषश्चेत्येभ्य एव हेतुभ्यो मृदवो व्याधयो भवन्ति । तद्विशेषेभ्यो दारुणाश्च व्याधयो भवन्ति । तद्विशेषे निप्रसमुत्थाश्च निरकारिणश्च व्याधयो भवन्तीति ।

के पुनरेषां विशेषेभ्यो मृदुदारुणादीन् व्याधीन् जनयन्ति ? इत्यत उच्यते—अत एवेत्यादि । अत एवापथ्याहारादोषशरीरविशेषेभ्य एव वातादयः कुपिताः स्थानविशेषे व्याधिविशेषानभिनिर्व्वेशयन्ति । स्थानविशेषेण यद्वशाधि-विशेषान् दर्शयितुं प्रतिजानीते । तत्रेत्यादि । रसादिषु स्थानेषु कुपिता यस्मिन् यस्मिन्नपरास्मिन् स्थाने ॥ ५ ॥

किंवा, अभिविष्टानि विप्रमाणि ; उपचिनातीति संवर्द्धितानि ; आमाशुपुष्टं हि शरीरमनुभूत-दोषभावितमेव भवतीति भावः, विप्रसृतानोऽप्यनतिस्थूलत्वादियुक्तानि, व्याधिसंहारोति व्याधुत्पादकप्रतिबन्धकानि ; एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरीत्यं व्याधिसंहारे उदाहरणार्थम् उपन्यस्तम्, तेन यथोक्ता पथ्यबलवैपरीत्यं दोषबलवैपरीत्यञ्च न सद्यो व्याधिकारकं भवतीत्येवमुक्तं बोद्धव्यम् ; एतदेवापथ्याहारदोषशरीराणामेवापलबन्बलवत्त्वेन लक्षणविशेषं यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेन उपसंहरन्नाह—एभ्यश्चैवेत्यादि । विशेषा यथोक्ता वक्तव्यपरीताश्च, तत्र, वक्तव्यपरीतानां विशेषान् मृदवस्तथा चिरकारिणश्च भवन्ति, यथोक्तपथ्यादि-विशेषाद् दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् । अनेन प्रसङ्गेन वातादीनां रसादि-स्थानविशेषेषु कुपितानां ये व्याधयो भवन्ति, तान् दर्शयितुमाह—अत एवेत्यादि । तत्र रसेत्यादी कुपितानां दोषाणामित्यभियमेन रसे कुपितो वायुः पित्तं वा श्लेष्मा वा, वातादयोऽभद्रादीनि कुर्वन्ति, सत्यपि दोषभेदे आश्रयस्थानभेदान् आश्रयप्रभावेनैवाऽभद्रादयो भवन्ति, परं दोषभेदे अभद्रादावेव वातादिलिङ्गं विशिष्टं भवति ; किंवा यथायोग्य-

अश्रद्धा चारुचिश्वास्य-वैरस्यमरसज्ञता ।

अङ्गमर्दो ज्वरस्तन्द्रा हृत्तासो गौरवं तमः ॥

पाण्डुरत्वं स्रोतसां रोधः क्लेश्वयं सादः कृशाङ्गता

नाशोऽग्नेरयथाकालं बलयः पलितानि च ॥

रसप्रदोषजा रोगाः----- ।

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पिण्डिका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥

गुदमेढ्रास्वपाकाश्च प्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधी ।

नीलिका कामला व्यङ्गाः पिप्रवस्तिलकालकाः ॥

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कौशाम्बमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषजायन्ते----- ॥

शणु मांसप्रकोपजान् ।

अधिमांसाखुदं कीलं गलशालकशुण्डिका ॥

पूतिमांसालजीगरुड-गरुडमालोपजिह्विकाः ।

विद्यान्मांसाश्रयान्----- ॥

गङ्गाधरः—तत्र यथा अश्रद्धेत्यादि । अश्रद्धादयो रसप्रदोषजा रोगा भवन्ति । १ । वक्ष्यन्ते रक्तदोषजा इति । कुष्ठादयो रक्तप्रदोषजा जायन्ते । २ । अथ मांसप्रकोपजान् शणु । अधिमांसतीन् मांसाश्रयान्

रसाभयिणा जातादिनाऽश्रद्धादिहरणं बोद्धव्यम्, यतः—न गौरवं घातइत्यने भविष्यमर्हति, एतच्च नातिसुन्दरम्, तेन पूर्वपक्षो ज्यायान् ॥ ५ ॥

चक्रवर्तिनः—अश्रद्धायां मुखप्रविष्टरसाक्षरस्याभ्यवहरणं भयत्वेव परमवनिष्ठा, अरुची तु मुखप्रविष्टं नान्यवहतीति भेदः । आर्यवैरस्यमुविनाशादास्य रसाभ्यवहारम्, अरसज्ञता रसाप्रविष्टिः, सादोऽवसादः । रक्तप्रदोषजेषु कृष्णमहगात्रेय चर्मकीलनृदिक्लाभे सिद्धे पुनस्तद्वचनं विशेषवाद्भीषणवदन्तार्यम्, तिलकाण्डकाकिलाकुलया, क्लेश्वयवत्वं कोहितमण्डकम् ।

—मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥

अध्यस्थिदन्तदन्तास्थि-भेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रु-दोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥

मूर्च्छाभ्रमोऽसक्तमसो दर्शनं पर्वणाञ्च रुक् ।

अरूपां स्थूलमूलानां पर्वजानाञ्च दर्शनम् ॥

मज्जप्रदोषात् ————— ॥

—शुक्रस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ ६ ॥

रोगान् विद्यात् । ३ । मेदःसंश्रयांस्तु रोगान् यानि निन्दितानि
अतिस्थूललिङ्गानि यानि च प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि तान् विद्यात् । ४ ।
अस्थिप्रकोपजा अध्यस्थ्यादयः ; अध्यस्थि अशिकास्थि ; अधिदन्तश्च ।
दन्तभेदो दन्तशूलम् अस्थिभेदोऽस्थिशूलं केशादीनां दोषश्चेति । ५ । मज्ज-
प्रदोषात् तु मूर्च्छा च भ्रमश्चासक्तमोदक्षनञ्च पञ्चणां रुक् च पर्वजानां स्थूल-
मूलानामरूपां व्रणानां दर्शनञ्च भवति । ६ । शुक्रस्य दोषात् क्लेश्यञ्च अहर्षणञ्च
व्यवायार्थं श्लेकसोऽनुद्गमः स्यात् । यदि वा व्यवायशक्तिवत्तते तदा स शुक्र-
दोषाद्भोगिणं क्लोषमल्पायुर्विरूपं वापत्यं प्रजायते । न चास्य शुक्राद् गर्भा
जायते जातो वा गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि । कुत एवं स्यादत उच्यते । शुक्रं
हीत्वादि । हि यस्मात् दुष्टं शुक्रं सापत्यं सदारं पुमांसं बाधते ॥ ६ ॥

कीकलभेनाऽप्राज्ञं उच्यते । निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलरखादीनि तेषामेव
निन्दितान्यात्, न त्वास्त्यैरेवमभ्ररखादीनि, किंवा निन्दितानिति अतिस्थूलगताभ्यामुर्ध्वाभादीनि
अर्थादिनिन्दितानिोक्तानि, तेषाञ्च निन्दितानि निन्दितानिस्त्वन्वेन, एवं पूर्वस्तिक्त्वं स्वत्त्वाने
‘यानि च’ इति ‘च’कारो नियमे, उत्तरस्यात्त्वाने चः समुच्चये । अध्यस्थिदन्तसंज्ञेन
अध्यस्थिदन्तसंज्ञेन ह्यमम्, स्थूलमल्पविशुद्धमेव बोद्धव्यम् । मूर्च्छाभ्रमो मज्जप्रदोषात् श्लेकश्च ।
रुक्-कीति व्रणानि । क्लेश्यमिति भ्रजानुक्तव्यः, अहर्षणञ्च सत्यपि भ्रजोत्थाने मेषनासक्तिः,

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकृष्यन्ति यदा मलाः ।
 उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि तु ॥
 स्नायुशिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
 स्तम्भसङ्कोचखल्वीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥
 मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।
 दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ ७ ॥
 विविधादशितात् पीतादहिताह्लाद्वत्वादितात् ।
 भक्त्रयेने मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥
 तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेन मतिमान् सदा ।
 हितान्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथामयाः ॥ = ॥

गङ्गाधरः—अथन्द्रियदोगानाद्—इन्द्रियाणीत्यादि । प्रकृष्यन्तीत्यपध्या-
 हारप्रकरणादपथग्राहारात् न सात्त्व्येन्द्रियाथयोगान् । स्नायुशिरेत्यादि ।
 अपध्याहारेण दूषितेभ्यः स्नायवादिभ्यो हेतुभ्यो दुष्टा मलाः स्तम्भनादिभि-
 र्मानवं क्लिश्नन्ति क्लेशयन्ति । अपथग्राहाराद् दुष्टान् मलान् मूत्रपुरीषादीन्
 आश्रित्य कुपिता दोषा वातादयो मलानां मूत्रपुरीषादीनां भेदादिकं कुर्वन्ति ।
 अतीव सङ्कोत्सर्गो च कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गङ्गाधरः—विविधादिन्यादि । य एते विकारा उदाहृतास्ते विविधा-
 दहिताशितादिकात् मनुष्याणां भवन्ति । तेषामनुत्पत्तिमिच्छन् पुमान्

शुक्लं हि इत्थं सापश्यं सदांरं वाधने नरमित्यत्रापत्यवाधा रोगिह्लावाद्यपत्यजनकरत्वेन, यादवाधा
 तु काविराभोद्विजनकरत्वेन ॥ ६ ॥

सङ्कपाणिः—उपघातेत्यादौ उपघाता विनाशः, उपघातस्तु क्लिप्तं वैकट्यम्, कण्डराम्भ
 इति स्तम्भवर्थं पञ्चमी । सङ्कोचकरपदावमोदनम् प्राण्यः स्नायवादिग्रन्थिरेव । मलाश्रित्यादौ
 येवसांशवप्रदूषणमिति यथामग्नवं ज्ञेयम्, अत्र भेदः पुरीषस्य, शोषस्तु विरोपणं सर्वत्रकोपु
 स्तम्भवति, प्रदूषणस्तु प्रदूषणोद्विगुणत्वेन प्राकृतवर्गोदपघातः, सङ्कोत्सर्गावतीव चेति अतीवा-
 मनुष्यदुष्ठी ॥ ७ ॥

सङ्कपाणिः—सप्तम्यह्निनाहारजनितान् दोषान् दशंयन् यथा कर्षण्यमुपदिशति—विविधा-
 दित्यादि ।—अथकाशितसुष्कमिति शेषः । पञ्चकर्मणीत्वमभिधायापि अस्त्य इतिवचनं तिच्छेप-

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
 विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥
 मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रचाराग्निकर्म च ।
 अष्टौनिन्दितसंख्याने मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
 अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्च कर्माणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिषि तित्ककोपहितानि च ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादु तित्ककम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥
 शान्तिन्द्रियजानान्तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां प्रश्मो वक्ष्यते वातरोगिके ॥
 नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्रोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

हितान्येवाश्रितादीनि सदा मनिमान् सेवेत. तथा तेन प्रकारेण तज्जा आपया
 न स्युरिति ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—एषां रसादिजानां व्याधीनां चिकित्सामाह—रसजानामित्यादि ।
 सर्वं लङ्घनं दशविधमुक्तं यत् तदौषधम् । रक्तजानां व्याधीनां भिषग्जितं
 विधिशोणितिकाध्याये प्रोक्तम् । मांसजानां व्याधीनां भिषग्जितं संशुद्धिः
 वपनादिः शस्त्रादिकर्म च । मेदोजानां व्याधीनां चिकित्सितमष्टौनिन्दि-
 तीये स्थौल्यचिकित्सितमुक्तम् । अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां भेषजं पञ्च-
 कर्माणि वस्तयः तित्कद्रव्योपहितानि क्षीराणि च सर्पिषि चैति । मज्जशुक्र-
 समुत्थानां व्याधीनामौषधं स्वादु च तित्कअन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिवपना-
 दिश्च मात्रया काले च । इन्द्रियजानां व्याधीनां शान्तिः त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां व्याधीनां प्रश्मो वातरोगाध्याये वक्ष्यते । मलजानां विका-

दित्ककोपहितेषु हितत्वोपदानार्थम् । शुद्धिरिति वपनादिना सिद्धिः प्रोक्ता । क्वचिदिति

व्यायामादुष्मणस्तैर्द्याद्धितस्थानवचाराणात् ।

कोष्ठाच्छाखां मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतरय च ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।

नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

वृद्धा विप्यन्दनात् पाकात् स्रोतोमुखविशोधनात् ।

शाखां मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥१०॥

राणां चिकित्सासंग्रहो नवेगान्धारणीये कृतः । अन्यत्र क्वचित् क्वचिच्च सिद्धिरुक्ता ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानात् स्थानान्तरगतिकारणान्याह—व्यायामादित्यादि । मला वातादयः पुनः कोष्ठस्था व्यायामादितो मारुतस्य द्रुतत्वाच्च कोष्ठात् शाखां रक्तादिधातून् यान्ति । तत्रस्थाः शाखास्थाः पुनः समीरिताश्चेत तदा न कदाचिद् विलम्बन्ते पुनः स्थानान्तरं यान्ति । नेत्यादि । अदंशे अकाले वा न मलाः कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणो हेतुज्ञान्यं लभ्वा देशे काले च भूयः कुप्यन्ति । शाखास्थास्तु मलाः पुनवृद्धा विप्यन्दनाद्वा पाकाद्वा स्रोतोमुखविशोधनादनावरणान् शाखां मुक्त्वा कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहान् प्रतिकारान् । स्वस्थानगमनं स्वभावात् ॥ १० ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति रसादीनां शाखारूपत्वात् कोष्ठाध्रविणो दोषा यथा शाखां यान्ति, तदाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामधोभाव्य कोष्ठं परित्यज्य शाखां मला यान्ति, उष्णो बद्धेक्षीक्षणत्वात् विलयिता दोषाः शाखां यास्तीति । द्वितस्वानवचारणयातिसेवयातिमात्र-वृद्धो दोषो जलादुत्पन्नो वृद्धः स्वस्थानमाहास्य स्थानान्तरं यातीति युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चक्रत्वात् वायोर्वायुनाक्षिणो यातीत्यर्थः, वायवन्तरेण च वायोराशेषणमुपपन्नमेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु ; अथ शाखां गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलम्बन्ते कदाचिदिति कदाचिद् व्याधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति ; कुतो विलम्बन्त इत्याह—न समीरिताः, ये दोषा अक्षयवेनावलम्बन्तः, ते हेतुप्रतीक्षेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति, तथा च तत्र नादेश इत्यननुगुणदेशे तथा नाकाल इत्यननुगुणकाले कुप्यन्तीति योजना ; तत्रैव हेतुप्राह—भूय इत्यादि । यस्माद् भूयो हेतुप्रतीक्षिणस्तेऽस्यकला दोषास्तस्मादीरणाक्षयवेद्यन्ते, एतेन च भूयो-हेतुप्रतीक्षिणो भवन्ति, बलवत्त्वाच्च ते ईरणाक्षयवेद्यन्ते, अत एवोक्तम् 'कदाचिद्' इति ।

सम्प्रति शाखाम्यः कोष्ठागमनहेतुं दोषाप्यामाह—वृद्धेऽप्यादि । विप्यन्दनादिति विलयनात्, विक्रीनञ्च प्रवाहादेशे कोष्ठं दिग्मं यानि ; पाकादिति पको दोषोऽवृद्धादीनां

अजातानामनुत्पत्तौ जातातां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्था तं समाचरेत् ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात् तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥
 हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥
 श्रुतिर्बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं * धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 त्रिविशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥

गङ्गाधरः—इत्यञ्च सुखार्थां आरोग्यार्थां पुमान् तं विधिं समाचरेत्,—
 यो विधिरजातानां व्याधीनामनुत्पत्तौ दृष्टो यश्च विधिर्जातानां रोगाणां
 विनिवृत्तये दृष्टः । कस्मादित्यत आह—सुखार्था इत्यादि । सर्वभूतानां
 सर्वाः प्रवृत्तयः सुखार्था एव मता न तु दुःखार्थाः । ननु दृश्यन्ते बहवः
 प्रवृत्तयो दुःखहेतव इति, कथं सुखार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयो मताः ? इत्यत
 उच्यते—ज्ञानेत्यादि । मार्गामार्गप्रवृत्तयस्तु सुखासुखहेतुप्रवृत्तयस्तु ज्ञाना-
 ज्ञानविशेषाद्भवन्तीति ; ज्ञानविशेषात् प्रकृतमार्गेण प्रवृत्तयो भवन्ति
 ताः सुखार्थाः, अज्ञानविशेषात् तु अमार्गेण अविधिपथेन प्रवृत्तयो भवन्ति
 ता दुःखार्था इति । याः प्रवृत्तयो दुःखार्था दृश्यन्ते ता अज्ञानादेव न तु
 ज्ञानादिति परीक्षकाः पुरुषाः हितमेव प्रपरीक्ष्यानुरुध्यन्ते कामयन्ते ।
 दैवादिकोऽनुदात्तेतमित्यनुपूर्व्वकः रुध कामे ।

ननु कस्याज्ञानं ज्ञानं वा कस्य भवति ? इत्यत आह—रज इत्यादि ।
 मोहस्तमः । रजोमोहावृतात्मानो लौकिकाः पुरुषाः प्रियमेवानुरुध्यन्ते न तु
 हिताहितं परीक्षन्ते । हितमेव कुतः परीक्षका इच्छन्तीत्यत आह—श्रुतिः
 कोष्ठं वाति ; श्रोत्रोद्युत्त्वविशोधनादिति अवरोधकापरगमान् ; वायोर्निग्रहादिति श्लेष्पुर्बायोर्निग्रहान्
 प्राकृतं स्थानं कोष्ठं वाति ॥ १० ॥

शङ्करपाणिः—इदानीं सङ्घेपेणास्मिन्नस्याधिपतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि । यो
 विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्त्रे । ननु यदि सुखार्था सर्वप्रजािनां प्रवृत्तित्वत् कथं कोऽपि अमार्गे
 प्रवर्तते इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वापरीक्षका प्रवर्तन्ते, न तु

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् * ।
 तन्मूला बहवश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥ ११ ॥
 प्रज्ञासाधः संहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥
 तदात्वसुखसंज्ञेषु भादेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
 रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥
 न रागान्नाप्यविज्ञानादाहागनुपयोजयेत् ।
 परीक्ष्य हितमर्नीयाद् देहो ह्याहारसम्भवः ॥

इत्यादि । श्रुत्यादयो हि परीक्षकम् आश्रयन्ति परीक्षको हि ज्ञानवान् भवति न त्वक् । तस्मादेते श्रुत्यादयो गुणा मोहरजःश्रितं लौकिकं ज्ञानं नाश्रयन्ति । तन्मूलाहिताहितपरीक्षामन्तरेण प्रियद्रव्यसेवनमूला बहवश्च रोगाः शारीरमानसास्तं मोहरजःश्रितं लौकिकं जनमाश्रयन्तीति ॥११॥

गङ्गाधरः—कथमिन्द्रियगता व्याधयश्च स्पृशति ? अत आह—प्रज्ञेत्यादि । हि यस्मात् अज्ञः पुमान् प्रज्ञापराधादेवाहितान् पञ्चार्थान् निषेवते, वेगांश्च सन्धाययति, साहसानि च सेवते तदात्वसुखसंज्ञेषु तात्कालिकमाप्रसुखकरेषु भावेषु अनुरज्यते ज्ञानाभावात् न तु विज्ञाता तेष्वनुरज्यते । कस्मात् ?—विज्ञाने हीत्यादि । हि यस्मात् विज्ञानेऽमलीकृते स आहारान् प्रियान् रागान् नोपयोजयेन्नाप्यज्ञानादुपयोजयेत् । कथमुपयोजयेदिति ? अत उच्यते—परीक्ष्येत्यादि । विज्ञाता विज्ञानेन हिताहितं परीक्ष्य हितमश्रीयात्साहितम् ।

इत्युक्तं तास्मान्ज्ञानादिति भावः । हितमेवेत्यायतिविशुद्धमेव तदाश्वे इत्युक्तम्, प्रियमेव तदाश्वे सुखकरमायतिविशुद्धम् ; लौकिका अपरीक्षकाः । परीक्षकं लीति—भुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्ति इति परीक्षके भवन्ति ; किंवा दुष्टपारिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते, यदुक्तम्,—“विशुद्धं ज्ञानमेवताः” इति ॥ ११ ॥

कङ्कयाणिः—रजसममूला रोगा भवन्ति, तदाह—प्रज्ञापराधादित्यादि । अहितार्थमेवादि च रोगं करोतीति भावः । तदाश्वे सुखेऽप्यिति वक्तव्ये यत् “सुखसंज्ञेषु” इति करोति, तत् तदाश्वसुखसापत्न्यः सात्त्विकसुखसंज्ञेषु तदा परमार्थतदाश्वेऽप्यसुखसंज्ञं दर्शयति, यथा “सुख

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
 शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥
 परिहार्यार्थाण्यध्यानि सदा परिहरन् नरः ।
 भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥
 यत् तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
 परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचिष्वयं मनीषिभिः ॥ १३ ॥

कुतोऽश्रीयात् । देहो आहारसम्भवः । यत् आहारसम्भवां देहो वृत्तते ।
 कथं तर्हि परीक्षयत इति ? अत उच्यते—आहारस्येत्यादि । अष्टौ विशेषाः
 प्रकृतिकरणसंयोगकालदेशराश्युपयोगसंस्थोपयोक्तारः । तानष्टौवाहारविधौ
 परीक्ष्य पश्यं प्रयोजयेत् । परिहार्यार्थाणि चाप्यध्यानि सदा परि-
 हरन् नरोऽरोगी भवति । यथा पण्डितः साधूनामुत्तमर्णानामनृणतां प्राप्तो
 यादृशो भवति ।

ननु रोगोत्पत्तिहेतुं सञ्चन्दु न परिहर्त्तुं शक्यते, तत् कथमरोगी स्यादिति ?
 अत उच्यते—यत्चित्त्यादि । यत् तु रोगाणां कारणं केनापि जनेन परिहर्त्तुं न
 शक्यं, तत् प्राप्य मनीषिभिः पण्डितैर्न शोचितव्यमिति ॥ १२।१३ ॥

संज्ञकमारोग्यम् इत्यत्रोक्तम् ; विज्ञातेति परीक्षकः । न रागादिष्वेव अहितत्वेन जातमपि
 रागादेव कश्चिद्दुष्टः प्रवर्तते, अज्ञानात्वाहितज्ञानादेव कश्चिद्विनाशकसाधेन प्रवर्तते, एतद्दुष्ट-
 मपि निरपेक्षते । कथमाहारः पर इय इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य विधी विधानेऽष्टौ
 विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगाद्दो रसविमाने वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः, क हेतुसंज्ञका इत्याह—शुभे-
 त्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ ते च प्रकृत्यादयः शुभाशुभकरा इति शेषम् ॥ १२ ॥

शक्यमिति—ननु पथ्यसेवायां क्रियमाणायामपि बलवन्प्राक्तनाधर्मवशादपि श्वाधयो
 भवन्ति, तत् किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—परिहार्यार्थाणीत्यादि । अनृणतामिह प्राप्तोऽनृणतां प्राप्तः,
 एतेन परिहार्यं परिहारेण पुरुषकारेऽनपराधः पुरुषो भवतीति दूतोवति ; यस्तु दैवमातृकस्य
 व्याधिस्तत्र साधयो श्रेष्ठं पथ्यसेविनं ताहंयन्ति, एतदेवाह—यत्चित्त्यादि । अत्रकथं परिहर्त्तुंमिति
 वक्तव्यकर्मोक्तव्यादित्यर्थः, न शोचितव्यमिति पुरुषकारस्य दैवजन्याये अवश्यभाविन्याची
 अकिञ्चिदकारत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारप्रभवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥
 सहस्त्रे चासहस्त्रे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
 विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठच्छाखा उपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥
 प्रज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितश्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत् सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थानेऽन्नपान-
 चतुष्के विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

गङ्गाधरः—अध्यायाथमाह—तत्र श्लोका इति । आहारप्रभवमित्यादि
 स्फुटार्थम् ॥ १४ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्ववत् ।

इत्यन्नपानचतुष्कः सम चतुष्काञ्च ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्रकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरो सूत्रस्थानीया-
 ष्टाविंशान्नपानविष्यध्यायजल्पाख्या अष्टाविंशी शाखा ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे वसिष्ठेति शरीरम् । सहस्त्रे चासहस्त्रे चेत्यादिना शरीरानि चाति
 स्थूलाभीरवादि विपरीतानि पुनर्ध्याभिसङ्घामि' इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ १४ ॥

इति चरकचतुरात्म- श्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
 व्याख्यायां विविधाशितपीतीयो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकानत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः.

इतिह स्माह भगवानात्रं यः ॥ १ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रोजसी गुदम् ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।

जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥

गङ्गाधरः—ननु भो अन्नप्लुक्तं, तत्र चोक्तं—प्राणाः प्राणभृतामन्नमिति, प्राणास्तु कुत्र प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यतो यत्र प्राणाः प्रतिष्ठितास्तदुपदेष्टुं दशप्राणायतनीयमारभते—अथान इत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् । अध्यायस्यादौ दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इति तदर्थं दशप्राणायतनमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति दशप्राणायतनीयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—दशैवेत्यादि । आयुर्वेदविदः खलु, प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः, तानि प्राणानां प्रतिष्ठाधिकरणानि त्वायतनानि दशैवाहुः नातिरिक्तानि । इहायतनं प्रतिष्ठास्थानं न तु स्थितिस्थानम् ; प्राणा येषु प्रतिष्ठिता इत्युक्तं । स्थितिस्थानं हि, हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिदेशगः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ इत्येवमाद्युक्तम् । प्रतिष्ठास्थानन्तु तदेवोच्यते,—यदुपघातेन प्राणोपघातः स्यादिति । बहुवचनात् पञ्च प्राणा इति ख्यापिताः । तानि दशायतनानि—द्वौ शङ्खौ, मर्मत्रयं—शिरो हृदयं वस्तिश्च, कण्ठप्रदेशश्च रक्तं शुक्रमोजश्च गुदञ्चेति दश ।

ननु किमर्थमेतदुपदिश्यते इत्यत आह—तानीत्यादि । तानि शङ्खादीनि

प्राणानि—समस्तप्राणवृत्तेऽवशिष्टे वक्तव्ये पूर्वोप्याये 'प्राणायतनसमुत्थः' इति प्राणा-
यतनसम्बन्धीर्त्तानां दशप्राणायतनीय उच्यते, किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानसंग्रहः,
लोकाध्यायस्तु सर्वतन्त्रसंग्रह इति पञ्चावच्यते । इयमर्थपरा संज्ञा, न सास्वानुकारिणी । भाव-
तमाकीर्णावतनानि तदुपघाते प्राणोपघातान् तत्रासात् प्राणनासादित्यर्थः, न पुनः प्राणस्य
जीवितावयवशरीरोद्भवसत्त्वात्मसंयोगरूपस्य शङ्खादय एव परमाप्तयास्तरः कृत्स्नशरीरावा-
वकावात् । मर्मत्रयमिति हृदयवस्तिशिरोरसि । तानीति शङ्खादीनि ; विज्ञानं बुद्धिः ;

द्विविधाः खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणानामेके-
ऽभिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः
प्राणानामिति ॥ २ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रे यमग्निवेश उवाच—भगवंस्ते
कथमस्माभिर्वेदितव्या इति ॥ ३ ॥

प्राणायतनानि दश । इन्द्रियाणि इन्द्रलिङ्गान्यात्मनो जीवनलिङ्गानि
यद् वक्ष्यत्यरिष्टं किंवा श्रोत्रादीनि । विद्वान्मायुर्वेदादिशास्त्रं येन
तत्त्वार्थं विज्ञेयेण ज्ञायते । चेतना नान मूलं ब्रह्म यदेव प्राक् सर्गा-
द्रेकमेवासीत्, सर्वेषां चैतन्यहेतुः । हेतुं त्रिविधं रोगस्यारोग्यस्यैक-
पिति चतुर्विधम् । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगम् । आपयान् शरीर-
मानसान् यो जानीते स एव विद्वान् प्राणाभिसर इत्याख्यो भिषगुच्यते ।

ननु य एतान् न विजानीते स किं न भिषगिति ? अत आह—द्विविधा
इत्यादि । तिस्रिषणीये त्रिविधा भिषज इति । भिषक्छत्रचराः सन्ति सन्त्येके
सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैयुक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवीति यत् त्रिविधं
वैद्यमुवाच, तत्र वैद्यगुणयुक्तां भिषक् प्राणायतनादिज्ञानवान् भिषक् प्राणाभि-
सर उच्यते, नेतरो । कस्मादिति अत उच्यते—प्राणानामित्यादि । एके वैद्याः
प्राणानामभिसरा रोगवतां प्राणानामानेतारो रोगाणां हन्तारस्ते प्राणाभिसरा
उच्यन्ते । अपरे चैके भिषजो रोगवतां रोगाणामभिसरा आनेतारः प्राणानां
हन्तार इति । ते द्विविधाः सिद्धसाधिताः केचित् केचिद्भिषक्छत्रचरा इति ।
त्रिविधा भिषजो भवन्त्यग्निवेश ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—एवंवादिनमात्रे यमग्निवेश उवाच—भगवन्नित्यादि ॥ ३ ॥

चेतनाहेतुरात्मा चेतनासमवायिकारणत्वात्, किंवा चेतनाज्ञानेनात्मा, हेतुशब्देन तु स्वार्थानां
जनकहेतुर्निदानरूपस्तथा शमकहेतुर्भेजजरूप उच्यते । आमयशरदेन च लिङ्गमुच्यते ; तेन,
आध्यात्मिकानि इन्द्रियार्थानि वाक्यानि च हेतुलिङ्गीयार्थानि यो जानीते इत्युक्तं भवति ; एतावच्च
एतच्छास्त्रं, यदाध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गीयार्थानि च प्राणाभिसरा महाकतुष्याये कस्यः
सर्वत्रलिङ्गस्याया वैद्याधीनत्वेन यादसो वैद्य उपादेयो यादसश्चानुपादेयस्तदर्थं कस्य कौशलकात् सूच-
स्थानार्थसंग्रह इति दर्शयति । द्विविधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतारः ॥ १—३

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्ट-
कर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणा-
वन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिप्रतिज्ञास्ते ज्ञेयाः
प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि
केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृति-
विकारज्ञाने च निःसंशयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्य-
प्रयावेयानाञ्च रोगाणां समुत्थानपूर्ववरूपलिङ्गवेदनोपशय-
विशेषज्ञाने व्यपगतमन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य

गङ्गाधरः—तं भगवानात्रेय उवाच—य इम इत्यादि । कुलीनाः सत्कुलजाः
स्वकुलाचारधर्मरताः । पर्यवदाता अभीतशास्त्रेऽधर्मशयाभावेन निर्मलाः श्रुता
अर्था येषां तं । परिदृष्टकर्माणः परि सर्वतोभावेन दृष्टानि चिकित्सितकर्माणि
यस्ते । दक्षाः कर्मसु कुशलाः । शुचयः । जितहस्ताः यस्य यस्य क्रियां कुर्वन्ति
तस्य तस्यैव रोगजयो भवति तं जितहस्ताः । जितात्मानः जितकामादिमानस-
धर्माणः । सर्वोपकरणवन्तः शस्त्रयन्त्रवस्तिनेत्रादुपकरणवन्तः । सर्वे-
न्द्रियोपपन्नाः । प्रकृतिज्ञा आतुरादीनाम् । प्रतिप्रतिज्ञा या क्रिया येन
प्रकारेण क्रियमाणा तेषामातुरादिषु प्रतिप्रतिभवति तज्ज्ञाः । ईदृशा ये
भिषजस्ते प्राणाभिसराः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ।

कस्मादिति अत आह—तथाविधा हीत्यादि । हि यस्मात् तथाविधा भिषजः
केवले कृत्स्ने शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने च प्रकृतिज्ञाने विकारज्ञाने च
निःसंशयाः सुखसाध्यादीनां रोगाणां निदानादिविशेषज्ञाने व्यपगत-
मन्देहाः । त्रिविधस्येति—य इम इत्यादिनायुर्वेदस्य सर्वतन्त्राणामेकैकतन्त्र-
विद्यावन्तः सर्वे भिषजः प्राणाभिसरा भवन्तीति ख्यापयित्वा स्वतन्त्रविदुषां
प्राणाभिसरत्वं वक्तुमेतदादिभिर्वाक्यैः स्वतन्त्राभिधेयान्याह । त्रिविधस्य

वक्तव्यमिति—प्रतिप्रतिज्ञा इति तदात्वे कर्तव्यज्ञाः, शरीराभिनिवृत्तिज्ञानं—यथा शरीरं
शुक्लोजितसंघोभादिभ्य उपजायते, तथा ज्ञानम् ; प्रकृतिविकारज्ञानं सात्त्विकत्वेन शरीरे
वक्ष्यमाणम् ; त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्येति हेतुलिङ्गीपञ्चज्ञानमित्यस्य । इतः प्रभृति "तःशोरेण-

ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्ताः, पञ्च-
त्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णाञ्च महास्नेहानां पञ्चानाञ्च
लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां क्षीरत्कृत्वा-
णाञ्च पराणाम् शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्माश्रयस्यौषध-
गणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशच्चूर्णप्रदेहानां पराणाञ्च
विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्*, स्वस्थवृत्तावपि च
भोजन-पान-नियमस्थानचक्रमणशयनासनमात्राद्रव्याङ्गनभूम-
नावनाभ्यङ्गन-परिमाद्भजन-वेगावधारण + व्यायामसारस्येन्द्रिय-
परीक्षणोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुःषाट्पिपृहीते च भेषजे
षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपद्य्यपणे सवातकलाकलज्ञाने
व्यपगतसन्देहाः, चतुर्द्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्द्विंशत्युप-
नयनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापितारः,

स्वस्थानुरपरायणहेतुज्ञानमूर्त्तलिङ्गज्ञानमूर्त्रौषधज्ञानमूर्त्रस्य संग्रहः संक्षेपवचनं
व्याकरणं तद्विस्तरवचनं ताभ्यां सहितस्य, त्रिविधौषधं देवव्यपाश्रययुक्ति-
व्यपाश्रयसत्त्वावजयभेदान् तेषां ग्रामः समूहस्तत्सहितस्य, प्रवक्तारो
व्याख्यातारः । सत्रिविधौषधस्य ग्राम उह तन्त्रे पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां
मूलिन्यः षोडश फलिन्य एकोनविंशतिः क्षीरत्कृत्वाणां षण्णामित्यन्तानां
प्रथमाध्यायोक्तानां प्रवक्तारः । द्वितीयाध्यायोक्तस्य शिरोविरेचनादेः प्रवक्तारः ।
तृतीयाध्यायोक्तस्य चौषधगणस्य । चतुर्थाध्यायोक्तानां षड्विरेचनशता-
दीनां प्रवक्तारः । स्वस्थचतुष्कोक्तभोजनपानादीनां प्रवचने कुशलाः । निर्देश-
चतुष्कोक्तेषु षोडशकलभेषजतद्विनिश्चययोस्तिस्त्रैषणीयोक्तार्थं वातकला-
कलीयोक्तार्थज्ञाने व्यपगतसन्देहाः । कल्पनाचतुष्के । स्नेहस्येत्यादुक्तस्य

लक्षणस्य इत्यन्तेन मूर्त्रस्थानार्थसंग्रहो यथाक्रममनुवतारणीयः ; ससंग्रहव्याकरणस्येति — "सामा-
न्यञ्च विशेषञ्च इत्यादि दीर्घस्त्रीवृत्तौ संग्रहः, व्याकरणञ्च "सामान्यमेकवचनम्" इत्यादि ;
सत्रिपर्यवेक्षण इति पदगणप्रत्ययुक्ते ; त्रिविधस्येति "चरः शरीरावयवाः" इत्यादि ; आहारगतेति

बहुविधविधानयुक्तानाञ्च * स्नेह्यस्वेद्यवस्यविरोच्यविविधौषधोप-
 चागणाञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य
 व्याधिसंग्रहस्य संक्षयपिड्कवित्रधेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहुविध-
 शोफानुबन्धानामष्टत्वारिंशत् रोगाधिकरणानां चत्वारिंश-
 दुत्तरस्य नानात्मकस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हिनातिस्थूल-
 कृशानां सहेतुलक्षणोत्क्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्या-
 स्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतुप्रक्रमस्य पणणाञ्च लङ्घनादीना-
 मुपक्रमाणाम्, सन्तर्पणानपणजानाञ्च रोगाणां स्वरूप-
 प्रशमनानाञ्च शोणितजानाञ्च व्यधीनां मदमूर्च्छासन्न्यासा-
 नाञ्च सकाशरूपौषधानाञ्च कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधि-
 विनिश्चयस्य प्रकृत्वा च हिताहितानामाहारविकागणां साप्र-
 संग्रहस्यासवानां चतुरर्शनेद्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरस-
 संश्रयस्य सविकल्पिकवोविकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपान-
 गणस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नत्रविधस्यार्थ-
 संग्रहस्याद्वाग्नेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभा-
 शुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणाञ्च रोगाणां सौषधसंग्रहाणाम्,
 दशानाञ्च प्राणायतनानां यञ्च वक्ष्यामि मानाथमर्धेदशमहा-
 मूलीयं त्रिंशत्तममध्यायम्; तत्र च कृतस्नस्य तन्त्रोद्देश-

व्यवस्थापयितारः । तथा स्नेह्याद्यौषधोपचाराणाञ्च कुशलाः । रोगचतुष्टके
 शिरोरोगादीनां व्याधिशतस्येत्यन्तानां कुशलाः । योजनाचतुष्टके विगर्हिताष्टका-
 तिस्थूलादीनां विज्ञाने कुशलाः । अन्नपानचतुष्टके साहारविधिविनिश्चयादि-
 सौषधसंग्रहाणामित्यन्तानां कुशलाः । अस्मिन्नध्याये दशानां प्राणायतनानां

'विधिभक्षितपीतम्' इत्यादिना, तन्त्रोद्देशलक्षणस्येति, तत्र तन्त्रोद्देशः "ब्रह्मी स्थानानि"
 इत्यादिना, तन्त्रलक्षणम् भावुषो वेदस्य च यस्मिन्लो लक्षणं वक्ष्यति, अत्र स्थानार्थज्ञाने

लक्षणस्य*, ग्रहणधारणविज्ञान-प्रयोग-कर्म-कार्यकालकर्तृ-
करणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्य,
आत्मनः शीलगुणैर्विसंवादानेन सम्पादनेन च सर्वप्राणिषु
चेतसो मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवत् । एवमुक्ता भवन्त्यग्नि-
वेश प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ४ ॥

अतो विपर्ययेणाभिसरा रोगाणाञ्च हन्तारः प्राणानाम् ।
भिषक्छग्रसु प्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपेण
इत्युक्तधर्माणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि ।

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति । अत्यर्थं वैद्यवेशेन
यश्च मानाभेमथेदग्रमहामूलीयं वक्ष्यामि त्रिंशत्तममध्यायं तत्रोक्तस्य वृत्तस्य
तत्रोद्देशलक्षणस्य कुशलाः । ग्रहणादिकुशलाश्च स्मृत्यादिकुशलाश्च । आत्मनः
शीलगुणैर्विसंवादानाभावेन सर्वप्राणिषु मातृभ्रातृपितृबन्धुवत् चेतसो
मैत्रस्य सम्पादनेन च कुशलास्ते प्राणाभिसरा अग्नवेश ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—अतो विपर्ययेण भिषजो रोगाणाञ्चाभिसराः प्राणानां हन्तारः ।
ते च द्विविधास्तत्र भिषक्छग्रसु भिषक्वेशेषु प्रतिरूपेण छन्ना लोकस्य कण्टक-
भूताः प्रतिरूपेण । इत्येवम् उक्तधर्माणः पुरुषा राज्ञां प्रमादादेनवशानाद्राष्ट्राणि
चरन्ति । राजभिस्तु वैद्यं परीक्ष्य राष्ट्रे चिकित्सायै नियुक्ताश्चिकित्सेयुभिषक्-
छग्रसु प्रतिच्छन्नास्तु राजभिश्चानाश्चिकित्सायै राष्ट्राणि चरन्ति प्राणांश्च
वह्नां प्रन्ति ।

कथमेतं विज्ञायन्त इति ? अत आह—तेषामित्यादि । अत्यर्थमित्यादि । ये
वैद्यवेशेनात्यर्थं इलाद्यमानाः कर्मलोभाच्चिकित्साकर्मणि धनलाभार्थं लोभात्
कौशलमभिधान्यथाप्याह—तन्त्रस्येत्यादि । गृहीतस्योत्तरकालस्मरणं धारणम् ; विज्ञानम्
अर्थतो ज्ञानम् ; प्रयोगश्चिकित्साप्रयोग ; कर्म अनेकधा चिकित्साकरणम् ; कार्यं धातुसाम्यम् ;
कालः क्रियाकालः ; कर्तृह भिषक् ; करणं भेषजम् ; शास्त्रसंयुक्तिः शास्त्रयोजना ; युक्तिज्ञान-
स्येति कुशलसंबोगान् करणे षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः मातृ-
पितृबन्धुवत् सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य सम्पादनेन तथाऽविसंवादानेन कुशला इति ग्रन्थसम्बन्धो
कोदक्यः । भिषक्छग्र वञ्चनार्थं कृतभिषक्वेशः, प्रतिरूपकः अन्यधारूपकारी द्रोहकारक

श्लाघमाना विशिखारथ्यान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा
 च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यत्वनो
 वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, ते च यस्य प्रतिकर्म कुर्वन्ति तस्य
 च दोषान् मुहुर्मुहुर्दुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि प्रहर्षणोप-
 जल्पोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुम्, अल्पेच्छुताश्च आत्मनः
 ख्यापयन्ति । कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति दाक्ष्येणा-
 ज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिश्चापान्तयितुमशक्नु-
 वन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति,
 अन्तगतञ्चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः
 विशिखान्तरं रथ्यां रथ्यां गत्वा रथ्यान्तरमनुचरन्ति । तत्र कुत्रचित् कस्यचि-
 दातुर्यं शृणोति, श्रुत्वा च तदातुर्यमभितस्तस्य गृहस्य चतुर्षु पाद्वेषु परिपतन्ति
 परिभ्रमन्ति । संश्रवणे च तेषामातुरस्यात्मनां श्रवणं यथा स्यात् तथात्म-
 गुणान् स्वस्य वैद्यगुणान् चिकित्सासु दाक्ष्यादिगुणानुच्चैर्वदन्ति । यथोत्तर-
 मातुरस्यामात्यो वा तद्राज्यं श्रोनुमहति । ते च वैया यदि कस्यचित् व्याधि-
 तस्य चिकित्साकर्म प्राप्य कुर्वन्ति यदि प्रतिकर्मसिद्धिं न कर्तुं प्रभवन्ति
 तदा तस्यातुरस्य दोषान् दोषाभावेऽप्युदाहरन्ति । नायमात्मवान् कृपण्यसेवी
 चाथवा कृपणोऽर्थव्यये भेषजविधानाश्रमित्येवमादीन् । एवं तस्यातुरस्य
 मित्राणि प्रहर्षणकर्मणा उपजल्पनकर्मणोपसेवनकर्मणा चैवमादिभि-
 स्तोपापोदसमूहेनात्मीकर्तुं मिच्छन्ति । चिकित्साविधाने चाथ प्राप्तावल्पाथ-
 काह्लाश्च ख्यापयन्ति । ते च यस्य चिकित्साकर्म प्राप्नुवन्ति प्राप्य कर्म
 खलु निजस्य तद् कर्मण्यज्ञानं प्रच्छादयितुकामा गोपयितुकामा दाक्ष्येण
 तत्कर्मणि दक्षताव्यञ्जकेन चतुरताधर्म्येण मुहुर्मुहुर्दुरितस्ततोऽवलोकयन्ति ।
 केऽपि तस्य तत्कर्मण्यज्ञानं बोद्धुं न यथा प्रभवेषुः । यदि तस्य व्याधिम्
 अपावन्तयितुं न शक्नुवन्ति तदा तं व्याधितमनुपकरणमथैव्यासमथ भेषज-
 करणाक्षममपचारकारिणमनात्मवन्तमित्येवमन्यत्रोपदिशन्ति । यदि चाय-
 मातुरोऽन्तं गच्छति तदेतं मृतं दृष्ट्वात्मनो निजस्यापदेशं तद्देशमपवज्जन्तं

इत्युच्यते लोके ; राज्ञां प्रमादादिति राज्ञा हि ते कुर्वेयाः प्रासनीयाः । विशिखा रथ्या, किंवा
 कर्ममात्रम् ; संश्रवणे आसवेऽयातुरस्य भवन्नयोस्ये प्रवेशे ; अन्तगतमिति मुमुर्षुम् ; अपदेश-

कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवत्
उन्नयन्ति अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम्, विद्वज्जन-
सन्निपातं प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् ।

यश्चैषां क्वचित् क्षुद्रावयवे * भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृ-
तान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिवानुयोगाद्द्विजन्ते ।

न चैषामाचार्य्यः शिष्यो ब्रह्मचारी वैदिको वापि कश्चित्
प्रज्ञायत इति ॥ ५ ॥

कृत्वान्यं देशमाश्रयन्ति ; यत्र प्राकृता अत्रा जना वर्तन्ते तं देशं
गच्छन्ति । तत्प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनो निजस्य चिकित्साकर्म्मणि
कौशलमकुशलवदुन्नयन्ति । अधीरवच्चापण्डितवच्च धीराणां पण्डितानां धैर्यं
पाण्डित्यमपवदन्ति पण्डितवैद्यानामपवादं कुर्वन्ति । न च पण्डितसमाजं
गच्छन्ति । दूरादेव विद्वज्जनसन्निपातं परिहरन्ति यथाध्वगाः पथिकाः
कान्तारं द्रुमं पन्थानं प्रतिभयं भयङ्करं परिहरन्ति तद्वत् । यश्चेत्यादि ।
अथैषां भिषक्क्षुद्रावराणां भिषजां चिकित्सया क्वचित् क्षुद्रावयवे
रोगे यः कश्चिद् यदुपयुक्तो भवत्यारोग्यं प्राप्नोति, तदा तं प्रति-
कारमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा स्थाने यत्र प्रतिकारो न प्रकृतः, यत्र वान्यत्र
कस्यचित् प्रतिकारः प्रकृतस्तं सततमुदाहरन्ति त्रयमस्य प्रतिकारमकुर्मन्त्येवं
संलपन्ति । न चानुयोगं परः कर्त्तव्यमनुयोगमिच्छन्ति । अनुयोक्तुं वा
परैरनुयोक्तुं वेच्छन्ति । मृत्योयथा लोका उद्विजन्ते तथा तेष्वनुयोगाद्द्विजन्ते ।
न चैषामित्यादि । एषां भिषक्क्षुद्रावराणां भिषजां क आचार्य्यः शिष्यकः
को वा शिष्यः को वा स ब्रह्मचारी समाध्यायी को वा वैदिकः कश्चिदपि
न कर्त्तव्यं विज्ञायते इति ॥ ५ ॥

मम्याजम्, अकुशलवदिति यथा अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकीयात् कर्णयन्ति तस्यैष्यः ;
अधीरवदिति उच्चारवाः सन्तः, उपयुक्त इति ज्ञानः, अनुयोगो वृत्त्याम् ॥ ५५ ॥

* यश्चैषां कश्चित् क्षुद्रावयवो भवत्युपयुक्तः इति चकपाणिसम्मतः पाठः ।

भवन्ति चात्र ।

भिषक्छद्म प्रविश्यैव व्याधितांस्तकयन्ति ये ।
वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिका द्विजान् ॥
श्रु तदृष्टक्रियाकाल-मात्रास्थानवह्निष्कृताः ।
वज्जनीया हि मृत्योस्ते चरन्त्यनुचरा भुवि ॥
वृत्तिहेतोभिषङ्मान-पूर्णान् मुखविशारदान् ।
वज्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥
ये तु शास्त्रविदो दत्ताः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—अत्र भवन्ति श्लोकाः । भिषगित्यादि । भिषक्छद्म प्रविश्य भिषग्वेशं धृत्वा ये भिषजः खल्वेवमुक्तप्रकारेण व्याधितांस्तकयन्ति, यथा शाकुनिकाः पक्षिघातिनो व्याधा वने वीतंसं पक्षिवन्धनधारणजालसम्पन्नलिकादिकं संश्रित्य गृहीत्वा द्विजान् पक्षिणस्तकयन्ति अन्वेषणां कुर्वन्ति तथा ये भिषक्छद्म प्रविश्य व्याधितानुक्तरूपेण तकयन्ति, ते श्रुतादिवह्निष्कृता विषं वज्जनीयाः । कस्मात् ? यतः श्रुतादिवह्निष्कृताः । गुरुमुख्याधिकित्साशास्त्रं न हि तैः श्रुतं, न च चिकित्साक्रिया दृष्टा, न च भेषजप्रयोगकालज्ञानं मात्राणां नापि स्थानज्ञा एभ्यो वह्निष्कृता यस्मात् तस्मात् ते वज्जनीयाः । हि यस्मात् ते तथाविधश्रुतादिवह्निष्कृता भिषजो मृत्योरनुचराः सन्तो भुवि चरन्ति । ते तर्हि किमर्थं राष्ट्राणि चरन्ति तदाह— वृत्तिहेतोरित्यादि । वृत्तिहेतोर्धनहेतोस्ते भिषङ्मानपूर्णा मुखविशारदाः स्वगुरवेनैव स्ववेशारथं वदन्तो नानाविधालापं विवदन्तु कुर्वन्तो राष्ट्राणि चरन्ति न त्वातुरमाणाभिसरणहेतोः । तस्माद् विद्वानातुरस्तान् वैद्यान् वज्जयेत् । ते हि पीतमारुताः सर्पाः सद्यःप्राणघातिनः शून्योदरा अथेमात्रलोभिन आतुरस्य भद्राभद्रानाङ्क्षणः । इति भिषक्छद्मचर-प्रभेदमभिप्रेत्य सिद्धसाधिता वैद्या इह न पृथगुदाहृता इति बोध्यम् ।

ननु तर्हि कीदृशान् वैद्यानुपसेवेरन्निति ? अत आह—ये कित्यादि । ये तु वैद्याः शास्त्रविद्यादिलक्षणास्तेभ्यो नित्यं नमस्कृतं विवदन्ति ॥ ६ ॥

शकपाणिः—वीतंसः पक्षिवन्धनम्, भुतं जात्ये अवयवम्, दृष्टं कर्मदर्शनम्, किन्वा

* मात्राज्ञानवह्निष्कृत इति कश्चित् पाठः ।

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषजश्चोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२६॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थमाह—तत्र श्लोक इति । दक्षेत्यादि । स्पष्टार्थ एष
श्लोकः ॥ ७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ सूत्रस्थानीय-
कोनत्रिंशदशप्राणायतनीयाध्यायजल्पव्याख्या
एकोनत्रिंशी शाखा ॥ २९ ॥

चिकित्साज्ञानम् ; ज्ञानं शास्त्रजन्यम्, श्रुतन्तु श्रवणमात्रम् । तेषां नित्यं कृतं नम इत्यनेन
प्राणाभित्तरं स्तौति ॥ ६१७ ॥

इति चरकचतुरासन-श्रीमत्सकृपाणिदत्तविरचितायाम् आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थान-
व्याख्यायां दशप्राणायतनीयो नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः,

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता * महाफलाः ।

महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥

पद्भ्रमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यश्च हृदि संस्थितम् ॥

गङ्गाधरः—अथ प्राणायतनेषु दशसु हृदयस्य प्राधान्यं व्यापयितुं तथा यच्च वक्ष्यामि मानार्थमथेदशमहामूलीयं तत्र च कृत्स्नतन्त्रोद्देशलक्षणस्येत्युक्तं तदुद्देशकरणार्थमथेदशमहामूलीयमारभते—अथात इत्यादि । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अध्यायस्यास्यादिवाक्यमथेदशमहामूला इति अधिकृत्य कृतोऽध्याय इत्यथेदशमहामूलीयस्तम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अर्थे दशेत्यादि । अर्थे हृदये दश सिराः सक्ताः, कथं सक्ताः ? महामूला हृदये महति मूलानि यामां ता महामूलास्ताश्च महाफला महत्पदेन हृदयं तास्त्रयादोजश्चोच्यते । महदोजः फलन्तीति महाफला इति । एतदङ्ग-इलोकं व्याचष्टे—महश्चेत्यादि । बुधैः पर्यायैर्महदर्थो हृदयमुच्यते । हृदयमिति शब्दं व्युत्पादयति—पद्भ्रमित्यादि । अङ्गं कृत्स्नं शरीरं तदवयवश्च । तत्राङ्गं सर्वार्थमकलनापनायाह—पद्भ्रमिति । पद्भ्रान्यवयवा यस्य तत् पद्भ्रमङ्गं शरीरं विज्ञानं प्रमाणाप्रमाणभूतं ज्ञानम् इन्द्रियाणि दश अर्थपञ्चकं पञ्च शब्दादयोऽर्थाः तदर्थोऽर्थपञ्चमहाभूतोपाधिमान् भूतात्मा द्विविधस्तेजसः स्वप्न-

पद्भ्रमितिः—परिशेष्यात्, किंवा, सूत्रस्थानत्रभिधाय तन्वसंग्रहं वक्तुम् अर्थेदशमहामूलीय उच्यते ; अथ 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति नुवर्त्तमाने अध्यायानुवाक्योक्तुं गृह्यते ॥ १ ॥

पद्भ्रमितिः—अर्थे इति हृदये, महामूला इति महत् हृदयं मूलं चासां धमनीनां तास्त्रया, समासत्वा इत्यादिभिः ; अथ हृदयस्य पर्यायानाह—महश्चेत्यादि । महत्संज्ञा तथाऽर्थसंज्ञा च हृदयस्य । वैद्यस्यबह्वारविज्ञानसर्वज्ञास्वात्मरेषु हृदयस्य यन्महत्त्वमर्थत्वञ्च, तत्रहृदयस्वात्म-हितत्वात्, इत्यन्वहितत्वमाह—पद्भ्रमित्यादि । पद्भ्रमिति वाहुद्वयजहाद्वयसिरोऽन्तराधिक्यानि

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागार-कर्णिकेवाथचिन्तकैः ॥

स्थानोऽन्तःप्रक्षः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख एवमेव सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखो
वह्निःप्रक्षो जागरितस्थानो वैश्वानरः सुषुप्तिस्थानश्चेतोमुखः प्राक्षो जीवात्म-
महत्त्वस्वोपाधिमान् । तृतीयः परमान्मा शिव इति चतुष्पादात्मा स एव सगुण
इति आत्मगुणा इच्छाद्वेषमुखदुःखमयत्रचेतनाधृतिबुद्धिस्मृत्यहङ्काराः । सहा-
त्राधिकार्थं साद्धद्रोण इत्यादिवत् । चेतो मनः सखसंज्ञकम् । चिन्त्यं तेन
चेतसा यात्रचिन्तयितुं शक्यते तत्सर्वं हृदि संस्थितमिति । अथ शारीरं—
हृदयं द्रव्यरूपं वक्ष्यते पद्भ्यानि हस्तौ द्वौ द्वौ च पादौ शिरश्चान्तराधिश्चेत्येतानि
ब्रह्मन्ति वाक्ष्यानि तत्र हृदये स्थातुं नाहन्तीति मत्वा विज्ञानादीनि चिन्त्यान्तानि
पद्भ्यानि यस्याङ्गस्य तत् मूक्ष्मशरीरमथवा पञ्चमहाभूतान्यात्मा चेति पद्भ्यानि
यस्य तद्ङ्गं मूक्ष्मशरीरमेव विज्ञानादीनि चेति सध्वं हृदि संस्थितमिति ।

कस्मादित्यत आह—प्रतिष्ठार्थं हीत्यादि । हि यस्मात् खल्वेषामुक्तानां
भावानां प्रतिष्ठार्थं प्रतिनियमेन स्थित्यर्थं हृदयमिष्यतेऽर्थचिन्तकैः ।
ननु कथमेषां प्रतिष्ठा हृदये सम्भवति चिन्त्यं हि जगदेव सर्वं मनसः
सुमेरुमभृति बृहत् क्षुद्रं वा । हृदयन्तु द्रव्यरूपमित्यतो दृष्टान्तेन प्रतिष्ठामकार-
माह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानसी तु बह्वी पृथाच्छादनावपववक-
यस्य तत् पद्भ्यामङ्गम् ; अङ्गञ्च पद्भ्यादतिरिक्तं समुदायरूपम् अवयविकरूपं वा ; अङ्गमिति
वक्तव्ये पद्भ्याविशेषणं पञ्चामङ्गानामपि हृदयाभितलत्वप्रतिपादनार्थम् ; किंवा अङ्गनाश्रयणव्यव-
वाचिनो निवेधार्यम् ; विज्ञानञ्च यद्यपि “आत्मा च सगुणः” इति तत्रनादेव आत्मगुणत्वेन
कथ्यते, तथाप्यात्मगुणेषु प्राधान्यात् पुनः पृथगुच्यते, यद्यत् हि—“सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गो
च प्रतिष्ठितम्” इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ; अर्थपञ्चकं शब्दादि ; सगुण इत्यनेन सुखादि-
ग्रहणम् ; चेतो मनः ; चिन्त्यं मनोविषयः ; एते च पद्भ्याविज्ञानादयः श्रुतिप्रतिषेधिताः
प्रत्येकमेवोपाश्रयेण, तेन, अत्र कस्यचिदर्थस्योपाश्रयेणानुपादानं कर्तव्यमिति नोज्ञावनीयम्,
अर्थस्योपाश्रयः साक्षात्तन्निर्भयमानत्वात्प्रधानं भवति ।

अथ कथमसी पद्भ्यादयो हृदयाश्रयाः, “वाचता हृदयं द्रव्यरूपञ्च” इति वक्ष्यति, अङ्गञ्च पद्भ्या-
अर्थं महत्, इन्द्रियाण्यपि च स्वाश्रयचक्षुरादिस्थितानि, अर्थाञ्च वाङ्मन्याश्रयिणः आत्मा आनाश्रित
एव व्यापकः, तद्गुणञ्च विज्ञानज्ञानान्येवाश्रितम्, मनोऽप्यनाश्रितमस्मत्प्रधानम् । चिन्त्यञ्च ज्ञेयादि-
न हृदीत्याङ्गमाह—प्रतिष्ठेऽर्थादि । प्रतिष्ठा कार्यकारणविरोधेनावस्थानम् ; भावानामेषा-
मिति पद्भ्यादीनाम्, हृदयमित्यत इति हृदयमित्यते कारणमिति शेषः ; अर्थश्च दृष्टान्तमाह—

तस्योपघातान्मूर्च्छायान् भेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संस्थितम् ॥

काष्ठानि तेषामागारकणिका, तत्तद्द्रवकाष्ठानां मूल्यानि यस्यामेकस्यां गृह-
मध्यस्थकाष्ठमस्यां कणिकायां संनिबद्धानि प्रतिष्ठितानि वृत्तन्ते तथा पद्भ्राङ्गा-
दीनि हृदये प्रतिष्ठितानि प्रति लक्ष्मीकृत्य वृत्तन्ते । तेन बाह्यानि चिन्त्यानि
चिन्ताहृत्वेन हृदि वृत्तन्ते न तु स्वरूपमृत्तया । यतो नाधाराधार्यभावेणैषा-
माश्रयो भवति । कुनस्तहि प्राणायतनमिति ? अत उच्यते—तस्येत्यादि । तस्य
हृदयस्योपघातात् पुरुषो मूर्च्छायान्च्छति, तस्य भेदान् तु मरणमृच्छतीत्यत
उक्तं प्राणायतनं हृदयमिति । कम्पान्मरणमृच्छति ? तद्दे दादित्यन उच्यते—
पद्मीत्यादि । हि यस्मात् तत् स्पर्शविज्ञानं तस्य हृदयस्य स्पर्शं विज्ञानं
यस्य धारिणो जीवितस्य तत्तत् स्पर्शविज्ञानं यद्धारि यज्जीवित-
मायुस्तदायुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगस्तत्र हृदये संस्थितं तस्मात् तदुपघाता-
न्मूर्च्छायांस्तद्दे दान्मरणमृच्छतीति ।

गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यो गृहाच्छादनाधारकाष्ठानि ; आगारकणिका गृहाच्छादकमथे
गृहाच्छादककाष्ठनिप्रथमो ; लोके आदकमित्युच्यते ; अर्थचिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः ; तेन,
पद्भ्राङ्गीनां हृदयाधितत्वं नाधाराधेयभावेन, किं तर्हि, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेति दर्शितं
भवति ; हृदयाधितत्वं हृदये प्रकृतिस्ये पद्भ्राङ्गिभावानां प्रकृतिस्त्वं हृदयोपघाते तदुपघात
हृत्तथः ; यद्यपि च आत्मविज्ञानमनसां हृदयाधितत्वंमाधाराधेयभावादपि कश्चिद्गृह्यते यत्
पारयते, तथापि सर्वेभ्यापकवाकोपादेयमाधाराधेयत्वम् ; नैवम्, आत्मा यश्च संसारी भोगायतन-
त्वेनाधिपतेः, स च हृदयप्रदेशे एव सुखदुःखादुपपद्यते इत्यनुभवसिद्धम्, तेन हृदयाधित इवात्मा,
तथापि प्रायेण हृत्तथे तिष्ठति, यतः उपरतक्रियं मनो हृत्तथे तिष्ठति, तथा अन्वयने योगे च
हृदिस्त्वमेव मनो भवति । यदप्युक्तम्—आत्मस्थे मनसि स्थिरे इति, तदप्यात्मस्थमनसो
हृदयस्थत्वमेव ; एवं ज्ञानसुखदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा चातिचिन्तनात् तथा
दुःखाधेयत्वात् हृदयमेव वीक्ष्यते, नान्यदुक्तम् । अलमात्मना स्यापकेनाश्रयाश्रयिभावेन स्युत्पादि-
तेन, यश्चात्मा संसारी हृदयाधितो भवति तस्यैव हृदयनाशाज्ञान इति भावः ।

कथमेतद् भवतीत्याह—यद्दीयादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति स्पर्शं वा विज्ञाना-
तीति स्पर्शविज्ञानम्, तस्यैव विशेषणं धारिती, धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, यदुक्तम्—
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्” इति, एतेन च शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञा-
नाति स्वयं ज्ञेयम्, यश्चायं शरीरधारणादारीयुच्यते, स हृदि स्थितः ; तेन तदुपघातान्मूर्च्छां
तथा तद्दे दान्मरणं वैतन्व्यानुकूलिकभजनमुपपद्यते ; स्पर्शो हि द्विविधः—एन्द्रियको मानसश्च,
एतत् स्पर्शद्वयं विना च न किञ्चित् ज्ञानञ्च भवति, यदुक्तम्—यस्यैन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥

कुतो मूर्च्छायानृच्छति न मृत्वेत्यत आह—तदित्यादि । तद्दृढ्यं परस्य श्रेष्ठस्यौजसस्त्वष्ट्विन्दुरूपस्य स्थानं यदोजो बलमुच्यते तद्बलस्थानस्योप-
घातान्न मृत्वा मूर्च्छायानृच्छति चैतन्याभावरूपान् । यतस्तत्र हृदये चैतन्यसंग्रहः ।
चैतनायाः सभासः परं ब्रह्मस्थितम् । तदुपघातात् परमब्रह्मणः स्थित्युप-
घातादचैतनत्वं भवतीति । तस्माच्चिकित्सिते शास्त्रे हृदयं महत्त्वाथश्च पर्यायेण
मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः इति । मानसश्च स्पर्शनं शारीरे
यथास्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शां विज्ञायत इति निरुतिपक्षे तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्तृश्य-
मानोऽर्थोऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञेयावरोधः, यं प्राप्यैवार्थमिन्द्रियाण्यस्मददर्शनार्थं प्रकाशयन्ति,
यदुक्तम्—‘स्तृश्यते नानुपादानो नामृष्टो वेत्ति वेदनाः’ इति । यद्यपि शरीरेन्द्रियमरुवात्म-
संयोगः शरीरप्रवेदान्तरेऽप्यस्ति तथापि तासीं शरीरधारणे तथा ज्ञानोत्पत्तौ वा प्रधानम्,
तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्दृश्यात् । तद्गतम् संयोगः प्रधानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधापि-
त्वान् स्पर्शज्ञानशरीरधारणयोः, तेन सूक्तम्—‘तत्र तत्र संश्रितम्’ इति । हृदयान्मर्हितत्वे
धम्मन्तरमाह—तत्परस्येत्यादि । परस्य श्रेष्ठस्य, एतेन द्विविधमोजो दर्शयति परमपरञ्च, तत्र
अज्ञलिपरिमाणमपरम्, यदुक्तम्—‘तावदेव परिमाणं श्लेश्मणश्चीजसः’ इति ; अरुपप्रमाणन्तु
परम्, यदभिप्रेत्युक्तम्—‘हृदि तिष्ठति यस्तुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्’ इति । तस्मात्तरेऽप्युक्तम्
‘प्राकाशयत्यस्यौजसोऽर्थो विन्दुवो हृदयमाधिताः’ इति । किञ्च, सति हि परे चापरे चोच्चसि परस्य
इति विशेषणं सार्थकं भवति, न त्येकरूपे ; अज्ञोऽज्ञलिपरिमितस्यौजसो धम्मन् एव हृदयाभित्ताः
स्थानम्, तथा प्रमेहेऽज्ञोऽज्ञलिपरिमितमेवौजः श्रियते, नाश्विन्दुकम्, अस्य हि किञ्चित्त्वत्त्वेऽपि
मरणं भवति, प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवःदेव तावत् ; ओजःक्षयलक्षणमप्यज्ञोऽज्ञस्योऽज्ञ एव
बोद्धव्यम् ; ओजःक्षयश्च यद्यपि रमेऽपि वर्तते, यदुक्तम्—‘रसश्चीजःसंघातः’ इति, तथा, ‘मली
भवति तत् प्रायः कठपते किञ्चिदोदसे’ इति । तथापि इह सर्वधानुसारमोजोऽभिधीयते ; एतश्चीज
दधधातुकं केचिदाहुः । धानुर्हि धारणपोषणयोगाद् भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपोषकम्
तेन नाष्टमो धानुरोजः ; केचित् तु शुक्रविज्ञेयमोजः प्राहुः, तत्र न मनः प्रीणति ; ये तु ब्रुवन्ते—
सर्वधानुर्नां सावसमुदधभृतमोजः, ते रसादिभाररूपतया रसादिभारो भिन्नमोज इति पृथग्धानुत्वेन
दधधानुत्वेन वा निर्दिश्यामिति पश्यन्ति ; वचनञ्च—अमरैः कलपुत्रेभ्यो यथा सञ्जीवते मधु ।
तद्द्वौजः, शरीरेभ्यो गुणैः समुच्यते नृणाम् ॥ अथ शरीरेभ्य इति धातुभ्यः, गुणैरिति सावसातैः ।
तत्र चैतन्यसंग्रह इति,—तत्र हृदि चैतन्यविषये प्रयत्नस्य संग्रहं संवरणं करोति, तेन प्रसृतं मनो
हृदके निगृह्य भोगज्ञो भवतीत्यर्थत इत्युक्तं भवति, ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वोपादेयत्वापि
हृदयमेव स्थानमिति हृदयमन्मर्हितं भवति ; यस्मादेवंगुणं हृदयम्, ततः ‘महत्’ इति च, तथा

तेन मूलेन महता महामूला मता दृश ।
 ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ २ ॥
 येनौजसा वृत्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वजन्तवः ।
 यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥
 यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
 संवर्द्धमानं हृदयं समाविशति यत् पुनः ॥

उक्तम् । तत्र सक्तानां सिराणां महामूलकं व्युत्पादयति—तेनेत्यादि । तेन महता हृदयेन मूलेन मूलस्थानेन दश शिरा महामूला मताः । महद्हृदयं मूलं यासां ता महामूला हृदयमूला दश शिराः सक्ताः संलघाः सन्ति । महतस्तकारस्याकारो न केवलं महत्त्वार्थं तद्वाच्येषु सर्व्वेष्वेवाथेषु भवति, तद्वृत्तण्यनियमान् ।

ननु महामूला दशति विरुच्यते । सुश्रुते हुक्तं—पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य पदस्य द्विविधवीर्यस्याष्टिविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योप-
 युक्तस्याहारस्य सम्पक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परममूक्ष्मः
 स रस इत्युच्यते । तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरजुः
 प्रविश्योद्गा दश दश चाश्रोणामनीधनन्त्रात्तय्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरह-
 स्तपेयतीति । तदाशङ्कां चारयितुमाह—ओजोवहा इति । महामूला दश शिरा
 ओजोवहा अस्मिच्छरीरे समन्ततो विधम्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—नवोजो नाम किं तावदिन्द्रियत आह—येनेत्यादि । येनौजसा
 सर्व्वजन्तवः प्रीणिताः सन्तो वृत्तयन्ति जीवन्ति । यदोज कृते सर्व्वभूतानां
 जीवितमायुर्नावतिष्ठते । गर्भस्यादौ यच्छुक्रं शोणितञ्च यत्सारं यदोजः सारं
 यस्य तद् यत्सारं तदोजः ओजःसारं शुक्रं शोणितञ्च गर्भस्यादौ तदोजो यत्तत्
 गभरसाद्रस उच्यते । यावत्कालं शुक्रस्य सारं शुक्रान् परिणामान्न पृथग्भूतं

'अर्थे' इति बोध्यते विकिरसकैः । सद्यपि धमनीनां महामूलकं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि ।
 तेनेति महता हृदयेनेति शेषः ; विधम्यन्ते विसर्पन्ते ॥ २ ॥

अध्यायः—सद्यपि धमनीनामुक्तं महाकलत्रं व्युत्पादयन्नाह—येनौजसेत्यादि ।
 सामान्येन द्विविधमयोजो ग्राह्यम् ; वृत्तयन्ति जीवन्ति, चौरादिको जिष् ; प्रीणिता इति कर्षिताः,
 यत्सारमादौ गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवाधिष्ठितमात्रे यत्सारभूतम्, तत्रापि तिष्ठति, यत्-

यस्यानाशान्न * नाशोऽस्ति धारि यद् हृदयाश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥

तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।

ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ ३ ॥

हृदये वर्त्तते तावत्कालं तदोजःसारं शुक्रं गभमारब्धुं प्रभवति । पृथग्भूते लोजसि शुक्रपसारं भवति न च तद्गभेरस उच्यते । सर्व्वप्रातुसारभूतं होजः । तदुक्तं सुश्रुते—तत्र रसादीनां शुकान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् स्वत्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते इति । तदोजःसारेण शुक्रेण जातस्य गभस्य क्रमेण वर्द्धमानं यदोजः पुरा हृदयं गभस्य हृदयं समाविशति, पश्चाद्देहावयवं कृत्स्नं व्याप्नोति । उक्तञ्च सुश्रुते—ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्रं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्सूत्रञ्च प्राणायतनमुत्तमम् । देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनामिति ।

यस्यानाशादित्यादि । यस्योजसस्त्वनाशात् पुंसो न नाशोऽस्ति । उक्तञ्च सुश्रुते—तद्भावाच्च शीय्यन्ते शरीराणि शरीरिणामिति । हृदयाश्रितं यद्धारि जीवितं तत्स्थापनहेतुत्वात् तद् यद्धारिण्युच्यते । यदोजः शरीररसस्याध-
धातोः स्नेहः यत्रोजसि प्राणाः प्रतिष्ठिताः, तदोजः स्वत्वं येनोजसा वर्त्तयन्ती-
त्यादिभिरुक्तप्रभावमोजः फलं यासां तास्तत्फला इत्यतो महाफला दश सिरा
अर्थे हृदये सक्ताः । अथवा ता दश हृदये सक्ताः सिरा बहुधा फलन्तीति
महाफला उक्ताः ।

गभंरसाद्भूत इति गभंरसात् शुक्रशोणितसंयोगपरिणामेन कललरूपाद्, रस इति सारभूतं, संवर्त्त-
मानं हृदयं समाविशति । यत् पुरेति—यदा हृदयं निष्पाद्यमानं तदैव व्यक्तक्षणं सत् हृदयमधि-
तिष्ठति यदित्यर्थः, एतेन गर्भावस्थाक्रमेणैव तदोजसिष्ठतीत्युच्यते, परं गर्भादीं शुक्रशोणितसाररूप-
तया, रसावस्थायास्तु रससाररूपतयाऽवयवनिष्पत्ती कलक्षणयुक्तमेव भवत्येव हृदयोजसः सन्धा-
वस्थाव्यापकत्वेन महत्त्वमुच्यते, यस्य भावात् तु नाशोऽस्तीति चात्स्वन्तराशयेऽपि स्वत्वोःक्षये
मरणक्रियार्थः, धारति जीवधारकसंयोगिन्यः प्रधानत्वात्, शरीररसस्नेह इति शरीररसस्यैव
स्नेहस्यैव सारवचनं, तेन शरीररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः, एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्यर्द्धितानेक-
कर्मकथनमोजसोऽभ्यर्द्धितत्ववचनपरम् । तत्फला ओजःफला ओजोवहा इति यावत्, एतेन
यथोक्तगुणशालित्वेनोजो महत्, एतद्भवने फलन्तीति महाफला धमन्य उक्ताः, विषरीताः

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षत ।

परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥

हृद्यं यत् स्याद् यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमज्ज्ञानमेव च ॥ ४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं त्रलवर्द्धनानामेकं
वृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हृषणानामेकमयनानामिति ।
तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्यं

सिरा किं धमनीभ्यः पृथगित्यत आह—ध्मानादित्यादि । ध्मानान्मध्ये
शुषिरभावाद् धमन्य उच्यन्ते । स्रवणाद्रसादिस्वावपथत्वात् स्रोतांस्युच्यन्ते ।
सरणाद्रसादीनां गमनान् सिरा उच्यन्ते । इत्येवं प्राणायतनत्वात् तन्महत्
खलु हृद्यं ता महामूला भोजोबहा दश सिरास्तच्चौजः परिरक्षता पुंसा
मनसो दुःखहेतवो विशेषेण परिहार्याः, यच्च हृद्यं हृदयस्य हितं स्यात्
यदौजस्यमौजोहितं स्यात् यच्च स्रोतसां प्रसादनं प्रशमज्ज्ञानमेव यत् तत्सर्वं
प्रयत्नेनौजः परिरक्षता सेव्यमिति ॥ ३।४ ॥

गद्वाधरः—प्रशमज्ज्ञानं विवृणोति—अथन्यादि । एकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्ट-
तममिति उत्कृष्टतममुत्तरोत्तरमनुवृत्तनीयम् । प्राणवर्द्धनत्रलवर्द्धनवृंहणनन्दन-
हृषणायनानां षण्णामेकैकमुत्कृष्टतमं क्रमेण दशयति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राण-
वर्द्धनानामुत्कृष्टतमा । सर्वत्रैव अहिंसाशब्देन स्वतरेषां प्राण्यप्राणिनामप-
कारक्रिया । यथा परेषां नरादीनां धनग्रहणाद्यनिष्टकरणम्, पृथिव्यादीनां

निहन्क्रियाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ता हृदयाश्रिता दश धमन्यो बहुधाऽनेकप्रकारं
फलन्तीति निष्पद्यन्ते, एतेन मूलं हृदये दशरूपाः सत्यो महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदा भवन्ती-
त्युक्तम् । धमनीशब्दादिनिहन्क्रिं करोति—ध्मानादित्यादि । ध्मानान् पूरणान् वाक्त्रेण रसादि-
नेत्यर्थः ; स्रवणादिति रसादेरेव पोष्यस्य स्रवणात्, सरणाद् देहान्तरगमनात् ॥ ३ ॥

वक्रपाणिः—सम्पत्तिं हृदिस्वस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महदित्यादि । तन्महदिति
पद्भ्यादित्थानं हृद्यं ; ता महामूला हृद्योबोहा धमन्यः ; तच्चौज इति “वेनौजसा” इत्यादिनोक-
गुणमौजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्पञ्चानम् ॥ ४ ॥

वक्रपाणिः—सेव्यप्रस्तापेन प्राणवर्द्धनोत्कृष्टान्याहिंसादीन्यप्याह—अथ सन्वित्यादि ।
एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतमप्रस्तौत्यर्थः ; अयनामिति मागौषाम् ; यद्यप्यन्तं प्राणवर्द्धने

वलवर्द्धनानां, विद्या वृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां,
तत्त्वावबोधो हर्षणानाम्, ब्रह्मचर्य्यम् अयनानामित्येवमायुर्व्वेद-
विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्रायुर्व्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ ६ ॥

तत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च
गन्धादिग्रहणादिः तत्राप्यप्राणिनां हिंसाव्यवच्छेदार्थं प्राणिनामित्युक्तम् ।
प्राणिनामहिंसा प्राणवर्द्धनानामन्नपानादीनां सर्व्वेषां मध्ये श्रेष्ठतया । अस्य
पदस्य लिङ्गविपरिणामेनोत्तरोत्तरं योजना कार्या । वीर्य्यं शक्तिः पराक्रमः ।
विद्या द्विविधा—परा चापरा च । यया तदक्षरमधिगम्यते यददृश्यमप्राह्यमगोत्रम्
अवर्णं यदप्राणिपादमचक्षुःश्रोत्रमित्येवमादि सा परा । अथापरा—शिक्षा
कल्पो व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषमित्येवमादिसाहनाश्चत्वारो वेदा इति ।
इन्द्रियजयो मनोनिग्रहः । नन्दयन्तीति नन्दना आनन्दजनका ये भावाः
तेषां मध्ये मनोजयः श्रेष्ठतया नन्दनः । तत्त्वावबोधो येषां केषाञ्चिदपि
भावानां याथाऽर्थ्येनावबोधो हर्षजननानां भावानां मध्ये श्रेष्ठतया हर्षजननः ।
ब्रह्मचर्य्यमुपस्थानिग्रहः कायवाङ्मनोभिर्मथुनान्निवृत्तिः अयनानां परलोकहित-
पथानां मध्ये श्रेष्ठतया परलोकहितमयनमिति मनोदुःखहेतुवञ्जनमायुर्व्वेद-
विदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कीदृशा भवन्त्यायुर्व्वेदविद इत्यत आह—तत्रेत्यादि ।
आयुर्व्वेदस्य तन्त्रतन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशो-
ऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारः पुरुषा आयुर्व्वेदविदो मन्तव्या इति । आयुर्व्वेदस्य बहूनि
तन्त्राणि सन्ति । अग्निवेश-भेल-जतुकण-पराशर-हारीत-क्षारपाणि-कणाद-
नागाञ्जुन-व्यास-चरक-सुश्रुत-पुरकलात्रत-गोपुर-रक्षितादिप्रणीतानि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरः—तत्र जिज्ञासावचनमाह—तत्राहेत्यादि । कथं तन्त्रादीनि
तथाप्यहिंसेवेतदकृत्वा, अहिंसया हि धर्मजननात् तयायुर्व्वेदं न भवति, यद्यपि मांसं
वृंहणप्रधानं, तथापि तच्छरीरमात्रवृंहणं, विद्या तु शरीरमनोवृंहणीयाऽतिरिच्यते ॥ ५ ॥

चक्रपाणिः—आयुर्व्वेदअवयवप्रसङ्गेनायुर्व्वेदनिरुक्तप्रायुपस्तथायुर्व्वेदस्य च निरूपकं प्रकरणं
ब्रूते—तत्रेत्यादि । वाक्यशो इत्यादि स्वयमेव व्याकरित्यति, तन्त्रं शास्त्रम्, आर्षंशुचिकृतम्,

उक्तानि भवन्तीति ? अत्रोच्यते । तन्त्रमार्गं कार्त्तस्येन यथाम्नायमुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् । बुद्ध्या सम्यगनु-
प्रविशयार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणेन युक्ताभि-
स्त्रिविधपुरुषाणां बुद्धेरवगम्याभिः* उच्यमानं वाक्यार्थशो
भवत्युक्तम् । तन्त्रनियतार्थानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्त-
मेवार्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ ७ ॥

वाक्यादिक्रमेणोक्तानि भवन्तीत्याह चेत् तदात्रोच्यते । तन्त्रमाप यदधीतमग्नि-
वेशाद्यन्यतमपिप्रणीतं तदुच्येत । तन् तन्त्रमुक्त्वा तस्य यावन्ति स्थानानि तानि
ब्रूयान् पट्स्थानं सौश्रुतं तदधीतवद्भिर्वक्तव्यं—मूत्र-निदान-शारीर-चिकित्सा-
कल्पोत्तरतन्त्राणीति पट् स्थानानि ; तत्र यावन्तोऽध्यायास्तान् ब्रूयात् । एवं
सन्वतन्त्राणां स्थानाध्याया वक्तव्याः । अर्थतस्यानुपूर्व्या यथाप्रायं कार्त्त-
स्येन यदुच्यते पाठान् तदाक्यशो भवत्युक्तं तत् तन्त्रम् । अथ वाक्यार्थशो यथा
भवत्युक्तं तन्त्रं तदाह—बुद्धेऽन्यादि । तस्याधीतस्य तन्त्रस्य पुनरेकैकस्य
वाक्यस्यार्थतत्त्वं बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्य व्यासादियुक्ताभिर्वाग्भिस्त्रिविधानाम्
अल्पबुद्धिमध्यबुद्धितीव्रबुद्धीनां पुरुषाणां त्रिविधबुद्धेः अवगम्याभिरुच्यते
येत् तदाक्यार्थशो भवत्युक्तमिति । अथार्थावयवशश्च यथा वक्तव्यं तदाह—
तन्त्रेत्यादि । तत्र तत्र तन्त्रं नियता ये अर्था येषां वाक्यानां तेषां मध्ये यानि
वाक्यान्यथतो दुर्गाणि तेषां पुनर्विभावनैरुक्तं वाक्यमार्थावयवशो भवत्युक्त-
मिति ॥ ७ ॥

यथाप्रायमुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् ; उदाहरणं दृष्टान्तः, उपनयः सिद्धान्तोप-
पादितस्य साधनधर्मस्य साध्ये पुनः कथनम्, यथा तथा प्रायं भूमवानिति ; निगमनं
हेतुसाधितसाध्यधर्मकथनम्, यथा—तरमादग्निमानिति ; तन्त्रनियतानामिति तन्त्रगतानाम् ;
विभावनैरुक्तमिति ध्याक्यानां कथनम्, उक्तमिति भावे कः ; अस्योदाहरणम्, यथा—
“शारीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्योर्धा बलवर्द्धिनी” इत्यत्र ‘इष्टा या चेष्टा’ इत्येतावन्मात्रमुच्यते, तेन
द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गास्य व्याकरणपरं भवति ॥ ६।७ ॥

* व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनगमनयुक्ताभिस्त्रिविधसिष्यबुद्धिगम्याभिरिति
पाठास्तरम् ।

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः चतुर्णामृक्-साम-यजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुश्च कस्मादायुर्वेदः किमर्थमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा कति चास्याङ्गानि कैश्चायमध्येतव्यः कैः किमर्थमिति ॥ ८ ॥

अत्र भिषजा पृष्टेनैवमुच्यते—चतुर्णामृक्-साम-यजुरथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदेऽस्योक्तिः * । वेदो ह्यथर्वादान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोप-

गङ्गाधरः—एवं तन्त्रस्थानाध्यायानां प्रश्नानामुत्तरे कृते सति तत्र चेत् कं अपि प्रष्टारः स्युरेवम् । तद् यथा । चतुर्णाम् ऋग्वेदादीनां कं वेदमायुर्वेदविद उपदिशन्त्यायुर्वेदम् । किञ्चायुर्पदिशन्ति । कस्मान् कारणादायुर्वेद इत्युच्यते । किमर्थं किं प्रयोजनमायुर्वेदः । स आयुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वा । अस्यायुर्वेदस्य कति चाङ्गानि । कैश्च वर्णयमायुर्वेदोऽध्येतव्यः । कैश्च किमर्थमध्येतव्यः इत्येवं चेत् प्रष्टारः स्युरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

गङ्गाधरः—अथ यथात्रोत्तरं वक्तव्यं तदाह—अत्रेत्यादि । एवं पृष्टेन भिषजा वेदञ्चोपदिश्य यं वेदमायुर्वेदं तं वेदमुपदिश्यायुर्वाच्यम् । कं वेदमुपदिश्य इत्यत आह—चतुर्णामित्यादि । ऋग्वेदादीनां चतुर्णां वेदानां मध्येऽथर्ववेदे, तस्यैवाथर्ववेदस्यात्मन आयुर्वेदस्योक्तिः । अथर्ववेदान्तगत आयुर्वेद इत्युपदेष्टव्यम् । कस्मादित्यत आह—वेदो हीत्यादि । हि यस्मात् अथर्वा नाम वेदो दान-स्वस्त्ययनबलिमङ्गल-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-मन्त्रादीनां व्याधिनिवृत्त्यर्थानां परिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । तर्हि कथमायुर्वेदः सोऽथर्ववेदः स्यादित्यत आह—यतः स खल्वथर्ववेदो दानस्वस्त्ययनादिभिश्चिकित्सा-मुवाच । सा चिकित्सा पुनरायुषो हितायोपदिश्यते, तस्मात् स एवाथर्ववेद-

चक्रपाणिः—इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्नानाह—तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदमिति शेषः ॥ ८ ॥

चक्रपाणिः—अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिषक् सेव्यवेदानाथर्ववेदस्यायुर्वेदत्वमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदाभेदहेतुमाह—वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वात्पथर्ववेदेऽपि कवेत

दिश्यते । वेदञ्चोपदिश्य आयुर्वाच्यम् । तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः । तत्रायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः,
कथमिति चेदुच्यते, तत्र च वाच्यं—स्वलक्षणतः सुखासुखतो
हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च । यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि
च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ ६ ॥

भाग आयुर्वेदः । इति चतुर्भ्यो वेदेभ्यो नातिरिक्त आयुर्वेदो न चावेदो नापि
वेदाङ्गम् । किन्त्वथर्वणोऽधिकमङ्गमित्यत उपाङ्गमुच्यते केनचित् । इत्येवं
चतुर्णां वेदानां कं वेदमायुर्वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविद इति प्रश्नोत्तरमुपदिश्य
किमायुश्चेति प्रश्नत्रिपयमायुर्वाच्यम् । तत्रेत्यादि । तत्रायुर्वेदे त्रायुरुक्तम् ।
चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेति पर्याय एकाय इति । चेतनानु-
वृत्तते यत्र येन वेति चेतनानुवृत्तिरायुः, जीवितं जीव प्राणधारणे इति जीविति
अस्मिन्निति जीवितमायुरधिकरणे क्तः । अनुबन्ध इति । पूर्वपूर्वमाना-
पायादनु पश्चादुत्तरोत्तरमानेन वज्राति यः सोऽनुबन्ध आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगः । पचादित्वादच् पुल्लिङ्गः । धारि चायुः, धारयितुं शीलमस्येति
धारि, चौरादिको धृ धारणे, धृञ् धारणे भौवादिको वा तौदादिको धृङ् स्थिति-
धारणयोर्वेति । इत्यायुरुक्त्वा कस्मादायुर्वेद इत्यस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि ।
आयुर्वेदयतीत्यस्मादायुर्वेदो नामोच्यते । मुश्रुते तु आयुर्वेत्ति वेदयति
विन्दत्यस्मादस्मिन् वेत्यायुर्वेद इत्युक्तम् । तत्र कथमायुर्वेदयतीति चेत् पृच्छति,
तदोच्यते । स्वलक्षणतः स्वरूपलक्षणतः सुखतोऽसुखतो हिततोऽहिततश्च
प्रमाणतोऽप्रमाणतश्चेति । आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । अथ किमथमायुर्वेद
इत्यस्योत्तरमायुषो हिताहितार्थमायुर्वेद इत्येवमाह—यतश्चेत्यादि । यतो
प्यायुर्वेद इत्युक्तं भवति । प्रभक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुरेव प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—वेदञ्चोप-
दिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चेतन्यसन्तानः, एतच्च गर्भाद्यवधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यम्,
तदूर्ध्वं चेतनानुवृत्तेः, साक्षादनुपलब्धवेदेवाननुवृत्तिरिति भावः ; न च वाच्यम्—प्रसुप्तस्य
चेतन्यविच्छेदो भवति ; यतरत्तत्रापि 'सुकमहमस्वाप्सम्' इत्युत्तरकाळीनप्रतिसम्भानदर्शनात् सूक्ष्म-
ज्ञानमस्येव । यद्यपि दीर्घजीवित्ये 'शरीरादिसंयोग आयुः' इत्युक्तम्, तथापि तत्कार्यत्वादिह
चेतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविभक्त्यायुरुच्यते ; अनुबन्धधारिज्ञेदो प्रथमाध्याये व्याहृती ।
'कस्मादायुर्वेदः' इत्यस्योत्तरम्,—तत्रायुर्वेत्यादि । वेदयति बोधयति ; ये त्वत्र तन्प्राक्तरं
विदेकोभाद्योऽर्था व्याख्याताः, ते साक्षात् तु तदर्थजन्या इतीह लोकाः ; स्वलक्षणतः इत्यादि

तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोप-
 देदयन्ते तन्त्रं ण । तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथा यदिहेव
 पूर्वाध्याये । यच्च सुखादितस्तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्या-
 मनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतवलवीर्य्य-यशः
 पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थवलसमुदाये वर्तमानस्य
 परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्ट-
 विचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखमतो विपर्य्ययेण । हितै-
 पिणः पुनर्भूतानां परस्वाद्दुपरतस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
 हेतोर्वायुष्याण्यनायुष्याणि द्रव्यादीनि वेदयति । अतोऽपि कारणादायुर्व्वेद
 इति संज्ञा । एतेनायुर्व्वेदस्य प्रयोजनमुक्तमायुषो हिताहितम् ॥ ९ ॥

गङ्गाधरः—कानि तानीह वेदयतीति ? अत आह—आयुष्याण्यनायुष्याणि
 द्रव्यादीनि केवलेन कृत्स्नेन तन्त्रेणोपदेक्ष्यन्ते । तत्रायुः स्वलक्षणतः कुत्र
 प्रोक्तमिति ? अत आह—तत्रेत्यादि । स्वलक्षण आयुर्कृतं पूर्वाध्याये यथा
 तथैवेह चेतनानुवृत्तिस्त्यादिना । सुखासुखतो हिताहिततद्वेदोच्यते । तत्र
 शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य अभिद्रुत्वाभाववतः अनभिभूत-
 स्याभिभवाभाववतश्च । विशेषेण बाल्यवाद्दक्याभ्यां विशेषेण यौवनवतः
 समर्थानुगतवलादिकस्य ज्ञानादिसमुदाये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरादुप-
 भोगयुक्तस्य समृद्धसर्वारम्भस्य—समृद्धिमन्तः सर्वकर्मणापारम्भा यस्य ।
 यथेष्टविचारिणः स्वस्वाभिलाषानुरूपविशेषचरणशीलस्य जनस्य सुख-
 मायुरुच्यते । असुखमायुगतो विपर्य्ययेणाभिधीयते ।

अथ हितायुषस्य तदाह—हितैपिण इत्यादि । भूतानां हितैपिणः
 स्वयमेवोदाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये 'आयुः' शब्देन वक्तव्ये, तेन आयुष्यानायुष्यवेत्पक्षे गौणी
 निर्दिष्टः 'आयुर्व्वेदः' इति । अत एवात्र 'अवि' शब्दः—'अनायुष्यायुर्व्वेदः' इति ; अनायुष्यमपि च
 ज्ञातमस्यैव्येनायुष्यवद्दिदमाणमायुःकारणं भवत्येव, तेनानायुष्यस्य आयुःकारणतयायुःशब्दार्थं,
 नात्रापरावः । इहैवेति तत्रायुः 'चेतनानुवृत्तिः' इत्यादिना । तत्र 'शरीर'-इत्यादिना
 कुम्भमायुरभिपक्षे, पीरुपमुद्रकृत्' कर्म, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियैर्बलशक्तः, इन्द्रियार्थेन च समुदायशब्दः
 सम्बध्यते ; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदायशब्दः सम्बध्यते । किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव
 'बलसमुदाये' इति बोध्यम्, बलस्य समुदायो बलसमुदायः, परमात्मर्द्धिर्यस्य स परमर्द्धिः ;

समीक्ष्यकारिणांऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परैणानुपहतमुपसेव्य
 पूजाहंसम्पूजकस्य ज्ञानादुरपशंसशीलस्य * वृद्धोप-
 सेविनः सुनियतगगरोपेर्ध्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
 प्रदानतत्परस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य
 लोकमिमञ्च अमुञ्च अवेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायु-
 रुच्यते । अहितमतो विपर्ययेण ॥ १०११ ॥

प्रमाणमायुपस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचिन्तादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते त्वनिमित्तैः । अयमस्मात्
 पुरुषस्य परस्वान् परधनाहरणादुपरतस्य निवृत्तस्य सत्यवादिनः सामपरस्य
 शान्तिषु तत्परस्य समीक्ष्य कतव्ये गुणदोषान समालोच्य कारिणः । अप्रमत्तस्य
 प्रमादभ्रान्तस्य । त्रिवर्गं धर्माधिक्यं परस्परैणानुपहतञ्चोपसेव्य पूजाहं-
 पूजकस्य । ज्ञानादुरपशंसशीलस्य ज्ञानविज्ञानाभ्यां प्रशंसाशीलस्य । वृद्धोप-
 सेविनः वृद्धानां धर्माधर्मनीतिव्यवहारादिकुशलानां सेवनेन तत्सत्त्वा-
 भिज्ञस्य । सुनियतः स्वाधीनीकृतो गगादिवेगो येन तस्य । सततं विविधानां
 गोहरण्यभूम्यादीनां दाने तत्परस्य कुशलस्य । तपोज्ञानेन प्रशमो
 नित्यं यस्य तस्य तथा । अध्यात्मविदः आत्मानमधिकृत्य ये भावा
 आत्मादितत्त्वानि तानि विदन्तीति । तत्परस्याध्यात्मतत्त्वकर्म्मसु तत्परस्य ।
 लोकञ्चमममुञ्चावेक्षमाणस्य लोकद्वये यद्विरुद्धं कर्म्म तत्कारिणः । स्मृतिमतो
 मतिमनश्च हितमायुरुच्यते हितकललाभान् । अहितमतो विपर्ययेणायु-
 रुच्यते ॥ १०११ ॥

गङ्गाधरः—इति सुखमायुरसुखमायुहितमायुरहितमायुश्चोक्त्वा प्रमाणतो-
 ऽप्रमाणतश्चायुराह—प्रमाणमित्यादि । आयुषः प्रमाणं स्वार्थादीनां स्वेनाभि-
 भूतस्य विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैरकारणैः । कीदृशं प्रमाणमित्यत
 लभृद्वा निष्पादितसाध्याः सध्वारमभा यस्य स तथा । द्वितैपिणो भूतानामिति शेषः ;
 तत्परस्येत्यध्यात्मपरस्य, अध्यात्ममागमादिस्वरूपम्, अमुञ्चेति परलोकम् ॥ ९—११ ॥

चक्रपाणिः—विकृतिरूपैर्लक्षणैः तेषामेव विशेषणम्—अनिमित्तैराकस्मिकैरिष्टैरित्यर्थः ;
 अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियाणामरिष्टम् तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानापुष्पोपमगन्धो यस्य

क्षणमुहूर्त्तादिवसात् त्रिपञ्चदशद्वादशाहात् पञ्चात् मासात्
 षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते । तत्र स्वभावः प्रवृत्ते-
 रुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः
 प्रमाणम् । अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे देहप्रकृति-
 लक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे ॥१२

प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकार-

आह—अयमित्यादि । अयं पुमानस्मादियन्मानात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्वा दिवसाद्वा
 ष्यहात् पञ्चाहात् दशाहात् द्वादशाहाद्वा षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावं
 मरणमापत्स्यते, इत्येवं प्रमाणमायुषः स्वार्थादिविकृतिलक्षणैरकारणैरुपलभ्यते
 इति । तत्स्वभावमाह—तत्रेत्यादि । स्वभावः प्रवृत्त्युपरमः मरणमनित्यता
 निरोध इत्येकोऽर्थः पर्यायशब्दात् । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपर्ययेण
 यद्वक्ष्यते मरिष्यति जज्ञादिन्यादिमात्रं न कालप्रमाणं तदायुषोऽप्रमाण-
 मित्येवमायुर्वेदेऽरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्यायुषः प्रमाणाप्रमाण-
 मुपदिष्टमिति ॥ १२ ॥

गङ्गाधरः—अयं किमथेमायुर्वेदे उति प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रयोजनञ्चेत्यादि ।
 अस्यायुर्वेदस्य प्रयोजनं स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं धातुसाम्यरक्षणमातुरस्य
 व्याधिप्रशमनं धातुवैषम्यप्रशमनं धातुसाम्यकरणमिति ॥ १३ ॥

वाति त्रिकानिधम् इत्यादि, इन्द्रियविकृतिबंधा—“बन्ध पश्यत्यदृश्यान्” इत्यादि,
 मनोविकृतिबंधा—“यैः पुरा चिन्तते भावैः समेतैः परमां रतिम् । तरेवारममाणस्य ग्लास्नो-
 मरणमादिशते” इति ; बुद्धिविकृतिबंधा—“बुद्धिर्वलमहेतुकम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिबंधा—विकल्प-
 शिव यः पादौ शृत्युं स परिधावति” इत्यादि, आदिग्रहणान् परित्रनविकृत्यादयो श्लेषाः, अत्र
 रिष्टप्रस्तावे क्षणादिबर्षान्तकालकथनं बर्षान्ते रिष्टजन्यमरणभावात्, अतो विपरीतमप्रमाणम्,
 रिष्टहीनं न निश्चितप्रमाणमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः ; अन्यत्रपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह—देहप्रकृती-
 त्यादि । देहश्च प्रकृतिलक्षणञ्च देहप्रकृतिलक्षणम्, तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा—
 “सर्वैः सारैरुपेताः” इत्यारभ्य यावत् “विहं जीवितो भवन्ति” इति, प्रकृतितो यथा—
 “श्लैथिल्या बलवन्तो वसुमन्त्र भवन्ति” इति, लक्षणतो यथा—“आयुष्मतां कुमारतां
 लक्षणान्मुपदेक्ष्यामः” इत्यादि, किं वा, देहश्च सद्देहलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणम्, तस्य सर्वै-
 सारप्रकृत्यादिलक्षणं बोधम् ॥ १३ ॥

प्रशमनम् । सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निदिश्यतेऽनादित्वात्

गङ्गाधरः—अथायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रश्नस्योत्तरमाह—सोऽय-
मायुर्वेद इत्यादि । स य आयुर्वेदयति स्वलक्षणतः मृत्वासुखतो हिताहिततश्च
तस्य हिताहितश्च यत्रोपदिश्यते स तथाविधायुष उपदेशोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो
निदिश्यते नित्य उच्यते । कस्मात् ? अनादित्वात् । आदिः कारणमनु-
पत्तो कारणाभावाद्युत्पत्तिविनाशाभावात् । शाश्वतः शश्वद्रत्ने । अनादित्वा-
दादिमत्त्वाभावात् । ननु श्रूयते वेदस्यादिः गायत्री तद्विशिष्टश्च परः पुरुषः ।
तद् यथा तैत्तिरीयोपनिषदि—अमद्वा उदमग्र आसीत् ततो व सदजायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मान् तन् सुकृतमुच्यते । अस्यानुवाकस्तत्रैव । उ सो-
ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽन्तप्यत स तपस्तात्ता सर्व्वमसृज्यत
यदिदं किञ्च । तत्सर्व्वं सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत् । सच्च त्यच्च निलयनञ्च निरुक्तञ्च
अनिरुक्तञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च
तत्सर्व्वं सत्यमित्याचक्षत इति । तत्र प्राक् सर्गादिका शक्तिरासीत् तद्वत्स
तदा क्रियागुणव्यपदेशाभावात् तन् सदेवासदुच्यते । तदसत् प्रथमं तेजा-
ऽऽजत तदपस्ता अन्नामिति तेजोऽवन्नाविशिष्टा सा शक्तिः प्रथमं लोहित-
शुक्लकृष्णवदाभामाऽतिसूक्ष्मश्वन्ववहृडातिसूक्ष्मपरव्योमरूपा गायत्री बभूव
सा सत् । ततः परव्योमरूपः पर आत्मा शिवो बभूव । स एवाकामयत ।
स सत् त्यत् सृष्ट्वा तदनुमाविशदिति । अत्र सत्-त्यन्-पदार्थविचरणम् । निल-
यनं यस्य यत् स्थानं सत् । यस्य यदस्थानं तदनिलयनं तत् त्यत् । निरुक्तं
प्रणवः अकार उकारः मकारोऽमात्रा इति निव्वचनं सत् । तदोद्धार-
विजम्बिता अकारादयो मातृकावर्णाः अनिरुक्तं त्यत् निव्वचनाभावात् ।
विज्ञानं विद्या विद्याभ्रयः सदाशिवः पञ्चमो ब्रह्मपुरुषः । सत् । अपरा
विद्या तदाश्रयाभ्रवारः साङ्गा वेदा अविज्ञानमविद्या तत् त्यत् । तत्र विद्या त्रिधा
भूता अथर्व्ववेदश्च त्रिधा भूता ऋग्यजुःसामसु माविशत् ततस्त्रयी बभूव । सा
सद्रूपं भूर्लोकेशे कालो नाम महाविष्णुर्बभूवापरशिन चिद्बभूव तस्य चित्तः
सम्पसादांशः श्रेष्ठश्च आत्मा पुरुषो विष्णुर्गुणांशः प्रधानं नाम ब्रह्मा, त्रयमेतत्
सत्यं तत् सत् । तत एतन्नूपमेकीभवागुणाभिव्यक्तौ तद्गुणस्य प्रसादांशः सरव-
गुणो मलिनांशस्तमोगुणो मध्यमांशो रजोगुणो बभूवेति, समसरवरजस्तमो-

वक्ष्यामि—अनादिश्चादिनि हेतुत्रयमात्रात्, प्रथमस्य विचरणम्—'न हि' इत्यादि ।

स्वभावसिद्धलक्षणत्वात् भावरवभावनित्यत्वाच्च । न हि नैव

विशिष्टध्वजः कालानुप्रविष्ट एकं सदव्यक्तं नाम बभूव । ततोऽव्यक्तान्मह-
दादित्रयोविंशतिस्त्वानि जातानि, तदव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्त्वमयमिदं
जगद्भूदित्यव्यक्तार्थं तदन्तं सर्वमनृतं सत्यं त्यदुच्यते । परमार्थतोऽनृतं
लोके सत्यमित्यनृतसत्यमिति निलयनादेतदन्तं सर्वं सत् परमात्मानु-
पवेशान् सत्यमित्याचक्षते तच्चविदः, इत्येवं व्याख्यातं वायवीये । तद् यथा—
शक्तिः प्रथमसम्भूता गायत्री सा पदोत्तमा । चतुर्व्यहस्ततो देवः प्रोच्यते पर-
मेश्वरः । तच्छिवस्य शिवायाश्च साम्यञ्चैतत् स्वभावतः । शिवयोश्च वशे विद्वं
न विश्वस्य वशे शिवो । यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
नानयोरन्तरं विद्याञ्चन्द्रचन्द्रिकयोश्च यथा चन्द्रो न खलु भात्येष यथा चन्द्रि-
कया विना । न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः । शक्तो
यथा शिवो नित्यं शक्तौ मुक्तौ च देहिनाम् । आद्या सैका परा शक्तिश्चिन्मयी
शिवसंश्रया । यामाहुरखिलैस्तस्य तैश्चैरनुगुणैर्गुणैः । समानधम्मिणीमेव
शिवस्य परमात्मनः । शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता । ततः
परिस्फुरत्यादौ सगं तैलतिलादिवत् । ततः शिवाख्या या शक्तिः शक्त्या
शक्तिसमुत्थया । तस्यां वै क्षोभ्यमाणायामादौ नादः समुद्भवः । नादाद्
विनिःसृतो बिन्दुविन्दोदेवः सदाशिवः । ओङ्कारमूर्त्तिस्तत्रामीदोमित्येव
ध्वनिस्तु यः । सैव माहेश्वरी देवी शुद्धविद्या महोदया । सा वाचामीश्वरी
शक्तिर्वागीशाख्या तु शूलिनः । या सा वणस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते ।
अथानन्तसमायोगान्मायां कलामवाप्तजन् । नियतिश्च कलाविद्या कालश्च
गुणपूरुषौ । मायातः पुनरेवाभूदव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणाहृततोऽव्यक्ताद्
विविक्ताः स्युस्त्रयो गुणाः । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैव्याप्तखिलं जगत् ।
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशान् तु त्रिशूलिनः । अभवन्महदादीनि तत्त्वानि
तु यथाक्रमम् ॥ इत्यादि । इत्येवं गायत्रीपरमात्मभ्यां मिलिताभ्यां त्रियादीना-
मुत्पत्तिश्रवणाद् वेदो न नित्य आदिमत्त्वादिति । तत्रोच्यते । स्वभावसंसिद्ध-
लक्षणत्वात् । इति । सोऽव्ययायुर्वेदः शाश्वत एव चतुर्थादगायत्रीविशिष्ट-
त्रिपातपुरुषाश्चतुष्पादब्रह्मणः मादुभूतोऽपि वेदो नाशाश्वतः स्वभावसंसिद्ध-
लक्षणत्वात् । लक्षणं त्रयायुर्वेदस्य हिताहितमुखदुःखायुषस्तत्प्रमाणायमाण-

इह व्यवहारमित्यत्रापुर्वेदे साश्वतम्, तत्त्वार्थरूपत्वायुर्वेदश्च, न सत्यरूपक, किंवा

हिताहितानाञ्चोपदेश आयुर्वेद इति । तच्च स्वभावतः स्वरूपतः सम्पक्
 प्रसिद्धम् । शक्त्यवशेषे पहानिर्वाणं पुनः सगं तेजोऽवन्नानि सृष्ट्वा गायत्री
 भूत्वा सा शक्तिब्रह्म स्वयमेव परमात्मानं परमव्योमरूपं व्योमकेशं शिवं कृत्वा
 तेनैकीभूय प्रथमं विद्या तदाश्रयब्रह्मपुरुषसदाशिवं परमविद्या शास्त्रं वेदं
 तथा पुनरपरविद्याश्रयोञ्चतुरो वेदान् साङ्गानुवेदादीन् यदा स्रक्ष्यति तदापि
 स्वल्बेतलक्षणत्वेनैव स्रक्ष्यतीति स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादादिमत्त्वेऽप्यनादित्वात्
 शाश्वतः शश्वदुत्त इति नित्यतः । न हि कदाप्यन्यादृशलक्षणत्वेन विद्याविद्या-
 शास्त्रमयान् वेदादीन् स्रक्ष्यति । यथा देवनरनित्यग्योनिजान् यथा-
 स्वलक्षणत्वेनैव स्रक्ष्यति नान्यादृशलक्षणत्वेन । न हि कैरपि दृश्यते नरलक्षणो
 गौर्गोलक्षणो वा नरः । यथा च तत्तद्यथास्वकारणादपि यथास्वलक्षणत्वेन
 देवनरनित्यग्योनिजानां पुनःपुनरुत्पत्तावपि च नश्वरत्वेऽप्यनादित्वात्
 शाश्वतत्वं तथा गायत्रीविशिष्टविष्णुप्राणपुरुषादेव चतुष्पादब्रह्मणः पुनः पुनर्विद्या-
 विद्याशास्त्रमयवेदानां साङ्गतिहामपुराणानां प्रादुर्भावेण नश्वरत्वेऽपि चानादि-
 त्वाञ्चाश्वत्त्वमिति । अथ कस्मादेवं नियमो यतोऽन्यादृशलक्षणत्वेन
 न कदाप्येषां सगं स्यादिति ? अत उच्यते—भावस्वभावनित्यत्वादिति । भावा
ये भवन्ति सन्ति च तेषां स्वभावः स्वरूपं नित्यं स्वीयरूपस्य नित्यत्वात् ।
स्वीयं लक्षणं तेन संसिद्धम् । न च साध्याविशिष्टं स्वं हि रूपं न लक्षणं
समुदायां हि रूपं प्रत्येकन्तु लक्षणम् । यो भावो यदानुपूर्वकिसमुदायस्तदेव
तस्य रूपमेकावयवादिनूतनाधिक्ये तु स न सम्पूर्णलक्षणः स्यादधिकलक्षणो वा
स्यात् । तच्च स्वं रूपं स्वी धर्मः । यो यतः कारणात् यथा यत्प्रभवो यद्गुण
इत्येवमादि सव्वत्र बोध्यते तथा स्वभावो नित्यः । नियतिकृतनियमाश्रियत
एवेति । नियतिस्तु परमात्मनो यदृच्छाशक्तिकृता । परमात्मनो
ब्रह्मचिन्त्यानन्ताः शक्तयस्तासु प्रधानास्तिष्ठः शक्तयो ज्ञानशक्तिर्यदृच्छाशक्तिः
क्रियाशक्तिश्चेत्युक्तम् श्वेताश्वतरापनिपदि—न तस्य कार्य्य करणञ्च
विद्यते न तत्समक्षाप्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ इति । तद्वाख्यातं वायवीये—ज्ञानक्रियाचिकी-
र्षोभिस्तिसृभिः स्वीयशक्तिभिः । शक्तिमानीश्वरः शश्वद्विद्वं व्याप्यावतिष्ठत् ।
ज्ञानशक्तिस्तु कार्य्य यत् कारणं करणं तथा । प्रयोजनञ्च तत्त्वेन बुद्धिरूपाभ्यव-
स्यति । इदमित्यमिदं नेत्यं भवेदित्येवमानिका । इच्छाशा

अथ महारनिवासुर्वेदायां विधाचकस्मायुर्वेदस्य पारस्यवर्मयोगाश्रितत्वं साध्यते । तत्राप्युपस्थावदासु-

अभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो वृद्धिसन्तानो वा शाश्वतश्चायुषो वेदिता । अनादिमच्च* सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापर-
नित्या कार्यनियामिका । अथेच्छया क्रियाशक्तियथाध्यवसितश्च यत् ।
कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात् सङ्कल्परूपिणी ॥ इति ।

नन्वेवमेव सत्यतिनायुष्वेदो नित्यः यदायुर्वेदनादायुष्वेदः, तदायुश्चोक्तं
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, स चानित्यद्रव्याणां द्वन्द्वसर्वककम्पितात्
इत्याशङ्क्यामाह न हीत्यादि । हि यस्मात् । आयुषः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
संयोगस्य शरीरादिकम्पेजस्य सन्तानः प्रवाहो वृद्धिसन्तानो वा नाभूत् नासीत्
नापरन्त्वासीदेव । यो यावन्नं कालं वृत्ते तद्वृत्तेन जीवन् तद् गायत्र्या अप्यस्ति
तेजोऽवन्नसंयोगाद्भि शक्तिगायत्री भवतीत्येवमादि, यद् यस्माद् महानिष्वा-
णात् परं भविष्यति तत्सर्वमायुष्यदेव भविष्यतीत्यायुषः सन्तानोऽभूदेवमायुषो
वृद्धिसन्तानोऽप्यभूदेव हितसर्वनादीहितसर्वनाद् हामसन्तानश्च कथमन्यथा
न स्यात् हितसर्वननायुषो हामोऽहितसर्वनन वृद्धिरिति ? तस्मादायुषः
प्रमाणप्रमाणमपि चाभूदेव । सर्वेषामायुषो वेदायता परमात्मा च शाश्वतः ।
सुखामुखश्चायुरिति यस्यायुषि सुखं वा दुःखं तत् सुखश्च दुःखश्चानादिमत ।
यद्यदेव महानिष्वाणात् परमपि पुनर्भविष्यति तत्तदपि सुखदुःखवद्भविष्यति
नासुखं नादुःखं वा । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखं दुःखश्चानादिमत । यस्मिन्
द्रव्ये सुखमसुखश्च तदनादि । युक्त्यान्नपाने सुखमयुक्त्यान्नपाने दुःखं कथम्
अन्यथा न भवति युक्त्यान्नपाने दुःखमयुक्त्यान्नपाने सुखमित्येवमादि । प्रीति-
लक्षणं सुखं विषादलक्षणं दुःखं कथमन्यथा न स्यात् विषादलक्षणं सुखं
प्रीतिलक्षणं दुःखमिति । सद्रव्यहेतुलक्षणं सुखदुःखमनादिमत । कस्मादेवम्
अनादिमत ? अपरापरयोगात् । अपरस्य अपरेण योगोऽपरस्यापरेण योग

वैदप्रतिप्राप्तस्य नित्यत्वम्.— 'न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तानः— सर्वेष्वेवायुरपरापरसन्तान-
न्यायेन विद्यते, आयुषुं कानां प्राणिनामनुच्छेदादिव्यथः ; एवं वृद्धिसन्तानानामपि न हि नाभूद्
कदाचिद्, इति योजना, एतेन तस्यापि सन्तानेन नित्यस्यायुषो वेदनमपि नित्यम्, 'शाश्वत-
श्चायुषो वेदिता' इत्यनेनादुष्वेदवेदित् नित्यत्वमुच्यते ; एतेन वेद्यवेदतवेदितुणामनादित्वादायु-
ष्वेदस्य नित्यत्वम् ।

न चायुःस्वरूपेऽयुष्येदविवेकः, किं तर्हि, रोतादिगृहीतेत्येवाह— अनादि
वेद्यादि । सुखदुःखमिति आशयं सुखं व्याधिदुःखम् । सद्रव्यहेतुलक्षणमिति, सद्रव्य-

योगात् । एष चात्मसंग्रहो* विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति तु यत् तत् पुनर्गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षादीनाञ्च द्रव्याणां † सामान्यविशेषाभ्याञ्च वृद्धिहासौ यथोक्तम् । गुरुभिरभ्यस्य-

इत्येवमुत्तरोत्तरयोगादिति सच्च नित्यमनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात् भावस्वभावनित्यत्वात् । इत्यनादित्वप्रकारं दर्शयित्वा स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वप्रकारं दर्शयति — एष चेत्यादि । एष चान्मसंग्रहो लक्षणसमुदायरूपस्य स्वस्य संग्रहः संक्षेपो विभाव्यते चिन्त्यते । तद् यथा — आयुर्वेदलक्षणमिति । हिताहितमुखदुःखाद्युपस्तद्धिताहितप्रमाणाप्रमाणोपदेश आयुर्वेदे इत्यायुर्वेदलक्षणमिति । एवमृग्वेदादीनां यथास्वलक्षणं स्वरूपेण एव सिद्धं न कदाप्यन्यादृश लक्षणतया स्यात् ।

इति स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वप्रकारं दर्शयित्वा भावस्वभावनित्यत्वं दर्शयति — गुरुत्वचिन्त्यादि । गुरुत्वादयो द्रव्याणां गुणाः स्वभावाः गुरुत्वादिगुणानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासौ । यथा गुरुणां सामान्येन गुरुत्वादिगुणेन वृद्धिरिति सामान्यस्य स्वभावो विशेषेण गुरुणां लघुना

निकृन्तित्विदम् । हेतुशब्दस्य हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणत्वेनोक्तत्वात् प्रथमहेतुत्वमाह ; यच्चित्तु — सहेतुलक्षणमिति पठन्ति, तथापि हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुत्वव्याप्तः ; यदि वा सुखहेतुर्भेषजं दुःखहेतुश्च निदानमिति ज्ञेयम्, लक्षणञ्च व्याप्यारोग्ययोर्हभयोर्पि, एतेन दुःखं तावत् कदाचिदप्यजिहामितं न भवति, जिहामितस्यानुपायो न भवति, उपायश्चायुर्वेदो दुःखपरिहारार्थमुपादेयः, तस्माद् दुःखप्रशमनोपायोपदेशरूपायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं सुखस्य नित्योपादेयत्वं सिद्धम्, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च, कथमनादि सुखदुःखमित्याह — अपरापरयोगादिति सन्तानादिरर्थः ।

स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं द्वितीयं हेतुमाह — एष चेत्यादि । एष इति सुखदुःखाद्यसंग्रहोऽभिधेयसंग्रहः एतेन आयुरादिरायुर्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति ; अयञ्चायुरादिरायुर्वेदलक्षणमिति विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः, आयुरादिनाऽभिधेयेनायुर्वेदो लक्ष्यते, वचनं हि — “हिताहितं सुखं दुःखम्” इत्याद्यायुर्वेदलक्षणम् ; एतेन आयुरादेस्तरुदायुर्वेदलक्षणस्यानादितया यथोक्त्वा स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति ; स्वभावसंसिद्धमिति सव्यंदा सन्तानान्वायेन सिद्धत्वमभिप्रैतम् ।

भावस्वभावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति, — गुर्विद्यंत्यादि । गुरुलघुस्निग्धरुक्षशीतोष्णानां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथाकर्म वृद्धिहासौ भवतः ; तदेव

मानैगु रूणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनामेवमितरेषामिति ।
एष भावस्वभावो नित्यः, स्वस्वलक्षणश्च द्रव्याणां पृथिव्या-
दीनाम् । सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः ।

हासः लघूनां गुरुणा हास इति विशेषस्य स्वभावः । एष भावस्वभावो
नित्यः, न हि सामान्येन समानां हासो न विशेषेणासमानां वृद्धिः । एव
सर्वत्र । स्वलक्षणश्च पृथिव्यादिद्रव्याणां स्वरद्रवोष्णचलत्वाप्रतिघात-
लक्षणानि क्रमेण पृथिव्यादीनां नित्यानि । न हि द्रवोष्णचलाप्रतिघातलक्षणा
पृथिवी कदाच स्यादद्रवलक्षणाश्वापोऽनुष्णलक्षणं नेजोऽचललक्षणो वायुः प्रति-
घातलक्षण आकाशः स्यादिति ।

तर्हि किं सर्वं नित्यं नास्त्यनित्यमिति अत आह—सन्तीत्यादि । द्रव्याणि
नित्यानि चानित्यानि च सन्ति । पृथिव्यादिद्रव्यकार्याणि द्रव्याणि हि
अनित्यानि पृथिव्यादीनि च नित्यानि । गुणाश्च नित्यानित्याः । पृथिव्यादीनां
ये गुणाः सामान्यभूताः गन्धादयस्ते नित्याः, कार्यद्रव्याणां पाथिवादीनां
शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञानां कार्यभूताः पूतिविस्त्रादयो गन्धादयोऽनित्या
विस्त्रादिगन्धा मधुरादिरसपीतादिरूपशीतादिस्पर्शादात्तादिशब्दा अभूतोत्-
पन्नाः पृथिव्यादीनां कारणभूतगन्धादिजाः । अपूर्वाः । न हि पूर्वभूताः
तिरोभूता वृत्तन्ते पुनश्चोत्पद्यन्ते । तस्मादनित्याः ।

पूर्वोक्तं भवति गुरुभिरित्यादीना एवमेवेतरेषामित्यन्तेन, एवमेवेतरेषामिति लघुभिरनुपचयमानैः
लघूनामुपचयो भवति, उपचयो गुरुणामित्यादि द्रव्यम् । एष इत्येवंप्रकारभावस्वभावो नित्य
इति नैव सामान्यविशेषान्यां वृद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदाचिदन्यथा भवतीत्यर्थः । न
केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, किं तर्हि अन्योऽपीत्याह—स्वलक्षणभवेत्यादि । स्वलक्षणं
पृथिव्यादीनां स्वरद्रव्यादि, कथं पृथिव्यादिस्वलक्षणं नित्यमित्याह—सन्ति नित्यादि । द्रव्याणि
यस्मान् सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सर्वदा, चकारान् द्रव्याणि चानित्यानि सन्ति ;
तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं, पृथिव्यादिकञ्चानित्यम्, एवंगुणा आकाशपरिमाणान्यो नित्याः,
अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च स्वज्ञातीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा
निवृत्तीति युक्तम् ; अनित्यानामपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिजनकस्य नित्यत्वेन तन्प्रतिपादकत्वात्पूर्वेष्वस्य
नित्याद्युक्तं भवतीति सन्तव्यम् ।

न ह्यायुर्वेदस्याभूतोत्पत्तिः* उपलभ्यतेऽन्यत्रावरोधो†पदेशा-
भ्याम् । एतच्च द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येके । स्वाभाविक-
ञ्चास्य लक्षणमकृतकम्, यदुक्तमिहादेःऽध्याये । यथाग्नेरौष्ण्यम्

ननु तर्हि चायुर्वेदादि शास्त्रमपि चानित्यं ब्रह्मण उत्पन्नमिति चेत्
तदोच्यते—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । हि यस्मादायुर्वेदस्य स्वल्वन्येषामपि
वेदादीनां शास्त्राणामुपदेशस्वरूपाणामभूतानामुत्पत्तिर्वापलभ्यते । यत्र वायु-
र्वेद एव स्वल्वन्योऽपि वेदादिः पूर्वं भूतः स एव ब्रह्मणो मुखात् तत्स्वलक्षणत
एवोत्पन्न इति भूतोत्पन्नः । स्वभावमसिद्धलक्षणो यत्र वायुर्वेदोऽन्यो वा
वेद आसीत् स एव यदि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नस्तदानन्तरं काले भवतीति
अशाश्वत इति चेत् तदोच्यते—अन्यत्रेत्यादि । अवरोधोपदेशाभ्यामन्यत्र नायु-
र्वेदस्याभूतस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो मुखादुपलभ्यते । उपलभ्यते तु ब्रह्मणो
मुखादुपदेशः पूर्वंभूतस्यायुर्वेदस्य तथान्यस्य वेदादिशास्त्रस्येति काले चावरोधः
स्यान्न च विनाशः स्यादिति । एकत्र तद्द्वयमुपदेशावरोधावधिकृत्योत्पत्तिम्
आयुर्वेदस्योपदिशन्ति । यथा—अथात आयुर्वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्याम
इत्युवाच । यदि ब्रह्मणो मुखादुपदेशस्तर्च्चानित्य इति चेन्न, कस्मान् ? यतः
स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं, यदुक्तमिह चादेः अध्याये । आदेः दीर्घे
जीवितीयाध्याये खल्विह तन्त्र—हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते इति यल्लक्षणमुक्तं तदस्यायुर्वेदस्य
अकृतकं स्वाभाविकं स्वभावमसिद्धलक्षणं न ब्रह्मणा कृतम् । यथाग्नेरौष्ण्यमपां

अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिभ्रमणेन कथं नित्यत्वमित्याह—न ह्यायुर्वे-
दस्येत्यादि । अभूतोत्पत्तिः पूर्वमसत्त्ववदुत्पत्तिः, अन्यत्रावरोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायु-
र्वेदस्योत्पत्तिरुक्ता, तत्र तत्रावरोधादुपदेशाद् वा, अवरोधादुत्पत्तिर्यथा ब्रह्मण आयुर्वेदोत्पत्तिः,
उपदेशाद्योत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद् भरद्वाजेन मरणं लोकं आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि, एतद्व्यय-
मित्यवरोध उपदेशश्च ; ननु स्वभावमसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरुक्तः, तत्र स्वाभाविकञ्च लक्षणं
भविष्यति अनित्यञ्च, यथा—घटे कम्बुधीवाकारतादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यतां
साधयतीत्याह—स्वाभाविकञ्चेत्यादि । अकृतकमिति नाम्मदादिना कृतम् ; यदुक्तमिह
“स्वलक्षणतः सुखदुःखतः” इत्यादिना, आद्ये व्याख्याये दीर्घजीवितीये “हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्यादिना, अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाग्नेरौष्ण्यमित्यादि ; एतेनास्य लक्षणस्य

अपां द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्य-
स्यमानैर्गुरुणांमुपचयो ह्यपचयो लघूनामिति ॥ १३।१४ ॥

द्रवत्वं स्वाभाविकं न ब्रह्मणा कृतम् । यदि हि ब्रह्मणा कृतं स्यात् तदान्यथापि
कदाचित् कुतो न कुर्व्यादग्निः शीतो जलमुष्णमिति । इत्यग्नेरुष्णत्वस्वभावो
जलस्य द्रवत्वस्वभावो यथा नित्यस्तथा सर्वेषां भावानां स्वभावनित्यत्वमपि
चास्यायुर्वेदेस्य स्वभावस्य नित्यं यथोक्तम् । गुरुभिरित्यादि । गुरुभिर्द्रव्यै-
रभ्यस्यमानैर्गुरुणां शरीरधातूनामुपचयः स्यादपचयो लघूनामित्येवमादि-
रूपदेशस्वभावो नित्यः । न हि कदाचिदुपदेशः करिष्यते गुरुभिरभ्यस्यमानै-
रुपचयो लघूनामपचयो गुरुणामित्येवमादिः । इति ।

गौतमन्यायभाष्ये च वात्स्यायनेनोक्तम् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु
चातीतानागतेषु सम्पदानाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वमाप्तप्राप्ता-
प्याच्च प्रामाण्यमिति । सांख्ये च कपिलेनाप्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षमूत्रम् ।
न नित्यत्वं वेदानां काव्यत्वश्रुतेः । वेदा न नित्याः काव्यत्वश्रुतेः । श्रूयते
हि मुण्डकोपनिषदि । तस्माद्दृचः सामयजूषीत्यादिवेदेन विश्वरूपस्य
आत्मानः काव्यां वेदा इति । गृहदारण्यके च श्रूयते । तथास्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्व्यहृद्वेद इति । तस्माद् वेदानां पौरुषेयत्वाद नित्यत्वं न तपौरुषेय-
त्वात् नित्यत्वमिति । तत्रोत्तरमाह—न पौरुषेयत्वं तत्कत्तुः पुरुषस्याभावात् ।
मुण्डकादिषु विश्वरूपादात्मतो वेदानामभिव्यक्तिश्रुतावपि न पौरुषेयत्वं
कस्यचित् पुरुषस्यापदेशक्रियातो जातत्वम् । कस्मान् ? तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावात् । वेदकर्त्ता हि पुरुषः कश्चिन्न विद्यते । उक्तञ्च पराशरेण स्मृति-
शास्त्रे । न कश्चिद् वेदकर्त्तास्ति वेदस्मर्त्ता प्रजापतिः । तथैव धर्मो स्मरति
धर्मः कस्यान्तरान्तरे । इति । तस्मादपौरुषेयत्वाद् वेदा नित्याः । कस्माद् वेद-
कर्त्तुः पुरुषस्याभावः ? योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । तत्कत्तुः पुरुषस्य
अभावो योग्यायोग्ययोरयोग्यत्वात् । योग्यो भवति कोऽथः कोऽर्थो वाप्ययोग्यः
तदुभयोः कात्स्न्येनोपदेशे योग्यत्वाभावात् । तत्राह वादी, नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वम्
अङ्कुरादिवत् । वेदानामपौरुषेयत्वान्नित्यत्वं न, अङ्कुरादिवत् । यथाङ्कुरादि-

अङ्कुरत्वे व्यवहारनित्यत्वात् तत्प्रतिपादकत्वाद्युर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः ; न केवलं
स्वाभाविकं कल्पनामकृतकम् किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्वमपि ; यदि केनचिदीश्वरादिना कृत-
मित्याह भावस्वभावनित्यत्वमपि चेति, अकृतकमपि प्रकारेणानुवर्षति । तदेव भाव-

कारणं बीजमपौरुषेयं तस्माच्च बीजादङ्करो जायते बीजशोपमृद्नन्नङ्करोऽभिव्यज्यते, तथा वेदोऽपौरुषेयोऽपि यदाभिव्यज्यते तदा तमपौरुषेयं वेदमृपमृद्नन्न प्रजापतिमुख्यादभिव्यज्यते, इति बीजभूतवेदस्योपमद्नेनाभिव्यक्तवेदरूपत्वेऽभावादभिव्यक्तवेदानान्नाशोऽङ्करनाशे बीजाभाववदिति, तस्मात् वेदोऽपौरुषेयोऽप्यानित्यः । अत्र चेदुच्यते—न बीजादङ्कुरमादुर्भाववद्बीजभूताद् वेदमात्राद् वेदमादुर्भावः स्थूल्यहेतुपादानान्तरानुप्रविशतो वेदाद्देवाभिव्यक्तेस्तदुपादानान्तरनाशात् पूर्वभावेण वेदावस्थानादिति । तत्र ब्रूमः—तेषामपि हि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः । हि यस्मात् । तेषामङ्कुरादीनामपि तदुपादानबीजस्य नित्यस्य तदुपादानान्तरक्षेत्रमृज्जलादियोगे यथा प्रादुर्भावस्तथा बीजभूताद् वेदान् उपादानान्तरसत्त्वरजस्तमोगुणप्रधानेऽपि प्रव्यक्तरूपेण ब्रह्मणो मुख्यात् प्रादुर्भावेऽपि वेदानां दृष्टस्य प्रत्यक्षेण बीजादङ्कुरोत्पादस्य ततः प्रदानग्रहणादेश्च बाधादिप्रसङ्गः स्यात् तस्मादपौरुषेयत्वान्न नित्यत्वं वेदानामिति । तत्राह कपिलः । यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरूपजायते तत् पौरुषेयम् । यस्मिन् अदृष्टेऽपि सूक्ष्मे नित्ये भावं कारणतः स्थूलरूपेणाभिव्यक्तो कृतोऽयं भाव इति बुद्धिरूपजायते यस्य तन्मते तत् पौरुषेयमुच्यते, विश्वरूपस्य निश्चासात् प्रजापतिमुख्याद् वेदोत्पत्तेरिति । सतस्तु कारणान्तरयोगेणाभिव्यक्तिरिति नोच्यते । तन्न प्रमाणम् । किं पुनः प्रमाणमित्यत आह—निजसत्तयाभिव्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । सतो नित्यस्य सूक्ष्मस्य बीजभूतस्य निजशक्त्या स्वभावेण कारणान्तरमादाय स्थूलरूपेणाभिव्यक्तः सतः प्रामाण्यम् । कृतः सतः नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् । असतोऽविद्यमानस्य खल्ववस्तुनः ख्यानमभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्युत्पत्त्यादिवचनं नास्ति । नृशृङ्गवत् । यथा सतः शृङ्गमुत्पद्यते नोत्पद्यते वेति नोच्यते । उपादानाभावात् । तर्हि सतः ख्यानमित्यत आह—न सतो बाधदर्शनात् । सत उत्पत्तेः ख्यानं न बाधदर्शनात् । यत् प्रागेवास्तीति सत् । तस्य पुनस्तपिः कस्य सम्भवतीति बाधदर्शनात् । तर्हि किमनिव्वचनीयस्योत्पत्तिख्यानमित्यत आह—नानिश्चितवचनीयस्य तदभावात् । अनिश्चितवचनीयस्य खल्वस्ति वा नास्तीति निवचनानर्हस्य नोत्पत्तौ ख्यानं, तदभावात् । किमुपादानात् जायत इति निवचनाभावात् । तर्हि कस्य ख्यानं भवतीत्यत उच्यते—

स्वभावमित्यर्थं दर्शयति—यथोकमित्यादि । सामान्यविशेषकृतबुद्धिहासकारकोऽपि नास्ति स्वभावो न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चाप्युक्तोऽपि नित्यः ॥ ११११ ॥

तरयायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ तद् यथा—कायचिकित्सा
शालाक्यं शल्यापहत्तृकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भूतविद्या
कौमारभृत्यं रसायनानि वाजीकरणमिति ॥ १५ ॥

सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात् । प्रागेव यत् सत् तदेव कारणत उत्पद्यते
रूपविशेषेणेत्यसत् । तस्य ख्यातिर्यथा बीजं सत् तस्माज्जातोऽङ्कुरो नङ्कुरति
काले ततोऽसन्निति ख्यायते । कस्मात् ? वाधावाधात् वाधस्यावाधात् ।
वाधावाधाच्च । सत् उत्पत्तिख्यातेर्वाधादसत् उत्पत्तिख्यातेरवाधात् । सदेव
कारणत उत्पद्यते इति ख्यातेरवाधादिति ॥ १३।१४ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमायुर्वेदस्य शाश्वतत्वमुपदिश्य कति चास्याङ्गानीति
प्रश्नस्योत्तरमाह—तस्य आयुर्वेदस्येत्यादि । कायचिकित्सेति कायस्यान्तरग्ने-
श्चिकित्सा । सुश्रुते तु—कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तानां व्याधीनां
ज्वरातिसार-रक्तपित्तशोषोन्मादापस्मार कुष्ठ-मेहादीनामुपशमनार्थमिति ॥ ० ॥
शालाक्यमिति शलाका नेत्रपटलवेधार्थं शस्त्रविशेषः किंवा नेत्ररोगशमनार्थं
भेषजविशेषोऽञ्जनशलाका तदुपलक्षितभेषजमधिकृत्योद्धृजत्रुगतानां रोगाणा-
मुपशान्तार्थम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । शालाक्यं नाम—उद्धृजत्रुगतानां रोगाणां
श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानामुपशमनार्थमिति ॥०॥ शल्यापहत्तृकमिति
शल्यं गतौ शल्यं कण्टकादिकं तस्य अपहत्तृकमधिकृत्य व्रणादिचिकित्सितम् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—तत्र शल्यं नाम त्रिविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोम्ब्रास्थि-
बालनखपूयास्त्रावान्तगमशल्योद्घरणार्थं यन्नशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनि-
श्चयार्थञ्चेति ॥०॥ विषेत्यादि । विष-गर-वैरोधिकप्रशमनमिति—त्रिमं स्थावर-
जङ्गममानसं, गरः संयोगजविषं, वैरोधिकं विरोधे सति यद्दुष्टं विदात्तेव-
नस्त्रादिभिः कृत्रिमं स्त्रीशत्रुप्रभृतिकम् ; तेषां प्रशमनमगदतन्त्रं नाम
चिकित्सितम् । सुश्रुते चोक्तम्—अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटसूतावृश्चिक-
मूषिकादिदृष्टविषव्यञ्जनार्थं त्रिविधत्रिषमंयोगविषोपहतोपशमनार्थमिति ॥०॥
भूतविद्येति । भूता देवासुरादयस्तेषां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या

ककपानिः—सम्प्रति कामि चेत्यादिप्रश्नोत्तरं तस्येत्यादि । कायस्यान्तरग्नेश्चिकित्सा,
पटलवेधशलाकाकार्पणानमङ्गं शालाक्यम्, गरः कालान्तरप्रकोपि विषम्, वैरोधिकं संयोगविकृतम्,
भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्था प्रशमनार्था च विद्या भूतविद्या, कुमारभरणमधिकृत्य कौमार-
भृत्यम् ॥ १५ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः, तत्रानुग्रहार्थं प्रजानां •

भूतविद्या । सुश्रुते च—भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागग्रहादुरपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थमिति ॥०॥
कौमारभृत्यमिति । कुमाराणां भृतिं धारणपोषणमधिकृत्य चिकित्सितम् ।
सुश्रुते चोक्तम्—कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थमिति ॥०॥ रसायनानीति ।
रसस्य सममानेनाहरहरयनं येन तद्रसायनम्, अव्यापन्नरसस्य सव्वेदा
गमनेनोत्तरोत्तरधानूनामव्यापच्या वयःस्थापनादिकं भवतीति । सुश्रुते-
नाभ्युक्तम्—रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्वेधावलकरं रोगापहरण-
समथञ्चेति ॥०॥ वाजीकरणमिति । वाजः शुकं तन् प्रशस्तत्वेन यस्या-
स्तीति वाजी, अवाजिनं वाजिनं करोत्यनेनेति वाजीकरणम् । सुश्रुते च—
वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनन-
निमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्चेति । तत्र चिकित्सास्थाने चोक्तम्—सेवमानो
यदौचित्याद् वाजीवात्यथेवेगवान् नारीस्तपेयते तेन वाजीकरणमुच्यते । इति ।
इत्यष्टावहान्यायुर्वेदस्य ॥ १५ ॥

गङ्गाधरः—अथ कैरध्येतव्य इति प्रश्नोत्तरमाह—स चेत्यादि । स
चायुर्वेदो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैरध्येतव्यः । ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मण-
स्तथा ब्राह्मणाद् विधिना (स्त्रोदायां क्षत्रियकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां पत्न्यां जातो
मूर्द्धाभिषिक्तो नाम सुवर्णको भिषक् च ब्राह्मणः । तथा ब्राह्मणाद् विधिना
स्त्रोदायां वैश्यकन्यायाञ्च ब्राह्मण्यां जातोऽश्वपुः भिषक् ब्राह्मणः क्षत्रियाज्जातो
माहिष्यश्चेति वैश्यावैश्यश्च । एतेन शूद्राणां शूद्रयोनीनाञ्च ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्येभ्यो जातानां शूद्रायामायुर्वेदाध्ययनाधिकारः प्रतिपद्यः । यत् तु सुश्रुते
प्रोक्तम्—शूद्रमपि कुलशुणसम्पन्नमनुपनीतं मन्त्रवज्जमध्यापयेदित्येके इति,
तच्छल्यतन्त्रप्रधानतन्त्राभिप्रायेणैके वदन्ति न सव्वेदतन्त्राभिप्रायेणेति ।

अथ कैः किमर्थमध्येतव्य इति प्रश्नस्योत्तरमाह—तत्रेत्यादि । अनुग्रहार्थं

चक्रवाणिः—आरभार्थं राजन्वैरिति क्षत्रियस्य परिपालनधर्मकारणात्, अनुभ्यायतीति मनसा

ब्राह्मणैः, आत्मरक्षार्थं* राजन्यैः, वृत्त्यर्थं वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः ; तत्र च यदध्यात्मविदां धम्मपथ-

प्रजानां ब्राह्मणैरिति । वक्ष्यमाणेन सामान्यतो वेत्यादिना स्थापितत्वात् ब्रह्मचर्याश्रमं यथाविधि ये ब्राह्मणा आयुर्वेदं नाधीयते । अथ तैर्गृहाश्रमं यथाविधि प्रजानामनुग्रहार्थमेव । धर्मार्थमयुर्वेदोऽध्येतव्यो न तूपजीवनार्थम् । ब्रह्मचर्याश्रमो लब्धयनकालस्तत्र यदधीते तद्धर्म्यं सर्वं यत् कर्तुं महेन्ति । गृहाश्रमस्तु क्रियाकालो न लब्धयनकालस्तत्र यदधीते यथाविधि तदपि धर्मार्थं धम्म्यं न जीविकार्थं धम्म्यम् । तत्र यदि जीविकां करोति याजनाध्यापन-
पतिग्रहैस्तदा पातकभाग् भवतीत्यभिप्रायेण मनुसंहितायामुक्तम् । चिकित्सकान् देवलकानित्यादितः श्राद्धे भोजने पङ्क्तिदूपका ब्राह्मणाश्चिकित्सकस्य मृगयोरित्यादिना चाभोज्यान्ना ब्राह्मणाः । आत्मरक्षार्थं राजन्यरिति । ब्रह्मचर्याश्रमे ये च राजन्या यथाविधि नायुर्वेदमधीयतेऽथ तैरात्मरक्षार्थं गृहाश्रमे यथाविधि आयुर्वेदोऽध्येतव्यो न जीविकार्थं धर्मकामार्थं वा । गृहाश्रमे त्वकाले अध्ययनात् तेष्वनधिकारान् । वृत्त्यर्थं वैश्यैरिति । ब्रह्म-
चर्याश्रमे ये च वैश्या यथाविधि चायुर्वेदं नाधीयतेऽथ तैर्गृहाश्रमे वाणिज्य-
वद्वृत्त्यर्थं यथावदायुर्वेदोऽध्येतव्यः । सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैरिति । सर्वैः ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः सामान्यतः खलु ब्रह्मचर्याश्रमे यथा-
वदायुर्वेदाध्ययनस्य धर्म्यत्वाद्धर्मार्थकामपरिग्रहार्थमायुर्वेदोऽध्येतव्य इति । पूर्वकाले हि दक्षेन्द्रभरद्वाजादिभिर्गृहाश्रम एनायुर्वेदोऽधीतस्तेषां ब्रह्मचर्या-
श्रमकाले त्वायुर्वेदस्य प्रकाशो नाभूत् । यदा तु ब्रह्मणायुर्वेदः प्रकाश्य
प्रजापतये इत्तस्ततोऽनन्तरं जातावश्विनो ब्रह्मचर्याश्रमे प्रजापतित आयुर्वेद-
मधिजग्माते । तौ वैद्यशब्दं लेभाते । चिकित्साजीविनौ चाभूतां न प्रजा-
पतीन्द्रादयः । एवमेव मरुत्यलोके भरद्वाजमरीच्यादयो ब्रह्मचर्याश्रमे
आयुर्वेदस्य प्रकाशाभावादध्ययनं न चक्रुर्वैद्यशब्दश्च न लेभिरे न चिकित्सा-
जीविनो बभूवुः । ततोऽनन्तरकाले जातास्त्वम्बुष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मचर्याश्रमे
यथावदायुर्वेदमधिजग्मरे, वैद्यशब्दश्च लेभिरे । चिकित्सितश्च तेषां
प्रजीवनं धम्म्यमित्यतो न पङ्क्तिदूपका न चाभोज्यान्नाः । इत्यभिप्रायेणोक्तं
किन्तपति, वेदवति इत्यन्यस्य प्रतिपाद्यवति, अनुविधीयत इति तदनुगुणान् देहेनामुतिष्ठति ;

स्थानां धर्मप्रकाशनां* वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनरथ
 वा विकारप्रशमने यः प्रयत्नवान् भवति । यच्चायुर्वेदोक्त-
 मध्यायमनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः ।
 या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता
 भवत्यर्थानामत्रातिरात्मरक्षणञ्च†, या च स्वपरिगृहीतानां
 प्राणिनामातुर्यादात्मरक्षा‡ सोऽस्यार्थः । यत् पुनरस्य च
 विद्वद्ग्रहणं यशःशरण्यत्वंञ्च, या च सम्मानशुश्रूषा यच्चैष्टानां
 च मनुना—अम्बष्ठानां चिकित्सितमिति) ॥ अथ कथमायुर्वेदाध्ययनेन
 धर्मार्थकामपरिग्रहो भवतीति अत उच्यते—तत्रत्यादि । अध्यात्मविदां
 पुरुषाणां तथा धर्मपथस्थानां धार्मिकाणां तथा धर्मप्रकाशनां वा पुरुषाणां
 मात्रादिगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने यत् प्रयत्नवान् भवति भिषक् सोऽस्य भिषज
 आयुर्वेदाध्ययनस्य फलं परो धर्म आयुर्वेदोक्तक्रियाकरणान्निष्पद्यते । यच्चायु-
 र्वेदस्याध्यायमनुध्यायति वेदयति परान् आपयति अनुविधीयते तत्तदध्याय-
 स्यान्नुरूपेण विभानं रचनाकरणं वा सोऽस्यस्यायुर्वेदाध्ययनस्य परो धर्मः ।

अथ अर्थपरिग्रहमाह—या पुनरित्यादि । ईश्वराणां राणां वसुमतां
 धनाढ्यानां कृतचिकित्सानां सकाशात् या त्वर्थानामव्याप्तिः सुखोपभोगार्थं
 भवति, सोऽस्यायुर्वेदाध्ययनस्यार्थः फलम् । एवमात्मरक्षणञ्च चिकित्सया
 यत् सोऽस्यार्थः । तथा स्वपरिगृहीतानां स्वेन प्रतिपालितानां प्राणिना-
 मातुर्याद्विद्वादात्मनो या च रक्षा सोऽस्यस्यार्थः फलमिति । अथ कार्यं दर्श-
 नारक्षणमात्मविरक्षणम्, स्वपरिगृहीतानामिति भ्रूयादीनाम्, विद्वद्ग्रहणमेव यशः,
 विद्वद्ग्रहणमेव यशः इत्यर्थः, इष्टानामिति वनितादीनाम् ॥ १६ ॥

* धर्मप्रकाशनामिति पाठान्तरम् ।

† आरक्षणमिति वा पाठः ।

‡ आत्मरक्षेत्यत्र आरक्षेति कश्चित् पाठः ।

§ श्रीमद्भागवतस्य स्वीयइत्सलित्विच्छादर्शपुस्तके "स्वोदायाम्" इत्यादि—“अम्बष्ठानां
 चिकित्सितम्” इत्यन्तं स्थानं केनापि हरितालेन प्रच्छाद्य अस्पृष्टाक्षरेण तत्रैका अभिनवदीका
 विरचिता, मुद्रितपुस्तके च तथैव दृश्यते । अतोऽस्माभिरपि अनन्वगतिकैः तैव दीका
 मुद्राह्विता । परन्तु अष्टमाध्यायौक्तगद्गाधरयचनेन एतत्स्थानस्ववचनस्य परस्परविरोधात्
 एषा दीका नैव सङ्गच्छते ।

विषयाणामारोग्यमाधत्ते, सोऽस्य काम इति यथाप्रश्न-
मुक्तमशेषेण ॥ १६ ॥

अथ स भिषगादित एव प्रष्टव्यो भिषजाष्टविधं भवति,
तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायम्, अध्यायार्थान्
प्रश्नं प्रश्नार्थाश्चेति । पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण, वाक्यशो
वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति । तत्रायुर्वेदः शाखा विद्यासूत्रं
ज्ञानं शास्त्रलक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्त्रार्थः पुनः
स्वलक्षणैरुपदिष्टः, स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव
शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकालकार्यकर्त्तृकरणविधिविनिश्चयाद्
यति—यत् पुनरित्यादि । यदस्य विद्वद्ग्रहणं विद्यद्गो यद् गृह्यतेऽध्ययनेन
तदायुर्वेदग्रहणं यच्च यशः यच्च शरण्यमातुराः शरणागता भवन्ति सोऽस्य
कामः । या च सम्मानशुश्रूषा यच्चेष्टानामभीप्सितानां विषयाणामारोग्य-
माधत्ते सोऽस्यस्य काम इति यथाप्रश्नमशेषेणोक्तं भवति ॥ १६ ॥

अपरान् प्रश्नान् दशयति—अथेत्यादि । स एवंविधमुत्तरं कृतवान्
भिषक् पुनरपि भिषजा अपरेणादित एवाष्टविधं प्रष्टव्यो भवति । तन्नमित्ति ।
तन्त्रञ्च तन्त्रार्थाश्च स्थानञ्च स्थानार्थाश्चाध्यायमध्यायार्थाश्च, प्रश्नञ्च प्रश्नार्थां-
श्चेति । पृच्छतेः कर्म्माणीमानि स भिषक् चेति द्विकर्मकत्वात् । एवं पृष्टेन तेन
भिषजा वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चाशेषेण प्रतिवक्तव्यः । इति । तद्
यथा—तत्रायुर्वेद इत्यादि । तत्रायुर्वेदः शाखाविद्यासूत्रमित्यादिस्तन्त्रस्य
पर्यायः । इति तन्त्रमभस्योत्तरम् ।

अथ तन्त्रार्थप्रश्नोत्तरमाह—तन्त्रार्थः पुनरित्यादि । स्वलक्षणैस्तत्रस्य लक्षणै-
रायुर्वेदे इत्यादिभिः पर्यायार्थैरुक्तः । आयुर्वेदशब्दार्थ उक्तः । शाखा
पुनरथर्ववेदस्योपाङ्गभूता वृक्षस्येव, विद्यासूत्रं परापरविद्याद्वयस्य सूत्रं सूचनम्,
ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, शास्त्रलक्षणं शास्त्राणि लक्ष्यन्तेऽनेनेति शास्त्रलक्षणम् ।
तन्त्रं तद्व्रते नियम्यते विधौ वा प्रतिषेधे वा कर्म येन तत् तन्त्रमित्ति । एष
संक्षेपतोऽर्थः । स चार्थो भूय एव बहुतरं प्रकरणैर्विभाव्यमानः शरीरादि-

दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते
तन्त्रेण ॥ १७ ॥

तन्त्रस्यस्याष्टौ स्थानानि, तद्यथा—श्लोकनिदानविमान-
शारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशद-
ध्यायं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीर-

विनिश्चयाद् दशप्रकरणो वक्तव्यः । तानि प्रकरणानि कृतस्नेऽस्मिंस्तन्त्रे उप-
देक्ष्यन्ते । यत्र यत्सङ्गतिमद्भवति तत्र तदुपदेक्ष्यते । तत्र शरीरं चेतनाधिष्ठान-
भूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकमवयवभेदेनानेकप्रकारं तच्च प्रायेण शारीर-
स्थाने दशप्रमाणायतनीयेऽस्मिन् अध्याये स्रोतोविमाने च वक्ष्यते । तद्विभाव्यम् ।
वृत्तिराहारविहारौ, अशितपीतादिभेदेन भिन्नौ । हेतुर्व्याधीनामसात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदेनोक्तः । स्वास्थ्यस्य तु कालबुद्धीन्द्रियार्थ-
समयोगश्च । व्याधिर्धातुवैषम्यं, तज्जं दुःखञ्च । कर्म क्रिया धातुसाम्य-
रक्षणं स्वस्थस्य धातुवैषम्यस्य प्रशमनमातुरस्येति । कालस्तु शारीरवयो-
ऽवस्थाव्याधिप्रकामचय-प्रकोपप्रशम-हेतुवृद्धिहासहेतुत्पत्ति-हेतुहेमन्तादिमातरादि-
रूपस्तथा क्रियाहेकालश्चेति । कार्यं धातुसाम्यं व्याधेः पुनर्भवे
वारणञ्च । कर्ता भिषग् गुणवान् । करणं द्रव्योपस्थातुव्याधितपुरुषस्वस्थ-
पुरुषा इति । विविधियायकप्रपकल्पनं भेषजाथ क्रियार्थमाहारार्थ
विहारार्थश्चेति यावत् । तेषां विनिश्चयात् निणयेनोपदेशात् दशप्रकरण-
स्तन्त्रार्थः ॥ १७ ॥

गङ्गाधरः—तन्त्रत्यादि । तत्रास्य तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि । तन्त्रान्तरस्य
यथायथं वाच्यम् । तानि विवृणोति तद्यथेति—श्लोकेत्यादि । श्लोकादीनां
मष्टानामष्टौ स्थानानि । स्थानं श्लोकादीनामधिकरणमिति । स्थानार्थं
प्रश्नस्योत्तरमाह । तत्र क्रमेण श्लोकादिस्थानार्थानाह—तन्त्रेत्यादि ।
त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानमिति श्लोकस्थानार्थः, श्लोकस्थानं त्रिंशद्

वेदयतीत्यायुर्वेदः" इत्यादिना द्वितहितायुर्वेदित्यर्थः, प्रकरणैरित्यायुर्वेदप्रवेशः, दश
प्रकरणानि दश भेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकमवयववादि-
भेदाद्बहुप्रकारम्, वृत्तिराहारोऽशितपीतादिभिन्नाः, हेतुस्तु व्याधिहेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-
प्रज्ञापराधपरिणामकक्षणः, व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः, कर्म चिकित्सा, कार्यमारोगवम्, काल

स्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां,
द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

द्वं त्रिंशके द्वादशकं त्रयञ्च त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टत्रिकल्पसिद्धि-निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥१९॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।

सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २० ॥

अध्याया अभिधेयाः । निदान-विमान-शारीरस्थानानि अष्टाष्टाध्यायानि :
अष्टाध्यायं निदानस्थानञ्च विमानस्थानञ्च शारीरस्थानञ्चेति । शेषं
स्पष्टम् ॥ १८ ॥

गङ्गाधरः—एतदथकश्लोकमाह— भवन्ति चात्रेति । द्वं त्रिंशकं । द्वं श्लोक-
स्थानचिकित्सास्थानेषु त्रिंशके त्रिंशत् त्रिंशदध्याये भवतः । त्रयञ्च स्थानम्
इन्द्रियस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानञ्चेति त्रयं द्वादशकं द्वादशद्वादशाध्यायम् ।
त्रीणि स्थानानि स्वल्पे निदानस्थान-विमानस्थान-शारीरस्थानानि अष्टकानि
अष्टाष्टाध्यायानि भवन्तीति, एषु श्लोकस्थानौषधस्थानारिष्टस्थानविकल्पस्थान-
सिद्धिस्थाननिदानस्थानविमानस्थानाश्रयस्थानसंज्ञकेषु अष्टसु तन्त्रस्यास्य
समाप्तिरुक्ता तन्त्रकर्त्रा ॥ १९ ॥

गङ्गाधरः—स्थानार्थविस्तरमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तेषां तेषाम्
अध्यायाः स्थानार्थस्तत्तन्नामभिविस्तरेणात् ऊढं मुपदेक्ष्यते । तत्र नाम क्रमागतं
स्रमध्यायशतं मे शृणु । अध्यायानां शतमिति संख्या गुणमात्रवचनं
शतमिति, तस्य विशेषणं सविंशमिति, विंशत्या संख्यया सह वचते यत् तत्-
कल्पार्थः, क्रियाशालञ्च । कर्ता भिषक् । करणं भेषजम् । विविधविधानमुपकल्पना, सा च
कालव्याधिप्रव्यापेक्षया बोद्धव्या, यथा—‘हेमस्तेऽन्यथावतस्तोयमुष्णमायुर्न हीयते’ इत्यादि ;
केसलेकत्राद्द्विती हेतुप्रहणेन, हिंसस्तु केसः करणप्रहणेन गृहीतो मन्तव्यः ; शरीरवृत्त्यादिनेदाश्च
बहवः कृत्स्नतन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्याः ; केसलेनेति समप्रणेन ; इन्द्रियाणां चिकित्सितानामाश्रय-
भावनापि स्वानमिति शेषः ॥ १७, १८ ॥

पादपानिः—त्रिंशकं सूत्रं चिकित्सितं च । आश्रयसंज्ञकं शारीरस्थानम्, आश्रयो हि शारीर-
मुच्यते । सविंशमिति विंशतिसंख्यात् स्वार्थे ‘डः’, यतः स्वार्थिकदश इत्यत्ययो भवति,

दीर्घजीवोऽप्यपामार्ग-तण्डुलारग्वधादिकौ ।
 षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥
 मात्रातस्याशितीयौ च नवेगान्धारणं तथा ।
 इन्द्रियोपक्रमश्चेति केशरः स्वास्थ्यवृत्तकाः ॥
 खुड्काकश्च चतुष्पादो महांस्तिस्त्रिपणस्तथा ।
 सह वातकलाख्येन विद्यान्नेर्दशिकान् बुधः ॥

ध्यायश्चतमिति ; विंशतिसंख्याविशिष्टमध्यायानां शतं नामसंख्ये चात्र संख्येया,
 सर्विञ्चेति बहुव्रीहैर्वाच्या ; तत्र गम्यायां संख्यायां विंशत्या सह अव्ययस्य
 सहस्रब्दस्य बहुव्रीहिः समासः—“संख्ययाऽव्ययासन्नद्राधिकसंख्याः संख्येये”
 इति पाणिनीयमूत्रेण । बहुव्रीहिणा वाच्ये संख्येये संख्याविशिष्टे सति संख्यया
 संख्यागुणमात्राधिकपदेन सहाव्ययसंज्ञकादयः समस्यन्ते, स समासो बहुव्रीहिः
 इत्युच्यते । कथं गुणो गुणे वत्तेते इति चेत् ? न, गुणलक्षणे काव्यगुणाश्रयो न
 गुण इत्युक्त्या कारणगुणाश्रयत्वात्वात् काव्यगुणानां कारणगुणानाञ्च । यथा
 पद् रसा मधुरादयः काव्यगुणाः । त्रीणि रूपाणि लोहितशुक्रकृष्णास्त्रानि ।
 दुग्धमाधुर्याद्विश्रुमाधुर्येमधिकं परिमाणेन । रूपात् पृथग्रसः । तथा द्वे विंशती
 घटानां, दशदशं शतं घटानां, पञ्चपञ्चं घटानां, त्रिपञ्चाः पञ्चदश घटाः । अत
 एव आ दशभ्यः संख्याः संख्येये ततः परं संख्याने संख्येये चेति प्रमादिनां
 वचनम् असाधु । विंशत्यादिसंख्यासु संख्यावत्त्ववचनात् संख्यायां संख्या-
 स्वीकारात् । आदशसंख्याशब्दानां संख्यानार्थानङ्गीकारस्यार्षानुशासनाभावात्
 लक्षणां पञ्च लोभ इति प्रयोगदशनाच्च त्रिपञ्चारे पीठे इति कपूरदिस्तीने
 महाकालकृतप्रयोगाच्च । एतदभिप्रायेण कणादेनोक्तं वैशेषिकशासने गुणोऽपि
 विभाष्यते गुणेनापि इति ॥ २० ॥

गङ्गाधरः—तत्प्रपञ्चेन स्थानार्थानध्यायान् क्रमेणाह—दीर्घजीव इत्यादि ।

तेन कश्चित्कथरे च “चतुर्विंशति” इति प्रयोगः सिद्धो भवति, वचनं हि—“चतुर्विंशति”
 शानं भुवनानां शतप्रथमम् इति ; एवं प्रस्तुतेऽपि “सर्विसम्” इति व्याख्येयम् ॥ १९ । २० ॥

वाक्यार्थः—“दीर्घजीव” इत्यादयः श्लोकानुरोधादेकदेशलक्षणा बोद्धव्याः, प्राणवेदाद्यौ

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।
 चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व्व एव प्रकल्पनाः ॥
 कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
 रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
 अष्टौनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
 विधिशीणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥
 यज्जःपुरुषसंख्यातो भद्रकाध्यान्नपानिकौ ।
 विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥
 दशप्राणायतनिकास्तथार्थदशमूलिकः ।
 द्वावेतौ प्राणदेहार्थौ प्रोक्तौ वेद्यगुणाश्रयौ ॥
 औषधस्वस्थनिर्देश-कल्पनारोगयोजनाः ।
 चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चात्रपानिकः ॥
 द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्रिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
 श्लोकार्थः संग्रहाथश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ २१ ॥

दीर्घञ्जीव इत्यादिना द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायावित्यन्तेन त्रिंशदध्यायं श्लोकस्थानं
 समुद्रिष्टम् । अस्य तन्त्रस्य शिरो मस्तकम् । अस्मिन् स्थाने चतुष्काणां
 सप्तानां महार्थानां संग्रहः कृत इति श्लोकः, श्लोक सङ्घाते इत्यनुदात्ते
 भ्वादिः । तेन श्लोकार्थः संग्रहार्थः सङ्घार्थ इत्यतः श्लोकस्थानं संघातस्थानं
 संग्रहस्थानमित्येकोऽर्थः ॥ २१ ॥

इत्यादी वेदशब्देनौजोऽभिधीयते । शिरः शुभमित्यत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थ इत्यादी
 श्लोकार्थः संग्रहार्थ इति, चकारात् सूत्रस्थानोक्तसूत्रगादिकम्, यथा—“सूत्रणात् सूत्रनाम्नैव
 चारणादर्थसङ्घाते । सूत्रस्थानं समुद्रिष्टम् इत्येतदपि गृहीतं भवति ।

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणाञ्च यत् ।
 इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ॥ २२ ॥
 रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ।
 त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्त्तने ॥
 रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषग्जिते ।
 अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ॥ २३ ॥
 कतिधापुरुषीयञ्च गोत्रं णातुल्यमेव च ।
 खुड्डीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ॥
 पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ।
 शरीरसंरूपा सूत्रञ्च जातेरष्टम उच्यते ।
 इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसूनुना ॥ २४ ॥
 वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः ।
 तथा चैवेन्द्रियानीकः पूर्व्वरूपक एव च ॥

गङ्गाधरः—अथ निदानस्थानार्थमाह—ज्वराणामित्यादि । ज्वराणामित्यादिना स्यादपस्मारिणाञ्च यदित्यन्तेनाध्यायाष्टकं निदानस्थानमुच्यते इति ॥ २२ ॥

गङ्गाधरः—अथ विमानस्थानार्थमाह—रसेष्वित्यादि । रसेषु विमानं त्रिविधे कुक्षौ विमानं जनपदस्य ध्वंसे विमानं त्रिविधे रोगविज्ञाने विमानं स्रोतःसु वर्त्तने विमानं रोगानीके विमाने व्याधिरूपं विमानं रोगाणां भिषग्जिते विमानम् इत्यष्टौ विमानान्युक्तानि विमानस्थाने महर्षिणात्रेयेणेति ॥ २३ ॥

गङ्गाधरः—अथ शरीरस्थानार्थमाह—कतिधेत्यादि । कतिधापुरुषीयमित्यादिना सूत्रञ्च जातेरित्यन्तेन शरीराण्यत्रिसूनुना मुनिनोद्दिष्टानि ॥ २४ ॥

गङ्गाधरः—इन्द्रियस्थानार्थमाह—वर्णस्वरीय इत्यादि । वर्णस्वरीय इत्यादिना

कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाक्शिराः ।

यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव वा ॥

अनुज्योतिरिति* ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।

द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिदं स्मृतम् ॥ २५ ॥

अभयामलकीयश्च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितिकं वेद-समुत्थानं रसायनम् ॥

संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।

माषपर्णमभृतीयश्च पुमान् जातवलादिकम् ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥

ज्वराणां रक्तपित्तरय गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोयोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षने शोफोदरार्शसाम् ॥

प्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।

द्विर्वीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारयोः † ॥

दिना गोमयचूर्णवानित्यन्तेन द्वादशाध्यायकमिन्द्रियाणां स्थानमिद-
मुच्यते ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अथ चिकित्सास्थानार्थमाह—अभयामलकीयश्चेत्यादिभि-
र्बहुभिः पादैः रसायनमध्यायः । संयोगशरमूलीयमित्यादिभिश्चतुर्भिः
पादैर्वाजीकरणमध्यायः । इति चतुष्कद्वयं चतुश्चतुःपादैरध्यायद्वयमुच्यते ।
रसायनं वाजीकरणञ्चेति । एतदध्यायद्वयादनन्तरं ज्वराणामित्यादिना

मानार्थोतीति जानार्थानि । इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणिविशिष्टाणाम् । चतुष्कद्वयमिति
रसायनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्क एकः, चतुष्पादश्वाध्यायो भवतीति पुन-
र्मेवाध्यायत्वम् ।

* अनुज्योतिरिति पाठात्तरम् ।

† दिक्षायां श्वासकासे च प्रहणीपाण्डुरोगयोः ।

द्विर्वीसर्पतृष्णानां विषमद्यविकारिणाम् ॥ इति पाठात्तरम् ।

द्वित्रणीयं त्रिमर्मीयमूर्स्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदि चैव यत् ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् परं शृणु ।
 फलजीमूतकेदवाकुकल्पो धामागवस्य च ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः पष्टश्च कृतवेधने ।
 श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥
 तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥
 कल्पना पञ्चकर्म्मरूपा वस्तिसूत्री तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नत्रव्यापदिकी तथा ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
 प्रासृती मर्म्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याश्रया च या ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रश्चासु समाप्यते ॥ २६।२७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात् सवतः सवत्रं यथार्थाद्भानुसंग्रहात् ॥ २८ ॥

योनिव्यापदि चैव यदित्यन्तेनाष्टाविंशत्यध्यायमिति त्रिंशदध्यायाभिकित्सितान्युक्तानि ।

अतः परं कल्पस्थानार्थान् कल्पान् शृणु—फलेत्यादि । फलेत्यादिना दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्चेत्यन्तेनार्यं द्वादशाध्यायं कल्पस्थानं समाप्यते । अथ सिद्धिस्थानार्थमाह—कल्पनेत्यादिना सिद्धिश्चोत्तरमर्भितेत्यन्तेन । एते द्वादशाध्यायाः सिद्धयः सिद्धिस्थानमिति । इत्येवं स्थानार्थान्ध्यायानुत्था अध्यायार्थमाह—स्वे स्वे इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने तथा स्वे स्वे अध्यायेऽध्यायार्थः

तन्त्रशासु समाप्यत इति ; आसु समासासु तन्त्रं समाप्यत इत्यर्थः । 'चाध्यायार्थः' इति वकारो निष्कारकः, तेन अध्यायार्थश्चाध्यायान्ते तथा स्थानार्थश्च स्थानान्ते कृतसंग्रहः, यद्यपि

पृच्छा तन्त्राद् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
 प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिर्णयः ॥ २६ ॥
 निबन्धं तन्त्रणात् तन्त्रं स्थानमथप्रतिष्ठया ।
 अधिकृत्यार्थमध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

प्रवक्ष्यते । तत्र श्लोका इति कृत्वा प्रत्येकाध्यायार्थः प्रत्येकाध्याये प्रवक्ष्यते ।
 तत्सर्वं यथार्थादनुसंगहादि यस्मात् सर्व्वतो ब्रूयात् इति ॥ २६—२८ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रश्नमाह—पृच्छा तन्त्रादित्यादि । यस्य यत् तन्त्रमग्निवेश-
 भेलजतृकणं पराशर हारीतक्षारपाणि-चरकसौश्रुत पुष्कलावतौरभ्रगोपुररक्षित-
 नागाञ्जु नकणादाद्यन्यनमं तस्मात् यत्किञ्च यथाम्नायं यथोक्तं विधिना यत्
 पृच्छति परस्तस्य स उत्तरवचनप्रयोजकः स्वसंशयादिनिवारणोद्देश्यकत्वानेच्छा-
 प्रकाशकवचनव्यापारः प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थमाह—प्रश्नार्थ इत्यादि । तस्य
 प्रश्नस्य तन्त्रेणैव तेन युक्तिमानात्मनस्तत्प्रश्नस्य निणयः प्रश्नार्थ उच्यते ।
 यथा—भो भिषगसि । ब्रूहि किमायुर्व्वेद इति प्रश्नः । तस्यार्थः । आयुर्व्वेदयति
 इत्यायुर्व्वेदस्तत् किमिति प्रश्नार्थः ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—अथ कस्मात् तन्त्रमुच्यते. इत्यत आह—निबन्धमित्यादि ।
 तन्त्रणाग्निप्रयमाग्निवक्ष्यते यत् तन्निबन्धं तन्त्रम् । तस्य स्थानं. कस्मात् अर्थस्य
 प्रतिष्ठया स्थित्या स्थानमुच्यते. कस्मात् तदध्याया इत्यत आह—अधीयते यो
 ग्रन्थस्य परिच्छेदः सोऽध्यायः । तेषामध्यायानां नाम संज्ञा दीर्घंस्त्रीचितीयादिः
 संज्ञा अर्थमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति प्रतिष्ठिता तेन कृते ग्रन्थे इति मूलेण
 निष्पादिता ।

शरीरे स्वाभाव्यो न व्यक्तः, तथापि शरीरध्मुत्पत्त्या बोद्धव्यः, तन्मात्तरान् वा
 —यथा शरीरं चिन्त्यते सर्व्वं दैवमानुषमभ्यन्तम् । सर्व्वमायैषु तस्मात्प्रकारशरीरं स्वान
 मुच्यते ॥ २९—३० ॥

यक्षपाणिः—विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिमेति पूर्व्यापराविरोधान् दोषशून्येन वाक्येन ।
 तन्त्रणादिति शरीरधारणान् ; अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानधृताधीयत्वानान्, एतादृशं योगस्वाः संज्ञाः,
 तेन अतिप्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा ; अर्थं शेषंस्त्रीचित्तरिकम् ;
 अध्यायनामसंज्ञा अध्यायरूपनामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगस्वादिनांशोच्यते, किंवा अध्यायो
 नामेति पाठः, तदा नामसंज्ञाः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थवचनोद्धारार्थतरे, तेन

इति सर्व्वं यथाप्रश्नमष्टकं सम्प्रकाशितम् ।

कार्त्स्न्येन चोक्तं तन्त्रं ण संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ३० ॥

सन्ति पाल्लविकोपेताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।

वर्त्तिकानामिवोत्पाताः सहसैव विभाविताः ॥

तस्मान् तु पूर्व्वकं जल्पे सर्व्वत्राष्टकमादिशेत् ।

परापरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां वरः ॥

उपसंहरति—इतीत्यादि । अष्टकम् । तन्त्रं तन्त्रार्थः स्थानं स्थानार्थः अध्यायोऽध्यायायः प्रश्नः प्रश्नाथ इत्यष्टकम् । कार्त्स्न्येन तन्त्रेण चोक्तं तस्य सुविनिश्चयः संग्रहः संक्षेपश्चोक्त इति । इत्येवं कृत्स्नं तन्त्रं यो भिषक् ब्रवीति स प्राणाभिसरो भिषगुक्तः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—ननु किमर्थमेवमष्टकं तन्त्रादिकं प्रष्टव्यमिति ? अत आह—सन्तीत्यादि । त्रिविधा भिषज इति यन् पूर्व्वमुक्तं प्राणाभिसराः सिद्धमाधिता भिषक्छाद्यचराश्च, तत्र केचिद्भिषजः पाल्लविकोपेतास्तन्त्रस्यैकदेशविदः सन्तो निखिलशास्त्रपण्डितमानिनो दम्भिनः प्रौढोक्तिकारिण इत्येवमादिवृक्षपल्लववदतिविस्तरश्लाघादुरपेताः सन्ति ये लोकानां संक्षोभं वागादम्बरादिवाचालतादम्भाभिमानादिभिमेनोविक्षोभणमितस्ततो भ्रान्तिं जनयन्ति । यथा वर्त्तिकानां चटकविशेषाणां सहसा पतताप्लुत्पाता विभाविता विशेषेण भाविता मनोविक्षोभणं जनयन्ति । चटकोत्पातैर्लौका व्यस्तचिन्ता भवन्ति तद्वत् पाल्लविकोपेताः सिद्धमाधिता भिषक्छाद्यचरा उत्पातं कुर्व्वन्तीति । तस्माद्धेतोः परापरपरीक्षार्थं श्रेष्ठाश्रेष्ठभिषक्परीक्षार्थं शास्त्रविदां वरः पण्डितश्रेष्ठोऽत्र सर्व्वत्रैव जल्पे पक्षाश्रितयोर्द्वयोः शास्त्रार्थकथने पूर्व्वमेवाष्टकं तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादुरक्तमष्टप्रश्नमादिशेत् ।

युक्ताध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना वा करणसाधना वा कर्मसाधना वा बोद्धव्या, अधीयतेऽस्मिन् अधीयतेऽनेन वा अधीयते वा अध्यायः ॥ २९ । ३० ॥

बकपाणिः—प्रश्नाष्टकंलोकत्व निराकरणोपसंज्ञं वैद्यमाह—सन्तीत्यादि । पाल्लविकाः प्रादेशिकाः, वर्त्तिका अकरमाप्लुत्पत्ताः क्षोभं जनयन्तीति ; लोकसिद्धमष्टकमिदं यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् ; परापरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठी, तत्र शास्त्रविदां बकमिति शास्त्रविद् एव प्रश्नाष्टकं जानन्ति, न पाल्लविकाः ।

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
 भ्रमन्त्यल्पवलास्तन्त्रं ह्यनल्पे नैव * वर्त्तकाः ॥
 पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिच्चापि वृकायते ।
 स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
 तद्वदज्ञोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्यसाधनः ।
 स्थापयत्यान्तमात्मानमातन्वासाद्य भिद्यते ॥
 बभ्रुर्गूढः इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
 किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जड़ो यथा ॥

ततः किं परीक्षणं स्यादिति ? अत आह—शब्देत्यादि । ऐकदेशिका-
 स्तन्त्रैकदेशमात्रं विद्वांसो ये पाण्डविकोपेता भिषजस्ते यतस्तन्त्रेऽल्पवला-
 स्तस्मात् केवलस्य सम्पूर्णस्य तन्त्रस्य शब्दमात्रात् शब्दमात्रं संश्रुत्य भ्रमन्ति ।
 कस्मात् ? ह्यनल्पे नैव वर्त्तकाः । हि यस्मादनल्पे सम्पूर्णे कृत्स्ने तन्त्रे न
 वर्त्तन्ते न कृत्स्ने तन्त्रेऽधीतानो भवन्ति ।

पाण्डविकोपेता ऐकदेशिका यथा लोकानां मनःसंक्षोभं जनयन्ति, तदपर-
 हृष्टान्तेन दक्षयति—पशुरित्यादि । कश्चिच्च पशुरपरेषां पशूनां दौर्बल्यात्
 तेषां मध्ये स्वभावल्याद् वृकायते वृक इवाचरति । वृकः क्षुद्रव्याघ्रः । स पशूनां
 दुर्बलानां मध्ये प्रबलो वृकायमाणः पशुः सत्यं वृकमासाद्य माप्य प्रकृतिं तन्-
 पशुभावमेव भजते वृकायमाणतां जहाति । तद्वत् कश्चिदज्ञो भिषक्सिद्धसाधितो
 भिषक्छत्रचरो वाप्यज्ञजनमध्यस्थः सन् स्वस्य मौखर्यं मुखरतां दम्पमौढोक्ति-
 पण्डितश्रेष्ठप्रामाणितादिविविधवाचालतां साध्यन् सन्मात्मानमाप्तं प्रमाणपुरुषं
 स्थापयति, निज एव प्रमाणपुरुषो यद् वदति तदेव प्रामाणिकं नान्यः कोऽपि
 तदधिकस्तत्समो वा पण्डितो भिषग् वास्तीति तदज्ञेषु मध्ये ब्रूते । स सत्य-
 मासमासाद्य भिद्यते प्रकृतभिषक्पण्डितनिकटे तन्मौखर्यसाधनं स्वस्यासत्ता-
 ख्यानं सर्व्वं तस्य दूरीभवति । तत्रापरहृष्टान्तमाह—बभ्रुरित्यादि । बभ्रुः
 वृद्धनकुलो यथा चोर्णाभिरबहुवचनाद् बहुभिर्बलोमभिर्गूढः संवृतो मेष इव

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुर्गूढवान् कश्चित् पशुः, स यथा मेघं न ज्ञात्वा भारतीयाभिष

सद्द्रवृत्तेन विगृह्णीयाद् भिषगल्पश्रुतरपि ।

हन्यात् प्रभाष्टकेनादावितरान् ये प्रमादिनः * ॥

दम्भिनो मुखग ह्यज्ञाः प्रभूतबहुभाषिणः ।

प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥

भातो न किमपि नर्दति, तथा चाबुद्धिः भिषक्छत्रवरः भिषग्भेसेन गूढः संश्रुतः सन् संजल्पे वादिप्रतिवादिवादे किं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति । एवमबहुश्रुतोऽल्पश्रुतस्तन्त्रकदेशिकः सिद्धसाधितो भिषक् संजल्पे किमेव वक्ष्यति न किञ्चिद्वक्ष्यति ।

दृष्टान्तान्तरं दर्शयति—कुण्डभेदी जड़ो ययेति । यथा जड़ो निम्बुद्धिः कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः खलु नीचजातिः स्वस्य जातिं गोपीयत्वा विभुद्रजातिः सन् संजल्पे तस्य जातिकुलगोत्रादिपरिचये किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यति ; तथा भिषक्छत्रवरः सिद्धसाधितश्च भिषक् संजल्पे वादिप्रतिवादे किं वं वक्ष्यति ? किमपि न वक्ष्यतीति । इत्यसद्द्रवृत्ताभ्यां भिषक्छत्रवर-सिद्धसाधिताभ्यां भिषग्भ्यां विगृह्य वादमुक्त्वा सद्द्रवृत्तेन सह जल्पमाह—सद्द्रवृत्तैरित्यादि । सद्द्रवृत्तैर्भिषग्भिरपरैर्वा अन्यश्रुतैर्बहुश्रुतरपि भिषग् जल्पकाले न विगृह्णीयात् विगृह्य जल्पं न कुर्यात् ।

तर्हि कैर्विगृह्य जल्पं कुर्यादिति ? अत्र आह—हन्यादित्यादि । आदौ प्रश्नाष्टकेन तन्त्रं तन्त्रार्थमित्यादिना प्रश्नेन तेभ्यः सद्द्रवृत्तेभ्य इतरान् हन्यात् । सद्द्रवृत्तेभ्य इतरे के इत्यत्र आह—ये प्रमादिनः दम्भिनश्च मुखराश्चाज्ञाश्च प्रभूत-बहुभाषिणः, प्रभूतानि पुनर्बहु भाषितुं शीलं येषामिति । तान् प्रश्नाष्टकेन आदौ हन्यादिति ।

नन्विमे किं न सद्द्रवृत्ता इत्यत्र आह—प्राय इत्यादि । वीप्सायां द्विर्भावात् । प्रायः प्रायेण सन्तो जनाः सत्त्वेन सुमुखा न विमुखा एव युक्ताश्च अल्पश्च भाषितुं शीलं येषां ते युक्ताल्पभाषिणो भवन्ति । तद्वत् तादृशा

कर्णा इत्यादिपदस्यैव अत्रापि प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः ; किंवा बभ्रुर्बुद्धनकुल कर्णाशफिमभ्यगो यथा किञ्चिन्न प्रतिपद्यते, तथाबुद्धिराप संजल्पे वादिप्रतिवादि-कथायाम् । कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः ; तेन पृष्ठादिनात्मीर्यनिन्दितजातिर्यथाबदातजातिः सन्

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।

स्वल्पाधाराज्ञमुखरान् मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ३१ ॥

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।

येषां तेषामसद्वाद-निग्रहे निरंता मतिः ॥

असत्पक्षाः क्षणित्वाद्धि दम्भपारुष्यसाधनाः ।

भवन्त्यनाताः स्वे तन्त्रे प्रायः परिविकल्पनाः * ॥

तान् कालदेशसदृशान् † वज्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।

* सेवेत समभिज्ञान-ज्ञानपूर्वान् भिषक्तमान् ‡ ॥ ३२ ॥

एव ये ज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितास्ते सद्वृत्तवदिति, नैः सह न विगृह्णीयात् । स्वल्पाधारा अल्पभ्रुता अना मुखराश्च ये विवादिनस्तान् न मर्षयेन्न क्षमेत ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—पर इत्यादि । येषां भूतेषु प्राणिषु परः श्रेष्ठोऽनुक्रोशः करुणा सा दया च तत्त्वज्ञानपरा तत्त्वज्ञाने तात्पर्यवती न तु तत्त्वज्ञानादनेऽन्यभावे दया । तेषां सद्वृत्तानामसद्वादस्य निग्रहे निवृत्तौ मतिबुद्धिः निरंता निश्चयेन रता इति । कस्मादित्यत आह—असदित्यादि । हि यस्मादसत्पक्षा जनाः क्षणित्वात् एकं पक्षमाश्रित्य वदन्तः परेण प्रत्युक्ताः पुनरपरं पक्षमाश्रयन्तीत्येवं क्षणित्वाद् दम्भं साधयन्ति पारुष्यं वदन्तः साधयन्ति, प्रायः स्वे तन्त्रे स्वाधीते तन्त्रे परि विकल्पनाः परि सच्चतोभावेन विशेषेण श्रमयन्ते तेऽनात्माश्च भवन्ति तान् कालदेशसदृशान् यथाकालं यथादेशं शास्त्रदूषकान् वज्जयेत् । ये भिषक्तमाः समविज्ञानज्ञानपूर्वास्तान् सेवेनेति ॥ ३२ ॥

कश्चिद् भूते, तथासुद्विरपि संजल्पे, विगृह्णीयान् विगृह्य संभाषां कुर्यात् । इतरानसद्वृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पभ्रुताः, न मर्षयेदिति बोधेऽन्त ॥ ३१ ॥

अक्षपाणिः—अज्ञवैश्वसंवादप्रतिषेधमाह—परो भूतेष्वित्यादि । निरंता इति तत्परा । अज्ञ-वैश्वकमाह—असत्पक्षेत्यादि । असत्पक्षादिसाधनं येषां ते तथा, असत्पक्षोऽनात्मपक्षसिद्धः

* परविकल्पकाः इति पाठान्तरम् ।

† काकपाशासदृशान् इति वा पाठः ।

‡ प्रसमज्ञानविज्ञान-पूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ इत्यधिकः पाठः कश्चिद् ।

समग्रदुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।

सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥

इदमेवमुदाराथमज्ञानाथप्रणाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्थदशमहामूलाः संज्ञा चैषां यथा कृता ।

अयनान्ताः षडग्रश्र रूपं वेदविदाश्च यत् ॥

गङ्गाधरः—अर्थैवमविज्ञानामविज्ञानफलमाह—समग्रं त्यादि । जनानामविज्ञाने स्वल्प आयत्तमधीनं द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रदुःखम् आधिनांतिकाधिदैविकाध्यात्मिकं तथा जनानां विज्ञाने विमले च द्वयाश्रयं मनःशरीराश्रयं समग्रं सुखं प्रतिष्ठितमिति । एतच्चरकशास्त्रस्य प्रभावमाह—इदमित्यादि । एवमनेन प्रकारेणोदारमर्थं लोकद्वयहितार्थमिदं चरकप्रोक्तं शास्त्रमज्ञानाथप्रकाशकम् अज्ञानानां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकम् यथादित्यमण्डलं दृष्टिप्रनष्टानां लौकिकतमसा दृष्ट्या चक्षुषा प्रनष्टा ये रात्रौ तेषामर्थस्य दृश्यस्य प्रकाशकं तथा ; न तु प्रनष्टदृशां न सन्धतैमिरिकादीनां सम्बन्धेऽर्थप्रकाशकमादित्यमण्डलमिति ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथाध्यायार्थसंग्रहार्थमाह—तत्र श्लोका इति । अर्थदशेत्यादि । अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता महाकला इति । एषां, हृदयस्यार्थसंज्ञा, अक्षयिकत्वम्—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य समग्रति वस्तु अणो नास्ति इति भाषणम्, किं—दृष्टार्थमनुयुक्तस्य शरीरोपधादिकम् उच्चार्यं इत्याद्यमानं भाषणम्, दग्धः पुरस्कृत्यभाषणादिभिः स्वार्थोत्कर्षमतिपादनम्, पारुष्यं कृच्छ्रतोऽपि न वाच्यत्वादि परुषभाषणम् । अनासाः स्ये तन्म इति स्वतन्त्रानभिज्ञत्वात्, परविकल्पकाः परवृषणाः । इत्याश्रयमेति मनःशरीराश्रयम्, समग्रमिति शरीरं मानसञ्च, सुखमारोग्यादिरूपम्, विज्ञाने वमल इति विशुद्धज्ञाने, किंवा विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं समग्रं इत्यादिभाषणात्, किंवा भद्रदर्शनादानाकृत्योन्नयम्, इदमिति शास्त्रम्, एवमुदारार्थमिति लोकहितार्थमिच्छायाकम्, दृष्टिप्रनष्टानामिति प्रनष्टदृशाम् ॥ ३२ । ३३ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे संज्ञा चैषां यथा कृतेति "तेन मूलेन महता महामूलाः" इत्यादिना ;

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
 यथा वाच्यं यदर्थञ्च पङ्क्तिविधाश्चैकदेशिकाः ॥
 अर्थदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
 संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥
 यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
 संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ३४ ॥

महामूलसंज्ञा सिराणां, भ्रमनी सिरास्रोतःसंज्ञा । एकं प्राणवर्द्धनानामित्यादिना एकमयनानां तेषां विवरणञ्च, ब्रह्मचर्यमयनानामित्यन्ताः षड्ग्रन्थाः श्रेष्ठाः षट् । वेदविदामायुर्वेदविदा त्रिधा रूपं प्राणाभिसर सिद्धसाधिन भिषक्छत्रचररूपं तेषां विशेषरूपञ्च । सप्तक इति । किमायुर्वेत्त्यादिना सप्तकः सनिर्णयः परिप्रश्नः । तथा तन्त्रं तन्त्रार्थानित्यादिना चाष्टकः सनिर्णयः परिप्रश्नः । यथा वाच्यं येन प्रकारेण यस्य प्रश्नस्योत्तरं वाच्यं तत् । यदर्थञ्च तदुत्तरं वाच्यं तत् । ऐकदेशिकाः षड्विधा भिषजः, पाण्डुरिकोपेताः प्रमादिनो दम्भिनो मुस्तरा अन्नाः प्रभूतबहुभाषिणश्चेति षट् । एतन् सर्वमस्मिन् अर्थदशमहामूलीये मुनिनात्रेयेण प्रकाशितम् । अयमध्यायश्चास्य चरकप्रोक्तस्य तन्त्रस्य केवलः कृत्स्नः संग्रहः । तत्र दृष्टान्तः यथेत्यादि । सुमनसां पुष्पाणां संग्रहार्थं यथा सूत्रं ग्रन्थनेन संग्रहो भवति, तथार्थानां संग्रहायमेव संग्रहाध्याय रूषिणा कृत इति ॥ ३४ ॥

अयनान्ताः षड्ग्रन्थाश्चेति 'एकं प्राणवर्द्धनानाम्' इत्यादिश्लोकाः । एते चाहिंसादयोऽग्रजाधिकारे यज्ञः पुरुषीये उक्तास्तानुल्लङ्घ्ये उहोक्ता अथ्याः सविषयत्वेन, पूर्वोक्तास्तन्त्रग्रन्थोक्त्याधिकारिणाम्, सप्तकः 'किमायुश्च कस्मान्नायुर्वेदेम्' इत्यादि, अष्टकः प्रश्नः 'तन्त्रं तन्त्रार्थम्' इत्यादि ॥ ३४ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्छकपाणिभद्रकृतायामायुर्वेददीपिकायां चरकताम्रपथ्यं-

टीकायामर्थदशमहामूलीये नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥ १ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते ।

इयतावधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रं चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

अर्थेदशमहामूलीयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं समापयति—अग्नीत्यादि । सर्वं पूर्ववद् व्याख्या-
तव्यम् । स्थानं समापयति—अग्निवेशत्यादि । अग्निवेशेन कृतं यत् तन्त्रं तदेव
चरकेण प्रतिसंस्कृतं संस्कृत्यन्तरेण कृतं, तत्र तन्त्रे इयता खल्ववधिना
एतत्स्यन्तं सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ २५ ॥

गङ्गाधरः—अत्र श्लोकस्थाने द्वात्रिंशदक्षरात्मकश्लोकमंख्या तु अथातो
दीपेज्जीवितीयमित्यारभ्यतदन्तमिदं श्लोकस्थानमेकापिष्टेनैकीकरणेन
श्लोकानां पञ्चविंशत्युत्तर-पद्मताधिक-सहस्रत्रयमिति (३६२५) श्लोकाः ।

इति श्रीगङ्गाधरकविराजकविराजकृते चरकजल्पकल्पतरौ श्लोकस्थाने

प्रथमस्कन्धे त्रिंशत्तमार्थेदशमहामूलीयाध्यायजल्पाख्या

त्रिंशत्तमी शाखा ॥ ३० ॥

श्लोकस्थानजल्पाख्यः प्रथमस्कन्धश्च

समाप्तः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

छन्दानियमः ।

वेदो वेदान्तः आपग्रन्थाश्च सर्वे चान्दसच्छन्दोनिबद्धाः । अष्टाध्यायि-
पाणिनीयसूत्र-साङ्ख्यसूत्र-गौतमसूत्रादयो विष्णुसंहितागौतमसंहिता-वसिष्ठ-
संहितामभृतयश्च ग्रन्थाश्छान्दसच्छन्दसंघ्रथिताः । छान्दसच्छन्दोव्यति-
रेकेण संहिता भवितुं नाहेति । छान्दसच्छन्दोऽविवक्षानात् पद्यांशोऽपि
गद्यरूपेणैव व्यवहियते जनैः । नात्र छन्दसि गुरुत्वपुनरीनां नियमः, केवलम्
अक्षरसंख्ययैव तन् पठ्यते । चरकसंहितायामस्यां गद्यांशः छान्दसच्छन्दसा-
लिखितः । अत्र यानि छन्दांसि वृत्तन्ते तेषां पादसंख्या अक्षरसंख्याश्च
कोतुकिनामवगमार्थं लिख्यन्ते ।

छन्दानाम् गायत्री नवधा ।	अक्षरसंख्या				छन्दानाम् अनुष्टुप् पञ्चधा ।	अक्षरसंख्या			
	१पादे	२पादे	३पादे	४पादे		१पादे	२पादे	३पादे	४पादे
गायत्री	६	६	६	६	अनुष्टुप्	८	८	८	८
पार्श्वनिवृत्	७	७	७	७	त्रिपादनुष्टुप्	८	८	८	७
भक्तिपादनिवृत्	३	८	७	७	पुराणुष्टुप्	८	१२	१२	७
नागी	९	९	९	७	मध्येऽनुष्टुप्	१२	८	१२	७
वाराही	६	९	९	७	भन्नेऽनुष्टुप्	१२	१२	८	७
वर्द्धमाना	६	७	८	७	३				
प्रतिष्ठा	८	७	६	७					
त्रिसाद्, त्रिसाद्	११	११	११	७	वृहती सप्तधा ।				
त्रिसाद् गायत्री	१२	८	७	७	पुरस्ताद् वृहती	१२	८	८	८
१					पश्चाद् वृहती	८	८	१२	८
उष्णिक् अनुवृत्तधा ।					न्वङ्गसारिणी	८	१२	८	८
उष्णिक्	७	७	७	७	उपरि षाद् वृहती	८	८	८	१२
परोष्णिक्	८	८	१२	७	कथिद् वृहती	९	९	९	९
अनुवृष्णिक्	८	१२	८	७	कथिद् वृहती	१०	१०	८	८
पुरोष्णिक्	१२	८	८	७	महावृहती	१२	१२	१२	७

उद्देशनाम	अक्षरसंख्या						उद्देशनाम	अक्षरसंख्या
पङ्क्तिः पञ्चसंख्या ।	१पाङ्	२पाङ्	३पाङ्	४पाङ्	५पाङ्	६पाङ्	पादहीनसंख्याः पङ्क्तिचालिका ।	
पङ्क्तिः	१२	१२	८	८	०	०	अनुकृतिः	१०४
स्थलः पङ्क्तिः	१२	०	१२	८	०	०	अतिपङ्क्तिः	१००
आसारपङ्क्तिः	८	८	१२	१२	०	०	सङ्कृतिः	९२
प्रसारपङ्क्तिः	८	१२	८	१२	०	०	विकृतिः	९२
चिराट् पङ्क्तिः	८	१२	१२	८	०	०	आकृतिः	८८
अक्षरपङ्क्तिः	५	५	५	५	०	०	प्रकृतिः	८४
पङ्क्तिविधा	५	५	५	५	०	०	कृतिः	८०
"	४	४	४	४	०	०	अतिपङ्क्तिः	७६
"	५	५	५	५	०	०	श्रुतिः	७२
"	४	४	४	४	०	०	अक्षरविधिः	६८
पदपङ्क्तिः	५	५	५	५	५	०	अष्टिः	६४
पङ्क्तिः	४	४	४	४	४	०	अतिशङ्करी	६०
पद्यापङ्क्तिः	८	८	८	८	८	०	शङ्करी	५६
जगतीपङ्क्तिः	८	८	८	८	८	८	अतिजगती	५२
त्रिभुजज्योतिषमती त्रिविधा ।							जगती	४८
पुरस्ताज्योतिः	११	८	८	८	८		त्रिभुज	४४
मध्यज्योतिः	८	८	११	८	८		पङ्क्तिः	४०
उपरिष्टाज्योतिः	८	८	८	८	११		कृषती	३६
जगती ज्योतिषमती त्रिविधा ।							अनुपदुप	३२
पुरस्ताज्योतिः	१२	८	८	८	८		उपिपङ्	२८
मध्यज्योतिः	८	८	१२	८	८		गायत्री	२४
उपरिष्टाज्योतिः	८	८	८	८	१२			

गायत्रीपञ्चमूर्तिः उद्देशनां पादनिर्दिष्टासामक्षरसंख्यायाञ्च एकस्याक्षरस्य नृपमता चेत् तर्हि तस्य निवृत्तसंख्या, एकस्यसंख्याधिक्यं चेत् तस्य भूरिकमात्रा, अक्षरद्वयनृपमतायां चिराट्मात्रा अक्षरद्वयाधिक्येन च सराट्संख्या अधिधीयते । इति गणनाधरः ।

